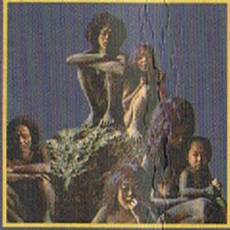
Kemirgenlerden Sömürgenlere

İNSANLIK TARİHİ

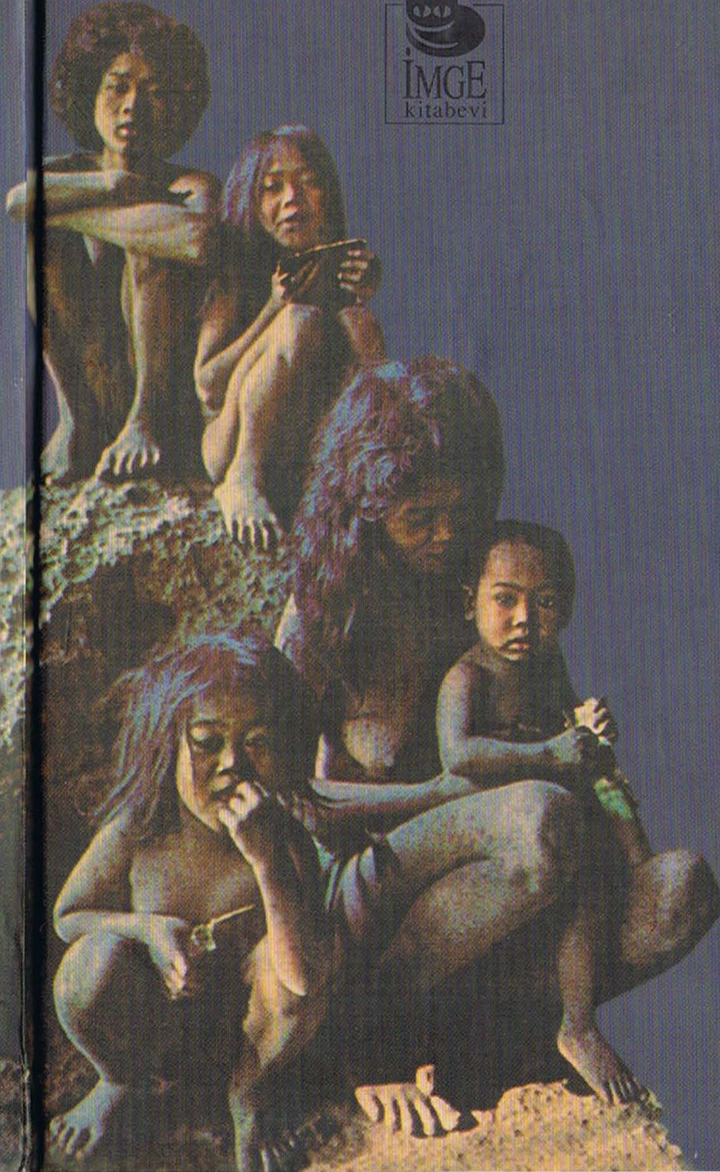
Alâeddin Şenel

Alâeddin Şenel

Kemirgenlerden Sömürgenlere

İNSANLIK TARİHİ

Alâeddin Şenel, 1941'de Kütahya'da zanaatçı-işçi bir ailenin çocuğu olarak doğdu. İlk ve orta öğretimini bu kentte, esnaf dayılarının yanında çıraklık yaparak tamamladı. AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni burslu öğrenci konumuyla 1963'te bitirdi. 1964'te bu fakültede asistan kaldı. 1968'de doktorasını verip 1980'de doçent oldu. 1983'te istifa edip 1991'e kadar yaşamını çevirileriyle kazandı. 1991'de SBF'ye dönüp 2001 sonunda emekli oldu. Düşünce tarihi ve insanlık tarihiyle ilgili dersler verip çeviriler yapmış olan Şenel'in bilimsel yapıtlarının yanı sıra iki ütopya denemesi bulunmakta.

Şenel'in Eserleri:

- *İlkel Topluluktan Uygar Topluma* (SBF Yayınları, 1982; V Yayınları, 1985, 1991; Bilim ve Sanat Yayınları, 1995, 1997, 2001
- *Siyasal Düşünceler Tarihi* (SBF Yayınları, 1982; Teori Yayınları, 1985; V Yayınları, 1991; Bilim ve Sanat Yayınları, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999)
- *Irk ve Irkçılık Düşüncesi* (Bilim ve Sanat Yayınları, 1984, 1993)
- *Teleandregenos Ütopyasında Evlilik Hayatı* (Bizim Yayınları, 1968; Kuzey Yayınları, 1985; Verso Yayınları, 1990; İmge Kitabevi Yayınları, 2003)
- *Kemirgenlerden Sömürgenlere İNSANLIK TARİHİ* (İmge Kitabevi Yayınları, 2006)

Alâeddin Şenel

Kemirgenlerden Sömürgenlere

İnsanlık Tarihi

İmge Kitabevi Yayınları
Genel Yayın Yönetmeni
Şebnem Çiler Tabakçı

ISBN 975-533-483-1

1. Baskı: Eylül 2006

Kapak
Selin Sobacı

Düzelti
Alaattin Topçu

Dizgi ve Sayfa Düzeni
Leyla Çelik • Yalçın Ateş

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset Tipo Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Mithatpaşa Cad. No: 62/4 Kızılay-Ankara
Tel: (312) 418 70 93-94 • Faks: 418 10 46
www.pelinofset.com.tr

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10-11 • Faks: (312) 425 29 87
Internet: www.imge.com.tr • E-Posta: imge@imge.com.tr

"Aynı koşullar içinde bulunsaydım ben de aynı konumda bulunabilir, benzeri şeyleri yapabilirdim" demeyen, ne kendini ne başkalarını anlamıştır ne de insanlık tarihini anlayabilir.

İçindekiler*

Giriş: Nereden Nereye? 9
I. ANTROPOGENESİS: İNSANOLUŞUMU 31
1. Cansız maddenin evrimi: Fiziksel ve kimyasal evrim 33
2. Canlıların evrimi: Organik evrim 45
3. İnsanın evrimi: Organik toplumsal kültürel gelişmesi 57
II. İLKEL TOPLULUK 131
4. İlkel topluluğun eşitlikçi yapısı 133
5. Paleolitik kültür: Eski Taş Çağı 157
III. İLKEL TOPLULUKTAN UYGAR TOPLUMA GEÇİŞ 225
6. Mezolitik kültür 227
7. Neolitik devrim 245
IV. UYGAR TOPLUM 323
8. Uygar topluma geçişin koşulları 325
9. Sümer'de uygar topluma geçişin kurgusu 357
10. Mezopotamya örneğinde uygar toplumun yapısı, gelişmesi 379
11. Uygarlığın Batı Asya'dan Eski Dünya'ya yayılması 427
V. ESKİ DÜNYA ESKİÇAĞ UYGARLIKLARI 461
12. Mısır uygarlığı 463
13. Hint uygarlıkları 491
14. Çin uygarlığı 533
VI. UYGAR TOPLUM-BARBAR TOPLULUK ETKİLEŞİMİ 585
15. Uygar dünyaya barbar akınları 587
16. Kara uygarlıklarından deniz uygarlıklarına 603
17. Kent devletlerinden Eski Dünya imparatorluğuna 621
18. Kenttanrıcılıktan tektanrıcılığa 635

VII. ESKİ DÜNYA KLASİK UYGARLIKLARI
YUNAN, ROMA, BİZANS 671
19. Yunan uygarlığı 673
20. Roma uygarlığı 729
21. Doğu Roma İmparatorluğu ve Bizans 751
VIII. ORTAÇAĞ HIRİSTİYAN VE İSLAM UYGARLIKLARI 791
22. Ortaçağ Hıristiyan Batı uygarlığı 793
23. Ortaçağ İslam uygarlığı 849
IX. YENİ DÜNYA UYGARLIKLARI 913
24. Orta Amerika'nın erken uygarlığı: Olmekler 915
25. Orta Amerika'nın klasik uygarlığı: Mayalar 925
26. Orta Amerika'nın geç uygarlığı: Aztek imparatorluğu 949
27. Güney Amerika'da uygarlığa geçiş kültürleri 961
28. Güney Amerika'nın geç uygarlığı: İnka imparatorluğu 975
X. ESKİ DÜNYA'DA ENDÜSTRİ UYGARLIĞINA GEÇİŞ
YENİ DÜNYA'DA DÜNYANIN SONU 999
29. Eski Dünya'da endüstri uygarlığına geçiş 1001
30. Yeni Dünya uygarlığının sonu 1021
Ayrıntılı içindekiler 1043
Addizin 1057
Andizin 1071

* "Ayrıntılı içindekiler" 1043-1056 sayfalar arasındadır.

Kaynakça notu:
Alâeddin Şenel, *Kemirgenlerden Sömürgenlere İNSANLIK TARİHİ*, Ankara, 2006, İmge Kitabevi Yayınları, 1107 sayfa.

GİRİŞ
Nereden Nereye?

Yaşam yolunda, yakın gereksinimlerimizi karşılamak için, çoğu zaman, önümüze arkamıza bakmadan koşuştururuz. Zaman zaman durup düşünürüz: "Koştur koştur yaşam boştur." İyi de koşturan kim? Ben kimim? Yanımdaki insanlar kim? Neden onlarla birlikteyim? Nereden geldik, nereye gidiyoruz? Nelerden kaçıyor, nelere koşuyoruz? Hangi isteklerimize ulaşmak istiyoruz? Hangi amaçların ardındayız? İsteklerimize, amaçlarımıza uygun yaşıyor muyuz? Elimizde, önümüzde, amaçlarımızı gerçekleştirecek hangi araçlar, hangi yollar, hangi yöntemler var?" diye sorarız; sormuyorsak sormalıyız.

Ben neyim?

Sormayı, sorgulamayı sürdürmeliyiz: "Ben neyim? Öteki insanlarla ortak yanlarım ne, farkım ne? Biz insanlar, öteki canlılardan neden farklı davranmaktayız? Onlardan neyimiz eksik, neyimiz fazla? Öteki canlılarla ilişkimiz nasıl, nasıl olmalı?"

Genellikle, uzak geçmişimizi pek bilmeden, yakın geleceğimizi pek düşünmeden yaşamaktayız. Bu nedenle, içinde bulunduğumuz konumu pek algılayamamaktayız. Oysa, geçmişimizi iyi bilmeden durumumuza egemen olamayız. Geleceğimizi sağlam temeller üzerine kuramayız.

Gökten bir sabun köpüğü içinde ya da ışınlanmış biçimde inmediğimizi, nasıl doğup nasıl büyüdüğümüzü biliriz. Bedensel varlığımızın birçok özelliğini anamızdan babamızdan kalıttığımızı, yalın bir gözlemle bile anlayabiliriz. Biyoloji, böyle anlayamadığımız birçok özelliğimizi ise nenelerimizden dedelerimizden kalıtabildiğimizi ortaya koydu. Nenelerimiz dedelerimiz de bedensel özelliklerini kendilerinden önceki, kendilerine çok benzeyen, kendilerinden az farklı kuşaklardan edinmişlerdir. Az az farklılıklar, kuşaklar boyu birike birike, büyük değişiklikler yaratmıştır. Kalıtımbilimin bedensel varlığımızı "organik evrim" olgusuna borçlu olduğumuzu ortaya çıkarmasından günümüze koca bir yüzyıl geçti. Gene de kimilerimiz Âdem'in gökten indiğine, kimilerimiz İsa'nın göğe çıktığına inanmakta!

Dünyaya gökten inmediğimiz gibi bir sabun köpüğü içinde değil, etene (plesenta) içinde geliriz. Ama etene içinde yalıtlanmış olarak yaşamayız. Bir toplumun içine çıplak dalış yaparız. Toplum içinde yaşarız. O toplumdan hazır birçok davranışı ve düşünüşü kaparız. O toplum da onların birçoğunu kendilerinden önceki kuşaklardan almıştır. Demek ki kültürel varlığımızın pek azını kendimiz yaratmışızdır. Pek çoğunu insan türünün "kültürel evrim" birikiminden almışızdır. İnsanın kültürel varlığı büyük ölçüde insanlığın kültürel evriminin ürünüdür.

Neyi hazır aldığımızı, neyi yapıp yarattığımızı anlamak için insan türünün organik ve kültürel evrimine bakmalıyız. Ancak o zaman neyi koruyup neyi atmamız gerektiğini daha iyi anlarız. Neyi yapabileceğimizi, neyi yapamayacağımızı daha iyi kavrarız. Bu yolda ne kadar gerilere göz atmalıyız? Bu sorunun yanıtı, "en azından türümüz *(Homo sapiens)* topluluklarının ilk kalıntılarının bırakıldığı tarihlere dek" olmalı. Hatta bazı konularda öteki memelilerin evrimine inilmeli. Gerekirse canlının evriminin, gerekirse hatta maddenin evriminin en karanlık noktalarına dek inilmeye çalışılmalı. İnsanın ne olup ne olmadığı ancak bu bilgiler ışığında yanıtlanabilir. İnsanın ne olduğunu anlamanın bir yolu da düşünürlerin insan hakkında söyledikleri ile olguları karşılaştırmaktır.

İnsan nedir?

İnsan, adımız kadar kesin olarak bildiğimizi sandığımız bir varlıktır. Onu bilmediğimizi kimse söyleyemez. Oysa, evrimin bu en karma-

şık ürününün bazı yanlarını bilir, bazı yanlarını bilmeyiz. Kimimiz bir yanını, kimimiz bir başka yanını biliriz. Az çok doğru ve ortak bir insan tanımına varabilmek için ilk elde çeşitli düşünürlerin insan tanımlarından yararlanabiliriz.

Eski Yunan filozofu Aristoteles (İÖ dördüncü yüzyılda) insanı "toplumsal hayvan" *(zoon politikon)* olarak tanımlamıştır. Bu tanımın gücü, insanın hem hayvanlarla ortak hem farklı yanını birlikte gösterme çabasından gelmektedir. İsveçli doğa bilgini Linnaeus (onsekizinci yüzyılın ortalarında) canlıları sınıflandırırken, insana Latince ile *Homo sapiens* adını vermiştir. "Düşünen bir hayvan cinsi"[1] olarak çevrilebilecek bu kavramın önemi, daha sonra bilim çevrelerinde insan türünün bilimsel adı olarak benimsenmesinden kaynaklanmaktadır. Aynı (onsekizinci) yüzyılın sonlarında, Amerikalı filozof, devlet adamı ve (birkaç buluşu arasında paratoner de bulunan) bilgin Benjamin Franklin, insanı, "araç kullanan canlı cinsi" diye çevrilebilecek bir kavramla (*Homo faber* olarak) tanımlamıştır. Bu tanımıyla Franklin, ilginin, insanın organik evriminin (el gibi, dikilme gibi) araç yapıp kullanmasıyla bağlantılı noktalarına çekilmesine katkıda bulunmuş olur.

Alman filozofu ve *İnsan Üstüne Bir Deneme* adlı yapıtın yazarı Ernst Cassirer (yirminci yüzyılda), insanın öteki hayvanlardan ayıran asal özelliğinin "simgesel araçlar kullanan canlı cinsi" *(Homo symbolicum)* olmasında yattığını ileri sürmüştür. Böyle bir insan kavramı, insanın kültürel evrimi araştırılırken simgesel araçların vurgulanmasına yol açmıştır.

İnsana endüstri devrimi ve kapitalizm açısından bakan çağımızın kimi yazarları (Adam Smith'in yüzyıl kadar önce ileri sürdüğü) *Homo economicus* kavramını benimsemişlerdir. *Homo loquens* ("konuşan hayvan" ya da "konuşan canlı"), *Homo ludens* (oyuncu hayvan), *Homo religious* (tapınan hayvan) vurguyu insanın çeşitli yönlerine koyan öteki insan tanımlarından bazılarıdır.

Bir insan tanımı daha

İnsan kavramları arasında dördü: *Zoon politikon, Homo sapiens, Homo faber, Homo symbolicum* doğru sayılabilecek bir tanıma yöneltmeleri bakımından önem taşımaktadır. "Hangisi daha doğru bir insan kavramına yöneltmektedir?" Bu sorunun yanıtı "hiçbiri" olacaktır. Ama hepsi birden alınırsa, oldukça doğru bir insan tanımına ulaşılabilir: "İnsan, düşünen, araç yapan, simge kullanan bir toplumsal hayvandır."

Bu tanımda bile bazı eksiklikler, bazı fazlalıklar vardır. Örneğin, insanın araç kullanan, hatta ender de olsa araç yaban bazı hayvanlardan farklı olarak araçlarını değiştirip geliştirme yetisi tanımda eksiktir. Buna karşılık, simge kullanmak düşünmeyi gerektirdiğinden bir de onun tanıma sokulması fazlalıktır. Öyleyse insanı olabildiğince eksiksiz, fazlasız nasıl tanımlayabiliriz? Bu konuda Platon'un ikili konuşmalarla tartışma (diyalog) yöntemi kullanılarak şöyle bir senaryo kurulabilir:

Senaryo I: İnsan denen hayvan

A – İnsan tanımında, tanımlama ustası Aristoteles *"Zoon politikon"* demiş, noktayı koymuştur. En kısa, ama aynı zamanda en doğru tanım bence budur. Tanımında ne bir fazlalık ne bir eksiklik vardır. Çünkü *"politikon"* sözü, yalnız "siyasal" anlamına gelmez. Eski Yunan'ın toplumsal örgütü olan, kent devleti için kullanılan *polis* kavramından türetilmiştir. Ve Aristoteles, *polis* birimini yalnızca siyasal değil, aynı zamanda ekonomik, toplumsal ve düşünsel bakımdan yetkin bir toplum örneği olarak görmekteydi. Bu nedenle *Zoon politikon*, en azından "toplumsal ve siyasal hayvan" olarak çevrilmelidir. Böyle çevrildiğinde, "insan toplumsal ve siyasal bir hayvandır" tanımı bizi en doğru insan anlayışına getirir.

Z – Böyle bir tanım, insanın toplum dışında, yalnız başına yaşayabilecek bir canlı olmadığını göstermesi bakımından doğru olur. Ama insanın içinde yaşadığı toplumun her zaman siyasal örgütlü olması gerekmez. Gerçekten, insanlar çok uzun süre devletsiz, siyasal farklılaşmaya, yani yöneten-yönetilen insanlar farklılaşmasına uğramamış topluluklar içinde yaşamışlardır. Onları insandan saymayacak mıyız? Ya da insanlık nitelikleri biraz eksik insanlar mı sayacağız?

A – Öyleyse "siyasal" nitelemesini bırakıp "insan toplumsal hayvandır" diyelim.

Z – O zaman da sürü, takım, topluluk, toplum farklarını bilmeyen kimseler, "bazı hayvanlar tek tek, çift çift yaşasalar da, bazıları toplu yaşıyorlar" diyebilirler. Tanımımızın insan toplulukları ile hayvan topluluklarının ayırt edilmesini sağlayacak ölçütten yoksun olduğunu söyleyebilirler.

A – Bu durumda, Benjamin Franklin'in tanımını temel alalım. İnsanın hayvandan ayırt edilmesini sağlayacak özelliğini vurgulayarak "insan, araç kullanan toplumsal bir hayvandır" diyelim.

Z – Ama günlük yaşamımızda bazı hayvanların da doğadaki hazır nesneleri alıp araç gibi kullandıklarını görüyoruz. Belgesellerde araç kullanan hayvanlar gösteriliyor.

A – Örnek verebilir misin?

Z – Örneğin kuşlar, çöpleri yuva yapmak için kullanıyorlar. Bir belgeselde, California kunduzlarının buldukları yassı bir taşı sırtüstü yatıp karınlarının üzerine koyduktan sonra kabuğunu açamadıkları midyeleri ön ayaklarıyla tutup örs gibi kullandıkları bu taşa vurarak kırışları gösterildi.[2]

A – Öyleyse, insanı, doğadaki hazır nesneleri araç gibi kullanan canlılardan farklı olarak, "araç yapan canlı" diye tanımlarız olur biter.

Z – "Araç yapıp kullanan canlı" desek daha doğru olur. Gene de insanı hayvanlardan kesin olarak ayırt eden bir ölçüt koymuş sayılmayız. Çünkü yuvayı da bir araç sayarsak, kırlangıcın balçıktan yaptığı yuvanın insanın çömleğinden nitel bir farkının bulunduğu söylenemez. Bir başka belgeselde, bir şempanzenin yapraklarını sıyırdıktan sonra ağaç kovuğuna soktuğu sapı ısıran karıncaları çekerek yiyişi gösteriliyordu. Al sana araç yapan bir hayvan daha![3]

A – Ya Oakley'i izleyerek "insan, yaşamının hemen her anında ve her alanında 'sistemli olarak' araç yapıp kullanan toplumsal bir hayvandır"[4] dersem?

Z – Gerekli, ama yeterli değil. Toplumsal bir hayvan sayabileceğimiz balarılarını, "her yıl" araç sayabileceğimiz petek yapmalarına, peteklerde kış için bal saklamalarına bakıp "sistemli" diye insan mı sayacağız?

A – Ama araç yapıp kullanma bakımından insanlar ile hayvanlar arasında hem büyük nicelik hem büyük nitelik farkları var. İnsanlar hayvanlardan çok daha fazla, çok daha yüksek nitelikli araçlar yapıp çok daha sık araç kullanagelmişlerdir.

Z – Bunu belirtmenin yanı sıra, insanların kullanıp hayvanların kullanmadıkları bir araç türü aramalıyız.

A – Ernst Cassirer bu konuda kullanışlı bir ölçüt önermiş. Bir araç türü var ki onu yalnızca insanlar kullanır demiş: Simgeler, simgesel araçlar![5]

Z – Çözümün tam üzerine bastın.

A – Bunu göz önüne alarak "insan nedir?" sorusunun yanıtını "insan, sistemli olarak maddesel ve simgesel araçlar yapıp kullanan toplumsal bir hayvandır" diyerek değiştirebiliriz.

Z – Güzel, ama tanımımızda hâlâ bazı eksikler var gibi geliyor bana. Örneğin Karl Marx, *Kapital*'de bazı hayvanların da araç yapabildiğini kabul eder. Ama en kötü mimarı en iyi arıdan ayıran şeyin, yapısını kurmadan önce onu kafasında kurması olduğunu söyler. Bu sözde insanın "simgesel araçlar" yapabilen canlı olduğu anlamı saklıdır. Böyle bir karşılaştırma ve düşünce içinde aynı zamanda insanın kafasında planını değiştirebilmesiyle yapıyı (aracı) da değiştirip geliştirebileceğini düşündürür.[6] Oysa hayvanlar insanlar bildibileli hep aynı araçları yapmaktadırlar. Böylece işin püf noktasının, insanların araçlarının biçimini değiştirip araçlarını geliştirmelerinde yattığı gösterilmiş olmuyor mu?

A – Bunu da göz önüne alarak, tanımımızı, "insan, sistemli olarak maddesel ve simgesel araçlar yapıp kullanan ve bu araçlarını değiştirip geliştirme yetisine sahip olan toplumsal bir hayvandır" diye geliştirsek, ne dersin?

Z – Ya insanın rasyonelliği, rasyonelliğinin yanı sıra rasyonelliğiyle yarışan duygusallığı? Hayvanlarda böyle bir ikili bulunur mu? İnsanın rasyonelliğini ve duygusallığını tanımımıza almayacak mıyız?

A – Tamam öyleyse tanımımızı "insan, sistemli olarak maddesel ve simgesel araçlar yapıp kullanan ve bu araçlarını değiştirip geliştirme yetisine sahip olan, hem rasyonel hem duygusal davranışlar gösterebilen toplumsal bir hayvandır" diye noktalayalım.

Z – Bir dakika, bir dakika! İnsanın "konuşan hayvan" olduğunu unuttuk. Bu ayırt edici özelliği tanımın dışında kaldı.

A – Konuşma, kuşkusuz insanın, onu hayvanlardan ayıran en önemli özelliklerinden biridir. Ancak "simgesel araçlar" içine konuşma da girmez mi?

Z – Girer, girer de kafamı kurcalayan bazı noktalar daha var. İnsan, gelecek zaman kavramına sahip tek canlı değil mi?

A – Öyle gibi. Ama sözler gibi kavramlar da simgesel araçlar içine sokulabiliyorsa bunu ayrıca belirtmek gerekmeyebilir.

Z – Ya insanın "huzursuz" bir canlı olduğunu vurgulamayacak mıyız? İnsanlık tarihine bak, günümüzde olup bitenlere bak. Kendine bak! İnsan hiçbir zaman dinginliğe ulaşamayan bir canlı değil mi? Ne zaman karnı tok bir kedi gibi gölgeye uzanıp devinimsiz durabiliyoruz. Bedenimiz dursa kafamızın içi hiç durup duruluyor mu?

A – İyi de öykü yazmıyoruz, tanım yapıyoruz.

Z – Tamam, ben de tanımımıza tek bir sözcük daha ekleyerek "insan,... 'huzursuz' bir toplumsal hayvandır" derim.

A – Ona bakarsan, benim de aklımdan, tanımımızdaki "araçlarını değiştirip geliştirme yetisine sahip olan" bölümü çıkarıp "organik evrim ve kültürel evrim gizilgücüne sahip olan" sözcüklerini eklemek daha doğru olmaz mıydı? gibi düşünceler geçiyor. Tanım dediğin kısa olmalı. Bizimki zaten tanımlıktan çıktı. Gene de eksikleri bulunabilir. En iyisi ondan nelerin çıkarılıp ona nelerin katılabileceğini zamana ve başkalarına bırakalım.

Z – Haklısın. Bu arada bizim de, simgesel bir araç sayılabilecek tanımımızı değiştirip geliştirirken tam da insan tanımına uygun davrandığımızın bilmem ayrımına vardın mı?

Yukarıdaki diyalogda tanıma "uzuyor" diye alınmayan "insanın organik evrim ve kültürel evrim gizilgücü", bu gizilgücün açılımı, insanlık tarihinin içini, içeriğini oluşturur. İnsanın evriminin elinizdeki kitabın tüm sayfalarına yayılacak aşamalarına girmeden, onları birlikte, topluca görüvermekte yarar var. Bu işi zamanımızdan önce (ZÖ) 13,5 milyar öncesi dolaylarından, yani bugünkü bildiğimiz biçimiyle maddenin evriminin başından başlatmanın yararı ise ileride anlaşılacak.

Andizin (kronoloji) I: Büyük Patlama'dan günümüze (ZÖ)

13,5 milyar, Büyük Patlama ile maddenin evriminin başlaması
3,5 milyar, canlılığa geçiş ve tekhücreliler
700 milyon, ilk hayvanlar
200 milyon, eski (arkaik) memeliler
100 milyon, yeni (eteneli) memeliler
70 milyon, kemirgenler (prosimiyen) ağaçsivrifaresi
60 milyon, yüksek memeliler (Primatlar)
30 milyon, antropoidler
20 milyon, insanımsılar (Hominoidler)
15 milyon, kuyruksuz iri maymunlar (ape'lar)
5 milyon, insansılar (Hominidler)
3 milyon, insan cinsi *(Homo)* ve onun ilk türü *(Homo habilis)*
2,5 milyon, kültürel evrimin organik evrimin önüne geçmesi
2,5-2 milyon, Dikilen insan *(Homo erectus)* türü
1 milyon, Düşünen insan *(Homo sapiens)* türü
200 bin, Çağdaş Tipte Düşünen İnsan (Modern *Homo sapiens)*

2,5 milyon - 15 bin, Paleolitik kültür evresi (Eski Taş Çağı)
15 bin - 10 bin, Mezolitik kültür evresi (Orta Taş Çağı)
10 bin, Neolitik kültür: asalaklıktan üreticiliğe geçiş
İÖ 3 bin, eşitlikçi ilkel topluluktan katmanlı uygar topluma geçiş
İÖ 3 bin - İS 1500, tarımcı uygar toplumlar evresi
İS 1500 sonrası, endüstriye dayanan uygar toplumlar

Tarih nedir ne değildir?

"İnsanlık Tarihi" kavramının birinci sözcüğünü oluşturan insanın ne olduğu az çok ortaya çıktı. İkinci sözcüğünü oluşturan "tarih" de, "insan" gibi, anlamı açıklanmayı gerektirmeyecek denli iyi bilinen bir sözcük gibi görünmekte. Oysa birbiriyle pek de uyuşmayan çeşitli tarih anlayışları vardır.[7] Bunların ürünü olan, hiç de bilimsel olmayan, hatta tarihten çok öyküye benzeyen tarihler de bulunmaktadır. Onun için, önce tarihin ne olmadığı saptanmalı.

Bilimsel tarih "mitos" değildir: Tarih, Eski Yunancada *historia*, önce "araştırılarak öğrenilmiş bilgi" gibi bir anlama gelmekteydi. Ama sonra (İngilizcedeki *story* = öykü, *history* = tarih sözlerinin benzerliğinin de gösterdiği gibi) "geçmiş olayların öyküsü" anlamında kullanılmaya başlandı. Ancak geçmişle ilgili bazı öyküler, geçmiş olayların bilimsel betimlerinden çok düşsel açıklamalarıdır. Bunlara, bilindiği gibi, "mitos" denmektedir. Mitoslar, genellikle toplulukların geçmişlerini, özneleştirilmiş doğa güçleri ve aşkın özneler olarak görülen doğaüstü güçler ile insanlar arasındaki (sanal) ilişkiler biçiminde sunan öykülerdir. Ne var ki mitoslar (Vaat Edilmiş Ülke, Ergenekon öykülerinde görüldüğü gibi) tarih sanılabilmektedir. Bu yolla mitoslar, çağdaş tarih anlayışlarına bile sızabilmektedir. Oysa, bilimsel tarih anlayışında, kişileştirilmiş, özneleştirilmiş doğa güçlerine, doğaüstü (aşkın) öznelere yer yoktur. Öyleyse, belirtilmesi gereken birinci nokta: mitos, tarih değildir. Bilimsel tarih ise, az çok ampirik verilere dayanır, mitos değildir.

Tarih "peygamberler tarihi" değildir: Tarihin ne olmadığı yolunda üzerinde görüş birliğine varılması gereken ikinci nokta, peygamberler tarihi *(Kısas-i Enbiya)* yaklaşımının bilimsel bir tarih anlayışı olmadığıdır. Tanrı - peygamber - kul (gerçek ya da sanal) ilişkileri çevresinde döndürülen "dinsel öyküler" (örneğin *Kitabı Mukaddes*) tarih değildir. Bilimsel tarihin odağını insan-insan ve insan-doğa ilişkilerinin uzak geçmişi oluşturur. Tarihin öznesi ise, her zaman için insanlar ve insan grupları olmalıdır.

Tarih "kronoloji" değildir: Üçüncüsü, tarih bilimcisi, vakanüvist (önemli görülen olayları yazıya geçiren devlet görevlisi) olmadığı gibi, tarih, kronoloji (olayların oluştukları yıllara göre sıralanması) olarak görülmemelidir. Tarih (Gordon Childe'ın, eski arkeoloji anlayışı için söylediklerinden[8] esinlenilerek denebilir ki) geçmiş olayların pul koleksiyonu yapar gibi toplanmasıyla sınırlı değildir. Geçmişin olaylarının

"betimlenmesi" yanı sıra, "açıklanması", aralarındaki neden-sonuç ilişkilerinin araştırılmasıdır. Vakanüvistlerin kayıtları, kuşkusuz tarihsel malzemelerden biridir; ama kendileri tarih değildir.

"Kahramanlar tarihi" tarih değildir: Dördüncüsü, çağdaş bilimsel bir tarih anlayışı "kahramanlar tarihi" biçiminde olmamalıdır. Tarih, "ulusal tarih" anlayışını benimseyenlerce pek tutulan "hanedanlar tarihi", "savaşlar tarihi", "kahramanlıklar tarihi" de olmamalıdır. Elbette tarihin içinde yöneticilerden, hanedanlardan, kahramanlardan söz edilecektir. Ama onlar tarihin ekseni olarak görülmemelidir. Tarihin onların istenci (iradesi) çevresinde döndüğü sanılmamalıdır.

Peki tarih nedir?: Çağdaş, bilimsel bir tarih kavramı yukarıda sayılan tarih anlayışlarını dışlamalıdır. Ama bu, tüm bu tarih birikimlerinden hiç yararlanılmayacağı anlamına gelmez. Onların içlerinde, bilimsel eleştirinin süzgeçinden geçirildikten sonra yararlanılacak bilgiler vardır.

Mitosların ve dinsel tarihlerin çağdaş tarih anlayışlarına sızması gibi geçmişin gerçek (tarihsel) olaylarının doğru bilgisi de mitoslara ve dinsel tarihlere sızmıştır. Hatta içlerinde yer yer doğru tarih anlayışlarıyla yazılmış olanlarla karşılaşılabilir. Ayrıca, çeşitli tarih anlayışlarından, çağdaş, bilimsel bir tarih anlayışına ulaşabilmek için yapılması ve yapılmaması gereken şeyler öğrenilebilir.

Doğru bir tarih anlayışına ulaşılması için yapılmaması gereken şeyler "değildir", "olmamalı", "görülmemeli" gibi olumsuz sözcüklerle az çok belirtildi. Yapılması gereken şeylere de birkaç örnek verilmeli. Mitoslarda ve dinsel tarihlerde olaylar, doğanın, canlıların, insanların, tanrıların varoluşlarından ya da yaratılışlarından başlatılmaktadır. Bundan ders alınmalı. Oysa "ulusal tarih" örneklerinde öykü, ulusların (sözde) oluşumlarından başlatılır. Savaş tarihleri, devletlerin oluşumunun öncesine geçmez. Bu tutumlar, insanların tarih anlayışlarında, tarih bilinçlerinde boşluklar oluşturmaktadır. Çünkü insanlarda, "peki ondan önce ne vardı?", "ondan önce ne oldu?" türünden sorular sorma eğilimi vardır. Bu sorulara yanıt verilmezse, kafalarda boşluklar oluşur. Boşluk beklemez; boşluğu, halk kültüründe yaşatılan (naif) masallar ya da egemen ideoloji tarafından ısıtılıp ısıtılıp sunulan (şoven) destanlar veya dinsel (inanılmaz) öyküler doldurabilmektedir. Dolayısıyla, bilimsel, çağdaş bir tarih anlayışında da olaylar olabildiğince başından alınarak anlatılmalıdır. İşte bu noktada "neden insanlık tarihi?" sorusuna geçilebilir.

Neden "İnsanlık Tarihi"?

"İnsanlık Tarihi", toplum bilimlerinin ve tarih disiplininin toplumsal gerçekliği uzmanlık alanlarına "bölerek" incelemesinin özürlerini onaracak bir bilimsel çalışma alanıdır.

Montaj sağlar: İnsanlık tarihiyle, insanlığın geçmişini bir bütün olarak sunulmasının değeri, bakıma alınan bir makinenin başına gelenlerden gidilerek daha iyi anlaşılabilir. Makinistlerce bakımı yapılıp onarılmak üzere sökülüp parçalarına ayrılmış bir makineye bakan kimse şaşırıp kalacaktır. Onun sökülmeden önceki durumunu, nasıl çalıştığını (o işin uzmanı olmadıkça) pek anlayamayacaktır. Anlayabilmesi için, temizlenen, onarılan, değiştirilen parçaların yeniden bir araya getirilmesi gerekir. İnsanlık tarihi buna benzer bir işlev görmelidir. Toplumbilimlerinin uzmanlık dallarınca paylaşılarak incelenen tarihsel ve toplumsal gerçek, parçaları bir araya getirerek bütünlüğü içinde sunulmaya çalışılmalıdır.

"Laboratuvar" sunar: İnsanlık tarihinin bir yararı da toplumbilimcileri için bir "laboratuvar" hizmeti görebilmesidir. Toplum yaşamında etkili olan çok çeşitli etmenlerin ağırlıklarını gösterebilmesidir. Onların tarihin somutunda, ama zaman içinde etkileşime girip çıkmalarından yararlanarak olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkilerini saptama olasılığını sunabilmesidir. Böyle bir "laboratuvar" olanağından Amerikalı toplumbilimci Leslie A. White, yıllar önce şu paragrafında söz etmişti: "Toplumbilimcinin başını ağrıtan şey, bir laboratuvarının bulunmaması değildir; elinin altındaki tarih ve etnografya laboratuvarlarını nasıl kullanacağını bilmemesidir."[9]

Süreklilikleri, kesintileri, sıçramaları gösterir: İçinde yaşadığımız uygar toplum (uygarlık) şunun şurasında ancak beş binyıllık bir geçmişe sahiptir. İlkel topluluk iki, üç milyon yıl gerilere dayanabilmektedir. İki milyon yıl geçmişi olan insanlık ve de insan topluluklarının kültürel kalıtı, son beş-on binyılına bakılarak ne ölçüde kavranabilir? Uygar toplumun yapısının, kurumlarının, insan ilişkilerinin daha iyi kavranabilmesi için bile, ilkel topluluğun yapısını ve evrimini (tarihini) bilmek yararlıdır. Bir olgunun özellikleri, onun, geçmişinden tutturularak incelenmesiyle daha iyi anlaşılabilir. Söz konusu iki olgu birbirleriyle bağlantılı olmasa, aralarında kesinti, sıçrama bulunsa bile bu, böyledir. Çünkü herhangi bir şeyin özellikleri, onun zıddı olan, zıddı olmasa bile

bazı bakımlardan ondan farklı olan bir şeyle yan yana konunca, daha iyi görülür.

İlkel topluluklar uygar toplumlarla, uygar toplumlar ilkel topluluklarla yan yana konursa, daha iyi kavranabilir. Aslında bunlar ya zaman ya uzam içinde zaten yan yanadırlar. Biri ötekisinin uzantısında ya da yanında gelişip oluşmuştur. Onları birbirinden bilimde uzmanlaşma ayırmıştır. İnsanlık tarihi yaklaşımıyla yan yana ele alınmaları, yapılarının birbirlerininkiyle karşılaştırılarak daha iyi kavranmasından öte olanaklar sağlar. Tarihsel süreç içindeki kültürel evrimde "süreklilikler", "kesintiler" ve "sıçramalar" daha iyi yakalanabilir.

İnsanlık tarihinin bütünsel yaklaşımının sağlayabileceği bu tür olanaklardan süreklilik öğesine örnek olarak organik evrim dönemindeki "cinsel farklılaşma" gösterilebilir. Onun insanlığın sonraki tüm organik ve kültürel evrimi tarihi boyunca süren etkisi (bkz. s. 69) şaşırtıcıdır. Kesinti olgusu, insanlığın beşiği olan Eski Dünya'dan Yeni Dünya'ya göçünden sonra coğrafya bağlantısının kopuşuyla örneklendirilebilir. Eski Dünya ve Yeni Dünya topluluklarının birbirlerinden etkilenmeyen kültürel evrimlerinde (bkz. s. 191 ve sonraki sayfalarda) gözlemlenebilir. Kültürel evrimde "sıçrama" sayılabilecek devrimci atılımların niteliği ise, "asalak geçim biçimi" denen noktadan "üretici geçim biçimi" noktasına atlanmasının (bkz. 7. bölümde) nedenleri ve sonuçları araştırılarak görülebilir.

İlkellik tarihi + uygarlık tarihi = İnsanlık Tarihi: "İnsanlık Tarihi" adına karşı çıkanlar olabilir. Onun ele alacağı konuların zaten "Uygarlık Tarihi" ya da "Dünya Tarihi" çalışmaları ve yapıtları içinde işlendiğini söyleyenler bulunabilir ve de bulunmaktadır.[10] Ancak "Uygarlık Tarihi" adı bile içinde, tarihsel gerçekliğe, çağdaş uygarlık (Batı uygarlığı) açısından bakma eğilimini taşır. Gerçi bu eğilimden (Batı merkezciliğinden) kendini kurtarmış kimi uygarlık tarihçileri vardır. Ancak onlar da tarihi (adı gereği) ilk uygar toplumlarla başlatırlar. Ya da ağırlığı uygar toplumlara verme eğilimindedirler. Olsa olsa, uygar toplumları doğuran uygarlık öncesi koşullara inmektedirler. Daha öncesini antropolojiye, arkeolojiye bırakmaktadırlar. Gerçi bunu yapmayıp, inceleme alanlarını tarihin ilkel topluluklarının "kültürlerini" de kapsayacak biçimde genişletebilirler. O zaman da "Uygarlık Tarihi" kavramının dışına taşmış olurlar. Çünkü "uygarlık" (medeniyet, *civilization* sözcüklerinin etimolojik kökenlerinden de çıkarılabileceği gibi) kentlilik anlamına, "kenti yaşam biçimi" anlamına gelmektedir. Günlük dilde, kentli, sınıflı, devletli toplum öncesi toplulukların "kültür" biçimleri için de "uygarlık"

sözcüğü kullanılabiliyor. Ama bilim dilinde uygarlık sözcüğü bir kavram değeri taşımaktadır. Kapsamı dışında, ilkel topluluk dönemleri için kullanılamaz. İlkel topluluklar için "kültür" kavramı kullanılır.

İnsanlık Tarihi adının ve disiplininin bir gereği de, ilkel topluluk döneminin kültürlerine "hak ettikleri" yerin verilmesidir. Uygar toplumların kültürleriyle, kültürel evrimleriyle yan yana ele alınmasıdır. Uygarlık tarihlerinde yapıldığı gibi birkaç sayfada değinilip gerisinin antropolojiye bırakılmamasının sağlanmasıdır. İnsanlığın genel tarihinin bölünerek, ilkel topluluk döneminin ayrı, uygar toplum döneminin ayrı bilgi dallarının eline bırakılmasının önlenmesidir. Hiç değilse, tarihin böyle ayrı uzmanlık alanları yanında, onları bir bütün olarak ele alan bir bilgi dalının oluşturulmasına çalışılmasıdır. İlkel topluluk dönemi ile ilgili disiplinlerin bilgi birikimiyle uygar toplum dönemiyle ilgili disiplinlerin bilgi birikiminin bir araya getirilip birlikte işlenmesidir. Öyleyse amaç, "ilkel topluluk dönemi" + "uygar toplum dönemi" = "İnsanlık Tarihi" olarak formülleştirilebilir. İnsanlığın geçmişinin öğretilmesinde (yazılı dönemin görece daha bol malzemelere ulaşılabilme kolaylığı kullanılarak) sınıflı toplum üzerinde çok fazla, onun onlarca katı süreyi kapsayan ilkel topluluk dönemi üzerinde çok az durulması eğilimi aşılmalıdır. İlkel topluluk dönemine hak ettiği yer ve ağırlık verilerek toplumbiliminin kapsama alanı genişletilmelidir. Böylece "tarih laboratuvarı", tarihsel ilkel topluluklar yanı sıra onların kavranmasına yardımcı olacak çağdaş ilkel toplulukların da ele alınmasıyla büyük çapta varsıllaştırılmış olacaktır.

"İnsanlık Tarihi" doğuyor!

Yirminci yüzyılın ilk yarısında art arda patlak veren iki dünya savaşı insanlığı sarstı. Uygarlığa, hatta insanlığa duyulan güveni de sarstı. Bunun üzerine, savaşları, hiç değilse dünya savaşlarını önleyebilmek düşüncesiyle, 24 Ekim 1945'te bir Birleşmiş Milletler örgütünün kurulması yoluna gidildi. Bu örgütün yardımcı organlarından UNESCO (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü) sözleşmesi, 4 Kasım 1946'da, tam 44 ülke temsilcilerince imzalanarak açıklandı. Sözleşmenin hemen başında şu sözler vardı: "Savaşlar insanların kafalarında başlar. Öyleyse barışın savunma siperlerinin de insanların kafalarında kurulması gerekir."

Bununla, savaşların çıkmasının ve yayılmasının nedenlerinden birinin, insanların, halkların, ulusların birbirlerine karşı düşmanca duyguları kışkırtan bilgilerle beslenmeleri olduğu belirtilmek istenmişti.

Belirtmekle yetinilmeyip BM örgütüne yardımcı organlardan biri olarak, ülkeler arasında düşmanlık yerine hoşgörüyü ve sevgiyi geliştirme yolunda kültür alışverişini özendirecek bir örgüt (UNESCO) kurulmuştu.

Bu örgütün ilk yaptığı işlerden biri de, savaşları besleyen "ulusal tarih" kitaplarının halkları birbirine düşman edecek duygularla ve bilgilerle dolu olduğunu göstermek oldu. 1947 yılında, biyoloji bilgini Julian Huxley tarafından ortaya atılan bir öneri UNESCO'da benimsendi. Söz konusu tarihlere karşı, halklar arası düşmanlıkları beslemeyen, yazıldığı dilin halkından yana yontmayan ve belli toplumlar ve coğrafyalar üzerinde odaklaşıp ötekilerini geçiştirivermeyen bir tarihin yazılması olanakları araştırıldı. Bu, "insanlığın bilimsel ve kültürel yönleri, halkların ve kültürlerin birbirleriyle karşılıklı bağlantıları ve insanlığın ortak kalıtına katkıları hakkında geniş açılı bir anlayışa ulaşılmasını sağlayacak bir yapıt" olmalıydı.[11] Bu yolda uluslararası işbirliğiyle bir yapıtın hazırlanması kararı alındı. Yayının adı, "uygarlık tarihi", "dünya tarihi" değil, "İnsanlık Tarihi" (İngilizcesi *History of Mankind)* olacaktı.[12] Böylece "İnsanlık Tarihi" kavramı uluslararası arenada doğmuş oluyordu. Yapıtın her bir cildi, o cildi kapsayan bir dönemin dünya çapında ünlü bir ya da birkaç uzmanına yazdırılacaktı. Sonra yeryüzünün en çok konuşulan dillerine çevriltilecekti. Girişim 1963'te ilk ürününü verdi. "İnsanlık Tarihi" yapıtının ilk edisyonunun son (altıncı) cildi, 1974'te tamamlanıp yayımlandı.

Aradan çeyrek yüzyıl geçtikten sonra yapıtın etkileri araştırıldı. Yapıta yöneltilen eleştiriler derlendi. UNESCO'nun 1978 Genel Kurul'unda adı ve yapısı değiştirilerek yeni bir insanlık tarihi yapıtının yazdırılmasına karar verildi. Birinci "edisyonunkinden" (böyle deniyor yeni yapıtta) farklı olarak, her bölüm, dünyanın o bölümle ilgili ve ilgisiz her bir bölgesinden, bölümün konusunun uzmanı, farklı görüşlerden olabilen birçok kişiye yazdırılacaktı. Böylece yapıtta dünyanın çeşitli ülkelerinden yüzlerce tarihçiye yer verilmiş olacaktı.

Birinci edisyonun adındaki *"Mankind"* sözcüğü, erkek *(Man)* köküne dayandığı için eleştirilmiş olmalı ki, yeni edisyonda başlık (gene "İnsanlık Tarihi" anlamına gelmekle birlikte) cinsiyeti belirtmeyen sözcükle değiştirilip *(History of Mankind* yerine) *History of Humanity* yapıldı. Böylece, ikinci edisyonun ilk cildi 1994'te çıktı. Şimdiye (2006'nın başına) dek beş cildi çıkmış bulunuyor. Tamamlanması için bir cildin daha çıkması bekleniyor.[13]

Türkiye'de "İnsanlık Tarihi" anlaşılan UNESCO'nun söz konusu girişiminin ve yayınlarının etkisiyle, 1983 yılından başlayarak bazı fakültelerin ders programlarına alındı.

İnsanlık Tarihi'nin kapsama alanı

Sıra, "Giriş" altbaşlığında sorulan sorunun yanıtlanmasına geldi. İnsanlık nereden nereye gelmiştir? Yanıtı, yapıtın adının içinde verilmiştir: "Kemirgenlerden Sömürgenlere", kitabın başında ve sonunda, bu geniş yelpazenin öncesine ve sonrasına da kısaca değinilecek. Ama daha çok, kemirgen bir hayvan olan uzak anaatamızdan[14] bize uzanan organik evrim ve kültürel evrim süreçlerini kapsayan çok geniş bir dönemi içerme çabası gösterilecek.

Cansız maddeden canlı varlıklara: Daha önce belirtilen nedenlerle İnsanlık Tarihi'nde bazı noktalarda, canlının evriminin de öncesine, maddenin evrimi dönemlerine inilmesi gerekebilir. Ama bu iş, bir açının başlangıç noktasından uzanan iki kolu arasında kalan alanın giderek genişlemesine benzer bir yaklaşımla, daha sonraki olaylara giderek daha fazla yer verilerek kotarılmalıdır. İnsanlık Tarihi'nin başlangıç noktası olarak Büyük Patlama alınabilir.[15] Sonra çok özet olarak, maddenin evriminin varlığı canlılığın eşiğine dek getiren karmaşıklaşması verilebilir. Bu yolda cansız maddeden canlı varlıklara geçiş koşulları vurgulanmalıdır. Bundan sonra canlıların evrimi, ileride insana ulaşılacak dallar izlenerek verilebilir. Böylece, insanın uzak hayvan anaatalarından kemirgenlere dek gelinebilir. Bu noktada organik evrimden kültürel evrim alanına geçilecektir. Kültürel evrimle ilgili bölümün içinde "asalaklardan üretkenlere" dek uzanan sürece ayrılacak sayfalar, "üretgenlerden sömürgenlere" ayrılacaklar kadar fazla olmayacaktır. Bir başka deyişle, insanlık tarihinde ilkel topluluk dönemine (uygar toplum döneminin onlarca katı sürmesine karşın) uygar toplumlardan daha az yer ayrılacaktır.

Kemirgenlerden asalaklara: Kitabın üstbaşlığının "Kemirgenlerden Sömürgenlere" olarak seçilmesi salt kulağa hoş gelmesi için değildir. İnsanın tarihinin, organik evriminden alınıp kültürel evriminin içinde bulunduğumuz evresine (endüstrici kapitalist uygar yaşayış biçimine) dek getirileceğini göstermek içindir. Burada kullanılan "kemirgenler" kavramı, uzak hayvan anaatamız olduğu saptanan, yüksek memelilerin primat takımından maymunöncesi (prosimiyen) cinslerini belirtmektedir. Başlığa bu sözcük, evrim soyağacımızın (bugüne dek) dayandırılabildiği en uzak hayvan anaatamızın 70 milyon yıl kadar önce yaşamış (bir prosimiyen türü olan) ağaçsivrifaresinin, bildik adıyla bir "kemirgen" olmasına dayanılarak konmuştur. Kemirgenlerin organik evrimi sonucundadır ki insan yeryüzüne ayak basacaktır. Yeryüzünde, üret-

meyi öğrenene dek, bitkiler ve hayvanlar üzerinde bir "asalak" gibi (avcı ve toplayıcı olarak) yaşayacaktır.

Asalaklardan üretkenlere: Üstbaşlıktaki, insanın olumsuz yanlarını vurgulayan "kemirgenlerden sömürgenlere" deyişi, bir ölçüde kaba, bir ölçüde haksız bir niteleme olarak görülebilir. Çünkü bu evrim sürecinin içinde, insanın en olumlu niteliğini oluşturan üretken olduğu dönemler de bulunmaktadır. Oysa üstbaşlık yalnızca insanın (üretkenliğinin bir uzantısı olarak gelişmiş de olsa) en olumsuz niteliğini oluşturan sömürgenliğini yansıtmaktadır. Ama insanın, üstelik onu öteki canlılardan ayıran en önemli ve en olumlu özelliğiyle "üretken" bir canlı oluşunu yansıtmamaktadır. Ne var ki bu, insanın evrim sürecinde başlardaki ve sonlardaki iki nokta verilmek istendiği için, üstbaşlıkta yansıtılamadı. Ancak metinde insanın asalaklıktan üretkenliğe (üretime) geçişi üzerinde ve üretkenlik dönemleri üzerinde bol bol durulacak. Söz konusu dönemlerin insanın kültürel evriminin en önemli kesimini oluşturduğu görülecek.

Üretkenlerden sömürgenlere: Üstbaşlıktaki "sömürgen" sözüyle ise, içinde bulunduğumuz çağın insanları nitelenmiştir. Onların iki anlamda, iki alanda sömürgen oldukları söylenebilir. Birincisi insan - insan ilişkileri alanında sömürgendirler. Başkalarının emeklerine ya da emeklerinin ürünlerine el koymanın yollarının yöntemlerinin kurumlaştırıldığı katmanlı toplumun başından beri sömürgendirler. İkincisi, insan - doğa ilişkileri alanında sömürgendirler. Kapitalist biçimiyle endüstri devriminden beri insanlar, insan ile doğa ilişkileri alanında birer sömürgen gibi davranmaktadırlar. Doğanın yenilenebilen kaynaklarını, yenilenme hızlarının ötesinde tüketmektedirler. Ve doğanın yenilenemeyen (fosil enerji yatakları gibi) kaynaklarını, bitirip yok etme anlamında "tüketme" yolunda almış başlarını gitmektedirler. Bu nedenlerle "sömürgen" adını hak etmektedirler.

İnsanlık Tarihi'nin yararlandığı bilimler ve disiplinler

İnsanlık tarihini Büyük Patlama ile başlatmak doğru ise, bu, maddenin evrimi ile ilgili olarak doğa tarihinden yararlanılacağını gösterir.[16]

Doğa Tarihi: Doğa Tarihi bizi Güneş Sisteminin oluşmasına, dolayısıyla "Astronomi", "Jeoloji", "Coğrafya" bilimlerine başvurmaya götürecektir. Örneğin on iki milyon yıl kadar önce oluşan, büyük bir fay

oluşturan Rift Vadisi *Homo sapiens* türünün ortaya çıkmasına uygun çevreyi (yağmur ormanlarını) ve genetik yalıtlanmayı sağlamıştır. Buzul çağları ile buzularası dönemlerde kıtalararası kara köprüleri oluşmuş ya da sulara gömülmüştür. Bunun insan türünün yayılmasındaki, ırkların ve kültürlerin oluşmasındaki rolünü doğa tarihi bilgileriyle anlamış bulunuyoruz. Doğa tarihinin içine, doğadaki canlıların oluşması, bitkilerin ve hayvanların evrimi de girmektedir. Bunlar, insanlık tarihi ile doğa tarihi gibi dolaylı değil doğrudan ilgili konulardır.

Evrim Biyolojisi: Bu noktada, "Botanik" ile "Zooloji" ve onların dalları olan "Paleobotanik" ve "Paleozooloji" bilimlerinin desteğiyle Evrim Biyolojisi ve Moleküler Biyoloji yardımımıza koşacaktır. Organik evrimin insana ulaştığı noktada ise görevi "Paleoantropoloji" ve "Fiziksel Antropoloji" alacaktır. Örneğin ırklar fiziksel antropolojinin ilgi alanı içine girer. Çok önemli olmasa da pek çok insanın kafasını kurcalayan "İnsan türü önceleri kıllı mıydı? İlk insan topluluklarının derisi siyah mıydı, beyaz mıydı?" gibi sorular bu bilimlerin yardımıyla yanıtlanabilir. Ama ırklar ile kültürlerin, duyguların, düşüncelerin ve davranışların ilişkisi sorunu fiziksel antropolojiyle sınırlı kalınarak çözülemez. Sosyal Antropoloji ve Kültürel Antropoloji disiplinlerine de başvurulması gerekir.

Antropoloji: "Fiziksel Antropoloji", insanlık tarihine katkıda bulunurken, İnsanlık Tarihi antropolojinin öteki dallarına da başvuracaktır. Çağdaş ilkelleri inceleyen bilgi dalı olan "Etnoloji" ile bir tür karşılaştırmalı toplumbilimler olan "Sosyal Antropoloji" ve "Kültürel Antropoloji" disiplinlerinden beslenecektir. "Karşılaştırmalı Zooloji" ve onun özel dalları olan "Primatoloji ile Etoloji"[17] biyolojik yapısı ile hayvanlar dünyasının bir üyesi olan insanın öteki hayvanlarla ortak ve onlardan farklı, özgül niteliklerinin anlaşılmasında antropolojiye destek olmaktadırlar. Antropoloji de insanlık tarihini beslemektedir.

Arkeoloji: İnsanın geçmişi, yazılı belgelerin bırakıldığı döneme dek, arkasında bıraktığı kalıntılara (fosillerine ve araçlarına) bakılarak kurulabilmektedir. Bu durumda arkeoloji, İnsanlık Tarihi bilgi dalının beslediği en önemli kaynaklardan birini oluşturmaktadır.

Tarih: "Yazılı Tarihöncesi" (Prehistorya) ve "Yazılı Tarih" (Historya?) kesimleriyle tarih, bir buzdağına benzetilebilir. Daha çok arkeoloji-

den yararlanılarak kurulan "prehistorya", tarihin, suyun (toprağın) altındaki kesimi sayılabilir. Arkeolojinin verilerinin derlenip toplanıp değerlendirilmesi ona düşmektedir. Arkeolojinin ve Prehistorya'nın İnsanlık Tarihi için önemleri ortada. Tarihin yazılı tarih kesimi içinde genel "Tarih" ve onun çeşitli uzmanlık dalları İnsanlık Tarihi'nin kurulmasında büyük yardımcımız olmaktadır.

Sosyoloji: Bu bilimin ("toplumbilimleri" kavramıyla karıştırılmamaya özen gösterilerek "toplumbilim" olarak da adlandırılabilen bilgi dalının) kuramlarından, bulgularından, yöntemlerinden, kısacası birikiminden yararlanılmadan İnsanlık Tarihi yapılamaz, yazılamaz. Sosyoloji, içindeki "Sosyal Psikoloji" gibi "Siyaset Sosyolojisi" gibi çeşitli uzmanlık dallarının tümüyle birlikte, geçmiş toplumların yapılarının çözümlenmesinde yararlanılan kavramlar ve yöntemler sunmaktadır.

Tıp: Tıp bilimleri, anaatalarımızın sağlık ve hastalık durumlarını araştırırken yararlanabileceğimiz hazinedir. Tıp bilimlerinden "Karşılaştırmalı Anotomi", "Moleküler Biyoloji", "Genetik", İnsanlık Tarihi'ni (öteki katkıları yanı sıra) gen haritaları ile destekleyecektir. Genetiğin teknoloji alanındaki uygulaması olan "Biyoteknoloji" gibi çeşitli yöntemleriyle elde edilen ve elde edilecek zengin bilgi birikimi, insanın insan anaatalarının ve insan öncesi (hayvan) anaatalarının kesin olarak saptanmasında devrimci katkılarda bulunmaya adaydır.

Fizik ve Kimya: Yukarıda belirtilenlerin yanı sıra İnsanlık Tarihi'nin kurulmasında yararlanılan, yararlanılabilecek olan daha pek çok bilim ve teknoloji bulunmaktadır. Örneğin "Nükleer Fizik" 1960'lardan bu yana, insanın fosil kalıntılarının ve organik maddelerden yapılmış araçlarının kesin tarihlendirilmesinde (radyokarbon, potasyum argon gibi tarihleme yöntemleriyle) paha biçilmez katkılarda bulunmaktadır. "Kimya" birçok kalıntının çözümlenmesine (örneğin ünlü Pitdown sahteciliğinin ortaya çıkarılmasına)[18] katkıda bulunmuştur, bulunacaktır. Kimya biliminden yararlanılarak, dışkı fosillerinin *(coprolit)* çözümlenmesinde olduğu gibi, İnsanlık Tarihi'ne yardımcı olacak özel yöntemler geliştirilmiştir.

Bilimdışı bilgi dalları: İnsanlık Tarihi, bilimler, teknolojiler kadar, bilimsel olmayan bilgi birikimlerinden de yararlanmaktadır. Ama bunu, onları bilimin süzgecinden geçirerek yapmaktadır. Örneğin dinsel inançlardan ve kutsal kitaplardan (içlerindeki tarihin süzülmesiyle) in-

sanlık tarihinin aydınlatılması yolunda yararlanılmaktadır. Öte yandan bu kaynaklar, geçmiş kuşakların duygularını ve düşünüş biçimlerini kavramamıza yardımcı olmaktadır. Aynı şey "büyücülük" ve "astroloji" için de söylenebilir.

Normatif disiplinler ve etik değerler: Son olarak, İnsanlık Tarihi'nin, "Hukuk", "Felsefe", özellikle de felsefenin bir dalı olan "Etik" gibi normatif (değerlerle, kurallarla ilgili) dallarına ilgisiz kalmadığını belirtmeliyiz. Hukuk, özellikle "Hukuk Sosyolojisi" bize geçmiş toplumların geleneklerini kavramamızda yardımcı olacaktır. Çeşitli toplumlarda görülen benzeri ve farklı ahlak kurallarını değerlendirmede "Hukuk Felsefesi" ve "Etik" disiplinlerinden yararlanmaktayız. Ayrıca İnsanlık Tarihi disiplini, daha önce de açıklandığı üzere, öteki amaçlar yanı sıra (dünya savaşlarını önleme, halklar arası hoşgörüyü geliştirme gibi) bazı etik gereksinimlere yanıt olarak kurulmuştur.

Öte yandan, İnsanlık Tarihi'nin (bilimsel nesnellik adına) kendisine katkıda bulunan yazarların taşıdıkları "değerlerden" soyutlanması, arındırılması gerekmemektedir. İnsanlık tarihine belli etik değerler açısından bakmak, evet, gerçekliğin saptırılmasına yol açabilir. Ama aynı zamanda gerçekliği daha iyi yakalama erdemi olanağını da sunmaktadır. Zamanla yanlışlar ayıklanır, doğrular kalır.

İnsanlık Tarihi çalışmalarında geçmiş, belli değerlerle bakılarak elde edilmiş verilere dayanılarak (kafalarda) kurulur. Böyle kurulurken, bir yandan da bugünkü ve yarınki ilişkiler (öbür gün tarih olacak ilişkiler) oluşturulmaktadır. Örneğin, insanlık tarihine eşitlikçi değerlerle baktığınızı düşünün. Bu durumda, insanlığın kültürel, hatta organik evriminin öncülüğünün hiçbir coğrafyanın ya da hiçbir halkın tekelinde kalmadığını kavrama olasılığı artacaktır. Öncülüğün, değişen coğrafya ve tarih koşullarına koşut olarak, olmayarak, bir yerden bir başka yere, bir halktan bir başka halka geçtiği görülecektir.

Böyle bir gözlem, geribesleme yoluyla, bizi eşitsizlikçi ideolojilerden etkilenmekten koruyacaktır. Evrensel değerlere sahip çıkmamızı destekleyecektir. Bu bakımdan İnsanlık Tarihi, diyebiliriz ki bize, "insanlığı" da öğretecektir. Böyle bir tarih ve toplum anlayışı, insana, öteki insanların davranışlarını ve düşüncelerini yargılamadan önce, yapılanların "nedenlerini" araştırıp onları "anlama" alışkanlığı kazandıracaktır. Öyle ki "onun yerinde, onun içinde bulunduğu koşullar içinde ben bulunsaydım, ben de öyle davranabilirdim" demeyen, ne insanı anlamıştır ne de insanlık tarihini!

Giriş Notları

G/1. *Homo,* gerçi Latincede "insan" anlamına gelmektedir; ama bilim dilinde hayvanlar dünyasının bir cinsi olarak insan için kullanılır. Dolayısıyla, bağlamına göre "insan", bağlamına göre "hayvan" olarak çevrilmesi gerekir.

G/2. İspinoz kuşları, kaktüs dikenini, gagasıyla ulaşamadığı böcek yuvalarını açığa çıkarmada kullanmaktadır. Avustralya şahini, gagasından bıraktığı taşlarla yumurtaları kırmaktadır (bkz. Philip L. Stein ve Bruce M. Rowe, *Physical Anthropology,* New York, 1982, McGraw-Hill Book Company, s. 114).

G/3. Şempanzelerin araç kullanabildikleri, muza ulaşmak için bırakılan bambu çubuklarını birbirine eklemeleri, fındıkları bir taş üzerine koyup "ellerine" aldıkları öteki taşla vurarak kırdıkları (canlandırma çizimi için bkz. Robert Boyd ve Joan B. Silk, *How Humans Evolved,* New York ve Londra, 2003, W.W. Norton and Co., s. 309) öteden beri biliniyor. Tanzanya'da şempanze takımlarını izleyen primatolog Jane Goodall, onların dalları eğip büküp biçimlendirdiklerini ve karıncaları böyle yaptıkları "araçlar" ile yuvalarından çıkarıp yediklerini saptamıştı (bkz. Robin McKie, *Apeman (The Story of Human Evolution),* BBC yayını, Londra, 2000, s. 110). Bir de karşımıza (2004 yılında televizyonlarda yayınlanan görüntüler doğruysa) bir teli ayağıyla büküp, gagasıyla olta gibi kullanarak kavanozun içindeki peyniri çıkaran karga. Vay başımıza gelenler!

G/4. Kenneth P. Oakley, *Man the Tool-Maker,* Londra, 1967, British Museum yayını, s. 2'deki "sistemli olarak araç yapma" vurgusu, insan anlayışı ve insan tanımı bakımından önem taşımaktadır.

G/5. Bkz. Ernst Cassirer, *İnsan Üstüne Bir Deneme,* çev. Necla Arat, İstanbul, 1980, Remzi Kitabevi, s. 34; Jacquetta Hawkes, *The Atlas of Early Man,* New York, 1993, göz. geç. bas. St. Martin's Press, s. 13'te insanı öteki hayvanlardan ayıran ölçütün "kültürel araç yapma yetisi" olduğunu yazmaktadır.

G/6. Karl Marx, *Kapital,* çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, c. I, Ankara, 1975, s. 204. Aynı sayfada "insan dış dünya üzerinde... etki yaparak onu değiştirmekle, aynı zamanda kendi mahiyetini değiştirir. Uyuklamakta olan güçlerini geliştirir" demesi, insanın araçlarını geliştirirken kendini de geliştirmesi olgusunun (kültürel evriminin) farklı sözlerle dile getirilişidir. Marx'ın Benjamin Franklin'in insanı "araç yapan hayvan" olarak tanımlamasından haberli olduğunu da s. 205'ten öğreniyoruz.

G/7. Farklı tarih anlayışları için bkz. William H. McNeill, "Değişen Dünya Tarihi", McNeill, *Dünya Tarihi,* çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları (10. baskı) içinde "Ek", Ankara, 2004, s. 845-881.

G/8. Bkz. "Profesör Grahame Clark'ın Önsözü", Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu,* çev. Mete Tunçay ve Alâeddin Şenel (ve sonraki baskıları) Alan Yayıncılık içinde, İstanbul, 1982, s. 7; Childe esinli Yeni Arkeoloji okulu için bkz. Ali M. Dinçol ve Sönmez Kantmann, "Arkeolojide Yeni Kavramlar ve Metodolojik Araştırma Planlaması", *Belleten,* c. XXXII, sayı 127 (1968), s. 331-353.

G/9. Leslie A. White, "Ikhanaton", Donald Kagan (der.), *Problems of Ancient History,* Macmillan içinde, New York, 1967, s. 7.

G/10. Bir meslektaşımın "e bi de hayvanlık tarihi dersi okutalım bari" dediğini anımsıyorum. Başka adlardan yana anlayışların ürünlerine örnek olarak şu yapıtlar gösterilebilir:

H. G. Wells, *An Outline of World History* (çok ciltli çok baskılı) ve onun özeti *Kısa Dünya Tarihi*, çev. Ziya İhsan, Varlık Yayınları, İstanbul, 1959, 326 s.

Arnold Toynbee, *A Study of History* (çok ciltli, çok baskılı) ve onun özetlerinden biri olan Arnold Toynbee ve Jane Caplan, *Tarih Bilinci*, çev. Murat Belge, Bates Yayınları, 2 cilt, İstanbul, 1978, 583 s.

William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel, 10. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, 950 s.

Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills (der.), *Dünya Sistemi*, çev. Esin Soğancılar, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, 573 s.

G/11. Frederico Mayor (Director-General of UNESCO), "Preface", Sigfried J. De Laet (der.), *History of Humanity*, c. I (Prehistory and the Beginnings of Civilization) Routledge Reference ve UNESCO, içinde, ABD ve Kanada, 1994, s. V.

G/12. *History of Humanity*, c. I, s. 1. Söz konusu ürün *History of Mankind*, çeşitli yerlerde çeşitli dillerde çevirilerinin baskıları, 1963-1974, 6 cilt.

G/13. Birinci cildin Türkçesi çıktı çıkacak, *İnsanlık Tarihi*, İmge Kitabevi; öteki ciltler çevriltiliyor.

G/14. Erkek egemen kültürün kalıtı (mirası) "atalarımız" yerine, önce "analarımız" sözünü önerip kullanmayı düşündüm. Sonra onun bazı yerlerde anlam karışıklığına yol açabildiğini gördüm. Bunun üzerine, "analarımız babalarımız" deyişinden esinlenerek, "ana" ve "ata" sözcüklerinden oluşan "anaata" sözcüğünü kullanmaya karar verdim. Benimsenirse, zamanla nasıl olsa "anata" biçimini alır diye düşünüyorum.

G/15. Benzeri bir anlayışla Dominique Simonnet, "Giriş", Andre Langerey ve başkaları, *Dünyanın En Güzel Tarihi*, çev. Emine Çaykara, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, s. 7'de geçmişimizin maymunlara, bakterilere olduğu kadar yıldızlara ve galaksilere dayandığı belirtilerek Büyük Patlama ile insan beyni arasındaki kesintisiz bağlantıdan söz edilmektedir.

G/16. Benzeri bir anlayışla *History of Humanity* yapıtının başında (bkz. c. I, s. 1-16'da) Sigfried J. De Laet, "Introduction", (Sunuş) yazısında "prehistorya", "toprak arşivleri", "arkeoloji", "antropoloji", "etnoloji", "genetik", "paleozooloji" gibi bilimlerden ve "kronometrik kronoloji", "dentrokronoloji", "radyokarbon tarihlemesi", "paleomanyetizm" gibi tarihleme yöntemlerinden nasıl yararlanıldığı üzerinde durulmakta. Söz konusu tarihleme yöntemleri için bkz. *Ayko* (Eğitim Bilim) dergisi, Haziran 1982 sayısı, Alâeddin Şenel, "Eski ve Yeni Tarihlendirme Yöntemlerinden Örnekler").

G/17. Primatoloji, zoolojinin "yüksek memeliler" denen (ağaçsivrifareleri, maymunlar ve insanlar gibi) büyük beyinli hayvanları ve onların davranışlarını inceleyen dalıdır. Etoloji (etnolojiden farklı olarak) "ethos" (bir topluluğun davranış kalıpları) sözcüğünden türetilmiş adı ile oldukça yeni bir bilim dalıdır. Zoolojiden farklı olarak, hayvan davranışları kafeslerde, laboratuvarlarda, hayvanat bahçelerinde değil, doğal yaşam alanlarında (habitatlarında) incelenir. İnsanın hayvan biyolojisinden gidilerek, çıplak doğası hakkında (öteki primatların da gözlemiyle ve karşılaştırmalarla) sonuçlara varma eğilimi taşımaktadır. İnsan yavrusunu gözlemlemeyi de içine alabilen bu bilgi dalı için bkz. Desmond Morris (der.), *Primate Ethology*, Weidenfeld and Nicolson, 10. bölüm, Londra, 1967.

G/18. "Pitdown sahteciliği" olarak İnsanlık Tarihi'ne geçmiş bu olayda Charles Dawson adında bir amatör İngiliz arkeoloğu, bir kafatasına törpüleyerek uydurup

yerleştirdiği bir altçene kemiğini gömdükten sonra (1912'de) yeniden kazıp çıkarak, evrimin maymunlar ile insanlar arası halkası hakkında bilim çevrelerinden, buluntunun aslını değil fotoğraflarını ve alçı kopyalarını inceleyebilen bazı yazarları yanıltılabilmişti. Ona bakılarak bilim dünyasında elli yıl, maymunlardan insana uzanan evrimde önce dikilmeye elverişli ayakların, araç yapmaya elverişli ellerin değil beynin geliştiğinden gidilerek yanlış yorumlar görülmüştü. Ancak buluntuların aslını (1953'te) inceleyen dişçi Alvan T. Marston, "florin testi" ile kafatasının bir iki yüzyıllık olduğunu ortaya çıkarınca, altçene kemiğinin orangutanın olduğu da anlaşılmıştı (bkz. Robin McKie, *Apeman*, s. 170 ve Ersin Güleç, "Beynin Evrimi", *Bilim ve Ütopya*, Haziran 2001, s. 30). Gilbert Charles-Picard (der.), *Larousse Encyclopedia of Archaeology*, Londra, New York, Sidney, Toronto, 1974, Hamlyn, s. 32'de ise olayın tarihi 1908 olarak verilip sahteciliğin 1949'da Kenneth Oakley tarafından ortaya çıkarıldığı bilgisi verilmekte.

I. Kesim

ANTROPOGENESİS: İNSANOLUŞUMU[1]

1. Bölüm
CANSIZ MADDENİN EVRİMİ
Fiziksel ve Kimyasal Evrim

İki yüzyıl öncesine dek, bilim çevrelerinde bile, insanların bugünkü biçimleriyle yaratıldıklarına inanılıyordu. Bir gelişme (evrim) göstermişlerse bile, bunun dinlerdeki gibi tinsel alanlarda (kültürel evrim alanında) olduğu sanılıyordu. Yüz, yüz elli yıl kadar önce, insanların iskelet yapılarının da (öteki canlılarla birlikte) zaman içinde değiştiği anlaşıldı.

Demek ki insanlar, öteki canlılarla birlikte "organik evrim" geçirmişlerdi. Genel eğilim canlıların yapılarının giderek daha karmaşıklaşması yönünde olmalıydı. Çeşitli amaçlarla yerkabuğunda yapılan sondajlarda bulunan fosiller de bunu gösteriyordu. Ne kadar alt katmanlara inilirse, o kadar yalın yapılı organizmalarla karşılaşılıyordu. Öyle ki sonunda ("azoik" denen) fosilsiz (tortul) katmanlara ulaşılıyordu. Bu veriler, düşünceyi, ister istemez, canlılığa cansız maddelerden geçilmiş olabileceği sonucuna götürüyordu. O zaman cansız maddelerin de zamanla karmaşıklaşmış olabileceği düşüncesi doğdu. Canlıların yapıtaşlarının (proteinlerin, amino asitlerin) çok karmaşık kimyasal bileşikler olduğu anlaşılmıştı. Öyleyse canlılığın başlangıcında bunlar ya da bun-

ların daha az karmaşık biçimleri vardı. Laboratuvar çalışmaları (ileride s. 39'da açıklanacağı gibi) bu varsayımı onayladı. Öyle ki arkeolojik, jeolojik, paleontolojik (eski varlıkbilimsel) veriler dünyasında geriye doğru gidilebildiğince gidilirken, şaşırtıcı bir sonuca ulaşıldı: En yalın canlının bittiği yerde en karmaşık cansız madde bulunmaktaydı.

Zamanla, madde de canlılığın eşiğine gelene dek yalın elementlerden giderek daha karmaşık bileşiklere doğru "sıralanarak" değişmişti.[2] Bir başka deyişle, madde de evrim geçirmişti. Bugün artık kültürel evrim kadar, organik evrim kadar maddenin evriminden söz ediliyor.[3] Bunlar aynı zincirin birbirine bağlanmış halkaları gibi önümüzde duruyor. Öyleyse evrim olgusu, bulabildiğimiz, bilebildiğimiz ilk halkasından başlanarak anlaşılmaya çalışılmalı.

BÜYÜK PATLAMA'DAN BÜYÜK SIÇRAMA'YA

Canlılığa geçilebilmesi, yalın cansız "maddelerin" (elementlerin) Büyük Patlama ertesinde oluşup yapılarının zamanla karmaşıklaşması ile gerçekleşmiştir. "Karmaşıklaşma", giderek çeşitli elementlerin "bileşikler" oluşturmaları yönünde sürmüştür. Söz konusu bileşiklerin zamanla daha karmaşık "örgütlü" biçimler alması ise varlığı, cansız durumdan canlılığa sıçramasının eşiğine getirmiştir. "Evrim" denilen şey de yalın yapılardan, durmaksızın daha karmaşık yapılara geçilmesi değil midir? Öyleyse evrim sözcüğü, uzun zaman araları söz konusu olduğunda, cansız maddelerin yapılarının değişmesi için de kullanılabilir.

Günümüzün bilimcileri arasında, maddenin karmaşıklaşma yönündeki yolculuğunun Büyük Patlama ile başladığı görüşü egemendir.[4] Büyük Patlama'nın elimizde birçok (ama "dolaylı") kanıtı vardır. Bunların en önemlisi, evrenin ve bizim şu anda içinde bulunduğumuz koşullardır. Büyük Patlama'nın etkisiyle, içinde Yerküre'mizin, Güneş Sistemimizin ve (Samanyolu) galaksimizin de bulunduğu tüm gökcisimleriyle birlikte, boşlukta, büyük bir hızla yol almaktayız.

Bu yolculuk ne zaman başladı? Varlık, Büyük Patlama'dan bugüne nasıl geldi? Varlığın bu yoldaki serüveninin bazı ayrıntılarını bilmesek de bazı ayrıntılarını ve dönüm noktalarını biliyoruz.[5] Varlığı yalnızca bir nicelik değil aynı zamanda bir nitelik olarak görebilirsek, onun evrimini kavrayabiliriz. Varlığın yalın yapılardan karmaşık nitelikli yapılara geçişinin başlıca üç evresini ayrımlayabiliriz. Bunlar: 1. maddenin evrimi (fiziksel ve kimyasal evrim), 2. canlının evrimi (organik evrim), 3. insanın evrimi (toplumsal ve kültürel evrim) aşamalarıdır.

Maddenin (varlığın) evrimi kuşkusuz günümüze dek sürmüştür ve sürecektir. Ancak söz konusu evrim, "Büyük Sıçrama" adı verilebilecek

noktada canlılığa geçildikten sonra, daha çok "canlının evrimi" biçiminde ve hızlanarak ortaya dökülmüştür. Dolayısıyla Büyük Patlama'dan büyük sıçramaya kadarki bölümünü "Cansız Maddenin Evrimi", sonrasını "Canlının Evrimi" olarak nitelemek uygun olur. Canlının evriminde ise, "Organik Evrim" aşaması, insanın ortaya çıkışından sonra da sürmüştür, sürmektedir. Ancak insan ortaya çıktıktan sonra evrim, yeni bir aşamasını oluşturan "Toplumsal ve Kültürel Evrim" biçimini almıştır. Toplumsal ve kültürel evrim, maddenin ve canlının evrimlerinin hızlarını hesaba katmaya değmeyecek duruma düşüren ve giderek artan büyük bir hıza ulaşmıştır. Bu hıza nasıl ulaştı?

Büyük Patlama: *Big Bang*

Büyük Patlama'nın dolaysız kanıtları elde edilebilmiş olsaydı, onun "bilimsel bir kuram" değil, evrim gibi bilimce saptanmış, yersarsıntısı türü bir olay, bir olgu olduğu söylenebilirdi. Bunu bugün için söyleyemiyoruz. Ancak, kuram düzeyinde, Büyük Patlama'yı destekleyen birçok "bilimsel" ipucu yakalanmış durumdadır. Bunlardan en önemlisinin, büyük bir patlamanın etkisiyle, Yerküre'mizin, öteki gökcisimleriyle birlikte, boşlukta hızla yol alması olduğu söylendi. Ötekilerle birlikte, ama farklı yönlerde! İşte bu farklı yönlerde yolculuk, bilimcileri, mantıksal bir zorunlu çıkarsamayla, cisimlerin boşluğa bir büyük patlama sonucunda bir noktadan her yöne yayıldıkları varsayımına götürmüştür.

Büyük Patlama'nın kanıtları: Gökcisimlerinin uzaydaki devinimleri gözlenirken, onların birbirlerinden giderek daha fazla uzaklaştıkları anlaşılmıştır. Amerikalı astrofizikçi Edwin Powell Hubble (1869-1953), Yerküre'mizden giderek daha çok uzaklaşan gökcisimlerinin ışıklarının "kızıla kayma" eğilimi gösterdiğini 1929 yılında saptadı. Uzaklaşma hızını ölçüp "Hubbe sabiti" olarak formülleştirdi. Bu saptama, Büyük Patlama varsayımına gidilmesine yardımcı oldu. Gökcisimlerinin Yerküre'den (Yerküre de bir gökcisimi olduğuna göre birbirlerinden) zamanla daha fazla uzaklaşmaları, retrospektif (geriye, geçmişe bakış) yöntemi ile değerlendirildi. Ne kadar çok uzak geçmiş düşünülürse, gökcisimleri birbirlerine o kadar çok yaklaşık olmalıydı. Bu mantık düşünceyi, kaçınılmaz olarak, onların en uzak geçmişte aynı noktada birlikte bulunmaları gerektiğine götürdü.

Öyleyse, bizden uzaklaşan gökcisimlerinin renklerinin belli bir oranda kızıla kayması (bu renk farklarını oluşturan dalga boylarının belli bir oranda değişmesi) için ne kadar zamanın geçmesi gerektiği ölçülebilir-

di. Bu ölçülünce, uzaklık ve zaman değişkenlerine bakılarak, onların zamanımızdan kaç yıl önce bir arada bulunduklarını hesaplama olanağı doğacaktı. Bilginler bu tür akılyürütme, ölçme ve hesaplamalarla, gökcisimlerinin zamanımızdan 15 milyar yıl kadar önce aynı noktada birlikte, birleşik durumda bulunup, bir patlamayla boşluğa yayılmış olacakları sonucuna ulaşmışlardı.

Böyle bir varsayımı, eşit dağılım yasası, ardalan ışınımı, radyoaktif elementlerin çözünme yarıyaşı, genişleyen evren kuramı gibi ipuçları, bulgular, olgular da desteklemektedir. Ne var ki sürece katılan tüm etmenleri ve onların ağırlıklarını kesin olarak saptayıp hesaplama olanağı bulunmamıştı. Bu yüzden, Büyük Patlama'nın zamanıyla ilgili kestirimler (tahminler) 12 ile 24 milyar yıl arasında değişmekteydi.

Evrenin yaşı: Bilimsel "varoluşçular" diyebileceğimiz bilginlerin kestirimleri bu denli farklılıklar gösterebiliyor. Oysa kimi Hıristiyan "yaratılışçılar" bu konuda çok daha kesin! konuşuyorlar: Göklerin, Yerküre'nin, canlıların ve insanların yaratılışı (6 gün sürmek üzere) İÖ 4004 yılında başlamıştır.[6] Yaratılış, İslam bilginlerine (anlaşılan Hıristiyan bilginlerinden etkilenerek verdikleri tarihlere) göre ise, zamanımızda 6 ile 10 binyıl arasında bir tarihte gerçekleşmiştir. Onlardan kimine göre zamanımızdan 6 binyıl, kimine göre 10 binyıl önce her şey olup bitmişti.[7] Dahası, evren ve canlılar bugünkü yetkin ("kâmil") durumlarıyla yaratılmışlardır.[8]

"Evrimci" bilim çevrelerine göre ise, evrenin yoktan var olması ("hiçbir şeyin yoktan var, vardan yok olamayacağı" yolundaki bilim aksiyomuna ters düşeceği için) bir yana, her şeyin zamanımızdan 8-10 binyıl önce başladığı düşüncesi bilimsel verilerin ışığı altında kabul edilemez. Örneğin radyoaktiflik, maddenin milyarlarca yıldır var olduğunu kesin olarak ortaya koymaktadır. Şöyle ki maddenin yalından karmaşığa evriminin bir noktasında uranyum çok kararsız bir element olarak varlık içinde yerini almıştır. Onun "kararsızlığı" (istikrarsızlığı) ile anlatılmak istenen, radyasyon (ışın yayma) sırasında elektron yitirirken farklı elementlerin atomlarına dönüşmesidir. Fizikte "bozunma" denen bu süreç zaman içinde düzenlilik gösterir. Öyle ki uranyumun (^{238}U izotopunun) radyoaktifliğin yarısının yitirilmesi için $4,5x10^9$ yılın geçmesi gerekir. Buna bakılarak yeryüzündeki radyasyonu en düşük uranyumun 7 milyar yıl yaşında olduğu saptanmıştır. Buna göre ne Büyük Patlama ne Güneş ne Yerküre 7 milyardan daha genç olabilir.

Maddenin karmaşıklaşma serüveni (Mendeleyev'in elementler çizelgesinden izlenebileceği gibi) tek elektronlu çok kararlı Hidrojenden

pek çok elektronlu pek az kararlı nükleer elementlerin oluşumuna dek uzanacaktır.

Elementlerin, görece çok kısa zamanda oluşan bu karmaşıklaşması sonucunda uranyumun, çok kararsız bir element olarak varlık içinde yerini aldığı belirtildi. Uranyumun ^{238}U izotopundan başka kararsız elementler de vardır. Örneğin bir karbon izotopu olan C_{16} güneş ışınlarının etkisiyle C_{14}'e dönüşüp ışın salmaya başlar. Yeniden C_{16}'ya dönme yolunda radyoaktifliğinin yarısını yitirmesi için ("yarı-yaş" denen ölçüneye göre) 5730 yılın geçmesi gerekir. Buna dayanılarak, gömülüp güneş ışınlarıyla ilgisi kesilen bitki ve hayvan (organik) kalıntıların ve onlardan yapılan araçlarla insan fosillerinin, toprak altında kalma süreleri (yaşları) hesaplanabilmektedir. Aynı ilkeye (yarıyaş hesabına) dayanılarak, yeryüzündeki radyasyonu en düşük uranyum örneğinin 7 milyar yaşında olduğu hesaplanmıştır. Söz konusu uranyum, Yerküre'nin Güneş'ten kopmasından önce oluşmuş bulunacağına göre, yineleyelim, bu, ne Büyük Patlama'nın ne Güneş'in ne Yerküre'nin, zamanımızdan değil 7 binyıldan 7 milyardan az yaşlı olamayacağının kesin, bilimsel, dolaysız kanıtını oluşturur.

Bu tür düşüncelerle ve hesaplamalarla Büyük Patlama (evrenin yaşı) ile ilgili sayılar 24 milyar ile 12 milyar arasında gidip gelmiştir. İbre, son verilere dayanan hesaplamalara göre daha az titreklikle, 13,5 milyar dolaylarını göstermektedir.[9]

Maddenin karmaşıklaşması: Büyük Patlama'dan sonra ne olmuştur? Maddenin evrimi ne yönde gelişmiştir? Kuramsal fizikçiler, yüksek enerjinin Büyük Patlama ile ortaya çıkan (milyarlarca derecelik) çok yüksek sıcaklığının azalmaya başlaması üzerine, atomaltı parçacıkların birleşebilmesiyle önce tek protonlu tek elektronlu hidrojen atomunun oluştuğu görüşündeler. Isı daha düşünce, üç hidrojen atomunun birleşmesiyle helyum elementinin ortaya çıktığını ileri sürüyorlar. Böylece, maddenin, karmaşıklaşma yolunda, hafif çekirdekli elementlerden ağır çekirdekli elementlere doğru evrimi sürmüştür. Dört helyumun birleşmesiyle ise karbon oluşmuş. Bilindiği gibi karbon (C) çok çeşitli elementlerle bileşikler oluşturabilecek yapıdadır. Bu yüzden karbon, zamanla, karmaşık organik, molekül sistemlerinin belkemiğini oluşturmuştur.

Organik maddeleri oluşturacak denli karmaşık maddelerin ortaya çıkıp varlıklarını sürdürmesi, ısının daha da düşmesine bağlıdır. Sonuçta, canlılığa geçişi sağlayacak denli karmaşık moleküllerin ortaya çıkıp

kararlı kalabilmeleri ise, ısının 100 C° altına düşmesiyle olanak içine girmiştir. Hidrojen molekülleriyle karbon molekülleri bileşiği "hidrokarbonlar" dizisi bu koşullarda oluşmuştur. Bu yolda maddenin karmaşıklaşarak evrimi, karbon ile dört hidrojen atomunun birleşmesiyle metan gazının oluşmasına ulaşmıştır: Bilindiği gibi hidrokarbonlardan metan, organik maddelerin yapıtaşlarından biri olarak yaşamın temelini oluşturur:

H(idrojen) + H + H + H = He(lyum) → C(arbon) + 4 H → CH_4 (Karbonhidratlar)

Ancak, doğanın acı bir oyunuyla, kuyularda birikip zehirlenmelere, maden ocaklarında patlamalarla ölümlere neden olabilen gaz da metandır.

Maddenin evriminin bu nicel boyutu yanı sıra nitel boyutu da vardır. Nicel evriminde, zamanımızdan 5 milyar yıl kadar önce Güneş'in, 4,5 milyar yıl kadar önce ondan kopan (canlıların gelişebileceği koşullara sahip olan) Yerküre'nin oluştuğu saptanmıştır. Zamanımızdan 3,5 milyar yıl kadar önce ise, yeryüzündeki bazı maddelerin, canlılığa sıçrama tahtası olabilecek karmaşıklığa ulaştıkları ileri sürülmektedir. Böylece, maddenin nicel ve nitel evriminde sıra, bir sıçrama ile gerçekleşecek, "devrim" diyebileceğimiz büyük bir olaya gelmiştir.

Büyük sıçrama: canlılığa geçiş

Maddenin "farklılaşma" yolunda ilk adımının, elektronunu bir nedenle yitiren bir atom ile yörüngesine çekirdeğindeki proton sayısından bir fazla elektron takılmış bir başka atomun yan yana düştüklerinde birleşmeleriyle atıldığı sanılıyor.[10] Farklı sayılarda elektron yüklü atomlara sahip moleküller arasında oluşan çekim gücü, kimyada "kovalans bağı" (ortaklaşım bağı) olarak bilinen bağlanmayla, "karmaşık" maddelerin (kimyasal bileşiklerin) oluşmasına yol açmıştır.

Çağdaş kimya biliminin gelişmesinin bir noktasında "Organik Kimya" kurulmuştur. Onunla sıra organik (canlı) varlıkları oluşturan maddelerin moleküllerinin bir bir çözümlenmesine (analizine) gelmiştir. Daha sonra, onların nasıl birleştikleri (sentezlendikleri) sorusunun yanıtını araştırmaya geçilmiştir. Bu yolda çalışan bilimcilerden (Sovyet bilgini) Oparin ve (İngiliz bilgini) Haldane, proteinlerin yapıtaşını oluşturan karbon bileşiklerinin (hidrokarbonların) kimyasal yapısını, daha 1920'lerde çözmüş bulunuyorlardı.[11]

Miller-Urey deneyi: Birleşik Amerikalı bilginler olan Stanley Miller ve Harold Urey 1952'de "Miller-Urey deneyi" olarak bilinen araştırmayı gerçekleştirdiler. Yaptıkları, amino asitleri oluşturan, ilksel atmosferde ve ilksel okyanusta bulunduklarını düşündükleri elementleri (CHOPN = Karbon, Hidrojen, Oksijen, Fosfor, Nitrojen) içeren hidrojen, metan, amonyak, su buharı karışımı hazırlamaktı. Bu karışımı, iki ucunda elektrotlar bulunan kapalı bir deney tüpüne kapatmaktı. Sonra yeryüzü soğurken, yerkabuğu oluşurken bulunduğu düşünülen koşulları laboratuvarda yaratmaktı. Tüpün içindeki karışımı, bir hafta süreyle, 60 bin voltluk gerilim ürünü elektrik deşarjlarına açık bırakmaktı. Böylece o dönemin şimşeklerininkine ya da radyoaktif ışınlarınkine benzer etkiler yaratmaktı. Bir hafta sonra, tüpte çökerdiğini gördükleri maddeler arasında "organik" bileşikler saptandı. Gerçekten, oluşan maddenin içinde glisin, alanin, aspartik asit ve glutamik asit gibi dört "anino asit" türünün bulunduğu görüldü. Amino asitlerin proteinlerle, proteinlerin etle, etin canlılıkla ilişkisini belirtmeye gerek yok.

Abiyogenesis: Bu deneye dayanılarak kurulan "canlı yaşama geçiş" *(abiogenesis)* senaryosu ise şöyledir: Dört milyar yıl kadar önce yerkabuğu soğurken büzülmeyle üzerinde çukurlar belirmişti. Çukurları, su buharının yoğunlaşmasıyla ortaya çıkan suyun doldurmasıyla denizler oluşmuştu. Ve bu "sıcak çorba" olarak adlandırılan[12] denizlerde, yalın olsun karmaşık olsun, erimiş, moleküllerine ayrılmış birçok madde hazır bulunmaktaydı. İlksel atmosferin yüksek katmanlarında ise, o zamanlar daha azot tabakası oluşmamıştı. Dolayısıyla radyoaktif ışınlar böyle katmanlarda süzülmeden atmosfere girebiliyorlardı. Onu geçip, yeryüzüne ulaşıp sulara dalabiliyorlardı. Ya bu ışınlar ya da (sürekli buharlaşma, yoğunlaşma ürünü doğan) şimşekler veya sık sık gerçekleşen karalarda, denizaltında volkan patlamaları ürünü radyasyon "sıcak çorba" içindeki molekülleri bileştirerek atomları çok karmaşık ve çok (simetrik) örgütlü (dizilişli) molekül zincirleri oluşturmuştu.[13] Bunların RNA (Ribo Nükleik Asit) ve DNA (Deoksiribo Nükleik Asit) yapısında oldukları sanılıyor. Maddenin evriminin söz konusu ürünleri, karmaşık da olsalar, eninde sonunda birer asit, birer kimyasal bileşiktir. Öyleyse canlılık, kimyasal tepkimelere açık cansız maddelerin karmaşık ve (simetrik) örgütlü birlikteliğinden başka bir şey değildir.[14]

Canlılığın, cansız maddelerin karmaşıklaşmasının (evriminin) ürünü olarak ortaya çıkışının bir (dolaylı) kanıtı da Watson ve Crick'ten 1953 yılında geldi. Biri Amerikalı, biri İngiliz bu iki bilgin bir araya gelip organik kimyanın bilgi birikiminden yararlandılar. Mendel'in yapısını bilmediğinden "gen" (faktör) deyiverdiği maddenin nasıl bir mole-

küler yapıya sahip olabileceğini (İrlandalı biyofizikçi Maurice Wilkins'in yalıtladığı DNA iplikçiklerinin sarmal moleküler yapıda olduklarını gösteren çalışmasından yararlanarak olmalı) araştırdılar. "Gen, nasıl yapıya sahip olmalıydı ki kimyasal tepkimeler sonucunda kendi kopyasını oluşturabilsin?" Bunu kimyasal bir formülle, kimyasal bir modelle ortaya koyabildiler. Daha sonra, elektronik mikroskopun geliştirilmesiyle, bu modelin DNA moleküllerinin ikili sarmal biçimde dizilişini eksiksiz yansıttığı görüldü.

Öte yandan, Miller-Urey deneyleri o noktada kalmadı; geliştirilerek sürdü gitti.[15] Öyle ki bu yolda varılan nokta, ilk canlıyı oluşturduğu düşünülen (DNA'nın simetrik karşıtı dizilişli bir bileşik olan) RNA'nın 52 halkalık zincirinden 14'ü (2000 yılından önce) içlerinde Türkiyeli bir bayan bilimcinin de bulunduğu ekipçe laboratuvar koşulları içinde, tümüyle cansız maddelerden sentezlenebilmiş bulunuyordu.[16]

Nicelik-nitelik ile evrim-devrim ilişkileri

Böyle bir biyokimyasal sürecin anlamı nedir? Anlamı, cansız maddenin evriminde de nicel gelişmeleri aşan bir nitel değişmenin gerçekleşmesidir. Dolayısıyla bir kopma, bir "büyük sıçrama", bir "devrimci de-ğişiklik" olmasıdır.[17]

Burada, çıkarılması gereken iki sonuç bulunmaktadır: Birincisi, evrimci gelişme devrimci değişiklikleri de içerir önermesidir. İkincisi, nicel gelişmeler nitel sonuçlar yaratabilir önermesi. Birincisi açıklandı; ikincisinin de açıklanması gerekir.

Nicel (sayısal) değişmelerin (artışların, azalışların) nitel sonuçlar doğurabilmesi yalın bir örnekle gösterilebilir diye düşünüyorum: Oksijen atomu (çoğu atomlar gibi) doğada tek başına olmaktan çok moleküller durumunda bulunur. İki atomdan oluşan oksijen melokülü olan "dioksit" (O_2) normalde maddenin gaz durumu içindedir. Soluduğumuz, yaşamsal etkinliklerimizde olumlu olumsuz önemli etkileri bulunan bir gaz. Ona bir oksijen atomu daha katıldığında ne olur? Oksijen (niteliği) yok olur; bu maddenin oksijen ile (gaz durumunda bulunması gibi) bazı ortak nitelikleri vardır. Ama onlar, yanı sıra oksijenin bazı niteliklerini yitirmiş, yeni bazı nitelikler kazanmıştır. Böylece oksijen gitmiş, yerine kimyada "O_3" ile gösterilen ozon gelmiştir.

Bir ozon molekülü 1,5 oksijen molekülü sayılamayacağı gibi, iki ozon molekülü üç oksijen molekülü değildir. Oksijen atomlarının birleşerek nicel artışı sonucunda, onlarda daha önce bulunmayan nitelikler ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle söz konusu yeni nitelikler "yoktan var olmuştur". Buna bakılarak, yoktan var olmaktan, nicelik (mad-

de) değil, yalnızca nitelik (maddenin özelliği) alanında söz edilebileceği söylenebilir. Böyle bir sürecin giderek daha karmaşıklaşarak yinelenmesi, çok karmaşık örgütlü madde kümelerinde, önce, "canlılık" (beslenebilme, üreyebilme) niteliklerini yaratmıştır. Daha sonra, daha karmaşıklaştıkça, farklı canlı türlerini oluşturmuştur. En sonunda, canlılıkla birlikte görülüp "ruh" sanılan duyu, düşünce, duygu niteliklerini niye yaratamasın?

Artık yalnızca fiziksel, kimyasal değil, aynı zamanda biyokimyasal nicelikler ve nitelikler kazanmış olan söz konusu karmaşık örgütlü madde birliklerinin bozulması, çözülmesi ise, ölümü (cansızlık niteliğini) doğurabilmektedir. Geriye, ruh değil, yalnızca daha az karmaşık ya da yalın maddeler kalmaktadır. Söz konusu (ölen) canlıyı oluşturan hiçbir madde yok olmamaktadır. Yok olan yalnızca canlılık niteliğidir.

Yerküre'nin evrimi

Yerküre'nin coğrafyası, özellikle topografyası (karaları) insanlık dramının oynandığı sahneyi oluşturmuştur. Yerküre'nin koşulları, insanlık dramının edilgin, durağan bir etmeni olarak kalmamış, oyuna katılmıştır. Yerküre'nin evriminin, canlıların, insanların, toplumların yaşamını çoğu zaman "etkileyen", kimi zaman "belirleyen" sonuçları olmuştur. Canlılığa geçiş, bilim çevrelerinde egemen kurama göre, "ilksel atmosfer" ve "sıcak çorba" ortamı doğunca gerçekleşmiştir. Bazı kuramlara göre ise, uzaydan, Yerküre'nin çekim alanına girip düşen karmaşık örgütlü maddelerin etkisiyle başlamıştır. Başka bazı kuramlara göre, canlılığa geçiş, yaşamın başlaması, ilksel okyanusun dibindeki volkanların yarattığı radyoaktif kaynarsu kaynaklarında gerçekleşmiştir.[18] Öte yandan, yoğun radyasyona yol açan yanardağ patlamaları döneminden buzul çağlarının gelip gidişine dek, Yerküre'nin evriminin birçok evresi, canlıların mutasyonlarla çeşitlenmelerinde, yani evriminde etkili olmuştur.

Yerküremizin güçlü yerçekimiyle uzaya kaçmasını önlediği su buharı yüzünden yaşam, önce sular içinde gelişmiştir. Hayvanlar devinim enerjilerini, gene onun güçlü yerçekimiyle uzaya savrulup dağılmasını önlediği atmosferdeki oksijeni kullanarak sağlamışlardır.

Yerküre'nin evriminin kronolojisine bir göz atmak, onun insanlığın evrimindeki rolünün önemini kavramamıza yeter: Güneş Sistemi 5 milyar yıl kadar önce oluşmaya başlamıştır. Yerküre Güneş'ten 4,5 milyar yıl kadar önce kopmuştur. Ay, Yerküre'den 4 milyar yıl kadar önce ayrılmıştır. Yerküre'nin soğuyup kabuk bağlaması, 4 milyar öncesinden başlayarak milyonlarca yılı almıştır. Soğurken oluşan çukurlarda denizler, göller, tümsekliklerde dağlar, yaylalar oluşmuştur.

Dünyaların ayrılması: Alman bilgini Wegener, kıtaların birbirlerinden uzaklaşmasına ve sınırlarının birbirini tamamlar niteliğine kafayı taktı. Sonunda 1915'te basılan yapıtında başlangıçta kıtaların "Pangea" (Tümyer?) dediği tek bir kıta durumunda bulundukları kuramını ileri sürdü. Eski Dünya kıtaları ile Yeni Dünya kıtalarının, zamanımızdan 200-150 milyon yıl önce kopmaya başladığını hesapladı. Olgular bu varsayım ve hesapları hemen ilgili her alanda destekleyen yönde. Örneğin dinozorların 225 milyon yıl önce evrindikleri saptandığına göre, Eski ve Yeni Dünya bu tarihten sonra ayrılmış olamaz. Önce ayrılmış olsalardı, aynı dinozor türünün fosillerini hem Eski Dünya'da hem Yeni Dünya'da göremezdik. Günümüzden 65 milyon yıl kadar önce, bugün bir meteor çarpması sonucu olduğu düşünülen çevresel yıkım dinozorları yok etti. Yerküre böyle bir yıkıma uğramasaydı, üzerinde dinozorlara karşın, memelilerin ve sonunda insanın egemenliği gelişemeyebilirdi.

Eski Dünya ile Yeni Dünya 150 değil 50 milyon yıl önce ayrılmış olsalardı, Yeni Dünya'da da kuyruksuz maymunlar görebilirdik. Ve onların evrimiyle, ayrı bir iki ayaklı primat, yani farklı bir insan cinsi ile karşılaşabilirdik. İnsanın hayvan anaataları Dünya'lar ayrıldıktan sonra (Eski Dünya'da) evrindikleri içindir ki insan Eski Dünya'da doğmuş, Yeni Dünya'ya ancak zamanımızdan en çok 50 binyıl önceye konan bir tarihte geçebilmiştir, ama büyük göç (bkz. s. 192) 18 binyıl önce gerçekleşebilmiştir.

Eski Dünya ile Yeni Dünya'nın farklılaşması: Eski Dünya ile Yeni Dünya'nın birbirinden ayrılması, buralardaki canlıların birbirlerinden yalıtlanmaları nedeniyle gen alışverişi yapılamayınca, mutasyonlar, bazı hayvanların ve bitkilerin farklı cinslerinin ve türlerinin oluşmasına yol açmıştır. Bu ayrılık, Eski Dünya'da ve Yeni Dünya'da farklı fauna (hayvan) ve farklı flora (bitki) türlerinin gelişmesine varmıştır.[19] Böyle bir durumun insanlık tarihi açısından derin sonuçları olmuştur: Yeni Dünya'da evrimi insana varacak kuyruksuz iri maymunlar ortaya çıkmamıştır. Eski Dünya'da üretime geçilmesini hızlandıran yabanıl tahıllar, Yeni Dünya'da görülmemiştir. Dolayısıyla, Eski Dünya'dan avcı ve toplayıcı olarak Yeni Dünya'ya geçen insanlar, burada tarıma, ancak mısırı evcilleştirerek (Eski Dünya'dakinden bir, iki binyıl sonra) geçebilmişlerdir. Tarımın mısır, fasulye, kabak üçlüsüne dayanması ve çeki hayvanı olacak türlerin bulunmaması nedeniyle, çapa tarımından saban tarımına geçilememiştir. Saban tarımıyla sağlanabilen kadar fazla "artı ürün" sağlanamamıştır.

Yeni Dünya'da, Eski Dünya'daki evcilleştirilmeye elverişli küçükbaş hayvanlar (koyun, keçi, domuz) ve büyükbaş hayvanlar (sığır, at) bulunmamıştır. Bunun sonucunda göçebe çobanlık yaşamı gelişememiştir.

Göçebe çoban topluluklarla yerleşik çiftçi topluluklarının farklılaşması görülmemiştir. Eski Dünya'da görülen, bu iki topluluk biçiminin etkileşiminin ürünü olan savaş, fetih, tabakalaşma, toplumsal artı (ürün) aktarımı, zanaatçı ve tacirlerin, savaşçıların yaşadığı, ekonomik etkinlik odağı olarak kentler Yeni Dünya'da gelişememiştir. Orta Amerika'da ve Güney Amerika'da, kentlerin (ekonomik olmaktan çok) dinsel ve siyasal odaklar olarak gelişebilmeleri nedeniyle, farklı bir uygarlık görülmüştür. Kitlesel çapta insan kurbanına dayanan katmanlı ve devletli toplumlar (gene Eski Dünya'ya göre gecikerek) doğmuştur. Kuzey Amerika'da ise avcı ve toplayıcı yaşam biçimi, Avrupalılar gelene (onaltıncı yüzyıla) dek sürmüştür.

Yerküre'nin evriminde, zamanımızdan 40 binyıl kadar önce üçüncü Buzul Çağı'nda Asya ile Avustralya kara köprüsü kurulunca insanlar Avustralya'ya geçmiştir.[20] Buz çağının sonunda buzlar eriyip denizler yükselince bu kara bağlantısı kopmuştur. Bu yüzden Avustralya Yerlileri, Eski Dünya'nın bu kıtasında görülen kültürel gelişmelerden yalıtlandıkları için, Avrupalılar gelene dek taş çağında kalabilmişlerdir.

Yerküre'nin evriminin insanlık tarihini etkileyen önemli olaylarından ikisi, zamanımızdan 12-10 milyon yıl kadar önce başlamıştır. Doğu Afrika ormanlarını gerileten iklim değişikliği ile Lut Gölü'nden Batı Afrika'ya uzanan büyük fay kırığı olan Rift Vadisi'nin oluşması aynı binyıllara rastlamıştır.[21] Böyle bir rastlantı gerçekleşmeseydi, evrimi insan türüne varacak genetik yalıtlanma, özel mutasyonlara yol açan iklim ve coğrafya koşulları gelişemeyebilirdi. Onların ürünü olan evrim halkaları oluşmayabilirdi. İnsanın "Afrika kökeni" ve "Afrika'dan çıkış" kuramları, bu fayın içinde kalan yağmur ormanları ile dışında kalan Afrika çöllerinin birbirlerinden yalıtlanmışlığına dayandırılır. Bu yalıtlanma koşullarında, öteki (kuyruksuz) maymun popülasyonları (toplulukları) ile gen alışverişine giremeyen bir maymun popülasyonunda biriken mutasyonların türoluşumuna (filogenesise) yol açtığı kabul edilir. Öyle ki söz konusu mutasyonların, 5 milyon yıl kadar önce insanın anaatalarının soy çizgisinin, çağımızın kuyruksuz iri maymunların anaatalarıyla verimli çiftleşemez ve gen alışverişinde bulunamaz duruma gelip türleşerek ayrıldığı (bkz. s. 63) bilinmektedir.

Yerküre'nin coğrafya, topografya ve iklim koşullarında, insanın ortaya çıkışından (ZÖ 3 milyondan) sonra görülen önemli evrimlerin (örneğin buzul çağlarının ve buzul arası dönemlerin) etkileri yeri geldikçe ele alınacak. Bunların önemine örnek olarak, Arabistan Yarımadası ile Asya Kıtası'nın birbirlerine baskıda bulunacak biçimde yakınlaşmaları yolundaki (25 milyon yıl önce başlayan) tektonik devinimler verilebilir. Bunun, Himalaya fayı yanı sıra Ortadoğu fayının yarattığı

yersarsıntılarının sorumlusu olduğunu belirtmekle yetinilebilir. Benzer biçimde, Marmara'nın, zamanımızdan 9 binyıl kadar önce (İÖ 6700 dolaylarında) bir çöküntü sonucu oluşarak iki iç denizin birleşmesinin insanlığa büyük yararları ve zararları olmuştur. Yararlarının bedelini, boğazları denetleme yolunda çıkan savaşlarda ölenler ile yersarsıntılarında evleri ve yakınları yok olanlar ödemektedir.

Andizin II: Yerküre'nin evriminde Jeolojik çağlar

Devir İng.: ERA	Zamanımızdan yıl Önce (ZÖ)	Dönem PERIOD		Çag EPOCH	ÖZELLİGİ
Arkeozoik	5 - 1,5 milyar	-		-	yerin kabugu oluşur yaşamın en eski biçimi tekhücreli canlılar görünür
Proterozoik	1,5 milyar - 600 milyon	-		-	bakteriler, deniz yosunları, mantarlar; ilkel çokhücreli organizmalar
Paleozoik	600 milyon - 500 milyon	Cambrian		-	omurgasız deniz canlıları
	500 - 440	Ordovician		-	kabuklular, midyegiller, deniz yosunları, su otları
	440 - 400	Silurian			soluk alan hayvanlar
	400 - 350	Devonian			balıkların başatlığı, amfibilerin ve kafadan bacaklıların çıkışı
	350 - 300	Mississippian	karbonifer		karaların genişlemesi ilkel kafadanbacaklılar kanatlı böceklerin gelişmesi
	300 - 270	Pennysylvanian	karbonifer		sıcak iklimler, bataklıklar, iri sürüngenler, böcekler
	270 - 220	Permian			sürüngen türleri
Mezozoik	220 - 180	Triassic			volkanik etkinlikler deniz sürüngenleri dinozorlar
	180 - 135	Jurassic		-	dınozorlar, koniferler (kozalaklılar)
	135 - 70	Cretaceous			dev kertenkelelerin yok oluşu, çagımız böceklerinin çıkışı çiçekli agaçlar
Cenozoik son jeolojik dönem	70 - 60	Paleogene	Tertiary	Paleocene	kuşların, memelilerin çıkışı
	60 - 40	Paleogene	Tertiary	Eocene	günümüz memelileri
	40 - 25	Paleogene	Tertiary	Oligocene	hançerdişli kedigiller
	25 - 10	Neogene	Tertiary	Miocene	otlayan memeliler
	10 - 1	Neogene	Tertiary	Pliocene	dagların yükselmesi memelilerin beden ve sayılarının büyümesi iklimin yavaş yavaş soğuması
	1 milyon - 10 bin	Quaternary		Pleistocene	buzulların yayılması
	ZÖ 10 binden günümüze	Quaternary		Holocene	insanın gelişmesi

Websters Encyclopedic Dictionary (1989 baskısı) *"Era"* girdisi

Ayrıca bkz. Metin Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000, s. 43 ve Nephan Saran, *Antropoloji*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 32-33.

2. Bölüm
CANLILARIN EVRİMİ
Organik Evrim

Evrim kuramı artık bütün "ağırbaşlı" çevrelerce benimsenmiş durumdadır.[22] Onu destekleyen dolaylı, dolaysız kanıtlar, ampirik gözlemler ve deneyler, bugün evrimin bir kuram olmaktan çıkıp bir "olgu" olduğunu gösterecek dereceye ulaşmıştır.[23]

Evrimin cansız maddelerdeki fiziksel, kimyasal kökenlerine değinildi. Toplumsal ve kültürel uzantıları daha sonraki bölümlerde, "insanın evrimi" konusunda ele alınacak. Bu bölümde daha çok ("biyolojik evrim" de denen) "organik evrim" üzerinde durulacak. Özellikle, insana varana dek hayvanların evrimi vurgulanacak. Maddenin evrimi konusunda olduğu gibi canlının evriminde de konunun tüm önemli boyutlarına değil, uzantıları insanın evrimini etkileyecek yönlerine göz atılacak.

Organik evrimin kanıtları

Organik evrimin dolaylı, dolaysız ve ampirik, kuramsal çeşitli kanıtları elimizde bulunmaktadır. Bunlardan insanlık tarihi bakımından en anlamlılarına değinmek yetecek.

Dolaylı kanıtları: Organik evrimin (dolaylı da olsa) en önemli kanıtlarından biri, embriyogenez *(embryogenesis)* sürecinde, yani embriyon oluşumunda, filogenez *(phylogenesis)*, yani bir canlı türünün oluşumu sırasındaki metamorfoz (biçim değiştirme) evrelerinin (yani o canlı türünün evriminin) bir bakıma "özetlenmiş" bulunuşudur.[24] Gerçekten, örneğin insanın da içine konduğu memelilerin primat takımının, rahme düşüşlerinden doğuşlarına dek gösterdikleri değişmelerde, evrimin insan türüne varan belli başlı aşamalarını gözlemleyebiliyoruz:

Beslenme sonucunda sindirilen cansız maddeler (besinler) sentezlenerek üreme hücreleri üretilir. Bunlar soma (beden) hücreleri gibi kendi kendilerine bölünerek çoğalma yetilerini (kromozomlar soma hücrelerindeki sayının yarısına düştüğü için) yitirmiştir. Bu noktada, cinsel yolla üremeye geçilen tekhücreliler evresini temsil ettikleri söylenebilir. Bilim dilinde sperma ve ovüm denen bu hücreler birleşip kromozomlarını tamamlayarak eksiksiz bir tekhücreli canlıya dönüşürler. "Zigot" denen çılgınca üreme gizilgücüne sahip bu "tekhücreli" rahmin çeperlerine yapışır. Buradaki kan damarlarından beslenerek üremeye başlar. Geometri biliyormuşçasına birken iki, ikiyken dört, dörtken sekiz gibi "geometrik dizi" ile çoğalır. Böylece bir "koloni oluşturma" evresi yaşanır. Koloni belli bir sürede belli bir hücre sayısına ulaştıktan sonra (19. günde) "farklılaşma" evresine geçilerek "organ oluşumu" (çokhücrelilik) başlar. Fetüs, sanki yaşamın sularda başlayıp ilk biçimlerinin sularda çeşitlendiğini kanıtlarcasına, plesenta (etene) sıvısı içinde gelişip erimiş oksijeni kullanabilir. Doğumla, "kara" yaşamına geçip havadaki erimemiş oksijeni solumaya başlar.

Ya organsal farklılaşmaya uğramış bir canlı biçiminde doğduktan sonra, her bir organının her bir hücresinde (kimi bastırılmış, uyur, kimi uyanık etkin olmak üzere) her bir organını oluşturabilecek biçimde o canlının tüm gen takımını (genomu) taşımasının anlamı nedir? Düşünmeye değer! İnsan, hücrelerimizin bu özelliğinden yararlanılarak, fetüsten, ilikten alınan "kök hücreleri" denen hücrelere biyoteknoloji yöntemleriyle organ üretme (yaratma) yoluna girmiş bulunuyor!

Dolaysız kanıtları: Organik evrimin böyle dolaylı değil dolaysız kanıtları da elimizde. Bunlardan biri, daha yalın yapılı, dolayısıyla

uğradıkları değişiklikler (mutasyonlar) daha kesin saptanabilen birçok türün "canlı fosiller" metaforu ile dile getirilen bir olguyla, evrimin çeşitli evrelerine ulaştıktan sonra "uyuklayıp" günümüze dek süren varlıklarıdır. Bu tür kanıtların en ilginci tekhücreli bakterilerin, yapılarında, penisilin gibi antibiyotiklere direnç gösteren mutasyonlar geçirmeleridir. Yani değişebilmeleri, evrim gösterebilmeleridir.

Evrimin dolaysız kanıtlarından bir başkası, ampirik olmaktan öte deneysel bir nitelik taşımaktadır. Bu, bilimcilerin, biyoteknoloji yöntemleri ile çokhücreli canlıların genlerinde mutasyonlar (dolayısıyla morfolojilerinde değişiklikler) "yaratma" başarılarıdır. Bu yoldaki deneyler, hücre çekirdeğine "saçmalama" sözcüğüyle çevirebileceğimiz gelişigüzel gen bombardımanı *(shotgun)* yöntemiyle başladı.[25] Bunun yarattığı "rastlantısal sonuçlar" arasında, örneğin bir sirkesineğinin *(drosophila)* gözünden bir bacağın çıkması vardır. Ama günümüzde canlıların genetik yapılarına "bilinçli" karışmalar yapılabilmektedir. Örneğin domuzlara insanın yapısına uygun enzimler üretmeleri ısmarlanabilmektedir. Hatta tıp onlara organlar ürettirebilme yolundadır. İnsanınki gibi öteki bazı canlıların gen haritalarının çıkarılmasıyla, nereden hangi genin alınıp nereye hangi genin eklenebileceği daha iyi anlaşılacaktır. O zaman, organik evrimin hangi özel koşullarda hangi özgül yollardan geçtiği, deneysel çalışmalarla bilimsel kesinlikte ortaya konabilecektir.

Laboratuvarlarda mutasyon yaratma yolunda (saçmalamayla, sirkesineğinin gözünden bacak çıkartma örneğinde görülene benzer) mutasyonların, çevresel etmenlerdeki değişmelerin etkisiyle, doğada da oluşmayacağını kimse söyleyemez. Bunun tersine olarak, laboratuvarlardaki "bilinçli" karışmaların, doğadakilere benzer sonuçlar "yaratması" olasılığının önünde hiçbir kuramsal, pratik, mantıksal engel bulunmamaktadır.

Tekhücrelilerden çokhücrelilere

Tekhücrelilerden çokhücrelilere, çokhücrelilerden insana uzanan organik evrim (bugünkü bilgilerimize göre) şu sırayı izlemiştir:

*Andizin III: Tekhücrelilerden çokhücrelilere evrim**

ZÖ	
3,5 milyar	canlılığa geçiş
3,0 milyar	prekaryotlar (çekirdeksiz tekhücreliler)
2,0 milyar	ökaryotlar (çekirdekli tekhücreliler)
1,2 milyar	cinsel yolla üreyen canlıların çıkışı
700 milyon	(?) bitkiler ile hayvanların farklılaşması
600 milyon	deniz çokhücrelileri (omurgasızlar)
500 milyon	yaşamın karalara geçişi (omurgalılar)
400 milyon	balıklar (soluk alıp veren hayvanlar)
225 milyon	yeryüzünde sürüngen (dinozor) egemenliği
200 milyon	eski (yumurtlayan) memeliler
100 milyon	yeni, eteneli (plesentalı) memeliler
70 milyon	prosimiyen (kemirgen memeliler) ağaçsivrifaresi
65 milyon	çevre bunalımı (dinozorların yok oluşları)
60 milyon	primat'lar (iri beyinli "yüksek memeliler")
55 milyon	adapiforme'ler (ötekilerine karşı duran başparmaklılar)
50 milyon	simiyen'ler (maymunlar)
40 milyon	haplorhin'ler (göz çukurları önde olup üç boyutlu görebilen primat türleri)
30 milyon	antropoid'ler (insana yaklaşan yüksek primatlar)
25 milyon	catharhin'ler (insanınkine benzer diş yapısı bulunan Eski Dünya maymunları)
20 milyon	Hominoid'ler (insanımsılar)
15 milyon	ape'lar (kuyruksuz iri maymunlar)
7,5 milyon	Pongit'lerin (Orangutan) soyağacının ayrılması
6,0 milyon	Panida'ların (Goril, Şempanze) soyağacının ayrılması
5,0 milyon	Hominid'ler (insansılar)
4,5 milyon	Hominiyan'lar (iki ayaklı Hominidler)
3,0 milyon	*Homo* (insan) cinsi ve onun *Homo habilis* türü
2,5-2 milyon	*Homo erectus* türü
1,0 milyon	*Homo sapiens* türü
200 bin	Çağdaş Tipte *Homo sapiens* (bugün var olan tüm ırklar)

* Bu kronoloji *Webster's Encyclopedic Unabriged Dictionary* (1989 baskısı) s. 483'ten; Nephan Saran, *Antropoloji*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 32-33'ten; Osman Gürel, *Yaşamın Kökeni*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 58'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Mutasyondan "doğal ayıklanma" sürecine

Canlı, genetik biyokimyasal malzemesini oluşturan DNA'nın kendini ve o canlıyı çoğaltan kimyasal tepkimelere girmesi sonucunda üreyen bir kimyasal yapıya sahiptir. Söz konusu çoğalma, beslenme diyebileceğimiz söz konusu tepkimeler dizisi sonucunda görülür. Bu, DNA moleküllerinin dizilişinin bir kopyasının oluşması (redüplikasyon) yoluyla olur. Tekhücreli ilkel canlı, günümüzde olduğu gibi, "Varoluş" öyküsünün başında da maddenin, moleküllerin dizilişini kopyalayabilecek bir örgütlü karmaşık yapıya ulaşmasıyla ortaya çıkmış olsa gerek. İlk canlının oluşumu da son canlının üreyişi de kimyasal tepkimeler ortamına girdiğinde kendinin bir kopyasını oluşturabilme gizilgücüne sahip örgütlü karmaşık (biyo)kimyasal bileşiklerin bu gizilgücünün açılımıdır. Günümüzün tekhücrelileri, ilk canlıların belki hiç evrim geçirmemiş (hiç değişmemiş), belki pek az evrim geçirmiş kopyaları (soyları) olabilirler. "Canlı fosil" denen Nautilus adlı deniz kabuklusunun yapısının 500 milyon yıldır değişmediği biliniyor. Buradan çıkarılabilecek sonuç, evrimin her canlı türünde her koşulda, her zaman geçerli (genel çekim yasası türünden) bir doğa yasası olmadığıdır. Doğru çıkarsama, onun, koşullara bağlı (birçok nedenin bir araya gelmesine dayanan) bir doğa yasası olduğudur.

Canlı varlıkların iç ve dış koşullarındaki köklü bir değişiklik, kimya yasaları uyarınca, onların biyokimyasal yapılarını değiştirebilir. Canlının kalıtımını denetleyen genetik yapısında, moleküllerin söz konusu (iç, dış) etkilerle değişmesine, hatta yerlerini değiştirmelerine "mutasyon" (değişme) deniyor. Rastlantısal ya da sistemli (yinelenen, biriken) etkilerin sonucunda oluşan bir mutasyon, canlının genetik yapısında bir kez gerçekleştikten sonra, "redüplikasyon" (kopyalama) kısırdöngüsü süreci işlemeye başlar. Bu demektir ki rastlantı ürünü bile olsa bir değişiklik, böylece, sonsuz sayıda yinelenebilen bir düzene, bir düzeneğe girmiş olur. "Canlılık hiçbir rastlantıya bağlanabilir mi?" diyenlere verilecek yanıt şudur: Birçok etmenin (nedenin) kasıtsızca bir araya gelmelerinin (örneğin şapkanın evde unutup çıkılması ile havanın açmasının) yol açtığı sonucun gerisinde (örneğin deri kanseri oluşumunda) "yasalılıklar" vardır; bu, bir. Canlılığı oluşturan, sürdüren, evrindiren yalnızca bu "rastlantı" değildir; aynı zamanda o rastlantı sonucunda doğan değişikliğin kopyalamayla, tepkimenin doğa (kimya) yasaları uyarınca durmaksızın yinelenmesidir; bu, iki.

Genetik yapıda oluşan bir mutasyonun o canlının morfolojisindeki, davranışlarındaki etkileri (kanserde görüldüğü gibi) zararlı da (deri renginin değişmesinde olduğu gibi) yararlı da olabilir. Bir mutasyon o

canlının bireysel ya da türsel varlığına "ölümcül" derecede "zararlıysa" "doğal ayıklanma" süreci işler. O canlı, o canlı ile birlikte değişikliğe uğramış o (mutant) gen de bir süre sonra (ayıklanıp) yok olur. Ölümcül derecede zararlı değilse canlı varlığını sürdürdüğü sürece sürebilir. Canlılar, bu tür mutasyonların ürünü olan zararlı, zararsız, işlevsiz ya da koşulların değişmesiyle işlevsiz kalmış (körbağırsağımız örneği) binlerce özellik taşımaktadır.

Söz konusu değişiklik (mutasyon) canlının çevreye uyum göstermesi bakımından zararlı değilse, ya da "yararlıysa", kopyalanarak (redüplikasyon ile) varlığını sürdürür. Bir tür içinde ilk mutasyona uğrayan üyeler (*specimen*, tip) çoğalarak, türde yeni bir niteliği bir çeşitliliği, türün yeni bir ırkını oluşturabilir. Bir canlı popülasyonunda (topluluğunda) yeterince mutasyon geçirilmişse ve aynı türün öteki popülasyonları ile "genetik yalıtlanma" koşulları içinde yaşanmışsa (onlarla uzunca bir süre çiftleşilemeyip gen alışverişi yapılamamışsa) onlarla artık çiftleşemez (çiftleşse de üreyemez) duruma gelindiği noktada, yeni bir tür evrinmiş olur.

Aynı canlı türünün, bir ya da birkaç özellikte mutasyona uğramış ve uğramamış ırkları ortaya çıkmışsa, eski dengeler bozulur; "doğal ayıklanma" süreci gene işlemeye başlar. Bunun sonucunda ırklardan biri ortadan kalkabilir ya da melez (yeni) bir ırk oluşabilir. Böylece, canlılık çemberi, yaşam çevrelerine (habitata) uyarlanabilen, ona daha uygun tepkiler gösterebilen organları ve davranışları denetleyen (belirleyen) genlere sahip türlerden yana işler. Kimi yazarların "biyolojik evrim" ya da kısaca "evrim" dedikleri "organik evrim" budur.

Burada özen gösterilmesi gereken nokta, mutasyonların bir türün ırklarını yaratabileceği olgusunun yadsınamayacağıdır. Daha büyük bir özen gösterilmesi gereken bir başka nokta var. Irklar düzeyinde de işleyebilen "doğal ayıklanma" canlılar arasında yaşarkalma *(survival)* yolunda (birinin ötekini bilinçli bilinçsiz yok ettiği) "yaşam savaşı" değildir. Hatta (Darwin bu kavramı kullanmış olsa da) her zaman "yaşam savaşımı" biçimini almaz. Doğal ayıklanma, simgesel araçlara ve kültürel evrim olanağına sahip olmayan hayvanlar arasında bile, "var olma savaşı" biçiminde bilinçli, erekli bir davranış olarak işlemez.[26] "Çevreye uyarlanma" derecesine göre işler. Ve bir ayıklanma olmuşsa bu, bir ırkın ötekini yok etmesi sonucunda değil, birinin uyarlanamaması ürünü olarak gerçekleşmiştir. Kaldı ki mutasyonlar üzerine başlayan yeni uyarlanma süreci, çoğu durumda melezleşme ile de sonuçlanabilir.

Sonuç olarak denebilir ki evrim, genleri canlılık çemberine, yaşam çevrelerine ve bu çevrelerde değişen koşullara daha uygun tepkiler ve-

rebilecek organları ve eylemleri belirleyen mutasyonlara uğramış türlerden yana işler. Canlıların yapısında değişme, değişen çevresel koşullara uyarlanma, değişmeyen çevresel koşullara daha iyi uyarlanma anlamında bir gelişmedir. Gelişme olarak nitelenen olgu, daha yalın yapılardan daha karmaşık yapılara geçiştir. Evrim bu anlamda olmak üzere bir "gelişme" sayılabilir. Yoksa evrim kavramı biyolojide daha iyiye, daha doğruya, daha güzele doğru ilerleme gibi "değer yargıları" alanıyla ilgili bir anlam taşımaz.

Eşeysiz üremeden eşeyli üremeye

Organik evrimin itici güçlerinden biri "doğal ayıklanma" ise ötekisi "eşeyli üreme" yoludur.[27] Nedir eşeyli üreme? Organik evrime etkisi nedir? Eşeysiz üremede, genetik malzemenin tam bir kopyası oluşarak "klon" denen yeni, ama eskilerinin aynısı canlılar var olur. Böyle üreyen bir türün tip'leri (üyeleri) birbirlerinin özdeşidirler. Soyları (bir mutasyona uğramadıkça) kuşaklar boyunca birbirlerinin aynısı olarak kalır. Bir başka deyişle, çevresel (dış) koşullarda o canlıda mutasyon yaratıcı bir değişiklik olmadıkça, söz konusu canlının (iç) yapısı değişmez. Kuşkusuz bu düzeneğin, "kararlılık" (istikrar) "koloni oluşturma" (popülasyon kurma) gibi o türün yararına sonuçları vardır. Ancak önemli bir zayıflığı bulunmaktadır: değişen koşullara göre değişememe! Çevresel koşullarda, bir türün tek bir üyesini yok edebilecek nitelikte olumsuz bir değişiklik olduğunu düşünün. Bu, popülasyonun onun özdeşi tüm üyelerini aynı derecede etkileyecek demektir. Bu durumda o popülasyon, görece kısa bir sürede o çevreden, hatta o tür (yalnızca o çevrede yaşıyorsa) yeryüzünden yok olabilecektir.

Eşeysiz üremeden *(mitosis)* farklı olarak eşeyli üreme *(meiosis)* yavruların ana babalarının özdeş kopyaları olmalarına olanak bırakmaz. Böylece çeşitlenmeye, çeşitlenmeyi izleyecek doğal ayıklanma süreci ile evrime katkıda bulunmuş olur. Organik evrimin hızını artırır.

Eşeyli üreme aynı zamanda, bir popülasyonun bir ırkın, hatta bir türün çevresel bunalımları atlatarak yaşarkalmasını sağlayabilir. O türün yeryüzünden silinip yok olmasını önleyebilir. Şöyle ki bir erkek, bir dişi çiftinin yavrularının genetik kombinasyonlarında, analarından, babalarından, kardeşlerinden küçük farklılıklar görülür. Gerçi bu farklılıklar kimi yavruların çevreye uyumunu zayıflatıp onları yok edecek yönde olabilir. Ama bazı yavrulara çevresel bunalımı atlatacak, böylece o türün de bunalımdan (sayıları azalarak da olsa) sağ çıkmasını sağlayacak nitelikler kazandırma olasılığı yaratabilir. Kısacası, eşeyli üreme (erkek-dişi olarak cinsel yoldan çoğalma) canlıya, değişen çevresel koşullarda işe yarayabilecek kozlar kazandırabilmektedir. Varsayalım ki

bir mutasyon bir canlıda aşırı kıllanmaya yol açsın. Onun normal kıllı biriyle çiftleşmesi sonucu kimi çok kimi az kıllı yavrular doğacaktır. Çok kıllılık sıcak ortama uyarlanmayı güçleştirebilir. Ama olağanüstü bir iklim değişikliği ile sıcaklığın düşüşünü az kıllılar aşamasa da çok kıllılar aşıp türünün varlığını kurtarabilecektir. ZÖ 1,2 milyar önce başladığı sanılan eşeyli üreme kim bilir kaç canlı türünü yok olmaktan böyle kurtarabilmiştir.

Eşeyli üremenin organik evrim açısından önemli bir sonucu daha vardır. Popülasyonun tek bir üyesinde, karşılaştığı özel koşullar nedeniyle ("şans" değil) "olumlu rastlantı" ürünü bir mutasyon oluştu diyelim. Bunu, çiftleşmeyle, popülasyonun, söz konusu özel koşullar içinde bulunmamış öteki üyelerine de yayabilecektir. Böylece türün "gen havuzu" varsıllaşacaktır. Yeni canlıların (zigotların) genler arasında "seçim" seçenekleri artacaktır. Böylece organik evrim hızlanabilecektir.

"Cinsel farklılaşma" da cinsel üremenin bir sonucu olarak gelişmiş olmalı. Cinsel farklılaşmanın insan üzerindeki olumlu olumsuz bazı uzantılarına ileride (s. 69'da) değinilecek. Bunlardan biri, cinsel üremenin, bazı hayvanlarda (cinsel gereksinim, yavruların bakımı gibi nedenlerle) tek tek yaşama yerine çiftli yaşamı, sürü yaşamını getirişidir. Cinsel farklılaşmanın insandaki özgül uzantılarından biri ise, bu organik evrimsel farklılaşmanın, kültürel evrim alanında, toplumsal, hatta siyasal farklılaşmalarda katkısının olmasıdır. Öteki etkilerine "İnsanın organik evrimi" başlığını taşıyacak olan bir sonraki (III.) bölümde değinilecek.

Virüslerden, bakterilerden bitkilere, hayvanlara

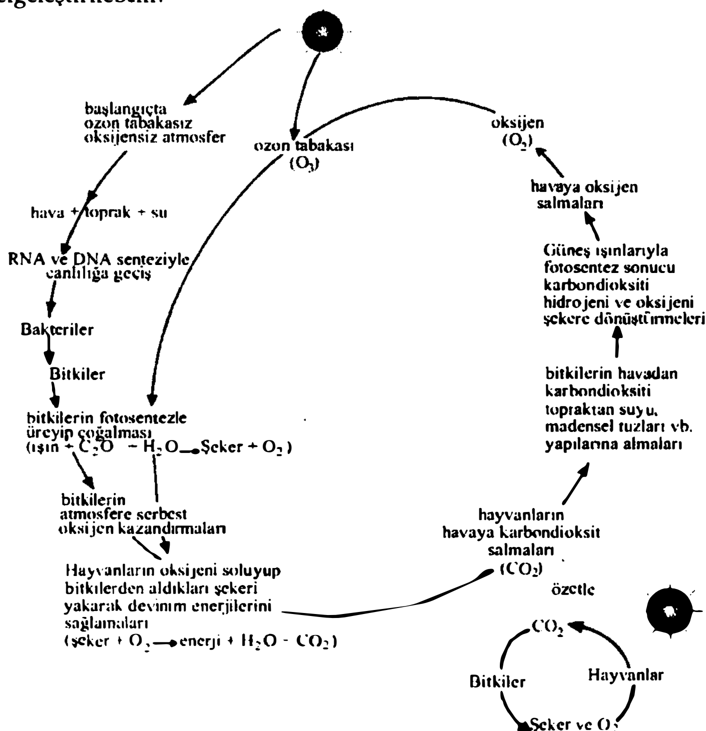
Bilindiği gibi, genetik malzemesi olup hücresi bulunmayan, salt "çekirdek" sayılabilecek karmaşık örgütlü moleküllere "virüs" denmektedir. Cansız ile canlı arası varlıklar olan virüslerin, yüzbinlerce yıl "uyuyup" hücresini kullanabilecekleri bir canlıya (rastlantıyla) girince "uyandıkları" da biliniyor. Bu "uyanma", girdiği hücredeki hazır örgütlü molekülleri (bileşikleri) kullanarak kendi kopyalarını oluşturmasıyla olur. Yani uyanmaları üremeye başlamaları anlamına gelir. Bu özellikleri ile virüsler, varlığın, karmaşık (ama "örgütlü karmaşık") cansız maddelerden canlıya geçiş "olanağının" bir başka dolaysız kanıtı sayılabilir.

Bakteriler ise, eşeysiz üremeyle (bölünerek) çoğalabilen tekhücreli canlılardır. Virüslerle bakterilerin cinsiyetlerinden söz edilemez. Ayrıca bitki mi hayvan mı oldukları sorusunun dışında kalırlar.

Çokhücrelilere gelince, onlar eşeysiz ve eşeyli üreyebilen canlı türlerine ayrılarak, evrimin daha ileri karmaşıklaşma basamaklarını temsil ederler. Ayrıca (zamanımızdan 700 milyon yıl kadar önce) bitkiler ve

hayvanlar olarak, birbirlerinin yaşamına katkıda bulunan sonuçlar doğuracak yönde farklılaşmışlardır.[28]

Yaşam çemberinin dönüşü: Bitkiler ile hayvanların farklılaşmasının organik evrim üzerinde önemli etkisi olmuştur. Bu etki kendisini, yeryüzündeki yaşam döngüsünün büyük bir çember oluşturacak biçimde düzene girmesinde göstermiştir. Canlı yaşama geçişi sağlayan koşullar ile onu yinelenen bir döngü biçiminde devindiren itici güçler şöyle çizelgeleştirilebilir:

Çizelge I: Yeryüzünde yaşam çemberi[29]

Etçillik-otçulluk farklılaşması: Organik evrim sırasındaki bitki-hayvan farklılaşmasının bir uzantısı da "etçil hayvanlar" ile "otçul hayvanlar" farklılaşmasıdır. Bitkilerle (bitkilerdeki şekerle) beslenip yaşayabilecek bir yapıya sahip olmalarına karşın, bazı hayvanlar etçilliği "seçmişlerdir". Beslenme çemberini kısaltan sonuçlarıyla, etoburluğa geçmişlerdir.

Etçillik, yaşam çemberinden de çıkarılabileceği gibi, hayvan beslenmesinin zorunlu bir gereği değildir. Hayvansal yaşamın tüm gerekleri otçullukla sürdürülebilmektedir. Bazı hayvanların etçilliğe geçişi sırasında da (olasılıkla) durum aynıydı. Öyle anlaşılıyor ki önce bazı mutasyonlar gerçekleşip bazı hayvanların yapılarını ancak etle beslenebilecek yönde değiştirmedi. Bazı etkiler, bazı hayvanlarda, mutasyonlarla önce, etkili biçimlere sahip gaga, pençe, diş gibi organların oluşumuna yol açmış görünüyor. Bu organlarını sınama yanılma yoluyla nasıl kullanabileceklerini zamanla öğrenen hayvanlar,[30] bilinçli bilinçsiz eğilimlerle etçilliğe yönelmiş olamazlar mı? Sindirim fizyonolomileri, yüzbinlerce yıl etle beslenmenin (nedensel) etkileri sonucunda (daha sonra) mutasyonlarla değişip (otçullarınkinden) farklılaşmış olamaz mı?

Gerçekten böyle olmuşsa bu, bizi, insan davranışları söz konusu olduğunda daha büyük önem taşıyan "kalıtım - eğitim" (İng. *nature - nurture* = doğadan - sonradan) tartışmalarına götürür; ki bu, ileride üzerinde önemle durmayı hak eden bir konudur.

Organik evrimin bitkiler ile hayvanlar olarak çatallanıp iki koldan gelişmesinin insanlık üzerinde önemli sonuçları görülmüştür. İnsanın uzak ve yakın hayvan anaataları kadar uzak ve yakın insan anaataları da bazı evrimsel koşullarda otçul *(herbivorous)*, bazı koşullarda etçil *(carnivorous)* olmuşlardır. Sonuçta hem otla hem etle beslenen hepçil *(omnivorous)* bir beslenme "alışkanlığına" sahip olmuşlardır. Hepçillik ise, kültürel evrim üzerindeki etkisini, önce kadının bitki toplayıcılığında uzmanlaşıp (ileride) bitkileri evcilleştirmesinde gösterecektir. Erkekler üzerindeki etkisi ise, önce hayvan avcılığında uzmanlaşmalarında, sonra hayvanları evcilleştirmelerinde görülecektir. Etkisini, kadınların çocukları, erkeklerin sürüleri ve topluluğu koruma işlevlerini üstlenmelerine dek sürdürecektir. Erkeklerin kavgacılığının ve savaşçılığının uzak geçmişinde etçilliğe geçiş yatıyor olabilir.

İnsanın, bugüne dek saptanabilen en uzak hayvan anaatası olan ağaçsivrifaresinin 70 milyon yıl kadar önce ağaç yaşamına geçmeden orman tabanında yumuşakçalarla beslendiği saptanmıştır. Ama onun aynı zamanda yiyeceklerini bitkilerle çeşitlendiren türden bir etçil olduğu sanılıyor. Anaatamız orman yaşamında karşımıza (fosil kayıtlarına bakılırsa) bir kemirgen olarak çıkar. Ormanda 50 milyon yıl kadar süren yaşamında başka türlere evrinir. Bu evrim sırasında etçillikten otçulluğa geçmiş görünüyor. Körbarsak kalıntısı yanı sıra otçullarınki kadar uzun olan ince bağırsağımız bunu gösteriyor. Eski Dünya iri maymunları kuzenlerimizin (orangutan, şempanze, gibon, goril) otçul olmaları da bu görüşü destekliyor. Ormandan savanaya inen "uzak hay-

van kuzenlerimiz" de, fosillerinden (dişlerinden) anlaşıldığı gibi, apaçık otçul canlılardı.

İnsanın anaatalarının soyağacı, günümüzde yaşayan kuyruksuz maymunlarınkiyle ortak bir anaatadan 5 milyon yıl önce ayrılmış görünüyor. Hominidler (insansılar) denen yakın hayvan anaatalarımız beslenme alışkanlıklarını değiştirmeye başlamış görünürler. Kimi antropologlar, insanın anaatalarının sistemli olarak araç kullanmaya başlamalarını bu döneme koymaktadırlar. Buna dayanılarak, savanada birlikte yaşadıkları yırtıcı hayvanların artıklarını yiyebilmek için sivri, keskin çakılları araç gibi kullanan leşyiyiciler olarak etçilliğe bir dönüş yapmış olduklarını ileri süren yazarlar var. Sonuç, anaatalarımızın kültürel evrimimiz üzerinde derin etkileriyle hem otçul hem etçil (hepçil) bir tür olmakta karar kılması olmuştur.

Homo cinsi *(genus)* zamanımızdan iki buçuk üç milyon yıl kadar önce evrindiğinde onu, "sistemli olarak araç yapıp kullanan" bir canlı olarak buluruz. Kadınlar toplayıcılığı sürdürürken erkeklerin araçların etkisi ve etkililiği nedeniyle, avcılıkta uzmanlaşmaları üzerine insanlığa hepçillik yerleşmiş olmalı. Günümüzde ise, çeşitli nedenlerle otçulluğa dönme yolunda (veceteryanlık gibi) akımlar var. Bu akımlar kültürel evrimimizde egemen gelenek konumuna gelebilirler. Gelirlerse fizyolojimiz sindirim dizgemiz (organik evrim konumumuz) bu geçişi hiç yadırgamayacak.

Etçillik.ile otçulluk "farklılaşması" (?) yaşam çemberinin bir gereği gibi görülebilir: "Hayvanların beslenmesi için bitkiler, insanların beslenmesi için de hayvanlar gereklidir" diye düşünenler çıkabilir. Böyle bir akıl yürütmede "gereklidir" sözcüğünün yerine "yaratılmıştır" sözcüğü konursa, onun, yaşama nedensel, bilimsel değil, dinsel ereksel bakışın ürünü olduğu anlaşılacaktır. Doğru olup olmadığının sağlaması içinse, "bitkiler hayvanların, hayvanlar insanların yemesi için yaratılmışsa (cüzzam, lösemi gibi hastalıklar anımsanarak) insanlar da bakterilerin, virüslerin yemesi içmesi için mi yaratılmıştır?" sorusunu sormak yeter.

Yerkabuğu katmanlarında organik evrimin izleri

Organik evrim serüveni cansızdan canlıya, tekhücrelilerden çokhücrelilere, çokhücrelilerin yalın, ilkel biçimlerinden karmaşık, gelişmiş biçimlerine doğru sürmüştür. Onun bu yolda ve sonuçta insana doğru gelişmesinin son bir kanıtından daha söz edilerek bölüm kapatılabilir. Evrimin, canlılığın yalından daha karmaşık formlarına doğru gi-

dişi, kanıtlarını, yeryüzünün katmanlarına (bkz. s. 44'teki çizelge) bırakmıştır. Su, maden, petrol arama, yol açma ve benzeri nedenlerle yerkabuğu üzerinde yapılan sondajlar da bunu göstermektedir. Sondajlarda çıkarılan malzemeden, canlıların evrimini yansıtan çeşitli tabakaların varlığı saptanmıştır. "Azoik" (hayvansız) denen en alt tabakalarda hiçbir canlı fosiliyle karşılaşılmamaktadır. Canlı fosilleriyle karşılaşılan ilk tabakalar ise "arkeozoik" (eski hayvan) katmanları olarak adlandırılmıştır. Çünkü içlerinden hep ilkel yapılı ve bazen soyu tükenmiş hayvan fosilleri çıkmaktadır. Sonra "mezozoik" (orta hayvan çağı) tabakaları gelir. Günümüzde yaşayan hayvan türleri kadar insan türlerinin fosilleri ile ancak "neozoik" (yeni hayvan çağı) denen tabakalarda karşılaşılabilmektedir. Evrimin kayıtı, doğaya işte böyle geçmiş bulunmaktadır.

Canlıların evriminin (organik evrimin) buraya dek özetlenen öyküsü kaba ve şematiktir. Ona bakılarak evrimde düzgün doğrusal bir gelişme çizgisi tutturulduğu sanılmamalı. Evrimde sıçramalar (devrimler) kadar duraklamalar olmuştur. Pek çok canlı türü çıkmaz sokaklara sapıp yok olup gitmiştir. Aşırı irileşen sürüngen türleri bunun en iyi bilinen örneğini oluşturur. Hatta organik evrimde çıkmaz sokaklardan olduğu kadar anayoldan geri dönüşler görülmüştür. Bütün bunları göz önüne alarak "evrimbilimciler" (böyle bir kavrama gereksinimimiz var) artık onu bir ağaç, hatta bir çalı ile şemalaştırmanın daha doğru olacağı görüşündedirler.

3. Bölüm

İNSANIN EVRİMİ

İnsanın Organik Toplumsal Kültürel Gelişmesi

İnsanın evriminin öyküsü, "insanın organik evrimi", "insanın toplumsal evrimi" ve "insanın kültürel evrimi" olarak üç başlık altında verilebilir. Toplumsal ve kültürel evrim, öteki hayvanların (organik) evriminden farklı, insan hayvanına özgü bir gelişmedir. Bununla birlikte, toplumsal ve kültürel evrim (örneğin kollar ile bacakların dikilme yolunda farklılaşmasında, ellerin oluşmasında, beynin bozmaddesinin simgesel araçlar üretebilecek yönde gelişmesinde gözlemlenebileceği gibi) organik evrimin temelleri üzerinde yükselmiştir.

İNSANIN ORGANİK EVRİMİ

İnsana varan organik evrim, bilimsel adıyla "antropogenesis" (insanoluşumu) zamanımızdan 3-3,5 milyon yıl kadar önce başlamıştır. Başlangıç noktası olarak geniş anlamda "insan" adını hak eden *"Homo"* cinsinin ilk türleri alınır. İnsanoluşumu bu tarihten, "Çağdaş Tipte *Homo sapiens"* alttürünün (bilinen) ilk ırkı olan "Cro-magnon İnsanı" ZÖ 50 binyıl kadar önce yeryüzünde görülene dek sürmüştür.

İnsanın evriminin insan öncesi temelleri

Ancak insanlık tarihi söz konusu olduğunda, insan hayvanının organik evrimini, toplumsal ve kültürel evrimini etkileyecek noktalarda, genel olarak canlıların evriminin olabildiğince derinlerinden (köklerinden) tutturarak getirmekte yarar var.

Cinsel farklılaşma: Bu konuda zamanımızdan 1,2 milyar yıl kadar önceye konan cinsel farklılaşmanın (eşeyli üremenin) canlının evrimindeki etkilerine (s. 51'de) değinildi. Bunlar insan için de geçerli.

Memelilerin evrimi: Memelilerin evrimi, zamanımızdan yuvarlak 200 milyon yıl kadar önce ortaya çıkan "eski memeliler" denen (yumurtlayarak üreyen) cinslerle başlar. Eski memelilerin evrimi, çıkışlarından yüz milyon yıl kadar sonra (zamanımızdan 100 milyon yıl kadar önce) "yeni memeliler" denen eteneli (plesantalı) memeliler noktasına ulaşır. Yeni memeliler, zamanımızdan 65 milyon yıl önce karşılaşılan, sürüngenlerin yeryüzündeki egemenliğine son veren çevre bunalımından sağ çıkabilirler. Sağ çıkmakla kalmayıp, dinozorların yeryüzünden silindiği ortamda açılım gösterirler. Bu açılım, memelilerin ileride yeryüzünün egemeni olacak iri beyinli "yüksek primatlar" takımlarından biri olan "maymungillerin" 50 milyon yıl önce evrinmelerine dek sürer.

Organik evrimde, cinsel farklılaşma yanı sıra, onun bir uzantısı olarak gelişen memeliliğin de insanın toplumsal ve kültürel evrimine önemli etkileri olmuştur. Bunlar da iri beyinliliğe dayanır. Amerikalı bilgin Paul MacLean'ı izleyerek kimi evrim biyologları, kimi fiziksel antropologlar, insanın beyninin 1. "sürüngen beyni", 2. "eski memeli beyni", 3. "yeni memeli beyni" olarak iç içe üç katmandan oluştuğunu ileri sürmektedirler.[31] İçlerinde her bir katmanın insanın anaatalarının organik evriminin bir aşamasının kalıtı olduğunu savunanlar vardır. Buradaki "memeli beyni" sözü, salt organik evrim (beslenme) ile sınırlı görülmemeli. Ana - yavru ilişkilerinde görülen bazı işlevlerin ve davranışların da yürütüldüğü (kültürel evrimle de ilgili) bir odak olarak alınmalı. Bu açıdan bakıldığında, memelilerin evriminin, ileride, yumurtlayarak üreyen hayvanlarınkinden daha karmaşık bir "toplu yaşayış biçimi" getirdiği görülecektir.

İnsanın uzak hayvan anaatalarının evrimi

İnsanın uzak hayvan anaatalarının (bkz. s. 28, G/14) evrimi söz konusu olduğunda, biriken bilimsel bilgiler bize (ama şimdilik "varsa-

yım" değerinde olmak üzere) pitekantrop'lara[32] (maymun insan karışımı morfolojiye sahip canlılara), hatta prosimiyen'lere (maymun öncesi kemirgenlere) dek uzanabilme olanağı vermektedir.

Prosimiyen kemirgen evresi: İnsana varan organik evrimde, insanın fosil kayıtlarında izlenebilen en uzak hayvan anaatasının, orman tabanında yaşayan, yumuşakçalarla beslenen bir prosimiyen olduğu görüşü yaygın. Bu canlı 70 milyon yıl kadar önce, "orman tabanı" yaşamını bırakarak "orman tavanı" diyebileceğimiz ağaçlara sıçrayacaktı. Gözünü daha da yukarılara dikmiş bulunan bir hayvandı. Kendisine, ileride, uzmanlarca "ağaçsivrifaresi" denecekti.[33]

Fosil kayıtlarından izlenebilen, insanın bilinen bu en eski hayvan anaatasının, el kadar bir kemirgen olduğu iskeletinden anlaşılıyor. İleride, öteki canlıların, hatta türü yok olmuş canlıların (fosillerinden) genetik yapıları çözülüp gen haritaları ortaya konacaktır. Böylece elde edilecek daha sağlam verilerin karşılaştırılması, günümüzün bilginlerinin bu varsayımını onaylayabilir, onaylamayabilir.[34] Onaylaması ya da onaylamaması (bugün için) o kadar önemli değildir (bilim zamanla eksiklerini tamamlayıp yanlışlarını düzeltecektir). Önemli olan, organik evrimin gerçekliğinin, bilimsel verilerle, bugünden onaylanmış bulunmasıdır. Soyumuzun o ya da bu kemirgenle bağlantılı oluşunun kesinlik kazanmış olmasıdır. Dolayısıyla, insanın varoluş ve evrimi sürecine bir yaratıcının karışmadığını bilmemizdir. Ve insanın, geçmişini ortaya çıkarma, kendini daha iyi anlama yolunda bilimsel bir arayışa girmiş olmasıdır. İnsanın soyağacı, bilimsel bilginin nicel ve nitel gelişmesiyle zamanla nasıl olsa netleşecektir.

Ağaç yaşamı: Ağaçsivrifaresi kemirgeninin, 70 milyon yıl önce ortaya çıktığı (fosillerinden) anlaşılıyor. Onun soyunun (adına uygun olarak!) ağaçlar üzerinde elli milyon yıl kadar yaşadığı sanılıyor. Ama bu süre içinde kemirgenlikten çıkıp ağaç maymunluğuna geçtiği saptanmış bulunuyor. Sürenin sonunda ağaç yaşamını bıraktığında ise onun (bkz. s. 62) *Ramapithecus* ve *Shivapithecus* maymungilleri cinslerine dönüşmüş bulunduğu düşünülüyor. Türden türe atladığı bu evrimi boyunca, bedeni irileşmiş; iskeleti dikilebilme yönünde gelişmiş; parmakları, nesneleri güçlü bir biçimde kavrayabilecek gelişme göstermiş; gözleri üç boyutlu görme olanağı veren bir evrimle, yüzün yanlarından önüne kaymış; beyni nicel ve nitel değişikliklere uğramıştı.

Bedeninin irileşmesi: Ağaçlar üzerinde orman yaşamının, bu (bilinen) en uzak hayvan anaatamıza sağladığı evrimsel olanaklardan biri,

bedeninin irileşmesiydi. Orman yaşamına yarım kiloyu aşmayan bir "ufaklık" olarak başlamıştı. Ormandan ayrılırken, bir metreye yakın boya, otuz kilo dolaylarında bir ağırlığa ulaşmış bulunuyordu. İnsanın bu en uzak hayvan anaatası böyle bir evrim geçirip irileşmeseydi ne olurdu? Savananın acımasız ortamında yaşarkalamazdı. Devingen beyni onu ne kadar "araştırıcı" ve ne kadar "bulucu" yapmış olursa olsun,[35] etçil yırtıcılara küçük taşlarla ve sopalarla karşı koyamazdı. Otçul iri sürü hayvanlarını avlayamazdı. Etçillere karşı savunmada, otçullara yandan, karşıdan saldırmada, öldürücü irilikte ve etkililikte silahlar yapamazdı. Kısacası, hayvanlar dünyasının krallığına aday olamazdı.

İskeletinin değişmesi: Uzak hayvan anaatalarımızın elli milyon yıllık ağaç (ya da orman) yaşamındaki evriminin ikinci boyutu kendini, iskeletinin "biçiminin" değişmesinde gösterdi. Sık sık ağaçlara çıkıp inişi, dallara tırmanışı, onu dört ayaklı yer hayvanlarından farklı devinimlere itmiş olmalı. Öyle ki iskeleti, koşullar zorladığında, arada sırada da olsa (ayı gibi) arka ayakları üzerinde dikilerek yürüyebileceği bir yapı kazanmıştı. Bu, arka ayaklar ile ön ayakların, bedenin altı ile üstünün "farklılaşma" yoluna girmesi demekti. Uzak hayvan anaatalarımızın iskeletinde görülen, bununla bağlantılı bir başka önemli gelişme, omuriliğin kafatasına girişinde oldu. Omuriliğin beyne bağlanmak üzere kafatasına girdiği bilim dilinde *foramen magnum* denen deliğin yeri değişti. İleride insanın önüne doğru olduğu kadar ilerisine doğru bakabilmesine elverecek derecede yer değiştirdi. Giriş deliğinin artkafadan kafatasının altına kaydığı saptandı.

Parmaklarının gelişmesi: Bir başka önemli değişiklik kendini, parmaklarının, özellikle ön ayakların parmaklarının dalları iyi kavrayabilecek derecede gelişmesinde ortaya koydu.[36] Bu özeliklerinden dolayı "Adapiforme'ler" denen[37] yüksek primat uzak hayvan anaatalarımızın 55 milyon yıl önce ortaya çıktıkları sanılıyor. Bu, ileride araç kullanıp araç yapabilmesi yolunda, yararlanacağı çok önemli bir evrimsel biyolojik kazanım anlamına gelir. Söz konusu gelişme aynı zamanda, gövdenin arkası ile önünün (altı ile üstü olacak biçimde) farklılaşmasında atılan yeni bir adımdır. Bu da özellikle arka ayaklar ile ön ayakların (ileride kollara, ellere varacak yönde) "farklılaşması" ve dik yürüme yoluna girilmesi demektir.

Gözlerinin öne kayması: En uzak kemirgen hayvan anaatalarımız ile başlayıp insana varacak yönde ilerleyen evrimin bir başka önemli

boyutu, gözlerin yanlardan öne kaymasıdır. Bu yöndeki evrimin zamanımızdan 40 milyon yıl kadar önce tamamlamış bulunmasıdır. Bu özelliklerinden dolayı "Haplorhin'ler" denen uzak hayvan anaatalarımız (gözleri yanlarda kalan memelilere göre önemli bir evrimsel üstünlük (avantaj) yakalamış oldular.[38] Orman (ağaç) yaşamının zorunlu bir gereği olarak, gözlerin, yüzün burun çıkıntısı (İng. *snout*) engelinden kurtulması, uzak hayvan anaatalarımıza aynı nesneye iki gözle bakabilme olanağı kazandırmıştır. Gözleri yanlarda olan hayvanlar, nesnelere tek gözle baktıklarından, onları üç boyutlu olarak göremezler. Üç boyutlu algılayabilmeleri ve uzaklıkları kestirebilmeleri, yordamlama ve deneyimlerine bağlı olup kesinlikten uzaktır. Uzaklıkları kesin olarak saptayamama gibi bir yeteneksizlik, daldan dala, hatta ağaçtan ağaca sıçramayı gerektiren bir ortamda yıkım getirirdi.[39] Gözlerin öne kaymasının sağladığı üç boyutlu (stereoskopik) görüş olanağının ileride sağlayacağı üstünlükler olacaktır. Meyvesini, araç yapılırken ve kullanılırken verecektir. Bu üstünlük kendini, araç yapıp kullanmada, uzaklıkların, değil metre, santimetre, hatta milimetre derecelerinde saptanıp vuruşların ona göre yapılmasında gösterecektir. Yoksa ağaç, taş kadar, eller, parmaklar da yontulurdu! Hayvanlar düşmanlar kadar insanlar, dostlar da vurulurdu![40]

Gözlerin öne kayması ile kazanılan bir başka yeti, yalnızca tonların değil, renklerin de ayırt edilebilmesi olmalı. Aslanlar, köpekler, inekler gibi memelilerin renkli göremeyip, insanın nesneleri ve canlıları (öteki primatlar gibi)[41] renkli görebilme yetisi kazanması hangi etmenlerin etkisiyle gerçekleşmiş olabilir? Paleontologlar, paleoantropologlar ve antropologlar (eskicanlıbilimciler, eskiinsanbilimciler ve insanbilimciler) bunu orman yaşamı koşullarıyla açıklamaktadırlar. Ağaçlardaki meyvelerle ve yapraklarla beslenen bir hayvanın çözmesi gereken bir sorunu vardır: uzaktaki ağaçlarda meyve bulunup bulunmadığını anlamak! Çünkü uzaktan meyvelerin yapraklar arasına gömülmüş biçimlerini algılaması olanaklı değildir. Ama meyveleri, renklerinin farkına göre ayırt edebilme yetisini geliştirirse, bu olanağa sahip olacaktır. İşin bir koruluktan inip ötekine giderken geçeceği savanada yırtıcılarla karşılaşma tehlikesini göze almaya değer olup olmadığına doğru karar verebilecektir.

Böyle bir yetiye kavuşulması ise, bir dikkat ve deneyim sorunudur. Işığın küçük ton farklarını ayrımlayabilen dikkate sahip bir canlı, renkli görmeye yaklaşmış demektir. Sonuçta sorun, yapılan algılama işlemi, ister ton farkı, ister fon farkı, ister don farkı (hayvan bedenlerinin renk farkı) olsun, ışığın farklı dalgaboylarını ayrımlayabilmektir.

Beyninin büyümesi: Orman yaşamındaki evrimi boyunca beynin, hem irileşme yönünde nicel hem imge işleme yetilerinin artması yönünde nitel gelişme gösterdiği kesin. Söz konusu gelişmeler üzerinde ileride ("Hominid karakteristik özellikler" konusunda) durulacak. Burada "primat" adının antropologlarca "iri beyinli memeliler" için kullanıldığını anımsatmak yeter. Uzak hayvan anaatalarımız kemirgenlikten primatlığa, orman yaşamındaki evrimleri sırasında 60 milyon yıl kadar önce geçmiş olup beyinlerinin irileşmesi eğilimi 3 milyon yıl önce *Homo* cinsine dek sürecektir.

Beynin nicel gelişmesine gelince, bunun göstergelerinden biri renkli görebilme yetisinin kazanılmasıdır. Renkli görebilmede başrolü, evrimi cisimleri üç boyutlu görebilecek noktaya ulaşmış gözler kadar, beyin oynamış olmalı. Beynin niceliğinden (iriliğinden) çok niteliğiyle ilgili bir yeti olan "dikkat" yoğunluğu da etkili olmuş görünüyor. Dikkat ise, tutku ve istenç ile ilişkilidir. Beynin nicel ve nitel gelişmesiyle ilgili bu görüşler bile, fosillerin ve öteki verilerin yorumunda "kaba materyalist" deniveren yorumların bir kıyıya itilivermemesi, ama onların aşılması gereğinin örneğini oluştururlar. Beynin nitel gelişmesinin bozmaddesinin nicel gelişmesiyle ne denli ilişkili olduğu ileride görülecek.

Savanaya inişle yolların ayrılması

Savana, Afrika'da geniş otlaklar arasına ağaçların ve koruluklarım seyrek serpiştirildiği çevrelerdir. Fosil göstergeler insanın uzak hayvan anaatalarının orman yaşamından savana yaşamına geçtiği yolundadır. Bununla birlikte insanın anatalarının hiçbir zaman ağaçlar üzerinde orman yaşamı sürmediklerini ileri süren yazarlar da vardır.

"Savanaya iniş" kuramı tarihsel gerçekliği doğru yansıtıyorsa, artık insanın uzak hayvan anaataları değil "yakın hayvan anaataları" söz konusudur. Çünkü savanaya inişle anaatalarımız, hem zaman hem yaşam (biçimi) bakımından "uzak insan anaatalarımız" diyebileceğimiz cinslere yaklaşmış olurlar.

Bundan birkaç onyıl öncesine dek savanaya inişten (15 milyon yıl kadar öncesinden) insan *(Homo)* cinsine (3 milyon yıl öncesine) uzanan soyağacımız şöyle kuruluyordu: 15 milyon yıl öncesinin savana maymunu *Ramapithecus* (Rama maymunu) ile 5 milyon yıl öncesinin geniş anlamda insan cinsi *(Homo)* arasına, *Anthropithecus* (Maymun-insan) olarak adlandırılan cinsin 3-4 milyon yıl önce yaşadığı saptanan *Australopithecus* (Güneymaymunu) türü konuyordu.[42]

Bugün ise savana yaşamına geçmiş hayvan anaatalarımızın *Shivapithecus* olduğu (*Ramapithecus* olmadığı) ileri sürülüyor. *Australopithecus*

cinsinin türlerinin ise, *Homo* cinsinin türlerinin anaatası olmadığı kabul ediliyor. *Homo* cinsinin türleriyle aynı çağlarda yaşamış kuzenler oldukları düşünülüyor.

Hominid öncesinin soyağacı:[43] *Homo sapiens* türüne (türümüze) varacak evrim ağacının, savanaya inişin öncesinde ve sonrasında şöyle dallanıp budaklandığı görüşü ağır basıyor: 100 milyon yıl kadar önce ortaya çıkan yeni memeliler sınıfı prosimiyenler ve antropoidler olarak çatallanıp iki primat takımına ayrılmıştır. Prosimiyenlerin soyçizgisi (lemur, tarsiyer gibi) günümüzün promisiyenlerine ulaşmıştır. Antropoidlerinki ise, Eski Dünya ve Yeni Dünya "kuyruklu maymunları" ile Hominidler (insansılar) denen Eski Dünya "kuyruksuz iri maymunları" olarak iki familyaya bölünmüştür. Eski Dünya kuyruksuz iri maymunları soyçizgisinden (Hominidlerden) önce (7-7,5 milyon yıl önce) soyu orangutana varacak pongidler cinsi ayrılmıştır. Sonra (zamanımızdan 6 milyon yıl kadar önce) Panidalar (günümüzün goril, şempanze ve panda cinslerinin anaataları ayrılır. Ayrıldıktan sonra, Eski Dünya kuyruksuz iri maymunlarının soyçizgisi, şempanze, goril gibi günümüzün kuyruksuz maymun cinslerine doğru evrim göstermiştir. Kuyruksuz Eski Dünya iri maymunlarının soyağacından, bundan sonra, 5 milyon yıl önce Hominidlerin soy çizgisi ayrılmıştır. Bu evrim çizgisi 4,5 milyon yıl önce (iki ayaklı Hominidler olan) Hominianlara, 3 milyon yıl önce *Homo* (geniş anlamda insan) cinsine ve sonunda onun bir türü olan *Homo sapiens* türüne (türümüze) ulaşmıştır.[44]

Savanaya inişin yakın hayvan anaatalarımızın ve uzak insan anaatalarımızın evrimine ve yaşayış biçimine etkilerine "Hominid karakteristik özellikler" altbaşlığı altında değinilecek.

Hominidlerin evrimi: Zamanımızdan 5 milyon yıl kadar önce biçimlenen Hominidler (İnsansılar), 3 milyon yıl kadar önce *Homo* cinsine (geniş anlamda "insan" cinsinin türlerine) doğru evrim geçirmişlerdir. Bu yolda zamanımızdan 2,5-3 milyon yıl kadar önce *Homo* cinsinin "becerikli" bir türü sayılan *Homo habilis* canlısına evrinmişlerdir. *Homo habilis* evrinip, 2,5-2 milyon yıl kadar önce *"Homo erectus"* adı verilen türe dönüşmüştür. *Homo erectus* türünün evrimiyle 1 milyon yıl kadar önce (türümüz) *Homo sapiens* türüne ulaştığı kabul ediliyor.

İnsanın "uzak insan anaataları" sayılabilecek canlıların evrimi bu noktada durmamıştır. *Homo sapiens* türünün "Arkaik Tipte *Homo sapiens"* ilk alttürünün (sistemli olarak araç yapıp kullanmaya başlayarak kültürel evrimini başlatan bu alttürün) organik evrimi sürmüştür.

Sonunda, zamanımızdan 200 binyıl kadar önce, yeryüzünde "Çağdaş Tipte *Homo sapiens* adı verilen alttür görünmüştür. Dünyadaki tüm ırkların geldiği, onların "yakın insan anaatası" sayabileceğimiz bu insan topluluklarının gerilerinde bıraktıkları iskeletleri, uzmanlar dışındaki kimselerin bizim iskeletimizden ayırt edilemeyecekleri bir evrim noktasına ulaşmış bulunuyordu. Bu noktaya nasıl ulaşıldı? Bu noktaya ulaşılana dek gerçekleşen organik evrim kazanımlarının sağladığı olanaklar nelerdir? Bunların, insanın bundan sonra organik evrimin önüne geçecek olan kültürel evriminin fizyolojik altyapısını oluşturmaları bakımından önemi nedir? Bu soruların yanıtı "Hominid karakteristik özellikler" olarak adlandırılan evrimci değişikliklerde açıkça görülecektir.

Hominid karakteristik özellikler

Alekseyev, *İnsan Türünün Doğuşu ve Gelişmesi* adlı yapıtında, insanın evriminde çok önemli roller oynayan "hominid karakteristik özellikler" üçlüsünden söz etmektedir. Bunlar, dikilme, elin evrimi ve beynin evriminin bugünkü düzeyine ulaşmasıdır. Bunlardan en önce (üç milyon yıl kadar önce) dikilmenin gerçekleştiğini söylemektedir. Onu (iki milyon yıl kadar önce) elin evrimini tamamlaması izlemiştir. Beynin evrimi ise, en son gerçekleşen hominid (insansı) karakteristik özelliktir. Alekseyev, beynin evriminin geç zamanlara (zamanımızdan bir milyon yıl öncesine) kadar sürdürdüğünü ileri sürmektedir.[45]

Dikilme: bipedal lokomasyon devrimi: Günümüzün kuyruksuz Afrika iri maymunlarının (şempanzenin ve gorilin) orman hayvanları oldukları anımsanırsa, dört ayaklı uzak hayvan anaatalarımızın da ormandan çıkıp gelmiş olmaları olası. Panidaların (şempanze ve goril soyunun) bugün de yağmur ormanlarında yaşarken, hominiyanların (*Australopithecus* ve *Homo* türlerinin) fosillerinin hep savanada bulunması bunun kanıtıdır. Aynı cinsin bazı türlerinin yağmur ormanlarında kalırken, bazı türlerinin savanaya geçmeleriyle oluşan çevre değiştirme ve genetik yalıtlanma yeni bir cinsin oluşumuna yol açmış görünüyor. Bir başka açıdan değerlendirildiğinde iki ayaklılığın savana (açıklık alan) yaşamına uyarlanma çabasının ürünü olduğu söylenebilir.[46] Uzak hayvan anaatalarımızın hiç değilse ormanla o ya da bu biçimde ilişkili olduklarını düşünmek yanlış olmaz. Bunun, kendilerine dikilmeye eğilimli bir iskelet yapısı kazandırdığı ileri sürülmüştür.

Ormandan savanaya iniş kuramcılarının bir kesimi ise ilgiyi, ağaçtan yere iniş üzerine, ağaçlar üzerindeki "panoptik" (her şeye tepeden bakıp görme) konumunun yitirileceği noktasına çekmektedirler. Dikili-

şe eğilimli yapıyı, savananın yüksek otları, alçak çalıları arasında, yırtıcı hayvanları uzaktan görebilmek amacıyla görüş ufkunu açabilmek için sık sık arka ayakları üzerinde dikilmek zorunda kalmalarına borçlu olabilecekleri yorumuna dayandırmaktadırlar.[47] Kimileri avcılığın bir gereği olarak elle yiyecek taşımayı ya da av sırası çocuk taşımayı gösteriyor, dikilmeye götüren neden olarak.

Bir başka varsayımı savunanlar, bunları kabul etmiyorlar. Dikilmenin böyle köktenci bir çevre değişikliğinin etkisiyle gerçekleştiği görüşünü Lamarkçı[48] buluyorlar. İki ayak üzerinde yürümenin, nedenlerini bilmediğimiz ve çevresel koşullarla açıklayamayacağımız bir dizi mutasyonun ürünü olduğu görüşünü savunuyorlar. Savunmalarını, dikilmenin, fizyolojik bakımdan hiç de olumlu bir sonuç doğurmadığı olgusuna dayandırıyorlar. Gerçekten dikilme (bilimsel adıyla "iki ayak üzerinde yer değiştirme" anlamına gelen "bipedal lokomasyon", yaşlılığımızda belkemiği, omurilik sorunları yaratmaktadır. Anaatalarımızı da dört ayaklı memelilerinkinden çok daha güç doğum koşulları içine sokmuş (bkz. s. 71) kalça kemiği aşınması, bel fıtığı risklerini artırmış olmalı.[49]

Soyumuzun bunlara karşın yaşarkalabilmesi gerçeğine bakılarak, dikilmeye varan mutasyonların taşınamayacak ağırlıkta olmadığı söylenebilir ya da dikilmenin yararlarının zararlarından fazla olduğu ileri sürülebilir. Dikilmenin yarattığı sorunları göğüsleme ve çözme yolundaki (örgütlenme, araçlarla donanma gibi) girişimlerin ise, anaatalarımıza, organik evrimin pabucunu dama atan "toplumsal ve kültürel evrim" yolunu açtığı görülüyor.

Dikilmeye götüren nedenlerle ilgili bir başka varsayım, anaatalarımızın "bilinçli bir çaba ile" fizyolojilerini zorlamaları olabilir.[50] Bunu, ilgili mutasyonların izlemiş olabileceği söylenebilir. Bilinçli bir çabayla dikilmeye, iklimde ve çevrede köktenci bir değişme, aşırı çoğalıp yayılma, karşılaşılan yeni çevrenin olanaklarından yararlanma gibi nedenlerden birinin ya da birkaçının etkisiyle başlanmış olabilir. İnsana doğru evrinen canlı giderek daha sık ve daha sürekli dikilme alışkanlığı sonunda, sürekli dik yürümeyi başarmış bulunabilir. (Bu açıklama da mı Lamarkçı? Yoksa fazla mı voluntarist?) Popülasyonun içinde iskelet yapıları buna elverişli olmayanlar ayıklanırken, elverişli iskelete sahip olanlar, "doğal ayıklanma" yoluyla yaşarkalmış olabilirler. Yürümekle ilgili genlerini sonraki kuşaklara (giderek daha fazla oranda) geçirmiş bulunabilirler.

Bunlar, hoş varsayımlar. Öyle ya da böyle sonuçla insanın hayvan anaatasının iki ayağının üzerinde yere sağlam basabildiğini görüyoruz.

Fosil anaatalarımızın iskeletlerindeki ayak kemerlerinin durumu, bacak kemiklerinin leğen kemiğiyle eklemleniş biçimi, omuriliğin kafatasına girdiği deliğin *(foramen magnum)* kafatasının altına kayışı bunu gösteriyor. Volkan tüfleri üzerindeki, üzerine basıldıktan sonra bir nedenle sertleşerek zamanımıza kalabilmiş ayak izleri[51] ve daha birçok bulgu ve olgu da bunu gösteriyor.

Birinci Bölüm'de (s. 40'ta) "devrim" olayının evrimin bir biçimi olduğu belirtildi. Organik evrim süresinde devrimci değişikliklerin görülebileceği söylendi. İki ayak üzerinde dikilme bir "organik devrim" sayılabilir. Çünkü dikilmenin (ayak sayısını yarı yarıya azaltmak gibi özürleri yanı sıra) insanın anaatalarını ve insanın soyunu, hem organik hem toplumsal hem kültürel evrime götüren geniş ve derin uzantıları olmuştur. Alekseyev gibi kimi yazarlar, hominid karakteristik özelliklerden en eskisi olan dikilmenin ZÖ 3 milyon dolaylarında gerçekleştiğini ileri sürmüşlerdi. Bugün, yeni buluntular, bu tarihi ZÖ 4-5 milyonlara dek gerilere çekmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla, dik yürümenin öteki (ellerin ve beynin gelişmesi) hominid karakteristik özelliklerden önce kazanıldığı görüşü pekiştirilmiş olmaktadır.

Antropologlar, dikilmenin en önemli sonucunun, önayakların bedenin yükünü taşıma "tutsaklığından" kurtulması olduğunu söylüyorlar. Ön ayakların yükten kurtulup, nesneleri evirip çevirme (manipülasyon), taşıma, onları araç olarak kullanma yolunda "özgürlüğe kavuşması" olduğunu belirtiyorlar. Bu gelişme, hominid anaatalarımızın nesnelerle ilişkisinin yoğunlaşmasının fizyolojik altyapısını döşemiştir. Onları nesneleri yönlendirmeye, nesneler üzerinde daha başarılı bir egemenlik kurmaya götürmüştür. Bu yöndeki gelişmeler, insanın yakın hayvan anaatalarını, giderek daha "sistemli" biçimde "araç kullanan canlı" durumuna getirmişti.[52]

Öte yandan, özgür kalan eller ve kollar, ananın yavru ile "ilişkilerini" yoğunlaştıracaktır. Aralarındaki "duygusal" etkileşimi pekiştirecektir. Bütün bu gelişmeler, uzak hayvan anaatalarımızın yakın hayvan anaatalarımıza doğru evrim göstermesi anlamına gelir.

Elin evrimi ile araç devriminin fizyolojik temelleri: Dikilmeyi izleyen araç kullanma alışkanlığının artışını, parmakların ve bileğin bu yönde gelişmesi, demek ki elin evrimi eşlik etmiş görünüyor. Alekseyev bu evrimin tamamlanışını ZÖ 2 milyon dolaylarına koyar.[53] Elin evrimi yolunda ilk adımın, insanın uzak hayvan atalarının ağaçlara çıkıp dalları "kavrayarak" yer değiştirme (lokomasyon) yetisi ve alışkanlığı edinmeleriyle kavrayıcı "parmakların evrimi" ile atıldığı belirtildi.

Bu adımın kalıtını, ponginlerde, günümüzün kuyruksuz maymunlarının ince uzun parmaklarında da gözlemleyebiliriz. Ancak insanın anaatalarının elinin evriminde, bundan öte adımlar atılmıştır. İkinci önemli adımın (55 milyon yıl önce) primatların "Adapiforme'ler" denen cinslerinin evrimiyle atıldığını (s. 60'ta) görmüştük. Üçüncüsü, bilek kemiklerinin elin ayasına daha geniş bir küre içinde devinim göstermesine elverecek yönde gelişmesinde atılır. Ayrıca parmakların evrimi, pongitlerde görülenden farklı bir yön tutturmuştur. Kimi kuyruksuz maymunların parmakları, bizimkinden daha uzun, daha incedir. Ama çoğunun başparmağı elin ayasının (bizimkine göre) oldukça gerisinde ya da uzağında konuşlanmıştır. Dolayısıyla çoğunun başparmağı "baş" değildir. Öteki parmaklarının tam karşısında duramaz.[54] "Ne önemi var bunun?" Çok önemi var; başparmağı olmayan primatlar nesneleri (insan gibi) her iki yönden kavrayamazlar. Onları (insan kadar) sıkı ve güçlü kavrayıp (insanın yaptığı kadar) incelikli yönlendiremezler.[55] Öte yandan elin evriminde bilek kemiklerinin (ayak bilek kemiklerinden farklılaşarak) ele yarım çemberler çizebilecek bir devinim yetisi kazandırması, hem araç yapmada hem (ileride) kalem tutmada yararlanılacak büyük kazanım olmuştur. Kolların evrimi, belki bunlardan önce gerçekleşen ve elin evrimine yolu açan bir olguydu. Bu yolda göğüs kafesinin biçim değiştirmesi, omuz ekleminin gelişmesi, kola döner devinim yapabilmesi olanağını sağlamıştı.[56]

Elin evrimi, daha önce gerçekleşmiş üç boyutlu görebilen gözlerin evrimi ve daha sonra gerçekleşecek simge işleyebilecek bozmaddeli beynin evrimi ile birleşince, tansıklar (harikalar) yaratacaktır. Bu üçünün işbirliğinin ürünü olarak gerçekleşecek "araç devrimi" olayında el başrolü oynayacaktır. Uzak insan anaatalarımızı, araç kullanan canlı, yani geniş anlamda insan *(Homo)* olmaktan öteye taşıyacaktır. Yakın insan anaatalarımızı "sistemli olarak araç yapıp kullanan" canlılar, yani dar, özgül anlamıyla insan *(Homo sapiens)* türü konumuna yükseltecektir.

Beynin gelişmesiyle organik altyapının tamamlanması: Beynin nicel ve nitel evriminin eski memelilerle başladığı, yeni memelilerle sürdüğü (s. 58'de) söylenmişti. Bu konuda MacLean'ın, insan beyninin, sürüngen beyni üzerine eski memeli, onun üzerine yeni memeli beyinlerinin eklenmesiyle oluştuğu yolundaki üç katmanlı beyin kuramından söz edilmişti. Buna göre, beynin her bir katmanının, bedenin belli bölümlerini ve belli işlevlerini üstlendiği ileri sürülmektedir.[57] Sürüngenlerin evriminden kalıtılan beyin çekirdeği (akmadde) üzerine eski memelile-

rin evrimi sırasında Serebral korteks (bozmadde) yani beyin kabuğu kazanılmıştı. Yeni memeliler ile ise Yenikorteks *(Neocortex)* katmanının geliştiği ileri sürülmekteydi.

Bu kuram gerçekliği yansıtıyor olabilir, olmayabilir. Kesin olan, insanın beyninin kuyruksuz maymunlarınkinden iri ve korteksinin onlarınkinden çok daha kalın oluşudur.

Yeni Memeliler içinde (bedenlerine görece) iri beyinli olan cinslerinin "yüksek memeli" ya da "primat" adı altında toplandığından (s. 62'de) söz edilmişti. Bu noktaya dek evriminin sonunda Eski Dünya kuyruksuz iri maymunlarının evrim düzeyine denk olan anaatalarımızın beyninin (sürüngenlerin ortalama beyninin üç katı olan) prosimiyen peyninin iki katı iriliğe ulaşmıştı. Beynin nicel ve nitel evrimi Hominid (insansı) türlerinin evrimi sırasında hızlanarak sürmüştür. Antropologlar bu evrimin de üç adımından söz etmektedirler: *H. habilis* beyni, *H. erectus* beyni ve *H. sapiens* beyni.

Yakın hayvan anaatalarımızın soy çizgisinin Panidalar ile ortak anaatalarından (ileride Hominidler olarak adlandırılmak üzere) ayrılacağı noktada (zamanımızdan altı milyon öncesinde) beyin çanağının sığasının (hacminin) 400 cm^3 dolaylarında olduğu belirtiliyor.[58] Ki bu, çağımız panidalarından şempanzeninkine yakın bir iriliktir. Beynin yakın hayvan anaatalarımızda bu noktada bulunan iriliği, ilk adımda, "uzak insan anaatalarımız" sayabileceğimiz *Homo habilis* türünde (zamanımızdan üç milyon yıl kadar önce) 600 cm^3'tür. Üç milyon yılda yüzde ellilik artış! Bunun anlamı (sistemli olarak araç yapıp kullanmakla ilişkisi) ileride ele alınacak.

Homo cinsinin evrimi sırasında ortaya çıkan türlerde artış sürmüştür. *H. habilis*'te (ZÖ 3 milyonda) 600 olan ortalama, evrimci atılımının ikinci adımında, *H. erectus*'ta (ZÖ 2-2,5 milyonda) 900 cm^3 dolaylarına ulaşmış bulunuyordu. Bu kez üç değil bir milyon yılda gerçekleşen yüzde ellilik bir artış daha! Artışın bu niceliği yanı sıra, % 75 dolayındaki bölümünü korteksin oluşturması[59] nitel evrimi hakkında da ipuçları sunmaktadır. Çünkü bellek (öğrenme) ve çağrışım (anımsama) bölgeleri korteks üzerindedir. Beynin nicel ve nitel gelişmesi *H. erectus*'ta durmamıştır. Nicel gelişmesinin üçüncü adımında beyin *H. sapiens*'te (ZÖ 1 milyonda) 1250-1450 cm^3 arası iriliğe ulaşmıştır. Sonuçta insan beyni, aynı irilikte maymun türlerininkinin iki üç katı iriliği bulmuştur.[60] Beynin *H. sapiens*'teki bu gelişmesinin nitel boyutuna (simgesel araçlarla ilişkisine) ileride değinilecek.

Dikkat! İnsanlık tarihinin saati ZÖ 1 milyon yılı (kimi yazarlarca ZÖ 2 milyonu, kimilerince 500 binyılı) gösteriyor. Hominid (insansı)

karakteristik özelliklerini geliştirme yolundaki organik evrimini tamamlayan canlı, dar anlamıyla "insan" türü, bilimsel adıyla *Homo sapiens* yeryüzüne ayak basmış bulunuyor!

Beynin böylesine kısa bir zamanda böylesine hızlı evrinmesinin çeşitli açıklamaları var. Açıklamalar içinde, dikilme üzerine beynin üzerindeki fizik baskı kalkınca büyümesinden, etçilliğe geçişe dek "fizyolojik" nitelikte olanlar da bulunuyor. Bunların yanı sıra, büyümeyi, toplayıcılığın fazla düşünmeyi gerektirmeyen bir etkinlik olmasına karşılık, avcılığın planlama, eşgüdüm, tuzak hazırlama gibi incelikli ve karmaşık düşünmeyi gerektirmesine dayandıran açıklamalar bulunuyor.[61] Beynin avcılığın bu gereksinimlerini karşılama yolunda kışkırtıldığı için geliştiği açıklamasının "simgesel" nitelikte olduğu söylenebilir. Alekseyev beynin bu 600 cm^3'ten 1300 cm^3 dolaylarına çıkışla yüzde yüz ellilik artışını (kendisi bu kavramı kullanmış olmasa da) "araç devrimi" diyebileceğimiz bir olguyla açıklıyor. Hızlı evrimini, "emek etkinliği" dediği kolektif çalışmanın artması, toplumsal bağların karmaşıklaşması sonucunda insanın edinmek zorunda kaldığı bilgi birikiminin ürünü olan "enformasyon patlaması" dediği olgulara veriyor.[62]

Böyle bir yorum bizi, insanın beyninin organik evrimini (bugünkü düzeyine ulaşma anlamında) tamamlamasıyla, maddi araçlar yanı sıra "simgesel araçlar devrimi" olgusuna eğilmeye götürür. Bu konu ise, bir sonraki "insanın anaatalarının toplumsal ve kültürel evrimi" alt başlığına girer. Ona geçilmeden önce, organik evrimde toplumsal, kültürel evrimin fizyolojik altyapısını döşeyen etmenlerden birkaçına daha değinmek gerek.

Cinsel dimorfizm: erkek-dişi ikibiçimliliği

Genel anlamıyla insanın (*Homo* cinsinin) *H. habilis* ve *H. erectus* türlerinden özel anlamıyla insana, yani *H. sapiens* türüne evrimi sonunda insan, gene "ikibiçimlilik" (dimorfizm) gösteren bir canlı olarak görünür. Yani morfolojik açıdan erkek tipleriyle dişi tipleri farklı (eşitsiz) biçimlerini sürdürmektedirler. Farklılık kendini hem genotipte (genlerde) hem fenotipte (görünüşte) göstermektedir.

Bu yönde görülen "biyolojik işlevsel" farklılaşmalar dizisinin, canlının evriminin (zamanımızdan olasılıkla 1,2 milyar yıl kadar önce gerçekleşen) eşeyli üremeye geçişle başladığı daha önce belirtilmişti. Fenotipteki ve genotipteki irilik ve ufaklık biçimindeki farklılaşmanın oluşmasında memeliliğe (200 milyon yıl kadar önce) geçişin büyük etkisi olmuş olsa gerek. Çünkü ikibiçimlilik (kuşlar, balıklar gibi) yumurtlayarak üreyen canlılardan çok doğuranlarda göze çarpar derecele-

re ulaşabilen bir olgudur. Gene de ikibiçimlilik (erkek ve dişi atların, köpeklerin fenotiplerinde gözlemlenebileceği gibi) memeliliğin evrensel bir gerçekliği değildir.[63]

Homo cinsinin en eski türlerinde, erkeğin dişinin iki katı iriliğinde olabildiği görülür. Öte yandan cinsel ikibiçimliliğin derecesinin, fosil Hominid cinsleri kadar (yaşayan) türlerinde (şempanze, goril, orangutan, gibon) cinsten cinse değiştiğini görüyoruz. Gorillerde fark çok belirgin (erkek 250, dişi 125 kg, yani % 50 oranında) şempanzelerde ise (erkek 60, dişi 50 kg) belirsizdir.[64] Öte yandan çift yaşayan ender primatlardan olan gibonların erkeklerinin dişleri, babunların erkeklerininki kadar iri değildir.

Cinsel ikibiçimliliğin uzak hayvan anaatalarımızdan yakın hayvan anaatalarımıza nasıl bir gelişme gösterdiğini tam bilmiyoruz. Bunu günümüzde yaşayan ve evrimin çeşitli aşamalarını temsil eden hayvanlardan da çıkarsayamıyoruz. Yanıtı, görevi, moleküler biyolojinin genom çalışmalarına bırakmış bulunuyoruz. Ama evrimimiz çağdaş tipte insana ulaştığında *Homo sapiens* türünün zamanımızdan 30 binyıl önce Avrupa'da yaşamış "Cro-magnon insanı" topluluklarında erkek tiplerinde boy ortalamasının 1.77 cm, dişilerde 1.67 cm olduğunu görüyoruz. Beyin çanağı sığaları ortalamaları ise, erkekte 1.350 cm^3, dişide 1.150 cm^3.[65]

Böyle bir cinsel ikibiçimliliğin, bir başka deyişle bu alanlardaki organik evrimsel eşitsizliğin anlamı nedir? Bu gerçekliğe karşı nasıl bir tutum takınılmalıdır? Kimi yazarlar (kimi "Sosyobiyoloji" yazarları, kimi "Evrim Psikolojisi" okulu yandaşları) bu gerçekliğin (değiştirilemeyeceğine göre) kabul edilmesini önermekteler. Kadınların eşitlik adına erkekler ile aynı işlere "zorlanmaması" görüşündeler.[66] Kısacası, "cinsel ayrımcılığı" doğal bulmaktalar. Kimileri bunu, çeşitli gerekçelerle, doğal bulmadıkları gibi ahlaksal da bulmamaktadırlar.

Burada, böyle bir farklılığın, öteki memelilerde ve yaşayan öteki kuyruksuz iki maymun türlerinde her zaman eşitsizlikçi, saldırgan bir davranış biçimi dayatmadığı (gorillere bakılarak) söylenebilir. Ayrıca insanın, kendi hayvan doğasını aşabilen "değerlere" sahip toplumsal ve kültürel bir canlı olduğu unutulmamalı. Cinsel alanda ise, ikibiçimliliğin, her örnekte bir erkeğin birden çok dişi üzerindeki cinsel egemenliğine (hareme) varmadığını biliyoruz. Cinsel ikibiçimliliğin böyle bir görüntü verdiği örnek babunlardır. Babunlar, kuyruklu Etyopya maymunları olup, kuyruksuz kuzenlerimizin dışında kalmakla birlikte, kimi etologlarca insanın giydirilmemiş (çıplak) doğasına örnek gösterilmektedir. Örneğin kimi etologlar, babunların yüksek primat olmalarına ve

karmaşık bir (küçük) sürü yaşamı sürmelerine dayanarak, onlardan insan türü hakkında çıkarsamalarda yararlanmaya çalışmaktadırlar. Erkekleriyle dişileri arasında fazla bir irilik farkı bulunmamasına karşın, babunlarda "harem" kurma geleneği vardır. Bu geleneğin belki asıl nedeni (erkeklerinin ve dişilerinin bu yolda birbirlerini tamamlayan farklı cinsel eğilimlere ve farklı cinsel doğalara sahip olmalarından çok) ortada, göze çarpacak kadar belirgin durmaktadır: erkeklerinin sivri, fırlak köpekdişleri. Erkeklerin onları, ergin dişiler üzerinde egemenlik kurup bu yolla sürünün önderliğini üstlenme yolunda kullanmayı zamanla öğrenmeleri "harem" geleneğine yol açmış olabilir.[67]

Erkek-dişi fizyolojik ikibiçimlilik insanın organik evriminin yadsınamaz gerçeğidir. Bunu görmezlikten gelmek, insanın kültürel evrimindeki (erkeğin avcılığı kadının toplayıcılığı üstlenmesine varan farklılaşma yönündeki) etkisini gözden kaçırmaya, hiç değilse gereğince kavrayamamaya yol açabilir. Oysa bu farklılaşmanın, etkisini, insanlık tarihinin kültürel evrimi boyunca sürdürdüğünü göreceğiz. Bununla birlikte, insanlığın evrimine kültürel evrimin egemen olacağı dönemlerde organik evrimin bu tür eşitsizliklerinin ağırlığını ve önemini giderek yitirdiği görülecek. Konu kültürel evrim döneminde organik evrimin bu kalıtının ve onun yol açmış olduğu geleneklerin kalıntılarının neden olduğu sorunlara (etik sorunlara) gelince, takınılması gereken tutum (bu eşitsizliklerin kaynağı ve gücü hakkında doğru bilgilerle) onların etkisini sıfırlamayı amaçlayan yollar, yöntemler geliştirmek olmalıdır.

Bebekliğin uzamasıyla taklidin ve öğrenmenin yoğunlaşması

Organik evrimin izlediği, insanı toplumsal ve kültürel evrim rayına oturtan yollardan biri diş yapısının değişmesidir. Ötekisi, bebeklik süresinin giderek uzamasıdır. Bunlar, organik evrim yolunda ilerleme değil gerileme sayılabilecek değişikliklerdir. Ama toplumsal ve kültürel evrim açısından değerlendirildiklerinde (yarattıkları özürleri onarma çabaları sonucunda) büyük ilerlemelere neden oldukları söylenebilir.

Memeliler, yavruların beslenme biçiminin bir gereği olarak, oldukça toplumsal canlılardır. İnsan daha da toplumsaldır. Bu sonuçta, insanın evriminde (doğumu güçleştiren) "dikilmenin" belirleyici bir etmen olduğu söyleniyor. Antropologlar, doğumda fetüsün başının leğen kemiği çıkışından geçerken yarattığı büyük zorlanmanın, fetüsün başı (dolayısıyla beyni) yeterince büyümeden doğurma eğilimine yol açmış olabileceğini ileri sürüyorlar.[68] Nedeni ne olursa olsun, sonuç belli. İnsan yavrusu, yaşamını bağımsız olarak sürdüremeyecek denli "kendine

yetersiz" doğuyor. Bu, yavrunun anaya, öteki hayvanlarda görülenden daha büyük bir gereksinim duyacağı anlamına gelir. İnsan yavrusunun öteki memeli yavruları gibi hemen yürüyemeyip uzunca bir süre emeklemesi, organik gelişmesinin kendine yeterli duruma gelene dek doğduktan sonra sürmesi demektir. Ki bu da insanın "dört ayaklılıktan iki ayaklılığa evrimi" savına bir başka destek olarak görülebilir. Erken doğuş, gerçekten dikilmeden sonra, dikilmenin etkisiyle yerleşmiş bir olguysa, erkeğin avcılığı kadının toplayıcılığı üstlenmesine yol açan nedenlerden birini de oluşturmuş olabilir. Bebeği anaya bağımlı kılarken, anayı da kamp yerine bağlamış olabilir. Böylece kadına ancak kamp yeri çevresindeki besinleri toplama seçeneği kalmış olmalı. Sonuçta kadın toplayıcılıkta "uzmanlaşırken" kamptan uzak yerlerde avlanma işini erkeğin üstlenmesinin nedenlerinden birini oluşturmuş görünüyor. Bu doğrultuda, avcılığın bir uzantısı olarak erkek savunma ve savaşma işlerini de üstlenecektir.[69]

Yorum ne olursa olsun sonuç şudur: İnsan toplumlarında ana-yavru ilişkileri daha yoğun, daha sürekli olagelmiştir. Bu, anada, "bağlılık", alışkanlık, sevgi gibi duyguları besleyecektir. Yavruya, "bağımlılık" duygusu aşılayacaktır. Bunun yanı sıra yetişkinleri daha çok ve daha uzun süre izlemesi, onları daha çok "taklit" etmesi olanağını sunacaktır. Bu, aynı zamanda onlardan, deneyimle (tecrübeyle) edinilmiş hazır tepkileri, davranışları "öğrenme" olanağı demekti.[70] Öğrenme olgusunun yetişkinler tarafından görünümü ise, "öğretme" eylemidir. Bu eylemi memelilik öncesi evrim düzeyindeki hayvanlarda da gözlemleyebiliyoruz. Ancak öğretme memelilerde yoğunlaşmıştır. Ve güçlü bir belleğe sahip olan insanın anaatalarında (dil öncesinde) "dayakla" (acıyla) koşullandırma biçimini almıştır. Dilden sonra da, bu kötü alışkanlığın sürmesi yanı sıra, sözle öğretme gelişecektir. Öyle ki "sözle koşullandırarak" öğretme biçimini alacaktır. Böylece sistemli ideolojik koşullandırmaya dek varacaktır. Ancak bunlar, ayrıntılarına "insanın toplumsal ve kültürel evrimi" alt başlığı altında girilecek konulardır.

Çenenin ve diş yapısının evrimi

Biyolojik evrim yolunda bir gerileme de diş ve çene yapısının zayıflamasıdır. Ama bu da insanın kültürel evrimde ileriye bir sıçrama yapmayı sağlayan bir başka evrimdir.

Dişlerle beslenme biçimi arasında (araçlar geliştirilene dek) etçil ya da otçul olma yolunda uyumlu bir ilişkinin bulunduğu söylenebilir. İnsanın diş yapısı açıkça otçullarınkine benzemektedir. Ayrıca beslenme dizgesi (sistemi) ile (örneğin uzun otçul incebağırsağıyla) diş yapısı

arasında bu bakımdan da tam bir uyum bulunmaktadır. İnsanın kültürel evrimiyle de bağlantılı olan hem hayvansal hem bitkisel besinlerle (hepçil) beslenme "kültürünün" altında, öteki beslenme organlarının "organik" evrimi yanı sıra, dişlerin bu evrimi de yatsa gerek.

İnsanın yakın diyebileceğimiz organik evrimi, daha çok, günümüz pongidleri ile Hominidlerin ve *Homo* cinsinin türlerinin çene kemiklerinin, çene kaslarının, diş yapılarının karşılaştırılmasına dayanılarak kurulmaktadır. Buna göre, altçene kemiği, üçgen biçiminden yarı çember biçimine doğru değişmiştir. Değişirken çene küçülmüş ve (geriye çekiklikten uzaklaşarak) ileriye doğru fırlamıştır. Köpek dişleri, öteki dişlerin düzeyine çekilmiştir. Çeneyi oynatan (dolayısıyla konuşmayı güçleştirip ağırlaştırabilecek) güçlü, ama hantal kaslar küçülmüştür.[71]

Bu değişiklikler yanında ("basikranyum" denen) damak çanağının kubbeleşerek yükselmesi, dile daha geniş bir devinim alanı sağlamıştır. Altçene kemiğinin ve kaslarının küçülmesi ise, ısırma gücünü azaltmıştır. Ama çenenin ses çıkarırken (ileride konuşurken) daha tetik ve daha dakik devinimine olanak vermiştir. Böylece daha küçük bir altçenenin konuşmanın fizyolojik altyapılarından birini daha döşediği ileri sürülmektedir.[72]

Çene, diş ve ağız yapısındaki tüm bu değişiklikler, anaatalarımızı, bedene bağlı *(corporal)* araç ve silahlardan biri olan güçlü bir çeneyle iri, fırlak köpekdişlerinden yoksun etmiştir. Bu durumun onları, söz konusu yoksunluğun özürlerini dengeleyecek yönde, beden dışı *(extra corporal)* araçlar geliştirmeye zorladığı sanılıyor. Yiyeceklerini (pişirme gibi yollarla) yumuşaltacak "yöntemler" bulmaya zorladığı düşünülüyor. Bunlara ek olarak, çağdaş insan kafalarında görmeğe alıştığımız çene biçimine yaklaştırarak, anaatalarımızın fosil kafataslarına daha "insana benzer" bir görünüm kazandırdığı söylenebilir.

Konuşmanın fizyolojik altyapısı

İnsanın yakın hayvan anaatalarının koku duyusu, dikilme ile gerilemiştir. Koku imgeleri onların maddesel kültür (araçlar) yanı sıra tinsel bir kültür için gerekli simgesel araçları geliştirebilmelerine yol açmış görünmez. Koku imgelerinin çoğalmasıyla, kokuyla ilgili olayların bellek kayıtlarının kuşaktan kuşağa geçirilerek kokular alanında bir kültürel kalıt, bir kültürel birikim oluşturulamazdı. Çünkü koku imgeleri, kişiden kişiye, kuşaktan kuşağa geçirilmeye ses imgeleri kadar, hatta görsel imgeler kadar elverişli değildir. Dolayısıyla insanın simgesel araçlarını varsıllaştırmaya pek yaramayacaktır.

İnsanın nesneler dünyası yanı sıra bir simgeler dünyasında yaşamasına, bir "imgeler dünyası" kurmasına önemli katkısı olan üç boyutlu görüş yetisinin evriminden ise daha önce söz edildi.

İşitsel simgelere gelince; insanın, gerçek anlamda simgesel araçlar üretip kullanmaya başlayabilmesi için (açıkçası konuşabilmesi için) konuşmayla ilgili organlarının evriminin günümüzdeki düzeyine ulaşmasını beklemesi gerekmiştir. Bunların başlıcaları, kulak ve boğaz gibi beynin dışındaki organlarla, beyindeki işitme, konuşma bölgeleridir. Bu yolda ses verme organlarının evrimi ses alma organlarınınkinden çok daha önemli bir rol oynamış görünür.

İnsanın anaatalarının bu "yumuşak" organlarının evriminin kayıtlarını fosil kalıntılarında bulmak kolay değildir. Örneğin dil ve dili oynatan altçeneyle eklemlenmiş küçük "dil kemiği" *(hyloid)* kalıntılar arasında kolay kolay görülememektedir. Bu, konuşmanın hangi türde, ne zaman başladığı yolundaki tartışmaları etkilemektedir.[73] Ancak yumuşak organlar sorununu aşacak yollar aranıp bulunmuştur. Onlardan biri, insanın yakın hayvan anaatalarıyla olasılıkla aynı organik evrim düzeyinde bulunan günümüzün kuyruksuz maymunlarının ilgili organlarıyla insanınkileri karşılaştırmaktır.

UZAK VE YAKIN HAYVAN ANAATALARIMIZ İLE KUZENLERİ

İngiliz jeolog Charles Lyell (1797-1875), kayaçlar içinde karşılaşılan canlı fosillerinin (taşılların) yaratılış kuramcılarının verdikleri İÖ 4004'ten çok önceleri kalmış olabilecekleri görüşündeydi. Darwin (1859'da) ünlü yapıtını *(Türlerin Kökeni)* yazarken, kuşkusuz dostunun bu düşüncelerinden haberliydi. İngiliz biyoloji bilgini Thomas Huxley ise, (1863'te) Darwin'in evrim kuramını açıkça insanı da içine alacak biçimde yorumlamıştı.

Endüstri devrimi ile birlikte bilimsel (nedensellikçi) düşünüş geliştikçe, fosiller bu bakış açısından ele alınmaya başlandı. Bilginlerin gözü insan iskeletine benzer fosillere takıldı. Fransa'da (1868'de) bulunan fosiller ise çağımız insanının iskeletine öylesine yakındı ki (1890'da) bulundukları yerden gidilerek "Cro-magnon İnsanı" denecekti. Daha sonra onların "Çağdaş Tipte *Homo sapiens*" türünün yakın insan anaataları oldukları kabul edilecekti.

Ramapithecus: ***Anaatalıktan uzaklaştırılan uzak akrabamız***

Bu canlının üst çenesinin fosil parçaları (1932'de) Hindistan'da bir üniversite öğrencisi tarafından bulundu. O tarihlerde (Kafkaslı beyaz ırk

kuramının etkisiyle) insanın Asya'da evrindiği sanılıyordu. Bu yüzden buluntu insanın anaatası bir Hominid (İnsansı) sayıldı. Canlıya, en büyük üç Hindu tanrısından birinin adından esinlenilerek, *Ramapithecus* (Rama maymunu) adı verildi. Bu türün fosilleri daha sonra dünyanın başka yerlerinde bulundu. Fosil uzmanı bilginler olan Elwyn Simons ve David Pilbeam, (1961'de) onun Hominid olduğunu kabul ettiler. Ve *Ramapithecus*, insanın bilinen en eski (15 milyon yıllık) soyu ve ilk *Homo* türlerinin ortak anaatası sayıldı.[74]

Afrika'da Fort Ternan'da bulunan (*Ramapithecus* sayılan) fosilde dişler insanınkilere benziyordu. İpuçlarına bakılırsa zamanımızdan 12 milyon yıl kadar önce yaşamıştı. Altçene kemiği, insanınki gibi "U" biçimli değil, maymunlarınki gibi "V" biçimli olmakla birlikte, köpekdişleri fırlak değildi. Oldukça iyi durumda kalabilmiş bir başka *Ramapithecus* altçene kemiği (1965'te) Türkiye'de bulundu.[75] Bu buluntulardan gidilerek *Ramapithecus*'un tohumla ve otla beslendiği sonucuna varıldı.

Ramapithecus bir yüzü ormana bakan ırmak vadilerinde yaşamıştı. Buradan tutturularak, orman yaşamından savana yaşamına geçiş evresini temsil ettiği söylendi. Dört ayaklı olmasına karşın, bu yeni çevresinin tehlikelerinin ve olanaklarının, onun ikiayaklılığa varacak yöndeki evrimini başlattığı ileri sürülmüştü. Hatta bir fosilin yakınında bulunan (ki bu hiç de güç değildi) taşlardan birinin üzerindeki izlerden gidilerek, araç kullanmış olabileceği belirtilmişti.

Bugün ise, *Ramapithecus* fosillerinin, insanın değil orangutanın atası olduğu kabul ediliyor. Ve kendileri yakın hayvan anaatalarımızın kuzeni sayılıyor. Evrimin o düzeyindeki anaatamız olma onuru ise, onun kuzeni sayılan (bir başka büyük Hindu tanrısının adı takılmış olan) *Shivapithecus*'a sunulmuş bulunuyor.[76]

Australopithecus: yakın hayvan anaatalarımızın kuzeni

Raymond Dart adında Güney Afrikalı (beyaz) bilgin, (1924'te) Güney Afrika'daki kireçtaşı ocaklarından birindeki katmanlar içinde bir fosil (küçük) kafatası bulmuştu. Buluntunun olağanüstü olan yanı, kafatasının bir çocuk için bile küçük (yumruk kadar) olmasına karşın *foramen magnum* deliğinin, artkafada değil, kafanın altında bulunmasıydı. Bunun tek bir anlamı olabilirdi: Kafatasının sahibi dik yürüyen bir canlı türüydü. Gene de öteki özellikleri onun insan olmadığını gösteriyordu. Bunlara dayanarak *Austrapolithecus africanus* (Afrika güney maymunu) adını vermişti. Buluntunun 2-3 milyon yıllık olabileceğini söylemişti.[77]

Australopithecus cinsi içine sokulan irili ufaklı türlerin kafatası parçalarının ve iskelet kemiklerinin bulunuşu sürdü gitti. Bunlardan en coşku yaratanı (1974'te) Fransız Maurice Taieb ile Amerikan Donald Johnson'un yönettiği ekibin buluntusuydu. Bu kez Doğu Afrika'da, Etyopya'nın Hadar bölgesinde, "Lucy" bulundu. Bu ad ona, bulunuşunu kutlamak için o akşam verilen şölende dinlenen, Beatles grubunun bir müzik parçasında adı geçen kızdan esinlenilerek verilmişti. Çünkü buluntu, yetişkin yaşta ölmüş bir dişinin (neredeyse eksiksiz) iskelet kemiklerinin fosilleriydi. Daha sonra *Australopithecus afarensis* bilimsel adı konacak olan Lucy, 3,7 milyon yıldır gün ışığına çıkarılmayı beklemişti.[78]

Lucy'ninkilere ve öteki buluntulara göre *Australopithecus afarensis* türünün dişilerinin boyu 80 cm idi. Erkeklerinin boyu 150 cm olabiliyordu. Bunu türün "cinsel ikibiçimliliği" olarak yorumlayanlar çıktı. Ağırlıkları, hesaplamalara göre, 30-75 kg arasında değişiyordu. Ve 500 cm^3'e yakın beyinleri vardı! İskeletlerinin özellikleri iki ayak üzerinde yürüyebildiklerini gösteriyordu. Ancak ayak parmakları da nesneleri kavrayabilecek (uzun ve büküK) biçimdeydi. Bu, onun aynı zamanda ağaçlara tırmanıp dallara arka ayakları ile tutunabildiğinin kanıtıydı.[79]

Ormandan savanaya geçiş kuramını destekleyebilecek bu buluntu, kimilerince insanın yakın hayvan anaatalarından sayılıyor, kimilerince sayılmıyor. Gene de (dikilebildiğine göre) araç yapmış olabilirdi. Doğada hazır bulduğu elverişli nesneleri: (örneğin kemikleri iliklerine ulaşma amacıyla kırabilecek denli) araç olarak kullandığı daha bir güvenle söylenebilirdi. Kimi yazarlar *Australopithecus*'tan sonraki evrim düzeyindeki türlere, insan ile maymun arası bir anatomiye sahip olmaları nedeniyle *Pithecanthropus* (Maymuninsan) denmesinden yanadırlar.[80]

UZAK İNSAN ANAATALARIMIZ

"Yakın hayvan anaatalarımız" ve "uzak insan anaatalarımız" gibi deyişler burada önerilmiştir. Yazında karşılaşılan kavramlar değildir. Ne kadar eskilere "uzak", ne kadarlarına "yakın" denmeli? Bunların tarihlerini, sınırlarını saptamak az çok keyfi bir işlemdir. "Uzak hayvan anaatalarımız" deyişi, "bilinen en eski anaatalarımız" anlamında kullanılmış olup soyçizgimizin daha önceki halkaları saptandıkça daha gerilere uzanma eğilimi taşır. Soyçizgimiz üzerinde oldukları saptananlardan ötesi en uzak hayvan anaatalarımız sayılabilir. Dolayısıyla burada Prosimiyen (ağaçsivrifaresi) öncesi (yeni memelilerden başlanarak) "en uzak hayvan anaatalarımız" sayıldı. Prosimiyen (kemirgen) evrim düzeyinden *Ramapithecus* evrim düzeyindekilere kadar dizilenlerden "uzak hayvan atalarımız" olarak söz edildi.

Ramapithecus düzeyinde olup orman yaşamından savana yaşamına geçmiş anaatalarımız (Hominoidler, yani İnsanımsılar) ve *Australopithecus* düzeyinde olup, dikilmeye geçmiş ve belki de araç kullanan (Hominidler, yani İnsansılar) "yakın hayvan anaatalarımız" olarak nitelendi. Çünkü onların soyunun evrimiyle *Homo sapiens* insan anaatalarımız ortaya çıkacaktı.

İnsan anaatalarımıza gelince, *Homo* cinsinin türlerini kapsadığı söylenebilir. *H. habilis* türünü ve ondan türediği düşünülen *H. erectus*'u "uzak insan anaatalarımız" sayabiliriz. Bu durumda *Homo sapiens* türünün alttürlerini "yakın insan anaatalarımız" saymak gerekecektir. İçine "Arkaik Tipte *Homo sapiens*" ile iskeleti günümüz insanlarının iskeletinden (uzman olmayanlarca) ayırt edilemeyen "Modern Tipte *Homo sapiens*" girecektir. Anaatamız olup olmadığına bir türlü karar verilemeyen *Homo nearderthalensis* de yakın insan anaatalarımız arasında ele alınabilir: Ancak son veriler (moleküler biyolojik düzeyde genetik kanıtlar) onun yakın insan anaatalarımız değil, onların kuzeni ve *H. sapiens* ile ortak anaatadan gelme ayrı bir tür olduğu yönündedir.

Homo habilis: ***becerikli uzak insan anaatamız***

Arkeolog-antropolog Leakeyler ailesinden Mary Leakey ve kocası Louis Leakey, (1930'larda) Doğu Afrika'nın Tanzanya ülkesindeki (büyük Rift fayı üzerindeki) Olduvai Geçiti'nden birtakım çakıltaşları topladılar. Biçimlerine bakarak bunların insanın anaatalarınca, bilinçli yontulup keskinleştirilmiş ilk araçlar olabileceğini düşündüler. Louis Leakey, uzun çalışmalardan sonra, bunların benzerlerini yonttu. Onların birkaç dakika gibi kısa bir sürede yapılabileceklerini gösterdi. Bütün iş, çakmaktaşı gibi kristal yapılı bir taşa, boynuz, topuzlu sopa gibi çekice benzer bir nesneyle belli bir açıdan vurarak yongalar kopartmakta bitiyordu. Yongalar ya da yonga kopartılarak keskinleştirilip uçları sivriltilmiş geride kalan "çekirdek" denen parça araç olarak kullanılıyordu.

Karısı Mary Leakey'in bu yapıtların yontucularını bulmak umuduyla giriştiği arayışlar, otuz yıl sonra (1959'da) ürününü verdi. Bulduğu, birleştirildiğinde 530 cm^3 sığasında bir beyni içerebilecek irilikte bir kafatasının kırıntılarıydı. Ona, insanın anaatası olabileceği düşüncesiyle *Zinjanthropus* (Doğu Afrika İnsanı) adını verdi. Ama daha sonra benzeri fosillerden sağlanan bilgilerin ışığında adı *Homo habilis* ("becerikli" *Homo*) olarak değiştirildi. Günümüzde *Homo* cinsinin (dolayısıyla onun bilinen ilk türü olan *Homo habilis*'in) eskiden sanıldığı gibi *Australopithecus africanus* değil, *Australopithecus* cinsinin bir başka türü olan *Australopithecus Afarensis* (Lucy) soyundan evrinerek ortaya çıktığı görüşü ağır basıyor.[81]

Aynı cinsin daha büyük beyinli bir türünün fosilini, Leakey ailesinden Jonathan Leakey (1970'te) gene Tanzanya'da Olduvai Geçiti'nde buldu. Beyin sığası 800 cm^3 olarak ölçüldü. Böyle bir büyüklük, o sırada uzmanların "Rubicon sınırı" deyip tam da Hominidin insan sayılabilmesi için koydukları sınırdaydı.[82] Daha çok bu nedenle, insan sayılıp *Homo* adını hak ettiği düşünüldü. Daha sonra bulunan fosilleri bu türün dişilerinin 1.00 m, erkeklerinin 1.30 m boyunda, kilolarının 30-35 kg arasında olabileceğini gösterdi.

Son olarak, Mary ve Louis'in oğlu Richard Leakey, Turkana Gölü kıyısında (1972'de) "en eski ve en eksiksiz *Homo habilis*" olarak tanımladığı kafatasını buldu. Yaşını 2 milyon olarak hesapladı. Fosile, yöneticiliğini yaptığı Kenya Ulusal Müzesi demirbaş kayıt numarası olan "1470" adını verdi.

Homo habilis olarak nitelenen bu buluntulardan çıkarılabilen sonuçlar dik yürüyebildiklerini gösteriyordu. Ancak en eksiksiz kafatası fosili olan 1470'te bile (*basicranium* denen) damağın (ufalanmadan dolayı) düz mü kubbeli mi olduğu anlaşılamadı. Dolayısıyla maddesel araçlar yanı sıra simgesel araçlar üretip üretemediği kesin söylenemedi. Nörologlarca konuşma bölgesi olarak gösterilen "Broca bölgesi" kıvrımlarının 1470'te de bulunuşuna bakıp gelişkin bir dile ve karmaşık bir düşünme yetisine sahip olabileceğini ileri sürenler var. Ancak gırtlağının yutağın yukarısında olabileceği savıyla tersini söyleyenler de var.[83]

Homo habilis iskeletinin özelliklerine ve bıraktığı düşünülen araçlara bakılarak, onun sağlak olduğu sanılıyor. Kollarının uzunluğunu, ağaç yaşamından tümüyle kopmadığının göstergesi sayan yazarlar var.[84]

Homo adı konmakla birlikte *Homo sapiens* gibi dar anlamda insan sayılmayan *Homo* türlerine Hominidler (İnsansılar) ortak adı verilir. Bunların ilki, *Homo habilis* uzak insan anaatamızdı. 2-3 milyon yıl kadar önce Afrika'da ortaya çıkmıştı. Afrika dışına çıkmamıştı. Burada birkaç yüzbin yıl süren yaşamı boyunca geçirdiği evrim sonunda (1,5-2 milyon yıl önce) *Homo erectus* Hominid türüne dönüşmesi nedeniyle, fosillerinin görünmez olduğu sanılıyor.[85]

Homo erectus: ***ayakları yere sağlam basan yakın insan anaatamız***

Bir Hominid (İnsansı) sayılan, adı "Homo cinsinin dikilen türü" anlamına gelen *Homo erectus* canlısı dikilen ilk anaatamız değildi. Ondan önce yaşamış olan ve onun anaatası sayılan *Homo habilis* türünün de dikilebildiğini biliyoruz. Ancak ona bu ad, bu bilgiyi edinmemizden önce verilmiş ve yerleşmişti. Adını artık değiştiremeyeceğimize göre, *Homo erectus* (dikilen ilk *Homo* türü olmadığı belirtilerek) ayakları yere sağlam basacak derecede gelişmiş anaatamız olarak okunabilir.

Homo erectus, kafatası kalın, beyin çanağı yanlarda kalın siperlerle destekliydi. Göz çukurları, iri kaş kemerleri altında kalmıştı. Geriye doğru basık alınlı, uzun ve düz bir kafatası kapağına sahipti. Dişleri (*Australopithecus* türlerininkine görece) küçük olup, altçenesi (bizimkine göre) kalın kemikli ve ileriye doğru çıkıntısız idi.[86]

Homo erectus canlısının zamanımızdan 2 milyon yıl kadar önce ortaya çıktığı kabul ediliyor. "Arkaik *Homo erectus*" denen tipinin "Yeni (Çağdaş Tipte) *Homo erectus*"a dönüştükten sonra, *Homo sapiens* türünün "Arkaik *Homo sapiens*" alttürünü oluşturacak yönde evrim geçirmeye başladığı sanılıyor. İnsanın evrimi üzerine uzmanlaşmış yazarlardan Campbell, arkaik (eski) tipe *"Homo erectus erectus"*, yeni (modern) tipine ise *"Homo erectus sinanthropus"* denmesini öneriyor. Bu adlandırmanın önemi, *erectus*'un Afrika'dan çıkıp Çin'e dek yayıldığını göstermesinde yatmakta.

Arkaik *Homo erectus* alttürünü temsil eden buluntuların en ilginci Kenya'nın Turkana Gölü bataklıklarında (1984'te) bulundu. Bu nedenle "Turkana Oğlanı" denen fosil olup, 1,6 milyon yıl öncesinden kalma "eksiksiz" bir iskelettir. On bir-on iki yaşında bir erkek çocuğunun bu iskeleti (yetişkinliğe erince 180-190 cm'yi bulabilecek uzunlukla) 160-165 cm olarak ölçüldü. Ağırlığı 35 kg dolayında olmalıydı. Bu şaşırtıcı sayılar yanı sıra beyninin 880 cm^3 sığasında olması çeşitli tartışmalara yol açmakta.[87]

Bulunduğu yerin adından gidilerek "Nariokotome Oğlanı" da denen kişinin kan zehirlenmesinden öldüğü sanılıyor. Ölüm acıları içinde nereye gittiğini bilmeden yürürken bataklığa saplanmış. Bataklık, bakterilerin cesedini sıfırlamasını önlemiş. Böylece insanlığın bir kaybı İnsanlık Tarihi'nin bir kazancı olmuş. Eksiksiz iskeleti *erectus* hakkında kesin bilgilerimizin kaynağını oluşturmuş. "KNM-WT-1500" olarak bilinen bir başka *erectus* fosilinin ise fazla karaciğer yemekten kaynaklanan Hypervitaminosis A (A vitamini fazlalığı) hastalığından öldüğü saptanmış. Bu bilgi ise topluluğunun etle beslenmekten öte avcı olduğunu gösterir.[88]

Arkaik *Homo erectus* hakkındaki genel bilgilerimiz ise şunlar: Afrika'da oluştuktan sonra, zamanımızdan 1 milyon yıl kadar önce Afrika dışına çıkmış. Zamanımızdan 800 binyıl önce Java'ya ulaşacak denli Eski Dünya kıtalarına yayılmış. Kafatasının bazı özelliklerinin Mongoloid ırkınkileri anımsatması, ırksal farklılaşmanın erken, 2 milyon yıl kadar önce başlayıp, 1 milyon yıl kadar önce hızlandığı yolunda yorumlara yol açmış bulunuyor. Kimi yazarlar *H. erectus*'un beyninin iriliğine bakarak konuşmuş olabileceğini ileri sürüyor. Kimileri ise, omurilik de-

liğinin (*Australopithecus*'unki gibi) darlığına dayanarak, bu görüşe karşı çıkıyor.[89] Kenya'daki *erectus* topluluklarının 1 milyon yıl önce arkalarında bıraktıkları izlere göre *H. erectus,* ateş kullanmış, elbaltaları, bolataşları gibi (standart) araçlara geçiş yapmıştır. Ve insanlığın barınak olarak kullandığı ilk yapıların kurucusu olmuştur.[90] Damaktaki kubbeleşme belirtisine bakılarak (kesin olmamakla birlikte) konuşabildiği ileri sürülüyor. Richard Leakey, ana babasının bakımı olmadan yaşayamayacak derecede "kendine yetersiz bebek" olgusunun onunla başladığı kanısında.[91]

"Yeni *Homo erectus"* alttürü, eskisinden (arkaikten) 1-1,5 milyon yıl kadar sonra, zamanımızdan 500 binyıl kadar önce yeryüzü sahnesine çıktı. Onunla birlikte beynin sığasının 1000 cm^3'e çıkışı, *Homo erectus* türünün "yeni" alttürüyle karşılaşılmasının göstergesi olarak değerlendiriliyor. Fosillerine, ilkin Çin'de, Pekin yakınlarındaki Çokutiyen Mağarası'nda bulunması olgusundan gidilerek, *Sinanthropus* (Çin insanı) adı verilmişti. Sonra dünyanın başka yerlerinde de bulunan benzeri morfolojide fosillerle birlikte değerlendirilip *Homo erectus* türünün içine sokulup "Yeni *Homo erectus"* olarak adlandırıldı.

Sinanthropus'un ateşi (avlarını pişirmede) kullandığının kesin kanıtları var elimizde. Bacak kemiğinin kalça kemiği (ilium) ile eklemleniş biçimi, dik yürüdüğünü, hatta koşabildiğini kuşkuya yer bırakmayacak açıklıkla ortaya koyuyor.[92]

Bir milyon yıl kadar önce Afrika'dan çıkan "Arkaik *Homo erectus*'un dünyanın (Çin dışında) başka yerlerine yayılıp "Yeni *Homo erectus*"a evrinen kolları vardı. Öyle ki 1 milyon yıl önce Batı Asya'da, 700 binyıl önce Cezayir'de, 350 binyıl önce Fas'da yaşamıştı. Nedense, *H. habilis* gibi *H. erectus* kalıntılarıyla Anadolu'da karşılaşılmadı.[93] Zamanımızdan 400 binyıl ile 200 binyıl öncesi arasında İspanya'da mamut avlamışlardı. Bunun yanı sıra (Fransa'nın Nice bölgesindeki) Terra Amata (arkeolojik) yerinde saptandığı gibi (çatılmış mamut kemiklerinin üzerine derilerin örtülmesiyle yapılan) mevsimlik kulübelerde yaşamışlardı.[94]

Bir filin derisini bile kesebilen etkililikte bir araca da sahip olan *H. erectus* "leşyiyici miydi, avcı mıydı?" tartışılıyor.[95] Eti nasıl sağlamış olursa olsun, otçul anaatalarının yolundan ayrılıp etçilliğe (hiç değilse hepçilliğe) geçtiği anlaşılıyor. Öte yandan *H. erectus*'un Çin'deki topluluklarının fosilleri üzerinde saptanan kırıklardan bazılarının "kavga" ürünü olabileceğini gösteren ipuçları var.[96]

Yeni *Homo erectus* alttürünün tinsel (simgesel) dünyasına gelince, çok şey bilmiyoruz. Ölülerini gömme gibi bir geleneğin izlerini pek

görmüyoruz. Ama ölümle ilgili başka göreneklerini görebiliyoruz: Ölülerin kafaları koparılıyor. Kafatasları üzerinde (terepasyon denen işlemle) genişçe bir delik açılıyor. Böyle delinmiş kafatasları belli yerlerde öbek öbek toplanıyor. Bu görenek, ölümle ya da yaşamla ilgili bazı genel görüşlere sahip olduklarının göstergesi. Ancak bu görüşlerin yamyamlık göreneğiyle bağlantılı olup olmadıkları belirsiz. Bağlantılıysa bile, amacın anaataların güçlerini (beyinlerini yiyerek) içlerine almak mı, düşmanlarının gücünü çalmak mı olduğunu bilemeyiz. Söz konusu buluntular, öyle ki, beslenme, açlıktan kurtulma gibi yalın amaçların ürünü olarak da yorumlanabilir. Ve böyle bir yorum mağaralarındaki "ateş çukuru" denen yerlerde bulunan, bilinçli (sistemli) olarak kırılıp içlerindeki iliğin çıkarıldığı yanık kaval kemiği artıklarından destek bulabilir.

Homo erectus türünün "yeni" alttürünün *"Sinanthropus"* ırkının 40 kadar üyesinin kemiklerinin incelenmesi sonucunda haklarında bildiklerimize yeni ve önemli bilgiler eklendi: Ancak 20-30 yaşlarına dek yaşayabildikleri anlaşıldı. İçlerinde çok az sayıda kişinin 50 yaşına ulaşabileceği çıkarsandı. İyi avcılar oldukları (mağaralarındaki 3 bin geyik kemiğinden) anlaşıldı. Bundan gidilerek "takım avı" örgütledikleri sonucu çıkarıldı. Cinsel ikibiçimlilik gösterdikleri saptandı. Buna dayanılarak avcılığı erkeklerin üstlendiği sorucuna varıldı.

Homo erectus türü, eldeki verilere göre, zamanımızdan 1 milyon yıl önce Arkaik Tipte *Homo sapiens* türüne, o da 200 binyıl ile 150 binyıl öncesi arasında evrim göstererek (Çağdaş Tipte) *Homo sapiens* alttürüne dönüşmüş.[97]

YAKIN İNSAN ANAATALARIMIZ VE KUZENLERİMİZ

Homo sapiens adı, canlıları, 1735'te yayımlanan, *Systema naturae* adlı yapıtında sınıflandırarak "Taksonomi" denen bilgi dalının kurucusu olan İsveçli doğa bilgini Linnaeus tarafından kondu.[98] Günümüz insan türünün bilimsel adı olarak benimsendi. Antropologlar, onun sistematiğine uyarak ve evrim kuramının ışığında, günümüz insanınınkine benzer fosilleri, günümüz insanının iskelet yapısına yakınlık derecelerine göre sınıflandırıp adlandırdılar: Bunlar sırasıyla, *Homo habilis, Homo erectus, Homo sapiens* idi. Geçmişte, sınıflandırma ve adlandırma, yeni yeni bulunan fosillere göre, geliştirilen yeni yorumlara ve kuramlara göre zaman zaman değiştirilmiştir. Bugün, uzmanlar arasında benimsenen yenilenmiş biçimi budur. Bu demektir ki yarın değişebilir!

Bulunan fosiller içinde iskeleti, özellikle de evrimini en son tamamlayan kafatası, bizimkilerden ancak uzmanlarca ayırt edilebilecek du-

rumda olanlar, bizimle birlikte *Homo sapiens* türü içine sokulmaktadır. Bu türün içine bugün yeryüzünde yaşayan ve tarihe gömülmüş "Çağdaş Tipte *Homo sapiens*" alttürünün tüm ırkları girmektedir. Bir tür oluşturmanın ölçütü, bir cinsin bütün ırklarından, bütün topluluklarından (popülasyonlarından) gelen üyelerinin birbirleriyle çiftleşerek üreyebilmeleridir. Dolayısıyla bugün yaşayan tüm ırklar ve etnik gruplar *Homo sapiens* türü içine girmektedir. Ayrıca içine, Çağdaş Tipte *Homo sapiens* alttürünün gelmiş geçmiş, yaşayan toplulukları kadar artık yaşamda olmayan, bir zamanlar yaşadıklarını fosillerinden çıkarabildiğimiz "Arkaik Tipte *Homo sapiens*" denilen alttür ve onların ırkları da sokulmaktadır. Dolayısıyla arkaik tipleri "yakın insan anaatalarımız" sayabiliriz.

Terminoloji sorunu: Ancak olgular, bulgular, bu kuramsal sınıflandırmadaki kadar kesin çizgilerle birbirinden ayırt edilebilmiş değildir. Biriken bulgulara ve bilgilere göre, daha önce *Homo sapiens* içine sokulan fosiller, sonra sapiens'likten çıkarılabilmiştir. Daha sonra yeniden sokulabilmiştir. Adlandırılmaları da buna göre değişmiştir.

Özellikle fosilleri ilk önce Almanya'daki Neanderthal Irmağı boyunca uzanan Neanderthal Ovası'nda 1856'da bulunan fosillerin sınıflandırılması sorun yaratmıştır. Önce *Homo neanderthalensis* (Neanderthal İnsanı) olarak adlandırılmıştır. İnsanın evriminde, "Heidelberg İnsanı"[99] ile *Homo sapiens*'i birbirine bağlayan halka (dolayısıyla yakın insan anaatamız) sayılmıştır. Daha sonra, Avrupa'nın başka yerlerinde ve Ortadoğu'da da bulunan fosillerine ve beyninin büyüklüğüne, araçlarına bakılarak (ve *Homo sapiens* ile 50 binyıl kadar birlikte yaşayıp sonra yok olduğu olgusuna dayanılarak) bizimle aynı tür içine sokulup *"sapiens"* sayılmıştır. Buna göre sınıflandırmadaki yeri ile birlikte adı da değiştirilmiş, *"Homo sapiens neanderthalensis"* yapılmıştır. Bu durumda, günümüz insan tipi, sınıflandırmada, bir alttür konumuna düşmüştür. *Homo sapiens* adı elinden alınmıştır. İçine onun ve Neanderthal insanı alttürünün de sokulduğu türün adı yapılmıştır. Alttürümüzün adı da *Neanderthalensis* alttürününküne uygun olması, onunla ortak ve farklı noktaları belirtmesi için *"Homo sapiens sapiens"* olarak değiştirilmiştir. Demek ki *Homo sapiens neanderthalensis* ve *Homo sapiens sapiens* canlıları *Homo sapiens* türünün alttürleri olarak görülmüştür. Böylece terminolojide bir tutarlılık ve bir denge sağlanmıştır.

"Terminoloji, sonunda yerleşti" derken, moleküler biyolojinin gelişip, gen dizilerinin fosiller üzerinde de saptanabilmesi işleri altüst etmiştir. Kuramın geçerliliğini olgular düzeyinde sınama yoluna gidilince, *Neanderthalensis* canlısının genomunun (gen takımının) bizimkine

pek uymadığı anlaşılmıştır. Anlaşılınca da Neandrethal insanından "*sapiens*" sanı geri alınıp, eski *(Homo neanderthalensis)* adında karar kılınmıştır. Sonuçta (yakın insan anaatalarımız olarak görülmekten çıkarılıp) yakın insan anaatamızın (Arkaik Tipte *Homo sapiens* alttürünün) kuzeni sayılmaktadır. Bugün ilgili bilimcilerin çoğunca benimsenen sınıflandırma ve adlandırma böyle, yarın ne olur, bilemeyiz.

Homo neanderthalensis ***kuzenimiz***

Neanderthal insanının (2000'den) bir iki onyıl kadar önce *Homo sapiens* soyçizgisi üzerinde görülüp yakın insan anaatamız sayılması boşuna değildi. Zamanımızdan 230 binyıl öncesinde yeryüzünde belirip varlığını 30 binyıl öncesine dek sürdürmüştü. Organik evrim düzeyi (ikiayaklılığı, elleri, kafatası) *sapiens*'inkine yakındı. Kültürel evrim rayına da oturmuştu. Bu bakımdan da Arkaik Tipte *Homo sapiens* anaatamızdan geri değildi. Onunla aynı araçları kullanıyordu. Bazı (artık tartışmalı) ipuçlarına göre, ölülerini törenle (çiçeklerle) gömmüş olabilirdi. Hatta yalnızca ortalama beyin büyüklüğü (1.550 cm^3) ölçüt alınırsa, bizimkini (1.350 cm^3) aşıyordu. Bunlara bakılarak, en az Arkaik Tipte *Homo sapiens* anaatamız kadar konuşabildiği söylenebilirdi.[100] Onlardan bile ileri bir kültüre sahip olmuş olabileceği düşünülebilirdi.

Ancak bu tür savları desteklemeyen ipuçları da bulunmuştu. Onun "ilkel" olduğu görüşüne yol açacak türden buluntular da elde edilmişti. Kafatası büyük olmakla birlikte, alın basıktı ve kalın kaş kemerleri vardı. Basikranyum'u (damak kemiği) yeterince (Arkaik Tipte *Homo sapiens*'inki kadar bile) kubbeli değildi. Bu, onun (*sapiens* kadar) gelişkin bir dile, dolayısıyla gelişmiş bir kültüre sahip olmadığı yolunda yorumlandı. Dahası, kısa kemikli, daha güçlü bir fiziksel yapıya sahip olmasına karşın,[101] *sapiens* ile yarışamayıp yok olmuştu. Bazı yorumculara göre (adı gereği olmalı!) daha akıllı olan *sapiens*, onu hayvan gibi avlayarak soyunu kurutmuştu. Elleri güçlü, ama parmak kemikleri (*sapiens*'inkinin neredeyse iki katı) kalın olduğu için, incelikli işlere elverişli değildi.

Kafalarda canlandırılan *neanderthalensis - sapiens* yarışmasında, Avrupa'da ve Ortadoğu'da (örneğin Filistin'de, Anadolu'da) 50 binyıl kadar birlikte yaşadıktan sonra birinin birdenbire yok olmasının nedenleri tartışıldı. Silahların da kullanıldığı bir şiddet mi, doğurganlık derecesi mi, ortalama yaşam beklentisi mi *sapiens* türünün yaşarkalıp *Neanderthalensis* canlısının yok olmasına yol açmıştı?[102]

Yorumlar önceleri, *sapiens* kadar akıllı olmadığı için onun tarafından avlanarak yok edildiği yolundaydı. Sonra Arkaik *sapiens* ile *neanderthalensis* topluluklarının çapraz üremeleriyle, ikisinin de fosil

kayıtlarından silinip, daha sonraki fosil kayıtlara ortak ürünleri "Çağdaş Tipte *Homo sapiens* olarak geçmiş olabileceği görüşü ileri sürüldü. "Çağdaş Avrupalılar (kanlarında değil) genlerinde (kızıl saçlılık gibi) birçok Neanderthalli kalıtı taşıyor olabilirler" dendi.

Ne var ki (1977'de) fosillerden çıkarılabilen DNA dizilerinin bizimkilerle karşılaştırılması, anlaşılan bu düşe de son verdi.[103] Ama *neanderthalensis* bilmecesi (onun anaatalarımızdan biri olmadığını artık bilmemiz dışında) gizini koruyor: "Niçin yok oldu?" Yanıtını araştırmadan önce, organik evrimimiz hakkındaki bazı boşlukları (analojik çıkarsamalar yoluyla) doldurmaya yarayabileceği için *Homo neanderthalensis* canlısının anatomisine bir göz atmakta yarar var.

Üç yüze yakın Neanderthal insanının fosilleri elimizde olup bazıları kafatasıdır.[104] Bulunan kafatası fosillerinin beyin sığası 1.200-1.750 cm^3 arasında değişmektedir. Ortalamasının 1.550 cm^3 olması şaşırtıcı. Ama bu sayılar sağlıklı bir ortalama alınamayacak denli az sayıda (on kadar) buluntuya dayanıyor. Günümüz insanlarının beyin büyüklüklerinin 1000-2000 arasında değişiklik gösterdiği anımsanırsa, bu (yüksek) ortalamaya fazla güvenilmemesinin gerektiği anlaşılır.

Kaş kemeri, yüksekçe ama yakın insan anaatamız *Homo erectus* canlısınınkinden daha az belirgin. İskeleti tıknaz (1.52 cm, 73 kg) fıçı gibi bir bedene sahip olduğunu gösteriyor. Bu, onun Buzul Çağı Avrupa koşullarına (görece daha az ısı yitirecek bir beden yolunda) evrimsel uyarlanmasının sonucu olarak yorumlanıyor. Kaslarının güçlülüğü, yalnızca kemiklerinin iriliğinden değil, kemiklerde eklemlere bağlanan kasların yapıştığı pürüzlü bölgenin genişliğinden de çıkarılabiliyor. Hatta hangi kasların daha fazla geliştiğine bakılarak onun nesneleri güçlü bir biçimde kavrayıp güçle fırlatabildiği (avcılık yeteneği) anlaşılabiliyor.[105] Erkeği ile dişisinin iskeletleri arası fark, dişilerinin de erkeklerle ava katılmış olabilecekleri yorumuna yol açacak denli az.[106]

Fosilleşmiş kemikleri üzerinde yapılan karbon izotop çözümlemeleri, besinlerinin % 99'unun et olduğunu ortaya koydu. Öyle ki Irak'ta 10 üyelik bir grubun bir mağarada 400 kilo tutacak et depoladığı anlaşıldı. Bu ise onun elinde kültürel alanda kullanabileceği önemli bir "boş zaman" olanağının bulunduğunu gösterir.[107] Öte yandan Şanider'de (Irak'ta) bulunan sekiz *neanderthalensis* fosilinden biri toplumsal yaşamları hakkında ipuçları sunmaktadır. Üzerinde yapılan incelemeler, çocukluğunda çok kötü biçimde sakatlandığını, bir gözünün patladığını, çolak ve topal kaldığını, kendi geçimini sağlayamayacak duruma düştüğünü göstermiştir. Buna karşın 40 yaşlarına dek yaşayabilmiştir. Bu durum, bir yandan topluluğunun ona bakmasını sağlayan bir daya-

nışma içinde oluşuyla, öte yandan o zaman için yaşlı sayılabilecek bir kimsenin bilgi birikiminden yararlanılmış olacağı ile açıklanıyor. Ama 17 neanderthallinin, üstelik gövdenin üstünün 27 kemiğindeki yara izleri, yaşamlarında şiddetin izi sayılıyor. Kimi insan kemiklerindeki bilinçli sıyırma izleri, yamyamlığın işareti olarak yorumlanabiliyor.[108]

Neanderthalensis'in Orta Paleolitik döneminden Molodovo ve Teşiktaş buluntularıyla ilgili olarak Alekseyev, Molodovo I mamut kemiklerinden 10x7 metrelik bir barınakta bulunan 15 ocağın dizilişinden topluluğun aileler biçiminde örgütlendiğini, ama toplu yaşadığını çıkarıyor. Kemiklere kazıdıkları stilize hayvan figürlerinin yukarı Paleolitik sanatın kökenini oluşturduğu gibi, simgesel düşünüşünün ipucu olduğunu söylüyor. Teşiktaş'taki iskeletin çevresine dağ keçisi boynuzları dizilişini gömü töreni kalıntısı sayıyor.[109]

*Arkaik Tipte Homo sapiens: **yakın insan anaatamız***

Dar anlamda insanın *(sapiens'in)* arkaik alttürünün zamanımızdan 1 milyon yıl ile 500 binyıl öncesi arasında *H. erectus* türünün evrinmesiyle ortaya çıktığı sanılıyor. Bunun en önemli belirtisi (*erectus* yerlerinde bu tarihlerden kalmış fosillerde) kafatasının anatomisinin ve beyninin büyüklüğünün "Çağdaş Tipte *Homo sapiens*" alttürününkine yaklaşması. Ayrıca basikranyum'un (damağın) dilin devinimine (konuşmaya) kolaylık sağlayacak biçimde çukurlaşması. Söz konusu fosillerin artık *Homo erectus* türüne değil, yeni bir türe ait sayılmasının dayandırıldığı önemli nedenler bunlar.

Beynin büyümesi (makrostrüktürünün gelişmesi) yanı sıra, iç örgütlenmesi de (mikrostrüktürü) değişmiş görünüyor. Bunu, kafatasının içine dolan bazı maddelerin sertleşmesiyle, kafatası kemiğinin sonradan dağılmasına karşın beynin biçimini zamana karşı koruyan doğal "beyin kalıpları" denen buluntulardan anlayabiliyoruz.[110]

Beynin yapısındaki en göze çarpan değişiklik, loblarındaki gelişmedir. Öteki memelilerin beyinlerinin iki lobunun olmasına karşılık, Hominidlerin ve Pongidlerin (sağ ön, sol ön ve sağ arka, sol arka olarak) dört lobu vardır. Yakın hayvan anaatalarımızda, günümüzde yaşayan kuyruksuz maymunlarda olduğu gibi arka loblar büyük, ön loblar küçüktür. Yakın insan anaatalarımıza varan evrimde, arka loblar *(occipital cortex)* küçülürken, ön loblar *(frontal cortex)* büyümüştür. Bunun kafatasındaki görünümü, geriye doğru eğik alın yerine dik bir alnın oluşmasıdır. Değişikliğin önemi, yalnızca "maymunca" bir görünümden daha "insanca" bir görünüme geçişte değildir. Aynı zamanda sol ön lobda konuşma bölgesinin ("Broca bölgesi" olarak adlandırılan bölge-

nin) gelişmiş olduğunu göstermesindedir. Ancak böyle bir yumrunun *pithecanthropus* (maymun-insan arası) türlerde de bulunduğuna dayanılarak, varlığının konuşmanın kesin kanıtı sayılamayacağının yazılmaya başlandığı da belirtilmeli.

Arkaik Tipte *Homo sapiens* alttürünün uzak insan anaatalarımızdan yakın insan anaatalarımıza geçiş evresine yerleştirilmesinin nedeni, (beynin morfolojisinde açıkça görüldüğü gibi) iskeletinin *erectus* ile *sapiens* arasında bir yerde görünmesidir. Örneğin, *erectus* türünde oldukça belirgin kaş kemeri (Çağdaş Tipte *sapiens*'te yok olmak üzere) Arkaik Tipte *Homo sapiens* alttüründe gerileme eğilimine girmiştir.

Arkaik *Homo sapiens* topluluklarının örneği olarak (Heidelberg İnsanı sayılan) Sussex'deki Boxgrove taş ocağındaki insan fosilleri gösterilebilir. Başlıcaları elbaltaları, kazıyıcılar ve mızrak uçları olan araçlarına bakılarak leşyiyiciliğinden kurtulup avcılığa geçtikleri saptanmış. Yarım milyon yıl kadar önce burada her birinden 700 kg et sağlanabilecek dört gergedan avlanmış. Bunun için avın planlanmasını, onun için de konuşmayı gerekli gören yorumlar var.[111] Dik alnı ile 1.100-1.400 cm^3 arası beyni bu yorumları destekliyor.

Arkaik Tipte *Homo sapiens*, yerini "Çağdaş Tipte *Homo sapiens*" alttürüne bırakır. Çağdaş Tipte *Homo sapiens* (ileride açıklanacak olan) "Mitokondriyal Havva" araştırmasında varılan sonuç gerçekliğe yakınsa 200 binyıl kadar önce Afrika'da (olasılıkla Doğu Afrika'da) oluşmuştu. Zamanımızdan 100 binyıl kadar önce Afrika'dan Eski Dünya'nın öteki kıtalarına yayılmaya başlamıştı.[112] Bugün elimizde bulunan ipuçlarına göre, 65 binyıl kadar önce Çin'e ulaşmış, 50 binyıl kadar önce Avustralya'ya geçmişti. 40 binyıl, belki daha önce Avrupa'da görülmüştü. Buna göre, Eski Dünya'nın her yerinde, Arkaik Tipte *Homo sapiens* yerini çağdaş tipine bırakmıştı. İnsanın Yeni Dünya'ya (Amerika kıtalarına) yayılması yolunda 45 binyıl önceki girişiminin başarısız olduğu sanılıyor. Yeni Dünya'ya 18 binyıl kadar önce gerçekleşen başarılı giriş ise *Homo sapiens* türünün, arkaik değil Çağdaş Tipte *Homo sapiens* alttürünce sağlanmıştı.

Çağdaş Tipte Homo sapiens *örneği: Cro-magnon İnsanı*

Yakın zamana dek *Homo sapiens sapiens* olarak bilinen (bazı uzmanlarca hâlâ kullanılan) adıyla bu alttür, günümüzün tüm insan ırklarını kapsar. Ayrıca iskelet yapısı bizimkine ayırt edilemeyecek denli benzeyen fosil *Homo sapiens* ırklarını içerir. Tüm ırklarında görülen söz konusu ortak fizyolojik özellikleri şunlardır: Kaş kemeri iyice küçülmüştür. Kafa, alnın dik biçim alıp artkafanın küçülmesiyle yuvarlak-

laşmıştır. Altçene kemiği (mandible) ve dişler de küçülmüştür. Beyin sığası çeşitli fosil örneklerinde 1.200-1.700 cm^3 dolayındadır. Dolayısıyla (*neanderthalensis*'inkinin biraz gerisinde kalması dışında) öteki (fosil) *homo* türlerinin hepsini aşmıştır (övünelim mi?).

Çağdaş Tipte *Homo sapiens* fosilleri, insan beyninin niceliği bakımından *H. neanderthalensis*'in beyninin gerisinde kalmış görünmekle birlikte, "niteliği" onunkini aşmış sayılabilir. Çünkü beynin niceliğinden (iriliğinden) çok (hiç değilse onunla birlikte) niteliğinin ürünü sayabileceğimiz "yapıtlar" bırakmıştır. Bunlar, soyut düşünüşün kanıtları sayılabilen "sanat yapıtları"dır. "Kaya sanatı" denen (mağara ve kaya resimleri) ile "taşınır sanat" olarak nitelenen ("Venüsler" gibi) yontular (ileride ele alınacağı gibi) insanlık tarihinde Çağdaş Tipte *Homo sapiens* ile birlikte görünmüştür. Ayrıca, bu yapıtları ve kafatasının morfolojisindeki göstergeler, konuşabildiğini (kuşkuya yer bırakmayacak derecede) göstermektedir. Hatta cümleler oluşturabilecek denli gelişmiş bir dile sahip olabileceğini düşündürmektedir.

Çağdaş Tipte *Homo sapiens* alttürünün fosilleri ile Yakındoğu'da (Skhull'da), Güney Afrika'da (Border Mağarası'nda), Kuzey Afrika'da (Irhoud Dağı'nda) karşılaşılmıştır. Ayrıca elimizde, buluntularının niceliği ve niteliği ile onu hakkıyla temsil eden bir topluluğunun kalıntıları vardır: Cro-magnon İnsanı kalıntıları, günümüzün insanının organik evrimi düzeyinde bir gelişkinlik göstermektedir.

Gerçekte, adını kalıntılarının bulunduğu (Fransa'daki) mağaradan alan Cro-magnon İnsanı, günümüz Avrupalılarınkine benzer bir fizyolojiye sahipti: Uzun yapılı, uzun ve iri kafalıydı. Dik alınlı olup çenesinin ucu ileriye doğru ("menton" denen) çıkıntılıydı. Yüksek kemerli burnu, iri gözleri, belli belirsiz kaş kemeri vardı. Erkekleri ortalama 1.77, dişileri 1.67 santim boyundaydı. Küçük bir "cinsel ikibiçimlilik" gösteriyordu.[113]

Cro-magnon İnsanları, Güneybatı Avrupa'nın elverişli çevresel koşulları içinde yaşayıp "sanat" üretmişlerdi. Kemik flütlerin eşliğinde, kabile mitoslarının canlandırılmış olabileceği şarkılar söyleyip danslar ettiklerini gösteren ipuçları bırakmışlardı. İleri bir avcı kültürü (kültürel evrim) geliştirmişlerdi. Neanderthal topluluklarıyla aynı coğrafyada yaşamışlardı. Onlarla ("Musteriyen" endüstri denen taş araç takımıyla iki topluluğun kalıntılarında da karşılaşıldığına bakılırsa) kültürel alışverişte bulunmuşlardı. Belki de genetik ilişkilere girmişlerdi(?).

Çağdaş Tipte *Homo sapiens* alttürünün öteki (fosil) temsilcileri olarak kimi yazarlar Cro-magnon İnsanı yanı sıra Compe-Capella İnsanı'nı ve Bruno İnsanı'nı göstermektedirler. Ayrıca, 2004 yılında

Güneydoğu Asya'da Malaya Takımadaları içindeki Flores Adası'nda bulunan fosiller, Çağdaş Tipte *Homo sapiens*'in (adada) genetik yalıtlanma koşullarında çüceleşmiş (90 cm dolayı boya inmiş) ırkı olabilir. Ama onlara verilen *Homo floresiensis* adından da çıkarılabileceği gibi (*neanderthalensis* gibi) *sapiens*'in (*erectus* türü ile birlikte aynı tarihlerde yaşamış) kuzenleri olmaları olasılığı da var.[114] Buluş çok yeni ve yorumlar daha oturmuş değil. Belki de insanın organik evriminin son halkaları *sapiens* ve *neanderthalensis* ile sınırlı değil! Ama Çağdaş Tipte *Homo sapiens* türünün (ya da alttürünün) bir ırkını (ya da popülasyonunu) oluşturan Cro-magnon İnsanının ve kültürünün Avrupa ile sınırlı kaldığını biliyoruz.

Çağdaş Tipte *Homo sapiens* türü ise Avrupa ile sınırlı değildi. Tüm kıtalara yayılmıştı. 20-30 binyıl kadar aynı coğrafyada birlikte yaşadıktan sonra, 30 binyıl önce yok olan *neanderthalensis*'ten sonra yeryüzünün (bilinen?) tek insan türü durumuna gelmiş görünüyor. Yeryüzündeki bütün ırkların, etniklerin ve insan popülasyonlarının üyelerinin birbirleriyle çiftleşebilip çocuk sahibi olabilmeleri bunun kesin (genetik) kanıtını oluşturuyordu. Bu gerçek "Mitokondriyal Havva", "Tohum Âdem" gibi araştırmaların moleküler biyolojik kanıtlarıyla da desteklenmiş bulunuyor.

Son bilgilerimize göre Çağdaş Tipte *Homo saipens* 200 binyıl kadar önce Afrika'da geliştikten sonra, 100 binyıl önce oradan dünyaya yayılmıştı. "Göç Yolları Haritası"na göre:

65 binyıl kadar önce Çin'e dek Asya'ya,

50 binyıl önce Yeni Gine'ye dek Avustralya'ya,

40 binyıl önce (Anadolu'dan geçerek) Avrupa'ya,

20 binyıl kadar önce Amerika'ya ulaşmıştı.

Çağdaş Tipte *Homo sapiens*'in bu farklı çevrelerdeki evrimi ve birbirine çok uzak popülasyonlarının (görece) yalıtlanması ise ırkların farklılaşmasına yol açmıştı.

200 binyıl önce arkaik tiple başlayan ırksal farklılaşma sürecinin

20 binyıl önce Mongoloid

10 binyıl önce Negroid ırkların belirginleşmesiyle noktalandığı sanılıyor.[115]

İNSANIN ANAATALARININ TOPLUMSAL EVRİMİ

İnsanın evriminin "organik evrim" ve "kültürel evrim" olarak iki boyutunun bulunduğu belirtilmişti. Kültürel evrimi, dar anlamda insan *(H. sapiens)* ile başlamıştı. Ona kimi yazarlar "toplumsal evrim", kimi-

leri "toplumsal ve kültürel evrim" demeyi uygun bulmaktadırlar. Kültürel evrimin bu iki boyutu göz önüne alınarak, "toplumsal evrim" ve "duygusal ve düşünsel evrim" olarak iki alt başlık altında incelenebilir.

Toplumsal evrimin organik temelleri

Evrimi insana varacak canlı türlerinin (organik) evrimlerinin bazı aşamaları, bazı noktalarda toplumsal evrimini de "etkilemiştir". Hatta bazı noktalarda insan popülasyonlarının toplumsal evrimini "belirlemiş" görünüyor. Bunlardan biri (1,2 milyar yıl kadar önce gerçekleştiği sanılan) cinsel üremedir. Cinsel yolla üreme iki cinsi birbirine gereksinir kılmıştır. Onları varlıklarını birbirlerinden ayrı sürdüremez duruma düşürmüştür. Böylece, önce "küçük sürü", sonra evrinecek canlı türlerinde, "trup", geçici ya da kalıcı "çift yaşamı" geleneğinin gelişmesine yol açacaktır.

İnsanın kültürel evriminin temellerini döşeyen organik evrim aşamalarından ikincisi, memeliliktir. Doğurarak üremeyi getiren "yeni memelilik" cinsel farklılaşmanın uzantısında (100 milyon yıl kadar önce) ortaya çıkmıştır. Sürekli çift yaşamına yol açmamışsa bile, çiftin yaşamına kendine yetersiz yavruların da katılmalarıyla, toplu yaşama varacak yolu açmıştır. Toplu yaşam ise, çeşitli türlerin koşullarına ve evrimin evrelerine göre küçük sürü, trup, takım, aile gibi çeşitli niceliklerde ve niteliklerde görünebilmiştir.

İçgüdüler

İnsanın toplumsal evriminin, kültürel evriminin üzerinde yükseleceği temelleri atan bir başka organik evrim ürünü, içgüdülerdir. İçgüdülerden bazıları (cinsel içgüdüde açıkça görüleceği gibi) toplumsal örgütlenmenin, hatta psikolojik, kültürel üstyapının organik altyapısını döşemiştir. Ancak insanların hiç de içgüdüsel olmayan bazı davranışları içgüdü sanılmaktadır. Bu yüzden önce "hangi davranışlar içgüdüseldir, hangileri değildir?" bunun ölçütlerinin ortaya konması gerekir. Çünkü insanın çoğu davranışını, duygusunu, hatta düşüncesini içgüdüsel (dolayısıyla "değiştirilemez") görmek gibi bir (yanlış) anlayış çok yaygındır.

Genellikle, insana "özgü" davranışlar "bilinçliliğin", hayvana özgü davranışlar "içgüdülerin" ürünü olarak görülür: yaşama içgüdüsü, analık içgüdüsü, sahiplenme içgüdüsü, saldırganlık içgüdüsü gibi içgüdülerden söz edilir. Bunlar, içinde gerçeklik payı bulunan yanlış genellemelerdir.

Simgelerin (dolayısıyla istencin) sürece katılınayıp doğacak sonucu belirleyici olmadığı davranışlar içgüdülerin ürünü sayılabilir. İçgüdüler, temelde, bilinçli kararların ürünü olan eylemler değildir. Öyleyse nele-

rin ürünüdür? Hangi düzeneklerle işlerler? Bu konuda yıllar önce Maurice Cornforth işin püf noktasına değinmişti. Ona göre bilgiler (Pavlov'un köpekler üzerindeki deneylerinde gösterdiği gibi) koşullandırma ile edinilebilmekteydi. Bir uyarıcının (et kokusunun) aslı yerine, onunla birlikte sunulan zil sesi duymaya alıştırılan köpek, et (ve kokusu) çekildikten sonra da salt zil sesine tepki vererek salya salabiliyor, ağzı sulanabiliyordu. Buna (bilindiği gibi) "koşullu tepke" (şartlı refleks) yoluyla öğrenme (bilme) denmektedir. Zil (denebilir ki ilgili nesnenin simgesi) araya girmeden önce ağzın sulanması ise, ortada etin varlığının öğrenilmesi (bilinmesi) demektir. Ya bu nasıl bir bilgidir? Zillisi koşullu tepke ile edinilmiş bilgi ise bu "koşulsuz" tepke ile edinilmiş bilgidir. "Koşulsuz tepke" (refleks), temelde bilen özne ile bilinen nesne arasında karmaşık biyokimyasal tepkimelerin sonucu olan bir tepkidir.[116]

İşte söz konusu biyokimyasal tepkimelerin karmaşık biçimlerinden biri de "içgüdüler" denen tepkilerdir. Çok sayıda etmenin sürece katıldığı biyokimyasal koşullar (karmaşık nedenler) oluşunca (örneğin acıkılınca, cinsel ergenliğe ulaşılınca) bedenin otomatik tepkileri tetiklenip içgüdüsel davranışlar (sonuçlar) kendini gösterir.

Canlının, özellikle (simge işleyen, koşullandırılmış bilgi edinme yetisi yüksek bozmaddeli bir beyne sahip canlı olan) insan canlısının davranışları hakkında içgüdülerin bu düzeneğini göz önüne almayan, birbirinin zıddı iki yanlış anlayış vardır. Birincisi, fizyolojik varlığımızın karmaşık ürünleri olup kültürel evrimin ya da içinde yaşanan koşulların biçimlendirdiği davranışlar ("saldırganlık geni", "sahiplenme geni", "özgecilik geni", "bencillik geni" gibi savlarda görüldüğü gibi)[117] organik evrimin ürünü belli genlerle ve teknedenli açıklanmaya kalkılmasıdır. İkincisi, fizyolojinin belirleyicisi olmadığı ve kültürel koşullandırılmanın" (simgeler dünyasının) ürünü olan ("ırksal nefret" gibi)[118] karmaşık olguların içgüdülerle ("insanın doğası" denerek) açıklanmaya çalışılmasıdır. Ki bu da aynı derecede yanlıştır.

Yiyeceğe yönelme içgüdüsünün altında, evet, ama son kertede (örneğin sindirim sistemini denetleyen) midedeki asit düzeyini yükselterek sinir düzeneğini uyaran salgı benzerini belirleyen genler bulunmaktadır kuşkusuz. Ancak tek başına hiçbir gen "beslenme içgüdüsü" sorumlusu olarak gösterilemez. Ayrıca beslenme davranışına, cinsel davranışa (insanda) genlerce denetlenen sindirim sıvıları, öteki hormonlar kadar simgelerin etkisi (salgılardan bile önce ya da hemen sonra o gereksinimle ilgili devinime kışkırtıcı görüntüler, düşünceler) katılır. Saldırganlıkta, ırklarla ilgili duygularda ve düşüncelerde ise, içgüdüsel

(genetik) nedenlerin etkisi ya hiç yoktur ya belirleyici değildir. Varsa da (cinsel açlık koşullarında ideolojik koşullandırma işe karışmadıkça karşı cinsten kişinin karşı ırktan oluşunun hiçbir etkisinin olmamasında gözlemlenebileceği gibi) tutkudan, sevgiden yana işler.

İçgüdülerin ne olmayıp ne oldukları görüldükten sonra, ancak sınırlı sayıda içgüdümüzden söz edilebilir. Örnek olarak (bireysel davranışlarımız kadar onların toplumsal düzeydeki açılımlarını da belirleyen) yaşama içgüdüsü, beslenme içgüdüsü, üreme içgüdüsü gibi (bilinçliliğin belirleyici olmadığı davranışlarımız) verilebilir. Ama bir türün, bir ırkın, bir ulusun, bir kültürün varlığını, saflığını sürdürme içgüdüsünden söz edilemez. Onlar düşünme ve kültürel koşullandırılma ürünleridir.

Kimi yüksek primatların tutsaklık koşullarında (hayvanat bahçelerinde, laboratuvarlarda) çiftleşebildiklerini görüyoruz. Ancak yapılan gözlemler, gruplarından yalıtlanmış bu hayvanlarda (bir gorilin doğurduğu yavrusu eline verildiğinde, biraz evirip çevirdikten sonra bir kıyıya atışını belgeleyen çekimde görüldüğü gibi) "analık içgüdüsü" gibi bir olgudan bile söz edilemeyeceğini gösteriyor. Böyle bir saptama, ananın babanın çocuğuna duyabileceği sevginin küçümsenmesi değildir. Onun daha çok organik evrimimiz (memeliliğimiz) kadar değerli bir kazanımımızın, yani kültürel evrimimizin ürünü olduğunu göstermektir.

Bununla birlikte, bazı "temel içgüdülerimizi" hayvan doğamızdan kalıttığımıza kuşku yok. Ama bu gerçek, onların (kimilerince yapıldığı gibi) "maddesel" ya da "hayvanca" bulunarak aşağılanıp bastırılmalarını gerektirmez. Bunun tersi bir tutumla (kimilerince düşünüldüğü gibi) "doğal" diye yüceltilip "kültürel" olanın üstüne çıkarılıp denetimsiz bırakılması da doğru olmaz. "Kültür" (beslenme davranışımızda görüldüğü gibi) içgüdüsel davranışlarımızı (yemek kültürümüzde görüldüğü gibi) çeşitlendirmeyi, geliştirmeyi içerir. Ama aynı zamanda (dışkılamada olduğu gibi) toplumsal, "uygar" yaşam koşulları içinde onların denetlenmesini gerektirir. Hatta (veceteryanların davranışlarında gözlemlenebileceği gibi et kokusu üzerine ağzımızın sulanmasının kesileceği dereceye dek) içgüdülerimizi aşmamız anlamına gelebilir.[119]

Büyük sürü davranışı-grup davranışı farkı

Sürü davranışı ile grup davranışı arasındaki farkın önemini kavramak için ikisini karşılaştırmak yeter. Bu yolda balık ve kuş sürüleri örnek alınabilir. Sürü davranışında şunları görmekteyiz:

Birincisi, büyük bir sürünün üyeleri, sürünün gittiği yönde en önde bulunanı izlerler. Bir engel, bir tehlike karşısında ya da benzeri bir du-

rumda, en öndeki ister istemez yön değiştirir. Böyle yön değiştirdiğinde, o hayvan önde, dolayısıyla "önder" gibi olma konumunu yitirir. Bu kez engelle, tehlikeyle ilk karşılaşıp yön değiştirmek zorunda kalan izlenmeye başlanır. Böylece sürü (göç gibi olağanüstü durumlarda gösterilen davranışlar bir yana konursa)[120] her zaman önderin değil öndekinin ardından akar. Sürünün, bir önderi ya da bir bilinci varmış gibi (birlik içinde) davranıyor görünmesinin nedeni budur. Her bir hayvanın gidişini (yoğun araç trafiğinde olduğu gibi) görebildiği bir öndekine ve iki yandakine göre (onlara çarpmayacak, hem de onlardan uzaklaşmayacak biçimde) ayarlaması yeter. Yapılan, bir önderi, hatta sürüyü bilinçli bir izleme değildir: Yollarda, trafiğin aktığı sırada öndekileri izleyerek yolun öteki yakasına geçmeye çalışan sürü hayvanlarını düşünün!

Sürü davranışı grup davranışı arasındaki ikinci fark popülasyonun çapıyla ilgilidir. Sürü o kadar kalabalıktır ki üyelerinin birbirlerini tanımaları olanaksızdır. Ne kadar "yüksek primat" olursa olsun sürünün bir üyesinin, ötekilerin herbiri için kafasında bir "dosya açması" olanağı yoktur. Sürünün bazı üyelerine karşı, onlar için açtıkları dosyada kayıtlı deneyimlerine ve bilgilerine göre "farklılaştırmaları", ayarlanmış farklı davranışlar göstermeleri beklenemez. "Rollerini" bu bilgilere göre oynamaları söz konusu değildir.

Sonuçta, denebilir ki sürülerde "sürü güdüsü" vardır. Onun dışında, bir bilincin, sürünün öteki üyelerinden "farklılık bilincinin" gelişmesi olası değildir. Bu koşullarda "benlik bilinci" denebilecek bir bilinç de gelişmeyecektir.

Küçük sürülerde, truplarda, gruplarda ise durum farklıdır. Üyelerin sayısı, birbirlerini tanıyabilecekleri kadar azdır. Alınan ödüllerin, yenilen dayakların anılarının çağrıştırılmasıyla ilk önce ana (ve belki bir de baba) tanınır. Sonra gene ödüllendirme ve cezalandırma yollarını kullanan "büyükler" bilinir. "Büyüklere saygı" davranışının kökünde bu olgu yatabilir. Yaşıtlar arası ilişkilerde ise, oyun, yarışma, cinsel yakınlaşma, cinsel uzaklaşma, kapışma gibi yollarla, kimin gücünün neye yetip neye yetmeyeceği "öğrenilir". Bu anılar ve bilgiler çağrıştırılarak (her keresinde bir hesaplaşmaya gerek kalmadan) roller ona göre oynanır. Hangi üyenin hangisinden korkup kaçacağı, hangisini korkutup kaçıracağı (yavruluk dönemlerinin deneyimleriyle öğrenilmiş davranışlar olup) bellidir. Demek ki grubun farklı üyelerine karşı farklı "roller" benimsenerek, karşılaşılan üyeye göre "farklılaştırılmış" davranışlar gösterilir.[121]

Grubun, trubun, takımın bu yapısıdır ki yaşa, cinsiyete, güce göre kurulmuş az çok "hiyerarşik" bir örgütlenişi getirir: önderliğe kapıları

aralar. En önemlisi, ileride insanda "bireylik bilinci" derecesine ulaşabilecek bir "benlik bilinci" geliştirir; sürü bilinci değil! Büyük sürülerde görüldüğü gibi körü körüne sürünün ardı sıra gitmek görülmez. Onun yerine, yetişkinler "taklit" edilir. Hatta belli (sivrilmiş) yetişkinlere "öykünme" yollarıyla "görenekler" ve "gelenekler" oluşturulur.[122] Gelenekler ise sürü bilincini değil, "grup bilinci" geliştirir.

Büyük sürü canlılarının davranışlarından farklı olarak küçük sürülerde ve de gruplarda üyeler arasında tanışıklıklar oluşur. Büyüklerden ve yaşıtlardan "öğrenilmiş davranışlar" (İng. *learned behaviour*) edinilir. Bağdaşmalar (ittifaklar) görülür; dostluklar gelişir. Dostluklarla birlikte, yardımlaşma, yabancıya birlik olarak karşı koyma davranışları gelişir. Aynı zamanda grubun "öteki" gruplara ve üyelerine karşı davranışlar farklılaştırılır. Bunlar ve çiftleşme alanında yarışma gibi davranışlar, sürekli uyanıklığı ve fırsatçılığı gerektirir.[123] Bu, ne demektir? Bu, grubun üyelerini tek tek "tanımak" demektir. Başkalarını tanımak ise, davranışlarını onlara göre çeşitlendiren canlının, grubunun üyeleri arasındaki farkları görme yetisini geliştirir. Böylece başkaları arasındaki farkları göre göre, kendinin de onlardan farkını kavrama, sonra da kendi bireylik bilincine ulaşma yoluna girer.[124] Çünkü başkalarının da kendisine ötekilerden farklı davrandıklarını görmektedir.

Konu, geleceğe ilişkin bir yorumla kapatılabilir: Geçmişimize baktığımızda, uzak, yakın hayvan ve insan anaatalarımızın büyük sürü yaşamı sürmedikleri görülür. Geleceğimize bakıldığında, aynı şansı görebilir miyiz? Aynı rahatlıkta "görebiliriz" denemez. Çünkü, çağdaş "kitle toplumu" koşullarında insanlar, gene küçük topluluklar içinde yaşarlar; ama söz konusu küçük topluluklar büyük toplumların ortasındadır. Küçük toplulukların (örneğin ailenin) toplumbilimde "birincil ilişkiler" denen ilişkilerini büyük toplumlar içinde "toplumlaşarak" kurmaktadırlar. Sonuç neye varmaktadır? Kitle iletişim araçlarının "bilinçsizce taklit" davranışını kışkırtan "standartlaştırıcı" etkisini alın. Ona, insanları görüntüler (düşler) dünyasında yaşatarak "bilinçsizleştirici" etkilerini ekleyin. O zaman görülecektir ki insanlık, geçmişinde bile görülmedik derecede "sürüleşme" tehlikesiyle karşı karşıyadır. Böyle bir kuşkunun aşırı duyarlılık ürünü olduğunu düşünenlere, burnumuzun dibindeki İkinci Dünya Savaşı sırasında barışçı (!) "bireylerin" (toplumlarınınkinden kopamayan) davranışlarını anımsatmak yetebilir.

Bu konuda hepten karamsar olmayı gerektiren koşullar içinde bulunduğumuz da sanılmamalı. Çünkü madalyonun öteki yüzü de var. Ona bakıldığında, sürüleşme tehlikesine karşı işleyen bazı eğilimlerin varlığı da görülecektir. Yarışmacılık, bencillik, bireycilik (kimilerince)

değeıli "değerler" sayılmamakla birlikte, sürüleşme eğilimine karşı işleyen, işleyebilecek güçler olarak görünmektedirler.

Toplumsal birimlerin evrimi

İçinde bulunduğumuz toplumsal evrim konumundan geriye ve ileriye bakıldığında, *Homo sapiens* türünün uzak ve yakın, hayvan ve insan anaatalarının içinde yaşadığı, soylarının ileride içinde yaşayabilecekleri toplumsal birimlerin evriminin aşamaları kabaca şöyle şemalaştırılabilir:

Hayvan anaatalarımız : küçük sürü, trup
İnsan anaatalarımız : avcı ve toplayıcı "takım" örgütleri, çiftçi ve çoban "topluluklar", uygar "toplumlar"

Uygar toplumlar ise az çok kronolojik nitelik gösteren dizilişle:

kast toplumu
tabaka (zümre) toplumu
sınıf toplumu
kitle toplumu
sınıfsız toplum?

olarak sıralanabilirler.

"Kitle toplumu", sınıf çizgilerinin kesin olmadığı, dolayısıyla sınıfların varlığının kolay kolay kavranamadığı gizli bir sınıf toplumudur. Onun ileride küresel çapta bir kitle toplumuna evrim mi göstereceğini yoksa (yakın geçmişte ilk önörnekleri görüldüğü gibi) toplumsal devrimlerle sınıfsız bir insanlık toplumuna mı dönüşeceğini kim söyleyebilir? Bunu zaman gösterecek! Kitle toplumunu (insanlığı etkileyecek bugünden göremeyeceğimiz yeni etmenlerin ortaya çıkmasıyla) geçmişte benzeri görülmedik bir toplumsal örgütleniş biçiminin izlemesi de olasılık dışı değil.

ANAATALARIMIZIN PSİKOLOJİK VE DÜŞÜNSEL EVRİMİ

Kültürel evrim, insanın maddesel araçlarının evrimini, simgesel araçlarının evrimini, insan-insan ilişkilerinin (toplumsal ilişkilerin) evrimini, insanın ve insan gruplarının duygu ve düşüncelerinin evrimini ve insan-doğa ilişkilerinin evrimini içerir. Bunlar "maddesel kültür" ve "tinsel kültür" olarak iki alt başlıkta toplanabilir. İnsanın uzak anaataları söz konusu olduğunda, ötekileri oluşmadığı ya da üzerinde durulacak denli gelişmediği için, kültürel evrimin iki boyutuna, toplumsal evrim ile psikolojik ve düşünsel evrime göz atmak yeter. Toplumsal evrime göz atıldı; sıra ötekisinde.

Psikolojik ve düşünsel evrimimizin rekonstrüksiyonu

İnsanın anaatalarının psikolojik ve düşünsel evriminin ortaya çıkarılmasında ve "rekonstrüksiyon" (kafada yeniden kurma) işleminde yöntem değiştirme zorunluluğuyla karşılaşılır.

Yöntem sorunu: Psikolojik ve düşünsel evrimin rekonstrüksiyonunda daha çok dolaylı kanıtlara başvurma gereği doğar. Çünkü duygular ve düşünceler, fosil kayıtlara geçebilecek şeyler değildir. Onları üretip işleyen organlarımız ise genellikle fosilleşmeyecek denli yumuşak dokulardır. Gerçekten, örneğin kulak, dil, deri gibi duyu organları, hemen hiçbir kalıntı, hiçbir ipucu bırakmadan çözülmüşlerdir. Görme organının konumu ve kafatası içindeki yuvası, bazı ipuçları verebilir. Sinir ağının ise, kemik dokulara giriş ve çıkış noktaları dışında fosillerde hiçbir ipucu görülmez.

Sıra beyne gelince, bir "kara kutu" içinde korunmuş olmasının "yan ürünlerinden" yararlanılabilmektedir. Bazı duyu bölgelerinin oluşmasının (yumrular, kıvrımlar biçimindeki) izleri saptanabiliyor. Ne var ki aynı duyu organlarının, aynı iletişim (sinir) dizgesinin (sisteminin) aynı nicelikte algılama ve buyurma (motor) merkezinin çeşitli düzeylerde (farklı nitelikte) duygu ve düşünceleri üretip taşıyabilecekleri unutulmamalı. Bu işlemlerin altında elektrik (elektron) akımlarının ve bu akımları üreten biyokimyasal tepkimelerin yattığı biliniyor. Gene de sinirlerin üzerinden geçip gitmiş akımlar ölçülüp anlamları çıkarılamaz. Bu akımlar yaşayan insanlarda (EEG yönteminde olduğu gibi) ölçülebilmesine karşın (daha) kodları çözülüp taşıdıkları mesajlar (anlamlar, duyular) ortaya çıkarılamamaktadır.

Böyle bir durumda, doğrudan verilerden ve kanıtlardan çok analojilere (benzetmelere), spekülasyona (akıl yürütmeye) başvurmak zorunluluğu vardır. Bu yoldaki analojilerde yararlanabileceğimiz örneklerse, yaşayan kemirgenler, memeliler, primatlar,[125] *ape*'ler (kuyruksuz maymunlar) yanı sıra yakın (tarihsel ve çağdaş) ilkel topluluklar olacaktır.

Acı ve haz duyuları: Psikolojik evrimimizin rekonstrüksiyonuna, İngiliz düşünür Hobbes'un ("Hobs" okunur) 350 yıl önce yaptığı gibi acı ve haz temel duyuları ile başlanabilir.[126] Bu tür duyuların duyulabilmesi için, ilgili duyu organları oluşmuş olmalı. Onların yanı sıra merkezileşmiş bir sinir sistemi ve gelişmiş bir algılama merkezi (beyin) gerekir. Bunlar, kuşkusuz 70 milyon yıl önceki kemirgen uzak hayvan anaatamızda bile vardı.

Genelde "doğal" denilen (beslenme, cinsellik gibi) gereksinimlerin karşılanamaması acı, karşılanması haz verir. Bu, bizim için olduğu kadar insanın uzak ve yakın hayvan ve insan anaatalan için de geçerlidir. İnsanın davranışlarını (bir şeye koşmasını ya da bir şeyden kaçmasını) belirleyen temel duyuların haz ve acı olduğu apaçık bir gerçektir.

Duyusal düzeyden duygusal, düşünsel düzeye yükseliş

Psikolojik ve düşünsel evrimin bu noktasında psikolojik sistem şöyle işlemiş olmalı: Acı ya da haz yaratıcı "iç olguların" (açlık, cinsellik gibi gereksinimlerin) beyinde algılanması. Gene acı ya da haz veren (sıcak, soğuk, güneşlenme, yaralanma gibi) "dış kaynaklı olguların" duyu organlarına ulaşan uyarıcıları ile alınıp sinir sistemiyle iletilip bilinçte algılanması. Bir yandan algılanıp, bunun gerektirdiği tepkiler gösterilirken, bir yandan içlerinden bazı duyuların (şiddetleri nedeniyle, onlara gösterilen tepkilerin ise önemleri nedeniyle) belleğe işlenmesi. Yeni olaylarla karşılaşıldığında, onların (benzeri geçmiş olayların bellekten çağrıştırılıp anımsanmasıyla) ne olduklarının "çözülmesi". Söz konusu (düşünsel) çağrışım işlemine, söz konusu olayın yarattığı "duyguların" çağrışımının da karışması. Yeni bir olayın, geçmişteki benzerlerinden hangisine daha yakın olduğunun karşılaştırma işlemiyle "düşünülmesi". Bunun sonucunda (nedensel, otomatik tepkiler yerine) varılan sonuca göre "ereksel tepkiler" gösterilmesi. Böylece "duyusal algı" ve "otomatik tepki" düzeyinden "duygusal ve düşünsel erekli tepki" düzenine geçilmesi. İmge işlemenin, imge işlemeden (ileride üzerinde durulacak olan) simge işlemeye geçişin organik evrimde beynin bozmaddesinin (korteksin) gelişmesine (organik evrime) dayandığı daha önce (s. 74'te) açıklanmıştı.

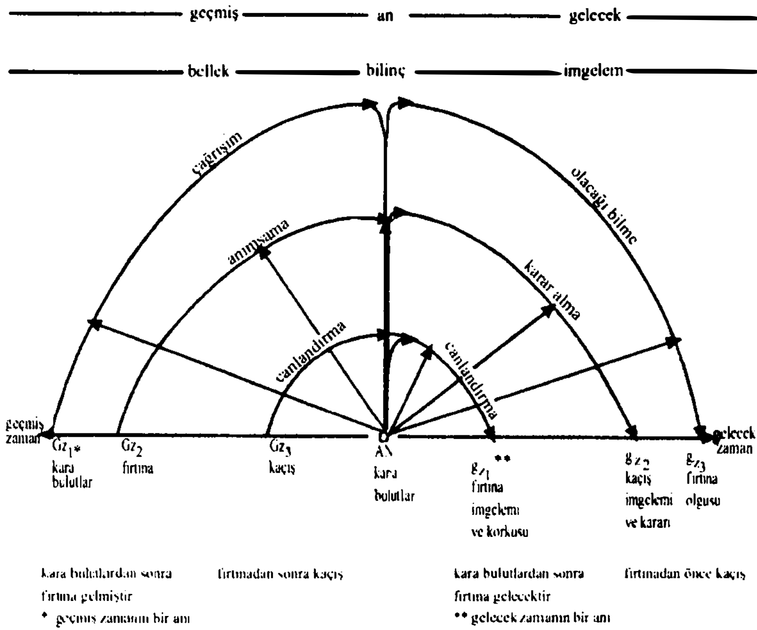
"Duygu" olarak adlandırılan psikolojik olgulara gelince, bunlar kafada işlenirlerken içine düşüncelerin katıldığı genel, soyut duyular değil midir? Öyle ki "duygu = duyu + düşünce" denebilir. Ya "düşünce" denen şey, temelde bir imge ve simge işleme (kodlama, kod açma, anlamlandırma) sisteminden başka nedir ki?

Geçmiş ve gelecek zaman kavramları: Belleme ve çağrıştırma işlevini çoğu hayvanda da gözlemleyebiliyoruz. Beynin bu işlevi, insanın anaatalarında bellek bölgesi bozmaddesinin gelişkinliği oranında yoğunluk ve süreklilik göstermiş olmalı. Öyle ki sonuçta insanın anaatalarına, öteki hayvanlarda bulunmayan ya da pek az bulunan bir duygu ve düşünce kazandırmıştır: "zaman duygusu" ve "zaman düşüncesi!"

Diyebiliriz ki insanlar, bir şey yaparken (hayvanlardan farklı olarak) aslında iki şeyi birlikte ve aynı anda yapmaktadırlar: Birisi, bir gözlemde ya da bir eylemde bulunurlar. Ötekisi, söz konusu gözlemin ya da eylemin imgelerini, simgelerini belleğe işleme eyleminde bulunurlar. Böylece insanlar "nesneler dünyası" yanı sıra, kurdukları bir "simgeler dünyası" içinde yaşarlar. Neredeyse, nesneler dünyası kadar simgeler dünyasına da tepki verirler. Bu nedenle, hayvanlar daha çok "an" içinde yaşarken, insanlar aynı zamanda hem "an" (eylemleri) hem "geçmiş zaman" (anıları) hem "gelecek zaman" (düşleri) olmak üzere, üç boyutlu bir zaman içinde yaşamaktadır.

İnsanın anaatalarında, beynin yukarıda açıklanan çağrışımlarla işleyiş biçimi gereği, önce "geçmiş zaman" duygusu ve düşüncesi gelişmiş olmalı. Sonra "gelecek zaman" kavramı oluşsa gerek. Çünkü geçmiş zaman kavramı, içinde, ileride açılım gösterecek "gelecek zaman" kavramını da taşır. Gelecek zaman kavramı, bir bakıma, geçmiş zamanın (kafada) gelecek zamana uzatılması, geleceğe projeksiyonudur. Şöyle ki, diyelim bir yakın hayvan anaatamız ya da bir uzak insan anaatamız, havanın, günlük güneşlikken, birden bire kararıp bulutların toplandığını, yelin hızlandığını gördü. Bu gördükleri belleğine yazıldı. Sonra fırtına patlak verdi. Yağmurdan kaçıp sığınacak bir yer ararken yaptıkları da belleğine yazıldı. Yağmur, işi doluya çevirdi. Dolu altında çektikleri unutulacak türden şeyler değildi. Derken bulutlar dağıldı, güneş sıcak yüzünü yeniden gösterdi.

Bu modelden (bu spekülasyondan) insanın anaatalarının psikolojik ve düşünsel evriminin rekonstrüksiyonunda yararlanılabilir. Onların geçmiş ve gelecek zaman kavramlarıyla ilgili önemli çıkarsamalarda bulunulabilir: Adamımız günler sonra (bu mevsimler sonra da olabilir) havanın karardığını görünce, kafası geçmişteki kararmasını çağrıştıracaktır. Ancak kafasında geçmiş bir olayı çağrıştırma işlemi, bu noktada durmayacaktır. Geçmişteki olayın ağır, acılı sonuçlarından dolayı, çağrışım işlemi kesintiye uğramadan sürecektir. Anaatamız, gökten taş yağar gibi dolu yağışını da anımsayacaktır. Bunun üzerine "korkuya" kapılıp, daha yağmur bile başlamadan sığınacak yer arayacaktır. Geçmişte geç de olsa sığınabildiği yeri bulma "umudu" ile koşuşturacaktır. Çocukluğumda bir pazar günü piknik yaparken Beşdeğirmenler'de yakalandığımız doluyu unutamam. Koşarak bir değirmenin açık duran iki kanatlı büyük kapısından girdiğimizi anımsıyorum. Ağladığımı da anımsıyorum. Bu ara ağlarken "gökten taş yağıyor" dediğimi bile (büyüklerin olayı her anlatışlarında belleğimi tazeledikleri için olmalı) biliyorum. Bu olaydan sonra havanın her birdenbire kararmasında koşturup bir yere sığınmaya bakarım.

Çizelge II: Geçmiş ve gelecek zaman kavramları ile korku, umut, güvenlik duygularının ilişkisi

Korku ve umut duyguları: Bu modelden, insanın yakın hayvan anaatalarının ya da uzak insan anaatalarının ulaştığı organik evrim düzeyinde beyinlerinin (geçmiş zaman kavramının geleceğe uzatılmasıyla) bir "gelecek zaman" kavramı yaratma gizilgücüne sahip olabileceği çıkarsanabilir. Bu çıkarsama üzerine yenileri eklenebilir. Geçmişte duyulan acıların çağrışımıyla, aynı acılara ileride de uğranabileceği düşüncesinin yol açacağı bir "korku" duygusunun gelişeceği söylenebilir. Korku, acı duyusunun soyut ve genel biçime bürünmüş durumu değil midir? Durum haz (özellikle şiddetli haz) duyuları için de aynıdır. Geçmişte duyulan büyük bir hazzı anımsatacak bir uyarıcı, onun gelecekte yeniden tadılabileceği "umudu" yaratacaktır. Umut ise, haz beklentisinin genel adıdır. Çıkarsamalardan yoruma geçilerek, söylenebileceklere, korku duygusunun daha çok geçmiş zaman, umudun gelecek zaman düşüncesi yanında işleyen psikolojik olgular oldukları düşüncesi eklenebilir.

Güvensizlik duygusu, güven arayışı: İnsanın anaatalarında, çok geçmeden, geçmişteki acılardan ve bu acıların yarattığı korkulardan beslenen bir geleceğe "güvensizlik duygusu" gelişecektir. Bu güvensizlik duygusu, geçmişin olumsuz olayları yanı sıra, geçmişteki olumlu olayların ve başarıların çağrıştırılmasının ürünü (silik bir "olasılık" kavramı kanalıyla) geleceğe ilişkin umutların yaratacağı bir "güven arayışı" ile dengelendirilmeye çalışılacaktır. Kısaca, güvensizlik ve güven psikolojileri gelişecektir.

İnsanın pek çok davranışı, insanlığın birçok kurumu, insanın güvensizlik duygusunun yarattığı güven arayışıyla ilgili "düşüncelerinin" ürünüdür.

Organik kalıtım-kültürel kalıtım farkı

Tüm bu duyguların ve düşüncelerin altyapıları (onları üreten organlar) organik evrimin ürünleridir. Bununla birlikte (ve onları hayvan anaatalarımızdan almış olmamıza karşın) kendileri insanın biyolojik doğasının "organik kalıtsal" özellikleri değildir.[127] İçinde yaşanılan koşulların ürünü olan ve kültürel evrimin, "kültürel kalıt" yoluyla aktarılabilen kazanımlardır. Ancak temelde iç ve dış koşulları oluştuğunda onları üretebilecek bir organik altyapıya dayandıkları gerçeği de akıldan çıkarılmamalı.

Diyebiliriz ki korku, umut, güven ve güvensizlik duygularının "kalıpları" içimizde (biyolojimizde, fizyolojimizde) bulunmaktadır. Bu kalıplara dökülebilecek olaylar, olgular, onların imgeleri, simgeleri, söz konusu kalıpların biçimini kolaylıkla alabilmektedir. Hatta içine, gerilerinde somut olaylar ve olgular bulunmadan bile "kültürel kalıt" ile aktarılan simgesel, sanal olaylar da kolaylıkla dökülebilmektedir. Dökülüp ilgili (korku, umut, güvensizlik gibi) duyguları yaratabilmektedir.

İnsanın duygusal ve düşünsel evriminin bu yolda geçireceği çeşitli evreler, göstereceği açılımlar "ilkel topluluk" ve "uygar toplum" dönemleriyle ilgili bölümlerde ele alınacak. Ancak burada, insanın ilerideki psikolojik ve düşünsel evriminde çok önemli roller oynayacak olan dilin ve dilsel iletişimin doğuşu üzerinde biraz durmalı.

İletişimin gelişmesi ve dilin doğuşu

Dilin biyolojik altyapısına "organik evrim" ile ilgili bölümde değinildi. Sesli iletişim ve bir simge sistemi olan konuşmanın başlayıp gelişmesi, "ilkel topluluk" ile ilgili bölümde incelenecek. Burada, öteki iletişim sistemlerinin ve dilin başlangıç biçimlerinin insanın duygusal ve düşünsel evrimine etkilerine değinilmekle yetinilecek.

Dehşete düşürücü anlık korkular yaratan olaylar, kana adrenalin salgılanmasına neden olur. Onun etkisi, kaslarda kasılmaya, soluğun kesilmesine yol açar. Kaslar gevşerken soluğun bir "çığlık" ile salıverilmesi sonucu doğar. Küçük hayvan sürülerinde, özellikle maymunlarda bu olgu, çığlıkların tetiklediği çağrışımlarla, belli şiddette çığlıkların belli bir tehlikenin habercisi olarak algılanmalarına varmış olmalı. Böylece bir "sinyal dili" başlamış görünüyor.[128] İnsanda gırtlağın (yutağın üstünden altına kayacak yönde) evrimi, sinyalleri güçlendirme ve çeşitlendirme olanağı yaratacaktır. Sesli simgelerin sayısını artıracaktır.[129]

Sesli simgelerden kurulu bir iletişim ağı küçük sürünün üyeleri arasındaki duygudaşlığı (sempatiyi, duygu ortaklığını) pekiştirecektir. Ancak bunun düşüncede ortaklığa, giderek ideolojik düşünüşe varması için alınacak daha çok yol vardır. Yolun başlarında, iletişimin bir (yan) ürünü olarak "yardım edin" sinyalini veren yavrunun bulunduğu yere doğru koşma eğilimi olabilir. Bu eğilimle, ortak savunmaya varan davranışlar gelişmiş olmalı. Sürünün ergin bir üyesinin tehlike sinyaline verilen sıradan yanıt ise, kaçmaktır. Bunun aşılıp yavruya koşuşta olduğu gibi küçük sürünün ergin üyesinin çığlığına doğru koşmak, benzerleri daha çok kuyruksuz maymunlarda gözlemlenebilen bir hareket olarak görünmektedir. Kuyruksuz maymunların günümüzdeki temsilcilerinin evrim düzeyinde olan Hominidlerde de benzeri davranışlar gelişmiş olmalı.

Eşeyli üremenin (cinsel farklılaşmanın) ürünü olarak farklı cinslerin farklı fizyolojilere sahip olmaları, cinsellik alanında özel bir dile ve iletişime yol açmıştır. Bunun insanın psikolojik ve düşünsel evrimindeki etkisinin ne olabileceğini anlamak için, hakkında oldukça geniş bir bilgi birikimi sağlanmış olan "beden dili" denen olguyu yeniden açıklamaya gerek yok. Hakkındaki bilgilerimizi anımsamak yeterli. Öteki memelilerde (örneğin kedilerde) olduğu gibi cinsel birikim döneminin salgılarının, soluk ve ses farklılıklarına yol açması ise, cinsel mesaj iletişiminin tohumunu atmış olabilir. İkibiçimlilikle insanın anaatalarında erkeğin ve dişinin seslerinin farklılaşması cinsel iletişim olanaklarını artırmıştır.

Ölüm kavramı

İnsanın anaatalarının psikolojik ve düşünsel evriminde alınan bir başka aşama, ölüm kavramına ulaşılmasıdır. Kimi antropologların "en yüksek ilgi" (İng. *ultimate concern)* olarak niteledikleri ölüm korkusu, gelecek zaman kavramı ile birlikte edinilmiş olmalı. Yakın bir olasılık durumunda olmadığı zamanlarda bile ölüm korkusu, insanın davranışlarını derinden etkileyebilmekte. Ölüm bilincinin arkeolojik kayıtlarda-

ki dolaylı kanıtı, ölüleri gömme geleneğinin, özgül olarak da törenle gömme göreneğinin başlamasıdır.

Bu yolda, kuzenimiz Neanderthal insanına ait gerek Şanider (Irak) gerek Monte Circeo (İtalya) mağaralarında "törensel gömü" kanıtlarının bulunduğu savları (son zamanlarda ağır eleştirilere uğramışsa da) ileri sürülmüştür. Şanider buluntusunda, ölünün üzerinin ağaç dallarıyla örtüldükten sonra çiçeklerle kaplandığı (buluntu yerinde çok ve çeşitli çiçek tozlarının varlığına dayanılarak) ileri sürülmüştü. Monte Circeo buluntusunda ileri sürülen savlarda ise, kafanın bedenden koparılıp, *foramen magnum* deliğinin (belki beyni çıkarılıp yenmek üzere) genişletilmesinden sonra bir yere tepetaklak konup çevresinin taşlarla çevrilmiş olmasına dayanılmaktadır. Bunun o ya da bu biçimde bir ölüm kavramı ürünü törensel bir gömüyü yansıttığı yazılmıştı.

20, 30 binyıl öncesinden kalan bu (tartışmalı) törensel gömü kanıtlarının ötesinde kanıtlar var elimizde. Örneğin 20 binyıl öncesinden kalma Sungir (Moskova yakını) gömüsünde, ölü, iskeletinin üzerinde bulunan, ipe dizilmiş olduğu anlaşılan boncuklar ile birlikte gömülmüş. Bu, ölüm düşüncesinin şaşmaz göstergesi olarak kabul edilmektedir.[130] Çok sayıda Yukarı Paleolitik dönem gömüsünde kırmızı aşı boyası kalıntılarıyla karşılaşılmıştır. Bu buluntular, ölen kimsenin, solan renginin eski durumuna getirilerek canlandırılmış olacağı yolunda (analoji mantığı ile dile getirilen) bir ölüm kavramının varlığı olarak yorumlanmaktadır.

Ölüm korkusunun, insanın uzak ve yakın insan anaataları kadar günümüz insanında beslediği (akıldışı) düşüncelerin varlığını biliyoruz. Ölümden kaçma yolunda çılgınca umutların yol açtığı girişimlerden öteden (*Gılgamış Destanı* yazıldığı zamandan) beri haberliyiz.

Sorun çözücü düşünüş: İnsanın uzak insan anaatalarının düşüncesinin evriminde, araçlarda yankısını yakaladığımız "sorun çözücü" pratik düşünceler ile karşılaşılır. Bunun ötesinde düşüncenin belli "biçimler" kazanmasına (sihirsel, dinsel, bilimsel düşünüş biçimlerine) ileride yeri geldikçe değinilecek. Burada insanın, ilk maddesel araçlarını yontarken (bir başka işi de yaparak) ilk simgesel aracını da kafasında yontmasının anıınsanması yeter. Sorun çözücü düşünüşünün ürünü olan yönteme "pişirme", araçlara "mızrak fırlatıcısı" ve "yay" örneklik edebilir.

Simgesel araç takımının oluşturulması

Kültürel evrim, insanın yakın hayvan anaatalarının sistemli olmaksızın (arada sırada) araç kullanabilmesinden, uzak insan anaatalarının

sistemli olarak araç yapıp kullanabilmesine varmıştır. O noktaya varılana dek uzun ve karmaşık yollardan geçilmiş olmalı. Ayrıca ilk araçları (arkeolojik kayıtta saptamak olanağı neredeyse bulunmayan) zamana direnemeyen (tahta, kemik gibi) nesnelerden yapılmış olsa gerek. Arkeolojik kayıtlarda karşılaşılıp yaşı (dolaylı yollarla) saptanabilen araçlar ise, daha çok, dayanıklı malzeme olan taştan yapılanlar. Ama onlardan önce ya da onlarla birlikte kullanılmış olabilecek tahta, geyikboynuzu, kemik ve benzeri (ilk) araçlar, ancak (bataklık gibi) özel çevrelerden zamanımıza (ender) gelebilmişlerdir. Kullanışları oranında kalabilselerdi, taş çağı öncesi bir "tahta çağı" döneminden söz ediyor olabilirdik. İnsanlığın ilk (taş) araçlarından önemli bir bölümü zamanımıza kalabilmiş olsa da, ilk insanın ilk araç etkinliğini (gene) imgelemimizde kurmak durumundayız.

Maddesel araçlardan simgesel araçlara: Yakın hayvan anaatalarımızın doğada hazır buldukları bazı nesneleri, amaçlarına ulaşmak için "aracı" (araç) olarak kullandıklarını düşünebiliriz. Bunların dolaylı kanıtları onların (el, kol) iskelet yapılarından çıkarılabilir. İskeletlerinin bulunduğu çevredeki taşlardan ve evrimsel düzeylerine yakın aşamadaki günümüz kuyruksuz maymunlarının davranışlarından da çıkarsanabilmektedir. Bu yolda, amaçlarına ulaşmalarına yardımcı olabilecek nitelikteki ve biçimdeki elverişli nesneleri zamanla öğrenmiş olmalılar. Araç kullanmak durumunda ya da zorunda kalıp doğada hazır nesnelerin (keskin, sivri vb.) elverişli olanlarını bulamadıklarında ne yapacaklar? Yapabilecekleri şey onları "taklit" ile "kopyalamak" olsa gerek. Bulduklarının biçimlerini (yontarak) bulamadıklarının biçimine "benzetmeye" çalışmış olmalılar.

Savananın yırtıcı etçillerine karşı kullanmak üzere, eskiden bulduğu, kırılırken kendiliğinden sivrice bir ucun oluştuğu dal parçalarını bu kez bulamayan bir yakın hayvan anaatamızı düşünün. Sorununu, doğadan tanıdığı, parçalanırlarken kendiliklerinden keskin kıyıları oluşmuş taşları, küt bir dal parçasını sivriltmede kullanarak çözmeye çalışacaktır. Bu, bir yönü ile de "sorun çözücü" düşüncenin eyleme dökülüşüdür.

Bu yoldaki kentme işlemi, gelişigüzel değildir. Düzenli bir sıra içinde, bir hedefe (sivri bir uç elde etme amacına) yöneliktir. Elde etmek istediği sivri ucu ise, o sırada, dün bulduğu, ama kullanırken kırılan sopanın kafasında canlandırdığı imgesinde görmektedir. Bulabildiği küt uçlu ağaç dalının biçimini, kafasındaki sivri uçlu dal imgesine benzeyecek biçimde yontarak değiştirebildiğinde, hedefine ulaşmıştır. İşte o an, canlı ilk "maddesel araç" denebilecek nesneyi yaratmıştır.[131]

İmgeden simgeye: Öte yandan (insanın elinde bir şey yaparken aynı zamanda o şeyi kafasında yapma eğilimine benzer biçimde) ilk maddesel aracını yaparken, bir yandan da kafasında, elindeki nesnenin yontulmuş biçimiyle imgesi oluşacaktır. Az sonra "araç yapan hayvan" olarak "insan" sıfatını kazanacak olan anaatamız, ilk "maddesel" aracını yontarken, diyebiliriz ki aynı zamanda kafasında ilk "simgesel" aracını da biçimlendirmiştir.[132]

Çünkü doğadaki hazır bir nesnenin imgesi ile yaptığı aracın imgesi, nicel olarak aynı çuvala sokulsa da aralarında "nitel" bir fark vardır. İkinci imge, insanın kendisinin yapıp yarattığı nesneyle ilgilidir. İkisi arasındaki bu önemli farkın anlatılıp vurgulanması gerekir. Bu düşünceyle, birincisinin adının "imge" olarak kalırken, ikincisine "simge" denmesini önermekteyim. Örneğimizdeki görsel olgu işitsel alana aktarıldığında bir kuşun "guguk" sesinin anımsanmasını imge, bu sesin o kuşu belirtmek üzere insan tarafından taklit edilerek çıkarılmasını ("gugukçuk" denmesini) bir simge yaratma etkinliği sayabiliriz. Geliştirilmeleri ile dile varacak işitsel simgeler (sözler) ilkel dillerde gözlemlendiği gibi, doğadaki seslerin taklidi ile oluşturulmuş olabilir. Ama onlar, imgelerden farklı olarak, tümüyle insan yaratısıdır. Simgesel araçların tümü bu özelliği taşır. Onların, yakın hayvan anaatamızda olduğu kadar öteki hayvanların da kafalarında oluşabilen imgelerden ayırt edilmesi için farklı bir kavramı ("simge" kavramını) kullanmaya gerek var.

Simgesel araçlarını iletişim yolunda kullanan insan, onları zamanla geliştirip sistemleştirerek dile, konuşmaya ulaşacaktır. İnsanın kültürel evriminin, sivri uçlu bir nesnenin yontulması (maddesel araç) ve onun simgesinin kafada yaratılması (simgesel araç) ile başladığı söylenebilir. Kültürel evrim "maddesel araçlara" koşut "simgesel araçlar" yaratılmasıyla, bu noktadan günümüzdeki şaşılacak düzeyine ulaşacaktır. Gelişme, yalın maddesel ve simgesel araçlardan başlayıp giderek daha karmaşık maddesel ve simgesel araçların yapılıp yaratılması (kültürel evrim) doğrultusundadır.

Bu durum göz önüne alınarak, insanın kültürel evriminin, hem cansız maddenin evrimine hem canlının (organik) evrimine benzediği söylenebilir. Madde, tek elektronlu yalın yapılı elementlerden başlayıp çok elektronlu elementlerin ve onların bileşiklerinin oluşması yolunda karmaşıklaşarak evrim geçirmiştir. Canlı, tek hücreli yalın yapıdan, çokhücreli farklılaşmış, giderek daha karmaşık (ama düzenli karmaşık) yapılara varma yönünde evrim göstermiştir. Kültürel evrimin başlangıcı da (kuramda) kuşaklar boyunca geçirilirken çeşitlenip çoğalan yalın düşüncelere, yani "ilk simgesel araçlara" dayandırılabilir.

Ne var ki kültürel evrimde (organik evrimden farklı olarak) simgeler genlerle aktarılamaz. Gerçekten, doğuştan tek bir simge, tek bir düşünce bile kalıtmış olarak dünyaya gelmeyiz.[133] Yaşama sonsuz sayıda simge üretip işleme "gizilgücü" taşıyan "boş" bir beyinle geliriz. Bu, insanın düşünsel evriminin, kalıtım yoluyla değil, eğitim yoluyla ve bilgilerin "kültürel kalıtım" diyebileceğimiz yollarla kuşaktan kuşağa geçirilirken birikmesiyle ("kültürel birikim" sağlanmasıyla) gerçekleştiğini gösterir. "Düşünsel evrim", zaman zaman görülen kuşaktan kuşağa artarak aktarılan kültürel birikimin ürünü olarak doğan düşünsel devrim sıçramalarını da içerir.

Kendini yaratan insan

İlk maddesel aracını yontarken, kafasında onunla birlikte ilk simgesel aracını yaratan canlı artık sıradan bir hayvan sayılamaz. Kuramda "sistemli olarak maddesel ve simgesel araçlar yapıp kullanan ve bu araçlarını değiştirip geliştiren" canlı tanımı içine girmiştir. Açıkçası, dar anlamıyla hayvanlıktan insanlığa geçmiştir. Bu bakımdan ilk maddesel aracını yontarken, bir yandan da ilk simgesel aracını yaratan canlı, denebilir ki aynı zamanda kendini yaratmış olur! Gordon Childe'ın saptadığı gibi.[134]

Simgelerin özgürleştirici ve tutsaklaştırıcı etkileri

İmgelerden farklı olarak, simgelerin insanın düşünüşünde "devrimci" etkileri olmuştur. Şöyle ki imgeler ile nesneler ve kafadaki imgeler dünyası ile doğadaki nesneler dünyası (nesne ile aynadaki görüntüsü gibi) birebir örtüşme içindedir. İmgelerin değişmesi, doğanın, doğadaki nesnelerin değişmesine bağlıdır. İmgelere dayandığı sürece, insan düşüncesi doğanın tutsağı olarak kalır. Bir başka deyişle, imge işleyen (simge işleyemeyen) bir beyin, doğadan özgür olarak (doğaya uymayan) düşünce üretemez.

Özgürleştirici etkileri: Simgelerde durum farklıdır. Birincisi, her araçla birlikte o aracın simgesi de üretileceği için, araçlar artıp karmaşıklaştıkça, simgeler de artıp karmaşıklaşacaktır. İkincisi, simge üretme sürecini (maddesel) araç üretmenin izleyeceği durumda, eldeki nesnelerden maddesel araçlar üretmeden önce, o nesnelerin imgelerini (kafadaki biçimlerini) önce düşünce düzeyinde değiştirmeyi (simgeye dönüştürmeyi) içerir. Bu durumda simgeler, nesnelerin birebir sanal kopyaları olmaktan çıkar. Denebilir ki simgeler dünyası nesneler dünyasından "özgürleşir". Üçüncüsü, nesnelerin biçimini kafada üretilen simge-

lere göre değiştirmek, insanın nesneler dünyasının değişmezliğinden, bunun sonucu olan sınırlılıklardan da özgürleşmesinin kapılarını açar. Elinin ulaşamadığı bir hedefe, önce simgesini yarattığı, sonra kendisini yaptığı (doğada hazır bulunmayan) bir araçla (sapan ile) ulaşabilen bir yakın insan anaatamızı düşünün. Özgürlüğü (simgesel araçlarla) düşünceler dünyasında olduğu kadar, nesneler dünyasında da tadacaktır. Şöyle ki imgesini kafasında yarattığı aracın kendisini yapmasıyla, nesneler dünyasında da gerçekleşen türden bir özgürlük kazanacaktır. Eliyle attığı taşla avlayamadığı hayvanı sapanla avlayabilerek, açlıktan özgür olacaktır. Avladığı iri bir hayvansa bu, ona birkaç gün av ardında koşmaktan kurtaracaktır. Bu süre içinde istediğini yapmakta az çok özgür kalacaktır.

Dördüncüsü, insan, nesnelerin kopyaları olmayan simgeler üretme özgürlüğünün tadını alacaktır. Tadını bir kez aldıktan sonra, orada durmayacaktır. Nesnel karşılığını üretebileceği simgeler kadar nesnel karşılığını üretemeyeceği simgeler de üretmeye başlayacaktır. "Düşler üretme" diyebileceğimiz bu düşünsel etkinliğin, insanın simgeler dünyasını varsıllaştırıcı (zenginleştirici) ve düşünceler dünyasını "özgürleştirici" etkileri iyi bilinir. Tutsaklaştırıcı etkileri pek bilinmez.

Tutsaklaştırıcı etkileri: Nesnel dünyada karşılığı bulunmadığı gibi nesneleri yapılıp yaratılamayacak simgeler üretme yetisinin, özgürleştirici etkileri yanı sıra (paradoksal bir durumla) "tutsaklaştırıcı" etkileri de vardır. Olumsuz etkisi, ileride, düşünceler dünyası kadar pratik ilişkiler dünyasında da insanı tutsaklaştırıcı, "köleleştirici" bir nitelik kazanabilecektir. Bu noktaya varabilen yol şöyle açılacaktır. İnsan kafası "varlıkların" simgelerini, örneğin insan yavrusunun simgesini (onun sesini taklit ederek) üretmekte (ona "be be" adını vermekte) güçlük çekmez. Ancak "ilişkileri" (örneğin ananın yavrusuyla ilişkisini) simgeye dökerek anlatmakta güçlük çekecektir. Anayı ve bebeği adlandırabilen uzak insan anaatamız, ana ile bebek arasındaki ilişkiyi (sevgi ilişkisini) adlandırmakta zorlanmış olmalı. Bu soruna bulunan kolay çözüm yolu (varlığını günümüze dek sürdüren bir düşünsel eğilimle), ilişkileri somut nesnelerin ve kişilerin adlarıyla, o adlara yeni anlamlar yükleyerek anlatmaktır.

Bu eğilimin daha sonra aldığı olgunlaşmış biçimi, Yunan mitolojisinden örneklendirilebilir: Bilindiği gibi, Eski Yunan mitolojisinde cinsel sevgi, çıplak, güzel bir kız biçiminde gösterilen Afrodit ile simgelenmiştir. Âşık olma ise, elinde yay ve oku ile insanları yüreklerinden vuran bir bebek biçimindeki Eros ile simgelenir. Somut varlıklar (nesneler) olan ana ve çocuk simgelerine, bir de cinsel sevgi ve âşık olmak gibi genel, soyut duyguları simgeleme işlevi yüklenmiştir.

Ne var ki simgeler nesnelerle, düşünceler olgularla ilişkilerini bir kez gevşettiklerinde, bu eğilim durmaz. Nesneler ile simgeler arasındaki bağlantının tümden kopmasına dek varabilir. Bu ise, düşüncelerimizi ve ilişkilerimizi özgürleştirici sonuçları kadar, tutsaklaştırıcı sonuçlar doğuracaktır. Şöyle ki soyut, genel bir ilişkiyi (cinsel tutkuyu) bir genç kız (Afrodit) ile simgelemek, o ilişki kategorisine, gerçek kişiler dışında, onlardan özerk bir kişilik, özerk bir istenç (irade) yüklemektir. Sevgi duygusunun bir genç kız ile simgelenmesi (amaç bu olmasa da) kimi kimselerce böyle bir öznenin varlığı biçiminde algılanabilir. Ki bu da nesnel karşılığı olmayan bir kişi (özne) yaratmaya yönelinmesi demektir. Yakın insan anaatalarımızın insan-insan ilişkileri kadar insan-doğa ilişkileri alanında da böyle sanal özneler yaratma eğilimi iyi bilinir. Bu yolda işi "aşkın özneler" yaratma noktasına dek götürebildikleri, ileride görülecek. O zaman insan kendi yarattığı tanrıların düşünsel kulu olabilecektir.

Toplumsal özneden aşkın özneye kaçış: Aşkın özne yaratma sürecini ve düzeneğini anlama çabası, insan-insan ilişkilerinden başlatılabilir. İnsanın uzak insan anaatalarının oluşturduğu (artık "küçük sürü" denemeyecek denli karmaşık bir grup durumuna gelen) küçük topluluğun her bir üyesinin, topluluğun öteki üyelerinin ve kendisinin varlığının bilincinde olduğunu varsayabiliriz. Onlarla birebir ilişkilerini (adlarını söyleyip yaptıklarını kafasında canlandırarak) anlatabilecektir. Kendisi olsun, topluluğun öteki üyeleri olsun, bilirler ki doğup büyümüşlerdir. Sonra ölüp ortalıkta görünmez olacaklardır. Ama topluluklarının, doğmalarından önce var olduğu söylenmiştir. Ölmelerinden sonra var olacağını da bildikleri topluluklarının (bir bütün olarak) varlığını kavramış olsalar da, simgeleyip anlatmaları kolay olmayıp sorun yaratacaktır. Sorunun çözüm yollarından birisi, söz konusu topluluğu somut bir varlıkla özdeşleştirdikten sonra, onun adını bir de topluluğu belirtmede kullanmaktır. O topluluğun yaşamında önemli bir yer tutan ve simge olarak belirgin, ayırt edici özellikler taşıyan bir hayvan ile (örneğin bizon ya da kartal ile) özdeşleştirmek, böylece o hayvanla simgelemektir. Bir simge olarak o hayvan artık gözlerine söz konusu topluluğun üyelerinin doğmasını sağlayan ilk anaataları ve yeni doğacaklara can veren bir aşkın özne olarak görünür. Bundan sonra, topluluğun üyeleri, (totem konumuna yükseltilmiş) o hayvandan, o ilk anaatadan geldiklerini ileri sürebilirler. Böylece, tek tek üyelerinin varlığı yanında, topluluğun kuşaklar boyu sürmüş ve sürecek varlığını anlatmış olurlar. Bir başka deyişle, topluluklarının, toplumsal bir özne olarak varlığının (dolaylı yolla da olsa) bilincine ermiş olurlar.

Topluluk böyle bir kez kişileştirildikten sonra (öteki topluluklarla ya da doğayla ilişkilerinde) topluluğun başından geçen önemli olayları, böyle bir simgeye kodlanabilen anlamlarla açıklama yoluna girilir.[135] Totemi şahin olan bir topluluğun, totemi timsah olan bir toplulukla üç kuşak önce kapışıp onu yenilgiye uğrattığını varsayalım. Böyle bir ilişki, topluluğun bir tür kodlanmış tarihi sayılabilecek mitosa, "şahin timsahı yuttu" biçiminde geçecektir. "Bunda ne özür var? Düşünceyi tutsaklaştırıcı özürü nerede? Kodunu çözer anlamını, olayı öğrenirsiniz" denebilir. Özür, simgelerin nesnelerle, düşüncelerin olgularla (gerçeklikle) bağlarının tümden kopabileceği yönde gevşemesindedir. Dolayısıyla o topluluğun üyelerinin gerçeklik dünyasında da şahinin timsahı yutabileceğine "inanmasındadır". Şahin timsahı yutabilir mi? diye bir sorgulamanın ve yalın bir akıl yürütmenin (mantığın) işletilemez olmasındadır özür. Ve bu özür, ileride sınıflı toplum olgusuyla birleşince, yaratılan öznenin, toplumsal özne sayılmanın ötesinde, birey insan öznelerinin, hatta birey öznelerden oluşan gerçek toplumsal öznenin (topluluğun) tepesine çıkarılıp oturtulan tanrılar denen aşkın öznelere dönüştürülmesindedir.

Söz konusu özür, insan-doğa ilişkilerinin de aynı yöntemle anlaşılıp anlatılmasında, daha da artar. İnsan-doğa ilişkilerini, doğa olaylarını kişileştirerek anlatma eğilimi, eşitlikçi ilkel toplulukta (ilerde görüleceği gibi) bir "sihirsel düşünüş biçimi" geliştirecektir. Eşitsizlikçi, sınıflı uygar toplumda ise, özneleştirilmiş doğa olayları, doğa güçleri (insan-insan eşitsizlikçi ilişkilerinin yerleştirdiği bir mantıkla) yüce "aşkın özne" türleri konumuna yükseltilecektir. İnsanlardan oluşan bir topluluğa (özerk) istenç yükleme alışkanlığı, hayvanlardan ve doğa olgularından oluşan doğa güçlerine ve doğa olaylarına da istenç (irade) yükleme noktasına varabilecektir. Böylece yaratılacak "aşkın özneler" (tanrılar) ile toplum olaylarının ve doğa olaylarının bu aşkın öznelerin istek ve erekleriyle açıklanmasına dayanan "dinsel düşünüş biçimi" oluşacaktır. Bu kişileştirme, özneleştirme yoluyla anlatma kolaylığı çağımıza dek sürebilecektir. Çağımızda ırka, ulusa, devlete, onları oluşturan insan öznelerinden özerk ve onların üzerinde üstün istenç yükleme eğiliminin kökleri ilkel topluluğa dek dayanır.

Yönetici sınıf konumuna yükselmiş toplulukların totem anaatalarının, sınıflı toplum döneminin eşitsizlikçi ilişkileri ortamında, tarımla ilgili kişileştirilmiş doğa güçleriyle özdeşleştirildikleri görülecektir. Bu kez onlara yalnız istenç değil "üstün istenç" yüklenerek tanrılaştırıldıkları görülecektir. Buna koşut olarak, eşitsizlikçi sınıf ilişkilerinde sömürülen yanı oluşturan uyruklar, tanrıların kulları olarak görülecektir. İleride *Enuma Eliş* Babil Yaratılış Destanı önörneğinde görü-

leceği gibi özgür istençten yoksun edilerek "tutsaklaştırılmış" olacaklardır. Böyle bir tutsaklaştırma, "kul" nitelemesinin benimsenip içselleştirilmesiyle düşünce düzeyinde kalmamıştır. Uyruklar, tapınağın ya da sarayın "bağımlı emekçileri" kılınarak, somut ilişkiler düzeyinde de kullaştırılıp köleleştirilmiştir. Hiç değilse, savaş tutsaklığı, fetih vb. yollarla köle kılınan insanların bu konumlarını benimsemeleri sağlanarak köleci ilişkilerin yeniden üretilmesinin aşkın öznelere böyle inançla kolaylaştırıldığı söylenebilir. Öyle ki bağımlı emekçi konumunda olmayanlar bile, aşkın özne çevresinde üretilmiş eşitsizlikçi düşünceleri ve tanrı karşısında kul konumunda oldukları düşüncesini benimseyebilmişlerdir. "Gönüllü kölelik" diyebileceğimiz bir düşünüş ve davranış içine girebilmişlerdir. Bir başka deyişle, insan (öteki koşulları oluştuğunda) kendi yarattığı, doğada nesnel karşılıkları bulunmayan bazı simgelerin (gönüllü?) kulu, kölesi durumuna düşebilmektedir.

Simgelerin semantik ve majik yüklemleri: İnsanın düşünsel evriminde simgelerin oynadığı rol belki en iyi biçimde çağımız Alman düşünürü Ernst Cassirer (1874-1945) tarafından ortaya konmuştur. Cassirer (Girişte, s. 13'te de belirtildiği gibi) insanı *"Homo symbolicum"*, demek ki "simge kullanan *Homo* türü" olarak tanımlamıştır. İlgiyi, toplumların kültürlerinin simgesel yapıtaşları ile örülmesi olgusuna çekmiştir. Bu saptama doğruysa, insanın davranışını anlamak için, başka canlıların kullanmayıp yalnızca insanın kullandığı bir araç türünün (simgelerin) özelliklerine de bakmalıyız. İnsan topluluklarının kültürlerini kavrayabilmek içinse, kullandıkları özel "simgesel araç takımını" anlamalıyız.

Simgelerin (Cassirer'e göre) iki önemli özelliği vardır. Biri "semantik" (anlamsal) yüzleridir. Ki buna "anlam taşıma işlevi" denebilir. Cassirer'in "majik" dediği öteki yüzlerine "duygu taşıma işlevi" adı verilebilir.

Simgeler, duygu taşıma niteliklerini (insanın gözlemlerinin, deneyimlerinin gerçeklik dünyasında birbirlerine bağlı bir bütün oluşturdukları gibi) simgeler dünyasında bütün olarak anımsanmasının bir yan ürünü olarak kazanmış olsalar gerek. Sonuçta simgeler, yalnızca anlamları değil, söz konusu anlamlarla ayrılmaz biçimde bütünleşmiş duyguları da taşır. Örneğin "kan" dendiğinde, bir kimse yalnızca "kırmızı renkli yaşamsal sıvı" nesnesini anımsamaz. Bilek damarlarını açan ikiz kardeşini görünce kapıldığı duyguları da çağrıştırabilir. Ya da "her karış toprağı kan ile yoğrulmuş vatan" düşüncesinin çağrıştırdığı duygular içine girebilir.

Bir topluluğun (tinsel) kültürünün[136] yapıtaşları simgelerden oluşur. Bu durumda kültürünün aldığı yön bu yapıtaşlarının özelliklerine göre biçimlenecektir. Bir kültür, örüldüğü simgelerin semantik ya da majik yanlarına verilen ağırlığa göre ötekilerden farklılaşabilir. Kullanılan simgelerin semantik yanı ağır basıyorsa, rasyonel (anlamsal, akılsal) bir yapıya sahip olup o yönde gelişebilir. Yok eğer majik (büyüleyici, duygusal) yanları ağır basıyorsa, emosyonel (duygusal) bir yapı kazanıp bu yönde geliştirilecektir, Cassirer'e göre.[137]

ORGANİK EVRİM-KÜLTÜREL EVRİM ETKİLEŞİMİ

İnsanın yakın hayvan anaatalarının (kuramda) sonuncusu doğada hazır bulduğu elverişli nesneleri amaçlarına ulaşma yolunda "aracı" olarak kullanmakla yetinmemiştir. Onları yontarak ve başka işlemlerle daha etkili olacak biçimde değiştirmiştir. Böylece "araç" yapmış olmaktadır. Ve bu başarısıyla (kuramda) hayvanlıktan insanlığa yükselmiş olacaktır. İnsanlığın bu ilk "maddesel araç" yapımı etkinliği sırasında, maddeye kafasındaki bir imgeye uyacak biçim vermiştir. Bu ilk insan anaatamız (daha önce de, s. 103'te açıklandığı gibi) kafasındaki imgeyi de simgeye dönüştürerek aynı zamanda insanlığın ilk "simgesel araç" örneğini "yaratmış" olmaktadır. Böylece ilk maddesel ve ilk simgesel araçları yapıp yaratarak insanlığa yükselen ilk anaatamızın fosillerini bulup ortaya çıkaramayız. Ama onun söz konusu etkinliğini kafamızda canlandırırken onu *Homo sapiens* olarak niteleyebiliriz.

Kültürel evrimin başlangıç noktası: Bu olgu (ilk maddesel aracın ve ilk simgesel aracın yapılması) kuramda, aynı zamanda kültürel evrimin başlangıç noktası sayılabilir. Kültürel evrim, simge kullanabilen tek canlı olan insana özgüdür. Bu kavram hayvanlar için kullanılamaz. İnsan popülasyonlarının evriminde organik evrimin yarattığı değişiklikler, binlerce yıllık, yüzbinlerce yıllık aralarla gözlemlenebilen gelişmelerdi. Kültürel evrimin başlamasından sonra değişme büyük bir hız kazanmıştır. Organik evrim sırasında insanın anaatalarının yaşayış biçiminde önemli değişiklikler (örneğin savana yaşamına geçiş) milyonlarca yıllık evrim sonucunda görülebiliyordu. Aynı derecede önemli değişiklikler, "kültürel evrim" ve onun özel bir biçimi olan "kültürel devrim" süreçleriyle yüzyıllar, hatta onyıllar içinde gerçekleşebilmektedir.[138]

Organik evrimi sollaması: Günümüzün Çağdaş Tipte *Homo sapiens* insanının iskeleti ile onun Avrupa'da ilk kez 50 binyıl kadar önce görülen, gene "Çağdaş Tipte *Homo sapiens*" alttürünün içine sokulan anaata-

larının (bilinen) ilk örneğini oluşturan Cro-magnon İnsanı'nın (20-30 binyıl öncesinden kalma) iskelet yapıları arasında, ancak uzmanların anlayabileceği (biyolojik evrimin ürünü olan) çok küçük farklar vardı. Bu yüzden bizimle aynı alttür (Çağdaş Tipte *Homo sapiens*) içine sokulmaktadır. Demek ki bizimle aynı organik evrim aşamasında sayılmaktadır. Oysa kültürel evrim merdiveninde bulunduğu basamakla bizimki arasında uçurumlar vardır. Bu uçurum, Cro-magnon İnsanı'nın belki iki yüzü aşmayan "standartlaştırılmış" türden "maddesel araç" takımından, günümüzün 20 milyon dolayına varan standartlaştırılmış araç takımına ulaşılana dek giderek açılmıştır.

Öyle ki kültürel evrimin, organik evrimi sollayıp, giderek baş döndürücü bir hıza ulaştığı söylenebilir. Bu nedenle kimi yazarlar, kültürel evrim başladıktan sonra, onun hızı karşısında, organik evrimin hızının önemini tümden yitirdiği görüşündedirler.[139] Bugün için organik evrimin, insanın yaşayış biçiminin değişmesinde (toplumsal değişmede) artık hemen hiçbir etkisinin görülmediği söylenebilir. Bu gerçeği göz önüne alarak, organik evrimimizin tamamlanmış ya da durmuş görülmesini salık verenler vardır. Bir başka deyişle, organik evrim katsayısına (sıfıra yakın bir değerde oluşu göz önünde tutulup) sıfır değerinin verilerek, onun değişmenin etmenleri formülünden çıkarılabileceği söylenmektedir.[140]

Etkileşimleri: Ama bakalım bazılarının düşündüğü gibi organik evrimimizi gerçekten tamamladık mı? Organik evrimimiz, kültürel evrimin etkisiyle ve baskısıyla gerçekten durdu mu? Organik evrimimiz ile kültürel evrimimiz arasında gerçekte nasıl bir ilişki, ne tür bir etkileşim bulunmakta? Bu konuda şu noktalara bakmalıyız:

Birincisi, kültürel evrimimiz, organik evrim tarafından atılan temeller (cinsel üreme, memelilik, üç boyutlu görüş yetisi kazandıran organlar, dik yürüme, nesnelerin biçimini değiştirebilecek denli gelişmiş eller, el-göz eşgüdümünü sağlayabilmesi yanı sıra, güçlü bir bellek bölgesine ve simge işleme yetisine sahip korteks, sesli simge sisteminin gelişmesine elverişli konuşma ve işitme organları gibi) organik temeller üzerinde yükselmiştir. Bu evrede organik evrim kültürel evrim için "belirleyici etmen" olmuştur.

İkinci olarak, organik evrimin, kültürel evrim başladıktan sonra durmadığını söyleyebiliriz. İnsan ırklarının oluşumu bunun örneklerinden biridir. Organik evrimimiz ile kültürel evrimimiz, farklı hızlara sahip olsalar da birbirleriyle bağlantısız raylar üzerinde devinmemişlerdir. Birbirleriyle "etkileşim" içine girmişlerdir. Ten renkleri ile giyinme kültürleri arası etkileşim buna örnek gösterilebilir.

Üçüncü olarak, bununla bağlantılı bir olguyla, insan kültürel evrimi sonucunda, genlerimizin mutasyona (dolayısıyla organik evrime) daha az açık kalacağı (standart) çevresel koşullar yaratmıştır. Kültürel evrimin (araç gereçlerimizin) sağladığı olanaklarla, güneş ışınlarına, sıcağa, soğuğa, kirli sulara, açlığa, susuzluğa, bozulmuş besinlere, bakterilere vb. mutasyon yaratabilecek etmenlere giderek daha korunaklı çevrelerde yaşamaya başlamıştır.

Dördüncü olarak, insanın yakın çevresel koşullarında kültürel evrimin araçlarıyla yarattığı olanaklar, organik evrimin bazı alanlarında bizi geriletmiş olabilir. Yaşam savaşımımız eski sertliğini yitirmiştir. Bunun etkisiyle daha önceki sert yaşam koşullarına karşı savaşımımızda kazandığımız bazı fizik, fizyolojik yetilerimizi yitirmiş olabiliriz. Fantezi niteliğinde bir örnek olmakla birlikte şunu söyleyebiliriz: Özel olarak eğitilmediğimiz sürece artık kuzenimiz şempanzelerin organik evrimi düzeyindeki anaatalarımızın yapmış olabilecekleri gibi ters takla atamamaktayız. Gene varsayımsal bir örnekle, bazı hastalıklara karşı bağışıklık düzeneğimiz (olasılıkla) gerilemiştir.

Beşinci olarak, kültürel evrimin "kültürel devrim" biçimini aldığı asalaklıktan bitkisel ve hayvansal besin üretimine geçişin organik evrimimiz üzerinde yaratabileceği etkilerini düşünmeliyiz. Bu yolda, evcilleştirmenin bitkiler ve hayvanlar üzerindeki etkilerinden giderek bazı çıkarsamalarda bulunabiliriz. Örneğin bitkilerin evcilleştirilmesi (paleobotanikçilerin tanelilerin yabanıl ve evcil türleri ayırt etme ölçeğinden de anlaşılacağı gibi) onları irileştirmiştir.[141] Hayvanların evcilleştirilmesi ise, etkisini arkeolojik kayıtta kemiklerinin küçülmesinde göstermektedir.[142] Her ikisinin nedeni "yaşayış koşulları" üzerinde gerçekleşen devrimci değişikliktir. Bitkisel ve hayvansal besin üretimi, insan topluluklarının yaşam koşulları, hatta "yaşayış biçimleri" üzerinde de devrimci değişiklikler yaratmıştır. Öyleyse, asalaklıktan üretici yaşayış biçimine geçmemiz bizim organik evrimimizi de etkilemiş olamaz mı? Bunun gerçeklikte olup olmadığını araştırmalıyız. Araştırmaları bu yönde özendirmek için "insan, bitkileri ve hayvanları evcilleştirirken acaba kendini de evcilleştirmiş midir?" sorusunu ortaya atabiliriz.

Altıncı olarak, kültürel evrimimizde devrimci değişikliklerden ikisini oluşturan, önce kent devriminin, sonra endüstri devriminin organik evrime olası etkilerine bakmalıyız. Uygar topluma geçişin ölçütü olan Childe'ın "kent devrimi" dediği kültürel evrim, insanı, hiç değilse bazı sınıfların insanlarını doğayla çıplak ilişkiden koparmıştır. Bu, kim bilir genomumuzda hangi değişikliklere yol açmıştır? Endüstri devrimi ise, bir yandan "iklimleştirme" olgusunu getirmiştir. Yani dünyanın hangi coğrafyasında bulunursak bulunalım, yaşam alanımızda en uygun

(standart) ısı koşullarını sağlama olanaklarını yaratmıştır. Aynı zamanda, toplumun tüm üyeleri ve (yalıtlanmış ilkel topluluklar dışında) tüm toplulukları için az çok standartlaşmış bir yaşayış biçimi olanağını sunmuştur. Dolayısıyla, farklı çevre ve iklim koşullarının ve farklı beslenme ve yaşayış biçimlerinin yol açabileceği mutasyonları (ve bunların sonucunda doğabilecek organik evrimi) önlemiş olabilir. Endüstri devriminin, öte yandan (çevreye saldığı kimyasallar ve radyasyon ile; canlıları çevreden çaldığı, bildiğimiz bilmediğimiz, yaşamsal önem taşıyan elementlerden yoksun etmesiyle) canlılar üzerinde pek çok mutasyona yol açtığını biliyoruz. Çağdaş savaş teknolojileri düşünülürse, bu mutasyonların, uzun erimde insanın organik evrimi üzerinde olumlu etkilerinin görülebileceğini kim söyleyebilir ki? Endüstri devriminin, hele onun kapitalist, yarışmacı biçiminin ürünü olarak doğmuş mutasyonların bireylerin bedenlerinde yarattığı bazı olumsuz değişiklikleri (genetik hastalıklarda) hemen görebiliyoruz. Ama olumlu olumsuz bazı mutasyonların, popülasyona yayılıp organlarımızın biçimlerinde ve işlevlerinde, tür çapında yaratacağı değişiklikler (organik evrime etkisi) yüzyıllar, belki binyıllar sonra ayırdına varılabilecek sonuçlardır.

Sekizincisi, insanın canlı yaşama bilinçli karışmasının onların organik evrimine etkilerine bakılmalıdır. Tarımsal üretim devriminde (Neolitik devrimde) insan, doğal süreçleri "taklit" etmiş ve de hızlandırmıştır. Endüstriyel üretim devriminde ise, doğal süreçlere (bilinçli, bilinçsiz) "karışma" durumundadır. Öyle ki artık bitkisel ve hayvansal besin üretimlerinin bile, tarım sayılamayacak denli endüstrileştiğini söyleyebiliriz. Gerçekten tarım alanları, örneğin seralar, tarlalardan çok fabrikalara benzemektedir. Kültürel evrim - organik evrim etkileşimi bakımından bunun anlamı nedir? Endüstri üretimi mantığıyla ve yöntemleriyle bitki, hayvan ve bakteri yaşamına karışma, üretim sürecinde (gübre, ilaç, hormon gibi etmenlerle) sınırlı kalmamaktadır. Karışma, besin işleme alanında (konservasyon, pişirme vb. alanlarda) kullanılan kimyasal ve biyokimyasal maddeler ile daha yoğun bir biçim almaktadır. Bunların olumsuz etkilerini, kanserin ve benzeri hastalıkların artışında görüyoruz. Organik evrim açısından (varsa?) olumlu etkileri (biz göremesek de) ileride görülecek. Öyle ki kimi bilimciler, kanser hastalıklarının artışını organik evrimin belirtileri, hiç değilse bedenini endüstri çevresine uyarlanma çabalarının ve sınamalarının göstergeleri olarak yorumlamaktalar.

Dokuzuncusu, kültürel evrimimizin son ürünleri olarak görünen bilişim teknolojisinin ve biyoteknolojinin etkilerine bakmalıyız. Baktığımız zaman, insanoğlunun organik evrime "bilinçli karışma"[143] döneminin başladığını görebiliriz. Bu karışma, bitki, hayvan, bakteri ve virüs

türlerinin morfolojilerini değiştirme sınırında duracağa benzememektedir. Günümüze dek, insanın kültürel evriminin sağladığı olanaklarla bitkilerin, hayvanların ve insanların genetik yapılarına (dolayısıyla organik evrimlerine) bilinçsiz, kasıtsız, hatta istenmeyen karışmalar olmuştu. Günümüzden sonra, söz konusu girişimler "bilinçli karışma" biçimini alma yoluna girecek. Bu demektir ki insanlar, kültürel evrimlerinin ulaştığı bugünkü dorukta, bitkilerin ve hayvanların organik evrimlerine yön verebilecek noktaya gelmiş bulunuyorlar. İnsan, bitki, hayvan ve öteki canlıların geleceğine (yazgısına) egemen olmaktan öte, kendi biyolojik geleceğine yön verip egemen olmayı kafasına koymuş görünmektedir. Ama bu yolda, direksiyona egemen olamayıp çevresel, hatta evrimsel yıkımlar yaratma olasılığını sıfıra indirebilmiş görünmüyor.

Bütün bunlar, organik evrim - kültürel evrim etkileşimi konusunda sonul yargımızı vermemize yetecek nitelikte gözlemlerdi. Olanlara ve olacak olanlara tarihsel bir perspektiften bakınca şu söylenebilir: "İnsanın evrimi, uzak geçmişte organik evrimin kültürel evrimi belirlediği bir noktadan, etkileşimde rollerin değişip, kültürel evrimin organik evrimi belirleyeceği sanal bir yakın gelecek doğrultusunda gitmektedir."[144]

1. Bölüm

1.1/1. Evrim Biyolojisi'nde *"ontogenesis"* bir canlı tipinin (biriminin) oluşması, *"Phylogenesis"* bir canlı türünün oluşması (evrimi), *"anthropogenesis"* ise insan türünün oluşma süreci için kullanılan kavramlardır. *"Anthropogenisis"*, Eski Yunancada "insan" anlamına gelen *"anthropus"* sözcüğü ile Latince'de "oluşum" anlamına gelen *"genesis"* sözcüklerinden oluşturulmuş bilimsel bir kavramdır. Bu kavram, çevirdiğim V. P. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi* (İstanbul, 1993, Sosyal Yayınlar) yapıtında (örneğin s. 6'da) kullanılmıştı. Çevirinin yayıncısına bu kavramın bir biçimde kitabın adına eklenmesi önerim benimsenmedi. Onu, UNESCO'nun yazdırdığı "İnsanlık Tarihi" *(History of Humanity)* yapıtının 1. cildinin I. bölümünün başlığında görmek, yapıtımın ilk kesiminin başlığı olarak kullanma düşüncemi pekiştirdi.

1.1/2. Bu doğrultuda günümüzün Nobel ödüllü genetikçilerinden François Jacob, *Mümkünlerin Oyunu*, çev. Turhan Ilgaz, İstanbul, 1996, Kesit Yayınları, s. 78'de şunları yazmaktadır: "Çok büyük bir olasılıkla her şey [yaşam] kimyasal evrim tarafından üretilmiş ve her biri 10-15 [farklı] amino asit kodlayabilen 30-50 [arası] nükleidli [DNA-RNA parçalı] küçük sıralanmalarla başladı."

1.1/3. "Maddenin evrimi" kavramı ve bununla ilgili kuramlar ve ampirik araştırmalar, Sovyet bilgini İvanoviç Oparin tarafından 1920'li yıllarda başlatılmıştır (bkz. Osman Gürel, *Yaşamın Kökeni*, İstanbul, 1999, Pan Yayınları, s. 41). Bu alanda "materyalist" İngiliz bilgini J. S. B. Haldane'nin de katkıları olmuştur. Ancak Haldane (Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, s. 34'e göre) 1930'lardan başlayarak ilgisini başka alanlara yayarken, Oparin, yaşam boyu, deneylerini ve çalışmalarını bu konuya adamıştır.

1.1/4. "Yaratılışçı" kuramı "bilimsel yaratılışçılık" diye bilimsel örtüler altında sunma girişimi günümüzün "bilimcileri" arasında pek yandaş bulamamaktadır (kimyacı, fizikçi deniyorsa, "bilim adamı" idi, "bilim kadını" idi tartışmasına son verecek bir terimle niye "bilimci" denmesin). Türkiye'de BAV (Bilimsel Araştırma Vakfı) yayınlarıyla yayılmaya çalışılan bu görüşün eleştirisi için bkz. Amerikan Bilimler Akademisi, *Bilim ve Yaratılışçılık*, çev. Engin U. Akkaya, İstanbul, Sosyal Yayınları, 80 s. ya da sonraki baskıları.

1.1/5. Örneğin Büyük Patlama sırasında "plazma" denen durumda bulunan varlık, saniyenin 10^{35} gibi çok küçük bir parçası (saniyenin 350.000.000.000'de 1'i) sonra atomaltı parçacıklar olan kuvarklar biçimini alır. Patlamadan bir saniye sonra gama ışınları oluşur. Hızla genişleyen varlığın (evrenin) çapı üç dakika sonra 40 ışık yılını bulur. 100 binyıl sonra madde oluşur. 3 milyon yıl sonra ilk elementler olan Helyum ve Hidrojen atomları biçimlenir (bkz. Osman Gürel, *Yaşamın Kökeni*, s. 13 ve 48).

1.1/6. İrlanda (Protestan) Başpiskoposu James Ussher, 1650 yılında, yaratılışın İÖ 4004 yılında gerçekleştiğini ileri sürmüştü. Bunu *Kitabı Mukaddes*'te Âdem'den İsa'ya dek sıralanan peygamberlerin soyağaçlarına, kaç yaşında öldükleriyle ilgili olarak verilen sayılara ve öteki bilgilere dayanarak başarmıştı. Cambridge Üniversite-

si'nden Dr. John Lightfoot ise, daha kesin bir tarih verebilmişti: İÖ 4004 yılının Ekim ayının 23. günü olan Cumartesi saat tam 9'da (bkz. Dominique Simonnet, "Giriş", Langarey ve başkaları, *Dünyanın En Güzel Tarihi*, s. 32).

I.1/7. İslam "ilim" kaynaklarına (İbnül Mukaffa'ya ve Taberi'ye dayanan kimi tarihçilere) göre Âdem ile Muhammed arasında 6013 yıl varmış (bkz. Abdurrahman Dilipak, *İnsanlığın Tarihi*, İşaret ve Fersat ortak yayını, s. 17), buna göre hesaplansın!

I.1/8. Kuran ayetlerinin tümü göz önüne alındığında, "organik evrim" olgusunu dışlayan bir sonuca varmak kaçınılmaz olduğu gibi, evrim karşıtı görüşlerin dayandırılabileceği özel ayetler de vardır. Örneğin "Rum" Suresi'nin 30. ayetinde "Allah'ın yaratışında değişme yoktur" denmektedir. Ayetin *Kur'ân-ı Kerîm* (ve Türkçe Anlamı) Ankara, 1987, Diyanet İşleri Başkanlığı, çevirisindeki) tümü şöyledir:

"Ey Muhammed! Hakka yönelerek kendini Allah'ın insanlara yaratışta verdiği dine ver. Zirâ Allah'ın yaratışında değişme yoktur; işte dosdoğru din budur, fakat insanların çoğu bilmezler." Deyiş kültürel (düşünsel) evrim ile ilgili olmakla birlikte, organik evrime karşı yorumlanabilmeye de açıktır.

I.1/9. O. Gürel, *Yaşamın Kökeni* (1999) yapıtında bu sayıyı (s. 13'te) 13,5 milyar yıl olarak vermişti. Bundan dört yıl sonra (13 Şubat 2003) tarihli *Cumhuriyet* gazetesindeki bir haberde ise, insansız uzay aracından (WMAP) Amerikan Havacılık ve Uzay Yönetimi'ne (NASA) gönderilen bilgilere göre, "evrenin yaşının tam olarak 13,7 milyar yıl olduğu hesaplandı" haberi verilmiştir.

I.1/10. Mahlon B. Hoagland, *Hayatın Kökleri*, çev. Şen Güven, Ankara, 1999, TÜBİTAK Yayınları, s. 51 (Yazko eski çevirisi, İstanbul, 1982, s. gene 51).

I.1/11. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, s. 34-35.

I.1/12. "Sıcak çorba" ya da "ılık seyreltik çorba" kavramı İngiliz genetikçisi J. S. B. Haldane tarafından 1928'de ortaya atılmıştır (bkz. Gürel, *Yaşamın Kökeni*, s. 42).

I.1/13. Bkz. J. James Donady, "DNA Nedir?", Earl D. Hanson ve Sandra Panem (Der.), *Biyoteknoloji Genetik Mühendisliği ve İnsanlığın Geleceği*, der. ve çev. Erhan Göksel ve Alâeddin Şenel, Ankara, 1987, V Yayınları içinde, s. 17-26.

I.1/14. İlk canlıların böyle fosillerinin varlığı savları, bilim dergilerinde ve popüler bilim dergilerinde yaşamın başlayışını gittikçe daha gerilere iten tarihlerle birlikte duyurulmaktadır. Örneğin, *The Guardian* gazetesi, 7 Mart 2002 *Science* eki, s. 11'de Los Angeles Üniversitesi'nden Bill Schopf'un, günümüzün *cynobacteria* türlerine çok benzeyen 11 bakteri türünün fosillerini, Batı Avustralya'daki 3 milyar 465 milyon yıllık kuvarslı kayalar içinde bulduğu savını ve karşı savları *Nature* bilim dergisine dayandırılarak verilmektedir. Gürel, *Yaşamın Kökeni*, s. 2'de canlıyı, "DNA veya RNA içeren, belli koşullarda benzerini üreterek çoğalan, enerji tüketen ve üreten varlık" olarak tanımlıyor.

I.1/15. Miller-Urey deneyleri için bkz. Gürel, *Yaşamın Kökeni*, s. 46 ve sonrası.

I.1/16. Bkz. Gözen Erdem, "İlk Canlının Ortaya Çıkışı", *Cumhuriyet Bilim Teknik*, no. 581 (1998).

I.1/17. Boshulav Klima, ("The Period of *Homo sapiens sapiens* to the Beginnings of Food Production. An overview", *History of Humanity*, c. I, s. 176'da) toplumların evriminin bazen ağır, bazen (koşullar elverişliyse) hızlı gittiğini belirtir. Yinelenen değişikliklerin birdenbire nitel toplumsal gelişmelere yol açabileceğini söyleyip bunlara "devrimci değişiklikler" dendiğini ekler. Bu terminoloji, canlılarda ve cansız maddede görülen değişiklikler için de neden kullanılmasın?

I.1/18. Bkz. Gürel, *Yaşamın Kökeni*, s. 58'de ABD Yellowstone sıcak su kaynaklarında 90 derecede yaşayabilen bakterilerin varlığının saptanmasından gidilerek, yaşamın okyanus diplerindeki volkanların yarattığı sıcak çamurlar içinde başlamış olabileceğiyle ilgili kuramdan söz etmektedir.

I.1/19. Paleozooloji ve paleobotanik, hemen hemen bütün türlerin, yalıtlanma koşulları içinde belli bir habitatta oluştuktan sonra dünyaya oradan yayıldıklarını göstermektedir. Örneğin tavuk Hindistan'da, hindi Kuzey Amerika'da evrimleşmiştir. Oradan biri Eski Dünya'ya, biri Yeni Dünya'ya yayılmıştır. Aynı kıtada farklı çevrelerin etkileri ise (gen alışverişini engelleyen yalıtlanma koşulları olmadıkça) türlerin değil, ancak bir türün ırklarının oluşmasına yol açabilmektedir.

I.1/20. Bu alanda önemli bir buluş, 1940'larda, deniz suyunun içindeki oksijen 16 ve oksijen 17 izotopların oranının suyun sıcaklığının artışına ve azalışına oranlı olarak değiştiğinin saptanması oldu. Kırılan buzulların 1400 metre kalınlığa ulaşabilen kesitlerinden alınan örneklerindeki bu izotoplara bakılarak, yeryüzünde sıcaklığın ne zaman at tıp ne zaman azaldığı anlaşılabildi. Buna bağlı olarak deniz yüzeyinin ne zaman ne kadar alçalıp, ne kadar yükseldiği kestirilebildi. Bu bilgilere dayanılarak insanın ZÖ 40 binyıl önce (deniz yüzeyinin 10 metre kadar alçalmasıyla oluşan kara köprüsünden) Avustralya'ya geçtiği sanılıyor (bkz. Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, s. 347'de, son araştırmalara göre insanın Avustralya kıtasına, 50 binyıl önce deniz avcıları ve toplayıcıları olarak geçtiğinin anlaşıldığını yazıyor.)

I.1/21. Dört bin kilometre uzunluğunda, yüzlerce metre derinliğindeki bu fay, aynı zamanda, onu oyan sel sularının ve arkeologların bilinçli etkinliklerinin ürünü olan kesitlerinde tarih sayfaları gibi yatan katmanlarındaki araçların ve fosillerin ortaya çıkarılmasıyla da İnsanlık Tarihi'ne katkılarda bulunmaktadır.

2. Bölüm

I.2/22. Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, s. 92 sonrası; söz konusu "ağır başlı çevreler" içine 2000'li yılların başında, Kilise'nin evrim kuramına karşı çıkma yolundaki geleneksel tutumunu bırakıp onu, "belli bir değer" olarak gören Papa II. Jean Paul ile Papalık da girmiş bulunmaktadır (bkz. Simonnet, "Giriş", *Dünyanın En Güzel Tarihi*, s. 33).

I.2/23. *Mümkünlerin Oyunu* adlı yapıtın yazarı François Jacob, kitabıyla ilgili Türkiye'de yaptığı konuşmada, evrim ile ilgili bilgi birikimimizin, onu kuram olmaktan bir "olgu" sayılması gereken noktaya getirdiğini söylemiştir; bkz. *Cumhuriyet Bilim Teknik*, 25 Ekim 1997 sayısı, s. 3; aynı zamanda bkz. Jacob, *Mümkünlerin Oyunu*, s. 11.

I.2/24. Hoagland, *Hayatın Kökleri*, s. 101. Amerikan Bilimler Akademisi'nin yaratılışçı çevrelerin savlarına karşı yayımladığı *Bilim ve Yaratılışçılık* adlı raporunda (çeşitli sayfalarında) evrimin kanıtlarıyla ilgili olarak şu savlar sıralanmıştır: İnsan, köpek, balık, yarasa gibi çeşitli hayvanlarda (ortak bir atadan farklılaşarak evrindiklerini gösteren) "homolog organlar" olarak adlandırılan, benzer işlevleri gören kol, bacak, yüzgeç ve kanat kemikleri arasındaki şaşırtıcı benzerlik, yani "homoloji". Genlerin, tüm canlılarda bulunan ortak bir genin çeşitli derecelerde karmaşıklaşmasının ürünü olduğu yolundaki (Dobzhansky, 1977'den aktarılan) kanıt. Evrinen canlıların yaşam ortamlarının ya da yaşayış biçimlerinin değişmesiyle (körbağırsağımız gibi) işlevsiz kalan organların o türün evriminin "yaşayan fosilleri"! olması. Homolog organlar konusunda insan kolu, köpek bacağı, kuş kanadı, balina yüzgeci kemikleri benzerliği için bkz. Stein ve Howe,

Physical Anthropology, s. 183'teki şekil; balık, kaplumbağa, tavuk, tavşan insan fetüslerinin başlangıçta ayırt edilemeyecek derecede benzerken farklılaşmaları için aynı kaynak s. 282'deki şekle bakınız.

I.2/25. Bkz. S. Steven Potter, "Rekombinant DNA Yöntemleri", *Biyoteknoloji Genetik Mühendisliği ve İnsanlığın Geleceği*, içinde, s. 31 ve 133.

I.2/26. Bu konuda daha fazla tartışma için bkz. Benjamin Farrington, *Darwin Gerçeği*, çev. Bozkurt Güvenç ve Yalçın İzbul, İstanbul, 1982, Çağdaş Yayınları, s. 113 ve Adam Şenel, "Tarihçesi, Psikolojisi, Sosyolojisi, Felsefesi, İdeolojisi ve Teknolojisi ile Savaş", *Bilim ve Gelecek*, Sayı 1, s. 36-60.

I.2/27. Bu konuda bkz. Jacob, *Mümkünlerin Oyunu*, s. 37 ve "François Jacob ve Mümkünlerin Oyunu", *Cumhuriyet Bilim Teknik*, 25 Ekim 1977, s. 3. Eşeyli üremenin, "doğal ayıklanma" yanı sıra "cinsel ayıklanma" denen yolla evrimin düzeneklerinden biri olduğu görüşü içinse bkz. Boyd ve Silk, *How Humans Evolved*, sona ekli "Glossary" (sözlük) "sexual selection" girdisinde memeli erkeklerinde cinsel ilişki başarı derecesi farklılığının ürünü olup, erkekler arası cinsel yarışmaya bağlanmaktadır. Cinsel üremenin evrimi hızlandırıcı etkisinde, yarışmacı bir dünya görüşünün bakış açısı ürünü gibi görünen bu görüşle, cinsel üremenin yavruların genetik çeşitliliğini artırışının etkisiyle evrimi hızlandırıcı rolü birbirine karıştırılmamalı.

I.2/28. Jacob, *Mümkünlerin Oyunu*, s. 73'te canlıların (besinleri sentezleyebilmelerini sağlayan) mitokondri'lere sahip hayvanlar ile kloroplast'lara sahip bitkiler olarak farklılaşmalarının gerisinde her iki biyokimyasal bileşiğin temelini oluşturan "cytocrome-c" denen bileşiğin bulunduğunu belirtmektedir. Ancak bu farklılaşmanın ne zaman gerçekleştiğini belirtmemiştir. Bu tarih, söz konusu kaynaktaki organik evrim kronolojisinden de çıkarılabileceği gibi ZÖ 700 milyon dolayları olmalı.

I.2/29. Bu çizelge, Hoagland, *Hayatın Kökleri*, s. 51'deki küçük şekilde görülen yalın biçimine dayanılarak ayrıntılandırılmıştır. Dolayısıyla olası yanlışlar benimdir.

I.2/30. Organik evrim ile kültürel evrim etkileşiminde mutasyon önce gelir, onun yol açtığı organın bilinçli ve erekli kullanılması sonra (öğrenmeyle) gerçekleşir. Söz konusu etkileşim şöyle örneklendirilebilir: Boğanın boynuzları bu canlının kendini savunması ya da saldırması ereğiyle gelişmiş, yapılmış, yaratılmış değildir. Önce bir mutasyon sivri boynuzlara yol açmıştır. Sonra hayvan, boynuzlarını oraya buraya çarparken onları kullanmayı "öğrenmiştir". Daha sonra yavrular, yetişkinleri taklit ederken boynuzlarını erekli kullanmayı onlardan öğrenirler. Giderek popülasyonda boynuzlu olanların yaşama, üreme şansları artar. Popülasyona zamanla boynuzlular egemen olur.

3. Bölüm

I.3/31. Bkz. Aşkın Karadayı, "Dr. Paul MacLean ve Üçlü Beyin", *Bilim ve Ütopya*, 84, Haziran 2001, s. 34-35. Richard Leakey, *İnsanın Kökeni*, çev. Sinem Gül, İstanbul, 1998, Varlık Yayınları, s. 52'de nörobiyolog Harry Jerison'un, 230 milyon yıl önce ortaya çıkan eski memelilerin beyninin ortalama sürüngen beyninin dört beş katı olduğu; 50 milyon yıl önce primatların beyninin ise ortalama memeli beyninin iki katına ulaştığı; primatlar arasında insanın beyninin insansı mayınunlarınkinin iki katına varına yolunda evrim gösterdiği doğrultusundaki açıklamalarını aktarmaktadır.

I.3/32. "Pitekantrop" Eski Yunanca *"pithek(os)"* (mayınun) ve *"anthropo(s)"* (insan) sözcüklerinin bilim dilinde bir araya getirilmesiyle oluşturulan mayınun ile insan arası cinslere verilen genel addır; bkz. *Webster's Encyclopedic Unabriged Dictionary of the English Language*, "anthropology" ve "pithecanthropus" girdileri.

I.3/33. "Prosimiyen", Eski Yunanca "ön, öncesi" gibi anlamlara gelen *"prodome"*'hin ilk hecesiyle Latince "maymun" anlamına gelen *(simia)* sözcüğünden oluşturulmuş, içine, fosiller arasına katılmış (ağaçsivrifaresi) gibi ilkel primatlar kadar, günümüzde yaşayan, elleri ve gözleri insanınkilere benzeyecek denli evrinmiş (Loris, tarsiyer gibi) canlı cinslerinin ortak adıdır. Prosimiyenlerin, maymunların ve insanın ortak bir anaatadan geldikleri sanılmaktadır (bkz. De Laet, "Introduction", *History of Humanity*, c. I, s. 22). Buna karşı görüşle, öteki adıyla "ağaç soreksi" denen (prosimiyen) canlının artık çoğu antropologca primatlar değil "böcek yiyiciler" içine sokularak insanın soyağacı dışına çıkarıldığı savı için bkz. Stein ve Rowe, *Physical Anthropogy*, s. 198.

I.3/34. Yaşamını insanın anaatalarının izini (Afrika'da) sürmeye adamış Richard Leakey, *İnsanın Kökeni*, s. 14'te, bugün için insanın soyağacının kesin biçiminin bilinmediğini açıkyüreklilikle kabul etmektedir.

I.3/35. Radikal davranışçı psikoloji okulundan B. F. Skinner (1904-1960), deneylerde kullanılan (sonradan "Skinner Kutusu" olarak adlandırılacak) bir aracın bulucusuydu. Onunla farelerin bir pedala basarak açılan kapıdan peynire ulaşmalarını öğrenmeleriyle ilgili deneyler yaptı. Bunu, kemirgenlerin öğrenme ve öğrendiklerini sorun çözme yolunda kullanma yetilerini ortaya koyan başka deneyler izledi.

Bu satırların yazarı, yeni taşındığı bir evde, bir fındık faresi ile üç ay birlikte yaşama fırsatını yakaladı. Onu ilk günlerin birinde, yalnızca bir kez, mutfakta görebildi. Tüm çabalarına karşın, evi suların basması üzerine kayıplara karışmasına dek bir daha göremedi. Arkasında bıraktığı izlerden anlaşıldığına göre evdeki varlığını sürdürüyordu. Buna karşın, üç ay süreyle, insan aklının kendisini aç bırakıp evden ayrılmasını sağlamaya yönelik önlemlerini boşa çıkardı. Ortalıkta yenebilecek hiçbir şey bulamayınca (yaşar kalabilmek için) ne yapsa beğenirsiniz? (Bıraktığı ince diş izlerinden kesin olarak anlaşıldığı gibi, sabun yedi.) "Tufan"dan aylar sonra, üst katta kullanılmayan bir dolabın alt çekmecesinde, didiklenen dokumaların liflerinden oluşturulmuş bir "yatak" bulundu. Yatağının ev sahibininkinden kat kat yumuşak olduğu görüldü. Ve daha şaşırtıcı olanı, merdiven altındaki odunların arkasında yirmi kadar zeytin çekirdeğinin bir arada bulunmasıydı. Her bir çekirdeğin birer uçları kemirilip içlerindeki tohumlar yenmişti!

Bir kış günü (şimdi akademisyen olan) eski pansiyoneri, sabahın ayazında kapısını çaldı. Elinde bir süt şişesi vardı. Şişenin içinde titreyen bir fare! Kuşkusuz evi bırakan değildi. Ama farenin bir saniye durmaksızın şişenin çeperlerine tırmanma yolundaki "çabası", öncekininkiler kadar etkileyiciydi. Kemirgenlerin "araştırıcı" ve "bulucu" oldukları genellemem, bilimsel yöntemlerle yapılmış olmasa da, bu deyimlere dayanmaktadır.

I.3/36. Uzak hayvan anaatalarımızın evrimleri sırasında bir "orman yaşamı" döneminin dolaylı kanıtlarından biri olarak parmak izleri gösterilebilir. Bu tür izlerin ayak parmaklarında da (bakınız) bulunması, ağaç dallarına ayaklarla (milyonlarca yıl) sarılmanın yol açtığı mutasyonların ürünü olabilir. Aristoteles'in eşinin ağzındaki dişlerini saymadan kadının erkekten aşağılığının bir kanıtı olarak dişlerinin "eksik" olduğunu söylemesine benzeyecek, ama böyle izleri evrimini savanada tamamlamış devenin tabanında görebileceğimizi sanmıyorum!

I.3/37. Büyük Fransız paleoantropoloğu Georges Cuvier'in 1821'de Montmartre kireçtaşı içinde bulduğu geviş getiren bir hayvanın kalıntısı sanıp "ad-apis" (yakın kutsal sığır) adını verdiği aslında maki (lemur) olan maymunsu hayvanlar familyasının örnek tipinden giderek verilen adla Adapiforme'ler denen canlıların, organik ev-

rimde orman yaşamı için gerekli özellik olarak, eli, dalları çepeçevre kavrayacak biçimde öteki parmaklarının karşısına geçebilecek başparmaklara sahip olarak 55 milyon yıl kadar önce göründüklerini biliyoruz (bkz. Yves Coppens ve Denis Geraads, "Antropogenesis: An Overview", *History of Humanity,* c. I, s. 22).

I.3/38. Bkz. Boyd ve Silk, *How Humans Evolved,* s. 129 ve Yves Coppens ve Denis Geraads, "The Period of *Homo habilis and Homo erectus*", *History of Humanity,* c. I, s. 22. Buralarda Haplorhinler adının veriliş kaynağıyla ilgili bilgilerle (aramama karşın) karşılaşamadım. Ama oftalmolojide nesneleri çift görme "diplopia" (şaşılık) karşıtı olarak "haplopia"nın tek görme anlamına geldiğini buldum (bkz. *Webster's Encyclopedic Unabriged Dictionary,* "haplopia" girdisi. Haplorhinlerin evrimsel üstünlüklerini göstermek güç değil: Bir nesneye iki farklı açıdan iki gözle bakmak üç boyutu bir görüş olanağı sağlar. Bunu görmek için, bir göz kapatıldıktan sonra, işaret parmaklarımızın uçlarını, birbirine yarım metre kadar uzaktan, gözlerimize yarım metre kadar uzaklıktan başlatarak yavaş yavaş yaklaştırıp birbiriyle buluşturmaya çalışmak yeter! Bu iş hızla yapıldığında, işe alışkanlık karışıp çoğu kez uç uca getirilebilir. Ama yavaş yavaş yapılınca çoğu kez başarısız kalınacaktır. Deney çift gözle yinelenirse, ister yavaş, ister hızlı başarı kesindir.

I.3/39. Bu satırları (kaynaklara dayanarak) yazdıktan kısa bir süre sonra, parkta gördüğüm sincabın gözlerinin yanlarda olduğunu, bana tek gözle baktığını gördüm. O zaman, daldan dala atlarken düşen tek bir sincap bile görmediğimi okura açıklamak gereksinimini duydum.

I.3/40. İleride s. 121'deki, I.3/55. nota bakınız.

I.3/41. Body ve Silk, *How Humans Evolved,* s. 126. Özbek, *Dünden Bugüne İnsan,* s. 49'da, ağaç yaşamının [evrimi insana varacak] primatlarda görmeye yaşamsal önem kazandırdığını belirttikten sonra, primatlar dışındaki memelilerde gözlerin yanlarda ve optik eksenlerinin ayrışık, görme alanlarının örtüşme bölgesinin az, dolayısıyla streskopik (üç boyutlu) görüş yetilerinin sınırlı oluşuna değinmektedir.

I.3/42. Yale Üniversitesi'nden Elwyn Simons (1961'de), insanın atasının [anaatasının] 15-30 milyon yıl önce yaşamış *Ramapithecus* olduğunu ileri sürmüştü. Bu görüş benimsenmiş ve insanın soyağacı, ondan *Australopithecus*'a kadar getirilmişti. *Australopithecus*'u (dikilmesine bakarak) bugün bile insanın anaatası sayanlar vardır (bkz. Leakey, *İnsanın Kökeni,* s. 19 ve 29).

I.3/43. Türlerin soyağaçlarını saptamak ve türler arasındaki yakınlığı ölçmek için, iki türün kromozomları üzerindeki DNA dizilerinin bir bir karşılaştırılması yöntemi geliştirilmiştir. Buna göre insan kromozomu ile tavşan kromozomu arasında % 80, insanınkiler ve şempanzeninkiler arasında % 99,9 derecesinde bir uyum saptanmıştır (bkz. Simonnet, "Giriş", Langarey, *Dünyanın En Güzel Tarihi,* s. 23). Bu yüzden Goril en yakın akrabamız olma orunundan (makamından) uzaklaştırılıp yerine Şempanze geçirilmiştir.

I.3/44. California Üniversitesi'nden Allan Wilson ve Vincen Sarich (1960'lı yıllarda), fosiller yerine Afrika'daki kuyruksuz iri maymunların kan proteinlerini karşılaştırarak ve onları denetleyen genlerde görülen hangi mutasyonların hangi sürelerde popülasyona yayılabileceğini hesaplayarak, soyçizgimizin onlarla ortak anaatalarımızdan ne zaman ayrıldığını bulmaya çalıştılar. Araştırmaları onları ayrılmanın söz konusu ortak anaatadan 5 milyon yıl önce gerçekleştiği sonucuna götürdü. Bu yöntemle, günümüzün moleküler biyoloji bilgilerine dayanılarak yapılan öteki araştırmalar ise Hominidler ile Pongidlerin soyçizgisinin zamanımızdan 7 milyon yıl önce ayrıldığını gösteriyor (bkz. Leakey, *İnsanın Kökeni,* s. 23).

I.3/45. Bkz. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi,* s. 70 ve sonrası.

I.3/46. Bkz. McKie, *Apeman,* s. 22-23; Sigfried De Laet, "Afterword", *History of Humanity,* c. I, s. 643.

I.3/47. Bkz. Richard Leakey ve Roger Lewin, *Origins Reconsidered* (In Search of What Makes us Human), New York ve Londra, 1992, Doubleday, s. 195'teki resim ve ilgili açıklamalar. Benzeri bir yorumu Suşkin (Sushkin) "kayalık ülke" varsayımında yapmıştı. İnsanın Asya'da evindiğine inanılan tarihlerde Suşkin, insanın Asya'nın kayalık bölgelerinden birinde kayaların ötesindeki tehlikeleri ve olanakları görebilmek için sık sık arka ayakları üzerine dikilip bakmasının onu dikilmeye götürmüş olabileceğini ileri sürmüştü (bkz. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi,* s. 124).

I.3/48. Evrimin (bırakılan) Lamarkçı anlayışı (ağaç dallarının yapraklarını uzanıp yemeye çalışırken boynunun ve boyunun uzadığına inanılan zürefa örneğiyle desteklenmeye çalışılmasının gösterdiği gibi) kullanılan organların gelişip kullanılmayanların köreleceği varsayımına dayanıyordu. Ne var ki yirminci yüzyılın başında Weissman, kuşaklar boyunca kuyruklarını kesmesine karşın yavruların inatla kuyruklu doğduğunu gösterdi (bkz. Selahattin Okay ve başkaları (Haz.), *Modern Biyoloji,* İstanbul, 1973, MEB Devlet Kitapları, s. 33-34). Bunun anlamı, bir canlının yaşamı sırasında soma (beden) organlarında sağlanan kazanımların kalıtımla aktarılmadığı gerçeğiydi. Kalıtım yolunun soma hücrelerinden değil üreme hücrelerinden geçtiği anlaşılınca, Lamarkçılık bırakıldı.

I.3/49. McKie, *Apeman,* s. 22; dolayısıyla dik yürümeye bir zorunluluğun (açık alanda yürüme zorunluluğunun) yol açtığını ileri sürmektedir.

I.3/50. Yves Coppens ve Denis Geraads, "The Period of *Homo habilis* and *Homo erectus:* An Overview", *History of Humanity,* c. I, s. 28'de, dikilmeye bir başka zorunluluğun, avlanan hayvanları ve onların yanı sıra çocukları taşıma zorunluluğunun yol açtığını yazmaktadırlar.

I.3/51. Bkz. Lewin, *Modern İnsanın Kökeni,* s. 9'daki ve McKie, *Apeman,* s. 10'daki fotoğraflar ve açıklamalar. Ünlü arkeolog Mary Leakey ve ekibi, 1976'da Tanzanya'nın Leotoli bölgesinde, volkan tüfleri üzerindeki ayak izlerini ortaya çıkardılar. Tüfler üzerinde yüründükten sonra izler yağış üzerine sertleşmiş, bir sonraki patlamada inen tüfler, kalıba dökülen ergimiş metal gibi içlerini doldurduktan sonra aynı biçimde sertleşmişler. Biri büyük biri küçük ayaklı iki hominid volkana doğru yürürken 54 iz bırakmışlar. Ayak izlerinin incelenmesi onların 3,6 milyon yıl öncesinden kaldığını gösterdi. (Benzeri bir doğa ve insan olayının ayak izlerinin bir örneği -çok daha sonralardan gelmekle birlikte- Manisa'nın Sipil Dağı eteklerinde bulunup Ankara (MTA) Tabiat Tarihi Müzesi'ne getirilen 10-15 binyıllık kalıpta görülebilir.)

Mary Leakey, bu ayak izleri ile ilgili olarak *National Geographic* dergisine yazdığı yazıda dikilmenin insanlık tarihindeki önemini şu sözlerle vurguluyordu: "Bu belki insanın anaatalarını öteki primatlardan ayıran en önemli noktadır. Öteki primatlarda görülmeyen bu eşsiz yeti, elleri, yük taşıyacak, araç yapacak, en incelikli manipülasyonları (elle yönlendirmeleri) başaracak, böylece binlerce olanak sağlayacak biçimde özgür bırakmıştı. Gerçekten tüm çağdaş teknoloji bu gelişmeden yararlanmıştır (bkz. McKie, *Apeman,* s. 12-14).

I.3/52. İskelet yapısında bu yolda önemli bir başka değişiklik, bilimsel adıyla "ön ekstremite"lerin (ön bacakların) değişen omuz eklemi yoluyla döner devinimlerde bulunabilecekleri denli özgürleşmeleriydi. Böylece anaatalarımız nesneleri büyük bir güçle ve doğrulukla fırlatabilecek yetiye kavuşmuşlardı (bkz. Bohuslaw Klima,

"The Period of *Homo sapiens sapiens...*". *History of Humanity*, c. I, s. 177). İskeletinin bu tür evrimleri insana, omuz, dirsek, bilek ve parmak eklemleriyle en geniş çaplıdan en küçük çaplısına, birbiri üzerine binebilen çembersel devinimlerde bulunma gibi eşsiz bir olanak kazandırmıştır.

I.3/53. Bkz. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, s. 70 ve "Dizin"den "elin evrimi" ile ilgili olarak verilen sayfalara. Boyd ve Silk, *How Humans Evolved*, s. 261'de çağımız (insanı da içeren) primatlarının evrimini erken maymunlardan da öteye adapiforme'lere (başparmağının ucunu işaret parmağına dokundurabilen) ağaçlar üzerinde 55 milyon yıl önce yaşamış canlılara, hatta 65 milyon yıl önce yaşamış "plesiadapiformeler" denen canlılara dek dayandırmaktadırlar.

I.3/54. Bunun sınaması, başparmağımızın ucuyla işaret parmağımızın ucunu birleştirerek onları "O" biçimine getirmektir; bkz. ayrıca Boyd ve Silk, *How Humans Evolved*, s. x. kitabın sonuna ekli "Glossary" (Sözlük) "opposable" girdisi. Bu yetiyi, bilebildiğim kadar, ancak otlanırken sevdiği otları bu iki parmağıyla tek tek seçip koparak büyük bir hızla ağzına atabilen "kuyruklu" bir maymun türü olan babunlarda (belgesellerinden) gözlemleyebiliyoruz. Boyd ve Silk, *How Humans Evolved*, ekli "Glossary" (Sözlük) bölümü "opposable" (başparmağın işaret parmağının tam karşısına gelebilme yetisi) girdisinde bu yetinin [Yeni Dünya maymunlarında bulunmayıp], ancak Eski Dünya'nın bazı kuyruklu ve kuyruksuz maymunlarında bulunduğu belirtilmektedir.

I.3/55. Bu yargının sağlaması süpürgenin ya da süpürge sopasının başparmağı kullanmadan kullanılmaya çalışılmasıyla yapılabilir. Aynı testin odun keserken balta ile yapılmaya kalkılmaması, kafada yapılması uygun olur. Yoksa "baltayı taşa vurma" durumuna düşülür.

I.3/56. Klima, "The Period of *Homo sapiens sapiens...*", *History of Humanity*, c. I, s. 177.

I.3/57. Bkz. *Bilim ve Ütopya*, 84, Haziran 2001, "Beynin Evrimi" ağırlıklı sayısı, Aşkın Karadayı, "Dr. Paul McLean ve Üçlü Beyin", s. 34-35. Bu kuram, farklı evrim düzeyinde canlı türlerinin beynin aynı katmanınca yürütülen davranışlarının benzerlik göstereceği yolunda düşüncelere yol açmıştır. Örneğin özgecilik, analık, babalık davranışlarının çoğu dışında sürüngenlerde görülen (törenler, gagalama hiyerarşisi, yetkeden korkma, obsesif kampulsif nevrozlar), insanlarda da görülen, sürüngen beyni kaynaklı davranışlarmış! Ama bugün dünya çapında tıp verilerine ve özel araştırmaların sonuçlarına dayanarak beynin hangi bölgelerinin hangi işlevleri denetlediğini az çok biliyoruz. Bkz. Boyd ve Silk, *How Humans Evolved*, s. 426-427 ve Stein ve Rowe, *Physical Anthropology*, s. 277. Roger Penrose, *Us Nerede*, çev. Tekin Dereli, Ankara, 1999, TÜBİTAK'tan "Gerçek Beyin ve Beyin Modelleri" bölümünden, *Bilim ve Ütopya*, Haziran 2001 sayısı, s. 12, art kafa lobunda görme duyumu, sağ şakak lobunda işitme bölgesi, beynin solunda konuşma odakları olan alın lobunun alt arka tarafındaki Broca alanı ile şakak lobunun üst tarafındaki Wernicle alanlarından söz edilmektedir. Birçok yazar, konuşma odağının bedenin sağını denetleyen sol lobunda bulunuşuyla sağ elle araç yapma ve kullanma arasında ilişki kurmaktadır.

I.3/58. De Laet, "Afterword", *History of Humanity*, c. I, s. 643'te, yapıta katkıda bulunan uzmanların görüşlerini özetlediği bu "sonsöz" içinde, beynin *Australopithecus*'ta 400 cm^3 ile başlayan irileşmesinin *H. erectus*'ta 1000 cm^3'e, *H. sapiens*'te 1.350 cm^3'e ulaştığını yazmaktadır.

I.3/59. Bkz. Alan Woods ve Ted Grant, *Aklın İsyanı,* çev. Ömer Gemici ve Ufuk Demirsoy, İstanbul, 2000, Tarih Bilinci Yayınları, "Aklın Doğuşu" bölümünden "Beynin Tarihi", *Bilim ve Ütopya,* Haziran 2001 sayısı, s. 16-18.

I.3/60. Leakey, *İnsanın Kökeni,* s. 67.

I.3/61. Klima, "The Period of *Homo sapiens sapiens", History of Humanity,* c. I, s. 177.

I.3/62. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi,* s. 156.

I.3/63. Bu gerçeğin ayrımına Platon 2400 yıl kadar önce varmıştı. *Devlet* adlı yapıtında (554e paragrafında) kadın-erkek eşitliğini savunurken, ilgiyi erkek ve dişi çoban köpeklerinin sürüyü aynı derecede başarıyla korumalarına çekmişti.

I.3/64. Leakey, *İnsanın Kökeni,* s. 31.

I.3/65. Stephen Jay Gould, *Darwin ve Sonrası,* çev. Ceyhan Tömürcü, Ankara, 2000, TÜBİTAK, "Omurgalı Beynin Tarihi" bölümünden *Bilim ve Ütopya,* Haziran 2001 sayısı, s. 18'de insan beyinlerinin 1000 cm^3 altından 2000 üstüne dek değiştiği belirtilmektedir. Coppens ve Geraads, "The Period of *Homo habilis* and *Homo Erectus", History of Humanity,* c. I, s. 33'te, bir *H. erectus* olan *Sinanthropus*'un bazı örneklerinde beynin 1100 cm^3 sığayı bulabildiğini belirtip, Anatole France'ın beyninin bundan iri olmadığı notunu düşerken, beynin salt iriliği ile düşünme gücü arasında kaba bağıntılar kurulamayacağını anlatmakta.

I.3/66. Bu konuda neler söyleyebildikleri için bkz. Adam Şenel, *İnsan ve Evrim Gerçeği,* Ankara, 2003, Özgür Üniversite Yayınları, s. 164 ve sonrası.

I.3/67. İri köpekdişlerini göstererek gözdağı vermeye çalışan bir erkek babun fotoğrafı için bkz. Boyd ve Silk, *How Humans Evolved,* s. 198; bazı goril gruplarında tek, bazılarında birden çok erkek bulunur (s. 139). Şempanze grupları ise erkekli dişili olup grubun çekirdeğini erkekler oluşturur (s. 140). Babunların otçul olmaları (daha önceki bkz. s. 54'te) organların biçimiyle etçillik arasında kurmaya çalıştığım ilişkiye uymayan bir durumla) köpekdişliliğin her örnekte etçilliğe götürmeyebileceğini gösteriyor. Yeri gelmişken, insanın anaatalarının evriminde köpekdişlerinin öteki dişlerin düzeyine geri çekilmesinin, insanın kültürel evrimine önemli etkilerinin bulunup bulunmadığının araştırılmayı gerektirecek önemde olduğunu belirtivereyim.

I.3/68. McKie, *Apeman,* s. 88; Leakey, *İnsanın Kökeni,* s. 56-57'de, insan gibi ortalama 1.350 cm^3 beyinli bir memelinin normal doğum süresinin 21 ay olması gerekirken insan bebeğinin 9 ayda, beyni 400 cm^3 iken doğduğunu belirtip bunun yol açtığı olumsuzluklara ve olumluluklara değiniliyor.

I.3/69. Burada, cinsel farklılaşmaya dayanan bir toplumsal (işlevsel) farklılaşmanın başlangıçlarının, evrimimizin simiyen düzeyine ulaştığı geçmişimizde bile görülmüş olabileceği söylenebilir: Gabon'da, ormanda yaşayan şempanze gruplarında, dişiler daha çok fındıkları kırarak (tek tek) beslenirken, erkeklerin avlanarak (birlikte) beslenebildikleri gözlemlenebilmiştir (bkz. Jean Chavaillon, "Africa during the Lower Paleolithic", *History of Humanity,* c. I, s. 35.

I.3/70. Childe, *Tarihte Neler Oldu,* s. 3.

I.3/71. Bkz. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi,* s. 193-194.

I.3/72. Bkz. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi,* s. 194.

I.3/73. Fosiller daha çok bedenin katı organlarının (iskeletinin) yapısını yansıtırlar. Yumuşak dokular fosil kayıtlarına pek geçmez. Ama bunun kuraldışı örnekleri vardır: Kasların kemiklere tutunduğu yerler pürüzlü olup, pürüzlü alanın genişliği

kasların iriliğiyle oranlıdır (bkz. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, s. 57'de) kafatasında bazı lobların, kabartıların varlığı, o bölgenin yönettiği organ hakkında bir düşünce verebilir. İlik boşluğunun genişlik derecesi (özellikle omurilikte) ve kemiklerin içinden geçen damarların, sinirlerin giriş yerlerinin genişliği de yumuşak dokularla ilgili değerli bilgiler çıkarsanmasına yaramakta. Konuşmanın fizyolojik altyapısını döşeyen organlardan biri de *"hyoid"* (U biçimli) dil kemiği. Artık "dilin kemiği" var! Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, s. 174'te, Neanderthal kalıntıları arasında bu kemiğin bulunamadığını yazmıştır. Dağılıp yok olmaya hazır çok ince bir kemik olması yanı sıra, kimi antropologların "kalıntılar arasında bir şeyın bulunmaması o şeyın bulunmadığının kanıtı sayılmaz" ilkesi de bu konuyla ilgili yorumlarda göz ardı edilmemeli. Gerçekten 1983 yılında Fransız ve İsrailli antropologların Kebara Mağarası'nda bir Neanderthallinin kemikleri arasında hyoid kemiğini bulunca Neanderthal insanının konuşamadığı yargısı yeniden sorgulanmaya başlandı (bkz. Boyd ve Silk, *How Humans Evolved*, s. 430).

I.3/74. Leakey, *İnsanın Kökeni*, s. 23.

I.3/75. Ayrıca bkz. Ankara, Tabiat Tarihi Müzesi (MTA) salonlarında "Ankara İnsanı" adıyla sergilenen *Shivapithecus* kafatası fosili.

I.3/76. Leakey, *İnsanın Kökeni*, s. 23; Coppens ve Geraads, "Anthropogenesis", *History of Humanity*, c. I, s. 25'te Türkiye'de ve Pakistan'da *Ramapithecus*'un bazen dişisi, bazen kuzeni, kimi yazarlarca ise *sapiens*'in doğrudan anaatası sayılan *Shivapithecus* kafataslarının bulunduğunu yazmaktadırlar. Stein ve Rowe, *Physical Anthropology*, s. 343'te hominidlerin en olası atasının ilk önce Türkiye'de 15 milyon yıl önce görünen *Ramapithecus* olduğu belirtilmektedir.

I.3/77. McKie, *Apeman*, s. 41; Dart ve bulduğu fosilin fotoğrafı için bkz. Lewin, *Modern İnsanın Kökeni*, s. 6.

I.3/78. "Lucy"nin bulunuş öyküsü ve birkaç eksik dışında tüm kemiklerinin fosillerinin fotoğrafı için bkz. Leakey, *İnsanın Kökeni*, s. 43, 44 ve McKie, *Apeman*, s. 31 ve Lewin, *Modern İnsanın Kökeni*, s. 235.

I.3/79. Coppens ve Geraads, "The Period of *Homo sapiens sapiens...*", *History of Humanity*, c. I, s. 28.

I.3/80. Bkz. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, s. 95-97. Ancak Coppens ve Geraads'ın da "The Period of *Homo habilis and Homo erectus*", *History of Humanity*, c. I, s. 32'de belirttikleri gibi, Dubois'in koyduğu *Pithecanthropus* terimi bilimsel bulunmadığından kullanılmıyor.

I.3/81. Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, s. 110.

I.3/82. Ünlü fiziksel antropoloji bilgini Arthur Keith, uygar Romalılar ile barbar Cermenler arasında sınır oluşturmuş Rubicon Irmağı'ndan esinlenerek, canlının evriminde insana geçişin ölçütü olarak *"cerebral rubicon"* kavramını ortaya sürüp, beyninin iriliğinin 800 cm^3 sınırını aşan fosillerin insan sayılması gerektiğini (1929'da) söylemişti (bkz. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, s. 69).

I.3/83. Coppens ve Geraads, "The Period of *Homo Habilis* and *Homo Erectus*", *History of Humanity*, c. I, s. 31, 32. "Yutak" konusu, evrimin dolaylı kanıtlarından birini çağrıştırır. *Phylogenesis* (türoluşumu) olgusunun *ontogenesis* (türün bir canlısının oluşumu) sırasında "özetlenirken" insan fetüsü insana varan evrimin evrelerinden geçer (bkz. s. 46). Bunun bir örneği de insan bebeğinin, gırtlağın (soluk borusunun ağzının) yutağın (yemek borusunun ağzının) üzerinde olarak doğmasıdır. Bebek bir yandan emerken bir yandan da soluk alabilmesini buna borçludur. Yetişkin insan bu ikisini aynı anda yapamaz (boğulur). Çünkü gırtlak doğumdan 18 ay sonra (süt-

ten kesilme sırası) aşağıya kaymaya başlayıp 14 yaşında yutağın altındaki yerini alır (bkz. Leakey, *İnsan Kökeni,* s. 141 ve Boyd ve Silk, *How Humans Evolved,* s. 413'teki şekiller. Ortaçağ'da Kilise bu evrimi yordamlamayla bulmuş olmalı ki onu durdurmak(!) için, (elbette kimsesiz ya da yoksul) erkek çocukları kısırlaştırılarak kilise korosuna alınmaktaydı. Böylece gırtlağın aşağı kayarak "erkek" sesi çıkarması önlenmeye çalışılıp "ilahi"! sesler çıkaran çocuklara "ilahiler" okutturuluyordu.

I.3/84. Bkz. Özbek, *Dünden Bugüne İnsan,* s. 115.

I.3/85. Özbek, *Dünden Bugüne İnsan,* s. 120.

I.3/86. McKie, *Apeman,* s. 70.

I.3/87. Bkz. McKie, *Apeman,* s. 74-79.

I.3/88. Çağımız (Buşmanlar gibi) avcı topluluklarından çıkarsamayla, takım avı ile uğraşan toplulukların av ardında kamp yerinden çok uzaklaştıklarında, yitirdikleri enerjiyi, avladıkları hayvanın (bol şeker içeren) karaciğerini hemen orada yiyerek dönüş için enerji topladıkları biliniyor.

I.3/89. Bu sonuca bataklıktan çıkarılan "Nariokotome oğlanı" denen eksiksiz iskeletin incelenmesi sonucunda varılıyor (bkz. McKie, *Apeman,* s. 79).

I.3/90. Coppens ve Geraads, "The Period of *Homo habilis* and *Homo erectus*", *History of Humanity,* c. I, s. 33.

I.3/91. Leakey, *İnsanın Kökeni,* s. 60.

I.3/92. Bkz. Wu Rukang ve Jia Lanpo, "China: in the Period of *Homo habilis* and *Homo erectus*", *History of Humanity,* c. I, s. 86.

I.3/93. Francis Hours, "Western Asia: in the Period of *Homo habilis* and *Homo erectus*", *History of Humanity,* c. I, s. 62; De Laet, "Afterword", *History of Humanity,* c. I, s. 643'te, *H. Erectus*'un zamanımızdan 1,6 milyon yıl önce Afrika'da göründükten sonra, 1 milyon yıl önce Batı Asya'ya, oradan, olasılıkla Çanakkale ve İstanbul boğazlarından geçerek ZÖ 900 binlerde Fransa'ya ulaştığı yazılıdır.

I.3/94. Bkz. Özbek, *Dünden Bugüne İnsan,* s. 128.

I.3/95. Bkz. McKie, *Apeman,* s. 109. Bu tür araçlarla bir filin derisinin yüzülmesini gösteren fotoğraflar için bkz. Boyd ve Silk, *How Humans Evolved,* s. 331, 332.

I.3/96. Bunların takım içi mi, takımlar arası kavga izi mi olduğunu saptamak olanaksız.

I.3/97. De Laet, "Afterword", *History of Humanity,* c. I, s. 644.

I.3/98. Linnaeus, bu yapıtında, bilindiği gibi canlıları "Bitkiler dünyası - Hayvanlar dünyası" olarak ikiye ayırdıktan sonra (Latince aslından İngilizce çevirisine göre) şöyle sınıflandırmıştı:

1. *Kingdom* (Dünya-Âlem)	:	Hayvanlar
2. *Grade* (Mertebe)	:	Çokhücreliler
3. *Pylum* (Kol)	:	Omurgalılar
4. *Class* (Sınıf)	:	Memeliler
5. *Order* (Takım)	:	Primatlar
6. *Familia* (Aile)	:	Hominidler
7. *Genus* (Cins)	:	*Homo*
8. *Species* (Tür)	:	*sapiens*
9. *Subspecies* (Alttür)	:	Çağdaş Tipte *Homo sapiens*

10. *Race* (Irk) : Kafkasyalı (Beyaz)

11. *Specimen* (Tip) : Linneaus

Taksonomi denen bu sınıflandırmada her bir hayvan türü (cinsini gösteren sözcük büyük harfle başlanarak ve tüm harfleri italik dizilerek) ilki cinsini, ikincisi türünü belirten iki sözcükle *(Homo neanderthalensis)* gibi adlandırılır (9.dan başlayarak örnekleri ben verdim).

I.3/99. "Heidelberg insanı" için bkz. McKie, *Apeman*, s. 125 ve 133.

I.3/100. Lewin, *"The Origin of Modern Humans"*, s. 67'de maymun beyinleri ile insan beynini karşılaştıran Terrence Deacon'un, bu bilgileri ışığında *H. neanderthalensis* türünün oldukça incelikli bir dile sahip olacağı sonucuna vardığını belirtmektedir.

I.3/101. Bernard Vandermeersch, "Physical Anthropology of the Neanderthalers and their Contemporaries", *History of Humanity*, c. I, s. 102'de *H. neandarthalensis* erkeklerinin boylarının 1.60-1.71 arasında değişerek 1.65 ortalamasında olduğunu yazmaktadır; *H. Neanderthalensis* ve *H. sapiens* parmak kemikleri arasındaki şaşırtıcı kalınlık farkını gösteren fotoğraf için bkz. Roger Lewin, *Modern İnsanın Kökeni*, çev. Nazım Özüaydın, TUBİTAK, Ankara, 1998, s. 166. *H. neanderthalensis* ile *H. sapiens* iskeletlerinin ve morfolojilerinin karşılaştırılması için bkz. Boyd ve Silk, *How Humans Evolved*, s. 364.

I.3/102. Örneğin Lewin, *The Origin of Modern Humans*, s. 132'de, ölüm oranının *sapiens*'inkinden % 2 yüksek olması durumunda bile *neanderthalensis* türünün bin yıl gibi kısa bir sürede yok olabileceğinin hesaplandığını yazmaktadır.

Öte yandan *sapiens*'in *neanderthalensis* türünü (soykırımla) ortadan kaldırdığı savları tarih perspektifinden yoksun görünüyor. Şöyle ki: Topluluklar birbirlerinin nerede yaşadıklarını bilip bulamayacak kadar seyrekti. Kaynaklar iki türün topluluklarına yetip artacak kadar boldu. Günümüz insanınınkine benzer bir ırk bilincine sahip olamazlardı. Böyle bir bilinçle uzun erimli bir soykırım politikası izleyemezlerdi. İzlediler diyelim (yirminci yüzyıl teknolojisiyle Nazilerin başaramadığı bir işi), zamanın teknolojisiyle başaramazlardı. Başardılar diyelim, dünyanın bir yerlerinde gözlerinden kaçan birkaç "yitik kabile" sonradan bulunurdu vb.

I.3/103. McKie, *Apeman*, s. 183-184'te, Münih Üniversitesi'nden Svante Paabo ekibinin 1856'da bulunan *neanderthalensis* fosilinden, 1997'de aldıkları örnekten 379 DNA çiftini yalıtlayabildikleri bilgisi verilmektedir. Toplam 3 milyar çift dolayında bulunması gereken genetik malzemeden bu kadarını *sapiens* genlerinin aynı parçasıyla karşılaştırdıklarında dizilişlerinde 27 farkın bulunduğunu saptayabilmişlerdir. Çağdaş Tipte *Homo sapiens*'in günümüz ırkları arasında aynı DNA parçasının dizilişinde yalnızca 8 farkın bulunduğu göz önüne alınarak ve 27 farkın ancak 600 binyılda oluşabileceği hesaplanarak, *neanderthalensis* ile genetik yakınlığımız kuzenlik derecesine düşmüş oldu (aynı konuda bkz. Langarey, *Dünyanın En Güzel Tarihi*, s. 25).

I.3/104. *H. neanderthalensis* toplulukları Avrupa'dan Ortadoğu'ya dek yayılmışlardı. Ortadoğu'dakilerin (örneğin Filistin'dekilerin) yapısı, Avrupa'dakiler kadar "kaba" değildi. Bu ara Anadolu'da da yaşadıklarının saptandığını belirtmek gerek (bkz. Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, s. 140'ta arkeolog Işın Yalçınkaya'nın Antalya Karain Mağarası bulgularıyla ilgili bilgiler). Söz konusu buluntunun tek bir diş bile olması düşkırıklığı yaratmamalı. Dişler türlere göre şaşmaz farklı biçimleri ve zamana kafa tutan dayanıklılıkları ile insanın soyağacının rekonstrüksiyonunda başrollerden birini oynamaktadırlar.

I.3/105. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, s. 57'de, fosiller üzerinde, kasların tutunma noktalarındaki pürüzlü yerlerden ve bunların genişliğinden gidilerek kas yapısının gelişmesi hakkında ipuçları yakalanabildiğini belirtmektedir.

I.3/106. Bkz. Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, s. 143 ve 148.

I.3/107. Bkz. Vandermeersch, "Physical Anthropology...", *History of Humanity*, c. I, s. 100; Karel Valoch, "Archaeology of the Neanderthalers and their Contemporaries: An Overview", *History of Humanity*, c. I, s. 110'da, Almanya'da Lehring yerinde, ucu ateşte sertleştirilmiş tahta bir mızrağın bir *Elaphas antiquus* (fil türü) kaburgalarının arasında bulunduğunu aktarmaktadır.

I.3/108. Bkz. McKie, *Apeman*, s. 156-157.

I.3/109. Valery P. Alexeev [Alekseyev], "The Territory of the Former USSR during the Middle Paleolithic", *History of Humanity*, c. I, s. 149-151.

I.3/110. Söz konusu beyin kalıplarının yetkin biçimlerinin etkileyici fotoğrafı için bkz. Lewin, *The Origin of Modern Humans*, s. 160.

I.3/111. Bkz. McKie, *Apeman*, s. 122-125.

I.3/112. McKie, *Apeman*, s. 183'te, Amerikalı bilgin Luca Cavalli-Sforca ekibinin, yeryüzündeki 7.000 popülasyon tipinden ve her tip içinde çeşitli gen tiplerinden aldıkları gen örneklerinde, genlerdeki 70 binden fazla sıklığı araştırarak, tüm insan popülasyonlarının Afrika kökenli olup, buradan 100 binyıl kadar önce yayılmaya başladıklarını ortaya koyduklarını yazmaktadır.

California, Berkeley, Mark Stoneking Üniversitesi öğretim üyeleri Allan Wilson ve Rebacca Cann ekibinin yaptıkları araştırma, yeryüzündeki bütün insanların soyağacının varıp 200 binyıl kadar önce Afrika'da yaşamış bir topluluğa dayandığı sonucunu verdi (bkz. McKie, *Apeman*, s. 170). Bunu, hücrenin çekirdeğinde değil stoplazmasında bulunan bir genetik malzeme olan ve yalnızca kadından kadına kalıtılan "mitokondriya" denen genetik malzemedeki farklılıkları ve mutasyonları araştırarak başardılar. Yeryüzündeki çeşitli etnik grupları temsil eden 171 kadının plesanta (etene) sıvılarından sağladıkları mitókondriya genlerini karşılaştırdılar. Aralarındaki farkları yaratan her mutasyon için gerekli kalıtım sayısını ve zamanını göz önüne alarak yaptıkları hesaplar onları, "Mitokondriyal Havva" adını verdikleri ortak anaatalarının 150-300 binyıl kadar önce Afrika'da yaşadığı sonucuna götürdü. (Ayrıntıları için bkz. Boyd ve Silk, *How Humans Evolved*, s. 393-398; benzeri bir araştırma, için bkz. Lewin, *"The Origin of Modern Humans*, 4. bölüm ve *Nature* dergisi Ocak 1970 sayısı.

İnsanın evrimi hakkında, daha sonraki tarihte yazan, dolayısıyla daha sonraki araştırmalardan haberli McKie, *Apeman*, s. 183'te Y kromozomu üzerinde benzeri bir araştırmanın, Çağdaş Tipte insanın "Tohum Âdem" olarak adlandırılan atasının 188 binyıl önce yaşadığını ortaya koyduğunu aktarmakta. J. Desmond Clark, "Africa: from the appearence of *Homo sapiens sapiens* to the Beginnings of Food Production", *History of Humanity*, c. I, s. 191'de Wainscott ekibinin (1986) araştırmasının sonuçlarını vermektedir: Çekirdek DNA'sındaki (genlerindeki) Beta-globin geni parçasını, dünyanın dört bir yanındaki insan popülasyonlarındaki çeşitliliklerin, Afrika'dan (hızla) yayılma kuramıyla tutarlı ilişkileri göstermiştir.

I.3/113. Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, s. 157. Klima, "The Period of *Homo sapiens sapiens...*", s. 178'de, yaygın görüşten farklı olarak, cinsel ikibiçimliliğin, *H. erectus*'tan *H. sapiens*'e evrim sürecinde, dişinin iskeletinin kabalığının erkeğin-

kinden fazla azalmasıyla (Yukarı Paleolitik'te) bugünkü biçimi aldığı görüşünü savunmaktadır.

I.3/114. Elinizdeki kitabın dizgiye verildiği aylarda ortaya çıkarılan *Homo floresiensis* fosilleri hakkında ilk değerlendirmeler için bkz. Robin McKie, "Little People Who have changed our world" ve Robert Foley, "The Flores remains could have been lost to science", *The Observer*, 31 October 2004.

I.3/115. Bkz. Langarey, *Dünyanın En Güzel Tarihi*, s. 35; Klima, "The Period of *Homo sapiens sapiens*..." *History of Humanity*, c. I, s. 178.

I.3/116. Bkz. Maurice Cornforth, *Bilgi Teorisi*, çev. H. Selman, Maya Yayınları, İstanbul, 1975, s. 115.

I.3/117. Bkz. Stein ve Rowe, *"Physical Anthropology"*, s. 244'te "sosyobiyoloji" iç başlığı altında verilen bilgiler. Bu görüşler ve eleştirileri için bkz. Türker Alkan, *Saldırganlık, Önyargı ve Yabancı Düşmanlığı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1983, s. 22 ve sonrası, Adam Şenel, "Savaş", *Bilim ve Gelecek*, Sayı 1, s. 36-60.

I.3/118. David Krech ve Richard S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji: Teori ve Sorunlar*, çev. Erdoğan Güçbilmez ve Oğuz Onaran, Ankara, t.y., Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını, s. 54'te Guilford'un yedi Amerikan üniversitesinde yaptığı ırksal yeğleme (tercih) sırasının 1. İngilizler, 2. Almanlar, 3. Fransızlar, 4. İsviçreliler, 5. İspanyollar, 6. İtalyanlar, 7. Ruslar, 8. Yahudiler, 9. Yunanlılar, 10. Japonlar, 11. Meksikalılar, 12. Hintliler, 13. Zenciler, 14. Çinliler, 15. Türkler olduğunu aktarmaktadır. En "liberal" başkanlardan biri olarak sunulan Jefferson'un zencileri "sevgi sığaları düşük düşünme kapasiteleri Kafkaslı beyaz ırktan çok geri, pis kokan kimseler" olarak niteleyebildiğini görüyoruz (bkz. Alâeddin Şenel, *Irk ve Irkçılık Düşüncesi*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1993, s. 103. Alekseyev ise, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, s. 275'te dilin çıkışının, aynı dili konuşanlarda "biz" konuşmayanlara karşı "onlar" duygusunun ve bilincinin gelişmesine katkısı olduğunu belirtmekte.

I.3/119. Bu konuda Özbek'in *Dünden Bugüne İnsan*, s. 46'daki insanı içgüdülerini büyük ölçüde yitirmiş bir primat olarak gören, bundan öte "içgüdüleri aşmak"tan söz eden satırları sorunun özüne değinmektedir.

Stein ve Rowe ise, *Physical Anthropology*, s. 254'te, maymun truplarında "protokültür" olarak adlandırılan bir olguya örnek olarak, yaşamı boyunca şempanzeleri gözlemleyip inceleyen Jane Goodall'ın bir genç dişinin, öksüz kalan erkek kardeşinin bakımını üstlendikten sonra, kendi bebeği doğduğunda ötekilerden daha özenli bir anne olduğunu belirtmesine dayanarak (olmalı) genç dişilerin daha etkili anneliği [annelik duygusunu?] analarına bakarak ve kardeşlerini gözeterek öğreniyor olabileceklerini yazmaktadır. Daha önemlisi, Japon makak maymunlarının patatesleri tuzlu suda yıkamayı öğrendikten sonra kucaklarına doldurup deniz kıyısına dek iki ayaklı yürümeye başlayıp, başka zaman da daha sık dik yürüme alışkanlığı edinmeleri gözlemine dayanarak, bunun "bir anatomik özelliğin görünüş sıklığındaki değişmenin davranış biçiminde bir değişmenin sonucu olarak doğabileceğini" düşündürdüğünü yazmaktadırlar.

I.3/120. Kuşların ve otçul memelilerin mevsimlik göç davranışlarının da nedeni kalıtsal içgüdüler olmasa gerek. Yeryüzünde tüm nesneleri ve canlıları birbirine bağlayan bir enerji ağını içgüdüyle algılayıp göç yollarının ve üreme bölgelerinin şaşmaksızın bulunabildiği gibi (fantezik) açıklamalara gerek yok. Otlak arayış ya da amaçsız dolanış sırasında, rastlantıyla öğrenilen uygun bölgeye uygun mevsimde gidiş, yeni kuşağın bir eski kuşağı izleyen taklit davranışıyla açıklanabilir.

I.3/121. Leakey, *İnsanın Kökeni,* s. 156-157'de, Humprey'in gözlemlerini ve vardığı sonuçları aktararak, primat yaşamının toplumsal bağlarının düşünsel savaşımı gerektirdiğini, karmaşık ve değişebilen "bağdaşıklıklar ağı" kurabildiklerini, "toplumsal satranç" denen bu ilişkilerin rol farklılaşmasını gerektirdiğini belirtmekte. Primat takımlarının bu tür davranışları hakkında bkz. Stein ve Rowe, *Physical Anthropology,* 12. bölüm "Primate Behavior", s. 222-256. Boyd ve Silk, *How Humans Evolved,* ekli sözlük "Theory of mind" (zihin kuramı) girdisinde, öteki kişilerin neler düşünüp, bilip, algıladıklarının bilincinde olma yetisinin adı olup bunun aldatma, taklit, öğretme ve empatinin önkoşulu olduğu belirtildikten sonra primatlar arasında bu yetinin yalnızca insanda belki bir de şempanzelerde bulunduğu yazılıdır.

I.3/122. Bu konuda Japon maymunlarının davranışları örnek gösterilebilir. Primatologlarca 1950'lerden beri yoğun gözlenen, birkaç adada yaşayan Japon maymunları, küçük sürüler (trup) biçiminde örgütlenmişlerdir. Gözde besinlerinden biri de primatologlarca sunulup benimsenen, yemeden önce, topraklarını elle temizledikleri patates yumrularıdır. Bir gün genç bir dişi, topladığı patateslerden birini (belki kazayla düşürüp) çayda yıkayarak yer. Yıkanmış patatesin (topraksız) tadı hoşuna gitmiş olmalı ki daha sonra patatesleri hep yıkadıktan sonra yemeye başlar. Bu davranış, grubun öteki üyelerinin onu taklit etmeleriyle yaygınlaşır. Derken kaynağa uzak, denize yakın yerlerde toplananlar denizde yıkandığında, daha çeşnili olduğu anlaşılınca "tuzlu patates" çağı(!) başlar (aynı zamanda bkz. n. 119). "Öğrenilmiş davranış" ve "protokültür" denen bu tür davranışlar için bkz. Stein ve Rowe, *Physical Anthropology,* 12. bölüm.

I.3/123. Bkz. Leakey, *İnsanın Kökeni,* s. 156.

I.3/124. İnsanın anaatalarının evrimlerinin hangi aşamasında benlik bilincine ulaşmış olabilecekleri merak konusudur. Bu merakı bir parça olsun doyurmanın yollarından biri de primatlar üzerinde yürütülen ayna deneylerinden çıkarsamalarda bulunmaktır. Bu yolda (1960'larda) en çarpıcı sonuç, tıraş olurken yüzünü kesen araştırmacı Gordon Gallop'un, bundan esinlenerek, davranışlarını gözlemlediği şempanzenin alnına bir parmak kırmızı boya sürmesiyle alınmıştır. Önüne ayna tutulduğunda şempanze, parmağıyla aynadaki görüntüsünün değil (bizim gibi) kendi alnına dokunmuştur (bkz. Leakey, *İnsanın Kökleri,* s. 159).

I.3/125. Bkz. Özbek, *Dünden Bugüne İnsan,* s. 62, 65.

I.3/126. Hobbes'un acı ve haz duygularından çıkarak yaptığı çözümlemeler ve "korku" duygusu ile "güvensizlik" üzerinde odaklaşan (etkilendiğim) çıkarsamaları için bkz. Thomas Hobbes, *Leviathan,* çev. Semih Lim, YKY, İstanbul, 1992, s. 47 ve 127.

I.3/127. Bu konuda gerçeği, altı yüzyıl kadar önce görebilen Tunuslu İslam düşünürü (insanlığın ilk toplumbilimcilerinden biri olan) İbn Haldun, *Mukaddime,* çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yayını, c. I, İstanbul, 1968, s. 315'te "İnsan cibil ve naturasının değil alışkanlıklarının oğludur" sözüyle yakalamıştı.

I.3/128. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi,* s. 156'da konuşmanın, insan öncesi canlıların sesli sinyalleşme kökeninden beslenerek, insanla birlikte başladığı görüşündedir.

I.3/129. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi,* s. 174. İnsan ve şempanze yutaklarını karşılaştıran resimler için bkz. Lewin, *Modern İnsanın Kökeni,* s. 220; Boyd ve Silk, *How Humans Evolved,* s. 413. Şempanzelere konuşma öğretme çabalarının girişimsiz kalıp yalnızca (Kanzi ve Kako adlı şempanzelere) parmakla işaret dili öğretilebilmesi hakkında bkz. Boyd ve Silk, *How Humans* Evolved, s. 421.

Doğada, Kadife Maymunları'nın sinyalleşme yoluyla uyarı düzeyindeki iletişimleri için bkz. Leakey ve Lewin, *Origins Reconsidered*, s. 168'den sonraki sayfadaki fotoğraf.

I.3/130. Şanider, Monte Circeo ve Sungir gömüleriyle ilgili görüntüler ve açıklamalar için bkz. Lewin, *The Origin of Modern Humans*, s. 2, 181 ve 178 ve Türkçe çevirisi *Modern İnsanın Kökeni*, s. 2, 233.

I.3/131. İlk (araç) yapma etkinliğinin bu (soyut) rekonstrüksiyonundan somuta inilip bakılınca, durumun çok daha karmaşık ve belirsiz olduğu anlaşılacaktır. Örneğin, araç yapma kimi yazarlara göre avlanmanın ya da leşyiyiciliğin sorunlarını çözmek için başlamıştır. Buna göre daha çok erkek işi olmalı. Ancak bu konuda elimizde somut kanıt yok. Şempanzelerde daha çok dişilerin toplayıcılık yapıp, bir dişinin örs gibi kullandığı bir taş üstüne koyduğu fındıkgilleri taşla kırması, ilk araç etkinliğinin kadınlarca başlatılmış olabileceği olasılığını da düşündürür (bkz. Boyd ve Silk, *How Humans Evolved*, s. 39'daki resim ve açıklaması). McKie, *Apeman*, s. 130-131'de Yeni Gine Yerlileri'nin taş araç yapmayı bugüne dek sürdürdüklerini yazmaktadır. Ama ne burada ne elimin altındaki başka kaynaklarda araç yapma etkinliği ile cinsiyet arasında bir bağlantı arayışıyla ve kanıtıyla karşılaştım.

I.3/132. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, s. 120'de, Amerikalı arkeolog Winn'in, zamanımızdan 3 yüzbin yıl öncesinden kalan Issimile yeri araçları üzerinde (neyin araç sayılıp neyin sayılmaması gerektiğinin ölçütlerini ortaya koymaya çalıştığı araştırmasında) işlenen nesnenin sonunda alacağı biçimin kafada net olarak canlandırıldığını gösteren [simetriklik gibi] özellikleri saptadığını aktarmaktadır. Böyle bir canlandırmaya bilinçli olarak araç yontan ilk insan topluluklarında da başvurulduğunu varsayıyorum.

I.3/133. Gelseydik, doğarken (en az 2 binyıldır konuşulan) Türkçeden genlerimize geçebilmiş birkaç sözcükle doğardık!

I.3/134. Bu konuda Gordon Childe'ın yapıtına koyduğu "Man Makes Himself" adı çok anlamlıdır; bkz. V. Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, çev. Filiz (Karabey) Ofluoğlu, Varlık, İstanbul, 1978, 237 s.

I.3/135. Claude Lévi-Strauss, bunun "totemci" dediği düşünüşte doğadan alınan kodlara [toplumsal-A.Ş.] mesajlar yüklenerek yapıldığını *La Pensée sauvage* (1962) ve *Le Totémisme Aujourd'hui* (1962) yapıtlarında açıklamaktadır. Lévi-Strauss'un çağımız ilkellerinin düşünüş biçimi hakkında düşündükleri için Türkçeye çevrilen şu iki yapıta bakılabilir: Claude Lévi-Strauss, *Yaban Düşünce*, çev. Tahsin Yücel, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, 323 s. ve Claude Lévi-Strauss, *Mit ve Anlam*, çev. Şen Süer, Selahattin Erkanlı, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, 82 s.

I.3/136. Georges-Henry Dumont, "Foreword", *History of Humanity*, c. I, s. 12'de "maddesel ve tinsel kültür" (İng. *material and spiritual cultures)* kavramlarını kullanıyor. Tinsel kültür yanı sıra yer yer "simgesel kültür" kavramını kullanmamın nedenleri (ayrıca açıklamaya gerek kalmayacak biçimde) sayfalar ilerledikçe daha iyi anlaşılacaktır.

I.3/137. Böyle bir yaklaşımla Cassirer, Nazilerin "devlet" kavramını, simgelerin "majik" (büyüleyici) işlevine ağırlık veren emosyonel (akıldan çok duygulara seslenen) ve irrasyonel (akıldışı) kültür geleneğinin yarattığı bir mitos (masal) olarak yorumlayabilmiştir (Bkz. Ernst Cassirer, *Devlet Efsanesi*, çev. Necla Arat, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984). Böyle bir açıklama, aynı zamanda insanın psikolojik evrimi ile düşünsel evriminin ne kadar iç içe örüldüğünü göstermede kullanılabilir.

I.3/138. Gordon Childe, *Toplumsal Evrim,* çev. Cemal Balcı, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 113. Örneğin farklı kıtalardaki diller ile genleri karşılaştıran Amerikalı araştırmacı Luca Cavalli-Sforca'nın yaptığına benzer bir çalışmayı yapan Fransız araştırmacısı Andre Langarey (*Dünyanın En Güzel Tarihi,* s. 45-47'de) yeni dillerin iki üç binyıl içinde doğabilirken, genlerde belirgin değişikliklerin [popülasyon çapında A.Ş.] doğabilmesi için onbinlerce yılın geçmesinin gerektiğini bildiriyor. Örneğin, "Mitokondriyal Havva" ve "Tohum Âdem" araştırmalarında hesaplar izlenen genlerde % 2-4 oranında bir değişikliğin (mutasyonun) gerçekleşmesi için bir milyon yılın geçmesinin gerektiği varsayımına dayandırılıyor (bkz. De Laet, "Afterword", *History of Humanity,* 641. Langarey de son 30-10 binyıl arasında genlerimizin pek değişmemesine karşılık, kültürlerin, dillerin, dinlerin çok büyük değişiklikler geçirmiş olmasına ilgimizi (dikkatimizi) çekiyor.

I.3/139. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 26.

I.3/140. Örneğin Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi,* s. 330'da biyolojik [organik] evrim ile kültürel gelişmenin Yukarı Paleolitik boyunca karşılıklı bağımlılık ve görece özerklik içinde geliştiklerini, ama Çağdaş Tipte *Homo sapiens* canlısının görünmesiyle insanın kültürel gelişmesinin biyolojik gelişmesinden etkilenmemeye başladığını yazmaktadır.

I.3/141. Bkz. Jack Harlan, "Plant Domestication: An Overview", *History of Humanity,* c. I, s. 377'de evcil tahılı yabanılından ayırmanın güvenilir kanıtının morfolojisindeki değişme olup, evcillerin [seçici üretmeden dolayı olmalı - A.Ş.] genellikle daha iri taneler olduğu yazılıdır.

I.3/142. Bkz. Sandor Bökönyi, "Domestication of Animals", *History of Humanity,* c. I, s. 391'de bazı hayvanların kemik kalıntılarının yabanıllarının kalıntılarından daha küçük oluşunun o türün evcilleştirildiğinin ölçütü olarak alındığı belirtilmektedir.

I.3/143. Bkz. Clifford Grobstein, "Doğaya Karışma Yolunda Yeni Bir Çağın İnişi", *Biyoteknoloji, Genetik Mühendisliği ve İnsanlığın Geleceği* içinde, s. 49-65. Ayrıca bkz. Mae-Wan Ho, *Genetik Mühendisliği* (rüya mı kâbus mu?), çev. Emral Çakmak, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, 300 s.

I.3/144. Bu saptama, tam adıyla *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi* konusundaki doçentlik tezimdeki (Ankara, 1982, SBF Yayınları baskısı, s. 7'deki) "madde ile düşüncenin etkileşimi... evrimin, maddenin düşünceyi biçimlendirdiği [geçmişteki] noktadan, düşüncenin maddeyi biçimlendireceği [gelecekteki] bir noktaya doğru ilerlediği" saptamama dayandırılmıştır.

II. Kesim
İLKEL TOPLULUK

4. Bölüm

İLKEL TOPLULUĞUN EŞİTLİKÇİ YAPISI

Günümüzün ilkel toplulukları ve tarihte gelip geçmiş ilkel topluluklar, tarihin uygar toplumları ile karşılaştırıldıklarında, şaşırtıcı bir farklılık gösterirler. Sömürgecilik döneminde Yeni Dünya'nın ve Eski Dünya'nın uzak yerlerinde karşılaştıkları ilkel topluluklar karşısında, Batılılar bu şaşkınlığı yaşamışlardı. Temel insan psikolojisinin belirlediği davranışlar dışında hemen her alanda görülen kültürel farklılıklarının temelinde ilkel toplulukların "görece yalın" ve "kabaca eşitlikçi"[1] bir toplumsal yapıya sahip olmaları yatmaktadır. "İlkel" sözcüğü toplumbilimlerinde "yalın yapılı" anlamına gelmektedir. Ve yalın toplumsal yapılarda eşitsizlikler gelişemez.

Bunlara bakarak (Rousseau gibi) kimi Batılı düşünürler, uygar toplumun yol açtığı mutsuzluklardan kurtulmanın yolunun ilkellerde bulunduğunu sanmışlardı. "Soylu yabanıl" dedikleri ilkellerin "bozulmamış" insan doğasını temsil eden davranışlarının ve değerlerinin örnek alınmasını istemişlerdi.[2] Ama bakalım ilkel topluluk gerçekten örnek alınmaya değecek bir kültürel evrim düzeyine ulaşmış mıydı?

İlkel topluluğun kuruluşu hakkında "ilke topluluk şu tarihte, şurada ortaya çıkmıştır" diyebilmemizi sağlayacak hiçbir belge, hiçbir bilgi bulunmuyor elimizde. Belki de hiçbir zaman bulunmayacak. Bu durumda tarihsel ilkel toplulukların rekonstrüksiyonunu şu dolaylı kanıtlarla yapmak durumundayız: a. yüksek primatların evrimsel gelişmesine; b. günümüz kuyruksuz maymunlarının davranışlarına; c. çağımız ilkel topluluklarının yapısına; d. tarihsel ilkel toplulukların gerilerinde bıraktıkları (yetersiz) arkeolojik buluntulara dayanmak zorundayız.

Terminoloji ve sınıflandırma sorunları

Burada benimsenen terimle "ilkel topluluk" denen topluluklara, yani tarihte gelip geçmiş ve günümüzde yaşayan kalıntıları bulunan insan popülasyonlarına, çeşitli zamanlarda, çeşitli yazarlarca çeşitli adlar verilmiştir: "Yabanıl ve barbar topluluklar", "ilkel sürü",[3] "ilkel komünal toplum", "okuryazarlık öncesi toplumlar", "kabile toplumu" bunlardan bazıları. Gene bu toplulukların çeşitli yazarlarca çeşitli sınıflandırmaları yapılmıştır: "yalın besin toplayıcısı topluluklar", "ileri besin toplayıcısı topluluklar", "yalın besin üreticisi topluluklar", "ileri besin üreticisi topluluklar" sınıflandırması bunlardan biridir.[4]

Bütün bu tartışmalar göz önüne alınarak belki "ilkel topluluklar" yerine "yalın yapılı" topluluklar, daha kısa biçimiyle "yalın topluluklar" daha doğru olurdu. Buna koşut olarak "yalın topluluklar" ile "karmaşık toplumlar" ikilisi kullanılabilirdi. Ama her bilgi dalında olduğu gibi İnsanlık Tarihi'nde de yerleşmiş bir kavramın karşısında önerilen birçok seçenek kavramın tutunma olasılıkları zayıftır. İster istemez "ilkel topluluk" terimini kullanacağız.

Yabanıl, Barbar, Uygar kavramları: İlk önemli "alan araştırması" örneklerinden birini veren Amerikalı antropolog Henry Lewis Morgan, Amerikan Yerlileri'nden Iroki kabilesi içinde otuz yıl yaşadıktan sonra *Ancient Society* (Eski Toplum) adlı yapıtı (1877'de) yazmıştır.[5] Bu ünlü yapıtında, daha sonra benimsenecek olan (ve elinizdeki yapıtta da benimsenen) "ilkel topluluk" - "uygar toplum" yerine Yabanıl, Barbar, Uygar sınıflandırmasını kullanmıştı. Morgan "yabanıl (vahşi) toplum" ile üretime geçmemiş toplulukları amaçlamıştı. Yoksa günlük dildeki anlamıyla her türlü düzen ve "değer" yoksunu ve yabanıl hayvanlarınkine benzer bir yaşam sürmeyi değil. "Barbar toplum" kavramı içine, üretime geçmiş olan, ama sınıflı ve okuryazar olmayan toplulukları sokmuştu. "Uygar toplum" sınıfı içine, gününün sınıflı, devletli, okur-

yazar toplumları ile tarihte bu kültürel evrim düzeyine ulaşanları almış olduğu anlaşılıyor.

Morgan, yabanıl (vahşi) sözcüğü gibi barbar sözcüğünü de günlük dildeki aşağılayıcı (kaba, uygarlık ürünlerini yakıp yıkıcı) anlamıyla kullanmamıştı. Onu, bilimsel anlam kazandırarak kullanmıştı. Bu tutumu, yabanıl ya da barbar saydığı toplulukların insan-insan ilişkilerinden övgüyle söz edişinden de çıkarılabilir. Uygar sözcüğünü ise, bir övgü niteliğinde kullanmamıştı. Morgan bu üç kavramla, insanlığın toplumsal ve kültürel evriminin aşamalarını göstermek istemişti. Toplumları böyle evrimci bir sıraya soktuktan sonra, her birini (teknolojik ölçütler kullanarak) kendi içinde gene evrimci dönemlere bölmüştü: Yabanıllığın dönemleri şöyleydi:

aşağı yabanıllık dönemi	: insanlığın başlangıcından ateşin kullanılmasına dek,
orta yabanıllık dönemi	: ateşten okun ve yayın kullanılmasına,
yukarı yabanıllık dönemi	: ok ve yaydan çömlek yapımına kadar uzanıyordu;
Barbarlık ise,	
aşağı barbarlık dönemi	: çömlekçilikten hayvancılığa ve tarıma dek,
orta barbarlık dönemi	: hayvancılıktan ve tarımdan demir araç yapımına,
yukarı barbarlık dönemi	: demir araçlardan okuryazarlığa kadar geçen süreyi kapsıyordu.
Uygarlık (medeniyet) dönemi	: abece'nin (alfabenin) kullanımından günün toplumuna (bugün içinde yaşadığımız toplum biçimine) dek varıyordu.[6]

Yukarıdaki sınıflandırma, Morgan'ın ve ona dayanan (başta Engels olmak üzere) Marksçı yazarların sağlam bir toplumsal (kültürel) evrim kavramına sahip olmalarını sağladı. Bununla birlikte, birkaç nedenle Yabanıl ve Barbar sözcükleri bugün pek kullanılmıyor; kullanılmayışının nedeni, bu sözcüklerin aşağılayıcı anlamlarının çağrıştırılabilmesi ile sınırlı değil. Onların yerine kullanılan örneğin "ilkel topluluk" kavramındaki "ilkel" sözcüğünün de benzeri olumsuz çağrışımları var. Neden daha çok, onların yerine, "avcı ve toplayıcı topluluklar" ve "besin üretici topluluklar" olarak, onların (kültürel değil) sosyoekonomik içeriklerini yansıtan kavramların yeğlenmesi.

Öte yandan, Morgan'ın, "yabanıl" ve "barbar" dediği toplulukları bir de aşağı, orta, yüksek düzeyleri biçiminde derecelendirmesi, yeryüzündeki toplulukların çeşitlilik gösterebilen somut kültürel evrimiyle birçok örnekte örtüşemeyecek denli kesin çizgili ve ayrıntılıydı. Örneğin çömlekçiliğin (Japonya toplumlarındaki gibi) bazı yerlerde tarımdan önce, ama çoğu yerde tarımla birlikte ya da tarımdan sonra görüldüğü (daha sonra) ortaya kondu.[7]

Son olarak, Morgan'ın "topluluk" ile "toplum" ayrımını yapmaması, terminolojisinin bırakılışının nedenleri arasında sayılabilir. *Ancient Society* yapıtı, Tönnies'in *Gemeinschaft und Gessellschaft* ("Topluluk ve Toplum" ya da "Cemaat ve Cemiyet") yapıtından on yıl önce yayımlandığı için Tönnies'in Topluluk - Toplum ayrımından haberli olması beklenemez. Bu yüzden (yapıtının adından da anlaşılabileceği gibi) ilkeli için de, uygarı için de aynı kavramı ("toplum" kavramını) kullanmıştı. Oysa, toplumsal evrimin bu iki evresinde toplumların yapısı, farklı kavramlarla adlandırılmayı hak edecek denli farklılık gösterir.

İlkel topluluk kavramı: Hemen belirtmek gerekir, Morgan'ın terminolojisi (yabanıl, barbar terimleri) uzun süre direnildikten sonra bırakılmıştır. Ama sınıflandırması tutmuştur. Günümüzün arkeologları, antropologları, tarihçileri ve "insanlık tarihçileri" toplumsal (kültürel) evrimi "ilkel topluluk" ve "uygar toplum" olarak (ikili) sınıflandırsalar da, altında üçlü bir sınıflandırma yatmaktadır. Gerçekten, "ilkel topluluk" kavramı içinde, yaşayış biçimleri birbirinden oldukça farklı iki topluluk (toplumsal yapılarının benzerliğinden dolayı) aynı çuvala sokulmuştur: "Avcı ve toplayıcı" topluluk kavramı Morgan'ın "yabanıl (vahşi) toplum" kavramıyla örtüşmektedir. "Besin üretici topluluklar" (bitkisel besin üretici "çiftçiler" ve hayvansal besin üretici "çobanlar") Morgan'ın "barbar toplum" kavramı ile çakışmaktadır. "Uygar toplum" kavramı ise, günümüzün (çoğu) toplumbilim yazınında ve aşağı yukarı Morgan'ın ona verdiği anlamda kullanılıyor.

İLKEL TOPLULUĞUN YAPISI

İlkel topluluğun maddesel ve simgesel araçları, ekonomik, toplumsal, kültürel yapısı, karmaşık olmamakla birlikte, farklılaşmamış olup iç içedir. Dolayısıyla, yapısal öğelerinin ayrı alt başlıklar altında incelenmesi yinelemelere yol açar. Onların (yapılabildiği kadar) eklemlenişlerinin bütünlüğü ve etkileşimleri içinde ele alınmaları daha uygun olur.

Ayrıca, tarihsel ilkel toplulukların, kamp yerleri gibi kalıntılarına bakılarak, tek tek ele alınması, altından kolay kolay kalkılabilecek bir iş

değildir. Böyle bir işin yeri de burası değildir. Onun yerine (kuşkusuz öyle çalışmalardan da yararlanılarak) ilkel toplulukların çoğunda saptanıp görülen yapısal özelliklerin soyut bir rekonstrüksiyonunu sunmak yanlış olmaz. Ancak bunu toplumsal ve kültürel evrimleri sürecini izleyerek yapmak gerekir. Böyle bir yaklaşım, onların statikleri (kurumları) kadar dinamiklerini (değişme eğilimlerini) de görüp gösterme olanağı sunabilecektir.

Kabaca eşitlikçi toplumsal yapı

İlkel toplulukta toplumsal eşitsizlikler (pek) yoktu. Ekonomik ve siyasal eşitsizlikler hiç yoktu. Çünkü geçim alanında (öteki koşulları oluştuğunda eşitsizliği yaratıp besleyebilecek) "üretim" yoktu. Ve "emeğin verimliliği", emekçiyi doyurmaktan öte bir "artı" üretip, birilerini ötekilerinden varsıl edecek düzeye ulaşmamıştı. Geçim biçimi, doğadaki hazır besinlere elkoymak olan (çeşitli biçimleriyle) toplayıcılık ve avcılık idi. Buradan giderek "asalaklık, analarımızın, atalarımızın (anaatalarımızın) doğasında varmış" sonucuna sıçranabilir mi? Sıçranamaz, çünkü koşulları oluşunca ileride insanlığı üretime geçirerek etmenin insanın o aynı doğası (aynı gizilgüç) olduğu görülecek.

İster bitkisel ister hayvansal besin olsun, besin sağlama topluca yapılan (kolektif) bir eylemdi: Erkekler bir grup oluşturarak avlanmaktadırlar. Kadınlar bir grup olarak toplayıcılığa çıkmaktadırlar.

Takım örgütü: Geçmişte, tarihsel ilkel topluluklar (eşitlikçi yapılarından gidilerek) "ilkel komünal toplum" olarak adlandırılıyorlardı. Bugün onun yerine "avcı ve toplayıcı takımlar" terimi kullanılıyor. "Takım" kavramı, ilkel toplulukların örgütlenişini oldukça iyi yansıtıyor. Bu kavram, "komünal" sözcüğünün "eşitlikçi küçük topluluk" anlamını verdiği gibi, ilkel topluluklardaki "işlev bölümü" olgusunu da çağrıştırabiliyor. Gerçekten çağımızın avcı ve toplayıcı ilkel toplulukları da ender olarak yüzü aşan üyeden oluşan takımlardır. Aralarında doğuştan ayrıcalıklı kişiler yoktur. Sonradan edinilmiş konum (statü) farkları bulunmaz. Yalnızca "rol" farkları bulunur. Üyeleri birbirine (kabaca) eşittirler ve eşdeğer tutulurlar. Toplumsal yapılarında işbölümü gelişmemiştir. Ama cinsler arasında "işlev bölümü" görülür. Erkekler daha çok avcılık, kadınlar toplayıcılık işlerini üstlenmişlerdir. Erkekler takımı, kadınlar çocukları korur. İçlerinde takım kaptanınınkini andıran konumda bir av önderi bulunur. Hakemi andıran bir büyücü de bulunabilir. Bu niceliği ve niteliği göz önüne alınırsa, ilkel topluluğun toplumsal örgütlenişini ve toplumsal birimini "takım" olarak adlandırmanın yanlış olmadığı anlaşılacaktır.

Kamp yaşamı: Avcılık ve toplayıcılık (bilinen belli bir bölge içinde dönülüp dolaşılıyor olsa bile) sürekli yer değiştirmeyi gerektiren bir geçim biçimidir.[8] Toprağa kalıcı yerleşmeden ve bunun getireceği kalıcı konutlardan söz edilemez. Arkeolojik kayıtta ortaya çıkarılan ipuçlarına bakılırsa, belli mevsimlerde uğranılan kamp yerlerinde kurulan geçici konutlarda yaşanmıştır. "Mağara yaşamı", daha çok uygar toplumun insanlarının ilkel topluluklar hakkında kurdukları "sanal gerçeklik" olarak görünüyor. Mağaralar her yerde bulunmamaktan öte, bulundukları yerlerde bile çoğu örnekte sürekli kalınan yerler değildi. Daha çok özel amaçlar için arada sırada ya da mevsimlik uğranan yerlerdi.

Kolektif eylem ve kolektif tüketim: Kamp yerlerine, kadınlar topladıklarını, erkekler avladıklarını getirmişlerdir. Yiyecekler birlikte (kolektif eylemle) sağlandığına göre, birlikte tüketilecektir. Bunun zamanımızdan 500 binyıl, hatta 1 milyon yıl öncesinden kalma kamp yerlerinden sağlanan sağlam kanıtları var. Besinler, kamp yerlerinde yakılan ateşin çevresinde pişirilerek (ya da pişirilmeden) topluca tüketilmiş. Kemik, kılçık vb. yığınları bunu gösteriyor.

Erkeklerin ava, kadınların toplayıcılığa çıktıkları bir günün akşamında, yakılan büyükçe bir ateşin çevresinde toplanılıp, getirilenlerin bölüşülüp yendiğini düşünebiliriz. Bu fırsat ile, bir gün (bazen avdan dönülene dek birkaç gün sürebilen) ayrılıktan sonra, kadınlar ve erkekler başlarından geçenleri birbirlerine anlatmanın yollarını aramış olmalılar. Böyle bir gereksinim, ileride sihir törenlerine, daha sonra da seyirlik oyunlara varacak "taklit" kültürünü başlatmış olabilir. Taklit kadar (ileride konuşmaya doğru gelişecek) sesli iletişimi de kışkırtan bir etmen olmalı. Karşı cinsten kişiler arasındaki çekimin ve (mum ışığı altında) sohbet geleneğinin geçmişi (cinsel gereksinim yanı sıra) böyle bir gereksinime de dayanıyor olabilir.

"Atıştırıcılık": Akşam yemekleri dışında beslenme "atıştırıcılık" ağırlıklı olmalı. Atıştırıcılık, avcılık öncesi bir beslenme alışkanlığı olsa gerek. Ama avcılıktan sonra sürdüğü gibi bugün de (az çok) sürmektedir. Günün belli zamanlarında beslenme (öğün) geleneğinin kökleri ise cinsler arasında avcılık ve toplayıcılık biçimindeki işlev bölümünde yatıyor olabilir. Tarihte ve günümüzde dostlarla yemekte buluşup görüşme göreneği kamp yerlerindeki akşam yemeklerinin günümüzdeki uzantısı olmalı.

Atıştırıcılığın (yaptıkları işin, yani toplayıcılığın doğası gereği) daha çok kadınların alışkanlığı olduğu düşünülebilir. Buna karşılık erkek-

ler, av ardında koşarken atıştırmaya (kadınlar kadar fazla) fırsat bulamamışlardır. Ancak onların da (kadınlarda bulunmayan) bir alışkanlıkları vardı. Av ardında uzun süre koşuşturarak yitirdikleri enerjiyi avladıkları hayvanın (şeker deposu) karaciğerini oracıkta çiğ çiğ yiyorlardı. Böylece kamp yerine (avlarını da taşıyarak) dönebilecek enerjiyi sağlamış oluyorlardı. Çağdaş ilkel avcı topluluklarca iyi bilinen bu gelenek onlara, tarihsel ilkel topluluklardan gelmiş olmalı.

Hayvanların beyin, ilik gibi öteki yumuşak dokuları ise, kampta kalmış dişsiz çocuklara ve (kalmışsa) dişleri dökülmüş yaşlılara ayrılmış olabilir.[9] Avın (çağdaş ilkellerde olduğu gibi) kadınlarca yüzülüp, parçalanıp pişirildiğini düşünebiliriz. Gene çağdaş ilkel avcı topluluklarda görüldüğü gibi tüm kamp halkınca birlikte (ortak) tüketildiğini söyleyebiliriz. Bunun, uygar toplumların çağımızdaki olanaklarıyla bile sağlayamadıkları bir "dayanışma" yaratacağı açık.

Kadın-erkek kültürlerinin farklılaşması

Kadınlar, toplayıcılık etkinliklerini, kamp yerinin yakın çevresindeki topraklarda, sularda, ağaçlarda gerçekleştirmişlerdir. Çeşitli otlar, yabanıl meyveler toplamışlardır. Toprağı (eşeleme sopasıyla) eşeleyip, yenir kökler (yumrular) çıkarmışlardır. Böcekler, yumuşakçalar yakalamışlardır. Toplarken atıştırdıklarından arda kalanı, kamp yerine (eteklerinde) taşımışlardır. Onlarla önce çocuklarını beslemişlerdir. Sonra topladıklarını topluluğun erkekleriyle paylaşmışlardır.

"Eksik etekler": Kadınların etek giyme geleneği (hatta belki insanların giyinme geleneği) toplayıcılık işinin bir gereği olarak başlamış bulunabilir. Bu yararından dolayı sürdüğü daha bir kesinlikle söylenebilir. Eteklerinin önce yarım etek (önlük) biçiminde olduğunu düşleyebiliriz. Böyle bir giysi önde, içine toplananların biriktirilip taşındığı bir araç işlevi görecektir. Arkaya alındığında, bebek içine oturtulduktan sonra iki ucu boyunda tutularak ya da bağlanarak, bir ya da her iki elin toplayıcılık için boş kalmasını sağlayacaktır. Bu açıklamalardan sonra, "gerçekten 'eksik etek' deyişi bu tarihlerden kalmadır" gibi bir söz eklenseydi bu, her halde "İnsanlık Tarihciliği" olmazdı. Herodotos ya da Evliya Çelebi biçimi bir "tarihsicilik" olurdu. İç.başlık yapılışının amacı erkek egemen kültürün köklerinin tarihin böylesine derinliklerinden başlamış olabileceğini düşündürmekti.

Kadınların etek giyinmeye başlamaları üzerine erkeklerin de hemen (farklılık adına) pantolon giymeye başladıkları sanılmamalı. Pantolon, erkeklerin giysi kültürüne, birkaç milyon yıl sonra (İÖ yedinci yüzyıl-

da) İnsanlık Tarihi'nde "atlı (süvari) devrimi" diye bilinen olguyla birlikte yerleşecektir.

Organik evrimin cinsel farklılaşma ve (cinsler arasında) ikibiçimlilik kalıtını anımsayınız. İkibiçimlilik ilkel toplulukta erkeğin daha çok avcılık, kadının toplayıcılık işlerini üstlenmesinde (kültürel evrimde) etkili olmuştu. Avcılık ile toplayıcılık olarak başlayan bu işlevsel farklılaşmayı, aynı doğrultuda başka farklılaşmalar izleyecektir. Erkekler daha çok topluluğu "koruma", kadınlar çocukları ve topluluğu "besleme" işlerini üstleneceklerdir. Bu yöndeki farklılaşma ileride daha da gelişerek "av işleri" ile "ev işleri" biçimini alabilecektir.[10] Aslında, uygar topluma dek, kadınların toplayıcılık yanı sıra, av dışında her işi yaptıkları sanılıyor. Uygar toplumdan sonra ise, ev dışında tarım işleri yanı sıra ev içinde her işi üstlenecekleri bir durum söz konusudur. Bu, bir açıdan, kadınların üstüne daha çok işin yükleneceği anlamına gelip, onlar adına bir olumsuzluktur. Öteki açıdan, kadınların uzmanlaşmanın ve yabancılaşmanın olumsuz etkilerine erkeklerden daha az açık kalmaları demektir.

Farklı işler, farklı işlevler, farklı duygu, düşünüş ve davranışlar, sonunda farklı bilgi birikimini, kısacası farklı kültürleri getirir. Kadın-erkek kültürlerinin farklılaşması, genelde eşitlikçi yapılı ilkel topluluk evresinde bile başlamış bulunuyordu. İleride bu eşitlikçi yapının bozulmasına katkısı olacaktı. Ve eşitsizlikçi uygar toplumda, eşitsizliğe koşut olarak artacaktı.

Matriarşi-patriarşi kavgası: İnsanlığın ilk geçim biçimini ve ilk yaşayış biçimini oluşturan avcılık ve toplayıcılık döneminde, kadın-erkek kültürlerinin farklılaşması ne matriarşiye (anaların yönetimine) ne de patriarşiye (babaların yönetimine) varmıştır. Çünkü ilkel topluluk yöneten-yönetilen farklılaşmasına (bile) uğramamıştır.

Daha çok Marksist ve feminist yazında karşılaşılan bir sav var: "İlkel komünal toplum" (ilkel topluluk) döneminde (sınıflı uygar toplumdakinin tam tersine) toplumun kadınlarca yönetildiği savı. Bu sav, başka tasaların ve eksik bilgilerin ürünüdür. Örneğin, Engels'in *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* yapıtından beslenen yazında, matriarşi savı, Roma İmparatorluğu sırasında Frank barbar toplulukları gibi ilkel topluluklar hakkında edinilen, zamanın bilgilerine dayandırılır. Bu bilgilerin kaynağı Romalı tarihçi Tacitus'un *Germania* adlı tarihidir. Bu yapıtta Frank barbarlarının (Romalılardan farklı olarak) soylarını analarından giderek saydıkları (demek ki etnolojideki ve antropolojideki kavramıyla "anasoyçizgili" oldukları) saptanmıştır.[11] Ne var ki anasoyçizgili olmaları, zorunlu olarak anaerkinin (matriarşinin) de bulunacağı anlamına gelmez.[12]

Aynı biçimde, kimi tarihsel ve çağdaş topluluklarda görülen anahakkı *(materrech)* da o topluluklarda kadınların ayrıcalıklı, üstün konumda bulunduklarını göstermez. Anahakkı, söz konusu toplumlarda, tarım araçları, bahçeler gibi nesnelerin anadan kızına (kalıt olarak) geçmesidir. Geçen, bugünkü anlamıyla bir kalıt (miras) bir varsıllık, bir erk kaynağı değildir. Aslında geçen, kadınlara yüklenen, tarlada, bahçede çalışma göreviyle ilgili nesnelerdir. Pazar ekonomisinden önce üretilen ürünlerin ve malların "kullanım değeri" vardır, "değişim değeri" yoktur. Toprağa yerleşmeden önce (toprak üzerinde ve topraktan emek dökülerek elde edilen ürünler üzerinde "özel sahiplik" hakkının ve ayrıcalığının yerleşmesinden önce) topraktan sağlanıp siyasal erke dönüştürülebilecek bir ekonomik erkten söz edilemez. İnsanlığın üretime geçmesinden önce herhangi bir alanda bir ekonomik erkten bile söz edilemez.

Öte yandan ilkel topluluklarda patriarşinin (babaerkinin, baba yönetiminin) bulunduğu savları da aynı derecede bilimsel değerden yoksundur. Çünkü (tartışmanın başında da belirtildiği gibi) ilkel toplulukta ekonomik, toplumsal, siyasal yapılar farklılaşmamıştır, iç içedir. Ortada bir yönetim var mı ki yönetenin erkek mi kadın mı; yönetimin matriarşi mi patriarşi mi olduğu tartışılsın? İlkel toplulukta matriarşi-patriarşi tartışması, uygar toplum döneminde kadın-erkek kültürlerinin farklılaşmasının ileri bir noktasında patlak veren, dolayısıyla tarihsel, toplumsal gerçekliğe dayanmayan bir tartışmadır.

İlkel topluluk'ta işlerin "yürütülmesi"

İlkel toplulukta (özellikle onun "avcı ve toplayıcı asalak takımlar" evresinde) patriarşiden de, matriarşiden de söz edilemeyecekse, neden söz edilebilir? İlkel topluluğu analar da, babalar da yönetmediğine göre kim yönetiyordu? Hiç kimse! O zaman işler nasıl yönetiliyordu? Yönetilmiyordu, işler birlikte "yürütülüyordu". Neyin (işbirliğiyle) yapılmasının gerektiğine karar verip onu buyuranlar ile buyrukları yerine getirmek üzere işleri yapanlar gibi bir ayrışma, bir farklılaşma yoktu. İşler birlikte kararlaştırılıyor, birlikte yürütülüyordu.

Geleneğin zorbalığı: Bununla birlikte, ilkel topluluğun insanının istediğini yapıp istemediğini yapmayacağı (günümüzdeki anlamıyla) "özgürlük" içinde yaşadığı sanılmamalı. Neyin, ne zaman, kimlerce yapılacağı önceden, kesin olarak belirlenmişti. Yapılacak şeylerle yapılmayacak şeyler, bir ilkel topluluğun insan-insan, insan-doğa ilişkilerinde kuşaklar boyu deneyiminden süzülüp çıkarılarak geleneklere bağlanmıştı. Bu bakımdan ilkel topluluğu, kişilerin değil, geleneklerin "yönettiği"

söylenebilir. Daha doğrusu ilkel topluluğun geleneklerle "yürütüldüğü" söylenmelidir.

Ancak geleneklerin her zaman topluluğun, topluluğun her kesiminin, her üyesinin yararına (dolayısıyla özgürlüğüne) uygun olacağı söylenemez. Gelenekleri yaşatan yaşlıların varlığı buna engeldir. Öte yandan geleneğin kendisi de (yapısı da) topluluğun yararına, mutluluğuna ve özgürlüğüne engel oluşturabilir. Şöyle ki gelenekler, insan-insan ve insan-doğa ilişkilerinde değişen koşullara göre hemen ve birebir değişme duyarlılığından ve esnekliğinden yoksundur. Kendilerini olduğu gibi "yeniden üretici" toplumsal düzeneklerdir. Taşıyıcıları, aktarıcıları (hatta bazen formülleştiricileri) söz konusu değişikliklere duyarlı olup esneklik göstermez. Duyarlılık ve esneklik ise, geleneklerin taşıyıcıları olan yaşlılardan beklenebilecek erdemler değildir. Bu, geleneklerin zorba bir yöneticiden farklarının olmayabileceği anlamına gelir. Geleneklerin zorbalığına, kendini uygar toplum dönemleri içinde bile sürdürebilen "kan davası gütme" ile "töre cinayeti" örnek gösterilebilir.

Yaşlıların saygınlığı: İlkel toplulukta, söz konusu gelenekleri kuşaktan kuşağa geçiren peygamberler, din adamları, öğretmenler gibi inanç, düşünce üreten uzmanlar, profesyoneller yoktu. Geleneği, olağan durumlarda analar çocuklarına; erkeklerle ilgili konularda, babalar oğullarına geçiriyorlardı. Seyrek karşılaşılan olağandışı durumlarda, yaşam deneyimi dolayısıyla bilgi birikimi daha fazla yaşlılar işe karışmış olmalı. Ya da onlara "danışma geleneği" oluşmuş olmalı. Ancak ortalama yaşam süresinin 20-30 arasında dolaştığı (fosillerinden anlaşıldığı gibi), 40-50 yaşlarına ender ulaşıldığı unutulmamalı. Bu koşullarda, yaşlıların ne çok sayıda ne de çok saygın olmaları beklenebilir. Dahası, ileride "sihirci-sanatçı" ya da "sihirci-sağaltıcı" olarak karşılaşılacak kimselerin ilk örneklerinin, bu ilk avcı ve toplayıcı takımlarında ortaya çıkmış oldukları güvenle söylenemez. Çıkmışlarsa bile, o tarihlerde ve o koşullarda bu kimseler, ne yönetici ne de yürütücü sayılabilir. Çoğu durumda kendilerine danışılan saygın kişiler konumunda olmalılar.

Av önderinin geçici başkanlığı: Geleneklerin buyruğunun yerine getirilmesini sağlayanlar, güçten düşmüş yaşlılardan çok "av önderleri" olmalı. Av önderinin konumu, toplayıcı kadınlar grubunun en deneyimli, en saygın kişisinin konumundan farklıdır. Toplayıcılık, grubun kız çocuklarının olsun, erkek çocuklarının olsun önüne taklit edilecek örnek koymaktan ve bilgilendirilmekten öte, onların eşgüdümlendirilmelerini gerektirmez. Saygın "kocaana", ardından gidilip yaptıkları taklit

edilen kişidir. Takım avına çıkışta ise, durum farklıdır. Ava katılan yetişkinlerin ve gençlerin güdülmesi ve eşgüdümlenmesi gerekir. Ava sessizce yaklaşılacak; sürü, av önderinin buyurduğu gibi kuşatılacaktır. Saldırılacak (yavru, sakat, hasta) hayvanı, av önderi saptayacaktır. Av, önderin, diyelim ıslığıyla, herkesin aynı anda aynı gruba ya da aynı hayvana saldırmasıyla başlayacaktır. Hayvan yakalandığında, kimlerin kuyruğundan çekip, kimlerin hayvanın üstüne çıkıp karnına, kafasına öldürücü vuruşları yapacağını belirleyen işbölümünü, gene av önderinin yapması gerekecektir.

Bu işler, av önderine kuşkusuz bilgi ve becerisinden kaynaklanan bir saygınlık kazandıracaktır. Ancak bu saygınlık ona (Sparta diarşisinde kralların tek ayrıcalığı olan karavanadan tabaklarına iki kepçe konması benzeri) en küçük bir ayrıcalık bile kazandırmayacaktır. O günkü takım avının başkanlığını yapan (yarın yerine başkasının getirilebileceği) av önderinin, avın en büyük, en sevilen parçalarını kendine ayırması hoş karşılanmayacaktır. Böyle bir davranış, kabaca "herkese gereksinimine göre" paylaştırma geleneğine ters düşecektir. Kınanmayı göze alıp ayırdı diyelim. Bu kez onları biriktirip satamayacaktır. Satıp ekonomik erk sahibi olamayacaktır. Ekonomik erki siyasal erke dönüştürme gibi bir olanak da bulamayacaktır.

Saygınlığını ve av önderliği konumunu oğluna geçiremeyecektir. Oğluna geçirmesi şöyle dursun, yaşlılığına dek bile sürdüremeyecektir. Ava, avcı takımının öteki üyeleri kadar etkili katılamayacak yaşa ya da duruma gelince, avın başkanlığını başkalarına bırakacaktır. Çünkü takım avı, uygar toplumun savaşlarındaki gibi komutanlarca, karargâhtan yürütülebilecek bir etkinlik değildir. Başkanın ava katılıp, herkesten önce saldırmasını gerektirebilir. Ki bu da onun sakatlanma ve ölme olasılığına, sıradan avcılardan daha açık olması demektir.

Av önderliği bu dönemde bir yöneticilik orunu (makamı) değildir. Hatta toplulukta av dışı her etkinlikte de söz sahibi olmayı sağlayan bir yürütücülük orunu bile değildir. O bir statü değildir; üstlenilen bir görev, oynanan geçici bir roldür.

Androkrasi eğilimi: İlkel toplulukta yaşlı erkekler kadar yaşlı kadınlara da saygı gösterilmiş olabilir. Ama buyrukları yerine getirilenler hep erkekler arasından çıkacaktır. Av önderliği rolü erkeklerde buyurma, eşgüdüm sağlama, istenen sonuçlara gerekli görüldüğünde güç, şiddet kullanarak ulaşma gibi alışkanlıklar kazandıracaktır. Bu alışkanlıklarla kazanılan deneyim ve bilgi birikimi, kuşaktan kuşağa aktarılan bir "erkek kültürü" oluşturacaktır. Böyle bir kültür ileride, geniş aile ve

kabile örgütlenmesinde patriarşiye (baba yönetimine), kabile birliklerinde şefliğe, sınıflı toplumlarda ise gerontokrasiye (yaşlı erkekler yönetimine), timokrasiye (askerler yönetimine) aristokrasiye ("iyi soylu" erkekler yönetimine), plütokrasiye (varsıl erkekler yönetimine) varabilecek açılımların tohumlarını taşıyacaktır. Bunların hemen hepsi "erkek yönetimi" olmakla birlikte, kullanılan kavramlar (patriarşi dışında) bu olguyu belirtmemektedir. Dolayısıyla hepsini içine alacak ortak bir ada, yeni bir kavrama gereksinim vardır. Ve bugüne dek, örneğin "androkrasi" gibi bir kavram önerilip benimsenmiş değil. "Erkek kültürü" ve "erkek egemenliği" deyişleriyle yetinilmekte.

İLKELLERDE İNSAN-İNSAN VE İNSAN-DOĞA İLİŞKİLERİ

Tarihsel ilkel topluluklarda, önce toplumsal yapılarını ve toplumsal kurumlarını oluşturan, onlar oluştuktan sonra onların içini dolduran insan-insan ve insan-doğa ilişkileri nasıldı? Uygarlarınkinden büyük ölçüde farklıydı. İlkel topluluğa toplumbilimcilerin "birincil ilişkiler" dedikleri yüz yüze ilişkiler egemendir. İnsan-insan ilişkilerinde araya "aracıların" girmemesi, gene toplumbilimcilerin "saydam" dedikleri ilişkilerin gelişmesini sağlar. Gerek insan-insan, gerek insan-doğa ilişkileri (temelde) "yabancılaşmamış" ilişkilerdir. Ancak bütün bunlar, ilkellerin insan-insan ve insan-doğa ilişkilerinin her alanında "örnek alınacak" (etik) değerler taşıdıkları anlamına gelmez. Böyle bir (romantik) sanı, her şeyden önce kültürel birikim, kültürel evrim olgusuyla da uyuşmaz. Açıkçası, ilkel toplulukta evet insanın (uygar toplumun yarışmacı, çıkarcı, bireyci eğilimleriyle) yozlaştırılmamış, yabancılaştırılmamış doğası görülür. Ama onun kadar, insanın (organik bakımdan) hayvan doğasının kültürel biçimler kazandırılmamış (günlük dildeki anlamlarıyla) yabanıl (vahşi) ve barbarca açılımlarıyla da karşılaşılabilir.

İnsan-insan ilişkileri

İlkel toplulukta insan-insan ilişkilerinin önemli bir bölümüne toplumsal yapısı görülürken değinildi. Bunlar, kabaca eşitlikçi ilişkilerdi. Topluluğun bütün üyeleri, cinsiyet ve yaş gibi doğal olgulara dayanan durumlar dışında, aynı rolleri oynamaktaydı. Hiyerarşik (sıradüzenli) ilişkiler yoktu. Doğuştan ya da sonradan edinilmiş ayrıcalıklar bulunmamaktaydı. Yaşlıların bilgi birikiminin sağladığı saygınlığının, gençlerin avdaki "kahramanlık" gösterilerinin getireceği övgü ile dengelendirilmiş olacağı bunlara eklenebilir. İnsan-insan ilişkilerinin bütün bu görünümlerinin gerisinde ise "kandaşlık" denen bağın yattığı söylenebilir.

Sözcük dilleri: Tarihin avcı ve toplayıcı ilkel toplulukları, Yukarı Paleolitik kültür evresine dek (belki de Mezolitiğe kadar) konuşma denebilecek bir dile sahip değildiler. Birbirine, gramer kurallarıyla eklemlenmiş konuşma diliyle seslenemedikleri sanılıyor. Dolayısıyla davranış, hatta düşünüş geleneklerinin, sözlü eğitim yolundan çok, küçüklerin büyükleri "taklit" etmeleriyle geçirildiğini düşünebiliriz. Buna, büyüklerin taklit edilmesini istedikleri ve istemedikleri şeyleri küçüklere, dayak ile koşullandırarak öğretmeleri eklenmelidir. Bunda, dayağı cennetten çıkaranların öğrenmeleri gereken dersler vardır! Açıkçası, dayak, dil öncesinin, acıyla koşullandırarak öğretme yolundaki "ilkellik" kalıntısıdır.

Temel duyguları: Duygusal yaşamlarının daha çok içgüdülerden, günlük duyusal deneyimlerinden kaynaklanan korku, umut, sevgi, nefret gibi temel ve yalın duygularla sınırlı olduğu düşünülebilir. Bunlara olsa olsa, yüz yüze ilişkilerin beslediği duygudaşlık (sempati) yardımlaşma duyguları eklenebilir. Bunların ötesini, örneğin kıskançlığı, üstünlük, aşağılık gibi duyguları beklemek doğru olmaz. Hele yabancılaşma duygusu hiç aranmamalı. O, uygar toplumun bireyinin psikolojik hastalığıdır.

Düşünceleri: Avcı ve toplayıcı ilk tarihsel ilkel toplulukların düşüncelerine giremeyiz. İlkel topluluk insanının düşüncelerinin rekonstrüksiyonunu yapabilmek için, son avcı ve toplayıcı (Yukarı Paleolitik kültürlü) takımların mağaralara, kayalara çizecekleri resimlere bakmalıyız. Bunları ve kamp yerlerinde bırakacakları küçük hayvan ve insan yontucuklarını beklemeliyiz. Ki düşüncelerinin rekonstrüksiyonu elimizin altındaki sağlam, somut temellere dayandırılabilsin. Burada yalnızca, insan düşünüşünün üç evresinden (1. "ampirik" deneyim alanı, 2. ampirik deneyim sonuçlarının "genelleştirilmesi" alanı, 3. "soyut düşünce alanı") söz eden Alekseyev'in terminolojisiyle[13] ilk ilkel toplulukların bilgilerinin ve düşüncelerinin ampirik deneyimleri (tecrübeleri) ile sınırlı olabileceği söylenebilir.

Kandaşlık ilişkileri: İlkel topluluklar, geçmişte ve günümüzde görülen "geniş aile" örgütlerini andıran kandaş birliklerdir.[14] Onlardan tek (ama önemli) farkları öteki topluluklarla, öteki örgütlerle de bağlantıları olmayan kapalı birimler oluşlarıdır. Kandaşlık (İng. *kinship*) Morgan'ın içlerinde yaşayarak gözlemlediği (ve dünyanın çeşitli bölgelerindeki günümüz ilkel topluluklarında saptandığı gibi) ilkel topluluk içi insan-insan ilişkilerinin belkemiğidir.[15] Bu kandaşlar birliği, hem ekonomik hem toplumsal hem kültürel birlikteliktir. Hem kolektif ge-

çim ("üretim") birimi hem tüketim birimi oluşturmuştur. Kandaşlardan (akrabalardan) oluşan takım, hem bir altyapı hem bir üstyapı kurumudur. Daha doğrusu, altyapı kurumlarıyla üstyapı kurumlarının farklılaşmadığı bir birliktir.

Kandaşlık, takımın (topluluğun) bütün üyelerini, benzer duygu, düşünce ve değerlerde birleştirir. Onları birbirlerine akrabalık ilişkilerinin tanımladığı görevlerle bağlar. Kanbağı (aynı anaatadan gelmiş oldukları bilinci ve duygusu) birliği pekiştirir. Bu bağ, gerçekten kardeş çocukları olanlarla sınırlı değildir. O topluluğa (o ya da bu yolla) dıştan katılan kimseleri de bağlayan "varsayımsal kan bağı" biçimini alabilir. Onların da aynı anaatadan geldiklerine inanılabilir. Kandaşlığın bir yüzü, kandaşlar arası sevgi, saygı, dostluk ve görev ilişkileridir. Öteki yüzü, kandaş olmayanlara (öteki kandaş toplulukların insanlarına) karşı düşmanlık duyguları, düşmanca düşünceler ve davranışlardır. Kandaşlık ilişkileri iç ilişkilerdir. Bir de işin dış yüzü, dış ilişkiler vardır.

Dostça iç ilişkiler: İlkel toplulukta iç ilişkilerin cinsler arasında ve kuşaklar arasında (biyolojik kaynaklı küçük eşitsizlikler dışında) eşitlikçi olması,[16] onların aynı zamanda eşitlikten kaynaklanan bir özgürlük içinde yaşadıkları anlamına gelir mi? Gelmez; çünkü geleneklerce "yönetildikleri" oranda, "geleneklerin tutsağı" oldukları bile söylenebilir.

Topluluğun üyelerinde bir benlik bilinci "uyanmış" olabilir. Ancak tüm olarak topluluğun çıkarı ile üyelerinin tek tek çıkarları çelişmeyip çoğu kez uyuşur. Uyuştuğu sürece bir benlik bilinci gelişip serpilemeyecektir. Çünkü bu bilinç, ancak yerleşik inançlara ve davranışlara karşı çıkılırsa gelişebilir. Özgün yaratıcı bir benlik bilinci biçimini alabilir. İlkel toplulukta ise (kişilerin çıkarıyla topluluğun çıkarı büyük ölçüde çakışacağından) özgür davranışa ve düşünüşe olanak, belki de gereksinim doğmayacaktır.

Ancak topluluğun bir ya da her bir üyesinin anlık, günlük, hatta yaşamlık çıkarlarının, toplumun çıkarlarını dile getiren geleneklerin buyruğuyla her zaman çakışacağı söylenemez. Bu, özellikle koşullarda olağandışı (ve yinelenmeyen) değişmelerin görüleceği durumlar için geçerli bir değerlendirmedir. Söz konusu değişikliğin yinelenen bir nitelik kazanması durumunda bile, gelenekler uzunca bir süre değişmemekte direnecektir.[17] Bu durumda (bireylik bilincinin daha gelişmediği koşullarda topluluğun "bir bireyi" diyemeyeceğimiz için) topluluğun bir üyesi ya da her bir üyesi, değişen koşulların yapmaya zorladığı şeyi yapamayacaktır. Ve kendisinin yapmak istediği şeyi yapmakta özgür

olmayacaktır. Kişinin özgür davranma eğilimi, geleneği izleyenlerin engellemeleriyle karşılaşabilecektir. Hatta kendini denetlemesiyle (otosansürle) bile engellenebilecektir.

Sonuç olarak, ilkel toplulukta içişlerinde, insan-insan ilişkilerinin eşitlikçi olsa da özgürlükçü sayılmayacağı söylenebilir. Ancak kişiler arası ilişkilerde ve kişi-topluluk ilişkilerinde temelde ve genelde bir çıkar çatışmasının bulunmayabileceği de unutulmamalı. Bulunsa bile (saklanıp bilinmeyeceğinden) topluluk içi ilişkilerin "dostça" olacağı söylenebilir. Aynı şeyi dış ilişkiler (öteki topluluklarla ve onların insanlarıyla ilişkiler) için söylemek güç.

Düşmanca dış ilişkiler: İçte böylesine eşitlikçi, dostça insan-insan ilişkilerini yürüten kandaşlığın ve geleneklere saygının dıştaki görünümü farklıdır. Etolojik, etnolojik, antropolojik çıkarsamalar bizi tarihsel ilkel (avcı ve toplayıcı) toplulukların da (çağımızın ilkellerinde gözlemlendiği gibi) öteki toplulukların insanlarına karşı büyük korku duyduklarını gösterir. Onlarla büyük bir düşmanlık içinde yaşamış olabileceklerini düşündürür.

Bunun çağımız ilkel topluluklarındaki çarpıcı örneği (ender görülse de) "kafatası avcılığı" geleneğidir. Antropologlarca saptanan bir olguyla, uygar toplumun yönetimi altına alınan böyle topluluklarda bu gelenek yasaklanınca, yaşama şevklerini yitirdikleri görülmüştür![18] Düşmanca dış ilişkilerin tarihsel ilkel topluluklarda yamyamlık biçimini alıp almadığını bilemeyiz.[19]

Ksenofobi: İlkel toplulukta, iç ilişkilerde eşitlikçi anlayışına karşın, dış ilişkilerde, öteki toplulukların üyelerini "insandan saymama" derecesinde bir eşitsizlikçi tutumla karşılaşmak şaşırtıcıdır. Ancak bunun ilkel toplulukların yaşam koşullarının neredeyse kaçınılmaz bir sonucu olduğunu görünce şaşkınlığımız gidecektir:

Gerçekten, bir avcı ve toplayıcı topluluğun öteki avcı ve toplayıcı topluluğun yaşamındaki etkisi, hayvanlarınkinden farksızdır. Öyleyse, onlara öteki hayvanlara gösterilecek tepki gösterilecektir. Çünkü onlar da yırtıcı etçiller gibi, bölgelerindeki avlayacakları hayvanları avlamakta, sürüleri kaçırmaktadırlar. Toplayacakları bitkileri kendilerinden önce toplayabilmektedirler. Öte yandan, onlardan umabilecekleri (mal değişimi gibi) hiçbir şey yoktur. Ama içlerinde onlara karşı büyük bir korku vardır. Çünkü onlar da kendilerini avlanacak hayvanlar gibi görüp avlayabilmektedirler. Üstelik bunu, yırtıcı etçillerden çok daha büyük bir başarıyla yapabilmektedirler. Bu yolda nerede tuzaklar kurup

kendilerini nerede pusuya düşürebilecekleri belli olmamaktadır. Bu koşullar, içlerindeki korkuyu her an canlı tutup beslemektedir. Sonucu ise (ellerine geçirdiklerinde) onlara acımasız davranmadır.[20] Sonuç olarak denebilir ki ilkel topluluğun topluluklar arası insan-insan ilişkilerinde, insanın (günümüzün işkencelerine ve savaşlarına dek uzanan) ilkel bir korku duygusuna dayanan "hayvanca doğası" sırıtmaktadır.

İlkel toplulukların, gelecekteki gereksinimlerini güvenceye almaları şöyle dursun, günün gereksinimlerini güvene alamayan insanlarının duyacağı korkuyu ve güvensizlik duygusunu bir düşünün! O zaman, bunun duygu, düşünce ve davranışta yol açabileceği olumsuz etkilerini anlamak güç olmayacak. Ancak böyle bir yabancı korkusunun, böyle bir etnikodakçılığın (etnosantrizmin) bir yiyecek okyanusu yaratan çağdaş toplumların duygu, düşünüş ve davranışlarına da egemen olabilmesini anlamak o kadar kolay değil. Bunun, kuşkusuz biraz benzer (güvensizlik) biraz farklı (yarışma) gibi nedenleri bulunabilir. Ancak şurası kesin, ilkel topluluklardan farklı olarak uygar toplumda, hayvanca doğamızın bu yönünün aşılabilmesini sağlayacak maddesel ve simgesel kültür birikimine sahip bulunuyoruz. Dolayısıyla çağımızın insanlığının bu tür davranışları, bağışlanması daha güç, çözümü daha ivedi bir sorun olarak önümüzde durmakta.

İnsan-doğa ilişkileri

Tarihsel ilkel topluluklarda insan-doğa ilişkilerinin de (uygar toplumun yazarlarınca bakıldığında) insan-insan ilişkileri gibi olumlu ve olumsuz yönlerinin bulunduğu görülür.

Asalaklık: İlkel topluluğun insanı, bitkilerin ve hayvanların evcilleştirilerek üretime geçilmesinden önce, doğa üzerinde bir "asalak" gibi yaşamaktaydı. Yani doğadaki hazır besinlere elkoyup, onları üretmeden ve fazlaca bir işlemden geçirmeden beslenmekteydi. Bununla birlikte, doğanın bir sömürgeni durumunda değildi. Her şeyden önce, maddesel ve simgesel kültürü kadar sayısı da doğanın yenilenen kaynaklarını yenilenme hızlarının ötesinde tüketecek güçte değildi.

Doğaya uyum: Bu bakımdan ilkel topluluğun doğayla bir "uyum" içinde yaşadığı söylenebilir. Ancak bu, doğaya değer verişinden, kendi doğasının mutluluk koşullarının onu gerektirişinin bilincinden kaynaklanan bir tutum değildi. Bilinçsizce yaşanan bir durum, bilinçsizce kurulan uyumdu. Daha doğrusu, doğayla uyumdan çok "doğaya uymak" idi.

Doğanın orta göbeğinde ve doğayla doğrudan ilişkiler içinde yaşadığı ölçüde (ve uygar toplumun insanınkiyle karşılaştırıldığında) ilkel insanın "doğadan yabancılaşmış" ve "kendi doğasına", "kendine yabancılaşmış" bir yaşam sürmediği de doğaya uyuma eklenebilir.

Doğaya "tutsaklık": Doğaya uyumlu ve doğadan yabancılaşmamış olması, ilkel topluluğun insanının insan-doğa ilişkilerinde "mutlu" ve "özgür" bir yaşantı tutturduğu anlamına gelmez. Mutluluğun önkoşulu biyolojik gereksinimlerinin düzenli ve güvenli olarak karşılanmasıysa, ilkel insan bu olanağa sahip değildi. Doğadan istediğini düzenli olarak elde edip doğanın istemediği (olumsuz) etkilerinden kendini her zaman kurtarabilecek konumda değildi.

İnsanın (daha sonraki kültürel evrim ile) doğaya egemen olmasını sağlayan etmenler bakımından konumu ele alındığında, onun bu durumu daha iyi anlaşılır: İnsanı doğaya egemen ve doğanın olumsuz etkilerinden özgür kılan "üretici güçler" ilkel topluluklarda daha gelişmemiştir. Gelişmesi şöyle dursun, "üretim" bile başlamamıştır. Bu koşullarda, avcı ve toplayıcı insan takımlarının "doğanın tutsağı", değilse bile "doğanın oyuncağı" olacağı söylenebilir. Örneğin o günleri, yarınları, yaşamları (beklenmedik sıcaklar, kuraklıklar, yağışlar, seller, soğuklar, fırtınalar, donlar, yersarsıntıları, volkan patlamaları, salgın hastalıklar gibi) doğanın "kaprisleri" elindeydi. Bedenleri bir yandan doğanın makroorganizmalarının (yırtıcı etçillerin) bir yandan mikroorganizmalarının (mikropların) besini olabiliyordu. Öte yandan, doğa güçlerinin öfkesine kurban gidebiliyorlardı. Bugün de öyle değil mi? Öyle de derece farkı var.

Yaşamları doğanın (bol ve temiz görünmekle birlikte) zaman zaman kıtlaşabilen besin kaynaklarının tutsağı idi. Bunun ve doğanın öteki etkilerinin sonucunda toplulukların insan sayısı azalıp çoğalabiliyordu. Hatta sıfıra inebiliyordu. Sıfıra inmediği bazı durumlarda bile, sayıları kolektif eylem güçlerinin yaşarkalmalarını sağlayacak sayının (diyelim on'un) altına düşünce, bir topluluk yeryüzünden silinebiliyordu.

Yaşarkalma gücü

Tarihsel ilkel topluluklar, geri maddesel ve simgesel kültür düzeylerine, durağan yapılarına karşın, varlıklarını yüzbinlerce yıl sürdürebilmişlerdir. Çağımızın ilkel toplulukları onların soyudur. Bu şaşılası yaşarkalma (İng. *survival*) gücünün gizemi (sırrı) nedir? Nedenlerinden biri, kolektif eylem, bölüşme ve dayanışma gelenekleridir. Açıkçası "ilkel komünizm" denen olgudur. İlkel topluluğun insanı, ele geçirdiği

besinleri, kendi tekil geleceğini güvenceye almak için saklayıp topluluğun öteki üyeleri açlıktan bir bir öldükten sonra sıranın kendisine gelmesini (tek başına karşı koyamayacağı aç bir etçilin besini olmayı) beklemedi. Önündekini son lokmasına dek paylaşmayı bildi. Gücünün son soluğuna dek kolektif çabalara katılıp dayanışma gösterdi. Bu, küçük bir ekonomik ya da ekolojik bunalımda bile iç ve dış kavgalarla birbirlerini yok edebilen üretim ve mülkiyet sonrası uygar insanların davranışından temelden farklıydı. Kolektif eylem, bölüşme ve dayanışma geleneği, ilkel toplulukların kim bilir nice bunalımları atlatıp günümüze dek yaşarkalabilmelerini sağlayabildi.[21]

İLKEL TOPLULUĞUN EVRELERİ

Günümüzde çoğu insanlar için olduğu gibi, ilkel topluluk döneminde de insanların zamanının en büyük bölümünü açlık gereksinimlerini giderme çabaları almıştır. Buna kısaca "geçim sorunu", bu soruna bulunan çözümlere "geçim biçimleri" denebilir.

1, belki 2 milyon yıla ulaşan varlık süresi içinde ilkel topluluk, bu sürenin çeşitli kesimlerinde ve yeryüzünün çeşitli yerlerinde çeşitlilik, değişme, evrim göstermiştir. Somutta son derece çeşitli ve karmaşık görünen bu gelişmeler, soyutta belirli evreler içine sokulabilir. Bunlar geçim biçimlerine göre sınıflandırılırsa, toplayıcılık, leşyiyiciliği, avcılık ve toplayıcılık, uzmanlaşmış avcılık, uzmanlaşmış toplayıcılık ve ("ilkel topluluktan uygar topluma geçiş evresi" sayılabilen) "bitkisel ve hayvansal besin üreticiliği" evreleridir.

Toplayıcılık

İlkel topluluğun ilk temsilcileri geçimlerini toplayıcılık ile sağlamış görünürler. Tarihsel bir perspektiften bakıldığında, orman yaşamındaki yakın hayvan anaatalarımızın (çağımızdaki kuzenleri kuyruksuz orman maymunları gibi) ağaçlar üzerinde "atıştırıcı" bir yaşam sürdükleri anlaşılır. Bu nokta ile uzak insan anaatalarımızın savanada kalıntılarını bulduğumuz "avcı ve toplayıcı" yaşam biçimi arasında bir geçiş yaşamı yaşanmış bulunmalı. Böyle bir geçiş evresinde daha çok "toplayıcılık" ile geçinilen bir dönem yaşanmış olmalı. Toplayıcılık (savana otçularının otlayıcılığından farklı olarak) onların orman yaşamı sürmüş hayvan anaatalarından getirdikleri kültürel kalıttır.

Toprağın üzerindekiler kadar geçmişten tanıdıkları ağaçların üzerindeki besinlerin de toplandığı, otlayıcılıktan çok daha çeşitli besinlere yönelik bir beslenmedir. Onlara (araçların geliştirilmesiyle) toprağın altındaki bitkiler ve böcekler de katılacaktır. Böylece "geniş yelpazeli bes-

lenme" alışkanlığı insanlığın yaşamına girmiş olur. Bunun, insanlık tarihinde uygar topluma geçişte "geniş yelpazeli ekonomik etkinliğe" dek önemli etkileri olacaktır.[22] Toplayıcılık, "avcılık ve toplayıcılık" evresinde de (tanımı gereği) sürmüştür. Sürmekle kalmayıp, insanlığı asalaklıktan üreticiliğe geçiren "yabanıl tahıl devşiriciliği" (uzman toplayıcılık) evresine dek varlığını sürdürecektir. Toplayıcılığa, kadın erkek, çoluk çocuk, toplayıcı takımın eli ayağı tutan bütün üyelerinin katıldığını düşünebiliriz.

Leşyiyicilik

Arkeoloji, etnoloji, etoloji, zooloji, coğrafya ve iklimbilim verilerinin bir araya toplanıp çapraz değerlendirilmesi bizi, uzak insan anaatalarımızın, savana yaşamına geçip sistemli olarak araç kullanmaya başladıklarında, geçimlerini daha çok leşyiyicilik ile sağladıkları bir evreden geçtikleri sonucuna götürüyor. Hatta (daha önce de belirtildiği gibi) leşyiyiciliğin sorunlarının çözümünün anaatalarımızı, sistemli olarak araç yapıp kullanan canlı durumuna getirdiğini ileri süren yazarlar var.[23] Onlara göre anaatalarımız savanada aç kaldıklarında etçil yırtıcıların bıraktıkları artıklardan yararlanmak için (örneğin akbabalarınki gibi gagaları, sırtlanlarınki gibi köpekdişleri olmadığından) kemikleri sıyıracak, onları kırıp içlerindeki yumuşak ve besleyici iliğe, beyne ulaşmalarını sağlayacak nesnelerden yararlanma yoluna gitmişlerdi. Doğada böyle kesici, batıcı hazır nesneler bulamadıkları durumlardaysa, bulduklarını keskinleştirme, sivriltme yoluna gitmiş olabilirler.

İnsanlığın savanada dikilip, elleri boş kaldığı için araç yapıp kullanmasının, onları leşyiyici yaptığı yorumu var. Onun zıddı olan leşyiyiciliğin sorunlarının onları araç yapmaya zorladığı yorumu var. Bunların dışında başka yorumlar da var. Bunlardan biri, insanların hiçbir zaman leşyiyici olmadıkları (leşyiyici olmamak için avcılığa başladıkları) yorumudur. Bu yorumların her birini destekleyecek arkeolojik, etnografik, kanıtlar seçilip çıkarılabilir!

Bir leşyiyicilik evresi ister yaşanmış olsun ister olmasın, ilk insan takımlarının savanada kendilerini savunmak için bile gerekli organlara sahip olmamaları araç kullanımını yoğunlaştıracaktır. Bu durumda organlarının bu eksikliğini araçlarla kapatma zorunda kaldıkları anlaşılıyor. Bu yolda yalnızca yemek için değil yenmemek için de başarılı olmak zorundaydılar. Tür olarak yaşarkalabilmeleri buna bağlıydı.

Avcılık ve toplayıcılık

Öyle anlaşılıyor ki savanadaki ilk insan takımları, etçillere karşı kendilerini savunabilmek için "kolektif savunma" yöntemleri[24] geliş-

tirmekle kalmamışlardı. "Savunma araçları" yapıp kullanına yoluna da başvurmuşlardı. Bu araçlarını ve yöntemlerini zamanla geliştire geliştire, bir gün kendilerini, savunmadan öte hayvanlara saldırabilecek güce ve donanıma ulaşmış buldular. Böylece leşyiyicilikten (leşyiyicilik yaşanmamışsa bile savunmadan) avcılığa geçilmiş olmalı. Toplayıcılığa avcılığında eklenmesiyle "avcı ve toplayıcı" geçim biçimi insanlık tarihine girip yerleşti.

Avcılık ve toplayıcılıkla birlikte cinsel farklılığa dayanan işlevsel farklılaşma da başladı. Kadınlar, ikibiçimliliğin (kaslarının daha küçük, erkek kadar hızlı koşmasını engelleyen legen kemiğinin daha geniş olmasının) gebeliğin, bebek bakımının etkileriyle, ava pek katılmamışlardır. Böylece toplayıcılık daha çok kadınların işi olmuştur. Kadınlar toplayıcılıkta, erkekler avcılıkta uzmanlaşmışlardır.

Burada özen gösterilmesi gereken bir nokta var. Söz konusu "uzmanlık", uygar toplumlardaki kimi erkeklerin yiyecek üretimine katılmayıp bazı işlerde (örneğin zanaatlarda) uzmanlaşmalarından temelden farklıdır. Söz konusu olan tüm kadınların toplayıcılıkta, tüm erkeklerin avcılıkta uzmanlaşmalarıdır. Gerçekten, çağımızın ilkel topluluklarında, ilkel araçlarına karşın, avcılıkta olsun, toplayıcılıkta olsun ulaşılan uzmanlık, uygar gözlemcileri şaşırtacak düzeydedir. Ama bu avcı ve toplayıcı takımının tüm yetişkin kadınlarının ve tüm yetişkin erkeklerinin (kendi alanlarında) ulaşabildikleri düzeydir. Ayrıca, kendi alanında uzmanlaşan bir kimsenin (uygar toplumda olduğu gibi) öteki uzmanlık alanlarından tümden bilgisiz kalması gibi bir yabancılaşma durumu söz konusu değildir.

Erkeklerin avcılıkta, kadınların toplayıcılıkta uzmanlaşma durumunun, insanlık tarihi boyunca süren etkileri olmuştur. İnsanlık tarihini biçimlendiren önemli etkileri yeri geldikçe her bölümde görülecek. Burada, avcılık ve toplayıcılık etkinliğinin aldığı iki farklı biçime kısaca değinmek yetecek.

Kara avcılığı ve toplayıcılığı: Avcılık ve toplayıcılık denince, genellikle amaçlanan ve akla gelen, kara avcılığı ve toplayıcılığıdır. İçine karadaki ırmaklarda ve göllerde, hatta deniz kıyılarında yapılan (kabuklular, yumuşakçalar gibi hayvanlardan yararlanma amaçlı) toplayıcılıklar da katılır. İlkellerde toplayıcılığın içine (vitamin, madensel tuz ve protein bakımından çok zengin bir besin kaynağı oluşturan böceklerin, örneğin karıncaların girdiği de (şempanze anımsanarak) unutulmamalı. Kara avcılığı ve toplayıcılığının çeşitli biçimlerine ve etkilerine (uygar toplumla ilgili bölümlere dek) bol bol değinilecek. Dolayısıyla burada su avcılığı ve toplayıcılığı üzerinde biraz durulmalı.

Su avcılığı ve toplayıcılığı: Avcılık ve toplayıcılık, ilk insan popülasyonlarının bulundukları iklim ve coğrafyaya göre farklılıklar göstermiştir. Söz konusu geçim etkinliğinde, ırmak, göl, deniz kıyılarında, yöreye uyarlanılıp yörenin olanaklarına göre uzmanlaşılmıştır. Buralarda kara avcılığından ve toplayıcılığından önemli farklar gelişecektir. Öyle ki toprağa değilse de belli bir toprak parçasına ilk yerleşmelerin, bitkilerin evcilleştirilmesinden, hatta yabanıl tahıl toplayıcılığından önce, bol balık ve öteki su ürünlerinin bulunduğu yerlerde görüldüğü ileri sürülmektedir.[25]

Su avcılığında ve toplayıcılığında, denebilir ki insanlar yiyeceklerin ayağına gideceklerine yiyecekler insanların ayağına gelmiştir. Böylece yiyecekleri tüketilen bir toplama alanından ötekine gitme zorunluluğu az çok ortadan kalkmıştır. Su avcılığının uzmanlaşmış bir biçimi olan denizde balık avcılığında bile, salların ve teknelerin denize belli koylardan açılma ve buralara dönme zorunluluğu vardır. Ki bu da az çok kalıcı yerleşmeleri getirmiştir.

Su avcılığında ve toplayıcılığında emeğin verimliliğinin yüksek olması, bu topluluklarla kara avcısı ve toplayıcısı topluluklar arasında, kültürel evrim düzeyi bakımından farklılaşmalara yol açmış olabilir. Su avcılığı ve toplayıcılığı yapan toplulukların içinde bile (çağımızın açık deniz memelisi balıkçıları olan Kuzeydoğu Amerika kıyıları yerlilerinin topluluklarında görünene benzer biçimde)[26] eşitlikçi yapılarının kararlı dengesini zorlayan sonuçlar doğurmuş olabilir. Gerçekten bu tür sonuçlar doğurmuşsa bile, tarihin karanlıklarında kalmış olacakları için örneklendiremiyoruz.

Balık avcılığı varlığını, kara bitkilerinin ve hayvanlarının evcilleştirilip üretilmesine geçildikten sonra da sürmüştür. Bu etkinliği ondan sonra da asalaklık sayıp üretim saymayacak mıyız? Ya pazar ekonomisi başladıktan sonra pazara sunulan balıklar "balık üretimi" midir? İlginç bir olguyla, insanlık tarihinde dar anlamda (dalyanlarda, havuzlarda) "balık üretimi" yirminci yüzyıl gibi geç bir tarihte başlayacaktır. Ancak bu, etkileri bakımından pek de önemli bir olgu değildir.

Ama su avcılığının ve toplayıcılığının önemli bir yan ürünü "su ulaştırması" olup (gerek çeşitli kültürlerin etkileşmesi, gerek ileride pazar ekonomisinin gelişmesi bakımından) çok büyük etkileri olacaktır. İleriki sayfalarda incelenecek olan "deniz imparatorlukları" noktasına varacak gelişmenin bir ucu su avcılığı ve toplayıcılığına uzanır.

Uzman avcılık ile uzman toplayıcılık evreleri

İlkel topluluğun kültürel evriminde ulaşacağı doruk noktaları (ileriki bölümlerde kendilerine uzun sayfalar ayrılacak olan) "uzman avcılık" ile ("uzman toplayıcılık" diyebileceğimiz)' "yabanıl tahıl devşiriciliği" evreleridir. Bu evrelerde de insanlar "ilkel topluluk" sınıfına sokulan toplumsal yapılarda kalmıştır. Yani "takım" ya da "topluluk" denmesi gereken toplumsal birimler içinde yaşamışlardır. İleride görüleceği gibi önemli bir "artı besin" sağlanabilen Yukarı Paleolitik'te sahip olunan boş zaman ile "mağara sanatı" denen kültürel etkinlik başlatılmıştır. Uzmanlaşmış yabanıl tahıl toplayıcılığı ise, insanlığı "ilkel topluluktan uygar topluma geçiş" evresi sayılabilecek "bitkisel besin üretici" ve "hayvansal besin üretici" ilkel (?) toplulukların eşiğine getirip bırakacaktır.

İLKEL TOPLULUĞUN DURAĞAN YAPISI

Sonuç olarak, ilkel topluluk (hele onun avcı ve toplayıcı takımları evresi ya da biçimi) farklılaşmamış (kadın-erkek işlev bölümü dışında) türdeş bir yapı sergiler. Bu, oldukça yalın, kabaca eşitlikçi, kararlı (istikrarlı) "durağan" bir yapıdır. Söz konusu durağanlığı, dünyanın belli bir bölgesindeki (maddesel kültürlerinin kalıntıları olan) araç takımlarının yüzbinlerce yıl önemli bir artış ve değişme göstermeden (arkeolojik kayıtlarda) sürebilmesinden anlıyoruz.

Toplumsal artı üretilememesi

Kuramsal rekonstrüksiyon da bizi aynı sonuca götürür. İlkel toplulukların yapılarının durağan olacağı sonucuna getirir. Üretimin bilinmediği, emeğin verimliliğinin düşük olduğu, işbölümünün bulunmadığı eşitlikçi bir toplumsal yapıda, maddesel ve simgesel kültür birikimini hızlandıracak uzmanlar gelişemez. Çünkü toplumsal artı üretilip aktarılmayan bir toplumsal yapıda, başkalarınca sağlanan yiyeceği tüketerek başka işlerde uzmanlaşabilecek kimseler beslenmez. Ayrıca kimse gereksiniminden fazla besin, mal sağlamak için kendini zorlamaz.[27] Kısacası, ilkel topluluğun yapısı, toplumsal artı yaratacak nitelikte değildir.

Kararlı denge yasası

İlkel topluluğun kendini yüzbinlerce, hatta milyonlarca yıl (pek değişmeden) yeniden üretebilen kararlı yapısı, fizikten alınacak bir örneğin yardımıyla (analojiyle) şöyle açıklanabilir: Bilindiği gibi fizikte, biri "kararlı denge" ötekisi "kararsız denge" olmak üzere, başlıca iki denge durumundan söz edilir. Bu denge durumları, içi boş bir yarı küre

biçimindeki bir kap ve bir küçük küre ile canlandırılır. Kararsız denge durumu yaratmak için, kap ağzının üzerine kapatılıp küre tepesine bırakılır. Küre, hangi boylam çizgisini izleyerek düşeceği belirsiz, her an bozulabilecek bir kararsız denge durumundadır. Kararlı denge durumu içinse kap, tabanı üstüne, ağzı açık durumda konur. Küre, kabın içine, ağıza yakın bir noktadan bırakılır. Neresinden bırakılmış olursa olsun, giderek kısalan salınımlarla dengesini bulup kabın tam ortasında duracağı kesindir. Bu dengesi, bir parmak vuruşuyla bozulsa bile, çok geçmeden yeniden kurulacaktır.

Buna, benzer biçimde, ilkel topluluğun yapısı, eşitliğin herhangi bir nedenle bozulması durumunda, eşitlikçi dengenin yeniden kurulması yönünde işler: Bir kişinin ya da bir ailenin, rastlantı, çaba ya da yaratıcı düşünce sonunda, ötekilerden fazla besin sağlaması söz konusu olamaz. Çünkü avcılık da, toplayıcılık da kolektif etkinliklerdir. Diyelim buldu ve sakladı; sakladığı anlaşılacaktır. Toplulukta birileri açken onun yiyeceği saklaması kınanacaktır. Onlar kınamasa bile, sakladığı yiyeceği varken bir yakınının açlıktan ölmesine gönlü razı olmayacaktır. Oldu; bir gün yakınları, sakladığını anlayıp gelip zorla alabileceklerdir. Alamadılar, her zaman fazla besin bulup biriktiremeyecektir. Biriktirdi; pazar ekonomisi ve para olmadığı için onları satıp kazandığı parayı toplumsal, siyasal, askeri vd. erke dönüştüremeyecektir. Soyuna miras bırakamayacaktır. Ayrıca, bir gün kendi işleri bozulduğunda başkalarının yardımına gereksinimi olunca onların yardımlarını isteyebilmek için, onlara yardım edecektir. Kısacası, ilkel avcı ve toplayıcı topluluğun hem altyapı hem üstyapı öğeleri[28] bozulan eşitliği yeniden kurma yönünde işleyecektir. Öyle ki buna "kararlı denge yasası" denebilir.

5. Bölüm
PALEOLİTİK KÜLTÜR
Eski Taş Çağı

Paleolitik kavramı

Paleolitik (Eski Taş Çağı)[29] kavramı İnsanlık Tarihi'ne Kopenhag Müzesi yöneticisi C. J. Thomsen tarafından (1836 yılında yayımlanan yapıtıyla) kazandırılmıştır. Kazandırdığı, bir kavramdan öte, bir anlayıştır. Daha önce arkeolojik buluntular, müzelerde, araçların ya da malların türüne göre (örneğin silahlar bir arada, kaplar bir arada) sergileniyordu. Thomsen, evrimci bir tarih görüşüyle ve derin bir sezgiyle bunu değiştirdi. Buluntuları, yapıldıkları nesnelere göre sınıflandırıp sergiledi. Taş araçları bir araya, çömlek kapları bir araya, metal araç gereçleri bir araya getirdi. O zaman, en eski tarihlerde taştan yapılmış araçların, sonra balçıktan yapılmış kap kacağın ağır bastığı görüldü. En yakın tarihlerde ise metal araç gereçlerin kullanılmaya başlandığı daha iyi anlaşıldı. Daha doğrusu Thomsen, böyle bir kültürel evrim anlayışıyla, onları böyle bir tarih sırasına koymuştu. Daha önceki kazılardaki buluntular kadar daha sonraki kazılarda bulunanlar da bu sıralamanın yanlış

olmadığını ortaya koydu. Buluntular, Thomsen'in bu sınıflandırmasının genelde, tarihsel gerçekliği (kültürel evrimin aşamalarını) doğru yansıttığını gösterdi. Yani arkeolojik yerlerde yapılan sondajlarda, en alt tabakalarda taş, orta tabakalarda daha çok çömlek nesneler çıkıyordu. En üst tabakalarda, taş araçlar artık görünmez olurken, çömlekler yanı sıra metal (madeni) nesnelerle karşılaşılıyordu. Bu demektir ki teknolojik sınıflandırma kronolojik sıralanmayla örtüşüyordu.

Paleolitiğin kapsamı

Paleolitiğin başlangıcı, doğal mı yapay mı oldukları anlaşılamayan ilk araçlar kadar belirsizdir. Yarım yüzyıl kadar önce Paleolitik, *Homo habilis* türünün çıkış tarihi sanılan 2 milyon yıl öncesinden başlatılıyordu. Bugün (2000'li yılların başında) bu tarih zamanımızdan 2,5-3 milyon yıl öncelerine atılmış bulunuyor. Eski Taş Çağı'nın (Paleolitiğin) başlangıç tarihinin, taş nesneler üzerinde yüksek teknoloji uygulanan yöntemlerle, daha kesinleştirilmesi beklenmektedir. Örneğin buluntuların önemli bir bölümünün "taramalı elektronik mikroskop" ile incelenmesiyle (üzerlerindeki bilinçli etkinlik ürünü çizikler ve insan kanı kalıntıları gibi izlerin saptanmasıyla elde edilebilecek bulgulara bakılarak daha gerilere çekilmesi olasılığı var.

Bugün için Paleolitiğin başı kadar sonu da kesin belirtilememektedir. Daha doğrusu, Paleolitiğin bitip Neolitiğin başladığı tarih, dünyanın çeşitli yerlerindeki çeşitli topluluklarda farklıdır.[30] Paleolitiğin sona eriş tarihi, yerden yere, toplumdan topluma farklı olduğu gibi, yazarların çeşitli anlayışlarla yaptıkları sınıflandırmalara göre de farklılık gösterebilmektedir. Örneğin kimi yazarlar, Paleolitik ile Neolitik arasına (bazı bölgeler için) bir Mezolitik dönem (Orta Taş Çağı) koymaktadırlar. Paleolitiğin sonunun sınırı da buna göre değişmektedir.

Üzerinde en çok görüş birliğine varılan tarih, Paleolitiğin insanlığın başlangıcından (yani ilk taş araçların yapıldığı 3 milyon yıl kadar öncesinden) evcilleştirmenin ve tarımın başlayışına (Neolitiğe, yani zamanımızdan 10 binyıl öncesine) kadar sürdüğüdür. Avrupa kültürleri söz konusu olduğunda ise, Yukarı Paleolitik ZÖ 15. binyılda kesilir. Paleolitik ile Neolitik arasına ZÖ 15.-10. binyılları kapsayan Mezolitik (Orta Taş Çağı) konur.

Paleolitik kültürlü toplulukların (fosilleri, araçları, avladıklarının kemikleri, kamp yerleri, mağaraları olmak üzere) kalıntılarıyla dünyanın beş bir kıtasında karşılaşılıyor. Bunların en eskilerinin (biraz da insanın Afrika kökenliliği kuramının gereği olarak) Afrika'da bulunanlar olduğu söyleniyor. En yenileri Avustralya ve Amerika kıtasındakiler.

Söz konusu kalıntılar *H. habilis, H. erectus, H. neanderthalensis* ve *H. sapiens* türlerinin yaşadıkları zamanlara denk düşüyor. Bu türlerin organik evrimlerine "İnsanın Evrimi" bölümünde değinilmişti. Burada, kültürel evrimleri, gerilerinde bıraktıkları somut kanıtlara dayanılarak kronolojik sıra ile ele alınacak.

Paleolitik, çeşitli yazarlarca, çeşitli ölçütlere göre (başlangıç ve sona eriş tarihleri farklı olabilen) dönemlere bölünüyor: Aşağı (ya da Alt) Paleolitik, Orta Paleolitik ve Yukarı (ya da Üst) Paleolitik en çok benimsenen dönemlendirme. Yeni Dünya Paleolitiği için (göreceğimiz gibi) farklı bir dönemlendirmeye gidiliyor. Kimi yazarlarca, Aşağı, Orta, Yukarı Paleolitik dönemlendirmesine bir de Epipaleolitik (Son Paleolitik ya da Geç Paleolitik denen dönem) ekleniyor.

Bugünkü bilgilerimizin ışığında Aşağı Paleolitik ZÖ 3 milyon - 500 bin arasına yerleştirilebilir. Orta Paleolitiğin 500 bin - 50 bin arasına yerleştirilmesi (verilere) uygun görünüyor. Yukarı Paleolitik dönemin ise zamanımızdan 50 binyıl öncesi ile 15 binyıl öncesine yerleştirilmesine fazla karşı çıkan olmayacaktır. Böyle bir dönemleştirme, farklı tarihler önerilen kaynakları uzlaştırma çabasının ürünüdür. Bu, aynı zamanda bir tarih perspektifi sunma yolunda, akılda kolaylıkla kalabilen yuvarlatılmış sayılarıyla, pedagojik amaçlara yarayacaktır.

AŞAĞI PALEOLİTİK

Paleolitiğin en erken evresi, zamanımızdan (ateşin denetime alındığı) 500 binyıl (kimi yazarlara göre 400, kimi yazarlara göre 600 binyıl) öncesinden gerisini kapsar. Zamanımızdan (3 milyon yıl öncesine kadar uzanabilen Eskitaş Çağı kültürü dönemidir.[31] Bu çağda insan topluluklarının yaşadıkları yerler, fosilleşmiş (taşıllaşmış) kemiklerinden ve gerilerinde bıraktıkları (taş) araçlardan gidilerek saptanabiliyor. Bir başka deyişle, bulunan araçların gelişkinlik düzeyi (kültürel evrim dereceleri) ile araçlarla aynı tabakalarda elde edilen fosillerinin gelişkinlik düzeyi (organik evrim derecesi) karşılaştırılıyor. Bunlar çakıştırılarak, söz konusu araçları o ya da bu türün yaptığı "varsayılıyor". Açıkçası, araçlar o ya da bu türe yükleniyor. Bunun bugünkü olanaklarla başka yolu da yok. Bu bakımdan, toplulukları, hatta onların fosilleşmiş kemiklerini bir yana bırakmak gerekiyor. Evrimi araçlarından izlemek (bu dönem için) daha güvenilir bir yol olarak görünüyor. Gene de, Aşağı Taş Çağı sınırları içine *H. habilis* ve *H. erectus* türlerinin (ve belki de *H. sapiens*'in Arkaik Tip'inin) girdiğini anımsamakta yarar var.

Aşağı Paleolitik kültür, dünyanın "Eski Dünya" olarak bilinen (birbirine bitişik üç kıta olduğu için bazen "Afro-Avrasya" denen) Afrika,

Asya ve Avrupa kıtalarında yaşanmıştır.[32] Avustralya ve Amerika kıtalarına insan, Orta Paleolitik kültür sırasında geçecektir.

Araç olarak kullanılan nesneler

İnsan yapıtı olmadığı anlaşılan taş parçaları arasında, kendiliklerinden araç olarak kullanılmaya elverişli biçim kazanmış olanlar vardır. Bunlar uzmanlarınca "araç kullanma" dönemine konur. İnsanlar tarafından kullanılmış olsalar da (bilemeyiz!) insanın yakın hayvan anaatalarınca (hominidlerce, yani insansılarca) kullanılmış sayılır. Çünkü insan kuramda (araç kullanan canlı ile değil) araç yapan canlı *(Homo faber)* ile başlatılır. Bu tür kalıntıların, buluntuların kullanılış tarihleri 3 milyon yıldan daha öncesini, hatta 4 milyondan öncesini gösterir.

Taş kadar kalıcı olmayan, ama insan öncesi yüksek primatlarca araç olarak kullanılmış olabilecek başka nesneler de vardır. Bunlar hakkında elimizde (spekülasyondan öte) hiçbir kanıt yok. Kemik, boynuz, fildişi, ağaç dalları, bambu çubukları, kavkılar, devekuşu yumurtası kabukları gibi nesnelerin insan öncesi canlılarca "sistemli olmaksızın" kullanıldığı söylenebilir. Bunlar, bunlar yanı sıra bitki lifleri, ağaç kabukları, kıllar, sinirler ve akla gelebilecek başka birçok doğal nesne, Paleolitik topluluklarca işlenmeksizin ya da işlenerek araç olarak ya da araç yapımında kullanılmıştır. Ancak bu organik nesneler, zamana dayanamayıp, dağılıp yitmişlerdir. Yitmemiş olsalardı, belki İnsanlık Tarihi'nde taş çağlarından önce yaşanmış bir "Tahta Çağı" döneminden söz ediyor olabilirdik. Bundan çıkarılabilecek sonuç, insanın geçmişi hakkındaki bilgilerimizin, az çok buluntularla sınırlı olduğudur. Buluntuların büyük bir bölümü ise taştır.

Taş araç endüstrileri

Bazı ipuçlarına dayandırılan ölçütlerle,[33] bazı çakıltaşlarının insanlarca biçimlendirildikleri kabul edilir. Uzak insan anaatalarımızın fosilleşmiş kemiklerinin yakınında karşılaşılma sıklıklarına bakılarak, uygun biçimli bazı taş parçalarının uzak insan anaatalarımızca biçimlendirildikleri düşünülür. Bunlardan birbirine benzeyenler sınıflandırılıp "araç endüstrileri" denen gruplar içine sokulurlar.

Şafaktaşlar: İlk insan topluluklarının fosillerinin bulunduğu bölgelerden (arkeologlarca ve antropologlarca) bazı özel taşlar toplanmıştır. Araç olarak kullanılmaya uygun biçimli olan (ama insanlarca yontulup yontulmadıkları bile belli olmayan) bu taşlara Şafaktaşlar (Eolitler)

dendi.[34] Bu kavram, Kenya'nın Olduvai Geçiti dolaylarında bulunan taşların bir bölümüyle sınırlı kaldı. Sonra da kullanılmaz oldu. Kavramın önemi, insanın (evrim sonucunda) yeryüzünde görünüşünün araç yapma ölçütüne bağlanmasındaydı. Bu ilkel araçlarla İnsan'ın İnsanlık Tarihi'nin şafağında göründüğü müjdesi (okura) verilmek istenmişti.

Oldovan Endüstri: Olduvai Boğazı (geçiti) boyunca (suların getirip yığdığı birikintiler içinde ve taşkınların kestiği katmanlar arasında bulunan bazı taşlar "Şafaktaşı" denenlerden farklıydı. İçlerinden insan yapıtı oldukları yolunda ipuçları taşıyanlar ayrıldı. Bunlar, insanlığın (bilinen) en eski araçları sayıldı. Bulundukları yerin adından gidilerek "Oldovan Taş Endüstrisi" (ya da kısaca "Oldovan Endüstri") adı verildi.[35] Oldovan *(Oldowan)* sayılan nesneler kuvars gibi sert çakıl taşlarından yapılmışlardı. Simetrik olmayan, yalnızca bir yüzleri kabaca biçimlendirilmiş araçlardı. Tek bir kıyısı keskin ya da sivri olan (bu yüzden "tek yüzlü" denen) ilkel ürünlerdi.

Oldovan araçlar, kesiciler, kazıyıcılar, testeredişliler ve yongataşlar olmak üzere dört kategoride sınıflandırılırlar.[36] Oldovan endüstride araçlara bilinçli olarak simetrik bir biçim verme çabasının izleriyle karşılaşılmaz. Standartlaştırma da (birölçekleştirme) yoktur. Bu endüstrinin daha çok *H. habilis* türünün "araç takımı" olduğu düşünülmektedir.

Aşölyen Endüstri: Adı, bulunup ilk olarak tanımlandıkları Fransa'nın "Acheul" arkeolojik yerinden gidilerek *(Acheulian* denerek) verilmiştir. *H. erectus* türünün yaratıları oldukları kabul edilir. Afrika'daki beşiğinden *(H. erectus* ile birlikte) yayılan bir teknolojinin ürünleri olarak görünürler. Aşölyen *(Acheulian)* Endüstri, Uzakdoğu dışında[37] dünyanın çeşitli yerlerinde karşılaşılabilen[38] "iki yüzlü" araçlardan oluşur. Bunlar, Elbaltaları, Satırlar, Yarıcılar, Yongalar'dır.

Elbaltaları, satırlar, yarıcılar, yongalar: Taş araçlar endüstrisinde, *H. erectus* türünün göründüğü tarihlere dek insanlığın gerçekleştirdiği en önemli gelişme, "iki yüzlü araçlar" ile görüldü. Daha özgül olarak, iki yüzlü araçlar arasından sivrilen "elbaltaları" denen araçlarla sağlandı. Bunlar büyük çapı 2-20 cm arasında değişebilen, badem biçimli, az çok simetrik araçlardır. Daha geniş olan (küçük çapının bulunduğu) üstbölümü (irilerinde) elin ayasına sıkıca oturtulabilecek biçimde az çok yuvarlatılmıştır. Altbölümünün ise kıyıları keskinleştirilip ucu az

çok sivriltilmiştir. Bu durumlarıyla hem saplamaya hem kesmeye hem vurmaya elverişli "genel amaçlı" (ya da "çok amaçlı") araç görünümü verirler.

Elbaltaları olarak adlandırılmalarının nedeni (tahta, boynuz ya da kemik) bir sapa tutturulmaksızın tek başlarına (elle tutularak) kullanılmış olmalarıdır. Öylesine etkili, birölçekleştirilmiş araçlardır ki varlıklarını (Mezolitik'te "mikrolitler" denen, bir sapa tutuşturularak kullanılan araçların ağırlık ve yaygınlık kazanmalarına dek) dünyanın çeşitli bölgelerinde, yüzbinlerce yıl sürdüreceklerdir.

Aşölyen taş endüstrisinin araç takımı içinde elbaltalarınkine yakın görkeme sahip bir araç tipi de "satırlar" denen tekyüzlü araçlardır.[39] Bunların genelleşmiş araç olan elbaltalarından farklı olarak özelleşmiş bir araç türü oldukları anlaşılıyor.

Aşölyen araçlarla Anadolu'da Amik Gölü'ne dökülen Altındere kıyısındaki birikintilerde karşılaşılmıştır.[40] Çin'de Pekin yakınlarında Çokutiyen Mağarası'nda çoğu "iki kutuplu" 100 bini aşkın Aşölyen araç bulunmuştur. Onlarla birlikte ortaya çıkarılan 3 bin dolayında geyikten geride kalanlar oldukları saptanan kemiklerin varlığı anlamlıdır. Bu, Aşölyen araçların ne işe yarayıp, bu işte ne kadar etkili olduklarını göstermektedir. Ayrıca, mağaranın alt katmanlarından üst katmanlarına doğru çıkıldıkça araçların biçimlerinin giderek incelik kazanması,[41] bu kültürün hepten durağan olmadığını göstermektedir. Onları yapıp yaratan topluluğun (ve insanlığın) kültürel evriminin araçlardaki yansımasıdır.

Aşağı Paleolitik'ten elimizde, maddesel kültürün kalıcı konutlar gibi örnekleriyle, tinsel kültürün mağara, kaya resimleri, gömü göreneği gibi kanıtları bulunmamaktadır.[42] Onlarla Orta Paleolitik'te karşılaşılacaktır.

ORTA PALEOLİTİK

Orta Paleolitik (Orta Taş Çağı) uzmanlarca, zamanımızdan (ateşin denetimli kullanımının başladığı sanılan) 500 binyıl öncesinden başlatılır. Onu zamanımızdan 50 binyıl önce (Cro-magnon İnsanı'nın çıkışından önce) kapatmak uygun olur.[43] Çünkü Cro-magnon İnsanı'nın çıkışıyla, insanlığın kültürel evriminde yeni bir evreye (Yukarı Paleolitik kültüre) girilecektir.

Bu durumda Orta Paleolitiğin içine, *Homo erectus* türü ile *Homo neanderthalensis* türünün ve "Arkaik Tipte *Homo sapiens*" alttürünün yaşadıkları onbinyıllar girmektedir. Orta Paleolitik'te Aşağı Paleolitik'in Aşölyen elbaltaları azalıp giderek (çağın sonlarında) görünmez olur.

Aşölyen'in yerini, çeşitlenen araç takımlarıyla Lövalvaziyen Endüstri ile Musteriyen Endüstri alır.

Orta Taş Çağı topluluklarında, araç sayılabilecek nitelikte ve önemli bir kültürel evrim de ateşin denetime alınışıdır. Denebilir ki "ateşin evcilleştirilmesi" olayıdır. Ateş ile birlikte, Orta Paleolitik kalıntılar arasında az çok kalıcı sayılabilecek konutlarla karşılaşılır. Bu konutların bulunduğu yerler de az çok kalıcı yerleşme yerleri kabul edilebilir.

Orta Paleolitik araç takımı

Aşağı Paleolitik'te türdeşlik gösteren araçlar, Orta Paleolitik'te çeşitlenmeye başlar. Aşağı Paleolitik'te insanlığın belki on araç tipini aşmayan "araç takımı" Orta Paleolitik'te elliyi aşmıştır.[44] Bunlar Levalvaziyen Endüstri içine sokulur.

Lövalvaziyen Endüstri: Orta Taş Çağı'nda insanlığın en önemli başarılarından biri Lövalvaziyen *(Levalloisian)* Endüstri yontma teknolojisidir: Önce, yassı tabakalara sahip olan (kaynak türü) kaya parçaları bulunur. Bunlar, yapılması düşünülen aracın dış çizgilerini alana dek özenle yontulur. Sonra, ondan her bir vuruşta ("yonga" denen) bir tabaka koparılır. Bunların her biri, başkaca işlemden geçirilmeye gerek kalmadan kullanılabilecek bir araç demektir. Böyle bir teknik, insanlığın ilk "seri üretim" etkinliği olarak nitelenebilir.

Orta Paleolitik'te görülen tekyüzlü araçlardan "iki yüzlü araçlar" denenlere geçiş, bu tekniğin bir yan ürünü olarak doğmuş olabilir. Böyle doğmamışsa bile, bu teknikle hızlandığı açıktır. Gerçekten, Asi Irmağı'nın orta kavşaklarının kıyılarından toplanan 180 Lövalvaziyen biçemli aracın 60 tanesi "iki yüzlü" olup yöredeki fil, zürafa gibi iri hayvanların başarıyla avlanınasında kullanılmıştır.[45]

Bu çağda görülen küçük araçlara standart biçimler verilmesi de Lövalvaziyen tekniğiyle ilgili bir gelişme olmalı. İşlenmiş ya da yarı işlenmiş bir taş yumrusundan koparılan birbirinin kopyası yongalar, yaratıcılarının kafasında "standart" (birölçeklik) kavramını geliştirecektir. İki yüzlü ve standart araç kavramı, aynı zamanda simetrik (bakışık) biçimli araç anlayışını getirecektir.

Standart ve simetrik araçlarda, pratik alanda aynı (yüksek) etkililik derecesinin tutturulup sürdürüldüğü görülmektedir. Bunda bir yerine (bazen eli kesme tehlikesini de getiren) iki keskin kıyı elde etme amacının etkisi bulunmuş olmalı. Ama bundan öte (bu "yararcı" amaçtan öte) insanın "güzellik" (estetik) tasalarının da kendini ortaya koymasının rolü bulunabilir.[46]

Ateşin denetime alınması

Ateşin (denetimsiz) kullanılışı, denetimli kullanılmasının öğrenilmesinden çok daha önce başlamış olmalı. İnsanlar, yıldırım düşmesi, otların aşırı sıcaklarda kendiliğinden tutuşması gibi nedenlerle çıkan yangınlardan "fırsatçı" biçimde yararlanmış olsalar gerek. Hatta doğal olarak doğan ateşlerden sağlanan közlerle ateş, oradan başka yerlere taşınmış olabilir.

Ancak ateşin tam anlamıyla denetimli kullanılışı "ateş yakma" yolunun yönteminin öğrenilmesini gerektirir. Bu bakımdan bir araç sayılabilecek ateşi kullanma ve yakma ile araç kullanma ve araç yapma arasında koşutluklar kurulabilir. Ateşin denetimli kullanılması demek olan ateş yakmanın ipuçları soğuk ülkelerde aranacaktır. Gerçekten, Orta Paleolitik'ten kalma böyle mağaralarda ve kamp yerlerinde, ateş yakmada kullanılan Pirit (ottaş) kalıntıları bulunmuştur.[47] Çin'de Çokutiyen Mağarası'nda ateşin bilinçli (av etini pişirme amaçlı) ve denetimli (ocaklarda) kullanımının ipuçları vardır. Söz konusu ipuçları bu işin, zamanımızdan 500 binyıl kadar önce (bir *Homo erectus* ırkı olan) *Sinanthropus* tarafından kotarıldığını gösteriyor. Bir başka soğuk kıta olan Avrupa'da ise, Fransa'daki Terra Amata Mağarası'ndaki yalın yer ocakları da Orta Paleolitik'ten (ZÖ 300 binyıl öncelerinden) kalmadır. Ve bu ocaklardaki yanmış kemik kalıntıları da ateşin (denetimli) kullanıldığını göstermektedir.

Ateş "evcilleştirilmesi" üzerine çeşitli amaçlar için kullanılmıştır. Odun yanı sıra kemikler de yakılarak ateşten, ısınmada, pişirmede yararlanılmıştır. İri etçillerin, deniz memelilerinin yağı yakılarak ateş, mağaraların aydınlatılmasında kullanılmış olabilir. Mağara içinde yakılan büyük ateşler, mağara ayılarının kaçırılmasına yaramış olabilir. Bu, onların mağaradan çıkarken avlanmalarını da kolaylaştıracaktır. Ve insan takımları kışın en soğuk günlerini (ayılar gibi) kış uykusuna yatarcasına, mağaralarda geçireceklerdir. Meşalelerle yırtıcı hayvanların kaçırılması, ilkel insanlarla ilgili düşlerimizi süsleyen öykülerden biridir.

İnsanlar ateşi bilinçli kullanma yolunda, ileride, otlakları, çalılıkları ve ormanları yakarak, buraları tarıma açma noktasına varacaklardır. Buna varan yolun başlarında, otlakları tutuşturarak, hayvanların ortaya çıkmasını sağlayıp ateşten avlanmada da yararlanmış görünürler.[48]

Ateşin asıl yararı, yiyeceklerin, özellikle de etin pişirilmesiyle sağlanmıştır. Bir de ateş, insanların soğuk iklim kuşaklarına yayılmasına yardımcı olmuştur. Etin pişirilmesi, onun daha çok yenmesi, daha fazla sindirilmesi anlamına gelir. Bu iş etin yalın ocaklardaki ateşler üzerinde kızartılmasıyla yapılabilir. Bunun kadar etin "haşlaması" da yapılmış

görünüyor. Nereden biliyoruz? "Ateş çukuru" olarak adlandırılan yerlerde, deri torbalar ya da işkembeler içine, etle birlikte konan suya ocakta kızdırılmış taş parçaları ve kızgın kül atılarak pişirildiği sonucuna götüren arkeolojik, etnografik ipuçlarından. Ateş çukurlarından çıkarılan taşların işlevi böyle yorumlanıyor arkeologlarca.

Ayrıca, bataklıklarda çürümesi engellenerek zamanımıza kalmış mızrakların incelenmesi, ateşin bir başka önemli kullanımına ışık tutuyor. Aleve tutularak sivri uçlarındaki hücre sularının yitirilmesi sağlanmış mızrakların, boynuz uçları kadar delici ve dayanıklı olduğu anlaşılmıştır. Ateş - araç ilişkisi bu yönde (Orta Paleolitik'i aşıp) sıcak dövme ve döküm yoluyla demirin çelik araç ve silahlara dönüştürülmesine dek uzanacaktır.

Ateşin (denetimli kullanımının) çeşitli nedenlerle insanın denetiminden çıktığı, dizginlerin elden kaçırıldığı anlar yaşanmış olmalı.[49] Böyle durumlarda ateşin, insan topluluklarına yıkım getirici sonuçları olmuştur.

İlk konutlar ve ilk yerleşkeler

Aşağı Paleolitik'ten elimizde, konutlara ilişkin hemen hiçbir ipucu yoktur. Bu, dönemin topluluklarınca konut benzeri yapıların yapılmadığı anlamına gelmez. İpuçları zamanımıza kalamamış ya da elimize geçememiş olabilir. Örneğin, daha sonra (Yukarı Paleolitik'te) Afrika'da ve olasılıkla Sibirya'da kullanıldığı anlaşılan "yel setleri", Aşağı Paleolitik'te de (yelin sert estiği bölgelerde) kullanılmış olabilir. Bunlar, bir yamacın ya da tümseğin, yelin estiği yöne sırtını vermiş kıyısının, dikey ve yatay düzlem kesitleri oluşacak biçimde kazılıp topraklarının atılmasıyla hazırlanmıştır. Üzerlerine toprağın eğimi boyunca, dal, fildişi, mamut kaburgası gibi nesneler yerleştirilmiştir. Onların da üzerine derilerin örtülmesiyle ilkel konutlar kurulmuştur.

Yel setleri Aşağı Paleolitik'te kullanılmışsa, kesin Orta Paleolitik'te de kullanılmıştır. Yukarı Paleolitik'te kullanıldıkları kanıtlandırılmış olduğuna göre! Ancak Orta Paleolitik'te konutların kullanıldığını gösteren (bunun gibi dolaylı olmayan) doğrudan kanıtlar da var.[50] Bunlar, avlanılacak sürüler ardında koşulurken, gecelemek ya da dinlenmek gerektiğinde yapılan geçici konutlardır. Av hedefine ulaşıldığında, hayvanların vurulduğu yerde parçalanmaları ve yenmeleri için de benzeri konutlar kurulmuştur. Uzunca süre kalınan geçici kamp yerlerindeki (direk çukurları gibi) kalıntılar bunu gösteriyor.

Geçici kamp yerleri dışında, daha uzunca süre kalınan "temel kamp" denen bazı yerlerin varlığı ortaya çıkarılmıştır. Buralardaki ko-

nutlar (derme çatma da olsalar) içlerindeki ocaklardan çıkarsandığına göre az çok kalıcı biçim almış olabilir. Ancak (mağara içindekilerin dışında) açık alanlardaki kamplarda yapılmış böyle konutların (Doğu Avrupa'da ve Filistin'de ortaya çıkarılanlar gibi)[51] pek azı zamanımıza bir iz bırakabilmiştir.

Onlardan zamanımıza kalabilen izlere dayanılarak yapılan rekonstrüksiyonlara göre, çadır ya da kulübe benzeri böyle konutların dördü beşi bir temel kamp yerleşkesi oluşturmuştur. Dolayısıyla bunlar (besin üreticiliğine geçiş sırasındaki anlamıyla "toprağa yerleşme" değil) bir "yere yerleşme" olgusunun ilk örnekleri sayılabilirler. Bunlardan (ırmakların denize karıştığı noktalar gibi) bol yiyecek kaynaklarına yakın olanlarında, yerleşke yerleri kadar konutlar da az çok kalıcı biçim almış görünürler.

Örneğin, Rusya'da Molodovo I yerinde, mamut kemiklerinden yapılmış konutlardan oluşan yerleşkeler ortaya çıkarıldı. Bunlar 10x15 metrelik alanda, 15 kadar ocağın yan yana bulunduğu yerlerdir. Yapıcılarının, insanın *H. neanderthalensis* türünden oldukları anlaşılmıştır. Ocakların sıklığı, söz konusu "geniş konut" içinde 15 kadar aileden oluşan bir grubun kolektif bir yaşam sürdüğü yolunda yorumlanmaktadır.[52] Ne kadar küçük bir kanıttan ne kadar büyük bir yorum! Olsun, hiç yoktan iyidir. Bazı ipuçlarına ve onu destekleyen bilgilere dayanılarak bir yorum ortaya atılır. Onu doyurucu bulmayan, daha sağlam ipuçlarına ve daha fazla bilgiye dayanarak eleştirenler ya da farklı biçimde yorumlayanlar çıkar. İnsanlık Tarihi böyle örülür. Başka yolu yok!

Homo neanderthalensis toplulukları gibi çağdaşı "Arkaik Tipte *Homo sapiens*" topluluklarının da (benzeri çevrelerde yaşayıp benzeri "Musteriyen" araç takımı kullandıklarına bakılırsa) benzeri konutlara ve yerleşkelere sahip olmuş görünürler. Orta Paleolitik'te ilk gömülerin (her iki insan türü için) ilk yerleşmelerle birlikte görülmesi (uzmanlarca) beklendiği gibi ortaya çıkarılmıştır.[53]

YUKARI PALEOLİTİK

Yukarı Paleolitik kültür (Yukarı Taş Çağı) Avrupa'da ZÖ 50-15 binyılları kapsar. Bu dönemin içine kimi yazarlar, Mezolitik öncesi 3-5 binyılı içine alan "Epipaleolitik" (Geç Eskitaş Çağı) dedikleri bir kültürü de ayrımlayıp sokmaktadırlar.[54] Yukarı Paleolitik kültürler, tek bir türünün *(Homo sapiens)* yaratısıdır. *Homo sapiens* türünün de günümüzün tüm ırklarının anaatası olan "Çağdaş Tipte *Homo sapiens*" alttürünün ürünüdür. Daha özgül olarak, çağdaş tipin daha çok Avrupa'da yaşayan "Cro-magnon İnsanı" denen topluluklarının yapıtıdır. Bununla

birlikte, bu dönemde, dünyanın başka bölgelerinde de Avrupa Yukarı Paleolitik topluluklarının kültür düzeyine yaklaşan toplulukların varlıkları bir bir ortaya çıkarılmakta. Onlar da Yukarı Paleolitik kültür içine sokulup onun içinde ele alınmaya başlanmıştır.[55] Özellikle Avrupa'daki topluluklarda olmak üzere, dünyanın her yerinde Yukarı Paleolitik kültürler, Paleolitik kültürün durağanlığının aşıldığı devingen (dinamik) evreye girmişlerdir.

Devingenliğinin nedenleri

Yukarı Paleolitik kültürlerin devingenliği nereden kaynaklanmaktadır? Avcılıkta, dönemin geçim biçiminde "avcılık ve toplayıcılık" adının değiştirilmesini gerektirecek denli nicel ve nitel bir gelişme söz konusudur. Avcılık ve toplayıcılık sürmekle birlikte, son Buzul Çağı koşullarında, avcılığın belli bir türünde uzmanlaşma görülür. Söz konusu olan, zamanın iri otçul sürüleri (megafauna) üzerinde büyük sürek avı biçiminde "uzman avcılık" sayılabilecek bir gelişmedir.

Gene üretici olmayan (asalak) bir geçim biçimi izlenmektedir. Ama geçim biçimindeki bu uzmanlaşma, yaşayış biçiminde ona koşut gelişmelere yol açmıştır. Uzmanlaşmanın sağladığı bilgi birikimi sonucunda "emeğin verimliliği" artmıştır. Öyle ki insanlık, iklimde, florada ve faunada görülen sert değişikliklerin yol açtığı sorunlara çözümler üretebilmiştir. İnsan, yeni çevrenin yarattığı sorunları çözmede gene o çevrenin sunduğu yeni olanaklardan yararlanmasını bilmiştir.[56]

Böylece, Avrupa'da yaşayan Paleolitik avcı ve toplayıcı toplulukları Buzul Çağı'nın yarattığı sorunlara başarılı tepki verebilmişlerdir. Soğuktan ve açlıktan kırılmadıkları gibi, emeğin yeni örgütlenme biçimiyle artan verimliliğinin ürünü olarak bir "yiyecek fazlası" (artı besin) elde edebilmişlerdir. Yiyecek fazlasının sağladığı olanakla, "geçim dışı etkinlikler" için kullanabilecekleri oldukça uzun "boş zaman" aralarına sahip olabilmişlerdir. "Uzman avcı yaşayış biçimi" olarak nitelenebilecek bir yaşantı tutturabilmişlerdir.

Bu yolda, maddesel kültürlerini (araç, gereç ve eşyalarını) artırıp, değiştirip geliştirebilmişlerdir. Aynı zamanda simgesel (tinsel) kültür alanında devrim sayılabilecek atılımları gerçekleştirebilmişlerdir. Kalıntılarını "taşınır sanat" ve "taşınmaz sanat" olarak adlandırılan yapıtlarda (hayvan ve insan yontucukları ile mağara, kaya gravür ve resimlerinde) yakalayabildiğimiz bir "kültürel devrim" yaratabilmişlerdir.[57] Böyle bir devingenliğin sağlanmasına yol açan etmenlerden biri iklim ve çevredir. Ötekisi ise "kültürel evrim" ile, "birleşik (kompozit) araçlar" desteğinde emeğin yeni bir örgütlenme biçimidir.

İklim ve çevre etmeni: Aşağı Paleolitiğin ilkel toplulukları, eşitlikçi, ancak durağan bir kısırdöngü içine girmiş bulunuyorlardı. Gerek altyapı gerek üstyapı öğeleri, eşitlikçi yapıda bozulan dengelerin yeniden kurulması yönünde işlemekteydi. "Toplumsal kararlı denge yasası" egemenliğini sürdürüyordu. Kendini olduğu gibi "yeniden üretme" yolunda işleyen bir toplumsal düzenekten, durağanlığın kısırdöngüsünü kırması beklenemez. Orta Paleolitik'te de bu konuda fazla bir gelişme görülmez. İlkel topluluk genelde söz konusu kısırdöngüyü genişleyen bir sarmal döngüye dönüştürecek iç itici güçlere (dinamiklere) sahip değildir.

Gerçekten, Yukarı Paleolitik'te, topluluğun yapısını değişmeye zorlayan itici güç dıştan gelmiş görünür: Dördüncü Buzul Çağı (Würm) Avrupa'da çok özel iklim ve çevre koşulları yaratmıştır. Bu çağda buzulların, kışları bugünkü Moskova enlemine dek sarkıp, yazları İskandinavya'ya dek çekildiği bir buzul gelgiti görünür. Buzul gelgitinin düzlediği sulak lös topraklarından oluşan[58] tundrada uçsuz bucaksız otlaklar belirir. Bu otlaklarda beslenen, kendilerini (organik evrimle) yörenin soğuk iklimine uyarlamış çeşitli iri otçul türleri gelişir. Büyük sürüler oluşturan (mamut gibi) bu türler, buzul kıyısı otlaklarında buzul gelgitini izleyen göç geleneği geliştirirler.

Floradaki ve faunadaki bu gelişmelerden yararlanmasını öğrenen Paleolitik topluluklar ortaya çıkar. Bunlar, yöreye yeni gelmiş, söz konusu koşullara *H. neanderthalensis* kadar bile uyarlanacak zaman bulamamış "Çağdaş Tipte *Homo sapiens* topluluklarıdır. Önlerinde (geldikleri çevrenin koşullarına organik evrimle uyarlanabilecek kadar zamanları olmadığına göre) yok olma ya da "meydan okuyucu" koşullara kültürel evrimle uyarlanma "seçenekleri" vardır.

Organik evrimini yörenin iklim koşullarına uyarlamış bodur, tıknaz yapılı Avrupa neanderthal tipinden farklı olarak, "Çağdaş Tipte *Homo sapiens"* alttürünü temsil eden Cro-magnon İnsanı ince uzun yapılıdır. Bu, onun yöreye uyarlanmasının organik evrim yoluyla olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Uyarlanmalarını kültürel evrime borçludurlar. Bu noktada ilgimizi, iklim ve çevre etmeninden insan etmenine, daha doğrusu "emek etkeni" olgusuna çevirmeliyiz.

Emek etkeni: Çevre etmeni yanı sıra işe emek etkeni karışmasaydı, insanlık tarihinde bir "Yukarı Paleolitik tansığı" ile karşılaşılmayabilirdi. Çağdaş Tipte *Homo sapiens* topluluklarının Buzul Çağı Avrupa topraklarına göçü, taş uçlu mızrak gibi birleşik araçlar olmaksızın gerçekleşemezdi; insanlar, önlerine çıkan tarihsel fırsattan yararlanıp

elbaltaları ve sivri sopalar gibi yalın, ilkel araçlarla mamut, rengeyiği yabanatı, bizon sürülerinin hakkından gelemezlerdi. Emek, uzman avcı takımları biçiminde örgütlendirilmeseydi, içinde yaşadıkları çevrenin efendileri değil, olsa olsa sert iklim koşullarının ve yırtıcı etçillerin kurbanı olurlardı.

Öyleyse, başarılarının altında özel bir çevre etmeni ile özel bir insan etkeninin aynı zamanda ve uzamda karşılaşması ve birleşmesi yatıyordu. Söz konusu insan etkeni, araç endüstrilerinin sıralanışında izlediğimiz, Orta Paleolitik boyunca süren uzun bir kültürel evrimin ürünüydü. Bu evrimin yarattığı kültürel birikimdi. Bu kültürel birikimin, kuşaktan kuşağa artarak oluşturduğu kültürel kalıttı. Daha özgül olarak belirtmek gerekirse, maddesel kültürün evriminde "birleşik (kompozit) araçlar" aşamasına ulaşılmasıydı. Maddesel kültürün bu evrimine koşut olarak tinsel kültürde emeğin "örgütlenmesinde" uzman avcı takımlarının oluşmasıydı. Ve bu ikisinin (yeni araçlar + yeni örgütlenme biçimi) birleşmesiyle "emeğin verimliliği" alanında gerçekleştirilen atılımdı.

Kolektif eylemin uzman avcı takımlarında yeniden örgütlendirilip yoğunlaşması, geliştirilmiş av silahlarının ve yöntemlerinin desteğiyle emeğin verimliliği artmıştı. Öylesine artmıştı ki aynı emek süresinde bir önceki çağda sağlananından kat kat fazla yiyecek sağlanabiliyordu. Örneğin, aynı sürede iki yaban eşeği yerine birkaç bizonun ya da bir mamutun devrilebildiği noktaya ulaşılmıştı. Öyle olunca, avlanan bir mamut bile, bir avcı ve toplayıcı takımını, yeniden ava çıkma gereği duyuluncaya dek, haftalarca besleyebilirdi.[59]

İşte emeğin artan verimliliğinin sağladığı bu yiyecek fazlası, yani "artı besin", artı besinin sağladığı "artı enerji" (enerji fazlası) "boş zaman" olanağı ile birleşince, insan aklı maddesel ve simgesel kültür araçlarının değiştirilip geliştirilmesi yolunda "yaratıcı" bir yola girebildi.[60] Aşağı Paleolitiğin ve Orta Paleolitiğin durağan toplum yapısının kısırdöngüsü kırılabildi.

Bu yolda sağlanan gelişme maddesel kültürden çok simgesel kültür alanında kendini göstermiştir. Örneğin avcı ve toplayıcı takımları, uzmanlaşmış avcılar olarak büyük otçul sürülerinin göç yolları üzerinde emeklerini birleştirmiş görünürler. Çağımızın ilkel avcı topluluklarından Amerikan Yerlileri ile Eskimolar'ın yaptığı gibi ortak kamp yerlerinde güçlerini geçici bir süre için birleştirerek büyük sürek avları örgütlemiş olabilirler.[61]

Ancak böyle bir işbirliği gerçekleştirilmiş olsa bile, bunun, giderek kalıcı birleşmelere ve kalıcı yerleşmelere yol açmadığı anlaşılıyor. Çünkü gerilerinde böyle yerleşme yeri izlerini bırakmamışlar. Bıraktıkları,

maddesel kültürde önemli olmakla birlikte devrimci olmayan gelişmelerin izleri bulundu. Simgesel araç takımlarında ise, hem önemli hem devrimci gelişmelerin (özellikle Fransa'daki mağara resimlerine yansıyan) dolaysız kanıtları var.[62]

Maddesel kültür alanındaki gelişmeler

Toplumsal ve kültürel evrimin Yukarı Paleolitik dönemde ulaşılan maddesel kültür düzeyi araçlarından, konut kalıntılarından ve geçim biçimlerinden izlenebilir.

Musteriyen Endüstri: birleşik araçlara geçiş: Taş araç takımları, önce "çekirdektaş" (İng. *core stones*) ve "yongataş" (İng. *flake stones*) olarak iki sınıfa ayrılır. Sonra her biri içinde çeşitli "taş endüstrileri" saptanır. Çekirdektaşlar, bir taş parçasının, yontulup biçim verilmesinden sonra geride kalıp araç olarak kullanılan bölümünün adıdır. Yongataşlar, bundan farklı olarak, çoğu çekirdektaş araç yontulurken kopup araç olarak kullanılabilecek nitelikte (örneğin doğada ender bulunacak denli keskin kıyılı ya da sivri uçlu) yongalardır. Bir başka deyişle, çekirdektaş işlenirken elde edilen yan ürünlerdir. Ama çoğu durumda, taş parçalarından başından beri bilinçli olarak ustalıkla koparılan yongalardır. Genellikle çekirdektaşlardan daha küçüktürler.

Musteriyen *(Mousterian)* bir yonga endüstrisi biçemidir. Dolayısıyla bazı çekirdektaşlar kadar iri olmamakla birlikte (özellikle kesme, delme, oyma gibi ince işlerde olmak üzere) onlardan daha etkili araçlardır. Yongataşlar tek başlarına ("yalın araç" olarak) da kullanılmışlardır. Ama çoğu zaman, "birleşik (kompozit) araç" denen, birden çok parçadan oluşturulan araçların bir parçası olmuşlardır. Birleşik araçlar, çekirdektaşlardan çok yongataşların tahta, kemik boynuz gibi nesnelerle birleştirilmesinin (örneğin bir "bıçak"a ya da "uç"a sap takılmasının) ürünüdür. Birleşik araçlarla, zamanımıza kalabilen taş araçların boyutlarında küçülme eğilimi başlar. Bu eğilim, daha etkili olabilecek keskinlik ve sivrilikte yonga koparma teknikleri geliştirildikçe artmıştı. Artarak, Orta Taş (Mezolitik) sırasında "ninitaşlar" (mikrolitler) denen araçların kalıntılar arasında çoğunluğu oluşturacakları noktaya dek ulaşmıştı.

Yukarı Paleolitik'te Musteriyen yongataş araçların örnekleri hem *Homo neanderthalensis* türünün hem *Homo sapiens* türünün "Çağdaş Tipte *Homo sapiens*" alttürünün topluluklarının kemikleri yanında bulunmuştur. Bu durum *H. sapiens-H. neanderthalensis* topluluklarının aynı binyıllarda ve aynı coğrafyalarda yaşadıkları dönemlerde birbirleriyle ilişkilerine ilişkin (ileride değinilecek) birçok yoruma yol açmıştır.

İnsanlığın araç takımına, genel amaçlı araçlara ek olarak, Musteriyen endüstriyle özel amaçlar için yapılmış "uzmanlaştırılmış" araçlar girmiştir. Bu olgu avda uzmanlaşmanın ve uzman avcılığın bir uzantısıdır. Ayrıca araçlarda çeşitlenmeye yol açan bu gelişme yanı sıra "standartlaştırma" (birölçütleştirme) eğilimi görülür.

Dahası, kemik, boynuz hatta diş gibi taş dışı nesnelerin giderek daha fazla birleşik araçların parçaları olmak üzere kullanıldığının ipuçları var elimizde. Örneğin, Yukarı Paleolitik kültürlerde, sivriltildikten sonra ucu aleve tutularak sertleştirilen (bu yüzden günümüze kalabilen) mızraklar kadar taş, kemik, boynuz, fildişi "uç"lu mızraklarla karşılaşıyoruz. Mızrak fırlatıcılar.[63] Yukarı Paleolitik kültürlü topluluklarca kullanılan birleşik araçların bir başka örneği. Yay ve ok ise, bu çağın sonlarına doğru bulunacaktır. Kimi yazarlara göreyse Mezolitiğe dek kullanılmış değildir.[64] Yukarı Paleolitik'te, "sorun çözücü araçlar" arasında mızraklar, zıpkınlar yanı sıra, sapanlar, bolalar ve bumeranglar da kullanılmış olabilir.

Kesin olan, Yukarı Paleolitik araç takımında, bıçaklar denen (ince, dar, paralel kıyılı) araçlar kadar zıpkınlarla, hançerlerle, biz'lerle, oltalar (fındık vb.) öğütücüler, delikli iğneler, burinler (gravür kalemleri) ile, araçlarda hem bir çeşitlenmenin, hem uzmanlaşmanın gerçekleştirildiğidir.

Bütün bu araçlar, Yukarı Paleolitik uzman avcı topluluklarının maddesel kültürlerini yansıtmaları yanında, simgesel kültürlerinin ipuçlarını da verir: Bu, "sorun çözücü" bir kültürdür. Kara avcılığında taş uçlu mızrak; su avcılığında zıpkın, olta, ağ, hatta dönemin sonlarına doğru tekneler, sorun çözücü düşünüşün buluculuğunun ürünleri arasında sayılabilir. Giysi dikimi için delikli iğneler, mağara ve kaya "sanatı" için yontma kalemleri (burinler) ile (belki aynı zamanda gömü törenleri için) toprak boyası öğütücüsü taş araçlar, savaşta denemese de avdan çok kavgalarda kullanılmış olabilecek hançerler!

Doğal barınaklardan yapay konutlara: Kültürel evrimci bir anlayışla insanların barınma sorununu çözüşleri (kafada) şöyle kurulabilir: İnsanın ormandaki insan öncesi yakın hayvan anaatalarının (günümüzün şempanzeleri gibi) güvenlik nedeniyle geceleri, ağaçlar üzerinde dal parçalarıyla her akşam yeniden yaptıkları "yataklar" üzerinde uyuduklarını güvenle düşünebiliriz. Savanadaki uzak insan anaatalarımız, gecenin serinliğinden olduğu kadar gündüzün sıcaklığından korunmak zorundaydılar. Korunmak için, dallardan, yapraklardan "çardak" benzeri geçici konutlar kurmuş olabilirler. Çardaklarını konakladıkları ye-

rin niteliğine göre farklılaştırmış bulunabilirler. Yalnızca bir toplama alanındaki ya da avı parçalama noktasındaki barınaklar, eften püften yapılar olacaktır. Kamp yerlerindekiler, hele "temel kamp" sayılan yerlerdekiler çadır, kulübe benzeri konutlara dönüşecektir.

Ne var ki avcı ve toplayıcı göçer yaşayış biçimi kalıcı yerleşmelere uygun değildir.[65] Gene de Doğu Afrika'dan dünyanın soğuk enlemlerine yayılma sonrasında ve soğuk iklim dönemlerinde, buralardaki mağara, kaya oyukları, onları yeterince koruyamayacaktır. Yapacakları çardak türü hafif yapay konutlar da yeterli olmayabilecektir. Gerçekten, soğuk iklim bölgelerinde Orta Paleolitik'ten kalma "yel setleri" denen bir çözümün izleri var elimizde.[66] Bunların çardaklardan bir farkı da (üzerlerinin dallarla, sazlarla değil) yel geçirmez hayvan postları ile örtülmüş olmaları (olasılığı!).

Yukarı Paleolitik'in uzman avcı takımlarının içinde yaşadıkları (son Buzul Çağı) iklim koşulları daha dayanıklı konutları gerektirmiştir. Sürek avı sırası geçici kamp yerlerindeki geçici konutlar yanı sıra temel kamp yerlerinde az çok kalıcı nitelikte konutlar geliştirmek zorunda kaldıkları anlaşılıyor.[67] Ve bu tür konutlar için elleri altında iri otçul memeli kemikleri, deri (bazı yerlerde ağaç, saz) eksik değildi.

Mağaraların (eskiden sanıldığı gibi kalıcı yerleşkeler olmayıp) özel amaçlarla ve geçici kullanılan yerler oldukları anlaşılmıştır.[68] Gene de küçük bir mağaranın ya da kaya ovuğunun ağzı deri ile örtülerek, doğal barınaklardan yapay konutlara doğru ilk adım atılmış olabilir. İlk adım, çünkü mağaraların içlerinde de yapay konutların kalıntılarıyla karşılaşılıyor. Böylece, mağaraların içlerinde, kaya oyuklarının önlerinde ve açıklık alanlarda kalıcı konutlar kurma yolu açılmıştır.

Kalıcı konutların başlangıcı Orta Paleolitik'in yüzbinli yıllarına dayanabilir. Ama onların varlıklarının kesin kanıtlarıyla Yukarı Paleolitik avcı ve toplayıcı takımlarının kamp yerlerinde karşılaşıyoruz. Fransa'da Terra Amata yeri mağarasında bulunan mamut kemikleri yığıntısının, üzerine deri örtülmüş kemik çatkıları ile oluşturulan (300 binyıl öncesinden kalma) Orta Paleolitik konutların örneği olduğu savı tartışmalı. Ama Yukarı Paleolitik'ten kalma yapay barınakların varlıkları kesin. Örneğin Batı Avrupa'da (Fransa'da) Dordogne'da zamanımızdan 20 binyıl kadar öncesinden kalma konut saptandı. Rusya'da (Kostienki'de) Avusturya'da mağaralar içinde Yukarı Paleolitik konutlar bulundu. Afrika'da açık alanlarda yapay konutların kuruldukları artık biliniyor.[69]

Ağacın pek bulunmadığı Buzul Çağı açıklık alanlarında, örneğin Moravya'da ve Rusya'da deri çadırların kullanıldığı (direk oyuklarından gidilerek) ortaya çıkarıldı. Bunların, kazılan oval çukurlar üzerine, fil-

dişi ve mamut kemikleri çatılıp üzerlerine deri örtülerek yapıldıkları sanılıyor. Bazılarının uzunluğunun 30 metreyi bulabilmesi ve içlerinde bir dizi ocağın varlığı, birçok ailenin birlikte yaşadığı komünal bir yaşamın belirtisi olarak yorumlanıyor.[70]

Simgesel ve tinsel kültür alanındaki gelişmeler

Yukarı Paleolitik toplulukların tinsel kültür alanında gösterdikleri başarılar, hayvan ve kadın (figürleri) yontucukları, mağara ve kaya gravürleri ve resimleri, beden süsleme nesneleri olarak zamanımıza izler bırakmış bulunmaktadır. Mağara ve kaya gravürleri ve resimleri "mağara sanatı" olarak adlandırılır. Ama bu, doğru bir adlandırma değildir.[71] Birincisi, söz konusu kalıntılar mağaralarla sınırlı değildir. Avrupa'da daha çok mağaralarda bulunmuş olmakla birlikte, dünyanın başka yerlerinde (örneğin Afrika'da, Anadolu'da, Sibirya'da) mağaralardan çok kayalar üzerinde bulunmaktadır.[72] İkincisi, bu resimler "sanat aşkına" yapılmış değildir. Bir başka deyişle, "sanat için sanat" *(ars gratia ars)* aşkıyla yapılmamışlardır. Onlara insanın sanatsal duygularının ve becerilerinin yansıdığına kuşku bulunmamakla birlikte, amaç (göreceğimiz gibi) daha çok yararcı (pragmatik) idi.

Orinyasiyen ve Gravetiyen kültürler: Yukarı Paleolitik kültürlerin ilki, ZÖ 35.-30. binyılları kapsayan Orinyasiyen *(Aurignacian)* kültürdür. İkincisi ondan biraz sonra görünüp onunkiyle çakışan ZÖ 32.-30. binyıllar arasında serpilen Gravetiyen *(Gravettian)* gelenek.

Orinyasiyen kültür geleneğinin Afrika kökenli olduğu sanılıyor. Afrika'dan "Çağdaş Tipte *Homo sapiens*" topluluklarıyla birlikte çıkmış. Doğuda İran'dan Afganistan'a, batıda Balkanlar'dan Orta Avrupa'ya dek yayıldığı düşünülüyor. Bu kültürün taşıyıcılarının "dinamik bulucular ve ilk sanatçılar" olduklarına kesin gözüyle bakılıyor. Moskova yakınlarındaki Sungir yerinde giysilerine süs olarak çok sayıda boncuğun dikildiği gömü bu kültürden kalmadır. Ayrıca, fildişi insan ve hayvan yontucukları hayranlık uyandıracak bir beceriyle yontulmuş durumdadır.[73]

Avrupa Gravetiyen kültürünün, Orinyasiyen kültüründen etkilenilerek (ama gene Çağdaş Tipte *Homo sapiens*) takımlarınca yaratıldığı sanılıyor. Ne var ki Gravetiyen kültürlü topluluklar uzmanlaşmış avcılık araçlarında (maddesel kültür alanında) olduğu kadar "sanat" alanında (simgesel, tinsel kültür alanında) da Orinyasiyen kültürlü toplulukları aşmışlardır.[74]

Homo neanderthalensis toplulukları da maddesel kültür alanında "Gravetiyen" olarak adlandırılan aynı taş araç endüstrisini kullanmışlardı. Bununla birlikte *Homo neanderthalensis* hemen hiçbir "sanat" ürünü bırakmadan kayıplara karışmıştı. Gravetiyen kültürlü *Homo sapiens* toplulukları ise, gerilerinde bıraktıkları "Yukarı Paleolitik sanat" olarak nitelenen simgesel kültür yapıtlarının yaratıcılarıydı.

Gravetiyen kültürün yaratıcıları, maddesel kültür alanında iki yanı keskinleştirilmiş "bıçaklar", mızrak başlarına takılan "uçlar" ve kaya, kemik, boynuz üzerini çizmede, kazımada kullanılan "burinler" (gravür kalemleri) katkıları ile tanınırlar. Tinsel kültür alanında, mağara ve kaya resimleri ve gravürleri ile kadın ve hayvan yontucuklarını bırakmışlardır.

Avrupa Yukarı Paleolitik kültürlerinin geçmişi 25-30 binyıl gerilere gitmektedir. Onun derin köklerinin Orta Paleolitik'e dek dayandığını ileri sürenler vardır. Bu kültürün "açılımı" ise, son Buzul Çağı'nın iklim ve çevre koşullarının itisiyle yaratılmış görünür. Çekoslovakya'daki Dolni-Vestonice yeri buluntuları içindeki fildişinden yontu Venüsler içinde biri, ender karşılaşılan bir özellikle, yüzü de gösterilmiş olup bu kültürün ürünüdür. Bu, yuvarlak temel üzerine oturtulan konutlardan oluşan köylerin kültürüdür. İnsanlarının av mevsiminde geçici kamp yerlerinde yaşadıkları sanılan ve ölülerini gömme göreneğine sahip toplulukların kültürü.[75]

Gravetiyen kültürün bu parlaklığının altında Orta Avrupa ve Güney Rusya tundralarında mamut sürüleri ardında yapılan sürek avının getirileri yatmaktadır. Bu göçer avcılık koşullarının gereğiyle (daha sonraki kültürlerin mağaralardaki "taşınmaz sanat yapıtları" denen kalıntılarından farklı olarak) daha çok "taşınır sanat yapıtları" denen ürünler bırakmışlardır. Bunlar, bazen canlı hayvanları gösteren yontulmuş, bazen balçıktan biçimlendirilmiş hayvan ve kadın yontucuklarıdır. Kadın yontucuklarına "Venüsler" denir. Ki bunun anlamı ve önemi üzerinde ileride durulacaktır. Burada, söz konusu (hayvan biçiminde olsun, kadın biçiminde olsun) yapıtların, küçük olup boyutlarının genellikle "parmak kadar" ile "el kadar" arasında değiştiği söylenebilir.

Solutreyen ve Magdalenyen kültürler: Araç takımlarının biçemi bakımından önemli görülen Solutreyen *(Solutrean)* kültür ZÖ 22.-18. binyıllar arasına konur.[76] Bu kültürün yaratıcıları, taş endüstrisi üzerinde uzmanlaşmış bilginlerce "söğüt yaprağı" olarak[77] adlandırılan ince ve incelikli araçların yaratıcılarıdır. Bu araçlar da onların avcılıkta uzmanlaştıklarını gösterir. Bundan ötesinin de ipuçlarını verir. Çünkü

söğüt yaprağı araçlar, yapıcılarının onlardan bekledikleri yararlılığın ötesinde bir inceliğe sahiptir. Bu biçimleri, yararcı amaçların ötesinde bir güzelliğe ulaşma eğilimlerinin göstergesidir. Giysilerinin daha sıcak tutucu olması amacı yanı sıra daha güzel görünmelerini sağlayabilecek bir araç olan "delikli iğne" de öyle. Solutreyen kültür düzeyinin (böyle dolaylı değil) doğrudan kanıtı olarak Fransa, Dordogne'daki Lascaux Mağarası kaya kabartmalarındaki kısa bacaklı, şiş karınlı hayvanlar gösterilebilir.[77]

Batı Avrupa uzman avcı topluluklarının Gravetiyen kültür geleneğini geliştiren soyları ZÖ 15.-10. binyılların Magdalenyen kültürün yaratıcıları olmuşlardır. Magdalenyen kültürde hayvan ve kadın yontucukları geleneği sürmekle birlikte, mağara resim ve gravürleri en parlak dönemini yaşamıştır. İspanya'daki Altamira Mağarası Magdalenyen sanatın (ZÖ 12. binyıl dolaylarında ulaşılan) doruğunu göstermektedir.

Taşınır "sanat" yapıtları

Yukarı Paleolitik sanat buluntuları, uzmanlarınca, "taşınır sanat yapıtları" (hayvan ve kadın yontucukları, beden süsleme nesneleri) ve "taşınmaz sanat yapıtları" (mağara ve kaya resim ve gravürleri) olarak iki sınıfta toplanarak incelenir. Önceleri (Gravetiyen gelenekte taşınır nitelikte yapıtlar ağır basmışken, sonraları (Magdalenyen kültürde) taşınmaz yapıtların ağır bastığı belirtilmişti. Yukarı Paleolitik Avrupa topluluklarının ZÖ 40.-10. binyıllar arasında gelip geçmiş ilkel topluluklarının tinsel kültürlerinin kalıntıları arasında hayvan ve insan yontucukları daha önce görünürler. Öyleyse daha önce ele alınmaları uygun olur. Ancak onlardan da önce ve onlarla birlikte taş endüstrilerinde kendini ortaya koyan bir eğilimden söz etmeli: Simetri eğilimi. Simetrinin en güzel örnekleri görüntüleri bakımından "taşınır sanat yapıtları sayılabilecek (Eski Dünya'da "söğüt yaprağı" bıçaklar, Yeni Dünya'da "Clovis uçlar" gibi araçlarda verilmiştir. Simetri (bakışıklık) eğilimi nerelerden beslenmiş olabilir?

Simetri ve beğeni: Hayvanlardan farklı olarak insanların hem nesneler dünyasında hem de aynı anda (kafataslarının çeperleri arasındaki) simgeler dünyasında yaşadıkları belirtilmişti. Simgeler (hayvanların imgelerinden farklı olarak) ya insan yapısı nesnelerin imgeleri ya doğadaki aynı tür içine giren nesnelerin ortak (genel) imgeleridir.

Bu açıdan bakıldığında, kafada çağrıştırılması hoşnutluk duygusu yaratan imgeler, bitkilerde ve hayvanlarda ve de doğrudan doğruya insanların kendilerinde gözlemlenen simetri olgusunu yansıtan görüntü-

ler olacaktır. İnsan yapısı nesnelerin göze hoş görünenleri ise, simetrik biçimli taş araçlar olacaktır. Onların simgelerinin çağrıştırılması da insanda (simetrik olmayan imgelerden ve simgelerden fazla) hoşnutluk yaratacaktır.

İnsan imgelemi simetri kavramını, doğadaki (canlılığın yapıtaşı DNA sarmalının açılımının ürünü olduğunu sandığım) simetrik yapılı canlıları (milyonlarca kez) gözlemlemenin sonucu olarak edinmiş olmalı. Böylece, simetrik görüntüler onun beğeni (zevk, hoşlanma) duygusuna seslenmeye başlayacaktır. Bu yoldaki beğeni (simetrik görüntülerden hoşlanma) kültürel kalıp yolu ile kuşaktan kuşağa pekiştirilerek aktarılmıştır. Bunun anlamı, giderek daha fazla nesnede, giderek daha yetkin simetrik biçimler görme ve arama eğilimine girilmiş olmasıdır.

Simetrik görüntüler, simgesel araçlar kullanmaya başlayan ilk canlılarda (insanlarda), hayvanlarda ve kendilerinde görmeye alıştıkları simetri olgusu "sıradan" ve "sağlıklı" durumları anlatır olmuştur. Simetrisizlik ise, "sıradışı" ve "sağlıksız" durumları çağrıştırmıştır. Dolayısıyla simetri olgusu (simetrik varlıklar) insanlarda (olacağa, geleceğe) "güven" duygusu yaratmış olmalı. Böylece, simetri olgusuna verilecek psikolojik tepki, simetrik olanı görmekten, düşünmekten, düşlemekten hoşlanma olacaktır. Onları gelecekte gene öyle görme isteği biçimini alacaktır. Sözün, insan yapısı (cansız) nesnelere getirmek için döndürüp dolaştırıldığı anlaşılmış olmalı. Sözün kısası, insan simetrik olandan hoşlanma tepkisini kendi yaptığı araçlara dek yayacaktır. Onlara simetrik biçimler vererek, yararlılıkları yanı sıra "güzel" görüp güzel göstermek isteyecektir.

Güzel (simetrik) olandan hoşlanma eğilimi (bir kıyısı yerine her iki kıyısı da keskin araç edinme örneğindeki gibi) yararcı (pratik) amaçlarla bağlantılı bulunabilir. Ancak zamanla bu bağın zayıflayıp, güzelliğin yararlılıktan kopup, az çok özerklik kazandığı düşünülebilir. Simetri örneğinde izlediğimiz güzel olana ulaşma, bağımsız bir "estetik değer" olur. Sonuçta insanları, hem "yararlı" hem "güzel" olana ulaşma çabası içinde buluruz. Bu eğilimle araçlarını, yararlılığın söz konusu olmadığı durumlarda bile, hatta bazen yararlılığından ödün vererek simetrik yapmaya çalışmışlardır.

İnsanlık tarihinde, araçların simetrik yapısı (Orta Paleolitik'te) tek yüzlü araçlardan iki yüzlü araçlara geçiş, yararcı amaçlar kadar estetik tasaların bir ürünü olarak görünür. Gerçekten, Yukarı Paleolitik araç takımı içine (Solutreyen kültürle) sokulan "söğüt yaprakları", aynı işlevi gören daha kaba görünümlü daha kalın araçlardan daha dayanıksız görünürler. Taş araç endüstrisi uzmanları, antropologlar ve insanlık ta-

rihçileri, bu olguda pratikliği aşan bir amacın, yani estetik amacın, güzellik tasasının varlığının belirtisini görmektedirler.[78]

Estetik amacın gerçekleştirilmesi, kendisini, önce araçların (simetrik) biçiminde göstermiştir. Sonra, araçların üzerine çizilen, kazılan çizgilerde, şekillerde görülmüştür. Daha sonra kendini araçlara (örneğin saplarına) eklenen yontucuklarda göstermiştir.[79] Onu şonunda (maddesel) araçlardan bağımsız olarak "taşınır sanat yapıtları" olarak insan ve hayvan yontucuklarında, beden süsleme nesnelerinde görüyoruz. Ve (belki en sonunda) kendini taşınmaz sanat yapıtlarında (mağara ve kaya gravür ve resimlerinde) ortaya dökecektir.

İşte yararcı amaçtan tümden bağımsızlaştığının sanıldığı "sanat için sanat" olgusunun başladığının düşünüldüğü bu noktada, başka bir yararcı amaçla karşılaşırız. İlkel insanı daha çok nesneler dünyasında yaşayan bir canlı olarak görenlerin göremeyeceği bir amaç. İnsanın içinde yaşadığı iki dünyanın nesneler dünyası ile simgeler, düşünceler dünyasının etkileşiminin ürünü olan bir amaç! Bu yararcı amaç, insanın simgeler dünyasındaki yaşamının duygusal bir gereksinimiyle ilgilidir. Nesneler dünyasını maddesel ve simgesel araçlarıyla etkileyip çıkarları ve istekleri doğrultusunda yönlendiremediği durumlarda duyulan gereksinim. Onların simgelerini etkileyerek kendilerini etkileyip değiştirme umudu!

Nesneler dünyası ile başlayan, simgeler dünyasında süren nesneler dünyası - simgeler dünyası etkileşimi döngüsünün yeniden nesneler dünyasına yönelerek, başladığı yere ulaşıp (Azeri Türkçesi ile "başa çatıp") tamamlandığını görüyoruz. Ya da kim bilir belki, Yukarı Paleolitik ile ilgili bölük pörçük bilgilerimiz arasından seçici bir tutumla aldıklarımızı, keyfi bir sıraya sokmamız bizi böyle bir sürecin varlığını düşünmeye götürüyor.

Hayvan yontucukları: Yukarı Paleolitiğin sanat üreten en eski topluluklarının Gravetiyen kültüründe (zamanımızdan önce kabaca 30-20 binyılları arasında) başlayıp Mezolitiğe (zamanımızdan 5-10 binyıl kadar öncesine) dek süren bir geleneğin ürünleridir hayvan yontucukları: Urallardaki Kapova yerinde kuş (ve kadın) figürinleri bulundu. Mas d'Azile'de rengeyiği boynuzundan yapılmış bir mızrak fırlatıcısı aracın başucuna yontulmuş bir hayvan yontucuğu, dört ayağını bir noktada toplamış olarak canlandırılmış. Vogetherd yerinde fildişinden yapılmış yaban atı, mamut, yontucukları ve başkaları.

İnsanların nesneler dünyasında en yoğun ilişki içinde bulundukları (avlayıp yedikleri) hayvanların, onların simgeler dünyasına yansıma-

sından daha doğal bir şey olamaz. Bunun için kesinkes (mutlaka) aç kalıp sanrılara (halüsinasyona) kapılmaları gerekmez. Ancak onların yorumunu öteki taşınır sanat yapıtı türü olan "Venüsler" görüldükten sonraya bırakmak uygun olur. Burada (altbaşlığın bir gereğini yerine getirmek için) onların tarihsel ilkel toplulukların kültüründe (çağımız ilkel topluluklarında, hatta uygar toplumlarının bazı kesimlerinde görüldüğü gibi) muskalarınkine benzer bir işlev gördüklerini belirtmekle yetinilebilir.

Venüsler: Arkeolojide "venüsler" mitolojiden esinlenilerek (daha çok Yukarı Paleolitik yer'lerde) bulunan kadın yontucuklarına verilen addır. Bilindiği gibi Venüs, Eski Yunan mitolojisinin Aşk Tanrıçası Afrodit'in (Aphrodite'nin) Latincedeki (Romalı) karşıtıdır. Venüsler genellikle, dişilik organları abartılmış şişman (belki de gebe) kadın yontucuklarıdır. Yukarı Paleolitik yontucuklar arasında erkekleri gösterenler enderdir. Bu durum onların doğurganlıkla ilişkilendirildikleri yorumlarının geliştirilmesine yol açmıştır.

Doğurganlıkla ilgili organlarının vurgulanmasına karşılık, pek azının başı işlenmiştir. Yontucuklarda yüzü işlenen yok gibidir. Gravürlerde bile yüzleri ender olarak işlenmiştir: Venüslerin (çağımız insanının beğenilerine uygunluk dereceleri bakımından) en güzellerinden biri Sibirya'nın Buret yerinde fildişine incelikle yontulmuş, hayvan postundan kapişonlu bir kaban giydirilen yüzü işlenmiş olanıdır. Bir başkası, "Venüs" kavramını daha iyi temsil edeni bulunduğu yerin adından gidilerek "Villendorf Venüsü" olarak adlandırılan 10,5 cm boyundaki yontucuktur. Göğüsler bel ve kalça çok iyi belirtilmiştir. Baş (ender bir örnekle) kıvırcık ya da dalgalı saçlı olduğu ayrımlanacak denli iyi işlenmiş; ama yüz nedense hiç işlenmemiştir ya da işlenememiştir.

Bunlar kadar "şanslı" olmayan Venüsler arasında elinde bolluk (bereket) boynuzu ile (venüslere simgesel anlam yüklendiğini gösteren ipucuyla) kireçtaşına işlenmiş amorf denecek denli şişman bir kabartma biçimindeki "Laussel Venüsü" vardır. Fildişinden yontulmuş "Lespogne Venüsü" bir başka örnek olarak gösterilebilir. Bundan da anlaşılabileceği gibi "Venüsler" kavramı içine, daha çok yontucuklar olmakla birlikte kadın gravür ve kabartmaları gibi (yontucuk olmayan) canlandırmalar da sokulmaktadır. Ve bu, işlevleri açısından bakıldığında yanlış bir sınıflandırma değildir. Çünkü venüslerin hepsi Yukarı Paleolitik kültürde aynı işlevi görmüş görünürler:

Venüslerin yapılış amaçlarının ve kullanılış işlevlerinin anlaşılabilmesi için, son Buzul Çağı uzman avcı topluluklarının koşullarına ba-

kılmalı. İnsan-insan ilişkileri kadar insan-doğa ilişkilerine göz atılmalı. O zaman insanların doğal (yaşlanarak, kendiliklerinden) ölümlerinin ender bir durum olduğu anlaşılacaktır. Çünkü erkeklerin av sırasında (ya da avda aldıkları yaraların enfeksiyonuyla av sonrasında) ölme olasılıkları fazladır. Çocuk ölümlerinin oranının ise (Buzul Çağı koşullarında) çok yüksek olduğu (tarihsel) ilkel topluluklarla karşı karşıyayız. Buna karşın (çağımızın ilkellerinde gözlemlenen bir olguya benzer biçimde) göçer bir avcı toplulukta kadınlar (taşıma sorunu nedeniyle) fazla çocuk yapmama eğiliminde olacaklardır. Ve bunun bir yolunu bulacaklardır.[80] Oysa, kolektif sürek avı, denebilir ki en az on yetişkinin altına düşmeyen bir erkek sayısını gerektirmektedir. Bu koşullarda "nüfus darboğazı" denen olgu, Yukarı Paleolitik toplulukların gerçeklik dünyasında aşmakta zorlandıkları bir sorun olarak karşılarına dikilecektir.

Bu noktada, insan düşünüş ve davranışının, insanlık tarihi boyunca kendini gösteren bir eğilimini anımsamalıyız: İnsan, nesneler (gerçeklik) dünyasında çözümünü bulamadığı sorunlar karşısında, onlara simgeler (düşler) dünyasında çözüm arayarak umudunu kesmeyen bir canlıdır. Böyle bir psikolojik ve düşünsel eğilimin nüfus darboğazı sorununa çözümü, "simgeleri gebe göstererek ya da simgelerin sayılarını artırarak, takımda doğumların artacağını ummak olacaktır" dersek kendimizi (çözümü kolay olmayan kuramsal bir sorun karşısında) fazla düşe kaptırmış sayılır mıyız? Yukarı Paleolitik sanat yorumlarını ele alınca göreceğimiz gibi, kimi yorumculara göre, sayılmayız.

Yukarı Paleolitik topluluklarda Venüs yontucukları, nesneler dünyası ile simgeler dünyasını birleştiren halkayı oluşturmaktadır. Graveltiyen sanatta görülen şişman, dişilik organları abartılmış, böylece (belki) gebeliğin simgelendiği yontucuklar, varlıklarını daha sonraki Yukarı Paleolitik kültürlerde de sürdürmüşlerdir. Mezolitiğe de geçecek olan bu gelenekte Venüsler "doğurganlık muskaları" olarak kullanılmış görünürler. Böyle bir yorum, çağımızın ilkellerinin davranışından (hatta günümüzün uygar toplumlarında bir türlü çocuk sahibi olamayan kimselerin inançlarından) destek görmektedir. Bu yorumu çocuk sahibi olabilme umudunu yatırlara bez bebek bırakmaya bağlamış kimselerin davranışlarının altındaki gerçekliği de yansıtmaktadır. Öyleyse Venüslerin büyü amacıyla yapıldıkları söylenebilir. Burada bir sihir (büyü) işlemiyle "sihirsel düşünüş" biçiminin ilk örneklerinden biriyle karşı karşıyayız demektir.

Paleolitiğin ve Mezolitiğin sihirsel düşünüşünün ipuçlarını veren "Venüsler" geleneği, Neolitik'te anlam ve işlev değiştirerek sürecektir.

Onların Neolitik'te nasıl "toprak ana", sınıflı uygar toplumda, hangi koşullarda nasıl "ana tanrıça" simgelerine dönüştüklerini (yeri geldikçe) göreceğiz. Öte yandan, Yukarı Paleolitik'te, kimi hayvan canlandırmalarının (yontucukların ve tasvirlerin) şiş karınlı gösterilmelerine dayanılarak, onlar için de benzer bir yorum geliştirilmiştir. Onların da av ve av hayvanları sürülerini ve sayılarını artırma amaçlı doğurganlık sihiri "muskaları" oldukları ileri sürülmüştür. Araçlar üzerindeki hayvan canlandırmaları böyle bir amaç kadar (ya da onun yanı sıra) "süsleme" amacının ürünleri olabilir. Süsleme amacının Yukarı Paleolitik'teki bir başka görünümü beden süsleme (süslenme) göreneğidir.

Beden süsleme "sanatı": İnsanlığın Aşağı Paleolitik'te ve Orta Paleolitik'te süslenip süslenmediğini bilmiyoruz. İnsanlar hiç değilse Orta Paleolitik'te süslenmiş olmalı. Yukarı Paleolitik'te süslendikleri kesin. Araçlarını ve silahlarını hayvan gravürleriyle süsleyen insanın kendini süslemeyi düşünmeyeceği düşünülemez. Mağara duvarlarına ve kayalara "karakalem" ile hayvan resimleri ve geometrik şekiller çizecek, onların içini boyayacak bir kültür söz konusu olan. Böyle bir kültürde süsleme, eşyaları boyamayla, boyayı (belki günümüzün "kına yakma" göreneğinin kökeni olarak) ellere bulaştırmakla sınırlı olmasa gerek.

Bedenin boyanması, eşyaların ve kayaların boyanmasından çok daha kolaydır. Ve psikolojik yönden duyguları çok daha etkileyicidir. Yalnız duyguları mı? Düşünceleri de etkileyici olacaktır. Kaldı ki süslenmeye varacak eğilimlerin (ilkel) düşünüşte de kaynağı vardır: çağrıştırma, benzetme, taklit dizisi. Gelişkin dil öncesinde insan, hayvanları yalnızca sesleriyle ve devinimleriyle değil (ayırt edici olacağını düşündüğü durumlarda) renkleriyle de anlatmaya çalışmış olmalı. Kırmızı toprak boyası "sihirci-sağaltıcı-sanatçı" (İng. *medicine man*) diyebileceğimiz kimselerin ilgisini çok erken tarihlerde çekmiş olmalı. Ondan, sihir törenlerinde, bir hayvanın ya da insanın yaralanışını, ölüşünü, öldürülüşünü anlatacakları olayları betimlemek ve çağrıştırmak yolunda yararlanmış olsalar gerek. Bu ilgiyle, çevrelerindeki kırmızı boya kaynaklarını bulmakta güçlük çekmemişlerdir. Kırmızı toprak boyası (demir oksitli toprak), öteki adıyla "aşı boyası" her yerde bulunur. Onu, yeşil renk veren malakit (bakır oksit) gibi öteki renkler izleyecektir. Belki bunlardan da önce, ateşten geride kalan odun kömürlerindeki siyah boyayı kullanmışlardır. Ocaklarında yanıp kireçleşmiş taşların üzerine su dökülmesiyle oluşacak kireç kaymağında beyaz boyayı bulmuş (keşfetmiş) olabilirler.

İnsan, muska işlevi gören hayvan ve insan yontucuklarının, kendisini kötülüklerden koruyup iyilik getireceğini düşünmüş olabilir.[81] Dü-

şünmüşse, onları bedeninin uygun yerlerine bağlayacaktır. Bu yontucukları herkes her zaman edinme olanağı bulmuş olamaz. Çoğu durumda, söz konusu hayvanların yontuları yerine (belki yontularından önce) onların diş, tırnak, kemik gibi onları çağrıştırıcı parçalarını (simgelerini) bedenlerine (muska yerine ya da muska niyetine) takmış olmalılar. Çağımızın ilkel topluluklarının görenekleriyle ilgili birikmiş bilgilerimiz, böyle kurgular geliştirebilmemizin dayandığı temellerden birini oluşturuyor.

Kemik, boynuz gibi nesneleri, ip geçirip bedenlerine takmak için enine keserlerken "boncuk" keşfedilmiş ya da icat edilmiş olmalı. Bunu önce bedenlerini korumak için mi, canlandırmak için mi, süslemek amacıyla mı yaptıkları sorusuna kesin bir yanıt veremeyiz. Kırmızı toprak boyasının mezarlarda rastlantı ürünü bulunması, ama bizim onu ölüye eski rengini kazandırarak canlandırmak amacıyla sürüldüğü gibi yanlış yorumluyor olmamız olasılığı bile var. Ama mezarlardan çıkarılan (dizildikleri, bağlandıkları ipler çürümüş olsa da) boynuzların, fildişlerinin kesilmesiyle ya da delinmesiyle elde edilmiş takıların, boncukların bilinçli amaçlarla takıldıklarına kuşku yok.

Yukarı Paleolitik kültürlerin insanları, boncuk dizilerini ve diş, boynuz, tırnak gibi nesneleri (kim bilir belki aynı zamanda kulak gibi dayanıksız nesneleri) korunma, etkileme gibi yararcı amaçlarla kullanmış görünürler. Onları, giderek süslenme amacının ürünü kolye, küpe, hızma, bilezik, halhal izleyecektir. Söz konusu takıların zamanla yararcı amaçlarından özerkleşip (taklit, görenek gibi nedenlerle) kullanımları sürecektir. En sonunda, estetik (güzellik yaratma) amaçlı beden süsleme sanatının parçaları olacaklardır. Örneğin Moskova yakınlarındaki Yukarı Paleolitik Sungir yerindeki gömüden elde edilen bulgular bunu göstermektedir. Öyle ki ölünün un ufak olmuş giysisinin rekonstrüksiyonu, giysisine tutturulan boncukların yerlerine göre yapılabilecek durumdadır.[82]

Süslerle Yukarı Paleolitik'in en erken (Orinyasiyen) kültüründe (ZÖ 35.-30. binyıllar arasında) bile karşılaşırız. Bunlar, giysi süslemede kullanıldıkları anlaşılan fildişinden kesilmiş boncuklardır.[83] Gene aynı kültür döneminden Sungir yerindeki iki çocuk gömüsü ile bir yetişkinin gömüsünden binlerce fildişi boncuk bulunmuştur. Her bir boncuğun yapılmasının (zamanın teknolojisiyle) kaç dakika alacağı hesaplanmıştır. Buradan gidilerek, yapılmaları için 10 bin saatin gerekeceği sonucuna varılmıştır.[84] "Haydi, topluluk yetişkin olana sihirci, av önderi ya da patriark olduğu için bu kadar çok zamanını ayırabildi" diyelim. Ya "çocuklar o boncukları hak etmek için ne yapmış olabilirler?"

Burada bir de beden süslemenin ve takıların cinslere göre dağılımına bakılmalı. Dünyanın dört bir yanındaki kültürlerin karşılaştırmalı dökümünü veren Jacquetta Hawkes'e göre (*The Atlas of Early Man*, s. 21'de) süslenme kadınlardan çok erkekler arasında yaygındı. Ki bundan "cinsel kültürün" bile bazı alanlarda göreceliği çıkarsanabilir. Bunun yanı sıra takılarla ve beden süsleriyle cinsler ve kişiler arası erk ilişkileri hakkında ipuçları aranabilir.

Mezarlardaki "gömü armağanları" kadar süs nesneleri de bizi bu tür sorulara yöneltir. Yanıtları, ilkel topluluğun insanının yalnızca duyguları, düşünceleri hakkında değil, örgütlenişi, hatta yaşayış biçimi hakkında ipuçları sunabilir. Örneğin onlara bakarak Yukarı Paleolitik uzman avcı topluluklarının zamanlarının tümünü geçim etkinliklerinde geçirmediklerini anlayabiliriz. Oldukça fazla boş zamana sahip olup, bu sürede (av sihirindeki ve muska örneğindeki gibi geçimle dolaylı ilişkileri de olsa) geçim dışı etkinliklerle uğraşabildiklerini çıkarabiliriz. "Taşınmaz sanat yapıtları" bunun bir başka kanıtını oluşturur.

Taşınmaz "sanat" yapıtları

Çok az sayıda mağaradan araçlar üzerine kazınmış gravürlerin ya da araçlardan bağımsız yontucukların (taşınır sanat yapıtlarının) çıkmış olması ilginçtir. Sanki açık alanlara taşınır sanat, mağaralara taşınmaz sanat modası egemen olmuş gibidir. Mağara resimlerinin taşınır olmaması nesnenin doğası gereğidir. Ancak taşınır sanat nesnelerinde hayvanlar kadar insanlar (kadınlar) işlenmişken taşınmaz sanatta insanın ender görülmesine ne demeli? Bugüne dek ortaya çıkarılabilmiş tüm (350) sığınak ve mağara arkeolojik yerlerindeki onbinlerce şekilden (yirmisi eksiksiz olmak üzere) ancak yüz kadar (cinsiyeti çoğu örnekte belirsiz) insan resmi ayrımlanabilmiştir.[85]

Mağara ve kaya gravür ve resimleri: Mağara gravürleri ve resimleri, çoğunlukla mağaraların derinliklerindeki (aydınlatılmaksızın göze görünmeyen) karanlık duvarlara yapılmıştır. Bu, onların yapılış amacının seyirlik bir sanat gösterisi olmadığını göstermeye yeter. Ama amacın ne olduğunu göstermeye yetmez. Neydi bu amaç? İlgililerin ve uzmanların tümünü doyuracak, hiçbirinin karşı çıkamayacağı bir yorum daha yapılamadı. Yapılanlardan o ya da bu yoruma katılabilmek için önce hangi mağaralarda, ne zaman, ne tür konuların işlendiğine bakılmalı.

Rusya'nın Avrupa-Asya sınırındaki Kapova Mağarası'nda mamut, at ve gergedan çizilmiş. Fransa'daki Lascaux Mağarası'nın en eski resimleri 17 binyıllıktır. En güzellerinin 15 binyıllık olduğu söyleniyor. Boğa,

at, geyik resimleriyle burası (Chauvet Mağarası'nın 1994'te bulunuşuna dek) mağaraların en süslüsüydü. Lascaux'da ["Lasko" okunur] resimler yanı sıra taş, kemik nesneler, örneğin mızrak fırlatıcısı bulunmuştu. Gene Fransa'da (Arie bölgesindeki) Tuc d'Audoubert [Tuk d'Odobe okunur] yerinde, zamanımızdan 15 binyıl önce yapılmış resimler sergilenmektedir. Neresinde? Mağaranın girişinden kilometrelerce içerisinde! Duvarında kayalara yaslanmış gibi duran iki bizon. Yerde, çocukların bıraktıkları yalınayak izleri ve balçık yontucuklar. Fransa'nın sınırları içindeki bir başka resimli mağara, Niaux [Nio okunur]. Resimlerinin 13 binyıl öncesinden kalma olduğu sanılıyor. "Kara Salon" adı verilen yerdeki at ve bizon resimlerinin görülebilmesi için meşaleyle 1 km gidilmesi gerekmiş. Bu "salonda" bir de bizon-insan karışımı bir şekil var. Benzeri bir resim (Fransa'da) "Trois-Fréres [Troa-Frer okunur] büyücüsü" olarak adlandırılan 30 cm yükseklikte kaya gravüründe görülüp Magdalenyen kültür ürünü sayılmaktadır.[86]

İspanya'daki Altamira Mağarası 1879'da, amatör bir arkeoloğun kızı tarafından bulunmuş. Önceleri Picasso'nun resimlerini anıştıran çizgileri nedeniyle yakın tarihlerde uçuk biri tarafından çizildiği sanılmış. Sonra, 12 binyıl öncesinden kaldığı anlaşılınca, coşku ve sansasyon yaratmış. İçinde 25 bizon, 3 erkek yabandomuzu, 3 dişi geyik ve 1 kurt; sarı, siyah, yeşil renklerle boyanmış. Şenlikli ve renkli bir mağara!

Bu "tipik" denebilecek mağara sanatı örnekleri bulunan mağaraların dışında, çeşitli bakımlardan sıradışı özellikleri olan şu mağaralara bakın: Perch-Merle [Perş-Merl] mağarasında, at resimleri yanı sıra negatif el baskıları bulunmaktadır. Bunların ağza sulu boya alınıp elin üstüne püskürtülmesiyle oluşturuldukları anlaşılıyor. Fransız Pyrene Dağları'ndaki Gargas Mağarası içindeyse böyle 200 el izi saptanmış. İzlerin birçoğunda birkaç parmak eksik! Bu durum taş araç yontuculuğunun ve avcılığın gerçeğini yansıtıyor olabilir. Ama Avustralya Yerlileri'nde saptanan (yiten her bir yakın anısına parmaklardan bir kıvrım uçurmanın (ampütasyonun) ürünü olmaları olasılığı da var. Aynı mağaradan Venüs'lerin ele geçirilmiş olması, onu kullanan topluluğun oldukça yoğun bir tinsel kültüre sahip olduğunu gösteriyor.

Pozitif ve negatif el izleriyle, Avrupa Yukarı Paleolitik topluluklarının konakladıkları yerler dışında, dünyanın çeşitli bölgelerinde karşılaşılıyor. Avrupa'dakilerle hiçbir fiziksel ya da kültürel bağlantısı düşünülemeyecek bir yerdeki, Arjantin'in Santa Cruz bölgesindeki Rio Punturas resimleri bunlardan biri.[87]

Güney Afrika'da Klasies Irmağı'nın denize ulaştığı koyda su altından girilen Cosquer Mağarası resimleri zamanımızdan 25 binyıl ile 17

binyıl arasına yerleştiriliyor. En eski resmin ise 31 binyıllık olduğu saptanmış. Bunun anlamı Yukarı Paleolitik kültürün ilk temsilcilerinin Avrupa'da değil Afrika'da ortaya çıkmış olabileceğidir. Cosquer Mağarası'nın resimlerinin denizaltı faunasını (deniz hayvanlarını) göstermesi kara avcılığı ve toplayıcılığı ile su avcılığı ve toplayıcılığının maddesel kültürlerindeki farkın simgesel kültürlerindeki yansımasıdır. Bu mağaranın resimleri içinde en çarpıcı olanı, mağara resimlerinde yansıtılan, genellikle hayvana yönelik şiddet yerine insanın insana yönelik şiddetini yansıtanı: Ölümüne yol açan silahlarla birlikte gösterilmiş bir insan resmi![88]

Müzik, dans, mitos: Yukarı Paleolitik Avrupa topluluklarının kalıntıları arasında, iki ucu kesik (ya da kırılmış) kaval kemikleri bulunmuştur. Bunların kaval olmaları olası. Çünkü içlerinden hiç değilse birinin üzerindeki deliklerin bilinçli açıldığı saptanmıştır.[89] Öyleyse, insanlığın ilk nefesli çalgısı onlarca yaratılmıştır. Ondan önce (ya da onunla birlikte) çomakların birbirine vurulmasıyla ritm tutturmaya yarayan araçlar kullanılmış olabilir. İçi oyuk (ya da oyulmuş) ağaç kütükleri üzerine geçirilmiş derilerle vurmalı çalgılar geliştirilmiş bulunabilir. Onların ilk biçimleri, deri kaplanmadan çomaklarla yanlarına vurulan iki ağzı açık, içi iyice oyuk kütük parçaları (çürük ağaç gövdeleri) olabilir. Olmuşsa da bu dayanıksız müzik araçlarının zamanımıza kalamamış olmaları doğal.

Trois-Fréres Mağarası'nda, hayvanlar arasında 30 cm boyunda bir insan resmi bulunmaktadır. Bedeni geyiğe, başı bizona benzeyen "dikilen hayvan" kılığında biri. Eline, ses çıkarıcı bir araç olarak kullanılabilecek yay biçimli bir nesne tutuşturulmuş. Yayın yanı sıra okun gösterilmemesi, onun av sihiri törenlerinde kullanılmış bir müzik aracı olabileceği yorumlarına yol açıyor.[90]

Yukarı Paleolitik topluluklarca gerçekten av sihiri törenleri yapılmış olabilir. Onlarda bu tür ilkel müzik araçları gerçekten kullanılmış olabilir. Bu yorumlar gerçeği yansıtıyorsa, onlardan daha öte çıkarsamalar yapılabilir. Şöyle ki Yukarı Paleolitik'te dilin (sözcük dili olmaktan çıkıp) sözcüklerin belli kurallara (gramer kurallarına) göre eklemlendirildiği "konuşma" biçimini almış olabileceği düşünülüyor.[91] Bu bilgiler, mağara ve kaya sanatı simgeciliği (sembolizmi) ile ilgili yorumlarla birlikte işlenirse av dramalarının, içinde öykülerin sazlı sözlü, danslı anlatıldığı mitoslara dönüştürülebildiği çıkarsaması yapılabilir. "Trois-Fréres büyücüsü" olarak adlandırılan resimde de topluluğun yaşamıyla ilgili bir mitosun yansıtılmış olabileceği sonucuna ulaşılabilir.[92]

Çeşitli fırsatlarda yinelenen bu tür törenlerde, bu tür mitoslarla (masallarla) bir topluluğun tinsel kültürel birikiminin kuşaktan kuşağa (artırılarak) aktarılması kolaylaşacaktır. Ayrıca mitoslar etnik kimliklerin üzerinde yükseltileceği temelleri oluşturmuş olmalı. Mitosların totem, tabu, klan örgütlenişi ile ilişkileri ancak Neolitik kültürlü toplumların rekonstrüksiyonunda somut kanıtlara (buluntulara) dayanılarak gösterilebiliyor. Öyleyse kökleri Mezolitiğe, Paleolitiğe dek dayanabilir. Öte yandan, bedeni koruma ya da süsleme veya topluluk kimliğini imleme yolunda derinin üstünün çizilmesi, boyanması beklenebilir. Bunun yanı sıra, derinin altının çizilip boyanması tekniği olan döğmelerin somut kanıtını da Neolitik'ten (ileride ele alınacak olan, Tiroller'de 4-5 binyıl önce donarak buzul içinde zamanımıza kalabilmiş "Ötzi" olarak adlandırılan buluntudan) elde etmiş bulunuyoruz.[93] Bu göreneğin geçmişinin de Aşağı Paleolitik'e kadar dayanmış olabileceği düşünülebilir.

Yukarı Paleolitik "sanat" yorumları

"Mağara sanatı" buluntularının, en güzellerinin en son yapılanlar olacağı (evrimci bakışla) düşünülmüştür. Bu görüşün ışığında, bu görüşü destekleyen tarihlemeler yapılmıştı. Buna göre resimler kronolojik bir sıraya sokulmuştu. Buna uygun yorumlar geliştirilmişti. Derken, 1994'te bulunan bir mağaranın resimleri, o zamana dek geliştirilen yorumları altüst etti.

Güney Fransa'nın Ardeche Geçiti'nde bulunan bu mağaraya bulucusunun adı verildi: Chauvet Mağarası. Chauvet'te [Şove okunur] gravür olarak kazınmış, kırmızı toprak boyası ile boyanmış ya da odun kömürü ile çizilmiş 300'den fazla resim durmaktaydı. Gösterilen hayvanların arasında gergedan, panter, aslan, yaban mandası (buffalo) ve geyik vardı. Ki bu hayvanlardan bazıları öteki Avrupa mağaraları arasında görülmeyen türlerdi. Bazıları ise o yörenin yerlisi değildi. Bu, oldukça yadırganacak bir durumdu. Daha şaşırtıcısı, bazılarının çiziliş tarihleri (resimlerden alınıp çözümlenen boya örneklerine göre) zamanımızdan 31 binyıl kadar gerilere gidiyordu. Uzmanlarına göre bunlar "yalnızca en güzel değil, bilinen en eski resimler" idi. En yenisi 13 binyıl önce yapılmıştı.

Bu durum, ünlü sanat eleştirmeni John Berger'i, Paleolitik sanatın kaba biçimlerinden incelmiş biçimlerine doğru geliştiği görüşünden kuşkulanmaya götürdü. Onu "sanat kaba biçimleriyle başlamadı... İlk resimlerin ve gravürlerin gözleri, elleri sonra çizileceklerinki kadar inceydi. Sanatta ta başında incelik vardı"[94] görüşüne getirdi.

Yukarı Paleolitik "sanat" yorumunda göze alınması gereken olgulardan biri bu. Bunun yanında başka şeylere, örneğin tek tek mağara-

lardaki resimlere bakılıp karşılaştırmalar yapılmalı. Sonra Yukarı Paleolitik kültürlü toplulukların mağaralarda canlandırdıkları hayvanlar ve nesneler arasında nelerin bulunup nelerin bulunmadığına bakılmalı: Böcekler, çiçekler, bitkiler, güneş, ay, yıldızlar yok. Yabandomuzu, gergedan, mamut, aslan, panter, tavşan, kuş, balık, yılan az. Rengeyiği, yabanatı, bizon, gibi büyükbaş otçul sürü hayvanları en çok. Dağ keçisi (ibeks) bol. Yüz kadar insan canlandırması var. Günlük yaşamdan (av dışında) görüntüler yok. Azımsanamayacak sayıda el baskıları bulundu. Nokta, eğri, paralel, zikzak, ızgara, dikdörtgen gibi geometrik şekiller az sayıda.[95] Daha çok kadın cinsel organı olarak yorumlanabilecek şekiller dışında iki de erkeklik organı gösterilmiş. Ender şekiller arasında, kemiğe kazınmış çekirge, aslan başlı insan sayılabilir.

Bütün bunlar ne anlama gelmektedir? Bu resimler neyi yansıtmakta, neyi yansıtmamaktadır? Bunları nasıl yorumlamak gerekir? Önceleri, çizgileri Picasso'nunkilere benzetilerek büyük hayranlık duyuldu. İlk yorumlar bol boş zamanları olabilen[96] iri otçul sürü avcılarının, süsleme, güzellik yaratma amaçlı karalamaları sayıldı. Ancak resimlerin göstermelik yerlerden çok, mağaraların ışıksız derinliklerine neredeyse saklanmış olmaları gerçeği, bu yoruma gölge düşürdü. Onlarda başka amaçların, gizli anlamların aranmasına yol açtı. Dişe dokunur ilk yorumlardan birini, resimlerde dile getirilen görüntüleri Avustralya Yerlileri'nin av sihiri törenlerine benzeten Solomon Reinach (1903'te) yaptı.[97] Bu, denebilir ki materyalist bir yorumdu.

Materyalist yorumlar: Bir Fransız din adamı olan Henri Brueil yaşamını mağara resimlerinin yorumuna adadı. Zamanına dek bulunan (yüzlerce) Avrupa mağaralarının hepsinin resimlerini, kırk yıl boyunca inceledi. Onları çağımızın ilkel topluluklarının benzeri yapıtlarıyla ve etkinlikleriyle karşılaştırdı. Sonuçta Reinach'ınkiyle aynı sonuca, materyalist sayılabilecek bir yoruma ulaştı: Mağara resimleri, Brueil'e göre, sanat yapıtı üretme gibi bir amacın ürünü değildi. Av ve doğurganlık sihiri törenlerinin ürünleriydi.[98]

Bu yorum, yarım yüzyıl boyunca bilim çevrelerine egemen oldu. Sonra bıkılmış olmalı ki ona başkaldırıldı. Zayıf yanları arandı ve bulundu: Evet resimlerin çoğu yörenin topluluklarının avladıkları hayvanlardı. Geçimlerini, yaşamlarını (yiyecek, giysi, barınak, araç, silah, süslenme nesnesi gibi alanlarda) onlara bağladıkları türlerdi. Ama aralarında (kuşlar, balıklar gibi) bazıları öyle değildi. Onları da içerecek bir yorum bulunabilirdi! Halverson'un deyişiyle, yaratıcılarının "midelerinde rengeyiği, orman tavuğu, ama kafalarında bizon"[99] olabiliyordu.

Sembolik yorumlar: Ekonomik (materyalist) yoruma karşı duyulan böyle kuşkuların dayandırılabileceği ve üzerinde "idealist" denebilecek sembolik (simgesel) yorumların yükseltilebileceği kuramsal temelleri Claude Lévi-Strauss sağladı. Avustralya Yerlileri (aborjinler) sanatına ilişkin gözlemlerine dayanarak, ilkellerin sanatı hakkında "yapısalcı ve simgeci" olarak nitelenebilecek bir yorum sundu. Lévi-Strauss'a göre (mağara resimlerininkine benzer bir materyalist yorumla açıklanagelen) totemler "yemeye değil, düşünmeye elverişli"[100] simgelerdi. Mağara resimlerine de bu (simgeci) anlayışla bakılıp, onlarda kodlanmış anlamlar aranan yorumlar başlatıldı. Ki bunlar, Yukarı Paleolitik sanatı açıklamaya çalışan "sembolik yorumlar" olarak sınıflandırılabilir.

Böyle bir anlayışın uç örneğini Andre Leroi-Gourhan verdi: Onlarda Yukarı Paleolitik mağara sanatında, ilkel topluluğun "ikili, zıtlıklarla düşünme" eğilimini gördü. Bu eğilimin bir ürünü olarak resimler erkek-dişi zıtlığı çevresinde dönen bir sembolizmi yansıtıyordu. Buna göre çizilen hayvanlar (gerçekte erkek mi dişi mi olduklarına bakılmadan) türlerine göre erkek ya da dişi simgesi olarak kodlanmışlardı. Öteki şekillerde de böyle simgesel kodlanmış anlamlar vardı. Öyle ki mağaraların kendileri bile, kafalarında dişilik organını simgeliyordu![101]

Öteki yorumlar: Böyle "zorlanmış" yorumlar da ister istemez tepkilerini yaratacaktı. Örneğin Halverson, mağara resimlerinin, avcı topluluklarının boş zaman sanat etkinlikleri oldukları yolundaki eski görüşe dönülmesini savunacaktı.[102]

Bu ara, mağara resimlerinde sihirden öte dinsel bir anlam arayanlar çıktı. Onlara göre mağaralar, içlerine magosenler çıkarılarak girilen tapınaklardı. Kimi yazarlar (örneğin Richard Leakey) mağaralardaki ender karşılaşılan insan resimlerinde (av sihiri törenini yöneten sihirci-sağaltıcı-sanatçı ötesinde) "Şamanlar" gördü. Yapılan resimler, özellikle çizilen şekiller, onlara göre, çağımızın ilkellerinin (örneğin Buşmanların) sanatındakilere benziyorlardı. Onlar gibi (uyuşturucuların da desteğiyle girilen) trans (vecd) ve sanrı (halüsinasyon) durumlarının ürünleriydi.[103] Kimi yazarlara (örneğin David Lewis-Williams'a) göre resimler (günümüz Afrika'sında gözlemlenebileceği gibi) hastalıkları sağaltmak için yapılan ruh çağırma törenleriyle ilgiliydi. Kimi yazarlara göre resimlerin bulunduğu mağaraların derinlikleri, erginleme (ergenliğe geçiş) törenlerinin yapıldıkları yerlerdi.

Bu yorumlardan hangisinin tarihsel gerçekliği daha iyi yansıttığı sorusunu yanıtlamak kolay değil. Söylenebilecek şey, insanın hem nesneler hem simgeler dünyasında yaşayan bir canlı olduğu gerçeğini

unutmamanın gerektiği. Buna göre, yorumlarda, ekonomik öğelerle simgesel öğelerin birlikte kullanılması gereği. Ancak böyle yorumlar bizi tarihsel gerçekliğe daha çok yaklaştırabilir.[104] Ancak onlarla bile ilkel insanın duygusal ve düşünsel dünyasının rekonstrüksiyonunun doğrulukla yapılabileceği güvenle söylenemez. Çünkü bu resimlere bazı anlamlar kodlanmışsa (ki öyle görünüyor), Lévi-Strauss'un uyardığı gibi, kültürlerini bir bütün olarak kavramadıkça tek tek resimlerin kodlarını çözmek olanaksız. Leroi-Gourhan'ın deyişiyle, daha onların "mitogramlarını" çözebilecek konumda değiliz.

Bunları unutmamak koşuluyla, Yukarı Paleolitik toplulukların (özellikle Avrupa'dakilerin) mağara gravür ve resimleri hakkında şöyle bir "senaryo" kurulabilir:

Senaryo II: Avdan dönenin mızrağı kırılsın

Zamanımızdan 20 binyıl kadar önce. İleride İspanya denecek topraklar. İleride Altamira adı verilecek mağara ve çevresi. İkide bir kurup söktükleri çadırlarıyla yörede dolaşarak yaşayan bir avcı ve toplayıcı takımı. Bizon sürülerinin yıllık göç yollarıyla ilgili bilgi birikimlerini kuşaktan kuşağa aktarmanın bir yolunu bulmuş. Bunun ödülünü, bizon sürek avında uzmanlaşmada almış. Silahlarını ona göre geliştirmiş. Takım avını ona göre örgütlemekte. Sürüleri tuzağa düşürmekte, bizonlara mızrak fırlatmakta inanılmayacak derecede ustalaşmış.

Gene de avcılık, günümüzün hayvan kesimevlerinde sığır boğazlamaya benzemiyor. Av çantada keklik değil. Sürünün yıllık göçünde yörelerinden geçişi, beklenenden günlerce önce ya da sonra olabilmekte. Sürülerle karşılaşmaları bilgi birikimleri kadar rastlantılara (örneğin hava durumuna) bağlı olabiliyor.

Bir sürüyle karşılaşıldığında, hangi hayvanların hedef alınıp saldırılacağı az çok biliniyor. Gene de saldırılan hayvan, beklenenden hızlı koşabiliyor. Ya da beklenmeyen biçimde dönüşler yapabiliyor. Avcıları bir anda (kılıçsız kalmış boğa güreşçisi gibi) sivri boynuzlarla karşı karşıya bırakabiliyor. Korku dağları beklemekte.

İçlerinde mızrak fırlatmada, bola atmada, sapan sallamada hedefi genellikle vurabilen çok becerikli arkadaşları var. Gene de bolaların hayvanın ayaklarına takılıp onu tökezleterek düşürmesi, her zaman olası değil. Sapan taşının hayvanın kafasına inip onu sersemletmesi, beceri kadar rastlantı (şans) işi. Ve mızrakların canalıcı bölgelere saplanması, hele bir atardamarı parçalaması, beceriden çok rastlantıya bağlı.

Takımın sihirci-sağaltıcı-sanatçısı, her sabah olduğu gibi o sabah da herkesten önce uyanmış. Önce vadideki akarsuda yıkanmış. Sonra mağaranın bulunduğu yamaca tırmanmış. Tepeden, vadinin öteki ucunun ufkunu tararken gözleri parlamış. Ağır ağır yer değiştiren bulut kümesi gibi yaklaşan bizon sürüsünü ayrımlamış. Koşarak kamp yerine inmiş. Çadırlar arasında bağırarak sürünün göründüğünü bildirmiş. Takımın yetişkin erkekleri çadırlarından fırlamış. Kadınları, ergenlik çağına ulaşmış oğullarını uyandırmış.

Genci yaşlısı, yürüyebilen herkes mağaranın yolunu tutmuş. Mağaranın girişinde meşaleler tutuşturulmuş. Yetişkinler, mağaranın yılın hemen her bizon göçü sırasında geçtikleri karanlık oyuklarından (gençlere örnek olmak için) korkmamaya çalışarak ilerlemekte. Gençler, korkudan yetişkinlerin ellerini bırakamıyor.

Büyük oyuğa vardıklarında, gençleri bir titreme almış. Çünkü mağaranın duvarlarında, meşalelerin titrek ışıkları altında üzerlerine geliyormuş gibi görülen bir bizon sürüsü var. Mağaranın derinliklerinden geçen akarsuyun yankılarını, sürünün koşuşunun çıkardığı gürültü gibi algılamaktalar. Oysa duvardakiler, takımın sihirci-sağaltıcı-sanatçısının her yıl bir tane daha eklediği bizon resimleri.

Hazırlık başlamış. Deri davulu ve kemik kavalı çalacak olanlar öne çıkmış. Sihirci-sağaltıcı-sanatçı kayboluverdiği küçük oyuktan ortaya fırlamış; boynuzları, toynakları, kuyruğu bırakılarak yüzülmüş bir bizon postunu üzerine geçirmiş olarak. Yetişkinler, başlarında Av Önderi, mızraklarını doğrultmuşlar. İlk avlarından önce erginleme törenine katılacak oğlanların da ellerine birer mızrak tutuşturulmuş. Başlarına, boynuzları bırakılarak yüzülmüş bizon başı derileri geçirilmiş.

Sihirci-sağaltıcı-sanatçının bizonların kaçışını canlandıran devinimleri ve davul sesleriyle tören başlamış. Yetişkinler, resimlerin karşısındaki düzlükte, ellerinde mızrak dönmeye başlamışlar. Arada bir sihirciye ve resimlere doğru mızrak fırlatıyormuş gibi yapıyorlar. Oğlanları kendilerini taklit ederek resimlere mızrak fırlatmaya kışkırtıyorlar. Takımın gösteriyi izleyen kadınları, kızları tempo tutuyorlar. Zaman zaman hayvan seslerine benzer sesler çıkarıyorlar. Zaman zaman hep birlikte zılgıt çekiyorlar. Bu, oğlanları daha da kışkırtıyor. Yetişkinlerle birlikte onlar da duvardaki bizon resimlerine ve bizon sürüsünün kaçışını andıran kendi gölgelerine mızrak fırlatmaya başlıyorlar.

Bizon kılığına girmiş sihirci bir ara yaralanmış hayvan takliti yapıyor. Topallıyor, tökezliyor, kendini yerden yere atıyor. Herkes onun bu devinimlerine gülmekten katılıyor. İçlerindeki korku dağılmış. Birden orta yere av önderi atılıyor. Başında tüylerden yapılmış koca bir

başlık. İki elinde iki mızrak. Herkes donup kalıyor. Yerde yaralı gibi yatan sihirciye doğru sinsi sinsi yaklaşıyor. Ötekiler onu izliyor. Av önderinin (ileride "Allah Allah! seslerine dönüşecek bir görenekle) "hurra" sesiyle birlikte, hepsi birden bizona dönüşmüş sihircinin üzerine çullanıyor. Ölmüş gibi devinimsiz kalan sihirci-Bizon birdenbire canlanmış gibi sıçrıyor. Çılgınca oynamaya başlıyor. Ötekiler önce ürkerek geri çekiliyorlar. Sonra onun gibi oyuna başlıyorlar.

Oyun, katılanların bizon ardında koşuşturup mızrak fırlatmayı canlandıran yüzlerce kez yinelenen devinimleriyle, davul, kaval sesleri arasında uzayıp gidiyor. Tören, katılanların yorgunluktan tükenmelerine dek sürüyor. Sonunda sihirci-sağaltıcı-sanatçı yere yığılıyor. Ve artık kalkamıyor. Bu demektir ki sihir tutacak, hayvan vurulacak, av başarıya ulaşacak. Neden sonra sihirci-sağaltıcı-sanatçı titreme ile yerden kalkıyor. Sarsak sarsak ortalıkta dolaşıyor. Herkes onun ölüp yeniden dirildiğini sanarak, korkuyla karışık bir şaşkınlık içinde yaptıklarını izliyor. Mağaradan çıkıldığında, dışarısının mağaranın içi kadar karardığı görülüyor. Akşam olmuş; elde meşaleler, kampa dönülüyor.

Ertesi gün, bizon sürüsünün vadinin içine girdiği haberi geliyor. Mağarada yapılana benzer bir tören (kısa programla) mağaranın kapısı önünde yapılıyor. Oğlanlar artık korkudan titremiyorlar. Takımın gücünü kavramışlar. Ona daha da güç katmak, kendilerini göstermek istiyorlar. Bizonları vurmak için sabırsızlanıyorlar.

Tepelerden, kestirme yollardan gidilip sürünün önüne çıkılıyor. Pusu kuruluyor. Önder avcı (av önderi) takımın yarısını vadinin bir yakasına, yarısını öteki yakasına konuşlandırıyor. Amaç, birden önlerine çıkıp davulların da katıldığı gürültü patırtı ile sürüyü uçuruma yöneltmek. Sürü, geçen yıllarda başına gelenleri unutmamışçasına, yönünü değiştirmiyor. Dörtnala kaçışa başlıyor. Önlerindeki kaçamayan avcıları ezip geçiyor.

Olan olmuş, ölen ölmüştür. Sürünün ardından sürek avı başlatılıyor. Birkaç gün sürebilecek amansız bir izleme bu. Yorulup sürüden kopanlar (yavrular, hastalar, sakatlar) vurulacak. İri bir bizon (gebe olmalı) sürünün gerisinde kalıyor. Avcılar ona yetişiyor. Kimi kuyruğundan çekip durdurmaya, kimi boynuzlarını kavrayıp boynunu bükerek hayvanı çökertmeye çalışıyor. Kimi yumuşak karnına mızrak saplama çabası içinde. Bu devinimin, akan kanların yarattığı coşkuyla (heyecanla) avcılardan biri hayvana saldırırken "Ole!" diye avazının çıktığı kadar bağırıyor. O anda hayvan yere yığılıyor. Av önderi, bu sesin hayvanın ödünü patlatıp onu öldürdüğünü sanıyor. Arkadaşından her avda böyle bağırmasını istiyor. Bu, onun geleceğin sihirci-sağaltıcı-sanatçısı

olarak seçilmesinin ilk adımını oluşturuyor. Bu olaydan sonra av sihiri törenlerinde ve avlarda "Ole!" sesi eksilmeyecek. Mağaralarda, salonlarda, alanlarda yankılanıp duracak!

Yere çökmesiyle bir hayvanın işi bitti demek. Ama yetmez. Bir dahaki göçe dek yiyecek stoğu gerek. Sürüden kopmaya başlayan başka hayvanlar da var. Sürek avı sürecek. Gün ne çabuk geçmiş. Hava kararmaya başlamış bile. Sürü zar zor görülüyor. Ama yerlerdeki kan izlerinden aralarında ağır yaralıların bulunduğu anlaşılıyor. Onlar bile (yorulup koşmayı bırakmış olsalar da) izlenemeyecek. Gece tekin değildir. Av önderi ava ara verildiğini bildiriyor. Geceyi geçirmek için mola verilecek. Ama hayvanlar bundan yararlanıp kayıplara karışabilir. Buna bir çözüm bulmak gerek. Kampa haberci salınıp sihirci-sağaltıcı-sanatçı çağrılıyor. Hem yaralılara bakacak hem de hiç değilse yaralı hayvanlar kaçmasın diye büyü yapacak.

Sihirci-sağaltıcı-sanatçı gece yarısına doğru geliyor. Önce, bir meşalenin ışığı altında, kıyıdaki kayalar üzerine bir bizon çiziyor. Üzerine yaralı olduğunu belirten izler koyuyor. Böylece hayvanı büyüleyip durdurmuş oluyor. Sonra yaralıların yaralarını ateşte kor durumuna getirilmiş mızraklarla dağlıyor. Üzerine zift sürüyor. Yaraları, yapraklarla, sarmaşıklarla sarıyor. Avcı ve toplayıcı takımı yorgunluktan bitmiş, derin bir uykuya dalıyor.

Tan yeri ağarırken Av önderi uyanıyor. Çevreyi kolaçan ediyor. Büyü tutmuş, bir bizon kayada durduğu gibi bir başka kayanın dibinde durup kalmış. Sürüsü, ileride geniş bir düzlükte otlamaya başlamış. Sürek avına kaldığı yerden yeniden başlayacak...

YENİ DÜNYA PALEOLİTİĞİ

Eski Dünya kıtaları ile Yeni Dünya kıtaları bir zamanlar, ileride "Pangea" denecek tek bir kıtaydılar. (Wegener'in benimsenen kuramına göre) 200-150 milyon yıl kadar (bazı kaynaklara göre 200-180 milyon yıl) önce birbirinden kopup ayrıldılar. Bu kuram gerçekliği yansıtıyorsa, organik evrimin Eski Dünya karaları ile Yeni Dünya karalarında bu tarihten sonraki yolları da ayrılacaktır. Gerçekten böyle olmuştur.

Pangea'dan kopuşunun sonuçları: Eski Dünya kıtaları ile Yeni Dünya kıtalarının ayrılışından sonra da, bağlantıları kopmayan deniz ve hava hayvanlarından bazılarının türleri her iki dünyada görülecektir. Bu tarihten önce evrimleşmiş aynı dinazor türlerinin fosilleriyle her iki dünyanın kıtalarında karşılaşılabilmektedir. Ancak bu tarihten sonra evrinmiş kara hayvanları farklı yollar tutturabilmişlerdir. Örneğin, kuyruklu

maymun türleri her iki dünyada bulunuyor. Ama kuyruksuz maymunlardan antropoidlerin (evrimi insana varacak türlerin) ve pongidlerin (evrimi günümüzün Eski Dünya iri maymunlarına varacak türlerin) fosillerini ve onların günümüzde yaşayan soylarını Yeni Dünya'da göremiyoruz. Yeni Dünya maymunlarının hiçbirinin eli işaret parmaklarının ucunu başparmaklarının ucuyla birleştiremez.[105] Bu, insanın Eski Dünya'da evrindikten sonra Yeni Dünya'ya geçmiş olduğu anlamına gelir. İnsan gibi mamutları da her iki dünyada görebiliyorsak, bunun nedeni, insan gibi onların da Yeni Dünya'ya sonradan geçmiş olmalarıdır. Hatta insanların Yeni Dünya'ya mamut sürülerini izlerken geçmiş olabileceklerini söyleyenler vardır. Ne zaman?

İnsanın Yeni Dünya'ya olası geçiş yılları: Buzul Çağları, Kuzey Kutup buzullarının ilerlediği binyıllar ile gerilediği Buzularası dönemlerden oluşur. Zamanımızdan 70 binyıl öncesi ile 32 binyıl öncesi arası buzulların ilerlediği dönemdir. Bu dönemde buzullar büyük tutarlarda suyu tuttukları için, deniz düzeyleri alçalmıştır. Öyle ki zamanımızdan 65 binyıl öncesi ile 45 binyıl öncesi arasında Bering Boğazı dolaylarında Eski Dünya ile Yeni Dünya kıtaları arasında bir "kara köprüsü" oluşabilmiştir. Zamanımızdan 45-35 binyılları öncesinde ise buzullar gerilemeye başlamıştır. Eriyen buzulların saldığı sular, kara köprüsünü basmıştır. İki dünya arasındaki kara bağlantısı kopmuştur. Zamanımızdan 35-10 binyılları arasında kara bağlantısı yeniden kurulmuştur.

Bu bilgilere dayanılarak, 65-45 binyılları ile 35-15 binyılları arasında, insanın Yeni Dünya'ya geçebileceği koşulların oluştuğu saptanmıştır. Geçiş Yeni Dünya arkeolojik buluntularına bakılırsa) en erken 45 binyıl önce gerçekleşmiştir. Bu tarihi izleyen 45-35 binyılları arasında, kara köprüsü (buzulların erimesiyle) kalktığı için, Eski Dünya'ya dönemeyen insan toplulukları, Yukon Vadisi'nden güneye ilerlemiş olabilirler. Çünkü orada da buzulların bu tarihler arasında çekilmesi, Alaska'yı Kanada'ya bağlayan vadiyi açmıştır. Ancak, 35-15 binyılları arasında, buzulların ilerlediği dönemde, Yukon koridoru buzullarla örtülür. İnsanların kesintisiz iki bin kilometreyi bulan buzul üzerinden güneye göçmeleri (konunun uzmanlarına göre) olanaksızdır.

Ancak bu dönemde, buzulların ilerlemesi Yukon koridorunu kapatırken, denizlerin alçalmasıyla Alaska-Sibirya kara köprüsü yeniden açılmıştır. Dolayısıyla, Eski Dünya ilkel topluluklarının Alaska'ya yeni göç dalgaları (ZÖ 18 bin dolaylarında) gerçekleşmiş olabilir. Zamanımızdan 15 binyıl önce Yukon Vadisi açılmış, Alaska'dan güneye göç olanakları yeniden doğmuştur. Güneye, bu kez taş araç endüstrilerinin

yayılışından giderek güvenle izleyebildiğimiz ikinci göç dalgası başlar. İnsan toplulukları (arkeolojik verilere göre) 15.-13. binyıllar arasında, o tarihler için inanılmaz bir hızla göçerler. 2 binyıl gibi kısa bir süre içinde, Alaska'dan Güney Amerika'nın en güney burnundaki Tierra del Fuego Adaları'na dek Yeni Dünya'nın her yerine göçüp yayılırlar.[106]

İnsanlık tarihi bakımından tüm bu göçlerin anlamı açıktır: İnsanlık, Mongoloid (Sarı) Irkın Amur kökenli toplulukları ile Yukarı Paleolitik kültür evresinde Yeni Dünya'ya geçmiştir.[107] Demek ki Yeni Dünya tarihi, hem Kuzey Amerika'da hem Güney Amerika'da, Yukarı Paleolitik avcı ve toplayıcı kültürle başlamıştır. Bakalım Amerikan arkeologları buna ne diyor?

Yeni Dünya Taş Çağı kültürleri

Yeni Dünya'ya geçen toplulukların, Musteriyen benzeri bir araç takımıyla geldikleri sanılıyor. Ama onu izleyen kültürlerin, ZÖ 10 bin dolaylarında son Buzul Çağı sona erip Bering kara köprüsünün (gene) sular altında kalması nedeniyle, Eski Dünya halklarıyla bağlantıları kopmuştur. Artık Eski Dünya kültürlerinden etkilenmeleri söz konusu olamaz. Dolayısıyla, daha sonraki Yeni Dünya kültürleri, Yeni Dünya'nın yerlisi sayılmaları gereken topluluklarca yaratılmıştır. Ve bu kültürler (Eski Dünya kültürleri ile etkileşim söz konusu olmadığından) Eski Dünya'nınkinden az çok farklı gelişme göstermişlerdir. Ondokuzuncu yüzyıl Amerikan antropologlarından Morgan, Eski Dünya ve Yeni Dünya kültürlerini ortak bir kültürel evrim şeması içine sokmaya çalışmıştı. Yirminci yüzyıl Amerikan arkeologları ise, iki dünya taş endüstrileri arasındaki farklılıkları vurgulamaktadırlar. Eski Dünya kültürleri sınıflandırmasının Yeni Dünya'nınkine uygulanamayacağı sonucuna varmaktadırlar.

Litik, Arkaik, Formatif evreler sınıflandırması: Amerikan bilimcileri bu düşünceyle, Yeni Dünya Taş Çağı kültürleri için yeni bir sınıflandırma geliştirme çabasına girdiler. Bu çabalar ürününü, Whilley ve Phillips'in (1958 tarihli) yapıtında verdi.[108] Yeni Dünya popülasyonlarının ilkel topluluk döneminde üretilen kültürleri Litik, Arkaik dedikleri evreler içinde sınıflandırdılar. Onları izleyen "Formatif" dedikleri evreye uygar toplumun oluşumu dönemini soktular. Ondan sonrası (uygar toplum) için Klasik ve Klasik sonrası kavramlarının kullanılmasını önerdiler. Ve bu önerileri (J. Alden Mason'un (1944 tarihli yapıtında[109] Orta Amerika kültürleri ve uygarlıkları için önerdiği Başlangıç, Gelişme, Çiçeklenme, Do-

ruk evreleri ayrımını izleyenler dışında) denebilir ki genellikle benimsendi.

Ancak Litik, Arkaik, Formatif denen evrelerin içeriklerine bakılınca, Eski Dünya Taş Çağı kültürleri ile benzerlikleri hemen göze çarpmaktadır. Litik evrenin içinde, Eski Dünya Yukarı Paleolitik topluluklarınınkine çok benzer maddesel kültür ve tinsel kültür öğelerinden söz edildiği görülecektir. Bu bakımdan onlara "Yeni Dünya Paleolitiği" denmesinin fazla bir özürü olmasa gerek. Yeni Dünya kültürlerinin Arkaik evresi içindeyse (farklı türlerde bitkiler ve hayvanlar ile de olsa) bitkilerin ve hayvanların evcilleştirilmesine varan bir kültürel evrimden söz edilir. Ve bu evrenin araç takımında (Eski Dünya'nın Neolitiğindeki gibi) minitaş (mikrolit) uçlar ve birleşik (kompozit) araçlar ağır basmaktadır. Dolayısıyla, ona neden "Yeni Dünya Neolitiği" denmesin? Yeni Dünya kültürlerinin Formatif evresi ise, sınıflı, kentli, devletli (uygar) toplumun kuruluşuna denk düşmesine bakılarak, "Yeni Dünya Uygarlığına Geçiş" evresi olarak adlandırılabilir. Böyle bir sınıflandırma ve adlandırma, insanlığın kültürel evrimini tek bir şemada toplama olanağı verecektir. Ama her üç evrede, iki dünya kültürlerinin, farklı binyıllarda başlayıp, aralarında benzerlikler kadar farklılıklar bulunabileceğini unutmamak koşuluyla!

Koşut Evrim Yasası: Eski Dünya ile Yeni Dünya toplulukları, aynı kültür noktasındayken birbirlerinden kopmuşlardı. Bundan sonra bağlantılarının (İS onbeşinci yüzyılda) yeniden kurulmasına dek, en az 15-20 binyıllık birbirlerin yalıtlanmışlık süresi yaşandı. Bu sürede her iki dünyada görülen gelişmelerden, kültürel evrim adına çıkarılabilecek sonuçlar bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, ortak anaatalardan gelen aynı organik ve kültürel evrim düzeylerinde bulunan insan ırklarının ve topluluklarının, benzer koşullarda, benzer sorunlara (çevreleri farklı bile olsa) benzer çözümler üretebilmeleridir. Bir başka deyişle (kutsal kitaplarda söylendiği gibi) tanrının birilerine "yürü ya kulum!", birilerine ise "çürü ya kulum!" dememiş olmasıdır. Benzer sorunlara, benzer kültürel birikimlerinin sınırları içinde (her zaman aynı çözümler değilse de) benzer çözümler bulabilmişlerdir. Aynı çözümler üretememelerinin nedeni (belki) çevrelerinin aynı olmayıp benzer olmasıdır. Bunun sonucu olarak, benzer kültürel evrim evrelerinden geçmeleridir.

Bu gerçeğin en güzel örneği "konuşma" olsa gerek. Konuşma dili, her iki dünyada, benzeri kültürel birikimler sonrasında, birbirinden bağımsız olarak geliştirilmiştir. Bu gerçek aynı zamanda, insanların Yeni Dünya'ya geçmeden önceki tarihlerde bir konuşma diline sahip olma-

dıklarını göstermektedir. Yeni Dünya topluluklarının dillerinden hiçbiri Eski Dünya dillerinin hiçbirine benzememektedir.[110]

"Koşut evrim yasası" diyebileceğimiz olgunun öteki iki önemli örneği (ilerideki bölümlerin konusu olup) farklı binyıllarda olmakla birlikte, her iki dünyada insanlığın kültürel evriminin, asalaklıktan üreticiliğe geçmesi ve her iki dünyada ilkel topluluktan uygarlığa geçilmesidir.

Yeni Dünya Paleolitiği geçim biçimleri

İnsan toplulukları Yeni Dünya'ya geçtikten sonra, Kuzey Amerika'yı ve Güney Amerika'yı boydan boya aşıp Yeni Dünya'nın her yerine yerleşmişlerdir. Yerleşirken, çeşitli zamanlarda çeşitli yerlerde, farklı koşulların ürünü olarak çeşitli geçim biçimleri geliştirmişlerdir. Yeni Dünya Paleolitiğinin altkültürlerinin (benzeseler de) Eski Dünya Yukarı Paleolitiğinin ayrımlanabilen taş araç takımı endüstrilerinin bulundukları yerlere göre (Musteriyen, Aşölyen gibi) verilen adlarla adlandırılmaları doğru olmaz. Onların Amerikalı arkeolog ve antropologlarca verilen adlarıyla ele alınmaları ise, Eski Dünya Yukarı Paleolitik kültürleriyle temelde benzerliklerinin gözden kaçırılmasına yol açabilir. En iyisi, onları Eski Dünya'nınkilere benzeyen geçim biçimlerinin evrimine göre ele almak.

Toplayıcılık evresi: Amerikalı bilginler de "litik" denen Taş Çağı ölçütünü kabul ederler. İnsanların Yeni Dünya'ya geçtikleri binyılların başında "Arkeolitik" dedikleri, yaklaşık ZÖ 30-15 binyılları arasında "genelleştirilmiş toplayıcılık" döneminin yaşandığını yazarlar. Ki bu, avcılığın, yapılmış olmakla birlikte, toplulukların yaşayış biçiminin toplayıcılık ağırlıklı olduğu anlamına gelir. Litik evrenin içine soktukları öteki dönemler, "Aşağı Cenolitik" ile "Yukarı Cenolitik" olarak adlandırır. "Arkeo" "eski", "litik" "taşsal" anlamına geldiğine göre, Arkeolitik sözcüğü Paleolitik ile anlamdaş sayılabilir. Bu da iki dünya kültürleri arası benzerliğin, farklı adlandırma çabalarına karşın, terminolojiye bile yansıması demektir.

Uzman avcılık evresi: Amerikan arkeolojisinde "Aşağı Cenolitik" denen dönem 15.-10. binyıllara konur. Bu dönemin maddesel kültür alanındaki ayırt edici kalıntıları "Clovis" ve "Folsom" uçları olarak bilinen buluntulardır. Bunlar, çok etkili olmaları yanı sıra, yetkin bir simetri anlayışıyla çok güzel yontulmuş mızrak ve zıpkın uçlarıdır. Onların araç takımında ağırlık kazanmaları, iri otçul memeli avında uzmanlaşıldığını

gösterir. Bir başka deyişle, "uzman avcılık" geçim biçiminin göstergesidir. Bu dönemde toplayıcılık ikinci plana düşmüş görünür.

Avcılık ve toplayıcılık evresi: Amerikan arkeolojisinde "Yukarı Cenolitik" denen bu evre ZÖ 10.-7. binyıllar arasında yaşanmıştır. Söz konusu binyıllar, son Buzul Çağı'nın sona erişini izleyen, iklimde ve çevrede önemli değişiklikler zamanıdır. Eski Dünya'da olduğu gibi Yeni Dünya'da da buzullar çekilmiştir. Onlarla birlikte iri otçul sürüleri, mamut türünün yok olacağı denli (ya da yok edilebileceği kadar) azalmıştır. Bizon sürüleri de azalmıştır. Buzulların çekildiği uçsuz bucaksız otlak alanlarını ormanlar sarmıştır. Dolayısıyla, büyük hayvan sürek avcılığının yerini, küçük hayvan avcılığı ve balıkçılık almıştır. Onun karada salyangoz, kıyıda yumuşakçalar olarak kara ve su toplayıcılığıyla desteklendiği saptanmıştır. Araç takımında Clovis, Folsom gibi iri uçların yerini Amerikan geyiği olan Karibu avında kullanılan "söğüt yaprağı"[111] uçlar almıştır.

Küçük hayvan avcılığı içine, gözde Karibu yanı sıra, soyu tüketilecek derecede iri kaplumbağa avı da girmiştir. Bu dönemde toplayıcılık, avcılıktan daha çok ve daha güvenilir besin sağlama yolu olmuştur. Fareleri avcılığın içine mi, toplayıcılığın içine mi sokmak doğru olur? bilemiyoruz. Bildiğimiz, besinler arasına onların da girdiği. Bitkisel besin toplayıcılığında ise (acılık ve burukluk veren zehirinden arındırılacak işlemlerden geçirilmesi öğrenildikten sonra) çok kolay toplanabilen meşe palamutu önemli bir yere sahip olur. Öyle ki görülen nüfus artışından palamut sorumlu tutulmaktadır.[112] Bu kültür bütün özellikleriyle Avrupa arkeolojisinde kimi arkeologlarca "Mezolitik", kimilerince "Epipaleolitik" denen evrenin kültürlerini andırmaktadır.

Avcı ve toplayıcı kültür, yöresel farklılaşmalar da göstermiştir. Örneğin, Kuzey Amerika'nın kuzeybatı kıyılarında (fok, mors gibi) deniz memelileri avcılığında uzmanlaşma, kıyıda kalıcı yerleşmelere yol açmıştır. Kültürel evrimleri, ölülerini armağanlarla gömme göreneği edinebilecekleri denli hızlanmıştır. Bazı gömülerdeki armağanların azlığı, bazılarındaki çokluğu ise, bu toplulukların (ZÖ 4500'lerde) ilkel topluluğun eşitlikçi yapısını zorlayacak noktalara dek gelişme yönünde olduklarını gösterir. Burada değinilmesi gereken son bir nokta kaldı: O da Eski Dünya Paliolitiğinde avcılık ve toplayıcılık evresi uzman avcılıktan önce gelmişken, Yeni Dünya'da sonra gelmesidir. Kuzey Amerika arkeolojisi ile ilgili aşağıdaki bilgiler (geçim biçimlerine göre sınıflandırılıp adlandırılmaları dışında) Bryan, "Prehistory of North Amerika" başlıklı yazısından özetlenerek alınmıştır.[113]

Uzman toplayıcılık evresi: "Cenolitik" denen evrenin sonlarına doğru, ileride kültüre alınacak ve Yeni Dünya hortikültürünün (bahçe tarımının, bahçıvanlığının) üçlüsünü oluşturacak fasulye, kabak, mısır yabanıllarının toplayıcılığı ağırlık kazanır. Dolayısıyla bu evreye (Eski Dünya'daki benzeri "yabanıl tahıl devşiriciliği" ile aynı sınıfa sokmak için) "Uzman Toplayıcılık" geçiş evresi denebilir. "Geçiş"ten amaç, üretici geçim biçimine geçiştir. Gerçekten, Yeni Dünya'da da, bitkilerin evcilleştirilmesi yolunda (Eski Dünya'dan iki üç binyıl sonra da olsa) ilk adımların atıldığı görülür. Bunun kanıtı, "öğütme taşları" (el değirmenleri) ile (bataklıklarda çürümeden zamanımıza kalabilmiş) "dikeleç sopaları" (İng. *digging stick*) denen araçların varlığıdır. Ama bu konu (ileride ele alınacak olan) "Yeni Dünya Neolitiği" içine girmektedir.

Burada, Kuzey Amerika ile Orta Amerika ve Güney Amerika toplulukları arasında, bu tarihte görülüp, aranın giderek açılacağı kültürel evrim farklılaşmasının başlayışından söz edilebilir.[114] Bu tarihten önce Kuzey Amerika topluluklarının kültürleri açıkça daha önden giderken, bu tarihten sonra üretici ekonomiye geçilemediği için, geride kalacaktır. Gerçekten, Kuzey Amerika'da, tütün gibi bazı (yiyecek olmayan) bitkilerin evcilleştirilmesi ve Göller Yöresi'ndeki tarıma geçebilecek olan köyler dışındaki yerlerde ne bitkiler ne hayvanlar evcilleştirilebilecektir. Kuzey Amerika toplulukları, Avrupalılar gelene dek, genelde avcı toplayıcı ve balıkçı olarak kalacaklardır.

İLKEL DÜŞÜNÜŞÜN REKONSTRÜKSİYONU

"Senaryo II: Avdan dönenin mızrağı kırılsın" (bkz. s. 188), çağımızın ilkel topluluklarının düşünüşleri ve davranışları hakkındaki bilgilerden yararlanılarak hazırlanmıştır. Tarihsel ilkel toplulukların yaşayış ve geçim biçimleri hakkında sağlanmış olan bilgiler de katılarak onların (olası) düşünüş biçimlerinin rekonstrüksiyonuna yardımcı olacak biçimde sunulmuştur. Bu, sihirsel düşünüş denebilecek bir düşünüş biçimidir. Neden "sihirsel düşünüş?"

Sihirsel düşünüş biçimi

İlkel topluluğun avcılık ve toplayıcılık evresinde, doğa üzerinde asalak olarak yaşanan bir geçim ve yaşayış biçimi gelişir. Sihir, ilkel topluluklarda böyle bir yaşayış biçimiyle ilişkili bir gelenektir. Maddesel ve tinsel kültür birikimleri onların yaşamını etkileyen önemli nesneleri, olguları, olayları ve kişileri yeterince etkileyebilecek düzeyde bulunmadığı için sihirden medet umulur. O kültür düzeyinde örneğin, avladıkları hayvanların sayısını artırabilseler de sürülerin sayısını artıra-

mazlar. Sürülerin, hayvanların sayısını artıramayınca, simgelerini etkileyerek kendilerini etkileme umuduna kapılırlar. Sihir böyle bir psikolojinin ve düşünüşün ürünüdür. Sihirin günümüz uygar toplumlarındaki varlığının altında da aynı insan psikolojisi yatmaktadır. Edilgin konumda, güç durumda bulunan çevrelerin ve kişilerin, gerçeklik dünyasında çözülemeyen sorunlarının, simgeler (düşler) dünyasında çözülebileceği umudu! Edilgin ve güç durumda bulunmayanların ise, başkalarının bu umudunu sömürerek kendilerine çıkar sağlama eğilimi!

Av sihiri törenleri: Bu törenler, avın denetimi ellerinde olmadığı gibi, avda başarının ya da başarısızlığın geleceklerini olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilecek derecede yaşamsal önem taşıyan topluluklarda gelişmiştir. Zamanla gelenekleşip kurumsallaşmıştır. Çağımızın ilkel avcı topluluklarında yapıldığı saptanan[115] bu törenlerin benzerlerinin, tarihin ilkel topluluklarınca da yapıldığının kanıtları var elimizde: Sihirin, yaşamın öteki darboğazlarında kullanılışının ipuçları olarak muska işlevi görmüş olabilecek hayvan yontucukları ve "Venüsler" ile mağara resimlerinin ("Trois-Fréres Mağarası Büyücüsü" gibi) bazıları. Onlar da gerçeklik dünyasında aşılamayan bir sorunun (örneğin nüfus darboğazının, av hayvanlarının kıtlığının, avda yaralanma, ölme olasılığının) düşler dünyasında aşılmaya çalışılmasının bir yolu biçiminde kurumlaşmış olmalı.

Sihirin iksir ve afsun öğeleri: Sihir işleminin temel öğeleri araştırıldığında, bunlardan birinin "iksir" olduğu söylenebilir. Ötekisinin "afsun" (sihirli sözler) olduğu açıktır. İksir, sihircinin "meslek sırrı" olarak sakladığı, asıl etkiyi yaratabilecek bir maddedir: Sanrı yaratabilecek otların tütsüleri, geçici ve kalıcı felce, körlüğe neden olabilecek sıvılar ya da mantar, sıçanotu (arsenik) baldıran, haşhaş, kenevir gibi avcı ve toplayıcı toplulukların dünyasında sihircinin yabancısı olmayan yüzlercesi. Afsun ise, sihircinin iksiri saklarken, ilgileri üzerine çektiği "sihirli sözler" olarak tanımlanabilir. Bunlar bazen anlamsız, dolayısıyla dinleyenlerce derin anlamlı sayılan sözlerdir. Bazen güçlü, etkili nesnelerin, kişilerin gücünü taşıdığı sanılan (gizli) adlarıdır.[116] Günümüzün sihir biçimlerinden okunmuş su içirme, bu olgunun kalıntısıdır. Etkiyi okunan sözler yapsaydı, suyun içirilmesine gerek kalmazdı. Su ve benzeri okunmuş (pirinç, çörekotu gibi) nesneler, büyük bir olasılıkla, artık işlevi ve anlamı unutulmuş "iksir" öğesinin kalıntılarıdır.

Dolayısıyla, uygar toplumun insanının sihiri ile ilkel topluluğun sihiri arasında önemli bir fark vardır. İlkelinki nesneler dünyası ile sım-

sıkı bağlantılıdır. Sonuçlarını yalnızca inancın etkisiyle vermez. İksir öğesi, olgusal sonuçlar doğurabilir. Gene de simgesel yanı (afsun öğesi) ağır basmış görünür. Bu afsun öğesi çözümlenmeye kalkıldığında, ilkel topluluğun insanının düşünüşünün dayandığı temellere inilecektir.

Düşünüş biçiminin yaşayış biçimindeki temelleri

İnsanlığın, tarihi boyunca, avcı ve toplayıcı ilkel, asalak yaşayış biçimi ile ona dayanan "sihirsel düşünüş biçimi"; tarımsal üretici uygar yaşayış biçimi ve onun ürünü "dinsel düşünüş biçimi" evrelerinden geçtiği söylenebilir. İçinde bulunduğumuz kerte ise, endüstriye dayanan uygar yaşayış biçimi ve onun ürettiği "bilimsel düşünüş biçimi" evresidir.

Sihirsel düşünüş biçimi, avcı ve toplayıcı ilkel asalak yaşayış biçimine dayanmaktadır. Ama kökleri çok daha derinlere (insanın organik evrimine dek) uzanmaktadır. Dolayısıyla ilkel düşünüşün rekonstrüksiyonunu oradan başlatmak gerek.

Organik evrimsel kökleri: Yüksek primatların (iri beyinli memelilerin) organik evrimi *Homo* cinsine ulaştığında, insan yeryüzünde görünmüştü. Bu noktaya ulaşan canlı, doğarken dünyaya, simgesel araçlar yaratıp kullanabilecek sonsuz sayılabilecek derecede simge işleyebilecek (ama boş) bir beyinle ve duygusal gizilgücü olan bir varlık olarak gelmekteydi. Beyninin bozmaddesi (korteks) başka hiçbir canlıda bulunmayan sığada büyük bir bellek gizilgücüne sahip bulunuyordu. Ve çok yönlü, çok güçlü bir çağrışım yetisi vardı.

Böyle bir organik kalıtla, organik evriminin (o an için ve bu an için) sonunda, kültürel evriminin başında bulunan bir insan topluluğu düşünmeliyiz. "İnsanların (kuramda) 'boş' beyinleri, içinde yaşadıkları koşullarda nasıl dolar?[117] Ve nasıl işlemeye başlar?" Bunu düşünmeliyiz. Bu (kuramsal) ilk insan topluluğunun dünyası, İnsanlık Tarihi'nin yararlanabileceği tüm bilimlerin verilerinden yararlanılarak kurulmaya başlanmalı.

Kültürel evrimsel kökleri: Organik evriminin kalıtı ile içinde yaşamaya başladıkları, insan-doğa ve insan-insan ilişkilerinden oluşan çevrede edindikleri yaşam deneyiminin etkileşimi, ilk insan topluluklarının düşünüş biçimini oluşturmaya başlayacaktır.

İnsan, ürettiği ve zamanla sayılarını artırdığı maddesel ve simgesel araçlarını kuşaktan kuşağa geçirerek yaşayış biçimini (çevresel olanak-

lara göre) geliştirecektir. Bu yolda, leşyiyicilik, toplayıcılık, avcılık ve toplayıcılık evrelerinden geçmiştir. Sonunda, uzman avcı ve toplayıcı bir yaşayış biçimine ulaşmıştır. Konuşma dilini de (en geç) bu dönemde geliştirmiş bulunmaktadır. İşte bu noktada insanın neler yaptığını ve nasıl ve neler düşündüğünü, insan-doğa ve insan-insan ilişkilerine bakarak kestirmeye (tahmine) çalışmalıyız.

Asalak yaşamın kargaşa ve rastlantı dünyası: Avcılık ve toplayıcılığın bu evresinde insan, avcılıkta uzmanlaşmıştır. Buna karşın, maddesel ve simgesel araçları (kültürel evrim birikimi) yaşamını tehlikeye atmadan avlanınaya yetmez. Olanakları çevresinde olup bitenin "nedenlerini" anlamaya, gereksinimlerini "düzenli karşılamaya", geleceğini "güvenceye almaya" yeterli değildir. Fırlattığı taşlar, mızraklar, kaçan bizonu vurabilir de vuramayabilir de. Sonuç, becerisi kadar, belki ondan çok "rastlantıya" bağlıdır.

Doğa olaylarının, kuşkusuz, bugün olduğu gibi o gün de az çok bir düzeni vardır. Ayrıca, aynı nedenleri aynı sonuçlar izlemektedir. Ancak, ilkel topluluğun insanının simgesel araç birikimi bunu kavrayabilecek düzeyde değildir. Günlük yaşamında bile, binlerce nesne, yüzlerce canlı, onlarca olay, tonlarca olgu, kendini etkilemektedir. Bunların çoğunun, nedenlerini bilmesi şöyle dursun, adlarını bile (daha koymadığından) bilip onları kültürel birikimine katmış değildir. Dolayısıyla, av kadar öteki doğa olayları da kafasında bir "rastlantılar dünyası" yaratmıştır.

Yaşamında, doğa ile ilişkilerinde, denebilir ki fırtınalar esmektedir. Hemen hiçbir şeyde düzen görememektedir. Her şey bir kargaşa (kaos) içindedir. İnsan kafası da kargaşanın bilinemezliği içindedir. İnsan, bu (varsayımsal) "kargaşa ve rastlantı dünyası" belirsizlikleri içinde, kendini güvende görmeyecektir. Her an her şey olabilir. Böyle bir psikolojik konumun verdiği güvensizlik içinde yaşamak istemeyecektir. Ama ne yapabilir?

Çağrışımcı, benzetmeci, sınıflandırıcı düşünüş

İlkel topluluğun insanı, nedenlerini kavrayamadığı olaylara, onları (yordamlama dışında) etkileyip olacaklara yön verebilecek derecede egemen değildir. O zaman, nesneler dünyasında düzene sokamadığı, egemen olamadığı şeylere, düşler dünyasında, giderek düşünceler (simgeler) dünyasında bir düzen verip onları orada etkilemeye çalışacaktır. Bu konuda, organik evriminin kalıtı olan güçlü belleği ile beyninin çağrışımcı düzeneği yardımına gelecektir. Önce, dünyasındaki, adlandıra-

madığı için bilmediği binlerce nesneyi ve olayı kavramaya çalışacaktır. Bu konuda elinin altında bir yardımcısı bulunmaktadır. Beyninin, erekli, bilinçli bir çaba gerekmeden kendiliğinden işleyen bir çağrışım düzeneği vardır. Her yeni nesneyi, her yeni olayı görüşünde, onları zaten otomatik çağrışımla, belleğindeki (benzeri) eski nesnelerin ve eski olayların imgeleriyle ya da simgeleriyle karşılaştırmaktadır. Böylece eskiden tanıdığı bir şey olup olmadığını algılamaktadır. Algıladıktan sonra, yeniden belleğine işlerken, onları, benzer şeylerse aynı çuvala, benzemezlerse karşı çuvala koymaktadır. Bir başka deyişle, benzerleri bir yakada, benzemezleri (zıtları) karşı yakada toplayacaktır.[118] Yaptığı, aynı zamanda, "düşünce ekonomisi" denebilecek bir sınıflandırma işlemidir. Benzerleri bir arada toplayarak kavrayamayacağı çoklukta nesneyi ve olayı kavranabilecek sayıya indirmektir. Bunu yaparken, nesneler dünyasında kargaşa içinde görünecek çoklukta nesneyi ve olayı (benzerliklerine göre) bir düzene sokmuş olacaktır. İlkelin beyninin bundan sonraki işlemi (ilkel olsun uygar olsun herhangi bir insanınki gibi) geçmiştekilerine benzer olaylarla karşılaştığında, gene çağrışım düzeneğiyle, onları geçmiştekine benzer sonuçların izlemesini kestirip beklemek olacaktır.[119]

Analoji mantığı: Mantık'ta, anlağın (zihnin) bu işlemine (bilindiği gibi) "analoji" denmektedir. Analoji, benzerliklere dayanılarak sonuç çıkarmaktır. Bir başka deyişle analoji mantığında "benzetmeci düşünüş" söz konusudur. Buraya dek, nesneler ve simgeler dünyasında süreç şöyle işlemiştir: Doğada (nesneler dünyasında) çok sayıda nesnenin ve olayın kargaşası. Kafada (simgeler dünyasında) onların benzerliklerine göre sınıflandırılması. Böylece onlara bir düzen kazandırılışı. Doğada, düzeni, düzeneği bilinmeyen olayların rastlantılar dünyası. Kafada, bu rastlantısal olaylar arasında rastlantısal ve keyfi neden-sonuç ilişkilerinin kurulması.[120] Kafada kurulan bu ilişkiler aslında, tümüyle rastlantısal ve keyfi olmayıp benzerliklere dayandırılmıştır. Zamanla kafada, nesneler dünyasına benzer bir simgeler dünyası yaratılmıştır. Ve nesneler dünyası, "benzer nedenleri benzer sonuçların izleyeceği" beklentisiyle, analoji mantığıyla anlaşılıp açıklanmaya çalışılmıştır.[121]

Analoji (benzetme) insan mantığının en erken gelişmiş düşünüş düzeneğidir. Onu ileride, tümevarım (dedüksiyon) ve tümdengelim (endüksiyon) mantıkları izleyecektir.

Burada, analoji mantığında (benzetmeci düşünüşte) bir öğeye daha değinmek gerek. Ki bu, bizi, sihirsel düşünüşün özünü kavramaya götürecektir. Benzetmeci düşünüşte, yalnızca nesnelerin birbirlerine benzerliğine bakılmaz. Aynı zamanda, nesneler ile onların simgelerinin ben-

zerliğine bakılır. Bu benzerliklerin bir bölümünü oluşturan imgeler ve onların özel biçimleri olan simgeler, nesnelerin kafadaki (benzer) görüntüleri oldukları için, zaten (hazır) vardır. Konuşma dilini geliştirirken insan, bunlara yenilerini eklemiştir. Şöyle ki dilin kökenine ilişkin kuramlardan biri olan "onamatopoetik" (sesbenzetmeci) kuramda dilin doğadaki seslerin taklitiyle doğduğu görüşü savunulur. Böyle bir görüş, dil gerçekliğinin tümünü kapsamayabilir. Ama sestaklitçiliğin, sözcüklerin (sesli simgelerin) yaratılmasında önemli bir rol oynadığına kuşku yok. Dilimizde bugün bile varlığını sürdüren "civ civ", "hav hav" benzeri sözcükler ve deyişler, bunun kanıtıdır. İlkel dilin oluşması sırasında bunların oranı çok daha fazla olmalı. Bu demektir ki simgeler de (bazı bakımlardan) nesnelerin benzeridir.

Bu nedenlerden dolayı, daha çok "benzerlik ilişkileri" üzerinden işleyen benzetmeci düşünüş, benzettiği nesneler ile benzettiği olaylar arasında sanal (gerçekte bulunmayan) ilişkiler kurabilir. Hatta nesneler, olaylar arasında gerçekten bulunan neden-sonuç ilişkilerini (tam kavramadan) benzerliklerinden giderek yakalayabilir. Bununla yetinilmeyip simgeler ile nesneler, simgeler ile olaylar arasında sanal neden-sonuç ilişkileri kurulmaya kalkılacaktır. Dahası, neden olarak görülen simge etkilenerek, onun sonucu olduğu düşünülen nesneyi, olayı, olguyu değiştirme bile umulabilir. Tarihsel ilkel topluluklarda ölünün kırmızı toprak boyasıyla boyanarak (ya da örtülerek) canlı rengine, dolayısıyla yaşama döneceği umudu, böyle bir düşünüşün ürünü olabilir. Nasıl ki çağımızın bazı ilkel topluluklarında, bedenin ya da yüzün beyaza boyanarak ölüler dünyasının ruhlarının etkilenmeye çalışıldığı törenler yapılıyorsa![122]

Sihir işlemi de sonuçta, nesnelerin kendilerini etkileme gücünün ve olanağının bulunmadığı durumlarda, onların simgelerini etkilemek değil midir? Örneğin, hayvanın, insanın dişini, tırnağını, saçını, birinin evinin eşiğinden kesilmiş kıymığı, resmini, yontusunu, maskını ve de adını etkileyerek kendini etkileme umuduna dayanan söylemler, işlemler, sihir (büyü) etkinliği içine girer. İlkel toplulukların düşünüşüne (katıldığım) "sihirsel" denmesi önerisinin dayandığı olgu, onun analoji (benzetme) mantığından beslenmesidir. Onun kadar sırtını, bu mantıkla edinilmiş "sihirsel kültür" denebilecek bir kültür birikimine dayamasıdır.

İstekselci psikoloji: Simgelerin (Cassirer'in saptadığı gibi) anlamlar kadar duyguları taşıdıkları anımsanırsa, sihir işleminde ve sihirsel düşünüş eyleminde bulunan insanın psikolojisine de bakmak gereği anlaşılır. Korku ve umut duygularının ağır bastığı ilkel topluluğun insanı,

bu duygularla, bazı şeylerin olmasını bekleyecektir. Bazı şeylerin olmamasını isteyecektir. İstemekle kalmayacak, bu istek duygularını, düşüncelerini de etkileyecektir. Etkilemekle de kalmayıp, kişiyi eyleme geçirecektir. Ancak söz konusu olayların kendisini istediği yönde etkileme olanaklarının bulunmadığı (umarsız) koşullarda ilkel insan, onların simgelerini etkilemeyi umacaktır. Varlıkların simgelerine seslenerek, simgelerini etkileyerek, simgelerini değiştirerek, onlardan olmalarını ve olmamalarını istediği şeyleri sağlamaya çalışacaktır. Dolayısıyla, sihirsel düşünüş psikolojisinin, korku ve umut duygularının baskısı altında "istekselci düşünüş"[123] olduğu söylenebilir. Düşünüş üzerindeki bu psikolojik baskı o kadar fazladır ki ilkel insanın yalnızca düşünüşünü değil, algılayışını da etkileyebilir. Olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkilerinin apaçık olduğu durumlarda bile, kişinin olanları görememesine yol açabilir. Ya da olmayan şeyleri görmesine (gördüğünü sanmasına) varabilir. Hele o yönde bir sihir (büyü) yapmış, yaptırmışsa!

Sihirsel düşünüşün bilgibilimi

Sihirsel düşünüşe bir de epistemolojik açıdan (bilgi kuramı, bir başka karşılıkla "bilgibilim" açısından) bakmak gerek. Bu, ilkel topluluğun insanının düşünüş biçiminin bazı öğelerini daha ortaya koyacaktır. Böyle bir çaba, aynı zamanda, ilkel düşünüşün buraya dek ele alınan öğelerinin derlenip toplanması olanağını verecektir. Bir başka deyişle bu, ilkel düşünüşün rekonstrüksiyonunu (çatısını giydirerek) tamamlama olacaktır.

Bilgibilim, bilginin içeriğini değil, kendisini, ediniliş biçimini, gerçeklikle ilişkisini araştırır. Kısacası, simgeler dünyasını konu alan bir bilgi dalıdır. Bilgibilim çözümlemesinde bakılan ilk sorun, bilen özne ile bilinen nesne arasındaki (duyusal, duygusal, düşünsel) ilişkilerdir: Bilen (düşünen) öznede, varlıkların ve olayların duyu organlarına ulaşan (ses, ışık gibi) uyarıcıları, sinir sistemi kanalıyla bilince ulaştırılır. Bilinçte algılanmalarıyla simgesel karşılıkları oluşturulur. Sonra bu simgeler bellekte saklı tutulur. Böylece insan, onların bilgisini edinmiş olur. Ve bu bilgiyi, yeri geldikçe, anımsar ve kullanır.

Özne ile nesneyi karıştırma: İlkel topluluğun insanı da temelde bilgilerini böyle edinir. Buna karşın, bu düzeneğin ayrımına varabilmiş değildir. Durumu, denizde yaşayıp denizi bilmeyen balığa benzer. Öyle ki insan, kendisinin düşünen özne, bizonun, bulutun bilinen nesne (konu) konumunda bulunduğunun ayrımında ve bilincinde değildir. Çünkü bilgi birikimi, nicelik ve nitelik bakımından, cansız varlıklar ile

canlı varlıklar, simge işleyebilen beyne sahip canlılar ile buna sahip olmayanlar arasındaki ayrımları, her örnekte görmeye yeterli değildir. Denebilir ki devinim (hareket) içindeki her şeyi, kendisi gibi canlı sanabilmektedir. Canlıysalar, kendileri gibi duygularının olacağını, bazı şeyleri yapıp bazı şeyleri yapmak istemeyecek istençlerinin (iradelerinin) bulunduğunu düşünebilmektedir. Değil mi ki onları, kendisini ve öteki insanları (devingenlikte benzer) aynı varlıklar sınıfı içine soktu!

Nesne ile simgeyi karıştırma: Bu, bilgibilim açısından, bilen özne - bilinen nesne ayrımı yapamamak demektir. Sonucu, ikisini birbirine karıştırmaya varır. Aynı zamanda nesneler ile onların simgelerini karıştırabilme olasılığı yaratır. Çağımızın ilkellerinin düşünüş biçimlerini inceleyen bilginler, bu olguya "canlılık" (animizm) adını vermektedirler. Canlıcılık, doğadaki hemen her varlığı canlı sanma, her varlığın içinde canın (hatta can-ruh ayrımı yapılmadığı için) ruhun, istencin bulunduğunu düşünme eğilimidir.[124]

Varlıkları benzerlik (analoji) mantığıyla kavramaya çalışan "sınıflandırıcı düşünüş", canlı ile cansızı, insan ile hayvanı (bazı benzerliklerine bakarak) aynı çuvala sokma noktasına varabilecektir. Bundan öte sınıflandırıcı düşünüş kendini (daha önce de belirtildiği gibi), nesnelerle ve (nesnelerin devinimlerinden oluşan) olaylarla bu ikisinin simgeleri arasındaki ayrımı ayırt edememe biçiminde de ortaya koyabilecektir.

Simgeyi etkileyerek nesneyi etkileme umudu: İşte bu duygularla ve bu düşüncelerledir ki ilkel topluluğun insanı, nesneler dünyasında karşılaşıp çözemediği (örneğin kıtlık, ölüm gibi) büyük sorunlar karşısında sihire başvurabilir. Sorunlarını, onların simgelerini etkileyerek çözmeye çalışabilir. Sihircinin yaptığı, büyüde yaptırıldığı gibi![125] Örneğin çağımızın ilkellerinde (bazen uygarlarında!) görüldüğü gibi, tarihsel ilkel topluluğun insanı, gücü kendisini yok etmeye yetmediği düşmanının (bezden ya da tahtadan yapılmış) bir simgesine iğne batırarak, çivi çakarak) onu yok edebileceğini umabilecektir.

Bilgi edinme sürecinde son bir öğeye bakarak, sihirsel düşünüşün rekonstrüksiyonu tamamlanabilir. Hemen her bilgi edinme sırasında bilen (düşünen) özne ile bilinen nesne (bilgi konusu) arasına bazı "aracılar" girer. Söz konusu aracılar (ileride değinileceği gibi) dinsel düşünüş biçiminde ("aşkın özne" denebilecek olan) sanal ya da gerçek olabilen öznelerdir. Tanrılar, peygamberler, kutsal kitaplar, şeyhler, din adamlarıdır. Bu aracılar, gerçekliği, olaylar arasındaki (cansız doğa olaylarında bile) neden-sonuç ilişkilerine "erek" (amaç) yükleyerek çarpıtmaya götürür (ya da çarpıtmaya yarar).[126]

Sihirsel düşünüşte, bilen özne ile bilinen nesne arasına, "sihirci-sağaltıcı-sanatçı" gibi aracılar daha çok sihir törenleri sırasında girebilirler. Ancak onlar "tam zamanlı düşünce uzmanları" değildir. Dolayısıyla ilkel topluluğun düşünüşünün biçimlendiricisi, yönlendiricisi olmaktan çok yansıtıcıdırlar. Bilen özne ile bilinen nesne arasına, sihirciden çok ilkelin duygularının (korkularının, umutlarının) girdiği söylenebilir.

Doğaya can yükleme: İlkel topluluğun (kabaca) eşitlikçi yapısından dolayı sihirsel düşünüşte "aşkın özne" kavramı gelişmemiştir. Bunun nedenlerini anlamak için, insan-insan ilişkilerine bakılmalı. İnsanlar (özneler) arasında temelde farklılaşma yoktur. Böyle bir farklılaşmanın ürünü olarak gelişmiş, kurumlaşmış eşitsizlikler bulunmamaktadır. Kimse kimseye buyurmamaktadır. Kimse kimseye boyun eğmemektedir. Toplumbilimlerinde "başkalarına bir şey yaptırma gücü" olarak tanımlanan toplumsal erk, yetke (otorite) kimsede yoktur. Erk hiçbir yerde, hiçbir kimsede odaklaşmış değildir. Toplulukta herkese yayılmıştır.

Yaşam deneyiminde insan-insan ilişkileri alanında bu durumla koşullanan kişi, insan-doğa ilişkilerinde de öyle düşünüp öyle davranacaktır. Erk doğada da, her yere yayılmış gibidir. Çağımız ilkel topluluklarında varlığı saptanan "mana" (uygar insanın "ruh" kavramına benzer bir "güç") doğanın her yerine dağılmış görünür. İnsan, kendisi gibi canlı saydığı doğa öznelerinin kimilerinden korkabilir. Gene de onları, kendinden üstün, kendini onlardan aşağı görmeyecektir. Sanki topluluğunda olduğu gibi doğada da erkin her yerde bulunduğu düşüncesiyle davranacaktır. Topluluğunun üyelerinden bir şey istermiş gibi doğa öğelerinden, doğa güçlerinden de bir şeyler yapmasını isteyecektir, bir şeyler yapmamasını bekleyebilecektir. Bunu, onun adını çağırarak, isteğini (duyurana dek) onlarca kez yineleyerek yapacaktır. Ya da onun (adı dışındaki) başka türden simgeleri üzerinde (tütsüleme gibi) işlemlerde bulunarak yapmaya çalışacaktır.

Doğaya buyurma: Burada, birçok kişi, hatta kimi düşünürler, kimi yazarlar tarafından ayrımlanamayan sihir ile din kurumlarının farkı ortaya çıkmaktadır. Dinsel düşünüş biçimi ile sihirsel düşünüş biçimi arasındaki önemli ayrım ortaya dökülmektedir. Sihirci (büyücü) ya da ilkel topluluğun sihirsel düşünen insanı, doğa güçleri karşısında yalvarıp yakarmaz (dua etmez). Eşiti gibi gördüğü doğa güçlerine, istediği şeyleri yapmaları, istemediği şeyleri yapmamaları için sihir (büyü) ile, sihirli

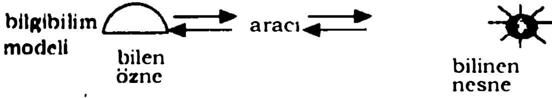
sözlerle başvurur. Gerekirse sihirli sözleri yüzlerce kez yineleyerek (denebilir ki kafalarına vura vura) isteklerini yaptırmaya çalışır. Dinsel düşünüş ve eylemdeki aşkın özneler biçimine sokulmuş doğa güçleri karşısında yalvar yakar olmaktan "farkını vurgulamak" amacıyla sihirdeki tutuma "doğaya buyurma" denebilir. Yoksa sihircinin, sihirsel düşünen ilkel topluluk insanının kendini doğa güçlerinden üstün görmesi söz konusu değildir. Ama kendini onlardan aşağı da görmez. Örneğin boyun eğmenin dile getirilişi olan yerlere dek eğilip kendini aşağılamaz.

Sihirin gücü: Bir sihir işleminden sonra, olması ya da olmaması istenen şey (rastlantıyla) üç gün sonra, üç ay sonra, "üç zaman sonra" gerçekleşebilir. Gerçekleşmişse, bu sonuç sihirin, büyüyün tuttuğunu gösterir. Gerçekleşmemişse, ilkel insan onu sihirin güçsüzlüğü ya da düşmanın güçlülüğü veya daha güçlü bir karşı büyünün varlığı ile açıklamakta güçlük çekmez.

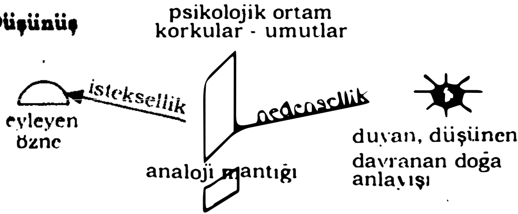
İlkel (sihirsel) düşünüş gücünü, sağlam bir mantığa sahip bulunmasından değil, bulunmamasından almaktadır.[127] Sihirsel düşünüşte aynı varlıklar, aynı olaylar, bir konuda aynı sınıfa sokulurken (Neur simgeciliğini anımsayın) bir başka konuda karşıt sınıflara sokulabilmektedir. İlkelin kafası bunda mantıksal bir tutarsızlık görüp rahatsız olmayabilmektedir. Bir yargının doğruluğunu göstermek için, haklarında yargı verilen şeylerin bir konuda benzerliğini ya da zıtlığını göstermek yetmektedir. Dolayısıyla, aynı konuda zıt yargılara varabilmektedir.[128]

Artık sihirsel düşünüş biçiminin rekonstrüksiyonunu (onu kafada "yenidenkurma" işlemini) tamamlayıp bir çizelgeyle gösterip özetleyebilecek noktaya gelmiş bulunuyoruz. Ancak ilkel topluluğun asalak, eşitlikçi yaşayış biçiminin ürünü olan sihirsel düşünüş biçimini tek başına incelemek yeterli olmayabilir. Onu insanlığın ileride gelişecek olan tarıma dayanan eşitsizlikçi uygar yaşayış biçiminin dinsel düşünüş biçimi ve endüstriye dayanan çağımız uygar yaşayış biçiminin yarattığı bilimsel düşünüş biçimi çizelgeleriyle birlikte vermek (karşılaştırma olanakları sunarak) onun daha iyi kavranmasını sağlayacaktır.

Aşağıdaki çizelgede (Çizelge III'te) sihirsel düşünüş biçimi şemalaştırılan üstteki şekilde, bilen özne ile bilinen nesne arasına çizilen şekilde, analoji mantığı, ayna analojisiyle gösterilmeye çalışılmıştır. Öyle ki özne, nesneye bakarken araya giren bu mantıktan dolayı, aynaya bakarken olduğu gibi görüntüde ne isterse onu görmekte, aynanın ötesini (doğadaki neden-sonuç ilişkilerini) görmektedir.

Sihirsel Düşünüş

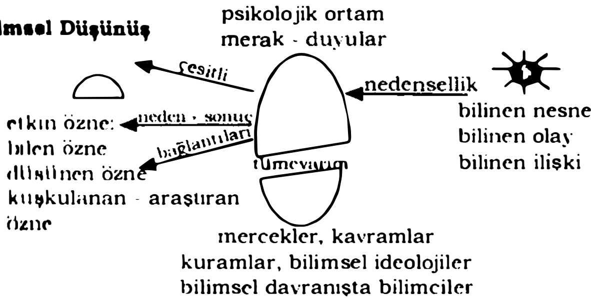
simge ile nesneyi karşılaştırma durumu
simgeyi etkileyerek nesneyi etkileme umudu, tutumu

Dinsel Düşünüş

tanrılar, peygamberler,
kutsal kitaplar, din adamları
gönüllü kulluk - düşünsel kulluk (iman) durumu
katlanma - ötedünyaya hazırlanma tutumu

Bilimsel Düşünüş

kuramların, eylemlerin ve teknolojilerin sınavından geçirilmesi durumu
öznelerin nedenleri etkileyecek sonuçları değiştirmesi tutumu

Çizelge III: Sihirsel, dinsel, bilimsel düşünüş biçimleri[129]

4. Bölüm

II.4/1. İlkel toplulukların (kabaca) eşitlikçi bir toplumsal yapıya sahip oldukları görüşüne birçok yazar (örneğin, Leakey, *İnsanın Kökeni,* s. 72'de) katılmaktadır. Childe ise (bkz. *Toplumsal Evrim,* s. 39'da) "ilkel komünizm" kavramını kullanmıştı.

II.4/2. Bkz. Jean-Jacques Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı,* çev. Erdoğan Başar, Anadolu Yayınları, Ankara, 1968 ve Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi,* çev. Vedat Günyol, Çan Yayınları, İstanbul, 1965, s. 186. İlkeller hakkındaki bu tür düşünceleri için özgün Fransızca metinde ve çeşitli Türkçe çevirilerinde 1. Bölüm'e bakınız.

II.4/3. Örneğin Alekseyev (bile), *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi,* s. 60'ta Aşağı Paleolitik ve Orta Paleolitik örgütlenmelerini "ilkel sürü" evresi olarak nitelemektedir. "İlkel topluluk" kavramını ancak Yukarı Paleolitik, Neolitik ve [erken] Tunç Çağı için kullanmaktadır. "Sürü" kavramına karşı çıkışımın gerekçeleri için bkz. s. 91.

II.4/4. Bkz. Calvin Wells, *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası,* çev. Erzen Onur, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, bkz. s. 55, 61, 66, 68.

II.4/5. Bkz. Henri Lewis Morgan, *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization* (1877), Türkçesi: *Eski Toplum* (ya da İnsanlığın Barbarlık Döneminden Geçerek Yabanıllıktan Uygarlığa Yükselmesi Üzerine Araştırmalar), çev. Ünsal Oskay, Payel Yayınevi, iki cilt, İstanbul, 1987, 446+422 s.

II.4/6. Morgan, *Ancient Society,* I. Kısım'dan, Friedrich Engels, *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni,* çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1975, s. 27-33.

II.4/7. Bu olgunun İnsanlık Tarihi ile ilgili yapıtlara yansıması, besin üretici kültürler için kullanılan "Neolitik" dönemin, çoğu yerde, ÇÖN (Çömlekçilik Öncesi Neolitik) ve ÇÖ (Çömlekli Neolitik) olarak iki evreye bölünmesidir.

II.4/8. Çağımızın avcı ve toplayıcı ilkel topluluklarından örneklerle yer değiştirmenin ekonomik rasyoneli ("azalan verimler yasası") için bkz. Marshall Sahlins, *Stone Age Economics,* Tavistock, Londra, 1974, s. 33.

II.4/9. Sahlins, *Stone Age Economics,* adlı yapıtında, çağımız ilkel avcı topluluklarında böyle yapıldığını s. 231'de avcı Buşmanlardan başlayıp 275. sayfaya dek çağımızın çok çeşitli ilkel toplulukları etnografyasından derlediği bölüşme örnekleriyle sergiliyor.

II.4/10. Av-ev işbölümü hakkında fazla bilgi için bkz. Alâeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma* (Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1995, s. 106 ve s. 120, n. 96. H. G. Wells, Raymond Postgate ve G. P. Wells, *The Outline of History,* Doubleday, New York, 1971, s. 83'te Kuzey Afrika Paleolitik [bazılarınca Mezolitik] kültür resimlerinde erkekler ellerinde yay ile, kadınlar ise çoğu örnekte etekli çizildiğini yazmaktadırlar. Eteğin çağımız ilkellerinde toplayıcılıktaki bebek taşıyıcılıktaki işlevi için bkz. Sahlins, *Stone Age Economics,* s. 257 ve fotoğrafı için bkz. Boyd ve Silk,

How Humans Evolved, s. 538. Av-ev işbölümü (pedagojik) kavramını Hikmet Kıvılcımlı'ya (*Tarih Tezi*, Tarihsel Maddecilik Yayınları, İstanbul, 1974, s. 197) borçluyum.

II.4/11. Bkz. Tacitus, *The Agricola and Germania*, Latinceden çev. H. Mattingly, Penguin, Middlesex, 1973, 175 s. Childe, Morgan ve Engels geleneğine yakın olmasına karşın, matriarşi savına katılmamaktadır (bkz. *Toplumsal Evrim*, s. 27). Nephan Saran, *Antropoloji*, İstanbul, 1993, İnkılâp Kitabevi, s. 129'da çağımızın ilkelleriyle ilgili olarak, "hemen hiçbir toplumda kadın yönetmez" demektedir. George Thompson, *Studies in Ancient Greek Society*, Lawrance and Wishard, c. I, Londra, 1955, s. 80'de, anaerkillik ile anasoyçizgililik ayrımına dikkati çekmektedir.

II.4/12. Bkz. Tacitus, *Germania*, s. 20. Anasoyçizgisi'nin ve anahakkı'nın matriarşinin varlığının kanıtları olmadığının örnekleri için bkz. Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, s. 220 n. 18.

II.4/13. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, s. 239.

II.4/14. De Laet, "Afterword", *History of Humanity*, c. I, s. 643'te, bir *Australopithecus afarensis* olan Lucy ile birlikte, olasılıkla aynı anda ölmüş en az on *Afarensis* iskelet kalıntısından "İlk Aile" olarak söz ediyor. Yukarı Paleolitik'in Molodova yeri konut kalıntısına dayanılarak buranın 30 kişilik bir "doğal aile" biriminin barınağı olacağı görüşünü (s. 645'te) aktarıyor. Birçok yazar, içinde yaşadıkları uygar toplumun örgütleniş biçiminden ve Aristoteles gibi birçok düşünürden etkilenerek, toplumun çekirdeğinin (dolayısıyla ilk insan topluluklarının) aile olduğu görüşünü benimsemiştir. Kolonicilik sırasında çağımızın ilkel topluluklarının bildiğimiz biçimiyle aileden çok farklı örgütlenişlere sahip olabildikleri görülmüştür. Öyle ki bugün onların ancak yüzde yirmisinin tekeşli aile biçiminde yaşadıkları ortaya çıkarılmış bulunuyor (bkz. Leakey, *İnsanın Kökeni*, s. 31). Dolayısıyla gerek çağımızın, gerek tarihin ilkel topluluklarının örgütlenişi ve ilişkileri için aile yerine "kandaşlık" kavramını kullanmak daha doğru görünüyor.

II.4/15. Henry Lewis Morgan, *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*, (1871) [İnsan Ailesinde Kandaşlık ve Akrabalık Sistemleri] University of Nebraska Press (1997), 632 s. yapıtında kandaşlık sistemleriyle ilgili çalışmalarının sonuçlarını sunmaktadır.

II.4/16. Langarey, *Dünyanın En Güzel Tarihi*, s. 66'da "yeterince" eşitlikçi olduklarını söylediği yirmilik gruplarda, avı parçalamada, yiyecek hazırlamada, araç yapmada bir görev dağılımı yoluna gidilmiş olabileceğini yazar. Ancak tarihsel ilkel topluluklarda, özellikle gün ışığına çıkarılan ilk taş araçları yapma işini daha çok erkeklerin mi, kadınların mı üstlenmiş olabileceği konusuna girmeme yolunda yazarlar arasında gizli bir anlaşma var gibi.

II.4/17. William F. Ogburn'un dolaşıma soktuğu "kültürel aksama" olarak çevrilebilecek *"cultural lag"* kavramı, toplumun teknoloji gibi altyapısında görülen gelişmelere, gelenekler gibi üstyapısal kurumlarının hemen ayak uyduramayışı olgusunu dile getirir (bkz. Gordon Marshall (ed.), *A Dictionary of Sociology*, Oxford, 1998, *"cultural lag"* girdisi; Türkçesi için bkz. Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, "kültürel gecikme" (maddesi) girdisi.

II.4/18. Örneğin Childe, *Tarihte Neler Oldu*, s. 17'de, antropolog Rivers'ın, Eddystone (Tasmanya) halkının yabancı (İngiliz) yöneticilerinin kafatası avcılığını yasaklamaları üzerine, yaşama ilgisiz duruma gelip nüfuslarının azaldığı saptamasını

aktarmaktadır. Tarihsel ilkel toplulukların fosillerindeki izlerin yamyamlık göreneğinin kesin kanıtları olup olmadıklarını söylemek neredeyse olanaksız. Hele onların, temelinde ata kültü benzeri sevgi duygularıyla ya da öldürülen düşmandan korku ürünü "tadımlık" yamyamlığın yatıp yatmadığını söylemek olanaksız. Örneğin, McKie, *Apeman*, s. 119'da, Kuzey İspanya'da ZÖ 800 binden kalma La Sima (Kemik Çukuru) içindeki insan kemiklerinden etlerin sıyrılmış olmasının tek nedeninin, ekip başı Profesör Arsuaga'ya dayanılarak onları yemek olduğu söylense de bu kesin bir kanıt sayılmaz. McKie (s. 157'de ekli resimde) etleri bilinçli sıyrılmış Neanderthal kemikleri için de yamyamlık olasılığından söz ediyor.

II.4/19. Dolayısıyla burada yamyamlık tartışmasına giremiyoruz. Etçilliğimiz, insanın kültürel evriminin ileride ulaşacağı bir noktada gelecek kuşakların, anaatalarıyla ilgili, anımsamak istemeyip unutturmaya çalışacakları bir geçmiş olabileceği gibi, uygar toplumların insanının da içinde, anaatalarının leşyiyicilik ve yamyamlık geçmişlerini unutturmak isteyen sansür düzenekleri işlemiş bulunabilir.

II.4/20. Antropolog Pierre Clastres, *Vahşi Savaşçının Mutsuzluğu*, çev. Alev Türker ve Mehmet Sert, Ayrıntı, İstanbul, 1980, s. 233'te, Amerikan Yerlileri'nden Culupiler'in [onyedinci] yüzyıl başında Toba Şefi Kalalin'i, birçok kere gece kamplarını tek başına basıp, her keresinde bir iki adam boğup derilerini yüzdüğü için, tuzak kurup yakaladıktan sonra işkence ile öldürürlerken (bağırırsam ruhum uçup gider diye olmalı) gık demeyişi anlatılır. 1609 yılında Irokilere saldırıp on iki tutsak alan Algonkinler'in yaptıklarını bir tanığın şöyle anlattığı aktarılmakta: "Bu arada bizimkiler bir ateş yaktılar... her biri ucu yanmakta olan bir odun aldı... zavallıyı yavaş yavaş yakmaya başladılar... Sonra tırnaklarını söküyorlar... ardından kafa derisini yüzüyorlar ve üstüne çok sıcak zamk damlatıyorlar. Sonra bileklerinin hizasından kollarını deliyorlar ve sopalarla sinirlerini çekiyor... koparıyorlar, koparamayınca kesiyorlardı...".

II.4/21. Sahlins, *Stone Age Economics*, s. 212'de, çağımızın ilkel avcı topluluklarından Buşmanların yiyecek paylaşma göreneklerinden söz ettikten sonra, böyle davranmasalardı açlık, kuraklık dönemlerini aşıp yaşarkalamazlardı değerlendirmesini yapmaktadır. Bu değerlendirme tarihsel ilkel topluluklar için de geçerlidir.

II.4/22. Leakey, *İnsanın Kökeni*, s. 71'de, "avcı ve toplayıcı karma geçim biçimi" dediği olgunun insan topluluklarına özgü olduğunu belirtiyor. Bu geleneğin uzantısı olarak besin üretici topluluklarda "geniş yelpazeli ekonomik kaynakların" insanlığın ilkel topluluktan uygar topluma geçmesindeki etkisi için bkz. Charles Keith Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara, 1999, İmge Kitabevi Yayınları, s. 173, 178.

II.4/23. Örneğin Lewin, *The Origin of Modern Humans*, s. 28'de (Türkçesi *Modern İnsanın Kökeni*, s. 34'te) etçilliğe geçiş ile araç yapıcılığına geçişin hemen hemen aynı tarihlerde (2,5 milyon yıl kadar önce) görünüşüne bakarak, ikisi arasında bir ilişkinin bulunabileceğini yazmaktadır. Leakey, *İnsanın Kökeni*, s. 81'de, 2 milyon yıl önce leşlerin parçalanması ve etlerin kemiklerinden sıyrılması için yongataş araçların kullanıldığı saptamasında bulunmaktadır.

II.4/24. Böyle bir çıkarsama günümüzün maymunlarının davranışlarından yapılan analojiye dayanmaktadır. Gerçekten, orman yaşamı süren şempanzelerin, arada sırada savanaya inişlerinde, birbirlerine ormandakinden daha yakın olarak ilerleyip daha örgütlü bir görünüm verdikleri görülmüştür (bkz. Alekseyev, *İnsan Türünün*

Kökeni ve Gelişimi, s. 285). Savana yaşamı süren babunlar ise, açıkça savunma amaçlı bir örgütlenme gösterirler (bkz. Phlip L. Stein ve Bruce M. Rowe, *Physical Antropology*, McGraw-Hill, New York, 1982, s. 231'deki şekil).

II.4/25. Somut bir iki örnek vermek gerekirse, Jean Guilanne, "İktidarın Keşfi" Langarey ve başkaları, *Dünyanın En Güzel Tarihi* içinde, s. 97'de anılan, Güney Afrika'da Klasies Irmağı'nın denizle buluştuğu yerde, bol martı, penguen ve (karaya vurmuş) balinanın yenip, midye toplanıp, ayı balıklarının kafalarına sopalarla vurularak öldürülmüş olmalarının saptanması ile, Valoch "Archaeology of the Neanderthalers...", *History of Humanity*, c. I, s. 111'de anılan (Kafkaslar'daki) Kudaro Mağarası'nda bulunan 26 bin kemik parçasından % 75'inin sombalığı artıkları oluşunun, böyle yerleşmelerin kanıtı olarak yorumlaması gösterilebilir.

II.4/26. Bunun dolaylı bir kanıtı çağımız ilkel topluluklarından Kuzeybatı Amerika kıyılarının yerlilerinin balıkçı köylerindeki, antropologlarca "potlaç" olarak bilinen görenekten sağlanabilir. Bu köylerde yerlilerin uğraştığı iri deniz memelileri avcılığı o denli verimliydi ki bir şefin birkaç teknesi olabiliyor ve bunlarda sıradan kabile üyelerini çalıştırıyordu. Ancak potlaç denen şölenlerde şefler, birbirleriyle armağan dağıtma yarışına girip işi, kabile üyelerini çatlayana dek yedirip içirmekten, ikişer üçer battaniye dağıtmaktan, şan olsun diye varsıllık araçları teknelerini yakmaya dek götürebiliyorlardı (bkz. J. G. D. Clark ve Stuart Piggot, *Prehistoric Societies*, Londra, 1965, Hutchinson, s. 124). Ben potlaç göreneğini, eski Türklerin "şölen" göreneğiyle birlikte, ilkel topluluklarda eşitlikçi yapıyı yeniden üreten "kararlı denge yasası" dediğim olgunun kalıntısı olarak görüyorum. Sahlins, *Stone Age Economics* aynı olguyu, benzeri bir terminolojiyle "statükonun yeniden kurulması" sözleriyle anlatmış.

II.4/27. Sahlins, *Stone Age Economics*, s. 86'da Rus ekonomicisi A. V. Chayanov'un, Rus çiftliğinde, emek gücünde (ailenin nüfusunun artışı gibi yollarla) artışın, üretimi artırmaktan çok bölüşümü değiştirme eğilimini saptayan "Çayanov kuralı" olarak bilinen yorumunun, çağımızın ilkel toplulukları için de geçerli olacağını söylemektedir. Öyleyse tarihsel ilkeller için de geçerli sayılabilir. Sahlins aynı zamanda ilkel topluluğun toplumsal artı üretemeyecek yapısını (s. 82 ve 87'de) *"anti-surplus"* dizgesi terimiyle kavramlaştırmış bulunmaktadır.

II.4/28. Sahlins, *Stone Age Economics*, s. 87'de ilkel avcıların ekonomik yapılarının birbirine uyumlu öğelerinin, birindeki değişikliğin ötekilerce engellenip statükoya dönüleceğini belirterek "kararlı denge yasasına" yaklaşmış olur. İlkel topluluğun, eşitlikçi yapısını korumaya yönelik değerlerinin (üstyapısının) bir kalıntısı, *Kitabı Mukaddes*'ten çıkarılabilir: İbrani şeriatında, İbrani'nin köle edinilmesine izin verilmemesi yanı sıra, Yubil [Jübile] geleneği uyarınca, başka kavmlardan edinilen kölelerin bile 50 yılda bir kutlanan Yubil şenliklerinde özgür bırakılmaları (bkz. *Kitabı Mukaddes*, bir heyetce çevrilmiştir, İstanbul, 1981, Levililer Kitabı, Bab 25/10) buyrulmuştur. Aynı zamanda bkz. n. 26. Bazı Amerikan yerli toplulukları arasındaki "potlaç", Türk göçebe topluluklarındaki "şölen" gelenekleri de aynı açıdan yorumlanabilir.

5. Bölüm

II.5/29. "Paleolitik" kavramı, Eski Yunancadaki *Paleo* (eski) ve *lithos* (taş) sözcüklerinden oluşturulmuştur. Bilindiği gibi "Eski Taş Çağı" anlamına gelmektedir. Eski Taş Çağı, insanlığın en yavaş kültürel evrim geçirdiği en uzun çağıdır.

II.5/30. Paleolitik, örneğin Avustralya kıtasında 150 yıl öncesine dek sürmüştü. Çağımız ilkel toplulukları arasında Eski Taş Çağı kültür düzeyinde oldukları saptanan Tasmanya Adası Yerlileri'nin (Tasmanyalıların) son insanının 1876 yılında ölmesiyle yeryüzünde Paleolitiği temsil edecek bir topluluk (bildiğimiz kadar) kalmamıştır.

II.5/31. Paolo Villa, "Europe: Lower and Middle Pleistocene Archaeology", *History of Humanity*, c. I, s. 48'de, Afrika'da insan varlığının dolaysız kanıtı sayılan araç yapma etkinliğinin 2 milyon yıl, belki de 3,7 milyon yıl önce başladığını yazarken, Paleolitiğin alt sınırı hakkında bir uzmanın görüşünü yansıtmış olur. Üst sınırı için ateşin denetimli kullanılışı alınırsa bu, bizi, denetimli kullanımının kesin kanıtların elde edildiği ZÖ 500 bin dolaylarına getirecektir. Ateşi de bir araç sayarsak, böyle bir saptama ilgimizi araç takımının evriminde nitel bir sıçramaya, bir devrime çekmiş olur. Ve böyle bir kültürel devrim, bir dönemi kapatıp bir dönemi başlatan sınır taşı olarak alınmayı hak etmektedir.

II.5/32. Villa, "Europe... Archaeology", gene s. 48. Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisinin ABC'si*, Simavi Yayınları, İstanbul, 1991, s. 8'de, Türkiye'de Aşağı Paleolitik ile ilgili tek arkeolojik yerin zamanımızdan 400-500 binyıl öncesine tarihlenen katmanlarından tek bir insan dişi yanı sıra çakmaktaşı araçların bulunduğu İstanbul, Küçükçekmece Gölü kıyısındaki Yarımburgaz Mağarası olduğunu söylemektedir. Sayısı (kanıt oluşturma değeri bakımından) küçümsenebilir, ama diş olması küçümsenmemeli. Organik evrimin birçok halkası, türlerde çok tipik farklılıklar gösteren ve memeli iskeletinin zamana en dayanıklı olan bu organının buluntularına (güvenle) dayandırılmaktadır.

II.5/33. Winn, bir buluntunun araç sayılabilmesi için şu ölçütlere bakılması gerektiğini gösterdi: Araç yapanca 1. parçanın bütünle, bütünün parçayla ilişkisinin kavranması, 2. parçalar arasındaki ilişkilerin ayrıntına (farkına) varılması, 3. zamanuzam (mekân) ilişkilerinin ayrıntına varılması, 4. nesnelerin ya da işlemlerin özdeşliğinin [aynı şeyler olabilip aynı işlemlerden geçirilebileceklerinin - A.Ş.] ayrımına varılmış olması (bkz. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, s. 121).

II.5/34. Eolit, Eski Yunancadan alınan "*Eos*" (Şafak, Şafak Tanrıça) ile "*lithos*" (taş) sözcükleri birleştirilerek yaratılmış bir kavram olup, 1,8 milyon yıl önceden kalıp, Mary Leakey ve Louis Leakey tarafından (1930-1960 arasında) toplanmış taşlara verilen addır. Oğulları Richard Leakey ve ekibi, daha sonra, Kenya'nın Turkana Gölü kıyısındaki Koobi Fora bölgesindeki 14 kamp yerinden onlara benzer 15 bin taş araç topladı. Baba Louis Leakey ise, uzun çalışmalardan sonra, böyle bir aracın yaratıcılarınca çok kısa bir sürede yapılabileceğini gösterecek ustalık düzeyine ulaştı (bkz. L. S. B. Leakey, *İnsanın Ataları*, çev. Güven Arsebük, TTK Yayını, Ankara, 1998, s. 24). Dünyanın öteki yerlerinde bulunup (artık "Oldovan" denen) "Şafaktaşlar" sınıfı içine sokulan araçlar için bkz. Francis Hours, "Western Asia...", *History of Humanity*, c. I, s. 64.

II.5/35. Jean Chavallion, "Africa during the Lower Paleolithic and the first Settlements", *History of Humanity*, c. I, s. 37. Adlarının çoğu bulundukları yere göre verilen, Türkçeye çok çeşitli okunuş biçimleriyle çevrilen taş endüstrilerinin adlarında, yazılış birliği sağlayabilir umuduyla, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları arasında çevrilip çıkan Lewin, *Modern İnsanın Kökeni* yapıtın ekli "Sözlük" içindeki yazılış biçimleri ile ondan çok Türkçe okunuşa daha uygun görülenlerde Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, s. 142'deki çizelgedeki yazılış biçimleri izlendi.

II.5/36. Metin Özbek, "İlk Atalarımız", *Bilim ve Ütopya*, Ekim 1977 sayısı, s. 18'de, işlevlerine göre sınıflandırıldıklarında ilk araçların çekiçler, tek yüzlü satırlar, çift yüzlü satırlar ve çift yüzlü yongalar olduklarını yazıyor.

II.5/37. Bunun nedeni, McKie, *Apeman*, s. 103'te, bu bölgede daha çok bambu araçların kullanılmasına verilmektedir.

II.5/38. Bu durumu, antropolojinin çeşitli okulları çeşitli yorumlarla açıklayacaklardır: Difüzyonistler, söz konusu geleneğin önce dünyanın bir yerinde bir toplulukça geliştirildikten sonra dünyaya oradan yayılmasının sonucu olarak göreceklerdir. Evolüsyonistler, onu insanın deneyim ve bilgi birikimiyle gelişen kültürel evriminin araç yapma (teknoloji) alanında dünyanın çeşitli yerlerinde geçilecek uğrak olarak göstereceklerdir. Fonksiyonalistler, benzer gereksinimlerin yarattığı benzer sorunların, sorun çözücü benzer kafalara sahip insanları benzer çözümlere götürmesinin ürünü sayacaklardır. En olası neden, Aşölyen endüstriyi yaratan *H. erectus* türü ile insanın Afrika'daki beşiğinden 1 milyon yıl kadar önce çıkıp dünyaya oradan yayılması olarak görünmektedir. Aşölyen araçların çizimi için bkz. Hours, "Western Asia", *History of Humanity*, c. I, s. 66 ve 68.

II.5/39. Amerikalı arkeolog Hallam Movius (1944'te), yaşadığı zamana dek bulunan araçlara bakarak, Batı'da "elbaltası", Doğu'da "satır" kullanıldığı sonucuna varmıştı. Buna uygun olarak "Movius çizgisi" diye anılacak bir kültürel sınır çizmişti. Geçen süre içinde artan bulgular ve bilgiler, Batı'da daha çok elbaltaları, Doğu'da daha çok satırlar kullanılmışsa da, her iki araç tipinin her iki bölgede bulunup böyle bir kültürel sınırın olmadığını ortaya koydu (bkz. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, s. 151; ayrıca bkz. II.5/37.

II.5/40. Francis Hours, "Western Asia: in the Period of *Homo habilis* and *Homo erectus*", *History of Humanity*, c. I, s. 67.

II.5/41. Wu Rukang ve Jia Lanpo, "China: in the Period of *Homo habilis* and *Homo erectus*", *History of Humanity*, c. I, s. 86-87. Rowe ve Silk (bkz. *How Humans Evolved*, s. 331-332), Oldovan araçların bulunduğu bölgede, fil, gergedan gibi megafauna ile bu araçların ilişkisini araştırmak için lav taşından yongalarla, ölmüş bir filin 2,5 cm kalınlığındaki derisini yüzmeye, etini parçalayıp kemiklerini sıyırmaya kalkmışlardır. Oldovan araçlarla bile bunu kolaylıkla yapabilmiş olmaları, taş araçların, özellikle Aşölyen endüstrinin gücü hakkında bir düşünce edinmeye yeter. Oldovan Endüstri araçları ile Aşölyen Endüstri araçlarını karşılaştıran fotoğraf için bkz. Lewin, *Modern İnsanın Kökeni*, s. 39. Bir ara, Antalya Karain Mağarası'nda bulunmuş elbaltaları ve öteki araçlar için Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Paleolitik vitrinine bakmayı da boşlamayın.

II.5/42. Coppens ve Geraads, "The Period of *Homo habilis* and *Homo erectus*", *History of Humanity*, c. I, s. 33'te, ilk barınakların Aşölyen kültür döneminde (Aşağı Paleolitik'te) yapılmış olabileceği görüşlerini bu dönemden kalma ocakların varlığına dayandırmaktadırlar. Tek başına ocakların varlığının barınakların varlığının kanıtını oluşturamayacağı açık. Ama ocakların varlığı, kapıyı, barınakların da yapılmış olabileceği olasılığına aralamaktadır.

II.5/43. Kimi yazarlar Orta Paleolitik'i daha sonraki bir zaman dilimine koymaktadır. Örneğin J. Desmond Clark (bkz. *History of Humanity*, c. I, s. 191'de), 200-35 binyıllar arasına, Arthur J. Jellineck (bkz. "Western Asia during the Middle Paleotithic", *History of Humanity*, c. I, s. 154'te), 80-40 binyıllar arasına yerleştirmektedirler.

II.5/44. Gerçekten, 1950'lerde Orta Paleolitik kültür döneminden kalan araçların saptanabilen tipleri 63'ü bulmuştu (bkz. Valoch, "Archaeology of Neanderthalers...", *History of Humanity,* c. I, s. 108, 109. Lövalvaziyen tekniği için bkz. Rowe ve Silk, *How Humans Evolved,* s. 358'deki çizim. Musteriyen Endüstri araç takımı örneği için bkz. Alexeev [Alekseyėv], "The Territory of the former USSR", *History of Humanity,* c. I, s. 148-149.

II.5/45. Suriye'nin Akdeniz'e bakan kıyılarının kuzeyindeki Nahr Al-Kabir bölgesinde bulunan ileri geç Aşölyen 67 araçtan 31'inin "iki yüzlü" olduğu saptanmıştır. Antakya'da Suriye-Türkiye sınırındaki Kartal ve Dülük yerlerinde ve Gaziantep'te de bu tür araçların bulunduğu (Kökten, 1947'den aktarılarak) bildirilmiştir; bkz. Hours, "Western Asia", *History of Humanity,* c. I, s. 70).

II.5/46. Simetri olgusu kuşkusuz, Lövalvaziyen araçların yapımından önce gözlemlenmişti. İnsanın sağlıklı hayvanlarda ve insanlarda gördüğü biçimdi. Gözler zamanla simetriye alışır. Simetri bozuklukları insana, doğal olmayan, normal olmayan (sakat canlılarda görüldüğü gibi) sağlıklı olmayan bir durumun belirtisi olarak görünmeye başlar. İnsan simetri gördüğü yerde bir rahatlık, bir güven duyacaktır. Simetrinin bozulduğu görüntü karşısında ise bir güvensizlik, bir rahatsızlık duygusuna kapılabilecektir. Bu alışkanlığın ve duygunun etkisiyle, cansız nesnelerde de simetri aramış olmalı. Yaptığı araçlara, bu nedenle, yarar (pratik) amaçlarını aşan bir simetrik (estetik) biçim vermiş olabilir. Bunun en güzel örneği, insanların Yeni Dünya'ya geçişleri ertesinde, gerilerinde bıraktıkları "Clovis" uçlar olarak adlandırılan mızrak ve zıpkın uçlarıdır. Onların aerodinamik formları bugün (elimdeki) Parker kaleminin simgesi olarak varlığını sürdürüyor. Klasik sanat biçemlerindeki simetri düşkünlüğünün kökleri böylesine derinlere dayansa gerek.

II.5/47. Valoch, "Archaeology of Neanderthalers...", *History of Humanity,* c. I, s. 112.

II.5/48. İnsanlık tarihinin rekonstrüksiyonunda, bu konuda etnografya bilgilerinden yararlanılabileceğinin güzel bir örneği ile karşı karşıyayız: Bir Afrika mitosuna göre, başlangıçta yeryüzünde insan yoktu. Yalnızca tanrısal varlık Mulungu ile hayvanlar vardı. Birlikte, mutlu yaşıyorlardı. Bir gün, bukalemunun suya attığı ağından, balık yerine bir çift insan çıkar. Onları Mulungu'ya getirir. Mulungu, "salıver, bakalım ne yapacaklar" der. İnsanlar, ateş çıkarıp, ormanı yakıp, yangından kaçan hayvanları avlarlar. Rahatı kaçan Mulungu, örümcek ağından göklere doğru tırmanarak çıkar gider... (aktaran Gürel, *Yaşamın Kökeni,* s. 3).

II.5/49. Belleklerden kolay kolay silinmeyerek öyküleştirilip kuşaktan kuşağa geçirilebilen bu tür yangınların Yunan mitolojisinde bir yankısı bulunmaktadır: Güneş Tanrısı Helios, her gün, güneşi bir savaş arabası ile doğudan alıp batıya taşımaktadır. Bir ölümlüden doğan oğlu Phaethon (Fayton?) babasını izlerken, bir gün arabayı kendisinin süreceğini düşünüp sabırsızlanmaktadır. Babasından bir gün de dizginleri kendisine bırakmasını istemektedir. Helios dizginleri oğluna bırakmadan önce onu uyarır. Hız yapmamasını ve arabayı fazla yükseklerden ve fazla alçaklardan sürmemesini söyler. Dinleyen kim? Phaethon atları dörtnala kaldırırken dizginleri elinden kaçırır. İçinde güneşi taşıyan araba önce çok yükseklere fırlar. Dizginleri yakalayıp çok fazla çekince, bu kez atlar arabayı yeryüzüne çok fazla yaklaştırırlar. Öyle ki Etyopya dolaylarında güneş otları tutuşturur. Etyopyalılar bu yangın yüzünden koyu derili kalırlar. Etyopyalı *(aithopias)* adının "yanık yüzlüler" anlamına gelmesi, böyle bir mitosa esin kaynağı olmuş görünüyor. Herodotos, *Herodot Tarihi* adıyla çevrilen

Historia adlı yapıtında (bkz. *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, Istanbul, 1973) II. kitap 22. paragrafta, "insanlarının yüzü, sıcak yüzünden kara olur" dese de mitos böyle. Öykünün bir çeşitlemesi için bkz. Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, Istanbul, 1989, s. 265. Ucu aleve tutularak sertleştirilmiş olup bataklıkta çürümeden kalabilmiş mızrak içinse bkz. Valoch, "Archaeology of the Neanderthallers...", *History of Humanity*, c. I, s. 111'deki Orta Paleolitik'ten, Almanya Lehringer yerinden sağlanan buluntunun çizimi.

II.5/50. Bkz. Klima, "The Period of *Homo sapiens sapiens*...", *History of Humanity*, c. I, s. 182 ve "yel setleri" için bkz. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 28.

II.5/51. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, gene s. 28.

II.5/52. Bkz. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, s. 149; söz konusu konut kalıntısının rekonstrüksiyonu için bkz. Alexeev [Alekseyev], "The Territory of the Former USSR", *History of Humanity*, c. I, s. 149.

II.5/53. Arthur J. Jellinek, "Western Asia ...", *History of Humanity*, c. I, s. 153. Bu dönemdeki Neanderthal İnsanı gömülerinin tartışmalı durumu için bkz. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, s. 143.

II.5/54. Örneğin James Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, Londra, 1975, Thames and Hudson, s. 19'da bu terminolojiyi kullanmaktadır.

II.5/55. Lewin, *The Origin of Modern Humans*, s. 114.

II.5/56. Arnold Toynbee, *A Study of History* (1934-1946) adlı çok ciltli yapıtında, uygarlıkların doğuşunu (onun kavramlarını kullanırsak) "meydan okuyuşa başarılı tepki" olarak adlandırılabilecek kuramıyla açıklamaktadır. Buna göre (iklimde değişme gibi) doğal ya da (başka toplulukların baskısı gibi) toplumsal bir meydan okuma, bir uygarlığın doğuşunu başlatabilir. Bir toplum böyle bir meydan okumaya başarıyla karşı koyamazsa yok olabilir. Başarılı bir istençli (iradi) tepki gösterebilirse, bir üst teknolojik düzeye yükselerek, yeni bir uygarlığın kurucusu olur. Ancak, söz konusu meydan okuyuşun karşı konamayacak denli ağır olmaması gerekir. Çok hafif olursa da işe yaramayabilir. Toplumlar onu, geleneksel yaşam biçimlerini değiştirmeden savuşturabilirler. Bu kuramdan uygarlıkların doğuşu kadar (Yukarı Paleolitik, Neolitik gibi) büyük kültürlerin doğuşunu açıklamada da yararlanılabilir. Türkçeye çevrilen özeti için bkz. Arnold Toynbee ve Jane Caplan, *Tarih Bilinci*, çev. Murat Belge, Istanbul, 1978, Bateş, c. I, s. 104 ve sonrası.

II.5/57. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 13'te, zamanımızdan 35 bin yıl öncesinden sonra "hızlı bir kültürel ilerleme" döneminin başlandığını belirtmektedir.

II.5/58. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 16'da, buzulların yalnızca Avrupa'da değil [Çin'e dek] tüm Avrasya'daki bu deviniminin, kayaları törpülemesiyle oluşan tozların yellerle taşınıp çukurları doldurmasıyla, verimli lös topraklarından oluşan geniş ovaların ortaya çıktığı bilgilerini aktarmaktadır. Bu topraklar, Yukarı Paleolitik avcıların avladıkları iri otçul sürülerini besleyen çayırlara dönüşmüştür. Bayan Hawkes, bu çayırlarda daha sonra, ilk çiftçilerin ilkel tarım araçlarıyla kolayca işleyebilecekleri tarlaların açılacağını eklemektedir. Böylece, çevresel etmenlerin insanlık tarihinin biçimlenmesindeki önemli rolünü ortaya koymuş olmaktadır.

II.5/59. Avrupa'dan olmamakla birlikte, büyük avcılığın sağlayabileceği olanaklar hakkında elimizde bir örnek var. Irak'ta bir mağara çukurunda "saklanmış" bulunan yarım tona yakın et stoğu! Bunun on kişilik bir grubu bir ay besleyebileceği hesaplanmış; bkz. Metin Özbek, "Ve *Homo sapiens* Sahneye Çıkıyor", *Bilim ve Ütopya*, Ekim 1997 sayısı, s. 25.

II.5/60. Bkz. Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, s. 68-82; Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 21'de, Cro-magnon toplulukları ileri avcıları arasında insanın yaratıcılığında birdenbire bir atılımın görüldüğünü saptamaktadır. Bunun maddesel temelinin bozkırın ve tundranın beslediği sürülerin avlanmasından sağlanan yiyeceğe ve boş zamana dayandığını belirtmektedir. Düşünsel etmenini ise, yüzbinlerce yıldır süren kültürel gelişmeye vermektedir. Bu iki etmenin birleşmesinin sonucunun (kendini mızrak fırlatıcıları örneğinde ortaya koyan "sorun çözücü düşünüş" ve "kompozit (birleşik) araçlar" alanında görüldüğü yorumunu yapmaktadır.

II.5/61. Örneğin, (Fransa, Burgondy'deki) Solutré yerinin yakınındaki uçurumun altında, uçuruma sürülerek avlandıkları anlaşılan yüz bin yabanatının kalıntısı olduğu saptanan kemikler, böyle takımlar arası ortak avların ürünü olabilir; bkz. H. G. Wells, R. Postgate, G. P. Wells, *The Outline of History*, s. 76.

II.5/62. Bkz. Klima, "The Period of *Homo sapiens sapiens...*", *History of Humanity*, c. I, s. 176.

II.5/63. Bazı kaynaklarda önceleri "*bâtons de commandament*" (komuta asası) sanılarak verilip yerleşen bu adla anılan "mızrak fırlatıcısı", bir ucunda mızrağın dibinin dayanacağı çıkıntı bulunan, ince, uzun (1 m kadar) geyik boynuzundan (olasılıkla aynı zamanda budaklı ağaç dalından) yapılmış araçtır. Üzerine mızrak yerleştirildiğinde, kol uzunluğuna eklenen bir savurma yörüngesi sağladığından, mızrağın, daha uzağa (belki hedefe daha doğrulukla?) atılmasına yaramıştır; resmi için bkz. Bandi, "Paleolithic and Mesolithic Art in Europe", *History of Humanity*, c. I, s. 237, şekil 61 ve Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 20. Mızrak dibi yerleştirilen uçlarının (hiç değilse zamanımıza kalabilenlerde) bir hayvan yontusuyla süslenmiş olması (sihirsel amaç taşımış bile olsa) araç anlayışında "yararlılık ile güzellik" amaçlarını birleştirebilen bir kültürü yansıtmaktadır.

II.5/64. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 21'de, Cro-magnon topluluklarının yay kullanmış olabileceklerini yazmaktadır; Childe, *Tarihte Neler Oldu*, s. 32'de, yayın, Yukarı Paleolitiğin Afrika'daki "Ateriyen ve Kapsiyen kültürlerinde kesinlikle, onların Avrupalı ve çağdaşlarınca olasılıkla" kullandığını yazmaktadır. Yayın kullanılışının (dayanıksız malzemesinden dolayı kendinin değilse de resminde dolaylı, ama kesin kanıtı) Mezolitik kaya resimlerinde, elinde (olasılıkla) yayıyla geyik kovalayan avcı ile, İspanya Castellon eyaletinde bulunan, birbirine ok atan iki insan grubunu gösteren resimde görülmektedir (bkz. Bandi, "Paleolithic and Mesolithic Art in Europe", *History of Humanity*, c. I, s. 239, şekil 65 ve s. 240, şekil 66).

II.5/65. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 28.

II.5/66. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, s. 141, 142; Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 17; İÖ 35 bin - 8 bin arası insanlığın barınak sorununa bulduğu çözümlerin (arkeolojik ipuçlarına dayanılarak) çizimleri olan doğal ve yapay konut biçimleri içinse bkz. s. 28-29.

II.5/67. Childe, *Tarihte Neler Oldu*, s. 32'de, Yukarı Paleolitik toplulukların, günümüzün Kuzey Kutup Bölgesi avcılarınki gibi, üzeri derilerle ve toprak keseklerle örtülmüş çukurlar biçiminde barınaklar yapmış olabileceklerini yazmaktadır.

II.5/68. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 28'de, son Buzul Çağı'nın, insanları mağaralarda yaşamaya zorladığını kabul etmektedir. Ancak bunun için mağaraların (ayılar gibi) yırtıcılardan temizlenmesi yolunda ateşin kullanılmasının bilinmesi gerektiğini ekler. Bu durumda bile, mağaraların mevsimlik kullanılıp, önlerine "yel setleri" içine ocaklar eklenerek yaşanmış olabileceğini yazar.

II.5/69. Bkz. Klima, "The Period of *Homo sapiens sapiens...*", *History of Humanity*, c. I, s. 182; Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 29, 35.

II.5/70. Klima, "The Period of *Homo sapiens sapiens...*", *History of Humanity*, c. I, gene s. 182.

II.5/71. Hans-Georg Bandi, "The Origins of Art: An Over View", *History of Humanity*, c. I, s. 186'da, söz konusu resimlerin kayalara da çizildikleri olgusuna dayanarak, "mağara sanatı" terimini doğru bulmayıp "kaya sanatı" denmesini öneriyor. Öneri, ilk bakışta uygun görünüyor. Ama mağaraların derin karanlıklarında bulunan resimlerin kayalardakinden farklı amaçla çizilmiş, farklı işlevi olabilecek yapıtlar olmaları olasılığı düşünülürse, ikisini aynı başlık altına sokmak doğru olmayabilir.

II.5/72. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 23'te, Afrika'nın Mısır'a yakın bölgelerinde kayalara çizilmiş kaba hayvan figürlerinin varlığından söz ediyor. Güney Anadolu'da, kayalar üzerinde birkaç hayvan gravürünün bulunduğunu (s. 35'te) bildiriyor. J. Clottes, *Dünyanın En Güzel Tarihi*, s. 58'de, Afrika'da bulunan 27 binyıllık resimli metal [?] levhalardan, Avustralya'da 40 binyıllık kaya gravürlerinin varlığından söz ediyor!? Anadolu'da Haşim Karpuslu'nun saptadığı "Camışlı kaya resimleri" yanı sıra birçok yerde bulunanlara eklenen Oktay Belli'nin, Kars, Kağızman yakınlarındaki "Çallı kayaüstü resimleri" için bkz. "Anadolu'da 10 binyıl öncesinden kaya resimleri bulundu", *Cumhuriyet Bilim Teknik*, 25 Aralık 2004, s. 10-11; onlar da hep hayvan; tuzak bile var, ama insan yok!

II.5/73. Marcel Otte, "Europe: during the Upper Paleolithic and Mesolithic", *History of Humanity*, c. I, s. 211.

II.5/74. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 20-21.

II.5/75. Otte, "Europe... Mesolithic", *History of Humanity*, c. I, s. 212.

II.5/76. Leakey, *İnsanın Kökeni*, s. 115.

II.5/77. Fotoğrafı için bkz. *History of Humanity*, sona ekli Tablo 34 (Fransa, Dordogne, Lascaux Mağarası'ndan) çizimi için Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, s. 164.

II.5/78. Bkz. Valoch, "Archaeology of the Neanderthallers and their Contemporaries", *History of Humanity*, c. I, s. 113-114. "Yaprak", "söğüt yaprağı", "defne yaprağı" gibi adlar verilen ince ve uzun yontulmuş "bıçak" ve mızrak "uç" işlevli bu araçların canlandırma çizimleri için bkz. *History of Humanity*, c. I, s. 210 ve 213 ve C. Wells, *İnsan ve Dünyası*, s. 19.

II.5/79. Mamut kürek kemiğine ve kaburgaya kazınmış şekiller için bkz. Valoch, "Archaeology of the Neanderthalers...", *History of Humanity*, c. I, s. 114; üzerine "Yunan suyu" (menderes) deseni kazınmış stilize kadın yontucukları için bkz. Alexeev, "The Territory of the former USSR", *History of Humanity*, c. I, s. 229. Bkz. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 20'de, rengeyigi boynuzu (olasılıkla) mızrak fırlatıcısı ucuna yontulmuş dört ayağını bir noktaya toplamış hayvan yontucuğu ve Lewin, *Modern İnsanın Kökeni*, s. 153'teki "geyik boynuzundan yontulmuş, dışkılayan bir dağ keçisi oğlağı"nı mızrak fırlatıcısı ucuna islenmiş gösteren fotoğraf ile Bandi, "Paleolithic and Mesalithic Art in Europe", *History of Humanity*, c. I, s. 237'de, ucuna sıçrayan at yontulmuş, geyik boynuzu mızrak fırlatıcısı "başyapıtı".

II.5/80. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 201'de, etnografya raporlarına dayanarak, göçer toplulukların, taşıma, savunma gibi nedenlerle ve çeşitli yöntemler kullanılarak, çocukların sayılarını sınırlı tuttukları bilgisini aktarmaktadır. Örneğin

(s. 40'ta) antropolog Lee'nin, Buşman kadınlarının doğurmak için, erkeklere tabu olan "çalılıklara gitme" göreneğiyle, kadınların, doğurdukları bebek özürlüyse plesantasıyla birlikte gömüp, kampa ölü doğum yapıldığının bildirildiği saptamasını aktarmaktadır.

II.5/81. Orta Paleolitik'te bile Neanderthaller'in kemikten ya da delik dişlerden kolyeler, bilezikler ve muskalar taktıklarını gösteren (Fransa Quina kaya barınağından) buluntular elde edildi; bkz. Valoch, "Archaeology of the Neanderthalers..." *History of Humanity*, c. I, s. 114. Yukarı Paleolitik'te *Homo sapiens*'in muska ve fetiş gücü yüklediği nesneler yapıp (doğanın sert koşullarına karşı savaşımında destek almak için) taktığını (bkz. Klima, "The period of *Homo sapiens sapiens...*", *History of Humanity*, c. I, s. 184) biliyoruz. Klima, "The Period of *Homo sapiens sapiens...*", *History of Humanity*, c. I, s. 183-184'te, çağımızın ilkel topluluklarından sağlanmış etnografya bilgilerine bakarak, söz konusu süslerin, doğaüstü güçlerle ilişkilendirilmiş ya da erk ilişkilerini yansıtan nesneler olabileceklerini belirtmektedir. Bunların, çevre üzerinde egemenlikten çok, çevre karşısındaki güçsüzlüklerinin göstergesi olduklarını eklemektedir.

II.5/82. Canlandırma çizimi için bkz. Otte, "Europe... Mesolithic", *History of Humanity*, c. I, s. 211.

II.5/83. Leakey, *İnsanın Kökeni*, s. 114.

II.5/84. McKie, *Apeman*, s. 195.

II.5/85. McKie, *Apeman*, s. 195 ve Jean Clottes, "Hayal Gücünün Keşfi Sanatın Çocukluğu", *Dünyanın En Güzel Tarihi*, s. 65 ve 68.

II.5/86. Söz konusu resim için bkz. Bandi, "The Origins of Art", *History of Humanity*, c. I, s. 187 ve öteki birçok kaynak. Bu resim, İnsanlık Tarihi'nde Yukarı Paleolitik toplulukların rekonstrüksiyonunda yararlanılan çeşitli öğeleriyle (hayvan insan karışımı oluşu, bacakları arasından fırlamış organıyla açıkça erkek oluşu, elinde yay ya da müzik aracı olabilecek bir nesneyi tutuşu gibi özellikleriyle) büyük önem taşımaktadır. Aynı mağaradan "Büyücü" diye adlandırılan, geyik boynuzlu, erkeklik organları bacakları arasından kuyruğuna doğru fırlamış, insan ayaklı, yarı dikilir durumda insan-hayvan karışımı resim için bkz. Lewin, *Modern İnsanın Kökeni*, s. 199 ve başka birçok kaynak.

II.5/87. Mağara resimleri için bkz. Leakey, *İnsanın Kökeni*, s. 115; Clottes, *Dünyanın En Güzel Tarihi*, s. 71. El izleri için bkz. Stein ve Rowe, *Physical Anthropology*, ön ve arka kapağa yayılmış fotoğraf. Bu tür el izlerini, elin, emeğin değerinin bilincini yansıtan ipuçları olarak yorumlamak doğru olmaz. Bal tutanın parmağını yalaması kadar sıradan bir davranışın ürünleridir. Resim yapılırken, hatta resim bile yapılmazken, herhangi bir nedenle boyalı ya da kanlı elin düzgün bir yüzeyde iz bırakması gözden kaçmayacaktır. İz hoşa gidince, kolayca da yapılabildiği için, eller bilinçli olarak boyanıp basılmaya başlanacaktır. Bunlara sonradan o ya da bu anlam yüklenmiş (kodlanmış) olabilir. El basma giderek gelenekleşip toplulukların kültürüne girecek ve kültürleşmeyle yayılacaktır.

Kopuk parmaklı el izlerine gelince (bkz. Bandi, "The Origins of Art", *History of Humanity*, c. I, s. 187) parmak koparma, ilkel kültürün yakınını yitirenin acısını göstermesi geleneği olabileceği kadar, erginleme törenlerinde acıya dayanılarak erkekliği kanıtlama sınavlarının bir parçası da olabilir. Ya da avcı ve taş silah yontucusu bir toplumun insanlarının çeşitli nedenlerle yitirdikleri parmaklarının çıkmayan izleridir.

II.5/88. Bunun dışında, insana yönelik şiddet, birinde delik deşik edilmiş insanlar olmak üzere iki yerde daha gösterilmiş; bkz. Clottes, "Hayal Gücünün Keşfi...", *Dünyanın En Güzel Tarihi*, s. 69. Bu resimler, Childe'ın *Kültürel Evrim*, s. 45'te ekonomik amaçlı savaşın yiyecek toplayıcılarında ve basit tarımcılarda ender, çobanlarda ve çiftçilerde (toprak, köle sağlama amacıyla) daha sık görüldüğünü söyleyerek şiddeti sahipliğe (mülkiyete) bağlama yolundaki eski yorumunun gözden geçirilmesi gerektiğini göstermektedir. Çağımız ilkellerinde şiddet kullanımı için bkz. s. 210, not 20 ve David Riches (der.), *Antropolojik Açıdan Şiddet*, çev. Dilek Hattatoğlu, Ayrıntı, III., V., VIII. bölümler, İstanbul, 1989.

II.5/89. Bandi, "The Origins of Art", *History of Humanity*, c. I, s. 187, şekil 34; Fotoğrafı için bkz. Lewin, *Modern İnsanın Kökeni*, s. 189.

II.5/90. *History of Humanity*, s. 187'deki ve birçok başka yerdeki resmine bir daha bakınız. Alekseyev ise, "The Territory of the former USSR during the Upper Paleolithic", *History of Humanity*, c. I, s. 228'de, Mezhirich yerinde bulunan kırmızı toprak boyalı mamut kemiklerinin vurmalı müzik araçlarının varlığının ipucu olabileceğini yazmaktadır.

II.5/91. Klima, "The Period of *Homo sapiens sapiens...*", *History of Humanity*, c. I, s. 182.

II.5/92. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 20'de bunlarda kabile öykülerinin yansıtılmış olabileceğini yazıyor.

II.5/93. Önce, bulunduğu yerden gidilerek "Tirol insanı" gibi adlar verilip, sonra "Ötzi" adında karar kılındığı anlaşılan bu eşsiz buluntu hakkında birçok popüler bilim dergisinde ve gazetede çıkan yazı yanı sıra, ilgili bilimsel araştırma ekibinin başkanı Konrad Spindler'in (kitaplığımdaki) *The Man in Ice*, Almancadan çev. Evald Osers, Londra, 1995, Phoenix yayınına bakınız. Ancak bu tarihte bazı bilgiler (örneğin ölüm nedeni olan sırtına saplanmış ok ucu) ortaya konmuş değildir; dolayısıyla yapıttaki yorumlar büyük ölçüde değişecektir.

II.5/94. Bkz. McKie, *Apeman*, s. 191-192'de aktarılmış; ancak McKie, Berger'in bu yorumunu "aşırı" buluyor.

II.5/95. Clottes, "Hayal Gücünün Keşfi...", *Dünyanın En Güzel Tarihi*, s. 58, 67, 69.

II.5/96. Jean Guilanne, "Onlar Demek Biz Demek", *Dünyanın En Güzel Tarihi*, s. 147; Sahlins'in (*Stone Age Ecomomics*, s. 11'deki) çağımızın ilkel avcı topluluklarının geçimlerini sağlamak için günde ortalama 3,5 saat çalışmalarının yettiği saptamasından etkilenerek kimi yazarlar, Paleolitiğin insanının bol yiyeceğe ve boş zamana sahip olarak cennette yaşadığı; Neolitik döneminse, gün boyu sıkı çalışmayı gerektirmesiyle, insanın cennetten düşüşünün başlangıcını oluşturduğu düşüncesine vararak, Paleolitik - Neolitik zıtlığı eski imajını tersine çevirme eğilimindedirler; bkz. Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, s. 231, n. 148.

II.5/97. Leakey, *İnsanın Kökeni*, s. 97.

II.5/98. Clottes, "Hayal Gücünün Keşfi", *Dünyanın En Güzel Tarihi*, s. 73 ve sonrası.

II.5/99. Lewin, *The Origin of Modern Humans*, s. 139-144'te, John Halverson'un, söz konusu yapıtların resim çizme dışında bir amacının aranmaması gerektiği yolundaki yorumunu aktarırken geçen bir söz.

II.5/100. Lewin, *The Origin of Modern Humans*, s. 145.

II.5/101. Clottes, "Hayal Gücünün Keşfi...", *Dünyanın En Güzel Tarihi*, s. 75 ve 70. Ancak kimi yazarlar, resimlerde bu tür anlamlar ve mitoslar kodlanmış olsa bile, o toplulukların dillerini, dolayısıyla kodlarını bilip çözemeyeceğimiz için, anlamlarının hiçbir zaman ortaya çıkarılamayacağı görüşünde.

II.5/102. Bkz. Leakey, *İnsanın Kökeni*, s. 118.

II.5/103. Leakey, *İnsanın Kökeni*, s. 123.

II.5/104. Bandi, "The Origins of Art", *History of Humanity*, c. I, s. 185'te, insanın [doğanın egemeni değil - A.Ş.] bir parçası olduğu zamanda çizdiklerinin bugünkü anlamıyla sanat olmaktan çok bağlı bulundukları doğaüstü güçlerin kafalarındaki imgelerinin türevleri olduğunu söyleyerek, böyle bir yaklaşımı benimser görünür. Ama onların, ne olduğunu tam bilemediğimiz bir amacın ürünleri olduğunu da ekler.

II.5/105. Stein ve Rowe, *Physical Anthropology*, s. 210'da, Yeni Dünya maymunlarının başparmakları ile işaret parmaklarının uçlarını karşı karşıya getirip dokundurabilmeye elverişsiz fizyolojide *(nonopposable)* olduğu bilgisi verilmektedir.

II.5/106. Bkz. José Lorenzo, "The Origins of Humanity in Amerika", *History of Humanity*, c. I, s. 291, 293 ve 295.

II.5/107. Yeni Dünya Yerlileri'nin, Eski Dünya kökenli olmayıp, Amerika kıtalarında evrinmiş oldukları yolundaki Ameghio'nun görüşü ne kabul ne de destek bulabilmiştir; bkz. José L. Lorenzo, "The Origins of Humanity in America", *History of Humanity*, c. I, s. 291. Yeni Dünya'ya Mısırlıların, İbranilerin, Fenikelilerin, Eski Yunanların Batı Avrupalılardan önce geçtikleri yolundaki çeşitli savlar ise kanıtlanamamıştır. Vikinglerin teknelerinin sürüklenerek Yeni Dünya kıyılarına ulaştığı savları, gerçeği yansıtıyor olsa bile, önemli görülmemektedir. Çünkü Yeni Dünya'da Vikinglerin kültürel izleri görülmemektedir; bkz. Lorenzo, "The Origins of Humanity in America", *History of Humanity*, c. I, s. 290-295; iz bırakmayan küçük sızmaların ise (William H. McNeill, "Dünya Tarihinin Değişen Biçimi", McNeill, *Dünya Tarihi*, 10. baskı, "Ek" s. 869'da belirtildiği gibi), "herhangi bir öneme sahip kalıcı sonuçlar doğurmuş olmaları olası görünmüyor".

II.5/108. Bkz. G. R. Whilley ve P. Phillips, *Method and Its Aims in American Archaeology* (1958).

II.5/109. Bkz. Alden J. Mason, *The Ancient Civilizations of Peru*, Middlesex, 1964, Penguin, 332 s.

II.5/110. Alan L. Bryan, "Prehistory of North America", *History of Humanity*, c. I, s. 297. Bu bağlamda, insanların Yeni Dünya'ya, bugün Yakut Türkleri'nin yaşadıkları bölgelerden (ve Orta Asya'dan) geçmiş olmalarından tutturularak, Amerikan Yerlileri'nin Türk kökenli oldukları ve bunun kanıtı olarak dillerinde birçok Türkçe sözcük, kilimlerinde, dokumalarında aynı desenler (Türk desenleri) bulunduğu yolundaki Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Kuramı esinli görüşlerin (o tarihte ne Türkçenin ne de bir başka dilin konuşulduğu nedeniyle) havada kaldığını belirtmekte yarar var.

II.5/111. Clovis ve Folsom uç'ların çizimleri için bkz. Lorenzo, "The Origins of Humanity in America", *History of Humanity*, c. I, s. 296; "söğüt yaprağı uçlar" için bkz. Otte, "Europe... Mesolithic", *History of Humanity*, c. I, s. 213.

II.5/112. Bryan, "Prehistory of North America", *History of Humanity*, c. I, s. 303.

II.5/113. Bkz. Bryan, "Prehistory of North America", *History of Humanity*, c. I, s. 297 ve sonrası.

II.5/114. Bkz. José L. Lorenzo, "Mexico and Central Amerika", *History of Humanity*, c. I, s. 309 ve sonrası.

II.5/115. Bu konuda ünlü antropolog Malinowski'nin Yeni Gine Trobriand Adaları çağımız balıkçı ilkel topluluklarıyla ilgili gözlemi aydınlatıcıdır: Yerliler, tehlikesiz iç göl balıkçılığına çıkarken sihir törenine başvurmamalarına karşılık, tehlikeli açık deniz avlarına çıkarken av sihiri törenleri yapmaktadırlar; bkz. Bronislaw Malinowski, *Büyü Bilim ve Din*, çev. Ender Gürol, İstanbul, 1960, Varlık Yayınları, s. 14.

II.5/116. Bu konuda, ilk uygar toplumun kültüründen alınmış olmakla birlikte, sihirle ilgili olması nedeniyle uygarlık öncesi geleneğin bir kalıtı olabilecek şu mitosa bkz: Mısır mitolojisinde Tanrıça İsis, Güneş Tanrı Re'nin gizli adını, afsunlarında kullanabilmek için öğrenmeyi kafasına koyar. Re'nin geçeceği yola bir yılan bırakır. Yılan Re'yi sokunca, büyücü Tanrıça İsis'in yardımı istenir. Re, gizli adını, oğlu Horus dışında hiçbir tanrıya söylememesi koşuluyla açıklar. İsis, Re'nin erk taşıyan gizli adını kullanarak tanrıyı kurtarır. Söz konusu mitosun anlatıldığı metin, yılan sokmalarında okunacak afsunun sözleriyle sona erer (bkz. Samuel Henry Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s. 90-91.

II.5/117. Burada okuyucu, yazarın, John Locke'un *"An Essay Concerning Human Understanding* (1690) kitapçığındaki ünlü "Zihni örneğin beyaz bir kâğıt gibi düşünelim... nasıl dolar o?... Buna tek sözcükle yanıt vereceğim: deneyimle" sözünü çağrıştırıp, kültürel evrimle ilgili düşüncelerini ona dayandırdığını anlayacaktır.

II.5/118. Analoji mantığıyla benzerleri aynı sınıfa sokma eğiliminde olan sınıflandırıcı düşünüşte, madalyonun öteki yüzü, benzemeyenleri ("antiloji mantığı" denmesini önereceğim bir eğilimle) karşı sınıfta toplamaktır. Böylece bir sınıfın karşıtı olarak, kendi aralarında başka bakımdan benzerlik olanlar kadar hiçbir benzerlik bulunmayanlar da karşıt sınıfta toplanabilmektedir. Etnografya yazınında "ikili zıtlıklarla düşünme" olarak adlandırılan bu düşünüş biçimi, ilkel topluluğun insanının yaşadığı çevreden edindiği pratik bilgilerden, gündüz-gece, erkek-dişi, canlı-ölü gibi somut olgulardan beslenir. Ama sonra, zıtlıklar ile düşünüp, kavrayıp, yargılayıp değerlendirme eğilimi, biz-onlar, dost-düşman, iyi-kötü ayrımlarına da varmış olmalı. Bu düşünme eğilimi çağımıza dek sürmüş olmalı ki, çağdaş ideolojilerin güçlerini biraz da kitlelerin kültüründeki bu eğilime seslenebilmelerinden almalarıyla, "ikili zıtlıklarla sınıflandırmacı analoji mantığı" yeniden üretilebilmektedir.

II.5/119. Bu konuda, dilde "fosilleşen" bir sözcükten gidilerek, ilkel topluluğun insanının düşünüşü hakkında bir ipucu yakalanabilir. Soluk sözcüğünün Hint-Avrupa dillerindeki karşılığı psike (Eski Yunancada *psyke*), sonradan "ruh" anlamı kazanmıştır. Sami dillerinin Türkçeye de geçmiş "nefes" sözcüğünün de benzeri bir geçmişi olabilir. Çünkü aynı kökten (n-f-s) türetilmiş "nefs" sözcüğü "ruh", "can" anlamlarına da gelmektedir (bkz. Mustafa Nihat Özön, *Osmanlıca Türkçe Sözlük*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1971, "nefs" ve "nefes" girdileri). Bu, son soluğu ölüm olayının izlemesine bakılarak, ölümün nedeninin canın, ruhun soluk biçiminde bedenden ayrılması olduğu inancına yol açmış görünür. Bedenden bağımsız "ruh" inancının kökleri de bu (ilkel) düşünüşe dayanıyor olabilir.

II.5/120. İlkel topluluğun insanının "rastlantılar" dünyasında, kafasının rastlantısal neden-sonuç ilişkileri kurabileceğinin örneği de çağımız ilkel topluluklarından sağlanabilir: Antropolog F. Sagard, Kuzey Amerika Yerlileri'ne Fransa'da bulunan bir hayvan türünün (tavşanın) orada da bulunup bulunmadığını sorabilmek için, yakılan ateşin ışığından yararlanıp, duvara tavşanın başını ve uzun kulaklarını andıran gölgeler düşürmeye çalışır. Yerliler, ertesi gün (rastlantı ya bu) her zamankinden fazla balık tutarlar. Bunun üzerine Sagard'dan her balığa çıkışlarının öncesinde aynı şeyi yapmasını isterler; Lévy-Bruhl, *Le Mentalité primitive* (1926)'dan Sedat Veyis Örnek, *İlkellerde Din Büyü Sanat Efsane*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 19.

II.5/121. Bu konuda şaşırtıcı bir destek, gene çağımızın ilkel topluluklarının birinden sağlanmıştır. Antropolog Evans-Pritchard'ın "Nuer Sembolizmi" olarak tanıttığı örnek, analoji mantığıyla düşünüşü çok iyi yansıtmaktadır: Sudan'ın ilkel göçer topluluklarından olan Nuer'ler, ikiz çocuklara tanrısal varlıklar gözüyle bakarlar. Çünkü ikizler, ayırt edilemeyecek denli birbirlerine benzerler. Kuşlar da öyle. Kuşlar yerde değil, ruhlar gibi havada yaşarlar. Öyleyse ikizler kuşlar gibi insan değil ruhlar arasındadır. Kuşlar, insanlar gibi doğurmayıp, yumurtlayarak çoğalırlar. Timsahlar da aynı biçimde (yumurtlayarak) çoğalırlar. Bütün bunlarla yapılan, ikizlerin kuşlarla, ruhlarla, timsahlarla (benzerliklerinden gidilerek) aynı sınıfa sokulmasıdır. Ve bütün bunlardan gidilerek varılan sonuçlar: İkizlerin (sıradan) insanlardan ayrı bir sınıf oluşturdukları (akrabaları sayılan) timsahın etini sıradan insanlar gibi yiyemeyecekleri ve kendilerine, ruhların akrabaları oldukları için (sıradan insanların ötesinde) saygı gösterilmesinin gerektiğidir. (bkz. E. E. Evans-Pritchard, *Nuer Religion* (1956)'dan, Roland Robertson (der.), *Sociology of Religion*, s. 100-109).

II.5/122. Afrika'da bazı topluluklarda, çocuklarda yaygın ve salgın hastalık olarak görülen sarılıktan, üzerlerine (sarı) altın konarak korumaya çalışıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte, çocukluğumda, bebeklerin yüzündeki, sarılığa tutulmasını önlemek için örtülen sarı bir tülü anımsıyorum.

II.5/123. İngilizcedeki "*Wishful thinking*" terimi bu olguyu dile getiren biçilmiş kaftan gibidir. Ne yazık ki Türkçede bu anlamı veren bir terim (var mı?) bilmiyorum.

II.5/124. Çağımız ilkellerinde saptanıp antropolojide "mana" olarak kavramlaştırılan inanç bunun örneğidir (bkz. Kudret Emiroğlu ve Suavi Aydın, *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, "Mana" girdisi.

II.5/125. "Sihir" ile "büyü", biri Arapça *(sihr)* (bkz. Özön, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*), biri Türkçe *(bögü)* olarak (bkz. İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1991) anlamdaş sözcüklerdir. Ama bir dil alışkanlığı olarak "sihirci" denmez de "büyücü" denir; "sihir yapmak" denmez de "büyü yapmak" denir; "sihirlemek" denmez "büyülemek" denir. Dilde aynı anlama gelip, ikisi de kullanılan sözcükler arasında zamanla anlam kayması ile yakın, ama farklı anlamlar kazanmaları süreci bu sözcükler için tamamlanmış görünmüyor. Onları kullanışımda gideremediğim pürüzlerin sorumlusu biraz da bu durum.

Yukarı Paleolitik'te, "öldürme büyüsü" ve "üreme büyüsü" biçimlerini de içeren "av büyüsü" sahneleri hakkında bkz. Bandi, "The Origins of Art", *History of Humanity*, c. I, s. 189 ve "kan kusan bizon" resminin çizimi için bkz. s. 187.

II.5/126. Bilimsel düşünüşte de bilen özne ile bilinen nesne (konu) arasına giren canlı cansız aracılar bulunacaktır: mikroskop, (horoskop değil) teleskop, araştırmacı, bilimci, kuram gibi. Ancak bu aracılar (genellikle) olaylar arasındaki neden-sonuç

ilişkilerini (dindeki, ideolojideki gibi bilerek bilmeyerek bulandırmaya değil) netleştirmeye yarar, gerçekliği (sistemli olarak) çarpıtma gibi bir sonuç yaratmaz.

II.5/127. İlkel insanın (topluluğun) düşünüş biçimi hakkındaki ilk kuramlardan birini üreten antropolog Lucien Lévy-Bruhl (*La Mentalité Primitive* adlı, 1922 tarihli) yapıtında ilkel düşünüşü, uygar toplumun mantıklı düşünüşünden farklı olarak, "mantık öncesi" düşünüş olarak sınıflandırmaktadır.

II.5/128. Bize mantıksız, tutarsız görülen bazı düşünceler, ilkel topluluğun insanının kafasını rahatsız etmemiş olsa gerek. Nasıl ki benzeri tutarsızlıklar uygar toplumun kitlelerini rahatsız etmeyebiliyorsa. Çünkü mantıksal tutarlılık, uygar toplumun (bile) eğitimlerinde soyut düşünme alışkanlığı kazandırılmış kesimlerinin tasasıdır. Çağımızın kitle toplumunun insanında (bile) mantıksal tutarlılık tasası geliştirilmemiş olabiliyor; köreltilmiş bulunabiliyor. Çünkü o, içinde yaşadığı somut durumlara göre düşünmektedir. Kendi kültürümüzden örneklendirirsek, çevresindeki insanlar kendisi gibi "Türk" olduklarını söylüyorlarsa ve "Müslüman" olduklarına inanıyorlarsa, hem İslamlığı hem Türkçülüğü savunmada bir tutarsızlık görmeyebilmektedirler. Bu yüzden "Türk-İslâm sentezi" kitlelerde yankı bulabilip yandaş toplayabilmektedir. Türklük ile İslamlık, ırkçılık ile ümmetçilik arasındaki (kuramsal) zıtlığı, çelişkiyi göremeyebilmektedirler.

II.5/129. İlkel topluluğun düşünüş biçimi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Alâeddin Şenel, ***İlkel Topluluktan Uygar Topluma*** (Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi), s. 93 ve sonrası. Orada ve başka yazılarımda, biraz da "geçim biçimi", "yaşam biçimi" terimlerine uygun düşmesi gibi pedagojik bir tasayla, "yaşam biçimi-düşün biçimi" ikilisini kullanmıştım. Ben "düşünbilim" de desem, "düşün", bazı çevrelerde "ideoloji" sözcüğünü Türkçede karşılamak için kullanılabiliyor. Ayrıca, TDK (1969) *Türkçe Sözlük* içinde "düşün" sözcüğünün bulunmadığını görünce (geç olmakla birlikte) "düşün biçimi" yerine "düşünüş biçimi" terimini kullanmaya başladım. O zaman, "yaşam biçimi" terimini de "yaşayış biçimi" biçimine sokarak, yeni bir uyum yaratmaya çalıştım. Çünkü "yaşam" da, bilindiği gibi "ömür" için kullanılabiliyor. "Yanlışın neresinden dönülürse doğrudur!"

III. Kesim

İLKEL TOPLULUKTAN UYGAR TOPLUMA GEÇİŞ

6. Bölüm
MEZOLİTİK KÜLTÜR

Paleolitiğin ve onun altçağlarının sınırları üzerinde görüş farklılıkları vardır. Mezolitik kültürün tarih sınırları üzerinde de yazarlar arasında bir görüş birliğine varılamamıştır. Hatta kimi yazarlar (Mezolitik binyıllarını Paleolitik içine sokarak) bu kavramı tümden gözden çıkarmış bulunuyorlar. Böylece kimileri, ona "Epipaleolitik" (Son Paleolitik), kimileri "Preneolitik" (Ön Neolitik) denmesini öneriyor.[1] Kimileri ise, insanlığın bu kültür kategorisinin Yukarı Taş Çağı Avrupa kültürleri için kullanılabilip, başkaları için kullanılamayacağı görüşünde.

Burada, Mezolitik (Orta Taş Çağı) Avrupa'da ZÖ 15.-10. binyılları kapsayan bir dönem olarak görülecek. Ancak aynı zamanda, dünyanın başka bölgelerinde de (Avrupa'nınkine yakın tarihlerde) görülebildiği gösterilecek. Dolayısıyla Mezolitik, Paleolitik'ten Neolitik'e bir geçiş çağı olarak ele alınıp işlenecek. Neden?

Soyutta ve somutta Mezolitik Kültür

Kuramda (soyutta) Paleolitik Kültür'ü simgeleyen "kabataş" araçlar ve Neolitik Kültür'ü simgeleyen "cilalıtaş" araçlar olarak iki evrimci ev-

renin varlığı kabul edilmektedir. Dolayısıyla, aralarında (devrimci bir atılımdan söz edilemediği sürece) birinden ötekine geçildiği bir geçiş evresinin bulunacağı varsayımını da göz önüne almak gerekir.

Gene kuramda (Mezolitik ve Neolitik için) difüzyonist (Yayılımcı) kültür anlayışı benimsenmişse,[2] bu, Mezolitik'te kullanılan minitaş (mikrolit) araçların bir odakta geliştirildikten sonra, ona bitişik yerlerden başlamak üzere başka yerlere de yayılmış olabileceği düşüncesini akla getirir. Ki bu da Mezolitiğin, bir bölge ile sınırlı kalmayıp, hiç değilse Eski Dünya kıtalarına yayılmış olabileceğini düşündürecektir.

Tarihin somutunda ise durum, bu düşüncelere uygun olarak şöyle görünmektedir: Dördüncü Buzul Çağı'nın sona erişini izleyen binyılların oluşturduğu katmanlarda, önceki katmanlardakinden farklı araçlarla karşılaşılmaktadır.[3] Bunlar çoğunlukla, öncekilere göre daha küçük, sonrakilere göre ise daha cilalanmamış araçlardır. Öyle ki bu küçülme, önceleri insanlığın kültürel evriminde görülen bir gerilemenin belirtisi olarak görülmüştü.

"Minitaşlar" (mikrolitler) denen bu araçların bir gerilemenin değil, ilerlemenin kanıtları oldukları sonra anlaşıldı. Çünkü bunların çoğu, tek başlarına araç değil, birleşik (kompozit) araçların parçalarıydı. Gerçekten minitaşlar, ok uçları, devşirme bıçağı dişleri gibi birkaç parçadan oluşan araçların, sapları çürüyünce geride kalmış bölümleriydi. Dolayısıyla maddesel kültürde bir gerilemenin değil, olsa olsa bir ilerlemenin belirtileriydi.

İklim değişikliklerinin etkisi

Kültürel evrimin tekerleği (olağanüstü durumlar ve kısa süreler dışında) geri dönmez. Geri dönmezse Avrupa Yukarı Paleolitik topluluklarının parlak kültürüne ne oldu? Buzul Çağı sonrası yerel koşullara uyarlanma gösterdi. Daha önce de belirtildiği gibi, Dördüncü Buzul Çağı (Würm) sona erince çevresel koşullarda köklü değişiklikler doğdu. Avrasya'da buzulların çekildikleri yerlere ormanlar yerleşti. Otlaklar yok olunca buzul eteği bozkırlarının ve tundralarının iri memeli faunasının bir bölümü yok oldu.[4] Bir bölümü buzullarla birlikte kuzeye çekildi. Onlarla birlikte yöre homanasının[5] geçim ve yaşayış biçiminde değişmelerin görülmesi kaçınılmaz bir sonuçtu.

Kuzeye çekilen otçul sürülerini izleyen topluluklar, günümüze dek uzanan kültürlerin kurucuları oldular. Deniz avcısı Eskimoların, kara avcısı (Sibirya) Yakut Türkleri ve Tunguzlar ile yarı evcil yarı yabanıl rengeyiği sürüleri güdücüsü Laplar'ın anaatalarını oluşturdular.[6]

İklimdeki sert değişmeye Avrasya ormanlarının kuzeyinde böyle bir kültürel yanıt (tepki) gösterilmiştir. Orman kuşağının güneyinde

kalan bölgede farklı bir iklim ve çevre oluştu. Buralardaki toplulukların tepkisi de farklı oldu. Büyük sürek avından küçük ava geçildi. Yay ile (iri kuş avcılığını da içeren) orman avcılığı ve balıkçılık ağırlıklı avcı ve toplayıcı kültürler geliştirildi.

Daha güneyde, Ortadoğu'da ise, buzulların Karadeniz'in üzerine çekilmiş olması, erimelerinden beslenen suların ırmaklarca Karadeniz'de tükenmesine yol açtı. Bir zamanlar Anadolu'ya kadar inen buzulların çekildiği yerlerde ve daha güneyde (kuzeye) görece kurak ve çorak bir iklim ve çevre gelişti.[7] Yoğun ve yüksek otlu tundralar, ormanlar yerine, kuraklık koşullarında yaşam çemberini bir yılda tamamlayıp tohumunu (gelecek yıla filizlenmek üzere) toprağa atabilen bitki türlerinin (ötekiler zararına) açılım gösterdiği bozkırlar belirdi. Floradaki (bitki tür ve varlığındaki) bu değişikliklere koşut olarak, fauna (hayvan türlerinde ve sayılarında) da değişmeler gerçekleşti. İri memeliler yerine, kısa yabanıl otlarla beslenebilen (yabanıl koyun, yabanıl keçi, ceylan gibi) türlerin sürüleri ortalığı kapladı.

Yörenin homonası, floradaki ve faunadaki bu değişikliklere kendini uyarladı. Önce (olasılıkla) küçükbaş hayvan avcılığının ağır bastığı bir avcı ve toplayıcı yaşayış biçimine geçildi. Sonra, yabanıl tahılların daha güvenilir bir besin kaynağı oluşturduğu anlaşıldı. Bu anlaşılınca, toplayıcılığın ağır bastığı bir avcı ve toplayıcı yaşama geçildi. Böylece ileride (Neolitik'te) bitkilerin ve hayvanların evcilleştirilmesine varacak yola girilmiş oldu.

MADDESEL KÜLTÜRDE GELİŞMELER

Buzul Çağı sonrası dönemin (ZÖ 15.-10. binyılların) hem Avrasya hem Ortadoğu bozkırlarındaki geçim biçimlerinde görülen değişiklik kendisini araç takımının değişmesinde göstermiştir. Maddesel kültürdeki bu değişiklik, genelde Paleolitik, özelde Yukarı Paleolitik araç takımının (birazının korunup) yerine minitaş ve birleşik araç ağırlıklı bir takımın konmasında yansımıştır. Ayrıca, Mezolitik'ten, su avcılığının artan önemine uygun olarak (bataklıklarında) balık ağlarının ve içleri yakılarak oyulmuş ağaç gövdelerinden yapılmış kanoların kalıntıları zamanımıza kalmıştır.[8]

Minitaşlar ve birleşik araçlar

Minitaşlar (öteki adıyla "mikrolitler") çoğu yonga çıkartma tekniğiyle elde edilmiş küçük araçlardır. Daha doğrusu büyük araçların parçalarıdır. Bunlar, bir sapla birleştirildiklerinde bıçak olurlar. Düzgün bir değneğin ucuna takıldıklarında (ok gibi) fırlatılan araçların parçalarıdır.

Diklemesine yarılmış kemik, geyikboynuzu ya da tahta bir sopa üzerine bir dizi oluşturacak biçimde kakılarak dizildiklerinde (devşirme bıçakları gibi) etkili araçlara dönüşürler. Böylece minitaşlar, başlarından büyük işler görebilmişlerdir.

Günümüz insanına minitaşların gizilgücü, belki en iyi biçimde, Mezolitiğin ok uçları örnek verilerek gösterilebilir. Minitaşlarla başarılabilecek işlerin çapını gösterebilmek için (daha sonraki çağlardan sağlanmış bir örnek olmakla birlikte) günümüze (olasılıkla) Neolitik'ten gelebilmiş düven'in altındaki çakmaktaşlarını gözümüzün önüne getirmeliyiz. Ve uygar toplum döneminde Sümerler'in (kendilerini göçebe barbar Samiler'den ayırt etmek için olmalı) ustura kadar keskin, jilet kadar küçük obsidyen yongası minitaşlarla tıraş olduklarını biliyoruz. Sami topluluklarından olan İbraniler'in, metal çağlarından neden sonralara dek, (şeriat) öyle buyuruyor diye, erkek bebeklerini (7 günlükken) çakmaktaşı ve obsidyen minitaşlarla sünnet etmeyi sürdürmüş olduklarını unutmamalıyız. Minitaşların bir bölümü, güçlerini böyle keskinliklerinden, bir bölümü, kuşkusuz, birleşik araçların parçalarını oluşturmalarından alıyorlardı. Orta Taş Çağı'nın (Mezolitiğin) en önemli birleşik araçlarının ise yay ve ok ile devşirme sopaları olduğu söylenebilir.

Yay ve torna: Yayın, Paleolitik'in sonlarına doğru ya da en geç Mezolitik'te icat edildiği sanılıyor.[9] Çoğu yazar ise onu Mezolitik bir buluş ve Mezolitik geçim biçiminin asal araçlarından biri sayıyor. Yukarı Paleolitik'te de bulunmuş olsa, yayın, Buzul Çağı'nın iri otçullarından çok, orman ve bozkır hayvanlarını avlamaya daha uygun olduğu açık. Yay ayrıca, Mezolitik'te su avcılığında uzmanlaşan bazı toplulukların balık avında da kullanılmıştır. Dolayısıyla, yayın ve okun Mezolitik'te yaygın ve etkili biçimde kullanıldığını düşünebiliriz.

Yayın bir kullanımı da "barışçı teknoloji" alanında oldu. Belki bir rastlantı sonucunda yay ve okla sert nesneleri, kırmadan ve el tornasından daha etkili delik açılabildiği üzerinde anlaşılmış olmalı. Bunun için, bildiğimiz ok, bildiğimiz yayın kirişi bir iki kez dolanacak biçimde döndürülüyordu. Sonra ok, dibine yerleştirilen ortası oyuk bir yarı küre biçimli nesneyle bastırılırken, yere yatay tutulan yay öteki elle sağa sola hareket ettiriliyordu. Böylece hızla dönebilen ok, üzerinden bastırmanın da etkisiyle, ucundaki ince "uç"un döner hareketiyle istenen nesnede düzgün delikler açabiliyordu. Bu buluş (parçaları hareketli birleşik araç anlamında) insanlığın ilk makinesi sayılabilecek önemdedir.[10]

Yayın artıları eksileri: İnsanlık tarihi açısından, yayın torna (delgi) olarak, tahta, kemik, fildişi, hatta tahta üzerinde düzgün deliklerin açılmasında kullanımı, teknolojiye yapılmış önemli bir katkıdır. Ama bu, aynı zamanda silah teknolojisinde geliştirilen bir aracın barışçı amaçlara uyarlanabilirliğinin ilk örneklerinden birini oluşturur.

Yay, buna gelmeden, birkaç bakımdan tansıklar (harikalar) yaratmış bir araçtır. Her şeyden önce "sorun çözücü" düşünüşün parlak bir ürünüdür: Avcının hayvanları, yaşamını tehlikeye atacak derecede yaklaşarak avlama sorununu çözmüştür. Sonra yay, doğada hiçbir zaman yan yana ve birleşmiş durumda bulunmayan iki (taş uçlu ok da düşünülecek olursa dört) nesneyi birleştiren "yaratıcı düşünüş" ürünü bir birleşik araçtır. Gerçekten yay ile bir araç, doğa taklit edilerek değil, denebilir ki yoktan yaratılmıştır. Bu niteliğiyle yay, önce nesnelerin simgelerinin kafada birleştirilmesinin, sonra bu yaratıcı düşüncenin nesnelerin doğal biçiminin değiştirilmesinde uygulanışının ürünüdür. Gene yay (Paleolitik'te kullanılan mızrak gibi, sapan gibi) elin kolun yetişemediği yere (örneğin havadaki kuşlara) insanın istencini ulaştırabilmesini sağlayan bir araçtır. Ve bunu mızraktan ve sapandan çok daha etkili biçimde yerine getirebilecek niteliktedir. Dahası, mızrağın etkililiği, atıcısının bir saniyede devinime geçirebileceği kaşgücü ile sınırlıdır. Oysa yay bu fizyolojik ve fizik sınırlılığın da aşılmasını sağlar. Yayı çektiği (diyelim) iki saniye boyunca güç gerilen yaya aktarılarak toplanır. Kirişin bir anda bırakılmasıyla, "ok yaydan çıkmıştır". Hedefe ulaşana dek geçen (mızrağınkinden çok daha kısa) sürede, oka aktarılan güç, havada çok daha az yitirilerek, okun (mızrağınkinden çok daha sivri) ucunda hedefi vurur: $\frac{\text{ağırlık x hız}}{\text{hedefin yüzeyi}}$ = etki, mızrağınkinden çok daha büyüktür. Ayrıca, yay ve ok, nokta hedefleri vurma bakımından, mızraktan çok daha etkilidir.

Öte yandan, yaya barışçı bir etik açısından bakılırsa, etkili bir av aracı olduğu kadar etkili bir savaş silahı olmaya aday durumu unutulmamalıdır. Gerçekten, yayın elimizdeki ilk (resimsel) kesin kullanılış kanıtı, birbirine ok yağdıran karşılıklı iki grubu gösteren (bkz. s. 216, not 5/64) Mezolitik bir kaya resmidir. Veceteryan etiği açısından ise, mertlik, tüfeğin icadından çok önce, yayın icadı ile bozulmuştur denebilir.

Beri yandan, yayın kaba güçte üstün olanlar ile olmayanlar arası ilişkilerdeki eşitsizliği (kaba güçlülerin, isteklerini dayatma ve elde etme yolunda güçlerini kullanma eğilimini) bir ölçüde azaltacağı söylenebilir. Gerçekten yay ile, daha becerikli, ama daha ufak tefek biri (Buşmanlar örneğinde görüleceği gibi) kendinden çok daha iri ve güçlü birini vurabilecek konuma gelebilir.

Tarihte bu olgu Amazonlar mitosunda yansıtılmıştır. Amazon, Eski Yunancada *(a-mazon)* "memesiz" anlamına gelen bir sözcükmüş. Amazonlar, mitosa göre (bilimsel gerçeklere aykırı olarak) yayı daha güçlü gerebilmek için göğüslerinden birini kestiren kadınlardan oluşan bir (sanal) topluluktur. Bu mitos, göğüslerini kestiren kadınlar gizeminin örtüsü altında altı okçuların gücünü yansıtsa gerektir. Gerçekten yay bir kadının (bile) güç bakımından kendinden avantajlı bir erkeği avlayabilmesini (soyutta) olanak içine sokmuştur. Ama somutta, tarih boyunca av ve savaş araçları erkek kültürünün bir parçası olagelmiştir. Öyle ki çağımızın ilkel avcı topluluklarından bazılarında (yayın zayıfa sağlayabileceği güçlüyü öldürebilme olanağı önlenmek istenircesine!) kadınların yaya dokunmaları bile (elbette başka nedenlerden dolayı) tabudur. Bu tabunun geçmişi, yayın içinde yalnızca gerilince değil, dokununca bile öldürebilecek bir gücün bulunduğu biçiminde sihirsel düşünüşte yatıyor olabilir. Ondan dokunulamayacak kadar korkulmasının temelinde, sihirin gücünden çok, oklarının ucundaki zehirin gücüyle ya da erkeğin gücüyle ilgili deneyimler bulunabilir.[11]

Devşirme bıçakları: Mezolitik (ve aynı zamanda Neolitik) katmanlar içinde karşılaşılan bazı minitaşlar, parlaklıklarıyla kazıcıların ve araştırıcıların ilgisini çekmiştir. Bunlar, yalnızca bir kıyıları keskinleştirilmiş ve bir yüzeyleri "cilalı" çakmaktaşı parçalarıdır. Tek başlarına fazla etkili olamayacak kadar küçüktürler. Ama sayıları oldukça fazla olan bu taş parçalarının bir gizemi vardır. Bir sapa dizildiklerinde, birlikte çok etkili olabilmektedirler. Onlar yanı sıra bulunan, kemik, fildişi, geyikboynuzu şaftlar (çomaklar) incelendiğinde gizemlerinin çözüldüğü düşünüldü. Minitaşlar bu saplara (olasılıkla ilk uygulamalarda onlar yanı sıra tahta saplara) açılmış oyuklara, zift, recine gibi yapıştırıcılarla kakılarak sokulmuşlardı. Öyleyse orak kalıntılarıydı. Oraklar da tarıma, üretime (Mezolitik'te) geçildiğinin kanıtlarıydı! Mikroskopla incelendiklerinde bir yüzlerindeki parlaklığın, ekin saplarındaki silisyum tarafından (taşı çizmesiyle) oluşturulduğu anlaşıldı. "Silis cilası" adı verilen bu olgu da tarıma geçildiği savını destekler görünüyordu.

Ama daha sonra, onlarla aynı katmanlarda bulunan karbonlaşmış (kömürleşmiş) tahıl fosillerinin, evcil türlerinkinden farklı (yabanıl) olduğu anlaşıldı. Bu saptama söz konusu araçlarla, kendiliğinden yetişen yabanıl tahıl, hatta tahıl yanı sıra (silis cilasına yol açabilen) kamış biçilmiş olabileceği kuşkusunu yarattı. İlgili bütün kanıtlar derlenip, toparlanıp değerlendirilince gerçek ortaya çıktı: Orak sanılan buluntuların en eski örnekleri (orak değil) "devşirme bıçakları" idi. Onlarla, kültüre alınmış tahıllar (ekinler) değil, yabanıl tahıllar biçilip

devşirilmişti. Benzeri araçlara, ileride sayıları çok artıp, kıvrık biçimler verilip, evcil tahıl türleri kalıntılarıyla birlikte karşılaşıldığında, "orak" denecekti.[12] Devşirme bıçaklarının "testere dişli" oluşu onların aynı zamanda testere işlevi gören araçların öncüleri ya da "soncuları" olabileceklerini düşündürüyor.

İri taş araçlar

Mezolitik katmanlardan, sayıları minitaşlar kadar olmasa da, minitaşlardan iri araçlar da çıkar. Kemik, boynuz, tahta araçlar yanı sıra, iri taş araçlarla da karşılaşılır. Bunlardan en önemlileri yabanıl tahıl devşiriciliğinde uzmanlaşmanın ürünleri olarak dövme ve öğütme işlemlerinde kullanılan havanlar ve havan elleridir. Bir de, yere yerleştirilen ("eldeğirmenleri" de denen) öğütme taşları ile onların elle tutulup tahılın ezildiği bazıları semer biçimli parçalar. Ve bunlar artık, minitaş değil iri taş araçlardır. Kuşkusuz araç takımında Paleolitik kültürün kalıtı olan, Mezolitik'te sap takılmış (ya da Neolitik'te takılacak) balta, keser, testere gibi başka iri taş araçlar da vardı. Çömlek kaplar (Japonya gibi kuraldışı örnekler dışında) daha görünürlerde yoktu. Balçıktan yapılmış nesneler olarak, bazı Mezolitik yerlerden (kazayla ateşte pişip sertleşerek zamanımıza kalabilmiş) hayvan yontucukları, Yukarı Paleolitik'ten kalıtılmış geleneklerin ürünleri olmalıydı.

İnsanlığın ilk canlı aracı: köpeğin evcilleşmesi

Evcil ve yabanıl kurtların fosillerinin ve kemiklerinin karşılaştırılması, kurdun Mezolitik'te evcilleştiği sonucuna götürüyor. Bazı kurt ırklarının evcilleşerek, insanın ilk evcil hayvanı durumuna gelip, zamanla uysal köpeğe dönüştüğü biliniyor. Burada, yaygın iki yanlışa değinilmeli. Evcilleşen köpek değil, evcilleşmiş ırklarına "köpek" *(Canis familiaris)* denecek olan "kurt" *(Canis lupus)* türüdür. Ayrıca kurt evcilleştirilmemiş, kendi evcilleşmiştir.

Sırttan, çakal gibi kurtgillerin *(Canidae)* leşyiyici olduklarını biliyoruz. Köpeğin anaatası olan kurt da insanın uzak anaatası ile birlikte leşyiyicilik yapmış olabilir. Dolayısıyla Aşağı Paleolitik'te aynı kaynaklar için birbirleriyle yarışmış olabilirler. "Köpek taşlama" göreneği (neden olmasın?) o tarihlerde başlamış olabilir.

Bu (düşmanca) ilişki, insanın leşyiyicilikten avcılığa geçmesiyle değişmiş olmalı. Kurt bu kez (belki Orta Paleolitik sırasında) insan yırtıcısının gerisinde bıraktığı artıklarla beslenen "özelleşmiş bir leşyiyici" durumuna gelmiş olabilir. Böyle bir (düşmanca olmayan) ilişki (Yukarı Paleolitik'te) uzman avcılık döneminde, daha da gelişmiş olmalı. Yaba-

nıl kurt takımlarının, uzman avcı takımlarını, iri otçul sürüleri ardındaki sürek avları boyunca, belli bir uzaklıktan izlediklerini düşünebiliriz. Avın parçalanıp taşınmasından geri kalan (barsaklar gibi) artıklar, "kurtlara ziyafet" olacaktır.

Ancak kurtların, hele sonuçsuz kalan bir avdan sonra, umutlarını yitirip insanların ardını bırakacaklarını düşünemeyiz. Av ister başarılı ister başarısız olsun, insanları kamp yerlerine dek izlemeyi sürdürmüş olmalılar. Kamp yerlerinde ise, insanların (kemik gibi) artıklarıyla beslenmeyi alışkanlık edineceklerdir. Bu, kurdun insana bir adım daha yaklaşmasıdır.

Böyle bir yaklaşma, yakınlaşma, insanda duygusal yankılar yaratmış olmalı. Aç bir kurdun, insanın yiyemediği, yemediği artıklarıyla karnını doyurmasını izleyen bir kimse neler duyumsayabilir (hissedebilir) bunu kestirmek güç değil. Bu, kendi açlık dönemlerini çağrıştırıp açlıktan kurtuluş anlarını anımsarken duyulacak bir duygudaşlık, bir hoşnutluk duygusu olacaktır. Bu yüzden olmalı insan, büyük bir olasılıkla, avın bazı bölümlerini kurtlara verme alışkanlığı edinecektir.

Bu alışkanlık, arada sırada, kurt yavrularının alınıp, beslenip, okşanıp sevilmesiyle, "kurt besleyiciliği" biçimine dönmüş olabilir. Ama bu Avrupa Yukarı Paleolitik topluluklarında (Azteklerde olacağı gibi) onu yemek amacıyla beslemek biçimini almış görünmüyor. Av o denli kıt değildir. Ayrıca, köpek eti yemek gibi bir göreneğin uzantılarını, daha iyi bilinen sonraki Avrupa kültürleri içinde göremiyoruz.

Hayvanların insanlarca evcilleştirilmesinin genel modeli (örneğin evcilleştirilecek hayvanların "otçul" memeli "sürüleri" olması gereği) ile kurdun evcilleşmesi arasındaki fark gözden kaçırılmamalı.

Mezolitik'te, artık kurdun (Yukarı Paleolitik sürek avı kadar verimli olmayan) tekil avlarda avcıyı her yerde izlemeye başlamış olacağını söyleyebiliriz. İnsan ise (kendisinin organik evriminde ayağa kalkmasıyla önemli bir ölçüde yitirdiği) koklama duygusu alanında, kurttan yararlanmayı öğrenecektir. Avın saklandığı ya da düştüğü yeri anlamada kurdun ne kadar işe yaradığını kavramakta gecikmeyecektir.

Sonuçta insan, arkasına takılan kurdu, taşlamak şöyle dursun, çağırarak besleyecektir. Kendisine (daha yakın olmaya) alıştıracaktır. Böyle kurtlardan doğan yavruların ilk kuşağı bile kendilerini "evcil" bir çevre içinde bulacaklardır. Davranışları buna göre koşullanacaktır. Böyle bir rekonstrüksiyona dayanarak artık onlara "yabanıl" değil "evcil kurt" dememiz gerekecektir.[13] Evcilleşmenin yarattığı yeni (beslenme gibi) koşulların etkisi genlerine (morfolojilerine) yansıdığı zaman, iskelet yapıları (az da olsa) kurdunkinden farklılaşmış olunca "köpek" (bilim-

sel adıyla *Canis familiaris*) adını hak edeceklerdir. Bu durumda, insan mı kurdu evcilleştirmiştir, yoksa kurt mu kendini (hizmetini) insana sunarak evcilleştirmiş sayılır?

Bu, kimilerine o kadar önemli bir soru gibi görünmeyebilir. Oysa önemlidir. Öyle ki yanıtı, köpeğin (kurdun) sanıldığı gibi insan tarafından "evcilleştirilen ilk hayvan" türü olmadığı sonucuna götürür. Aslında kurdun kendini evcilleştirdiği söylenebilir. Gerçekten, kurdun evcilleşmesi, birçok bakımdan, tipik evcilleştirme sürecine örnek olacak nitelikte değildir. Yalnızca, insanın kafasına "evcilleştirme" düşüncesini sokmuş olabilir. Köpek insanın evcilleştirdiği ilk hayvanı olmamışsa da, onun insanın "canlı araç" takımının ilk parçası olduğu söylenebilir. İnsanın canlı araçlar kültürüne, hayvanların insanlarca evcilleştirilmeye başlanmasıyla (eşek, öküz, at gibi) öteki hayvanlar da girecektir. Eşitsizlikçi uygar toplum ile birlikte, bu takıma Aristoteles'in "canlı araç", Seneca'nın "sesli araç" *(instrumentun vocalis)* diyeceği, Roma Hukuku'nda "canlı mülk" sayılacak köleler de eklenecektir! Ve günümüzde (biyoteknoloji ile) bakteriler geçmişteki (mayalandırma gibi) kullanılış biçimlerinden çok daha bilinçli ve sistemli olarak insanın canlı araç takımına katılmaktadır.

Kurdun evcilleşmesiyle İnsanlık Tarihi'ne katılan köpeğin, insanlığın maddesel ve tinsel kültürünün evrimine bazı önemli katkıları olmuştur. Birincisi, tekil, küçük avın (avcının emeğinin) verimliliğini artırmıştır. İkincisi, insanın, öteki canlılarla (onları yemek amacıyla bağlantılı ve sınırlı olmayan) yoğun bir sevgi ilişkisini başlatmıştır. Bu yolda köpeği (Neolitik'te) kedinin evcilleşmesi izleyecektir. Üçüncüsü, insan-köpek ilişkisi, doğada bazı canlılar arasında görülen "ortakyaşam" *(symbiosis)* ilişkisine benzer sonuçlar doğurmuştur. Ortakyaşamın yapay (insan yapısı) örneğini oluşturmuştur. Dördüncüsü, küçükbaş hayvanların (Neolitik'te) evcilleştirilmesiyle köpek, sürülerin koruyucusu olacaktır. Öyle ki bu işi kendi kuzenlerine (kurtlara) karşı yapacaktır.

Uygar toplum döneminde ise, insanın köpeği, mal mülk bekçiliğinden kolluk hizmetlerine, körlere rehberlikten savaşa dek[14] birçok işte "kullandığını" biliyoruz. Kolektif ilişkilerin yıkıldığı, içten ilişkilerin kurulamadığı bireyci, çıkarcı toplumlarda ise köpek, "insanın en sadık dostu!" olacaktır.

TİNSEL KÜLTÜRDE GERİLEME SAVLARI

Birçok yazar, Avrupa Yukarı Paleolitik kültürünün mağara resimlerinde yansıyan parlaklığı ile gene Avrupalı bir Mezolitik kültür olan Azilyan *(Azilian)* çakıltaşlarının üzerindeki donuk şekilleri karşılaştırır.[15]

Gene Yukarı Paleolitiğin görkemli taş araçları ile Mezolitiğin minitaş araçları karşılaştırınca, Mezolitik'te insanlığın hem maddesel kültür hem tinsel kültür alanlarında apaçık bir gerileme içinde olduğu sonucuna varılmaktadır.[16] Araştırmacılar bu durumu açıklamakta güçlük çekmemektedirler: Buzul Çağı'nın bozkırlarının ve tundralarının iri otçul sürüleri (megafauna) buzullarla birlikte yok olmuş ya da kuzeye çekilmişti. Onlarla birlikte, geçimlerinin (ve mağara sanatına zaman ve enerji ayırabilecek derecedeki) gönençlerinin kaynağı kurumuştu. Böylece yok olmuşlardı. Ya da iklim koşulları nedeniyle ancak daha geri bir kültür yaratabilecekleri kuzeye göçmüşlerdi. Veya kendilerine uzman avcılıktaki kadar boş zaman sağlayamayan bir kültür düzeyine düşmüşlerdi. Ancak yeni bulgular ve bilgiler, bu eski görüşte bazı düzeltmeleri gerektirmektedir.

İri taş ve minitaş araçlar sorunu: Daha önce de belirtildiği ve daha sonra ele alınacağı gibi, Mezolitiğin minitaşları her zaman bağımsız araçlar değildi. Çoğu örnekte birleşik (kompozit) bir aracın parçası olarak daha ileri bir teknolojinin göstergeleriydi.

Mağara ve kaya sanatında durum: Maddesel kültürde gerilemiş olmasalar bile tinsel kültür alanında gerilemiş olmaları olasılık dışı değildir. Ancak mağara resmi yapımının Yukarı Paleolitiğin bitişiyle bıçak gibi kesileceği akla yatkın değil. Mağaralara resim göreneği taklit yoluyla da olsa Mezolitik topluluklarda da sürmüş olabilir. Mezolitikte çizilmiş olabilecek resimleri Yukarı Paleolitiğe ve (bazı yazarlarca) Epipaleolitiğe yerleştirmek, tarihsel gerçekliği kesin olarak saptama işleminden çok, yazarların rekonstrüksiyon tasalarının sonucu bir yanılgı içinde bulunulabilir. Kaldı ki iklim koşullarının insanları yılın belli aylarında mağaralarda yaşamaya zorlamadığı zamanlarda ve yerlerde, "niye mağara resmi yapılmıyor?" diye sorgulamak doğru olmaz. Daha çok açıklık alanda sürdürülen yaşam, kaya resimlerine yönelmeyi getirebilir. Kaya resimleri ise, zamana, mağara resimleri gibi dayanıklı değildir.

Çakıltaşları üzerindeki "sanat": Mezolitik Azilyan kültürün kalıntıları arasında ırmakların düzgün olarak yuvarlaklaştırdığı çakıltaşları üzerindeki çizgisel şekiller, gerçekten mağara resimleriyle karşılaştırılamayacak kadar yalındır.[17] Ve mağara resimleriyle karşılaştırılmamaları gerekir. Çünkü hangi amaçla yapıldıkları bilinmediği gibi Mezolitik sanatın tümünü ya da doruğunu temsil ettiklerini kimse söyleyemez. Hele bu taşların Mezolitiğin tinsel kültürünün düzeyinin göstergesi saymak ve Yukarı Paleolitiğin kültürüyle karşılaştırarak Mezolitik toplulukları

gerilemiş görmek yanlış olur. Çünkü Mezolitik topluluklarda, Yukarı Paleolitik topluluklarda görülmeyen (ya da ortaya çıkarılamayan) gömü göreneği ve gömü armağanları gibi ileri tinsel kültür özellikleri de bulunmaktadır.

Mezolitik gömü ve gömü armağanı göreneği: Yukarı Paleolitik topluluklardan kalma (bulunan, bilinen) gömüler ve gömü armağanları enderdir. Mezolitik'te, yerleşmelerle birlikte gömüler de sıklaşır. Gömüler kadar gömü armağanları da Mezolitik'in tinsel kültürünün (daha önce sanıldığı gibi) fos çıkmadığını göstermektedir.

Kültürel evrimin geri vitesi olur mu? Sonuç olarak Mezolitik'te hem maddesel hem tinsel kültür gerilemiş olabilir de olmayabilir de. Maddesel kültür ilerlemiş ya da yerinde saymış, tinsel kültür gerilemiş olabilir. Tinsel kültürün bazı alanlarında ilerleme, bazı alanlarında gerileme gösterilmiş olabilir. Yukarı Paleolitik topluluklarınkinden başka "sanat" alanlarına kayılmış bulunabilir. Örneğin mitos draması geliştirilmiş olsa, onları mağara duvarlarına yansıtacak koşullar yoksa nereden bilebiliriz? Burada, arkeolojinin "bir kanıtın bulunmaması, onunla ilgili olgunun bulunmadığının kanıtı olmaz" ilkesini anımsatmaktan başka yapılabilecek fazla bir şey yok.

Bir olasılık da, Mezolitik'te kültürün gerilemesinden çok, Yukarı Paleolitik'te (olağanüstü koşullardan dolayı) kültürel evrimin tekerleğinin çok hızlı dönmüş olmasıdır. Özel olarak Mezolitik için olmasa da genel olarak kültürel evrim için söylenebilecek söz, kültürel evrimin tekerleğinin genelde ileriye doğru döndüğüdür. Kuşkusuz, kısa erimde (hızla değişen olumsuz iklim, çevre koşullarına kısa sürede uyarlanamamanın yol açtığı) duraklamalar, hatta gerilemeler görülebilir. Ama uzun erimde ilerleme görülecektir. Bir başka deyişle, kültürel evrimin geri vitesi yoktur. Çok açık ve yalın bir olgudan dolayı: Deneyimler kültürel birikim oluşturur; kültürel birikim (o deneyimleri edinmek için aynı şeyleri yaşamak zorunda olmayan kuşaklara) kültürel kalıt ile aktarılır. Her kuşak ondan (koşullarına) uygunları seçip uygunsuzları bırakır. Ve kendi yaşam deneyimlerinin sonuçlarını da kültürel birikime ekleyerek onu gelecek kuşaklara aktarır.

MEZOLİTİK'TE GEÇİM BİÇİMLERİ

Mezolitik'te insanlığın geçim biçimlerini, bu çağın kendini daha çok ortaya koyduğu (ya da bu çağın adının kendilerine göre konduğu) Avrupa topluluklarından izlemek durumundayız. Onlara bir de hakla-

rında oldukça fazla bilgi topladığımız ve üretici geçim biçimine geçişte başrolü oynayan Ortadoğu Mezolitik toplulukları katılabilir. Buna göre, Kuzey Kutbu bölgelerinde günümüze dek (kuşkusuz az çok gelişerek) sürebilen (dolayısıyla besin üreticiliğine varacak kültürel evrimin halkalarından birini oluşturmadığından burada ele alınması gerekli görülmeyen) kutup memelileri su avcılığına dayanan özelleşmiş bir avcılık dışında, gene bölgelere göre farklılaşmış üç geçim biçiminden söz edilebilir. Bunlar: a. tekil avcılık (orman hayvanları avcılığı) ağırlıklı avcılık ve toplayıcılık, b. balıkçılık ve su toplayıcılığı ile, c. yabanıl tahıl toplayıcılığı ağırlıklı avcı ve toplayıcı geçim biçimleridir. Hiçbirinde üretim söz konusu olmadığı için, "üretim biçimi" yerine "geçim biçimi" kavramını kullanmanın doğru olacağı daha önce de belirtilmişti.

Sürek avcılığından tekil avcılığa

Avrasya'da buzulların yerlerini ormanlara bıraktığı yerlerde, Mezolitik'te, iri otçul memeli sürülerinin asalağı olarak "uzman avcı yaşayış" biçiminin yerini, orman hayvanlarının tekil avcılığı almıştır. Bunun kanıtları, kolektif sürek avının ürünleri olan "uzun evler" denen yapıların temellerinin yerini, birkaç kulübenin temel kalıntılarının almasıdır. Ve mızrak uçlarından çok ok uçlarıyla karşılaşılmasıdır. Ortadoğu topluluklarında tekil av, hatta gazel, yaban keçileri sürüleri üzerinde odaklaşan sürek avı, mamut sürüleri gibi iri otçullara yönelik sürek avı kadar verimli olamazdı. Orman ve bozkır hayvanlarının tekil avcılığında yayın (avcının emeğinin verimliliğini artırıcı) rolü üzerinde daha önce (bkz. s. 231'de) durulmuştu. Gene de bu geçim biçimi (sürek avı kadar güvenceli olmayan tekil av nedeniyle) giderek daha güvenceli olan toplayıcılığa ağırlık verilmesi eğilimini içinde taşımaktadır. Toplayıcı geçim biçimi de toprağa yerleşmeyi gerektirmemekle birlikte, çevrenin uygun olduğu yerlerde balıkçılığın ve su toplayıcılığın ağırlık kazandığı, dolayısıyla az çok kalıcı yerleşkelere olanak veren bir yaşayış biçimine varacak filizler vermiştir.

Balık avcılığı ve yumuşakça toplayıcılığı

Bazı uzman avcı toplulukları, buzulların ve iri otçul sürülerinin yok olmaları ya da kuzeye çekilmeleriyle, Mezolitik'te, geçim biçimlerini değiştirmek zorunda kalmışlardı. Onlardan, çevrenin uygun olduğu bölgelerde bulunanla, ya da böyle bölgeler bulanlar olacaktı. Onlar, giderek, ırmak boylarında, göl kıyılarında, ırmakların denize açılan ağızlarında balık avcılığının ve su toplayıcılığının ağırlık kazandığı avcı ve toplayıcı geçim biçimine kayacaklardı. Bunu, mezolitik yerlerdeki kıl-

çık, kavkı kalıntılarının bolluğundan anlıyoruz. Onlar kadar, bataklık içinde zamanımıza dek bozulmadan, çözülmeden kalabilmiş olan, balık kılçığından ve kaktüs dikeninden yapılmış oltalardan, çentikli kısa mızraklar olan zıpkınlardan ve balık ağlarından giderek çıkarabiliyoruz. Doğal kaynakların avcılık ve toplayıcılık için yer değiştirmeyi gerektirmeyecek kadar bol olduğu böyle yerlerde (İsviçre "göl evleri" denen yerleşkelerde saptandığı gibi) üretim öncesi yerleşik yaşama geçiş girişimleri görülmüştür. Başka bölgelerde üretime geçildiğinde, onların etkisiyle bunların üretici ekonomiyi benimsemeleri çok daha hızlı ve kolay olacaktır.

Toplayıcılıktan yabanıl tahıl devşiriciliğine

Mezolitik toplulukların geçim biçimleri arasında geleceği en parlak olanı, ne orman hayvanları avcılığı ne de balıkçılık ve su toplayıcılığı ağırlıklı avcılık ve toplayıcılıktı. Toplayıcılığa, toplayıcılığın da uzmanlaşmış bir biçimi olan yabanıl tahıl toplayıcılığına uygun çevredeki (Ortadoğu bozkırlarındaki) avcı ve toplayıcı topluluklarının geleceği gerçekten parlak olacaktı.

Toplayıcılığın özelleşmiş, uzmanlaşmış bir biçimi olan "yabanıl tahıl devşiriciliği" ağırlıklı geçim biçimi, buluntulara bakılırsa, Mezolitiğin başlayışından birkaç binyıl sonra (ZÖ 13. binyılda) Ortadoğu'da başlamıştır.[18] Bunun nedeni, Buzul Çağı'nın sona eriş sürecinin flora ve fauna üzerindeki etkisini, Ortadoğu'da daha önce ve daha şiddetli göstermesidir. Söz konusu etkiler, önce iklimin görece kuraklaşmasına yol açmıştır. Kuraklık koşullarında florada, yaşam döngülerini bir yılda tamamlayan bitkiler (yani otlar) yaygınlık ve yoğunluk kazanmıştır. Kuraklığın (flora kanalıyla) fauna'da yarattığı değişiklik ise, buzul çağlarının iri otçul memeli sürülerinin yöreden yok olması (ya da buzullarla birlikte kuzeye çekilmesi) biçimini almıştır.[19] Buzulların çekildikleri yerlerde, ormanların gelişemediği aşağı enlemlerde oluşan bozkır otlaklarında küçük (baş) otçul sürüleri büyük bir artış göstermiştir.

Kurak iklime uyarlanma: Buzul Çağı sonrası Ortadoğu topraklarında flora ve fauna kadar homanasının da kendini değişen koşullara uyarlayamadıkları söylenemez. Bu topluluklar zaten kuzey enlemlerinin toplulukları gibi büyükbaş otçul sürüleri asalağı "uzman avcılar" değillerdi. Genelleşmiş bir avcı ve toplayıcı geçim biçimine sahiptiler. Dolayısıyla, çevresel koşullardaki değişme ne kadar hızlı ve köklü olursa olsun, kendilerini ona uyarlayabilecek konumdaydılar. Görünüşe bakılır-

sa Avrupa'nın uzman avcı topluluklarının kültürleri, bu hızlı değişmeye uyarlanamayıp yok olmuştu. Çünkü uzmanlaşma, çoğu durumda "kemikleşme" denen kültürel olguyu getirir. Çok özel koşullara çok başarılı uyarlanma gösterebilen toplulukların soyları, koşullarda köklü değişme karşısında bocalar. Güvendikleri eski tutumlarını değiştirmemekte direnir. Ve sonunda dağılıp yok olabilirler.

Ortadoğu'nun "genelleşmiş avcılık ve toplayıcılık" yapan toplulukları, uzmanlaşmanın tehlikelerinden uzak kalmışlardır. Değişen çevresel koşullara, anlaşılan, uyarlanmakta güçlük çekmemişlerdir. Onlara başarılı tepkiler gösterebilmişlerdir. Söz konusu tepkilerden biri, erkeklerin kendilerini (yayın ve köpeğin desteğiyle) küçükbaş hayvan avına uyarlamaları olmalı. Ama daha iyi bildiğimiz, daha önemli tepki, kadınların, genel toplayıcılık yerine (olasılıkla çocuklarıyla birlikte) özel bir toplayıcılık yönünde uzmanlaşmaları olmuştur. Bu, yabanıl tahıl devşiriciliğinde uzmanlaşmadır.[20]

Tahılların üstünlükleri: Sivri uçlu bir çomaktan başka bir şey olmayan "eşeleme sopası"[21] ile ağaçlardaki meyveleri, fındıkgilleri yere indirmek güç değildir. Onunla, bitkilerin toprağın altındaki yenir yumruları da çıkarılabilir. Hatta toplayıcılığın bir türü olarak ilkellerin pek sevdikleri (karınca gibi) böcek yuvaları kolaylıkla açılabilir. Elde böyle çok çeşitli yiyeceklerden yararlanma olanağı varken, insan niye kendini bir iki tür tahılın devşiriciliğine adadı? Yabanıl tahılların başakları, olasılıkla önce (kesiklere yol açabilecek bir yöntemle) çıplak elle toplanmaya başlandı. Sonra onları, devşirme bıçaklarıyla, ama gene iki büklüm olarak devşirme yoluna girildi. İnsan böyle devşirdiği başakların üzerindeki, dişinin kovuğunda kalabilecek minicik tanelerden ne umabilirdi ki?

Yabanıl tahıl devşiriciliğinin üstünlüğü, söz konusu kuru tanelerin, ete, yumrulara, meyvelere göre ambarlanabilme niteliğine sahip olmalarında yatar. Tahıllar, avcılığın ve toplayıcılığın yapılamadığı mevsimlerde ve durumlarda, açlık tehlikesine karşı güvence oluşturabilmiştir!

"Ama evcil türlerinin neredeyse yarısı kadar olan yabanıl tahıl tanecikleri, insanları nasıl doyurabilir ki?" Bu sorunun yanıtını Amerikalı paleobotanikçi (eski bitkiler bilgini) Jack Harlan da aramıştır. İnsanlığın üretime ne zaman, nerelerde geçtiğini araştırmak amacıyla Türkiyeli ve Amerikalı bilimcilerce yürütülen "Güneydoğu Anadolu Projesi" (1963) etkinliğine katılmıştır. Bulunan devşirme sopalarına benzer olarak kendisinin yaptığı ilkel bir orak ile işe başlamıştır. Urfa'nın Biris Mezarlığı yöresinde 1 saatte, 1 kilo tane çıkarılabilecek kadar yabanıl

tahıl bitkisi devşirebilmiştir.[22] Devşirdiği tahıllardaki protein oranı % 23 olup, % 18 olan evcillerininkinden yüksektir!

Jack Harlan'ın yaptığı hesaplara göre (diyelim ki Harran Ovası'nın dağlara yaslanan yamaçlarında) beş kişilik bir aile, beş haftalık bir hasat mevsimi boyunca (bölgedeki ekinlerin sararış sırasına göre ovadan yamaca doğru ilerleyerek) kendilerine (elbette av eti ve toplanan öteki yiyeceklerin desteğiyle) bir dahaki hasada dek yetebilecek tahıl devşirebileceklerdi.

MEZOLİTİK KÜLTÜRLÜ TOPLULUKLAR

Mezolitik kültür önce, en yoğun arkeolojik çalışmaların yürütüldüğü Avrupa yerlerinde saptanıp tanımlandı. Buzul Çağı ertesi binyılların Avrupasının koşullarının ürünü olan bir kültürdü. Azilyan kültürlü su kıyısı toplulukları onun en iyi bilinen temsilcileriydi. Sonra Eski Dünya'nın başka yerlerinde (ama her yerinde değil) Buzul Çağı sonrası iklim değişikliklerinin ürünü olan, benzeri araç takımına ve benzeri geçim biçimlerine sahip toplulukların benzeri kültürleri saptandı. Böylece Mezolitik kültür, insanlığın kültürel evriminde üretici yaşayış biçimine geçişin eşiğindeki toplulukların içine sokulduğu evrensel bir kültür evresi olarak görülmeye başlandı. Burada Mezolitik kültürün üç bölgesinden birer kültürü, örnek olarak görmek yeter. Ama önce bazı Mezolitik kültürlerin sağladığı önemli bir kültürel olaya, tarım öncesi (Mezolitik) yerleşmelere bakmalıyız.

Tarım öncesi yerleşmeler

Yüzyıl kadar önce, devşirme bıçakları ile birlikte kalıcı ev temelleri (yerleşik yaşayış) tarıma geçilmişliğin göstergesi sayılıyordu. Bunun karşıtı bir çıkarsamayla, göçerliğin bulunduğu yerde tarımın bulunmayacağı kabul ediliyordu. Ama yeni arkeolojik bulgular ve biriken bilgiler (Natuflu kültürde görüldüğü gibi) tarım öncesinde "köy" denebilecek yerleşkelerin kurulabileceğini gösterdi. Ortadoğu'da onlarca kulübeden oluşan böyle yerleşkeler saptandı. Bunlar (örneğin Eynan, öteki adıyla Ain Mallaha) bol balık, küçükbaş hayvan sürüleri ve yabanıl tahıl alanlarına yakın yerlerde kurulmuştu.[23] Tarihte tarım öncesi bu tür yerleşmeler, Mezolitiğe denk düşen binyıllar öncesinde çok ender iken, Mezolitik'te uygun coğrafyalarda ender de olsa görünmeye başladı.

Mezolitik kültürlü topluluklardan, kimi yerleşik yaşayışa geçmiş, kimi geçmemiş, birinde balıkçılık, birinde avcılık ve yerleşik yaşayışa geçilen birinde yabanıl tahıl devşiriciliği ağır basmış üç örnek alınabilir. Bunlar tarihin somutunda Mezolitik kültürlü topluluklar hakkında bir

düşünce edinilmesine yetebilir. Söz konusu örnekler, Avrupa'da, Tuna İrmağı boylarında yaşamış Azilyan kültürlü topluluklar; Afrika'da, Nil boyunca serpiştirilmiş gibi dizilen Hartumlu Mezolitik topluluklar ve Doğu Akdeniz kıyılarına yakın bölgelerdeki Natuf kültürlü topluluklardır.

Azilyan kültür

Avrupa'da Yukarı Paleolitik Magdalenyen kültürlerin, ZÖ 12.-11. binyılların ılıman iklim koşullarında (adı Fransa'daki Mas d'Azil yerinden gidilerek verilmiş) Azilyan kültüre dönüştükleri sanılıyor.[24] Söz konusu dönüşme, Buzul Çağı sonrası ırmak ve orman çevresine uyarlanmanın ürünüydü. Orman faunasını (kızılgeyikleri) avlayabilmek için yayın kullanımı yaygınlaşmıştı. Bunu, kalıntıları arasındaki (minitaş) ok uçlarının artışından da çıkarabiliyoruz.

Azilyan kültürde "taşınmaz sanat" denen mağara resim ve gravürleri neredeyse yok olmuştur. Mağaraların işlevini açıklık yerlerdeki kült noktaları görmüş olmalı. "Taşınır sanat" denen yapıtlar alanında da, Yukarı Paleolitiğin küçük fildişi hayvan yontucukları ve "Venüsler" gitmiştir. Yerlerini, boyanmış ya da üzerlerine zikzak, birbirine koşut çizgiler gibi yalın geometrik şekiller çizilmiş yuvarlak ırmak çakıltaşları almıştır.

Bunların bir tür yazı olabilecekleri yorumu tutunamamıştır. Kimi yazarlar, onlarda "simgecilik" (sembolizm), kimi hesap işlemi, kimi "anımsatıcılık" işlevi görmüştür.[25] Bu oldukça ilkel yapıtlar, Azilyan toplulukların tinsel kültür alanında bile kesinkes gerilediklerinin kanıtı olmayabilir. Sert dokulu ağaçların bulunduğu bir ortamda, bazı araçlar dayanıklı (ama zamana dayanıksız) tahtadan yapılabilmiş olabilir. Üzerleri hayvan, kadın gravür ve oyma, kabartma, yontucukları ile süslenmiş bulunabilir. Taşınır sanat yapıtlarında (yok olan megafauna ile kıtlaşan) fildişinin yerini tahta almış olabilir.

Hartum Mezolitik yerleri

Yabanıl tahıllar, Buzul Çağı sonrası iklim koşullarında, Filistin'den başlayıp; Doğuda Doğu Akdeniz'den, Güney Anadolu'dan, Kuzey Mezopotamya'dan geçip; İran'a, Afganistan'a varan, oradan Orta Asya'ya dek uzanan bir açılım göstermişlerdir. Batıda ise Afrika'nın Sahra bölgesinde, onun Nil'e kıyısı olan topraklarında da yabanıl tahıl bölgeleri oluşmuştu. Buralarda, ZÖ 11.-9. (İÖ 9.-7.) binyıllar arasında Clark'ın "Neolitik Öncesi" *(Preneolitik)* dediği, geçimini "avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık" ile sağlayan yerlerin varlığı ortaya çıkarıldı. Buralarda, sü-

rülerin göçlerine ve devşirilen yabanıl tahılların hasat mevsimine göre ayarlanan göçlerde, su kaynaklarına yakın, mevsimlik kamp yerlerinde konaklanmıştı. Balık, hatta hipopotam (suaygırı) avlanıp yumuşakça toplanmıştı. Öğütme taşlarının varlığına bakılırsa, yabanıl tahılların da toplandığı anlaşılıyor.[26]

Bunlar, Sahra'da, Nil boyunca yaşayan, olasılıkla Akdenizli (ırkı) ile Negroid ırk karışımı, Sudanlı tipinde halklardı. Dikdörtgen biçimli "öğütme taşları" kullanarak yabanıl tahıl yetişen bölgelere yayılmışlardı. Kalıntıları arasında ne bitki ne de hayvan evcilleştirdiklerini gösteren izler var. Ancak Neolitik öncesinde pek rastlanmayan bir olguyla, çevresel koşulların elverişli (Nil balçığı + Ekvator güneşi) olmasından yararlanarak (ve bir dış etkinin ürünü olmaksızın) insanlığın ilk çömlek örneklerinden birini vermişlerdi. Afrika'nın ilk çömlek kaplarını yaptıklarında tarih, zamanımızdan 10 binyıl öncesini gösteriyordu.[27] Çömlekler tahıl toplayıcılığında önemli işler görmüş olmalı. Tahıl üreticiliğinde de önemli işler göreceklerdi.

Natuflu kültür

Levant'ta (Doğu Akdeniz kıyı bölgelerinde) Natuf yerinden gidilerek verilen ad ile "Natuflu kültür" bölgeleri ortaya çıkarıldı. Buralarda, İnsanlık Tarihi bakımından önemli sonuçlar veren kazılar gerçekleştirildi. Kazılarda ZÖ 12.-10. (İÖ 10.-8.) binyıllar arasına (Mezolitiğe) yerleştirilen "yerleşik yaşayışa geçmiş" bir kültürle karşılaşıldı.

Buluntular, Bayan Hawkes'e göre "avcı yaşayış biçimi ile çiftçi yaşayış biçimi arasında, geç avcı bir kültür" varlığını sergiliyordu. Buraları aynı zamanda yabanıl tahıl bölgeleriydi. Yabanıl buğdayın ve yabanıl arpanın kendiliğinden yetiştiği yerlerdi.[28] Devşirme bıçaklarının, havanların ve havanellerinin varlığı yabanıl tahıllardan yararlanıldığının göstergesi.

Ancak, gazel kemiklerinin çokluğu, geçimlerinin daha çok gazel sürülerine dayandığını gösteriyor. Öyle ki Hawkes'a göre, "gazel gütmüş olabilirler".[29] Ancak bu, gazelin evcilleştirildiği anlamına gelmeyebilir. Evcilleştirilmiş olsaydı, evcil gazel sürücülüğü (kültürel gelenekle) ender örnekleriyle de olsa zamanımıza dek sürebilirdi. Bununla birlikte Natuflu kültürde, tahıl devşiriciliğinin yan ürünleri olan sapla samanla desteklenerek hayvanları evcilleştirmeleri yolunda bir girişimde bulunulmuş olabilir. Girişim yarım ya da başarısız kalmış bulunabilir.

Natuflu (Mezolitik) yerleşkeler, daha önceki avcı ve toplayıcıların konaklama yerlerinden farklıydı. Gerçek çiftçi köylerine geçilen türden, kalıcı konutlarla toprağa yerleşmenin başlatıldığı yerleşkelerdi.[30]

Natuf kültürlü köylerin, zamanımıza yuvarlak planlı temelleri kalmış kulübelerin köşelerinde "tahıl çukurları" ve "ocaklar" vardı. Mezra, köy çapında barınak topluluklarının yakınlarında, oldukça geniş gömü yerlerinin varlığı ortaya çıkarıldı. Gömülerde, arkeologlarca "gömü armağanı" olarak adlandırılan kişisel süs eşyalarıyla da karşılaşıldı. Ayrıca armağanlar arasında nicelik ve nitelik farkları saptandı. Bunlar, özel sahipliğin (mülkiyetin) ve toplumsal sıradüzeninin (hiyerarşinin) başladığını gösteren ipuçları olarak yorumlandı.

Ancak ne evlerin ne gömülerin kalıntıları arasında çömlek kırıklarıyla karşılaşıldı. Öte yandan, Paleolitiğin (avcı topluluklarının) hayvan yontucukları geleneği varlığını Natuflu kültürde de sürdürüyordu.

Natuf kültürlü köyleri temsil eden (Filistin'deki) Eynan Mallaha yerinde, 4 m - 9 m arası değişen çaplarda iyi yapılmış evlerin bulunduğu bir temel kamp ortaya çıkarıldı. Böyle kamp yerleri sayıları elliyi bulabilen evlerden kuruluydu. Yanlarında geniş mezarlıklar bulunuyordu. Fırat kıyısındaki (Suriye içindeki) Mureybet (Mezolitik) köyü de Natuf kültürlü olup yuvarlak temelli küçük evlerden oluşuyordu.[31]

7. Bölüm

NEOLİTİK DEVRİM

Neolitik Devrim, insanlık tarihinde görülen en önemli gelişmelerden biridir. Öyle ki kimi yazarlar, onu (doğurduğu sonuçları göz önüne alarak) endüstri devriminden daha önemli bulmaktadır. İçine dalmakta bulunduğumuz biyoteknoloji devrimi, bir bakıma Neolitik devrimin uzantısıdır. Çünkü insanın bitkiler ile hayvanlar dünyasına egemenliği Neolitik'te başlamıştır. Ancak biyoteknolojinin insanın Yerküre üzerinde geleceğini Neolitik devrimden daha derin etkileyeceği şimdiden anlaşılmıştır.

Neolitik Devrim kavramı, insana "taş araç teknolojisinde devrimci bir yenilik" beklentisi vermektedir. Oysa Neolitik Devrim'in özü, cansız doğada (jeosferde) yaratılan devrimci bir değişiklik değildir. Önemi daha çok bitkiler ve hayvanlar dünyasında (biyosferde) gerçekleştirilen değişikliklerde yatmaktadır. Değeri, insanlığın, asalaklıktan üreticiliğe (bitkisel ve hayvansal besin üretimine) geçişinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan, "doğuşu iki binyılı alan bir tarihsel olaylar süreci 'devrim' sayılabilir mi?" sorusu da akla takılmaktadır.

Neolitik kavramı: Bu kavramı yazına (literatüre) kazandırmanın yolunu, Danimarkalı arkeolog ve müzeci C.(hristian) J.(urgensen)

Thomsen açmıştır. Thomsen, ***Kuzey Ülkelerinin Antika Yapıtları*** adlı (1836 tarihli) kitabında, insanlık tarihini (müzelerdeki buluntulara dayanarak) dönemleştirmiştir. Dönemleştirirken, Taş Çağı sözünü kullanmıştır. Söz konusu yapıtında, araçların önceleri taşlardan, daha sonra metallerden yapıldığını belirtmiştir. Böylece, Taş Çağı, Tunç Çağı ve Demir Çağı olarak üç çağı belirlemiştir. "Taş Çağı" dediği çağın buluntuları arasında, çağın sonlarına doğru yapılan araçların öncekilerden nitelik ve nicelik bakımından bazı farklılıklar gösterdiğini saptamıştır. Eskiler daha kaba yontulmuşken, yeniler daha inceliklidir. Yontulup, keskinliklerini artıran bir işlemle (içlerinden bazıları) cilalanmıştır. Bu farklılıkları vurgulamak için Thomsen, Taş Çağını "yontma taş araçlar" ile "cilalı taş araçlar" olarak ikiye bölmüştür.

Thomsen'in bu sınıflandırmasını benimseyen John Lubhock (1865'te), "yontma taş" ve "cilalı taş" yerine Paleolitik (Eski Taş) ve Neolitik (Yeni Taş) denmesini önermiştir.[33] Böylece "Neolitik" kavramını İnsanlık Tarihi'ne kazandırmıştır. Neolitik araçların (bazılarının) cilalı ve birleşik araçların parçaları olduklarını biliyoruz. Bu yüzden Yeni Taş Çağı (Neolitik) yerine bazı kaynaklarda Cilalı Taş Çağı terimi de kullanılabilmektedir.

Taş araçları cilalama,[34] aslında Paleolitik'ten beri bilinen bir yöntemdir. Örneğin zamanımızdan 20 binyıl önceden kalma böyle araçlar Japonya'da bulunmuştur.[35] Cilalı Taş kavramının önemi, bir zamanlar benimsenip yerleşmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Onun yerine benimsenen Neolitik (Yeni Taş) kavramının önemi, adı verilen dönemin katmanlarında bulunan araçların cilalanmış olup olmamasından çok, araç takımı içindeki cilalıtaşların oranlarında ve birleşik (komposit) araçların parçaları olup olmadıklarında aranmalıdır.

Neolitik araçlardan bazılarının (örneğin devşirme bıçaklarının, havanların) aynı tarihlerde gerçekleştirilmiş önemli bir teknolojik yenilik olan bitkisel besin üretiminde ve tüketiminde kullanıldıkları düşünüldü. Ancak insanlık tarihi için bir ordinal tarihlemede (buluntular yapılış, kullanılış tarihlerine göre önceki-sonraki olarak sıralamada) ölçüt (kriter) işlevi de gören[36] taş ve çömlek araç teknolojilerinin egemen olduğu çağların ana çizgileri daha sonra ortaya çıkarıldı. Çıkarılınca, devşirme bıçaklarının ve havanların görüldükleri her yerde ve her zamanda üretime geçişin kanıtı olmadıkları anlaşıldı. Bu anlaşılana dek, Taş Çağı, Tunç Çağı, Demir Çağı kavramları, söz konusu dönemlerin teknolojileri yanı sıra toplumsal ve ekonomik yapılarını da kapsayan kavramlar olarak kullanıldı. Böylece oluşan bir gelenekle Neolitik, insanlığın tek-

nolojik evriminin bir evresi sayılması yanı sıra, genel olarak ekonomik, toplumsal ve kültürel evrimin bir aşamasının adı olarak iyice yerleşti.

Neolitik Devrim kavramı: Neolitik (Yeni Taş Çağı) kavramının devrimci niteliğini vurgulamak için, onu "Neolitik Devrim"[37] olarak kavramlaştıran (Yeni Arkeoloji Okulu'nun kurucusu sayılan) Gordon Childe oldu. Childe, arkeolojik buluntuları, birbirleriyle bağlantılarını kurmadan (posta pulu koleksiyoncuları gibi) derleme alışkanlığına karşı çıktı. Thomsen çizgisinde bir tutum benimsedi. Buluntuları yorumlayıp anlamlandırma yoluna gitti. Onları bir bütünün parçaları ve bir gerçekliğin yansımaları olarak görmeye çalıştı. Buradan giderek, geçmişi bütünlüğü içinde canlandırmaya ve kavramaya çalışma (rekonstrüksiyon) eğilimini arkeolojiye yerleştirdi.

Childe'ın Neolitiği bir devrim olarak görme anlayışının altında, aynı zamanda, tarihi düzgün bir "evrim" süreci olarak gören anlayıştan hoşnutsuzluğu yatıyordu. Böyle bir anlayışın tarihte devrimlerin öneminin gözden kaçmasına yol açtığını düşünmüş olmalı. Açıkçası Childe, "tarihsel materyalist" kuramdan esinlenmişti. Morgan'ın antropolojiye uyguladığı bu kuramı, arkeolojiye uygulamıştı. Bu yolda Morgan'ın terminolojisini değiştirip geliştirdiği söylenebilir.

Childe, Neolitik araçların yaygınlık kazandığı katmanların buluntularına (tarihsel materyalizmin ekonomi üzerinde odaklaşan bakış açısıyla) bakınca, araçlardan da önemli bir yeniliğin ipuçlarını gördü. Bu ipuçlarından tutulup sağılırsa, dönemin tarihinin çorap gibi söküleceğini anladı. Çünkü yakaladığı ipuçları, o çağda insanlığın, asalak geçim biçiminden üretici geçim biçimine geçiş evresini yaşadığını gösteriyordu.

Söz konusu geçiş, üretimle sınırlı kalmamıştı. Toprağa yerleşme, mülkiyet, toplumsal artı üretme gücü, nüfus artışı, tabakalaşma, hatta savaş gibi sonuçları da birliğinde getirmişti. Geçim biçiminde görülen bir yenilik, tüm bu sonuçlarıyla "yaşayış biçimi" üzerinde geniş çaplı ve derin değişikliklere yol açmıştı. Giderek, ileride ilkel topluluktan uygar topluma geçilmesini sağlayacak yolları döşemişti.[38] Bu yüzden Neolitik, sıradan değil "devrimci" bir çağdı. Neolitik dönemde görülen değişiklikler, kültürel evrimin sıradan ürünlerinden öte, bir "devrim" niteliğindeydi.[39] Dolayısıyla, Childe'a göre, "Neolitik Devrim" adını hak etmekteydi. Peki söz konusu devrimci değişiklikler nasıl gerçekleşti?

NEOLİTİK DEVRİM OLGUSU

Buzul Çağı sonrasında, ZÖ 12.-10. binyıllar arasında, Yeryüzü'nün kuzey yarıküresinde, Avrasya kıtasında, 30°-40° enlemleri arasındaki bölgenin, önce florası değişmişti. Bozkır otları açılım göstermişti. Bunlardan (yabanıl arpa, yabanıl buğday gibi) bazılarının başakları, bozkır otları için iri sayılabilecek toplumlar barındırmaktaydı. Yörenin Mezolitik topluluklarının kadınları ve çocukları, toplayıcılık etkinlikleri arasına onları da katmış olmalılar.

Yabanıl tahıl devşiriciliğinden üreticiliğe

Yabanıl tahılları toplama geleneğinin, aç kalma, toplayıcılık sırasında bir şeyler atıştırma ya da değişik tadlar arama sonucu (rastlantısal) bir başlangıcı bulunabilir. Bu otların taze başakları, kolay çiğnenir nesneler değildir. Ama çiğnenirken taze tohumlar ağızda sütsü, hoş bir tat bırakır. Kurularından ise, karbonhidratların tükürük içindeki (pityalin gibi) kimyasal maddelerle karışıp şekere dönüşmelerinin yol açtığı (katıksız ekmek çiğnemekten aldığımız tada yakın) bir tat alacaklardır. Sonuçta böyle bir rastlantı bile (açlık giderici ve tat verici uzantılarıyla) bilinçli bir beslenme göreneğine dönüştürülmüş görünür. Yoksa zamanın varsıl avcılık ve toplayıcılık kültürünün sağladığı ağız ve mide dolduran besinlerinin yanında bu küçük tanelerin yüzüne kim bakardı? Gerçekten, günümüzde, yolların, tarlaların kıyısında, yel estikçe başakları sallanan yabanıl tahılların tadına bakan kaç kişi vardır?

Toplayıcılıktan devşiriciliğe: Mezolitik'te, yabanıl tahılların başakları önce elle yolunarak tohumları toplanmış olmalı. Onların, söz konusu toplulukların besinlerinin daha büyük bir oranını oluşturabileceği zamanla anlaşılmış olsa gerek. O zaman, çok toplayabilmek için, insanların onları elle yolmak yerine, çakmaktaşı ya da obsidyen minitaşlardan oluşturulmuş "devşirme bıçakları" ile biçtikleri anlaşılıyor. Toplayıcılığın bu türünün, önemi ve başakların tek tek değil demet demet devşirilmesi gibi farkları nedeniyle, "yabanıl tahıl devşiriciliği" olarak özel bir terimle nitelendirilmesi doğru olur.

Tahılların değeri: Yabanıl tahılın boyu küçük, huyu büyüktü. Kendisinden kat kat iri besinlerde bulunmayan üstünlükleri vardı. Zamana dayanıklıydı, saklanıp depolanabiliyordu. Yabanıl tahıl devşiriciliği, Mezolitik topluluklara, kara günler ve ak günler için besin depolama olanağı sağladı. Meyveler ve yumrular gibi karbonhidratlarca varsıl ol-

maları yanı sıra (et kadar değilse de) proteinlerden de paylarını almışlardı. İçlerindeki (bir tür şeker, yani karbonhidrat olan) nişasta ile toplayıcıların gereksinim duydukları günlük enerjinin önemli bir bölümünü karşıladı.[40]

Devşiriciliğin sorunları: Yabanıl tahıl devşiriciliğinin cennet bahçesinde yapıldığı sanılmamalı. Onun da bazı sorunları vardı. Elle yolmanın (derinin yüzülebildiği) güçlükleri, devşirme bıçakları ile aşıldı. Bu kez iki büklüm olup daha fazla eğilmek ve daha büyük bir güç harcamak gerekti. Ayrıca, yabanıl tahıl devşiriciliği, "hasat" dönemlerinin kısalığı nedeniyle, çocukların daha yoğun çalıştırılmasını getirmiş görünüyor. Çocuklar yanı sıra erkeklerle birlikte tüm topluluğun kolektif emeğini gerektirmiş olabilir. Ancak, tanelerin sapından, samanından, kapçığından ayıklanması, öğütülmesi, pişirilmesi gibi zaman alıcı zorlu işleri (etnografik analojiye göre) kadınlara yüklenmiş görünüyor.

Yabanıl tahıllarla beslenmenin, onlara yaslanmanın bir sorunu da, hasat edilip depolanan tutarın yağışa ve havaların sıcaklığındaki koşullara göre yıldan yıla dalgalanma gösterebilmesidir. Öyle ki bu, tahılların tüm bir yıl bozulmadan saklanabilmeleriyle sağlanan güven duygusunun sarsılması anlamına gelecektir. Olağanüstü kuraklık yıllarının yaratabileceği cılız başak ya da kavruk ürün sorunu nasıl çözülmüş olabilir? Bu sorun yakındaki derelerin, çayların yataklarının, geçici bir süre için değiştirilerek yabanıl tahıl bölgelerine yönlendirilmeleriyle çözülmeye çalışılmış olmalı. Çünkü Kaliforniya'nın Owens Vadisi topluluğu Paiute'lerin kadınlarının tam da bunu yaptıkları etnologlarca saptandı.[41] Böyle bir yol olağanüstü bir kuraklık yılında bulunmuş olabilir. Rastlantıyla öğrenilen bir yöntem de olabilir. Ama ürünü güvenceye alıp verimini artırdığı görülünce, gelenekleşecektir. Her yıl izlenen sistemli bir uygulamaya dönüşecektir.

Ancak sulama, hasat tutarının kararsızlığı sorununun kesin çözümü değildir. Kesin çözüm, toplanan tahılın bir bölümünün sulak yerlere serpilmesiyle (ileride, Neolitik'te) bulunacaktır.[42] Yabanıl tahılları işleme sorunları ise, anlaşılan, daha Mezolitik'te, havanların geliştirilmesi ve eldeğirmenlerinin boyutlarının büyütülmesi gibi araç takımına yapılan eklemelerle çözülmüş bulunuyordu.

Yabanıl tahıl devşiriciliği, Mezolitiğin tekil hayvan avcılığından çok daha güvenli ve güvenilir idi. Bu nedenle, yabanıl tahıl habitatı yakınındaki topluluklar, beslenmelerini, giderek daha çok yabanıl tahıl devşirciliğine dayandırmış olmalıdır. O zaman da dayanılan besin kay-

nağının güvenilirliği ile ilgili sorunların çözülmesi gerekecektir. Göreli çözüm, onların sulanması idi. Kesin çözümün ise tahılların üretilmeye başlanmalarıyla bulunduğu anlaşılıyor.

Üretime geçilmesinde kadının rolü: Paleolitik'ten beri bitkisel besin toplayıcılığıyla daha çok kadınlar uğraşagelmekteydiler.[43] Mezolitik'te yabanıl tahıl toplayıcılığında (devşiricilikte) uzmanlaşanlar da kadınlar oldu. Dolayısıyla, kadınların bitkilerle ilgili simgeler dünyasının (erkeklerinkinden) varsıl olacağı kuşkusuz. Bitkilerle ilgili deneyim, bilgi ve kültür birikimi, kültürel kalıt yoluyla daha çok anadan kızlarına aktarılacaktır.

Kadınların bitkiler hakkında sorun çözücü düşünüş olanakları, erkeklerinkini aşacaktır. Gerek rastlantı, gerek yordamlama ürünü çözümleri, kadın kültürü ile kuşaktan kuşağa aktarılacaktır. Böyle bir kültürel temel onları bitkiler konusunda uyanık kılacaktır. Kadınların bitkiler dünyası üzerinde odaklaşan ilgileri (erkeklerin gözünden kaçan) bazı olguların gözlerinden kaçmamasını sağlayacaktır. Bunlardan biri, sulak yerlerde yabanıl tahılların daha iyi gelişmeleridir. Bir başkası, tahılların kamp yerlerindeki çöplüklere (kazayla) döküldüklerinde filizlenmeleridir. Böyle dökülenlerin, doğal bölgelerindeki otlardan daha önce, daha hızlı, daha iyi gelişmeleridir. Buralardaki bir ot demeti, saplarından tutulup çekilerek söküldüğünde, köklerindeki filizlenmiş "cıngıl cıngıl" tahıllar, kadınların gözlerini kamaştıracaktır. Onların kafalarında, yabanıl tahılları böyle yerlere taşıma düşüncesi çakabilecektir.

Bitkilerle ilgili bütün bu deneyim, gözlem, bilgi birikimi sonunda kadınlar, devşirdikleri yabanıl tahılların bir bölümünü, sulak ve gübrelik yerlere serpiştirdiklerinde, insanlığı üretime geçiren ilk adımı atmış oldular.[44]

Orağın ve çapanın evrimi: Tohum serpmeyi, tohumların kuşlarca yenmemesi için toprağa gömülmesi (ekim) izleyecektir. Ekim işi, Paleolitiğin ve Neolitiğin "eşeleme sopası" denen aracının "çapa" biçimine dönüştürülmesini gerektirecektir. Ekilen tahılları biçme işi ise, Mezolitiğin "devşirme bıçakları" denen araçlarının geliştirilip, kıvrık biçim verilerek "orak" aracına dönüştürülmesine yol açacaktır. Bunu kesin olarak bilmiyoruz. Devşirme bıçakları üretimden önce bile oraklara dönüştürülmüş olabilir.

Neolitiğin ilk çapalarının, geyik boynuzlarının, ağaç dallarının çatallı bölümlerinden yararlanılarak yapıldıklarını düşünebiliriz. Kolları elli altmış derecelik bir açıyla birleşen çatalın kollarından biri kısa, ötekisi onun iki üç katı uzunlukta kesilirse, alın size bir çapa! Böyle ilkel çapaların aşınmayla, kırılmayla etkisizleşmesi sorunu ise, daha sonra, çatala ya da düz bir sopanın altına taş bağlanmasıyla ya da delinmiş taş takılan (bel'e benzer) araçların yapılmasıyla giderilecektir. Neolitiğin erken dönemlerinin en önemli aracı çapa, birleşik (kompozit) bir araç olarak böyle ortaya çıkmış görünüyor.

Ta o zamandan gelen bir gelenekle, tarih boyunca çapalama işini daha çok kadınlar üstlenmektedir. Hayvanların evcilleştirilmesinden sonra ise, sürüyü gütme işini (geçmişte onları avlayan) erkekler üstlenecektir. Avda kullanılan mızrak "çoban sopası" olarak kullanılmaya başlanacaktır. O tarihlerden (Neolitik'ten) beri "kadının elinde çapa, erkeğin elinde sopa" durumu sürmektedir.

Ön Tarım

Ancak Mezoliğin sonlarında ve Neolitiğin başlarında, ne hayvanların ne de bitkilerin evcilleştirildiği söylenebilir. Çünkü bu dönemlerin katmanlarından çıkarılan karbonlaşmış tahıl fosilleri hâlâ yabanıl tahıl morfolojisi taşır. Hayvan fosilleri ise evcil türlerinkine benzemez. Dolayısıyla üretimin, yani dar anlamıyla tarımın kesin olarak ne zaman başladığı bilinemiyor.[45] Bu yüzden kimi bilim çevrelerinde bu dönem "ön tarım" olarak adlandırılır. Ön tarım döneminde daha çok yabanıl tahıl devşiriciliği yapılmış görünüyor. Ekinler bazen sulanmakta, belki bazen çapalanmaktadır. Gübrelenip gübrelenmedikleri kadar ekilip ekilmedikleri de belirsiz.

Devşirme bıçakları, üretimin başlayışının kesin kanıtları sayılmaya yetersiz. Onlarla, yabanıl tahıllar devşirilmiş olabilir. Havanlar, eldeğirmenleri de yeterli değil. Onlarla, devşirilen tahıllar, hatta yumrular, fındıkgiller öğütülüp işlenmiş olabilir. Ya "tahıl çukurları" denen (Mısır'daki Fayum ve Merimde'de daha sonraki tarihlerden kalan örneklerdeki gibi) çeperleri ekin saplarıyla döşeli çukur buluntuları, üretimin şaşmaz kanıtları sayılabilir mi? Onlar da tohumluk kadar (devşirilen) kışlık tahılın saklandığı yerler olabilir. Buralardan elde edilen karbonlaşmış tahıllar (radyokarbon tarihlemesiyle) kolaylıkla tarihlendirilebiliyor. Bu durumda, tarihleri ZÖ 10 bin dolaylarını veriyor. Bunlar evcil özellikler gösteriyorsa sorun yok; üretimleri yapılıyor demektir. Yabanıl morfolojisi göstermeleri ise ekilip biçilmedikleri anlamına gelmiyor. Çünkü kültüre alınan bir yabanıl tür, morfolojisini uzunca bir süre ko-

ruyabiliyor. Bu nedenle, üretimleri, yabanıl örneklerin geldiği tarihlerde bile başlamış olabilir.

Tahılların evcil türlerinin saptanması (DNA çözümlemelerinden önce) morfolojilerine (biçimlerine) göre yapılmaktaydı. Evcil türler (iri taneli başakların tohumluk olarak ayrılması göreneğinden dolayı) yabanıllardan genellikle iriliklerine göre ayırt ediliyordu. Böyle "seçici üretme", özellikle de sulama, genetik yapılarda (zamanla) mutasyona yol açacak, evcil türleri yaratacaktır.

Tahılların evcilleştirilmesi: Tahılların üretimine geçilişinin kesin tarihi bilinemiyor. Buluntular yabanıl morfoloji göstermesine karşın üretildiklerini kesin olarak söyleyebilmenin gene de bir yolu var. Söz konusu kömürleşmiş tahıl fosillerinin (ister evcil ister yabanıl morfoloji taşısınlar) doğal olarak yetiştikleri yerlerin (habitatlarının) oldukça uzağında, oldukça geniş alanlarda, oldukça çok sayılarda bulunmaları onların üretildiklerini gösterir. Bu olgu, tahılların, habitatlarından alınıp üretilmek üzere bilinçli olarak insanlarca taşındığının kanıtıdır. Ayrıca, doğal habitatlarından farklı iklim ve çevrelerde üretilmeleri, mutasyona uğrama (evcil türlere dönüşme) sürelerini de kısaltacaktır. Ama bunların saptanması bile tahılların üretimine ilk önce ve nerede geçildiği sorusunun yanıtını vermez. Üretim, yabanıl tahıl türleri bulunan yerlerde daha önce başlamış olabilir.

Yabanıl tahıl türlerinin üretiminden evcil tahıl türlerinin üretimine geçiş, yabanıl türlerin bazı sorunlarının aşılmasını da içermiştir. Bir kez yabanıl tahıllar, kırılgan bir başak eksenine sahiptir. Yelin sallamasıyla bile başak sapı kırılıp taneleri yere saçılabilir. Onların bir tür olarak yaşarkalabilmelerinin yollarından biri de tanelerini böyle kolaylıkla saçabilme özellikleriydi. Ancak bu özellik, insanlarca elle yolunmaları kadar orakla biçilmeleri durumunda da birçok tanenin düşmesine neden olur. İlk tarımcı topluluklar bu sorunun çözümünü yordamlamayla bulmuş görünüyorlar. Çözümü "seçici üretme" sağlar. Her kuşakta daha az kırılgan (tam) başakları seçerek tohumluk yapmak! Bu yöntem, neden sonra tarımcılara başak eksenleri kırılgan olmayan (evcil) türler kazandıracaktır. Gerçekten, evcil türleri yabanıl türlerinden ayırt edici özelliklerinden biri tanelerin ve başakların iriliği ise, ötekisi, kırılgan olmayan bir başak eksenidir. İkisi de seçici üretmenin ürünüdür. Söz konusu özellikleri denetleyen genler, söz konusu tahıl popülasyonu içinde hazır bulunmaktaydı. "Doğal ayıklanma" durumunda kırılgan eksenlilerin yaşarkalma şansları daha yüksekti. İnsan bu gerçekliği tersine çevirdi. "Yapay ayıklama" ile kırılgan olmayan başak eksenlerini

denetleyen genlerin kuşaktan kuşağa, giderek artan oranlarda geçirilmesini sağlayarak onlara şans tanıdı. Ama bunu, üretilen popülasyonlarda söz konusu genlere sıklık kazandırdığını bilmeden yaptı. İlkel topluluklar bu işi yordamlama yoluyla (moleküler düzeyde olup bitenleri hiç anlamadan) başardılar.

Yabanıl tahılların, Mezolitik devşiricilerin ve Neolitik üreticilerin karşısına çıkardıkları bir başka sorun vardı: Taneyi sımsıkı saran sert ve sivri uçlu bir kapçığa sahip olmaları. Bu sorun, evcil arpa türlerinde varlığını bugün de sürdürmektedir. Tanelerin kapçıktan kolay kolay ayrılmaması, ilk tarımcıların karşısında, çözmeleri gereken böyle büyük bir sorundu. Bu sorun da seçici üretmeyle ve kapçığı taneyi kolayca bırakabilen türlerin seçilip üretilmesiyle çözülmüş görülür.

Ancak bu kesin çözüme ulaşılana dek başka (göreli) çözümler de denenmiştir. Demetlerin ateşe tutulup başaklarının kavrulmasıyla kapçıkların yanıp taneleri bırakmaları bunlardan biridir. Bu süre içinde taneler de az çok pişmiş olmaktadır. Bu uygulama, kapçığı kolaylıkla ayrılabilen (evcil) türlerden sonra bile (azalarak) sürmüştür. Anlaşılan, aynı tadı almak için başakların kavrulması, günümüze "kavurga" çerezini kalıt (miras) bırakmıştır.

Taneleri inatçı kapçıklarından ayırmanın bir başka yolu bulunmuştur: demetleri ya da başakları suya bastırmak. Bu, suyu emen tanelerin şişerek kapçıklarını çatlatıp kolayca ayrılmalarını sağlamıştır. Dahası, bu işlemin bir yan ürününün anaatalarımızın gözünden kaçmadığı anlaşılıyor. Su emen tanede, sıcaklık da uygunsa, cücük (embriyon) canlanıp filizlenme (germinasyon) başlar. Bu sırada tanedeki karbonhidrat dönüşüp "malt şekeri" oluşur. Şekere ulaşan ya da bulaşan maya bakterileri, onu tüketirken alkol oluştururlar. İlk tarımcı topluluklar, kuşkusuz biyokimyasal temelde tüm bu olup bitenlerden bilgili değillerdi. Ama suya batırılan başaklar ya da taneler bekletildiğinde kendilerini "bir hoş" eden besinin oluştuğunu (herhalde) yordamlamayla kavradılar. Alkol ile böyle tanışmış olmalılar. Aslında bozuk ve zehirli bir besin olan[46] alkol, insanlığın kanına böyle girmiş olsa gerek!

Önce arpa, buğday türlerinin evcilleştirildiğini biliyoruz. Onların evcil türlerini denetleyen DNA mutasyonlarından insanlar sorumludur. Çünkü insanlar bu tahılları veren otları doğal habitatlarından uzaklara taşımışlardır. Onları başka çevrelerle, başka otlarla "tanıştırmışlardır". Örneğin, yağmurla yetinen bir türün sulu tarımının yapılmasının mutasyona yol açtığını biliyoruz. "Ekmeklik buğday" (*Triticum aestivum*) evcil türünü yaratan mutasyon ise, emmer buğdayının (*Triticum dicoccum*) evcilleştirilmiş türünün genlerine Hazar Denizi kıyılarında yeti-

şen "keçiyüzlü ot" (*Aegilops squarrosa*) bitkisinin bazı genlerinin karışmasının ürünüdür.[47] Bu buğdayın özelliği, içinde "gluten" denen, hamurun "özmekli" olmasını sağlayan bileşiğin bulunmasıdır. Özmekli hamurun esnekliği, bilindiği gibi, hamurun ince yufkalar olarak işlenebilmesi olanağını sağlar. Böylece sofra kültüründe tansıklar yaratılmasının kapıları açılmış olur.

Ekmeklik buğdayı yaratan türden mutasyonlar, doğada kendiliğinden işleyen bir süreçle ya da insanın aracılığıyla, aynı türün iki farklı ırkının (ya da ender durumlarda) iki yakın türün genlerinin "çapraz döllenme" denen özel bir cinsel üreme (*meiosis*) yoluyla karışmasının ürünüdür.[48] İnsanlar ileride, doğanın bu yöntemini (yordamlamayla), önce evcilleştirilen hayvan türlerinin melezleştirilerek geliştirilmesi yönünde kullanacaklardır. Daha sonra (uygar toplumda, pazar ekonomisini geliştirme yolunda) bitkilere de uygulayacaklardır. Neden sonra "bilimsel düşünüş çağında, biyoteknoloji devrimiyle) transgenetik bakteri, hayvan, bitki (ve belki de insan!?) ırklarının ve türlerinin üretimine yönelinecektir.

Evcilleştirilen öteki Eski Dünya bitkileri: Evcilleştirme eylemi ve düşüncesi artık insanın yaşamına girmiştir. Gerisi gelecek, tahılların üretimini öteki (uygun) bitkilerin evcilleştirilmesi izleyecektir. Bunlar evcilleştirmenin ilk odağını oluşturan Batı Asya habitatında yetişen baklagiller, mercimek, susam gibi daha çok tarla bitkileridir. Zamanımızdan 12 binyıl kadar önce evcilleştirilmişlerdir. Keten, bu bölgenin "endüstri bitkisi" olması nedeniyle anılması gereken bir başka evcil ürünü olmuştur.

Konunun uzmanlarına göre, Kuzey Afrika da Eski Dünya'nın ilk evcilleştirme girişimleri saptanan bölgelerinden biridir. Çölleşmesinden önce Sahra'da, zamanımızdan 10-9 binyıl kadar önce, arpa (Batı Asya'dan bağımsız olarak) evcilleştirilmiştir. Yam (acı ve tatlı türleri bulunan, patatese benzer yumru) bitkisinin de ilk önce Afrika'da üretilmiş olabileceği söylenmektedir. Daha sonraları bu bölgede darı ve Afrika pirinci evcilleştirilmiştir.[49]

Evcilleştirmenin Eski Dünya'daki üç bölgesinden birincisi Batı Asya'yı ve Kuzey Afrika'yı içeren "Ortadoğu bölgesi" olmuştur. Evcilleştirmenin birbirinden bağımsız olarak gelişmiş olabileceği üç bölgeden ikincisi "Doğu Asya bölgesi" olarak görünür. Çin'de Sarı Irmak (Huanghe) bölgesinde, zamanımızdan 7 binyıl önce iki türü ile darının evcilleştirildiği saptanmıştır.[50]

Eski Dünya'nın üçüncü evcilleştirme odağı "Güneydoğu Asya bölgesi". Bölgenin (subtropikal) ikliminin sunduğu olanakla (tahılların dışarıdan getirilip yetiştirilmelerinden önce) Asya yumrusu olan taro ile birlikte yam, geç bir tarihte (ZÖ 4 bin dolaylarında) evcilleştirilmiştir. Güneydoğu'da onlarla birlikte, meyve ağaçları üretimini de içeren bahçe tarımı (hortikültür) başlamıştı.[51]

Yeni Dünya'da geç başlayan evcilleştirme: Yeni Dünya kıtalarında gerek bitkilerin gerek hayvanların evcilleştirilmesi (Eski Dünya'dakine göre) dört beş binyıl geç başlamıştır. Ve Eski Dünya'dakinden farklı bitki ve hayvan türleri evcilleştirilmiştir. Bir başka farklılıkla (anlaşılan) Yeni Dünya'daki evcilleştirme bölgelerinde havyanlar (genellikle) bitkilerden önce evcilleştirilmiştir. Yeni Dünya'nın üretime, birbirinden bağımsız geçilen iki bölgesi vardır: Orta Amerika'da Meksika ve Güney Amerika'da And Dağları bölgesi.

Meksika'da mısır (*zea mays*) ipuçlarına bakılırsa, zamanımızdan 7 binyıl önce evcilleştirilmeye kalkılmıştır. Ancak üretici yaşayış biçimine ve köylerde yerleşik yaşama geçilmesi, ZÖ 5.-4. binyıllara dek gecikmiştir. Mısır, tarla tarımı ile bahçe tarımı arası bir yöntemle üretilen bir bitkidir. Yeni Dünya'nın temel besin kaynağı üçlüsünden öteki ikisi, fasulye ve kabak, daha çok bahçe tarımı bitkisi özelliği gösterirler.

Bir kabak türünün (*Lagenaria siceraria*) Meksika'da zamanımızdan 9 binyıl öncesinde bile yendiği biliniyor. Ancak ne zaman evcilleştirildiği daha saptanamadı. Fasulyenin barbunya türü (*Phaseolus vulgaris*) Meksika'da 5 binyıldır tarımı yapılan bir bitkidir. Pamuk (*Gossypium hirsutum*) da 5 binyıldır yetiştirilen Meksika kökenli bir endüstri bitkisidir.[52]

Yeni Dünya'nın ikinci evcilleştirme odağı And Dağları boyunca uzanan bölgedir. Burada, ZÖ 8. binyıldan başlanarak fasulye türleri üretilmiş görünüyor. Kanıtı, Guitarrano Mağarası içinde evcil fasulye türünün örneklerinin bulunmuş olması. Ne var ki And Dağları evcilleştirme bölgesine özgü bitki, patates *(Solanum tuberosum)* türleridir. Kalıntılarına bakılırsa, ZÖ 7.000-5.000 arasında bir tarihte evcilleştirilmiş olmalı.[53]

Yeni Dünya'da bitkilerin ve hayvanların üretimi üzerinde "Yeni Dünya Neolitiği" başlığı altında durulacaktır. Burada yukarıda değinilen evcilleştirilen ilk bitki türleri yanı sıra, ilk evcilleştirilen hayvanın Gine domuzu (*Cavia porcellus*) olduğu belirtilmekle yetinilebilir.

Hayvanların evcilleştirilmesi

Neolitik Devrim sacayağının birinci ayağı bitkilerin evcilleştirilmesi ise, ikinci ayağını hayvanların evcilleştirilmesi oluşturur. Üçüncü ayağının toprağa yerleşme (ile bir anlamda insanların evcilleşmesi) olduğu söylenebilir. Hangisinin önce gerçekleştirildiği tartışmalıdır. Ayrıca öncelik, bölgeden bölgeye değişebilmektedir. Bunun için bakılması gereken noktalardan biri, hayvanların hangi amaçlarla evcilleştirildikleridir.

Hayvanların evcilleştirilme amacı: Doğada hayvanlar kendiliklerinden yetişip ürüyorlarsa, hayvan beslemeye ne gerek var? Çevresinde hazır avlanacak o kadar bol hayvan varken, insan niye onları evcilleştirmeye kalksın? Bu soruların bir yanıtını konunun uzmanı Bökönyi veriyor. Bökönyi'ye göre, hayvanların evcilleştirilmeye başlanmasının temel "nedeni" azalmalarıdır. Bu, evcilleştirme öncesi dönem katmanlarında hayvan kalıntılarında görülen azalmadan anlaşılmaktadır. Buna göre evcilleştirmenin amaçlarından biri, azalan hayvanların sayısını artırmaktır. Hayvan evcilleştirmeye başlanmasının öteki amacı ise, avcılığın rastlantısallığından kurtulmaktadır.[54] Her ikisinde ortak tasa, besin kaynakları karşısında duyulan güvensizlik duygusundan kaynaklanmaktadır.

Yukarı Paleolitik'te (hiç değilse Avrupa uzman avcı topluluklarında) besin kaynaklarının büyük bölümünü av oluşturuyordu. Mezolitik'te hayvansal besin kaynakları ile bitkisel besin kaynakları arasında az çok bir denge kurulmuş görünüyor. Neolitik'te ise göçebe çobanlar dışında (belki onlarda bile) bitkisel besin kaynakları ağır basmış olsa gerek. İnsanların midesinde, bitkisel besinler (çeşitliliklerini yitirme pahasına da olsa) depolanabilir tahılların sağladığı güvenlikten dolayı, en geniş yeri elde etmiştir. Aynı güvenliğe, hayvansal besin kaynaklarında da ulaşılmasına çalışılmış olmalı.

Hayvanları evcilleştirme amaçlarından biri de, kimi yazarlara göre, kurban edilecek hayvan stoğu sağlamaktı. Çatalhöyük "boğa kültü" bu görüşü destekler niteliktedir.[55]

Önce bitkiler mi hayvanlar mı evcilleştirildi?: Ondokuzuncu yüzyılda, kimi bilim çevrelerinde (örneğin Henry Lewis Morgan yandaşlarında) önce hayvanların evcilleştirildiği sanılıyordu. Neolitiğin senaryosu buna göre kuruluyordu. Bu varsayım arkeolojik buluntuların ordinal (sıralamalı) tarihlendirmesiyle pek çelişmiyordu. Ayrıca akla yakın, spekülasyona, rekonstrüksiyona elverişli bir varsayımdı. Bu yolda şu

tür spekülasyonlar geliştirilebilirdi: Avcılık ve toplayıcılık dönemlerinde, erkekler, sürülerin arkasına takılmış giderken ya da göç yolları üzerinde beklerken, onları izlemiş ve gözlemlemişlerdi. Bu tür gözlemleri sonucunda, hangi türlerin daha uysal ve tehlikesiz olduğunu anlamışlardı. Neolitik öncesinde sürülerin azaldığı bölgelerde, onları dar vadilere sürmüşlerdi. Vadide önlerini arkalarını çitlerle kapatarak tutuklamışlardı. Dar alanlarda (geleceğin ağıllarında) yaşamalarını sağlamışlardı. Böylece yollarını gözetme, arkalarından koşma zorunda kalmadan avlayabileceklerdi. Dar alanlarda tutulmaları hayvanların bazı durumlarda çevreden toplanan otlarla beslenmelerini gerektirmişti. Zamanla insanlar hayvanlara, hayvanlar insanlara alışıp birbirlerinden ürkmez, birbirlerinden korkmaz olmuşlardı. Sonunda, bazı hayvan türleri yaşarkalmak için insanlara bağımlı duruma düşmüşlerdi. Bunu, insanların onları kesmeden önce sütünden, yününden yararlanması izlemişti. En sonunda sürüler, köpeklerin de desteğiyle, dar alanlardan çıkarılıp gezdirilip otlatılmaya başlanmıştı.

Ancak arkeolojik veriler birikip onlara dayanan yorumlar derinleşince, bu tür senaryoların gerçekliği doğru yansıttığından kuşkulanılmaya başlandı. Yirminci yüzyılın birinci yarısında, artık bitkilerin hayvanlardan önce evcilleştirildikleri görüşü ağır basmaktaydı. Yeni varsayımlara göre, hayvanlar evcilleştirilmek üzere dar alanlara kapatılmış bile olsalar, yılın bazı mevsimlerinde insanlarca beslenmeden yaşayamazlardı. İnsanların onları aylar boyunca düzenli olarak beslemeleri ise, çevreden ot toplamakla sağlanamazdı. Bu, ancak bitkisel besin üreticiliğine geçildikten sonra büyük tutarlarda elde edilen sapla samanla, gerekirse tahılla sağlanabilirdi. Bu da akla yakın bir varsayım. Ama sonuçta bu da bir spekülasyon (kurgusal düşünce), bu da bir rekonstrüksiyon (kafada kurulmuş sanal gerçeklik) değil mi?

Böyle bir senaryo da ordinal (sıralamalı) tarihlendirmeye ters düşer görünmüyordu. Çünkü bitkilerin evcilleştirilmesi ile hayvanların evcilleştirilmesi arasında (hangisi önce gerçekleşmiş olursa olsun) büyük zaman farkı yoktu. Bu nedenle ordinal tarihlendirme hangisinin önce başladığını saptamada yetersiz kalıyordu. Tarihlendirme yöntemlerinde (radyokarbon, potasyum argon testleri gibi) kardinal (sayılamalı) yöntemler geliştirilince, hem üretime sayısal olarak hangi tarihte geçildiğinin hem önce bitkilerin mi hayvanların mı evcilleştirildiğinin kesin olarak saptanabileceği umudu doğdu. Bitkisel besin üretimine, dolayısıyla yerleşik yaşama geçildiği yerlerde katmanların arasından elde edilen buluntuların sayılamalı tarihlendirilmeleri güç olmadı. Ancak hayvanların evcilleştirilmelerinin sayılamalı tarihini verebilecek ilk sürücü

göçebe toplulukların konaklama yerlerinin ve buralardaki katmanların saptanıp tarihlendirilmesi güvenilir değildi. Gene de evcilleştirilecek hayvanların, koyun keçi gibi (tarımın yan ürünü olarak bol bol bulunabilen) sellülöz bakımından zengin otlarla beslenen türlerden seçilmesi[56] hayvanların bitkilerden sonra evcilleştirildikleri görüşünü destekliyordu.

Ne var ki yirminci yüzyılın ikinci yarısında tablo ve senaryo bir kez daha değişti. Bitkilerin ve hayvanların hemen aynı tarihlerde birlikte evcilleştirildikleri görüşü ağırlık kazandı.[57] Çünkü artan bulgularla ve daha kesin tarihler alınabilen tarihlendirme yöntemleriyle, hayvanların evcilleştirilmesi hakkında bitkilerinkiler kadar eski tarihler elde edilmeye başlandı. Öyle ki veriler, bazı bölgelerde hayvanların, bazı bölgelerde bitkilerin daha önce üretilmeye başlandığını gösteriyordu.[58] Bu durumda iki evcilleştirme sürecinin el ele gittiği görüşü benimsendi. Ayrıca göstergeler, bitkilerin ve hayvanların evcilleştirilmelerinin (eskiden sanıldığı gibi) birbirine bağlı süreçler olmayabileceğini düşündürecek nitelikteydi. Kısacası, belirsizlik sürüyordu.

Bununla birlikte evcilleştirilen bitki ve hayvan türlerinin genomlarının çözülmesi ve evrimlerinin genlerinin mutasyonlarında izlenebilmesi olanağı (yirmibirinci yüzyılda) doğdu. Doğuşu, soruyu yeniden canlandırıp bu kez kesin yanıtının bulunabilmesini sağlayacak gibi görünüyor. Çünkü bir mutasyonun gerçekleşmesi için yaklaşık olarak ne kadar sürenin geçtiğini gösterebilecek yöntemler geliştiriliyor.

Hayvanların evcilleştirilme sırası: Konunun uzmanları arasında (bugün için) yaygın olan görüşe göre, hayvanlar bazı bölgelerde bitkilerden önce, bazılarında sonra evcilleştirilmiştir. Bökönyi bir hayvan türünün evcilleştirilmesinin ölçütünün [bitki türlerindeki gibi] "ideal yaşam alanı olan habitatından alınıp farklı bir çevreye konması" olarak tanımlamaktadır.[59] Böylece evcilleştirilen hayvanların kalıntılarında sürünün yaş ve cinsiyet yapısı saptanabilmektedir. Bunlar, evcilleştirmenin ek ve kesin kanıtlarını oluşturmaktadır. Çünkü insan toplulukları, evcilleştirildikleri hayvanların, dişilerini üremeleri için bırakırken, daha çok erkekleri kesmektedir. Ve yaşlılardan çok (eti taze) yavruları yeğlemektedir!

Evcilleştirme yolunda ceylan, antilop (hatta kaya resimlerindeki ip bağlı örneklere bakılırsa) zürafa başarıya ulaşamayan girişimler olarak görünüyor. Başarıya ulaşan evcilleştirme girişimlerinde ise, kimi araştırmacılara göre ilk önce yabanıl keçi, kimilerine göre yabanıl koyun evcilleştirilmiştir. Dolayısıyla, konunun tüm uzmanlarına göre, önce bu

iki küçükbaş hayvan evcilleştirildi. Evcilleştirildikleri yer Ortadoğu, tarih 12-10 binyıl öncesidir.[60] Domuz da bu tarihlerde İran'da ya da Anadolu'da evcilleştirilen hayvanlar arasında gösterilmektedir.

Küçükbaşları büyükbaş hayvan türlerinin evcilleştirilmesi izlemiştir. Sığır, Sahra Mısır'ında ZÖ 10 binde, Batı Asya'da (Anadolu'da) 9 bin yıl önce (birbirlerinden etkilenilmeksizin) evcilleştirilmiştir.

Yabaneşeğinin zamanımızdan 6 binyıl önce Mısır'da evcilleştirildiği biliniyor. At Dinyeper bölgesinde, daha sonra, deve Arabistan'da ZÖ 6.-5. binyıllarda evcilleştirilmiş.[61]

Ördek, tavuk gibi iri kuşlar 8 binyıl önce Çin'de evcilleştirilmişti. Lama (lamadan iri) Guanaco, Alpaga gibi Yeni Dünya devegilleri, Andlar'da zamanımızdan 7 binyıl önce, Gine domuzu, Peru Andları'nda ZÖ 3750'de evcilleştirilmiş görünüyor.[62]

Hayvanların evcilleştirilmesinin etkileri: Hayvanların evcilleştirilmesinin Neolitik kültür üzerindeki etkisi, sanıldığı gibi et tüketiminin (Mezolitik'tekine göre) artışı yönünde olmamıştır. Tersine, süt ve yün beklentisi karşılığında et tüketiminin (belki de) azaltıldığı söyleniyor.

Hayvanların evcilleştirilmesinin insanlık tarihi bakımından en önemli (birinci) etkisi, göçebeliğe yol açmasıdır. Bu yargı da (Mezolitik'te toplulukların göçer yaşamı sürdükleri anımsanarak) paradoksal görülebilir. Gene de Neolitik'te, hayvansal besin üretiminde uzmanlaşan toplulukların, bir kamp yerinden ötekine (yarı göçerlik denebilecek) dönüp durmayı, hatta yerleşik köy yaşamını bırakıp tam göçerliğe geçtikleri bir gerçektir.

Göçebe çobanlık ise, avcılık ve toplayıcılıktan, yerleşik çiftçilikten çok farklı bir kültürün oluşmasını başlatacaktır. Bu, erkek egemen, savaşçı, ekonomik bakımdan kendine yetersiz, güvensiz bir yaşayış biçimine varacaktır. Ve Neolitiğin yerleşik çiftçi-göçebe çoban topluluklarının barışçı (alışveriş) ve savaşçı (yağma, haraç) ilişkileri (ileride görüleceği gibi) uygarlığa (katmanlı topluma) giden yolun taşlarını döşeyecektir.

Hayvanların evcilleştirilmesinin insanlık tarihi çapında bir başka (ikinci) etkisi, taşıma ve ulaştırma alanında görülmüştür. Önce sabanı çekmede, sonra yük taşımada ve en sonunda insanları bir yerden bir yere (hızla) ulaştırmada hayvanların önemli katkıları sağlanacaktır. İnsanın kas gücü yanı sıra, hayvan gücü, üretime ve ulaştırmaya koşumlanacaktır.

Üçüncü (önemli) etkisi, bitkisel besin üretiminde artırılan lifli bitkilerden yararlanma yanı sıra hayvansal besin üretimiyle, örmeye ve dokumaya elverişli hayvansal liflerin üretiminin patlama göstermesidir. Giysiler, öteki örtüler ve yaygılar alanında, postun yerini, giderek artan oranda örgüler ve dokumalar alacaktır.

Karma çiftçilik

Arkeolojik veriler, Neolitik köylerin çoğunda hem bitkisel hem hayvansal besin üretimiyle uğraşıldığını göstermektedir. Bu, bazı kaynaklarda "karma tarım", bazılarında "karma ekonomi" olarak adlandırılan olgudur. Her iki adlandırma da uygun değildir. Karma tarım[63] dendiğinde, dar anlamıyla bitki tarımı akla gelir. Bahçe tarımı, tarla tarımı gibi tarım biçimlerinin birlikte uygulanışı düşünülür. Karma ekonomi ise, günümüzün özel girişim ve kamu girişimi karışımı ekonomilerini çağrıştırmaktadır. Uygun terim "karma çiftçilik" olarak görünüyor. Bitkisel besin üretimi ile hayvansal besin üretiminin birlikte yürütüldüğü bir çiftçilik biçimidir Neolitik'te yaygınlaşan.[64]

Birbirlerini bütünleyen bu iki üretici etkinlik, Neolitik köylerin "kendine yeterli" bir ekonomiye sahip olmalarını sağlamıştır. Köylerin dışa (alışverişe) kapalı toplumsal birimler olarak gelişmelerine yol açmıştır. Bunun, insanlık tarihinde günümüze dek gelen (ekonomik, kültürel) olumlu olumsuz sonuçları olmuştur.

Öte yandan yalnızca bitkisel besin ya da yalnızca hayvansal besin üreticisi olarak kalan ekonomilerin, karma çiftçiliğe göre geri kaldıkları söylenebilir.

TARIM BİÇİMLERİ

Konu bitkisel besin üretimine, tarıma gelmişken, tarımın insanlık tarihi boyunca aynı biçimde kalmadığı bilinmelidir. Çünkü tarımın zaman içinde aldığı çeşitli biçimlerinin yaşayış biçimi, üretim ilişkileri, düşünüş biçimi üzerinde farklı etkileri olacaktır. Tarımın insanlık tarihi boyunca aldığı biçimlerin izini sürme Neolitik ile bırakılmayıp zamanımıza dek getirilmeli. Bu, insanlık tarihinin rekonstrüksiyonunda (ağaç analojimizle) ana gövdeden filiz veren bir dalın, dalcıklarına, yapraklarına da bakılıp çiçeklerine dek izlenmesi olarak gerekli işlemlerden biridir. O dal kendi bütünlüğü içinde anlaşıldıktan sonra gövdeye (Neolitiğe) dönülüp öteki gelişmelere geçilebilir. Böyle bir anlayışla, tarımın zamanımıza dek, küçük sulama tarımı "yar ve yak tarımı", bahçe tarımı, saban tarımı, büyük sulama tarımı, feodal tarım, plantasyon tarımı, makineli tarım, endüstriyel tarım, biyoteknolojik tarım gibi biçimlerine değinilebilir.

Küçük sulama tarımı: Yabanıl tahılların evcilleştirilmesinin ve üretiminin, onların habitatlarında ya da taşındıkları yerlerde sulanması, gübrelenmesi gibi işlemlerle gerçekleştirildiği belirtilmişti. Buna göre tarımın ilk biçimi çay kıyılarında ya da çayların yolu değiştirilerek yapılan "küçük sulama tarımı" olmalı.[65] Küçük sulama tarımının insanlık tarihindeki önemi, insanlığın üretime geçmesindeki rolüyle sınırlı değildir. Önemi, aynı zamanda ("hortikültür" denen) bahçe tarımına (bahçıvanlığa) yol açmış olmasında yatmaktadır. Çünkü sulama sırasında, tahıllar yanı sıra (örneğin semizotu gibi) bol su isteyen bitki türlerinin tadı ve değeri insanların gözünden kaçmayacaktır. Onların da özel olarak üretilmeleri denenecektir.

Ayrıca küçük sulama tarımı (insanlığın ilk uygar toplumlarının kurulmasında büyük rolü olduğunu göreceğimiz) büyük sulama tarımına esin kaynağı olmuştur. Ve bir görüşe göre, "ekmeklik buğday" ırkı sulamanın yol açtığı mutasyonun ürünüdür.[66]

Yar ve yak tarımı: İlk tarım biçimlerinden birinin ("tarla açma tarımı" da denen) yar ve yak (İng. *slash and burn*) tarımı olduğu sanılıyor.[67] Bu (çay kıyısı ıslak topraklar gibi) çapa ile işlenebilecek gevşeklikte topraklardan biri olan orman tabanının ümüslü topraklarında yürütülen tarım biçimidir. Böyle tarım biçimini, daha sonraki tarihlerde, örneğin çağımızın Neolitik ilkel (yalın!) topluluklarından biri olan Brezilya'da, Amazon havzasında yaşayan Borolar'da da görebiliyoruz.[68]

Orman tabanı, çürüyen ağaç yapraklarının oluşturduğu doğal kompost gübresi, yumuşak ve nemli toprağı ile tarıma elverişli bazı koşullara sahiptir. Ancak tarım için gerekli bazı koşullara da sahip değildir. Ağaçların yaprakları, güneşin toprağa inebilmesini engellemektedir. Tarımın yapılabilmesi için bu engelin ortadan kaldırılması gerekir. Nasıl? Bu sorun yaprakların elle tek tek koparılmasıyla çözülemez. Ama ağaçların yapraklarının kurutulmasıyla (böylece dökülmelerinin sağlanmasıyla) çözülebilir. Tarihsel ilkel Neolitik topluluklar akıllara durgunluk veren bu yöntemi (yordamlamayla olmalı) bulmuş görünürler. Bunu, çağımızın ilkel topluluklarının yaptıklarından analojiyle çıkarabiliyoruz: Ağaçların köklerinden yapraklarına özsuyu taşıyan kabukları (onunla birlikte can damarları) çepeçevre kesilir (ve yolunur).[69] Böylece ağacın kabuğu ile gövdesi arasındaki (*cambrium* denen) canlı ve üreyen hücreler katmanı yok edilmiş olur. Ağaçla birlikte yaprakları kurur ve dökülür. Güneş ışığı toprağa ulaşır. Yumuşak toprak çapayla açılıp tohumlar atılır. Tarım başlar.

Ancak bu kez, çiftçilerin önüne, orada tarımı uzun yıllar sürdürebilmelerini önleyebilecek bir başka engel çıkar. Orman toprakları genellikle eğimlidir. Yağışlarda sularla aşınmaya (erozyona) açıktır. İşlenirken yer ile bağlantıları zayıflatılan "canlı toprak" denen (bir santimi elli yılda oluşan) tabaka hızla taşınır. Verim, birkaç yıl içinde, serpilen, ekilen tohumu bile karşılayamayacak bir düzeye düşer. Bunun üzerine (tarihsel ya da çağdaş) yar ve yak tarımcılar, kurumuş ağaçları (ateşi denetimli kullanarak) yakarlar. Yangında pek çok biyomas uçar gider. Ama geride kalan (azotlu=nitrojenli) kül, gübre işlevi görür. Orada birkaç yıl daha (verimli) tarım olanağı sağlar. Ancak sel suyunun hızını kesen gövdeler yok olmuş, toprağı tutan kökler zayıflamıştır. Bu nedenlerle aşınma daha da hızlandığından, toprak, birkaç yılda, üzerine dökülen tohumun ve emeğin karşılığını veremeyecek duruma düşer. O zaman çiftçiler taşınıp beş on yıllık bu aynı süreci yeniden yaşamak üzere, ormanın bir başka parçasını tarıma açarlar.[70] Rahat bırakılan yer yeniden ormanlaşmaya başlar. Öyle ki 20-40 yıl sonra aynı topluluk yar ve yak tarımı yapmak üzere aynı yere geri dönebilir.

Böyle bir tarım biçimi, insanlık tarihi bakımından bazı önemli sonuçlar doğurmuştur: Üretici geçim biçiminin (Neolitiğin) beşiğinden çevreye yayılmasını (Tunalılar denen tarihsel Neolitik toplulukların kültüründe saptandığı gibi) hızlandırmıştır. Ortadoğu'nun çoğu, Avrupa'nın bazı kesimlerinin ormansızlaştırılmasının temelinde yatan etmenlerden birini oluşturmuştur.[71] Bu olgu, insanların doğayı (yararlanmanın ötesinde) sömürme eğilimlerinin kendini kapitalizmden, hatta uygarlıktan önce ortaya koyduğunu göstermektedir. Bunu söylemenin amacı, kapitalizmin ve uygarlığın sorumluluğunu hafifletmek değildir. Sorunun derinliğini belirtmektir. Öyle ki ülkemizde, orman köyleri, kamu ormanlarındaki kurumuş ağaçlardan yararlanma hakkını bu yolla genişletmektedirler. Neolitik anaatalarından kültürlerine kalıt geçmiş aynı yöntemle ağaçları kurutarak haklarını (kötüye?) kullanabilmektedirler. Dahası bu Neolitik uygulama, tarihte ve günümüzde, ormanların yakılarak tarla açılması geleneğini de başlatmıştır. Ve yirmibirinci yüzyılın başında (bile) yangın çıkarıldıktan sonra "orman niteliğini yitirmiş" denerek kamu ormanlarının harcanması gündemdedir.

Bahçe tarımı: "Hortikültür" denen (bkz. s. 295) bahçe tarımı, tarlalarda yürütülen sulu tahıl tarımının bir uzantısı olarak çıkmış olabilir. Eski Dünya'nın ve Yeni Dünya'nın bazı sulak bölgelerinde ve okyanuslardaki tropikal adalarda bahçe tarımı, tarımın ilk biçimi olarak görünmüş bulunabilir. Bahçe tarımının başlıca araçları, Eski Dünya'da çapa,

Yeni Dünya'da dikeleç sopası olarak kadınların elindedir. İnsanlık için önemi, bitkisel besin üretimi yelpazesini, sebzeleri, meyveleri, yumrululari içerecek biçimde genişletmesidir. Bu tarım biçiminde uzmanlaşılan bölgelerde tarımın (elinde çapasıyla) kadının tekelinde kalmasıdır. Öteki bölgelerdeki gibi sabanın önüne çift hayvanlarının koşulmasıyla erkeğin eline geçmemesidir.

Saban tarımı: Tarımın, sulamayı gerektirmeyen bir biçimde "yağmurla sulanan" topraklara yayılması, sabanın (uygar toplumla ilgili sayfalarda görüleceği gibi) tarıma girişiyle olanak içine girmiştir. Yerin, çapanın kıramayacağı denli sert olduğu yerlerde nemin çapanın ulaşamayacağı kadar derinde bulunduğu bölgelerde tarımın başlatılabilmesi için sabanın (İÖ 3. binyılda) bulunmasını beklemek gerekecektir.[72] Bu tür topraklar, ancak tohumun, sabanın açtığı derinliklere gömülerek (kuraklıktan, dondan) korunabilmesiyle işlenebilecektir.

Sabanın bulunuşunun, insanlık tarihi çapında üç etkisinden birincisi, hayvan kas gücünden üretim alanında yararlanılmasıdır. İkincisi, erkeğin bileğinin gücüyle ve geleneksel kültürüyle sabanı ve öküzü yönlendirmek üzere bitkisel besin üretiminde başrolü üstlenmesidir. Bununla bağlantılı bir sonuçla üçüncü etkisi, bitkisel besin üretimi ağırlıklı yerleşik çiftçi topluluklarında (savunma yanı sıra) üretim alanında da erkeğin borusunun ötmeye başlamasıdır. Saban tarımının bir başka sonucu, emeğin verimliliğini artırmasıdır. Verimliliği artırdığı gibi bir çiftçi ailesinin çapayla işleyebileceğinin beş on katı genişlikte toprakları işleyebilmesi olanağını yaratmasıdır. İnsanlık tarihi açısından sonucu, çiftçinin başka toplulukların ve öteki toplumsal katmanların elkoyabileceği daha büyük bir toplumsal artı üretme gizilgücüne ulaşmasıdır.

Büyük sulama tarımı: Saban tarımı ile birlikte gelişecek olan büyük sulama tarımı (uygar toplum incelenirken görüleceği gibi) toplumun altyapısında ve üstyapısında devrimci değişikliklere yol açacaktır. Kısacası, insanlığın uygar topluma geçişinde (fetih yanı sıra) başrollerden birini oynayacaktır. Kanal açma, set kurma, baraj yapma gibi su denetleme bayındırlık işlerini başlatacaktır. Bu tür etkinlikler ise, iş yöneticiliğinde (İng. *management*) uzmanlaşmayı gerektirecektir. İşlerin yönetimi, bu işlerde çalışan büyük emekçi ordularının da yönetilmesini, yani insan yönetimini (İng. *administration*) getirecektir. Toplumda yöneten-yönetilen siyasal farklılaşması iyice yerleşecektir. Kamu yöneticisi kadroların oluşması ve kamuyönetiminin kurumlaşmasıyla "devlet" doğacaktır. Devletsiz topluluklardan devletli toplumlara geçilecektir. Bü-

yük sulama tarımının sahiplik (mülkiyet) ve savaş gibi öteki alanlardaki etkileri üzerinde yeri geldikçe (ileride) durulacak.

Feodal tarım: Eskiçağ'da büyük sulama tarımı, tapınağın ve sarayın denetiminde olan büyük topraklar üzerinde yürütüldü. Bunların yanı sıra, savaşçı kökenli toprak sahiplerince sahiplenilen orta boy tarım işletmeleri de vardı. Bu işletme biçimi, Ortaçağ'da Eski Dünya'nın hem Batı'sında hem Doğu'sunda (hatta Yeni Dünya'nın bazı bölgelerinde?) egemen üretim biçimi durumuna geçecektir. "Feodal tarım" denen bu üretim biçiminde topraklar "feodal bey" denen derebeylerinin denetimine girecektir. Üzerlerindeki köylerdeki tarımsal üretici çiftçiler "serf" denen yarı köle konumuna düşürülecektir. Eşitsizlikçi (katmanlı) toplumsal yapı, serflerin yaptığı üretimden sağlanan artı ürüne elkonularak sürdürülecektir. Serfler, daha fazla sömürülmelerinden öte bir sonuç doğurmayacağını bildikleri için, emeklerinin verimliliğini artıracak yol, yöntem ve araçları benimsemeye istekli olmayacaklardır. Sonuçta, üretim teknolojisinin, Eskiçağ'ın büyük sulama tarımı dönemlerinin bile gerisinde kalıp uyukladığı yüzyıllar yaşanacaktır.

Plantasyon tarımı ve makineli tarım: Feodal beylerin yerine, burjuvaların egemen sınıf konumuna yükselmeleriyle, tarımsal üretimin yapısı da kökten değişecektir. Pazara yönelik, kâr amaçlı tarım, emeğin verimliliğini artıracak araçlara ve yöntemlere kapıları açacaktır. Bu yolda, önce, kolonicilik çağında, kolonilerde emek yoğun yöntemlerle köle emeği kullanılan plantasyon tarımı kendini gösterecektir. Sonra, yoğun emek sömürüsünün yarattığı kapital birikimiyle, pazara yönelik kapitalist tarımın açtığı kapılardan köle emeğinin yerini almak üzere makineler girecektir.

Koloni olmayan ülkelerde üretim önce özgür çiftçilerce yürütülürken, sonra tekelleşme görülecektir. Büyük toprak sahipleri yeniden doğacaktır. Ama bu kez geniş topraklar üzerinde "özgür emekçi" kullanılarak bilimsel "makineli tarım" uygulanacaktır.

Endüstriyel tarım: Tarımın makineleşmesi, rasyonel, bilimsel tarım yöntemlerinin geliştirilmesi, denebilir ki tarımı bir endüstri biçimine sokacaktır: Endüstriyel tarım doğacaktır. Kimyasal gübrelerle, seralarla ve ekip biçme, toplama, besin işleme makineleriyle tarım işletmelerinin, endüstri işletmelerinden farkı (ayrımı) kalmayacaktır. Üretim ilişkileri de, mülkiyet ilişkileri de, buna uygun olarak, endüstridekine benzeyecektir.

Biyoteknolojik tarım: Tarımın bilimselleştirilmesi, öyle anlaşılıyor ki bugünkü noktada durmayacaktır. Endüstri süreçleri ve teknikleri yanında biyoteknolojinin uygulanması giderek artacaktır. Biyoteknolojinin en uygun uygulama alanlarından biri sağlık ise, ötekisi (artık tarım olmaktan çıkarılmış bulunan) bitkisel ve hayvansal besin üretimidir.

Bu konuda tek bir örnek, tarımın bu geleceği hakkında bir düşünce edinmeye yeter. Tarlalarda yetiştirilen ekinlerin sapının samanının ineklerin bedeninde süte dönüştürülmelerinin bir seçeneği, bugünden insanlığın elinde bulunuyor. Hücre kültürü ile seralarda saf ırk olarak üretilen (samanın yerini alacak) biyomasın, büyük kazanlarda kütini ve otun içindeki öteki biyokimyasal maddeleri süte dönüştürecek bakterilerin (şekerli suyla) beslenmeleriyle, kısa sürede tonlarca "saf süt" elde edilebilecektir. Öyle saf, öyle temiz ki süt, inekten, sağıcısından geçebilecek mikroplarla, kimyasallarla, toz toprakla kirlenmemiş olacaktır. Ve içine içecek olan kimsenin gereksinimine göre organik kimyasallar eklenebilecek bir süt! Böyle bir sütün insanın doğayla yabancılaşmasında katkısının olup olmayacağı bir başka konu.

NEDENLERİYLE SONUÇLARIYLA TOPRAĞA YERLEŞME

Yeryüzünün bazı uygun (balıkçılığa, avcılığa, su toplayıcılığına çok elverişli) noktalarında, yerleşik yaşama tarımın başlamasından önce geçilebildiği anlaşıldı. Buralarda kalıcı konutların, hatta mezraların, köylerin kurulduğu (bkz. s. 153) saptandı. Ama bir yere değil "toprağa yerleşme", Neolitik'te bitkisel besin üretimiyle gerçekleşmiştir. Bu, toprağa kök salmaya benzeyen sistemli, kalıcı, oturmuş bir yerleşme olmuştur.

Kanıtları

Toprağa yerleşmenin arkeolojideki kanıtı birbirine bitişik dikdörtgen yapı temelleridir.[73] Kural olmamakla birlikte, yuvarlak temel kalıntıları göçer toplulukların çadır, geçici kulübe gibi konutlarını gösterir. Dikdörtgen, hele birbirine bitişik dikdörtgen, kare odaların, evlerin temel kalıntıları ise (korunma ve konutlara ambar, işlik vb. ekleme amaçlarının ürünü olup) yerleşik yaşama geçildiğini gösterir. Ayrıca bu temellerin düzensiz biçimi, sürekli yaşanırken yıl yıl yapılan eklentileri yansıtır.

Nedenleri

İnsan toprağa, yarı göçer avcı ve toplayıcı yaşamından sıkıldığı için geçmemiştir. Ya da göçerliğin yorgunluğundan kurtulup dinlenmek için geçmiş değildir. Mevsimine göre bir yerden bir yere dolaşma özgürlüğünden vazgeçip toprağa yerleşmesi, bazı koşulların, bazı beklentilerin, hatta zorunlulukların ürünüdür.

Zorunluluklar: Yerleşmenin nedenlerinin başında, kuşkusuz bitkisel besin üretiminin doğası gelir. Ektiğiniz toprağın yanından, hiç değilse ürünü toplayıncaya dek ayrılamazsınız. Bitkilerin üretilmesi rastlantıyla başlatılmış olsa bile, sistemli olarak bitkisel besin üretimine geçmek üzere toprağa yerleşme bilinçli kararlarla gerçekleşmiştir. Yoksa insan, günümüz ilkellerinden bir Hazda'nın söylediği gibi "doğada bu kadar bol monogombongo varken"[74] onları üretmek için neden yerleşmeye kalksın ki? Hem dolaşır hem toplardı. Kunglar gibi göçebe yaşamda kalırdı. Buradan, toprağa bir zorunluluğun ya da bir beklentinin etkisiyle yerleşildiği çıkarsanabilir.

İnsanlığı toprağa yerleştiren zorunluluk (kimi yazarların düşündüğü gibi) nüfus artışına karşılık doğal kaynakların ona koşut artmayıp kıtlaşmasının ürünü olabilir.[75] Besin sağlama yolunda sürekli dolaşmanın güçlüklerinden ve beklenmedik tehlikelerinden kurtulmak için üretime ve yerleşik yaşama geçmeye karar verildiği düşünülebilir.[76]

Beklentiler: Toprağa yerleşmeden ve tarımdan umulan beklenti ise, avcılığın ve toplayıcılığın (üretime görece) kolaylığına karşın (rastlantısallığının yarattığı) güvensizliğinden kurtulma olabilir. Açıkçası "açlık korkusu" ve "güvenlik umudu" üretime geçme ve toprağa yerleşme kararının gerisindeki psikolojik motifleri oluşturmuş görünüyor.[77]

Avcı ve toplayıcı takımların, kaynaklar yeterli ve güvenli olduğu sürece pek az (yapılan etnolojik analojilere göre günde ortalama 3-4 saatlik)[78] çabayı gerektiren bir geçim biçimi neden bırakılsın? Bir yerden bir yere gezmenin özgürlüğü, çok çeşitli yiyeceklerin tadı niçin bırakılsın? Bırakılıp niye sınırlı sayıda yiyeceğin ve sınırlı bir bölgenin tutsağı olunsun? Açlık korkusu ve güvenlik beklentisi olmasa!

Bu koşullarda üretime geçme, toprağa yerleşme kararının alınmış olabileceği düşüncesi, kuramda, insan ve insan toplulukları hakkında bir genellemeye dayandırılabilir: İnsan, yol ayrımına gelip özgürlük ve güvenlik seçeneklerinden birini seçmek zorunda kaldığında, genellikle, özgürlüğünden olma pahasına güvenlik yolunu seçmektedir.

Sonuçları

İnsan toplulukları, özgürlük ile güvenlik arasında trajik sonuçlar doğurabilen böyle bir seçimin örneklerinden birini, toprağa yerleşme kararında vermiştir.

Kölelik: Böyle bir seçenekle bağlantılı durumun bir başka örneğini (ileride, bir saldırıyla karşılaştığında) köleliğe, serfliğe katlanma pahasına, toprağını bırakıp kaçmama kararında verecektir. Toprağa yerleşmenin (uzak gelecekte görülecek) bir sonucu köleliğin nesnel koşulla-

rını hazırlamasıdır. Söz konusu koşullardan biri, emeğin, emekçiyi beslemekten öte bir "artı ürün" üretebilecek verimlilik düzeyine ulaşmasıdır. Ötekisi, emekçinin, uzmanlaştığı işi, emek döktüğü toprağı bırakıp kaçamayacak duruma gelmesidir.

Güvenlik: Toprağa yerleşmenin ve üretime geçmenin ileride köleliğe varana kadar, kölelik kadar önemli yakın sonuçları olmuştur. Bunlardan biri, yerleşmeden beklenen sonucun gerçekleşmesidir. Depolanabilir, saklanabilir, bekletilebilir ürün türlerinin, elverişsiz mevsimlerde aç kalmama "güvenliği" sağlamasıdır. Ancak bu noktada tam bir güvenlikten söz edilemez. Alınacak ürünü etkileyecek güçler, ona dökülecek insan emeği ile sınırlı değildir. Ürünün tutarını belirlemede (denetlenemeyen) doğa güçlerinin de işe karıştığı unutulmamalıdır. Dolayısıyla, tarımsal üretime geçişin sağlayacağı söz konusu güvenlik mutlak değil, göreli bir nitelik taşır. Hele öteki insan topluluklarının güvenlik için ayrılmış ürünlere elkoymayı öğrenip bunu alışkanlık edindiklerinde, güvenlik olgusu ve güvenlik duygusu daha da azalacaktır. Bu iki etmen karşısında, belli bir yere ve belli birkaç besin türüne bel bağlamış toplulukların konumu, ters dönüp tam bir güvensizlik içine düşebilecektir.

Nüfus artışı: Toprağa yerleşmenin bir başka sonucu, kendisini nüfus artışında göstermiştir. Avcılık ve toplayıcılık sırasında, her türlü doğa gücünün saldırısına açık topluluklarda ölüm oranları yüksekti. Göçer topluluklarda, ister doğanın etkisiyle ister insanların istencinin sonucunda olsun, fazla mal kadar fazla çocuk da "göz çıkarır"; yük oluyordu.[79] Bu yüzden sınırlı tutuluyorlardı.

Toprağa yerleşmeyle çocuklar yük olmaktan çıkmıştır. Hatta ailelerin ve de topluluğun emek gücünü artıran olumlu etmen durumuna gelmiştir. Doğan her çocuk üretimde ve savunmada kolektif emeğe katkıda bulunacak yeni bir çift el olarak görülmeye başlanmıştır. Tarımsal ailelerde çok çocukluluğun, hatta geniş ailē geleneğinin temelinde yatan olgu budur. Öyle ya da böyle, o ya da bu nedenle, İÖ 8. binyıl ile İÖ 6. binyıl arasında (Neolitik'te) yeryüzünün nüfusunun 1 milyondan 86,5 milyona çıktığı hesaplanmıştır.[80] Göçer toplulukların nüfuslarını sınırlı tutma zorunlulukları anımsanırsa, bu artıştan daha çok yerleşik toplulukların sorumlu olduğu söylenebilir.

Mülkiyet: Toprağa yerleşmenin sonuçlarından biri kendini, insanlar yanı sıra taşınmaz ve taşınır malların, eşyaların, araçların artışında göstermiştir. Üretim öncesinde olsun sonrasında olsun, göçerlikte toprağı mal edinme söz konusu değildir. Topraktan yalnızca yararlanılır. Aynı şey az çok taşınır eşyalar ve araçlar için de geçerlidir. Takılar gibi çok özel bazı mallar dışında, eşyalardan ve araçlardan toplulukça ortak

yararlanılır. Ayrıca göçerler, taşıma sorunları nedeniyle, eşyayı ve araçları sınırlı tutarlar. Onların yararlanılsın yararlanılmasın biriktirilmesi ve özel sahipliğin tekelinde tutulmaları beklenemez.

Toprağa yerleşen topluluklarda bu tür sınırlılıklar ve sınırlamalar kalkar. Bir kez tarıma açılmak üzere emek dökülen toprak, geçici bir yararlanma konusu olmaktan çıkar. Uzun dönemde pek çok kere yararlanılacak bir mal durumuna gelir. Dolayısıyla, üzerinde denetim kurulmasından öte (tüm olarak o toplulukça, onun ailelerince ya da bireylerince) sahiplenilmek istenen bir "mülk" durumuna gelir.

Aynı şey az çok taşınırlar (eşya ve araçlar) için söz konusudur. Yerleşme'yle taşıma sorunu ortadan kalktığı için sayılarında artış görülür. Biriktirme ve biriktirilen üzerinde sahiplik kurma eğilimi gelişir. Bu eğilim, salt sahiplenme tutkusunun ürünü değildir. Söz konusu olan, araç ise, çiftçinin emeğinin verimliliğini artıracaktır. Eşya ise, rahatına ve mutluluğuna katkıda bulunacaktır.

Üretilen ürünlerin ve malların artışıyla insanların bölüşmeye daha istekli olmaları beklenir. Ama olan bunun tam tersidir. Bir kez yoksulluk ve kıtlık bölüşme zorunluluğu getirirken, bollukta bu zorunluluk kalkar. Sonra, avcılık ve toplayıcılıkta, üretilmesi için emek dökülmeyen yalnızca ele geçirilmesi için çaba harcanan nesnelerin bölüşülmesi daha kolaydı. "İlkel komünizm" denen düzenin temelinde yatan olgulardan biri buydu. Bitkisel besin üretimine geçilince iş değişti. Tüm topluluğun kolektif sürek avının ve besin toplama etkinliklerinin yerini, birbirinin sınırındaki tarlalarda, ailelerce yürütülen üretim etkinlikleri aldı. Hane halkı diyebileceğimiz bu gruplar, belli toprak parçalarını temizleyip tarıma açarken emek dökeceklerdir. Bu topraklar üzerinde üretim yapmaları da emek dökmelerini gerektirecektir. Böyle olunca, emeklerinin ürünlerine sahip çıkmak isteyeceklerdir. Onları (geleneğin, göreneğin buyurduğu topluluk dayanışması, yardımlaşma adına verecekleri dışında) başkalarıyla bölüşmeye yanaşmayacaklardır. Kısacası, toprağa yerleşmeyle "mülkiyet" kurumunun temelleri atılmış olacaktır.

Miras: Mülkiyet kavramı doğup mülkiyet kurumu oluştuktan sonra, onları "miras" bırakma eğilimi izleyecektir. Birikmiş, emek ürünü mallar ve ürünler kadar (belki onlardan fazla) el konarak biriktirilmiş (erke dönüştürülebilen) nesnelere sahip çıkma ve onları koruma göreneği gelişecektir. Bu eğilim ve görenek miras kurumunu geliştirecektir.

Savaş: Emek dökülmüş, tarıma açılmış (değer kazanmış) toprakları, üretilmiş hazır ürünleri (açlık gibi zorunluluk altında ya da çalışmadan elde etme alışkanlığıyla) ele geçirme-koruma çabalarının ise insanlık tarihine savaşı soktuğu görülecektir.[81] Bitkisel besin üretiminde tarlaları

ve ürünü, hayvansal besin üretimi alanında otlakların denetimi, sürülerin ele geçirilmesi için savaş verilecektir.

Yurt: Her ne kadar "yurt" sözcüğü, göçebe Türklerin çadırlarının adı olup, anlam genişlemesiyle sahiplenilen topraklar için kullanılıyorsa da[82] göçebe toplulukların "yeri yurdu" yoktur. Avcılıkta ve toplayıcılıkta ise bir bölge "yararlanma" alanıdır. Yararlanıldıktan sonra, kolaylıkla bırakılıp bir başka bölgeye geçilir. Ancak Neolitiğin bitkisel besin üreticiliğinde (yar ve yak tarımı uygulanmadıkça) bu toprak parçası, tarıma açıldıktan sonra "yurt" edinilir. Kolay kolay bırakılmaz. Topraklar o dönem için sınırsız görünse de tarıma en elverişli olan topraklar sınırsız değildir.

Ayrıca, bir toprak parçasını tarıma açmak, sanıldığı gibi aynı yıl ondan dökülen emeğe değecek bir ürün alınabileceği anlamına gelmez. Onun iyi bir ürün verebilecek duruma getirilmesi (yabanotlarının kökünün kurutulması, iri taşlardan arındırılması, düzleştirilmesi, çitlenmesi gibi işler) yılları alabilir. Dolayısıyla çiftçi, karşılaştığı ilk zorlamada tarlalarından ayrılmak istemeyecektir. Büyük bir zorlanmada, yeni toprakları tarıma açmanın güçlüğünü, bu ara aç kalma tehlikesini düşünerek, toprağını bırakmamakta, onu korumakta direnecektir. Kısacası toprağı "yurt" edinecektir.

İnsan ile toprak arasındaki bu ilişki devletli toplumların "ülke" ve "vatan" kavramlarının tohumunu oluşturacaktır. İnsan ile toprak arasındaki akılsal olduğu kadar duygusal olan bu bağ, zamanı gelince politikacılarca, ülke topraklarını savunma kadar genişletme amaçları için iyiye de, kötüye de kullanılabilecektir.

Öteki sonuçları: Toprağa yerleşmenin, evcilleştirme ve üretim ile birlikte ele alınması gereken başka sonuçları da görülecektir. Bu yolda, yaratacağı olanaklara, doğuracağı olumsuzluklara, insanlar kadar bitkiler, hayvanlar ve tüm olarak doğa açısından da bakılmalıdır.

İnsanların bu eylemi, her şeyden önce canlı doğaya (biyosfere) bir karışmadır. Ona egemen olma yolunda (onu yozlaştırma, yoksullaştırma risklerini de içeren) bir girişimdir. Bu girişimle yeryüzündeki bazı bitki türleri yaygınlaştırılırken, bazılarının yaşama alanları daraltılmıştır. Bildiğimiz bilmediğimiz birçok tür yok olmuştur. Belki bir o kadar (melez) tür oluşturulmuştur.

Tarla açma ormanların azalmasına yol açmıştır. Ormanların azalmasının ise, yörenin iklimini, hiç değilse iklimden etkilenme derecesini artırdığı bilinmektedir.

Hayvanların evcilleştirilmesi de, hem faunada hem florada, bazı türlerin yararına, bazılarının zararına olmuştur. Örneğin (evcil) köpekler artarken "sürülere zarar veriyor" diye kurtlar (yabanıl köpekler) üzerinde başlatılan soykırım, günümüze dek sürdürülmüştür.

Öte yandan, bunun tersi bir eğilimle, hem bitki hem hayvan evcilleştirme (çapraz üretme, farklı habitatlara taşıma gibi yollarla) yeni (melez) ırklar oluşturup faunayı ve florayı varsıllaştırmıştır. Organik evrimin hızı üzerinde, bazı alanlarda yavaşlatıcı, bazı alanlarda hızlandırıcı etkileri olmuştur.[83] Kurtlar yok olmaya yüz tutmuş, ama köpekler şaşılacak bir çeşitliliğe ulaşmıştır.

Kimi yazarlar, evcilleştirmeyle ağılların, ahırların sağlıksız koşulları nedeniyle, hayvanların (organik) evriminin gerilediğini ileri sürmektedir. Bu konuda evcilleştirildikten sonra küçülen iskeletlerini kanıt göstermektedirler.[84] Kimileri ise, evcilleştirilen hayvanların, öteki hayvanların ve doğanın olumsuz etkilerinden (hatta yok olmaktan) kurtarıldıkları görüşündedirler. Evcilleştirmeyi, hayvanların da yararına, bir bakıma insanlarla hayvanlar arasında bir ortakyaşam olarak görmektedirler.[85] Gerçekten, etçiller insanlarca denetlenmeseydi koçların koyun sürülerini yırtıcılara karşı koruyamayacağı düşünülebilir. İnsan evcilleştirmeseydi, koyun, keçi türleri azalabilir, yaşarkalamayabilir, yok olup gidebilirlerdi. "Yaşarkaldılar da ne oldu? Kurbanlık ve günlük tüketim amaçlarıyla, körpe yaşlarda kitlesel çapta kesilmelerinden çıkarları ne oldu?" sorularına nasıl bir yanıt verilebilir, bu da ayrı bir konu!

Kan bağından yer bağına geçiş: Tarım öncesi avcı ve toplayıcı, tarım sonrası göçebe çoban topluluklarda, kişiyi topluma bağlayan "kandaşlık" ilişkisidir. Aynı zamanda "kan bağı" olarak adlandırılan akrabalıktır. Topluluk üyeleri birlikte yaşamaları yanı sıra, birbirlerinin akrabaları oldukları için, birbirlerine duygusal ve düşünsel yakınlık duyarlar. Ortak çıkar söz konusu olmadığı durumlarda bile, duygusal bağlılık nedeniyle dayanışma gösterirler.

Toprağa yerleşmenin ilk biçimi olan köy topluluklarında, genellikle aynı soydan geldikleri (aynı anaataların çocukları, torunları oldukları) için "kan bağı" duyguları ve değerleri sürer. Ancak onun yanı sıra "yer bağı" da insanları birbirine, kişiyi topluluğuna bağlayan yeni bir bağ olarak işe karışır. Bu ikili bağ, köylerde günümüze kadar sürmüştür.

Göçebe çoban topluluklarda kan bağı pekişerek sürecek, babasoyçizgisi biçimini alacak, "ata" kavramı gelişecektir. Yer bağı ise gelişemeyecektir.

Uygarlığa geçişte, kentlerde kan bağı önemini yitirmeye başlayacaktır. Yer bağı öne çıkacaktır. Eski Yunan'da "*polis*", günümüzde "hemşerilik" bağları bu olgunun göstergeleridir. Bir başka gösterge, göçer toplulukların üyelerine hangi soydan, hangi boydan, hangi aşiretten olduğu sorulurken, yerleşik toplulukların üyelerine daha çok "nerelisin hemşerim?" sorusunun yöneltilmesidir. Günümüzde "toplumsal kimlik" denen konum ve bilinç, biraz da bu sorularla ve bu sorulara verilen yanıtlarla öğrenilmekte ve öğretilmektedir.

NEOLİTİK ZANAATLAR

Bitkisel ve hayvansal besin üretimine geçiş, Neolitik köylerin ev ekonomisinde, bazı zanaatların geliştirilmesini gerektirmiştir. Köy topluluğu içinde gelişen "Neolitik zanaatlar" içinde "ekmekçilik" başta gelir. Çömlekçilik ve örücülük onu izlemiştir. Her üçü de kadınlarca başlatılıp Neolitik boyunca kadınlarca yürütülmüş görünür. Ancak onlara varana, çağa (öteki) adını veren cilalama ve onunla bağlantılı taş ocakçılığı zanaatı üzerinde durulmalı.

Cilalama: Daha Yukarı Paleolitik'te taş araç yapımına uygun yatakların bulunduğu yerlerde, taş ocakçılığı görülmüştü. Taş ocakçılığı topluluklar arası farklılaşmayla ve (ender) bazı toplulukların bu alanda uzmanlaşması yoluyla gelişmişti. Taş araçların daha keskin (ve daha güzel görünümlü) olması için cilalanmaları, bu uzmanlaşmanın bir ürünü olarak başlamış bulunabilir. Neolitik'te cilalama zanaatının cilalı taş araçlarla birlikte artarak sürdüğü anlaşılıyor.

Bu noktada önemli olan, araç teknolojisinde (cilalama ile) gerçekleştirilen yenilik değildir. Cilalanarak üretilen araçların hangi amaçla kullanıldığı daha önemlidir. Neolitik'te cilalı taş araçlar giderek daha çok bitkisel besin üretiminin ve tahıl işlemenin yarattığı gereksinimleri karşılamak için kullanılmıştır.[86] Obsidyen, yüksek kaliteli (ender) çakmaktaşları (Paleolitik'teki ve Mezolitik'teki gibi) gene bu işte uzmanlaşmış yerel topluluklarca üretilmiş ve ticareti uzmanlarınca (artarak) yapılmış görünüyor. Ama sıradan taşların sağlanıp cilalanmaları, Neolitik köylerde ev ekonomilerinin etkinliğiyle yürütülmüş olabilir. Cilalı taş araçlara artan gereksinim ile Neolitik köylerin kendine yeterli, dışa kapalı ekonomileri bu olasılığı düşündürüyor. Öte yandan cilalama, uzmanlığı gerektiren bir etkinlik olarak görünmüyor. Bunun için bir deri parçası içine konan bir tutam kum ile torba biçimine getirilen derinin, cilalanmak ve keskinleştirilmek istenen araca (belki saatlerce) sürtülmesi yetecektir.[87]

Cilalama, Neolitiğin bir ev ekonomisi etkinliğine dönüşmüşse bile, bu işin kadınlarca mı, erkeklerce mi yapıldığı belli değil. Cilalamanın, kullandıkları araçlar için olmak üzere her iki cins tarafından yürütülüp yürütülmediği belirsiz. Belirgin olan, köy topluluğu içinde bu işi yapan (geçimini ondan sağlayan) uzman zanaatçıların bulunmayacağı.

Çömlekçilik ve yapıcılık: İnsanlığın (maddesel) kültürel evriminde, çoğu toplulukta çömlekçilik, bitkisel besin üretiminden sonra görülmüştür. Çömlekçiliğin tarımdan önce örneğin Japonya'da on binyıl önce, ZÖ 12.500'lerde[88] görüldüğü yerler enderdir. Öte yandan, çömlekçilik tarımı izlemişse de, tarımın başlayıp çömlekçiliğin uzun bir süre görülmediği (Çömlekçilik Öncesi Neolitik = ÇÖN denen) kültürler de yaşanmıştır. Onları (Çömlekçi Neolitik = ÇN denen) çömlekçiliğin bilindiği kültürler izlemiştir. Buna bakılarak Neolitik kültür, ÇÖN ve ÇN olmak üzere iki evrim evresine ayrılarak incelenir. Ancak Neolitik kültürde çömlekçilik daha çok tahılların taşınması, depolanması, işlenmesi ve pişirilmesiyle ilgili gereksinimleri karşılamıştır.[89]

Ayrıca, tarımın bir gereği olarak toprağa yerleşme kalıcı yapılara yol açar. Kalıcı yapılar en bol bulunan malzeme olarak kil, kalıplanmış kil (kerpiç) ve pişirilmiş kerpiç olan tuğla kullanımını getirmiştir. Duvarcılık, Neolitik'te çömlekçiliğin uzantısı bir ev zanaatı olarak doğar.

Çömlekçilik zanaatının uzun ve ilginç bir gelişme öyküsü vardır. Ama bizi burada ilgilendiren onun (çağımız ilkel topluluklarından yapılan analojiye dayanarak)[90] Neolitik'te bir ev zanaatı olarak kadınlarca bulunup yürütülmüş olmasıdır.[91] Çömlekçilik ancak uygarlıkta, öteki birkaç ev zanaatı ile birlikte uzman zanaatçıların işi olup erkeklerin eline geçecektir.

Örme ve dokuma zanaatları: Neolitik ev zanaatlarının üçüncüsünün (ZÖ 9. binyılda, yani İÖ 7. binyılda başlayan) örme ve dokuma olduğu söylenebilir. Örme, Neolitik'ten önce kamışların, ağaç kabuğu şeritlerinin ve şıvgınların (ince ağaç dalcıklarının) örülmesi demek olan "sepetişi" olarak başlamış görünüyor. Sonra böyle kaplar kil ile (bulunduğu yerlerde zift ile) sıvanıp sepetişi-çömlek karışımı eşyalar yapılmış olabilir. Kamışlardan ve öteki uzun lifli bitkilerden örme balık ağları ve benzeri nesneler (Mezolitik'te) kullanılmış.

Bitkilerin ve hayvanların Neolitik'te evcilleştirilmesi, örmeciliğe, keten, pamuk ve yün lifleriyle, yeni bir ivme kazandıracaktır. Örme, giderek "örmenin makineleştirilmesi" olan dokuma Neolitik ev zanaatları olarak görünür.[92] İkisi de kadının tekelindedir. Örgü, insanın yaratıcılı-

ğının, kadınlar kanalıyla pratik ve estetik amaçları uzlaştırarak kendini sergilediği uçsuz bucaksız bir üretici etkinlik alanı olacaktır. Bir ev zanaatı olarak Neolitik'ten uygar topluma geçip zamanımıza dek süren engin bir kültürel birikim ve kültürel kalıt oluşturacaktır. Kadınların dokuma değilse de örme zanaatı üzerindeki tekelleri bugün de sürmektedir.

Ticaretin ve profesyonel zanaatların tohumları

Neolitik zanaatlar, ev zanaatları olarak kaldıkları sürece topluluğun yapısında bir farklılaşma yaratmayacaktır. Topluluk üyeleri arası ilişkilerde eşitsizliğe yol açmayacaktır. Ama Neolitik zanaatların çoğu, uygar toplum döneminde erkeklerin eline geçince, durum değişecektir. Kasabalarda, kentlerde ortaya çıkan uzman (profesyonel) erkek zanaatçılar, zanaatların tarımdan farklılaşması olgusunun yaratıcıları olacaklardır. Çiftçilerce üretilen artı ürün ile beslenen katmanlardan biri olarak toplumda tacirler ve uzman zanaatçılar boy gösterecektir.

Paleolitik'te ve Mezolitik'te topluluklar arası alışveriş sınırlıydı. Çakmaktaşı, obsidyen, deniz kabukluları kavkıları gibi sınırlı sayıda nesneyle, takaslar belli bölgelerde görülmüştü. Neolitik'te bu tür alışverişin sınırları biraz genişlemiş olabilir. Örneğin tarımla ilgili araçların yapımında kullanılan çakmaktaşı, obsidyen trafiği, Van Gölü kıyısındaki Süphan volkanik bölgesinden obsidyen alınıp Filistin bölgesindeki kaliteli çakmaktaşının Jericho'dan getirildiği 2.000 kilometrelik bir ticaret yolu oluşmuştur.[93]

Ancak alışverişin bağımsız bir zanaat (ticaret) konumuna gelebilmesi için geçimini yalnızca ticaret ile sağlayan grupların oluşmasını beklemek gerek. Bunun için de avcı ve toplayıcı (asalak) topluluklar ile çiftçi ve çoban (üretici) toplulukların farklılaşması yanı sıra (uygarlık ile) köy-kent farklılaşması dönemine gelinmesi gerekecek. Bu dönemde açılım gösterecek ticaretin ve zanaatların tohumlarının Neolitik'te atıldığı söylenebilir.

TOPLUMSAL FARKLILAŞMA

Ticaretin ve zanaatların tohumları gibi, toplumsal farklılaşmanın (uygarlıkta açılacak) tohumları da Neolitik'te atılmıştı. Ancak bu tohumlar Neolitik'te açılamamıştır. Topluluğun eşitlikçi (ama "kabaca eşitlikçi") yapısı Paleolitik'te ve Mezolitik'te olduğu gibi Neolitik'te de az çok sürmüştür. Neolitik toplulukların içinde (genellikle) toplumsal çapta bir farklılaşma gelişmemiştir. Köyün hemen tüm erkekleri aynı işlerle, tüm kadınları aynı işlerle uğraşmıştır. Kadınlar, avcılık ve topla-

yıcılık döneminin toplayıcılığının uzantısı olan işleri görmüşlerdir. Erkekler, av yanı sıra, avcılığın uzantısı işlerle uğraşmışlardır. Ve avcılığın uzantısı olarak görülebilecek bir görevi üstlenmişlerdir: Topluluğu ve topluluğun topraklarını koruma işini görmüşlerdir. Günümüzün "köy koruculuğu" o günlerin bir kalıntısı olabilir.

Topluluk içi farklılaşmama

Neolitik'te üretim (tarım) işlerinde başrolü üstlenmesi nedeniyle kadının topluluk içindeki saygınlığının (Yukarı Paleolitiğe ve Mezolitiğe görece) arttığını gösteren ipuçları var. Çağımız ilkel topluluklarından bazılarında görülen anasoyçizgisi, bunun bir uzantısı ve kanıtı olarak görülebilir. Anasoyçizgililiğin anaerki (matriarşi) anlamına gelmeyebileceği (s. 140'ta) belirtilmişti. Ne de "ana hakkı" ana yönetimi anlamına geliyordu.

Yukarı Paleolitik'te sürek avı biçiminde örgütlenen "büyük hayvan avı" erkeklerin örgütlenme kültürlerini, buyurma-uyma alışkanlıklarını geliştirmişti. Bunun sağladığı geleneksel saygınlık yanı sıra, Neolitik'te köyü ve toprakları savunmaları, saygınlıklarını artırmış olabilir. Silahları, saygının erke dönüşmesine katkıda bulunmuş olmalı. Silahlarla desteklenmiş bir saygınlıktan yararlanarak erkekler, aile işlerinin yürütülmesinde son sözü söyleyen kimselere dönüşmüş olabilirler. Ki bu, bir bakıma ailede patriarşi (baba yönetimi) demektir.

Ne var ki aile babasının erki (söz konusu birim geniş aile de olsa) aile üyeleri üzerinde ve onunla sınırlı olacaktır. Bunun dışında bazı erkekler muhtarlığa benzer bir işlev görmüş olabilirler. Ama Neolitik topluluğun eşitlikçi yapısı ve koşulları içinde muhtarlık, babadan oğula geçirilemeyen toplulukça atanıp atılabilen bir konum (statü) ötesine geçmiş olmasa gerek.

Genel olarak, değerlendirilirse, Neolitik köyde kadınların saygınlığı erkeklerin saygınlığıyla dengelendirilmiş olabilir. Bitkisel besin üretici (çiftçi) topluluklarda kadın-erkek ilişkilerinde bile büyük bir eşitsizlik görülmemiştir.

Neolitiğin hayvansal besin üreticiliğinde uzmanlaşan göçebe çoban topluluklarında durum değişecektir. Erkeğin saygınlığı erke dönüşebilecek denli ağır basacaktır. Otlakları ve sürüleri koruma ve savunma işlerinin kazandırdığı (ekonomik temelli) saygınlığın üzerine, otlak ve sürü ele geçirme savaşımının (ve savaşının) kazandıracağı saygınlık binecektir. Savaş, göçebe çoban topluluklarının yaşamında neredeyse hayvansal besin üretiminin bir parçası olacaktır. Bu niteliğiyle, sürüleri gütmekten daha büyük bir önem kazanacaktır. Öte yandan, üretim (sürü gütme) alanında da erkekler, kadınlarınkinden daha önemli işler üstlenmiş olacaklardır.

Bütün bunlar, göçebe çoban topluluklarda erkeklerin toplumsal konumunu yükseltecektir. Kabile başkanlarına göç, savaş gibi yaşamsal konularda kabilenin tüm ailelerine buyurma erki kazandıracaktır. Onları patriark ile şef arası bir konuma getirecektir. Tüm bu nedenlerle ve bunların sonucunda erkekler ve erkek kültürü ağır basacaktır. Gene de göçebe çoban topluluklarda, tümü çoban olan aileler arasında (belki kabile başkanının ailesinin üstünlüğü dışında) toplumsal eşitsizlik gelişemeyecektir. İlkel topluluğun eşitlikçi denge yasası işleyecektir. Ancak toplumsal eşitsizlik, yerleşik çiftçi topluluklar ile göçebe çoban topluluklar arası (barışçı ve savaşçı) ilişkilerden doğup gelişecektir. O ana dek toplumsal yapı farklılaşmayacaktır.

Topluluklar arası farklılaşma

Besin üretimine geçilinceye dek, yeryüzünün hemen hemen bütün toplulukları, üç aşağı beş yukarı aynı yaşayış biçimini sürdürüyorlardı. Bu, avcı ve toplayıcı asalak yaşayış biçimiydi. Besin üretimine geçilmesiyle bu birlik, Bayan Hawkes'a göre "sonsuza dek" yok olmuştur.[94] Avcı ve toplayıcı (eski) asalak topluluklar ile onların yanında besin üretici toplulukların doğuşu, toplumsal farklılaşmanın ilk görünümüdür. Ve farklılaşma, kararlı bir eşitlikçi yapıya sahip ilkel toplulukların içinde değil, topluluklar arasında başlamıştır. Onu, gene topluluklar arasında olmak üzere bitkisel besin üreticisi yerleşik çiftçi topluluklar ile hayvansal besin üreticisi göçebe çoban toplulukların farklılaşması izleyecektir.

Yerleşik çiftçi - göçebe çoban farklılaşması

Neolitik üretici yaşayış biçimi, karma çiftçiliğe elverişli topraklara yayılmıştır. Yayılma, bir iki binyıl içinde böyle toprakların bulunduğu bölgelerin sınırlarına ulaşmış görünüyor. Söz konusu bölgenin kuzeyinde, işlenemeyecek denli "ağır topraklı" yerler uzanmaktadır. Bol yağıştan beslenen sık otların kökleri, çoğu zaman ıslak toprağı ökseotu gibi sarmıştır.[95] Buraları Avrasya bozkırlarıdır.

Yabanıl tahılların habitatını oluşturan, dolayısıyla karma çiftçiliğe elverişli topraklar kuşağının güneyinde çöller uzanmaktadır. Buralarda seyrek otlu, çapayla kolaylıkla işlenebilebilecek denli gevşek, "hafif topraklar" bulunur. Ama yağışlar tarıma elvermeyecek denli yetersizdir.

Öyle anlaşılıyor ki karma çiftçilik, uygun iklim ve çevre kuşağının hem kuzeyine hem güneyine de yayılma eğilimi göstermiştir. Gösterince, hayvansal besin üretimi bitkisel besin üretimi zararına artıp oran tersine dönmüştür. Sonuçta ekilen tohumun bile geri alınamadığı kurak bölgeler ile uçsuz bucaksız otlakların bulunduğu fazla sulak bölgelerde

çapa tarımıyla bitkisel besin üretimi azalmıştır. Giderek artan oranda hayvansal besin üretimine kayma baş göstermiştir. Bu eğilimin arkeolojik kayıttaki ipuçları, bozkırların içlerine girildikçe, yerleşik yaşam birimlerinin yoğunluğunun azalmasıdır. Daha önemlisi, bazı köylerin (bu demektir ki yerleşik yaşamın) gerilerinde saldırıya uğramışlığın hiçbir izini bırakmaksızın boşaltılmış bulunmasıdır. Bu, nasıl olabilir?

Verimsiz bitkisel besin üretiminden uzaklaşıp verimli hayvansal besin üretimi üzerinde yoğunlaşılan köylerde, çevrelerindeki otlaklar artan sürülerine yetmemeye başlayacaktır. Bunun üzerine önce (yaylalara) mevsimlik göçler gelenekleşecektir. Bunun elimizdeki (dolaylı) kanıtı yazlık ve kışlık yerleşkeleri bulunan yarı göçer topluluklardır.[96] Uygun bozkırlarda sürüler daha da büyüyünce, sürücü toplulukların sayısı artınca, bu çözüm de yetersiz kalacaktır. Geniş sürüleri, daha geniş bir bölge içinde, mevsimine göre oradan oraya sürme gereği duyulacaktır. Bu sorunun kalıcı çözümü tam göçerlik olacaktır. Hayvansal besin üretici topluluklar, sürüleriyle ve çadırlarıyla yıl boyunca bir otlaktan ötekine, kısa konaklamalarla, dönüp durmaya başlayacaklardır.

Avcılık ve toplayıcılığın (göçebe çobanlığa bakarak) tam değil "yarı göçer" yaşayış biçimi olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, insanlığın bir bölümünün tam göçer yaşayış biçimine, yani göçebeliğe, yiyecek üretiminin başlamasından önce değil, sonra geçtiği ileri sürülebilir. Bu olayın insanlığın geleceği üzerindeki belirleyici önemi, göçebe çoban-yerleşik çiftçi topluluklarının etkileşiminde görülecektir. Göçebe yaşayış biçimi, besin üretici toplulukların yapısında önemli değişikliklere yol açmıştır:

Bunlardan birincisi (bitkisel besin üretimi ağırlıklı yerleşik yaşayış biçimindekinin tersine) hayvansal besin üretiminde başrolü erkeklerin üstlenmesidir. Sürüleri erkekler gütmüş, otlakları erkekler ele geçirmiş, topluluğu erkekler savunmuştur. Elbette toplulukları savaşa sokup utkular kadar yenilgilere uğratanlar da erkeklerdir. Kadınlar, süt sağma, hayvan ürünlerini işleme gibi ikincil sayılan işlerle uğraşmışlardır. Bu durum erkeklere fazladan bir saygınlık kazandırmış olmalıdır.[97]

İkincisi, göçebe çobanlığın "savaşçı" bir yaşayış biçimine yol açabilmesidir. Türkçedeki Moğolcadan gelme (?) "ordu" sözcüğünün İngilizcede *(horde)* "insan sürüsü" ve "göçebe topluluk" anlamlarına gelebilmesinin gerisinde bu olgu yatmaktadır. Göçebe yaşayış biçimi, her an sefer durumunda bir ordunun yaşayışına benzer. Bu niteliğiyle yerleşik çiftçi yaşayış biçiminden temelden farklıdır. Gerçekten, köy içinde ve köyler arasında, tarlaların, otlakların sınırlarıyla ilgili sürtüşmeler görülse de kavgalar genelde yapısal ve süreğen değildir. Tarlaların sınırları kuşaklar boyunca kurulan dengelerle kesinlik kazanmıştır. Ancak otlaklar söz konusu olduğunda, sınırlarını saptamak kolay değildir. Dolayısıyla aynı

otlaklar ya da birbirine yakın topraklar üzerinde göçebelik yapan topluluklar arasında sürtüşmeler kaçınılmazdır. Savaşa dönüşebilen otlak kavgaları süreğenleşir. Erkek kültürünün egemenliği ve savaşçılık erdemi [!] göçebe çoban toplulukların yaşayış biçiminin (militarizm denen) yapısal özelliğini oluşturur. Savaşçılıkları kendini, yerleşik çiftçi toplulukları yağmalama, haraca bağlama, topraklarını ele geçirip yerleşme durumlarında da gösterip pekişir.

Göçebe çoban-yerleşik çiftçi farklılaşmasının sonuçlarından üçüncüsü, göçebe yaşayış biçiminin, ekonomik bakımdan (yerleşik çiftçi yaşayış biçiminin tersine) kendine yeterli olmamasıdır. Hayvansal besin üretimi bakımından yeterli de olsa, bitkisel besin sağlamada yetersiz kalmasıdır. Kaldı ki çoğu kez sanıldığı gibi (daha önce de belirtildiği üzere), sürü aşiretin kasap dükkânı değildir. Hayvanların etinden çok sütünden, yününden yararlanılır. Zorunlu olmadıkça ya da görenek (kurban kesmekte olduğu gibi) buyurmadıkça hayvan kesilmez. Her aç kalışlarında ya da olur olmaz nedenlerle hayvan kesmek, o göçebe topluluğun kendi can damarlarını kesmesi demektir.

Göçebe çoban toplulukların yapısal özelliğini oluşturan kendine yetersizlik, sürünün bir bölümünü ya da tümünü yok edebilen salgın hastalıklarda tam bir "toplumsal bunalım" durumuna dönüşür. Doğada, yabanıl hayvan sürülerinde bile hayvanlar, ağıllardaki gibi birbirlerine yakın dinlenip birbirlerine değerek ilerlemez. Ayrıca, ağıllarda olduğu gibi dışkılarıyla içli dışlı değildir. Evcil hayvan sürüleri ise böyle yaşatıldıkları için (okullardaki durumu anımsatırcasına) bulaşıcı hastalıklara açıktır. Bir sürünün bir salgınla yarıya düşmesi ya da tümden yok olması durumunda göçebe ne yapabilir? Bunu kestirmek güç değil. Sürü gütmekten başka bir üretici becerisi olmayan bir topluluğun yaşarkalabilmesi için önünde yapabileceği tek şey vardır: Öteki toplulukların sürülerini ele geçirmek!

Böyle bir zorunluluk göçebe toplulukların ahlak anlayışlarına da yansır. Gerçekten tarihteki ve zamanımızdaki göçebe topluluklarda (*Ilyada, Mahabharata, Manas* destanlarından, *Kitabı Mukaddes*'ten, hatta *Kuran*'dan çıkarılabileceği gibi) tek tek hayvan ya da sürü aparma biçiminde hayvan kaçırma, hırsızlık değil kahramanlık sayılır.

Savaşçı ve barışçı ilişkiler

Göçebe çoban topluluğun kendine yetersiz ekonomisinin yarattığı sorunları aşmanın yöntemlerinden biri "savaşçı" yollara başvurmaktır. Ötekisi "barışçı" ilişkiler kurması, yani alışveriştir.

Barışçı alışveriş ilişkilerinin önü tıkalı: Yerleşik çiftçi topluluklardan sürü ürünleri karşılığında tarla, bahçe ürünleri takası istenebilir. Ancak bu yol, yeterince açık değildir. Çünkü Neolitik'te, yerleşik çiftçi topluluklar (yaptıkları karma çiftçilik ile) hem bitkisel besin hem hayvansal besin gereksinimlerini karşılayabilecek bir ekonomiye sahiptirler. Bu nedenle dışa kapalıdırlar; böyle bir alışverişe açık değildirler.[98] Bu kapıyı açmanın yolu, barışçı ilişkilere son verip savaşçı yöntemlere başvurarak onların ürünlerine el koymaktır.

Savaşçı yağma ilişkilerinin önü açık: Böyle bir yola önce bir kıtlık, bir bunalım döneminde başvurulmuş olabilir. Böyle bile olsa "çıkar yol" olduğu anlaşılmış ve yağmanın tadı alınmış olacaktır. Göçebe çobanlar ile yerleşik topluluklar arası (barışçı) alışveriş ilişkileri, ancak uygar toplum döneminde "dışa açık" kentler zamanında, köyler de dışa (pazara) açılmaya zorlanarak, ardına dek açılacaktır.

Neolitik'te, bitkisel besin üretimi ağır basan yerleşik çiftçi topluklular ile hayvansal besin üretimi ağır basan göçebe çoban toplulukları arasında önce yaşayış biçimleri farklılaşır. Yerleşik çiftçi, ekonomik bakımdan "kendine yeterlidir". Topraklarını (genişletmekten çok) korumaya yönelik (dolayısıyla) görece (çobanlara görece) "barışçıdır". Ve de (çobanlar gibi erkek kültürünün ağır egemenliği altında bulunmayıp) kadının da sesini duyurabildiği bir kültüre sahiptir. Göçebe çoban toplulukları, zamanla, yerleşik çiftçilerinkinin zıddı bir yaşayış biçimi geliştirirler. Bu, ekonomik bakımdan "kendine yetersiz", açıkça "erkek kültürü" egemen, barışçı olmaktan çok "savaşçı" bir yaşayış biçimi olacaktır. Birbirine zıt bu iki yaşayış biçimine sahip toplulukların kapışması,[99] insanlık tarihinin çeşitli dönemlerinde yeryüzünün çeşitli yerlerinde oynanan bir senaryo gibidir:

Senaryo III: Altaylar'dan inen yiğit

Ormanlarla kaplı yüksek dağların arasındaki yaylalarda sürülerini otlatan göçebe çoban bir topluluk yaşamaktadır. Hasat mevsimi gelip çattığında vadilerdeki köyleri yağmalamayı alışkanlık edinmiştir. Yaptığı yağma akınları (direnmeyle karşılaştığında) zaman zaman "talan" biçimini alabilmektedir.

O yıl da hasat yaklaşırken, sürüler yaylalardan vadiye bakan tepelere getirilmiştir. Kabilenin şefi, gözüne kestirdiği bir köyü yağmalamayı düşünmektedir. Tepeden vadiye bakıp, köyün vadi boyunca yemyeşil uzanan tarlalarını gözlemektedir. "Bunlar bir sonraki dolunaya varmaz sararır. Sonra köylüler, ekinleri biçip demetleri harman yerlerine taşıyacaklar. Orada ürünü, sapından samanından ayıracaklar. Buğdayı, am-

barlarına taşımak üzere öbek öbek yığacaklar. Işte tam o sırada..." diye düş kurmaktadır. O anın gelmesi için geleneksel otlaklarında bir tur daha atılmasının yeteceğini düşünür. Tepeden ayrılıp, kabilesiyle ve sürüleriyle yaylaların yolunu tutar.

Yayladan yaylaya dönülüp dolaşılıp aynı yere gelindiğinde, görünümün tümüyle değiştiği görülür. Vadideki tarlalar sararmıştır. Yel eserken, ekinler göz kamaştıran bir güzellikle dalgalanmaktadır. Ancak, havalar son günlerde yağışlı gittiğinden, hasata başlanamamıştır.

Toprağın kurumasını beklemek gerekecektir. Kabilenin bundan habersiz gençleri, köye saldırmak için sabırsızlanmaktadır. Yiğitliklerinin derecesini sevdikleri kızlara, ana babalarına, kabileye, şefe göstermek istemektedirler. Kabile şefi, onları engeller. Şimdi saldırıp ne yapacaklar? Kabileye, hasat başlayana dek Soğuksu yaylasına gidilip gelineceğini buyurur.

Hasadın başlatılıp bitirilmesine yetecek bir haftalık süre geçmeden göçebeler tepede görünür. Ancak gördükleri insanı korkutucudur: Köyün yerinde yeller esmektedir. Ambarlar yağmalanmış, evler ateşe verilmiştir. Yıkıntılar arasından dumanlar tütmektedir.

Köye indiklerinde, köylüleri yas içinde bulurlar. Köyün yaşlıları toplanmış, direnişte yitirdikleri gençleri için ağıt yakmaktadır. Kabile şefi köyün muhtarına neler olup bittiğini sorar. Aldığı yanıt "sorma" olur. "Daha önce varlığından hiç haberli olmadığımız bir aşiretin saldırısına uğradık. Bizden sizin gibi haraç bile istemeden ambarlarımızı yağmaladılar. Köyü ateşe verdiler. Direnmeye çalışan gençlerimizi kıyıp kaçtılar."

- Başınız sağ olsun.
- Siz de sağ olun. Siz hiç değilse hasadın yarısını bırakıyordunuz. Ayrılırken köyü ateşe vermiyordunuz.
- Öyleyse, sizi o haydutlara karşı koruyalım.
- Ne iyi olur. Tarlalarımızın yanında boş topraklar var. Oralara yerleşirsiniz. Tarla açmada size yardımcı oluruz. Çiftçiliğin sırlarını da öğretiriz. Karşılığında, siz de bizleri korursunuz. Gül gibi geçinir gideriz.
- Yooo! Biz özgür ruhlu insanlarız. Öyle bir yere mıhlanıp yaşayamayız, sıkılırız. Sonra kalın kafalıyızdır; çiftçiliği de öğrenemeyiz. Tek, sürü gütmeyi ve savaşmayı biliriz. Tarla işlerinde çalışıp senin gibi belimin bükülmesini, doğrusu istemem. Biz köyün çevresinden fazla uzaklaşmadan sürülerimizi otlatırken sizi de koruruz. Siz de hasadın yarısıyla bizi beslersiniz;

olurdu, olmazdı.

Muhtar yaşlıları toplar. Durumu anlatır: "Önümüzdeki bir seçenek, çobanların koşullarını kabul edip, onların korumasına sığınmaktır. Ötekisi, kaçıp gitmek. Gidip, başka bir vadide tarıma yeniden başlamak. Bu durumda orada da bir başka haydut sürüsünün saldırmayacağını kim söyleyebilir? Öte yandan, çobanların önerilerini kabul etmeyip, burada kalıp, gelecek yıllarda onlara direnebilecek gücümüz mü kaldı? Geçmişi anımsayın. Ne zaman direnmişsek bu anadan doğma savaşçı barbarlara yenik düştük... Umarsız durumdayız. Önerilerini kabul etmek zorundayız. (*Tevrat*'ta anlatılan benzeri bir olay için bkz. "Tekvin", 34/2-31).

Talan, yağma, haraç, vergi evreleri

Neolitiğin göçebe çoban (aşiret) toplulukları ile yerleşik çiftçi (köy) toplulukları arasında, savaşçı ve barışçı ilişkiler gelişti. Yukarıdaki senaryoda yansıtılan söz konusu ilişkiler, talan, yağma, haraç, vergi evrelerinden oluşturulacak şöyle bir modele oturtulabilir:

Ayıcılık evresinde talan: Ekonomik bakımdan kendine yetersiz göçebe çobanlar, üretmedikleri ya da artık üretemez olup gereksinim duydukları yiyecekleri sağlamak için, önce (armağanlaşma, takas, alışveriş gibi) barışçı yollara başvurmuş olabilirler, olmayabilirler. Başvurmuşlarsa da, bu yolun pek açık olmadığını çok geçmeden anlamış olmalılar. Çünkü köylerde, çiftlik ürünlerine karşılık, vermeyi önerecekleri sürü ürünleri, karma çiftçilik ekonomisiyle zaten üretilmektedir. Köylüler, örneğin tahıl karşılığında kendilerinin de üretebildikleri süt ve süt ürünlerini takas etmeye pek istekli olmayacaklardır. Bu yolun kapalı olduğunu anlayan göçebeler, savaşçı yolu sınayacaklardır. Gereksinim duydukları yiyecekleri (karşılıksız) zor ile ele geçirmeye çalışacaklardır. Çiftçiler buna direnince, sonuç savaş ve "talan" olacaktır. İstediklerini elde etmekle kalmayıp, "Ayıcılık" denebilecek bu evrede, bal peteği bulan ayının kovana yaptığı gibi, köyü talan edeceklerdir.[100]

Talana varan bu tür kapışmaların iki yanın da yararına olmadığı çok geçmeden anlaşılacaktır. Göçebeler bakımından bu, "altın yumurtlayan tavuğu boğazlamak" demektir. Ambarları, kışlık yiyeceklerine, tohumluklarına dek yağmalanan, emek gücü yarı yarıya kırılan köy halkı, ertesi yıl kendilerini yaşatabilecek ürünü bile üretemeyecek duruma düşürülmüştür. Bunu göçebeler bile anlayacaktır.

Köylüler ise (üretim teknolojisi bakımından çobanlardan üstün olsalar da) savaş teknolojisi ve savaş kültürü alanında (ileride açıklanacağı gibi) göçebelerle başa çıkamayacaklarını zamanla kavrayacaklardır.

Arıcılık evresinde yağma: Biri direnmenin, öteki yakıp yıkarak terör estirmenin çıkar yol olmadığını zamanla anlayacaktır. Anlayınca, göçebe çobanlar ile yerleşik çiftçi topluklular arası ilişkinin birinci perdesi kapanacaktır. Talan dönemi sona erecektir. Artık çobanlar, altın yumurtlayan tavuğu boğazlamayacaklardır. Benzetmemizi sürdürürsek, kovanı bozup peteklerin hepsini götürmeyeceklerdir. Çiftçiler, boşuna direnmemeyi öğrenmiş olacaktır.

İkinci perde "yağma" öyküsüyle açılacaktır. Göçebeler ürünün bir bölümünü yağmalayacak, kıyıda köşede saklanan ne varsa alıp götürmeye çalışmayacaklardır. Köylülere tarlalarını ekebilecekleri, yarı aç yarı tok da olsa kışı geçirebilecekleri kadarını bırakacaklardır. Köylüler, sözde direniyor görünüp, yıkımı olabildiğince az zararla atlatmanın yollarını arayıp yöntemlerini geliştireceklerdir. Sözgelimi, ürünlerin bir bölümünü (ileride, tarih boyunca yapagelecekleri gibi) saklamaya çalışacaklardır. Bu tür yollarla yağmadan kurtarabildikleriyle ilk yılı atlatmayı başaracaklardır. Sonraki yılları öyle yarı aç yarı tok geçirmemek için üretimlerini ve sakladıkları tutarı artırmanın yollarını bulacaklardır. Bu, besin üretici (Neolitik) topluluğun "artı üretme gizilgücü" dediğimiz yetisinin devinime geçirilip ortaya dökülmesi demektir.[101]

Koruculuk evresinde haraç: Göçebe çoban topluluklar ile yerleşik çiftçi topluluklar arası ilişki, savaşçı bile olsa, zamanla bir dengeye ulaşacaktır. Yağmalanacak tutar, görüşmelerle saptanıp gerçek ya da göstermelik bir kavgaya varmadan alınıp verilmeye başlanacaktır. Zamanla, üretilen ürün tutarına göre oranı saptanıp, bu oran yerleşip (örneğin öşür=ondalık gibi) gelenekleşecektir.

O zaman adı "haraç" olacaktır. Alınış gerekçesi, köyü talancılara karşı koruma, veriliş gerekçesi (aynı zamanda doğrudan doğruya haraç alanların yapabilecekleri daha büyük kötülüklerden kurtulma anlamında) korunma olacaktır. Altın yumurta yumurtlayan tavuk, boğazlanmadığı gibi korunacaktır. Üçüncü perdede, gerçekte ya da sözde koruculuk ile haraç[102] dönemi oynanmıştır. Haraç dönemi, kendisini genellikle bir "fetih" eylemini izleyen evredir. Sıra son perdeye gelmiştir.

Dayıcılık evresinde vergi: Dördüncü perde "vergi" dönemini canlandıracaktır. Çoban toplulukların hem göçebeliği sürdürüp hem de (haracı başkalarına kaptırmamak için) "koruculuk" yapmaları her zaman olanaklı değildir. Onlar uzaktayken köy basılabilir. Ayrıca öteki göçebelerle otlak kapıp kapatma, sürü aparma kavgasında yenik düşebilirler. Bu gibi nedenlerle haraç aldıkları köyün yanına yerleşmek isteye-

bilirler. Böyle bir istek köylülerce (öteki saldırganlara karşı güvenlik sağlayabileceği için) hoş karşılanabilir. Hoş karşılanmasa da köylülerin elinde buna katlanmaktan başka seçenek bulunmayabilir.

Sonuçta, savaş gücü üstün bir göçebe çoban topluluk köyün yanına, hatta içine zorla yerleşebilecektir. Bir fetih eylemi ile birlikte böyle bir yerleşmeye "fetih ve çöreklenme" denmesini önermekteyim. Bunun sonucunda haraç alan ile veren aynı topraklar üzerinde yerleşik yaşam sürdürmeye başlarlarsa haracın niteliği değişir. Ona göğsümüzü gere gere "vergi" diyebiliriz. Çünkü onu alanlar, karşılığında, gerçek ya da göstermelik bazı görevler üstlenip bazı hizmetlerde bulunmaktan kaçınamayacak konuma girmişlerdir. Düzenli olarak vergi almaya başlayanların altın yumurtlayan tavuğu daha iyi korumakta çıkarları vardır. Bunda başarılı olamamaları, artık kendi sağlık ve varlıklarına da zarar verebilecektir. Yerleşip yönetici egemen katman durumuna gelmiş (eski göçebe) topluluk, kendini ora halkındanmış gibi görecek ya da gösterecektir. Böylece onlara (hem koruma hem de susturup pusturma anlamında) "dayılık edecektir". Egemen topluluğun bu erki daha sonra, kişisellikten uzaklaştırılıp kurumlaştırılarak "devlet baba" yaratılacaktır.

Göçebe çoban ile yerleşik çiftçi oyununda son perde de oynanmıştır. Talan ile başlayan öykü, yağma, haraç evrelerinden geçip vergi aşamasına ulaşmıştır.

Fetih, çöreklenme, toplumsal artı aktarımı

Talan, yağma, haraç, vergi olgularının tümü toplumsal artıya el koymanın yollarıdır. Sömürünün çeşitli biçimleri olarak başlamışlardır. Daha yumuşak bir deyişle, "toplumsal artı aktarma" işleminin zamanla aldığı, alacağı biçimlerdir.

Neolitik çiftçi, hatta Neolitik çoban toplulukların (içte) eşitlikçi yapıları (gördüğümüz gibi) kararlıydı. lç dinamikleriyle kolay kolay bozulmayan, bozulsa da hemen yeniden kurulan bir denge içindeydi, "eşitlikçi denge yasası" gereği. Söz konusu eşitlikçi denge durumu, sonunda, topluluklar arası (dış) ilişkiler sonucunda bozulacaktır. Bu, Neolitik toplulukları, birbirinin emeğine ve ürünlerine gereksinimi olan "eşitsizlikçi bütünleşme" yoluna sokacaktır. Katmanlı topluma varılabilecek kapı aralanacaktır. Ancak böyle bir sürecin devletli, uygar topluma götürebilmesi için bir etmen daha gereklidir: toplumsal artı aktarımının büyük toplumsal birimler arasında, büyük çaplı olması!

Gerçekten, "fetih" ve "çöreklenme" yoluyla toplumsal artıya el koyma, küçük çaplı (örneğin bir göçebe çoban kabilesi ile bir ya da birkaç köy arasında) olduğu sürece, toplumsal farklılaşma katmanlaşmaya va-

racak denli gelişemeyecektir. Kök salıp geri dönüşsüz bir sürece dönüşemeyecektir. İşin başında oluşan farklılaşma süreci savsayıp geri dönecektir. İlkel topluluğun eşitlikçi dengeleri yeniden kurulabilecektir.

Çünkü küçük toplumsal birimlerde (topluluklarda) yüz yüze insan ilişkileri geçerlidir. Bu koşullarda ilişkilere, sevgi, duygudaşlık (sempati), kendini karşısındakinin yerine koyarak duyumsama ve düşünme (empati) gibi "insan" duygu ve düşünceleri karışacaktır. Bunlar zamanla el konan artının (sömürünün) başlangıçta gerçekleştirilen oranını (sıfıra doğru) düşürecektir. Dahası çevrime (devreye) sömüren ve sömürülen yanların gençlerinin "ferman dinlemez" gönülleri karışacaktır. Evlilik bağlantıları, fethedenler ile fethedilenleri birbirinden ayıran çizgiyi bulanıklaştıracaktır. Çalışmadan yaşamanın yolunu bulduklarını sanan fatihlerin, bir süre sonra çapanın ya da sabanın sapına sarıldıkları görülecektir. Eşitlikçi toplumsal yapıya geri dönülmüştür.[103]

Sömürünün, farklılaşmanın, katmanlaşmanın kalıcı olabilmesi için, eşitlikçi bütünleşmenin büyük çapta olması gerekir. Ne kadar büyük? Aktarılan toplumsal artının, doğrudan doğruya fatihlerce toplanması olanağı ortadan kalkacak kadar. Sömürü işlemlerinin yürütülebilmesi için bu işle görevlendirilecek "aracılar" koyma gereksinimi duyulacak kadar. Ve sömürenler ile sömürülenler arasına sokulan böyle aracıların onların yüz yüze ilişkilerini engelleyebilecekleri kadar büyük olması gerekli ve yeterlidir.

O zaman sömüren, sömürülenin gözünün yaşına bakmayacaktır. Çünkü onu karşısında görmeyecektir. Karşısında onun yerine aracıyı görecektir. Aracı (diyelim "kâhya") ise, efendisinin gözünden düşmemek için sömürülenlerin çığlıklarına kulaklarını tıkayacaktır. Gerekirse, kraldan çok kralcı olacaktır. Bu kadar değil; gerisi de var.

Büyük çapta bir fetih, çöreklenme ve sonucunda katmanlaşma, aynı zamanda daha büyük bir artı aktarımı demek olacaktır. Öyle ki bu çapta bir artı, birincil üreticiler (çiftçiler) ile hazır tüketiciler arasında "ikincil üreticiler" denen bir kesimin beslenip çalıştırılabilmesine olanak verebilecektir. Söz konusu ikincil üreticiler, yaşamak için besin üretimiyle uğraşmak zorunda olmayan, endüstri (mal, eşya) üretimiyle uğraşacak olan zanaatçılardır.

Çevrime ikincil üreticilerin (zanaatçıların) girmesi, sömürülenleri (yalnızca gerçek ya da sözde kalan savunma nedeniyle değil) kendilerini sömürülenlere gerçek anlamda gereksinim duyacakları bir konuma getirecektir. Somut olarak açıklamak gerekirse, çiftçilerde (köylülerde) kasabanın zanaatçılarının üretecekleri (kendi yaptıklarından çok daha etkili) tarım araçlarını edinme gereksinimi yaratacaktır. Bunun yanı sı-

ra, kentlerdeki tacirlerin sağlayacağı mallara, savaşçıların ve kolluk güçlerinin korumasına, yöneticilerin kişiler, aileler, topluluklar arası her iki yana zarar verebilecek kavgaları önleyebilen yargılarına duyacakları gereksinimle, köy-kent bütünleşmesi sağlanmış olacaktır.[104]

Çizelge IV: Emeğin verimliliği ve toplumsal artı gizilgücü

hayvanca yaşayış	Pazartesi	1000 birim enerji	1000 dakika çalışma gücü	1000 gramlık tahıl devşirme	1000 gram tahıl tüketme
	Salı	1000 birim enerji	1000 dakika çalışma gücü	1000 gramlık tahıl devşirme	1000 gram tahıl tüketme
	Çarşamba	1000 birim enerji	1000 dakika çalışma gücü	1000 gramlık tahıl devşirme	1000 gram tahıl tüketme
üretim	Perşembe	1000 birim enerji	1000 dakika çalışma gücü	1200 gramlık tahıl devşirme ya da ekin biçme	1200 gram tahıl tüketme (yarı açlıktan 200 gramlık özgürlük)
insanca yaşayış	Cuma	1000 birim enerji	800 dakikalık çalışma gücü (zorlu çalışmadan 200 dakikalık özgürlük)	1000 gramlık ekin biçme	1000 gram tahıl tüketme
	Cumartesi	1000 birim enerji	900 dakikalık çalışma gücü (100 dakika boş zaman)	1100 gramlık ekin biçme	1100 gram tahıl tüketme (yarı açlıktan 100 gramlık özgürlük için)
özgür ya da köle yaşamı	Pazartesiden cumartesiye her gün	1000 birim enerji	1000 dakikalık çalışma	1200 gramlık ekin biçme	1000 gram gün başına tahıl tüketme (6x200=1200 gr tahıl biriktirme
	Pazar dinlencesi	200 x 6 = 1200 gram tahıl ile tıka basa doyarak tüm gün çalışmaktan özgür yaşama: bir bölümünü kara güne ayırma seçeneği ya da artılara el konup aktarılmasıyla, haftanın her günü köle gibi yarı aç yarı tok, başkaları için çalışma (pazar günleri de çalışma zorunluluğu)			

Bunun için, tüm bu etmenlerin tamamlanıp insanlığı uygarlığa götürecek süreçlerin işlemeye başlaması için, insanlığın, tarihinde, Neolitiğin olgunlaştırdığı koşullar üzerine binen büyük çaplı bir fetih olayını beklemesi gerekecektir. Söz konusu olan İÖ 3000 dolaylarında (ZÖ 5. binyılda) Mezopotamya vadilerine Sümerlerin akınıdır..

Yukarıdaki çizelgede, insanın emek etkinliği gösterilmiştir. Çizelge, emek etkinliğinin hem özgürleştirici hem tutsaklaştırıcı sonuçları görülebilecek biçimde düzenlenmiştir. Sonuçta bir "model" olmakla birlikte, gerçekliğin hiç değilse bir boyutunu, bütününe oranlı yansıtsa gerektir:

İnsanın gereksinimlerini karşılama biçimi, çoğu hayvanın anlık gereksinimlerini gidermek için gösterdiği etkinlikten farklıdır. O derece farklıdır ki hayvan bu yolda bir "çabalama" içine girer. İnsan "emek etkinliği" diyebileceğimiz çok daha bilinçli ve karmaşık davranış gösterir. Emek etkinliği, insanın kas gücü ile kafa gücünü, birleştirerek, değişen durumun gereklerine göre değişik biçimlerde kullanmasıyla gerçekleşir. Ayrıca insan her zaman bir topluluk içinde ve toplulukla birlikte yaşadığı için, emek etkinliği, birden çok kişinin emeklerini birleştirip, etkinliği planlayıp, örgütleyip birlikte yürütmeleriyle gerçekleştirilir.

Emek etkinliğinin kas gücü, kafa gücü, araçlar ve örgüt olarak başlıca dört bileşkeni vardır. Emek etkinliğinde, insan, bilinçli bir eylemde bulunurken, güçlü belleği ve hızlı çağrışım yetisiyle, o konudaki geçmiş deneyimlerinin sonuçlarını anımsar. Onlardan, bir şeyi yapma, yapmama o ya da bu biçimde yapma yolunda sonuçlar çıkarır. Yani kafasını çalıştırır. "Kafa gücü" denen budur. Bir şeyi o ya da bu biçimde yapmaya karar verdikten sonra "kas gücü" kafa gücüyle eyleme yönlendirilir. Emek etkinliği sırasında, kas gücünün, hatta (abaküslerden bilgisayarlara uzanan buluşlar anımsanırsa) kafa gücünün niceliğini ve niteliğini artıran "araçlar" kullanır. Tüm bu işleri insan, kültürel evrimin ürünü hazır örgüt örüntüleri ile ya da onları yeniden örgütlendirerek eşgüdüm içinde yürütür.

İnsan aynı işleri, daha öncesinde olumlu sonuçlar aldığı aynı yollarla, aynı yöntemlerle yapar. Geçmişte kullandığı, olumlu sonuç alamadığı yolları yöntemleri (anımsayarak) kullanmaktan kaçınır. Karşısına farklı emek etkinliği gerektiren farklı işler çıktığında, eskilerinden de yararlanarak durumun gerektirdiği yeni yollar, yöntemler araştırır, geliştirir. Rastlantı ürünü olarak olumlu sonuçlar aldığı durumları, bilinçli olarak yeniden yaratmaya çalışıp onları yol, yöntem, alışkanlık edinir.

Aynı işi birkaç kez yineledikten sonra insan, o işi daha az çaba ile, daha kısa sürede, daha iyi sonuç alacak biçimde yapmasını öğrenir. Bu

durumda, diyebiliriz ki emeğin verimliliği artmıştır. Çünkü "emeğin verimliliği" denen şey, aynı işi bir süre sonra daha az enerji harcayarak yapmaktır. Ya da aynı enerji ile daha çok iş yapmak. Veya aynı işi, aynı enerji ile daha öncekinden daha kısa sürede yapmak. Emeğin verimi, emeğin bu doğasından dolayı, olduğu yerde saymaz, artar. Emeğin verimliliğinin (zamanla) artışından amaçlanan budur. İnsanlığın kültürel evriminin altında bu olgu yatmaktadır. Yoksa kültürel evrim, bazılarının sandığı ve sunduğu gibi arada bir çıkan yaratıcı bireylerin yapıtı değildir. İnsanlar koyun sürüsü gibi daha önceki kuşaklardan gördüklerini taklit ederek yaşarken, ortaya çıkan peygamberlerin, kahramanların, önderlerin, dâhilerin gösterdiği yolu izlemeye başlamalarıyla gelişmez. Gelişme, evrim, insanın yapısında, yani insanın emek etkinliğinde ortaya dökülen doğasında vardır. Dolayısıyla her bir insanda, her bir toplulukta, her toplumda gizilgüç olarak bulunmaktadır. Öyleyse kültürel evrimin, emeğin verimliliğinden dolayı, kaçınılmaz bir determinizm olduğu söylenebilir. Kimsenin isteğine, istencine bağlı, bağımlı değildir. İstense de istenmese de her insan, engellenmedikçe, kendini bu yönde ortaya dökecektir.

Emeğin verimliliği ve emeğin verimliliğindeki artış insanlık tarihinde insanı, emekçinin kendini yaşatmak ve toplumu yeniden üretmek için gerekenin ötesinde üretebileceği bir verimlilik düzeyine (toplumsal artı üretme gizilgücüne) getirip bırakmıştır.

Çizelgede soyutlanan biçimiyle emeğin verimliliği ve toplumsal artı üretilmesi süreci, sanal bir haftanın günleri boyunca şöyle işlemektedir:

Pazartesi günü, diyelim Mezolitiğin herhangi bir haftasının başında, anaatalarımızdan biri, bir gün önce devşirip yediği 1000 gram tahıldan sağladığı 1000 birim enerji ile işe başlamaktadır. Bu enerji onun diyelim 1000 dakika emek etkinliğinde bulunmasına yetecektir. Anaatamız bin dakikalık çalışma süreci sonucunda 1000 gram tahıl elde edebilecek kadar yabanıl buğday devşirmiştir.

Salı günü, bir gün önce toplayıp tükettiği tahıldan sağladığı gene aynı (1000 birim) enerji ile, aynı (1000 dakika) sürede, aynı (1000 gram) yabanıl buğdayı devşirme olanağını bulmuştur.

Çarşamba günü, emek etkinliği ve sonucu, pazartesi ve salı günlerinkine benzeyecektir. Bu, sonraki günlerde de böyle sürüp gitseydi, insanın yaşamı hayvanlarınkinden farklı olmazdı. Yaşamında hiçbir değişiklik, hiçbir yenilik, hiçbir gelişme görülmezdi. Açıkçası bu, kuşaklar boyu yinelenen "hayvanca bir yaşayış biçimi" olurdu.

Oysa insan, emek etkinliğinde bulunduğu için, işe başladıktan üç gün sonra (bu, işine göre üç hafta, üç ay, üç yıl, üç yüzyıl da olabilir)

aynı işi farklı biçimde yapma yolunu tutacaktır. Çünkü belleği ona, örneğin yabanıl tahılların nerede seyrek, nerede sık olduğunu anımsatacaktır. Oralara, nerelerden daha kısa sürede gidildiğini öğrenmiş olacaktır. Önceleri başaklarını elle yolduğu yabanıl tahılları, sonra savurduğu sopaların desteğiyle köklerinden sökerek devşirip taşımayı akıl edecektir. Sonunda, yarıp üzerine çakmaktaşı yongaları kakarak yaptığı "devşirme bıçağı" ile onların çok daha kolay biçilebildiğini görecektir.

Havalar yağışlı geçince, başakların daha iri olduğunu gözlemleyecektir. Yağışların az düştüğü yıllarda, çayların yolunu yabanıl tahıl bölgelerine çevirip onları kavrulmaktan kurtaracaktır. Daha sonra, anaatamız, devşirdiği tahılın bir bölümünü, kaynak çevresine, dere boyuna serpti diyelim. Böylece tahıl bölgesini genişletmenin yolunu bulup onları üretmeye başlamış olsun. Bunların bazılarını o hafta içinde, bazılarını gelecek haftalar içinde, bazılarını gelecek ayların, yılların, yüzyılların haftaları içinde öğrenecektir. Böylece haftalar, aylar, yıllar, yüzyıllar, belki binyıllar sonraki bir haftanın ortasında anaatamızın emek etkinliğinde ne gibi bir değişme olmuş bakalım:

Perşembe günü, bir gün önce tükettiği 1000 gram tahılın verdiği 1000 birim enerji ile yeniden çalışmaya başladı diyelim. Bu enerji ile (organik evrimi kısa sürede değişmeyeceğinden) yıllar önceki Çarşamba gibi 1000 dakika çalışma gücü bulacaktır. Ancak bu süre sonunda daha fazla (1200 gram) elde edebilecek kadar yabanıl devşirdiğini sevinçle görecektir. Ya da geçen uzun yıllar içinde yabanıl tahılları üretmesini öğrenmiş olduğunu varsayarsak, bir hasat gününde, 1000 dakikalık çalışmayla 1200 gram tahıl elde edecek kadar ekin biçmiş olsun. İşte bu 200 gramlık fazlalık emeğin artan verimliliğinin ürünüdür.

Ne işe yarar 200 gramlık fazlalık? Sözgelimi, günde 1000 gram tahıl yetmiyor, kendini yarı aç yarı tok duyumsuyor. Bu durumda o 200 gram fazlalık, anaatamıza "açlıktan özgür" olma olanağı sağlayacaktır. Ama diyelim topluluğunda avda kendine saldıran hayvandan kaçarken yuvarlanıp ayağı kırılan, bu yüzden ava çıkamayan bir yakını var. Onun aç olduğunu düşününce, boğazından geçmeyen 200 gram buğdayı ona götürmüşse, yakınını açlıktan kurtarmış olacaktır.

Cuma günü güne, dün yediği 1000 gram buğdaydan sağladığı 1000 birim enerji ile başlayacaktır. Bir gün önce bin dakika çalışmanın kendisini fazla yorduğunu düşünmektedir. O gün 800 dakika sonra çalışmasına son verebilecektir. Çünkü 200 dakika az çalışmasına karşın dünkü gibi, 1000 gram buğday elde edebilecek kadar ekin biçtiğini görecektir. Bunun anlamı, emeğinin artan verimliliğinin sağladığı bir başka olanakla, zorlu çalışma koşullarında 200 dakika "çalışmaktan özgür" kalabilmesi demektir.

Cumartesi günü, taktik değiştirecektir. Çünkü hem daha az çalışmanın hem daha çok doymanın yollarını aramaktadır. 1000 birim enerji ile başladığı işi, 900 dakika çalıştıktan sonra kesecektir. Taktiği tutmuş 100 dakikalık süre boyunca çalışmaktan özgür kalmıştır. Bu, istediği gibi kullanabileceği 100 dakikalık "boş zaman" demektir. O gün 900 dakikada günler önce (ya da yıllar önce) bin dakika çalışmayla toplanabilen fazla, 1100 gram buğday sağlayacağı ekini biçmiştir. Bu yüz gram fazlalık, ona (yüz gramlık da olsa) açlıktan özgürlük sağlayacaktır. Yüz dakikalık boş zamanını, karnı gurlayarak geçirmeyecektir. Tok karnın mutluluğuyla ve fazladan yüz gram buğdayın verdiği enerjiyle yüz dakika oyun oynayabilecektir.[105] Öyle ki insanın perşembeden pazara uzanan bu yaşamını (pazartesiden çarşambaya olduğu gibi yinelenen yaşamından farkına bakarak) daha "insanca bir yaşayış" sayabiliriz.

Pazartesiden cumartesiye: Emek etkinliğinde bulunan anaatamızı, sonraki haftalardan birinde taktikten öte strateji değiştirmiş bulacağız. Pazartesiden cumartesiye, insanın her günü, bir gün önce tükettiği 1000 gram tahılın kazandırdığı (organik evrim yerinde saydığına göre) gene 1000 birim enerji ile, sabahleyin çalışmaya başlamıştır. 1000 dakika çalıştığı her günün sonunda (emeğin verimliliğinin, dolayısıyla kültürel evrimin ürünü 200 gram fazlalıkla) 1200 gram tahıl elde edebileceği kadar ekin biçmiştir. Ama her gün, hepsini değil 1000 gramını tüketip 200 gramını biriktirmiştir.

Pazar günü, kendine dinlence vermiştir. Ambarında, tüm gün hiç çalışmadan tüketebileceği 6 x 200 = 1200 gram buğday bulunmaktadır. Koca bir dinlence (tatil) günü boyunca karnını tıka basa doldurabilecektir. Bu, bir insan için tüm bir gün çalışmaktan özgürlük demektir. Aynı zamanda gün boyunca yarı aç yarı tok olmaktan özgürdür. O gün hem boştur hem toktur hem boş zamanında istediği şeyle uğraşmaya yetecek (fazladan) enerjisi vardır. Öyleyse gününü vur patlasın çal oynasın havasında geçirebilecektir. Her günkü aynı işleri yapmaktan özgür, yeni, yaratıcı etkinliklerde bulunabilecektir. Kısacası, anaatamızın o hafta, insanca olmaktan öte özgür ve yaratıcı bir yaşam sürdüğünü söyleyebiliriz. Ama ürettiği artı kendinde kalmış, elinden alınmamışsa!

Yukarıdaki çizelge ve açıklamalar "emeğin verimliliği" olgusunu açmak için düzenlenmiş bir soyutlamadır. Yoksa ne Paleolitik'te, Neolitik'te, hatta ne de uygarlıkta insan tek başına emek etkinliğinde bulunan ve emeğinin ürünlerini tek başına tüketen bir canlıdır. Emek etkinliği (üretime geçildikten sonra daha çok "üretim etkinliği" biçiminde

görünen olgu) kolektif bir eylemdir. Emeğin giderek artan verimliliğinin nedenlerinden biri de işte bu kolektif çalışmadır. Kolektif çalışmayla, kişilerin tek tek yapabileceklerinin toplamından daha fazla, daha büyük, daha iyi işlerin kotarılabilmesidir. Otuz gün uğraşsa bile tarlasının ortasındaki bir kaya parçasını kaldıramayacak bir kişi, iki arkadaşının el vermesiyle o işi, üç saatte yapabilir.

Emeğin verimliliği, elverişli çevresel koşullarda (Yukarı Paleolitik uzman avcı topluluklarında görüldüğü gibi) üretim öncesinde bile "artı besin" sağlayabilmiştir. Onun sağladığı olanakla, insanlar "boş zaman" sahibi olabilmişlerdir. Bu boş zamanlarında, geçim dışı etkinliklerde bulunabilmişlerdir. Etkinlikleri, "sanat" ürünleri yaratabilmiştir.

Neolitik'te, üretime geçişle, emeğin artan verimliliği kendini üretim artışı biçiminde ortaya dökebilecektir. Emek dökülerek gerçekleştirilen üretim etkinlikleri toplumsal etkinliklerdir. Toplumsal etkinlikler oldukları ölçüde, kolektif etkinliğe katılan emekçilerin gereksinimlerinin üzerinde bir üretim, "toplumsal artı" olarak nitelenir.

Ancak daha önce de (bkz. s. 154'te) belirtildiği gibi, hiçbir insan, kendi içine kapalı hiçbir topluluk fazla çalışmak istemez. Alışkanlık edindiği yaşayış biçimini sürdürmenin gerektirdiğinin üzerinde bir fazla üretmek için fazladan çalışmak yoluna gitmez. Bunu yapabilecek gücü (gizilgücü) olsa da gitmez. Onu bu yola itecek, hatta zorlayacak dış etmenler gereklidir.

Bir toplulukta toplumsal artı üretilmesi, bazı koşullara bağlıdır. Her şeyden önce, emeğin verimliliğinin, emekçinin emeğini yeniden üretebilecek (üretme enerjisi sağlayıp üremesine, ölünce yerini alacak emekçilerin üretilmesine yetecek) düzeyi aşmış olması gerekir. Ki bu, o topluluğun toplumsal artı üretebilecek gizilgüce ulaşmış olduğu anlamına gelir. Bu gizilgücün (potansiyelin) ortaya dökülmesi ise, üretilenin bir bölümüne başkalarınca el konmasına bağlıdır. El koymanın savaşçı, barışçı; doğrudan, dolaylı; zorla, ideolojik ikna yoluyla gibi çeşitli biçimlerini kapsayabilecek bir kavramla bu olguya "toplumsal artı aktarımı" denebilir. Bir topluluk ancak o zaman gelenekselleşmiş, alışmış olduğu yaşam düzeyinin altına düşmemek, onu sürdürebilmek için üretimini artıracaktır. Artırırken, artı üretme gizilgücünü devinime geçirmiş olacaktır.

İster bitkisel besin üreticisi yerleşik çiftçi, ister hayvansal besin üreticisi göçebe çoban yaşayış biçimine sahip türden olsun ilkel (Neolitik) topluluklar, kendi başlarına toplumsal artı üretmezler. Eşitlikçi toplumsal yapılarından dolayı, iç etkilerle, iç dinamikleriyle artı üretme yollarına düşmezler. Toplumsal artı üretmeye zorlanmaları, bunun için

de bir dış etki gereklidir. Böyle bir dış etki, insanlık tarihinde ilk önce, yerleşik çiftçi topluluklara göçebe çoban topluluklardan gelmiş görünüyor. Toplumsal artı üretimini, ekonomik bakımdan kendine yetersiz, üretici güçleri çiftçilerinkinden geri, ama savaş güçleri onlarınkinden üstün göçebe çoban toplulukların, zorda kaldıklarında, çiftçilerin ürünlerine el koymalarıyla gerçekleşen bir "dış etki" ile başlamış olmalı.

Ancak dış etki ileride "iç etki" biçimine dönüşebilecektir. Göçebeler yerleşik çiftçileri yenilgiye uğratıp, topraklarına yerleşip başlarına çöreklenebileceklerdir. Böylece egemen ve yönetici katmana dönüştüklerinde, el koyma sürse de artık dış etkiden söz edilemez. İki topluluğun eşitsiz ilişkiler içinde birleşip birbirlerini bütünlemeleriyle artık ortada tek topluluk vardır. O zaman onu artı üretmeye zorlayan iç etki (katmanlaşma) söz konusudur. Kısacası, devletin doğuşuyla, pazar ekonomisinin görünüşüyle toplumsal artı, vergiler, rantlar, kârlar ve benzeri yollarla aktarılmaya başlanacaktır. Artı üretmeye zorlayan dış etkiler kadar, hatta ondan çok iç etmenler işbaşında olacaktır. Toplumsal artı üretme yetisinin, özgürleştirici sonuçları kadar köleliği getirebilen uzantıları o zaman görülecektir.

Uygar toplumda kent, toplumsal artı aktarımıyla köylerden farklılaşacaktır. Zanaatçılar, tacirler, savaşçılar (askerler), dinciler (din adamları) çiftçi ve çoban olan üreticilerden ayrılıp kopacaklardır. Ortaya çıkan yeni katmanların sömürülerine karşın, teknoloji, bilgi birikimi, örgütlenme katkılarıyla emeğin verimliliği sürekli artırılacaktır. Aktarılan ve artan artıların savaş teknolojilerine dönüştürülmesi ise, emeğin verimliliğini savaşlar yoluyla düşürecektir. Bu, kültürel evrim yolunda atılmış bir geri adım biçimini alabilecektir. Ama daha sonra, bu kez savaş tekniklerinin üretim tekniklerine dönüştürülmeleriyle, insanlık tarihinde ileriye iki adımın atıldığı atılımlarla karşılaşılabilecektir. Ancak bunlar Neolitik geçiş topluluklarının değil uygar toplum döneminin öyküsünü (bkz. s. 368, "Çizelge V: Toplumsal artı aktarımı ve uygarlığın itici güçleri") oluşturacaktır.

NEOLİTİĞİN ESKİ DÜNYA'YA YAYILMASI

Neolitiğin üretici yaşayış biçimleri, Eski Dünya'da yayılmaya başlayıp çoğu yerde avcı ve toplayıcı asalak yaşayış biçimlerinin yerini aldı. Yayılma dinamiklerinin başında, Neolitik çekirdeklerin bitişiğindeki bölgelerin benzeri koşullara sahip enlemlerde bulunmaları vardır. Dolayısıyla buraları Neolitiğe ortam hazırlayan iklim değişikliğinden (Buzul Çağı'nın sona ermesinden) aynı biçimde etkilenmişlerdir. Bu değişikli-

ğin yarattığı hemen hemen aynı sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu durumda, komşularının buldukları çözümlere (bitkilerin ve hayvanların üretilmesine) gözlerini kapamayacak, onları benimseyeceklerdi.

Öteki yayılma dinamikleri arasında, üretimin sağladığı güvenli beslenmenin, mevsimlik kıtlıklardan kaynaklanan ölümleri azaltarak, nüfus artışına yol açması vardır. Fazla nüfusun koloniler oluşturarak tarıma uygun yeni topraklar aramaları da Neolitiği yaymıştır.

Bu, bizi, bir başka yayılma dinamiğini görmeye götürür: Çiftçiliğe ve çobanlığa en uygun topraklara geçilmesiyle yayılma. Bitkisel besin üretiminin (tarımın) ilk biçimlerinden birinin "yar ve yak tarımı" olduğuna ve bunun üretici yaşayış biçimini çevreye yayıcı etkisine (s. 261'de) değinilmişti.[106] Üretici yaşayış biçiminin öteki kolunu oluşturan göçebe çobanlık ise "doğası gereği" yayılmacıdır. Nüfusu artan bir çoban topluluk kadar, otlaklarını, sürülerini kaptıran bir topluluk da yaşarkalabilmek için yeni otlaklar arayacaktır. Ve göçebe çoban toplulukların yayılırken üretici yaşayış biçimi (Neolitik kültürü) yaymaları, yerleşik çiftçilerinkinden çok daha hızlı olacaktır.

Üretici yaşayış biçimlerinin yayılmasının nedenlerinden biri de avcı ve toplayıcı asalak yaşayış biçimlerine göre çok daha güvenli olduğunun (zamanla) anlaşılmasıdır. Öyle ki ister yerleşik çiftçilere ister göçebe çobanlara komşu olsunlar, avcı ve toplayıcılar, onlara öykünmüşlerdir. Öykünerek güvenlik hatırına, asalaklığın sunduğu özgürlüklerinden vazgeçebileceklerdir. Vazgeçip bölgelerinin özelliğine, öykündükleri komşularına göre, kültürleşme (akkültürasyon) yoluyla, ya yerleşik çiftçi ya göçebe çoban yaşayışına geçebileceklerdir.[107]

Nedenleri ne olursa olsun, Neolitik üretici yaşayış biçimleri (yaşam alanları ne çiftçiliğe ne çobanlığa elverişli olan kutup ve bazı yıllar hiç yağış almayabilen çöl bölgeleri dışında) Eski Dünya'nın her yerine (zamanla) yayılmıştır. İnsan toplulukları Eski Dünya'nın birçok bölgesinde, ZÖ 10.-5. binyıllar arasında Neolitik kültüre geçmiş bulunuyorlardı. Yaşadıkları bölgeler güvenli avcılığa ve toplayıcılığa son derece elverişli yerlerde, kuşkusuz insanlar üretme çabasına girmeyip Neolitik kültürün çekimine direnebileceklerdir. Birileri gelip, üzerlerinde egemenlik kurup onları üretime ve artı üretmeye zorlayana dek!

Neolitiğin Eski Dünya odakları

Bitkisel ve hayvansal besin üreticiliğine insanlık önce Eski Dünya kıtalarında geçmiştir. Neolitiğin üretici yaşayış biçimleri, ilk göründüğü yer olan Batı Asya'dan Afrika'ya, Asya'ya, Avrupa'ya yayılmış olabilir.

Kimi yazarlara göre üretici ekonominin Eski Dünya'ya (uygarlık gibi) tek bir odaktan yayıldığı görüşü gerçekliği yansıtmaz. Bitkisel ve hayvansal besin üreticiliğinin Batı Asya'da, Doğu Afrika'da, Doğu Asya'da olmak üzere, Eski Dünya'da, birbirinden etkilenmeden doğduğu en az üç odağı vardır.[108] Okyanusya, Eski Dünya'nın, tahıl yerine yam, taro gibi yumrulu bitkilerle üretici ekonomiye geçilen dördüncü odağının bulunduğu kıtasıdır.[109] Tarımın Güneydoğu Asya'da da öteki bölgelerden bağımsız olarak başlatıldığı savıyla odak sayısı beşe kadar çıkabilmektedir.[110]

Batı Asya'dan çevresine yayılması

Buğday, arpa ağırlıklı tahıl üreticiliği ve küçükbaş (koyun, keçi, domuz) hayvan üreticiliğiyle Neolitiğin üretici yaşayış biçimi, Batı Asya'nın bir yerlerinde (ZÖ 12. binyıl dolaylarında) doğmuştur.[111] Bitkilerin ve hayvanların evcilleştirilmesiyle, buradan çevresine hızla yayılmaya başlamıştır. Neolitik, karma çiftçilik ya da göçebe çobanlık biçiminde, Batı Asya'daki ilk çekirdeğinden (ZÖ 11. binyılda) batıda Kuzey Afrika'ya, kuzeyde (ZÖ 10. ya da 9. binyılda) Anadolu'ya yayılmıştır. Anadolu'dan (ZÖ 9. binyılın başında) Trakya'ya geçmiştir. Tuna boyunca ilerleyerek (ZÖ 8. binyılın başında) İtalya'ya, (ortasında) İspanya'ya, (ikinci yarısında) İngiltere'ye, (7. binyılın başında) Kuzey Avrupa'ya ulaşabilmiştir.[112]

Gene Batı Asya'dan kuzeydoğuda Orta Asya'ya, güneydoğuda Hindistan'a yayıldığı biliniyor.

Neolitiğin Afrika'da yayılması

Neolitiğin Eski Dünya'daki (Batı Asya'dan sonra) ikinci odağı Afrika'dır. Gene de *Homo* türlerinin (*H. habilis, H. erectus, H. sapiens* türlerinin) evrinip ilk olarak göründükleri bu kıta, bitkilerin evcilleştirilmesi söz konusu olduğunda Batı Asya'ya göre geç kalmış sayılır.[113] Bu, bize, insanlık tarihinde hiçbir bölgenin, hiçbir ırkın, hiçbir halkın, tarihi boyunca insanlığın kültürel evriminin öncülüğünü yapamadığı genellemesinin doğruluğunu gösterir. Sahra'da yabanıl türlerinin bulunuşuna bakılarak, bu bölgede arpanın (bu örnekte Batı Asya'dan üç binyıl kadar sonra ZÖ 9. binyılda) evcilleştirilmiş olabileceği ileri sürülüyor.

Hayvanların evcilleştirilmesine gelince, Sahra'da sığırgiller (*Bovidae*) zamanımızdan 10 binyıl önce (Batı Asya'dan da önce) evcilleştirilmiş bulunuyordu. Eşek de (dünyada ilk kez burada olmak üzere) Sahra'da (ZÖ 6. binyılda) evcilleştirilmiştir.

Yörede yabanılların bulunmayışından gidilerek, buğdayın ve ketenin; koyunun, keçinin ve domuzun kolonicilerce (ZÖ 8. binyılda) Batı Asya'dan getirilerek Afrika'ya yayıldığı sanılıyor.[114]

Böylece Sahra'da kurumlaşan Neolitik üretici yaşayış, karma çiftçilik biçiminde Nil Vadisi boyunca kuzeye (Delta'ya) ve güneye (çavlanlara) doğru yayılmıştır. Sahra'nın kendisine gelince, zamanımızdan 6 binyıl önce çölleşmesi üzerine, sığır, koyun, keçi güden göçebe çoban toplulukları Orta Afrika'ya inmişlerdir. Buralarda yüzbinlerce yıldır yaşayan avcı ve toplayıcı kültürlerin yerini almışlardır. Üretici yaşayış biçimini Orta Afrika'ya getirmişlerdir.[115] Sahra'da ise, avcı ve toplayıcı asalak yaşayış biçimine geri dönülmüştür.

Güney Afrika'nın biyomasının çok varsıl olması bitkisel besin üreticiliğine geçilmesini gereksiz kılmıştır. Öte yandan, çeçe sineğinin taşıdığı (evcil hayvanları daha çok vuran) uyku hastalığı (*trypanosomiasis*) burada hayvansal besin üreticiliğine geçilmesini engellemiştir. Böylece, Güney Afrika'nın, geçmişleri Neolitiğe dayanan balıkçıları ve (Buşmanlar gibi) avcı ve toplayıcıları, varlıklarını (bazı örneklerinde) günümüze dek sürdürebilmişlerdir.[116]

Afrika'nın Neolitik bilgimize bir katkısı da insanların hayvanları evcilleştirme girişimlerinin her örnekte başarıya ulaşmadığını göstermesindedir. Dönemin Mısır ve Sudan kaya resimlerine bakılırsa, sırtlan, gazel, antilop, devekuşu, turna, hatta zürafa evcilleştirme girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Ama kedi, olasılıkla Güneybatı Afrika'da ya da Mısır'da evcilleştirilmiştir. Kedinin evcilleştirilmesi, kimi yazarlara göre, avda (köpek gibi) erkeklere yardımcı olması amacının ürünüydü. Kimi yazarlara göre ise kedi, tahıl ambarlarını farelere karşı koruması için (Mısır'da) kadınlarca evcilleştirilmişti.[117] Hangi nedenle ve hangi cins tarafından evcilleştirilmiş olursa olsun, Mısırlılar kedinin önemini kavramış olmalılar. Kediyi (uygar toplum döneminde) tanrılaştıracaklardır. Mumyalarını, yontularını, resimlerini (ötedünyada da kendilerine yardımcı olacağı umuduyla mı?) mezarlarına koyacaklardır.

Hindistan'daki yayılması

Neolitiğin Hindistan'a, Batı Asya'dan buğday ve arpa üretiminin Çin'den pirinç üretiminin girmesiyle yayıldığı düşünülüyordu. Ancak zamanımızdan 9-7 binyıl kadar öncesinden kalmış olduğu saptanan çömlek çamuru kalıntısının içinde bulunan pirinç kapçıklarının evcil türden oluşu, bu eski görüşü sarstı. Üretime bu ülkede dünyanın öteki bölgelerinden bağımsız olarak geçildiği görüşlerine yol açtı. Dahası, söz

konusu buluntuya göre bu evcil tür Asya'nın en eskisiydi. Buna göre, Doğu Hindistan'da, Ganj Irmağı'nın orta kavşaklarında, seçici avcılıktan ve seçici toplayıcılıktan (ZÖ 9-7 bin arası bir tarihte) yiyecek üreticiliğine geçilmişti.[118] Batı Hindistan'daki İndüs havzasına ise tarım, Batı Asya Neolitiği aşmış Tunç Çağı'nı yaşarken oradan (ZÖ 5. binyılda) geç gelmiştir. Ancak İndüs'te (anlaşılan Batı Asya'dan etkilenişinin sonucu olarak) büyük sulama tarımına geçilmişti. Böylece uygarlığa, Ganj havzasından binyıl kadar önce geçilebilecekti. Kültürel evrimde önde olanların arkaya düşebileceğinin, arkada olanların öne geçebileceğinin bir örneği daha!

Çin'deki yayılması

Neolitik söz konusu olduğunda Çin dört yöreye ayrılmaktadır: Sarı Irmak (Huanghe) bölgesi, Kuzeydoğu bozkırı, Yeşil Irmak (Yangçe) bölgesi ve Güney Çin dağlık bölgeleri. Bunlardan Huanghe Vadisi, Çin tarımının çekirdeğini oluşturduğu gibi Çin uygarlığının beşiği olacaktır.

Huanghe Vadisi'nde zamanımızdan 8 binyıl öncesinden kalma ileri tarımsal yerleşmelerin kalıntıları ortaya çıkarılmıştı. Bunlara bakılarak, tarımın burada daha da önce başladığı anlaşılıyor. Çisan'da ortaya çıkarılan 5 metre derinliğe varabilen ambar çukurlarından elde edilen kalıntılardan, bir darı türü (*Setaria italica*) yetiştirildiği saptandı. Bu bitkinin daha önce "Peiligang kültürü" bölgelerinde ZÖ 8. binyılda evcilleştirilip oradan Çisan'ın bulunduğu lös toprakları bölgesine yayıldığı ortaya kondu. Neolitik buradan Moğolistan'a ve Kuzey Çin'e yayılmıştı.[119]

Gelişmiş Çin Neolitiğini en iyi temsil eden kültür ise Hunaghe Vadisi'nde ZÖ 7.-5. binyıllar arasında yaşanmış Yang Şao (Kara Çömlek) kültürüdür. Bu kültürde, teraslar üzerine kurulmuş köylerde yerleşik yaşama geçilmiş bulunuyordu. Geniş köyler savunma hendekleri ile çevriliydi. Kurak darısı ve ender olarak pirinç tarımı yapılan bu köylerde (karma çiftçiliğin belirtisi olarak) domuz da besleniyordu. Pirinç kapçıkları ile tavlanmış balçıktan yapılan çömlekler, pişirilirken kapçıkların yanmasından dolayı (kültürün adını aldığı) kara renk alıyorlardı. Bu kara çömleklerin önceleri elde, daha sonraları ağır dönen çömlekçi çarkında biçimlendirildikleri anlaşıldı. Ev zanaatının kanıtı olarak evlerin içindeki çömlek fırınlarının yanı sıra evlerin dışında da böyle fırınlarla karşılaşılması anlamlıdır.[120] Bunlar çömlekçiliğin ev zanaatı olmaktan çıkıp bir meslek durumuna gelme yolunda olduğunu düşündürüyor.

Çin'in Kuzeydoğu bozkırında avcılık ve balıkçılık sürerken, Neolitik de kendini (ZÖ 7. binyılda) yer yer göçebe çobanlık biçiminde orta-

ya koymuştur. Buradaki yerleşik köylerde ise bitkisel besin üretimi geçimin belkemiğidir.

Çin'de tarımın Batı Asya'dan etkilenmeksizin başladığı öteki odağı Yangçe (Yeşil Irmak) Vadisi idi. Burada pirincin (Sarı Irmak Vadisi'nde darınınkiyle hemen aynı tarihte olmak üzere) ZÖ 8. binyılda yetiştirildiğini gösteren ipuçları var. Burası, 800.000 kilometrekarelik havzasıyla Çin'in pirinç tarımına en uygun bölgesidir. Bu bölgede 1973 yılında ortaya çıkarılan "Hemudu Kültürü" halkı, çeltik tarlalarının kürek kemiğinden yapılan küreklerle hazırlandığı pirinç tarımıyla uğraşmıştır.[121]

Çok sıcak ve çok yağışlı olan Güney Çin bölgesinden kalıntılar ancak mağaralarda zamanımıza kadar kalabilmiştir. Bunlara bakılırsa bu yörede, balıkçılık ve avcılık ağır basıp çiftçilik ve hayvancılık cılız kalmıştır.

Huanghe ve Yangçe vadilerindeki odaklarından tüm Çin'e yayılan Neolitik, buradan Doğu Hindistan'a, Tayvan, Tayland, Laos, Kamboçya gibi Hindiçin ülkelerine geçmiştir.[122] Darı ve pirinç tarımı, araya giren deniz nedeniyle Avustralya'ya, Yeni Gine'ye, Tasmanya'ya yayılamamıştır. Dolayısıyla buraların halkları, Avrupalılar gelene dek avcı ve toplayıcı asalak yaşayış biçiminde kalmışlar ya da bahçe tarımıyla uğraşıp darı, pirinç gibi tarla tarımı ürünlerini tanımamışlardır.

Güneydoğu Asya'daki yayılışı

Neolitiğin Eski Dünya'daki odaklarından beşincisi (ve şimdilik sonuncusu sayılan) Güneydoğu Asya'dır. Ancak Güneydoğu Asya'da üretici yaşayış biçimi tarla tarımı (Lat. *agercuiture*) değil, "bahçe tarımı" (Lat. *hortusculture*)[123] biçiminde başlayıp sürmüştür.

Botanik ve coğrafya bilginleri bu bölgede (yumrulu bitkileri) dikmenin (tahılları) ekmeden önce başladığı görüşündeler. Buna göre burada pirinçten ve akdarıdan önce (ZÖ 8. ve 7. binyıllarda) yam (*Dioscorea*) ve yörenin öteki karbonhidratlı temel besinini oluşturan taro (*Colocasia*) ZÖ 4. binyıl gibi geç bir tarihte evcilleştirilip yetiştirilmişti (daha doğrusu üretilirken evcilleştirilmişti) uzmanlarına göre.[124]

Pirincin yabanıl türleri Assam, Batı Yunan ve Himalaya etekleri boyunca yetişmiş. Buralardan Tayland'a, Vietnam'a, Güney Çin'e yaygınlaştıktan sonra oralarda bir yerlerde evcilleştirilmiş. Ayrıca pirincin lös topraklarında (bkz. s. 168) kuru tarımı yapılan türünün (genlerinin daha karmaşıklaşıp gelişmiş durumuna bakılarak) sulu tarımı gerektiren türünden sonra yetiştirilmeye başlandığı düşünülüyor. Kuru pirinç tarımı için orman etekleri "yar ve yak" yöntemi ile tarıma açılmış. Gücü yitene

dek kullanıldıktan sonra bırakılıp ormanın başka etekleri açılmış. Sulu tarımı gerektiren pirinç üretiminin ise Tayvan'da başladığı savı pirinç terminolojisinin Tai dilindeki sözcüklerden oluşturulmasına dayandırılıyor.[125]

Güneydoğu Asya Neolitiğinin özelliklerinden biri, dövüştürülmek için yaban horozlarının (dolayısıyla tavuğun) beslenip evcilleştirilmiş olması.[126] Buradan Eski Dünya'nın her yerine yayılan tavuk, kümes hayvanı olarak köy yaşamına böyle girmiştir.

Güneydoğu Asya'nın "orman tarımı" (Arbokültür) ürünü olan şekerkamışı ise (olasılıkla) Yeni Gine'de evcilleştirilecektir. Oradan yayılarak günümüze dek ağızların (yalnız yemek zamanlarında değil tüm gün) tatlandırılmasına katkıda kullanılacaktır. Şekerin tadı bir kez alındıktan sonra öteki yoğun şeker kaynağı şekerpancarı da kültüre alınıp yetiştirilmeye başlanacaktır.

Buğday ve arpa tarımı ile pirinç ve darı tarımı farkı

Eski Dünya'nın pirinç ve darı tarımının ağır bastığı (Hindistan, Çin, Güneydoğu Asya) bölgelerinde gelişen Neolitik kültür, buğday ve arpa tarımının ağır bastığı (Batı Asya, Kuzey Afrika, Anadolu, Avrupa, Orta Asya) bölgelerinin kültüründen bazı farklılıklar gösterdi.

Buğday ve arpa tarımının ağır bastığı yerlerde, insanlar daha çok buğday ve arpa ile, hayvanlar arpa ve samanla beslendi. Buğdayın ve arpanın daha çok kuru (sulamasız) tarla tarımı uygulandı. Tarlalarda tahıl tarımı, hele nadas uygulamasıyla, hayvanların samanla ve nadasa bırakılan tarlalarda otla beslenmesi olanağını yaratarak, köylerde "karma çiftçilik" biçimini pekiştirdi. Sabanın (uygarlıkta) bulunmasıyla öküzün, atın sabana koşulması, bitkisel besin üreticiliği ile hayvansal besin üreticiliğinin birbirini daha yetkin biçimde bütünlemesini sağlayacaktı. Bu durum kendine yeterli köy topluluklarının yaygınlaşmasına yol açtı. Ancak kuru tarla tarımı, geniş toprakları gerektirdi. Bu ise toprak üzerinde denetimin kurumlaşmasından (mülkiyetin kurumlaştırılmasından) sonra, toplulukların yapısında eşitsizlikçi sonuçlar doğurdu. Bunun yanı sıra, fetihleri kışkırtıcı etkileri oldu. Bir aileyi, bir soyu, bir köyü kuru tarla tarımıyla besleyebilmek (sulu tarıma göre) çok daha geniş toprakları gerektiriyordu. Çünkü dönüm başına alınan ürün (sulu tarımınkine göre) daha azdı. Bunların sonucu, buğday ve arpa tarımı bölgelerinde (pirinç ve darı tarımı bölgelerine göre) daha az yoğun nüfuslu toplumların görünmesi oldu.

Oysa Eski Dünya'nın pirincin ve darının temel besin kaynağını oluşturduğu bölgelerinde, üretim emek yoğun yöntemleri gerektirmiş-

tir. Ama dönüm başına (buğdaya ve arpaya göre) çok daha fazla ürün alınabildi. Dolayısıyla (örneğin Ortadoğu'dakine göre) daha küçük topraklar üzerinde daha yoğun nüfuslu, kalabalık köyler, kasabalar beslenebildi.[127] Sulu pirinç tarımı yapılan bölgelerde tarlaları (ekildiği yılda yiten gücünü toplayabilmesi için) nadasa bırakmak gerekmedi. Her yıl bir, hatta iki ürün alınabildi.

Ayrıca, yoğun insan gücü kullanılması gereği, hayvan gücü kullanma gereksinimini azalttı. Köylerde hayvansal besin üretimi cılız kaldı. Karma çiftçilik (buğday ve arpa tarımı bölgelerindekine göre) yeterince gelişemedi. Bu, yerleşik çiftçi topluluklarını göçebe çoban topluluklarının hayvan ürünlerine daha fazla bağımlı duruma soktu. Sonuçta bu bölgelerde, köyleri ve (uygar topluma geçildiğinde) kentleri komşu bozkır bölgelerinin göçebe çoban topluluklarıyla kıtasal çapta ekonomik bütünleşmeyle mal ve kültür alışverişine sokacaktır.[128]

Eski Dünya-Yeni Dünya Neolitik kültürlerinin farkı

Eski Dünya Neolitik kültürleri ile Yeni Dünya Neolitik kültürleri arasında (Eski Dünya'nın buğday-arpa ile pirinç-darı bölgeleri arasındakinden) çok daha büyük farklar oluşacaktı. Çünkü Eski Dünya ve Yeni Dünya Neolitik kültürleri (Eski Dünya'da buğday-arpa ile pirinç-darı bölgelerinin etkileşiminden farklı olarak) birbirlerinden fiziksel yalıtlanmışlık içinde geliştiler. Birbirlerinden (İS onaltıncı yüzyıla dek) hiçbir zaman etkilenmediler. Ayrıca (çeşitli nedenlerle değinildiği gibi) Eski Dünya ile Yeni Dünya arasında Neolitik kültürlerinin biçimlenmesini etkileyen önemli iklim, çevre, flora ve fauna farkları bulunmaktaydı.

Buğday, arpa, pirinç, darı gibi tahılların bulunmadığı Yeni Dünya'da, üretilip evcilleştirilmeye elverişli "tahıl" sayılabilecek tek yabanıl olarak mısır vardı. Temel besin kaynağını mısırın oluşturacağı Yeni Dünya Neolitiği, Eski Dünya'nınkinden farklı bir çizgi tutturacaktı. Mısır üretimi, dikeleç sopası toprağa saplanıp döndürülerek açılan çukura atılan birkaç tohumla yapılabiliyordu. Tarlaların (Eski Dünya tahıl tarımındaki gibi) sabanla işlenmesi, sabanın hayvanlarca çekilmesi gerekmiyordu.

Yeni Dünya'da da üretimi (Paleolitiğin bitki ve yumru toplayıcısı) kadınlar başlatmışlardı. Ama sonra Eski Dünya'daki gibi çift hayvanlarının evcilleştirilmesiyle ve sabanın geliştirilmesi sonucu, bitkisel besin üretimi erkeklerin eline geçmeyecekti. Yarı bahçe tarımı ürünü sayılabilecek mısırın kabak ve fasulye gibi bahçe tarımı bitkileriyle destekleneceği, bazı bölgelerde onlara patates türü yumrulu bitkilerin katıla-

cağı bahçe tarımı özelliği göstereceği bir Neolitik kültür gelişecekti. Dolayısıyla bitkisel besin üretimi kadınların tekelinde kalacaktı.

Bunun kadınların toplumdaki saygınlığını artırması beklenirken, tam tersi olacaktı. Üzerine ağır üretim, besin işleme işleri yıkılan kadınlar (daha çok ordu, din, politika alanlarında gerçekleştirilen) kamusal yaşamın tümden dışına itileceklerdi. Sonuç (uygarlıkta) ağır bir erkek hegemonyası altında, kurban kanlarıyla beslenen timokrasi ve klerokrasi olacaktı.

Yeni Dünya'da çeki hayvanı olabilecek (eşek, at gibi) yabanıl hayvanların bulunmaması yanı sıra (koyun, keçi gibi) küçükbaş türleri de yoktu. Bu, çoğu bölgesinde hayvansal besin üreticiliğinde uzmanlaşılmasını, göçebe çoban kültürlerinin gelişmesini engelleyecekti. Bunun insanlık tarihine etkisi, Yeni Dünya Neolitiğinde çiftçi-çoban etkileşiminin bulunmayıp uygar topluma geçilişinde başrolü oynamaması olacaktı. Bu rolü hangi yaşayış biçimine sahip toplulukların etkileşiminin oynadığı ileriki sayfalarda görülecek.

Yeni Dünya Neolitiğinde tarımda hayvan gücünden yararlanılmaması yanı sıra, tekerleğin de kullanılmamasının, kültürün alacağı (Eski Dünya'nınkinden farklı) biçimde (yan) etkileri olacaktı. Tekerlek ilkesinin yatay uygulaması olan çömlekçi çarkı görülmeyecekti. O zaman Yeni Dünya Neolitiğinde çömlekler elle biçimlendirilecekti. Uygarlık döneminde bile çarkla "seri" üretime geçilemeyecekti. Ancak bunun, çömlekçilik zanaatının, hele çömleğe dökülen sanatın geri kalmasına yol açacağı sanılmamalı. Yeni Dünya uygarlıklarında çömlekçilik zanaatı ile yontu sanatının birleştirilmesinin ürünü çok parlak yapıtlar yaratılacaktır.

YENİ DÜNYA NEOLİTİĞİ

"Yeni Dünya Paleolitiği" alt başlığı altında belirtildiği gibi iri kuyruksuz maymun (*ape*) türleri yalnızca Eski Dünya'da görülmüştü. Yeni Dünya'da "Catharhinler" denen işaret parmakları ile başparmağının uçlarını birbirine dokundurabilen türlerin fosillerine rastlanmamıştı. Bu durumda insan, Kuzey Amerika ve Güney Amerika kıtalarına, olsa olsa Eski Dünya'dan geçebilirdi.

Eski Dünya ile Yeni Dünya arasındaki Bering kara köprüsü, buzulların artıp deniz suyunun azalmasıyla ZO 63.-45. binyıllar arasında kurulmuştu. Sonra buzullar eriyip çekilirken bu kara köprüsünü sular basmıştı. Daha sonra yeni bir Buzul Çağı (Würm) başlamış, kara köprüsü ZÖ 35-15 binyılları arasında yeniden kurulmuştu. Dolayısıyla in-

san toplulukları Yeni Dünya'ya bu tarihler arasında geçmiş olabilirlerdi. Ancak Buzul Çağı'nın doruğunda binlerce kilometreyi bulabilen kesintisiz buzul tabakaları ZÖ 15. binyıla dek ne Eski Dünya'dan Yeni Dünya'ya ne de Yeni Dünya'da Alaska'daki buzlarla kaplı Yukong Vadisi'nden Kuzey Amerika'nın ortalarına ve Güney Amerika'ya göçe olanak vermişti. Sonuçta anlaşılan, insan Yeni Dünya'ya en erken ZÖ 40 bin dolaylarında en geç 15 bin dolaylarında geçip, Kuzey Amerika ve Güney Amerika kıtalarına Paleolitik kültür düzeyindeyken gelip yayılmıştır.[129] Buradan, Yeni Dünya Neolitik (düzeyde) kültürlerinin Eski Dünya'nınkilerden etkilenmeden geliştirildikleri sonucu çıkarsanmaktadır.

Yeni Dünya kültürleri Kuzey Amerika'da, Orta Amerika'da ve Güney Amerika'da farklı gelişme çizgileri tutturmuşlardır. Kuzey Amerika'da Göller Bölgesi dışında yerleşik yaşama, tütün dışında üretici ekonomiye geçilmemiştir. Orta Amerika'da, bitkisel besin üretimi ağırlıklı (Neolitik sayılabilecek) kültürler gelişmiştir. Güney Amerika'nın bazı bölgelerinde üretici ekonomi, hayvansal besin üretimi ağırlıklı (Neolitik sayılabilecek) bir başlangıçla kendini ortaya koymuştur.

Kuzey Amerika'da yokluğu

Kuzey Amerika kıtasında Alaska, ancak kutup koşullarına iyi uyarlanabilmiş su ve kara avcılığı kültürlerine uygundu. Günümüzün Kanada'sını ve Amerika Birleşik Devletleri ülkelerini oluşturan topraklarda evcilleştirilmeye uygun hayvan ve bitki türleri yoktu. Avlanmaya uygun sürüler ise boldu. Öyle ki bu bölgenin topluluklarının, Avrupalılar gelene dek, üretici ekonomiye geçemediklerini değil "geçmediklerini" söylemek daha doğru olur. Çünkü avcılıkta, toplayıcılıkta ve balıkçılıkta, çevrelerine, geleneksel yaşayış biçimlerini değiştirmeye gereksinim duymayacak kadar başarılı uyarlanmışlardı. Ancak bu, uzmanlaşma düzeyine varan her başarılı uyarlanmada görülebileceği gibi, insanın koşullarda köklü değişikliklere uyarlanma yetisini de alıp götüren bir esneksizlik ("kireçlenme" denen bir durum) demekti. Bunun böyle olduğu, Avrupalılar gelince ödenecek büyük bedelle anlaşılacaktı.

Kuzey Amerika'da bu genel durumdan ayrılan iki bölgeden söz edilebilir. Kuzeybatı kıyısı toplulukları okyanusun açık deniz balıkçılığında uzmanlaştılar. Balina gibi iri deniz memelilerini avlayabilecek kültürel düzeye ulaştılar. Bunun sağladığı olanakla Avrupalılar gelene dek sürdürülen yerleşik köy yaşamına geçebildiler. Köylerde (potlaç geleneği geliştirilen) şeflik düzeniyle statü toplumu düzeyinde yaşadılar. Bu yerleşik toplulukların yaşayış biçimi (ekonomilerinin üretici olmayışına

bakılırsa) Neolitik sayılamaz. Ancak maddesel ve tinsel kültürleri Eski Dünya'nın Neolitik topluluklarınkine benzer ve yakındı. Hatta (topluluklarının yapılarının eşitsizlik derecesine bakılarak) Neolitik kültür ile uygarlık arası bir düzeye ulaştıkları söylenebilir.

Bunun dışında, Kuzey Amerika'da yerleşik yaşamın izleri Büyük Göller Yöresi'nde yapılan arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkarıldı. Buluntulara bakılırsa Kosler arkeolojik yerinde, ZÖ 2500 dolaylarında daha çok avcılık, toplayıcılık, balıkçılık ile uğraşılmıştı. Bitki, evcilleştirme yolunda ilk girişimlere tanık olunuyordu. Kaliforniya topluluklarının ürettiği tütün ise Kuzey Amerika kıtasında görülen ilk ve tek evcilleştirme girişimiydi.[130]

Orta Amerika Neolitiği

Yeni Dünya'da üretici ekonominin doğup yayıldığı iki odaktan biri Orta Amerika'daydı. Meksika'da yapılan araştırmalarda, dışkı fosilleri çözümlemesi (karpopit) yoluyla elde edilen bilgilere göre, yabanıl mısır 40 binyıldan beri yörede var olup insanlar gelince tüketilmişti. Azteklerin ileride *teosintl* (tanrı mısırı) diyecekleri bu yabanıl türün koçanı ancak 2,5 santimdi. Mısırın Meksika'da onun mutasyonu sonucunda evrindiği sanılıyor. Ancak *teosintl*'in nerede bitip mısırın nerede başladığını gösterecek bir ölçüt yok. Dolayısıyla yabanıl mısır seçici toplayıcılığından üreticiliğine ne zaman geçildiği tam bilinemiyor. Mısıra benzer biçimde yabanıl patates türlerinin toplayıcılığının "öteden beri" yapıldığı, uygar toplum döneminde bile, pazarlarda evciller yanında satılışından anlaşılıyor.[131]

Eski Dünya'da olduğu gibi, Yeni Dünya halklarını da toplayıcılıktan üreticiliğe geçmeye zorlayan bir olay yaşanmış olmalı. Bunun (Eski Dünya'daki gibi) son Buzul Çağı'nın sona ermesi olduğu söyleniyor. Ama Eski Dünya'nın (kuraklaşmayla yabanıl tahıl türlerinin açılım gösterdiği) Batı Asya koşullarından farklı olarak Yeni Dünya'da zorlayıcı neden, Buzul Çağı sonrası çoraklaşma koşullarında, yeterli ot bulamayan megafauna'sının (iri hayvan türleri sürülerinin) yok olmaya, bol av olanağı sunan devegil sürülerininse azalmaya yüz tutmasıydı.[132]

Orta Amerika'da seçici toplayıcılığı yapılan üç yabanıl olan mısır, fasulye, kabak üretilmeye başlanınca, Yeni Dünya topluluklarının temel yiyeceklerini (İng. *stable*) oluşturmuşlardır. Bunlardan fasulyenin ZÖ 11. binyıldan önce bile biliniyorken üretimine ancak ZÖ üçüncü-ikinci yüzyılda geçilmiştir. Yaz kabağı, 10 binyıldır toplanıp 7 binyıldır yetiştirilmektedir. Tilkikuyruğu akdarı 9 binyıldır bilinip 5 binyıldır yetişti-

rilir. Endüstri bitkilerinden pamuğun ise, bu bölgede ZÖ 5. binyıldan beri üretildiğini biliyoruz.[133]

Meksika'dan Andlar'a kadar uzanan bölgelere verilen ad ile Orta Amerika'da, kamış gibi lifli bitkilerden sepetişi, hasır örücülüğü zamanımızdan 10 binyıl kadar önce başlayıp geliştirilerek urgan yapımına geçilmiştir. Urganın dolandırılıp birbirine tutturulmasıyla, sepetişi kapların yapımından dokumacılığa varılmıştır. Giysilerin deriden yapılması sürerken, dokumalar daha çok sepet, torba gibi tarımla ilgili amaçlarla kullanılmıştır. Bu durum, Eski Dünya Neolitiği ile Yeni Dünya Neolitik kültürü arasındaki farklardan birini oluşturur.[134] Gerçekten Yeni Dünya'da (Eski Dünya tahıl tarımındakinden farklı olarak) gerek dokumacılık gerek çömlekçilik, üretime geçişle, hemen tüketilmesi gerekmeyen tarım ürünlerini koymak için bulunmuş çözümlerdi. Çömlekçiliğin Meksika'daki ilk ipucu da Eski Dünya'da genellikle olduğu gibi kap değil (ZÖ 4250'den kalmış) pişmiş toprak *(terra cota)* bir kadın yontucuğudur. Kap olan ilk çömlek parçası ise ZÖ 4000'den kalmadır.[135]

Orta Amerika Neolitik kültürünün özelliklerinden birisi de (karşılaşılan izlere bakılırsa) yamyamlıktır. Ancak bu ipucunun gerisinde, kıtlık gibi geçici bir bunalımın yarattığı olağandışı bir eylem de yatıyor olabilir. Kökeninde, törensel yamyamlık biçiminde kurumlaşacak olan bir uygulama da bulunabilir.[136] Yeni Dünya uygarlıkları döneminde karşılaşılacak olan tanrılara çok sayıda insan kurbanı uygulaması bu geleneğin uzantısı olabilir.

Yeni Dünya Neolitiğinin Orta Amerika odağında bitkisel besin üreticiliği ağır basmıştı. Evcilleştirilen tek hayvanın hindi (*guajolote*) olduğunu görüyoruz.[137] Bu bölgede yetiştirilen tütünün, insanlığa daha sonra yapacağı etkileri bakımından taşıdığı öneme daha önce (s. 1033'te) değinilecek.

Güney Amerika Neolitiği

Yeni Dünya'da üretime geçilen öteki odak Güney Amerika'nın And Dağları yöresidir. Zamanımızdan 8-6 binyıl önce iklimde görülen ısınma, And Dağları yaylalarında avlanan hayvan sürülerinin azalmasına yol açan sonuçlar doğurmuştu. Bu durumda, seçici avcılık yapan, geçimleri söz konusu devegillerin avına bağlı topluluklar ne yapsın? Yiyecek kaynaklarını güvene almanın yolunu (ZÖ 5300 dolaylarında) onları evcilleştirmede bulmuşlardır.[138]

Andlar'da kuru yaylalar ile çöller arasına serpilmiş vadiler (vahalar) devegillerin doğal habitatı, insanların cennetiydi. Öyle ki devegillerin

sağladığı bol av fırsatı, insanlar için az çok yerleşik (sayılabilecek) bir yaşayış biçimine bile olanak vermişti. Ancak ZÖ 7. binyılda etkisini artıran sıcaklığın yol açtığı kuraklaşma, devegillerin asalakları olan toplulukların karşısına yaşamsal sorunlar çıkardı. Bu sorunların devegil sürülerinin (ZÖ 6. binyılda) dar boğazlara sürülüp önlerinin kapatılmasıyla aşılmış görünür.[139] Bunun sonu, onların evcilleştirilmesine varacaktır. Bu da Yeni Dünya Neolitiğinin (yerleşik çiftçilik yaşamı yanında) öteki ayağını oluşturan göçebe çobanlığın (Eski Dünya'daki kadar güçlü olmasa da) bulunması demektir.

Güney Amerika'da bitkilerin evcilleştirilmesi de hemen hemen aynı tarihlerde görüldü. Yumru köklü bir çalı türü olan casava, önceleri toplanıyordu. Onu acı ve zehirli yapan siyanidinden arındırıcı işlemden geçirildikten sonra (tahıllar gibi) her gün dövülüp, öğütülüp tüketiliyordu. Üretimine başlandıktan sonra ise, pazarlanan, takaslarda kullanılan, dolayısıyla mal niteliği kazanıp para işlevi gören bir ürün durumuna geldi.[140] Bu, aynı zamanda onun "toplumsal artı" üretimini ve aktarımını kolaylaştıran bir yiyecek olması demekti.

Güney Amerika tarımı hortikültür (bahçe tarımı) biçiminde doğup Venezuella'da ZÖ 5000'de, Panama'da (orman açma yoluyla) aynı tarihlerde başlamıştır. Sonra, zamanımızdan 4 binyıl önce Orta Amerika'dan (Meksika'dan) gelen mısır da üretilmeye başlanmıştır. Yöreye Meksika'dan pamuk da getirilip yetiştirilmeye başlanır.[141] Aynı tarihlerde çömlekçiliğin de başladığı saptanmıştır. Hortikültür (Brezilya'da) ZÖ 4 binde yerleşik köy yaşamını başlatmıştır.

Andlar boyunca yaşayan avcı ve toplayıcı göçebe takımları, gerek kıyıların, gerek yaylaların, gerek And Dağları ötesindeki ovalık bölgelerin çeşitli bitkilerini tanıma olanağı bulmuşlardır. Bu, onların yaşamını (zamanla) değiştirmişti. Söz konusu yabanıl bitkilerin önce seçici toplayıcılığını yapmışlardı. Sonra onları üretmeye başlamışlardı. Thomas Lynch, Andlar'ın bu avcı takımlarının patates gibi yumrulu bitkilerle fasulye gibi baklagilleri ZÖ 8. binyılda evcilleştirmeye başladıklarını ortaya çıkarmış bulunuyor.[142]

NEOLİTİK BİR YER BİR İNSAN BİR HALK

İnsanlığın kültürel evriminde Neolitik, dünyanın çeşitli bölgelerinde, çeşitli tarihlerde yaşanmış bir evredir. Neolitiğin dünya çapında yaşandığı tarihler kabaca Eski Dünya kıtalarında zamanımızdan 10 binyıl öncesi ile 5 binyıl öncesi, Yeni Dünya'da 8 binyıl ile 2 binyıl öncesi arasına düşer. Uygarlığın dünyanın büyük bölümüne yayıldığı zamanımızdan 3 binyıl

öncesinden (İÖ 1000 dolaylarından) sonra Neolitik topluluklar, azınlıkta kalacak olan bu yaşama biçimini (çeşitli tarihlerde uygarlığa geçmek üzere) zamanımıza dek sürdürmüşlerdir. Neolitik kültürlü topluluklar varlıklarını, uygarlığın ulaşamadığı kıyılarda köşelerde (kutuplarda, çöllerde, adalarda, ormanların derinliklerinde) bugün bile sürdürmektedirler.

İnsanlık tarihinin zaman ve uzam (mekân) içine böylesine yayılmış bir kültürel olgusunu somut örneklerle yansıtmak amacıyla bir yer (Çayönü), bir insan ("Buzadam Ötzi") ve bir halk (Arapeşler) gösterilebilir.

Neolitik bir yer: Çayönü (ZÖ 9500-6800)

Batı Asya'da yabanıl tahıl devşiriciliğinden bitkisel besin üretimine geçilen ilk yerlerden biri Çayönü. Çayönü, Diyarbakır il sınırı içinde, Toros Dağları eteğinde, Dicle'nin kollarından biri olan Boğazçay kıyısında konuşlanmış bir topluluğun yeriydi. Burası "tümüyle yabanıl bitki ve hayvan türlerinden onların evcillerine geçişin izlenebildiği ilk yerleşme yeri" sayılmaktadır.[143] Bu yer, yapılarının sayısına bakılırsa, 600 kişilik bir köydü.

Çayönü'nün konutları, Suriye'nin ve Filistin'in devşiricilik evresi ilk köylerinkinden farklıdır. Dikdörtgen biçimli ve taş temelli oluşlarına bakılarak, toprağa tam yerleşmenin ilk örneklerinden biri olarak görülmektedir. Temellerinin "ızgara planlı" oluşu, Çayönü yapılarının özelliğini oluşturur. Taştan örülmüş ızgara temeller, odaları yerden yükseltip yalıtlayarak neme (ve soğuğa) karşı koruma amacının ürünü olarak yorumlanmaktadır. Yuvarlak temelli ve ötekilerden geniş tek yapının (köy odası, tapınak, ortak ambar gibi) "kamusal" bir işlevinin bulunduğu sanılıyor.

Çömlek (parçaları) bulunmaması, yazarların Çayönü kültürünü Neolitiğin çömlekçilik öncesi evresine koymalarına yol açmıştır. Ancak Çömlekçilik Öncesi Neolitik kültürün ilk (ÇÖN-A) evresine değil, daha gelişkin ikinci (ÇÖN-B) evresine yerleştirilmektedir. Kimi yazarlar Çayönü'nü, üretime ve evcilleştirmeye, "birincil odaklar" sayılan yerlerin etkisiyle geçilmiş "bitkisel besin üretiminin ikincil odakları" denen yerlerden saymaktadır. Bu görüşü savunanlara göre Çayönü, Nemrut ve Hasandağı obsidyenlerinin Suriye ve Filistin'deki birincil tarım odaklarına taşındığı yolun üzerindeydi. Yerli yabanılların üretilmesine, oralardan gelen (tohumun değil) evcilleştirme düşüncesinin etkisiyle başlanmıştı.[144] Çayönü'nün kazıcıları olan Halet Çambel ve Mehmet Özdoğan ise bu yerin "birincil tarım odağı" olduğu görüşünü savunmaktadırlar.

Çayönü'nün (ZÖ 9500'lerden kalma) ilk katmanlarında karbonlaşmış yabanıl emmer buğdayı (*Triticum dicocles*) ile karşılaşılmıştır. Üst katmanlarında ise evcil emmer (*Triticum dicoccum*) bulunmuştur. Bu olgu, yabanıl türün burada üretilmeye başlanıp evcilleştirildiğinin kesin kanıtı olarak değerlendirilmektedir.[145] Aynı biçimde, Güneydoğu Anadolu Projesi'nin botanikçisi Jack Harlan da einkorn buğdayı türünün burada evcilleştirilmiş olup, aynı zamanda emmer buğdayının dünyada ilk önce evcilleştirildiği yer olabileceği görüşündedir.[146]

Çayönü'nde arpa, buğday gibi tarla ürünleri yanında[147] (çay kıyısı konumundan yararlanılarak) bezelye, mercimek, nohut, bakla gibi bahçe tarımı ürünlerinin de yetiştirildiği kanıtlanmıştır. Yerin ZÖ 9500-8800 arasına tarihlenen katmanlarından çıkarılan dört nohut tanesi, bu bitkinin dünyada ilk kez Anadolu'da evcilleştirilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Yabanıl keten (*Linum bienne*) tohumları ile (ZÖ 9000 katmanlarında karşılaşılmıştır. Bu buluntular, ketenden yararlanılmış olduğu, hatta evcilleştirilmiş olabileceği yolunda savlara yol açmıştır.[148]

Yerin (Çayönü yeri'nin) alt katmanlarında, evcil hayvan adına köpekten başkasının kalıntılarıyla karşılaşılmamıştır. Bunun yanı sıra orta katmanlarında evcil koyun, keçi, domuz kemikleri fosillerinin bulunması,[149] burada hayvanların evcilleştirilmesinin bitkilerinkinden sonra gerçekleştirildiğinin göstergesidir. Öte yandan (kalıntılara bakılırsa) avcılığın ve toplayıcılığın tümden yok olmadığı anlaşılıyor.

Tarım araçları adına Çayönü'nde, geyikboynuzundan bir sapa dizilmiş obsidyen yongalarından yapılmış bir orak çıkarılmıştır. Havanlar, düz el değirmeni taşları, cilalı taş balta başları (çapa?) bulunmuştur.[150] Bunlara, toprağa kazılmış tahıl çukurları ile ocak çukurları da eklenmeli. Çayönü'nde bulunan iğne gibi küçük metal nesneler (20 km yakınlardaki) Ergani doğal bakır yataklarından getirilen cevherle (soğuk dövmeyle) burada yapılmış olmalı. Yerleşme yerinde taş araçların yapıldığı işliklerin (atölyelerin) varlığı bunu gösteriyor.

Çayönü'nün tinsel kültürüne gelince, sihirselden dinsele geçişi yansıttığı söylenebilir. Üst katmanlarda "tapınak" olarak nitelenen geniş bir odanın varlığı saptandı.[151] İçinde 2,5 cm küçüklükteki yontucuklar, doğurganlık (bereket) kültü "muskaları" olabilir. Gebe kadınlara benzer biçimleri bunu düşündürür. Kimilerince "ana tanrıça kültü" belirtileri olarak yorumlanmakta. Onları "toprak ana" kavramının varlığının ipuçları saymak daha uygun görünüyor. Çünkü Neolitik topluluklarda eşitsizlik, tanrı, tanrıça kavramlarına ulaşılabilecek denli gelişmemiştir.

Gerçekten, önceki katmanlarda ölüler bütün olarak gömülmüşlerken, sonraki katmanlardaki gömülerde (46'sının) yalnızca kafataslarıyla

karşılaşılması da bunu gösteriyor. Çünkü bedensiz kafatasları Filistin'deki Jericho (Eriha) Neolitiğinde saptanan "kafatası kültü" uygulamasını çağrıştırıyor. Kadın yontucukları ve (erkek?) kafatası gömüleri "ana" ve "ata" kültleri düzeyinde bir inancın göstergeleri olsalar gerek. Sunak oldukları sanılan taşlarda hayvan kanı yanı sıra insan kanının varlığı saptanmıştır. Bir kazanın ürünü değilse (kafatasları da çağrıştırılınca) "insan kurbanı" olasılığını akla getirmekte![152]

Neolitik bir insan: Buzadam Ötzi (ZÖ 5300)

Neolitik kültür, Eski Dünya'da ilk odağı olan Batı Asya'da 12 binyıl kadar önce başlamıştı. Zamanımızdan 9500 yıl kadar önce Anadolu'da, Çayönü'nde görülmüştü. Anadolu yoluyla, boğazlardan Balkanlar'a geçip Avrupa'ya yayılmıştı. İtalya'ya, çıkışından 4 binyıl kadar sonra (ZÖ 8. binyıl başında) ulaşabilmişti.

Neolitik kültür İtalya'da zamanımızdan 3500 yıl kadar önce Alpler'in yükseklerinde göçebe çobanlık, vadilerinde yerleşik karma çiftçilik biçiminde yaşanmıştı. Bu olgu, insanlık tarihinde ender karşılaşılan somut bir örnekle ortaya konmuş bulunuyor. Yakın bir tarihte, 1991 Eylül'ünde önemli bir arkeolojik olay gerçekleşti. İtalya-Avusturya sınırında Innsbruck yakınlarında, buzlar arasında donup kalmış bir insanla karşılaşıldı. Buraya kış sporları için gelip donduğu sanılan kimsenin, derisinin ve dişlerinin rengi (renklerinin yakın tarihte donmuşlarınkinden farklılığı) kimliğini ele verecekti. Üç beş gün önce değil, üç beş binyıl önce öldüğü sonra anlaşılacaktı.

Innsbruck Prehistorya Enstitüsü'ne alınmasından sonra, uluslarası çapta bilimsel araştırma ekibi oluşturuldu. Ekip, ilk elde onun zamanımızdan 5.300 yıl kadar önce (İÖ 2300 dolaylarında) ölmüş olduğunu ortaya çıkardı. Bulunuşundan ancak on yıl geçtikten sonra ise, sol omuzunda bulunan ok ucu, donmadan önce vurulduğunu ortaya koyuyordu.[153]

Üzerinde yürütülen bilimsel araştırmalar, radyokarbon tarihlemesiyle 5300 yıl önce öldüğü yanı sıra şunları da ortaya çıkardı: Buluntu (önceleri 25-35 arası sanılırken) 40-45 yaşlarında bir erkekti. Giysilerine ve donanımına bakılırsa, köyün sürüsünü otlatmak üzere Alpler'e çıkmış bir çobandı.[154] Yüzü, günümüzün Tirollularınkini andırıyordu. Bu yüzden olmalı, önceleri (doğru olmayarak) *Homo tirolensis* adı verilmişti. Deri parçalarından dikilmiş bir giysisi vardı. Öyle ki dikişteki özensizlik, uzmanlara onu kendisinin dikmiş olabileceğini düşündürdü. Bu giysisinin üzerinde günümüz Tirol çobanlarınınki gibi (bizimkiler-

den farklı olarak yün keçe değil) ot liflerinden dokunmuş bir pelerin (kepenek) vardı. Ayağına göre oldukça büyük ayakkabılarının içine de (sıcak tutsun diye) ot tıkıştırılmıştı.

Kızıl saçlarının 9 santim uzunlukta oluşu, Neolitik'te saç kesme göreneğinin varlığını gösteriyordu. Ayrıca, bedeninin, giysilerinin altına rastlayacak yerlerinde döğmeler saptandı. Bunlar, omurgasının iki yanında iki koşut (||) çizgi, sağ dizinin arkasında artı (+) imi, sağ ayak bileğinin kemiğinin üzerinde üç koşut çizgi biçimindeydi. Böyle bir saptama, döğme göreneğinin bilinen ilk örneğini iki bin beş yüzyıl öncesine çekmişti. Döğmelerin bedenin görünür yerlerinde olmaması, gösteri, süslenme amaçlı olmadıklarının göstergesiydi. Tılsım, ergenliğe geçme törenlerinde acıya dayanıklılık sınavı ya da klanını, kabilesini belirtme gibi amaçlarla yapılmış olabilirlerdi.

Donanımının bulunduğu yerin çevresine giysi parçalarıyla birlikte dağılmış bulunan parçalar daha da aydınlatıcıydı: Neredeyse saf sayılabilecek bakır cevherinden dökülmüş çok düzgün biçimli balta başı, yiten sapıyla birlikte Kızılderililerin savaş baltalarını anımsatan etkililikte olmalıydı. Deriden yapılmış ok sadağının içinde, bir ucuna (yolunu şaşmasın diye) tüyler takılmış, öteki ucuna çakmaktaşı uç kakılmış oklar taşımıştı. Aralarında, gene kendisi tarafından ok yapılmak üzere, ama ustaca hazırlanmış düzgün çomaklar bulunuyordu. Sadaktaki bir sinir, yayına kiriş yapılmak üzere işlenmişti. Deri yüzmede kullanılabilecek bir geyikboynuzu mahmuzu ile dört geyikboynuzu parçası vardı. Yayı (Robin Hood'unki gibi mi?) porsuk ağacından ve geniş kıvrımlıydı. Tahta kabzalı bir çakmaktaşı hançer, öteki birleşik (kozpozit) silahıydı. Yanında bitki liflerinden örülmüş bir ağ (file) taşımaktaydı.

Betula ağacından yapılmış kutuları, ateşten köz alıp başka yere taşımasına yardımcı olmuş olabilirdi. Bu araçları olasılıkla (bulunamayan) bir sırt çantası içindeydi. Ayrıca beline sardığı deri kesenin içinden, delik açmaya yarayan, ucu sivriltilmiş bir kemik (biz) bir de çakmaktaşından yapılmış "biz" çıktı. Yiyecek olarak iki mantar toplamıştı. Taş boncuklu, püsküllü bir ip parçasının (sihirsel düşünüşünün bir ipucu olarak) tılsım nesnesi (nazarlık) olduğu sanılıyor.

İşte, donanımıyla birlikte Neolitik kültürlü bir insan örneği! Ama Neolitiğin yerleşik çiftçi değil (olasılıkla) göçebe çoban topluklarının temsilcisi. Uzmanlara göre, zamanımızdan 5 binyıl kadar önce İtalya'nın Neolitik topluluklarında farklılaşma başlamıştı. Daha sonra Ötzi adı verilen buluntunun bir üyesi olduğu çobanlar, yaşam alanlarını Alpler'e kaydırmışlardı. Çiftçiler ise ovalara inme eğilimi göstermişlerdi.

Neolitik dönemden bu buluntu, Neolitiğin üretici yaşayış biçimi hakkında pek çok ipucu sunmuştur. Bunlardan biri de toprağa yerleşme, yeri sahiplenme ile birlikte teknolojinin hızlanmasından da yararlanarak insanın dişlerini göstermeye başlamasıdır. Ötzi'nin omzundaki ok ucu elindeki yara bunun izleridir. Uygarlıkla (örtülü, dolaylı biçimleri yanı sıra) sıcak savaş biçimini alacak olan insanlığın kronik hastalığı olan kendi türünden canlılara yönelen şiddet belirtileri, Neolitik'te belirgin bir artış göstermiştir.

Ötzi'yi inceleyen bilimsel ekibin başkanı Spindler, Ötzi'nin ölümünü tarihsel ve toplumsal bir ortama yerleştirmeye çalışmıştır. Bunun için, Güney Almanya'nın Heilborn bölgesinde, Talheim'a yakın aynı tarihlerden (Neolitik'ten) kalma, yakılıp yıkılmış bir köy kalıntısından yararlanır. Köyün yakınında 15,5 x 2,5 x 1,5 metre boyutlarında bir toplu mezar (1983'te) bulunmuştu. Çukura üst üste yığılan 34 kişinin iskeleti incelenmişti. Çukurun içinden hiçbir eşyanın, hiçbir aracın çıkmaması anlamlıydı. Bu durum, kaçabilenler dışında tüm bir köy halkının "soyularak" öldürüldüğünü gösteriyordu. Hemen her yaş ve cinsiyet kesiminden örneklerin bulunmasına karşın, 1-12 yaş arası hiçbir çocuğun iskeletinin bulunmaması şaşırtıcıydı. Bu durum, soygunun bebekleri de hedeflediğini gösteriyordu. Ancak, bebekler ve küçük çocuklar, öldürülmeyip kaçırılmış olmalıydı. Böylece, büyüdüklerinde, onları kaçıran topluluğun emek gücünü artırmış olacaklardı. Öte yandan, öldürülenlerin kemikleri üzerinde, etlerinin bilinçli olarak sıyrıldığını gösteren bıçak izlerinin saptanması, yamyamlık göreneğinin ipucu olarak yorumlanabilmeye uygun bir durumdu.[155]

Neolitik bir çağdaş topluluk: Arapeşler (İS yirminci yüzyıl)

Arapeşler, çağımızın Neolitik kültür düzeyindeki topluluklarından biridir. Antropolog Margaret Mead tarafından incelenmiştir. Bu bakımdan haklarında bilimsel bilgiye sahip olduğumuz ilkel bir topluluktur.

Yeni Gine'nin içlerinde, ırmak ve göl kıyılarında yaşamaktaydılar. İncelendikleri tarihlerde balıkçılıkla uğraşıp, sago tarımı yapmaktaydılar. Deniz kıyılarındaki toplulukları bile, açık deniz balıkçılığı ile ilgilenmeyip bahçe tarımı (hortikültür) ile sago üretirler. Kazıklar üzerine oturtulmuş, birbirine yakın konuşlandırılmış geniş evlerden oluşan köylerde yaşarlar. Köylerin yakınındaki bahçelerde çalışırlar. Erkekler bahçeleri açar, temizlerler. Kadınlar ekip, dikip, biçip toplarlar. Bahçelerinde hindistancevizi gibi ağaçlar da bulunur. Tarımda olduğu gibi avda, balıkçılıkta da kolektif çalışma yapılır.

Her köy tek bir anadan gelmiş sayılan anasoyçizgili (İng. *matrilineal)* bir toplumsal örgütlenme birimidir. Buradan, köyleri kadınların yönettiği (matriarşinin varlığı) sonucu çıkarılmamalı. Çünkü yöneten-yönetilen farklılaşmasına uğramamışlardır. Siyasal örgütlenme yoktur. Tüm toplumu ilgilendiren işlerde birlikte karar alınır. Başkalarına buyurma eğilimli kişiler soğuk karşılanıp dışlanır.

Köyler arası ilişkilerde sürtüşmeler sonucunda kavgalar çıkabilir. Çıkabilirse de iş sistemli, örgütlü kavgalara (savaşlara) varmaz. Öldürmeye, yenmeye, boyun eğdirmeye, egemenlik kurmaya yönelik savaşlar ise hiç bilinmez. Köyler arası kavgalarda, karşılıklı atılan mızraklarda ciddi bir yaralanma görülür görülmez çatışmaya son verilir. Birbirlerine armağanlar sunularak sürtüşmelerin tırmandırılması önlenir. Böylece öç alma, kan davası gütme tepkilerine fırsat verilmez. Uygar toplumlar içindeki köyler arasındaki harman yakmaya, ocak söndürmeye, kuşaklar boyu sürebilen kan gütmelere dönüşebilen kavgalardan ne kadar farklı!

Kız çocukları, on yaşına varmadan ileride evlendirilecekleri, kendilerinden beş altı yaş büyük oğlan çocuklarına nişanlanırlar. Bunun üzerine delikanlılar, kızkardeşleri yanı sıra nişanlılarının da geçimini üstlenmiş olurlar. Öngörülen, geleneksel armağan sağlanıp kız tarafına verildiğinde nişanlısının kocası olur. Ve hemen karısına buyurmaya başlar. Dolayısıyla ailede (matriarşi şöyle dursun) kocanın konumu, karısınınkinden yüksektir ve karısına karşı davranışları buyurgandır. Dahası (erkek kardeşlerden birisinin ölmesi durumunda ötekisinin onun dul kalan eşine bakması görevinden dolayı) çiftkarılılık göreneği de vardır.

Klanlar biçiminde örgütlenmiş Arapeş topluluklarında her klanın (yılan, kertenkele gibi) bir hayvan anaatanın soyundan geldiğine inanılır. Klanın işleyip yararlandığı toprakların asıl sahibinin o totem olduğu söylenir. Totemci inançlarla ilgili işler, işlemler, törenler, küçük yaşta seçilip yetiştirilen (uzmanlık kazandırılan) Şamanlarınkine benzer konuma geçirilen kişilerce yürütülür. Bu kimse erkek olduğu gibi, onun yürüttüğü "ruhlar" ile ilgili törenlere "erkek işi" diye kadınlar alınmaz. Tinsel görevleri ve "yükleri" erkekler taşır. Buna karşılık "maddesel" yükleri taşımak kadınların görevidir. Gerçekten kadınlar, 20-30 kiloyu bulabilen ağırlıkta yükleri, başları üzerinde taşırlar. Bu "işbölümünün" nedeni, kadınların "kalın kafalı" olmalarıyla açıklanır.

Kadın-erkek arası eşitsizlikçi sayılabilecek bu ilişkiler dışında toplumsal ilişkiler eşitlikçi, dayanışmacı ve paylaşmacıdır. Çocuk oyunları ise (bizimkiler gibi olmayıp) yarışmacı değildir.[156]

6. Bölüm

III.6/1. Bkz. Mellaart, *The Neolithic of the Near East,* s. 19 ve J. M. Clark, "Africa: from the Appearence of *Homo sapiens sapiens* to the Beginning of Food Production", *History of Humanity,* c. I, s. 192, 197.

III.6/2. Antropolojide Difüzyonist (Yayılımcı ?) Okul, kültürel bir yeniliğin önce bir kültür bölgesinde belirip başka yerlere oradan yayıldığı görüşüdür: fazla bilgi için bkz. Kudret Emiroğlu ve Süavi Aydın (der.), *Antropoloji Sözlüğü,* Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003, "difüzyonizm" girdisi ve Marshall (der.), *Oxford Dictionary of Sociology,* "diffusionism".

III.6/3. Hawkes, *The Atlas of Early Man,* s. 22'de, minitaşların (mikrolitlerin) hemen aynı tarihlerde Avrasya'da ve Afrika'da görüldüğünü yazmaktadır.

III.6/4. Yukarı Paleolitiği kapsayan binyıllarda, içlerinde en bildik olanı mamut sürülerinin de bulunduğu 50 kadar memeli türünün yeryüzünden silinip yok olduğu bilinmektedir (bkz. Özbek, *Dünden Bugüne İnsan,* s. 161). Söz konusu sonuçtan, iklim kadar "başarılı" Yukarı Paleolitik uzman avcı toplulukların sorumlu oldukları belirtilmektedir.

III.6/5. Daha önce de belirtildiği gibi, "homana" kavramını, genel olarak yeryüzünün ya da belli bir zamanda belli bir yörenin bitki türleri ve bitki örtüsü anlamında kullanılan "flora" ve hayvan türleri ve hayvan varlığı (hayvan popülasyonları) için kullanılan "fauna" kavramlarına koşut olarak insan toplulukları için önermiş bulunuyorum.

III.6/6. Eskimolar için bkz. C. Wells, *İnsan ve Dünyası,* s. 56 ve sonrası; Tunguzlar için bkz. s. 65 ve sonrası. Yakutlar için bkz. *Büyük Larousse,* "Yakutlar" girdisi.

III.6/7. Sevin, *Anadolu Arkeolojisinin ABC'si* adlı yapıtında, s. 12'de, buzulların çekilmesiyle iklimin ılımanlaştığını ve günümüzdekini andıran bir floranın ve faunanın oluştuğunu yazmakta.

III.6/8. Otte, "Europe: during the Upper Paleolithic and Mesolithic", *History of Humanity,* c. I, s. 221 ve De Laet, "Afterword", s. 494.

III.6/9. Klima, "The Period of *Homo sapiens sapiens...*", *History of Humanity,* c. I, s. 181'de, yayın kullanıldığını gösteren ilk kesin ipucunun ise İÖ 8.-5. binyıl dönemi İspanya geç avcı [Mezolitik] topluluklarının kaya resimlerinden sağlandığını belirtmektedir; aynı zamanda bkz. Hawkes, *The Atlas of Early Man,* s. 46.

III.6/10. Canlandırma çizimi için bkz. Hawkes, *The Atlas of Early Man,* s. 74. Benzeri bir makinenin, Anadolu'nun bazı yerlerinde tahta sigara ağızlıklarını delmek için (binyıllardır) kullanılageldiğini görmek şaşırtıcı olsa gerek.

III.6/11. Yaya ilişkin bu övgü ve sövgü, bu av ve savaş teknolojisinin (ateş çıkarmada ve tahta, kemik delmede kullanılmış olabilecek "el tornası" denebilecek teknolojiden çok daha etkili "yay torna" denebilecek (barışçı) teknoloji yanı sıra, belki ("Trois-Frerés büyücüsü" resminin elinde gösterilen çalgı aracı ise) telli çalgıların atası olacak denli çeşitli alanlardaki barışçı kullanım olanaklarına ve olasılıklarına dayanmaktadır.

III.6/12. Mısır'da bulunan bir devşirme bıçağının resmi için bkz. Lech Krzyzaniak, "Late Prehistory of Egypt", *History of Humanity,* c. I, s. 403; ve Hawkes, *The Atlas of Early Man,* s. 26.

III.6/13. Sandor Bökönyi, "Domestication of Animals", *History of Humanity*, c. I, s. 392'de, en eski "evcil kurt" kalıntılarının Kuzeydoğu Irak'taki Palegavra Mağarası'ndan gelme, zamanımızdan 14 binyıl öncesinden [Mezolitik'ten] kalma olduğunu yazmakta.

III.6/14. Bunun en ilginç (ama hüzünlü) örneklerinden biri olarak, köpeklerin Ikinci Dünya Savaşı'nda "canlı bomba" olarak kullanılmaları gösterilebilir. Nazi tanklarına karşı, yurttaşları Pavlov'un araştırmalarından haberli Sovyet askerleri, aç bıraktıkları köpekleri tankların altına koydukları etle beslenmeye koşullandırmışlardır. Onları (sırtlarına dinamit lokumları dizili, üzerinde fünyeye bağlı bir anten bulunan kemer bağladıktan sonra) tanklara doğru salıvermişlerdir!

III.6/15. Azilyan çizimli taşların canlandırma çizimleri için bkz. Otte, "Europe... Mesolithic", *History of Humanity*, c. I, s. 217.

III.6/16. Childe, *Tarihte Neler Oldu*, s. 35. Bununla birlikte, Mezolitik toplumlarının daha önceki toplumların sahip olmadıkları bir üstünlükle, avda kendilerine yardım eden köpeğe sahip olduklarını yazmaktadır.

III.6/17. Azilyan taşların resimleri için bkz. *History of Humanity*, c. I, s. 217.

III.6/18. Otte, "Europe... Mesolithic", *History of Humanity*, c. I, s. 221.

III.6/19. Son Buzul Çağı'nda Anadolu'nun göbeğinde megafaunanın yaşadığının arkeolojik kanıtı olarak, Ankara'daki Tabiat Tarihi Müzesi'ndeki, bulunduğu yerden gidilerek "Maraş fili" denen fosili (ve ötekilerini) görmek için bir müze gezisi yeter!

III.6/20. Burada "toplayıcılık" yerine "devşiricilik" sözcüğünün kullanılmasının savunusu için bkz. Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, s. 222/n. 46.

III.6/21. Aynı araç (Ing. *digging stick*) Türkçede bazı kaynaklarda "eşeleme sopası", bazılarında "dikeleç sopası" olarak adlandırılmaktadır. Bu farklılık, üretim öncesinde toplayıcılıkta kullanıldığında "eşeleme sopası"; üretim sonrasında tohum çukuru açmada kullanıldığında "dikeleç sopası" terimi kullanılarak bir olumluluğa dönüştürülebilir.

III.6/22. Fazla bilgi için bkz. Halet Çambel, "The Southeast Anatolian Project and It's Significance for Culture History", *Belleten*, c. XXXVII, no. 149-152, s. 361-377 (TTK Yayını, Ankara, 1974).

III.6/23. Örneğin, Natuf yerindeki buluntuların tanımlanmasından gidilerek benzerlerine "Natuflu kültür" denen yerlerde, böyle tarım öncesi yerleşik yaşama geçilen köyler kurulmuştu; bkz. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 23 ve 29.

III.6/24. Otte, "Europe... Mesolithic", *History of Humanity*, c. I, s. 216. Azilyan kültür dönemi, yazarların Paleolitiği ve Mezolitiği yerleştirdikleri tarihlere göre, hem farklı tarihlere konup hem Eski Taş Çağı (Paleolitik) ya da Orta Taş Çağı (Mezolitik) içinde ele alınabilmektedir. Dönem içinde minitaşların ağır basması Mezolitiğe sokulmasının daha uygun olacağı görüşünün desteği olarak kullanılabilir.

III.6/25. Resimleri için gene bkz. Otte, "Europe... Mesolithic", *History of Humanity*, c. I, s. 217.

III.6/26. J. Desmond Clark, "Africa: from the appearance of *Homo sapiens sapiens* to the beginnings of food production", *History of Humanity*, c. I, s. 197-198.

III.6/27. Clark, "Africa...", *History of Humanity*, c. I, s. 198.

III.6/28. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 23; Jack Harlan, "Plant Domestication", *History of Humanity*, c. I, s. 381'de, Natufluların bol yabanıl

tahıl yetişen bölgelerde yaşadıklarından, onları üretmeyi gereksiz bulmuş olabileceklerini yazarken, kafasında (bkz. Lee, 1968, s. 83'ten Sahlin, *Stone Age Economics*, s. 27'de karşılaşmış bulunabileceği) kendilerine, topladıkları bir bitkinin nasıl üretileceği bilgisini sunan Batılılara, çağımızın yerlilerinden bir Hazda'nın "doğada bu kadar bol monogombongo varken üretmeye ne gerek var?" yanıtını çağrıştırmış olmalı.

III.6/29. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 23.

III.6/30. Bkz. Ofer Bar-Yosef, "Western Asia: from the end of the Middle Paleolithic to the Beginnings of Food Production", *History of Humanity*, c. I, s. 250.

III.6/31. Bkz. Bar-Josef, "Western Asia...", *History of Humanity*, c. I, s. 250 ve Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 23 ile, direk delikleri belirgin bir Natuflu evi temel kalıntısı için bkz. *History of Humanity*, c. I sonundaki 46 sayılı fotoğraf.

7. Bölüm

III.7/33. Laet, "From the Beginnings of Food Production...", *History of Humanity*, c. I, s. 366.

III.7/34. Cilalama, uygulandığı ortaya çıkarılan en eski tekniği ile, bir deri parçası içine bir tutam kum konduktan sonra uçları bir araya getirilip bükülerek oluşturulan torbacığın, cilalanmak istenen araca dakikalarca, belki saatlerce sürtülerek aşınan deriden çıkan kumların oluşturduğu çiziklerle düzgün yüzler, dolayısıyla keskin kıyılar elde etme işlemidir.

III.7/35. De Laet, "From the Beginnings of Food Production...", *History of Humanity*, c. I, s. 370.

III.7/36. Ordinal ve kardinal tarihleme yöntemleri için bkz. Şenel, "Eski ve Yeni Tarihleme Yöntemleri", *Ayko Eğitim Bilim Derleme, 1/1*, s. 21-36, Laet, "Introduction", *History of Humanity*, c. I, s. 11'de, "sıralamalı kronoloji" olarak çevirdiğim (İng. *relative chronology)* kavramını korurken, eskiden kullanılan terim (İng. *"absolute chronology")* yerine (haklı olarak) *"chronometric chronology"* (kronometrik kronoloji) terimini önermektedir.

III.7/37. Birçok tarihçi, (örneğin Mellaart) "devrim" kavramının, "birdenbire oluşan önemli değişiklikler" için kullanılması gerektiğini düşünerek, Neolitik için kullanılamayacağı görüşündedir. Neolitik Devrim kavramını kullanmayı sürdüren kimi prehistoryacılar ise, devrimin "yaygın ve toptan yapısal değişiklikler" anlamını öne alarak, Neolitik Devrim kavramını sürdürmektedirler (örneğin bkz. Laet, "From The Beginnings of Food Production...", *History of Humanity*, c. I, s. 366.

III.7/38. Çambel, "The Southeast Anatolian Project...", *Belleten*, c. XXXVII, no. 149-152, s. 362'de, günümüzün planlama, bütçe, özel mülkiyet, işbölümü, sanat, zanaat ve alışveriş gibi kurumlarının gelişmeye başlamasının; toplumsal farklılaşma, sınıflar, aile gibi kurumların ise köklerinin üretici olmayan bir ekonomiden üretici ekonomiye geçiş dönemine rastladığını belirtmektedir.

III.7/39. Gordon Childe, "Neolitik Devrim" kavramını *Dawn of European Civilization* (1925) [Avrupa Uygarlığının Şafağı] adlı yapıtında öne sürmüştü. Aynı anlayış çizgisinde, ileride (bkz. Gordon Childe, "Forms of Society", C. Singer, E. J. Holmyard ve A. R. Hall (Der.), *A History of Technology*, Clarendon Press, c. I, Oxford, 1956, s. 38-57'de) "kent devrimi" kavramını da kazandıracaktı. Neolitik Devrim kavramına, "ne birdenbire görülen bir değişiklik" ve "ne de devrim" diye

karşı çıkıp, onu "beş binyıldan uzun bir süreye yayılan evrim" olarak niteleyen bir Neolitik uzmanı için bkz. James Mellaart, "Western Asia: During the Neolithic and the Chalcolithic", *History of Humanity*, c. I, s. 426.

III.7/40. Örneğin, 100 gr buğday ununda, 13,6 gr protein, 2,5 gr yağ, 69,1 gr karbonhidrat bulunup, ondan 339 küçük kalori enerji alınabilmektedir. Bu sayılar pirinçte, sırasıyla 6,2 gr, 1,0 gr, 86,8 gr ve 361 kaloridir. Buna karşılık, 100 gr biftekte, 20,4 gr prtoein, 20,4 gr yağ bulunmakta, karbonhidrat [şeker] bulunmamakta, ondan 273 kalori alınabilmekte; kaynak: R. A. McCance ve E. M. Widdowson, *The Composition of Food*'dan (1960'tan) *AnaBritannica* (1986 baskısı) "Beslenme" girdisi.

III.7/41. Krzyzaniak, "Late Prehistory of Egypt", *History of Humanity*, c. I, s. 399'da Mısır'da günümüz tahıl toplayıcılarının (yabanıl arpa devşiricilerinin) öteki yabanıl otları ayıklayıp, ürünü tahıl zararlılarına karşı koruyup, hatta yapay yollarla suladıklarının bilindiğini belirtir. Ama Mısır'ın ilk devşiricilerinin de yabanıl tahıl bölgelerinde yapmış olabilecekleri aynı denetimin hiçbir kanıtının elimizde bulunmadığını yazar. Harlan, "Plant Domestication", *History of Humanity*, c. I, s. 377'de, Kaliforniya Paiuteler'inin yabanıl tahıl bölgelerini suladıklarını (Steward, 1934 ve Lawton ve başkaları, 1976'dan aktararak) belirtmektedir.

III.7/42. Harlan, "Plant Domestication", *History of Humanity*, c. I, s. 377'de, Kuzey Amerika'nın Great Basin bölgesinde yaşayan on dokuz kabilesinden (Steward'ın inceleyip 1934 ve 1941 tarihli yapıtlarında söz ettiği) yedisinin ektikleri tohumların hiçbirinin evcil tür olmadığını belirtmektedir. Tohumları, sonbaharda kuruyan bitkileri yakarak açtıkları yerlere, ilkbaharda serperek ürün aldıklarını bildirmektedir. Tohumları ekmeyi çevresindeki tarımcı topluluklardan öğrenmiş olabilecekleri görüşüne, tarımın girmediği Avustralya Yerlileri'nin de aynı şeyi yaptıklarını söyleyerek karşı çıkmaktadır. Benzeri işlemlerin Mezolitik topluluklarca yapılmış olabileceğini ileri sürmektedir.

III.7/43. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 39'da, tahıl yetiştiricilerinin, geleneksel olarak toplayıcı kadınlar arasından çıktığını yazarken bu konuda genel kanıyı yansıtmış olur. De Laet, "From the Beginnings of Food Production...", *History of Humanity*, c. I, s. 368'de topluluklarına bitkisel besin sağlamakla sorumlu kadınların, "seçici toplayıcılık" yoluna yönelip, örneğin tohumların hepsini toplamamaya özen göstermek gibi önlemlerle, sevilen bitkilerin yok olmalarını önleyip yayılmalarını sağlamış olabileceklerini belirtiyor.

III.7/44. Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, s. 181'de, yabanıl tahıl kültürünün (yabanıl tahılların kültüre alınmasının, üretilmesinin) rastlantısal başlamış olabileceğini, ama sonra bilinçli üretimine geçildiğini belirtirken, kültürel evrimin (rastlantısal kazanımların bilinçli yinelenerek kültürel birikime yol açıp kültürel kalıt olarak aktarılması biçimindeki) düzeneğine güzel bir örnek vermiş olmaktadır.

III.7/45. De Laet, "From the Beginnings of Food Production...", *History of Humanity*, c. I, gene 368'de yiyecek üretimine Batı Asya'da ZÖ 12. binyıldan (İÖ 10. binyıldan) az sonra geçildiğinin söylenebileceğini yazmaktadır.

III.7/46. Bilindiği gibi, etil alkol ve metil alkol, şekerli besinlere bulaşan ve onları "bozan" bakterilerin şekeri tüketerek ürerlerken oluşturdukları zehirli biyokimyasal bileşiklerdir. Biri sarhoşluğa yol açmakta kalırken ötekisi (metil alkol) körlüklere, ölümlere neden olabilmektedir. İnsan bedeninin bin kadar biyokimyasal işleminde, ürettiği enzimlerle rol alan karaciğer, uzun alkol zincirlerini parçalayarak onları daha

az zehirli bileşiğe dönüştürme işlevinde enzimlerinin çoğunu harcayınca, sonuç karaciğerin öteki işlevlerini gereğince görememesinin yol açtığı "siroz" denen hastalık olmaktadır. Ayrıca alkoliklerde çok sayıda beyin hücresinin ölmesi nedeniyle küçülen beynin çarpmalarda kafatası içinde çalkalanırken beyne kan getiren anadamarın kafatasına giriş deliğinde gerilip kopabildiği unutulmamalıdır. (Bu bilgiyi doktor Okan Kuzhan'dan edindiğimi unutmuş değilim.) Alkolün aşırı kilo almadaki rolü ise iyi bilinmektedir.

III.7/47. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 113'te, bu bilgileri ünlü bitki genetikçisi D. Zohary'nin (1969 tarihli) yazısına dayanarak vermektedir. Ayrıca bkz. Alâeddin Şenel, *İnsanlık Tarihi*, Ankara, 1993, İmaj Yayıncılık, çoğaltma, s. 35 ve sonrası. Harlan, "Plant Domestication", *History of Humanity*, c. I, s. 379'da, bitkilerin evcilleştirilmesinin en erken tarihlerinin "sağlam" kanıtlarının (yani bilinen ilk evcil tahıl örneklerinin) Anadolu'da Çayönü, Hacılar, Can Hasan'dan (III. katmanından) Filistin'de Nahal Ören, Beidha, Jericho'dan (çömlekçilik öncesi katmanından) Ramad'dan; Suriye'de Mureybet, Ebu Hureyra, Asvad, Bougras'dan; Ürdün'de Beidha'dan; İran'da Ali Koş, Bin Gazal, Guran'dan; Irak'ta Jarmo'dan; Pakistan'da Mergah'dan; Yunanistan'da Franchti ve Nea Dikomedeia'dan sağlandığını yazıp (s. 380'deki çizelgesinde) tarihlerini vermektedir.

III.7/48. Organik evrimde "cinsel üreme" yolu açılmasaydı, bu tür melezleşmelerle ve onların ürünü olan olumlu (insanlık için yararlı) sonuçlarıyla karşılaşılamazdı. Melezleşmelerin, kuşkusuz olumsuz sonuçları da görülmüştür. Ancak insan, olumluları seçip üretmeyi bilir.

III.7/49. David W. Phillipson, "Africa (exluding Egypt)", *History of Humanity*, c. I, s. 412.

III.7/50. Bkz. Ann Zhimin, "China During the Neolitihic", *History of Humanity*, c. I, s. 489.

III.7/51. Bkz. Wilhelm G. Solheim, "Southeast Asia and Korea from the Beginnings of Food Production to the First States", *History of Humanity*, c. I, s. 468-478.

III.7/52. Bkz. José L. Lorenzo, "Mexico and Central America, Incipient Food Production", *History of Humanity*, c. I, s. 309-316.

III.7/53. Bkz. Luis G. Lumbreras Salceldo, "The Equatorial and Tropical Andes", *History of Humanity*, c. I, s. 634-639.

III.7/54. Sandor Bökönyi, "Domestication of Animals", *History of Humanity*, c. I, s. 390.

III.7/55. Bökönyi, "Domestication of Animals", *History of Humanity*, c. I, s. 391.

III.7/56. Bökönyi, "Domestication of Animals", *History of Humanity*, c. I, s. 392.

III.7/57. Bökönyi, "Domestication of Animals", *History of Humanity*, c. I, s. 392.

III.7/58. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 40'ta, İran'da Zagroslar'da önce (İÖ 8. binyılda) koyunun ve keçinin güdülüp, sonra tahılların üretilmeye başlandığını yazmaktadır. Anadolu'da ve Levant'ta ise, bunun tersine, köylerde hayvan yetiştirilmesinden önce buğday ve arpa yetiştirildiği belirtilmektedir. Sevin, *Anadolu Arkeolojisinin ABC'si*, s. 19'da, Hawkes'ın yazdıklarıyla uyumlu olarak, Toros eteklerinde görülen ilk yerleşim birimlerinde, önce bitkilerin, sonra hayvanların evcilleştirildiği yazılmaktadır. De Laet, "From the Beginnings of Food Production", *History of Humanity*, c. I, s. 368: Batı Asya'da bitkilerin hayvanlardan binyıl kadar önce (İÖ 12.

binyılda) evcilleştirilmiş olmasına karşılık, Yukarı Mısır'da bunun tersi bir durumla, sığırın İÖ 10., arpanın İÖ 9. binyılda evcilleştirilmiş olabileceğini yazmaktadır. Bökönyi ise ("Domestication of Animals", *History of Humanity*, c. I, s. 390'da) hayvanların evcilleştirilmesinin (Kuzey göçebelerinin rengeyiği sürücülüğü gibi uç koşullar dışında) yerleşmeyle (dolayısıyla bitkisel besin üretimiyle) sıkı ilişkili olduğunu belirtmektedir.

III.7/59. Bökönyi, "Domestication of Animals", *History of Humanity*, c. I, s. 392.

III.7/60. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 474'te (Bökönyi, 1976, s. 21'den yararlanarak) bugünkü bilgimize göre, evcilleştirilmiş en eski keçilerle, İran'ın Asiyap bölgesinde İÖ 8. (ZÖ 10.) binyıl dolaylarından kalma bir yerde karşılaşıldığını belirtmektedir. Deh Luran (İran) yerinden İÖ 7500 dolaylarından kalma evcilleştirilmiş koyun fosilleriyle de karşılaşılmıştır.

III.7/61. Maisels , *Uygarlığın Doğuşu*, s. gene 474'te, en eski evcil sığırın varlığının ipuçlarının Çatalhöyük'ten (İÖ 6400 dolaylarından) elde edildiğini aktarmaktadır. Domuz İÖ 7. binyılda, eşek (Bökönyi, 1976, s. 21'den alıntıyla) İÖ 4.-3. binyıl arasında evcilleştirilmiş bulunuyordu. Atın (Sheratt, 1981, s. 273'e dayanarak) Yakındoğu dışında (Dinyeper'de), devenin (Ripinsky, 1975, s. 297'ye dayanarak) Arabistan'da evcilleştirildiğini yazıyor.

III.7/62. Bkz. Bökönyi, "Domestication of Animals", *History of Humanity*, c. I, s. 395-396.

III.7/63. Örneğin Childe, *Tarihte Neler Oldu*, s. 43'te "karma ekonomi" terimini yiyecek toplayıcılığı ile yiyecek üreticiliğinin birlikte uygulanılışını belirtmek için kullanmaktadır.

III.7/64. Çiftçilik sözcüğünün kökenine inilip çift öküzle yürütülen tarım etkinliği anlamı anımsanırsa, "karma çiftçilik" adı da (hayvancılığı çağrıştırmayabileceği için) eleştirilere açıktır. Ama bu adlandırmanın hiç değilse, çiftçiliğin asal uğraş olup, yan uğraş olarak hayvan yetiştirilmesi olgusuna doğru yansıttığı söylenebilir. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 61'de bu kavramı (İng. *mixed farming*) bu anlamda kullanmaktadır.

III.7/65. Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, s. 79'da, W. J. Perry'nin sulamanın en eski tarım yöntemi olduğu görüşünü aktarmaktadır. Ancak Perry'nin bu görüşünü dayandırdığı, üretime ve uygarlığa önce (İÖ 4000 dolaylarında) Mısır'da geçilip yeryüzüne oradan yayıldığı görüşünün artık geçerli görülmediği de göz önüne alınmalı.

III.7/66. James Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, Londra, 1975, Thames and Hudson, s. 77.

III.7/67. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 32. Buna katılmayan tarımın önce "taban suyu" yüksek yerlerde başladığı yolunda bir görüş için bkz. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 477-479.

III.7/68. Childe, *Tarihte Neler Oldu*, s. 44'te, bu yöntemin tarihte "Tunalılar" denen halklarca kullanıldığını saptamıştır. Günümüzde ise Afrika'da, Asya'da, Burma'nın Assam bölgesindeki Nagaslarca ve Amerika'da Amazon havzasındaki Borolar gibi ilkel halklarca uygulandığını (Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, çev. Filiz Karabey Ofluoğlu, Varlık, İstanbul, 1978, s. 78'de) belirtmektedir. C. Wells, *İnsan ve Dünyası*, s. 63'te, Amazon havzasının Brezilya sınırları içine düşen kesiminde yaşayan bu Borolar'da çalılıkları yakıp toprağı tarıma açma işini kadınların yaptığını bildirmektedir.

III.7/69. Bu satırların yazarı, söz konusu yöntemi evinin (el kadar) bahçesinde, ağaç bitlerinden (ilaç kullanmamakta direttiği için) kurtaramadığı, yapışkan özsuyu kahvaltı masasına damlayan bir meyve ağacını kurutmada (sınamak için) uyguladı; başarılı olamadı (bu işi daha sonra ağaç bitleri başardı). Ancak belediyenin "pamukçuk üretiyor" diye kesmek istediği kavak ağaçlarındaki başarısının altında kabuğu ne kadar derin olursa olsun çepeçevre kesmekle kalınmayıp (derimizdeki kesiklerde olduğu gibi iki yandan çoğalan hücrelerle kesik kapanamasın diye) ağacın kabuğunun bir karış eninde soyulmasına bağlı olduğunu anladı.

III.7/70. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 32.

III.7/71. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 60'ta, böyle yapılan orman açma tarımının makineleştirilmiş [endüstriyel] tarıma dek girdiyi en aza indirirken çıktıyı en çoğa (azamiye) çıkaran tarım olarak kaldığını belirtir. Ama bunun topluma, insanlığa neye patladığını da açıklar: Bir akr (0,4 dönüm) başına 250-650 ton arası biyomas duman olup gider. Geriye kalan yalnızca 50-100 kilo nitrojenli (azotlu) kül (gübre) aşınmanın yitirdiğini bir parça geri getirir. Ama onun da aşınmaya uğraması için iki üretim yılı yetecektir.

III.7/72. Konunun uzmanları, ilk sabanın, bir çiftçinin bir ucunu elle ya da ayakla bastırırken, öteki çiftçinin öbür ucundan çektiği bir tür çapadan geliştiğini yazıyor (bkz. Drower, "Irrigation", Singer [der.], *A History of Technology*, c. I, s. 539). Mezopotamya'da, İÖ 3. binyılda bulunan sabanın en eski kanıtı, İÖ 2. binyılın birinci yarısından kalan bir silindir mühür üzerindeki çizimidir. Çizimde aracın üzerinde bir tohum hunisinin de eklenmiş bulunuşuna bakılırsa bu, onun ilkel değil geliştirilmiş biçimidir (bkz. Singer [der.], *A History of Technology*, c. I, s. 365'teki çizim).

III.7/73. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 23, 40; böyle yerleşmelerin bilinen ilk örneklerinden birinin İÖ 7 binyıldan da öncesinden Natuf kültürlü (Levant'taki) yerleşkeler olduğunu belirtmektedir. Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, s. 179'da, yirminci yüzyılın ikinci yarısına dek benimsenen önce tarımın başlayıp, onun bir gereği olarak sonra yerleşmeye geçildiği görüşünün gerçekliği yansıtmadığının anlaşıldığını yazmaktadır. Savunduğu (yeni) görüşe göre süreç şöyle gelişmiştir: yerleşme → nüfus artışı → besin gereksinimi + kuraklık → sulak yerlerde bitki, hayvan, insan yoğunlaşması → bitkilerin evcilleştirilmesi. Sevin, *Anadolu Arkeolojisinin ABC'si*, s. 18'de, Türkiye sınırları içinde tarım öncesi yerleşmenin örneği olarak, Seydişehir yakınındaki Suberbe yerini verip, burada bulunan orakların ve öğütme taşlarının (tarımın değil) toplayıcılığın araçları olduğunu belirtmektedir.

III.7/74. Aktaran, Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 62; aynı zamanda bkz. Sahlins, *Stone Age Economics*, s. 50.

III.7/75. Ancak De Laet "From the Beginnings of Food Production...", *History of Humanity*, c. I, s. 370'te ilgiyi arkeolojik kayıtta Neolitik öncesi yılların avcı ve toplayıcılarında böyle bir nüfus artışının bulunmadığına çekmektedir.

III.7/76. Neolitiğe geçiş, önceleri tarihçilere, doğanın kıt kaynaklarının üretim yoluyla artırılmasıyla, açlıktan, kıtlıktan kurtulup bolluğa kavuşulan "cennete giriş" gibi yorumlanıyordu. Arkeolojik kanıtlar (Neolitik mezarlarda belin büküleceği denli aşırı çalışmanın yol açtığı kemik deformasyonlarının saptanması) ve etnografik saptamalar (örneğin toplayıcı Kunglar'da günde ortalama 4 saat toplayıcılığın yetmesi) bu görüşü değiştirdi. Yerleşik yaşama ve üretime geçiş "cennetten düşüş" olarak yorumlanmaya başlandı (bkz. De Laet, "From the Beginnings of Food Production...",

History of Humanity, c. I, s. 369). Sonra Neolitiğin toplumsal düzenine yönelik eleştiriler başladı: Besin kaynakları artırılmış, ama bunun ürünü olan birikim mülkiyete, sınıflara, savaşlara yol açmıştı (örneğin bkz. Guillanne, *Dünyanın En Güzel Tarihi*, s. 147).

III.7/77. Gerçek (yerleşmenin ve tarımın sağladığı güvenlikler gibi olumluluklar anımsanırsa) olasılıkla yukarıdaki iki zıt görüşün arasındadır. Gerçekten, sarkaç daha sonra Neolitik'ten yana dönmüş görünüyor. Bunun nedeni ise, çağımızın kapitalist, bireyci, tüketimci, çevreyi sömürücü, insanı yabancılaştırıcı etkileri açısından bakılınca, Neolitiğin, uygarlığa göre kendine yeterli, farklılaşmamış, uzmanlaşmamış topluluklarına duyulan özlem olmalı.

III.7/78. Leakey, *İnsanın Kökeni*, s. 72'de, Harvard Üniversitesi antropologlarının 1960-1970 yılları arasında gerçekleştirdikleri bir araştırmanın sonuçlarından söz etmektedir: Afrika'nın Kalahari Çölü Buşmanları olan Kung Sanlar'ın geçimlerini sağlama yolunda yaptıkları günde ortalama 4 saatlik toplayıcılığın yettiği anlaşılmıştır. Bunun dışındaki zamanlarını "uyku uzmanı" olarak geçirdikleri saptanmıştır.

III.7/79. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 40'ta, çağımız göçerlerinden Buşman Kunglar'ın çocuk sayısını sınırlı tutma yolunda, özürlü çocukları doğum yapılan çalılıklarda gömme, doğum sonrası uzun lohusalık tabuları koyma gibi yöntemlerinden söz etmektedir. Öte yandan, az çocuk yapma gibi bir geleneğin nüfus darboğazı içinde görünen Yukarı Paleolitik'in uzman avcı toplulukları için geçersizliği açıktır.

III.7/80. Michael D. Lemonick, "Iceman", *Time*, c. 140, no. 17, s. 57.

III.7/81. De Laet, "Afterword", *History of Humanity*, c. I, s. 646'da Yukarı Paleolitik ve Mezolitik avcı ve toplayıcıların elde ettiklerini (olasılıkla) eşitlikçi bölüştüklerini yazmaktadır. Onları yiyecek üreticisi topluluklarla karşılaştırmaktadır. Üretimin, eşit paylaşıma son verdiği sonucuna ulaşmaktadır. De Laet'e göre yiyecek üretimine geçiş, "karşılıklılık" ilkesi yerine, daha fazla kaynağı "sahiplenme", yarışma, mülkiyet, yağma, savaş getirmiştir. Neolitik köyleri çevreleyen surlar [ve hendekler] toprakları ele geçirme kavgalarının yarattığı bir sonuçtur.

III.7/82. Göçerlerin konakladıkları geçici yer anlamına da gelen "yurt" sözcüğü, bir yeri "yurt edinme" anlamından, o yeri oradan ayrılmayasıya elde tutup sahiplenmeye doğru anlam genişlemesine uğrayıp sonunda yerleşilmiş toprak parçası anlamını kazanmış görünüyor; bkz. İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1991, s. 391, "Yurt" girdisi.

III.7/83. Bkz. Bökönyi, "Domestication of Animals", *History of Humanity*, c. I, s. 391.

III.7/84. Yabanılları daha iri evcilleri daha ufak olan koyun, keçi ve sığır türlerinin karşılaştırmalı çizimleri için bkz. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 49; boynuzlar ve kemikler küçülmüştür; buna karşın domuzun evcilleştirilince irileştiğini gösteren canlandırma çizimi ilginç olup özel bir açıklama beklemektedir.

III.7/85. Bökönyi, "Domestication of Animals", *History of Humanity*, c. I, s. 390.

III.7/86. Neolitik araç takımından bazılarının çizimleri için bkz. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 48 ve *History of Humanity*, c. I, sona ekli Tablo 114 ve 58.

III.7/87. İngilizcede zımpara kâğıdına *sandpaper* (kumlu kâğıt) denmesi bu olgunun dilde fosilleşmiş yansısı olabilir. Öte yandan daha dün, metal kaplar kullanılırken, kadınlarca, yağlıysa toprakla, kararmışsa kumla ovularak temizlenmesi böyle cilalama tekniğinin uzam ve zaman içindeki uzantısı olabilir.

III.7/88. De Laet, "From the Beginnings of Food Production...", *History of Humanity*, c. I, s. 370.

III.7/89. Örneğin tahılları kavuzlarından arındırmada kullanılan çömlek "kavuz çıkarma tepsisi" (İng. *husking tray*) çizimi için bkz. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 48.

III.7/90. Robert H. Lowie, *The Origin of the State*, Russell and Russell, New York, 1962, s. 77'de, Brezilya Guana'sında Palikurlar arasında çömlekleri kadınların yaptığı gibi, çağımızın hemen tüm ilkel topluluklarında bu işin kadınların elinde olduğu yazar.

III.7/91. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 39'da, hem çömlekçilik hem örgücülük zanaatlarının kadınlarca Neolitik'te geliştirildiğini yazmaktadır. Ortadoğu'da bilinen en eski çömlek örneklerinin (İÖ 7000 dolaylarında) İran'dan Zagroslar'dan (belki de çiftçilik öncesinden) kaldığını (s. 40'ta) eklemektedir. Kuraldışı örnekler olarak çömlekçiliğin Mısır'da çiftçilikten 2 binyıl, Japonya'da 10 binyıl önce görüldüğü unutulmamalıdır (bkz. De Laet, "Introduction", *History of Humanity*, c. I, s. 2).

III.7/92. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 40'ta, örgücülüğün ve dokumacılığın, Neolitiğin (İÖ 7000 dolaylarında görülen) ağırşakların tanıklık ettiği zanaatı olduğunu, ama dokuma tezgâhlarının kullanılıp kullanılmadığı konusunda hiçbir ipucunun bulunmadığını belirtmektedir.

III.7/93. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 40'ta Neolitik'te zanaatlardaki en önemli gelişmenin "ticaret" olduğu görüşü, "önem" sözcüğünün insanlığın geleceği bakımından kullanıldığı düşünülerek benimsenebilir.

III.7/94. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 39. Aynı sayfada Neolitik'te doğan bu topluluklar arası eşitsizliğin, günümüzde, bir yanda süpersonik uçaklara sahip toplumlar ile öte yanda taş uçlu okları olan topluluklar biçiminde sürdüğü belirtilmektedir.

III.7/95. Buralarda verimli bir tarım ancak "ağır tahta saban" aracının geliştirilip kullanılmaya başlamasıyla (İS 600-1000 arası) geç bir tarihte gerçekleşebilecektir, bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 350.

III.7/96. Tarımın eşiğinde olup yabanıl tahıl devşiricisi ve yabanıl sürü denetleyicisi Natuflu kültürlü toplulukların bile ovalarda kışlık, dağlarda yazlık konutlarının bulunduğu kamp yerleri ortaya çıkarılmıştır (bkz. Ofer Bar-Josef, "Western Asia", *History of Humanity*, c. I, s. 252).

III.7/97. Gerçekten, göçebe çobanlar genellikle babasoyçizgili (İng. *patrilineal*) oldukları kadar ataerkil (patriarşik) topluluklardır. Topluluğun (aşiretin) üyeleri birbirine (yer bağı değil) soy bağı ("kan bağı") ile bağlanmaktadır. Bu, topluluğun erkten düşmemiş yaşlı erkeklerine, yalnız kendi ailesinin "çadır halkı" üzerinde değil, evli oğulları, torunları olarak belki tüm aşireti oluşturan akrabaları üzerinde de erk sahibi olmalarını sağlar. Erk, bir kimsenin başkasına istediği bir şeyi yaptırabilme, istemediği şeyi yapmasını engelleyebilme yolunda sahip olunan simgesel ve maddesel güçtür. Aşiretin böyle bir gücü ele geçirmiş yaşlısı, onu en büyük (Moğol kabilelerinde en küçük!) oğluna geçirebildiğinde erk kurumlaşmış demektir. Bu da ataerkinin aşiret şefliği yönünde gelişmeye başladığını gösterir.

III.7/98. Buna karşılık, göçebe çoban (barbar) topluluklar ile yerleşik kentli (uygar) toplumlar arası ilişkiler "barbar akınları" dönemlerinde görülebileceği gibi

"savaşçı" olabileceği kadar (Türk ve Moğol göçebeleriyle Çin'in yerleşik toplulukları arasında görüldüğü gibi) barışçı (alışveriş) ilişkilere de açık olacaktır (bkz. McNeill, "Dünya Tarihinin Değişen Biçimi", *Dünya Tarihi* içinde, 10. baskı, s. 872).

III.7/99. Bu konuda etkilenip esinlendiğim kaynak için bkz. Franz Oppenheimer, *Devlet*, çev. Alâeddin Şenel ve Yavuz Sabuncu, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2005, s. 81-79; aynı çevirinin başka yayınevlerince daha önceki baskıların II. bölümü.

III.7/100. Oppenheimer'ın *Devlet* adlı yapıtında ortaya koyduğu taslaktan esinlenerek geliştirmeye çalıştığım modelde bu evreye (Oppenheimer'ın bir sonraki evreyi "arıcılığa" benzemesinden esinlenip uyak yaratma yolunda Türkçenin olanaklarından da yararlanarak) "ayıcılık evresi" denmesini önermiştim. Bkz. Oppenheimer, *Devlet*, s. 69.

III.7/101. Neolitik topluluk (bkz. Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, s. 176-177'de açıklandığı gibi) toplumsal artı *(surplus)* üretme gizilgücüne sahiptir. Ancak bu gizilgücün ortaya dökülebilmesinin (hazır güce dönüştürülebilmesinin) koşulu çiftçinin ürettiklerinin bir bölümüne el konmasıdır. Böylece o topluluğun yaşarkalabilmesi ya da alıştığı yaşam düzeyini sürdürebilmesi için üretimini artırıp artı üretmeye zorlanmasıdır.

III.7/102. Bu tarihsel olgu, dilde fosilleşmiş izlerini bırakmış gibidir. Gerçekten, İngilizcede, vergi anlamına gelen *tax* sözcüğü dışında bir sözcük daha vardır: *tribute*. Onun "vergi" yanı sıra "haraç" anlamına gelmesinin geçmişinde haraçtan vergiye geçildikten sonra aynı sözcüğün kullanılagelmesi yatabilir.

III.7/103. Senaryo III'ü sürdürerek, olabilecekleri kafamızda şöyle canlandırabiliriz: Altaylar'dan inen yiğit, yani kabile şefinin oğlu, köyün muhtarının kızına tutulmuştur. Evlenmelerinin üçüncü yılında havalar kötü gidince iyi ürün alınamamıştır. Gelin, damattan, paşa babasına haracın oranını düşürmesini söylemesini ister. Düşürmezse akrabalarının aç kalacağını belirtmiştir. Bunun üzerine haraç oranı yarıya indirilmiştir. Sonu buna benzemese de, önü buna benzeyen bir "tarihsel öykü" için bkz. *Kitabı Mukaddes*, "Tekvin", 34/2-31; özeti için bkz. elinizdeki kaynak s. 668.

III.7/104. Bkz. Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, s. 198.

III.7/105. İnsan burada Huizinga'nın "insan oyuncu hayvandır" olarak çevrilebilecek sözünü (*Homo ludens*) ve yapıtını (bkz. Johan Huizinga, *Homo Ludens* [Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme], çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, 252 s.) anımsıyor.

III.7/106. Bkz. Gordon Childe, *The Danube History*'dan (1929) *Tarihte Neler Oldu*, s. 42.

III.7/107. Bitkilerin evcilleştirilmesi konusunun uzmanı Jack Harlan ise ("Domestication of Plants", *History of Humanity*, c. I, s. 378'de), bitkilerin çoğalmasıyla ilgili bilgilerin Paleolitik'ten beri birikmiş olup, onları üretme bilgisine Neolitik'ten önce ulaşıldığı sonucuna, çağımızın avcı ve toplayıcı topluluklarından yaptığı analojiyle varmaktadır. Buna dayanarak tarımın dünyaya, tarım bilgisinin değil, tarımcı toplulukların göçüyle yayıldığını ileri sürmektedir.

III.7/108. Childe'ın "Neolitik Devrim" kavramını ortaya attığı yarım yüzyıl önce, Eski Dünya'da üretimin, Batı Asya'daki odağından yayıldığı görüşü vardı. Sonraki arkeolojik bulgular, Eski Dünya'da üretici ekonominin Batı Asya'dan bağımsız başlamış olabileceği odaklarının sayısını dörde çıkarmış bulunuyor; bkz. De Laet, "From the Beginnings of Food Production...", *History of Humanity*, c. I, s. 368-369.

III.7/109. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 34. Harlan ise ("Plant Domestication", *History of Humanity*, c. I, s. 381'de), Yeni Gine Kuk Vadisi'nde 10 km uzunluğunda bir sulama kanalının bulunduğu savını aktarmaktadır.

III.7/110. Bkz. Solheim, "South East Asia and Korea...", *History of Humanity*, c. I, s. 469-470.

III.7/111. Yeryüzünde üretime önce Batı Asya topraklarında geçildiğini gösteren arkeolojik kanıtların ve kuramların gücünün karşısına çıkan yok gibidir. Bu noktada az çok görüş birliği sağlanmıştır. Ancak konu, bu bölgede bitkilerin evcilleştirildiği ilk yer, hayvanların ilk olarak evcilleştirildiği bölgesi, tarım yapılan ilk köy neresiydi? sorularının özgül yanıtlarına gelince, durum değişmekte. Çeşitli ülkelerden yazarlar arasında görüş birliği sağlanamamakta. Öyle ki tartışmalar, konunun uzmanı olmayanların, kimin görüşünün gerçekliği yansıttığını anlayamayacağı bilimsel kavgalara dönüşmekte. Konunun uzmanları ise, çoğu durumda, kavganın ya bu ya öteki safında yer almış durumda.

III.7/112. Bkz. Sigfried J. De Laet, "Europe, during the Neolithic", *History of Humanity*, c. I, s. 490-491.

III.7/113. Bkz. W. Phillipson, "Africa, Excluding Egypt", *History of Humanity*, c. I, s. 412-424.

III.7/114. De Laet, "From the Beginnings of Food Production...", *History of Humanity*, c. I, s. 368.

III.7/115. Bkz. Phillipson, "Africa, Excluding Egypt", *History of Humanity*, c. I, s. 415 ve De Laet, "From the Beginnings of Food Production...", *History of Humanity*, c. I, s. 368.

III.7/116. Bkz. Phillipson, "Africa, Excluding Egypt", *History of Humanity*, c. I, s. 412-422.

III.7/117. Bkz. Lech Krzyzaniak, "Late Prehistory of Egypt", *History of Humanity*, c. I, s. 398-411.

III.7/118. Bkz. Ahmad Hasan Dani, "Southern Asia during the Neolithic and the Beginnings of the Bronze Age", *History of Humanity*, c. I., s. 448.

III.7/119. Bkz. De Laet, "From the Beginnings of Food Production...", *History of Humanity*, c. I, s. 369 ve Zhimin "China during the Neolithic", *History of Humanity*, c. I, s. 484.

III.7/120. Bkz. Harlan, "Plant Domestication", *History of Humanity*, c. I, s. 381 ve Zhimin, "China, during the Neolithic", *History of Humanity*, c. I, gene s. 484.

III.7/121. Zhimin, "China, during the Neolithic", *History of Humanity*, c. I, s. 487.

III.7/122. De Laet, "From the Beginnings of Food Production...", *History of Humanity*, c. I, s. 369.

III.7/123. Bkz. Solheim, "South East Asia and Korea...", *History of Humanity*, c. I, s. 469.

III.7/124. Solheim, "South East Asia and Korea...", *History of Humanity*, c. I, s. 369.

III.7/125. Solheim, "South East Asia and Korea...", *History of Humanity*, c. I, s. 470, 473. Harlan, "Plant Domestication", *History and Humanity*, c. I, s. 381'de,

Tayland'da, Spirit [Ruhlar] Mağarası'nda pirincin ZÖ 11. binyıldan kalma kalıntılarının bulunduğunu bildiriyor.

III.7/126. Solheim, "South East Asia and Korea...", *History of Humanity*, c. I, s. 469.

III.7/127. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 121.

III.7/128. Bkz. McNeill, "Dünya Tarihinin Değişen Biçimi", *Dünya Tarihi* içinde (10. baskı), s. 871-872.

III.7/129. *Homo sapiens* türünün Yeni Dünya'ya geçiş koşulları hakkında (ya Bering buzullarla kaplıyken ya buzullar artıp deniz düzeyi alçalıp kara köprüsü oluşmuşken ya da binlerce kilometre kesintisiz buzulların göçe engel olmaktan çıktığı buzularası dönemde gibi) birbirine zıt görüşler üretilmiştir. Buna bağlı olarak geçiş tarihleri ve geçiş sayısı hakkında da birbiriyle uzlaştırılması güç görüşler ileri sürülmüştür. Son açıklamalardan biri olan José L. Lorenzo'nun ("The Origin of Humanity in America", *History of Humanity*, c. I, 290-307'deki) yazdıkları gerçekliği yansıtıyorsa, en erken buzulların artıp Asya ile Alaska arasında denizin alçalmasıyla kara köprüsünün kurulduğu saptanan ZÖ 65-45 arası bir tarihte geçilmiştir.

III.7/130. Kuzey Amerika'da en eski köy yerleşmelerinin kalıntıları Büyük Göller Yöresi'nde, Illinois Irmağı kıyısında ve Kosler yerindeki gibi ZÖ 4. binyıldan gelmedir. Bkz. Lemonick, "Iceman", *Time*, c. 140, Sayı 17 içindeki katkısı, s. 59.

III.7/131. Lorenzo, "Mexico and Central America...", *History of Humanity*, c. I, s. 628.

III.7/132. Salceldo ise "The Equatorial and Central Andes...", *History of Humanity*, c. I'de (John W. Rick'e dayanarak) Peru Yaylaları devegil sürülerinin göçü gerektirmeyecek kadar bol olduğunu belirtir. Nüfus artışının da görülmemesi kaynaklar ile nüfus arasında kararlı denge kurulup yerleşik yaşama (sedentizme) yol açmıştır. Devegillerin evcilleştirilmesine yol açan (olasılıkla) bu koşullardı.

III.7/133. Lorenzo, "Mexico and Central America...", *History of Humanity*, c. I, s. 628.

III.7/134. Lorenzo, "Mexico and Central America...", *History of Humanity*, c. I, s. 636.

III.7/135. Lorenzo, "Mexico and Central America...", *History of Humanity*, c. I, s. 629.

III.7/136. Lorenzo, "Mexico and Central America...", *History of Humanity*, c. I, s. 627.

III.7/137. Lorenzo, "Mexico and Central America...", *History of Humanity*, c. I, gene s. 627.

III.7/138. Salceldo, "The Equatorial and Tropical Andes...", *History of Humanity*, c. I, s. 635.

III.7/139. Bkz. Salceldo, "The Equatorial and Tropical Andes...", *History of Humanity*, c. I, gene s. 635. Evcilleştirme sürecinin, hayvanların dar boğazlara salınıp buralarda tutulması biçimindeki uygulamanın ipuçları Elizabeth Wing (1977 tarihli yapıtında) ortaya koymuştu.

III.7/140. Mario Sanoja Obediente, "Central America the Caribbean, Northern South America and The Amazon, The Beginnings of Food Production", *History of Humanity*, c. I, s. 630.

III.7/141. Bkz. Harlan, "Plant Domestication", *History of Humanity*, c. I, s. 384.

III.7/142. Salceldo, "The Equtorial and Tropical Andes...", *History of Humanity*, c. I, s. 635.

III.7/143. Robert J. Braidwood, H. Çambel, C. L. Redman, P. J. Watson, "Beginnings of Village-Farming Communities in Southern Turkey", *Proceedings of National Academy of Sciences*, USA, c. 68, no. 6, s. 1237.

III.7/144. Jacques Cauvin, *Anatolica*, XV (1988), s. 71, 73, 77, 78.

III.7/145. Daniel Zohary ve Mari Hopf, *Domestication of Plants in the Old World*, Oxford, 1988, s. 28, 32, 184.

III.7/146. Jack Harlan, "İnsanları Besleyen Bitkiler", *Bilim ve Teknik* (TÜBİTAK Yayını), Sayı 119.

III.7/147. Metin Özbek, "Dental Pathology of the Pre-Pottery Neolithic Residents of Çayönü", *Rivista di Anthropologia*, 73, s. 99-122 (1995) ve fotoğrafı için bkz. Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, s. 400.

III.7/148. Bkz. Zohary ve Hopf, *Domestication of Plants ...*, s. 89, 96, 101.

III.7/149. Purushottam Sigh, *Neolithic Cultures of Western Asia*, Londra, 1974, s. 83.

III.7/150. K. W. Butzer, "Agricultural Origins", Stuart Struver (der.), *Agricultural Origins*'de (1971), s. 9.

III.7/151. Halet Çambel, Robert J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, Wulf Schicmer, "1986 Çayönü Kazısı", IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, s. 42, 43, 36, 51.

III.7/152. Sevin, *Anadolu Arkeolojisinin ABC'si*, s. 15; genel olarak Çayönü hakkında özet bilgiler için bkz. Alâeddin Şenel, "İç Asya'da Neolitik-Uygar Toplum ve Kültür Örnekleriyle *"İnsanlık Tarihi"*, Ankara, 1993, İmaj Yayıncılık, çoğaltma, s. 57-65.

III.7/153. Bulunduğu Ötztal Alpleri'nden gidilerek "Buzadam Ötzi" adı verilecek olan bu kişi, içinde korunduğu buzulun üstünün erimesi üzerine açıkta kalan, kuşların gagalamasıyla açılan kafa derisinin görülmesiyle, kış sporu yapmaya gelen turistlerce bulunmuştu. Önce yakın geçmişte donan bir sporcu sanılmıştı. Binlerce yıl önce donmuş olabileceği anlaşılınca (bilim çevrelerince korumaya alınana dek) anı olarak sahiplenilmek üzere giysilerinden parçalar koparılmıştı. Bu arada donmuş pipisinin kırılarak alındığı anlaşıldı. Dolayısıyla bilginlerin buluntuyu *in situ* (kaldığı gibi) incelemeleri olanağı ortadan kaldırılmıştı. Medya çağında bilimsel gerçeklerin ortaya konmasına zarar veren ilgi seli bu noktada kalmadı. Basında, ruhuyla konuştuğunu ileri sürenlerden tutun, donmuş spermalarından çocuk edinmek isteyenlere dek çeşitli seslere yer verildi. Bilimsel çevrelerden de ilk yorumları yapıp adını duyurma çabasıyla (olmalı?) yalan yanlış bilgiler yayıldı. Afrika'dan esen sıcak yellerin hücre sularını aldıktan sonra donduğu yanı sıra, birden çıkan dondurucu fırtınada donup öldüğü gibi farklı senaryolar üretildi. Neden sonra öldürüldüğü anlaşıldı; bkz. "How Oetzi the Iceman was Stapped in the Back", *The Guardian*, 21 Mart 2002 sayısında, Ötzi'nin korunduğu İtalya'nın Bolzano kasabası müzesi müdürünün açıklamasına göre, 1991'de sol omzunda bir ok ucunun varlığı ortaya çıkarılmış, 1992 yılında elinden yaralandığı anlaşılmıştı. Bu, çoban olup ölüş nedeninin sürülerini Alpler'de otlatırken donması yönündeki senaryoların değiştirilmesine yol açtı. Neolitik'te, özellikle göçebe çoban kabileler arasında otlak ve sürü kapma amaçlı savaşların yapıldığı görüşüne destek sağlamış oldu.

III.7/154. Ötzi'nin işi, mesleği hakkında (giysilerine, donanımına, bulunduğu yere bakılarak) kanun kaçağı, Şaman, rahip, avcı, çiftçi, çoban gibi kestirimlerde (tahminlerde) bulunulmuştur. Araştırma ekibinin başkanı Spindler, araştırmanın sonuçlarını sunup yorumladığı yapıtında (Konrad Spindler, *The Man in the Ice*, Almancadan İngilizceye çev. Ewald Osers, Londra, 1995, Phoenix, s. 248'de) onun bir çoban olduğu görüşünü benimsemektedir. Daha sonra ok yarası ile ölmüş olduğunu gösteren bulgular bu varsayımı (tümden ortadan kaldırmamışsa da) zayıflatmıştır. Bir çobanınki kadar (baltası da anımsanırsa) bir savaşçınınkini anımsatan donanımı, Neolitiğin göçebe çoban savaşçı topluluklarının yaşayış biçimini yansıtmaktadır. Dolayısıyla "çoban-savaşçı" sayılması yanlış olmaz.

III.7/155. Fazla bilgi için bkz. Leon Jaroff, "Iceman", *Time*, c. 140, no 17. Bu kaynakta, buluntuyla ilgili haberler yanı sıra, etnoloğundan arkeoloğuna çeşitli bilim dallarından uzmanların yazılarına yer verilmiştir. Bu bilimsel değerlendirme öylesine iyi kotarılmıştır ki, okuyucunun buluntuyu bir tarih perspektifine oturtabilmesine yardımcı olmak üzere, İtalya'da (İÖ 2300'lerde) Neolitik kültürler yaşanırken yeryüzünün belli başlı bölgelerindeki insan topluluklarının kültürel evrimin hangi düzeyinde bulundukları, bir bilimcinin yazısıyla bir bir açıklanmaktadır.

III.7/156. Bkz. Margaret Mead, *New Lifes for Old*, New York, 1965, Mentor, s. 367. Arapeşler ile ilgili bu bilgiler daha çok Saran, *Antropoloji*, s. 111-116'dan özetlenerek alınmıştır. Dolayısıyla, özetlemeden ve yorumlamadan kaynaklanabilecek yanlışlar (varsa) benimdir.

IV. Kesim
UYGAR TOPLUM

8. Bölüm

UYGAR TOPLUMA GEÇİŞİN KOŞULLARI

İçinde yaşamakta olduğumuz toplum biçimi "uygar toplum". Onun "endüstriye dayanan uygar toplum" biçimi. Uygar topluma şunun şurasında 5 binyıl kadar önce geçilmiştir. İnsanlığın uygar topluma geçiş nedeni, ilk anda düşünülebileceği gibi insanların (bir kesiminin) tinsel ya da etik alanda olgunlaşılan bir düzeye ulaşmaları değildir. Bunun böyle olmadığı, "uygarlık" kavramının ya da "uygar toplum" teriminin bilimsel anlamına bakılır bakılmaz anlaşılacaktır. O zaman, insanlığın uygar topluma geçebilmesi için birçok (tarihsel) koşulun yan yana gelmesinin gerektiği görülecektir.

Terminoloji: "Uygarlık" kavramı. "Uygar" sözcüğü, dil devrimi sırasında Osmanlıcadaki "medeniyet", Frenkçe'deki (Fransızca'daki) *"civilization"* sözcüklerinin yerine "öztürkçe" bir sözcük diye önerilmiştir. Anlaşılan, Türkçe konuşan Orta Asya göçebe çoban (barbar) toplulukları arasında yerleşik ve kentli (medeni) yaşama ilk geçen "Uygur" Türklerinden esinlenilerek "uygar" sözcüğü türetilmiş. Göründüğü kadarıyla, dilimize yerleşmiş bulunmaktadır.

Hem medeniyet hem uygarlık sözcüklerinin etimolojilerinde[1] ve bilimsel kullanımlarında "kentli yaşayış biçimi" anlamına geldiği görülür. Gerçekten medeniyet sözcüğü de, Frenkçe karşılığı *"civil"* (kente ilişkin) sözcüğü gibi "medine" (kent, şehir) anlamına gelen sözcükten türetilmiş olup kökeninde "kentlilik" anlamına gelmektedir. Bununla birlikte *civilization*, medeniyet, uygarlık sözcükleri günlük dilde, hatta kimi (yerli, yabancı) bilimcilerin dilinde bundan farklı anlamlarda kullanılabilmektedir. Bu durum kavram kargaşasına yol açabilmektedir.

Gerçekten, uygar (medeni) sözcüğü, günlük dilde, ilkellikten ve barbarlıktan arınmış, çağdaş ahlak, kültür ve davranış inceliğine ulaşmış kimseler ve toplumlar için kullanılmaktadır. "Uygar" sözcüğü, bu (günlük) kullanımında, içinde "kaba güce" ve "şiddete" başvurmama anlamını da taşımaktadır. Oysa bilimsel dilde, uygar bir toplum, evet "ileri" denebilecek bir simgesel (tinsel) kültüre sahiptir. Ama aynı zamanda, yalnızca üretim teknolojisi alanında değil savaş teknolojisi alanında da "ileridir". Dolayısıyla uygar toplumlar da öteki (ilkel, uygar) toplumlar üzerinde ekonomik ve askeri "şiddet" kullanabilmektedir. Dahası, uygar toplumun bir katmanı öteki katmanları üzerinde baskıya, şiddete, sömürüye başvurabilmektedir. Hatta bu tür yolların ve yöntemlerin uygar toplumun eşitsizlikçi toplumsal yapısının kaçınılmaz bir sonucu olduğu açıktır. Baskıya, şiddete başvuruşun, eşitsizlikçi, yönetici katmanların erekli (amaçlı) davranışlarının ürünü olduğu yadsınamaz. Dolayısıyla, günlük dilde savaş, işkence gibi "uygarlık dışı" sayılan davranışların, bilimsel dilde "uygar toplum" yapısının sıradan olguları olduğu söylenebilir.[2]

Yüksek kültür-uygarlık ayrımı: Uygarlık kavramı kimi bilim çevrelerinde bile yanlış kullanılabilmektedir. Kentli yaşayış biçimine ulaşmış olsun olmasın, her çağın (o çağ için) ileri kültürüne sahip toplulukları için "uygar" sıfatı kullanılabilmektedir. Örneğin kaya ve mağara "sanatını" yaratan Yukarı Paleolitik (yabanıl) toplulukların (yüksek) kültürü için "Taş çağı uygarlığı" deyişini kullanan yazarlar vardır.[3] Bu doğru değildir. Bilimsel anlamlarıyla bile olsa yabanıl topluluklar, barbar topluluklar için "uygar" sıfatı kullanılmamalı. Kentli yaşayış biçimine ve kültürüne ulaşmamış topluluklar için, uygarlık sözcüğü yerine "kültür" sözcüğü kullanılmalıdır. Gerçi bu terminolojinin de bazı özürleri, bazı eksiklikleri vardır. Kültür sözcüğü (ilkel olsun, uygar olsun) tüm toplumların (maddesel olsun, tinsel olsun) araç birikimi, araç takımı için (genel anlamıyla) kullanılmaktadır. Onun nerede bu genel, nerede "uygarlık düzeyine ulaşamamış" olarak özel anlamında kullanıldığını belirten bir niteleme yoktur. İşte bu durum da kavram kargaşası yaratabil-

mektedir. Kargaşa, bu kez "uygar" sözcüğü üzerinde değil "kültür" sözcüğü üzerinde çıkmaktadır. Bu sorun, genel anlamıyla kültürün amaçlanmadığı, uygarlık düzeyinin altında, ama çağlarının ileri kültürleri (özel, yüksek anlamda kültür) için "yüksek kültür" terimi kullanılarak aşılabilir. Örneğin Cro-magnon (yabanıl) toplulukları kadar, yerleşme öncesi Aztek kabileleri, Orta Asya'nın Moğolca ve Türkçe konuşan göçebe çoban (barbar) toplulukları "yüksek kültür" geliştirmiş sayılabilirler. Ama bilimsel dilde uygar sayılamazlar. Günlük dil de (bu konuda) olabildiğince bilimsel dile yaklaştırılmalıdır.

UYGARLIĞA VE DEVLETE GEÇİŞ KURAMLARI

Daha önce birkaç kez değinildiği gibi, insanlık tarihinde, uygar topluma ilk olarak göçebe çoban toplulukların yerleşik köylü toplulukları fethedip üzerlerine çöreklenmeleriyle geçilmiş olması çok olası. Bu (kuram) ileriki sayfalarda gene açıklanıp Sümer olgusu üzerine oturtulmaya çalışılacak. Ancak uygarlığa geçişin tek kuramı bu değildir. Oppenheimer'ın "fetih kuramı" esinli olup, ona "çöreklenme" kavramını ekleyerek (burada) izlenen kuram dışında başka "uygarlığa geçiş kuramları" da vardır. "Fetih ve çöreklenme" kuramında olduğu gibi onların da çoğunda, uygar topluma geçiş ile devlete geçiş birbirinden ayırt edilemeyecek iç içe süreçler olarak görülmektedir.[4] Bu yüzden tek bir süreç olarak verilmektedir. Gerçekten, uygarlık kuramları devlet kuramları içinde de işlenmiş bulunmaktadır. Sayıları (bu yüzden olmalı) oldukça fazladır. İçlerinden uygarlığa geçiş sorunsalı üzerinde yeterince görüş bulunan birkaçından bilgili olmak yeter.

Aristoteles'in "polis" kuramı

Eski Yunan, uygarlığa geçilen ilk toplum değildi. Ama toplum üzerine, toplumların evrimi üzerine kuramsal düzeyde bilgiler üretilen ilk uygarlıktı. Yunan düşünüşünde "Helen" - "barbar" ayrımı yanı sıra, özgül olarak uygar toplumla ilgili kuramlarla karşılaşırız. Bunlardan Aristoteles'in kuramı oldukça doyurucudur.[5]

Aristoteles (İÖ 384-324), ünlü *Politika* adlı yapıtında, insanı "toplumsal hayvan" (*zoon politikon*) olarak tanımlar. İnsanın toplumsal bir varlık olmasının nedeninin, içindeki "yetkin (mükemmel) olana ulaşma ereği" olduğunu söyler.

Tanrı, Aristoteles'e göre varlığı kendi gizilgücünü izlemek için yaratmıştır. Bunun için de varlığın içine yetkine (kendine) ulaşma ereği (*telos*) koyup onu salıvermiştir. Varlık devinimine en alt basamaktaki "cansız doğa" durumundan başlayacaktır. Yetkinliğe ulaşma yolunda

çeşitli basamaklardan geçecektir. Sonunda yetkine (yetkin tek varlık kendi olduğuna göre) tanrının kendisine kavuşacaktır. Bu, işin felsefesi.

Böyle bir (erekselci, idealist) felsefeden yararlanarak Aristoteles, varlığın bir tür evrimci kuramını geliştirmiştir. Buna göre varlığın cansız maddelerden sonraki basamağında bitkiler bulunur. Erek, bitkilerde "bitkisel ruh" biçimine ulaşmıştır. Bitkisel ruh onları beslenme, çoğalma yolunda devindirir. Bitkileri, bir üstündeki "hayvansal ruh" konumuna yükseltir. Hayvanlarda da bitkisel ruh ve bitkisel ruhun kazandırdığı beslenip çoğalma eğilimi vardır. Ama bunun yanı sıra onlarda, hayvansal ruhun kazanımı olan acı ve haz duyguları bulunur. Bu, onları acıdan kaçıp hazza yöneltir. Varlığın hayvanların da bir üzerindeki aşamasında, insanlar bulunmaktadır. İnsan bitkisel ve hayvansal ruhun kazanımları (beslenip üreme, acı ve haz duyma) yetileri yanı sıra "akılsal ruh" sahibi olarak düşünen bir varlıktır. Bu niteliğiyle insan, varlığın evriminin tanrıya en yakın konumundadır. Aristoteles'e göre insanın tanrı ile ortak, ölümsüz tek yanı da bu akıldır.

İşte insan bu bitkisel, hayvansal, akılsal ruhların yönlendirmesiyle devinip, gelişip yükselir. Bu noktada Aristoteles, toplumların evrimi ile ilgili görüşlerine geçer. İnsanın evriminde Aristoteles, efendi erkeğin akılsal, özgür kadının hayvansal, kadın olsun erkek olsun kölelerin bitkisel, ruh düzeyine yükselebildiklerini düşünmüş olmalı. Öyle ki "toplumun" kurulması konusunda şunları söyler: "Kadın ile erkek, efendi ile köle arasındaki birleşmeden ilk olarak 'aile' oluşur."[6] Şöyle ki aile, insanların günlük (beslenme ve üreme) gereksinimlerinin en iyi biçimde karşılanması için (doğa tarafından) kurulmuştur. Ancak aile, insanın bu günlük gereksinimlerini aşan amaçları için yetersiz kalır. Savunma gereksinimi karşılayacak yeterlilikte değildir. Bu gereksinimin karşılanması amacıyla, ailelerin birleşmesiyle "köy" oluşturulmuştur.

Köy içinde hem bitkisel ruhun gereksinimleri (beslenme ve üreme) hem hayvansal ruhun bir gereksinimi (savunma) amaçları gerçekleştirilebilir. Ama köy, akılsal ruhun [kültürel olduğu anlaşılan] gereksinimlerinin karşılanabileceği, nicelik ve nitelikte bir insan birliği değildir. İşte bu nedenle, köylerin birleşmesiyle, içinde insanın akılsal ruhunun da geliştirilebileceği *polis* oluşturulmuştur. "Kent", "kent halkı birliği" anlamına gelen *polis*, Eski Yunan'ın "kent devleti" biçimindeki toplumsal örgütlerinin adıdır. İşte *polis*, Aristoteles'e göre, insanın bütün gereksinimlerine yanıt verebilen yetkin (kendine yeterli) olan tek toplumsal örgütlenme biçimidir. Ondan küçüğü yetersiz, büyüğü sağlıksızdır.

Görüldüğü gibi Aristoteles, felsefi örtüleri altında düpedüz bir "insanlık tarihi çalışması" yapmaktadır. Ve *polis* dendiği toplum biçimi,

"uygar toplumdan" başka bir şey değildir. Gerçekten, *polis* toplumunu oluşturan öğe, Aristoteles'e göre, farklılaşmış, eşitsiz yanların birliğidir. Bu, bilimsel bir uygarlık kuramıdır! Bir farkla ki, söz konusu eşitsizlikler, Aristoteles'in kuramına göre doğal ve doğuştandır: Ailedeki düzeni sağlayan, erkek ile kadın, ana baba ile çocuklar (ailenin doğal ve gerekli bir öğesi olarak gördüğü) köle ile efendi arası eşitsizlikçi ilişkilerdir. Üstün konumda olanın yönetip, buyurup, aşağı konumda bulunanların yönetilip buyurulanları yapmalarıdır: Bu, hem bir bütün olarak ailenin hem üstün konumda hem aşağı konumda bulunanların yararınadır. Çünkü söz konusu eşitsizlikçi ilişkilerde, aşağı konumda bulunanlar (köleler, çocuklar, kadınlar) kendilerini kendi yararları yönünde yönetebilecek yetide değildirler. Davranışlarında akılsal ruhtan çok bitkisel ve hayvansal ruhlar ağır basmaktadır.

Aristoteles'in yetkin bir toplum olarak gördüğü *polis* (kent devleti) içinde de düzeni sağlayan, eşitsizlikçi ilişkilerdir. *Polis*'te düzeni ("canlı araç" olarak gördüğü) köle takımı ve kenttaşlık haklarına sahip olmayan kadınlar, yerleşmiş yabancılar ile toprak ve para sahibi "kenttaşlar" sınıfı arası eşitsizlikçi ilişkiler sağlar.

Kenttaşlar sınıfını, bedenlerini bozmaması için kol işlerinden kurtarıp onlara gimnazyumda beden eğitimi, olimpiyatlarda spor yarışmaları için boş zaman sağlayan bir düzendir söz konusu olan. Kenttaşlara (yurttaşlara) politika ile, felsefe ile uğraşarak (akılsal) ruhlarını geliştirmeleri için gerekli boş zamanı ise köleler sağlayacaktır.

Aristoteles uygar toplumun düzenini görmüştür. Onun düzeneğinin ne olduğunu (toplumsal farklılaşma ile eşitsizlikçi ilişkilerden oluştuğunu) kavramıştır. Görmediği ya da görmek istemediği, söz konusu eşitsizlikliklerin (söylediği gibi tanrısal, doğal değil) tarihsel, toplumsal oluşudur. Bu durumda Aristoteles'in, maddesel gereksinimlerini karşılamak için çalışmak zorunda kalmaksızın bilgiyle, felsefeyle uğraşmasını borçlu olduğu bir (köleci) düzeni "doğal" bulmasını "normal" mi karşılayacağız? Onu doğal bulmakla kalmayıp "doğru", hatta yetkin bir düzen olarak göstermesini eleştirmeyecek miyiz? "Uygar toplumun ilk dişe dokunur felsefi kuramını üretti" diye Aristoteles'in öteki yüzünü görmezden mi geleceğiz?

Uygar toplumun dinsel kuramları

Uygar toplumun doğuşunu açıklayan dinsel kuramlar da vardır. Bunların arasında Musacılığın "Vaat Edilmiş Ülke" (bir tür yerleşme ve uygarlaşma ideolojisi yanında) Hıristiyanlığın (İsacılığın) ilk günahın cezası olarak (eşitsizlikçi) "Yer Devleti" ve İslamlığın "Allah'ın nebisi

Muhammed'in ve halifelerinin şeriat yönetimi" (Cahiliye döneminden Asr-ı Saadet'e geçme) kuramı sayılabilir. Uygar toplumu bir aşkın öznenin armağanı ya da cezası olarak gören bu tür ereksellikçi kuramların, ideolojik değerleri vardır. Ama toplumbilimsel değerleri yoktur. Bu nedenle onları atlayabiliriz.

Dinsel düşünüşün egemen olduğu Ortaçağ'da hem Hıristiyan Batı'da hem İslam Doğu'da toplumbilimsel değer taşıyan pek az düşünce üretilebilmiştir. Tektanrıcı olmayan (Konfüçyüsçülük gibi) kültürlerdeki kuramlar ise (Mezopotamya-Batı kültür geleneğinin dışında kaldıkları için) toplumbilimsel uygarlık kuramının gelişmesine pek katkıları olamadığından, burada es geçilebilir.

Ortaçağ'da toplumbilimsel değeri olan az sayıda kuram içinden, Yeniçağ Batı düşünürlerini çok etkilemiş olan İbn Haldun'un "Umran Kuramı"ndan ya da "bedevi-hazari toplumlar ve asabiyyet" kuramından söz etmeden olmaz.

İbn Haldun'un "bedevi-hazari kapışması ve umran kuramı"

İbn Haldun (1332-1406) *Mukaddime* (1375-1378) adlı yapıtında, önemli bir tarih, toplum ve uygarlık kuramı geliştirmiştir. Kitabında önce Allah'ın insanları tek tek değil bir toplum içinde yaşamaları için yarattığını söyleyerek bir "dinsel gereği" yerine getirmiş olur. Sonra (bu ereksellikçi açıklamayı bir yana bırakıp) insanlığı "olayların içyüzlerinin ve nedenlerinin bilimi" olarak tanımladığı bir (nedensellikçi) tarih ve toplumbilim anlayışıyla ele alır. Bu yüzden bazı çevrelerde toplumbilimin (sosyolojinin) kurucusu sayılır.

İbn Haldun, konuyu (Aristoteles'i anımsatırcasına) insanların "hacet" dediği zorunlu, gereksinimleri ile yapay ve lüks saydığı gereksinimlerinden başlatır. Zorunlu gereksinimler topraktan sağlandığından, önce "kırsal toplum" görünür. Üretim zorunlu temel gereksinimleri aşacak düzeye ulaşınca, varsıllık ("gına") ve bolluk ("refah") doğar. Büyük evlerde ve saraylarda oturulmaya başlanır. Güzel sanatlar gelişir. İnsanlar kent ("medine") yaşamı sürmeye kalkar. Giderek imparatorluklar kurulur.

İnsanları bu noktaya getiren, İbn Haldun'a göre, "asabiyyet" dediği kişiyi topluma bağlayan olgudur. Asabiyyet bugün "kolektif eylem gücü" diyebileceğimiz alanda bir tür dayanışma duygusudur. Göçebelerde ("bedevi" topluluklarda) asabiyyet yerleşik halklardakinden güçlüdür. Çünkü sürdükleri tehlikelerle dolu yaşam, onları birbirlerine daha sıkı bağlar. Ve insan, "cibil" (yaratılış) ve naturasının (doğasının) değil, alışkanlıklarının oğludur.[7] İbn Haldun'un bu sözü, "alışkanlıklar insanın doğasını oluşturur ve doğasını değiştirir" demeye varır.

Varır da ne olur? Tarih boyunca bedevi (göçebe) topluluklar, güçlü asabiyyet duyguları ve onun kazandırdığı yetiler ve alışkanlıklar ile hazari (yerleşik) toplumlara "galebe çalmışlardır". Onlarla çatışmalarından genellikle üstün çıkıp devletleri ve devletlerde yeni hanedanları kurmuşlardır. Neden? Çünkü asabiyette üstünlük, toplumlar arası ilişkilerde sonucu belirler. Asabiyyet üstünlüğe, üstünlük yetkeye (otoriteye) yol açar.

Görüldüğü gibi İbn Haldun'un "asabiyyet" kuramında ilkel topluluklardan uygar topluma geçişi açıklayabilecek düşünsel araçlar ve gereçler bulunmaktadır. Gerçekten İbn Haldun devletlerin doğuşları, gelişmeleri ve sona erişleriyle ilgili görüşlerinde, iç içe gelişen bir süreç olarak uygarlığın ve devletin doğuşuna değinmektedir. İbn Haldun'a göre her devletin ve ("umran" dediği) uygarlığın oluşmasından yok oluşuna beş aşamadan geçilir. Birinci aşamada göçebeler, fethettikleri yerleşik toplumun topraklarına yerleşirler. İkinci aşamasında yenilen halkları yönetmeye başlarlar. Bu aşama, kişisel erkin kurulması, azatlı köleler sınıfının ve sanatların [zanaatların] oluşması ile gerçekleşir. Toprağın işlenmesi, ticaretin gelişmesi, büyük kentlerin oluşması ve varsıllığın artması (umran) üçüncü aşamayı oluşturur.[8] Ki bunun "uygarlığın doğuş aşaması" olduğu söylenebilir. Bundan sonraki aşamalar, devletlerin gerilemesiyle ve sona ermesiyle ilgilidir.

Engels'in "sınıf çatışması" kuramı

Friedrich Engels (1820-1895), Marksçı devlet kuramını işlediği yapıtında, devlet ile birlikte uygar toplumun doğuşuna değinir. *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı (1884 tarihli) yapıtını, Marx'ın arkasında bıraktığı notlarından yararlanarak yazmıştır. Söz konusu notlar, Morgan'ın (1877 tarihli) *Eski Toplum* yapıtının özeti ve eleştirileriydi. Anımsanacağı gibi bu yapıtında Morgan, insanlığın yabanıllık, barbarlık ve uygarlık evrelerinden geçtiğini ileri sürmüştü. Bu düşünceleri Marx'ı ve Engels'i, Marksçı devlet kuramını geliştirmeleri yolunda etkiledi. Bu etkilerle Engels, söz konusu yapıtında, uygar toplumun ve devletin kökeni hakkında (özetle) şu düşünceleri geliştirmektedir:

"Materyalist tarih anlayışına göre, tarihte, egemen etken, sonunda [son kertede] maddi yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Bir yandan yaşam araçlarının, beslenmeye, giyinmeye ve barınmaya yarayan nesnelerin ve bunların gerektirdiği aletlerin üretimi, öbür yandan insanların üretimi, türün üretilmesi. Belirli bir tarihsel dönem ve belirli bir ülkedeki insanların içinde yaşadıkları toplumsal kurumlar bu iki türlü üretim tarafından, bir yandan emeğin, öbür yandan da ailenin erişmiş bulunduğu gelişme aşaması tarafından belirlenir."[9]

Engels'e göre, emeğin bu gelişme düzeyinin [verimliliğinin] düşük, servetin az olduğu toplumlarda kan bağının belirleyici etkisi görülür. Ama bu toplumlarda da emeğin üretkenliği gitgide artar. Onunla birlikte özel mülkiyet ve maldeğişimi, servet eşitsizliği, başkasının emek gücünden yararlanabilme olanağı ile sonuçta çıkarları birbirine zıt sınıflara varacak temeller atılır.

"Kan bağı üzerine kurulmuş eski toplum [yerini] yeni yeni gelişmiş toplumsal sınıfların çatışması sonucu ...belirli bir ülkede yaşayan toplulukların oluşturduğu devlet içinde örgütlenen aile rejiminin tamamen mülkiyet rejimi tarafından belirlendiği günümüze kadar gelen yazılı tarihin bütün özünü biçimlendiren sınıf çatışması ve sınıflar savaşımının bundan böyle içinde özgürce gelişeceği yeni bir topluma bırakır."[10]

Engels'in sözünü ettiği bu yeni toplumun, yararlandığı Morgan'ın terminolojisi kullanılarak "uygar toplum" olduğu söylenebilir. Gerçekten Engels, yapıtının (*Köken*'in) sonunda "Barbarlık ve Uygarlık" başlıklı 9. Bölüm'de, tarihte uygar toplumun ve devletin kuruluşuna ilişkin ayrıntılı görüşlerini (ancak özetleyerek verebileceğimiz biçimiyle) şu ana çizgileriyle sunmaktadır:

Yabanıllığın orta aşamasından yukarı aşamasına, oradan barbarlığın aşağı aşamasına geçilir. Burada kandaş örgütlü aşiretler bulunur. Nüfus artışıyla çoğalan birbirine akraba aşiretler, bir aşiretler konfederasyonunda birleşir. Bu örgütlenme iç çatışmaları düzene koyabilecek yetenektedir. Dış çatışmalar ise savaşla çözülür. Savaş [bu evrede] bir aşiretin yok oluşuna yol açabilir. Ama hiçbir biçimde köleliğe yol açmaz. Kendiliğinden ve yalnızca iki cins arasında işbölümü vardır. Erkek savaşla, avla, kadın ev işleriyle uğraşır.

Ama insanlar her yerde bu aşamada kalmış değildir. Asya'da Aryanlar, Samiler, belki Turanlılar [Türkler] avladıkları hayvanları evcilleştirince çoban aşiretler doğdu. Çobanlar kendilerini öteki barbarlardan ayırdı. Ki bu (toplumlar arasında) "birinci büyük toplumsal işbölümü" sayılır. İşbölümüyle artan üretim, aşiretler arası maldeğişimini başlatıp geliştirdi. Bu maldeğişimi önce şefler arasındayken, sürüler özel mülkiyete geçince bireylerce yürütülmeye başlandı. Sürülerin, Turan yaylaları gibi kışların uzun sürdüğü yerlerde beslenmesi ot üretimini gerektirdi. Davar için üretilen tahıl, insan için de besin durumuna geldi. Böylece barbarlığın orta aşamasına geçilmiş oldu. Hayvancılığın, tarımın yanı sıra, etkili araç ve silah yapılmasını sağlayan madenciliğin gelişmesi, insanın emek gücüne kendisine yetenden fazlasını üretme gücü kazandırdı. Bu, aynı zamanda topluluk ve aile başına düşen iş yükünü artırdı.

Gereksinim duyulan işgücü (bu evrede) savaş tutsaklarının köle kılınmasıyla sağlandı. Böylece toplum, efendiler ile köleler, sömürenler ile sömürülenler olarak iki sınıfa bölündü.

Bu gelişmelere demir, savaş ve üretim araçlarının katılmasıyla barbarlığın yukarı aşamasına geçilmiş oldu. Ayrıca, davarın erkeğin mülkiyetine geçmesi, erkeği ön plana çıkarırken kadını ikinci plana itti. Dokumacılığın, madenciliğin ve öteki zanaatların gelişmesiyle "ikinci büyük toplumsal işbölümü" gerçekleşti. Zanaatlar tarımdan ayrıldı. Özgür ile köle ayrımı yanı sıra varsıl özgür ile yoksul özgür ayrımı kendini gösterdi.

Her yerde, aralarında akrabalık bulunan aşiretlerin konfederasyon olarak birleşmeleri zorunluluğu doğdu. Başlarında bir asker şefin bulunması durumu süreklilik kazandı. Çünkü savaşlar süreklilik kazanmıştı. Barbar halklar yağmalamayı, çalışarak kazanmaktan daha kolay bir yol olarak gördüler. Onu hiç de onursuz bir eylem olarak görmediler [bir tür kahramanlık saydılar]. Böylece uygarlığın eşiğine gelinmiş oldu.

Uygarlık, işbölümünde yeni bir gelişmeyle başlar. Barbarlığın yukarı aşamasında tarım ile küçük sanayi (zanaatlar) işbölümü varken, uygarlık, kent-köy zıtlığını artırıp, yalnızca mal değişimi ile uğraşan tacirler sınıfını yaratarak "üçüncü büyük işbölümü" olgusunu getirir. Bu saptaması üzerine Engels, "öyleyse uygarlık, işbölümü, işbölümünün sonucu bireyler arasında ortaya çıkan değişim [mal değişimi, mübadele] ve bu iki olguyu kapsayan meta [mal] üretiminin tam olarak gelişerek, daha önceki [kandaş, ilkel komünal] toplumu altüst ettikleri toplumsal gelişme aşamasıdır"[11] sonucuna varmaktadır. "Uygarlığın temeli, bir sınıfın bir başka sınıf tarafından sömürülmesi" olgusudur. Ayırt edici özelliği ise, üretimin tüketim için değil satış amacıyla yapılmasıdır. Ve Engels, kuramını "uygar toplumun özeti... egemen sınıfın... ezilen sömürülen sınıfı bağımlı tutmaya yönelik... devlettir" diye noktalar. Morgan'a katılarak Engels, devlet gibi uygarlığın da insanlık tarihinin, bir noktasında ortaya çıkmış, varlığını kısa sayılabilecek bir zaman kesimi boyunca sürdürülebilip yok olacağı görülecek bir kurum olarak görmüştür.

Uygar toplumu böyle açıklayan Engels, onunla birlikte görülüp onunla birlikte yok olacağını düşündüğü devleti, yöneten egemen sınıfın yönetilenler üzerindeki sömürüsünü sürdürme amaçlı bir baskı ve şiddet aracı olarak görmektedir: Onu özgürler ile köleler, varsıllar ile yoksullar biçiminde bölünmüş, çıkarları uzlaştırılamayacak biçimde birbirine zıt sınıflar arasında açık çatışmayı engelleyen, sınıf çatışmasına yalnızca ekonomik alanda izin veren bir güç saymaktadır.

Görüldüğü gibi, kan bağına (akrabalık ilişkilerine) dayanan ilkel topluluktan uygar topluma geçiş, Engels'e göre, toplumun iç dinamiklerinin (tarihsel materyalist terminoloji ile söylenirse iç çelişkilerinin) gelişmesiyle gerçekleşebilmektedir. Dolayısıyla, "uygarlığın ve devletin sınıf çatışması kuramı" (Oppenheimer'ın benimsediğim fetih kuramına bu noktada zıtlığına bakarak), Engels ve öteki tarihsel materyalistler öyle nitelemeseler de, "iç gelişme" kuramları arasında sınıflandırılabilir. Oppenheimer'ın kuramı ise "dış gelişme" denebilecek sınıfa sokulabilir.

Engels'in sınıf çatışması kuramı (Maisels'ın belirttiği üzere), çağdaş toplumbilim yazınında kimi yazarlarca da benimsenmiştir. Örneğin Norton H. Fried, bu kuramı (1967 ve 1978 tarihli yapıtlarında) benimseyip işlemiş bulunmaktadır. Sovyet Sümeroloğu M. I. Diakanoff ise (1969 tarihli yapıtında) benimsediği bu kuramı şöyle özetlemiştir: "Devlet kuramının odağında... bir tabakalaşma düzeni bulunur... bir toplumun farklı üyelerinin, yaşamın temel gereksinimlerine ulaşma yolunda, insanı öfkelendirecek denli farklılaşmış haklara sahip olduğu bir sistem..." Bu durum "birinci görevi tabakalaşma düzenini korumak... olan bir erkin formel örgütlendirilmesi" olgusunu (devlet örgütünü) getirir.[12]

Oppenheimer'ın "fetih" kuramı

Daha çok devletle ilgili olmakla birlikte (devletin kuruluşuna toplumbilimsel açıdan yaklaşıldığı ölçüde), aynı zamanda uygar topluma geçişin fetih kuramını yapan yazarların başında Oppenheimer gelir.

Franz Oppenheimer (1864-1948), Almanya'da yoksulların sağlık sorunlarına adadığı doktorluk mesleğini sürdürmekteydi. Onların sorunlarının kökenine inebilmek için kendini (dine değil) toplumbilim çalışmalarına vermişti. Bu alanda, ötekileri yanı sıra *Sosyoloji Sistemi* başlıklı 4500 sayfalık yapıtının ciltleri, 1922-1935 yılları arasında basılacaktı. Bu yapıtın bir bölümünü "devlet" konusuna ayırmıştı. Söz konusu yapıtın devletle ilgili bölümünün elyazmalarını, 1907'de yeniden ele alıp 1909'da *Devlet* adı altında bağımsız bir kitap olarak yayımlattı. İşte bu yapıt, Oppenheimer'in "devletin fetih kuramı" (*Ueberlangerrungstheorie*) olarak bilinen görüşlerini sunduğu kaynaktır.

Oppenheimer, devletin doğuşunu, "ilkel fetih devleti" diye adlandırdığı oluşumu, cinsel üreme benzetmesi yardımıyla, şöyle açıklamaktadır: Tüm iki cinsli üremelerde, küçük aktif öğe ile büyük, aktif olmayan öğenin birleşmesini, olağanüstü bir gelişme, büyüme, bütünleşme ve farklılaşma izler.[13] Bir sosyolojik döllenme ürünü olarak gördüğü

devletin doğuşunu da, spermatazoon'a benzettiği, hareketli çobanların, ovüm'e (yumurtacığa) benzettiği, doğaları gereği tarlalarına bağlı, edilgin köylüleri fethedip, egemen sınıf olarak üzerlerine yerleşmeleri [çöreklenmeleri] ile açıklar. Bu "döllenmenin" sonucu, Oppenheimer'a göre, "organları bakımından daha tam bir farklılaşmaya uğramış, bütünleşmeleri çok daha eksiksiz olan daha yüksek bir toplumsal organizmanın olgunlaştığı görülür."[14] Bununla amaçladığının, devletli "uygar toplum" olduğu söylenebilir.

Göçebe çoban topluluğun, yerleşik köylü topluluğu fethedip boyun eğdirmesinin amacı (Oppenheimer'a göre) onu ekonomik bakımdan sömürmektir. Örgütlenme yetenekleriyle vurucu güçlerini bir araya getiren hareketli çoban topluluklar, hareketsiz köylü topluluklarını yenilgiye uğratmakta zorlanmazlar. Onlara kolaylıkla boyun eğdirebilirler. Yenilen tarımcı köylüler ise, tarlalarını, köylerini bırakamayıp, boyun eğmeye katlanabilirler. Fatihlerine haraç ödemeyi kabul edebilirler. Böyle bir haracı elde etme yolunda gerek duyulan örgüt "devlet" olacaktır.[15]

Toynbee'nin "meydan okuma" kuramı

Arnold Toynbee (1889-1975), tarih felsefesinin altında Hıristiyan inançlar yatan bir uygarlık tarihçisidir. Çok ciltli ünlü yapıtı *A Study of History* (1934-1961) içinde kültürlerin ve uygarlıkların doğuş koşullarını açıklayan bir kuram geliştirmişti. Toynbee'nin bu kendi yapıtından Jane Caplan ile birlikte yaptığı (Türkçe'ye *Tarih Bilinci* başlığıyla çevrilen) iki ciltlik özette, konuya doğa bilimleri ile insan bilimleri arasında bulunduğunu ileri sürdüğü temel yöntembilimsel (metodolojik) farka değinilerek girilmektedir:

Toynbee'ye göre, toplum, tarih alanlarında insan davranışı, doğa bilimlerindeki "neden-sonuç" kavramlarıyla açıklanamaz. Çünkü insanların davranışı öteki varlıkların devinimlerinden ve davranışlarından farklıdır. Kendini "etki-tepki" ilişkisi biçiminde ortaya döker.[16] Doğa olaylarında, aynı nedenler aynı sonuçları doğurabilirken, farklı insanlar ve toplumlar, aynı nedenlere (aynı etkilere) farklı tepkiler gösterebilirler. Çünkü işin içine insan istenci (irade) karışır.

Tarihte toplumlar, Toynbee'ye göre, evet, eski yaşayış koşulları değişmedikçe eski yaşayış biçimlerini sürdürürler. Ama koşullarda (koşulların insanlar üzerindeki etkilerinde) köklü değişiklikler, aynı sonuçlara yol açmayabilir. Etkileri, ya bir toplumun yok olmasına varabilir ya da yeni bir kültürün geliştirilmesiyle sonuçlanabilir. Toplumu etkileyen yaşam koşullarındaki değişiklik, bir toplumu yaşayış biçimini değiştirmeye zorlamayacak kadar hafif olabilir. Bir toplumun dağılıp yok olma-

sına yol açabilecek kadar ağır da olabilir. Bu ikisi arasındaki Toynbee'nin "meydan okuma" (İng. *challange*) dediği nitelikte bir doğal ya da toplumsal etkiye, bir toplum başarılı bir tepki gösterirken bir başkası gösteremeyebilir. Söz konusu (doğal ya da toplumsal) meydan okumaya başarılı bir "istençli" (iradeli) tepki gösterilebildiğinde ne olur? Toynbee'nin buna yanıtı, o toplumun bir üst teknoloji ve kültür düzeyine yükseleceğidir. Böylece onun bir uygarlığın ya da yeni bir uygarlığın kurucusu olacağıdır.[17]

Toynbee, uygarlıkları yaratan etkinin ne ırk ne de çevre olduğunu belirtir. Peki, uygarlıkla sonuçlanabilecek tepkiye yol açabilen "meydan okuyucu" etkilerin doğal (o toplumun içinde yaşadığı doğa koşullarında köklü bir değişiklik) ya da toplumsal (iç ya da dış çatışma) olabileceği ne anlama gelir? Bununla Toynbee, uygarlığın hem "iç etkiler" hem "dış etkiler" diyebileceğimiz meydan okumalara karşı başarılı tepkilerle doğabileceğini kabul etmiş görünüyor.

Toynbee'nin "son beş binyıl içinde insanlığın bir kısmını, 'alışkanlıkların bütünselleşmesinden' [alıp] 'uygarlığın farklılaşmasına' iten olumlu etmen" dediği etkiye bakılırsa, kuramının, insanlığın uygarlığa (ilk) geçişini de kapsadığı söylenebilir. Gerçekten Toynbee, bu konuda "Mezopotamya çevresinde yaşayan bazı insan toplumları tarımı icat ettiği zaman bu değişimden [değişiklikten] geçilmişti" demektedir. Bunu izleyen satırda, "bu gibi başlangıçların açıklamasını aramak, yalnızca uygarlığın değil aynı zamanda insanlığın da kökenini aramaktır"[18] diye yazmıştı. Bu, kuramının uygarlığa geçişi de kapsadığı yorumunu desteklemektedir.

Toynbee'nin "meydan okuma" kuramı, meydan okuyucu etki yaratan "doğal" değişiklik olarak alındığında, Neolitiğe geçişi açıklamada kullanılabilir. Ondan hiç değilse bu konuda yararlanılabilir. Meydan okuyucu etkinin "toplumsal" kaynaklı da olabileceği (uygarlığı yaratan göçebe çoban-yerleşik çiftçi meydan okuyucu [savaşçı] ilişkileri de kapsayabileceği düşünülerek) kuramı uygarlığın doğuşunu açıklayan kuramlardan biri olarak görülebilir. Bu konuda da ondan yararlanılabilir.

Lowie'nin "dernekleşme" kuramı

Robert H. Lowie, devletin kökenini fetihe, sömürüye, baskıya dayandıran kuramlara karşı çıkmıştır. Dolayısıyla, devleti ve uygar toplumu, onu oluşturan bütün insanların ve bütün insanlığın yararına bir evrim olarak görmektedir. Gerçekten, *The Origin of the State* adlı (1922 tarihli) yapıtında, devletin, insanların "gönüllü olarak bir araya gelip

birlikte davranmaları" demek olduğunu söyleyebileceğimiz "dernekleşme" ile ortaya çıkabileceğini ileri sürmektedir.

Söz konusu kuramını, çağımız ilkel topluluklarından Ova (Plains) Kızılderililerinin "klüp" örgütlenmesi olgusuna dayandırmaktadır. Ova Kızılderilileri kabileleri, bizon avı mevsiminde bir araya gelmekteydi. Av mevsimi boyunca kabileler arası ilişkileri yürütüp, sorunları çözüp, anlaşmazlıkları karara bağlayacak bir organ bulunmalıydı. Sürtüşmelerin çatışmaya dönüşmesini önleyecek böyle bir örgüte ve erke gereksinim duymuş olmalıydılar. Bu gereksinimi; "klüp" denen bu geçici örgütün karşılaması geleneği oluşmuştu. Gönüllü katılmalardan oluşan bu kabileler arası örgütün, kolektif av etkinliklerinin örgütlenmesinde öncü, buyurucu bir rolü vardı. Bu yüzden olmalı eline büyük bir erk geçmekteydi. Aynı biçimde, devlet de, Lowie'ye göre, bu tür gönüllü dernekleşme (İng. *association*) eylemlerinden doğmuş olabilirdi.[19]

Service'in "işyöneticiliği" kuramı

Uygar toplumun ve devletin doğuşuyla ilgili olarak ve Mezopotamya koşulları düşünülerek geliştirilmiş kuramlardan biri E. R. Service imzalı. Service, *Origins of State and Civilization* adlı (1975 tarihli) yapıtında (adından da çıkarılabileceği gibi) devlet ile uygarlığın doğuşunu iç içe tek bir süreç olarak görmektedir.

Service'in "işyöneticiliği" kuramı (İng. *managerial theory*) topluluklar arası (Oppenheimer'ınkinin tersine savaşçı değil) bazı (barışçı) alışveriş ilişkilerinin gelişmesi varsayımına dayanmaktadır. Dahası, kuramını geliştirirken Service de (Lowie gibi) ekonomik eşitsizliklerin siyasal yapıların gelişmesine yol açtığı (tarihsel materyalist) görüşlere karşı çıkmaktadır. Siyasal önderliğin başlangıçta, önderin kamu işlerini başarılı ve hakça (adil) yürütmesi gibi (olumlu) kişisel nitelikleriyle bağlantılı olarak doğmuş olacağını ileri sürmektedir.[20] Başarılı önderlik, babadan oğula geçirilen kalıtsal bir görev durumuna gelince kurumsallaşır. Böylece doğan yönetim, barışçı, teokratik bir biçim aldığında "şeflik" sayılabilir. Şefliklerin güç kullanma yollarının ve yöntemlerinin desteğinde, dinsel olmayan (laik, yersel) yaptırımların geliştirildiği yerlerde devletler ortaya çıkar.[21]

Service, devlet kuramına ilişkin örneğini tam da Mezopotamya tarih ve coğrafya koşulları üzerine kurmaktadır. Böylece, kuramının içine (yalnızca devletsiz toplumdan devletli topluma geçişi değil) aynı zamanda ilkel topluluktan uygar topluma geçişin bir açıklamasını da almış olmaktadır: Bir ırmağın dağlık yörelerden çıkıp ovalıktan geçip denize karıştığı bir coğrafya düşünün. Bu çevrede, biri ırmağın denize ka-

rıştığı aşağı kavşağında, biri orta kavşaklarına yakın bir yerde, biri dağlara yakın yukarı kavşaklarında olmak üzere, üç köy kurulacaktır. Köylerin her biri farklı kaynaklara sahip olacaktır.

Orta kavşaktaki A köyü, ilk yerleşilen yerdir. Ve en verimli tarım toprakları üzerinde bulunmaktadır. Bu köyün gelişip nüfusunun artması sonucunda, köyden ayrılan bir grup, ırmağın aşağı kavşağındaki deltanın kıyısına yerleşiyor. Tarıma pek elverişli olmamakla birlikte balık ve iri kuş kaynakları bakımından varsıl olan bu bölgede B köyü gelişmiştir. Daha sonra A ve B köylerinde akrabaları bulunan bir grup, ırmağın dağlara yakın yukarı kavşaklarına göçüyor. Burayı kolonileştirip C köyünü kuruyorlar. Bu köy, çiftçiliğe ve balıkçılığa uygun olmayıp, dağların orman ürünlerinden, çakmaktaşı gibi maden yataklarından yararlanma olanağına sahiptir.

Bu üç köy, aralarında barışçı ilişkiler geliştirip, birbirlerinin kaynaklarından mal değişimi yoluyla yararlanmaya başlayacaklardır. A köyü, B'ye ve C'ye buğday verip, B'den balık, C'den çakmaktaşı (araçlar) alacaktır. C köyü, A'ya ve B'ye çakmaktaşı ve orman ürünleri verip, A'dan tahıl, B'den balık almıştır. Mal değişiminde bulunmak amacıyla A köyüne giden bir C köyü insanı burada karşılaştığı B köylüsünden, gelecek pazar günü kendisine (çakmaktaşı karşılığında) balık getirmesini isteyebilecektir. Böylece A köyü, zamanla, yalnızca kendi mallarının değil, B ve C köylerinin mallarının da alınıp satıldığı bir pazar yerine dönüşecektir.

A köyü, giderek gönenci, nüfusu artıp kent çapına ulaşacaktır. Buradan çıkan uygun bir "büyük adam", alınıp satılan malları toplayıp alışverişi denetimine alabilecektir. Böylece (kendi değilse bile) soyundan birileri "şef" konumuna yükselebilecektir. Tüm bu gelişmeler sonucunda, yörenin köyleri, bazı malların üretiminde uzmanlaşacaktır. Bazı malların üretimi ise tümden ötekilerine bırakılacaktır. Böylece köyler ve içlerinden kente dönüşecek biri, birbirlerinin mallarına gereksinimleri olan bir ekonomik bütünleşme içine gireceklerdir.

Bütünleşme, ekonomik alanda sınırlı kalmayacaktır. Siyasal alana sıçrayacaktır. Öteki köylerin halkları, pazarında ürünlerini satıp gereksinimlerini karşıladıkları (kente dönüşmekte olan) yerin şefine (kendilerine sağladığı yararlardan dolayı) "gönüllü" olarak uymakta bir özür görmeyeceklerdir. Böylece şef ailesi, orununu (makamını) yasal olarak babadan oğla geçirerek kurumsallaştırabilecektir. Buna ek olarak, bir de yetkesini (otoritesini) karizmatik temellere dayandırdı mı, şeflik soyu bir "rahiplik soyu" biçimini alacaktır. Sonuçta bu köyün kente, şefliğin krallığa dönüşmesiyle [uygar toplum ve] devlet ortaya çıkmış demektir.

Teokratik bir yetke, Service'e göre, yalnızca yönetsel işleri değil, ekonomik işleri de yürüten bürokrasinin evrinmesiyle noktalanır. Ki bu, ekonominin siyasal erki değil, siyasal erkin ekonomiyi örgütlediğini gösterir. Ve bu ekonomi, gene Service'e göre, sanılabildiği gibi kişisel erke sahip olabilmenin varsıllığa bağlandığı "sahiplendirici" bir sistem değildir. Tersine "dağıtıcı" ve "yenidendağıtıcı" bir sistemdir.[22]

Görüldüğü gibi Service'in bu açıklamalarının bir amacı, uygar toplumun ve devletin doğuşu kuramını, ilk göründükleri yer olan Mezopotamya'ya göre kurmaktır. Öteki amacı ise (kuramın bu özetini veren Maisels'in belirttiği gibi) uygar toplumun ve devletin ekonomik sömürüyü ve sınıf savaşını içermeksizin kurulmuş olduğunu ve böyle sürebileceğini göstermektedir.

Carneiro'nun "nüfus baskısı" kuramı

Fetih ve tabakalaşma kuramının daha yakın tarihteki bir çeşitlemesi Robert L. Carneiro tarafından (ısıtılıp) sunulmuştur. Carneiro, "A Theory of the Origin of the State" adlı (1970 tarihli) yazısında,[23] nüfus baskısının devletin evriminin itici gücünü oluşturduğunu ileri sürmüştü. Bu görüşünü daha sonraki bir yapıtında (1978 tarihli kitabında) uygar topluma geçişi de içeren bir devlet kuramına dönüştürdü.

Carneiro'ya göre, tarımsal üretime (Neolitiğe) geçişin bir sonucu olarak, bir bölgede nüfus o yerin besleyebileceği sayının üstüne çıkabilir. Ancak her nüfus artışı devlete varmaz. Nüfus artışı çevresel ya da toplumsal sınırlılıklar ile karşılaştığında (Toynbee'nin doğal ya da toplumsal meydan okuma durumunu anımsatırcasına) "nüfus baskısı" biçimine dönüşür. Nüfus yoğunluğu artıp, ekilip biçilen topraklar kıtlaşınca, toprak ele geçirmek için bir yarışmadır başlar. Nüfus baskısından, öteki kabilelerin topraklarının ele geçirilmesiyle kurtulunabileceği düşünülür. Böylece yarışma savaş biçimini alır. Çıkan savaşta yenilip topraklarına el konanlar (toprak kıt olmayan bölgelerin köylüleri gibi kaçmayıp) kaçamayıp boyun eğmek zorunda kalırlar. Topraklarında kalıp varlıklarını sürdürebilmeleri, kendilerini yenenlere haraç vermeleriyle olanaklıdır. Böylece, boyun eğdirilen topluluk, eskisinden daha fazla yiyecek (artı) üretmek zorunda kalır.

Bu süreçle bir köyün bir başka köy tarafından fethedilmesiyle şeflikler, yani ilk "topluluk üstü siyasal birimler" doğar. İşte bu köyden şefliğe, devlete, imparatorluğa giden süreç, nüfus baskısı üzerine toprak için topluluklar arası yarışmanın doğrudan sonucudur.[24]

Bu kuramın Oppenheimer'ın fetih kuramından farkı (ve ona göre zayıflığı) uygar topluma götüren katmanlaşmanın (iki farklı yaşayış bi-

çimine sahip göçebe çoban-yerleşik köylü toplulukların savaşçı ilişkisinden çok) iki köylü topluluğun savaşıyla olanaklı bulunmasıdır. Kuramın değeri ise, toprağa kuşaklar boyunca emek yatırmış köylülerin (Carneiro bu noktayı vurgulamış olmasa da) yenilgiye uğramaları durumunda bırakıp gidemeyip boyun eğmeyi ve haraç vermeyi seçebileceklerini göstermesinde yatmaktadır.

Wittfogel'ın "hidrolik toplum" kuramı

Karl A. Wittfogel, Sovyet totaliterliğinin köklerini araştırmak amacıyla (ve "Asya Tipi Üretim Tarzı" tartışmalarından yararlanarak) yaptığı çalışmasını (1957'de) yayımladı. *Oriental Despotism* adını taşıyan bu çalışmasında, Mezopotamya'da uygar topluma ve devlete geçişin de bir çözümlemesini sunmaktadır.

"Hidrolik uygarlıklar" dediği, büyük sulama tarımı yapılan toplumlar, Wittfogel'a göre, Doğu'nun büyük ırmak boylarında ortaya çıkıp totaliter devlet geleneğinin kurucusu olmuşlardır. Buralarda, özellikle Mezopotamya'da görülen büyük çapta sulama ve taşkın denetleme işlerini gerektiren "hidrolik tarım" zorbaca (despotik) bir toplumsal yönetimi gerektirmiştir. Çünkü bu tür büyük çaplı işler bir işyöneticileri (menajerler) bürokrasisini yaratır.

Böylece doğan bürokrasi, zorba bir yönetici sınıfa dönüşür.[25] Kendi deyişiyle "İçinde agrohidrolik (sulutarımsal) işlerin ve onlarla birlikte gelişme eğilimi gösteren ister sulamayla ilgili olsun ister olmasın öteki büyük [kamusal] yapıların yapılması aşırı derecede güçlü bir hükümet tarafından yürütüldüğü tarımsal toplumlar"[26] gelişir.

Görüldüğü gibi Wittfogel'ın "hidrolik toplum" (İng. *hydrolic society*) kuramı, bir "işyöneticiliği kuramı" (İng. *managerial theory*) çeşitlemesi sayılabilir. Ancak ötekiler gibi uygar topluma ve devlete ilk geçilişin, hatta genel olarak uygar toplumun ve genel olarak devletin kuramı değildir. Onların kendisinin "despotik" bulduğu (ve Sovyet düzeniyle bağlantı kurduğu) bir türünün kuramıdır. Öyle ki devletin baskıcı yanı, tüm devletlerle değil bazı devletlerle ilişkilendirilmektedir. Ve bu baskı olgusunun kökeni, fetih kuramında, sömürü kuramında arananıdan farklı yerlerde aranmaktadır. Bu nokdada Service'in işyöneticiliği kuramına yaklaşırken, Service gibi bürokrasiyi bir hayır kurumu değil, şer kurumu olarak görmesiyle ondan uzaklaşmaktadır.

Wittfogel'ın kuramının, uygarlığın ve devletin yapısının öğelerini, bütünlüğü içinde ve oranlı yansıttığı söylenemez. Ama öğeler tek tek ele alındığında, her birinin tarihsel gerçekliğin bir boyutunun anlaşılmasına yardımcı olabileceği söylenebilir. Kısacası, insanlık tarihinin re-

konstrüksiyonunda yararlanılabilecek bir kuramdır. Bu demektir ki (ilerideki sayfalarda görüleceği gibi) bu çalışmada da yararlanılmıştır.

Frangipane'in "güçlü aileler" kuramı

Uygar topluma ve devlete geçişin en son (yirminci yüzyılın sonundaki) açıklamalarından birini Marcella Frangipane yaptı. *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu* başlığıyla (2002 yılında) Türkçe çevirisi yayımlanan yapıtı, (1996 yılında) İtalyanca olarak basılmıştı. Marcella'nın bu yapıtı "Mezopotamya'da ve Çevresinde Güçlü Aile Yönetimlerinin Devlet Çarkına Dönüşmesi" altbaşlığını taşımaktadır. Frangipane, bu yapıtında, Mezopotamya arkeolojisinin, devletin doğuşunun verilere dayandırılarak ortaya konabileceği düzeye ulaştığını ileri sürmektedir.

Kendisi Türkiye'de Malatya'nın Aslantepe arkeolojik yerindeki ilk kentleşme olgusunun araştırıldığı kazının da yıllardır yöneticiliğini yapmakta olan Frangipane, ayrıntılı incelemeleri sonucunda bu konuda şu sonuca varmaktadır: Devlet, güçlü ailelerin önderliklerinin [şefliklerin] bulunduğu kültürlerden, bürokratik yönetim, toplumsal katmanlaşma ve düşünceye [ideolojiye] dayanan bir aygıtın ortaya çıkması demek olan değişiklikler dizisi olan bir "büyük dönüşüm" sonucunda boy göstermiştir. "Büyük dönüşüm" ile amaçladığı, Flannery'nin Neolitik Devrim ile uygarlığa, yani kent yaşamına dayanan toplumlara varan Kent Devrimi arasında gördüğü [Üçüncü Devrim saydığı] olgudur.

Frangipane'e göre, büyük dönüşümün başında, aileye dayanan bir toplumsal yapı vardır. Bu yapı, toplumun ileride güçlenecek yüksek katmanlarının sahip olacakları siyasal ve ekonomik gücün (erkin) dayanağını oluşturur. Çünkü büyük aileler içinde, kendi içlerinde ekonomik özerklik kazanabilecek derecede bütünleşmiş birimler de bulunur. Ki bu, büyük ailelerin içlerinde katmanlaşma gizilgücü taşıdıklarını gösterir. Bu özerkleşme eğilimine karşı ve onunla koşut (paralel) gelişen bir olgu daha vardır: Büyük aile üzerindeki önderliğin güvenilirliği duygusunu ve düşüncesini sağlamaya çalışan güçlü bir ideolojik yasallaştırma eğilimi. Bunlar, görüldüğü gibi, ileride uygar topluma ve devlete varabilecek altyapı (ekonomi) ve üstyapı (ideoloji) öğelerinin gizilgüç olarak büyük ailelerin içinde bulunduğu anlamına gelir.

İleride büyük aileler ile özdeşleşecek olan devletin gücünün tohumu, "yanaşmacılık" (İng. *clientism*) ilişkisidir. Yani topluluk içinde güçten düşenlerin güçlülere boyun eğip onlara bağlanmaları olgusudur. Bu yolda, emeğin ve öteki kaynakların denetimi, güçlü ailelerin yönetimine dönüşür. Odaksal konumdaki bu kurumlar, toplumda, yaşamın temel gereksinimlerinin sağlanması amacına yönelik birincil üretim et-

kinliklerini yürütürler. Bunun yanı sıra, topluma lüks malların üretimini ve dolaşımını da sokarlar.

Büyük ailelerin üyelerinden oluşan seçkinler, topluluğun önüne düşme, ortak çıkarların eşgüdümünü sağlama işlevlerini üstlenmişlerdir. Topluluk üzerindeki erkleri, gördükleri bu işlevlere dayanmaktadır. Ancak bu (geleneksel) erklerinin niteliğinde bir değişme görülür. Topluluğun yararına işleyen bir erk olmaktan çıkıp, onun kaynaklarını ve emeğini ele geçirme amacına yönelik bir erk durumuna gelir. Böylece, siyasal alanda bazı katmanlar gitgide yükselir. Bazı gruplar güçten düşüp alçalır. Bunun sonucu olarak, toplulukta karar alma düzeneğini yöneten katmanlar malları ve etkinlikleri yönetme konumuna geçerler.

İşte devlet bu noktada, İÖ 4. binyılın birinci yarısında Güney Mezopotamya'da (Sümer'de) "erken devlet"[27] biçiminde ortaya çıkmıştır. Erken devlette [ergin devletten farklı olarak] baştakilerin erkinin benimsenmesi, hâlâ gelenekle geçirilen eski dinsel düşünceler yoluyla sağlanır. Demek ki erke boyun eğiş, bir bakıma gönüllüğe dayanır. Öyleyse erken devlet eskiden kalma siyasal [ideolojik?] güç (erk) ile yeni bir ekonomik erkin karmasıdır. Bürokrasi ve devlet çarkı, siyasal denetimi yayma gereksinimlerinden çok bu yeni ekonomik denetimi yaymaya yaramaktadır.

Frangipane, Flannery'nin söylediği, devletin doğuşunu "sisteme hizmet" (İng. *systeme serving*) olmaktan çıkıp "kendine hizmet" (İng. *self serving*) durumuna geçişe bağlayan görüşüne katılır. Yani devlet, yönetimde, genel amaçlar yerine özel amaçları güden bir noktaya varılmasıyla doğmuştur. Frangipane'e göre, devlet Güney Mezopotamya'da (ama eskiden sanıldığı gibi onun çekirdek bölgesinde değil, çekirdeğinin dışında) doğmuştur. "Birincil devlet" dediği düzenin kuruluşu böyle olmuştur.

Kuzey Mezopotamya'da Aslantepe'yi de içine alan bölgede ise "ikincil devlet" denen olguyla karşılaşılır. Frangipane'e bakarsanız burada devlet güneyden (ama devlet öncesi tarihlerde) gelen, büyük ailelerden ve onların yanaşmalarından oluşan grupların (bir fetihle değil, ama ağır çekim bir fetih sayabileceğimiz bir ilişkiyle) yerli elitle ilişkileri ve kendi halklarının sıradan üyeleri üzerinde ekonomik ve siyasal egemenlik kurmalarıyla (İÖ 4. binyılın sonunda) doğmuştur.[28]

İLK UYGAR TOPLUMA GEÇİŞİN "ON" KOŞULU

İçinde yaşadığımız uygar toplum biçimi bir ırkın, bir halkın üstünlüğünün ürünü değildir. Ne de bir vahyin ürünüdür. Uygarlık, insanlığın kültürel evriminin ürünüdür. Belli bir tarihsel kertede olgunlaşan

bazı koşulların bir araya gelmesi sonucunda doğmuştur. Söz konusu koşulların bir bölümü çevresel, bir bölümü tarihsel (birikimsel), bir bölümü de rastlantısaldır.

İklim değişikliği koşulu: İnsanlığın asalak yaşam biçimini bırakıp uygarlığa varacak üretici geçim biçimine geçişine yolu açan gelişmelerin başında iklim değişikliğinin bulunduğu söylenebilir. Buzul Çağı'nın sona ermesinin yeryüzünün bazı çevrelerinde, toplumları nasıl asalak ekonomiyi bırakıp üretici ekonomiye geçişe zorladığını gördük. Buralarda, havaların ısınıp buzulların kuzeye çekilmesini izleyen (görece) kuraklaşma, yabanıl tahılların yaygınlaşmasını sağlamıştı. Tahılların depolanmaya elverişli olması ise, buralardaki topluluklar üzerinde onları evcilleştirmeye iten özendirici etkiler yaratmıştı. Denebilir ki iklim değişikliği, ilkel topluluğun "eşitlikçi kararlı denge" durumunu bozup birbirini izleyerek uygarlığa varacak koşulların tetikleyicisi olmuştu.

Üretim koşulu: İnsanlığın ilkel topluluktan uygar topluma geçebilmesi için, önce üretime geçilmesi koşulunun yerine getirilmesi gerekmiştir. Gerçekten, toplayıcı, avcı, balıkçı (asalak) topluluklar uygarlık yaratamaz. Bu tür topluluklar ancak başka toplulukların etkilemesiyle ya da zorlamasıyla uygarlığa geçebilmişlerdir, o başka. Örneğin uygar, hiç değilse üretici (Neolitik) topluluklarla barışçı ya da savaşçı ilişkiler sonucunda, onlarla bütünleşebilmişlerdir. Ya da uygar kültürün (örneğin üretim, özel sahiplik gibi) temel öğelerini benimseyerek, uygarlığa (sonra) geçebilmişlerdir, o da başka.

Artı üretme gizilgücü koşulu: Uygarlığa geçilebilmesi için sağlanmış olması gereken üçüncü (tarihsel) koşul emeğin verimliliğinin (kültürel evrimle) belli bir düzeye ulaşmış olmasıdır. Söz konusu düzeyin, insanlığın üretici güçlerinin (hiç değilse genişçe bir ya da birkaç bölgenin topluluklarında) toplumsal artı üretebilecek gizilgüce ulaşması olduğunu gördük. Yani emeğin verimliliği, emekçinin ve ölünce yerini alacak olan kimsenin yaşarkalmasını sağlayacak (biyolojik asgari denen) tutarın üzerinde üretebilecek düzeye ulaşmış olmalıdır.

Artı üretmeye zorlanma koşulu: Dördüncü koşul, artı üretme gizilgücünün devinime geçirilmesidir. Çünkü hiçbir (ilkel) insan ve hiçbir (eşitlikçi) topluluk, kendine yetenin üzerinde bir üretimi gerçekleştirmek (artı üretmek) için kendini fazladan çalışmaya zorlamaz.[29] Onun buna zorlanması gerekir. Bu da ürettiğinin bir bölümüne el konmasıyla olur. Bunun üzerine bir topluluk, yaşarkalabilmek için (ya da alıştığı eski yaşam düzeyini tutturabilmek için) artı üretme gizilgücünü kullanmak zorunda kalır.

Topluluklar arası farklılaşma: Dördüncü koşulun, (ilkel topluluğun eşitlikçi denge yasası nedeniyle) topluluk içinde gerçekleşemeyeceği be-

lirtildi. Artı üretmeye zorlanma koşulu, beşinci koşulu, topluluklar arası farklılaşmayı gerektirir. Tarih ve coğrafya alanında bu koşulun üretici ekonomiye geçildikten sonra, daha çok bitkisel besin üretici topluluklarla daha çok hayvansal besin üretici olan toplulukların farklılaşmasıyla gerçekleşebileceği gösterildi. Bu farklılaşma sonucunda göçebe çoban yaşayış biçimi süren topluluklar, yerleşik çiftçi toplulukları artı üretmeye zorlayabiliyorlardı.

Toplumsal katmanlaşma koşulu: Topluluklar arası farklılaşma, topluluk içi farklılaşmaya, yani toplumsal katmanlaşmaya (tabakalaşmaya) dönüşmedikçe artı üretilmesine, artı aktarılmasına, sonuçta uygarlığa varamaz. Öyleyse altıncı koşul, toplumsal katmanlaşmadır. Böyle bir katmanlaşma insanlık tarihinde ilk önce, ancak göçebe çoban toplulukların yerleşik çiftçi toplulukları fethedip, yanlarına yerleşip, zamanla birbirlerini bütünleştiren kesimlerden (katmanlardan) oluşan tek bir toplum oluşturmalarıyla gerçekleşebilmiş olmalıydı.

Gerçekten, göçebe çoban topluluklar, savaşçı ilişkiler yolu ile yerleşik çiftçi toplulukları artı üretmeye zorlayıp, onlardan haraç alıp onlarla birleşmedikleri sürece toplumsal katmanlaşma gerçekleşemez. Öteki koşullar değişmedikçe (*ceteris paribus*) çiftçi topluluğun tüm üyeleri giderek daha yoksullaşabilir. Çoban topluluğun her bir üyesi giderek varsıllaşabilir. Ama ne çiftçi ne çoban topluluğun eşiklikçi yapısı bozulur. Toplumsal farklılaşma (toplum içi katmanlaşma) gelişmez. Toplumsal katmanlaşmanın (altıncı koşulun) gerçekleşmesi "fetih ve çöreklenme" koşuluna (yedinci koşula) bağlıdır.

Fetih ve çöreklenme: Göçebe çoban-yerleşik çiftçi topluluklar arası barışçı (alışveriş) ilişkilerinin önü (çiftçiler de kendilerine yetebilecek kadar hayvansal besin üretebildiklerinden) kapalıydı. Savaşçı ilişkilerin önü ise açıktı. Bu ilişkiler (bkz. s. 280'de modelleştirilmiş kuramsal biçimine göre) talan, yağma, haraç evrelerinden geçip vergi biçimine varabiliyordu. Haracın vergi biçimini alması (tanımı gereği) göçebe çoban topluluğun haracını güvenceye alabilmesi için, çiftçi topluluğun yanına yerleşmesine bağlıdır. Bu süreç "fetih ve çöreklenme" olarak kuramlaştırılmıştı. Fetih ve çöreklenme sonucunda iki topluluğun önünde tek bir toplum olarak bütünleşme, birbirlerini bütünleştiren toplumsal katmanlaşmaya uğrama (giderek uygarlığa ulaşma) yolu açılıyordu.

Büyük çapta bütünleşme: Ancak fetih ve çöreklenme, katmanlı uygar topluma varılması için gerekli koşul olmakla birlikte, yeterli koşul değildi. Toplumsal katmanlaşmanın kalıcı olabilmesi için yeni (sekizinci) bir koşul daha gerekliydi: Çiftçi-çoban, haraç veren - haraç alan, üreten-koruyan bütünleşmesinin büyük çapta olması! Yoksa, fethi izle-

yen bir çöreklenme, fetheden ile fethedilen, vergi veren ile vergi alan kesimlerin yüz yüze ilişki koşulları içinde yaşayacakları kadar küçük çapta olunca ya da küçük çapta kalınca, katmanlar arası ayırıcı çizgiler zamanla silikleşip silinebiliyordu. Zamanla "çoban kökenli insanlar da sabanın sapını kavramak" durumunda kalabiliyorlardı.

Oysa, fethin ve çöreklenmenin büyük çapta olması, bütünleşmenin büyük çapta gerçekleşmesi, toplumsal katmanlaşmanın kalıcı olmasını sağlayabilecekti. Çünkü sömüren ve sömürülen insanların, sömürü ilişkilerinde yüz yüze kalmalarına olanak vermeyen durumda, araya aracıların sokulması gerekecekti. Aracılar ise, sömürülenlerin gözünün yaşına bakmayıp, kendilerini atayan sömürenlerin gözünden düşmemek isteyeceklerdi. Bunun için, sömürü (toplumsal artı aktarımı) oranlarının azalarak sıfıra inmesini önleyecek bir (katalizör) işlev görebileceklerdi. Tarihsel gerçekliği kaba çizgileriyle ve genel olarak yansıtmaya çalışılan kuramsal modelimiz böyleydi. Ayrıca, söz konusu aracılar, toplumsal bütünleşmenin çapıyla oranlı olarak, bir işyöneticileri (menajerler) ve kamu yöneticileri bürokrasisine doğru gelişebileceklerdi.

Taşkın ırmağı coğrafyası koşulu: Böyle büyük çaplı bir fetih ve çöreklenme, tarihte uygar toplumun ve devletin ilk görüldüğü Mezopotamya'da gerçekleşmiş görünür. Sümer göçebe çoban kabileleri konfederasyonu, Mezopotamya Vadisi kıyısındaki köyleri fethedince, taşkın ovası koşulları, fetheden ve fethedilen toplulukların (büyük çaplı su denetleme işlerini örgütleme zorunluluğuyla) büyük çaplı bütünleşmesini sağlamıştır. Öyleyse, uygar topluma geçişin koşullarından dokuzuncusunun (McNeill'in deyişiyle "son derece özel coğrafya"[30] koşulları olarak) taşkın ırmakları vadisi olduğu söylenebilir.

Toplumsal artı aktarma koşulu: İnsanlığın ilkel topluluktan uygar topluma (ilk) geçişinin onuncu ve sonuncu koşulu "toplumsal artı aktarımı". İnsanlığın uygarlığa değil ilk geçişinin (dünyanın neresinde, ne zaman uygarlığa geçilmesine uygun koşullar oluşmuş olursa olsun) her geçişinin gerekli koşulu toplumsal artı aktarımıdır. Bu, yalnızca uygarlığa geçişin değil, onu sürdürmenin, geliştirmenin de zorunlu koşuludur. Ve öteki bütün koşullar bu koşulun parçalarını oluşturur.

Yukarıdaki on koşulun onunun da insanlığın uygarlığa Eski Dünya'da ilk geçişi için (ve belki, ondan bağımsız olarak Yeni Dünya'da da) gerçekleşmesi gerekmişti. Ama daha sonra, yeryüzünün çeşitli yerlerinde, çeşitli toplulukların, çeşitli zamanlarda uygarlığa geçişlerinde koşullardan bazıları görülmeyebilir. Bazıları gerekmeyebilir ve bazı farklı koşullar gerekebilir. Örneğin, fethin ve çöreklenmenin katmanlı, devletli, ideolojili uygar toplumlara yol açtığının bir insanlık deneyimi ola-

rak görülüp bilinmesinden sonra da (göçebe çobanlar değil!) "göçebe tarımcılar" da (Aztekler'de görüldüğü gibi) yerleşik tarımcıları yenilgiye uğratıp uygarlık kurum ve düşüncelerini benimsemek üzere yerleşebilirler. Uygarlıklarını kurup geliştirecek artıyı, vergi değil, süreklilik kazandırdıkları savaş ganimetleri ile sağlayabilirler. Ya da göçebe çobanlar, taşkın ovası olmayan, ama pirinç gibi emek yoğun tarımla uğraşılan bir bölge halkı üzerinde (Kuzey Çin örneğindeki gibi) çöreklenerek kentler, hanedanlar kurabilirler. Veya (İbraniler örneğinde olduğu gibi) göçebe çoban kabileler konfederasyonu, yerleşik, uygar, devletli toplumlara özenerek (vaat edilmiş ülke gibi bir ideolojinin itisiyle) uygar toplumları yenilgiye uğratıp, onlarla karışıp bütünleşmeden (toplumsal katmanlaşmayı kendi toplumları içinde gerçekleştirerek) uygar, devletli topluma geçebilirler. Uygarlığa geçişin daha birçok koşulu, birçok yolu bulunup gerçekleştirilmiş olabilir. Ama ilk geçiş, bu on koşulun ardı ardına, son birkaçının ise zamanımızdan beş binyıl kadar önce (rastlantıyla) üst üste gelmesiyle gerçekleşmiş görünüyor.

UYGAR TOPLUMA SONUÇSUZ KALAN GEÇİŞ GİRİŞİMLERİ

Neolitikten uygarlığa, köyden kente gidilirken kasabadan geçilir. Ancak insanlık tarihinde, kasaba düzeyine ulaşan, ama kente ulaşamayan toplumlar da görülmüştür. Öte yandan, uygarlığın simgelerinden biri, bugün olduğu gibi geçmişte de yüksek yapılardır. Gene tarihte, yüksek yapılar dikmiş olmalarına karşın, yarı yolda kalmış, uygarlığa varamamış yerler vardır. Birinci durumun en iyi örneği iki kasaba yıkıntısıdır. İkinci durumun örneği ise, Atlantik Avrupası'nın ulutaş (megalitik) kültürlü kalıntılarıdır.

Kente varamayan kasabalar: Jericho ve Çatalhöyük

Batı Asya'da, biri uygarlığa yaklaşmış, ama varamamış; ötekisi, neredeyse uygarlığın sınırına ulaşmış, ama aşamamış iki yer kazılmıştır. İkisi de varlıklarını sürdürememiş, dolayısıyla kente dönüşememiş, yarı yolda kalmış kasabadır: Ürdün'de Jericho, Anadolu'da Çatalhöyük yerleri.

Jericho: İÖ 8. binyılda yerleşilip 6. binyıla dek yaşanan Jericho (öteki adıyla Eriha) yerinin topluluğu yaşamına kültürel evrimin köy düzeyinde başlamış olabilir. Ama kazılıp ortaya çıkarılan en alt katmanları bile Neolitik köylerin ölçütü olan 1-4 hektar (dönüm) arası yerleşme alanının üst sınırındadır. Jericho'nun en parlak döneminde topraklarıyla birlikte 2 x 5 kilometrelik bir alana yayıldığı, evlerinde yaşayan insanların sayısının 2000 dolayında olduğu hesaplanmıştır.

Jericho, kasaba sayılabilecek (ama kent sayılamayacak) bu nicel özelliği yanı sıra, köyden öte bir topluluğun varlığının nitel ipuçlarını da sunmaktadır. Bunlardan biri, ölülerinin odaların altına başsız gömülmelerini gerektiren bir inancın varlığıdır. Gövdelerinden ayrılan kafalarda ise, etlerinin kazınıp kemiklerinin üzerinin kil ile sıvanarak (kalıcı) yüz oluşturulması göreneği vardır. Bunların göz çukurlarına (kirpikli gözkapakları kapanmış izlenimi veren) Kızıldeniz salyangozu (*cowrie*) kavkıları kakılmıştır. Bu, olsa olsa, sihiri aşmış, dine yönelmiş bir inancın belirtisidir. Daha özgül olarak belirtmek gerekirse, "anaata kültü" (ata kültü) varlığının kanıtıdır. Ve anaata kültü, insanlık tarihinde şeflik düzeyinde (ama uygarlık ve devlet altında) bir toplumsal ve siyasal düzeyle özdeşleştirilir.

Bu yolda bir başka ipucu, Jericho'dan çıkarılan kadın yontucuklarıdır. Bunların elleriyle memelerini destekleyen (ya da emzirmek üzere sunan) pozda gösterilmeleri nasıl yorumlanabilir? Yukarı Paleolitiğin "Venüsler" geleneği çizgisi üzerinde bulunmakla birlikte, sihirsel düşünüşün görünümleri muskalar olmaktan ötedirler. Ana tanrıçaya uzanan yolda (kimi yazarlara göre ana tanrıça konumunda) bulunmaktadırlar. Ancak onları bu yolda (Neolitik'te çok yaygın) "toprak ana" tapıncı (kültü) çizgisi üzerinde görmek daha doğrudur. Çünkü bir aşkın özne olarak tanrı kavramı ve din kurumu (ilerideki sayfalarda açıklanacağı gibi) ancak eşitsizlikçi uygar yaşayış biçiminin belirleyebileceği bir düşünüş (dinsel düşünüş) biçiminin ürünü olarak (ileride) doğacaktır.

Jericho yerleşme yeri bir kaynağın yanındaydı. Dört metre yükseklikte, yedi yüz metre uzunlukta taştan örülmüş bir surla korunmuştu. Surlar (yerleşme yerini çevreleyen duvarlar) ile Avrupa'dan Çin'e birçok Neolitik köyde de karşılaşılmıştır. Ama Jericho'da buna ek olarak sağlamken 8 metre yükseklikte olabilecek bir gözetleme kulesi kalıntısı da saptandı. Sur boyunca belki onlardan birkaç tane daha vardı.

Bu durum, söz konusu yapıların dikilmesi için büyük çapta emek gücünün örgütlendirilip eşgüdümlendirilebildiğini gösterir. Ki bu da, en azından şefliğinki düzeyinde bir erkin varlığının belirtisidir. Dolayısıyla o toplumda, öyle ya da böyle, bir artı aktarma düzeneğine işarettir. Ayrıca sur ve kule, bir saldırı beklentisinin belirtisidir. Olası saldırganlar, belki su kaynağını, belki aynı zamanda kulenin yanındaki kerpiç ambarın içindeki buğday yedeklerini ele geçirmeyi kafalarına koymuş çobanlardı.

Öte yandan Anadolu kökenli obsidyen ile yerel tuz, kükürt, zift kaynaklarından yararlanıldığını gösteren buluntulara ne demeli? Bunlar buranın bir alışveriş odağı, bir pazar yeri olabileceğini düşündürmekte-

dir. Öyle idiyse, göçebelerin hedefi kasabanın bu varsıllıklarını ele geçirmek olacaktır.

Evcil hayvan adına, Jericho kalıntıları arasında yalnızca keçi ile karşılaşılması da anlamlıdır. Keçi kalıntılarıyla da ilk yerleşkede değil, yer bırakılıp, bir süre sonra (belki ilk yerleşenleri sürüp, yerlerine yerleşen göçebe çoban fatihlerce kurulan) ikinci yerleşke kalıntıları arasında karşılaşılmıştır.

İster sulu tarımın, ister alışverişin olanaklarıyla olsun Jericho, Neolitik kendine yeterli köy kabuğunu çatlatmış görünür. Çatlatıp uygarlık yoluna düşmüş görünmektedir. Ancak uygarlığa ulaşılabilmesi için bir şeyler eksik ya da bir şeyler yarım kalmış olmalı. Çünkü yerleşme yeri bir kent çapına ulaşamamıştır. Halkı uygarlık düzeyine ulaşıldığını gösterecek denli farklılaşıp katmanlaşamamış görünür. Yer, İÖ 6000 dolaylarında yeniden bırakılmış[31] ve arkeolojinin malı insanlığın bir anısı olarak tarihe karışmıştı. Jericho'nun uygarlık yönündeki gelişmesinin yarı yolda kalışının nedeni ne olabilir? Belki fatihler, fetihlerini düzenli olarak alınan haraca, giderek yanlarına yerleşip vergiye dönüştürememişlerdi. Talanla ve yıkımla sonuçlanan bir göçebe saldırısına uğramıştı belki. Belki de fethedenler ile fethedilenlerin sayısının yüz yüze ilişki koşullarını aşacak çapta bir toplum oluşturmaya yetmemesi, katmanlaşmayı engelleyip, birbirleriyle karışıp kaynaşmalarına yol açmıştı.

Çatalhöyük: Jericho'nun yıldızı İÖ 6. binyılda sönerken, Çatalhöyük parlamaya başlamıştı. Öyle ki ilk kazmanın 1961 yılında vurulduğu yerden ilk ürünler alınmaya başlandığında, olay, arkeoloji dünyasında bir "süpernova" olarak karşılanmıştı.

İlk kazısı İngiliz Arkeolog James Melleart tarafından yürütülen bu yer,[32] Konya Ovası'nda, Koz Irmağı kıyısında bulunmaktadır. Çatalhöyük yerinde, önce İÖ 6700-6100 arasında Neolitik bir kültür yaşanmıştır. Sonra bu köy bırakılmıştır. Aynı yerin ırmağın öte yakasındaki karşısına yerleşilmiştir. Buradaki köy, Kalkolitik'te[33] kasabaya dönüşme yolunda büyük bir gelişme göstermiştir. Sonunda, 15 hektara (15 dönüme) yakın bir alanda, beş-altı bin kişinin yaşadığı bir kasaba ortaya çıkmıştır.

Yerin ilk kazıcısı Melleart'a göre, "ekonomisi, yalın [küçük] sulama tarımına, sığır yetiştirmeye, ticarete ve zanaatlara dayanıyordu".[34] Uzmanlarınca arkeoloji dünyasında evcil sığır ile en önce (İÖ 6400 dolaylarında) karşılaşılan yer olduğu belirtilen Çatalhöyük'te[35] sığır evcilleştirmenin coşkusu yaşanmış olmalı. Bu coşku, kalıntıları arasında kerpiç duvarlara sokuşturulan sığır boynuzlarıyla ve kafataslarıyla dine ve sanata işlemiş biçimleriyle yansımaktadır.[36]

Buluntulardan anlaşıldığına göre, Çatalhöyük'te sulu tarım yapılması ve belki aynı zamanda yörenin ilk sığır yetiştiricisi olması, halkına toplumsal artı üretme olanağı sağlamıştı. Artıyla doğramacı, dokumacı, çömlekçi gibi meslekten (profesyonel) zanaatçılar kesimi beslenebilmişti. Ayrıca bu artı, kimi yazarlarca, Çatalhöyük halkının gönencini (refahını) borçlu olduğu söylenen "ticaret" ile geçinen bir kesimi de toplayabilmişti. Bu tacirler eliyle, gözgörünümü uzaklığındaki (Aksaray kıyısındaki) Hasan Dağı yamaçlarından çıkarılan obsidyen (öteki adıyla volkan camı) dışa satılmıştı. Dışarıdan, ince işlerde kullanılan araçlar için kaliteli Suriye çakmaktaşı alınmıştı. Toroslar'dan kurşun, bakır, Niğde'den yarı saydam bir mermer türü olan oniks getirilmişti. Tahıl tüketen toplulukların diyetlerinin çok gerekli bir maddesi olan tuz,[37] Tuz Gölü kıyılarından sağlanmıştı. Tüm bunlar, Neolitik kendine yeterlilik sınırlarını aşan etkinliklerdir.

Öte yandan Çatalhöyük bir dinsel odak görünümü vermektedir. Böyle idiyse, sulu tarım yanı sıra kurbanlık sığır (boğa?) beslenmesini de içermiş olabilecek "hem ziyaret hem ticaret" koşulları içinde yaşanmış olabilir. Ve bu koşullar, zanaatçılar yanı sıra (belki ticareti de yürüten) bir dinciler (kadın da olabilirler) kesiminin gönenç içinde yaşamasını da sağlamış bulunabilir. Gerçekten, Çatalhöyük buluntuları arasındaki, daha çok dinsel yerlerden çıkarılan, yarı küre kesiti biçimli net görüntü veren (lüks bir mal olduğu anlaşılan) obsidyen aynalar bu yorumu destekler gibidir. Bunlar yanı sıra, üzerleri geometrik oyma desenli balçık baskı mühürleri, ticaretin ve özel mülkiyetin belirtileri olarak yorumlanmaktadır.

İlk kazı sonucunda ortaya çıkarılan hemen her yapıda bir odanın, kült nesnelerine (dolayısıyla tören amacına) ayrılmış olduğu görüldü. Buna bakılarak kazılan yörenin kasabanın dinsel bölgesi ya da dincilerinin yaşadığı kesimi olduğu sonucuna varılmıştı. Ancak otuz yıllık bir aradan sonra yeniden başlatılan (ikinci) kazının yürütücüsü Ian Hodder, yeni bulguların, buraların, kasabalıların (olsa olsa seçkinler kesiminin) evlerinin aile sunakları olduğunu gösterdiği görüşünde. Öyleyse, Çatalhöyük'te bir tür klerokrasi (dinciler yönetimi) başlangıcı söz konusu.

Çatalhöyük evleri, bir kent planlamacılığı anlayışıyla yerleştirilmiş. Gerektiğinde kasabayı koruyacak bir sur işlevi görecek biçimde (ve sıradan Neolitik köylerin dağınık evlerinden farklı olarak) birbirine bitişik. Her odada bir ocak, bir fırın, bir tahıl çukuru bulunuyor. Evlere (savunma amacıyla) tavanlarındaki deliklere dayalı (çekilebilen) merdivenlerle çatılardan girilip çıkıldığı sanılıyordu. Şimdi bu eski görüşe karşı çıkılıp kapıların avlulara açılıyor olabileceği ileri sürülüyor.

Ölülerini, önce etlerinin temizlenmesi için bir yerlerde akbabalara bırakmışlar. Sonra kemiklerinin evlerde, üzerinde oturulan ve uyunan kil sekiler içine gömüldükleri yolundaki eski yorum: "anaata kültü" geçerli. Bu gömülerde bulunan "gömü armağanı" denen nesnelerin, nicelik ve nitelik bakımından önemli farklılıklar göstermesi, toplumsal katmanlaşmanın kanıtı. Bu demektir ki bazı soyların anaataları daha saygındı!

Ancak anaata kültü (belki "ana kültü", belki "ata kültü") Çatalhöyük insanının tek inancı değildi. Belki de ana inancı bile değildi. Koç, leopar, özellikle de boğa gibi (erkek?) hayvanlarla da yansıtılan anaata kültü yanında "toprak ana" düşüncesine adanmış görünen bir kültün daha bulunduğu söylenebilir. En ünlü örneğinde (Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yiten başı sonradan uydurulmuş) kil yontuda "toprak ana" (kimilerince "ana tanrıça") kollukları iki leopardan oluşturulmuş bir koltuğa (tahta?) oturmuş görünmektedir: Olağanüstü şişman, dolayısıyla görkemli görünen bu "matriark", bir boğa doğururken gösterilmektedir. Boğanın, onun yalnızca oğlu değil, aynı zamanda eşi olduğu ya da eşini simgelediği (sunakların duvarlarına gömülmüş bir dizi boğa boynuzunun ya da boğa başının varlığından çıkarsanarak) yorumlanmaktadır. Bunlar yanı sıra sunakların duvarlarında, sıva kabartma (karşı karşıya iki leopar gibi) renkli resimler, geometrik desenler bulunmaktadır. Bunlar, Çatalhöyük'te, zanaatçılar yanı sıra sanatçıların (ya da sanatçı düzeyine yükselmiş zanaatçıların) beslenebileceği denli karmaşık, katmanlaşmış, uzmanlaşmış (uygar?) bir toplumun varlığının kanıtlarıdır.

Hawkes, Çatalhöyük yerinin, avcılık döneminden kalıtılan hayvan simgeciliği ile tarım ekonomisinin ürünü zanaatlarıyla ve baş tanrıça gibi gelecekte gelişecek öğelerle, yabanıllık-uygarlık arası bir kültür konumunda bulunduğunu yazmaktadır.[38] Bu saptama, bir başka bakış açısından, Çatalhöyük toplumunun sihirsel kültürden dinsel kültüre "geçiş" evresinde bulunduğu anlamına gelir. Öte yandan bu, onun ilkel topluluktan uygar topluma geçiş toplumu olduğunun başka sözcüklerle söylenişidir.

Çatalhöyük'te uygar topluma geçiş süreci (bir nedenle) kesintiye uğramış görünür. Bu (Jericho'daki gibi) çevre avcı ya da göçebe çoban toplulukların yıkıcı akınlarının sonucu olabilir. Ama toptan ve birdenbire yıkımın izleriyle karşılaşılmamıştır. Bu durumda, barbar akınları uygarlaşmanın itici gücünü oluşturan toplumsal artıyı (oraya yerleşip) büyük sulama işleri gibi yatırımlar, zanaatçıları besleme gibi amaçlar için kullanmayıp, haraçları çar çur etmiş bulunabilirler. Böylece acımasızca sömürdükleri "süpernova"nın parlaklığını ve çekimini yitirmesine yol açmış olabilirler. Ovayı sonunda yerlilerin bile bıraktığı çöle dönüş-

türmüş bulunabilirler. Süpernova'nın sönüşünün (elbette) başka on türlü nedeni bulunabilir. Onlardan biri, sulamanın yol açtığı tuzlaşma olabilir. Bırakılmasının, daha ortaya çıkarılmamış, üzerinde durulmamış başka nedenleri (ileride) ortaya çıkarılabilir.

Çatalhöyük'ün aldığı bunca yoldan sonra uygarlığa ulaşamamış olması, uygarlığın önkoşullarından bir-ikisi ile ilgili olabileceği de düşünülmelidir. Örneğin, hem daha büyük bir toplumsal artı hem daha karmaşık bir işyönetimi, giderek yazıya gereksinim yaratabilen "büyük sulama tarımı" geliştirilebilecek bir taşkın ırmağı çevresinde bulunmayışı, onun uygarlığın yarı yolunda kalmasının sorumlusu olamaz mı? Sorumlu, çok daha yalın bir neden, sulu tarımın yol açtığı sıtma salgını da olabilir.[39]

Jericho ve Çatalhöyük kasabaları, kasabalarının kentlere dönüşüp uygarlığa ulaştıkları Aşağı Mezopotamya'dan (Sümer'den) çok daha erken (iki-üç binyıl önce) parlamışlardı. Ne var ki varlıklarını kesintisiz sürdüremeyip, yazılı tarih dönemlerine ulaşılmadan tarih sahnesinden çekildiler. İnsanlık tarihine, uygarlığa gidiş yönünde yarım kalmış erken girişimler ve ilk deneyimler olarak geçtiler. Gerçekten, 4 hektarlık Jericho şöyle dursun 15 hektarlık Çatalhöyük bile (kazıcısı Mellaart'ın deyişiyle) "aslında geleceğin kasabalarının habercisi" olmaktan başka bir şey değildir".[40] Haydi, Anadolu halklarının kültürel evrimlerinin köklerinde yattığı için kayırıp "geleceğin kentlerinin habercisiydi" diyelim. Aslında böyle bir değerlendirme, kayırmadan çok bir düzeltme olurdu. Çünkü Çatalhöyük'ü niceliğine ve niteliğine bakarak insanlığın ilk kenti, dolayısıyla ilk uygarlığı sayan yerli, yabancı yazarlar var.[41]

Gerçekten Çatalhöyük, tarihsel bir olayın (yanardağın patlamasının) belki mitoslara geçirilip belli ki resimlerle anlatılacak denli kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayacak bir kültür düzeyindedir. Patlayan yanardağ (olasılıkla Hasan Dağı) resmi ve "bırakılan ölülerin etlerini ayıklayan akbabalar" resimleri onun uygarlığa "çizgili" bir anlatım aracına gerek duyulacak denli yaklaştığını gösterir. Bu yolda son adım uygarlıkta birölçekleştirilmiş (standartlaştırılmış) resimler olan "resimyazı" çizgileriyle atılacaktır.

Ulutaş kültürü: Uygarlığa çıkmaz sokaklar

Avrupa'nın Atlantik kıyılarında, İspanya'dan İskandinavya'ya uzanan topraklar, ulutaş kültürünün yayıldığı bölgeyi oluşturur.[42] Bu konumu, ulutaş kültürünün kıyılar boyunca yayıldığını göstermektedir. En ünlüleri olan İngiltere'deki Stonehenge, Fransa'daki Carnak yerlerinden tanınan bu kültür, gerisinde, sayıları 50 bini aşan dikilitaş ya da

dikilitaşlardan oluşturulan anıt bırakmıştır. Bunların İÖ 5.200-4.400 tarihleri arasına konan Avrupa'nın Orta Neolitik döneminden kalma oldukları anlaşılmış bulunuyor.

Arkeolojide ve İnsanlık Tarihi'nde Megalit (*mega*=büyük, *Lithos*=taş) yani "Ulutaş" (ya da Anıttaş) olarak adlandırılan bu anıtlar neyin nesidir? Bilimciler onlara el atmadan önce, yöre halkları, onların devler ya da şeytanlar tarafından dikildiğini sanıyordu. Bilimsel kafayla yaklaşıldığında bunun böyle olamayacağı besbelliydi. Ancak bilimsel araştırmalarla da (mezar, mezartaşı işlevi gördükleri belli olanlar dışında) hangi amaçlarla dikildikleri, yapıldıkları kesin olarak ortaya konamadı. Onları diken topluluklar için önemli (tarihsel) olayları anımsatan anıtlar mı? Bir verimlilik (bereket) kültünün erkeklik organı (fallik) simgeleri mi? Onları dikmek için güçlerini birleştirmiş toplulukların av, tapınma, savaş gibi ortak etkinlikleri için toplanma yerlerinin işaretleri mi? Kesin bilinemiyor. Stonehene'in ve (gene İngiltere'deki) her biri bir ton dolayında 450 ulutaştan yapılan Newgrange'ın, güneşin devinimleri (gündönümleri) ile ilgili niteliklerinin bulunduğu ortaya çıkarıldı. Dolayısıyla onların Güneş ile ilgili bir kültle ya da güneşe bağlanmış bir tarım takvimiyle bağlantılı olmaları çok olası; ya ötekileri?[43]

Menhirler: Yapılış amaçları tam olarak bilinemiyorsa da yapılış süreçleri ve sonuçları hakkında arkeologların ve insanlık tarihçilerinin bildikleri var. Ulutaşların tek olanlarına "menhir" deniyor.[44]

Yükseklikleri, genelde 1 metre ile 10 metre arasında değişiyor. Ağırlıkları 100 tona dek ulaşabiliyor. (Bu sayılara bakılarak yaratıcılarının metrik sistem kullandıkları sanılmamalı, bu durum biraz da sayıların yuvarlatılarak verilmesinin azizliği.) Fransa'nın Brötanya bölgesindeki Locmariaquer menhiri sıradışı büyüklükte: yüksekliği 20 metre, ağırlığı 350 ton!

O bir yana bırakılsa bile, orta büyüklükte bir menhir, zamanın topluluklarının olanaklarıyla nasıl taşınabilip nasıl dikilebiliyordu? Dikilmelerinin işin en kolay yanı olduğu ortaya kondu. Bunun için (bir yolu bulunup) yatay olarak dikileceği tepeye dek çıkarılmış ulutaşın yanına kazılan bir çukura itilmesi yeterli. Çukura düşerken neredeyse kendi kendine dikilmiş olacaktır. Taşınmaları ise, bu kadar kolay değil. Ama onun da o kadar zor olmadığı gösterildi. Örneğin Fransa, Finistère'deki Plouarzel ulutaşı 10 metre yükseklikte, 150 ton ağırlıkta. Bulunduğu kayadan koparılması için ateşin kullanılıp kayanın çatlatıldığı sanılıyor. Sonra, koparıldığı yerde kabaca tıraşlanıp biçimlendirilmiş. Olasılıkla, altına kütükler atılarak iplerle (yokuş yukarı) çekilmiş. Bunun için kaç kişinin ne kadar süreyle çalışması gerekir?

Fransa'da Bougon'da yapılan bir deneyde, 32 tonluk bir kapaktaşının beton kopyası 200 kişiyle, sabahtan öğleye dek 40 metre çekilebilmiş. Asıl taşın alındığı 4 kilometre uzaklıktaki yerden getirilmesi için 200 kişilik bir ekibin, 1,5 ay çalışmasının gerektiği anlaşılmış. Böyle bir işi 2-3 bin nüfuslu bir topluluğun kotarabileceği hesaplanmış. O topluluk neredeydi? Tek büyük bir köy müydü, birleşmiş birkaç köyün insanlarından mı oluşuyordu? Gene kesin yanıtları verilemeyen sorular. Çünkü ulutaşlar ile yapıcıları olan topluluklar, arkeolojik olanaklarla bir türlü özdeşleştirilemiyor. Üstelik ulutaşlar çoğu örnekte yerleşme yerlerinin uzağında. Gene de ulutaş kültürlü toplulukların köy çapını aşmadıkları ortaya konabildi. Olasılıkla da böyle birden çok topluluğun ortak girişimlerinin ürünleriydiler.

Bu, bizi, ortak çalışma yapacak çok sayıda insanın (işgücünün) toplanıp, devinime geçirilip, eşgüdüm içinde yönlendirilmesi gereğine götürür. Bu da önderliği ve yönetimi gerektirir. Konunun uzmanları, bu işlerin, olsa olsa şeflik düzeyinde örgütlenmiş topluluklarca gerçekleştirilebileceğini söylüyorlar. Kimileri (şefliği dışlamayan) dinsel bir önderlikle yürütüldüğü görüşünde.[45] Öyleyse ulutaşlar, toplumsal farklılaşmaya yeni yeni başlamış toplulukların yapıtlarıydı.

Dolmenler: Ulutaşların toplumsal farklılaşmanın tabakalaşma yoluna girmek üzere olduğu toplulukların kültürünün ürünü oldukları dolmenlerde daha iyi görünür. "Dolmen" denen mezar işlevi gören yapılar, ulutaş mimarlığının bir başka açılımı. Dolmenlere, toplulukların sıradan kişileri değil, seçkinleri gömülmüş. Bu sonuç, içlerine konan, "gömü armağanları" denen nesnelerin niteliklerinden gidilerek çıkarılıyor.

Pasaj mezarlar ve galeri mezarlar: Ulutaşların bu üçüncü türü dolmenlerden daha sonraki tarihlerde (demek ki bir görenek, seçkinlerden topluluğun sıradan insanlarına yayıldıktan sonra) yapılmış. Bekleneceği gibi onları yapan topluluğun tüm üyelerinin (kimi örnekte kuşaklar boyu kullanılan) ortak mezarları. Ölülerin yakıldıktan sonra geride kalan kısımlarının konduğu "kemiklikler"!

Anıt ulutaşlar: Ulutaşların hemen tümü, anıtsal nitelikte yapılardır. Bununla birlikte bazılarının mezarlık niteliği, bazılarının anıt niteliği daha belirgindir. Bir çember oluşturacak biçimde dikilmiş ulutaşlardan oluşan (Stonehenge dolmeni gibi) anıtlar da dikilmiştir.

Stonehenge gibi, üç bin ulutaştan kurulu Carnac gibi anıtların yapılabilmesi için, yapımlarında uzun süreler çalıştırılanların (tarım mev-

simi dışında çalışmış da olsalar) beslenmeleri gerekmiş olmalı. Bu, o toplulukların az ya da çok "toplumsal artı" üretebildiklerini gösterir. Üretilenlerin bir bölümünün üreticilerinin günlük tüketimi dışındaki amaçlar yoluna aktarıldığının göstergesidir. Bu da söz konusu toplulukların farklılaşma, uzmanlaşma, katmanlaşma yoluna girdiklerinin resmidir. Uygarlaşmaya varabilecek yola düşmüş olduklarını gösterir.

Ulutaşların yapıldığı binyıllarda, Güney Mezopotamya'da da, ama kesintisiz bir gelişmeyle ziguratların dikileceği, uygarlığa varacak bir yola girilmişti. Sümer ülkesi halkı bu yolda ilerleyip uygar topluma geçebildi. Ulutaş kültürlü halklar bunu başaramadılar. Yarı yolda kaldılar, neden? Nedeni, toplumsal artının (hiç değilse bir bölümünün) uzmanlaşmaya, üretici yatırımlara yatırılmaması ya da yatırılamamasıdır. Artının daha çok "taşa" yatırılmış olmasıdır. Toplumsal artı, uzmanlaşma, katmanlaşma yerleştikten sonra taşa (anıtlara) da yatırılabilirdi. Ama önce, uygarlaşma yolunda yarı yolda kalmadan sağlam adımlarla ilerlenebilmesi için, artının (önemli bir bölümünün) üretici etkinliklere, emeğin verimliliğini artıracak yatırımlara yatırılması gerekliydi.

Ulutaşlarla, anlaşılan, uygarlığın üzerlerinde yükseltileceği sütunlardan biri olan (gönüllü ya da yarı gönüllü çalışmayı sağlayabilen) inanç (ideoloji) ayağı dikilmiştir. Ama verimi dolayısıyla toplumsal artıyı daha da artıracak sütunu (zanaat ve ticaret ekonomisi) dikilememiştir. Dolayısıyla ulutaş kültürü girişimi tek ayaklı kalmıştır. İlerleyememiştir (50 bin ulutaş dikilmiş olmasının da gösterdiği gibi) çıkmaz sokaklara dalınmıştır denebilir.

Malta tapınakları: Ulutaş kültür geleneğinin vara vara (o da yalnızca Malta Adası'nda) tapınaklara varabildiği anlaşılıyor. Anıtsal çapta mezarlıklar olan Malta tapınakları, Hawkes'ın belirttiği gibi, Batı Asya kültür geleneği çizgisi üzerinde değildir.[46] Yakın olduğu Mısır'ın piramitlerinden etkilenilerek yapıldıkları sanılıyordu. Ancak dentrokronoloji (ağaçyaşhalkası tarihlemesi) ile kalibre edilmiş (düzeltilip ayarlanmış) radyokarbon tarihlemeleri onların piramitlerden eski olduklarını ortaya koydu.[47] Öyleyse, ulutaşlar gibi yerli (Avrupa) kültürü ürünleriydi. Ve Malta tapınakları ulutaş kültürünün uzantısının varabileceği en yüksek noktayı gösteriyorlardı.[48] Kısacası, bugünkü bilgilerimize göre ulutaş kültürü (megalitik kültür) insanlığın kültürel evriminde, uygarlığa "çıkmaz sokak" görünümü vermektedir.[49]

Bir Anadolu Stonehenge'i Göbekli Tepe: Batı Asya'da, Çatalhöyük gibi uygarlığa yönelen kasabalara varabilen girişimler görülmüştü. Bun-

ların yanı sıra, ulutaş kültürü düzeyine varabilen (ama uygarlığa ulaşamayan) girişimler de yaşanmış olmalıydı. Ancak onların yakın zamanlara dek herhangi bir izleri bulunamamıştı.

Yirminci yüzyılın sonunda, insanlığın (Batı Asya'daki) kültürel evriminin bu kayıp halkası, ilk uygarlığın filiz vereceği bölgenin yakınında, Anadolu'da bulunmuş görünüyor. Urfa'nın 20 kilometre kadar kuzeydoğusunda, merkez Örenci köyü yakınındaki Göbekli Tepe'de 1995 yılında başlatılan kazılarda ilginç kalıntılarla karşılaşıldı: Bir çember oluşturacak biçimde düzenlenmiş (T) biçimli 3'er metre yükseklikte steller (ulutaşlar?) ortaya çıkarıldı. Tarihlemeler İÖ 9. binyılı gösteriyor. Kazı ve buluntuların anlamlandırılması sürüyor.[50]

Kazılar tamamlanıp yorumlar oturduğunda, bunlar ulutaş kültürü içine sokulabilir, sokulmayabilir. Şimdilik söylenebilecek söz, Mezopotamya'da filiz verecek olan insanlığın ilk uygarlığının, Jericho, Çatalhöyük, Göbekli Tepe gibi ortaya çıkarılmış olan, olmayan yıkıntılar üzerinde (onlardan kalıtılan kültürel birikime dayanılarak) yükseltileceği. Güney Mezopotamya'da uygarlık, böyle bir kültürel evrimsel kalıt ile, Sümer'in doğal, toplumsal özgül koşullarının bir araya gelişlerinin ürünü olarak doğacaktır.

9. Bölüm

SÜMER'DE UYGAR TOPLUMA GEÇİŞİN KURGUSU

Onsekizci yüzyıla dek "ilk uygarlık" denince akla Eski Yunan geliyordu. Ondokuzuncu yüzyılda insanlığın en eski uygarlığının Mısır olduğu sanılıyordu. Hititlerin varlığı ve Anadolu'da (Mezopotamya etkisiyle) parlak bir uygarlığın kurucusu oldukları, ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru anlaşılabildi. Bu koşullarda, insanlığın uygar topluma ilk olarak, İÖ 4. binyılda "Sümer" denilen Aşağı Mezopotamya'da geçtiğinin ancak yirminci yüzyılın başında kesinleşmesine şaşmamalı. Artık bu konuda bilim çevrelerinde görüş ayrılığı yok. Ama uygar topluma geçişin nedenleri ve ayrıntıları daha netleştirilemedi. Dolayısıyla insanlığın uygar topluma geçişinin farklı senaryoları kurulabiliyor. Uygarlığa Sümer'de geçişin bu çalışmadaki rekonstrüksiyonu (kafada yeniden kurulması) insanlık tarihine katkıda bulunan bilimlerin verilerinden ve kuramlarından yararlanılarak yapılmıştır. Gene de bu konuda üretilen senaryolardan biri (üstelik yeni olmayan biri) olarak görülmelidir.

Uygarlığın Batı Asya'daki Neolitik kökleri: Asalak geçim biçiminden üretici geçim biçimine dünyada ilk kez İÖ 10 (ZÖ 12) bin dolayla-

rında Batı Asya'da geçilmişti. Batı Asya'nın Doğu Akdeniz kıyılarından Orta Asya'ya uzanan yabanıl tahıl bölgelerinin bir yerlerinde, bitkiler ve hayvanlar evcilleştirilmişti. Üretici ekonomiye ilk geçilen yerler, bu bölge içinde, dağ yamaçları, kaynak başları, taban suyu yüksek ovalar olabilirdi. Ama ileride uygar toplumların yükseleceği Dicle-Fırat Vadisi'nin taşkın ovaları olamazdı. Çünkü insanlık o tarihlerde, Mezopotamya'da Dicle ile Fırat ırmakları kıyısındaki toprakların ne taşkın ne de kuraklık sorunlarına çözüm üretebilecek olanaklara sahipti. Gerçekten buralara Neolitik yaşayış biçiminin, çevresindeki ülkelerden ve geç geldiği saptanmış bulunuyor.[51] Ürdün'ün Natuf yerinde, Kuzey Irak'ta Abu Hureyra, Güneydoğu Anadolu'da Çayönü, İran'da Ali Koş yerlerinde, İÖ 9.-8. binyıllarda bitkisel besin üretimiyle ve hayvan yetiştiriciliğiyle uğraşan köyler kurulmuş bulunuyordu. Ama Sümer'de, bu tarihlerin katmanlarında "yerleşme" izlerine rastlanmıyor.[52]

Gene, Batı Asya'nın bazı bölgelerinde, İÖ 7. ve 6. binyıllarda Filistin'in Jericho, Anadolu'nun Çatalhöyük gibi yerlerinde, köyü aşıp uygar toplumun kent yoluna düşmüş yerleşkeler ortaya çıkarılmıştır. Ama bu tarihlerde bile, Sümer deltasının bataklıklarındaki ve ırmak kıyılarındaki topluluklar hâlâ avcılık, balıkçılık ve toplayıcılıkla uğraşıyorlardı.[53]

Sümer'de karşılaşılan, bilinen en eski yerleşim yerlerinden biri (o zamanlar) körfezin kıyısında bulunan (bugün, biriken millerle Efes gibi, kıyıdan kilometrelerce uzağa düşmüş olan) Eridu yeridir. Eridu'nun en eski katmanları İÖ 5. binyıldan kalmadır. Eridu'nun gözgörümü içindeki ve onun gibi ileride kente dönüşecek Ur, Uruk yıkıntılarının ilk katmanları da bu binyıldan kalma. Bilindiği gibi buraları, İÖ 4. binyılda birer kente, kent devletlerine, demek ki katmanlı, devletli, yazılı, ideolojili uygar toplumlara dönüşeceklerdir. Dolayısıyla, onların uygar topluma varacak geleceklerinin geçmişteki köklerinin Batı Asya Neolitiğine dayandığını söylemek yanlış olmaz.

Sümer'de katmanlaşmaya götüren itici güçler: Neolitik köylerden uygar kentlere dönüşme Sümer'de nasıl gerçekleşti, nasıl başarıldı? Bu olgunun kurgusu, verilere ve bulgulara dayanılarak yapılabilir. Onların eksik olduğu durumlarda, kurgusal düşünceye (spekülasyona) başvurma zorunluluğu vardır. Yeter ki kurgusal düşünceler ve senaryo, bulgularla, verilerle tutarlı olsun.

Sümerlerin Sümer'e inişlerinden önceki yaşamları tarihin karanlıklarından çıkarılamamıştır. Öyleyse Sümer'de uygar toplumla sonuçlanacak devinimin başlangıcını kurama dayandırmak durumundayız. Bura-

da benimsenen kurama göre, besin üretici olmayan ilkel topluluğun altyapısı ve üstyapısı "kararlı denge" durumu yaratmaktaydı. Toplumsal yapısı, kendi iç itici güçleri (dinamikleri) ile değişmeye (bkz. s. 154) elverişli değildi. Besin üretimine geçmiş, gene ilkel, ama "geçiş evresinde" Neolitik "topluluk", yapısında, onu farklılaştırıp "toplum" durumuna dönüştürecek "toplumsal artı" üretme "gizilgücü" taşımaktaydı. Ama bu gizilgücü devinime geçirip topluluğu artı üretmeye "zorlayacak" bir iç etmen yoktu. Bu etmenin dıştan gelmesi ve (doğal etmen değil) toplumsal etmen olması gerekliydi: Ortada, bir topluluğu artı üretmeye zorlayacak (maddesel ya da tinsel) bir erkle destekli bir istenç bulunmalıydı. Bu koşullar ise, topluluklar arası (çiftçi-çoban biçiminde) farklılaşmada ve göçebe çoban toplulukların kültüründe olgunlaşmaktaydı. Kısacası, İÖ 7.-6. binyıllarda gerçekleşmiş görünen yerleşik çiftçi-göçebe çoban farklılaşmasını izleyen savaşçı ilişkiler, Sümer'de Neolitik toplumun kabuğunu kıracak itici gücü sağlamış olmalı. Çevre (Zagroslar, Toroslar, Amanoslar gibi) dağlık bölgelerden Sümer'e inen göçebe çobanlar, yörenin yerleşik çiftçilerini artı üretmeye zorlayınca, toplumsal katmanlaşmaya varacak devinim başlamıştı.[54]

Mezopotamya'da kentleşmeye varan gelişmeler: Kimi göçebe çoban topluluklar, Eridu'ya ve yakınındaki birkaç yere böyle koşullar içinde yerleşmiş olmalılar. Böylece oluşan köylerin, çevredeki avcı, toplayıcı ve balıkçı topluluklarla bir alışverişleri olamazdı. Çünkü çevrenin bol su ve bataklık kaynaklarından (yaptıkları tarım yanı sıra) kendileri de yararlanacaklardır. Onlarla aralarında yarışmacı, çatışmacı ya da dayanışmacı ilişkiler gelişemezdi. Dolayısıyla yeni toplum biçimine zorlayıcı etki, gelse gelse göçebe çoban topluluklardan gelebilirdi.[55] Eridu'nun yakınındaki Elam'ın Zagros dağları yamaçları, göçebe yaşam biçiminin cenneti sayılacak koşullara sahipti. Ve (kuramda, önceki sayfalarda işlendiği gibi) buralardaki göçebe çoban topluluklar ile ovadaki yerleşik çiftçi topluluklar arası ilişkiler, talan, yağma, haraç, vergi evrelerini izleyerek Eridu köyünü İÖ 4. binyılda kente dönüştürmüş olmalı. Çiftçiler ile çobanların bütünleşmesi, Eridu'nun kalabalıklaşan halkını ilkel topluluktan uygar topluma geçirmiş görünüyor.[56]

Aşağı Mezopotamya topluluklarının dillerinin Sami kökenli olmasına karşılık Sümercenin bir Sami dili olmaması anlamlıdır. Gerçekten, dil bilginleri Sümerceyi bilinen hiçbir eski dil ailesi içine sokamamaktadırlar.[57] Bu durum, Sümerlerin yöre halkından olmayıp dışarıdan geldiklerini gösterir. Dolayısıyla bir fethin ve onu izleyen katmanlaşmanın ipuçlarından birini verir.

Kuramda (önceki sayfalarda, s. 345'te) toplumsal katmanlaşma (tabakalaşma) yönündeki gidişin geri dönüşlü olmamasını sağlayacak bir koşuldan söz edilmişti. Fethin ve çöreklenmenin büyük çaplı olmasının gerektiği üzerinde durulmuştu. Bu gerek, göçebe çoban akınları sırasında aynı dili konuşan birkaç göçebe çoban kabilenin (fetih amacıyla) birleşmesiyle doğmuş bir konfederasyonla sağlanmış olabilir. Sonra, her bir kabile, bir ya da birkaç köy üzerinde (onları öteki akıncılardan koruma karşılığı diye haraç alarak) egemenlik kurmuş bulunabilir. Fethin ve sömürünün "büyük çaplı" olması koşulu, toplumsal artıyı artırma amacıyla girişilen "su denetleme" işleriyle de sağlanabilir. Konfederasyonun çeşitli köyler üzerinde egemenlik kurmuş kabilelerinin şefleri, bu yolda işbirliğine gitmiş olabilirler. Ya da güçlü bir şef, sahip olduğu köyün çevresindeki köylerden (önce zor, belki sonra ikna yoluyla) ek işgücü sağlayarak kanalları açacak bir "emekçi ordusu" oluşturmuş olabilir.

Mezopotamya'nın iklim ve çevre koşulları, bu varsayımları destekler yöndedir. Daha doğrusu, bu varsayımlar Mezopotamya'nın koşullarına göre kurulmuştur. Gerçekten, Mezopotamya'yı çevreleyen Zagroslar olsun, Amanoslar olsun, Toroslar olsun, yaylaları çobanlığa, etekleri (yağış, toprak, sıcaklık bakımından) zamanın çapa tarımına ve küçük sulamaya elverişlidir. Ama Mezopotamya (Latince *Mezo*=orta, ara; Yunanca *potamos*=ırmak, Mezopotamya=ırmak arası ülke) ise dönemin tarım koşullarına uygun değildi.

Kuzey Mezopotamya, genelde, ırmakların deli gücü dizginlenmedikçe güvenli tarım yapılabilecek durumdan uzaktı. Güvenli, verimli bir tarım buralarda ancak bentlerin, barajların yapılmasıyla sağlanabilirdi. Orta Mezopotamya'nın topraklarının çoğu kuraktı. Buraları, kuru tarımın yapılabilmesi için yıllık ortalama en az 200 milimetrelik yağış isoyeti sınırını geçemeyen çöllerdir. Yere tek damla yağmurun düşmediği yazlar yaşanabilmekteydi.[58] Irmaklardan alınacak suyla küçük sulama tarımı olanağı da yoktur. Çünkü ırmakların kıyılarında, her taşkında biriken alüvyon (mil) yüksekliği ırmak düzeyinin birkaç metre üzerine çıkabilen, genişliği kilometreleri bulabilen kıyı setleri (banklar) oluştı muştur. Bu setleri yaracak genişlikte ve uzunlukta kanalların açılması, tek tek köylerin altından kalkabileceği bir iş değildi.[59]

Aşağı Mezopotamya (Sümer) kuraklık yanı sıra bataklık sorunları çözülmedikçe tarıma uygun değildi. Gelişme gösterebilecek bir tarım için (Orta Mezopotamya gibi) büyük kanallar yanı sıra, bataklıkları kurutacak, tarlalardan fazla suyu çekecek akaçlama (drenaj) düzeneklerinin kurulması gerekliydi. Ayrıca burası, balık, kamış, su kuşları, av hayvanları ile "geniş yelpazeli kaynaklar" bölgesiydi. Bu nedenle, yöre topluluklarını üretime, hele bir artı üretimine özendirecek ya da zorla-

yacak (iç) koşullar yoktu. Ama özendirici ve zorlayıcı koşullar (dıştan) sağlandığında, çok büyük artılar üretilip aktarılabilecek gizilgüce sahipti. Çünkü geniş yelpazeli kaynaklar[60] yanı sıra ırmaklar her yıl taşkın miliyle (alüvyonla) tarlaların yiten gücünü, doğal gübre gibi tazeleyeceklerdi.

Sonuç olarak, Dicle ve Fırat ırmaklarının her üç kavşak bölgesiyle Mezopotamya, insanlığı uygarlığa geçirebilecek (gizilgüç) "çevresel koşullar" üzerine binecek (zorlayıcı ya da özendirici) etmenleri beklemekteydi. Söz konusu etmenler, olsa olsa, bir fetih ve çöreklenmeyi izleyecek katmanlaşmayı yaratacak toplumsal etmenler olabilirdi.

SÜMERLER

Söz konusu toplumsal etmen, olasılıkla, Zagros Dağları'nın bulunduğu Elam yönünden göçüp Basra Körfezi'ne indikleri sanılan topluluklarca yaratılmıştı. Bunlar, kendilerine daha sonra yerleştikleri ülkenin (Sümer ya da Şumer) adından gidilerek "Sümerler" denecek halktı.[61] Sümerlerin yerleşme öncesi göçebe çoban (nomadik) geçmişlerinin ipuçları, dillerinden, yazılarından, mitoslarından, ikonografilerinden (resimlerinden, kabartmalarından ve yontularından) sağlanmıştır. Örneğin, tanrılarını, dağların tepeleri üzerinde dikilirken göstermişlerdir. Sonra tapınaklarını, düz alüvyon ovasına diktikleri (özlemini duydukları, anısını unutamadıkları?) dağları anımsatan "yapay dağlar" sayılabilecek ziguratların üzerine oturtmuşlardır. İkonografilerinde ve mitoslarında, önce tanrılarını, sonra yöneticilerini, sürüyü, sürü yararına güden çobanlara benzeteceklerdir.

Geçmişleri: Sümerlerin Sümer'e göçebe çoban topluluklar olarak geldikleri, tarihsel gerçekliği doğru yansıtan bir saptama olabilir. Öyleyse, eşitlikçi bir topluluk olarak geldikleri de söylenebilir. Ancak göçebe çoban yaşam biçimleri, onların aynı zamanda erkek kültürlü, kendine yetersiz, topluluklar arası ilişkilerde savaşçı, topluluk erkekleri arasında dayanışmacı ve kolektif eylem geleneği güçlü bir ethosa sahip olduklarını da gösterir. Bu ethosun fetih sonrası yerleşmede ele geçirilen topraklar üzerindeki görünümü, üretim araçları üzerinde ortak sahiplik olacaktır. Bunu, iyi incelemiş olup iyi bilinen Eski Yunan'da Lakonia'yı fetheden Spartalıların toplumunun yapısından analojiyle söyleyebiliriz.

Samanları: Spartalılar gibi Sümerler gibi bitkisel ve hayvansal besin üreticiliği aşamasındaki bir topluluk, sınıfsal farklılaşmaya uğramamış-

tır. Ama bu, onun içinde rol farklılaşmasının bulunmayacağı anlamına gelmez. Eşitlikçi topluluklarda, kültürel evrimin ve bilgi birikiminin belli bir evresinde, doğayla ve doğaüstü ile ilgilenen sihirciler görünür. Sihircilerin ilgisi, asalak avcı topluluklarda hayvanlarda, yerleşik tarımcı topluluklarda, toprakta odaklaşır. Bu ilgi (ve bilgi) odağı, göçebe çobanlarda göğe kayacaktır. Göğün, göçebe toplulukların hayvanları kadar insanları üzerinde de (yerden fazla) belirleyici etkileri vardır.

Bu yüzden, göçebe toplulukların ilgileri göğe yönelmiş sihircileri, çağımızın ilkel avcı topluluklarının Şamanlarına benzer. Dolayısıyla, Sümerlerin sihircileri, "Şaman" rolü oynayıp Şaman işlevi görmüş olmalılar. Öyle ki Sümerlerin, Mezopotamya'ya yerleşip yayılmalarından sonra varlıklarını saptayabildiğimiz dincilerinin geçmişlerinde Şamanların bulunduğu söylenebilir.[62]

Kabile başkanları: Göçebe çoban topluluklarda bir başka farklılaşmış konum (statü) kabile başkanlığıdır. Daha çok duyduğumuz adıyla: aşiret reisliği. Kabile başkanlığının geçmişi, asalak geçim biçimi döneminin av önderliğine dayanır. Av önderliği, hayvansal besin üretiminde uzmanlaşan göçebe topluluklarda (işin içine hayvandan çok insan avı karıştığı için olmalı) komutanlığa dönüşür. Kabile başkanı aynı zamanda komutandır. Göçte sürünün, topluluğun (*horde*, ordu) çobanlığını, savaşta komutanlığını yapar.

Göçebe çoban toplulukların (ister saldırma ister savunma düşüncesiyle olsun) daha çok savaşçı amaçlarla birleşmeleri sonucunda, kabile konfederasyonları oluşur. Konfederasyonlarda (güçlü) bir kabile başkanının, sözünü öteki kabilelere de geçirebilme olanağı doğar. Bu gibi durumlarda "şeflik" düzenleri gelişebilir. Benzeri bir gelişme, göçebe çobanların yerleşik çiftçilerle savaşçı (sömürücü) ilişkilerinde, bir de yerleşik uygar topluluklar ile savaşçı (haraççı) ve barışçı (alışveriş) ilişkileri sonucunda görülebilir. Savaş ve alışveriş kazançlarından aslan payını koparan kabile başkanı (ailesi, soyu) eline ekonomik erk geçirebilir. Bu erki gelenekle kurumlaştırıp siyasal erke dönüştürerek "şeflik" soyunu (sülalesini) kurabilir. Kabile başkanlığından şefliğe varan gelişme, kendini, göçebe çoban kabilelerin yerleşik köy toplulukları üzerinde çöreklenip, onlarla (zamanla) ekonomik, toplumsal bütünleşme sonucunda kurulan siyasal hegemonya biçiminde de ortaya koyabilir.

Göçebe çobanların (olasılıkla İÖ 4. binyılda) Sümer'e akınları sırasındaki topluluklarının yapısında, sihircilik rolü Şamanlık düzeyine varmış olabilir. Ama kabile başkanlığı, şefliğe varmış görünmez. Bu çıkarsama, yerleşmeden sonra kurulan erk yapısının, önce savaşçıların

yönetimi (timokrasi) değil, dincilerin yönetimi (klerokrasi) yönünde gelişmesi olgusuna dayandırılmıştır.

Gerçekten Sümer'de asker yönetimi olan krallığa (timokrasiye) neden sonra geçilebilmesi, Sümerlerin geçmişiyle ancak böyle tutarlı kılınarak açıklanabilir.

SÜMER'DE UYGARLIĞA VARAN GELİŞMELER

İnsanlığın kültürel kalıtı, zamanımızdan 5 binyıl kadar önce (İÖ 4. binyıl sonlarında) Sümer (Aşağı Mezopotamya) ülkesi ve Sümer halkı ile birleşince, bir dizi gelişme, insanlığın uygarlığa geçişine yol açtı.

Artı aktarımı

Sümerlerin, Körfez kıyısındaki köylerin halkı üzerine çöreklenip yerleşmelerinden sonra onları tarımsal artı biçiminde aldıkları bir haraca bağladıklarını düşünebiliriz. Bunun yazılı tarih dönemine kalmış ipucu tabletlerde ele geçirilmiştir. Söz konusu tabletlerde, köylülerden, tanrılara (tapınağa) adak, kurban kadar vergi ve angarya borçlarının ödenmesinin beklendiği yazılıdır.[63]

Böyle aktarılan toplumsal artı ile egemen katman konumuna yükselmiş kesimler (dinciler ve savaşçılar) beslenebilecektir. Öte yandan artının bir bölümüyle egemen olsun egemenlik altında olsun tüm kesimleriyle toplum için (tapınak ambarlarında) "yedek ürün" biriktirilebilecektir. Yedeklerin amacı, sel, kuraklık, yağma gibi olağanüstü durumları atlatıp toplumun yaşarkalmasını sağlamaktır. Böyle ikili işleve sahip artıyı, egemen katman ortak sahiplenmiş görünür. Çünkü artının tapınaklarda tanrı adına toplanıp biriktirildiğini biliyoruz.[64] Gerçekten, uygar toplum boyunca ambarlar (yalnızca personelini değil, ötesini besleyebilecek genişlikleriyle) tapınakların onsuz edilemeyen (vazgeçilemez) eklentilerini oluşturacaktır. Tapınaklar ambarlarıyla, hem toplumsal yedeği yönetme, yani "yeniden bölüştürme" hem (ileride) birer "finans kurumu" (hazine) işlevi görecektir.[65]

Büyük sulama tarımına geçiş

Öyle anlaşılıyor ki fetih, yerleşme ve katmanlaşma sonucunda birincil üreticiler (yerli köylüler) artı üretmeye zorlanmışlardır. Aynı topraklardan, daha öncesinin belki iki katı insanın beslenmesi gerekince, önce tarım alanlarının genişletilmesi yoluna gidilmiş olmalı. Köylüleri egemen katmanın nüfus artışına koşut tutarlarda artı üretmeye zorlama, sonunda varıp bir sınıra dayanacaktır. Bu sınır (tarım geleneksel yön-

temlerle sürdürüldükçe) zorlamayla aşılamayacaktır. Çözüm, daha önce tarım yapılamayan toprakların, yeni yöntemlerin ve tekniklerin geliştirilmesiyle tarıma kazandırılmasında aranacaktır.[66] Bu yolda "büyük sulama tarımı" denebilecek sonuca götürecek (bent, kanal, akaçlama gibi) "su denetleme" işlerine girişilmiştir. Bu girişim karşılığını, verimin inanılmaz derecede artmasında verecektir.[67] Verimin artışı ise, üründen daha büyük oranda artı aktarma olanağını yaratacaktır.

İş ve emek yönetimi

Büyük sulama, su denetleme büyük işlerdir. Büyük emekçi ordularını ve büyük örgütlenmeleri gerektirir.[68] Bu gerekler, Sümer savaşçılarının yöre köylerinden zorla, angaryada çalıştırılacak emekçi toplamalarıyla karşılanmaya başlanmış olmalı. Sümer Şamanları, bu emekçileri örgütleyip yönlendirip yönetınişe benziyor. Bunu, yazılı tarih dönemine geçildiğinde (nicelik ve nitelik olarak gelişip) dincilere (din adamlarına) dönüşmüş bu kimselerin gök olguları ve gök olaylarıyla ilgili geleneksel bilgilerinden çıkarsıyoruz. Gerçekten, uygarlıkta, Sümer dincilerinin (astrolojiye kayan) astronomi bilgileri şaşılacak düzeye ulaşmış bulunuyordu. Kariyerlerinin başında, yerleşme dönemi Şamanları olarak gök bilgileri, bir "tarım takvimi" hazırlayabilecekleri derecede olmalı. Bunun ipuçları var elimizde:

Göçebe çoban topluluklar, otlaktan otlağa (hele yeryüzünün subtropikal bölgelerinde) günün sıcağında göçemezler. Gecenin serinliğini beklemek zorundadırlar. Bu durumda, yollarını, yönlerini yıldızlara bakarak bulacaklardır. Yıldız bilgisi (daha sonra ilm-i necim, yani astroloji olacak disiplin) onlardan beri birikegelen bilgilerin ürünüdür. Böyle uzmanlaşmış bir düşünsel emeğin ürünü bilgi birikimi, kuşaktan kuşağa, yaşlılardan çok Şamanlarca geçirilebilirdi. Göçebe çobanların gök bilgisi, yıldızlara hep bulundukları yerden bakan ve onlardan yararcı olmayan sonuçlar çıkaran çiftçilerinkinden üstündür. Sümer Şamanları, yerleşmeden hemen sonra, yıldızlarla ilgili bu üstün bilgi birikimlerinden, tarımın önlerine çıkan pratik sorunlarını çözmekte yararlanmışlardır. Gök bilgilerinden bir "tarım takvimi" çıkarabilmişlerdir.[69] Böyle bir bilgi, artık dincilere dönüşmüş bu kimselere, yalnızca tarım işlerini yürütme yetkisi değil, saygınlık ve erk de kazandırmış olmalı. Takvim ve astronomi bilgisinin dincilerin kültürünün asal bir parçasını oluşturması, böyle bir geçmişe ve geleneğe dayanmaktadır.

Su denetleme amaçlı büyük bayındırlık etkinliklerinin, İnsanlık Tarihi bakımından büyük önemi vardır. Çok sayıda insanın, dincilerce, büyük çaplı işlerde çalıştırılmak üzere örgütlendirilmelerinin önemli

sonuçları olmuştur. Bu, en başta, kafa işi-kas işi işbölümünün insanlığa girmesi demektir. Gerçekten, büyük sulama bayındırlıkları, köylülerin yeni mezarlıklarını nerede ve nasıl yapacaklarını baş başa verip kararlaştırmalarına benzemez. Toplum içinde kimi kimselerin tüm zamanlarını bu işe vermelerini gerektirir. Bir başka deyişle, "iş yöneticiliği" (İng. *management*) etkinliğini getirir. Sonu, insanların yönetilmesi olan kamu yönetimi (İng. *administration*) etkinliğine varır. İkisi birden, iç içe işleyen bir süreçle ve fetheden-fethedilen olgusunun ürünü olarak, toplumun çalışan-çalıştıran katmanlaşmasıyla birlikte yöneten-yönetilen farklılaşmasıyla (siyasal farklılaşmayla) sonuçlanır. Bu, Sümer koşulları içinde, dincilerden kurulu bir bürokrasiyi getirmiştir.

Zanaatların gelişmesi

Eridu'da ve benzeri evrelerden geçen Ur, Uruk gibi yerlerde, bu gelişmelerle, köyden kente dönüşme süreci başlamıştır. Bu, yalnızca yerleşke alanının (yıkıntılarda üst katmanlara doğru) genişlemesinde, yapıların ve yerleşke içinde yaşayan insanların artmasında yansımaz. Kendini, böyle nicel gelişmeler yanı sıra nitel değişikliklerde de yansıtır. Bir dizi nitel değişiklik kendini gösterir. Bir kent yerleşkesinde, nüfus içinde birincil üretimle (tarımla, hayvancılıkla, balıkçılıkla) uğraşanların oranı düşerken, ikincil üretimle (zanaatlarla, ticaretle) uğraşanlarınki artma eğilimi gösterir.

Kentleşme

Eridu, İÖ 5. binyılın başından kalma ilk katmanından elde edilen bulgulara göre, Ubaid kültürlü (Neolitik) bir köydür.[70] Genç Ubaid kültür döneminde (binyılın sonunda) 12 hektarlık (12 dönümlük) bir alana yayılan kente dönüşmüştür.[71] İlk katmanlardaki köy sunağının yerinde, yıkılan kerpiç yapıların üzerine giderek daha büyük yapılar yapıla yapıla, son katmanlarına doğru bir höyük oluşmuştur. Ve höyüğün tepesinde kentin tapınağı yükseltilmiştir.[72] Eridu kenti halkı, daha o tarihlerde bile 3-5 kilometre uzunluğa ulaşan kanallardan yararlanmaktaydı.[73] Bunlara bakılırsa, Eridu, Mezopotamya mitolojisinde olduğu kadar[74] dünya arkeolojisinde de insanlığın ilk kenti (dolayısıyla ilk uygarlığı) sayılması onurunu korumaktadır.

Kent-kır bütünleşmesi

Sümer'in Eridu gibi yerleşkeleri, İÖ 4. binyılda artık kente dönüşmüştür. Bu kentlerin, kentin kıyısındaki topraklarıyla bile, kentli ke-

simleri, hatta tapınak personelini besleyebilmiş olması olanaksızdır. Kente dönüşme yolunda artan nüfus, fetihten beri çevredeki boyun eğdirilen köylülerden (çeşitli yollarla) sağlanan artılarla besleniyordu. Köyler bunun karşılığında, kentteki yönetimden korunma bekliyorlardı. Aslında korunmaları, onların başka topluluklarca ve başka kentlerce sömürülmelerinin engellenmesi anlamına geliyordu.

Başlangıçtaki bu besleme-koruma alışverişi yanı sıra, kent ile çevresindeki kırsal bölgeler (köyler ve göçer topluluklar) arasında başka alışverişler de gelişti. Bunlardan biri kırda yaşayanların (haraç ya da vergi dışında) artırdıkları ürünün bir bölümünü kent pazarında zanaat ürünleri ve ticaret malları karşılığında takas etmeleriydi. Ürünleri karşılığında aldıkları mallardan ve yararlandıkları hizmetlerden bir bölümü, kırsal üretim alanında emeklerinin verimliliğini (dolayısıyla üretimi) artıracak nitelikteydi. Buna örnek olarak önce tunç, sonra demir araçlar (örneğin saban demiri) verilebilir. Dolayısıyla tarım-zanaatlar farklılaşması aynı zamanda, iki yanı birbirlerinin ürettiklerine bağımlı duruma sokarak kent-kır ekonomik bütünleşmesini sağladı.

Kır-kent bütünleşmesinin bir başka boyutu, kas işi-kafa işi işbölümüyle ilgiliydi. Kırsal kesimler, doğa ile (ve var olduklarına inanılan doğaüstü güçlerle) ilişkilerinde (aralarındaki sihircilerden çok) kentteki dincilerin "aracılığına" bağımlı duruma düştüler. Dinler onlara, tarım takvimi (tohumun en uygun ekme, sulamaya ve hasada en uygun başlama tarihleri) biçimine soktukları astronomi bilgilerini sundu. Kırsal kesimler karşılığında, tapınağa (sıradışı adaklar ve kurbanlar biçiminde) ürünlerini getirdiler. Bu alışverişte dinciler, astronomi bilgilerini astrolojiye dönüştürüp (kentli kesimler kadar kırsal kesimlere) geleceğe ilişkin umutlar verip korkular salacaklardı. Bunun anlamı, kır-kent bütünleşmesinin (kolluk güçlerinin zoru yanı sıra) inanç (ikna) yoluyla (yani ideolojiyle) pekiştirilmesidir.

Hem alışveriş hem inanç alanındaki bütünleşme, kır ile kent halkları arasında olduğu kadar, toplumsal katmanlar arasındaydı. Ve her iki bütünleşme, sömürüyü içeren, dolayısıyla düşmanlığı getirebilecek yapıdaydı. Ama aynı zamanda, sömürünün belirli sınırlar içinde tutulmasını sağlayarak düşmanlığı azaltıcı işlev görüyordu. Çünkü birbirlerinin malına, hizmetine gereksinim yaratılmış yanlar, gereksinimlerini karşılayan kimselere, onları yok etmeye varacak bir düşmanlık besleyemezlerdi. Ayrıca, söz konusu alışverişlerin yüz yüze ilişkilerle yürütülmesi, tarafların birbirlerine karşı olumlu duygular geliştirmesini sağlamış olmalı.

Yöneten-yönetilen farklılaşması

Sümer kent devletlerinde, kentli (uygar) yaşayış biçiminde görülen bir dizi gelişme, eşitsizlikçi ilişkileri daha da geliştirmiştir. Eşitsizlik, katmanlaşmaya, ondan öte çeşitli uğraş alanlarında uzmanlaşma noktasına varmıştır. Sömüren-sömürülen, çalışan-çalıştıran ilişkileri gelişip siyasal farklılaşma, yani yöneten-yönetilen ilişkisi (kişisel olmaktan çıkıp) kurumlaşmıştır. Kurumların içini dolduran siyasal kadroların oluşması ile, şefliği aşan siyasal formasyon olan devletler, kent devletleri biçiminde boy gösterecektir.

Düşünsel farklılaşma ve ideoloji

Kafa gücü-kas gücü işbölümü, düşünce üretiminin dinci kesimin tekeline geçeceği noktaya ulaşmıştır. Aynı zamanda kamu yöneticileri konumunda bulunan dinciler, tüm ustalıklarını, eşitsizlikçi ekonomik, toplumsal, siyasal düzeni destekleyen bir dinsel ideoloji üretmekte göstermişlerdir. Ve bu ideolojiyle, sınıflı uygar toplumun böldüğü, devletin kaba güçle bir arada tutmaya çalıştığı toplumun (bir birlik duygusu, bir kimlik düşüncesi yaratılarak) "gönüllü" yollardan sürdürülüp yeniden üretilmesi noktasına varılmış oldu. Bu noktaya varılınca da uygar toplum, altyapısıyla, üstyapısıyla, ideolojik çatısıyla tamamlanmış demekti. Kafa işi-kas işi işbölümüyle başlayan süreç, yöneten kesimlerin yönetilen kesimleri, kolluk güçleri yanı sıra ideolojinin gücüyle kafakola getirmesi anlamına gelir.

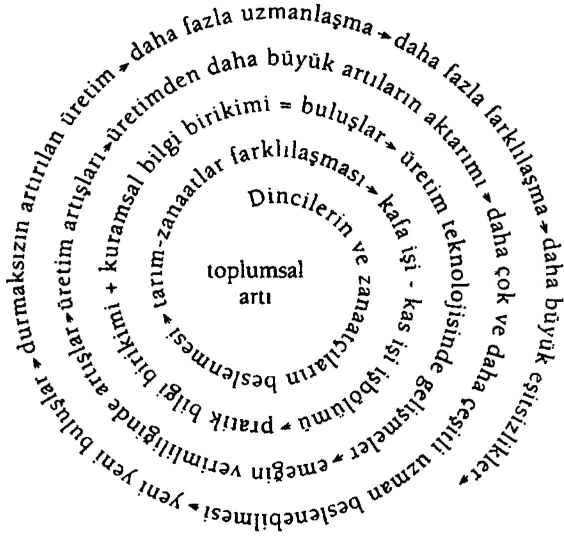
Kent devleti

Sümer'de ekonomik, toplumsal, siyasal farklılaşma ve bütünleşme senaryosunun oynandığı alanlar, bir kent ile çevresindeki kırsal kesimleriydi. Kırsal kesimler ile kent, az çok ortak çıkarlarla ve ortak inançlarla birbirine bağlanmıştı. Böyle olunca, siyasal varlık bağımsız kent devletleri olarak ortaya çıktı.

Ve işte uygarlık!

Az çok aynı olguyu farklı yönlerinden yansıtan kavramlarla "kentli yaşayış biçimi", "sınıflı toplum", "uygarlık" Sümer'de böyle doğmuş olmalı. Doğuşunun bir kurgusu (rekonstrüksiyonu) böyle yapılabilir. Burada, ilkel topluluktan uygar topluma geçişin "dış itici güçler" ile başladığını gördük. İç itici güçlerle (iç dinamiklerle) kurumlaşıp yerleşmesini izledik. Uygarlık böylece bir kez devinime geçirildikten sonra, gelişmesini günümüze dek hızlanarak sürdürecektir. Uygarlık tekerleğinin dön-

mesini sağlayan bu güç: "toplumsal artı aktarımı" dışında ne olabilir ki? Toplumsal artının (ilkel topluluğun durağan yapısına karşılık) uygar topluma kazandırdığı dinamik yapı, değişmeden, gelişmeden yana devinim, bir çizelgeyle şöyle yansıtılabilir:

Çizelge V: Artı aktarımı ve uygarlığın itici güçleri

Senaryo IV: Ayın altında dönen ilk tekerlekler

Gök Tanrı, En, Uruk kentinin efendisi ve asıl yöneticisi sayılmaktadır. "Tanrının evi" olduğuna inanılan Kullaba Tapınağı artık "en büyük" değildir. Komşu kentlerin daha sonra yapılan tapınakları daha büyüktür. Ayrıca eski tapınak, gücü ve ünü artan kente ve tanrısına dar gelmektedir. Yalnızca tapınak tanrıya değil, tapınağın yanında bulunan ambarlar da "tanrının tarlaları" üzerinde üretilip toplanan ürüne yetmemektedir. Tapınağın mülkü olan kırsal topraklar üzerinde otlatılan "tanrının sürüsü" çoğalmıştır. Sürüler tapınağın ahırlarına sığmaz olmuştur.

Sonra, "Uruk kentinin koruyucu tanrısının evi, komşu kentlerin evlerinden (örneğin Ur'un Ay Tanrısı Nanna'nın tapınağından) niye küçük olsun ki?" tasası kafalara takılmıştır. "Tanrının kâhyası", dincilerin başkanı ve kentin (tanrı adına) yöneticisi olan *ensi* sanını (unvanını) taşıyan kişi ve çevresi de bu tasaları duymaktadır. Sonunda, eski ta-

pınağın yerine, Uruk'a ve tanrısına yaraşır çok daha görkemli bir yapının dikilmesine karar verilir.

Bunun için ellerinin altında, başta yiyecek, araç gereç, işgücü kaynakları olmak üzere her türlü olanak vardır. lş, yalnızca, planlamaya, eşgüdüme ve uygulamaya bakmaktadır. Bu yolda, tapınağın erkek ve kadın bağımlı emekçileri gerekli işgücünü sağlayacaklardır. Yetmedi, kente bağlı çevre köylerden "tanrı rızası" için "gönüllü", olmadı zorla angaryada çalıştırılacak kimseler toplanacaktır. Savaş tutsakları da, yaşamlarının bağışlanması karşılığı, köle olarak çalıştırılabilecektir.

Tapınağın altındaki ziguratın işliklerinde çalışan yapıcı, doğramacı, tuğlacı, tunççu gibi zanaatçılar, becerilerini *ensi*'nin istediği yönde kullanacaklardır. Tapınağa bağlı tacirler, kereste, taş ve tapınağın iç donanımı için gerekli değerli taş, metal gibi (ovada bulunmayan) nesneleri dağlık ülkelerden sağlayacaklardır. Bunları, Sümer'in zanaatçılarınca yapılmış araç, silah ve eşyalarıyla takas yoluyla getirebileceklerdir. Yetmedi, amaçlarına, angaryaya çağrılacak kimselerle genişletilebilecek ordunun desteğiyle (Gılgamış'ın yaptığının söylendiği gibi) ulaşabileceklerdir.

Birinci yıl, işler planlandığı gibi gider. İkinci yıl, birinci yılın coşkusu azalmış gibidir. Bu gidişle yeni tapınak Yeni Yıl şenliklerine yetişmeyecektir. *Ensi*, işin her sürecini denetlemeye başlar. İşlerin nerede ağırlaştığını, nerede tıkandığını ortaya çıkarmaya kararlıdır. Her gün, yapılacak işin bir parçasını, gidip yerinde görmektedir. Görevlilerden, karşılaştıkları sorunlar hakkında bilgi almaktadır. Buna göre, kereste "kuzey ormanı" denen yere gönderilmiş savaşçıların desteğiyle, düzenli olarak sağlanmaktadır. Uzun tomrukların sallar üzerinde ırmakta yüzdürülerek getirilmesinde bir sorun yoktur. Sonunda *ensi*, ziguratın tepesindeki "tanrının odası" denen yerden, bir tanrı gibi aşağıya bakarken işin akışını yavaşlatan darboğazı görür.

Aşağıda, tanrının kulları, yapı yeri ile ırmağın iskelesi arasında, bir karınca ordusu gibi dizilmişlerdir. Ancak karıncalar gibi hızlı hızlı gidip gelmemektedirler: Sallar, ırmaktan kıyıya çıkarılmaktadır. Önce üzerlerindeki tomruklar azaltılmaktadır. Sonra "onbaşı" denen kırbaçlı bir kölenin gözetiminde, her bir sal, tanrının on kulu tarafından halatlarla çekilerek karada (öyle deniyor) "yüzdürülmektedir". Onbaşılardan biri, salın daha kolay, daha hızlı çekilmesinin yolunu altına düzgün, yuvarlak, uzun kütüklerin atılmasıyla bulmuştur. Salın önüne geçen tanrının iki kulu, birer uçlarından tuttukları kütüğü düzgün bir biçimde salın altına yerleştirmektedir. Böyle böyle konan üç kütük üzerinde karada yüzdürülen sal, kütüklerden birinin salın arkasına dek dönüp boşta kalması üzerine durdurulmaktadır. Boşta kalan kütüğün önden salın

altına yerleştirilmesiyle, urganlara yeniden asılınmaktadır. Bu, işi, sabırsız biri için izlenmesi bile sıkıntı verecek derecede yavaşlatmaktadır. *Ensi* adamlarının neden karıncalar gibi hızla gidip gelemediklerini anlamıştır.

Sorun, kafasına takılır. Gece gündüz bir çözüm aramaktadır. Sal sayısını ya da sal başına düşen adam sayısını artırıp azaltmak gibi çözümler düşünüp uygulatır. Bu yöntemlerle olanaklar bölünmüş olduğundan, sonuç değişmemektedir. Gene aynı sürede, hemen hemen aynı tutarda tomruk taşınabilmektedir. *Ensi*'nin birkaç gün uykuları kaçar. Derken, bir gece düşünde, salın "yüzdürülmesine" karşın, altındaki kütüklerin salın gerisinden çıkıp boşta kalmadan döndüklerini görür. Kan ter içinde uyanır. Düşün yarattığı coşkuyla yüreği hızlı hızlı çarpmaktadır. "Bu, nasıl olabilir?"

Bir hafta kadar sonra *ensi*, elinde daha kurumamış bir kil tablete kamışla çizilmiş bir şekille odasından çıkar. Ziguratın tepesindeki yıldızların gözlenip durumları ve devinimleri mevsimlere, aylara göre tabletlere işlendiği üst katlardan, aşağıdaki işliklere (atölyelere) iner. Tapınağın ve kentin en usta doğramacısını çağırtır. Ona, tapınağa getirilen en kalın tomruktan birer karış kalınlığında dört dilim kesip tam ortalarına bilek kalınlığında birer delik açmasını söyler. İki ince kütüğün uçlarını bu deliklerden geçirtip birini salın önüne, birini arkasına (bir biçimde) tutturtur. Salın üzerine tomruk atılıp sal çekilince, sonuç düşkırıklığı olur. Kütük dilimleri yeterince yüksek olmadığından, küçük çukurlara saplanıp kalmaktadır.

Çeşitli sınama ve yanılmalardan sonra, *ensi* bir gün yeniden işliğe iner. Doğramacıdan, dörder parmak kalınlığında, düzgün kesilmiş üç kalası yan yana koymasını ister. Sonra üzerlerine düzgün bir çember çizip, onları üzerlerindeki çizgiler boyunca kesip kesemeyeceğini sorar. Aldığı yanıt "Keserim de, çember de nedir ki, nasıl çizilir ki?" olur. *Ensi* gülümser, doğramacıdan bir bakır mıh, bir keten ip, bir de pişmiş tuğla parçası getirmesini ister. Yuvarlak mıhı ortadaki kalasın tam ortasına çaktırır. İpin bir ucunu mıha, bir ucunu sivri uçlu tuğla parçasına bağlar. İpi gerdirip tuğlanın ucuyla kalasları çizerek çepeçevre dönünce, çizginin iki ucunun şaşmaz biçimde birbiriyle birleştiği görülür. Doğramacı ustası, çizgileri izleyerek kalasları keser. En ortadakinin ortasından "yay torna" ile bilek kalınlığında bir delik açılır. Üç parça, tunç perçinlerle birbirine (şöyle ⊜) tutturulur. Tekerlek icat edilmiştir! İkisi bir mille bir araya getirilir: Bunlar, "ayın altında dönen ilk tekerlekti, ilk tekerlektiler."[75]

KÜLTÜREL EVRİMDE DEVRİMCİ GELİŞMELER

Uygarlıkla birlikte, insanlığın kültürel evriminde devrimci gelişmeler görüldü. Maddesel kültür ve tinsel kültür alanındaki bu gelişmelerin motorlarının, pratik bilgi ile kuramsal bilginin birleştirilmesi ve sayı ile yazı sistemlerinin kurulması olduğu söylenebilir.

Pratik bilgi ile kuramsal bilginin birleştirilmesi

Yukarıdaki öykü gerçekte yaşanmamış ya da farklı biçimlerde yaşanmış olabilir. Gene de, uygar toplumda buluşların ve teknolojik ilerlemenin yapısını doğru yansıttığı söylenebilir. Şöyle ki, gerçekten, birincil üreticilerden sağlanan artı ürünle, ziguratların altlarındaki ya da yanlarındaki işliklerde zanaatçılar, üstündeki tapınaklarda dinciler beslenmiştir. Tarlada çalışmak zorunda olmayan tapınağa (göbek bağıyla) bağlı bir zanaatçı, yaşamı boyunca o işle ilgili deneyim kazanmış, bilgi biriktirmiştir. Bilgi birikimini (kendi oğlu olsun olmasın) çıraklarına aktarmıştır. Çırakları da yetişip, onun üzerine ekledikleri uzmanlık bilgilerini gelecek kuşakların zanaatçıları olacak çıraklarına aktaracaklardır. Böyle bir süreç, çeşitli uzmanlık (zanaat) alanlarında, kuşaklarla birlikte çığ gibi artan bir "bilgi birikimi" sağlayacaktır. Ancak "pratik bilgi" birikimi sınırsız değildir. Gelip dayanılan, aşılamayacak sınırları vardır. Örneğin otacı, hastaları otlarla sağaltına yolunda ne kadar bilgi biriktirirse biriktirsin bir noktadan öte gidemez. Organik kimya kuramsal bilgisi yoksa, çoğu zehirlenmede, zehirli nesnelerin, kandaki biyokimyasallarla tepkimeye girip, onları değiştirip, işlevlerini yapamaz duruma getirdiklerini bilemez. Karbonmonoksidin solununca, kana karışıp alyuvarlardaki oksijeni kaparak karbondioksite dönüşürken kişiyi oksijensiz bırakıp ölümün yol açtığını kavrayamaz. Zehirlenme olgusunu tam olarak anlayamayacağı gibi onunla bağlantılı kurtarma, sağaltma yöntemlerini de yeterince geliştiremez.

Benzeri biçimde, tapınağa (hem kafalarıyla hem göbekleriyle bağımlı) dinciler de, geçim tasası olmadan, yaşamları boyunca "soyut" sayılabilecek bilgiler biriktirebileceklerdir. Soyut bilgi alanında, kuramsal bilgi düzeyine yükselseler bile, bu bilgiler pratiğe aktarılmadıkça boştur. Kuramsal bilgiler, pratik bilgi birikimiyle birleştirilmediklerinde, sahiplerine böbürlenme, bilgiçlik taslama, kendilerini başkalarından üstün görme hastalığından başka bir işe yaramaz. Üstelik birbirine zıt olabilen kuramsal bilgiler, pratiğin sınavından geçirilmedikleri sürece, bazıları atılıp bazıları tutularak yapılan "dikey bilgi birikimi" diyebileceğimiz olguya yol açmaz. İnsanların içinde yitebilecekleri uçsuz bucaksız "yatay bilgi deryaları" yaratabilirler. Aynı konuda (astrolojide olduğu

gibi, dinlerde olduğu gibi) farklı, hatta zıt kuramlar (onlarla birlikte kuramcılar) onyıllarca, yüzyıllarca ya birbirini boğazlar ya da hiçbiri elenmeden gül gibi geçinir giderler.

Sümer'de, insanlığın ilk uygarlığında, onun da ilk binyılında gerçekleştirilen, tapınak kurumunda, profesyonel zanaatçıların pratik bilgi birikimi ile profesyonel dincilerin kuramsal bilgi birikiminin (s. 368'de IV. Senaryo'da canlandırıldığı gibi) birleştirilebilmesidir. Buluşların ve hızlı kültürel evrimin sağlam temellerinde yatan olgu budur. Ziguratların tepelerindeki tapınakların teraslarında yıldızları inceleyen, tapınakların büyük çaplı işlerini yürüten, hesaplarını tutan dinciler, matematik, geometri, astronomi gibi alanlarda kuramsal bilgi birikimini sağlamışlardır. Bu bilgilerini tapınak ekonomisini (üretimi, tüketimi, dağıtımı, bölüşümü) ve kenti yönetirken, hem kendi pratik bilgi birikimleriyle hem zanaatçıların pratik bilgi birikimleriyle birleştirince buluşların, yeniliklerin yolu açılmıştır. Dinciler (yöneticiler) zanaatçıların pratik bilgi birikiminden yararlanırken, zanaatçılar da (zamanın bilginleri sayılmaları gereken) dincilerin kuramsal bilgilerinden yararlanmış olmalılar.

Kanallar, setler, barajlar, ziguratlar gibi büyük kamusal bayındırlık işleri kadar, tekerlek, çömlekçi çarkı, yelken, metalurji, cam, dahası sayı ve yazı sistemleri, bürokrasi yöntemleri, yasa derlemeleri gibi buluşların ve yeniliklerin temelinde pratik bilgi ile kuramsal bilginin birleşmesi vardır. Bu olgunun bir başka açıdan görünümü, kuramsal bilgilerin eylemin (pratiğin) sınavından geçirilerek bazılarının elenip, bazılarının geliştirilmesidir. Çünkü o tarihlerde, tapınaklar ve dinciler, sonraki tarihlerde ve bu tarihlerde olduğu gibi bu dünya işlerinden el etek çekmiş, uzaklaşmış (ya da uzaklaştırılmış) değillerdi. Ötedünya işlerine dalmış olmayıp, tapınak ekonomisinin ve kentin yönetimini üstlenmiş kimseler olarak bu dünya işlerinin başındaydılar.

Sayı ve yazı sistemlerinin kuruluşu

İnsanlığın ilk uygar toplumu (dincileri eliyle) ilk sayı ve yazı sistemlerinin de kurucusu olmuştur. Öyle ki uygarlığı yazı ile başlatan yazarlar vardır. Kimi yazarlar ise (bırakılmakta olan bir gelenekle) tarihi, insanlık tarihini, insanlığın kültürel evrimini (yazısız) "tarihöncesi" (İng. *prehistory*) ve (yazılı) "tarih" (İng. *historic times*) olarak ikiye (Türkçeye geçmiş biçimleriyle "prehistorya" ve "historya" dönemlerine) bölmeyi sürdürmektedirler. Gene kimi yazarlara göre yazı, Sümer'de, İÖ 4. binyılın sonunda birdenbire görülen bir kültürel atılım biçiminde gerçekleşmiş bir devrimdir. Onlara göre, bu yüzden "yazı devrimi" kavramı kullanılmalıdır. Kimi yazarlara göre ise yazı, kayıt sis-

teminde uzunca bir evrimin sonunda ortaya çıkmıştır.[76] Bu son görüş, arkeolojik bulguların birikmesine koşut olarak ağır basmaya başlamıştır. Çıkışı ister devrimci ister evrimci olsun, yazının toplum ve kültürel evrim üzerinde devrimci sonuçları olacaktır.

Aşağı Mezopotamya (Sümer) kazılarında, uygarlık öncesinden (ZÖ 8. binyıldan) başlayıp, uygarlık sonrasına (ZÖ 3. binyıla) dek uzanan katmanlarda, biçim verilmiş, kurutulmuş küçük kil parçaları çıkmaktaydı. Piramit, yumurta, hap vb. biçimli bu killerin, önceleri sihir nesneleri olduğu sanılmaktaydı. Sonra bunlara, bellek destekleyici nesneler olabilecekleri düşünülüp "andaçlar" (tokenler) adı verildi. Andaçlar yumruk kadar kil topakları içinden (kırıldıklarında) çıkıyordu. "Topak" olarak çevirebileceğimiz bir sözcükle arkeologlarca "bulla" denen, 5-7 santim çaplarındaki bu nesnelerin bazılarının üzerine, içlerindeki andaçların izleri basılmıştı. Bazılarının üzerlerine ise, andaç baskılarıyla birlikte resimler, figürler kazınmıştı. Ayrıca "sayı tabletleri" oldukları anlaşılan bazı tabletlerin üzerinde de andaç baskılarınınkine benzer imler (işaretler) basılmış bulunmaktaydı. Tüm bu arkeolojik nesnelerin bulundukları katmanlara göre (kronolojik) sıralanmaları, bilginlere, yazıya varan bir kayıt sisteminin evriminin ipuçlarını verdi.[77]

Andaçlar: Her bir andaç (token) belli bir malın belli bir tutarını (örneğin yumurta biçimlisi bir küp yağı) belirtmekteydi. Bu andaç, ötekileriyle birlikte bir topak (bulla) içine konuyordu.[78] Belirttikleri mallarla birlikte alıcısına yollanıyordu. Alıcı, topağı kırıp içindeki andaçları "okuyunca" malların kendisine eksiksiz ulaşıp ulaşmadığını anlayabiliyordu.

Sayı tabletleri: Andaç izlerinin yalnızca topaklar üzerine değil, tabletler üzerine de basılmaya başlanmasıyla, bir sayı kayıt sisteminin geliştirilmesi yolunda ilk adımın atıldığı sanılıyor. Böylece sayılar mallardan ayrılıp özerkleşmiş olmaz mı? Evet, somut nesneleri pratikte saymanın ve hesaplamanın ötesinde, soyut bir sayı sisteminin yolu açılmış olur. Andaçlardan sayı tabletlerine götüren koşulları kestirmek (tahmin etmek) güç değil. Hangi andaçların ne anlama geldiğini ve malların tutarlarının (belki aynı zamanda değerlerinin) nasıl hesaplanacağını, birilerine (topaklar üzerinde değil) tabletler üzerinde gösterip öğretme girişimi bu yolu açmış olmalı.

Piktogramlar: İlk sayı tabletleri çıkan katmanlardan sonraki katmanlarda, tabletlerde, andaçların baskıları yanı sıra, topakların üzerle-

rindekine benzer resimsi imler de görünür. Topaklar üzerinde karşılaşılan, gönderilen mallarla ilgili kişileri (adlarını) gösterdikleri sanılan resimler yanı sıra, nesnelerin maddelerin adları da resimsel çizgilerle (piktogramlarla) gösterilmeye başlanmıştır. Örneğin "ᗢ" öküzü (tosunu) simgeleyen böyle bir resim ya da im'dir.

Kayıt anlayışının gelişmesiyle ortaya çıkan bu yazıya nesneler ve kişiler resimleriyle gösterildikleri için "piktogram" (resimyazı) denir. Her bir ad, her bir kavram, her bir düşünce (bilim dilinde Eski Yunancadan alınan sözcükle her bir "idea") tek bir im ile anlatıldığı için, bu yazı biçimi (bir sözcüğün birkaç harf ile gösterileceği alfabetik yazı sistemlerinden ayrımını vurgulamak için) "ideografik yazı" sınıfı (Çin yazısının da içine girdiği sınıf) içine sokulur.

Dördüncü binyılın sonu ile (artık ZÖ değil İÖ) üçüncü binyılın başında bu kayıt sisteminden (piktografik yazıdan) "arkaik çiviyazısı" denen bir sisteme geçilmiş olduğu görülür.[79] Binyılın ortasında yaygınlaşan çiviyazısı ile artık dinsel mitoslar, sözleşmeler önemli yapıların temellerine yerleştirilen yazıtlar da yazılmaya başlanacaktır.[80]

Yazının doğuşu ve gelişmesiyle ilgili yukarıdaki açıklamadan farklı açıklamalar da vardır. Örneğin, yazının baskı mühürler üzerindeki im'lemelerin gelişmesiyle doğduğu onlardan biridir.[81] Bir başka açıklamada, yazının, mühürlerden bağımsız olarak, bürokrasinin sorunlarını çözme amaçlı, bilinçli bir buluş olarak birdenbire çıktığı öne sürülmüştür.[82]

Tapınak kayıtları: Sayı ve yazı sistemlerinin bulunuşu ve geliştirilmesi, bazı toplumsal gereksinimlere yanıt idi. Uygar toplumun bazı sorunlarına çözüm olarak gerçekleşmişti. Şöyle ki bir kentin tapınağının sürülerinin, çayırdan çayıra dolaştırılarak otlatılması için tapınağın çobanlarının görevlendirildiği varsayılsın. Çobanlardan birine yirmi koyun, ötekine on altı öküz bırakılmış olsun. Tapınağın koyun, keçi ve sığırları, böyle böyle birçok çobana teslim edilmişse, kime ne kadar hayvan bırakıldı? Kim ne kadarını geri getirebildi, nasıl bilinecek? Çobanları görevlendiren dinci (bürokrat, yazman) eline daha kurumamış boş iki kil tablet alacaktır. Sığırları gütmekle görevlendirilen çobanı çağıracaktır. Elindeki kalın kamışın ucunu tablete basacaktır. Bu im, on sığırı göstermektedir. Yanına bir de ince kamışın ucunu bastıracaktır. O da beş sığırın imidir. Onların yanına kalın kamışın yalnızca kıyısını bastırdı mı, son bir sığırı da kaydetmiş olacaktır. Etti (O∘C) on altı. Sürünün koyun değil, sığır sürüsü olduğunu ise, tablete çizdiği yalın bir sığır başı imi (ᗢ) ile gösterecektir.[83] Aynı kaydın bulunduğu bir tablet

daha hazırlayıp birini alıkoyacak, ötekini çobana verecektir. Sürü otlaklardan dönünce tabletlerdeki sayıları ve sürüyü sayarak eksik bulunup bulunmadığını anlayacaktır.[84]

Çiviyazısı ideogramları: Sümer'de yazı, tapınaklarda, dincilerce bulunup geliştirilmişti. Önce tapınaklarda ve tapınmadan çok tapınak hesaplarını tutmak için kullanılmıştı. Yazının tabletlere yazılan ilk biçimi, Sümer resimyazısıydı. Yumuşak kil tabletler üzerine, sivir uçlu kalemlerle oyarak iz bırakmak, hızlı, akıcı bir kayıt (yazı) olanağı vermiyordu. Bu sorun, ucu yontularak, bastırıldığında (zamanın çivisi olan) mıh biçiminde izler bırakan kamış kalemlerin geliştirilmesiyle çözüldü. Bu kalemlerle, artık yumuşak kil tablete imler çizilmiyor, uçları bastırılarak izler bırakılıyordu. Bir imin (çizilmesinden çok daha kısa sürede) ardı ardına ve çok hızlı vuruşlarla tablete yazılabildiği anlaşıldı. Çiviyazısı böyle ortaya çıktı.

Öküz sözü tablet üzerinde dondurulup, okunduğunda yeniden seslendirilmesi için, piktogramdaki aynı (yalın öküz başı) imini (ᗜ) dört hızlı vuruşta (◊) gösterme yoluna girildi. O zaman tabletteki şekil öküze benzemekten çıktı. Ama tapınağın yazmanlık okullarında, eski tabletleri kopya ederek çiviyazısı öğretilen genç dinciler, onu tanıyıp *ayef* (öküz) diye okumakta ve yazmakta hiçbir güçlük çekmeyeceklerdi. Günümüzün bir tarihçisi ise, çiviyazısıyla yazılmış imi, çiviyazısı öncesi piktogram imleriyle karşılaştırarak çözebilecekti. Çiviyazısı da (piktografik ideogramlarda olduğu gibi) her bir ide bir im ile gösterildiği için "ideografik yazı" idi.

Sümer çiviyazısında, her bir kavram (ide) için bir im (işaret) ilkesi nedeniyle, sayıları 1200'ü bulan imleri bellemek, günümüz Sümeroloğu kadar Sümerli dinci yazman adayı çocuk için de kolay değildir. Okuyup yazmak, ancak tapınak okullarında uzun yılları alabilen bir eğitimle öğrenilebiliyordu. Bu yüzden yazmanlık, dincilerin tekelinde bir meslek olarak kaldı.

Hece yazısı fonogramlarına geçiş: Sümerler yazıyı (nesneleri, kişileri, olayları simgeleyen ideogramların arasına gramer imlerinin katılmasıyla) konuşmayı eksiksiz olarak tablete dökebilecek gelişkinlik düzeyine çıkarabildiler. Ancak, imlerin sayısını azaltına gereksinimi kendini şiddetle duyurmuş olmasına karşın, sayıyı bin yılda ancak yarıya indirebilmişlerdi. Sümerlerin kullandıkları, bilginlerce "Elam çiviyazısı" olarak adlandırılan yazılarında örneğin 600 karakter (im) bulunmaktaydı.[85]

Yazıda reform, Sami dili konuşan halkların, bölgede ağır basmalarıyla, İÖ ikinci binyılın başında gerçekleştirilebildi. Aşağı Mezopotamya'nın (Sümer'in) Akadca olarak bilinen bir Sami dilini konuşan halkları arasından çıkmaya başlayan dincileri, kendi dillerini Sümer çiviyazısı ile yazmak durumunda kaldılar. O zaman Sami dili sözcüklerinin hecelerini Sümer imleriyle simgeleyerek seslendirmenin bir yolunu buldular. Örneğin, Sümer çiviyazısındaki "*gu*" sözcüğünü gösteren öküz imini, Sami dillerindeki gene "öküz" anlamına gelen *"ayef"* sözcüğünün, ama yalnızca ilk hecesini (a sesini) yazınada kullandılar. "Ses yazısı" ya da "fonografik yazı" böyle ortaya çıktı. Yirmi kadar sessiz iminin yanına, sekiz kadar sesli iminin konmasıyla, Akadcadaki ya da herhangi bir dildeki tüm heceleri, dolayısıyla tüm sözleri, tüm sözcükleri, görece az sayıda (20 x 8 = 160 kadar) imle kayda geçirebilme olanağı yaratılmış oldu.

Bu örnek, bir halkın kültürünün, bir başka halkça benimsenmesinin yaratıcı sonuçlar doğurabileceğini göstermektedir. Aynı zamanda bunun, kültürel kalıtın varsıllaşmasına katkıda bulunulup kültürel evrimi hızlandırıcı etkiler yaratabileceğini de gözler önüne sermektedir.

Yazı alanında, bu tür etkilerle, kültürel evrimin nereden başlayıp nerelere varabildiğini görmek, işlemekte olduğumuz "uygarlığın doğuşu" konusunu aşan bir parantez açmaya değer: Yazının 160 kadar im ile yazılabilecek denli yalınlaştırılması bile, onun dinci yazmanların tekelinden kurtulmasına yetmedi. Öyle ki Mezopotamya'da zanaatçılar, savaşçılar şöyle dursun, savaşçı kökenli yöneticiler bile (ender örnekler dışında) okuryazar olamadı. Dolayısıyla, iletişimde ve kayıtta dinci yazmanlara bağımlı kalındı. Ama tacirlerin, özellikle tapınak hesabına çalışmayan tacirlerin yalın bir kayıt sistemine gereksinimleri vardı. Ne kadar yalınlaştırılmış olursa olsun gene de karmaşık kayıt sistemini (fonetik yazıyı) öğrenmek üzere, yıllarca tapınak okullarına gitmeye ne zamanları ne sabırları ne de hakları vardı.

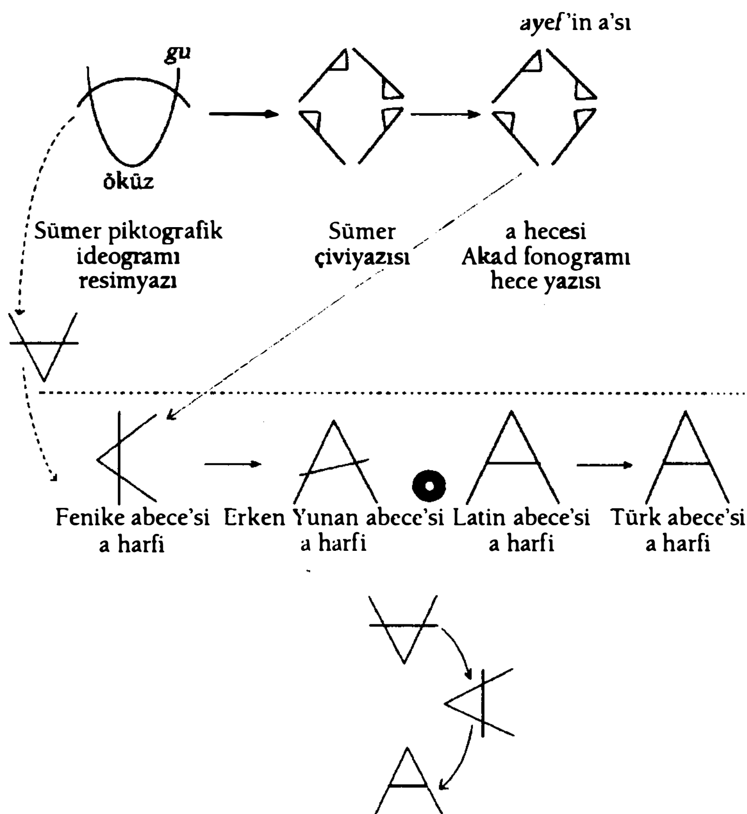
Abece'ye kavuşma: Yazıda asıl büyük reform, hece yazısından (fonografik yazıdan) abece yazısına (alfabetik yazıya) geçilişiyle gerçekleştirildi: Filistin, Mezopotamya ve Mısır uygarlıkları arasında kalmış bir ülkeydi. Bu nedenle ve deniz kıyısındaki konumuyla, yoğun alışveriş etkinliklerine aracı oluyordu. Burada, İÖ 2. binyılın ilk yarısında Sami dili konuşan (Filistin'in o zamanki adıyla) Kenanlı tacirler, alfabetik yazının temellerini attılar. Bunu, kayıt sisteminin yalınlaştırılmasını gerektiren (ticaret) mesleklerinin sorunlarını çözmek için yaptılar. Onun yanı sıra, Sami dillerinin gramer yapısının özelliğinden yararlanarak başarmış olmalılar.

Bilindiği gibi (ve çağdaş Arapçada ve İbranicede görüldüğü gibi) Sami dillerinde sözcükler, genellikle, üç sessizden oluşan köklerin önlerine, arkalarına, aralarına sesliler getirilerek türetilir. Hece yazısında, bir sessizin yanına eklenen sesliler atlanırsa, im sayısı 160'tan 20'ye düşer. Örneğin, ba, be, bı, bi, bo, bö, bu, bü heceleri, ayrı ayrı göstermek yerine, tek bir sessiz (b) ile gösterilebilir. Böyle yazılmış bir yazıda, o dili bilen kimse, tümden sessizlerle yazılan bir sözcüğü, tümce (cümle) içindeki bağlamına bakıp seslileri kafasından ekleyerek okuyabilir. Örneğin "ktb" sessizlerinden oluşan sözcükleri, bağlamına göre "kitab", "katib", "katibe" gibi seslendirerek (doğru) okuyabilecektir. Bu kestirmeden, kısa yolu izleyen Sami tacirler, "zamandan tutum" düşüncesiyle, seslilerin gösterilmediği bir yazı yazalım derlerken, abece'yi (alfabetik yazıyı) diyebiliriz ki rastlantıyla (İÖ 2. binyılın ortasında) bulmuş oldular. Rastlantıyla, çünkü amaçları yeni ve üstün bir kayıt sistemi yaratmak değildi. Kolay öğrenme, kolay yazma, az zaman harcama gibi, günlük sorunlarını çözecek küçük hesapların ardındaydılar. Buluşlarının devrimci sonuçlar yaratabileceğinin, insanlık tarihi için taşıdığı önemin (olasılıkla) ayrımında (farkında) değildiler.

Filistin'de yazı (Mısır etkisiyle, ama Sümer kökenli imlerle) tabletlere değil, papirüs, parşömen (keçi derisi) gibi kuru gereçler üzerine yazılmaya başlandı. O zaman, çiviyazısının keskin çizgileri yerine, fırçayla, kalemle (ama resimsel imlere de geri dönmeden) imler, yumuşak kıvrımlar verilerek yazılabilecekti. Abece'nin harfleri böyle geliştirildi.

Abece'nin yayılışı: Yirmi dolayında sessiz harften oluşan abece, gene Sami dilli ve kültürlü (Fenikeli) tacirler aracılığıyla Eski Yunan'a (İÖ 1. binyılın başında) geçirilmiştir. Yunanlılar, bu yazıyla, kendi sözcüklerini seslendirebilmek için seslilere gereksinim duydular. Bu gereksinimi, bazı sessizleri, gene sessizlerin yanına koyup onları seslendirmede kullanarak karşılamaya çalıştılar. Abece'ye aynı zamanda sesli harfler de eklediler. Ekleyince, abece'nin im sayısı 20 dolaylarından 30'a yaklaştı. Böylece oluşan abece, Yunan'dan Roma'ya, Roma'dan "Latin Abecesi" adıyla Ortaçağ Avrupası'na geçip, Avrupa dillerinden Türkçeye dek gelmiş oldu.

Yazının bu evriminin öyküsü, yazı imlerinden birinin geçirdiği değişikliklerde, Sümerceden alınıp Türkçeye dek getirilerek özetle izlenebilir:

Çizelge VI: Mezopotamya - Batı toplumlarında yazının evrimi

İnsanlığın kültürel evriminin Mezopotamya - çağdaş Batı toplumlarının kültür geleneğinin önemli bir sayfasını oluşturan abece yazısının gelişmesi, insanlığın çağdaş, kültürel değerlerinin bir kişinin, hatta bir halkın, bir dönemin (tek başına) yaratısının ürünü olmadığını gösteren güzel bir örnektir. Kültürel evrimin, kültürel birikimin, kültürel kalıtın (mirasın) çeşitli coğrafyalarda, çeşitli halkların, önceki kuşaklardan aldıkları kültürel kalıta, eklemelerle çıkarmalarla yaptıkları katkılardan sonra, onu sonraki kuşaklara aktarmalarıyla, tarihsel bir süreç içinde oluştuğunu, alfabetik yazı kadar güzel yansıtan, daha pek çok örnek bulunup gösterilebilir.

10. Bölüm
MEZOPOTAMYA ÖRNEĞİNDE UYGAR TOPLUMUN YAPISI VE GELİŞMESİ

Buraya dek ilkel topluluklar ile uygar toplumun yapıları arasındaki farklara, birçok yerde birçok kez değinildi. Gene de, söz konusu farklara insanlığın ilk uygarlığının yaşandığı Mezopotamya kent devletleri somutunda bir kez daha değinmekte yarar var. O zaman uygar toplumun hangi yönde gelişeceği daha iyi anlaşılacaktır. Ayrıntısına girmeden önce (ilkel topluluğun az çok "türdeş" yapısından farklı olarak) uygar toplumun farklılaşmış bir yapı sergilediği bilinerek yola çıkılmalı. Buna karşın uygar toplumda, farklılaşmış yapısını, çıkarları birbirinden farklı olabilen kesimlerini (katmanlarını, sınıflarını) birlik ve bütünlük içinde tutacak altyapı ve üstyapı kurumları geliştirilmiştir. Geliştirilmemiş olsaydı, varlığını sürdüremezdi. Söz konusu bütünleştirici kurumlar, altyapıda kesimler arasında karşılıklı gereksinim (sonunda bütünleşme) yaratan işbölümü ve pazar ekonomisidir. Üstyapıda, farklı çıkarları olabilen kesimleri, çıkarlarının her alanda ve her zaman aynı olduğu sanısı yaratan dinsel ideolojidir.

Uygar toplumun farklılaşmış yapısı

İlkel toplulukların yapısı, fetüsün farklılaşma öncesi ("nebula" denen) durumuna benzer. Bu evrede fetüsün tüm hücreleri, zigotun bölünmesiyle oluşup birbirinin kopyası, hatta özdeşidir. Buna benzer biçimde, ilkel topluluğun "farklılaşmamış" yapısı içinde, kişiler birbirlerinin kopyası gibidirler. Aralarında, cins ve yaş temeline dayananlar dışında, pek fazla farklılık yoktur. Ana baba-çocuklar, gençler-yaşlılar arasında "rol" farklılıkları dışında, bir konum (statü) farklılaşması, bir sınıf farklılaşması bulunmaz. Aynı kişiler, aynı davranışlarda bulunup aynı toplumsal işlevleri görürler. Bu durum, ilkel toplulukta, toplumsal kurumların sınırlı bir sayının ötesine geçmediğini gösterir. Aynı zamanda, zamanla yeni yeni kurumların oluşup gelişmeyeceği anlamına gelir. Aynı kurumlar, kuşaklar boyu yeniden üretilir.

Öte yandan, uygar toplumda ortaya çıkacak bazı kurumların işlevleri, ilkel toplulukta, az sayıdaki kurumunun içinde ve iç içedir. Örneğin üretim, yaşamın yeniden üretilmesi ve topluluğun yapısının yeniden üretilmesi (aynı insan-insan ilişkilerinin eğitimle sürdürülmesi) aynı toplumsal kurum ya da aynı toplumsal birim (klan, köy, aşiret) tarafından gerçekleştirilir.

Uygar toplumda durum farklıdır. İşbölümü, uzmanlaşma, farklılaşma (katmanlaşma, sınıflaşma) başlamıştır. Fetüs-toplum benzetmesi sürdürülürse, denebilir ki büyüme sürecinde organ farklılaşması sonrası ("gastrula" denen) döneme geçilmiştir. Durmaksızın yeni yeni kurumlar oluşur. Toplumda farklı işlevler, bu kurumların içini dolduran, ötekilerinden farklılaşan kişilerce görülür. Örneğin, toplumun savunması, artık tüm babaların (ve bıçak kemiğe dayanınca) toplumun, kadınlar içinde, tüm yetişkinlerinin görevi değildir. Bu işi, bu işlevi yerine getirecek ordu kurumu kurulmuştur. İster saldırı ister koruma amaçlı olsun, savaşmak "savaşçıların" (askerlerin) görevi, mesleği olmuştur.

Toplumsal yapının birlik ve bütünlüğünün sağlanması

Toplumsal yapı, ister ilkel toplulukta olsun ister uygar toplumda olsun, onu oluşturan parçaların bütünlüğüdür. Topluluklar da toplumlar da bir bütün olarak vardır. Parçalarını oluşturan bireyler, gruplar, katmanlar, halklar, etnik gruplar varlıklarını bir bütün içinde sürdürürler. Toplulukların ve toplumların kendilerini olduğu gibi yeniden üretmeleri, bütünü oluşturan parçaların eşgüdümlü devinimiyle gerçekleşir. Kendilerini değiştirmeleri ve değişen biçimleriyle yeniden üretmeleri de öyle olur. Topluluğun ve toplumun parçalarını ya da parçalarının parçalarını oluşturan kişilerin, söz konusu bütünden bağımsız (fizyolojik)

varlıklarından söz edilebilir. Ama kişilerin oluşturduğu parçaların (örneğin zanaatçılar kesiminin), bütünden (parçası oldukları topluluktan, toplumdan) özerk varlıklarından söz edilemez. Dolayısıyla bütünden bağımsız ele alınıp öyle incelenirse devinimleri, işlevleri gereğince kavranamaz.

Öyleyse, denebilir ki toplumsal yapıyı oluşturan parçalar bir saatin çarklarına benzer. Birlikte ve birbirleriyle (az çok) uyumlu devinirler. Dahası, bir saatin çarklarına benzemekten öte, bir canlının organlarına benzerler. Birbirlerine eklemlenmiş durumda bulunup işlevlerini eşgüdüm içinde görürler. Öyle ki bazen, birinin nerede bitip ötekinin nerede başladığı gösterilemez. Toplulukların ve toplumların parçalarının oluşmasında, organlarınkine benzer bir durum söz konusudur. Bir tarihsel süreklilik içinde, zamanla belirirler. Bu nedenle, uygar toplumun yapısının da tarihsel bir perspektif içinde görülüp gösterilmesi uygun olur.

UYGAR TOPLUMUN KURUMLARININ GELİŞMESİ

Uygar toplumun kurumlarının somut gelişmesi, Mezopotamya'nın kent devletlerinde gözlemlenebilir. Bunun için söz konusu kurumların ayrı ayrı ve bir bir incelenmesi gerekmez. Amaç, onları insanlığın kültürel evrimi ve uygar toplumun bütünlüğü içinde görmektir. Belli başlı kurumları ele almak ve onların öteki kurumlarla bağlantılarına ve onlara etkilerine bakmak yeter. Çünkü uygar toplumun kurumları birbirlerini bütünleyecek biçimde birbirlerine karşılıklı olarak bağlı bulunmakla birlikte, işlevsel etkileri farklıdır. Bazıları toplumun "enerjisini", bazıları "birlik ve bütünlüğünü" sağlayıcı yönde, ötekilerden daha önemli işlev görür. Öyleyse ilginin bu kurumlar üzerinde odaklaşması yeterlidir. Toplum-saat benzetmesinden gidilirse, süreç, ana yayın (zembereğin) kurulmasından başlanıp saniyeliği işleten çarkın dönüşüne dek izlenebilir. Sürece katılan çarkların birbirini devinime geçirişleri boyunca iz sürmek, uygar toplumun yapısını ve işleyişini (Mezopotamya'daki ilk somut örneklerinde) kavranmayı sağlayabilir. Bu da onların tarihsel süreç içinde ele alınacağı anlamına gelir. Söz konusu kurumların başlıcaları, altyapıda, tarımdan toplumsal artı yaratılan bir ekonomi, üstyapıda dinsel ideolojidir.

İÖ 4. binyıl Sümer'i: "Haraç ekonomisi" dönemi

"Sümer" denen Aşağı Mezopotamya'ya, İÖ 5. binyılın sonlarına doğru, dilleri bölgede konuşulan dillerden hiçbirine benzemeyen bir halk inmişti. Sümerlerin inişini izleyen 4. binyılda (ne olmuşsa olmuş) Eridu, Ur, Uruk gibi yerlerde kentler yükselmişti.

Tapınak odağı: Örneğin Eridu, arkeolojik kayıtta, en alt katmanlarında bir köy olarak görünür. Kent, köyün bir tepe üzerine kurulmuş tek odalık sunağı çevresinde gelişmiştir. Kent gelişirken, yıkılan sunağın yerine giderek daha büyük yapıların kurulmasıyla bir tümsek oluşmuştur. Sonunda, tümsek höyüğe dönüşür. Doruğunda büyük bir tapınak görünür. Demek ki kentin, çevresinde geliştiği odağı tapınaktır.

Ancak, Eridu'da ve onun yakınlarındaki Ur, Uruk kentlerinde, ilk tapınaklar, daha sonrakilere göre gene de küçük sayılır. Aralarında, yalnızca nicel (büyüklük) farklı yoktur. Aynı zamanda nitel bir fark da vardır. Daha sonrakiler gibi çevrelerindeki ek yapılarla tapınak kompleksine dönüşmemişlerdir. Bunun anlamı, İÖ 4. binyılda tapınak kurumunun, İÖ 3. binyılda ulaşacağı karmaşıklık düzeyinde bulunmamasıdır. Yanına ambarlar, işlikler gibi birçok eklentisinin daha eklenmemiş olmasıdır. Bu durumda, tapınağın giderek daha büyük çaplarda yeniden yapılması nasıl sağlanmıştır? Sayıları tapınağın çapına oranlı olarak arttığı düşünülen dinciler (din adamları) ve öteki görevliler nasıl beslenebilmiştir? Kısacası, bu değirmenin suyu nereden gelmektedir?

Haraç devleti: Susan Pollock, tapınağı döndüren kaynağın "haraç" (İng. *tribute*) olduğunu söylüyor. Burada haraç sözcüğünün, toplumsal artının zor yanı sıra "gönüllü" aktarılış biçimlerini de içerdiği anımsanmalı. Pollock, artının haraçla sağlandığı sonucuna, onları bir sonraki (İÖ 3.) binyıl tapınaklarıyla karşılaştırarak varmaktadır. 3. binyıl tapınakları (eklentilerine bakılırsa) kendileri toplumsal artı üreten kurumlara dönüşmüştür. Pollock'a göre, bir önceki binyılın tapınakları böyle olmayıp, tükettiklerini kendileri üretmediklerine göre, dışarıda üretilip tapınağa getirilen haraçlarla geçiniyorlardı. Buradan tutturarak Pollock, insanlığın ilk uygar toplumunu, "haraç ekonomisi" temeline dayanan "haraç devleti" (İng. *tribute state*) olarak niteliyor.[86]

İÖ 3. Binyıl: Tapınak ve aile ekonomileri dönemi

İnsanlığın ilk uygarlığını, doğuşunu izleyen "haraç devleti" biçiminden uzaklaştıran dört önemli gelişme görüldü. Onların izlenmesi, İÖ 3. binyıl uygarlığının kurumlarının ana çizgilerini verebilir. Bunlar, tapınak ekonomisi ve yanında aile ekonomilerinin görülmesi, yeni toplumsal katmanların gelişip yerleşmesi, Samilerin sızıp egemen konuma geçmeleri, yönetimin dincilerden savaşçıların eline geçmesiyle dinsel ideolojiye sonul biçiminin verilmesidir.

Tapınak kompleksleri: İÖ 4. binyılda Körfez'e yakın Eridu, Ur, Uruk gibi yerlerde görünen kent devletlerinin sayısı İÖ 3. binyılda Dic-

le ve Fırat ırmakları kıyıları boyunca artmıştır. Bu binyılda, tapınak çevresinde gelişen kentlerin ve kent devletlerinin sayıları artmakla kalmamıştır. Yapıları da gelişmiş ve değişmiştir. Dördüncü binyılın "Eridu modeli" diyebileceğimiz tapınağı, bir platform üzerine kurulmuş tek büyük bir yapıydı. Onun yerini, yeni bir model almıştır. Üst üste birkaç doğal ve yapay platform (zigurat) tepesine oturtulan tapınak çevresine birçok yapı serpiştirilmiştir. "Ur modeli" denebilecek bu tapınak komplekslerinin çevresi bir duvar (sur) ile çevrilmiştir. İlk yazılı tabletlerden de anlaşıldığı gibi, tapınak artık yalnızca haraç biçimindeki toplumsal artının toplanıp "yeniden bölüşüm" işinin yürütüldüğü yer değildir. Belki o yanı da sürmekle birlikte tapınaklar, duvarlarının ötesinde "tanrının tarlaları" ve onları sulayan "tanrının kanalları" ile birlikte birer "üretim birimi" durumuna gelmişlerdir. Öyle ki tanrının tarlalarında yalnızca bitkisel besin üretimi yapılmakla yetinilmemektedir. Kırlarda "tanrının sürüleri" otlatılmaktadır. Irmakta (olasılıkla) tanrının balıkları avlanmaktadır.[87] Buralardan elde edilen ürünler tapınağa taşınmaktadır. Tapınağın eklentileri olan ambarlarda toplanmakta, tapınağın işliklerinde zanaatçılar ve kölelerce işlenmektedir. Bundan öte, tapınağa bağlı tacirler, tanrının (alüvyon) topraklarında bulunmayan yapıtaşı, dayanıklı kereste, metal cevherleri, kıymetli taşlar gibi nesneleri Filistin, Anadolu, İran, Afganistan, Hindistan kadar uzak yerlerden getirmektedirler.

Tapınakların yanlarındaki yapıların yıkıntıları arasından çıkan ürün, araç gereç, hammaddeler, yapılmış mal kalıntıları, tapınakların kendine yeterli ekonomilere dönüşme çabasını yansıtmaktadır. Tapınak arşivlerinde ve dinci yazman okullarında bulunan tabletlerde, tapınakta ya da tapınak adına çeşitli işlerde (mesleklerde) çalışanlarla ilgili uzun listeler vardır. Söz konusu listelerde, kendilerine verilen araçlar ve hammaddeler, kendilerinden alınacak ürünlerin, malların tutarı yazmaktadır. Kendilerine yiyecek içecek (örneğin bira) olarak verilen günlük tayınlar belirtilmiştir. Bunlardan gidilirse, artan dincilerin ve onların buyruğunda çalışan görevlilerin geçimini sağlayan kaynak anlaşılabilir. Artının haraçtan çok üretim araçları üzerinde tapınak tekelinden sağlandığını anlamak güç değil. Tapınak, üretime el koymuştur.

Toplumsal yapısı eşitlikçi göçebe çoban toplulukların yerleşik çiftçilere boyun eğdirip, yanlarına yerleşip, onları haraca bağlamaları ile sağlanan artı, hemen belli kişilerin ya da belli ailelerin tekeline geçmeyecektir. Egemen katman konumuna yükselen topluluk üyeleri arasında, Sparta'da görüldüğü gibi bölüşülecektir. Bölüştürme işini topluluk adına bir grup ya da kurum üstlenecektir. Bu kurum Sümer'de tapınak, Sparta'da ordu olmuştur. Ama Sümer'de, üretim araçları üzerinde ege-

men tabaka adına denetim, zamanla, söz konusu kurumu temsil eden kişilerin eline geçecektir.

Büyük aile işletmeleri: Kazılar, Sümer'de, İÖ 3. binyılda tapınak komplekslerine benzer ekonomik kuruluşların, tapınak surları dışında da görülmeye başladığını gösteriyor. Konunun uzmanları (örneğin Frangipane) bu kuruluşlar için *"oikos* ekonomisi"[88] kavramını kullanıyor. Bununla amaçladıkları, aile işletmeleridir. Dolayısıyla bunlara (fazla akademik kokan *oikos* sözü bir yana konup) böyle "büyük aile işletmeleri" denmesi daha uygun olabilir.

Bunlar, insanlık tarihinde, çeşitli zamanlarda çeşitli yerlerde görülebilen, örneğin Ortaçağ Avrupası "malikâne" kuruluşlarına benzer birimlerdir. Onlardan farkı "Mezopotamya'nın coğrafya koşulları nedeniyle "kendine yeterli" olamamalarıdır. Tapınak ekonomileri gibi onların da geliştikçe daha çeşitli ve çok daha fazla malı dışarıdan sağlamak zorunda kalmalarıdır. Bu bakımdan, pazara yönelik tarım yapan Roma latifundiyalarından ve Avrupalıların Yeni Dünya'daki plantasyonlarından farkları, Mezopotamya'nın büyük aile işletmelerinde köle emeğinin ağır basmamasıdır.

Egemenliğin Sümerlerden Samilere geçişi

Aşağı Mezopotamya'ya Sümerce egemen olmadan önce, Sümer'in içinde yer aldığı Batı Asya coğrafyasında konuşulan dillerden biri (belki en önemlisi) Sami dilleri ailesiydi. Daha sonra yöreye, yörenin adından gidilerek "Sümerler" denen halkın egemenliğiyle birlikte, Sümerce egemen olmuştu. İlk yazılı belgelerde Sümerce kullanıldı. İlk uygar toplumların kültürel birikimi, Sümerce ile kuşaktan kuşağa birikerek aktarılmıştı.

Giderek genişleyen uygar kent devletleri "adasının" çevresinde barbar halklar okyanusu bulunmaktaydı. Bunlardan Mezopotamya'nın kuzeyindeki ve doğusundaki halklar arasında, daha çok Hint-Avrupa ailesinden diller konuşuluyordu. Bu halkların uygar dünya ile ilişkileri daha çok barbar akınları biçiminde görüldü. Mezopotamya'nın batısında ve güneyinde daha çok Sami dili konuşan halkların Sümer ile ilişkisi ise, kentlere "sızma" biçiminde oldu.[89] Öyle ki tabletlerde Sümerce yanı sıra çiviyazısıyla bir başka dilin (Sami dilinin) yazılmaya başlanmasının az öncesinin Sümer kent devletleri katmanlarında herhangi bir genel yıkım iziyle karşılaşılmaz. Buna karşılık tabletlerde, Sümerce sözcükler karşısında Sami ailesinin bir lehçesi olan Akadca sözcüklerden oluşan sütunları bulunan "sözlükler" ile karşılaşılması, bir halkın uygar top-

lumun dilini benimseme değilse bile kültürünü özümleme çabasını yansıtır. Bununla da yetinmeyip uygarlığın yalnızca diline, kültürüne değil, Agade (Akad) kentinden başlayarak ülkesine (İÖ 3. binyılda) egemen olacaklardır.

Önce Agade kentini kuran (ya da ele geçiren), sonra egemenliklerini öteki kentlere yayan halka "Akadlar" (Agadeliler) dendi. Akadların ve Sami dili konuşan halkların, uygar toplumun kurumlarının gelişmesine olumlu katkıları oldu. Bunun bir örneğinin (bkz. s. 375) çiviyazısı karakterlerinin yarıya indirilerek yazının yalınlaştırılması olduğunu gördük. Olumsuz etkileri hakkında bilgilerimiz az. Olumlu etkileri daha fazla olmalı. Çünkü söz konusu olan iki kültür geleneğinin etkileşimiydi. Bu, eski kültürlerin olumsuz, zamana uygun düşmeyen geleneklerin atılması fırsatını yaratmış olmalı. Etkileşim, olumlu öğelerin sürmesini engellemeyeceği gibi yayılmasını sağlayacaktır. Ayrıca karma (melez) kültür geleneklerinin yaratılıp sürmesine yol açacaktır.

Sami dilli halklar (Samiler) Aşağı Mezopotamya'da çoğunluğu, art arda küçük fetihlerle sağlamış olabilirler. Agade'de egemenliği böyle bir fetihle kurup Sümerlerinkine öykünen bir kent ve kent devleti geliştirmiş bulunabilirler. Ancak, arkeolojik kayıtta bu varsayımları destekleyecek kesin kanıtlar bulunmayınca, "barışçı sızma" varsayımı ağır basıyor.[90] Gene de tarihçiler, genel bir barışçı sızmanın sürtüşmeleri ve savaşları dışlamayacağı görüşünde. Bu durumda bile göçebe çoban (barbar) topluluklar ile yerleşik çiftçi topluluklar arası ilişkinin benzeri beklenmemeli. Çünkü göçebe barbarlar bazen (örneğin İndüs uygarlığını yok edişlerinde görüleceği gibi) uygar toplumu boğazlayarak "altınlarının" tümünü alıp götürme eğilimi gösterebilirler. Ama çoğu zaman, yerleşip, tavuğun boğazını sıkarak, onu sürekli altın yumurtlamaya zorlamak isteyeceklerdir. Daha önemlisi (çiftçi-çoban ilişkisinden farklı olarak) birbirlerinden alacakları vardır. Göçebe barbarlar, kentlilere hayvan ürünleri verip, karşılığında kentin yapılmış mallarını ve (şefleri için) lüks malları almak isteyeceklerdi. Demek ki göçebe çoban-yerleşik uygar toplumlar arası "barışçı ilişki" kapısı açıktır ve ağır basabilir. Öyle ki göçebeler, yalnızca hayvanlarını değil, insanlarını da uygar devletlere, ücretli savaşçı olarak sunmaya hazırdırlar. Belki hepsinden önemlisi, uygar toplumun kültürünü tümden almak isteyebilirler.[91] Bütün bu olanaklılıklar (ileride görüleceği gibi) Sümer-Sami halklar ilişkilerinde gerçekleşmiş görünür.

Mezopotamya'da egemenliğin (ikonografide yüzleri ve bazen başları tıraşlı gösterilen) Sümerlerden (sakallı gösterilen) Samilere geçişinin en önemli sonucu, bir Sami lehçesi olan Akadcanın, günlük dil ve kamuyönetimi dili (resmi dil) olmasıdır. Bununla kalmayıp Akadca, Mı-

sır, Levant, Anadolu, İran topraklarında kurulan (uygar) devletler arası yazılı iletişim (diplomasi) dili olarak benimsenecektir. Sümerce ise, halk ve yönetim çevrelerinde konuşulmaz olup, varlığını tapınaklarda (Ortaçağ'da Latincenin ve Arapçanın göreceği işleve benzer biçimde) din dili, bir uzmanlık dili olarak sürdürüp "ölü diller" arasına katılacaktır.

Yönetimin dincilerden savaşçılara geçişi

Egemenliğin Sümerlerden Sami halklara geçişine koşut gelişen (ama onunla özdeş olmayan) bir olguyla, İÖ 3. binyılda yönetim, dincilerden savaşçıların eline geçmiştir. Bu binyılda, toplumsal artının, tapınaklar yanı sıra başka odaklara aktarılışının arkeolojik kayıtta kanıtları var: Arkeologların, tapınaklar kadar büyük yapıların ve duvarla çevrili yapılar grubunun temelleriyle karşılaşmaları![92] Yazılı belgelerdeki kanıtı ise, en üst düzeydeki kamu yöneticilerinin adlarının, *ensi* sanı yerine *lugal* sanıyla (unvanıyla, titriyle) birlikte geçmeye başlaması.[93] *Ensi* "tanrı" anlamına gelebilen dinsel bir sözcükten türetilmişken, *lugal* "güçlü" kişi gibi bir anlama gelmektedir. Dolayısıyla "savaşçı" (asker) kökenli yöneticileri imlediği sanılıyor.

Savaşçılar ve saraylar: *Lugal*'ler, yazdırdıkları yazılarda kendilerini (*ensi*'lerin yaptığı gibi) "tanrının kölesi", "tanrının vekili" saymışlardır. Buna karşın, *lugal* (uzmanlarına göre) kesinlikle dinsel kökenli bir sözcük değildir. *Lugal*'lik dinsel görevin başa alındığı bir orun (makam) değildir. Savaşçı kökenli yönetici anlamına, "kral" anlamına yakın bir anlama gelen "güçlü kişi" demektir. *Lugal*'likten sonra başkomutanlık (yirminci yüzyıl İngiliz monarklarına dek) egemenin baş görevlerinden biri olmayı sürdürecektir. Oysa başdinciliğin egemenin kişiliğinde somutlaştığı durumlar, uygar toplumlarda kural olmaktan çıkacaktır. Bu durumda, tapınak olmayan büyük yapıların ve yapılar komplekslerinin "saray" olmaları çok olasıdır.[94] Bu tarihlerin (İÖ 3. binyılın) kalıntıları için açık ve kesin olmayan bir durum (büyük aile işletmeleri ile sınırlı olabilecek bir durum) İÖ 2. binyılda hangi yapıların saray oldukları kuşkuya yer bırakmayacak biçimde (çapraz kanıtlarla) gösterilebilecek nitelik kazanacaktır.

Lugal sanının (egemenler için) yerleşmesinden sonra *ensi* sanının tümden ortadan kalkmadığı görülecektir. Kent devletinin yerini alıp, birkaç kenti içine alan "yerel devlet" denebilecek devletler ve daha sonra "bölgesel devlet" ve "imparatorluk" dönemlerinde de kullanılacaktır. Ama bu kez sonul egemen için değil, bir krala, bir imparatora bağlı (vasal) kent yöneticileri, yerel yöneticiler için kullanılır olacaktır.

Aynı biçimde, sarayların görünmesinden sonra tapınaklar yok olmuş değildir. Tersine, sayıları artmaya başlamıştır. Daha görkemli yapılara dönüştürülerek varlıkları günümüze dek sürdürülmüştür. Doğru olmayarak "teokrasi" denen (bkz. s. 907, n. 23/94) klerokrasi yönetim biçiminden (dinciler yönetiminden) "timokrasi" denmesi gereken (krallık, sultanlık, aristokrasi gibi adlar verilen) yönetim biçimine nasıl geçilmiştir? Kamu yönetimi odakları olmaktan çıktıktan sonra tapınaklar varlıklarını nasıl sürdürebilmiştir? Binyıla yayılan bir süreci ve yeryüzünün çeşitli bölgelerinde gerçekleştirilen uygar toplumların birçoğunda yinelenen bir süreci somutta göstermek güçtür; belki de olanaksızdır. Ancak bu, belli başlı ipuçları toplanıp, çeşitli alanlardan sağlanan kanıtlar yörenin ve tüm olarak insanlık tarihinin perspektifine yerleştirilerek bir rekonstrüksiyonla (kurguyla) gösterilebilir. Yapılabilecek böyle bir rekonstrüksiyon, tarihsel gerçekliğin ana çizgilerini (doğru) yansıtabilir.

Tarihte dinci-savaşçı ilişkilerinin kurgusu: Klerokrasi döneminde (tanımı gereği) öteki yüksek kamu yöneticisi başkomutan da, tanrının vekili olarak kenti yöneten *ensi*'nin (başrahibin) buyruğu altında olmalı. Tapınakta toplanan artıdan başkomutan ve ordu için de pay ayrılmaktadır. Kent devletleri arasında ırmak ve toprak denetimi konusunda artan sürtüşme, savaşların ve savaşçıların önemini artıracaktır.[95] Kent devletlerine (uygar topluma) yönelik barbar saldırıları da buna eklenince, orduya ayrılacak payın artırılması gerekecektir. Ne kadar artırılacak? Bilen var mı? Başkomutan, büyük bir artış isteyecektir. Başdinci, olabildiğince az artırmaya çalışacaktır. Bu konuda aralarında bir sürtüşme kaçınılmazdır. Günümüz Türkiye'sindeki bütçe kalemlerine benzer biçimde, en büyük payları dinciler ile savaşçılar koparsa da aralarındaki sürtüşme sürecektir. Başdinci, daha büyük ve daha varsıl iç donanımlı yeni bir tapınak yaptırmak için aslan payının tapınağa ayrılmasından yana olacaktır. Başkomutan, komşu kentlere karşı yürütülen savaş için ve barbarların olası saldırısına karşı, yeni ve çağdaş donanımlı birlikler kurulması dileğindedir. Gerekirse barbar birliklerinin kiralık savaşçılar olarak orduya alınması için aslan payını orduya istemektedir. Barbar çapulcuların bir iki başarısı, komşu kentler karşısında alınan bir iki yenilgi, savaşçıların elini güçlendirecektir. Sürtüşme çatışmaya dönüşünce, sonucunu kestirmek güç değildir. Savaşçılar, ellerindeki "kaba güç" tekelinin desteği ile "tinsel güç" tekeli sahibi dinciler karşısında (sıcak ya da soğuk savaştan) üstün çıkacaklarını düşüneceklerdir. Artıya doğrudan el koyup, onu istedikleri gibi bölüştürebilmenin yolunun, yönetime el koymaktan geçtiğini kavrayıp eyleme geçeceklerdir.

Savaşçıların yönetime el koymaları üzerine dinciler, savaşımlarını ideolojik alanda yoğunlaştırmış olmalılar. Bu noktadan saldırarak, savaşçıların, aslında kendilerine değil tanrıya baş kaldırdıklarını söyleyebilirler. Dolayısıyla yönetimlerinin yasal olmadığını ileri sürebilirler. Dahası, tanrının kullarını, savaşçıların buyruklarını yerine getirmemeye çağırabilirler. Onların buyruğunda çalışmamaya, tanrıya olan borçlarını onlara vermemeye kışkırtabilirler. Verenleri, tanrının cezalandırabileceğini söyleyerek korkutabilirler. İdeolojik savaş alanında, savaşçıların bunlara karşı koyabilecek güçte silahları yoktur. Tek yapabilecekleri, dincileri kaba güce başvurmakla korkutmaktır. Bunun için tapınağa saldırmaları gerekecektir. Ki bu da tanrıya saldırmak olarak yorumlanıp algılanabilecektir.

Karşılıklı korkutmalar her iki yanı ödün vermeye zorlamış olmalı. Sonunda dinciler ile askerler arasında açık ya da gizli bir uzlaşmaya varıldığı anlaşılıyor. Buna göre dinciler, savaşçıların yönetiminin tanrının istencine aykırı olduğunu ileri sürmekten vazgeçeceklerdir. Kentin, toplumun, ordunun yönetimini savaşçılara (başkomutana ve komutanlara) bırakacaklardır. Bunların karşılığında, tapınakların, tapınak topraklarının, tapınağa bağımlı çiftçilerin, çobanların, zanaatçıların ve dinsel görevlilerin yönetilmesine karışılmaması ayrıcalığını koparacaklardır. Bu, bir tür özerkliktir. Günümüze dek süregelen "dinsel vakıf" kurumlarının devlet karşısındaki konumları, böyle bir geçmişe ve güç dengesine dayansa gerektir.

Savaşçılar, dincilerden bir şey daha istemiş görünürler: Yönetimlerinin tanrının istencine aykırı olduğunu söylememeyi kabul ettiklerine göre, bunun tanrının istenci olduğunu, inananlara (yönetilenlere) söyleseler ne çıkar? Bunun karşılığında savaşçı yöneticiler, kamu fonlarıyla eskiyen tapınakları onaracak, tanrılar ve dinciler için yeni yeni ve daha görkemli tapınaklar yaptırma sözü vereceklerdir. Böyle bir söz vermemiş olsalar bile, tarih boyunca böyle yapmadılar mı? Bugün de böyle yapmıyorlar mı?

Dinciler, bu yolda gözden geçirilen bir dinsel ideoloji ile tanrının, biri (tapınakta) din işlerini, öteki (sarayda) dünya işlerini yönetmekle görevli iki kulunun bulunduğu bildirilecektir. Böylece dinciler, savaşçı yöneticilerin iç işlerine (tapınağa, dine) karışmasını önlemeye çalışacaklardır. Hatta ötedünya (din) işleriyle ilgili konularda, insanların yönetiminin kendilerine bırakıldığını ileri sürebileceklerdir. Dahası, uygun koşullar oluştuğunda, yöneticilerin bazı düşünce, eylem ve davranışlarını, "tanrının istencine" uygun olmadığı yönünde yorumlayarak, yöneticileri yönlendirmeye, denetlemeye kalkacaklardır.

Özetle, uygar toplumun ilk evresinin sonunda, savaşçı ilişkiler (üretici güçlerin korunması, genişletilmesi, onlara el konması) üretim ilişkileri kadar önem kazanmıştır. Kazanınca, uygar toplumun yapısı, kurumları devrimci değişikliklerden geçmiştir. Altyapıdaki temelden değişikliğe koşut olarak, dinciler, toplumun yöneticiliğinden uzaklaştırılmışlardır. Tapınağın yöneticiliğiyle yetinmek durumunda bırakılmışlardır. Tapınaklarına, tapınak mülklerine ve kendilerine dokunulmaması karşılığında (bir kesimini oluşturdukları) egemen katmanın ve yöneticilerin savunmanlığını (avukatlığını) ve ideologluğunu üstlenmişlerdir.

Klasik biçimi (katmanlı uygar toplum ile birlikte) günümüze dek uzanan (ileride ayrıntılarıyla ele alınacak olan) dinsel ideolojinin yapısı, söylemi, işleyişi, böyle bir kurgu ile yetkinlikle uyuşmaktadır. Kuram değerindeki bu kurgu da sözü edilen (dinciler ile savaşçılar arasındaki) uzlaşma, anlaşma ya da sözleşmenin (toplum sözleşmesi kuramlarındaki gibi) tarihte gerçekten yapılmış olması gerekmez. Büyük bir olasılıkla böyle bir sözleşme hiçbir zaman yapılmamıştır. Gene de tarihsel olguları (dinciler ile savaşçılar arasındaki zamana ve uzama yayılmış sürtüşmeleri, çatışmaları, dengeleri, uzlaşmaları) açıklayıcıdır.

Yeryüzünün çeşitli bölgelerinde, tarihin çeşitli zamanlarında kurulan ilk uygarlıkları izleyen bir gelişmeyle yönetimin dincilerden savaşçılara geçmesi senaryosu, yıkılıp yeniden kurulan uygarlıklarda, yıkılıp yeniden kurulan düzenlerde de oynanmıştır. Öyle ki bu kurgu, yalnızca tarihteki değil, günümüzdeki uygar (sınıflı) toplumların yapısını ve bu yapı içinde dinciler ile savaşçıların ilişkilerini de açıklayıcıdır: Örneğin toplumumuzda, Kurtuluş Savaşı öncesi ve sonrası dinci-savaşçı (din adamı-asker) sürtüşmelerini bile kavramaya yarayabilir. 12 Eylül 1980 "askeri darbe" olayı öncesi ve sonrası ilişkileri de açıklayıcıdır. Bu kurgu, Althusser'in devletin biri baskı aygıtları, öteki ikna aygıtları olarak iki temel aygıtının bulunduğu kuramı ile desteklenirse, daha büyük bir açıklama gücü kazanır. Buna göre, devletin baskı aygıtları, egemen sınıfın bir dalını oluşturan savaşçıların tekelindedir. Devletin (bu demektir ki uygarlığın, sınıflı toplumun) ikna (kandırma) araçları din kurumuna bırakılmıştır. Dolayısıyla dincilerin tekelindedir. Egemen sınıfların bu iki dalı birbirleri karşısında (deyim yerindeyse) "düşman kardeşler" konumundadır. İkisi de sınıflı toplumun yönetimini (toprak sahibi aristokratların ya da endüstri kapitali sahibi burjuvaların elinden alıp) kendi tekelinde tutmak umudunu taşımaktadır. Bu noktada aralarında bir yarışma, hatta düşmanlık vardır. Ama alt sınıfların siyasal erki ele geçirme, hatta böyle bir bilinci ve amacı olmaksızın direnme girişimlerinde, eski düşmanlıklar unutulup bağdaşıklık kurulur. Savaşçılar ile dinciler birbirleriyle sarmaş dolaş olurlar. Yeniçağın eşiğindeki Avru-

pa'da (1520-1525) Köylü Savaşları'nda Almanya'da olan (bkz. s. 845) budur. İspanya İç Savaşı sırasında (1936-1939) olan bu! 12 Eylül sonrası ısıtılıp sunulan "Türk-İslam sentezi" (burjuvazinin izniyle ara rejim sırasında bile olsa) arkasında, savaşçılar ile dinciler arasındaki böyle bir işbirliğinin ideolojideki yansıması yatmaktadır. Çünkü bu bireşimde "Türk" söylemi ordu, "İslam" söylemi din çevrelerini temsil etmektedir.

Devlet kurumu, baskı ve ikna olarak iki temel, yapısal aygıtıyla, katmanlı, uygar toplumun doğuşunu izleyen binyılda klasik biçimini almıştır. Sınıflı toplum sürdüğü sürece bu aygıtlar, onları denetleyen katmanlar veya sınıflar varlıklarını sürdürmüştür. Sınıflar arasındaki eşitsizlikçi ilişkileri yeniden üreten dinsel ideoloji de (kültürel kalıtım yoluyla) sürerek günümüze dek gelmiştir.

MEZOPOTAMYA UYGAR TOPLUMUNUN KATMANLARI

Sümer'de katmanlaşma fetih ve çöreklenme ile (ya da toplumsal artı aktarımı ile) birlikte, İÖ 4. binyılda başlamıştı. Toplumsal katmanların netleşip yerleşmesi 3. binyılı bulmuş olmalı. Çünkü bu binyılın metinlerinde onlardan söz edilmekte. Gene bu metinlerden, söz konusu toplumsal oluşumların, sınıf değil katman (zümre) niteliği (bkz. s. 94) gösterdikleri anlaşılabiliyor.

Fetheden topluluğun yetişkin erkeklerinin, hiç değilse bir bölümünün, yerleşmeyle ve uygar toplumla birlikte toplumsal artı aktarım düzenekleri yoluyla "savaşçılar" (askerler) katmanına dönüşecekleri açık. Kabile başkanları, şefler uygar toplumun ilk binyılında komutan, başkomutan olarak kalıp daha fazla gelişememiş görünürler. Şamanlar ise, toplumsal artının yeniden bölüştürülmesinde ve tapınak ekonomisinde üstlendikleri yeni (baş)rol nedeniyle, nitelik ve nicelikçe gelişmişlerdir. Öyle ki onların soylarını 3. binyılın başında, sayıları artmış ve dincilere dönüşmüş buluruz. Bu binyılda, toplumsal artının sağladığı uzmanlıkla, kentlerde, önceleri tapınağa bağlı olarak çalışan, sonra kendi hesaplarına da çalışmaya başlayacak olan kentli iki kesimin (zanaatçıların ve tacirlerin) de toplumsal katmana dönüştükleri görülüyor. Kentlerin kıyılarında ve kırlarda ise, bitkisel ve hayvansal besin üretimini sağlayan, kente (tapınağa) az çok bağımlı köylü ve çoban katmanları oluşmuştur. Kentte, tapınağa bağlı bir köleler katmanının varlığından da söz edilebilir. Toplumsal katmanlara onlardan başlanabilir.

Köleler: İnsanlığın ilk uygar toplumları (son uygar toplumları gibi) katmanlaşmış bir toplumsal yapıya sahipti. Onlar, kaba Marksist okula göre, aynı zamanda sınıflı toplumun ilk biçimi olan köleci toplumlardı. Sümer ve tüm olarak Mezopotamya kent devletlerinde kölecilik var mıydı? Vardıysa, "köleci toplum" denmeyi gerektirecek çapta mıydı?

Üstyapıya bakılırsa ilk uygarlık köleciydi. Kentin asıl yöneticisi sayılan koruyucu tanrısının en önemli niteliği "efendi" olmasıydı.[96] Kentinin tüm insanları ise, onun karşısında "köle" (kul) konumundaydı. Öyle ki, İÖ 3 binyılın yazılı belgelerine göre, kent devletinin yöneticisi bile tanrının hem kâhyası (vekili) hem kulu sayılıyordu. Burada, kul (köle) sözcüğü ile her karşılaştığımız yerde onun gerçek anlamda bir kölenin varlığını göstermeyebileceği yolunda ilk uyarıyı alırız. Yönetici nasıl köle olabilir ki?[97]

Metinlerdeki dile bakılırsa, yöneticiye bağlı olup çeşitli kamusal görevler yüklenmiş kamu yöneticileri de tanrının kullarıydı. Tanrının kulu olmaları yanı sıra, yöneticilerin kölesi olduklarından söz ediliyordu. Kentin çevresindeki köylerin, kırların insanları ise tanrının, yöneticinin, kamu yöneticilerinin, bu kamusal "efendiler" yanı sıra bir de özel efendilerin kullarıydı.[98]

Anlaşılan, ister kamusal yazışmaları, ister günlük iletişimi yansıtıyor olsun, yazılı belgelerde, bir alt toplumsal konumdaki söze, bir üst konumdakine "efendim" diye seslenerek başlıyordu. Sözlerini "ben kulunuz" diye noktalıyordu. Günümüzde de kimi çevrelerde böyle denilmiyor mu? Yüzyıl öncesinin toplumlarında böyle yazılmıyor muydu? Bu, nedir? Bunun anlamı nedir? Bunun, eşitsizlikçi üretim ilişkilerinin üstyapıya yansımış geleneğinin, varlığını günümüze dek sürdürebilmiş "kültürel fosil" olduğu söylenebilir. Bugün bile bu eski alışkanlıkla, telefonu "efendim" sözüyle açan, anlamadığında "efendim?" diye soran, sorulanı "evet efendim" diye yanıtlayan kimseler var. Kibarlığı, alçakgönüllülük gösterisini "bendeniz" (köleniz) noktasına çıkaran kimseler yok mu? Öyleyse İÖ 3. binyıl Sümer toplumunda da böyleleri bulunabilir. Hatta böyle konuşup yazmak kural olmuş olabilir.

Zamanın yazılı belgelerindeki bu "dil"den, bu üstyapıdan tutturarak, köle sözcüğünü, altyapıdaki kölelik olgusunun üstyapıya bire bir yansımasının ürünü sayanlar çıkmıştır. Buradan giderek, Sümer'in "köleci toplum biçimi" olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ancak bu niteleme, bu etiket gerçekliği yansıtmamaktadır. Daha doğrusu, bir dereceye dek yansıtmaktadır. Öyleyse gerçeklik neydi? Sümer uygarlığı ilk binyılında bile (evet haraççıydı ama) köleci değildi. Üçüncü binyılda kent devletleri arası su, toprak, giderek egemenlik savaşlarında tutsak alınanların sayısına oranlı olarak kölelik de artmış olmalı. Gene de "köleci" sayılmayı gerektirecek denli artmamıştı. Çünkü ortada "karma üretim biçimi" denebilecek bir yapı vardı. Bu da kamu köleleri yanı sıra özgür emekçilerin varlığını gösterir.

Biriken arkeolojik kanıtlara, yazıların daha doğru çevirilerine dayanılarak, gerçekliği daha doğru yansıtıyor olabilecek yorumlara göre durum şuydu: Tapınaklarda ve tapınakların işliklerinde Neolitik toplumun "ev zanaatları" uğraşını meslek çapında sürdüren (*geme* denen) oldukça çok sayıda kadın kölenin hizmet ettiği söylenebilir. Bunlar, savaşta öldürülen, kaçan erkeklerin karıları, kızları ve tutsak alınıp köle gibi çalıştırılan bu kimselerin kız çocuklarıydı. Erkek köle (*arad*) sayısı fazla değildi ve çoğu "kamu kölesi" konumunda tapınaklar için çalışmaktaydı. Çünkü özel "aile işletmeleri" (İÖ 3. binyılda) fazla gelişmediği gibi, tapınağın tarlalarında, kanallarında çalışanların çoğu (köle değil) Ortaçağ serfininkine benzer durumla, angaryada çalıştırılan köylülerdi.

Tabletlerde geçen *arad* sözcüğü, çalışan nüfusun, yaşamı kölelik etmesi karşılığında bağışlanmış erkek savaş tutsakları kesimi için kullanılır. Sayıları oldukça azdır. Sayıları oldukça fazla kadın köleler ise *geme* sözcüğüyle gösterilir. Gene de *arad* ve *geme* olarak köle emeği, Sümer toplumunu "köleci" sayınayı gerektirecek oranda değildir.

Bağımlı ve bağımsız emekçiler: Emekçilerin çoğunluğunun köle konumunda bulunduğu yanılgısına yol açan sözcük *gurus* idi. Bu sözcüğün, her geçişinde, köle ile efendi ilişkisinin varlığını yansıttığı yanılgısıyla "köle" olarak çevrilmesiydi. Onun yalnızca erkek köleleri değil, aynı zamanda serfe benzer konumda bulunan öteki emekçileri de (örneğin köylüleri) anlattığı sonra anlaşıldı.[99]

Gurus kesimi içine sokulan kişi, köle olabileceği gibi, her iki cinsten tapınağa, saraya (daha sonraki zamanlarda büyük aile işletmelerine) o ya da bu biçimde bağımlı emekçi (örneğin yanaşma, sığıntı) olabilirdi. *Gurus* içinde (özel sözcüğü ile *arad* denen) erkek kölelerin sayısı fazla olamazdı. Çünkü çağın savaş geleneği (Sümer ve Mısır ikonografisinde çizilip metinlerde yazıldığı gibi) savaş tutsağı erkeklerin beyinlerinin patlatılarak öldürülmesi yönündeydi.[100] Sümer'in egemen katmanlarının deneyimleri, erkek savaş tutsaklarının köle olarak kullanılmalarının, çıkarabildiği sorunlar nedeniyle, pek "verimli" olmadığını göstermiş olmalı. Erkek savaş tutsaklarının yaşamını bağışlamayı (özel beceri sahibi olanlar gibi kimselerle ve düşünülebilecek çeşitli zorunluluk durumlarıyla) sınırlı tutmuş görünürler. Dolayısıyla, köle kılınan savaş tutsakları daha çok kadınlardan ve her iki cinsten çocuklardan edinilmiş görünüyor.

Bağımlı emekçilerin yanında kentlerde işçi işsiz, köylerde özgür köylü (bir serf ne kadar özgürse o kadar özgür) olarak bağımsız emekçi

kesimi bulunmuştur. Toplumsal artının emek (angarya) ve ürün (adak, kurban, haraç, vergi) biçiminde çekildiği birincil üreticilerin çoğunluğunu bu bağımlı bağımsız emekçi orduları oluşturmuştur. Örneğin kanalların açılıp kenti çevreleyen surların yapılmasında bu "emekçi orduları" çalıştırılmıştır. Ama Sümer toplumunda başka emekçiler de vardı.

Zanaatçılar: Ekonomi biliminde "ikincil üreticiler" sayılan zanaatçılar ile (kimi yazarlara göre üretici bile sayılmayan) tacirler de (hele tapınağa, saraya bağımlı oldukları anımsanırsa) emekçi katmanlar içine sokulabilir. Haraç ekonomisi döneminde (İÖ 4. binyılda) tapınaklar gereksinimlerini daha çok angarya emek ve haraçlar ile karşıladıklarından, bu kesimin bir katman oluşturacak denli büyük olmayacağı söylenebilir. Ama tapınak ekonomisi döneminde (İÖ 3. binyılda) tapınağa bağımlı emekçiler olarak sayıları bir katman oluşturacak denli artmıştır.

Bunu, ilk yazılı kaynakları oluşturan, tapınak işletmelerinde mal ve hizmet girdilerini ve çıktılarını veren belgelerden çıkarabiliyoruz. Gerçekten, Sümer bilginlerince "Standart Meslekler Listesi" olarak adlandırılan tabletlerde birçok meslek sayılmaktadır. İçlerinde bahçıvanlar, aşçılar, fırıncılar, çömlekçiler bulunmaktadır. Bunlara daha sonra, metalurji zanaatçıları, kıymetli taş işleyicileri gibi yenileri katılacaktır.[101]

Tacirler: Aile işletmeleri gelişirken, zanaatçıların bir bölümü tapınaktan bağımsızlaşıp kendi adlarına iş kuracaklardır. Böylece bağımsız emek saflarına katılacaklardır. Tacirler ise, tapınak adına yaptıkları alışveriş yanı sıra, kendi hesaplarına alışverişe gittikçe ağırlık vereceklerdir. Sonunda, tacirlerin de bir bölümü, bağımsız tacirlere dönüşecektir.[102] Dönüşürken özel sahipliğin (özel mülkiyetin) kurumsallaşıp güçlenmesine katkıda bulunacaklardır. Dolayısıyla onları geçimlerini emekleriyle sağlayan katman içine sokmak güç. Çünkü ekonomik olanaklarıyla, kendi yararlarına ve adlarına bağımlı bağımsız emekçi çalıştırabileceklerdir. Bu, onların üretime hiçbir katkılarının olmadığı anlamına gelmez. Ancak toplumsal artı üreten kesimden çok, dincilerle, savaşçılarla (hatta tapınağa bağımlı tacirlerle ve zanaatçılarla birlikte) artı aktarılan katmanların içine sokulmalarını gerektirir.

Dinciler: Sümer'de dinciler (din adamları) katmanı da (tacirler gibi) üretici güçleri geliştiren bir kesimdi. Bununla birlikte, son kertede (son çözümlemede) artı aktarılan katmanlar arasında yerlerini almışlardır. Dinciler bu dönemde üretim araçlarının (özel) sahipleri değildirler.

Ama onların denetimini (kolektif olarak) ellerinde tutmaktadırlar. Böylece toplumsal artı aktarımını (savaşçıların da yardımıyla) sağlamaktadırlar. Üretimin (hiç değilse bir bölümünün) "yeniden bölüşümü" işini üstlenmişlerdir. Bu işi görürken, nalıncı keseri gibi kendilerinden yana yontmayacaklarını kimse söyleyemez. Tapınakların görkemi de bunu göstermektedir. Ayrıca dinciler, ilkel topluluk döneminden kalıtılan bir işlevle, toplumun ortak (kolektif) sahipliğini temsil ederken, tapınak ambarlarında "toplumsal yedekler" biriktirmektedirler. Bunları doğal, toplumsal sıkıntı ve bunalım dönemlerinde dağıtarak olumlu bir işlev görmektedirler. Bu, onların saygınlığını artırmaktadır. Ayrıca üreticilerden aldıklarının (sömürdüklerinin) küçük bir bölümüyle, kara günlerinde onların yardımına koşuyor görüneceklerdir. Bu, çıplak sömürüyü örtme, gizleme işlevi de görmektedir. Gerçekten, tapınak bu işlevini tarih boyunca sürdürecektir. "Toplumsal yedekler" odağı olarak aynı zamanda "toplumun hazinesi" durumunda görünecektir. İnananların gözüne bir "hayır kurumu" olarak gösterilecektir. Hayır işlevine, sözde kalmayan bir çabayla sarılınacaktır. Tapınaklar, çağdaş "toplumsal güvenlik" sistemleri kurulana dek (hatta onların yetersiz kaldıkları durumlarda onlardan sonra da) bu işlevlerini bırakmayacaklardır.

Dinciler, toplumsal artı aktarımının sağladığı olanakla, kas işi-kafa işi işbölümünde "düşünce üretici" yanı oluşturmuşlardı. Bu konumlarıyla aynı zamanda tapınak ekonomisinin yöneticileri durumundaydılar. Bu, onlara, "öte dünya uzmanları" olmaktan öte "dünya işleri" uzmanlığını da katmanlarında, kişiliklerinde birleştirme olanağını vermişti. Sonuçta, tapınak ekonomisine dayanan bir toplumun gerçek yöneticileri olmuşlardı.

Uzmanlaşma (çok büyük artıların aktarılmasının ürünü olarak) kafa işi ile uğraşanların da kendi içlerinde uzmanlaşmalara uğramaları noktasına varmıştı. Bunu, yazılı belgelerde "dinci" anlamına gelen sözcüğün önüne konan (sözgelimi "ölü gömücü" dinci gibi), gördüğü işin türünü gösteren çok sayıda "determinatif" denen imlerden anlıyoruz.[103]

Yazılı belgelerde dinciler için kullanılan adlardan biri *en* olup, tapınak yöneticisi konumundaki dinciyi göstermektedir.[104] *Ensi* ise, tapınak yöneticiliğinden de öte, kenti (kent devletini) koruyucu tanrısı adına yöneten dincidir. Başdinci (başrahip) anlamına gelmektedir *ensi*. Buna bakılırsa, bu sözcüğün geçtiği metinlere bakılırsa, metinleri destekleyen surlarla çevrili tapınak kalıntılarına, tanrıya adanmış büyük sulama kanallarının döküntülerine bakılırsa, Sümer'in, Mezopotamya'nın, insanlığın ilk uygar toplumunun ilk (profesyonel) yöneticilerinin (olasılıkla aynı zamanda İÖ 4. binyılda, ama 3. binyılda kesinlikle) dinciler olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Başdinci *(ensi)* toplumu kuşkusuz tek başına yönetmemiştir. Buyruğunda (daha doğrusu yanında) giderek kalabalıklaşan ve karmaşıklaşan dinci uzmanlar kadrosu gelişmiştir. Kamu yönetimi, savaşçılardan çok (İÖ 3. binyılda) onların elindedir. Gerek sayıları, gerek üretimdeki ve bölüşümdeki rolleri, gerek konumları göz önüne alınarak, Sümer'de dincilerin "yönetici katman" sayılmaları gerekir. Öyleyse, yönetim biçimi "klerokrasi" (dinciler yönetimi) demektir.

Savaşçılar: Toplumsal artıdan beslenen bir katman da savaşçılar (askerler) idi. Savaşçılar (fetih ve çöreklenme kuramı tarihsel gerçekliği fazla saptırmadan yansıtıyorsa) uygar toplumun başından beri egemen katmanın bir kesimini oluşturmuş görünür. Birincil üreticilerden egemen katmanlara toplumsal artı (ideolojinin "gönüllü kulluk" düzenekleri geliştirilene dek tek başına, ondan sonra "ikna" ile birlikte) savaşçıların kaba gücü ve baskısı ile sağlanmış olmalı. Haracı ödemeyenin yakasına yapışan savaşçılar, iç politikada kolluk gücü işlevi göreceklerdir. Vergisini, borcunu ödemeyenin arkasına düşme görevlerini, zamanımıza dek sürdüreceklerdir.[105] Ne var ki Sümer'de ve Mezopotamya'da yazılı belgeler, egemen katmanın dinci kesiminden kimselerce yazdırılıp yazıldığı için (utkular ve bazen yenilgiler dışında) üreticiler hakkında olduğu gibi savaşçılar hakkında da ayrıntı verilmez. Her iki katmanın başarıları (üretim ve utku) tanrılara mal edilir.

Ancak (üreticilerden farklı olarak) savaşçılar, İÖ 3. binyıldan başlayarak, kendilerinden söz ettirmeye başlayacaklardır. İleride görüleceği gibi, kentler arasındaki, ırmaklar (yani su kaynakları) üzerinde denetim kurup bu denetimlerini genişletmek yolundaki sürtüşmeler kent devletleri arası ardı arkası kesilmeyen savaşımlara yol açar. Sürtüşme sıcak savaşa varınca savaşçıların sayısı ve önemi artacaktır. Savaşçılar, bunun yanı sıra, uygar dünyanın çevresini kuşatmış barbar toplulukların akınlarına karşı uygarlığı ve uygarlığın üretici güçlerini koruma işlevi üstleneceklerdir.[106] Üretici güçleri savunma ve genişletme, yaşamsal önemde bir sorun olarak uygar toplumun gündeminin başına yerleşecektir. Yerleşince (yazılı belgelerde) başdinci kadar başkomutanın da sözü edilmeye başlanacaktır. Ve koşullar olgunlaştığında, egemen katmanın savaşçılar kanadı, yönetimi ele geçirecektir. Yönetim biçimini, klerokrasiden timokrasiye dönüştürecektir.

Katmanlı uygar toplumun bedeli

Uygar toplumun katmanlarının oluşması ve gelişmesi, ana ve kaba çizgileriyle böyle. Böyle bir (uygar) toplumsal yapının, insanlığa (uz-

manlaşma, teknolojik gelişme gibi yollarla) neler kazandırdığı iyi bilinmektedir. Ancak bu kazanımlar karşılığında ödenen bedeller iyi bilinmemektedir. Zafer takları göze batacak denli öne çıkarılmaktadır. Onların yükseltilmesinde dökülen kan ve gözyaşı ile harcanan emekler ve emekçiler, yapıların temellerine gömülü olduğu için görülmemekte, gösterilmemektedir. Bu noktada sözü, bu tarihsel gerçekliği en iyi biçimde dile getiren Pollock'a bırakmanın yeridir:

"Mezopotamya sık sık 'uyarlığın beşiği' olarak nitelenir. Bugün tarım, yazı, devletler, kentler, yasa derlemeleri gibi kültür kalıtımızın bir parçası olarak görülen birçok karakteristik özelliğin geldiği yer olarak gösterilir. Ne var ki Mezopotamya uygarlığının (ya da herhangi bir başka uygarlığın) kazanımları bir bedel ödenmeksizin sağlanmış değildir... Uygarlık damgasının, vurulduğu toplumun üzerinde yarattığı yaralar bereler vardır. Ardından çoğu kez, onlardan da tatsız gelişmeleri getirir. Uygarlıklar, kendilerini oluşturan insan topluluklarının sömürülmelerinin ürünüdür. Varsıl, erkil kesimlerin yaşayış biçimlerini sürdürmeleri için gerekli kaynakları sağlayan, tarlaları süren, kumaşları dokuyan, anıtları yükselten geniş kesimlerin sistemli olarak sömürülmeleri üstüne kurulurlar."[107]

TARIMCI UYGAR TOPLUMUN DİNSEL DÜŞÜNÜŞ BİÇİMİ

Mezopotamya'da dincilerin toplumun egemen katmanını oluşturmalarına bakıp salt işlerine öyle geldiği için dinsel bir düşünüş biçimi geliştirdikleri sanılmamalı. Bu, istenççi (voluntarist) bir yorum olur. İnsanların toplumsal kurumları istençleri (iradeleri) doğrultusunda kurup onlara istedikleri biçimi verebildikleri erekselci bir açıklama oluşturur. Oysa (ilkel topluluğun sihirsel düşünüş biçimi çözümlenirken de görüldüğü gibi) düşünüş biçimlerini belirleyen "nedenler", onların altında yatan yaşayış biçimlerinin koşullarından beslenir. İnsanlığın düşünsel bir devrim niteliği taşıyan dinsel düşünüşünün altında da yaşayış biçiminde gerçekleştirilen bir devrim yatmaktadır: "tarımsal üretici uygar yaşayış biçimi"!

Yaşayış ve düşünüş biçimlerinin söz konusu bağlantılarına geçilmeden önce, bir önceki yaşayış ve düşünüş biçimleri anımsanmalı. Sihirsel düşünüşten dinsel düşünüşe geçiş koşulları izlenmeli. Bu iki düşünüş biçimi arasındaki benzerlikler ve farklar incelenmeli. Dinsel düşünüş biçimi (ayrıntılarıyla) görüldükten sonra, yalnızca geçmişiyle değil aynı zamanda geleceğiyle bir tarih perspektifi içine yerleştirilebilmeli. Bunun için, dinsel düşünüşün yerini alacak olan bilimsel düşünüş ile ortak ve farklı yanları da araştırılmalı. Bunlar yapılırken, sihirsel düşü-

nüş incelenirken verilen (s. 207'deki) "Çizelge III: Yaşayış biçimleri düşünüş biçimleri bağlantısı" göz önünde tutulmalı.

Sihirsel düşünüşten dinsel düşünüşe geçiş

Üretime geçiş, insan topluluklarının yaşayış biçiminde, enine, boyuna, derinliğine büyük değişiklikler yaratmıştır. Böyle değişikliklerin insanlığın düşünüş biçiminde de devrimci sonuçlara yol açması kaçınılmaz olacaktır. Söz konusu değişiklikleri incelemeye başlarken, onların düşünüş biçiminde yaratacağı sonuçları önceden bilmekte yarar var: İlkel topluluğun avcı ve toplayıcı asalak yaşayış biçiminden uygar topluluğun "tarıma dayanan üretici yaşayış biçimi" denebilecek ilk evresine geçilmesi, sihirsel düşünüş biçiminden "dinsel düşünüş biçimi" denebilecek bir kültürel evrim yoluna girmek demekti.

Bu yolda insanın, bir önceki evrenin insan-doğa ilişkilerindeki asalak konumunun içine soktuğu kargaşa dünyasının rastlantısallığından (az çok) kurtulacağı söylenebilir. Bitkilerin evcilleştirilip üretilmeye başlanmasıyla, insan-doğa ilişkileri, bitkilerin düzenli (yıllık) yaşam çemberine koşut olarak bir düzen kazanmıştır. Bunun getireceği bir dizi sonuç olacaktır:

Doğayla düzenli etkileşim: Üretici yaşayış biçiminin yarattığı sonuçlardan birincisi, insanın doğa karşısındaki (asalaktıktaki) edilgin konumundan kurtulmasıdır. Doğa karşısında etkin (aktif) bir tutum takınmasıdır. Doğayla (üstelik) düzenli bir etkileşime geçmesidir. Bu, insanın etkin ve bilen bir "özne" olma yoluna girmesi demektir. Ayrıca, doğadaki neden-sonuç bağlantılarını yakalama şansı verir.

İlginin hayvanlardan bitkiler dünyasına kayışı: İkinci olarak, üretime geçişle, insanın ilgisi (dikkati) avcılık evresinde odaklaştığı hayvanlar dünyasından ürettiği bitkiler dünyasına kaymıştır. O zaman insanın kafası, bitkilerin yaşamının hayvanlarınkinden önemli bir farkına takılmıştır. Hayvanlar doğup büyümekte ve ölüp yok olmaktadırlar. Bitkiler (ekinler) ise, yerden biterken, sanki yoktan var olmaktadır. Bu gözlem, insanların kafasını (katmanlı uygar toplumda ulaşılacak olan) yoktan var etme, yani "yaratma" kavramına hazırlayacaktır.

Öte yandan, bitkiler de büyüyüp geliştikten sonra sararıp solup (hayvanlar gibi) ölmektedir. Ama onların ölümü, hayvanlarınkinden biraz farklıdır: Hayvanlar gibi tümden yok olmamaktadırlar. Tohumlarıyla (sanki) toprak altında başka bir yaşama geçmektedirler. Bu gözlem

de insanların kafalarına (ileride filiz verecek) bazı düşüncelerin tohumunu atmış olacaktır: Ölümsüz ruh, öte dünya yaşamı ya da ölümden sonra yaşama geri dönme düşünceleri!

Bilginin insanda odaklaşması: Üçüncüsü, insanın ilgisi, bitkiler yanı sıra, emeğiyle bitkileri istenci doğrultusunda etkileyip biçimlendiren etmen olarak kendine yönelecektir. Kendisinin doğayı etkileyip (örneğin, bazı bitkilerin ve hayvanların soylarını kurutup, bazılarını artırarak) biçimlendirebildiğini anlayacaktır. Böylece kendisini, nesneleri anlayabilen, haklarında edindiği bilgileriyle onları etkileyebilen istenç ve erk sahibi bir "özne" olarak görmeye başlayacaktır. Dünyaya "insan odaklı" (antroposantrik) bir açıdan bakma alışkanlığı edinecektir. Bu anlayışla örneğin, tarımla ilgili doğa güçlerini (ileride) kendisi gibi istenç ve erk sahibi özneler olarak kişileştirebilecektir.

Nedenselcilik yerine erekselciliğe savruluş: Üretime geçişin insanın düşünüşü üzerindeki dördüncü etkisi, onu doğadaki neden-sonuç ilişkilerini kavrayabilecek konuma geçirmesi olmalıydı. Ama bu olmamış, bunun tam tersi olmuştur. İlkel tarımsal üretim koşulları içinde insanın düşünüşü erekselciliğe savrulmuştur.

Oysa insan, üretim etkinliği içinde (az çok etkin bir özne olarak) doğayla etkileşime girmişti. Dolayısıyla doğadaki neden-sonuç ilişkilerini kavrayabilecek konuma yükselmişti. Bitkilerin sihirli sözlerle (simgelerinin çoğaltılmasıyla) değil, tohumlarının ekilmesiyle çoğaltılabildiklerini (üretim etkinliği içinde) anlamış olmalıydı. Sonra onların, emek dökülüp çapalanırsa, daha gürbüz yetiştiklerini nasıl anlamamış olabilirdi? Yağışın az ya da sulamanın yetersiz olduğunda, cılız kaldıklarını da mı görmedi? Yağmurun aylarca yağmayıp güneşin aylarca parladığı dönemlerde ekinleri kavrulmuştu. Kısacası, üretime geçişle, bitkilerin yaşamını etkileyen su, güneş, toprak gibi doğal nedenlerin yarattığı sonuçları görme olanağına kavuşmuştu. Olgular arasındaki neden-sonuç bağlantısını kavrama olanağı elinin altındaydı. Öte yandan emeği ile (ekip, çapalayıp, sulayıp biçmesiyle) sonuç (ürün) arasındaki ilişkiyi de görmüştü. Dolayısıyla, doğru erek-sonuç bağlantıları da kurabilecek konumdaydı.

Bütün bunlar, insanlığın üretime geçmesiyle, tarihinde ilk kez, doğadaki neden-sonuç ilişkilerini kavrama (dolayısıyla bilimsel düşünme) fırsatını yakaladığı anlamına gelir. Öyleyse nasıl oluyor da metafizik bir erekselciliğe savrulabiliyor? Böyle bir sonucun doğması, bir trene yetişme şansı ya da treni kaçırma şanssızlığı gibi rastlantısal nedenlerin sonucu değildir. Bunun yapısal nedenleri vardır:

Birincisi, evriminin bu noktasında, insanın maddesel ve simgesel kültür birikimi (dolayısıyla maddesel ve simgesel araçları) yeterli değildir. Üretim üzerinde istediği denetimi kurabilmesine yetmez. O zaman da neden-sonuç ilişkilerini kavrayamaz. Bilimsel düşünüp bilimsel davranamaz. Örneğin, gökte yağmur bulutlarının toplanmış olmasına karşın, soğuk hava kitlesiyle karşılaşmadıkları için yağmura dönüşemeyeceklerini bilemez. Bilgisi, sürüde şarbon hastalığının nedenlerini kavrayıp önlemlerini alabilecek düzeyde değildir. Teknolojisi, "yağmur bombası", "şarbon aşısı" geliştirip uygulayabilecek düzeyden çok uzaktır. O zaman ilgisiz nedenler bulacak, sonuçsuz umutlara kapılacaktır.

İkincisi, birincisiyle bağlantılı olarak, ürünün (ürünle birlikte kendinin) geleceği (yazgısı?) denetimi altında değildir. Doğadaki bitkileri ve hayvanları emeği ve istenci ile üretebiliyorsa da denetleyememektedir. Hatta, anlayamadığı (zehirlenme, salgın hastalık gibi) nedenlerle yok oluvermelerini önleyebilecek durumda değildir. Denebilir ki üretimin (dolayısıyla geleceğinin) yarısı kendi elindeyse, yarısı elinde değildir. Bu durumda ekinleri ve sürüyü bir anda yok ediveren bir olayı nasıl açıklayacaktır? Kendine bakarak! Kendisi onları nasıl üretebiliyorsa (ve bazen düşmanının ekinlerini, hayvanlarını nasıl yok edebiliyorsa) doğada da, ürünün kıt ya da bol olmasını, bazen yok olmasını sağlayan, kendisi gibi erk ve istenç sahibi varlıkların bulunduğunu düşünerek!

Bu konuda, sihirsel düşünüş evresinden kalıttığı, doğada her varlığın kendisi gibi duygu, düşünce, istenç sahibi olduğu yolundaki (canlılık, animizm) düşüncesi yardımına koşacaktır. Kendi emeğinin ve istencinin (denetiminin) dışında doğan (olumlu, olumsuz) sonuçları, kişileştirdiği, erk ve istenç yüklediği güçlerin varlığıyla açıklamaya çalışacaktır. Söz konusu doğa güçleri, önce kuşkusuz daha çok toprak (ana) onu dölleyen gök (baba) fırtına, su, güneş gibi bitkisel ve hayvansal besin üretimini etkileyen öteki etmenler olacaktır. Ürünün, sürünün geleceğinin (yazgısının) bu güçlerin elinde olduğu gibi, kendisinin ve toplumunun yazgısını da onların elinde sanacaktır.

Böylece, insan-doğa ilişkilerinde, üretim etkinliğine girmiş olmasına karşın (o sırada tam da tarımsal üretim etkinliğinin içinde bulunduğu koşullar nedeniyle) olup bitenleri, neden-sonuç ilişkileriyle değil, erek-sonuç bağlatıları kurarak kavrama ve açıklama yoluna sapacaktır. Böyle (ereksellikçi) bir açıklama, bitkilerin ve hayvanların tohumun açılmasıyla belli evrelerden geçmesi ve bu evrelerin önceden bilinebilmesi olgusunu içeren yaşam pratiğine aykırı olmayacaktır.[108] Besin üretimi odağından bakarak, insan-doğa ilişkilerinin her alanında (olumlu olumsuz) yaşamsal önemde sonuçlardan, kişileştirdiği, erek yüklediği

doğa güçlerini sorumlu sayacaktır. Olumsuz olayları, onların insanları (bir nedenle) cezalandırma ereklerinin sonucu olarak görecektir. Olumlu olayları, ödüllendirme ereklerinin ürünü olarak açıklayacaktır.

İlkel topluluktan uygar topluma geçişte, bir geçiş evresi oluşturan bitkisel ve hayvansal besin üreticiliğinin başlarında, Neolitik dönemin yaşayış biçimi, böyle bir "dinsel düşünüşe geçiş düşünüşü" yaratmıştır. Bu, tarımla ilgili doğa güçlerinin "kişileştirildiği" ve "özneleştirildiği" bir düşünüş biçimidir. Tarıma dayanan uygar toplumda ise, toplumsal katmanlaşmanın ürünü olan eşitlikçi insan-insan ilişkilerinin etkisiyle, dinsel düşünüşe geçişin son adımı atılacaktır. Kişileştirilen, özneleştirilen tarımla ilgili doğa güçleri (ileride görüleceği gibi) "aşkın özneler" konumuna yükseltilerek insanlığın üzerine çıkarılıp tanrılaştırılacaktır.

Sihirsel düşünüş ile dinsel düşünüşün farkları

Kimi düşünürler, sihirsel düşünüşü, dinsel düşünüşün ilk ve ilkel biçimi saymaktadır. Sihirsel inançların ve kurumların gelişerek dinsel inançlar, dinsel kurumlar biçimini aldığını söylemektedirler. Sihirsel düşünüş ile dinsel düşünüş ayrımı yapmamaktadırlar. Böylece dinsel düşünüşün, din kurumunun geçmişini, insanlık tarihiyle birlikte başlatabilmektedirler. Bu eğilimle, bir adım daha geriye ve (zamanımızdan) bir adım ileriye atarak, inanma gereksinimin[109] insanın doğasında saklı bulunduğu sonucuna varmaktadırlar. Bununla dine (dolayısıyla dinsel ideolojiye) evrensellik ve mutlaklık kazandırmaya çalışmaktadırlar. Dinsel inançların, insan aklının bir gereksinimi, dinsel doğruların mutlak gerçeklerin yansıtılması olduğunu düşünenler de, inançlarını savunurken bu tür yorumlardan yararlanabilmektedirler. Oysa sihirsel düşünüş ile dinsel düşünüş arasında (kültürel kalıtın sürekliliği, birikimi nedeniyle) birçok benzerlik yanı sıra, önemli farklılıklar bulunmaktadır:[110]

Doğaya buyurma yerine tapınma: Her şeyden önce, sihirsel düşünüş, insan-insan ilişkilerinin eşitlikçi olduğu topluluk döneminde gelişmişti. Dinsel düşünüş, eşitsizlikçi toplumda gelişecektir. Bu farka uygun olarak, ilkel topluluğun insanı, insan-doğa ilişkilerinde, özneler arası sıradüzeni anlayışıyla davranmamıştır. Doğa güçlerine, topluluğun herhangi bir üyesine davranır gibi (eşitlikçi) yaklaşmıştır. Doğadan ne kadar korkarsa korksun, doğadan ne umarsa umsun, böyle bir anlayışla, doğa güçleri karşısında yalvar yakar olmamıştır. Onların ayaklarına kapanmamıştır. Doğaya, doğa güçlerine tapınmamıştır. Öyle ki tapınmanın, dinin sihirden, sihircinin dinciden ayırt edilmesinde kullanılabilecek bir ölçüt olduğu söylenebilir.

Gerçekten, sihir ile din arasındaki birinci fark, sihir işleminde doğa güçlerinden bir şeyleri yapması ya da yapmaması istenirken, tapınma eyleminde, onlara yalvarılmasıdır. Sihirde, sihirli sözler ve doğayı taklit eden sesler, devinimler, bıkıp usanmaksızın yinelenir. Böylece istekler duyurulmaya çalışılır. Hatta doğa güçleri, bu tür eylemlerle, istenenleri vermeye zorlanır. Tapınmada ise (ister doğa güçlerine, ister ruhlara, ister tanrısal yöneticilere tapınma biçiminde olsun) bambaşka bir ilişki söz konusudur. Tapınan kendini alçaltır, tapındığını yüceltir.

Bunun için, kafalarda önce, kimi öznelerin aşağılık, kimilerinin yüce olduğu yolunda "eşitsizlik" anlayışının yerleşmiş olması gerekir. Böyle bir anlayış ise, ancak eşitsiz insan-insan ilişkilerinin yaşandığı katmanlı uygar toplumda edinilebilir. İnsan-insan ilişkileri alanında bu anlayışla kalıplaşmış kafalar, baş edemedikleri doğa güçlerine aynı anlayışla yaklaşacaklardır. Onlar karşısında, eşitsiz özneler arası ilişki modeline göre davranacaklardır.

Yarı zamanlı doğaüstü uzmanları yerine profesyonel düşünürler: Sihirsel düşünüş ile dinsel düşünüş arasındaki ikinci fark, sihirci ile dinci arasındadır. İlkel toplulukların sihircileri, bilimcilerin tanımıyla, "yarı zamanlı doğaüstü uzmanları" durumundadırlar. Dinci ise "tam zamanlı (profesyonel) düşünce üreticisi" olmuştur. Toplumsal artı ile beslenir. İçinde yaşanılan koşullara (kurulu düzene) uygun düşünceleri, derleyip toplayıp, sistemleştirip dinsel ideoloji biçimine sokacak konuma ve olanaklara sahiptir. Böyle üretilen düşünceler, düşünce üretebilecek olanaklardan yoksun edilmiş öteki insanlara dayatılır. Bunlar, sunulanları eleştirip değerlendirecek durumda olmayan kişilerce (çıkarlarına uygun olmasa da) zamanla benimsenip içselleştirilebilirler. Sonunda, doğruluğundan kuşkulanılmayan inançlar biçimini alırlar. Dolayısıyla, sihirsel düşünüşten farklı olarak dinsel düşünüşte (uygar toplumun yaşayış biçiminde kas işi-kafa işi işbölümüne koşut olarak) "düşünce üreticileri" ile "düşünce tüketicileri" denebilecek farklılaşma oluşur. Aralarında (katmanlar arası ilişkilere koşut) eşitsizlikçi düşünsel ilişkiler gelişir.

Benzetme yerine tümdengelim mantığı: Sihirsel düşünüş ile dinsel düşünüş arasındaki üçüncü fark, ağırlıklı olarak kullandıkları (farklı) mantıklarda yatmaktadır. Dinsel düşünüşte (sihirsel düşünüş incelenirken, s. 201'de görüldüğü gibi) benzetme (analoji) mantığı da kullanılmakla birlikte, çıkarsamalar daha çok tümdengelim mantığı ekseninde döndürülüp dolaştırılır: Şöyle ki, düşünüş eylemi, insanlarınkinden çok daha büyük erke ve çok daha güçlü istence sahip sayılan aşkın öznele-

rin (tanrıların) varlığına inanca dayandırılarak başlatılır. Bu inançtan tümdengelimci bir mantıkla yapılan çıkarsamalarla, doğada olsun toplumda olsun her olay, onların (cezalandırma ya da ödüllendirme yolunda) erekleriyle açıklanır. Örneğin "yetkin (mükemmel) özne olan tanrı her şeyi bilir" inancından gidilerek, bildiğimizi sandığımız bir şey tanrının bildiği söylenen şeye uymuyorsa, "tanrı bilir, kul bilmez"[111] sonucuna ulaşılır. Bir örnek daha: "Tanrının gücü her şeyi yapmaya yeter."[112] Öyleyse (içimizden başka bir şey yapmak da gelse) tanrının buyurduğuna boyun eğilip onun yapılması gerektiği sonucuna ulaşılır. Yoksa, tanrı buyruğuna uymayanı fena yapar!

Dinsel düşünüş düzeneği

Dinsel düşünüşün dayandırıldığı (tapınma, inanma ve tümdengelimci çıkarsama olarak) sacayağı görüldükten sonra, onun işleyiş düzeneğine geçilebilir. Çizelge III'ten (s. 207'den) de izlenebileceği gibi, dinsel düşünüşte bilme eyleminin bir yakasında bilinen nesne, bir yakasında (aşkın özneleştirilmiş doğa güçlerinin karşısındaki konumuyla) bilen özne yerinde "edilgin özne" bulunmaktadır.

Edilgin özneler: Üretici yaşayış biçiminde kazanılan insanın "etkin özne" olma konumu, "eyleme", "düşünme"; dincilerce "yaratma" kavramına dönüştürülerek, tanrısal yöneticilere ya da tanrılara bağışlanmıştır! Böylece insan kendisinin etkin (aktif) özne (dolayısıyla yapabilen, bilen özne) olduğu bilincinden yoksun edilmiştir. Edilgin (pasif) özne, bilme eylemine (düşünme eylemine) ya az bilen ya hiç bilmeyen yaratık olarak başlar.[113] Ya da onları hep onaylayacak yönde düşünmek üzere (düşünmeden önce "bildiği") "inanç" denen hazır düşüncelerle başlar düşünmeye.

İnanç psikolojisi: Gerçekten, dinsel insan, bilgi edinme yolunda ilk adımını, bilgisi edinilecek nesneyi gözlemlemekle atmaz. Onun hakkında, örneğin "her varlık belli bir amaçla yaratılmıştır" ya da "vardır her şeyde bir hayır" veya "insan doğuştan günahkârdır" gibi (kendisine daha önce aşılanmış olan) bir inançla başlar. Gözlemle değil, inançla başladığı gibi, bilgisi edinilecek nesne üzerinde, daha önce edindiği deneyimleri çağrıştırarak ilerlemez. Daha sonra sürdüreceği pratiği izlemez. O nesne hakkında, kafadaki inancı destekleyecek türden gözlemler ve (bellekten) bilgiler derler. Derlerken, inancına uymayanları görmez, anımsamaz ya da görmezden gelir.

Bu sırada dinsel düşünen insanın içinde bulunduğu (ve de içine itildiği) psikolojik ortam, korku ve umut duygularının ağır bastığı bir

"inanma eğilimi", bir inanç psikolojisidir. Gerçeği, doğruyu merak etme, sorma, sorgulama, sorun çözme, yararlanma amaçlarıyla işin aslını öğrenme isteği değildir.

İnanan insan, doğadaki olayların neden-sonuç bağlantısı içinde akışını gözlemleyip saptayabilecek düşünsel konumda değildir. Çünkü onların tanrılarca, belli amaçları yönünde yaratıldıkları, yazgılarının saptandığı yönde devindikleri inancındadır. Bu nedenle, olguların ve olayların nedenlerine bakılmaz. Olup bitenler daha çok aşkın öznelerle ilgili inançların süzgecinden (prizmasından) geçirilerek "niçinleri" (amaçları) kafada araştırılır.

Çizelgede (bkz. s. 207) böyle bir (dinsel) bakış açısının gerçekliğin bilgisini edinmede yaratacağı çarpıtma gösterilmek istenmiştir. Bunun için düzgün doğru bir çizgiyle gösterilen ışığı, içinden geçerken kırılmaya uğratan prizma benzetmesi kullanılmıştır. Bununla anlatılmak istenen, dinsel düşünüş sürecinde insanın, apaçık olduğu durumlarda bile, neden-sonuç bağlantısını göremez olmasıdır. Amaç, her sonucun öncesine bir erek koyarak gerçekliğin ancak çarpıtılmış ya da tepetakla edilmiş yansısını görebildiğini göstermektedir.[114]

Örneğin, yersarsıntısında kerpiç bir yapının, kalas ve tuğla kullanılmadığı için yıkılmasına, kalas ve tuğla kullanılan varsıl evlerinin yıkılmamış olmasına bakılıp, olanlar ovuluvermiş kerpiç yığınlarıyla karşılaştırılınca bile anlaşılabilir. Ölüme bunun neden olduğu besbelliyken, yersarsıntısı, tanrının kullarını uyarma, sarsıntıda ölenleri ise (*Kitabı Mukaddes*'teki Sodom ve Gomorra öyküsünden çıkarılabileceği gibi)[115] cezalandırma amacıyla açıklanabilmektedir. Yapının çürüklüğü, yersarsıntısına dayanıklı yapılmamış olması, ölü sayısının çokluğunun asıl nedeni değil ("ölüm geldi cihana baş ağrısı bahane" türünden) tanrının amacını, yazdığı yazgının gerçekleşmesini sağlayan "vesile" sayılır.

Aşkın öznelerin aracılığı: Bu durumda, dinsel düşünüş sürecinde, bilen özne ile bilinen nesne baş başa bırakılmamaktadır. Aralarına "aşkın özneler" olarak nitelenebilecek aracılar sokulmaktadır. Ki bu, doğru bilgi edinme olanağının, işin başında yok edilmesi anlamına gelir. Söz konusu aşkın öznelerin başlıcaları tanrılar, kutsal kitaplardır. Sonra bir inanç sistemini formülleştirip üreten peygamberlerdir. O inancı yayan, yaşatan, yeniden üreten dincilerdir. Hatta inançlarını çocuklarına aktaran sofu ana babalardır. Bu aşkın özneler, ister cansız varlıklar dünyasında (jeosferde), ister canlı varlıklar dünyasında (biyosferde), isterse insanlar dünyasında (noosferde) olsun[116] (457, IV.10/116) her nesnenin, her olgunun, her olayın bilgisinin edinilmesinde başvurulan aracı-

lardır. İşleri işlevleri, her olguya bir erek yakıştırmaktır. Böylece (daha önce açıklandığı gibi) neden-sonuç bağlantısını erek-sonuç bağlantısı biçiminde çarpıtmış olmaktadırlar. Bir inançtan (ya da bir inançlar takımından) tümdengelimci akıl yürütmeyle her olayın ereksel açıklanmasında aracılık yapmaktadırlar.

Düşünsel kulluk: İnanca dayanan, tümdengelimci, ereksellikçi dinsel düşünüş biçiminin, yaşam eylemindeki, insan davranışlarındaki sonucu "düşünsel kulluk" denebilecek bir durumun yaratılması olmaktadır. Düşünsel kulluk, insanın (ayırt edici özelliğini oluşturan) simgesel araçlar üretme yetisini, düşünme özgürlüğünü kullanmaktan vazgeçirilmesidir. İnsanın, düşünmek yerine, birilerinin ürettiği düşüncelerin doğruluğuna inanmasıdır. Benimsetilen inançların doğruluğundan hiçbir zaman kuşku duymamasıdır. Onlara iman edip, o düşüncelere hem düşünce hem eylem alanında hizmet etmesidir.

Böyle bir (dinsel) düşünüş biçiminin geçmişinde ve altında, çalışmayan, hiç değilse ayak işlerinde çalışmak zorunda olmayan, düşünce ve buyruk üreten katmanlarla, çalışıp ürün, mal üreten, ama düşünce üretecek olanaklardan yoksun bırakılmış katmanlar arasındaki eşitsizlikçi ilişki yatmaktadır. Onun en uç biçimi ise, efendi-köle ilişkisidir. Yaşayış biçimindeki bu ilişki örneğine dayandırılan düşünüş biçiminde, yaşayış biçiminde kölenin konumuna benzer bir durum söz konusudur. Öyle ki bu düşünsel ilişki, yalnızca inananları değil, inandıranları da burgacına çeker. Az çok düşünce üretebilecek konumda bulunanlar da kafalarını hep yaydıkları inançları onaylayacak kanallarda çalıştırırlar. Bu durum, kendisinin değil efendisinin yararına kanallarda çalışıp tarlalarda üreten köleninkine, serfinkine benzer. Kısacası, mal üretimindeki insan-insan ilişkisine benzer bir durum düşünce üretiminde oluşur.

Böyle bir tutum, inananı, tanrı-kul eşitsizlikçi ilişki örüntüsünden esinlenerek ve her şeyin tanrılarca yazılan yazgının bir gereği olduğu inancıyla, tüm toplumsal eşitsizliklere boyun eğmeye yöneltecektir. Örneğin bir köle, efendisine boyun eğerken, tanrının onun için yazdığı yazgıya, dolayısıyla tanrıya boyun eğdiğini düşünecektir. Bir uyruk (teba) egemenin buyruğunu yerine getirirken, tanrının buyruğunu (yazgısının gereğini) yerine getirdiğini sanabilecektir. Özgür (?) ama yoksul bir sofu, bu dünya nimetlerinden yoksunluğunu (karşılığını öte dünyadaki bollukta alacağı inancıyla) seve seve (?) benimseyebilecektir. Sonuçta, alt katmanların insanları, eşitsizlikçi toplumsal düzen içindeki konumlarını benimseyeceklerdir. Kendilerine gösterildiği gibi, bu dünyayı "geçici bir sınav yeri" olarak görüp, "sonsuz öte dünya mutluluğunu" hak edebilmek için, yazgılarına (gönüllü?) katlanarak sınavı kazanmaya çalışacaklardır.

Bu bakımdan, sihirsel düşünüş ile bilimsel düşünüşün, "budünyacı" değerleri gerçekleştirme aracı olarak kullanılırken, dinsel düşünüşün "ötedünyacı" olduğu ya da ötedünyacı göründüğü söylenebilir.

Dinsel düşünüşün başlangıç evresi

Dinsel düşünüşün gelişmesi, somut bir örnekten, sihirsel düşünüşteki "Venüsler"in başına gelenlerden tutturularak incelenmeye başlanabilir. Bu örnekle, insanların kafalarında tanrıları nasıl yarattıkları daha iyi anlaşılabilecektir. Başlangıç evresi, "yazgı" kavramına ulaşılmasıyla kapatılabilir. Ondan sonraki gelişmesini, uygar toplumun gelişmesine koşut olarak kenttanrıcılık, baştanrıcılık, çifttanrıcılık, tektanrıcılık evrelerini, uygarlığın yayılmasıyla ilgili bölüme bırakmak uygun olur.

Venüsler'den Toprak Ana'ya: İlkel topluluğun asalak yaşayış biçimi evresinden kalma "Venüsler" denen kadın yontucukları, sihirsel düşünüşte doğurganlık muskaları işlevi görmüşlerdir. Üretici (Neolitik) evreye geçilince, yüzbinlerce yıllık bir kültürel geleneğin hemen bırakılması beklenemez. Neolitik'te varlıklarının, işlev değiştirerek "toprak ana" simgeleri biçiminde sürdürüldüğü (çıkarılan çok sayıda pişmiş toprak kadın yontucuğundan) anlaşılıyor.

Asalak yaşayış biçiminin sihirsel düşünüş biçiminde (anımsanacağı gibi) canlıcılık (animizm) olarak adlandırılan bir düşünsel eğilim vardı. Doğada her şey canlı sanılıyordu. Erk her şeye yayılmış görülüyordu. Üretime geçişle, bu anlayış da değişiklik geçirmişti. Daha çok tarımla ilgili doğa güçlerinin canlı olduğu düşünülmüştü. Erk onlarda yoğunlaştırılmıştı. Böylece söz konusu doğa güçleri can ve erk sahibi varlıklar olarak "kişileştirilmiş" bulunuyorlardı. Dolayısıyla, ilkel topluluktan uygar topluma geçiş (ara) evresinde (üretime geçişin başında, ama katmanlı uygar topluma geçilmeden önce) varılan nokta, tarımla ilgili doğa güçlerini "özneleştirme" idi. Bu anlayışla Venüsler de "toprak ana" özneleri olarak görülmeye başlanmış olmalı.

Toprak, kişileştirilmiş, özneleştirilmiş, ama daha "aşkın özne" olarak yüceltilmemişti. Dolayısıyla, onun simgelerini, yontucuklarını, tanrıça, toprak tanrıça ya da "ana tanrıça" olarak görmek, göstermek doğru olmaz. Çünkü onlar, yalnızca, üreticilik bakımından anaya benzetilen, toprağı, "toprak ana" olarak algılayan bir düşünüşün ürünleriydiler.

Toprak Ana'dan Ana Tanrıça'ya: Toprak Ana öznesinin aşkın özneleştirilmesi, katmanlı, uygar toplumun becerisi olacaktı. Çünkü

eşitsizlikçi ilişkiler uygar toplumun gerçeğidir. Efendi-köle ilişkisi, tanrı-kul ilişkisi kavramına örneklik edecektir. Tanrı kavramı o koşullarda geliştirilecektir. Tarımsal üretimle ilgili en önemli doğa güçlerinden biri olan toprak, işte o zaman Toprak Ana özneliğinden "Ana Tanrıça" aşkın özneliğine yükseltilecektir.

Tanrıların efendilere benzetilmesi: Neolitik kültürde, "Toprak Ana" kavramı yanı sıra (uygar toplumda Mısır mitolojisi dışında hep erkek gösterilecek Gök Tanrı'nın kaynağı olarak) "Gök Baba" kavramı da geliştirilmiş olmalı. Bunun dışında, ister bitkisel besin üreticisi köy topluluklarında, ister hayvansal besin üreticisi göçebe çoban topluluklarda olsun, geniş ailenin ataerkil yapısına dayandırılan, ataya saygı gösterilmesi beklenen bir ata kültü geliştirilmiştir.

Hem Gök Baba hem Ata kültü kültürel gelenekleri, toplumla birlikte yapı değiştirip, uygar toplumda, Gök Tanrı ve Tanrısal Ata niteliği kazanacaklardır. Çünkü katmanlı uygar toplumda insan-insan ilişkilerinin eşitsizlikçi yapısı, insan-doğa ilişkilerine ilişkin düşüncelere de yansıyacaktır. Dolayısıyla gerek atayla, gerek Gök Baba ile, gerekse Toprak Ana ile ilişkiler eşitlikçi toplumların "büyüklere saygı" geleneği sınırlarını zorlayacaktır. Bu özneler, insan öznelerin, hatta bir bütün olarak topluluk öznesinin üstünde görülüp gösterilmek istenecektir.

Bu konuda esin kaynağı olabilecek iki örnek gözler önündedir. Biri efendi ile köle arasındaki konum (katman) farkıdır. İkincisi, yöneten ile yönetilen arasındaki eşitsizlikçi ilişki. Dolayısıyla, tanrı kavramı geliştirilirken, Neolitik kültürden kalıtılan Toprak Ana, Gök Baba ve Ata (sanal) özneleri yanı sıra, tarımla ilgili olup özneleştirilmiş öteki doğa güçleri, toplumdaki sıradan öznelerin üzerine çıkarılacaktır. Çalışmayan efendilere ve buyuran yöneticilere benzetilecektir. Bir başka deyişle, atalara ve doğa güçlerine, tanrılaştırılırlarken, efendiler katmanının ve yönetici öznelerin nitelikleri yüklenecektir. Bunun insanlığın geçmiş ilişkilerinin ve düşüncelerinin "fosilleşerek" zamanımıza dek kalabildiği dil kurumunda güçlü bir kanıtı bulunmaktadır: Bazı Sami dillerinde *Rab* sözcüğü de, bazı Hint-Avrupa dillerinde *Lort* sözcüğü de, hem "tanrı" hem "efendi" "hem de "yönetici" anlamlarına gelmektedir.

Tanrıların yöneticilere benzetilmesi: Tektanrıcılıkta "yaratıcılık" özellikleri öne çıkarılana dek, tanrıların birinci özelliği, çalışmayıp kullarını çalıştırmaları olmuştur. İkinci özellikleri ise, uyruklarını yönetmeleri![117] Gerçekten, tanrı kavramı geliştirilirken yönetenler ile yöneti-

lenler arası eşitsizlikçi ilişki örüntüsü (modeli, kalıbı) tanrı-insan ilişkisine örneklik etmiştir. Bu ilişkide tanrıya yönetici konumu sunulmuştur. İnsan yönetici bir kent devletini yönetiyorsa, insan öznesinin üzerinde görülen tanrılar, daha geniş ülkelerin yöneticisi sayılacaklardır. İnsanlar, toplumlar yanı sıra, canlı cansız bütün varlıkların, yerlerin, göklerin, kısacası evrenin yöneticisi olarak gösterileceklerdir.

Tanrıların (yaratıcı) insanlara benzetilmeleri: Tanrılara, üçüncü ayırt edici özellik olarak "yaratıcılık" yetisi yakıştırılmıştır. İnsan öznelerin de üzerinde aşkın özne yaratma çabasında, örnek alınan yöneticinin, bir özelliği buyurmaksa, yönetmekse, bir özelliği de buyruklarına uymayanları yok etme gücüdür. Uyrukların yaşamı, yöneticinin iki dudağı arasındadır. Tanrı yöneticiden geri mi kalacak? Ona da öldürme, yok etme gücü tanınacaktır. Yöneticiden üstün olarak, bütün canlıları tek tek ve (tufan ile) toptan yok edebileceği düşünülecektir. Ve yöneticiden farklı olarak, yok etmek kadar var etme, "yaratma", can verme gücüne de sahip görüleceklerdir.

Burada, tanrılara "yaratma" yetisinin bağışlanmasında, efendinin, yöneticinin değil, genel olarak insanın örnek alındığını görmek şaşırtıcı olacaktır. Gerçekten, canlılar arasında yalnızca insanın (hem maddesel araçlar hem bitkisel ve hayvansal besinler hem de simgesel araçlar üretme anlamında) tek yaratıcı canlı olduğunu (Giriş bölümünde) gördük. Böyle bir bağlamda "yaratma", yoktan var etme değil, varlığın biçimini değiştirerek, ona doğada kendiliğinden oluşmayan yeni "biçimler" ve "nitelikler" kazandırmaktır. Tanrı anlayışında yoktan var etme anlamında yaratma, tektanrıcılıkta, hatta onun ileri bir evresinde geliştirilen kavramdır. Mezopotamya mitoslarında (ileride) görüleceği gibi, ilk tanrıların "yaratma" eylemi, varlığın kaos durumuna biçim kazandırmadır. Tektanrıcılığın bile başında bilindiği gibi, Rab'bın insanı yoktan değil, balçığa biçim vererek "yaptığı" söylenir.[118] İnsanın da asıl yaratıcı eylemi, kafasında yarattığı bir simgeyi, emeğiyle nesneye istediği biçimi vererek, nesneler dünyasında o zamana dek bulunmayan bir araç (örneğin yay) biçiminde ortaya koyabilmesidir. Dinsel ideolojiyi formülleştirenlerin, insanın bu yaratıcı yetisini saptayıp onu tanrıya yüklediklerinin kanıtı da var: Bir Sümer mitosunda (ileride ele alınacağı gibi) Tanrıça Aruru'nun, Baştanrı En'in imgesini kafasında canlandırdıktan sonra balçığa ona göre biçim vererek insanı "yapışı" anlatılır.[119]

Tanrılara ölümsüzlük yakıştırması: Tanrı kavramının geliştirilmesinde (örnek alınan) efendilerin, yöneticilerin, insanın özelliklerinin

tanrılara bağışlanması, onları ancak insan türüne eşit bir düzeye yükseltebilirdi. Amaç onları insan türü üzerine çıkarmaksa, onlara hiçbir insanda bulunmayan bir nitelik yakıştırılmalıydı. Bu da olsa olsa "ölümsüzlük" olabilirdi. Ancak tanrının ölümsüzlüğü kavramı da (yoktan var etme kavramı gibi) dinsel düşünüşün evriminin oldukça ileri bir noktasında ortaya konabilecektir. Böylece tanrı kavramına yetkin biçimi, ancak o zaman verilebilecektir. Gerçekten başlarda, hiç değilse kimi tanrıların ölebildiklerini, kimilerinin öldürülebildiklerini okuyoruz tabletlerde.

Tanrı adının konması: Teologlarca aşkın özne yaratılması işi, bu aşkın özneler türüne bir ad verilmesiyle tamamlanmış görünüyor. Bu konuda, tanrı adının bir doğa olgusundan esinlenerek verildiğini, yazının evrimini yansıtan tabletlerden çıkarabiliyoruz. Sümer çiviyazısı öncesi resimyazısında (Sümer piktografik yazılı tabletlerde) aşkın özneler, neyle ilgiliyseler, onun simgesi yanı sıra (örneğin su simgesi yanı sıra) yıldız simgesiyle birlikte gösterildiler. Bu, "Sular Tanrısı" (En) demekti. Yıldız (*ingir*) simgesi (resmi) kolaylıkla tanınan biçimiyle, hem gökteki yıldızlar hem aşkın özneleştirilmiş doğa güçleri için kullanılmıştı.

Bu olgu, daha önceki ve daha sonraki tarihsel olgularla birlikte ele alınıp tarih perspektifi içine yerleştirildiğinde, tanrı simgesine nasıl ulaştığını da gösterir: Sümer Şamanları, göçebelik dönemlerinde, göçleri için yön saptamada yaşamsal önem taşıyan sağlam bir yıldız bilgisi edinmiş görünürler. Sümerler yerleşik tarımcı uygar topluma geçerken, Şamanları da nitelik değiştirip dincilere dönüşmüş olmalı. Bu yolda, yıldız bilgilerini bir tarım takvimi geliştirmede kullandıklarını biliyoruz. Bu takvimin yardımıyla, gökyüzünde yıldızların değişen dizilişlerine bakarak, ekim, biçim, taşkın zamanlarını az çok doğrulukla saptayabilmişlerdir. Yıldızlar ile mevsimler arasındaki gölgeolaysal,[120] mevsimler ile tarım arasındaki nedensel bağlantıların saptanmasına dayanan bu bilgileri, üretimin başarısını sağlayıp üretici güçleri geliştirecek değerdedir.

Böyle bir bilginin ürünlerinden, tapınak kadar, tapınak toprakları yanı sıra kendi topraklarını ekip biçen köylü de yararlanacaktır. Tarım mevsiminin evrelerinin ne zaman geleceğini önceden kestirebilen "astronom dinciler", tarım işlerinin, giderek kentin yönetimini bu bilgilerinden dolayı, bu bilgilerine dayanarak ele geçirmiş olabilirler. Bu bilgileri onlara, en azından, toplumda büyük bir saygınlık ve erk kazandırmıştır. Kendilerine, bu bilgileri nereden ve nasıl edindikleri sorulduğunda, "meslek sırrı" saydıkları için kaynaklarını açıklamakta pek is-

tekli davranmayacaklardır. Bu tür soruları soranlar hele köylülerse, açıklasalar da anlamayacaklarını düşüneceklerdir.

Meslek sırlarını vermeden sorularını yanıtlamanın yolu, köylülere, gökteki yıldızların uzaktan göründükleri gibi birer kor olmadığını söylemekten geçecektir. Yıldızların aslında çok büyük ve çok güçlü ve de çok bilgili canlı varlıklar (aşkın özneler) olduklarını söyleyeceklerdir. Sonra (annenin çocuğuna yaramazlığını kuşlardan öğrendiğini söyleyişi gibi), onlarla iletişim kurduklarını ekleyeceklerdir. Ve yağmuru onlar yağdırıp, güneşi onlar çıkarıp, taşkına onlar karar verdikleri için, olacakları önceden bildiklerini ileri süreceklerdir. Dolayısıyla, kendilerine olacakları önceden bildirdiklerini söyleyebileceklerdir. Tanrıların karar verdikleri şeyleri yerine getirmelerini kimsenin engelleyemeyeceğini de söylemiş olabilirler. Yıldız simgesinin aynı zamanda tanrı anlamına gelişinin altında, böyle bir olgu yatsa gerek. Çoğu tarımla ilgili olup aşkın özneleştirilmiş doğa güçlerinin tür adı böylece konmuş görünür. İleride türetilecek birçok mitosta, tanrıların göklere yerleştirilmesi ve geleceğin (astrolojide) göklerden (horoskop ile) okunması da bu kurguyu destekler niteliktedir.

Yazgı kavramı

Dinsel düşünüşün başlangıç evresi, aşkın öznelerin yaratılmasından sonra yazgı kavramına ulaşılmasıyla tamamlanmış sayılabilir. Çiviyazılı metinlerdeki mitoslarda, birçok yerde "yazgı tabletleri" sözü geçmektedir. Anlaşılan tanrılar kurultayında alınan kararların (tapınaklarda, saraylarda yapıldığı gibi) tabletlere yazıldığı düşünülüyordu. Mitoslara göre, Yazgı Tableti bir iple bir tanrının boynunda asılı duruyordu. Tablet kimin eline (oradan boynuna) geçerse o baştanrı sayılıyordu. Bir başka deyişle, tableti ele geçiren, baştanrılığı ele geçirmiş oluyordu.

Her büyük tanrının bir kentin (bir kent devletinin) koruyucu tanrısı sayıldığı bir dönemde, böyle bir mitosun gerçeklik dünyasından yansıttığı olgular bulunmalıydı. Söz konusu olgu, bir kent devletinin çıkıp Sümer'de Mezopotamya'da (ileride imparatorluğa geçilişinde) Batı Asya'da egemenliği ele geçirmesiydi. Gerçekten "*Enuma Eliş* Babil Yaratılış Mitosu" (ileriki sayfalarda görüleceği gibi) Babil kentinin Mezopotamya egemenliğini ele geçirmesinden sonra Koruyucu Tanrısı Marduk'un baştanrılığa getiriliş öyküsüydü.

Ereksellikçi dinsel düşünüşün kaçınılmaz mantıksal ürünü olan "yazgı" kavramı ve onunla bağlantılı yıldız falı (horoskopi) Mezopotamya dincilerince geliştirilmiştir. Bu yolda geleneksel "astronomi" (yıldızbilim) bilgileri "astroloji" (yıldız falı) bilgisine dönüştürülmüş-

tür. Bu dönüşüme yol açan nedenleri ve süreci kurgulamak güç değil: Astronom dinciler, kentin, toplumun geleceğini etkileyecek (taşkın gibi) doğa olaylarının olacağı zamanı tanrılardan (yıldızlardan) öğrenebiliyorlardı. Buna bakılarak kendilerinden toplumun geleceğini aynı derecede etkileyebilecek olan barbarların saldırıp saldırmayacağı gibi sorular da (Çin'de "kehanet kemikleri" üzerinde görüldüğüne benzer biçimde) sorulabilecektir. Bu tür sorulara, "bilemeyiz" yerine, kaypak yanıtlar verilecektir. Bunun üzerine, önce yöneticiler, sonra sıradan uyruklar, kişisel gelecekleri ile ilgili sorular sormaya başlayacaklardır. Karşılığında kazanılacak saygınlık (ya da tersi, yanıtsız bırakılınca yitirilecek saygınlık) hesaplanacaktır. Alınacak armağanlar düşünülecektir. Sonunda, her soruya ("ben bir yıldızlara bakayım" denip) bir yanıt üretme yoluna gidilecektir. Bu çabaları, astronomi bilgilerine dayanan bir "astroloji" (bilim değil) bilgi dalının geliştirilmesiyle sonuçlanacaktır. Astroloji ise, "yazgı" kavramının kapsama alanını genişletip derinleştirecektir. Saltanatını (kul kavramı gibi) kafalarda günümüze dek sürdüren yazgı kavramının kaynağı ve gelişmesi böyle olsa gerektir.

Yazgı kavramına, doğanın her yıl yinelenen, değişmeyen düzeninin (doğadaki determinizmin) gözlemine dayanılarak ulaşılmıştı. Ona zamanla, doğadaki büyük taşkınlar (tufan) gibi kaypaklık gösteren olayları da (tanrının cezası diye) açıklayabilecek bir esneklik kazandırılmıştır. Bundan sonra, düzenli düzensiz doğa olayları yanı sıra, toplumsal olaylar ve topluluklar arası olaylar, aynı kavramla açıklanabilmiştir. Bu konuda ve genel olarak dinsel düşünüş konusunda, dünya tarihçisi McNeill şu saptamada bulunuyor:

"Bu sistemin dayandığı temel düşünce, belli başlı doğa güçlerinin kişileştirilmesi, yani onların insanlar, ama ölümsüz olmayı da içeren çok büyük güçlere sahip insanlar olarak görülmesi biçimindeki yalın bir görüştür. Böyle kişileştirilmiş doğa güçlerinin, yani tanrıların ya da tanrıçaların her biri, Gök Tanrısı Anu'nun yönettiği tanrısal bir siyasal toplum içinde yerlerini alırlar. Her yıl, Yeni Yıl'ın kutlandığı günde, büyük tanrılar ve tanrıçalar, o yıl ne olacağını [yazgıyı] kararlaştırmak için toplanırlar. Sözgelimi bir kentte oturan tanrı, kendisine hizmet eden o kentin halkına karşı iyi niyetli olsa da ve onun incindiğini görmek istemese bile, öteki tanrılarca o kente bir yıkım gönderilmesi kararı alınabilir. Bir tanrı bile, tanrılar topluluğunun istemine [istencine] boyun eğmek zorundadır ve o yılın yazgısı kararlaştırıldıktan sonra, artık bir tanrı bile onu değiştiremez. Fırtına ve Gökgürültüsü Tanrısı Enlil, tanrıların isteminin [istencinin] baş uygulayıcısıydı. Her yıl Yeni Yıl'da alınan kararlara göre verilen cezaları ve kararlaştırılan yıkımları o gerçekleştirirdi."[121]

Yazgı kavramıyla hem nedensel (ölüm gibi kaçınılmaz) doğa olayları (olup bittikten sonra bile olsa) doyurucu biçimde açıklanabildi hem de kaypak toplum olayları. Bu kavramın en önemli toplumsal işlevi ise, kurulu düzende bulunulan konuma ("yazgı" denerek) boyun eğilmesini sağlamaktı. Bu düzen (engellenemeyen bir nedenle) bozulduğunda (yeni dengelerin oluşup, yeni bir düzenin kurulabilmesi için) gerçekleşen değişikliklerin de benimsenmesini kolaylaştırmaktı.

Uygar toplumun endüstrici evresinde dinsel düşünüşün yeri

Katmanlı uygar toplumun tarıma ve endüstriye dayanan iki farklı üretim, dolayısıyla iki yaşayış biçimi vardır. Yaşayış biçimlerinin düşünüş biçimlerini belirlediği saptaması doğruysa, uygar toplumun endüstriye dayanan evresinde dinsel düşünüş, yerini bir başka düşünüş biçimine bırakacaktır. Gerçekten bırakmış mıdır? Endüstri devrimiyle karşısına, hiç değilse bilimsel düşünüşün çıkarıldığı söylenebilir. Dinsel düşünüş biçiminden bilimsel düşünüş biçimine geçiş ne zaman, hangi koşullarda başlamıştır? Dinsel düşünüşü ele almadan önce sihirsel düşünüşten dinsel düşünüşe geçiş koşullarına göz atılmıştı. Dinsel düşünüşü gördükten sonra bilimsel düşünüşe geçiş koşullarına da kısaca göz atmakta yarar var. Bu (Çizelge III, s. 207'de gösterilen) yaşayış biçimleri ile düşünüş biçimleri bağlantısını tamamlama ve insanlığın düşünüş biçimlerinin evrimini bütünlüğü içinde izleme olanağı sunacak.

Bilimsel düşünüşün gelişi: Endüstri devrimiyle, bilindiği gibi, mal üretimi bitkisel ve hayvansal besin üretiminin önüne geçecektir. Üretim, tarlalarda, kırlarda değil, işliklerde, fabrikalarda yürütülmeye başlanacaktır. Buna koşut olarak, insanların yaşayış, sınıfların konuşlanış biçiminde de önemli değişiklikler olacaktır. Yaşayış biçiminin değişmesi, düşünüş biçimini geliştirecektir. Yaşayış ve üretim biçiminde görülüp bilimsel düşünüşü geliştiren değişiklikler özetle şöyledir:

Birincisi, işliklerin, fabrikaların, seraların çatılarıyla üretim, doğanın kararsızlıklarından (dolayısıyla tanrıların kaprislerinden) kurtarılmış olacaktır. Ne ne ile, hangi koşullarda, ne kadar karıştırılırsa, ne sonuç alınacağı kesinlikle bilinebilecektir. Hangi nedenlerin hangi sonuçlara yol açtığının öğrenilmesi, nedensellikçi bilimsel düşünüşü geliştirecektir. İnsanın üretim sürecine, dolayısıyla geleceğine egemen olduğu bilincini geliştirecektir. Tanrılara gereksinimi azaltacaktır.

İkincisi, ereksellikçi açıklamalara uygun (bkz. s. 399) karmaşık yapılı bitki ve hayvan üretiminden çok, yalın, cansız maddeler dünyasın-

da mal ve eşya ve eşya üretiminde, neden-sonuç bağlantısı daha açık görülüp daha kolay saptanabilecektir.

Üçüncüsü, kuramsal bilgiler (tarımsal üretim döneminde dindekinden farklı olarak) pratiğin sınavından kolayca geçirilebilecek türden olacaktır. Dolayısıyla birbirine zıt varsayımlar (tanrıların taşkınları, hangi kentleri cezalandırıp hangilerini taşkının bıraktığı mil ile ödüllendirmek için yolladığı tartışmasında olduğu gibi) bir sonuca bağlanmadan varlıklarını binlerce yıl sürdüremeyeceklerdir.[122] Bilimsel nitelikte kuramlar (mal üretiminde) teknolojinin sınavından geçirilecektir. Gerçekliği yansıtmadığı anlaşılanlar atılıp, gerçekliği giderek daha doğru yansıtanlar birbirinin yerini alarak kuramsal (bilimsel) bilgi birikimsel gelişme gösterebilecektir.

Dördüncüsü, endüstri üretimi, avcılık ve toplayıcılık gibi rastlantısal, tarımdaki gibi yıllık düzenli olmayacaktır. Üretimin nabzı çok daha hızlı atacaktır. Yılda bir posta üretim yerine, ayda bir, haftada bir, günde bir (belki günde birkaç posta) üretim yapılabilecektir. Böylece alınan sonuçlarda olumlu ya da olumsuz etkileri olan etmenlerle ilgili varsayımlar (her postada bazı etmenler çıkarılıp, bazıları eklenip, bazıları değiştirilerek) pratiğin (üretimin) teknolojinin sınavından hızla geçirilebilecektir. Bunun için gelecek yılları beklemek gerekmeyecektir.

Beşincisi, endüstri üretimi sürecinde (tarımsal üretimde örneğin yağmur duasında olduğu gibi) bilen özne ile bilinen nesne arasına aşkın özneleri sokma gereği duyulmayacaktır.

Üretim (tarımda bile, çok kurak aylarda bile, seralarda bitkilerin toprak altına döşenen delikli borularla sulanabilmesindeki gibi) tümden insanların emek, istenç ve bilimsel bilgi birikiminin denetimi altında bulunacaktır.

Altıncısı, bilen özne ile bilinen nesne arasına (Çizelge III, s. 207'de gösterildiği gibi) konan aracılar, mikroskoplar, bilimsel kavramlar, bilimsel kuramlar, bilimciler gibi neden-sonuç bağlantılarının daha duyarlı, daha derin, daha doğru gözlemlenip saptanmasını sağlayan türden olacaktır.

Bütün bu nedenlerden dolayı, üretim üzerinde daha tam bir denetim kurulacaktır. Maddelerin biçim ve niteliklerini insanların gereksinimlerine ve isteklerine uygun olarak değiştirme girişimleri, nedenleri değiştirerek sonuçları değiştirme olanağını verecektir. Böylece nedensellikçi (bilimsel) düşünüş ve davranış gelişecektir.

Dinsel düşünüşün direnişi: Bu koşullarda, uygar toplumun endüstrici evresinde dinsel düşünüşün yerinin olmaması beklenir. Ama du-

rum hiç de böyle değildir. Bunun nedenlerinden biri, günümüzün toplumlarında "egemen üretim biçimi" (endüstri) yanında "yan üretim biçimi" olan geleneksel tarımın varlığıdır. Bunun, egemen bilimsel düşünüş yanında bir "yan düşünüş biçimi" olarak dinsel düşünüşün sürmesini sağlamasıdır.

İkincisi, endüstri üretiminin kapitalist yarışmacı biçiminin geçerlikte olmasıdır. Onunla, değil her an işsiz kalabilen üreticilerin, kapital sahiplerinin bile (aralarındaki yarışma ve iflaslar nedeniyle) yarınlarını güvene alamamış olmalarıdır. Toplumlar arası endüstri yarışının doğal sonucu olarak patlak veren (geçmiştekinden çok daha yıkıcı) savaşlar, bu güvensizlik duygusunu pekiştirmektedir. Korkuları ve umutları yoğunlaştıran bu ortam, rasyonel, bilimsel düşünüşü engelleyip irrasyonel (dinsel) düşünceleri besleyebilmektedir.

Üçüncüsü, egemen sınıflar ve onların yönetimleri, eğitim ve kültür politikalarında, çağdışı inançların eleştirilmesine, özgürlük adına karşı çıkabilmektedirler. Teknoloji alanında yaygınlaştırdıkları bilimsel düşünüşü, toplumbilimlerinde ve tinsel kültür alanında desteklemeye yanaşmamaktadırlar. Tersine kitle iletişim araçlarında (en ileri bilimsel teknolojilerle) çağdışı metafizik düşüncelerin ve mesajların yayılmasını desteklemektedirler.

Egemenlerin bilimsel düşünüşü desteklememe, dinsel düşünceleri eleştirmeme, hatta yeniden canlandırma politikalarının altında, kuşkusuz, toplumların alt sınıflarını, yazgı, ötedünya (umudu) düşünceleriyle katmanlı toplumsal düzendeki yerlerinde tutma amaçları yatmaktadır.

MİTOSLARDA YANSITILAN DİNSEL İDEOLOJİ

Uygar toplumun ilk evresinin dinsel düşünüş biçimi, tarımsal üretici yaşayış biçiminin ürünü olarak gelişmişti. Dinsel düşünüşün biçimlenişinin kurgusu (rekonstrüksiyonu) ilk biçimleriyle çiviyazılı tabletlerde karşılaşılan ve kültürel kalıtı kutsal kitaplara geçen Mezopotamya mitoslarına dayanılarak yapılmıştır. Söz konusu mitoslarda işlenen öykülere bir göz atılması, dinsel düşünüşün somut ürünlerini gösterir. Bunun yanı sıra onun toplumsal işlevlerini de ortaya koyacaktır. O zaman bu mitosların çağımızın ideolojilerininkine benzer işlevler gördükleri anlaşılacaktır.

Düşünüş biçimi-ideoloji ilişkisi

İdeolojik düşünceler, katmanlı uygar toplumun birlik ve bütünlük içinde tutulmasına yarar. Onlar eşitsizlikçi toplumsal düzenin savunul-

ması ve yeniden üretilmesi amacının ürünüdür. İdeoloji, çıkarları farklı, hele toplumsal artı aktarımıyla ve öteki sömürü biçimleriyle çıkarları birbirine zıt düşmüş katmanlardan kurulu bir toplumun insanlarını ve katmanlarını, zor, yanı sıra gönüllü olarak bir arada tutmaya çalışır.

Uygar toplumda (çalışan-çalıştıran) ekonomik (yöneten-yönetilen) siyasal farklılaşması (kas işleri-kafa işleri işbölümünün bir uzantısı olarak) düşünce üreten-düşünce tüketen (hazır düşünceleri benimseyen) noktasına varır. Bu düşünsel farklılaşmanın tohumları, insanlığın ilk uygar toplumunda Şamanların dincilere dönüşmeleriyle atılmıştı. Dincilerin (tapınak komplekslerinde) kafa işi olan iş yöneticiliğini üstlenmeleri, birliğinde, insan yöneticiliğini de getirmişti. Dinci katmanın daha da gelişerek, kendi içinde uzmanlık dallarının oluşması sonucunda, kimi dinciler "düşünce yöneticiliği" denebilecek bir konuma gelmişlerdi. Çünkü katmanlı toplumun her zaman kaba güce başvurularak denetlenmesi kolay değildi. Çalışan, üreten, yönetilen katmanların insanlarının "ince güç" denebilecek "ikna" yollarıyla da denetlenmesi, yordamlamayla öğrenildi. Buyrukların benimsenmesini sağlayacak söz konusu yöntemler, kaba güç yanı sıra işletilerek, çift yönlü denetim olanağı yarattı.[123] İnsanlık tarihinde uygar toplumun yapısı, ancak düşünsel üstyapısı çıkılıp çatısı (ideoloji) giydirildiği zaman sağlam olarak yerleşebildi. İdeoloji ise, ilk görünümünde, tarımcı uygar yaşayış biçimine uygun olarak "dinsel ideoloji" biçimini alacaktı.

Enuma Eliş yaratılış destanı

Büyük İskender (Makedonya İmparatoru Aleksandros) Babil'i savaşmadan (İÖ 327'de) ele geçirir. Marduk Tapınağı'na girip kitaplığının raflarında binlerce tabletin dizildiğini görünce şaşırır. Tapınağın başdincisi Berosos'a, üzerlerindeki yazılarda neler anlatıldığını sorar. Berosos, tabletlerde yazılanları yarım yamalak Yunancasıyla özetleyip İskender'e sunar. *Babylonica* adıyla bilinen bu belgede, Babil kentinin tarihi, evrenin başlangıcının anlatıldığı bir mitosla başlatılmıştır.

Berosos'un bu kitabından bazı parçalar zamanımıza kadar (kaynaktan kaynağa aktarılarak) gelebilmiştir. Ayrıca, kitapta sözü edilen, üzerinde Babil yaratılış destanının yazılı bulunduğu tabletlerden bazı parçalar, oradaki buradaki kazılarda bulunup uzmanlarınca çözülmüş ve bir araya getirilmiştir. Onlara, bilginlerin bulunan tabletleri sınıflandırma yöntemleri gereğince, ilk tabletinin ilk iki sözcüğü *Enuma Eliş* ("Başlagıçta göklerde") adı takılmıştır. Sonra (İÖ 2. binyılda) yazıya geçirildiği anlaşılan "*Enuma Eliş* Babil Yaratılış Destanı" olarak anılmaya

başlanan öykünün İÖ 3. binyılda derlenip tabletlere geçirilmiş bir geleneğe dayandığı anlaşılmıştır: Sümer Yaratılış Mitosu!

Mitos, Babilonya imparatorluğu döneminden sonra yaşanan Asur egemenliği döneminden kalma tabletlerde, karşımıza Asur Yaratılış Mitosu olarak çıkmaktadır. Asur imparatorluğunu izleyen Yeni Babilonya döneminde, İmparator Nebukadnezar (İÖ 587'de) Yahuda krallığını yıkıp Yahudi seçkinlerini sürgün olarak Babil'e getirir. Onları etkilemesiyle yaratılış mitosu, Yahudi kültürüne (Yahudacılığa) geçirilmiştir. Şöyle ki, sürgündeki Yahudi seçkinleri, geleneklerini unutmamak için *Tevrat*'ı oluşturacak kitapları derlerken, bir yaratılış mitoslarının bulunmadığını anlamışlardır. Anlayınca, Babil yaratılış destanı *Enuma Eliş*'i (elbette adını değiştirip tanrıları Yehova'ya uyarlayarak) kutsal kitaplarının başına ("Tekvin" kitabına) koymuşlardır.[124] Böylece mitos, tektanrıcı dinsel geleneğe geçmiş olur. Oradan Müslümanların kutsal kitabı *Kuran*'a alınmıştır!

Tüm bu serüveni boyunca, yaratılış mitosunda insanın yaratılışının biçimi (balçıktan yaratılması) ve özü (tanrılara kulluk etmesi için yaratıldığı) değişmemiştir. Bu gerçek, günümüzün tektanrıcı dinsel ideolojisinin kökünün, insanlığın ilk katmanlı (uygar) toplumuna dayandığını, kuşkuya yer bırakmayacak biçimde ortaya koymaktadır. Zamanla değişen, yaratıcı tanrının adının, siyasal egemenlik durumuna ve mitosu benimseyen halka göre değiştirilmesidir. Sümer mitosunda yaratıcı tanrı, daha doğrusu insanın yaratılması düşüncesinin yaratıcısı olan Tanrı Enki'dir. Babil yaratılış mitosunda yaratıcılık, baştanrı tahtına oturtulan Babil Tanrısı Marduk'a verilir. Asur yaratılış mitosunda, onun yerini Tanrı Aşur alır. Yahudi yaratılış (Tekvin) mitosunda, yaratıcılık savında bulunan (tektanrı olup olmadığı belirsiz) Yehova (ya da Elohim) adlı tanrıdır. Ve Müslümanların kutsal kitabı *Kuran* içinde, insanı kendine kulluk etmesi için yarattığını söyleyen Allah, aynı zamanda tektanrılık savındadır.[125] Bu dinsel ideoloji geleneğini olanca açıklığıyla ortaya koymuş bulunan *Enuma Eliş* (Babil) yaratılış destanında ve onun dayandığı Sümer mitoslarında evrenin ve insanın yaratılış konusunda özetle şunlar yazılıdır:[126]

Başlangıçta göklerde Apsu (tatlı sular engini) ve Tiamat (tuzlu sular engini) vardı. Bir de çocukları (Sisler Tanrısı) Mummu. Tanrı Apsu ile Tanrıça Tiamat [cinsel] sularını birbirine karıştırdılar. Bundan Lahmu ile Lahumu tanrı çifti doğdu. Onlardan Anşar ile Kinşar oluştu. Sonra Anu (Gök Tanrı) Anşar ile Kinşar'ın oğlu olarak doğar. Onun oğlu ise Sular Tanrısı Enki'dir.[127] Enki, bilindiği gibi, insanlığın ilk uygar toplumunun kurulduğu yer olan Eridu kentinin koruyucu tanrısıdır.[128]

İnsanın yaratılmasından önceki tanrılar kuşağının ilk baştanrısı Apsu'dur. Bu kuşak yükseklerde (göklerde) yaşayan eski (kıdemli) tanrıları oluşturur. Onların çocukları ve torunları olan genç (kıdemsiz) tanrılar yeryüzünde bulunmaktadır. Gençlerin her zaman yaptığı gibi, vur patlasın çal oynasın havasında yaşamaktadırlar.

Genç tanrıların (metindeki sözcüklerle) "tepişip" durmaları, "bağırarak konuşmaları" eski tanrıları rahatsız eder. Öyle ki "gündüz dinlenemiyorum, gece uyuyamıyorum" diye yakınan Apsu, oğlu ve veziri olan Mummu ile görüş alışverişinde bulunur. Çözüm, genç tanrıların yok edilmesinde bulunur. Bu yönde karar alınır. Kararlarını öğrenen Tanrıça Tiamat, "kendi doğurduğumuzu neden yok edecekmişiz?" diye karşı çıkarsa da sözünü geçiremez. Bu durumda yapabileceği tek şey kalmıştır: karardan genç tanrıları bilgilendirmek.

Bunun üzerine Sümer'in Bilge Tanrısı Enki, önce davranıp, sihiriyle Apsu'yu çember içine alıp uyutur. Böylece gücünden yoksun ettiği baştanrıyı öldürür. Tacını alıp başına geçirerek baştanrılığı ele geçirmiş olur.

Apsu'nun çocukları, kocası öldürülürken hiçbir şey yapmadı diye Tiamat'ı kınayıp kışkırtırlar. Eyleme geçen Tiamat, önce doğurduğu canavar biçimli oğlu Kingu'yu koca edinip onu başkomutan yapar.[129] Sonra genç tanrılara savaş açar. Gençler onun gücü karşısında korkuya kapılır. Öyle ki en güçlüleri olan Anu, Tiamat'a karşı koyamayacağını bildirir. Anu'nun torunu, Enki'nin oğlu, Babil kentinin koruyucu tanrısı olan Marduk, Tiamat ile dövüşme gücünü kendinde bulur. Tiamat'ı yenmesi durumunda baştanrılığın ve yazgı tabletlerinin kendine verileceği sözünü alarak tanrıçanın karşısına çıkar. Tiamat kendisini yutmak için ağzını açınca, korkunç silahları olan dört yelin her birini tanrıçanın üzerine salıverir. Ağzını kapatamayıp şişen Tiamat'ı okuyla yüreğinden mıhlar. Sonra onu ikiye bölüp yarısıyla gökyüzünü, yarısıyla yeryüzünü oluşturur. Evren'in yaratılması böyle olur.

Ne var ki savaş tutsağı olarak alınan öteki eski tanrılara ne yapılacağı sorun olmuştur. Anlaşılan, öyküyü kuran dinciler teolojik bir sorunla karşı karşıya kalmışlardır. Savaş tutsaklarını zamanın (insan!) geleneğinde olduğu gibi beyinlerini patlatarak öldürme seçeneği, gözlerine uygun görünmemiştir. Bu durumda tanrı kavramı yara alacaktır. Öteki seçenek, canlarının bağışlanması karşılığında köle olarak kullanılmalarıdır. Onun da başka özürleri doğacaktı. Eski tanrılar (mitosun özgün Sümer biçiminde söylendiği gibi çalışmak istemeyip)[130] ayaklanabilirlerdi. Ayrıca bu, tanrıların insanlar gibi çalışabilip gereksinimlerini kendilerinin karşılayabildikleri düşüncesine yol açabilirdi. O zaman

tanrılar ile insanları ayırt edici bir başka ölçüt zedelenmiş olacaktı. İnsanlar, tanrıların bir bölümü bile olsa çalışıp, öteki bölümünü besleyip onlara hizmet ediyor diye, tapınağa adak, kurban sunmalarının gerekmeyeceğini düşünebileceklerdi. Böylece tanrıları [aslında dincileri] besleyip onlara hizmet etme görevlerini boşlayabileceklerdi.

Böyle düşüncelerle ve tasalarla olsa gerek (yaratılış mitosunun bir çeşitlemesinde)[131] savaşı kazanan (genç) tanrıların soruna bir çözüm bulması için Bilge Tanrı (Eridu'nun, dolayısıyla uygarlığın kurucusu ve koruyucusu sayılan tanrı) Enki'ye (Babil yaratılış destanı *Enuma Eliş*'te, Sami dilindeki adıyla Ea'ya) danışıldığı bildirilir. Kendilerine sorunu çözecek bir akıl vermesi için başvurulan Enki, parlak bir çözüm bulur: Tutsak tanrıların çalıştırılması yerine, onların yerine çalıştırılıp, tüm tanrıları besleyip onların ayak işlerini görecek olan, onlara benzeyen bir canlı türünün yaratılması! Bu akıl benimsenir; görev Doğum Tanrıçası Ninmah'a verilir. Ninmalı kafasına tanrının imgesini düşürür. Ve elini daldırıp suların engininin dibinden alıp çıkardığı bir avuç çamurdan insanı [İbranicede "insan" anlamına gelen "adam"ı] biçimlendirir.

Mitosun Babil (*Enuma Eliş*) çeşitlemesinde, insanı yaratma onuru (Enki ile Ninmah'tan alınıp) Babil Tanrısı Marduk'a verilmiştir. Marduk, "yazgı tabletlerini hakkı olmaksızın taşıyor" diye öldürdüğü Kingu'nun kanıyla toplayacağı kemikleri kararak insanı yaratacağını söyler. Böylece, Marduk insanlığın yaratıcısı gösterilir. Bunun anlatıldığı 6. tabletin 5. cümlesi şöyle çevrilmiştir: "Kan yaratacağım ve kemik olduracağım, sonra Lulu'yu çıkaracağım ortaya, insan olacak adı, yıkılacak tanrıların hizmeti... [onun sırtına]."[132] Mitosun Sümer ve Babil kaynaklı bu iki çeşitlemesinde, öyküler farklı olsa da amaç ve sonuç aynıdır: İnsanın yaratılışının amacı, varlık nedeni, tanrılara hizmet, kulluk, açıkçası kölelik etmektir. "Kul" kavramının dindeki öneminin, yoğunluğunun ve günümüze dek sürdürülüp getirilmesinin altında bu amaç yatmaktadır!

Enuma Eliş yaratılış destanına, tarihsel perspektiften yaklaşılıp toplumsal bağlamına ve işlevine bakıldığında, görünen şudur: İçinde yaşanılan toplumsal gerçekliğe bir açıklama getirme gereği duyulmuştur. Onu açıklayıp haklı gösterme amacıyla dinciler işe (evrensel ülkülerden, etik değerlerden değil) toplumsal olgulardan başlamak durumundaydılar. Onlara bakarak ekonomik, toplumsal, siyasal, düşünsel farklılaşmalara uğramış eşitsizlikçi toplumsal yapının simgesel bir modelini kurmuşlardır. Bu modeli evrensel geçerli göstermek için, insan-doğa ilişkilerinin de eşitsizlikçi bir taslağını sunmuşlardır.

Eşitsizlikçi dünya görüşünün evrensel modelini kurarken, Neolitik kültürden kalıtılan bir düşünüşle, insan-doğa ilişkileri alanında, tarımla

ilgili olup kişileştirilmiş, özneleştirilmiş doğa güçlerini ele almışlardır. Onlara insanüstü yetenekler yükleyerek, onları aşkın özne, yani tanrı konumuna yükseltmişlerdir. Tanrılarına, bilincinde olarak olmayarak, örnek aldıkları katmanlı toplumsal düzendeki çalışmayan, çalıştıran, çalışmaları ve çalışanları yöneten katmanların insanının (yani efendiler zümresinin) niteliklerini bağışlamışlardır. Aynı zamanda onları, siyasal farklılaşmaya, yani yöneten-yönetilen ayrışmasına uğramış uygar toplumdaki yöneticilere benzetmişlerdir. Yöneticinin konum ve niteliklerini (abartarak) tanrılara yüklemişlerdir.

Çizdikleri, kurulu düzenin ideal modelinde sıra insanlara verilecek yere gelince, bunun, örnek alınan efendi-köle ilişkisindeki kölelerin konumu olacağı besbellidir. İnsanlara (tanrılar karşısında) kölelerin ve öteki bağımlı emekçilerin konumu ve rolü uygun görülecektir. Bu yüzden insanın tanrı karşısındaki konumu ve görevi, kölenin efendi, uyruğun yönetici karşısındakiyle aynıdır: Buyrukları yerine getirerek çalışmak, üretmek, vermek ve hizmet etmek. Dinsel ideoloji ile hedeflenen amaç, bunların zorla değil (ya da zor yanı sıra) insanların içlerinde yaratılan korkunun ve umudun etkisiyle içselleştirilmiş düşünceler olan inançlarla yaptırılmasıdır. Kısacası, çalıştırılan, yönetilen katmanların insanlarının "gönüllü kulluk" yoluyla denetlenmesidir.

Özetle, "*Enuma Eliş* Babil Yaratılış Destanı" metninden açıkça anlaşıldığı gibi, dinsel ideoloji, tarımcı katmanlı uygar toplumdaki eşitsizlikçi insan-insan ilişkileri örnek alınarak kurulmuştur. Bu ilişkileri açıklamak, aklamak, paklamak için evrensel bir eşitsizlikçi düzen taslağı içine bir yaratılış mitosu yerleştirilmiştir. Gerçeklik dünyasındaki efendi-köle, yönetici-uyruk ilişkilerinden gidilerek tanrı-kul arası eşitsizlikçi ilişki ülküsüne (idealine) ulaşılmıştır. Böylece eşitsizlik olgusu bir ülkü, bir değer düzeyine yükseltilmiştir. Eşitsizlikçi ilişki anlayışına, tanrı-kul ilişkisinde soyut, yetkin biçimi verilmiştir.

Böyle bir ideal model ortaya konduktan sonra, düşünce çıkarsama süreci gerisin geri işletilecektir. Tanrı-kul mutlak eşitsizlikçi ilişki modeli, bir paradigma (örnek alınan örnek) işlevi görmeye başlayacaktır. Kurulu (eşitsizlikçi) düzenin gerek açıklanmasında, gerek savunulmasında, gerek haklı gösterilmesinde, gerekse yeniden üretilmesinde tanrı-kul paradigmasına başvurulacaktır. Eşitsizlikçi düzen böylece simgeler dünyasında da onaylanmış olacaktır. İnsanlar tanrıların varlığına ve kendilerinin kulluğuna inandırıldıklarında, inançlarına uygun davranmaya yöneltilmiş olacaktır. Böyle davranmadıklarında korkutulmalarıyla, eşitsizlikçi ilişkiler yeniden üretilmiş olacaktır. Dinsel ideolojinin ve onun çekirdeğini oluşturan yaratılış mitosunun, içindeki tanrı-kul ilişkisi düşüncesinin, insanlığın ilk uygar toplumunda gördüğü işi, işlevi

bu olmuştur. Bugün de (öteki eşitsizlikçi ideolojiler, hatta eşitlikçi görünüp eşitsizlikçi işleyen "demokratik" denen ideolojiler) bu işlevi görmüyorlar mı?

Enki ile Ninmah mitosu

Dinsel düşünüşün eksenini, dinsel ideolojinin belkemiğini oluşturan tanrı-kul ilişkisi paradigmasını yaratan yaratılış mitosu, etkisini kul kavramı kanalıyla günümüze dek sürdürmüştür. Mezopotamya'da, onun kadar etkili olmamakla birlikte, eşitsizlikçi dinsel ideolojiyle katmanlı toplumun çeşitli görünümlerini açıklayıp aklayan başka mitoslar da üretilmiştir. Bunlardan biri toplumsal katmanların varlığını "yaratılıştan eşitsizlik" ile açıklayan Enki ile Ninmah mitosudur:[133]

Tanrılar, insanın yaratılması başarısını kutlamak için verilen şölende esrik olacak derecede içerler. Bu ara insanın yaratılmasında en önemli rolü kimin oynadığı tartışma konusu olur. Tanrı mı, tanrıça mı? Aklı veren Bilge Tanrı Enki, başrolü kendisinin oynadığını ileri sürer. İnsanı balçıktan yapan Doğum Tanrıçası Ninmah, insanı kendisinin yarattığı savındadır. Tartışma bir yarışmaya dönüşür. Bakalım hangisi daha üstün insanlar yaratacaktır? Yarışmanın kuralı, birinin yapıp yarattığı insana, ötekinin yaratılışına uygun bir yazgı biçmesidir. Önce Ninmah, cinsellik organları bulunmayan bir erkek ile bir kadın yapar. Enki hadım erkeğin yazgısını krala hizmet olarak saptar. Enki'nin yaptığı ise, bedence ve akılca zayıf insanlardır. Ninmah onlara ne tür yazgılar biçeceğini bilemeyip Enki'ye lanetler okur. Sonunda onlara verilen *enoş* adı, İbranicede zayıf, hasta, aynı zamanda "insan" anlamındadır. (Bu, *Kuran*'a "Nisa", 28'de "insan zayıf yaratılmıştır" biçiminde yansıyacaktır.) Anlaşılan doğuramayan yaratığa tapınakta yün eğirme (kadın köle) yazgısı biçilir. Ötekilere de eksik, kusurlu yaratılışlarına uygun görevler yüklenecek yazgılar bulunur. Bu mitosun fazla açıklamaya gerek kalmayacak biçimde, tanrı-kul eşitsizlikçi ilişkisi paradigmasından (örnek alınacak örnekten) gidilerek efendi-köle, yöneten-yönetilen ilişkilerini ve uygar toplumdaki işbölümünü, doğuştan eşitsizlik ve yazgı ile açıklama girişimi olduğu ortada. Dolayısıyla onun bir "sınıf ideolojisi" olduğu söylenebilir.

Gılgamış destanı

İnsanlığın ilk romanı sayılan ve içinde, ölüm üzerine psikolojik, felsefi düşünceler yanı sıra tarihsel gerçeklik kırıntıları bulunan bu destanın kültürel önemini teslim etmek gerek.[134] Bu yapıldıktan sonra içindeki ideolojik motiflerden biri olan "yönetim ideolojisi" niteliği üzerinde durmak yeter. Gılgamış'ın, yalnızca bir mitos kahramanı değil,

tarihsel bir kişilik olduğu saptanmıştır. "Sümer Krallar Listesi"[135] adıyla tanınan metinden de anlaşıldığı gibi Gılgamış, İÖ 4. binyılda Sümer kent devletleri üzerinde egemenlik kuran Uruk devletinin yöneticisiydi.

Tarihsel bir kişilik çevresinde döndürülen mitoslardan biri, Gılgamış'ın, üçte ikisi tanrı, üçte biri insan olan yapısıyla tanrısal kökenli olmasıydı.[136] Bu sav, Ur kral mezarlarındaki çok sayıda insan kurbanı ipuçlarıyla birleştirilince anlam kazanır: Sümer'de tanrıların yönetici sayılmaları ideolojisiyle bağlantılı olarak yöneticilerin tanrı sayıldığı (kısa bir) dönemin yaşanmış olabileceğini düşündürür. Bu düşüncenin köklerinin ise Neolitiğin "anaata kültleri" kadar geçmişe dayanmış olabileceği söylenebilir. Anaatalara saygı geleneği, katmanlı uygar toplumda onları tanrılaştırmaya varmış olmalı. Yöneticilerin soyları tanrı sayılmışsa kendilerinin de "tanrısal yönetici" sayılmaları mantıksal bir gereğin tanınması olacaktır. Bu durumda, Gılgamış'ın varlığının üçte ikisinin tanrı, üçte birinin insan olduğu mitosu, "tanrı-yönetici" kavramından "tanrı vekili yönetici" anlayışına geçiş köprüsünü oluşturmuş görünüyor. Ama böyle bir tarihsel olguyu yansıtıyor olmasa da, uyruklarından farklı olarak "tanrı kökenli yönetici" kavramı içinde yöneten-yönetilen farklılaşmasını haklı gösteren bir "yönetim ideolojisi" (ya da "siyasal ideoloji") barındırmaktadır.

Tufan mitosu

Bilindiği gibi, Gılgamış destanı içinde, yardımcısı Enkidu ölünce Gılgamış'ın ölüm tasasına kapılışı anlatılmaktadır. Bunun üzerine anaataları gibi ölümsüz olabilmenin yolunu arar. Tanrıların, kendilerine bağlı kaldığı için Tufan ile yok etmeyip, sonra da ölümsüzlük bağışlayıp "Dilmun ülkesindeki güneşin bahçesi" içine yerleştirdikleri atası Ziusudra'dan ölümsüzlüğün gizini öğrenmek için yollara düşer.

Ziusudra, ölümsüzlüğün gizini vermeden önce, nasıl ölümsüzlükle ödüllendirildiğini anlatırken Tufan mitosundan söz eder. Sümer tabletlerinde Gılgamış destanı içinde anlatılan Tufan mitosunun kahramanının adı, mitos Babilonya tabletlerine geçirilirken Utnapiştim, *Kitabı Mukaddes*'e aktarılırken Noah, *Kuran*'da Nuh olur!

Günümüze dek ele geçirilen, içinde Tufan'dan (bir büyük taşkından) söz edilen tablet parçalarının hiçbirinde tanrıların bir taşkınla tüm insanları yok etme kararlarının açık gerekçesinin anlatıldığı parçayla karşılaşılmamıştır.[137] Gene de bir tufan öyküsünün yaratılmasının ya da Mezopotamya'da sıradan taşkınları kat kat aşan çapta bir taşkın olayının mitoslaştırılıp, mitostaki gibi yorumlanıp, yazıya, yazıyla birlikte kuşaktan kuşağa geçirilişinin kuramsal amacı yeterince açıktır: İnsanla-

ra gözdağı verip tanrılara olan inançlarını pekiştirmek! Tapınağa karşı borçlarını ve görevlerini anımsatmak! Amaç, tanrıları boşlamamalarını sağlamaktır. Böylece tanrı adına konuşan yöneticilerin buyruklarına boyun eğmelerini kolaylaştırmaktır. Pratik amacı ise, kendini tufan öyküsünün sonunda anlatılanlarda ele vermektir:

Tufan yeryüzünü sular altında bıraktıktan sonra tanrıların akılları başlarına gelir. Tüm insanlar ölürse, tanrıları kim besleyecek, ayak işlerini kim görecektir? Bunu düşünerek sızlanırlarken, Ea'nın (Sümerce adı ile Enki'nin) tufan kararını kendine bağlı kulu Utnapiştim'e sızdırarak tufandan kurtulmasını sağladığını öğrenip sevinirler. İnsan türü yok olmayacak, Utnapiştim soyundan (bu kez tanrılara daha bağlı) yeni bir insanlık türeyecektir. Utnapiştim'in tufandan sağ çıkardıkları için tanrılara kestiği kurban ve sunduğu yedi kazan adakla ilgili olarak anlatılanlarda, Tufan mitosunun amacı sırıtmaktadır: "Tanrılar hoş kokuyu alınca, adağın başına sinekler gibi üşüştüler."[138]

Tufan'ın *Kitabı Mukaddes* içindeki bildik anlatımında, Yehova Noah'a "seninle beraber oğulların ve senin karın ve oğullarının karıları"[139] sözlerinden, kurtulacakların Noah'ın ailesiyle sınırlı tutulduğu anlaşılıyor. Ondan farklı olarak, Gılgamış destanı içindeki anlatıda, "tüm zanaatçılar tekneye alındı" diye yazılıdır. Ayrıntı gibi görünen bu fark önemlidir. Çünkü sorun yalnızca canlılığın, insanlığın değil (asal öğelerinden biri olan zanaatçıları ile birlikte) uygar (katmanlı) toplum düzeninin kurtarılmasıdır. Sonuç olarak Tufan mitosu, dinsel ideolojinin, insanların ölüm karşısındaki korkularından yararlanılarak cezalandırılma korkusu ile denetlenmesi işlevini görecektir. Ancak, dinsel ideolojiyi biçimlendiren kafalar, insanları korkuları kadar (cennet mitosunda görüleceği gibi) umutlarına seslenerek denetlemenin yollarını da biliyorlardı.

Cennet mitosu

Cennet bahçesi kavramı başlangıcında, Hıristiyanların ve Müslümanların sandığı gibi ne ölümden sonra ne de göklerde bir yerlerde ruhun yaşamı biçimindeydi. Cennet, *Kitabı Mukaddes* içindeki "Aden bahçesi" ve onun kaynağındaki Sümer "Dilmun mitosu" içinde anlatılanlardan çıkarılabileceği gibi, bu dünyada idi. Ruhla birlikte bedenin bu dünya üzerinde süreceği bir bolluk, mutluluk ve ölümsüzlük düşüydü.

Gerçekten, *Tevrat* içinde (*Kitabı Mukaddes*'in Eski Ahit bölümünde) "Tekvin" kitabında (İngilizce çevirilere *Lord God*=Rab Tanrı, Türkçe çevirisine Rab Allah olarak geçirilen) Rab Yehova'nın, doğuda içinden Dicle

ve Fırat ırmaklarının geçtiği, adı Aden *(Eden)* olarak geçen yerde bir bahçe diktiği yazılıdır. Âdem ile Havva'nın "baksınlar" diye yerleştirildiği, sonra Yehova'nın buyruğuna uymadıkları için "yeryüzüne" sürüldükleri yazılan yer yeryüzündedir. Rab'bın içinden çıkardığı biri Fırat, biri Dicle dört ırmak arasına diktiği bahçe olan cennet, Aden'dedir.[140]

Mezopotamya metinlerinde adı "Dilmun" olarak geçen bu yerin Umman Körfezi içinde bir ada olarak düşünüldüğünü gösteren ipuçları var. Dilmun mitosunda, burada hastalıkların, yaşlanmanın, ölümün bilinmediği anlatılır. Tek sorun içme suyunun bulunmamasıdır! Bu durumda cennet mitosunun işlevinin insanların ölüm korkusunun ürünü olan ölümsüzlük umuduna seslenilerek yönlendirilip yönetilmesi olduğu anlaşılıyor. Tufan mitosundaki cezalandırılma korkusuyla ve cennet mitosunun ölümsüzlükle ödüllendirilme umuduyla kullar çift yönden denetime alınmış olmaktadırlar.

Andizin IV: Mezopotamya uygarlığı olayları

Uygarlık, Sümer denen Aşağı Mezopotamya'daki beşiğinden önce tüm Mezopotamya'da yayılmıştır. Mezopotamya'dan Eski Dünya'nın üç bir kıtasına sıçramıştır. Öyle ki (Afroavrasya denen) tek bir kara parçası biçimindeki Eski Dünya'da, uygarlığın tek bir odaktan yayılmış olması çok olasıdır. Bir başka deyişle (Batı uygarlığı içinde) Eski Dünya uygarlıklarının hepsinin kökü varıp Mezopotamya uygarlığına dayanır. Oradan Eski Dünya'nın çeşitli bölgelerine nasıl yayıldığına geçmeden önce, Mezopotamya'da, uygarlık tarihi bakımından önemli olayların dizilişini görmekte yarar var.[141]

İÖ 5000 dolayları:
- Sümerlerin (Zagroslar'dan ya da Toroslar'dan) Aşağı Mezopotamya'ya inişleri,
- Eridu köyünün kuruluşu;
- Ubaid Kültürü dönemi.

İÖ 4500 dolayları:
- Büyük sulama kanallarının yapımı;
- Bakır metalürjisinin gelişmesi.

İÖ 4000 dolayları:
- Sunakların tapınaklara dönüşmesi;
- Haraç ekonomisi evresi;
- Mülkiyet göstergesi mühürlerin görünüşü.

İÖ 3500 dolayları:
- Eridu'nun kente dönüşmesiyle uygarlığın doğuşu;
- Uruk Kültürü dönemi.

İÖ 3300 dolayları:
- Uruk'un Eanna Tapınağı'nda ilk yazı örnekleri;
- Tekerleğin icadı (çömlekçi çarkının kullanılışı?).

İÖ 3000 dolayları:
- Tapınak ekonomileri ve büyük aile işletmeleri evresi;
- Sabanın icadı;
- Sümer kent-devletlerinin gelişmesi;
- Jemdet Nasr Kültürü dönemi;
- Sümer yaratılış mitosunun (olası) türetilişi.

İÖ 2600 dolayları:
- Tunç metalürjisi;
- Ur kentinin lüks mallarla ve kurban edilmiş insanlarla dolu "Ur kral mezarları";
- Sümer'de I. Ur Hanedanı egemenliği dönemi.

İÖ 2500 dolayları:
- Sümer'de Elam egemenliği;
- Sümer ile İndus arasında ilişkiler kurulması;
- Tunç metalürjisinin gelişmesi.

İÖ 2300 dolayları:
- Sami (dilli) göçebe halkların Aşağı Mezopotamya'ya sızmaları;
- "Sümer egemeni" sanlı yöneticilerin çıkışıyla, Sümer'de "kent devleti" evresinden "yerel devlet" evresine geçilişi;
- Yönetimin (*ensi* sanlı) dincilerden (*lugal* sanlı) savaşçılara geçişi;
- Urukagina Yasa Derlemesi;
- Agade (Akad) Kralı Sargon ile Sümer'de egemenliğin Sümerlerden Samilere geçişi.

İÖ 2200 dolayları:
- Sümercenin yerini (Sami lehçesi) Akadcanın alışı;
- Barbar Gutiler'in akını ve egemenliği.

İÖ 2100 dolayları:
- Gutiler'in sürülmesiyle "Yeni Sümer" dönemi;
- Ur Nammu Yasa Derlemesi.

İÖ 2000 dolayları:
- Uygarlığın Mezopotamya çevresi ülkelere yayılışı;
- Sümercenin günlük dil olmaktan çıkıp Mezopotamya'nın din dili olarak kalması;
- Babillilerin Mezopotamya imparatorluğunu kuruşları: Eski Babil dönemi.

İÖ 1900 dolayları:
- Dört tekerli savaş arabalarının görünmesi;
- İmparatorluğun Asur'a geçişi;
- Anadolu'da Asur ticaret kolonilerinin kuruluşu;
- Mezopotamya uygarlığını benimseyen Hititlerin yükselişi.

İÖ 1800 dolayları:
- Sami (dilli) göçebe Amurrular'ın Mezopotamya'ya akınları;
- Hammurabi'nin Babil'de Amurru (Amorit) Hanedanını kuruşu;
- Babil yaratılış mitosunun derlenişi.

İÖ 1700 dolayları:
- İki tekerli tunç savaş arabalı akıncıların çevrede görünmesi;
- Avrasya göçebeleri Kassitler'in Mezopotamya'ya akınları;
- Hammurabi Yasaları'nın derlenişi.

İÖ 1600 dolayları:
- Hint-Avrupa dilli Kassitler'in egemenliği altında
- Mezopotamya'da (görece) "Karanlık Çağ" dönemi;
- Mezopotamya çiviyazısından etkilenen Filistinli tacirlerin abece'yi (alfabetik yazıyı) geliştirmeleri;

İÖ 1400 dolayları:
- Hititlerce geliştirelen demir silahlı savaş tekniklerini benimseyen Asurluların yeniden yükselişi;
- Asur önderliğinde Mezopotamya'daki Kassit egemenliğine son verilmesi.

İÖ 1000 dolayları:
- Asur İmparatorluğu'nun yeniden kuruluşu;
- Bir Sami dili lehçesi olan Arami dilinin Ortadoğu'da tacirlerin ve kamu görevlilerinin (diplomasi) dili durumuna gelmesi.

İÖ 900 dolayları:
- Ortadoğu'da ve Mezopotamya'da atlı (süvari) savaş tekniklerinin yaygınlaşması.

İÖ 763 (15 Haziran)
- Güneş tutulması; bunun ileride tarihçiler için, Mezopotamya tarihlerinin ortak bir kronolojisinin oluşturulmasında dayanak noktası olarak kullanılması.

İÖ 700 dolayları:
- Asur Kralı (II.) Sargon'un Mezopotamya imparatorluğunu Ortadoğu imparatorluğuna doğru genişletmesi;
- Asurluların İsrail krallığını yıkıp seçkinlerini Babil'e (sürgün) getirişleri (Musacıların birinci Babil sürgünü).

İÖ 689 dolayları:
- Babil'in Asurlularca ele geçirilip yıkılışı, sürülüp, sular altında bırakılıp, bataklığa döndürülüşü.

İÖ 680-650 dolayları:
- Sennacherib'in, imparatorluk başkentini Asur'dan (sıfırdan) yaptırdığı Nineve'ye taşıyışı;
- Asurbanipal'ın, Mezopotamya'da bilinen, bulunan tüm tabletlerin birer kopyasını çıkarttırıp sarayının kitaplığında toplatışı.

İÖ 612:
- Asur imparatorluğunun Medler ile Babillilerin birleşip onlara İskit çapulcularının katılmasıyla yıkılışı;
- Asurbanipal'ın kitaplığının, yıkıntılar altında kalmasıyla, Mezopotamya uygarlığını aydınlatacak bilgilerin çağımız tarihçilerine kalabilmesi;
- Yeni Babil imparatorluğunun kurulması.

İÖ 600 dolayları:
- Mezopotamya'nın doğu komşusu İran'da Zaratustra'nın (Zerdüşt'ün) "çifttanrıcılık" denebilecek Zoroasterciliği Mezopotamya uygarlığının kültürel kalıtı üzerine kuruşu;
- Yeni Babil İmparatoru Nebukadnezar'ın öteki Musevi krallığı Yahuda'yı yıkarak seçkinlerini (ikinci Babil sürgünü ile) Babil'e getirişinin, Yahudi seçkinlerinin Eski Ahit'i derlerken etkilendikleri Babil yaratılış destanını kutsal kitaplarının başına almaları.

İÖ 560 dolayları:

- İran'da Kyros'un Pers (Parsua) Hanedanını kurup Ortadoğu İmparatorluğu'nu ele geçirerek Mezopotamya halklarının siyasal varlığına son verişi.

İÖ 330 dolayları:

- Makedonya Kralı İskender'in (Aleksandros'un) Persler'i yenilgiye uğratıp Ortadoğu İmparatorluğu'nu ele geçirirken kendine teslim olan Babil kentinin Marduk Tapınağı Başdincisi Berosos'a içinde Babil Yaratılış Destanı (*Enuma Eliş*) bulunan *Babylonica* olarak bilinen Mezopotamya ve Babil tarihini yazdırması.

11. Bölüm
UYGARLIĞIN BATI ASYA'DAN ESKİ DÜNYA'YA YAYILMASI

Sümer'de uygar topluma (İÖ 3500 dolaylarında) geçildikten sonra, uygarlığın hızla Mezopotamya'dan Batı Asya'ya, oradan Eski Dünya'nın üç bir kıtasına yayıldığı görüldü. Öyle ki buralardaki halkların (kıyıda köşede kalanları dışında) hiçbiri (zamanla) uygarlık selinin akıntısına kapılmaktan kendini alamadı ya da kurtaramadı. Uygarlığın, böylesine büyük bir yayılma gizilgücünü devinime geçiren iç ve dış dinamikleri (itici güçleri) vardı.

UYGARLIĞIN YAYILMACI GÜÇLERİ

Uygar toplumun itici güçleri, Neolitik topluluklarınkinden çok daha güçlüydü. Yalnızca (yakınındaki uzağındaki) ilkel topluluktan uygar topluma geçiş evresindeki (çiftçi ve çoban) toplulukları içine çekmekle kalmadi. Neolitik üretici yaşayış biçiminin yayılamadığı, kıtaların derinliklerindeki, denizlerin ortasındaki göçer avcı, yerleşik balıkçı toplu-

lukları da etkiledi. Onları da (bir "dünya pazarı" yaratacak yönde) üretici yaşayış biçimine, giderek pazar ekonomisine geçirdi, geçirmekte!

Artı aktarımıyla üretici güçlerin geliştirilmesi

Uygarlığa böyle yayılmacı bir yapıya sahip olmasını sağlayan dinamiklerinden (itici güçlerinden) biri; "toplumsal artı aktarımı düzeneği" idi. Artı aktarımının (su denetleme sistemleri gibi) üretimi artırıcı "yatırım" olanakları sağlamasıydı. Bunun yanı sıra, toplumsal artı ile beslenebilen zanaatçıların, emeğin verimliliğini artıracak araçlar geliştirebilmeleriydi. Toplumsal artının sağladığı olanakla geçim tasası duymayan dinciler (hiç değilse dincilerin bir bölümü) "daha etkili iş örgütleri" kurup yönettiler. Kas işi-kafa işi işbölümünde, dincilerin bir bölümünün ise, biriktirdikleri kuramsal bilgi ile zanaatçıların pratik bilgi birikimleri, karşılaşılan sorunların çözümünde, bir biçimde bir araya getirilip (saban, tekerlek, çömlekçi çarkı, metalürji, yelken gibi) emeğin verimliliğini artıran buluşların yapılmasını sağladı. Öyleyse itici güçlerden biri de tarım ile zanaatların farklılaşmasından başlayarak, giderek dal budak salan "işbölümü ve uzmanlaşmaydı". Uygarlığın hızla genişleyip yayılmasına yol açan bir itici güç de "ekonomik kendine yetersizlik" sorununun çözümüyle sağlandı.

Hammadde kıtlığının dışa açılımı zorlaması

Neolitik üretici yaşayış biçimi, özellikle onun ana dalını oluşturan yerleşik çiftçilik, ekonomik bakımdan kendine yeterli, küçük toplumsal birimlerin oluşmasına yol açmıştı. Bunun zıddına, uygar yaşayış biçimine başlayan ilk toplumlar, ekonomik bakımdan kendilerine yetersiz durumdaydılar. Bir kez uygar katmanlı toplumda katmanlar (tanımı gereği) kendilerine yetersiz olup, birbirlerinin ürettiklerine gereksinimleri vardı. Dolayısıyla, kendine yetersizliğin uygarlığın yapısında bulunduğu söylenebilir. Katmanların ekonomik bakımdan birbirlerinin gereksinimlerini karşılayıp bütünleşmeleri de ilk uygar toplumları kendine yeterli duruma getiremedi.

İlk uygar toplumlar, büyüme gizilgüçleri nedeniyle, ya emek ya da kapital (toprak, su, hammaddeler) bakımından, kısa sürede kendilerine yetersiz duruma düştüler. İlk uygar toplumların Mezopotamya'nın taşkın ovalarında doğmaları, kendine yetersizliklerini pekiştiren koşullar içine düşmeleri demekti. Gerçekten taşkın ovalarında, uygar toplumların giriştikleri büyük çaplı işler için yeterli nitelik ve nicelikte (kereste, taş, metal gibi) hammadde bulunmamaktaydı. Kent devletleri bunları dışarıdan sağlamak durumunda kaldılar.[142]

Örneğin Uruk egemeni Gılgamış, serüvenlerinin anlatıldığı Gılgamış destanı adı verilen tabletlerde, "ülkedeki kötülüğü" ortadan kaldırmak için ormana sefere çıkacağını söyler. Çünkü kötülüğün "kaynağı" dışarıdadır. Sonunda ortadan kaldırdığı Sedir Ormanı'ndan tomruk kesilip götürülmesine izin vermeyen [olasılıkla oradaki topluluğun şefi] Humbaba adında bir canavardır! Gılgamış ile yardımcısı Enkidu, onu öldürdükten sonra Uruk'a kestikleri sedir ağacı tomruklarıyla, utkuyla dönerler.[143] Demek ki "kötülük" ülkedeki kereste kıtlığıymış!

Mezopotamya'nın uygar toplumlarının, Zagroslar'a ve Amanoslar'a kereste; Toroslar'a gümüş, bakır ve İndüs'e (bakırla karıştırılarak tunç yapımında kullanılmak üzere) kalay ile lapis lazuli gibi kıymetli taşlar getirmek üzere gittikleri biliniyor. Buralara ve altın elde etmek için Umman'a, taş sağlamak için Mezopotamya çevresindeki kayalık ülkelere tacirler ve ordular gönderdikleri anlaşılıyor.[144]

Uygar toplum için gerekli hammaddeler buralardan, önce yağma, çapulculuk, korsanlık gibi yollardan sağlanmış olabilir. Ama tarihte çoğu örnekte görüldüğü gibi, uygar-barbar halklar arasındaki kaba güce dayanan alışveriş ilişkileri zamanla daha "barışçı!" biçimlere dönüştürülerek sürdürülecektir. Yağmalamanın yerini "düzenli" alışveriş (ticaret) alacaktır. Çünkü uygar toplumların çevresindeki barbar (çiftçi ve çoban) topluluklar da uygar toplumun yapılmış (mamul) mallarına sahip olmak isteyeceklerdir.[145]

Bunun en güzel örneği tunç araçlar ve silahlardır. Metal cevherlerinin soğuk dövme yerine ergitilerek işlenmesi demek olan metalürji, anlaşılan Mezopotamyalı uygar zanaatçıların buluşu olarak başlamıştır. Dökme bakır araç gereç yapıcılığını izleyen tunç dökümcülüğü (o çağ için) metalürjinin doruğudur. Onun da yeryüzünde ilk kez Mezopotamya kentlerinde görüldüğünü biliyoruz.[146] Tunç dökebilmek için gerekli bakır, kalay İran'dan ve İndüs'ten getirilmiştir. Bu alışveriş sonucunda buraların barbar kültür düzeyindeki halkları da metalürji zanaatını öğrenmişlerdir. Öyle ki insanlık tarihinde çok önemli bir rol oynayacağı görülecek olan tunç savaş arabaları örneğin, böyle bir etkileşimin ürünü olarak görünürler. Bu "silahlar", Mezopotamya buluşu tunç metalürjisi ve tekerlekli araba zanaatçılığı ile çevresi halklarının, hayvancılık, savaşçılık bilgi ve becerilerinin birleştirilmesi ile geliştirilmiştir. Tunç savaş arabalarının önce Mezopotamya kentlerinde geliştirilmediği biliniyor. Böyle bir alışverişe uygun konumdaki İran ya da Azerbaycan şefliklerinde geliştirildikleri yolunda ipuçları var.[147]

Uygarlığın yayılmasında tunç savaş arabalarının etkisi (ileride görüleceği gibi) tunç savaş arabalarıyla donanmış barbar halkların (kimi zaman yerleşip uygarlaşmayla sonuçlanan) insanlığın ilk uygarlık odaklarına akınlarında kendini göstermiştir. Öte yandan, bu arabalar, uygarlığın tohumlarının, buralardan, göçleri ve akınları hızlandıran etkileriyle, Eski Dünya'nın (Çin gibi) çok uzak bölgelerine taşınmasını sağlayacaktır.

Mallarla birlikte düşüncelerin taşınması

Alışverişi yapılan mallarla birlikte onların üretimi bilgisi (teknoloji) de ister istemez taşınmış olur. İş bununla kalmaz. Bazı mallar (örneğin keyif vericiler) kendileriyle ilgili kültürü de taşır. Bu kültürün (tanrılara içki sunulan libasyon kaplarından çıkarılabileceği gibi) dinsel törenlerde esriklik (sarhoşluk) ile bağlantılı olabilmesi, bugün bize ters gelebilir. Ancak onun uzantısı olan "hem ticaret hem ziyaret hem ibadet" dinsel kültürün hiç de yabancısı olmadığımız bir geleneğidir. Bu geleneğin Sümer'e dayanması çok olası. Bira ile birlikte onunla ilgili törenlerin ve inançların da yayılmış olması (komünyon töreninde ekmeği şaraba batırarak İsa ile ilişkinin yolunu arayan Hıristiyanlara hiç de inanılmaz gelmeyecek) bir başka olasılık.

Dahası, yöreler arası alışverişi yürütenler, alıp verdikleri mallarla ilgili ilgisiz bilgilerin alışverişini de yürütürler.[148] Örneğin, tapınaklarda, saraylarda, kervansaraylarda, pazarlarda, bir araya gelindiğinde, yollarda ya da ülkelerinde başlarından geçen hemen her şeyi anlatırlar. Özellikle farklı inanışların, dinlerin, kültürlerin, geleneklerin karşılaştığı ortamlarda, tacirler, belli düşüncelerin savunucusu ve yayıcısı olurlar.

Mallarla birlikte düşüncelerin yayılmasının en güzel örneği yazıdır. Yazının, alınıp verilen malların nitelikleriyle ve nicelikleriyle ilgili bilgilerin imlendiği andaçların, topaklar üzerine basılan izleriyle başladığı saptandı. Yazının doğuşunda, bu bilgilerin altına (ya da örneğin içinde sıvı mallar bulunan küplerin ağzını kapatan balçık tapaların üstüne) vurulan, malı gönderenin mühürünün üzerindeki imlerin de etkisi bulunabilir. Öte yandan, Mezopotamya toplumlarının İndüs ile (Himalaya eteklerindeki hammadde kaynaklarından yararlanmak için) alışveriş ilişkilerine giriştikleri saptanmış bulunuyor. Her iki yanda karşı tarafın mühürleri bulunmuştur.[149] Bunun yanı sıra, insanlık tarihinde ilk yazı sistemlerinin Sümer'den ve Mısır'dan sonra İndüs'te geliştirilmiş oluşu, İndüs'ün yazı konusunda Sümer'den etkilendiğini gösteriyor. Ancak İndüs yazısı Sümer karakterlerine hiç benzemediğine göre, uygarlığın ve yazının İndüs'e bir Sümer kolonizasyonuyla taşınmadığı açık. Öyley-

se İndüs'te yazının yaratılması, Mezopotamya'dan mallarla birlikte taşınan yazı düşüncesinin ürünü olmalı. İndüs toplumları özgün yazılarını, Mezopotamya'dan gelen mallar üzerindeki imlerden esinlenerek geliştirmiş olmalılar. "Nesnelerin sayıları ve adları çizgilerle gösterilebiliyormuş" düşüncesi onları kendi yazılarını geliştirmeye itmiş olabilir.

Barbar toplulukların uygarlığa çekilmesi

Barbar toplulukların mallarla ve düşüncelerle uygarlığa çekilmeleri, bir dizi ilişkinin sonul ürünüdür. Bir kez, uygar kültür (örneğin dinsel düşünceler ve sanat alanlarında) kültürel birikim bakımından, barbar kültürün üstündedir. Bu alanlardaki kapışmadan barbar kültürün başarıyla çıkma şansı pek yoktur. Öyle ki insanlık tarihinde, savaş alanından üstün çıkıp uygar toplumu fetheden barbar toplulukların (egemen katmanı oluşturmaları, dillerini dayatmaları durumlarında bile) yendikleri toplumun kültürüne yenilmeleri, tarihin bilinen yinelenmelerindendir.

Sonra, uygar toplumlarda, mal değişimini (tapınak, saray ya da kendi adına) yürüten tacirlerle bir ticaret mesleği gelişmiştir. Barbar topluluklarda (özellikle ekonomik bakımdan kendine yetersiz çobanlarda) böyle bir farklılaşma görülmez. Sürüler topluluğun ortak malı olup, sürüyle ilgili işler kabile başkanlarınca (aşiret reislerince) yönetilir. Kabile başkanları, sürüyü ve hayvan ürünlerini topluluğun yararına ve eşitlikçi bir anlayışla bölüştürmeye çalışırlar. Uygar toplumların ortaya çıkıp onlarla ilişkinin başlamasına dek bu, böyle sürmüştür. Ama ilişki başladıktan sonra, durum değişmeye başlamıştır. Kendine yetersiz göçebe çoban topluluklar (başka bakımlardan da olsa) ile gene kendine yetersiz uygar toplumlar arası alışveriş ilişkilerinin önü (çiftçi-çoban ilişkilerininkinin tersine) açıktır.[150] Bu iki farklı yaşayış biçimini sürdüren (uygar-barbar) halkların savaşçı ilişkilerinin önü de (ileride ele alınacak nedenlerle) açıktır. Birbirine zıt yönlere götüren her iki yol, barbar toplulukları sonunda uygarlığa getirecek niteliktedir:

Barışçı alışveriş ilişkilerine bakıldığında, uygar toplumlarla alışverişin kabile başkanları kanalıyla yürütüldüğü görülür. Kabile başkanları bu alışverişte (bal tutan konumunda bulundukları için) topluluk yararı yanı sıra kişisel çıkarlarından yana yontmaya başlayabilirler. Takasta, kabile başkanının verecekleri topluluğun ortak malından olabilir. Karşılığında alınanlardan ise (göçebeler için) lüks sayılabilecek mallarla sınırlı olduğu koşullarda kendini, ailesini ve yakın çevresini daha çok yararlandırma yoluna girebilecektir. Kabile başkanları (zamanla) varsıllaşacak, topluluğun eşitlikçi dengesi bozulmaya başlayacaktır.

Kabile başkanının varsıllaşmasında, uygar toplumlarla savaşçı ilişkilerde ele geçirilen çapulun (ganimetin) önemli bir bölümünü kendisine ayırmasının da katkısı olabilecektir. Bu durumda, kabile başkanlığından şefliğe varacak yola girilecektir. Uygar toplumlarla savaşlarda, kabilelerin, başarılı şeflerin önderliğinde birleşmelerinden oluşan kabile konfederasyonlarının çapulculukları barbar akınları çapına ulaşabilir. Ulaştığında, konfederasyon içinde bir kabile başkanları timokrasisi (aristokrasi) oluşacaktır. Sonunda kabile şefleri, kabile timokrasisi, çevrelerinde zanaatçılar, tacirler, hatta bilginler besleyebilecek konuma geleceklerdir. Bu yöndeki varsayımlar, Yunan kent devletlerine şarap karşılığı buğday veren İskit şeflerinin davranışlarından alınan örneklerle, tarihsel bir gerçeklik değeri kazanmıştır. Ama Yunan'dan önce bile, Kafkaslar'ın göçebe çoban şeflerinin "korugan" denen uzun tümsek mezarlarından çıkarılan "gömü armağanları"[151] neyin nesidir? Bunlar, uygar toplumlarla ilişkinin göçebe çoban toplulukların eşitlikçi yapısını uygar katmanlı topluma hazırlayacak denli bozduğunu göstermektedir. Bu olgu, şef mezarlarından çıkarılan, katmanlaşmanın başladığını gösteren (savaş arabalarına varana dek) birçok silah, araç ve lüks malda yansıtılmış bulunmaktadır.

Bundan bir sonraki adım, şeflerin uygar toplumların egemenlerinin erkine ve görkemine öykünmesi olacaktır. Bunun somut örneği ise, İbrani (dinsel) şeflerinin "süt ve bal akan ülke" dedikleri Filistin uygar toplumlarına yönelik akınlarında görülecektir. "Vaat edilmiş ülke" söyleminde dile getirilen yerleşme ideolojisiyle tetiklenen savaşlar başarıya ulaşıp fetih gerçekleştikten bir kuşak sonra, Solomon'un (Süleyman'ın) varsıllığında yansıyacaktır.

Uygar toplumla barışçı (alışveriş) ve savaşçı (fetih, çapul, yerleşme) ilişkilerinin varacağı sonucun bir örneği de Anadolu'dadır: Alacahöyük yerel şeflerinin mezarından çıkarılan göz kamaştıran altın nesneler! Doğru olmayarak "Hitit Güneşi" olarak bilinen altın, gümüş, tunç dinsel tören simgeleri sistrumlar! Tüm bu süreçler ve tüm bu örnekler, barbar toplulukların uygar toplumlarla ister barışçı, ister savaşçı ilişkilere girişsinler, eşitlikçi toplumsal yapılarının eşitsizlikçi uygar toplum yönünde değişmesiyle sonuçlanacaktır. Ki bu da, uygarlığın yayılmasının en önemli itici güçlerinden birinin açılımı anlamına gelir.

Hem insanlığın ilk uygar toplumları hem eskiçağ uygarlıkları göçebe çoban "barbar" halklarla çevriliydi. Sümer söz konusu olduğunda güneyindeki ve doğusundaki çöller bölgesinde, kurak ve çorak bozkırların göçebeleri olan Sami dilli halklar vardı. Sami göçebeleri koyun ve keçi çobanlarıydı. Eşek ve deve olarak binek hayvanları vardı. Mezopotamya'nın batısında ve kuzeyinde ise, Avrasya'nın sulak bozkırları söz

konusudur. Buralarda daha çok sığır ve at gibi büyükbaşları besleyebilecek otlaklar vardır. Dolayısıyla, buralarda sığır, at sürüleriyle dolaşan Hint-Avrupa dilli çobanlar yaşamaktaydı. Eskiçağın öteki uygarlıkları (Hint, Çin) söz konusu olduğunda, Avrasya bozkırlarının batısında daha çok sığır çobanları olan Hint-Avrupa halkları, doğusunda at çobanları Türk ve Moğol göçebeleri bulunmaktaydı.

Tüm bu göçebeler, uygar toplumları zayıf anlarında yakaladıklarında, birikmiş varsıllıklarını ele geçirmek için çapul akınları düzenleyebiliyorlardı. Bazı durumlarda yağmayla yetinip bozkırlarına geri dönüyor, bazı durumlarda dönmeyebiliyorlardı. Oralara yerleşip, kurulu uygar düzeni benimseyip, uygar toplumlar üzerine egemen katman olarak çöreklenebiliyorlardı. Ya da onların egemen katmanlarıyla karışırken, akıncı kabile konfederasyonlarının şefleri veya timokratları, yeni hanedanlar kurabiliyorlardı.

Bu dönemlerin dışında, yerleşik uygar toplumlarla göçebe çoban toplulukların birbirlerinin "yetersizliklerini" tamamlayıp, birbirlerinin gereksinimlerini karşıladıkları ortakyaşamsal denebilecek (barışçı) ilişkilerini sürdürebiliyorlardı. Bunun ürünü olarak, taşkın ırmakları vadileri ile çevrelerindeki bozkırların ve çöllerin halkları arasında çok geniş toprakları kapsayan (kıtasal çapta) ekonomik bütünleşmeler oluşturulup sürdürülebiliyordu.

Göçebeler, uygarlarla ister savaşçı ister barışçı ilişkiler içinde bulunsunlar, tarih boyunca yerleşme ve uygarlaşma girişimlerini sürdürme eğilimi göstermişlerdir. Bu da uygarlığın, hem göçebe halklar arasına hem göçebe halkların yaşadıkları bölgelere yayılması demekti.

UYGARLIĞIN YAYILARAK GELİŞMESİ

Uygarlığın kuşkusuz birçok yayılma yönü ve biçimi vardır. İçlerinden altyapı ve üstyapı kurumlarında önemli görülen birkaçına değinmek yeter. Bunlar: Dicle ve Fırat ırmakları boyunca kuzeye yayılması; Mezopotamya'dan öteki taşkın ovalarına sıçraması; ırmak uygarlıklarından kıyı uygarlıklarına geçilmesi; kent devletlerinden imparatorluklara yöneliş olarak sıralanabilir.

Irmak boyunca yayılması

Uygarlığın en hızlı yayılması, Dicle ve Fırat ırmak vadileri boyunca Güney Mezopotamya'dan Kuzey Mezopotamya'ya doğru olmuştur. Anımsanacağı gibi ilk uygar toplum İÖ 3500 dolaylarında, Güney Mezopotamya'da o zaman ırmakların denize kavuştuğu en güney noktasındaki Eridu'da doğmuştu. Oradan, bin yıl içinde, en kuzeydeki Asur'a

dek, ırmak kıyılarında ve ırmaklar arasında yirmi kadar kent devleti tespih taneleri gibi dizilivermişlerdi. Söz konusu kent devletleri güneyden kuzeye doğru şöyle sıralanmışlardır: Eridu, Ur, Uruk, Bad-Tibira, Lagaş, Girsu, Umma, Şuruppak, İsin, Adab, Nippur, Kiş, Babil, Agade, Sippar, Akşak, Larak, Mari. Bunlara Sümer'in doğusundaki Elam ülkesindeki Susa; batısındaki Akdeniz kıyısına yakın Ebla, kuzeyde gene ırmak kıyısında bulunan iki Asur kenti olan Asur ve Ninive eklenebilir.[152] Uygar toplumun doğuşunda katalizör işlevi gören etmen, büyük sulama tarımıyla ilgili su denetleme sistemlerinin kuruluşu olduğuna göre, uygarlığın ırmaklar boyunca hızla kuzeye yayılmasında şaşılacak yan yok.

Şaşırtıcı olan, siyasal egemenliğin de zamanla güney kentlerinden ve güney halklarından kuzey kentlerine ve halklarına doğru kaymasıdır. Gerçekten, kabaca olmak üzere, kent devletleri arası egemenlik, İÖ 4. binyılda Sümer ülkesindeki Uruk'tan, İÖ 3. binyılda Akad ülkesindeki (kesin yeri saptanamayan) Agade'ye geçmiştir. Böylece egemenlik Sümer halklarından Sami dilli halklara geçerek el değiştirmiştir. Agade'nin egemenliğini İÖ 2. binyılda (kuzeyindeki?) Babil'in egemenliği izlemiştir. Egemenlik, İÖ 2. binyılın yarısından sonra ve 1. binyılın başında, Mezopotamya'nın en kuzeyindeki Asur kenti elindedir.

Bu durumun açıklamalarından biri, büyük sulama tarımına daha önce açılan güneydeki topraklarda tuzlaşmanın verimi düşürmesidir.[153] Daha sonra sulamaya açılan kuzeydeki topraklarda (tuzlaşma başlamadan önce) büyük verim artışlarının görülmesidir. Artan verimden daha büyük toplumsal artılar aktarılabilmesidir. Bunun dışında ya da bunun yanı sıra, bir başka neden olarak, ırmak boyunda suyun akışına göre daha yukarıda konuşlanan yeni kent devletlerinin stratejik üstünlüğe sahip olması gösterilmektedir. Söz konusu üstünlük, yukarıdakinin, ırmağı, aşağıdakilere karşı bir silah olarak kullanabilmesidir. Suları barajlarla keserek, alttakilerin sularını azaltma; barajların kapaklarını açarak sellere neden olma; ırmakların yataklarını değiştirerek eski yatağından surlarını aşıp kente girme ya da kenti sular altında bırakma bu silahlardan sözü edilen bazılarıdır.[154] Bir üçüncü neden, eski uygar toplumların "örgütsel gevşeme" evresine girmeleri olabilir. O durumda, hem artı aktarımı hem artının verimli kullanımı (yenilere göre) düşecektir.

Uygar toplum biçiminin Mezopotamya'da kuzeye doğru yayılması, ırmakların ulaşıma ve sulamaya uygun kavşaklarıyla sınırlı kalmamıştır. Onu aşmış, Asur ticaret kolonilerinin (karumların) etkisiyle, Anadolu toplumlarının (İÖ 2. binyıldan başlayarak) uygarlığa adım atmalarında kendini göstermiştir. Öte yandan, öteki ırmak boyu uygarlıklarında da, uygarlığın, ilk göründüğü noktalardan önce ve hızla ırmak boyunca yayılacağı bellidir.

Taşkın ovalarına sıçraması

Uygarlık, Mezopotamya'daki ocağından (İran'ın Susunia bölgesi gibi) doğusundaki ve (Akdeniz'in Levant bölgesi gibi) batısındaki ülkelere de dalga dalga yayılmıştır. Bunların ötesinde Mezopotamya'ya komşu olmayan ülkelere (alışverişler kanalıyla) yayılması, denebilir ki kıvılcımlarını sıçratması biçiminde olmuştur. Ancak bu yayılmayı sağlayan etmenlerden biri alışveriş ise, ötekisi, kıvılcımların uygarlığı tutuşturacağı ülkelerin benzeri coğrafya çevrelerine sahip olmalarıdır. Daha özgül olarak belirtmek gerekirse, Mezopotamya'yı izleyen uygarlıkların taşkın ovalarına sahip bulunmalarıdır.

Gerçekten bu yolda uygarlık (bir çınarın tohumlarının savrulup çok uzağındaki ıslak topraklarda tutunabilmesi gibi) İÖ 3000 dolaylarında Nil Vadisi'nde, İÖ 2500 dolaylarında İndüs Vadisi'nde filiz verebilmiştir. Mezopotamya kökenli topluluklar gidip buraları fethetmiş değildir. Öyleyse, uygarlığın buralarda Sümer'inkini izleyen tarihlerde doğuşu, alışverişin ve mallarla birlikte taşınan düşüncelerin etkisine verilebilir. Alışverişin bura topluluklarının yapılarını etkileyecek çapta olmadığı düşünülürse, uygarlığın tohumlarını, ilk uygarlığın doğuşunkine benzer bu elverişli çevrelere, mallarla ya da savaş arabalarıyla, teknelerle birlikte taşınan düşüncelerin attığı söylenebilir.

Uygarlığın, taşkın ırmaklarına sıçrama eğilimi, İndüs Vadisi'nden (İÖ 1500 dolaylarında) Ganj Vadisi'ne sıçramasında da kendini gösterir. Bu sıçramada tunç savaş arabalarının etkisi (savaşçı ilişkiler) alışverişten (barışçı ilişkilerden) fazla olmuş görünür. Aynı olasılık, uygarlığın Batı Asya'dan tunç savaş arabalı göçebeler kanalıyla (İÖ 1400 dolaylarında) Sarı Irmak Vadisi'ne taşınması hakkında ileri sürülmektedir.[155] Sarı Irmak Vadisi'nden hızla Yeşil Irmak Vadisi'ne yayılması ise, taşkın ovaları arası "al gülüm ver gülüm" ilişkisinin bir başka örneği olmalı.

Irmak uygarlıklarından kıyı uygarlıklarına geçilmesi

Irmak boyunca yayılan uygarlığın bu eksenine komşu topraklarda yayılması, deniz kıyısına dayanıp durmamıştır. "Kıyı uygarlıkları" diyebileceğimiz bu toplumlar eliyle, kıyılardan adalara, yarımadalara, denizaşırı kıtalara taşınmıştır. Bu eğilimin ilk örneği, Akdeniz'de uygar toplum biçimiyle, İÖ 2000 dolaylarında Girit'te karşılaşılmasıdır. Knossos, Praisos gibi Girit kentlerinin adlarındaki "ns" ve "ss" sesleriyle, Halikarnassos gibi Anadolu kıyılarındaki yerlerde de karşılaşılması anlamlı bulunmuştur. Bu durum, Anadolu'da konuşulan bir dilin, taşıyıcısı halkla birlikte Girit'e getirildiğini düşündürmektedir. Bir başka ipucu, ana tanrıçaya ve baba tanrının simgesi olarak boğaya, Anadolu uygarlık-

larında verilen öneme benzer bir önemin Girit'te de verilmiş olmasıdır. Kuşkusuz Girit "deniz uygarlığı", yakınındaki bir başka kara uygarlığı (daha doğrusu "ırmak uygarlığı") Mısır'dan da etkilenerek doğmuştu.

Uygar toplumun (farklılaşmış, katmanlaşmış) eşitsizlikçi yapısı, uygarlığın doğduğu yerden farklı çevresel koşullara sahip yerlere yayılırken (eşitsizlikçi) özü de pek değişmemiştir. Ancak biçiminde, yayıldığı bölgenin çevresel ve onu benimseyen halkın kültürel özelliklerine göre, bazı değişikliklerin görülmesi kaçınılmaz olacaktır.

Irmak uygarlıkları ve kara uygarlıkları ile kıyı uygarlıklarının ve deniz uygarlıklarının arasında, toplumsal artının aktarılma biçimi bakımından önemli bir farklılık görülür. Öyle ki bu fark, yalnızca ekonomik yapıda değil, düşünsel yapıda da değişikliklere yol açacaktır. Söz konusu fark, artının, haraçtan, vergiden çok ticaret (pazar ekonomisi) kanalıyla aktarılmasıdır. Dolayısıyla, denebilir ki "gönüllü sömürü" ilişkilerinin yaratılmasıdır.

Irmak ve kara uygarlıklarında toplumsal artı daha çok doğrudan topraktan (tarımdan) sağlanır. Üretim ilişkileri buna göre biçimlenmiştir. Bir yanda, toprağa sahip olan ya da onu denetleyen katman vardır. Öte yanda, çoğunlukla bağımlı üreticiler katmanı bulunur. Artı aktarımı bu ikisi arasında, doğrudandır. Bu koşullar, üretici köylülerle toprak sahipleri arasında uzlaşmaz çıkar farklılığına yol açar. Dolayısıyla, düşmanlıklar yaratabilir. Bu düşmanlığın bastırılması, son kertede, açık ve kaba gücü getirir. Devletin militarist nitelik kazanmasına (ya da kurulurkenki militarist niteliğini sürdürmesine) katkıda bulunur. Böyle toplumlarda genellikle tek bir egemen katman (sınıf) tek bir yönetici (aynı) katman, tek bir ideoloji (inanç, din) bulunur.

Kıyı ve deniz uygarlıklarında, durum biraz farklıdır. Toplumsal artı, vergi yoluyla (doğrudan) karadan çok, ticaret (kâr) yoluyla denizden (dolaylı olarak) aktarılır. Kuşkusuz her iki durumda (endüstrinin egemen üretim biçimini oluşturacağı uygarlıklara dek) toplumsal artı kaynağı tarım, dolayısıyla çiftçilerdir. Ancak kıyı ve deniz uygarlıklarında, ürettiklerinin bir bölümüne el konan (sömürülen) kimseler ile elkoyanlar (sömürenler) arasına tacirler ve pazar yerleri girer. Artının böyle gönüllülük görünümü veren alışveriş kanalıyla aktarılması, sömürülenler ile sömürenlerin karşı karşıya kalmalarını önler. Dolayısıyla ilişkiye (malını verilen karşılığa satınama seçeneğiyle) gönüllülük görünümü kazandırır. Bu, sömürüyü bir ölçüde hafifletebilir. Daha önemlisi (dolaysız vergiler ile dolaylı vergilerde gösterilen bilinçlilik farkına benzer biçimde) sömürülen katmanların ya da üreticilerin "sınıf bilinçliliği" edinmelerini önleyebilir.

Kıyı ve deniz uygarlıklarında, artı aktarılan yan söz konusu olduğunda da durum, ırmak ve kara uygarlıklarındakinden farklıdır. Irmak ve kara uygarlıklarında, çoğu örnekte tek bir egemen katman bulunur: Toprağı denetleyenler ya da toprak sahipleri. Kıyı ve deniz uygarlıklarında ise, onların yanı sıra bir de tacirler katmanı belirebilir. Bu durumda, toplumsal artıdan yararlanmak isteyecek iki katman olacaktır. Bu iki katmanın (bazen birbirininkine zıt olabilen) farklı yaşayış biçimleri, farklı (uzlaşır ya da uzlaşmaz) çıkarları, farklı dünya görüşleri, farklı ideolojileri gelişecektir. Yaşayış biçimlerindeki farklılıkların, düşünüş biçimlerinde de yol açabileceği değişikliklerle (ileride inceleneceği gibi) dinsel düşünüşten felsefi düşünüşe geçiş görülecektir.

Irmak ve kara uygarlıklarından kıyı ve deniz uygarlıklarına geçiş süreci, İÖ 2. binyılda Girit, İÖ 1. binyılda Yunan ile başlayıp, İS onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda Yeni Dünya kıtalarının ve Büyük Okyanus adalarının Batılı uygar toplumlarca ele geçirilişlerine dek sürecektir.

Kent devletlerinden imparatorluklara yöneliş

Uygarlığın yayılırken aldığı bir başka biçim, toplumsal, siyasal birimin kent devletinden imparatorluğa varacak yönde genişlemesidir. Bu olgunun altında kuşkusuz, uygarlığın daha büyük farklılaşma, daha geniş bütünleşme, daha fazla toplumsal artı aktarılması eğilimleri yatmaktadır.

Uygarlık, İÖ 4. binyılın birbirlerinden bağımsız özerk kent devletleri ile (Sümer'de) başlamıştı. Kabaca 3. binyılda, yerlerini, bir kent devletinin hegemonyası altında birkaç kentin bulunduğu siyasal birimler olan "yerel devletler" (sırayla Sümer ve Akad) aldı. Yerel devletler ise yerini (gene kabaca) İÖ 2. binyılda, aşağısıyla yukarısıyla tüm Mezopotamya üzerinde egemenlik kurabilen (önce Babilonya, sonra Asur olarak) "bölgesel devlet" denebilecek siyasal birimlere bıraktı. İÖ 1. binyıla gelindiğinde, bölgesel devletleri birleştiren Mezopotamya imparatorluğu, Mezopotamya dışına taşarak, Batı Asya imparatorluklarına geçme yolunda (başarılı) girişimlerine tanık olundu. Sonuç Yeni Babilonya ve Yeni Asur imparatorluklarının kurulması oldu.

Batı Asya İmparatorluk geleneği yanı sıra, Mezopotamya'dan önce Mısır'da gerçekleştirilmiş olan imparatorluk kurma modasına Hititler de katıldı. Katılınca, Ortadoğu, imparatorlukların savaş alanına döndü. Çünkü imparatorluk olgusu, yeryüzünün (ki bu, o zaman için "bilinen uygar dünyanın" demekti) tek birliği olma eğiliminin ürünüydü. Üç imparatorluğun yan yana yaşaması, imparatorların tanrının yeryüzündeki tek temsilcisi olma savlarına uygun değildi. Tek yönetim savı, uy-

gar toplumun yayılma eğilimiyle ve giderek daha büyük ekonomik ve toplumsal bütünleştirmeler gerçekleştirme gizilgücüyle bağlantılıydı. Gerçekleştirilen ekonomik bütünleşmenin sürekli olabilmesi, toplumsal ve siyasal düzenin de o çapta kurulmasına bağlıydı. Bunun içinse siyasal birliğin, siyasal birimin, gerçekleştirilen ekonomik bütünleşme çapına ulaştırılması ve bu çapta tutulması gerekiyordu. Güçlenen yöneticiler bu gereğin bilincindeydiler.

Ortadoğu imparatorluklarının sayısını teke indirenler (İÖ 1. binyılın birinci yarısında) Persler oldu. Onu Atina deniz imparatorluğu, Makedonya imparatorlukları ve hem bir kara hem bir deniz imparatorluğu olan (dolayısıyla "dünya imparatorluğu" sayılan) Roma izleyecekti.

Roma'nın, kara uygarlığı ile deniz uygarlığını yapısında birleştirmesi bakımından, insanlık tarihinde önemli bir yeri vardır. Daha sonraki imparatorlukların prototipini (önörneğini) ve ulaşmaya çalıştıkları ilk örneği oluşturmuştur. İmparatorluklar, en geniş ekonomik bütünleşmeleri izleyen siyasal birimler olarak kuruldukları gibi, uygarlığın genişleme eğilimini (dünya çapına varılana dek) daha geniş bütünleşmeler yönünde geliştiren kuruluşlardır.

Özellikle Ortadoğu'da ve genellikle Eski Dünya'da olmak üzere, birden çok etnik, kültürel birimi içinde barındıran imparatorluklarda, "merkezkaççı" güçler eksik olmayacaktır. Bu güçler, barbar akınlarıyla birleştiklerinde, imparatorlukların parçalanması sonucunu doğurabilecektir. Ama, uygar toplumun yapısındaki "merkezgelci" eğilimin ağır basmasından dolayı, yıkılır yıkılmaz yeniden kurulmaları yönündeki sürecin işlemeye başladığı görülecektir. Bu yolda ister uygar, ister barbar, bölgenin ister yerlisi ister yabancısı olsun, başarılı bir yönetici, gerek başarılarının meyveleriyle, gerek imparatorluk bütünleşmesinden çıkarı olacak geniş çevrelerin desteğiyle yeni imparatorluğun kurucusu olmakta güçlük çekmeyecektir.

İmparatorluklar, toplumsal artıyı hem karadan doğrudan hem denizden alışveriş, pazar düzenekleriyle dolaylı yollardan başkentlerine çekebilen eşitsizlikçi yapılardır. Bu yüzden insanlık tarihinin en büyük birikimlerini yapabilen, çağlarının kültürünün en parlak örneklerini sunabilen kuruluşlardır. Öte yandan, madalyonun öteki yüzüne bakılırsa, zamanlarında insanlığın en acımasız, en karanlık dönemlerinin yaşanmasının da sorumlusudurlar. Gerçekten, Roma İmparatorluğu'na dek hiçbir uygar toplumda "köleci üretim ilişkileri" egemen ilişki biçimini alıp "köleci toplum" sayılabilecek derecede geliştirilmemişti!

YAYILMANIN GETİRDİĞİ DÜŞÜNSEL GELİŞMELER

Uygar toplumun, altyapıda (daha büyük ekonomik bütünleşmeleri sağlayarak) yayılma eğilimi üstyapıda ona koşut bütünleşmelerin gerçekleştirilmesini birliğinde getirdi. Bunlardan biri, kenttanrıcılıktan baştanrıcılığa, baştanrıcılıktan çifttanrıcılığa, oradan tektanrıcılığa yöneliş idi. Ötekisi, pazar ekonomisinin görüldüğü deniz uygarlıklarında, dinsel düşünüşten bilimsel düşünüşe geçiş girişiminde felsefi düşünüşe dek varılabilmesiydi. Ama buralarda, ticaret ağır bastığı, endüstri egemen üretim biçimi durumuna gelemediği için bilimsel düşünüşe geçilemedi.

Kenttanrıcılıktan çıkılıp tektanrıcılığa ulaşılması

Uygar toplumun kent devletinden imparatorluğa doğru evrimine koşut olarak, dinsel ideoloji de kenttanrıcılıktan tektanrıcılığa doğru evrim göstermiştir. Uygar toplumun ilk birimleri olan kent devletlerinde, her kentin (tarımla ilgili bir doğa gücünün aşkın özneleştirilmesiyle yaratılmış) bir koruyucu tanrısı ya da tanrıçası ve onun evi sayılan tapınağı vardı. Onun yanı sıra, bir kentte, öteki doğa güçlerini simgeleyen tanrıların varlığı da kabul ediliyordu. Ancak, çoğu durumda kentteki büyük tapınağın ona adandığına, toplumsal artının bu tapınakta toplandığına, en büyük törenlerin ona yapıldığına, kısacası dinsel ideolojisinde en büyük rolün koruyucu tanrısına verildiğine bakılarak, bu durum (çoktanrıcılıktan çok) "kenttanrıcılık" olarak nitelenebilir.[156]

Bir kentin egemenliğinde birkaç kenti birleştiren yerel devlet ile birlikte öteki kentlerin tanrılarına da (halklarının onayını kazanmak için) sahip çıkılmaya başlandığı anlaşılıyor.[157] Böylece "çoktanrıcılık" denebilecek yeni bir durum doğmuştur. Ancak Mezopotamya söz konusu olduğunda ona, "baştanrıcılık" demek daha uygun bir kavramlaştırma olur. Çünkü kentler arası (yöneten-yönetilen biçimindeki) sıradüzenine (hiyerarşiye) uygun biçimde, yöneten konumunda olan kentin tanrısı (mitolojilerinde) baştanrı olarak görünür. Bu, örneğin Eski Yunan'da her kent devletinde Zeus'un baştanrı sayılmasından farklıdır.

Bu dönemde, çeşitli kentlerdeki, o kentlerin koruyucu tanrılarının tapınaklarına bağlı dinciler (din adamları) egemenlik Sümerlerden Akadlara geçtikten sonra bile, Sümerceyi ortak din dili olarak benimsediler. Aynı dili konuşmanın sağladığı kolaylıkla, Nippur kentinde toplanma geleneği geliştirdiklerini biliyoruz. Nippur'da toplanan dincilerin, Mezopotamya çapında toplumsal ve siyasal olayları yansıtan mitosları geliştirmelerinde ya da değiştirmelerinde "baştanrıcılık" olanca açıklığıyla görülmektedir. Tanrıların her yıl bu dinsel başkentte Sü-

mer'in ilk egemeni Uruk'un Koruyucu Tanrısı (Gök Tanrı) Anu başkanlığında toplanıp, o yılın yazgısını kararlaştırıp yazgı tabletlerine yazdıkları inancı (gerçek, tabletlere, yazgılar gerçekleştikten sonra yansıtılmış da olsa) başkent olgusuna koşut bir "baştanrıcılık" inancının geliştirildiğini gösterir.

Gerçekten baştanrıcılık, yerel devletten tüm Mezopotamya'yı kapsayan bölgesel devlet dönemine dek sürmüştür. Bu süreçte egemenlik el değiştirdikçe baştanrılık da (yaratılış mitosunda yapılan değişikliklerde görüldüğü gibi) el değiştirmiştir.

İmparatorlukla, ideolojik yapıda çoktanrıcılığa, hatta baştanrıcılığa bir son verme gereksinimi duyulmuş olmalı. Çünkü Asur İmparatoru II. Sargon'dan Pers İmparatoru Kyros'a dek, imparatorların söylemlerinde, o ya da şu baştanrının tüm yeryüzünün yönetimini kendilerine verdiğini söylediklerini okuyoruz.[158] Böyle bir dönemde, imparatorlukların ya da imparatorluk savlarının birden çok olduğunda, yeryüzünün yönetimini hangi tanrı kime verdi tartışmasında üstün çıkmanın teolojik bir yolu, tanrı sayısını teke indirip öteki yöneticiye yeryüzünün yönetimini verdiği söylenen tanrının varlığını yadsımak olabilirdi.

Gerçekten, imparatorluk olgusuna ve imparatorların evrensel egemenlik savlarına en uygun ideolojik silah "tektanrıcılık"[159] olurdu. Böylece imparatorlar, "evrende düzen nasıl ancak tek tanrı ile kurulmuşsa, yeryüzü düzeni de ancak onun tek temsilcininin eliyle kurulabilir" diyebilirlerdi. Öteki yöneticilerin kendilerine bağlı birer kamu yöneticisi oldukları savını "yeryüzünde tanrının birden fazla temsilcisi bulunursa kargaşa çıkar" diye destekleyebilirlerdi. Buna dayanarak (varsa) öteki yöneticilerin yönetiminin, tanrıdan izinli bulunmadığını, dolayısıyla yasal olmadığını söyleyebilirlerdi. Yerel bağımsızlık savında ve bağımsızlık direnişinde bulunan yöneticileri, tanrının tek yasal vekiline (dolayısıyla tanrıya) başkaldırmakla suçlayabilirlerdi. Mezopotamya dincileri neden böyle tektanrıcı bir ideoloji üretemediler?

Mezopotamya'da dinciler, dinsel ideolojiyi, toplumsal, siyasal gelişmelere koşut olarak baştanrıcılığa kadar geliştirmiş olmalarına karşın, onu tektanrıcılığa ulaştıramadılar. Bu adımı atamadılar. Atamadılar çünkü gerek örgütleniş biçimleri, gerek çıkarları buna engeldi. Tapınakların Nippur dinsel başkentinden yürütülen konfederatif yapısı, tektanrıcılığa elverişli değildi. Bir imparatorun baskısıyla bile olsa, Mezopotamyalı dinciler, bir tanrının gerçek, ötekinin uydurma olduğunu söyleyemezlerdi. Böyle bir şey söylemek, daha önce söylediklerini yadsımak anlamına gelir, inananların gözünde saygınlıklarını ve geçimlerini tehlikeye atmak olurdu.

Öte yandan, dinsel inançların ve dinsel ideolojinin "kolektif" üretimi ve kolektif yeniden üretimi de tektanrıcılığa engel oluşturmuş görünüyor. Tapınakların "kapıkulu" konumunda bulunan dincileri arasında tektanrıcılık gelişemezdi. Bir ya da birkaç dinci ideolog (imparatorla birlikte) tektanrıcılık gereksinimini sezdiler diyelim. Gene de dinsel ideolojinin mantığını uç noktalarına dek izleyip "düzenin, yaratıcı tek tanrı ile kurulup sürdürüldüğünü" söyleyemezlerdi. Böyle bir düşünceyle meslektaşlarının karşısına çıkamazlardı. Meslektaşlarını, onların geçimini sağlayan belli tanrılara adanmış tapınakları karşılarına alamazlardı. Aldılar diyelim, meslektaşları onları dinlemeyecek (geçimlerini güvencede gördükleri sürece) onların düşüncelerini benimseyip, öğretip yaygınlaştırmayacaklardı.

Dolayısıyla, çoktanrıcı ya da baştanrıcı ideolojiyi eleştirecek adımlar, kurulu tapınak düzeni içinde atılamazdı. Bu nedenlerle tektanrıcılığa doğru adımlar (McNeill'in tarihe kuşbakışı ve "dünyatarihsel" bakışı sayesinde görüldüğü gibi)[160] bir inanç sistemi içinde ya da onun dümen suyuna kapılan ülkelerde atılamadı. Bu adımlardan biri, Hint uygarlığı ile Mezopotamya uygarlığı arasındaki konumu ile her ikisinin inanç sisteminden etkilenilip hiçbirinin akıntısına kapılınmadığı İran'da atılabilecekti. Zoroastercilik ile ("çifttanrıcılık" denebilecek bir inançla) Pers İmparatorluğu sırasında ileri sürülebilecekti. Öteki adım (ileride görüleceği gibi) Mezopotamya ile Mısır arasındaki topraklarda gidip gelen İbrani topluluklarının dincilerince atılabilecekti. Böylece Mezopotamya'da kapıkulu dincilerin elinde tıkanan düşünsel (kültürel) evrimin önü, bu iki ülkede (ileride yeniden tıkanmak üzere) açılacaktı. Asıl önemli açılım ise, bir deniz uygarlığı olan Eski Yunan'da, dinsel düşünüşten felsefeye geçilmesiyle gerçekleştirilebilecekti.

Dinden felsefeye geçilmesi

Toplumsal artının tek bir kaynaktan (tarımdan) üretilip tek bir egemen katınana (toprakları ve bağımlı emekçileri denetleyen önce dincilere, sonra savaşçılara) aktarıldığı bir uygar toplumda, "üretim araçlarını tekeline geçirmiş katman, düşünce araçları üzerinde de tekel kurmuş demektir.[161] Buna uygun olarak, toplumsal önem taşıyan konularda, ortada, o katmanın dünya görüşüne ve çıkarlarına uygun tek bir düşünce (inanç) vardır. Uyrukların elinde, bu düşünceye inanmaktan ya da inanmamaktan başka seçenek yoktur. İnanmamak tehlikeli olduğu için, elde kala kala tek seçenek (!) kalır: Söz konusu düşünceye (eleştirmeden, düşünmeden) inanmak.

Ama ortada, artının karadan ve denizden (tarımdan ve ticaretten) sağlanıp aktarıldığı iki kaynak varsa, durum değişir. Ortaya bu iki kay-

naktan yararlanan iki katman (ya da iki sınıf) çıkar. Bu katmanların, iki farklı yaşayış biçimi sürecekleri söylenebilir. Onların ürünü olarak doğan dünya görüşlerine ve farklı çıkarlarına göre, iki farklı düşünce üretilmiş bulunabilir. Bu durumda, aynı konuda birbirinden farklı iki düşüncenin de doğru olacağı söylenemez. "Hangisi doğru?" sorusu, insanların (inancı bırakıp) düşünmeye başlamalarına yol açabilir. Böylece, bir görüşü bir düşünceyi doğruluğundan kuşkulanmadan inanıp benimseme tutumu, yerini, onun üzerinde düşünmeye bırakacaktır. İnancın zincirlerinden kurtulmuş özgür düşüncenin önü açılabilecektir.

Benzeri bir özgür düşünme ortamı, eski egemen katmanların (sınıfların) karşısına yeni sınıfların çıkışıyla da doğabilir. Böyle bir ortamı yaratan bir başka konumun, iki farklı uygarlık arasında yaşayan topluluklarda gerçekleşebildiğini görmüştük. Perslerin ve İbranilerin konumu buydu.

Eski Yunan toplumlarının konumu ise (ileride görüleceği gibi) özgür düşünce bakımından Perslerden ve İbranilerden daha elverişliydi. Batı Anadolu kıyılarını kolonileştirmiş Yunanca konuşan toplulukların kurdukları kent devletleri, Pers İmparatorluğu'nun baskısı altındaydı. Bu nedenle, karada, Anadolu'ya doğru genişleme olanaklarına sahip olamayınca, denizde ticaretle gelişmenin yolunu tutacaklardır. Böyle bir gelişme, eski (toprak ve köle sahibi olup, tarımdan artı sağlayan) egemen katmanın karşısına yeni bir katmanın çıkması (kuramsal) durumuna uygundur.

Gerçekten, İyonya kent devletlerinde, eski egemen katman, toplumu yönetme yetisine ve hakkına (Homeros Destanları içinde işlenen tanrısoylu kahramanlar ideolojisiyle) kalıtım yoluyla sahip oldukları savına dayandırılıyordu. Toprakları ve köleleri bulunmayıp (tanrı) soylu sayılmayıp, ticaretle ve zanaatlarla geçinen kentli kesimlerin önü, gelişen deniz ticaretiyle açıldı. Varsıllıkları, tarımdan aktardıkları artıyla geçinenlerinkini aşacak derecelere vardı. Ekonomik erki ele geçirince (bildik öykü) siyasal erke de ortak olmaya kalktılar. Bu amaçla, sınıf savaşının bir yolu olan sıcak savaş (ayaklanma, devrim) yanı sıra ideolojik savaşım vermeleri gerekti. Ancak, Homeros Destanları'nda dile getirilen inançlara (dine) dayanarak bunu yapamazlardı. Çünkü Homeros Destanları'nda söylenenlere dayanmak, "iyi soylular" (aristokratlar) denen kimselerin tanrısoyluluklarını, dolayısıyla yönetimlerinin yasallığını kabul etmeyi de gerektirecekti.

Öte yandan, destanlardaki inançlara (dine) karşı çıkmak, neredeyse olanaksızdı. Çözüm, İÖ altıncı yüzyılın İyonyalı "doğa felsefecileri" denen düşünürlerinden geldi: "Bırakalım göklerdeki tanrıları kendi başlarına. Biz yeryüzünde olup bitenlere bakalım. *Nomos* (tanrısal yasalar)

ile değil *physis* (doğa yasaları) ile ilgilenelim. Doğanın hangi yasalara göre işlediğini araştırıp bulmaya çalışalım. Bu, bize, daha yararlı bilgiler kazandıracaktır" biçiminde özetlenebilecek bir düşünce stratejisi geliştirdiler.

Örneğin, "Varlığını, maddenin özü *(arkhe)* nedir? Hava mıdır? Su mudur? Ateş midir? Toprak mıdır?" Bu ilksel madde nasıl "öteki maddelere dönüşür?" gibi sorular ortaya attılar. Hatta "cansız madde nasıl olup da canlıya dönüşür?" gibi can alıcı sorular sorabildiler. Ancak sorular, görüldüğü gibi, tanrılardan çok doğa, canlılardan çok cansız varlıklarla ilişkiliydi. Çünkü bu sorular, bitki ve hayvan üretiminden çok, mal ve eşya üretimiyle ve ticaretiyle uğraşan katmanların yaşayış biçiminden süzülüp çıkarılmıştı. Yanıtları da bu işlerle uğraşan kentli kesimlere yarayacaktı. Kafalarda, dünya olaylarının cansız doğaya göre oluşturulmuş bir modelini geliştirecekti. O modele göre düşünme, tanrılarca saptanan ereklerin değil, doğa yasalarının ürünü nedenlerin araştırılmasına varacaktı. Bu, incelikli bir düşünsel stratejiymiş gibi, aristokratik (dinsel) dünya görüşünün temellerinin oyulmasına yarayacaktı. Böyle bilinçli bir düşünce stratejisi geliştirme amaçlanmamışsa bile, sonuç bu olacaktı. İleride, doğayla ilgili olsun toplumla ilgili olsun, olup bitenleri niçinlerle (tanrıların ödüllendirme ya da cezalandırma erekleriyle değil) nedenlerle açıklama yolunda bir düşünüş geleneği edinilmesine varacaktı. Dolayısıyla doğrudan dine karşı çıkılmadan, aristokratların dünya görüşlerini ve egemenliklerini dayandırdıkları inançların altı oyulmuş olacaktı.

Olayların nedenlerinin araştırıldığı bir düşünüş biçimi, artık dinsel değil, bilimsel düşünüşün başlangıcı sayılabilirdi. Ancak daha sonra tarihçiler onu "felsefi düşünüş" olarak niteleyeceklerdi. Niçin?

Felsefeden bilime geçilememesi

İyonya düşünürleri, doğadan, doğa yasalarından söz etmekle birlikte, düşünüşleri tam anlamıyla bilimsel değildi. Bilimsel düşünüşün bazı öğeleri eksikti. Dolayısıyla düşünceleri, ancak dinsel düşünüşten bilimsel düşünüşe geçiş girişimi sayılabilirdi. Ve o noktada kalınacak, bilimsel düşünüşe geçilemeyecekti.

Bilimsel düşünüşe geçilemeyişinin nedeni, iki binyıl kadar sonra (bilimsel düşünüş çağından) geriye dönülüp bakıldığında anlaşılacaktı. Doğa yasalarını kavrama yolunda (kafada) kurulan neden-sonuç ilişkilerinin eylemin, pratiğin, endüstrinin, teknolojinin sınavından geçirilememiş oluşu, bilimsel düşünüşün bir ayağının eksik kalması demekti. Yunan'da endüstriye geçilemeyişine ise (aristokratların da kullandığı)

ucuza gelen köle emeğinin kullanılması alışkanlığının neden olduğu sanılıyor. Başlatılan matematik, mantık gibi formel bilimlerin, fizik, astronomi gibi kuramsal, soyut bilgilerin uygulamalı bilimlere dönüştürülemediği, araç, gereç, makinede somutlaştırılamadığı ileri sürülüyor.

Örneğin İyonya doğa felsefecilerinden Anaksimenes'in her şeyin aslının hava olduğu varsayımından giderek, suyun seyrekleşince ateş, sıkışınca toprak olduğu yolunda nedensellikçi açıklaması, ne doğrulanabilmiş ne yanlışlanabilmiştir. Ana maddenin hava, su, toprak, ateş olduğu varsayımlarından her biri (sınamalarla) ayıklanamadan, varlıklarını yan yana sürdürebilmişlerdir. Dolayısıyla fizik, metafiziğe kaymıştır. Buna, kendi içinde çelişkili bir kavram gibi görünse de "materyalist metafizik" denebilir. En iyisi, İyonya doğa felsefesinin, bilimsel düşünüşe doğru geliştirilemeyip, felsefi düşünüşe çakılıp kaldığını söylemek. Bu koşullarda bir düşünür (Anaksagoras) ana varlığın (*arkhe*'nin) aslında *nous* (akıl) olduğunu söyleyebilmiştir.[162]

Eski Yunan'da, düşünce üretilen çevrelerde, toplumsal artıyı daha çok ticaret, zanaatlar yoluyla kendilerine aktaran kentli katmanların dünya görüşü egemen oldu. Onların düşünürlerinin, ideologlarının biçimlendirdiği düşüncelerle, dinin karşısına (bilimsel düşünüş değilse de) felsefi düşünüş konabildi. Bunun öneminin kavranabilmesi için, inanmak ile düşünmek eylemleri arasındaki farkı anımsamak yeter: Ortada önemli bir konuda tek bir düşünce varsa, inanç söz konusuydu. Birbirine zıt iki düşünce varsa, "hangisi doğru?" diye kuşku, irdeleme, düşünme, hatta gerçeklikle bağlantı derecelerini araştırma süreci başlayabiliyordu. Öyle ya, ya biri ya öteki doğru olacaktı. Her ikisi birden doğru olamazdı.

İnsan, bu tür konular üzerinde düşünmeye başlayınca, bir başka olasılığın ayrımına varacaktı: Birbirine zıt iki açıklamanın, iki düşüncenin ikisi birden doğru olamazdı, ama ikisi de yanlış olabilirdi. O zaman insanın düşünüşü, bir düşüncenin içeriğini irdeleme (gerçekliğe uygun olup olmadığını araştırma) yanı sıra (belki ondan önce) "insan doğruyu, gerçeği bilebilir mi?" ve "hangi yollarla edinilen bilgiler doğru, hangileri yanlıştır?" gibi sorulara takılacaktır. Ki bu da "felsefe yapmak" olacaktır. Felsefenin iki önemli dalından biri ontoloji (varlıkbilim) ise, ötekisi epistemoloji (bilgibilim) değil midir? Öyleyse, denebilir ki Eski Yunan deniz uygarlığı toplumu koşulları içinde insan düşüncesi, dinsel düşünüşten felsefi düşünüşe geçirilebilmiştir. Bu, salt Yunan düşünürlerinin, Yunan dilinin, hatta Yunan kültürünün başarısı değildir. Daha çok insanlığın kültürel evriminin yarattığı bilgi birikimiyle, belli tarihsel, toplumsal koşulların birleşmesinin ürünüdür.

Andizin V: Uygarlığın Eski Dünya'ya yayılışı

Uygarlığın yayılmasını sağlayan, toplumların altyapılarındaki ve üstyapılarındaki itici güçlere, Mezopotamya'dan Eski Yunan'a dek bu kuşbakışından sonra, tek tek uygarlıkların incelenmesine geçilebilir. Bunu, uygarlıkları, yeryüzünün çeşitli bölgelerinde göründükleri binyıllara, yüzyıllara göre sıralayarak yapmak gerekir. Böyle bir yaklaşım, uygarlıkların birbirlerini etkilemesini ve insanlığın kültürel evrimini izleme olanağı da verecektir:

İÖ 3500 dolayları, Mezopotamya uygarlığı
İÖ 3000 dolayları, Mısır uygarlığı
İÖ 2500 dolayları, İndüs uygarlığı
İÖ 2000 dolayları, Girit uyarlığı
İÖ 1500 dolayları, Ganj uygarlığı
İÖ 1400 dolayları, Çin uyarlığı
İÖ 1000 dolayları, İbrani uygarlığı
İÖ 600 dolayları, Yunan uygarlığı
İÖ 500 dolayları, Roma uygarlığı
İS 500 dolayları, Ortaçağ Hıristiyan uygarlığı
İS 700 dolayları, Ortaçağ İslam uygarlığı
İS 1500 dolayları, Batı Avrupa burjuva kapitalist uygarlığı

8. Bölüm

IV.8/1. Bkz. Mustafa Nihat Özön, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1971, "medeni" sözcüğünün 1. şehirli, 2. çölde yaşamayan, 3. vahşi olmayıp şehirli ve bilgili olan anlamlarına geldiği belirtiliyor; "akvam-ı medeniye" medeni kavimler; "medeniyet" şehirlilik anlamlarına gelmektedir bu kaynağa göre. İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1991, Sosyal Yayınlar, "Uygar" girdisinde, uymaktan, gar eki ile üretilen bir sözcük; uygarlık'ın bir yere yerleşerek oraya uyma anlamına geldiği belirtiliyor. Sina Kabaağaç ve Erdal Alova, *Latince-Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1995'te *"civitas"* için "bir kentin hemşehriliği" ve "kent" karşılıkları veriliyor. *Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary* (1989 baskısı) *"civilization"* karşılığında, "insan toplumunun yüksek kültür, bilim, endüstri ve yönetim düzeyine ulaşmış ileri durumu" ve "insansız ya da ıssız bölgelerin zıddına, kentlerin, insan topluluklarının bulunduğu bölge" açıklamaları yapılmaktadır. Sözcüğün bu etimolojisinden giderek uygarlığı "kentli yaşayış biçimi" olarak gören yazarlara örnek olarak bkz. Toynbee ve Caplan, *Tarih Bilinci*, s. 45.

IV.8/2. Burada insan, Mehmet Akif'in "medeniyyet denilen tek dişi kalmış canavar" dizesiyle birlikte, yirminci yüzyılın başındaki Birinci Dünya Savaşı'ndan yirmibirinci yüzyılın başındaki Irak savaşına dek Batılı "uygar" devletlerin yaptıklarını anımsamaktan kendini alamıyor.

IV.8/3. Bunun doğru olmadığı hakkında bkz., Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, s. 348.

IV.8/4. Başta Childe olmak üzere kimi arkeologlar kent ile devletin birlikte geliştiği görüşündedirler. Gordon Childe bu konudaki görüşlerini *Town Planning Review*, 21, s. 3-17'deki "The Urban Revolution" başlıklı yazısında (1950'de) savunmuştur.

IV.8/5. Bkz. Aristoteles, *Politika*, I.I ve I.II, özellikle I.I.6-7, çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.

IV.8/6. Aristoteles, *Politika*, I.I.6 (çeşitli dillerde çeşitli çevirilerinde kitap, bölüm, paragrafı gösteren standart numaraları). Ayrıntıları, yorumu ve eleştirisi için bkz. Alâeddin Şenel, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne* (doktora tezi), AÜ SBF Yayını, Ankara, 1970, s. 434 ve sonrası.

IV.8/7. İbn Haldun, *Mukaddime*, cilt I, çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yayını, İstanbul, 1968, s. 315; daha sonraki çevirisi için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, cilt I, çev. Turan Dursun, Onur Yayınları, Ankara, 1977.

IV.8/8. İbn Haldun'un uygarlık ile ilgili bu görüşleri, *Mukaddime* yanı sıra *Büyük Larousse* (1986 baskısı), *AnaBritannica* (1987 baskısı) kaynaklarından ve Ümit Hassan, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, AÜ SBF Yayını, Ankara, 1977, 319 s. (doktora tezi) yapıtından yararlanılarak özetlenmiştir.

IV.8/9. Friedrich Engels, *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1990, s. 12.

IV.8/10. Engels, *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, gene s. 12.

IV.8/11. Bkz. Engels, *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, 9. Bölüm, s. 163-183; Engels (s. 174'te) Cermenler'de ise, devletin gentilice (kandaş) örgütlen-

menin egemenlik kuramayacağı kadar geniş yabancı toprakların fethinden doğduğunu belirtmektedir. Bunun sonucunu açıklayan sözlerinden sonra, "öyleyse devlet dışarıdan dayatılmış bir güç değildir; ne de Hegel'in dediği gibi bir ahlak düşüncesinin gerçekleşmesidir" diyerek, kuramının "dış gelişme kuramları" denebilecek yorumlarına kapıyı kapatmaktadır.

IV.8/12. M. I. Diakonoff (der.), *Ancient Mesopotamia: A Socio-Economic History* (A Collection of Studies by Soviet Scholars), Moskova, 1969, Nauka'dan, Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 361.

IV.8/13. Franz Oppenheimer, *Devlet*, çev. Yavuz Sabuncu ve Alâeddin Şenel, Engin Yayıncılık, İstanbul, 1977, s. 86 ve aynı çevirinin, Phoenix Yayınevi (3. baskısı), Ankara, 2005, s. 84-85.

IV.8/14. Oppenheimer, *Devlet* (2005 baskısı), s. 85.

IV.8/15. Franz Oppenheimer, *Der Staat* (1932'den) Claessen ve Skalnik (der.), *Erken Devlet*, s. 13.

IV.8/16. Bkz. Arnold Toynbee ve Jane Caplan, *Tarih Bilinci*, çev. Murat Belge, E Yayınları, İstanbul, 1975, s. 104, "Meydan Okuma ve Tepkisi" içbaşlığı altındaki sayfalar.

IV.8/17. Bkz. Toynbee ve Caplan, *Tarih Bilinci*, s. 91'de "Uygarlıkların Doğuşunun Tabiatı" içbaşlığı altındaki sayfalar.

IV.8/18. Toybee ve Caplan, *Tarih Bilinci*, s. 104.

IV.8/19. Bkz. Claessen ve Skalnik (der.), *Erken Devlet*, s. 13-14.

IV.8/20. Bkz. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 329-332 arasında, "devletin oluşumunun menajeryalist oluşum modelleri" içbaşlığı altında özetlediği Service'in bu kuramını, buradan sonraki sayfalarda eleştirmeye geçmektedir.

IV.8/21. Bkz. Claessen ve Skalnik (der.), *Erken Devlet*, s. 22.

IV.8/22. Bkz. Claessen ve Skalnik (der.), *Erken Devlet*, gene s. 22.

IV.8/23. Bkz. Robert L. Carneiro, "A Theory of the Origin of the State", *Science*, 169, s.733-738.

IV.8/24. Robert L. Carneiro, "Political Expansion as an Expression of the Principle of Competetive Exclusion"dan Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s.346-347.

IV.8/25. Bkz. Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism*, New Haven, 1964, Yale University Press, s. 16-17.

IV.8/26. Wittfogel, *Oriental Despotism*, s. 27.

IV.8/27. "Erken devlet" (İng. *the early state*) kavramı, 1980'li yıllarda geliştirilip çeşitli kültürlerden ve coğrafyalardan 21 yazarın eşgüdümlendirilmiş çalışmalarının bir yapıtta toplanışıyla toplumbilimleri terminolojisine (anlaşılan) kalıcı biçimde sokulmuştur. Bkz. J. M. Claessen ve Peter Skalnik (der.), *Erken Devlet*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara, 1993, (ancak bu çeviri özgün *(The Early State)* yapıtın kuramlarla ve sonuçlarla ilgili baştaki ve sonraki sekiz bölümünü içerip, ortasındaki 21 bölümdeki 21 erken devlet örneği betimlemelerini içermemektedir). Erken devlet, insanlığın devlete geçildiği ilk siyasal örgütlenişi ile sınırlı bir kavram değildir. İÖ 3. binyıl Mısır'ından İS ondokuzuncu yüzyıl ortalarında (Afrika'daki) Malta'ya yeryüzünün çeşitli yerlerinde, çeşitli tarihlerde devletsiz (ilkel) topluluklardan devletli (uygar) toplumlara geçiş ertesinde oluşan siyasal yapı, kurum ve ilişkileri içermektedir. Bunların

çeşitli yerlerde ve çeşitli zamanlarda benzer (ortak) özellikler gösterdikleri gözlemine ve düşüncesine dayanmaktadır. Bir başka deyişle, "ergin devlet" kurumlarının olgunlaşmamış biçimleri "erken devlet" kavramı ile ele alınıp incelenmektedir.

IV.8/28. Bkz. Marcella Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, çev. Z. Zühre İlkgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s. 10, 13, 150, 154, 263, 264, 270, 295-297.

IV.8/29. Sahlins, *Stone Age Economics*, s. 2'de, "insanın gereksinimi olandan fazla üretmeye neredeyse doğal olduğu söylenebilecek isteksizliği" saptamasına dayanan Claessen ve Skalnik (der.), *Erken Devlet*, s. 20'de ise, artı üretilebilmesi için o ya da bu tür dinsel ya da siyasal bir önderlik kurumunu gerekli koşul olarak görmektedirler.

IV.8/30. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 20.

IV.8/31. Jericho için bkz. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 40; Mellaart, "Western Asia during the Neolithic and Chalcolithic", *History Humanity*, c. I, s. 427 ve Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, s. 44-47; Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, "Dizin"de "Jericho" girdisi sayfaları.

IV.8/32. İlk kazı, eski yapıt (antika eser) değeri taşıyan bazı buluntuların yurtdışına kaçırıldığı yolundaki söylentiler ve soruşturmalar üzerine kazı (yerin ancak dörtte biri kadarlık bir bölümü kazılabildikten sonra) durdurulmuştur. Yeniden kazılmasına ancak otuz yıl kadar uzun bir süre boşa harcandıktan sonra (gene İngiliz) arkeolog Ian Hotter tarafından (1993'te) başlatılabilmiştir. Tümünün açılabilmesi için kazıların on beş yıl daha sürmesi gerekiyor. Demek ki kazı kesintiye uğramasaydı, Çatalhöyük hakkında bugün daha doğru şeyler söylenebilecekti. Özellikle ilk kazıda gün ışığına çıkarılan yerin dinsel bölge mi, seçkinlerin bölgesi mi, yoksa kasabanın (kentin?) sıradan bir bölümü mü olduğu sorunu çözülmüş olacaktı.

IV.8/33. Kalkolitik, arkeolojide ordinal (sıralamalı) tarihlemede Çömlekli Neolitik ile ilk uygar toplumların göründüğü Erken Tunç Çağı arasındaki, bakır (Yun. *Chalco*) araçlarla taş (Yun. *lithos*) araçların yan yana görülüp kazılarda aynı katmanlardan çıkarıldığı (İÖ 4 bin dolayları) dönemin kültürünün genel adıdır.

IV.8/34. Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, s. 98.

IV.8/35. Bökönyi, "Domestication of Animals", *History of Humanity*, c. I, s. 392. Yeni bilgilere göre, Çatalhöyük sığırları, yakındaki bataklıkta yaşayan "evcilleştirilmiş" sürüden elde edilmişti; bunun için ve ikinci kazı ara sonuçları hakkında bilgi için bkz. *Cumhuriyet Bilim Teknik*, 23 Ağustos 2003 sayısı.

IV.8/36. Gidip görünüz: Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Neolitik bölümü, Çatalhöyük odası rekonstrüksiyonu, Ankara.

IV.8/37. Beslenmede, karbonhidratların oranı, içinde bol tuz (sodyum klorür) bulunan et, ot ve toplayıcılıkla sağlanan (fındıkgiller gibi) çok çeşitli besinler oranı zararına artınca, tuz eksikliğinin besinlere eklenerek tamamlanması gerekmiştir. Çünkü tuz, bedende besinlerin sindirildikten sonra hücrelere geçirilmesinde katalizör işlevi görmektedir. Şöyle ki kandaki tuz ile birlikte yoğun çözelti oluşturan besinler, yarı geçirgen hücre zarından, hücre sıvısı daha yoğun ise osmosis süreci ile hücreye tuzla birlikte geçmektedir. Hücre içi tuz ve yakımlama atıkları, daha koyu bir sıvı oluşturduklarında ise, hücreden tuzla birlikte çıkıp kana karışarak atılmaktadır. Tıp kaynaklarında tuzun bu işlevi, ekonomide alışverişe aracı olup onu hızlandıran paranınkine benzetilir.

IV.8/38. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 42.

IV.8/39. Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, s. 183. Sıtma olasılığını, yıkıntıları arasında dolaşırken uğradığımız amansız bir sivrisinek saldırısını çağrıştırınca düşündüm.

IV.8/40. James Mellaart, "Anatolian Settlement Patterns", s. 284'ten, Maisels *Uygarlığın Doğuşu*, s. 222; Glyn Daniel, *The First Civilizations*, Middlesex, 1971, Penguin, s. 164'te Çatalhöyük'ü bir kent, bir uygarlık saymayıp "kasaba" olarak görmektedir.

IV.8/41. Türkçe yazarlar arasında karşılaşılan bu yargı, yerleşkenin bin kadar konuta ve olası altı bin nüfusa sahip olmasından destek bulmaktadır.

IV.8/42. Ulutaşların, Atlantik'te kıyısı olan ülkelere yayılmış bulunması, onların denizci (balıkçı) ekonomilerin ürünleri olabileceği yorumlarına yol açmıştır (bkz. Lili Kaelas, "Megalithic Monuments in Europe", *History of Humanity*, c. I, s. 612). Böyle ise onların, Kuzey Amerika kıtası Kuzeybatı kıyıları balıkçı toplulukları totem direkleriyle Paskalya Adaları iri kaba yontularıyla karşılaştırılmaları önemli ipuçları sağlayabilir. Öte yandan böyle bir karşılaştırma ulutaşların dikilmesi olanağını sağlayan toplumsal artının asalak (su toplayıcılığı ve balıkçılık yapan) ekonomilerden mi; üretici (tarımcı) ekonomilerden mi sağlandığı sorusunu gündeme getirir. Ve bu sorunun yanıtları birçok (eski) yorumu değiştirebilir.

IV.8/43. Ulutaşlarla ilgili bilgiler şu kaynaklardan derlenerek özetlenmiştir: Pierre Roland Giot, "Atlantic During the Neolithic", *History of Humanity*, c. I, s. 570-587; Lili Kaelas, "Megalithic Monuments of Europe", *History of Humanity*, c. I, s. 598-615 ve Hawkes, *The Atlas of Early Man*, Index'ten "Dolmen" sayfaları.

IV.8/44. Menhir, Britanya Yerlileri'nin Breton dilinde *men*=taş, *hir*=uzun sözcüklerinden oluşturulmuş bulunup, "uzuntaş" anlamına gelmektedir. Dolmen ise Britanya Keltleri dilinde "taş delik" anlamına gelen "tolmen"in yumuşatılmış söylenişidir (bkz. *Webster's Encylopedic Unabridged Dictionary*, "menhir" ve "dolmen" girdileri).

IV.8/45. Örneğin Kaelas, "Megalithic Monements of Europe", *History of Humanity*, c. I, s. 613'te bu görüştedir.

IV.8/46. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 11.

IV.8/47. De Laet, "Europe during the Neolithic", *History of Humanity*, c. I, s. 496.

IV.8/48. Jean Guilanne, "Western Mediterranian Cultures during the Neolithic", *History of Humanity*, c. I, s. 522'de, Malta'daki sütunlu mezarların, toprak altı ulutaş mezarları olan *hypogea* yapıların toprak üstüne çıkmış biçimleri oldukları saptamasında bulunmaktadır.

IV.8/49. "Çıkmaz sokak" deyişini Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 102'de, gelişme gösteremeyen ulutaş geleneğini ve Malta tapınaklarını yaratan kültürler için kullanmaktadır.

IV.8/50. Arif Faraç, "Dünya'nın İlk Tapınak Tepesi: Göbekli Tepe Kazıları", *Cumhuriyet Bilim Teknik*, 25 Ekim 2003 sayısı, s. 2-3.

9. Bölüm

IV.9/51. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 43'te, arkeolojik verileri özetleyerek, İÖ 7. binyılda, Mezopotamya'da ancak ovaya komşu dağların yamaçlarındaki yüksekliklerde köylerin bulunup, vadi tabanına daha yerleşilmediğini belirtmektedir.

Mellaart ise, "Western Asia...", *History of Humanity*, c. I, s. 432'de, Mezopotamya alüvyon ovasına, sanıldığı gibi 8 binyıl önce (İÖ 6. binyıl dolaylarında) değil ZÖ 11. binyıldan başlanarak yerleşildiğinin anlaşılmasının, buranın geri kalmışlığı düşüncesi kadar yerleşmenin "dağ yamaçları" kuramını da geçersiz kıldığını ileri sürmektedir.

IV.9/52. Bu konuda (IV.9/51'den de anlaşılabileceği gibi) karşı savlar ileri sürülmeye başlandı.

IV.9/53. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, gene s. 43'te, Kuzey Mezopotamya'da çorak Jezirek'e İÖ 6. binyıldan önce yerleşilip buralarda sürü beslenmiş olabileceğini yazar. Ama vadiye 6. binyılın ortalarında çevre dağlardan inildiğini yazmaktadır. İnenlerin çoban olup olmadıklarını belirtmemektedir. Orta Mezopotamya'da Hassuna kültürünün gelişip, Güney Mezopotamya'ya (İÖ 5. binyıldan az önce) yerleşen üçüncü bir grubun ise, sulama işlerine girişip "Samarra kültürü"nü yarattıklarını eklemektedir. Mellaart, "Western Asia...", *History of Humanity*, c. I, s. 435'te, Aşağı Mezopotamya'ya (Sümer'e) ilk yerleşmelerin İÖ 5500'de olduğu görüşünü benimsemektedir.

IV.9/54. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 35'te, "Seçkin bir yönetici sınıfın nasıl doğduğu belli değil. Bir topluluğun bir başka topluluğu fethedişi, toplumu efendilerle hizmetçiler, işleri yönetenlerle yönetilenler olarak bölmüş olabilir. Öte yandan, insan toplumundaki özel yerlerinin çok eskilere dayandığı bilinen doğaüstü uzmanları (sihirciler, Şamanlar vb.) gittikçe gelişen bir görevsel uzmanlaşma sürecini başlatmış olabilirler" diye bir belirsizlikten ve iki olasılıktan söz ediyor.

IV.9/55. Susan Pollock, *Ancient Mesopotamia* (The Eden that Never Was) Cambridge University Press, Cambridge, 2001, s. 23'te Geç Ubaid (kültür) döneminde (İÖ 5000 dolaylarında) küçükbaş sürülerini otlatmak için Zagros Dağları vadilerini mevsimlik kullanan göçebe toplulukların varlığının kanıtlarından söz etmektedir. Ancak, onların Sümer'e fetih akınlarıyla inerek uygarlığa varacak gelişmeleri başlatmaları gibi bir olaydan ya da görüşten söz etmemektedir.

IV.9/56. Bu (kuramsal) saptama söz konusu yerleşim yerlerinin ve çevrelerinin arkeolojik buluntularından tam destek bulmayabilir. Hatta hiç destek görmeyebilir. Kuram, tekil değil genel gerçeklikleri açıklama çabasıdır. Coğrafya biliminin gerçekliği "ölçekli" ve "kuşbakışı" yansıtma yöntemine benzer biçimde, tarih, hele yazılı tarihöncesi tarih alanında, bulgular, olgular bir "perspektif" (tarih perspektifi) içinde algılanıp, saptanıp seçilerek; gerçeklik, "genel ve kaba çizgileriyle" kurulur. Gerçekten, ondokuzuncu yüzyılın ikinci ve yirminci yüzyılın birinci yarısının arkeologları (yeterli arkeolojik verilere sahip olmaksızın) böyle bir tarih anlayışıyla Sümer'de (ilk) uygarlığın doğuşunda fetihin belirleyici etkisinden söz edebiliyorlardı. Yeni arkeolojik veriler bunu (yadsımasa da) onaylamayınca, yirminci yüzyılın ikinci yarısının arkeologları, fetih kuramına karşı görüşler geliştirme eğilimine girdiler. Ama onun yerine önerilen herhangi bir kuram da ağırlık kazanmış görülmüyor. Bunun için belki yeni türden (ileri teknolojik yöntemlerle elde edilmeye başlanan) verilerin bir genel görüş kazandırabileceği zamana dek birikmesi bekleniyor. Bu örüntü (İng. *pattern*) çoğu bilim alanı kuramları gibi arkeoloji (dolayısıyla İnsanlık Tarihi) için de geçerli görünüyor.

IV.9/57. Bkz. Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 20; *AnaBritannica* (1990 baskısı) "Sümer dili" girdisi. Burada Sümercenin, kök sözcüklere önek, içek, sonek takılan bitişimli bir dil olup dört ünlüden, on altı ünsüzden oluşan yalın bir ses sisteminin bulunduğu belirtiliyor. Sümerce sözlüğünün, Pennsylvania Üniversitesi uzmanlarınca 1976'da hazırlanmaya başlayıp ilk cildinin 1984'te çıktığı bildiriliyor.

IV.9/58. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 84, 87 ve McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 34.

IV.9/59. Tanımı gereği kendine yeterli ve aralarında dostluktan çok kıskançlık ilişkileri geçerli olan Neolitik köyler buna istekli olmasalar gerek. Günümüzün Anadolu köyleri bile, cumhuriyet bürokratları zorlamadıkça, yol, su, kooperatifler gibi ortak yarar sağlayabilecek ortak girişimlere istekli değillerdi.

IV.9/60. "Geniş yelpazeli kaynaklar" için bkz. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 222 ve Dizin'de belirtilen sayfalar.

IV.9/61. Sümercenin bitişimli bir dil olmasına bakıp onları eski (göçebe) Türkler ile ilişkilendirenler kadar, bazı ipuçlarına bakarak (bkz. *AnaBritannica*, "Sümer" girdisi) Mezopotamya'ya Anadolu yakınlarındaki bir yerden göç etmiş olabileceklerini ileri sürenler de çıktı.

IV.9/62. De Laet, "From the Beginnings of Food Production...", *History of Humanity*, c. I, s. 372'de, Neolitik sonundaki genel eğilimi özetlercesine, şefin monarka, sihircinin (büyücünün) dinciye (din adamına) dönüştüğünü belirtmektedir; Neolitik'te önem kazanan dincinin ve savaşçının ise, kent devletinde kapalı kastlara dönüştüğünü (s. 374'te) eklemektedir.

IV.9/63. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı) s. 35'te, Lagaş'tan çıkarılan bir yazıda, kentin topraklarının sahiplerinin tanrıya ödeyecekleri payların türüne göre üç bölüme ayrıldığı; büyük bir olasılıkla, tanrıya en ağır payları ödeyen çiftçilerin ellerinde, kendilerine yetmeyecek kadar az kaldığı için olmalı, yılın bir bölümünde, sulama kuruluşlarında ya da rahiplerce planlanan öteki işlerde tanrı adına çalışmak zorunda bırakıldıkları açıklanıyor.

IV.9/64. Burada insan, insanların tanrıya tapındıklarını sanırken aslında kişilerin, tanrı kavramı ile simgelenen toplumlarına tapındıkları yolundaki (Durkheim gibi düşünürlerin) din yorumunu anımsamadan edemiyor.

IV.9/65. Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 79'da ve 87'de, Aşağı Mezopotamya ilk tapınak yıkıntılarında ambar, işlik işlevi gören eklentilerin bulunmayışını, tapınağın geçimini vergi (İngilizcesinde *tribute*) ve angarya (*corvée*) ile sağlamasına veriyor. Dördüncü binyıldan kalan bu yapıların yıkıntıları üzerinde yükselen üçüncü binyıldan kalma katmanlardaki tapınak komplekslerinde, ambar, işlik işlevi gören eklentilerin varlığını ise, tapınakların (*oikos* dediği) birer üretim birimine dönüşmeleriyle açıklıyor. Bu, her iki durumda tapınağa toplumsal artı aktarıldığını gösterir.

IV.9/66. Michael Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, çev. Zühal Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 59'da, Mezopotamya'da büyük yerleşkelerin ırmak boyunca tesbih taneleri gibi dizilmişliğine bakarak, bu kentleşmenin nedeninin uzun kanalların açılması olabileceği sonucuna varılmaktadır.

IV.9/67. Herodotos, *Tarih*, I, 193'te, Asur'da (Kuzey Mezopotamya'da) sulamalı tarımda bire yüz, bire iki yüz, verimli yıllarda ise bire (bir ölçek tohuma) üç yüz (ölçek ürün) alınabildiğini anlatmaktadır.. Georges Roux, *Ancient Iraq*, Middlesex, 1972, Penguin, s. 24'te, çiviyazısı metinlere dayanarak, İÖ 2400 dolaylarında alınan buğday ürününün en iyi Kanada tarlalarının verimiyle karşılaştırılabilecek düzeyde olduğu sonucuna varmıştı. Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1974, s. 196'da, sulu tarım sistemlerinde kentlerin toplam nüfusun % 20'sine ulaşabildiğini, bu oranın yaklaşık olarak artı ürünün oranını yansıttığını, dört tarımcı ailenin beş altı aileyi beslediğini söyler; büyük sulama tarımında bu oranlar daha yüksek olmalı.

IV.9/68. Bu, Marx'tan Wittfogel'a, Service'e, çeşitli dünya görüşlerine sahip yazarların katıldıkları bir yorumdur. Örneğin J. H. Steward (*Theory of Culture Change* adlı, 1955 tarihli kitabında, s. 15'te) sulamanın evrimci süreçte (örgüt, erk ve eşgüdümü gerektirmesi, büyük çapta insan yoğunlaşmasına yol açması, sonunda devletin kurulabilmesi nedenleriyle) büyük sıçramalara olanak verdiğini belirtmektedir.

IV.9/69. Bu konuda, elimizde (Sümer'den olmasa da) aydınlatıcı bir örnek bulunmaktadır. Mısır'da Nil kıyısına dizilmiş tapınakların bahçelerinde, Nil'in kıyısında, bilginlerin "Nilometre" dedikleri bir kazık bulunmaktaydı. Bir dinci, her sabah bu kazığın üzerindeki çiziklere bakarak Nil'in yüksekliğini yazmakla görevliydi. Böylece biriken bilgileri inceleyen dinciler Nil'in her yıl düzenli olarak aynı günlerde taşıp aynı tarihlerde çekildiğini anlamışlardı. Öyle ki Venüs yıldızı Kahire göklerinde göründüğünde, Nil'in kaç hafta sonra taşıp kaç hafta sonra çekileceğini önceden söyleyebiliyorlardı. Tarım mevsimi hazırlıklarını buna göre yapabiliyorlardı. Benzeri bir tarım takvimi (ırmakların taşışı düzenli olmayan bir çevrede ayın ve güneşin devinimlerine bakılarak) Sümerli dincilerce de geliştirilmiş olmalı (bkz. McNeill, *Dünya Tarihi*, 10. baskı, s. 38). Babil astrolojisinin kökeninde böyle bir takvim bulunsa gerek.

IV.9/70. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 51'de, ovada bilinen en eski yerleşme yerinin Eridu'ya yakın olup İÖ 5900'e tarihlenen Obeyd (Ubeyd) olduğunu aktarmaktadır. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 225-224'ten, Uruk'un "Erken Uruk kültürü" döneminde, ama demografik etmenlerden çok, siyasal etmenlerin bir sonucu olarak, nüfusunun ve yayıldığı alanın artıp kente dönüştüğünü; Orta Uruk döneminde ise, Uruk kent devletinin (kırsal) çevresiyle birlikte 170 hektarlık bir alanda yaşayan 35 bin kişilik bir (uygar) toplum oluşturduğunu öğreniyoruz.

IV.9/71. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 223.

IV.9/72. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 63'teki, İÖ 4500 dolaylarında bölgeye Ubaidler denen bir halkın gelip yerleştiği, bunu izleyen yüzyıllarda Ur gibi (Neolitik) köylerin kente doğru geliştiği; sonra, Ubaid kültürünün kuzeye yayılarak Halaflıların (Halaflı kültürün) yerini aldığı bilgileri de bir fethin ve uygarlaştırıcı etkilerinin olasılığına ters düşmemektedir. Hawkes (s. 64'te) sözünü ettiği, Sümer'e İÖ 4000 dolaylarında, bu kez batı çöllerinden gelen (dolayısıyla göçebe çoban kültürlü olabileceklerini düşündüren) Sami (dilli) halkların (fetihlerinin değil) sızmalarının, Eridu, Ur, Uruk, Lagaş, Nippur gibi yerleri büyük kasabalara dönüştürdüğünü yazmaktadır.

IV.9/73. Ancak Maisels (*Uygarlığın Doğuşu*, s. 222-225'te) söz konusu gelişmeleri bir fetih ve çöreklenmeyle değil, yerli temeller üzerinde, çevrenin sunduğu ırmak, ova, bataklık ve deniz kaynaklarıyla "geniş yelpazeli ekonomi" olanağına dayandırmaktadır.

IV.9/74. Örneğin Sümer kökenli Babil yaratılış mitoslarından birinde, yaratılışın başında Eridu'nun daha yapılmadığı belirtilir; bkz. Alexander Heidel, *Enuma Eliş Babil Yaratılış Destanı*, çev. İsmet Birkan, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2000, s. 91.

IV.9/75. Nâzım Hikmet, *Kuvvâyi Milliye*, Adam Yayınları, İstanbul, 1993, s. 71.

IV.9/76. Bkz. Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 149 ve sonrası.

IV.9/77. Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 154.

IV.9/78. Bu geleneğin gelişmiş uzantısı, Anadolu Uygarlıkları Müzesi, Hitit bölümünde, tacirler, krallar arasında iletişimde kullanılan çiviyazılı pişmiş tabletlerin

kil zarflar içine konduktan sonra, üzerleri yazısız ya da yazılı olarak yollanan cep telefonu kadar küçük mektuplarla iletilen upuzun haberlerde görülebilir. Yazı neyse de, günümüzün mektup zarfının geçmişinin, kültürel evrimde bu kadar gerilere dayanabileceği, arkeolojik araştırmalar olmasaydı kimin aklına gelirdi?

IV.9/79. Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 162; Childe'dan beri birçok yazar gibi Susan Pollock da, üzerinde yazı bulunan ilk tabletlerin, tapınağın, ama inançlarla ilgili olmayan (tapınağa giren çıkan mallar gibi) kayıtları olduğunu belirtip, şimdiye dek beş bine ulaşan "arkaik çiviyazılı" tabletin büyük çoğunluğunun Uruk kenti Eanna tapınağının ambarları ile ilgili olduğu bilgisini vermektedir.

IV.9/80. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 69.

IV.9/81. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, gene s. 69.

IV.9/82. Örneğin Pollock, Ancient Mesopotamia, s. 166'da, Nissen'in (1968 tarihli yapıtında) yazının hızla artan enformasyonun (bilgilenimin) ve gittikçe genişleyen karmaşık ekonominin iş yönetimi alanındaki gereksinimine bir yanıt olarak hızla "icat edildiği" görüşünü aktarmaktadır.

IV.9/83. Bu yöntemin, bir varsayım olmaktan öte, uygulandığını gösteren kanıtlar var (bkz. Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 219).

IV.9/84. Burada sayı ve yazı sistemlerinin bulunuşu, asıl bulucuları olan Sümer değil, egemenliği ve tapınakları daha sonra ele geçiren Sami kültürlü halkın diline göre canlandırılmıştır. Böyle bir yolun seçilmesinin amacı, Sümer buluşlarının Samilerce benimsendikten sonra abece'ye (alfabeye) dek geliştirilişini kesintisiz özetleyebilmektedir. Gerçekten bir Sami dili olan Akadca ile sağlanan kültürel birikim ve bu birikimin aktarılması, gene Sami dilleri olan Fenike diline, İbraniceye, Arapçaya dek sürecektir. Arapça yoluyla Osmanlı toplumlarına geçecektir. Öyle ki cumhuriyetin yazı devriminden önce kullanılan Arapça sayılarda "O" beş, "I" ise bir sayısını gösteriyordu; dört binyıl önce Mezopotamya tabletlerinde olduğu gibi!

IV.9/85. Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 151.

10. Bölüm

IV.10/86. Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 79. Pollock, kendisinden önceki kimi yazarların "tapınak devleti" nitelemesine katılmıyor. Maisels da, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 256'da aynı kanıda: "Mezopotamya toplumu gene de 'tapınak devleti' değildi" diyor.

IV.10/87. Mezopotamya mitolojisinde bu olasılığı destekleyen aşkın özneler, Sümer'e uygarlık getirdiği söylenen Tanrı Oates ile uygarlığı getirdiğini bildiğimiz Sular Tanrısı Enki'dir. Oates, Körfez'den çıkıp gelen keçi-balık karışımı görünümlü tanrıdır (bkz. Şemsettin Günaltay, *Yakın Şark*, cilt I, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1946, s. 203). Enki içinse mitosta "sulardan çıkıp dikildiği zaman balıklar ona tapınırlar" denmektedir (bkz. Clark ve Piggott, *Prehistoric Societes*, s. 189). Bunları arkeolojide tapınak sunakları yakınında karşılaşılan bol balık kılçıkları da desteklemektedir.

IV.10/88. Bkz. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 260 ve Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 117-118'de, bilginlerin, metinlerde Sümerce *e-bitu(m)* sözcüğünün aile halkı (İng. *household*) anlamıyla, üretim ve tüketim birimi oluşturduklarını saptadığını belirtip bu olguyu, Max Weber'i izleyerek *oikos* ekonomisi (büyük aile işletmeleri) ile kavramlaştırıyor.

IV.10/89. Bu konuda bkz. Pavel Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, çev. Suavi Aydın, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, s. 519, 493 ve sonraki sayfalar, özellikle 496.

IV.10/90. Örneğin Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 167'de, Jacobsen'in Sami dili konuşan halkların Aşağı Mezopotamya'da ağır basıp dillerini dayatmalarının, etnik bir çatışma kanıtı bulunmayışına dayanarak, ideolojik yönlendirme ürünü olabileceği görüşünü aktarıp benimsemektedir.

IV.10/91. Bu olgu, yani barbar toplulukların yenilgiye uğradıkları uygar toplumların (kendilerininkinden üstün) tinsel kültürlerine teslim olmaları, insanlık tarihinin birçok yerde ve çeşitli çağlarda yinelenen nakaratı olacaktır.

IV.10/92. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 89'da, krallık erkinin zamanla tapınağınkini aşmasıyla, egemenliğe ortak sarayların belirdiğini yazmaktadır.

IV.10/93. *Lugal* sanı için bkz. Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 10 ve Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 255. Yönetimin dincilerden savaşçılara geçişinin somut bir örneği, Maisels tarafından (s. 279-281'de) "Monarşi Yolunda Girişimler" iç başlığı altında verilmektedir: Lagaş kent devletinin İÖ yirmialtıncı yüzyıldaki yöneticisi kendi hanedanını kuran Ur-Nanşe'dir. Hanedanın beşinci yöneticisinden sonra, Ningirsu tapınağı yüksek yöneticisi olan, ama Ur-Nanşe hanedanıyla kan bağı bulunmayan *En-en-tarzi* adlı kişi, *ensi* sanıyla (İÖ 2415'te) başa geçer. Onun ardından yönetime gelen oğlunu yönetimden indiren kişi, ünlü Uru-ka-gi-na'dır. Yönetimi ele geçirdikten bir yıl sonra *ensi* sanını bırakıp *lugal* sanını kullanmaya başlar. Bu egemen, yönetimde yapnğı "Urukagina Reformları" olarak bilinen yenilikleriyle tanınır. Reformlarının anlatıldığı metnin girişinde (bkz. Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, s. 255, 289) kendisinden önce dinci yöneticilerin ve genel olarak dincilerin (din adamlarının) çeşitli fırsatlarda yoksul halkı nasıl sömürdükleri betimlenmektedir. Mezopotamya'da ondan önce de *lugal* sanı taşıyan, örneğin Umma kenti (İÖ 2750 dolayları) yöneticisi Lugalzaggisi gibi egemenlerle de karşılaşırız.

IV.10/94. Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 47-51.

IV.10/95. Burada, yeri gelmişken, insanlık tarihi içinde hemen hiçbir grubun, üretici güçleri geliştirici bir iş, bir işlev görmedikçe, egemen katman, egemen sınıf konumuna yükselmesi şöyle dursun, toplumsal sınıf durumuna bile gelemeyeceği söylenebilir. Bu değerlendirme (bugün tüketici gruplar konumunda bulunan) dinciler ve savaşçılar için de geçerlidir. Dinciler Mezopotamya'da tapınaklarda odaklaşan kamusal ekonomiyi yönetip geliştirmişlerdi. Savaşçılar, barbar saldırılarına karşı üretici güçleri koruyup gerilemelerini önleyerek ve daha geniş topraklarda daha geniş işletmeler kurulmasını sağlayarak benzeri bir işlev görmüşlerdi.

IV.10/96. Bu anlayışla, Sami dillerinde *Rab*, Hint-Avrupa dillerinde *Lord* sözcüklerinin hem tanrı hem efendi anlamına gelmesinin geçmişi Mezopotamya'ya dayansa gerek.

IV.10/97. Yöneticilerin, efendilerin bile (tanrı karşısında) kul (köle) sayılmaları, dinsel ideolojinin etkisini günümüze dek sürdüren en büyük numaralarından biridir. Bu, köle sahibi ile köleyi, yönetilen ile yöneticiyi aynı sıfat altında birleştirerek eşitsiz konumlarını ve eşitsizlikçi ilişkilerini örtmeye, hiç değilse önemsiz göstermeye yaramaktadır. Ayrıca Marksçı terminoloji ile söylenirse, efendiyi köle gibi göstererek, gerçekliği "tepetakla" ederek yansıtmaktadır.

IV.10/98. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 243'te, Struver'nin (1973 tarihli) yapıtına dayanarak metinlerde geçen "efendi" ve "köle" sözcüklerinin, gerçek bir efendi-

köle ilişkisinden çok ast-üst ilişkisini dile getiren bir göreneğin ürünü olduğunu belirtiyor.

IV.10/99. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 243; Pollock ise (*Ancient Mesopotamia*, s. 102-103'te) mühürler ve benzeri gereçler üzerindeki ikonografiden (resimlerden, kabartmalardan, gravürlerden) giderek, ağ etekli gösterilen sakallı adamın, sürü güderken, savaş tutsaklarını "güderken", tapınağa sunuda bulunurken gösterilmesine bakarak, "erk sahibi" kişileri gösterdiği sonucuna varıyor. Hep aynı işleri yaparken gösterilen atkuyruğu saçlı figürlerin kadın emekçileri gösterdiğini söylüyor. Saçsız ve çıplak figürlerin ise, çobanlık, çiftçilik gibi tarım ve ayak işlerini görenleri gösterdiği kanısında.

IV.10/100. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 283. Çağın bu uygulamasının bir başka örneğini Mısır ikonografisinde, Firavun'u elinde topuz ile, kolları bağlı savaş tutsaklarının beynini patlatırken gösteren "Narmer Paleti" olarak ünlü belgedeki kabartmada görüyoruz (bkz. Frankfort, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 122 ve başka birçok kaynakta).

IV.10/101. Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 96'da Uruk (kültür) döneminden (İÖ 4000-3000 arasından) gelme bu metinde böyle onlarca mesleğin adının geçtiğini belirtmektedir.

IV.10/102. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 90'da, dış ticaretin çoğunun özel tacirlerin elinde olduğunu yazmaktadır.

IV.10/103. Urukagina Reformları olarak bilinen metinde eleştirilen din görevlilerini belirten sözcüğün önüne konan (diyelim "gömücü" gibi) "determinatifler" (sıfatlar) dincilerin de kendi aralarında uzmanlaştıklarını göstermektedir (bkz. Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 197; metnin İngilizce çevirisi için bkz. Donald Kagan [der.], *Problems in Ancient History*, New York, 1962, Macmillan, c. I, s. 13-15).

IV.10/104. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 275-277 ve Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 82.

IV.10/105. Mısır'dan olmakla birlikte bu konuda çarpıcı bir örnek için bkz. Henri Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, çev. Alâeddin Şenel, Verso-İmge ortak yayını, Ankara, 1989, s. 138, n. 156: Yeni Krallık zamanından kalma bir resimde, vergi memurlarını yumuşatmak için köylünün karısının armağanlarla dolu bir sepetle gelmesine karşın, onları aldatmaya çalışan kocasının dayak yemiş durumu bir başkasının ise vergi memurlarına yalvarışı betimlenmiş.

IV.10/106. Burada "savaşçılar" sözü ile amaçlanan, kuşkusuz savaş zamanı derlenebilen sıradan erler (erkekler!) değil savaşı iş, meslek edinmiş subaylar, komutanlar gibi kimselerdir.

IV.10/107. Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 218.

IV.10/108. Böyle bir yanılgı (canlı doğadan etkilenilerek her şeyin erekselci açıklanması) değil ilk uygarlığın katmanlı toplumunun tarımsal üretici köylülerinin ve profesyonel düşünce üreticileri dincilerinin, eskiçağın en parlak uygarlığının en parlak düşünürünün kaçınabileceği tutum değildi. Gerçekten Aristoteles, evrende her şeyin, içine tanrının yerleştirdiği erek *(telos)* yönünde devinip açılım gösterdiği yolundaki "ereksellikçi" felsefesini meşe palamutu ile kurbağa iribaşının büyürken geçecekleri belirli evrelerin oluşu gerçeğinden etkilenerek geliştirmişti (bkz. Şenel, *Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 432). Bir farkla ki Aristoteles, ilgisi bitkisel ve hayvansal besin üretimi ile sınırlı bir köylü ailesinden farklı olarak, gerçekliğin her boyutunu görmesi beklenen bir filozoftu. (Ama ilgisi canlılık üzerinde

odaklaşmış doktorluğu meslek edinmiş bir aileden gelmekteydi ve tarıma dayalı uygar toplum döneminde yaşamaktaydı.)

IV.10/109. İnanmanın doğuştan, dolayısıyla doğal bir gereksinim olduğunu hiçbir ağırbaşlı düşünür ileri süremez. Doğal gereksinimler bedenseldir; simgesel dünyamızla ilgili değildir. Kimse inanmadığı için ölmemiştir, birçok kişi inananlarca öldürülmüştür. Bu da inanmanın doğal değil toplumsal (kültürel) kökenli olduğunu gösterir. İnsanın bilinmeyen karşısındaki genel psikolojik tepkisi, merak etmektir. Bunun devinime geçirdiği tutum, düşünmek ve araştırmaktır. Eğer inanmak gereksiniminden söz ediliyor ve bilinmeyen şeylere inanılması istenen (düşünülüp araştırılması istenmeyen) hazır bilgiler sunuluyorsa, ortada inanmaktan başka umarı, olanağı kalmamış (ya da bırakılmamış) insanlar ile özel bir "durum" vardır. Ve insanı düşünme gibi hayvanlardan ayırt edici özelliğini kullanmaktan vazgeçiren bir "sorun" var demektir. İnsan, gerçekten bilemediği ya da gerçek nedenin hangisi olduğuna karar veremediği durumlarda, normal ve sağlıklı tepkisini, "bilmiyorum" ve (içinde "olmayabilir" anlamını da saklayan) "olabilir" sözleri dile getirir. Yoksa bilememe olasılığını kuşkulanıp araştırmayı engelleyen hazır bir bilgiye inanma tutumunun endüstriye dayanan bir uygar toplumun bilimsel düşünüş çağında sağlıklı bir psikolojik ve normal bir düşünsel tepki olmadığı söylenebilir.

IV.10/110. Gerçekten, dinsel düşünceler ile sihirsel düşünceler, dinsel eylemler ile sihirsel eylemler arasında, bazı örneklerde çakışma, bazılarında çatışma vardır. Örneğin *Kitabı Mukaddes*, Eski Ahit (Tevrat) kitabında (bkz. "Çıkış", Bab 9 ve 10'da) Musa'nın Firavun'un sihircileri karşısında onlarınkileri yutacak başarılı sihirleri anlatılır. Birkaç sayfa arkasında (bkz. "Çıkış", 22/18) Musa'nın şeriatı olarak "afsuncu kadını yaşatmayacaksın" buyruğu verilmektedir. Ortaçağ Avrupasında kadınların diri diri yakılmasıyla sonuçlanabilen cadı avı bu buyruğa dayandırılmıştır. *Kuran*'da ise, cinlerin varlığı sihirin etkisi kabul edilmekte, ancak (bkz. "Bakara", 102'de) hoş görülmektedir.

IV.10/111. Bkz. *Kuran*, "Cin", 26: "O bütün görülmeyenleri bilir. Ancak sırlarını kimseye muttali kılmaz" (bildirmez).

IV.10/112. Bilindiği gibi Hıristiyanlıkta, Latince Kitabı Mukaddes sözcüğüyle Tanrı "*omnipotent*", Müslümanlıkta Allah "*kadir-i mutlak*" sıfatlarıyla anılır ki ikisi de "gücü her şeye yeten" anlamına gelmektedir.

IV.10/113. Örneğin *Kuran*'da ("Bakara" suresinin 216. ayetinde), "Hoşunuza gitmediği halde savaş size farz kılındı. Sizin için hayırlı olduğu halde bir şeyi sevmemeniz mümkündür. Allah bilir, siz bilemezsiniz" denmektedir. Daha sonra (255. ayette), "O'nun bildirdikleri dışında insanlar O'nun ilminden hiçbir şeyi tam olarak bilemezler" yazılıdır. "Ali İmran" suresinin 7. ayeti ise "Onun [*Kuran*'da bildirilenlerin] tevilini [başka anlamlarını] ancak Allah bilir. İlimde yüksek payeye erişenler ise: Ona inandık; hepsi Rabbimiz tarafındandır; derler" sözleri bulunmaktadır.

IV.10/114. Burada dinsel düşünüşün felsefesini yapan Platon'u anımsamamak elde mi? Platon (bkz. *Devlet*, 7. kitap, 514a-517a) ünlü mağara benzetmesinde, bu nesneler dünyanın duyu organlarıyla edilmiş bilgisinin, doğru bilgi *(episteme)* değil, idealar dünyasında akıl yoluyla edinilmiş doğru bilgi yanında ancak bir sanı *(doksa)* olduğunu insanlara anlatabilmek için şu kurguya başvurur: İnsanlar bir mağarada, sırtları mağara kapısına dönük, birbirlerine zincirli olarak oturmaktadırlar. Görebildikleri, mağara ağzından vuran ışığın mağara duvarına yansıttığı gölgelerdir. Başka hiçbir şey göremeyip, zincirli oldukları için mağaranın ağzından dışarıya gerçek dünyaya bakamadıkları için, gölgeleri gerçek sanmaktadırlar. İçlerinden biri zincirlerini

gevşetip, boynunu çevirip mağaranın ağzından dışarıya bakıp, duvarlarda görünenlerin gerçek olmadığını, gerçekte olanların gölgeleri olduğunu söylese, bunu dönüp bakmayanlara inandırmakta güçlük çekecektir.

IV.10/115. Bkz. *Kitabı Mukaddes*, "Tekvin", Bab 19. Bu iki kentin yok oluşu erkeklerinin homoseksüelliği nedeniyle Rabb'in onları yakıp yıkmasıyla açıklanırken, bazı bilimsel kaynaklar bu olayın gerisinde bir yanardağ patlamasının ve onunla birlikte yersarsıntısının bulunabileceğini ileri sürüyorlar (bkz. Werner Keller, *Bible as History*, İng. çev. William Neil, *Hodder and Stoughton*, Londra, 1956, s. 89 ve sonraki sayfalar)

IV.10/116. Varlığın Jeosfer, biyosfer, noosfer olarak (Vernadsky, Roy ve de Chardin tarafından ortaya konan) üç görünüm düzeyi ve bu düzeylerle ilişkili (benim) nedensellik, işlevsellik, ereksellik açıklamalarım için çeşitli yazılarıma, örneğin Adam Şenel, *İnsan ve Evrim Gerçeği*, Özgür Üniversite Kitaplığı, Ankara, 2003, s. 53'e bakınız.

IV.10/117. *Enuma Eliş* metninden (tanrılar arasında vezir, başkomutan, kral gibi görevler üstlenmiş olanlardan söz edilmesinden) ve öteki yazılı belgelerden, birçok yazarca (örneğin, Henri Frankfort ve başkaları, *Before Philosophy*, Middlesex, 1954, Penguin, s. 137-233 arası "Bir Devlet Olarak Evren" başlıklı 5 bölümde) çıkarıldığı gibi, Sümerler (ve onları izleyen Mezopotamyalılar) tanrılarını bir devlet düzeni içinde yöneticiler biçiminde örgütlemişlerdi.

IV.10/118. Bkz. *Kitabı Mukaddes*, "Tekvin", 2/7'de insanın "yerin tozundan" [herhalde suyla karılarak] biçimlendirilip yaptığı yazılıdır.

IV.10/119. Bkz. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, s. 37.

IV.10/120. Gölgeolay (epifenomen) hep bir olayla birlikte görülüp onu (gölge gibi) izleyen onun ne nedeni ne sonucu olan (ama nedeni sanılabilen) türden olayların adıdır.

IV.10/121. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 39.

IV.10/122. Dinsel düşünüşle derlenen bilgiler, gerçekliği yansıtıp yansıtmadıkları, ne derece yansıttıkları, ortada aynı düşünüşle elde edilmiş birbirine zıt ya da birbirinden farklı bilgiler varsa hangisinin gerçekliği yansıtıp hangisinin yansıtmayıp atılması gerektiği, eylemin, pratiğin sınavından (testinden) geçirilebilecek nitelikte değildir. Bunun en çarpıcı örneği tanrıların var olup olmadığı, tek mi çok mu olduğu, hangi dinden insanlara yardımcı olup hangi dinden olanları cezalandırdığı tartışmalarının beş binyıldır hiçbir sonuca bağlanamadan sürmekte oluşudur.

IV.10/123. Bkz. Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (çeşitli çeviri ve baskıları).

IV.10/124. Babil yaratılış mitosunun *Kitabı Mukaddes* derlemesinin başına konusunun kanıtlarından biri olarak, onun metninin de "başlangıçta" sözcüğüyle başlaması ilginçtir (bkz. "Tekvin", 1/1).

IV.10/125. Bkz. *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Hazırlayan, Prof. Dr. Hayrettin Kahraman ve başkaları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001, "Zariyat" suresinin 56. ayetinde: "Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"; "Enam" suresinin, 2. ayetinde: "Sizi çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını takdir eden odur"; "Secde" suresinin 9. ayetinde. "Sonra onu tamamlayıp şekillendirmiş, ona kendi ruhundan üflemiştir" denmektedir.

IV.10/126. Bkz. Alexander Heidel (haz.), *Enuma Eliş Babil Yaratılış Destanı*, çev. İsmet Birkan, Ayraç Yayınları, Ankara, 2000, 150 s. Ayrıntı, yorum ve fazla bilgi için bkz. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, "Dizin"den çeşitli sayfaları; Alâeddin Şenel, "Evrim Gerçeği Karşısında Yaratılış Mitosunun İşlevi", *Bilim ve Ütopya*, Nisan 2003, s. 16-30.

IV.10/127. Konunun uzmanları, Apsu'nun, Dicle ve Fırat ırmaklarını; Tiamat'ın, Umman Körfezi'nin tuzlu sularını, bu tanrı çiftinin sularını karıştırmalarını, ırmakların deltada denizle karışması olgusunu; Mummu'nun tatlı su ve tuzlu su kitleleri üzerindeki sisi temsil ettiğini söylüyorlar (bkz. Heidel, *Enuma Eliş*, s. 12-13). Lahmu ile Lahumu ve Anşar ile Kinşar tanrı çiftlerinin yorumları tartışmalıysa da, ilk çiftin sabah ile akşamı; ikincisinin, deltada bir taşkında oluşup bir taşkında yok olabilen adacıkları anlattıkları söyleniyor. Tüm olarak evrenin yaratılış öyküsünde ise, Güney Mezopotamya koşullarında, insanların sular ve bataklıklar kaosuna su denetleme sistemleriyle bir düzen verip yerleşime ve tarıma açışlarından esinlenildiği görüşü uzmanlar arasında yaygın.

IV.10/128. Bkz. Samuel Noah Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000, 461 s.

IV.10/129. Mitosun böyle düzenlenişi, yöneticinin dinci, başkomutanın onun buyruğunda bir yüksek kamu görevlisi olduğu klerokrasi dönemini yansıtıyor olabilir. Ama burada yöneticinin bir tanrıça olarak görülmesinden, ilk yönetimin matriarşi olduğu sonucu çıkarmıyoruz. Bu da yorumların, çıkarsamaların seçici, az çok keyfi olduğunu, daha doğrusu yorumcuların konu hakkındaki genel görüşlerine ve genel olarak dünya görüşlerine uydurulduğunu gösterir. Böyle de olsa bilimsel olabilirler ve gerçekliği doğru yansıtmış olabilirler (olmayabilirler).

IV.10/130. Bkz. Heidel (der.), *Enuma Eliş Babil Yaratılış Destanı*, s. 21'de yenenlerin hizmetine verilen tanrılara [köle gibi] çalışmak ağır gelince Marduk'tan bu yükü kaldırmasını istedikleri, yerlerine çalışacak insan yaratılınca kaldırıldığı açıklanıyor; ayrıca bkz. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, s. 32'deki Lahar ve Aşnan mitosu.

IV.10/131. Bkz. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, s. 36.

IV.10/132. Mitosun bu çeşitlemesinde (bkz. Heidel [der.] *Enuma Eliş Babil Yaratılış Destanı*, s. 69) böyle yazılı bulunmakla birlikte, başka yerde (s. 22'de) insanın yaratılırken yoğrulmasında kullanılan kanın öldürülen, Canavar Tanrı Kingu'dan sağlandığı anlaşılıyor. İnsanın (kötü bile olsa) tümden tanrısal bir hammaddeden yaratılarak tanrılara eşdeğer gösterilmemesi için, kanın toprakla karılarak insanın yapıldığının düşünüldüğünü biliyoruz (bkz. s. 99): "Yarat insanı ki taşısın boyunduruğu."

IV.10/133. Bkz. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, s. 36-37.

IV.10/134. Bkz. *Gılgamış Destanı* (çev. ve sun. N. K. Sandars), Türkçeye çev. Sevin Kutlu ve Teoman Duralı, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, 139 s. ve Jean Bottero, *Gılgamış Destanı*, çev. Orhan Suda, YKY, İstanbul, 2002, 298 s.

IV.10/135. Bkz. Samuel Noah Kramer, *Sümerler*, çev. Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 68-69. "Sümer Krallar Listesi" Türkçe çevirisi için bkz. Adam Şenel, *Uygarlık Çizgisi*, Bizim Yayınlar, Ankara, 1968, s. 61.

IV.10/136. Sandars (çev. ve sun.), *Gılgamış Destanı*, s. 65; "Yüce Tanrılar... bütün öteki varlıkları aşan güzellikte yarattılar onu; üçte ikisini tanrı, üçte birini insan yaptılar."

IV.10/137. Ancak, Sandars (çev. ve sun.), *Gılgamış Destanı*, s. 112'de Tufan öyküsü anlatılırken yalnızca "O günlerde insanlar durmadan arttı, yeryüzünü doldurup taştı ve yabanıl bir boğa gibi böğürdü; yüce tanrı da [*Enuma Eliş* destanındaki Apsu'yu anımsatırcasına] bu homurtudan tedirgin oldu. Homurtuyu işiten Enlil, tanrıların danışma toplantısında şöyle konuştu: "İnsanoğlunun çıkardığı bu kargaşalık çekilmez hale geldi. Gürültü patırtıdan gözümüze uyku girmez oldu" bahanesi verilmiştir. Öykünün genel gidişinden ve sonundan çıkarılabilecek asıl nedenin, insan-

ların tanrılara saygısının, onlardan korkusunun azalıp kurban sunmaz, tapınağa adak getirmez oldukları (artı aktarımı sorunu olduğu) anlaşılıyor.

IV.10/138. Sandars (çev. ve sun.), *Gılgamış Destanı*, s. 115.

IV.10/139. *Kitabı Mukaddes*, "Tekvin", Bab 6/8.

IV.10/140. Bkz. *The Holy Bible*, (Authorised King James Version) ,"Genesis", Chapter 1; *Kitabı Mukaddes*, "Tekvin", Bab 1. Aden, Arabistan Yarımadası'nın (doğusundaki Dicle ile Fırat'ın birleşerek aktıkları Basra Körfezi'nin değil) batısındaki Aden Körfezi'nin kıyısındaki bir yerin adıdır. Sümer, Babilonya metinlerinde geçen Dilmun yerinin ise (uzmanlarca) Basra Körfezi'nde bir ada ya da körfeze bakan bir kıyı yeri olduğu sanılıyor. Dilmun [cennet] mitosu için bkz. s. 370 ve sonrası.

IV.10/141. Bu kronolojinin hazırlanmasında, metinde yararlanılıp dipnotlarında gösterilen yapıtlar yanı sıra, başlıca McNeill, *Dünya Tarihi* (1985), *Timelines of World History* (1998), Hawkes, *The Atlas of Early Man* (1993) ve UNESCO (der.) *History of Humanity* ilk beş cildinin kronolojilerinden yararlanılmıştır.

11. Bölüm

IV.11/142. Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 42'de, bazı bilginlerin (örneğin Algazae, 1993'teki gibi) dağlık ve ovalık bölgeler arası kaynaklar bakımından zıtlığın Mezopotamya tarihinin itici gücünü oluşturduğu görüşlerini aktarır.

IV.11/143. Bkz. Sandars (çev. ve sun), *Gılgamış Destanı*, s. 77.

IV.11/144. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 65, 110, 167. Uygar toplumun çağımızın emperyalizmine ve küreselleşmesine varacak olan eğilimi doğuşuyla birlikte başlamış gibidir. Bu yolda Batı emperyalizminin ünlü "3M" taktiğini anımsamamak elde mi? Önce misyonerlerin (İng. *Missionary*) gönderilmesi. Onların ayak izlerini tutturarak tacirlerin (İng. *Merchant*) gelişi. Misyonerlerin ve tacirlerin işlerini rahat yürütebilmeleri için, çıkan bir sorun bahane edilip ordunun (İng. *Military*) çağrılması. Bu taktiğin bile ilk uygarlıklardan başlanarak uygulanmış olabileceğinin ipuçları var. Gerçekten Asur'un Anadolu ticaret kolonileri kanalıyla Mezopotamya çiviyazısı ile birlikte tanrıları yayılırken, kendilerini güvende görmeyen tacirlerin, savaşçı birlikleri göndermesi için Asur'a yazılmış mektupları elimizde (bkz. Childe, *Tarihte Neler Oldu*, s. 100).

IV.11/145. Mezopotamya uygar toplumları, çevrelerindeki ülkelerden sağladıkları hammaddelere karşılık olarak, onlara yağ, çömlek kaplar, dokuma gibi yapılmış mallar veriyorlardı. Mezopotamyalı tacirler bazen de (gümüş örneğinde olduğu gibi) bir yerden sağladıkları malı başka yere satıyorlardı (bkz. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 110, 113).

IV.11/146. Bkz. Hawkes, *The Atlas of Early Man* , s. 85'te bakır ergitme ve dökümünün İÖ 4500 gibi erken bir tarihte Mezopotamya'da görüldüğü belirtiliyor. Tunç metalürjisinin ise İÖ 2600 dolaylarında gene Mezopotamya'da geliştirildiğini (s. 111'de) yazıyor.

IV.11/147. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 84.

IV.11/148. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 54, 62.

IV.11/149. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 62 ve Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 222-223.

IV.11/150. Maisels bu konuda (*Uygarlığın Doğuşu*, s. 303'te) Mezopotamya'da göçebe çobanların, bir yandan kent devletlerinin denetimine girmemeye çalışırken, öte yandan onların ekonomisiyle ortakyaşamsal bir bağlanmışlık içinde bulunduklarını yazmaktadır.

IV.11/151. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 71.

IV.11/152. Bkz. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 83'teki harita ve Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 240-241'teki büyük bir Mezopotamya haritası.

IV.11/153. Maisels (*Uygarlığın Doğuşu*, s. 30'da) bu eski ve yaygın görüşe katılmayıp, tuzlaşma nedeniyle verimin düşüşünün söz konusu olamayacağı görüşünü, Sümer ve Babil tarımında, tuzlaşmaya karşı nadasa bırakma ve tarlaları üzerlerinden bol su geçirerek yıkama gibi çözümlerin öteden beri bilindiğini gösteren kanıtlara dayandırmaktadır.

IV.11/154. Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Devrim Sosyalizm*, Tarihsel Maddecilik Yayınları, Istanbul, 1965, s. 15'te başka kanıtlar yanı sıra Gılgamış Destanı içinde, tufan ile ilgili olarak "bütün bentlerin kazıkları çekildi" sözüne dayanarak, ırmağın bir silah gibi kullanılmış olabileceği sonucuna varmaktadır. Öte yandan Babil'in (İÖ 689'da) Asurlularca ele geçirilişinde, kente, Fırat'ın yatağının değiştirilerek eski yatağından [surların altından] girildiği sanılmaktadır.

IV.11/155. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 120 ve 165.

IV.11/156. Burada önerilen "kenttanrıcılık" kavramı ile başka kaynaklarda karşılaşılmayabilir; "çifttanrıcılık" ve "baştanrıcılık" için de aynı durum söz konusudur.

IV.11/157. Bu yolda, Ortadoğu'daki geleneklerden biri, bir yeri ele geçiren egemenin, oranın halkının tanrısının yontusunu alıp başkentindeki tapınağa koyarak panteonu içine katmaktı. Bunun birçok örneklerinden birkaçı *Kitabı Mukaddes* içindedir, bkz. "1. Samuel", 5/1 ve sonrası.

IV.11/158. Birçok örnekten biri olarak, Pers Kralı Kyros, Babil'i (İÖ 539'da) ele geçirdikten sonra, devirdiği Nabonidus'un yerine kendini imparator sayıp, Mezopotamya imparatorlarının geleneğini izleyerek, Marduk'un tüm dünyayı yönetmesi için kendini seçtiğini yazdırmıştır (bkz. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 204).

IV.11/159. "Tektanrılılık" ve "tektanrılı dinler" kavramları doğru değildir. Şöyle ki her tektanrılı denen dinde farklı tanrıdan söz ediliyorsa, zaten tanrı tek değildir. Kaldı ki "tek tanrılı din" sözü (örneğin "tek dilli ulus" gibi) bir olguyu yansıtan yargı izlenimi vermektedir. Dolayısıyla "tektanrıcı dinler" denmelidir. Hatta söz konusu üç inanç sisteminin (Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık) ayrı dinler olmayıp, aynı dinsel geleneğin zaman içindeki çeşitli evreleri ve çeşitli bölgelerdeki, çeşitli halklardaki görünümü oluşlarına bakılarak, tekil olarak "tektanrıcı din" denmelidir. *Kuran*'da yansıyan İslam anlayışı da bu yöndedir (bkz. *Kuran*, "Bakara", 87, "Andolsun biz Musa'ya Kitab'ı verdik. Ondan sonra ardı ardına peygamberler gönderdik. Meryem oğlu İsa'ya da mucizeler verdik").

IV.11/160. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 105.

IV.11/161. Bkz. Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman Ideolojisi*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1987, s. 70: "Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf aynı zamanda zihinsel üretim araçlarını da emrinde bulundurur..." biçiminde çevrilmiştir.

IV.11/162. Bkz. Walter Kranz, *Antik Felsefe* (Metinler ve Açıklamalar), çev. Suat Y. Baydur, IÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, Istanbul, 1976, s. 107.

V. Kesim

ESKİ DÜNYA ESKİÇAĞ UYGARLIKLARI

12. Bölüm
MISIR UYGARLIĞI

Ondokuzuncu yüzyılda, Mısır'ın insanlığın en eski uygarlığı olduğu sanılıyordu. Yirminci yüzyılda, Mısır'la ve Mezopotamya'yla ilgili araştırmalar ve bilgiler arttıkça, Mezopotamya kalıntılarının daha eski olduğu anlaşıldı. İnsanlığın ilk uygarlığı olma onuru Sümer'e verildi. Mısır'da uygarlığın, varlığı 1920'lerde ortaya çıkarılan Sümer etkisiyle başlamış olabileceği ileri sürüldü.

Tarihçiler, Aşağı Mısır ile Yukarı Mısır'ın İÖ 3000 dolaylarında birleştirilişini Mısır uygarlığının başlangıç tarihi olarak almaktadır. Bu tarih, bazı yapıtlarda İÖ 3100'e dek geriye, bazılarında 2850'ye dek ileriye çekilebilmektedir. Aralarındaki iki buçuk yüzyıllık fark, varlığının üç binyıl sürdürebilmiş bir uygarlık için nedir ki?

İki önce üç, sonuçta tüm tarihçiler (Nil'in akış yönüne göre verilen adlarla), sonra bir Yukarı Mısır yöneticisi olan Menes'in, Aşağı Mısır'ı ülkesine kattığı noktasında birleşmektedirler. Mısır kayıtları da Menes'in Yukarı Mısır'ı fethettiği yolundadır.[1] Böylece çeşitli kaynaklar Menes'in Mısır'ın "Erken Hanedan" denen devletli uygar toplumunun ilk egemeni olduğunu kabul etmiş olmaktadır. Böyle kurulan tarihin

dayandırıldığı buluntu, "Narmer Paleti" olarak bilinen Güney (Yukarı) Mısır'ın eski başkenti Hierakonpolis yıkıntıları arasından çıkarılan gravürlü bir makyaj paletidir. Paletin bir yüzünde, hiyeroglif ile "Narmer" adı yazılıdır. Burada Narmer, başında Yukarı Mısır'ın kırmızı tacı ile, çeşitli *nome*'lerin sancaklarını tutan savaş birliklerini denetlerken gösterilmektedir. Paletin bu yüzüne kazınmış boyunları birbirine dolanacak denli uzun (mitos kahramanı, Sümer kökenli) hayvan motifleri, Mısır uygarlığının doğuşunda Mezopotamya etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Ama paletin asıl önemli yanı, öteki yüzünde Narmer'in bu kez (birleşme öncesi savaşları yansıttığı sanılan bir görüntüde) Yukarı Mısır'ın beyaz tacı ve elinde topuzla bir tutsağın beynini patlatırken gösterilmiş olmasıdır.[2] Daha sonra Firavunlar, Mısır ikonografisinde hep bu iki tacı üst üste giymiş gösterileceklerdir. Ve adı "Akrep Kral" anlamına gelen mitsel yönetici Narmer, tarihçilerce Menes ile özdeşleştirilmektedir.

UYGARLIĞA GEÇİŞİ

Mısır uygarlığını başlıca üç etmenin belirlediği söylenebilir: Bunlar, Neolitik geçmişi, Nil Irmağı ve Mezopotamya etkisi olarak sıralanabilir. Neolitiğe (bitkisel ve hayvansal besin üreticiliğine) geçiş ve bu dönemin (*nome* denen) yönetsel birimleri olan şeflikler, toplumsal artı üretme ve aktarma koşullarını yaratmışlardır. Nil ise, ilk uygar topluma geçilişine uygun çevresel koşulları sunmuştur. Ama bunun yanı sıra Nil, Mısır uygarlığının Mezopotamya'nınkinden farklılığını (kararlılığını) yaratan etmeni de sağlamıştır. Mezopotamya etkisi (yazı örneğinde görüleceği gibi) Mısır'a çeşitli uygarlık öğelerinin "düşüncelerini" getirerek bir esin kaynağı olmuştur. Aynı zamanda Mısır'ın uygarlığa elverişli (taşkın ırmağı vadisi) koşullarının (mal alışverişi yoluyla) döllenmesini hızlandırmış görünür.

Gene de bu Mezopotamya etkileri, Mısır'ın uygarlığa geçişinin baş etmeni olmayabilir. Uygar topluma geçişi, Yukarı Mısır yöneticilerinin akınlarıyla Aşağı Mısır'ı fethedip oraya yerleşmeleri tetiklemiş olabilir. Bununla birlikte, Mezopotamya (Sümer) etkisinin Mısır'ın uygarlığa geçişini hızlandırdığına kuşku yok. Öyle ki kimi tarihçiler, bu etkiyle Sümer'de binyılı aşan geçiş sürecinin Mısır'da beş yüzyılda tamamlanabildiğini ileri sürmektedir.[3]

Neolitik geçmişi

Mısır'ın Neolitik geçmişi hakkındaki bilgimiz fazla değil. Arkeolojide, İÖ 5 bin dolaylarında, Merimde gibi yerlerde, Tasiyan ve Badaryan

kültürlerde bitkisel ve hayvansal besin üretimiyle uğraşılan köylerin varlığı ortaya çıkarılmış bulunuyor.[4]

Bir sonraki evre, köylerin birleşmesiyle oluşan (ya da belki onları yenilgiye uğratan göçebe çobanlarca birleştirilmeleriyle oluşturulan) "*nome*" toplulukları[5] olarak görünür. *Nome*'ler bir "pazar yeri" çevresinde aynı toteme bağlı klan topluluklardır.[6] Firavunlar döneminde karşımıza yerel kamu yönetimi birimleri (nomarklıklar) olarak çıkacak *nome*'ler (Narmer paletinde görülen sancaklarına bakılırsa) tarihöncesinin bu şefliklerinin uzantıları olmalı. Öyle anlaşılıyor ki başat kabilelerin totemleri şefliklerin sancaklarındaki simgeleri oluşturmuştur.

Nil etmeni

Nil, insanlığın erken uygarlıklarının görüldüğü taşkın ırmağı vadilerinden birini yaratmıştır. Öyle ki kimi yazarlara göre Mısır'ı (uygarlığı) yaratan Nil'dir. Nil'in yarattığı çevresel koşullar, büyük çaplı iş örgütlenmesine ve büyük çapta artı aktarımına olanak vermesi bakımından, Aşağı Mezopotamya'nınkine benzer. Sümer'de uygarlığın doğuşunda etkili olduğu (kimi yazarlarca) ileri sürülen "geniş yelpazeli doğal kaynaklar"[7] ise, Yukarı Mısır ile Aşağı Mısır'ın farklı çevrelerinin erken bir tarihte birleştirilmeleriyle daha da genişlemiştir.

Mısır'da toplumun önüne çözülmesi gereken (meydan okuyucu) sorunlar koyan taşkın denetleme, hammadde kıtlığı, barbar çapulları gibi etkiler, Sümer'deki kadar şiddetli değildi. Çünkü Nil taşkını düzenlidir. Nil Vadisi, her iki yanındaki geniş çöllerle, çevre barbar topluluklardan yalıtlanmış gibidir. Ve Nil'in düzgün akışı, uygarlık odağı Firavun başkentine çok uzaklardan hammaddelerin sağlanmasına elverir.

Nil (ırmak seddi oluşmayan) bazı kavşaklarında kanal, baraj, set gibi yapıları gerektirmez. Bazı yerlerde ise ürün alınabilmesi için toprağı sürmek bile gerekmez. Taşkının getirdiği mil (alüvyon) üzerine tohumu serpivermek yeter.[8] Ancak bu koşullarda bile Nil tarımı büyük çapta örgütlenmeleri gerektirmiştir. Çünkü taşkın çekildikten sonra, tarlaların eski sınırlarının üreticilerine, sahiplerine yüklenecek verginin tutarını saptama gibi nedenlerle yeniden belirlenmesi gerekmiştir. Yer ölçmesi ("geometri" sözcüğümüzün kökenindeki olgu) ise, erkin odaklaşmasını ve kamu yönetimi örgütünün kurulmasını gerektirmiştir.

Nil taşkını toprağın alınan ürünle yitirdiği gücünün yeniden kazanılması için, (Mezopotamya'da yapıldığı gibi) nadasa bırakılmasını gerektirmemiştir. Her yıl bıraktığı birkaç santimlik mil tabakası ile toprağı denebilir ki "gübrelemiştir". Öyle ki yılda iki ürün alınabilmiştir.[9] Üstelik düzenli taşkınlar sulamanın ve buharlaşmanın yol açtığı tuzlaşmayı da doğal yoldan yıkayıp gidermiştir.[10]

Bunlardan öte Nil, erkin odaklaşmasını ve sürdürülmesini kolaylaştıran (Mezopotamya'da bulunmayan) ulaştırma ve iletişim olanakları sunmuştur. Teknelerin kendilerini ırmağın akışına bırakmasıyla ağır, ama kesintisiz bir yolculuk yapılabilmiştir. Irmağın akışına ters yönde ulaşım ise, hep Akdeniz'den Afrika içlerine doğru esen yellerden yararlanılarak yelkenlilerle yürütülebilmiştir.[11] Uygun olmayan durumlarda tekneler sırıklarla itilip alçak kıyılardan iplerle çekilebilmiştir.[12]

Bu koşullarda, Nil'i denetleyebilecek kadar güçlenen bir yönetim tüm Mısır'ı denetleyebilmiştir. Denetimini uzun yüzyıllar kesintisiz sürdürebilmiştir. Çünkü tüm Mısır'dan sağlanan toplumsal artının tek bir odakta toplanması güç olmamıştır. Firavunlar[13] güçlerini, yönetimlerinin birlik ve bütünlüğünü, sürekliliğini sağlamalarını Nil'e borçluydular.

Mısır'da, Mezopotamya'dan etkilenilerek doğan uygar toplumun kurumlarının, bazı alanlarda Mezopotamya'nınkinden farklı biçimler kazanmasında da Nil'in etkileri biliniyor. Örneğin "tanrı vekili" egemen yerine "tanrı-kral" kavramı ve kurumu bunlardan biridir. Mitolojide Nil'i kişileştiren (ileride ele alınacak) Osiris mitosu, Nil'in Mısır uygarlığındaki etkisini, yerini ve önemini hakkıyla yansıtmaktadır.

Mezopotamya etkisi

Hem Mısır'da hem Mezopotamya'da önemli kazılar yönetmiş olan Amerikalı arkeolog Henri Frankfort (1897-1954), Mezopotamya'nın Mısır uygarlığını "dölleyici" etkilerinin ipuçlarını yakalamıştır. İpuçları, Mısır'da tam da uygarlığa geçiş evresi olan Hanedanlar Öncesi Dönem'den (yaklaşık İÖ 3000 dolaylarından) kalma katmanlar arasında bulunmuştur. Mezopotamya etkilerini kesinlikle ortaya koyan bu ipuçlarından biri, Mezopotamya'ya özgü biçimleri ile "silindir mühürler". Ancak, onların biçimini benimseyen Mısırlılar, mühürlerini balçıktan değil tahtadan yapmışlardır. Ayrıca mühürleme amacıyla değil (üzerlerine masaya yatırılmış ölüler çizerek) muska olarak kullanmışlardır.[14]

Mısır uygarlığına Mezopotamya (Sümer) etkisinin ikinci kanıtı, Frankfort'a göre, bir insanın (egemenin) iki aslana egemen oluşu, uzun boyunları birbirine dolanmış hayvanlar gibi Mezopotamya kültürüne özgü sanat motifleridir. Ancak Mısırlılar, uygarlıklarının başında aldıkları bu motifleri, kendi özgün sanatlarını yaratınca bırakmışlardır.

Üçüncü kanıt, mimarlık alanından sağlanmıştır. Mezopotamya tapınak mimarlığının kerpiç malzemesiyle yapılmış girintili çıkıntılı duvarlarla, Mısır uygarlığının başlarında karşılaşılır. Sakkara'daki krallık mezarları böyle yapılardır. Yerlerini Mısır'a özgü taştan ve piramit bi-

çimli yapılara bırakacaklardır. Ayrıca Mısır'ın (Coser'inki gibi) ilk piramitleri teraslı olup ziguratları andırır.[15]

Dördüncü kanıt, yazı alanından gelmektedir. Mısır hiyeroglifi, Mezopotamya çiviyazısından farklı olarak, ilkel imleme biçimlerinin gelişmesiyle doğmamıştır. Yazı, Mısır'da, Birinci Hanedan'ın başlarında ve ilkel örnekleri bulunmaksızın, olgun biçimiyle görünmüştür. Bu durum, yazı kavramını Mezopotamya'dan alan Mısırlıların kendi özgün yazılarını, bilinçli olarak yarattıkları biçiminde yorumlanmaktadır.[16]

Bunlar yanı sıra, Mısır'ın birleştirildiği tarihlerde (İÖ 3000 dolaylarında) Sümerlerde sulama, metalürji, saban, tekerlekli araçlar bilinip kullanılmaktaydı. "Bunların hepsi, son derece hızlı bir öykünme (taklit) ve uyarlama süreciyle, Mısırlıların yararlanacakları biçime sokuldu."[17]

Tüm bu etkilerin geldiği kanal ile ilgili ipucu da Mısır resimlerinden sağlanmıştır. Söz konusu resimlerde, Nil'e özgü (papirüs demetlerinin bağlanmaları ile yapılan) alçak pruvalı teknelerden farklı olarak (onlar yanı sıra gösterilen) Mezopotamya'ya özgü yüksek pruvalı tekneler görülür. Bunlar bazı örneklerde Mısır gemileriyle savaş, bazılarında kıyıda alışveriş etkinliklerinde gösterilmektedir.[18] Öte yandan, Mezopotamya tacirlerinin Mısır'a (en azından bakır için Sina'ya) gittikleri, Mezopotamya belgelerinden biliniyor. İki yanın tacirleri, kereste sağlamak için uğradıkları (Biblos gibi) Doğu Akdeniz (Levant) kıyılarında karşılaşıp dertleşirken düşünce alışverişinde bulunmuş olabilirler.

MISIR UYGARLIĞININ DÖNEMLERİ

Mısır uygarlığının dönemleri, Firavun hanedanlarına bağlanmıştır. Buna göre tarihçiler, Hanedanlar Öncesi, Erken Hanedan, Eski Krallık, Orta Krallık ve Yeni Krallık hanedanları dönemlerinden söz etmektedirler. Mısır, bilindiği gibi, önce (İÖ 332'de) Makedonya, sonra (İÖ 30'da) Roma fethi ile (Firavunluk kurumları benimsenip sürdürülmüş olsa da) Mısır uygarlığı olmaktan çıkmıştır. Yunan, Roma, Mısır karışımı bir uygarlık biçimini almıştır. En sonunda (İS 642'de) İslam uygarlığına teslim olmuştur.

Burada, Eski Mısırlıların siyah ırktan olmadıkları gibi bir Sami halkı da olmadıkları belirtilmeli. Mısırlılar Araplaşmadan önce, Sami değil Hami dili konuşan, dolayısıyla Hami kültürlü bir halk sayılırlar.[19]

Hanedanlar Öncesi (İÖ 2920 öncesi)

Hanedanlar öncesi tarihlerin Mısır'ı, belki fetih, ama belli ki birleşme gibi, Mezopotamya etkisi gibi etmenlerle, uygarlığın kurumlaşma

evresidir. Bu dönemin en önemli olgusu, Yukarı Mısır'ın avcı ve toplayıcı (?) ve de göçebe çoban yaşayış biçimleri ile Aşağı Mısır'ın yerleşik çiftçi yaşayış biçiminin etkileşimi ve sonunda birleşmesidir. Böylece, "II. Nagada Kültürü" (ya da bazı kaynaklarda "Gerze Kültürü") denen kültürün doğmasıdır. Bu kültürün özelliği, Yukarı Mısır'ın Nübye topluluklarının bazı özelliklerini getirmiş olmasıdır.[20] Böylece Delta'da gelişen bir kültürün Aşağı Mısır'dan Yukarı Mısır'a doğru yayılmasıdır. Adı "İki Ülke" olan bir bölgeyi tek bir (uygar) kültür içine almaya başlamasıdır.

Bu dönemde aynı zamanda, Mezopotamya'dan gelen etkilerle karşılaşılmıştır. Toplumsal artı aktarımının yarattığı olanaklarla, yazı, anıtsal çapta yapılar gibi uygarlık kurumları benimsenebilip biçimlendirilmeye başlanmıştır.

Hanedanlar Öncesi Dönem'i yansıtan arkeolojik buluntuların en önemlisi, Narmer'in (Menes'in) olduğu söylenen asa başlığıdır. Üzerinde Yukarı Mısır'ın kırmızı tacını taşıyan (Narmer olduğu sanılan) egemenin hem savaş utkularını hem tarımsal etkinliklerini gösteren kabartmalar bulunmaktadır. Örneğin, kürekle kanal açarken gösterilmektedir.[21]

Sonuç olarak, Hanedanlar Öncesi Dönem'in gelişmelerinin Erken Hanedan Dönemi uygar toplumuna yol açacak süreçlerin yaşandığı onyıllardan oluştuğu söylenebilir. Anlaşılan, uygarlığa geçiş yolunda ne olmuşsa, Hanedanlar Öncesi Dönem'in II. Nagada kültürü (ya da Gerze kültürü) evresinde olmuştur.

Erken Hanedan dönemi (İÖ 2920-2575)

Tarihçiler, bağımsız Mısır'ın toplam yirmi hanedanından ilk üçünü "Erken Hanedan" olarak adlandırmaktadır. Birinci Hanedan'ı, dolayısıyla Firavunluğu kuranın (Gılgamış gibi) mitos kahramanı ile tarihsel kişilik karışımı sunulan Menes olduğu kabul edilmektedir. Bu dönemin en önemli olayları, Aşağı Mısır'da Delta'nın tepesine yakın bir yerde, Firavunluğun ilk başkenti olarak Memfis'in kurulmasıdır. Ama onun, ekonomik farklılaşma ürünü bir kent olmaktan çok, bir kült ve kamu yönetimi odağı olarak[22] ortaya çıkmasıdır. Daha sonraki başkentler de aynı niteliği gösterecektir. Öyle ki Mısır'ı, uygarlık kavramına biraz ters düşecek biçimde, "kentsiz uygarlık" olarak niteleyen yazarlar vardır.

Bu dönemin göze çarpan ikinci yapıtı, Memfis'in güneyinde, Yukarı Mısır'daki Sakkara Firavun mezarlarıdır. Bunlar daha sonraki piramitlerden farklı olarak, "mastaba" denen yeraltı mezar odaları biçiminde-

dır.[23] Yazının anıtlar üzerinde tarihsel olayların kaydında, kamu yönetiminde ve dinde kullanımı da bu dönemde yaygınlaşır. Yazı, Sümer'den farklı olarak, tapınak hesapları için değil "resmi ideoloji" aracı olarak geliştirilmiş görünür.

Firavunluk: Mısır'ın egemeni, tarih sahnesine (Sümer'deki gibi "tanrı vekili" bir dinci olarak değil) "tanrısal yönetici" biçiminde çıkmıştır. Bu görünümüyle, hem tanrı hem başkomutan yönetici hem başdinci niteliklerini kişiliğinde toplamıştır. Böyle bir olgu şeflikten (bir fetih ve çöreklenme ile) devlete, devletin de imparatorluk biçimine hızla geçişin ürünü olarak yorumlanabilir. Çünkü bir kentleşme süreci ve kent devleti dönemi yaşanmadığından ve toplumsal artı tek bir yerde toplanabildiğinden, farklılaşma ile şefin işlevleri farklı kurumların ve kişilerin eline geçmemiştir.

Firavun sanı (Eski Mısır dilinde *per-o*) "büyük ev" anlamına gelip, Erken Hanedan zamanında egemenin sarayı için kullanılıyordu. Bu etimolojisi, Firavunluğun toplumsal artının toplanıp yeniden dağıtıldığı odak olarak doğuşunu açıklayıcıdır. Firavun sözü neden sonra (ancak Yeni Firavunluk döneminde) egemenin sanı olarak kullanılmaya başlanacaktır.[24]

Tarihyazıcılığında "Firavun" sözcüğünü, belli bir egemenin adı yanında sanı olarak kullanılmadığı durumlarda da hep büyük harfle yazma geleneği vardır. Ayrıca bu sözcüğün "kral" olarak çevrilmesi de doğru değildir. Çünkü kralınkinden farklı bir yönetsel konumdadır. Bir kez bir insan değil tanrı, daha doğrusu tanrının insan bedenine girmiş ruhu olarak görülür. Bu ruh, içine girdiği bedenin ölümü üzerine yok olmayıp yeni egemene geçecektir. Bu, onun Mısır tarihi boyunca kimliği değişmeyen bir tanrı olarak görülmesi demektir. Bu yüzden Firavun sözcüğünün her geçtiği yerde aynı kimsenin adı gibi büyük harfle yazılması geleneği oluşmuştur.

Firavun, Mısır mitolojisinde şahin başlı insan bedenli Tanrı Horus ile özdeşleştirilmiştir. Bu, onun geçmişinin (belki göçebe), ama belli ki totemi şahin olan bir şefliğe ya da klana dayandığını göstermektedir. Fetih sonucunda yerleşme sırasında, Horus'un, boyun eğdirilen çiftçi topluluklarin tarımla ilgili olup tanrılaştırılan doğa güçleriyle bağlantısı kurulmuştur. Böylece Nil Tanrı Osiris ile kızkardeşi ve karısı Sihir ve Verimlilik (Bereket) Tanrıçası Isis'in oğlu sayılmıştır.[25]

Bu (tanrısal) niteliğiyle Firavun (Orta Firavunluk Dönemi'ne dek) Mısır'ın tek ölümsüz kişisi sayılacaktır. Ölümsüzlük ve tanrısal yöneticilik kavramlarının, törensel değerinden öte bazı pratik yararları vardır.

Yöneten-yönetilen farklılaşması "ölümsüz tanrı-ölümlü insan" ilişkisiyle haklılaştırılıp pekiştirilmiştir. Böylece yöneticinin buyruklarına daha kesin biçimde boyun eğilmesi sağlanmak istenmiştir.

Tanrısal yönetici ideolojisinden (Orta Firavunluk döneminde) Firavun'un erkini (zayıfladığı durumlarda) pekiştirici çıkarsamalar yapılacaktır. Firavun'un ölümsüz olduğu gibi, bir tanrı olarak ölümlü uyruklarına (kendisine bağlılık ve hizmetleri karşılığında) ölümsüzlük bağışlayabileceği söylenip yazılmaya başlanacaktır. Önceleri kamu görevlilerine, Firavunca atanan yerel yöneticilere tanınan ölümsüzlük ayrıcalığı, zamanla yayılıp Yeni Firavunluk döneminde tüm uyruklara tanınmış olacaktır. Bu durumda ise, Firavun, buyruklarını yerine getirmeyenleri, kendine başkaldıranları ölümsüzlükten yoksun etmekle korkutarak sindirmeye çalışabilecektir.

Kuşkusuz Firavun'un sözünü dinletebilme erki, yalnızca tanrılığına, ölümsüzlük bağışlayıp bağışlamama gücüne inanılmasından kaynaklanmamaktadır. Bu tinsel erkinin altında ve onu destekleyen ekonomik, askeri erki yatmaktadır. Ekonomik olanakları ile toplumsal artının yeniden dağıtımı yoluyla sağlayacağı yönlendirme (manipülasyon) olanakları da bulunmaktadır. Tinsel erkinin yetmediği zamanlarda onlar kullanılacaktır.

Firavun'un maddesel ve tinsel erkinin derecesi kendini, ülke topraklarının sözde değil (atanmış yerel yöneticiler olan nomarkların kalıtsallaşıp toprak sahibi katınana dönüşmelerine dek) gerçekte sahibi olmasında göstermiştir. Bu erk, Mısır topraklarından tek bir odağa akan artının büyüklüğünde yansımıştır.

Tanrı sayılan Firavun Mısır'ı (Mezopotamya'daki gibi tanrı vekili sayılan dinciler ya da savaşçılar aracılığıyla değil) doğrudan yönetecektir. Kuşkusuz buyruğunda oldukça geniş bir yazmanlar (bürokratlar) ordusu oluşacaktır. Ama Firavunluk yönetiminde, bakanlıklar oluşup kamu yönetimi kurumlaşmayacağı gibi, yazmanları da belli kurumlarda, belli işlerde uzmanlaşıp erk kazanamayacaklardır. Firavun, herhangi bir yazmanını, herhangi bir zaman, herhangi bir işten alıp herhangi bir göreve atayabilecektir.

Firavunluk yönetiminde bakanlıklara benzer kurumlar gelişmeyeceği gibi, bir yargı kurumu da gelişmeyecektir. Ayrıca, tanrı sayılan bir yöneticiden tanrısal yasaları derletip, (tanrı vekili bir yöneticiden beklenebileceği gibi) onlara kendisinin de uyması beklenmeyecektir. Mısır uygarlığında Mezopotamya'nınki benzeri yasa derlemelerinin bulunmayışının nedeni budur.

Firavunun ruhunun bir ölümlüden bir ölümlüye geçişine gelince, bu konuda da çağın tüm uygar toplumlarınınkinden farklı inançlarla ve uygulamalarla karşılaşılır. Bir kez, kökeni tarihöncesinin karanlıklarında kalmış bir gelenekle, Firavunluk anasoyçizgisine göre geçmektedir. Ama Firavunların (Tanrı Horus gibi) erkek olması beklenmektedir. Bu durum, erkek kültürlü bir göçebe çoban topluluğun kadın kültürü ağır basan yerleşik çiftçi toplulukla karışması senaryosuna uygundur.

Tarihsel gerçeklik böyle olsun olmasın, durumu kurama (Firavunluk yasallık ideolojisine) uydurmak için özgün ve ilginç çözümler geliştirilmiştir. Bunlardan birisi (değil mi ki ancak Firavun'un kızıyla evlenen Firavun olabiliyor) Firavun oğullarının Firavun kızlarıyla (bazen kızkardeşleriyle) evlendirilmeleridir. Oysa kardeş evliliği Mısır toplumunda da tabudur. Ama Firavun tanrı olduğuna göre, kullara uygulanan kurallar onun için geçerli değildir. Hatta kimi firavunların (tanrısal yönetici soyuna yabancıların katılması olasılığını engellemek için olduğu sanılıyor) kızlarıyla evlendikleri görülmüştür. Gene de Firavunluk soyundan bir kadının kendisi tahta geçebilecektir: Onsekizinci Hanedan'dan Firavun Hatşepsut! Ama görüldüğü gibi erkek (Firavun) sanı alarak, yontusunda görüldüğü gibi, törensel erkek başlığı ve törensel sakal takarak ve erkek giysileri giyerek![26]

Firavun'a Firavunluk sağlayan ölümsüzlüğü olduğuna göre, her Firavun kendi ölümsüzlüğünü ve Firavunluk kurumunun ölümsüzlüğünü sağlamak için elinden geleni yapacaktır. Bu yolda yapabileceği en iyi şey, mumyalanıp zamandan etkilenmeyecek bedeniyle ölümsüz yaşamını sürdüreceği görkemli bir piramit mezar yaptırmak olacaktır.

Kentler ve başkentler: Uygarlık, "kentli yaşam biçimi" olarak tanımlanabiliyordu. Ne var ki Mısır, kimi yazarlara göre "kentsiz uygarlık" görünümü verir. Buna bir türlü aklı yatmayan kimi yazarlar ise, kentlerin Nil mili altında kalmış oldukları için bulunamadıklarını düşünmektedir. Ama bilinen o ki Napolyon'un Mısır seferinden bu yana iki yüzyıldır sürdürülen Eski Mısır kazılarında ve araştırmalarında, şimdiye dek varlığı ortaya çıkarılabilen dişe dokunur tek bir kent yok! Tarih haritalarında kent anlamına gelen *polis* sözcüğü taşıyan Heliopolis, Hierakonpolis gibi (Yunan kentleri adlarını çağrıştıran) yerler, Herodotos'tan beri tarih, Strabon'dan beri Yunan coğrafya geleneğinin ürünü olup Mısır adları olmadıkları için bu konuda yanıltıcıdır.

Mısır'da başkentler vardı, ama (Mezopotamya'daki ve çağdaş uygarlıktaki anlamda ve yapıda) kırların tarımına karşılık ticaret ve zanaat, malyapımı (imalat) etkinliklerinin yürütüldüğü ekonomik odaklar ola-

rak kentler yoktu.[27] Eski Mısır'da, kırsal bölgelerin ve köylerin maldeğişimi odakları olarak kalan kasaba sayılabilecek yerler şöyle dursun, başkentler bile gerçek kentlere dönüşememiş görünür.[28] Bunun bir nedeni, toplumsal artının yeniden dağıtılmasıyla beslenen zanaatçıların, Firavun'un sarayında, mezarının yapımında toplanmış olmasıdır. Öteki neden, Firavun'un, tahta çıkar çıkmaz, seçtiği bir yerde mezarının onyıllar sürebilecek yapımını başlatmasıdır. Seçtiği yer eski başkente yakın olmadıkça, işlerini mezarına yakın bir yerden (geçici başkentten ya da yeni bir başkentten) yürütmesidir.

Birinci Hanedan'ın başkenti, Aşağı Mısır'da Memfis yerinde kurulmuştu. Başkent Eski Hanedan boyunca orada kaldı. Orta Firavunluk'a son veren Hiksoslar, Firavunluğu benimserken başkenti, Delta'daki Memfis'in biraz kuzeyindeki Avaris'te kurdular. Onları süren Yeni Firavunluk'un kurucuları (denizden ve Levant'tan gelebilecek saldırıları göz önüne alarak olmalı) Memfis'in bin kilometre kadar güneyindeki (Yukarı Mısır'daki) Teb'i başkent edindiler. Teb de Memfis gibi, saray kompleksleri yanı sıra önemli bir kült odağı olması nedeniyle, tapınak komplekslerinin bulunduğu bir yerdi. Amon kültü dincilerine karşı çıkan tektanrıcı girişimin mimarı olan Akhenaton'un yönetimi sırasında başkent, yeni kurulan Amarna'ya taşınıp ölümüyle Teb'e geri getirilecekti.

Eski Firavunluk (İÖ 2575-2134)[29]

Tarihçilerin, tarih geleneğini izleyerek Mısır tarihinin dönemlerini, Eski Krallık, Orta Krallık, Yeni Krallık olarak adlandırmaları yanıltıcı olabilir. Çünkü Firavun, ölümlü bir egemen olarak değil, ölümsüz bir tanrı olarak görülüyordu. Ve bilindiği gibi Tanrı Horus'un ruhunun bir egemenin bedeninden ötekine geçmesiyle varlığını tek bir aşkın özne olarak Mısır tarihi boyunca sürdürdüğüne inanılıyordu. Bu düşüncenin, lüks bir inanç olmaktan öte, Mısır politikasının ve tarihinin özgün bir biçim alışında etkileri olmuştu. Dolayısıyla "krallık" yerine "Firavunluk" kavramını kullanmak daha uygun olur.

Eski Firavunluk dönemi, 4. Firavunluk Hanedanı ile başlayıp 8. Hanedan ile sona erer. Gize'deki ünlü piramitler bu dönemin Firavunlarının mezarları olarak yaptırılmıştır. İlk (basamaklı) piramidin bulunduğu Sakkara'ya yakın bir yerdeki bu piramitler, yalnızca Firavunların görkemini değil, dönemin Mısır toplumunun sıradüzenli (piramitsel) yapısını da yansıtmaktadır.

Eski Yunan tarihçisi Herodotos, Gize'deki Keops piramitinin, her biri 2,5 ton ağırlığında, 2,5 milyon taşın, sürekli olarak çalıştırılan 100 bin kişilik bir köle ordusunun otuz yıl çalışmasıyla tamamlanabildiğini

yazmıştı. Bu sayılar, günümüzün Mısır uzmanlarınca abartılı bulunsa da işin niceliği ve niteliği hakkında bir düşünce vermektedir.[30]

Piramitler, tapınaklar, saraylar: Mısır uygarlığının gelişmesini sağlayan itici güçler kentlerde değilse, nerede üretiliyordu? Piramitlerde, tapınaklarda, saraylarda. Bu kısa yanıt bile, Mısır uygarlığının niteliği hakkında ipuçları vermektedir. Toplumsal artı (Mezopotamya'da olduğu gibi kent ekonomisinde üretici güçleri geliştirici yatırımlardan çok) ölü yatırımlara dökülüp taşlarda donduruluyordu. Bunun sonucu, büyük bir toplumsal kararlılık (istikrar) ile ağır bir kültürel gelişme ve tutucu bir kafa yapısı olacaktır.

Ancak Eski Firavunluk dönemi, Mısır uygarlığının kuruluş ve yükseliş yüzyıllarından oluştuğu için, başlarda, "taşa yatırım", Mısır toplumuna (kas işi-kafa işi) işbölümü, karmaşıklaşma, gelişme yönünde bir devingenlik getirmişti. Tüm Mısır'ın tarımsal üretiminden sağlanan toplumsal artının, tek bir odakta, Firavun'un "Büyük Ev" denen sarayında toplanması, kültürel evrim alanında tansıklar yaratılmasını sağlamıştı. Artının yeniden dağıtılmasıyla, giderek daha görkemli piramitler, tapınaklar, saraylar yapıldı. Bunlar yapılırken, kamu yöneticileri, zanaatçılar, dinciler beslenmişti. Tarım dışı işlerde çalışanların sayıları artmış, deneyimleri birikmiş, becerileri gelişmişti. İşbölümü ve uzmanlaşma, pratik ve kuramsal bilgi birikimi sağlamıştı. Bu eğilim kendini daha Erken Hanedan'ın sonlarında göstermişti. Örneğin Üçüncü Hanedan'ın ikinci Firavun'u Coser'in basamaklı piramidinin mimarı, kuramsal ve pratik bilgi birikimini kişiliğinde bir araya getirmiş bir kimse olarak görünür. Tarihe adı geçen ilk "büyük adam" sayılan İmhotep, Coser'in danışmanıydı. Mimarlık yanı sıra kamu yöneticiliği, işyöneticiliği, hekimlik alanlarında söz sahibiydi.[31] İmhotep aynı zamanda, kafa işi-kas işi işbölümünü izleyen belli başlı zanaatlarda ve tek kuramsal bilgi birikimi alanı olan dinde ve sihirde uzmanlaşmadan sonra, uzmanlık alanları içinde de yeni yeni uzmanlık dallarının oluşması yolunda bir eğilimin bulunmayışının örneği olarak gösterilebilir.

Eski Firavunluk'tan sonra, hemen her alanda yetkin (klasik) biçime ulaşıldığı düşünülüp her şeyin olduğu gibi yeniden üretilmesi, Mısır uygarlığının yapısına egemen bir eğilim olarak görünecektir. Gene de toplumsal artı, piramit, tapınak, saray yapımında taşa yatırımla sınırlı kalmış değildi. Bu büyük çaplı kamusal bayındırlık işleri yanı sıra, Erken Hanedan zamanından başlayan, bataklık kurutarak tarım alanlarını genişletme, Nil boyunca setler dikip sulama kanalları açma gibi üretici güçleri geliştiren yatırımlar, Eski Firavunluk boyunca sürdürülmüştü. Buralarda da bağımlı emekçi orduları çalıştırılmıştı.

Bağımlı emekçi orduları: Piramit, tapınak, saray yapımında (Mezopotamya'daki kadar yoğun olmasa da) kanal açma, bataklık kurutma işlerinde, büyük emekçi orduları kullanılmıştı. Bunlar Herodotos'un (kendi toplumuna bakarak) sandığı gibi hepten köleler değildi. İçlerinde (savaş tutsakları gibi) köleler de bulunmakla birlikte (kentler, pazar ekonomisi kurulmamış bir toplumda, özgür emekçiler de bulunamayacağına göre) bağımlı emekçi ordularıydı. Hatta büyük yapıların tamamlanmasının onyılları bulabildiği koşullarda, yapı yerlerinin yanlarında emekçi köyleri kurulmuştu. Bunlardan biri Tel Amarna'da ortaya çıkarıldı. Köyün evlerinde, çiftçiler değil yapı işleriyle uğraşan düz emekçiler ve zanaatçı grupları yaşamıştı.[32]

Emekçi ordularının, daha çok tarım işlerinin durduğu Nil'in "taşkın mevsimi" sırasında (Temmuz, Ağustos, Eylül aylarında) köylülerden sağlandığı anlaşılmıştır. Her köyden gençler, sınırlı süreler için, askere alınır gibi bu emekçi ordularına çağrılıyorlardı. Bu, bir tür angarya hizmetiydi. Angaryada çalıştırılanlar, taşkın çekilince, Firavun'un (sayılan) topraklarında hemen tarım etkinliklerine başlamak üzere köylerine çekiliyorlardı.

Konumları, köleninkinden ve işçininkinden çok serfinkine benziyordu. Çünkü angaryadan başka Firavun'un topraklarında (Erken Hanedan'ın sonlarından başlayarak aynı zamanda yerel toprak soylularının topraklarında) tarım işlerinde çalışıyorlardı. Köylerinden ayrılmalarına izin verilmiyordu. Kendilerinden ürünün belli bir oranı olarak (ayni) vergi alınması da bu saptamayı desteklemektedir.

Firavunlar, sıradanlaşmış büyük yapı etkinlikleri dışında, kanal açmak, başka ülkelerden hammadde getirtmek için de emekçi orduları topladılar. Bu olağan dışı ordulara, gençler yanı sıra (çağımızın devletlerinin seferberlik uygulamalarını anımsatırcasına) köyün orta yaşlı erkeklerini de alabiliyorlardı. Öyle ki maden, kereste gibi hammadde sağlama amacıyla oluşturulan bu emekçi ordularına, savaşçı ordularına verilen aynı ad ile *meşa* deniyordu.[33] Bu olgu, aynı zamanda Mısır'da (Mezopotamya'dakinden farklı olarak) ticaretin ve bir tacirler kesiminin oluşamadığını gösterir. Ama zanaatçılar kesimi oluştu ve gelişti.

Kapıkulu zanaatçılar: Pazar için üretim yapılmayan bir toplumda özgür zanaatçıdan söz edilemez.[34] Zanaatçılar, nitelikli emekçiler olmalarına karşın, Mısır toplumunda, düz emekçiler gibi bağımlı emekçi konumundaydılar. Hatta onlardan öte kapıkulu durumundaydılar. Firavun'un sarayında yerel kamu yöneticileri olan nomarkların konaklarında, tapınak işliklerinde, piramit yapım alanı yanındaki emekçi köyle-

rinde çalıştırılan kapıkullarıydı. Köylüler gibi yalnızca angarya sırasında değil, yaşamları boyunca efendilerinin buyruğu ve denetimi altındaydılar.

Mısır'da, taş yontuculuğu, yapıcılık, mumyacılık, doğramacılık, fırıncılık, biracılık, kıymetli taş ve metal işleyiciliği, dokumacılık, çömlekçilik gibi zanaat dalları oluşup gelişti.[35] Bu alanlarda çalışanlar, deneyim, bilgi ve becerilerini babadan oğula, zanaatçıdan zanaatçıya biriktirerek geçirdiler. Sonuçta "sanat düzeyinde" zanaat ürünleri yarattılar. Bunda kuşkusuz, üreticilerin gereksinimlerine yanıt verecek araçlardan çok, tüketici konumundaki efendilerinin lüks tutkularına yanıt veren mallar üretmelerinin de rolü vardır. Araç teknolojisi alanında Mısır (çoğu taş araçlarıyla) bu yüzden geri kalmış görünüyor.

Ne var ki yapıtları, Eski Firavunluk döneminin sonlarına doğru klasik biçimlerine ulaşmış bulunuyordu. Ondan sonrası, özgür zanaatçının, durmaksızın yeniliklere doğru koşan yaratıcı etkinliğinden çok bir teknisyenlik, bir kopyalama işine dönüştü. Bunun gerisinde, "kapıkulu zanaatçısı" olmaları yanı sıra, Mısır dünya görüşünde Eski Firavunluk ile Orta Firavunluk arasındaki "Birinci Ara Dönem" olarak adlandırılan kargaşa, gerileme ve yozlaşma yüzyılına gösterilen tepki bulunabilir. Bu tepkiyle ortaya çıkan eskiye dönüş eğilimi de yatabilir. Öyle ki Eski Firavunluk döneminin her şeyi yüceltilip, o dönemde konan klasik görülen ölçütlerin dışına düşen her şeye soğuk bakılmış.

Ticarete ve tacirlere gelince, Eski Firavunluk (hatta Orta Firavunluk) döneminin belgelerinde "tacir" sözcüğünün bulunmaması çok şeyi açıklayıcıdır. Bu sözcükle Yeni Firavunluk döneminde (İÖ 2. binyılda) karşılaşıldığında ise, söz konusu kişi dış ülkelere ve devlet adına alışverişe gönderilen bir kamu görevlisi olacaktır. Eski Mısır'da, ülkede bulunmayan hammaddeler ve lüks mallar (Nübye altını örneğinde olduğu gibi) imparatorluk sınırları genişletilerek ya da (Sina bakırı örneğinde görüleceği gibi) "askeri seferler" yoluyla sağlanmaya çalışılacaktır.[36]

Yazmanlar bürokrasisi: Erken Hanedan döneminde kamu yönetimi, Firavun'un geniş ailesinin üyelerince yürütülebiliyordu. Eski ve Orta Firavunluk dönemlerinde bu olanaksızlaşmış olmalı. Yeni Firavunluk zamanında okuryazarlığı gerektiren işleri görebilecek kimselerin yetiştirilmesi için başkent Teb'de okullar açılacaktı. Yazmanlık okullarına, soylu çocukları yanı sıra köylü çocukları da alınabildi.[37] Ancak bu kimseler, uzun yılları alan yazmanlık eğitimi sonunda köylü olmaktan çıkıyorlardı. Firavunun yazmanlar (bürokratlar) ordusuna katılıyorlardı.

Kas işi-kafa işi işbölümü, uzmanlaşma, denebilir ki bu noktada kalıyordu. Çünkü Firavunluğun kamu yönetiminde uzmanlaşma diye bir şey yoktu. Vezirliğe benzer bir orun bile neden sonra (Dördüncü Hanedan zamanında) oluşturulmuştu. Onun dışında hiçbir bakanlıktan söz edilmez.[38] Genel müdürlük olarak nitelenebilecek çalışma alanlarının başında "Tarlaların Başkanı" ve "Firavun'un Mallarının Kâhyası" gibi sanlar verilen kimseler vardı. Firavunca atanıp doğrudan Firavun'a sorumlu tutuluyorlardı.[39] Firavun, güvendiği herhangi bir kimseyi, herhangi bir göreve getirebiliyordu. Bir kimseyi bir görevden alıp kendisine eskisiyle ilgisiz bir görev verebiliyordu. Bir kimseye birbiriyle ilgisiz birkaç görev bırakabiliyordu. Kısacası, kamu yönetimi alanlarında uzmanlaşmaya olanak verilmiyordu. Dolayısıyla Mısır'ın kamu yöneticilerine "bürokrat" yerine "yazman" demek uygun düşer.

Yazmanlık okuluna alınarak yazmanlığa adımını atan (erkek!) biri, ırkına, etnik kökenine bakılmaksızın, başarısına göre bir işten ötekine alınarak, yazmanlık (bürokrasi) kurumunun en yüksek orunlarına dek yükseltilebiliyordu. Bir bölgenin nomarklığına, bir tapınağın başdinciliğine getirilebiliyordu. Firavun bir tanrı sayıldığı için, dincileri de yazmanları arasından atıyordu. Bu olgu aynı zamanda, (Mezopotamya'da görülen) din-devlet geriliminin Mısır'da (hiç değilse Orta Firavunluğa dek) görülmeyeceğini göstermektedir.[41]

Erken Hanedan döneminden başlanarak, Firavunların kamu görevine atadığı yazmanlarına, topraklarından yaptığı bağışlarla ödemede bulunduğu anlaşılıyor. Kuşkusuz bu, toprakların sahipliğini değil vergilerini toplama, köylülerini angaryada kullanma hakkını veriyordu. Ayrıca Firavunlar, kendileriyle yarışabilecek erk odaklarının oluşmaması için, birbirinden uzak yerlerde küçük küçük toprak parçaları verme yöntemi geliştirmişlerdir.[42] Bunun, bir toprak sahibi soylular katmanının oluşmasını (hiç değilse Eski Firavunluk sırasında) önlediği anlaşılıyor.

Eski Firavunluk döneminin başlarında bir soyluluk katmanı gelişemediği gibi, dincilik katmanı da (ruhban, klerji, din adamları zümresi de) gelişemedi. Firavun, tapınakları yaptıran, tapınak görevlilerini atayan, bir başdinciyi bir tanrıya adanmış tapınaktan bir başka tanrıya adanmış tapınağın başına getirebilen kişi olarak bunu sağlayabilmişti. Ama Eski Firavunluk döneminin sonlarına doğru bu durum değişmiştir. Hem toprak sahipleri hem dinciler katmanları gelişebilmiştir.[43]

Toprak soyluluğunun doğuşu: Eski Firavunluk'un son (7. ve 8.) hanedanları zamanında, Mısır toplumunun ve devletinin yapısında, Or-

ta Firavunluk sırasında meyvelerini verecek tohumlar atılmıştır. Bunların en önemlisi, kamu yönetimi alanındaydı. Firavunun erki inişe geçerken, yerel kamu yöneticilerinki yükselmeye başladı. Bunun nedeni, Firavun tarafından, 22 Yukarı Mısır nomarklığı (eyalet valiliği ile) 20 Aşağı Mısır nomarklığı olarak, toprak 42 bölgesel kamu yönetimi birimine atanan nomarkların güçlenip görevlerini soylarına geçirme hakkını elde etmek için Firavun'a baskı yapmaya başlamalarıydı.[44]

Nomarkların bu eğiliminin altında, bölgelerinden toplayıp bir bölümünü Firavun'a gönderdikleri artının tümüne sahip olma isteği vardı. Firavunlar, güçlü oldukları dönemlerde, nomarkların o ya da bu yoldan edindikleri varsıllıklara elkoyarak, erklerini artırmalarını önleyebilmişti. Ama ülkesinin genişliği düşünülürse, bunun her zaman başarılabilecek bir iş olmadığı anlaşılacaktır. Firavun'un denetiminden kaçıp güçlenebilen nomarklar çıkacaktır. Onların erki arttığı oranda Firavununki azalacaktır.

Sonuçta (Eski Firavunluğun sonunda) nomarklık babadan oğula geçirilebilen kalıtsal bir ayrıcalığa dönüşmüştür. Böylece iyice güçlenen nomarklar, merkezi yönetimden (Firavunluk'tan) özerkleşebilmişlerdir. Öyle ki kendilerine piramit yaptırabilen kimi nomarklar, kendilerini birer Firavun gibi görmeye başlamışlardır. Firavunluk, erkini yitirmiştir. Simgesel bir işlev görme noktasına gerilemiştir. Nomarklar ise, yönettikleri *nome*'lerin topraklarını özel mülkleri olarak görmeye başlamışlardı.[45] Bu, Mısır'ın yalnızca yönetsel değil, aynı zamanda toplumsal yapısında gerçekleşmiş büyük bir değişiklik demekti.

Katmanlar savaşımı ve Birinci Ara Dönem (İÖ 2134-2040)

Merkezi ile yerel erkler dengesinin bozulması sonucunda Mısır, 8. Hanedan sonunda, kamu yönetsel alanda ikiye bölünür. Kendilerinin Firavun olduğunu ileri süren nomark soyları, Herakleipolis'te 9. ve 10. Hanedanları kurarlarken eski başkent Teb'de 11. Hanedan vardır. Bu üç hanedan yüzyılı, Mısır tarihinde, "Birinci Ara Dönem" olarak bilinir.[46] Ara dönem; çünkü bu, yalnızca yasal Firavunluk savlarıyla soyların birbirlerine düşmekle kalmayıp, aynı zamanda eşitsizlikçi toplumsal düzenin bozulduğu yüzyıldır.

Kuşkusuz Eski Mısır'da bilinçli emekçi katmanların varlığından söz edilemez. Bilinçli bir sınıf savaşımının verilebileceği düşünülemez. Ancak eşitsizlikçi düzenin çarklarının birbiriyle uyumlu dönmediği bir kargaşa döneminde, aşağı katmanlar, üzerlerinde hafifleyen baskıdan yararlanarak, eşitsizlikçi düzene karşı tepkesel tepkilerde bulunabileceklerdir.

Gerçekten böyle tepkiler verdiklerini gösteren ipuçları kalabilmiş zamanımıza. Katmanlar arası savaşımın (genel olarak "sınıf savaşı" diye adlandırılan olgunun) bir görünümü ("peygamberlik geleneği" olarak adlandırılabilecek bir olguyla) düzenden ya da durumdan yakınmalardır.

Daha sonra Sami kültürlü halklarda görülecek "peygamberlik" geleneğine örnek olacak bilgelerin, durumdan ya da düzenden yakınan sözleri yazıya geçirilince zamanımıza gelebilmiştir. Örneğin İÖ 2170 dolaylarında yaşamış "Bilge lphuver" adıyla tanınan kişinin durumdan yakınmalarını dile getiren şu sözlerinde katmanlar savaşımı yansıtılmış olmaktadır:

"Kapı bekçileri gidip yağmalayalım derler... Çölün kabileleri her yerde Mısırlı oldular... Nil taşıyor, tarlaları süren yok... Gerçekten, varsıllar yas tutuyor, yoksullar sevinç içinde. Her kasabanın halkı "aramızdaki güçlüleri ezelim" diyor.[47] Evin hanımefendisinin çocuğu ile köle kızın çocuğu bir tutuluyor. Kıymetli taşlardan kolyeler köle kadınların boynunda... Prensler aç, açık sokaklarda dolaşıyorlar; hizmetçilerine hizmet ediyorlar... Mısır'ın tahılı ortak mülk olmuş. Yargı salonunun yasaları [mahkeme kararları dosyaları?] sokaklara atılmış çiğneniyor.[48]

Orta Firavunluk (İÖ 2040-1640)

Eski Firavunluk döneminin son hanedanları sırasında ve sonrasında görülen, ülkenin bölünmesine, iç savaşa, katmanlar savaşımına, toplumsal kargaşaya, ekonomik ve kültürel gerilemeye yol açan olaylar, Mısır uygarlığının yeniden üreticileri arasında büyük tepki yaratmıştır. Ülke, başkent yapılan Teb yöneticisi I. Amenemhet önderliğinde birleştirilip kendini toparlarken, hemen her alanda Eski Firavunluk ölçütleri örnek ve hedef alınmıştır. Bu eğilim Yeni Firavunluk dönemine dek sürecektir. Öyle ki bu dönemde bile, Eski Firavunluk yapıtları özgünlerinden ayırt edilemeyecek denli başarıyla kopya edilecekti.[49] Örneğin bir ilacın afsunu kadar iksirinin de ne kadar eski ise o kadar etkili olacağı düşünülecektir. Çağımızın uygarlık anlayışına, hatta kültürel evrim olgusuna ters bir tutumla, yeni olanlar bile eski gösterilmeye çalışılacaktır.

İmparatorluğun yeniden kuruluşu: Batı Asya uygarlıklarının çözüldüklerinde çok geçmeden, yeni halklar, yeni yöneticiler eliyle, daha büyük çaplarda yeniden kurulmasında görülen "imparatorluk eğilimi", kendini (farklı yollardan da olsa) Mısır'da da göstermiştir. Çünkü yazı, yazmanlık, ordu, daha büyük ekonomik bütünleşmelerle daha büyük

artı aktarımı beklentilerini gerçekleştirebilecek olanaklar yaratmıştır. Bu koşullarda merkezgelci eğilimler merkezkaççı eğilimlere ağır basabilecektir.

İmparatorluk kurma ve onu sürdürme yolunda, Batı Asya'dakine benzer itici güçler kendini Mısır'da da göstermiştir. Hatta Mısır, Mezopotamya'ya ve Batı Asya'ya göre çok daha türdeş bir kültürel yapıya sahip olduğundan, imparatorluğun yeniden kurulmasına daha elverişli koşullar içindedir.

Orta Firavunluk 12. Hanedan Firavunlarından olan (İÖ 1878-1841 arasında yönettiği sanılan) III. Senvosret, güçlü bir ordu kurarak merkezgelci eğilimlerden yararlanmış görünür. Ordusuyla önce nomarkların erkini kırmıştır. Sonra, imparatorluğun ara dönem öncesinde Nil üzerindeki Birinci Çavlan'a ulaşmış güney sınırlarını, İkinci Çavlan'a (İkinci şelaleye) dek genişletmiştir. Kamu yönetiminde (yazmanlar bürokrasisini güçlendirecek yönde) reformlar yaparak, Firavunluk (merkezi) erkini berkleştirmiş, Orta Firavunluğu sağlam temeller üzerine oturtmuştur.

Uygarlığın taşraya yayılması: III. Senvosret'in Firavunluk erkini artırarak nomarkların erkini kırması, Eski Firavunluk döneminin sonlarında toprak soyluluğuna dönüşmüş bir katmanın kaldırılması olarak anlaşılmamalı. Toprak soyluluğunun kaldırılıp, nomarkların eskisi gibi Firavunun atanmış yazmanları konumuna geri düşürülmeleri artık yapılabilecek şey olmaktan çıkmıştı. Dolayısıyla toplumsal artının bölünüp hem Firavunlukta hem nomarklıklarda birikmesi sürdü.

Böylece Firavun, Eski Firavunluk dönemindeki uygarlığın itici güçlerinin başlıca denetleyicisi ve yaratıcısı olma tekelini yitirdi. Onunla birlikte, eski parlaklığını değilse de eski gücünü yitirmiş görünür. Bunun, Mısır kültürüne ve uygarlığına, olumsuz etkileri kadar, belki ondan fazla olumlu etkileri oldu. Her şeyden önce, nomarkların yerel toprak soyluları durumuna gelmeleri, uygarlığın (nimetlerinin ve dinamiklerinin) ülkeye yayılması demekti. Bu da Mısır'da uygarlık üretilen odakların sayısının artması anlamına geliyordu.

Böyle bir gelişmenin önemi daha sonra görüldü. Dünya tarihçisi McNeill, bu gerçekleşmeseydi, Orta Krallığın (Firavunluğun) sonunu getiren tunç savaş arabalı (Hiksos) barbar akınları (İndüs'te görüldüğü gibi) Mısır uygarlığının da sonunu getirebilirdi yorumunda bulunmaktadır. Mısır'ı böyle bir karayazgıdan, kültürünün Firavun sarayı dışına da yayılmış olmasının kurtardığını yazmaktadır.[50]

Hiksoslar ve İkinci Ara Dönem (İÖ 1640-1550)

Ortadoğu'nun (Mezopotamya, Mısır ve İndüs olarak) uygar toplumlarının çevresinde barbar topluluklar yaşayagelmekteydi. Barbarların uygar toplumlara sızma ve uygar topluma geçme girişimleri, zaman zaman akınlar biçimini alabiliyordu. Mısır, geniş çöllerle yalıtlanmış olması nedeniyle, büyük barbar akınlarından ötekiler kadar etkilenmiyordu. Gene de kendini bu akınlardan tümden kurtaramayacaktı.

Mısır uygar toplumu, Filistin'den İÖ 1800 dolaylarında göç eden barbarlık düzeyindeki Sami halklarını, alt katmanları içine alarak özümleyebilmişti. Ama daha sonraki Sami halklar sızmasını özümleyememiş olması Musacılığa (Museviliğe) varacak gelişmeleri başlatacaktı.

Tunç savaş arabalı savaş teknolojilerinin geliştirilmesi, uygar toplumlar ile barbar topluluklar arası dengeleri, bir kez daha (barbarlardan yana) bozdu. Bozmasıyla birlikte uygar dünyaya barbar sızması, İÖ 1700-1400 arasında, akınlar ve fetihler biçimini aldı. Bunlardan Mısır'ın başına Hiksos akını düştü.[51]

Hiksoslar, Orta Firavunluk döneminin 14. Hanedanı yönetimi sırasında (1640 dolaylarında) Mısır'ı fethettiler. Ülkeyi yağmaladılar, ancak çekilip gitmediler. Firavunluk kurumlarını benimseyip, 15. Hanedan olarak adlandırılan ("Çoban Krallar" denen) hanedanı, Delta'daki Avaris yerini başkent edinerek kurdular. Ne var ki Mısırlılar, daha doğrusu Mısır'ın taşra soyluluğu onları benimsemedi. Artıya ortak olacak güçlü ve yabancı bir Firavunluğu niye benimsesinlerdi? Onları (Hiksos şefleri Mısır dinini benimseyip kendilerini Horus'un ruhu girmiş Firavun olarak sunmalarına karşın) tapınakların dincileri de benimsemiş görünmedi. Bunun kanıtı, hem nomarklıklarda hem tapınaklarda bulunan yazılarda Hiksoslar'dan söz etmemeye özel bir özen gösterilmiş olmasıdır. Hiksos egemenlerin ve yaptıklarının bir bakıma sansür edilmiş bulunmasıdır.

Sonunda, ama bir yüzyıl sonra (İÖ 1550 dolaylarında) güçlü bir dinsel geleneğin de odağı olan Teb'in yöneticisi, Kahmose, Hiksoslar'a karşı direnişi başlattı. Ardılı, 18. Hanedan'ı kurarak Yeni Firavunluk dönemini başlatacak olan Ahmose, Hiksoslar'ı yenilgiye uğrattı. Onları Nil Vadisi dışına (Filistin'e) sürmeyi başardı. Ama nasıl? Hiksoslar'ı onların silahı ile vurarak; yaptırdığı binlerce savaş arabasıyla![52]

Mısır tarihinin Hiksos fethi ile açılıp Ahmose'nin utkusuyla kapanan İkinci Ara Dönemi'nin, Mısır için tümüyle uğursuz bir evre olmadığı söylenmektedir. Çünkü Hiksosların, Mısır'ın geleceği için bazı önemli etkilerinin olduğu anlaşılmıştır. Bunlardan biri, Mısır'ın Orta Firavunluk zamanında girdiği, az çok kendine yeterli ekonomisinin içe

kapanma politikasının ürünü olan, teknolojik alanda (savaş teknolojisinde görüldüğü gibi) çağın gerisinde kalmışlıktan kurtulma yoluna girmesidir. Taş ve bakır araçların yerini tunç silahların ve araçların almasıdır. Öyle ki tunç silahları, çömlekçi çarkı gibi yenilikleri Mısır'a Asyalı göçmenlerin getirdiği ileri sürülmektedir.[53]

Yeni Firavunluk (İÖ 1550-1070)

Hiksosların Mısır'ı derin uykusundan uyandıran etkisinin, yalnızca teknoloji alanında değil, sürülmelerinden sonra kurulan Yeni Firavunluk döneminde bir "sanatta rönesans" evresinin açılmasında katalizörlük etmiş olabileceği ileri sürülecek[54] derecede büyük olmuş görünür. Hiksosların sürülmesinde başrolü oynayan yöneticilerin kenti Teb, Yeni Firavunluğun başkenti yapıldığı gibi, bir büyükkente (metropole) dönüşecek yönde gelişmeye başlamıştır.

Teb'in öteki başkentlerde görülmemiş derecede gelişmesinin gerisinde, Güneş Tanrı Amon'un kült odağı olması yatmaktaydı. Amon tapınağının dincilerinin erki, Yeni Firavunluk döneminde, tapınağın artan varsıllığına oranlı olarak arttı. Öyle ki başdincileri ileride Firavunluğu ele geçirip hanedan kurabilecek güce ulaşacaktı.

Tapınakların ve dincilerin yükselişi: Mısır'da tapınakların yükselişi, Hiksoslar'ın sürülmesinden sonra ve Teb ile sınırlı bir olgu değildi. Derin bir geçmişi vardı. Yükselişleri Eski Firavunluk döneminde, Firavunların piramitler kadar tapınaklar yaptırışlarıyla başlamıştı. O dönemde dincilik, gönüllülüğe dayanan amatör bir hizmetti. Tapınakların etkinliklerini sürdürmeleri yolunda tapınak giderlerinin karşılanması için, Firavunlar tapınaklara toprak bağışlama geleneğini yerleştirmişlerdi. Orta Firavunluk döneminde tapınaklar bu yolla ve başka yollardan varsıllıklarını artırmış görünürler. Ama bu dönemde, tapınak üst görevlilerini Firavunlar atadığından onları denetleyebiliyorlardı. Ancak Yeni Firavunluk döneminde tapınaklar varsıllaşmış, dinciler kalıtsallaşmışlardı. 20. Hanedan Firavunlarından III. Ramses yönetimi (İÖ 1194-1163) zamanından kalan "Harris Papirüsü" olarak adlandırılan belge bunu gösteriyor. Belgeye bakılırsa, tapınaklar Mısır'ın en büyük ekonomik gücü durumuna gelmişlerdi. Harris Papirüsü'nde yazılanlara göre, nüfusun % 2'si tapınaklarda köle olarak çalışıyordu. Mısır'ın ekilip biçilen topraklarının % 14'ü tapınakların elindeydi. Tapınakların elinde ayrıca 500 bin sığır, 88 parçalık bir filo, 53 işlik ve tekne yapılan dok bulunmaktaydı. Yani tüm Mısır'daki sığırların üçte biri, teknelerin yarısı tapınaklarındı.[55] Bu nedenlerle ve dinciliğin babadan oğula geçirilir olması nedeniyle bazı kaynaklarda bir "dinciler kastı" olgusundan söz edilebiliyor.[56]

Tapınakların boyutları da hanedanların sayısıyla birlikte artmış görünüyor. En büyük tapınaklar, Yeni Firavunluk hanedanları zamanında yapılmıştır. Örneğin yapımına Orta Firavunluk döneminin sonlarında başlanıp 200 yıl sonra Yeni Firavunluk zamanında bitirilen Karnak tapınağı, 1500 x 800 metrekarelik bir alanı kaplamaktaydı. Yapımına Yeni Firavunluk döneminde III. Amenofis yönetiminde (İÖ 1380 dolaylarında) başlanan Luksor tapınağı ise giriş kapısından arka duvarına 260 metre uzunluktaydı. Tamamlanması, İskender'in de (İÖ 320'lerde) desteği olacak denli uzun yapım ve onarım yıllarını almıştı.[57] Tapınakların yükselişine koşut olarak dinciler katmanının Firavunluk hanedanı kuracak denli yükselişinde şaşılacak yan yoktur. Firavunluk böyle bir yükselişe göz yumamazdı.

Atonculuk ile tektanrıcılık girişimi: Firavunluğun gelişmesiyle (daha Eski Firavunluk 5. Hanedan sırasında) Güneş (Atum, Re) dininin yükselişinin koşutluğu, imparatorluğun (tektanrıcılık yönünde) ideolojik gereksinimine bir yanıt olarak güneş kültünü destekleyişinin ürünü olmalı. Öte yandan, tanrı sayılan bir imparatorun erkini dinsel ideoloji alanında pekiştirmek amacıyla dinin, tapınakların desteklenişi ister istemez bir dinciler katmanının gelişmesine yol açacaktı. Bu ise, Firavunluğun karşısına (Orta Firavunluk döneminde oluşan toprak soyluluğu yanında) Yeni Firavunluk döneminde bir de din soyluluğunun çıkması demekti. Firavunlar bu tehlikeyi görmezden gelemezlerdi.

Ufuktaki tehlikeyi Yeni Firavunluk döneminin 18. Hanedanı'nın Firavunu IV. Amenofis (İÖ 1353-1335 arasındaki yönetimi sırasında) görmüştür. Tapınakların erkini kırma girişimini ideolojiden başlatmıştır. Bu yolda Yeni Firavunluk dönemi başlarında gelişmeye başlayan köktenci bir dinsel akımdan yararlanmıştır. Akımın düşünürleri, eski Mısır inançlarının, Firavunların Ortadoğu olaylarını denetleyebilmek için giriştikleri yayılmanın yarattığı kozmopolit çevrenin olaylarını anlayıp açıklamakla yetersiz kaldığı görüşündeydiler.[58] IV. Amenofis bu akımdan etkilenen, onu benimseyen, geliştiren, belki de kullanan biri olarak görünür.

Önce "Aton'a İlahi" adlı zamanımıza kalabilen metinden de çıkarılabileceği gibi,[59] Aton adını verdiği Güneş Tanrı'nın, ışınlarıyla tüm insanlara iyilik ettiğini söyler. Sonra kendisinin Aton'un başdincisi (bir tür peygamber) olduğunu ileri sürmektedir. Daha sonra öteki tüm tanrıların uydurma olduğu savında bulunmaktadır. Firavun orununda bulunmayan hiç kimsenin altından kalkamayacağı kadar ağır bir savdır bu. Adını, "Aton'un hayırlı oğlu" gibi bir anlama gelen sözcükle,

"Akhenaton" olarak değiştirir. Başkenti de değiştirip, Amarna'da tavanı güneş ışınlarına açık Aton tapınağıyla yeni bir kent kurar. Firavunluğun tüm saygınlığını ve erkini kullanarak, öteki tanrılara adanmış tapınakları kapatır. Tapınakların mallarına, topraklarına el koyar. Böylece arı kovanına çomak sokmuş olur.

Uzun bir geçmişleri, güçlü bir örgütleri ve yeniden ürettikleri inançlardan maddesel, tinsel çıkarları bulunan dincilerin, tanrı bile sayılsa Akhenaton'a hemen boyun eğmiş olmaları düşünülemez. Firavun onları sindirmek için kaba gücünü de kullanmış olmalı. Yönetimi boyunca dinciler Akhenaton'un bu tektanrıcı girişimine ses çıkaramamış görünürler.

Bu olayın insanlık tarihi bakımından iki büyük önemi vardır. Birincisi, dinsel ideolojinin tarihte ilk kez (ekonomik, toplumsal, siyasal bütünleşmenin çapına uygun olarak) imparatorluk çağının gereksinimine yanıt verebilecek biçimde tektanrıcılık noktasına dek getirilmiş olmasıdır.[60] İkincisi, içinde tektanrıcı dine varabilecek öğeleri taşıyan İbrani kültürünü etkilemiş olabileceğidir. Çünkü çoğu tarihçiye göre, Musa, değilse bile ardılları olan İbrani bilgeleri, Atonculuktan haberliydi. İbrani dincileri, Musacı kimliği, Mısır tanrılarına (bu ara tanrı sayılan Firavun'a) karşı çıkarak oluşturmuşlardı. Mısır tanrılarına karşı çıkarken, Atonculara koşut düşmüşlerdi. Bu durumda onların düşüncelerinden etkilenmiş olmaları çok olası.

İmparatorluklar çağında, içine kapanık Mısır toplumunun kabuğunu kırıp yayılınacı serüvenlere katıldığı Yeni Firavunluk dönemindeki bu tektanrıcı girişim (burada "ne yazık ki" denebilir) ölü doğmuştu. Ya da doğar doğmaz öldürüldü. Akhenaton yaşarken seslerini çıkaramayan dinciler katmanı, o ölür ölmez seslerini yükseltirler. Kızı (Nefertiti) ile evlendirilip yedi yaşında Firavunluğa getirilen Tutankamon'a baskı yaparlar. Adındaki "aton" ekini "amon" olarak değiştirip (Akhenaton'un yaptığının tersini yaptırarak) tarihe Tutankamon olarak geçmesini sağlarlar. Geri dönüş başlatılır. Akhenaton adı anıtlardan silinir. Firavunlar listesinden çıkarılır. Hiksos dönemini tarih kayıtlarından çıkarmayı başaran dinci yazmanlar tektanrıcılık girişimini de çıkarmakta zorlanmayacaklardır. Buna karşılık, kısa ve pek parlak olmayan yönetimine karşın Tutankamon'u görkemli bir mezarla ödüllendireceklerdir.[61]

Yeni Firavunluğun bundan sonraki yüzyıllarında Firavunlar (güçlenen) dincilerle iyi geçinme yoluna dönerler. Eskisi gibi tapınaklarını onartıp yeni tapınaklar yaptırırlar. Örneğin 19. Hanedan Firavunlarından (Kadeş Savaşı'ndan tanıdığımız) II. Ramses, zamanına dek bütün Firavunların yaptırdıklarından çok anıt, yontu yanı sıra eski tapınakları onartıp yenilerini yaptırmıştır.[62] 20. Hanedan zamanında Karnak'taki

Amon tapınağının başdincisi ise, Yukarı Mısır'ın denetimini ele geçirip dincilerin rakip Firavunluklar kurma geleneğini başlatacaktır.

Emperyalist açılım: Mısır'da dinciler, emperyalizm çağının ideolojisinin yaratıcıları olma şansını kaçırırlar. Ama Firavunlar, emperyalist açılım şanslarını kaçırmazlar. Yeni Firavunluk döneminde imparatorluğun hazinesi Nûbye'deki altın madenleri ele geçirilerek doldurulur. Ordusu, yabancı kiralık savaşçılarla güçlendirilir.[63] Firavunluğun ve tapınakların topraklarının, taş ocaklarının işletilmesi için iç kaynaklardan sağlanabilenin ötesindeki emek gereksinimi Suriye'ye yapılan askeri seferlerde elde edilen çok sayıdaki savaş tutsağı köleleştirilerek sağlanmaya çalışılır.[64] Mısır'ın toplumsal yapısı, dönemin öteki Ortadoğu imparatorluklarınınkine benzeme yoluna girer. Burada, imparatorluklar ile kölelik kurumunun (kabaca) oranlılık göstermesi insanlık tarihinin birçok döneminde, dünyanın birçok yerinde gözlemlenen bir olgu oluşturduğu belirtilmeli.

MISIR MİTOLOJİSİ

Avcı ve toplayıcı asalak yaşayış biçiminden uygar topluma geçen düşünsel kalıtın bir öğesi, hemen her yerde olduğu gibi Mısır'da da analoji (benzetme) mantığı olmuştu. Benzetmeci düşünüş, alışkanlığı Neolitik dönemin bitkisel besin üretimi deneyimiyle birleşmiş olmalı. Sonuç, anaya benzetilen, tarım mevsimlerine koşut olarak her yıl yeniden doğan ve ölen bir "doğa" öznesinin yaratılmasıdır.

Tarımla ilgili öteki doğa güçleri gibi tüm olarak bitkiler dünyasını temsil eden bu özne de, katmanlı uygar toplumda, "aşkın özneleştirilme" düşünsel sürecinden geçirilmiştir. Sonuçta insanlığın karşısına, her yıl doğan, ölen ve yeniden dirilen, üreyen, üreten "doğa tanrıça" olarak dikilecektir.

Erkek egemen uygar toplumun dinsel düşünüşü mitolojiyle (erkek dinci düşünürlerince) sistemleştirildikçe, doğup, ölüp, yeniden dirilen doğa tanrılığı rolü tanrıçalardan alınıp tanrılara verilmiş görünüyor.[65] Sümer mitolojisinde İanna (ya da İnanna) ile Dumuzi mitosunda kendini ele veren bu ideolojik sürecin, Mısır uygarlığında Osiris ile Isis mitosunda yinelenmiş olması ilginçtir.

Ölüp ölüp dirilen doğa tanrı

Eski Mısır'ın Nil'i tanrılaştıran doğa tanrı mitosu, Mezopotamya önörneğinden (arketipinden) etkilenilerek yaratılmış olabilir. Ondan

etkilenmeksizin, benzer yaşayış biçimlerinin insan aklını benzer düşünceler üretmeye götürmesinin ürünü de olabilir. Söz konusu mitoslardan, her iki görüşü de destekleyecek ipuçları yakalanabilir.

Mezopotamya doğa mitosu[66] ile Mısır doğa mitosu arasında (her iki mitosta doğa tanrılığının tanrıçadan alınıp tanrıya sunulmuş olması gibi, doğum ve tarım gerçekliğindeki kadının rolüne uygun düşmeyen) benzerlikler yanında farklar da vardır. Farkların en önemlisi, Mezopotamya'da ölüp dirilen, tüm olarak bitkiler dünyasını temsil eden doğa tanrı iken, Mısır'da doğa tanrıyı Nil'in temsil etmesidir. Bunda, Nil'in çöle yaşam vermesi yanı sıra, doğanın yüreğinin atışlarına (mevsimlere) uygun taşkınlığı, onun doğa tanrı ile özdeşleştirilmesinde rol oynamış bulunabilir. Öyle ki Nil'in taşması doğanın yeniden doğuşu, çekilmesi ölüşü olarak algılanmıştır.

Mezopotamya ile Mısır ölüp yeniden doğan doğa tanrı mitosları arasındaki ikinci önemli fark, Mısır mitosunda doğa tanrının Nil'in haracını toplayan Firavun ile özdeşleştirilmesidir. Bunun sonucunda Mısır egemeni tanrılaştırılırken, Mezopotamya egemenlerinin doğa tanrılarının vekilleri olarak düşünülmeleridir.

Gerçekten, Nil ile özdeşletirilen Osiris, mitosta karşımıza, Mısır'ın ilk tanrısal yöneticisi, ilk Firavun'u olarak çıkar. Ölünce ise oğlu sayılan Horus'un ruhunun daha sonraki Firavunların bedenlerine girip çıkarak Firavunları tanrılaştırdığına inanılır. Bu biçimiye Osiris ile İsis mitosuna Mezopotamya'nın *Enuma Eliş* yaratılış mitosununkine benzer bir işlev yüklenmişti: Kurulu doğa ve toplum düzeninin (eşitsizlikçi ilişkiler açısından) alınıp algılanması, kavranması, aklanması ve yeniden üretilmesi! Böylece (*Enuma Eliş* gibi) bir "paradigma mitos" işlevi görmüş olur. Bu işlevini, (*Enuma Eliş*'teki tanrıların hizmetçileri olarak yaratılan kul ile tanrı ilişkisi yerine) tanrısal egemen ile insan uyrukları ilişkisi modeliyle yerine getirmiştir. Ayrıca Mezopotamya mitolojisindeki tufan mitosunun (korkutucu) işlevi, Mısır mitolojisinde öte dünyada yargılanma sonucunda ölümsüzlük bağışlanması ya da bundan yoksun edilmesi inancı ile sağlanmıştır. İşte bu yargılanma ve ölümsüzlük kavramları, Musacılık kanalıyla tektanrıcı dine geçecektir. Oradan çağdaş Batı Hıristiyan dünyası kadar günümüzün İslam dünyası kültürel kalıtına dek ulaşabilecektir. Tarihsel bağlamı böylece görüldükten sonra mitosun büyüleyici öyküsüne geçmenin zamanıdır.

Osiris ile İsis mitosu

Osiris, Nil ve tahıl tanrısıdır. Annesi Gök Tanrı Nut, babası Güneş Tanrı Re'dir. Erkek kardeşi, başının belası olacak Set, kızkardeşi ise ka-

rısı olacak İsis'tir. Osiris, Güneş tanrının oğlu olması nedeniyle genel olarak yeryüzünün egemeni, özel olarak Mısır'ın Firavun'udur. İşte Set, buna dayanamamaktadır. Baba bir ana ayrı üvey kardeşini yok edip yerini alabilmek için yapmayacağı kötülük yoktur.

Osiris (baba bir ana ayrı) kızkardeşi "Yeşil ürünlerin hanımefendisi" İsis ile evlenir.[67] Aşağı Mısır ile Yukarı Mısır'ı birleştirir. Mısır'ın göçebe topluluklarına tarımı öğretip yerleşik yaşama geçirir. Sonra dünyanın öteki ülkelerinin topluluklarını da uygarlaştırmak için Mısır'dan ayrılır.

Set, bu fırsattan yararlanıp Mısır'ın egemenliğini ele geçirmek için yola koyulur. Bu yolda önce Osiris'i yok etmesinin gerektiğini düşünür. Osiris uyurken gizlice bedeninin ölçülerini alır. Onun ölçülerine uygun çok güzel bir tabut hazırlatır. Bir şölen verip şölene Osiris'i de çağırır. Şölen sırasında tabut, konukların ağırlandığı salona getirilir. Set, tabutu içine girip bedenine kalıp gibi uyana armağan edeceğini söyler. Konuklar sırayla denerler. Sıra Osiris'e gelip içine uzandığında Set kapağını kapatıp çiviletir. Üzerine kurşun döktürüp Nil'e attırır.

Osiris'in ölümüne, eşi İsis ile birlikte tüm Mısır yas tutar. İsis, kocasının tabutunu aramaya başlar. Onu Nil'in denize karıştığı bataklıkta, bir Firavun inciri (*fiscus sycmorus*) içinde bulur. Tabut dallarına takılmış, ağaç büyürken onu sarıp sarmalamıştır. Ağacın büyüklüğünden etkilenen Biblos kralı, onu kestirip sarayının salonunun çatısını tutan direk olarak kullanmıştır. İsis, onu kraldan ister ve alır. Tabutu içinden çıkarır. Açıp, babası bilge Tot'un kendisine öğrettiği sihirle kocasını bir süre için canlandırabilir. Bu süre içinde ondan gebe kalmayı başarır.[68] Oğlu Horus'u Mısır'ın egemenliğini ele geçiren Set'ten gizli doğurur. Onu kocasının öcünü alması için büyütüp yetiştirir.

Set, bir gün avlanırken, İsis'in sakladığı yerde tabutu görür. İsis'in Osiris'i bulduğunu anlayıp çok öfkelenir. Bu kez tabutla birlikte Osiris'i de on dört parçaya ayırır. Her bir parçayı başka bir yere attırır. Tanrıça İsis ve oğlu Tanrı Horus, ülkeyi dolaşıp on üç parçasını bir bir toplarlar. Ancak bir parçasını bulamamışlardır. Söz konusu "stratejik" önemde parça, öyküyü derleyip çağımıza kalmasını sağlayan Romalı yazar Plutarkhos'un "İsis ile Osiris" (*De Iside et Osiride*) yapıtındaki Latince adıyla *membrum vrile* (üreme organı) olmasın mı? Çünkü onu denizde bir balık (*oxyrhynchus*) yutmuştur.

Bu durumda Osiris, çocuk sahibi olamayacağı gibi, hiçbir sihir onun bedenini bu dünyada yaşamak üzere canlandıramayacaktır. Bunun üzerine Re, onu öte dünyanın egemeni yapar. Orada Osiris, her bir

Mısır *nome*'si için bir yargıç olmak üzere 42 yargıçlı mahkemenin başkanıdır. Bir kimse ölünce yüreği alınıp yargılanmak üzere bu mahkeme önünde getirilir. Oradaki terazinin bir kefesine yürek, öteki kefesine bir tüy ile simgelenen adalet (*ma'at*) konur. O kimse günahsız, yüreği tüy kadar hafifse, terazinin kefeleri dengelenir. Böylece ruhu ölümsüzlüğü hak etmiştir. Yok yüreğin bulunduğu kefe ağır basarsa yandı demektir. Çakal başlı mumyacılık ve Ölüm Tanrısı Anubis, yüreği yer ve sahibi ölümsüzlükten olur!

Mısır yaratış mitosları

Mısır'da, her biri bir Güneş Tanrı Re ile özdeşleştirilen bir yerel tanrının tapınak kentinde olmak üzere, dört teoloji okulu geliştirildi. Her birinin teolojisiyle ayrı bir "yaratış" mitosu yaratıldı. Nedense hiçbirisinde insanın yaratılışına önem verilmedi. Daha çok tanrıların, evrenin ve Nil'in engin sularının üzerinde tarım topraklarının yaratılışı işlendi.

Örneğin, Hermopolis teolojisine göre, yaratıcı, Güneş Tanrı Atum olarak görünür. Önce bataklıkta [güneşin Nil'in taşkın mili üzerindeki etkisiyle?!] ikisi yılan çifti, ikisi kurbağa çifti olmak üzere sekiz tanrı yaratır. Ogdogodlar denen bu dört tanrı çifti: Nun ile karısı Naunet, Kuk ile karısı Kaulet, Huh ile karısı Haulet ve Amon ile karısı Amonet olarak sayılır. Burada, tanrıçalarının adlarını tanrılardan alışlarının nedeni üzerinde durup düşünmek gerek! Daha sonra Atum, bir tanrıçaya bile gereksinim duymadan, kendini dölleyerek Şu (hava) tanrı ile Tefnut (nem) tanrıçayı oluşturur. Bu çiftin çiftleşmesiyle (Mezopotamya *Enuma Eliş* dizini anıştıran bir gidişle) Geb (yer) tanrı ile Nut (gök) tanrıça oluşur.[69] Hemen bütün öteki mitolojilerde (insanların yüz yüze çiftleşirken erkeğin ve dişinin konumları, yağmurun toprağı dölleyişi gibi benzetmeler nedeniyle olmalı) gök tanrı, yer tanrıça sayılırken Mısır'da bu terslik niye?

Bir başka Mısır "yaratılış" mitosunda tanrı, enginin ortasında bir kaya üzerine oturmuş mastürbasyon yaparken gösterilir.[70] Engin (Nil?) üzerinde adacıkların (karaların) oluşması onun bu etkinliğinin ürünüymüş!

İnsanın yaratılışı konusunda, Mısır mitolojisinde buluna buluna, bir duvar resminde, koç başlı (Yeraltı Dünyası Tanrısı) Khum'un, çömlekçi çarkında insanı balçıktan yapışını gösteren mitos bulunabilmiştir. Ancak bu mitosta da yaratıcı tanrı, ona insanı yapması buyruğunu veren (Mısır dincilerinin iki tanrının adını birleştirerek yarattıkları) gene Amon-Re (Güneş Tanrı).

MISIR'IN KÜLTÜR KALITI

Mısır tarihinin Yeni Firavunluk'tan sonraki, insanlık tarihi bakımından en önemli evresi (İÖ 332'de) Makedonyalılarca fethi üzerine Mısır ve Yunan kültürlerinin bireşiminin gerçekleştiği yüzyıllardır. Büyük İskender, Mısır'ı savaşmadan ele geçirecektir. Öteki fetihlerin sonunda hep yaptığı gibi, kendi adını taşıyan (İskenderun benzeri) bir kent kuracaktır: İskenderiye. Amacı, benimseyip öncülüğünü yaptığı Yunan kültürünün imparatorluğa yayılmasıdır. Yani bir tür imparatorluk ideolojisi oluşturmaktır. Ama İskender'in isteğinden çok tarihin gereği olur. "Hellenistik dönem" olarak adlandırılacak imparatorluk döneminin kültürü, Eski Yunan ve Eski Doğu kültürlerinin etkileşip bireşiminden doğacaktır. Ve bu kültür ortamında İskenderiye Kitaplığı'nda Hypatia adında bir papatya açacaktır.

Eski Mısır'ın son ışığı: İskenderiye Müzesi ve Kitaplığı: İskender'in (İÖ 323'te) ölümünden kısa bir süre sonra (İÖ 304'te) Makedonya İmparatorluğu, komutanları arasında bölüşülür. Ptolemaios, İskenderiye'de son (33.) Firavunluk Hanedanı sayılan Ptolemeler'in kurucusu olur. Yunan-Mısır kültürlerinin karışması bu Hanedan döneminde gerçekleşir. Roma fethinden (İÖ 30'dan) sonra ona Roma kültürü de karışır. Sonuçta İskenderiye, Roma'dan sonra, Eski Dünya'nın en büyük kültür odağı durumuna gelir.

İskenderiye, eskiçağın yedi tansığından biri olan İskenderiye Feneri kadar (İÖ 290 dolaylarında kurulan) müzesi ve kitaplığıyla ün kazanır. Eskiçağın en büyük kültür, düşünce ve araştırma ocağına dönüşür. Kitaplığında Ortadoğu'da elde edilebilen bütün yazılı belgelerin asılları ya da kopyaları toplanır. Öyle ki İÖ 50 dolaylarında 700 bin tomara ulaşacaktır.

Kitaplık İÖ 270 Roma iç savaşında yıkılır. Onarılır, ama daha sonra Sezar'ın (İÖ 47'de) İskenderiye'ye gelişinden sonra (kazayla) çıkan yangında, papirüse yazılmış yapıtların önemli bir bölümü yanar (kil tablete yazılsaydı yanmazlardı!). Müze ve kitaplık yeniden kurulur. İsacı patriğin kışkırtmasıyla ek yapısı yakılır. Sonunda (İS 391'de) İskenderiye Kitaplığı, Hıristiyanlığı imparatorluk dini yapan Romalı yöneticilerce "putatapıcılık" odağı olarak görülüp kapatılır; kitapları dağılır. Kalanların önemli bir bölümünü Konstantinos Konstantinopolis'e taşır. Kalanı İslam fethini izleyen yıllarda yok olur.

Dolayısıyla, söylentiler tarihinde İskenderiye Kitaplığı'nın İslam fethi sırasında (İS 642'de) Arap orduları komutanı Amrübnülas'ın "İçindeki bunca kitap *Kuran*'a uygunsa ne gerek var; aykırıysa zararlıdır; her iki durumda yakılmalıdır" mantığıyla yaktırdığı doğru değildir. Ne de

Moğol fatihi Hulagu Han tarafından (İS 1260'da) yakıldığı bilgisi doğrudur. Her iki söylenti, olsa olsa, barbarlığa ve inanca dayanan anlayışların, insanlığın kültürel varsıllığına verdikleri, verebilecekleri zararları açıklayıcı "mesel değeri" taşımaktadır. Tarihsel gerçeklik değeri taşımamaktadır.

Kitapları yanmış, dağılmış da olsa, İskederiye Kitaplığı'nın Mısır, Yunan ve Roma kültür kalıtının sonraki çağlara geçirilmesinde büyük katkısı olmuştur. Yükseliş evresinde İslam kültürüne de katkıda bulunduğu yadsınamaz. İskenderiye Kitaplığı'nın bu olumlu katkıları yanı sıra, olumsuz etkilerinin de bulunduğu ileri sürülmektedir: Yıldızının parladığı dönemlerde İskenderiye'nin Mısır dünyasının maddesel olsun tinsel (simgesel) olsun değerlerinin önemli bir bölümünü yutarak, ülkenin geri kalan bölümlerinin geri kalmasına yol açtığı savı bunlardan biridir.[71] Ötekisi, Mısır'ın büyü ve bilgelik tanrısı olan Tot'un, Yunan tanrısı Hermes ile özdeşleştirilmesiyle yaratılan Hermetizm akımıdır. Bu akım kanalıyla "karanlık bilgiler" olarak bilinen büyücülük bilgi ve tekniklerinin Ortaçağ Hıristiyan kültürünün karanlığına katkıda bulunması da göz ardı edilmemelidir.

Hypatia: İskenderiye Kitaplığı yıkıntıları altında bir papatya: Hypatia, Mısır'ın Eski Yunan kültürünün etkisi altına girdiği dönemde İskenderiye'de yetişmiş bir felsefeci ve matematikçi olan Theon'un bilge kızıydı. İskenderiye'deki Yeni Platoncu felsefe çevresinin başkanı oldu. Felsefeyi Atina Yeni Platonculuğu olan Plotinusculuğun gizemci ve metafizik aşırıcılığından kurtarmaya çalıştı. Yeni Platonculuğa araştırmacı ve bilimsel denebilecek bir yön vermek için çok uğraştı.

Bu yöndeki etkinlikleri, bağnaz Hıristiyanları rahatsız etmiş olmalı. İS 415 yılının Mart ayının bir gününde faytonunun önü kesildi. Kışkırtılmış bir kalabalık tarafından linç edildi. Böylece insanlığın ilk önemli kadın matematikçisi, felsefecisi ve şehit bilgini olarak tarihe geçti.[72] Geçti de varlığından günümüzde kaç kişi haberli? Adına, Türkçede daha kolay anımsanabilmesi için "Papatya" dense işe yarar mı?

13. Bölüm

HİNT UYGARLIKLARI

İnsanlığın (önce Eski Dünya'da) uygarlığa geçişi, kültürel evriminde (üretici geçim biçimine geçilmiş olması gibi) bazı "tarihsel koşullar" gerçekleşince olanak içine girmişti. İlk uygarlıkların belli yerlerde doğuşunda, olgunlaşmış tarihsel koşulların üzerine "özgül coğrafya koşulları" etmeninin binişi belirleyici etmeni oluşturmuştu. Söz konusu çevre, taşkın ırmağı vadileriydi. Uygarlık yolunda Mezopotamya'da Dicle ile Fırat Vadisi (ilk) uygarlığını Mısır'da Nil Vadisi'nde doğan uygarlık izlemişti. Onları (kendi aralarında binyıllık bir zaman farkı bulunsa da) Hindistan'ın İndüs uygarlığı ile Ganj uygarlığı izleyecekti, "uygarlığın vadi kuramı"na uygun olarak.[73]

İNDÜS UYGARLIĞI

Hindistan'da, 1920'li yıllarda, İngiliz arkeologlarca İndüs Irmağı boyunca önemli kazılar gerçekleştirildi. Bunlardan bugün Pakistan sınırları içine düşen iki yerde (biri deltaya yakın Mohenjo Daro; öteki ırmağın 600 km kadar yukarısındaki Harappa yerinde) yıkılmış iki kentin (uygarlığın) kalıntılarıyla karşılaşıldı.

Bir tarihsel yıkıntı, kent çapındaysa, orası (tanımı gereği) uygarlık demekti. Dolayısıyla bu kentlerin kültürüne (daha önce Ganj Vadisi'nde varlığı ortaya çıkarılan "Hint uygarlığı"ndan ayırt etmek için) önce bulunan yerin adıyla "Harappa uygarlığı" dendi. Sonra (Mohenjo Daro'nun da bulunmasıyla) "İndüs uygarlığı" adı verildi. İndüs uygarlığı, insanlığın Eski Dünya'da kurduğu öteki erken uygarlıkları gibi, büyük sulama tarımına dayanmıştır. Dolayısıyla, artının karadan sağlandığı bir taşkın ırmağı uygarlığıydı.[74]

Kazı yerlerinden çıkarılan kemik, taş ve metal araç ve gereçlerin radyometrik yöntemlerle tarihlendirilmeleri, zamanımızdan 4500-3500 yıl öncelerinden kaldıklarını gösterdi. Demek ki İndüs uygarlığı, kabaca İÖ 2500 dolaylarında var olmuş, İÖ 1500 dolaylarında yok olmuştu.[75] Daha doğrusu (yaygın görüşe göre) Aryan akıncılarınca gerçek anlamda yok edilmişti.

Doğuşu

Eski görüşe bakılırsa, İndüs uygarlığını yıkanların göçebe çobanlar oluşu gibi, onu kuranlar da (belki) göçebe çoban topluluklardı. Bu görüşte olanlara göre, İÖ 3000 dolaylarında, Hindistan'ın (tarih boyunca barbar akınlarının giriş kapısını oluşturan) kuzeybatısının ırksal kompozisyonu bunu (yerli Dravidyen ırk ile akıncı Hint-Avrupa dili konuşan halkların fizik tipinin varlığını) gösteriyor.[76] Dolayısıyla, Kuzeybatı Hindistan'da İndüs kıyılarına yerleşenler, genel olarak Mezopotamya uygarlığından, özel olarak komşu Susuniya (Elam) bölgesindeki Sümer uygarlığından haberli göçebe çoban topluluklar olmalıydı.

Bu topluluklar, Sümerlerin Dicle-Fırat Vadisi'ne inişlerininkine benzer koşullar içinde (ama onlardan binyıl sonra) İndüs Vadisi'ne inmiş olabilirler. Buralardaki, İÖ 7. binyıldan beri yaşadıkları bilinen Neolitik köy topluluklarını fethedip, üzerlerine çöreklenmiş bulunabilirler. Sonra, kasaba çapına ulaşan yerleşme yerlerini ırmak taşkınlarına karşı korumak amacıyla, yerli halkları, setler, platformlar yaptırmak, sulu tarım için kanallar açtırmak yolunda çalıştırmış olmalılar. Sonuçta, sulu tarımın veriminden yararlanılarak, büyük çapta artı aktarımı yoluyla, bazı kasabaların kentlere dönüşmüş olması çok olası. Fethi ve çöreklenmeyi gerçekleştiren göçebe çobanlar konfederasyonunun birbirine akraba kabileleri birleşip, bir ya da birkaç başkent çevresinde devletler kurmuş olabilirlerdi, kazıcılarına ve yorumcularına göre.[77]

Ancak bu (eski) yorumlar (yeni yorumculara göre) olgulara dayandırılmaya çalışılan, ama bulgulardan tam destek alamayan senaryolardır.[78] Kesin olarak bilinen tarihsel gerçeklik ise, İndüs Vadisi'nin İÖ 8.

binyıl katmanlarında Çömleksiz Neolitik, 6.-5. binyıl katmanlarında Çömlekli Neolitik, 5.-4. binyıl katmanlarında ise (Erken) Tunç Çağı kültürlerinin yaşandığıydı.[79]

Sümer etkisi

İndüs uygarlığının doğuşunda en büyük etkiler (İran'da, Afganistan'da yaşayan göçebe topluluklar aracılığıyla değil) doğrudan (deniz ticareti yoluyla) Sümer'den gelmiş olabilir. Sümer, McNeill'in belirttiği gibi, kendininkine benzer iklim ve coğrafya koşullarına sahip Mısır'ın topluluklarını uygarlığa yönelten etkilerin benzerini, İndüs toplulukları üzerinde de yapmış bulunabilir.[80] Böyle bir etkinin (olmuşsa) fetih ve Sümer'in kendi kültürünü dayatması biçiminde olmadığı biliniyor. Bunu, İndüs uygarlığının yazı, ikonografi, kent plancılığı, birölçüt (standart) tartı ve ölçü araçları gibi (Sümer'inkinden farklı) kültür ürünlerinin varlığından biliyoruz. Bunu, İndüs'te zigurat ya da piramit benzeri yapıların yokluğundan da çıkarabiliyoruz.

Mezopotamya Vadisi ile İndüs Vadisi arasında gerek güneyden deniz yoluyla, gerek kuzeyden kara yoluyla mal değişimi (mübadele) ilişkilerinin şaşmaz kanıtları var. Bunların en bilineni her iki yörede karşı yanın mühürlerinin bulunması.[81] Mühürlenen mallarla birlikte (en azından mühürler üzerindeki) düşüncelerin, hatta kurumların da taşınabildiği biliniyor.[82] Böyle bir taşınma (Mısır örneğinde gösterildiği gibi) yerli biçimlerin ve yerli kurumların geliştirilmesinden önce bir öykünme (taklit) evresinin varlığını gerektirir. Mısır örneğinde kanıtlanan bu öykünme olgusunun kalıntıları, İndüs örneğinde (taban suyu yüksek ırmak mili altında kalmış olabilecekleri nedeniyle deniyor) şimdiye dek bulunabilmiş değil.[83] Buna karşılık, Sümer yazılı kaynaklarında "Meluhha" denen ülkeden getirildiği söylenen çeşitli mallar, İndüs kaynaklı olup[84] Sümer-İndüs alışverişinin kesin kanıtıdır. Ancak bu alışverişin, İndüs uygarlığını tetiklemedeki etkisini (geçmişini) saptamak kolay değil.

Yerli kaynak savı

İndüs uygarlığının Sümer'den etkilenilmeksizin, yerli Neolitik kültürlerin gelişmesiyle doğduğunu ileri süren (Hintli, Pakistanlı) yazarlar da var. Onlara göre İndüs uygarlığının Sümer ve Mezopotamya ile İndüs arasındaki Elam kültürlerinde bulunmayan (ama Hindistan'da çok geniş bir bölgede birörneklik gösteren) özellikleri bunu gösteriyor. İki bölge arasındaki, ırmak boyunca dizilen kentsel yerleşmelerin varlığı, taşkın ovasında bulunmayan ya da kıt bulunan kereste, taş, metal

gibi hammaddelerin yabancı ülkelerden sağlanması gibi ortak özelliklerinde bile görülen önemli farklılıklar da bunu gösterir. Bunlar, kent plancılığı, tüm İndüs'te karşılaşılan birölçek (standart) tartı ve ölçü araçları gibi Sümer'de bulunmayan özelliklerdir. İndüs yazısının karakterleri ise, Mezopotamya'dakilere hiç benzememektedir. Eşitsiz uygar toplumsal örgütlenmenin, Sümer'in katmanlı toplumundan (zümre toplumundan) farklı olarak, kast toplumuna varacak yönde başlamış olması olasılığı da vardır.

Bu tür düşüncelerle İndüs uygarlığının yerli kaynaklardan beslenerek gelişmiş olduğunu düşünüyor kimi yazarlar. Savlarına, arkeolojiden destek arayıp bulmakta zorlanmıyorlar. Örneğin A. Gnosha (1965 tarihli yapıtında) ve Agrawal (1973 tarihli yapıtında) şu kanıtları ileri sürmüşlerdi: İndüs uygarlığının kökleri, dıştan gelen bir kolonileştirmede ya da fetihte aranmamalıdır. Kaynak, Harappa kültürü öncesi yerli Neolitik kültürlerde aranmalıdır: Köylerde verimle birlikte tarım ürünlerinin artışı, onları başka mallarla takas ederek pazarlayacak bir tacir takımının doğmasına yol açmıştır. Tüm İndüs'te bulunan birölçek ölçü ve tartı araçları bunu kanıtlamaktadır. Neolitik kültürün bu yolda gelişmesi sonucunda yerli halkın kafasında (mallarla birlikte düşüncelerin taşınıp karışmasıyla) yeni düşünceler uyanmıştır. Bu düşünceler, birkaç dâhi diktatörün önderliğinde uygulamaya konmuştur. Bu yolda Batı Asya ile kurulan ticaret ilişkilerinin geliştirilmesi, ölçülerin ve tartıların tüm bölgede birölçekleştirilmesine varmıştır. Tacirler, Harappa'yı ve Harappa kültürlü öteki kentleri kurmuşlardır. Kurmakla kalmamış, onların kültürel özelliklerini de bilinçli olarak birörnekleştirmişlerdir. Böylece İndüs'te bir yüksek kültür, özgün bir uygarlık yaratılabilmiştir.[85]

Yerli kaynak savındaki yazarlar, kuramlarını desteklemek yolunda, Harappa öncesi (Neolitik) kültürden Harappa (uygar) kültürüne kesintisiz geçişin saptandığını söyledikleri Amri yerini örnek göstermektedirler. Aşağı İndüs'teki bu yerden elde edilen arkeolojik verilerde, "Amriyan kültür" denen evrenin bu geçişi yansıttığını söylemektedirler. Harappa (uygar) kültürün (böyle geçiş evresi kanıtları bulunmayıp) gelişmiş biçimleriyle "birdenbire" çıktığı sanılan yerler için de bir açıklama geliştirilmiştir: Taban suyunun yüksekliğinin geçiş kültürünün izlerini silmiş olabileceği ileri sürülür. Ya da geçiş evresi katmanlarının taşkın milinin ulaşılmayan derinliklerinde yatıyor olabileceği söylenir.[86]

Bu tür savlarla, insanlık tarihinde uygarlığı yaratan koşullarla ilgili farklı bir kuram yaratmış olmaktadırlar: Uygarlığın farklı ürünlere ve hammaddelere sahip bölgeler arası alışverişi başlatıp yürüten tacirlerce yaratıldığı kuramı. Uygar toplumun, tacirlerin ortaya koydukları yeni

düşünce, örgüt, yöntem ve ölçütlerle başlatıldığı. Sonuçta bunların alışveriş bölgesinde birölçekleştirilmesiyle (standartlaştırılmasıyla) yaratılan bir kültür olduğu kuramı! Bu, ciddiye alınıp, öteki uygarlık odaklarının doğuş koşullarıyla uyum derecesine bakılarak sınavdan geçirilmesi gereken bir kuramdır.

BİLİNMEZLER UYGARLIĞI

İndüs uygarlığı, kimi yazarların yazdıkları gibi özgün doğmayıp, Sümer uygarlığından etkilenerek doğmuş olsa bile (Mısır'da görüldüğü gibi) kendi biçimini ve biçemini (üslubunu) geliştirdiğine kuşku yok. Bu gerçeğin en güzel örneği yazısı. Ancak bugüne dek çözülemeyen İndüs yazısının içeriği bilinemediği gibi, İndüs uygar toplumunun yapısı, yok oluş nedenleri de daha aydınlığa çıkarılabilmiş değil.

İndüs yazısı

Hindistan'ın ilk yazısı resimyazısıydı. Sümer'in de çiviyazısından önceki (ilk) yazısı piktografikti. Benzerlikleri burada başlayıp burada bitiyor gibidir. Aralarındaki en büyük fark (bizim için) Sümer yazısının tarihçilerce okunabilip, İndüs yazısının (daha) çözümlenmemiş olup okunamamasıdır. Dolayısıyla içeriğinin bilinmemesidir.

İndüs yazısı, daha çok mühürler (ya da muskalar) üzerine olmak üzere çömleklere, fildişi çubuklara, bakır plakalar üzerine yazılı bulundu. Örneğin, günümüze dek, üzeri yazılı 2500 dolayında mühür toplanmış bulunuyor. Buna karşın yazılı bir parça üzerinde en fazla 25 karakter (im, simge) var. Buluntu başına ortalama 5 im düşüyor. Saptanabilen farklı karakter sayısı 400'ü aşmıyor. Bu durum onun uzun, karmaşık iletilerin iletiminde (örneğin tarih, mitos, mektup için) kullanılmadığını gösteriyor. Tacirler çevresinde, mal alınıp verilişi; dincilerce muska düzenlenişi için kullanıldığı sanılıyor. Ama bunlar bile kesin olarak bilinip söylenemiyor. "Çözüldü", "çözülüyor" diye ikide bir ileri sürülen savlara karşın, hakkında bilgimiz çok az. Örneğin, mühürler üzerinde her bir parçada çizgisel imler yanı sıra, doğacıl çizilmiş bir hayvanın bulunması neyin nesi? Bunun, İndüs takviminin altı mevsimini gösteriyor olabileceği sanılıyor. Ayrıca bu yazının günümüzde Güney Hindistan'da hâlâ konuşulan Dravidyen dil ile kullanılmış olması olası görünüyor.[87]

İndüs halkı (Hititlerin bin yıl sonra yapacağı gibi) Mezopotamya çiviyazısını benimsemiş olsaydı, yazdıkları çoktan çözülmüş olurdu. O zaman gerek İndüs yazısı, gerek İndüs uygarlığı hakkında, Sümer ve Mısır olgularından ve bilgilerinden, karşılaştırmalarla sağlanan benzer-

liklerden ya da farklardan gidilerek yapılan yorumların ürünü senaryolara gerek kalmazdı. İndüs yazısı okunabilseydi, en sık karşılaşıldığı mühürlerin, muska işlevi mi, özel mülk belgeleri mi oldukları daha kesin anlaşılabilirdi. Bunlardan yararlanılarak, İndüs toplumunun rekonstrüksiyonu daha sağlam temellere oturtulabilirdi.

İndüs toplumu

Yazılı belgelerin desteğinin alınamadığı bir durumda, eski yorumlara bakılırsa, İndüs uygarlığı, farklılaşmanın, katmanlaşmanın ileri düzeylere ulaştığı bir toplumdu. Dinciler (din adamları) Sümer'de ve Mısır'da olduğu gibi, yönetici katmanı oluşturuyordu. Eski yorumlara göre "belki de İndüs uygarlığı kast ilkesi üzerine kurulmuştu".[88] Bu eski yorumların dayanağı, hem Harappa hem Mohenjo-Daro kentinin, biri yüksekkent (akropolis) biri "alçakkent" denebilecek yerleşme bölgesi olmak üzere, iki (eşitsiz) bölümden oluşmasıdır. Kale içindeki yüksekkentlerde, iyi evlerde egemen yönetici katman yaşamıştır. Alçakkentlerde ortaya çıkarılan, birbirine özdeş, küçük, bitişik odalardan oluşan yerleşim adaları (savaşçı kışlaları değilse) köle ya da angarya emekçisi kulübeleriydi. Belki de aşağı kastların barakalarıydı.

Bazı yeni yorumlar bundan farklıdır. Onlara göre yüksekkentler (egemen katmanın konut bölgesi değil) tapınma ya da savunma amacıyla kurulmuş kamusal alanlardır. Buna koşut olarak, ne dincilerin ne de savaşçıların yönetimi söz konusudur. Çünkü ne piramit ne korugan benzeri yapılar ortaya çıkarılabilmiştir. Üstelik, yeni yorumculara göre, kentsel mezarlıklar ile, küçük yerleşim yerleri yakınındaki mezarlar arasında da (içlerine konan "gömü armağanları" olan nesnelerin nicelikleri ve nitelikleri bakımından) önemli farklar yoktur. Öyle ki en alçakgönüllü görünüm veren mezarlarda bile, en kaliteli çömlekler ve mühürler, metal nesneler bulunabiliyor. Buna karşılık arkeologlar, ne Sümer'deki ve Mısır'daki gibi büyük tapınakların ne de Ganj uygarlığında görüleceği gibi büyük sarayların varlığını ortaya çıkarabilmişlerdir. Öte yandan (başkent olmuş olsalar bile) ne Harappa'nın ne Mohenjo-Daro'nun, daha sonra ortaya çıkarılan (Lothal, Surkotada, Çanhu-Daro, Ganverivala, Kalibangan, Dholavira, Ganvarivaba, Rakhicarbi, Mehrgah gibi) öteki kentler ve kasabalar üzerinde egemenliklerinin ipuçları vardır. Bu kentler ve kasabalar, yeni yorumculara göre bürokratik bir imparatorluk değil, olsa olsa gevşek bir konfederasyon içinde birleşmiş olabilirler.[89]

İndüs uygarlığının sonu

İndüs diye bir uygarlığın yaşandığına kuşku bulunmamakla birlikte, İndüs, varoluş koşulları kadar yokoluş koşulları bakımından da bir

"bilinmezler uygarlığı" olma niteliğini sürdürüyor. Bu nedenle kuruluşu, yapısı kadar, yıkılışı hakkında da farklı yorumlar varlıklarını yan yana sürdürebilmekte.

Kuruluşu hakkında olduğu gibi yıkılışı hakkındaki eski ve yeni kuramlar önemli farklılıklar gösteriyor. Yeni yorumlara göre, birbirinden 600 km kadar uzak iki kentin (Harappa'nın ve Mohenjo-Daro'nun) yıkılışı, eski yorumlarda ileri sürüldüğü gibi barbar saldırılarının sonucu değildi. Yörede günümüzde de görülen, yersarsıntıları, taşkınlar, iklim değişiklikleri gibi etmenlerin üstüne binen toplumsal etmenlerdi. Uygar toplumun doğal etmenlerin etkilerini artıran ormansızlaştırma, aşırı otlatma, su kaynaklarından yanlış yararlanma gibi etkileri, İndüs uygarlığının sonunu getirmişti. Örneğin, her yeri kaplayan pişmiş tuğlaların yapılması için ormanlar tuğla fırınlarına kurban edilmişti. Bu, erozyona ve büyük taşkınlara yol açmıştı. Aşırı sulama, tuzlaşmaya, verim düşüşüne neden olmuştu. Barbar akınları, olsa olsa, uygar toplumun zayıflamasından yararlanarak başlatılıp son vuruşu yapmış olabilirdi.

Gene de barbarlar, içinde bin kadar yerleşme yerinin bulunduğu, Tunç Çağı Mezopotamya ve Mısır (uygar) kültürlerinin yayıldığı alanların toplamından geniş bir alana (1,3 milyon kilometrekareye)[90] yayılmış bir uygarlığı bir anda ve toptan yıkmış olamazlardı. Kimi yeni yorumlara göre, uygarlık yörede, 1500 dolaylarından sonra, yok olması şöyle dursun, İndüs Vadisi'nin uçlarına doğru yayılmasını sürdürmüştü. Buralarda binyıl kadar sürdükten sonra yavaş yavaş sönmüştü.[91]

İndüs uygarlığı hakkında doktora tezi bulunan Maisels, yıkılışına bir başka açıklama getirdi. Maisels'a göre, uygarlığın genişleyen sarmalını yaratan koşulların sürdürülemez oluşu, daralan bir ters sarmala yol açmış olabilirdi.[92] İndüs uygarlığının doğuşunu, bölgeler arası uzak ticaret ilişkilerinin birölçekleştirdiği (standartlaştırdığı) bir kültürün yaratılmasıyla açıklayan kuramın, kuşkusuz buna uygun bir "batış senaryosu" üretilecekti. Buna göre, İÖ 2. binyılın sonlarına doğru iç ve dış ticarette mal dağıtımı bozuldu. Bozulması, kentlerin gerilemesine (kentsizleşmeye) ve kentlerin nüfusunun dağılmasına varacak bir sarmalı başlattı. İndüs uygarlığını zayıflattı.[93] Aryan saldırısı, bunun üzerine bardağı taşıran son damlayı oluşturdu.

İndüs uygarlığının yıkılışıyla ilgili başka bir yorum daha var. Bu yorumda da çevresel etmenler ile doğal etmenler harmanlanmaktadır.[94] Buna göre İÖ 2. binyılın ilk çeyreği (İÖ 1775) dolaylarında, çevrede başlayan tektonik devinim, yersarsıntılarına yol açmıştır. Yersarsıntıları, ırmakların yataklarını değiştirmiştir. Taşkınlar, Mohenjo-Daro gibi bazı yerleşkelerin sular ortasında bir ada gibi kalmalarına neden olmuştur.

Saravasti gibi bazı ırmaklarınsa hepten kuruması sonucunu doğurmuştur. Denizin çekilmesi ve kıyıların yükselmesi ile limanlar (Makran'da görüldüğü gibi) suya, dolayısıyla ırmak ve deniz ticareti yollarına uzak düşmüştür. Sonuç, kendini ticaretin gerilemesinde, çömleklerin kalitesinin düşmesinde, taş araçların ilkelleşmesinde göstermiştir. Gidiş böylece, yerleşim yerlerinin küçülmesine, kentlerin (dolayısıyla uygarlığın) yok olmasına dek varmıştır. Bu durumda, kullanılma amaçları ortadan kalkan yazı da kullanılmaya kullanılmaya unutulmuştur.

İNDÜS KENTLERİ

Gerilemeden ya da yıkılınadan veya her ikisinden hangisi nedeniyle olmuşsa olsun, yok olmalarından önce İndüs kentleri neye benziyordu? Haritaya bakılacak olursa, ırmak boyunca dizilişleri Mezopotamya kentlerine benziyordu. Ama ortaya çıkarılan 1000 kadar yerleşim yerinden 10 kadar kentin yıkıntılarından gidilirse, çağımız kentlerine daha çok benziyorlardı.

Harappa: Harap edilmiş bir kent

Harappa, İndüs Irmağı'nın kollarından Ravi'nin kıyısındaydı. Irmağın yatak değiştirmesinden dolayı kalıntıları, onun 10 kilometre kadar uzağına düşmüş durumda. İngiliz tacir-yöneticiler (Doğu Hindistan Kumpanyası sahipleri) ondokuzuncu yüzyılın ortalarında, Hindistan'ın iç bölgelerinin toplumsal artısını çekebilmek için yüzlerce kilometrelik Lahor-Multan demiryolunu döşediler. Döşerken, Harappa'nın kalıntılarından söktükleri tuğlaları, raylar altına balast (kırmataş) olarak kullanmışlardı. Böylece insanlığın kültürel kalıtına büyük zarar vermişlerdi. Ama Harappa'nın harabelerini harabeden aynı kültürün arkeologlarının, 1921'de başlattıkları kazılar, ileride İndüs kentlerini, dolayısıyla İndüs uygarlığını aydınlığa çıkaracaktı.

Mezopotamya kentlerinde büyük yapılar, ovada taş ocakları bulunmadığından, kerpiçten yapılmıştı. Yöre ormandan da yoksun olduğu için kerpiçler (pişirilip tuğlaya dönüştürülemeyip) güneşte kurutulmuştu. Kerpiç, İndüs bölgesinin yağışlı iklimine uygun değildi. İndüs'te kerpiç, vadiye yakın yerlerde ormanların varlığından yararlanılıp pişirildi. Ocaklarda pişirilip, değil yüzyıllara, binyıllara dayanabilen tuğlaya dönüştürüldü. Ekili toprakları ve yerleşme yerlerini, ırmağın taşkınlarından kerpiçten örülmüş setlerle koruyamama sorununa çözüm, tuğladan örülmüş setler, platformlar, yapılar ve surlarla bulunmuştu. Ancak Harappa'nın zamanın yıkamadığı tuğla yapılarını, Aryan göçebe çoban akıncılar yıkmıştı. İngiliz koloniciler kırıp dağıtmıştı.

Gene İngiliz olan kazıcılara göre, İndüs kültürüne adı verilen Harappa kenti, öteki kentleri gibi, katmanlıydı. Eşitsizlikçi uygar toplumun yapısını yansıtırcasına, yüksek yerde, yüksek katmanın yaşadığı bir "yüksekkent" (akropolis) ile aşağıda, aşağı tabakanın yaşadığı sanılan, "alçakkent" bölümlerinden oluşmuştu. Öteki özellikleri de, öteki İndüs kentlerininkine benziyordu. Bunların en önemlileri, ızgara planlı bir kentçilik, atıksu sistemi, yıkanmaya verilen özel bir önemdi.

Kalibangan büyükkenti

Harappa yıkıntıları İngiliz kolonilerce dağıtılmadan çok önce kent, (Hint-Avrupa dilli ve kültürlü olmaları bakımından) İngilizlerin anaataları sayılabilecek Aryan kabilelerce (İÖ 1700 dolaylarında) harap edilmişti. Çifte yıkımla, yerle bir edilip tuğlaları sökülüp dağıtıldığından, Harappa'dan İndüs uygarlığı hakkında yeterli ipucu elde edilememiştir. Ama Harappa kültürünün yayıldığı bölgede bir başka büyükkent (metropol) görünümü veren Kalibangan yıkıntıları çok şey söylemektedir:

Kalibangan da (Harappa, Mohenjo-Daro gibi) bir yüksekkent ile bir alçakkent olarak iki bölümden oluşmuş. Yüksekkentte (kendisinin eski yıkıntıları üzerine kurulduğundan) alçakkente yukarıdan bakan bir kale surla çevrilidir. Sur, ikisi de 4:2:1 oranına uyan, biri iri (40x20x10 cm), biri ufak (30x15x7,5 cm boyutlarında) birölçek (standart) tuğlalardan örülmüştür. Kalenin içinde altı kadar büyük platform ile tuğla döşeli çukurlar vardır. Bunlar, yorumcularınca "ateş sunakları" denen ilginç yapılardır. İçlerinde yanık inek kemiklerinin, geyik boynuzlarının kalıntılarının bulunması, buranın dinsel ya da törensel bir bölge olduğunu göstermektedir. Kalenin içinde ayrıca, seçkinlerin ya da yönetici azlığın olduğu sanılan konut temelleri saptanmıştır. Bunların arasında 25x15 metre kadar boyutlu, geniş avlulu, kalın ve yüksek bahçe duvarlı, banyolu, dizi dizi odalı evler vardır. İçlerindeki merdiven boşluklarına bakılırsa, iki katlı olanlar bulunmaktaydı.[95]

Alçakkent de surlarla çevrilidir. Orada da surlar ve konutlar tuğladan örülmüştür. Zaten tüm İndüs kentlerinde, kaleler, sur, platform gibi kamusal yapılar olsun; varsıl evleri olsun, yoksul evleri olsun (pişirilmiş) tuğladandır. Öyle ki yer gök tuğla kesmektedir. Alçakkentte birbirini dik kesen ızgara yollarla birbirinden ayrılmış bölgeler vardır. İçlerindeki farklı buluntulara bakılırsa bunlar, çömlekçiler, taş yontucuları gibi farklı mesleklerden zanaatçıların yaşadığı mahallelerdir. Kaliban'da, birölçüt ağırlık taşları, tartılar ve ölçüler de bulunmuştur.

Mohenjo-Daro: Ölüler Tepesi

İndüs Deltası'nın başında, 1923 yılında başlatılan kazılar sonucunda, Harappa'nınkine benzeyen, ama onunkinden büyük, birbirinin üzerine kurulmuş altı kent katmanı ortaya çıkarıldı. Yere Mohenjo-Daro (Hintçe "Ölüler Tepesi") denmesinin bir nedeni vardı. Neden, kazı alanında, insan kemikleriyle dolu bir tepeyle karşılaşılmasıydı. Bu, onun bir saldırı sonunda yıkılmış olduğunu Harappa'dan daha açık bir biçimde gösteriyordu. Ayrıca öldürüldükleri yere düşüp kalmış insanların kemikleri de bunu destekliyordu.[96]

Eski yoruma göre, Mohenjo-Daro, onunla birlikte öteki yerleşme yerleriyle tüm İndüs uygarlığı, bir (ya da bir dizi) saldırıyla yok edilmişti. Onu yok edenler, Orta Asya göçebe çobanlarının (doğusundaki Türk-Moğol kabileleri değil) batısındaki Hint-Avrupa dili konuşan bölümüydü. Onların da ("şerefli" anlamına gelen bir sözcükle) "Aryan" dalı içinde görülen kabilelerdi. Saldırganlar, daha sonra gene Hindistan'ın, bu kez Ganj uygarlığının kurucusu olacak ve egemen kastlarını oluşturacak topluluklardı.

Bu savaşçı göçebe çobanlar, oralarda yerleşme amaçları olmaksızın, kenti yağmalarken yakıp yıkmışlardı. Halkını kıyıma uğratmışlardı. Üç yüzyıl kadar süren tunç savaş arabalı barbar akınları sırasında, İndüs uygarlığını, Mohenjo-Daro'daki ölülerle birlikte tarihe gömmüşlerdi. Üretici güçlerini yerle bir etmişlerdi. İndüs kentlerinde yaşayan, İndüs yazısını tekellerinde tutan katmanların yok edilmesiyle, yazı da unutulmuştu. Yenilgiye uğratılan egemen katmanlarla birlikte, toplumsal artı, zanaatlara ve yeniden üretici işlere akmaz olmuştu. Zanaatlar sönmüş, zanaatçılar dağılmış, kentler küçülmüştü. Kent yaşamı ve kültürü (uygarlık) yok olmuştu. Devlet örgütü çözülmüş, katmanlı toplum düzeni bozulmuştu. Öyle ki yıkıcılarının Ganj bölgesinde İÖ 1500 dolaylarında kurdukları uygar toplum düzeninin oradan yayılıp, İÖ 500 dolaylarında buralara gelişine dek, İndüs Vadisi toplulukları binyıllık bir "Karanlık Çağ" içine düşmüşlerdi. Bir başka deyişle, Hindistan'ın İndüs bölgesinde insanlık, Neolitik yaşayış biçimine geri dönmüştü. İnsanlık tarihinde olur böyle şeyler!

İndüs uygarlığının ortaya çıkarılabilen en büyük (baş?) kenti olan Mohenjo-Daro, kenti çevrelen surları 4-5 kilometreyi, nüfusu 30-40 bini aşan 300 hektarlık (dönümlük) bir yerleşim yeriydi.[97] Batısında balçık ve kerpiç platform üzerinde yükselen bir kale bulunmaktaydı. Kale, 200x400 metrelik bir alanı kapsıyordu. İçinde, bir "büyük ev", bir "halk hamamı" olarak yorumlanan havuz, geniş bir buğday ambarı, bir de (toplantı?) salonu vardı. Havuz, 7x12x2,5 metre boyutlarında olup

çeperleri su sızdırmayacak biçimde ziftle kaplanmıştı. Buraları dinsel bir odak mıydı, yoksa kamu yönetimi odağı mıydı? Kesin bir şey söylenemiyor.[98] Kalenin içindeki uzun yapının yöneticinin konutu olabileceği kadar, bir toplantı salonu ya da "dinciler okulu" olabileceği ileri sürülmüştür.[99]

Alçakkentte, ızgara planlı yollarıyla sekiz bloktan oluşan geniş (384x228 metrelik) bir yerleşim alanı uzanmaktaydı. Farklı bloklardan çıkarılan farklı nesnelere bakılırsa (Kalibangan'daki gibi) kentin farklı bölgelerinde farklı zanaatlarla geçinen kimseler yaşamıştı.

Alçakkentteki çoğu evin eni, boyu ve yüksekliği birbirine yakındı. Birölçek büyüklükte tuğlalarla örülmüşlerdi. Ancak aralarında 800 metrekareyi bulan büyüklükte olanlar da vardı. Böyle büyük evlerin her birinin içinde tuvalet, banyo ve sarnıç bulunmaktaydı. Konak denilebilecek bu yapılar, kanalizasyona ve atıksu sistemine bağlanmışlardı. Anlaşılan, egemen katmanın (kastın?) varsıl ailelerinin evleriydi. "Yüksek kastın üyelerinin evleriyse, nasıl aşağı kastın evleri arasında olabilir ki?" sorusunun da yanıtı bilinmiyor.

Irmağın yatağını değiştirmesi olasılığına karşı, halkın su gereksinimi düşünülerek, alçakkentte 600 kuyu açılmıştı. Birbirini dik kesen yollar, taşla ya da tuğlayla kaplı olmamakla birlikte, yanlarında akaçlama (drenaj) kanalları uzanıyordu. Öyle ki böylesi bir kentçilik anlayışı, ne Mezopotamya'da ne Mısır'da görülmüştü. Bir ölçüde (binyıl sonra) Hititlerin atıksu künkleri döşeli başkentleri Hattuşaş'da görülebilecekti.

Mohenjo-Daro yerindeki kent (İndüs'ün yöreyi geçmişte bastığı anlaşılan, gelecekte de basabileceği düşünülen taşkınlarından korunmak için) balçık ve tuğladan yapılmış geniş platformlar üzerinde kurulmuştu. Bunların yapılmasının gerektirdiği kitlesel emek; iş yönetimi, kamu yönetimi, örgütleme bilgi ve becerisi, Sümer'in ziguratlarınınkinden az olmasa gerek. İndüs uygarlığına da bu büyük çaplı "su dizginleme" işlerinin yol açtığına, hiç değilse onu daha da geliştirdiğine kuşku yok.

Lothal liman kenti

İndüs uygarlığının geliştiği vadinin en güneyinde, bu kez ırmak değil Kambay Körfezi kıyısında, Lothal yerinde bir liman kenti bulunmaktaydı. O da ırmak kıyısı İndüs kentleri gibi balçık ve kerpiçten (300x225 metre boyutlarında) bir surla çevrilmişti. Burada da 7 metre yükseltilmiş bir platform üzerinde bir kale (akropolis) bölgesi vardı. İçinde kazıcısının "yöneticinin konutları" dediği büyük bir yapı yükseltilmişti. Onun da içinde, her biri tuğla döşeli, banyolu bir dizi oda, bir ambar, bir de depo vardı.

Kentin doğusunda 214 metre uzunlukta, 37 metre genişlikte kerpiç bir platformun varlığı ortaya çıkarıldı. Bu yapı, ırmak ve deniz yoluyla gidecek gelecek kargoların indirilip bindirildiği yer olarak yorumlanıyor. Uzunluğu 1,5 kilometreyi bulan bir kanalla denize bağlanan dok da bunu destekliyor.[100] Bu bulgular, İndüs uygarlığının, karada, ırmakta ve denizde olmak üzere, çok geniş bir alanda, birbirine çok uzak bölgeler arasında canlı bir alışveriş ağı kurduğunu göstermektedir. Gerçekten, Lothal'da bulunan, Umman Körfezi (Sümer) biçemli mühürler, bu liman kentinin uzak yerlerle deniz ticareti ilişkisi içinde bulunduğunu göstermektedir.[101]

İNDÜS KÜLTÜRÜ

İndüs uygarlığının yıkılmış olması, onun maddesel kültürünün ipuçlarının yakalanmasına fazla engel oluşturmadı. Hatta yıkılmamış olup binyıllarca sürseydi (örneğin Mezopotamya'da, uygarlığın görünüşünden iki bin yıl sonra, ancak Babil imparatorluğu zamanında görülebilen ölçü ve tartı birölçek araçları gibi) bazı uygarlık öğelerinin uygarlığın başında geliştirilmiş olduğu saptanamayabilirdi. Erken bir döneminde yıkıldığı için İndüs uygarlığının doruğuna, başlayışından sonraki yarım binyıl içinde ulaşabildiği biliniyor. Daha uzun yaşasaydı (Mezopotamya'daki gibi) daha yüksek doruklara ulaşılabilir miydi? Yoksa (Mısır'daki gibi donup kalıp) ulaşılamaz mıydı? bilinmiyor. Aynı biçimde, yıkımı yazılı kültürü tükettiğinden, tinsel kültürü de (yazısı daha çözülemediği için) yeterince ortaya konamıyor.

Maddesel kültürü

İndüs uygarlığının maddesel kültürünün niteliği ve niceliği, yalnızca Harappa, Kalibangan, Mohenjo-Daro, Lothal yıkıntılarından elde edilen bilgilerle bile, ana çizgileriyle ortaya konabilir: Örneğin, her türlü yapıda pişirilmiş kerpiç olan tuğla kullanılmıştır. Tuğlaların boyutlarının (günümüzde de kullanılan) birölçeklerde oluşu, tartı ve ölçü araçlarının birölçekliğiyle birlikte ele alınırsa, tüm İndüs uygarlığında birörnekliğin sağlandığı anlaşılır.

Pişmiş tuğla ve "iç at" bardak: Binyıllara kafa tutup demiryollarının ağırlığına dayanabilecek denli dayanıklı pişmiş tuğlaların yanında, çok dayanıksız, güneşte kurutulmuş çömlek kap parçaları bulunmuştur. Pazar yerlerindeki unufak olmuş bu çömlek parçalarının (Mezopotamya'nın devrik ağızlı kâselerini anımsatırcasına) bolluğu, arkeologların ilgisini çekti. Araştırmaları bunların, pazarlarda (Hindistan ve

Pakistan pazarlarında bugün de yapıldığı gibi) su satıcılarının, alıcılara su doldurarak verdikleri, birölçek bardakların kalıntıları olduklarını ortaya koydu. Yirminci yüzyılda kâğıt ya da plastik kola bardaklarının kullanılmasına yakın bir kültür düzeyi! Alıcılar içtikten sonra yere çarpıp bardakları kırıyorlardı. Ya, su ve kırdıkları bardak karşılığında (İndüs uygarlığında basılı metal para bulunmadığına göre) ne veriyorlardı? Ne vermiş olurlarsa olsunlar, İndüs kültüründe aynı kabı kullanmanın yol açabileceği hastalık salgınına çözüm böyle bulunmuştu. Burada, kültürümüzün (bugün bile süren bir gelenekle) zincire bağlı metal tastan içilen "sebil" çeşmelerini anımsamamak elde mi?

Tarım ve hayvancılık: İndüs uygarlığının sulu ve susuz tarıma dayandığı ortaya çıkarıldı. En çok arpa ve buğday yetiştiriliyordu. Bunlara ek tahıl olarak, akdarı üretiliyordu. Uzakdoğu'dan getirilmiş olabilecek pirincin (Lothal'de) üretilmiş olabileceği söyleniyor.[102] Baklagillerden bezelye, nohut, yağ için susam, dokumalar için keten yetiştiriliyordu. Keten bezin dünyada önce İndüs'te dokunmuş olabileceği sanılıyor.[103] Hurma, üzüm gibi meyvelerin de üretildiği biliniyor. Sulu tarımın kanal, set, baraj yapım ve onarım işlerini gerektirdiğini söylemeye gerek var mı?

İndüs halkları, keçi, koyun ve domuz, hatta buluntular arasındaki koşum takımlarına bakılırsa, fil beslemişler. Fil yanı sıra devenin ve kümes hayvanlarından tavuğun yörede evcilleştirilmiş olması olası. En çok yararlandıkları evcil hayvan ise, bir tür hörgüçlü öküz olan zebu (İÖ 4000 dolaylarında) İndüs'te evcilleştirilmiş görünüyor.[104]

Ticaret ve zanaatlar: Aşağı Mezopotamya'ya (Sümer'e) benzer coğrafya koşullarının yarattığı taş kıtlığı sorunu, İndüs toplumlarında tuğla bolluğu yaratılarak çözülmüş. Öteki hammaddelerden kereste ve metaller, lüks mallardan kıymetli taşlar, altın gümüş dışarıdan (Afganistan, Belucistan, Orta Asya gibi ülkelerden) sağlanmış. İndüs, Kuzey Mezopotamya'ya pamuk ya da pamuklu dokumalar verirken, oradan kereste almış görünür. Kalıcı olmayan bu nesnelerin alışverişinin arkeolojide kanıtları yok.[105] Ama böyle bir alışverişin ipucunu veren, her iki yörede ötekisinden gelmiş kalıcı mühürler var.[106] Bunların dışında bakır (İndüs Vadisi'nin solundaki komşu ülke) Racastan'dan, yarı değerli taşlar Afganistan'daki Badakşan'dan ve Narmad ya da Harbada denen yerden getirilmiş. Altın, Güney Hindistan'dan ve Afganistan'dan; gümüş, bakır, lapis lazuli gene Afganistan'dan sağlanmış.

İndüs çömlekçiliğinin geçmişi, hemen her uygarlıkta olduğu gibi, Neolitik dönemlere dayanıyor. Örneğin İÖ 3000 dolaylarında çömlek kapların aldığı çok düzgün biçimler, çömlekçi çarkının bu tarihten sonra kullanılmaya başlandığını gösteriyor. Ne çömlekçi çarkının ne de araba tekerleğinin (tahta) kalıntıları İndüs'ün nemli topraklarına dayanabilmiş. Ancak tekerleri kağnıyı, gövdesi tunç savaş arabasını andıran, çift öküzle çekilirken gösterilen kilden yapılmış, tekerlekli bir oyuncağın bulunmuş olması, arabanın kullanıldığının kesin kanıtını oluşturuyor.[107]

Araçlar ve (iki yanı keskin kuvars bıçak gibi) silahlar taştan ve (kılıç örneğindeki gibi) bakırdan yapılmış. Az sayıda tunç nesnelerle de karşılaşılıyor. Bu olgu da, kültürlerin buluntuların yapıldıkları maddeye göre sınıflandırıldığı eski (ordinal) tarihlendirme yönteminde, uygarlığın erken Tunç Çağı'na yerleştirilmesi geleneğine uyuyor.

İndüs yerlerinde birölçek değişim araçları (para) bulunamamış. Ama kazılarda birölçek ağırlık ölçülerinin çıkmış olması, canlı bir alışverişin ve onun kamu yöneticilerince denetlenmiş oluşunun canlı bir kanıtı. Öyle ki Hawkes, İndüs'ün girişimci tacirlerinin Sümer'e Bahreyn'e dek ulaştıklarını belirtiyor.[108] Ama İndüs uygarlığında çapını bilmediğimiz iç ve dış ticareti yürüten tacirlerin konumları ve ağırlıklarının derecesi bilinmiyor. Bilinseydi, İndüs'ün toplumsal yapısıyla Girit (Minos) uygarlığının toplumsal yapısı arasında (örneğin savaşçı ve tacir katmanların birbirleri ve genel olarak toplum karşısındaki konumları arasında) bazı benzerliklerin bulunup bulunmadığı anlaşılabilirdi.

Tinsel kültürü

İndüs uygarlığının tinsel (simgesel) kültürünü yansıtan en önemli buluntular "İndüs mühürleri" olarak bilinen nesnelerdir. Bunlar, sabuntaşı gibi kolay işlenebilir taşlardan, az sayıda metal plakalardan yapılmıştır. Bir kıyısı yaklaşık 2 cm ile 3 cm arasında değişen, kare biçimli tabletlerdir. Böyle küçük olmaları ve arkalarındaki ip geçirmeye uygun delik, sahiplik imi olabilen mühürden çok, muska olabileceklerini düşündürmektedir.[109]

İndüs mühürleri: İndüs mühürlerinin üzerinde genellikle hem bir resim hem kısa bir resimyazı bulunur. Genellikle gergedan, zebu, fil, kaplan, antilop, tekboynuz (İng. *unicorn*) olarak belli hayvanların (daha önce belirtildiği gibi) İndüs yılının bölündüğü altı mevsimi simgelediği sanılmaktadır. Ender olarak insan resimleriyle karşılaşılır. Üzerlerinde haç, gamalı haç gibi (insanın bezeme amacıyla geometri dünyasını keşfini yansıtan, dünyanın birçok kültüründe karşılaşılabilen) desenler de vardır.

Hayvan resimleri, çizildikleri alanın küçüklüğüne karşın, inanılmaz doğallıkta ve güzellikte gravürlerdir. Bu bakımdan Mezopotamya ve Mısır mühürlerini aştıkları rahatlıkla söylenebilir. Bazı mühürlerde canavarla savaşan bir insanın gösterilmiş olması, mitolojiden sahnelerin yansıtılmış olabileceğini düşündürmektedir. Aynı zamanda (Gılgamış'ın aslan, boğa gibi hayvanları alt edecek derecede güçlü olduğunu gösteren silindir mühür desenlerini çağrıştırarak) akla, mühür yapılışına Mezopotamya'dan etkilenilerek başlanmış olabileceği düşüncesini getirmekte.

Arkalarındaki gerçek ne olursa olsun, üzerlerindeki bu çizimler, onları yapanların yüksek ustalık derecesini yansıtmaktadır. Onların zanaatlarını (Mezopotamya, Mısır tam zamanlı zanaatçıları gibi, hatta onlardan ileri) sanat düzeyine yükselttiklerini göstermektedir. Ancak mühürler kadar öteki belgeler de bu zanaatçıların sayıları ve toplumsal konumlarıyla ilgili sorulara gene sağır.

Sıklıkla mühürlerde, seyrek olarak çömleklerde ve metal plakalarda, bu resimlerin yanındaki resimyazılar, Ortadoğu'nun öteki ilk uygarlıklarının yazılarının ilk biçimleri gibi "resimyazı" olmaları dışında hiçbirininkine benzemeyen karakterlerden oluşur. Kodları çözülemeyen bu yazıdan İndüs uygarlığının simgesel kültürü hakkında çıkarılabilecek fazla bir bilgi olamaz.

Yontu sanatı: İndüs uygarlığının tinsel kültürünün yansıtıldığı buluntular grubunun ötekisi, az sayıda ele geçirilen küçük yontulardır. Bunların bir bölümü sabuntaşından, bir bölümü pişmiş balçık *(terra cota),* birkaçı tunç döküm. En ünlüleri "dinsel yönetici" olarak yorumlanan 8 cm boyunda altı kırık bir büst. Küçüklüğüne karşın, şaşılası bir anlatım gücü, ustalık, incelik kendini dışavurabilmiş.[110] Öyle ki insan, Hindistan'da uygarlığın ileride (Ganj uygarlığı döneminde) tapınakların tüm yüzünü kaplayabilecek yontular cangılının tohumu ya da habercisi bir başyapıtla karşı karşıya bulunduğu duygusuna kapılabilir.

Ama konu onun İndüs kültürünün neyini yansıttığı sorusuna gelince, ötekiler gibi bu yontu da sağır. Bir başdinci mi? Dinsel yönetici mi, tanrı mı? Tuniğinin, bir omuzu açık bırakarak tutturulmuş olması ve üzerindeki ağız ağıza vermiş üç ayçadan (hilalden) oluşan desenler ve de baş bandı Sümer ikonografisindeki egemenlerin giysilerini anımsatıp gene bir Sümer etkisini düşündürüyor.[111] Ama bu, dokumayı giysiye dönüştürmenin, birçok yerde (birbirinden bağımsız) karşılaşılan en kolay yolunun ürünü olabilir.

Öteki önemli yontucuk, tunçtan dökülmüş, dans eden çıplak bir genç kız.[112] Tek giysisi boynundaki takıyla kollarındaki ve bacakların-

daki üst üste halkalar. Yontunun çizgilerinin inceliği, günümüzün Barbi bebeklerini anımsatıcı. Ama barbilerin donukluğuna karşın, İndüslü dansçı kızın devinimlerindeki yumuşaklığın yansıtılışı, insana "belki de rastlantı ürünü" dedirtecek denli olağanüstü. Roberts, Mohenjo-Daro'dan çıkarılan pişmiş kilden bir başka yontucuğun, saç tuvaleti ile Ganj uygarlığının Sanchi Budist manastırının girişindeki çıplak tanrıça yontusununkinin şaşılacak derecede benzerliğinden giderek, 2000 yıllık bir kültürel süreklilikten ve kültürel kalıttan söz ediyor. Kısacası İndüs inanç ve sanatının Ganj uygarlığını etkilediği sonucunu çıkarıyor.[113]

İndüs uygarlığının yontu diyebileceğimiz kalıntılarından biri de fallus (erkeklik organı) biçimli cilalıtaş dikitler. Ve kadınlık organı olarak yorumlanan delikli taşlar. Bunların (çıplak veya yarı çıplak kadın yontucukları ile birlikte ele alındıklarında) bir verimlilik kültünün varlığını yansıttıkları açıkça anlaşılır. Kalibangan'da ortaya çıkarılan "ateş sunakları", inançlarında ateşin önemini yansıtır. İçlerindeki "yanık kemikler" ve başka yerden arkasında hayvan sürükleyen bir insan resmi, hayvan kurbanı göreneğinin burada da varlığını göstermekte.[114]

İndüs kültür kalıtı: İndüs uygarlığından Ganj uygarlığına, ne mühürler ne de üzerlerindeki yazı geçebilmiştir. Ama onların gerisindeki sözlü geleneğin geçmemesi olanaksız. Böyle bir şey kültürel birikim ve kültürel kalıt yasasına aykırı olurdu. Gerçekten, Kalibangan'da bulunan bir mühürdeki boynuzlu insan figürü, Neolitik'ten gelen totemcilik kalıtı bir inancın ya da mitosun ürünü olabilir.[115] Öte yandan bazı İndüs mühürlerindeki insan figürünün Ganj uygarlığı tanrısı Şiva'nın betimlemeleri, dansçı kız yontucuklarının, Ganj mitolojisindeki ana tanrıçanın önörneği olabileceği ileri sürülüyor.[116]

Ayrıca İndüs sanatındaki bazı sahneler, arkeolojide yansıyan yıkılan kentlerle birleştirilirse, Ganj uygarlığında (İÖ beşinci yüzyılda yazıya geçirilen) sözlü geleneği *Vedalar* içindeki "kentler yıkan" (İndra gibi) tanrılarda ve kahramanlarda işlenmiş olabileceğini düşündürür.[117] Dolayısıyla, İndüs uygarlığının yıkılmasından sonra köylü kültürü geleneğinin (onun yanı sıra hatta kent kültürü geleneğinin, bazı öğelerinin sözlü gelenekle Ganj kültürüne, oradan günümüzün Hint ve Pakistan halklarının kültürel kalıtına katkıda bulunduğunu düşünebiliriz. Örneğin, İndüs buluntuları arasındaki düdükler ve tekerlekli oyuncak araba, çocuklara karşı ilginin niteliği ve niceliği hakkında ipuçları sunabilir. Pişmiş toprak zarlar, satranç tahtası ve taşları ile birlikte düşünüldüğünde, aylak bir egemen katmanın (ya da kastın) boş zaman kültürü hakkında bir düşünce verebilir.[118] Zar, tek başına düşünüldüğünde

ise, İndüs kültüründe olasılık kavramının varlığının kanıtı olarak gösterilebilir. İndüs düşünürlerinin olasılık kavramına sahip oldukları, kuşkusuz (rastlantı ürünü bulunmuş ve bilinçsizce oynanmış olabilecek zara dayanılarak) kesin olarak söylenemez. Ama satrancın ileride insanlık kültürüne olumlu, zarın ve onun yol açabileceği kumarın İndüs uygarlığının insanlığa kalıtı olarak (ticaret ile birlikte yayılmış) olumsuz bir armağanı olabileceği söylenebilir. Kumarı olmasa bile zarı, İndüs insanına borçlu görünüyoruz.

İndüs uygarlığının kültürünün, sonraki kuşaklara, insanlığın ortak kültür kalıtına geçebilen pek az öğesi biliniyor. Çoğunun ise barbar akınlarını izleyen Karanlık Çağ'da yittiği sanılıyor. Sözlü gelenekle kuşaktan kuşağa, İndüs uygarlığından Ganj uygarlığına geçirilen kültür öğeleri, kimlerce, hangi yol ve yöntemlerle geçirildi onu da bilmiyoruz. Dolayısıyla, Ganj uygarlığını kendi Neolitik geleneğinden alarak açıklama durumundayız.

GANJ UYGARLIĞI

Uygarlığın Eski Dünya'nın çeşitli bölgelerine yayılışında, benzeri tarih, coğrafya ve toplum etmenleri etkili olmuştur. Ama söz konusu etmenlerin ağırlıkları yerden yere değişmiştir. Irmak boyu uygarlıkları olarak İndüs ve Ganj toplumlarında (Hint uygarlıklarında) coğrafya etmeni, kara uygarlıklarından fazla ve deniz uygarlıklarındaki kadar büyük rol oynamıştır.

Coğrafya etmeni

İndüs ve Ganj uygarlıklarının konuşlandıkları Kuzey Hindistan topraklarını sulayan ırmaklar, aynı kaynaktan, yani Himalayalar'dan beslenir. Himalayalar ise, jeolojik çağlar ölçeğine göre, görece yakın bir çağın ürünüdür. Şöyle ki nicedir birbirine yaklaşmakta olan Avrasya fayı ile Hindistan altkıtası (Dekka) fayı yakın bir zamanda birleşmiştir. Şunun şurasında 25-30 milyon yıl kadar önce çarpışmıştır.[119] Bunun sonucunda, aralarındaki okyanusun dibindeki tortul kitleler (günümüze dek sürecek bir devinimle) yükselmeye başlamıştır. Böylece yeryüzünün en genç sıradağları olan Himalayalar oluşmuştur. Ekvatora dek inen Hint Okyanusu'ndan esen nemli Muson yellerinin önü, Himalaya setinin doruklarındaki soğuk hava kitleleri ile kesilir. Öyle ki Ganj ve İndüs ırmaklarının düzenli olarak beslenmesinden öte, düzensiz taşmasının nedeni de Himalayalar'dır.

Ganj uygarlığının doğuşunda ve biçimlenişinde ırmak kadar Muson yelleri etkili olmuştur. Ayrıca, İÖ 2. binyılda görülen iklim değişik-

liği ya da tektonik devinimler (yersarsıntıları) sonucunda Saravasti Irmağı'nın kuruması da rol oynamıştır. Kıyılarında yaşayan toplulukların doğuya (Ganj Vadisi'ne) göçüne yol açmıştır. Uygarlığı bu kez Hindistan'ın kuzeydoğusunda kuracak olanlar bu topluluklardır. Dolayısıyla, Ganj uygarlığına yol açacak etmenler arasına (dolaylı yoldan da olsa) bir coğrafya olgusu daha katılmaktadır.

İndüs uygarlığını tarihe gömen Hint-Avrupa dili konuşan (Aryan) halklar, yerleşmeyip göçebe yaşayış biçimlerini sürdürmüşlerdi. Birbirleriyle ve yerli (Dravidyen) kabilelerle kapışmışlardı. Üç yüzyıl boyunca Kuzey Hindistan'da oradan oraya göçmüşlerdi. Göçleri, Saravasti Irmağı'nın kurumasının etkisiyle, daha bol yağışlı doğuya yöneldi. Sonunda yerleşip, köyleri yavaş yavaş doğuda Ganj Vadisi'ne ve güneye doğru yayıldı.[120]

Ganj (Hint) uygarlığının yoğun nüfuslu, emek bol (dolayısıyla emek sömürüsü oranı yüksek) lüks tüketim düşkünü egemen katmanlarıyla kendine özgü bir biçim alışı,[121] bu özgül coğrafya ve tarih koşullarının ürünü olarak görünür. Gerçekten, Musonlar ve ırmak taşkınları, Ganj Vadisi'nde, Güneydoğu Asya'daki habitatından getirilen pirincin tarımına elverişli (sulak) koşulları oluşturmuştur. Bu koşullarda yetiştirilen pirinç, Hindistan'ın yerlisi akdarının ve Batı Asya'dan gelen buğdayın ve arpanın tarımından (dönüm başına) çok daha fazla ürün vermiştir. Dolayısıyla çeltik üretimi, emek yoğun bir tarım biçimi olduğu kadar, yoğun nüfuslu toplulukları besleyebilecek gizilgüce sahipti.[122] Yoğun nüfus ise, Hindistan uygarlıklarını tarih boyunca "ucuz emek" cenneti [!] yapmıştır.

Öte yandan, yoğun emek gerektiren çeltik tarımı, kanallar açma, onların bakımını yapma gibi çok sayıda kişinin kolektif emeğini gerektirmiştir. Böylece, Ortadoğu'daki büyük sulama tarımınınkine benzer etkileriyle, uygarlığa varacak koşulları hazırlamış olacaktır.

Kast etmeni

Hint (Ganj) uygarlığının, öteki eskiçağ uygarlıklarından, hatta insanlığın öteki uygarlıklarından önemli bir farklılığı vardır: Uygar toplumun kastlar[123] biçiminde katmanlaşmış olması! Yani toplumsal katmanlaşmanın, zümre (tabaka, katman) toplumunda görülenden, sınıf toplumunda görülecek olandan çok daha keskin çizgileriyle katı bir biçim alması. Dolayısıyla, katmanların birinden ötekine geçiş (dikey toplumsal devingenlik) olanağı verilmeyen bir toplumun ortaya çıkması.

Varlığını yirminci yüzyıla dek sürdürebilen kast düzeninde, bir kastın üyeleri başka kastlardan kimselerle evlenemezler. Onlarla birlikte

yemek yiyemezler. Bazı kastların insanlarına değmek bile yüksek kasttakini "kirletir". Onlar *parya* (İng. *untouchables*), dokunulmayacak kimseler sayılır. Kazayla dokunulmuş olması bile arınma törenlerine başvurulmasını gerektirir. Bir kastın insanlarının, birbirlerine ve öteki kastların insanlarına nasıl davranıp nasıl davranamayacakları, kast kurallarıyla belirlenmiştir.

Kastlar, insanların doğar doğmaz kendilerini (dinleri gibi) içinde buldukları ve ölünceye dek değiştiremeyecekleri işbölümü örgütleri, meslek gruplarıdır. Kastların ne zaman, hangi koşullarda oluşturulduklları, bu biçimlerini ne zaman aldıkları kesin olarak bilinemiyor. Bilinen, Hint uygarlığının biçimlenişinin tamamlandığı İÖ 500 dolaylarında kastların da binyıllarca sürecek yerleşmiş biçimini almış olduğu.[124]

Bu noktaya varıp dayanan oluşum ne zaman başlamıştı? Kimilerine göre, kastların kökleri Hint-Avrupa dilli (kültürlü) göçebe çoban toplulukların (uygar toplumlarla ilişkileri sonunda olmalı) kabaca eşitlikçi toplumsal dengelerinin bozulmasıyla. Hangi dalı, ne zaman, nereye akın etmiş olursa olsun, o uygarlığın yazılı belgelerinde, Hint-Avrupa kabilelerinde savaşçılar, dinciler (Şamanlar?) ve emekçiler denebilecek kesimlerin varlığından söz edilir. Yerleşmeyle ve tarıma başlamayla kuşkusuz, eskiden çobanlık edenler, çiftçilere dönüşeceklerdir. Kimilerine göre kastlar, Hint-Avrupalıların yerleşik topluma geçmesiyle birlikte, savaşçı aristokrasi, dinci ve çiftçi kesimlerin oluşmasına dayanır.[125]

Kimi yazarlara göre kastların kökeni (daha önce bu çapta bir farklılaşma bulunsun bulunmasın) Hint-Avrupa halklarının Aryan dalının, Hindistan'a akınları sonucunda doğmuştur. Geçmişleri, yerli halklara boyun eğdirip yerleşmeleri ile kurulan İndüs uygarlığına bile dayanmış olabilir. Bu yazarlara göre, kastların yaratılmasında renk farkı rol oynamıştır.[126] Bu yorum doğru olabilir. Çünkü Ayranların açık, Dravidyenlerin koyu derililiği, fetheden-fethedilen olgusunun ve boyun eğdiren-boyun eğen ilişkisinin (nedeni ve sonucu olmayan bir epifenomeni) bir gölge olayı olarak varlığını her somut durumda gösterecektir. Böylece söz konusu eşitsizlikçi durumun her insan-insan ilişkisi örneğinde anımsanıp renkler yeniden üretilmesinde (bundan sağlanacak çıkar beklentileri yanı sıra) etkili olacaktır. Giderek, eşitsizlikçi ilişki doğal görünmeye başlanabilecektir. Doğallığının kanıtı olarak da temizlikle ve üstünlükle birlikte çağrıştırılan açık derililik ile kirlilik ve aşağılık ile çağrıştırılan koyu derililik gösterilecektir. Öyle ki boyun eğdirilen, emeği sömürüldüğü için daha aşağı bir yaşam standardı süren kesimler de, içinde bulundukları duruma bakarak ve ideolojik hegemonyanın da baskısıyla, kendilerini aşağı görebileceklerdir. Direnme güçlerini yitirip, konumlarını bir yazgı olarak görüp benimseyebileceklerdir. Kastların mesleklere göre iç bö-

lünmelere uğrayıp sıradüzenli sıralanışının tutucu bir psikolojik etkisi olacaktır. Her kastın üyelerine, üst kastlarca aşağılanmışlığını, kendilerininkinin altındaki kastların insanlarını aşağılayıp, onlardan üstün oldukları duygusuyla onarıp dengeleme fırsatı verebilecektir. Bu psikoloji, yalnız kast toplumunda değil, zümre toplumlarında ve sınıf toplumlarında da gözlemlenebilir. Eşitsizlikçi uygar toplumun insanının evrensel denebilecek bir tutumunun ürünüdür.

ARYAN ŞEFLİKLERDEN YABANCI HANEDAN İMPARATORLUKLARINA

Derlendiğinde neredeyse 100 bin dizeyi bulacak olan *Mahapharata* destanında, soylu savaşçıların birbirleriyle ve yerli çiftçilerle savaşları anlatılır. Anlatılanlardan, "kentler yıkan" bu soyluların kabilelerinin, çiftçi topluluklar üzerinde egemenlik kurarak, Hindistan'a Hint-Avrupa (Sanskritçe) dillerini ve kültürlerini yaydıkları anlaşılıyor. Zamanla (Saravasti Irmağı'nın kuruması üzerine) göçleri (daha yağışlı) doğuya yönelip Ganj Vadisi'ne girdikleri (daha önce) belirtilmişti.[127]

Hint-Avrupa toplulukları böylece Ganj Vadisi'nin yerli toplulukları üzerinde egemenlik kurarak, İÖ 1000 dolaylarında yavaş yavaş toprağa yerleşmeye başlamışlardır. Eskiden beri uğraştıkları hayvancılık yanı sıra bitkisel besin üreticiliğiyle uğraşılan köy yaşamına geçmişlerdir. Tarımdan sağlanan toplumsal artı, ileride (hiç değilse siyasal erk odaklarının bulunduğu yerlerde) kentlerin gelişmesine olanak verecektir. Bu, Hindistan'da uygarlığın (İndüs'ten sonra) yeniden kurulması demektir. "Hint uygarlığı" dendiğinde genellikle amaçlanan, anlaşılan bu Ganj uygarlığıdır.

İki egemen kast ikili yönetsel yapı

Hindistan'da ilk devletler (kendilerini en yüksek kast sayan ve toplumda buna oranlı bir saygınlık, ağırlık kazanmış bulunan) Brahmanlar ile sağladıkları işbirliği ve denge sonucunda Ksihatriya (savaşçılar) kastı önderlerince kuruldu.[128] Onların erklerini pekiştirdikleri Ayotha, Kaşi, Mitliya gibi yerlerde ortaya çıktı. Dolayısıyla, Mezopotamya ve Mısır'daki gibi klerokrasiler değildi. Gene de sıradüzenli toplumsal örgütlenmelerdi.[129] Alt kastların insanları, bazı alanlarda savaşçı kastlarının, bazı alanlarda Brahman (dinci) kastlarının denetimi ve yönetimi altındaydı. Dolayısıyla Ganj Vadisi'nde, uygar toplumun başlarında, timokrasi (savaşçılar), klerokrasi (dinci Brahmanlar) yönetimi karışımı siyasal düzenlerin varlığından söz edilebilir. Yönetim birimleri (imparatorluklara dek) büyüse de, yönetim bu niteliğini tarih boyunca sürdü-

recektir. Bunun ikili bir yönetim olduğu bile söylenebilir. Böyle bir ikili yönetsel yapı nasıl doğmuştur?

Yazıya geçirilen ilk sözlü geleneklerden birinde (*Veda*'larda) savaşlarla, savaşımlarla, tehlikelerle dolu, güvensiz yaşam koşullarının varlığı yansımaktadır. Bu güvensizlik psikolojisi, güven arayışını, aşkın öznelere (tanrılara) yöneltmiştir. Bu yolda tanrılardan beklenen dilekler karşılığında, tanrılara törenlerle adaklar, kurbanlar sunma önem kazanmıştır. Söz konusu törenleri bilen ve aracılık eden (Tanrı Brahma'nın temsilcileri olan) Brahmanların önemi artmıştır. Öyle ki ileride kast toplumunu açıklayıp aklayan kuramı (Varna öğretisini) geliştiren Brahmanlar, kendilerini baş köşeye yerleştireceklerdir. Kastlarını, savaşçı yöneticiler olan Ksihadriyalar kastının da üstünde sayacaklardır.

Kabile konfederasyonlarından klan cumhuriyetlerine

Ganj uygarlığının başlarında (İÖ 1000 dolaylarında) ortalıkta daha (dar anlamıyla) devletler yoktur. Şefliklerden oluşan, gevşek örgütlenmiş kabile konfederasyonları vardır. McNeill'e göre, İÖ 900 dolaylarında tunç savaş arabaları çağı gerilerde kalmıştır. Demir silahlara dayandırılan savaş teknikleri, kabilelerin yoksullarının da silahlanması olanağını yaratır. Bu, aristokrasinin [kabile konfederasyonlarının] sonunu getirir. Kabaca eşitlikçi "klan cumhuriyetleri" çağı başlar. Bunlar, her savaşçının karar alma sürecine katılabildiği küçük devletlerdir.[130]

Merkezli monarşilere geçiş

İÖ 700 dolaylarına varıldığında, Hindistan siyasal bakımdan üç farklı görünüm vermektedir. İndüs ile Ganj'ın denize karıştıkları körfezleri birleştiren sanal çizginin kabaca altında kalan topluluklar kuzeyden yalıtlanmış, kendi dünyalarındadır. Aşılması güç sık ormanlıklar arasında, tarıma elverişli, ancak küçük küçük toprak parçaları vardır: Üzerlerinde, siyasal örgütsüz Neolitik, hatta avcı ve toplayıcı Dravidyen topluluklar varlıklarını sürdürmektedir. Çizginin yukarısında kalan Kuzey Hindistan'ın doğusundaki Ganj Vadisi'nde, klan cumhuriyetlerinin yerini (anlaşılan artı aktarımına elverişli koşullardan dolayı erkin belli noktalarda odaklaşması sonucu) monarşiler almaya başlamıştır. Öyle ki basılı para, yazının (yeniden) bulunuşunun başlangıçlarıyla birlikte (dar anlamda) devletler ortaya çıkmaya başlamıştır. Şöyle ki İÖ yedinci yüzyılın sonunda, on altı monarşinin (krallığın) varlığı saptanabiliyor. Dağlık kuzeyde ve İndüs'te ise monarşi öncesi düzenler varlıklarını sürdürmektedir.[131]

İÖ 600 dolaylarında, kentler, zanaatçılar görünür. Küçük devletler büyük krallıkların karşısında tutunamaz olur. Bunda, Güneydoğu Asya'dan gelen pirinç tarımının, bu tarihlerde Ganj Vadisi'ne girmesi etkili olmuş görünür.[132] Demir araçların kolaylaştırdığı orman açma yoluyla oluşturulan teraslara, pirinç tarımı için bol su sağlanması gerekmiştir. Bu amaçla setlerin, kanalların yapılması, uygarlığın İndüs'te ve Mezopotamya'da doğuşuna benzer koşulları yaratmış olmalı. Uygar toplumlardan haberli kabile şeflerinin bu tür işler için gerekli (kolektif emek gerektiren) etkinlikleri örgütlemeleri güç olmayacaktır. Bu ise, eskisi gibi "gelgeç tarımı" yapılabilen yerlerin gözden çıkarılabilmesini (çeşitli nedenlerle ve çeşitli amaçlarla) başka yerlere kolayca göçüverilmesini engelleyecektir. Pirinç tarımının gelişmesiyle, yoğun nüfuslu köyler oluşacaktır. Çiftçilerin vergilendirilmeleriyle sağlanan artının toplandığı odaklardan bazıları kentlere dönüşecektir. Böylece monarşilerin (timokrasilerin) içinde zanaatçılarını besleyebildikleri kaleler, saraylar yükselecektir.

Zamanla bölgeler arası, hatta denizaşırı alışverişler başlayacaktır. Arkeolojik verilerin, Mezopotamya ile deniz yoluyla (İÖ 800 dolaylarında) yeniden başlatıldığını gösterdiği alışveriş,[133] İÖ 600 dolaylarında iyice gelişmiş olmalı.

Ganj Vadisi topluluklarının uygar, devletli toplum düzeyine ulaştığı bu tarihlerde, onlardan binyıl önce uygarlığı yaşamış olan İndüs bölgesinin toplulukları, Aryan yıkımıyla düşürüldükleri Neolitik kültür düzeyinde pineklemekteydiler.[134] Uygarlık İndüs'e İÖ altıncı yüzyılda Persler, İÖ dördüncü yüzyılda Ganj imparatorlukları eliyle (yeniden) getirilecektir. Bu olgu da insanlık tarihinde kültürün, uygarlığın öncülüğünün hiçbir ülkenin, hiçbir halkın tekelinde bulunmadığı yargısını desteklemektedir. Uygarlığın, değişen koşullara bağlı olarak, yer ve el değiştirdiği gözlemini bir kez daha onaylamaktadır.

Hint (Ganj) uygarlığının siyasal evrimi de, öteki eskiçağ uygarlıklarınınki gibi, kabaca, kabile konfederasyonlarından imparatorluğa doğru olmuştur. Ancak Hindistan'a özgü coğrafya koşullarından ve toplumsal örgütlenme biçiminden dolayı, imparatorluğa (ötekilerden) az çok farklı yollardan geçilmiştir. İmparatorluğa iç dinamiklerden çok yabancı halkların ve hanedanların zoruyla geçilmiş görünüyor.

Yabancı hanedanların gelişi

Ganj uygarlığı da (Ortadoğu uygarlıkları gibi) göçebe çoban barbar toplulukların akınlarına uğramıştır. Ama (Ortadoğu'nunkilerden farklı olarak) hemen her büyük akında barbar topluluklar üstün gelmiş hane-

danları yeni gelenler kurmuşlardır. Bu, Hindistan'ın yerli (ve zamanla yerlileşen) halklarının, çoğu zaman Hindistan'ın yerlisi olmayan halklarca yönetildikleri anlamına gelir. Böyle bir durum, bir dereceye dek kast örgütlenişinin sonucu olarak görülür. Hintlilerin kendilerini topluma (uyrukluk, kenttaşlık, yurttaşlık gibi) siyasal bir bağla değil, kast bağı ile (dar bir dinsel bağla) bağlı görmeleriyle açıklanır. Kasta ilgi duyup siyasal birliğe ilgi duymamalarına verilir.[135] Kimliklerini kast içinde edinmişler; devlet, egemen hanedan yıkılsa, değişse de sorunlarına kast içinde çözüm arayıp bulabilmişlerdir.

Hint devletlerinin yabancı hanedanlarca kurulmasının olsun, yönetilmesinin olsun, bir başka nedeni, bir başka açıklaması vardır: Hindistan koşullarının kuşaklar üzerinde yaptığı "yumuşatıcı etki"! Bir önceki barbar akınıyla gelip yerleşen, egemen katmanı ve yönetici hanedanı oluşturan halklar, bir sonrakinin yönetilen uyrukları konumuna düşmüşlerdir. Bu olgu, bir önceki halkın, uygar yaşamın yumuşatıcı etkileri üzerine binen iklimin yumuşatıcı etkisiyle, savaşçılık istenç ve yetilerini yitirmesiyle açıklanmaktadır.[136]

Gerçekten Hindistan, özellikle Kuzey Hindistan, tarih boyunca Aryan, Pers, Makedon, Budist, Türk (Kuşan), Müslüman Türk-Moğol, Avrupalı egemenlerce yönetilmiştir. Hindu Marathalar'ın başarılı başkaldırma eylemi sonucunda egemenliklerini kazanmalarına benzer örnekler enderdir.

Ganj devletleri böyle bir ortamda gelişmiştir. Çok geçmeden İÖ altıncı yüzyılda (530'da) Pers İmparatorluğu'nun (Ahamenid Hanedanı'nın) yöneticisi Kyros, Batı Hindistan'ı fethedip Gandahara bölgesini satraplığa (bir tür genel valilik yönetimine) dönüştürür. Hindistan satraplığından her yıl imparatorluk başkentine (Persepolis'e) akan varsıllıklar (aktarılan artılar) şaşırtıcıdır.[137] Bu, Hindistan'dan aktarılabilecek toplumsal artıların büyüklüğünü göstermektedir. Pers yönetimi aynı zamanda, Hindistan'da daha sonra gelişecek büyük devletlerin imparatorluğa öykünüşlerinde esinlendikleri örnek olmuştur. Makedonya İmparatoru (Büyük) İskender (Aleksandros), Batı Hindistan'da (kendisinin yenilgiye uğrattığı Pers kralının ardılı olduğu savıyla) Persler'in yerini almak istemişti. Ama ordusunun, Hindistan'ın içlerine doğru yürümesi buyruğuna uymaması üzerine, ele geçirdiği topraklardan da iki yıl sonra, İÖ 325'te çekilmek zorunda kalmıştı.

Magadha devleti ve Maurya imparatorluğu

Siyasal, devinimlilik, Hindistan'ın batısındaki İndüs'ten çok doğusundaki Ganj Vadisi'nde görüldü. Buranın verimli tarım topraklarına ve

demir madeni yataklarına sahip Magadha bölgesinde (bugünkü adıyla Bihar denen bölgede) bulunan devletin yöneticileri, çevrelerindeki küçük devletleri birleştirdiler. Sonra, İÖ 330 dolaylarında, büyük bir devlet olma yolunda güneye ve batıya doğru yayılmaya başladılar. Çandragupta adında bir yönetici, İÖ 321'de bu devletin başkentini ele geçirdi. Yayılma eğilimini sürdürüp sınırlarını İndüs'e dek genişletti. Maurya İmparatorluğu böylece (İÖ 310 dolaylarında) kurulmuş oldu.

Maurya imparatorluğunun en güçlü yöneticisi (Çandragupta'nın torunu) Asoka (İÖ 268'de) tahta geçer. Savaşçı ilişkilerinde fillerden, barışçı ilişkilerde kıyı ticaretinden yararlanarak imparatorluğunu geliştirir. Çıkardığı "Asoka Fermanı" olarak bilinen (İÖ 256 tarihli) bildirisi, Ganj uygarlığının ilk yazılı kaynağını oluşturmuştur. Asoka'nın kıyı ticareti yolları üzerinde denetim kurmasını sağlayacak olan Kalinga (bugünkü Orissa) bölgesini ele geçirdiği savaşta, 100 bin kişi ölmüş, 150 bin kişi Maurya imparatorluğu sınırları dışına sürülmüştür. Asoka böyle bir savaşın yarattığı acımasızlıktan ve acılardan etkilenmiş olmalı. Öyle ki savaşlara ve fetihlere son verir. Gençliğindekinin tam tersi bir tutumla, barışçılığı benimseyip Budacılığa geçtiği görülür.

Böylece Asoka, geriye kalan yaşamını ve egemenliğini Budacılığın yayılmasına adar. İnsanlara yeni yeni acılar yaratmak yerine, acılarını azaltabilmek için ülkenin her yerinde hastaneler yaptırmakla ve benzeri insancıl işlerle uğraşır. Ölümünden (İÖ 233'ten) önceki yıllarında, Budacılık yanı sıra "imparatorluk ideolojisi" sayılabilecek düşünceler geliştirip bunları yaymaya çalışır.[138] Bu tutumu, imparatorluklarda görülen, sınırlarını pekiştirip düzeni yerleştirdikten sonra, başvurulan şiddetin dozu azaltılırken, hoşgörünün ve ideolojinin dozunu artırma yönündeki genel eğilime uygundur.

Mauryalar İÖ 185 dolaylarında yıkılıp yerlerini Şunga Hanedanı'na bırakırlar.

Türk Kuşan egemenliği

Kuşanlar, Kuzeybatı Çin toprakları içinde yaşayan, Türkçe konuşan göçebe bir topluluktu. Güçlenince İÖ 128'de Hindukuş geçitlerinden Hindistan'a indiler. Bunu izleyen (İÖ birinci-İS üçüncü yüzyıl arası) üç yüzyıl içinde, hem İndüs Vadisi'ni hem Ganj Vadisi'ni ele geçirmeyi başardılar. Bir başka deyişle, Hindistan imparatorluğunu ele geçiren yabancı hanedanlardan birinin kurucusu olmuşlardı. İmparatorlukların belkemiğini oluşturan ülkelerarası (uzak) ticareti denetimlerine almak yolunda, Çin'i Akdeniz'e bağlayan "İpek Yolu" da ellerine geçmiştir. İmparatorluklarını pekiştirmek için son bir girişimle, en ünlü

yöneticileri Kanişka zamanında tacirlerin dünya görüşüne uygun bir değerler dizgesi olan Budacılığı da benimseyip yaymaya çalışırlar.

Gupta imparatorluğu

Gupta imparatorluğu, Ganj Vadisi'ndeki (bu kez yerli) bir hanedanın (gene) Çandra-gupta adını taşıyan[139] yöneticisinin (İS 375-415 arası) başarıları üzerine kurulur. İmparatorluk, onun kişisel yetenekleri kadar (belki ondan çok) Asoka zamanından beri yaratılmış olan "imparatorluk ülküsü" denebilecek değerler ile "imparatorluk ideolojisi" denebilecek düşüncelerin varlığının ürünüdür. Bu değerler ve düşünceler, Hint toplumunda ve kültüründe, imparatorluk ne zaman dağılsa onu yeniden kuracak başarılı yöneticileri beklemektedir.

Gerçekten, Çandra-gupta'nın babası Sumadragupta, bastırdığı altın para üzerine şu yazıyı koydurmuştu: "Kralların yüce kralı, dünyayı zaptettikten sonra, yenilmez bir kahraman gücüyle tüm evreni zaptedecektir."[140] Bu sözüyle sanki uzay çağının imparatorlarını (önceden) haber vermektedir. Onun gösterdiği yolda oğlu Çandra-gupta kendini "dünya imparatoru" sayarak işe başlamıştı.

Gupta döneminde, imparatorluğun kentlerine akan artıların sağladığı olanakla beslenen bilginler, hukuk, din, felsefe, astronomi, matematik alanlarında çalışmışlardır. Giderek tüm dünyada kullanılacak olan sıfır sayısını bulmuşlardır. Sayısal imlemenin ondalık yerleştirme yöntemi de onların matematikçilerinin (belki daha önce tacirlerinin?) başarısıdır. Avrupa'da "Arap sayıları" olarak yanlış bilinen ve kullanışlı olmayan Romen sayılarının yerini alan sayılar da ilk önce Gupta İmparatorluğu dönemi Hintli tacirlerin ve matematikçilerin kullandıkları sayılardı. Kara ve deniz ticareti kanalıyla tüm dünyaya yayılmaya, Guptalar ile başlanmıştı. Kalidasa, oyunlarını, şiirlerini; Panini, Sanskritçe dilbilgisi kitabını Gupta döneminde yazdı. Mahabharata bu dönemde son biçimiyle yazıya geçirildi.[141]

Gupta imparatorluğu (İS 450 dolaylarında) yerel başkaldırılarla zayıfladı. Orta Asya'dan kopup gelen Hunlar'ın bir dalının akınlarının vuruşlarıyla sendeledi. Ama yıkılmadı; parçalanmış da olsa varlığını bir beş yüzyıl daha sürdürebildi. Hindistan'ın Guptalar'dan sonraki yöneticileri, bilindiği gibi Müslüman Araplar ve Müslüman Türkler olacaktır.

Müslüman fethi

İslam imparatorluğunun fetihlerinin çelikleştirdiği Arap orduları, savaşı meslek edinmiş kimselerden oluşuyordu. Doğu ordularında

Türkler çoğunluktaydı. Öte yandan savaş (duruma göre) İslam dinini yaymanın bir aracı olarak kullanılmaya başlanmıştı. "Cihat" kavramı bu amaçla geliştirilmiş olmakla birlikte, savaşın ve yenginin sağlayacağı çıkarların aracı olarak da kullanılabiliyordu.[142] İslam orduları İS 712-714 arasında İndüs (Sind) bölgesini fethettiler. Hindistan'da 1175'te bir İslam imparatorluğu bulunuyordu. Bu arada, Hindu tapınaklarının yıkılıp yerlerine camilerin yapılması,[143] Hint imparatorluğunu ele geçirmek isteyen halklar ve kadrolar arasında sonul ürününü Hindistan ile Pakistan bölünmesinde verecek tohumları ekip ideolojik savaşımı başlatmış oldu. Bu ideolojik savaşım, her fırsatta, kışkırtmalarla sıcak bir dinler savaşını' başlatabilecek saatli bomba niteliği kazandı.

Daha İS 977 gibi erken bir tarihte, Afganistan'da Gazne'nin Türk valisi Sebüktekin, yetkesini batıda İran'a, doğuda Hindistan'a dek yayabilmişti. Gazneli Mahmut (1000 dolaylarında) Afganistan'da kurduğu bağımsız devletinin sınırları içine Hindistan'ın bazı bölümlerini de alabilmişti. Takvim 1206'yı gösterdiğinde, Kuzey Hindistan'da (1526'ya dek sürecek) İslam yönetimi yerleşmiş bulunuyordu. 1370'te Hindu devleti olan Vijayanagara egemenleri Güney Hindistan'ı fethederek Hindu imparatorluğunu kurmuşken, Pencap valisi, 1414'te Delhi'yi ele geçirip burada Seyyid Hanedanı'nı kuracaktı. Bu hanedan, Afgan Lodi Hanedanı tarafından 1451'de yıkıldı.

Türk-Moğol Hindistan imparatorluğu

Türk yöneticilerin önderliğinde bir Orta Asya Türk ve Moğol göçebe çoban kabileleri konfederasyonu (onbeşinci yüzyılın sonunda) oluşmuştu. Onaltıncı yüzyılın başında güneyin uygar toplumlarına yönelik akınları başlattı. Fetihleri, anasoyçizgisi Moğol Cengiz Han'a dayanıp, babasoyçizgisi Türk olan, Timur'un torunu Babür'ün Kabil'i (1504'te) ele geçirmesiyle hızlandı. Kabil'den gözünü Batı ve Güney Hindistan'a diken Babür, Afgan Sodi Hanedanı ordusunu Panipat'ta (1526'da) yenilgiye uğrattı. Başarısında, ateşli silahları Hindistan'a sokacak olan Türk topçuları büyük rol oynamıştı. Böylece (Mughal imparatorluğu da denen) Türk-Moğol Hindistan imparatorluğu[144] kurulmuş oldu.

Babür, Hindistan'ı fethinin tarihsel öneminin bilincinde olmalı ki, Çağatay Türkçesi ile anılarını yazdı. *Babürname*'de Hindistan hakkında şunları söylemektedir: "Hindistan'ın fazla bir çekiciliği yok. İnsanları çirkin, birbirlerine [kast ayrımı nedeniyle olmalı, A.Ş.] konukluğa gitmiyorlar; zekâ ve yetenekleri yok; elişlerinde simetri, yöntem, kalite yok; iyi at, iyi köpek yok; üzüm, misk kavunu, iyi meyveler, soğuk su, pazarlarında pişkin ekmek yok; medrese yok, hamam yok, şamdan

yok!"[145] Öyleyse Hindistan'ı niye fethedip Türk-Moğol Hindistan imparatorluğu hanedanını kurmuştu? Kendi sözleriyle, "insan [emek] ve ürünle dolu, altın ve gümüş hazinesi"[146] olduğu için!

Babür, on iki bin kişilik ordusunun çok daha büyük ordular karşısındaki başarısını, atlılarda sayısal üstünlüğü yanı sıra, fitilli tüfekler ve havan topları gibi ateşli silahları ve filleri savaşta kullanmasına borçluydu.[147] Babür'ün torunu Ekber, hanedanın bir başka parlak yöneticisi oldu. Tahta on dört yaşında (1556'da) çıktı. Bürokrasi ve vergi alanlarında reformlar yaptı. Çiftçilerden ürünlerinin üçte bir gibi yüksek bir oranı toplayabilmek için vergi toplayıcıları ordusunu köylere dek gönderdi. Altın yumurtlayan tavuğu yitirmemek için, kötü hasat alınan yıllarda "vergi iadesi" denebilecek bir yöntemle onlara yiyecek, tohumluk dağıttı.[148] İmparatorluk, böylece aktardığı düzenli ve büyük artılarla büyük ordular besleyebilip büyük kamusal yapıların yapımına girişebildi. Gerçekten, Güney Hindistan'daki son büyük Hindu imparatorluğu Vijayanagara (1565'te) ortadan kaldırıldı. Hürrem, karısı Mümtaz Mahal'in anıtkabiri olarak Tac Mahal'i (1632-1654 arasında) yaptırabildi. Bu güvenle kendisine Şah Cihan (Dünya Egemeni) adını yakıştırabildi. Evrenzib yönetimi (1658-1707) dönemine varıldığında, hemen hemen tüm Hindistan imparatorluk sınırları içine alınmış bulunuyordu.

Türk-Moğol Hindistan imparatorluğunun yöneticileri (Johnson'a göre), "Osmanlı'dan daha görkemli ve yeniçağ dünya tarihinin en başarılı devletinin yaratıcıları" olmuşlardı. Öyle ki bu, 3,2 milyon kilometrekareye yayılmış bir ülkeye dağılmış 100-150 milyon nüfusuyla, zamanının (Çin'den sonra) en büyük ikinci imparatorluğuydu.[149]

İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası adını taşıyan bir (özel) emperyalist ticaret kuruluşu, (1765'te) Bengal'in Bihar bölgesinin gelirlerine el koydu. İngiliz yönetimi ele geçirilen yerlerin tac adına yönetimini üstlendi. Buna karşı çıkan Marathalar'ı (1818'de) yenilgiye uğratıp Hindistan İmparatorluğunu ele geçirdi. Bu sırada Müslüman imparator çoktan (1750'den beri) bir kukla durumuna düşmüş bulunuyordu. Kraliçe Victoria (1876'da) ise kendisini Hindistan imparatoriçesi olarak duyuracaktı.

Hindu tepkisi ve Maratha devleti

Budacılık, Brahmanlarca doğum yeri olan Hindistan'dan kovulmuştur. Brahmacılık, Hinduculuk biçimini almıştır. Yabancı hanedanlar, Müslümandır. Dolayısıyla bundan sonra, yabancı ve yerli egemenlerin Hindistan imparatorluğunu ele geçirme çabaları, hem (Müslüman ve Hindu) dinsel ideolojiler kanalıyla hem sıcak savaşlarla yürütüldü. Bu dönemin en ilginç evresini Marathaların yükselişi oluşturdu.

Marathalar, Dekka bölgesinde yaşayan savaşçı bir tarım toplumuydu. Hindu kalıp İslamlığa geçmemekte diretmişlerdi. Ama hem soyluları hem köylüleri, savaşçılık becerilerini satarak, Müslüman egemenlerin ordularında çalışmaktaydılar.

Şivaji, Türk-Moğol Hindistan imparatorluğu ordusunda böyle bir komutandı. Orduda beklediği konuma yükseltilmeyince, buyruğunda çalıştığı komutan Efdal Han'a başkaldırdı. Ancak savaş alanında, girişilecek bir savaşta hiçbir yanın kesin bir yengiye ulaşamayacağını iki yan da anladı. Bunun üzerine, Efdal Han ile başkaldıran komutanın bir anlaşmaya varabilmeleri için yüz yüze görüşmeleri kararlaştırıldı. Şivaji, Müslüman düşmanı Efdal Han'a yeterince yaklaştığında, avucunda sakladığı (bir tür muşta olan) "kaplan pençesi" denen silahla, Han'ın karnını deşip barsaklarını söktü çıkardı. Böylece yöneticisini yitirmiş olan Müslüman ordusunun şaşkınlığından yaralanıp onları (1660 dolaylarında) yenilgiye uğrattı.

Bu olaydan sonra yıldızı parlamaya başlayan Şivaji, Hindu dinini bir ideoloji olarak kullandı. Onunla Müslüman egemenlere karşı duyulan düşmanlığı kışkırttı ve örgütledi. Hindu kralı olarak (1674'te) taç giyen Şivaji'nin başarıları, kurduğu devletin resmi tarihine, halk türkülerine geçerek destanlaştı.

İngilizlerin Marathaları (1818'de) yenilgiye uğratmalarıyla Marathalar Hindistan tarihinden çekildiler. Ancak ileride, Haydarabat komünist ayaklanmasında adlarını gene duyuracaklardı.[150]

HİNT DİNSEL DÜŞÜNÜŞÜ

Hint düşünüşünün örüldüğü üç farklı iplikten birinin geçmişi, görüşüne bakılırsa, göçebe çoban Hint-Avrupa halklarının yaşayış biçimine dayanmaktadır. Ötekisinin kökleri, yerli yerleşik çiftçi topluluklarının kültüründe yatsa gerek. İndüs uygarlığı kalıtından nelerin alınıp nelerin alınmadığı ise pek belli değil.

Neolitik çoban kökenleri: Ganj uygarlığından gelenler bellidir. Göçebe çoban yaşayış biçiminin, Hint-Avrupa dilli (ve kültürlü) halklarının, yalnız Aryan dalının değil, öteki kollarının da bazı ortak düşünsel özellikleri bilinmektedir. Bunlardan biri, daha çok hayvansal besin üretimiyle ilişkilidir. Sürüleri olumlu ya da olumsuz etkileyen doğa güçlerinin (uygar toplumların dinsel düşünüşünden de etkilenerek olmalı) tanrılaştırılmasıdır. Gerçekten, sonradan uygarlaşan Hint-Avrupa halk-

larının çoğunun panteonunun başında Fırtına Tanrı (örneğin Hititler'de Teşup, Grekler'de Zeus, Aryanlar'da İndra) bulunur. Öteki önemli tanrılar, gök, güneş gibi doğa öğelerini ve doğa güçlerini[151] temsil ederler.

Göçebe çoban yaşamıyla ilişkili ikinci düşünsel özellik, hayvan kurbanına verilen önemdir. Kurban toplumsal bir önem kazanıp incelikli törenlere bağlanmıştır. Aryanlar'da bu incelikleri öğrenip kurban töreni sırasında söylenecek sözleri, tanrılardan istenecek şeyleri bilen bir (Şamanlıktan türeme) dinci Brahmanlar kesimi oluşmuştur. Brahmanlar, toplumun ve kişinin tanrılarla ilişkisini kuran aracılar konumuna gelmişlerdir. Hint dinsel düşünüşünü Brahmanlar, buna göre biçimlendireceklerdir. Gerçekten, İÖ 1500'lerde başlamış sözlü gelenek olup, İÖ 1000 dolaylarında derlenmeye başlanan *Veda*'lar, kurban sırasında okunan bin kadar ilahiden oluşmaktadır.

Öte yandan, göçebe çoban yaşayış biçimi, "budünyacı" ve "savaşımcı" bir psikoloji üretir. Bu, Hint-Avrupa kökenli halkların tanrılarından, savaşta yengi, yaşamda sağlık ve uzun ömür isteyişlerinde kendini yansıtmaktadır.[152]

Neolitik çiftçi kökleri

Göçebe çoban toplulukların kültürü ve değerleri, üzerlerinde egemenlik kurdukları yerleşik çiftçi kültürüyle ister istemez karışacaktır. Yerleşik çiftçi yaşayış biçiminin (çobanlarınkine) "görece barışçı" bir kültüre yol açabildiği biliniyor. Kültürleri, özellikle çobanların durmak bilmeyen saldırıları karşısında "savunmacı" bir biçim kazanabilir. Gerek (yersarsıntıları gibi) doğal, gerek (göçebe saldırıları gibi) toplumsal meydan okumalara karşı tepkileri, etkiler üstesinden gelinemeyecek derecede şiddetlendiğinde ise, bir savunma, bir "katlanış", hatta bir "kaçış" biçimini alabilecektir. Bu koşullarda, bedende bir tutuklu gibi görülen ruhu çektiği acılardan kurtarmanın yolları aranabilir.

Hint düşüncesinde, ruhun, bedenin ölümünden sonra, yeni bedenlerde dünyaya birçok kere geldiği inancı vardır. Bu inanç, bitkisel besin üretici yaşayış biçiminden beslenmiş olabilir. Bitkilerin, tohumları kanalıyla ardı ardına canlanışlarından esinlenmiş bulunabilir. Dolayısıyla bu inancın da kökleri, Neolitik çiftçi yaşayış biçimi dönemlerine dayanabilir. İşte, ruhun beden içinde çektiği acılardan kurtarılması ile yeni bedenlerde dünyaya dönmesi düşüncelerinin birleşmesi (Ortadoğu uygarlıklarının dinsel düşünüşünün "ötedünya" kavramındakine benzer bir düşünüşle) "öteyaşam" denebilecek bir kavrama (reenkarnasyon, yani ruhgöçü kavramına) ulaşılmasına varmıştır.

Neolitik kültür-uygarlık bireşimi

Neolitik çoban kültür kalıtı ile Neolitik çiftçi kültür kalıtı olan düşünceler ve değerler, uygar toplum koşulları içinde derlenmiştir. Uygar toplumun dincilerince, uygar toplumun gerçekleri ve gereksinimleri de (hesaba) katılarak birleştirilip çeşitli bireşimleri (sentezleri) türetilmiştir. Hindistan'da, bunların başlıcaları: Brahmacılık (Brahmanizm), Caynacılık (Jainizm), Budacılık (Budizm) ve Hinduculuk (Hinduizm) olarak ortaya çıkmıştır.

Tarıma dayanan hemen her uygar toplumun düşünüşü gibi, Hint uygar toplumunun düşünüşü de bir dinsel düşünüş biçimiydi. Bu düşünüşün belkemiğini, "öteyaşam" inancı oluşturdu. Ve öteyaşam inancı, Ortadoğu uygarlıklarının "ötedünya" inancından farklı da görünse, aynı işlevi gördü. Katmanlı, eşitsizlikçi uygar toplumda, katmanların ve kişilerin (devletin kaba gücü yanı sıra) içselleştirilmiş inançlarla denetlenmesine yaradı. Eşitsizlikçi toplumsal yapının korunup yeniden üretilmesi amacının gerçekleştirilmesine katkıda bulundu.

Brahmacılık

Hint uygar toplumunun ideologları sayılabilecek Brahmanlar, kast toplumunu açıklayıp savunan kuramları geliştirirken, uygarlık öncesi (Neolitik) kültür birikiminden yararlanıp onu uygar kültürle eklemlendirmiş görünürler.

Gerçekten, Hint mitolojisinde üç büyük tanrıdan biri olan Şiva'nın geçmişi Aryan akınları öncesi yerleşik çiftçilerin verimlilik kültüne dayanmaktadır. Hatta onu İndüs kültürüne dayandıranlar vardır. Simgesi olan *lingam* denen erkeklik organı biçimli dikilitaş yontularla, İndüs kentlerinde de karşılaşıldığı belirtilmektedir. İkinci büyük tanrı Vişnu'nun (Yunan tanrıları gibi topluluklar arası savaşlara katılan özellikleriyle) belirgin biçimde Hint-Avrupa kökenli olduğu söylenmektedir.[153]

Uygar toplumun tanrısı olarak görünen Brahma, Vişnu'nun göbeğinden bir lotus çiçeği biçiminde doğduğu söylenerek dinsel geleneğe bağlanmış olur. Tanrı Brahma'nın dincilerine (rahiplerine), "Brahmanlar" kitapçıklarına "Brahmanalar" denir. Brahmanlar işe, *Veda*'lardaki ilahileri okuyarak kurban törenlerini yönetmekle başlamışlardır. Sanskritçe günlük dil olmaktan çıktıktan sonra da onu din dili olarak korumuşlardır. İlahiler ve yakarılar (dualar), anlamları unutana dek, ezber yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Bu, Brahmanlara başvurulmaksızın hiçbir dinsel törenin yapılamayacağı bir durum yaratmıştır.[154] Bu durumdan yararlanan Brahmanlar, kendilerini en yüksek kast konu-

muna yerleştirmişlerdir. Yerleştirmekten öte, birçok ayrıcalıklar edinmişlerdir[155]. Kast toplumu içinde bu ayrıcalıkların yarattığı olanaklarla, incelikli bir dinsel ideoloji yaratmayı başarmışlardır. Yarattıkları Hint yaratılış mitosunda Brahma başrolü oynar.

Hint mitolojisine göre evren 999 kez varolmuş 999 kez yok olmuştur. lçinde yaşadığımız 1000. evrendir. Onun varoluşu, son evrenin yokoluşuyla uyuyakalan Tanrı Vişnu'nun karnından Tanrı Brahma'nın bir lotus çiçeği biçiminde doğuşuyla başlamıştır.[156] Doğuşu tamamlanınca Brahma içinde yaşadığımız tüm evren biçimini almıştır. Dolayısıyla, canlı cansız tüm varlıklar Brahma'nın birer parçasıdır. *"Varna"*[157] denen öğretiye göre ondan gelir, ona giderler.

Varna öğretisi: Tüm evreni oluşturan Brahma, Hint mitolojisinde, aynı zamanda insan biçimli bir varlık olarak düşünülmüştür. Öyle ki Brahmanlar kastı onun düşünen kafasından yaratılır. Dolayısıyla en yüksek kasttır. Ksihatriyalar, onun kollarından yaratılmış olup savaşçı yöneticiler kastını oluştururlar. Böylece yöneticilerin eylemlerine de tanrısallık, dolayısıyla yasallık (meşruiyet) sağlanmış olur. Toprak sahipleri ve tacirler kastı Vaisyalar, Aryan kökenli son kast sayılırlar. Brahma'nın bacaklarından yaratılmışlardır. Ayaklarından yaratıldığına inanılan, Aryan olmayan tüm kastlar ("temiz olmayanlar", murdar olanlar anlamında) "Sudralar" içine sokulurlar. Bundan da anlaşılacağı gibi dört kast katmanı, her biri içinde binlerce (*Jati* denen) kasta bölünmüştür. Sudralar Brahma'nın ayaklarından yaratıldıklarına göre, toplumda çiftçilik, işçilik gibi ayak işlerini görmelidirler. Kuramda ilk üç kast ("şerefli" anlamına gelen sözcükle) "Aryan" sayılır. Aryan olmayanlara *"dasa"* denir. Bu sözcüğün daha sonra "köle" anlamına gelmesi[158] Sudraların Hindistan'da kölelerinkine benzer işlev gördüklerini gösterir. *Varna* sözcüğünün renk anlamına gelmesi ise kastların oluşumunda (bkz. s. 508) fetih ve ırk olgusunun ipucu olabilir.

Toplumu bir canlıya benzeten (bilim çevrelerinde "organizmacı toplum anlayışı" olarak nitelenen) böyle bir öğretinin (doktrinin) hangi amaca hizmet edeceği açıktır. Ne gibi bir işlev göreceği bellidir: Toplumdaki eşitsizlikler (katmanlar, kastlar, meslekler) kalıtsal ve tanrısaldır. Bir canlıda organların yerlerinin ve işlevlerinin değişmesinin düşünülemeyeceği gibi, toplumda kastların görevlilerinin ve yerlerinin değiştirilmesi düşünülemez, düşünülmemelidir. Bir kastta doğan kimse, başka kasta geçemez. Geçmeye kalkması, doğal ve tanrısal düzeni bozmaya kalkması anlamına gelir. Böyle bir girişim, üst kasttakilerin ruhu-

nu kirletmesine yol açar. Üst kattaki kişinin alt kasttan biriyle (kazayla bile olsa) ilişkisi sonunda kirlenen ruhunu belli törenlerle arındırması gerekir. Onu kirletenin başına gelebilecekleri, düşünmek bile tüyler ürperticidir: Ruhu, bir sonraki yaşamında, suçunun derecesine göre, bokböceğine dek çeşitli düzeylerdeki canlıların bedeninde, cezasını çekmesi için dünyaya geri postalanabilir. Bunun adı "ruhgöçü" kuramıdır.

Ruhgöçü kuramı: Varna öğretisi, uygar bir toplumun kast derecesine çıkarılmış eşitsizci yapısını "inandırıcı" biçimde açıklamaktadır. Ancak alt kastlardan kimselerin "niye Brahma'nın kafasından yaratılan kastta değil de ayaklarından yaratılan aşağı kastta doğdukları" sorusunu yanıtsız bırakmaktadır. Dinsel ideolojideki bu gedik, Brahmacılıkta (ve onun uzantısı olan Hinduculukta) ruhgöçü kuramıyla kapatılmaya çalışılmıştır.

Ruhgöçü kuramına göre, bir kimsenin ruhunun belli bir kastın içinde doğan bir bebeğin bedeninde gönderilmiş olması, hak ettiği bir karşılıktır. Ruhunun daha önceki bedenlerinde verdiği sınavların tam karşılığıdır. Daha önceki yaşamlarındaki eylemlerinin *karma* denen cezası ya da ödülüdür. Bir kimsenin hangi kastta doğacağını saptayan *karma* ilkesi, bir tür "yazgı" kavramıdır. Ancak Mezopotamya kökenli olup Musacılık, İsacılık ve Muhammedcilik (tektanrıcı) geleneğinde geliştirilenden farklı bir yazgı anlayışıdır. Bir kimsenin ruhu yaratılırken yazıldığına inanılan (keyfi) yazgı kavramından daha tutarlıdır. Tanrının bir kimse için biçtiği (nedenini tanrıdan başka kimsenin bilemeyeceği) gelecek değildir. Dolayısıyla, o kimsenin yazgısını oynamasından sorumlu tutulup (ötedünyada) cezalandırılması ya da ödüllendirilmesi gibi (cüzi irade kavramıyla kapatılmaya çalışılan) bir tutarsızlık (hiç değilse boşluk) bırakmaz. Brahmacılıkta ve daha sonra onun uzantısı olan Hinduculukta *karma*, insanın (ruhunun) bir önceki bedeninde (kastında) (hatta daha önceki bütün bedenlerindeki yaşamında) bir sonraki yaşamı için neredeyse "kendisinin kendine yazdığı bir yazgı" niteliği taşır.[160] Dolayısıyla (yaptığının karşılığını eksiksiz alma anlamında) adalet duygusuna da yanıt vermektedir. Bu durumda kimse, içinde bulunduğu kastı hak etmediğini düşünemeyecektir. Kimse, haksızlığa uğradığını düşünüp, bunun sorumlusu olarak tanrının yanında yaratılan şeytan ya da felek gibi bir aşkın özneyi göstermeye gerek duymayacaktır. Kastına boyun eğip gereklerini yerine getirecektir.

Gerçekten, ruhgöçü (reenkarnasyon) kuramına göre, bir bedende tutuklanan ruh (bu kez "ruh niye bedende tutuklanır?" sorusunu unutturacak kadar geçmişe itilerek) eskittiği her bir bedende yüksele alçala

(8.400.000 değişik varlığın içinden geçtikten sonra) ödüllendirilip insana ulaştığına inanılır.[161] Hint düşünüşünde her şeyi abartma, büyük sayılarla (kumar) oynama eğilimi vardır!

Ruh, göç serüveni boyunca, cansız sandığımız (oysa Brahma'nın bedeninin bir parçasından yaratıldıkları için canlı sayılan) varlıklardan canlılara geçmiştir. Duygusuz sandığımız (oysa tüm canlılar gibi duygulu) bitkilerden, çeşitli düzeylerde hayvanların bedenlerine dek girip düşe kalka sınavlardan geçmiştir. Bu sınavlar sonucunda sıra, düşüncesiz sandığımız (oysa daha sonra geçeceği insan bedeninde olduğu gibi düşünebilen) hayvanlardan insan bedenlerinde verilecek sınavlara gelmiştir.[162]

Ruh, insan bedenlerindeki sınavına, en alt kasttan (bir ceza değil ödül olarak) başlar (ne güzel avuntu ama!) ve sürdürür. Bu kastta sınavını verebilmişse, bedeninin ölümünden sonra, ölümsüz olan ruhu, ödüllendirilerek bir üst kasttan anababanın çocuğu olarak yeniden doğar. Yok sınavını verememişse (bu demektir ki kast yasalarına uymayıp kastının görevlerini yerine getirmemiş, üst kasttakilerle yasak olan ilişkilere girip onları kirletmişse) bokböceğine kadar yolu var!

Ama kişi umudunu yitirmemeli. Alt kastlardaki görevlerini yerine getirdikçe önü açıktır. Sudralıktan Brahmanlığa kadar yükselebilecektir. Ancak Brahmanlık bile, ruhun beden kafesinde tutukluluğu demektir. İyi bir Brahman gibi yaşayabilirse, ancak o zaman ruh özgürlüğüne ve mutluluğa kavuşacaktır. Tanrı Brahma'nın ruhuyla birleşip sonsuz dinginlik (huzur) içine girecektir.

Görüldüğü gibi, *varna* ve *reenkarnasyon* öğretilerinde, toplumsal bir kurum (uygar kast toplumu) doğal, hatta tanrısal bir gerçeklik olarak sunulmaktadır. Gene toplumsal bir olgu oluşturan kültürel evrim (bilerek, bilmeyerek) organik evrim ile karıştırılmaktadır. Organik evrim olgusu, ruhun tinsel (kültürel) evrimi gibi görülüp gösterilmektedir.[163] Bu bakımdan, gerçeklikle ilgisi tümden kesik değildir. Gerçeklikle (ama tepetakla algılanmış bir gerçeklikle) neredeyse bire bir denebilecek bir ilişki içindedir. Bir başka değerlendirişle, "olan" (olgular) aynı zamanda "olması gereken" (değerler) olarak gösterilmektedir. Bu niteliğiyle, eşitsizlikçi bir düzeni onaylayan yetkin bir ideoloji ortaya konmuş olmaktadır. Sonuç olarak, Hint dinsel düşünüşünün, Brahmacılık-Hinduculuk biçiminin "öteyaşamcı" dünya görüşünün, Ortadoğu dinci düşünüşünün "ötedünyacı" dünya görüşü ile aynı işlevi gördüğü söylenebilir. Eşitsizliklerin, haksızlıkların hesabı, birinde ötedünyaya, ötekisinde öteyaşama ertelenmektedir. Eşitsizlik açıklanırken, sıradüzeni (kafalarda) yeniden kurulmaktadır.[164]

Brahmacılık Hint (Ganj) uygarlığının tek dini değildi. Onun yanında, onunla kâh çakışan kâh çatışan inanç dizgeleri de vardı. Brahmacılık, Brahmanlar (dinciler) ve Ksihatriyalar (savaşçı yöneticiler) gibi üst kastların psikolojik gereksinimlerine yanıt verebildi. Karmaşık felsefi düşüncelerden tat alabilecek seçkinlere seslenebildi. Ama alt kastların insanlarının içine düşürüldükleri duygusal gereksinimlere de yanıt verebilecek inançlar üretemedi. Bu tür gereksinimlere yanıt vermeye aday, çilecilik, Budacılık, Caynacılık gıbi başka inançlar türedi.

Upanishadlar, çilecilik, gizemcilik

Hint düşünüşünün ana çizgisini oluşturan ruhgöçü kuramını benimseyen kimi Hintli düşünürler, ruhun yeniden doğuşlar çemberinde uzayıp giden işkencelerden kurtarılmasının (başka) yollarını aradılar. Bu yolu, bedenin (yemek, cinsellik gibi) isteklerinin horlanmasında ve köreltilmesinde bulduklarını sandılar. İnsanlara acılara katlanmayı öğrenmeleri için çile çekmeyi, hatta ruhlarını yüceltebilmeleri için bedenlerine acı çektirmeyi öğütlediler. Hint fakirliği ile *Upanishad*'ların gizemciliği, "yaşamdan kaçış" denebilecek böyle bir anlayışın pratiğinin ve felsefesinin örnekleridir.

Upanishad'lar denen, İÖ 700-800 dolaylarından beri birikegelen sözlü geleneğin sonra yazıya geçirilen metinleri, "yaşamdan kaçış" eğiliminin felsefi düzeyde işlenişinin örneğidir. Sayıları 250 dolayında ilahi, aforizma ("üfürtme" diye çevrilebilir) düşünceler üzerine düşünme (refleksiyon) ürünü olan metinlerde dinin derin anlamları araştırılır. Sonuçta (Brahmacılığın içinde saklı) her şeyin birlik, bütünlük ve uyum içinde olduğu gibi panteistik ve monistik bir anlayışa ulaşılır.[165] Oysa Brahmanlar, her yerde dinsel törenleri yönetme eğilimiyle, yerel tanrıları Brahmacılık içine alarak çoktanrıcı bir eğilime girmişlerdi. Upanishadcı gelenek bunun tam tersi bir yolu izledi.

Upanishadcı düşünüşte, bedeni hor görüp her şeyi kapsayan evrensel ruha (yalnızca ölünce ya da ruhgöçleri sonunda değil) yaşarken de ulaşılabileceğine inanıldı. Böylece gizemciliğe kayıldı. "Başarılı din yolcusu, kendini denetleme, derin düşünme, kendini dünya nimetlerinden yoksun ederek çile çekme, günlük yaşamın sorunlarından uzaklaşma süreciyle"[166] evrensel Ruh içine dalıp bir an için bile olsa bireysel varlığından kurtuluşun mutluluğuna ulaştırabilirdi. Bu, hem bir kurtuluş felsefesi hem de düpedüz gizemcilik (mistisizm) idi.

Budacılık ve Caynacılık

Guatama Siddharta ve Mahavira İÖ 500 dolaylarında birbirlerinden habersiz yaşamış görünen iki Hint düşünürüdür. İkisi de Upanishadcı

ve Brahmacı uç yolların boşluklarını görmüştür. İkisi de alt kastların ve sıradan insanların duygusal ve düşünsel gereksinimlerine yanıt olabilecek yollar aramıştır.

Budacılık: Kendisine daha sonra "aydın" gibi bir anlama gelen Buda adı verilecek olan Siddharta, dinciler (Brahmanlar) kastından değil, Ksihadriyalar (savaşçı yöneticiler) kastından bir prens idi. Çevresi yüksek duvarlarla aşağı kastların insanlarının yaşam koşullarından yalıtlanmış bir sarayda doğmuştu. El bebek gül bebek yetiştirilmişti. Söylentiye bakılırsa, saraydan dışarı çıkmadan evlenme yaşına gelmişti. Bir çocuğu bile olmuştu. Gene de kendini mutlu duyumsamıyordu. Bir gün, dışarısını merak edip sarayın duvarına tırmandı. Duvarın ötesindeki insanların nasıl yaşadığını görünce sarsıntı geçirdi. Rahat yaşamını ve parlak (görünen) geleceğini bırakıp saraydan gizlice ayrıldı.

Kendisini, derin bir empati duygusuyla, aşağı kasttaki insanlarla öylesine özdeşleştirdi ki önce çilecilik (asetizm) yolunu izleyen gruplara katıldı. Suçu, bedene yükleyip kurtuluşu ruhta aradı. Ruhunu yüceltmek amacıyla, bedeninin gereksinimlerine ve isteklerine karşı (anlaşılan genç olmanın verdiği güç, inanç ve inatla) çetin bir savaş verdi.[167] Yedi yıl sürüklendiği bu yolda, bir gün, yemek için durduğu bir derenin kıyısındaki ağacın altında niçin mutlu olmadığını tüm gece düşündükten sonra bunun nedenini anlayıp birden "aydınlanıverdiği" söylenir. Tuttuğu yolun doğru olmadığını anlamıştır.[168] Bedeninin gereksinimlerini ne kadar çok yadsırsa, onların seslerini o kadar yükselttiklerini kavramıştır. Açken, derin düşüncelerle ruhunu yüceltmek şöyle dursun, hiç düşünemeyecek duruma düştüğünü düşünmüştür. Çileci yolun, kendi amaçlarına yaramadığı gibi, öteki insanları acılardan kurtarma davasına da bir hayrının olmayacağı kafasına dank etmiştir.

Böyle bir deneyim yaşadıktan sonra Buda, bedeni susturmaya çalışan çilecilik yolunu bırakmıştır. Ama mutluluğu, bunun tam tersi yolda, savaşta başarıda, yaşamda varsıllıkta, cinsel tutkuları doyurmakta arayan Brahmacı yola da geri dönmemiştir. Birbirine zıt bu iki yol arasında bir "orta yol" aramıştır: Orta yola, bedenin gereksinimlerini, onların seslerini duymayacak kadar karşılama beden üzerinde (daha sonra "yoga" denecek yöntemlerle) denetim kurma yoluna girmiştir. Böylece derin düşüncelere dalma olanağı bulmuştur. Düşüncelerle ruhu yüceltirken, öteki insanların (hatta tüm canlıların) acılarını azaltacak, insanların birbirleriyle ve doğayla iyi ilişkiler kurmalarını sağlayacak yollar aramıştır. İzleyicilerini, doğru görüşler, doğru istekler, doğru konuşma, doğru davranış, doğru geçim, doğru çaba, doğru düşünce, doğru esriklik (vecd) olarak "sekiz

soylu yol" dediği yöne yöneltmiştir. Söz konusu "doğru"ların neler olduğunu kendi koymamıştır.[169] Bunları, izleyicilerin kendilerinin arayıp bulmasını istemiş olmalı.

Buda, yeniden doğuşlar çemberinden kurtulup nirvanaya ulaşmanın yolunu orta yolda gösteren bir ahlak felsefecisi olarak görünür. İzleyicilerinin daha sonra (İsa'nın havarilerinin yaptığını anımsatırcasına) yaptıklarının tersine, kendini bir tanrı saymamıştır. Dahası, hiçbir tanrının varlığından söz etmemiş görünür. Herhangi bir tanrının yüceltilmesini, ona boyun eğilip yakarılmasını istemiş değildir. İzleyicileriyle kurak mevsimde oradan oraya dolaşarak, dilencilikle sağlanan bir çanak pirinç, bir tutam tuz, bir bardak suyla günlerini geçirirken dersler verdiği söylenir. Yağmur mevsiminde ise, izleyicileriyle ağaçların altında derin bir sessizliğe gömülüp derin düşüncelere dalınan yıllar geçirmiştir.

İçinde yaşadığı kast toplumunun haksızlıklarına karşı, kuşkusuz ne örgütlenmenin ne ayaklanmanın sözünü etmiştir. Ama kast ayrımına katılmadığını, aşağı kasttan bir kızın sunduğu tastan su içerek gösterdiği söylenir. İzleyicileri arasında kadınların da bulunması, Brahmanlar kastının bir Brahman öldüğünde karısının da kedisiyle birlikte (diri diri) yakılması göreneğiyle çarpıcı bir zıtlık gösterir. Kitap bırakmaktan, kural koymaktan çok, izleyicilerine bu tür davranış örnekleri bırakmış.

Buda'nın (İÖ 483 dolaylarında) ölümünden sonra izleyicileri örgütlenirler. Varsıl (tacir) izleyicilerin bağışlarıyla kurulan "Stupa" denen manastır benzeri yerlerde birlikte yaşamaya başlarlar. Uygun mevsimlerde Buda'nın görüşlerini yaymak için yollara düşerler. Ancak düşüncelerini yayabilmek için gidilen yerlerdeki toplulukların inançlarına hoşgörü gösterilmesi, Budacılığın içine yabancı insanların sızmasına yol açar. Budacı misyonerlerin Budacı düşünceler ile yerli inançları uzlaştırma yoluna başvurdukları da anlaşılıyor. Öyle ki bu yüzden bir dinden çok "törensiz, tanrısız" bir insancıl (hümanist) felsefe olan Budacılık, "düşünsel kirlenmeye uğramış" olur.[170] Böylece, tarımcı uygar top lumun egemen düşünüş biçiminin baskısıyla olmalı, düşünüş yöntemi ve davranış ilkeleri olarak felsefelikten uzaklaştırılıp inançlar dizgesi olarak dine dönüştürülmüştür. Dağ gibi yontularından da anlaşılacağı gibi, Buda aşkın özneleştirilmiş, neredeyse tanrılaştırılmıştır.

Budacılık, çıkışını izleyen yüzyıllarda, izleyicilerinin misyonerlik etkinlikleriyle ve Maurya İmparatoru Asoka'nın çabalarıyla (ama Brahmanların engellemesiyle) sınırlı bir bölgede yayılabilmiştir. Asoka'nın ölümünden sonra (Akhenaton'un ölümünden sonra olanları anıştıran bir durumla) Brahmanların çabalarıyla duraklatılmıştır. Sonra da Müs-

lümanların stupalarını yıkıp keşişlerini dağıtmasıyla gerilemiştir. Hatta doğup geliştiği Hindistan'dan sürgün edilmiştir. Ancak misyonerleri, Budacılığın (baskıyla karşılaşmadığı) Tibet'te kök salmasını sağlayabilmişlerdir. Gene misyonerlik etkinlikleriyle Budacılık, Tibet'ten Çin'e bu iki ülkeden Hindiçin'e, Kore'ye, Japonya'ya yayılabilmiştir. Öyle ki kimi yazarlar onu (Hıristiyanlıktan da önce) ilk dünya dini saymaktadır.[171]

Budacılık (kast düzeninin ve Brahman baskısının bulunmadığı) Uzakdoğu ülkelerine yayıldıktan sonra, buralardan Hindistan'a bir hac akımı başlatmıştır. Hacılar, Buda'nın doğduğu, izleyicileriyle dolaştığı ve ilk manastırlarının bulunduğu yerlerde gördüklerini, duyduklarını yazıp bulduklarını toplamışlardır. Manastırlarına götürüp bunlar üzerinde çalışarak Budacı yazını yaratmışlardır.

Caynacılık: Budacılık Hindistan'da, Brahmacılığın ya da onun karşıtı çileci-gizemci inançların yerini alması şöyle dursun, onlara seçenek bile oluşturamadı. Bunun, Brahmanların tepkisi, Müslümanların manastırlarını dağıtması yanı sıra, bir nedeni daha vardı. Budacılık, alt kastlara da açık olmakla birlikte, sıradan insanların yaşamın doğum, ölüm, evlilik gibi önemli olaylarında başvuracakları törenler koyamamıştı.[172] Savaş, kıtlık, doğal yıkımlar (tabii afetler), salgın hastalıklar gibi bunalım zamanlarının duygusal gereksinimini doyuracak umutlar sunamamıştı.

Bu tür gereksinimlere yanıt vermeye Caynacılık (Jainizm) aday oldu. Caynacılığın temelleri, Budacılık ile aynı tarihlerde (İÖ 500 dolaylarında) Mahavira tarafından atılmıştı. Din niteliği Budacılığınkinden fazlaydı. Dolayısıyla Caynacılık alt kastlara seslenerek (Brahmacılıktan çok) Budacılığa rakip oldu. Ancak Caynacılıkta hayvancılık kadar, hayvanlara zarar verebiliyor diye çiftçilikle uğraşılmasına bile sıcak bakılmaması, bu inancın tacirlere kalmasına yaradı.[173]

Caynacılık, kurucusu olan Mahavira'nın, insanlığın kurtarıcısı Jina'nın (Cayna'nın) Mahavira'nın bedeninde dünyaya yirmi dördüncü kez geldiği inancına dayandırılmıştı. Bu inancın da gösterdiği gibi, ruhgöçü öğretisi benimsenerek insanlara umut sunuluyordu. Ancak bunun için izleyicilerinden, dünya nimetlerine sırt çevirmeleri, çile çekmeleri, dünyadan el etek çekmeleri, manastırlara kapanmaları, derin düşünüşlere dalmaları, ölesiye aç kalmaları gibi çetin sınavları vermeleri bekleniyordu. Kurtuluşa böyle ulaşılıp mutluluğa böyle erilebilirdi. Bunlar, seslendikleri alt kastlardan kimselerin altından kalkabileceği şeyler değildi. Dolayısıyla Caynacılık seçkin bir azınlığın inancı olmaktan öteye geçemedi.[174]

Hinduculuk

Kimi yazarlar "Hinduizm" (Hinduculuk) sözcüğünü, Brahman dincilerle birlikte Hint uygarlığı boyunca sürdürülüp, zamanla değiştirilip geliştirilen inançların hepsini (Brahmacılığı da) kapsayan anlamıyla kullanırlar. Kimileri, Brahmacılığa Upanishadcı geleneğin de katılmasıyla Hint dininin aldığı daha sonraki biçimi için kullanmaktadırlar.

Brahmanların çabalarıyla Budacılık Hindistan'dan sürgün edildi diye, onun karşılamaya çalıştığı (karşılayamadığı) psikolojik ve ideolojik gereksinim ortadan kalkmadı. Bu gereksinimi karşılamaya en güçlü aday Upanishadcı metinler geleneğiyle birlikte sürdürülen çileci akımlardı. Onlardan Brahmacılığa hasım bir din geliştirenler çıkabilirdi. Böyle bir şey Brahmanları geçimlerinden, ayrıcalıklarından, saygınlıklarından edebilirdi.

Ne var ki Brahmanlar, böyle bir olasılığın gerçekleşmesini önleyecek esnekliği gösterebildiler. Bunu Upanishadcı geleneği Brahmacılığın içine alarak başardılar. Ya da Brahmacılık ile Upanishadcılığı birleştirerek Hinduculuk (Hinduizm) inancını kurarak kotardılar. Brahmacılığın "budünyacı" yolu ile "budünyadan kaçışçı" denebilecek çileci (asetik) yol arasındaki zıtlığı ve sürtüşmeyi giderebildiler. Her iki yolun da doğru olduğunu söyleyerek aralarındaki düşmanlığı ortadan kaldırma başarısını gösterdiler. Şöyle ki kişi gençliğinde Brahmacı yolu izlemeliydi. Yaşlanıp enerjisi, tutkuları azalınca, budünya işlerinden ve heveslerinden uzaklaşıp kendini düşünceye, tapınmaya adayabilirdi.[175]

Böylece (Brahma'yı tüm evrenle özdeşleştirerek bir bakıma aşkın öznelikten çıkaran) Brahmanlar, Brahma'nın önemi azalırken, Vişnu ve Şiva olarak iki baştanrı çevresinde döndürülen Brahmacılığı Hinduculuğa dönüştürmüş oldular. Bu yolda, yalnızca Upanishadcı inançları değil, pek çok yerel kültü ve onların tanrılarını (karşılarına almaktansa) Hinduculuğun içine alma uyanıklığını da gösterdiler. Böyle bir esneklik gösterme yolunda, ellerinde uygun bir düşünsel araç vardı. Bu, Brahmacılığın içindeki (Vişnu örneğinde görüldüğü gibi) bir tanrının tarihin çeşitli zamanlarında, çeşitli bedenlerde, hatta çeşitli insanların bedenlerinde (*"avatar"* denen görünümleriyle) dünyada görünebildiği inancıydı. Artık yerel tanrıları Brahmacılığın önemli tanrılarının avatarları olarak görüp göstererek Hinduculuğun, dolayısıyla yetki alanlarının içine almaları işten değildi. Onlarla ilgili törenleri yönetip, ödüllerini ve saygınlıklarını artırabilirlerdi. Böyle bir tutumun ürünü olarak Hinduculukta varlığı kabul edilen irili ufaklı tanrı sayısının 330 milyonu bulduğu hesaplanmaktadır.[176]

Tanrıların sayıları artınca, değerleri düşmüş oldu. Brahmanlar kendilerini tanrılardan ne isterlerse koparabilecek güçte ve onlardan da önemli görmeye başladılar. Tanrılar ile Hindular arasında aracılık yaparken istedikleri bir şey gerçekleşmemişse, onun da kolayı var! Sonuç alınamayan törenleri saygınlıklarına pek gölge düşürmeden açıklamanın yolu var: Ölü dil Sanskritçe ile kuşaktan kuşağa, ezberlenerek ve ilahiler gibi okunan yakarılarının bir sözcüğünde ya da vurgusunda yanlış yapılmıştır. Tören hatasız yapılana dek (bu demektir ki istenen sonuç alınana kadar) yinelenmelidir!

Çoktanrıcı inançları böylece iç etmesini bilen Brahmanlar, tektanrıcı dinlerin eleştirileri karşısında, aynı anlayışın sağladığı esneklikle, bunun tam tersini savunabilecek durumdadırlar. Hinduculuğun aslında tektanrıcı bir din olduğunu ileri sürebilecek konumdalar: Brahma, Vişnu, Şiva (Baba-Oğul-Kutsal Ruh benzeri) aynı tanrının görünümleri olduğu gibi, sözü geçen tüm tanrılar neden Brahma'nın görünümleri olmasınlar ki? Brahma tüm evreni oluşturan tanrı değil mi? Böyle bir yorum onları, Hıristiyanlık, Müslümanlık gibi dinlerin yarışmasından ve eleştirilerinden koruyacaktır. Öte yandan imparatorluklar, ideolojik gereksinimlerine Hinduculuk içinde yanıt bulabileceklerdir. Gerçekten, Hindu imparatorluğun kurucusu Şivaji (1674'te) Hindu inancı adına savaşım vermiş, onu izleyen Maratha yöneticileri, harcamalarının büyük bir bölümünü Hinduculuğu destekleme yolunda kullanmışlardır.[177]

Müslümanlık-Hinduculuk çatışması: Tantracılık ve Sihcilik

Kuşkusuz Hint kültürünün dokusu içinde Müslümanlığın da yeri vardır. Bunun ürünü yalnızca Hindu-Müslüman çatışması değil, Hindistan-Pakistan bölünmesi olacaktır. Anlaşılan pek çok yerel kültü içine alıp sindirme yetisine sahip Hindu düşünüşü İslamı içine sindirememiştir.

Tersine Hinduculukta İslam karşıtı her türlü çoktanrıcı, hatta sihirsel kültlere izin verilmiştir. Bunun sonucunda Tantracılık (Tantrizm) hortlatılmıştır. Aşağı kasttan kimselerin ancak tansıklar (mucizeler) sonucunda düzelebileceğini umdukları yaşam koşullarının yarattığı çılgınca umutlara seslenen kişiler (şarlatanlar) çıkmıştır. Bu kimseler Budacılıkta uzun derin düşüncelerle, Upanishadcılıkta (ancak seçkin azlığın altından kalkabileceği) uzun ve çetin oruçlarla ulaşılabilecek tanrıyla ilişki, dinginlik, mutluluk durumlarına sihirlerle ve muskalarla (kolayca) ulaşılabileceği umudu satmışlardır.[178]

Çoktanrıcı Hinduculuk ile tektanrıcı İslamlık arasındaki sürtüşmenin çatışmalar yanı sıra uzlaşmalara, bireşimlere, yeni düşüncelere yol

açması da beklenir. Gerçekten her iki dinde yanlış bulduklarını atıp doğru bulduklarını birleştirmeye çalışan düşünürler yetişti. McNeill'e göre bu dinsel yenilikçilerin en ünlüsü (1518'de ölen) Kebir idi. Kebir'in öğrencilerinden Nanak Hinduculuk-İslamcılık karışımı Sih mezhebinin kurucusu oldu.[179] Ancak bu inanç da Hindu-İslam birleşmesini sağlamak yerine Hindu-Sih, Sih-İslam sürtüşmeleri dizisini yarattı. Öyle ki Pakistan-Hindistan (1947) bölünmesi sırasında "Yeni Delhi istasyonunda yaşlı bir Müslüman kadının tepesine doğru kılıcını kaldıran iriyarı bir Sih'e sormuşlar, 'Niçin onu öldürüyorsun?' 'Bilmiyorum' demiş, 'ama yapmalıyım'. Ve kılıcını indirdiği gibi kadının kafasını ikiye bölmüş."[180]

Sati yakısı ve kadının konumu

Hayvansal besin üretici göçebe topluluklarda (ister Filistin göçebeleri İbraniler, ister Avrasya göçebeleri Hint-Avrupalılar, ister Orta Asya göçebeleri Türkler, Moğollar olsun) erkek (üretim ve yaşayış biçimlerinden dolayı) toplumda yaşamsal rol oynar. Konumu kadınınkinden yüksektir. Göçebelerde kadınların konumu, yerleşik çiftçilerin kadınlarınınkinden daha aşağıdadır. Uygar topluma geçişle, toplumda genel olarak eşitsizlik artar. Göçebe çoban geçmişli egemen katmanlı halklarda, kadın-erkek eşitsizliği daha da artmıştır. Öyle ki Hint uygarlığında da kadının bu aşağı konumunun göstergeleri vardır:

Birincisi, büyük tanrılarına erkek cinsiyeti yüklenmiştir. Onların eşleri, sevgilileri, kızkardeşleri olarak gösterilen tanrıçalar, ikinci plandadır. Tanrıçalar, Neolitik geçmişli (toprak ana gibi) yerel kültlerin ideolojik özümlenmelerinin ürünü gibi görünürler.

İkincisi, "*sati*" yakısıdır. Eski Yunan kent devletlerinde de kadınlar, evlerin *gynokonitis* (harem) denen bölümlerine kapatılmışlardı. Böyle bir kültürden gelen İskender ve ordusundaki Yunanlılar bile Hindistan'a (İÖ 329'da) girdiklerinde, Brahman kastından biri ölünce karısının da yakılmasını buyuran göreneğe şaşkınlıkla tanık olmuşlardır. Bu göreneğin, İngiliz yönetimince (1840'ta) yasaklanıncaya dek sürebildiğini görüyoruz.[181] Ne zaman başladığı ise kesin bilinmiyor.

Göçebe çoban geçmişli katmanlı toplumlarda, erkeğin yüksek kadının aşağı konumunun göstergelerinin üçüncüsü, Aryan kökenli yöneticiler arasında olsun, Türk ve Moğol kökenli hanedanlarda olsun, Hindistan'ın Arap egemenleri arasında olsun, bir biçimde taht kendisine kalmış kadın yöneticilerin ender görülmesidir. Bunlardan ikisi, savaşçı geleneğe sahip olmakla birlikte çiftçi kökenli Marathalar arasından çıkmıştır.[182]

Dördüncüsü, Maratha Manu yasalarındaki şu sözlerdir: "Çocukluğunda babasının, gençliğinde kocasının, kocası öldüğünde oğullarının buyruğu altında bulunan kadın hiçbir zaman başına buyruk bırakılmamalıdır."[183] Hint uygarlığında, görevi kocasına tanrıya hizmet ediyormuşçasına hizmet etmek olan kadın, yüksek kastlarda ev dışında çalışamazdı. Sokağa örtünerek çıkmak zorundaydı.

Ve Hint kültüründe kadın erkek eşitsizliğinin büyüklüğünün beşinci göstergesi, Hindistan'da kadına yakın zamanlara dek sahiplik ve yurttaşlık haklarının tanınmamış olmasıdır. Böyle bir kültürel gelenekli Hindistan'da, Pakistan'da ve Srilanka'da, bağımsızlıklarından sonra, kadın başbakanların çıkmış olması açıklanma bekleyen şaşırtıcı bir olgudur.

14. Bölüm
ÇİN UYGARLIĞI

Uygarlık, yani eşitsizlikçi katmanlı toplum, bir başka deyişle kentli yaşayış biçimi, ilkin Eski Dünya'da görünmüştür. İlk göründüğü Mezopotamya'dan Eski Dünya'nın her yanına dalga dalga yayılmıştır. Önüne çıkan eski yaşayış biçimlerini silip süpürmüştür. Neolitik çiftçi ve Neolitik çoban topluluklar ile Paleolitik kalıntısı avcı ve toplayıcı grupları tarihe gömmüştür. Ya da iç ve uç bölgelere sürmüştür. Tarımcı uygar toplum biçimi böylesine büyük bir yayılma gücüne sahiptir. Bu bakımdan, kendisinden önceki Neolitik yaşayış biçimine ve kendisinden sonraki endüstrici uygar toplum biçimine benzemektedir. Uygar toplumun bu yayılma gücünün nedeni, daha üstün bir üretim biçimine dayanmasıdır. Karşı durulamayan yayılmasında üstün üretim teknolojisi kadar, üstün bir savaş teknolojisinin üretilmesinin ve yeniden üretilmesinin büyük payı olmuştur.

Köken tartışması

Tarıma dayanan uygar toplumun, Sümer'deki ilk kaynağından Eski Dünya'nın hemen her yerine yayılışı, McNeill'in deyişiyle, bir suya atı-

lan taşın yarattığı dalgalara benzemiştir.[184] Öyle ki odağına en yakın (ama aynı zamanda uygar topluma en elverişli çevresel koşullara sahip) yerlere en önce yayılmıştır. Kaynağına en uzak (ama elverişli çevresel koşullara sahip) yerlere geç ulaşmıştır. Gerçekten, Uzakdoğu'nun ilk uygarlığı olan Çin, Eski Dünya'nın uygarlığa elverişli olup uygarlığın kaynağına en uzak bölgesidir. Buna uygun olarak, Çin uygarlığı, ırmak boyu uygarlıklarının en sonuncusu olarak (İÖ 1400 dolaylarında) ortaya çıkmıştır. Ama uygarlığın Sümer'den yayılarak Çin'e ulaştığı görüşüne katılmayan yazarlar da vardır.

Dış kaynak savı: Uygarlık Çin'e, gerçekten ilk kaynağından yayılan dalgalar sonucunda ulaşmışsa, bunun arkeolojik "kayıtlarda" kanıtları bulunmalı. McNeill, uygarlığın Çin'e tunç savaş arabalı aristokratik topluluklarca getirilmiş olabileceğini (1960'lı yıllarda) ileri sürmüştü. Batı Asya'da geliştirilen tunç savaş arabalarından edinmiş toplulukların, doğuya doğru bir vadiden ötekine göçmüş olabileceklerini düşünmüştü. Oğullarını ya da torunlarını bir sonraki vadiye göndererek, uygarlığı iki yüzyıl içinde Çin'e taşımış olabileceklerini yazmıştı. Bu varsayımını desteklemek üzere, Çin'de tunç metalürjisinin birdenbire görünmesini göstermişti. Tunç araçların ve silahların, ilk göründükleri katmanlardan, olgun biçimlerini almış örneklerinin çıkarılmamasına (gelişmesinin erken, ilkel biçimleriyle karşılaşılmamasına) dayanmıştı. Bu, onların, onlarla birlikte öteki uygar yöntemlerin ve kurumların Çin'e dıştan getirildiğini gösteriyordu McNeill'e göre. Bu yolda daha kesin arkeolojik kanıtların, aradaki vadilerde yapılacak kazılarda bulunabilecek tunç savaş arabaları kalıntılarıyla sağlanabileceğini ummuştu.[185]

Geçen süre (yaklaşık kırk yıl) içinde bu tür kalıntılar çıkarılmadı. Ama tunç savaş arabası gibi çok özgül bir aracın birbirinden bağımsız olarak dünyanın iki ucunda, birbirine yakın tarihlerde geliştirilmesi de olacak bir şey gibi görünmüyor.[186]

Yerli kaynak karşı savı: Geçtiğimiz onyıllarda, Çin'de gerçekleştirilen bazı kazılarda, tunç (döküm) metalürjisinin İÖ onsekizinci yüzyıldan kalma ilkel biçimlerinin kalıntılarının ortaya çıkarıldığı ileri sürülmüş bulunuyor. Çin uygarlığının Batı Asya'dan bağımsız, yerli kaynaklarından beslenerek doğduğu savını destekleyen bir başka kanıt daha var: Tunç döküm tekniğinin Batı Asya'nınkinden temelden farklı oluşu: Tek kalıp ve eriyen mum (kalıp) yöntemiyle değil, bir kap için birden çok sayıda kalıba dökülen parçaların birleştirilmesiyle gerçekleştirildiği gerçeği![187]

Eski Dünya'nın her yerinde, tunç nesnelerle uygar toplumun belirtisi olan öteki kalıntılarla aynı toprak katmanlarında karşılaşılır. Öyle ki Erken Tunç Çağı, ilkel topluluktan uygar topluma geçiş dönemi olarak alınır. Buna göre, eğer tunç metalürjisi, Çin'de gerçekten Batı Asya'dan bağımsız doğup gelişmişse, bu, uygarlığın da bağımsız doğmuş olabileceği anlamına gelir.

Çevresel arka plan

Eski Dünya'nın çeşitli bölgelerinde filiz veren ilk uygarlıklarının (Mısır dışında) çifte ırmaklı taşkın vadilerinde bulunuşları, ilginç bir ortak özelliklerini oluşturur. Bu özellik, ırmaklardan birinin taşkın ırmağı olup ötekinin böyle olmadığı Çin'de de görülür. Ayrıca, birinin taşkın ırmağı olup birinin olmamasının, Çin uygarlığının alacağı biçim üzerinde önemli etkisi olacaktır.

Eski Dünya'nın (Afroavrasya'nın) ve Yeni Dünya'nın (Amerika kıtalarının) ilk uygarlıkları, şaşmaz biçimde Neolitik kültürler üzerinde yükselmişlerdir. Söz konusu Neolitik kültürler arasındaki farklılıklar, onlara dayanan uygarlıkların birbirlerinden az çok farklı biçimler kazanmalarında etkili olmuştur.

Lös toprakları: Çin, Neolitiğin güçlü bir biçimde yerleşip gelişmesini, "lös" topraklarına borçluydu. Lös toprakları, buzul çağlarında ve buzularası dönemlerde oluşmuştur. Buzulların dönemlere ve mevsimlere göre, yerkabuğu üzerinde olanca ağırlıklarıyla aşağı enlemlere doğru gel git devinimlerinin ürünüdür. Bu sırada törpüledikleri kayaların ince tozlarının, yellerle savrulup vadileri işlenmesi kolay sarı bir toprakla doldurmalarının sonucudur. Oralarda düzgün ve geniş ovalar oluşmuştur.[188] Bu dümdüz ovalar, taşkın ırmağı olan Huang-he[189] (Sarı Irmak) kıyılarındaki ve Yang-çe (Yeşil Irmak) ile arasındaki topraklarda (bazen kanallarla) sulu tarım (özellikle çeltik tarımı) yapılmasını kolaylaştırmıştır. Sulu tarımın, yüksek verim, toplumsal artı, yoğun nüfus, artı aktarımı, uzmanlaşma, toplumsal farklılaşma, kentleşme olguları dizisini devinime geçirip uygarlığa varan bildik kanalların çevrime (devreye) sokulmasında katkısı olmuştur.

Irmaklar: Gerçekten, Çin'in kentleşmeye yönelmiş ilk büyük Neolitik yerleşkeleri, Sarı Irmak'ın taşkına uğrayan orta kavşaklarında gelişmiştir.[190] Taşkınlar, uygun tarım koşulları yaratmaları yanı sıra, yöre toplulukları için (Toynbee'nin kavramıyla) "meydan okuyucu" sorunları getirmiştir.[191] Ama bu sorunlar (gene Toynbee'nin kavramıyla) "insan

istenciyle" (ve kolektif emekle) başarılı tepkilerle aşıldığında, ödüllendirici sonuçlar doğurmuştur. Öyle ki Neolitik kültürleri, uygar topluma ulaşılacak yönde, yenilikçi, ilerici bir devinime geçirmiş görünürler.

Çin uygarlığının oluşmasında ve (öteki uygarlıklardan farklı yönleriyle) klasik biçimini almasında payı olan öteki ırmak, Yang-çe (özgün adının sözcük sözcük çevirisiyle "Uzun Irmak" anlamına gelen) Yeşil Irmak olarak bildiğimiz kaynaktır. Suları (debisi) Sarı Irmak'tan fazla olmasına karşın, onun gibi büyük taşkınlara yol açmaz. Üzerindeki iki büyük göl, karların erimesinin ve Muson yağışlarının yarattığı fazla suları tutarak taşkınları önler. Ama Yeşil Irmak da, kıyılarındaki ve Sarı Irmak ile aralarındaki lös topraklarının sulanmasına (düz ovalarda kanal açmanın ve su akışının kolaylığı nedeniyle) katkıda bulunmaktan geri durmamıştır.

Su ulaştırmacılığı: Çin'in iki büyük ırmağı ve lös ovaları, tarım yanı sıra, uzak bölgeler arası kolay ve ucuz su ulaştırmasına elverişlidir. Uygarlığın oluşmasına ve gelişmesine bu alanda da katkıları olmuştur. Öyle ki bu ulaşım, yalnızca binlerce kilometreyi bulan uzunlukları ve kolları boyunca uzanan toprakların farklı ürünlerinin alışverişini ve artılarının aktarılmasını artırmamıştır. Bu yolla ekonomik ve siyasal bütünleşmelerini kolaylaştırmakla da kalmamıştır. Aynı zamanda iki bölgeyi bütünleştirmiştir. Bunu, Çin Seddi (öteki adıyla "Büyük Duvar") kadar iyi bilinmeyen, ama onun kadar büyük bir kolektif emek başyapıtı olan "Büyük Kanal" ile (İS 605'te) iki ırmağın birleştirilmesiyle, aralarındaki geniş topraklarla birlikte iki ırmak havzasının bütünleşmesini pekiştirerek yapmıştır. Böylece uygarlıkların "kan dolaşımı sistemi" sayılabilecek alışverişi daha da artırıp hızlandırmıştır.

Dış Çin-İç Çin ve Kuzey Çin-Güney Çin farklılaşması: Çin uygarlığının gelişmesinde ve özgül biçimini almasında etkili olan bir başka çevresel etmen vardır: Dış Çin ile İç Çin'in "beşeri coğrafya" alanında farklılaşmaları; İç Çin'de ise, Kuzey Çin-Güney Çin farklılaşması. Dış Çin'in coğrafyasında çöller ve bozkırlar, İş Çin'inkinde ırmak vadileri ağır basar. Bu durum, Neolitik'te, göçebe çoban ile yerleşik çiftçi yaşayış biçimlerinin farklılaşmasına yol açmıştır. Bunun yaratabileceği savaşçı ilişkilerin (talan, yağma, haraç, vergi süreçleriyle) fethe, katmanlaşmaya ve uygar topluma yönelinmesini destekleyebilecek gizilgüçleri taşıdığı bilinmektedir. Bu olasılığın Çin uygarlığının doğuşunda da gerçekleşip gerçekleşmediğini söyleyebilecek kadar (arkeolojik) bilgi birikimine (bugün için) sahip değiliz. Ama çoban-çiftçi yaşayış biçimlerinin, iki bölgenin bir uygarlık altında bütünleştirilmesindeki, uygarlığın

biçimindeki (imparatorluk çapına ulaşmasındaki) etkileri biliniyor: Göçebe çobanlara karşı (Çin Seddi yapımında somutlaşan) etkinlikler gelişir. Dış Çin'de çiftçilik, İç Çin'de çobanlık etkinlikleri azalarak iki bölge kendi üretim alanlarında uzmanlaşır. Böyle bir uzmanlaşmanın yol açtığı emeğin verimliliğindeki artış, toplumsal artının artırılması olanaklarını yaratır. Yerleşik yaşayış biçimi bölgesi İç Çin'de artıyla beslenebilen zanaatçıların odaklaştığı yerlerde pazar yerleri, kasabalar gelişir. Bu, Dış Çin göçebelerinin savaşçılık ve ticaret alanlarında uzmanlaşmasının etkilerini dengeleyecek güçleri (barışçı alışveriş ilişkilerini) yaratır. Göçebe çoban-yerleşik çiftçi topluluklarının barışçı alışveriş ilişkileri, her iki yanın kendi alanlarında uzmanlaşmalarını daha da artırır. Hatta Çin'in ticareti (İpek Yolu ile somutlaşan bir olguyla) aradaki göçebe çoban (Türk-Moğol, Hint-Avrupa) topluluklarının desteğiyle,[192] Batı Asya ve Avrupa uygarlıklarıyla ticaret çapına (uygarlıklar arası çapa) dek genişleyecektir. Tüm bu gelişmeler, bir dereceye dek, İç Çin-Dış Çin farklılaşması üzerinde oluşan tarihsel olgulardır.

İç ve Dış Çin'in genişliklerinin neredeyse birbirine eşit olmasına karşın, nüfusun büyük bölümü (% 95'i) İç Çin'de yaşamıştır. Her iki Çin'de fizik tipin Mongoloid (sarı ırk) olmasına karşın, İç Çin kendisine "Han" diyen etnik ve kültürel kökenlidir. Dış Çin'de, Han dışında kalan kültürlerden halklar yaşamıştır. Dış Çin, İç Çin'i basan göçebe çoban topluluklarının akınlarının kopup geldiği başlıca kaynaktır. Çin Seddi, Dış Çin'den gelen akınlara karşı, çeşitli zamanlarda çeşitli yerlerde dikilen korunma surlarının birleştirilmeleriyle ortaya çıkacaktır.

Bu tür sürtüşmelere karşın, Dış Çin ile İç Çin arasında, hayvansal besin ile bitkisel besin üretimi farklılaşmasına ve hammadde alışverişine dayanan bir ekonomik bütünleşme de gerçekleşmiştir. Ancak Dış Çin'in İç Çin'e bağlanmasıyla oluşacak siyasal bütünleşme, çok geç tarihlere dek gerçekleşemeyecektir. Böyle bir bütünleşme için yarı barbar Mançuların hanedanlarını kuracakları tarihe (İS onyedinci yüzyıla) dek beklemek gerekecektir.

İmparatorluk döneminin başında (İÖ üçüncü yüzyılda) İç Çin-Dış Çin farklılaşması vardı. İmparatorluk döneminde buna İç Çin'in de kendi içinde (Kuzey Çin-Güney Çin olarak) farklılaşması eklendi. Her şeyden önce Kuzey Çin'i, taşkın ırmağı (azgın) Sarı Irmak sulamaktaydı. Güney Çin ise, lös topraklarının ortasından geçen (uysal) Yeşil Irmak tarafından sulanmaktaydı. Kuzey Çin'de çiftçi yaşayış biçiminin benimsendiği zamanlarda ve yerlerde sulamayı gerektirmeyen darı, buğday gibi ürünler, "yaygın tarım" biçimiyle yetiştirildi. Güney Çin'de ise, pirinç tarımı örneğinde görüleceği gibi, sulamalı, bol emek kullanmayı gerektiren "yoğun tarım" gelişecektir.

Nüfusun büyük çoğunluğu Güney Çin'dedir. Üretimin büyük bölümü Güney Çin insanlarınca gerçekleştirilmiştir. Buna karşın siyasal erk, uygarlığın başından beri Kuzey Çin topluluklarının tekelinde kalmıştır. Başkentler Kuzey Çin'de kurulmuştur. Pirinç ve öteki ürünler biçimindeki toplumsal artı hep Güney Çin'den Kuzey'e akmıştır.

Kuzey Çin'in insanı Güney'inkinden (ortalama 5 santim uzun olarak) daha iridir. Öyle ki Güney Çinlileri "ufaklık" olarak görüp onlara "maymun" demektedirler. Güney Çinliler ise buna karşılık onları "boğulanmış [şişkin] ekmek" anlamına gelen bir adı uygun bulmuşlardır.[193]

ÇİN UYGARLIĞININ NEOLİTİK KAYNAKLARI

Çin'de besin üretici ekonomiye önce Sarı Irmak Vadisi'nde (bkz. s. 294) darı tarımıyla geçildiği sanılıyor. Bu bölgede daha sonra arpanın ve buğdayın da yetiştirildiği biliniyor. Tarımın darıyla başlamış olması, Neolitiğe buğdayla, arpayla başlanan Ortadoğu'dan bağımsız geçilmiş olabileceğini gösteriyor. Ama buğdayın ve arpanın yabanıllarının Çin'de bulunmaması ise, Neolitiğin Ortadoğu'dan yayılarak gelmiş olabileceğini düşündürüyor. Eldeki bilgiler iki olasılıktan hiçbirini dışlamıyor. Bunun uygarlık bakımından önemi, onun da Çin'e (Neolitik gibi) Ortadoğu'dan (aynı kanallardan) gelmiş olabileceğini göstermesinde yatmakta.

Neolitik yaşayış biçimi, çıktığı binyıl içinde, darı, buğday ve arpa yetiştirilen Sarı Irmak Vadisi'nden pirinç yetiştirilecek olan Yeşil Irmak Vadisi'ne sıçramıştır. Yeşil Irmak vadilerinde ise, İÖ 8. binyıl kadar erken tarihlerde pirincin üretildiği yolunda kanıtlar (bkz. 295) elde edilmiştir. Çin Neolitiği kadar Çin uygarlığının beşiği de Sarı Irmak olarak görülür. Buna karşılık Yeşil Irmak, Çin uygarlığının kendine özgü (Batı Asya uygarlıklarına benzemeyen) özellikler edinmesinde etkili olmuş görünür. Gerçekten Çin Neolitiğinde başrolleri (Batı Asya'nınkilerden farklı olarak) bitkisel besin üretiminde pirinç, hayvansal besin üretiminde domuz oynadığı gibi, bunlar Çin uygarlığının biçimlenişinde de etkili olacaktır.

Uygarlık odaklarının çevresindeki göçebe çoban barbar topluluklar bakımından da Ortadoğu uygarlıkları ile Uzakdoğu uygarlık odağı arasında fark vardır. Ortadoğu uygarlıklarının güneyinde keçi ve koyun, kuzeyinde daha çok sığır, (sonra) at çobanları vardı. Çin uygarlık odaklarının kuzeyindeki ve batısındaki çöllerde ve bozkırlarda ise, daha çok (Moğol ve Türk) at çobanları at oynatmışlardır. Bu durumun sonuçlarından biri, uygarlık döneminde Çin'de sabanın daha çok atlara çekti-

rilmesi olmuştur.[194] Uygar toplumun başından beri (Sümer'de başlarda eşeklere çektirilen dört tekerli savaş arabalarından farklı olarak) Çin'de savaş arabalarında atlar kullanılmıştır. Bu durum, Çin'de, ister savaş ister yük arabaları olsun (çekçeklere kadar uzanan bir gelenekle) iki tekerli (ama tek oklu) arabaların kullanılmasının da desteğiyle, tekerleğin Çin'de Ortadoğu'dan bağımsız bulunmuş olabileceği savına yol açmıştır.[195] Ama bu olgu, iki tekerli tunç savaş arabalarıyla birlikte uygarlığın da Ortadoğu'dan getirildiği savıyla çelişmediği gibi, onu destekleme yolunda da kullanılabilir.

Çin uygarlığının Neolitik kaynakları (genelde) görüldüğü gibi bulanıktır. Özelde Neolitik kültürlerle ilgili arkeolojik verilere bakılırsa, Neolitik kültürle uygarlığın bağlantılarının özgül ipuçları yakalanabilir.

Peiligan Kültürü evresinden Yang-şao Kültürü'ne

Sarı Irmak'ın orta kavşakları, bazen taşkın bazen kurak yıllarıyla güvenilmez bir çevre sunuyordu.[196] Neolitik kültürlerin uygarlığa varacak evrimi, bu güvenilmez çevre üzerinde egemenlik kurabilen köylü topluluklarınca gerçekleştirilmiş görünüyor. Yirminci yüzyıl arkeolojisinin ortaya çıkardığı Neolitik yerler, uzmanlarınca Peiligan, Cişan, Davidan, Yang-şao ve Long-şan kültürleri olarak kronolojik bir evrim sırasına konmuştur. Peiligan ile başlayan Neolitik kültürlerin en iyi bilineni Yang-şao. "Kara çömlek" anlamına gelen bu ad ona, bu Çömlekli Neolitik (ÇN) kültürün çömleklerinin, kilinin pirinç kapçıklarıyla tavlandığı için, pişirildiğinde onların yanmasıyla siyah bir renk almasına dayanmaktadır. Böylece Çin kültürünün en seçkin zanaat ve sanat alanı olacak çömlekçiliğin Neolitik'te başladığı anlaşılıyor. Çin çömlek kapları ileride, duvarlarının inceliği ve dayanıklılığı bakımından, dünyanın ilk uygarlıklarının hiçbirinin ulaşamayacağı düzeye ulaşacaktır. Bu yolda geliştirilen porselen, uzun yüzyıllar Çin'in tekelinde bir giz olarak kalacaktır.

Yang-şao kültür odaklarının çevresindeki yaylalarda ve bozkırlarda akdarı tarımı ağır basmıştır. Bu kültürün uzantısında, İÖ 6. binyıldan başlayarak, pirinç tarımı yapılan vadilerdeki iki binyıllık gelişmesi sonucunda (İÖ 3000 dolaylarında) Yang-şao kültürünün Long-şan kültürüne dönüştüğü sanılıyor.[197]

Yang-şao kültürlü, geniş, sıkıştırılmış toprak surlu köylerin kalıntılarından çıkarılan toprak kapların biçimlerinin, Şang ve sonrası uygar kültür dönemlerinin tunç tören kaplarına benzerliği gözden kaçmamıştır. Bu, Yang-şao kültürü ile onu izleyen Long-şan ve Erlitu kültürlerinin evriminin uygarlık ile noktalandığı sonucuna varılmasına yol açmıştır.

Ne var ki McNeill, Çin uygarlığının Kara Çömlek köylerinin kendiliğinden gelişmesiyle doğmadığı görüşündedir. Bu görüşünü, Anyang kenti [yakını Şang başkenti Yin] buluntularının Yang-şao kültürününkinde farklılığına dayandırmaktadır. Özellikle kral gömülerindeki at iskeletlerinin, tunç silahların, savaş arabası kalıntılarının, o tarihlerde Ortadoğu'yu, Yunanistan'ı ve Hindistan'ı kasıp kavuran savaş arabalı göçebe fatihleri anımsattığını belirtmektedir.[198] Bunun anlamı Çin'e uygarlığın dıştan gelmesinden öte, onun, çoban toplulukların çiftçiler üzerinde egemenliği sonucunda doğmuş olabileceğidir.

Long-şan Kültürü ve Erlitu Yüksek Kültürü

Yang-şao Neolitik kültürünü izleyen (İÖ 2600-2100) arasına yerleştirilen Long-şan Kültürü; büyük değişiklikler getirmiştir. Kendiliğinden gelişmeyle ya da bir dış etkiyle, toplumun yapısında, ekonomisinde, kültüründe önemli gelişmeler gerçekleşmiştir. Söz konusu değişiklikler, ilkel eşitlikçi topluluk yapısının çözülmesi, eşitsizlikçi uygar toplumun kurumlarının biçimlenmeye başlaması yönündedir.[199]

Çin yazılı belgelerinde adı geçen, tanrısal egemenlerinden söz edilen efsanesel Hsia Hanedanı, önceleri Yang-şao kültürlü yerlerle ilişkilendiriliyordu. Son onyıllarda kazılardan sağlanan önemli bulgular, Hsia Hanedanı'nın Long-şan ve Erlitu kültürleri ile özdeşleştirilmesine yol açmıştır. Böylece Hsia Hanedanı ilkel topluluktan uygar topluma geçiş evresinde görülen şeflik dönemi ile özdeşleştirilmiş bulunmaktadır.[200]

Şang Hanedanı zamanı da, kimi yazarlarca (devlet sayılmayıp) şeflik dönemi içine sokulmaktadır. Kimi yazarlar ise, Şanglar ile artık uygar toplum evresine geçildiği kanısındadır.[201] Şanglar, tarihlerinin başında, ister şefliği ister devleti temsil ediyor olsunlar, onlarla özdeşleştirilen Long-şan, hele (İÖ 1900-1600 arasına yerleştirilen) Erlitu (Yüksek) kültürü kalıntılarında toplumsal farklılaşmanın başını alıp gittiğini gösteren pek çok kanıt sağlanmış bulunmaktadır.

Örneğin (1957 yılında Henan ili Yanşi ilçesinde bulunan) kültüre adı verilen Erlitu yeri, 370 bin metrekarelik bir alanı kaplamaktadır. İçinde, yaklaşık 100x100 metre boyutlu (Çin'de bulunan ilk saray sanılan) bir yapı vardır. Saray bölgesinin yanında, tunç döküm, çömlek yapım yerleri gibi alanların varlığı, zanaatların (tarımdan ayrılıp) farklılaşmaya başladığını göstermektedir. Bu, aynı zamanda, aktarılan toplumsal artıyla beslenebilen (profesyonel) zanaatçılar kesiminin oluştuğunun kanıtıdır. Sonuçta bu yerleşim yeri, artık bir köy değil, bir plana göre geliştirilmiş kent görünümündedir. Bu bakımdan Erlitu Yüksek Kültürü adını hak ettiği söylenebilir.

Kentteki küçük evlerin, Neolitik kültürlerinkinden pek farklı olmayarak, çoğunun toprağa yarı gömülü bulunması (azının böyle olmaması) toplumsal katmanlaşmanın başladığını göstermektedir. Bunlar aynı zamanda, kentli yaşayış biçiminin (uygarlığın) meyvelerinin, kimlerce üretilip kimlerce tüketildiğini de göstermektedir. Bir başka yorumla, toplumda, bir katmanın insanlarının bulundukları yerde sayarlarken, bir başka katmanınkilerinin çağ atlayışının resmidir.

Katmanlar arası eşitsizlik kendini mezarlarda da yansıtmaktadır. En büyük mezar, egemenindir. Orta büyüklükte mezarlardan, tabut, tunç, kadeh, hançer, savaş baltası, süs nesneleri gibi gömü armağanları çıkarılmıştır. Bunlara bakılırsa, soyluların mezarlarıdır. Sayıca en fazla olan mezarlara, ölüler tabutsuz gömülmüştür. Onlardan, çömlek bardaklar dışında pek armağan da çıkmamaktadır. Bugünkü Anyang kenti yakınındaki, Şang Hanedanı'nın başkenti olan Yin yıkıntıları arasındaki mezarlarda da Erlitu'nunkilere benzer buluntular çıkarılmıştır.[202] Erlitu Kültürü'nün üçüncü evresinde görünen tunç kapların biçimleri, Şang tören kaplarının habercisi olarak yorumlanmaktadır.[203]

Erlitu Yüksek Kültürü'nün, çoklu kalıplara dökülerek yapılan tunçlar geleneği yanı sıra, Şang kültüründe sürdürülecek bir başka özelliği daha vardır: Skapulimasi, yani "kürek kemiği biliciliği". Bu, kürek kemiğine sert bir cisimle bastırarak (ya da tavada kızdırılarak) oluşturulan çatlakların (rastlantısal değişken) durumlarına bakılarak gelecekten, olacaktan haberler alma sanatıdır. Şang zamanında (yöneticilerin biliciliğe (kâhinliğe) başvurmadan hiçbir önemli karar alamadıkları zamanlarda) bu kemiklere sorulan sorular ve yanıtları da çizgilerle, şekillerle imlenmeye başlanacaktır. Erlitu çömleklerinde benzeri imlerin saptanması üzerine, her ikisindeki imlerin gelişmekte olan bir yazı geleneğinin ilk adımlarını oluşturdukları ileri sürülmektedir. Böylece, Çin ideogram yazısı karakterlerinin, bilicilik (kehanet) kemiklerindeki imlerle birdenbire ortaya çıktığı yolundaki eski görüşe karşı çıkılmaktadır.

Bu doğru bir saptamaysa, büyük önemi vardır: Uygarlığın göstergelerinden olan tunç gibi, yazının da olgun biçimleriyle (dıştan) geliştirilmemiş olabileceği olasılığı! Her ikisinin de Çin'de ilkel biçimlerinden geliştirilmiş özgün yerli yaratılar oldukları görüşü, bir destek daha bulmuş olmaktadır.[204]

ÇİN UYGARLIĞININ HANEDANLAR DÖNEMİ

Çin (tarih) geleneğinde Çin devleti (dolayısıyla Çin uygarlığı) İÖ 3000 dolaylarına denk düşen tarihlerden başlatılır. Bu tarihlerde

Çin'in tanrı krallarca yönetildiği söylenir. Bu, mitos dili tarih diline çevrildiğinde, "anaata kültü" dönemlerinden söz edildiği anlamına gelir. Tanrı sayılmayan ilk egemenlerin soyu Hsia Hanedanı dönemidir. Bunun anlamının ise, krallardan çok şeflikler yönetimi olduğu görülecektir.

Yuvarlatılmış sayılarla verildiğinde, Hsia Hanedanı İÖ 2000-1500 arasında yönetmiştir. Onu (gene yuvarlatılmış sayılarla) Şang (İÖ 1500-1000), Çu (1000-250), Ç'in (220-200), Han (İÖ 200-İS 200), Tsin (265-420), Sui (580-620), Tang (620-900), Sung (950-1300), Yuan (1300-1350), Ming (1350-1650), Mançu (1650-1900) hanedanlarİ izleyecektir.[205] Hanedanlar arasında ya da içinde "Baharlar ve Güzler Dönemi" ve "Savaşan Devletler Dönemi" gibi kimin yasal hanedanın egemeni olduğu bilinmeyen dönemler yaşanacaktır.

Bu algılayışta, Hsia egemenlerinin tanrı krallardan sonra gelen ilk insan yöneticiler olarak görülmeleri bile, totem anaatalar sonrası (devlet öncesi) dönemin yöneticilerinden söz ediliyor olabileceğini göstermektedir. Öte yandan bu, ilkel topluluktan uygar topluma geçiş evresinde, egemenlerin siyasal önderlik yanı sıra dinsel önderlik işlevini de üstlendikleri şeflik kurumunun izlerini yansıtmaktadır. Ancak öteki uygarlıklarda sihirciler dincilere dönüşüp (dinsel önderlik sözde egemende kalsa da) dinsel işlevler kurumlaşıp dincilerce yönetilmeye başlanmışken Çin'de durum farklıdır. Sihirci yerine biliciler çıkmış ve egemene bağlı kalmışlardır. Bir din kurumu ve dinciler kesimi gelişememiştir. Bu durumda (din sayılabilecek) "anaatalara saygı" törenleri Çin tarihi boyunca egemenin işlerinden biri olarak kalacaktır.

Hsia Hanedanı (İÖ 2200-1523)

Çin geleneğinde Hsia Hanedanı İÖ 1500 öncesi tarihlere konmakta ve bu hanedanın egemeni İmparator Yu'dan söz edilmektedir. Çağdaş tarihçiler Hsia egemenlerinin imparator, hatta kral bile olmayıp efsaneleştirilmiş yerel küçük yöneticiler (şefler?) oldukları düzeltmesi dışında, bu tarihlendirmeye karşı çıkmamaktadırlar. Verilen tarihler ve onlarla ilgili arkeolojik buluntular, uygarlık öncesi döneme denk düşmektedir. Buna karşın Hsia yöneticilerinin imparator sayılmaları, daha sonra geliştirilen "Gök'ün Oğlu'nun vekilliği" resmi ideolojisinin ürünü olmalı.

Bu öğreti, imparatorluk döneminde geliştirildikten sonra, anlaşılan, imparatorluk öncesi dönemlere de uygulanmıştır. Buna göre Gök (Tanrı) yeryüzünü yönetmeleri için Hsialara verdiği vekilliği geri almıştı. Nedeni, son Hsia egemeninin ahlaksız çıkmasıydı. Bunun üzerine vekilliği Hsialardan alıp Şang Hanedanı'nı kuracak olan Tang adlı egemene vermişti.[206]

Gerçeklikte Hsia, büyük bir olasılıkla şeflik dönemiydi. Şang döneminin ise 200-300 kabile şefinden oluşan savaşçı Şang soylularının, kendi halkları ve çevrelerindeki halklar üzerinde (içlerinden biri olan kralın önderliğinde kurulmuş, şeflik ile imparatorluk arasında bulunan) "devlet" olduğu biliniyor. Hsia döneminde, yeni topraklar tarıma açılmış, tunç silahlar ve yazılı simgeler kullanılmaya başlanmıştır.[207]

Şang Hanedanı (İÖ 1480-1050)

Savaş arabaları edinip bunların savaş alanında sağladığı üstünlükten yararlanan Şang denen bir kabile, Şang Hanedanı'nın kurucusu olmuştur. Sarı Irmak boyunca oldukça geniş (neredeyse İngiltere kadar) bir alanda komşularına boyun eğdirerek hanedan kurdukları anlaşılıyor.[208] Şang Hanedanı hakkında (Çularca sansür edildikleri için) geleneksel Çin kaynaklarında fazla bilgi bulunmamaktadır.[209] Şanglarla ilgili bilgilerimizin çoğu arkeolojik bulgulara dayanmaktadır.[210]

Yörede 1920'li yıllarda başlayıp 1990'lı yıllara dek sürdürülen kazılarda, bu hanedanın (Hsibo, Şang, Yin olarak) üç başkent değiştirdiği anlaşılmıştır. Şang devleti egemeninin Hsialar'ı yenilgiye uğratmasından sonra, surlarla çevrili kentler (uygarlık) yükselmiş, yazı, devlet ortaya çıkmış, tunç metalürjisi gelişmiştir. Anlaşılan kentlerin ve surların yapımında büyük emekçi (angarya) orduları toplanıp, örgütlendirilip yönetilmiştir. McNeill, Şang aristokrasisinin Sarı Irmak Vadisi çiftçilerinin tepesine binip onlardan topladığı rantlarla [ve angarya emek ile] tunç dökümcülüğü, tekerlek yapımcılığı gibi işlerde uzmanlaşacak zanaatçıları beslemiş göründüğünü yazmaktadır.[211] Öyleyse, toplumsal katmanlar Şangların döneminde yerleşmiştir. Savaş beylerinin Şang egemenlerine verdikleri askerlik hizmeti karşılığında, kendilerine (köylüleriyle birlikte) toprak verildiği sanılıyor. Çin tarihi boyunca yinelenen "Gök'ün altında her yer egemenindir" sözü, özel sahiplik öncesinde toprağın tüm topluluğun olduğu dönemin yansıması olabilir.[212] Ama bu söz, fetihle egemene geçen toprakları egemenin savaş beylerine dağıtışını da yansıtıyor olabilir.

Şang saraylarında bulunan arşivler, yazmanların bulunduğunu; birölçek değişim araçları[213] ise tacirlerin varlığını gösterir. Bunlar Şang uygarlığının bir yüzüdür. Ama bir de öteki yüzüne bakmalı.

Mezarlar ve insan kurbanı: Şang törenlerinde yüzlerce sığırın kurban edilmesi göreneği, onların göçebe geçmişli kabileler olabileceklerini düşündürmektedir. Ancak kurbanlar, hayvanlarla sınırlı değildir. Şang kral mezarlarında atlarıyla ve savaş arabalarıyla birlikte gömülmüş

savaşçıların iskeletleriyle karşılaşılmaktadır.[214] Örneğin, üçüncü başkentleri Yin yakınındaki krallık mezarlığında, bini aşkın küçük mezar ve kurban çukuru bulunmuştur. Öyle ki bunlar, kimi yazarların Şangların insan kurbanı evresini aşamamış, barbar topluluk aşamasında kalmış olduklarını düşünmelerine yol açmıştır. Bu çok sayıda insan kurbanı eğilimi, bir fethin gelenekleşmiş uzantısı olabilir. Özellikle savaş tutsakları olmak üzere insan kurban etme geleneğinin (fetihler sırasında artsa da) yerleşme, katmanlaşma, devletleşme ile azalması beklenir. Şanglarda, azalması beklenirken devletin artan gücüne oranlı olarak artmış görünür. Gerçekten, son Şang başkenti, Yin kalıntıları arasındaki buluntuların (her birinde bir düzine kadar kafatassız insan iskeleti bulunan sayısız kurban çukurunun) istatistik dökümü, bu kentte kurban edilenlerin sayısının 2300'ü bulduğunu göstermektedir.[215] Bazen (Ur kral mezarlarını anımsatırcasına) sayıları yüzleri bulan erkek, kadın hizmetçiler, ev hanımları ile birlikte (bu dünya benzeri düşünüldüğü anlaşılan) ötedünyada hizmetlerini sürdürmek üzere efendileriyle birlikte gömülmüştür.[216]

İnsan kurban etme geleneği Şangların yerini alan Çu Hanedanı ile hızla gerileyecektir. Hatta bazı kaynaklara göre tümden kalkacaktır.[217] Gene de Çin tarihinde uygar toplumun ve devletin oluşumu sırasındaki "terör yaratma" yönteminin Çin uygarlığının kalıcı özelliklerinden biri durumuna gelip (zayıflayarak da olsa) zaman zaman canlandığı görülecektir.

Köleler ve kölecilik sorunu: Çok sayıda insan kurbanı, kurbanların savaş tutsaklarından seçilmesi, kurban edilmeyen tutsakların köle olarak kullanılması ne anlama gelir? Bu (örneğin Changshou gibi), kimi yazarlara göre Şang toplumunun "köleci üretim biçimi" evresinde olduğunu göstermektedir.[218]

Köleler, her türlü üretim yanı sıra ev işlerinde çalıştırılıyorlardı. Armağan ya da ödül olarak (malmış gibi) başka efendilere verilebiliyorlardı. Efendileri ölünce onlarla birlikte gömülebiliyorlardı. Dinsel törenlerde, anaatasal ruhlara, tanrılara kurban edilebiliyorlardı. Şang egemeni ülkenin en çok köleye sahip olan kişisiydi. Öyle ki bu köleleri sağlamak ve salt kölelerin sayısını artırmak amacıyla savaşlara girişmiş görünür.[219]

Köle ve efendi konumunda bulunmayan uyrukların sayıları ve işleri hakkında fazla bir bilgi bulunmadığı için, Şang toplumunun "köleci" olup olmadığı konusunda kesin bir yargıda bulunulamıyor. Köleci olsa da olmasa da Şang toplumu, mal ve emek biçiminde sağlanan savaş çapullarıyla desteklenen bir tarıma dayanan uygarlıktı.[220]

Şang ekonomi politiği: Şang toplumunda, daha çok darı, sonra batıdan getirilmiş buğdayla arpa, güneyden getirilmiş pirinç yetiştirilmiştir. Domuz, köpek, sığır, at, keçi, koyun hayvansal besin üretimi kaynaklarını oluşturmuştur. Tarım içinde düşünülebilecek, ama "endüstriyel tarım" içine sokulabilecek bir etkinlik de ipekböcekçiliğidir. Çin'de ipekböcekçiliğinin Neolitik dönemde başlamış olabileceğini gösteren ipuçları var.[221] Şang barbarları, yerleşik çiftçi kültürüyle birlikte ipekböcekçiliğini benimseyip ipek dokumacılığını geliştirmiş görünürler. Şang yerlerinde bulunan ipekli dokuma parçaları, sağılmış koza parçacıkları bunu gösteriyor.[222]

Uzak ticaret kanalıyla elde edilmiş (bir tür deniz kabuklusu olan) *cowrie* (deniz salyangozu) kavkılarının, Şang zamanından başlayarak mal değişimini kolaylaştıran aracılar (bir tür para) olarak kullanıldığı ortaya konmuştur.[223] Bu, tarım yanı sıra (uygar topluma yaraşır bir etkinlik olarak) ticaretin ne denli geliştiğini göstermektedir.

Şang uygarlığının ve devletinin bir odaktan yönetildiğini gösteren birölçek değişim aracı yanı sıra, başka göstergeleri de vardır: Bunlardan biri, ortak zaman ölçütü bir takvimdir. Ötekisi, ağırlık ve uzunluk ölçülerinin birölçekleştirilmiş (standartlaştırılmış) bulunmasıdır.[224] Bunlar, yönetimin imparatorluğa dönüşme yönünde bir eğilime sahip olduğunun göstergesidir.

Şang ekonomipolitiğinde çalıştırılan, yönetilen kesimin önemli bir bölümünü (daha önce belirtildiği gibi) köleler oluşturuyordu. Kuşkusuz onların yanı sıra, topraklı topraksız (serfinkine benzer konumda) köylüler vardı. Angarya ordularında çalıştırılanların çoğunu onlar oluşturmuş olmalı. Zanaatçılar sarayla sınırlı, tacirler saraya bağlı görünürler. Çalıştıran, yöneten kesimi ise savaşçı, toprak sahibi soylular oluşturuyordu.

Şang devleti, çok sayıda şeflerden oluşan bir aristokrasinin başı olan kralla, "aristokratik monarşi" olarak görünür.[225] Elinizdeki çalışmada benimsenen terminoloji ile "timokrasi" sayılabilir. Bu saptamanın önemi, Çin uygarlığının başında Mezopotamya'da ve Eski Dünya'daki ve Yeni Dünya'daki birçok erken devlette[226] olduğu gibi dincilerce (klerokrasiyle) yönetilen bir evrenin yaşanmamış oluşudur. Bu durum tüm tarih boyunca Çin kültürüne ve düşünüşüne yercil (laik) bir anlayışın egemen olmasında damgasını vuracaktır.

Şang inançları: Gerçekten dinciler, Şang yönetiminde ve Çin uygarlığı boyunca, öteki uygarlıklarda oynadıkları kadar ağır bir rol oynamayacaktır. Budacılık Çin'e (Tibet kanalıyla) Hindistan'dan (İS 200'den

sonra) gelene dek[227] yönetici savaşçılardan bağımsız bir dinciler kesimi ve örgütlü tapınaklar bile bulunmayacaktır. Öyle ki Çin uygarlığı, kimi yazarlara göre "dinsiz" olacaktır. Egemen ile soylular takımı, "anaatalara saygı" kültü ile sınırlı kalırken, halkın doğa güçlerine (ve doğa tanrılarına) seslenmesinin yolu (Taoculukta görüleceği gibi) sihir ve muskalar olacaktır. Aşağı katmanlar arasına yayılan Budacılık ile yukarı katmanlarca benimsenecek olan Konfüçyüsçülük, dinden çok, felsefe (ahlak) dizgeleridir.

Şang döneminde (Neolitik kültürden gelip) geleneksel uygar Çin kültürüne geçecek olan bir inanç da bilicilik (kâhinlik, kehanet) olmuştur. Öyle ki Şang egemenlerinin biliciliğe başvurmadan hiçbir önemli karar alamadıkları anlaşılmıştır. Çin tarihinin geleneksel kronolojisi, Şang egemenlerinin danıştıkları bilicilere sordukları (örneğin "barbarlara sefer açarsam yener miyim?" gibi) sorulara ve bunlara verilen yanıtlara göre kurulmuştur.[228]

Biliciliğin kışkırttığı astronomi alanında bilgi birikimi Şanglarla başlamıştır. Birikim, ilk Çin takviminin Şang döneminde geliştirilmesinde meyvesini verecektir. Geliştirildiğinde oldukça doğru sayılabilecek olan Çin takvimi ay takvimiyle güneş takviminin bir karışımı (İng. *lunisolar*) olup 29'ar ve 30'ar günlük 12 aydan oluşuyordu. Güneşin durumuna göre doğan eksiklik, iki üç yılda bir eklenen 13. ay ile tamamlanıyordu.[229] Yazının da, bilicilikte, kürek kemiklerine, kaplumbağa kabuklarına çizilen soruyu anımsatıcı imlerden geliştiği belirtilmişti.

Şang tunç sanatı: Şang sanatı kuşkusuz yazıyla, resimle sınırlı kalmamıştır. Şang döneminde ve sonrasında tunç sanatı Çin kültürüne damgasını vurmuştur. Daha çok tunç savaş araç gereçlerinde, daha az olmak üzere tunç üretim araçlarında ortaya dökülen bu sanat (şölenlerde de kullanılabilen) tören kaplarında doruğuna ulaşacaktır.

Şang döneminde hayvan biçimleri verilen, üzerlerine ejderler, kuşlar gibi (ama arka plandaki bulutlar, fırtına önüne işlenen) hayvanlar gösterilmiştir. Tunç sanatında, daha Şang dönemi geçmeden, yüksek bir teknik ve estetik düzeye ulaşılmıştır. Başından beri tek bir kap için onlarca kalıbın kullanıldığı bu sanat, bir tona yakın (875 kilo) ağırlıkta bir tetrapod'un (dört ayaklı kazanın) dökülebildiği göz kamaştırıcı nitelikteydi.[230]

Çu Hanedanı (İÖ 1027-256)

Son Şang egemeni Dikşan (Dixian), Wei Irmağı Vadisi'ndeki (adı Zu olarak da verilen) Çu devleti yöneticisi Wu Wang tarafından devri-

lir. Çu Hanedanı, Şang Hanedanı'nın yerini alır. Yöneticileri yeni başkent olarak (günümüz Loyand yerindeki) Louy kentini kurarlar. Aslında Çular, Şanglara bağlı bir yerel (vasal) devletin yöneticileriydi. Şanglara (süzerenlerine) karşı ayaklanıp, onları devirip devletlerini ele geçirmişlerdi. Bu durum bir el koyma (gasp) niteliği gösteriyordu. Yasal (meşru) görünmeyen bir davranıştı. Çular bu gerçeğin üstünü örtmek için birtakım yollara başvurmuşlardır.

Gaspın kılıfı Gök'ün Oğlu masalı: Eski (yasal sayılan) hanedan dışından kimselerin siyasal erki yasadışı yoldan (ayaklanarak) ele geçirmiş olmalarını saklamaya yarayan kılıflardan biri, belgelerin (Şang tarihinin) yok edilmesiydi. Bu tutum, Şanglardan yazılı yazısız çok az belgenin zamanımız tarihçilerine kalabilmiş olmasının nedenlerinden birini oluşturdu. Öteki kılıf, bazı bakımlardan daha önemlisi (daha sonra resmi imparatorluk ideolojisi olarak benimsenip geliştirilecek olan) "Gök'ün yeryüzü vekilliği" olarak adlandırılabilecek öğretidir.

Bu öğretiye göre, anaataların ruhlarının da üstünde (doğaüstü bir aşkın özne olarak) Gök (Tanrı) bulunmaktadır. Gökyüzünün yönetimi onundur. İnsanbiçimli bir tanrı olduğu düşünülür. Gök, yeryüzünün yönetimini, oğlu edinip vekili olarak atadığı bir egemene bırakmaktadır. Şangların son yöneticisi "Gök'ün Oğlu" olmanın gereklerini yerine getirememiştir. Hakça ve doğrulukla davranamamıştır. Bu yüzden Gök, vekilliği Şanglardan alıp Çulara vermiştir. Bunun kanıtının Çuların Şangları devirmesine izin vermesi olduğunu (kolaylıkla) ileri sürmüş olmalılar. Bu yolda, Şangların büyük çapta insan kurbanı göreneğinin belleklerdeki ve söylentilerdeki anıları, onları devirmekte haklı görülmelerini sağlamış olmalı. Ancak sahip çıktıkları bir kurumun (devletin) bu ayıbını unutturmak istercesine, öğretide bu kurban olgusu odak alınmamıştır. Şang dönemi, belgeleriyle birlikte unutturulmak istenmiş gibidir.

Soylu-köylü uçurumu: Çu Hanedanı zamanında, köylülere göre (Şang Hanedanı döneminde çağ atlamış bulunan) soyluların durumunun daha da iyileştiği anlaşılıyor. Şang Hanedanı zamanında (uygar toplumla başlayan bir eğilimle) köylü-soylu yaşayış biçimlerinin ve yaşam birölçeklerinin (standartlarının) farklılaşması, kendini (toprağa gömülü olan-olmayan) konutlarda göstermişti. Köylüler yemeklerini (Neolitik'teki gibi) koyu renkli çömlek kaplarda pişirip yemeyi sürdürürken soylular (ileride porselene varacak bir yenilikle) beyaz bir balçıktan yapılmış kaplarda yemeye başlamışlardır. Böylece kendilerini avam halktan daha da ayırmışlardır.[231] Çu zamanından başlayarak toprak sahibi savaşçı soyluların konutlarının çatılarının (köylülerinkinden farklı olarak) artık sazla değil, "kiremit" ile örtüldüğü görülecektir.

Şanglar ile başlayıp yeniçağa dek sürecek soylu-köylü farklılaşması, maddesel kültür ile simgesel kültürün hemen her alanında kendini gösterecektir. Metal silah taşıyıp kullanma tekeli soylularda kalacaktır.[232] Köylü, efendisi konumundaki soyluya savaşta, barışta, tarlada, evde hizmet etme konumundadır. Aynı suçlarda organ koparma cezası, köylülere verilip soylulara verilmez. Bunun komünist yönetime dek uzantısı olan bir anlayışla, soruşturmalarda köylüye dayak atmak sıradanken soyluya yakıştırılamamıştır. Köylülerin, soylular gibi klanları, soyları, soyağaçları yoktu. Dolayısıyla "anaata ruhlarına" saygı törenlerine katılamazlardı. Gerçekten, Çin tarihi boyunca (içten evlenme yasaklanmış) yüz kadar klan varlığını sürdürmüştür. Her bir klanın bir kahraman ya da tanrısallaştırılmış anaata tarafından kurulduğu inancı vardı. Bu inanç köylüler karşısında soylulara üstünlük duygusu kazandıran kaynaklardan biriydi.[233] Kuşkusuz asıl kaynak, üretim araçlarını, varsıllığı ve silahları tekellerine almış olmalarıydı.

Merkezli feodal devlet yapısı: Şang devleti bir kabileler konfederasyonuydu. Çular zamanında devlet "merkezli feodal" (merkezi feodal) bir yapı kazandı. Çu yöneticisinin Şang devletinin ülkesini savaşla ve fetihle ele geçirişinin bir sonucu olarak (kuramda) tüm ülke toprakları Çu egemenlerinin mülkü sayılırdı. Ancak toprak (eski Şang soyluları da dışarıda bırakılmaksızın) savaşçı soylulara ve devlet memurlarına dağıtıldı. Onlar da kendi vasallerine hizmet ve asker karşılığı tımar olarak bıraktılar. Bırakınca, ortaya Avrupa Ortaçağ feodalliğine benzer bir düzen çıktı. Ama bu, Batı Avrupa'nınkinden farklı olarak, daha çok Bizans'ınkine benzeyen "merkezli feodal" bir düzendi.[234]

Toprak, kuşkusuz (üzerinde yaşayan) soylulara toprakla birlikte bırakılan, köylülerce işlendi. Ancak Şang döneminin "köleci" niteliğinin Çu döneminde de sürdüğünü ileri süren yazarlara göre, "serfler" kadar kölelerce işlenmişti. Örneğin Wu Wang (ilk Çu egemeni) yenilgiye uğrattığı klanların insanlarını kendine bağlı vasallarına köle olarak toptan armağan ediyordu. Hatta kölelerin tek tek alınıp satılabildiği de oluyordu. Üstelik onların, bir at ile bir torba ipek karşılığında beş köle verilebilecek kadar "ucuza gittiği" yolunda belgeler var.[235] Toprak, serfler ve köleler yanı sıra "özel tarla" sahibi, "pleb" sayılabilecek bir (özgür?) köylü kesimince de işlenmiş görünüyor.

Doğu Çu-Batı Çu dönemleri: Çu Hanedanı yönetimi dönemi, Batı Çu (İÖ 1027-770) ve Doğu Çu (İÖ 770-256) olarak iki bölüme ayrılır. Bunun nedeni, Hanedan'ın zayıfladığı bir sırada, dışarıdan sürekli saldı-

rıların zoruyla başkenti bozkıra (barbar topluluklara) Uzakdoğu'ya taşımak zorunda kalınmasıdır.

Batı Çular zamanında tımarlar babadan oğula geçirilemiyordu. Bazı kaynaklarda "kral", bazılarında "imparator" denen egemene dönüyordu. Egemen onları yeniden (istediği) vasallara bırakıyordu. Her büyük tımar, hanedana bağlı bir devletçik oluşturuyordu. Vasallar, aldıkları tımar karşılığında egemene karşı bazı yükümlülükler altına giriyorlardı: Egemenin buyruklarına uymak, ona (topladığı artıların bir bölümünü) vergi olarak aktarmak, çağrılınca (yönettiği kendi birlikleriyle birlikte) savaşa katılmak. Bunların dışında içişlerinde özerktiler.[236]

Doğu Çular zamanında, tımarlar kalıtsallaşıp, babadan oğula geçirilir oldu. Bu durumda Çu egemenlerinin erki, sözde ve törende kalacak denli geriledi. Yani feodallik "merkezli feodallik" olmaktan çıktı. Bu gidiş, Çin tarihinde "Savaşan Devletler Dönemi" denecek noktaya varacaktı. Savaşan Devletler kargaşa dönemine karşı doğacak tepki ise, imparatorluğun kurulup pekiştirilmesinde kendini ortaya koyacaktı.

Baharlar ve Güzler dönemi: Doğu Çu Hanedanı'nın ilk evresi (İÖ 770-480 arası) işlerin yolunda gittiğini ve gitmediğini gösteren adlarıyla, Çin tarih geleneğinde "Baharlar ve Güzler Dönemi" olarak nitelenir. Blunden ve Elvin, bu dönemde Çin'de çok sayıda kent devletinin ortaya çıktığını yazmaktadırlar.[237]

Baharlar ve Güzler dönemi Çin devletlerinde, uygar toplum kurumlarının daha da geliştiği görülür. Toplumsal katmanlar (zümreler) orunlar (makamlar) ast-üst ilişkileri, ayrıntılarıyla tanımlanmıştır. Örneğin, İÖ altıncı yüzyılda Çu devletinin başbakanı sayılabilecek konumdaki bir görevlinin savaş bakanına (anlaşılan ele geçirilen bir yerle ilgili) şu buyruğu, bunu [ve uygar toplumda devletin bir yüzünü] sergilemektedir:

"Ekilebilir toprakları kaydet; dağları, ormanları belirt; sazlıkları, bataklıkları, sulak yerleri sınıflandır; yüksek dağları ayır; tuz alanlarını belirle; sınırları ve sel bölgelerini ölç; su kanallarındaki bentleri işleyerek aralarındaki toprakları küçük tarlalara böl; su kıyılarında otlaklar yap; verimli yerlerde sekizer aileden oluşan gruplarla tarlalar aç; ödeyecekleri katkıları, yörenin çıkaracağı atları [atlıları?], savaş arabalarını, yaya askerlerin zırh, kalkan sayılarını hesapla."[238]

Öte yandan, Blunden ve Elvin'e göre [devletin öteki yüzünü oluşturan] olgular da bulunmaktaydı: Düşmanların kulakları kesilip tapınaklara [anaatalara?] sunuluyordu. Kurban edilen tutsakların kanı davullara sürülüyordu. Kimi soylu savaşçılar, kılıçlarının keskinliğinin derecesini sıradan insanlar üzerinde sınayabiliyorlardı. Öyle ki bunlara baka-

rak, zamanın genel olarak bir "barbarlık dönemi" olduğunun söylenebileceği sonucuna varmaktadırlar.[239]

Ama dönemin olumlu gelişmelerin görüldüğü "Baharlar" evresinde önemli devlet adamları çıkmış, bazı reformlar da gerçekleştirilmişti. Örneğin (İÖ altıncı yüzyıl sonlarında) ünlü bir devlet adamı (başbakan) olarak sivrilen Zi Çang, başkentte bir daha yangın çıkmaması için kurban kesilmesini isteyenlere, "Gök'ün ne yapacağı bilinmez" diye de olsa, karşı çıkabilmişti. Kurban kestirmemiş, yangın da çıkmamıştı. Zi Çang aynı rasyonelliği kamu yönetimi alanında yaratıcı düzenlemlerinde de gösterdi: Örneğin toprak vergisi koyup köylüleri vergi ve angarya alanlarında ortak sorumluluk altına alabilmek için onları beşli, onlu gruplarda topladı. Bu yöntem (*pao-çia*) ileride Japon yöneticilerince de benimsenecekti.[240] Ceza yasalarını tunç kazanlar üzerine yazdırarak, sıradan insanların onları öğrenebilmesini sağladı. Komşu Ç'in devletinde egemenleri ölünce, siyasal yakınlarının kendilerini öldürerek onu izlemeleri göreneğini şöyle eleştirdi: "Bu, toplumu yetenekli yöneticilerden yoksun eder."[241]

Savaşan Devletler dönemi: Çuların tımar sistemi kadar "Gök'ün Oğlu" ideolojisinin de zayıf halkaları vardı. Egemenlerin güçlü ve başarılı olduğu zamanlarda bu ekonomik ve ideolojik düzenekler Hanedan'dan yana yonttu. Ancak zayıf ve başarısız oldukları zamanlarda Hanedan'a karşı işleyebiliyordu. Vasallar vergilerini gereğince ödemeyebiliyorlardı. Hanedan'ın, Gök'ün vekilliği başkasına vermesine yol açacak yönde kötüye gittiğini ileri sürebiliyorlardı. Hanedan'ın zayıflamasıyla, babadan oğula geçirilebilir duruma gelen tımar sistemi yozlaştı. Büyük tımar sahipleri Hanedan'dan bağımsızlaştı.

Feodalliğe dönüş: Doğu Çu döneminin ikinci evresinde (İÖ 403-221 arasında) yerel devletler ortaya çıktı. Çu devleti onlardan biri durumuna düştü. Yasal, egemen hanedan sayılma çabaları ve kökleri geçmişe dayanan çeşitli nedenler, yerel devletleri birbirine düşürdü. Döneme "Savaşan Devletler Dönemi" denmesine yol açtı. Feodal denebilecek (ve merkezsiz kalmış) devletlerin hanedanlığı ele geçirmek için birbirleriyle (değişen bağdaşıklıklarla) sürekli savaş durumunda olmalarına karşın, dönem, sıradan anlamıyla bir "fetret dönemi" (*interregnum*) değildi. Eski feodal beylikler devletlere dönüştü. İçlerinden dördü güçlü yedi devlet çıktı. Bunlar imparatorluk kurmak yolunda birbirleriyle amansız savaşlara girişmişlerdi.[242] Bu savaşlar da Çin'de bir kaos (kargaşa) durumu yaratmış görünmez.

Savaş uygarlık bağlantısı: Savaşan devletler, savaş güçlerini artırmak için uyrukları üzerinde sıkı disipline dayanan bir düzen kurdular. Çok sayıda insanı, ordularına alarak geçimlerini sağlamış oldular. Ülkelerinde üretimi, dolayısıyla artı aktarımını artıracak önlemlere başvurdular. Milyonlarca insanı sıkıştırılmış topraktan kalın surların yapımında çalıştırdılar. Bunun kadar, emekçi orduları, bataklık kurutma, tarla sulama amaçlı kanalların yapımında angaryada çalıştırıldı. Gezileri izne bağladılar. Başıboşları (avareleri, evsiz barksızları) devlet kölesi yaptılar.[243]

Topraklar tımar sahibine ve ortak vergi sorumluluğu altına sokulan aile gruplarına "özel mülk" olarak bırakıldı. Böylece tarla alınıp satılması izni tanınmış oldu.[244] Bu dönem, soyluluk anlayışını da değiştirdi. Örneğin Wei beyi Şang, soya dayanan soyluluğu kaldırdı. Yerine, başarıya dayanan bir soyluluk yarattı. Ne de başarı!... Bu soylulukta rütbeler (Baharlar ve Güzler döneminin barbarlığının dozu artırılarak) kesilen düşman başı sayısına göre dağıtılmaya başlandı.[245]

Göçebe çoban barbar kabilelerden bazıları orduya alınıp ötekilerine karşı kullanıldı. Böylece, uygarlık ve Çinli uygar yaşayış biçimi (Sarı Irmak'ın güneyindeki Yeşil Irmak Vadisi'ne yayılması yanı sıra) kuzeydeki "barbar" (çiftçi ve çoban) halkların uygar dünyaya katılmaları sağlanmış oldu. Ancak bu yoldaki uygar-barbar ilişkilerinin tek yönlü etkileme biçiminde olduğu sanılmamalı. Barbarlar, çiftçilik, kent yaşamı, savaş arabaları gibi "uygar" üretim ve savaş teknolojilerini benimsediler. Kabaca eşitlikçi kabile toplumu yapıları bozuldu. Çin'in uygar toplumları ise, atlı savaşçılığı (süvariliği) ve onunla ilişkili pantolonu barbarlardan alıp Çin yaşamına soktular.[246]

İnsanlığın ilk silahsızlanma önerisi: Dönemin bitmez tükenmez savaşları, Gök'ün Oğlu ideolojisini aşındırdı. Çünkü kuram, olgularla (artık arada bir değil) çoğunlukla ters düştüğü duruma düşmüştü. Ayrıca, sonuçsuz savaşlar, savaş karşıtı düşüncelere yol açtı. "Legalistler" denecek olan kimi devlet adamları ve düşünürler ortaya çıktı. Gök'ün vekili olarak egemen anlayışının doğruluğundan kuşku duymaya başladılar. İçlerinden, Gök'ün, soyluların anaatası sayılan ruhların varlığını tanımayanlar çıktı. Daha İÖ altıncı yüzyılda, Ç'in ve Çu devletleri arasındaki ne zaman biteceği belli olmayan savaşlar üzerine, insanlık tarihinin (belki) ilk silahsızlanma önerisi yapılmıştı.

Devlet terörü: Bu tür önerilere karşı, Seng devletinden Zi Han, Savaşan Devletler Dönemi'nin "ruhunu" ve uygarlığın öteki (çirkin) yü-

zünü gösteren şu sözleri söyledi: "Ç'in ve Çu, silahlarının gücüyle toprakbeylerini ve daha küçük devletleri sindirmektedirler... Korku yoluyladır ki üstler-astlar arasında iyi niyet ve uyum hüküm sürebilmektedir. Korku olmayınca küstahlık olur. Küstahlıktan düzensizlik doğar... Metal [silah] Gök'ün yarattığı beş öğeden biridir. Kim savaş silahlarını kaldırabilir ki? Onlar, geçmişi eskilere giden bir kurumdur. Onlar sayesinde eşkıyalar korkuyla dolar ve uygarlık ile erdem kendilerini gösterebilirler. Devletin yükseliş ve çöküşleri, kalışları ve yok oluşları, ün ve ünsüzlük, hepsi savaş silahlarına bağlıdır."[247]

Savaşan Devletler Dönemi'ne son verip imparatorluğu kuracak olan Ç'in devleti (Sun Kin'in yazdığına göre ve Zi Han'ın bu sözlerini haklı çıkarırcasına), on bin savaş arabası ve bir milyon askeriyle dünyanın (zamanın) en dehşet verici devleti olacaktır.[248]

Çin'in Ç'in devleti ve "İlk İmparator" (İÖ 221-202)

Savaşan Devletler Dönemi'nde, çok geniş bölgeler, ekonomik ve toplumsal bakımlardan "uygar" yaşayış biçimi içine çekilmişti. Dönemin feodal siyasal yapılanması (zayıf bir merkez devlet yerine) güçlü yerel devletler yaratsa da, yönetsel alanda birleştirip, ekonomik alanda bütünleşmesini pekiştirecek bir erk odağına (egemen bir hanedana, açıkçası imparatorluğa) duyulan gereksinim arttı. Çarklar, böyle bir erki yaratabilecek güçlü bir devletten yana dönmeye başladı. Bir başka yönüyle, süreğenleşen savaşlara tepki *Pax Romana* (Roma imparatorluk barışı) benzeri bir düzene (Çu Hanedanı'nın Baharlar Dönemi'ne) özlem duyulur oldu.

İmparatorluğun kuruluşu: Beklenen rolü (beş yüzyıldır var olmakla birlikte Savaşan Devletler Dönemi'nde feodal devletler arasından sıyrılıp dört büyük devlet arasına girebilen) Ç'in devletinin (önündeki fırsatı kaçırmayan) egemeni oynadı. Çin'in adını aldığı bu yerel devletin yöneticisi, rakiplerine boyun eğdirdikten sonra, kendisine "Şih Huang-ti" (İlk İmparator) denmesini istedi. Şih Huang-ti, bozkır barbarlarıyla sınır savaşlarında çelikleşen ordusunu, Savaşan Devletler arasına girip İç Çin'i (İÖ 221'de) birleştirmede kullanmıştı. Böylece (ölümünden sonra oğullarının aralarındaki taht kavgaları nedeniyle) bir hanedan kurucusu olmasa da imparatorluğun kurucusu oldu.

İmparatorluk yöntemleri: Şih Huang-ti, imparatorluk kurduğunun bilincinde olarak, tüm ülkeye birörnek bir yazı biçimi dayattı. Bu yazı benimsenince (cumhuriyetin başlarındaki Türkiye'de olduğu gibi) eski

yazılarla yazılmış kaynaklar anlaşılmaz duruma düştü. Bununla da yetinmeyen imparator, yerel yurtseverliklerin ve bağlılıkların yeniden filizlenmesini önlemek için tarih belgelerini yok etti (kültür emperyalizmi!). Bakanı Li Si, imparatorluk topraklarını dolaşıp gittiği yerlerdeki dağların tepelerine, imparatorun "evrenin egemeni" ve barışın kurucusu olduğunu duyuran yazılar yazdırdı.[250] Ç'in devletinin başkomutanı Tian Dan ise, propaganda, yanlış bilgi yayma yöntemleriyle (Asur egemeni Sargon'dan Nazilere uzanan bir geleneği çağrıştırırcasına) insanlığa "psikolojik savaş" yöntemlerini sokmuştu.[251]

İmparatorluk yönetimi, Savaşan Devletler ve Doğu Çuları dönemleri feodalliğinin karşıtı bir politika izledi. Yönetsel erk, imparatorluk bürokratlarıyla yürütülmeye başlandı. Belli orunlara, onların gerektirdiği yetilere ve yeteneklere sahip kimseler atandı.[252] Kısacası Çin uygarlığı, ileride Mandarin sistemiyle ve Konfüçyüsçülükle pekiştirilecek olan "bürokratik imparatorluk" yoluna sokulmuş oldu.

İmparatorluk içinde, karayolları, su yolları, kanallar, surlar gibi büyük bayındırlık işleri merkezden yönetildi. Emekçi orduları, kayıt altına alınmış uyrukların angaryaya çağrılmasıyla sağlandı. Örneğin Çin Seddi'nin (öteden beri yapılmış surlar arası boşlukların kapatılarak) tamamlanması ve imparatorluk sarayları için, 700 bin kişi angaryada çalıştırılmıştı.[253] Bir o kadar kişi imparatorluk ordularında beslenmiş olmalı.

İmparatorluk ideolojisi: Egemenin adını "İlk İmparator" koyması, bir imparatorluk ideolojisi yaratma yolunda atılmış ilk adımdı. İlk İmparator'un yönetimi sırasında, Savaşan Devletler döneminden beri gelişmekte olan Konfüçyüsçülük yasaklandı. Nedeni, egemenin erkini sınırlayan yanlarının bulunmasıydı. Bu yüzden (birer örnekleri saklanarak) Konfüçyüsçü kitaplar toplatılıp yakıldı. Buna karşılık Çu yönetimince ortaya atılan "Gök'ün Oğlu" öğretisi, bir imparatorluk ideolojisi olacak yönde geliştirilip kullanıldı. Buna göre (imparatorluğun kurulmasından beş yüzyıl önce kurulan) Ç'in devletinin egemenlerine Gök'ün yeryüzü vekilliği verilmişti. İlk İmparator ise, Çin'i bölen birçok devletin varlığının yarattığı karışıklıkların, başkaldırmaların kökünü, onları ortadan kaldırarak kurutmuştu. Yetkesini, dünyanın dört bir yanına yayıp "insanlığı tek bir aile" yapmıştı. İnsanların neden olduğu acılara son verdiği gibi, doğanın neden olduğu yıkımların da sona ermesini sağlamıştı. Artık kara saçlı (avam) halk barış içinde yaşamaktaydı.[254]

İmparator'un sonu: Ordu, bürokrasi, Çin Seddi, saraylar gibi yeniden üretici olmayan alanlara yapılan büyük harcamaların ekonomik bunalıma yol açması kaçınılmazdı. Bunun üzerine, bağsız erkin (mutlak iktidarın) yol açtığı siyasal yozlaşma bindi. "Dünya üzerindeki işe yaramaz tüm kitapları yok ettim" diye öğünen imparator (yansız olmayabilecek Konfüçyüsçü kaynaklara göre) mezarının sırlarının öğrenilmemesi için, angaryada çalıştırdığı binlerce kişiyi canlı canlı gömdürmüştü.[255] Bu "söylenti"; mezarı bulunamayan İlk İmparator'un yaptırdığı sanılan arkeoloji tansığı "Yeraltı Ordusu" buluntusuyla uyuşmuyor.[256] Yeraltı Ordusu, Şanglar döneminde egemenle birlikte çevresinin kurban edilmesi geleneğinin "uygarlaştırılmış" uzantısı olmalı. İnsanların kendileri yerine, bireysel özellikleriyle bire bir büyüklükte pişmiş toprak (*terra cota*) yontuları, atları ile birlikte gömüldükleri mezarlıktan çıkarıldı. Buna bakılırsa, Şih Huan-ti, Konfüçyüsçü gelenekte yazıldığı gibi mezarını yapanları diri diri gömdürmüş olmayabilir. Ama son zamanlarında narsizme kapılıp ölümsüzlük ardına düştüğü biliniyor. Başyazmanın soruşturmasına dayanarak, 460 bilgini canlı canlı gömdürüp (?) Konfüçyüsçü bilginleri sürgün ederken sarayında kalabalık bir büyücüler ve biliciler takımı beslediği (Konfüçyüsçülerce) söyleniyor. Sonunda İlk İmparator (Şih Huang-ti) kayıplara karışır! Yeraltı Ordusu'nun bulunmuş olmasına karşın, mezarı bugüne (2006'ya) dek bulunamadı.

Han Hanedanı (İÖ 202-İS 220)

İlk İmparator'un oğulları imparatorluk için birbirleriyle savaşırken güçten düştüler. Onları yenilgiye uğratıp Han Hanedanı'nı kuranlar, ülkede imparatorluk yapısını kurulmuş buldular. Yapabilecekleri şey onu geliştirmekti. Onlar da bunu yaptılar. Bu yolda yaptıkları arasında, imparatorluk bürokrasisini yaratmak ve imparatorluk ideolojisini pekiştiren bir davranışla, başkentlerinin adını "Sonsuz Barış Kenti" anlamına gelen Çan-gan koymalarıydı. İmparatorluğu sağlamlaştırma girişimlerinden birisi, toprak sahiplerini karşılarına almak yerine onlarla bağdaşıklık (ittifak) kurmak oldu. Böylece feodal beyliklerin ve yerel devletlerin yeniden canlanmasını besleyebilecek kaynağı kurutmuş oldular. Ama bunun bedeli, imparatorluk bürokrasisinin, toprak sahiplerinin çıkarlarının savunucusu ve sürdürücüsü durumuna düşmesi oldu. Olsun, bürokrasi ile toprak sahipleri arasındaki çıkar çatışması önlendi ya! Ayrıca toplumun üst katmanlarının, köylüleri ve öteki alt katmanları bulundukları yerde [baskı altında] tutma olanakları artmış oldu.[257]

Mandarinler: Toprak sahipleriyle bürokrasi arasındaki bağdaşıklık "mandarin" sistemi ile sağlandı. Mandarin İngilizlerin Hintçe *"mantra"* (düşünme) sözcüğünden giderek Çin kamu görevlilerine verdikleri "danışman" anlamına gelen bir sözcük olup kamu görevlileri için kullanıldı. Mandarin sistemi, kamu yönetimine (imparatorluk bürokrasisine) daha çok toprak sahibi ailelerin çocukları arasından sınavla seçilenlerin alınmasıyla kuruldu. Bunun için soya değil sınavda ortaya konan bilgi birikimine bakıldı. Sonuç gene de bürokrasiye daha çok toprak sahiplerinin oğullarının alınması oluyordu. Çünkü uzun yılları alabilen ve öğretmenlere ödemede bulunmayı gerektiren bir eğitim, altından ancak varsıl toprak sahiplerinin kalkabilecekleri bir yatırımdı.

Söz konusu eğitim (İlk İmparator'un koyduğu yasağın kaldırılmasından sonra) Konfüçyüsçü kaynakların okunup, öğrenilip ezberlenilmesine dayanıyordu. Han Hanedan'ı zamanında (İÖ ikinci yüzyılda) konan devlet memurluğuna (mandarinliğe) giriş sınavları, adayların Konfüç-yüsçü klasikler hakkındaki bilgi derecesini ölçen sorulardan oluşuyordu.

Mandarinlik sınavlarına girmek için soylu, varsıl çocuğu olmak gibi bir koşul aranmıyordu. Bundan yararlanılarak, kimi yetenekli halk çocukları da sınavlara sokulabiliyordu. Sınavları geçip mandarin olabiliyorlardı. Bunun yollarından biri, yoksulların çocuklarını, çocuğu olmayan ya da çocukları yetenekli olmayan varsıl toprak sahiplerine evlatlık olarak vermeleriydi. Bir başka yolu, bir komünün (akrabalar topluluğunun oluşturduğu köyün) yetenekli bir çocuğun eğitim giderlerini ortak üstlenmesiydi. Bu durumda sınavları alıp bir kamu yönetimi orununu ele geçiren mandarin, görevi sırasında kendini okutan komünden yana yontuyordu. Örneğin yörede yapılması kararlaştırılan bir sulama kanalının köyünün yanından geçirilmesini sağlayabiliyordu. Böylece komününe olan borcunu ödemeye çalışıyordu. Ve bu, bir yozlaşma olarak görülmeyip normal karşılanıyordu.[258]

Toprak sahipleri ile bürokratları aynı çıkarlar çevresinde birleştiren bir yöntem de imparatorluğun mandarinlere hizmetleri karşılığında toprak ve köy (köylü) vermesiydi. Böylece onların da toprak sahibi yapılmasıydı. Sonuçta, mandarin sistemiyle, kamu görevlileri toprak sahipleri arasından çıkıyor ya da (aynı hesapla) toprak sahipleri arasına giriyorlardı. Toprak sahibi olmalarına karşın (feodal düzenden farklı olarak) imparatora bağlı kalabiliyorlardı.

Tacirler: Han Hanedanı döneminde kurulan ekonomik, toplumsal, ideolojik düzenekler, onu izleyen Tsin (265-420), Sui (İS 581-618) ve

Tang (618-902) dönemlerinde de sürdürülecekti. Örneğin mandarinliğe giriş sınavları, arada bir kaldırılsa da Mançurya kökenli son hanedan olan Mançular dönemine dek (yirminci yüzyılın başına kadar) sürecekti. Ancak komünistlerin gelişiyle (1950'de) kaldırılabilecekti.

Bu uzun soluklu tarımsal bürokrasinin tarihinde toplumsal katmanlaşmayla ilgili en önemli olaylardan biri, tacirlerin yıldızının bir ara parlaması oldu. Deniz salyangozu yerine İÖ üçüncü yüzyılda minik çapa ve bıçak biçimli, İÖ birinci yüzyılda ise, ortası kare biçimli delikli yuvarlak paraların basılmış olması bunun göstergelerinden biri;[259] ötekisi kervanlardır. Kervanlar Han başkentinden Antioch'a (İskenderun'a)* uzanan İpek Yolu boyunca, ipek yanı sıra başka mallar götürüp getirdiler. Gelişen dış ticaret, Büyük Kanal'ın (İS 605'te) açılmasından sonra ucuz mal ulaştırmasıyla iç ticareti de kışkırtmasıyla, kapitalizme varılabilecek yola girilebilecekti. Öyle ki bu gelişme, McNeill'e göre, toprak sahipleri ve onların uzantısı olan mandarinler ve de her ikisinin çıkarlarının temsilcisi konumunda bulunan imparatorca engellenmeseydi, endüstri devriminin Avrupa'dan önce Çin'de gerçekleşmesiyle sonuçlanabilirdi.[260]

Sui (İS 581-618), Tang (618-907) ve Sung (960-1279) hanedanları

Han Hanedanı'nı (220-265 arasında) üç krallık, onları (265-420 arasında) Tsin devleti izledi. Kuzey Çin, bu dönemde barbar hanedanlarca yönetildi. İmparatorluk, Sui Hanedanı'nın (581'de) kurulmasıyla yeniden ayakları üzerine dikilebildi. Sui Hanedanı'nı (618'de) Tang Hanedanı izledi. Aynı (onuncu) yüzyıl içinde beş kısa hanedanın, on krallığın görülmesinden sonra 960'ta kurulan Sung Hanedanı varlığını 1279'a dek sürdürebildi. Onüçüncü yüzyılda imparatorluğu, başkentini bugünkü Pekin'de (Beijing'de) kuran Moğol asıllı Yuan Hanedanı (1260-1368) ele geçirdi. Onu Ming Hanedanı (1368-1644) ve Mançu Hanedanı (1644-1912) izleyecektir.[261]

Çin uygarlığının kültürel evriminin motoru (zaman zaman bu rolü oynamış olsalar da) hanedanlar değildi. Hanedanlar, denebilir ki, bu evrimin evrelere bölünüp içine konduğu dosyalardı. Evrimin motoru, imparatorluk çapında sağlanan toplumsal artı aktarımıydı. Hanedanlar zayıfladıkça ya da imparatorluk kesintiye uğradıkça elbette artı aktarımı da azalıyordu. Kültürel evrimin hızı, aldığı biçimler ise, artının kullanıldığı alanlara göre değişiklikler gösterdi. Bu konuda, dünya tarihçisi McNeill'in, 1994 Martında Dünya Tarihi Konferansı'na sunduğu "Dünya Tarihinin Değişen Biçimi" başlıklı bildirisinin Çin ile ilgili paragrafları (özetle) aktarılmaya değer bir derinlik taşımaktadır.[262]

Kapitalizmin eşiğinden dönülüşü: Söz konusu bildiride McNeill'in söylediğine göre Çin, kapitalizmin eşiğine götüren gelişmeler geçirmişti: Temel besinini, giderek artan oranda çeltik tarımından sağlar olmuştu. Çeltik tarımı için açılan su kanallarının, kara ulaştırmasından daha kolay ve imparatorluğun güvenliğini daha kolay sağlayabildiği bir ulaştırma işlevini de görebileceği anlaşıldı. Çeltik tarımının odaklaştığı Yeşil Irmak'ı [toplanan pirinci taşımak üzere] imparatorluk başkentine yakın Sarı Irmak'a bağlayan (bin kilometreden uzun!) Büyük Kanal'ın (605'te Sui Hanedanı zamanında) açılması, Çin tarihinde, denebilir ki bir dönüm noktasını oluşturdu.

Büyük Kanal ve onu destekleyen öteki kanallar sisteminin giderek gelişmesi, lüks mallar dışında öteki malların da alışverişini (pazarını) genişletti.[263] Buna, Sung Hanedanı'nın (1000'den az sonra) vergilerin malla (ayni) değil, parayla (nakdi) ödenmesi kararı eklendi. Böylece küçük çiftçiler bile (vergilerini ödeyebilecekleri parayı sağlamak için) pazar için üretime (üretimlerini artırmaya) zorlanmış oldular. Zorlanarak da olsa Çin toplumu, pazar ekonomisine yönelmiş oldu.

Pazar ekonomisine giriş, tacirleri güçlendiren sonuçlarıyla ticaretin yelkenlerini şişirdi. Alışveriş, iç ticaret çapını aşıp (Batı Asya ile (İÖ 1000 kadar erken başlayan düzenli ulaştırma alanında) IS 300'lerde develerden yararlanmanın, hızlandırdığı) dış ticarette,[264] Büyük Kanal'ın (605'te) açılmasını izleyen büyük teknelerin yapımıyla genişleyip denizlere açılındı. Çin Denizi'nde ve Hint Okyanusu'nda kıyısı olan ülkelere gidebilecek okyanusa dayanıklı gemiler geliştirildi. Çin mallarının büyük tutarlarda Hint Okyanusu pazarlarına girişi, karşılığında oraların mallarının getirilişiyle güney denizi pazarlarını kamçıladı. Öyle ki söz konusu pazar etkinlikleri, kabına sığmayıp Akdeniz'e taştı. Giderek (onbirinci yüzyılda) Avrupa ülkelerinin ticaretini canlandıran yan etkileri oldu.

Iç ve dış ticaretin daha önce Çin ekonomisinde yarattığı mal yapımı ve buluşçuluk (Çin ipekli dokumalarını IS ilk yüzyıllarından beri tanıyan) Batılılarda Çin'e hayranlık yaratacak düzeye ulaşmıştı. Çin'den (onbirinci yüzyıl ile onüçüncü yüzyıl arasında) Avrupa'ya giren barut, baskı tekniği ve pusula, Çin'in ulaştığı üstünlüğün somut göstergeleri oldu.

Ne var ki Çin'in Avrupa ticaretini devinime geçirmesi, onlara ulaştırma ve ticaret alanında yararlanılacak araçları sunması, uzun erimde Çin'in yararına olmadı. Daha çok Avrupa toplumlarının yararına sonuçlar doğuracaktı. Şöyle ki pusulalarla ve toplarla donanan Avrupa ticaret ve savaş gemileri, dünya çapında serüvenlere giriştiler. Karşılarında durabilecek tek güç Çin donanmasıydı. Ama tam yarışma başlayacakken, Çin yönetimi "iç politika nedenleriyle", okyanuslara çıkabilecek büyük

teknelerin yapımını (1434'te) yasakladı. Böylece özel tacirlerin okyanuslarda kalkışabilecekleri girişimlerini yasa dışına düşürmüş oldu.

Söz konusu yasaklamaların bahanesi ne olursa olsun, temelde başka nedenler yatmaktaydı. Bunlardan biri, bürokrasinin tacirler burjuvazisinin güçlenmesinden duyduğu korku olsa gerek. Sonuçta imparatorlukları kapitalizme ve endüstri devrimine götüren yolda emperyalist yarışma, Avrupa, Amerika ve Japonya ülkelerine bırakılmış oldu.

Bununla birlikte Çin'in, köylü devrimi ile ve Maocu biçimiyle sosyalist düzene geçilmesinde önemli bir ekonomik ve kültürel atılımı (sonunda) başardığı biliniyor. İnsanlık tarihine bu noktada katkıda bulunduğu unutulmamalı. Benzeri bir atılımı, küreselleşme çağında başarmakta olan Çin toplumunun gerisinde büyük bir kültürel birikim vardı. Söz konusu atılımları yaparken dayandığı, güç aldığı, kesintisiz (üç binyıllık) bir kültürel evrimin bulunduğu akıldan çıkarılmamalı. Söz konusu birikimin çapı hakkında bir düşünce edinmek için tek örnek bile yetebilir: Birikmiş bilgilerin derlenmesi yolunda (1403'te başlatılan ansiklopedicilik akımı, Ming Hanedanı (1368-1644) zamanında 11.000 cildi aşan bir noktaya ulaşmış bulunuyordu.[265]

ÇİN DÜŞÜNÜŞÜ

Çin'de uygar toplum döneminin düşünüşü (kültürel gelenek ve birikim gereği) bazı noktalarda ilkel topluluk dönemi sihirsel düşünüşünün (biliciliğin) uzantısı olarak gelişti. Bazı noktalarda (doğa güçlerinin aşkın özneleştirilmeyip din yoluna sapılmamasında olduğu gibi) ilkel düşünüşün yadsınmasının ürünüydü.

Neolitik toplumun, tarımsal üretimle ilgili (örneğin havaların nasıl geçeceği konusunda) tasalarının yarattığı (bir tür benzetmeci sihirsel düşünüş olan) bilicilik (kâhinlik) kalıtı sürdürüldü. Aynı biçimde (uygar toplumun egemen katmanını ve yönetici kadrolarını oluşturacak olan) Neolitik göçebe çobanların kan bağı ile ilgili düşünceleri ve değerleri sürdü. Yerleşik yaşama ve uygarlığa geçildikten sonra da (anaatalara saygı kültü biçiminde) görüldü. İkisi birleştirilip, "Gök'ün Oğlu'nun vekilliği" öğretisine varılacak yönde geliştirildi.

Öte yandan Çin'de, totemci düşünüşün kalıntısı hayvan biçimli anaatalar ya da yarı hayvan yarı insan biçimli aşkın özneler görülmedi. Bu olgu da ilkel düşünüşün bazı yönlerinin yadsındığını gösterir. Onların benimsenip geliştirilmesi ürünü (öteki tarıma dayanan uygarlıklarda görülen) dinsel düşünüş gelişmedi ya da güdük kaldı. Onun yerine, budünyacı sihirsel düşünüşün uzantısı olarak rasyonel davranış etiği yönünde düşünceler geliştirildi.

Din yerine bilicilik ve etik

Çin'de analoji (benzetme) mantığına dayanan sihirsel düşünüşün özel bir uygulamalı biçimi olan biliciliğin (kehanetin, kâhinliğin) kökleri ilkel (Neolitik) topluma dayanmış görünüyor. Onun uygar toplum döneminde sürdüğü ise "bilicilik kemikleri" olarak adlandırılan arkeolojik buluntular üzerindeki "Barbarlar saldıracak mı?" gibi sorulardan anlaşılıyor.

Biliciliğin yanında, ilkel topluluktan uygar topluma geçiş evresinde (daha çok şefliklerde) karşılaşılan "anaata kültü" sürmüş. Sürmekle kalmamış, egemenin, soylu katmanların (toprak sahibi savaşçılar ile toprak sahibi kamu görevlilerinin) "anaatasal ruhlara saygı" törenlerine evrinmiş görünüyor. Bu kült, tanrısal anaatalar döneminde düzenli ve mutlu bir yaşamın sürdürüldüğü düşüne yol açmıştır. O günlere dönülmesi için nasıl davranılması gerektiğini araştıran düşünürler, Çin düşünüşünü pragmatik (yararcı) bir davranış etiğine götürmüştür. Bu anlayış, siyasal düzeyde kendini "Gök'ün Oğlu" imparatorun Gök'ün yeryüzü vekilliğini sürdürmesi ve uyruklarına mutluluk getirmesi için nasıl davranmasının gerektiğiyle ilgili düşüncelerin üretilmesinde de göstermiştir. Sonuçta, Konfüçyüsçü felsefe ile Taocu inançlar geliştirilmiştir.

Çin'e neden sonra (Hindistan'dan sürüldükten sonra) giren, misyonerleri, manastırları (stupalar) ile dinsel bir örgütlenme görünümü veren Budacılık bile yaygın anlamıyla din sayılmayabilir. Düşünüş alanında inanca, davranış alanında boyun eğmeye dayanmaktan çok, bu dünyada mutsuzluktan kaçınma yolları üzerinde düşünmeyi öğreten bir yaşam felsefesi ve yaşam pratiği, klasik anlamıyla din sayılabilir mi? Bir bakıma ahlak felsefesi (etik kuramı) sayılabilir.

Bilicilik kemiklerinin Çin yazısıyla bağlantısı

Bilicilik kemikleri (kehanet kemikleri) Çin'de arkeolojik yerlerden çıkarılan nesnelerdir. Üzerlerinde (sert bir cisimle bastırılarak, ateşe tutularak ya da kızgın tunç tava üzerine, bırakılarak oluşturulmuş) çatlaklar bulunan hayvan kaval, kürek kemikleri ya da kaplumbağa (alt) kabuklarıdır. Bunlardan bazılarının öteki yüzlerine, beriki yüzlerinde oluşturulan çatlaklara benzer şekiller çizilmiştir. Bunların, gelecek hakkında soruların anımsatıcıları imler olup çatlaklardan önce çizildikleri anlaşılmıştır. Kemikte, kabukta çatlaklar oluşturulduktan sonra ise, çatlakların çizilenlere göre değişik durumlarına bakılarak gelecek hakkında ipuçları arandığı saptanmıştır.[266] Böylece yapılan bilicilik (kehanet) işinde, bulunan yanıtların anımsanması için de aynı kabuk ya da kemik üzerine anımsatıcı imler çizilmiştir.

Soruları ve yanıtları anımsatıcı imlerin, soruyla ve yanıtla ilgili şematik, yalın resimler olacağı besbellidir. Çin'in resim yazısının bu imlerin, şekillerin geliştirilmesiyle doğup geliştiği kesin gibi. Öyle ki uzmanları, günümüzün Çin yazısı karakterleriyle olan benzerliklerine bakarak, bu yazıyı çözmekte zorlanmamışlardır. Örneğin, "yağmur yağacak mı?" sorusundaki yağmur sözcüğü, önce bir insanın koltuk altı ve oradan düşen ter damlaları çizimiyle gösterilmiştir! Sonra, çizim yalınlaştırılıp üç dişli bir tarak gibi şekilden düşen üç damla (çizgi) ile gösterilmeye başlanmıştır.[267]

Bilicilik kemikleri üzerindeki yazılar böyle böyle çözülüp okunduğunda, şöyle sorular oldukları görülmüştür: "Yağmur yağacak mı?" gibi tarım mevsimleri ve koşulları ile ilgili sorular. "Barbarlar saldıracak mı?" gibi toplumsal sorunlar. Ve "savaş kazanılacak mı?" gibi siyasal bilinmezlikler. Bu tür sorulara şöyle böyle (yuvarlak) yanıtların verileceğini bilmek için ne bilici ne de bilgin olmak gerekir!

Bilicilik kemiklerinin daha çok saray kalıntıları arasında bulunması, sorulan sorulara anaataların ruhlarından (kemiklerde oluşan rastlantısal çizikler yoluyla) yanıt aldıklarına inanan biliciler kesiminin sarayda egemenlerce beslendiğini gösteriyor. İlk İmparator Şih Huang-ti'nin (bkz. s. 554) yaptığı gibi.

Çin düşünüşünün kökleri yanı sıra Çin yazısının köklerini de bilicilik kemiklerinde bulanlara katılmayan yazarlar var. Onlara göre, Çin yazısı, uygarlıkla ve bilicilik kemikleriyle birlikte neredeyse, gelişkin biçimleriyle görünmüş değildir. Bu savda olanlar Çin yazısının, tunç dökümcülüğüyle birlikte olgun biçimleriyle (bir dış kaynaktan getirilerek) doğduğu görüşüne karşı çıkmaktadırlar. Kemikler üzerindeki karakterlerle Neolitik dönem çömlekleri üzerindeki şekillerin benzerliği kozlarıdır. Buna dayanarak, Çin yazısının ilkel biçimlerinden gelişmiş (yabancı esinli olmayan) Çin kültürüne özgü bir yaratı olduğunda diretmektedirler.[268]

Çin yazısı, bir dış etkiyle yaratılmış olsun, olmasın, ilkel biçimlerinden geliştirilmiş bulunsun bulunmasın, bilicilik kemiklerindeki gibi resimli (piktografik) karakterlerdir. Bunlar her bir imin bir kavramı imlediği (ideografik) biçimleriyle birlikte günümüze dek sürdürülmüştür. Bu, aynı zamanda, Çin dilinin üç binyıldır konuşulduğunu, bu dili kullanan halkın üç binyıllık kesintisiz bir kültürel geleneğe ve birikime sahip olduğunu gösterir.[269] Çünkü Çin resim yazısında (Mezopotamya ve Mısır'da olduğu gibi) ideografik karakterlerden, imlerin kavramların değil seslerin imlenmesinde kullanılmasına (fonografik yazıya) geçilmemiştir. Dolayısıyla her bir nesne, olgu, nicelik, nitelik için bir karak-

terin birölçekleştirilmesi gerekmiştir. Böylece bilicilik kemiklerinde 5 bini bulan karakter sayısı zamanla artıp 20-30 binlere ulaşmıştır.

30 kadar harf (abece), 160 kadar hece karakteri (silabik yazı) yerine, on binlerce karakterin (ideogramın) ezberlenip, çözülüp okunması! Bu, Mezopotamya-Avrupa kültür geleneği içinde yetişmiş kişiye altından kalkılabilecek bir iş gibi görünmez. Ama Çin kültürü içinden bakılırsa, bunun pek zor olmadığı anlaşılacaktır. Sonuçta Batı kültürü içine doğan bir çocuk da dilini öğrenirken 20-30 bin sözcüğü (zamanla) öğrenmektedir. Çin çocuğunun yapması gereken, bunun biraz fazlasıdır. Bir sözcüğü öğrenirken onu ideogramı ile birlikte öğrenmesidir. Dolayısıyla, sözcükleri ve karakterlerini öğrenmesi zamana yayılacaktır. Ayrıca bunun, biçimi anımsamak için sesini, sesini anımsamak için biçimini çağrıştırma gibi bir kolaylığı ve sağlamlığı da bulunabilir. Her neyse, Çin yazısı ideografiktir. Çin dili silabiktir. Yani her bir sözcük tek heceli olup her bir hece için farklı bir karakter kullanılır. Bunun getirdiği bir özellik de, 30 bin hece yaratılamayacağına göre, aynı heceyi farklı şiddet ve tonlarda söyleyerek birkaç anlam yükleme gibi Çince öğrenenleri çılgına çeviren durumdur. Böyle bir dil ve yazı, Çin uygarlığı düşünüşünün Mezopotamya-Batı kültürü ve düşünüşünden ne gibi farklarına neden olmuştur? Araştırılması ilginç sonuçlar verebilir.

Gök'ün Oğlu öğretisi

Şang döneminde (kabaca İÖ 1500-1000 arasında) egemenin soyunu oluşturan anaatalarının ve bakanlarının ruhlarının, "göklerdeki efendi" Şangdi'nin yanına gittikleri inancı vardı.[270] Çular, Şangları devirip yerlerini alırken tanrıları Tian'ı Şangdi'nin yerine geçirip "Efendi" saymışlardı. İnançlarınca, insan biçimli düşünülen Gök (Tanrı) yönetici efendi olduğuna göre, gökler kadar yeryüzü de onundu. Ancak Gök, yeryüzünün yönetimini (varsayımsal) oğlu imparatora bırakmıştı. İmparatoru yeryüzündeki vekili olarak atamaktaydı. Böyle bir öğreti geliştirmelerinin nedeni, Çu Hanedanı'nın siyasal erki yasal yollardan (imparatorla akrabalık yoluyla) elde etmiş olmamasıydı. Gök'ün Oğlu öğretisinin, bu gerçeği saklamak, Çu yönetimine yasallık kazandırmak için uydurulmuş bir ideolojik kılıf olduğu, daha önce (s. 547'de) belirtilmişti.

Efendi Tanrı Gök ile Oğlu İmparator kavramları oluşturulduktan sonra, ikisi arasındaki ilişkiler şöyle doldurulmuştu. Gök'ün altındaki her şey aslında onun malıydı. Mülkünün yönetilmesi için seçip oğlu (evlatlığı?) edindiği kişiyi, vekili atayıp imparatorluğa getirmekteydi. Böylece Gök'ün Oğlu sayılan imparator, yeryüzünü, Gök nasıl yönet-

mesini istemişse öyle (hakça) yönetmeliydi. İmparator uyruklarını onların yararına uygun olarak yönettiği sürece vekilliği (imparatorluğu) sürecekti. Hakça yönetmekten ayrılırsa, Gök vekilliği ondan alıp oğlu edineceği bir başkasına vermekteydi.

Peki, bir imparatorun yeryüzünü hakça yönetip yönetmediği nasıl anlaşılacaktı? Vekilliğin kendisinden alınmasından önce bu, nasıl anlaşılabilecekti? Bu sorunun yanıtı, tanrı ile imparator (Gök ile oğlu) gök ile yer arasında çift yönlü bir bağlantının bulunduğu varsayımına dayanılarak veriliyordu: Göklerde belirtiler (yıldızların birbirlerine göre konumlanışı, Çin burçları) iyiyse, yeryüzünde de işler (tarım, savaş, yönetim) iyi gidecek demekti. Belirtiler kötüyse, kötü gidecekti. Bunun tersine bir bağlantıyla, imparator yeryüzünü iyi, hakça yönetmiyorsa, göklerde (geleceğe ilişkin) olumsuz belirtiler görülmekteydi.[271] Görüldüğü gibi Gök'ün Oğlu öğretisi büyük çaplı bir bilicilik işlemiydi. Ve yıldızları (kafada) çizgilerle birleştirip (burçlarda olduğu gibi) bir şekil yaratmak, bu şekle ya da bir gök olayına (örneğin yıldız yağmuruna) istenen anlamı yüklemek hiç de güç bir şey değildi.

Böyle bir öğreti, çeşitli ideolojik yönlendirmelere elverişliydi. Onunla Gök'ün Oğlu, yalnızca yeryüzündeki yönetiminden değil, göklerdeki (yağmur bulutları gibi) olumlu ve (sözgelimi kuyrukluyıldız gibi) olumsuz olaylardan da sorumlu tutulabiliyordu. Bu değişiklikler, onun yönetimindeki olumlu, olumsuz gidişlerle ilişkilendirilebiliyordu. Açıkçası, ülkedeki taşkın, fırtına, kuraklık gibi imparatorun istenci dışında oluşan, ama ülkeyi, uyruklarını, erkini etkileyen sonuçlar doğuran olaylar da imparatorun kâr-zarar hesabına yazılabiliyordu. Dolayısıyla bunlardan da imparator sorumlu tutulabiliyordu.[272] Öyle ki bu öğretinin (istim sonradan gelse de) her değişikliği (dinsel düşünüşteki gibi) açıklayabilme gizilgücü vardı.

Olumsuz belirtilerin görülmeye başlanmasına karşın, Gök'ün Oğlu'nun davranışını, yönetimini düzeltmemesi, Gök'ün vekilliğini ondan alıp bir başka egemene, bir başka hanedana vermesiyle sonuçlanabilirdi. Hanedanlığın Hsialardan Şanglara, Şanglardan Çulara geçmesi böyle olmuştu. Hsia'nın [tanrısal] son egemeni (öğreti gereği!) ahlaksızdı. Bu yüzden Gök, vekilliği, ondan alıp [insan kurbanı geleneğinin sürdürücüsü] Şang'ın kurucusu Çeng Tang'a vermişti. Şangların son egemeni Dirksin ise, insanlara işkence yapmaktan haz duyan bir sapık olduğu için, vekillik, Çu'nun egemeni Wu'ya verilmişti.[273]

Bir erke el koyma (gasp) olayını açıklayıp yasallaştıran bir öğreti, amacına ulaştıktan (Çuların yönetimini yasal gösterdikten) sonra geri çekilemezdi. Benimsenip, işlenip, çeşitli zamanlarda, çeşitli koşullarda,

çeşitli amaçlara uydurularak kullanılabilecek bir ideoloji biçimini alana dek geliştirildi.

Bu ideoloji, bir hanedanın, bir egemenin, güçlü, başarılı olduğu zamanlarda onlardan yana işledi. Güçten düştükleri, başarısız kaldıkları zamanlarda (bu arada gerçekten hakça davranmadıkları sırada bir de başarısız olmuş, güçsüz düşmüşlerse) onlara karşı kullanılabildi. Böyle güçlü egemenleri, başarılı hanedanları destekleyen bu öğreti, içinde bir "imparatorluk ideolojisi" olma gizilgücü taşıyordu. Gerçekten (Ortadoğu'nun tektanrıcı dinsel ideolojilerini anımsatırcasına) "Göklerde nasıl tek bir efendi varsa, yeryüzünde onun temsilcisi olan tek bir oğlu vardır; yeryüzünde düzen buna bağlıdır; ötekiler onun oğlu, dolayısıyla vekili değildir" denebilirdi.[274] Yeryüzündeki (hiç değilse Çin'deki) öteki yöneticiler olsa olsa imparatorun, ona bağlı kamu yöneticileri olabilirlerdi.

Ne var ki bu esnekliğinin bir bedeli olarak Gök'ün Oğlu öğretisi, tektanrıcı dinlerde bulunan, asıl yönetici sayılan tanrının vekillerine verdiği (vahiyler, kutsal kitaplar gibi) ayrıntılı yönergelerden, somut buyruklardan yoksundu. Bu, onu dine dönüşmekten kurtarmıştı. Ama uyruklar üzerinde önemli konularda bile boyun eğdirici etkisi de güçlü olmayacaktı. Öte yandan, egemenden, asıl yönetici sayılan tanrının özgül buyrukları yönünde davranmasını bekleyip isteyebilecek olan bir (aracı) dinciler katmanı da yoktu. Bu yüzden egemeni denetleme işlevini de hakkıyla yerine getiremeyecekti. Çin kültüründe ve düşünüşünde böyle bir ideolojik boşluğu, Han döneminde geliştirilecek olan Konfüçyüsçülük dolduracaktır.

Konfüçyüsçülük ve mandarin etiği

Kung-fu-tzu (İÖ 551-479) toplumsal, siyasal kargaşa nedeniyle yoksul düşmüş "küçük soylu" (bazı kaynaklara göre bilici) bir ailenin oğluydu. Ailesi kadar kendisi de içinde yaşadığı toplumun kavgalarından ve kargaşasından rahatsızdı. Geçmişin (kafasında ülküleştirdiği anlaşılan) toplumuna özlem duydu. Anaatalarının içinde yaşadığı (tanrı imparatorlar, Şanglar ve Batı Çuları zamanlarının "herkesin yerini bildiği" toplumuna benzer, kargaşadan uzak, kararlı, katmanlı bir uygar toplumu yeniden kurmanın yollarını aradı. Bunu, tanrılardan, Gök Tanrı'dan sormadı, anaata ruhlarından beklemedi.[275]

Gerçi, anaatalara, onların ruhlarına gösterilen saygının ve onlar için yapılan törenlerin sürmesini istemişti. Ama bunu, uyruklara kurulu düzene uymayı, yöneticilere boyun eğmeyi öğreteceği için istemiş görünür. Şöyle ki (Batılıların tanıdığı, yerleşmiş adıyla) Konfüçyüs'e göre bu

dünyayı, ruhlar değil, insanlar, insanların aklı düzeltecektir. Dünya sorunları, yöneticilerce ve akla dayanılarak çözülebilir.

Konfüçyüs, bu yolda geliştirdiği düşüncelerini uygulamaya geçirebilmek için, egemenlerin gelip kendisini başbakanlığa benzer görevlere çağırmalarını bekledi durdu. Bu umudunu, ancak küçük bir devletin Adalet Bakanlığı denebilecek orununa getirilecek kadar gerçekleştirebildi. Daha büyük devletlerin daha yüksek orunlarına çağrılmayınca (Platon'unkini anımsatan bir tutumla) kendini düşünce yaşamına ve öğretmenliğe adadı. Kendisi, yaşamı sırasında siyasal erki eline geçirememişti; ama düşünceleri (öğrencileri kanalıyla) tüm Çin tarihi boyunca Çin'i yönetecekti.[276]

Konfüçyüs'e göre sorunlar (içinde yaşanılan) kötü dönemde bile iyi, "erdemli" davranabilmekle çözülebilirdi. Bunun için kişi akıllı (rasyonel), yürekli (girişken) olmalıydı. Kendini erdemli bir kişi olarak yetiştirmeliydi. Erdemli kişi, üstlerine saygı gösterip astlarından saygı beklerdi. Açıkçası, toplumun katmanlı, sıradüzenli, eşitsizlikçi yapısını sürdürecek kurallara uyan biriydi erdemli kişi. İyi ve erdemli davranmak, yalnızca soydan gelen (kalıtsal) bir yetenek değildi. Erdem sonradan da (eğitimle) geliştirilebilir, yetkinleştirilebilirdi. Bu düşüncesinin sınamasını yaşamında gerçekleştirebildi. Çoğu soylu, varsıl çocukları yanı sıra, küçük armağanlar karşılığında derslerini dinlemelerine izin verdiği yoksul aile çocuklarını yetiştirip bilge yaptı.[277]

Konfüçyüs herhangi bir kitap yazmadı. Öğrettikleri ölümünden sonra (gene Platon'u anımsatırcasına) öğrencilerince anımsanıp yazıya geçirilerek, "Büyük Bilgi", "Seçmeler" gibi beş Konfüçyüsçü klasik yapıtı oluşturdu. Sonra, hanedanlar boyunca bu klasik yapıtlar üzerinde yapılan "akademik" denen çalışmalar sonunda ortaya büyük bir Konfüçyüsçü yazın yığını çıktı. Bunların katmanlı toplumun ve imparatorluk düzeninin yeniden üretilmesinde, yöneticilerin, kamu yöneticilerinin yetiştirilmesinde sağlayacağı yarar çok geçmeden anlaşıldı. Anlaşılınca, İlk İmparator'un ("imparatorun erkini sınırlayıcı düşünceler var" diye) koyduğu yasak kaldırıldığı gibi (Han Hanedanı zamanında İÖ ikinci yüzyılda) devlet memurluğu sınavlarının dayandırıldığı eğitim kitapları konumuna yükseltildi.

Konfüçyüsçü eğitimde belletilen, mandarin sisteminde, orun sahibi soylu kamu yönetimi memurları arasında uygulanan üç yüz kadar törensel davranış (görgü) kuralı ortaya çıktı. Bunlar, soyluların hemen tüm davranışlarını ve birbirleriyle ilişkilerini düzenliyordu. Böylece, kimin, hangi durumda ne yapacağı önceden az çok bilinerek davranılıyordu. Davranışları biçimine uydurma, onlara törensel biçimler verme

sırasında (araya giren zaman nedeniyle) öfkeler yatışıp tepkiler yumuşamış oluyordu. Bu, egemen katman içi ve yöneticiler arası sürtüşmeleri azaltıp bölünmeleri az çok önlüyordu. Onları, aşağı katmanlar ve alt yöneticiler karşısında güçlü tutuyordu. Öte yandan, devlet memurlukları sınavlarının, soyluluk derecesine bakmadan herkese açık olması, Çin siyasal düzeninin, Çu dönemi aristokrasisinden imparatorluk bürokrasisine geçişini yansıtan ve pekiştiren bir uygulamaydı.[278]

Konfüçyüs'ün Çin düşünüşünü hem dile getiren hem biçimlendiren düşüncelerinin eksenini kavramak için, öğrencilerinin (*Lun Yü,* II, 1'de ve II, 14'te) aktardığı iki üç sözünü görmek bile yeter (de artmaz):

"Seçkin kişi yüce yürekli ve kusursuzdur; bayağı kişi ise alçak yürekli ve kusurlu olur."

"Kim erdemine dayanarak insanları yönetirse, o, kutup yıldızına benzer. Kendi yerinde durur, bütün ötekiler onun çevresinde döner durur." [Mevlevi inancını anımsatıyor. A.Ş.]

"Egemen, yel gibidir; halk ise otlara benzer; yel otların üzerinden estiği zaman, otlar eğilir."

Konfüçyüs'ün (dolayısıyla Konfüçyüsçü Çin düşünüşünün ahlak felsefesinin öznesi (birey değil) erkek, aile, kuşaklar ve katmanlardı. Bu (kolektif) özneler arası "sağlıklı" görülen ilişkinin yolları saygı ile sevgi ikilisiydi. Davranışları düzenleyen *Hsiao* ilkesince: Kadınlar kocalara, çocuklar ana babalara, küçükler büyüklere saygı göstermeli ve koşulsuz boyun eğmeliydiler. Buna karşılık olarak, koca karısını, ana baba çocuklarını, büyükler küçükleri sevmeliydi.[279]

Son bir nokta olarak, erdemli kişi olmak, yöneticiliğe getirilmek için ille de soylu olmayı gerekli görmeyen Konfüçyüs'ün, (imparatorluk anlayışına uygun olarak) soyluluk yerine liberallerin "liyakat" ilkesini önerdiği belirtilebilir. Ancak liberal anlayış yönünde sonuna dek gitmediği (zamanının Çin toplumunda oldukça yaygın kölelik kurumuna karşı çıkan söz ve tutumlarının bulunmadığına bakılarak) söylenebilir.

Lao-çe: eşitlikçi, bireyci, anarşist düşünceleri

Çin uygarlığında katmanlı toplumun (resmi) ideolojisini derleyen Konfüçüs (ya da Konfüçyüsçü düşünürler) yanında başka düşünürler yetişti. Farklı düşünceler geliştirildi. Bu, en azından, katmanlı toplumun bir gereğiydi. Farklı yaşam deneyimlerine, farklı çıkarlara sahip katmanların insanlarının dünya görüşlerini derleyecek kimseler çıkacaktı. Onların duygularına ve düşüncelerine seslenecek (ya da düşünceleri o katmanlara hoş gelip benimsenecek) düşünürler görülecekti. Ör-

nek olarak, Çin seçkinlerine aykırı gelecek düşünceleriyle Lao-çe (Lao Tzu) adlı bilgeyi anmak yeter de artar:

Konfüçüs ile hemen hemen aynı dönemde (İÖ altıncı yüzyılda) yaşamıştı Lao-çe. Birçok bakımdan Konfüçyüs'ünkine karşıt düşünceler geliştirmiştir. Ahlak felsefesinin odağına, kolektif öznelerden çok bireyi yerleştirmiş görünür.

Onun yazdığı yazılar "Doğru Yolun Gücü" anlamına gelen *Tao-te Çing* adlı üfürtmeler (aforizmalar) yapıtında orada burada edilen sözlere bakılırsa, birey anlayışını, kolektif öznelere ve toplumsal örgütlere karşı çıkacağı noktalara dek taşımaktan çekinmemiştir.

Lao-çe'ye göre insanlar (çağımızın anarşist çevrelerinde düşünüldüğü gibi) doğuştan iyidir. Dolayısıyla güdülmeleri gerekmez. Birbirlerine doğuştan eşittirler. Yapılması gereken tek şey *Tao* denen doğru yolu izlemektir. Doğru yol ise, öyle herkesin ulaşamayacağı yükseklikler-de değildir, burnumuzun dibindedir. Doğru yola, çok şey öğrenmekle, çok şey bilmekle girilmez. Çok şey bilmenin, kendi başına hiçbir değeri yoktur; hiçbir yararı yoktur. Üstelik, insanlar arasında bilen-bilmeyen gibi haksız ayrımlara yol açabildiği için, zararı bile vardır. Çok mala sahip olmak da insanı doğru yola götürmez. Tersine, kişiyi soylu amaçlardan saptırır.

Öte yandan, gerçek eşitliğin bulunduğu bir devlette (eşitliğin gerçekten bulunduğu yerde) ikide bir, insanlara acımaktan, başkalarına hakça davranmaktan dem vuran sözlerle ve düşüncelerle karşılaşılmaz. Çünkü bu sözlere, bu düşüncelere gerek olmaz. Böylece düşünceler varsa, o toplumda haksızlık, yolsuzluk, yoksulluk var demektir.

Lao-çe (gene çağımızın Thoreau gibi anarşist düşünürlerinin düşüncelerini anımsatırcasına) yalınlığın en doğru yol, en büyük erdem oluşturduğu noktasından kalkar. Onunla tutarlı olarak, karmaşık ilişkilere ve örgütlere (uygarlığa?) karşı çıkıp en doğru yönetimin (kişiye en az karışan) en az yöneten olduğu sonucuna ulaşır.[280]

Ne var ki Lao-çe'nin bu tür düşünceleri, Çin toplumunun katmanlı yapısına uygun değildir. Çin uygarlığının egemen katmanlarının ve yöneticilerinin çıkarlarına uymadığı için onlarca benimsenmemiştir. Benimsenip, eğitimle öğretilip, üretilip yaygınlaştırılmamıştır. Seçkinler arasında yandaşlar bulup bir düşünce akımına dönüşememiştir. Lao-çe'nin düşüncelerinin yararını görebilecek burjuvazi denebilecek bir katman oluşmuş bulunmadığı gibi, oluşmuş bulunan köylüler, köleler gibi alt katmanlar (olasılıkla) bu düşüncelerin varlığından bile habersizdi. Sonuçta düzene uygun Konfüçyüsçü düşünceler uygarlık boyunca zamanımıza dek sürdürülürken, Lao-çe'nin aykırı düşünceleri, onu

geliştirebilecek olanaktan ve yetenekten yoksun kimselerin eline geçmiş görünür. Onların elinde Taoculuk denen bir düşünce akımı belirmiştir. Taocu halk bilgeleri, seslendikleri katmanların eğilimine uyarak, Lao-çe'nin felsefi düzeydeki düşüncelerinden iyice uzaklaşmış görünürler. Sonuçta Taoculuk, ilkel topluluk dönemi kalıtsal inanç ve uygulamalarını da içine alarak sihir-din karışımı bir akım oluşturur.

Taoculuk ile kitlelerin acılarının uyuşturulması

Konfüçyüsçülüğün Çin toplumunun yüksek katmanlarının (yüksek kültürünün) din ile felsefe arası (ya da din ile felsefe karışımı biçime sokulmuş) düşüncelerini ve değerlerini içerdiği söylenebilir. Ona böyle söylenirse, Taoculuğun alt katmanların duygularını ve isteklerini (halk kültürünü) dile getiren sihir ile din arası (sihir-din karışımı) inançlar olduğu niye söylenemesin ki?

Gerçekten, McNeill'e göre Çin'de Konfüçyüsçülük, insanın (özellikle alt katmanların insanlarının) duygu dünyasının gereksinimlerine yanıt verememişti. Bu boşluğu doldurmaya aday olan düşünüşler ve (Budacılığın da yetersiz kaldığı) inançlar arasından geniş kitlelerce benimsenen Taoculuk oldu.[281]

Kurucusunun Lao-çe olduğu söylenen (olmuşsa bile onunla ilişkisi kopan) Taoculuk, geçmişten beri (gizem yaratma yolunda) yordamlamayla bulunup biriktirilmiş "gizli bilgiler" çevresinde kurulan bir geleneğe dönüştü. Taoculukta (kitlelerin yoksun olduğu) sağlık ve uzun yaşam umudu yaratan (sihirin uygar toplumdaki kalıntısı ya da uzantısı sayılabilecek) törenler ve muskalar geliştirildi. Söz konusu boş inançlarla ve sihirlerle insanın olağanüstü nitelikler kazanabileceği inancı yayıldı. Her inançta olabileceği gibi, bu yolda uçtuklarını söyleyen, kendilerine inananları uçurabileceklerini ileri süren şarlatanlar çıktı.

Toplumsal ve tarihsel bağlamına oturtulurlarsa, McNeill'in yazdıklarına katılarak, Konfüçyüsçülük ile Taoculuğun birbirlerinin boşluklarını doldurdukları söylenebilir. Böylece, birbirlerini tamamlayarak, Çin düşünüşüne, çıktıkları tarihlerden (İÖ 600 dolaylarından) yirminci yüzyıla dek egemen olarak varlıklarını sürdürdükleri görüşüne katılınabilir.[282] Öyle ki dinin yadsındığı komünist düzenden sonra bile Çin'de nüfusun ancak % 6'sının Budacı olmasına karşılık, Konfüçyüsçü ve Taocu olanların oranının % 20'yi bulduğu saptanmış bulunmaktadır.[283]

12. Bölüm

V.12/1. J. M. Roberts, *The Illustrated History of the World*, c. 1 (*Prehistory and the First Civilizations*), Time-Life Books, Londra, 1998, s. 104; Mısır tarihçisi Walter B. Emery de, *Ancient Egypt*, Middlesex, 1963, s. 34-37'de, Mısır uygarlığının "Hanedan ırkı" dediği bir halkın fethiyle doğduğu görüşündeydi. Günümüzün Mısır bilginleri bu görüşü pek benimsememektedir.

V.12/2. Bkz. Roberts, *The Illustrated History...*, l, s. 101 ve 104; Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, s. 122-123; Firavun'un devletinin Mısır kayıtlarında hep "İki Ülke" adıyla anılması (bkz. s. 128), birleşmenin Mısır için taşıdığı önemi, yani uygarlığa birleşmeyle geçildiği gerçeğini yansıtmaktadır.

V.12/3. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 54.

V.12/4. Günümüzde bulunmayan, ama İÖ 5. binyılda, kurumaya başlamış olmakla birlikte çok geniş bir alanı kaplayan eski Fayum Gölü çevresindeki topluluklarla ilgili buluntuların eskiden sanıldığı gibi çiftçilikle ilgili nitelikte bulunmayıp, büyük ölçüde avcılık ve toplayıcılıkla geçinmiş topluluklardan kalmış olabilecekleri ileri sürülüyor.

V.12/5. *Nome*, Eski Yunanlı yazarların Mısır yerel yönetim birimlerine verdikleri, tarih geleneğine yerleşmiş addır; Mısırlılar onlara *sepat* diyorlardı (bkz. Baines ve Malek, *Eski Mısır*, s. 222).

V.12/6. Roberts, *The Illustrated History...*, l, s. 102.

V.12/7. Bkz. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 222.

V.12/8. Bkz. Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, s. 53.

V.12/9. Roberts, *The Illustrated History...*, l, s. 103.

V.12/10. John Baines ve Jaromir Malek, *Eski Mısır*, çev. Zeynep Aruoba ve Oruç Aruoba, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s. 10-11; yirminci yüzyılda, Nil üzerinde kurulan kanal ve baraj sistemleriyle Nil'in "gübreleme", "tuzlaşmış toprakları yıkama" gibi etkilerinin artık kalmadığını (s. 10'dan) öğrenmek sarsıcı.

V.12/11. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 55.

V.12/12. Yeni Firavunluk döneminde Nil'in güney sınırları Birinci Çavlan'dan İkinci Çavlan'a dek itilince, aynı teknede aktarmasız ulaştırma sorunuyla karşılaşılmıştır. Günümüzde bu sorunun çavlanın yanında açılıp çavlanı yandan dolanan havuzlarla, havuza su doldurularak teknelerin çavlanın başladığı düzeye dek yükseltilmesiyle; ardından suyun bırakılmasıyla teknenin çavlanın düştüğü düzeye indirilmesiyle çözüldüğü biliniyor. Geçmişte buna benzer yöntemler kullanılmış olabilir.

V.12/13. Bu ara, hiyerogliflerde firavunların adlarının "kartuş" denen uzun oval şekiller içine alınarak öteki karakterlerden yalıtlandığını, bu göreneğin, Napolyon'un Mısır seferinde yanına aldığı bilgin Champollion'un hiyerogliflerin kodlarını çözüp Mısır yazısını okumasına yaradığını belirtmekte yarar var.

V.12/14. Bkz. Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu* (Mezopotamya ve Mısır), s. 157'deki "Ek" ve Baines ve Malek, *Eski Mısır*, s. 26.

V.12/15. Adı "Zoser" olarak da yazılan Üçüncü Hanedan'ın Firavununun basamaklı piramidinin fotoğrafı için bkz. Charles-Picard (gen. der.), *Larousse Encyclopedia of Archaeloogy*, İng. çev. Anne Ward, Hamyln, Londra, 1974, s. 209.

V.12/16. Hiyeroglif bir resimyazı (piktograf) biçimidir. Hiyeroglif adı ona Mısırlılarca verilen "kutsal oyma" anlamına gelen sözcüklerin Yunanca karşılığı (*Hiero*=kutsal olan, dincilere ait olan ve *glyph*=oyma) olarak kullanılıp yerleşmişti. Dolayısıyla "hiyeroglif" sözcüğü Maya (oyma) yazıları için kullanılabilirse de Sümer, Hitit resimyazıları için kullanılması doğru olmasa gerek. Ancak akademik çevrelerde bile böyle (yanlış) kullanılagelmektedir. Roberts, *The Illustrated History...*, I, 117'de Mısırlıların Sümer'den nesneleri simgeleme (ideograf) değil heceleri simgeleme (fonograf) düşüncesini bilinçli seçerek alıp çiviyazısını almamış olabileceklerini ileri sürmekte.

V.12/17. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 54.

V.12/18. Emery, *Ancient Egypt*, s. 38, 39; Kuzey Mısır'da Cebel el-Arak yerinden çıkarılan fildişi kabza üzerindeki gravür resimlerde, alçak pruvalı Mısır tekneleri ile yüksek pruvalı Sümer teknelerinin savaşı gösteriliyor; bkz. Roberts, *The Illustrated History...*, I, s. 73.

V.12/19. *Tevrat*'ın (İÖ yedinci-beşinci yüzyıllarda) derlendiği dönemin Ortadoğusunun belli başlı dilleri ve kültürleri, Nuh'un üç oğlunun soylarından geldikleri söylenen halklara ilişkin bir gelenekle yansıtılmıştır. Buna göre Sam'ın soyundan Sami halkları (Araplar ve İbraniler), Ham'dan Hami halkları (Mısırlılar), Yafet'ten ise Yafetik halklar çoğalmıştır. Yafetik halklar denmesine yol açan benzer dilleri konuşan halklara, ondokuzuncu yüzyıl filolojisinde Hint, Fars ve Avrupa dillerinin ortak bir kökten geldiklerini saptanmasından sonra Hint-Avrupa halkları denmeye başlanacaktır.

V.12/20. Baines ve Malek, *Eski Mısır*, s. 26.

V.12/21. Bkz. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 81 ve Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, s. 121 ile Baines ve Malek, *Eski Mısır*, s. 75. Asa başlığının üzerindeki kabartmada, iki hizmetçinin yellendirdiği, başında Yukarı Mısır'ın tacıyla egemen, elinde dönemin pergele benzer çapası ile gösterilmektedir. Bu, bazı kaynaklarda açılacak kanala vurulan ilk kazma, bazılarında ise, yapılacak tapınağın temelini atma töreni olarak yorumlanmaktadır. Hangisi olursa olsun, uygar topluma geçişin göstergesi olarak alınabilir.

V.12/22. Roberts, *The Illustrated History...*, I, s. 106.

V.12/23. Canlandırma resmi için bkz. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 78.

V.12/24. Roberts, *The Illustrated History...*, I, s. 106.

V.12/25. Krş. Roberts, *The Illustrated History...*, I, s. 113-114.

V.12/26. Bkz. Roberts, *The Illustrated History...*, I, s. 122-123.

V.12/27. Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, s. 130'da, Eski Mısır'da (başkentler dışında) kent denen yerlerin kırsal bölgelerin pazar yerleri olan kasabalardan öte bir şey olmadığını söylemektedir. Teb'in bir metropol (büyükkent) niteliğine büründüğü İÖ 2. binyıl ortalarına dek sürekli bir anakentin bile bulunmadığını eklemektedir. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 437'de, toplumsal artının gerçek ekonomik etkinlik odağı kentlerde değil, köyler denizi içindeki başkentlerde toplandığı toplumsal oluşumlara ("kent devleti" kavramına karşıt bir kavramla) "köy devleti" denmesini önermektedir. Böyle bir kavram, Eski Mısır gerçekliğini kavrayıcı görünüyor.

V.12/28. Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, s. 154.

V.12/29. Mısır tarihleri (tarihyazıcılığında izlenen yöntem ve hesaplama farklılıklarından dolayı olmalı) kaynaktan kaynağa farklılıklar gösterebilmektedir. Örneğin

Eski Firavunluk (Eski Krallık) için, *History of Humanity*, c. II, s. 526'da 2700-2200; *Timelines of the World History*, s. 20'de 2920-2575; Roberts, *The Illustrated History...*, I, s. 105'te 2625-2130; McNeill, *A World History* (*Dünya Tarihi* Türkçe çevirisi, 10. baskı, s. 58'de) 2600-2200 olarak verilmiştir. Burada benimsenen tarihler Baines ve Malek, *Eski Mısır*, s. 32'deki kronolojiden alınmıştır.

V.12/30. Bkz. Herodotos, *Tarih*, II, 124, s. 147; Roberts, *The Illustrated History...*, I., s. 110; ama Roberts de toplam 5-6 milyon tonu bulan taşların 800 km (500 mil) kadar uzaktan taşınarak yerleştirildiğini yazarken işin çapının büyüklüğünü yansıtmaktadır.

V.12/31. Roberts, *The Illustrated History...*, I, s. 108; Imhotep ölümünden sonra tıp tanrısı sayılmıştır.

V.12/32. Amarna'da ortaya çıkarılan emekçi-zanaatçı köyünün, kazıcısınca verilen planı için bkz. Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, s. 126.

V.12/33. Baines ve Malek, *Eski Mısır*, s. 199.

V.12/34. Bkz. Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, s. 147-148.

V.12/35. Hemen her zanaatta iş akışının evreleri piramit odalarının duvarlarını süsleyen resimlerde ayrıntılarıyla gösterildiğinden Mısır bilginleri hangi zanaatların bulunup neyin nasıl yapıldığını anlamakta güçlük çekmemektedirler; örneğin bira yapımı için bkz. *Biyoteknoloji Genetik Mühendisliği ve İnsanlığın Geleceği*, s. 47 ve *How is it Done?*, Londra, 1992, s. 346; Baines ve Malek, *Eski Mısır*, "zanaatlar", s. 190-191.

V.12/36. Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, s. 154 ve Roberts, *The Illustrated History...*, I, s. 125.

V.12/37. Roberts, *The Illustrated History...*, I, s. 108.

V.12/38. Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, s. 132.

V.12/39. Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, s. 133.

V.12/40. Roberts, *The Illustrated History...*, I, s. 123'te, Eski Mısır dilinde "kâtibe" anlamına gelen bir sözcük bulunmakla birlikte, kadınlara rahibelik ve fahişelik dışında pek fazla mesleğin açık olmadığını yazıyor.

V.12/41. Roberts, *The Illustrated History...*, I, s. 106.

V.12/42. Baines ve Malek, *Eski Mısır*, s. 24.

V.12/43. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 58.

V.12/44. Baines ve Malek, *Eski Mısır*, s. 31.

V.12/45. Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, s. 133.

V.12/46. Firavunluk (krallık) dönemleri ve her dönemdeki Hanedanların tarihleri ve ara dönemlerin sırası için bkz. Roberts, *The Illustrated History...*, I, s. 105 ve Baines ve Malek, *Eski Mısır*, s. 32-33.

V.12/47. Bu sözler 1500 yıl kadar sonra, bir başka uygarlıkta, sınıf savaşımında, Herakleitos'un Miletosluların kentin en iyi soylu (aristokrat) iki insanını sürdükleri için yakınmasını çağrıştırıyor (bkz. Kranz, *Antik Felsefe*, s. 52.

V.12/48. Bkz. Adam Şenel, *Uygarlık Çizgisi*, Bizim Yayınlar, Ankara, 1968, s. 98; gerisi ve öteki Mısır peygamberleri için bkz. Joyce O. Hertzler, *Social Thought of Ancient Civilizations*, Londra, 1936, McGraw Hill'den, Alâeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* [kısaltılmamış baskı], Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 95.

V.12/49. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 59.

V.12/50. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 60.

V.12/51. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 86-87. "Hiksos" sözcüğü, birkaç on yıl öncesine dek "Çoban Krallar" olarak çevriliyordu. Günümüzde (örneğin bkz. Baines ve Malek, *Eski Mısır*, s. 38'de) "yabancı ülkeler egemeni" karşılığı, onların göçebe çobanlar oldukları yolundaki eski görüşe konan soru iminin ürünüdür. Roberts, *The Illustrated History...*, I, s. 125'te, Hiksosların Mısırlılar karşısında üstünlüklerini [tunç] savaş arabaları yanı sıra (Mısır bakır çağını aşamamışken) demir silahlarla donanmış olmalarına vermektedir.

V.12/52. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), gene s. 86-87.

V.12/53. Baines ve Malek, *Eski Mısır*, s. 38.

V.12/54. Roberts, *The Illustrated History...*, I, s. 126.

V.12/55. Bkz. Şenel, *Uygarlık Çizgisi*, s. 96.

V.12/56. Krş. Roberts, *The Illustrated History...*, I, s. 115 ve s. 117. Roberts'in Mısır dincileri için bir yerde "sınıf" derken bir yerde "kast" deyivermesinin dayanağı, dinciliğin babadan oğula geçirilir (kalıtsal) duruma gelmesi ve yazıyı tekellerinde tutup bir meslek sırrı gibi saklamaları olduğu (yazdıklarından) anlaşılıyor.

V.12/57. Bkz. Baines ve Malek, *Eski Mısır*, s. 82-94.

V.12/58. Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, s. 107.

V.12/59. "Gözden gizli olmanla birlikte / yaptıkların ne kadar çok / Ey tek tanrı, yanında başka tanrı bulunmayan / Yeryüzünü sen yarattın istediğin gibi..." (bkz. Ewa Wasilewska, *Creation Stories of the Middle East*, Londra, 2000, Jessica Kingsley Publishing, s. 96); "yanında başka tanrı bulunmayan" deyişi İslamlıkta "La ilahe illallah" örüntüsüne dek Ortadoğu'nun tarihi boyunca yankılanmış görünüyor. Akhenaton hakkında ise bkz. John A. Wilson, "The Religion of Ikhnaton", John A. Wilson, *Burden of Egypt*, s. 223-229'dan Donald Kagan (der.), *Problems in Ancient History*, c. I, Macmillan, New York, 1967, s. 53-57.

V.12/60. Leslie A White, "The Religion of Ikhnaton", Donald Kagan (der.) *Problems in Ancient History*, c. I, s. 56'da, Mısır bilgini Breasted'in "tektanrıcılık dinde emperyalizmden başka bir şey değildir" sözünü aktarmaktadır.

V.12/61. Roberts, *The Illustrated History...*, I, s. 128. Tutankamon'un Krallar Vadisi'ndeki mezarı, mezar hırsızlarının elinden kurtulabilmiş görkemli donanımıyla birlikte, 1922 yılında İngiliz Mısırbilimci Howard Carter tarafından bulunup açıldı (bkz. Howard Carter, *The Thomb of Tuthankamen*, Londra, 19..., Sphere). İçinden çıkanlar, Mısır zanaatçılarının ustalığı, Mısır kültürünün inceliği hakkında birçok bilgimizin kaynağını oluşturması yanı sıra, Tutankamon ve karısı Nefertiti Mısır turizminin bol bol yararlandığı konu oldu.

V.12/62. Baines ve Malek, *Eski Mısır*, s. 47.

V.12/63. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı) s. 87.

V.12/64. Frankfort, *Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu*, s. 147'de, Mısır'da Yeni Krallık'tan [Yeni Firavunluk'tan] önce köleliğin bulunup bulunmadığının bilinmediği, bulunmuşsa bile büyük çapta olmayacağı görüşünde.

V.12/65. Bkz. Alâeddin Şenel, "Evrim Gerçekliği Karşısında Yaratılış Mitosunun İşlevi", *Bilim ve Ütopya*, Eylül 2003 sayısı, s. 22. Üretici doğa tanrı rolünün tanrıçalardan alınıp tanrılara verilmesi sürecinde (Mezopotamya'daki, Mısır'daki gibi) hep bir

tanrı çiftçi ile karşılaşılırken, erkek kültürü daha başat Hititlerde, Telepinus Mitosu'nda doğa tanrı, doğanın verimliliğini, yanında bir tanrıçaya gereksinim duymayacak derecede, tek başına üstlenmiş görünecektir (bkz. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, s. 117).

V.12/66. Mezopotamya'da Sümer döneminde İanna ile Dumuzi, Sami Babi lonya döneminde Iştar ile Tammuz adlı tanrıça ve tanrı çevresinde döndürülen doğa mitosu özetle şöyledir: İştar bitkiler tanrıçası, Tammuz çoban tanrıdır. Tammuz (Temmuz'da!) ölür. İştar'ın kızkardeşinin yönettiği yeraltı dünyasına götürülür. İştar kocasını geri getirebilmek için kızkardeşi Ereşkigal'in ülkesine iner. Sonuçta Tammuz'un altı ay yeraltı dünyasında, altı ay İştar'ın yanında kalması üzerinde anlaşmaya varılır (bkz. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, s. 40-42).

V.12/67. Bu kurguda, doğa tanrılığının bir tanrıçadan (evlenmeyle) bir tanrıya geçirilmesini sağlayan düşünsel levye kadar, Firavunluğun anasoyçizgisine göre geçmesi geleneğinin "fosilleşmesi" ve firavun olunabilmesi için anasoyçizgisinden bir kadınla evli olma koşulunun mitostaki dayanağı görülmektedir.

V.12/68. Böyle bir mitos, çağımızda inanılan dinlerden birinin kutsal kitabına geçmiş olsaydı ne olurdu? Kuşkusuz, yirminci yüzyılın sonlarında bilimin ölen erkeğin spermalarının dondurularak ondan on yıllar sonra çocuk edinilebilmesi olanağını sunan başarısına sahip çıkılırdı. Bunun üç binyıl önceden (tanrılarca) bilinip kutsal kitaba konduğu ileri sürülürdü. Oysa ölüyü (bu dünyada) diriltip ondan çocuk edinebilme, canlı ile cansız arasındaki sınırı uygar toplumun insanı kadar kesin çekilemeyen, simgelerini etkileyerek nesnelerin etkilenebileceği umudu beslenebilen, dinsel düşünüşten daha önceki, daha ilkel bir (sihirsel) düşünüş biçiminin kalıntısıdır.

V.12/69. Bkz. Felix Guirand (der.), *New Larousse Encyclopedia of Mythology*, Londra, 1973, Book Club Associates; Alâeddin Şenel, "Mezopotamya-Batı Geleneği ile Dünyanın Öteki Kültürlerinin Yaratılış Mitosları", *Bilim ve Ütopya*, Eylül 2003 sayısı, s. 12-29.

V.12/70. İlginç bir benzerlik ve zıtlıkla, Mezopotamya mitolojisinde de Sular Tanrısı Enki dikleşmiş erkeklik organından fışkıran suyla Dicle ve Fırat ırmaklarının yataklarını doldururken gösterilir (bkz. Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, s. 105).

V.12/71. Baines ve Malek, *Eski Mısır*, s. 48.

V.12/72. Bkz. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. XIV.

13. Bölüm

V.13/73. Neolitiğin ve uygarlığın vadi kuramına Childe'dan McNeill'e dek katılan birçok yazar yanında Mellaart gibi katılmayanlar da var. Örnek olarak krş. Childe, *Tarihte Neler Oldu*, s. 54; McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 20; James Mellaart, "Western Asia", *History of Humanity*, c. I, s. 425.

V.13/74. İndüs uygarlığı ile ilgili sıradan bilgiler, *AnaBritannica* (1988 baskısı), *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi* (1986 baskısı), *Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary* (1989 baskısı), *Larousse Encyclopedia of Ancient and Medieval History* (New York, 1963 baskısı) ve dipnotlarında belirtilen kaynaklardaki bilgiler karşılaştırılarak derlenmiştir.

V.13/75. İndüs uygarlığının, yıkıntılarının kazıcısı M. Wheeler tarafından (İÖ 2500-1700 olarak) tarihlendirilmesi ve daha sonra buluntuların kalibre edilmiş (ayarlanıp düzeltilmiş) radyokarbon (C_{14}) gibi radyometrik yöntemlerle bu tarihlerin

biraz değiştirilmesi (İÖ 2700-1900 arasına kaydırılması) hakkında bkz. B. K. Thapar ve Rafique Mughal, "The Indus Valley (3000-1500 BC), *History of Humanity*, c. II (1996), s. 262-263, özellikle 262.

V.13/76. Bkz. J. M. Roberts, *The Illustrated History of the World*, c. II, (*Eastern Asia and Classical Greece*) s. 11.

V.13/77. İndüs uygarlığının kuruluşuyla (ve yıkılışıyla) ilgili eski ve yeni yorumlar için bkz. Gordon Johnson, *Hint Dünyası* (Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, c. 10), çev. Müfide Pekin, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, s. 58-62 ve Thapar ve Mughal, "The Indus Valley (3000-1500 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 246-265.

V.13/78. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 62'de, eski yorumlar içine sokulabilecek olan, İndüs uygarlığının Sümer ve Mısır ile benzerliklerine dayandırılan yorumlarından sonra "ancak [gerçeklikte] durumun böyle olduğundan emin olamayız" demektedir. Yeni yorumcuları (yeni kuramları) sözlendiren Johnson ise (*Hint Dünyası*, s. 62'de), İndüs uygarlığının artan nüfusla, iyileşen iklim koşullarıyla, su kaynaklarını daha iyi kullanma yöntemlerinin öğrenilmesiyle doğmuş olabileceğini yazıyor.

V.13/79. Thapar ve Mughal, "The Indus Valley (3000-1500 BC)", s. 247.

V.13/80. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 62 ve Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 219.

V.13/81. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 111'de, Harappa'da bulunmuş bir "Basra Körfezi Mühürü" ile Sümer kent devleti yerlerinden biri olan Eşnunna kalıntılarından çıkarılan İndüs biçemi mühürlerden söz ediyor. Thapar ve Mughal, "The Indus Valley (3000-1500 BC)", s. 257'de, birçok Mezopotamya ve Elam kentinden İndüs biçemi mühürlerin, fildişi nesnelerin, hörgüçlü öküz (zebu) çizimlerinin, fıçı biçimli ağırlık ölçülerinin bulunduğunu yazıyorlar. İndüs'te ise, Mezopotamya'dan gitmiş olabilecek nesnelerin (kalıcı olmadıklarından) arkeolojik kanıtlarının bulunmayabileceğini belirtiyorlar.

V.13/82. Thapar ve Mughal, "The Indus Valley (3000-1500 BC)", s. 250'de, İndüs yıkıntılarının kazıcısı Wheeler'in "düşüncesinden giderek, İÖ 3. binyılda kentli yaşayış biçimi (İng. *urbanism*) düşüncesinin Batı Asya ufuklarında uçuştuğunu; bir uygarlık kavramının (soyut da olsa) İndüs kentlerinin kurucularının kafalarında bulunduğunu; toplumsal ve kültürel ortamın bu düşünceyi özümleyebilecek olgunluğa ulaştığını belirtmektedirler. Bu yoruma, iklim ve çevre etmeninin de İndüs'te uygarlık tohumlarının filizlenmesine elverişli olduğu eklenirse, görünüm tamamlanmış olur.

V.13/83. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), gene s. 62.

V.13/84. Asur yöneticisi (II.) Sargon'un kroniklerinde hammadde getirilen yerler arasında "Meluhha" adı geçmektedir (bkz. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 11; kroniklerin İngilizce çevirisi için bkz. L. W. King [der.], *Chronicles Concerning Early Babylonian Kings* [1907]'den William H. McNeill ve Jean W. Sedlar [der.], *The Origins of Civilizations* [Readings in World History, c. II], Oxford University Pres, New York, 1968, s. 52-56).

V.13/85. Thapar ve Mughal, "The Indus Valley (3000-1500 BC)", s. 250-252.

V.13/86. Thapar ve Mughal, "The Indus Valley (3000-1500 BC)", s. 252-253; bundan farklı bir açıklamayla, buralarda bile yerli başlangıçların imlerinin, grafitide ve çömlekçi imlerinde bulunduğunu ileri sürenler (bkz. s. 250) vardır.

V.13/87. Bkz. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 13.

V.13/88. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 124

V.13/89. Johnson, *Hint Dünyası*, s. 62.

V.13/90. Bkz. Johnson, *Hint Dünyası*, s. 58; Thapar ve Mughal, "The Indus Valley (3000-1500 BC)", s. 247'de 1,2 km^2 deniyor.

V.13/91. Johnson, *Hint Dünyası*, s. 63; Johnson (aynı sayfada) yıkılış nedenlerinden birinin yörede "en azından bir ırmağı kuruttuğu bilinen" kuraklaşma olabileceğini belirtiyor.

V.13/92. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, s. 489: "... bir bütün olarak toplum, ekoloji, teknoloji, ideoloji ve demografya tarafından, Harappa uygarlığında gerçekleşmiş olduğu görüldüğü gibi öylesine sınırlandırılmış olabilir ki, toplumsal karmaşıklığın kurulu biçimlerinin sürdürülebilmesi için, elinde başvurmaya değer hiçbir politika bulunmayabilir. Böylece bir uygarlık, gerileme sarmalına girebilir. Daha yüksek bir karmaşıklık düzeyinden daha düşük bir karmaşıklık düzeyine dönülebilir."

V.13/93. Thapar ve Mughal, "The Indus Valley (3000-1500 BC)", s. 263.

V.13/94. Bkz. Thapar ve Mughal, "The Indus Valley (3000-1500 BC)", s. 263 ve 248.

V.13/95. Bkz. Thapar ve Mughal, "The Indus Valley (3000-1500 BC)", s. 254.

V.13/96. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 14.

V.13/97. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 12.

V.13/98. Daha fazla bilgi ve yıkıntıların fotoğrafları için bkz. Johnson, *Hint Dünyası*, s. 60-61.

V.13/99. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 65.

V.13/100. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 30.

V.13/101. Thapar ve Mughal, "The Indus Valley (3000-1500 BC)", s. 256.

V.13/102. Thapar ve Mughal, "The Indus Valley (3000-1500 BC)", s. 257.

V.13/103. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 12-13'te, İndüs uygarlığının, dünyada en erken tarihten kalma kanıtına sahip olduğumuz keten bezinin kullanılıp, Lothal limanında malların onunla sarılıp, keten halatlarla bağlanıp mühürleneceği kadar bol olduğu belirtiliyor.

V.13/104. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 65.

V.13/105. Thapar ve Mughal, "The Indus Valley (3000-1500 BC)", s. 258.

V.13/106. Pollock, *Ancient Mesopotamia*, s. 221.

V.13/107. Fotoğrafı için bkz. Johnson, *Hint Dünyası*, 61; Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 99 ve 107; Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 14.

V.13/108. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 94.

V.13/109. Bkz. *AnaBritannica*, "Indus [İndüs değil] Vadisi uygarlığı" girdisi.

V.13/110. Çeşitli kaynaklardaki fotoğraflarına (örneğin, Johnson, *Hint Dünyası*, s. 61; Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 109 ve Türkçe ansiklopedilere) bakınız.

V.13/111. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 10.

V.13/112. Fotoğrafı için bkz. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 12; çizimi için bkz. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 109.

V.13/113. Karşılaştırılan yontuların fotoğrafları için bkz. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 14 ile s. 29.

V.13/114. Thapar ve Mughal, "The Indus Valley (3000-1500 BC)", s. 256, 260.

V.13/115. Thapar ve Mughal, "The Indus Valley (3000-1500 BC)", s. 256.

V.13/116. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 93.

V.13/117. *AnaBritannica*, "Indus Vadisi uygarlığı" girdisi.

V.13/118. Fotoğrafları için bkz. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 14 ve başka birçok kaynak.

V.13/119. Bu tarih Johnson, *Hint Dünyası*, s. 23'te 40, s. 26'da 30 milyon yıl öncesi olarak veriliyor; *Penguin Book of Facts*, Londra, 2004, Penguin Reference, s. 18'de 25 milyon dolaylarında gösteriliyor.

V.13/120. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 14.

V.13/121. Barrington Moore, Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, çev. Şirin Tekeli ve Alâeddin Şenel (ikinci baskı) İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 283'te, Mogul (Türk-Moğol imparatorluğu) döneminde bile emek savurganlığına sıradan bir file dört bakıcı verme örneği gösterilmektedir.

V.13/122. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 121, 122; Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 21'de Hindistan nüfusunun İÖ. 400'de 25 milyon olup bunun dünya nüfusunun dörtte biri olduğu belirtilmektedir. *Penguin Book of Facts* (2004 baskısı), s. 167'den Hindistan'ın nüfusunun 1999'da 1 milyarı aştığı saptanmıştır.

V.13/123. Kast, Portekizli kâşiflerin Hintlilerin *Jati* dedikleri örgütlere verdikleri addır. Hintliler, İngilizlerin "dokunulmazlar" anlamına gelen sözcükle (*untouchables*) çevirdikleri Aryan sayılmayan kastlara "harican" demektedirler. Kuramda üç Aryan bir harican toplam dört, yaşamda binlerce kast vardır. Her yeni gelen grup, her yeni meslek grubu (daha önceki kastlara alınmadıklarından) yeni yeni kastlar oluşturmuştur. Öye ki Taglar denen bir haydut kastı bile vardır. İslamlar kadar İngilizler de kast sayılmıştır. Dalitler (Ezilmişler) gibi alt kastlara değenler murdar olmuş sayıldıkları gibi, kuyular ve tapınaklar (kirletmesinler diye) bazı kastlara yasaktır. "Temiz" sayılan üst kastların kirlenmemesi için, üyelerinin çöpçülük gibi işleri yapması yasaktır. Çamaşırlarını çamaşırcılar kastından insanlara yıkatıp, helalarını kullandıktan sonra bir kürek toprağı hizmetçilerine attırırlar. Bunlar, kirli sayılan işlerin tinsel kirlenmeye yol açacağı inancıyla, başkalarına yüklenmesini sağlayıp kast kavramının asıl işlevini gözler önüne sermekte; krş. Johnson, *Hint Dünyası*, s. 62; McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 124.

V.13/124. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 134.

V.13/125. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 16.

V.13/126. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 124.

V.13/127. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 121'e göre ise, Hint-Avrupa kökenli kabilelerin Güney Hindistan'a ve Doğu Hindistan'a yayılmalarının nedeni (demirin gelişiyle de kolaylaşan) "orman açma" yoluyla yaptıkları tarım biçimiydi.

V.13/128. Bkz. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 17, 18, 20.

V.13/129. Johnson, *Hint Dünyası*, s. 64.

V.13/130. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 121.

V.13/131. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 17-18.

V.13/132. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 18.

V.13/133. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 123.

V.13/134. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 122.

V.13/135. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 134.

V.13/136. Johnson, *Hint Dünyası*, s. 13. Johnson burada; "uygarlaşma" amacı ile barbarlığın "askerlik erdemleri" sayılan yetilerini yitirmeme amacının birlikte gerçekleştirilemeyeceklerini belirtmektedir.

V.13/137. Bkz. Herodotos, *Tarih*, III, 94'te (s. 206'da), "Hintlilere gelince, bunlar bildiğimiz insan topluluklarının en kalabalık olanıdır ve öbürlerine [öteki satraplık hükümetlerine] bakarak en ağır vergiyi bunlar verirlerdi. Üç yüz altmış talant altın tozu. Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, çevirisini Yunanca aslıyla karşılaştıran Azra Erhat, s. 590'da, 1 talant'ın 25,92 kilogram karşılığı olduğu bilgisi veriliyor. Bu, yıllık verginin tutarının on ton altın olması demektir.

V.13/138. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 178 ve Johnson, *Hint Dünyası*, s. 71.

V.13/139. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 293n'de şu bilgiyi vermektedir: "Maurya İmparatorluğunun 650 yıl önce yaşamış olan kurucusunun adı da Çandragupta'dır. İkisini ayırt etmek için gelenekte, ilkinin adını tek sözcükle, ikincisinin adını, kısa çizgi işaretiyle birbirinden ayrılmış iki sözcükle yazma yolu izlenir."

V.13/140. Johnson, *Hint Dünyası*, s. 79.

V.13/141. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 299; Roberts ise *(The Illustrated History...*, II, 17'de) destanın son biçimini alışına dek İÖ 400-İS 400 arasında birçok kere değişikliklerden geçirildiği bilgisini vermektedir.

V.13/142. Örneğin Gazneli Mahmut (İS 1000 dolaylarında), Hindu dininin Şiva tapınaklarından birinde bulunan ve verimlilik kültünün simgesi olarak dikilmiş bulunan *lingam* denen erkeklik organı yontusunu kendi elleriyle kırmıştır. Ama aynı Mahmut, Hindistan'a birçok seferinden yalnızca birinden Gazne'ye 6,5 ton altınla dönmüştür (bkz. Johnson, *Hint Dünyası*, s. 81).

V.13/143. Johnson, *Hint Dünyası*, s. 20 ve 81.

V.13/144. "Babür İmparatorluğu", bazı tarih yapıtlarında "Hindistan Moğol İmparatorluğu" ya da yalnızca "Moğol İmparatorluğu" adıyla geçer. Ama ondördüncü yüzyılda başkenti Pekin olan devletin adının da "Moğol İmparatorluğu" olması karışıklığa yol açabilir. Bunu önlemek için olmalı, bazı kaynaklarda (İng. *Mongol Empire* değil) "*Mughal Empire*" (ya da *Mogul Empire*) olarak verilir. Belki en doğrusu, egemen hanedanın Türk, egemen kastların Türk-Moğol akıncı kabilelerin soyları olduğuna bakılarak "Türk-Moğol Hindistan İmparatorluğu" demek.

V.13/145. Johnson, *Hint Dünyası*, s. 85 ve aynı parçanın bir başka çevirisi için karş. Francis Robinson, *İslam Dünyası*, çev. Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s. 54.

V.13/146. Johnson, *Hint Dünyası*, s. 85.

V.13/147. Bkz. Robinson, *İslam Dünyası*, s. 54 ve Johnson, *Hint Dünyası*, s. 84.

V.13/148. Bkz. Robinson, *İslam Dünyası*, s. 55-56; fazla bilgi için bkz. Moore, Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri* (2003 baskısı), s. 378 ve sonrası. Bu vergilendirme yöntemi öylesine çağdaştı ki İngilizler "zemindarlık" denen bu sistemi benimsemekte duraksamadılar.

V.13/149. Johnson, *Hint Dünyası*, s. 85.

V.13/150. Hintliler, İngiliz emperyalizmine yalnızca Gandi'nin "edilgin direniş" yöntemiyle karşı koymadılar. İngiliz Hindistan ordusundaki kiralık askerler olan

sepoy denen Hintliler, silahlı ayaklanmaya başvurmuşlardır. İngiliz emperyalizminin buna yanıtı, ayaklanmayı bastırdıktan sonra, yakaladıkları bu eski askerleri topların namlularının önüne bir bir bağlayarak törenle topa tutmak olmuştur; fotoğrafı için bkz. *Timelines of World History*, s. 132.

V.13/151. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 136.

V.13/152. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), gene s. 136.

V.13/153. Vişnu'nun geçmişi, *Veda*'lar zamanındaki (İÖ 1500-1000 arasındaki) önemsiz bir güneş tanrısına dayanır. Sonra önem kazanmış ve nitelik değiştirmiştir. Bunalımlı zamanlarda ("avatar" denen) çeşitli görünümlerde dünyaya gelerek insanlığın sorunlarını çözmesine yardım eden bir tanrı olarak gösterilmiştir. *Mahabharata* destanının kahramanı Krişna, onun avatar'ı olup savaşlarda haklı, doğru yanın kazanmasına çalışmaktadır. Hint düşüncesindeki ruhgöçü anlayışının ilk örneğiyle burada karşılaşılır. Öteki Hint destanı *Ramayana* içinde bu dünya olayları çevresinde tanrılar ile kötü ruhların (şeytanların) bitmez tükenmez kavgaları anlatılır. Onda da Vişnu, bir kralın, Rama adlı oğlunun bedeninde dünyaya gelmiş gösterilir. Ravanna adlı bir kralın bedeninde dünyaya gelmiş bir kötü ruhu ortadan kaldırmaya çalışır. Burada komşu İran'ın Zoroasterci düşüncelerinden etkilenildiği apaçıktır.

V.13/154. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 143. William Jones, Hindistan'da Yüksek Mahkeme yargıcı olup, öğrendiği yirmi sekiz dil arasına ölü dil durumunda bulunan Sanskritçeyi kattıktan sonra 1786'da onun Yunanca ile ortak kökten gelip Farsça (Persçe) ile ve çağdaş Avrupa dilleriyle benzer gramer yapısına sahip olduğunu anlayıp onu çözünce Hindistan'dan, İran'dan Avrupa'ya dek çeşitli halklarca konuşulan dillerin ortak bir anaatadan gelerek farklılaştıkları düşünülüp bu dillere Hint-Avrupa dilleri, bu dili konuşan halklara Hint-Avrupa halkları denmiştir.

V.13/155. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 24'te, bunun bir belirtisi olarak Brahman öldürmenin en büyük suç sayıldığı belirtilmektedir.

V.13/156. Hint yaratılış mitosunun özeti ve değerlendirmesi için bkz. Alâeddin Şenel, "Evrim Gerçekliği Karşısında Yaratılış Mitosunun İşlevi", *Bilim ve Ütopya*, Nisan 2003 sayısı, s. 26-28 ve Alâeddin Şenel, "Mezopotamya-Batı Geleneği ile Öteki Kültürlerin Yaratılış Mitosları", *Bilim ve Ütopya*, Eylül 2003 sayısı, s. 22-23.

V.13/157. Sanskritçede "renk" anlamına gelmektedir.

V.13/158. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 16.

V.13/159. Bazı İngilizce kaynaklarda "dharma" olarak verilmektedir.

V.13/160. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 24'te, çevrilmesi güç olan *karma* (ya da *dharma*) sözcüğünün, "doğal hukuk ve bir kimsenin konumuna [kastına] saygı duyup konumunun görevlerini yerine getirmesi" gibi bir anlama geldiğini yazmaktadır; buna dayanılarak, *karma* "görev ahlakı" olarak çevrilebilir.

V.13/161. Johnson, *Hint Dünyası*, s. 45.

V.13/162. Böyle bir inancın insanlık kültürüne kalıtı, Hintlilerin etyemezliği, dünyanın öteki toplumlarındaki vejetaryenlik akımlarının onlardan esinlenmeleridir. Öte yandan hayvansal besin üretici bir yaşayış (geçim) biçiminin ürünü savaşçı bir kültürün, tüm varlıklara saygı gösterilmesi istenen Hindu kültürüne nasıl dönüşebildiği araştırılması gereken şaşırtıcı bir durumdur. Temelinde ruhgöçü inancı yatan etyemezlik, Caynacı ve Budacı çevrelerde çıkıp Brahmacı çevrelerce de benimsenebilmiştir.

V.13/163. "Ruhlar sıradüzeni" anlayışıyla Aristoteles'in varlık felsefesini anımsatan (daha doğrusu geçmişi geriye doğru Aristoteles, Platon, Sokrates, Pythagoras kanalıyla Hint düşünüşüne de dayanan) böyle bir düşüncenin (kimsenin ruhu, önceki yaşamlarını anımsamadığına göre) "gerçeklik değeri" olduğu (evrensel bir gerçekliği yansıttığı) söylenemez. Gerçekliği yansıtıyorum derken (egemen katmanlardan yana çıkarsamalar yapılacak biçimde) gerçekliği çarpıtışındaki ustalığın büyük bir "düşünsel değeri" vardır. Ama asıl önemli yanının "işlevsel değeri" olduğu söylenebilir.

V.13/164. Johnson, *Hint Dünyası,* s. 50.

V.13/165. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 24.

V.13/166. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 138.

V.13/167. Hermann Hesse, *Siddharta* kitabı, çeşitli çevirmenlerce, çeşitli tarihlerde yapılan çeşitli çevirileri, Buda'nın yaşamı ve felsefesi hakkında, bir bilgin gerçekçiliğiyle olmasa da bir romancı duyarlılığıyla çekici bilgiler vermektedir.

V.13/168. Bkz. G. H. Wells, *Kısa Dünya Tarihi*, çev. Ziya İhsan, Varlık Yayınları, İstanbul, 1972, s. 114-118.

V.13/169. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 142.

V.13/170. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 28.

V.13/171. Örneğin Roberts, *The Illustrated History...*, II, gene s. 28'de bu görüştedir.

V.13/172. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 143.

V.13/173. Johnson, *Hint Dünyası,* s. 64.

V.13/174. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 25.

V.13/175. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 143, 269, 270.

V.13/176. Johnson, *Hint Dünyası,* s. 39; yerel tanrıları Hinduculuğun içine almanın bir yolu da, büyük Hindu tanrılarıyla yerel tanrılar, tanrıçalar arası evlilik, akrabalık ilişkileri kurulmasıydı.

V.13/177. Johnson, *Hint Dünyası,* s. 127.

V.13/178. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 358.

V.13/179. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 387.

V.13/180. Robinson, *İslam Dünyası*, s. 147.

V.13/181. Bkz. Moore Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri* (2003 baskısı), s. 414.

V.13/182. Bununla birlikte bkz. Johnson, *Hint Dünyası,* s. 123'te, Tara Bai adlı kadının, küçük oğlu II. Şivaji yerine on yıl kraliçelik ettiğinden söz edilmekte.

V.13/183. Johnson, *Hint Dünyası,* s. 56.

14. Bölüm

V.14/184. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 47.

V.14/185. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 165.

V.14/186. Caroline Blunden ve Mark Elvin, *Çin*, çev. Selçuk Esenbel ve Levent Köker, İletişim Yay. Atlaslı Büyük Uygarlıklar, İstanbul, 1989, s. 55.

V.14/187. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 55; Ann Zhimin, "China (3000-1500 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 286-287; Zhang Changshou, "China (1600-700 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 290.

V.14/188. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 50.

V.14/189. Çin adlarının, önce Batı dillerine, sonra onlardan (dolaylı olarak) Türkçeye çevrimyazısı (transkripsiyonu) sorun oluşturur. Örneğin Çincenin tek heceli olan sözcüklerini belirtmek için adların içine (-) imi koymak gerekir mi gerekmez mi? Bu konuda bir uzlaşmaya varılamamıştır. Ünlü düşünürlerinin adını Konfüçyüs diye mi Kung-fu-Tzu diye mi vermeli? Bu ve öteki sorunlarda çeşitli yazarların farklı seçimleri, durumu arapsaçına dönüştürmüştür. Bu yolda bir birölçek (standart) oluşturmak için eski çevrimyazı sistemi Wade-Giles yerine yeni Pinyin sisteminin benimsenmeye başlandığı ileri sürülmektedir (bkz. Blunden ve Elvin, *Çin*, çevirenin notu, s. 10; ayrıca bkz. Roberts, *The Illustrated History*..., c. II, s. 45). Buna göre doğru okunuşlarını verebilmek için Pekin bırakılıp İngilizcede Pei-ching, Türkçede Peijing (yoksa Pi-Jing mi?) olarak verilmelidir. Yeşil Irmak'ın özgün adı Yang-çe, Yang-tse olarak değil (Uzun Irmak anlamına gelen Çince sözcüklerle) Chang-Jiang (yoksa Yangzi mi?) olarak verilmelidir. Burada konunun uzmanı olmayan birinin, genel okuyuculara seslenebileceğini sandığı bir "sağduyu" yolu izlenmiştir. Alışılmış biçimler bırakılmıştır. Çincede her hecenin bir kavram oluşturduğunu yansıtmak için, bitişik okunsalar da (-) imleri korunmuştur. İngilizce çevrimyazılı biçimlerindeki ç, ş seslerini vermek için "ch", "sh" yerine, Türkçe abece'sindeki ç ve ş kullanılmıştır.

V.14/190. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 163.

V.14/191. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 50; Toynbee'nin "meydan okuyucu çevre" ve "başarılı istençli tepki" kavramları için bkz. Toynbee ve Caplan, *Tarih Bilinci*, s. 104 ve sonraki sayfalar.

V.14/192. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 16'da, Ipek Yolu üzerindeki vahalarda bağlantıyı, IS dokuzuncu yüzyıla dek Hint-Avrupa dilleri konuşan halkların kurduklarını belirtmektedirler. Yapıtın Türkçe çevirmenleri (Esenbel ve Köker) bu bağlantıda, Ural-Altay dilleri konuşan halkların da payının bulunduğunu, Zeki Velidi Togan'ın bir yapıtına dayanarak, aynı sayfaya düştükleri dipnotta eklemektedirler.

V.14/193. Bkz. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 15-19 özellikle 17.

V.14/194. Han Hanedanı döneminden kalma bir tuğlanın üzerinde bulunan öküzle çekilen sabanın resmi içinse bkz. Roberts, *The Illustrated History*..., c. II, s. 34.

V.14/195. Changhou, "China (1600-700 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 290.

V.14/196. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 163.

V.14/197. Zhimin, "China (3000-1500 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 280.

V.14/198. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 166.

V.14/199. Zhimin, "China (3000-1500 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 280, 281.

V.14/200. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 166; Zhimin, "China (3000-1500 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 283. İki görüş de kesin kanıtlara bağlanabilmiş durumda görünmüyor.

V.14/201. Örneğin Changhou, "China (1600-700 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 29'da bu görüştedir.

V.14/202. Zhimin, "China (3000-1500 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 282; bu tabakalaşmanın Long-şan kültürü zamanında başladığını gösteren Taosi yeri buluntularının sayısal dökümü için bkz. aynı kaynak, s. 281.

V.14/203. Zhimin, "China (3000-1500 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 282.

V.14/204. Zhimin, "China (3000-1500 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 283.

V.14/205. Tarihle ilgilenen herkesin, özellikle uzak çağların tarihlerinde olmak üzere, çeşitli kaynaklarda verilen sayıların birbirini tutmamasına alışması gerekir. Bu durumun çok çeşitli, teknik nedenleri vardır. Öyle ki asıl, bir (uzak) tarihin tüm kaynaklarda aynı olması durumunda kuşkulanılmalıdır. Geleneksel Çin tarihinde de "uzun gelenek" ve "kısa gelenek" denen iki farklı tarihlendirme, Gregoryen takvime dönüştürülünce, aynı olay hakkında ister istemez iki farklı tarih verilmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla, önemli olan aynı olay için farklı kaynaklarda verilen biraz farklı sayılar değildir. Kısa geleneğin mi, uzun geleneğin mi izlendiği belirtilip tutarlı olarak aynı geleneğin tarihlerinin verilmesidir. Bu ise, Çin tarihinde uzmanlaşmamış bir kimsenin altından kalkabileceği bir iş değildir. Çünkü yararlanılan ikinci elden kaynaklarda, çoğunlukla hangi geleneğin izlendiği belirtilmemektedir.

Burada hanedanlar söz konusu olduğunda (gene belirtilmediğinden kısa gelenek mi, uzun gelenek mi izlendiği bilinmeksizin), basılış tarihi en yakın kaynaklardan biri olduğu için *Penguin Book of Facts* (2003) yapıtında verilen sayılar alınmıştır. Öteki olayların ve olguların tarihleri, yararlanılan (dipnotlarında gösterilen) kaynaklardan aktarılmamıştır..

V.14/206. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 59.

V.14/207. Bkz. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 56; *Facts*, s. 168.

V.14/208. Roberts, *The Illustrated History*..., II, s. 36.

V.14/209. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 60.

V.14/210. Bkz. Changhou, "China (1600-700 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 289.

V.14/211. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 166. Ancak Zhimin, "China (3000-1500 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 284'teki Sarı Irmak kıyısı Davenku kültürü mezarlıklarında bol armağanlı büyük mezarlar ile armağansız küçük mezarlardaki iskeletlerin Yang-şao kültürlü halklarınkiyle aynı fizik tipte olduğu saptaması, McNeill'in bu varsayımını destekler yönde görünmüyor.

V.14/212. Roberts, *The Illustrated History*..., II, s. 35.

V.14/213. Roberts, *The Illustrated History*..., II, s. 37.

V.14/214. Changhou, "China (1600-700 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 290, Figür 44.

V.14/215. Changhou, "China (1600-700 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 291; Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 125'te, Şangların ev ve tapınak temeli atarken [koç kurban eder gibi?!] insan kurban ettiklerini, tek bir yerde beş savaş arabası ve onların atları, yanı sıra 852 kurbanın saptandığını yazmakta.

V.14/216. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 58.

V.14/217. Bununla birlikte, daha hiçbir Çu egemeninin mezarının bulunamamış olması, bu savın kesinlik kazanmasını önlemektedir.

V.14/218. Changhou, "China (1600-700 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 291; Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 289'da "köleci devlet" kavramı kullanılmış.

V.14/219. Changhou, "China (1600-700 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 29.

V.14/220. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 56'da, yağma ve haraç amaçlı askeri seferlerin Şang ekonomisinin bir parçasını oluşturduğunu yazmaktalar. Savaşta ele geçirilen tutsakların ya kurban ya da köle edildiklerini belirtmekteler.

V.14/221. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 51.

V.13/222. Changhou, "China (1600-700 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 29'da, Şang döneminden bazı ipekli dokumaların çıkarıldığını, bunların oldukça ileri ipek bükme ve dokuma tekniklerini yansıttığını yazmakta.

V.14/223. Changhou, "China (1600-700 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 29.

V.14/224. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 58.

V.14/225. Changhou, "China (1600-700 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 291.

V.14/226. Bkz. Claessen ve Skalnik (der.), *Erken Devlet*, s. 129, 297, 92 ve s. 207'deki çizelge.

V.14/227. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 306 ve 355.

V.14/228. Bkz. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 56.

V.14/229. Changhou, "China (1600-700 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 291 ve Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 56.

V.14/230. Changhou, "China (1600-700 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 290.

V.14/231. Bkz. Changhou, "China (1600-700 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 291 ve 293.

V.14/232. Roberts, *The Illustrated History*..., II, s. 46.

V.14/233. Bkz. Roberts, *The Illustrated History*..., II, s. 40-41.

V.14/234. "Feodal" kavramının Avrupa Ortaçağ'ı toplumunun düzenini niteleme dışında başka toplumlar için kullanılıp kullanılamayacağı, bir "Çin feodalliği" olgusundan söz edilip edilemeyeceği tartışması için bkz. Moore, Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri* (2003 baskısı), s. 210.

V.14/235. Changhou, "China (1600-700 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 294.

V.14/236. Changhou, "China (1600-700 BC)", *History of Humanity*, c. II, gene s. 291.

V.14/237. Bu olgu, devletin evriminde kent devletinin Mezopotamya ve Yunan gibi Batı Asya uygarlıkları ile sınırlı olmadığını göstermektedir. Kent devletleriyle, dünyanın dört bir bölgesinde, uygarlığın doğuşunda ekonomik bütünleşmenin ve siyasal örgütlenmenin ilk biçimi olarak karşılaşılabilir. Bununla da sınırlı olmayıp, kent devletleri, büyük devletlerin ve imparatorlukların parçalanması ertesinde görülebilir. Ayrıca onlarla, feodal düzenin egemen olduğu yerlerde ve zamanlarda feodal bölgelerin kıyısında köşesinde ve kapitalist burjuva toplumuna geçiş evresinde gelişen ticaret kentlerinde karşılaşılabilmektedir. Öyle ki Nijerya'da, İS 1150 dolaylarında Yoruba kent devletleri ortaya çıkmıştı (*Facts*, s. 159).

V.14/238. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 61.

V.14/239. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 64.

V.14/240. Bkz. Moore, Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri* (2003 baskısı), s. 257 ve 317.

V.14/241. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 61.

V.14/242. Roberts, *The Illustrated History*..., II., s. 38.

V.14/243. Örneğin (İÖ beşinci yüzyılda) büyük ölçekli sulama tarımı yapılan Min Irmağı ovasındaki Şu devleti büyük su kanalları açtırmıştı. Min devleti ise, altın kaplı

damlarıyla ünlü Budacı tapınakların yapılmasına olanak verecek çoklukta artı aktarımı gerçekleştirilebilen bir düzeni yürütebilmişti; bkz. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 20.

V.14/244. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 68.

V.14/245. Blunden ve Elvin, *Çin*, gene s. 68.

V.14/246. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 61 ve 67.

V.14/247. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 64.

V.14/248. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 68; Savaşan Devletler Dönemi'nde kaba güç politikası (İng. *power politics*) kadar işkence ve öteki "devlet terörü" yöntemleri geliştirilmiştir. Örneğin Wei egemeni, beceriksiz bulduğu kamu görevlilerini kaynar suda haşlatmıştır. Sarayında uzun boylu 100'ü aşkın sayıda güzel kadından oluşturduğu hareminden yandaşlarının yararlanmasını sağlayarak, insanlık tarihine incelikli diplomatik yöntemler kazandırmıştır (bkz. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 70, 71).

V.14/249. Egemeni imparatorluğu kuran yerel Çin devleti ile adını ondan alan imparatorluk Çin'ini ve ileride Mançuların kuracağı bir adı da "Çin Hanedanı" olan hanedanı ayırmak için, tarih geleneğinde, yerel devletin adı kesme imi ile (Ç'in) olarak verilmektedir.

V.14/250. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 80.

V.14/251. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 71.

V.14/252. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 81.

V.14/253. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 83.

V.14/254. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 64.

V.14/255. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 83; aynı yerde saray hadımı Zhao Gao'nun imparatora erkek geyik sunup bunun at olduğunu ileri sürdüğü, at olmadığını söyleyerek diretenlerin, imparatora bağlılıklarından kuşkulanıldığı yazılıdır.

V.14/256. Yeraltı Ordusu için bkz. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 55; Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 84-85'te yontuların bulundukları durumlarıyla *(in situ)* fotoğrafı verilmiştir.

V.14/257. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 260.

V.14/258. Bkz. Moore, Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, (2003 baskısı), s. 212.

V.14/259. Fotoğrafları için bkz. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 47.

V.14/260. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 875.

V.14/261. Bkz. Penguin, *Facts*, s. 168; krş. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), ekli Andizin (kronoloji).

V.14/262. Krş. William H. McNeill, "Dünya Tarihinin Değişen Biçimi", *Dünya Tarihi* (10. baskı) içinde "Ek", çeşitli sayfaları.

V.14/263. Çin'de donanma, Ming Hanedanı zamanında (İS ondördüncü yüzyılda) Yeşil Irmak Vadisi tahılını (başkente) taşıyan tekneleri korsanlardan korumak için kurulmuştu. Donanma, Zeng-He (Üç Cevher Hadımı) adlı "kaptanı derya" komutasındaki Çin donanmasının Hindistan'a, Afrika'nın doğu kıyılarına ulaşacağı derecelere dek gelişme gösterecekti. Sonunda Çin denizciliği Asya ticaretini İranlı ve Arap tacirlerin elinden alacak noktalara varacaktı (bkz. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 40).

V.14/264. Bu erken tarihlerde bile tacirler gelişip yüksek devlet görevlerini üstlenmeye başlamışlardı. Devlet, tacirleri (vergilerini toprak ürünleri biçiminde alamaya-

cağı için) çapa [ve bıçak] biçimli metal para ile ödeme zorunluluğu getirerek vergilendirmişti. Savaşan Devletler Dönemi sonlarına doğru ise, ortaları delik olduğu için ipe dizilebilen paraların dökümüne başlanmıştı bile (bkz. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 40).

V.14/265. Ahmad Yusuf Al-Hasan, "Knowledge and Sciences", *History of Humanity*, c. IV, s. 96.

V.14/266. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 44.

V.14/267. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 167 ve Roberts, *The Illustrated History...*, c. II, s. 44; burada, daha sonraki Şang döneminden kalma bilicilik kemikleri ve tunç tören kazanları üzerinde (bir bölümü çözülemeyen) 5 bin kadar karakterin saptandığı belirtilmektedir. Çin yazısının ve dilinin bu kökeni ve gelişmesi için bkz. Stephen A. Wurm, "The Most Ancient Languages Revealed by Writing", *History of Mankind*, c. III, s. 78; Changshou ise, "China (1600-700 BC)", *History of Humanity*, c. II, s. 291'de, Şang dönemi yazısının 40 bin karaktere ulaşmış sözlüğünün yarısının çözüldüğünü yazmaktadır.

V.14/268. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 50.

V.14/269. Roberts, *The Illustrated History...*, II, s. 30 ve 44.

V.14/270. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 294.

V.14/271. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 65.

V.14/272. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 170. Örneğin, Savaşan Devletler Dönemi, Ç'in devleti başbakanına (bu anlayışla) "Gökyüzünün [Gök'ün] hiçbir yıkıma neden olmaması senin çabalarının ürünüdür" (bkz. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 65) diyenler çıkabiliyordu.

V.14/273. Blunden ve Elvin, *Çin*, s. 60.

V.14/274. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 171.

V.14/275. Konfüçyüs, sorunların çözülmesini tanrılardan, ruhlardan bekleyen dinsel düşünüşe ve tutumlara katılmamıştır. Onlara doğrudan karşı çıkmamakla birlikte bu konuda hiçbir şey söylemeyerek "yan çizmiş" görünür. Gerçekten, İngilizceye *The Analects of Confucius* (Konfüçyüs'ten Seçmeler) olarak çevrilen Konfüçyüsçü bir kaynağa göre (IX, 11'de), "Yaşamın ne olduğu hakkında bile hiçbir şey bilmiyorsak ölüm hakkında ne bilebiliriz ki?" demiştir (bkz. Roberts, *The Illustrated History...*, c. II, s. 48).

V.14/276. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 174.

V.14/277. Bkz. Şenel, *Uygarlık Çizgisi*, s. 141 ve McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 175.

V.14/278. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 175.

V.14/279. Hertzler, *Social Thought of Ancient Civilizations*'dan, Şenel, *Uygarlık Çizgisi*, s. 140-143.

V.14/280. Bkz. Şenel, *Uygarlık Çizgisi*, s. 138-140.

V.14/281. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 177.

V.14/282. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 177.

V.14/283. Penguin, *Facts*, s. 236.

VI. Kesim
UYGAR TOPLUM-BARBAR TOPLULUK ETKİLEŞİMİ

15. Bölüm
UYGAR DÜNYAYA BARBAR AKINLARI

Uygar (kentli, tabakalı, devletli, ideolojili) yaşayış biçiminin doğuşuyla, yeryüzündeki insan popülasyonları daha da farklılaştı. İnsanlık tarihinde bu kez, yerleşik uygar toplumlar ile göçebe çoban barbar topluluklar arasındaki etkileşim, bir önceki (yerleşik çiftçi-göçebe çoban) etkileşimdeki kadar önemli sonuçlar doğurdu. Bu etkileşimde de barışçı (alışveriş ve ekonomik bütünleşme) kadar, savaşçı (çapul, fetih) ilişkilerinin belirleyici rolü oldu.

Üretim teknolojisi-savaş teknolojisi kavramları

Tarihte (ve günümüzde) üretim dışı etkinliklerden savaş (ne acı ki) yaşayış biçimimizi belirleyebilecek derecede etkili olabilmektedir. Bilindiği gibi, yaşayış biçimimizi belirleyen bu iki etmenden üretim etkinliklerinin aldığı genel biçime "üretim biçimi" denmekte. Üretim biçimi, "üretim teknolojisi" ile "üretim ilişkileri" bütünleyicilerinden oluşur.[1] Buna koşut olarak, savaş etkinliklerinin "savaş teknolojisi" ve "savaş

ilişkileri" parçalarına bölünerek ele alınması doğru olur. Bu tür kuramsal, kavramsal işlemler sonucunda, elimizde (daha doğrusu kafamızda) nesneler dünyasının (gerçekliğin) belli türden (yinelenen, genel) olgularını ve olaylarını kavramaya ve birbirleriyle karşılaştırmaya yarayacak kavramlar kalmaktadır. Onların etkileşimini inceleyebileceğimiz ikili bir kavram seti bulunmaktadır: "Üretim teknolojisi" ile "savaş teknolojisi". İnsanlığın kültürel evriminde, tarih boyunca geliştirilip değiştirilen üretim teknolojileri, yeterince incelenip ortaya konmuştur. Aynı şey savaş teknolojileri için söylenemez.

Göçebe çoban yaşayış biçiminin bir özelliği, üretim teknolojileri ile savaş teknolojilerinin, aralarında kesin çizgi çekilemeyecek derece iç içe olmasıdır. Şöyle ki hayvansal besin üretiminde uzmanlaşma, göçebeliği getirmiştir ya da göçebelikte kalışı gerektirmiştir. Göçebelik, otlaklar üzerinde sürekli denetimle sağlanabilir. Bu denetim, öteki çobanlarla savaşlara varabilir. Böyle bir savaş sonunda ele geçirilen otlaklar ya da sürüler nedir? Tüm insanlık göz önüne alındığında, üretim sayılamaz. Üretimin artırılması şöyle dursun, azalması anlamına gelir. Ama o topluluk için bir tür "üretim" demektir. Öyle bir teknoloji ki bir topluluk için, üretim teknolojisinin doğurduğu aynı sonuçları doğurabiliyor!

Benzeri bir durum, ekonomik bakımdan kendine yetersiz göçebe çoban toplulukların, yerleşik çiftçi topluluklara (sonra da uygar toplumlara) saldırıları sonucunda doğabiliyordu. Göçebe çoban topluluklar için savaş bir geçim aracı olabiliyordu. Giderek bir "yaşayış biçimi" niteliği kazanabiliyordu. Bu bakımdan, insanlığın kültürel evrimi incelenirken, yaşayış biçimini belirleyen etmenler içinde, üretim teknolojileri kadar savaş teknolojilerine de bakılmalı.[2]

Üretim, kişilerin ve toplumların döktükleri emeklerin ve verdikleri zamanın en büyük bölümünü alan etkinliktir. Aynı zamanda, açlık gibi zorunlu bir gereksinimi doyurma, dolayısıyla yaşarkalma bakımından, en sürekli ve en önemli etkinliktir. Üretim biçimlerinin, üretim teknolojilerinin toplumların yaşayış biçimlerini (sonra da düşünüş biçimlerini) belirleyen etmenlerden biri olmasının altında yatan yalın gerçek budur. Savaşa gelince, evet, insanların zorunlu, sürekli etkinliklerinden biri değildir. Ama o da insan popülasyonlarının (toplulukların ve toplumların) yaşarkalıp kalmamaları ile doğrudan, aç kalıp kalmamaları ile dolaylı olarak ilişkili olmuştur.

Üretim teknolojileri ile savaş teknolojilerinin, insanlık tarihinin biçimlendirilmesindeki etkileri, çalar saat benzetmesinin yardımıyla daha iyi anlaşılabilir: Kurmalı saatlerde bir ana yay (zemberek) bulunur, çalar saatlerde iki ana yay vardır. Biri, kurulunca saniyeleri attıran, akrebi

ve yelkovanı devindiren yaydır. Onları, saatin türüne göre, bir gün, bir hafta çalıştırmaya yeten gücü sağlar. Ötekisi, saatin zillerinin, çanlarının çalmasını sağlayan enerjiyi veren yaydır. O kuruduktan sonra, ayarlanan ana dek saatin gidişine karışmaz. İşe yalnızca, günde bir kez, saptanan anda, birkaç saniye için karışır. Ama karışınca, işleri karıştırır. Saatin alarmı çalınca, yer yerinden oynar. İnsanları uyandırır, yataklarından fırlatır. Çalması kadar çalmaması da önemli sonuçlar doğurabilir. Sahibi uyuyakalabilir; işi ya da treni kaçırabilir.[3]

Benzeri biçimde, savaşlar da toplumları alarma geçirir. Değişen savaş güçlerine ve teknolojilerine bağlı olarak, topluluklar, toplumlar arası ilişkiler de değişir. Bu, toplumların iç ilişkilerine yansıyıp katmanlar arası ilişkileri de değiştirebilir. Hatta üretim ilişkilerinin değişmesine dek varan sonuçlar doğurabilir. Savaşlar yalnızca savaş sırasında değil, savaş sonrasında, iki savaş arasında da yaşayış biçimini etkileyebilir, hatta değiştirebilir. İnsanlığın kültürel evrimine ve yaşayış biçimlerine, üretim teknolojilerinin ve ilişkilerinin tek odağından bakmak yetmeyebilir. Bir de savaş teknolojileri ve savaş ilişkileri odağından bakılmalı. Bu, daha çok toplum içinde ve üretim üzerinde odaklaşan bakış açılarını genişletecektir. Toplumlar ve topluluklar arası ilişkileri ve onların insanlığa etkilerini daha iyi görme olanağı verecektir. Öyleyse, insanlığa bir de bu açıdan, ilk araçlarından başlanarak bakılmalı.

Üretim teknolojileri-savaş teknolojileri ilişkisi

İnsanlığın ilk aracı, ilk "geçim aracı" sayılabilecek sivriltilmiş sopaydı. Bu araç olsun, birölçekleştirilmiş ilk araç elbaltaları olsun, aynı zamanda bir "av silahı" idi. İkisi birlikte ileride savaş aracı (mızrak) olarak kullanılabilme olanağı taşımaktaydı. Savaş araçlarının, savaş teknolojilerinin (üretim teknolojilerine bağımlı ya da bağımsız olarak) insanlık tarihinde önemli rol oynaması (tahta çağında, taş çağında değil) metal çağında (özgül olarak Tunç Çağı'yla birlikte) başladı. Ki bu, uygarlıkla başladığı anlamına gelir.

Bakıroksit (malakit) gibi cevherlere, soğuk dövme ile kaba biçimler kazandırılarak metal kullanımına (Ergani bakır yataklarından yararlanılan Çayönü örneğinde bkz. s. 304'te görüldüğü gibi) uygar toplumdan önce (Neolitik başlarında) başlanmıştı. Neolitik'te ulaşılan en son nokta (Neolitik sonlarında Buz adam Ötzi'nin çok düzgün balta başında görülebilir.[4] Ama metalden, cevherin ergitilerek (curufundan arındırılıp) az çok saf biçimiyle[5] yararlanılmasını sağlayan metalürji daha çok uygarlıkla gelişti.

Bunun için zanaatların doğması, tam zamanlı (profesyonel) zanaatçıların ortaya çıkması gerekmişti. Bunu ancak, zanaatçıları toplumsal artı aktarımıyla besleyebilecek bir toplumsal örgütlenme biçimi (uygarlık) sağlayabilirdi. Bu koşullar gerçekleştiğinde insanlık, taş araçlardan daha etkili metal araçlara ve silahlara kavuştu. Dolayısıyla, gelişmiş, etkili metal silahların uygarlıkla birlikte görünmeleri bir rastlantı değildir. Savaş teknolojilerinin insanlığın gidişinde üretim teknolojileri kadar etkili olabilişi de uygarlıkla birlikte görünen bir tarihsel olgudur. Çünkü uygarlıkla, uygarlığa geçen ve geçmeyen toplulukların (uygar toplumlar ile barbar toplulukların) yaşayış biçimleri farklılaştı. İkisinin etkileşimi insanlık adına önemli sonuçlar doğurdu.

Gerçi metalürji (büyük bir olasılıkla) zanaatçıların yaşadığı kentlerde geliştirilmişti. Ama cevher (maden) yatakları üzerinde yaşayan bazı kır halkları (kimi barbar topluluklar) metal işlemeyi, kısa sürede (uygar) kentlilerden öğrendiler. Daha doğrusu, ovaların ilk uygar toplumları, metal araçlar için dağlık yörelere gidip cevher sağlarken bu zanaatı barbar göçebelere de öğretmiş oldular.[6] Metalürjinin uygar toplumlarda gerçekleştirilip, barbar topluluklarca öğrenilip, savaş araçlarına önce barbarlarca sistemli olarak uygulandığı varsayılabilir. Ama bu varsayımı destekleyebilecek somut, özgün kanıtlar, tarihin karanlığına gömülmüş görünüyor. Gene de, daha sonraki dönemlerden, yazılı tarih döneminin belgelerine de geçen bir gelişmeyle önce tuncun, sonra demirin kullanıma sokuluşunu izleyen olaylarda (barbar akınlarında) bunun ipuçlarını yakalayabiliriz. Bu metallerin kullanıma girişlerini büyük barbar akınlarının izlemesi, böyle bir başlangıcın bulunduğu varsayımını gerektiriyor. Bir başka deyişle, metalürjinin uygar toplumda bulunup barbar topluluklarca savaş teknolojilerine uyarlandığı (hiç değilse metal silahlı savaş teknolojilerinin barbarlarca daha büyük bir başarıyla kullanıldığı) tarihsel geriye bakışla (retrospeksiyon ile) söylenebilir.

İlk metal (bakır) araçlar ve silahlar, "kalkolitik" denen çağda (İÖ 5.-4. binyıl dolaylarında, "bakırtaş çağı" zamanında) göründü. Bakır araçlar (adından da çıkarılabileceği gibi) "kalkolitik" boyunca taş araçlarla birlikte kullanıldı. Bu arada, bakır cevherini ergitme süreçlerinde, yordamlamayla, çeşitli bakır alaşımlarının bilgisi edinildi. Bu yolda biriken bilgiler ve deneyimler (kültürel evrim) sonucunda, üç ölçek bakırın bir ölçek kalayla karıştırılıp, ergitilip, kalıplara dökülmesiyle "tunç" (bronz) araçlar, yontular, silahlar yapılmaya başlandı.[7] Tunç öylesine önemli bir duruma gelmiş olmalı ki, arkeologlar ve tarihçiler, zamanına tek başına damgasını bastığını düşündükleri bu metalin adını çağa verdiler: Tunç Çağı! Gerçekten tarihçiler, uygar toplumun (teknolojik öl-

çüt ile) "Erken Tunç Çağı" sırasında ortaya çıktığı görüşünde az çok birleşmektedirler.

Çağlarına adı verilen tunç ve demir araçların ve silahların kullanılmaya başlanmasıyla, üretim ve savaş teknolojileri alanlarında devrimci değişiklikler gerçekleşti. Söz konusu devrimler, bunların üretim teknolojileriyle etkileşimleri konularındaki aşağıdaki açıklamalarda, daha çok McNeill'in *Dünya Tarihi* yapıtına dayanılacaktır. Bununla yetinilmeyip savaş teknolojileri ile üretim teknolojilerinin daha sonraki (burjuva kapitalist endüstri uygarlığına dek) etkileşimine de bir göz atmakta yarar var. Bu yolda hafif atlı, ağır atlı, ateşli silahlı savaş teknolojilerinin insanlık tarihine etkileriyle ilgili saptamaların da başlıca kaynağı McNeill olacaktır. Onu destekleyecek kaynaklar olarak Childe'ın *Tarihte Neler Oldu;* C. W. C. Oman, *Ok, Balta ve Mancınık;* Jeremy Black (der.), *Top, Tüfek ve Süngü* kaynaklarından yararlanılacak.

Günümüzde, uygar toplumlar arasında, üretim teknolojisinde ileri olanın, onu savaş teknolojisine dönüştürebilme olanağı vardır. Ya da elinde savaş teknolojisini satın alabilme gücü bulunmaktadır. Ancak bu, tarihte her zaman için geçerli bir durum olarak görünmez. Öyle olsaydı, üretim teknolojisinde apaçık ileri olan uygar toplumların, barbar toplulukları her kapışmada yenilgiye uğrattıkları görülürdü.

Oysa tarihte görülen, özellikle savaş teknolojilerinde atılımların gerçekleştirildiği dönemlerde gözlemlenen, bunun tersidir. Görülen, uygarlık adalarının zaman zaman barbar akınlarının seli altında kalmasıdır. Bunun nedenlerinden biri, ilgili teknolojiler uygar toplumlarda yaratılıp geliştirilseler bile, hammadde kaynaklarının barbar toplulukların denetimindeki (dağlık) bölgelerde bulunmasıdır. Öteki nedenleri, uygar toplumların, çıkarları birbirine zıt olabilen katmanlara bölünmüş olmalarıdır. Buna karşılık, katmansız, eşitlikçi toplulukların "kolektif eylem" güçlerinin yüksekliğidir. Yaşayış biçimlerinin "savaşımcı", kültürel geleneklerinin "savaşçı" olabilmesidir.

Bu nedenlerle, göçebe çoban ilkel (barbar) topluluklar, yerleşik, kentli (uygar) toplumları zaman zaman yenilgiye uğratabilmektedirler. Bir başka deyişle, savaş teknolojisi alanında üstünlük sağlayabilen barbar topluluklar, üretim teknolojisi alanında üstün uygar toplumları yenilgiye uğratıp ülkelerini ele geçirebilmektedirler. Günümüzdeki üretim teknolojileri ile savaş teknolojileri ilişkisinden farklı olarak tarihte, üretim teknlojisinde üstün olanın bu gücünü (Mısır-Hiksos ilişkisinde örneklendirilebileceği gibi) savaş teknolojisine dönüştürmesi (pazar ekonomisinin gelişmediği çağda) zaman alabilmekteydi. O zamana kadar, atı alan Üsküdar'ı geçebilmekteydi!

Tunç silahlı akıncıların aristokratlaştırıcı etkileri

Uygar dünya zanaatçılarınca (İÖ 3000 dolaylarında) geliştirilen tunç metalürjisi ve tekerlek yapılabilmesini sağlayacak düzeye ulaşmış doğramacılık zanaatlarından barbarlar kendi amaçları yönünde yararlanacaklardır. Bu teknolojilerle ilgili hammaddelerin bulunduğu yerlerin barbar toplulukları, söz konusu zanaatları ve teknolojileri bir biçimde öğrenmiş olmalılar. Eski Dünya'nın ilk uygarlık odaklarını İÖ 1700-1400 tarihleri arasında sel gibi basan tunç savaş arabalı barbar toplulukların akınları başka nasıl açıklanabilir ki? (Bu da açıklamaysa!)

Kafalarda "Göç Yolları Haritası" çağrışımı yapan barbar akınlarında başrolü, savaş alanlarına atlarla çekilen iki tekerlekli tunç gövdeli savaş arabalarının sahipleri oynamıştır. İki tekerlekli arabaları, Sümer'in (örneğin "Ur Standardı" denen İÖ 3. binyıldan kalma mozayikte gösterilen) dört tekerlekli, eşeklerce çekilen tahta savaş arabalarının karşısında yıldırım etkisi yaratmış olmalı.

Tunç savaş arabalarının (İng. *chariot*, Tür. "çifttekerli"?)[8] Avrasya bozkırları göçebelerince (İran'da ya da Azerbaycan'da) İÖ 2. binyılın başlarında geliştirilmiş olduğu sanılıyor.[9] Bunun için, metalürji, doğramacılık, dericilik, at bakımcılığı (seyislik) gibi zanaatların (dolayısıyla bunların zanaatçılarının) bir araya getirilmesi gerekliydi. Göçebe çoban barbar topluluklarda, bu zanaatçıları toplayabilecek olanaklara ancak kabile şefleri sahip olabilirlerdi. Sürülerin (sahipleri olmasalar da) yöneticileri konumunda bulunan bu kabile şefleri, bölgelerindeki ormanları ve madenleri de denetimlerinde tutuyorlardı.

Ayrıca, uygar toplumlara buralardan hammadde sağlayan tacirler, karşılarında kabile şeflerini bulmuş olmalılar. Bu (barışçı) ilişki sonucunda gerçekleşen (sınırlı çapta da olsa) mal değişiminden, kabilenin sıradan üyelerinden çok (bal tutan parmağını yalar örneği) kabile şefleri yararlanmış görünüyor. Korugan denen mezarlarında birikmiş varsıllıklar bunu gösteriyor.[10] Kabile şefleri, uygar toplumlarla alışveriş ilişkilerinden yararlanarak, onların tacirlerini ve zanaatçılarını da yanlarına çekmiş olmalılar. Sonuç, uygar toplumda geliştirilen ilgili üretim teknolojileri alanındaki bilgi ve deneyim birikiminin, barbar toplumlarca savaş teknolojisi alanına uyarlanması olmuş görünüyor.

McNeill, İÖ onyedinci yüzyılda (kabile şeflerinden oluşan) savaş arabalı birliklerin üstünlüğünü, İS yirminci yüzyılda desteksiz yaya orduları (piyade) karşısında tank birliklerinin üstünlüğüne benzetir.[11] Öyleyse uygar toplumlarla barışçı ilişkilerin kaymağını toplayan kabile şefleri, savaş çapulunda da aslan payını kendilerine ayırmışlardır. Savaşın sonucu-

nu belirleyenler, daha çok savaş arabalarının sahipleri olmuştur. Bu "kahramanlar çağı" kabile şeflerini daha da varsıllaştırmıştır.

Bir savaşın sonucunu daha çok savaş arabalı savaşçı birliklerinin belirlemesinin başka önemli yan etkileri doğmuştur. Bunlardan birisi, daha önce (otlaklar için, sürüler için) birbirleriyle savaşan göçebe kabilelerin (gerici süreler için de olsa) konfederasyonlar içinde birleşmelerini sağlamış olmasıdır.[12] Göçebe kabilelerin konfederasyonlar oluşturarak uygar toplumlara (özellikle yeni savaş teknolojilerinin ertesinde olmak üzere) akınları, bundan böyle tarihin yinelenen bir olgusunu oluşturacaktı.

Büyük çaplı barbar akınlarının ilki, tunç savaş arabalı göçebelerin Eski Dünya'nın tüm uygarlık odaklarına yönelip, üç yüzyıl sürdü. Bu akınlar sırasında, Mitanni krallığını oluşturacak topluluklar, Kuzey Mezopotamya'ya girip yerleşmişlerdir. Hiksoslar (s. 480'de ele alındığı gibi) Mısır'ı (İÖ 1680 ya da 1640 dolaylarında) ele geçirmişlerdir. Kassitler aynı tarihlerde Mezopotamya'ya girip egemenliklerini (II. Babilonya Hanedanı'nı) kurmuşlardır. Bu egemenliklerine Mezopotamya toplumları, ancak üç yüzyıl kadar sonra (İÖ 1380 dolaylarında) Asur önderliğinde birleşerek son verebileceklerdir.

Bir başka Hint-Avrupa dilli ve kültürlü halk olan Aryanlar, İndüs uygarlığını (İÖ 1500 dolaylarında) tarihten silmişlerdir. Hititler (ileride bkz. s. 610'da ele alınacağı gibi) Anadolu'yu fethedip bu toprakların ilk önemli uygarlığını kuracaklardır. Mykene uygarlığını kuracak olan Akhalar da (İÖ 1500 dolaylarında) Yunanistan'ı fethederek Girit'in Minos uygarlığına "taze" sağlayacaklardır.

Tunç savaş arabalı göçebeler daha sonra, Ortadoğu'dan (kuşaktan kuşağa vadiden vadiye atlayarak) doğuya akmışlardır. Çin'e varıp (İÖ 1400 dolaylarında) ilk kentli toplumu (olasılıkla) Çin'in ilk hanedanını (Şangları) kurmuşlardır.

Tunç savaş arabalıların akınları kadar daha sonraki akınların (demir silahlıların, hafif atlıların, ağır atlı barbarların) tarihsel bir işlevi de kendilerinin uygarlık dünyasına katılmaları olmuştur. Barbar topluluklar, yendikleri toplumların kültürlerine yenilerek, birkaç kuşak içinde uygarlaşmışlardır. Böylece ortaya çıkan "genç uygarlıklar" yenilgiye uğrattıkları "yaşlı uygarlıkların" katmanları arasındaki silikleşen (dolayısıyla artı aktarımını azaltan) çizgilerini (kendileri yeni egemen katmanlar oluşturarak) yeniden keskinleştirmişlerdir.

Tüm bu nedenlerden dolayı tunç savaş arabalı akınlar çağı, McNeill'in saptadığı gibi, bir "aristokrasi çağı" oldu. "Ekonomik ve si-

yasal denetimin olduğu kadar askeri üstünlüğün de küçük bir seçkinler topluluğunun eline geçtiği bir aristokrasi çağı..."[13] Kuşkusuz bu sonuç, önce toprak, sonra ticaret soyluluğunun (timokrasilerin ve plütokrasilerin) gelişmesiyle, üretim teknolojilerinin, dolayısıyla üretim biçimlerinin de değişmesini getirecektir.

İster tunç silahlarla, ister demir silahlarla donanmış bulunsunlar, barbar akınlarının bir sonucu da topluluklar arası, toplumlar arası barışçı ilişkiler (alışveriş) ağını genişletmesi olacaktır. Çünkü tarih bize (paradoksal görünen bir durumla) akınlarla başlayan haydutlukları (ve onların denizlerde aldığı biçim olan korsanlıkları) uzun erimde, söz konusu topluluklar arasında düzenli ticaret ilişkilerinin izleyebildiğini göstermektedir. Ki bu da savaş teknolojilerinin üretim teknolojilerini etkilemelerinin bir başka yolu ve bir başka örneğidir.

Demir silahlı akıncıların eşitlikçi etkileri

Demir silahlı savaş teknolojilerinin yaşayış biçimleri üzerindeki etkisi, tunç silahlarınkinin zıddı yönde olmuştur. Demir metalürjisi, toplumların yapısını eşitleştirici etkilerde bulunmuştur. Childe'ın deyişiyle, "ucuz demir, tarımı, endüstriyi ve savaşı demokratlaştırmıştır."[14]

Çizelge VII: Savaş teknolojileri ve uygar dünyaya barbar akınları

Demir, kalaydan ve bakırdan daha yüksek derecelerde ergiyebilen bir metaldir. Bu yüzden, cevheri doğada daha yaygın bulunmasına karşın, insanın kanına tunçtan daha sonra girebilmiştir. Girmesi için daha iyi körüklerin, daha iyi fırınların geliştirilmesi gerekmiştir.

Ayrıca demir cevherinin ergitilip curufundan arındırıldıktan sonra elde edilen az çok saf metalin kalıplara dökülmesi, sağlam araçların ve silahların yapılmasına yetmemiştir. Böylece elde edilen "pik" denen dökme demir (cam gibi) kristal yapısından dolayı kırılgandır. Onun esneklik kazandırılarak yarı çelik durumuna getirilmesi, yordamlamayla (yüzyıllar almış olabilecek bir süreçle) gerçekleşmiştir. Bu, cevheri yarım yamalak ergitilerek elde edilmiş demir külçelerinin, ateşte birkaç kez akkor durumuna gelene dek kızdırılıp sonra dövülmesiyle sağlanmıştır. Bu işlem sırasında, karbon moleküllerinin (onu işleyenlerin bilgisi dışında) demire karışması, kristal yapısını bozup demire esneklik kazandırmaktadır. McNeil'in saptadığı gibi.

Söz konusu yöntemler, Anadolu'da, İÖ 1400 dolaylarında, Hititler'in denetimi altına girecek bir bölgede geliştirilmiştir. Geliştirilenler, Güney Anadolu'da (bazı kaynaklara göre Kuzeydoğu Anadolu'da) Kizvadana denen bir bölgede yaşayan barbar topluluktur. Böyle bir metalin önemini kavrayan önce Mitanni devleti, sonra Hitit imparatorluğu demir üretimini devlet tekeline almışlardır. Onu yarı çeliğe dönüştürme yöntemini, bir devlet gizi olarak saklayıp korumuşlardır. Öyle ki Hitit Büyük Kral'ının, Kadeş Antlaşması'ndan sonra (İÖ 1290'lı yıllarda) "kardeş" saydığı Mısır Firavun'unun biraz demir isteğini ("üretim mevsimi değil" gibi bir savuşturmayla) tek bir hançer göndererek yanıtladığını ortaya koyan mektubu, çağımız tarihçilerinin arşivindedir. Ne var ki böyle bir devlet gizinin uzun erimde korunabilmesi olanaksızdır. Hele Hitit imparatorluğunun (İÖ 1200 dolaylarında) dağılması, gizin yayılmasını hızlandırmıştır.

Demir silahlar tunçtan daha etkiliydi. Aynı zamanda tunç savaş arabalarına göre çok daha ucuza çıkıyordu. Onun bu niteliklerinden yararlanarak, barbar kabilelerin kendilerini demir silahlarla donatabilen sıradan üyeleri savaş alanlarında ağır basabildiler. Sayı güçleriyle, savaş arabalı şeflerden daha etkili olabildiler. Bu arada uygar toplumlar savaş arabaları edinmiş de olsalar, barbar toplulukların savaş gücü, önüne geçilemeyecek derecelere ulaşmıştı. McNeill'in deyişiyle, "savaş alanlarında yeniden sayı çokluğu söz sahibi olmaya başladı."[15]

Bu olgu kendini, İÖ 1200-900 yılları arasında, uygar dünyaya, yeni bir barbar akınları selinin boşalmasında gösterdi. Ama bu kez sel, yalnızca uygar dünyanın kuzeyindeki Avrasya bozkırlarından gelmedi.

Aynı zamanda güneydeki Arabistan çöllerinden taşan akınlarla birlikte uygar dünyanın surlarını dövmeye ve yer yer yıkmaya başladı.

Demir silahlı Medler ve Persler, ileride imparatorluk kurabilecek gizilgüçleriyle İran'da yaşamaktaydılar. Frigler (olasılıkla Balkanlar'dan) Anadolu'ya inip Hitit imparatorluğuna (İÖ 1200 dolaylarında) son veren bir başka demir silahlı barbar topluluktu. Orta Anadolu'ya yerleşip kendi devletlerini kurup uygarlaşacaklardı.

Arabistan çölleri göçebelerinden İbraniler (İÖ 1000 dolaylarında) Kenan (Filistin) ülkesine girip toprağa yerleşerek uygarlaşacaklardır. Uygarlaşırken, yörenin uygar toplumları ile ideolojik savaşlarında, onların verimlilik tanrılarına karşı, kendi savaşçı kabile tanrılarının evrensel üstünlüğü savını ortaya atacaklardır. Böylece, dinsel ideolojiyi tektanrıcılığa varacak yola sokmuş olacaklardır.

Gene Sami dilli ve kültürlü göçebe topluluklar olan (Ermeniler ile karıştırılmaması gereken) Aramiler (İÖ dokuzuncu ve sekizinci yüzyıllarda), Mezopotamya uygarlığını benimserken, devletleri Asurlularca yıkılınca yöreye dağılacak olan demir silahlı barbarlardı. Yöreye yayılınca, dilleri Aramiceyi ileride Akadca yerine Ortadoğu'nun diplomasi dili, İsa'nın ve İnciller'in dili olacak derecede yayacaklardı. Böylece, demir silahlı barbarlar, uygar dünyanın birçok yerinde seslerini duyurmuş olacaklardır. Demir silahlı barbar akınlarına (İÖ 1220-1165 arasında) başarıyla karşı koyabilen tunç silahlı tek uygarlık Mısır olacaktır.

Dorlar, demir silahlı savaş tekniklerinin egemen katman içinde eşitleştirici, ama katmanlar arasında eşitsizleştirici etkilerini gözlemleme olanağı sunan bir örnek oluşturacaklardır. Yunanistan'a (İÖ 1200-1100 dolaylarında) girip Mora Yarımadası'na yerleşeceklerdir. Eşitlikçi geleneksel toplumsal yapılarının gereğini yapacaklardır. Demir silahlarının eşitlikçi yapılarını pekiştirici etkileriyle, ele geçirdikleri toprakları ortak sahipleneceklerdir. Toprakları ve üzerindeki çiftçileri devlet malı sayacaklardır. Onlardan sağlanan artı aktarımıyla bir egemen katman oluşturacaklardır. Böylece kendi aralarında artıyı bölüştükleri komünist bir yaşayış biçimi tutturacaklardır. Ama (ileride, s. 690'da görüleceği gibi) yerli halkı "helot" denen tarım köleleri (ya da serf) konumuna düşüreceklerdir. Sonuçta, üretim teknolojisi açısından bakılırsa kast toplumuna benzeyen bir düzenin kurucusu olacaklardır. Ama savaş teknolojisi açısından bakıldığında, ayaklanmalarından korktukları çiftçiler üzerinde (erkeklerin yaşam boyu kışlalarda gecelediği) garnizon yaşamı sürerek, "militarist" bir devlet görünümü vereceklerdir. Tüm olarak değerlendirildiğinde (Yunanlı düşünür Platon'un ve Romalı tarihçi Plutarkhos'un yazdıklarından etkilenenlerin sandığının zıddına) komü-

nizmden çok faşizmi anımsatan kendine özgü bir "yarı kast toplum biçimi" örneği sunmuş olacaklardır.[16]

Sonuçta, demirin, savaş teknolojisi kanalıyla insanlık tarihinde, eşitlikçi etkileri olmuştur. Onun yanı sıra demir, üretim teknolojisi kanalıyla, bu eşitliği pekiştirici etkilerde bulunmuş olabilir. Demir oraklar, saban demiri, orman açmayı kolaylaştıran demir balta başı, bu yolda başkalarının topraklarında bağımlı tarım emekçisi konumunda bulunanların (kaçıp) kendileri için tarla açma girişimlerini kolaylaştırmış bulunabilir.[17]

Atlı devrimlerinin yaşayış biçimlerine etkisi

Atın (İÖ 5.-4. binyıllar arası bir tarihte) Dinyeper yöresi göçebelerince evcilleştirildiği sanılıyor.[18] Ama at başlarda, bir "savaş aracı" olması şöyle dursun, binek hayvanı olarak bile kullanılmıyordu. Göçebeler, önceleri sütünü ve etini sömürdükleri bir sürü hayvanı olarak attan yararlanmışlardı. Bu ara öküzden daha hızlı olan bu hayvandan bir yerden bir yere göçerken, mallarını ve kendilerini taşıtmada da yararlanmış olmalılar. Tekerleğin bulunmasından sonra kuzey göçebeleri attan (uygar dünyanın ve onun güneyindeki barbarların eşeği, kuzeyindeki barbarların öküzü kullanışlarına benzer biçimde) çeki hayvanı olarak da yararlanmışlardır.[19] Çin'de (s. 538'de belirtildiği gibi) sabanı çekmesinden yararlanacaklardır.

Ancak, öküzden farklı olarak atın boynunda boyunduruğun dayanacağı çıkıntının bulunmaması ve öküzünkü kadar geniş omuzlu olmaması sorun yaratmıştır. Bu sorun (hayvanın rahat soluk almasını güçleştirse de) koşum kayışı (sinebent) ile (Çinlilerce) çözülmüştür. Çözülünce, at, arabaya ve sabana koşulabilmiştir. Koşum takımının ve tunç metalürjisinin geliştirilmesinden sonra, atın hafif tunç savaş arabalarını hızla çektiği savaş teknolojisi alanında (İÖ 2. binyıl başlarında) ne kadar işe yaradığı görüldü. Ama bu tarihlerde bile (çıplak sırtına arada sırada biniliyorduysa da) ata düzenli olarak binilmiyordu.

Hafif atlı savaşçılar: Ata düzenli olarak binilmeye başlanması daha sonra (İÖ 1. binyılın ilk yüzyıllarında) yaygınlaşır. Bunun için "eyer" gibi bazı gereçlerin geliştirilmesi gerekliydi. Çünkü atın savaş hayvanı olarak kullanılabilmesinin önündeki sorun, binicisinin hem dizginleri kullanarak atın yönlendirmesinin hem yayını gerip ok atabilmesinin olanaksızlığıydı. Bu sorun da eyerlerin ve mahmuzlu çizmelerin bu olanağı yaratacak yönde kullanılmasının (zamanla) öğrenilmesiyle çözül-

dü. Binicinin, belinden aşağısıyla atı yönetmeyi ve belinden yukarısıyla ok atabilmeyi öğrenmesi üzerine[20] at, okçu birliklerinin gözdesi olmuştur. Bu yolda ileride, uzunluğu bir metreyi aşan yaylar yerine, yarım metre dolayına indirilip, sırımlarla birbirine bağlanan üç parçadan oluşan (Moğol yayı, Türk yayı ya da Tatar yayı denilen) kompozit yayın geliştirilmesinin de[21] "hafif atlı savaşçı devrimi" olarak nitelenen olguda payı olacaktır.

Bir dizi yeniliğin sonunda at biniciliğinin İÖ 1. binyılın başında yaygınlaştığı görüldü. Öyle ki İÖ 850-700 yılları sırasında, atın ve insanın kaynağı bozkır göçebeleri arasında ata binme alışkanlığı ve geleneği gelişti. At sırtında savaşan atlıların (süvarilerin) yaya savaşçılar (piyade) karşısındaki üstünlüğü anlaşıldı. Kervanlara ve köylere yağma amaçlı vurkaçlar arttı. Sonunda, tunç ve demir silahlı barbar akınlarının geldiği yerlerden, bu kez atlı barbar akınları boşaldı. Bu akıncılar, uygar toplumların zayıf bir anlarını yakaladıklarında, akınları kısa sürede büyük çaplara ulaşabiliyordu. Hafif atlı barbar akınları böylece, İÖ sekizinci yüzyıldan (İskitlerden) İÖ onikinci yüzyıla (Türklerin Anadolu'ya girdikleri tarihlere) dek aralıklarla sürecekti.

Göçebe toplulukların ağır bastıkları bu savaş teknolojisi karşısında, dönemin en güçlü uygar imparatorluğu bile umarsız kaldı. O imparatorluk ki savaş alanında zamanın en ileri örgütlenme biçimlerinin ve tekniklerinin bulucusuydu. Ne var ki yeni savaş teknolojisi, çok sayıda ve iri atları gerektiriyordu. Söz konusu imparatorluk Asur idi. Asur'dan kalan tabletlerde, uzun yeleli at resimlerinin yanında kısa yeleli atların (simgelerin) çizilmiş olması ne anlama gelir? Uzmanlar bunu, Asurluların kaliteli ve yeterli sayıda savaş atına sahip olabilmek için giriştikleri "kalıtım araştırmaları" olarak yorumluyor.[22] Ne çare ki atın kaynağı bozkırlardaydı.

Atlı savaşçı barbarlar olan Kimmerler ve İskitler, birliklerini (atlılara dönüşmüş) Medlerle ve Perslerle birleştirince, bir imparatorluğa saldıracak gücü kendilerinde bulabildiler. Birlikte saldırıp Asur'u (İÖ 612'de) yıktılar. İskitler, atlarının terkileri çapul mallarıyla dolu olarak Güney Rusya ve Macaristan ovalarına geri döndüler. Medler ve Persler, Mezopotamya imparatorluk geleneğinin kalıtçısı olma yoluna girdiler. Bu yolda, imparatorluklarının iki ucundaki Sus(a) ve Sard(es) kentlerini birbirine bağlayan, üç ayda gidilebilen "Kral Yolu" denen 2400 kilometrelik yolu (bir günde ve gecede ortalama 30-40 km hızla) dokuz günde alabilecek hafif atlı posta sistemi geliştireceklerdi. Hafif atlı okçu birlikleri, Perslerden sonra Partların ve Sasanilerin savaş gücünün de belkemiğini oluşturmayı sürdürecektir.

Hafif atlı (süvari) devriminin, insanlık tarihi çapındaki etkisi (tunç savaş teknolojisindeki gibi) eşitsizlikçi yapıları ve aristokratik düzenleri (timokrasiyi) canlandırıp pekiştirme yönünde oldu. Üretim teknolojisi alanındaki etkisi ise (ileride görüleceği gibi) feodalleştirme yönünde olacaktı.

Ağır atlı savaşçılar-feodallik bağlantısı: Gerçekten, atlı savaş tekniklerinin, üretim biçiminin feodalleşmesi yönündeki etkileri ağır atlı savaşçı (şovalyelik) tekniklerinin geliştirildiği çağda (IS dokuzuncu yüzyılda) doruğuna ulaşmıştır.

Hunlarla başlayan, Roma İmparatorluğu'na yönelik barbar akınları, bilindiği gibi (IS 476'da) Batı Roma İmparatorluğu'nu tarihten sildi. Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) atlı kabileleri kiralayıp sınırlarına yerleştirerek ve çok sayıda atlı (süvari) besleyerek yaşarkalabildi. Bu, onun toplumsal yapısını etkileyip (merkezli feodal biçimiyle de olsa) feodalleşmesine yol açacaktı. Çünkü atlılarını, sınır boylarındaki köyleri onlara vererek besleyebilecekti.

Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Batı'da kurulan (Şarlman'ın) Frank İmparatorluğu (IS dokuzuncu yüzyıl ortalarında) dağıldıktan sonra, Ortaçağ Batı Avrupasında (Doğu'nunkinden farklı yoldan da olsa) feodalleşme süreci hızlanacaktır. Şöyle ki: Franklar (Bizans'ın zırhlı atlıları yerine) "ağır atlı savaş teknolojisi" olarak adlandırılan savaş tekniklerini (IS sekizinci yüzyılda) geliştireceklerdir. Bu, iri atları, ağır mızrağı, zırhları bir araya getiren bir yenilikti. Böyle bir savaş teknolojisinin geliştirilmesinde "üzengi" gibi el kadarlık bir aracın icadının da önemli katkısı olacaktı. Çünkü üzengi, atlının ayaklarını sıkıca yerleştirdiği, kayışlarla eyere ve ata sıkıca bağlı bir gereçtir. Ağır atlı (şovalye) savaş taktiğinde, teke tek kapışan savaşçılar, uzun ağır mızraklarını doğrultup birbirlerine dört nala yaklaşırken, birbirlerinin zırhlarını yoklama ve çarpışma sonucunda, dengelerini yitirip attan düşmelerini (madara olmalarını) üzengiler (az çok) önleyebilmiştir.

Ağır atlı (şovalye) savaş teknolojisi, kuzey bozkırlarının florasının, faunasının ve homonasının (bkz. s. 309, n. 6/5) olanakları birleştirilerek yaratılmıştır. Güney göçebelerince yaratılamazdı. Çünkü eskiçağ uygar dünyasının güneyindeki ve kuzeyindeki insanlar ve çevresel koşullar farklıdır. Güneyindeki çöllerde ve çöl kıyısı otlaklarında, otlar kısa ve seyrektir. Onlarla daha çok küçükbaş otçullar ve küçük binek hayvanı (eşek) beslenebilir. Bu bozkırların otları gibi, otçulları gibi insanları da iri değildir. Kuzeyin bol yağışlı bozkırlarının uzun ve sık ot-

ları (sığır, at gibi) büyükbaş otçul sürülerinin beslenebilmesine elverişlidir. Güneyin göçebelerininkinden iri (üstelik zırhlı) savaşçılar) ancak iri atlar taşıyabilirlerdi. Sonuçta ağır atlılar, hafif atlılara karşı üstünlük kazanmışlardır. Batı toplumlarının, savaş alanlarında doğu ve güney toplumları karşısında, bir süre için üstünlüğü ele geçirecekleri yüzyıllar böyle başlamış görünür.

Ancak tarihte çarkların, her zaman ve her örnekte irilerden yana döndüğü sanılmamalı. Asya bozkırları göçebelerinin onuncu-onbeşinci yüzyıl arası akınlarında, bunun tersi olmuştur. Küçük atlı, kısa boylu Orta Asya ve Doğu Asya göçebeleri olan Moğollar ve Türkler, eski (iri) Avrasya göçebelerinin kurdukları uygarlıkların ordularına ve halklarına (bu ara Haçlı şovalyelerine) kan kusturacaklardır. Ağır atlılar, onların atik, tetik vurkaçları karşısında tutunamayacaklardır.[23] Gerçekten, insanlık tarihinin (Roma topraklarının dört katı olarak) en büyük imparatorluğu (gerçek bir yerleşik uygar devletten çok göçebe çoban kabileler konfederasyonu da olsa) Cengiz Han ve ardıllarınca (İS onüçüncü yüzyılda) kurulmuştur. Onu Timur, Babür, Osmanbey atlı akıncılarının birliklerinin savaş başarıları izleyecektir. Moğol Türk fetihlerinde ateşli silahların kullanılmış olması, savaşlarda irilik ufaklıktan çok, başka etmenlerin belirleyici olduğunu göstermektedir.

Ama tarihte hafif atlılar ile ağır atlıların kapışmasında ilk yarıyı, ağır atlılar kazanmış görünür. Ağır atlıların genel olarak insanlık, özel olarak Batı uygarlığı bakımından asıl önemli sonucu (dışta değil) içte yeni toplumsal dengelerin oluşmasında ortaya dökülecektir. Batının yöneticileri (prensler, dükler, kontlar) birbirleriyle ve öteki ülkelerle savaşlarında, yeterli sayıda ağır atlı birlikleri besleyebilmek için, topraklarının birkaç köyü içerecek kadar küçük parçalarını ve üzerinde yaşayan köylüleri şovalyelere bırakmışlardır. Batı feodal üretim biçiminin yerleşmesinde, (yeri gelince görülecek) öteki etmenler yanı sıra, ağır atlı savaş teknolojisinin de etkisi olmuştur.

Şöyle ki bir şovalye, ele geçirdiği ya da kendine ayrılan küçük toprak parçasından sağladığı artıyla geçinebilmiştir. Denetimini elinde tuttuğu topraklar üzerinde, kendini savunmak için bir kale (şato) dikebilmiştir. Diktikten sonra, kendinden güçlü feodal beylere karşı diklenebilmiştir. Bir saldırı karşısında şatosuna çekilerek direnebilmiştir. Bu, büyük balığın küçük balıkları, tek kendi kalana dek teker teker yutmasını önleyebilmiştir. Kısacası, Avrupa'da Ortaçağ boyunca (İS onuncu-onbeşinci yüzyıllar arasında) feodal bölünmüşlüğün sürebilmesinin gerisinde ağır, atlı savaş teknolojisinin yattığı söylenebilir. Öyleyse, feodal üretim biçiminin oluşmasında, savaş teknolojisinin de payı olmuştur. Feodal üretim biçi-

minin çözülmesinde de savaş teknolojisinin rolü olacaktır. Ateşli silahlar savaş teknolojisi, şatoların, şatolarla birlikte feodal düzenin feodal beylerin başına yıkılmasında önemli bir rol oynayacaktır.

Ateşli silahlar teknolojisi-endüstrici uygarlık bağlantısı

Baruttan, Çin kaynaklarında İS 1100 dolaylarında söz edilmeye başlanmıştır.[24] Çinliler barutu, anlaşılan (günümüzde de görüldüğü gibi) şenlik olsun diye (barışçı amaçlarla) kullanmaktaydılar. Çinlilerden barutu öğrenen göçebe çoban Moğol toplulukları, onu (bazı filmlerde ve belgesellerde işlendiği gibi) savaşçı amaçlara (yakıp yıkmaya) uyarlamış görünürler. Onüçüncü, ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllardaki Anadolu'ya ve Avrupa içlerine dek inen Cengiz ve Timur gibi imparatorların önderliğindeki kabile konfederasyonlarının akınlarının gücünün, sayısal üstünlükleri, savaşçı bir yaşayış biçiminden çıkıp gelmiş olmaları, hafif atlıları, kompozit yayları kadar, sahra (havan) toplarına dayandığı anlaşılmıştır.

Avrupalılar ise barutu, savaşçı amaçlarla kullanmayı Moğollardan (onüçüncü-onbeşinci yüzyıllarda) öğrenmişlerdir. Baruttan yararlanarak topçu birliklerinde ve tüfekli yaya birliklerinde ateşli silahlar savaş teknolojisini geliştirmişlerdir. Ve ateşli silahlar (1350-1550 arasında) McNeill'in deyişiyle, "şovalyeleri önce kalelerinden, daha sonra savaş alanlarından sürüp çıkarmışlardır".[25] Ateşli silahların Avrupa toplumları üzerinde uzun erimdeki sonuçları ise (tarımcı) feodal üretim biçimi yerine (endüstrici) kapitalist üretim biçiminin gelişmesine katkıda bulunmak olmuştur. Çünkü ateşli silah teknolojileri, feodal beylerin harcı değildir. Onların kendine yeterli malikâne üretiminin çapını aşar. Ateşli silahlar, ticaretin ve zanaatların (giderek çağdaş endüstrinin) odağı durumuna gelen kentlerde üretilebilip kentli katmanlardan yana işleyecektir.

Ateşli silahlar savaş teknolojisi, üretim teknolojisi alanında, ırmak, kanal ve denizlerde uzun su ulaştırmacılığı yoluyla daha geniş pazarların yaratılması eğilimiyle birleşecektir. Birleşince, insanlığın gidişi değişecektir. Sonuç, Batı toplumlarının "gemi ve top" desteğiyle, hem ekonomi hem savaş alanında, yeryüzüne egemenlik kurmalarına varılacak yola girilmesi olacaktır.[26]

16. Bölüm

KARA UYGARLIKLARINDAN DENİZ UYGARLIKLARINA

Uygarlıkların (farklılaşmış yapılarını besleyen toplumsal artının üretilmesinde ağır basan üretim etkinliğine göre) "tarımcı uygar toplumlar" ve "endüstrici uygar toplumlar" olarak iki ana biçiminin geliştiği biliniyor. Uygarlıklar aynı zamanda, toplumsal artının karadan, doğrudan (haraç, vergi, angarya yollarıyla) ve (sonuçta gene tarımdan olsa da) denizden, dolaylı olarak (ticaret kanalıyla) sağlanmasına göre farklılık göstermiştir; "kara uygarlıkları" ve "deniz uygarlıkları".

UYGARLIĞIN KARALARDAN DENİZLERE ULAŞMASI

Mezopotamya'da "ırmak uygarlığı", uygarlığın ilk ve kara uygarlığının özel bir biçimi olarak doğmuştu. Dicle ile Fırat ırmakları boyunca Aşağı Mezopotamya'dan Yukarı Mezopotamya'ya doğru yayılmıştı. Bu yayılmasında, suyun denetimini (ırmakların giderek daha yukarı kavşaklarda olmak üzere) ele geçirme yarışı etmenlerden birini oluşturdu. İkinci etmen, Dicle-Fırat Vadisi'nin güneyindeki alüvyon ovalarında bu-

lunmayan kereste, maden gibi hammaddelerin Yukarı Mezopotamya'nın dağlık bölgelerinden sağlanmaya çalışılmasıydı. Üçüncü etmen, uygar toplumlara komşu olan barbar toplulukların uygarlaşma eğilimi. Ve dördüncüsü (belki hepsinin içine sokulabileceği temel etmen olarak), uygar toplumun giderek daha büyük ekonomik, toplumsal, siyasal, ideolojik bütünleşmeler yolundaki eğilimiydi.

Uygarlığın yayılmasında, başrolü oynayan bu etmenlere yardımcı (tekerleğin, su ulaştırması teknelerinin geliştirilmesi gibi) ikincil etmenler de rol oynamıştı. Örneğin, sabanın (İÖ 3000 dolaylarında) icadıyla, uygarlığın büyük sulama tarımı yapılamayan topraklara yayılması olanağı doğmuştu. Yağmurla sulanan topraklarda da toplumsal artı (artı ürün) üretilebilecek bir verim düzeyine ulaşılabilmişti. Gerçekten, uygarlığın Anadolu'ya girişinde sabanın önemli bir rolü olmuştur. Tarımcı uygar yaşayış biçiminin ırmak boyunca karada yayılması, sonunda deniz kıyısındaki topraklara varıp dayanacaktı.

Kara ticareti kentleri: Mari ve Ebla

Uygarlığın Akdeniz'e ve Anadolu'ya doğru kuzeybatı yönünde yayılmasında, Kuzey Mezopotamya'da gelişen kent devletleri rol aldı. Rolleriyle yayılmaya, dağlık-ovalık bölgeler arası alışverişe aracılık ederek katkıda bulunmuş görünürler. Kuşkusuz bu aracılık da karşılığında söz konusu kara ticareti kentleri uygarlıklarının parlak gelişmelerine katkıda bulunmuştur.

Mari: Kara ticareti kentlerinden biri, Suriye topraklarında, Fırat kıyısında bulunan, Sami dili konuşan bir halkın yaşadığı Mari kent devletidir. Uygarlıkla birlikte Sümer'in silindir mühürleri (İÖ 3000-2500 arası katmanlarına) buraya gelmiş bulunuyordu. Mari'deki (İÖ 2. binyıl başından kalma) İştar tapınağının yıkıntıları arasından (uygarlık ürünü) çok sayıda ve parlak sanat yapıtı çıkarıldı. Aynı yüzyıllardan kalma sarayının duvarı ise resimlerle bezenmişti. Örneğin bir resimde, Mari yöneticisi, Tanrıça İştar'dan egemenlik nişanını alırken gösterilmişti. Ama asıl önemli olan, yıkıntılar arasında, beş bin kadarı çevrilip yayınlanan yirmi bini aşkın çiviyazılı tabletin bulunmasıydı.[27]

Fırat boyunca yürütülen ticaretten yararlanıp varsıllaşan ve güçlenen Mari'yi, Babil Kralı Hammurabi (İÖ 1750'de) ele geçirip (iyi ki!) yıktırmıştı.[28] Kentin yıkıntıları ve tabletleri, öylece zamanımıza kalabilmişti. Çözülen tabletlerde dönemin halklar arası ilişkileri yansıtılmıştır: Uygar kentler başkaldıran göçebe toplulukların sürekli saldırılarına

uğramaktadır. Yöneticileri onlarla baş edebilmenin yollarını aramaktadır. Bazen savaş, bazen şeflerini rüşvetle (haraçla) yatıştırmak, bazen de onları ordularına alarak etkisizleştirmek yollarına başvurmaktadırlar.

Öte yandan Mari tabletlerinde günlük yaşama ilişkin bilgiler de verilmektedir. Büyük ordulara, tunç savaş arabalarına, bunlar yanı sıra mektuplarda günlük olaylara değinilmekte. Örneğin bir evin çatısında yakalanan aslanın, Mari yöneticisi Zimri Lim'e (İÖ 1770 dolaylarında) gönderilişinden söz ediliyor. Kanalların onarımından, çekirge sürüsünün yakalanmasından söz edilen tabletler var. Zimri Lim'in karısına yazdığı mektubu içeren tablette, o sırada salgın olan bir kadın hastalığına tutulmaması için, kabından başkalarının içmemesi, oturduğu yere kimsenin oturmaması öğütleniyordu. Ama Mari'de birçok konuda hepatoskopiye (karaciğer falına) bakıldığını da görüyoruz. Tabletlerden, doğramacı, metal işleyicisi erkek zanaatçıların; dokumacı, pişirici gibi kadın zanaatçıların, şarkıcı kadınların varlığından haberli oluyoruz. Mari'de kadın yazmanlar, hatta bir kadın doktor bile bulunuyordu."[29]

Ebla: Suriye'de (Mari'nin kuzeybatısında) Akdeniz'e daha yakın bir noktada ticaret kenti Ebla konuşlanmıştı. Ebla, İtalyan arkeologlarca (1968'de) ortaya çıkarıldı. Ebla'nın Akad kralınca yıktırılan (tamamlanması 300 yılı almış) büyük sarayının kalıntıları, Orta Tunç Çağı (İÖ 2000-1600 arası) kültürünü yansıtır. Orada da (sahiplik ve ticaret kanıtı) silindir mühürlerle ve saray arşivinde raflara dizilmiş Sümerceyle ve yerel dille yazılmış tabletlerle karşılaşılmıştır. Çiviyazılı metinlerden oluşan arşiv, daha çok alışveriş kayıtlarını içermektedir. Ebla'nın (İÖ 1600 dolaylarında) ikinci kez yıkılışından ve ortadan kaldırılışından Hitit kralı sorumlu tutulmaktadır.[30]

Deniz ticareti kentleri: Ugarit ve Biblos

Toplumsal artının ticaret kanalıyla sağlanmasının uygar toplumun yapısına etkisi, kendini kara ticareti kentlerinden çok deniz ticaretiyle uğraşan kentlerde ortaya koymuştur. Söz konusu etkinin, göstergesinin, abece yazısı ile onu geliştirip kullanan tacirler yönetimi olduğu söylenebilir. Doruğuna Girit uygarlığında ulaşacak olan bu eğilimin ilk belirtilerini, Ugarit ve Biblos kent devletlerinde görmek olanaklı.

Ugarit: Doğu Akdeniz (Levant) kıyıları ile Kuzey Mezopotamya arası (aracı) konumuyla Ugarit, (Ebla'dan farklı olarak ve Biblos gibi) Akdeniz kıyısında bir liman kentidir. Konumlarıyla bağlantılı olarak,

Ebla daha çok Sümer uygarlığından etkilenmişken Ugarit daha çok Mısır uygarlığından beslenmiştir.[31]

Ugarit kenti kalıntıları, altmış yıldır süren kazılarda, Raş Şamra höyüğü ile Minet el-Beidha limanında ortaya çıkarılmıştır. Ugarit'i Kıbrıs'tan sağlanan bakır ile Akdeniz'e bakan ormanlardan sağlanan sedir kerestesi ticaretinin varsıllaştırdığı anlaşılıyor. Bunların yanı sıra tahıl, şarap ve tuz ticaretiyle uğraşılmış. Böylece gelişen ticaretin öteki alanlara da yayılıp dal budak saldığı görülüyor. Öyle ki limanındaki depolarda 1000 şişe kokulu yağ kalıntısı bulunmuştur. Ugarit, Mezopotamya ile Mısır uygarlıkları arası konumunun yararları yanı sıra zararını görmüş. İmparatorlukların sürtüşmesinde ezilmiş. Ve her iki uygarlık odağına yönelik "Deniz Halkları" barbar akınları sırasında yağmalanmış.[32]

Ugarit'in, uygarlığın yayılması ve gelişmesi bakımından önemi, İÖ 1400 dolaylarından kaldığı saptanan tabletlerden anlaşıldı. Tabletlerin Sami dilleri grubundan bir dili dile getiren (yalnızca) 28 karakter kullanılarak yazıldığı anlaşıldı. Bu, onun bir abece (alfabe) olduğunu gösteriyordu. Böyle yalınlaştırılmış bir yazı dizgesi yaratmanın ardında, yoğunlaşan alışveriş etkinliklerinin bir kaydının tutulması gereksinimi yatıyordu. Dinle değil alışverişle uğraşan tacirlerin ve imparatorluklarda kamu yöneticilerinin, çiviyazısı, hiyeroglif gibi yüzlerce karakterli yazıları öğrenmek için verebilecekleri yılları, onları yazmak için saatleri yoktu. Onlara kolay öğrenilip hızlı yazılan bir yazı gerekliydi.[33]

Ugarit tabletlerinin bir özelliği abece yazısı olmasıydı, ötekisi sesli harflerin kullanılmamasıydı. Bu, çağımızın bilginlerinin onları çözebilmek için çok fazla zaman harcamalarına (gene de anlam bulanıklıklarını giderememiş olmalarına) yol açmış bulunabilir. Ama genellikle ("tcr" gibi) üç sessiz arasına konan iki sesliden oluşturulan Sami sözcüklerinin yazılmasında (seslilerin yazılmayıp okunurken kafadan eklenerek okunması yöntemiyle) tacirlere (beş harf yerine üç harf yazarak) % 40 zaman kazandırmıştır.

Çözülebildikleri kadar, tabletlerin bir bölümü, Kenan ülkesinin baştanrısı (Verimlilik Tanrısı) Baal ile ve öteki tanrılarıyla ve tanrıçalarıyla ilgiliydi. Onlarla ilgili mitoslarda, ölen ve dirilen doğa tanrısı, tanrılar evi olarak tapınak yaptırılışı, tanrılar arası baştanrılık savaşımı gibi Mezopotamya kültürü motifleri vardı. Ama aynı zamanda, Mısır mitolojisini anımsatan motifler de bulunmaktaydı: Bunlardan biri, Mısır Güneş Tanrısı Re'nin düşmanlarını, diz boyu kan gölü oluşacak denli kıydırışına benzer. Ötekisi, Set ile kıydığı kardeşi Osiris'in öç alıcısı oğlu Horus'un uzayıp giden savaşımına benzeyen bir mitostur. Dahası, tabletlerde İbrani mitolojisine geçerek Yehova'ya mal edilecek yedi bolluk,

yedi kıtlık yılları mitosu saptandı. *Kitabı Mukaddes*'te (İng. *Bible*) adı geçecek olan Kenan tanrılarıyla karşılaşıldı.[34]

Biblos: Batı dillerinde "kitap" anlamına gelen "*Bible*" adını Biblos kentinden almıştır. Biblos da Ugarit gibi deniz kıyısında konuşlanmış bir Sami kentidir. Sami dilli ve kültürlü halkların "Fenikeliler" dalını oluşturan bir halkça kurulmuştur. Fenikeliler ise, bilindiği gibi, Akdeniz'de, denizcilik ve alışveriş üzerinde yoğunlaşmış ilk kültürünün yaratıcılarıydı.

Biblos, üzerine (tablet yerine) yazı yazılan papirüs kâğıdı, sedir kerestesi ve reçine dışsatımıyla varsıllaştı. Konumu nedeniyle hem Mezopotamya hem Mısır uygarlığından etkilendi. Örneğin, yöneticilerinin Sami adları, Mısır hiyeroglifi karakterleriyle yazılmıştı. Ama Eski Yunan'a olduğu gibi tüm Akdeniz'e yayılan (kökleri belki Ugarit yazısına dayanan) Fenike abece'si, Fenikeli tacirlerce geliştirilmişti. Ugarit abece'sinin, Biblosu ve Fenikeli tacirler kanalıyla, McNeill'in deyişiyle "erken deniz uygarlığının gerçek bir örneği"[35] olan Girit'in "Çizgisel A" olarak adlandırılan (çözülememiş) yazısını da etkilemiş olması olası. İki deniz ticareti kenti olan Ugarit de, Biblos da uygar kent devletleriydi. Ancak ilk "deniz uygarlığı" sayılma hakkı onuru, onlardan çok Girit'e verilecektir.

UYGARLIĞIN ANADOLU'YA GİRİŞİ

İtalyan arkeolog Marcella Frangipane, Yakındoğu'da devletin doğuşunu incelemektedir. İncelenmelerini, yürüttüğü (Malatya) Aslantepe bulgularına ve Yakındoğu'nun günümüze dek ortaya konan arkeolojik verilerine ve onlarla ilgili olarak geliştirilen kuramlara dayandırmaktadır.

Yapıtında,[36] Kuzey Mezopotamya'da devletin [dolayısıyla uygar, katmanlı toplumun] Güney Mezopotamya'nın Ubeyd Kültürü taşıyıcısı kalabalık [geniş] ailelerinin kuzeye göçleri sonucunda kurulduğunu yazmaktadır. Kuzeye yerleşme üzerine devletin, topluluk önderleri ile halkın gerisi arasındaki kutuplaşmayla ve katmanlaşmayla doğduğunu ileri sürmektedir.[37]

Öteki yazarlar da (biçimiyle ilgili görüş ayrılıkları dışında) uygarlığın Anadolu'ya, Aşağı Mezopotamya'dan Yukarı Mezopotamya'ya doğru yayılması sonunda geldiği görüşünde birleşmektedirler. Böylece Anadolu (Frangipane gibi), kimi yazarlarca, uygarlığın "ikincil odakları" arasına sokulmuş olmaktadır. Anımsanırsa (bkz. s. 303), Neolitiğin ikincil odağı sayılmasında da aynı "yazgıya" uğramıştı![38]

Uygarlığın Anadolu'da (kendiliğinden ve bağımsız olarak doğmayıp) Mezopotamya'dan geldiği görüşünü destekleyen sağlam kanıtlar var: Yukarı Mezopotamya uygarlığını (İÖ 1800 dolaylarında) temsil eden Asur ile ilk önemli Anadolu uygarlığını (İÖ 1650 dolaylarında) temsil eden Hitit devleti arasında, tarih ve coğrafya olarak Kaneş kalıntıları (İÖ onsekizinci yüzyıldan kalmış) bulunmaktadır. Kaneş'teki (Karum denen) Asur ticaret kolonisi ile Alacahöyük "kral mezarları" içinde bulunan nesneler, uygarlığın Mezopotamya kökenini apaçık ortaya sermektedir.

Asur ticaret kolonilerinden Kaneş[39]

Kayseri kentinin 20 km kadar kuzeydoğusundaki Kültepe yerinde önemli kazılar gerçekleştirilmiştir. Burada Tunç Çağı'ndan kalma bir kent (ya da kasaba) ile onun yanında bir Asur ticaret kolonisi yerleşme yerinin varlığı ortaya çıkarıldı.

Kaneş (günümüzde Kültepe) adını taşıyan yerin Erken Tunç Çağı katmanlarında bir tapınakla karşılaşıldı. Ölüler, içlerinde yontucuklar ve ana tanrıça idolleri biçiminde gömü armağanları bulunan sandukalarla gömülmüşlerdi. Bunların içlerindeki değerli metallerden yapılmış takılara (Ur kral mezarlarındakilerini anımsatmasına) bakılarak, yerin Sümer, Erken Hanedan dönemiyle çağdaş (İÖ 2900-2300 arasından kalma) olduğu sonucuna varılmıştır.

Kaneş'in (yarım kilometre kadar) yakınında kazılan yerin Orta Tunç Çağı katmanlarında ise, surla çevrili bir Asur ticaret kolonisinin varlığı ortaya çıkarıldı. Anadolu'da on-on beş kadar yerde bulunan, zamanın "serbest ticaret bölgeleri" sayılabilecek bu tür ticaret kolonilerine "karum" denmektedir. Kaneş karumunun düz damlı, çift katlı evlerinin alt katları ambar, depo, işlik işlevi görmüştü. Onların tabanına küpler ya da sandukalar içinde gömülen ölülerin ağızları ve gözleri (gördüklerini kimseye söylememe karşılığında sus payı verilmişçesine!) ince altın yapraklarla örtülüydü (şaka bir yana, bunun varsıllıklarını göstermenin ötesinde bir anlamı olmalı).

Karumdaki evlerden ayrıca, üzerleri Asur diliyle ve çiviyazısıyla yazılmış on binin üzerinde pişirilmiş kil tablet çıkarıldı. Bazıları, üzerleri yazılı (gene kil) zarflar içine konmuş iletişim metinleri (mektuplar) idi. Tabletlerdeki bilgiler, yalnızca buranın değil, Orta Anadolu'nun çevresindeki Suriye, Mezopotamya, Frigya ve Batı Anadolu olarak tüm yöreyle ilişkilerine ışık tutan niteliktedir. Tabletler yörenin ekonomik, toplumsal, kültürel yapısı, diplomatik ilişkileriyle ilgili bilgilerle doludur.

"Kapadokya Tabletleri" olarak adlandırılan bu ticaret belgelerinde ve mektuplarda neler yoktu ki? Kredi, faiz, yatırım, gümrük vergisi, alım satım işlemleri, evlenme, boşanma belgeleri, köle satışları, hatta büyüler! Bazı belgeler, Mezopotamya kültürü geleneğinin bir parçası olan silindir mühürler yuvarlatılarak damgalanmıştı. Bunlardan biri, Asur kralı adına yargı dağıtan bir yargı yerinin (mahkemenin) kararının altında Sargon'un mührünün izini taşımaktaydı.

Bulunan tabletlerin birazı, Kaneş'teki yerel yöneticinin sarayından elde edilmişti. Bunlardan, Asurlu tacirlerin, kentin yanına, yerel egemenin izniyle yerleştikleri anlaşılıyor. Dahası, kendi (Asur) geleneklerine ve yasalarına göre yaşamalarına izin verilmişti. Karşılığında her kervan için yerel yöneticiye giriş vergisi ödeniyordu.[40] Kültepe'deki ticaret kolonisi, Asur ile Anadolu arasındaki ticareti "merkep kervanları" ile yürütüyordu. Başkanlarının işleri Asur başkentinden yönettiği özel tacir aileler eliyle yürütülen bu ticarette, Asur'dan (Afganistan'dan sağlanmış) kalay, sonra takılar, dokumalar, siyah merkep (yabaneşeği) gibi zamanı için lüks sayılabilecek nesneler getiriliyordu. Karşılığında, altın ve gümüş cevherleri, palamut gibi hammaddeler götürülüyordu.

Bu alışveriş, uygar toplumların hammadde gereksinimini gösterir. Barbar topluluklar açısından, toplumsal yapılarının farklılaşıp (eşitliğin bozulup) "uygarlaştırıcı" etkilere açık düşmeleri demektir. Yerel beyler (şefler) ise, aldıkları gümrük vergileriyle, alışverişin kaymağını topluyorlardı. Kanıtı, Alacahöyük "kral mezarları" içindeki görkemde ortaya konacaktı.

Uygar toplum ile barbar topluluklar arası ilişki kendini "kültür emperyalizmi" denebilecek bir alanda da ortaya koymuştu. Çiviyazısıyla yazılmış tabletlerle birlikte, Mezopotamya mühürleri ve üzerlerindeki ikonografi (tanrılar) ve inançlar da sızıyordu. Örneğin Kaneşliler, Mezopotamya silindir mühürlerindeki desenleri, kendi yerel baskı mühürlerine kazımışlardı.

Bu dönemde uygar-barbar halklar ilişkisinin, birçok bakımdan çağımızın sömürgeciliğindeki 3M politikasına (İng. *Missionary, Merchant, Military*) benzerliği şaşırtıcı. Örneğin çözülen tabletlerden birinde, kendilerine güvende bulunmayan Asurlu tacirlerin Asur egemeninden asker birliği göndermesini istedikleri yazılı.[41]

McNeill (*Dünya Tarihi*'nde) İÖ 1800 dolaylarının Asur ticaret tabletlerinin Hitit uygarlığının doğuşuna da ışık tuttuğunu yazmaktadır.[42] Orada yerel şeflerin uygar dünya tacirleriyle alışverişe giriştiklerini belirtir. Bunun sonucu olarak, daha o tarihlerde, çevrelerinde savaşçılar,

dinciler, tacirler ve zanaatçılar toplamaya başladıklarını ekler. Yüz yıl sonra Hitit başkenti Hatuşaş'ta gelişecek saray yaşamını (küçük çapta) yaşadıklarını saptar. Bu yorumunu, Hititlerin ilk başkentine "Neşa" dendiği, bununsa "Kaneş" adının bir başka yazılışı olduğu bilgisi izler.

Anadolu barbar şefliklerinden Alacahöyük

Orta Anadolu'da Çorum ilinin Alaca ilçesinin 15 km kadar kuzeybatısındaki Alacahöyük yeri kazıldı. Göz kamaştırıcı buluntalarla karşılaşıldı. Burada, önemli bir Hitit kenti olmadan önce (Erken Tunç Çağı döneminde) güçlü bir prenslik (şeflik) vardı. Bu döneminden kalma "kral mezarı" sanılan on üç kalıntı ortaya çıkarıldı. Sonradan bunların yerel şeflerin gömüldüğü yerler olduğu anlaşıldı. Şeflerin varsıllıkları mezarlarına yansımıştı. Mezarlar, altın, gümüş, elektrum (altın-gümüş karışımı) tunç gibi metallerden yapılmış nesnelerle doluydu. Doğru olmayarak "Hitit Güneşi" olarak bilinen bazı nesneler, güneş kursu biçiminde kült simgeleridir. Üzerlerine (bkz. Anadolu Medeniyetleri Müzesi) geyik ve boğa yontucukları, gamalı haçlar işlenmiştir. Yapılışlarındaki işçilik, yüksek bir zanaat ve sanat düzeyini gösterir. Besbelli, profesyonel zanaatçıların işidir.

Söz konusu buluntular (Alişar buluntularıyla birlikte)[43] Hitit öncesi yerli halkın ekonomik, toplumsal, kültürel (dinsel) yaşamı hakkında bilgi vermektedir. Alacahöyük, olasılıkla, şefleri aracılığıyla uygar toplumlarla alışveriş ilişkilerine girişmiş bir halkın yerleşme yeriydi. Buluntular, onun ilkel topluluktan uygar topluma geçme (uygarlaşma) evresinde olduğunu gösterir niteliktedir. Yöre halklarının uygarlaşmasında (anlaşılan) son noktayı Hititler koymuştur. Bunda Hititlerin gelip toplumsal artı aktarımını hızlandırıp katmanlaşmayı tazelemeleri etkili olmuştur.

Alacahöyük, Orta Tunç Çağı'na varıldığında, Eski Hitit Krallığı (İÖ 1650-1450) sırasında tipik bir Hitit kentine dönüşmüş olarak görünecektir: Giriş kapısının iki yakasında birer sfenks yontusunun beklediği suru ortaya çıkarılmıştır. Surun içinde tapınak ya da saray veya tapınak-saray olan büyük yapı vardır. Kaldırımlı sokakları, atıksu dizgesi ile tam bir Hitit kenti görünümü vermektedir.

ANADOLU UYGARLIĞININ ÖRNEĞİ: HİTİTLER

Kitabı Mukaddes'te "Hittî" adıyla geçen halkın[44] Ortadoğu'nun yüzlerce küçük topluluğundan biri olduğu sanılıyordu. Bu halkın Hititler, Hititlerin ise dönemin üç imparatorluğundan biri ve Anadolu'da parlak

bir uygarlığın kurucuları oldukları, oldukça geç bir tarihte (ondokuzuncu yüzyılda) ortaya çıkarıldı.

Adları ve kökenleri

Orta Anadolu'da, İÖ 3. binyılda, içlerinde Alacahöyük halkının da bulunduğu "Hatti" dili konuşan ve tarihte "Hattiler" (ya da Önhititler) olarak bilinen topluluklar yaşamaktaydı. Hatti dilinin yapısı Hint-Avrupa dilleri grubunda olan Hititçeninkinden farklıdır. Sonekler alabilen (Türkçe değil, Türkçe gibi) bitişken bir dildir. Yöreye (Kızılırmak yayı içine) sonradan (İÖ 2. binyılın başlarında) gelip yerleşen halklara, yörenin adından gidilerek (aslında doğru olmayarak) "Hititler" denmiş. Oysa Hititler kendilerine "Neşalı" demekteydiler. Bu adı, yerleşip, önce bir Hitit kentine dönüştürüp, sonra başkent edindikleri Kaneş'ten almış görünürler. Başkent, imparatorlukla birlikte Hattuşaş'a taşınacak, ama "Neşalı" adları kalacaktı.

Hititler (İÖ ondokuzuncu yüzyılda) tunç barbar akınları sırasında Avrasya bozkırlarından kopup gelmiş göçebe, sığır çobanı kabilelerdi. Avrasya bozkırlarından (Balkanlar ya da Kafkaslar yoluyla) Anadolu bozkırlarına akmışlardı. Göçlerinin etkisi ve başarısı (olasılıkla) tunç savaş arabalarına dayanmıştı. Giriş ve yerleşme evresinde, şeflikler konfederasyonu biçiminde örgütlenmiş görünürler.

Kimi kaynaklar Hititlerin, Hint-Avrupa kültürlü göçmenler ile yerli halkların (barışçı) kaynaşmasının ürünü oldukları görüşündedir. Kimi yazarlarsa, Hitit uygarlığını bir fethin ve katmanlaşmanın ürünü olarak görmektedir.[45] Kimileri, sanatlarında silahlı insanların ve aslanların ağır basmasını, çiftçilerden zanaatçılarını ve savaşçılarını beslemek için ağır rantlar isteyen fatihlerin uyguladıkları baskının ve şiddetin yansıması olarak yorumlamaktadır.

Kabileler konfederasyonundan imparatorluğa geçişleri

Tarihsel gerçeklik (ister barışçı, ister savaşçı yollardan olsun) "Hititler" denecek olan göçebe halklar konfederasyonun Anadolu'da, önce küçük beylikler (şeflikler) biçiminde göründüklerini gösteriyor. Bunlardan Neşa egemeninin oğlu olan "Kussarsa egemeni Anitta" denen yönetici (İÖ onyedinci yüzyılda) beylikleri birleştirmeyi başarınca, Hitit devletini kurmuş oluyor. Gene bir Kussara egemeni I. Hattuşili (İÖ 1640-1610 arasındaki egemenliği sırasında) başkenti Neşa'dan Hattuşaş'a taşımış.

Ancak (göçebe şeflik geleneğinin ürünü olsa gerek) egemenlik önceleri otomatik olarak babadan oğula geçirilemiyor. Tahta kimin geçe-

ceğini saptayan bir yasa yok. Egemen, kendinden sonra başa geçecek olanı (olasılıkla eski kabile şefleri kurulunun uzantısı bir soylular kurulu olan) "Pankus" üyelerine danışarak gösteriyor. Bu ise taht kavgalarına yol açabiliyordu. Sorun, Hitit doğa tanrısıyla aynı adı taşıyan Hitit egemeni Telepinu (ya da Telepinus) tarafından çıkarılan yasayla, egemenin birinci eşinin oğlunun yerine geçeceği kuralıyla çözülür. Böylece bölünme ve kargaşa olguları (merkezkaççı eğilimler) aşılmış olur. Krallık döneminden imparatorluğa ulaşılacak yolun önü açılmıştır.

Hititler, eski Hatti beyliklerinden öte, çevrelerindeki halkları ve devletleri yenilgiye uğratıp birleştirerek (İÖ onbeşinci yüzyılda) imparatorluğa dönüşmüşlerdir. İmparatorluğun güçlü egemeni Şuppililuma, Hitit devletini, Asur ve Mısır yanı sıra zamanın Ortadoğu'sunun üç büyük emperyalist gücünden biri düzeyine yükseltmiştir. Bundan sonrası, Hititlerin içte başkaldıran beyliklerle, dışta Ortadoğu imparatorluklarıyla değişen bağdaşıklıklarının ve savaşlarının tarihidir.

Örneğin, "kocam öldü; eşitim olmayan uyruklarımdan biriyle evlenemem; bana koca olması için oğullarından birini gönder" diye mektup yazan Mısır kraliçesine, Şuppililuma oğlunu gönderecekti. Oğlunun kraliçenin düşmanlarınca öldürülmesi üzerine (İÖ 1350'de) Mısır'a sefere çıkacaktı. Bozulan Hitit-Mısır ilişkileri Kadeş Savaşı'na dek vardı. Mısırlıların dört, Hititlerin iki atla çekilen savaş arabalarının birbirine girdiği (Asi Irmağı kıyısındaki) Kadeş Savaşı'nda (İÖ 1299'da) yenen kim, yenilen kim belli olmayacaktı. Olmayınca, aralarında yarım yüzyıl sürecek bir barışı getirecek antlaşma yapılacaktı. İnsanlık tarihinin (bilinen) bu ilk yazılı antlaşmasının bir kopyası Mısır'da Karnak Tapınağı'nın taş duvarına hiyeroglifle kazınacaktı. Çiviyazılı bir kopyası Hattuşaş (Boğazköy) saray arşivi yıkıntılarının tabletleri arasında bulunacaktı.[46]

Kralları ve kraliçeleri

Hitit toplumu, krallık (İÖ 1650-1450), imparatorluk (İÖ 1450-1200) ve Geç Hitit devletleri (İÖ 1200-800) olmak üzere üç evreden geçmiştir. Kralları imparatorluk döneminde bile yöneticilik yanı sıra başkomutanlık, başdincilik ve başyargıçlık yetkilerini bırakmamışlardır. Böylece yöneticileri şeflik geleneğini devlet döneminde de sürdürmüş görünürler. Bu, belki Mezopotamya (uygarlık) kurumlarını öykünüp benimseyerek, göçebe barbarlıktan hızla uygarlığa geçilmesinin ürünüydü. Aynı hızla, şefliklerden, kent devletlerinden imparatorluğa geçişte, göçebe kabileler konfederasyonunun temellerine dayanıldığı için güçlük çekilmemiş görünüyor. Bazı göçebelik dönemi kurumlarını değiştirmeye

zaman bulamadan onları imparatorluğun gereksinimleriyle eklemlendirmeleri yetmiş. Hitit kralı, yıl boyunca (kabileden kabileye uğrar gibi) kentten kente, tapınaktan tapınağa dolaşarak din takviminin törenlerine başdinci olarak katılıyordu. Başkomutanık, başdincilik, başyargıçlık işlevlerini (şeflikten devlete geçişte kurumlaştırıp temsilcilerine bırakması yanı sıra) simgesel düzeyde bile olsa elinde tutması, imparatorluğa bağladığı toplumları ve ülkeleri daha iyi denetlemenin bir yolu olarak görülmüş olmalı.

Hitit kraliçeleri (erkek kültürlü göçebe çoban yakın geçmişli bir toplumdan beklenmeyecek bir olguyla) saygın konumdaydı. Öyle ki III. Hattuşili'nin eşi Puduhepa'nın yaptığı gibi, politika alanında kralların yanında yer alabiliyorlardı. Antlaşmalara onlar da mühürlerini basabiliyorlardı. Bu, özgül nedenleri araştırılıp ortaya çıkarılarak açıklanması gereken bir olgudur.

Soylular kurulu Pankus ise, bir yargı organı gibi çalışarak krala yardımcı olmuş, ona danışmanlık yapmıştır. Bu ise (Eski Yunan'da, Atina'da Areopagus soylular kurulunun ağır ceza davalarına bakmasında da görülecek olan) açıklanması (kazanılmış eski erklerin ve yetkilerin yeni güçler dengesinin oluşturulmasında kullanılması biçiminde) güç olmayan bir olgudur. Dahası Pankus (egemen katman ile siyasal erk tekelinin örtüşmesinin göstergesi olarak) Anadolu topraklarında kurulan (belki) ilk "Milli Güvenlik Mahkemesi" olarak da çalışmıştır. Krala ve krallığa karşı işlendiği düşünülen suçların davalarına bakmıştır.

Toplumsal katmanları

Hitit, toplumsal artının, üzerinde bağımlı emekçi konumundaki köylülerin çalıştırıldığı topraktan sağlandığı bir kara uygarlığıydı. Toprak, savaşçılık görevi karşılığı olarak soylulara dağıtılmıştı. Toprağa bağlı çiftçiler yanı sıra, saraylara ve tapınaklara bağımlı zanaatçılar ve köleler alt katmanları oluşturuyordu; çoğu tarıma dayanan eskiçağ uyarlığında olduğu gibi.

Yasa derlemeleri

Hitit yasa derlemesi (Hitit Kodu) İÖ 1350 dolaylarında çıkarıldı.[47] Siyasal suçlarda öngörülen cezaları sertti. Ama sıradan suçlarda cezalar, Sami kültürlü olup (Babil, Asur gibi) Mezopotamya uygarlığını benimsemiş toplumların yasalarındakinden daha yumuşaktı. Örneğin kısas yerine "ödetme" (tazminat) ilkesi getirilmişti. Böylece işkence, bedene zarar verici cezalar azaltılmıştı. Bedensel cezaların tek örneği, derleme-

nin 99. paragrafındaki, yangın çıkaran köle kızın burnunun ve kulaklarının kesileceği düzenlemesiydi.[48] Bunun ve başka birçok örneğin gösterdiği gibi cezalarda katmanlara göre farklılaştırma Hititlerde de sürüyordu.

Efendisine boyun eğmeyen kölenin, devlet büyüklerine karşı çıkan uyruğun başının kesileceğini belirten paragraflardan da anlaşılacağı gibi, düzene ilişkin ve siyasal suçlarda verilecek cezaların Babil ve Asur yasa derlemelerinde öngörülenlerden geri kalır yanı yok. Gerçekten, kralın adaletine karşı çıkmanın, bireysel sorumluluğundan öte "evin bir yığın ölü olur" sözü Asurlularınkine benzer bir "topluca sorumluluk" (ilkel) ceza anlayışını gösterir.

Karma kültürleri

Genel olarak Hitit (tinsel) kültürüne gelince, Hint-Avrupa göçebe topluluk gelenekleriyle, Anadolu'nun yerli ve yerleşik çiftçi topluluklarının ve Mezopotamya uygar toplum kültür öğelerinin bir karışımı olduğu söylenebilir. Örneğin, çiviyazılı tabletlerde, kalıplaşmış bir deyişle "Hatti ülkesinin bin tanrısı" sözü geçer. Sözü geçen tanrılar arasında, İndra (Fırtına), Varuna (Gök), Mitra (Boğa) gibi Mezopotamya tanrıları katılmıştır. Üzerlerine Sin (Ay), Şamaş (Güneş) gibi Sami tanrıları (Mezopotamya uygarlığı kanalıyla alınıp) eklenmiştir. Bunların üzerine geyik tanrıça gibi yerli Hatti tanrıça gelmiştir.

Hititlerin Mezopotamya uygarlığını benimseme dereceleri, silindir mühürleri kadar, pişirilmiş tabletler üzerindeki çiviyazılarından çıkarılabilir. Yalnızca Hattuşaş'taki devlet arşivinden çıkarılan on bini aşkın tablet (Mezopotamya kaynaklı) bürokratik bir kültürün benimsendiğini gösterir. Yazıların çoğu Hititçedir. Ama aralarında Akadcayla yazılmış (binlerce) tabletler de vardır. Mezopotamya yazısı ile birlikte pek çok Sümerce ve Akadca sözcüğü dillerine geçirmişlerdir. Öykünme bunlarla sınırlı kalmamıştır. Dinsel ideoloji kadar siyasal söylemi de kapsamıştır. Örneğin Hitit kralları, adlarının başına (Asur etkisiyle), "Evrenin Egemeni" sanını koyduruyorlardı.

Hititlerin tanrılarını hep insanbiçimli göstermeleri, dinsel ideolojide bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Ama onlarda da uyruklar, yörenin ve zamanın öteki bazı kültürlerinde olduğu gibi, krallarının öldükten sonra tanrılaştıklarına inandırılıyordu. "Arinna kentinin Güneş tanrıçası", adı sıkça geçen, krallıkla ilgili önemli bir tanrıçaydı. Yönetici tanrıçayla simgelenirken, verimliliği, bolluğu (tanrıçanın değil) Telepinus adında bir doğa tanrısının temsil etmesinde bir terslik yok mu?

Hititlerin sonu ve Geç Hitit devletleri

Hitit imparatorluğu doruğundayken (İÖ 1340 dolaylarında) kuzeyde Karadeniz'den güneyde Akdeniz'e (Kadeş'e dek Doğu Akdeniz kıyılarına), doğuda Urartu (Van) sınırından batıda Gediz ve Büyük Menderes vadilerine dek uzanıyordu. İmparatorluk, Asur'un saldırılarıyla zayıfladı. İleride Frigya uygarlığını kuracak olan demir silahlı "Deniz Halkları" akınlarıyla, İÖ 1190'da yıkıldı.

Metaller, Hititlerin kuruluşunda olduğu gibi, imparatorluk kuruluşlarında ve yıkılışlarında rol almış görünüyor. Anadolu'ya yerleşmelerini ve buranın yerli halklar üzerinde egemenlik kurmalarını (bir parça da) kabartmalarında canlandırılan tunç savaş arabalarına borçluydular. Anadolu ise bakır ve demir madenleri bakımından varsıldı. Egemenlikleri altındaki (Toroslar'daki) Kizvadana halkının geliştirdiği demir işleme (metalürji) yöntemi, demir silahlı savaş tekniklerine yol açmıştı. Demir üzerinde kurdukları devlet tekeli kırılıp demir silahların yaygınlaşması ise sonlarını hazırladı.

Hitit devleti imparatorluğa dönüşürken, Ege kıyılarına dek yayılmıştı. Hatta denizi atlayıp Kıbrıs'a ulaştığı ileri sürülmektedir. Amaç, adanın adını aldığı (İng. *Cyprus*=Kıbrıs, *Copper*=bakır) bakır yataklarını denetlemek olmalı. Hitit belgelerinde "Alişaya" denen adanın Kıbrıs olduğu sanılmaktadır. Ayrıca, son zamanlarda Troya ile (savaşçı) ilişkileri ortaya çıkarılmıştır.

İmparatorluğun yıkılışının yarattığı boşluğu, Orta Anadolu'da Frigya, Batı Anadolu'da Lidya dolduracaktır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ise Hitit varlığı sürdü. Öyle ki Hitit kültürü (İÖ dokuzuncu-yedinci yüzyıllar arasında) gene Hint-Avrupa dilli bir halk olan Luviler'in egemenlerince, Kargamış, Samalda (Zincirli) gibi kent devletleriyle canlandırılmaya çalışılacaktı. "Geç Hitit" denen kent devletlerinde çiviyazısı yerine resimyazı kullanımına dönülmesi, çözülmesi gereken bir başka bilmece. Yeni Hitit kentlerinin siyasal yaşamına (II.) Sargon (İÖ sekizinci yüzyılın başında) son verip onları Asur imparatorluğuna bağladı.[49] Yöreye böylece Hitit kültürü yerine Arami dili ve kültürü yayılacaktır.

Telepinus mitosu

İçinde 1500-2000 litrelik ("pithoy" denen) yiyecek içecek küplerinin bulunduğu (tapınak mı saray mı olduğu tartışılan) bazı Hattuşaş yapılarından pek çok tablet çıkarıldı. Tabletlerde, hesap kitap, diplomatik belgeler yanı sıra, Hitit mitolojisinin mitosları da vardı. Mezopotamya kültür ve ideoloji geleneğinin Hititlerdeki uzantısını gösteren birini özetlemekte yarar var:

Bu mitosa göre, Fırtına Tanrısı Taru'nun oğlu sayılan, Telepinus adını taşıyan tanrı, sabahleyin (hasta ya da öfkeli olduğu için) şaşkınlıkla, sağ çarığını sol ayağına, sol çarığını sağ ayağına geçirir.[50] Kapıdan öylece çıkıp bozkıra doğru yürüyerek yok olur. Bu tanrının yokluğu üzerine, ülkeyi (pencerelerden bile girerek her yere ulaşan) beyaz bir sis [kar? kış?] kaplar. Ocaktaki kütükler ile birlikte, yaşama tutkusu da söner. Koyun kuzusunu emzirmez, boğa ineğe binmez, adam karısıyla yatmaz olur. Kıtlık ülkeyi kasıp kavurur. İnsanlar ve tanrılar açlıktan kıvranmaktadır.

Fırtına tanrı, yokluğu kıtlığa yol açan oğlu için kaygılanmaya başlar. Onu araması için bir kartal gönderir. Kartal her dağa, her vadiye bakarsa da onu bulamaz. Tanrıça Hanlahanlas, arının gönderilmesini önerir. Öneri önce alaya alınsa da başka umar kalmamıştır. Arı, tanrıyı bulur; onu balmumuyla sarıp sarmalar. Kartal Hattara Telepinus'u sırtında geri getirir. Tanrının dönüşünü kutlamak üzere kurbanlar kesilir. Telepinus ile birlikte, ülkeye yeniden gönenç gelir. Mitos, Telepinus'un krala ve kraliçeye uzun yaşam ve güç verdiği söylenerek noktalanır.[51]

Bu mitosun, mevsimlerin döngüsünü simgeleyen doğa tanrısının ölüp yeniden dirilişinin anlatıldığı Sümer "İanna ile Tammuz" (Sami adlarıyla "İştar ile Dumuzi") mitosunun bir çeşitlemesi olduğu besbellidir. Bir önemli farkla ki, mitosta doğa tanrısı yanı sıra (Mezopotamya uygarlığında verimlilik ve doğa tanrılığı elinden alınıp bir tanrıya verilince, aşk tanrıçalığına indirildiği anlaşılan) bir tanrıçanın, adı bile geçmemektedir. Bu olgu, uygarlıkla birlikte kadının kaymaya, erkeğin parlamaya başlayan yıldızlarının, Hitit toplumunda ve çağında vardıkları noktayı yansıtsa gerektir!

DENİZ UYGARLIĞI ÖRNEĞİ: GİRİT

Burnumuzun dibindeki Girit adasında zamanımızdan en fazla on binyıl (bazı kaynaklara göre 6., bazılarınca 8. binyıl) öncesinde insanın bulunmadığı öğrenmek çarpıcı. Öte yandan, beş binyıl önceye dek adanın dağlarını örten sedir ormanlarının bugün izinin bile kalmadığını görmek acı verici. Öyle ki insanın imgelemi, insanın girmediği bir doğanın güzellikleri ile insanın girdiği (Knossos sarayının sütunlarında yansıyan) farklı, ama aynı derecede çekici güzellikler arasında gidip geliyor. Bu arada belleğimiz, insanın yeryüzünde girdiği hemen her yerde yarattığı güzellikler kadar yol açtığı çirkinlikleri ve kötülükleri çağrıştırmadan yerinde duramıyor.

Coğrafya konumu

Girit'in coğrafya konumu, öteki Kiklat adalarından daha parlak bir geleceği olacağını bildirircesine elverişliydi. Mısır, Mezopotamya, Suriye, Filistin gibi birincil ve ikincil uygarlık odaklarına yakındı. Klasik çağ uygarlığının yaratılacağı, bir yanda Anadolu'ya, öte yanda Yunanistan'a bitişik gibiydi. Çevresindeki öteki adalardan farklı olarak (ve Homeros'un da belirttiği gibi) onlara görece geniş ve inanılmayacak kadar verimli topraklara sahipti.[52] O tarihlerde, hayvancılığa elverişli otlaklardan, denizciliğe elverişli ormanlardan da yoksun değildi.

Bu koşullarda, Akdeniz'e açılabilen ilk (yelkenli) teknelerle gelenlerin[53] toplumsal artı üretme gizilgücüne sahip bir Neolitik yaşayış biçimi geliştirdikleri anlaşılıyor. Bu üretici yaşayış biçimi üzerine, çevresindeki uygarlıklardan gelen etkiler binince, Girit toplulukları hızla uygarlaşma yoluna girmiş olsa gerek.

Esin kaynakları

Girit (deniz) uygarlığını yaratacak etkiler üç kaynaktan gelmiş olabilir. Bunlardan biri Mısır. Mısır'da Girit'inkinden binyıl önce yerleşmiş bir uygarlığın bulunması. Girit'in (çözülememiş) ilk yazısının hiyerogliflleri andıran bir resimyazı biçimi bunu gösteriyor. Daha somut olarak, Girit'in İÖ 4. binyıldan kalma katmanları arasındaki çöplerin ve daha sonraki katmanlar arasında bulunmuş taş vazoların Mısır kökenli olması, Girit'e uygarlığın Mısır'dan gelmiş olabileceğini düşündürüyor.[54]

Girit toplumunu uygarlaştıran etkilerin gelmiş olabileceği ikinci kaynak Anadolu. Bu olasılığı destekleyen olgulardan biri, Batı Anadolu kıyılarının Girit'e yakınlığı. Ve her iki coğrafyada uygarlığın aynı (İÖ 2.) binyılda görünmesi. Daha önemlisi (uygarlığı tanıyan bir halkın Anadolu'dan Girit'e geçmiş olabileceğini düşündüren bir olguyla) Anadolu kentlerinin (Halikarnassos'taki gibi) adlarındaki seslerle, Girit kentlerinin (Knossos gibi) adlarında da karşılaşılması.[55] Ve son olarak, her iki coğrafyada Neolitik'ten beri saygı gören "Toprak Ana" (ya da "Büyük Ana", "Ana Tanrıça") olarak adlandırılan kültlerin varlığı.

Öte yandan (gene çözülemeyen) "Girit Çizgisel-A Yazısı" olarak adlandırılan yazısının kaynağının Ugarit yazısı olması olasılığı var. Bu ise, uygarlığın Girit'te Fenikeli tacirlerce Suriye'den taşındığı savını destekler yönde. Girit toplumunun bir deniz uygarlığı olarak gelişmesi de (Mısır, Anadolu kaynaklılık savlarından çok) bu sava destek vermekte. Elbette bir olasılık da Girit uygarlığının birden çok kaynaktan gelen etkilerle döllenmiş olabileceği. İlk yazıları çözülemedikçe ne dense boş!

Yerli kaynakları

Girit'te uygarlığa geçilmesinde, dış etkiler kadar, belki onlardan fazla iç gelişmeler rol oynamış olabilir. Sınırlı bir nüfusu gönence ulaştırabilecek tarımsal kaynaklar, toplumsal artı üretilmesine yeterliydi. Bu artının aktarıldığını gösteren arkeolojik kanıt ise, *tolos* mezarlar. Egemen katmanın üyelerinin büyük, kubbeli yeraltı yapıları biçimindeki bu mezarlarda karşılaşılan bol ve değerli gömü armağanları.

Girit'in Tunç Çağı'nda uygarlığa geçişini (İtalya-Sicilya arasındaki) Lipari Adası'ndaki Minos kültürlü yerleşme yeri tanıklık etmektedir. Uygarlığı, Girit'te bulunmayan (tunç metalürjisinde kullanılan) bakır ve kalay madenleri aramak için teknelerle Akdeniz'e açılınması tetiklemiş olabilir. Ama bunun kadar, savaş ve ticaret gemileri için gerekli keresteyi Girit'in sedir ormanlarından sağlamak amacıyla adaya sık sık uğrayan teknelerle gelen tacirler de uygarlığı tetikleme işlevi görmüş bulunabilirler.

Aristokrasiden talasokrasiye geçilmesi

Girit'i uygarlığa geçirmiş olabilecek bir başka olasılık, üretici yaşayış biçiminde, elverişli bir çevrede hızlı bir gelişmenin hızlı bir nüfus artışına yol açması olamaz mı? Nüfusun, toprakların "taşıma sığası" sınırlarına varıp dayanması üzerine, gelişme gizilgücünün dışa yöneltilmesi olabilir. Gerçekten, Girit'te uygar toplum, toprak sahiplerinin egemen katmanı oluşturup artının tarımdan sağlandığı bir kara uygarlığına benzemiyor. Ondan çok, ortaya deniz uygarlığı biçiminde çıkmıştır. Bir aristokrasi çağı yaşanmışsa bile, çok kısa sürmüş olmalı. Aristokrasiden hızla "talasokrasi"[56] denen düzene geçilmiş olsa gerek.

Öyleyse, uygarlık Girit'te, aristokrasiden (bu çalışmada önerilen kavramlarla timokrasiden) plütokrasinin bir biçimi olan (deniz ticaretiyle uğraşan tacirler katmanının yönetiminden başka bir şey olmayan) talasokrasiye doğru gelişmiştir. Sonuçta Girit egemeni Minos karşımıza (bir savaşçı-dinci egemen kimliğiyle değil) tacir-dinci kimliğiyle çıkar.

Girit uygarlığının başlangıç tarihi olarak çoğu kaynakta Knossos kenti saraylarının İÖ 1900 dolaylarında (ilk) yapılışları verilmektedir. Onların yıkıntıları (ilginç bir rastlantıyla) İS 1900'de İngiliz arkeolog Arthur Evans tarafından kazılıp ortaya çıkarılacaktır.

Girit'te toplum ve yaşam

Knossos saraylarının geniş kilerlerinin varlığı, çevresindeki *tolos* mezarların bolluğu anlamlıdır. Buna karşılık, kentin sıradan evlerinde

böyle yerlerin azlığı neyin göstergesi olabilir? Bu, deniz ticaretinin kaymağının nerelerde ve kimlerce toplandığını gösterse gerek.[57] Knossos kazısı, daha sonra Mallia, Phaitos, Khaniye (Hanya) gibi kentlerin kazıları, daha başka şeyleri de göstermiştir: Kentlerin belli semtlerinde mal ve ürünle dolu kilerlerin, depoların bulunmasına karşılık, kentlerin ve bu semtlerin iç ve dış saldırı (yağma) olasılığına karşı surla korunmuş olmadıkları ortaya çıkarılmıştır.

Kentlerin surlarla çevrili olmayışı, Girit'in militarist bir toplum (yönetimin timokrasi) olmadığının göstergesidir. Saray duvarlarındaki freskler, sivil ve (eğlence, cambazlık gibi) günlük yaşam görüntüleridir. Barışçı bir yaşamın ve budünyacı bir dünya görüşünün varlığını yansıtmaktadır. Bu görüntüler, Hitit yontularındaki ve kabartmalarındaki savaşçılarla ve savaş temalarıyla tam bir zıtlık göstermektedir. Aslanlar yerine yunuslar, hayvanlar yerine bitkiler gösterilmiştir. Bu durum, Hitit kara uygarlığında bir timokrasinin, Girit deniz uygarlığında ise bir plütokrasinin varlığının yansımasıdır.

Böyle bir düzene uygun olarak, egemen katmanı ticaret soyluları oluşturmuş olmalı. Büyük yapılar, tapınaklardan çok saraylara benzemektedir. Girit toplumunda (yılanlı ana tanrıça ve boğa kültlerinin varlığına karşın) dinciler önemli bir katman olarak görünmez. Saray duvarlarındaki resimleri, deniz ticaretinde kullanılan (şarap, yağ gibi sıvıların konduğu) amforalar, bunlar yanı sıra lüks tüketim malı niteliğinde görkemli vazoları, çoğu araç (azı silah) metal nesneleri yapan profesyonel zanaatçı takımları da egemenin sarayında toplanan artıyla beslenmiş görünürler.

Knossos (baş) kentinin egemeni mitleştirilmiş bir kişilik olan Minos (başlangıçta bir kişinin adı olmuş da olsa) kentin tacir-dinci yöneticilerinin (Firavun sanı gibi) geleneksel adıdır. Minos ile ilgili mitoslardan ve yapılan kazılardan onun bir savaşçı-yönetici (timokrat) olmayıp bir dinci-yönetici (klerokrat) olduğu çıkarsanır. Ama bununla sınırlı kalmayıp ülkenin deniz ticaretiyle uğraşan en büyük taciri olduğu da anlaşılmaktadır.

Gerçekten Girit'in Suriye, Mısır, Ugarit gibi görece yakın ülkeler yanı sıra Sicilya, Lipari gibi görece uzak Akdeniz kıyılarıyla ve adalarıyla alışveriş ilişkileri saptandı. Girit bu alışverişlerde, zeytinyağı, şarap, kereste, lüks dokumalar gibi kendi ürünlerini verdi. Ayrıca (hatta bunlardan çok) başka ülkelerden sağladığı malları ve hammaddeleri sattı. Sattıkları arasında (ilkçağda soyluların kendilerini öteki katmanların insanlarından ayırmakta kullandıkları) erguvan renkli dokumalar vardı.

Sonuçta Girit'te, toplumsal artının adanın kendi üreticilerinden çok, başka ülkelerin (tarımcı) üreticilerinden (ve belki aynı zamanda zanaatçılarından) dolaylı yollarla (ticaretle) aktarılmasının varsıllaştırdığı bir uygar toplum ortaya çıkmış. Yaşayış biçimini belirleyip sürdüren artının tarımdan doğrudan ve (gereğinde) zor yoluyla sağlandığı kara uygarlığından farklı bir uygarlık, bir deniz uygarlığı geliştirilmiş.

17. Bölüm

KENT DEVLETLERİNDEN ESKİ DÜNYA İMPARATORLUĞUNA

İlk uygar toplum, bir kent ile çevresindeki köylerin ve öteki kırsal alanların ekonomik, toplumsal, siyasal farklılaşmasının ve bütünleşmesinin ürünüydü. Demek ki uygarlık "kent devleti" ile başlamıştı. Uygarlığın ilk birimleri kent devletleriydi. Ancak uygar toplum bu noktada kalmayacak, insanlık daha büyük bütünlenmeler yoluna girecekti. Bu yolda imparatorluğa dek gidilecekti.

İmparatorluk kurulup çok geniş bir bölgeyi ekonomik bir bütünleşme içine sokunca, uygarlık, insanlık tarihinin rastlantısal ve tekil bir olgusu olmaktan çıktı. Kararlılık kazanıp temel ve genel bir eğilim durumuna geldi. Gerçi, başkentin, egemen etnik grubun, yönetici katmanın, öteki bölgeleri, etnikleri, katmanları hemen her bakımdan sömürmesi merkezkaççı (bölücü) güçler yarattı. Ama buna karşı, imparatorluğun geliştirdiği üretici güçlerden dolayı tacirlerin imparatorları, imparatorların tacirleri desteklemesi örneğinde görüleceği gibi, sömürüden yararlananlar merkezgelci güçlerdi. Onlar yanı sıra başka çevreler ve bölgeler, çeşitli amaçlarla ve çeşitli çıkarlarla imparatorluğun sürme-

sinden yana merkezgelci (birleştirici) güçler birliği oluşturmuşlardı. Bununla merkezgelci güçler, merkezkaççı güçleri dizginleyip dengelemekteydi.

Böylece, Eski Dünya'nın, Ortadoğu bölgesinde Babilonya ile doğan ilk imparatorluğunu, Asur, Pers, Makedonya, Roma, Bizans, Arap, Osmanlı üstlenip sürdürebildi. İmparatorluk geleneği, bu halkaları birbirine kenetlenerek çağımıza dek sürebildi. Öyle ki merkezgelci ve merkezkaççı güçler arası dengeler, herhangi bir iç nedenle bozulduğunda ya da (barbar akınları gibi) bir dış nedenle dağıldığında, bu, dünyanın sonu olmadı. Merkezgelci güçler, onu yeniden toparlayıp kurabilecek erk odaklarını (bunlar onu yıkan barbarlar da olsa) desteklediler. Uygarlığın, soyutta böyle açıklanabilecek imparatorluk eğilimi, tarihin somutunda, kaba çizgileriyle, kent devletlerinden yerel devlete, yerel devletten bölgesel devlete, bölgesel devletten imparatorluğa doğru gelişti.

Kent devletinden yerel devlete

Uygar toplum birimlerinin kent devleti biçimindeki ilk örneği, önce Mezopotamya'da göründü. Zamanımızdan 5-6 binyıl önce (İÖ 4. binyılda) tarihçilerce "Erken Hanedan Dönemi" olarak adlandırılan yüzyıllarda, insanlığın Aşağı Mezopotamya'daki ilk uygarlık bölgesi olan Sümer toprakları Eridu, Ur, Uruk gibi kent devletleri arasında bölüşülmüş bulunuyordu. Benzeri örgütlenmelerle, dünyanın başka bölgelerinde, tarihin başka binyıllarında da karşılaşılacaktı. Denebilir ki kent devleti, uygarlığın öteki biçimlerinin gelişeceği ilk hücresiydi.

Aşağı Mezopotamya'da kent devletini "yerel devlet" izledi. Bir kentin, yakınındaki birkaç kent devletini, çevrelerindeki köyleriyle ve kırlarıyla (çiftçileriyle ve çobanlarıyla) birleştirmesiyle yerel devlet denebilecek oluşum (formasyon) ortaya çıktı. Örneğin (İÖ 3. binyılın ilk yarısında) Sümer ülkesinin kuzeyindeki Kiş kenti, güneyindeki Lagaş kentine dek sıralanan kent devletlerinin yöneticilerini kendine bağlamıştı.[59] Eski Dünya'nın başka yerlerinde de (gördüğümüz gibi) ve Yeni Dünya kıtalarında da (ileriki bölümlerde görüleceği gibi) benzeri gelişmeler gerçekleşmiştir.

Yerel devletten bölgesel devlete

Egemenliğin, birleşmelerin, bütünleşmelerin çapının genişleyip bir kültürün, bir etnik grubun, bir bölgenin hemen tüm topluluklarını ve toplumlarını (köylerini, kırlarını, kentlerini) kapsayacak noktaya ulaşıldığında "bölgesel devlet" biçiminden söz edilebilir. Sümer ve Akad

sözleri, Sümerce ve Akadca konuşulan toplulukları ve kültürleri anlatır. Ama aynı zamanda, bu bölgeler çapında siyasal bütünleşmeler için de kullanılmaktadır. Umma Kralı Lugalzaggisi örneğin (Agadeli Sargon tarafından yenilgiye uğratıldığı İÖ 2334'ten önceki yıllarda)[60] Sümer ülkesinde böyle bir birleşmeyi ve bütünleşmeyi sağlamış görünür. Bu Sümer bölgesel devleti gibi Akad, Elam bölgesel devletlerinden söz edilmektedir. Dünyanın başka yerlerinde, çeşitli tarihlerde benzeri bütünleşmeler gerçekleştirilecektir.

Bölgesel devletten imparatorluğa

Eski Dünya'nın ilk uygar toplumunun, kent devletlerinden imparatorluğa, imparatorluklardan dünya imparatorluğuna yönelme yönünde gelişmesinden söz edilebilir. Tarihsel olguları böyle yansıtmak, kuşkusuz, bir ölçüde şemalaştırma tasasının ürünüdür. Ama bir ölçüde (gerçeklik gelgitlerle dolu olsa da) genel bir eğilimi vermektedir. Bu gerçek göz önünde tutularak, Mezopotamya'da uygar toplumun, bölgesel devletten, Sümer, Akad gibi birkaç bölgeyi içeren "imparatorluk" çapına ulaşabildiği söylenebilir. Hiç değilse (İÖ 2340-2310 arasında yöneten) Agadeli (Akadlı) Sargon'un Sümer ve Akad kentleri yanı sıra İç Anadolu'da Puruşanta'dan (Acemhöyük'ten) Basra Körfezi'ndeki Dilmun Adası'na dek uzanan toprakları ele geçirdiği yolunda bir tarih geleneğinde böyle söyleniyor.[61]

Gerçekten, Agadeli Sargon (I. Sargon) Mari, Ebla kadar uzak yerlerin yönetimlerini eline veren tanrısı Dagan'a şükrettiği yazılı metinler bırakmıştır. Torunlarından Naram Sin ise, bu yolda, ülkesini genişletip, kendisini tanrı belletip "dört bir yanın egemeni" ve "evrenin egemeni" sanlarını kullanacak kadar ileri gitmişti.[62]

Gene de ne Sargon'un ne Naram Sin'in Akad devletini, tarihin ilk imparatorluğu saymak doğru görünüyor. Çünkü imparatorluk, yaygın bir fetihten öte bir kurumlaşma olgusudur. Dünya tarihçisi McNeill, bürokrasi, hukuk, pazar fiyatları olarak "imparatorluk yöntemleri" dediği üç kurumdan söz etmektedir.[63] İmparatorluk kurumları yanı sıra bazı imparatorluk yöntemlerini içine alacak olan (aşağıdaki) ölçüte dayanılarak, Agadeli Sargon'un ve kurduğu hanedanın egemenlerinin eylemleri, imparatorluk kurma yönünde bir "girişim" sayılabilir. Ama insanlığın ilk imparatorluğunun Babilonya olduğu daha bir güvenle söylenebilir.

Babil, siyasal yaşamına Sami halklı bir kent devleti olarak başlamıştı. Fırat kıyısında ve önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Babil kentinin altıncı egemeni Hammurabi, Amurru Hanedanı olarak bilinen ha-

nedanı kurdu. Hammurabi yönetimi zamanında (İÖ 1792-1750 arasında) Babil artık Babilonya imparatorluğu başkenti konumunda bulunmaktadır.

İnsanlığın ilk imparatorluğu, ilk uygar toplumun geliştiği Mezopotamya'da görülmüştür. Ortadoğu'da imparatorluk yönünde onu izleyen (örneğin Hititlerinki gibi) başka girişimler de görülecektir. Eski Dünya'nın (Hint, Çin gibi) başka uygarlık odaklarında da daha küçük siyasal birimlerden imparatorluğa varabilen girişimlerde bulunulmuştur. Aynı eğilim, Yeni Dünya'nın (Maya, İnka gibi) topluluklarının yaşadıkları bölgelerde ortaya çıkacaktır.

Bütün bu bölgelerde, kent devletinden bölgesel devlete, bölgesel devletten imparatorluğa yönelişi sağlayan itici güç, uygar toplumun yapısındaki daha fazla toplumsal artı aktarılması eğilimidir. Bunun gereği, daha fazla toprak, daha fazla işgücü (insan) üzerinde egemenlik kurmaktır. Ayrıca Sümer'in kentler arasında su denetleme ve (öteki uygar toplum odaklarında da görülebilen) uygarlığın sınırlarını barbar akınlarına karşı (onların at oynattığı bölgeleri denetleyerek) koruma sorunlarına çözüm arama gibi özel nedenleri olmuştur.

Psikolojik düzeyde ise, egemenlerin, egemen katmanların toplumları yanı sıra kendi adlarına "güvenlik arayışı" önemli bir neden oluşturmuştur. Bu psikolojik ve sosyal psikolojik gereksinim, rakipleri egemenlik altına alma ya da onları ortadan kaldırma umuduyla "imparatorluk kurma" biçimini alabilmektedir. Böyle bir eğilim, amaçlananın tam zıddı bir sonuç yaratabilmektedir. İnsanlığı bitmez tükenmez savaşlar bataklığına sürükleyebilmektedir; bu da insanlığın bir başka sorunu!

İmparatorluk kurumları ve yöntemleri

Bürokrasi, hukuk ve profesyonel ordu başlıca imparatorluk kurumlarıdır. Onlara, pazarın birölçekleştirilmesi, iletişim ve ulaşım sistemlerinin kurulması, yerel yönetimlere özerklik tanınması gibi imparatorluk yöntemleri eşlik edebilir. Bunlara, terör ve hoşgörü politikaları, imparatorluk ideolojisi gibi üstyapı kurumları ve yöntemleri katılabilir.

Bürokrasi: Sayı ve yazı sistemleri, kent devletlerindeki tapınakların ekonomik etkinliklerinin ve işlemlerinin yarattığı gereksinime yanıt verecek bürokratik araçlar olarak bulunmuştu. Sivil yönetim (imparatorlukla) tapınaklarınkine benzer büyük bir kamu yönetimi niteliği kazanınca, bu araçlar imparatorlukça benimsenip geliştirildi. Egemeni baş-

kentten uzak yerlerde temsil edip sözünü geçirecek kamu görevlilerine gereksinim duyuldu. Bu kimselerin gerek egemeni temsil etmeleri, gerek gönderildikleri, bulundukları yerlerde yapıp ettiklerinden egemene bilgi ve hesap vermeleri, bu yolda yazı ve sayı sistemlerinin kullanılmasıyla kolaylaştı.

Bürokratik orunlar (makamlar) oluşturulup buralara, geçici görevlerle, egemenle akrabalık, hatta etnik bağlarına bakılmaksızın (gerekli bilgi ve uzmanlığı edinmiş olmasına bakılarak) bürokratlar (kamu yönetimi görevlileri, memurlar) atamak (ve onları her an görevden alabilmek) önemli bir imparatorluk kurumu ve yöntemidir. Çünkü bu, kamuyönetiminin egemenin yakınları gibi "kişiler" ile yürütülmesi yerine, "kurumlaştırılması" demektir.

Hammurabi'nin, eline mührünü bastığı bir atama belgesi verip gönderdiği komutan, vergi toplayıcısı gibi kamu görevlileri vardı. Onları, "egemenin gözü ve kulağı" dediği denetçileri ve yargıçları kanalıyla denetlemekteydi.[64] Babil arşivi, Hammurabi'nin bu kamu görevlileriyle yaptığı (yüz elli kadarı bulunan) mektuplaşmalarının tabletleriyle doluydu.[65] Kamu görevlileri gönderildikleri yerlerde egemenin işlerini ve işlevini gördüler. Yerel yöneticiler ve yerel uyruklar, onların buyruklarına, egemen karşılarındaymış gibi uyup yerine getirmeyi öğrenip alışkanlık edindiler. Bunun, koca imparatorluk kamu yönetimi makinesinin çarklarının uyumlu ve (az çok) sürtüşmesiz döndürülmesine yapabileceği katkıları bir düşünün!

Hukuk: İmparatorluğun gereksinimlerinden biri de çeşitli dil, kültür ve geleneğe sahip halklardan ve bölgelerden oluşan bir ülkede ortak davranış normları yaratmaktır. Yaşamın, hiç değilse alışveriş, mal sahipliği (mülkiyet), evlenme, suç sayılan eylemleri cezalandırma gibi yaşamsal önem taşıyan alanlarında (az çok) birlik sağlamaktır. Böyle bir birlik için ortak normlar saptamaktır. Bu ise, gelenekler ve görenekler yanı sıra (bazen onlardan farklı olabilen) ortak bir hukuk geliştirmekle sağlanabilir.

Mezopotamya'da "Hammurabi Yasaları" öncesinde çıkarılmış (Lipit-Iştar Yasaları gibi) birkaç yasa derlemesi vardı.[66] Hammurabi ise (imparatorluk içinde insan ilişkilerinde birlik sağlamak amacıyla olmalı) yargıçlarının imparatorluğun çeşitli yerlerinde verdikleri örnek yargıları derletmiştir. Bunları (yönetiminin 33. yılında, İÖ 1700 dolaylarında) diorit taşından stellere yazdırıp yaymıştır.[67] Böylece bir "imparatorluk hukuku" yaratmıştır.

Aynı gereksinimle, gene Sami kültürünün egemen olduğu Asur imparatorluğunda (İÖ 1450-1250 arasında çıkarılan yasalardan ve verilen örnek kararlardan) "Asur Yasası" olarak bilinen derleme yapılmıştır.[68] Anadolu'da (İÖ 1350 dolaylarında derlenen) 1907'de bulunan yazılı Hitit Yasaları üzerinde daha önce durulmuştu. Bir Pers yasa derlemesinin (daha) bulunamamış olması, Pers İmparatorluğu'nun "mutlak monarşi" eğilimine verilmektedir. Yokluğu, imparatorun her buyruğunun bir yasa sayılması nedeniyle bir yasa derlemesine gereksinim duyulmayışıyla açıklanmaktadır. Ama asıl neden, imparatorluğun bölündüğü "satraplık" denen yerel yönetim birimlerinin kendi örf ve hukuklarını izlemede özgür, özerk bırakılması olmalı.

Profesyonel ordu: Savaşçılığı (askerliği) bir meslek (uzmanlık) konumuna yükselten (profesyonelleştiren) devlet Asur'dur. Daha önce, bir başka Sami halkı olan Akadlılar zamanında Agadeli Sargon, imparatorluk kurma girişiminde bu alanda bazı sorunlarla karşılaşmıştır. Buyruğu altındaki 5400 (bazı kaynaklara göre, o tarihlerde sıfır sayısının daha bulunamamış olmasının yarattığı bulanıklık nedeniyle olmalı 54.000 olarak verilen) savaşçılarını besleyebilmek için oradan oraya sürekli dolaşmak zorunda kalmıştı. İmparatorluğa yönelmiş bölgesel devletine bağladığı ülkelerin yöneticilerine sık sık "konuk" olmuştu. Yerel yöneticiler bu durumda onunla birlikte savaşçılarını da ağırlamak zorunda kalıyorlardı. Buna ek olarak, savaşçılarının savaşlarda yağmalarına göz yummuş, hatta elde ettiği çapulların bir bölümünü onlara dağıtarak savaşçılarını beslemeye çalışmıştı.[69]

Babilonya imparatorluğu egemeni Hammurabi, bu sorunu, elde ettiği topraklara savaşçılarını yerleştirerek aşmak istedi. Sargon'un yönteminin egemenin bulunmadığı bir sırada başkentin ele geçirilmesi olasılığı gibi zayıf bir noktası vardı. Bir başka zayıflığı, sürekli savaşlar sırasında tek bir başarısızlığın bile, yerel yöneticileri onu ve savaşçılarını konuk kabul etmemeye yüreklendirebilmesi olasılığıydı. Hammurabi'nin yönteminin (imparatorluk bakımından) zayıflığı ise, savaş gücünün dağılmasıydı.[70] Ayrıca savaşçılara toprağın (ve toprağın üzerindeki üretici köylülerin) bırakılması, yerel bağımsızlık eğilimlerine (feodalleşmeye) yol açabilirdi. Gene de bu yöntem (artı tarımdan sağlandığı sürece) tarih boyunca imparatorluklar kadar öteki siyasal düzenlerde de başvurulan bir yol olarak yerleşecekti. Böylece imparatorluklar, genellikle çeşitli büyüklüklerde feodal nitelikli üretim birimlerinin üzerinde konfederatif bir siyasal yapı işlevi göreceklerdir.

İmparatorluklarda profesyonel orduları beslemenin bir yolu da uyruk halklar arasına kışlalar (garnizonlar) yerleştirmek oldu. Ama bu çözüm benimsendiğinde, başkentte, kışlalardaki komutanların başkaldırmayı göze alamayacakları kadar büyük ve nitelikli bir koruma birliği (muhafız alayı, hassa ordusu) ile desteklenmesi gerekiyordu. Bu ise, gelişigüzel savaşlara, yağmalara girişmekten çok, koruma birliklerini sürekli besleyebilecek haraç ve vergi kaynaklarının yaratılmasını gerektiriyordu. Bu tür bir kaynak ileride Pers İmparatorluğu çapında bir devletin imparatorlarınca sağlanabilecekti.[71]

Aynı sorunlarla karşı karşıya kalan Asur imparatorları, çeşitli çözümler geliştirdiler. Bunlardan biri (Osmanlılardan çok önce) "devşirme" yöntemiydi. Başka halklardan (etniklerden) devşirme yoluyla alıp yetiştirdikleri erlerle, yaya (piyade) birlikleri oluşturdular. Seçkin atlı (süvari) birliklerini Asurlu profesyonel savaşçılardan kurdular. Savaşçı birliklerini onarlık, yüzerlik gruplara bölüp başlarına onbaşıları, yüzbaşıları koydular. Böyle bir piramitsel sıradüzenli yapılanma içinde savaşçılık mesleğine en alt komuta noktasından başlayan bir (profesyonel) subay bile, başarılı olduğu sürece en üst komuta noktalarına ulaşmayı umabildi. Bu umutla egemene eksiksiz bir bağlılık gösterebildi.[72]

Persler ise, imparatorluk (koruma) ordusunu "ölümsüz onbinler" denen bir profesyonellik düzeyine çıkardılar. "Büyük Kral" denen Pers egemeninin bu ordusunda, yitenlerin yerine aynı sayıda genç alınıp yetiştiriliyordu. Böylece her zaman aynı sayı tutturulmuş oluyordu. "Ölümsüzler" denmesi, sayının on binden aşağıya düşürülmemesine dayandırılıyordu. Ama "ölümsüz onbinler" söyleminin sayı gücü yanında bir de propaganda etkisi vardı. Herhangi bir savaşta, "Ölümsüz Onbinler" ile satraplıkların sağlamak zorunda oldukları sayıları belli savaşçı birlikleri birleşince, imparatorluk ordusu 50-60 binleri bulabiliyordu.

Savaş alanlarına yarı milis güçlerle desteklenen sürekli profesyonel ordunun böylece Asurlularca ve Perslerce geliştirildiği söylenebilir. Roma imparatorluk orduları kadar çağımızın Avrupa ordularının örgütleniş biçimleri McNeill'e göre, onların geliştirdikleri ilkeler üzerinde yükselmiştir.[73] Böyle bir değerlendirme, Eski Dünya imparatorluk geleneğinin, Mezopotamya'dan Batı emperyalizmine dek neredeyse kesintisiz bir gelişme süreci olduğu görüşünü desteklemektedir.

Birölçekleştirilmiş pazar: İmparatorlukla, farklı ürünlerin yetişip, farklı malların üretilip, farklı hammadde kaynaklarının bulunduğu bölgeler arası bütünleşmenin bağlantısı anımsanırsa, pazar düzeneklerinin

önemi anlaşılır. Gerçekten, imparatorluk ülkelerinde ölçülerin, tartıların, malların alışverişinde kullanılan değer ölçütlerinin birölçekleştirilmesi (standartlaştırılması) belli başlı imparatorluk yöntemlerinden biridir. Bu yöntemlerle Eski Dünya'nın Ortadoğu dışındaki (Hint ve Çin gibi) uygarlık odaklarında gelişen imparatorluklarda da (bkz. s. 504 ve 556'da görüldüğü gibi) karşılaşılmıştır.

Söz konusu birölçekleştirme Mezopotamya imparatorluğunda "pazar fiyatları" saptamaya dek varmıştır.[74] Böylece imparatorluğun çeşitli yerlerinde (birbirlerinin gereksinimlerini karşılayan uyruklar arasında ve egemen ile uyrukları arasında) güven koşulları yaratılıp ekonomik bütünleşme pekiştirilmiş olacaktır. Alışverişe girişen yanlar arasında kuşkular azaltılıp alışveriş ilişkileri yoğunlaşacaktır.[75]

Böyle bir amaca hizmet edecek en önemli araç ise, kuşkusuz, birölçek bir değişim aracı, bir değer ölçütü "para" olacaktır. Ancak böyle bir paranın icadı Ortadoğu uygarlık bölgesinde, kara uygarlığının değil (alışveriş etkinlikleri daha yoğun yaşanan) deniz uygarlığının bir başarısıdır. Bilindiği gibi, insanlık tarihinde devlet güvenceli (mühürlü) birölçek metal para (sikke) ilk olarak İÖ yedinci yüzyılda Lidya'da basılacaktır. Paranın deniz imparatorluklarının, onlarla birlikte dünya pazarlarının gelişmesindeki katkısı (duka örneğinde olduğu gibi)[76] iyi bilinmektedir. Roma'da hemen her imparatorun kendi adıyla para bastırması, imparatorluk ile para, para ile imparatorluk pazarları ilişkisinin sıkılığını göstermektedir.

Ulaşım ve iletişim sistemleri: Babilonya imparatorluğunda Hammurabi, mektuplaşmaları ve denetçileri ile bir iletişim ağı kurarak, imparatorluğun bu gereksinimini karşılamaya çalışmıştı. İmparatorluğu üzerlerine geçirip kendilerini zaman zaman Babilonya egemeni olarak sunup Babil'de taç giyen Asur egemenleri, Babilonya'da geliştirilen (bürokrasi, hukuk, birölçekleştirilmiş pazar gibi) imparatorluk kurum ve yöntemlerini de benimsemişlerdi. Bunları geliştirip ulaştırma, devlet terörü gibi alanlarda yenilerini katmışlardı.

Tekerlekli araçların gidip gelmesine elverişli devlet yolları (savaşçı amaçlarla yapılmış da olsalar) insanlığa Asurluların katkısıdır.[77] Bu yollar, savaşçı eylemlerin hızını artırdığı gibi, hızlı ve güvenli alışveriş ilişkilerinin de kurulup sürdürülmesine yaramıştır. Çünkü imparatorluk, kolluk görevlileri ile bu yollarda güvenliği de (az çok) sağlamış olacaktır.

Ulaşım ve iletişim olanakları, Pers İmparatorluğu'nda (zamanına göre) doruğuna çıkarılacaktır. Öyle ki İran'daki başkent Sus'tan, imparatorluğun batı ucundaki (Manisa'nın Salihli ilçesinin yanındaki) Sard'a uzanan "Kral Yolu" olarak bilinen ünlü yol kurulup işletilecektir. Bu yolda kurulan "posta sistemi" ile, Sus'taki imparator, Sard'daki bir satraba (ya da bu yola yakın bir yerdeki bir Pers kışlası komutanına) onlardan imparatora, bir haber 9 günde ulaştırılabilmiştir.[78] Bazı kaynaklarda 3000, bazılarında 2500 km olarak verilen bu yol, daha önce günde 25-30 km yürünerek üç ayda alınabiliyordu. Bu süre nasıl 9 güne indirilebilmiştir? Yol boyunca belli aralarla yerleştirilen 111 handa hazır atlar ve postacılar bekletilir. Haber, onların aracılığıyla, atlar dört nala sürülerek bir sonraki posta noktasına ulaştırılır. Orada, zaman yitirilmeden, dinlenmiş postacılara ve atlara geçirilir. Bu yolun Darios zamanında altıncı yüzyılın sonlarında yaptırmasından sonra herhangi bir yerdeki bir ayaklanma haberi üzerine, yangın çevreye yayılmadan yıldırım hızı ile yollanan birliklerce söndürülebilecekti. Asurlular da (daha önce) benzeri bir yol ve posta sistemi kurmuşlardı.[79]

İmparatorluk ulaşım ve iletişim sistemi, bilindiği gibi, Roma İmparatorluğu zamanında "bütün yollar Roma'ya çıkar" denebilecek bir yoğunluğa ulaştırılacaktır. Çin İmparatorluğu Han Hanedanı zamanında (İS 600 dolaylarında) açılan Büyük Kanal üzerinde su ulaştırmacılığının Çin uygarlığı üzerindeki çağ atlatıcı etkisine daha önce (bkz. s. 536'da) değinilmişti, daha sonra da (s. 1002'de) değinilecek.

Özerk yerel yönetimler: Ticaretin önemini kavrayan Ortadoğu imparatorlukları tacirlere (orduya çağrılmaktan bağışıklık gibi) ayrıcalıklar tanımışlardır. Bu tür ayrıcalıklar, Babil gibi başkentlikten çıkıp ticaret kentliğine geçmiş bir kente içişlerinde özerklik tanıma noktasına dek varabilmiştir. Dahası, Pers imparatorları "satraplık" sistemi ile bu eğilimi yaygınlaştırıp doruğuna çıkarmışlardır. Böylece, bazı imparatorluklarca izlenecek yeni bir imparatorluk yöntemi geliştirmişlerdir: Özerk yerel yönetimler!

Persler, Ortadoğu imparatorluğunun topraklarını yirmi kadar satraplığa böldüler. Her biri bir yerel yönetim birimi oluşturan bu bölümlerin başına "satrap" (Farsça "ülke emanetçisi" gibi bir anlama gelen "*şarta-pavan*") denen bir yerel yönetici geçiriliyordu. Bu kimse, Büyük Kral'a bağlı kalacağına inanılmışsa o yerin yenilgiye uğratılan eski egemeni bile olabiliyordu. Ya da eski egemenin (halkın boyun eğmeye alıştığı) soyundan gelen biri satrap olarak atanabiliyordu.

Satrap, o bölgeyi yönetmekle, vergilerini toplayıp belli bir bölümünü başkente göndermekle görevliydi. İstendiğinde, imparatorluk ordusuna belli sayıda savaşçıdan oluşan birliğiyle katılması gerekiyordu. Bunların dışında satraplıkların içişlerine karışılmıyordu. Kültürel, hatta (içişlerinde) siyasal özerklikleri vardı. Satraplar, satraplıklarını yerel gelenek, görenek ve hukuka göre yönetebiliyorlardı. İmparatorluğa haraç niteliği gösteren yıllık vergilerini ve savaşta savaşçı katkılarını yaptıkları sürece, nasıl yönettikleri Pers imparatoru açısından pek de önemli değildi.

Terör ve hoşgörü politikaları: Satraplık sistemi, imparatorluk kurumuna "hoşgörü politikası" denebilecek bir yöntem kazandırmıştı: Ancak her imparatorluk bu yöntemi benimsemiş değildir. Benimseyen imparatorlukta bile onunla yetinilmemiştir. Denebilir ki imparatorluklarda, terör ve hoşgörü politikaları da çeşitli zamanlarda, çeşitli durumlarda, çeşitli oranlarda karıştırarak birlikte kullanılmıştır.

Gerçekten, sürgün, işkence, kıyım, soykırım gibi "devlet terörü" yöntemlerini imparatorluğa sokan Asur egemenleriydi. Örneğin tanrıları Aşur'a başkaldırdıklarını söyledikleri kentlerin ve halkların insanlarını nasıl kılıçtan geçirdiklerini yazdırmışlardır. Elamlılar gibi başkaldıran halkların insanlarının nasıl derilerini yüzüp, onları nasıl kazığa oturttuklarını ayrıntılarıyla anlattıkları yazılar bırakmışlardır. Bunlarda, onların hayvanlarının öldürülüp, meyve ağaçlarının sökülüp, kanallarının bozulduğu ballandıra ballandıra anlatılmaktadır.[80]

II. Aşurnaşirpal (İÖ 883-859 arası yönetimde) imparatorluğunu Akdeniz'e dek genişleten fetihleri hakkında "silahlarımı Büyük Deniz'de yıkadım ve tanrılara kurban kestim" demiştir. Buralardan altın, gümüş, kalay, tunç giysi, maymun, abanoz, fildişi haracı aldığını yazdırmıştır. Kuzeye yaptığı tek bir seferinde 40 savaş arabası (çiftteker!), 460 at, 50 kilo kadar altın, bir o kadar gümüş, 2.500 kilo bakır, 100 bakır kap, 200 bakır tava, 1000 giysi, 200 sığır, 500 koyun, 15 tutsak (köle) getirmekle övünmüştür.[81]

Başkaldıran halkların üretici güçlerinin öldürülüp, yakılıp yıkılınasında ise amacın açıkça, yöre halkının, onları imparatorluğa kafa tutabilecek bir güce ulaştırabilecek artı üretmelerini engellemek olduğu anlaşılıyor. Ama bu, onlardan alınabilecek haraçların, vergilerin de azalması anlamına gelir. Bu açıdan bakılıp verilen sayılar incelendiğinde, asıl amacın tarihsel gerçekliği yansıtmaktan çok "bir vurup bin ses getirmek" yoluyla yapılanlar abartılarak "terör estirmek" olduğu çıkarılabilir.

Pers imparatorları Asurlar'dan farklı davrandılar. Örneğin, Kyros Asurluların Babil'e sürgün gönderdikleri Yahudileri, ülkelerine dönmekte özgür bıraktı. Kendilerini Pers yönetimi altında güvende görmüş olmalılar ki pek azı döndü.[82] Persler Mısır'da da dincileri, tapınaklarını ve tapınak toprakları üzerindeki halkı, eski düzenlerine göre yönetmekte özerk (serbest bıraktılar). Ancak tapınaklar (temelde artıyı ben sömüreceğim tasasıyla olsa gerek) Perslere karşı halkı ayaklandırmanın örgütlendirildiği yerlere dönüştü. Bunun üzerine Kyros'un hoşgörü politikası bırakılıp Asurluların baskı ve terör yöntemlerine dönüldü.[83]

Sonuç olarak denebilir ki imparatorluk kamu yönetimi geleneğinde, hem (dinsel, kültürel) hoşgörü hem (toplumsal, siyasal) terör politikaları ne Romalıların ne Osmanlıların buluşuydu. İlk imparatorluklarla birlikte geliştirilen, tarih boyunca sürdürülen yöntemlerdi.

İmparatorluk ideolojisi

Devletin baskı aygıtlarına, imparatorlukta, geliştirilip (görüldüğü gibi) özel biçimler verilmiştir. İkna aygıtları (ideolojik aygıtlar) da imparatorluklara uydurulacak yönde geliştirilmeye çalışılmıştır. İmparatorluk öncesinde, egemenlerin yönetimlerini, kendilerini bazen tanrı, bazen tanrı vekili, bazen tanrının (tanrıçanın) sevdiği kişi gibi sunarak yasallaştırmaya (meşrulaştırmaya) çalıştıkları görülmüştü. İmparatorluklarda da bu tutum sürdü. Hele erkin yasadışı yollardan ele geçirilmesi durumlarında, iyice abartılarak sürdürüldü. Bunlara ek olarak "imparatorluk ideolojisi" denebilecek düşünceler geliştirildi.

Akad yasallık masalı: Akad devletinin kurucusu, imparatorluk ideolojisini, siyasal erki yasadışı yoldan ele geçirdikten sonra, adını değiştirip "Şarrum-kin" (Gerçek Kral) yaparak başlatmıştı.[84] Agadeli Sargon soylu olmadığını, hanedan soyundan gelmediğini kabul etmesine karşın "Gerçek Kral" olduğu savını nasıl ileri sürebilmiştir? Kendisinin (Aşk Tanrıçası Iştar'ın hatırına ve tapınağa gelir sağlamak için dinsel bir görevle aşk yapan) tapınak fahişelerinden birinin oğlu olduğunu söyleyerek. Ama söylediğine göre, Tanrıça Iştar kendisini sevmiş, kollamış ve desteklemişti: Annesi onu ziftle sıvadığı bir sepete koyup suya saldığında, boğulmadan bulunabilmişti. Sepet, Kiş kentine vardığında, bebeği bir bahçıvan görüp, alıp büyütmüştü. Gençlik yaşına ulaşınca Kiş, egemeninin sarayına hizmetçi (saki, içki sunucu) olarak alınmıştı. Sonra egemenle arası bozulunca ona başkaldırmıştı. Kendisini seven İştar ve öteki tanrılar ondan yana olunca, Kiş'in eski egemenini ahırda bir domuz vurur gibi vurabilmişti, yazdırdığı yazıya göre.[85]

Bu mitos, siyasal erkin geleneksel yollar dışında ele geçirilişini örten, dozu yükseltilmiş bir yasallık ideolojisidir. Bundan öte, Aşağı Mezopotamya (bölgesel) devletinde hanedanın, Sümerlerden (Sami kökenli) Akadların eline geçişini de yasallaştırma amaçlı görünür.

Böylece imparatorluk ideolojisinin, imparatorluk gibi, ilk örneğinden günümüze dek, kesintisiz bir gelişme rayına oturtulduğu söylenebilir. Bu ideolojinin çekirdeği ise ileride, en Lakonik (az sözle çok öz) yoldan "*Pax Romana*" (Roma barışı) deyişiyle dile getirilecekti. Böyle bir slogan, imparatorluğun parçalanması; yerel güçler arası eski, süreğen savaşların yeniden başlaması; kentlerde ve ticaret yollarında güvenliğin yok olması ile ülkenin bir kargaşa (kaos) içine düşmesi olasılığı karşısında duyulan korkulara sesleniyordu. Kısacası, kargaşa korkusundan ve düzen umudundan besleniyordu.

Pers imparatorluk mitosu: Herodotos'un *Tarih* adlı yapıtında anlatıldığına göre, Pers imparatorluk hanedanı Kyros tarafından şöyle kurulmuştur: Son Med egemeni Astyages düşünde kızı Mandane'nin işediğini görür. Öylesine çok işemiştir ki tüm Asya'yı sel basmıştır. Bu düşü yorumlattığı falcıların söyledikleri doğru çıkarsa kızının oğlunun kendisini devireceğinden korktuğundan, onu, kendisine uygun bir Med ile değil, Kambyses adında bir Pers ile evlendirir. Bir yıl kadar sonra bir düş daha görür. Bu kez kızının dölyatağından bir asma filizi sürmüştür. Öylesine büyümüştür ki tüm Asya'yı kaplamıştır. Bu düşü yoranların sözüne uyarak, doğacak çocuğu öldürtmek düşüncesiyle kızını Perslerin arasından yanına getirir.

Çocuk doğunca Astyages, Med soylusu ve güvendiği akrabası Harpagos'u çağırır. Çocuğu evine götürüp öldürmesini ister. Akrabası bu işi, egemenin sığırtmaçlarından köle Mitradates'e havale eder. Çocuğu dağlarda yaban hayvanlarının geçtiği bir yere bırakarak ölmesini sağlamasını buyurur. Aynı günlerde sığırtmacın ölü doğum yapmış olan karısı, çocuğu benimser. Kocasına, onun yerine ölü çocuklarını bırakmasını önerir. Egemenin akrabası, hadım ağalarından birinden, çocuğun bırakıldığı yere gidip ölüsünü görmesini ister. Hadım, gidip, görüp, öldüğünü bildirir. Dosya kapanmış gibidir.

Böylece yaşamda kalan çocuk, on yaşına basar. Her bakımdan yaşından büyük işler görmektedir. Köyün çocukları, oynadıkları bir oyunda onu başlarına kral seçerler. Adı gizlenip "sığırtmacın oğlu" denen bu çocuk, arkadaşlarına görevler verip buyruklar yağdırır. Bir Med çocuğu buyruklarını dinlemeyince, onu kamçılatır. Kamçılattığı çocu-

ğun babası oğlunun elinden tutup doğruca Astyages'in karşısına çıkar. "Ey kral işte kölen sığırtmaç oğlunun bize karşı gösterdiği saygısızlık" der. Oğlunun omuzlarındaki kırbaç izlerini gösterir.

Med egemeni Astyages, önce "sığırtmacın oğlu" denen çocuğu sorguya çeker. Çocuk "Beni kral seçtiler ve buyruklarımı yaptılar; bu çocuk başıbozuk çıktı, yapmadı. Ben de adaletin gereğini yaptım" der. Çocuğun başından büyük sözler söylemesi Astyages'i kuşkulandırır. Bu kez sığırtmacı ve akrabasını sorgudan geçirir. İşkence edilmekten korkan sığırtmaç, olup biteni söyler. Akrabasının da söyledikleriyle, gerçek ortaya çıkar. Bunun üzerine Astyages, bunun daha iyi olduğunu, çünkü önceki kararından sonra pişmanlık duyduğunu belirterek akrabasını rahatlatır. Rahatlattıktan sonra ondan, oğlunu "sığırtmacın oğlu" ile arkadaşlık etmesi için göndermesini ister.

Astyages, Pers soylusu olan bu akrabasını yemeğe çağırır. Yemeğin sonunda eti beğenip beğenmediğini sorar. Beğendiği yanıtını alınca, geri kalan parçalardan istediğini alıp evine götürmesi için uşaklarına onları getirtir. Örtü kaldırılınca baba oğlunun parçalarını tanır. Bozuntuya vermez. Alıp "kral ne yaparsa iyi yapar" deyip evine götürür. (Böyle bir şeyin ya da benzerinin olabileceği düşüncesi bile, politikanın şiddetinin ve insanın trajedisinin varabileceği noktayı gösteren tüyler ürpertici duygular yaratıyor!)

Bütün bu olup bitenlerden sonra Astyages, yeniden düş yorumcusu falcılara danışır. Onların öğütlerini alır. Perslerin dincileri ve falcıları olan Mag'ların söylediklerine dayanarak Astyages "Mademki çocuk kral seçilmiş, rüya yerine geldi demektir ve artık çocuktan çekinmenin gereği kalmamıştır" sonucuna ulaşır. Çocuğu gerçek anasının babasının yanına, Persler arasına gönderir.

Herodotos'un aktardığı öykü (ya da mitos) uzar gider: Kendisine yeniden Kyros adıyla seslenilmeye başlanan çocuk delikanlılık yaşına ulaşır. Yaşıtlarının en yakışıklısı, en yiğidi olmuştur. Astyages'in kendisine oğlunu yedirdiği, o zamana dek yazgısına boyun eğmiş görünen Pers soylusu Harpagos, öcünü almanın zamanının geldiğini düşünür. Perslerle gizli ilişkiler kurar. Kyros'u "Tanrılar seni koruyorlar, Astyages'ten öcünü almak için Persleri ayaklandır. Med ileri gelenleri ve ben yanında olacağız" der. "Astyages'in ülkesi baştan başa senin olabilir" diye onu kışkırtır. Kyros Medleri ayaklandırır. Med egemeninin ordusunun başına geçirdiği Harpagos, bazı birliklerle birlikte Perslerin yanına geçince, Persler savaşı kazanır. Sonunda Medler efendiyken köle olmuşlardır; Medlerin dünkü köleleri ise onların efendisi konumuna yükselmiştir.[86]

Tarihsel gerçekliği yansıtan öğelerle ideolojik öğeleri harmanlayan bu mitos, egemenlik ilişkilerinin ve imparatorluk yapısının kavranmasına yarayacak pek çok ipucu taşımaktadır. Ama içindeki temel ideolojik öğe, Kyros eliyle Perslerin egemenliği ele geçirmesinin "tanrıların isteği ve desteği" ile "kaçınılmaz bir yazgı" olarak gerçekleştiği düşüncesidir. Bu mitos, Pers İmparatorluğu ile birlikte yaşatılıp daha da geliştirilecektir. Pers egemeninin (düşte belirtildiği gibi) yalnızca tüm Asya'nın değil tüm yeryüzünün tanrı tarafından atanmış yöneticisi olduğu ileri sürülecektir.

Gerçekten, I. Darios'a Persepolis yakınındaki Nakşi Rüstem kayalarındaki yazıtında şunlar söyletilecektir: "Ahuramazda yeryüzü düzeninin bozulduğunu görünce onu bana verdi, ben de yeryüzüne düzen verdim."[87] Bu, imparatorluk ideolojisinin, çifttanrıcı Zoroastercilikte aldığı biçimiyle, imparatorun dünya egemeni olduğu savıdır.

Tektanrıcı din

İmparatorluk ideolojisinin geliştirilmesi, çifttanrıcılıkta sona ermiş değildir. Eksiksiz bir imparatorluk ideolojisine, tektanrıcı din ile, neden sonra ulaşılacaktır: "Evrende düzen nasıl tek tanrı ile sağlanabiliyorsa, yeryüzünde kargaşanın sona erip düzenin sağlanması, tanrının yeryüzünde tek bir temsilcisinin bulunmasına bağlıdır." Ama bu konu ayrı bir bölümde işlenmesini gerektiren bir önem taşımaktadır.

18. Bölüm
KENTTANRICILIKTAN TEKTANRICILIĞA

Din (sihirden farklı olarak) üretici yaşayış biçiminin (bkz. s. 197) düşünüş biçimidir. Dinin tohumları, üretime geçişle (Neolitik'te) atılmış, tarımcı uygar toplumda açılmıştır. Uygarlığın katmanlı, eşitsizlikçi insan-insan ilişkileri, insan-doğa ilişkileri alanında tarımla ilgili doğa güçlerinin aşkın özneleştirilmesinde (tanrılaştırılmalarında) örnek alınmıştır. Uygar toplumdaki çalıştıran-çalışan, efendi-köle, yöneten-yönetilen (eşitsizlikçi) ilişkileri (*Enuma Eliş*'te görüldüğü gibi) ideolojiye yansımıştır. Altyapıdaki eşitsizlikçi ilişkiler, anlatımını (ifadesini) üstyapıda (ideolojide) tanrı-kul eşitsizlikçi paradigmasında (örneğinde) bulmuştur.

Böyle bir paradigma, böyle bir dinsel ideoloji, sırası geldiğinde, düzenin yeniden üretilmesinde "davranış örneği" olma işlevi görmüştür. Uygar toplumun çatısı, toplumsal katmanlar, meslekler vb. ile farklılaşmış yapısının (dağılmadan) bir arada tutulmasında (devletin baskı aygıtları yanı sıra) bir ikna (kandırma) aygıtı olarak ideolojinin üstüne giydirilmesiyle kapatılabilmiştir.

KENTTANRICILIKTAN BAŞTANRICILIĞA

Sümer'de insanlığın ilk uygar toplumunun ilk biçimi ve ilk birimi, kent devleti idi. Buna uygun olarak her kent devletinde, tanrılaştırılmış bir doğa gücü o kentin anaatası (totemi?) kurucusu, sonuçta "koruyucusu" olarak benimsenmişti. Böylece, onun kanalıyla bir toplumsal kimlik edinmenin yanı sıra, o toplumu (simgeler dünyasında) ötekilerden ayırarak tanımlama olanağı bulunmuş oluyordu. Örneğin ilk kent devleti Eridu'nun koruyucusu, Bilgelik (Uygarlık?) Tanrısı Enki idi. Ur kentininki Ay Tanrısı Nanna. Dinsel ideolojinin bu ilk biçimine (koruyucu tanrısı yanı sıra ötekilerine de tapınılmasına bakılarak) çoktanrıcılık denebilir. Ama her önemli tanrının kayırdığı bir kentinin bulunmasına bakılarak, çoktanrıcılığın özel bir biçimi olarak "kenttanrıcılık" demek daha uygun olur.

Baştanrıcılık

Aşağı Mezopotamya'da, bir kentin önderliğinde birkaç kent devletinin birleşmesiyle "yerel devlet" oluşmuştu. Bunun ideolojideki yansıması "baştanrıcılık" biçiminde olmuştur. Baştanrıcılık, öteki kentlerin koruyucu tanrılarının, başkent konumuna yükselen kentin koruyucusu tanrısının önderliğinde birleştirilip birbirleriyle ilişkilendirilmeleriyle oluşturuldu. Böyle birleştirilmeleri için, aralarındaki ilişkilerin (türetilen yeni mitoslarla) yeniden örgütlendirilmesi gerekti. Örneğin, Uruk kentinin egemenliğine koşut olarak tanrılar, Uruk'un koruyucu kent tanrısı olan "Gök Tanrı Anu'nun yönettiği tanrısal bir siyasal toplum"[88] içinde örgütlendirildi.

Dinsel ideolojinin aldığı bu biçimine en uygun kavramlaştırma "baştanrıcılık" olsa gerek. Ancak, birleştirilen kent devletlerinin baştanrısının (Lagaş'ın koruyucusunun Tanrıça Baü olması örneğindeki gibi) bir tanrıça olduğu durumlarda tanrıçaların baştanrılık konumuna yükseltilmediği görülür. Bunun nedenini açıklamak güç olmasa gerek.

Yaratıcı baştanrıcılık

Kent devletleri arasında, aynı dile ve kültüre sahip halkların yaşadığı bir bölgenin çoğu kentinin birleştirilmesini sağlayacak çapta bütünleşmeler gerçekleşti. Bu bütünleşmelerin nedeni ya da sonucu olan siyasal birimlerin kuruluşuyla "bölgesel devlet" denebilecek oluşumlar doğdu. Dinsel ideoloji onlarda da "baştanrıcılık" biçimiyle sürecektir. Bir farkla ki ideoloji (*Enuma Eliş* destanında gerçekleştirildiği gibi) yet-

kinleştirildikçe, bölgesel devletin başkentinin tanrısı (Marduk gibi) sıradan bir baştanrılıktan öte "yaratıcı baştanrı" olarak görünebilecektir.

Bu açıklamalar (öyle göründüğü gibi) tümden kültürel evrimci bir şemalaştırma düşkünlüğünün ürünü değildir. Olgular dünyasında (az çok) karşılıkları bulunmaktadır. Gerçekten, yaratılış mitosunun Sümerli biçiminde Yaratıcı Tanrı (Sular Tanrısı) Enki idi. Bölgesel devlette egemenlik, Sümerli kentlerden Sami kültürlü kentlere geçince, baştanrılığa Babil'in koruyucusu (daha önce fırtına ya da savaş tanrısı olan) tanrıya geçirildi. Bununla kalmamış, mitosa eklenen ayrıntılarla Marduk yaratıcı tanrı yapılmıştı.[89]

Bölgesel devletten imparatorluğa geçişte, yaratıcı baştanrılı dinsel ideoloji değişmemiştir. İmparatorluğun Babilonya'dan Asur'a geçişiyle *Enuma Eliş* yaratılış mitosunda yapılan bir rötuşla (düzeltmeyle) Marduk'un özellikleri ve rolü Asur'un (Savaşçı) Tanrısı Aşur'a[90] verilmekle yetinilmiştir.

İmparatorlukta tektanrıcılık gereksinimi

İmparatorluk evresinde yöneticilerin kendilerini "dört iklimin egemeni" ya da (Perslerdeki gibi) "tüm yeryüzünde bozulan düzenin yeniden kurucusu" olarak sunmaya başladıklarını biliyoruz. Uygarlık imparatorluk çapında (o zaman için bilinen dünya çapında) bir bütünleşmeye ulaşmışsa, çoktanrıcılık (yaratıcı baştanrıcılık biçimiyle bile olsa) yeterli bir ideoloji sayılabilir mi? Bir açıdan sayılabilir: Bunun için, hoşgörü politikasıyla, bütün halkların kendi tanrılarıyla baş başa bırakılmaları yetebilir. Başlarına imparatorluğun (egemen halkının kentinin) tanrısı geçirilmekle yetinilebilir. Bu, içinde yaşanılan toplumsal gerçekliği açıklayıcı ve yeniden üretici bir ideoloji olarak işe yarayabilir.

Ancak bir başka açıdan bakılınca, çoktanrıcılığın (yaratıcı baştanrıcılık biçimiyle bile) yetersiz kalacağı görülecektir. Ortada, egemenliğin bölgeden bölgeye geçişini açıklamak için kurulan yaratıcı baştanrının yerine bir başka zaman bir başkasının geçebildiğini kabul eden bir gelenek vardır. Bu durumda, başkaldıran bir bölge halkının koruyucu tanrısının yaratıcı baştanrıcılığı eskisinin elinden alacağı söylenebilir. O halkın tanrısının baştanrıcılığı hak ettiği ileri sürülen (ve eskisinin baştanrılığı haksız yere elinde tuttuğu söylenen) mitoslar türetilebilir.

Böyle bir savı önlemek yolunda, "gökyüzünde düzeni tek tanrı sağlamaktadır" denebilir. "Yeryüzünde de nifağın çıkmaması, kavganın kopmaması, kargaşaya düşülmemesi için gökyüzündeki gibi tek egemen bulunmalıdır" diye sürdürülebilir. Sonunda, gerçekten, yeryüzün-

de düzeni sağlayan onun tek bir temsilcisi vardır" denebilirdi. Ama imparatorluk dincileri, teologları böyle bir ideoloji üretemediler. Yaratıcı baştanrılarının yeryüzündeki gerçek temsilcisinin imparator olduğunu söylemekle yetindiler. Oysa bu "çok tanrı-tek temsilci" yerine, "tek tanrının tek temsilcisi" kuramı imparatorluğun birliğini daha sağlam kurup sürdürecek bir anlayış olurdu.

Böyle bir düşünceye ulaşmak hiç de güç değildi. Düzenin varlığının tek egemenin bulunmasına bağlı olduğu mantığının içinde, tektanrıcılığa götürebilecek düşünce gizil olarak yatmaktaydı. Ne var ki Mezopotamya imparatorlarının (kapıkulu konumunda bulunan) dincileri, din bilginleri dinsel ideolojiyi bu noktaya dek geliştirememişlerdi, geliştiremezlerdi.

Dinsel ideolojinin tıkanması

Mezopotamya dincileri dinsel ideolojiyi tektanrıcılığın eşiğine dek geliştirebilmişler, ama eşiği aşamamışlardı. Çünkü dinsel ideolojiyi değişen toplumsal koşullara koşut olarak geliştirebilmiş olan "kolektif düşünce üretimi" bu noktada tıkanmıştı. Çok köklü gelenekleri bulunan dinciler katmanının bir ya da birkaç üyesi, yön değiştirip ötekilerinin (bir katman olarak dincilerin) daha önce inandıkları düşüncelere ve ortak çıkarlarına da uygun olmayan düşünceler üretemezlerdi. Dinciler farklı kentlerin farklı tanrılara adanmış tapınaklarından besleniyorlardı. Nippur kentinde (bu kentin koruyucu tanrısı şemsiyesi altında) Mezopotamya çapında konfederatif bir örgütlenme içindeydiler. Bunlardan birinin tanrısının gerçek, tüm ötekilerinin uydurmaca olduğunu kabul etmek, onların kapılarına (Mısır'da Akhaneton'un yaptığı gibi) kilit vurulmasını gerektirecekti. Bu ise, oralardaki dincilerin geçim kaynaklarının kurutulması, saygınlıklarının kırılması demekti. Böyle bir şey onların (Akhenaton'un karşılaştığına benzer) ortak tepkisine yol açardı. Bu nedenlerle dinsel ideolojinin evrimi, imparatorluğa gelinince tıkanmıştı. Dinciler bu noktada, "düşünsel üretici güçleri" geliştiremeyecek duruma düşüp düşünsel evrime ayakbağı olmuşlardı.

Tektanrıcılığın önünün açılması

Dinsel ideolojideki bu tıkanıklığı açma girişimi Mezopotamya dışındaki iki toplumdan gelecekti. İmparatorluk olgusunu en yetkin biçimde açıklayabilecek olan "tektanrıcı" düşünceye, Mezopotamya kültür geleneğinin evrimci adımlarıyla ulaşılamayacaktı. Mezopotamya dışında atılacak devrimci adımlarla ulaşılabilecekti. Bu, deyim yerindeyse bir *by-pass* operasyonudur.

Böyle bir devrimci atılımın yapılabilmesinin toplumsal ve düşünsel koşulları vardır: Şöyle ki, uygar toplumda farklılaşma eğilimi, tam zamanlı (profesyonel) dincilerin çıkışına varınca, düşünce üreten ile düşünce tüketen öznelerin ayrışması noktasına ulaşmıştır. Bir başka deyişle, varıp "düşünen" ile "inanan" farklılaşmasına dayanmıştır.

Bu durumda, düşünce üreticisinin sahip olduğu (boş zaman, eğitim gibi) olanaklara sahip olmayan (öteki katmanlardan, mesleklerden ve işlerden) insanların yaşamla, toplumla ilgili önemli konularda özgün düşünceler üretebilmeleri beklenemez. Hele akıllarından, meslekten düşünce üreticilerinin sunduklarına ters düşebilecek düşünceler geçirmeleri hiç istenmez. Onların yapıp yapabilecekleri, kendilerine sunulan düşünceleri benimsemektir; eleştirmek değil! Öyle ki bilincinde olmadan içselleştirdikleri bu düşüncelerin(in) gerçekliğe, çıkarlarına, gereksinimlerine uygun olup olmadıklarını bile eleştirel açıdan irdeleyemezler. Sözgelimi bir tanrının kulundan (Molek, Tlaloc, İbrahim örneklerinde gösterildiği gibi)[91] kendisinden insan kurban etmesini istediği (dincilerce) söylendiğinde, o kimse ("vardır elbette bir bildiği" deyip) yavrusunu bile kurban etmeye kalkabilecektir. Böyle bir tutum, artık düşünme değil "inanma" eylemidir. Dolayısıyla tektanrıcı düşünüşe ulaşma koşullarından biri, koşullarda düşünme yerine inanma davranışını getiren değişmelerdir.

Düşünme yerine inanma alışkanlığını yaratan koşullardan biri, toplumsal artının tek bir kaynaktan (tarımdan) çekilip tek bir katmana (ya da çıkarları ortak birkaç katmana) gittiği toplumlarda, egemen katmandan yana işleyen tek bir dünya görüşünün bulunmasıydı. Önemli konular hakkında, egemen katmanı açısından bakılarak edinilmiş, dolayısıyla onun "gerçeklerine" ve çıkarlarına uygun tek bir düşünce üretilmesiydi. İnsanların elinde ona inanmaktan ya da inanmamaktan başka seçeneğin bulunmamasıydı. İnanmama seçeneğinin ise, tehlikelerle dolu olmasıydı. Öyle ki bu koşullarda, düşünce üreticilerinin bile, ürettikleri inançların tutsağı olup onun dışına çıkamamalarıydı. Değişen toplumsal, tarihsel koşullara uygun düşünce üretemez duruma düşmeleriydi. Bu durum değişmeliydi.

Tektanrıcılığın önünün açılabilmesinin tarihsel, toplumsal bir koşulu, toplumsal artının aktarılış biçimiyle ilişkilidir. Artının birden çok kaynaktan (tarımdan, ticaretten, endüstriden) birden çok yolla (doğrudan, dolaylı olarak) çekilip, birden çok katmanın, sınıfın eline geçirildiği durumlarda, düşünsel tutum tek kaynaktan tek katmana aktarılmasından farklıdır. Benzeri bir durum, eski egemen katmanın yanında yeni bir katmanı yükselten koşullarda da doğabilir. İki inanç sistemi arasında

bulunup onlara kafa tutabilecek güçte kendi kültürüne, düşünce sistemine sahip olunmayan coğrafyalardaki toplumlar da aynı konumdadır. Onlar için ikisinden birine inanmak yerine, arasında kaldıkları iki düşünceden, iki değerden hangisinin akla, olgulara, çıkarlarına uygun olduğunu (insan gibi) "düşünmenin", bu yolda bir üçüncü düşünce üretebilmenin yolu açılmıştır.

ÇOKTANRICILIKTAN ÇİFTTANRICILIĞA: ZOROASTERCİLİK

McNeill, düşünceyi tektanrıcılığa götüren bu yolların, Hindistan ve Mezopotamya uygarlıkları arasındaki konumuyla İran'da (Zoroastercilikle) açıldığını söylemektedir. Aynı koşulların Mezopotamya ile Mısır arasındaki konumuyla Filistin'de (Musacılıkla) doğduğunu saptamaktadır.[92]

Zoroastercilikte (geleneksel tanrılar açıkça yadsınmış olmasa da) tapınılmaya değer tek bir tanrının bulunduğu ileri sürülmüştür. Ahuramazda adındaki bir iyilik tanrısının yanında Ahriman denen bir kötülük tanrısının bulunduğu düşünülmüşse de ona değer verilmemiştir.[93] Bu durumda, en azından, tanrı sayısının (imparatorluğun gereksinimine uygun biçimde) iki evrensel tanrıya indirildiği söylenebilir.

Zoroaster

İran'da, İÖ yedinci-altıncı yüzyıl arasında yaşamış olduğu sanılan (adının Batı kaynaklarında benimsenen Latince okunuşuyla) Zoroaster (Persçe, yani Farsça okunuşuyla Zaratustra, Türkçe kaynaklarda Zerdüşt olarak bilinen)[94] peygamber, Zoroasterciliğin kurucusu olarak gösterilir. Medlerin ülkesinde (Medya'da) hayvancılık yapılan kırsal bir bölgede, soylu bir aileden doğmuş bir dinci olduğu sanılıyor. Ancak Bilgelik Tanrısı Ahuramazda kendine "görününce" içinde yetiştiği çoktanrıcı gelenekten ayrılmış. Zamanın dincilerinin ve yöneticilerinin baskılarına göğüs gerip "kişisel" felsefesini yaymaya çalışmış. Sonunda Aral Gölü güneyindeki bir yerel devletin egemeni Viştapa'nın ilgisini çekebilmiş. Düşünceleri onun sarayındaki yüksek devlet görevlileri arasında benimsenmiş. Oradan Pers egemenliği sırasında Pers saray çevresine yayılmıştır. Ancak Pers ve Sasani yönetici kesimlerin inancı olarak (sınırlı) kalmıştır. Bir kilise (tapınak) kurmamış ya da kuramamıştır.

Zoroaster, Ortadoğu (uygar) dinsel kültürünün öğeleriyle (Medler, Persler gibi) göçebe çoban (barbar) Hint-Avrupa topluluklarının eski İran inancı sihir-din karışımı Magicilikte (Mecusilikte) toplanmış değerlerinden bazı öğeleri seçip birleştirmiş görünür. Böylece zamanı im-

paratorluk dünyasının (hiç değilse onun egemenlerinin) gereksinimlerine uygun bir bireşim (sentez) yaratabilmiş. Ancak bireşimi eklektik (kesip yapıştırmacı) olmaktan öte köktenci, devrimci ve özgündür. Çünkü kendisini, ne herhangi bir tapınağa ne bir hanedana ne de Magiler (Mag'lar) denen İran dincileri kesimine bağlı ve onlarla uzlaşma zorunda görmüştür. Bu yolda örneğin çok köklü dinsel gelenekler olan kanlı kurbanlara ve kurban törenlerinde uygulanan içkili şölenlere karşı çıkabilmiştir.

İyilik güçleri ile kötülük güçlerinin kavgası

Zoroasterci inancın felsefesi yüksek ve soyuttur.[95] Buna göre, bedenden soyutlanmış "evrensel" bir tanrı vardır: İyilik ilkesinin özneleştirilmiş anlatımı olan Ahuramazda. Onun karşısında kötülük güçlerinin simgesi Ahriman yer almıştır. Evrende bütün olup bitenler (çağdaşı Herakleitos'un felsefesini anımsatırcasına) ikisi arasındaki savaşımın görünümleridir.

Her iyi insanın görevi, bu savaşta (Ahuramazda'nın Zoroaster eliyle bildirdiği ilkelere uygun yaşayarak) iyilik güçlerinin yanında yer almaktır. Bunun ödülü olarak, bu dünyada gönenç, ötedünyada ölümsüzlük sözü verilir. Söz konusu savaş, iyilik güçlerinin sonul utkusuyla bitecektir. O noktaya yaklaşıldığında, Ahuramazda, göndereceği bir ergimiş metal seliyle kötülüğü silip süpürecek, yeryüzünü kötülükten arındıracaktır. Tektanrıcı din "kıyamet" kavramını buradan alacaktır.

Görüldüğü gibi, bu inancın içinde, geçmişin "ateş kültü" kalıntıları kadar, geleceğin tektanrıcılığı da gizil olarak bulunmaktadır. Dolayısıyla Zoroastercilik, tektanrıcı yorumlara açıktır. Hiç değilse tektanrıcılık yolunda (çifttanrıcı) bir girişim, bir başlangıç sayılabilir.

Zoroasterci din felsefesinin, buraya kadarki anlatısının verebileceği soyut, idealist görünümün zıddına (ya da onun yanı sıra) pratiğe (eyleme) yönelik, hatta materyalist denebilecek bir yüzü de vardır. Ahuramazda'nın yanındaki iyilik güçleri ile Ahriman'ın safında olduğu söylenen kötülük güçlerinin neler olduklarına bakılırsa, bu yüzü görülecektir: On altı kötülük gücü arasında bitkileri donduran soğuk, hayvanları öldüren sinek, tahılları kemiren böcek, sürüleri telef eden yabanıl hayvan vardır. Dahası, insanlara zarar veren yoksulluk, salgın hastalıklar, ürünü [düşmanlıkla] ateşe verme, kandökücülük [kurban içinde] ve kadın hastalığı, kötülük güçleri arasında sayılmıştır. Kötülük güçleri arasında (materyalist nitelikte görünmeyen) günah tutkular, kötü düşünceler, yaradandan kuşkulanma, gurur ve zorbalık, doğal olmayan [cinsel] dav-

ranış, büyü, hata ise insanların davranışlarıyla ilgili etik sorunlardır. Kötülük güçlerinin her iki kümesi, insanlığın insan-doğa ve insan-insan ilişkileri alanlarında karşılaştığı sorunlarla (pratikle) ilgilidir.

Söz konusu kötülük güçlerinin yenilgiye uğratılmasını sağlayacak altı iyilik gücü ise, bu sorunların çözülmesine yönelik davranışlardan başka şeyler değildir. Örneğin çalışma, kötü ruhu yok eden en etkin etmendir. Toprağı ekip biçen, aylak oturup tanrıya yakaran bin kişiden daha değerlidir. Buna karşılık, oruç, insanın kendisine işkence uygulaması demektir. Dinde çileci yol (asetizm, yani bedenin isteklerini, hazlarını acıyla, açlıkla köreltme) üretme fırsatlarının elden kaçırılmasıdır. Aynı zamanda, kişiyi başkalarının sırtından geçinen bir asalak durumuna düşüreceği için günah sayılmıştır.[96]

Budünyacı etik

Tüm olarak değerlendirildiğinde, Zoroastercilik "çifttanrıcı" sayılabilir. Yolunu açtığı, kendisinden sonra geliştirilecek tektanrıcı dine göre daha çok "budünyacı" değerlerin savunulduğu bir inançtır. Yaşamın amacı (budünya sınavını vererek) ötedünyayı kazanmak değildir. Bu dünyada başarılı, gönençli, mutlu olmaktır.

Öte yandan, Zoroasterci düalizm (iyilik-kötülük güçlerinin varlığını ve savaşını kabul ediş) tektanrıcı dinin monizminden daha tutarlıdır.[97] Gerçekliği, her şeye gücü yeten, gene de yeryüzündeki kötülüğü önleyemeyen tek tanrıya inançtan daha tutarlı olarak açıklama gücü vardır. Öyle ki tektanrıcılığın gerçekliği yansıtma ve yeryüzündeki kötülüğü açıklama noktasındaki zayıflığı, şeytan ve felek kavramlarının (olasılıkla Zoroastercilikten alınarak) getirilmesiyle (tektanrıcı mantıkla pek de tutarlı olmayarak) giderilmeye çalışılmıştır.

Zoroastercilik, kimi yazarlarca, çağdaş Batı (burjuva) değerlerine çok yakın bulunmuştur. Kimilerine göre, Persler Yunanistan'da yenilgiye uğramayıp Avrupa'yı imparatorluğa katabilselerdi, Ortaçağ'da ve çağımızda Avrupa halklarının inancı Zoroastercilik olabilirdi. Çünkü onlara göre, gerek uygarlaşma öncesi Hint-Avrupa topluluklarının (budünyacı) değerleri, gerek burjuva toplumunun yaşayış biçimi (Sami kökenli) Hıristiyanlığın ötedünyacı değerlerinden çok daha uyumlu olarak Zoroastercilikle eklemlenebilirdi. Oysa Zoroastercilik yalnızca Perslerin ve (Mazdekçi türeviyle) Pers kökenli Sasanilerin dini olabildi (yazık!). Onların da alt katmanlarından çok soyluları arasında ve saray çevresinde yayılabildi. Gene de (insanlığın sorunlarına evrensel çapta yaklaşılmasından çıkarılabileceği gibi) Zoroastercilik ya da onun doğ-

rultusundaki inançlar, imparatorluğun ideolojik gereksinimine bir yanıt oluşturdukları için Pers imparatorlarınca benimsenebildi.[98]

"Ahuramazda, yeryüzü düzeninin bozulduğunu görünce onu bana verdi, ben de yeryüzüne düzen verdim."[99]

Öte yandan, Zoroasterciliğin materyalist budünyacı vurgusu, Sasanilerden sonraki tektanrıcı imparatorluklarda, aşağı katmanların ilgisini çekecektir. Kökleri Mazdekçiliğe, Zoroasterciliğe dayanan (Manicilik gibi) eşitlikçi, başkaldırıcı yolların (tarikatların) esin kaynağını oluşturacaktır. Bu inançlar (bekleneceği gibi) egemen katmanlarca ve yönetici kesimlerce şiddetle kovuşturulup bastırılacaktır.[100]

KABİLETANRICILIKTAN TEKTANRICILIĞA: MUSACILIK

İleride birleşerek tektanrıcı dine varacak düşünce akımlarının bir kolu, Aşağı Mezopotamya-İran bölgesinde çoktanrıcılıktan çifttanrıcılığa ulaşmıştı. Öteki kolu Yukarı Mezopotamya-Filistin bölgesinde kabile tanrıcılıktan tektanrıcılığa doğru evrim göstermiştir.

Mezopotamya uygarlığı ile Mısır uygarlık bölgeleri arasında uzanan topraklarda (özgül olarak, Filistin'de) İbranilerin (İÖ 2000 dolaylarında) kabile topluluğu evresinden uygar topluma (İÖ 1000 dolaylarında) geçmeleri sürecine, kabiletanrıcılıktan (neredeyse) tektanrıcılığa uzanan bir düşünsel evrim eşlik etmiştir. "Neredeyse", çünkü İsa öncesi Musacılık tam bir tektanrıcılık değildi. Isacılığı ise, İsa'dan çok (bkz. s. 798) Pavlus biçimlendirmişti. Kaldı ki Kutsal Ruh-Baba-Oğul üçlemesi ile onun bile gerçek tektanrıcılık olmadığı söylenebilir. Gene de tektanrıcılığa çok yaklaşmış İsacılık (Pavlus'un düzeltmelerinden sonra bile) çoktanrıcı (pagan) Roma İmparatorluğu'nda, önce kovuşturmaya uğrayacaktır. Ama sonra, imparatorluğa çok uygun bir inanç olduğu anlaşılacaktır. Anlaşılınca (Theodosius tarafından, IS 380'de) imparatorluğun "devlet dini" yapılacaktır.

Musacılık (Musevilik, Yahudilik) kuşkusuz bir inanç ve tapınma sistemidir. Ama aynı zamanda bir etnik akımdır. Onu oluşturan inançlar ve tapınmalar (yazıldığı gibi) yalnızca Musa'nın sezgileriyle (vahiyleriyle) konmuş değildir. İbranilerin Mısır'dan önceki ve sonraki (iki binyıla yayılan) yaşayış biçimleriyle, tarihleriyle birlikte örülmüştür. Musacılığın, bu süre içinde, Ortadoğu'daki uygar ve barbar halkların kültürel birikimlerinin ve birbirleriyle etkileşimlerinin ürünü olduğu söylenebilir. Bu bakımdan, Musacı düşüncelerin ve inançların (hiç değilse) İbrani topluluklarının tarihine koşut olarak incelenmesi doğru olur.

İbranilerin tarihteki yeri

Dünya tarihlerinde İbranilerden çok daha büyük topluluklara pek fazla yer verilmezken, İbranilere çok yer ayrılmasının birkaç nedeni vardır. Birincisi, İbranilerin, yerleşik uygar yaşama öteki (büyük) göçebe toplulukları gibi yerleşme öncesi (göçebelik) dönemleri anlatılan destanlarıyla birlikte geçmeleridir. Yunanlıların *Homeros Destanları*, Aryanların *Mahabharata*, Romalıların *Aeneas Destanı*, Kırgızların *Manas Destanı* gibi, İbranilerin *Tevrat* adında bir "destanlarının" olmasıdır.

İkincisi, bu destanın, uygar yaşamlarının ilk yüzyıllarından başlanarak yazıya geçirilmiş bulunmasıdır. Destanın çoğu bölümünün, bir halkın (öteki halklarla ilişkilerini de içeren) bir kronik (vakayıname) özelliği göstermesidir. Böylece tarihçilere, İbranilerin geçmişinin iki binyılını kapsayan bir yazılı belge (bilgi) bırakılmış olmasıdır. Bu nedenle, mitoslarından arındırıldığında, içinde bir barbar (göçebe çoban) topluluğun yapısıyla, onun uygar toplumlarla etkileşimiyle, yerleşip uygarlaşmasıyla ilgili tarihsel gerçekleri içermesidir. Üçüncüsü, içindeki mitosların ise, bu süreç içindeki bir halkın düşünüş, değer ve inançlarını yansıtmasıdır.[101] Daha ne olsun?

Dördüncüsü, Eski Dünya'nın ve insanlığın ilk uygarlık deneyiminin imparatorluğa doğru evrim geçirdiği bir binyılının, imparatorluklar arasında yaşayan bir halkın tanıklığında yansıtılmış olmasıdır. Dahası, bu halkın, imparatorluğa uygun bir (dinsel) ideolojinin geliştirilmesinde (konumu nedeniyle) önemli bir rol almış bulunmasıdır. Bu rolüyle, imparatorluklar çağında gereksinim duyulan tektanrıcı bir inancın yolunu açmış olmasıdır. Bir başka deyişle, Musacılığın, İsacılık ve Müslümanlık evreleriyle günümüze dek uzanan tektanrıcı geleneğin kaynağında bulunmasıdır.

İbrahim ve İbraniler

İbraniler, Arabistan Yarımadası'nda, Filistin'de ve Mezopotamya'da yaşayan (günümüzün Arapları gibi) Sami dilli ve kültürlü bir halktır. Musacıların (Musevilerin) bir kolu olan Yahudacıların (Yahudilerin) anaatalarıdır. *Tevrat* yazın geleneğine göre, soyları, Nuh'un oğlu Sam'a dayanmaktadır. Bu geleneğe bakılırsa insanlık, Tufan'dan sonra Nuh'un Ham, Sam, Yafet adlarında üç oğlundan yeniden türemiştir. Ham'dan Hami dili konuşan Hamiler (Mısırlılar) üremiştir. Sam'dan Sami dillerini konuşan (İbraniler, Araplar gibi) Samiler dal budak salmıştır. Yafet'ten (daha sonra Hint-Avrupa dilleri denecek olan) Yafetik diller konuşan (günümüzün İran, Avrupa halkları gibi halkların anaataları olan) halklar sürgün vermiştir. Bu mitosun (kökenleri ve dillerinin kökeni bilinmeyen

Sümerler ve Sümerce dışında) dönemin ve bölgenin üç dil ailesini, bu dili kullanan üç kültürü, bu kültürü biriktiren halkları yansıttığı besbellidir.

Soyu Sam'a dayandırılan Abram (*Kitabı Mukaddes*'in, Musacıların *Tevrat* dedikleri *Eski Ahit*'in "Tekvin" kitabına göre) Rab'bin buyruğu üzerine, onun göstereceği ülkeye gitmek üzere (tarihçilerin İÖ 1900 - İÖ 1800 arasına yerleştirdikleri bir tarihte) Ur kentinden ayrılır. Göçebe (çoban) yaşamına başlar. Bu, olmayacak bir şey değildir. Tarihsel anlamı ise, İbranilerin başından beri uygar toplumdan haberli olduklarıdır.

Abram ("Tekvin"e göre) doksan dokuz yaşındayken Rab kendine gene görünür. "Ve artık Abram çağrılmayacak, fakat adın Abraham (Türkçe çeviride "İbrahim") olacak; çünkü seni birçok milletlerin babası ilan ettim."[102] der. Bunların yazılı bulunduğu sayfanın (çevirenlerce konan) dipnotunda, Abram sözünün "yüce baba", Abraham (İbrahim) sözünün ise "cumhurun babası" [halkın babası] anlamına geldiği açıklaması bulunmaktadır. Bu, İbrahim'in gerçek bir kişi olacağı kadar, bir topluluğun patriarkını simgeleyen kurgusal (fiktif) bir kişi (ya da her ikisi) olabileceğini düşündürüyor.[103] Rab ise, "yüce", "efendi" gibi bir anlama gelip sihirli adı gizlenen kabile tanrısıdır.

Adlarını İbrahim'den (Abraham'dan) alan İbrani kabilelerinin ("Tekvin"de anlatıldığı gibi) çöllerde bir göçebe yaşamı sürdüklerinden kuşkulanmayı gerektirecek bir neden yok ortada. Rab, İbrahim'e ve soyuna Allah (ilah) olmak üzere İbrahim ile bir ahit kesmiş (sözleşme yapmış) durumdadır. Bunun belirtmesi için İbrahim'den, ailesinin ve soyunun erkeklerinin ve erkek kölelerinin sünnet edilmelerini ister. Bu, İbranileri öteki kabilelerden ayırt edecek bir imdir. Ayrıca İbrahim, yaşlandığında, kölesinden "oturmakta olduğum Kenanlıların [Filistinlilerin] kızlarından oğluma kadın almayacaksın; fakat... akrabalarıma gideceksin"[104] diye söz alır. Zaman zaman (geçici olarak) bir yere yerleşip, sonra yeniden göçebelik yaşamına dönmüş olabilecek bir çoban toplulukta "kan bağı" geleneği de bunu gerektirir. Ama yerleşik yaşama (kalıcı olarak) geçildikten sonra bunda diretmek sorun yaratır.

İsrail Peygamber ve İsrailoğulları

İbrahim ölünce ("Tekvin"e göre) soyunun başına oğlu İshak geçer. İshak'ın ikiz oğlu olur. İlk doğan Esav'dır. İkinci doğana (Esav'ın) "topuğunu tutan" anlamında "Yakub" adı verilir. İbranilerin patriarkı olmak hakkı ilk doğan oğlan çocuğunundur. Ama Yakub, babası gözleri iyi görmeyecek denli yaşlanınca (annesi Rebeka'nın desteğiyle) kendini Esav'mış gibi sunarak babasına kutsatıp Esav'ı atlatır. İbranilerin atası olup İshak'ın kalıtı üzerine oturur.[105]

Bu, belki kendi başına tarihsel önemi bulunan bir öykü değil. Önemi, Rab'bın Yakub'un adını "İsrail" olarak değiştirmesiye (dolayısıyla İsrailoğullarıyla İbranilerin bağlantısının kurulmasıyla) birlikte ele alındığında anlaşılacaktır. Yakub patriarklık konumunu (kurnazlıkla) ele geçirdikten sonra, Esav'ın öç almasından korkarak ve kendi halkından kızlarla evlenmek için Harran'a gider. Amcası Laban'ın sürüsüne çobanlık edip, dedesinin ve anasının istediği gibi akrabalarının (amcasının) kızlarıyla evlenir.[106]

Esav'ın dört yüz adamıyla üzerine geldiğini duyunca, yatıştırmak için koyun sürülerini ona gönderir. İki karısını, iki cariyesini, on çocuğunu Yabbok geçidinin öte yakasına geçirip tek başına kalır. İşte o zaman bir adam, alacakaranlıkta görünüp seher vaktine dek onunla güreşir. Yabancı onu yenemeyince "Bırak gideyim" der. Yakub "Beni kutsamadıkça bırakmam" deyince, yabancı kutsamak için adını sorar. Adını öğrenince "Artık sana Yakub değil İsrail */isra-el/* denilecek; çünkü Allah ile ve insanlarla uğraşıp yendin" sözlerini söyler. *Tevrat*'ın İngilizce çevirisinde, bu öykünün bulunduğu sayfanın altına (İngilizce çevirenlerce, *"Israel"* sözcüğünün "tanrı ile uğraşan" ya da "tanrı uğraşır" notu düşülmüştür. Türkçe çevirisinde bu dipnotlar (nedense?) "Allah'la uğraşan, yahut Allah uğraşır" biçimini almıştır.[107]

"Tekvin"deki bu gizemli öykünün neyi yansıttığını bilmiyoruz. Bildiğimiz, İbranilere (ya da İbranilerin bazı kabilelerine) sonraki sayfalarda (belki bir tarihten sonra) bir de "İsrailoğulları" denmesi.[108]

Musa ve Musacılık

Tevrat'ta (*Eski Ahit*'te) bundan sonra Yakub'un oğullarından Yusuf'un ve torunlarının (İsrailoğullarının) başlarından geçenlerin anlatımına geçilir. Yusuf'un (bildik) öyküsüyle İsrailoğullarının Mısır uygarlığı ile ilişkileri yansıtılır. Bu konuda anlatılanlardan (*Tevrat* boyunca çiğnenen "Mısır tutsaklığı" sakızına karşın) Mısır'da öteki etnik gruplara, hatta Mısırlılara nasıl davranılıyorsa İsrailoğullarına da öyle davranıldığının ipuçları var: Kimisi angaryada çalıştırılmıştır, kimisi Yusuf ve firavunun düşüyle ilgili öyküde yansıtıldığı gibi bürokrasinin en yüksek basamaklarına dek yükseltilmiştir.

Tevrat'ın ikinci bölümü "Çıkış" ise "Musa'nın İkinci Kitabı" alt başlığını taşır. "Çıkış"ta "Mısır tutsaklığı" ve Mısır'dan "çıkış" ile kurtuluşları anlatılır. Başında Mısır'a gelen İsrailoğulları sıptlarının (kabilelerinin) bir bir adları ve aileleri sayılır. Sonra (Agadeli) Sargon mitosuna sahip çıkılan bir öykü anlatılır. Buna göre, Firavun ebelerden,

çoğalmasınlar diye İsrailoğullarında doğan erkek bebeklerin ırmağa atılarak öldürülmesini istemiştir. Levi kabilesinden bir ailenin oğlu doğunca, saklanıp zift sıvalı bir sepet içinde ırmağa bırakılır. Firavun'un kızı onu bulup sahiplenir. Adını [Mısırlı adı olan] Musa koyar. Musa büyüyünce, bir Mısırlının, İbrani "kardeşine" vurduğunu görür. Vuranı bir yumrukta öldürür. Bunun üzerine Midyan diyarına kaçar. Orada Midyan bilicisinin (kâhininin) kızıyla evlenir, kaynatasının sürüsünü gütmeye başlar.

O sırada Mısır'da İsrailoğullarının kölelikte çektikleri acıların yol açtığı çığlıkları göklere çıkar; Tanrı'ya (Türkçe çevirisinde "Allah'a") ulaşır. Rab Tanrı bu kez de Musa ile ilişkiye geçer. Onu, İsrailoğullarını Mısır tutsaklığından kurtarmakla görevlendirir. Gerisi bildik öykü. Ancak Mısır kaynaklarında, denizin yarılması, Firavun'un ve ordusunun boğulması şöyle dursun, Musa'nın Firavun'un bilicileriyle yarışmaları, İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarışı hakkında bile çıt yok.[109]

"Çıkış" kitabında anlatılanlara göre, İsrailoğulları çöllerde yeniden göçebeliğe başlamıştır. Bu dönemleriyle ilgili olarak, toplumbilimsel önemi olan ilginç bir durumdan söz edilir. Musa (bir şeflikte görülebileceği gibi) hem bir savaşçının hem dincinin hem yargıcın işlerini görmektedir. Gördüğü işler arasında, adam ile komşusu arasındaki davayı karara bağlamak da vardır. Bunun için ve halkının Rab'be sorularını almak için, bazı günler sabahtan akşama dek onları dinleyip kararlar vermektedir. Midyan bilicisi (kaynatası) Yetro, bunu görünce: "Yaptığın bu şey iyi değildir... hem sen hem kavm mutlaka zayıf düşersiniz... bu iş sana ağırdır... yalnız başına yapamazsın" der. Halkı binlere, yüzlere, ellilere ve onlara bölmesini söyler. Başlarına koyacağı yetenekli kimseler davaları dinleyeceklerdir. Çözemediklerini basamak basamak üzerlerindeki başkanlara götüreceklerdir. Onların da karar veremediğini en sonunda kendisine getirmelerini salık verir. Kendisinin de Tanrı'ya götürmesini öğütler. "Ve Musa kaynatasının sözünü dinleyip, dediği her şeyi yaptı."[110] Bu öykü, farklılaşmamış, kurumlaşmamış barbar topluluğun yüz yüze ilişkiler geleneğinin uygarlığa geçişte (hiç değilse şeflik düzeyinde) bir topluma dar gelmeye başlaması olgusunu yansıtır. Uygar toplumun eşitsizlikçi, sıradüzenli, uzmanlaşmış, bürokratik yöntemlerine doğru bir eğilimi gösterse gerektir.

Rab ile sözleşme koşulları: "Çıkış" kitabına göre Tanrı, İbrahim ile yaptığı sözleşmeyi Musa ile şöyle yeniler: Kabilelerin Sina'ya göçtüğü sırada Musa, Tanrı'nın önüne çıkar. Tanrı, Musa'ya "Gerçekten sözümü dinleyecek ve ahdimi tutacaksanız, bana bütün kavmlardan has kavm

olacaksınız; çünkü bütün dünya benimdir; ve siz bana kâhinler melekutu ve mukaddes millet olacaksınız"[111] der. Bu sözlerde Tanrı'nın İsrailoğullarını kendine seçip seçkin halk yapışı önemlidir. Ayrıca kurulacak devletin "kâhinler melekutu" (dinciler yönetimi), yani klerokrasi olacağının işareti verilmektedir.

Daha sonra, Midyan bilicisi Yetro'ya daha önce söyletilen, İsrailoğullarının kabile tanrısının öteki halkların tanrılarından üstünlüğü yolundaki savın dozu artırılmaktadır. Yetro (orada), "şimdi biliyorum ki; Rab bütün ilahlardan büyüktür. Çünkü kabardıkları her şeyde onlara üstün oldu"[112] demişti. Burada onun üstüne "bütün dünya benimdir" demektedir.

Ve Rab (bir yanardağ gibi tütüp sesler çıkaran ve titreyen Sina Dağı'na ateş içinde inip Musa'ya görünür. Ona "seni Mısır diyarından esirlik evinden çıkaran Allahın Yehova ben im"[113] der (*in situ:* tam bu durumda; dizgi yanlışı yok). Bu yaptığının karşılığını bekler: "Karşımda başka ilahların olmayacaktır. Kendin için oyma put, yukarıda göklerde olanın yahut aşağıda yerde olanın yahut yerin altında sularda olanın hiç suretini yapmayacaksın... [ben] kıskanç bir Allahım."[114]

Burada olasılıkla, Mısır'dan Çıkış (İng. *Exodus*) sırasında birkaç İbrani kabilesinin bir araya gelmesiyle oluşan kabileler konfederasyonunun tanrısının kim olacağı sorunuyla karşılaşılmıştır. Anlaşılan hangi kabilenin tanrısı konfederasyonun (şefliğin) ortak tanrısı (baştanrısı) olacağı sorunu. Sorun biraz sert çözülmüş görünüyor. Uygar toplumlarda görüp esinlendikleri gibi birini baştanrı yapmak yerine, ötekilerin yadsınması yoluna başvurulmuş olmalı. Bu, ilerisi için tektanrıcılığa varılabilecek bir açılım getirmiştir. Ama Musacıların ve Müslümanların (kimi Batı terminolojisine göre "Muhammedcilerin") yontu ve resim gibi sanat etkinliklerinde bulunmalarının yasaklanması gibi olumsuz bir (yan) etkisi de olmuştur.

"Suret yapmayacaksın" ve "Allahın Rabbin ismini boş yere ağzına almayacaksın" ile başlayan sözleşme koşullarının arkası gelir: "Katletmeyeceksin. Zina etmeyeceksin. Çalmayacaksın. Komşuna karşı yalan şehadet etmeyeceksin; komşunun karısına, yahut kölesine, yahut öküzüne, yahut eşeğine, yahut komşunun hiçbir şeyine tama etmeyeceksin."[115] Bunlar (sayılınca kolay kolay 10 tutturulamayan) "On Buyruk" oluşturmuştur.

Musacı dinsel yasaların (şeriatın) ayrıntılarına (burada) girmenin gereği yok. Ancak (daha sonra tabletlere geçirilip yazıya döküldüğünün belirtilmesinden anlaşılacağı gibi, şeriat uygar toplumların hukukuna

öykünmenin ürünüdür. Ama içinde, göçebe çoban topluluğun (erkek kültürünün) değerleri ağır basmaktadır. Ayrıca, hukukun yeterince kurumlaşmadığı (göçebe) toplulukların koşullarının ürünü olan (ilkel) "kısas" ilkesiyle karşı karşıyayız: "göz yerine göz, diş yerine diş, el yerine el, ayak yerine ayak, yanık yerine yanık, yara yerine yara, bere yerine bere vereceksin."[116]

Musa'nın yazdığı (söylenen) Rab'bin bu sonraki sözleri "Ahit Kitabı" *(Tevrat)* sayfalarını doldurur. Buna göre, Yehova, kendine seçtiği has kavmı İsrailoğulları ile bir sözleşme yapmıştır. İsrailoğulları başka tanrılara tapınmayacak, tanrının yasalarını (şeriatı) uygulayacaklardır. Bunun karşılığı olarak, Rab Yehova onlara söz verdiği (vaat ettiği) içinden "süt ve bal akan" ülkeyi verecektir. Sözleşmeye uymaz, onu çiğnerlerse, vay başlarına geleceklere! Onları çil yavrusu gibi dünyanın her yerine dağıtacaktır.[117]

Bu, dönemin düşünüş biçimi (dinsel düşünüş) kavramlarıyla işlenmiş bir "toprağa yerleşme" ve "uygarlaşma" ideolojisidir. Benzeri bir ideolojiyle (neden sonra) aynı koşullar (barbarlıktan uygarlığa geçiş) içinde olan bir başka dünyada (Yeni Dünya'da) bir başka halkta (Azteklerde) karşılaşmak (bkz. s. 950) çok şey anlatmaktadır.

Sözleşmenin altındaki şiddet: İsrailoğulları, kafalarındaki bu yerleşme ideolojisinin desteğiyle fetih savaşlarına girişirler. Ancak bu yoldaki (kabileler arası) birliğin, inanç yanı sıra (belki ondan çok) şiddetle ve terörle sağlandığı anlaşılıyor: Bunun ipuçları "altın buzağı" öyküsünde yakalanabilir:

Musa'nın Rab ile görüşüp şeriatı tabletlere geçirmek için çıktığı dağdan inmesi gecikir. Daha önceleri de çöllerde, "Mısır'dayken köleydik ama hiç değilse kursağımıza et giriyordu" gibi yakınmaya başlamış bulunan kavm ayaklanır. Musa'nın, tapınak çadırın işlerine bakmakla görevlendirdiği kardeşi Harun'a başvururlar. Kendilerine rehberlik etmesi için bir ilah (Allah) yapmasını isterler. Harun, kadınların, erkeklerin kulaklarından küpelerini kırıp çıkararak verdikleri altınları eritip bir buzağı döker. Buzağının çevresinde kurban kesip, yiyip içip, oynayıp şarkı söyleyerek (belki de çiftleşerek) tapınırlar.[118] Öyle ki bağırışları dağdaki Musa'ya ulaşır. Musa çok öfkelenir. Elindeki iki yüzü yazıyla oyulmuş Tanrı işi tabletleri atıp kırar. Dağdan inip, buzağıyı unufak edip İsrailoğullarına suyla içirir. Harun'u sorguya çeker. Harun, bunu benden kötülüğe hazır kavm istedi deyince, ona dokunmaz. Sonra "Rab tarafından olan bana gelsin" der. Kabilelerin en güçlüsü ve anlaşılan en

savaşçısı Levi oğulları yanına toplanır: "Ve onlara dedi: İsrailin Allahı Rab şöyle diyor: Herkes kılıcını beline kuşansın, ve ordugâhta kapıdan kapıya dolaşsın. Ve herkes kendi kardeşini, ve herkes kendi arkadaşını, ve herkes kendi komşusunu öldürsün. Ve Levi oğulları, Musa'nın söylediğini yaptılar; ve o gün kavmdan üç bin kadar adam düştü."[119]

Böyle bir olay olmuştur ya da olmamıştır. Öyle ya da böyle olmuştur. Bunlar o kadar önemli değil. Olmuşsa da tarihin karanlıklarında kalmıştır. Daha önemli olan, böyle bir öykünün kitaba geçirilmiş bulunmasıdır. Böylece (kafalarda) terör estirmesidir. İleride benzeri durumlarda anımsanıp, anımsatılıp uygulanabilecek bir örnek oluşturmasıdır.

Tevrat'ın ("Pentatuk" ya da "Zebur" adı verilen, Musa'nın yazdığına, yazdırdığına inanılan ilk beş kitabının dördüncüsü olan) "Sayılar" içinde Musa'nın sonunda İsrailoğullarını, Yehova'nın ataları İbrahim'e (İbranilere, İsrailoğullarına) vermeye söz verdiği Kenan ülkesinin sınırındaki Erden (Ürdün) Irmağı'nın kıyısına getirdiği yazılıdır. Ülke fethe girişilmeden önce çaşıtlar (casuslar) göndermenin iyi olacağı düşünülür. Çaşıtlar, bir ucundan birinin, öteki ucundan ötekisinin tuttuğu bir sırıkla iki kişinin güçlükle taşıdıkları bir üzüm bağı üzerindeki bir salkımla dönerler. Ülke bu denli verimlidir. Ve o denli fethi güç! Kentleri çok büyük ve surlarla çevrilidir. Dahası, çaşıtların söylediğine göre "Nefilim" denen bir insan türü bulunup dev gibidirler. Öyle ki: "Kendi gözümüzde biz çekirgeler gibi idik ve onların gözünde de öyle idik"[120] derler. Bunun üzerine korkan topluluk, kendilerine bir baş seçip Mısır'a dönmek ister. Hatta Musa'yı ve Harun'u taşlamaya kalkarlar. Sen ve Rab'bin gidip Kenan'ı fethedin derler. Bu tutumları üzerine Musa düşkırıklığı yaşar. Ve söz verilen ülkeye giremeden ölür. Rab İsrailoğullarını, burunlarını sürtsünler diye kırk yıl sürünecekleri çöllere sürer. O sırada yaşayanların leşleri çöllerde kaldıktan sonradır ki Rab, söz verdiği ülkeyi onların eline vereceğini söyler, *Tevrat*'ta yazılana göre.

Kabileler konfederasyonu Baştanrısı Yehova: Gene bu öykü ne kadar somut ve gerçek olayların anlatımıdır bilinemez. Ancak kabiletanrıcı bir din ile yerleşme ve uygarlaşma ideolojisiyle donanmış bir göçebe çoban (barbar) topluluklar konfederasyonu ile yerleşik tarımcı, kentli, devletli uygar toplumların ilişkisi şaşılacak bir kavrayışla anlatılmaktadır.

İsrailoğulları çölde burunları kırk yıl sürtülürken yerleşik toplumlarla sürekli savaş koşulları içinde olacaklardır. Savaşçılık yetenekleri

gelişecek, savaş deneyimleri artacaktır. Kabile (ya da konfederasyon) tanrılarına, dincilerine, savaşçı şeflerine güvenlerini tazeleyeceklerdir. Bunlara, topluluklarının döndükleri eski "kabaca eşitlikçi" yapısı eklenince "kolektif eylem" güçleri doruğuna çıkacaktır. Bunun üzerine Kenanlılara, topraklarını ele geçirip yerleşmek üzere genel bir saldırıya geçebilecek gücü kendilerinde bulacaklardır. O tarihlerde (lÖ 1000 dolaylarında) demirin savaş teknolojisine girmesi de, eşitlikçi etkileriyle, onlardan yana işlemiş görünür. Tek eksikleri, siyasal farklılaşma, devlet çapında bir örgütlenme ve kurumlaşmadır; yani krallıktır.

Peygamber Samuel ile Kral Saul: İsrail devletinin kuruluşu

Musa'nın ölümünden sonra lsrailoğullarını, ilki Yeşu olan ("hâkim" denen) savaşçı şeflerin yönettiği[121] anlaşılıyor. Yeşu buyruklarını "kavmın reislerine" (kabile başkanlarına) vererek, konfederasyonu onların kanalıyla yönetmiş. İsrailoğullarının (12 sıptının) Kenanlı toplumlarla savaşlarını yürütüp ele geçirilen toprakları kabilelere dağıtmış. Bu olgu ideolojik düzeye, kocayan Yeşu'nun "bütün İsrail ihtiyarlarını ve başlarını ve hâkimlerini ve reislerini" çağırıp onlara söylediği şu sözlerde yansır: "Allahınız Rabbin sizin uğrunuzda bütün bu milletlere yaptığını gördünüz; çünkü sizin için cenk eden, Allahınız, Rabdir."[122]

"İsrailin Allahı Rab böyle diyor" diye başlanıp, Rab konuşturularak başka ilahlara "kulluk eden" atalarını kendine alışından, soylarını Mısır tutsaklığından kurtarışından dem vurdurulur. "Üzerinde [toprağını] işlemediğiniz bir diyarı ve bina etmediğiniz şehirleri size verdim ve onlarda oturuyorsunuz; dikmediğiniz bağlardan ve zeytinliklerden yiyorsunuz" sözleriyle verdiği sözleri yerine getirdiğini anlatır. Buna karşılık, artık Mısır ilahlarına mı (Kenan'daki) Amorilerin ilahlarına mı, kendine mi kulluk edecekleri hakkında bir karar vermelerini ister. İsrailoğulları "başka ilahlara kulluk etmek için Rabbi bırakmak bizden uzak olsun" yanıtını verir.[123]

Burada, yerleşik yaşama geçilmesiyle (yaşayış biçimlerinin değişmesiyle) inançlarında (düşünüş biçimlerinde) bir değişmenin başladığının işareti verilmektedir. Ama daha ivedi olarak, yönetim biçiminde bir değişiklik gereksinimi kendini duyurmuştur: Yerleşme sonucunda tarımla, ticaretle gönençleri artan ailelerin, göçebelik dönemlerinin savaşçı, ama yoksul tanrısını bıraktıkları anlaşılıyor. Yehova'yı bırakıp, tarımsal verimliliği sağladığına inanılan Baal gibi tanrılara, Aşer (lştar) gibi tanrıçalara tapınmaya başladıkları görülüyor. Bu sıradaki savaşlardaki yenilgilerin, özellikle ardı ardına alınan yenilgilerin nedeninin

Yehova'ya bağlı kalmış dincilerce açıklanması gereksinimi duyuluyor. Bu koşullarda yenilgilerin faturası, anlaşılan Yehova'yı bırakıp başka tanrılara kulluk eden çevrelere kesiliyor.

Ancak yenilgilerin nedenini başka yerde arayanlar da vardır. Onlara göre asıl neden, başlarında bir kralın bulunmamasıdır. Böyle düşünenler hem din hem savaş işlerini üstlendiği ("hâkimler" denen) şeflerden biri olduğu anlaşılan peygamber (Birinci) Samuel'e gelirler: "İşte sen yaşlandın ve oğulların senin yolundan yürümüyorlar; şimdi bütün milletler gibi bize hükmetmesi için başımıza bir kral koy" derler. Samuel bozulur; gene de (anlaşılan) bozuntuya vermeyip "Rabbe danışayım" der... Rab kendisine (sözde) sen üzülme, onlar seni değil, fakat üzerlerinde krallık etmeyeyim diye beni reddettiler demiştir. Gene de istediklerini yapmasını, ama o zaman başlarına gelecekleri de bildirmesini istemiştir:

"Ve Samuel, kendisinden kral isteyen kavma, Rabbin bütün sözlerini söyledi. Ve dedi: Üzerinizde krallık edecek kralın hükmü şu olacak: oğullarınızı kendisine alıp cenk arabaları üzerine ve atlıları arasına koyacak... ve onları kendisine binbaşılar ve ellibaşılar kılacak; ve bazılarını toprağını sürmek için, ve ekinini biçmek için, ve cenk aletleriyle arabalarının aletlerini yapmak için koyacak. Ve attar, ve aşçı, ve ekmekçi olmak üzere kızlarınızı alacak. Ve tarlalarınızı ve bağlarınızı ve zeytinliklerinizi, onların en iyisini alıp kullarına verecek. Ve tohumunuzun ve bağlarınızın ondalığını alıp hadımlarına ve kullarına verecek. Ve kullarınızla cariyelerinizi[124] ve en seçme gençlerinizi ve eşeklerinizi alıp onları işine koşacak. Sürülerinizin ondalığını alacak; ve siz onun kulları olacaksınız. Ve kendiniz için seçmiş olacağınız kralınızın yüzünden o gün feryad edeceksiniz, ve Rab o gün size cevap vermeyecek."[125]

"Kavm" gene de Rabbin başlarına "cenklerini yapacak" bir kral koyması için üsteler. "Bütün milletler gibi olacağız" diye diretir. Bunun üzerine Samuel, Rabbin gösterdiği, Saul adında (İsrailoğulları arasında, omzundan yukarısı hepsini geçen en güzel adam olan) yürekli ve bahadır bir genci alır. Başından aşağıya boşalttığı yağ ile kutsar. Öpüp "kendi mirası üzerine Rab seni meshetti" der.[126]

Bu anlatılanlara bakılırsa, İsrailoğulları, yerleşme ve uygarlaşma sürecinde Saul yönetimiyle devletli topluma geçmiş görünür. Belki de Saul, dinci şefler (klerokrasi) yönetiminden savaşçı şefler (timokrasi) yönetimine geçilişini simgelemektedir. Dincilik ile yöneticiliğin ayrıştığı bir dönemin başındadır. Durum net değil. Bu, önemli de değil. Çünkü olgular her zaman için kuramlardan daha karmaşıktır ve gidiş gelişlidir. Ama Samuel'e söyletilenler, göçebelikten yerleşik yaşama, çoban-

lıktan çiftçiliğe, kırsal yaşayış biçiminden (barbarlıktan) kentsel yaşayış biçimine (uygarlığa) geçişi bire bir yansıtmaktadır. Bu geçişin toplumun yapısında yaratacağı en önemli değişiklikleri ve rahatsızlıkları göstermesi bakımından, üzerinde yapılacak enine boyuna çözümlemeleri hak eden bir "toplumsal tarih" parçasıdır.

İsrail krallığı (İÖ 1000 dolaylarında) Saul'un damadı Davud ile kurumlaşmış görünür. En parlak dönemini tarımsal üretim yanı sıra ticaret etkinlikleri ile elde edilen toplumsal artılarla, Yehova'ya Yeruşalim'de görkemli bir "Tapınak" yaptıran Süleyman (Solomon) yönetiminde (İÖ 961-922 arasında) ulaştığı kesin.[127]

Din savaşına dönüştürülen sınıf savaşı

Süleyman, başkent Yeruşalim'de (İslamların eline İS 637'de geçtikten sonra "Kudüs" adı verilecek kentte) Yehova'ya (çadır yerine) büyük "Tapınak" denen yapıyı yaptırır. Sanki İsrailoğulları ile birlikte tanrıları da göçebelikten yerleşik yaşama geçmiştir. Tanrı'nın *Tevrat*'ta ("Birinci Krallar" kitabında) betimlenen evi, tüm İsrail'den toplanan angaryacılarla (Sur kentinden Hiram gibi) başka ülkelerden getirttiği zanaatçılara (on üç yılda) yaptırıldı. Yapının en ince ayrıntılarına dek betimlenişine bakılırsa, onu kraldan (Süleyman'dan) Yehova'ya bağlı kalan dinciler istemiş olabilir. Ya da Süleyman bir ticaret odağına dönüştürdüğü kentte izlemek durumunda kaldığı liberal ve hoşgörülü politikalara tepki göstermemeleri için, onlara sus payı olarak vermiş bulunabilir. Olasılıkla iki neden birlikte etkili olmuştur.

Çünkü çok geçmeden dinciler ile yöneticiler arasındaki sürtüşmelerin, dinsel metinlere birçok sayfasını dolduracak kadar sızdırıldığını görüyoruz. *Tevrat*'ta Süleyman'ın görkemi ve adaleti övülürken, liberal politikalarının faturası karılarına çıkarılır.[128] Rab Süleyman'a başka ilahlar edindiği için krallığını elinden alacağını bildirir. Ama bunu, babası Davud hatırına, kendi zamanında değil, oğlunun krallığı zamanında değil daha sonra yapacağını söyler.[129] Cezanın sonradan kesildiği, bu sözlerin Süleyman'dan nice sonra *Tevrat* derlenirken (Yehova'ya) söyletildiği besbellidir.

Süleyman'ın krallığı oğulları arasında ikiye bölünür. Yehova peygamberlerinin yakınmalarını sürdürmelerine bakılırsa oğulları zamanında da Baal'lere ve Aşer'lere[130] tapınma sürmüştür. Krallıklardan birisi, başkenti Yeruşalim olan Yahuda idi. Yahuda Kralı Ahab zamanında, Yehova'nın İlya adında bir peygamberi türer. Ölüyü (sözde) dirilterek ün yapar. Onun yaşadığı yıllarda Rabbin onun dışındaki tüm peygam-

berlerini öldürten İzebel adında bir kraliçeden söz edilir. İzebel'in Ahab'ın sarayında yaşayan (olasılıkla Israiloğulları dışındaki halklardan edindiği karılarından) biri olduğu anlaşılmaktadır. İzebel'in Baal'e ve Aşer'e tapınmakla kalmayıp onların (yüzlerce) dincisini sarayda konuk etmesi, Yehova dincilerini incitmiştir.

İlya, Ahab'ın karşısına çıkar: "Sen ve babanın evi, Rabbin emirlerini bırakarak... Baallerin ardınca gittiniz" demek yürekliliğini gösterir. Bütün İsrail'i ve "İzebel'in sofrasında yemek yiyen, Baal'in dört yüz elli peygamberini ve dört yüz Aşera peygamberini Karmel dağında yanıma topla".[131] Bakalım onlar mı, Yehova mı gerçek tanrıymış diye meydan okur.

Anlaşılan, İzebel bir günah keçisidir.[132] Sınıf savaşında, alt katmanların temsilcisi dinciler ile üst katmanların temsilcisi krallar arasındaki sürtüşmelerde harcanacak bir kurbandır. Yehova'nın dincilerini asıl korkutan, yerleşmeyle ve uygarlaşmayla ayaklarının altındaki halının çekilmekte oluşudur. Çoğu varsıllaşan ailelerden olmak üzere, Yehova'yı bırakıp Kenanlıların dinine geçiş eğiliminin başlamış bulunuşudur. Bu, dincilerin geçimleri kadar saygınlıklarının da tehlikeye girmesi demektir. Davud'a, Süleyman'a ve onların oğulları olan krallara gösterilen geleneksel saygının karşısına çıkamayan dinciler, kendilerine daha kolay bir hedef olarak İzebel'i seçmişlerdir. Onun desteklediği Baal ve Aşera dincilerinin saygınlıklarını kırmanın yolunu aramışlardır. Ve anlaşılan bunun bir yolunu bulmuşlardır.

"Ya Yehova ya da Baaller ve Aşerler gerçek tanrı, ötekiler uydurmacadır" tartışmasını başlatmışlardır. Hangisinin gerçek tanrı olduğunun ortaya konması için İlya tarafları Sina Dağı'nda bunu kanıtlamaya çağırmıştır. Bunun kanıtlanması (İlya'ya göre) güç değildir. Dağa çıkılacak, iki taraf da tanrısı için birer kurban kesecektir. Gelip kendisine kesilen kurbanı yiyen tanrı gerçek, ötekisi uydurmadır. Baal dincilerini böylece köşeye sıkıştırmıştır. Onları böyle bir sınavı kabul etmek zorunda bırakmıştır.

Her iki yanın dincileri, inananları ve (kararsız) halkla birlikte dağa çıkılır. İlya'nın istediği gibi önce Baal dincileri, tanrıları için bir boğa kurban edip odunların üzerine koyar, ama ateş koymazlar. Baal gerçekse, adı çağrıldığında gelip kurbanı yiyecektir. Öğleye dek çağrılmasına karşın gelen olmaz. İlya onlarla alay edip "yüksek sesle bağırın, çünkü yüksek ilahtır, duymayabilir, ya dalgındır, ya heladadır... belki uykudadır, uyandırmak gerek" der. Yüksek sesle bağırmalarına, kılıçlarla kan akana dek kendilerini dövmelerine karşın gelen giden yok. Böylece onları rezil etmiştir. Sıra İlya'dadır, *Tevrat*'ta ("Birinci Krallar" kitabında)

anlatılanlara göre, Ilya, Israiloğullarının on iki kabilesinden her biri için bir taş olmak üzere, on iki taştan bir sunak yapar. Üzerine odun dizer. Kurban ettiği boğayı parçalayıp üzerlerine koyar. Ama ateş koymaz. Ateş koymadığı gibi üzerine sunağın çevresine kazdırdığı çukur dolana kadar on iki kova su döktürür. "Ey Ibrahimin, Ishakın ve Israilin Allahı Rab, bugün bilinsin ki Israilde sen Allahsın ve ben senin kulunum, ve bütün bu şeyleri senin sözünle yaptım. Bana cevap ver" der. Der demez, Rabbin ateşi düşüp kurbanı, odunları, taşları [çok acıkmış olmalı] toprağı yiyip bitirdiği yazılıdır. "Ve hendekte olan suyu yaladı" denir.

Bu ayrıntı son derece önemlidir. Kurbanın üzerine su diye dökülen, kendiliğinden alev alabilen (nafta türü) bir petrol ürünü olabilir. Bölge petrolün (Lut gölünde olduğu gibi) suyun yüzüne kendiliğinden çıktığı bir yerdir. Havayla karşılaşınca kendiliğinden tutuşabilen renksiz bir sıvı, bu tür nesnelerden ve tekniklerden haberli, sihircilikten gelme Yehova dincilerinin (ola ki) meslek sırrıdır.[133]

Her neyse, öykü şöyle sonuçlanır: "Ve bütün kavm gördü, ve yüzüstü [secdeye] düştüler, ve dediler: Yehova Allahtır, Yehova Allahtır. Ve Ilya onlara dedi: Baalin peygamberlerini tutun, onlardan kimse kaçıp kurtulmasın. Ve onları tuttular; ve Ilya onları Kişon Vadisi'ne indirdi, ve onları orada boğazladı."[134]

Böyle bir kıyım olmuş mudur, olmamış mıdır? Ayrıntılara bakılırsa olmuşa benzese de bilemeyiz. Ama öykü ortada kıran kırana bir inanç, bir din savaşının olduğunu gösteriyor. Aslında olan (temelde) din değil sınıf savaşıdır. Şöyle ki yerleşmeyle ve uygarlaşmayla eşitsizlik, katmanlaşma hızlanmıştır. Varsıllaşan ailelerin, daha önce uygarlaşmış Kenanlıların inançlarına geçmelerinden duyulan öfke, işin bahanesidir. Tepki, temelde eşitsizliğe, katmanlaşmaya ve onları izleyen haksızlıklara, acımasızlıklaradır. Bu koşullarda, Yehova'nın o zamana dek daha çok seçkinlerden, üstünlerden, yöneticilerden yana yontan dincileri (varsılları yitirmekte olduklarını görünce) taban değiştirmişlerdir. Aşağı katmanlardan kimseler ise, görece eşitlikçi eski günlere özlemlerini, o dönemlerin tanrısı Yehova ile birlikte çağrıştırmışlardır. Dincilerin de o yöne yönlendirmeleriyle, Yehova'ya daha bir sıkı sarılmışlardır. Yehova'nın dincileri, alt katmanların eşitsizliğe tepkisini, dinsel kavramlarla dillendirmiştir. Bunu yaparken ister istemez Yehova inancı içine alt katmanların düşünce, değer ve özlemlerini sokmuşlardır. Böylece, sınıf savaşının din savaşı görüntüsü kazanmasına yol açmışlardır.

O tarihlerden günümüze, bu bölgede alttan alta yanan, canlı tutulan, zaman zaman alevlenerek süren bu savaş (sınıflı toplum sürdüğü sürece sürüp) süreğenleşmiştir. Süreğenleşip yaygınlaşınca, bir de işin

içine halklar arası, uluslararası sürtüşmeler katılınca durum arapsaçına dönmüştür. Din savaşı mı, sınıf savaşı mı anlaşılması, anlaşılsa da anlatılması güç bir durum doğmuştur.

Ne var ki sınıf savaşının din savaşı görünümü kazanmasının tek örneği Filistinliler ile Yahudacıların (Yahudilerin) arasındaki kavga değildir. İlk örneği olmadığı gibi, son örneği (keşke olsa) olacağa da benzememektedir. Bu yargıyı destekleme yolunda, geçmiş ile geleceğin ortasından bir örneği (İS 1520-1525) Alman Köylü Savaşları'nı anmak (bkz. s. 843) yeter.

Buraya dek, "İbrani", "İsrailoğulları" adları kullanılmışken, burada Yahudacı (Yahudi) sözcüğünün kullanılmış olması amaçsız değildir. Yehova inancı, Babil sürgününden sonra yeni bir biçim almıştır. Bu biçiminin yandaşlarına (dinin genel adı olan Musacılıktan gidilerek "Musevi" denmesi yanı sıra) Musacılığın kitaplı ve son biçimi olan Yahudacılıktan (Yahudilikten) gidilerek Yahudi (Yahudacı) denmektedir.

Babil sürgünü ve Yahudilik: Süleyman'ın ölümünden sonra krallığı iki oğlu arasında paylaşılmıştı: Kuzeyde, Samiriye'yi başkent edinen İsrail krallığı kurulmuştu. Güneydeki Yeruşalim varlığını Yahuda krallığının başkenti olarak sürdürmekteydi. Her iki krallık, Ortadoğu imparatorluklarının tampon bölgesindeydi. Büyük güçler arasında ezilmeleri kaçınılmazdı. Bu yazgı önce İsrail krallığının başına geldi. Asur-Mısır sürtüşmesinde Asur, Mısır'dan yana oldu diye, onu yıkarak cezalandırdı. Önde gelen ailelerini (izlediği imparatorluk politikası uyarınca) bir ayaklanmaya önderlik etmesinler diye (İÖ 722'de) sürgün etti. Bunun üzerine Kuzey'de Yehova dini, güneylilerin küçük gördükleri köylü inançları durumuna düştü.[135] Güneydeki inanca, krallığın adından gidilerek Yahudacılık (Yahudilik) denir oldu.

Bir buçuk yüzyıl kadar sonra (İÖ 587'de) bu kez Yeni Babilonya İmparatoru Nebukadnezar, Yahuda krallığına son verdi. O da önde gelen ailelerini, sürgün olarak Babil'e götürdü. Bu sürgünün, gerek İsrailoğullarının, gerek Musacılığın, gerekse imparatorluk dininin üzerinde önemli etkileri olacaktır. Dolayısıyla geleceğin tektanrıcılığını etkileyecektir. Bu alanlarda üç etkisinden söz edilebilir:

Birincisi, Yahuda seçkinleri (Yahudiler) Babil sürgününde (Baal'leri unutup) Yehova dinine sarılarak kimliklerini yitirmemeye çalıştılar. Böylece sürekli bir oluşum süreci içinde kalan Musacılığın içine, bu kez başka halklar arasında garip düşmüş bir yukarı katmanın değerleri ve

düşünceleri katıldı. Sonuçta Yahudacılık, çıkarları zıt katmanları çatısı altında toplayıp birleştirebilen tam bir ideoloji olma yoluna girecekti.

Sürgünün ikinci etkisi, Yehova inancına, izleyicilerinin, "yer bağı" yanı sıra Tapınak'tan uzakta yaşansa da "inanç bağı" ile kendine bağlılığını sürdürebilen bir yapı kazandırmasıdır. Kısacası, nereye gidip nereye yerleşmiş olurlarsa olsunlar, onu benimseyenleri birleştiren bir inanç durumuna getirmesidir. Bunu sağlayan etmen, *Tevrat* (Eski Ahit) kitaplarının derlenmesi işinin Babil sürgününden önce hemen hemen tamamlanmış oluşudur. Böylece sürgüne gidenlerin ellerinde, kültürlerini unutmayıp, kimliklerini korumalarına yardımcı olacak bir kitabın bulunmasıdır. *Tevrat*'ın öteki kutsal kitaplardan özgül farkı (İÖ 1900'lerden başlayarak bir halkın başından geçen önemli olayları yansıttığı anımsanırsa) Yahudacılara çok güçlü bir tarih bilinci kazandıracak olmasıdır.

Sürgünün üçüncü etkisi, teolojik düzeyde olmuştur: Yehova tapıncı, bir kabile tanrısına bağlanmış inançlar olarak başlamıştı. Yehova, ister Mısır'a, ister Filistin'e giriş sırasında olsun, aynı dili konuşan göçebe çoban kabilelerin oluşturduğu (barbar) konfederasyonunun savaşçı tanrısı ("Orduların Rabbi")[136] yapılmıştı. Demir savaş araçları teknolojisinin uygar dünyaya barbar akınlarının hızını ve etkisini artırdığı yüzyıllarda ("vaat edilmiş ülke") sloganı destekli Yehova inancı, bir yerleşme ve uygarlaşma ideolojisi işlevi görmüştü. Yehova'nın dincileri bu savaşlarda yendiklerinde, onun kendileri için savaştığını ve öteki halkların tanrılarından daha güçlü olduğunu söylemişlerdi. Yenilgilerini ise, sözleşmeye uymayan halkını cezalandırması olarak yorumlamışlardı. Ardı ardına yenilgilerin alındığı durumlarda, Yehova'ya inancın sarsılması beklenir. Oysa dincileri, bunu tam tersine çevirmeyi becermişlerdir. Şöyle bir açıklama ile durumu kurtarabilmişlerdir: Yehova en güçlü tanrı olmaktan öte, tüm dünya onundur ve öteki halkların da tanrısıdır. Kendine seçtiği, ötekilerine üstün kıldığı halkını, sözleşmelerine uymayınca, öteki halklarının eline vererek cezalandırmaktadır. Babil sürgünü koşullarında üretilen inanç budur. Ve bu, teolojik bakımdan, evrensel tektanrıcılık yoluna girmek demektir.

Yahudacı teologlar, *Tevrat*'ı oluşturacak kitapların "derlenip toplanması" sırasında, gerekli buldukları düzeltmeleri, eklemeleri, çıkarmaları, sokuşturmaları yapmışlardır: Yehova'nın, seçtiği halkını, başka tanrılara tapınmaz ve sözünden ayrılmazlarsa, "denizin kumu" kadar çoğaltacağına söz verdiğini yazmışlardır. Yehova (sözde) onları (zamanın anlayışına uygun olarak) bütün halkların efendisi, egemeni, öteki halkları onların kulu yapacağını belirtmiştir. Ama Yehova'nın (ki bu,

onun dincilerinin demektir) sözünden çıkar, ona (dincilerine) kulluk etmek yerine başka tanrılara kulluk ederlerse, onları başka halkların eline vereceğini (birçok yerde) söylemiştir. Onları yeryüzüne, başka halkların arasına çil yavrusu gibi dağıtarak cezalandıracağı (dincilerince) gene birçok yerde söyletilmiştir. Bu durumda, yenilgiler, sürgünler, Yehova'nın dincilerine (rabbilere) körkütük inananlar için, Yehova'nın güçsüzlüğü değil, sözünün gerçekleşmesi olarak görünmüştür. Öyleyse bağışlanmaları, ülkelerine dönmeleri için (başka tanrıları bırakıp) Yehova'ya dönmeleri gereklidir. Yehova'ya daha bir sıkı sarılmaları beklenmiştir. Örneğin Yehova'ya bağlılıklarını ve başka tanrılara kulluk etmediklerini göstermeleri için yontu ve resim yapmamalıdırlar.

Babil sürgünü sırasında ve sonrasında derlenen ve yazılan kitaplarda, Yahudacıların tarihlerinin ve teolojilerinin bu yönde gösterdiği iç gelişmelerin (iç tutarlılığın) ulaşılacağı son noktaya yönelinir. Şöyle ki imparatorluk (Babil) kentinde imparatorluk evresinde, dinsel inancın tektanrıcılığın eşiğine dek varmış bir kültür birikiminden etkilenmişlerdir. Bu etkiyle, Mezopotamya yaratılış mitosunu alıp onu Yehova'ya mal etmişlerdir. Uyarlayıp *Tevrat*'ın başına eklemişlerdir.

Tüm insanlığın yaratıcısı olan bir tanrı, öteki tanrılara tapınılmasını hoş karşılamayan bir tanrı kavramıyla birleşince, evrensel tek tanrı kavramına geçmek güç olmayacaktır. Böylece, imparatorluk çapına varmış uygar toplumun gereksinim duyduğu bir dinsel ideolojiye yaklaşılmıştır. Bunu, uygar imparatorluk halklarından biri değil (kabiletanrıcılık ile evrensel tanrı kavramını eklemlendirebilecek konuma ve koşullara sahip) yakın barbar geçmişli bir halk başarmıştır. Ama böyle bir dinsel ideoloji (tektanrıcılık) daha sonraki (İsacılık, Müslümanlık biçimleriyle olmak üzere) imparatorlukça benimsenecektir.

Yahudacıların, Roma İmparatorluğu'nun uyrukları olmalarından önceki tarihleri, bildiğimiz, bilmediğimiz birçok halkın yaşadıklarının benzeriydi. Onlarla aralarındaki başlıca fark, abece'den sonra çıkıp yaşadıklarını binyıl süreyle yazıya geçirmiş olmalarıydı. Böylece onların kendi geçmişlerinden, tarihçilerin ise onların geçmişlerinden bilgili olunmasını sağlamışlardı. Roma İmparatorluğu'ndan sonraki tarihleri ise, ilk olarak Roma tarafından (İS 70 ayaklanması sonucunda) yalnızca bir yere değil, imparatorluğun birçok yerine sürgün edilip dağılmaları (diaspora) ile başlar. Gittikleri yerlerde de yazgıları farklı olmamıştır. Örneğin, 1290'da İngiltere'den, 1394'te Fransa'dan, 1492'de İspanya'dan olmak (Osmanlıca kabul edilmek üzere) günah keçisi sayılmaları üzerine sürgünlerle, soykırımlarla dolu (insanlık adına utanç verici) onlar için acı bir diaspora (sürgündeki azınlık) yaşamı olmuştur.[137]

İsacılık ve Muhammedcilik

Kenttanrıcılıktan tektanrıcılığa evrim (görüldüğü gibi) tarımcı uygar toplumun kent devletinden dünya imparatorluğuna (ama hep bir adım geriden) eşlik eden bir süreçtir. Ayrıca, kent devletinden imparatorluğa evrim, tek bir ülkede, aynı toplumun yaşadığı (kesintisiz) bir süreç değildir. Daha çok, çeşitli ülkelerde çeşitli halklarca gerçekleştirilmiş toplumsal bir evrimdir. Dinsel ideolojinin gelişmesi de benzeri bir süreç izledi.[138] Uygar toplumun düşünsel alandaki bu ortak birikimi ve ortak kalıtı, çeşitli konumlarda bulunan ve (gördüğümüz) çeşitli sorunlarla karşılaşan toplumların buldukları (düşünsel) çözümlerin katkılarıyla oluştu. Bu yolda, barbar toplulukların da uygar toplumlarla etkileşimlerinin sonucunda önemli katkıları oldu.

Kenttanrıcılıktan tektanrıcılığa doğru (bir başka açıdan bakılırsa çoktanrıcılıktan tektanrıcılığa yönelmiş görünen) evrim, çeşitli halkların yaşayış deneyimlerinin olduğu kadar düşünüş deneyimlerinin de (ortak) ürünüydü. Yani ekonomik, siyasal savaşımlar kadar düşünsel, ideolojik savaşımlarla gerçekleştirildi. Örneğin Babilonya teologları, siyasal gereksinimleri kadar, onu gerçekliğe uygun gösterme ve gerçekliği kendilerinden yana dönüştürme amacıyla davrandılar. Bu yolda Sümerli baştanrıyı değiştirip devraldıkları bölgesel devlete koşut olarak yerine Babilli bir tanrıyı koymuşlardı. Bunu yaparken onu Sümerli tanrıya üstün göstermek için "yaratıcı" baştanrı olarak sunmuşlardı. Tektanrıcılık yönünde benzeri katkılar, kabile tanrılarını "en güçlü tanrı" sayan İbranilerce yapılmıştı. Bu yolda Musacılar (Baal gibi), bazı tanrılarının varlığını yadsıyan düşünceler geliştirebilmişlerdir.

Bu tür düzenlemelerden sonra, ideolojik düzeyde savaşım, iç tutarlılık ve gerçekliği yansıtma derecesi gibi kendi kurallarıyla yürütüldü. Karşı olunan halkların ideolojilerinin (dinsel inançlarının) gerçeklikle uygunluk ve tutarlılık durumları eleştirildi. Böyle eleştirilere uğrayanlar, inançlarını gerçekliğe uygun göstermek için onlarda düzeltmeler (rötuşlar) yapmaya çalıştılar. Hem gerçeklikle dış tutarsızlıklarını hem mantıksal iç tutarsızlıklarını örtme, gizleme, gözden kaçırma çabası gösterdiler. Örneğin, ilk tanrılar ölüp öldürülebilen özneler olarak düşünülüyordu. Sonrakiler ölümsüz kılındı. Ölümsüzlük niteliğinin yüklenmesi, onların yaralanabilen, hastalanabilen bedenlerden de soyutlanmasını getirdi. Neolitiğin totemlerinin uzantısı zoomorfik (hayvan biçimli) tanrıları, karşı toplulukların dincilerince eleştiriye uğradı. Yerlerine konan antropomorfik (insanbiçimli) tanrılar da eleştirilerden payını aldı. İnsanlar gibi istekler, duygular, düşünceler, tutkular taşımaları eleştirildi. Bunun üzerine (Platon'un *Homeros Destanları*'nda tanrıla-

rın ahlaksızlık yapan insanlar gibi gösterilmelerine karşı çıkan eleştirilerin etkisinde görüldüğü gibi) tanrılar, önce insanca bedenlerden, sonra bazı insanca duygulardan da soyutlandı. Giderek tanrı kavramı, bu tür eleştirilerden kaçırıla kaçırıla, her türlü maddesel nitelikten arındırıldı, salt ruhu olan tek tanrı anlayışı yoluna girildi.

Ancak Musacılıkta tanrı ne soyut ne de tekti. Örneğin *Tevrat*'ta Dicle ve Fırat'ın içinden aktığı Aden bahçesinde sabahın serinliğinde dolaşmakta olan tanrının ayak seslerinin (Âdem ve Havva tarafından) duyulduğu yazılıdır.[139] İsacılıkta (Hıristiyanlıkta) Meryem'in İsa'yı Yusuf ile buluşmalarından önce kutsal ruhtan gebe kalarak doğurduğuna inanılan bir dinde, tanrı tek tanrı sayılamaz. Bunu çok iyi gören Muhammed, İsacılığı Allah'ın oğlu, kızı olmaz diye eleştirecektir.

Musacılık, İsacılık, tam anlamıyla tektanrıcı din sayılamasalar da, dinsel ideolojinin tektanrıcılığa varacak yönde geliştirilmesinin evreleriydi. Kısacası, Eski Dünya'da, uygar toplumun Musacılık, İsacılık, Muhammedcilik evreleri bulunan, tek bir tektanrıcı inanç geleneği gelişmiştir. Bu bakımdan "tektanrıcı dinler" sözü de doğru değildir. "Tektanrıcı din" denmelidir. Eski Dünya'nın bu tektanrıcı (tek) din geleneğinin söz konusu evreleri, karikatürleştirme suçlamasına uğrama göğüslenerek, daha çok pedagojik amaçlarla şöyle şemalaştırılabilir: Musacılığın, tektanrıcı dinin tohumlarının atılarak "ekilmesi"; İsacılığın, onun tüm toplumlara açılarak "evrenselleştirilmesi"; Müslümanlığın, evrenselleştirme yolunda, kandırma (ikna) ile yetinilmeyip "silahlandırılması" olduğu, ileriki sayfalarda gösterilmeye çalışılacak.

Burada ise, imparatorluk ile tektanrıcı dinin bağlantısının, tektanrıcı inancın her üç biçiminde de "evrensel efendi" kavramının bulunuşunda açıkça dile getirildiğine değinilmekle yetinilebilir. Gerçekten, Musacılığın *Tevrat* kitabında, Yehova'nın Rab (bir anlamıyla efendi) olduğu, adı yerine bu sıfatı kullanılarak hemen her sayfada belirtilmiştir. Ayrıca *Tevrat*'ın son bölümlerinde İsrailoğullarının bütün halkların efendisi, Yehova'nın ise bütün halkların tanrısı olduğu teması işlenmeye başlanır.[140] *İncil* (Yeni Ahit) kitaplarında İsa'nın dönüp tüm yeryüzünde kuracağı (evrensel) "tanrının krallığı" sözü edilir.[141] Müslümanların kutsal kitabı *Kuran* içinde ise, "bütün imanlar Allaha dönünceye kadar savaşın" sözü ve onu destekleyen "kutsal savaş" (cihat) kavramı bulunmaktadır. Böylece Müslümanlıkta, Muhammed'in vahyi odağı çevresinde evrensel bir devletin (dünya imparatorluğu) kurulması yönünde düşünceler işlenmiştir. Ayrıca, dincilik ile yöneticiliği (Muhammed'de) birleştiren bir anlayışla Muhammed'e uygun görülen "Kainatın Efendisi" sıfatı tam bir imparatorluk söylemidir.

15. Bölüm

VI.15/1. Bkz. M. Rosenthal ve P. Yudin, *Materyalist Felsefe Sözlüğü*, çev. Enver Aytekin ve Aziz Çalışlar, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1980, "üretim biçimi" girdisi.

VI.15/2. İnsanlık tarihinin oluşumunda, göçebe çoban barbar toplulukların rolüne ve savaş teknolojilerinin önemine ilgimi (*A World History* adlı yapıtını *Dünya Tarihi* başlığıyla çevirdiğim) McNeill çekti. Onun etkisiyle insanlık tarihinin, üretim biçimleri ve üretim teknolojileri yanı sıra "savaş teknolojileri" kavramı da kullanılarak, daha iyi anlaşılıp gerçekliğin daha doğru oranlı olarak yansıtılabileceğini düşünüyorum.

VI.15/3. Savaş hakkında bu satırların yazarının genel görüşü için bkz. Adam Şenel, "Tarihçesi, Psikolojisi, Sosyolojisi, Felsefesi, İdeolojisi ve Teknolojisi ile Savaş", *Bilim ve Gelecek*, Mart 2004 sayısı, s. 36-60.

VI.15/4. Fotoğrafı için bkz. Spindler, *The Man in the Ice*, s. 114'ü izleyen fotoğraflı sayfalar.

VI.15/5. İlköğretimin ve ortaöğretimin birçok dersinde, metallerden ve niteliklerinden söz edilir. Hiçbirinde metalleri öteki elementlerden ayırt eden en önemli özelliğin "elektron okyanusları içinde küçük atom adacıkları" olduğu bilgisiyle karşılaşmadım. Bu bilgiyi neden sonra Osman Gürel'den edinince metallere bakışım derinleşti diyebilirim.

VI.15/6. Bu tarihsel, hatta (yazılı) tarihöncesi olgunun sonraki çağlara kalabilmiş ("fosilleşmiş") kanıtı gözlerimizin önünde: İlkçağlardan çağımıza, dünyanın birçok bölgesinde ilkel metalürjinin (Çingeneler gibi) göçer zanaatçı topluluklarınca yürütülüşü! Kulaklarımızdaki kanıtı ise çocuklarımıza öğretilen Ergenekon Destanı!

VI.15/7. Bkz. Childe, *Tarihte Neler Oldu*, s. 57-58.

VI.15/8. Türkçede ne İng. *chariot* sözcüğünün ne de "tunç savaş arabacısı" anlamında İng. *charioter* sözcüğünün (ne yazık ki) yerleşmiş yerleşmemiş karşılığı sözcükler bulunmamaktadır; "çifttekerli" ve "çifttekerci" karşılıkları önerilebilir.

VI.15/9. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 84.

VI.15/10. Childe, *Tarihte Neler Oldu*, s. 116'da, Kafkaslar'daki Kuban "Kral Mezarları" olarak bilinen şef mezarlarının Mezopotamya kaynaklı (tunç baltalar ve kazanlar, altından ve değerli taşlardan eşya ve araçlar ile Küçük Asya'dan getirilmiş (lületaşı gibi) mallarla döşenmiş olmasının, varsıllıkların bu savaşçı şeflerin elinde toplandığını gösterdiğini yazmaktadır.

VI.15/11. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 84.

VI.15/12. Örneğin, Orta Asya göçebe konfederasyonları için bkz. Lawrence Krader, "Devletin Asya Göçebeleri Arasındaki Kökeni", *Erken Devlet*, s. 135-154.

VI.15/13. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 85.

VI.15/14. Bkz. Childe, *Tarihte Neler Oldu*, s. 124.

VI.15/15. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 88.

VI.15/16. Yunanistan'a yerleşen tunç silahlı Akhalar ile demir silahlı Dorların uygarlaşırken toplumsal yapılarının birbirininin zıddı yönde (eşitsizlikçi Akhaların görece eşitlikçi sınıf toplumuna; eşitlikçi Dorların yarı kast toplumuna varacak bi-

çimde) gelişmesi için krş. Şenel, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, "Dizin"de "Akhalar" ve "Dorlar" ile ilgili sayfa sayıları.

VI.15/17. Örneğin Ganj Vadisi, demir araçlarının (İÖ 1000 dolaylarında) girişinden sonra hızla üretime ve uygarlığa açılmıştır.

VI.15/18. Bkz. III.7/61.

VI.15/19. Gerçekten Mısır belgelerinde (kıyıdan geldikleri için olacak) "Deniz Halkları Akını" olarak anılan (Paleskler=Filistinliler gibi halkları getiren) akınlarda, demir silahlı göçebelerin, mallarını, karılarını ve çocuklarını taşıdıkları arabalarının bulunduğu bilinmektedir (bkz. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 146).

VI.15/20. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 93.

VI.15/21. Bkz. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 155.

VI.15/22. Resimleri için bkz. Okay ve başkaları (haz.), *Modern Biyoloji.*

VI.15/23. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı).

VI.15/24. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 396.

VI.15/25. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 480; aynı zamanda bkz. s. 365, 391, 396, 874.

VI.15/26. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 468.

16. Bölüm

VI.16/27. Bkz. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 108 ve 116, 117, 118.

VI.16/28. Bkz. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 116'da, "Gariptir ki Hammurabi tarafından yıkılınası Mari'nin geleceğin arkeologları için korunmasını sağladı. Kent terk edildi, Zimri Lim sarayının kalıntıları çöken üst katla örtülerek daha sonraki inşaatçıların elinden kurtuldu" denmekte.

VI.16/29. Bkz. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 117-118.

VI.16/30. Bkz. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 119 ve 87.

VI.16/31. Bu konuda, Ugarit, Mısır ve Mezopotamya mitoslarını karşılaştırmak sağlam bir düşünce verebilir; bkz. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, "Ugarit Mitolojisi", "Mısır Mitolojisi" ve "Mezopotamya Mitolojisi" bölümleri.

VI.16/32. Bkz. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 147 ve Dizin'den "Ugarit" sayfaları.

VI.16/33. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 102.

VI.15/34. Bkz. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi* (2002 baskısı), s. 111-129.

VI.15/35. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 73.

VI.15/36. Bkz. Marcella Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu.*

VI.15/37. Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 279.

VI.15/38. Bkz. Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, s. 10, 32 ve 264.

VI.15/39. Kaneş ve Alacahöyük ile ilgili sıradan bilgiler (tersi dipnotlarında belirtilmedikçe) *Büyük Larousse* (1992 baskısı) ve *AnaBritannica* (1986 baskısı) kaynaklarından sağlanmıştır; yorumlar, yanlışıyla doğrusuyla yazarındır.

VI.16/40. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 113; aynı sayfada, bulunan on bin tabletten bugüne dek çözülebilen üçte birine göre, Asur'dan Kaneş'e (her biri

yaklaşık 100 kilo olarak) 800 eşek yükü (13,5 ton) tutacak kadar kalay getirildiğinin hesaplandığı, bunun gerçek tutarın onda biri olduğunun sanıldığı bildirilmektedir. Bu malların oradan öteki Karumlara dağıtıldığı ve Asurlu tacir ailelerce satıldığı belirtilmektedir.

VI.16/41. Childe, *Tarihte Neler Oldu*, s. 100.

VI.16/42. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 68, 69.

VI.16/43. Gene bir Hitit kenti olan, ama geçmişi Hitit öncesine dayanan Alişar höyüğünde de, Asur dili, çiviyazısı ile yazılmış "Kapadokya Tabletleri" bulunmuş ve üzerlerinde Kültepe'ninkilere benzer bilgiler taşıdıkları görülmüştür.

VI.16/44. *Tevrat*, "Tekvin" 25/10'da göçebe İbranilerin atası İbrahim ölünce, Het oğullarından Tsohar oğlu Efron'dan satın alınan tarlaya gömüldüğü yazılıdır; 26/34'te oğlu İshak'ın (babasının öğüdü zıddına) iki Hittî kızını karı olarak aldığı; 27/46'da, annesi Rebeka'nın "Het kızları yüzünden hayatımdan bıktım" diye İshak'a yakındığı yazılıdır.

VI.16/45. Bkz. *Büyük Larousse*, "Hititler" girdisi; McNeill ise, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 69'da "Hitit toplumu birkaç farklı gruptan oluşur; öyle ki bir grubun ötekini fethiyle, üzerinde Hitit uygarlığının yükseleceği toplumsal farklılaşmanın temellerinin atılmış olması olasıdır" denmektedir. O. R. Gurney, *Hittites*, Penguin, Middlesex, 1969, s. 68'de "Hitit devleti kapalı bir kastın ülkenin yerli halkı üzerinde egemen olmasının ürünüdür" denmektedir.

VI.16/46. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 145.

VI.16/47. Hitit Yasa Derlemesi'nin paragraf paragraf İngilizce çevirisi için bkz. Gurney, *Hittites*.

VI.16/48. Bkz. Şenel, *Uygarlık Çizgisi*, s. 81; krş. Mebrure Tosun ve Kadriye Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi Şaduga Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

VI.16/49. Asur'un Geç Hitit kentlerini yıkışının, tarihçiler için yararı oldu. Karatepe'de hem Fenike yazılı hem Hitit yazılı (çift dilli) bir tabletin bulunması, Hititçenin çözülmesine yaradı. Eski Sami dilleri uzmanları, bilginleri söz konusu tableti Hititçeyi çözmede kullandılar.

VI.16/50. Hitit ikonografisinde de açıkça görüldüğü gibi, Anadolu'da, en azından Hititler döneminden beri ucu kalkık deri ayakkabılar olan çarık giyilmektedir. Bu olgu, kültürel birikimin önemi kadar, kültürel sürekliliğin derecesinin bir göstergesi olarak anılabilir.

VI.16/51. Krş. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, (2002 baskısı), s. 137.

VI.16/52. Bkz. Peter Levi, *Eski Yunan*, çev. Neşe Erdilek, İletişim Yayınları, İstanbul, 1987, s. 13 ve Homeros, *İlyada*, II/649'da "yüz kentli Girit"; Homeros, *Odysseia*, XVI/62'de "engin ovalı Girit"; XIX/172-174'te ise, "Girit denen bir toprak var... güzeldir ve de semiz, çok insan var içinde, sayamazsın, doksan tane de kenti" denişi (bkz. Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat ve A. Kadir, Sander Yayınları, İstanbul, 1975 ve Homeros, *Odysseia*, çev. Azra Erhat ve A. Kadir, Sander Yayınları, İstanbul, 1970 içinde).

VI.16/53. Levi, *Eski Yunan*, s. 30-31'de, Giritlilerin köken olarak Güneydoğu Akdeniz'de bir yerden, Mısır'dan (huzursuzluk döneminde kaçarak) ya da daha doğudan (Anadolu'dan?) oldukları belirtiliyor. Bu durumda, ilk gelen insanlar Neolitik

kültürü; ikinci dalganın (Mısır uygar toplum dönemi kargaşa tarihlerine rastlamışsa) uygarlığı getirmiş olabilir.

VI.16/54. J. Gabriel Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, çev. C. Perin ve M. Perin, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1964, s. 67'de, Girit'te bulunan mühürlerdeki devekuşu, suaygırı resimlerinin ve bir freskteki zenci savaşçıların, Girit'in Mısır ile ilişkisinin belgeleri olduğu yazılıdır.

VI.16/55. Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1947, s. 18'de bunu, Girit kentlerinin İÖ üçbinlerde gelen bir göçün sonucunda Anadolu halklarınca kuruluşlarının göstergesi olarak görmektedir.

VI.16/56. "Talasokrasi" denizlerde egemenlik kurmuş devlet, katman anlamına gelmekle birlikte, denizci ve tacir (uzak deniz ticaretiyle uğraşan) kimselerden oluşan bir katmanın egemen olduğu yönetim için de kullanılabilir (mi?); Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s.12'de, büyük sarayların çevresini saran büyük konakların ve anıtsal mezarların bir deniz ticareti aristokrasisinin varlığının işareti olduğu değerlendirmesine dayanılırsa, kullanılabilir.

VI.16/57. Bkz. Levi, *Eski Yunan*, s. 38'teki Knossos sarayı planında "kilerler".

VI.16/58. Göğüslerini açıkta bırakan (belki de destekleyen?) buluzuyla, "Yılanlı Tanrıça" (bkz. Levi, *Eski Yunan*, s. 34) kuraldışı giyinmiş olmayıp, Knossos fresklerine (duvar resimlerine) bakılırsa Girit kadınının (hiç değilse Girit saray kadınının) giyinişini yansıtmaktadır. Ayrıca tepsiler üzerindeki kadehlerle içki taşıyan güzel delikanlılar, Minos kültürünün budünyacı niteliğini göstermektedirler.

17. Bölüm

VI.17/59. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 82.

VI.17/60. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 89: Lugalzaggisi (çok sayıda bulunan taş kabın üzerine) "Enlil, Lugalzaggisi'ye ulusun krallığını verdi; tüm ülkeleri ayağına serdi ve onları doğudan batıya ona bağımlı kıldı" yazıtını bırakmıştır.

VI.17/61. Bkz. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 96-99.

VI.17/62. Bkz. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 98. Bu gelenek, Babilonya imparatorluğunda Hammurabi Yasaları'nda (bkz. Tosun ve Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları...*, "Prolog") içinde (s. 185'te) "dört cihana boyun eğdiren kral" biçimini alacaktır.

VI.17/63. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 64-65; bunlara, s. 98-102 arasında "imparatorluk teknikleri" dediği profesyonel orduyu, tacirlere, zanaatçılara ayrıcalıkların tanınmasını ve imparatorluk yollarında kolluk hizmetini katmaktadır.

VI.17/64. Krş. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), gene s. 64-65.

VI.17/65. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 121.

VI.17/66. Fazla bilgi için bkz. Tosun ve Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları...*, s. 12-16.

VI.17/67. Tosun ve Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları...*, s. 3.

VI.17/68. Bkz. Tosun ve Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları...*, s. 15 ve Şenel, *Uygarlık Çizgisi*, s. 73-78. Babilonya (Hammurabi) yasalarından beş yüzyıl kadar sonra derlenmiş bulunmasına karşın Asur yasalarındaki bedene verilen cezaların çokluğu çok daha ilkel bir hukuk anlayışını yansıtmaktadır. Bunlar arasında sopa atma,

kulak, burun, dudak kesme, göz çıkarma, yüz parçalama, hadım etme, kazığa oturtma bulunmaktadır. A tabletinin 40. paragrafında "İster evli kadınlar ister dul kadınlar veya Asurlu kadınlar sokağa çıkarken başlarını açmamış olacaklar" düzenlemesi vardır. Aynı paragrafta kocaya varmamış olanların örtünmemeleri, örtünen fahişeyi ihbar edene fahişenin giysisinin verileceği, ihbar etmeyene 50 sopa atılacağı, bu fahişenin ise başına zift dökülüp 50 sopa yiyeceği belirtiliyor.

Çocuğunu (isteyerek) düşüren kadının (bu sırada ölse bile) kazığa çakılacağı 53. paragrafta belirtilmiş. Koca (A-58'e göre) karısının (evlilik sözleşmesi tabletinde belirtilen koşullarda) gözünü oyabiliyor. Bu tablette yazılı olmayan suçlarında ise karısını dövmesi, saçını yolması, kulağını bükerek yaralaması durumunda ceza yok. Koca karısını (A-37'ye göre) hiçbir şey vermeden istediği zaman boşayabiliyor. Ama bir kadın bir adama el kaldırdığında (A-30'da) 30 mana (15 kg) kalay ödeyeceği ve 20 sopa yiyeceği yazılı.

VI.17/69. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 100.

VI.17/70. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), gene s. 100; Hammurabi Yasaları'nda "tımar" sistemi için bkz. Tosun ve Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları...*, (s. 188) 28. ve sonraki paragraflar.

VI.17/71. Herodotos, *Tarih*, III, 90-95'te (üçüncü kitap, 90-95. paragraflarda) on dokuz satraplıktan Pers başkentindeki hazineye her yıl yapıldığı yazılan ödemeler listesi (doğruysa) toplam (1 talant=yaklaşık 26 kilo olarak) 7500 talant (yuvarlak 200 ton) gümüş (para) idi. Ayrıca imparatorluğa, Klikyalılar'dan (Güney Anadolu halkından) 360 beyaz at, Babilonya'dan ve Asur'dan kısırlaştırılmış 500 oğlan, Hindistan'dan 360 talant (yuvarlak on ton) altın tozu akmaktaydı.

VI.17/72. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 99-100.

VI.17/73. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 101.

VI.17/74. Örneğin Hammurabi Yasa Derlemesi'nin 274. paragrafında, keçecinin, kendir dokuyucusunun, mühür kazıyıcısının, demircinin, doğramacının dericinin, hasırcının, yapıcı gibi zanaatçıların günlük ücretlerinin "arpa tanesi ağırlığı" gümüş ile ne kadar olacakları saptanmıştır. 277. paragraftaysa 60 gur'luk (18 tonluk) bir gemi kirasının 1/6 şekel gümüş olacağı saptanmıştır; ayrıca borç verilen para için alınacak faiz (88. paragrafta) ve biracı kadından harman veresiye borç alınan bira fiyatı (belli tutarda arpa olarak) belirtilmiştir; işlenen suçlarda ödenecek para cezaları da bir bir saptanmıştır. Niteliksiz işçinin gündeliğinden (bkz. 273. paragraf) bira fiyatlarına (bkz. 111. paragraf) tarla kirasından (bkz. 253. paragraf) kayık kirasına (bkz. 276. paragraf) narh (değişmez fiyatlar) konmuştur. Faiz oranları ipotek karşılığı alınan borçların faizleri (bkz. 49. paragraf) saptanmıştır (bkz. Tosun ve Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları...*, çeşitli sayfalar).

VI.17/75. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 66'da, imparatorluk yöntemlerinin öteki yüzünü de görüp göstermektedir: "Fakat bürokrasinin, hukuğun ve pazar fiyatları düzeninin yavaş yavaş gelişmesi, tarım ürünlerinde ve öteki mallarda sağlanan toplumsal artıyı doğru ya da eğri yollarla ellerinde toplamış olan varsıllar arasında, birbirlerine yüzlerce kilometre uzaklıktaki bölgelerde yıllar, hatta onyıllar boyunca sürecek çapta işbirliği yapılması olanaklarını yarattı."

Gerçekten, Hammurabi yasaları ile imparatorluğun (belki) her bölgesinde aynı ücretler ödeniyor, aynı cezalar uygulanıyordu. Ama aynı suçlarda verilecek cezalar toplumun katmanlarına göre (aynı katman insanları arasında uygulanan kısas ilkesi

bırakılıp) alt katmanların zararına olarak farklılaştırılıp şiddetlendirilmiştir. Örneğin yüksek tabakadan biri diğerinin gözünü çıkarmışsa (196. paragrafa göre) gözü çıkarılacakken *muskenum* tabakasından birinin gözünü çıkarana 1 mana (500 gr) gümüş ödetiliyor (bkz. 198. paragraf). Gözünü çıkardığı kimse köle ise (bkz. 199), sahibine köle fiyatının yarısını ödeyerek kurtulabiliyordu. Aynı biçimde beyin gebe kızını dövüp bebeğin ve kızın ölümüne yol açanın kızı öldürülürken (bkz. 209-210) bu suç sıradan birine karşı işlenirse yarım mana gümüş, köle kadına karşı işlenirse sahibine 1/3 mana gümüşle (bkz. 211-214) cezalandırılıyor.

. VI.17/76. Gene de anımsatmakta yarar var: Duka, bir deniz imparatorluğu olan Venedik düklerinin (ilkini 1284'te bastırdıkları) altın para olup tüm Akdeniz ülkelerinde geçer akçe sayıldı. Öyle ki imparatorlukta (1477 gibi erken bir tarihte basılan) Osmanlı altını yanı sıra onsekizinci yüzyılın sonlarına dek dolaşımda kalabilmişti (bkz. *AnaBritannica*, 1987 baskısı) "Duka altını" girdisi.

VI.17/77. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 101.

VI.17/78. Childe, *Tarihte Neler Oldu*, s. 129'da Kral Yolu'nun uzunluğu 3 bin km verilip (Herodotos, *Tarih*, V/52'ye dayanılarak) 90 günde [yaya olarak] alınabildiği yazılıdır.

VI.17/79. Bkz. *AnaBritannica* (1989 baskısı), "Kral Yolu" girdisi.

VI.17/80. Childe, *Tarihte Neler Oldu*, s. 129.

VI.17/81. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 160 ve Roux, *Ancient Iraq*, s. 259.

VI.17/82. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 114.

VI.17/83. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 204-206.

VI.17/84. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, s. 96; bu, kendinden önceki egemeni "Gerçek Kral" olmadığı için devirdiği gibi bir anlam çağrıştıran addır.

VI.17/85. Bkz. L. W. King (der.), *Chronicles Concerning Early Babylonian Kings*, Londra, 1907'den, William H. McNeill ve Jean W. Sedlar (der.), *The Origins of Civilization* (Readings in World History, c. I), 1968, Oxford University Pres, New York, s. 49-51.

VI.17/86. Krş. Herodotos, *Tarih*, I. 108-130 (Türkçe çevirisinde s. 61-70). Mitosu bir Yunan kaynağından, dolaylı olarak öğreniyoruz. Dolayısıyla Yunanların Perslere bakış açısının izlerini taşımaktadır. Bu bakış açısının en belirgin özelliği (günümüze dek süren bir ayrımla) Avrupalı-Asyalı ayrımıdır. Örneğin Pers İmparatorluğu'nun tüm Asya'yı kapsayacağı söylenmektedir. Yunan kent devleti siyasal düzeninde insanların özgür, tek bir kişinin yönettiği Pers düzeninde ise, egemenin despot, onun dışında herkesin onun kölesi olduğu önyargısının izleri de, Perslerle aynı kültürü paylaşan Med egemeninin acımasızlığının derecesinde yakalanabilir. Mitos, Yunan kanalından geçirilirken kim bilir başka hangi noktalarda çarpıtılmıştır? Dolayısıyla Pers imparatorluk ideolojisinin restorasyonunun bu mitostan çok Zoroasterci kaynaklara ve Nakşi Rüstem yazıtında söylenenlere dayandırılması doğru olur.

VI.17/87. Günaltay, *Yakın Şark*, c. I, s. 261.

18. Bölüm

VI.18/88. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 39. Öte yandan yerel devlet evresinde egemenliğin bir kentten ötekine her geçişinde, baştanrılıkta bir değişiklik yoluna gidilmedi. Bu, işleri karıştırabilirdi. Mezopotamya dincileri bu sorunu, tapınakların konfederatif örgütünün dinsel başkenti konumuna yükselen Nippur kentinde, Anu başkanlığındaki büyük tanrıların kurulu Anunnaki'nin kararlarının "yürütücüsü" tanrının değiştirilmesiyle (baştanrıyı değiştirmeden) bulmuş görünürler. Sonuçta o da bir baştanrı sayılır.

VI.18/89. Marduk'un yaratıcı tanrılığa yükseltilmesi, *Enuma Eliş* destanında, başında (Tiamat'ın karşısına çıkma karşılığında yazgı tabletlerinin kendine verilip baştanrılığa geçirilmesi isteği üzerine geçirildiği sınavda bir giysiyi, önce yok edip sonra yeniden var etmesinde) ve sonunda (Tiamat'ı ikiye bölüp yeri ve göğü yaratmasında ve Kingu'nun kanını kemikle kararak insanı yaratacağını söylemesinde) vurgulanmaktadır (bkz. *Enuma Eliş*, IV. Tablet, 23-26 ve 137-138 ile VI. Tablet 5-6).

VI.18/90. Asur, hem başkentin hem imparatorluğun hem halkın hem de tanrılarının adıdır. Tanrılarının adı ("Asur"un öteki kullanımlarıyla karıştırılmaması için olmalı) bazı kaynaklarda "Aşur" olarak verilir.

VI.18/91. Molek, *Tevrat*'a göre (bkz. "İkinci Krallar" kitabı, 23/10) Kenanlıların, öfkesini yatıştırmak için her yıl bir soylu kız çocuğunun (yakılarak) kurban verilen tanrısıdır. Tlaloc, Azteklerin insan kurbanlarının yürekleriyle beslendiğine inandıkları "derisi yüzük" yağmur tanrısıdır. Musacılar bu bakımdan kendilerini Kenanlılardan üstün görüyorlardı. Çünkü Yehova'nın, peygamberi İbrahim'den, kendini yaşamda en çok sevdiği varlıktan fazla sevip sevmediğini sınama yolunda oğlu İshak'ı kendine kurban sunması buyruğuna son ana dek boyun eğmesi üzerine, bağışlanıp insan yerine koç kurban etmektedirler (bkz. "Tekvin", 22/1-14; aynı öykünün *Kuran*'daki anlatımı için bkz. "Saffat" suresi, 100.-107. ayetler).

VI.18/92. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 105 ve 108.

VI.18/93. Zoroastercilikle ilgili bilgilerin hangi kaynaktan edinildiğine ilişkin bkz. Adam Şenel, *Uygarlık Çizgisi*, Bizim Yayınları, Ankara, 1968, s. 148-153.

VI.18/94. Nietzsche'nin *Böyle Buyurdu Zerdüşt* yapıtı (Türkçeye çeşitli çevirileriyle), Zoroaster hakkında bilimsel bir kitap olmaktan çok bir roman, bir felsefi deneme olmakla birlikte, Zoroastercilerin (Hıristiyan değerlerin zıddına) bazı görüşleri hakkında bir düşünce verebilecek niteliktedir.

VI.18/95. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 117.

VI.18/96. Şenel, Uygarlık Çizgisi, s. 151.

VI.18/97. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 118.

VI.18/98. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 118. McNeill, Zoroasterciliğin bu niteliğini saptamakla kalmaz. Aynı zamanda (aynı sayfada) "eski Ortadoğu kozmopolit dünyasının dalgalanmalarına ve belirsizliklerine dinsel bir yön ve düzen verme [gereksinimi] yolunda... İbrani peygamberlerinin söyledikleriyle aynı düzeye konmaya hak kazanır" diyerek, Zoroasterciliği tarih perspektifindeki önemli yerine oturtmuş olur.

VI.18/99. I. Darios'un Behistan'daki Nakşi Rüstem Yazıtı'ndaki bu sözü Günaltay, *İran Tarihi*, c. I, s. 261'de aktarılmıştır; bu yazıtta Zoroasterciliğin başka bazı düşünceleri de yansıtılmış bulunmaktadır.

VI.18/100. Kovuşturmadan kaçan "Parsiler" Hindistan'a yerleşmişlerdir. Zoroastercilikle ilgili bilgilerin çoğu (önemli değişiklikler geçirmelerine karşın) bu kaynaktan sağlanmıştır.

VI.18/101. Kendisinin de bir Musacı (Musevi) olduğunu söyleyen yazar Nicholas de Lange, *Yahudi Dünyası*, çev. Sevil Atauz ve Akın Atauz, İletişim Yayınları, İstanbul, 1987, s. 14'te, *Tevrat*'ın tarihsel gerçeklerin açığa çıkardığı kadarını da örten (gizleyen) tarih ile mitos karışımı bir "destan" olduğunu söylemektedir.

VI.18/102. *Kitabı Mukaddes* (*Tevrat* bölümü), "Tekvin" kitabı, Bap 17/Sayı 5.

VI.18/103. *Tevrat*, "Tekvin", 32/9'daki, Yakub'un "Ey babam İbrahim'in Allahı ve babam İshak'ın Allahı" sözünden de bu çıkıyor.

VI.18/104. *Tevrat*, "Tekvin", 34/3.

VI.18/105. Yakub (İsrail) ile Esav ikiz kardeşlerin bu ilginç kavgasının ayrıntıları için bkz. "Tekvin", Bap 30.

VI.18/106. Ya bir Kenanlı (bey oğlu bile olsa) İbrani kızıyla evlenmek isterse ne yapılacaktır? Bunun yanıtı da "Dina ile Şekem" olarak adlandırılabilecek bir öyküyle verilen örnekte gösterilmiştir: "Ve Leanın Yakuba doğurmuş olduğu kızı Dina, memleketin kızlarını görmek için çıktı. Memleketin beyi Hivilerden Hamorun oğlu Şekem onu gördü, ve onu alçalttı" [çeviride (') kullanılmamakta]. Şekem "genç kadının yüreğine hitap eder". Sonra babasından gidip onu istemesini ve evlenmeleri için izin vermesini ister. Hamor Yakub'un oğullarına, oğlum kızınızı istiyor, ne kadar ağırlık isterseniz veririm, onu karı olarak oğluma verin, bize hısım olun, kızlarınızı bize verin, kızlarımızı alın, memleketimde bizimle oturun, alışveriş yapın, mülk sahibi olun der.

Yakub'un oğulları (hileyle) sünnetsize kız vermek bize utanç olur, bütün erkeklerinizi sünnet ettirirseniz dediklerinizi yaparız yoksa kızı alır gideriz yanıtını verirler. Kentin halkı beyin ve oğlunun hatrını kırmaz: "Bütün erkekler sünnet oldular. Ve üçüncü günde vaki oldu ki, onlar sızı çekmekte iken, Yakub'un iki oğlu Dinanın kardeşi Şimeon ve Levi, her biri kılıcını alıp, korkusuz şehre girdiler ve bütün erkekleri öldürdüler. Ve Hamoru ve oğlu Şekemi kılıçtan geçirdiler, ve Dinayı Şekemin evinden alıp çıktılar. Yakub'un oğulları maktuller [öldürülenler] üzerine geldiler ve şehri yağına ettiler; çünkü kızkardeşlerini murdar etmişlerdi... bütün çocuklarını ve kızlarını ele geçirdiler." Babaları Yakub'un, Kenanlılar arasında beni iğrenç ederek derde soktunuz, sayıca azım, toplanıp bizi yok edecekler demesi üzerine, yanıtları: "Kızkardeşimize bir fahişe gibi davranmalı mıydı?" olur (bkz. "Tekvin", Bap 34).

VI.18/107. Bkz. *Tevrat*, "Tekvin", 32/28. İsacılar, ileride bu öyküyü alıp, İsa'nın çarmıha gerilişiyle bağlayarak, İsrailoğullarının başından beri tanrı ile kavgalı, sonunda İsa'yı çarmıha gerdirerek "tanrı katili" (*deicite*) olduğunu kanıtlamak [?] yolunda başvurdukları söylem savaşında kullanacaklardır, tarih boyunca!

VI.18/108. İngilizce çevirisinde, bkz. *The Holly Bible* (gözden geçirilmiş Katolik baskısı), Catholic Truth Society yayını, Londra, 1966, *The Old Testament* [*Tevrat*] içinde bundan sonraki sayfalarda bazen (örneğin bkz. "Genesis", 36/31'de), *the Israelites* (İsrailler) bazen (bkz. "Exodus", 1'de) *the sons of Israel* (İsrailoğulları), bazen (bkz. "The Book of Judges" 3/12'de) *the peoples of Israel* (İsrail halkı) deniyor. Türkçe çeviride, çoğunlukla İsrailoğulları biçiminde.

VI.18/109. Mısır kaynaklarında İsrailoğullarından ve *Tevrat*'ta sözü edilen olaylardan söz edilmemesinin nedeni, kimi tarihçilere göre, İsrailoğullarının imparatorluğun etnik grupları arasında (o tarihlerde) devede kulak olması. Kimi tarihçilerce

ise (Mısır'a Hiksosların kanadı altında girmiş Hiksos Firavunlar döneminde yaşamışlarsa) "işbirlikçi" görülüp, Hiksoslar sürüldükten sonra kendilerine kötü davranılması ve Hiksoslara yapıldığı gibi, tarihlerinden (hiç söz edilmeyerek) silinmiş, sansür edilmiş olmaları.

VI.18/110. Bkz. *Tevrat*, "Çıkış", 18/24.

VI.18/111. Bkz. *Tevrat*, "Çıkış", 19/5-6.

VI.18/112. Bkz. *Tevrat*, "Çıkış", 18/11.

VI.18/113. *Tevrat*'ın özgün (İbranice) metinlerinde (İngilizce çevirilerine "God" [Tanrı] Türkçe çevirisine "Allah" olarak geçirilen bir değil iki sözcük vardır: Elohim ve Yahveh (Yehova). Bu durum, iki farklı zamanda iki ayrı derleyicisinin derlemelerinin, tek bir metinde toplanmasının ürünü olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca Yehova, Tanrı'nın asıl adını gizlemek için kullandığı sözcük olup (adın ne diye sorulduğunda) "ben benim" anlamına gelmekteymiş; bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, "İbrani Mitolojisi" bölümü.

VI.18/114. Bkz. *Tevrat*, "Çıkış", 20/2-6.

VI.18/115. Krş. *Tevrat*, "Çıkış", 20/12-17; bu buyruklar "Tesniye" 5/12-17'de olduğu gibi yinelenmektedir.

VI.18/116. *Tevrat*, "Çıkış", 21/24. Bunlar özgür ile özgür arası hukuktur. Özgür-köle ilişkisine gelince cezalar farklılaştırılmıştır. "Çıkış", 21/26'da belirtildiği gibi, bir efendi erkek kölesini ya da kadın kölesini (cariyesini) sakatlarsa, örneğin kör ederse "gözü yerine onu salıverecektir". Bu, Mısır ve Mezopotamya uygar toplumlarından etkilenmeyle köle edinilmesi yanı sıra, cezaların farklılaştırıldığını, dolayısıyla eşitlikçi barbar topluluk yapılarını (uygarlarla ekonomik düşünsel etkileşim sonucunda) yitirmeye başladıklarını gösterir.

VI.18/117. Buradan, Yehova'nın bu yönde, Yahudacıların sürgününden sonra konuşturulduğu anlaşılıyor; olanlar, daha önce Yehova'nın yaptığı uyarılarda söylediklerinin yerine getirmesiymiş gibi sunuluyor!

VI.18/118. Bkz. *Tevrat*, "Çıkış", Bap 32. Kenanlıların Doğa Tanrıları Baal'e, Verimlilik (Bereket) Tanrıçaları Aşer'e tapınma törenlerinde, yeme içme, oynama yanı sıra, çiftleşerek tapındıkları biliniyor. Benzeri davranışlar "buzağı kültü"ne dönüşte de görülmüş olabilir. Bunun ipucu daha sonra geçen birçok yerde "Baaller ile Aşera ile zina" (örneğin bkz. *Tevrat*, "Hoşea", 4/12'de "kendi Allahlarından ayrılıp zina ettiler") sözünden de çıkarılabilir).

VI.18/119. *Tevrat*, "Çıkış", 32/38.

VI.18/120. *Tevrat*, "Sayılar", 13/31-34.

VI.18/121. Bkz. Lange, *Yahudi Dünyası*, s. 20.

VI.18/122. *Tevrat*, "Yeşu", 23/3.

VI.18/123. *Tevrat*, "Yeşu", 24/16.

VI.18/124. Hadım, ilkçağın (köleci değil) köleli devletlerinde, özellikle Çin'den Mısır'a imparatorluklarda, aile edinmeyip tüm kafasını egemene vererek hizmet etsin diye çocukken kısırlaştırılan, büyüyünce bürokrasinin en yüksek orunlarına dek yükseltilebilen kölelerdir. Cariyeliğin özünde "her hizmete koşulan" kadın kölelik kurumu olduğu da bu satırlardan anlaşılabiliyor.

VI.18/125. *Tevrat*, "Birinci Samuel", 8/10-18.

VI.18/126. *Tevrat*, "I. Samuel", 10/1. Burada, kuramsal bölümlerde işlediğimiz dinci-savaşçı sürtüşmesinin, bunun sonunda ulaşılan uzlaşmanın, savaşçının egemen tarafından atandığı (hiç değilse onaylandığı) kuramının, böylece dincilerin egemen katmanın ve egemenin savunmanlığını, ideologluğunu üstlenişlerinin somut bir örneğiyle karşı karşıyayız.

VI.18/127. Lange, *Yahudi Dünyası*, s. 21'de bu dönemde, uluslararası ve yerel ticaretle uğraşan bir tacir sınıfının [katmanının] gelişmesinin özendirilişinden söz etmektedir.

VI.18/128. *Tevrat*, "Birinci Krallar", 11/13'te Süleyman'ın "kral kızı" olan 700 karısının yanı sıra 300 cariyesinin bulunduğu bildirilir. Daha sonra (11/14'te) "Ihtiyarlığı zamanında karıları onun yüreğini başka ilahların ardınca saptırdılar" denir.

VI.18/129. Bkz. *Tevrat*, "Birinci Krallar", 11/31-35.

VI.18/130. Bazı yerde Aşer, bazı yerde (çoğulu) Aşera, bazı yerde (örneğin *Tevrat*, "Birinci Krallar", 11/33'te "Saydalıların ilahesi Astarti" deniyor; anlaşılan bunlar, Samilerin Iştar (Sümerlilerin İanna) adlı aşk ve verimlilik tanrıçasının adının çeşitli Sami halklarındaki farklı söylenişleridir.

VI.18/131. Bkz. *Tevrat*, "Birinci Krallar", Bap 18.

VI.18/132. "Günah keçisi" (Bkz. Levililer, 17/21) Israiloğullarının, başlarına, altından kalkamayacakları olumsuzluklar geldiğinde, bunu Yehova'ya karşı işledikleri günahların cezası sayıp, günahlarını bir keçiye yükleyip, onu çöle salıp uzaklaştırarak, cezadan kurtulma umutlarının ürünü sihir-din karışımı bir uygulamalarıydı.

VI.18/133. Bu konuda, lisedeyken, kimya öğretmenim Rasim Beyin, bir gün elinde küçük bir ilaç şişesi ve bir kâğıtla gelip, şişedeki (su gibi) saydam sıvıyı kâğıda döküp kâğıdı sallayarak havalandırınca, kâğıdın alev alıp tutuştuğunu dün gibi anımsıyorum. Ayrıca, onun bir "nafta silahı" olduğu yazılan kaynak için bkz. Panayotis L. Yocotopoulus, "Cultural Achievement", *History of Humanity*, c. IV, s. 187; ama güherçile ile yapıldığı yazılan Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 116.

VI.18/134. Bkz. *Tevrat*, "Birinci Krallar", 18/40.

VI.18/135. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 113.

VI.18/136. Bkz. *Tevrat*, Yeremya, 23/16, Yeşu, 24/12.

VI.18/137. Bkz. Lange, *Yahudi Dünyası*, s. 2'de, örneğin Asur Kralı Sargon'un bir yazıtında, İÖ 721'de Samiriye'den 27.290 kişinin sınırdışı edildiği belirtilmekte.

VI.18/138. Bkz. Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, Üçüncü Bölüm.

VI.18/139. *Tevrat*, "Tekvin", 3/8. "Tekvin", 6/2'de ise "Allah oğulları adam kızlarının güzel olduklarını gördüler, ve bütün seçtiklerinden kendilerine karılar aldılar" denmekte.

VI.18/140. Örneğin bkz. *Tevrat*, "Işaya", 45/22: "Ey dünya uçları, hepiniz bana yönelin ve kurtulun; çünkü Allah benim ve başkası yoktur"; 66/18: "bütün milletleri ve dilleri bir araya toplayacağım vakit geliyor"; "Yeremya", 33/25: "Göklerin ve yerin kanunlarını ben koymadım mı?"

VI.18/141. Örneğin bkz. *İncil*, "Matta", 4/7: "göklerin melekutu [krallığı] yakındır"; "Yuhanna", 10/6 "ve tek sürü, tek çoban olacak"; "Yuhannanın Vahyi", 20/6; "Allahın ve Mesihin kâhinleri olacaklar ve onunla beraber bin yıl saltanat sürecekler."

VI.18/142. Örneğin bkz. *Kuran*, "Ali Imran", 86: "Göklerin ve yerin hükümranlığı Allahındır"; "Enfal", 39: "Fitne ortadan kalkıncaya ve din tamamen Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın."

VII. Kesim
ESKİ DÜNYA KLASİK UYGARLIKLARI
YUNAN, ROMA, BİZANS

19. Bölüm
YUNAN UYGARLIĞI

Eski Yunan, İnsanlık Tarihi'nde ve Uygarlık Tarihi'nde "Klasik Çağ Uygarlığı" kültürünün klasik örneği olarak sunulur. Hemen belirtilmeli, "klasik uygarlık" Eski Dünya'ya özgü değildir. Yeni Dünya arkeolojisinin (Eski Dünya'nınkinden farklı) dönemlendirilmesinde "Klasik Dönem" kavramından anlaşılabileceği gibi (bkz. s. 916) Yeni Dünya'nın da klasik uygarlıkları vardır.

Ayrıca, Eski Dünya'nın klasik uygarlıkları (bu kesimin üç bölümünü oluşturan) Yunan, Roma ve Bizans ile sınırlı değildir. Hint, Çin uygarlıklarının da (neredeyse Yunan ve Roma uygarlıklarının serpildiği yüzyıllarda) klasik dönemleri yaşanmıştır.

Klasik Çağ Kavramı

Batı uygarlığının sanatında, "klasik dönem" olarak adlandırılan bir evreden söz edilir. Edebiyat alanında "klasikler" denen yapıtlar anılır. "Klasik" sözcüğünün etimolojisi Latincedeki *classe* sözcüğüne dayanır.

Bu sözcük "sınıf", "yüksek sınıf" anlamlarına gelir. "Klasik" sözcüğü, "yüksek sınıfa özgü", "yüksek kültür ürünü" gibi anlamlarda kullanılmıştır. Sözcük giderek hem anlam genişlemesine hem anlam kaymasına uğramıştır. Sonuçta, genel olarak uygarlıktan tutun, bir görsel sanat akımına dek herhangi bir kültürel evrim çizgisinin, kendi ölçütleri içinde, kendi doğrultusu yönünde olgunlaşıp, yerleşip yetkinleştiği evresini ve bu evrenin daha sonra örnek alınıp örnek gösterilen yapıtlarını anlatmada kullanılır olmuştur.

Öte yandan "klasik" sözcüğü gibi klasik kavramı da Batı kültürü (kimilerince Batı kültür emperyalizmi) kökenlidir. Başka kültür gelenekleri için kullanıldığı durumlarda bile, onların (bilinçli, bilinçsiz) Batı ölçütlerine göre değerlendirilmesini içerebilir. İçlerinde Batı kültür değerleriyle karşılaştırmanın ürünü olarak verilen yargılar bulunabilir. Burada, bu noktanın gözden kaçırılmaması koşuluyla, Eski Yunan'ın ve Roma'nın neden "klasik uygarlık" sayıldıkları konusuna geçilebilir.

Klasik uygarlıklar: Batı Avrupa toplumları, onbeşinci yüzyıldan başlayarak tarımsal altyapılı, dinsel üstyapılı yaşayış biçiminden giderek uzaklaşmıştı. Geçirdiği kültürel evrimin bir sonucu olarak, toplumsal yaşamın hemen her alanında devrimci değişiklikler görülmüştü. Sonunda toplum kendini, Ortaçağ kültür geleneğinden kopma noktasında bulmuştu. Kültürel evrimi, toprak aristokrasisinin yerini alan yeni egemen sınıf olan burjuvazinin yönlendirmesiyle makas değiştirmişti. Altyapısı endüstriye dayanacak, üstyapısı bilimsel düşünüşle tamamlanacak bir evrim rayına geçmişti. Bu noktada ölçütleri ve değerleri oluşturulurken (yadsınan tarımcı uygarlığınkiler yerine) onların çevresinde toplanacağı bir örneğe, içine yerleştireceği bir çerçeveye gereksinim duyulmuştu.

Çağdaş Batı uygarlığının doğuşunda bu çerçeveyi "klasik kültür" sağlamıştır. Ona, Eski Yunan örneklik etmiştir. Bu yolda, klasik kültürün oluşturulması sürecinin, birlikte işleyen iki yüzü vardır. Birisi, tarımcı, feodal, dinsel, ötedünyacı (hatta başlarda) eşitsizlikçi değerlerin ve ölçütlerin yadsınmasıdır. Öteki yüzü, bunların karşıtı değerlerin oluşturulup geliştirilmesi. O zaman, feodal düzen gibi feodal değerlerin de "önsüz, sonsuz" olmadığının gösterilmesi gerekmiştir. İdeolojik savaşımda burjuva aydınları (ideologları) savlarına (karşıtları feodal aydınlar [!] gibi) tarihten destek aramışlardır. Onların savlarının (dedikleri gibi) tarihsel gerçekliği tam ve doğru olarak yansıtmadığını göstermek yoluna başvurmuşlardır. Bu yolda, giderek daha çok Yunan ve

Roma tarihlerine dayanmaya başlamışlardır. Çünkü Yunan ve Roma toplumlarında bu dünyanın hiç de ötedünyanın aracı olarak görülmediğini görmüşlerdir. İnsanın hiç de (dincilerce gösterilmek istendiği gibi) yüce bir aşkın özne olarak sunulan tanrının gölgesinde silik durmadığını göstermek istemişlerdir. Yunan'da ve Roma'da, insanı ve bu dünya yaşamını yücelten değerler bulmuşlardır. Bunlar, insanın (inançtan, imandan çok) aklına, uslamlama yetisine güvenin yarattığı yapıtlardır. Öte yandan insanın tutkularını (bastırılması gereken) zayıflıklar olarak görmeyen bir insan anlayışının ürünleridir. İnsan tutkularını anlayıp, geliştirip yüceltmeye yönelen çabaların sonuçlarıdır. Kısacası, Yunan'ın parlak kültürünün daha "hümanist" (insanca) değerler içerdiği yargısına varmışlardır.

Böylece insanı, hem akıl hem duygu yönleriyle birlikte kavrayıp geliştirmeye çalışan bir kültür akımı oluşmuştur. İnsanın mutluluğunun, gizilgücünü ortaya döküp yetilerini geliştirmesine bağlı bulunduğunu düşünen "hümanistler" (insancılar) denen düşünürler ortaya çıkmıştır. Hümanistler, Eski Yunan'daki ve Roma'daki bu insan anlayışını ve onun değerlerini ortaya koyabilmek için, onların yapıtlarını tüketircesine çevirme akımını başlatmışlardır. Söz konusu esinleniş, Eski Yunanca (ölü) ve Latince (baygın!) dillerden yazılı metinlerin çevrilmesiyle sınırlı kalmamıştır. Yunan ve Roma mimarlık yapıtlarının, yontularının, resimlerinin, müziğinin, mitolojisinin (sonuçta tüm kültürünün) araştırılıp aktarılması yoluna gidilmiştir. Hümanizma akımını, böylece, sanatta Rönesans akımı izlemiştir. Onları doğa felsefesi izleyecektir. Sonunda doğa bilginleri (naturalistler) ortaya çıkacaktır.[1]

Bu gelişmelerle Eski Yunan ve Roma kültürü, burjuva toplumunun "klasik" (yüksek) kültürünün esin kaynağı olmuştur.[2] Yunan ve Roma "klasik uygarlık" çağları ise, insanlığın "klasik çağı" sayılmıştır. Klasik çağ kültürü ile çağdaş burjuva kültürünün benzerliğinin bir esinlenmeyle sınırlı olmadığı (zamanla) anlaşılmıştır. Kültürel üstyapıların altında benzer ekonomik, toplumsal yapıların yattığı ortaya çıkarılmıştır. Bu, uygarlığın tarıma dayanan biçiminin yerini, iki uygarlıkta da, ticarete ve malyapımına (endüstriye) dayanan pazar ekonomilerinin almış olmasıdır. Buna uygun olarak artıyı tarımdan aktaran aristokrat (soylu) katmanların yerini, egemen sınıf olarak, artıyı pazar düzenekleri ile sağlayan kentli (burjuva) sınıfların alışıdır. Ve onların insanı (hiç değilse bazı sınıfların insanını) yücelten budünyacı değerlerinin benzer oluşudur.

Klasik kültür gereksinimi: Eskiçağda Yunan'dan ve Roma'dan başka uygarlıklar da vardı. Bunların (tanımı gereği) Yunan ve Roma uygarlıklarıyla benzer yanları vardı. Ama kendilerine özgü (örneğin kast gibi, insan kurbanı gibi) kurumları ve (ötedünyacılık, reenkarnasyon gibi) farklı değerleri de bulunmaktaydı. Onların da "klasik" sayılabilecek evreleri görülmüştü. Yunan'ın ve Roma'nın onlardan farkı, Batı toplumlarının kültürünün, dolayısıyla bugün çoğu toplumun yöneldiği çağdaş ve (şimdilik) evrensel görünen kültürün "klasik" dönemi sayılmalarıdır.

Başka kültür geleneklerinin varlığı, hatta hiç değilse, "kültürlerin eşdeğerliliği" akılda tutularak, çağdaş uygarlığın insanının "klasik kültür"den haberli olmasının bazı yararları vardır. Çünkü insanlığın tüm toplumlarının ve tüm zamanlarının deneyimlerinin ürünü olan bilgilerin tümü (uzmanları ilgilendirip) sonraki kuşaklara geçirilemez. Kültürel evrimin kazanımlarının tümü geçirilemediğine göre, her zaman içinden bir seçim yapma yoluna gidilmiştir. İster istemez (çeşitli eğitim, kültürleşme yollarıyla geçirilmek üzere) bir bölümü (bilinçli, bilinçsiz) seçilir. Ayrıca toplumların kültürel yapısının bir yazboz oyununa dönüşmemesi gerekir. Yapı, yeni tuğlaların, belli temeller üzerine örülmüş belli duvarların üzerine yerleştirilmesiyle yükselir. Bu yorum, kültürel yapı için de geçerlidir. (Zaman zaman yapının devrimlerle temelden değiştirilmesi yoluna gidilebilir, o başka!)

Gerçekten, insanlığın öteki (yakın) uygarlıklarında da bu yapılmıştır. Gerek Ortaçağ Hıristiyan uygarlığı, gerek İslam uygarlığı belli temeller, belli kutsal kitaplar üzerine örülmüştür. Aynı biçimde, Çin uygarlığının değerleri "Konfüçyüsçü klasikler" denen yapıtların kuşaklar boyunca öğretilip yorumlanmasıyla korunup geliştirilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki bu işlevi, çağdaş Batı toplumları kültüründe "Batı klasikleri" kadar, Klasik Çağ uygarlıklarının, özellikle Eski Yunan uygarlığının kültürel kalıtı görmüştür, görmektedir. Bu kültür evrenine katılmak, ona katkıda bulunmak, hatta onu eleştirerek yeni kültürlerin ve değerlerin yaratılmasını isteyenlerin (öteki uygarlıkların klasiklerinden haberli olmak koşuluyla) bir "ortak kültür kaynağından" beslenmelerinde bir yanlışlık yoktur. Bu, bir gereksinimden öte (ona karşı çıkmak için bile) bir gereklilik olarak görünmektedir.

Eski Yunan tansığı mitosu: Özellikle hümanist ve aydınlanmacı Batılı tarihçi, yazar ve aydınlar arasında, Atina'da doruğuna ulaşan Eski

Yunan kültürünün, o çağ için tansık (mucize) sayılabilecek parlaklıkta olduğu görüşü egemendi. Onlara göre tüm dünya toplumları Karanlık Çağ'ları yaşarken, Yunan aklının ürünü olan bir kültür insanlığı aydınlatıvermişti. Ondan önce dünyanın hiçbir yerinde ona yaklaşabilen bir kültür yaratılamamış olduğu gibi, ondan sonra da, Aydınlanma'ya dek, onunla karşılaştırılabilecek bir kültür görülmemişti.

Bu tür yargıların yarı doğrular olduğu zamanla anlaşıldı. Eski Yunan kültürünün, sıfırdan başlayıp Yunan kent devletlerindeki "doğrudan demokrasi" koşullarında, birkaç yüzyılda yükseltilmediği ortaya kondu. Gerisinde, insanlığın uygar toplumunun üç binyıllık birikimi vardır. Yunan toplumu, Girit, Mısır, Mykene, Anadolu, Fenike kanalıyla bu birikimi devralmıştır.[3] Yunan insanı, uygun tarih, coğrafya ve etnik koşullarından da yararlanarak, uygar toplumun kültürel birikimine (hemen her alanda) katkıda bulunmuştur.

YUNAN HALKLARININ ETNİK KÖKLERİ

Hemen her toplum gibi Eski Yunan toplumu da pek çok etnik öğeden örülmüştür. Bunlardan (Hellas köylüleri, Akha ve Dor çobanları olarak) üçünün, onun dokusunu belirleyen etmenleri oluşturduğu söylenebilir.

Hellas köylüleri

Hellas köylüleri, Yunan toplumunun en eski öğesidir. Ancak bu köylü öğenin içine Anadolu'nun Ege kıyılarının köy toplulukları da alınmalıdır. Çünkü üretici yaşayış biçimi ve toprağa yerleşik yaşam, Yunan anakarasına ve adalarına Anadolu'dan (İÖ 7.-6. binyıllarda) onların aracılığıyla geçmiştir. Bununla kalmayarak, ilk değilse, ilk parlak Yunan kent devletleri (uygarlık) kültürü buralardaki köylü emeğinin üzerine kurulacaktır. Ne var ki her uygarlıkta olduğu gibi Yunan uygarlığının altındaki köylü öğesi de uygarlığı besleyen toplumsal artısını vermiş, ama kendi kültür öğelerini uygarlık dokusuna pek geçirememiştir. Bunun kuraldışı belki tek örneği, yörenin iklim ve florasının bir armağanı olarak, tahıl üretimi yanı sıra zeytin ve üzüm üretiminin Yunan kültürüne ve tarihine önemli etkilerde bulunmasıdır. Ama bu etkiler bile kendini, sıradan köylüler değil, toprak sahibi aristokratlar kanalıyla duyuracaktır.

Akha barbarları

Köylü öğesinin üzerine binen önce (İÖ 1500 dolaylarında) Akha, sonra (İÖ 1100 dolaylarında) Dor çoban kabilelerinin etkisi Yunan uygarlığını yaratıp belirlemişti. Yunan anakarasındaki ve Batı Anadolu'daki üç-dört binyıllık geçmişleri olan köylü toplulukları, İÖ 2. binyılın başlarında, Hint-Avrupa dili konuşan tunç savaş arabalı (çifttekerli) göçebe çoban toplumların saldırısına uğradı. Bu akınların ürünü olan fetih ve katmanlaşma sonucunda (Mykene örneğinde görüldüğü gibi) bölgede "erken devlet" oluşumları gelişmiş görünüyor. Buna koşut olarak, ilkel topluluktan uygar topluma geçildiği anlaşılıyor.

Mykene kültürü

Mora Yarımadası'ndaki Mykene yerini çevreleyen (İÖ 1000 dolaylarında Dor akınlarıyla yıkılan) surlar bu ilk kentleşme, uygarlaşma, devletleşme olgusunun kanıtları olarak sunulabilir. Ayrıca, Mykene kalıntıları arasından çıkarılan "Girit çizgisel-B yazısı" taşıyan "tabletler", üzerlerindeki yazı çözülmeden önce bile, bu konuda bir şeyler söylemekteydi: Söylediklerinden biri, yazının kullanılmasının, uygar topluma geçildiğini kuşkuya yer bırakmayacak derecede göstermesiydi. Ötekisi, söz konusu yazının pişirilmiş balçık tabletler üzerinde bulunuşunun, Mykene uygarlığının etkilendiği kaynağı (Mezopotamya) ele vermesiydi. Dolayısıyla, Mykene kültüründe Mezopotamya kökenli olup Anadolu'da sürdürülen bir kültür geleneğinden Yunan kültürüne geçmiş öğelerin bulunabileceğiydi. Mykene, Mezopotamya uygarlığının (hiç değilse bazı bakımlardan) kalıtçısı olmuştu.

Tabletlerin üzerindeki yazıların (1952'de Michael Ventris tarafından) çözülmesinden sonra, Mezopotamya-Yunan uygarlığı bağlantısı kesinlik kazandı. Çünkü Mykene toplumunun, öteki Ortadoğu uygarlıkları gibi "bürokratik" nitelik taşıdığı anlaşıldı. Tabletlerde, vergilendirilecek bir köylü ailesinin sahip olduğu hayvan tür ve sayısından, bir savaşçıya verilen mızrak uçlarının sayısına dek pek çok şeyin kaydı (başkent Mykene'de) tutulmuştu.[4]

Öte yandan söz konusu yazının Girit'te de kullanılmış olması, Mykene (dolayısıyla Yunan) uygarlığının Ortadoğu'nun kara uygarlıkları yanı sıra Akdeniz'in ilk deniz uygarlığından da etkilendiğini (ya da onu etkilediğini) gösteriyordu.

Girit başkenti Knossos (belki Mykenelilerce) İÖ 1400 dolaylarında yıkılınca, Mykeneliler, Girit uygarlığı öğelerini de benimseyip Akdeniz ticaretini tekellerine aldılar.[5] Ama aynı zamanda ticaret öncesi korsan-

lık dönemindeki çapul geleneklerini deniz ötesine taşıyarak (1184 dolaylarına konan Troya Savaşı'na bakılırsa) kara haydutluğundan deniz korsanlığına geçmiş görünürler. Homeros Destanları'ndan *İlyada*'ya bakılırsa da Akhalar, Troya'ya saldıran Yunan anakarası kabilelerinin en etkilisi olarak görünürler.

Mykene'nin Dor akınlarıyla (İÖ 1000 dolaylarında) yıkılması üzerine, Mykene Akhaları ve öteki Akha toplulukları hem batıya hem (daha çok) doğuya göçüp, uygarlık öğelerini adalara (ve mitosa göre Ion'un başkanlığındaki göçmen kolonisi ile) İyonya'ya ve öteki Batı Anadolu yerlerine taşıyıp yaymış görünürler.[6]

Ege Adaları'na ve Anadolu'nun batı kıyılarına yerleşerek buraların kolonileştirilmesini, Akdeniz ticaretinin Ege'ye, Marmara'ya ve Karadeniz'e yayılışı izleyecektir. Bunlar, insanlık tarihi adına "yapıcı" sayılabilecek evreye geçildiğini gösterir. Ne var ki Dor akınlarıyla Yunan dünyası, bir kez daha karışacak ve iki yüzyıl sürecek (özellikle anakarada) Yunan Karanlık Çağ'ına girilecektir.

Dor akınları

Yunan toplumunun dokusunu oluşturan üçüncü etnik etmen Dorlardır. Demir savaş araçları teknolojisinin kışkırttığı yeni bir göçebe çoban topluluklar akını, Akhaların geldiği Avrasya bozkırlarından (İÖ 1200-1100 dolaylarında) boşalır. Yunan'a gene Hint-Avrupa dilli ve kültürlü topluluklar düşer. Dorlar, Mykene uygarlığını yıkıp,[7] Mora Yarımadası'nda Peloponnesos ovasını ele geçirerek burada yerleşik yaşama geçerler. Yerleşirlerken, yerlerinden yurtlarından ettikleri Akha kökenli toplulukları ("İyonya" denecek) Batı Anadolu kıyılarına ve adalara göçe zorlamışlardır.

Coğrafya ve toplumsal çevre etmeni

Yunan kültürünü oluşturan etmenler grubundan biri halklar ise, ötekileri coğrafya ve toplumsal çevre etmenleridir. Her şeyden önce, yerleşme yerlerinin çoğu "denize açık" bölgelerdir. İkincisi, buraların hinterlandı, son derece dardır. Denebilir ki "karaya kapalı" yerleşkelerdir. Yunanistan anakarasında, dağlar ve dar vadiler karada fazla bir yayılma olanağı bırakmaz. Adalar, bilindiği gibi, öteki karalardan yalıtlanmış ve tarıma elverişli toprakları kıt yerlerdir.

Batı Anadolu kıyılarının yerleşkeleri, gerçi bozkıra açılan geniş vadilere yakın yerlerde kurulmuştur. Ancak buralarda genişlemeyi (dola-

yısıyla tarımdan sağlanabilecek toplumsal artıyı) engelleyen (doğal çevre etmeni değil) toplumsal çevre etmeni olmuştur. Önce Lidya ve Frigya krallıkları, sonra Pers İmparatorluğu satraplıkları, Yunan kolonilerinin, karada yayılmaları şöyle dursun, bağımsızlıklarını sürdürmelerine bile olanak vermemiştir.

Her üç bölgedeki doğal ve toplumsal koşullar, öyle anlaşılıyor ki, Yunan topluluklarının genişleme gizilgüçlerini denize yöneltmelerine yol açmıştır. Bu koşullar, Yunan topluluklarının bir yandan kent devletleri çapında ekonomik ve siyasal bütünleşmeleri aşmalarını engellemiştir, öte yandan geleceklerini denizlerde aramaya yöneltmiştir.

MİTOSTAN TARİHE

Yunan mitolojisi, Hesiodos'a yüklenen (İÖ sekizinci yüzyıl sonunda derlenen) *Theogonia* adlı yapıtta ve Homeros'a yüklenen (İÖ yedinci yüzyılda İyonya lehçesinden Solon ya da Peisistratos tarafından Attik lehçesine çevrilmiş) destanlarda toplanmıştır. Onlara ve onlardan Atina'da uygar toplum döneminde yazıya geçirilmiş öteki kaynaklara bir göz atmak gerek. Bu, Eski Yunan bilgisini mitostan tarihe geçirecektir. Mitoslar bir bakıma, yazılı tarihöncesi (prehistorya) döneminin özel bir dille kodlanmış tarihleri olduklarına göre, tarihöncesi bilgisinin yazılı tarih dönemlerine geçirmesinin araçlarıdır.

Söz konusu Yunan mitolojisine göre, evrende tanrılar; yer, gök, yıldızlar; canlılar, insanlar yokken, biçimsiz ve düzensiz varlık, Kaos (Kargaşa) vardı. Kaos içinde, birdenbire Gece ve Ölüm doğuverdi. Gece, Ölüm'ün göğsüne yumurtasını bıraktı. Yumurtanın kabuğunu kırıp Sevgi ortaya çıktı. Sevgi Kaos'u sürüp varlığa düzen verdi. Işık ile Gün evrene onun tarafından getirildi. Bu düzen koşulları içinde yeryüzü Tanrıça Gaia oluştu kendi kendine. Çok geçmeden gökyüzü Uranus'u doğurdu. Uranus, Gaia'nın kocası oldu. Ve baştanrılık tahtına oturdu.[8]

Tanrılar savaşı

Gaia ardı ardına gebe kalır. Ancak Uranus doğacak çocuklardan birinin tahtını elinden almasından korkmaktadır. Onları Gaia'nın karnına tıkıştırıp doğmalarına izin vermemektedir. Gaia'nın karnı dağlar gibi şişer. Dayanamaz olur; Zaman tanrıyı gizlice yeryüzüne salıverir. Zaman Tanrı Kronos, babasının anasına ve kardeşlerine yaptığı kötülükleri görür. İçi öfkeyle doludur. Bir gün, Uranus'un Gaia'ya kösnüyle yaklaştığı bir gece... büyük bir orakla babasının erkeklik uzvunu biçiverir.

Uzvundan fışkıran can sıvısı, köpük köpük Kıbrıs kıyılarına yayılır. İçinden Kıbrıslı aşk tanrıçası doğar. Aşk Tanrıçası Afrodit'e ileride Troya Savaşı'nın patlak vermesinde (demek ki mitosun tarihe bağlanmasında) önemli bir rol verilecektir.

Erkten düşürdüğü babasını İtalya'ya süren Kronos, baştanrılık tahtına oturur.[9] Uranus'un baskısından kurtulan Gaia, çocuklarını ardı ardına doğurur. Bunlar arasında bedenleri (etten kemikten değil) tunçtan çok iri varlıklar olan Titanlar vardır. Kızkardeşi Ana Tanrıça vardır. Kronos, bu Ana Tanrıça Rhea ile evlenir.

Ne var ki biliciler (kâhinler) kendisine, çocuklarından birinin yerine geçeceğini söylemiştir. Kronos, bu yazgıyı önlemek düşüncesiyle, doğan çocuklarını bir bir yutmaya başlamıştır. "Zaman (Tanrı) çocuklarını yutar" sözü bu mitostan çıkarılmıştır. İleride "devrim çocuklarını yutar" sözünün esin kaynağı olacaktır.

Rhea, Fırtına tanrıya gebe kalır. Fırtına Tanrı Zeus doğunca, kocasına, kundakladığı bir taşı yutturur. Zeus'u Girit'e göndererek saklar. Zeus, delikanlılık çağına erince (biliciliği doğrulamak ve yazgıyı yerine getirmek üzere) babasına savaş açar. Bu savaşta titanlar, kendilerini yerin karanlık derinliklerinden kurtaran Kronos'un yanında yer alırlar. Zeus ise Kronos'un hapsettiği ellişer, yüzer başlı canavarları, yerin derinliklerinden kurtarıp yanında savaşa sokar. Yunan mitolojisinde baştanrılık kavgası biçimini almış olan "tanrılar savaşı" ile Mezopotamya mitolojisindeki tanrı kuşakları arası savaşın benzerliği, gözden kaçmayacak derecede belirgindir. Ve bunun tek bir anlamı olabilir: Yunan'ın uygarlığı gibi mitolojisinin kökleri de varıp Mezopotamya'ya dayanmaktadır.

Savaşı kazanan Zeus, babasının karnından kardeşlerini kurtarır. O da kızkardeşiyle (Hera ile) evlenir. Oğlan kardeşler arasında çekilen kura sonucunda evreni bölüşürler. Yeraltı dünyasının yöneticiliği Hades'e, denizler Poseidon'a düşer. Yeryüzünün ve gökyüzünün yönetimi (dolayısıyla baştanrılık) Zeus'a kalmıştır.

Tanrılar ve tanrıçalar, Zeus'un başkanlığında, Olympos Dağı'nın (insanların göremeyeceği) sisli doruklarında yaşamaya başlarlar. Kendilerine ölümsüzlük kazandıran ambrossa (ekmeği) yiyip, nektar (içkisi) içerek birlikte yaşamaktadırlar. Yiyip içtiklerini, kimlerin ürettiği sorununa değinilmez. Ama kendilerinin üretmediği bellidir. Çünkü işleri güçleri yiyip içmek, (eşleri yanı sıra) birbirlerinin eşleriyle, yetmedi aristokrat soylu delikanlılarla ve delicanlılarla (genç kızlarla) sevişmektir ve de savaşmaktır. Daha doğrusu insanları savaştırıp onlarla satranç oynar gibi oynayarak olup bitenleri izlemektir.

Troya Savaşı

Zeus "inek gözlü" gül gibi karısının üstüne, öteki tanrıçalarla, numfelerle (perilerle) ve çeşitli hayvanların biçimlerine girerek "yöneticilerin" kızlarıyla çiftleşir. Onlardan yarı tanrı yarı insan çocuklar edinir. Örneğin boğa biçimine girip seviştiği Fenike kralının kızı Europe'den (Avrupa'dan) yeryüzündeki kralların ilki ve en hakça yöneteni olan Girit Kralı Minos doğar. Bir başka zamanda kuğu biçiminde görünüp, bu kez Yunanistan'ın Etolya bölgesi kralının Leda adındaki kızının gönlüne girer. İşte bu çiftleşmeden güzeller güzeli Helen doğacaktır. Öteki tanrılar tanrıçalar da (mitoslara göre) genellikle "aristokrat" insanlarla sevişirler. Ortalıkta birçok yarı tanrı yarı insan olan "kahraman" dolaşır.

Troya seferine katılacak Yunan krallarının (şeflerinin?) "eşitler arasında birinci" konumunda bulunan başkanı Mykene Kralı Agamemnon'dur. Agamemnon'a sorarsanız, soyağacı Atreus-Pelops-Tantalus-Zeus olarak baştanrıya dek dayanmaktadır. Troya savaşlarının başkahramanı Akhilleus ise, bir ölümlü olan Peleus ile deniz tanrıçalarından Tetis'in oğlu olup (annesi topuğundan tutup ölümsüz kılmak için alevde tavlarken, babası çocuğu yakacak diye kapınca topuğu (aşil tendonu) tavlanamadığından) ölümsüzlüğü kıl payı kaçırmıştır.

Bu noktadan sonra, mitos ile tarih birbirine karışmaktadır. Şöyle ki Olympos tanrıları, bitmez tükenmez şölenlerinden birinde (nedense) Kavga tanrıçayı çağırmamış bulunurlar. Buna bozulan Kavga Tanrıça Eris, tanrıları ve tanrıçaları birbirine düşürerek öcünü alacağı bir dolap çevirir. Üzerine "en güzel tanrıçaya" yazılı bir altın elmayı şölen masası üzerine yuvarlayıverir. Elmaya, kendilerinin en güzel olduğunu düşünen üç tanrıça birden sahip çıkar. Bunun üzerine tanrılardan, en güzeli saptamalarını isterler. Tanrılar bu belalı seçim işini üstlenmekten kaçınıp onu bir ölümlünün sırtına yıkarlar. Bu ölümlü, olanlardan habersiz, Kaz Dağları'nda (kaz değil) keçilerini güden (Troya kralının oğlu) Paris'tir. Ne mutlu o kral oğluna ki keçi gütmektedir; ama mutluluğu uzun sürmeyecektir.

Seçim öncesinde, tanrıçalardan her biri Paris'e kendisini seçmesi için bir rüşvet önerir. Hera akıl, Athena savaşlarında utku vereceğini söyler. Afrodit, dünyanın en güzel kadınının kendisini sevmesini sağlayabileceğini söyleyerek Paris'i yüreğinden vurmuştur. Altın elma ile birlikte "en güzel tanrıça" sanı Afrodit'in olmuştur.

Sıra Afrodit'in sözünü yerine getirmesine gelir. Tanrıça, Paris'ten Sparta Kralı Menelaos'a konukluğa gitmesini ister. Orada, evsahibinin eşinin konuğa tutulmasını sağlar. Bunun üzerine Paris, Helen'i kaçırınca

kıyamet kopacaktır. Sparta kralının ağabeyi Mykene Kralı Agamemnon, Yunan (Avrupa) krallarını ve beylerini Troya'ya (Asya'ya) karşı öç almak ve Helen'i geri almak için savaşa çağırır. Gerisi bildik öykü.

Mitostaki tarih

Troya seferinde, mitos geleneği ile tarih geleneği aynı noktada birleşmektedir. Gerçekten Troya'yı (1871'de) kazıp ortaya çıkaran, çocukluğundan beri Homeros tutkunu bir Alman arkeolog olan Schliemann, yeri, *İlyada* destanındaki betimlemelerden giderek bulmuştur. Gerçi daha sonra Yunanlıların yıktığını sandığı katmanda Troya Kralı Priamos'un sarayının bulunmadığı anlaşılmıştır. Priamos'un hazinesi olduğunu düşündüğü, karısının boynuna takıp fotoğraflarını çektiği takıların ise, Troya'nın savaş öncesi yüzyıllardan kalma bir katmanından çıkarıldığı anlaşılmıştır. Ama bu, mitos ile tarihin Troya Savaşı'nda buluşmaları gerçeğini değiştirmez.

Smirneli (İzmirli) hemşerimiz Homeros'un (İÖ 750 dolaylarında) derlediği ve İÖ yedinci yüzyılda Atina'da yazıya geçirilen[10] destanlarda anlatılan Troya'nın yağmalanmasıyla sonuçlanan akınlar birçok uygar toplumu yıkmıştır. Mykene'de uygar bir toplumun kurulmasına yol açmış olsa da, Girit uygarlığını, bu ara Yunan anakarasındaki bilmediğimiz uygar toplumları yıkmış olması çok olası.

Tanrılar-kahramanlar-insanlar sıradüzeni

Mitoslar, Homeros Destanları'nda olduğu gibi, bir halkın başından geçmiş önemli olaylar, yani o halkın tarihöncesinin tarihi olarak sunulurlar. Bir dereceye dek de öyledirler. Ancak mitosların içindeki tarih sorunu, kılçıklı bir konudur. İçlerindeki tarihin çıkarılabilmesi için, kılçıklarından arındırılmaları (kodlarının çözülmesi) gerekir. Bu, bir uzmanlık işidir. Ama konu, Yunan mitoslarındaki tanrı soylu ya da yarıtanrı "kahramanlar" ise, onların Yunan tarihindeki ve toplumundaki yerlerini görüp göstermek için mitoloji uzmanı olmak gerekmez. İşleri değilse de işlevleri besbellidir. Gene de aşağıdaki yoruma katılmayan "uzmanlar" çıkabilir.

Yunan mitolojisi, görüldüğü gibi, Mezopotamya esinlidir. Ama tanrıları Hint-Avrupa kültürlü öteki göçebe çoban halklarınkine (örneğin Hindistan'a inen Aryanlarınkine) benzemektedir. Onlarınki gibi göçebe çoban yaşayış biçimini en çok etkileyen fırtına, gök, güneş gibi doğa güçleri öne çıkarılmıştır. Bu doğa güçleri, katmanlı uygar toplumların kültürel etkileriyle, aşkın özneleştirilmiştir. Böylece, olgular dünyasın-

da, çalışan-çalıştıran, yöneten-yönetilen (efendi-köle) farklılaşmasına koşut bir farklılaşma (mitoslarla) simgeler dünyasında yaratılmıştır. Kısacası, uygarlığa geçişle birlikte, uygarlığın birçok altyapı kurumuyla birlikte, üstyapı da (dinsel ideoloji de) uygarlarınkine benzetilmiştir. Dinsel ideoloji gerçeği Yunan uygarlığını yaratacak halkların tarih ve coğrafya koşullarına uyarlanmıştır. Örneğin, sular ya da yağmur tanrısı, Deniz Tanrısı Poseidon'a dönüştürülmüştür.

Yunan mitolojisinin ilginç bir yönü, doğa güçleri yanı sıra anaataların da tanrılaştırılma "biçimidir". Tanrılaştırılmalarına karşın, insanlarla bağlantıların koparılmamış olmasıdır. Tanrıların ve tanrıçaların insanlarla çiftleşerek soylarını insanlar arasında da sürdürdükleri (öteki mitolojilerde kuraldışı durumu kural yapılarak) düşünülmüştür. Böyle bir yapıntı kimi insanların soyağaçlarını tanrılara dayandırması düşünsel olanağını yaratmıştır. Böyle bir anlayış, yaratan tanrı ile yaratılan insan arasında bir uçurumun açılmadığı anlamına gelmektedir.

Bu tür mitoslardan beslenen Yunan kültürü ve Yunan değerleri, kimi düşünürlere ve yazarlara göre, insanı kullaştıran Doğu kültüründen farklı olarak, onu yüceltmektedir. Ama madalyonun bir de öteki yüzü vardır. Soyağaçlarını tanrılara dayandıranlar, ya yöneticilerdir ya da efendiler katmanından kimselerdir. Mitoslarda başardıkları önemli işleri anlatılan kahramanlardır. Ayrıca, olgular dünyasında "köleci" denebilecek bir toplum biçimi vardır. İnsanlar orada, tanrıların kulu oldukları söylenmese de birbirlerinin kölesidirler.

Dahası, ortada kendilerini, tanrı soylu görerek yönetilenlerden ayıran bir aristokrasi vardır. Aristokratlar, kölelerini ve toplumu yönetme yetilerini tanrısal anaatalarından kalıttıklarını ileri sürmektedirler. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Yunan mitolojisindeki "kahramanlık" kavramı bambaşka bir anlam kazanır. Şöyle ki "kahraman" sınıfıyla, ölümsüz tanrılar ile ölümlü insanlar arasında üçüncü bir özne kategorisi yaratılmaktadır. Tanrılar ile insanlar arasında bağlantı, tüm insanlar için değil, belli bir katmanın insanları için kurulmaktadır. Böylece aristokratlar ne kadar tanrılara yakın sayılırsa, soylu olmayan insanlar ile soylu sayılanların arası o kadar açılmaktadır. Sıradan insanın (insanı öteki canlılardan ayırt edici niteliği) kendi kendini yönetebilme yetisi yadsınmaktadır. Bu nitelik iyi soylu (yani tanrı soylu) aristokratlara sunulmuştur. Hem de onların tanrı soylarından süregelen doğuştan nitelikleri olarak görülmüştür.

Kısacası, kahramanlar (ve onlardan gelen tanrı soylu aristokratlar, yöneticiler) insanüstü bir konuma yükseltilmiştir. Tanrılar ile sıradan

insanlar arasında üstün bir "ırk", hatta üstün bir "tür" kavramı yaratılmıştır. Bu bakımdan (başka halkların mitolojilerinde de görülmekle birlikte) Yunan'da öne çıkarılan, Yunan mitolojisine albenisini kazandıran "antropomorfik" (insanbiçimli ve nitelikli) tanrı kavramı, özünde bir "aşkın özne yaratma" işlemidir. "İnsanbiçimci tanrı" kadar "tanrısal nitelikli insan" (kahraman) kavramı da, "efendi tanrı-kul insan" anlayışından farklı bir işlev görmemektedir. O da yöneten-yönetilen arası eşitsizlikçi ilişkiyi (değiştirmek şöyle dursun) pekiştirmeye yaramaktadır. Yönetme yetisi; aristokratların tanrısal kaynaklı ve doğuştan getirdikleri bir nitelik sayılmaktadır. Böyle sayılınca, sıradan insana onu sonradan (eğitimle) edinme şansı tanınmamış olmaktadır.

Yunan karanlık çağı

Artık bilindiği gibi (İÖ 1700-1400 arası) tunç savaş arabalı barbar akınlarını, birkaç yüzyıl sonra (İÖ 1200-900 arasında) demir silahlı barbarlarınki izlemiştir. Bu akınlarda, Akhaların kurdukları (Mykene gibi) uygarlıkları yıkılmıştır. Bazı Akha topluluklarının Yunanistan anakarasından Ege adalarına ve Batı Anadolu kıyılarına göçüp buraları kolonileştirmelerine yol açılmıştır. Yunan dünyası, gerek Akha, gerek Dor egemen katmanlı toplumların oluşup uygarlığın yeniden kuruluşuna dek (1100-900 arası) "Yunan Karanlık Çağı" denen döneme girmiştir. Bunun bir kanıtı (İndüs uygarlığının yıkılışına benzer biçimde) yazı geleneğinin kopmasıdır. Yunanistan'da yazının, Fenikelilerden abece'nin alınışına dek unutulmasıdır. Kısacası, Yunanistan'daki toplulukların, insanlığın kültürel evriminde, uygarlık öncesi evreye geri dönmüş olmalarıdır.

UYGARLIĞIN EŞİĞİNDEKİ HOMEROS TOPLUMU

Yunan tarihinde, Homeros Destanları'nda yaptıkları anlatılan (İÖ dokuzuncu-yedinci yüzyıllar arasının) halkları, "Homeros toplumu" olarak adlandırılır. Destanlarda işlenen öykü, Mykene Akhalarının önderliğinde Troya'ya ve öteki Batı Anadolu toplumlarına yapılan akındır. Ancak bu destanlarda yansıtılan toplum ile Mykene toplum düzeninin pek ilişkisinin bulunmadığı, sonradan anlaşılmıştır. Gerçekten, Mykene kenti arşivlerindeki tabletlerin çözülmesi, daha önce de belirtildiği gibi (bir kabileler ya da şeflikler konfederasyonunun değil) merkezli bürokratik bir düzenin varlığını ortaya çıkarmıştır. Öyleyse destanlarda yapılan, tarihe (İÖ onbeşinci yüzyılda) karışmış Mykene toplumunun mitoslarıyla, İÖ onikinci yüzyılın Troya Savaşı'nın mitos-

laşmış kahramanlarını birleştirmektir. Onları, destanların derlenip düzenlendikleri (İÖ dokuzuncu-sekizinci yüzyıl) uygarlık eşiğindeki Yunan toplumunun kurumlarıyla karıştırarak yansıtmaktır.

Homeros Destanları (*İlyada* ve *Odysseia*) "Homerosoğulları" denen ozanlarca sazlı sözlü okunurdu. Bu ozanlar takımı, konaktan konağa gezerek, aristokrat beylerin anaatalarının geçmişteki kahramanlıklarını ve yaptıklarını anlatırlardı. Böylece anaataları ile övünen aristokratları eğlendirirken pohpohlamış olurlardı. Karşılığında, bol bol armağan almış olmalılar. Demek ki sanat sponsorluğu o çağda başlamış!

Destanlar, yazının unutulduğu bir dönemde aristokratik bilincin ve (savaşçılık, kahramanlık gibi) değerlerin kuşaktan kuşağa geçirilmesine yardımcı olmuşlardı. Yani eğlendirme yanı sıra eğitsel ve ideolojik işlevler görmüşlerdi. Uygarlığın eşiğindeki bir toplumun, öteki katmanlara karşı aristokrat kimliğinin ve öteki halklara karşı Yunanlı kimliğinin oluşmasını sağlamışlardı. Uygarlığa geçilen kent devletleri döneminde de bu işlevlerini (az çok) sürdürmüşlerdi. Daha sonra, Batı toplumları kültürünün klasik kaynaklarından biri olarak okunup sahneleneceklerdir.

Homeros destanlarından *İlyada* derlemesinde, Akhaların ve öteki Hellas kabilelerinin Troyalılara ve öteki Asyalılara karşı gösterdikleri kahramanlıklar anlatılır. Anlatılırken "kahramanlık çağı" denen dönemin (İÖ dokuzuncu yüzyılın) toplumu ve daha çok savaşçılık düzeni yansıtılır. Ondan sonra derlenip toplandığı anlaşılan *Odysseia* destanında ise, aynı çağın (belki yüz yıl sonrasının) daha çok sivil yaşamı ve kurumları yansıtılmaktadır.

İlyada: Bu destanın yansıttığı toplumda ve dönemde, ekonominin tarımdan çok (korsanlıkla) yağmaya dayandığı anlaşılıyor. Yağma ekonomisi, yerleşik topluma geçilirken köleliği de birliğinde getirmiş olabilir. Yağmanın yerleşik düzende de (korsanlık seferleriyle) sürdürülmesi, köleliğin (azalacağına) artıp, kurumlaşıp yaygınlaşmasına yol açmış bulunabilir. Yunan'da köleliğin, çağdaşı uygar toplumlardan daha yaygın olmasının nedeni, yağmanın sağladığı artı aktarma olanaklarıyla uygarlığa hızla geçilmesine yüklenebilir. Öyle ki uygar toplumda gereksinim duyulan başka ucuz emek biçimlerinin oluşmasını beklemeden, el altındaki bağımlı işgücü kaynaklarından daha fazla yararlanma yoluna gidilmiş olabilir.

Odysseia: Homeros Destanları'nın ikincisidir. İçinde Troya seferinden dönen (destana adı verilen) akıllı ve kurnaz bir bey olan Odysseus'un dönüş yolunda başından geçenler anlatılır. Yokluğunda (feodal?) beyliğinde dönen dolaplardan söz edilir. Destanın yansıttığı dönemde, köleliğin kurumlaşması üzerine, onu doğal ve haklı gösterme yolundaki ilk çabalarla karşılaşırız: Odysseus (Troya Savaşı'na katılmak üzere) beyliğinden ayrıldıktan sonra, köleleri çoban köpeğine iyi bakmamıştır. Köpek (dönen) sahibini tanır; yaşlı kâhyası efendisini tanımaz. Konu köpeğin zayıflığına gelince, kendisi de bir köle olan kâhya, beylikteki köleleri eleştirir. Eleştirirken, kölelik kurumunun tanrısal yazgı olduğu yolundaki aristokratik önyargıyı kullanır: "Kul kısmı öyledir / Beyin yumruğundan yakayı sıyırdı mı / İşlere gereğince emek vermeye hevesleri olmaz / Gür sesli Zeus bir adamı köleliğe atınca / Ondan erdeminin yarısını alır."[11]

Bu önyargıyı, "doğrudan demokrasi" döneminde, kölelerin çalışmasının politikayla uğraşabilecekleri boş zaman sağladıkları kentli sınıflar da benimseyecektir. Böylece Aristoteles gibi filozofların geliştirdikleri "doğuştan kölelik" kuramının dayandırıldığı temeli oluşturacaktır.

Yunan kent devletleri

Kent devletinin, Yunan'a özgü olmadığı, uygar topluma geçilirken ekonomik ve toplumsal farklılaşmanın kır-kent bütünleşmesi çapına ulaştığı birçok yerde görülebildiği belirtilmiştir.[12]

Yunanistan anakarası (daha önce de belirtildiği gibi) birbirine yüksek dağlarla kapalı, denize açılan küçük vadiler ülkesidir. Ege'nin irili ufaklı adaları da yoğun nüfuslu tek tek kentlerin oluşmasına elverişli, ötesine elverişsizdir. Dorların yerlerinden ettiği topluluklardan, bazılarının Batı Anadolu kıyılarında kurdukları kolonilerde, benzeri bir durum söz konusudur. Gerçi buralarda (daha önce belirtildiği gibi) bozkıra açılan geniş vadiler bulunmaktadır. Ama karada yayılma olanakları, önce Lidya ve Frigya devletleri, daha sonra Pers İmparatorluğu tarafından kapatılmıştır.

Bu üç yerleşke bölgesinde de, toplulukların nüfusları artıp toprakları yetersiz kalınca, çözüm, denize açılmakta bulunmuştur. Genç kuşaklar (oğul çıkaran arı kovanlarında görülene benzer biçimde) dışarıya gönderilmiştir. Batıda daha çok Sicilya'da ve Güney İtalya'da, doğuda Marmara ve Karadeniz kıyılarında olmak üzere (Marsilya'dan Trabzon'a dek) Yunan kolonileri kurulmuştur.

Kent devleti birimleri, geçimlerini çiftçilik dışındaki yollardan sağlayan kesimlerin doğup gelişmesine yol açar. Bununla eşzamanlı işleyen bir süreçle, kentli kesimlerin ekonomik erki artar. Bu, uygarlık öncesi dönemlerin kalıntısı ilkel eşitlikçi geleneklerin ve kurumların canlandırılmasına yol açabilir. Öte yandan, aynı kentte birbirlerine yakın yaşamanın getirdiği olanaklarla, birbirini tanıyan kenttaşlarda (kenttaşlık bilinci yanı sıra) sınıf bilinci gelişir. Bu bilinci örgütleyen önderler çevresinde siyasal gruplaşmalar (partiler) doğabilir. Tüm bu gelişmeler kent devletlerinde (hiç değilse bazılarında) doğrudan demokrasiye varabilir. Sözün özü, kent devleti ile sınıf toplumu ve demokrasi arasında (zorunlu olmayan) koşullara bağlı olan bir ilişki vardır. Yunan kent devletlerindeki demokrasi ile kölelik arasındaki bağlantı (kenttaşların işleri kölelere bırakıp zamanlarını politikaya ayırışlarıyla) çok daha sıkıdır.[13]

Yunan toplulukları Karanlık Çağ'dan zamanla (İÖ dokuzuncu-sekizinci yüzyıllarda) yavaş yavaş çıkmışlardı. Orada burada görülen kentlerle ve kent devletleriyle (Girit ve Mykene'den sonra) uygarlıkla yeniden tanıştılar. Kent devletleri biçiminde örgütlenmiş bu yeni uygarlık odaklarından, birbirinden farklı (hatta zıt) yaşayış biçimi tutturan ikisine bakmak yetebilir. Bunlardan Sparta, bir kara uygarlığı niteliği göstermiştir. Atina ise, deniz uygarlığının en parlak örneğini verecektir. Bu iki örnek, Yunan uygarlığı hakkında dengeli bir görüş edinmeyi sağlayabilir. Öteki Yunan kent devletlerinden ayrıksı yapısı nedeniyle, önce (özetle) Sparta'yı görüp aradan çıkarmak doğru olur. Sonra Atina üzerinde odaklaşılsa yeridir.

SPARTA'NIN SPARTAN TOPLUMU

Romalı yaşamöyküsü yazarı Plutarkhos (İS 46?-121 dolayları), "Koşut Yaşamlar" adlı dizisinde, Yunanlı ve Romalı ünlü kişilerin yaşamlarını anlatmıştır. Bunlardan biri de Spartalı efsaneleştirilmiş yasa koyucu Lykurgos üzerinedir. Lykurgos'un yaşamının ve yasalarının anlatıldığı bu yapıt bulunup Batı dillerine, sonra da klasik kültüre katılma yolunda bir eğitim politikası izleyen halkların diline (bu arada Türkçeye) çevrilmiştir.[14] Lykurgos çevirileri, çağdaş dillere "yalın ve disiplinli bir yaşayış biçimi" anlamına gelen "spartan" sözcüğünü kazandırmıştır. Gerçekten Spartalılar (para harcar gibi sözcük harcayan kimi Atinalı demagogların ve şarlatanların zıddına) sözcüklerin bile tutumlu kullanıldığı bir kültür geliştirmişlerdir. Yaşadıkları bölgenin (Lakonia) adından gidilerek türetilen "lakonik" sözcüğü, onların az sözle öz konuşma geleneğine göndermeyle "kısa, özlü deyişler" için kullanılır. Ancak bu yalınlık ve disiplin kadar, yalnızca "Spartanlar" denen kenttaşlar (yarı)

kastı üyeleri arasındaki (doğru olmayarak) "komünist" sanılan eşitlikçi yaşayış biçiminin de "tüketim komünizmi" denebilecek bir altyapıya dayandığı unutulmamalıdır. Böyle bir düzen nasıl doğmuş olabilir?

Peloponnesos'un fethi ve katmanlaşma

Demir silahlı, Hint-Avrupa dilli göçebe çoban halkların (İÖ 1100 dolaylarındaki) akınlarında, Yunanistan'ın payına Dorlar düşmüştür. Dor kabileleri (konfederasyonu?) (İÖ 1100-950 arasında) Akhaları Peloponnesos'tan sürmüş, buradaki Messenia bölgesine yerleşmişlerdir. Yerli çiftçi toplulukların üzerinde egemen katman oluşturmuşlardır. Yerleşik yaşam koşulları içinde artan nüfuslarına çözüm olarak fetihlerini genişletip sömürülerini artırmış görünürler. Böylece artan varsıllık, kabilelerin eşitlikçi yapısını, dolayısıyla birliklerini bozmuştur. Bozarken eski güçlerini azaltmış olmalı. Bu durum sömürülen uyruk halkları ayaklanmaya yüreklendirmiştir.[15]

Kışla devleti

Sparta'da bir kent devleti biçiminde örgütlenmiş oldukları için artık Spartalılar denen etnik grup, Messenia ayaklanmasını ancak bir varlık yokluk savaşı verdikten sonra bastırabilmiştir. Bunun üzerine, varlıklarını ayaklanma öncesinin gidişiyle sürdürülemeyeceğini anlamışlardır. Lykurgos adlı yasakoyucularına yüklenen yasalarla, toplumlarının yapısını kökten değiştiren reformları gerçekleştirmişlerdir. Reformların amacı, bozulan eski (kabaca) eşitlikçi kabile düzenini, göçebe çobanlık dönemlerinin kurumlarına dönülerek düzeltmekti.

Reformların sonucunda, yerleşik bir toplum içinde göçebe toplumun kurumlarını yaşatmak gibi şaşırtıcı, yerleşik yaşayış biçimiyle çelişkili görünen bir durum doğdu. Egemen fetihçi katman olarak "Spartanlar" denen eli silah tutan tüm erkeklerden oluşan "savaşçılar" kesimi, sürekli bir kışla yaşamına başladı. Kışlalarında, birlikte yiyip içip, yatıp kalkıp, savaşçılık eğitimi yapmak dışında hiçbir iş tutmadılar. Tarihçiler, buna bakarak, Sparta'yı bir "kışla devleti" olarak nitelerler.

Evli Spartanlar bile evlerine (bir suçmuş gibi) geceleri gizlice uğrayıp hemen kışlalarına dönüyorlardı. Kışla yaşamı (Yunan erkek toplumunda pek yadırganmadığı anlaşılan) eşcinselliği de yaygınlaştırmıştı. Öyle ki deneyimli savaşçılar ile oğlanlar (özendirilen erkeklik ülküsü adına iyi bir savaşçı olmaya can atan kahraman adayları) arasında özel, duygusal ve tensel ilişkiler kuruluyordu. Her iki yan savaşta, Sparta aşkı yanı sıra, birbirlerinin gözüne girmek için (hiç değilse gözden düş-

memek amacıyla) canla başla savaşıyordu. Persler, Yunanistan'ın kuzeyindeki giriş kapısı olan Thermopilai geçidinde (İÖ 480'de) sabahleyin çadırlarından çıktıktan sonra aynalarıyla uzun saçlarını tarayan Spartalıları "kadın gibi" görmüşlerdi. Ama Leonidas komutasındaki üç yüz Spartanın son savaşçısı ölene dek Pers ordusunu uzunca bir süre geçirmeyince, ne oldukları görüldü.[16]

Sparta kent devletinde Spartanlar aynı zamanda yönetici, egemen bir kast konumundaydılar. Yürütme erki, iki kabilenin şeflerinin soyundan gelen iki kral (diarşi) ile onlara bir "danışma kurulu" gibi öğütlerde bulunan Yaşlılar Kurulu (Gerusia) elindeydi. Tüm savaşçılardan oluşan "Halk Kurultayı" (Apella) ile siyasal düzen bir "savaşçılar yönetimi" (timokrasi) görünümündeydi.[17]

Bir açıdan bakılınca düzen, bir "doğrudan demokrasi" gibi görülebilir. Ancak bu düzende, üretici çiftçiler, hiçbir hakları bulunmadığı gibi, toprağa bağlı serf ya da "devlet köleleri" denebilecek duruma düşürülmüşlerdi. Spartanların kadınlarının medeni hakları (örneğin sahiplik, miras hakları) bulunmaktaydı. Ama (Atina kadınları gibi hareme kapatılmış olmamakla ve savaş dışında her alanda kamusal yaşama katılabilmekle birlikte)[18] siyasal katılma hakları bulunmuyordu.

Yarı kast toplumu

Spartan kenttaşlar kışlalarında ortaklaşacı (kolektivist) bir yaşam sürüyorlardı. Fetih sırasında birleşmiş dört kabile arası ilişkilerde kurulan güç dengeleri, fetihten sonra kabile sayısının ikiye inmesiyle sonuçlanmıştı. Bu olgunun bir yansıması olarak Spartalıların bir değil iki kralı vardı. Kralları da ötekiler gibi birer savaşçıydılar. Kışlada yaşayan krallarının tek (simgesel) ayrıcalığı, karavanadan tabaklarına (çoğu zaman kara un çorbası olarak) bir değil ikişer kepçe konmasıydı.

Fetihte elde edilen ve ayaklanma bastırıldıktan sonra yeniden ele geçirilen topraklar eşit parçalara bölünmüştü. Her bir parça, üzerindeki köylülerle birlikte bir Spartalı aileye ayrılmıştı. Böylece, yerli üretici köylüler, toprağa (zorunlu) bağlanıp kendilerinden artı aktarılan, "helot" denen, serflere benzer "yarı köle" konumuna düşürülmüşlerdi. Ne var ki helotlar, üzerinde yaşadıkları toprak parçası verilen Spartan ailelerin özel hizmetçileri konumunda değillerdi. Hizmetlerinden, herhangi bir Spartan da yararlanabiliyordu. Herhangi bir Spartanın buyurduğu şeyi yapmak zorundaydılar. Bu bakımdan, daha çok "kamu serfleri" sayılabilecek bir konumdaydılar. Ya bir helot bir Spartanın verdiği buyruğun gereğini yapmazsa?

Gizli polis Kyriptia ve devlet terörü

Helotlar üzerinde estirilen tam bir devlet terörü vardı. Bir Spartalının buyurduğunu yapmama olasılığını neredeyse sıfıra indirmiş durumdaydı. Bunu, insanlığın (belki) ilk gizli polis örgütüyle ve "devlet terörü" ile sağlamışlardı. Bu yolda çeşitli yöntemler kullanılmaktaydı. Örneğin oğlan çocukları, kışlada, aç bırakma, yakalanmadan çalmasına göz yumma, yakalanınca kırbaçlama gibi acımasız yöntemlerle yetiştiriliyorlardı. "Spartalı eşitler" denen savaşçı kenttaşlar konumuna yükselebilmeleri için, sert sınavları geçmeleri gerekiyordu. Sınavların sonuncusu, genç adayın eline bir hançer, sırtına bir pelerin verilip başka hiçbir şey verilmeden kışladan çıkarılmasıydı. Kendisinden uzak bir yere tek başına yürüyerek gidip sağ olarak geri dönmesinin istenmesiydi. Yolda Helot ailelerin evlerinden ne bulursa çalmasına, zorla bir şeyler almasına izin veriliyordu. Hatta zorda kalmışsa, gerekli görmüşse onları öldürmesine ses çıkarılmıyordu. Dahası, bunu yapmaları yönünde yüreklendiriliyorlardı. Bu tür devlet terörü yöntemlerinde güdülen amaç, savaşçı adaylarını acımasız, güçlü kimseler olarak yetiştirmekti. Amaç aynı zamanda, Helotlar arasında Spartalı korkusunun yüreklere sinmesini sağlamaktı.

Helotlar üzerinde terör yaratarak onları sindirme amacıyla kurulmuş özel bir örgüt bile vardı: Kyrptia. Günümüzde gizli iletişimde kullanılan "kripto" (şifreli yazı) sözcüğünün geçmişi gibi, gizli polis örgütlerinin geçmişi de Sparta'ya dayanır. Hiç değilse ondan esinlenilmiş olsa gerektir. Çünkü aralarında, bazı yöntemlerine dek şaşırtıcı benzerlikler var. Örneğin bu örgütün adamlarının (ajanlarının) bir görevi de, "yapanı belirsiz kıyımlar" idi. Kendilerinden zaman zaman, nedenli nedensiz helotları öldürüp kayıplara karışmaları isteniyordu.

Bu olgular, güvensizlik psikolojisiyle birleşen bir sömürü düzeninin işleyebileceği insanlık suçlarının hangi boyutlara ulaşabileceğini gösteriyor. Bir insanın öteki insanlara karşı duyabileceği sempati, empati gibi insanca duyguların bile ne denli bastırılabileceğini de gösteriyor. Ve insanca değerlerin nasıl unutturulabileceğinin örneklerini veriyor. Burada, insanlık ve denkserlik (hakkaniyet) adına, bir Atinalının ya da Romalının veya lspanyolun, lngilizin, Amerikalının, Arabın, Türkün öteki halklardan, uygarlıklardan kimselere, kendi kölelerine karşı tutumu daha mı iyiydi? sorusunu da sormak gerek.

Kabuğuna çekilme politikası

Yunanistan'daki yaşamına Akhalar ile aynı noktada (göçebe çoban akıncılar) olarak başlayan Dorlar, farklı bir gelişme çizgisi tutturmuş-

lardır. "Karada haydutluk" denebilecek bir noktadan, Atina Akhaları gibi deniz haydutluğu sayılabilecek korsanlığa geçmemişlerdir. Atina gibi toplumsal artıyı (önce korsanlık, sonra deniz ticareti ile) sağlayarak denize açılıp yayılmacı (emperyalist) bir politika izlememişlerdir.

Sparta Yunan toplumunda, toplumsal artının karadan (tarımdan) sağlanabildiği katmanlı uygar toplumun örneği oldu. Sparta kent devletinin çevresindeki tarım toprakları Atina'nınkinden genişse de Mora Yarımadası ile sınırlıydı. Ama Sparta, Yunanistan'ın en güçlü (savaşçı) devleti olmasına karşın, denizaşırı yayılma politikası yerine "kabuğuna çekilme politikası" izledi. Bunda egemen katmanın üyeleri arasında (eşitlikçi iç yapı nedeniyle) güvenliğin öne alınıp yayılmacı serüvenlere sıcak bakılmamasının rolü oldu.

Gerçekten Sparta, Pers saldırısına karşı (İÖ 480 dolaylarında) Yunan kentleri savaşçıları birliğinin önderliğini üstlenmek zorunda kalmıştı. Bu durumda bile yayılmacılığa kaymadı. Kendine düşen görevi başarıyla yerine getirince, başarısının parsasını toplamaya kalkmadı. Amacına ulaştıktan sonra işlevsiz kalan (ama başka amaçlara araç edilen) birliğin önderliğini bıraktı. Kabuğuna çekilme politikasını seçti.

Yayılma politikası izleyip bunda çok başarılı olan (üç yüz kent devletini kendine bağlayan) Atina, öteki Yunan kent devletlerinin (bu ara Sparta'nın) bağımsızlığını tehdit edecek derecede güçlendi. Bunun üzerine, Sparta bir kez daha kabuğundan dışarı çıkmak zorunda kaldı. "Yunan'ın kurtarıcısı" rolünü üstlenip Atina'nın karşısına çıktı. Zamanın "dünya imparatorluğu" Atina'nın yenilgiye uğratabilmesi için, Peloponnesos Savaşları boyunca (İÖ 431-404 arası) otuz yıl kadar savaşılması gerekti.[19] Sonunda Atina ele geçirildi. Spartalılar yayılmacı eğilimli demokrasi düzeni yerine oligarşik bir düzenin kurulmasını destekleyecek kadar kaldıktan sonra gene sınırlarının içine çekildiler.

Sparta'nın siyasal varlığı, Makedonyalılara karşı yeterli bir birlik gösteremeyen Yunan'ın öteki kent devletleriyle birlikte (İÖ 338'de) sona erdi. Neden sonra (İS 395'te) Sparta kenti de, Gotların yağmalayıp yıkmasıyla, tarihe karışıp gidecekti.

Sparta'nın klasik kültüre sınırlı, Atina'nın sınırsız katkısı

Sparta kent devletinde, egemen katman içinde, eşitlikçi bir düzen yaşandı. Toplumda yarışmaya yalnızca (savaşçının iyisi ne kadar olursa o kadar) iyi bir savaşçı olma alanında izin verildi. Bu, kafa işi-kol işi işbölümünün gelişip dallanıp budaklanmasını önledi. Belli ve sınırlı alan-

lar (savunmayla ve savaşla ilgili olanlar) dışında, zanaatların tarımdan ve savaşçılıktan bağımsızlaşıp gelişmesine olanak verilmedi.

Sınırlı bir ticaretle ve az sayıda zanaatlarla, yalnızca, kenttaşlık hakları tanınmayan (*perioikos* denen) yerleşmiş yabancıların uğraşmasına izin verilmişti. Toplumsal artının aktarılma ve kullanılma biçimi (örneğin pazar ekonomisinin hemen hiç bulunmayışı) artıyla zanaatçı ve düşünür kesimlerinin beslenmesini önledi. Bu nedenle, Sparta toplumunun Yunan klasik kültürüne önemli bir katkısı olmadı. Yasakoyuculuk alanında (efsaneleştirilmiş) Lykurgos'un adını biliyoruz. Savaş şarkıları ile savaşçıları dolduruşa getirmeye çalışan birkaç ozanının da adı biliniyor. Bunlardan biri olan Tyrtaeus'un dizeleri bile zamanımıza (her nasılsa?) kalabilmiş: "İleri kahramanı bol Sparta'nın delikanlıları / Sizler yenilmez Herakles soyundansınız / Babaları öz vatandaş olan gençler / Yaşamı esirgemek âdet değildir Sparta'da."[20]

Anlaşılan Sparta'da helotlardan sağlanan artı gibi tanrısoyluluk da (Atina'da kaldığı gibi) bir avuç aristokratın tekelinde kalmamış. Bütün Spartalı kenttaşlara, yani (gene de bir azınlık oluşturan) egemen katmanın tüm üyelerine "eşit dağıtılmış"!

Sparta'nın Yunan toplumuna ve insanlığın klasik kültürüne katkısı, daha çok dosta düşmana örneklik etmesi yolunda olmuştur. Gerçekten, Atina gibi kentlerde artının topraktan sağlanmasından yana olan (Platon gibi) aristokratik değerleri benimseyen Sparta dostları görüldü. Aristokratik değerleri benimseyen bu Sparta dostları (demokratların yıkım getirebilen yayılmacı politikalarına karşı çıkarken) Sparta'yı örnek göstermişlerdir. Sparta'daki toplumsal düzenden ve bu düzenin değişmezliğinden esinlenen düşünceler geliştirmişlerdir. Sparta düşmanı Atina'nın demokratik partisi politikacıları ise (Perikles'in ünlü "Cenaze Töreni Söylevi" içinde görüleceği gibi) Sparta'yı kötü örnek olarak göstermişlerdir.[21] Çağımızın yazarlarından ve düşünürlerinden bazıları, Sparta'yı (doğru olmayarak) komünizmin örneği olarak övmüşlerdir. Bazıları ise (haklı olarak) faşizmin erken örneği saymışlardır.[22] Sparta'nın sınırlı katkısına karşılık Atina'nın klasik kültüre sınırsız katkıları olmuştur.

KLASİK UYGARLIK ÖRNEĞİ ATİNA

Atina kenti tunç silahlı Akhaların Yunan'a girişinden sonra, (Sparta'dan önce) kurulmuş görünür. Platon soyunu Atina'nın son kralı (İÖ sekizinci yüzyıl ortalarında yaşadığı sanılan) Kodros'a dayandırdığına göre, vardı bir bildiği. Bu doğruysa, Atina'nın geçmişinde (şefliği izleyen) bir devletin krallık yönetimiyle kurulduğu söylenebilir. Bu tarih geleneğine göre, Attika bölgesinde bir yerel devletin İÖ 1000 dolay-

larında kurulup, krallık düzeninin varlığını İÖ sekizinci yüzyıla dek sürdürdüğü belirtiliyor. Gelenekte (sonradan yazıya geçirilen sözlü tarih geleneğinde) son kral Kodros'un, güçlenen aristokratlara karşı krallık kurumunu (ve hanedanını) kurtarayım derken (kendini kurtaramayıp) "şehit olduğu" ileri sürülüyor. Gene de bu tarihlerde Attika'da bir devletin değil şefliğin bulunması olası. Kodros bir kral değil, şehit edilmesi üzerine yüceltilen bir şef de olabilir.

Sparta-Atina zıtlığı

Demir silahlı savaş teknolojisinin de pekiştirdiği (bkz. s. 594) eşitlikçi bir topluluk yapısıyla gelip yerleşik yaşama geçen Dorlar, nasıl oldu da katmanlar arasında dikey toplumsal devingenliğe izin verilmeyen bir yarı kast toplumuna geçebildiler? Buna karşılık, göçebe çoban toplulukların akınları sırasında eşitlikçi kabile yapısını bozan fetihlerle, eşitsizliği daha da artıran tunç savaş arabalı savaş teknolojisiyle gelen Akhaların geçtiği yerleşik uygar yaşam, nasıl (Sparta'ya görece) eşitlikçi olabilmiştir? Akhalar nasıl erkin hiç değilse aristokratlardan kentli kesimlerin eline geçebileceği derecede eşitlikçi uygar toplumlar kurabilmişlerdir? Eşitlikçi toplumların eşitsizlikçi ürünler, eşitsizlikçi tohumların eşitlikçi ürünler vermesi gibi paradoksal durum nasıl açıklanabilir?

Olasılıkla, eşitlikçi toplumsal yapılı Dorlar, Sparta'da çiftçiler üzerinde egemen katman olunca, katmanlar arası çizgi daha keskin oluşmuştu. Egemen katman içi eşitlikçi yapı, onun birlik ve bütünlüğünü, boyunduruk altına aldığı katman karşısında, zayıflamadan sürdürmesini sağlamıştı. Bir başka deyişle, egemen katmanın içinde, eşitsizliğin yaratabileceği çıkar kavgaları bölünmeler yaşanmamıştı.

Atina gibi tunç savaş arabalı Akha akıncıları kökenli kent devletlerinde, olasılıkla Sparta'dakinin tersi bir süreç işlemişti. Tunç savaş arabalı savaş teknolojisi, göçebe çoban toplulukların eşitlikçi yapısını savaş arabalı kabile şeflerinden yana bozmuştu. Yerleşik yaşama eşitsizlikçi bir toplumsal yapıyla başlanan yerlerde, egemen katmanın da içindeki eşitsizlikler, çıkar kavgalarına ve bölünmelere yol açıp onu zayıflatabilmişti. Fetihçi toplulukların alt kesimleri ise, boyun eğdirilen yerleşik toplulukların üst kesimleriyle işbirliğine yaklaşıp kendi topluluklarının üst kesimlerine karşı çıkabilmişlerdi. Kavgayı kazandıklarında ise, yerleşik toplumun üst kesimleriyle birlikte siyasal erki ele geçirebilmişlerdi. Bu çözümlemeyi destekleyecek somut bir olgu olarak, Atina'da aristokrat olmayan kentli varsıl kesimlerin önderlerinin (Kleisthenes, Perikles gibi) aristokratlar arasından çıkması gösterilebilir.

Atina'da Aristokrasinin gelişmesi

Aristokratların krallığı (ya da şefliği) devirecek denli güçlendiği Atina'nın çevresindeki Attika toprakları, giderek az sayıda şef kökenli aile elinde toplanmış olmalı. Toplum feodal benzeri bir yapı kazanmış olsa gerek. Ortaya savaş tutsağı köleleri ve boyun eğdirdikleri köylüleri çalıştıran bir "aristokratlar" ("iyi soylu", yarı tanrısal yöneticiler) katmanı çıkmış görünüyor. Bu olgunun ipucu, İÖ sekizinci yüzyılın sonlarına doğru "kral" *(basileos)* sanının, ağırlığı azalan krallığın kalıntısı olarak önemsiz bir "dinsel kamu görevlisi" tarafından taşınması. Kamu yönetimini ise, *akhon* denen (aristokrat kökenli) üç yüksek görevlinin yürütür olması.

Bu olgu dinsel, askeri, kamu yönetsel işlevleri, kendinde toplayan şeflik kurumunun, önce krallığa dönüşüp sonra işlevlerinin çeşitli kamu yöneticileri arasında bölüşüldüğünü gösteriyor. Bu olgu, aynı zamanda Atina'da (belki tüm olarak Eski Yunan'da) erken devletin (Mezopotamya'dakinden farklı olarak) bir dinciler yönetimi (klerokrasi) olarak doğmadığını gösteriyor.

Aristokrasi sırasında *arkhon*'luk (yürütme erki) yanı sıra yasama erki de aristokratların tekeline geçmişti. Ares Tepesi denen yerde toplandıkları için "Areopagus" denen yaşlı aristokratlar kurulu, eskiden (olasılıkla) bir danışma organıydı. Sonra hem bir yasama hem de yüksek yargı organı durumuna yükselmiş. Krallığın aristokrasi (kabile şefleri) ile sıradan kabile üyeleri arasında kurmaya (ya da korumaya) çalıştığı denge nasıl bozuldu?

Katman toplumundan (zümre toplumundan) başlayarak sınıf toplumuna ve köleciliğe varacak gelişmelerin tohumları, yerleşme öncesi dönemde, kabile şefleri ile sıradan kabile üyelerinin farklılaşmasıyla atılmış olmalı. Eşitsizlik, yerleşme (fetih) sırasında boyun eğen ve boyun eğdiren halklar katmanlaşmasıyla gelişmiştir. Ürünlerini, yerleşme sonrası, yaygın tarımdan yoğun tarıma ve karadan artıdan denizden artı sağlamaya geçişlerde verecektir.

Tahıl tarımından şarap ve zeytinyağı üretimine

Yunan'da, Neolitik toplulukların, tahıl tarımı ve hayvancılık yanı sıra, yörenin iklimine özgü ürünler olan üzüm ve zeytin tarımı (arbokültür) ile uğraştıkları belirtilmişti. Kentli yaşayış biçimi geliştikçe, şarabın ve zeytinyağının tahıllardan fazla değişim (pazar) değeri kazandığı görülmüştür. Attika'nın büyük toprak sahibi aristokratları, bu-

nu görüp tahıl tarımını boşlamışlardır. Gözlerini pazara yönelik üzüm ve zeytin yetiştirmeye çevirmişlerdir.[23]

Ancak böyle bir geçiş, ürünlerini uzun dönemde verecek bazı yatırımları gerektirmekteydi. Geniş toprakları olan aristokratlar, tarlalarının bir bölümünde tahıl tarımını sürdürdüler. Onun olanaklarıyla (ilk ürünler alınana dek) kendilerini ve tarlalarının öteki bölümlerinde bağ ve zeytin yetiştirmede çalışanları besleyebilmişlerdir. Küçük topraklı küçük çiftçiler bunu yapamazlardı. Böylece aristokratlar para getiren "yoğun tarım" denen bir çiftçiliğe geçerlerken, sıradan çiftçiler bir "yaygın tarım" biçimi olan tahıl tarımında kalmışlardı.

Gelişmeler bununla sınırlı kalmamıştır. Değişim değeri düşük (tahıl) ürünlerini pazara getiren küçük çiftçiler, sattıklarının karşılığıyla pazardan istediklerini alamamışlardır. Bu sonuç (ileride iyi ürün alacakları umuduyla olmalı) tefecilerden borç almaya başlamalarından çıkarılıyor. Bu yolda topraklarını ipoteğe bırakarak, yıllık % 20 gibi yüksek faizlerle borçlandıkları (belgelerden ve araştırmalardan) çıkarılabiliyor. Borçlarını ödeyemediklerinde, ipotekli toprakları elden gidiyordu. Hatta ipotek gösterecek toprağı kalmayanların, aldıkları borç karşılığında (ödeyemezlerse borçlandıkları kimsenin buyruğunda çalışma güvencesi verince) çocuklarını, karılarını, kendilerini "borç kölesi" durumunda bulabiliyorlardı. Borç köleliği ve topraksız köylülük (İÖ yedinci yüzyıl başında) toplumsal bir sorun kaynağı oluşturacak boyuta ulaşmış bulunuyordu.[24]

Sınıf çatışması üzerine Drakon Yasaları

Kölelik kurumu gelişme göstermiş olmasına karşın, Atina'da gidiş, Sparta'nınki gibi bir yarı kast toplumu yönünde değildi. Gelişen pazar ekonomisinin katmanlar arasında geçişkenliğine olanak vermesiyle, katman (zümre) toplumundan, katmanlı uygar toplumun bir başka biçimi olan sınıf toplumuna geçiş başladı. Atina'da yedinci yüzyılın ortalarına doğru toplumun alt ve üst katmanları arasındaki (birbirini bütünleyici) denge (yukarıda anlatılan gelişmelerle) bozuldu. Topraklar az sayıda aristokratın elinde toplandı. Çok sayıda özgür köylü toprağını yitirdi. İçlerinden kimileri özgürlüklerini de yitirmişlerdi. Kalabalık bir "mülksüzler" kesimi oluştu. Sınıf çatışması kaçınılmazdı.

Kylon adlı bir Atinalı, yoksullaşmış kitleleri örgütlendirip (İÖ 632'de) yürüyüşe geçirir. Amacı, siyasal erki halk adına ele geçirmektir. Hakça olmayan bir düzeni yıkması, aristokratlarca güçlükle önlenebilir. Atina aristokratları, bunun üzerine, sınıf savaşımını sert cezalarla durdurabi-

leceklerini düşünürler. Drakon adında bir yandaşlarına, bu amaçlarını gerçekleştirebileceğini umdukları yeni bir ceza yasası (621 dolaylarında) hazırlatırlar. Çıkarılan, ileride "Drakon Yasaları" olarak ünlenecek düzenlemelerdir. Bunlarda, aristokratların malları ve canları saldırılara karşı çok sert cezalarla korunmaya çalışılmaktadır. Öyle ki Drakon'a, "Neden bu kadar fazla ölüm cezasın koydun?" diye sorulduğunda, "Hırsızlık gibi düzeni bozucu bir eylem ölümü hak ediyordu; daha ağır suçlara verilebilecek daha ağır cezalar bulamadım" yanıtını verdiği söylenir.[25]

Çok geçmeden, sert cezalarla aristokratların umduğu güvenliğin sağlanamayacağı görüldü. Baskının, cezanın, şiddetin çıkar yol olmadığı anlaşıldı. Çünkü kentte, artan yoksullar yanı sıra şarap ve zeytinyağı yapımıyla ve alışverişiyle uğraşıp gittikçe kalabalıklaşan ve varsıllaşan bir orta sınıf doğmaktaydı. Her ikisinin (aristokrat kökenli olmadıklarından) siyasal hakları yoktu. Hak kavgalarında kentli varsıllar, güçlerini yoksul köylülerle ve topraklarını yitirmiş olup kentte geçim olanağı arayan kimselerle birleştirme eğilimi gösterdiler. Öte yandan, aristokratların da, üzüm ve zeytin üreticileri olarak, şarap ve zeytinyağı alışverişiyle uğraşan tacirlerle pazar ilişkileri vardı. Hatta köylü ve kentli emekçilerin karşısında, ortak çıkarlarının bulunduğu söylenebilir. Dolayısıyla, orta katmanlar ile aşağı katmanların kendilerine karşı birleşmelerinin yaratabileceği tehlikeyi görüp önleyebilecek konuma, deneyime ve öngörüye sahiptiler. Bu bilinçle taktik değiştirdiler. Kentli varsılları yanlarına çekecek politikalar izlemeye başladılar.

Eski kalıtsal haklarına ve ayrıcalıklarına sarılmayı bıraktılar. Kentli varsıllara ödünler verme yolunu tuttular. Seçme, seçilme, kamu görevlisi olabilme gibi kenttaşlık haklarını (siyasal hakları) soyluluk değil varsıllık ölçütüne göre dağıtma ilkesini benimsediler. Bunun, Atina'nın geleceği için önemi, sınıf savaşımının kaba güç yerine ekonomik erk alanına çekilmesiydi. Bir başka deyişle, devrimci yollardan çekilip evrimci denebilecek kanallara yönlendirilmesiydi. Bununla bağlantılı olarak, Atina'yı katman toplumundan "sınıf toplumu" denebilecek bir düzene geçirecek yola koyulunmuş olmasıydı.

Atina aristokratları, Atina'nın tarihinde yeni bir sayfa açılabilmesi için eski defterlerin kapatılması gereğini görebilecek siyasal sağgörüye (basirete) de sahiptiler. Aristokratik düzenden ödün vermemekte diretirlerse, onu tümden yitirebileceklerini anladılar. Borçlar, borç köleliği, topraksız köylülük gibi sorunların çözülmesi gerektiğini kavradılar. Böylece aşağı katmanlar da devrimci bir tehlike kaynağı olmaktan çıkarılacaktı.

Solon reformları

Solon, aristokrat soylu bir politikacı ve ozandı. Kentsoylu varsıllarla da dostluğu vardı. Dizelerinde ise yoksulların acılarını dile getiriyordu. Atina'nın toplumsal katmanları arasında arabuluculuk yapmaya uygun bir durumdaydı.

Buna bakılarak olmalı (İÖ 605'te) olağanüstü yetkilerle donatılmış *arkhon* seçildi. Bir yasakoyucu olarak görevlendirilip, kendisinden, kır varsılları (aristokratlar) ile kent varsılları ("kentsoylular" denebilecek bir kesim oluşturacak tacirler, yapımevi, tekne sahipleri) arasındaki çatışmayı bir uzlaşmaya bağlaması istendi. Bu ara en alt katmanların (toprak, borç köleliği gibi) sorunlarına çözümler önermeliydi.

Bu yolda "Solon yasaları" olarak bilinen düzenlemelerle (İÖ 594'te) bir dizi reform gerçekleştirildi. Borçlar silindi; borç köleliği uygulamasına son verildi. Topraklar üzerindeki ipotekler kaldırıldı. Sahip olunabilecek toprak büyüklüğüne bir sınır getirildi. Bu ekonomik nitelikli reformları, toplumun çeşitli kesimleri arasında (kurulacak) dengenin bozulmaması amacını güden toplumsal ve siyasal reformlar izledi.[26]

Atina kenttaşları (soyluluk durumlarına göre katmanlar yerine) varsıllık durumlarına göre "sınıflara" ayrıldı. Birinci sınıfı, yıllık 500 kile tahıl geliri olanlar ya da buna denk parasal geliri bulunanlar oluşturacaktı. İkinci sınıfa 300 kilelik gelirliler, üçüncü sınıfa "150 kilelikler" denen kimseler girecekti. Yıllık geliri bunun altında olanlar, dördüncü sınıfı oluşturacaktı.

İlk üç sınıftan kenttaşlardan, gelir durumlarına oranlı vergi ödemeleri beklendi. Çağrıldıklarında, kendilerini silahlandırmış olarak orduya katılmaları (savaşçılık) görevi yüklendi. Ancak bu görevlerin karşılığı olarak dağıtılacak ödüller vardı. Kenttaşlara, sınıflara göre kamu görevlerine seçilebilme hakları bağışlanmıştı. En üst kamu görevleri üst sınıflara ayrılmıştı. Dördüncü sınıf ("Nesi var ki versin?") vergiden ve savaşçılıktan bağışık tutulmuştu. Ancak bu, onlara tanınan bir ayrıcalıktan çok (siyasal hakların kenttaşlarla sınırlı tutulduğu zamanın anlayışına göre) kamu görevlerine seçilebilme haklarından yoksun bırakılmaları anlamına geliyordu. Ama kendilerine seçme hakkı (demek ki demokrasilerde başından beri alt sınıflara sunulan boş bir avuntu olarak) tanınmıştı.

Gelir dilimlerine göre oluşturulan bu dört sınıfın "ergin erkekleri" siyasal ve hukuksal haklar (kenttaşlık hakları) sahiplerini oluşturuyordu. Atina nüfusunun büyük bölümü ise "kenttaşlar" çevresi dışında bırakılmıştı. Bunlar arasında Atina'ya dışarıdan gelmiş, Atinalı ana-

babadan doğmamış ("metekler" denen) yerleşmiş yabancılar vardı. Köleler vardı; kenttaşların eşi olsun olmasın, kadınlar vardı. Dolayısıyla, Solon reformlarının başlattığı gelişmeler sonunda Atina'da "doğrudan demokrasi" gerçekleştiğinde bile bu, Atina'nın ergin nüfusunun büyük çoğunluğunu dışlayan bir "kenttaşlar demokrasisi" olacaktı.

•

Doğrudan demokrasiye doğru gelişmeler

Solon'un koyduğu ilginç yasalardan biri de (reformlarının bir iç savaş olasılığını tümden ortadan kaldıramayacağını bilmiş gibi) iç savaş durumunda hiçbir kenttaşın yansız kalma hakkının bulunmamasıydı. İç savaşın yanlarından birine katılmayanın, tüm kenttaşlık haklarını yitireceği kuralıydı. Gerçekten, Solon'un reformları ne aristokratları, ne üst ne de alt sınıfları hoşnut edebilmişti. Aristokratlar kalıtsal ayrıcalıklarından yoksun kalmışlardı. Tacirler (tefeciler) faizleri bir yana, borçların bağışlanmasıyla ana paralarından olmuşlardı. Borç köleliğinden kurtulan kimselerse (umdukları toprak dağıtımı yapılmadığından) işsiz, güçsüz, üstelik aç kalmışlardı. Bu demektir ki yeni düzenden hoşnutsuz devrimci bir sınıf oluşturabileceklerdi.

Peisistratos'un "tiranlığı": Alt sınıfın davasını benimsemiş varsıl bir aristokrat olan Peisistratos onları örgütledi. Daha sonra "demokratik parti" (ya da "halk partisi") olarak adlandırılacak sınıfın önderliğini yaptı. Onların sayı gücüne dayanarak (İÖ 560'ta) siyasal erki ele geçirdi.

Solon yasalarıyla oluşturulan anayasaya dokunmayan Peisistratos, onlardan yararlanarak önemli kamu görevlerine yandaşlarını getirdi. Yaptıklarına karşı çıkan şamatacı aristokratları Atina'dan sürdü. Onlar da kendisini (hem de iki kez) sürmüşlerse de, geri dönüşlerinde erki gene denetimine geçirip ölünceye dek başta kalmayı başardı. Bu süre içinde, sürdüğü aristokratların topraklarını topraksız köylülere dağıttı. Kente göçüp kıra dönmek istemeyenlere iş bulmak için para basıp onlara büyük kamusal bayındırlık etkinliklerinde iş alanı açtı. Tarımdan çok zanaatlara ve ticarete önem vererek, Atina'nın kent ekonomisini geliştirdi. Dış ticareti güvene almak için kurduğu donanmayla, Atina'nın ticaret emperyalizmine varacağı yolu açmış oldu. Emperyalizm yolunda donanma, daha onun zamanında, Dardanelles (Çanakkale) Boğazı'nın denetimini ele geçirerek ilk önemli adımını atmış oldu.

Aristokratlar sınıf savaşımını yitirmiş olmayı içlerine sindiremediler. Ölünce yerine geçen oğullarından biri, iki aristokrat tarafından öl-

dürüldü. Öldürenler tiranlığa son veren kahramanlar sayılarak onların yontuları dikildi. Tarih (genellikle) aristokratlarca yazıldığından, Peisistratos'un halkçı yönetimi bir "tiranlık" (yani hukuk yönetimi değil "zorbalık düzeni") sayıldı. Böylece tarihe, bir halk dostunun bile "vatan haini" olarak geçirilebilmesinin ilk örneği verilmiş oldu. Buna karşılık demokratik partilerin önderleri, karşıtlarını (olur olmaz nedenlerle) "halk düşmanı" olarak duyurma geleneği geliştireceklerdi.

Kleisthenes devrimi: "Tiran" ailesini Atina'dan süren aristokrat darbecilerden biri de Kleisthenes idi. Yönetimi ele geçirince tutum değiştirdi. Alt sınıflara dayanıp aristokratları karşısına aldı. Aristokratların, Solon yasalarına karşın (belki de Solon yasaları sayesinde) Atina politikasında ağır basmalarının nedenini kavradı. Nedeni (bazı çağdaş demokrasilerde serflikten kurtarılmış köylülerin toprak beylerinden yana oy kullanışlarını anımsatırcasına) eski kabile örgütlenişinin varlığını sürdürüşünde buldu. Kan bağına dayanan *genos* örgütlerini dağıtarak yer bağına dayanan *demos* örgütlenmesini getirdi. Çağdaş dillerde kullanılan "demokrasi" sözcüğünün kökeninde, mahalle demeye gelen *deme* yerel birimleri vardır. Demokrasinin temelinde, seçim bölgelerinin yerel birimlerine göre saptanması yatmaktadır.

Böylece, gerçek bir siyasal reform ile seçim çevreleri olarak kabileler değil mahalleler kullanılmaya başlandı. Ayrıca Kleisthenes, ilk kez oluşturulan mahallelerin sınırlarını ustalıkla (kurnazca) çizmişti. Öyle ki Atina'da toplumsal katmanların tepelerden kıyılara doğru konuşlanışları, bir odağın çevresinde iç içe çemberlerle gösterilebilir. Böyle gösterilirse, mahalleler kabaca odaktan en dıştaki çembere çizilen yarıçaplar arasındaki alanlardan oluşuyordu. Böylece en geniş ve en kalabalık kıyı kesimi, hemen her mahallede seçmenlerin çoğunluğunu oluşturuyordu. Buna göre, aristokratların yaşadığı kentin yüksek bölgesi on parçaya bölünmüş, halkın ağır basacağı dilimler içine sokulmuş oluyordu. Demokrasilerde seçim çevreleriyle ve seçim yasalarıyla oynama geleneği o zamandan beri sürüp gelmekte.

Halk Kurultayı: Kleisthenes'in seçim reformundan önce (Solon yasaları gereğince) her kabileden yüzer üyenin seçildiği bir "Dörtyüzler Kurultayı" oluşturuluyordu. Kleisthenes onun yerine, Atina'yı on mahalleye bölüp her mahalleden ellişer kişinin seçilmesinden oluşan ("Beşyüzler Kurultayı" denen) bir Halk Kurultayı kurdu.

Her bir mahallenin elli üyesi, yılın onda biri süresince kurultayın başkanlık kurulu olarak çalışıyordu. Bu kurulun ve kurultayın başkanlığına ise, her gün kura ile o kurulun bir üyesi getiriliyordu. Demek ki varsıllık, soyluluk durumu ne olursa olsun, her Atina kenttaşının bir gün başkanlık yapma olasılığı vardı; ama yalnızca bir gün.

Halk Yargıtayı: İleride tarihçilerce ve toplumbilimcilerce (temsilli demokrasiden farklı olarak) "doğrudan demokrasi" denen kurum, kenttaşların yönetsel kurullara seçimle değil kurayla getirilmeleriydi. Öyle ki yargı erkini bıraktıkları kurullarında da, atanmış ya da meslekten yargıçlar değil, kurayla görevlendirilmiş yargıçlar bulunuyordu. Her (önemli) davada yeniden ve o dava için oluşturulan "Halk Yargıtayı" denebilecek kalabalık kurullar için (davanın önemine göre) 201 ya da 501 kenttaş kurayla saptanıyordu. Davaya onlar bakıp, sanığın suçlu olup olmadığına onlar karar veriyorlardı.

Çanak-çömlek yargısı: Yarı yargı, yarı yürütme organı konumunda bulunan bir kurum da *"ostrakismos"* idi. Kurum adını "çanak-çömlek parçası" anlamına gelen sözcükten almıştı. Çünkü her yıl, yılın belli bir gününde, tüm kenttaşlardan Atina'da halk yönetimini tehlikeye düşürecek kadar güçlendiğini düşündükleri birinin adını, bir çömlek parçasına yazıp oy sandığı gibi kullanılan bir çanağa atmaları isteniyordu, Kleisthenes'in getirdiği yasa gereği. Adı altı bin ve daha fazla kenttaş tarafından verilen kişi, on yıl için Atina'dan sürgün ediliyordu.

Nasreddin Hoca'nın testiyi kırmadan tokatı atıp suya gönderdiği çocuk öyküsünü anımsatan böyle bir kurumun yararı ne olabilir? Amaç kuşkusuz, soyca, paraca, yandaş sayısınca güçlü kimselerin o ya da bu yoldan kişisel erk yönetimi (tiranlık, zorbalık) kurmalarını önlemek olarak sunulmuştu. Ancak uygulamada, daha çok *demos* partisi önderlerinin aristokratlar partisinden hasımlarından kurtulma aracı olarak kullanıldı. Bunun gene de siyasal düşmanların birbirlerini açık ya da gizli yollardan ortadan kaldırmaya çalışmalarından daha uygarca bir yöntem olduğu söylenebilir. Onun *demos* (halk) önderlerince kötüye kullanılmış olması bile bu yargıyı değiştirmeyi gerektirmeyecek bir özürü olarak görülebilir. Hele iç savaş olasılığını azalttığı düşünülürse!

Komutanlar ve başkomutan: Kurulu, kurultayı, dolayısıyla Atina'yı, bir gün gerçekten kurayla seçilen herhangi bir kenttaşın yöneteceği sanılmamalı. Hatta Atina'nın kurullarca, kurultayca kolektif olarak yöne-

tildiği sanısına hiç kapılmamalı. Gerçekten, Atina tarihine adları geçenler, kurultay başkanları değil (Perikles gibi) başkomutanlardır.

Başkomutanlık, anayasal bir kurumdu. Kleisthenes reformları gereği her *deme* (mahalle, semt) kenttaşları bir komutan *(polemarkhos)* seçiyordu. Böyle seçilmiş on komutanın başına, tüm Atina kenttaşlarının seçtiği bir başkomutan *(strategos)* getiriliyordu. Siyasal erk, kalabalık kurultayın, yılın ancak 36 gününde yetkili olabilen kurulların elinde değil, başkomutanın elinde toplandı. Seçilince bir yıl görevde kalabilen, kendini sonraki yıllar gene seçtirebilen ve arkasına ordunun gücünü alabilen başkomutan sözünü herkesten çok geçirebiliyordu.

Bunun anlaşılması üzerine, partiler önderlerini başkomutan seçtirmeye çalıştılar. Kurullar, kurultay onların kararlarını onaylattıkları yerler durumuna düştü. Yalnız Atina'da değil, dünyanın başka yerlerindeki ve tarihin farklı zamanlarındaki "demokrasi" sayılan yönetim biçimlerinde de ileride benzeri bir eğilim görülecektir. Kurultayların, kurulların erki, üyeleri sayısına ters orantılı olarak azalacaktır. Azalırken, siyasal erk giderek daha küçük kurulların elinde toplanacaktır. Hatta (ABD gibi başkanlık sistemlerinde çarpıcı bir biçimde görüldüğü gibi) o ya da bu sınıfın çıkarlarını savunan ya da sınıflar arası çıkar dengelerini (erkini dayandırdığı sınıflardan yana yontarak) kurmaya çalışan tek bir kişinin tekeline girecektir.

Atina'nın altınçağı

lyonya'daki Yunan kent devletleri (İÖ 499'da) Pers İmparatorluğu'na karşı ayaklandılar. Öteki Yunan kent devletlerinden yardım istediler. Atina üç tekne ile simgesel nitelikte bir destek verdi. Persler ayaklanmayı bastırdıktan sonra, bunu cezalandırmak bahanesiyle Yunanistan'a saldırdı. Bu kez Yunan kent devletleri, Sparta'nın önderliğinde ortak savunma için güçlerini birleştirebildiler. Atina, hazırladığı 180 teknelik bir donanmayla, Pers donanmasını (İÖ 480'de) Salamis Koyu'nda yenilgiye uğratabildi. Bunun üzerine Atina'nın yıldızı tarih ufuklarında parlamaya başladı.

Deniz imparatorluğuna dönüşmesi: Persler çekilir çekilmez, Sparta da Perslere karşı kurulan birliğin başkanlığından çekildi. Birliğin başkanlığını Atina üstlendi. Üyelerinin ayrılmasına izin vermeyip birliği bir konfederasyona dönüştürdü. Her yaz yaptığı göstermelik bir deniz seferi karşılığında, üyelerden birliğe tekne katkılarını sürdürmelerini istedi. Göndermeyenlere (467'de Naksos'a yaptığı gibi) saldırdı.[27]

Bu, Atina'nın bir deniz imparatorluğu olma yoluna girdiğini gösterir. Sonunda, 300 dolayında kenti haraca bağlamış, Akdeniz, Ege, Marmara ve Karadeniz kıyılarında 3 bin kadar yerle alışveriş ilişkileri kurmuş bir imparatorluğa dönüşecektir.[28]

Ödenekli demokrasi: Akdeniz dünyasından tek bir kente akan toplumsal artılar, Atina'yı ekonomik ve kültürel bakımdan çağının en ileri toplumu konumuna yükseltti. Bu olanaklardan yararlanarak *demos* partisi (aristokrat kökenli) önderi (başkomutan) Perikles, aldığı kararları kurultayda her keresinde onaylatmanın bir yolunu buldu. İşlerini bırakıp kurultaya (aristokratlar gibi düzenli) katılamayan kenttaşları çekmek için, oturuma katılmayı ödeneğe bağladı. Böylece, aristokrat ve varsıl olmayan kenttaşların en alt kesimlerine (donanmada tayfa olarak iş bulmaları yanı sıra) politikaya katılma olanağı sağlanmış oldu. *Demos* partisinin bu yollarla desteklediği erkini ancak Peleponnesos Savaşı'nda Sparta kırabilecektir. O zamana dek Atina (demokrasisi?) Perikles yönetimi zamanında altınçağını yaşadı.[29]

Pazar ekonomisi-köle emeği bağlantısı: Atina'nın yerel bir kent devleti durumundan bir deniz imparatorluğuna dönüşmesinin nedeni, ne yazgısı ne demokrasisi ne de önderlerinin dehasıydı. Altında Atina ekonomisinin geçirdiği yapısal değişiklik yatıyordu. Söz konusu değişiklik, şarap ve zeytinyağı üretimiyle ve ticaretiyle başlamıştı. Alışverişi yapılan bu sıvıların içine konduğu (amfora denen) çömlek testilerin kitlesel çaplarda üretilmesi gereği çömlek yapımevlerini geliştirdi. Perslerin Atina'yı yakıp yıkarak verdikleri zararın onarılması, birlikten tekne katkıları yerine ("biz tekne yaparız, siz para gönderin" denerek) toplanan paralarla sağlandı. Bu büyük kamusal bayındırlık projeleri ve donanmanın büyütülmesi, kentteki hemen tüm zanaatları geliştirmişti. Yapımevleriyle, donanmasıyla, işlikleriyle, iç ve dış ticaretiyle pazar ekonomisi "uçuş" durumuna getirilmişti. Öyle ki bu yöndeki gelişmeler, artı sağlanan bir ucuz emek kaynağı olan kölelik kurumunu bile zorlamaya başlamıştı. Köleye yatırım yapanlar, onları emeğin daha düşük verimlilikte olduğu alanlarda çalıştırmak yerine, Akropolis'teki gibi bayındırlık işlerinde çalışmaya yüreklendirdiler. Böylece alacakları üç obol gündeliğin bir oboluyla beslenebiliyor, bir obolunu sahipleri (ne karşılığı?) alıyordu. Biriktirebilirlerse bir obolunu da biriktirerek, ileride efendilerinden özgürlüklerini "satın alma" umuduyla gündelikçi olarak çalışıyorlardı.

Atina ekonomisinin odağının tarımdan ticarete ve malyapımına ("erken endüstri" denebilecek kesimlere) kaymasının bir başka motoru vardı: Gelişen denizaşırı ticaretin ve emperyalizmin bir gereği olarak savaş donanması ve savaş endüstrisi. Bu alanda örneğin, ünlü nutukçu (hatip) Demosthenes'in kalkan yapımevinde üç yüz köle çalıştırdığı biliniyor.

Demokrasinin ve Atina'nın sonu

Atina emperyalizminin, bağımsızlığına düşkün Yunan kent devletleri dünyası için bir tehlike oluşturacak denli güçlenmesi, Sparta'yı eyleme geçirdi. "Hellas'ın kurtarıcısı" rolüyle Atina'nın karşısına çıktı. Otuz yıl kadar süren Peleponnesos Savaşı[30] sonunda (İÖ 404'te) Atina demokrasisi Sparta timokrasisine boyun eğdi. Atina'yı ele geçiren Spartalılar, hemen hemen her zaman emperyalist serüvenlerden yana politikalar izlenilen demokrasinin yerine, onu eleştiren aristokratlara dayanan, "Otuzlar Tiranlığı" denen bir düzenin kurulmasını sağladıktan sonra çekildiler.

Ancak Spartalıların yerleştirdikleri bu azlık yönetimi (oligarşi) de Atina'ya kararlılık getirmeyecekti. Çünkü bu tarihte sınıf savaşı neredeyse tüm Yunan dünyasını sarmış bulunuyordu.[31] Birçok yerde iç savaş çıktı. İç savaşlarda bir kentin *demos* partisi, demosun siyasal erki elinde tuttuğu kentlerin yardımını istiyordu; aristokratlar da başka kentlerin aristokratlarından yardım alıyorlardı. Bu, Yunan'da kenttaşlık, kent devleti kavramının ve birliğinin yıkılması demekti. Aynı zamanda iç savaştan kaçınmanın olanaksızlığını gösteriyordu. Bu koşullarda ne iç savaşları durduracak ne Yunan'ı birleştirecek bir güç Yunan içinden çıkabilirdi. Dışarıdan geldi; Makedonya, iç savaşı durdurma ve Yunanistan'ı birleştirme savıyla (İÖ 339'da) Yunanistan'ı fethetti.

Yunan proletaryasının İskender'in akınında harcanması

Proletarya sözcüğü, bilindiği gibi (Latince "çocuklarından başka varsıllığı bulunmayan çocuklular sınıfı" gibi bir anlama gelip) Roma çıkışlıdır. Daha sonra, gene çok iyi bilindiği gibi, Marx tarafından "emeğinden başka bir şeyi olmayıp üretim araçlarını tekeline geçirmiş kapitalistlerin işinde çalışarak üretimde bulunan özgür emekçi sınıfı" olgusunu kavramlaştırmada kullanılmıştır. Ancak bu, Batı endüstri uygarlığı öncesinde "proletarya" olarak nitelenebilecek kesimlerin bulunmadığı anlamına gelmemeli. Örneğin Toynbee, Haçlı Seferleri'nin itici gücünü

oluşturan "iç proletarya" dediği topraksız, işsiz güçsüz kitlelerden söz etmiştir.[32]

Avrupa feodal düzeninde çözümsüz toprak sorununun yarattığı, düzen için tehlike oluşturan bu kitlelerin, Haçlı Seferleri ile bir safra gibi Avrupa'nın dışına atıldığı iyi bilinmektedir. Ondan önce Eski Yunan'da, ona benzer bir durumda, ona benzer bir çözümün bulunmuş olduğu söylenebilir. Öyle ki Haçlıları örgütleyen dincilerin bu çözümü Yunan tarihinden öğrenmiş olmaları olasıdır.

Eski Yunan'da, özellikle Atina'da gerek pazar ekonomisinin, gerek geniş topraklarda çok sayıda köylünün çalışmasını gerektirmeyen üzüm ve zeytin tarımının, gerek buğday gibi tarım ürünlerinin İskitler gibi halklardan ticaret emperyalizmiyle ucuza sağlanabilmesinin toplumsal yapıya sağlıksız etkileri olmuştu. Yalnızca Atina'da değil, hemen tüm Yunan kent devletlerinde, giderek kalabalıklaşan topraksız, işsiz, güçsüz kesimler oluşmuştu. Gelecekleri hakkında hiçbir güvenceleri bulunmayan bu kimselerin, günlük yaşamda düzeni bozucu öğelere dönüşmeleri kaçınılmazdı. Ama uzak olmayan bir gelecekte, eşitsizlikçi toplum düzeni için bir tehlike oluşturabileceklerini, olayların içinde yaşayanlardan pek az kimse görebiliyordu.

Söz konusu tehlikeyi görebilenlerden biri de hukukçu ve nutukçu Isokrates (İÖ 436-338) idi. Kent devletleri yöneticilerini, bıkıp usanmaksızın, aralarındaki savaşlara son verip birleşmeleri yolunda uyardı. Topraksız, işsiz kitlelerin (daha o tarihlerde haydutlara dönüşüp çiftlikleri basmaya başlayışlarını anımsatıp) ileride düzeni yıkabilecek güce ulaşmalarını beklemeden, sorunlarına birlikte çözüm üretmelerini istedi. Önerdiği çözüm, onların kurulacak bir Yunan ordusuna alınıp doğuya (Perslere) yapılacak akınlarda kullanılmalarıydı.

Akınlar başarıyla sonuçlandığında, toprak ve emek sorunlarının, ele geçirilip dağıtılacak topraklarla çözüleceğini söyledi. Söylemediği (ya da düşünmediği) akınların başarısız olması durumunda bile sorunun hafifleyeceğiydi. Yunan proletaryası bu savaşlarda bir safra gibi dışarıya atılmış olacaktı!

Isokrates, Yunan kent devletleri yöneticilerinin sözlerine kulak vermediklerini görünce, gözlerini Makedonya'ya çevirdi. Makedonya, bir yandan hızla güçlenen, bir yandan Yunan kültürüne öykünüp onu özümleme eğilimi gösteren, öte yandan tek bir kişinin yönetiminde olan bir komşu ülkeydi. Yöneticisini kandırmak yetecekti. Isokrates, Makedonya'yı (İÖ 359-356 arasında) yöneten II. Philippos'a (Büyük İskender'in babasına) yazıp gönderdiği mektuplarla durumu anlattı. On-

dan, ordusuyla gelip, Yunan kent devletlerini birleştirip, kuracağı büyük bir Yunan ordusuyla Pers ülkelerini ele geçirmesini istedi.

Makedonya egemeni, İsokrates'in önerilerini benimsemişçesine (İÖ 339'da) Yunanistan'ı fethetti. "Helen Birliği" örgütünü kurup işsiz, topraksız Yunanlıları bu birliğin ordusuna yazdı. Onların Perslere karşı (zamanı çoktan geçmiş) bir öç alma akınında "harcanmaları" sürecini başlattı. Söz konusu akını II. Philippos'un oğlu olan ve Aristoteles tarafından eğitilen Aleksandros (Büyük İskender) yönetti. Sonucu, Makedonya imparatorluğunun kurulması oldu.

Ksenophanes'in *Anabasis* (Onbinlerin Dönüşü) adlı yapıtında da yansıtıldığı gibi[34], İskender'in akını bile Yunan uygarlığının toplumsal sorununu kökten çözmeye yetmemiştir. Helenistik Dönem tarihçisi Rostovtzeff'in saptadığına göre, İskender'in akınından sonra savaşçılar, orduyla ilişkileri kesilince yeniden işsiz güçsüz kalmışlardı. İç savaşlar yeniden patlak vermişti. Sınıf savaşı yer yer alt sınıfların siyasal erki ele geçirmeleriyle sonuçlanmıştı. Bu örneklerde, borçlar silinip topraklar yeniden dağıtılmıştı. Toplumsal devrim yer yer yargı kurullarının kaldırıldıkları noktalara varmıştı.[35]

Bu kez işe, Ortadoğu uygarlığını ele geçiren Roma karıştı. Makedonya'yı (İÖ 146'da) yenilgiye uğrattı. Atina'nın siyasal varlığı ise (İÖ 86'da) Roma'nın Makedonya genel valiliğinin kamu yönetimi bölgesi alanı içine alınmasıyla sona ermiş oldu.

Helenistik Dönem Doğu-Batı kültür bireşimi

Büyük İskender'in (İÖ 323'te) ölümünden Roma'nın (İÖ 30'da) Mısır'daki Yunan kültürlü Ptoleme imparatorluğunu fethedişine dek uzanan (üç yüzyıllık) zaman kesimi, Ortadoğu'nun tarihinde "Helenistik Dönem" olarak adlandırılır. Bu, Yunan kültürünün İskender'in fetihlerinin açtığı yollardan Ortadoğu'ya yayıldığı dönemdir.

Gerçekten İskender (çoğu Yunanlı savaşçılardan oluşan) ordusunu, gittiği her yerde, Yunan kültürünü ve kurumlarını bilinçli olarak yaymada kullanmıştır. Kendi adını taşıyan, ama Yunan kentlerini kopya eden (en çok bilinenleri İÖ 332'de kurulan İskenderiye ile İskenderun olan) on kadar kent kurdurmuştur. İskenderiye Müzesi ve kitaplığı da Helenistik Dönem'de kurulmuştur.[36]

Yunanca (İskender'in ölümünden sonra, komutanları arasında paylaşılıp üç imparatorluk hanedanının oluşturulduğunda) hem Anadolu'daki Antigonidler'in hem Mısır'daki Ptolemeler'in hem de ikisinin

toprakları arasındaki topraklarda kurulmuş Selevkoslar'ın devlet dili olmuştur. İskender'in akınıyla ve kurduğu (daha doğrusu el koyduğu) imparatorlukla birlikte Yunanlılar, yeni bir yaşam kurmak umuduyla tüm Ortadoğu'ya yayılmıştır. Kimi çiftçi, kimi savaşçı (asker), kimi kamu yöneticisi, kimi tacir, kimi doktor, kimi mimar, kimi yazıcı, kimi de sporcu ya da aktör olarak, çoğu, kentlere yerleşmiştir. Bu işleri ve zanaatları soylarına geçirerek oraların yerlileri durumuna gelmişlerdir.

Yunan kültürleriyle Doğu kültürlerinin böylece karşılaşmalarıyla etkilenme (McNeill'in de belirttiği gibi) önce tek yönlü gibi görünmüştür. Uzun erimde çift yönlü bir etkileşim biçimini aldığı görülmüştür.[37] Sonuçta Batı toplumları kültürünün ilk (erken) örneğini veren Yunan kültürü ile Ortadoğu (Doğu) halklarının kültürleri karışımından oluşan bir bireşim (sentez) doğmuştur. Bu bireşimde Ortadoğu'nun en büyük katkısı (uzun bir uygarlık geleneğinin ürünü olarak) tektanrıcılığa yönelmiş bir dinsel ideoloji olacaktır. Ve İsacılık, Yunan kültürü ile Ortadoğu kültürünün karışımının bir ürünü olarak gelişecektir. Bu bireşim aynı zamanda budünyacı değerlerle ötedünyacı değerlerin dengelendirilmesi demektir.

YUNAN'DA İNSANLIĞIN FELSEFİ DÜŞÜNÜŞE GEÇİŞİ

Eski Yunan uygarlığının insanlığın tinsel (simgesel) kültür kalıtına kalıcı katkılarından belki en önemlisi felsefe oldu. Ancak felsefe, ilk elde düşünülebileceği gibi birkaç büyük düşünürün yaratısı değildir. Felsefi düşünüş biçiminin temelinde, yaşayış ve üretim biçimlerinin Yunan'da ulaşmış bulunduğu aşama vardır. Onun da gerisinde, uygarlığın maddesel ve tinsel kültür alanlarında yaptığı 3 binyıllık birikim yatmaktadır.

Dinsel düşünüşten felsefi düşünüşe geçiş

Dinsel düşünüş, toplumsal artının tek bir kaynaktan (tarımdan) sağlanıp tek bir egemen katmana aktarıldığı, tarımcı uygar toplumun egemen düşünüş biçimiydi. Ortada, önemli konularda, o katmanın toplumsal konumundan bakılarak edinilmiş tek bir görüşün bulunması nedeniyle (ona) inanca dayanan bir düşünüştü. O katmanın insanlarınca ya da beslediği profesyonel düşünürlerce formülleştirilen görüşlere düşünce tüketicileri konumunda bulunan insanların inanmaktan ya da inanmamaktan başka seçenekleri olmuyordu. Ama egemen katman değişince ya da ortaya birden çok kaynaktan, birden çok katmana top-

lumsal artı aktarıldığı bir durum çıkarsa, tüm toplumu ilgilendiren önemli bir konuda farklı katmanların konumlarından edinilmiş, farklı çıkarlara uygun iki farklı görüş çıkabiliyordu. Böyle durumlarda (hangisi doğru? diye) inancın yerini eleştirel düşünce alabilmekteydi. Benzeri düşünme koşulları, farklı uygarlıkların, farklı düşünce geleneklerinin karşılaşmasında, onların arasında kalan toplumlarda da (bkz. s. 639) doğabilmekteydi.

İşte deniz uygarlıkları, birden çok kaynaktan (tarımdan ve ticaretten) birden çok katmana (aristokratlara ve kentli varsıl sınıflara) toplumsal artı aktarılması koşulunu sağlamıştı. Deniz imparatorlukları ise, farklı toplumların inançlarını karşı karşıya getirerek özgür düşünme koşullarını daha da olgunlaştırmıştı.

İyonya doğa felsefesi

Yunan uygarlığında, bu uygarlığın ilk filizlerinin (geçimleri tarımdan çok deniz ticaretine bağlı kent devletlerinin) geliştiği İyonya'da, felsefi düşünüşe geçiş koşulları gerçekleşmiştir. Biri (Kaunos) dışında Akhaların İyon kolundan gelen halkların yaşadığı Miletos, Ephesos, Samos, Klazomenea, Halikarnasos, Kynidos, Kos gibi yerlerde kentlerin gelişeceği on iki Yunan kolonisinin bulunduğu İyonya'da koloniciler, geleceklerini denize açılmada görmüşlerdi.[38] İyonya'da balıkçılık; bağ, zeytin tarımı; zeytinyağı, şarap üretimi ve dışsatımı; çömlekçilik, deniz ulaştırmacılığı, para basımı gibi pazar ekonomisi koşullarında, Yunan anakarasından önce ve parlak kentler gelişmişti.

Ama buralarda kültürel üstyapı, Homerosoğullarının İyonyalı olmalarından çıkarılabileceği gibi (İÖ altıncı yüzyılın başında) hâlâ dinsel ideoloji biçimindeydi. Toprak sahibi aristokratlar soylarını, İon adında kahraman ataları kanalıyla tanrılara dayandırmaktaydılar. Ancak kolonici yerleşme sırasında topraklar az çok eşit bölüşülmüş de olsa, zamanla az sayıda aristokratın elinde toplanmıştı. Toplanırken kentlerde, toprak sahibi olmayan (dolayısıyla tanrısoylu aristokrat sayılmayan) çeşitli kentsel işlerle uğraşan bir kesim oluşmuştu. Bu kesim giderek kalabalıklaştı. İçlerinden kimilerinin varsıllığı (ticaret donanması sahibi olup siyasal erki ele geçiren Samos tiranı Polykrates'inki gibi) aristokratlarınkini aşan noktalara ulaştı.

Gene de çoğunda siyasal erk, yasalar aristokratların tekelindeydi. Dinsel ideoloji (mitoloji) aristokratlardan yana yontmaktaydı. Bu durum sınıf savaşı koşullarını yarattı. Birçok kentte, ardı ardına görülen toplumsal patlamalarla durum bir iç savaş görünümü kazandı. Bazı

kentlerde iç savaştan aristokratlar üstün çıkıp demokratları yakmışlardı. Bazılarında (İtalya'daki Kroton'a kaçan Pythagoras'ın kenti Samos'ta olduğu gibi) kentli demokratlar ağır basıp aristokratları kılıçtan geçirmiş, kalanını sürgün etmişlerdi.[39]

Bu durumda demokratlar, siyasal erki ele geçirmiş olsunlar olmasınlar, aristokratları kollayan Olympos tanrılarına eski inançlarını ve saygılarını sürdürebilirler mi? Sürdürmeleri (*Homeros Destanları*'nın her okunup her anımsatılışında) yöneticiliğin, tanrı soylu aristokratların anaatalarından kalıtımla edindikleri doğuştan yetileri ve hakları olduğunu kabul etmeleri anlamına gelecekti. Öte yandan destanlarda anlatılanların uydurma, yalan olduğunu söylemek tanrılara karşı çıkmakla, dinsizlikle suçlanabilecekti. Ama günlük yaşamlarında, işlerini ve gündelikçilerini (topraklarını ve kölelerini yöneten aristokratlar kadar) iyi yöneten kentlileri görüyorlardı. Dahası, onlardan bazılarının komşu kentlerde siyasal erki ele geçirmiş olup kentlerini varsıllaştırmaları, kenttaşları hakça yönetebilmeleri, eski inançlarla nasıl açıklanabilirdi?

Nomos'tan physis'e: Simgeler dünyası ile artık örtüşmez olan olgular dünyasını (dini karşılarına almadan) anlayıp anlatmanın bir yolu, destanların tanrılarından hiç söz etmemekti. İlk adım, yeryüzünde olup bitenlerin, önce doğa olaylarından başlayarak (tanrıların erekleriyle açıklamaktan farklı) yeni bir açıklamasını yapmak olabilirdi. İyonya'daki "doğa felsefesi" düşünce akımının (Miletoslu Thales gibi) düşünürleri de bunu yaptılar. Toplumla ilgili tanrısal yasalar (*nomos*=namus) konusuna önce hiç girmediler. Varlığın temelinde gördükleri cansız nesneler dünyası (*physis*=fizik) ile ilgilendiler.[40] Orada olup bitenleri (yeni bir anlayışla) anlayıp açıklamaya çalıştılar:

"Madde nedir?" "Maddeler dünyasının çokluğunun ve çeşitliliğinin gerisinde, çeşitli durum ve devinimleriyle çeşitli maddeleri ve olayları oluşturan ilk madde ya da ana madde (*arkhe*) ne olabilir?"[41] gibi sorular sordular. Verdikleri "şudur, budur", havadır, topraktır, ateştir, sudur gibi yanıtlar, doğru (gerçekliği doğru yansıtan) düşünceler olmayabilir. Ama ortaya, varlığı ve olayları dinsel düşünüşten (yaratılıştan, tanrıların ereklerinden) farklı bir açıklama (nedenlerle açıklama) yöntemini atmış oldular.

Örneğin Maiandros (Menderes) Irmağı'nın taşması, artık tanrıların, ölüye (öldürdüğü Akhilleus'a) onu sürükleyerek saygılı davranmadı diye kızmaları üzerine, ırmak tanrının yatağından çıkıp Paris'i boğmaya çalışmasıyla (tanrısal ereklerle) açıklanmayacaktı. Varlığın akışkan bi-

çimi olan suyun özellikleriyle ("neden" anlamına gelen *aitia* sözcüğü kullanılarak) nedenlerle açıklanmaya çalışılacaktı. Aynı biçimde güneş tutulması da eskisinden farklı açıklanacaktı. İnsanlara bir nedenle kızan bir tanrının onlara yakında yollayacağı yıkımların habercisi olarak açıklanmayacaktır artık. Belli fiziksel nedenlerle, belli durumlarda, belli zamanda gerçekleşen bir doğa olayı olarak görülecektir. O doğa olayı ile ilgili nedenler araştırılarak (28 Mayıs, Miletoslu Thales'in hesapladığı gibi) Güneş'in İÖ 585'te tutulacağı önceden söylenebilecektir.[42]

Physis'ten bios'a: Felsefi düşünce geleneğinde nedensellikçi açıklama yolunda, yavaş yavaş *physis* (cansız doğa) alanından *bios* (canlı doğa) alanına geçilecektir. Bu alanda "yaşamın aslı nedir?" sorusuna yanıt aranacaktır. Thales'in yaşamın aslının da su olduğunu (bir başka deyişle yaşamın sudan kaynaklandığını) söylemesinin tarihsel bir önemi vardır. Çünkü canlıların tanrılarca ve bazı ereklerini gerçekleştirmek için yaratıldıkları düşüncesinden (örneğin insanların tanrılara kulluk etmeleri amacıyla yaratıldıkları inancından) temelden farklıdır. Cansız doğadan sonra canlıları da nedensellikçi açıklama çabasıdır.

Bios'tan nous'a: Yunan'da, kentli yaşayış biçimi ve pazar ekonomisi koşulları içinde, İyonya (doğa) felsefesinde (İÖ altıncı yüzyılda) felsefenin varlıkbilim sorunlarıyla uğraşılmıştır. Felsefi düşünüş bu alanla sınırlı kalmamıştır. Yunanistan anakarasında (özellikle Atina'da) sofistlerle başlayan "insan felsefesi" olarak adlandırılacak bir düşünce akımıyla, düşünce *(nous)* sorunlarının ele alındığı bilgibilim alanına (İÖ beşinci yüzyılda) geçilecektir.

Bu noktada da durdurulamayacak olan felsefi düşünüş (sorgulama) geleneği (Sokrates ile başlayarak) bilgi felsefesi ötesinde, "toplum felsefesi" alanında fetihlere başlayacaktır. Sonunda (Platon'un ve Aristoteles'in çabalarıyla) felsefe, varlıkbilimiyle, bilgibilimiyle, etiğiyle (ahlak felsefesiyle), estetiğiyle (sanat felsefesiyle) "büyük felsefe sistemleri" kurulması düzeyine ulaştırılacaktır.

Varlıkbilimden bilgibilime

Varlığı madde ile açıklamak, felsefede bugün varlıkbilim (ontoloji) olarak adlandırılan sorunsala (materyalist bir) giriş demektir. Öyleyse, dinsel düşünüşten felsefi düşünüşe geçilmiştir. Dinsel düşünüşe karşı bilimsel düşünüşe benzer ("erken bilimsel düşünüş" denebilecek) bir düşünüşe bu geçiş nasıl başarıldı?

Yukarıdaki sunuşun düşündürebileceği gibi "ustaca kotarılmış bir ideolojik taktikle, dinsel düşünüşe cepheden saldırmadan, onun dayandığı temeller oyularak" değil. Felsefi düşünüşe geçiş, tarım yanı sıra, daha çok cansız madde ile uğraşılan malyapımı, zanaatlar, ticaret uğraşlarında kazanılan deneyimlerle olanak içine girmiştir. Bu alanlardaki bilgi birikiminin (bilinçli bilinçsiz) yönlendirmesiyle başarılmış görünüyor.

Felsefi düşünüş tarım ve hayvancılık dışındaki kentli işlerle uğraşan sınıfların yaşam deneyimlerinin, dünya görüşlerinin, değerlerinin ve isteklerinin ürünü olarak doğmuştur. Toplumsal artının bu sınıfların da elinde toplanıp onların da düşünecek boş zaman bulabilmeleriyle bağlantılıdır. Ve de aralarından çıkan (dincilerin, ozanların karşısına çıkardıkları) bilgeleri, felsefecileri, artıyla (profesyonel düşünce üreticileri olarak) besleyebilmeleriyle olanak içine girmiştir. Sonuç olarak, felsefi düşünüş biçiminin köklerinin, kentli sınıfların yaşayış biçimlerinde, ekonomik, toplumsal deneyimlerinde yattığı söylenebilir. Karşılarına çıkan toplumsal, siyasal ve düşünsel sorunlara çözüm arayışlarından beslenildiği besbellidir. Kentlilerin onlarla ilgili sorulara, yaşayış biçimlerinden, bilgi birikimlerinden süzerek, yordamlamayla verdikleri yanıtlar felsefi düşünüşe götürmüştür. Böylece, insanlığın düşünsel evriminde bir devrimci atılım yaratılmıştır. İyonya kentleri aydınlarını, dinsel düşünüşten çekip kopararak felsefi (bilimsel?) düşünüşe geçirecek koşullar böyle oluşmuş görünüyor.[43]

Dinsel düşünüşten felsefi düşünüşe geçilmesinin daha kesin göstergesi, varlıkbilim (ontoloji) yanı sıra, felsefenin öteki kanadı olan bilgibilim (epistemoloji) konusunda düşünülmeye başlanmasıdır. Şöyle ki, önemli bir konuda birbirinin zıddı iki düşünce varsa, uygar insanın mantığı, onu, ya birinin ya ötekinin doğru olduğu, ikisinin birden doğru olamayacağı sonucuna götürecektir. Ama mantıksal (soyut) düşünüş süreci, varsayımlarında tüm seçenekleri tüketmeden (burada) durmayacaktır. Ortada bir olasılığın daha bulunduğu anlaşılacaktır: Birbirine zıt iki düşünceden ikisi birden doğru olamaz, ama ikisi de (gerçekliği doğru yansıtmayıp) yanlış olabilir!

Bu durumda doğru düşünme sürecinde ilerlenebilmesi için, çözülmesi gereken öncelikli sorunlarla karşılaşılmıştır. İnsan aklı gerçekliği doğru kavrayabilir mi? Nasıl olsa kavrayamayacaksa, önündeki iki zıt düşünceden hangisi doğru diye kafa patlatılması boşuna olacaktır. Kavrayabileceği yargısına varmışsa, bu kez "hangi yollarla edinilmiş bilgiler doğru, hangileri yanlıştır?" sorusunun yanıtı araştırılacaktır. Böylece düşünüş yolları, yöntemleri ve süreçleriyle ilgili sorunlara geçilecektir.

Bu tür soruların (örneğin "doğru bilgiler" [gerçekliğin doğru bilgisi] inançla mı? akıl [mantık] yürütmeyle mi? sezgiyle [vahiyle] mi? deneyimle mi? eylemin sınavından geçirilmesiyle mi elde edilir? sorularının) yanıtının araştırılması gerekecektir.

Burada bilginin içeriği bırakılmış, kendisi, yani bilgi edinme süreci üzerinde düşünülmeye başlanmıştır. Felsefe, hiç değilse felsefenin bir ayağı da bu değil midir? Ve felsefenin bilgibilim dalı, her şeyden önce (ister inançla, ister pratikle, ister mantık yürütmeyle edinilmiş olsun) bilgilerin sorgulanmasını gerektirmez mi?

Bilimsel düşünüşün ölü doğuşu

İnsanlığın kültürel evriminde (altyapıdaki maddesel kültür düzleminde gelişen yaşayış (üretim) biçimlerine koşut olarak) tinsel (simgesel) kültür düzleminde sihirsel düşünüşten dinsel düşünüşe, dinsel düşünüşten bilimsel düşünüşe geçileceği birçok yerde (örneğin s. 207'deki çizelgede) yinelendi. Bu şemada felsefi düşünüş nerede? Onu nereye koymalı? Felsefi düşünüş başlarda, hiç değilse doğa felsefesi evresinde (dinsel düşünüş gibi ereksellikçi olmayıp nedensellikçi bir düşünüş eğilimi olduğuna göre) onunla "dinsel düşünüşten bilimsel düşünüşe geçilmiş olmaz mı?" sorusu akla takılabilir.

Felsefi düşünüş (bir bakıma) "dinsel düşünüşten bilimsel düşünüşe geçiş düşünüşü" sayılabilir. Ama (hiç değilse o tarihlerdeki durumuyla) bilimsel düşünüş sayılamaz. Eski Yunan kent devletleri uygarlığı (yaşayış biçimi) tarımdan çok mal yapımına, zanaatlara, ticarete dayandığı oranda geçim etkinliklerinin "erken endüstri" sayılabileceği belirtildi. Böyle bir varsayım bizi, Yunan felsefi düşünüşünün, olsa olsa bir "erken bilimsel düşünüş" olduğu sonucuna getirebilir. Daha ötesine götüremez.

Çünkü Eski Yunan kent ekonomisi, Yunan'ın "endüstriye dayanan uygar toplum" sayılabilmesi için gerekli önemli bir öğeden yoksundu. Yunan'da dar anlamda "endüstri" (yani makineler biçimini almış üretim araçları) yoktu. Bu durumda endüstriye dayanan bir yaşayış biçiminin yapısal bir öğesi eksik demekti. Buna koşut olarak, bilimsel düşünüş biçiminin eksiksiz doğup gelişmesini sağlayacak koşullar (örneğin doğa üzerinde daha eksiksiz bir denetimin sağlanması yolunda varsayımsal nedenlerin endüstrinin sınavından geçirilebilmesi) oluşamazdı. Bu nedenlere dayanılarak, "erken doğma" analojisi sürdürülüp, Eski Yunan felsefi düşünüşünün "ölü doğmuş bilimsel düşünüş" olduğu sonucuna varılabilir.

Eski Yunan uygarlığında, o yolda parlak bir başlangıç yapmış olmasına karşın, neden endüstriye dayanan bir uygar topluma varılamadı. Dolayısıyla bilimsel düşünüşe ve pratiğe geçilemedi? Bu soruya bulunan yanıtlardan biri, köle emeğinin ucuzluğudur. Kölelerin bolluğu ve ucuzluğu nedeniyle, kuramsal, bilimsel bilgi birikiminin emekten tutum sağlayacak (böylece kârı artıracak) makinelere dönüştürülemememesidir. Öteki yanıtta, önce Makedonya'nın, sonra Roma'nın fethine, en sonunda klasik uygarlığı yıkan barbar akınlarına sığınılabilir. "Yunan klasik uygarlığı (daha üçüncü yüzyılındayken) yıkılmasaydı, gizilgücünü ortaya dökme süreci kesilmeseydi, endüstri toplumuna ve bilimsel düşünüşe geçilebilirdi" denebilir. Verilebilecek bir başka yanıt, toplumsal artı aktarımının (Yunan'ın siyasal birliğinin sağlanamaması nedeniyle) tek bir odakta toplanamamasıdır. Atina'nın deniz imparatorluğu kanalıyla tek bir kentte topladığı artının ise, daha çok tinsel kültürün gelişmesinde kullanılmış oluşudur. Bu yüzden, yeniden üretici yatırımlara yeterli tutarın ayrılamamasıdır.

İster o ister bu nedenle olsun, Yunan'da (makineli) endüstri toplumuna ve onun ürünü olacak bilimsel düşünüşe geçilememiştir.[44] Nedensellikçi "doğa felsefesi" bile yeterince bilimsel olamamıştır. Doğa olguları ve doğa olayları arasında (kafada) kurulan neden-sonuç bağlantıları, pratiğin (bulunmayan) endüstrinin, teknolojinin sınavından geçirilememiştir. Varsayımlar, kuram düzeyinde kalmıştır. Böyle olunca, aynı konuda birbirinden farklı (hatta zıt) varsayımlar (hiçbiri gerçeklik sınavından geçirilip elenemeden) varlıklarını yan yana sürdürebilmişlerdir. O zaman bilimsel bilgi birikimi sürecinin "yanlışları ayıklayıcı" ve "doğruları üst üste koyarak yapı kurucu" çarkları işletilememiştir. Kimi düşünür o, kimi düşünür bu varsayımın ucundan çekip sürüklemiştir. Başkaları onların kuyruğuna takılıp farklı yönlere sürüklenmiştir.

Gerçekten, ana madde olarak ileri sürülen suyun mu, havanın mı, ateşin mi, toprağın mı asıl ana madde olduğu bile deneysel yollardan araştırılıp saptanamamıştır. Karmaşık maddelerin (bileşiklerin) hangilerinin, hangi koşullarda birleşmeleriyle, nasıl oluştuklarıyla ilgili düşüncelerden, üretimde, endüstride yararlanılamamıştır. Yararlanılırken gerçekliği yansıtma dereceleri sınavdan geçirilememiştir. Üretimde uygulanmadan önce (ama üretimde yararlanıp kârları artırmak amacıyla) laboratuvarlarda deneylerden, testlerden geçirilememiştir. Böylece doğa felsefesi doğa bilimlerine dönüştürülememiştir.

Doğa felsefesi (iki binyıl sonra Batı toplumlarının endüstri uygarlığında dönüştürüleceği gibi) doğa bilimlerine dönüştürülemeyince "ma-

teryalist metafizik" denebilecek bir çıkmaz sokağa sapmıştır. Böyle bir çıkmaz sokakta *arkhe* denen ana varlığın madde değil (Herakleitos'un ileri sürdüğü gibi) bir görünümüyle ateş, bir görünümüyle akıl sayılan *logos* olduğunu ileri süren görüşler yandaş bulabilmiştir. Hatta Anaksagoras (İÖ 500-428) adında bir düşünür çıkıp *arkhe*'nin (evrenin farklılaşmamış maddesinin parçacıklarını bir araya getirerek ona düzen verenin) tüm varlığa sızmış akıl (*nous*) olduğunu ileri sürebilmiştir. Sonuçta, burada ayrıntılarına girilemeyecek ekonomik, toplumsal, siyasal, düşünsel etmenler karmaşasının sonul ürünü olarak (Platon'un felsefesinde) asıl varlığın düşünce (*idea*) olup nesnenin onun yanıltıcı gölgeleri olduğu söylenecektir. Söylenince, doğa felsefesi ile başlayan "materyalist idealizm" çıkmazına giren Yunan felsefi düşünüşünün materyalizmi gitmiş, idealizmi kalmış olur. Leukippos, Demokritos, Epikuros gibi "atomcular" bu yargının dışında kalan kuraldışı örnekler sayılabilir.

Herakleitos'un diyalektik oluş felsefesi

İyonya doğa felsefesi ile Yunan anakarasında gelişecek insan felsefesi arası bağlantı, Herakleitos'un (İÖ 535-475 dolayları) "oluş felsefesi" denebilecek (ya da "akış felsefesi" denen) düşünceleriyle kurulabilir. Ephesoslu (Efesli) bir aristokrat düşünür olan Herakleitos, varlığın kendisinden çok devinimini anlamaya çalışmıştı. Çünkü ona göre, evrende hiçbir şey yerinde durmuyordu, hiçbir şey aynı kalmıyordu. Her şey deviniyor, her şey değişiyordu. Bu gözlemini ırmak analojisi ile şöyle dile getirdiği söylenir: Bir ırmağa iki kez giremezsiniz. Çünkü ikinci girişinizde, ilk girdiğiniz sular gitmiş başka sular gelmiştir. Irmağın kıyısına ikinci gelişinizde siz de aynı kişi değilsiniz. Siz de değişmişsinizdir.[45]

Bunun nedeni, Herakleitos'a göre, tüm varlıkların temelinde (*arkhe*, ilksel ana madde olarak) ateşin bulunmasıdır. Dolayısıyla, bazı şeylerin hızlı, bazı şeylerin yavaş olarak her şeyin yanmasıdır. Ateşine bakıp "insan da yanmaktadır; ama için için, ağır ağır" diye düşünmüş olmalıdır. Böyle düşünüp düşünmediğini bilmiyoruz; ama bildiğimiz, her şeyin ateşin çeşitli görünümlerinden başka bir şey olmadığını düşündüğü.

Herakleitos, evrende her şeyin değişmesinin nedeninin, içlerinde sıcak ile soğuk gibi zıt öğelerin bulunması ve bunların kavgası olduğunu düşündü. Buna karşın, görünüşteki zıtlıkların gerisinde bir birlik, değişen şeylerin gerisinde bir değişmeyen vardı. Bu, onun *logos* dediği akıldır. Herakleitos'un doğa felsefesinden toplum felsefesine geçmesini sağlayan, bu *logos* kavramıdır. Çünkü *logos*, her şeyin, her oluşun al-

tındaki, değişmeyen ve her şeyi yöneten "evrensel akıl" demektir. İnsan aklı da bu evrensel (ve tanrısal) akıldan pay almıştır. Bu nedenle akıl, bütün insanlar için aynıdır. Aklın yolu birdir. Ancak bazı insanlar evrensel akıldan az, bazıları çok pay aldıkları gibi, bazıları evrensel akıldan ayrı bir akılları varmış gibi davranmaktadır.

Herakleitos'un sözü döndürüp dolaştırıp getireceği yer bellidir: Aristokratlar akıllı azlıktır, demokratlar akılsız çokluk! Akılsız çokluğun (memleketi Efes'te olduğu gibi) akıllı azlığı yönetmeye kalkması yanlıştır!

Herakleitos'un bu görüşlerinin, İyonya'daki sınıf "savaşından" etkilendiği söylenebilir. Bu savaşta bir düzenin yerini bir başkasının aldığını görmüştür. Onun, zıtların "savaşı" (diyalektik) felsefesi, toplumsal değişmeyi göremeyenlerden ileridir. Her şeyin, geçmişte olduğu gibi, tanrı soylu aristokratların denetiminde değişmeden kalmasının gerektiğini düşünen geleneksel aristokrat dostlarından öndedir.

Evrende ve toplumda her şeyin değişmesinin bir doğa yasası olduğu görüşü ile değişen şeylerin gerisindeki değişmeyen evrensel akıl kavramı arasındaki tutarsızlık apaçıktır. Ama Herakleitos bu tutarsızlığı, aklın da zıtlıkların (zıt düşüncelerin) kavgasıyla oluşup geliştiğini, değişmeyen tek şeyin zıtlıkların bu kavgası (bir başka deyişle değişmeyen tek şeyin değişme) olduğunu düşünüp söyleyerek örtmeye çalışmış görünüyor. Ancak o zaman felsefesinin "diyalektik materyalizm" olmaktan çıkıp (aklın da zıt düşüncelerin kavgası ile oluşup evrendeki zıtlıkların kavgasının ürünü olan değişmeyi yaratıp yönettiği gibi bir düşünceyle) "diyalektik idealizm" denebilecek bir görünüm aldığı söylenebilir. Gerçekten, Herakleitos'un bu "diyalektik idealizm" felsefesinin Hegel'i etkileyen yanı daha çok idealizmi, Marx'ı etkileyen yanı diyalektik kavramı olacaktır. Çağımızın bu iki büyük düşünürünün Herakleitos'tan etkilenmesinin altında ise, Eski Yunan uygarlığı ile çağımızın burjuva uygarlığı arasındaki yapısal benzerliklerle, benzer toplumsal, siyasal, düşünsel sorunlarla karşılaşılıp benzer çözümler aranmış olması yatsa gerektir.

Pythagorasçı ruh felsefesi

Felsefi düşünüş geleneği, çıktığı İyonya kent devletlerinden (Pythagoras örneğinde görüldüğü gibi) benzeri tarihsel ve toplumsal koşullar içinde bulunan İtalya'daki Yunan kolonilerine ve (Demokritos örneğinde görüldüğü gibi) Yunan anakarasına sıçradı.

Pythagoras (İÖ 582-?), İyonya kültür bölgesine giren Samos adasındaki Sisam kenti aristokratlarındandı. Bir ticaret filosu sahibi olan Polykrates'in kentli sınıflara dayanarak siyasal erki ele geçirip (aristokrat tarihçilere göre) bir "tiranlık" kurması, Pythagoras'ı kentinden soğutmuştu. İtalya'ya göçüp (Güney İtalya'daki Yunan kültür bölgesinde bulunan) Kroton kentine yerleşti.

Felsefesini doğa felsefecilerininki gibi, "Varlığın aslı (*arkhe*) nedir?" sorusuyla başlattı. Ama onlarınkinden çok farklı bir yanıt geliştirdi: Maddeler dünyası durmadan değişmekteydi. Gerçeğin ise tek ve değişmez olması gerekliydi. Bu yüzden değişen maddeler dünyası, gerçek dünya olamazdı. Gerçek dünyayı ve gerçeği, yerden yere, zamandan zamana değişmeyen şeylerde aradı. Örneğin sayılar, yıldan yıla, kafadan kafaya değişmiyordu. Öyleyse sayılar gerçekti ve gerçek olan her şey sayılarla dile getirilebilirdi. Pythagoras'a göre (hiçbir yapıtı zamanımıza kalmayan Pythagoras'ın nerede bitip Pythagorasçıların nerede başladığı belli olmadığına göre), daha doğrusu Pythagorasçılara göre, örneğin "1" sayısı tanrı demekti. Kıyıları ve açıları birbirine eşit olan "kare" (adalet eşitlik olduğuna göre) "adalet" idi ya da adaletin simgesiydi. Bildik sayı gizemciliği işte!

Pythagoras'ın bu yanılgısının altında, varlık ile onun simgesini, gerçek ile doğruyu karıştıran bir düşünce yatmaktaydı. Matematikçi filozof Bertrand Russell'a göre bu, nesnelerle değil, onların simgeleri olan sayılar üzerinde çalışan bir kafanın ürünüydü.[46] Ayrıca, içinde yaşadığı erkin aristokratlardan demokratlara geçmesi gerçeğini içine sinderemeyen bir aristokratın tepkisi olmalıydı.

İnsanlık tarihi boyunca, gerçeklik ile onun kafalardaki (simgesel) modelinin uyuşmadığı durumlarda gösterilen, birbirinin karşıtı iki düşünsel tepki görülmüştür: Birinde, kafalardaki modelin gerçekliği (doğru) yansıtmadığı kabul edilir ve modelin değiştirilmesi yoluna gidilir. Ötekisinde, değişen gerçeklik (onu sindiremeyen kimselerce) yadsınır. Görünenlerin, yaşananların, bu dünyanın gerçek olmadığı ileri sürülür. Onların bir düş, bir yanılgı, en azından bir yanlış olduğu söylenerek gerçekliği yadsıma yoluna gidilir. Gerçek olduğu düşünülen bir başka dünya aranır.

Pythagorasçılar da bunu yapmışlardır. İçinde yaşadıkları dünyanın, toplumun gerçekliğini yadsımışlardır. Mısır'dan (doğrudan) belki de Hint'ten (dolaylı) yolla etkilendikleri "ruhgöçü" (reenkarnasyon) inancında gerçeği aramışlardır. Pythagoras'ın, köpeğini döven bir adama "dur, vurma, tanıdım sesini, bizim eski dostlardan biri" dediği[47] yazılır. Bu,

doğru olsun olmasın, Pythagorasçıların ruhun ölümsüzlüğüne ve ruhgöçüne inandıklarını göstermektedir.

Böylece Pythagorasçılar, nesneler değil simgeler dünyasını gerçek saymışlardır. Simgelerin ise nesnelerden en fazla soyutlanmış biçimi olan sayılar ve çizgiler (matematik ve geometri simgeleri) bölümünü, gerçek saydıkları dünyanın orta göbeğine oturtmuşlardır. Böyle bir tutum Pythagoras'ı "Pythagoras teoremi" olarak (iyi) bilinen buluşuyla "ölümsüzleştirmiş" olabilir.

Pythagoras sayılar dünyasında yaşamakla kalmamıştı. Ruhun ölümsüzlüğüne ve maddeye ve bedene üstünlüğüne inandırdığı kişileri çevresinde toplayarak bir "bilgeler topluluğu" oluşturmuştu. Bu topluluk kendi başına yaşasa, belki kimsenin bir diyeceği olmayacaktı. Ama kente bir "bilgeler yönetimi" dayatmışlardı. İşte bu, toplumsal evrimin tekerleğine çomak sokmak demekti. Pythagorasçıların kenttaşların ruhunu beden kafesinden kurtarmak için baskı altında tuttukları kesimler ayaklandı. Zorbalığa dönüşmüş bilgeler yönetimi yıkıldı. Pythagoras'ın kendini Vezüv yanardağının kraterine atarak, kayıplara karıştığı söylentisi çıkarıldı. Pythagorasçılar böylece Sokrates'i ve Sokrates kanalıyla Platon'u etkileyebileceklerdi.

Atina insan felsefesi

Başta Atina olmak üzere, demokrasiye geçilmiş birçok kentte, boş zaman olanakları gene aristokratların elindeydi. Boş zamanlarını siyasal deneyim kazanmaya, felsefeyle, sporla, sanatla uğraşmaya ayırabiliyorlardı. Aristokratların ağızları pazarda da, kurultayda da, kurullarda da demokratlardan iyi söz üretebiliyordu. Demokrat politikacıların (aristokratlarınkine benzer bir aylak sınıf kültürü geleneğine sahip olmadıklarından) politika arenasında aristokratlarla baş edebilmeleri güçtü. Baş edebilmek için konuşma sanatına ve bilgi birikimine gereksinimleri vardı. Bunları, aristokrat çocukları gibi büyürken çevrelerinden, kendiliğinden edinemezlerdi. Aristokratlar kadar boş zamanları da yoktu, ama paraları vardı. Parayla konuşma sanatını da, gerekli bilgileri de satın alabilirlerdi. Pazar ekonomisi koşulları içinde, onların gereksinim duydukları sanatı öğretip bilgileri satacak kimseler çıktı.

Sofistler: Bu kimseler, kendilerine *sofist* diyen (ya da kendilerine sofist denen) çoğu Atina'ya dışarıdan gelip orada bir geçim olanağı arayan aydınlardı. Varsılların çocuklarına paralı dersler vererek, etkili konuşma sanatı (hitabet) öğretmenleri olarak kendilerine iş alanı yarattı-

lar. Sonra, söz üretiminin kaçınılmaz sonucu olarak felsefeye bulaştılar. Felsefeye girme, yaptıkları işin doğasında saklıydı. Etkili ve güzel konuşma bilgileri öğretilebildiğine göre, bilgi, bu arada politika, felsefe bilgisi (aristokratların sandıkları gibi, doğuştan, tanrısal anaatalardan gelmeyip) sonradan öğrenmeyle edinilebilirdi. Bunun tersini düşünmek, derslerini bırakmayı gerektirirdi. Ayrıca konuşma sanatı öğretilirken konuşmanın içini dolduracak bilgiler de ister istemez öğretiliyordu. Böylece sofistler, denebilir ki, insanlığın ilk profesyonel öğretmenleri olarak ortaya çıkmış bulundular.

Sofistlerin yaptıkları işe ve ileri sürdükleri sava karşı çıkanlar oldu. Onlara göre bilgi pazarda cariye satılır gibi satılamaz, köle alınır gibi alınamazdı.[48] Tartışma dönüp dolaşıp politika bilgisinin, siyasal erdemin, insanları yönetme yetisinin doğuştan gelip gelmediğine, sonradan öğrenilip öğrenilemeyeceğine geldi.

Bu konuda sofistlerin (çoğunun) ve demokratların (tümünün) görüşünü "sofistlerin babası" Protagoras (İÖ 480-410) formülleştirdi: Aristokrat çevrelerde kullanılan geleneksel *nomos basileios panton* (yasalar her şeyin kralıdır) sözüne taş atarcasına *metron antropos panton* (insan her şeyin ölçüsüdür) dedi. Bunun anlamı, son sözü, tanrılarca konduğu ileri sürülen, ama aristokratlarca uygulanan ve onlardan yana yontan yasaların değil, insanın (insanların ortak niteliği aklın) söyleyeceği idi.

Peki neyin doğru, neyin yanlış olduğunun karar yeri (yasalar değil) akıl, yalnızca aristokratlarda mı vardı? Bu yüzden toplumu yönetmek onların hakkı mıydı? Protagoras, daha sonra "Protagoras mitosu" olarak anılacak bir öyküyle bu soruların yanıtını da hazırladı: Bu mitosa göre, yeryüzünde bugünkü insanlardan önce dört kollu, dört ayaklı, iki yüzlü, hem erkek hem dişi (kendine yeterli) ve çok güçlü bir insan türü vardı. Tanrılara başkaldırıp Olympos'a tırmanmaya kalkmaları Zeus'u kızdırdı. Onları at kuyruğu kılıyla pişmiş yumurtayı böler gibi (erkek ve dişi olarak) ikiye böldü. Bu durumda öteki hayvanlar karşısında çok zayıf kalmışlardı. Prometheus'un Olympos Dağı'ndan ateşi çalıp onlara vermesi de insan türünün yok olma tehlikesini ortadan kaldıramadı. Bu kez ateşle savaş araçları üretip, birbirlerini kırıp geçirmeye başlamışlardı. Zeus kızsa da gönlü bu yetenekli türün yok olmasına razı olmadı. Onlara, birlik içinde yaşayabilmeleri için ulak Tanrı Hermes ile "politika bilgisi" göndermeyi düşündü. Hermes, bu bilgiyi, zanaatların bilgisini dağıtırken yaptığı gibi bazı insanlara mı vereceğini sordu. Zeus, "hepsine dağıt, politika bilgisi hepsine gerekli" demiş.

Sofistler, işe söylev öğretmenliği ile başlayıp, siyaset felsefesine girip, salt felsefe sorunlarının derinliklerine dek inebilmişlerdi. Gerçekten, öteki ünlü Sofist Gorgias, bilgibilim konusunda, insanın gerçeği bilip bilmeyeceği tartışmasında kuşkucu tutumu, düşünülebilecek en uç biçimiyle dile getirmişti. Kaynaktan kaynağa aktarılarak zamanımıza kadar gelebilen düşüncesi aşağı yukarı şöyleydi: Var olduğunu sandığımız şeyler aslında var olmayabilirler. Bir şeyler varsa bile, onları bilemeyebiliriz. Bir şeyleri bilsek bile, başkalarına bildiremeyebiliriz.[49]

Sofistlerin bilgi konusundaki bu tutumları, dincilerinkinin taban tabana zıddıdır. Dincilerin, aşkın öznelerin varlığından hiçbir kuşku duymamaları yanı sıra, onların buyurduklarına (kesinlikle) inanmaları kuşku götürmez. Bu tutum farkı, iki yanın da profesyonel düşünce üreticileri olmakla birlikte, tapınaklara, dinlere bağlı dincilerin "kapıkulu düşünürleri" durumunda bulunmalarına karşılık, sofistlerin "serbest düşün emekçileri" denebilecek bir konumda olmalarıyla açıklanabilir.[50]

Filozoflar: Sofistlerin karşısına Sokrates çıktı ya da çıkarıldı. Sokrates (İÖ 469-399), onlara "her şeyi bildiğini sanan" anlamında "sofist" adını takan ya da onları alaya alarak sofist (bilgin) sözcüğüne "bilgiç" (bilgiçlik taslayan) anlamı kazandıran kimseydi. Aristokrat soylu olmayan, Atina kenttaşı olan aylak biriydi. Ne var ki taş işleme ustası babasından kalan alçakgönüllü bir varsıllık, çalışmadan yaşamasına yetebilecek kadardı. Buna dayanarak Sokrates, yaşamını düşünmeye, bilgi edinmeye, konuşmaya adamıştı. Kendisini aynı işi (ama para karşılığında) yapan sofistlerden ayırdı. Bilgiyi satmaya kalkıyorlar diye onları "bilgi pezevengi" olmakla suçladı. Kendisinin ise (sözde) alçakgönüllülükle, sofistler gibi bilgiç olmadığını söyledi. Yalnızca "bilgi tutkunu", "bilgisever" anlamında *filozof* olduğunu ileri sürdü. Öyle ki filozof ve felsefe sözcüklerimizin altında Sokrates yatmaktadır.

Sokrates'in bilgi üzerine geliştirdiği düşünceleri (öğrencilerince) aktarıldığına göre şunlardı: Kendisinin bildiği tek şeyin hiçbir şey bilmediği olduğunu söylüyordu. Bununla asıl anlatmak istediği şey, varlığın yaşamını adadığı doğru bilgisini edinebilmenin, sıradan kimselerin ulaşamayacakları kadar güç olduğuydu. Buna karşın birçok kimse, kendisinden de bilgisiz olup bilmediğini de bilmiyordu. Kendisi hiç değilse bilmediğini biliyordu. Kendileriyle tartıştığı birçok Atina kenttaşının, yaptıkları işi bile bilmediklerini göstermişti. Konu devlet gemisinin kaptanlığı işine gelince, Sokrates'e göre, ortada garip bir durum vardı: Teknesini işinin ustası olmayan kaptana teslim etmeyecek kadar akıllı

olan Atinalılar, çok daha önemli olan devlet gemisinin yürütülmesinde bunu yapmıyorlardı. Onu politika bilgisinden ve sanatından hiç haberli olmayan, kunduracı, doğramacı gibi kenttaşlara bırakabiliyorlardı. Bu düşüncelerin yöneldiği hedef, demokrasi düzeni ve demokrasi kuramıydı.

Peki ne yapılmalıydı? Sokrates'e göre, Atina'nın yönetimi, erdemin bilgisini edinmiş bilge kişilere bırakılmalıydı. Bu ise, ancak erdeme (doğuştan) eğilimli az sayıda kimse arasından bu eğilimlerini geliştirerek bilgeliğe ulaşanların yöneticiliğe getirilmelerinin gerektiğini gösteriyordu. Gününün koşullarında bunların anlamı, toplumu erdeme eğilimli ve boş zamana sahip aristokratlar içinden ancak kendilerini eğitenlerin yöneticiliğe getirilmelerinin doğru olacağıydı.

Kısacası Sokrates, sıkı bir demokrasi eleştiricisiydi. Evet, hiçbir zaman "toplumu doğuştan erdemli aristokratlar yönetsin" dememişti. Öğrencileri arasında, aristokrat gençleri kadar azatlı kölelere dek aristokrat olmayanlar vardı. Ancak düşüncelerinin, daha çok demokrasi karşıtı aristokratları etkilediği de bir gerçekti. Atina'da sınıflar arasında verilen ideolojik savaşımda düşünceleri, ister istemez aristokratların kullandığı silahlar olmuştu. Bu düşünceleriyle etkilediği gençler arasından bir de (Sparta desteğiyle) demokrasiyi yıkan "Otuz Tiranlar" arasında bulunan iki aristokrat genci çıkmıştı. Çıkınca, kendisinin bir "halk düşmanı" olduğu kanısı kesinleşti. Sparta desteğini çektikten sonra yönetimi yeniden ele geçiren demokratlarca, Halk Yargıtayı'nda (göstermelik suçlamalarla) yargılandı. Ölümle cezalandırıldı.

Sokrates ile bir "filozoflar" geleneği başlamıştı. Öğrencileri arasından, öğrencilerinin öğrencileri arasından başka filozoflar yetişti. Filozofların kimi aristokratların, kimi demokratların dünya görüşlerini felsefeleştirdi. Kimisi de felsefi düşünüş geleneğini "büyük felsefe sistemi" noktasına yükseltti.

Büyük felsefe sistemleri

Eski Yunan'da profesyonel düşünce üreticileri (önceki, çağdaşı ve sonraki çoğu uygarlıklardan farklı olarak) tapınakların dışına yerleştiler. Varlığı ve olayları inançlarla değil akıl yürütme ile kavrayıp açıklamaya çalıştılar. Bu niteliğiyle dinsel düşünüşten ayrılan felsefi düşünüş geleneği, doğa üzerine düşüncelerle başlamıştı. İnsan ve toplum üzerine üretilen düşüncelerle sürdü. Doğasıyla, insanıyla, toplumuyla, varlığın tüm olarak açıklanmaya çalışıldığı Platon'un ve Aristoteles'in "büyük felsefe sistemleri" sayılabilecek düşüncelerinde doruğa ulaştı.

Platon'un idealar evreni: Platon (İÖ 427-347), Sokrates'in aristokrat öğrencilerinden biriydi. Kurduğu, "Akademi" sözcüğünü borçlu olduğumuz felsefe okulunda dersler verdi. Kendisi kadar ünlü olacak Aristoteles'i yetiştirdi.

Zamanında, aristokrasi yönetimini tanrı soylu aristokratların kalıtsal haklarına ve yeteneklerine (dine) dayandıran görüş, inanırlılığını yitirmişti. Eylemde yönetimi ele geçiren demokratlarca, kuramda bilginin (dolayısıyla politika bilgisinin), sonradan eğitimle öğretilebileceğini kanıtlayan sofistlerce yıkılmıştı. Öyle anlaşılıyor ki Platon, yaşamı boyunca, aristokratların yönetimini yeni (felsefi) temellere dayandıracak düşünceler üretmeye çalıştı. Düşüncelerinden alınacak birkaç örnek, felsefenin (idealist biçiminin) eşitsizlikçi uygar toplumda çalışan-çalıştıran, yöneten-yönetilen eşitsizliğini, dinsel inançlar kadar etkili savunabilecek bir ideoloji olarak kullanılabileceğini gösterecektir.

Mağara benzetmesi: Platon (Pythagoras'ı anımsatırcasına) nesne-simge ilişkisini tersten göstermek için bir benzetmeye başvurur. Sıradan insanlar, bir mağarada, yüzleri mağara duvarına dönük, birbirlerine zincirli, başlarını mağara kapısına döndüremeyecek durumdaki kimselere benzerler. Gerçek dünyanın mağara kapısından giren ışıkla mağara duvarlarına düşen gölgelerini, gerçek sanmaktadırlar. Bunun gibi, duyu organlarımız bize gerçeğin bilgisini vermez. Duyu organlarımızla algıladığımız dünya, gerçek dünya değildir. Onun kopyaları, gölgeleridir.

İdealar sıradüzeni: Çünkü Platon'a göre gerçek tektir ve değişmez. Oysa biz, birbirine benzer çok sayıda ve değişen şeyler görüyoruz. Dikkat edilirse, gördüğümüz hiçbir şey yetkin biçimli değildir. Örneğin görüntüler dünyasında, hiçbir zaman yetkin bir üçgen biçimiyle karşılaşmayız. Gene de kafamızda kıyıları, açıları birbirine eşit yetkin bir üçgen kavramı vardır. Bu kavramı (yetkin tek bir üçgen bulunmayan) görüntüler dünyasından duyu organlarımızla edinmiş olamayız. Öyleyse ruhumuz (aklımız) bu kavramı, salt idealar (düşünceler) dünyasında yaşarken edinmiştir. İdealar dünyasındaki bu tek, değişmez, yetkin üçgenin, görüntüler dünyasında değişen, yetkinlikten uzak kopyalarını görünce gerçek üçgeni anımsamıştır (hatırlamıştır). Varlığın doğru bilgisi de hep böyle akıldan çıkarılır. Ve gerçek dünya, nesneler, görüntüler dünyası değil, idealar dünyasıdır. İdealar, "iyi" ideası başta olan bir sıradüzeni içindedir.

İyi ideası: Platon'a göre (nesneler dünyası ya da görüntüler dünyası diyebileceğimiz) bu dünya, örnek aldığı idealar dünyasından giderek uzaklaşmıştır. Onu idealar dünyasını daha silik anımsayan kimseler yönettikçe, işler ve düzen giderek bozulmuştur. Öyleyse çözüm, yönetimi, ideaların bilgisini edinmiş filozoflara bırakmaktır. Ya da yöneticileri ideaların bilgisini edinecekleri bir (çetin) felsefe eğitiminden geçirmektir. Bu eğitim onlara, bu dünyadaki şeylerin her birinin, tek bir aslının, yetkin biçimiyle tek bir ideasının olduğunu gösterecektir. Örneğin, bu dünyadaki çok farklı atların aslı olan tek bir at ideası vardır. O dünyada idealar (değerce) bir sıradüzeni (hiyerarşi) içindedirler. Felsefe eğitimi verilen kimseler, alttan üste doğru sıralanan ideaların bilgisini (doğru bilgiyi) edineceklerdir. İdealar sıradüzeninin en üstünde bulunan "iyi ideası" bilgisini edinmek ise, çok daha güçtür. Her kuşakta, onu edinebilecek bir ya da bir elin parmakları kadar az kişi çıkar. Son sınavda bu bilgiyi edindiğini kanıtlayan bu kimseler (erkek olsun kadın olsun) "filozof yöneticiler" olarak yaşam boyu başa geçirilmelidir. Atina ve öteki Yunan devletleri, demokrasilerle ve tiranlıklarla içine düşürüldükleri kargaşadan (kaostan) ancak böyle kurtulabilirler Platon'a göre.

Metaller mitosu: Öğrencileri arasından biri çıkıp Platon'a sormuş olmalı: Geride kalan insanlar, birkaç filozofun kendilerini yönetmesini, kendilerinin hep yönetilmelerini kabul edecekler mi? Platon bunun da yanıtını hazırlamış. Filozofların yönetimine karşı çıkılmamasını sağlamanın yolunu bulmuş: Bunun için "soylu yalan" dediği bir mitos uydurulacaktır. Denecektir ki, "Hepiniz topraktan yaratıldınız, topraktan doğdunuz. Aynı ananın çocukları, kardeş sayılırsınız. Ancak, sizi yaratan tanrı, kiminizin hamuruna (ya da çamuruna!) maya olarak demir ve tunç katmıştır. Onlar demir ve tunç araçlarla çalışan üreticiler olmuşlardır. Kiminizinkine gümüş katmıştır. Gümüş mayalı olanlar yürekli olurlar. Toplumun koruyucuları, savaşçılar olacaklardır. Altınla mayaladıkları ise o kadar akıllı ve o kadar enderdir ki, onları bulur bulmaz toplumun başına geçirip baş tacı etmelisiniz, diyeceğiz. Ayrıca tanrı, yönetime altın mayalı olmayanların getirildiği toplumu yok edecektir diye korkutacağız"[51] diye özetlenebilecek bir mitosla önlem almış.

Aristoteles'in evrensel sıradüzeni: Platon'un öğrencisi Aristoteles'in yüreği de, öğretmeninki gibi seçkin bir azlığın yönetiminden yanaydı. Ancak aklıyla, zamanında bunu gerçekleştirme olanağının artık bulunmadığını kavrayabilecek konumdaydı. Çünkü kendisi, aristokrat soylu

olmadığı gibi, doktorluğu meslek edinmiş bir aileden geliyordu. Durumu bir de aristokrat olmayan sınıflar açısından değerlendirilebiliyordu. Ayrıca Atina'da sınıflar arası güç dengesinin geri döndürülemeyecek denli demokratlardan yana değiştiğinin ayrımındaydı. Hedefe dolaylı yoldan varılmalıydı.

Kenttaşlar demokrasisi: Bu koşullarda Aristoteles (kölelerin, yerleşmiş yabancıların ve kadınların dışında kim kaldıysa geride!), tüm kenttaşların yönetime katılmasından yana göründü. Ama bu, yasalara uygun davranılan, çokluğun çıkarları bir bütün olarak toplumun yararının önüne alınmayan bir demokrasi olmalıydı. Bununla birlikte Aristoteles, kurulabilecek, en iyi yönetim taslağında azlıktan yana incelikli düzenlemeler önerdi. En önemli kamu görevleri, işlerinde, tarlalarında köleleri çalıştırarak kendilerini yetiştirmeye, politikayla uğraşmaya (boş) zamanları olabilecek varsıl kentlilere ve aristokratlara açılacaktı. Etkisiz kurultaylara, kurullara katılma, önemsiz kamu görevlerine getirilme tüm kenttaşlara açık olabilirdi. Anlaşılan bununla (günümüzdeki demokrasilerde olduğu gibi) kenttaşların tümünde kendilerini yönettikleri kanısı yaratmak istemişti. Böyle bir yönetim anlayışını felsefe temellerine dayandırmaya kalkınca, "özgür kenttaş", "doğal kölelik" kuramları üzerine oturtulmuş sıradüzenli koca bir dünya görüşü geliştirdi.

Varlıkların sıradüzeni: Aristoteles'e göre varlık (kabaca) "madde" ve "düşünce" olarak çevrilebilecek (*hylos* ve *form* dediği) iki öğenin birleşmişliğinden oluşmaktaydı. Öyle ki maddeden bağımsız düşünce, düşünceden bağımsız madde bulunamazdı. Madde olmasaydı düşüncenin içi boş kalırdı. Düşünce olmasaydı madde biçimsiz ve devinimsiz bir yığından başka bir şey olamazdı. Maddeye biçim verip onu devinime (harekete) geçiren düşünceydi. Aristoteles'in bu düşüncelerinin, Platon'un idealar dünyasıyla ilgili düşüncelerinden daha gerçekçi göründüğü söylenebilir.

Ne var ki Aristoteles, bu kuralın iki kuraldışı örneğinin bulunduğunu söylemiştir: Tanrı ve insan aklı. Tanrı (54 tane olduklarını saptadığı tanrılar) maddesel varlığı olmayan salt düşüncedir. Bunun gibi insanın tanrısal yanı olan akıl da maddesel varlığa sahip değildir. Tanrı varlığı yarattıktan sonra, onun gizilgücünün açılımını görmek istemiştir. Bunun için varlığın içine (*telos* dediği) "erek" olarak çevrilebilecek bir öğeyi koymuştur. Varlığa böylece ilk devinimi verip, artık karışmamak üzere, onu bırakıvermiştir. *Telos* öğesi varlığı yetkinliğe yönelt-

mektedir. Bu, bir bakıma yaratıcısına kavuşma isteğidir. Çünkü yetkin (mükemmel) tek varlık tanrının kendisidir. Öyleyse tanrı, varlığı kendisini gözlemek için yaratmıştır. Ve varlık, dönüp dolaşıp yetkin biçimini alarak tanrıya ulaşacaktır (karışık düşünceler!).

Söz konusu yetkinleşme ereği (yalnızca insanda, hatta canlılarda değil) tüm varlıklarda bulunmaktadır. Onlarda, madde öğesi çeşitli derecelerde olmak üzere ağır basmaktadır. Bu yüzden örneğin, taş yere doğru devinir, içindeki düşünce (*form*) öğesi taşınkinden fazla olan duman göğe (tanrılara) yönelir!

Varlığın, cansız varlıkların bir adım önündeki görünümünde bitkiler bulunur. Bitkilerde, düşünsel bileşkeleri olan "bitkisel ruh" vardır. Onları beslenip, büyüyüp, çoğalmaya yöneltir. Bitkilerin bir üstündeki düzeyde, hayvanlar yer almıştır. Hayvanlarda, beslenip büyümelerini sağlayan bitkisel ruh yanı sıra, daha ağır basan hayvansal ruh da vardır. Bu ruh onlara, acı duyma, haz alma nitelikleri kazandırmıştır.

Yetkinleşme yolunda, hayvanların da bir üstünde, varlığın insanlık düzeyine ulaşmış bölümü durmaktadır. İnsanlarda, beslenmelerini ve çoğalmalarını sağlayan bitkisel ruhun (ya da ruhun bitkisel katmanının) ve haz ve acı duymalarıyla ilgili hayvansal ruhun yanında ve de üstünde, insanların düşünmelerini sağlayan "akılsal ruh" yerini almış bulunmaktadır.

Varlığın bu varoluşlar sırası, evrenin, sıradüzeni (hiyerarşik bir düzen) içinde bulunduğunu gösterir. Bu da düzenin sıralanmayla sağlandığı anlamına gelir. Çünkü bu dizilişte, bir üstteki (tanımı gereği) bir alttakinden üstündür. Bir alttakinin sahibidir ve bir alttakini yönetir. İkisinin oluşturduğu bütünde bir üstteki amaç, bir alttaki araç konumundadır. Alttaki üsttekinin daha yetkine ulaşması amacına yarar. Örneğin saban, Aristoteles'e göre, çiftçinin cansız aracıdır. Köle ise efendinin canlı aracıdır(!)[52]

Görüldüğü gibi Aristoteles, evrensel sıradüzeni yasası içine insanları da almıştır. Sıradüzeninde, sıra insanlara gelince, insan türünde hem bitkisel hem hayvansal hem akılsal ruh (ya da tanrısal ruh denebilecek öğe) bulunan varlıklarla karşılaşılır. Ama Aristoteles'e göre, tek tek insanlara bakıldığında, kiminde bitkisel ruhun, kiminde hayvansal ruhun, kiminde akılsal ruhun ağır bastığı görülür. Aristoteles'in bu ağrılıkları nasıl tarttığını bilemeyiz! Ama ağırlıkların sonuçlarına, insanların davranışlarına baktığı anlaşılıyor. Buna göre, bitkisel ruh ağır basanlar, doğuştan köle yaratılışlı olurmuş. Yiyip, içip, üremekten başka şeyden anlamazlarmış. Kendilerini yönetebilecek kadarlık akıldan bile yoksun

doğduklarına göre, bir efendinin yönetiminde olmaları onların da yararınaymış!

Hayvansal ruhları (yanları?) ağır basanların savaşçı olmaları, Aristoteles'e göre, hem onların hem toplumun yararına olur. Akılsal ruhu ağır basanlara gelince, bu ruhla, tüm olarak insanlığı yetkinliğe ulaştırma ereğinin taşıyıcılarıdır. Dolayısıyla, toplumu bu ereğe yönlendirebilmeleri için, yönetim onlara bırakılmalıdır!

Toplumsal sınıflar-dünya görüşleri bağlantısı

Bilgi sosyolojisinin kurucusu, *İdeoloji ve Ütopya*[53] adlı yapıtın yazarı Karl Mannheim, insanlık tarihinde önemli düşüncelerin bireysel yaratılar olmaktan çok toplumsal üretimler olduğunu ileri sürmüştür. Bu düşünceyle, "dünya görüşü" denen düşüncelerin, insanların içinde yaşadıkları toplumsal koşullara ve konumlara göre oluştuğunu ortaya koymuştur. Düşünürlerin (dincilerin, filozofların, öğretmenlerin, aydınların) yaptığı, toplumlarda, katmanlarda, sınıflarda, gruplarda üretilen bu düşünceleri sistemleştirmek, formülleştirmektir. Bu bakımdan hepsi (bilinçli, bilinçsiz) birer ideologdur Mannheim'a göre.[54]

Benzer bir yaklaşımla, buraya dek, bir toplumda insanların dünya görüşlerinin ve bu görüşlerin "eyleme yönelik biçimleri" sayılabileek ideolojilerin, içinde bulunulan yaşayış biçimine, onun belirlediği düşünüş biçimine göre üretildiği gösterilmeye çalışıldı. Bu olgunun, insanlığın ilk "sınıf toplumu" örneği sayılabilecek Eski Yunan'dan daha iyi görülebileceği bir uygar toplum kolay kolay bulunamaz.

Gerçekten, kentli sınıflar gelişmeden önce, mitolojide aristokratların ideolojisi yansıtılmıştı. İyonya'nın "kentli" düşünürlerinin ise "budünyacı" görüşleri iyi bilinmektedir. Genellikle Atina'ya göçen, özgür olan, ama siyasal hakları bulunmayan, çoğu kendisini demokrat kenttaşların davasıyla özdeşleştiren düşünürler olan sofistler, kentli sınıfların ideologları sayılabilir. Onların da (çoğunun) erdemin, bilginin, yönetim yetisinin, doğuştan gelmeyip, sonradan edinilebileceğini gösterme çabalarından bu anlaşılmaktadır. Platon ise, demokratların öldürdükleri öğretmeni Sokrates'in, "bilgeler yönetimi" düşüncesini alıp "filozoflar yönetimi" noktasına dek getirmişti. Böylece, aristokratların ideolojisini, pazar ekonomisi koşulları içinde yeni, daha sağlam temeller üzerinde yeniden formülleştirmeye çalışmıştı.

Eski Yunan'da, aristokratlar dışında ve mal yapımı, ticaret, zanaatlar, öğretmenlik gibi işlerle uğraşan kentli kesimin yanında köleler ve marjinal kesimler de vardı: Yerleşmiş yabancılar, azatlı köleler, kentli

işsizler ve kadınlar! Yunan'da İsacılık olsaydı, davalarına sahip çıkıyor gibi gösterip onları (ileride yapacağı gibi) kapardı. Ama köleler ve marjinal kesimler, İsacılık gibi inançların, öte yandan "toplumsal güvenlik" işlevi gören kurumların gelişmediği bir ortamda ortada kalmışlardı. Onlara bir ideoloji kazandıramasalar da duygu, düşünce ve isteklerine bir dünya görüşü biçimi kazandıran düşünürler (Kynikler) çıktı. Öte yandan, herhangi bir sınıfın sahip çıkmadığı, herhangi bir sınıfın, kesimin davasına sahip çıkıp kendilerini onlarla özdeşleştiremeyen kimseler vardı. Onlar ise, kendi (mutluluk) davalarıyla sınırlı kalan (Epikurosçular gibi) aydın, düşünür toplulukları oluşturdular.

Yoksulluğu yücelten Kynikler

Sokrates'in "bilgeler yönetimi" ülküsünü geliştiren aristokrat öğrencisi Platon yanı sıra, onun "erdemli yaşam" düşüncesine sarılan, azatlı bir köle olan Antisthenes (İÖ 444-468) çıktı. Onun Sokrates'ten derlediği düşüncelerden, farklı bir felsefe okulu filiz verdi. Okula, altın paraları törpüleyerek Sinope'den (Sinop'tan) sürgün edilince köleliğe düşen bir tefecinin, dilenci olup Atina'da yaşayan oğlu Diogenes (İÖ 404-423) de (parayla değil düşünceyle) katkıda bulundu.[55]

Yalın, hatta yoksul bir yaşamdan yana oldukları için (fıçı içinde yaşadığı söylenen Diogenes gibi) insanca yaşamadıklarını, bir köpek gibi yaşadıklarını düşünenlerce onlara, "köpekçe" anlamında "Kynikler" adı takıldı. Onlar da bu ada karşı çıkmamış, yaşayış biçimlerini ve değerlerini vurgulayıp ilgi çektiği için benimsemiş görünürler.

Kyniklere göre insan, "erdemli yaşam" sürerse mutlu olabilirdi. Ama erdemli yaşam fazla bilgili olmakla, toplumu bilgelerin yönetmesiyle gerçekleştirilemezdi. Tersine, bunlardan kaçınmak gerekliydi. İnsan ancak birer kötülük kaynağı olan devletten, mülkiyetten, aileden uzak, bilge dostlarıyla paylaşımacı bir yoksulluk içinde birlikte, yalın bir yaşam sürerse erdemli kalabilir, mutlu olabilirdi. Buradan anlaşılacağı gibi Kynikler, eşitsizlik kaynağı olduğunu düşündükleri uygar topluma ve onun bütün kurumlarına karşıydılar. Öyle ki kendilerini herhangi bir kentin kenttaşı bile saymayıp (Diogenes gibi) tüm insanlığın bir üyesi, kozmopolit (evrenkentli) saydılar.

Anlaşılan Kynikler, kurbanı oldukları eşitsizlikçi uygar toplum düzenine karşı çıkmışlardı. Ama içinde bulundukları koşullar, ona karşı devrimci bir örgütlenmeyi başarıp, onu yıkıp eşitlikçi bir düzen düşü kurmalarına bile elverişsizdi. Düşüncelerini, devrimci bir ideolojiye dönüştürememişlerdi. Kendilerini toplumdan yalıtlayıp uygarlığa küsmüş-

lerdi. Uygarlığın eşitsizliğini değil, daha çok kendisini ve ürünlerini hedef almıştı düşünceleri. Sonuçta eşitsizlik, yoksulluk koşullarını değiştirmeye çalışmak yerine, yoksunluğu, yoksulluğu erdem olarak görüp yücelterek, yanlış hedefe yönelip, çıkmaz sokağa sapmış görünürler.

Kynik düşünce akımı, onu bu çıkmazdan kurtaran filizini, Stoacı felsefeye dönüştürülen dalıyla verecektir. Yunanda Kynikliğe çok benzeyen bu akım, Roma'ya geçirilecektir. Geçirilirken (ileride görüleceği gibi) yapı değiştirecektir. Öyle ki erdemli yaşam, bilgelikte, evrensel aklın kişiye yazdığı yazgıya karşı çıkılmaya kalkılmayıp benimsenmesinde bulunacaktır. Hem efendileri hem köleleri aynı düşünce ve değerde birleştirebilen (köleci bir imparatorluğa uyarlanmış) inanca dönüştürülecektir. Daha sonra da Stoacı düşüncelerden, İsacılıkta, eşitlikçi görünüp eşitsizlikçi düzene katlanılmasını önerip kolaylaştıran (ikiyüzlü) ahlakın (adı verilmeden) dayandırıldığı felsefi temellerinden biri olarak yararlanılacaktır.[56]

Demokritos'un ve Epikurosçuların materyalist felsefeleri

Felsefi düşünüş, aristokrasinin karşısına dikilen bir sınıfla, aristokrasinin dinsel ideolojisine tepkisiyle doğmuştu. Bu tepkinin, dinsel düşünüşün (aşkın özneler yaratıp maddesiz varlıklar tasarlama yolundaki) idealist eğiliminin tam karşısındaki konaklara uğraması kaçınılmazdı. Gerçekten önce Leukippos (İÖ 450-420 dolayları) sonra izleyicisi Demokritos (İÖ 460-370) buralara uğradılar. Demokritos ne kadar büyük, ne kadar çeşitli olurlarsa olsunlar, tüm varlıkların aynı ve çok küçük parçacıkların (maddelerin) birleşmesinden oluştuğunu ileri sürdü. Trakya'daki Abdera kentinden felsefenin odağı Atina'ya gelen ve "Atina'ya geldim, beni kimse tanımadı" diyen, sonra tüm dünyanın tanıyacağı Demokritos herhangi bir maddenin bölüne bölüne, küçüle küçüle artık bölünemeyecek ve daha küçüğünün olamayacağı parçalarıyla karşılaşılacağı gibi bir akıl yürüttü. Buradan giderek, onlara "bölünemez" anlamında bir sözcükle *"a-tom"* (*a* olumsuz öneki, *tom* bölme) dedi. Bunun anlamı, varlığın "madde" olup, maddesiz varlıkların bulunmadığıdır. Bu konuda, ruh denen şeyin, beden içindeki, devinim içinde sıcak atomlardan oluştuğunu ileri süren (kendisinden bir yüzyıl sonraki materyalist Yunan düşünürü) Epikuros gibi düşünmüş görünür. Bu görüşleriyle, materyalizmin kurucusu olmuştur.

Demokritos'un izleyicisi Epikuros (İÖ 342-270), materyalist felsefenin insan ve toplum konularındaki uzantılarını işledi. İnsanın amacını mutluluk olarak gördü. Mutluluğun koşullarını arayıp onu, insanın

kendini acılardan ve korkulardan korumasında, tensel ve düşünsel haz verecek eylemlerde bulunmasında buldu. Örneğin insan, ölüm korkusundan kurtulmalıydı. Çünkü ruh denen şeyin varlığı, sıkı sıkıya insanın bedensel varlığına bağlıydı. İnsanın sonu, ruhun da sonu oluyordu. Cisimsiz hiçbir varlık bulunmadığına göre, ölümden sonra varlığını sürdüremeyecek ruhun çekeceği acıları düşünerek üzülmek anlamsızdı. Hatta ölümden korkmak bile yersizdi. Çünkü insan yaşadığı sürece ölümden uzaktı, öldükten sonra ise (korkacak, acı duyacak) insan yoktu ortada.

Acılardan ve korkulardan kurtulmanın bu tür yollarını gösteren Epikuros, mutluluğun amaç edinilmesini istemişti. Ama mutluluğu (hedonistler gibi) tensel hazlarda aramadı. Onu, aralarında kadınların ve kölelerin de bulunduğu öğrencileriyle birlikte okulunda, felsefeyle uğraşılan dostlar topluluğu içinde yaşamakta buldu. Epikurosçu bilgeler topluluğu yalın, eşitlikçi, paylaşmacı bir yaşam sürdü. Günlük yaşamlarında ekmek, su, şarapla yetindiler. Şenliklerde yiyeceklerini, peynir gibi fazladan yedikleri birkaç yiyecekle çeşitlendirdiler. Epikurosçular, eşitlikten yana olmakla birlikte, (yarattığı tehlikeleri gördükleri için olmalı) demokrasiyi savunmadılar. Güvenlik içinde yaşamayı öne alıp, bunu en çok sağlayacağını umdukları tekin yönetiminden (monarşiden) yana oldular. Böylece Epikurosçuluğun, bir sınıfın ideolojisi değil, marjinal bir aydın kesimin dünya görüşü olduğu söylenebilir.[58]

20. Bölüm
ROMA UYGARLIĞI

İmparatorluk Romasında bir söz vardı: "Bütün yollar Roma'ya çıkar." Bu, uygarlık yolu için de geçerli sayılabilir. Dicle ile Fırat Vadisi'nde başlayan uygarlık yolu, gelip Tiber Irmağı'na ulaşmıştı. Roma, Tiber kıyısında kurulmuştu. Uygar, kentli yaşayış biçimi İÖ sekizinci yüzyılda filizini Roma'da vermişti. Oradan Batı Avrupa'ya, Batı Avrupa'dan dünyanın (uygarlığa) geri kalan bölgelerine yayılacaktı. Giderek tüm dünyaya dal budak salacaktı.

Roma'nın kökenleri

Roma uygarlığının harcı, Neolitik kültürlü yerli halklar üzerine, göçebe çoban tunç silahlı (Italik) halkların gelişiyle, onların da üzerine demir silahlı (Etrüsk) kabilelerinin (İÖ onikinci yüzyılda) binişiyle karılmıştır. Temeli, üç halkın karışmasıyla, üç kültürün birleşmesiyle atılmıştır. Böylece doğan Roma uygarlığı, üç binyıllık uygarlık birikimini özümleyip onu daha ileri noktalara taşıyan Yunan uygarlığı yanı sıra, Kartaca

uygarlığından etkilenmiştir. Sonra da bir yandan Bizans uygarlığı biçimini alarak varlığını sürdürürken, öte yandan yıkıntıları, Ortaçağ Hıristiyan ve Ortaçağ İslam uygarlığının filizlendiği toprakları oluşturacaktır.

Etrüskler: Herodotos'a göre (ve çağımız tarihçilerinin katıldığı bir görüşle), Küçük Asya'daki Lidya'dan (dilleri Latince gibi Hint-Avrupa kökenli olmayan) Etrüskler (onikinci yüzyılda) Orta İtalya'ya gelip yerleşmişlerdi. Tarihçiler, Etrüsk kültürünün (İÖ sekizinci yüzyılda) uygarlık düzeyine ulaşacak denli geliştiğini saptamışlardır. Öyle ki doruğuna ulaştığı (İÖ altıncı) yüzyılda Clusium, Tarquinia, Veii, Volterra, Perusia gibi kent devletleri, gevşek bir konfederasyon oluşturmuş bulunuyorlardı. Gücünü iyi metal işleyiciliğinden ve iyi çömlekçilikten alan varsıllık içindeki bu halkın dili, bilinen hiçbir dil grubu içine sokulamamıştır.[59]

Romalı Ozan Vergilius'un (İÖ 70-19) derleyip yazıya geçirdiği *Aeneas Destanı* olarak bilinen geleneğe göre, Troya'nın yıkılması üzerine, Aeneas adlı Troyalı bir kahramanın önderliğinde bir grup önce Kartaca'ya göçmüş, sonra gelip İtalya'ya yerleşmiştir. Aşk Tanrıçası Venüs ile Troyalı bir ölümlünün oğlu olduğu söylenen Aeneas, uğradığı Kartaca'nın kraliçesi (ve kurucusu) Dido ile bir aşk yaşamış, sonra yolunu sürdürüp İtalya'ya gelmişti. Mitosa göre, Dido bunun üzerine kendini yakmıştı. Aeneas'ın yazgısı ise, Roma'yı kuracak ikizlerin atası olmaktı.[60]

Roma, Aeneas'ın soyundan gelen Etrüsklerden Alba Longa Kralı Numitor'un kızı Rhea Sylvia ile Savaş Tanrısı Mars'tan olma ikiz kardeşler tarafından kurulacaktı. Numitor'u devirip krallığı ele geçiren Amulius, onları Tiber Irmağı'na atmıştı (Sargon ve Musa için söylendiği gibi gene bir ırmak ve tanrısal destek mitosu). Bebekler kıyıya takılınca, onları bir dişi kurt kurtarmıştı (bu kez Ergenekon'u çağrıştıran bir başka mitos). Bir kurdun emzirip bir çobanın büyüttüğü Romus ve Remilius adlı ikizler, Tiber kıyısında Roma'yı kurmuşlardı. Bu mitostan çıkarılacak tarih, Roma'nın egemen katmanını oluşturacak kabilelerin uygarlıktan haberli olduklarıdır. Yörede Latin ("ovalı") köylüler üzerinde egemenlik kurmaları, bu uygarlık kavramını ektikleri toprağı oluşturacaktır.

Romalı Tarihçi Livius'a (V. 33.7'ye) göre, İÖ sekizinci-altıncı yüzyıllar arasında, Orta İtalya'da Hint-Avrupa dili konuşmayan bir halk olan Etrüskler ağır basmaktaydı. Çağımızın tarihçilerinin saptadıklarına gelince, Etrüskler Tunç Çağı'nın sonlarına, demir çağının başlarına rastlayan

(İÖ onbirinci-sekizinci) yüzyıllarda Etrürya'ya (fetihle?) yerleşmişlerdi. Tahıl tarımına başlamış, sonra (toplumsal yapılarını farklılaştıracak etkileri olacak) üzüm ve zeytin üretimine girişmişlerdi. Ayrıca, yörenin bol bakır, demir, gümüş yataklarından yararlanmışlardı.[61] Bu olanaklarını korsanlık ve denizcilik ile birleştirince, kentsel gelişmenin kaynakları yaratılmış oldu. Üstelik yedi tepedeki toplulukları birleştiren Roma, alışveriş yolları kavşağındaydı. Bazı Batı dillerindeki (örneğin İngilizcedeki) maaş anlamına gelen sözcük (İng. *salary*), Latince *saltus* (tuz) kökenli olup, bu yol üzerindeki tuz ticaretinden alınan haracın (ya da geçiş vergisinin) adı olarak sonraki yüzyıllara kalıt kalmıştır.[62]

İtalikler: Etrüsklerden sonra İtalya'ya, Hint-Avrupa dillerinden birini (Umbria dilini) konuşan koyun ve sığır çobanları olan İtalikler inmişlerdi. Göçebe çoban topluluklar olmakla birlikte, Etrüsk ve Yunan kıyı kentleriyle sürekli ilişkileri nedeniyle uygarlıktan etkilenmişlerdi. Öyle ki İÖ altıncı yüzyıl sonunda şeflik düzeyinde bir toplumsal farklılaşmaya uğramış bulunuyorlardı.[63]

Latinler

İtaliklerin yerleşik köylülerle karışmaları sonucunda "Latinler" denen topluluklar oluştu. Ovalılar anlamına gelen adlarıyla Latinler, kentlileşmiş olmamakla birlikte, toplumsal yapıları, İÖ altıncı yüzyılda, içlerinde daha sonra kendilerini ortaya koyacak büyük toprak sahibi aileler ile serf konumundaki köylüler olmak üzere farklılaşmış bulunuyorlardı.

Serf konumundaki Latin köylülerinden sağlanan toplumsal artının önemli bir bölümünün Etrüsk egemenlere gitmesi, kimi Latin toprak sahiplerini rahatsız etmeye başlamış olmalı. Ayrıca Etrüsklerin, Roma kentinin kurulması sırasında egemen oldukları halkları angaryada çalıştırması, Latin uyrukların efendilerine düşman kesilmesine yol açmıştı. Bu düşmanlığa bir de Etrüsk aristokrasisinin kendi krallık hanedanına karşı duyduğu soğukluk eklendi. Bu soğukluğun nedeni, monarşinin, aristokratlardan yana işleyen kan bağı örgütlerini ve onların ordudaki tekellerini kaldırmasıydı. Etrüsk monarşisine egemen katmanın dışındaki katmanlarda beslenen düşmanlık, egemen katman içinde hanedana duyulan bu soğuklukla birleşince, Etrüsk yönetiminin sonu gelmiş oldu.[64]

Roma tarihinin dönemleri

'Roma tarihi, tarihçilerince, geleneksel olarak şu dönemlere ayrılarak ele alınır:

1. Krallık Dönemi (Roma'nın İÖ 753'te kuruluşundan, krallığın İÖ 509'da yıkılışına kadar)
2. Cumhuriyet Dönemi (Cumhuriyet'in İÖ 509'da kuruluşundan Octavianus'un İÖ 27'de Caesar Augustus adıyla "Emperator" sanını alışına kadar)
3. İmparatorluk Dönemi (İmparatorluğun İÖ 27'de kuruluşundan, Batı Roma İmparatorluğu'nun İS 476'da yıkılışına kadar)[64]

KRALLIK DÖNEMİ (İÖ 753-İÖ 509)

Romalıların uygarlıklarını kurarlarken, denizde Fenikeliler, karada Yunanlılar gibi, etkilenip örnek alacakları komşuları vardı. Onlara öykünmek, Roma'nın coğrafyasıyla ve tarihiyle ilgili olanaklarla birleşince, sonuç, kır-kent farklılaşmasının doğması oldu. Romalılar egemenliklerini, verimli "ova" (Latin) köylerini ve kentlerini ele geçirip denize açılan bir kapı (Ostia Limanı) edinecek kadar genişlettiler. Roma kenti gelişirken toplum aristokratik bir yapı kazandı. Yönetimde egemen savaşçı ve toprak sahibi aristokratların Yaşlılar Kurulu vardı. Kurulun başında, başkomutan konumunda bir kral bulunuyordu. Kral dinsel yetkileri de elinde tutmaktaydı. Sihir-din karışımı bir inançla, belirtilere bakarak tanrıların ne istediklerini yorumluyordu. Bu yolla, aristokratlar arasında eşgüdümün kurulmasına çalışıp varılan kararlara ideolojik destek sağlıyordu.

Kralın yanındaki (önceleri olasılıkla önündeki) yaşlı aristokratlar kurulu, Etrüsk kabileleri başkanlarından oluşuyordu. Etrüsk aristokrasisinin (ya da timokrasinin) bu görkem döneminde, büyük emekçi orduları toplanarak büyük bayındırlık işlerine girişildi. Bataklığın kurutularak "Forum" denen pazar yerinin kazanılması, kentin çevresine surların çekilmesi, kanalizasyon ağının yapılması bunlardan birkaçıydı. Bu yolda daha ileri gidilip kent, sanat yapıtlarıyla donatılmıştı. Onların yapılmasında Yunan zanaatçılarından ve sanatçılarından yararlanılmıştı. Yunan abece'si benimsenerek yazı yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştı.[66]

Etrüsk krallarından Servius Tullius,[67] Roma ordusunda önemli bir reformu gerçekleştirmişti. Aristokrat savaşçılar ordusu yerine hoplit (ağır zırhlı yaya) falankslarını (birliklerini) oluşturmuştu. Ordu (aristokrat olsun olmasın) bu donanımı edinebilenlere açılmıştı. Bu da aristokratların ordudaki tekellerinin kırılması demekti. Buna koşut bir re-

formla kan bağına dayalı "kabile" (*gentiles*) yerine Roma, yer bağına göre "yüzlük" (*centurie*) ailelerden oluşan birimlere bölünmüştü. Birinci reformda amaç, orduyu çağdaşlaştırıp, genişletip güçlendirmekti. İkinci reformun amacı ise, vergi ödeyebilme gücüne sahip bölgelere daha fazla vergi yükleyebilmekti.[68] Ancak bu gelişmeler, aynı zamanda bir sınıf savaşının ve siyasal erkin Etrüsklerden Latinlere geçmesinin habercileriydi.

CUMHURİYET DÖNEMİ (İÖ 509-İÖ 29)

Zamanla güçlenen (İtalik kökenli) Latin aristokratları, krallığa karşı güçlerini birleştirerek (İÖ 509'da) ayaklandılar. Kendilerine soğumuş Etrüsk aristokrasisinin tam desteğini alamayan krallık hanedanı Tarquinleri Roma'dan ayrılmak zorunda bıraktılar. Ama Etrüskleri sürmeksizin Etrüsk egemenliğine son verdiler.

Latin aristokratları, krallık düzenine tepkilerinden dolayı, kendi içlerinden birini krallığa getirme yoluna gitmediler. Roma'yı birlikte yönetmeye başladılar. Bu nedenle yönetimlerine "kamu yararına", "halk için" gibi anlamlara gelen bir sözle *Res publica* adını verdiler.[69] Bu olay, insanlık tarihinin itici güçlerinden birinin "etki-tepki diyalektiği" olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle, geçmiş kurumlar, oluşumlar ve olaylar, yalnızca evrimsel gelişmeleri yönündeki etkileriyle değil, onlara gösterilen devrimci tepkilerle de geleceğin belirleyici etmenlerinden birini oluşturabilmektedir.

Ancak Roma düzeninin adına ("cumhuriyet" oluşuna) bakılarak, onun bir "halk yönetimi" ya da "halkın yararına" bir yönetim (Yunanca kavramıyla "demokrasi") olduğu sanılmamalı. Yönetim, ağa, ata anlamına gelen bir sözcükle *patrici* denen, Senato'ya girebilen toprak sahibi aristokratların tekelindeydi. Bu bakımdan Roma'nın bu dönemini bir "aristokratik cumhuriyet" saymak daha doğru olur. Nüfusun ancak onda birini oluşturan iyi örgütlenmiş bu toprak sahipleri katmanı, tam kenttaşlık haklarına sahipti. Kendilerine (ileride) sınırlı kenttaşlık haklarını tanıyacakları aristokrat soylu olmayan insanlar (*pleb*'ler) üzerinde bir yönetici katman konumundaydılar. Öyle ki Roma politikası, *patrici* ailelerin başlarından ve yaşlı başlılarından oluşan "Senato" adlı kurulca saptanıyordu. Yasalar bu kurulca çıkarılıyordu. Kamu yönetimi *patrici*'leri temsil eden iki konsülün eline bırakılmıştı.

Roma'nın gelişmesi, bu yeni egemen katmanla ve yeni bir yönetimin dinamikliğiyle ivme kazandı. Roma hızla genişlemeye başladı. Çevresindeki, o ya da bu yolla kazandığı 30 Latin kentinin bağlandığı bir Latin Birliği (İÖ 493'te) kuruldu. Deniz ticaretine (İÖ 448'de) el atıldı.

Birliğin yönetiminde söz hakkı tanınmayan kentler (İÖ 340'ta) Roma'ya başkaldırınca, acımasızca ezildiler. Ama Romalı yöneticiler, siyasal uzgörü göstererek, bu kentlerin halklarına Roma kenttaşlığı hakları (artık "yurttaşlık" denebilecek bir konumu) tanıdılar. Ancak ticaret tekelini ellerinde tutarak bu kentlerin birbirleriyle alışverişine izin vermediler.

Sınıf toplumuna geçiş

Roma'da katman (zümre) toplumundan sınıf toplumuna geçiş yönündeki gelişmeler, daha Cumhuriyet Dönemi'ne geçilmeden başlamıştı. Kan bağına dayalı kabilelerin *(gentiles)* yerine, yer bağına göre oluşturulan (Yunan *deme*'sini anımsatan) birimler *(centurie)* kurulmuştu. Ordu aristokrat olmayanlara açılmıştı. Bunlar, sınıf toplumuna varılacak kapıların açılması demekti.

Cumhuriyet Dönemi katmanları *patrici*'ler (soylular) ve *pleb*'ler (avam, halk) ile sınırlı değildi. Köle sayılmamakla birlikte, kenttaşlık hakları tanınmayan (Roma'ya sonradan gelme yabancı kökenli) bir "sığıntılar" (*clientes*) kesimi vardı. Bu kimseler, devletle ilişkilerini (kenttaşlık hakları bulunmadığından) doğrudan yürütemiyorlardı. Örneğin yargı organlarına ancak, korumasına sığındıkları ("patron" denen) bir Roma kenttaşı kanalıyla başvurabiliyorlardı. Bir de köle katmanı vardı.

"Taşınır mal" köleliği: Roma'da köleler (kuşkusuz) sığıntılardan daha aşağı konumda bir "katman", toplumun en alt katmanını oluşturdular. Krallık Dönemi'nde köleler, toplumun sözü edilmeye değecek kadar kalabalık bir kesimini oluşturmuş görünmez. Aristokratik cumhuriyet ile sayıları artmaya başlamıştır. Bunun nedeni, emek sömürüsü yanı sıra (Yunan kent devletlerinde görülen) kenttaşlara politikaya katılmalarını sağlayacak boş zaman kazandırma amacı değildi. Neden, pazar ekonomisinin (dolayısıyla, uygar toplumun) çok hızlı geliştiği koşullar içinde yaşanmasıydı:

Şöyle ki Roma kentli yaşayış biçiminin bütün İtalya'ya yayılmasıyla birlikte yeni yeni kentler gelişti. Kentlerdeki sınıfları besleyecek (pazara yönelik tarım yapılan kırlarda) yediğinden fazlasını üretecek emekçilere duyulan gereksinim arttı. Bu gereksinimin bir bölümü, gene toplumsal artıyı artırma (yan) amaçlı fetih savaşlarında ele geçirilen tutsaklarla sağlanabildi. Bir bölümü ise (korsanlıkla ya da barbar topluluklarla alışveriş karşılığında sağlanmış) insanların pazarlardan (mal alınır gibi) alınmasıyla karşılanmaya çalışıldı.

Köleliğin pazar ekonomisi ile bu bağlantısı, Roma'da kölelik kurumunun "taşınır mal" olarak "köle" (İng. *chatter slavery*) biçimini alması yönünde gelişecekti. Sonunda kölelik, Roma Hukuku içinde ayrıntılarına dek düzenlenecekti. Öyle ki "latifundiya" denen pazara yönelik tarım yapılan büyük çiftliğinde köleleri çalıştıran Sensör (ahlakla ilgili kamu görevlisi) Cato (İÖ 234-149) araçları sınıflandırırken köleleri "sesli araç" *(servus vocale)* sayacaktı. İmparatorluk Dönemi'nde tarımda kölelik (Ortaçağ Avrupasında serfliğe geçişe bir basamak oluşturacak biçimde) öteki özgür çiftçilerle birlikte işlediği topraktan ayrılmasına izin verilmeyen "kolonluk" denen daha az baskıcı biçim alacaktı.[70] Ekonominin öteki alanlarında, örneğin hizmet kesiminde, gladyatörlükte, yol yapımında, maden kuyularında en acımasız ve kitlesel kölelik biçimiyle sürdürülecekti. Bu bakımdan, "köleci toplum" kavramı, Yunan'dan çok Roma için geçerli olabilir. Öte yandan uygarlık ile kölelik arasında, Klasik Çağ'ın Roması kadar yeniçağın sömürgeci kapitalist ülkelerinde görülen bu doğru orantı, çarpıcıdır!

Pleb-Patrici sürtüşmesi ve emekçilerin işi bırakması: Efendi-köle kutuplaşmasına karşın Cumhuriyet Dönemi'nde sınıf savaşı efendiler ile köleler arasında verilmedi. Bu biçimi sonra (İmparatorluk Dönemi'nde) alacaktı. Cumhuriyet Dönemi'nde ise sınıf savaşı *patrici-pleb* sürtüşmesinde yaşandı. Bu dönemde yurttaşlık haklarından bir bölümünün tadını alan *pleb*'ler (pazar ekonomisi koşulları içinde) güçlendiler. Sayıları ve (kimilerinin) varsıllıkları artınca, güçlerinin bilincine erdiler.

Bilinçlenen *pleb*'ler önce *patrici*'lerin Senato'suna karşılık bir Pleb Kurultayı (Halk Meclisi) oluşturdular. Bu kurultay kanalıyla eşitlik yolunda bazı hakların kendilerine de tanınmasını istediler. Tanınmayınca (İÖ 494'te) toplanıp, Roma dışında bir yerlerde, kendi toplumlarını kurmak üzere yürüyüşe geçtiler. Borçlarının bağışlanacağı sözünün verilmesi üzerine geri döndüler. O zamana dek borç köleliğine düşenlere ise özgürlükleri (Solon reformlarını anımsatırcasına) geri verildi. Seçtikleri *tribün* denen kamu görevlileri kanalıyla Roma yönetimine de katılacaklardı. Daha önce yazısız yasalar, *patrici*'lerce bilinip (kendilerinden yana yontularak) *patrici*'lerce uygulanıyordu. *Pleb*'ler, *patrici*'lerin yasaları kendilerinden yana yontarak uyguladıklarını anladılar. *Pleb* baskısı, yasaların (İÖ 450'de) on iki taş levhaya kazınıp Forum'a dikilmesini sağladı. Böylece *pleb* yurttaşlar da haklarının neler olduğunu okuyup öğrenebileceklerdi.

Üç yıl sonra (İÖ 447'de) Pleb Kurultayı'na yasa çıkarma yetkisi tanındı. Bundan iki yıl sonra da (İÖ 445'te) *pleb*'lerin *patrici* kökenlilerle

evlenmelerininini yasaklayan yasayı kaldırtmayı başardılar. Bu tarih, Roma'nın katman toplumdan sınıf toplumuna geçişinin ölçütü alınabilir. İki konsülden birinin *pleb* olmasını (İÖ 367'de) kabul ettirdiler. Borç köleliği (İÖ 326'da) kaldırıldı. *Partici*'lerin *pleb* yurttaşlara kendilerininkine eşit haklar tanımada ağır davranmaları üzerine *pleb*'ler, yeniden pılı pırtılarını toplayıp, kendi devletlerini kurmak üzere Tiber'in karşısına geçip gene yollara düştüler. Aracılar gönderildi, vazgeçirildiler. Bunun üzerine (İÖ 287'de) Pleb Kurultayı'na Senato'nunkine eşit güçte yasalar çıkarma yetkisi tanındı.

Cumhuriyet yönetimi

Cumhuriyet Dönemi'nde, devletin başında, biri *pleb*, biri *patrici* temsilcisi, iki konsül bulundu. Her beş yılda bir nüfus sayımı yapan ("sansür" sözcüğümüzün kaynağı olan) *sensör*'ler Senato'da boşalan yerlere yeni üyeler atadılar. Senato önceleri, krallık zamanından kalma bir danışma kuruluydu. Eski Roma ailelerinin elinde tuttuğu, eski yüksek kamu görevlilerinin doğal üyesi sayıldığı bir *patrici* kurultayıydı. Roma'nın genişlediği İÖ üçüncü ve ikinci yüzyıllarda savaş açıp barış yapma, komutanları atama yetkilerine dek, eline büyük erk geçiren bir kurula dönüşür. Geçmişte kazandığı saygınlık ve ekonomik çıkar çevrelerini temsil etmesi nedeniyle, siyasal ağırlığını sürdürebilen 300 üyeli bu kurula *Pleb*'lerden ancak yüksek kamu yöneticiliği yapmış olanlar girebiliyordu. Onlar da etkili olamıyorlardı. Genellikle tutucu politikalar izleyen Senato, bu erkini ona önemsiz görevlerin bırakıldığı imparatorluk döneminde yitirecekti.[71] Roma'nın bir "aristokratik cumhuriyet" olduğu Senato'nun konumundan da anlaşılmaktadır. Gene de birçok kurulda ve kamu yöneticiliğinde *pleb*'ler görev alabilmiş, hatta çoğunluğu oluşturabilmişti.

İMPARATORLUK DÖNEMİ (İÖ 27-İS 476)

Roma'da kent devletliğinden, hem bir kara hem bir deniz imparatorluğu yönleriyle eksiksiz bir imparatorluk, bir dünya imparatorluğu olma noktasına varacak gelişmeler, daha Krallık Dönemi'nde başlamıştı. Bu yolda, Ostia'nın ele geçirilmesiyle denize kapı açılmıştı.

Cumhuriyet'ten imparatorluğa

Cumhuriyet'in başlarında (anımsanacağı gibi) otuz kentten oluşan Latin Birliği (İÖ 493'te), Roma'nın önderliğinde kurulmuştu. Deniz ticaretine (İÖ 448'de) girişilmişti. Roma'nın Galyalı kabilelerce (İÖ 390'da)

yağmalanması şok etkisi yaratmıştı.[72] Bunun üzerine orduya daha büyük önem verilmeye başlanmıştı. Savaşçıları besleyecek artıyı sağlamak kadar güvenlik sağlama sorununa çözüm, fetih ve genişleme politikası izlenmesinde (bkz. s. 743, Çizelge VIII) bulunmuştu. İtalya yarımadası (İÖ 295-264 arasında) neredeyse bir kuşak içinde ele geçirilmişti.[73]

Latin Birliği'ne katılmamakta direten Etrüsk kıyı kenti Tarentum (İÖ 282'de) birliğe alınınca, denize bir kapı da buradan açılmıştı.[74] Akdeniz ticareti tekelinin Kartacalıların elinden alınması yolunda üç girişimden birincisi (İÖ 264-241 arasında) Birinci Pön Savaşı ile başlatılmıştı. İkinci Pön Savaşı ile ikinci girişim (İÖ 219-201 arasında) gerçekleştirilmişti. Ve üçüncü Pön Savaşı ile (İÖ 149-146 arasında) amaca ulaşılmış, Kartaca haritadan silinmişti.[75] Roma'nın karşısında, Akdeniz'i ileride "Bizim Deniz" *(Mare nostrum)* denen bir Roma gölü durumuna getirmesini engelleyebilecek hiçbir güç kalmamıştı.

Roma kenttaşlarının (İÖ 167'de) vergiden bağışık tutulması,[76] ileride Roma kenti halkının, buğdayın bir de öğütülerek dağıtılacağı noktaya dek emperyalizmin musluklarından besleneceğini gösteriyordu. Gerçekten Kartaca'nın ortadan kaldırılması üzerine tüm Kuzey Afrika kıyıları boyunca kurulan Roma kolonileri ile bu bölge, Roma İmparatorluğu'nun "tahıl ambarı" durumuna getirilecekti.[77] İtalya'da ise (ticareti ve zanaatları kışkırtan uzantılarıyla) üzüm ve zeytin üretiminde yoğunlaşılabilecekti.

Fetihler, daha Cumhuriyet Dönemi'nde İtalya Yarımadası'nı aştı. Batıda (İÖ 121'de) bugünkü Fransa, (İÖ 100'de) İspanya ele geçirilmiş bulunuyordu. Doğuda ise Yunanistan (İÖ 146'da) fethedildi. Genişleme (İÖ 133'te) kralı III. Attalus'un Roma'ya kalıt bıraktığı Pergamon'a (Bergama'ya) ulaştı.[78] Fetihlerde, yurttaşlardan kurulu hoplit (ağır zırhlı yaya) ordusundan (İÖ 113'te) ücretli profesyonel savaşçılar (mersaner) ordusuna geçilmesinin önemli bir payı oldu. Mersaner ordusu da imparatorluğa geçiş yönündeki gelişmelerin bir göstergesiydi. Çünkü bu yöntemle "savaşçı barbar" kabileleri Roma'yı parçalayıp yıkabilecek bir tehlike kaynağı olmaktan çıkarıldı. Dahası, Roma'nın güvenliğini ve genişlemesini sağlayacak araçlara dönüştürülebildi. İmparatorluk ordusuna her etnik gruptan savaşçı alınabildi.

Kenttaşlıktan yurttaşlığa

Cumhuriyet'ten imparatorluğa dönüşme eğilimine, kenttaşlıktan yurttaşlığa geçiş eşlik etti. Bu yolda (İÖ 89'da) tüm İtalya ergin (erkek) nüfusuna Roma kenttaşlığı hakları tanınmıştı.[79] Bu hakkın tanındığı

kimseler her zaman Roma'ya gelip kurullara katılamasalar da geldiklerinde katılabilecek, gelmeden Roma yasalarından yararlanabileceklerdi. Yapılan, yerel yasalar yerine tüm İtalya'da hukuk ve yargı birliğinin sağlanması yönünde atılmış bir adımdı. İleride (İS 216'da) imparatorluğun İtalya dışındaki illerinin (eyaletlerinin) halklarına da yurttaşlık tanınacaktı.

Sınıf savaşları

Roma'da Etrüsk krallığı döneminde Servius Tullius'un orduda ve kamu yönetiminde (bkz. s. 732) gerçekleştirdiği reformlara başlayan katman toplumundan sınıf toplumuna geçiş, Cumhuriyet döneminde hızlanarak (bkz. s. 734) sürmüştü. İmparatorluk döneminde artık Roma'nın bir sınıf toplumuna dönüştüğü söylenebilir. Öyle ki toplumsal katmanların adları bile değişerek *patrici* ve *pleb* katmanlarının yerini, *populares* ve *optimates* sınıfları almıştı. Sınıf toplumuna geçilmesine koşut olarak, sınıf savaşı şiddetlenmişti. Şöyle ki sınıf savaşı, köle ayaklanmalarına dek varacaktı.

Optimates-populares sürtüşmesi: Cumhuriyet döneminde *pleb* katmanı, verdiği savaşımla (soylu) *patrici*lerinkine yakın haklar kazanarak, siyasal erki onların tekelinden kurtarmıştı. Bu kez emperyalizm yönünde gelişmelerle, *pleb* (avam, halk) katmanının içinde sınıf farkları gelişti. *Plebler*'den varsıllaşıp orduya atıyla katılan bir "atlılar kesimi" oluştu. Öte yandan *pleb-patrici* evlenme yasağı kaldırılınca karışan aileler *optimates* ("durumu iyiler") sınıfını oluşturdu. Varsıl olmayan plepler, artık *populares* (avam, halk) sınıfını oluşturuyordu. Sınıf savaşı daha çok bu ikisi arasında yürütülüp atlılar kesimini her ikisi yanına çekmeye çalışıyordu. *Patrici*'ler de yönetimde ağırlıklarını, Senato kanalıyla, İmparatorluk Dönemi'ne dek az çok koyabildiler. Batı dillerindeki "halk", "halk partisi" anlamına gelen sözcüklerin geçmişi, Roma tarihinin bu dönemine, *populares-optimates* sınıflaşmasına dayanmaktadır.

Gracchus kardeşler: toprak reformuna tepkinin kurbanları: Roma toplumunda pazara yönelik tarım, latifundiya denen büyük çiftlikleri artırırken topraklarını yitiren küçük çiftçi yurttaşlar kitlesini büyüttü. Bunun yarattığı toplumsal gerginlik azaltılmalı, bir toplumsal patlama olasılığı önlenmeliydi. Bu yolda ilk girişim (*pleb* soylu olmakla birlikte evlilikler yoluyla *patrici*'lerle bağlantı kurmuş) *populares* partisi yanlısı bir ailenin politikacılarından geldi. Gracchus kardeşlerden önce biri,

o öldürülünce ötekisi, kendilerini halk tribünü seçtirip (İÖ 130-120 arasında) hazırladıkları toprak reformu yasalarıyla topraksızlara toprak dağıtma girişimlerinde yaşamlarını yitirdiler. Senato, kamu topraklarının bile topraksız köylülere dağıtılmasını içine sindirememişti. Kışkırttığı ayaklanmalarla, on yıl arayla bu iki halk tribününün öldürülmesini başardı![80]

Sulla'nın "sağ" diktatörlüğü: Roma imparatorluk yolunda ilerledikçe, Roma politikasında *optimates* partisinden ya da *populares* partisinden yana ağırlıklarını koyan komutanlar, Senato'dan ve Pleb Kurultayı'ndan (Halk Meclisi'nden) çok daha etkili olmaya başladılar. Öyle ki Roma siyasal arenası, komutanlar savaşı alanına dönüştü. Karadeniz kıyısındaki Pontus krallığına karşı savaşa gönderilecek ordunun komutanlığına *populares* partisi önderi Marius ile *optimates* partisi önderi komutan Sulla aday oldu. Sulla, ordusuyla (imparatorluk tarihi boyunca izlenecek, hatta faşistlerin "Karagömlekli" milislerinin izleyeceği yolu açarak) Roma'nın üzerine yürüyünce, kendini bu göreve seçtirdi. Pontus kralını yenilgiye uğratıp dönüşte bir de ordusuna Atina'yı yağmalatarak utkuyla Roma'ya girdi. Ancak *populares* partisi kendisine boyun eğmeyince, iç savaş çıktı. İç savaştan da üstün çıkan Sulla, tutsak aldığı 8 bin Marius yandaşı *populares* partisinden insanı kılıçtan geçirip (İÖ 82'de) kendisini "diktatör" seçtirdi.

Diktatörlük, Roma anayasasında, bunalımlı dönemlerde tüm yetkilerin Senato'nun seçtiği bir komutana on yıl için bırakıldığı anayasal (yasal) bir kurumdu. Yasal olmayan onun (Sulla'nın yaptığı gibi) zorla ve (*populares* önderi Sezar'ın yapacağı gibi) on yıldan fazla sürdürülmesiydi.

Köle ayaklanmaları ve Spartakus: Roma'da sınıf savaşı, bir görünümüyle *optimates-populares* sürtüşmelerinde, bir görünümüyle yurttaş sınıfları ile köle katmanı arasında veriliyordu. Roma uygarlığında, bir yandan sürekli genişleme savaşlarında sağlanan savaş tutsakları yoluyla, öte yandan pazara yönelik tarımsal üretimde büyük çiftliklerde duyulan ucuz emek gereksiniminin kölelerle karşılanması nedeniyle, kölelik "kitlesel çapa" ulaşmıştı. Bu da köle ayaklanmalarının kaçınılmaz olması anlamına geliyordu.

İlk büyük çaplı köle ayaklanması, İÖ 136-132 yılları arasında görüldü. Onu, İÖ 104-101 arasındaki ikincisi izledi. Ama Roma'yı sarsan ve Spartakus adıyla birlikte tarihe geçen, İÖ 73'te patlak veren üçüncü-

sü, en büyük köle ayakalanması oldu. Öyle ki bu ayaklanma, köleci bir uygar toplumu, yok etmenin eşiğine dek sürükleyebildi.

Spartakus, Trakyalı bir çobandı. Ücretli asker olarak Roma ordusuna alınmıştı. Ordudan kaçınca, yakalanıp köle olarak satıldı. Kendisini Güney İtalya'daki Capua gladyatör okulunun sahibi satın alıp eğitti. Okuldan arkadaşlarıyla birlikte kaçıp haydutluğa başladı. Sıradan haydutlardan farklı olarak, yaşamını köleleri ayaklandırma ve özgürlüklerini kazandırma davasına adadı. Onun kışkırtmalarıyla ve yaydığı umutla, İtalya'nın her yerinden kaçan köleler, Vezüv yanardağının yamaçlarında bir araya geldiler. Geçimlerini emekleriyle sağlayarak (olabildiğince) özgürce yaşamaya başladılar. Ara sıra çevreye çapul akınları yapmaktan da geri durmadıkları anlaşılıyor.[81]

Ekonomisi köle emeğine dayanan Roma, böyle bir örneği hoşgöremezdi. Romalılar, bu kaçak köleler topluluğunu Vezüv gibi her an patlayabilecek bir tehlike olarak gördüler. Oysa Spartakus'un düşüncesi, köleleri Alpler'in ötesine geçirip ülkelerine dönmelerinin yolunu hazırlamaktı. Arkadaşları bu düşünceyi benimsemedi. Benimsemeyince, Sicilya'da ya da Akdeniz'i geçerek Kuzey Afrika'da eşitlikçi bir topluluk kurmayı düşünmüş görünüyor.

Roma böyle bir örneğe de izin veremezdi. Yollarını kesti; üzerlerine ardı ardına ordular gönderdi. İlk iki Roma ordusu yenilgiye uğratıldı. Korkuya kapılan Roma yönetimi, topladığı on lejyonu (alayı) M. L. Crassus komutasına verip üçüncü kez kölelerin üzerine yüklendi. Ya bu Crassus kimdi? Pleb kökenli bir aileden geliyordu. Hırslı biriydi. Özel bir yangın söndürme birliği kurup, yangın çıkan evleri çok ucuza satın alıp, bu birliğiyle yangını söndürüp, sonra evi kiraya vererek Roma'nın en büyük ev sahibi olmuştu. Şimdi de köle ayaklanması yangınını söndürmeye aday oluyordu. Spartakus birlikleri onu da yenilgiye uğrattı. Ama (eski) köle savaşçıları Spartakus'un verdiği düzeni bozup erkenden yağmaya giriştiler. Girişince, Crassus ordusunu toparlayıp, dağılmış köleleri yenilgiye uğratıp darmadağın etti. Çoğu kaçtı: Spartakus vuruşa vuruşa öldü.

Tutsak alınan (içlerinde Spartakus'un bulunmadığı) 6 bin köle Roma'ya götürüldü. Kentin girişindeki Apium yolunun her iki yanına dikilen direklere bağlanarak (devlet terörü estirmek amacıyla) bir bir haça gerildiler. "Keşke bu yol Roma'ya çıkmasaydı!" Köle ayaklanmalarının bastırılması, Roma'nın Cumhuriyet'ten, bütün yolların Roma'ya bağlanacağı imparatorluğa geçişini hızlandıran etmenlerden birini oluşturdu.

Spartakus köle ayaklanmasının insanlık tarihi bakımından iki önemli uzantısından söz edilebilir. Birincisi, Roma emperyalizminin sömürdüğü köleler ile boyunduruk altında tuttuğu halkların önderlerini (Spartakus'u ve İsa'yı) cezalandırmada haçı kullanmasıdır. Böylece haçın imparatorluğa, sömürüye ve baskıya karşı başkaldırmanın simgesi olması beklenirken tersinin olmasıdır. İlk kovuşturmalardan sonra, imparatorluğa uygun bir ideoloji olabileceğini kavrayan Roma yöneticileri, İsacılığı devlet dini yapma başarısını göstermişlerdir. Roma İmparatorluğu'nun dağılmasıyla kurulan düzenler ise (haksızlığın ve acımasızlığın simgesi olabilecek) haç'ı, İsacılık ile birlikte eşitsizlikçi toplum düzenlerine (gönüllü) boyun eğdirmenin bir aracı olarak kullanabilmişlerdir.

Bunun tam tersi (ikinci) bir etkiyle, Roma İmparatorluğu'ndaki köle ayaklanması ve ayaklanmanın önderinin adı (Birinci Dünya Savaşı sonrası Almanyasında "Spartakistler" ayaklanmasında görüldüğü gibi) eşitsizlikçi düzenlere başkaldıranların esin kaynaklarından birini oluşturabilmiştir.

Sezar'ın "sol" diktatörlüğü ve iç savaş: Sağ-sol kavramları, Fransız Devrimi'nden sonra gelip yerleşmişse de, iki diktatörlüğün farkını vurgulamak için Sulla'nınkine "sağ diktatörlük", Sezar'ınkine "sol diktatörlük" denebilir. Olaylar, Sulla'nın ölümü üzerine (sürdüğü) *patrici* asıllı, ama *populares* yanlısı Sezar'ın (tam adıyla Caius Julius Caesar'ın) Roma'ya dönüp başkomutan Pompey'in halkçı önlemlerini desteklemesiyle gelişti. Sezar (İÖ 60'ta), kendisi, Pompey ve Roma'nın en varsılı olan (Spartakus ayaklanmasını bastıran) Crassus'tan oluşan üçlü koalisyonun (*triumvirate*) kurucusu oldu. Önce Pompey ile arası açılan Crassus öldürüldü. Sonra Galya ve Britanya kahramanı olan Sezar ile Pompey karşı karşıya geldiler. Senato (İÖ 50'de), Sezar'dan ordusunu dağıtmasını buyurdu. Sezar bunu dinlemeyip, ordusuyla Rubicon Irmağı'nı (bkz. s. 123, n. 3/82) geçip İtalya'ya girince, iç savaş başladı. Sezar, Roma'ya yürürken karşısına çıkan Pompey'i yenilgiye uğrattı. Siyasal erki ele geçirip, Gracchus kardeşlerin gerçekleştiremediği tarım reformunu yapıp halkın yaşam ve konut koşullarını iyileştirdi.

Populares partisinin desteğine dayanarak (İÖ 44'te) kendini önce on yıl için, sonra yaşam boyu "diktatör" seçtirdi. Bunun yarattığı tepki, aynı yıl, Senato içinde bıçaklanarak öldürülmesiyle sonuçlandı. Sezar'ın kalıtını bıraktığı akrabası ve evlatlığı Octavianus, 18 yaşında, onun yerine geçip öcünü almak üzere düşmanlarını yenilgiye uğrattı. Antonius

ve Kleopatra cephesini de (İÖ 31 Actium Deniz Savaşı'nda) yenilgiye uğratınca, iç savaşı bastırmış, tüm Roma ülkelerinde denetimini kurmuş oldu. Senato, ona (İÖ 27'de, sekizinci ayda *imperator* komutan) ve *Augustus* (saygın) sanlarını verdi. Dolayısıyla o yıl imparatorluk döneminin başlangıcı sayılacak, o ayın adı ise Ağustos olacaktı.[82]

Pax Romana

İmparatorlukla birlikte Roma ülkelerinde (genişleme savaşları sürse de) ayaklanmanın, iç savaşın pek görülmediği iki yüzyıl yaşanır. Bu dönem (İÖ 27-İS 193 arasında) Roma ve dünya tarihinde, *Pax Romana* (Roma Barışı) olarak adlandırılır. Roma kültürünün bu iki yüzyıl içinde hemen hemen her alanda gelişip serpildiği görülür. Çünkü bu dünya imparatorluğu, imparatorluk çapında bir ekonomik bütünlenmeye koşut siyasal bütünleşme sağlamıştır.

Roma barışı döneminin başlarında (İS 1'de değil, yeni hesaplamalara göre İÖ 6'da) Romalıların haberi bile olmadan İsa doğar. Roma'nın Yahuda (Filistin) valisi Platus tarafından (halkı ayaklanmaya kışkırtıyor diye) haça (İS 31'de) gerilir. Neron (İS 64'teki) Roma büyük yangınını üzerlerine yıkıverdiği İsacıları, zifte batırıp sarayının bahçesini "aydınlatmada" kullanır. "Aydınlatma" işlevini, bu kez (İS 79'da) Vezüv üstlenir. Patlamasıyla, Pompeii ve Herculaneum kentleri (uygarlık) lavlar altında kalır. İmparatorluk, ileride arkeologları sevindirecek bir yıkımla karşılaşmıştır. Lavlar altında korunan bu iki kentin insanları, Roma kültürü ve yaşamı hakkında (örneğin ekmek fırını resmi, belediye seçimleri afişleri gibi) eşsiz ayrıntılar günümüze kalabilmiştir.

Tarihler İS 117'yi gösterdiğinde, Trajanus zamanında, İran'ın ele geçirilmesiyle, imparatorluğun sınırları doğuda Pers Körfezi'ne (uygarlığın beşiğine) dayanmıştır.[83] İmparatorlukta (İS 213'teki) anayasal düzenlemeyle ve Caracalla'nın (İS 216'daki) yazılı buyruğuyla tüm Roma uyruklarına (erkek ve ergin olmaları, köle olmamaları durumunda) Roma yurttaşlığı hakları tanınmış bulunuyordu.[84] Bu, onları uyruk olma konusundan çıkarmasa da, Roma'daki kurultaylara katılma olanağı sağlamasa da, bazı haklar sağlayabiliyordu. Örneğin İsacılığın yayıcısı Tarsuslu (Ermiş) Pavlus yakalandığında, Roma yurttaşı olduğunu söyleyince (yargılanmadan cezalandırılmasının başına açabileceği sorunlardan dolayı) Caesarea (Kayseri) yöresi Roma komutanı (*İncil'e* göre) korkup yargılanması için onu Roma'ya gönderecekti.[85] Ancak Roma barışı bile dünya konjonktürü içinde Roma İmparatorluğu'nun yaklaşan sonunu pek geciktiremeyecektir.

Roma'nın sonu

Roma barışı içte, imparator olmak için ordularını kullanan komutanların kavgalarının (İS 35'te) yeniden başlayıp süreğenleşmesiyle ve ayaklanmalarla bozuldu. İmparatorluk dıştan gelen barbar saldırılarıyla sarsıldı. İmparatorlar (hiç değilse bazıları) imparatorluğun yaklaşan sonunu geciktirmek için büyük çaba gösterdiler. Zanaatların babadan oğula geçirilmesi zorunluluğu kondu. Köylüler, işledikleri topraktan ayrılmamalarını sağlamak için, "kolon" denilen bir konumla, toprağa (zorunlu) bağlandılar. Bu konuda İmparator Valentinianus'un eyaletlere gönderdiği buyruk şöyleydi: "Biz kolonları doğumlarının ve durumlarının bağlı kıldığı toprağı bırakıp gitmelerine izin vermeyiz; giderlerse geri getirilsinler, ama zincirlere vurulup cezalandırıldıktan sonra."[86] Kimi imparatorlar Doğu monarkları gibi keyfi (yasasız) kararlar almak zorunda kaldılar. Öyle ki aldıkları önlemler Roma'yı bir erken totaliter devlet durumuna götürmemişse bu, (kimi yazarlara göre) beceriksizliklerinden dolayıydı. Yöneticilerin o tarihte ellerindeki denetim araçlarının teknolojik düzeyi düşünülürse, bunun olanaksızlıktan dolayı gerçekleştirilemediğini söylemek daha doğru olur.

Dioctelianus, tek odaktan yönetilemeyecek kadar büyüdüğünü düşündüğü imparatorluğu (İS 286'da) iki oğlu arasında bölüştürdü. Ama bu bile bir iç savaşın çıkmasını önleyemedi. İç savaştan (313'te) üstün çıkan Batı İmparatoru Konstantinos, imparatorluğu birleştirdi. Başkentini, Bizans'ın karşısına kurdurduğu ve kendi adını verdiği Konstantinopolis'e taşıdı. Hıristiyanlığı benimseyerek, onun devlet ve imparatorluk dini yapılmasına varacak yolu açmış oldu.

Konstantinos'un (337'de) ölümünden sonraki en önemli olay (372'de) Got saldırısı oldu. Hunların önünden kaçan Gotlar, imparatorluk sınırlarını geçtiler. Onları durdurmak için Anrianapolis'te (Edirne'de) verilen savaşta uğranılan yenilgiyle, imparatorluk, ordusunun üçte ikisini yitirdi. Bu yitik, sonun başlangıcını oluşturdu.[87] İmparator Theodosius (379-385 arası yönetimiyle), birleşik Roma'nın son egemeni oldu. İmparatorluğu kurtarma yolunda, Hıristiyanlık dışındaki tüm dinleri (380'de) yasakladı. Böylece onu imparatorluğun dini (devlet dini) yapmış oldu.[88] Ölümü ile imparatorluk (395'te) bir kez daha bölündü. Roma (410'da) Got barbar kabilelerince yağmalandı. Bunu (455'te) Vandal[89] yağması izledi. Sonunda Batı Roma İmparatorluğu'nun koruma birliği komutanı Ostrogot (barbar) asıllı Odovaker, son Batı Roma İmparatoru Romulus'u (476'da) tahttan indirdi. İmparatorluk simgelerini Doğu Roma İmparatoru Zenon'a gönderdi.[90] Böylece Batı Roma İmparatorluğu (ve denebilir ki dar anlamıyla Roma İmparatorlu-

ğu) sona ermiş oldu. Bir Romulus (Remilius) ile başlayan devlet (bin yıl içinde dünya imparatorluğuna dönüştükten sonra) bir başka Romulus ile sona ermişti.

Doğu Roma İmparatorluğu varlığını sürdürmüş olsa da ve egemenleri kendilerini Romalı (Rum) saysalar da, Roma İmparatorluğu'nu sürdürdüklerini ileri sürmüş olsalar da, onun (yapısı farklı) başka bir imparatorluk olduğu söylenebilir: Bizans İmparatorluğu!

"Roma uygarlığı nasıl doğdu ve nasıl battı?" Bu, ünlü İngiliz tarihçisi Edward Gibbon'un, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Yıkılışı*[91] başlıklı yapıtının yanıtını aradığı sorudur. Kimi Romalı yazarlar, Roma'nın barbarlara yenilip yıkılışını, yöneticilerinin Hıristiyanlığa geçmeleriyle açıkladılar. Hıristiyanlığın benimsenmesi üzerine, Roma'nın koruyucu tanrıları, kente darılıp onu korumayı bırakmışlardı. Bir yapıtını onların bu savlarına yanıt olarak yazan Romalı Hıristiyan dinbilgini Ermiş (St.) Augustinus, bunun tersine, Roma'nın düşüşünü paganlığa (çok tanrıcılığa) bağlamıştı.

Roma'nın yükselişi ve düşüşü, kuşkusuz çok nedenlidir. Yükseliş ve düşüş düzenekleri çok karmaşıktır. Gene de yalınlaştırılıp şemalaştırılırsa, yükselişiyle düşüşünün birbiriyle bağlantılı olduğu görülecektir. Günümüzden geriye bakılınca, tarihin sisleri arasından, onun yükselişi kadar düşüşünde şöyle bir düzeneğin işlediği, en kaba çizgileriyle sezinlenebilir. O zaman Roma'nın tarihsel gizemi ortaya dökülebilir.

Çizelge VIII: Roma'nın yükseliş ve düşüş düzeneği

Roma halkı, tarihsel serüvenine, uygarlığa geçip bir kent devleti kurarak başlamıştı. Alışveriş yolları üzerinde oluşu, onun karada yayılmasını sağlamıştı. Yayılması kıyılara vurunca, karada yayılmaya denizlere yayılma eşlik etmişti. Öyle ki İS birinci yüzyıla varıldığında, Roma 350 bin kişilik nüfusuyla zamanın uygarlıklarının en büyük kentleri arasına girmiş bulunuyordu.[92] Ayrıca tüm İtalya'da birçok yerleşme yeri kente dönüşmüş durumdaydı. İtalya dışında ele geçirilen topraklar, ordu komutanlarına, savaşçılara ve öteki Roma yurttaşlarına dağıtılıyordu. Buralarda (başkentin ve öteki kentlerin, orduların gereksinimlerini karşılamak üzere) pazara yönelik üretim yapan büyük çiftlikler olan latifundiyalar kuruluyordu. Ele geçirilen imparatorluk topraklarına serpiştirilen kışlalar (garnizonlar) ile bilinçli bir kentleşme çabası gösteriliyordu.[93] Öyle ki günümüzün ünlü ünsüz birçok kentinin geçmişi, bir Roma garnizonuna (kışlasına) dayanmaktadır.

Kentli kalabalık sınıfların ve kesimlerin beslenmesi, kırsal kesimlerden çok büyük artıların aktarılmasını gerektirdi. Roma, fetihleriyle elde ettiği topraklarda büyük çiftlikler kurup buralarda köle çalıştırarak, bu gereksinimi karşılayacak pazara yönelik üretim sistemi (latifundiya üretimi) geliştirdi. Söz konusu tarım işletmelerinde izlenen kâr amaçlı rasyonel tarım yöntemleri, emeğin verimliliğini artırdı. Buna koşut olarak, toplumsal artı aktarımı da artırılabildi.[94]

Ama ele geçirilen toprakların eski küçük çiftçileri kadar (latifundiyalara göre) düşük verimlilikte çalışan birçok küçük çiftçi ailesi, topraklarını yitirip topraksız kalmaktaydı. Onların orduya alınmaları (Çizelge VIII'de gösterildiği gibi) işlerin, büyük bir toprak ve emek sorunu yaratılmadan yürütülmesini sağlayabildi. Böylece oluşan büyük ordularla büyük fetihler başarılabildi. Büyük kentler ve büyük ordular beslenebildi. Köle işgücü tutarı (savaş tutsakları, köle pazarları yoluyla) artırılabildi.

Ancak her fetih, yeni bir topraksızlar dalgası yaratıyordu. Onların da orduya alınmalarıyla ordular ve fetihler genişliyordu. Roma bu bakımdan, gittikçe genişleyen bir sarmalın içine düşmüştü. Bunun sonsuza dek sürmesi olanaksızdı. Bu sarmal, çeşitli nedenlerle, artık daha fazla genişleyemeyecek bir noktaya ulaştı. Böyle bir noktada uzun süre (dengede) kalınamazdı. Tek bir yenilgi bile (kuramda, modelde) toprak yitirmesini izleyen etkileri getirebilirdi. Artının, ordunun küçülmesine varabilirdi. Onu öteki yenilgiler, daralmalar, küçülmeler izleyecekti.

Yaşamda, tarihte de böyle oldu. İmparatorluğun son yüzyıllarında, barbarlar karşısında alınan yenilgilerle, bir yandan ordu küçüldü, bir yan-

dan üretim azaldı. Azalan üretimle birlikte, toplumsal artı aktarımı düştü. Ordular (daha da) küçüldü, kentler büzüldü. Sarmalın genişleme evresinde Roma (İÖ dördüncü yüzyılda) Galyalı (İÖ ikinci yüzyılda) Töton barbarlarla başa çıkabilmişti. Daralma evresine girilince, barbar saldırılarıyla başa çıkamayacak duruma düştü.[95] Yıkılması kaçanılmaz oldu.

ROMA'NIN UYGARLIĞA KATKILARI

Romalıların insanlığın kültürel evrimine ve uygarlığa (köleliğin yaygınlaştırılması gibi) olumsuz etkileri oldu. Bunun yanı sıra insanlığa (hukuğun, mimarlığın geliştirilmesi gibi) olumlu katkılarda bulundular. Uygar yaşayış biçiminin imparatorluk sınırları boyunca yayılması ise uygarlığın, olumlu olumsuz yanlarıyla, dünyanın (İS birinci yüzyılda İngiltere gibi) birçok bölgesine taşınıp tanıtılması anlamına geldi.

Kuşkusuz Romalılar (Roma İmparatorluğu'nun egemen sınıfları, yöneticileri, kamu yöneticileri, savaşçıları) uygarlığı yaymak gibi bir amaç için yollara düşmüş değillerdi. Yaşamda kalma, güvenlik ve gönenç arayışları, yordamlamayla, onları bu yöne yöneltmişti. Bu yolda başarılı olmaları, kendilerini (*Pax Romana* savlarından da anlaşılabileceği gibi) dünyanın (ve dünya halklarının) yöneticileri görmelerine yol açtı. Fetihlerini ve yönetimlerini uygarlığı yayma misyonuyla rasyonelleştirme yoluna (sonradan) gittiler.[96]

Kimi yazarlara göre Roma, Klasik Çağ kültürünün asıl yaratıcısı olan Yunan yanında (onun silik bir kopyası olarak) sönük kalır. Romalı düşünürlerin kuramsal bilgi birikimine (örneğin felsefeye) fazla bir katkısı olmamıştır. Ama bu görüşteki yazarlar bile, hukuk, politika, mühendislik, mimarlık, savaş teknolojisi, ulaştırma, sağlık gibi (o tarihte "bilimden" söz edilemeyeceğine göre) "uygulamalı bilgiler" alanında Romalıların uygarlığa önemli katkılarının bulunduğu görüşüne karşı çıkmamaktadırlar.[97]

Kentçilik örneğinde maddesel kültüre katkısı

Roma'nın insanlığın maddesel kültürüne katkılarına örnek olarak, imparatorluğun her yerine yayılan kentçilik gösterilebilir: Roma kentleri, geniş yollar ağıyla birbirine ve başkente bağlıydı. Ortalarında, bir forum (pazar yeri), hamamlar (Ankara'daki Roma Hamamı'ndan İngiltere'deki Bath'a kadar) yerleştirilmişti. Kitaplıklar, aşevleri, arenalar kurulmuştu. Romalılar, volkan külünü kireç ile karıştırarak (ileride Aya Sofya'nınki gibi geniş kubbeli yapıların dikilebilmesi olanağını yarata-

cak olan) harcın da bulucularıydı. Kentlerini kubbeli yapılar yanı sıra, sütunlu tapınaklarla donatmışlardı. Onları daha çok Baştanrı (Zeus'un Romalısı) Jupiter ve Savaş Tanrısı (Ares'in Romalısı) Mars için (neden acaba?) olmak üzere, tapınaklarla donatıp yontularla süslemişlerdi. Kentlerde çocuklar için örgütlü bir eğitim sistemi kurulmuştu. Sıradan kimseler (kentlerde) birbirine bitişik evlerde yaşarken, varsılların ve soyluların (kırlarda) "villa" denen çok süslü konakları vardı[98] (bugün de var!). Roma'nın içindeyse kamu yapılarının duvarlarını ve Forum'u kaplayan yontular o kadar fazlaydı ki, bir tür sansür görevlisi olan Roma Sensör'u (İÖ 158'de), Senato kararıyla konmuş olmayan tüm portrelerin kaldırılmasını buyurmuştu.[99] Böyle bir olgu, Roma sanatının düzeyi yanı sıra, sanatın Roma devletini ve yöneticilerini yüceltme (ideolojik) işlevi için kullanıldığını da gösterir (günümüzde de bu amaçla kullanılmıyor mu?). Olgu ayrıca sansür kurumunun varlığını göstermektedir. Romalılar kentlere su kemerleri yanı sıra (birleşik kaplar ilkesinden yordamlamayla yararlanılarak) suyu kurşun borularla, dağları, vadileri aşırtarak kent çeşmelerinden akıtan ilk halk olmuşlardır.[100]

Kuramsal bilgi alanında ise Stoacı felsefe (kafaları Yunan felsefesinden Hıristiyan teolojisine hazırlaması bakımından) üzerinde (kısaca) durulmaya değer.

Stoacılık örneğinde tinsel kültüre katkısı

Stoacılık, Yunan kökenli bir felsefe akımı olup Roma'da gelişmişti. Kittiumlu (Kıbrıslı) Zenon adında Fenike asıllı bir düşünürce kurulmuştu. Zenon okulunu Atina'da (okulunun adını aldığı) sundurmalı (Stoalı) bir yapıda (İÖ 308'de) açmıştı. Kuruluşunda Kyniklerin düşünüşünden etkilenmiş bu düşünce okulunun Zenon'dan sonraki başkanları, Zenon gibi yabancılar ve Kleanthes gibi köleler arasından çıkmıştı. Bundan da çıkarılabileceği gibi, okulun "Eski Stoa" denen bu döneminde geliştirilen düşüncelerde eşitlikçi vurgular ağır basmıştı. Doğaya uygun, yalın, eşitlik içinde bir yaşam ülküsü benimsenmişti.[101]

Rodoslu Panaetios'un başkanlığı ile başlayan (gene Yunan'daki) Orta Stoa döneminde eşitlikçi, hatta materyalist vurgular silikleşmişti. Yerlerini (Herakleitos'un ve Platon'un düşüncelerinin etkileriyle) idealist, eşitsizlikçi görüşler almıştı. Böylece akım (Panaetios'un öldüğü İÖ 110'da) Roma kolu olan Yeni Stoa döneminde, Romalı aydınların benimseyebileceği bir çizgiye oturtulmuş bulunuyordu.

Roma'da odaklaşan Yeni Stoa döneminde Stoacılık, her katmandan düşünüre seslenebilen bir düşünce yapısı kazandı. Öyle ki izleyicileri

arasına, hem Epiktetos (İS 50-138 dolayları) gibi Frig kökenli azatlı bir köleyi hem ondan etkilenen Marcus Aurelius (İS 121-180) gibi bir Roma imparatorunu kendine çekebilmişti. Marcus Aurelius, *Düşünceler*[102] adlı yapıtında Hıristiyanları imparatorluğun baş düşmanları saymıştı. Oysa Hıristiyanlık felsefi temellere dayandırılırken Platon kadar Stoacılıktan yararlanılacaktı.

Roma Stoacılarına göre (Herakleitos'tan alınan kavramla) her şey (*logos* dedikleri) tanrısal akıldan çıkmıştı. Her şey gene ona dönecekti. Evreni yöneten tanrısal aklı bir tür yazgı olarak algıladılar. İnsanın onu değiştirmesi düşünülemezdi. Onu kavramaya çalışıp ona katlanmalıydı. Görüldüğü gibi Kynikler'in doğaya uygun yaşayış ülküsü (doğanın evrensel akılca yönetildiği kaldıracıyla) "akla uygun yaşam" biçiminde tersine dönüştürülmüştü. Kaynaklandıkları Kynikler'in "eşitlikçi toplum" kavramının benimsenmiş görünüp ters yüz edilmesinin ise, "parlak" bir felsefe gösterisi olduğu söylenebilir. Bu noktada Stoacılık, bir egemen sınıfın ideolojisinin tipik özelliklerini sergilemeye başlar:

Evrensel akıl *(logos)* kıvılcımlarını bütün insanların kafalarına sıçratmıştır. Bu nedenle, Romalı-yabancı, efendi-köle, kadın-erkek bütün insanlar eşittir. Öte yandan, aynı evrensel aklın görünümleri olan "aklın yasaları", "doğa yasaları", "toplum yasaları" aralarında ve bunlarla evrensel akıl arasında uyuşma vardır.

Evrensel akıldan pay aldıklarına göre, bütün insanlar (kuramda, soyutta) eşittir. Eşit olmasına eşittir de, toplum yasaları (bu demektir ki kurulu düzen) gereği kimi köle, kimi efendi konumundadır. Toplum yasaları evrensel akla uygun olacağına göre, buradan evrensel aklın kimine efendilik, kimine kölelik yazdığı sonucu çıkar. Buna karşı çıkmak, insan aklının yasalarına, onun kaynağı olan evrensel akla karşı çıkmak demektir. Bu, düpedüz akılsızlık olur. Her bir insanın, ister efendi ister köle konumunda bulunsun, bu gerçeği kavraması gerekir. Evrensel aklın kendine yazdığı yazgıya karşı çıkmaması, onun gereklerini yerine getirmesi, o kişi bilge olsun olmasın, akıllılıktır!

Öyle bir felsefe, öyle bir akıl yürütme ki bütün insanların eşit sayılmasıyla başlayıp, aklı, görülen görülmeyen bütün eşitsizliklerin, akla uygun, dolayısıyla haklı bulunduğu, bu yüzden karşı çıkılmayıp benimsenilmesi gerektiği sonucuna götürmektedir.

Stoacı felsefenin onu benimseyenleri taşıyacağı belli hedefleri vardır. Bunlardan biri, eşitlikçi görünerek, bütün insanlara seslenip bütün insanların gönlünü almaktır. Onların insanlık onurunu okşamaktır. İkincisi, buna karşın efendi-köle ayrımını doğal, akla uygun ve (evren-

sel görerek) tanrısal göstermektir. Efendi, evrensel akıl kendisine efendilik yazdığı için böbürlenmemelidir. Köle, yazgısı kölelik olduğu için üzülmemelidir. Bunlar, bu farklılıklar önemli şeyler değildir. Öyle efendiler vardır ki aslında köledir. Aklın gereklerini yerine getiremeyen, tutkuların tutsağı olan kişilerdir. Ve öyle köleler vardır ki aklın sesini dinleyip, tutkularının tutsağı olmayıp, aslında özgür ve mutlu yaşamaktadırlar.[103] Bu uslamlamada gizli bir özgürlük kavramı yatmaktadır. Altında, köleliği özgürlük olarak tersten gösterebilen bir anlayış vardır: Dış özgürlük önemli değildir, önemli olan insanın kendini tutkularının tutsaklığından kurtarıp aklın sesine uyabilmesini sağlayan iç özgürlüktür!

Stoacı düşünüşün, izleyicilerini götürdüğü bir başka hedef vardır. Romalı olsun, Kartacalı olsun, uygar olsun barbar olsun, bütün insanların eşit olduğu söylenir. Böylece onların bir araya toplanıp götürülmek istendiği, köleci toplumdan daha ileri bir hedef bulunmaktadır. Evrensel akla uygun varsayılan doğa yasaları≡toplum yasaları≡bireysel aklın yasaları özdeşliği "üçkâğıtçılığı" ile felsefe tutkunu aydınlar kadar, her etnik gruptan (sıradan) insanların alınıp götürülmek istendiği bir hedef: Buna göre bütün insanlar eşit olduğu gibi, bütün halklar da eşittir. Çünkü aynı evrensel akıldan pay almışlardır. Aynı evrensel akla uygun aynı yasalar hepsi için geçerlidir. Öyleyse, farklı halklara farklı yasalar uygulanmamalıdır. Sonra, farklı halkların birbirinden farklı yasaları olamaz. Böyle bir şey, evrensel akıl ile toplum yasalarının uygunluğu, uygunluktan öte özdeşliği inancına uygun düşmez. Sonuç: Bütün halklar için evrensel tek bir yasa olmalıdır.

Böyle bir inanç dizgesiyle, böyle bir akıl yürütmeyle, giderek kafalar, evrensel bir devletin (imparatorluğun, hatta tek bir dünya imparatorluğunun) bulunması gerektiği sonucuna götürülmek istenmektedir. İnsanlar, evrensel devletin tüm uyrukları için geçerli yasalarının olacağı tuzağına düşürülmeye çalışılmaktadır. Ki bu evrensel devlet (o gün için) Roma İmparatorluğu'nda gerçekleşmiş ya da gerçekleşebilir görülecektir. İmparatorluk, Roma İmparatoru Marcus Aurelius gibi kendisine uygun bir filozof, kendisine uygun bir ideoloji bulmuştur!

Oysa Stoacı düşünüşte, aynı evrensel akıldan pay almış bütün insanların eşitliği inancı benimsetilmişti. Buradan (kısa yoldan) gidilerek soylu-soysuz, efendi-köle, patron-sığıntı, uygar-barbar, Romalı-yabancı, hatta erkek-kadın, varsıl-yoksul eşitsizliklerinin evrensel akla, onun insanların eşitliği ilkesine ters bulunup kaldırılmalarının gerektiği söylenebilirdi. Bu yapılmayıp tüm bu eşitsizlikler önemsiz gösterilmeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak denilebilir ki Stoacı düşünüş, egemen, yönetici sınıfların yetkin bir ideolojisi gibi işletilmiştir. Eşitlikçi görünüp, var olan eşitsizlikçi düzen onaylanmıştır. Stoacılık, özgürlükçü görünüp kölelik kurumunu savunabilen "ikiyüzlü" düşünürlerin felsefesidir.[104]

İlginç bir durumla, aynı ikiyüzlü değerler, bu dünyadaki eşitsizlikler karşısında ötedünyada eşitlik sözü verilen tektanrıcılıkta da görülecektir. Benzeri bir ikiyüzlülükle, bu dünyadaki mutsuz kesimlere, acılarına katlanırlarsa, öte dünyada mutluluk dağıtan İsacılıkta da (Hıristiyanlıkta da) karşılaşılacaktır.[105] Bu bakımdan, imparatorluk coğrafyasında Stoacılığı izleyecek ideoloji olan İsacılığın, Stoacılıktan (bilinçli, bilinçsiz) taktik aldığı söylenebilir. Bu yüzden Roma imparatorları, önce kovuşturdukları İsacılığı sonra benimsemiş, imparatorluk dini yapmış, öteki dinleri yasaklamışlardır. Batı Roma İmparatorluğu yıkılınca Doğu Roma (Bizans) imparatorları bu dinsel ideolojiye daha bir yürekten sarılacaklardır. Ama öte yandan, Sezaropapizm denen bir tutumla, onu yanlarından ayırmayıp dini ve dincileri her an denetlemeye özen göstereceklerdir. Bu durumda imparatorluk aydınları, İsa tarafından kölelere verilen özgürlük umudunun ötedünyada geçerli olduğunu söyleyebileceklerini anlayıp Stoacı felsefeyi bırakacaklardır. Aydınların felsefe tutkularını (Stoacılık kadar, Yeni Platonculuk kadar doyurucu olmasa da) doyuracaklardır. İmparatorluk aydınları, uygar toplumun alt katmanlarının (acıma) duygularına ve (delice) umutlarına daha iyi seslenerek, onları katmanlı toplumla daha iyi bütünleştirebilecek bir dini neden benimsemesinler ki?

21. Bölüm

DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU VE BİZANS

Bizans, insanlık tarihi, özellikle Eski Dünya uygarlığı bakımından önemlidir. Önemi Klasik Çağ ile Ortaçağ, Doğu toplumları uygarlığı ile Batı toplumları uygarlığı arasında bir geçiş kültürü yaratmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca önemi, Hıristiyan uygarlığı ile İslam uygarlığı arasında bir köprü (daha) oluşturmasında yatmaktadır.

ROMA İMPARATORLUĞU'NDAN DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU'NA

Roma uygarlığı, (Batı) Roma İmparatorluğu'nun (476'da) ortadan kalkmasıyla sona ermemiştir. Gerçi son imparatoru Romulus Augustus, koruma birliği komutanı Got asıllı Odovaker tarafından tahttan indirilmişti. İmparatorluk simgeleri Konstantinopolis'teki (Doğu) Roma İmparatoru Zenon'a gönderilmişti. Böylece tarihsel gerçeklik dile getirilmişti. Çünkü batı topraklarında sona eren Roma İmparatorluğu

(ileride Bizans uygarlığına dönüşecek olsa da) varlığını doğu topraklarında daha bir süre sürdürecekti.

Benzeşme: Doğuda sürdürülen devletin binyıllık varlığının tümünü Roma İmparatorluğu hesabına yazmak da doğru değildir. Tarihçiler onun ilk yüzyıllarında (dördüncü-altıncı yüzyıllarda) Senato'suyla, hukukuyla, ordusuyla, mimarlığıyla, kamu yönetimiyle Roma kurumlarını sürdürdüğü görüşünü benimsemektedirler. Ama bu devletin ve uygarlığın, altıncı yüzyıldan sonra Roma İmparatorluğu ile farklılıklarının benzerliklerini aştığı görüşünde çoklukla birleşmektedirler. Öyle ki bu yolda farklı bir adı hak edebilecek denli değiştiğini ileri sürmektedirler. Konstantinopolis'teki egemenler, kendilerini bu yüzyıldan sonra da ("Rum" sözcüğünün kökenindeki olguyla) *Romanoi* (Romalı) demeyi sürdürmüş olsalar da tarihçiler, ona "Bizans" adının takılmasını uygun bulmaktadırlar.[106]

Farklılaşma: Altıncı yüzyılda bile Doğu Roma İmparatorluğu'nun yönetim biçimi, dili, dini, kültürü Batı'nınkinden farklılaşmış bulunuyordu: Egemenine Herakleios'tan (610'lardan) sonra (Eski Yunan krallarının sanıyla) *basileos* denmeye başlandı. *Basileos*, devletin temsilciliği yanı sıra (ve Batı İmparatoru'ndan farklı olarak) dinin temsilciliğini de üstlendi. Senato, bu yüzyıldan sonra önemini yitirdi. Latince bırakılıp Yunanca imparatorluğun dili yapıldı. Eski Yunan ve Eski Roma kültür kalıtının (Yunan kültürüne ağırlık verilerek) Hıristiyanlıkla karıştırılmasıyla, Batı'nınkinden farklı bir kültür geliştirilmeye başlandı.

Bizans ayrıca, birçok imparatorluk kurumunun o çağda ulaşmış bulunduğu biçimiyle, Osmanlı kanalıyla İslam uygarlığına geçirildiği köprüyü oluşturacaktır. Akdeniz dünyasında görülen Doğu Roma İmparatorluğu'ndan Bizans'a, Bizans'dan (Hıristiyan imparatorluğundan) İslam imparatorluğuna bu geçişin dönüm noktaları yüzyıllara göre şöyle özetlenebilir:

DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU'NDAN BİZANS'A

Dioctelianus, tek başkentten yönetilemeyecek kadar genişleyen imparatorluğu (İS 286'da) iki oğlu arasında bölüştürmüştü. Bu bile komutanlar arası iç savaşı önleyememişti. Bölme, iç barış sorununa çözüm olamadığı gibi, sınırların barbar saldırılarına karşı güvenliği sorununa çözüm üretememişti. İç savaş üçüncü yüzyıldan dördüncü yüzyıla sarktı.

Dördüncü yüzyıl gelişmeleri

İç savaştan imparatorluğu birleştirecek olan Batı İmparatoru Konstantinos (313'te) yengin çıktı. Böylece iç güvenlik sağlanmış göründü. Ancak dışta, IS dördüncü yüzyılda, Roma İmparatorluğu'nun kuzeydoğu sınırları barbar (Cermen) akınlarının hedefi olmuştu. Doğu sınırları Sasanilerin baskısı altındaydı. Başkent Roma, bu sorunlu bölgelere uzak düşüyordu. Konstantinos bu soruna, boğazda (Rumeli yakasında) bir Eski Yunan yerleşkesi olan Byzantion'un karşısına, sıfırdan yeni bir başkent olarak Kontantinopolis'in yapımını başlatarak çözüm aradı. Kentin yapısı 330'da imparatorluk başkentinin taşınabileceği denli tamamlanmış bulunuyordu.

Yeni Roma: Başkentin Konstantinopolis'e taşındığı gün (11 Mayıs) yeni bir dönemin (Yeni Roma'nın) başlangıcı sayılıp her yıl kutlanacaktı.[107] Konstantinopolis, imparatorluk topraklarının ortalarındaydı. Hem kara hem deniz alışveriş yollarının kavşak noktasında bulunmaktaydı. İskit buğdayı ile doğu ürünlerinin taşındığı denizyolu üzerindeydi. Avrupa'dan ve Mezopotamya'dan, Levant'tan gelen karayolları Konstantinopolis'te kavuşuyorlardı. Daha ne olsun? Bu konumu, dönemin Batı toplumları (Yunan, Roma) kültürüyle Doğu (İran, Hıristiyanlık) kültürlerinin karışıp bir bireşiminin (sentezinin) yaratılabileceği noktadaydı.

Hıristiyanları kovuşturmanın kaldırılışı: Roma imparatorları Hıristiyanlığı başlayışından beri kovuşturmuşlardı. Konstantinos daha Batı İmparatoru iken (312'de) kovuşturmayı kaldırmıştı. Doğu İmparatoru Licinus'u iç savaşta yenilgiye uğratıp, imparatorluğu birleştirip, başkenti Konstantinopolis'e taşıdıktan sonrasına dek Hıristiyanlığa yaklaşma politikasını sürdürdü. Hıristiyanlığın koruyucusu rolünü oynadı. Çünkü Roma İmparatorluğu'nun eski pagan (çoktanrıcı) inançları yetersiz kalmıştı. İmparatorluğa katılan Doğulu halkları da özümleyebilecek yeni bir ideolojiye gereksinim doğmuştu. Tektanrıcı dinsel gelenek bu gereksinimi karşılayabilirdi. Ancak ortada iki pürüz vardı, eski dinler ve yeni yol'lar!

Nikaia Konsili: Hıristiyanlığın evrensellikçi yapısında, kovuşturmanın kaldırılmasıyla birlikte çatlaklar oluşmuştu. Özgürlük ortamında (İsa'nın insan ve tanrı olarak ikili doğasını uzlaştırma teolojik sorunu üzerinde) bölünme belirtileri görülmüştü. Hıristiyanlık bir dünya impa-

ratorluğunun dini olacaksa, çatlaksız olmalıydı. Çatlağı ve bölünmeyi önlemek için olsa gerek, Konstantinos (325'te) piskoposları,[108] tarihe "Nikaia (İznik) Konsili" olarak geçecek toplantıda bir araya getirdi. Toplantı süresince giderlerini ödenek dağıtarak karşıladı. Kendisi de "dışarıdan piskopos" olarak toplantıya başkanlık etti.[109] Dahası, Konsil'de (İsa'nın "ikili doğası" görüşü savunulan Ariusçuluğun kabul edilmeyip) benimsenen tekli doğası (monofizit) kuramı, bir imparatorluk buyruğuyla imparatorluğun her yerine duyurdu. Böylece ona yasa gücü kazandırmış oldu.[110] Buna karşın kendisi ancak ölüm döşeğinde (337'de) vaftiz olup Hıristiyanlığa geçti. Bu gecikmenin gerisinde, imparatorluğun öteki dinlerde (özellikle de Roma pagancılığında) kalan yüksek katmanlarını ve kamu yöneticilerini karşısına almama amacı yatabilir.

Tektanrıcığın imparatorluk dini edinilmesi: Konstantinos'un Hıristiyanlığa geçişinden elli yıl kadar sonra (380'de) İmparator I. Theodosius, Hıristiyanlığın imparatorluğun tek dini olduğunu buyurabildi. İmparatorluk içindeki halkların pagan sayılan öteki dinlerini yasakladı; tapınaklarını kapatıp dağıttı. Theodosius'un imparatorluk tarihinde sözünü ettiren bir başka olgu, birleşik Roma'nın son imparatoru oluşudur. Ölünce (395'te) imparatorluk iki oğlu arasında, kesin ve sonul olarak bölüşüldü. Ortaya, biri Batı Roma İmparatorluğu, öteki Doğu Roma İmparatorluğu olarak iki (kardeş ve düşman) imparatorluk çıktı. Yasalar iki ayrı imparatorca çıkarılıyor, adalet onlar adına dağıtılıyordu. Ama ikisi de Hıristiyandı.

Kopyadan kopmaya: Doğu Roma, önceleri Batı'nınkinin kopyası olacaktı. İmparatorluk kurumu, konsüllük, pretörlük, Senato, Roma Hukuku ve "dünya imparatorluğu" savı, hatta sirki ile (Batı Roma İmparatorluğu gibi) Roma İmparatorluğu geleneğini izliyordu.[111] Dili bile Latince idi. Ancak kuruluşundan başlayarak farklılaşma yoluna girmişti. Ne var ki farklılaşma, düzgün doğrusal bir kültürel evrim doğrultusunda olmadı. Zaman zaman birleşme ve benzeşme dönemleri yaşandı. Sonunda Hıristiyanlık dünyası, Latince konuşulan Latin dünyası ile Yunanca konuşulan Rum dünyası kültürel kopmasına dek farklılaşacaktı.

Barbar saldırılarına karşı savunma stratejisi: Dördüncü yüzyılda yaşanan en önemli olaylardan biri de, Gotların (378'de) Adrianopolis'te (Edirne'de) birleşik Roma ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmaları oldu.

Öyle ki bu savaşta (daha önce de belirtildiği gibi) birleşik ordunun üçte ikisi yitirilmişti. Bu kadar yakın bir tehlikenin Konstantinopolis egemenlerinin psikolojisi ve politikası üzerindeki etkilerini kestirmek güç değil. Güvensizlik duygusu Bizans'ta (Roma İmparatorluğu gibi onu "yayılarak aşma" yerine) savunma işlerine özel bir önem verilmesine yol açtı. Savunma konusuna gereğince kaynak ayıramayan ve yeni savunma yöntemleri ve stratejileri geliştiremeyen Batı Roma İmparatorluğu yıkılırken Bizans, Cermen barbar akınlarından yaşarkalarak çıkabilecekti. Ama Türk akıncıları karşısında aynı başarıyı gösteremeyecekti. Bunda, barbar Cermen kabilelerini ordularına alıp Hıristiyanlaştırırken daha önce tektanrıcı dinin İslam biçimine (Araplarca) geçirilmiş Türk boyları üzerinde bu yöntemi kullanamamasının etkisi olabilir.

Beşinci yüzyıl

Gotlar (410'da) Batı İmparatorluğu'nun başkenti Roma'ya girerken, Doğu Roma İmparatorluğu topraklarında (Batı'ya) görece kısa bir barış dönemi yaşandı. Hiç değilse kent yaşamı, para ekonomisi, tacirler katmanı gerilemedi.

Khalkedon Konsili: Roma piskoposluğunun tüm Hıristiyanlık dünyasının başı (papalık) olduğu savını bölünmeden sonra da sürdürmesi üzerine, Doğu piskoposları, teolojik kararların yalnızca "Roma başpiskoposu" tarafından değil (her biri İsa'nın havarilerinden birinin kurduğu kiliselerin piskoposu oldukları savında bulunan) piskoposların birlikte almaları gerektiği görüşünü geliştirdiler. Bu görüşle Khalkedon (Kadıköy) Konsili (451'de) toplandı. Ama toplantıda Kilise'nin bölünmesini önlemek amacıyla (Papalığın İsa'nın doğası hakkındaki) "Kutsal Üçleme" kuramı benimsenip (İznik Konsili'nde alınan monofizit kuram dışlandı. Dışlanan kurama göre İsa'nın, insanlığı tanrılığı içinde erimiş denebilecek tek (tanrı) doğası vardı. Benimsenen "Kutsal Üçlü" kuramınca İsa, Tanrı'nın Baba-Oğul-Kutsal Ruh olarak üç doğasından birinin görünümüydü. Bununla, Batı Kilisesi ile Doğu Kiliselerinin (Katoliklik-Ortodoksluk mezheplerine bölünmesine varacak) kopuşu ancak bir süre için ertelenmiş oldu.

İmparatorluğun Bizans'a geçişi: Beşinci yüzyılın ikinci yarısında (476'da) Batı Roma İmparatorluğu'nun koruma birliği komutanı Odovaker, Romulus Augustus'u tahttan indirince, Doğu Roma, kendini

Roma İmparatorluğu'nun tek kalıtçısı konumunda buluverdi. Bu olguyu kavramışçasına Odovaker imparatorluk simgelerini Doğu Roma İmparatoru'na göndermişti. Bu olay, Doğu Roma İmparatorluğu'nun, Roma İmparatorluğu'nun kalıtçısı olduğunu simgesel olarak gösterir. Bunun yanı sıra, Doğu Roma İmparatorluğu'ndan Bizans İmparatorluğu'na geçilmesinin göstergesi olarak alınabilir. Böylece Konstantinopolis, imparatorluğun tek başkenti konumuna yükselmiş oldu. Konstantinopolis egemenleri buna dayanarak, Roma İmparatorluğu'nun tek yasal kalıtçıları oldukları savını hiçbir zaman bırakmayacaklardı.

Altıncı yüzyıl

Justinianos[112] (527'de) Doğu Roma İmparatoru oldu. Bu tarihten sonra "Bizans İmparatorluğu" denmesini haklı gösterecek şu gelişmeler hız kazandı:

Roma Hukuku Derlemesi: Bilindiği gibi I. Justinianos, Hadrianos yönetiminden (117-138 arasından) beri Roma imparatorlarınca çıkarılan yasaları, büyük yargıçların kararlarını, hukuk bilginlerinin yorumlarını (529-533 arasında) derletmiştir. Justinianos Yasa Derlemesi *(Corpus juris civilis)* tüm imparatorlukta aynı yasaların (Roma Hukuku'nun) uygulanmasını (hukuk birliğini) sağlama amacının ürünüydü.

Roma hukuku, Roma'nın kuruluşundan (İÖ 753'ten) beri geliştirilen bir hukuk düzeni olarak uzun bir kültürel birikimin ve evrimin ürünüdür. Kuşkusuz katmanlı, eşitsizlikçi uygar toplum düzenini, özellikle artı aktarma düzenekleri ile üretim araçları tekelini ve mal sahipliğini koruyup yeniden üreticidir. Bu nedenle, önceleri onu dayatan *patrici*'lerce bilinip uygulanıyordu. *Pleb* direnişi onun (İÖ 450'de) on iki taş tablete kazınarak yazıya geçirilmesini sağladı. Sonra Roma Hukuku, Senato'nun ve Pleb Kurultayı'nın çıkardığı yasalarla varsıllaştı. İmparatorluğun (İÖ 27'de) başlarında karmaşık, ama sistemli bir hukuk bilgisi birikmiş durumdaydı. İmparatorlar çıkardıkları çok sayıda yazılı buyruk (kararname) ile onu daha da karmaşıklaştırdılar. Öyle ki anlaşılıp yorumlanması (en ünlüleri İS 212'de ölen Papinianus olan) özel eğitimini görmüş hukuk bilginleri kesimini yarattı.

Justinianos'un derlettiği Roma Hukuku, bir ölçüde Roma hukukçularının yapıtı olup, önce tüm imparatorluğun hukukunun temelini oluşturdu. Batı'da imparatorluğun yıkılışından (476'dan) sonra da geçerliliğini Cermen hukukunun bir parçası ve Kilise hukuku (İng. *canon*

law) yanı sıra sürdürdü. Bizans'ta ise Kilise hukuku yanı sıra sürdü. Rönesans'ta, klasik kültür birikimi üzerine çalışmalar, Roma Hukuku'nu canlandırdı. Böylece Roma Hukuku önce Avrupa'da, sonra bütün dünyada çağdaş burjuva uygarlığı hukukunun temeli yapıldı.[113] Öyle ki "medeni hukuk" *(corpus civile)* kavramını bile ona borçluyuz.

Bizans'ın farklılaşması: Doğu Roma İmparatorluğu'nda altıncı yüzyıldan başlanarak Justinianos'un derlettiği Roma hukukunun uygulanmasına karşın, başkentin Yunan kültür bölgesinde bulunuşu etkisini gösterdi. Altıncı yüzyılda, sarayda, kamu yönetiminde, orduda, Latince yerine Yunanca konuşulmaya başlandı.[114] İmparatorun bir otokrata (tek yöneticiye) dönüşmesi yolunda (İran'dan esinlenerek) taç, taht gibi egemenlik simgeleri kullanılmaya başlandı. Ekonomi ve toplum yapısı (ileride ele alınacağı gibi) Roma'nın köleci toplumundan farklılaşma yoluna girdi. Kilise-devlet ikili örgütlenmesi gelişirken Bizans'ta dinin devlete, patriğin imparatora bağımlı olduğu ("sezaropapizm" denecek) olgu belirginleşti.

Nika Devrimi: Altıncı yüzyılın ortalarında (532'de) Justinianos'a soğuk terler döktüren bir devrim patlak verdi. Konstantinopolis'in savunulmasında yararlanılan sivil savaşçı birlikleri (halk milisleri) ayaklandı. Söz konusu birlikler iki spor grubu (iki kulüp) içinde "Yeşiller" ve "Maviler" olarak örgütlenmişlerdi. Aralarında (bazen kavgayla sonuçlanabilen) atlı araba (çiftteker tunç savaş arabası) yarışları yapıyorlardı. Her biri çok geniş yandaş kitleleri edinmişti.

Her ikisinin tabanı halka dayanan bu gruplardan Yeşiller'i para oligarşisi, Maviler'i toprak oligarşisi destekliyordu. Bizans'ın egemen katmanları bu iki oligarşiden ve imparatorluk bürokrasisinden oluşuyordu. Oligarşiler Maviler ile Yeşiller'i, zaman zaman birbirlerine karşı kışkırtıyordu. Zaman zaman, aralarındaki çıkar kavgasında, onları kendilerini destekleyen güçler olarak kullanıyorlardı. İmparatorlar ise, anlaşılan, bu iki seçkinler kesimi arasında, imparatorluktan yana bir denge kurmaya çalışıyorlardı. Hiçbirinin isteklerini imparatorluğa dayatacak denli güçlenmesini istemiyorlardı. Bu amaçla imparatorlar da spor gruplarını araç olarak kullanmayı öğrenmişlerdi. Durumun gereğine göre, Yeşiller'in ya da Maviler'in adamını bir kamu yönetimi görevine getiriyorlar ya da bir görevden alıyorlardı.

İmparator ve egemen katmanlar, ayrıca bu gruplardan, halkı (yönetilen katmanları) bölüp birbirine düşürerek zayıf tutma politikasında

yararlanmış görünüyorlar. Ancak bu oyunları tutmayıp grupların güçlerini birleştirdiği (ender) zamanlarda, kan gövdeyi götürüyordu.

Nika ayaklanması bunlardan biriydi. İnsanlar sokaklara dökülüp *Nika* (zafer) çığlıkları attıkları için devrim girişimine bu ad verilmişti. Ayaklanmanın patlak veriş nedeni, kolluk güçlerinin bir halk direnişini gereğinden fazla (çok fazla) şiddet kullanarak kırmasıydı. Buna tepkiyle ayaklanan Yeşiller'in ve Maviler'in yandaşları (Fransız Devrimi'ne örnek oluştururcasına) zindanları basıp önderlerini kurtardılar. Bazı yüksek kamu görevlilerinin değiştirilmesini istediler. Bu isteklerinin yerine getirilmesine karşın kitleler yatışmadı. Justinianos'u imparator olarak tanımadıklarını belirttiler. Anastasios'un (491-519 arasında yönetmiş imparatorun) yeğenini imparator saydılar. Justinianos neredeyse yelkenleri suya indirmek üzereydi. İmparatoriçe Theodora[115] onu direnmeye zorladı. İmparatorun komutanlarından Narses, Hipodrum'da toplanmış "Yaşasın yoksulların koruyucusu Maviler ve Yeşiller" diye bağrışan halkın temsilcileriyle görüşüp onları bölmeye çalıştı. Böylece onları oyalarken, öteki komutan Belisarios, imparatora bağlı kalmış bir birlikle baskın yapıp ayaklananları kılıçtan geçirdi. Yeşiller'in ve Maviler'in önderleriyle birlikte 30 bin kişi öldürüldü.[116]

Bizans "barbarlığı": Doğu Roma (sonra Bizans) imparatorları, bu tür (iç) ayaklanmalara ve sık sık (dış) barbar saldırılarına karşı büyük bir sürekli ordu beslemek zorunda kaldılar. Justinianos, Nika ayaklanması bastırıldıktan sonra komutanlarından 5 bin kişilik özel bir ağır atlı (şovalye) birliği kurmalarını istedi. Ancak gelirleri onu beslemeye yeterli değildi. Bu durumda Belisarios'u ve Narses'i, Roma İmparatorluğu'nu birleştirmek bahanesiyle (535'te) İtalya'ya ve Afrika'ya gönderdi. Onların ağır atlı ordusunun giderlerini karşılayabilmeleri için on dört yıl boyunca (535-549 arasında) buraları yağmalamalarına göz yumdu. Bu, o zamana dek Roma ülkelerinde görülen herhangi bir barbar saldırısından daha yıkıcı sonuçları getiren acımasız bir talandı.[117]

Görüldüğü gibi Bizans uygarlığı da, konu toplumsal artı aktarmaya, sınıf savaşına gelince (sözcüğün bilimsel, önyargısız anlamıyla) barbarlardan (sözcüğün günlük, olumsuz anlamıyla) daha barbarca davranışlar üzerinde yükseltilmişti. İçte kendi uyruklarına, dışta dindaşlarına karşı aynı barbarlığı gösteren Justinianos, zamanın mimarlık tansığı, uygarlık simgesi Aya Sofya Kilisesi'ni de yaptıran imparatordu.

Veba salgını: Altıncı yüzyılın Doğu Roma İmparatorluğu içinde yaşanan bir başka önemli olayı, veba salgını oldu. İmparatorluğun Mısır

ülkesinde (541'de) patlak veren salgın, Suriye, Anadolu yoluyla Konstantinopolis'e ulaşır. İki yıl içinde başkentin nüfusunu neredeyse yarıya düşürür. İşgücü kıtlaşır; işçi ücretleri yükselir. Yönetimin buna tepkisi, yazılı imparatorluk buyruklarıyla (kararnamelerle) ücretlerin saptanıp düşük tutulmaya çalışılması olmuştur.

BİZANS'TAN OSMANLI'YA

Justinianos'tan (527'den) neden sonra (yüzyıl kadar sonra), tahta (610'da) çıkan Herakleios'un kurduğu hanedan ile Doğu Roma imparatorlarının sanları değiştirilir. Yunanca konuşulan başkentte halkın anlayamayacağı duruma düşen Latince sanların (titrlerin, unvanların) kullanılması geleneği bırakılır. Eski Yunan'da krallara verilen *basileos* sanı benimsenir. Bu olgu, Doğu Roma İmparatorluğu'ndan Bizans'a geçilen sınır olarak alınabilir. Kaldı ki bu yüzyılda, kamu yönetiminde ve orduda Latincenin yerini Yunancanın almış bulunması, Yunancanın uyruk halklar arasında yaygınlaşmaya başlaması[118] böyle bir sınırın çekilmesinin pek de yanlış olmayacağını gösterir.

Yedinci yüzyıl olayları

Yedinci yüzyıl, Bizans'ta, imparatorluğa kuzeyden Vikinglerin, Avarların, Slavların, Bulgarların; doğudan Sasanilerin; güneyden Arapların saldırıları göğüslenmeye çalışılarak geçirildi. Ancak Bizans ordusu (636'da) Asi Irmağı'nın kıyısında Yermuk Savaşı'nda Araplara yenilince, Suriye'yi, Mısır'ı ve Afrika'daki öteki topraklarını yitirmesine varan gelişmeler çorap söküğü gibi sürecekti.[119] Bizans, Kıbrıs ve Ege adalarıyla birlikte Ege deniz ticaretini de yitirecekti.

Müslüman Arapların Roma'ya karşı kazandıkları başarılarda, imparatorluğun Doğu ülkeleri halklarının Bizans'ı desteklemekte isteksizliklerinin de payı olmuştur. Çünkü Konstantinopolis imparatorları ve patrikleri, din birliği adına resmi teolojiyi dayatma politikası izlemekteydiler. Bu yolda, Yeruşalim (Kudüs), Antiokheia (Antakya) ve Aleksandreia (İskenderiye) gibi Kopt ve Süryani patriklerine baskı yaparak onları küstürmüşlerdi. Öyle ki buralarda Kilise çevreleri, İslamları bir kurtarıcı gibi karşılayabilmişti.[120] Oysa batıda, Arapların yedinci yüzyıl sonundaki (674-678 arasındaki) ve sekizinci yüzyıl başındaki (717-718) Konstantinopolis kuşatmaları sonuçsuz kalacaktı.

Sekizinci yüzyıl

Sekizinci yüzyılın, Bizans dünyasında, ideolojik savaş alanında İslam baskısı dönemi olduğu söylenebilir. Toplumsal alanda ise, bu baskının etkisiyle oluşan bir dinsel akımın, sınıf savaşının açılıp yürütülmesinin aracı olarak kullanıldığı anlaşılıyor.

İslam baskısı: Arap baskısı Bizans'ta kendini, yalnız savaş alanında değil, ideolojik alanda da göstermiş görünüyor. İslamlığın, tektanrıcılığın gerçek ve son biçimi olduğu savı, Hıristiyan teolojisini en zayıf halkasından vurabilecek ideolojik bir silahtı. Onunla, İsa'nın Allah'ın oğlu olduğu inancı ve Meryem ile havarilerin, öteki Hıristiyan ermişlerinin yontularına ve ("ikona" denen) resimlerine saygı gösterilip onlardan dilekte bulunulması "çoktanrıcılık" ya da "putatapıcılık" (putperestlik) olarak eleştirilmekteydi.

İkonakırıcılık: İkonakırıcılık, kuşkusuz salt İslamların eleştirilerinden kurtulmak için başlatılmadı. Başlatılmasında, Bizans imparatorluk ideolojisinin de etkisi olmalı. Söz konusu ideolojiye göre, evrende tek bir tanrı olduğu gibi, yeryüzünde onun gerçek temsilcisi tek bir imparator olabilirdi. O da Bizans imparatoruydu.[121] Bu düşüncelerle Bizans imparatorları, Kilise'yi ve dincileri denetimlerinde tutarlarken hoşnutsuz kitlelerin Meryem'e ve azizlere gösterdikleri saygının kendilerine bağlılıklarını zayıflatacağını düşünmüş olabilirler. Hatta kimi kimselerin, bu hoşnutsuzluk ile ikonalara saygıyı birleştirip, kitleleri, eşitsizlikçi düzene ve siyasal erke karşı başkaldırmaya kışkırtmalarından korkmuş olabilirler. Bu düşüncelerle, ermişlerin değil kendilerinin resimlerini Kiliselere, evlere dek sokarak yaymak istemiş bulunabilirler. Hatta ikonakırıcılığın altında, yazılı buyruğuyla onu devlet politikası yapan III. Leon'un, imparatorluk karşısında Kilise'nin, manastırların güçlenmesini önleme amacının bulunduğu ileri sürülmektedir.[122]

İkonacılık, 692'de Trullo Konsili tarafından çıkarılan, resimlerde İsa'nın artık kuzu değil insan biçiminde gösterilebileceği yolundaki izni ile başlamıştı. Kuzu yerine insan biçiminin yontulması, çizilmesi insanlara sıcak gelmiş olmalı. İkonalar yerden mantar biter gibi çoğalmıştı.

İkonakırıcılık *(ikonoklasmus)* akımı ise, buna tepkiyle fırtına gibi esti. Öyle ki (varlığından bile bilgili olmadığımız sayısız resim ve yontu yanı sıra) bugün İstanbul'da gözümüze çarpan başı kopuk, kırık kabartma ve yontuların bazılarını bu akıma borçluyuz[!]. İkonakırıcılık

aynı zamanda gerek egemenden, gerek Kilise'den, dincilerden, gerek eşitsizlikçi düzenden hoşnutsuz kimselere ve kitlelere öfkelerini (kırıp dökerek) boşaltma yolu oldu.

Sonunda ikonakırıcılığa "dur" demenin gerektiği anlaşıldı. Tahta çocuk yaşta (10 yaşında) çıkan oğlu VI. Konstantinos yerine ülkeyi yöneten İmparatoriçe Irene, Yedinci (ve sonuncu) Nikaia (İznik) Konsili'nde (787'de) imparatorluğun önemli dincilerini topladı. Daha önceki (784'teki) bir konsilde alınan ikonakırıcılıktan yana kararı kaldırmalarını istedi. Konsile çağrılan 350 piskopostan ve çok sayıda keşişten, Kutsal Kitaplardan ikonaların yararından söz eden parçaları arayıp bulmalarını "buyurdu". Bu yoldaki Konsil kararını küçük imparatora onaylatıp halka duyurdu. İkonakırıcılığın hızı böylece kesilmiş oldu.[123]

İkonakırıcılık, Bizans ordusunun güçten düştüğü yılda (815'te) kısa bir süre için yeniden canlanmıştır. Ama dokuzuncu yüzyılın ortalarından sonra ikonalara saygı, Ortodoks inancının onsuz edilmez öğesi olarak yerleşecektir.

Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllar

Dokuzuncu yüzyıl, Papalığın (doğudaki Roma İmparatorluğu'na karşı) batıda Roma İmparatorluğu'nu canlandırma girişimiyle başladı. Papa III. Leo, önceli I. Adrian'ın ailesinin saldırısı üzerine kaçıp Frank Kralı Şarlman'a sığınmıştı. Şarlman onun papalığa dönmesini sağlamıştı. Papa III. Leo da onu (800 yılında) "Kutsal Roma İmparatoru" sayarak ona taç giydirdi. Böylece Kutsal Roma İmparatorluğu'nun temelleri atılırken Bizans ile Roma imparatorluklarının sonul kopuşu gerçekleşmiş oldu. Bizans (812'de), bu Batı İmparatorluğu'nu tanımak zorunda kaldı. Gene de ona tepkiyle Konstantinopolis egemenleri, kendilerine "Romalıların İmparatoru" sanıyla seslenilmesi geleneğini başlattılar.[124]

Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda, Batı ve Doğu Kiliseleri (Papalık ile Patriklik) arasındaki ayrılık da (onbirinci yüzyılda) kopuşla sonuçlanacak yönde derinleşiyordu. Ama bu iki yüzyıla damgasını basan olaylar (bu ikisi değil) köylülerin ve sapkın sayılan dinsel yol'ların (tarikatların) "yolcularının" ayaklanmaları oldu.

İmparatorluk savındaki Thomas'ın önderliğinde köylü ayaklanması: Dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı, Bizans'ın yalnızca dışta (Kutsal Roma İmparatorluğu'nun kuruluşuyla) sorunlu dönemi değil, içte de toplumsal hoşnutsuzluklar ve çalkantı yılları oldu. Thomas adlı, Slav asıllı ve İmparator II. Mikhail'in silah arkadaşı olan bir savaşçı, kendisinin asıl

imparator olduğu savıyla ortaya çıktı. Anadolu'daki hoşnutsuz kitleleri çevresinde topladı. Vergileri (imparator yerine) kendisi toplamaya başladı. Topladıklarının bir bölümünü topraksız köylülere dağıttı. Aynı biçimde, büyük topraklara el koyup topraksız köylülere dağıtmaktaydı. Thomas adı kafada, ister istemez, ileride (1520'de) ortaya çıkacak Alman köylü savaşları önderi Thomas Münzer'i (bkz. s. 843) çağrıştırmaktadır.

Thomas'ın bu ayaklanması sırasında, bir Bizans kroniğinin (tarihyazıcısının) yazdıklarına göre, "köle efendisine, er subayına... el kaldırdı". Ayaklanma, Anadolu'nun büyük bölümünü sardı. Thomas'ın önderliğindeki kalabalık bir kitle (821'de) Trakya'ya geçti. Geçmesi, buranın halkını da ayaklandırmaya yetti. Olaylar, Konstantinopolis'in bir yıl boyunca kuşatma altında tutulabileceği denli hızlandı. Ancak 823'te bastırılabildi. Thomas, korkunç işkencelerden sonra öldürüldü.[125] Bu ayaklanma, sınıf savaşının taht kavgası görünümü altında ortaya çıkmasıydı. Aynı (dokuzuncu yüzyılda) sınıf savaşımı bir de din savaşı örtüsü altında verildi.

Pavlikiyanlar'ın din savaşı görünümünde sınıf savaşımı: Dokuzuncu yüzyılda, Bizans için yedinci yüzyılın ortasından beri süregelen bir başka sorun kaynağı da kurutuldu. Pavlusçuluk adı verilen silahlı "sapkın" akımının yandaşları Pavlikiyanlar bastırıldı. Neden Pavlusçuluk olarak adlandırıldığı ortaya çıkarılamayan bu akım, Doğu-Batı kültürlerinin karışması ile uygar toplumda artan eşitsizliğin ortak ürünü olarak doğmuştu.

İran çifttanrıcı dinler geleneğinin uzantısı Manicilik ile yayılan düşünceler, Hıristiyan inancını benimsemiş aşağı katmanlara (onların yaşam koşullarını açıklayıcı olmaları nedeniyle) sızıp onları etkilemişti. Böylece doğan karma inancın yandaşlarına göre, içinde yaşanılan dünya, hiç de iyi bir tanrının yaratısına benzemiyordu. Öyleyse bir yerlerde bulunduğu söylenen iyi bir dünyanın iyi tanrısı yanı sıra bir de kötü tanrı bulunmalıydı. İyi de böyle bir inançtan ne çıkar? Yandaşları ondan, tektanrıcı dinin katlanıcı ideolojisinin zıddına, savaşçı, devrimci bir eylem çıkarabildiler:

Şöyle ki iyi tanrı, acılara açık etten kemikten olamayacağına göre, İsa da Meryem'in oğlu olamazdı. Öyleyse (ikonakırıcılığa varacak bir uslamlamayla) Meryem'e ve ermişlere tapınılmamalıydı. Bütün bu inançların ve uslamlamaların ardındaki amaç, ikona satışı yoluyla ve başka birçok yoldan varsıllaşan dincilere saldırmaktı. Onların yararlandığı malları mülkleri almaktı. Açıkcası sınıf savaşı vermekti.

Gerçekten, Konstantin adındaki bir Ermeninin önderliğindeki akım, kentli ve kırlı yoksullar ve kiralık savaşçılar arasında yayılmıştı. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde çalkantılara yol açmaktaydı. Anadolu'da ve sonra da Trakya'da etkili olabilmişti. Öyle ki 688-698 arasında ve 872'de olmak üzere, "dinsel sapkınlık" sayılarak üzerlerine ordu gönderme gereksinimi duyulacak kadar yaygınlaşmıştı. Böylece Bizans ordularınca iki kez kıyıma uğratılmış olmalarına karşın Pavlikiyanlar, Bizans'ın Asya ülkelerindeki varlıklarını Haçlılara (onüçüncü yüzyıla) dek sürdürebilmişlerdi.[126]

Barbarların Hıristiyanlaştırılarak etkisizleştirilmesi: Dinsel ideoloji, içte, sınıflar arası savaşımda olduğu kadar toplumlar arası ilişkilerde de (uygar-barbar ilişkilerinde) kullanıldı. Hazarların, Bulgarların, Sırpların Hıristiyanlaştırılmalarıyla dokuzuncu, onuncu yüzyıllarda "Ortodoks halklar mozaiği" oluşturma yoluna girildi. Bizans misyonerleri, onuncu yüzyılın sonlarında Prens Vladimir'i vaftiz ederek Kiev Rusyasıyla mozaiği tamamlayacaklardı.[127]

Bizans kültürünün altın yüzyılları: Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllardaki tüm bu iç ve dış çalkantılara karşın dokuzuncu-onbirinci yüzyıllar arasının, Bizans'ın (öteki yüzyıllarına göre) altınçağı olduğu yazılmaktadır.[128] Gerçekten dokuzuncu yüzyılda, III. Mikhail yönetimi döneminde, üniversiteler yeniden örgütlendirilip, Klasik Yunan çalışmaları artmıştı. Kültürel açılım yolunda bu gidiş "hümanizmacı" bir yöne girmişti. Hümanizmacılık, "ansiklopedicilik" akımıyla doruğuna ulaşacaktı. Onuncu yüzyılda ise VII. Konstantinos çevresinde (913-959) bir aydınlanma akımı oluşacaktı. Demek ki Bizans'ta çağdaş burjuva kültüründe gelişecek filizler (Latin dünyasındaki gibi Haçlı Seferleri'nden sonra değil) Haçlılardan önce uç vermiş bulunuyordu.

Onbirinci ve onikinci yüzyıllar

Onbirinci yüzyıla varıldığında, Konstantinopolis, 300 binlik nüfusuyla Avrupa'nın en büyük kenti olmuştur.[129] Bu yüzyılda Konstantinopolis piskoposluğunun Papalık ile bağlantısı tümden kopmuştur. Kopunca, Konstantinopolis Doğu Hıristiyanlık dünyasının odağı, Konstantinopolis piskoposu (Papalığa koşut "Patrik" sanıyla) Ortodoksluğun önderi konumuna yükselecektir.

Ortodoks-Katolik ayrışması: Papa IX. Leo Roma piskoposluğunun Kilise sıradüzeni içindeki üstünlüğü savını tanımamakta direnen Konstantinopolis Patriği, Mikhail Kerullarios'u (1054'te) aforoz etti. Patrik de onu aforoz ederek yanıt verdi. Bu karşılıklı aforozlarla, Batı Katolik (Evrensel) Doğu Ortodoks (Doğruyol) Kiliseleri bölünmesi kesinleşmiş oldu.[130] Konstantinopolis Patrikliği, Doğu Kiliselerinin önderliği konumuna yerleşti.

Ancak Patrik, Doğu Kiliseleri arasındaki büyük mezhep farklılıkları nedeniyle (Papanınkini andıran) bir egemenlik kuramayacaktır. Ne de Bizans otokratına karşı (Papaların krallar ve imparatorlar karşısında sahip olduğuna benzer) bir bağımsızlığa sahip olabilecektir. Örneğin Bizans otokratı, piskoposları atama yetkisini bile Patriğe bırakmayacaktır.

Doğu ve Batı sınırlarında gerileme: Din alanında durum Bizans'tan yana gelişirken devlet alanında işler kötüleşir. Konstantinopolis'te (imparatorluğa canlılığını kazandıran ticaret oligarşisi yerine) bürokratlar oligarşisi ağır basmaya başlar. Buna tepki olarak taşradaki büyük toprak aristokrasisi (1068'de) içlerinden Romanos Diogenes'i imparatorluğa getirirler. Ne var ki yeni imparatoru (1071) Malazgirt yenilgisi beklemektedir. Bu yenilgiden sonra Anadolu toprakları, çorap söküğü gibi Bizans'ın elinden kaçacaktır. Aynı yıl batıda, İtalya'da, Bizans'ın ileri karakolu durumunda bulunan Bari, Normanların eline düşmüştür.[131] Norman şovalyeleri, Sicilya'yı da (1091'de) ele geçirdikten sonra Konstantinopolis'e saldırmak üzere Yunanistan'a çıkarlar.[132]

Haçlıların Bizans'a etkisi: Bizans kendini toparlayıp, yitirdiği toprakları geri almaya hazırlanırken, yüzyılın sonunda Haçlı Akınları patlak verdi. Aslında Birinci Haçlı Akını, Bizans'ın batıdan gelen tehlikeyi doğuya, Türkler üzerine yönlendirme, Batı'nın ise içinden gelen tehlikeyi dışa atma amaçlarının ortak çözümü olarak düşünülmüştü. Batı Hıristiyanlık dünyasının topraksız köylü sorununa (bkz. s. 827) çözüm olarak düşündükleri bu girişimi Bizans egemenleri, kendi özel çıkarlarını gerçekleştirmek için destekleyeceklerdi. Haçlılarca ele geçirilecek eski topraklarının kendilerine bırakılması koşuluyla, Haçlılara lojistik destek sağlayacaklardı. Gerçekten ilk Haçlılar (1096'da) ele geçirdikleri Nikaia'yı (İznik'i) Bizans'a teslim ettiler. Ama Antiokheia'yı (Antakya'yı) geri vermediler. Yeruşalim'de (Kudüs'te) ise (1099'da) bir Haçlı devleti kurunca (art) niyetleri anlaşıldı. Üçüncü Haçlı Akını'nın önderi, İngiltere Kralı (Aslan Yürekli) Richard, daha ileri gidip Kıbrıs'ı Bi-

zans'ın elinden (1191'de) aldı. Böylece Kıbrıs'ın elden ele geçmesinin tarihini sürdürmüş oldu. Sonuçta, Haçlı Akınları'ndan beklenen sorunun çözümü, Bizans için yeni bir sorun kaynağı yaratacaktı. Topraklarında bir dizi Haçlı devleti kurulacaktı.

Onüçüncü yüzyıl

Haçlı Akınları (ileride, s. 827'de ele alındığında görüleceği gibi) feodal Batı Avrupa toplumlarının altından kalkamadığı iç sorunları dışa atmanın bir yolu olarak düşünülmüştü. Aynı zamanda İslam ilerlemesini durdurmak amacıyla (bir taşla iki kuş vurmak için) örgütlendirilmişti. Amaç, dinsel olmaktan çok ekonomik, toplumsal, siyasal idi. Uğranılan başarısızlık bu (art) amaçların kısa sürede su yüzüne çıkmasını sağladı. Umduklarını bulamayan ortaklar (Papalık, Frank ve Norman krallıkları, Venedik deniz imparatorluğu, Bizans) birbirini suçlamaya başladı. Batılı ortaklar başarısızlığı, Bizans'ın verdiği sözü tutmayıp Haçlıları (lojistik) desteklemekte isteksiz davranmakla suçladılar. Bizans ise, verdikleri sözü tutmayıp topraklarını geri vermeyen Haçlıların artık topraklarından geçmesini istemiyordu.

Bizans'ta bir Latin imparator: İkinci ve üçüncü akınların başarısızlığı üzerine, Frank kralı, Norman kralı, Venedik, Papalık, bu kez Konstantinopolis'e saldırma yolunda amaçlarını ve güçlerini birleştirdiler. Dördüncü Haçlı Akını öncesinde Konstantinopolis'in ele geçirilmesi noktasında anlaştılar. Gerçekten Dördüncü Haçlı ordusu (1204'te) yön ve amaç değiştirmiş görünüp Konstantinopolis'e girdi. Başkent, Latin Haçlılar tarafından (Aya Sofya'nın kubbesinin bakır kaplamalarına varıncaya dek) soyulup yağmalandı.

Sanat yapıtları, ilkçağ elyazmaları, Haçlı savaşçılarca parçalandı, yakılıp yıkıldı ya da kaçırıldı. Konstantinopolis'in varsıllıklarını (tacirleri kanalıyla) yakından bilen Venedikliler, en değerli yapıtları ve hazineleri alıp götürdüler. Soygun öylesine büyüktü ki yağmadan Fransız savaşçılara düşen sekizde üç payın 20 milyon altın frank olduğu (ileride) hesaplanacaktır. Konstantinopolis, Ortaçağ'ın 300 bin nüfuslu en büyük, en parlak anakenti, 40-50 bin nüfuslu yoksul, sönük bir kente dönüşecektir.[133] Bunlar Hıristiyanın Hıristiyana yapabildiği bir kültürkıyım değil de nedir?

Batılı ortaklarca, Konstantinopolis'e, bir Latin imparator bulunup oturtuldu. Venedikliler, bazı semtleri duvarlarla kapatıp sahiplendi-

ler.[134] Ve Konstantinopolis'in fethinden umdukları gibi, adaları ve limanları ele geçirip Ege ve Karadeniz ticaretini tekellerine aldılar.

Bizans geleneği Tirepizond (Trabzon), Epiros (Yunanistan'ın batı kıyısı kenti), Nikaia (İznik) "imparatorluklarında" yaşatıldı.[135] Sonunda Nikaia egemeni VIII. Mikhail, Latin imparatoru yenilgiye uğrattı. Konstantinopolis geri alınıp (1261'de) Bizans İmparatorluğu yeniden kuruldu.

Bizans ülkelerine Moğol ve Türkmen akınları: Onüçüncü yüzyılda Bizans'ın uğradığı bir başka yıkım, Moğol Altınordu göçebe çoban kabileleri konfederasyonunun akınlarıydı. Akınlar, çapullar, kıyımlar, Doğu Avrupa ülkelerinin nüfusunun üçte bir oranında azalması sonucunu doğurdu.[136] Bizans'ta bu ve öteki olumsuzluklar nedeniyle artan bütçe açıkları (bu kez Venedik yerine Cenova tacirlerine) Cenevizlere tanınan ticaret serbestliklerinin ve vergi bağışıklıkları gibi ayrıcalıkların karşılığında alınan borçlarla kapatılmaya çalışıldı. Bu ise, Bizans'ın uluslararası deniz ticaretinin çökmesi sonucunu getirecekti.

Onüçüncü yüzyıl Bizans için, Moğol akınlarının yıkımı üzerine Türkmen akınlarının da olumsuz etkilerinin binmesiyle hiç de iyi geçmedi. Türkmen akıncılar (1280'de) Batı Anadolu vadilerini ele geçirdiler. Bu yetmezmiş gibi (1282'de) köylü ayaklanmaları yeniden canlandı. Ayrıca feodalleşme eğilimi de (Bizans devleti ve ordusu üzerinde ileride ele alınacak olumsuz etkiler yaratmak üzere) hızlanmıştı. Öyle ki Haçlılar da, Osmanlılar da ele geçirdiklerinde Anadolu topraklarını feodalleşmenin eşiğinde bulacaklardı. Fetihleri, köylüler bakımından bey değiştirmekten öte bir anlama gelmeyeceğinden fazla bir direnişle karşılaşmayacaktı.

Ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllar

Bu yüzyıllarda, zaman zaman toparlanma ve yitirilen toprakların bir bölümünün geri alındığı dönemler yaşandı. Ama bunlar imparatorluğun adım adım sona yaklaşmasını durduramayacaktı. İç savaşlar, salgın hastalıklar, dış saldırılar, yitirilen topraklar, Bizans İmparatorluğu'nu için dışın kemirmekteydi.

Sonu başlatan yenilgi, iç savaş, hıyarcıklı veba, taht kavgası: Ondördüncü yüzyılın başında (1302'de) Türkmen Beyi Osmanbey, Bizans ordusunu İznik'te (Nikaia'da) yenilgiye uğratır. İzmit'i (1337'de) ele geçirir. İmparatorluk içinde iç savaş (1321'de) başlar. Yedi yıl (1328'e dek)

sürer. İç ve dış savaşların yapacağını yapıp eksik bıraktığını hıyarcıklı veba salgını (1338'de) tamamlar. Taht kavgaları, 1341-1347 arasındaki yılları alıp götürür.

Zelot ayaklanması: Artan toplumsal eşitsizlik, Adrianopolis'te (Edirne'de) aristokrasiye karşı kopan bir ayaklanmayla toplumsal patlamaya dönüştü. Buradan Trakya'ya yayıldı. Eşitsizliğin göze çarpıcı biçim aldığı Thessalonike'de (Selanik'te) köktenci eşitlikçi "Siyasal Zelotlar" (Kızgın Bağnazlar) siyasal erki (1342'de) ele geçirdiler. Öyle ki yüksek katmanlardan kimi kimseleri, "köleler misali boğazlarından iple sürüklediler". Zamanın yazılarına bakılırsa, "burada bir uşak efendisini, orada bir köle, kendisini satmış olan sahibini çekiyordu. Köylü asker yöneticiyi, işçi toprak sahibi savaşçıyı sürüklüyordu." Aristokratlar kurtuluşu kaçmakta buldu. Kent yedi yıl boyunca aristokrasi düşmanı bir grubun elinde kaldı.[137]

Bu süre içinde siyasal Zelotlar, toprak beylerinin ve manastırların topraklarına el koyup halka dağıttılar. Ayaklanma yayılıp Konstantinopolis'in surlarına dek dayandı. Ama daha ileri gidemedi. Aristokratlar Kantakuzenos önderliğinde örgütlendiler. Kantakuzenos, 1342'de Sırplardan, 6.000 Türk savaşçısı gönderen Aydın emiri Umurbey'den ve kızını evlendirdiği Orhanbey'den aldığı yardımlarla Trakya'yı ele geçirmeye başladı. Diline dinine bakılmaksızın toprakbeyleri arası dayanışma işe yaradı! Kantakuzenos, Konstantinopolis'e girip Patriğin elinden imparatorluk tacını giydi. Bu durumda Zelotlar, Thessalonike'den kaçmak zorunda kaldılar. İmparator Kantakuzenos (1350'de) kente girdi.[138] Düzen bir kez daha kurtarılmış oldu.

Bizans-Osmanlı ilişkileri: Bizans Türklerle (görüldüğü gibi) zaman zaman düşmanca, (görülmediği gibi) zaman zaman dostça ilişkiler içine girmiştir. Örneğin (1340'ta) IV. Ionnes, Osmanlıların desteğiyle Konstantinopolis'e girip imparator olmuştur. Bizans ordusuna girip ücretli savaşçılar olarak hizmet eden bazı Türk birlikleri ise, 1354 yersarsıntısından yararlanıp Kallipolis'i (Gelibolu'yu) Osmanlılar adına ele geçirmişlerdir.

Bizans egemeninin (1355'te) İslam Türkmenlerin saldırılarına karşı Papa'dan yardım isteği yanıtsız bırakılmıştır. "İsa'nın mezarını imansızların elinden kurtaralım" diyerek Avrupa'yı ayağa kaldırabilen Papalar, Yeni Roma'nın İslamların eline geçmesi tehlikesi karşısında ("Patriklerden kurtuluruz" diye sevinmemişlerse) sessiz kalmışlardır. Bu koşul-

larda Osmanlı karşısında (1389) Kosova yenilgisi, onu izleyecek (1453) Konstantinopolis'in yitirilmesi kaçınılmazdır.

Bizans'ın sonu: Tarihçiler, Bizans İmparatorluğu'nu batmaya götüren yenilgilerin nedenlerinden birinin ateşli silahlar savaş teknolojisini (düşmanları kadar) kullanmaması olduğunu yazmaktadır.[139] Ateşli silahlara geçmek pahalı bir yatırımdı. Toplumsal artı aktarılan damarları tıkanmış Bizans'ın altından kalkabileceği bir iş değildi.

Ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllarda ekonomideki ve savaş alanlarındaki çöküşe karşın, Konstantinopolis'te kültürel, düşünsel canlanma dönemi yaşandı. Bu "kuğunun son şakıyışı" olsa gerektir. Artık çok geçtir. Osmanlı sultanı II. Murat, Bizans'a tanınan ayrıcalıkları (1421'de) kaldıracaktır. II. Mehmet (1453'te) Konstantinopolis'i fethedecektir. Konstantinopolis dışındaki Bizans direnişi ancak on yıl sürebilecektir. Atina 1456'da, Mora Yarımadası 1460'ta Osmanlıların eline geçecektir. Bizans'ın sonuna nokta Trebizond'un (Trabzon'un) 1461'de ele geçirilişiyle konacaktır.

Böylece, insanlığın, beşinci yüzyılda başlayan Bizans serüveni, onbeşinci yüzyılda sona ermiş olur. Bu yüzyıllar aynı zamanda Batı'da Ortaçağ'ın başlangıç ve bitiş tarihleridir. Buna göre Bizans, antik çağın Ortaçağ'daki kalıntısı sayılabilir. Gerçekten, Batı Avrupa'dan farklı olarak Bizans'ta (imparatorluğun yıkılmaması nedeniyle) Ortaçağ (Batı'da beşinci-onuncu yüzyıllar arası yaşanan) Karanlık Çağ'a girilmeden yaşanmıştır. Bu da Bizans'a klasik kültürün önemli bir bölümünü yeniçağ Avrupasına aktarma olanağını vermiştir.

BİZANS'IN MADDESEL VE TİNSEL KÜLTÜRÜ

Burada, Bizans'ın yalnızca ekonomi, toplumsal katmanlar, yönetim, ordu ve dar anlamıyla kültür alanlarında göze çarpan özelliklerine değinmek yetebilir.

Bizans ekonomisi ve bütçesi

Bizans ekonomisi, Doğu Roma İmparatorluğu döneminin, Roma ekonomisinden farklılışması eğilimini sürdürdü. Önce, işgücü alanında, köle emeği ağır basmaktan çıktı. Sonra imparatorluk, ticaretten çok tarıma dayanmaya başladı. Ticaret ve zanaatlar üzerinde, devlet denetimi kuruldu. Mermer, şap gibi (daha çok kölelerin ve hükümlülerin çalıştırıldığı) maden ocaklarının çoğu devletçe işletildi. Devlet, Konstantino-

polis halkının ve zanaatçılarının gereksinimlerini güvenceye alabilmek için bazı malların üretimini, alımını, satışını tekeline aldı. Bu yüzden Bizans'ta "güdümlü ekonomi" uygulandığı yazılır.[140] Bizans örnek alınırcasına, ileride Osmanlı'da da toplum, Bizans'taki gibi başkente çalışacaktır.

Tarıma dayanması: İmparatorluk topraklarında, kuru tarım yanı sıra bahçıvanlıkla, arıcılıkla, balıkçılıkla, hayvancılıkla uğraşıldı. Mısır ülkesi, Anadolu, Balkanlar ve Sicilya (Roma İmparatorluğu'ndan kalan bir gelenekle) imparatorluğun "tahıl ambarı" idi.[141] Bu, Konstantinopolis'e, yakın kıyı vadilerinde bağcılık, zeytincilik, ipekböcekçiliği gibi (endüstride uzantıları olan) üretim alanlarında yoğunlaşılmasını sağladı.

İranlıların ipek ticareti üzerindeki tekelleri kırılmaya çalışıldı. Doğu Roma İmparatorluğu döneminde ajanlar, Çin'den Konstantinopolis'e ipek kozası kaçırdılar. Girişim başarılı oldu; ipekböcekçiliği gelişti. İpekli dokumacılığı Ortaçağ Bizansının en önemli endüstrisi oldu.[142] Bursa ipekli dokumacılığının geçmişi Bizans'a dayanır. Dokumalar ve giysiler üzerine (altın ve gümüş iplikle) nakış işleme, bir erkek zanaatı olarak gelişti. Bizans kültürünün ilginç özelliklerinden birini oluşturdu. Bizans tarım işletmelerinin başından geçenlerin ise "Toplumsal yapı ve katmanlar" başlığı altında ele alınması uygun olur.

Gerileyen ticareti: Bizans'ta iç ticaret üzerinde devlet denetimi vardı. Dış ticaret ise, sarayın, kiliselerin, manastırların ve seçkinlerin lüks sayılabilecek isteklerini karşılayabilecek kadarıyla sınırlı tutuldu.[143] Ticaret oligarşisi (devlet denetimi nedeniyle) güçlenemedi.

İmparatorluğun son dönemlerinde vergi gelirlerinin azalmasından dolayı artan bütçe açığı önce Venedik, sonra Ceneviz tacirlerinden sağlanan borçlarla karşılandı. Ama bunun için onlara bazı ayrıcalıkların tanınması gerekti. Bunların sonuçlarıysa, imparatorluk ticaretinin ve bütçesinin çökmesi oldu. Öyle ki (onüçüncü yüzyılda) Galata'da bir koloni kurmuş olan Cenevizlilerin (Cenovalıların) aldıkları gümrük vergileri, Konstantinopolis'in aldıklarını kat kat aşıyordu.

Konstantinos'un bastırdığı altın para olan *solidus*, önceleri Hindistan'a dek tüm ülkelerde kullanılıyordu. Değişik adlarla çıkarılan sonraki Bizans paralarının yerini (Bizans ülkelerinde bile) Venedik dükası aldı. Bizans parasının değerinin ve saygınlığının bu düşüşünde, devletin, savaşçıların ücretlerini ödeyebilmek için, içindeki altın oranını yarıya dek düşürmesi de etkili oldu. Bu durum, bir imparatorluğun iflası-

nın göstergesiydi. Benzer göstergelerle, Bizans'ın yerini alan Osmanlı'nın sonlarında da karşılaşılacaktı.

Toplumsal yapısı

Bizans'ta, Roma İmparatorluğu benzeri köle emeğine dayanan, pazara dönük bir tarım ekonomisi geliştirilmedi. Batı Roma İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Latin Hıristiyanlık dünyasında (tam tersi bir eğilimle) görülen, içine kapalı, kendine yeterli malikâne ekonomisine de saplanıp kalınmadı. Bizans topraklarında kolonluktan serfliğe geçilen yerel feodal toplumlar da doğmadı.

Potentiores ve humiliores katmanları: Bizans başlarda, küçük toprak sahibi özgür köylü katmanına (köylü zümresine) dayanıyordu. Devletin vergi, ordusunun savaşçı kaynağı bu kalabalık katmandı. Dolayısıyla vergi, savaşçı kıtlığı çekilmiyordu.

Ancak devlet, ticareti denetlemeye başlayınca, kimi uyruklar varsıllıklarını toprak satın alarak ya da topraklarını genişleterek sağlayıp artırma yoluna gitti. Sonunda, çoğunluğu büyük toprak sahiplerinden oluşan bir *potentiores* (güçlüler) katmanı oluştu. Yanında, çoğunluğu küçük toprak sahibi köylülerin *humiliores* (aşağılar) katmanı belirdi. Büyük toprak mülklerinin (zamanla) daha da büyümesiyle, küçük topraklı ya da topraksız kalan katmanın arasında uçurum oluştu.[144]

Büyük toprak sahiplerinin ve topraksız köylülerin artması üzerine, devlet (yani Konstantinopolis bürokrasisi) işe karıştı. Altıncı yüzyılın başında çıkarılan Justinianos Yasa Derlemesi'nde *(Digesta,* XI.54'te) "kimse köylüleri koruması altına almaya kalkmasın" buyrularak, feodalleşme eğiliminin engellenmek istendiği anlaşılıyor. Daha sonraki yüzyıllarda, bu yolda, sahip olunabilecek toprak büyüklüğüne sınırlar kondu. Küçük köylülerden satın alınan toprakların geri verilmesi istenen yasalar çıkarıldı. Köylülere boş devlet topraklarından dağıtım yapıldı. Bu önlemlerle, serfliğe, feodalleşmeye "dur" dendi.

Büyük toprak sahipleri-küçük çiftçiler ve savaşçılar: Toprak sahipliğinin biçimi, ordunun biçimiyle sıkı ilişkiliydi. Bizans'ta önce, Roma İmparatorluğu'nun ücretli savaşçı birlikleri bırakılıp, yurttaş ordusuna geçiş yapıldı. Bu yolda Herakleios döneminde (yedinci yüzyılda) Anadolu topraklarında *thema* (savaşçılar birliği) denen yerel yönetimler şöyle geliştirildi: Savaşta ele geçirilen topraklar ile büyük toprak sahip-

lerinin (çeşitli nedenlerle) el konan toprakları atlı savaşçılara dağıtıldı. Kendilerine *thema* verilen bu kimseler, söz konusu toprakları soylarına geçirebileceklerdi. Böylece toprakla birlikte savaşçılık yükümlülüğü de geçmiş olacaktı. Önce Anadolu ile sınırlı *thema*'lar, sonra Trakya'ya yayıldı. Savaşlarda başarılara yol açtı.[145] Bunlar, küçük toprak sahiplerinden büyük orduların (ucuza) çıkarılabildiği birimlerdi. Onların *strategos* (komutan) denen başkanları, yerel kamu yönetimi birimleri olan *thema*'ların hem sivil hem askeri alanda yöneticisiydi. Savaş durumunda köylülerden sağladığı savaşçıların komutanı olarak imparatorluk ordusuna katılıyordu. Barış zamanında yerel kamu yöneticisiydi. Geçimi, yetki alanı içindeki köylülerce sağlanıyordu. Böylece imparatorluk bütçesine yük olmuyordu.

Ancak Arap (İslam) saldırılarından sonra (onuncu yüzyılda) çiftçilerin ve savaşçıların durumları kötüleşti. Onların topraklarını (ucuza) düşürenlerin elinde büyük toprak mülkleri oluştu. Böyle bir sonucun doğmasında, savaşçılar oligarşisinin erkini kırmaya çalışan bürokrasi oligarşisinin, belli bir ödeme karşılığında *strategos*'ları savaşçılık yükümlülüklerinden kurtarma politikası da etkili olmuştu.

Böylece oluşan toprak sahiplerinin erkleri, mülklerine oranlı olarak arttı. Ancak bunun imparatorluk vergi ve savaşçı kaynaklarını azaltıcı etkileri görüldü. Görülünce, küçük toprak sahiplerini kollayıcı önlemler alındı.[146] Bu yolda, küçük çiftçiye toprak bağışlama, tutuklulara (çiftçilikle uğraşmaları koşuluyla) boş devlet topraklarını dağıtma noktasına dek gidildi.[147]

Haçlı Akınları sonrasında (onüçüncü yüzyılda) toprak ve ordu sorunu *(thema*'lar yerine) *pronoia* denen dirlik dağıtma yöntemi ile çözülmeye çalışıldı. Bu, atlılara, savaşçılık hizmeti karşılığında verilen belli bir toprak parçası üzerinde, ama yalnızca "yaşam boyu" yararlanma hakkı ve egemenlik tanımaktı. O toprak parçasının sınırları içinde kalan köylerin köylüleri, kiracı sayılıp toprakla birlikte bir atlının yönetimine bırakılıyordu. Köylülerin (devlete) angarya borçlarını yerine getirmelerinden, topraklardan alınan vergiden doğan devlete borçlarından, *pronoia* verilen kişi sorumlu tutuluyordu.[148]

Pronoia düzeni, feodalliğe benzemekle birlikte, bazı bakımlardan ondan farklıydı: Yaşam boyu verilen toprak, kalıtımla geçirilemiyordu. Üzerindeki kiracı sayılan köylüler, toprak edinince ayrılmakta özgürdüler. Ancak *pronoia*'lar, zamanla oğullara geçirilip kalıtsallaştı.[149] O zaman büyük toprak sahibine dönüşen kimseler, topraklarında özgür kiracı çiftçiler yerine, daha ucuza diye, köle ya da ücretli tarım işçisi çalış-

tırma yoluna gidebildiler. Böylece, imparatorluğun savaşçı ve vergi kaynakları kurumaya başladı. Ayrıca toprak beyliği, başkentin erkini azaltıcı sonuçlar doğurdu. Dolayısıyla başkent bürokrasisi ile taşra aristokrasisinin arası açıldı.

Gene de Bizans'ta, büyük toprak mülklerinin oluşup artması, hiçbir zaman (Batı'daki biçimiyle) feodalleşme anlamına gelmedi. Çünkü büyük mülkler, Ortaçağ Batı Avrupasındaki gibi kendilerine yeterli ekonomik birimlere dönüşmediler. İmparatorluk ekonomisine bağımlılık ve onunla bütünleşme durumları sürdü. Ayrıca Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde görülen kolonluktan, Ortaçağ'da serfliğe geçilmesi süreci Bizans'ta işlemedi.[150] Slavların sızması, çiftçi nüfusu artırıp bunu engelledi. Bununla birlikte, toprak mülklerinin büyümesi, ileride aynı topraklar üzerinde kurulacak Haçlı devletlerinde ve Osmanlı'da, üstyapısal düzenlemelerle feodalliğe geçilebilecek koşulları hazırlamıştı.

Bürokrasi-aristokrasi sürtüşmesi: Başkent bürokratları ile taşra toprak beyleri arasındaki sürtüşmenin, vergi ve savaşçı kaynakları sorunu yanı sıra sınıfsal temelleri vardı. Başkentteki bürokrasi soyluluğu, imparatorluğun birliği düşüncesiyle de olsa, taşradaki toprak sahibi ve savaşçı soyluluğun fazla güçlenmesini istemiyordu. Giderek daha büyük mülkler oluşup toprak sahiplerinin sayısının azalması, vergi yükümlüsü ve savaşçı sayısını giderek daha azaltıyordu. Bürokrasinin aristokrasiyi dizginlemek için, ödeneklerini, ordunun bütçesini kısması ise (iyi silahlanamama, örneğin ateşli silahlar edinememe nedeniyle) yenilgilere neden oluyordu.

Bürokrasi-aristokrasi sürtüşmesinde bazen bürokrasi, bazen (Romanos Diogenos'un imparatorluğa getirilmesi örneğindeki gibi)[151] aristokrasi ağır bastı. Bu demektir ki sınıf savaşımı (köylülerin ara sıra başkaldırmaları dışında) küçük köylüler ile toprak beyleri arasında verilmiyordu. Başkentteki (Yeşiller-Maviler sürtüşmesinde ortaya dökülen) bürokrasi soyluluğu ile ticaret soyluluğu kavgası da (bürokrasi ağır bastığından) Bizans'ın toplum yapısı ve tarihi bakımından belirleyici olmadı. Süreklilik gösteren sınıf savaşımı, bürokrasi ile aristokrasi katmanları arasındaydı.

Dinciler (din adamları) bürokrasisi de imparatora bağlı konumları nedeniyle (ikonakırıcılık, Zelot ayaklanması dışında) fazla bir sorun çıkarmadı. Zaman zaman "topraklar ellerinde birikiyor" diye manastır sayısının sınırlandırılması yoluna gidildi. Kilise topraklarının zaman zaman "hayır kurumu" niteliğindeki (vakıf) kuruluşlara verilmesi gibi önlemlerle yetinildi.[152]

Yönetim ve kamu yönetimi

Doğu Roma İmparatorluğu'nun ve uzantısı olan Bizans'ın yönetimi ve kamu yönetimi de, öteki uygarlıklarla, Roma İmparatorluğu ile Batı Roma ile bazı benzerlikler yanı sıra farklılıklar gösterdi.

Yönetim biçimi: Bizans, ilk uygarlıklardaki gibi dincilerce yönetilmedi. Yönetim biçimi klerokrasi değildi. Siyasal düzen, Ortaçağ Batı Avrupasındaki gibi toprak beyi soylu savaşçıların tekelinde olduğu bir aristokrasi (timokrasi) de değildi. Taşrada yönetim, *thema* ve *pronoia* kurumlarıyla savaşçılara bırakılmış olsa da,[153] başkente ve imparatora bağımlı konumları nedeniyle, buralardaki yöneticiler daha çok kamu yöneticisi sayılabilir. İmparatorluğun yüreğinde (Konstantinopolis'te) ipler imparator ile bürokrasinin elindeydi. Dolayısıyla düzen "merkezli feodal", yönetim biçimi "bürokratik aristokrasi" olarak nitelenebilir. Kimi yazarlar ise onu "merkezli aristokrasi" (merkezi aristokrasi) olarak nitelemişlerdir.

Kamu yönetimi: Başkent'te odaklaşan kamu yönetiminde, Roma İmparatorluğu kalıtı konsüllük, pretörlük gibi kurumlar etkisizleştirilip onursal orunlar konumuna indirildi. Cumhuriyet'in son kalıntısı Senato (775'te) tümden kaldırıldı. Kamu yönetimi işleri imparatorca ve "Devlet Kurulu" denen kurulca yönetildi. Bu, Türkiye Cumhuriyeti'ne "Danıştay" olarak geçen, Osmanlı'nın "Şûra'yı Devlet" kuruluna benzer işlevleri olan bir kuruldu. Kararları (ya da önerileri) imparatorun ve bürokrasinin benimsemesi durumunda uygulanırdı.

Bizans'ta kamu yönetiminin başkentte sivil, taşrada savaşçı (askeri) bürokrasinin eliyle yürütüldüğü söylenebilir. Örneğin yargı, başında imparatorun bulunduğu bir yargıçlar hiyerarşisince dağıtıldı.[154] Dinciler kamu yönetiminde savaşçılar kadar önemli bir rol oynamış görünmezler.

Kamu yönetiminde, Doğu Roma İmparatorluğu'nun son döneminde (dördüncü yüzyılda, Konstantinos zamanında) sivil-asker yönetim alanlarının ayrılmasına özen gösterilmişti. Ama sonra (Bizans döneminde) savunma ve savaş sorunlarının ağır basması üzerine *(thema*'larda görüldüğü gibi) iki yönetimin (çoğu yerde) birleştirilmesi zorunluluğu doğdu. Justinianos (altıncı yüzyılda) birçok yerde bu iki erki (aynı kişide) birleştirdi.[155]

Kamu yönetimi karmaşıklaşıp hiyerarşik bir örgüt biçimini almışsa da kamu yöneticiliği babadan oğula geçirilen kalıtsal bir ayrıcalık biçi-

mini almadı. Kamu yöneticileri imparatorca göreve atanıp görevden alındılar. Maaşlarını imparator ödedi.

İmparatorluk kurumu ve durumu

Doğu Roma döneminde imparatorlar (ki bir ara birleşik imparatorluğun da egemeni olmuşlardı), Roma İmparatorluğu'ndaki gibi Senato'ya bağlıydı. Siyasal erk (Roma'daki gibi) konsüller, pretörler gibi temsilcileri kanalıyla, egemen katmanlarca paylaşılıyordu.

Otokratlaşma eğilimi: Bizans döneminde ise imparatorlar, hızla otokratlaşma eğilimine girdiler. Devlet işleri yanı sıra din işlerini de üstlendiler. Hıristiyanlık ideolojisini benimseyerek, kendilerini (Roma'daki gibi halkın değil) hak'kın temsilcisi sayıp öyle sayıldılar. Dolayısıyla kendilerini yasakoyucu görüp hiçbir kurumla, hiçbir hukukla (kuramda) sınırlı görmediler. Uygulamada kuşkusuz, benimsedikleri Hıristiyanlığın dinsel hukuku, derlettikleri Roma Hukuku, toplumsal katmanlar arası dengeyi kurup sürdürme tasası, kararlarını ve eylemlerini (gönüllülükle?) sınırlamaktaydı.

Sezaropapizm: Bizans'ta imparatorların Batı'da olduğu gibi, tanrısal yasalara uygun davranıp davranmadıklarının dincilerce (az çok) denetlenmesi durumu söz konusu değildi. Bizans imparatorunun erkini, ancak halkın yararı için ve tanrıya (doğrudan) sorumluluğu nedeniyle kendisinin sınırladığı varsayıldı. Kuşkusuz bu varsayımın gerisindeki gerçek, biraz farklıydı. Uygarlık geleneği, imparatorluk ve kamu yönetimi gelenekleri ve kurumları, toplumsal katmanlar arası denge sorunları, Bizans imparatorlarının öykünüp esinlendikleri Doğu tiranlarına dönüşmelerini engelledi. Ancak, Batı'daki ikili erk odağı durumu (uygarlığın yarattığı birçok gelenek ve burjuva toplumuna kalıt bırakacağı birçok kurum ve ilkesiyle dinsel erk ile siyasal erkin farklı katmanlarda, farklı kişilerin elinde bulunması durumu) Bizans'ta görülmedi. Kilise, imparatorluğa bağlı ve imparatorun denetiminde kaldı. İmparator (daha sonra toplumbilimcilerce "sezaropapizm" (sezarlık + papalık) kavramıyla yansıtılacak bir durumla, her iki işlevi ve erki (kuramda ve bir ölçüde yaşamda) kendinde topladı.[156]

Ordu ve savaş teknolojisi

Ordu başlarda (Doğu Roma İmparatorluğu'nun başlarında) lejyonların[157] *magisteria* denen birlikleri biçiminde, zırhlı, ağır silahlı yaya sa-

vaşçılarına (hoplitlere) dayanıyordu. Ancak zırhlı da olsalar (378 Adrianopolis yenilgisinde görüldüğü gibi)[158] barbarların (hafif) atlıları karşısında tutunamıyordu. Tutunamayınca, bu yerli, ücretli savaşçılar ordusu bırakıldı. Rüşvetle kandırılan (ikna edilen) Töton şefleri ve onlara bağlı kabileler imparatorluk ordusuna alınarak, atlılar (süvariler) ordunun belkemiği yapıldı. Daha sonra, imparatorluk köylülerinden atlı birlikleri oluşturma yoluna gidildi. Yedinci yüzyıldan başlanarak, *Thema*'larda, (*strategos*'ların komutaları altında) ağır silahlı atlılara ağırlık verildi.[159]

Arap (İslam) yenilgilerinden sonra, savaşçılık zanaatlarındaki gelişmeleri yakalayabilmek için, yeniden ücretli profesyonel savaşçılardan kurulu ordulara geçildi. Bunun yarattığı (ücretli barbar birliklerinin ayaklanmaları gibi) sorunlara karşı (onüçüncü yüzyılda) savaşçılık görevi karşısında yaşam boyu yararlanılan toprakların bağışlandığı *pronoia* düzeni geliştirildi. Ancak bu mülkler (daha önce belirtildiği gibi) zamanla kalıtsallaştı. Savaşçılar, büyük toprak sahiplerine dönüşüp topraklarını, savaşçı kaynağı küçük toprak sahipleri zararına genişlettiler. Bu, orduyu gene zayıflattı. Buna bir de (vergi yükümlüsü küçük köylü sayısını azaltarak) bütçe sorunu çıkarması eklenince, ordu küçüldü ya da küçültüldü. Öyle ki III. Andronikos (1328-1341 arası yönetimi sırasında) orduyu küçülttüğü gibi, denizlerin savunmasını Cenevizlilere bırakarak donanmayı kaldırmak zorunda kalmıştı.

Ordu ve donanma yeniden kurulmuşsa da artık onlardan Bizans'a hayır gelmeyecekti. Bizans, zamanla topraklarının çoğunu yitirip Konstantinopolis surları içinde tutuklu durumuna düşecekti. Bizans'ın son yüzyıllardaki başarısızlıklarının altında çağın ateşli silahlar teknolojisini yakalayamayışının da yattığı daha önce (bkz. s. 768) belirtilmişti.

Bizans'ın insanlığın tinsel kültürüne bıraktığı kalıt

Roma İmparatorluğu gibi Bizans İmparatorluğu'nun da tinsel kültür alanında insanlığın evrimine büyük bir katkısının bulunmadığı görüşü yaygındır. Gene de manastırcılık, dincilerin bekârlığı ilkesi, Ortodoks dinsel törenleri gibi küçük katkılarından söz edilebilir.

Örneğin Bizans kronikleri (tarihyazıcıları) insanlığın tarihini Âdem ile Havva'dan başlatıp (elinizdeki yapıtta benimsenen anlayışa benzer bir anlayışla) tarihi bir bütün olarak görüp göstermek üzere, yaşadıkları güne dek getiren yapıtlar bırakmışlardır.[160] Öte yandan söz konusu olan, Eski Yunan kültür bölgesinde, Yunanca konuşulan ve Karanlık Çağ'a girmekten kurtulan bir uygarlıktır. Böyle bir tarih ve coğrafya konumundaki toplumdan bekleneceği gibi, Klasik Yunan ve Roma kül-

türleriyle bağlantı sürdürülmüştür. Bazı klasik yapıtlar okunup okutularak yitmekten korunmuştur. Konstantinopolis'in fethinden önce ve sonra, kimi bilginlerle birlikte, bazı klasik yapıtlar (Karanlık Çağ'da onları unutan) Batı'ya geçirilmiştir. Böylece Bizanslı bilginlerin Batı'da Aydınlanma'yı ve Rönesans'ı tetikleyen etmenlerden birini oluşturdukları yazılıp söylenmektedir.[161]

Bizans, kendinden sonraki Batı uygarlığının kültürünü etkilemiştir. Yalnızca Batı'yı değil, Osmanlı kanalıyla Doğu'daki uygarlıkları da etkilediği kesindir. Osmanlı İmparatoluğu'nun saray törenleri, kamu yönetimi, mimarlık, hatta tehcir, "halife sultan" (sezaropapizm) istirdat (suçlu sayılanların malının mülkünün hazineye aktarılması) gibi birçok imparatorluk kurumu ve yöntemi üzerinde az çok etkisi vardır.[162]

Ancak Bizans kültürünün de, başlangıçta, yalnızca tektanrıcı inançta değil, İran'dan alındığı sanılan "harç" gibi mimarlık, taht gibi yönetim alanlarında ve daha birçok alanda Doğu uygarlıklarından etkilendiği, yararlandığı unutulmamalıdır. Bunlara, imparatorluğun sonlarında bile, savaştığı İslam Araplardan aldığı parşömen (kâğıdı), çağdaş Avrupa'ya aktarmak üzere (Roma'nın harflere sayı değeri verilen sayılamasını bırakıp) Arap-Hint sayılarını alması gibi kültürel öğeler de eklenmelidir.[163] Kısacası kültürel etkilenme, insanlık tarihinin her döneminde ve dünyanın her coğrafyasında çoğu zaman görüldüğü gibi, Bizans'ta da çift yönlüydü.

Tinsel kültürün sanat dalına gelince, yontu, resim yasaklanmış olmasa da (ikonakırıcılıkta ortaya dökülüşünden de anlaşılacağı gibi) tektanrıcı dinin mantığının baskısı altında kalmıştır. Roma'ya göre gerilemiştir. Ayrıca, kabartmalarda, yontularda, mozaiklerde, fresklerde ve elbette ikonalarda dinsel konuların hegemonyası vardır. Günlük yaşam, dinsel görünümü dışında insan öznesi, toplumsal sorunlar sanatta pek işlenmemiştir.

Eğitim de dinseldir ve dinin baskısı altındadır. Kiliseler ve manastırlar dışında devletin (ilk ve orta) eğitim kurumları (Roma'da vardı) Bizans'ta yoktur. Okuryazarlık kentlerde (Batı'dan) yaygındı. Ama bu, devletin değil uyrukların (okuyabildikleri klasik kültürün özendirmesiyle olmalı) özel çabalarının ürünüdür.[164] Dokuzuncu yüzyılda ortaöğretim, onikinci yüzyılda üniversite benzeri kurumlar gelişmişti. Ama buralarda, özgün düşünüşten çok retorik (nutukçuluk) ve bireşimci düşünüşten çok çözümleyici uslamlama egemen olmuştur.[165]

İnsanlığın maddesel kültürüne katkıları

Bizans'ın insanlığın maddesel kültürüne katkıları arasında, Rum ateşi (*grejuva*) ipekli dokumacılığında simli (altın gümüş iplikle) nakışçılık, tunik yerine, erkeklerce pantolon gömlek giyilmeye başlanması, kubbeli tapınaklar, pencere camının kullanılması anılabilir.[166]

Olumsuz bir katkı olarak, Roma'nın kamu hamamları ve sık yıkanma geleneğinin, Bizans'ta gevşemesinden söz edilebilir. Böyle bir yargı, doktor öğütlemedikçe yıkanmanın lüks sayılmasından çıkarılabilir. Ayrıca keşişlerin yaşamını düzenleyen yazılarda, en çok ayda iki, en az yılda üç kez yıkanmanın gerektiğinin yazılı olmasına dayandırılmaktadır.[167]

Son bir nokta olarak, dilimizdeki "Rum" (Romalı) sözcüğü kadar "frenkler" sözcüğünü (kim bilir daha nice sözcüğü) Bizans'a borçlu olduğumuz unutulmamalı. "Frenkler", Bizanslıların Latinlere ve öteki Batılı Hıristiyanlara verdikleri genel addı.

19. Bölüm

VII.19/1. Eski Yunan'da doğa üzerine nedensellikçi açıklamalar bilime dönüşememişken, Batı (Avrupa) kültüründe doğa filozoflarını doğa bilginleri (naturalistler), onları da doğa bilimleri izleyecektir, bilindiği gibi; bkz. Sarp Erk Ulaş (der.), *Felsefe Sözlüğü,* Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002, "doğa felsefesi" girdisi.

VII.19/2. Bu esinlenmenin bir örneği olarak, ilki İÖ 776'da yapılan olimpiyatların, çağımızda, ilki 1896'da Atina'da olmak üzere canlandırılışı gösterilebilir. Ayrıca ilk olimpiyatlar, Eski Çağ kronolojisinin dayanak noktalarından biridir.

VII.19/3. Bu konuda, "Girit çizgisel B" yazısıyla birlikte, Yunan uygarlığına Girit ve Mykene kültür birikiminin geçtiğinin (bu yazının çözüldüğü) 1952'den sonra anlaşıldığı anımsanmalı. Mısır kültüründen alınan etkiler ise, Frankfort'un *Yakındoğu'da Uygarlığın Doğuşu* yapıtına koyduğu "Ek" kadar, daha yakın bir zamanda yazılan Türkçeye de çevrilen bir kitaptan (bkz. Martin Bernal, *Kara Atena (Eski Yunan Uydurması Nasıl İmal Edildi),* çev. Özcan Buze, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998, 699 s. kaynağından) izlenebilir.

VII.19/4. Bkz. Alâeddin Şenel, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne,* s. 20.

VII.19/5. Bkz. 2006 yılına göre en son tarihli ansiklopedik bilgi derlemelerinden biri olan en yeni bilimsel bilgilerın verilmeye çalışıldığı Asa Briggs (der.), *The Longman Encyclopedia,* Londra, New York, Sidney, Toronto, 1989 birinci baskısı, "Mycenaean civilization" girdisi.

VII.19/6. Kaunos'un Batı Anadolu kıyılarındaki (kazılıp ortaya çıkarılan) tek Dor kenti olması bunu gösteriyor. Öteki kentlerin Akha (İyon) kökeni hakkındaki mitsel tarih için bkz. Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü,* çeşitli baskıları, Remzi Kitabevi, İstanbul, "İon" girdisi.

VII.19/7. Bkz. Şenel, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne,* s. 21.

VII.19/8. Yunan tarihi ile ilgili mitoslar için bkz. Hesiodos, *Theogonia,* çev. Azra Erhat ve Sabahattin Eyuboğlu, TTK Yayını, Ankara, 1977; [Ovidius] Edith Hamilton, *Mitologya,* çev. Ülkü Tamer, Varlık Yay., İstanbul, 1964; Herodotos, *Tarih* ile Erhat, *Mitoloji Sözlüğü,* çeşitli girdileri.

VII.19/9. Mitoloji uzmanları, Uranus'un eşitlikçi ilkel topluluk, Kronos'un eşitsizlikçi uygar toplum dönemini yansıttığını ileri sürmektedirler. Bu sonuca (ötekileri yanı sıra) Roma'da Saturnalia şenlikleri sırasında, efendilerin kölelerini bir gün için özgür bırakıp, onlarla birlikte yiyip, köle-efendi ilişkilerini (bir gün için) tersine çevirme göreneğinden giderek çıkarıyorlar; bkz. Şenel, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne,* s. 88 ve 280. Bilindiği gibi Satürn, Uranus'un Romalı biçimidir.

VII.19/10. Bkz. *Timelines,* s. 27'de, Homerosoğulları denecek ozanların daha sonra Homeros Destanları olarak tanınacak kahramanlık şiirlerini kayıt etmek için Fenike abece'sini kullanarak Yunan dünyasında okuryazarlığı canlandırdıkları belirtilmektedir. Aleksander K. Adelaar ve başkaları, "Languages, Writing and Literature", *History of Humanity,* c. III, s. 80'de ise, yazılı dilin en büyük yararını, onu kayıt tutma, envanter çıkarma gibi işlerde kullanan tacirlerin göreceği yazılıp farklı bir görüş geliştirilmektedir.

VII.19/11. *Odysseia*, XVII, 230-233.

VII.19/12. Eski Çağ dünyasında kent devletinin oluşumunda kır-kent bütünleşmesi için bkz. Johannes G. de Casparis ve başkaları, "Applied Sciences and Technology", *History of Humanity*, c. III, s. 26.

VII.19/13. Yunan kent devletlerinin ve demokrasilerinin, parlaklıklarını köleliğe borçlu oldukları söylenebilir. Kölelerin, aristokrat efendilerin tarlaları yanı sıra, kentteki yapımevlerinde ve kolluk (polislik) işlerinden pedagogluğa dek kamusal ve özel hizmetlerde çalıştırılmaları, aristokrat olmayan kenttaşların da politika ile uğraşıp kamusal görevler üstlenebilmelerini sağlamıştır. Yunan kentlerindeki hızlı ekonomik gelişme, yeni kentli emek biçimlerinin geliştirilmesi beklenmeden el altındaki emekçi kaynaklarının genişletilmesiyle sürdürülebilmiştir. Öyle ki Delos adasında özel köle pazarları kurulmuştur. "Akdeniz'de kent devletleri demokrasisi ile aynı tarihlerde köleliğin en aşırı biçimleri görülmüştür. Erkek kadın, çoluk çocuk, pazarlarda hayvan satılır gibi satılmıştır" deniyor UNESCO'nun çıkardığı *History of Humanity*, çok ciltli kaynağın III. cildine döneme genel bir bakış yazısı yazan Jochaim Herrmann ve Erik Zürcher, "Overview" başlıklı yazılarında, s. 3'te.

VII.19/14. Bkz. Plutarch, *Lykurgos*, çev. John Langhore ve William Langhore, E. C. Lindeman (der.), *Life Stories of Man Who Shaped History*, New York, 1955, Menthor Books içinde; Türkçesi: Plutarkhos, *Lykurgos'un Hayatı*, çev. Sabahattin Eyuboğlu ve Vedat Günyol, Türkiye Iş Bankası Kültür Yayınları, Istanbul, 2002, 70 s.

VII.19/15. Bkz. Şenel, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 174 ve 193.

VII.19/16. Herodotos, *Tarih*, VII. 204-208'de olayı böyle anlatıyor.

VII.19/17. Morgan'ın dolaşıma soktuğu bu kavram için bkz. Rosenthal ve Yudin, *Materyalist Felsefe Sözlüğü*, "Askeri Demokrasi" girdisi. Engels, *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, s. 109-127'de, eşitlikçi yapılı ilkel topluluklarda, kararların bir halk kurultayı gibi toplanan her biri aynı zamanda savaşçı olan ergin erkeklerce alındığına bakarak, bu tür siyasal düzenleri ("savaşçılar demokrasisi", "askeri demokrasi" diyebileceğimiz) eşitlikçi bir siyasal yapıda görmektedir.

VII.19/18. Sparta'da, savaşçılar öldükçe toprak paylarının (kalıtım hakkıyla) eşlerine, kızlarına geçmesi, böylece bazı kadınların elinde büyük varsıllıkların birikmesi Lykurgos düzenini bozmaya başlamıştır. Toprakların ve varsıllıkların yeniden ve eşit bölüşülerek eski düzene dönülmesine çalışan Kleomenes ve Agis adlı krallardan Agis, bu girişimine direnenlerce başlatılan ayaklanma sonucunda öldürülmüştür; bkz. Max Beer, *Sosyalizmin ve Sosyal Mücadelelerin Genel Tarihi*, çev. Galip Üstün, Can Yayınları, Istanbul, 1998, s. 96. Annesinin, öldürülecekleri sırada Agis'e, "Bütün bu başımıza gelenler oğlum, senin yumuşaklığın yüzünden" dediği söylenir.

VII.19/19. Bu sırada Spartalı kadınların Helotlardan edindikleri *Parthenai* denen kesimin yarattığı bunalım için bkz. Şenel, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 176.

VII.19/20. Bkz. Şenel, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 212-213.

VII.19/21. Bkz. Mete Tunçay (der.), *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi Seçilmiş Yazılar*, 1, AÜ SBF Yayını, Ankara, 1969.

VII.19/22. Örneğin Beer, *Sosyalizmin ve Sosyal Mücadelelerin Genel Tarihi*, s. 47-59'da Sparta'yı böyle övücü bir tutum takınılmıştır. Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, (Antik Çağ), s. 172 ve sonrasında, Sparta'da çağımızın faşist devletlerininkine benzer bir düzen kurulduğu sonucuna varılan değerlendirmeler bulunmaktadır.

VII.19/23. Bkz. Şenel, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 217.

VII.19/24. Bkz. Şenel, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 114.

VII.19/25. Şenel, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 115.

VII.19/26. Solon'un ilgili şiiri için bkz. Şenel, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 121. Öte yandan "hiçbir Atinalı köle yapılmamalı" diye borç köleliğini kaldırması, iç savaş olasılığını azaltmaya yönelikti. Yoksa kenttaşlar dışında çok daha yaygın olan köleliğe karşı herhangi bir önlem alması şöyle dursun, bu yolda tek bir düşünce geliştirdiğini bile okumuyoruz: Bkz. Hermann ve Zürcher, "Overview", *History of Humanity*, c. III, s. 5. Eski Yunan'da köleliğe karşı ses Sofistlerden ve Kyniklerden çıkmış görünüyor; bkz. Şenel, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 495 ve sonraki sayfalar.

VII.19/27. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 212.

VII.19/28. Atina deniz imparatorluğunun (kendine bağladığı üç yüzü aşkın kentiyle) çapı için bkz. Şenel, *Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne*, s. 257.

VII.19/29. Atina demokrasisi, bu en parlak döneminde, bildik "seçimli demokrasi"den (temsili demokrasiden) çok *(deme*'lerin ellişer temsilcisi kurultaya seçiliyor olsalar da) öteki seçim yöntemine bakılıp "kurralı demokrasi" sayılabilir. Gerçekten, bir Atina demokratına temsili demokrasiden söz edilseydi, onun demokrasi olduğuna hiçbir zaman inanmazdı. Çünkü seçimle temsilin, eninde sonunda aristokratın, varsılın, güçlünün kendini seçtirmesiyle sonuçlanabileceğinin bilincindeydi. Ancak Atina'da da komutanların seçilmesi ve etkisi yanı sıra, kenttaş sayılmayanların (kölelerin, yerleşmiş yabancıların, kadınların) siyasal haklardan dışlanması göz önüne alınırsa, siyasal düzeni değil doğrudan demokrasi (bu kez çağımızdaki anlamıyla) demokrasi saymak bile olanaksızdır.

VII.19/30. Bkz.Thukydides, *Peloponnesoslularla Atinalıların Savaşı*, MEB Yayını, Ankara, 1943.

VII.19/31. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 227.

VII.19/32. Bkz. Toynbee ve Caplan, *Tarih Bilinci*, s. 251.

VII.19/33. İskender'in bu akınından, Susa'daki Pers imparatorluk hazinesinden ve öteki Pers kentlerinden yağmaladığı altınların beş yüz tona yakın bir tutara ulaştığı hakkında bkz. Pierre Briant, "The Formulation of Macedonian Empire", *History of Humanity*, c. III, s. 167'de, sayı 4.680 ton gümüş, 468 ton altın olarak verilmektedir.

VII.19/34. Bkz. Ksenophon, *Anabasis*, çev. Hayrullah Örs, Maarif Vekaleti Yunan Klasikleri, İstanbul, 1944, 397 s. ya da Ksenephon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, çev. Tanju Gökçöl, t.y. Sosyal Yayınlar Dünya Klasikleri, İstanbul, 265 s.

VII.19/35. M. I. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of Hellenistic World* (3 cilt), Clarendon Press, Oxford, 1964, 1779 s.

VII.19/36. Bkz. Chattopadhyaya ve başkaları, "Concepts of Nature, Philosophy and Science", *History of Humanity*, c. III, s. 14: Ptoleme Soter tarafından Aleksandria'da (İskenderiye'de) kurulan "Mouseion" 1 milyon tomarıyla Klasik Çağ'ın en önemli araştırma ve bilgi odağı olmuştu. İÖ 270'te Roma iç savaşı sırasında yıkıldı. Buradaki İsacı patriğin, "paganlık odağı" diye örgütleyip kışkırttığı bir ayaklanmada ek yapısı, içindeki (papirüs kâğıdına yazılı) kitaplarıyla birlikte yakıldı. İmparator Justinianos (İS altıncı yüzyıl ortasında) elyazmalarının çoğunu Konstantinopolis'e taşımıştı. Kalan birazı ise, 642 Arap İslam fethini izleyen yıllarda yok edildi. Yoksa kitaplığın yok olmasının nedeni (bazı çevrelerde söylendiği gibi) Moğol fethinde

Hulagu Han'ın yakıp yıkması değildir. İslam fatihinin "içindeki kitaplar *Kuran*'a aykırıysa yakın; uygunsa *Kuran* varken bu kadar çok kitaba ne gerek var; gene yakın" diye yaktırdığı da doğru değildir.

VII.19/37. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 236.

VII.19/38. İyonya kent devletlerinin insanlık tarihindeki önemi, felsefi düşünüşü başlatmalarıyla sınırlı kalmayacaktır. Perslere karşı ayaklanmaları (İÖ 494'te) bastırılınca, bir tür batıya beyin göçü ile, Yunan yarımadasında ve o tarihlerde Yunanca konuşulan dünyanın batı kanadı olan Güney İtalya kolonilerinde de düşünsel yaşamın (felsefe yönünde) canlandırılmasında etkilerinin olmasıdır; bkz. Chattopadhyaya ve başkaları, "Concept of Nature, Philosophy and Science", *History of Humanity*, c. III, s. 13.

VII.19/39. Bkz. Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi (Antik Çağ)*, çev. Muammer Sencer, Kitaş Yayınları, İstanbul, 1969, s. 94.

VII.19/40. *Physis* kavramıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Chattopadhyaya ve başkaları, "Concept of Nature, Philosophy and Science", *History of Humanity*, c. III, s. 13.

VII.19/41. Chattopadhyaya ve başkaları, "Concept of Nature, Philosophy and Science", *History of Humanity*, c. III, s. 12'de, "ilk" ya da "başlangıç" anlamını vererek *arkhe* sözcüğünü ilk kullananın, Miletos okulundan doğa felsefecisi Anaksimender (İÖ 611-547 dolayları) olduğunu, "neden" anlamına gelen [bu nedenle bazı kaynaklarda "ilk neden" olarak verilen - A.Ş.] bu sözcük yanı sıra *aitia* sözcüğünün Romalılarca *principum* (ilke) ve *causa* (sebep, neden) sözcükleriyle çevrilip, bu sözcüklerin Latince kanalıyla Batı dillerine geçtikleri açıklanmakta.

VII.19/42. Bazı kaynaklarda Thales'in de, bu konuda [ölçmelerinde, hesaplamalarında?] Babilonya ve Mısır uygarlıklarının bilgi birikiminden yararlandığı belirtilmektedir.

VII.19/43. Bu, yüzyıllar sonra, düşünce tarihçilerinin ve insanlık tarihçilerinin dönüp geriye kuşbakışı baktıklarında görüp ayrımlayabilecekleri bir geçiştir. Bunu gerçekleştiren İyonya düşünürleri, olasılıkla yaptıkları işin tarihsel anlamını ve değerini göremeyecek kadar güncel sorunlara batık durumdaydılar.

VII.19/44. Bunun tersi bir görüşle, İyonya doğa felsefecilerinin bilimsel düşünüşün kurucuları olduklarını düşünenler için bkz. Chattopadhyaya ve başkaları, "Concept of Nature, Philosophy and Science, *History of Humanity*, c. III, s. 12.

VII.19/45. Bu konudaki düşüncesinin, onun olduğu söylenen sözlerle dile getiriliş biçimi için bkz. Kranz (der.), *Antik Felsefe Metinler ve Açıklamalar*, s. 45 ve sonraki sayfalardan, Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (kısaltılmış baskı), s. 126.

VII.19/46. Russell, *Batı Felsefesi Tarihi (Antik Çağ)*, s. 100 ve sonraki sayfalar.

VII.19/47. Bkz. Kranz (der.), *Antik Felsefe Metinler ve Açıklamalar*, s. 32.

VII.19/48. Bkz. Platon'un yapıtları arasında, öğretmeni Sokrates'in adından yalnızca baş konuşmacı olarak yararlanılmayıp aynı zamanda onun düşüncelerini, sözlerini işlediği "Sokratik diyaloglar" olarak sınıflandırılanlar da bu görüş vardır.

VII.19/49. Kranz, *Antik Felsefe Metinler ve Açıklamalar*, s. 147.

VII.19/50. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (kısaltılmış baskı), s. 130.

VII.19/51. Bkz. Platon, *Devlet*, 414e-415c: Eflatun, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyuboğlu ve M. Ali Cimcoz, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s. 104-105'te.

VII.19/52. Krş. Aristoteles, *Politika*, I.1.6, çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s. 12.

VII.19/53. Bkz. Karl Mannheim, *Ideology and Utopia*, Routledge and Kegan Paul, Londra, 1960, 318 s. Türkçesi, *İdeoloji ve Ütopya*, çev. Mehmet Okyayuz, Epos Yayınları, Ankara, 2002 ve Karl Mannheim, *Essays on the Sociology of Knowledge* (der. Paul Kacskemeti), Routledge and Kegan Paul, Londra, 1959, 327 s.

VII.19/54. Bkz. Karl Mannheim, *Essays on the Sociology of Culture* (der. Paul Kecskemeti), Routledge and Kegan Paul, Londra, 1959, s. 69.

VII.19/55. Kynikler hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (kısaltılmış baskı), s. 135 ve sonraki sayfalar.

VII.19/56. Yunan ve Roma Stoacı düşünürleri hakkında bkz. Alâeddin Şenel, *Eski Yunan'da Siyasal Düşünüş*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s. 233 ve Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (kısaltılmış baskı), s. 178-183 ve 195-204.

VII.19/57. Bkz. Kranz, *Antik Felsefe Metinler ve Açıklamalar*, s. 127: "... gerçekteyse var olan atomlar ve boşluktur." "Herkesin düşüncesi (atomlardan kurulmuş levhaların) ona akışıdır."

VII.19/58. Epikuros'un düşünceleri, onları benimseyip uzun bir şiir ile anlatan Romalı ozan Lucretius'un, *"De Rerum natura"* adlı yapıtı kanalıyla zamanımıza kalabilmiştir; bkz. Lucretius, *Evrenin Yapısı*, çev. Tomris Uyar ve Turgut Uyar, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1974, 260 s.

20. Bölüm

VII.20/59. Herodotos, *Tarih*, I.94 ve *The Longman Encyclopedia* (1989 baskısı), "Etruscan civilization" girdisi.

VII.20/60. Bkz. Vergilius, *Aeneas*, çev. Oktay Akşit, İÜ Ed. Fak. Yayını, İstanbul, 1968, 55 s. ve *Aeneis*, çev. Türkan Uzel, Öteki Yayınları, Ankara, t.y., 599 s. ile *The Longman Encyclopedia* (1989 baskısı), "Aeneas" girdisi.

VII.20/61. Mario Torelli, "Etrucans and Italic Peoples", *History of Humanity*, c. III, s. 171.

VII.20/62. Bu bilgiyi arkadaşım ve meslekim Pars Esin'e borçluyum.

VII.20/63. Torelli, "Etruscans and Italic Peoples", *History of Humanity*, c. III, s. gene 171.

VII.20/64. Etrüsklerin tunç, İtaliklerin köklerinin demir silahlı göçebe topluluklara dayanması, Yunan'ın tunç silahlı Akhaları ile demir silahlı Dorlarını andırmaktadır. Ancak toprağa yerleşmeleri sırasında yerli topluluklar ve çevresel koşullarla etkileşimlerinin farklılığı, İtalya'da Yunan'dakinden bambaşka eklemleşmelere ve uygar toplumun farklı toplumsal oluşumlarına varacaktır.

VII.20/65. Luigi Capogrossi Colognesi, "Rome up to the End of the Second Punic War", *History of Humanity*, c. III, s. 174-179; Roma'nın sıradan tarihi için Türkçede eski ve yeni yayınlara örnek olarak şu yapıtlara bakılabilir. R. H. Barrow, *Romalılar*, çev. Ender Gürol, Varlık Yayınları, İstanbul, 1965, 197 s. ve Sabahat Atlan, *Roma Tarihinin Ana Hatları (Cumhuriyet Devri)*, İÜ Ed. Fak. Yayını, İstanbul, 1970, 282 sayfa + Levhalar. Tim Cornell ve John Matthews, *Roma Dünyası*, çev. Şadan Karadeniz, İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, 245 s.

VII.20/66. Colognesi, "Rome...", *History of Humanity*, c. III, s. gene 174 ve Torelli, "Etruscans and Italic Peoples", *History of Humanity*, c. III, s. 171.

VII.20/67. Adından anlaşılacağı gibi (ya da adından gidilerek yapılan açıklamayla) tarih geleneğinde bu Etrüsk kralına, bir kölenin ya da bir tanrının oğlu olduğu mitosuyla, gizemli bir güç yüklenmiş görünüyor. Önemli reformları gerçekleştiren Servius Tullius'un iki (kahraman değil) serüvenci ya da kıyıcı (katil) tarafından öldürüldüğünün belirtilmesi, tahta el koyup yasallık mitosuna sığınan biri değil, yasal egemen konumunda olduğunu gösteriyor olabilir.

VII.20/68. Colognesi, "Rome...", *History of Humanity*, c. III, s. 174.

VII.20/69. Dilimizdeki "cumhuriyet" sözcüğü, kökeninde bu olgunun yattığı Latince sözcüğün Batı dillerinde kazandığı anlamıyla çevrilebilmek için, Osmanlıcadaki "cumhur" (halk) köküne "iyet" (lik) eki getirilmesiyle yaratılmıştır.

VII.20/70. Herrmann ve Zürcher, "Overview", *History of Humanity*, c. III, s. 5.

VII.20/71. Bkz. *Timelines*, s. 43.

VII.20/72. Jan Brian, "War, Reform, Revolutionary Movements", *History of Humanity*, c. III, s. 205'te, Roma'nın kuruluşundan beri dış baskılara açık konumda bulunduğu, yabancı düşmanlarla savaşların günlük yaşamın sıradan olaylarını oluşturduğu, her konumdan yurttaş için savaşmanın bir görev olarak görüldüğü, sivil kurumlarla askeri kurumların iç içe geçip yurttaşlardan varsıllıklarına göre kendilerini donatarak, savaşa katılmaları beklenip siyasal hakların ordudaki konumlarına göre dağıtıldığı belirtilmektedir.

VII.20/73. Torelli, "Etruscans and Italic Peoples", *History of Humanity*, c. III, s. 172.

VII.20/74. Colognesi, "Rome...", *History of Humanity*, c. III, s. 178.

VII.20/75. Fenikelilerin (İÖ 814'te) bir kolonisi olarak Afrika'nın Akdeniz'e bakan bir kıyısında kurulan Kartaca, gümüş, bakır, kalay maden yataklarını arama yolundaki çabaları sonunda kendini Akdeniz ticaretini ele geçirmiş bulmuştu. Böylece (İÖ altıncı yüzyılda) bir deniz imparatorluğuna dönüşmüştü. Kent, Akdeniz uygarlığının odağı durumuna gelmişti. Örneğin, tarımla ilgili bilimsel sayılabilecek ilk yapıtın yazarı Mago, bir Kartacalıydı.

Roma Akdeniz imparatorluğu yolunda karşısında Kartaca'yı buldu. Toprak sahibi ve politikacı (Baba) Cato, her fırsatta "Kartaca yıkılmalıdır" sloganıyla bu durumu yansıtmış oldu. Sonunda istediği oldu. Kartaca Romalılarca yıkılıp (bir tarih geleneğine göre) sabanla sürüldü. Ve (bir daha kendine gelemesin diye, tarım yapılamaması için) tuz ekildi. Bu "kültürkıyım" nedeniyle, Kartaca'nın birikiminin pek azı insanlığa kalıt kalabildi; bkz. Colognesi, "Roma...", *History of Humanity*, c. III, s. 179.

VII.20/76. Claude Nicolet, "Structural Changes from the Early Republic to the Empire", *History of Humanity*, c. III, s. 204.

VII.20/77. *Timelines*, s. 38.

VII.20/78. Pergamon (Bergama), İÖ üçüncü ve ikinci yüzyılların Helenistik kültürlü bağımsız bir krallığı olup, adını aldığı parşomen (tabaklanmamış, ham deri) üzerine yazılmış kitapların bulunduğu kitaplığıyla da ünlüydü.

VII.20/79. Nicolet, "Structural Changes...", *History of Humanity*, c. III, s. 204.

VII.20/80. Brian, "War, Reform, Revolutionary Movement", *History of Humanity*, c. III, s. 205. Gracchus kardeşlerin (Tiberlus Sempronius Gracchus ve Caius Sempronius Gracchus) bu devrimci girişimleri hakkında fazla bilgi için bkz. Beer, *Sosyalizmin ve Sosyal Mücadelelerin Genel Tarihi*, s. 96 ve Plutarkhos, *Gracchus Kardeşler*, çev. Sema Sandalcı, Belge Yayınları, İstanbul, 2001, 120 s.

VII.20/81. Bkz. Brian, "War, Reform, Revolutionary Movements", *History of Humanity*, c. III, s. 23 ve *The Longman Encyclopedia* (1989 baskısı), "Spartacus" ve "Crassus" girdileri. Spartakus ayaklanmasının, kahramanının karargâhı ile birlikte dolaşarak gelişmeleri izleyip gün ve gün yazan (sözde) bir tarih bilgininin kaleminden öyküsü biçiminde sunulan tarihsel romanı için bkz. Arthur Koestler, *Spartakus*, çev. Zühal Avcı, Sosyal Yayınlar, İstanbul, t.y., 308 s.

VII.20/82. Krş. Brian, "War, Reform, Revolutionary Movements", *History of Humanity*, c. III, s. 206 ve *The Longman Encyclopedia* (1989 baskısı), "Julius Caesar", "Crassus", "Pompey" ve "Augustus" girdileri.

VII.20/83. İmparator Trajanus'un Roma tarihindeki bir başka önemi, Roma'da Trajan Forumu ve Trajan Sütunu gibi yapıları yaptırmasıdır. Özellikle Trajan Sütunu üzerinde sarmal kabartmalarda imparatorun seferlerinin betimlenmesi, Roma kültürü hakkında pek çok bilginin kaynağını oluşturur.

VII.20/84. Nicolet, "Structural Changes...", *History of Humanity*, c. III, s. 204.

VII.20/85. Krş. *İncil*, "Resullerin İşleri", Bab 22/29-30.

VII.20/86. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (kısaltılmış baskı), s. 209.

VII.20/87. François Paschould, "The Roman Empire in the Fourth and Fifth Centuries", *History of Humanity*, c. III, s. 233; savaşta imparator da öldürülmüştü.

VII.20/88. Jacques Fontaine, "Christianity and the Christian Church Between 284 and 476", *History of Humanity*, c. III, s. 235.

VII.20/89. Batı dillerindeki, "değerli yapıtların yakılıp yıkılması" anlamında "vandallık" (vandalizm) sözcüğü bu olaydan esinlenilerek yaratılmıştır.

VII.20/90. Vassil Gjusselev, "Byzantium and the Roman Tradition", *History of Humanity*, c. III, s. 269.

VII.20/91. Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, özetleyen D. M. Low, Book Club Associates, Londra, 1960, 924 s. Türkçesi: *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküşü*, çev. Asım Baltacıgil, BFS Yayınları, İstanbul, 1988, 3 cilt.

VII.20/92. Herrmann ve Zürcher, "Overview", *History of Humanity*, c. III, s. 5; bu kaynakta, İS birinci yüzyılda, Roma 350 binlikken, Atina'nın (İÖ beşinci yüzyılın ikinci yarısında) 300 bin, İskenderiye'nin (İS birinci yüzyılda) 200 bin, Changan'ın (İS yedinci yüzyılda, en az) 500 bin nüfuslu olduğu bilgileri veriliyor; dünya nüfusunun (İÖ 500'ü izleyen yüzyıllarda 500 milyona ulaşıp, bunun 60 milyonunun Roma İmparatorluğu'nun sınırları içindeki ülkelerde yaşadığı belirtiliyor.

VII.20/93. Colognesi, "Rome...", *History of Humanity*, c. III, s. 178.

VII.20/94. Roma'nın "sarmal gelişme düzeneği" denebilecek bu çözümlemeye benzer bir yorum için bkz. Johannes G. de Casparis ve başkaları, "Nuclear Regions and Peripheries", *History of Humanity*, c. III, s. 49'da, Roma'nın kuzey barbarlarının yağma akınlarına uğramasının Roma'nın ileriki tarihini belirleyici etkisi olduğu, ordusunu değiştirip ücretli askerlerden büyük ordular kurduğu, onunla kendini güvene almak için, ard arda fetihler yaptığı, yendiği halkları köleleştirdiği, ekonomik ve kültürel gelişmenin bu yolla sağlandığı belirtilmekte.

VII.20/95. Paschoud, "The Roman Empire...", *History of Humanity*, c. III, s. 234'te: Roma dünyasına yerleşen barbarlar için, "yerleşik yapıları" yıkma yolundan çok, onlarla bütünleşme yolunu tuttular. Çünkü Roma'da somutlaşan kentli uygar-

lığın görkemiyle büyülenmişlerdi. Toprağı, eski nüfusla uzlaşarak edindiler. Önderlerinin çoğu Roma kamu görevlileri hiyerarşisinin tepelerine tırmandı. Roma hukukunu benimseyip kendilerine uyarladılar. Hemen tümü dillerini bırakıp Latinceyi benimsedi. Got Kralı Alerik bile, Roma'ya fazla zarar vermemek için savaşçılarını üç gün sonra çekti. Barbarlar birkaç kuşak içinde uygarlaşırken, Doğu Roma İmparatorluğu'nun (535 Sicilya) Batı'nın (1204) Konstantinopolis talanı daha yıkıcı oldu" denmektedir.

VII.20/96. Brian, "War Reform, Revolutionary Movements", *History of Humanity,* c. III, s. 206.

VII.20/97. Pierre Grimal, "The Roman Contribution to Scientific and Cultural Development", *History of Humanity,* c. III, s. 209'da, Roma buluşları arasında, tarım alanında tekerlekli sabanı (pulluğu) tırmığı *(vallus)* bir sıra bıçaklı olan, "hasat makinesi" denen, sapı kesmeden başakların toplanmasını sağlayan araçları saymaktadır; mimarlıkta (s. 210'da) yarı çember kemeri, beşik biçimli kubbeyi, "Roma çimentosu" sayılan volkan tüfü (tozu) kireç, moloz karışımı harcı anmaktadır.

VII.20/98. Bkz. *Timelines,* s. 39.

VII.20/99. Johannes G. de Casparis ve başkaları, "Art and Architecture", *History of Humanity,* c. III, s. 94.

VII.20/100. Grimal, "The Roman Contribution...", *History of Humanity,* c. III, s. 210.

VII.20/101. Yunan Stoası için bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (kısaltılmış baskı), s. 180-183.

VII.20/102. Marcus Aurelius, *Düşünceler,* çev. Şadan Karadeniz, YKY, İstanbul, 2004, 169 s.

VII.20/103. Platon'dan ve Stoacılardan etkilenen Seneca, "Lucius'a Mektuplar" adıyla, zamanımıza kalabilen yazılarında, (47. Mektup'ta) kölelikle ilgili olarak şunları yazmıştır: "Köleler düşmanımız değildir, biz onları düşmanımız ediyoruz... Onlar köledir diyecekler, ama onlar aynı zamanda insandır... Köledirler ama biz de onlar kadar yazgının elinde olduğumuza göre, onlar gibi birer köle değil miyiz?... Köle olmayan birini göster, kimi şehvetin, kimi tamahın, kimi şeref tutkusunun, herkes umudun, herkes korkunun kölesidir", Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (kısaltılmış baskı), s. 203-204.

VII.20/104. Stoacı (ikiyüzlü) düşünüş ve tutumun somut örneklerinden biri olarak Stoacılıktan ve Platon'dan etkilenen Romalı filozof Senaca (İÖ 4.-İS 65) gösterilebilir. Yapıtlarında, ekonomik eşitsizliğe, özel mal sahipliğine karşı, yalın bir yaşamdan yana düşünceler geliştirmişken, yaşamında üne, lükse, varsıllığa düşkünlük göstermiş, yüksek faizle borç vererek üç yüz milyonluk bir mal varlığı edinmiştir; bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (kısaltılmamış baskı), s. 256.

VII.20/105. Krş. *İncil,* "Luka" 4/18: "Rabbin ruhu üzerimdedir, ...fakirlere müjdeyi... vazetmek... esirlere azatlık... ilan etmeye. Ezilenleri kurtuluşa kavuşturmaya... gönderdi" ve *İncil,* "Luka" 6/21: "Ne mutlu size, şimdi aç olanlar; çünkü tok olacaksınız. Ne mutlu size şimdi ağlayanlar; çünkü güleceksiniz..." Nerede ve ne zaman? "yakında" ("Matta" 10/7) zenginlerin giremeyeceği ("Matta" 19/23) "Allah'ın melekuıunda" ("Luka" 6/20), yani İsa'nın dönüp "Allahın yönetimini" yeryüzünde kurduğu zaman ya da yoksul, ezilen öldükten sonra Cennette!

21. Bölüm

VII.21/106. Oysa kendi devletlerini "Romalıların İmparatorluğu" olarak görmekteydiler; bkz. Vassil Gjusselev, "Byzantium and the Roman Tradition", *History of Humanity*, c. III, s. 269.

VII.21/107. Gjusselev, "Byzantium and the Roman Tradition", *History of Humanity*, c. III, gene s. 269.

VII.21/108. Piskopos, Yunancada *e-pis kopos*, denetçi (müfettiş) anlamına gelmektedir. Piskopos bir bölgedeki kiliseleri denetleyen görevli dinciydi. Her bir piskoposluk bölgesi, havarilerden birince kurulduğuna inanılan bir kilise (Hıristiyanlar topluluğu) odağı çevresi topraklardı. Piskoposluklar genellikle Roma kentlerinde bulunuyordu. İçlerinde büyük kiliseler (katedraller) yapılacak anakentlerde (metropollerde) genellikle başpiskoposluklar kurulmuştur; bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (kısaltılmış baskı), s. 220-221.

VII.21/109. Paschoud, "The Roman Empire...", *History of Humanity*, c. III, s. 233.

VII.21/110. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (kısaltılmış baskı), s. 268.

VII.21/111. Gjusselev, "Byzantium and the Roman Tradition", *History of Humanity*, c. III, gene s. 269.

VII.21/112. Bizans kişi ve yer adlarında, Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, TTK Yayını, Ankara, 1981, 582 s. yapıtının çevirmeni, İÜ Ed. Fak. Ortaçağ Tarihi Kürsüsü (eski) Başkanı Prof. Dr. Fikret Işıltan'ın verdiği biçimleri benimsenip izlenmiştir. Bu yapıtta, Roma Hukuku'nu derleten imparatorun adı "Iustinianos" olarak verilmektedir. Bu örnekte söz konusu kaynaktan ayrılarak, Batı dillerinde, büyük harflerde "i"nin noktasız kullanılması, Türkçe okur için yanlış okumaya yol açabilir düşüncesiyle (ve daha yaygın eski biçimiyle diye) "Justinianos" olarak verilmiştir.

VII.21/113. Bkz. *The Longman Encyclopedia* (1989 baskısı), "Roman Law" ve "cannon law" girdileri.

VII.21/114. Bkz. Gjusselev, "Byzantium and the Roman Tradition", *History of Humanity*, c. III, s. 270. Bazı kaynaklarda Bizans'ta Yunancanın Latincenin yerini daha erken bir tarihte aldığı yazılıdır; örneğin, Paschoud, "The Roman Empire...", *History of Humanty*, c. III, s. 233'te 440 dolaylarından başlayarak Yunancanın, resmi din olarak Latincenin yerini tümüyle aldığı ileri sürülmektedir.

VII.21/115. Theodora, altıncı yüzyıl Bizans tarihçisi Prokopios'un (güvenilmez) *Gizli Tarih* yapıtına göre, sirk sanatçısı ve fahişeydi. Justinianos (521'de evlenince) onu ülkeyi imparator ile birlikte yöneten imparatoriçe konumuna getirmiştir.

VII.21/116. Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 61 ve sonraki sayfalar; Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (kısaltılmış baskı), s. 270. Bazı kaynaklarda Yeşiller ile Maviler'in bu tür tepkilerinin (sınıfsal, siyasal olmayıp) altında fanatiklikten başka bir itinin yatmadığı yazılı (örneğin bkz. *AnaBritannica* (1986 baskısı), "Bizans İmparatorluğu" girdisi. Bizans tarihinin birçok olgusunda ve bunun gibi birkaç yorumunda, elli sütunluk bu uzun girdiden yararlanıldı.

VII.21/117. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 327.

VII.21/118. Gjusselev, "Byzantium and Roman Tradition", *History of Humanity*, c. III, s. 270.

VII.21/119. Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 103.

VII.21/120. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 332 ve 390. Benzeri bir tutum (bkz. s. 278), Konstantinopolis'in fethi öncesinde Ortodoks Rumların Katolik Latinlere karşı tutumunda görülecektir. "Doğrularını" Ortodoks Kilisesi'ne dayatmaya çalışmaktan vazgeçmeyen Latinlere karşı, İslamlığı tektanrıcı dinin (Katoliklik gibi) bir mezhebi olarak görmeye başlayıp, üstelik Islam yöneticilerin uyruklarına onu (Latinler gibi) dayatmadığını görüp, Türklere karşı "haçlı" tepkisi göstermeyeceklerdi; öyle ki "papanın cübbesi yerine sarığı" yeğleyeceklerdi (Borrmans, "Religion, Ethics and Philosophy", *History of Humanity*, c. IV, s. 138).

VII.21/121. Bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (kısaltılmış baskı), s. 271.

VII.21/122. Ljubomir Maksimovic, "Byzantium, Historical Summary", *History of Humanity*, c. IV, s. III. Leon bu buyruğunda, ikonalara tapınılırcasına saygı göstermenin *Kitabı Mukaddes*'teki on buyruktan ikincisine ("Çıkış" kitabı, Bab 20:4'teki) hiçbir canlının suretini yapmayacaksın, yapıp önünde eğilmeyeceksin demeye varan yasağa aykırı olduğunu belirtmişti; aynı zamanda bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 153.

VII.21/123. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 167; bu kaynağa göre İrene, ikonakırıcılığı (karısının etkisiyle) dizginleyen Iv. Leon'un eşi olup, ailesi Atinalı, kendi ikonalara tapınmaya eğilimli, enerjik bir imparatoriçeymiş.

VII.21/124. Maksimovic, "Byzantium, Historical Summary", *History of Humanity*, c. IV, s. 179.

VII.21/125. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 191-192.

VII.21/126. Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Dizin'de "Pavlikianlar" girdisi, s. 149, 199, 208, 221, 250.

VII.21/127. Maksimovic, "Byzantium, Historical Summary", *History of Humanity*, c. IV, s. 179; barbarların Hıristiyanlaştırılmalarını, Bizans yazısının Balkan Slavları arasında benimsetilmesi izledi: Kyrill (827-869) ve Methodios (825-885) kardeşlerin çabalarıyla Slav dinsel törenleri ve Kril abece'si saptanıp yerleştirilecektir; bkz. Borrmans, "Religion, Ethics and Philosophy", *History of Humanity*, c. IV, s. 137.

VII.21/128. Al-Hasan, "Knowledge and Sciences", *History of Humanity*, c. IV, s. 99.

VII.21/129. Bkz. Kozlov, "Environment and Population", *History of Humanity*, c. IV, s. 18.

VII.21/130. Borrmans, "Religion, Ethics and Philosophy", *History of Humanity*, c. IV, s. 137.

VII.21/131. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 320.

VII.21/132. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 389.

VII.21/133. *AnaBritannica* (1986 baskısı), "Haçlı Seferleri" girdisi.

VII.21/134. Maksimovic, "Byzantium, Historical Summary", *History of Humanity*, c. IV, s. 181.

VII.21/135. Maksimovic, "Byzantium, Historical Summary", *History of Humanity*, c. IV, gene s. 181.

VII.21/136. Kozlov, "Environment and Population", *History of Humanity*, c. IV, s. 18.

VII.21/137. Köktenci (radikal) keşiş partisi "tinsel (ruhani) Zelotlar" ve onların düşmanları, Zelotların toplumsal devrimci kolu "siyasal Zelotlar" için bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, "Dizin"de verilen sayfalar.

VII.21/138. Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 474 ve sonraki sayfalar.

VII.21/139. Panayotis L. Vocotopoulus, "Cultural Achiavement" [of Byzantium], *History of Humanity*, c. IV, s. 187. Burada altıncı yüzyılda *grejuva* (Grek ateşi) olarak bilinen nafta silahını geliştiren Bizans'ın bu yolda ondördüncü yüzyılda Batı'da geliştirilen ateşli silahları üretemedikleri belirtilmektedir.

VII.21/140. *Büyük Larousse* (1992 baskısı), "Bizans" girdisi.

VII.21/141. Yannis Karayannopoulus, "State Organization, Social Structure, Economy and Commerce" [of Byzantium], *History of Humanity*, c. IV, s. 185.

VII.21/142. *AnaBritannica* (1986 baskısı), "Bizans İmparatorluğu" girdisi.

VII.21/143. Karayannopoulus, "State... and Commerce", *History of Humanity*, c. IV, s. 185.

VII.21/144. Karayannopoulus, "State... and Commerce", *History of Humanity*, c. IV, s. 184.

VII.21/145. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 90.

VII.21/146. Karayannopoulus, "State... and Commerce", *History of Humanity*, c. IV, s. 184.

VII.21/147. Bkz. Maksimovic, "Byzantium, Historical Summary", *History of Humanity*, c. IV, s. 179.

VII.21/148. Karayannopoulus, "State... and Commerce", *History of Humanity*, c. IV, s. 183.

VII.21/149. Karayannopoulus, "State... and Commerce", *History of Humanity*, c. IV, s. 185.

VII.21/150. Bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (kısaltılmış baskı), s. 267.

VII.21/151. Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 318.

VII.21/152. Bu yolda (s. 760'ta belirtildiği gibi) III. Leon'un ikonakırıcılığı bile başlattığı belirtilmişti.

VII.21/153. Bkz. Maksimovic, "Byzantium, Historical Summary", *History of Humanity*, c. IV, s. 178 ve Karayannopoulus, "State... and Commerce", *History of Humanity*, c. IV, s. 183.

VII.21/154. Karayannopoulus, "State... and Commerce", *History of Humanity*, c. IV, s. 184.

VII.21/155. Karayannopoulus, "State... and Commerce", *History of Humanity*, c. IV, s. 183.

VII.21/156. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (kısaltılmış baskı), s. 271.

VII.21/157. Lejyon, Roma ordusunun en büyük birimi olup (Sezar zamanında) 6-3 bin savaşçıdan oluşuyordu. Doğu Roma İmparatorluğu'nca da benimsenmişti. Bir lejyon, kendi içinde 10 bölüğe, onlar da "yüzlük" takımlara bölünüyordu. Ağır silahlı, zırhlı yayalar (hoplitler) lejyonların belkemiğini oluşturuyordu. Ancak atlı saldırıları ve gerilla savaşı bu birlikleri hırpalayabiliyordu; bkz. *The Longman Encyclopedia* (1989 baskısı), "legion" girdisi.

VII.21/158. Savaş tarihçisi O. N. Otnan, *Ok, Balta, Mancınık*, çev. Ismail Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, Istanbul, 2002, s. 13'te, Ortaçağ atlısının başarılarının, Gotların Romalılara karşı kazandığı Adrianapolis (Edirne) Savaşı'yla başladığını yazmaktadır.

VII.21/159. Bkz. Karayannopoulus, "State... and Commerce", *History of Humanity,* c. IV, s. 184 ve McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 327.

VII.21/160. Vocotopoulus, "Cultural Achievement", *History of Humanity,* c. IV, s. 186; örneğin (bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* s. 387'de sözü edilen) Kyzikoslu (Bizans kenti yanındaki, bugünkü Kapıdağlı) Theodoros Skutariotes tarafından (1282'de yazılan) kronikte olaylar, dünyanın yaratılışından alınıp Konstantinopolis'in (1261'de) Latinlerden geri alınışına dek getirilmekteydi.

VII.21/161. Bkz. Al-Hasan, "Knowledge and Sciences", *History of Humanity,* c. IV, s. 99 ve Vocotopoulus, "Cultural Achievement", *History of Humanity,* c. IV, s. 191.

VII.21/162. Osmanlı kültürü üzerinde Bizans etkileri için bkz. Vocotopoulus, "Cultural Achievement", *History of Humanity,* c. IV, s. 192; bunlar arasında Yunancanın diplomasi dili olarak kullanılması, kamu yönetiminin yapısı ve Aya Sofya modeline göre kubbeli camiler sayılmaktadır. Bunlara, bir imparatorluk politikası olarak "tehcir" de katılabilir. Maksimovic, "Byzantium, Historical Summary", *History of Humanity,* c. IV, s. 178'de (Osmanlı ile bağlantısını kurmaksızın) Bizans'ın, Balkan Slavlarına, Ermenilere, Küçük Asya kabileleri halklarına uyguladığı "yerlerini değiştirme" (tehcir) politikasından söz etmektedir.

VII.21/163. Vocotopoulus, "Cultural Achievement", *History of Humanity,* c. IV, s. 187.

VII.21/164. Vocotopoulus, "Cultural Achievement", *History of Humanity,* c. IV, s. 186; burada, çocukların özel eğitiminde *Kitabı Mukaddes* yanı sıra Eski Yunan klasiklerinin de okutulup öğretildiği belirtilmektedir.

VII.21/165. Vocotopoulos, "Cultural Achievement", *History of Humanity,* c. IV, s. 186'da, Kontantinopolis'te bir yükseköğretim okulunda retorik, felsefe, matematik, astronomi yanı sıra müzik, hukuk, tıp öğretildiği belirtilmekte. Onbirinci ve onikinci yüzyıllarda kabaca üniversiteye denk birçok eğitim kurumunun açıldığı, ancak bunlarda eğitimin (1204) Latin işgali ile kesildiği, ama (1261'de) kentin geri alınışından sonra açılanlardan bazılarının Türk fethine dek sürdüğü bilgileri verilmekte.

VII.21/166. Vocotopoulus, "Cultural Achievement", *History of Humanity,* c. IV, s. 189.

VII.21/167. Vocotopoulus, "Cultural Achievement", *History of Humanity,* c. IV, s. 188.

VIII. Kesim

ORTAÇAĞ HIRİSTİYAN VE İSLAM UYGARLIKLARI

22. Bölüm
ORTAÇAĞ HIRİSTİYAN UYGARLIĞI

Ortaçağ, tarihçilerce, kabaca İS beşinci-onbeşinci yüzyıllar arasına konur. Ancak Ortaçağ Hıristiyan Batı[1] uygarlığı söz konusu olduğunda, öyküyü en azından İS birinci yüzyıldan başlatmak gerekir. Gerçi Ortaçağ Hıristiyan uygarlığının altyapısı (oluşumu beşinci yüzyılda başlayan) feodal (tarımcı) üretim biçimidir. Ama üstyapısı olarak benimsenecek olan Hıristiyanlığın tektanrıcı bir din olarak kökleri, daha öncelere dayanır. Bunun en açık kanıtı, Hıristiyanların *Kitabı Mukaddes*'inin "Eski Ahit" denen *Tevrat* bölümünün, "Yeni Ahit" denen *İncil*'lerinde sözü edilecek olan İsa'nın sözlerine ve eylemlerine başlamasından çok önce (beş yüzyıl kadar önce) derlenip toparlanmış bulunmasıdır. Öyleyse bölüm, tektanrıcılığın Hıristiyanlık dalının filizlenmesine yol açan koşulların oluştuğu tarihlerden başlatılmalı.

TEKRANRICILIĞIN VE HIRİSTİYANLIĞIN KÖKENLERİ

Toplumsal artının hem karadan hem denizden sağlandığı Ortadoğu uygarlıklarının tüm dünyayı yönetme savında bulunan egemenlerinin

evrensel bir ideolojiye gereksinim duydukları belirtildi. Böyle bir ideoloji, "evrende düzeni sağlayan tek bir yaratıcı tanrı vardır" inancı çevresinde örgütlendirilebilirdi. Bu inançtan çıkarsamayla, "yeryüzünde düzenin sağlanması da onun tek temsilcisinin varlığına bağlıdır" sonucuna varılabilirdi. Böyle evrensel bir ideolojinin tohumlarının nasıl kabile-tanrıcılıkla atıldığı (s. 636'da) anlatıldı. Bu tohumların atıldığı kabile toplulukları, eşitsiz kültürel evrim nedeniyle, imparatorluklar arasında ya da imparatorluklar içinde yaşamaktaydı. Çok halklı ve çok kültürlü imparatorluklar, gereksinim duydukları böyle bir ideolojiyi nerede bulsalar almaya hazırdılar. Gerçekten Roma egemenleri, öncellerinin bir zamanlar ideolojik düşmanları sayıp, yandaşlarını amansızca kovuşturduğu İsacılığı (yararı kavranınca) benimsemekte güçlük çekmediler.

İsacılığın Musacı kökleri

Musa, göçebe çoban (barbar) İbrani kabilelerinin yerleşme ve uygarlaşma eğilimlerinin rehberliğini yapmıştı. Onlara (kabileler konfederasyonunun savaşçı tanrısı "orduların rabbi" Yehova adına) Filistin'e yerleşme umudu vermişti. Yehova'nın söz verdiği bu ülkeyi ellerine vermesinin koşulu, kendisine (yani konfederasyonu oluşturan, "on iki sıptın" tanrısına) bağlı kalmalarıydı. Demek ki konfederasyonda sağlanan birliğin bozulmamasıydı. Ancak bazı kabileler ve bazı kişiler, tarımcı uygar toplumun verimlilik tanrılarının çekiciliğine kapılınca yasak geldi: Onların suretlerini yapmayacaksın ve benden başkasına tapmayacaksın![2]

Filistin'e (o zamanki adıyla Kenan ülkesine) yerleşme, Musacılar (Museviler) arasında (kentleşmenin, uygarlaşmanın kaçınılmaz sonucu olarak) katmanlaşmayı getirmişti. Varsıl (yukarı) katmanlar, yörenin verimlilik tanrılarına (Baal'lere) ve doğurganlık (aşk) tanrıçalarına (Aşer'lere) sapınca, aşağı (yoksul) katmanlar Yehova'ya sarıldılar. Sınıf savaşı (ideolojik düzlemde) din savaşı biçimini (bkz. s. 653) aldı.

Pompey (İÖ 63'te) Filistin'deki Yahuda krallığını yenilgiye uğratıp topraklarını Roma İmparatorluğu'na kattı. Katınca, Yehova dininin geleneksel örgütünün ("Ferisiler" denen) dincileri, Roma emperyalizmiyle uzlaşmaya yanaşmış görünürler. Toplumsal artılarını (hiç değilse bir bölümünü) Roma'ya kaptıran üst katmanın bazı kesimleri ise, Yehova'ya bağlı kalanlara seslenerek onları ayaklandırmaya çalışmışlardı.

Bu sırada, adı *İncil'*e "Vaftizci Yahya" olarak geçecek bir peygamber ortaya çıkar. Söyledikleri ve yaptıkları, gerek Romalılara gerek onlarla işbirliğine giren Ferisilere karşı, yalnızca inançla değil aynı zamanda si-

lahla direnmeyi kışkırttığını gösteriyor. Direnme yolunda daha önce çevresine kitleleri toplayıp, onları ayaklandırabilecek gizemli güçlere ve tutkuya sahip birini aradığı anlaşılıyor. *İncil*'de, aşk ve kıskançlık öyküleriyle süslenerek de olsa, başının Roma dostu Yahuda Kralı Herodes tarafından kestirilecek olması da bunu kanıtlıyor.

İsa ve İsacılık

Mesih İsa,[3] bu koşullarda, Vaftizci Yahya'nın karşısına meslekten dinci olmayan bir Yehova sözcüsü (demek ki bir Musacı) olarak ortaya çıkar.[4] Vaftizci Yahya onda kitleleri çeken bir yan görmüş olmalı ki daha sonra vaftiz olmak üzere kendisine gelecek olan İsa için şunları söylemiş olduğu (*İncil*'de) yazılıdır: "Gerçi tövbe için su ile ben sizi vaftiz ediyorum; fakat benden sonra gelen, benden daha kudretlidir; onun çarıklarını taşımaya ben layık değilim; o sizi Ruhülkudüs ile ve ateş ile vaftiz edecektir...[5] buğdayını ambarına toplayacak, fakat samanı sönmez ateşle yakacaktır."[6]

Ezilenlere kurtuluş umudu verilişi: Öyle anlaşılıyor ki İsa, Yahya'dan (bir tür) "el alarak" peygamberliğe başlamıştır. Yanında, ileride "Yeni Ahit" içine alınacak bir "İncil" (müjde) getirip yoksullara (umut) vermiştir: "Rabbin Ruhu üzerimdedir [demek ki vahiy gelmiş]. Çünkü fakirlere müjdeyi vâzetmek için o beni meshetti. Beni esirlere azatlık ve körlere gözlerinin açılmasını ilan etmeye, ezilenleri kurtuluşa kavuşturmaya, Rabbin makbul yılını ilan etmeye gönderdi."[7] Verdiği bu tür sözler, dağıttığı bu tür umutlar üzerine yoksullar, körler, hastalar kurtuluş umuduyla İsa'nın ardına takılmışlardır.[8]

Kendisine karşı çıkan dincilere göre İsa'yı bir cin ele geçirmişti. Kendisi bunu kabul etmese de[9] böyle bir suçlamanın yararını görmüş olabilir. Sara gibi nörolojik ve bazı psikolojik rahatsızlıkların bir insana güçlü ruhların girmesiyle açıklandığı bir çağda, bu rahatsızlıklardan yararlananlar çıkmaktadır. İsa örneğinde, hastalara elini dokunduğunda ya da hastalar İsa'ya dokunduklarında, kötü cinin içlerinden çıkacağı ya da iyi cinin İsa'dan kendilerine geçerek iyileşeceklerine inananlar İsa'nın çevresini sarmıştır.[10]

Çevreye İsa'nın körlerin gözlerini açıp[11] ölüyü dirilttiği söylentisi yayılmıştır. Kendilerine dokunma sırasını bekleyenler bir ara öylesine artmıştır ki İsa, havarilerine "el vermek" (iyileştirici gücünü onlarla paylaşmak) gereğini duyar. Havarileri bu işi beceremeyince, onları kötü azarlar: "Sizde hardal tanesi kadar iman olsa, bu dağa şuradan şuraya göç dersiniz ve göçer; ve size hiçbir şey imkânsız olmaz."[12]

Kurtuluşun ötedünyaya ertelenişi: İsa, bu ve benzeri sözlerinden çıkarılabileceği gibi (felsefe kavramlarıyla söylenirse) bir idealisttir.[13] Bireysel olsun toplumsal olsun tüm sorunların çözümünü, simgeler dünyasında (inançta) görmektedir. Gerçekten, *İncil*'in (bir yerinde Allah'ın bu dünyadaki haksızlıklara bir son vermek için bir kuşak geçmeden yargı gününde hesap soracağını söylediği yazılı[14] olsa da) bir yerinde Allah'ın yönetiminin ("göklerin melekutunun") göklerde, bir başka yerde "içimizde" olduğu söylenmektedir.[15] "Ne mutlu size fakirler, çünkü Allah'ın melekutu sizinledir. Ne mutlu size şimdi aç olanlar; çünkü tok olacaksınız. Ne mutlu size ağlayanlar, çünkü güleceksiniz. Fakat vay size zenginler, çünkü tesellinizi almışsınız. Ey şimdi tok olanlar, çünkü yas tutacaksınız."[16] Ne zaman? Yargı gününden sonra, ötedünyada!

İsa'nın Yahya ile kendisi arasında gidip gelişi: İsa'nın yüreği (hastalıklı ve yoksul olmasının kazandırdığı bir empati duygusuyla olmalı) aşağı katmanların insanlarından yana atmaktadır. Bu yolda (bir yerde)[17] "surata şaplak sırta aba" olarak adlandırılabilecek meseline bakılırsa, sorunların barışla, sevgiyle, gönüllülükle çözülmesinden yana görünür. Aynı İsa'nın (bir başka yerde),[18] "yeryüzüne selamet getirmeye geldim sanmayın; ben selamet değil fakat kılıç getirmeye geldim" dediği yazılıdır. Bu tutarsızlıklar çeşitli biçimlerde açıklanabilir ve açıklanmaktadır.

Bir açıklama da şu olabilir: İsa, kendi yumuşak doğası ile Vaftizci Yahya'nın kendisini kitlelerin savaşçı önderliğine zorlayan etkisi arasında gidip gelmektedir. Bu ikilemi en iyi biçimde "çifte kılıçlar" olayında yansıtılmış bulunmaktadır: İsa "Ferisiler" ve "Yazıcılar" denen meslekten dincilerin, dinden çok ticaretle ve siyasetle, ruhtan çok maddeyle uğraşmalarını (yozlaşmalarını) eleştirmiştir. Onlar da İsa'dan kurtulmak için tuzaklar hazırlamışlardır. Bu koşullarda, anlaşılan, artık kendini ve izleyicilerini sözle değil silahla savunmanın (ya da saldırmanın?) zamanının geldiğini düşünmüştür. Havarilerine bütün paralarını toplayıp, giysilerini satıp silah almalarını söyler. Toplanan parayla ancak iki kılıç alınabilmiştir. Havarileriyle birlikte Zeytin Dağı'na çıkar. Karşıdan, kendisini ele verecek hain havari Yahuda, çok sayıda kılıçlı, sopalı bir kalabalık, başkâhinler ve tapınağın (Romalı?) komutanı kendisini tutuklamak için gelmektedir. Karşı karşıya geldiklerinde, önceden anlaşma gereği Yahuda'nın öptüğü kişinin İsa olduğu bilinip tutuklanacaktır. Öpünce, İsa'yı alıp götürmek istemeleri üzerine, yanındaki kılıçlı iki korumasından biri, çekip kılıcını savurur. Başrahibin hizmetçisinin kulağını düşürür. Bunu (kanı!) gören İsa: "Kılıcını yerine koy,

çünkü kılıç tutanların hepsi helak olacaklardır" der.[19] Eliyle yaralının kulağına dokunup onu iyi eder.

Bir başka yerde şunları söylediği yazılıdır: "Bir yerde [*Tevrat*'ta] 'göz yerine göz, diş yerine diş'[20] denildiğini işittiniz. Fakat ben size derim: kötüye karşı koyma ve senin sağ yanağına kim vurursa, ona ötekini de çevir... abanı alandan gömleğini esirgeme."[21] Bir başka yerde (Mecdeli Meryem olayında[22] recm cezasını sert bulduğu anlaşılan aynı İsa), kısas anlayışının ve recm cezasının bulunduğu kitaptan *(Tevrat*'tan) söz ederek: "Sanmayın ki ben şeriatı yahut peygamberleri yıkmaya geldim. Gök ve yer geçip gitmeden... şeriatten en küçük harf... yok olmayacaktır"[23] diye konuştuğu anlatılmıştır.

İsa hatta (hiç değilse bazı konularda) *Tevrat*'ta öngörülen cezaların şiddetlendirilmesinden yana gösterilir: "'Zina etmeyeceksin',[24] denildiğini işittiniz. Fakat ben size derim: Bir kadına şehvetle bakan her adam zaten yüreğinde onunla zina etmiştir."[25] Bu demektir ki zinaya verilen ceza kadar büyük bir cezayı hak etmiştir. İnsan, kendini "göz zinası denen şeyin kaynağı bu mu?" demekten alamıyor. Hırsızın elinin kesilmesi anlayışının (hiç değilse onayının) kaynaklarından biri de İsa'ya yüklenen şu sözlerde görülebilir: "Ve eğer sağ gözün sürçmene sebeb oluyorsa, onu çıkar ve kendinden at; çünkü senin için azanın birinin yok olması, bütün bedenin cehenneme atılmasından iyidir. Ve eğer sağ elin sürçmene sebep oluyorsa, onu kes, ve kendinden at."[26]

İsa'nın düşüncelerini böyle misallerle ve mesellerle açıklama biçeminden gidilerek analoji mantığıyla yapılabilecek çıkarsamaların varabileceği sonuçlar, Engizisyon işkenceleri kadar tüyler ürpertici olabilir: Örneğin "beden" sözü (İsa'nın birçok sözünde yapıldığı gibi) tüm topluluğun birliği anlamında (mecazi) alınırsa, bu buyruğa dayanılarak, "sürçenler" yaşamdan ya da toplumlarından koparılıp atılabilecek demektir. Böyle bir yorum fantezi olarak görülmemeli.[27] Köktendincilerin noktasına virgülüne uygulanmasını istedikleri kutsal kitaplardaki bu tür sözlerin tarihsel işlevine ve etkisine de bakılmalı.

Örneğin, "kim karısını boşarsa ona boş kâğıdını versin denilmiştir"[28] biçimindeki Eski Ahit'in *(Tevrat*'ın) buyruğunu alıp Yeni Ahit'te *(İncil*'de), "Onlar artık iki değil bir bedendirler, imdi, Allah'ın birleştirdiğini insanlar ayırmasın" dedikten sonra şöyle değiştiriyor: "Fakat ben size derim ki, zinadan başka bir sebeple karısını boşayan adam onu [karısını] zaniye eder; ve kim boşanmış kadınla evlenirse zina eder."[29] Bunun tarihsel etkisi, erkeklerce formülleştirilen, yöneticileri erkek olan bir kurumca benimsenen bir toplumsal kuralın, kuşaklar boyunca (her

iki yan ayrılmak istese de) dayatılması olmuştur. Böylece, özgürlüğün hiçe sayılması yanı sıra ailenin yaşam boyu nefretle katlanılan zorunlu bir birliğe dönüştürülebilmesidir. Bu yüzden boşanma yasağı, kim bilir kaç erkeği, bir başkasıyla evlenebilmek için karısını ortadan kaldırmaya itmiştir. Ve kaç kadını, kocasından kurtulmak için (örneğin bakır kapta tuttuğu yemeği, zehirli mantarları yedirme gibi) kadın kültürü birikiminin sağladığı gizli yollara yöneltmiştir. Ve kaç dulun evlenememesine neden olmuştur. Dolayısıyla, erkek egemen bir dünyada dulları manastır ile genelev arasında bir seçim yapmak zorunda bırakmıştır.

Hıristiyan dinsel ideolojisinin kökleri konusunda İsa ile ilgili olarak üzerinde durulması gereken son bir nokta kaldı. Bu da, İsa'nın kendisinin Hıristiyan (İsacı) olmayıp Musacı oluşudur. Ve yaşamı boyunca Musacı (Musevi) kalmış olmasıdır. Bu gerçek, *Kitabı Mukaddes*'in, Hıristiyanların da benimsedikleri Eski Ahit *(Tevrat)* bölümüne ekledikleri Yeni Ahit *(İncil)* bölümünün birçok yerinde açıkça belirtilmiştir.

"Ben İsrail evinin kaybolmuş koyunlarından başkasına gönderilmedim."[30] "İsa bu on ikileri gönderdi ve onlara emrederek dedi: Milletler [başka halklar] yoluna gitmeyin... fakat daha ziyade İsrail evinin kaybolmuş koyunlarına gidin."[31]

Bu sözleri, İsa'nın kendini bir Musacı peygamber olarak gördüğünü gösterir. Ve müjdesinin yalnızca İsrailoğullarına verilmesini istemiş olduğunun kanıtıdır. Ancak İsa'yı çarmıha teslim etmiş olan kimi Musacılar, İsa öldükten sonra da Yeni Ahit'i *(İncil*'i) kabul etmemekte direnmişlerdir. Bunun üzerine Pavlus ve İsa'nın öteki izleyicileri "İncil"i öteki halklara yayma yoluna girmişlerdir. Bu tutumları eleştirildiğinde (Antiokheia'da [Antakya'da] Musacı olmayan birçok yandaş toplamalarına kızan Musacılara, "Pavlus ve Barnabas cesaretle söyleyip dediler: Allahın kelâmını önce size söylemek gerekti, madem siz onu kendinizden atıyorsunuz [*İncil*'i benimsemiyorsunuz] işte biz de milletlere dönüyoruz."[32]

Buradan da anlaşılacağı gibi, İsacılık, İsa'dan sonra Musacılığın bir yol'u (tarikatı) olarak başlamıştır. Hıristiyanlığın (İsacılığın) asıl kurucusu ise Pavlus olsa gerektir. Öyle anlaşılıyor ki İsa'nın önünde Yahya vardı; ardında Pavlus olacaktır.

Pavlus ve Pavlusçuluk

Pavlus (İS 60-?) tektanrıcı (Musacı ve İsacı) inançta, onu "milletlere" ve imparatorluğa açan (evrenselleştiren) önemli değişiklikler yap-

mıştır. Onu, Roma emperyalizminin boyunduruğu altındaki bir halkın, onun da Roma'nın ve kendi varsıllarının sömürdüğü katmanlarının (eşitlikçi) özlem ve değerlerinin toplamı olmaktan çıkarmıştır. Daha doğrusu, bu niteliği yanı sıra ona, Roma İmparatorluğu'nun (tüm katmanlarının, tüm sınıflarının) dini olarak benimsenmesini sağlayabilecek (eşitsizlikçi) değerler eklemiştir. Böylece tektanrıcılık, toplumun hem alt hem üst katmanlarına, hem yönetilenlere hem yönetenlere seslenilebilecek "eksiksiz" bir dinsel ideoloji konumuna getirilmiş oldu.

Saul, kendi deyişiyle "İsrail evinin Benyamin boyundan bir Yahudi" idi.[33] Tarsos (Tarsus) kentinde doğmuş, ama Yeruşalim'de yetişmişti. Ailesi Roma yurttaşlığına geçtiği için kendisi de doğuştan Romalıydı.[34] Çadır dikicisi olmakla birlikte, tutkulu bir Ferisi (egemen Yahudi mezhebi dincisi) gibi çalışmaktaydı. Yaşadığı Damask'taki (Şam'daki) İsacıların kovuşturulmasında etkin rol aldı. Kendi deyişiyle "haddinden ziyade eza, ve onları perişan etti."[35] Gene böyle bir amaçla Şam'a giderken, gökten yere inen kendisini bir süre için kör eden bir nur ile yere düşmüş. Aynı anda İsa'nın kendisine (pek çok kişinin canını yakmanın yarattığı vicdan rahatsızlığı ile olmalı) "Saul, Saul niçin bana eza ediyorsun?" diye seslendiğini duymuş.[36] Bunun üzerine adını Pavlus olarak değiştirmiş. Görüşünü yeniden kazanınca vaftiz olmuş. Arap Çölü'nde yalnızlığa (inzivaya) çekilip on üç yıl İsacılığı öğrenmiş. Sonra da yaşamını onu yaymaya adamış.

Pavlus'un eylemciliği ve kuramcılığı: Pavlus (Lenin'i anımsatırcasına) hem bir eylemci hem kuramcıydı. Eylemci yönü, Akdeniz'i çevreleyen toprakları dolaşıp buralarda kurduğu kiliselerin (gizli örgütlerin) sayısından çıkarılabilir. Onlara yazdığı (*İncil'e* eklenen) mektuplarından anlaşılabilir. Ayrıca, örgüt çalışmaları sırasında, kendi deyişiyle, Musacılardan 5 kez 40'tan bir eksik dayak yemiş, 3 kez değnekle dövülmüş, 1 kez taşlanmış, 3 kez deniz kazası geçirmiş olmasından[37] belli.

Kuramcı yönüne gelince, tektanrıcı dini kovuşturulmakdan kurtarıp onu insanlığın bütün halklarına açan değişiklikler yaptı. Bu alanda da tutkusunu ve yaratıcılığını gösterdi.

Tektanrıcılığı evrenselleştirmesi: Pavlus, içlerinde örgütlenmeye çalıştıkları Eski Ahit yandaşlarının Yeni Ahit yandaşlarına düşmanca davranmalarına tepki gösterdi. Bu tepkisinin en önemli görünümü, tektanrıcılığı İsrailoğullarının tekelinden kurtarıp (bkz. s. 798) milletlere açmak oldu: "Allah[38] yalnız Yahudilerin mi, Milletlerin de değil mi?"

diye sordu. Gene kendi yanıtladı: "Evet Milletlerin de."[39] Niye? "Kurtarıcımız Allah... istiyor ki bütün milletler kurtulsunlar ve hakikat bilgisine gelsinler." Böylece Pavlus, kendini "imanda ve hakikatte [kuramda ve eylemde] milletlerin muallimi olarak tayin olunmuş"[40] saydı.

Bu, Pavlus'un tektanrıcı dini bir halkın elinden alıp bütün halklara açarak onu "evrenselleştirmesi" demektir. Ve böyle bir din, artık Musacılıktan farklıdır. İsacılıktan da farklıdır. Ancak ona (İsacılık anlamında) Hıristiyanlık denmesi görenek olmuştur. Doğrusu "Pavlusçuluk" olurdu. Gene de (değiştirilemeyecek kadar yerleştiği düşünülerek), "Hıristiyanlık" kullanılacaksa, kurucusunun, İsa'dan çok (hiç değilse İsa yanı sıra) Pavlus olduğu bilinerek kullanılmalı.

İsacılığı kurtarışı: Pavlus, Musacılıkta ve İsacılıkta değişiklikler yapmayı neden gerekli görmüştür? Bunun bir nedeni, kişisel yaşam deneyiminde içinden geldiği Musacılarla giriştiği sert kavgalar olabilir. Musacıların Yeni Ahit'i benimsememekteki inatçılıkları üzerine İsacıların başka yandaşlar edinmek zorunda kalışları bir neden oluşturabilir. Bir başka neden, bir yandan Musacıların kovuşturmasına, bir yandan Romalıların kovuşturmasına uğrayan İsacıların kendilerini yok olmanın eşiğinde bulmaları olmalı.[41] Pavlus, Kurtuluş sözü veren İsacılığı, her halktan her katınana açarak "kurtarmak" istemiş görünür.

Ama tarihsel perspektiften bakılırsa, İsacılığa Pavlusçu biçimin verilmesinin asıl nedeni, evrensel imparatorluk altyapısının kendine uygun (tektanrıcı) bir üstyapıya duyduğu gereksinimin anlaşılmasıdır. İmparatorluk içinde çarkların, tektanrıcı bir inancın, imparatorluğun bir halkının elinden alınıp tüm halklarına sunulacak yönde işlemesidir. Pavlus'un kişisel deneyiminin götürdüğü düşünceler bu toplumsal gereksinime denk düşünce, Pavlusçuluk önce yaygınlaşma, sonra imparatorlukça benimsenme olanağı bulacaktır.

Bu yolda Pavlus'un tektanrıcı inançta yaptığı değişikliklerden biri (Yehova'nın İbranilerle sözleşmesinin anımsatıcı imi olarak getirilmiş) sünnet zorunluluğunu kaldırmasıdır: "Bir adam [İsacılığa] sünnetli iken çağrıldı mı? [oğulları?] sünnetsiz olmasın. Bir adam sünnetsizlikte mi çağırıldı? sünnet olmasın".[42] Öteki değişiklik (bir inançtakileri öteki inançtakilerden ayırt etme işlevini gören göreneklerden biri olarak) domuz eti yeme tabusunu kaldırmasıdır. Bir üçüncüsü, yeni inanca, (İsa gibi yalnız köleleri, yoksulları değil) özgürleri, varsılları da çağırmış olmasıdır: "Kul iken çağrıldın mı? sana kaygı olmasın, fakat eğer azat olabilmişsen daha ziyade [ne demekse?] onu kullan. Çünkü Rabbe çağrılmış olan kul Rabbin azatlısıdır, hür iken çağrılmış olan da Mesihin

kuludur. Kardeşler, herkes ne halde çağrılmış ise, Allah ile o halde kalsın" diye yazılmıştır, Pavlus'un Korinthos Kilisesi örgütüne gönderdiğine inanılıp *İncil'e* alınan mektubunda.[43] Burada, İsacılığa geçen kölelerin, kurtuluşu bu dünyada sanıp özgür olmaya, İsacılığı özgürlük savaşımında kullanmaya kalkmamaları yolunda (egemen katmanlara göz kırpılırken) kölelere üzeri örtülü bir uyarı bulunmaktadır.

Stoacı felsefeyi kullanışı: Pavlus'un düşüncelerinin aynı zamanda, (odaklarından biri Tarsos'a yakın Antiocheia (Antakya) olan) Stoacı felsefeden etkilendiği anlaşılıyor. Gerçekten Pavlus, İsacılığın kölelere azatlık getireceği umudundan vazgeçildiği çağda (İsa'dan bir kuşak sonra) yaşamıştır. Pavlus da hem kölelere seslenip, onlara özgürlük umudunu verip, hem de konumlarını (yazgılarını) değiştirmeye kalkmamalarını öğütlemenin yolunu Stoacılıktan öğrenmiş görünüyor.[44] Anımsanırsa, hem bir köleye hem bir imparatora seslenebilen Stoacılıkta şöyle bir düşünce çizgisi izlenmişti: Bütün insanlar eşittir. Köleyle özgür arasında fark yoktur. Çünkü bir özgür (içindeki) tutkularının kölesi olabilir. Bir köle ise, kendini tutkulardan özgür kılmış bulunabilir (bkz. s. 749). Pavlus benzeri bir uslamlamayla, "köle olup Hıristiyanlığa geçmiş kişi, Rabbin gözünde özgür sayılır; özgür olup Hıristiyanlığa geçense, kendini Mesih İsa'ya adamış kul sayılır" demeye varan sözler söylememiş miydi?

Yeni Ahit inancı, Pavlus'a göre, yalnızca köle ile özgürü eşitleştirmekle kalmaz. Yahudi ile Yunanlıyı (birazdan ne tür "eşitlik" olduğu görülecek olan) kadınla erkeği de eşitleştirir: "Ne Yahudi ne de Yunanlı vardır, ne erkek ne de dişi vardır; çünkü Mesih İsa'da hepiniz birsiniz."[45] Yani aynı inançla Mesih'te birleşmişiniz demek ister.

Pavlus'un sözünü ettiği ne tür bir özgürlük, ne tür bir eşitlik anlayışıdır? Bunun anlaşılabilmesi için erkek-kadın, efendi-köle, yöneten-yönetilen arası ilişkileri düzenleyen sözlerine bakmalı. Daha doğrusu zamanı toplumunun kurulu ilişkilerini onaylamaktan öte bir şey söylemeyişine bakılmalı.

Kadınlara seslenişi: Kocalarınıza tabi olun: "Kadının öğretmesine ve erkeğe hâkim olmasına izin vermem. Çünkü önce Âdem sonra Havva yaratıldı, ve Âdem aldanmadı, fakat kadın aldanarak suça düştü."[46] Bunun anlamı Hıristiyanlıkta kadınların papaz olamayacağıdır. Aynı anlayış ileride kilise okullarının yerini alacak olan devlet okullarında sürdürülseydi, öğretmenlik yolu kadına hiçbir zaman açılmayacaktı!

"Ey kadınlar, kendi kocalarınıza, Rabbe tabi olur gibi tabi olun." Niçin? "Çünkü bedenin kurtarıcısı Mesih kilisenin başı olduğu gibi erkek de kadının başıdır. Kilise Mesihe tabi olduğu gibi kadınlar da böylece her şeyde kocalarına tabi olsunlar."[47] Bu analojik çıkarsama, kimilerine inandırıcı gelmeyebilir diye düşünmüş olmalı. Çünkü Pavlus kafasında daha güçlü (yaratılışçı) kanıtlar hazırlamıştır: "Kadın kilisede başı örtüsüz dua etmesin" dedikten sonra (böylece kadının başını örtmesinin yolunu açtıktan sonra) bunun nedenini açıklamaktadır: "Çünkü erkek, Allahın sureti [benzeri] ve izzeti [değerlisi] olduğu için başını örtmemelidir; fakat kadın erkeğin izzetidir... Çünkü erkek kadın için değil, fakat kadın erkek için yaratıldı.[48] Kısacası Pavlus, kadın-erkek ilişkisini bir amaç-araç ilişkisi olarak görüp göstermektedir.

Kölelere seslenişi: Efendilerinize İsa'ya eder gibi hizmet edin: Pavlus'un efendi-köle ilişkileri hakkındaki düşünceleri erkek-kadın ilişkilerindekinden farklı değildir: "Ey kullar, göze görünür hizmetle insanları hoşnut eder gibi değil, fakat Mesih'in hizmetçileri gibi Allahın iradesini candan yaparak, ve insanlara değil Rabbe oluyor gibi iyi niyetle hizmet ederek, ve gerek kul gerek hür[49] herkesin ne iyilik yaparsa, Rab tarafından onu alacağını bilerek, bedene göre olan efendilerinize Mesih'e hizmet eder gibi, yüreğinizin sadeliğinde korku ve titreme ile hizmet edin!"[50]

Yönetilenlere seslenişi: Yöneticiye karşı çıkan Allah'a karşıdır: Ve Pavlus, yöneten-yönetilen ilişkisinde şunları söylemektedir: "Herkes üzerinde olan hükümetlere tabi olsun; çünkü Allah tarafından olmayan hükümet yoktur; ve onlar Allah tarafından tanzim olunmuştur. Bundan dolayı hükümete mukavemet eden Allahın tertibine karşı durmuş olur ve karşı duranlar kendi aleyhlerine hüküm alırlar."[51]

Pavlus'un yukarıdaki düşüncelerini bir de açıklamaya, yorumlamaya, eleştirmeye gerek yok. Ama "Niye bunları söyleme gereği duydu ki?" sorusu sorulabilir. Sonra da bu düşüncelerin ne gibi sonuçlar doğurduğuna bakılabilir.

Romalılara güvence verişi: Boyun eğiyoruz, kovuşturmaya son verin: Aslında Pavlus, Musacılıkta ve İsacılıkta yaptığı stratejik değişikliklerle daha çok Romalılara seslenmişti: "Korkmayın, düzeni bozucu değiliz, kovuşturmaya son verin" demek istemişti.

Roma, imparatorlukların geleneksel dinsel hoşgörü politikasını izleyerek (bkz. s. 630) genelde uyruk halkların inançlarına karışmamaktaydı. Bu konuda uyruklarından tek beklediği Roma tanrılarına (bu ara ölünce tanrılar arasına karıştıklarını düşündükleri imparatorları için kurulan tapınaklara) saygısızlık etmemeleriydi. Saygılarını, belli günlerde belli törenlere katılarak belirtmeleriydi. Bunu yaptıktan sonra kendi törenlerini istedikleri gibi yürütmelerine karışılmıyordu. Ne var ki Musacıların kitaplarında "hiçbir suret önünde eğilmeyeceksin" kuralının Roma imparatorlarının yontularına da uygulanışı, Romalıları kuşkulandırıyordu.[52] Roma, bu yüzden, Musacılığı gözlem altına almıştı. Musacı bir dinci aile olan Makabilerin İÖ ikinci yüzyıldaki ayaklanması ve Musacılığın (Vaftizci) Yahya peygamber zamanında Roma'ya karşı bir ayaklanmanın ideolojisi yapılmaya çalışılması, Roma'nın kuşkularının boşuna olmadığını gösteriyordu.

Musacılara karşı duyulan bu kuşku, onun köktenci bir mezhebi gibi görülen lsacılar karşısında daha yoğunlaşmıştı. lsa'nın "İsrail evinin dağılan koyunlarını toplama" ve "kölelere, yoksullara kurtuluş müjdesi" sloganları ile çevresindeki kalabalığın büyümesine, Musacı Ferisilerin lsacılara sahip çıkmayıp tersine karşı çıkıp kovuşturulmalarını istemeleri de eklendi. Eklenince, kovuşturma (birinci yüzyılın ikinci yarısında) başlatılmıştı. Bu kovuşturmaya Pavlus, önce katılmış, sonra kendisi İsacılara katılınca, kovuşturmadan payını almıştı.

Böyle koşullarda, Romalı egemen katmanların (hoşgörü politikasını rafa kaldırıp) mülkiyeti ve köleliği hedef alan bir akımın, gelişmeden kökünü kurutmak istemiş olabileceklerini düşünebiliriz. Romalı yöneticiler ise, Filistin'de (Makabilerin Selevkoslara karşı ayaklanışlarına benzer)[53] bir bağımsızlık akımının gelişmesinden korkuyorlardı. Bunun yanı sıra, her halktan İsacılığa katılanların Romalılara vergi vermemeye, İsa'nın buyruklarına uyup imparatorunkilere uymamaya başlamaları olasılığı vardı. Bu korkuları kovuşturulmaları sertleştirilmiş görünüyor. Eylemin içinde bulunan Pavlus'un kovuşturmanın lsacılığın kökünü kurutmaya yönelik bir nitelik kazanmasını görmemiş olması düşünülemez.

Pavlus, kovuşturmanın durdurulması, hiç değilse hafifletilmesi için Romalı mülk ve erk sahiplerine seslenmiştir. Onlara Hıristiyanların Roma düzeni için bir tehlike oluşturmadıkları yolunda güvenceler verilmesi gerektiğini anlamıştır. Verdiği güvencelerden biri (daha önce belirtildiği gibi) Hıristiyanlığa geçmiş kölelerden, efendilerine, lsa'ya hizmet eder gibi candan yürekten hizmet etmelerini istemesiydi. Bu,

Romalı olsun olmasın mülk ve köle sahibi katmanlardaki efendilerin yüreğine serin sular serpmiş olmalı. Hele bu inanç, bir de kölelerin hizmetlerinin karşılığının ötedünyada ödeneceği umudu vermişse!

Pavlus, Romalı yöneticilere (ve Hıristiyan izleyicilerinin bulunduğu ülkelerin yöneticilerine) ise çok sağlam bir güvence vermiştir: Her erkin tanrıdan gelip, her düzenin tanrı tarafından kurulup, her (eşitsizlikçi) kurulu ilişkinin tanrıca düzenlendiğini (mektuplarında) yazmıştır. Bu yolda bir de devlete karşı çıkmanın, tanrının düzenine karşı çıkmak sayılacağını ve tanrının bunun cezasını vereceğini ekleyerek (bkz. s. 802) "ek güvence" vermiştir. Daha ne versin?

KOVUŞTURULMADAN KOVUŞTURMAYA

Kuşkusuz, Pavlus'un İsacılıkta yaptığı düzeltmelerle verdiği güvenceler hemen anlaşılamamıştır. Ama zamanla anlaşılacaktır. Hele Yeni Ahit derlenince, içine alınan Pavlus'un mektuplarını okuyanlar çıkacaktır. O zaman Hıristiyan toplulukların kurtuluşu ötedünyada aradıkları görülecektir. Görülünce, Neron'un (İS 64'teki büyük Roma yangınını üzerlerine yıkarak)[54] başlattığı, üçüncü yüzyılda şiddetlenen kovuşturma,[55] dördüncü yüzyılın başında (312'de) kaldırılacaktır. Barbarların Batı'da imparatorluğu yıkışı üzerine, devlet işlevlerini üstlenen Kilise "devletleşecektir". Öyle ki bu kez, kendisi (Engizisyon'u kurarak) "sapma" saydığı akımları kovuşturmaya başlayacaktır.

Kovuşturulmadan devlet dinine

Başkenti Konstantinopolis'e taşıyacak olan Roma İmparatoru Konstantinos (312'de), Hıristiyanların kovuşturulmasını durdurdu.[56] Durdurmakla kalmadı, Hıristiyanlığı hoşgörmekten öte, ona ilgi duydu. Bununla birlikte, (325'te) Nikaia Konsili'ni toplayarak onu devletin denetimi altına almayı boşlamadı. Hıristiyanlığa geçmeyi yaşamının sonlarına dek erteledi. Son (birleşik) Roma İmparatoru Theodosius ise (380'de)[57] öteki dinleri yasaklayarak Hıristiyanlığı devlet (imparatorluk) dini konumuna yükseltti. Bu, aynı zamanda tarımcı, katmanlı, devletli toplum biçiminin imparatorluk noktasına ulaşılan evresinin, en uygun üstyapıya (tektanrıcı dinsel ideolojiye) kavuşturulması demekti. Tencere yuvarlanmış kapağını bulmuştu.

İncil'in "Havarilerin yaptıkları" anlatılan "Resullerin İşleri" kitabında, "Bütün iman edenler bir arada olup her şeyleri müşterekti; mallarını ve mülklerini satıp onları hepsine herkesin ihtiyacına göre dağıtı-

yorlardı"[58] denmektedir. Bu sözlerle yansıtılan, imparatorluğun (emperyalizmin) boyunduruğu altındaki bir halkın ve eşitsizlikçi bir toplumsal düzenin alt katmanlarının umutlarını ve değerlerini dile getiren bir inancın varlığıydı. Ondan hiçbir şey çıkarılmadan (Pavlus tarafından yapılan) bazı eklemeler ile, bazı "düzeltmeler" ile Hıristiyanlık, Roma egemen katmanlarının ve Roma yöneticilerinin benimseyebileceği bir biçime sokulmuştu. Bunun üzerine "devlet dini" yapılmıştı.

Roma İmparatorluğu'nun bölünüp Batı'nın yıkılmasıyla, Hıristiyanlık, Doğu Roma-Bizans İmparatorluğu'nda, imparatorların kanatları altında devlet dini işlevini sürdürdü. Bu işlev, evrenin tek yaratıcısı ve yöneticisi olduğu ileri sürülen bir aşkın öznenin yeryüzündeki tek yasal temsilcisi olduğu söylenen imparatorlara tanrısal yasallık kazandırmaktı. İmparatorlarla birlikte imparatorluk düzeninin tanrısal kaynaklı olduğu sanısını yaratmaktı. Böylece çeşitli halklardan oluşan ve çeşitli katmanlara bölünmüş bir toplumu (insanlarını aynı inançla birleştirerek) birlik içinde tutmaya çalışmaktı.

Kilise'nin "devletleşmesi"

Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun barbar akınlarıyla yıkılmasıyla unufak olan Batı ülkelerinde yeni bir işlev üstlendi. Doğu'daki gibi devletin kanatları altına girmesi yerine (ortada dişe dokunur başka bir örgüt ve erk odağı bulunmayınca) denebilir ki devleşti ve "devletleşti".

Şöyle ki imparatorluğun kovuşturması sırasında, Hıristiyan toplulukları olan kiliseler "gizli örgütler" olarak kurulmuşlardı. İmparatorluğun en büyük kentlerinde, örgütlerin çapı bakımından, en büyük topluluklar oluşmuştu. Böylece, kilise yöneticileri arasında, belli odaklardan yönetilen hiyerarşiler oluşmuştu. Söz konusu odakların yöneticileri, çevrelerindeki küçük toplulukların denetçileri (Yun. *episkopos*) konumuna geçmişlerdi.

Kovuşturma, Konstantinos'un (312 tarihli yazılı buyruğuyla) kilise topluluklarının hoşgörülmesi isteğiyle kaldırılınca, hiyerarşik yapılanmış yeraltı örgütü, olduğu gibi, gün yüzüne çıktı. Öyle ki imparatorluğun Roma, Konstantinopolis, Antiocheia, Yeruşalim, Aleksandria gibi büyük kentlerinde başpiskoposluklar, bazı kentlerinde piskoposluklar görülecekti. Gönüllü dincilerin yerini meslekten (profesyonel) dinciler alacaktı.[59]

Roma başpiskoposları, tüm piskoposlukların başı, babası (papa) olduklarını ileri sürdüler.[60] Buna karşılık öteki önemli kentlerin pisko-

posları, tüm Hıristiyanlık dünyasını ilgilendiren kararların (konsillerde) ortak alınmasını istediler. İmparatorluk bölünüp Batı (476'da) tarihe karışınca hiyerarşi ilkesi ağır bastı, Papalık kurumlaştı. Batı'da Kilise'den daha örgütlü ve daha güçlü erk odağının bulunmaması, Kilise'yi, devletin yıkılmasıyla oluşan boşlukları doldurarak, devletin bazı işlevlerini üstlenmeye götürdü. Bir başka deyişle Kilise (sanki) "devletleşti".

Kilise kuşkusuz gerçekte devlete dönüşmemişti. Ama kazandığı yeni konumu içi boş bir "devletleşme" benzetmesinden öteydi. Daha önce devletin gördüğü adalet dağıtma, toplumsal güvenlik, vergi toplama işlerini üstlendi. Devletin o çağda görmediği, daha sonra göreceği eğitim (okuryazarlık öğretme) gibi işlevleri de görmeye başladı. Sonunda Kilise, denebilir ki, "devlet benzeri" bir örgüte dönüştü. Bunun en açık kanıtı Papalık idi. Papalık kiliselerin gelirlerinin % 10'u vergi olarak alıyordu. Kendi toprakları, üzerlerinde serfleri vardı. Hatta kendi ordusu olacaktı. Piskoposluklara gelince, kasabalarda, kentlerde dinsel işlevlerine ekonomik, toplumsal, siyasal işlevler eklenecekti.[61]

Bu gelişmelerle Kilise, başlangıçtaki tinsel erkine (dokuzuncu yüzyıla varıldığında) ekonomik erk de eklemiş bulunuyordu. Sofu Hıristiyanların (ölürken) bağışladıkları taşınılmaz mülklerle toprak sahibi olmuştu. Topladığı vergilerle varsıllığı, feodal beylerinkini aşabilen derecelere ulaşmıştı. Geniş topraklarını işletmeleri için feodal beylere kiralayan papalar ve piskoposlar, onların üstbeyleri (süzereni) konumuna yükselebilmişlerdi.

Böylece Kilise, Batı Hıristiyanlık dünyasının, biri yersel biri tensel iki erk örgütünden biri olarak göründü.[62] Papanın (İS 800'de), Frank Kralı Şarlman'a "Kutsal Roma İmparatoru" sanı vererek taç giydirmesi, bu ikili erk odağı durumunu ve Kilise'nin gücünü yansıtmaktaydı. Bundan sonra papa ile imparatorluk, bir yandan dinci ve savaşçı feodal birimlerin konfederatif örgütleri işlevi görürken, bir yandan aralarında erk (hegemonya) savaşımına giriştiler. Kilise ile devlet arasındaki erk savaşımı, krallar-piskoposlar, papazlar-feodal beyler düzeylerine dek ine-bildi.

Dinsel soyluluk ile savaşçı soyluluk kendi aralarında hegemonya savaşımı verirken, Ortaçağ'ın katman (zümre) toplumunda alt katmanlara karşı sınıf savaşını birlikte yürüttüler. Sınıf savaşımı ayaklanmaya dönüşünce, aralarındaki eski düşmanlıları bırakıp köylülere karşı iş ve güçbirliğine gidebileceklerdi. Bu savaşım ideolojik düzlemde mezhep savaşı biçimini aldığında, hasımlarını "doğru dinden sapmış" sayıp, aforoz edip kovuşturabildiler. Kovuşturulan bir inanç, kovuşturan bir erke

dönüşebilecekti. Öyle ki "sapkın" sayılanların üzerine Haçlı birlikleri gönderilecekti.

FEODAL TOPLUMA GEÇİŞ

Ortaçağ Batı toplumunun, uygar Roma toplumları ile ilkel (barbar) Cermen kabilelerinin (topluluklarının) bireşiminin (sentezinin) ürünü olduğu söylenebilir. Bu bireşimde Hıristiyanlık, daha çok katalizörlük (yapıştırıcılık) işlevi görmüştür. Dolayısıyla köleci sayılabilecek bir katmanlı toplumdan bir başka katmanlı topluma, yani feodal topluma geçişi sağlayan öğeler, hem Roma'da hem Cermenlerde aranmalıdır. Ayrıca söz konusu öğelerin etkileşimine ve eklemlenişine bakılmalıdır.

Feodal düzenin Batı Roma kökleri

Uygar toplumun artının tarımdan sağlandığı evresinde, "feodal" denebilecek üretim ilişkileri, o ya da bu çeşitlemesiyle hemen hemen evrenseldir. Feodallikle çeşitli zamanlarda, dünyanın çeşitli yerlerinde, çeşitli halklarda karşılaşılır. Ancak tarihçilerce ve toplumbilimcilerce, önce Avrupa tarihinde ayrımlanıp, tanımlanıp kavramlaştırılmıştır. Bu nedenle Avrupa Ortaçağ ekonomik ve toplumsal düzeni, feodalliğin örnek biçimi sayılmıştır. Öteki tarım toplumlarının feodal olup olmadığı, ne derece ve ne biçim feodal oldukları, bu örneğe dayanılarak tartışılmıştır. Avrupa feodalliğinin, feodalliğin, örnek biçimi sayılışında, ekonomik ve toplumsal birimlerle siyasal birimlerin çakışmışlığı olgusu belirleyici olmuştur.

Roma lmparatorluğu'nda, ele geçirilen toprakların hiç değilse bir bölümü, bir biçimde Romalı askerlere ya da çiftçilere geçirilmekteydi. Böylece oluşan büyük çiftliklerde, pazara yönelik tarımsal üretimde bulunuyordu. Roma'nın "pazara açık" olan "demesne" ve "latifundiya" denen tarım işletmelerinin yerini, Ortaçağ'da *manor* denen birimlerin aldığı görülür. Bunlar, "kendine yeterli", dolayısıyla "içine kapalı", pazar için üretim yapmayan, ekonomik, aynı zamanda toplumsal ve siyasal birimlerdi.[63] Latifundiyadan *manor*'a (malikâneye) varan süreç nerelerden geçti?

Kolonların ve kölelerin serfleştirilmesi: Batı Roma İmparatorluğu zamanında pazar ekonomisi daralınca, topraktan kaçış başlamıştı. Bunun, tarımsal üretimin düşmesi yanında vergi gelirlerini azaltan sonuçları oldu. Devlet (dolayısıyla egemen katmanlar) bu olumsuz gidişi durdurmaya çalıştı. Çeşitli önlemler düşünüldü. Roma imparatorları,

"kolon" (Lat. *colonus*) denen kiracı çiftçilerin kiraladıkları toprağı bırakıp ayrılmalarını yasaklama yoluna gittiler.

Gerçekten, Batı Roma İmparatoru I. Valentinianus'un (371'de) illere (eyaletlere) gönderdiği bir buyruğu, bu konuda tarihsel bir belge niteliği taşımaktaydı. Buna göre (bkz. s. 743'teki alıntıda belirtildiği gibi) işlemesi gereken toprağı bırakıp başka iş tutanlar cezalandırıldıkları gibi geri getirileceklerdi.[64]

Kölelerin serfleşmesi ise şöyle gerçekleşmiş görünüyor: Tarım işleri, yılın belirli aylarında sıkı çalışmayı gerektirir. Öteki aylardaysa insanlar az çok boş kalır. Çiftliklerde köleler çalıştırılıyorsa, efendileri onları (pazar daralıp kazançları azalsa da) ölü mevsimde beslemek zorundadır. Bundan kurtulmak için, kölelerini tarım mevsimi dışında özgür bırakma yoluna gideceklerdir. Onlardan yılın belirli aylarında zorunlu çalışma bekleyeceklerdir. Ki bu da serflik demektir.

Latifundiyaların malikânelere dönüşmesi: Roma İmparatorluğu (gördüğümüz gibi genişleme sarmalı tersine dönüp) gerileme dönemine girmişti. Latifundiyalardaki pazara yönelik üretim gerilemişti. Roma'nın son zamanlarının tarım işletmeleri olan demesnelerin satışları düştü. Buna koşut olarak kentlerden aldıkları yapılmış malların türleri ve tutarları azaldı. Eskiden kasaba, kent pazarlarından sağladıkları (örneğin saban demiri, koşum takımı gibi) bazı donanımların çiftliklerde yapılmasının yolları arandı. Tüm bu gelişmeler sonucunda, latifundiyaların ve demesnelerin yerini, giderek kendine yeterli tarım işletmesi olan "malikâne" (Lat. *manor*) alacaktır.[65]

Kır kültürüne geri dönülmesi: Kır ile kentin birbirini bütünleyen alışverişi en aza inince, bundan yalnızca tacirler değil, zanaatçılar da zarar gördü. Öyle ki Roma latifundiyası içinde yapılmayan, zanaatçılara bırakılan demircilik, doğramacılık, çömlekçilik gibi işler, Ortaçağ malikânelerinde, genellikle meslekten zanaatçı olmayan çiftçilerce yapılmaya başlanacaktı. Dolayısıyla, kentlerin (ekonomik) canlılığı, nüfusu (kültürel) çekimi azalacaktı. Bu durum Ortaçağ Avrupasında (Klasik Yunan, Roma kültürlerine göre) kültürel bir gerileme sürecini başlatacaktı. Örneğin profesyonel zanaatçılıktan beslenen çeşitli sanatlar (Kilise'ye hizmet edenler dışında) gerileyecekti.[66] Topluma, Roma'nın kent kültürü yerine kır kültürü egemen olacaktı.

Patron-sığıntı ilişkisi: Roma toplumunda, hukuk alanında (haklara sahip olan Roma yurttaşları ile özgür olmayan köleler arasında) kent-

lerde özgür olan, ama yurttaşlık haklarına sahip bulunmayan bir kesim oluşmuştu. Bu kesime sokulan kimseler, Roma yasalarından ancak bir Roma yurttaşının koruması altına sığınarak yararlanabilmekteydiler. Onlara "sığıntı" (Lat. *clientes*) onları koruması altına alanlara "patron" (Lat. *patronus*) denmekteydi. İşte bu koruyan-korunan ilişkisi, Ortaçağ'da doğacak süzeren-vasal, yeniçağda görülecek işveren-işgören ilişkilerine gebeydi.

Sığınma ilişkisi, Ortaçağ'da bununla sınırlı kalmadı. Benzeri bir ilişki yoksul, güçsüz kimselerin varsıl ve etkili kimselerin koruması altına girmeleriyle de kurulabiliyordu. Bu genel olarak sığınma ilişkisi ve koruma kurumu, Cermenlerin Batı Roma ülkelerinde yıktığı düzenin ve yarattığı güvensizliğin boşluğunu doldurarak genelleşme eğilimi gösterdi. Hiçbir erk odağının kendini ötekilerine sürekli olarak dayatamadığı Ortaçağ Batı feodal düzeninin belkemiğini oluşturdu.

Feodal düzenin Cermen kaynakları

Feodal düzenin Roma köklerinin feodal kurumları yaratacak filizleri beslemesi için, üzerlerine Cermen etkisinin binmesi gerekti. Latifundiya kiracılarının ya da "şef" (Lat. *magnate*) denen büyük toprak sahiplerinin yerini malikânelerin "feodal bey" egemenlerinin alması için Cermen etkisi yetti. Bu etki için feodal düzenin Cermen kaynaklarına bakılmalı.

"Comitatus" çapul birlikleri: Latincede *comitatus*, "bir amaç için birbirine bağlanmış yandaşlar çevresi"[67] gibi bir anlama gelmektedir. Romalıların, Cermen kabilelerinin, savaşıp çapulculuk etmek amacıyla bir öndere bağlanan çete (komita) topluluklarına verdikleri addı. Bu önderin adı ise, Ortaçağ Latincesinde, Cermen kabilelerinden örneğin Anglosaksonlarda (velinimet gibi bir anlama gelen, çağdaş İngilizceye *bread-keeper* sözcüğüyle çevrilen *hlaford*. İngilizcede feodal beylere verilecek olan "lord", sıfatının etimolojisinde (kökeninde) bu sözcük durmaktadır.

Cermenlerin ele geçirdiği bölgelerde, geçmişi *comitatus*'lara dayanan eski kabile aristokrasisi, toprağa yerleşince, Ortaçağ malikânelerini yarattı. Bunlar başlangıçta, içlerinde çiftlik evleri olan geniş topraklarda kolonların ve kölelerin çalıştırıldığı yerlerdi.[68]

Çapulun kurumlaşması: Toprak rantı: Barbar Cermen kabileleri, Roma ordularını yok ettikten sonra, Batı'da Karanlık Çağ sayılan (be-

şinci-onuncu) yüzyıllarda Avrupa'nın eşsiz silahlı adamları durumuna gelmişlerdi. Bu üstünlüklerine dayanarak bir süre çapulla geçinmişlerdi. Bu ara Roma (uygar) kültürünün kendilerininkinden üstünlüğünün ayrımına varmışlardı. Ondan etkilenip onu benimsemeye başlamışlardı.[69] Uygar kültürün en önemli öğesi, yerleşik yaşayış biçimidir. Barbarlar da zamanla toprağa yerleşmişlerdir.

Ancak toprağa yerleşirken, çapul (karşılıksız alma) alışkanlıklarını tümden bırakamadıkları anlaşılıyor. Gerçek ya da varsayımsal bir koruma işlevi karşılığında, çapulu kurumlaştırıp çiftçileri serfleştirmişlerdir. "Gerçek ya da varsayımsal" diyoruz, çünkü bir Cermen savaşçı, ele geçirip feodal beyliğe dönüştürdüğü toprakların üzerinde yaşayan çiftçileri kendi sömürüsünden koruyacak değil herhalde. Olsa olsa bir başka Cermen çapulcudan koruyacaktır. Ya da yaptığı, kendisinin sömürebilmesi için onları bir başka feodal beyin sahiplenmesinden "korumaktır"!

Sonunda Cermenleri, Roma'nın eski uyrukları olan Avrupa çiftçileri üzerine, bir "savaşçı soyluluk" (timokrasi) olarak çöreklenmiş buluruz. Bu yolda göçebe çoban toplulukların savaşçı yaşayış biçimlerinin ve sahip oldukları savaş teknolojisinin kendilerine sağladığı üstünlükten yararlanmışlardır. Çağın üretim araçları üzerinde (toprak ve toprak gibi araç olarak görüp toprağa bağladıkları çiftçiler üzerinde) denetim (egemenlik) kurmuşlardır. Topraklarında çalıştırdıkları serflerden sağladıkları artı (rant) ile üretmeden tüketmenin yolunu bulmuşlardır.

Üretim ve savaş teknolojilerinin feodalliğe etkileri

Feodal örgütlenişin ilk belirtileri daha İS beşinci yüzyılda görülmüştü. Ama barbar akınlarının yol açtığı (Karanlık Çağ denen) kargaşa yüzyıllarından dolayı, feodal düzen ancak dokuzuncu yüzyılda kesin biçimini alabildi. Feodal kurumlar, yerleşik biçimlerine bu yüzyılda ulaşabildi. Bu sonuçta (buraya dek görülen etmenler yanı sıra) üretim teknolojisi ve savaş teknolojisi alanlarında olmak üzere, iki yeniliğin belirleyici etkisi oldu: Bunlar, üretim teknolojisine ağır sabanın girmesi ile savaş teknolojisine ağır atlının girişidir.[70]

Ağır sabanın feodalliğe etkisi: Ağır sabanın kullanıma girmesiyle, feodal savaş beylerinin toplumsal artıdan aileleriyle ve hizmetçileriyle birlikte beslenebilmeleri olanağı doğdu. Bol yağışlı Avrupa'nın ağır toprakları, Karanlık Çağ'ın sonlarına doğru geliştirilen ağır tahta sabanla daha derinden altüst edilebildi. Bu demir başlıklı ağır saban, Çin'de bu-

lunan (hayvanın boğazını sıkmayan) koşum kayışının Avrupa'ya getirilişiyle[71] öküz yerine atla (daha hızlı) ve daha etkili sürülebildi. Böylece feodal beyleri (sabanın sapını tutmak zorunda bırakmadan besleyebilecek) yeterli ve güvenli bir artı sağlanabilecekti.

Ağır atlının feodalliğe etkisi: Anımsanırsa, at (bkz. s. 259 ve III.7/61) Dinyeper bölgesinde (İÖ 5.-4. binyıl dolaylarında) evcilleştirilmiş bir sürü hayvanıydı. Tunç savaş arabalarının geliştirilmesiyle (İÖ 2. binyılda) savaş alanlarında çeki hayvanı olarak kullanılmıştı. Üzerine düzenli olarak binilmesi (binek hayvanı olarak kullanılması) için (olasılıkla İÖ sekizinci yüzyılda) eyerin geliştirilmesiyle kopacak "atlı devrimi" beklendi.

Atlı (süvari) devrimi için hızlı koşabilen küçük atlar yeterliydi. Ama bu atlar oklara karşı kendilerini korumak için zırh giyinmiş atlıları aynı hızla taşıyamazlardı. Bu sorunun çözülmesinde çevresel etmenler belirleyici oldu. Şöyle ki güney bozkırlarının yağışı az, otlakları seyrek otlu, sürü hayvanları küçükbaştı. Hatta (tarihin bildirdiği okuyucudan neden saklansın?) insanları (kuzey bozkırlarınkine göre) ufaktı. Kuzey bozkırları ise daha yağışlı, daha sık ve uzun otluydu. Sürü hayvanları daha çok büyükbaşlardı. İnsanları iriydi. Buralarda bir de çok verimli bir bitki olan kaba yonca ile daha iri at ırkları yetiştirilince[72] zırhlı atlılara varacak yollar açıldı. Son olarak, kendi küçük işlevi büyük bir aracın (daha önce s. 599'da da belirtildiği gibi, üzenginin) bulunuşu, ağır (zırhlı) atlı savaş tekniklerinin altyapısını tamamlamış oldu.

Ağır atlı (ağır süvari, şovalye) zırhını giyip, zırhlı atına binip, ağır mızrağını doğrultup ayaklarını üzengilere geçirince, onu artık (başka bir ağır atlıdan başka) kimse durduramazdı. Bir başka ağır atlı ile çarpışmasında aldığı vuruşlarda üzengi (ağırca bir yara almadıkça) attan tepe takla düşmesini önlüyordu.

Ağır atlı savaş tekniklerini, Cermen kabilelerinden olan Franklar (İS dokuzuncu yüzyılda) geliştirmişlerdi. Bu teknolojinin ağır zırhlı yayalar (hoplitler) ve hafif atlılar karşısında açık bir üstünlük sağladığı anlaşıldı. Anlaşılınca, Doğu Roma İmparatorluğu, sınırlarını zorlayan yeni barbar akınlarını ancak kendisi de ağır atlılar besleyip onların sayılarını artırarak durdurabildi. İmparatorluğun silinip gittiği Batı'da ise, şovalye denen bu ağır atlılar, küçük toprak parçaları üzerinde egemenlik kurarak feodal beylikler oluşturdular. Daha büyük siyasal birimler ise, topraklarını savunmak için daha kalabalık ağır atlı birlikleri oluşturmak zorunda kaldılar. Bu durumda ağır atlılara, atlarını, atlarının bakıcılarını, öteki yardımcılarını, aile üyelerini besleyebilmesi için, sa-

vaşçılık hizmeti karşılığı toprak bağışlama yolu izlendi. Böylece, savaşçılık hizmeti karşılığı olarak profesyonel savaşçılara toprak bağışlama ilkesine dayanan feodal düzen, bilinen biçimini almış oldu.

FEODAL ÖRGÜTLER VE KURUMLAR

Ortaçağ Batı Hıristiyan dünyasının yerleşik biçimini almış feodal toplumunun belli başlı kurumları ve örgütleri şunlardı: Feodal üretim ilişkilerinden koruma-korunma ilişkisi: toplumsal katmanlarından feodal beyler, serfler, kentli katmanlar; fief sözleşmesi ve feodal kurullar; toplumsal yapının ikili sıradüzeni. Bunlar feodal toplumun belkemiğini oluşturdular.[73]

Feodal üretim ilişkileri

Tarıma dayanan uygar toplumun bir türü olarak feodal üretim biçiminin üretim ilişkileri temelde, çağın üretim aracı olan toprak üzerinde denetim kurmuş feodal bey ile o toprak üzerinde emeğini dökerek üretim yapan serf arası ilişkilerdir. Bunlara alt feodal beyler ile üst feodal beyler arası ilişkiler de katılmalıdır. Feodal bey ile serf arası ilişki, çalışan-çalıştıran, yöneten-yönetilen, sömüren-sömürülen ilişkileri biçimindedir. Toprakla birlikte el (bey) değiştiren serfler, köleler gibi alınıp satılan mal konumunda değilseler de feodal bey karşısında araç konumundadırlar. Feodal beyler arası ilişkilere gelince (bildik savaşçı ilişkileri bir yana), aralarında sözleşme ve koruma ilişkileri belirleyiciydi.

Koruma-korunma ilişkisi: Ortaçağ Batı dünyasının başlarında, güçlü bir odaksal yetke (dar anlamda devlet) yoktu. Bu durumda (görece) güçsüzlerin mal ve can güvenliklerini kendi başlarına sağlamaları olanaksızdı. Güvenliklerinin kendilerinden (görece) güçlü birinin korumasına sığınmalarıyla (bir dereceye dek) sağlanabileceği zamanla (yordamlamayla) anlaşıldı. Bu konuda Roma'nın patron-sığıntı ilişkisi örnek alındı. Güçlüler ise, kendilerinden daha güçlülere karşı, olabildiğince çok güçsüzü korumalarına alarak güçlerini, erklerini ve egemenliklerini artırmanın yollarını aradılar. Bunun yeterli bulunmadığı durumlarda kendilerinden daha güçlü bir feodal beyin koruması altına girdiler. Bu, böyle böyle birkaç basamak sürebiliyordu. Sonuçta bir koruma-korunma ilişkileri zinciri oluştu. Bu, aynı zamanda alttan üste, küçükten büyüğe sıradüzenli (hiyerarşik) ilişkiler yapısı demekti.

Fief sözleşmesi: Feodal beyler arası koruma-korunma ilişkisi "fief sözleşmesi" olarak bilinen bir törenle doğuyordu. Ya da törenle onaylanıyordu. Sözleşme sırasında, korunan, bağlanacağı üstbeyin (süzerenin) önünde diz çöküyordu. Ona bir avuç toprak sunuyordu. Böylece kendi topraklarının sahipliğini (simgesel olarak) üstbeye bırakmış oluyordu. Üstbey ise, toprağı almakla, onun kuru sahipliğini (kuru mülkiyetini) ve toprağı koruma görevini üstlenmiş oluyordu. Sonra üstbey toprağı, altbeyin (vasalın) başına serpiyordu. Bununla topraktan "yararlanma hakkı" eski sahibine bırakılmış sayılıyordu. Ama yararlanma hakkı, karşılıksız değil, gerektiğinde üstbeyine savaşçılık hizmetinde bulunma koşuluyla bırakılıyordu. Böylece bir üstbeye bağlanmış olan feodal (alt)bey, daha önce sahibi olduğu topraklarda bir tür kiracı konumuna düşmüş oluyordu. Topraklardan söz konusu yararlanma hakkı (fief sözleşmesi çiğnenmedikçe) en büyük oğula kalıt (miras) olarak geçirilebiliyordu.

Feodal toplumun katmanları

Ortaçağ Batı toplumlarında, çeşitli etmenlerin etkisiyle oluşan sıradüzenli bir toplumsal yapı, zamanla netleşip kemikleşti. Bu, daha önceki köleci toplumdan ve daha sonraki sınıf toplumundan farklı olarak katman (zümre) toplumuydu. Bir katmanda doğan oğlan çocuğu, babasının işini yapmak zorundaydı. Bunun anlamı, yaşamı boyunca o katmanda kalması demekti.[74] Böyle bir konumda, dikey toplumsal devingenliğe (katman değiştirmeye) olduğu kadar, yatay toplumsal devingenliğe (aynı işi yapmak üzere bile olsa, bir yeri, örneğin kırı bırakıp kentte yaşamaya gidilmesine) izin verilmiyordu. Bu bakımdan kast toplumuna benziyordu. Ondan farkı (hiç değilse üst katmanlar için) başka katmanlardan kimselerle evlenme ve (pek görülmemekle birlikte) öteki katmanların insanlarıyla yemek yemenin (tabuyla) yasaklanmış olmamasıydı. Ve alt katmandan birine dokunan kirlenmiş sayılmıyordu.

Katmanların bu kalıtsal konumlarının altında, fethedenlerin fethedilenler üzerinde kurduğu egemenlik yatıyordu. Egemenlik hakları babadan oğula geçirilegelmekteydi. Katmanların oldukları yerde tutulmaları ise, çiftçilerin toprağa bağlanıp serfleştirilmiş olmaları ile sağlanmıştı. Öyle ki bir feodal beylik toprakları, o ya da bu nedenle el değiştirince, üzerindeki köyler ve köylüler de bey değiştirmiş oluyordu.

Serfler: Feodal toplumun en alt katmanını (zümresini) kırlardaki serfler oluşturuyordu. Serfler (bir zamanlar kendilerinin olsa da) soylu

sayılan beylerin topraklarında üretim yapıyorlardı. Beylerin mülkü sayılan köylerde, onların malı sayılan evlerinde (kiracıymış gibi) yaşıyorlardı. Yetiştirdikleri ürünün önemli bir bölümü ellerinden alınıyordu. Yılın belli sayıda gününde beylerin çeşitli işlerinde angaryada çalışıyorlardı. Dönmek üzere bile olsa köylerinden ayrılabilmeleri kadar evlenebilmeleri de beyin iznine bağlıydı.

Feodal beyler: Feodal toplumda beyler, gerçi bazı geleneklerle bağlı olup serflerine istediklerini yapabilen zorbalar değillerdi. Ama (kuramda) uyrukları, topraklarıyla birlikte mülkleri (Lat. *patrimonium*)[75] sayılıyordu. Hak öznesi sayılmıyorlardı. Uyruklarına verdikleri, gönüllerinden kopan bağışlar sayılıyordu. Bu durumda feodal beylerin "haklarından" değil, uyrukları üzerinde "ayrıcalıklarından" söz edilebilir.

Ayrıcalık sahibi olma konumunun en çarpıcı göstergelerinden biri, beylerin uyruklarından evlenen birinin gelini üzerinde (ender olarak kullanılmış olabilse de) ileri sürebildiği "ilk gece hakkı" (Lat. *Jus primae noctris*) denen gelenektir.

Feodal toplumda, yalnızca kırlar değil, beylik sınırları içinde bulunan (pek azı dışında sönük kasabalara dönüşmüş) kentler de beyin sayılıyordu. Feodal beyler, genelde, kentlerde değil, kırlardaki, içinde şatoları ve malikâneleri bulunan topraklarında yaşıyorlardı. Barış zamanında, beylik topraklarındaki tarım işlerini ve serflerini yönetiyorlardı. Savaş zamanlarında, kendilerini ağır atlı olarak donatıp bağlı bulundukları üstbeyin birliğine katılıyorlardı. Ortaçağ Batı Hıristiyan uygarlığında, üretim araçlarını tekellerine geçirmiş olan, kendilerini soylu sayan ve saydıran bu katman nüfusun onda bir kadarını oluşturuyordu.[76]

Kentli katmanlar: Bir feodal beyin egemenlik alanı içinde kalan kasabalar ve kentler de (kuramda) köyler gibi feodal beyin mülkü sayılıyordu. Beyin sözü oralarda da geçiyordu. Buralarda yaşayan tacirler, zanaatçılar gibi kentli katmanların, feodal toplum içinde önemleri ve ağırlıkları yoktu. Önemleri, Ortaçağ'ın sonlarına doğru, hızlanacak alışveriş ve mal yapım etkinlikleriyle birlikte doğmaya başlayacak kentli sınıflarla artacaktır.

Ortaçağ boyunca feodal beyler kırlardaki malikânelerinde, şatolarında yaşadıkları için, kentler üzerinde etkili bir denetim kuramamışlardır. Kentlerde ticaretle ve zanaatlarla uğraşanlar, kendi aralarında örgütlenip işlerini loncalar kanalıyla düzenleyip yönetmişlerdir. Çağın sonlarına doğru güçlenince kentlerini de yönetmeye aday olacaklardır.

Feodal örgütler

Ortaçağ Batı Avrupasında, kuşkusuz, birçok yerde, birçok etkinlik alanında "feodal" nitelikli örgütler oluşturulmuştu. Örneğin loncalar bunlardan biriydi. Söz konusu örgütlerden feodal niteliği ağır basan (feodal kurul ve ikili feodal sıradüzeni olarak) ikisine değinmeden olmaz.

Feodal kurul: Aynı üstbeye (süzerene) bağlı altbeyler (vasallar) üstbey karşısında bir kurul oluşturuyorlardı. "Feodal kurul" olarak adlandırılabilecek bu örgüt, üstbey ile altbeyler arası ilişkilerde doğan pürüzlerin giderilmesinde bir yargı organı gibi işlev görüyordu. Yani bir altbey, geleneği ya da fief sözleşmesini çiğnedi diye, üstbeyini bu kurula şikâyet edebiliyordu. Bunun tersi bir durumla, üstbey, bir altbeyine karşı uygulamayı gerekli gördüğü bir yaptırım için, kurulun desteğini almak üzere sorunu kurulda görüşmeye getirebiliyordu. Duruma göre kurul, altbeyi ya da üstbeyi uyarabiliyordu. Kurul ayrıca, üstbeyin (çetin sorunlarda ne yapılması gerektiği konusunda) bir danışma organı işlevi görüyordu.

Ancak bunlar, olandan çok olması gerekenlerdi. Uygulamada sözleşmeden çok, hatta üstbeyden çok o sırada güçlü olan beyin ya da beylerin sözü geçmiştir. Kurulda son sözü (bugünün kurullarında olduğu gibi o günlerde de) genellikle güç dengelerinin sonucu belirlemiş olmalı. Vasallar ile (bazen kral olabilen) üst feodal bey olan süzeren arasındaki güç dengesi ise, bazen (İngiltere'de görüldüğü gibi) yerel beylerden yana ağabiliyordu. Denge bazen (Fransa'da görüleceği gibi) kraldan yana kurulabilmiştir. Örneğin İngiltere'de (1215'te) feodal beyler, kralı, tarihe *Magna Carta* (büyük ant) adıyla geçen belgeyi imzalamaya zorlayabilmişlerdi:[77] "Aralarında tüm ülkeyi bölüşmüş olan bu yirmi beş baron, bizi güçlerinin yettiği biçimde sınırlayacaklar ve... gerekli gördükleri tüm önlemler alınana dek bizi baskı altında tutacaklardır".[78] Sözleşmenin böylesine (diplomatik dil kullanılmayan anlamında) içteni ile az karşılaşılır!

Feodal beylerin krala karşı ortak bir tutum takınıp ağırlıklarını koyabilmeleriyle, erkin en güçlü feodal beyde yavaş yavaş odaklaşması üzerine ortaya çıkan monarşiye karşı önce soylular bazı haklar (ayrıcalıklar) elde edebilmişlerdir. Bu ayrıcalıklar (orta katmanlar ekonomik bir güç olarak kendilerini ortaya koyduklarında) soylu olmayan uyruklara tanınacak haklara örnek olacaktır. Daha sonra tüm yurttaşlara tanınacaktır. Bu konuda, söz konusu yurttaşlık haklarına örneklik eden

Magna Carta belgesinin otuz dokuzuncu bölümü gösterilebilir: "Hiçbir özgür, soyluların yasal mahkemesinin kararı dışında ve ülkenin yasalarına dayanılmaksızın yakalanamaz ve hapsedilemez, sürülemez ya da herhangi bir nedenle zarara sokulamaz."

Altbeyler ile üstbeyler arası (bu tür sonuçlar doğuran) erk paylaşımı kadar, savaşçılar sıradüzeni ile dinciler sıradüzeninin arasındaki erk yarışması da Batı'da, erkin bir odakta toplanıp mutlaklaşmasını engelleyecektir. Böylece (hele savaşımlarında her iki yan da alt katmanları yanlarına çekmek için onlara ödün ya da ödün sözü verip, onların davalarına sahip çıkıyor göründükçe ya da sahip çıktıkça) Batı'da yurttaşlık hak ve özgürlüklerinin gelişebileceği "evrimci" bir ortam yaratılmıştır. Böyle bir ortamın gelişemediği yerlerde (Fransa örneğinde görüleceği gibi) bu ortamı toplumsal patlamalarla devrimler yaratacaktır.

İkili feodal sıradüzeni: Feodal toplum (Batı'da) alttan üste bağlılık, üstten alta koruma ilişkileriyle piramitsel bir sıradüzeni görünümü veriyordu. Aslında ortada, bir değil iki ayrı sıradüzeni oluşmuştu. Biri (laik feodal beyler denen) savaşçıların, ötekisi (dinsel feodal beyler sayılabilecek olan) dincilerin sıradüzeniydi. Barbar akınlarının Roma'yı yıkması üzerine Kilise'nin (sanki) "devletleştiği" (bkz. s. 805'te) anlatılmıştı. Kilise (bağışlanan) topraklarıyla, bu topraklar üzerinde yaşayan ve Kilise için çalışan serfleriyle, topladığı bağış ve vergilerle, sıradüzenli örgütüyle, tinsel erkinin yanında büyük bir ekonomik erk edinmişti. Bu erkini ve piramitsel örgütünü, savaşçılar sıradüzeni kurulduktan sonra da sürdürmüştü.

Sonunda Ortaçağ Avrupasında biri savaşçıların, biri dincilerin olmak üzere ikili bir feodal yapı gelişti. Öyle ki dinciler arasında da savaşçılarınki gibi (hatta savaşçılarınkinden önce) sıradüzenli soyluluk sanları verilen konumlar (statüler) oluşmuştu. Savaşçılar sıradüzeninin başında kral vardı. Onun altında kraldan fief (tımar) almış kralın vasalları bulunuyordu. Kralın vasalları, kendilerine bırakılan toprakların bir bölümünü, kendilerine bağladıkları vasallarına bırakabiliyorlardı. Bu, böyle (daha önce de belirtildiği gibi) birkaç basamak daha sürebiliyordu. Dincilerin sıradüzenine gelince, papazlar, piskoposlar, başpiskoposlar biçimindeydi. En üstte Papalık bulunuyordu.

Papalık, dinsel feodal beylikler sıradüzeninin gerçek başıydı. Aynı zamanda çeşitli ülkelerdeki ve çeşitli basamaklardaki feodal dinsel kuruluşlar arasında eşgüdüm sağlayan bir konfederatif merkez organı işlevi görüyordu. Böyle bir eşgüdüm işlevi, savaşçılar sıradüzeninde, kutsal

Roma imparatorunca yerine getirilmeye çalışılıyordu. Ama çoğu durumda imparatorlar, ülkesiz ya da erksiz olup savaşçılar sıradüzeninin gerçek başı olmaktan çok simgesel başkanlarıydı.

Ortaçağ Batı Avrupasında feodalleşme, yalnızca toprakta ve Kilise'de (sınırlı) kalmadı. Toplumsal yaşamın hemen her alanına yayıldı. Sıradüzeninin sağladığı (görece) güvenlik ağı dışında kalmamak için, manastırlar, kasabalar, feodal üstbeylerin koruması altına girmeyi yararlı bulmuşlardı. Öte yandan feodal kalıtsal hak ve yetki anlayışı, kamu görevlileri (örneğin yerel kamu yöneticileri, krallık yargıçları) arasına da yayılmıştı. Bu görevler ve sağladığı haklar ve yetkiler de (toprağa bağlı haklar ve ayrıcalıklar gibi) babadan oğula geçirilebilir oldu. Bazı orunlar (örneğin yargıçlıklar, piskoposluklar) feodal düzenin yozlaştırılmasıyla alınıp satılmaya başlanınca (soylu olmasa da), satın alanın soyuna geçirebildiği kalıtsal ayrıcalıklara dönüşebilecektir. Bunun için, soylu biriyle evlilik, hatta soyluluk sanını "satın almak" yetecektir. Ama bunlar, feodal katman (zümre) toplumunun da sonunu getiren etmenlerden birini (sınıf toplumuna geçiş yollarından önemli birini) oluşturacaktı.

TOPLUMSAL VE DİNSEL GELİŞMELER

Hıristiyan Batı uygarlığı bölgelerindeki toplumsal ve dinsel gelişmelerden (çağdaş küresel burjuva uygarlığına etkileri bakımından) buraya dek ele alınan en önemlileri şunlardı: Kilise'nin "devletleşmesi", ilk Hıristiyanlığın eşitlikçi yapısından ve değerlerinden uzaklaşılması, Papalığın (öteki piskoposluklara) ağır basması. Bunlara (bundan sonra ele alınacak olan) şunlar eklenebilir: Manastırcılığın kuruluşu, Papalığın yozlaşması, yol'ların ayrılışı, "sapma" akımları, Engizisyon, Kilise-devlet sürtüşmesi, köylü ayaklanmaları, Haçlı Akınları, Hıristiyan teolojisinin önce Platon'un, sonra Aristoteles'in felsefesine dayandırılması.

Manastırların kuruluşu

Manastırlar, yaşamını dine adayan kimselerin birlikte yaşadıkları yerlerdir. Bilindiği gibi, Hıristiyanlıktan önce Budacılıkta (İÖ beşinci yüzyılda) görülmüştü. Budacılıktan Caynacılığa, Caynacılıktan Hıristiyanlığa sıçramıştı.[79] Manastırlar, Hıristiyanlıktan (tekke, zaviye, dergâh gibi farklı adlarla) İslamlığa geçecek bir dinsel örgütlenme biçimidir.[80]

Kilise'nin, ilk Hıristiyan topluluklarının, yoksul ve eşitlikçi yaşayış biçiminden ayrılışı, saf, bozulmamış sayılan ilk biçimine dönülmesinden yana köktendinci (fundamentalist) tepkilere yol açtı. Köktendinci

akımların bazıları Papalıkça "sapma" sayılıp dışlandı. Bazıları ise, onaylanıp Kilise içine alınarak "evcilleştirildi" ya da yatıştırıldı. Onaylananların bazıları manastırcılık biçimini aldı. Dışlananların bazıları dinsel ayaklanmalara vardı.

Manastırcılığa varacak tepkinin başlarında, ilk Hıristiyanların dine adanmış yalın yaşayış günlerine geri dönülmesi özlemini çekenler vardı. Onlar İsa'nın ve havarilerinin yaşamlarına öykünen davranışlar geliştirdiler. Bu yolda aşırıya kaçan çileci (asetik) sapmalar görüldü. Kendilerini dünya tatlarından uzak tutmaya çalışanlar çıktı. Öyle ki bu kimseler arasındaki yarışma, çöllerde, ağaç kovuklarında, kaya oyuklarında, yıkıntılar arasında, sütun tepelerinde yaşayarak toplumdan ve dünyadan soyutlanma noktasına vardı.[81]

Bu türden bir köktendincilik, Hıristiyan inançlarından ve değerlerinden (gerçekten) sapmaya varabilirdi. Öte yandan bu tür tepkilerin tümden yasaklanması, birçok Hıristiyanı, Kilise dışında (bir bölümünü Kilise karşısında) bırakabilirdi. İleri görüşlü kimi Kilise önderleri, kimi papalar, patrikler, onların Kilise içine alınarak denetim altında tutulmalarının daha doğru bir tutum olacağı sonucuna vardılar. Bu dünya yaşamından uzaklaşıp, kendini tümüyle dine vermek isteyenlerin nasıl yaşayıp, nasıl davranmaları (bunlar yoluyla nasıl düşünmeleri!) gerektiğini saptayan kurallar ve kurumlar geliştirdiler.

Doğu (Yunan) manastırcılığı: Önce Doğu'da, Yunan ermişi Kaisariyeli (Kayserili) Büyük Basileios (329-379), Doğu Roma İmparatorluğu ve Bizans yönetimi sırasında (Doğu'da) kurulacak manastırların kurallarını saptadı. Buna göre, kendini tümden dine adama yolunu seçenler, kentlerden ve köylerden uzak, ıssız yerlerde kurulacak manastırlarda yaşayacaklardı. Evlenmeyecek (bekârlık kuralı), mal mülk sahibi olmayacak (yoksulluk kuralı), yalın bir yaşam süreceklerdi. Aşırı tapınma biçimlerine kaymalarını önlemek amacıyla, kendilerinden, tarlalarda çalışıp yiyeceklerini üretmeleri (çalışma kuralı) istenmişti.[82]

Batı (Latin) manastırcılığı: Batı'da, manastırcılık akımını (520 yılında) Ermiş (Lat. *St.* yani *Saint*) Benedictus başlattı. İtalya'da Monte Cassino dağ başında kurup yönettiği manastır ile Latin manastırcılığının örneğini ve kurallarını koymuş oldu. Benedictus da, Basileios gibi, keşişlerden ağır işler görmelerini istemişti.

Ne var ki çok geçmeden (kiliseler gibi) manastırlar da mal, mülk, varsıllık sahibi olacaklardı. Kuruluşlarındaki yalın, yoksul yaşayış ülkü-

sünden ayrılınacaktı. Bununla birlikte manastırlar, sağladıkları (yakıcı, günlük toplumsal sorunlardan) yalıtlanma, düşünmeye, incelemeye ayrılabilecek bol zaman, aynı amaç ve değerleri paylaşanlarla yirmi dört saat birlikte yaşamanın getireceği bilgi alışverişi koşullarını sağladılar. Bu koşullarıyla, Hıristiyan kültürel birikimine (ve genel olarak insanlığın bilgi birikimine) büyük katkılarda bulundular. Dinsel düşünüşün, teoloji (din felsefesi) incelemelerinin odakları oldular. Çağımızın üniversite kampüslerinin geçmişi manastırcılık geleneğine dayanmaktadır. Örneğin Benedikt manastırları, Roma kültür kalıtının korunup Ortaçağ'a geçirildiği yerlerdi. Ortaçağ'ın başlıca bilginlik odaklarıydı.[83] Kadın manastırları ise, kendini bir nedenle "hayır" işlerine adamış (ya da yakınlarınca adanmış) genç kızlarıyla ve kadınlarıyla dinsel kurumun "hizmet" kesimi işlevini gördüler. Protestanlık, dincilerin bekârlığı ilkesini benimsemeyeceği gibi, manastırcılığı da benimsemeyecektir.

Papalığın yozlaşması

Papalar ve papaların atayıp, papalara danışmanlık eden, içinden yeni papaların çıkacağı dinsel üst kurulun üyeleri olan kardinaller,[84] önceleri din bilgileri derin, önderlik nitelikleri yüksek kimseler arasından seçiliyordu. İçlerinden, o dönemlerde, yaşamını dine, Hıristiyanlığın yararına adamış papalar çıktı. Bu kimseler, Kilise'nin ve papalığın saygınlığını artırdılar. Öyle ki İS beşinci yüzyılın sonuna gelindiğinde, papanın Hıristiyan dünyasının en yüksek önderi olduğuna hemen hemen kimsenin kuşkusu kalmamıştı.

Ancak papalığın saygınlığını doruğuna ulaştıran I. Nicolaus'dan (858-867 arasından) sonra iniş başladı. Bunun nedenlerinden biri, papaların seçimi konusunda (1059'a dek) kurumlaşmış bir uygulamanın bulunmayışıydı. Bir aday, bazen halkın, bazen imparatorun ya da kralın onayıyla, bazen Roma kentinin soylu ailelerinin dayatmasıyla seçilebiliyordu. Papalık bazen, bir ailenin içinde babadan oğula geçirilebiliyordu.[85] Papalık orununu parayla ele geçiren kimseler çıkabiliyordu. Bir başka neden, Papalık Devleti'nin (756'da) kurulmasıyla papaların bir de yersel yönetici olup siyasal dolaplara karışmak durumunda kalmalarıydı. Böylece (onuncu yüzyılda) artan yozlaşma, Papa VII. Gregorius'un 1075 tarihli *Dictatus Papae* adlı bildirisindeki (papayı kardinallerin seçmesi, papazların bekâr kalması, piskoposların Papaca atanması kuralları ve dinsel orunların satılması, feodal beylerin korunmasına girilmesi yasakları gibi) reformlarıyla (onbirinci yüzyılda) durduruldu. Ama çok geçmeden[86] (onikinci yüzyılda) yozlaşma yeniden başladı.

Papalık, onuncu yüzyıldan önce bu orunu elde etmek için birbirleriyle uğraşan birkaç Roma soylu ailesinin elinde oyuncak olmuştu. Onbirinci yüzyıldan sonra ise, papalığa düşünülemeyecek kadar "değersiz" kimseler geçirilebildi. Papalığın yozlaşmasına ve Kilise'nin gittikçe varsıllaşmasına koşut olarak, örgütün öteki basamaklarındaki dinciler de bozuldular. Kimi dinciler bozuk düzene uyarken, bozulmayan kimileri olup bitenlere "bozulmakla" yetiniyordu.

Feodal düzenin genel işleyişi ve yozlaşması, kendini Kilise sıradüzeni içinde de gösterdi. Feodal katman (zümre) düzeninin bir gereği gibi görülerek dincilik kalıtsallaşabildi. Bazen yeteneğe, istekliliğe bakılmaksızın babadan oğula geçirilebiliyordu. Dinsel orunlar (öteki kamu görevleri gibi) yüksek paralar karşılığında alınıp satılmaya başlandı. Bu konuda Gerbertus adında bir piskoposun şu (içten) sözleri gerçeği olanca açıklığı ile ortaya koymakta: "Altınım vardı, piskoposluğu elde ettim. Ayrıca verdiğimi geri almaktan da korkmuyorum. Gereğini düşünmek yeter. Bir rahip atar, altın alırım. Bir rahip yardımcısı atarım, yığınla gümüş alırım. İşte, verdiğimi topladım gitti."[87]

Piskoposların çoğu, geniş malikâneler edindi. Evlenmeleri yasak olan keşişler, evlilik dışı birlikte yaşam sürdürmeye başladılar. Evlenmeleri yasak olmayan papazlarsa, oğullarına yüklü bir kalıt bırakmaya çalışıyorlardı. Bu kalıtla birlikte, oturdukları evi ve papazlık orununu oğullarına geçirebiliyorlardı. Demek ki insanın güvenlik gereksinimi ve bedeninin istekleri, her koşulda kendine bir yol bulabiliyormuş!

Yol'ların ayrılışı

Papalığın ve Kilise'nin giderek yozlaşmasına, Kilise örgütünün içinden ve dışından tepkiler gelmekte gecikmedi. İçten gelen tepkiler, kendini yeni yol'ların (tarikatların) açılmasında ortaya koydu. Dış tepki ise, dinciler dışındaki (köylü) katmanların devrimci ideolojilerinin dinsel örtüler altında başlattığı sınıf savaşında ortaya döküldü. Yol'lardan onüçüncü yüzyılda ortaya çıkan ikisi, Fransisken Yolu ve Dominiken Yolu, Papalıkça tanındı; çoğu "sapkın" sayıldı.

Fransisken Frerler: Papalıkça tanınan yollardan birincisi, Franciscus (1181-1226) tarafından kuruldu. Franciscus, varsıl bir tacir ailenin oğluydu. Bir gün, gördüğü cüzamlı bir adamı, derin bir duygudaşlığın itisiyle, atından inip öptü. Bu olay, yaşamının dönüm noktasını oluşturdu. Dünya tatlarına sırt çevirip yaşamını dinsel etkinliğe adadı. Bu amaçla kurduğu yol'a giren dincilerin evlere, kiliselere, manastırlara,

sahip olmalarını yasakladı. Fransisken Yol'una girmiş bir "yolcu" kiliselerde, hele manastırlarda yaşayarak kendini insanlardan, yoksullardan yalıtlamamalıydı. Tersine, onların sorunlarını anlayıp acılarını paylaşmak, onlara yardımcı olabilmek için onlara yakın yerlerde, onlar gibi (yoksul) yaşamalıydı. Karnını, verilecek sadakalarla doyurmalıydı. Nerede akşam olmuşsa (kendini bir an önce evine, kilisesine, manastırına atmayı düşünmeyip) orada sabahlamalıydı. Bu yaşayış biçimlerinden dolayı, ileride kendilerine (sıradan kiliselerin dincileri gibi "papaz", manastırlara çekilmiş dinciler gibi "keşiş" değil) kardeş anlamına gelen bir sözcükle "frer" denecekti. Yol'larına ise "dilenci tarikatı" adı verilecekti.

Papalık (kendine tepki olarak ya da olmayarak) ortaya çıkan birçok eşitlikçi ve köktenci yolu aforoz etmişti. Buna karşın "yoksullukçu" Fransisken Yol'u tanıyacaktı. Ancak bunun koşulu, aşırı yoksulluk kurallarını hafifletmeleriydi. Köktenci bir yol tanınırken, böylece daha yolun başında yumuşaltılmış oldu. Franciscus, ölümünden iki yıl sonra ermiş sayıldı. İzleyicileri daha sonra mal mülk edinmeye başlayacaklardı.

Dominiken Kara Frerler: Kastilyalı bir dinci olan Dominic (1170-1221), "sapma" sayılan Albililer (bkz. s. 822) arasında, onları "doğru yola" sokmaya çalışan konuşmalar yapabilmiş biriydi. Bunun üzerine ödüllendirilerek, kendisine ve yandaşlarına Toulouse'da (1216'da) bir ev verilmişti. Papalıkça bir yol (tarikat) kurmasına izin verildi.

"Kara Frerler" olarak da tanınan Dominiken Yol, Fransiskenlerinki gibi yoksulluk ilkesine bağlıydı. Dominikenler, Fransiskenlerle birlikte, Kilise'de bir reform (düzelme) akımına yol açtılar. Papalığın ve (Katolik) dincilerin yiten saygınlıklarının yeniden kazanılmasında payları oldu.

"Sapma" akımlarına karşı "İç Haçlı Akınları"

Kilise'nin varsıllaşmasına, eşitsizlikçi bir örgüt durumuna gelmesine, dincilerin yozlaşmasına gösterilen daha köktenci tepkilere, dinden "sapma" (Osm. itizal), yandaşlarına ise "sapkınlar" (Osm. mutezile) dendi. Başkaldırmış olmasalar da aforoz edildiler. Başkaldırdıklarında, üzerlerine Haçlı savaşçılar gönderilerek bastırıldılar. Söz konusu akımlar genelde, alt katmanların eşitsizlikçi düzene dinsel örtüler altında gösterdikleri tepkilerdi. Sayıları pek çok olan, hemen hemen hepsinin "kökü kazınan" bu akımlardan iki örnek yeter mi?

Waldusçuların sindirilmesi: Peter Waldes (Latince söylenişiyle Petrus Waldus) adlı bir Hıristiyan (onikinci yüzyılın ikinci yarısında)

İsa'nın yoksul ve yalın yolundan sapıldığını düşündü. Varını yoğunu satıp yoksullara dağıttı. Sonra "Lyonlu Yoksullar" adı altında bir yol kurdu. Kendisi ve yandaşları Kilise içinden olmamalarına karşın, Papa'nın onayını alabildiler. Ama dincilerin varsıllıklarını ve ahlaksızlıklarını eleştirmeye kalkınca haklarında soruşturma açıldı. Verona'da (1184'te) toplanan bir konsil, Walduscuları sapkın sayıp lanetledi. Bunun üzerine onlar da *Kitabı Mukaddes*'in gerçeğin ve yaşamın tek kaynağı olduğunu ileri sürüp dincilerin aracılığına gerek olmadığını söylediler. Her iyi insanın *Kitabı Mukaddes*'i kendi kendine öğrenip dinsel öğütler (vaaz) vermeye hakkı olduğu görüşünü savundular.

Walduscular (onaltıncı yüzyılın başında) Reformasyon akımı üzerine görüşlerini Reform Kilisesi'ne (Protestanlığa) uyarladılar. Uyarlanarak hiç değilse Protestan ülkelerde sapkın sayılmaktan kurtuldular. Ama Katolik ülkelerde kovuşturmalardan onsekizinci yüzyıla dek kurtulamadılar.

Albililerin kökünün kazınması: Onüçüncü yüzyılın başlarında Fransa'nın Albi kasabasında odaklaşan (Walduscularınkine benzer) bir tepki gelişti. Kendilerine Albililer denen köktenci bir yol daha kuruldu. Onlar da İsa'nın yoksulluğuna dönülmesini istiyorlardı. Bundan öte, görüşleri Manişeistlerinkine benziyordu. Ki bu, daha tehlikeli görüldü. Hıristiyan değil putatapıcı sayıldılar. Üzerlerine Haçlılar gönderildi.

Albililere göre, yeryüzüne iyilikten çok kötülük güçleri egemendi. Maddesel olan her şey, bu ara varsıllık, kötülük gücünün alanına giriyordu. Papalık önce, aralarına gönderdiği (Dominic gibi) kimselerle dinsel öğütler yoluyla onları "doğru yol" içine çekmeye çalıştı. Ama bir elçisinin Albililerce öldürülmesi üzerine, yöntem değiştirildi. Papa III. İnnocentus, Albililerin yolunun İsa'ya ihanete vardığını söyledi. Fransız kralından, topraklarındaki bu "sapkınların" üzerine Haçlı birlikleri göndermesini istedi. Kralın isteği üzerine Kuzey Fransa soyluları (farklı amaçlarla), Güney Fransa'daki bu akımı bastıracak Haçlı birlikleri oluşturdular. Amaçları, onları yok edip topraklarının üzerine oturmaktı. Dolayısıyla "iç Haçlı akını" olarak nitelenen (1209'daki) bastırma eylemi, tam bir kıyıma dönüştü. Albililer dağıldı. Dağılan tek tek Albilileri de ortadan kaldırıp akımın kökünü kazımak için, Engizisyon örgütü kuruldu.

Papalık ve İspanyol Engizisyonları

Papalık, feodal düzenin dinciler ve savaşçılar sıradüzenlerine karşı, dinsel örtüler altında verilen kitlesel çapta sınıf savaşımlarını, soylularla

işbirliği yaparak (acımasızca) bastırabiliyordu. Bir adım daha atıp bireysel "sapkınları" tek tek izleyerek, ileride toplumsal çapa ulaşabilecek tepkilerin kaynağını kurutma yoluna gitti. Bu yolda Papa IX. Gregorius, Engizisyon (kovuşturma) örgütünü (1233'te) kurdu. Bu örgüte bağlı dinciler, Batı Hıristiyan dünyasının her yerindeki Hıristiyanların düşüncelerini ve davranışlarını izlediler. Papalıkça benimsenen görüşlerden ayrılan kimseleri "sapkın" sayıp kovuşturdular. Engizisyon işkence ile alınmış sözlere dayanarak hapis cezaları verebildi. Ender olarak da olsa, suçlu gördüklerinin yakılarak cezalandırılmalarına karar vermişti.

İspanyol Engizisyonu (1479'da) Papalıktan bağımsız olarak, İspanya krallığınca kuruldu. Amaç, aslında dinlerini değiştirmeyip aldatmak amacıyla Hıristiyanlığa geçmiş görünen Yahudileri ve İslamları cezalandırmaktı. Papalığın Engizisyonu'ndan çok daha sert, çok daha acımasız çıktı.[88] Bu, İspanyol engizisyoncularını aforoz ettiğini hiçbir yerde okumadığımız Papalığı aklar mı? İspanyol Engizisyonu 1820'de kaldırılana dek, saçmalık derecesine varılan nedenlerle binlerce insana işkence yapıp onları ölüme gönderdi. Öyle ki bir kilisenin duvarı (yirminci yüzyıl sonlarında) yıkılınca, üzerlerine duvarın örülmesiyle, iki duvar arasında kalmış çok sayıda kimsenin iskeletleriyle karşılaşılacaktı. İnsanların günahlarının bağışlanması için kanını verdiği söylenen bir tanrının dini ile kanıyla beslendiği insanların kafataslarından tapınağına ikinci bir duvar örülen tanrının (Azteklerin güneş tanrısının) dini arasında, sonuçları bakımından (bu noktada) ne fark kaldı?

Din-devlet sürtüşmesi

Ortaçağ Batı Hıristiyan uygarlığının iki egemen katmanı dinciler ile savaşçılar (klerokratlar ile timokratlar) idi. Onların örgütleri olan Kilise ile devlet arasında, Ortaçağ boyunca "düşman kardeşler" oyunu oynandı. Roma İmparatorluğu'nun yıkılması üzerine, devletin yokluğunda onun bazı işlevlerini üstlenen din kurumu ile yavaş yavaş devlete varacak olan yeni erk odakları arasında sürtüşme kaçınılmazdı. Bu iki erk odağı, daha fazla erke sahip olabilmek, birbirleri üzerinde hegemonya kurabilmek için birbirlerine karşı savaşım verdiler.[89] Asıl amaç, temelde, toplumsal artı aktarımını denetleyen tek erk olabilmekti. Ama alt katmanların başkaldırması durumunda (daha önce de belirtildiği gibi) güçlerini birleştirerek onların üzerine yürüyebildiler.

Din örgütleri ile devlet örgütlerini karşı karşıya getiren bu savaşım, ikiz piramitlerin her basamağında kendini gösterdi. Piramitlerin tepelerindekiler (papa, piskopos, imparator, kral) arasındaki sürtüşme ve ça-

tışmadan birkaç örnek, bu savaşımın niteliği ve niceliği hakkında bir düşünce edinmeye yeter.

Galesius'un "çifte kılıçlar" kuramı: İmparatorlukça tanındığı Konstantinos zamanında (dördüncü yüzyılda) Kilise'nin korunmaya gereksinimi vardı. Bu bakımdan imparatorun kendisini devlet yanı sıra dinin de başı saymasına, piskoposları atamasına karşı çıkılmadı. Ancak devletin yok olduğu, Kilise'nin güçlendiği (beşinci yüzyılın sonlarına doğru) Batı'da, Kilise Doğu'daki imparatordan özerkleşme eğilimi gösterdi. Özerkliği elde edince, onu batıda kurulan devletlere karşı korumaya çalıştı.

Gerçekten Papa I. Galesius (492-496), imparatorun Kilise'nin efendisi değil çocuğu olduğunu söyleyebildi. Bu yolda geliştirdiği "çifte kılıçlar" olarak adlandırılan kuramda, görüşünü şöyle savunmaktaydı: Tanrı İsa'ya (*İncil*'de sözü edilen (bkz. s. 796) biriyle başkâhinin yardımcısının kulağı düşürülen) iki kılıç vermişti. Kılıçlardan biri dinsel öteki yersel erki simgelemekteydi. Bu kılıçlar yalnızca İsa'da bir arada bulunmuşlardı. İsa'dan sonra biri dincilere, öteki yöneticilere geçmişti. Şimdi biri (yersel olanı) imparatorda, ötekisi (dinsel erki simgeleyeni) papadaydı. Dinsel konularda papa, yersel konularda imparator tanrının yeryüzündeki temsilcisiydi. Dolayısıyla birbirlerinin egemenlik alanına karışmamalıydılar.

Düzmece "Konstantinos'un Bağışı" belgesi: Papalık güçlenince, kendini (Konstantinopolis'teki) imparatora bağımlılıktan kurtarmanın yollarını aradı. Lombardların Papalığın bazı topraklarını ele geçirmesi üzerine, bunu gerçekleştirebilecek fırsatı yakaladı. Topraklarının geri alınması için (Doğu'daki imparatora başvurması gerekirken) Frank Kralı Kısa Pepin'den (753'te) yardım istedi. Ondan Konstantinos'un Papalığa bağışı olan bu toprakları kurtarmasını diledi. Pepin'in oğlu Şarlman, Lombart krallığını ortadan kaldırınca da, ona (800 yılında) taç giydirerek Batı'da bir imparatorluk orunu yaratma fırsatı buldu. Böylece hem (Kutsal Roma İmparatorluğu adını vererek) Roma'nın kalıtçısının Batı'da olduğunu hem imparatorun (topraklarını kurtararak) Kilise'nin hizmetinde olduğunu hem de (taç giydirerek) Papalığın imparatorluğun üzerinde olduğunu göstermek istemişti.

Kurtarılan toprakların "Konstantinos'un Bağışı" olduğu savına gelince, bu savın dayandırıldığı belgenin düzmece olduğu neden sonra ortaya çıkarılacaktı. Belgeye göre İmparator Konstantinos, Papa Sylvester'e (315'te) sözde toprak bağışında bulunmuştu. Ama bu bağışın belgesi

neden sonra (onyedinci yüzyılın sonunda) Avrupa'nın belli başlı kilise ve krallık arşivlerine girerek, buralardaki belgelerdeki yazı biçemlerinin ve Latince farklarının, yazı dilinin zaman içinde gösterdiği gelişmelerin uzmanı olan Jean Mabillion tarafından incelendi. Yazı biçemi, kullanılan sözcükler dördüncü yüzyılda daha ortada yoktu. Belge sonradan düzenlenmişti.[90]

Batı'da imparator içi boş bir sanın sahibi durumuna düşerken, Kilise böyle eğri, doğru yollarla güçlendi. Papalık yetkesini ve etkisini iyice artırdı. Öyle ki I. Nicolaus (858-867), Bizans imparatoruna yazdığı mektupta: "Aynı kimselerin hem kral hem rahip oldukları günler gerilerde kaldı. Hıristiyanlıkla bu iki görev ayrıldı" diyebiliyordu.[91]

Papa VII. Gregorius ile İmparator IV. Henry'nin çatışması: Papalık daha sonra (onuncu yüzyılda) yozlaşarak saygınlığını yitirecekti. Papa-imparator, kral-piskopos sürtüşmeleri Ortaçağ boyunca sürecekti. Bu sürtüşmelerden biri, piskoposları papanın mı imparatorun mu atayacağı konusundaki tartışmadan (1075'te) çıktı. Papa VII. Gregorius, İmparator IV. Henry'yi aforoz etti. Bu, feodal beylerinin kendisine bağlılık yeminlerinden kurtuldukları yolunda kullanılabilirdi. Böylece vergi ve savaşçı katkısı yükümlülüklerinden kaçınabilirlerdi.

Böyle bir sonucu önlemek için imparator, Papa'dan bağışlanmasını dilemek zorunda kaldı. Karısını ve çocuğunu yanına alıp (1077 kışında) yollara düştü. Yalın ayak başı kabak, Papa'nın sarayı önünde ince günah çıkarma giysileriyle üç gün üç gece bekletildikten sonra saraya kabul edildi. Papa'nın sözünden çıkmayacağı sözünü verdikten sonra bağışlandı. Ancak imparator kendini güçlü, Papa'yı güçsüz gördüğü (1084'te) sözünü tutmayacaktı. Kilise içinden kendini destekleyen birini papalığa oturtmak üzere, savaşçılarıyla Roma'ya girecekti. Papa'yı, kaçıp bir kaleye sığınmak zorunda bırakacaktı. Normanlar, Papa'yı kurtarma bahanesiyle Roma'yı yağmalayıp Papa'yı alıp götüreceklerdi. Papa, Normanların elinde bir yıl sonra ölecekti.

Papa VIII. Boniface ile Güzel Philip'in sürtüşmesi: Fransa Kralı V. (Güzel) Philip giriştiği savaşlar için kaynak yaratmak düşüncesiyle ülkesi içindeki (Papalığa bağlı) kiliselerden vergi almaya kalktı. Onları koruduğuna göre buna hakkı vardı! Papa "Kilise, vergilerini Papalığa öder" diye kiliselerin krala vergi vermelerini yasakladı. Fransa kralı buna, değerli metallerin (altın, gümüş paranın) krallığının sınırları dışına çıkarılmasını yasaklayarak yanıt verdi. Bunun üzerine Papa (1297'de), zo-

runlu durumlarda kralın kiliselerden vergi toplayabileceğini kabul etmek zorunda kaldı.

Sürtüşmenin ikinci yarısı Philip'in kurulunun (1300'de) bir Fransız piskoposunu ülkeye ihanet suçlaması üzerine başladı. Papa, Papalığın kötü bir kralca yönetilen herhangi bir Hıristiyan ülkenin içişlerine karışabileceğini duyurdu. Philip, söz kavgasını güç kavgasına döküp Roma'ya Papa'yı kaçırmaları için bir çete gönderdi. Halk, Papa'yı çetenin elinden kurtarmışsa da, Papalığı böylece aşağılanmış olmaktan kurtaramazdı. Papa (kahrından olmalı!) bu olaydan kısa bir süre sonra (1303'te) öldü.

Kilise'ye karşı köylü ayaklanmaları

Oxford Üniversitesi'nden bir filozof olan John Wycliffe (1327'de) Kilise'nin varsıllığını eleştirmişti. Kilise'nin mülk sahibi olma hakkının bulunmadığını söyleyerek yetkilerini bu yolda kötüye kullanmasına karşı çıkmıştı. Kralın bu nedenle Kilise mülklerini denetleyebileceğini ileri sürmüştü. Ta Roma'dan, Papa XI. Gregorius, kendisini, yargılanmak üzere piskoposlar mahkemesine çağırmıştı. Oxford Üniversitesi, kraliçe ve İngiliz halkı, onu ölünceye dek papalığın şerrinden koruyabilmişlerdi. Ancak ölünce, Constance Konsili kemiklerinin çıkarılıp yakılmasına karar verince, bu kararın uygulanmasını engelleyememişlerdi.

Wycliffe'in düşünceleri, varlığında yönettiği "Yoksul Papazlar" örgütünce benimsenmişti. Ölümünden sonra da bu örgüt, papazların ve keşişlerin evlenmesi yasağının doğal olmadığını, inananların *Kitabı Mukaddes*'i (Whycliffe, Latinceden İngilizceye çevirilmesini başlattığına göre) dincilerin aracılığı olmadan yorumlayabilecekleri düşüncelerini yaydı. Yaymayı (1401'de yasayla, 1410'da kaba güçle) yeraltı örgütüne dönüşmelerine dek sürdürmüştü. Bu süreçte "Huss" da Wycliffe'in düşüncelerinden etkilenmişti.

Hussçuların üzerine "çapulcu Haçlıları" gönderilmesi: Prag Üniversitesi'nden John Huss (1410'da), yazılarıyla ve konuşmalarıyla Wycliffe'inkilerden etkilenen düşüncelerini dar bir aydın çevresine (bile) açınca, tepkiyle karşılandı. Papa tarafından (güvenliğinin sağlanacağı sözü verilerek) düşüncelerini Constance Konsil'inde (Wycliffe'in kemiklerini yaktıran Konsil'de) savunmaya çağrıldı. Verilen söze inanıp gidince, yakalanıp yargılandı. Dinden "sapma" suçundan (1415'te) diri diri yakıldı.

Bunun üzerine, Huss'un Bohemya'daki yandaşları ayaklandı. Papa V. Martin, Hıristiyanları Hussçulara karşı (iç) Haçlı akınına çağırdı.

Çağrısına, işsiz güçsüz, evsiz barksız, topraksız kesimlerden yanıt geldi. Bohemyalılar böyle kurulan beş çapulcu Haçlı ordusunu art arda yenilgiye uğrattılar. Sonunda toplanan Panzel Konsili (1436'da) Hussçuların birçok eleştirisini haklı bularak, onları yatıştırma yoluna gitti. Akımı ılımlı ve köktenci kolları olarak ikiye bölmeyi başardı. Ilımlı kolla uzlaşılıp köktenci kol bastırıldı.

Protestanlık ve Alman Köylü Savaşları: Kilise'nin (Papalığın) sömürüsüne ve yozlaşmasına karşı tepki (bilindiği gibi) Luther'in öncülüğünde yeni bir yola girecekti. Luther'in (1517'de) ileri sürdüğü düşüncelerle başlayan akım, Kilise'nin (1554'te) Katolik ve Protestan mezheplere bölünmesiyle sonuçlanacaktı. Aynı tarihlerde (düşünceleri ve eylemi s. 843'te ele alınan) Thomas Münzer'in önderliğinde ayaklanan Alman köylülerinin tepkisi bir sınıf savaşı niteliği gösterecekti. O zaman, eşitsizlikçi feodal düzenin yönetici katmanlarını oluşturan dinciler ile savaşçılar, güçlerini birleştirerek bu tepkiyi de ezebileceklerdir.

NEDENLERİ VE SONUÇLARIYLA HAÇLI AKINLARI

Haçlı Akınları (Haçlı Seferleri) göstermelik "kutsal yerleri Müslümanların elinden kurtarma" ve "hac yollarının güvenliğini sağlama" dışında başka nedenlerle örgütlendi.

Haçlı Akınları'nın nedenleri

Akınların nedenlerinden biri, nüfusta, işlenen toprakların tutarında ve tarımsal verimlilikte görülen artışlarla güçlenen, ticaretin ve zanaatların odağı kentleri canlanan Batı Hıristiyan dünyasının, kabına sığamaz duruma gelip yayılma eğilimine girmesidir.[92] Bununla bağlantılı bir başka neden, Akdeniz egemenliğinin, dolayısıyla denizaşırı ticaretin Müslümanların tekelinden kurtarılması amacıdır. Bir başkası, Hıristiyan dünyasının Doğu'daki kalesi olan Bizans'ın, üzerindeki İslam (Arap, Türk) baskısından kurtarılmasıdır.[93]

Ancak bunlar yanı sıra önemli bir nedenin, feodal düzenin yaratıp çözüm bulamadığı birikmiş iç sorunlarına dışta çözüm aranması olduğu söylenebilir.[94] Çünkü Haçlı Akınları öncesi yüzyıllarda kimi işsiz, kimi topraksız kalmış olan şovalyeler, köyleri, kasabaları yağmalamaya başlamışlardı. Onların buyruğunda olan ya da olmayan kimi topraksız köylüler, dağlara çıkıp haydutluğa başlamışlardı. Bunların temelinde feodal toplumun yaratıp çözemediği iki büyük (yapısal) sorun yatmaktaydı: kalıt ve soylu sorunu ile toprak ve köylü sorunu.

Kalıt ve soylu sorunu: Bir feodal bey öldüğünde kalıtın (mirasın) değil (kız, oğlan) bütün çocukları arasında, oğulları arasında paylaşılması bile feodal düzenin sonu olurdu. Böyle bir sonuç, toprakların oğulları sayısınca bölünmesi (dolayısıyla ülkenin ve egemenliğin parçalanması) ilk döl (Lat. *primogeniture*) kuralıyla önlenmişti. Bu kural gereğince soyluluk sanı ve beylik toprakları üzerinde egemenlik, en büyük oğula geçiyordu. Soylu ağabey, oğlan kardeşlerine, bazı gelir kaynakları ve (bir Kilise'nin papazlığı gibi) bazı orunlar bırakıyordu. Ancak arada bir de olsa bununla yetinmek istemeyen kardeşler çıkabiliyordu. Örneğin ağabeylerinin piç olduğu gibi çeşitli bahanelerle, beylik üzerinde hak sahibi olduklarını ileri sürebiliyorlardı. Bu da feodal beylik içinde sorun çıkarıyordu. Beylikler arasında (evlilikler kanalıyla) kuşaklar boyu sürebilen kavgalara yol açabiliyordu. Böyle sansız (unvansız) ve topraksız soylu çocuklarına san ve toprak bulunmalıydı.

Toprak ve köylü sorunu: Kuşaklar boyunca *primogeniture* yoluyla bölünmeden geçirilebilen topraklar, toprakla birlikte geçirilen serfleıce işleniyordu. Bu, zaman içinde toplumsal kararlılık sağlıyordu. Ama aynı genişlikte toprak parçası üzerinde yaşayan serflerin sayısının artması sorun yaratıyordu. Çünkü artışın sonucu, feodal beye aktarılan artının azalması oluyordu. Feodal beyler paylarını azaltınamak için, haklı haksız nedenlerle, kimi serfleri topraklarından çıkarmış olmalılar. (Burada sormak gerekmez mi: Topraklar işin başında kimindi? Onları kim tarlaya dönüştürmüştü? Kim işlemekteydi? Kim kimi, kimin toprağından çıkarıyordu?)

Sonuçta feodal toplumda (Toynbee'nin "iç proletarya" dediği)[95] topraksız, evsiz barksız, düzenli bir işi, geçim kaynağı bulunmayan kitleler oluştu. Bunların (Osmanlı tarihinden, Celali Ayaklanmaları'ndan da bilindiği gibi) düzen için bir tehlike oluşturmaları kaçınılmazdı.

"İlk Haçlılar" trajedisi: Haçlı Akınları'nın altında köylü ve soylu sorunlarının yattığı varsayımını destekleyen tarihsel kanıtlardan biri, Birinci Haçlı Akını'ndan önceki ilk girişimin yarattığı trajedidir. Bir başkası "çocuk haçlıları"! Gerçekten, Papalığın ve Bizans'ın (1095'te) Haçlı çağrısı üzerine, Münzevi Pierre ve Yoksul Gautier adlı iki fanatik kendiliklerinden yola çıkmışlardı. Köy köy, kasaba kasaba dolaşarak topladıkları derme çatma bir orduyu yayan yapıldak Konstantinopolis surları önüne getirmişlerdi. İmparator, ordunun "niteliğini" kavrayıp Konstantinopolis'ten geçmelerine izin vermedi. Teknelere bindirip Marmara'nın karşı

kıyılarına bırakıverdi. Burada büyük çoğunluğu Islamlarca kılıçtan geçirildi. Pek azı kaçıp Bizans sınırları içine sığınabildi.

İşte Haçlı Akınları, tarihsel perspektiften bakıldığında, feodal toplumun içte çözemediği iki yapısal sorununu, böyle dışa aktararak çözme girişimi olarak görünür. Haçlı düşüncesinin, kendiliğinden başlayıp, sonradan egemen çevrelerce desteklendirilip yönlendirilmiş olması olasıdır. Ama belli çevrelerce art amaçlarla planlanıp kotarılmış olması da olasılık dışı değildir. Ne de olsa önlerinde, Eski Yunan'da benzeri koşullarda bulunup uygulanmış olan Iskender'in Doğu akını vardı. Feodal beyler tarihten pek haberli olmasalar da zamanın bilginleri olan dinciler bundan haberli olsalar gerek.

Haçlıların yüz karası "Çocuk Haçlıları" olayı: Haçlı Akınları ile (Bizans ile ilgili bölümde s. 764'te değinildiği gibi) düzenle bütünleştirilememiş, katmanlı uygar toplumu batırabilecek olan kitleler, bir safra gibi atılmıştı. Haçlı Akınları'nın bu niteliğini, "özel" bir Haçlı Akını olan "Çocuk Haçlıları" çarpıcı biçimde gözler önüne sermektedir. Çocuk Haçlıları'na varan gelişmeler özetle şöyledir: Haçlı orduları zaman zaman hedeflerine ulaşmışlardı. Örneğin (adı İslamların eline geçince Kudüs, Hıristiyanların eline geçince Yeruşalim olan) Isa'nın mezarının bulunduğu söylenen "kutsal topraklar" (Birinci Haçlılarca 1099'da) ele geçirilmişti. Hac yolları (bir süre için) açılmıştı. Ama genelde (buraları gene Islamlara kaptırılarak ve hac yollarının güvenliği bir türlü sağlanamayarak) söz verilen sonuçlar alınamamıştı. Bu başarısızlık, giysilerine dikilen haç ile simgelenen İsa'nın kendilerini koruyacağı inancını, sonunda da Isa'ya duyulan inancı yıkabilirdi. Bu ise, akınlara katılanların (ölseler de) günahlarının bağışlanacağı umudunu kırabilirdi. Dolayısıyla sonraki akın çağrıları yanıtsız kalabilirdi.

Böyle bir teolojik sorundan "Çocuk Haçlıları" düşüncesiyle sıyrılmaya çalışıldığı anlaşılıyor. Öyle ki Çocuk Haçlıları girişiminin altında şöyle bir mantığın yattığı söylenebilir: "Haçlılar o zamana dek niye başarılı olamadı? Çünkü savaşa (Hıristiyan teolojisine göre) kalıtsal günahla doğup Âdem gibi kadını "bilen" (dolayısıyla günaha girmiş) yetişkin erkekler gönderilmişti. Isa onları bu yüzden korumamış olabilirdi. Bu kez de (kadını tanıyıp ona kanmamış) günahsız çocuklardan kurulu bir Haçlı ordusu yollanmalıydı. Tanrı onları koruyacak, melekler savunacaktı. Deniz (Musa'nın Mısır'dan kaçışında olduğu gibi) önlerinde açılacaktı. Yürüyerek, kestirmeden Yeruşalim'e varabileceklerdi.

Bu inançla [?] 1212 yılından başlanarak çocuk yaşta iki peygamber önderliğinde bir eylem başlatıldı. Özellikle Almanya'dan ve Fransa'dan olmak üzere çeşitli ülkelerden çocuklar toplandı. Törenlerle Marsilya limanına getirildiler. Burada tüm törenlere, yakarılara karşın deniz önlerinde bir türlü açılmadı. Suya ayak basan çocukların, fizik yasaları uyarınca denize battıklarını bilmek için bilici, bilgin olmaya gerek yok! Sonuçta, Çocuk Haçlılar sahipsiz kaldı. Birçoğu hastalıktan, açlıktan öldü gitti. Bir bölümü "Yeruşalim'e götüreceğiz" diye gemilerine alan tacirlerce Mısır (İslam) köle pazarlarında satıldı. Bir bölümü (olasılıkla o zaman kurumlaşan) çocuk dilendiren çetelerin eline düştü. Bir bölümü "oğlancılık" pazarına sürüklendi.

Böyle bir olayın altında yatan asıl nedenleri ve amaçları anlamak güç değil. Eşitsizlikçi uygar toplumla bütünleştirilemeyen öğeler, ilk Haçlı ordularıyla atılmıştı. Ama geride onların çocukları kalmıştı. Onların da büyüyünce varsıl katmanların mal ve can güvenliklerini tehlikeye sokacakları apaçıktı. Çocuk Haçlı ordusuna katılanlar ya da alınanlar, genellikle bu tür öksüz, sahipsiz çocuklardı. Böyle bir Haçlı ordusuna başka kim çocuğunu vermiş olabilir?[96]

Haçlı Akınları'nın tarihsel sonuçları

Haçlı Akınları, özel olarak, Hıristiyan Batı toplumu üzerinde önemli sonuçlar doğurmuştur. Akınların genel olarak insanlık tarihi üzerinde, enine boyuna derin etkileri olmuştur. Batı feodalliği üzerinde en önemli sonucu, köylü ve soylu sorunlarına (kısa erimlik) çözümler getirmesidir. "Tarım proletaryası" dışa atılmış, ölen ölmüştür. Kalanlara, ele geçirilen topraklarda çiftçilik olanağı doğmuştur. Beyliksiz soylular, Haçlı Devletleri denen siyasal oluşumlarda beylik sahibi olmuştur. Ya da Templarlar, Hospitaller gibi şovalye örgütlerine girip iş, güç, varsıllık sahibi olmuşlardır. Sonunda bankerlere (para babalarına) dönüşmüşlerdir.[97]

Ancak Haçlı Akınları, uzun erimde, onları örgütleyenlerin amaçlarının ve kısa erimli sonuçlarının tersine sonuçlar doğurmuştur. Bölgeler arası ticareti canlandırıp, kentli kesimlerin genişleyip güçlenmesine varacak yolları açarak kendi mezarının kazıcılarını yaratmıştır. Feodal toplumun çöküşünü hızlandırmıştır.

Şöyle ki Haçlı Akınları öncesinde başlayan ekonomik gelişme eğilimi, akınlarla kozasını çatlatmıştır. Hıristiyan Batı dünyasının dışa açılmasını başlatmıştır. Haçlı haydutluğunu ve korsanlığını (tarihte birçok kere görüldüğü gibi, yağmalanan malların tadı alınınca sürekli sağ-

lanması isteği yaratılıp) denizaşırı düzenli alışveriş etkinlikleri izlemiştir. Batı'nın yünlü dokumaları, deri işleri karşılığında, Doğu'nun ipeklileri, pamukluları, baharatı gibi mallar alınmıştır. Denizaşırı ticaret tekne yapımcılığını da geliştirmiştir.

Gemiciliğin ve ticaretin çıkış kapıları olan Piza, Venedik, Cenova gibi İtalyan kentleri, önce bağımsız kent devletlerine dönüşüp sonra birer "deniz imparatorluğu" olma yoluna girmişlerdir.[98] Bu demektir ki ticaret kapitali birikimi, endüstri devriminin, onunla birlikte burjuva sınıfının yaratılacağı yola girmiştir. Papalığın Haçlı Akınları'nı parasal yönden desteklemek için İtalyan bankerlerden kredi alışı da bankacılığı geliştirerek bu gidişi desteklemiştir.

Öte yandan, denizaşırı ticarette en büyük yer tutan yünlü dokumalara istek artmıştır. Artan istem (talep) Flanders denen Kuzey Avrupa ülkelerinde dokuma fabrikalarının kurulmasını sağlayacaktır. Böylece endüstri kapitalizminin tohumları atılmış olacaktır.

Ticaretin ve kentlerin gelişmesiyle birlikte, kentli (burjuva) sınıfların yıldızı parlayacaktır. Onlarınki parlarken feodal katmanlarınki sönmeye başlayacaktır. Senyörler, örgütledikleri (Haçlı) akınların giderlerini karşılayabilmek için, topraklarının sınırları içindeki kentler üzerindeki haklarını (özerk yönetime kavuşmak için satın almak isteyen burjuvaların önerilerini kabul ederek) satacaklardır. Böylece, İtalyan kent devletlerindeki tacir cumhuriyetlerinin kurulmasına katkıda bulunmuş olacaklardır. Öte yandan, Haçlıları korumak için kurulan dinsel savaşçı Yol'lar (şovalyelik örgütleri) hacılara kredi açarak "yardımcı" olmayı öğreneceklerdir. Bu yolda zamanla bankerlik örgütlerine dönüşeceklerdir. Denebilir ki dine, kan yanı sıra para bulaşacaktır. Papalık da birikmiş paralarını "işleterek" bu tür etkinliklerden (aslan) payını almayı öğrenecektir. Konuşmalarda, bildirilerde faizcilik kınanırken uygulamada parasını faize yatırarak Papalık, Batı'nın en büyük kapitalistlerinden biri durumuna gelecektir.

Haçlı Akınları'nın kültürel alandaki etkilerine gelince, daha "olumlu" olduğu söylenebilir. Bizans'la ve İslam'la ilişkilerin yoğunlaşması, Eski Yunan ve Roma Klasik kültürlerinin (sansürlenen ve unutulan bölümlerinin) Batı'ya aktarılmasını sağlayacaktır. Haçlı Akınları'yla başlayan bu süreç, Konstantinopolis'in Türklerce ele geçirilmesi üzerine Batı'ya geçen Bizanslı bilginlerin katkılarıyla sürüp Hümanizma, Rönesans, Aydınlanma akımlarına varacaktır.

Haçlı Akınları'nın İslam dünyası üzerindeki etkisi ise kısa erimde olumlu, uzun erimde olumsuz olmuştur. Kısa erimde, daha önce bölünmüş olan İslam ülkelerinin Haçlılara karşı (bir ölçüde) birlik kurma-

larına neden olmuştur. Haçlı ideolojisine karşı küllenmeye başlamış olan "kutsal savaş" (cihat) anlayışı (Selçuklularda ve Osmanlılarda "gaza" kavramlarıyla) yeniden canlandırılmıştır.[99] Anadolu'nun ele geçirilmesi bu ruhla tamamlanmıştır. Konstantinopolis ele geçirilip Bizans'a son verilmiştir.

Ama Haçlılar'ın İslama uzun erimdeki etkilerinin de olumlu olduğu söylenemez. Haçlı sonrası canlanması, Avrupa'nın önce Akdeniz'de, sonra okyanuslarda hem savaş hem alışveriş ilişkilerinde atağa geçmesine yol açmıştır. Bu alanlarda İslam ülkelerin tekeli kırılıp Batı ülkelerinin tekeli kurulacaktır. Bu da İslam ülkelerinin yoksullaşıp Hıristiyanların gerisinde kalmasına varan zincirleme etkiler yaratacaktır. Aynı zamanda Avrupa endüstriye dayanan bir uygarlığa yönelirken, İslam dünyasının tarımcı Ortaçağ uygarlığına saplanıp kalmasında (dolaylı da olsa) Haçlılar'ın payı vardır.

HIRİSTİYAN DÜŞÜNCESİ

Hıristiyan düşüncesi, dinsel düşünüşün ürünlerinden biridir. Dinsel düşünüşün, tarımcı uygar toplumun dünya imparatorluğu döneminin ideolojik gereksinimine yanıt olan evrensel tektanrıcılık biçimidir. Tektanrıcı dinin, kendisinden önceki Musacılık, kendisinden sonraki Muhammedcilik arasındaki evresidir. Hatta (İsacılık da denen) Hıristiyanlığın (Musacılığın o tarihlerde "kabiletanrıcılık" niteliğinde direttiği hesaba katılırsa ve Isacılığın Baba-Oğul-Kutsal Ruh üçlemesine bakılırsa) çoktanrıcılıktan gerçek bir tektantırıcılığa (Muhammedciliğe) geçiş basamağını oluşturduğu söylenebilir.[100]

İsa'nın mesellerinde benzetmeci mantık

Isa, dinsel öğütlerini (vaazlarını) "meseller" (misaller, örnekler) yardımıyla verme alışkanlığındaydı.[101] Bunu, sıradan insanların Tanrı'nın sözlerinin anlamlarını anlayabilmeleri için yaptığını söyledi.[102] Gene de bu biçemin düşünüşünde analoji (benzetme) mantığının ağırlığının ürünü olduğu söylenebilir. Onun meselli sözlerini (Isa'nın ağzından Tanrı'nın konuştuğuna inanarak) olduğu gibi alıp anlayanlar çıktı. Onlara inançlarından yaptıkları (tümdengelimci) çıkarsamalarla düşündüler. Böylece Hıristiyan düşünüşüne, benzetmeci ve tümdengelimci mantıkları birlikte kullanma geleneği yerleşti.

Isa örneğin, Tanrı ile (vahiy alma) ilişkisini baba-oğul ilişkileri benzetmeleriyle anlatıyordu.[103] Ölümünü, ruhunun bedeninden çıkıp bedensiz ruh saydığı tanrıya katılması olarak görüyordu. Bunu, benzet-

meci düşünüşle, "Babaya kavuşmak" olarak anlatmıştı. lsa'nın bu tür sözlerine, eleştirel düşünüşle değil inançla yaklaşan havarileri, onları (bir düşünceyi yalın ve etkili anlatma yöntemi olan analojilerin ürünü olarak değil) nesnel gerçekliklerin dillendirilişleri olarak algılamış görünürler.

Örneğin lsa'nın sık sık sözünü ettiği "göklerin melekutu" ile ilgili sözlerinden, çarmıha gerilişinden kısa bir süre (üç gün) sonra gökten dönerek yeryüzünde tanrısal bir düzen kuracağı "umuduna" kapıldılar.[104] Böylece geleceğin Hıristiyan dinbilginlerinin (teologlarının) başına, lsa'nın insan yanı ile tanrı yanı arası ilişkiler, Baba-Oğul-Kutsal ruh arası önem sıralaması gibi, içinden çıkılınası güç kuramsal sorunlar sarmışlardı.[105]

Daha sonra "ermiş uçmaz, onu uçuran müritleridir" sözüyle yansıtılan gerçekteki gibi bir durum doğmuştu.[106] Havarileri lsa'nın (ölmeyip) yakında dönmek üzere göğe çıktığı söylentisini yaymışlardı. Burada da (mantık diliyle söylemek gerekirse) analojik yargıları gerçeklik yargıları olarak alınmıştı. lsa'nın dönüşü geciktikçe üç günlük süre uzatıla uzatıla belirsiz bir tarihe atılmıştı. Bu, ona inancı zayıflatmak yerine, her bunalımda döneceği umutları yarattı.

lsa'nın düşüncelerinin bulanıklığının gerisinde, mesellerle konuşma, analoji mantığını kullanma yanı sıra başka nedenler de vardı: Bunlar, maddeden çok ruha (düşünceye) düşünmekten çok inanmaya, düşüncelerden çok duygulara önem vermesiydi. Bir başka deyişle (felsefe kavramıyla belirtilirse), "idealist" bir kafa yapısına sahip olmasıydı.[107]

Pavlus'un tümdengelimci mantığı ve eşitsizlikçi değerleri

Ancak Hıristiyan düşüncesinin biçimlenmesinde lsa'nın düşünüşünden çok Pavlus'un düşüncelerinin etkisinin bulunduğu (bkz. s. 798) kesindir. Pavlus, Yunan ve Roma düşünüşünün Stoacı tümdengelimci düşünüş ve eşitsizlikçi değerler geleneğinden etkilenmiş görünür. Bu etkiyle, Tanrı'ya, lsa'ya, yaratılışa, yazgıya, ilk günaha inançtan tümdengelimci mantıkla sonuçlar çıkarmıştı. Bu yolda kurtuluşu, bedenin değil ruhun kurtuluşunda arayan düşünceler üretmişti. Hatta kurtuluşu ötedünyada görmüştü.[108] Böylece eşitlik, özgürlük, mutluluk umutlarını ötedünyaya ertelemişti. Bu dünya yaşamının düşünüş ve davranış değerleri olarak, kala kala (bkz. s. 801) yazgıyı benimseme, ona boyun eğme, başa gelenlere katlanma, sabretme, umut etme, yardım etme gibi (ileride Nietszche'nin "köle ahlakı" olarak niteleyeceği değerler kalmıştı.

Augustinus'un Hıristiyanlığı Platoncu felsefeyle temellendirişi

Hıristiyanlık, sonuçta bir felsefe değil dindi. Temelinde, birbiriyle tutarlı değerler ve düşünceler dizgesi yatmıyordu. Korkular, umutlar, istekler ve inançlar yatıyordu. İnsanlık felsefe öncesinde olsaydı, bu kadarı da onun, katmanlı bir toplumun birlik ve bütünlüğünü (düşünsel alanda) sağlayacak bir ideoloji işlevi görmesine yetebilirdi. Ama felsefi düşünüşün çıkışından sonra bu yeterli olamazdı. Özellikle de felsefeden haberli okuryazar kesimlerin toplumla ve düzenle bütünleştirilmelerine yetmeyebilirdi. Gerek toplumsal katmanlar arası, gerek toplumlar arası ideolojik savaşım alanında felsefeyle temellendirilmemiş dinsel inançların yaşarkalabilmesi artık çok güçtü.

Bu durumu kavrayan Hıristiyan dinbilginleri, iman ile aklı, din ile felsefeyi uzlaştıracak yollar aradılar. Bu yolda başarılı olan ilk Hıristiyan düşünür Kuzey Afrika'daki Hippo kenti piskoposu Augustinus (354-430) oldu. Hıristiyan düşünce ve inançlarını Platoncu idealist felsefeye dayandırdı. Platonculuk yanı sıra, gençliğinde dolaştığı inançlardan[109] olan Stoacılığın "yazgı" kavramından esinlenmişti. "Şeytan" kavramını vurgulayan düşünceleri ise bir zamanlar inandığı (Zoroasterci gelenekten türemiş bir inanç olan) Manicilikten alınmış görünüyor.

Augustinus, *De civitate dei* (Tanrı Devleti) adlı yapıtına, tanrının evreni yoktan var ettiğini söyleyerek başlar. Yaratılışın (*Kitabı Mukaddes*'te belirtildiği gibi) 6 günde tamamlandığını şöyle kanıtlar: Tanrı yetkindir (mükemmeldir) her şeyi en yetkin biçimde, en yetkin zamanda yapar. Evrenin yetkin olarak yaratılması 6 gün alacaktır. Çünkü 6, tüm çarpanlarının toplamı kendine eşit olan tek yetkin (asal) sayıdır: $1x2x3=6=1+2+3$. Bu ara tanrının aynı zamanda yetkin bir matematikçi olduğunu öğrenmiş oluruz!

Matematik problemini çözdü diyelim. Bu kez karşısına bir mantık sorunu çıkacaktır: tutarlılık. Yetkin bir yaratıcının yapıtının da yetkin olması gerekir. Oysa gördüğü dünya hiç de yetkin değildir. Yetkin olsaydı onu Hıristiyanlıkla düzeltmeye kalkmasına gerek kalmazdı. Bu durumda Augustinus, dünyadaki tüm kötülüklerin sorumlusunu aramak zorunda kalmıştır. Yardımına, gençliğinde yaşadığı bir deneyim ve tanıdığı (sonra yadsımış da olsa) bu dünyanın tanrı gibi yetkin olmayan ikinci bir yaratıcının yaratısı olduğu (Manici) düşünce gelmiş olmalı.[110] Ancak bu düşünceyi (Manicilikte) olduğu gibi kullanamazdı. Ama değiştirip *Kitabı Mukaddes* "kitabına uydurarak" şöyle kullanabilirdi: Tanrı bu dünyayı yetkin yaratmıştı. "Ne var ki insanın 'Şeytan'a uyup Tanrı'nın buyruğundan ayrılmasıyla dünya bozuldu" diyebilirdi.

Hıristiyan düşünüşünü Augustinus'un kazandırdığı uslamlama biçimini canlandırmak için başvurulabilecek böyle bir anlatım, Augustinus'un düşünce zincirini hiç de saptırmamaktadır. Gerçekten Augustinus, bu konuda şöyle bir mantık yürütmekteydi: Tanrı evreni yaratışının son gününde (*Kitabı Mukaddes*'te yazılı olduğu gibi) Âdem ile Havva olarak insan türünü yarattı. Onlara özgür istenç (özgür irade) bağışladı. Ama onlar tanrının buyruğuna uymadılar. Şeytanın sözünü dinleyerek yasak ağacın meyvesini tattılar. Burada "yasak meyve" benzetmesiyle üstü örtülü olarak anlatılmak istenenin "haz alıcı cinsel ilişkiye girmek" olduğu anlaşılıyor. Âdem ile Havva yasak meyveyi yiyince günah işlemiş olup lanetlendiler. Keşke tanrının buyruğuna uyup yasak meyveden kaçınabilselerdi. O zaman üremek için, şehvete kapılmadan, yalnızca üremek amacıyla cinsel ilişkide bulunabileceklerdi. Böylece duyguları, akıllarına kafa tutamayacaktı. Özgür istençleriyle iyiyi kötüden ayırıp, doğru yolda gidebileceklerdi. Tutkularının fırtınasına kapılıp günah yollarında sürüklenmeyeceklerdi. Ama bu ilk günahtan sonra artık insanın özgür istencinden söz edilemezdi.

Olan olmuştu, bu ilk günah yüzünden tanrının yetkin dünyası olan cennet bahçesinden kovulmuşlardı. Yetkin olmayan, dahası, genelde Şeytan'ın egemen olmaya çalıştığı kötü bir dünyada yaşayarak cezalarını çekeceklerdi. Çünkü ilk günah kalıtsaldı. Âdem ile Havva'dan tüm soylarına geçmekteydi. Bu ilk günah yüzünden insanlar, bu dünyada özgür istençlerini yitirmiş olarak yaşamaktaydılar. Özgürce doğru karar alma yetileri yoktu. Kendi kendilerini doğru yönetme yeteneklerini kullanamamaktaydılar. Dolayısıyla, anaatalarından kalıttıkları ilk günaha durmadan yenilerini eklemekteydiler. Ama durun, günahlarının hesabını yargı gününde verip cezasını çekeceklerdir!

Böyle bir mantık, yetkin yaratıcının yapıtındaki bozukluğun sorumlusunu açıklayabilmektedir. Fakat mantıklı, tutarlı bir uslamlamanın karşısına başka sorunların çıkmasına yol açmaktadır: Tüm insanlar, ilk günahı kalıttıklarına göre, bu, ne yapsalar günahçı (günahkâr) olmaktan kurtulamayacaklar demektir. Günahçılıktan kurtulup doğru yolda gidemeyeceklerdir. Augustinus bunu kabul eder. Ancak bir kurtuluş ışığı yakmaktan da geri kalmaz. Tanrı, bazı insanların günahlarını onları yaratırken bağışlamış olabilir.

Augustinus'a (ve *Kitabı Mukaddes*'e göre) Âdem ile Havva'nın ilk çocukları (Kabil değil) Kain, ana babasının günahını almış olarak doğdu. Bu yazgısının bir gereği olarak kardeşini öldürecekti. İkinci çocukları Habil'in günahını Tanrı, kayrasıyla (lutfuyla) bağışlamıştı. Augusti-

nus bu senaryo ile, insanlığı başından beri günahlı doğanlar ile tanrının kayrasıyla günahtan kurtardıkları olarak iki kampa ayırma olanağı bulmuş olur. Bu kamplardan biri "Yer Devleti" topluluğunu, ötekisi "Gök Devleti" topluluğunu oluşturur. Ayrıca insan, bedeniyle yer devletine, ruhuyla gök devletine bağlıdır, Augustinus'a göre.

Böylece Augustinus, insanlık tarihini, yer devleti ile gök devletinin savaş alanı; insanı, bedeni ile ruhunun çatışmasının toplamı olarak görür. Yer devleti, Şeytanın tanrıya başkaldırmasıyla başlamıştır. Şeytanın, pagan Asur ve Roma imparatorluklarına dek gelişerek gelmiş olan krallığıdır. Tarihte, bütün yer devletleri gün geldi yıkılıp gittiler. Çünkü yer devleti gidicidir; gök devleti kalıcı olacaktır.

İnsan, Âdem'in günahlı soyundan geldiği için kötüdür. Dolayısıyla yer devletinin uyruğudur. Ama İsa ile insanlığa iyi insan da aşılanmış bulunmaktadır. Yeryüzünde yeniden iyi insan görünmüştür. Bu yüzden, yeryüzünde gök devletinin uyrukları da bulunur. Gök devletinin, bu iyi insanlardan oluşan topluluğunun yeryüzündeki temsilcisi Kilise'dir. Gök devleti zamanla, yer devleti zararına gelişecektir. Bir gün gelecek, yer devletini ortadan kaldırarak dünyaya egemen olacaktır.

Augustinus'un (sınıflandırıcı ilkel düşünüşün kalıntısı ve ideolojilerin vazgeçilmez aracı) iyi-kötü ikili sınıflandırma mantığıyla düşündüğü görülüyor. Ayrıca, insanlığın ve insanın tinsel gelişmesinin doruğuna, Hıristiyanlıkta ulaştığına inandığı anlaşılıyor. İleride devletin ortadan kalkıp Kilise'nin önderliğinde tek bir dünya toplumunun ve dinsel yönetimin kurulacağı öngörüsünde bulunuyor. İşte gök devletinin yeryüzünde de gerçekleşeceği bu yönetimde, insanlar ilk günahtan önceki gibi özgür istençli, birbirlerine eşit ve özgür, dünya iyi ve yetkin olacaktır. Augustinus'a göre!

Augustinus'un zamanının bir toplumsal sorununda (Donatusçuların ve Agonistlerin ayaklanmasında) takındığı tutum, tüm insanlıkla, Hıristiyan olan olmayan toplumlarla ilgili görüşleri ile toplumsal katmanlarla ilgili görüşlerinin bağlantısını ortaya koyabilmesini sağlayacak niteliktedir. Böylece onun felsefesinin, hangi katmanlardan yana, hangi katmanlara karşı işleyebileceği anlaşılacaktır. Roma İmparatorluğu'na karşı ayaklanıp denetimlerine geçirdikleri yerlerde toprak reformuna kalkışan bu Berberi toplulukları hakkında, mektuplarında Donatusçu Kilise'den yakınarak şunları yazmıştı: "Birlik sarsıldı ve köylüler kendi toprak beylerine karşı ayaklanmaya kışkırtıldı. Kaçak köleler yalnızca efendilerini bırakmaya değil, onları tehdit etmeye, şiddete, baskıya, yağmalamaya yönlendirildiler."[111]

Thomas'ın Hıristiyanlığa Aristoteles desteği sağlaması

Dinin ve inancın felsefeyle ve akılla temellendirilmesi konusunda, çeşitli Hıristiyan dinbilginleri çeşitli tutumlar takınmışlardır. Örneğin Kartacalı Hıristiyan dinbilgini Tertullianus (160-230 dolayları), Augustinus'tan önce ve Augustinus'un tersine, akıl ile inancın uzlaştırılmasını olanaklı ve gerekli görmemişti. Görüşünü, inancı akıldan üstün tuttuğunu belirten bir sözle şöyle sloganlaştırmıştı: "İnanıyorum, çünkü saçmadır." Bu sözleri yüzyıllarca yankılanacaktır. İslam dinbilginlerinden Gazali de (bu sözden etkilenip etkilenmediği belirsiz) felsefeyi (Kelam'ın) dinsizlik ve inançlar için bir tehlike olarak görüp, (onikinci yüzyılda) yasaklanmasını isteyecekti.

Onüçüncü yüzyılın büyük Hıristiyan dinbilgini, Dominiken keşişi Thomas (1225-1274) ise, Hıristiyan inançlarını felsefeyle temellendirmeye çalışan Augustinus gibi akıl ile inancın uzlaştığı görüşündeydi. Ama Augustinus'tan farklı olarak Hıristiyanlığı (Platoncu felsefeyi bırakıp) Aristotelesci felsefeyle desteklemeye çalışmıştı. Bunun yanı sıra, akıl-iman ilişkisine (Tertullianus'unkinin zıddına, ama Augustinus'unkinden farklı) özgün bir açıklama getirmişti. Çağının gelişmelerini açıklayamaz duruma gelecek kadar ayakları gerçeklikten kesik Platoncu idealist felsefenin bırakılıp Hıristiyanlığa Aristoteles'in (madde ile düşünceye eşit önem verilen) düalist felsefesi desteğini sağladı.

Thomas, akıl ile inancın genelde çakışacağını düşündü. Bazı noktalarda çatışmasının ise, "insan aklının sınırlılığı" ürünü olduğunu söyledi. Bu noktaların salt inanç konusu olduğunu belirtip akılla açıklanmaya kalkılmamasını isteyerek, Hıristiyanlığa çok esnek bir düşünüş stratejisi kazandırdı.

Thomas'ın bu başarısının altında, Endülüslü İslam felsefecisi (Batılıların Averros olarak tanıdıkları) İbn Rüşd'ün (1126-1198), Hıristiyan dinbilginleri üzerindeki etkisi yatmaktaydı. Ortaçağ Batı Hıristiyanlık dünyası, Platon üzerinde yoğunlaşıp neredeyse unuttuğu Aristoteles'i, Kordoba'nın (1236'da) İslamlardan alınışından sonra İbn Rüşd'ün (Latinceye çevrilen) yapıtlarından yeniden öğrendi. Aristoteles, Platon gibi idealist olmayıp düalist olduğu gibi, İbn Rüşd, Aristoteles'i yorumladığı yapıtlarında Aristoteles'in "materyalist" denebilecek yanını vurgulamıştı. Şöyle ki Aristoteles'e göre (bkz. s. 723) madde ve ruh diyebileceğimiz öğeler bir araya gelmedikçe varlık oluşamıyordu. İnsan ölünce, maddesi toprağa, ruhu tanrıya karışacağı için, ölümden sonra bireysel varlığından (dolayısıyla ötedünyada ödüllendirilmesinden ya da cezalandırılmasından) söz edilemezdi. Böyle bir

düşünce, kuşkusuz Hıristiyan inançlarının yadsınması demekti. Dolayısıyla İbn Rüşd yorumları kanalıyla Aristoteles'ten etkilenen Batı aydın çevreleri bunu böyle söyleyemezlerdi. Aynı düşünceyi felsefi bir tartışma konusu içinde sundular. Tartışma, tekil varlıklar dışında (Platon'un at ideası gibi) genel kavramlarının maddesel karşıtlarının olup olmadığı noktasında yoğunlaştırıldı. Genel kavramların nesneler, şeyler dünyasında (Lat. *realis*) karşılıklarının bulunduğunu savunanlara "Realistler" dendi. Onların addan (Lat. *nomina*) başka bir şey olmadığını söyleyenler "Nominalist" sayıldı.

Thomas felsefe dünyasına işte bu kavga sırasında girdi. Kilise'nin hâlâ Hıristiyanlığı dayandırmakta olduğu Platon felsefesinin Nominalistlerin eleştirileri karşısında duramayacağını anladı. Ve Hıristiyanlığın Realist-Nominalist tartışmasında sarsılan inançlarını, Aristotelesçi felsefeye dayandırarak desteklemeye çalıştı.

"Hıristiyan Olmayanlara Karşı Savlar" olarak çevrilebilecek yapıtında, tanrının varlığını Aristoteles'in "ilk devinime geçirici" (Lat. *primus mobile*) düşüncesiyle kanıtlamaya çalışarak başlatır savlarını.[112] Devinen-devindiren çizgisi geçmişe doğru izlenirse (mantıksal bir zorunluluk olarak) bir noktadan geriye gidilemeyecektir. O noktada kendi devinmeyen, dolayısıyla değişmeyen, hep yetkin kalan, varlığa ilk devinimi veren tanrı bulunacaktır.

Tanrının altında bedensiz varlıklar olan melekler vardır. Sıradüzeninde onların da altında insan durmaktadır. Thomas böylece sıradüzenli, eşitsizlikçi feodal Ortaçağ'a daha uygun bir dünya görüşünün (Hıristiyan inançlarla) yeni temellerini döşemiş olur. İnsanda ruh, bedene bağlanmıştır. Gene de üreme organlarıyla aktarılamaz. Tanrı her beden için yeni bir ruh yaratır.

Thomas, bundan sonra Aristoteles'in "erek" (Yun. *telos*) kavramını kullanır. Tanrının varlıkların içine koyduğu erekle tüm varlıklar yetkin olana (yetkin tek varlık olan tanrıya) ulaşma yolunda devinirler. İnsan da tanrı yolunda ilerledikçe mutlu olur. Yoksa mutluluk parada pulda, şanda ünde, hazda tende değildir.

Kaldı ki insanın bu dünyadaki yazgısı, mutluluk değil, işlediği günahtan dolayı acı çekmektir. Üzerindeki laneti ve cezayı, ancak kayrasıyla tanrı kaldırabilir. Bu noktada Augustinus'a yaklaşan Thomas, iman kadar akla önem vererek ondan ayrılır. Thomas'a göre Hıristiyan inançları akılla kavranabilir.

Ancak insan aklının da bir sınırı vardır. Bazı gerçekler aklın sınırlarının ötesindedir. Onlara ancak inanç ile ulaşılabilir. Bu düşünce taktiği

Hıristiyan dinbilginliğine (Hıristiyan teolojisine) esnek bir savunma stratejisi kazandırdı. Onunla, çağın bilgi düzeyi gelişince akla ya da gerçeklere ters düşen eski (akla dayanan) açıklamalar bırakılabilecekti. Bunlarla ilgili inançlar, akıl alanından insan aklının kavrayamayacağı inanç alanına aktarılarak (eleştiriden) kurtarılıp korunabilecekti.

Thomas, toplumla ilgili düşüncelerine de Aristoteles'in görüşleriyle başlar. İnsanlar arasında (kadın-erkek eşitsizliğinde apaçık görüldüğü gibi) "doğal" (tanrısal) eşitsizlikler vardır. Bunlara bir de (Augustinus'a katılarak) "günahın ürünü" eşitsizliklerin katıldığını söyler. Dolayısıyla, eşitsizlikler dünyasında, birilerinin (tanrı adına, tanrı yolunda) yönetmesi, birilerinin yönetilmesi kaçınılmazdır. Ancak yönetici, toplumu kendi çıkarı için değil, tüm toplumun yararı için yönetmeli. Toplumun yararı ise, bu dünya mutluluğundan çok ötedünyada mutluluğunu kapsar. Toplumu bu amaca ulaştırmak, yöneticilerin değil, dincilerin görevidir. Bu yüzden yönetici zorbalığa kaydığında, Kilise onu görevinden uzaklaştırabilmelidir. Görüldüğü gibi Thomas, feodal toplumun dinci egemen katmanını, savaşçı (yönetici) katmandan üstün görüp Kilise'yi bir denetçi olarak göstermektedir.

En iyi yönetim biçimi konusunda Thomas "tek'in yönetimi" monarşiden yanadır. Evreni tek bir tanrının yönetişi gibi, toplumu da tek bir kişi yönetmelidir. "Prenslik Yönetimi Üstüne" adlı yazısında (onun II numaralı parçasında) bu konuda şunları yazmıştır: "Doğal sürece en çok yaklaşan en iyidir. Çünkü doğa ['yetkin yaratıcının yapıtı olarak' diye düşünmüş olmalı] her zaman en iyi [biçimde] işler. Doğada hep tekin yönetimi vardır... Arıların bir kralı [?] olur. Bütün evrende her şeyin yaratıcısı ve efendisi olan [tek] bir tanrı vardır... İnsan toplumunun en iyi yönetim biçimi de tek bir kişi tarafından yönetilendir."[113] Böyle bir düşünce, imparatorluk ideolojisine uygun olduğu gibi, Hıristiyanlık ideolojisinin birleştiriciliğinde bir dünya imparatorluğu tasarımının parçasıdır.

Hıristiyan dinbilginliğinin evrimci ve devrimci yorumları

Ortaçağ'ın sonunda, yeniçağın başında (ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllarda) Hıristiyan dinbilginliğinin (teolojinin) Aristoteles destekli biçimi de çağın olaylarını açıklayıp aklamaya yetersiz duruma düşecektir. Toplumun sorunlarının çözülmesine yeterince katkıda bulunamayacaktır. Bunun nedeni, onun (özünde) değişmemesine karşılık toplumun hızla değişmeye başlamasıdır. Toplumda (Batı Avrupa toplumunda) önce ticaret kapitaline, sonra endüstriye dayanan bir düzenin ge-

lişmesidir. Kapitalist üretim ilişkilerinin, toplumun (katmanlı) yapısını hızla (sınıf toplumuna doğru) değiştirme eğimine düşmesidir.

Bu gidişle, tarımcı (feodal) soyluluğun dinsel, ötedünyacı değerlerinin karşısında, endüstriye dayanacak bir uygarlığın kentli (burjuva) sınıflarının "bilimsel", "budünyacı", "insancı" düşünüş ve değerleri yerlerini alacaktır. Böyle bir gidiş karşısında dinsel ideolojinin savunucuları, Hıristiyan düşüncesini gözden geçirme gereği duyacaklardır. Onlara çağın koşullarına uygun biçimler vermeye çalışacaklardır. Hıristiyanlığın evrimci yorumunu yapan ideologlarından (önce) Luther (Alman soylularının da işine yarayan), ama daha çok ulusal burjuvazinin uluslararası (Katolik) Kilisesi ile savaşımında kullanacağı ideolojik silahı (Protestanlığı) yaratacak düşünceleri başlatacaktır. Thomas Münzer ise (Luther'in hemen ardından) Hıristiyan inanç ve değerlerinin, feodal beylere karşı patlak veren köylü ayaklanmalarını destekleyebilecek devrimci bir yorumunu yapmaya çalışacaktır. Calvin Hıristiyanlığa, tutucu küçük kasaba burjuvazisinin amaçlarına ve değerlerine uygun (Protestan) biçimini kazandıracaktır.

Luther, dinde reform ve Protestanlık: İsa'nın, Pavlus'un, Augustinus'un olduğu gibi, Martin Luther'in (1483-1546) yaşamı da, kuşkusuz, düşüncelerini etkilemişti. Ancak Protestanlığa götürecek düşüncelerinin, kimi çevrelerce benimsenip, yaygınlaştırılıp yeniden üretilmesi, çağının ve toplumunun sorunlarıyla ve (düşünsel) gereksinimleriyle ilişkiliydi.

Gerçekten, Luther bir Alman (soylusunun değil) köylüsünün oğlu olarak doğmuştu. Ancak babası, çiftçiliği bırakıp madenciliğe başlamış bir köylüydü. Madencilikte iyi para yaparak varsıl bir işadamı (burjuva) konumuna yükselmişti. Luther'e de, para getiren bir iş sahibi olması için, hukuk okutmuştu. Ne var ki gençliğinde yaptığı bir yolculuk sırasında Luther'in içinde bulunduğu tekne fırtınaya yakalanacaktı. Tekne batacak gibi olunca, ölüm korkusu yaşadı. Bu korkuyla kendisini kurtarması için bir Hıristiyan ermişine yakardı. Kurtulursa keşiş olmaya söz verdi. Bu olay aynı zamanda kafasına, sıradan bir insanın da (dincilerin aracılığına gereksinim kalmadan) sesini ermişlere, İsa'ya, tanrıya duyurabileceği düşüncesini yerleştirdi.

Hukuk okumayı bırakıp, Erfurt'taki Augustinusçu manastıra girdi. Ancak bu kez, orada (nedense) kendisini (Augustinusçu yoruma uygun olarak) tanrının kayrasını esirgediği, günahlılıktan kurtulamayacak bir ruh olarak görmeye başladı. Ne yaparsa yapsın günahtan kurtulamayacak, yitmiş bir ruh olduğunu düşündü. Günahlarını açımladığı (itiraf et-

tiği) keşiş, ona *Kitabı Mukaddes*'i (sanki hiç okumamış gibi!) okumasını öğütledi. Kurtuluşun yolunu orada bulabileceğini söyledi. Bu inançla kutsal kitabı (kaçıncı kez?) okurken, Pavlus'un (*İncil* içindeki) mektuplarından, dinsel eylemlerden çok, kurtulacağına "inanmasının" gerektiği sonucuna vardı. Bu deneyimi de ona, Hıristiyanlığın özünün (Katolikliğin gereği bir sürü tören yerine) inanç olduğunu gösterdi.

Bu tarihlerde, Luther'in papazlığını yaptığı Wittenberg Üniversitesi'nin kilisesinin de bağlı bulunduğu Papalık içinde dinciler, bolluk ve görkem içinde yaşamaktaydılar. Katolik Kilisesi tam anlamıyla "din ticareti" yapan bir kurum durumuna gelmişti. Örneğin, ermiş resimleri ve kutsal sayılan çeşitli nesneler, yüksek bedellerle satılıp Kilise'ye kazanç sağlanıyordu. Bu tutum, Roma'da (şehit edilmiş olup ilk Roma piskoposu ve öteki bütün piskoposların başı sayılan) Petrus adına bir katedral (ulu kilise) yaptırma projesine para sağlanmasında en aşırı biçimine ulaşmıştı. Cennete girmek isteyenlerin satın alması gereken, bir tür pasaport olarak, bu dünyada işledikleri günahlarının bağışlandığını belirten belgeler (endüljanslar) hazırlanmıştı. Tüm Avrupa kiliselerinde (piyango biletleri gibi) satışa sunulmuştu. Böyle bir şey, günahları yalnızca Tanrı'nın bağışlayacağına inanan Luther'in kişisel deneyimine ve düşüncelerine ters düştü. Bu yoldaki düşüncelerini (1517'de) doksan beş savla desteklediği bir bildiriyi kilisesinin kapısına asarak duyurdu. Beklemediği bir tepki ve ilgi gördü. Yer yerinden oynadı. Konu akademik polemik sınırlarını aştı. Önce Almanya'nın, sonra Avrupa'nın her yerinde tartışılmaya başlandı.

Luther, bildirisi hakkında Papalığın avukatlarının ileri sürdükleri savlarına karşı, görüşlerini genişletip geliştirerek sertleştiren yazılar yazdı: "Alman Ulusunun Soylularına Bir Başvuru; Kilise'nin Babil Tutsaklığı; Bir Hıristiyanın Özgürlüğü" başlıklı kitapçığında, Alman kiliselerinden Papalığa gönderilen vergilerden yakınıyordu: "Roma Kilisesi yeryüzünün gelmiş geçmiş ve gelecek en büyük hırsızıdır. Biz, zavallı Cermenler aldatıldık. Efendi olmak için doğduk; tiranların boyunduruğu altına alındık. Görkemli Töton halkın Roma 'piskoposunun' kuklası olmaktan kurtulmasının zamanıdır" diyordu. Buradan, aralarındaki asıl sorunun, toplumsal artının kime aktarılacağı olduğu anlaşılmıyor mu?

Görüldüğü gibi Luther, kapitalizmle birlikte oluşmaya başlayan ulusçu çevrelere sesleniyordu. Papalığın uzlaşma girişimleri sonuçsuz kalıp aforoz edildiğinde, doğal olarak, bu çevrelerin desteğini gördü. Saksonya prensi III. Frederick'in Wartburg'daki şatosunda korunurken,

önce *İncil*'i, sonra tüm *Kitabı Mukaddes*'i (Katolik dincilerin aracılığı olmadan anlaşılsın diye) Latinceden Almancaya çevirdi. Luther, Papalığa karşı savlarında ayrıca (Katolik Kilisesi'ni aradan çıkarmak için) günahlı kişi ile Tanrı arasında dincilerin aracılığının gerekmediğini ileri sürmüştü. Bir de inananların kendilerinin papazı olacağını söyleyince, Papalığa bağlı dincileri midelerinden vurmuş oluyordu. Bazı kiliselerin Papalıktan kopup Protestan kiliselerin oluşması (Reform akımı) böyle başladı. Luther'i destekleyerek Papalığı protesto edenlere "Protestan" denmeye başlandı. Sürtüşme, ileride, Kutsal Roma İmparatoru Papalıktan yana olunca "Otuz Yıl Savaşları" nedeni olacaktı.

Luther, dinsel bir reformdan öte toplumsal bir devrimi amaçlamamıştı. Bununla birlikte, savaşımının ilk dönemlerinde, bozuk düzenin düzeltilmesi için gerekirse silaha sarılınabileceği gibi (bol keseden) devrimci sayılabilecek düşünceler ortaya atmıştı: "Bunların gemi azıya almış çılgınlıkları böyle sürecek olursa, bu gidişe bir son vermek için sanırım ki kralların ve prenslerin [Papacı kiliselere karşı] zora başvurmasından... yaptıklarının hesabını silahla sormalarından başka çare kalmayacaktır."[114]

Ne var ki Kilise'ye karşı prensler, feodal beyler değil, köylüler silaha sarılınca bu konudaki tutumunu değiştirdi. Önce, yanlar arasında uzlaşma öneren aracı rolünü benimsedi. Köylü ayaklanmaları sona ermeyince: "*İncil*'in davasının kan dökülerek kazanılmasından yana değilim" dedi. En sonunda (hangi sınıflardan yana olduğunu ortaya koyan bir tutumla) Kilise'yi, devleti, feodal beyleri, burjuvaziyi köylülere karşı ortak savaşıma çağırdı: "Bunları ya gizli gizli ya da herkesin önünde parçalamalı, boğmalı, gebertmeli, kudurmuş köpekleri gebertir gibi... Tanrının sözlerini duymuyorlar... bunlara tüfeğin sesini duyurmalı." [Demek ki tüfek icat olmuş!] "Onlar bundan anlar. Boyun eğsinler diye yakaralım (dua edelim)... eğmezlerse acımak yok... yoksa işin sonu kötüye varacak."[115] Kimin için?

Luther'in savunduğu düşüncelerin en önemlisi Kilise'nin devlete, krala bağlı olması gereğiydi. Böylece Alman kiliseleri, Alman devletlerine bağlanarak, Alman burjuvazisinin önündeki engellerden biri olan Papalık'tan ve Papalığa bağlı dinsel feodal kurumlardan kurtarılmış olacaktı. Bununla Luther, dinsel soyluluğun gücü kırılıp ulusal devletin kurulmasına (bilerek bilmeyerek) yardımcı olacaktı.

Luther (konu, sınıflı eşitsizlikçi uygar toplum - ilk Hıristiyanların eşitlikçi toplulukları farkı tartışmasına gelince) bu dünyadaki kurulu (eşitsizlikçi) düzenin tanrının buyruğu gereği (hiç değilse izin verdiği)

bir düzen olduğu görüşünü savundu. İnsanlar bu düzende tanrının onlara uygun gördüğü sınıfta kalmak istemeyerek düzeni değiştirmeye kalkmamalıydı. Dahası, köle efendisine boyun eğmeli, efendisi "bir Türk bile olsa" bırakıp kaçmamalıydı.[116] Luther'in kul ile Tanrı arasına dincilerin girmemesi gerektiği düşüncesi ise, Protestan kiliseler örgütlenip Katolik kiliselerin yerini aldıklarında bile sözde kalacaktı. Papaz kanalıyla "günah çıkarma" gibi bazı uygulamaların, bazı törenlerin kaldırılmasıyla yetinilecekti. Protestanların da dincileri, kiliseleri olacaktı.

Elinde çekici ile Thomas Münzer: Münzer'in (1489 dolayları - kesin 1525 arası) yaşadığı onyıllarda köylüler, Almanya'nın en çok sömürülen ve üzerindeki sömürünün artıp baskının şiddetlendiği katmanı durumuna düşürülmüştür. Onları, geleneksel (savaşçı) feodal beyleri, yeni geliştirdikleri çeşitli yollarla eskisinden fazla sömürmeye çalışmaktadır. Köylüleri ayrıca bir yandan gelişen pazar ekonomisi içinde artan harcamalarını karşılamak için (kentli katmanların çıkarlarını temsil etmeye başlayan) prensler, çeşitli gelir yolları icat ederek sömürmektedir. Öte yandan, Kilise'nin ve Papalığın, hatta (pazar ekonomisi yollarıyla) burjuvazinin sömürüsü altındadırlar.

Katolik Kilisesi'ne (Papalığa) karşı çıkan ulusal Kilise akımı, eski düzenin taşlarını bir kez yerden oynatmıştır. Kilise'nin varsıllığına başkaldırma çağrılarından, en çok ezilen katmanın etkilenmemesi olanaksızdır. İleride köylü ayaklanmasının önderliğini üstlenecek olan Münzer de bu akımdan etkilenmişti. Öyle ki daha on beş yaşında bir öğrenciyken papaz okulunda, Roma Kilisesi'ne karşı bir gizli örgüt kurmuştu.

Genç yaşta dinbilim doktoru sanını alan Münzer, bir kadınlar manastırına atandı. O tarihlerde köylüler üzerinde artan baskılar, aralarında "binyıllıkçı kurtuluş yolları" akımının yaygınlaşmasına yol açmıştı. Söz konusu yol'lar (tarikatlar) yargı gününün (kıyametin kopmasının) yaklaştığı umudunu yayıyorlardı. Yakın bir zamanda İsa'nın dönüp binyıllık yeryüzü krallığını kuracağına inanılmaya başlanmıştı. Binyıllıkçı kurtuluşçu yollardan biri de Anababtistlerin (bebek vaftizine karşı olanların) yoluydu.[117] Daha önce Luther yanlısı olan Münzer de onlara katılmıştı. Katılmakla kalmamış (eski bir alışkanlığıyla!) onları, yargı gününü beklemek yerine, başkaldırıp tanrının yönetimini kurmak yoluna yöneltmeye çalışmaktaydı. Bu tarihte yirmi iki yaşındaydı ve önünde topu topu beş yıllık yaşamı kalmıştı.

Luther'in dinde reform düşüncelerinden etkilenen Münzer, reform yolunda onu aştı. Örneğin yönettiği kasaba kilisesinde (dincilere saygınlık ve erk kazandıran) Latinceyi tümden kaldırdı. Dinde reformun

önderliğini, ılımlı evrimci yola girmiş bulunan Luther'den aldı. Reforma devrimci bir yön vermeye çalıştı.[118]

Anababtistler binyıllıkçı yolu, 1520-1525 yılları arasında (Münzer'in etkisiyle olmalı) Alman köylü ayaklanmaları ile devrimci kanala girip iç savaşa (sınıf savaşına) yol açtı. Yol açtı da ne oldu? Köylülere karşı birleşen feodal beyler, dinciler, kentli kesimlerin sözcüsü olan prensler ayaklanmayı (Luther'in öğütlediği gibi) acımasızca bastırdılar. Münzer yakalanıp, ağır işkencelerden sonra, yirmi yedi yaşındayken devrimci ve yaratıcı düşünceler üreten başı gövdesinden ayrıldı.

Münzer'in Hıristiyan komünist düşünceleri: Eylemin başlarında Münzer, Saksonya prenslerini, İsa'nın yolundan ayrılıp yozlaşan dincilere karşı savaşa çağırdı. Bu yolda *İncil*'den davasını destekleyen sözler bulup çıkarmakta güçlük çekmedi: "İsa ben size barış değil kılıç getirdim[119] demedi mi?... Tanrının iyi kulları olmak istiyorsanız bu kılıcı *İncil*'in yolunu kapayan kâfirleri yok etmek için kullanacaksınız"[120] dedi. Prenslerden çağrısına yanıt alamadığı gibi tepki aldı. Anlaşılan egemen kesimlerin ideologları da *İncil*'den Münzer'in yorumlarını yıkacak bol bol kanıt getirmekte zorlanmamışlardı.[121]

Alman prenslerini Katolik dincilere karşı eyleme geçiremeyen Münzer, giderek daha fazla köylülere dayanmaya başladı. Buna uygun olarak görüşleri daha da sertleştirip köktencileşti. Savaşımının bu ikinci evresinde, Hıristiyanlığın yalnızca Katolik biçimine değil onun dayandırıldığı (kutsal) kitaba da karşı çıktı. Bu yoldaki taktiğine göre, cansız "kitap" yerine (ama gene tanrısal düzene dönülmesi amacıyla) "canlı vahiy" saydığı "akıl" konmalıydı: "Asıl canlı ve yaşayan vahiy, bütün halklarda ve her zaman var olan akıldır" dedi. Bu, Ortaçağ'ın inanca dayanan dinsel düşünüş biçimi yerine, yeniçağda, endüstrici uygar toplumda gelişecek olan rasyonel (bilimsel) düşünüşün habercisi devrimci bir yorumdu.

Bundan öte Münzer, "materyalist", "bu dünyacı", "insancı" sayılabilecek düşünceler üretti: "Aklın karşısına *Kitabı Mukaddes* ile çıkmak, aklı yazı ile öldürmek demektir. Kutsal Ruh bizim dışımızda değildir. Kutsal Ruh denilen şey aklın ta kendisidir. İman, insanda can bulan akıldan başka bir şey değildir. Onun içindir ki Hıristiyan olmayanlar da iman sahibi olabilirler. Bu iman sayesinde, canlı ve yaşar hale gelmiş bu akıl sayesinde insan tanrılaşır ve kutsallaşır." Yaptığı, dinsel kavramlar kullanarak, ortaya (aşkın özneci olmayan, ötedünyacı olmayan) yeni değerler koymaktır. Denebilir ki eski şişelere yeni şarap doldurmakta-

dır: "Cennet, ötedünyada değildir. Onu kendi yaşamımızda aramalıyız. İman sahibi olanların görevi, Tanrı krallığını yeryüzünde kurmaktır. Nasıl ötedünyada cennet yoksa... cehennem, sonsuza dek lanetlenme de yoktur..." Görüldüğü gibi Münzer, ötedünya cenneti ile avutulup bu dünyada cehennem yaşamı sürdürülen köylülerin duygularını (ve belki aynı zamanda düşüncelerini)[122] formülleştirmektedir.

Münzer'in bu dünyada kurulmasını istediği tanrı krallığında (tanrısal düzende) ne toplumsal katman, sınıf farklılıkları ne mal mülk farklılıkları bulunacaktı. Devrime boyun eğmeyen resmi kurumlar (devlet?) ortadan kaldırılacaktı. Tanrının yönetimini yeryüzünde gerçekleştirmek için, yalnızca Almanya'yı değil, tüm Hıristiyanlık dünyasını kapsayacak bir birlik kurulacaktı. Prensler ve soylular ona katılmaya çağrılacaktı. Üretim ortak yapılacak, mallar ve tüketim ortak olacaktı. İlk Hıristiyan topluluklarda olduğu gibi![123]

Münzer'in ve köylü devriminin sonu: Münzer (ileride adı Katolik Kilisesi olacak Papalık Kilisesi'ne karşı savaşımında) Almanya prenslerinden umduğu (Luther'e verdiklerine benzer) desteği bulamamıştı. Bulamayınca, köylüleri feodal düzenin egemen katmanının yalnızca dinci kanadına değil, savaşçı (feodal beyler) kanadına karşı da kışkırtmaktan geri durmamıştı. Eleştirilerinden feodal beyler ve prensler de paylarını almışlardı: "Yoksulların prenslere düşman kesilmelerinden prenslerin kendileri sorumludur. Başkaldırmanın nedenini ortadan kaldırmak istemeyenler ne yüzle onu ortadan kaldırmak istemektedirler? Ah aziz senyörlerim, Tanrı elindeki demir çubuk ile köhne çanak çömleklere ne güzel de vuruyor..."

"Elindeki Çekici ile Thomas Münzer" adlı bu bildirisinde şunlar da yazılıydı: "Dinle, kökleyesin, parçalayasın, yıkasın, deviresin diye; yapasın ve dikesin diye bu sözleri senin ağzına koydum. Krallar, prensler, rahipler ile halk arasına demirden bir duvar çekildi [demir perde!?]. Dövüşsünler, zafer kazanılacak, güçlü kâfir zorbalar kesinlikle yok olup gidecekler."

Uzun erimde dedikleri çıkacaktı. Tarih içinde krallar, prensler, rahipler yok olup gideceklerdi belki. Ama kısa erimde yok olan kendisi ve ardına takılan köylüler oldu. Mallarını, mülklerini, canlarını, egemenliklerini tehlikede gören çevreler (prensleri, feodal beyleri, kilisesi, devleti, burjuvazisi) aralarındaki sürtüşmeleri bir yana bıraktılar. Ortak çıkarlarına yönelik tehlikeye karşı güçlerini birleştirdiler. Ayaklanan köylüleri kılıçtan geçirdiler.

Calvin ve Kalvencilik: Protestanlığın kurucusu, Luther'den çok Calvin (Kalven okunur) idi. Fransız Protestan dinbilgini Jean Calvin (1509-1564) gençliğinde bedence zayıf ve hastalıklıydı. Sızlanmadan, zayıflığının, hastalıklarının üstesinden gelmişti. Bu başarısının etkisiyle, ne türden olursa olsun zayıflık gösterilmesine hoşgörüsüz oldu. Bu, onu "Püriten" denen sıkı ve sıkıcı bir ahlak anlayışına götürecekti.

Hukuk okudu, ama kendini (Luther gibi) dine verdi. Protestan düşüncelere "Kalvencilik" denecek biçim verdiği *Hıristiyan Dininin Öğretisi* yapıtını (1536'da) yazınca, teoloji profesörlüğüne atandı. Kuramcılıkla yetinmeyip (Pavlus gibi) yaman bir örgütçü oldu. Bunun üzerine egemen dinsel görüşlere sahip çevrelerce Cenevre'den ayrılmak zorunda bırakıldı. Ancak Cenevre'deki Katolik piskoposa karşı yandaşlarını öylesine örgütlemişti ki ayaklanmaları (yokluğunda bile) başarılı olunca, Cenevre'ye geri çağrıldı. Cenevre'de yönetimi bir Protestan dinciler kurulu (klerokrasi) üstlenmiş görünürse de Calvin kentin tek yöneticisiydi. Ölümüne dek (yirmi üç yıl) öyle kaldı.

Calvin'in "Püriten" değerleri: Bu süre içinde Calvin'in "teokratik diktatörlüğü", Protestanlığın yüz yıl kadar sonra İngiltere'de ve İngiltere'nin Amerika'daki New England kolonisinde görülecek olan "Püriten" (saf) ahlak anlayışının ve klerokratik yönetimin ilk örneğini verdi. Katolik Kilisesi'nin varsıllığına, savurganlığına, lüks yaşayış biçimine tepki, Protestanlığın Kalvenci kolunda karşı uca savrulmuştu. Öyle ki Cenevre'de halkın davranışı sıkı bir denetim altına alındı. Kitaplara (dolayısıyla düşünceye) sansür kondu. Dans, kumar, sarhoşluk yasaklandı. Giyim kuşam kurallara bağlandı. Gözalıcı renklerin kullanılmasına izin verilmedi. Para karşılığında cinsel ilişki kuran kadınlar (Hammurabi Yasaları'ndaki ilkelliği anıştıran bir tutumla) ırmağa atılarak boğulmaları sağlandı. Onlarla yatan erkeklere ne yapıldı, bilen var mı? Böyle bir ahlak ve yönetim anlayışının altında, Papalığa tepkiyi izleyen "köktendincilik" denebilecek bir tutum vardı. Yani: "Hıristiyanlığın yozlaşmamış aslına geri dönme!" düşüncesi yatmaktaydı.

Yazgı ve Kayra kavramları: Calvin, tarih ve toplum bilimlerinde daha çok "yazgı" (İng. *predestination*) kavramıyla tanınır. Bu inançla bağlantılı görülen Protestan ahlakı ve kapital birikimi ilişkisine ilişkin görüşlerde anılır. Bu yoruma göre Calvin, insanın günahçı olduğuna inanmıştı. Kurtuluşu günahlarını bağışlatmak için yapacaklarına değil, tanrının kayrasına ve bağışlamasına bağlıydı. Dolayısıyla insanın (ku-

lun) tanrı karşısındaki tutumu, kurtuluşu umut etmesi bile olamazdı. Olsa olsa tanrının ululuğu karşısında kendi değersizliğinin bilincine varmak olabilirdi, öyle olmalıydı. İnsanın geleceği kadar doğanın ve toplumun düzenini de tanrı kurmuştu. Düzenin yasalarını *Kitabı Mukaddes*'e koymuştu. Dolayısıyla insanın yapıp yapabileceği kendini, toplumunu yönetmeye kalkması değil, bu yasalara uymaktı. Hele tanrının kurduğu düzeni değiştirmeye hiçbir zaman kalkmamalıydı.

Calvin'e göre kimi Hıristiyanların sandığı [ve Müslümanların inandığı gibi] bu dünya yaşamı öte dünya yaşamına bir hazırlık, bir sınav yeri değildi. Çünkü tüm istenç tanrıdaydı. İnsana, ne cüzi istenç ne özgür istenç verilmişti. Dolayısıyla insanların istençlerini kullanarak kurtuluşa erme gibi bir şansları da olamazdı. Kurtarılacak ruhları, tanrı insanları (bir bir) yaratırken başta *(predestination)* saptamaktaydı. Onlar seçkin bir azınlıktılar. İçlerinde kimlerin bulunacağı insanlarca bilinemezdi.[124] Bu yüzden insanlar arasında bir ayrım yapılmamalı, onlara eşit davranılmalıydı. Burada varılan sonucun çekimine kapılınayıp istenenin ne türden bir eşitlik olduğuna bakılmalı:

"Tanrının cezası" zorba yönetici: Calvin'in sözünü ettiği eşitlik ne ekonomik ne siyasal alandaydı. Tersine, yöneticilere erki tanrı vermişti. Dolayısıyla yöneticinin yetkisini kabul etmeyen kimse, olsa olsa bir deli olabilirdi. Yönetici haksız, acımasız da olsa boyun eğilmeliydi. Çünkü: "Adaletsiz ve diktatörce yönetenler de, yine tanrı tarafından, insanların, günahlarından dolayı onları cezalandırmak için görevlendirilmişlerdir."[125] Burada iki yorumun yeri geldi. Birincisi: "Şu günah kavramı da ne yararlıymış, dinbilginleri ne zaman bir haksızlığı, bir bozukluğu açıklamak zorunda kalsalar ona sığınıveriyorlar." İkincisi: Artık ötedünyacılık, "budünyada yapılan kötülükler, haksızlıklar, acımasızlıklar niye bu dünyada durdurulmuyor ya da bu dünyada cezalandırılmıyor da kötülerin yargılanıp, hüküm giydirilip cezalandırmaları ötedünyaya erteleniyor?" diye eleştirilemeyecek. Çünkü Calvin daha yavuz çıktı: Tanrı insanları, bu dünyadaki tüm açlıklar, savaşlar, zorbalıklar, sömürüler, acımasızlıklar, haksızlıklar ile bu dünyada cezalandırıyor ise, ezilenler niye yakınıyorlar ki günahlarının cezasını çekiyorlar! Oldu olacak, tanrının verdiği bu cezaları uygulayarak tanrının buyruğunu yerine getirenlere şükretmeli!

Protestanlık ile kapitalizm arasındaki ilişkiyi inceleyen Max Weber, bununla ilgili yapıtında, Protestan ahlakında çok çalışmanın, ama az harcamanın öğütlendiğini belirtmiştir. Böyle bir ahlakın kapital biriki-

mine katkıda bulunduğunu ileri sürmüştür.[126] Öte yandan (Calvin değilse de) Protestanlık, dinin ve devletin işlev alanlarının ayrılması düşüncesini geliştirerek (uygulamada hiç değilse Protestan ülkelerde Papalığın siyasal konulara karışmasına son vererek) çağdaş laiklik anlayışına katkıda bulunacaktır.[127]

23. Bölüm
ORTAÇAĞ İSLAM UYGARLIĞI

Bölümün başlığının (bir önceki bölümün başlığında "Batı" sözcüğünün kullanılmayışı gibi) "Doğu İslam Uygarlığı" değil, "İslam Uygarlığı" olarak saptanmasının nedenleri var. "Batı uygarlığı" ile "Doğu uygarlığı" (aynı biçimde "Batı kültürü" ile "Doğu kültürü") ayrımı, bilimsel olmadığı gibi kafa karıştırıcıdır.[128]

Doğu-Batı yanlışı: Kentli, katmanlı, devletli, ideolojili toplum biçimi olarak uygarlığın, şimdiye dek tarıma ve endüstriye dayanan iki evresi, iki biçimi yaşanmıştır. Bunun doğusu batısı olmaz. Mezopotamya'da (Doğu mu, Batı mı?) insanlık, ilk uygarlığa, onun tarımcı biçimiyle başlamıştır. Sonra uygarlık, oradan doğusuna batısına, güneyine kuzeyine yayılmıştır. Tarım uygarlığı Batı Avrupa'ya Mezopotamya'da ortaya çıkışından iki binyıl sonra (İÖ 1. binyılda) ulaşabilmiştir. Ortaçağ'ın Batı (Latin) Hıristiyan uygarlığı ile Ortaçağ İslam uygarlığı arasında, tarımcı altyapılarından tektanrıcı üstyapılarına dek hiçbir asal fark yoktur. Bu ara Doğu Roma-Bizans Hıristiyan (Rum) uygarlığını "Doğulu"

mu, "Batılı" mı sayacağız? En doğrusu, doğu-batı sözcüklerinin coğrafya anlamlarıyla kullanıp uygarlık-kültür anlamlarıyla kullanmamaktır.

Doğu uygarlığı - Batı uygarlığı (Doğu kültürü - Batı kültürü) sınıflandırması yapıp, aralarında yapısal, temel kültürel farklılıklar aramak bir yanılgıdır. Batı Avrupa'daki tarım uygarlığı kültür evresiyle endüstri uygarlığı evresini birbirinin (evrimsel) uzantısı değil, apayrı kültürel oluşumlar olarak görmektir. Hatta Batı Avrupa'nın İslam kültürüne çok benzer olan Ortaçağ Hıristiyan kültür evresini görmezlikten gelmektir. Bu yalın (masum) bir yanılgı olmaktan öte bir tutumun ürünüdür. Batı-Doğu kültürleri, Batı-Doğu toplumları, Batı-Doğu halkları, ulusları, hatta ırkları gibi (gerçekliği doğru yansıtmayan) sınıflandırmalara ve çıkarsamalara yol açabilecek tehlikeli (hatta bazen kasıtlı) bir yanlıştır.

Uygar toplumun endüstriye dayanılan evresine (çeşitli tarih ve coğrafya nedenleriyle) önce Batı Avrupa'da geçilmiştir, tamam. Ama onu (tarıma dayalı uygarlıkta olduğu gibi iki üç binyıl sonra değil) birkaç yüzyıl sonra, dünyanın öteki bölgelerindeki tarımcı uygarlıkların endüstri uygarlığına geçişleri izlemiştir. Ve geçiş bugün de sürmektedir. Dolayısıyla Doğu uygarlığı (Doğu kültürü) olarak görülüp gösterilenler, uygarlığın (dünyanın hem batı hem doğu coğrafyalarında yaşanan) tarımcı evresidir. Kısacası, doğu-batı uygarlıkları (kültürleri) yoktur. Tarımcı-endüstrici uygarlıklar vardır. Bu bakımdan Ortaçağ'ın altyapıları benzer iki toplumu "Ortaçağ batı Hıristiyan" ve "Ortaçağ Islam" uygarlıkları başlıkları altında incelemek doğru olur. Hıristiyanlık için "batı" sözcüğünün kullanılması, "doğu" Hıristiyan dünyası ile karıştırılmaması içindir.

İslam uygarlığının geçmişi ve geleceği: Mekke'nin soylu Kureyş ailesinden Abdullah'ın dedesi, Kâbe'nin bakıcısıydı. Muhammed, Mekkeli tacir Abdullah ile Hatice'nin oğlu olarak doğdu. Hicret'ten on yıl kadar önce (HÖ 10 dolaylarında) Allah'tan kendisine vahiy indiğini söyledi. Bu, İslam'ın başlayış tarihi olarak alınabilir.

Muhammed kendisine vahiy indiğini söylediğinde, Islam uygarlığına varacak süreçler çoktan başlamış bulunuyordu: Batı Arabistan'da, çöl koşullarında varlıklarını sürdüren göçebe koyun ve deve çobanları yaşamaktaydı. Çöllerin ortasında, vahalar gibi uygun yerlerde, yerleşik yaşama çoktan geçilmişti. Neolitik köy yaşamından, Mekke'de ve Yatrib'de olduğu gibi kentli, demek ki uygar yaşayış biçimine ulaşılmıştı. Buralarda kent devletleri kurulmuştu. Kentli yaşam etkinliklerinden ticaret, kır ile kenti ve çiftçi ekonomisi ile çoban ekonomisini birbirine

bağlayıp bütünleştirmişti. Gelişmeler, ikisini bütünleştirmekten öteye geçmişti. İlişkiler kentler arası, halklar arası, hatta uygarlıklar arası boyuta ulaşmıştı. Yöre topluluklarının ve toplumlarının insanları, bu kentlere, İslamlıktan önce de "hem ziyaret hem ticaret" amacıyla uğramaktaydılar.

Mekke'de, ekonominin gelişmesine koşut olarak, kabile tanrılarının kültlerini aşan ortak bir inancın tanrılarının yontularının konduğu dinsel bir odak (Kâbe) oluşturulmuştu. Arabistan'ın birçok kentinde Musacılık ve İsacılık biçimleriyle tektanrıcılığa geçilmişti. Bunlar ve "putatapıcı" kalan kent devletleri arasında, alışveriş yanı sıra gerilim vardı. Kent toplumları ile kır halkları, kentli tacirler ile göçebe çoban topluluklar arasında da gerilimler yaşanmaktaydı. Söz konusu gerilimler, toplumsal gelişme dinamiklerini üretmişti.[129] Öte yandan, ekonomik bütünleşmeye koşut bir siyasal bütünleşme gereksinimi (anlaşılan) kendini iyiden iyiye duyurmaya başlamıştı.

Ortada Muhammed'in hem düşüncesiyle hem eylemiyle tetiklenecek, patlamaya hazır uygun koşullar bulunmaktaydı. İslamlığın çıkışıyla ve hem savaşçı hem siyasal bir nitelik kazanmasıyla, söz konusu gerilimler ve gelişme gizilgücü belli bir kanala sokulmuş oldu. Bundan sonraki gelişmeler, Muhammed'in siyasal erki ele geçirdikten sonra bile düşleyemeyeceği bir boyuta ulaşacak yönde hızlandı. Gerçekten, Muhammed'in vahiylerinde birçok yerde *Kuran* için "anlayasınız diye Arapça indirildi"[130] sözleri bunu göstermektedir. Onun, dinsel siyasal birliği Arapça konuşulan halkların ötesine yayma gibi bir amacının ve düşünün olmadığının göstergesidir.

Muhammed, düşüncesiyle ve eylemiyle, vaha kentlerinde bile sürdürülen (ancak değiştirilmesi koşulları doğmuş bulunan) klan ve kabile bağını yadsımış oluyordu. Onun yerine, kabile kökenine bakmadan, "din kardeşliği" toplumu (ümmet) anlayışını getiriyordu. Böyle bir anlayış, Arapça konuşan halkları kapsama olanağını taşıyordu. Ondan öte, Arapça konuşmayan toplumları da aynı inançta birleştirme gizilgücü vardı. Toplumbilimsel bakımdan bunun anlamı, bireyi topluma bağlayan kan bağı yerine, hem kan bağını hem yer bağını aşan bir bağ, "inanç bağı" getirilmesiydi. Böylece Muhammed'in başarısının altında, belki (bilerek, bilmeyerek) Arabistan'ın altyapısının o çağdaki koşullarına uygun bir üstyapı tanımlamış olması yatıyordu.

İslamlığın, bir kent devletinden bir imparatorluğa varması ise, çıktığı dönemin bir "imparatorluk çağı" olmasıyla bağlantılıdır. Böyle bir çağda, bir yerde uç veren toplumsal gelişme gizilgücü, elverişli koşullara rastlamışsa (ister istemez) imparatorluğa ulaşma olasılığı vardı. Pers-

lerden başlayarak birkaç yüzyıl içinde Ortadoğu ve Akdeniz uygarlıklarına dönüşen Makedonya, Roma, Sasani, Venedik, Ceneviz imparatorlukları bunu gösterir. Koşullar elverişsizse, söz konusu gizilgüç bir imparatorluğun uydusu olacaktı. Ya da güçlü imparatorlukların arasındaki çatışmalarda şamar oğlanı durumuna düşecekti. Sami dilleri ailesinin bir lehçesini konuşan İbraniler bunun örneğidir. Gene Sami dilli ve benzer kültürlü Arapların yaptığı çıkışta ise, Ortadoğu'nun iki büyük imparatorluğunun (Bizans'ın ve Sasanilerin) arasında bulunmamalarının payı vardır. Bundan çok, çıkışlarının, bu iki imparatorluğun dünya imparatorluğuna dönüşme savaşımlarında birbirlerini alt edememeleri yatar. Alt edemedikleri gibi güçlerini (ve gizilgüçlerini) birbirleriyle uzayıp giden savaşlarda tükettikleri bir zamana rastlar.[131] Bu elverişli tarih ve coğrafya konumundan yararlanarak Araplar, İslam uygarlığı kanalıyla, Ortadoğu ve Akdeniz uygarlık bölgesinde oluşan erk boşluğunu hızla dolduracaktır.

İslam uygarlığı bundan öte, içinde geliştiği Akdeniz yöresi imparatorluğunun sınırlarını aşacaktır. Aşıp bir dünya (Eski Dünya) imparatorluğu çapına ulaşacaktır. Bunun, yukarıda değinilenlere eklenen koşulların ürünü olduğu anlaşılıyor. Ona böylesine büyük bir devingenliği kazandıran, çıkışının, imparatorluk çağına rastlaması yanı sıra, büyük barbar akınları sırasına rastlamasıdır. Bu akınlar, ya (Roma'ya yaptığı gibi) onu dağıtacaktı ya da ona güç katacaktı. Yaşarkalabilirse, barbar akınlarını sindirip gizilgücünü artıracaktı. İkinci olasılık gerçekleşti.

Son yüzyılları bu barbar akınlarına rastlayan Roma, Akdeniz çevresinde kalıp Hint, Çin gibi öteki uygarlık ve imparatorluk bölgelerine girememişti. Diline bakılarak "Arap uygarlığı", dinine bakılarak "İslam uygarlığı" denebilecek uygarlık ise, Kıta Afrikasına, Hint dünyasına, hatta Çin uygarlığı bölgelerine girebildi. İslam uygarlığının egemen katmanı (belki daha tutarlı bir tektanrıcı ideolojiye sahip olduğu için) bir değil üç büyük barbar akınına direnebilecekti. Sonunda (onların gücünden beslenebildiği için, olasılıkla her iki nedenin desteğiyle) Akdeniz imparatorluğunu aşmayı başarabilecekti. Barbar halkların (savaşçı) gizilgücünü, bir dünya imparatorluğuna (dolayısıyla dünya uygarlığına) dönüşme yolunda kullanabilecekti.

Söz konusu büyük barbar akınlarından birincisi, Afrika'daki koyun ve deve çobanları olan Berberi ve Bedevi topluluklardı. Onların akınlarını içine alıp dışa yönlendirmesi, İslam uygarlığına yeni ufuklar açacaktı. Bir yandan Cebelitarık'ı aşıp Avrupa'ya, bir yandan Sahra'yı aşıp Afrika'nın içlerine yayılabilmesini sağlayacaktı. İkinci ve üçüncü barbar

akınları Asya kaynaklıydı. At çobanları olan Türk ve Moğol göçebelerinin batıya göç eylemleriydi. Hafif atlı biniciliğin çağın üstün savaş teknolojisini oluşturduğu anımsanırsa, bu akınların gücü anlaşılacaktır.[132] Akıncı halkları içine sindirerek, İslam uygarlığının eline, genişleme yolunda uçsuz bucaksız, bitmez tükenmez kaynaklar geçtiği kavranacaktır.

İslam uygarlığı, tam da Batı tarihçilerinin "Ortaçağ(lar)" (İng. *Middle Ages*) dediği döneme (İS beşinci-onbeşinci yüzyıllar arasına) rastladı. Denebilir ki Ortaçağ'ın başlarında parladı, sonlarında söndü. Bu çağda gerçek bir imparatorluk çapına ulaşamayan (Batı Avrupa) Hıristiyan uygarlığından ne beklenebilirdi ki? Feodal toplumlarının sınırlı topraklarından sağlanan sınırlı bir toplumsal artı aktarımı ile ne yapılabilirdi? Onunla, İslam imparatorluğunun yarattığına yakın parlak bir kültürün yaratılması olanaksızdı. Bazı tarihçilere göre yazgıları (ötedünyacı bir tektanrıcılığın da etkisiyle) "Ortaçağ karanlığı" oldu.

İmparatorluk çapında tek örgüt olan Papalık'ta artı, yeniden üretici ekonomik alanlarda kullanılmadı. Teknolojiden çok dinsel etkinliklerde (ideoloji alanında) kullanıldı. Kilise yapmada, katedral dikmede "taşlaştırılan" yatırımlar ise toplumu yeterince devingenliğe itemezdi. Papalığın öteki feodal beyliklerle ve prensliklerle birlikte örgütleyebildiği en büyük girişim Haçlılar oldu. Haçlı Akınları'nda beklenen başarı kazanılamadı. Kazanılamayınca, Batı Hıristiyanlığının bir atımlık barutu da tüketilmiş oldu.

Ancak Haçlı Akınları (bkz. s. 830'da belirtildiği gibi) onu örgütleyenlerin amaçlamadığı bazı yan ürünler verdi. Su ulaştırmasında (savaşçıların Yeruşalim'e götürülüp yağmalanan malların getirilmesinde kullanılan teknelerle) atılıma yol açtı. Feodal düzenin yamacındaki kasabalarda, yüzyıllardır ağır, ama sürekli bir gelişme süreci içinde olan ticarete ve zanaatlara çıkış kapısı sağladı. Bu kanallardan gelişerek Ortaçağ tarıncı Hıristiyan uygarlığı (ticaret ve endüstri ile artı aktarımının çok geniş alanlardan ve bölgelerden sağlandığı) Batı Avrupa toplumlarının endüstri uygarlığına dönüşerek yok olacaktı.

İslam uygarlığında ise önce, Ortaçağ (Bizans ile birlikte) Karanlık Çağ'a girilmeden atlatılacaktı. Kentlerine ve Halifelik başkentlerine (Bizans'ınkilerden) çok daha büyük artılar aktarılacaktı. Söz konusu artıların yarattığı olanaklar, İslam uygarlığını (hem savaş hem ekonomi hem kültür alanında) Ortaçağ Hıristiyan uygarlığının üstüne çıkaracaktı. Ama daha sonra, Hıristiyan uygarlığında Haçlı Akınları'nın katalizörlüğüyle Yeniçağın endüstri uygarlığına dönüşme yoluna girilince, Islamda ne yapılacaktı? Öteki nedenler yanı sıra, dinsel ideolojisinin "kireçlen-

mesiyle" ve altyapıları kireçlendirici etkileriyle değişme esnekliği gösterilemeyecekti. Narsisme kapılınıp[133] Yeniçağa geçilemeyecekti. Ortaçağ'ın tarımcı uygar toplumunda kalınacaktı. Öyleyse (Yeniçağın başlarındaki görünümü için), denebilir ki "İslam uygarlığının geçmişi vardı, geleceği yoktu."

MUHAMMED'İN VE MUHAMMEDCİLİĞİN İNSANLIK TARİHİNDEKİ YERİ

Vahiyleri Muhammed'in, Musacılıktan İsacılığa uzanan peygamberlik geleneğini iyice özümlemiş olduğunu gösteriyor. Dağa çekilmekten, tanrının peygamberin ağzından konuşmasına dek[134] birçok davranışı bu geleneğe uygundur. Teknik (örneğin vahyi titremelerle alması), taktik (örneğin kopacak bir kıyametten söz ederek dinleyicilerini sarsması) ve içerik (örneğin öteki tanrılara tapınanlara karşı takınılacak tutum) bakımından peygamberlik geleneğinin başarılı bir izleyicisidir. İslamlığı, Allah'a ilk "teslim olan" kimselerden (ilk Müslimlerden) saydığı İbrahim'e (Abraham'a) dayandırmıştır. Bununla kalmamış, soyunu (soyağacını) da Musacı İbranilerin atası İbrahim'e dayandırmış olabilir.[135] Kesin olan, somut bir kabiletanrıcılıkla başlayıp soyut bir tektanrıcılığa varacak olan geleneğe bağlanmış olmasıdır. Öyle ki İslam kaynaklarında "Peygamber" denince ya da peygamber sözü büyük harfle yazılınca Muhammed Peygamber anlaşılır.

Tektanrıcılığın yetkinleştirilmesi

Muhammed, tektanrıcılığın (zamanındaki) son temsilcisiydi. Ona dıştan katılan biri olarak, kabiletanrıcılıktan tektanrıcılığa uzanan geleneğin (bir halkın tarihine ve öteki halklarla ilişkilerine koşut oluşan) menderesleriní, zikzaklarını izlemek durumunda ve zorunda değildi. Kafasında, düşünceyi tektanrıcılığa götürecek az çok düz bir uslamlama çizgisi geliştirebildi. Ya da bilgilerini ve düşüncelerini evrensel tektanrıcılık hedefi yönünde tutarlı olarak dizip düzenleyebildi. Böylece tektanrıcılığı (çoktanrıcılıktan, kabiletanrıcılıktan kalan) kamburlarından arındırarak özümleyebildi. Demek ki tektanrıcı gelenekte son noktayı koyabilecek konumdaydı.

Bu konumuyla, tektanrıcı dini (sabahın serinliğinde bahçede dolaşırken ayak sesleri Âdem ile Havva tarafından duyulabilen) insanbiçimci (antropomorfik) öğelerden ayıklayabildi. Her türlü maddesel görünümden soyut (Osm. münezzeh) bir tanrı (Ar. *el ilah,* Allah) kavramına

varabildi. Aynı biçimde, tanrıcı geleneğe çoktanrıcı geçmişinden sızmış (örneğin çifttanrıcılığın iyi yaratıcısı yanı sıra kötü yaratıcısı gibi) öğeleri dışlayabildi. İsacılığın çoktanrıcılıktan kalmış (tanrının Baba-Oğul-Kutsal Ruh olarak üç görünümü gibi) öğelerine karşı çıkabildi.[136] Bunları yapması pek güç olmadı. Söz konusu kamburları taşıyan Musacıların (kendi peygamberlerinin bile söylediği) tanrı ile sözleşmelerini çiğnediklerini söylemesi zor değildi. İsacıların, peygamberlerinin haça gerilmesini içlerine sindiremeyişlerinin ürünü olan (tanrıya uçmuş olup yeryüzüne döneceği umudunun mantıksal açıklamalarının tutarsızlığı sonucu) üçlemeye (Baba-Oğul-Kutsal Ruh doğmasına) ve İsa'nın tanrının oğlu olduğu inançlarına karşı çıkması yetti.

Böyle eleştirel yaklaşımı, Muhammed'e, tektanrıcı inancın tutarlı bir kuramını ortaya koyabilme olanağını sağladı. Bu güvenle (olmalı) vahiylerin her bir sözünün Allah'ın olduğunu ileri sürebildi. *Kuran*'ın tektanrıcı inancın (tutarlı, mantıksal doruğuna ulaşıldığı anlamında) kendisinden önceki kitapları düzelten son kitap olduğunu düşünebildi. Kendisinin son peygamber olduğunu söyleyebildi.[137]

Söz konusu yetkinleştirmeleri ve savları, zamanında, yaymaya çalıştığı inanca, öteki tektanrıcı inançlar karşısında büyük bir güç kazandırdı. Ama Allah'ın sözü olduğunu söylediği, dolayısıyla yerden yere, toplumdan topluma, zamandan zamana değişmeyecek "evrensel tanrısal gerçekler" olarak sunduğu düşünceler zamana dayanamayacaktı. Muhammed, onların ileride, toplumsal ve kültürel gelişmeler karşısında, izleyicilerinin mantıklarının karşısına ne gibi sorunlar çıkarabileceğini bilemezdi. Bilseydi, düşüncelerini (o günkü güçlerinin azalması pahasına) daha esnek deyişlerle ortaya koyma yolunu seçebilirdi. Örneğin *Kuran*'ın "anlaşılır bir Arapça" olarak indirildiği sözlerine, "her dile çevrilebilecek yalınlıkta" olduğunu ekleyebilirdi.

Vahiylerin sınırlılığı

Muhammed, ne kadar soyut ve genel düşünmüş (böylece tektanrıcı düşünüş geleneğinin kamburlarından kurtulmuş) olursa olsun, içinde yaşadığı koşulların ivedi düşünsel gereksinimlerinden kendini kurtaramamıştı. Bunlar ister istemez vahyine (kuramına) sızacaktı. Aslına bakılırsa Muhammed, bir kuramcı olmaktan çok eylemci yaşamı sürmüştü. Eyleminin karşısına çıkan "özel" sorunlara, kuramıyla "genel ve evrensel" olarak sunduğu çözümler bulmuştu. Bu durumda ister istemez, karşılaştığı değişen durumlara ve sorunlara yanıt olarak indirilen vahiyler arasında tutarsızlıklar olacaktı.[138] Bunlar başka bakımlardan önemli

olsalar da konumuz bakımından üzerlerinde uzun boylu durmayı gerektirecek denli önemli değildir. Ama genel olarak, vahiylerin alındığı zaman kesimi içinde Muhammed'in ve toplumunun özel sorunlarının (dolayısıyla bunların evrensel nitelikte olmayan çözümlerinin) kuramına sızdığı söylenebilir.

Gerçekten, vahiylerdeki bazı düzenlemeler, ilk Müslüman topluluklarından çok farklı koşullar içinde bulunabilecek sonraki İslam kuşaklarına uyacak nitelikte değildi. Örnek olarak, inancın misyonerlikten çok Allah için savaş yoluyla yayılması, köle olarak kullanılacak savaş tutsaklarını da içeren ganimetlerin bölüşülmesi, hırsızın elinin kesilmesi konularıyla ilgili düzenlemeler gösterilebilir. Bunlar sonraki kuşakların karşısına (uyulup uyulmaması konusunda) çetin sorunlar çıkarmıştır. Örneğin, hacca gidilip orada kurban kesilip dağıtılması, gelir kaynakları kıt bir yörenin insanlarına *Kuran*'da belirtildiğine göre (bir çevirideki Türkçesiyle) "maişet nedeni" olarak buyrulmuştu.[139] Suudi Arabistan topraklarında varsıl petrol yataklarının bulunup işletilmeye başlanmasından sonra durum değişti. Hac, amacına ters düşmüş olup, çoğunlukla yoksul ülkelerin İslamlarının, varsıl bir İslam ülkesinin varsıl mülk sahiplerinin daha da varsıllaşmalarına yaramakta. Bu ara, her yıl hacda kesilen yüzbinlerce kurban, çevrede onların verileceği kadar fazla yoksul bulunmadığından, uzun yıllar grayderlerle toprağa gömülmüştü.

Çağdışına düşülmesi

Sonuç olarak tektanrıcılık, İslamlık biçimiyle, tarıma dayanan uygarlığın bir dünya imparatorluğu çapına ulaşan evresinin (düşünsel) gereksinimlerine yanıt olabilmişti. Ama ondan uygar toplumun endüstriye dayanan evresinin toplumlarının düzenini açıklayacak, aklayacak ve yeniden üretilmesine katkıda bulunacak bir işlevi (gereğince) görmesi beklenemez. Her şeyden önce ereksellikçi bir düşünüş endüstrici uygar toplumun nedensellikçi "bilimsel düşünüş" biçimine ters düşecektir.

Bundan öte, Muhammedciliğin, yaşamın hemen her alanını "değişmez Allah sözü" ile düzenleme savı, durumu daha da güçleştirmiştir. Hızlı bir toplumsal değişme çağında, İslamların ve İslam ülkelerin bu değişikliklere uyarlanma yetilerini sınırlamıştır. Öyle ki kimi tarihçiler ve bilimciler endüstri üretimine elverişli (petrol gibi) doğal kaynaklara sahip olmalarına karşın, birçok İslam ülkesinin gerikalmışlığının altında bunu görmektedir. Bu ülkelerin maddesel kültür alanında olduğu kadar tinsel kültür alanında Hıristiyan ülkelerin ve çağın gerisinde (ta-

rım uygarlığında) kaldıklarını belirtmektedirler. İçlerinden kimileri, bunu emperyalizmin sömürüsüyle açıklamaktadır. Kimileri ise, bu sonuçta en büyük etmen olarak İslam inancını (*Kuran*'ın değişmez Allah sözü sayılmasını) ve İslamın siyasal örgütleniş biçimi olan teokrasiyi (daha doğrusu klerokrasiyi) sorumlu tutmaktadır. Muhammed'in ve Muhammedciliğin insanlık tarihindeki yeri ve önemi hakkında kabaca ve kısaca bunlar söylenebilir.

KURAN AYETLERİNİN İÇERİĞİ

Kuran'daki sureler ve ayetler pek çok konuyla ilgilidir. Surelerin Arapça özgün derlemesinde ve onun Türkçe çevirilerinde sıralama, konulara ("iniş" sıralarına) göre değildir. Bir kısa giriş suresi (Fatiha) dışında (kabaca) uzunluklarına göredir. Bazı İngilizce çevirilerinde olduğu gibi iniş tarihlerine göre sıralanması daha uygun olurdu. Böylece, ayetlerin sırasıyla onlarla ilgili olayların kronolojik sıraları karşılaştırılarak aralarındaki bağlantıları bulma (ya da kurma) olanağı doğacaktır. Kronolojik sıralanırlarsa örneğin, Göç'ten önce (Mekke'de) inenlerin daha çok "iman", sonra (Medine'de) inenlerin daha çok "düzen" ile ilgili oldukları görülecektir.[140]

Göç'ten önce inen "iman" ayetleri

Evet, Muhammed'in Mekke'de iken dillendirmeye başladığı düşünceleri, çoklukla inanç konularıyla ilgiliydi. Bunlarda, dinsel düşünüşün neredeyse bütün özellikleri görülüp sayılabilir. Önemli birkaçına değinmek yetecek.

Teslim ol-İslam ol: İslamın dayandırıldığı düşüncelerin en önemlisi (Allah'a) "teslim olmak" idi.[141] Allah, Muhammed'den kendisine bütün varlığı ile "teslim olmasını" (boyun eğmesini) istemiş. Muhammed de vahiylerinde insanlardan, Allah'a, Allah adına söylediklerine, Allah'ın elçisine inanıp tümden teslim olmalarını istedi.[142] Bu yüzden, Muhammed'in terminolojisine uyularak, Allah'a bu denli teslim olmaya ve Muhammed'in istediği biçimde (koşulsuz) inanmaya "İslam" dendi. Böyle teslim olup inanana (Arapçada "teslim olan" anlamına gelen sözcükle) "müslim" (çoğulu "müslüman") denecekti.

Kendisine teslim olunması istenen Allah büyüktü. Her şeyi sözle yoktan yaratandı. Her şeyden haberli olan, her şeyi bilendi. Gücü her şeye yetendi. Evrenin efendisi ve yöneticisiydi; her şeyin malikiydi. Mülkünden istediğine istediği kadar verendi.[143]

Teslim olma (Müslümanlar sırasına geçme) bir kimsenin bütün varlığını Allah'a adamasıydı. Allah'ın buyrukları yönünde duyup, düşünüp davranması demekti. Teslim olmanın, boyun eğmenin bir başka açıdan görüntüsü, insanın kendisini bir amaç olarak görmemesiydi. Allah'ın (dolayısıyla Peygamber'in, İslam topluluğunun) aracı olarak görmesiydi. Yani Allah'ın kulu (kölesi)[144] olduğunu kabul etmesiydi. Kişinin, kişisel amaçlarını geçici bir oyun, oyalanma, sınav dünyası[145] olan bu dünyada gerçekleştirmeye çalışmamasıydı. Fakat onların gerçekleşmesinin sonsuz ve gerçek dünya olan ötedünyaya ertelemesine katlanmasıydı. Bu dünyada Allah'ın buyruklarını yerine getirerek öte dünyada sonsuz mutluluğu hak edebileceği sınavı vermesiydi. Öte dünya mutluluğunu güvenceye alacak biçimde çalışıp çabalamasıydı.

Böyle bir teslim oluşun etik anlamının "ötedünyacılık" olduğu söylenebilir. Toplumbilimsel anlamı ise, birey ile toplum ilişkisinde toplumun ağır basmasıdır. Bireyin (gerekirse) harcanıp ilişkinin toplumun yararı yönünde kurulmasıdır. Söz konusu olan kuşkusuz, tüm insanlık değil, inananlar topluluğu olan "ümmet" idi.

Allah'a teslim olma, ona inanmayı, onu övmeyi, onu sevmeyi, ondan korkmayı gerektiriyordu. Her önemli işte, hatta bazı sıradan işlerin başında Allah'tan izin ve yardım istemeyi, hiç değilse adını anmayı da içeriyordu.[146] Bu, teslim olmanın psikolojik yönüydü. Teslim olmanın düşünsel yönü ise inanma, iman etmeydi.

İmana gel: İslamlığın (teslim olmanın) düşünsel yönü, Allah'a (Resulüne, Kitabına) düşünsel alanda boyun eğmedir. Yani onlara hiçbir kuşku duymadan, kesin olarak inanmak, iman etmektir. Müminin bu konudaki düşünsel tutumu, irdelemek, kuşkulanmak, eleştirel düşünmek olmamalıdır.[147] Bir inancın kesin (mutlak) doğruluğuna dayandırılan bir akıl yürütmeyle sonuç çıkarmak olmalıdır. Dolayısıyla denebilir ki (İsa'da analoji mantığının ağır basmasına karşılık) dinsel düşünüşün tümdengelimci mantığı, Muhammed ile İslamlıkta yetkin doruk noktasına ulaştırılmış oluyordu. Bir düşüncenin mutlak doğruluğuna inancın yaratabileceği (düşünsel tembellik bir yana bırakılırsa) psikolojik güvenliği ve rahatlığı bir düşünün!

Bu rahatlığın tersine, *Kuran*'da sık sık yinelenen, inanmamanın bu dünyada ve öte dünyada getirebileceği söylenen yıkımları ("ya başıma gelirse" diye) düşünmenin verebileceği rahatsızlık, güvensizlik duygusu aynı derecede büyük olacaktır.[148] İslamın inanç gücü bunlardan kaynaklanmaktaydı. Bugün de bunlardan kaynaklanmaktadır. İslam inancı,

ölüm (dolayısıyla öte dünya) korkusu yanı sıra, gerçeklik dünyasında güvenlikten yoksun kişilere ve kitlelere, simgeler dünyasında olsun umut ve güvenlik sunulmasından beslenmektedir.

Iman edilecek şeylerin içeriğine gelince, uzayıp giden bildik konular listesidir. Örnek olarak, tanrının tekliğine, Muhammed'in onun son peygamberi olarak geldiğine, *Kuran*'ın noktasına virgülüne Allah'ın sözü olduğuna inanılması ve onun her bir ayetindeki davranış kurallarına (şeriata) uyulup gereklerinin yerine getirilmesi sayılabilir.

Allah'a ortak katma: Vahiylerde, tektanrıcılığın bir gereği olarak, Allah'tan başka bir tanrının bulunmadığı vurgulanır.[149] Allah'a ortak katma (şirk) en büyük suç sayılır. Katanın sonsuza dek yanacağı belirtilir. Bu uyarı kuşkusuz, pagan çoktanrıcılık yanı sıra, Allah'ın yanına Isa'yı ve Kutsal Ruh'u ortak etmekle suçlanan Isacıları da hedef almaktadır.

Göç'ten sonra indirilen "düzen" ayetleri

Muhammed, bilindiği gibi, amcası ölünce, onun korumasından yoksun kalmıştır. Çevresindeki az sayıdaki izleyicisiyle baskı altında bulunduğu Mekke'den Yatrib medinesine göç (hicret) etmek zorunda bırakılmıştır. Yatrib'e (Medine-i Yatrib yerine) sonradan kısaca Medine (kent) denecektir. Göç'ten (622'den) sonra aldığı vahiylerin niteliğinde büyük bir değişiklik olmuştur. Yaklaşık olarak Mekke'dekine eşit (10 yıl kadarlık) bir süre içinde dillendirdiği vahiyler, çoğunlukla eleştirdiği eski düzenle ve ailede, İslam topluluğunda, kentte, Arabistan'da oluşmakta bulunan yeni düzene rehberlik edecek kurallar (şeriat) ile ilgiliydi. Çünkü İslam topluluğu, siyasal erkin ele geçirilmesi üzerine, Medine'de, kentiyle, ülke topraklarıyla, yöneten-yönetilen farklılaşmasıyla devlete,[150] yeni bir kent devletine doğru gelişmekteydi.

Medine vahiylerinin içinde kuşkusuz, tektanrıcı din geleneğinden çıkarılıp alınan kurallar vardı. Ama bu geleneğin bazı kuralları gözden geçirilip değiştirilmişti. Ve kuşkusuz, yeni bazı kurallar eklenmişti. Sonuçta kişiyle, aileyle, toplumla, geçimle, politikayla, savaşla ilgili olarak, özel ve kamusal yaşamın hemen her alanında nasıl davranılması gerektiğini gösteren kurallar konmuştu. Bu konularda, Allah'ın istencinin açıklandığı bir düzenleme ortaya çıkmıştı.[151] Tüm İslam şeriatının sistemli olarak açıklanıp değerlendirilmesi (burada) gerekmez. Muhammed'in getirmek istediği düzene ilişkin genel görüşüne ve İslam uygarlığının gelişmesinde etkili olacak birkaç düzenlemeye bakmak yetebilir:

Düzen eşitsizlikle kurulur: Hıristiyan önderler ve düşünürler, eşitlikten yana görünmüşlerdi. Ama deyim yerindeyse, sol gösterip sağ vurmuşlardı. Muhammed (kulların tanrı önünde eşitliği dışında) insanların eşitliğinden yana görünme yoluna gitmedi. Bu dünyada düzen, Müslümanın Allah'a, peygamberine, yöneticisine kesin boyun eğmesiyle sağlanabilirdi. Bu yoldaki vahiylerine bakılırsa Muhammed, eşitsizliğin düzenin temelini oluşturduğunu düşünmüş görünür. Öyle ki Muhammed'e göre, bu dünyadaki insanlar arasında, cehennemde sonsuza dek yanacak olanlar ile sonsuza dek cennette kalacak olanlar arasında eşitlik olamazdı. Cennette bile eşitsizlik (mertebeler) bulunacaktı.[152]

Bu dünya yaşamındaki eşitsizliklere gelince, başta tanrı-kul eşitsizliğinden söz edilebilir. Dinsel düşünüşün *Enuma Eliş* Yaratılış Destanı içinde formülleştirilen, ondan beri sürdürülegelen tanrı-kul eşitsizlikçi ilişki paradigması Muhammed tarafından da benimsenip özümlenmiştir.[153] Bu paradigmanın yöneten-yönetilen, çalışan-çalıştıran, efendi-köle, kadın-erkek gibi birçok insan-insan ilişkisinde eşitsizlikçi rollerin yeniden üretilmesine yaradığı (bkz. s. 418'de) açıklanmıştı.

Tanrı-kul eşitsizliği yanı sıra, Muhammed'e göre (alevden yaratılmış) melekler ile (balçıktan yaratılmış) insanlar arasında eşitsizlik vardı.[154] Erkek-kadın eşitsizliğine ilişkin birçok ayet dillendirilmiştir.[155] Efendi ile köle hiç eşit olur muydu?[156] Nebi ile sıradan İslam arasında eşitsizlik olduğu gibi, nebiler arasında da eşitsizlik vardı.[157] İnanan ile inanmayan, İslam ile kâfir, bilen ile bilmeyen eşit olamazdı. İnsanlar arasında "Allah'ın sayısız rızk verdikleri"[158] ile sayılı rızk verdikleri arasında elbette (ekonomik) eşitlik söz konusu olamazdı. Seçip, güç ve bilgi ile desteklediği yönetici, yönetilenlerden üstündü.[159]

Tüm bu eşitsizliklerin genel nedeni sorulduğunda verebileceği iki yanıtı vardı: Birisi, Allah, kimini üstün kimini aşağı kılarak insanları sınavdan geçirmekteydi.[160] Ötekisi, Allah birtakım insanları bir başka (üstün kıldığı) takımla kovmasaydı, yeryüzünde düzen kurulamaz, nifak çıkardı.[161] Bu düşüncesi Muhammed'in katmanlı uygar toplumun, onu ayakta tutan belkemiğini kavradığını gösterse gerektir.

Yönetici Allah'ın emanetçisidir: Ayetlerden Muhammed'in, Allah'ın evreni yoktan yarattığına,[162] evrenin (mülkün, varlığın) sahibi olduğuna ve onu yönettiğine[163] inandığı anlaşılıyor. Gökte olduğu gibi yerde de "egemenlik Allah'ındır." Ona göre, önce, insan (Musacı anlayışta dile getirildiği gibi) "zayıf yaratılmıştı".[164] Sonra, Allah cennette buyruğunu dinlemeyen insanları kovarken "birbirinizin düşmanı olarak inin"

diye cezalandırmıştı. Dolayısıyla insanlar barış içinde bir arada yaşama yeteneğinde değillerdi. Bir kimse tarafından yönetilmeden bir arada ve barış içinde yaşayamazlardı. Öyleyse düzen, insanların yöneticilerine boyun eğmeleriyle kurulabilirdi. Ancak, "mülkü istediğine verir"[165] ve "seçtiği yöneticiye güç ve bilgi ile destekler"[166] sözlerinden, Allah'ın insanları (bazen peygamber ile aynı kişi olabilen, bazen olmayan) temsilcileri kanalıyla yönettiğini düşündüğü anlaşılıyor.

Ne var ki lslamda izlenen (Muhammed'in) yönetici anlayışına göre, yönetici yasama (yasa çıkarma) hakkına sahip değildir. Allah yeryüzündeki vekili olarak atadığı yöneticiye yasa koyma yetkisini devretmiş değildir. Yöneticinin yetkisi, Allah'ın yasalarına uymak ve onu (şeriatı) uygulamaktır. Kendisi de Allah'a karşı şeriatın gereğince uygulanmasından sorumludur.[167]

Muhammed'in, siyasal erkin kaynağı hakkında, dinsel düşünüşün *Enuma Eliş*'ten Pavlus'a dek gelen kesintisiz geleneği izlediği anlaşılıyor: Yönetici erkini tanrıdan almıştır. Muhammed'in bu konuda lsacılığı izlemesi (ya da lsacılığa koşut düşünceler geliştirmesi) bu noktada bitmez. Pavlus'un "hükümete mukavemet eden Allah'ın tertibine karşı durmuş olur"[168] görüşüne benzer görüşlere sahip olmuştur. Gerçekten, bir ayette şöyle denmektedir: "Allah ve peygamberiyle savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuğa uğraşanların cezası öldürülmek, veya asılmak, yahut çapraz olarak el ve ayakları kesilmek ya da yerlerinden sürülmektir. Bu, onlara dünyada bir rezilliktir. Onlara ahirette büyük azab vardır."[169] Bu ayete (hele "bozgunculuğa uğraşmak" gibi yoruma açık ve sınırları belirsiz deyişe) dayanılarak, İslam tarihi boyunca kim bilir kaç yönetici (öteki inançlardaki yöneticilerin düşündüklerinden ve yaptıklarından pek de farklı olmayarak) kaç hasmına, kaç uyruğuna şeriatta uygun görülen cezaları "gönül rahatlığı" ile verebilmiştir?

İslam uygarlığı toplumlarında, halifelik ile sultanlık (ileride s. 873'te değinileceği gibi) ayrılana dek, devlet adamlığı ile din adamlığı aynı kişide birleşmiştir. Bu süre boyunca lsa ile Sezar ayrımı bulunmamıştır.[170] Daha sonra (Abbasi döneminde) ise sultanların şeyhülislamlardan istedikleri konuda fetva alabilecekleri bir ayrılma söz konusudur. Gerçekten, Abbasi halifeleri, din işlerini ulemaya (dinbilginlerine) bırakacaklardır. Ama Allah'ın desteğinin arkalarında olduğunu göstermek için ulemayı yanlarında tutmanın çeşitli yollarını bulacaklardır.

Ayrıca, özellikle halifelik ile sultanlık ayrıldıktan sonra, çeşitli lslam halklarının sultanlıklarında (Osmanlı'da örf hukuku, Moğollarda "yasa" denen geleneksel hukuktaki gibi) eski geleneksel hukukları (şeriata açıkça ve fazla ters düşmedikçe) şeriat yanı sıra uygulanmıştır.[171]

Bizans'ta görülen "sezaropapizm" olgusuna benzer bu olgu, "halife sultanlık" olarak nitelendirilmektedir. Halife sultanlıkta dinciler ile yöneticiler arası ilişkiler (Latin Hıristiyanlığından farklı olarak) sürtüşmeli olmamıştır. Dolayısıyla burada üzerinde uzun boylu durulmasını gerektirmez.

İnsan şeriat uyarınca yönetilmelidir: Muhammed'e Medine'de inen toplumsal düzenle ilgili ayetlerden, İslam şeriatını[172] oluşturan aile hukuku, medeni hukuk, ceza hukuku ile ilgili olanlar bildik, dolayısıyla açıklamayı gerektirmeyen düzenlemelerdir. İslam şeriatının birçok konuda (İsacılığın şeriatından çok) Musacılığın şeriatına dayandığı bilinmektedir. Örneğin sünnet, domuz eti yasağı, oruç bunlar arasındadır. Dahası, adam öldürmede ve öteki ağır suçlarda kısas, göçebe barbar toplulukların hukukundan kalmadır. Şeriatın (hem Musacılıktaki hem Muhammedcilikteki) temel özelliği "zamana ve zemine bakılmaksızın geçerliliğidir." Buna karşın, bazı şeriat buyruklarının uygulanmadığı görülmüştür.[173] Bazıları ender olarak uygulanmıştır.

Devletler arası ilişkilerle ilgili şeriat kurallarının (örneğin "Yahudilerle ve Nasranilerle [Nasıralılarla, yani "Nasıralı İsacılar" olan Hıristiyanlarla] dost olmayın"[174] buyruğunun, Hıristiyanlar söz konusu olduğunda pek uygulanmadığı söylenebilir. Bazı cezalar (örneğin erkek ve kadın hırsızın elinin kesilmesi) uygulanabilirliği (bazı "ibret" ve "öç" amaçlı örnekler dışında) pek bulunmadığından ender olarak uygulanabilmiştir. Cihat da bazen uygulama olanağı bulunan, bazen bulunmayan buyruklardan biridir. Şeriatın uygulanması konusunda bir de kendilerini "şeriatın hizmetçisi" olarak sunan Abbasi halifelerinin şeriat mahkemelerini (kendilerine) bağımlı kıldıkları unutulmamalıdır.[175]

Cihat boynunun borcudur: Cihat'ın Muhammed'in ilk önemli utkusu olan Bedir Savaşı'ndan sonra müminlere (iman edenlere) yüklenen bir görev olarak ayetlerle yaptırıma bağlandığı anlaşılıyor. Ancak cihat ile ilgili ayetler arasında bir tutarlılık bulunmadığı gibi, yazarlar arasında da görüş birliği yok.

İslamın "kutsal savaş" diye çevrilen cihat kurumunun ipuçlarını Muhammed'in vahiylerinde bulmak güç değil. Bunlara eleştirel (karşılaştırmalı) yaklaşıldığında, cihatın ne olup ne olmadığını gösteren ipuçlarını yakalamak olanaklı. Önce, "cihat" sözcüğünün her bağlamda "kutsal savaş" olarak çevrilmesi doğru değildir. *Kuran*'da cihat ile ilgili bir ayette kullanılan sözcük, "cehd" olup, savaşı da içerse bile, genel

anlamda "uğraşma" (savaşım) demeye gelmektedir. Dolayısıyla cihat, Khadduri'nin de belirttiği gibi, her zaman için ve zorunlu olarak savaşı içermez.[176] Ama bu, Muhammed'in din uğruna ve İslamlığı yaymak amacıyla savaşa başvurulmasını istemediği anlamına gelmez. Bu, Muhammed'in (başlattığı ya da başvurduğu) yirmiyi aşkın savaş ile benzeri eylemleri anımsanırsa, her şeyden önce tarihsel gerçekliğe ters düşer. Kaldı ki yalnızca eyleminde değil kuramında da cihatın savaş olarak algılanabileceğini gösteren örnekler vardır: Bir ayette: "Fitne kalmayıp yalnız Allah'ın dini kalana kadar onlarla savaşın" denmektedir.[177] Bu ayetin hangi koşullarda, hangi gereksinimler için, hangi amaçlarla indirildiği (gerekçesi) öteki ayetlerde de olduğu gibi yazılı değildir. Bu durumda, tarihte yayılmacı İslam önderlerinin cihatı "dar-ül harb" ile sıcak savaş buyruğu olarak anlamaları anlaşılabilir bir tutumdu. Ama (yakın geçmişte) emperyalizmin boyunduruğu ya da kıskacı altındaki İslam ülkelerinde kurtuluş savaşçılarınca da cihat, sıcak savaş olarak anlanıp anlatılacaktı. Hatta günümüzde, "İslam terörcüleri", emperyalist terörcü devletler yanı sıra, şeriat ile yönetilmeyen kendi ülkelerini bile, Muhammed'in bu ayetlerine dayanarak "dar-ül harb" sayıp yönetime sıcak savaş açabilmektedirler. Ancak Muhammed'in cihat konusunda dolaylı dolaysız başka vahiyleri de vardır:

Kuran'ın bir yerinde: "Onları bulduğunuz her yerde öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Din uğruna zulüm öldürmekten beterdir"[178] denmektedir. Bir başka yerinde: "Allah şüphesiz, Allah yolunda savaşıp, öldüren ve öldürülen müminlerin canlarını ve mallarını - Tevrat, İncil ve Kuran'da verilmiş bir hak olarak, cennete karşılık satın almıştır. Verdiği sözü Allah'tan çok tutan kim vardır. Öyleyse yaptığınız alışverişe sevinin; bu büyük başarıdır"[179] sözleri vardır. Genel olarak savaşla ilgili olmakla birlikte şu ayet de kutsal savaşla bağlantılandırılabilir: "Savaş hoşunuza gitmediği halde size farz kılındı. İhtimal ki hoşlanmadığınız bir şey sizin iyiliğinizedir ve ihtimal ki sevdiğiniz bir şey sizin kötülüğünüzedir. Siz bilmezsiniz. Allah bilir."[180] Öte yandan: "Ey Muhammed! Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi inanırdı. Öyle iken insanları inanmaya sen mi zorlayacaksın?"[181] denmektedir. Ayrıca: "Dinde zorlama yoktur. Artık hak ile batıl iyice ayrılmıştır"[182] gibi dini yaymak için savaşı onaylamayan ayetler vardır.

Bunlar ayrı ayrı ya da birlikte nasıl anlaşılabilir, nasıl anlaşılmalı, nasıl yorumlanmalı? Yanıtı kolay olmayan bir soru! Ancak uzun erimde cihat kavramı (yöneticiler, yol'lar, kişiler ona uysun uymasın) ulema arasında görüş birliğine (az çok) ulaşılarak tanımlanmış ve kurumlaştırılmıştır. Buna göre yeryüzü, "dar-ül-İslam" (İslam dünyası) ve "dar-ül-

harb" (savaş dünyası) olarak ikiye ayrılmıştır. Bu ayrımda şeriata göre yönetilmeyen ülkeler dar-ül-harb içine sokulur. Onlara cihat açmak farz (hiç değilse caiz)[183] görülür. Dar-ül-İslam ile savaşmak ise yasaklanmıştır.[184]

Böyle bir anlayışla (daha önce de belirtildiği gibi, uyrukları İslam olan, ama şeriat ile yönetilmeyen ülkelerde yönetime karşı dinsel amaçlı direnmeye izin verilmektedir. Yöneticileri kendilerinin İslam olduklarını söyleseler de şeriatı uygulamayanlara karşı savaşım verilmesi "caiz" bulunmaktadır. Hatta her gerçek Müslümanın boynunun borcu (farz) olarak görülüp gösterilmesine açık bir anlayış vardır. Dolayısıyla dar-ül-harb alanında Allah yolunda savaşta "terör" yaratıcı yollara başvurulabilmektedir. Çünkü İslam, her araca başvurulabilecek amaç; cihat, İslamın en büyük görevi sayılabilmektedir. Hele Allah için savaşana şehitlik mertebesiyle cennet güvencesi verilmişse! Ve dar-ül-harb içine sokulan ülkeler, kendileriyle geleneksel savaş yöntemleriyle karşı çıkılamayacak denli ağır basıyorlarsa! Sofu İslamlar bu durumda başka yolun kalmadığını düşünebileceklerdir. Çünkü (o dönemlerde "terör" kavramı bulunmayıp, insan hakları bilinmeyip, terörcü yöntemler pek kullanılmadığı için) ne Muhammed'in vahiylerinde ne ulemanın fetvalarında terör yoluna başvurmayı tıkayan özel bir buyruk bulunmaktadır.

Cihat kurumu ise, tarih boyunca zaman zaman canlandırılıp yoğunlaştırılmış, zaman zaman gevşetilip savsamıştır. Bu yolda kısaca ve kabaca şu evrelerden geçilmiştir: İslamın yükseliş evresi Arap fetihleri döneminde, cihata, İslamlığın yaşarkalması, yayılması için başvurulmuştur. Bu dönemde cihata sarılınmasında, savaş ganimetleri, savaşta ölünse de cenneti kazanma umudu da etkili olmuştur. Göçebe Türk boylarının İslamlığa geçip akınlarının başladığı dönemde, bu topluluklar içinde cihat aşkı yeniden tutuşturulmuştur. Ortadoğu'ya yerleşme, en büyük İslam imparatorluğu olma yolunda "gaza" kavramı, cihat anlayışına dönüşebilmiştir.

İslam uygarlığının iyice yerleşip İslam yöneticilerinin özgüvenlerinin en yüksek olduğu dönemlerde, cihata karşı tutum değişmiştir. Toplumsal artı daha çok devlet (vergi) ve ticaret yollarıyla sağlandığından, cihat kavramı unutulmuş gibidir. Öyle ki (Osmanlı gibi) İslam imparatorlukları, bu dönemde öteki halkları İslama geçirmek için savaş yoluna pek başvurmamışlardır. Bunun göstergesi, sınırları içindeki tektanrıcı dinlerden uyruklarını (üzerlerine yükledikleri "cizye" denen baş vergisinden olmamak için) din değiştirmeye bile zorlamamaları, hatta özendirmemeleridir. Dahası, topluca İslamlığa geçmelerini (bir tarihten sonra) yasaklama yoluna gitmeleridir.[185]

Haçlı Akınları'na karşı ve Hıristiyan Batı kapitalizminin ve emperyalizminin ağır bastığı dönemlerde ise cihat kavramının külleri üflenmiştir. Cihat aşkı yeniden tutuşturulmuştur. Bu dönemde cihattan beklenen, hem İsacı hem Musacı ülkelere hem de onlarla işbirliği içinde bulunan Muhammedci ülkelerin yöneticilerine karşı İslam kitlelerinin direnme gücünü canlandırabilmektir.

Kuran'da kaçınılmaz tutarsızlık

Vahiylerin (cihat örneğinde olduğu gibi) çeşitli zamanlarda, çeşitli koşullarda, çeşitli durumların gereklerine ve gereksinimlerine göre indirildiği anlaşılıyor. Bu durumda (cihat örneğinde görüldüğü gibi) aynı konuda (bile) birbiriyle tutarlı olmayan ayetlerin bulunmasına şaşmamak gerek. Aslında bu, yalnızca İslam ideolojisinde değil, dinsel olsun, yersel (laik) olsun bütün ideolojilerde karşılaşılan bir durumdur. Çünkü ideolojiler, tarih içinde oluşurlar. Zamana, uzama, sınıfsal ve kişisel öznelere yayılan ideoloji oluşumu (ideogenesis - A.Ş.) tutarsızlığı, çelişkiyi yapısında barındırır. İdeolojilerin bu niteliği (sınıfsal gerçekliği örtmeye yarayan bir kılıfla) evrensellik (zaman ve uzam ötesi geçerlilik) savları yanında (eleştirel bakıldığında) gözden kaçmayacak özellikleridir. Tutarsızlık, kuramsal alanda ideolojilerin en zayıf noktasıdır.

Ama aynı özellik (tutarsızlıklar, birbiriyle çelişkili yargılar, değer yargıları) eylemde, pratikte ideolojilerin bitmez tükenmez güç kaynağını oluşturabiliyor. Çünkü ideolojik savaşımda, eylemcilere, Althusser'in "genel ideoloji" dediği silahlığı oluşturan düşünce ve inançlar yığınından duruma ve gereksinimlerine uygun olanları seçip kullanma olanağı sağlamaktadır.[186] Seçilenler, sloganlarla kopyalanarak, binlerce kez yinelenerek çoğaltılıp yandaş kitlelere ve hasımlara duyurulur. Kitle insanının ise toplumsal ve kültürel belleği yoktur. Daha doğrusu, çok az beslenmiştir. Dolayısıyla, o sırada kullanılan sloganlar ile o sırada kullanılmayan değerlerin, inançların farklılığını görmez. Ve de geçmişin olgularıyla onlar hakkındaki yargıların tutarlı olup olmadığına bakmaz, bakamaz. Eleştirel düşünmekten çok (özellikle dinsel düşünüş kanalına sokulmuşsa) inanma eğilimi bunu engeller. Tutarsızlık onu rahatsız etmez.

Örneğin Hıristiyan kitle iletişim araçlarında, Hıristiyanlığın misyonerlikle barışçı yayılma yolunu seçtiği yinelenir durulur. Durmadan İsa'nın "fakat ben derim ki düşmanını bile sev"[187] gibi sevgi mesajlarının sözü edilir. Buna karşılık Muhammed'in başarısı "silahlı peygamber" olmasına verilir.[188] Dinsel terör, cihat kavramına göndermeyle, İs-

lam dininin bir özelliği olarak görülüp gösterilir. Bu ara İsa'nın "ben dünyaya barış değil, fakat kılıç getirdim" ve "dünyayı ateşe atmaya geldim" gibi savaşçı sözleri,[189] yeri gelince kullanılmak üzere *İncil*'in sayfaları arasında saklanır. Haçlı Akınları unutulur, unutturulur. Engizisyon, "tanrısal" denen gerçeklere "kuşku duymadan" inanmanın kaçınılmaz bir sonucu olarak görülmez. Kuraldışı bir uygulamaymış gibi görülüp gösterilir.

Buna benzer bir tutumla, İslamın (resmi sözcülerince) özünde barışçı bir din olduğu ileri sürülebilmektedir. Buna uygun hadisler, tarihsel öyküler, yorumlar kadar ayetler (kolaylıkla) bulunup sunulabilmektedir.

İSLAM İMPARATORLUĞUNUN DÖNÜM NOKTALARI

Her uygarlık gibi İslam uygarlığında da yükseliş ve düşüş dönemleri yaşanmıştır. Her toplumsal, kültürel evrim sürecinde görüldüğü gibi İslam kültürü de inişli çıkışlı bir gelişme göstermiştir. Bir kent devletinde başlayıp bir dünya imparatorluğunda son bulmayan (günümüzde de yaşanan) bu serüven, şu dönüm noktalarına göre bölümlenerek izlenebilir: Muhammed ve dört halife dönemleri imparatorluk öncesini oluşturmuştur. Emevi ve Abbasi dönemleri imparatorluk evreleridir. Emevi hanedanı Arap imparatorluğu dönemi sayılabilir. Abbasilerle başlayan dünya imparatorluğu dönemine, Türk ve Moğol akınlarının yarattığı dönüm noktalarını izleyen Moğol ve Osmanlı imparatorlukları katılabilir.

Muhammed dönemi

Muhammed'in (610'da) insanları (tek) tanrı (Ar. *El-ilah*) olarak gördüğü aşkın özne Allah'a teslim olmalarını isteyen çağrısına (bilindiği gibi) önce kimi yakınları kulak vermiştir. Kimileri ise olumsuz tepki göstermiştir. Muhammed ve sayıları İslamın ilk onyılında fazla artmayan izleyicileri, kendisinin de üyesi bulunduğu (çoktanrıcı inançta yatırılmış çıkarları bulunan) Kureyş kabilesinin ileri gelenlerinin baskısıyla karşılaşmıştır. Mekke'den (622'de) Yatrib'e göç etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Medine adıyla anılacak olan Yatrib'de bir grup yandaşı, Muhammed'i Mekke'deki baskıdan kurtulması için çağırmıştı. Yatrib'in ileri gelenleri ise, Muhammed'i ve izleyicilerini, kentin (İsacı, Musacı dinsel ve çeşitli etnik) grupları arası sürtüşmelerde yansız bir yargıç olarak yardımcı olabileceği umuduyla kabul etmişlerdi.

Hicri tarihin başlayışı: İslamın ilk kuşağı, bu göç olayının (o tarihlerde insanlık tarihi için önemini kavrayacak konumda bulunmasalar da) İslam için önemini kavramıştır. Göçü, yeni bir dönemin başı sayıp[190] takvimlerini ona bağlamışlardır. Bundan böyle İslam ülkelerinde, bu ara Osmanlı İmparatorluğu'nda yirminci yüzyıla dek "Hicri takvim" kullanılacaktır.

Dinsel erk ile siyasal erkin çakışması: Muhammed, Medine'de de vahiyler almayı ve vahiyleri yaymayı sürdürmüştür. İçlerinde Musacıların da bulunduğu çeşitli gruplardan hiçbirinin ağır basamadığı koşullar içindeki bir kentte, giderek artan yandaşlarıyla etkili olabilmiştir. Dinsel önderliği yanı sıra, inançlı ve sıkı örgütlü yandaşlar topluluğuna dayanarak kentin siyasal önderliğini de ele geçirebilmiştir. Bunun İslam tarihi için önemi, İslam devletinin ilk örneğinde dinsel ve siyasal erkin aynı kişide toplanmış bulunmasıdır. Böyle bir olgunun (şeflik döneminde sağladığı bütün olanaklarıyla) uygarlık döneminde gerçekleştirilmiş olmasıdır. Yani uygarlıkla toplumsal yaşamın hemen her alanında işbölümü, farklılaşma gelişirken maddesel ve tinsel erk alanlarının birleştirilmesiyle toplumda daha güçlü bir birliğin, daha yoğun bir buyurma gücünün sağlanmasıdır.

Medine'de alınan vahiylere de yansıyan bu olgu, dinsel erk ile siyasal erk ilişkisinin İslama özgü biçimlenişinin (halife sultanlığın) filizini oluşturmuştur. İslam devleti ve uygarlığı bu filiz doğrultusunda gelişip serpilmiştir.

Tensel amaçlar ile tinsel amaçların birleştirilmesi: Muhammed'in Medine'den Mekke kervanlarına yöneltiği başarılı saldırıları, bir bakıma İslam topluluğunun varlık yokluk (yaşarkalma) savaşımının bir parçasıydı. Ama öte yandan, İslamlığın yayılma örneğini koymuş oluyordu. İslamı koruyup yayma tinsel amacı ile savaş çapulu (ganimet) sağlama tensel amacının iç içe girmesini sağladı.[191] Bu örnek de İslam tarihi boyunca yeniden üretilecekti.

Dört halife ve "mutluluk yüzyılı"

İslam tarihçileri, Muhammed ve Muhammed'den sonra yönetime getirilen ilk dört halifenin yönetimini kapsayan (622-661 arası) dönemi "asr-ı saadet" (mutluluk yüzyılı) olarak nitelemektedirler. Bu yarım yüzyılda, adını hak eden ve etmeyen gelişmeler görüldü:

Kabile aristokrasisinden savaşçılar aristokrasisine geçilmesi: Muhammed'in (630'da) Mekke'yi (direnişle karşılaşmadan) ele geçirmesi, Kureyş kabilesiyle çatışmasının sona ermesi demekti. Kendisinden sonraki dört halifenin de Kureyş kabilesinden çıkmış olması bunun göstergesi. Bu, aynı zamanda ilk İslam toplumunun bir kabile aristokrasisince yönetildiğinin de göstergesidir.

Muhammed (632'de) öldüğünde, İslam kent devleti, fetihleriyle tüm Batı Arabistan'ı kapsayan bir yerel (ülkesel, teritoryal) devlete dönüşmüş bulunuyordu. Bu yerel devlette, yönetimde, Mekke'nin soylu kabilelerinden biri olan Kureyşlerin ağırlığı sürüyordu. Dört halifenin de bu kabileden "seçilmesi" ("İslam demokrasisi" anlamına gelmediği gibi) kabile aristokrasisinin varlığının kanıtıdır.

Daha sonra İslam devleti imparatorluğa dönüşürken düzenin aristokratik niteliği sürecektir. Ancak kabile aristokrasisi bir "savaşçılar aristokrasisi" (timokrasi) biçimini alacaktır.[192] İmparatorlukta, özellikle Emeviler döneminde, Arap kökenli komutanlardan ve savaşçılardan oluşan egemen katmanın yönetimi altında birçok uyruk halk toplanacaktır. Bunlar arasında, Sümer ve Sami halklar karışımı Eski Mezopotamya halklarının soylarından gelen Suriye ve Irak halkları olan Aramiler ile Musacılar, Koptiler, Yunanlar, Farslar, İspanya Romalıları bulunacaktır.[193]

Aristokrasilerde aristokratlar, içlerinden birini (bazen birkaçını) o ya da bu yöntemle seçerek (yürütme erki verip) başlarına geçirirler. Islamda bu kimselerin aynı zamanda dinsel önder (halife) oluşları önemlidir. Buna ve uyguladıkları yasaların dinsel yasalar (şeriat) oluşuna bakılarak, dört halife döneminin (toplumsal düzeninin timokrasi sayılması yanı sıra) siyasal düzeninin ise klerokrasi (yaygın ama yanlış kavramla "teokrasi") olduğu söylenebilir.[194]

İslamın Ortadoğu'ya yayılması: Muhammed'in ölümüyle savaşlar ve fetihler hızını kesmedi, artırdı. Öyle ki 633'te Irak fethedildi, 635'te Damaskus (Şam) ele geçirildi, 637'de adı Kudüs yapılacak olan Yeruşalim, İslamların oldu. Aynı yıl Sasani İmparatorluğu yenilgiye uğratılıp İran, İslam dünyası içine alındı. Hicri 17'de (639'da) tüm Mezopotamya fethedilmiş bulunuyordu. Caeserea kentinin (Kayseri'nin) fethiyle sıra Anadolu'ya gelmişti. Mısır ile birlikte Aleksandria (Iskenderiye) 642'de alındı. Böylece, Muhammed'in ölümünü izleyen ilk onyılda (632-642 arasında) İslam, tüm Arabistan'a yayılmıştı. Zamanın iki imparatorluğunun (Bizans'ın ve Sasanilerin) orduları yenilgiye uğratılmış-

tı. İslam bir Ortadoğu imparatorluğu olma yolundaydı. Osman'ın halifeliği zamanında (644-656 arasında) ise, doğuda Türkistan, batıda Libya, İslam imparatorluğu sınırları içine alınacaktı.

Bedevilerin İslama katılması: Fetihlerin hızının (Muhammed'in ölümünden sonra) artışında, İslama geçiş akımının hızlanmasının büyük payı oldu. Özellikle göçebe çoban Arap kabileleri bir bir İslama katılma kuyruğuna girmişlerdi. Öyle ki durum, içten dışa taşan bir "barbar akını" niteliği gösterdi. Böylece Arap göçebeleri İslamın yayılma gücüne büyük katkılarda bulunmaya başladılar. Çünkü Emevilere dek İslam ordularının en büyük bölümünü ve vurucu gücünü, orduya alınarak geçimleri güvenceye alınan bu bedeviler oluşturdular.[195]

İç savaş ve mezheplerin ayrılması: İlk dört "doğru halife" (Ar. *Hulafayı Raşidin*) dönemi İslam söyleminde "mutluluk yüzyılı" (Ar. *Asr-ı Saadet*) olarak sunulur. Ancak bu söylenirken aynı dönemde iki halifenin öldürülüp iki iç savaşın çıktığından pek söz edilmez; bunlar (nedense?) unutulur.

Muhammed gerisinde oğul bırakmadan ölünce, yerine kimin geçeceği sorunu çıktı. Sorun fazla büyümeden, İslamın ve devletin başına Ebubekir geçirildi. Kureyş kabilesinden gelmesi, saygın kişiliği yanı sıra Muhammed'in damadı olması peygamberin ardılı (halefi) olarak "Halife" sanıyla seçilmesini sağlamıştı. Böylece, halifelerin saptanmasında soy değil (dar bir İslam seçkinleri çevresince) seçim ilkesi konmuş sayıldı. Ancak kimi İslamlar, kimi Muhammed'in yakınları, halifeliğin Muhammed'in soyunun hakkı olduğu görüşündeydi. Muhammed'in en yakın erkek akrabası ise, hem yeğeni hem damadı olan Ali idi.

Ebubekir'in iki yıl sonra ölmesi üzerine, halifeliğin Ali'nin hakkı olduğu ileri sürülmüşse de (634'te) Ömer seçilmişti. Ömer'in (644'te) siyasal bir kıyıma (cinayete) kurban gitmesi üzerine ise halifeliğe Osman getirilmişti. Osman'ın gelmesi, halifeliğe Muhammed'in soyundan gelenlerin (ama erkeklerin) getirilmesi görüşünde olanlara eyleme geçme fırsatı verdi. Osman (656'da) Muhammed'in genç dulu Ayşe'nin kardeşince öldürüldü. Ali halifeliğe geçirildi. Bu kez Ali'nin halifeliğine Osman'ın yakınları karşı çıktılar.

Osman'ın kuzeni Şam valisi Muaviye'nin önderliğini yaptığı (çoğunluğu oluşturan) Sünniler ile (azınlıkta kalan) Ali yandaşları arasında iç savaş başladı.[196] Ali önce (659'da) halifelikten uzaklaştırılıp sonra Kufe'de öldürülüp, büyük oğlu Hasan halifelik savından vazgeçtiğini

bildirince, iç savaş sona ermiş göründü. Böylece halife çıkarma sırası Kureyşlerden, gene bir Mekke kabilesi olan Emevilere geçmiş oldu.

Halifeliğin Muhammed'in soyundan birine geçmediği gibi onun kabilesinden başka bir kabileye geçmesini içlerine sindiremeyen Ali yandaşları yeniden başkaldıracaklardı. Bunun sonucunda Ali'nin küçük oğlu Hüseyin, Emevi halife Yezid'in birliklerince (680'de) yenilgiye uğratılıp Kerbela'da (Şiilere göre) "şehit" edilecekti. Bu olay, iç savaşın durması şöyle dursun (692'ye dek sürmek üzere) daha bir alevlenmesine yol açtı. Ayrıca, Ali yandaşlarının Şia (Şii) partisi ile Halifeliğin Sunna (Sünni) partisinin mezhep ayrımına varmasıyla sonuçlandı. Sünni-Şii ayrımı ve sürtüşmeleri İslam tarihi boyunca sürecekti. Bugün de (2006'da) sürmektedir.

Emevi Hanedanı

Şam valisi Muaviye, Ali'nin halifeliğine başkaldırıp halifeliği ele geçirince, başkenti Şam'a taşıdı. Halifelik, Muhammed'in "kabilemden başkasına gitmeyecek" (sözde) hadisine uymamakla birlikte Mekke'nin bir aristokrat ailesinden alınıp bir başka aristokrat ailesinin tekelinde kalıtsal bir ayrıcalığa dönüştürüldü. Ama babadan oğula geçirilmesi ancak Abbasilerde kurallaşacaktı.[197]

Emevi Hanedanı zamanında (661-750 arasında) İslam bölgesel devleti, büyük fetihlerle imparatorluğa dönüştü. İmparatorluk başkentinin Şam'da olması, insanlığın ilk uygarlık bölgesinin dört binyıllık kültürel birikiminin özümlenmesine yaradı.[198] Şam fetihlerde sağlanan çapullar yanı sıra düzenli vergilerle toplanan artıların aktarıldığı bir imparatorluk başkenti olarak parlak bir "kültür odağı"[199] oldu.

Emeviler döneminde İslam imparatorluğunun genişlemesi (732 Tours yenilgisiyle Avrupa'daki yayılmasının durdurulması dışında) sürdü. İmparatorluğun hemen her yerinde ve hemen her alanda Arap halkların ağırlığı duyuldu. Emevi Hanedanı döneminin (insanlık tarihi bakımından) önemli iki gelişmesi olarak, mezhep kavgası altında verilen aristokrasi fırkaları arası erk savaşı ile İslam devletinin imparatorluğa dönüşüp bir dünya imparatorluğu olma yoluna girmesi alınabilir.

Mezhep kavgası altındaki erk savaşı: Emeviler zamanında Sünni-Şii çatışması biçiminde patlak veren bölünmenin geçmişi daha öncelere dayanır. Gerçekten, İslam inanç ve tapınmasında (ibadetinde) farklılaşma iç savaştan önce gelişmiş bulunuyordu. Halifeliğin kimin hakkı olduğu konusunda başlayan tartışma, kutuplaşmaya neden olmaktan

çok kutuplaşmanın bahanesi oldu. Bölünme, halifeliği (dolayısıyla toplumsal artıyı) denetlemek isteyen iki aristokrat soyun (bu gerçeği örtecek) küçük farklılıkları belirginleştirmelerinin, hatta yaratmalarının ürünüdür. Bu farklılaştırmalara dayanarak, kendi mezheplerini farklı ve üstün görmeleriyle bölünme çizgisi kesinleştirilmiştir.

Bu yolda, İranlıların (tarih boyunca üç adlarıyla Perslerin, Farsların, Acemlerin) İslamlığı benimsemekle birlikte, Sami dillerinden olan Arapçayı benimsemeyip Hint-Avrupa kökenli Farsçayı korumalarının da etkisi olacaktır. Çünkü Farsça, Arap uygar kültüründen çok daha eskilere dayanan ve çok daha varsıl bir kültürün aktarılıp yeniden üretildiği bir dildi. Dolayısıyla kimi yazarlara göre, İranlıların Farsçayı korumaları,[200] bölünmeyi pekiştirici ve geliştirici en büyük etmen olmuştur.

Temelde kuşkusuz, hangi halkın hangi katmanının yönetimi ele geçirip kaynakları denetleyeceği kavgası yatmaktadır. Ancak temeldeki bu egemen katmanın iki grubu arasındaki erk savaşı, tarihsel süreç içinde (başka etmenlerin de sürece karışmasıyla) çok karmaşıklaşmıştır. Her iki yanın üst katmanları, birbirleriyle savaşımlarında, toplumlarındaki aynı dili konuşan alt katmanları aynı düşünce ve inançlarda birleştirip yanlarına çekebilmişlerdir. Egemen katmanın iki partisi arasındaki erk savaşı, din, mezhep savaşımı örtüleri altında yürütüldüğünden ilk bakışta anlaşılamamaktadır. Benzeri bir Sünni-Şii savaşımı, ileride, Arapça ile Farsça konuşan halklar arasında ve Türkçe konuşan halklar ile Farsça konuşan halklar arasında verilecektir. Savaşım, zaman zaman da sınıf savaşı niteliği kazanacaktır.

Dünya imparatorluğu yoluna girilmesi: İslam diniyle birlikte İslam uygarlığının biçimlenip yayılması, ilk dört halife zamanıyla sınırlı kalmadı. İslam, Batı Asya'nın ve Kuzey Afrika'nın insanlığın ilk uygar toplumlarını besleyen topraklarına yayıldıktan sonra da durmadı. Şam'ı başkent edinen Emevi Hanedanı zamanında, genişleme kanatlarda sürdürüldü. Doğu'da Kuzey Afrika'ya uzandı. Roma'nın burada elinde kalan son kent olan Kartaca (697'de) alındı. Tarih 709'u gösterdiğinde Kuzey Afrika'nın fethi tamamlanmıştı. Buralarda yaşayan göçebe barbar Berberi kabileleri, İslamlığa geçirilip orduya alınmıştı. Onların İslam ordularına kattığı güçle, sıra Akdeniz uygarlığının kuzey kıyılarındaki Hıristiyan Avrupa'ya gelmişti.

Berberi asıllı Tarık İbn Ziyad'ın komutasındaki Berberi destekli İslam orduları, Avrupa'yı Afrika'dan ayıran boğazı (711'de) geçtiler. İberik Yarımadası'nı fethe başladılar. Boğaza, Tarık adından gidilerek

Cebel-ü Tarık (İng. Gibraltar) adı verilmesi bu olaya dayanır. Avrupa'ya geçilişinden on yıl bile geçmeden (716'da) Kordoba, Toledo, Seville, Barselona gibi kentler alınmış bulunuyordu.[201]

Avrupa'ya geçilen aynı tarihte (711'de) İslam fethi doğuda, Hindistan'ın Sind (İndüs) bölgesine ulaştı. Buranın İslamlaştırılması, günümüz Pakistanının tohumlarını atmış oluyordu. Hindistan'ın kuzeyinde (Orta Asya'da) Buhara'nın ve Taşkent'in (712'de), Semerkant'ın (713'te) alınması ise, Türk halklarının İslam cephesine katılması sürecini başlattı.[202] Bundan yarım yüzyıl kadar sonra (751'de) Türklerle destekli İslam ordularının, Talas Irmağı kıyısında Çin İmparatorluğu ordularını yenilgiye uğratmaları da (İnsanlık Tarihi bakımından) önemliydi. Önemi daha çok, İslamın bambaşka bir uygarlıkla (Çin uygarlığıyla) beslenmiş halkları da kendine çekebileceğini göstermesinde yatmaktaydı.

İmparatorluğun doğu kanadındaki İslam yayılması ileride, (ondördüncü yüzyılda) önce İslamlaşan ve Türkleşen Moğollar kanalıyla Kara Asyasında Çin'e girecekti. Hindiçin kıyılarına (Güney Filipinler'e, Endonezya'ya) dek (onbeşinci yüzyılda) bu kez savaşla ve fetihle değil, daha çok tacirlerle ve ticaretle ulaşabilecekti. Güney kanadında ise, gene ticaretle (özellikle Doğu Afrika'da) köle ve altın ticaretiyle, Sahra altı ve Hint Okyanusu Afrika kıyıları ülkelerine (sekizinci-onbeşinci yüzyıllar arasında) sızabilecekti.[203]

Abbasi İmparatorluğu

Farsların desteğiyle ve Şiiler ile birleşerek başlattıkları iç savaş sonunda (750'de) halifeliği ele geçiren parti, Muhammed'in amcalarından biri olan el-Abbas soyundandı. Yeni halifelik hanedanı adını ondan aldı. Abbasi dönemi İslam devletinde, Arapların egemenliğinin sona erip önce Farsların, sonra Türklerin ağır basması yönünde olmak üzere, imparatorluğun yapısında önemli değişiklikler yarattı.

Hanedanlık kavgası altındaki halklar savaşı: Halifeliğin Emevi Hanedanı'ndan Abbasi Hanedanı'na geçmesi bir sınıf savaşının sonucu muydu? İç savaşı izleyen bir değişiklik olmasına karşın, kuşkusuz değildi. Ama sınıf savaşımıyla karışık bir olaydı. İçinden egemen savaşçılar aristokrasisinin çıktığı Arap halklarla, imparatorluğun İslama geçen (ya da geçirilen) uyrukları ve yönetilen katmanlar konumunda olan halklarının zamana yayılmış savaşımının ürünüydü.

Sonuçta, imparatorluk olgusuna ve gereksinimlerine uygun olarak, egemen katmanın tek bir halktan çıkması durumuna son verildi. İmparatorluk ordusundan ve bürokrasisinden başlanarak kamu orunları

(Abbasiler yönetiminde) öteki halklara açıldı. Öteki halklardan kişiler de ekonomik, toplumsal, örgütsel ve ideolojik alanlardaki güçlerine ve bireysel yeteneklerine göre (açılan dikey toplumsal devingenlik kanallarından geçerek) yükselebildiler. İmparatorluğun çeşitli basamaklarındaki kamu görevlerini üstlenebildiler. En yüksek orunlara (makamlara) gelebildiler.

Ancak olguya sınıfsal açıdan bakılırsa, çalışan-çalıştıran, üreten-tüketen, yöneten-yönetilen ayrımı sürüyordu. Bu ayrımlarda yanlar arasındaki ilişkiler, Emeviler dönemindekinden pek farklı değildi. Bir farkla ki toplumsal artıyı denetleyen katmanlar, artık yalnızca Araplar arasından çıkmıyordu. İmparatorluğun çeşitli bölgelerindeki tarihsel, toplumsal koşullara göre, o ya da bu halktan ya da çeşitli halklar arasından çıkmaya başlamıştı.[204]

Ordunun profesyonelleştirilmesi: Abbasi yönetimi sırasında, Arap halklar ağırlıklarını yitirirken imparatorluk ordusunda ve bürokrasisinde öteki halkların (özellikle Emevilerin yıkılmasına yardımcı olan Farsların) ağırlıkları duyuldu. Şöyle ki Abbasi halifeleri, Arap kabilelere (Emeviler zamanında ödenen) maaşları kestiler.[205] Kesince, Arap kabile aristokrasisi ordunun çekirdeğini oluşturmaktan çıktı. Çekirdeği, "Horasanlılar" denen, içinde İran'a yerleşip Farslaşmış öteki etnik grupların da bulunduğu İranlılar oluşturdu.

Bunun üzerine Arap kabileleri, ordu kampları olarak başlayıp kentlere dönüşmüş kışlalarından ayrıldılar. Kimileri tarıma başladı, kimileri göçebeliğe döndü. Bu, Arap kabile ordularından çok etnikli profesyonel ordulara geçiş demekti. Ordudaki savaşçıların çoğunluğunu, çok geçmeden, Orta Asya'dan sağlanan ücretli ve köle konumundaki Türk birlikleri oluşturacaktı.[206] Ordu birliklerindeki profesyonel savaşçıların sayıları artırılınca, orduya bütçeden ayrılan pay da artırıldı. Öyle ki Abbasilerin, en parlak döneminde, 16 milyon (altın) dinara çıkan bütçenin yarısından fazlasının savaşçı birliklerin sürdürülmesi yolunda harcandığı hesaplanmıştır.[207] Durum yirminci yüzyılda NATO üyesi TC bütçesinde pek farklı olmayacaktı!

Halifelik ile sultanlığın ayrılması: Abbasiler döneminde, ordunun profesyonelleştirilmesinin de etkisiyle (yabancı kökenli komutanların hanedan kurmasıyla) imparatorluğun doğu ve batı uçlarındaki illerde özerkleşme, bağımsız devletlere dönüşme eğilimi başladı. Bu eğilim, bir yandan halifelik ile sultanlığın ayrılmasına, öte yandan halifelik savında

bulunan sultanların sayısının artmasına varacaktı. Sonunda Bağdat halifeliği, saygı duyulan simgesel bir orun durumuna düşecekti.

Abbasi kıyımından kurtulabilen bir Emevi prensi olan Abd'ül Rahman, Endülüs'e gelip (756'da) siyasal erki ele geçirdi. Kordoba'da İspanya Emevi Hanedanı'nı kurdu. Onun soyundan gelen Kordoba sultanları (923-1031 arasında) halifelik savında bulunup halife sanını kullandılar.[208] Muhammed'in kızı Fatma'nın soyundan gelenler, Mısır'ı ele geçirip, Kahire kentini kurup (969'da) Fatımi Hanedanı'nın kurucusu olmuşlardı. Yıkıldıkları yıla (1171'e dek) onlar da kendilerini halife bileceklerdi. Kahire, Memluk (Kölemen) döneminde (1258-1517 arasında) yeniden halifeliğin başkenti sayılacaktı. Osmanlı egemeni Yavuz Sultan Selim, (1517'de) Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu'na katacaktı. Buradaki halifelik simgelerini İstanbula getirecekti. Osmanlı sultanları bu tarihten sonra kendilerini "halife sultan" sayacaklardı.

İslamın altınçağının yaşanması: Halifeliğin, kimi yazarlara göre de tüm olarak Ortaçağ İslam uygarlığının altınçağı Harun Reşid zamanına (786-809) rastlayan yüzyılda yaşanmıştır: Halife'nin sarayının görkeminin yansıtıldığı "1001 Gece Masalları" bu dönemde derlenmiştir. Dört "hak" mezhep (kurucularının ölümleri mezheplerin yaklaşık kuruluş tarihleri sayılırsa) 767'de Hanefi, 795'de Maliki, 820'de Şafi, 855'te Hanbeli mezhepleri bu yüzyılda ortaya çıkmıştır. Dört "hak mezhep" Abbasi döneminin bu yüzyılının kültürel ve düşünsel ortamının canlılığından beslenerek doğmuştur. Kadın sufi mistik Rabia (öl. 801) Abbasi yönetimi döneminde yetişmiştir.[209]

Barbar akınlarının İslama getirisi götürüsü

İslamın ilk (yedinci-dokuzuncu) yüzyıllarında, Arabistan göçebeleri olan bedevilerin İslama ve İslam ordularına katılarak gerçekleştirdikleri (bir tür) akınlara tanık olunmuştu. İslam içine alınan bu akınlar, Arap orduları kanalıyla İslam fetihlerine yönlendirilmişti. "Bedevi" denen Arap göçebeleri böylece, İslam fetihlerinin yayıldığı ülkelerde kurulan kışlalarda (garnizonlarda) yaşamışlardı. Bu kışlaların çoğunun kentlere dönüşmesiyle onlar da kentlileşmiş, uygarlaşmışlardı.

Kuzey Afrika göçebeleri olan Berberiler (yedinci-sekizinci yüzyıllarda) benzeri bir İslamlaşma ve uygarlaşma sürecinden geçmişlerdi. Daha sonra İslamın İspanya, Sicilya gibi Avrupa; Senegal, Nijerya gibi Afrika ülkelerine (fetihlerle) sokulmasına katkıda bulunmuşlardı.[210]

Abbasi halifeliği döneminin son (onuncu-onüçüncü) yüzyıllarında ise, Orta Asya göçebeleri olan Türklerin İslama akınlarından söz edilebilir. Türkler önce İslama geçmemekte güçlü bir direnme göstermişlerdi. Hatta (715'te) Müslümanları Doğu İran'dan sürüp çıkarmışlardı.[211] Ama sonra (Arap ordularınca silah gücüyle İslamlaştırılmalarından sonra) Orta Asya'dan komşu uygar ülkelere (Hinduların silahla İslamlaştırılışlarındaki gibi) İslam akınlarını (dokuzuncu yüzyılda) Türkler gerçekleştireceklerdi.[212]

Türk akınları: Aral Dağları'ndan (dokuzuncu yüzyılda) inen Türk kabileleri Kuzey İran'a yerleştiler. Zamanla siyasal erki ele geçirdiler.[213] Örneğin İran'da Gazne Sultanlığı'nı (bozkırların kabile "aristokrasileri" değil) Samani Hanedanı'nın profesyonel savaşçılar olarak ordularına aldıkları "savaşçı köle" birlikleri kurmuşlardı. Mahmut'un önderliğinde Kuzey Afganistan ile Doğu İran arasındaki topraklarda (İslam) Gazne Sultanlığı'nı (977'de) kurulmuştu. Böylece, Fars dilini ve kültürünü benimseyip kentli yaşayış biçimine (uygarlığa) geçmişlerdi. Buradan, İslamı yayma yolunda izledikleri fetih politikasıyla (onuncu yüzyılda) Kuzey Hindistan'ı ele geçirmişlerdi.

Gaznelilerin ordularına aldıkları Türkmenler olan Selçuk Türk boyları ise,[214] (onuncu ve onbirinci yüzyıllarda) İran'da daha önce Sasani İmparatorluğu'nun yayıldığı topraklarda Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu (1038'de) kurmuşlardı. İlk Selçuk sultanı tahta çıkarken (Papa'nın Şarlman'a 800 yılında taç giydirişini andıran koşullarda) Bağdat'taki Abbasi halifesi, Selçuk Sultanlığı'nı onaylayarak, egemenliğine yasallık kazandırmıştı.[215] Türk yayılması Selçuklularla hızlandı. Hızını daha sonra, Moğol akınlarının ardına takılarak daha da artıracaktı.[216]

Selçukların bir kolu, bilindiği gibi, İran'dan Anadolu'ya akacaktı. Anadolu Selçukları Bizans'ı (onbirinci yüzyılda) yenilgiye uğratıp, Anadolu'yu Türkleştirip İslamlaştırmaya başlayacaklardı. Selçukların yeni Türkmen akıncıları batı sınırlarına yerleştirmeleriyle (ondördüncü yüzyılda) Osmanlı İmparatorluğu'nun temelleri atılmış olacaktı.

Moğol akınları: Yalnızca İslam tarihinde değil, insanlık tarihinde, göçebe çoban barbar toplulukların uygar dünyaya en büyük ve en şiddetli akınlarını Moğollar gerçekleştirdi. Öyle ki Cengiz Han'ın (1162-1227) göçebe imparatorluğu (Habib'e göre) dünya imparatorluğuna en çok yaklaşan siyasal birlik oldu.[217]

Moğolların yıkıcılığı: Moğol akınlarının ilk kurbanı İran oldu. İran, son birkaç yüzyıl içinde önce Arap (İslam), sonra Türk (İslam) göçleri-

ne uğramıştı. Bunlar Fars (Pers) kültürüne yeni bir güç kazandırmışlardı. Ama Moğol akınları, tüm İran'ı çiğneyip geçti. Geçerken Nişabur gibi büyük kentlerden bazılarını yerle bir etti. Kentlerle birlikte ticaretin belini kırdı. Sulama ağını (İran'da "kanat", Orta Asya'da "keriz" denen yeraltı kanallarını) dağıttı. Tarıma büyük zarar verdi. Özellikle kentlerdeki soykırımlarda olmak üzere milyonlarca insan öldürüldü. Kentlerin nüfusu azaldı. Bu yüzden uygar toplumun temel kurumlarından bazıları çöktü.[218]

Cengiz Han'ın buyruğu altına giren kabilelerden oluşan bu konfederasyonun akınları, doğuda da çok etkili oldu. Kuzey Çin ve Pekin (1215'te) ele geçirilmişti. Batıda Kaşgar ve Karatay bölgeleri (1218'de), İran'ın Taksonya bölgesi (1220'de) Horasan kenti (1221'de) akıncıların eline geçti.

Cengiz Han'ın ardılları Moğol akınlarını sürdürdüler. Selçuk Sultanlığı'nı (1243'te) yıktılar. Hulagu Han (1258'de) Bağdat'a yürüdü. Halifelik başkentini ele geçirip yıktı.[219] Son Abbasi halifesini öldürterek hanedana son verdi. Akınlarında öylesine sert davrandı ki kişiliğinde simgelenen Moğol terörü, ileride, onun adıyla özdeşleştirilerek edebiyata geçecekti. Osmanlı ozanı Nedim (onsekizinci yüzyılda) yazdığı bir kasidesinde sevgilisine: "Tahammül mülkünü yıktın, Hulagu Han mısın, kâfir? / Aman dünyayı yaktın, ateş-i suzan mısın, kâfir?"[220] diye seslenecekti.

Moğol akınlarının böylesine etkili olmasında, zamanın savaş teknolojisinde hafif atlı okçuların (Moğol yayı ya da Türk yayı denen bileşik, kısa yaylarla donanmış olarak) ağır basmasının da payı vardı. Bu alanda at, at çobanı göçebe Moğolların elindeki uçsuz bucaksız kaynaktı. Buna Moğolların binicilik deneyimi ve savaşkanlık geleneği de eklenmeli. Ortaçağ maddesel kültür düzeyindeki toplulukların, sert çevresel koşulların bulunduğu bir bölgede verdikleri yaşam savaşı, doğayla sınırlı olmayıp birbirlerine de yönelikti. Bu koşullarda Moğollar (Türk boyları gibi) savaşçı amaçlarla örgütlenme yeteneği ve geleneği geliştirmişlerdi. Karizmatik bir önderin savaş çağrısına aileleriyle ve sürüleriyle katılmaya her an hazırdılar.[221] Bu koşullarda akınları karşı konulamaz bir nitelik kazandı.

Ayrıca Moğollar, tarihte ateşli silahlardan sahra toplarını (havanları) geniş çapta kullanan ilk halk oldular. İslam dünyasının (özellikle Osmanlıların) ve Avrupalıların (gelecekteki tarihlerinde büyük rol oynayacak olan) ateşli silahlar savaş teknolojisini Moğollardan öğrendikleri belirtilir.[222] Öyle ki ileride Avrupa kapitalizminin yayılmasında içte (kalelerin yıkılmasında olduğu gibi) topların, dışta (kolonicilikte olduğu gibi) ağır toplarla donanmış teknelerin büyük katkısı olacaktı.[223]

Öte yandan Moğollar (Aubin'e göre) toplumun, maddesel olsun tinsel olsun, tüm güçlerinin ve gizilgüçlerinin, savaş için seferber edildiği "topyekûn savaş" denen yöntemin habercileriydi. Uyguladıkları tekniklerin arasında, kendi (korkunç) imgelerini yaratmak için, sürekli ve sistemli bir "şiddet yoluyla propaganda" aracına başvurmaları bulunuyordu: Kentlerin yerle bir edilmesi, kent halkının kılıçtan geçirilmesi, sulu tarım topraklarının çöle döndürülmesi[224] [gibi devletler arası ilişkilerde bugün de kullanılan] terör tekniklerinde [Asurluları aratmayacak denli] ustaydılar: Kılıçtan geçirdikleri toplulukların kellelerinden oluşturdukları tepelerden yayılan kokuşmuş et kokuları, kurbanları üzerinde derin bir korku yaratıyordu.[225]

Moğolların yapıcılığı: Tarihsel perspektif içinde değerlendirildiğinde (Türk akınlarının olduğu gibi)[226] Moğol akınlarının da insanlık tarihine olumsuz etkileri yanında olumlu katkılarının bulunduğu anlaşılacaktır. Türklerin "İslamın Kılıcı" (Ar. Seyfullah) sayılıp İslamlığın Avrupa'ya yayılmasındaki etkileri az çok bilinir. Benzeri, ama çok daha büyük çaplı bir etkiyi Moğol akınlarının yarattığı pek bilinmez.

Moğollar, kendilerinden önce İslam ülkelerine yerleşip uygarlaşan, kendileri gibi eski çoban Türk topluluklarının etkisine girdiler. Bir bölüm Moğol aristokrasisi (onikinci yüzyılın ikinci, onüçüncü yüzyılın birinci yarısı arasında) önce Türkleşmiş (Tatarlar?), sonra İslamlaşmıştır. Sonuç olarak uygarlaşmıştır. Şamancı ve Budacı inançta Moğol toplulukları kitlesel çaplarda İslama geçmişlerdir.[227] İslam imparatorluğunun başkentini yağmalatıp halifesini öldürten Hulagu Han'ın torunu Olcayto örneğin, İslama sarılmıştır. Öyle ki adını bile Sultan Muhammed Hudabandeh (Allah'ın kulu) olarak değiştirmiştir. Bunun tarihsel anlamı, İslamlığın (1279-1368 arasında egemenliğini dayatan) Yuan Hanedanı'nın kurulmasıyla Çin'de yayılmasıdır.

Moğol yöneticileri, bir yandan kentleri, tapınakları yıktırırlarken öte yandan bilginleri, ozanları, zanaatçıları ve sanatçıları saraylarında toplayıp beslemişlerdi. Onlara saygı gösterilmesi geleneğini geliştirmişlerdi. Örneğin Fars yıldızbilgini (astroloğu) ve filozofu Nasr al-Din Tusi, Hulagu'nun güvenini kazanmıştı. Onun etkisiyle (denir) bazı bilginlerin canı kurtarılabilmişti. İskenderiye Kitaplığı'nın Moğollarca yakıldığı söylentisi doğru olmadığı gibi, başka yerlerde bazı okullara ve kitaplara dokunulmamıştı. Öyle ki Moğol yönetimi sırasında (onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllarda) düşünsel yaşamın çökmesi bir yana (Nasr'a göre) bir rönesans dönemi yaşanmıştı.[228] Bu değerlendirme doğruysa,

Batı Avrupa'yı Karanlık Çağ'a sokan Cermen akınları ile İslam dünyasına rönesans yaşatan Moğol akınlarının yeniden, karşılaştırılıp değerlendirilmeleri gerekmektedir.

Moğol akınlarının ve göçebe Moğol imparatorluğunun insanlık tarihine etkilerinin artısını eksisini hesaplayıp bir sonuca varmak kolay değil.[229] Orduları girdikleri (çoğu İslam) ülkelere yıkım ve kıyım getirmişti. Öte yandan İslama geçtikten sonra onun Çin'e, Rusya'ya yayılmasını sağlamışlardı.[230] Ayrıca, ünlü tarihçi Barthold'un belirttiği gibi, yöneticileri ticareti ve zanaatları (bu demektir ki uygarlığı) desteklemişti. Çin'den Arabistan'a çok farklı kültürlerden insanlar Moğol saraylarına hizmet etmişlerdi. Hizmetleri sırasında "kültürler arası çapraz döllenme" olgusunu hızlandırmışlardı. Pekin'de İslam gözlemevleri (rasathaneler) kurulmuştu. İran'da, Çin'deki gibi kâğıt para, Moğol aracılığıyla çıkarılmıştı. Yalnızca barut ve devingen baskı tekniği değil (örneğin bölümlü kemerli köprü, minyatür gibi) daha başka birçok uygarlık öğesinin Ortadoğu'ya ve Avrupa'ya yayılmasına aracılık etmişlerdi.[231] Halklar arası canlı ve geniş çaplı bir ticaret etkinliğine yol açmışlardı. Çeşitli halkların ve kültürlerin, endüstri öncesi çağların hiçbir döneminde görülmediği çapta ve yoğunlukta karşılaşmasını sağlamışlardı. Öyle ki bu alışverişte en çok verip en az alan yan olarak görünen Çin bile, İslam uygarlığından az şey almamıştı: İslam dünyasının takvim, astronomi, mimarlık, su mühendisliği ve savaşçılık alanlarındaki birikimlerinden Moğollar ve Türkler aracılığıyla yararlanmıştı.[232]

İslam dünyasına öteki barbar akınları: Moğolların İslam uygarlığı ülkelerine akınları, 1260 yılında (Ayn Calut'ta) durduruldu. Ama barbar akınları durmadı. Moğollarınkinden önce başlamış olan Türk akınları Moğollardan sonra da (Selçuklarla ve Osmanlılarla) sürdü. Timur (1336-1405) ve Timur Hanedanı (1405-1507) ile Türk-Moğol karışımı barbar halklar akınları, yıkıcı ve yapıcı evreleriyle (ondördüncü yüzyılda) yeniden yaşandı.[233] Daha önce (onüçüncü yüzyılda) Kürt göçü (onları toprağa yerleştirmiş olmasa da) Kürt halklarını Suriye'ye getirmişti. Yöreye ulaşan (Kürtlerinki gibi iyi incelenmemiş) bir göç de Ermenileri getirip İslam yönetimindeki topraklara yerleştirmişti.[234]

ORTAÇAĞ İSLAM DÜNYASININ TOPLUMSAL KATMANLARI

Kuran ayetlerine dayandırılan İslam hukukunda, "mülk" Allah'ındır. Allah mülkünden istediğine istediği kadar verir.[235] Burada "mülk" sözcüğü ("malik" sözünden de çıkarılabileceği gibi) sahiplik (ekonomik

erk) anlamına gelmektedir. Ama aynı zamanda ("melik" sözünden anlaşılabileceği gibi) egemenlik (siyasal erk) anlamında kullanılmıştır. Bu durumda, sıradan mallar üzerinde özel sahiplik de, üretim araçları (Ortaçağ için başlıcası toprak) üzerinde sahiplik (mülkiyet) de onaylanmış olmaktadır. Mülkün Allah'ın olduğunun söylenmesinin pratikte fazla bir etkisi yoktur. Olsa olsa topluluğun zararına kullanılmasını engelleme yolunda bir düşünsel denetleme işlevi görebilir. Bir de özel sahiplik gerçekliğini örtmeye, gizlemeye yarayan ideolojik bir işlev gördüğü söylenebilir.

Dolayısıyla, sahiplik konusundaki gerçekliği görmek için, kimlerin üretim araçlarının denetimini ele geçirmiş olduğuna bakmalı. Kimlerin onlarla, onlar üzerinde emek dökerek neler ürettiklerini araştırmalı. Bu da konuyu İslamda toplumsal katmanlar alanına çeker.

Kuramda durum: Ortaçağ İslam uygarlığında toplumsal katmanlar sorunu karışıktır. İnsanların hukuksal konumları İslam hukukunca iyi tanımlanmıştır.[236] Ama uyrukların ("teba"nın, yönetilenlerin) toplumsal ve ekonomik konumları (toplumsal katmanlar) tanımlanmamıştır. Tanımlanmadığı gibi, çoğunluk Müslüman uyruklar söz konusu olduğunda "ümmet" (ümmet-i Müslüman) kavramıyla (denebilir ki) örtülmüştür. Kuramda bütün Müslümanlar (Allah'ın kulları olarak) Allah önünde eşit görülmüştür.

Katman gerçeği: Yaşamda durum hiç de kuramdaki gibi değildir. İnsanlar ne ekonomik ne toplumsal, hatta ne de dinsel alanda aynı (eşit) konumdadır. Tüm uygar toplumlar gibi Ortaçağ İslam toplumları da katmanlıydı.[237] Yani eşitsiz katmanlardan (zümrelerden) kuruluydu.

Katmanların Hıristiyan dünyasınınkinden farklılığı: Ortaçağ İslam toplumlarında, Batı Hıristiyan dünyasındaki feodal düzendekinin benzeri, beyler ve ırgatlar olarak adlandırılabilecek başlıca iki katmanın varlığından söz etmek kolay değil. İkisinde de tarıma dayanan katmanlı uygar toplum bulunmakla birlikte, aralarında bazı önemli farklılıklar vardı. Bir kez, Batı'daki gibi toprağın, sahibi ölünce bölünmeden en büyük oğula geçme kuralı *(primogeniture)* yoktu. Dolayısıyla büyük toprak mülklerinin ekonomik, toplumsal, siyasal (feodal) birimlere dönüşüp varlıklarını yüzyıllarca sürdürebilmeleri söz konusu değildi. Bununla bağlantılı olarak, toprak sahiplerinin onları işleyen köylüler üzerinde sahiplik hakları ve siyasal egemenlikleri söz konusu değildi. So-

nuçta köylü katmanı toprağa bağlı serf konumunda değildi. Dolayısıyla toplum yapısı dar anlamda feodal değildi.[238]

Buna bakılarak Ortaçağ İslam toplumunda katmanların (zümrelerin) bulunmadığı söylenebilir mi? Bunu söylemek de güç ve gerçekliğe aykırı olur. Çünkü İslam toplumlarında da babanın işi ve konumu genellikle oğula geçmekteydi. Öyleyse onda da (dikey toplumsal devingenlik çok sınırlı olup) toplumsal katmanlar vardı. Ama birbirlerinden Avrupa'dakiler kadar keskin çizgilerle ayrılmamışlardı. Ve Avrupa'dakinden az çok farklı katmanlar vardı.

Hassa-amme ayrımı: İslam kaynaklarında "hassa" denen seçkin kesimleri yanı sıra "amme" denen halk kesimlerinden söz edilir. Hassa kesimleri içinde savaşçılar, dinciler, vergi toplayıcıları, kamu yöneticileri, bürokratlar gibi kesimler bulunmaktaydı. Amme kesimleri içineyse, kentlerdeki köleler, tacirler, zanaatçılar kadar, kesimin en büyük bölümünü oluşturan kırlardaki çiftçiler, çobanlar sokulmaktaydı.

Toprak sahipliği: Ortaçağ İslam imparatorluğunda başlıca üretim aracı olan ve toplumsal artının üretildiği başlıca kaynağı oluşturan toprak üzerinde denetim, zaman içinde çeşitli biçimler almıştır. Bu yüzden tarihçilerin elinde, kırlı nüfusun toprak beyleri ile köylü katmanlarından oluştuğunu söyleme kolaylığı yok.

Kuran'a göre her şeyin sonul sahibi Allah'tı. Allah yeryüzündeki toprağın denetimini (egemenlikle birlikte) seçtiği yöneticiye "emanet" olarak vermişti.[239] Dolayısıyla yönetici (halife, sultan, melik) toprağın ve ülkenin (mülkün) sahibi değil, emanetçisidir. Allah'ın (ya da yöneticinin) kendilerine toprak verdiği özel (ve vakıflar gibi tüzel) kişilerin ise, topraktan ancak yararlanma hakkına sahip olduğu düşünüldü.

Toplumsal artı uygulamada, İslamın ilk yüzyıllarında önce savaş çapulu yoluyla sağlandı. Bazı yerlerdeyse, daha çok eski göçebe çoban kabilelerden oluşan savaşçılar, vaha çiftçileri üzerinde egemenlik kurup köleleri yanı sıra köylüleri angaryada çalıştırdılar. Yerleşik topluluklardan, *"huvva"* denen (Türkçeye "hava parası" olarak geçen) haraç aldılar. Fetihlerde ele geçirilen topraklar dağıtılıp gelirleri bir artı aktarma yolu olarak (önceleri) kışlalara yerleştirilen komuta düzeyindeki savaşçılara bırakıldı. Kendilerine böyle toprak bırakanların, onların işletilmeleriyle doğrudan uğraşıp topraklarından sağlayacakları gelirlerden devlete zekat vermeleri beklendi.

Ancak topraklar savaşçılarca gereğince işlenmeyip zekat vergisinin pek ödenmediği anlaşıldı. Aynı zamanda savaşçılara bırakılabilecek toprak, savaşçıların artırılışına oranlı artırılamayınca, bu yöntem bırakıldı. Savaşçılara (dokuzuncu yüzyıldan başlayarak) toprak dağıtmak yerine, belli bir bölge üzerindeki çiftçilere ("haraç" denen) vergi yükleyip toplama hakkı tanındı. "İkda" olarak adlandırılan bu sistemde kendilerine bu hak tanınan savaşçılar, topladıkları vergi üzerinden halife sultana (kırkta bir oranında) zekat ödeyeceklerdi.

Ikdaya bırakılanlar dışındaki toprakların vergileri, halifeliğin gelişmiş bürokrasisi tarafından yüklenip toplandı. İkda sahiplerinin, verimi, dolayısıyla hem topladıkları vergi tutarını hem onun üzerinden halifeye verdikleri zekatı artırma yolunda yatırım yapmadıkları görülünce, iktadan da vazgeçildi. Onuncu yüzyıldan başlayarak vergilerin, sivil ve savaşçı kamu görevlilerine tanınan vergi toplama ayrıcalığıyla toplanması eğilimi ağır bastı.[240] Vergi yükleme işi emirlere, vergi toplama mültezimlere bırakıldı. Vergi toplayıcıları topladıkları verginin belli bir bölümünü kendilerine ayırıp gerisini devlete verdiler.

Kırlı katmanlar

Bu açıklamaların ışığında, kırsal kesimde büyük toprak sahipleri çıkmış olsa da, büyük topraklara vergi yükleyip, toplayan kimseler bulunsa da, bunlara (Batı'dakiler gibi) feodal bey denemez. Çoğu "özgür köylüler" kırlı katmanını oluşturuyorlardı denebilir. Kimi yazarlara göre, tarımsal üreticilerle vergi yükleyen yerel kamu yöneticileri olan emirler ve vergi toplayan mültezimler arasında düzgün ve kurumsal ilişkiler kurulamamıştı. Bunun sonucu, köylülerin, ağır toprak vergileri ile yüksek koruma (himaye) bedelleri altında ezilmeleri olmuştu. Onun sonucu da ayaklanmalar olacaktı.[241]

Kentli katmanlar

İslam toplumunun başlarında, çoğu göçebe Araplar (Mekke ticaret soylusu ailelerin yönetiminde) ordunun çekirdeğini oluşturmuşlardı. Bu kimseler, bir yaşayış biçimine dönüşen art arda savaşlarda, ya ölmüş ya da ele geçirilen çapullarla varsıllaşmışlardı. Ele geçirilen ülkelerde kurulan Arap ordu kışlaları da varsıllaşmıştı. Buralarda önceleri savaş çapullarıyla, sonraları (savaş "ganimeti" yanı sıra) kendilerine dağıtılan toprak parçaları üzerinde köylüleri çalıştırarak, daha sonraları savaşçılara bağlanan maaşlarla ve en sonunda ikda yöntemiyle toplanıp kente akan vergilerden varsıllaşan kentli kesimler oluştu. Bu durumda (Roma

İmparatorluğu'nda olduğu gibi) kışlaların yanındaki yerleşkeler kentlere dönüşmüştü. Irak'taki Basra kenti örneğin, böyle oluşmuştu.[242]

Kışlalardaki "savaşçı soylu" kesimi yanı sıra kentlerde onlara mal ve hizmet sunan "tacir" ve "zanaatçı", "satıcı" kesimleri gelişti. Onlara, imparatorluğun savaşçı kamu görevlileri yanı sıra sivil kamu görevlilerinden oluşan bürokrasi katıldı. Bu görevlerin ve mesleklerin çoğu babadan oğula geçirilen işler durumuna geldi. Böylece kentlerde çeşitli katmanlar (zümreler) oluştu.

Savaşçı soylular: İslam devletinin yöneticileri, önceleri ticaret soyluları ve savaşçı soylular katmanlarından çıktı. Emevi halifeleri, akrabalık bağlarıyla, Arap Yarımadası'nın Adnan ve Katan adında iki büyük kabile federasyonundan birine ya da ötekine bağlı bulunan "Arap soyluluğuna" dayandı.[243] Kuşkusuz bu katman, ordu Arap olmayan halklara açıldıktan sonra da varlığını sürdürmüştü. Ama yavaş yavaş yönetici katman olmaktan çıkmıştı. Bunda, fethedilen halklardan kimselerin, İslamlığı kabul etmiş olsalar bile ancak orduya girdiklerinde yurttaş sayılmaları etkili oldu. Ancak o zaman tüm yurttaş haklarından, savaş çapullarından ve (devletin savaşçılara bağladığı) maaştan yararlanabiliyorlardı.[244]

Profesyonel ücretliler ordusuna (Abbasiler döneminde) geçildiğinde, gene bütçenin önemli bir bölümü orduya (bu demektir ki artının çoğu savaşçılara) ayrılıyordu. Ama savaşçılar yönetici katman olmaktan çıktıkları gibi, soylu katmanı oluşturmaktan da çıktılar. Gerçekten, Ortaçağ'ın son (onüçüncü-ondördüncü) yüzyıllarında Türk ve Moğol savaşçı köle (kul?) kabileleri orduda giderek daha fazla kullanılır oldu. Bunun sonucu, halifelerin kulları olan ordu komutanlarının (zaman zaman) ağırlıklarını koymalarında görüldü. Bu kez halifeler kullarının kuklaları durumuna düşüyorlardı. Böyle bir durumda köle savaşçıların yönetici katman oldukları söylenemez. Ama kölelerden kurulu orduların komutanlarının (Mısır'da, Afganistan'da olduğu gibi) siyasal erki ele geçirdikleri yerlerde ve tarihlerde (Gazneliler, Kölemen Türk sultanlığı gibi) devletler kurulabildi. Buna dayanılarak, hiç değilse komuta düzeyindekilerin köle olmaktan çıkıp savaşçı soylu yönetici katman konumuna yükseldikleri söylenebilir.

Bürokrasi: Yavaş yavaş gelişen imparatorluk bürokrasisi, zamanla üretim araçlarını denetleyen yönetici katman konumuna yerleşti.[245] "Hassa" içinde en etkili grup, halifelerin, sultanların, meliklerin çevre-

lerinde topladıkları "saraylılar" idi. Bu kimselerin çeşitli toplumsal kesimlerden çıkıp gelmiş olmaları (Batı Avrupa feodalliği anlamında) kalıtsal bir katman oluşturmadıklarını gösterir. Bürokrasi içinde valiler, vezirler, divan memurları (büro görevlileri) vardı. Bunlardan "muttasib" (Roma "Sensör" görevlisini anımsatarak) İslam ahlakının koruyucusu olup (2006 İran'ındaki ahlak polisi gibi) halkın davranışını izleyip denetledi. "Kadı" yargı işlerine baktı. "Ummal" bir tür vergi memuru olan malmüdürü idi.[246]

Tacirler, zanaatçılar, satıcılar: Genel olarak imparatorluk toplumlarında tacirlerin rolü, etkisi zanaatçılarınkinden büyüktür. Ortaçağ İslam imparatorluğunda da bu böyle olmuştur. Kervan ticareti Arapların geleneksel işiydi. Tekne tutarak Akdeniz'in içinde dışında (Hint Okyanusu'nda) deniz ticaretini yürüten Araplar ve öteki Müslümanlar yanı sıra İsacı ve Musacı büyük tacirler de vardı. İmparatorlukta ekonomik etkinliğin önemli kalemlerinden biri de köle ticaretiydi.

Çin'den Akdeniz ülkelerine uzanan "İpek Yolu" Bağdat'tan geçip Halep'te ikiye ayrılıyordu. Bir kolu Konstantinopolis'e uzanırken öteki Suriye kentlerine varıyordu. İpek Yolu'nun üzerinde, Sibirya'yı, Rusya ile ve Polonya ile bağlayan, baltık kıyılarına dek uzanan "Kürk Yolu" bulunmaktaydı. Baltık kıyıları boyunca topraktan çıkarılan Abbasi paraları, buralara dek uzanan İslam ticaret etkinliklerinin göstergesidir. Kürk Yolu ile İslam dünyasına (Rum tacirler eliyle) Orta Asya'dan (Türk) köleler taşınıyordu. Dolayısıyla bir "Köle Yolu" olgusundan söz edilebilir. Köle ticareti bununla sınırlı değildi. Akdeniz'in kuzeyindeki (İtalya) ve güneyindeki (Afrika) kıyılarından İslam korsanlarınca yakalanan insanlar, alınıp satıldıkları (Girit gibi) köle pazarlarına taşındı. Bir başka köle yolu Kara Afrika'yı bu pazarlara ve Halifelik başkentine bağlıyordu.[247]

İslam tacirleri, hesap kitap işlerinden dolayı okuryazar, dolayısıyla kültürlü kişilerdi. Sanatçıları koruyup dinsel (amaçlı) vakıflar kurdular. Öyle ki Ortaçağ İslam uygarlığında bir "ticaret burjuvazisi" sınıfının varlığından söz edenler vardır. Ayrıca, içine bankerleri de alan kapsamıyla tacirler katmanı, yöneticilere fon, kredi sağladıklarından, yönetimde etki ve ağırlık kazanmışlardı. Şöyle ki içlerinden birçoğu vezirliğe getirilmişti.

İslam kentlerinde kamusal yaşam ve kent ekonomisi (Muhammed'in Yatrib'e göçünde yaptırdığı ilk camiyi ve çevresini anımsatırcasına) ana camide ve onun çevresinde gelişti. Bu camilerin yakınında pazar yeri ve aynı zanaatı yapanların grup grup bir araya geldikleri

"kayseriyye" denen bölgeler oluştu. O derecede ki İbn Haldun (zamanı ondördüncü yüzyılda) kentlerde gelişmiş durumda bulunan çok çeşitli zanaatların birer geçim yolu olmaktan öte önemini kavramıştı. Onların kentlerdeki ("medine"lerdeki) uygarlığın ("medeniyet"in) çapıyla ve kültürüyle bağlantılarını görmüştü.[248]

Kentlerde ve kasabalarda yaşayan insanların çoğunluğunu oluşturanlar (dokumacılar, kitapçılar, sarraflar gibi) zanaatçılar ve onların ürettikleri üretmedikleri malları satıp hizmetleri gören (fırıncılar, sakalar, aşçılar, berberler) gibi satıcı, esnaf kesimleriydi. Bunlardan zanaatçılar ancak onaltıncı yüzyılda (loncalarda) örgütlenebileceklerdi. Böyle örgütlenerek saygınlık ve güvenlik kazanmalarından önce *futuvva* denen birliklerde bir araya geldiklerinde, kentteki *ayyarun* denen işsiz güçsüz, topraksız kesimlerle birlikte kentsel ayaklanmaların barutunu sağlamışlardı.[249]

Dinciler ve İslamda klerokrasi sorunu: İslamda yönetim biçiminin (Halifelik döneminde) bir (teokrasi değil) klerokrasi sayılabileceği (bkz. s. 868'de) belirtilmişti. Ya İslamda bir katman olarak klerokrasinin varlığından söz edilebilir mi?

Ortaçağ İslam toplumunda *ulema* (âlimler) denen dinbilginleri kendiliğinden oluşmuş bir kesimdi.[250] Bunda, hangi çağda, hangi toplumda, hangi kültürde olursa olsun, hemen her insanın sahip olduğu gizilgücün açılması yatmaktadır. Her genç (hatta her çocuk) maddesel kültür kadar hazır simgesel kültür birikimini özümleme eğilimine ve yetisine sahiptir. Bu eğilimin kendiliğinden ya da kişi yönlendirilerek, o ya da bu kanala girmesi kişinin yaşamını ona adamasına varabilir. Hele içinde yaşadığı toplumda uzmanlara (dincilere) saygı gösteriliyorsa! Toplum, yönetim (uygarlık) onların maddesel gereksinimlerini o ya da bu yoldan az çok güvenceye almışsa! Söz konusu alana sapanlar o alanda uzmanlaşacaklardır.

İslam uygarlığında da böyle ortaya çıkan dinbilginleri, yöneticilerce korunup beslenmiştir. Varsıl sofuların kurdukları vakıflar kanalıyla desteklenmiştir. Giderek genişleyen bu kesim, uzmanlık dallarına ayrılmıştır. Mahalle okullarında *Kuran* belletme yanı sıra okurluk öğreten hocalar en alt basamaktadır. Onlardan kadılığa, şeyhülislamlığa getirilenlere dek dinsel bir sıradüzeni oluşturmuşlardır. Dolayısıyla hepsini *ulema* saymak doğru değildir. Dincilerin "din hocaları" ile "dinbilginleri" olarak iki gruba toplanarak ele alınmaları uygundur.

Dincilerin *ulema* kesiminden olanlar, dinbilginliği yanı sıra matematik ve fizik çalıştılar. Yargıçlık, doktorluk, astronomluk, filozofluk gibi alanlarda at oynattılar.[251] Abbasiler, halifenin sırtındaki dinsel görevleri ve yetkileri bu uzmanlara bırakıp kendilerini savaşçılık ve yöneticilik işlerine vermeyi seçtiler.[252] Sonuçta dinbilginleri, hocalar olarak dinciler kamusal görevler üstlenmeye başladılar. Üstlendikleri ya da kendilerine bırakılan görevler arasında, okulları, sağlıkevlerini, yetimevlerini, bunlarla ilgili vakıfları, hayır kurumlarını yönetmek de vardı. İçlerinden kadılar, müftüler çıktığına göre, demek ki "kamu yöneticiliği" de yapıyorlardı. Bu konumlarıyla varsıllıkları (üretim araçlarını, artı aktarımını) denetler oldular. Öyleyse, dincilerin yüksek kesiminin, yönetici egemen katmanlardan birini oluşturduğu söylenebilir.

Böyle devlet örgütü dışında, devletten bağımsız olarak oluşup yetişen ya da devlete yarı bağımlı olan bir katmanın varlığı kimi egemen çevrelerce hoş karşılanmadı. Bu, uygar toplumun tek sıradüzenli çatkısına da pek uygun bir durum değildi. Batı Hıristiyan dünyasındaki gibi iki başlı bir sıradüzeni gelişebilirdi. Siyasal erki tekellerinde tutmak isteyen çevreler, bunu, hiç değilse ideolojik düzeyde denetlemek için olmalı (onbirinci yüzyılda) dinsel erki denetimleri altına alabilmek için medrese kurumunu getirdiler. Dinbilginleri buralarda yetiştirilmeye başlandı.[253]

Burada konu, İslamda Allah ile kul arasında aracılık yapan bir klerokrasi (Batı Hıristiyanlığındaki gibi klerje) katmanının bulunup bulunmadığı sorununa gelip dayanır. Sorun çatallıdır. Çatalın bir ucu, dincilerin (feodal Avrupa'daki gibi) yönetici katmanlardan birini oluşturup oluşturmadıkları sorusudur. İkinci ucu, İslamda (Hıristiyanlıkta olduğu gibi) dincilerin tanrı ile kul arasına girip girmedikleridir. Dincilerin içlerinde egemen katmana giren kesimler vardı. Bürokraside, vakıfların yönetiminde çok sayıda dinci bulunmuşsa da, dinciler topluca egemen katmanlardan birini oluşturacak konumda değillerdi. Ama bu, bir dinciler katmanının bulunmadığı anlamına gelmez.

Dincilerin Allah ile kul arasına girip girmediklerine gelince, girmedikleri söylenemez. O zaman hemen her köyde, her mahallede bir imamın varlık nedeni açıklanamaz. Bununla birlikte, imamlardan çoğunun geçimi, yalnızca imamlıklarına bağlı değildi. Bu demektir ki Hıristiyanlıktaki gibi "tam zamanlı" uzmanlar değildiler. Kendi işleri, meslekleri, gelir kaynakları olabiliyordu. Ama gene de dincilik bir uzmanlık alanıydı. Ve sıradan insanlar doğumdan ölüme, yaşam boyunca birçok konuda onlara başvurmak (onların aracılığını istemek) durumundaydılar.

Aracılıklarının karşılığı, düzenli maaşlar biçiminde olmasa da (armağanlar, fitre gibi yollarla) ödeniyordu.[254]

Bu durumları göz önüne alınarak, İslam toplumundaki dincilerin büyük bölümünün yarım zamanlı, bir bölümünün tam zamanlı din uzmanı oldukları söylenebilir. Her iki bölümünün "Allah ile kul arasında" işlev gördükleri yadsınamaz. İslamlığın toplumun ve kişilerin yaşamlarının hemen her alanını düzenleyip, yönetip denetleme eğilimi de bunu gerektirir. Hele ana dili Arapça olmayan ülkelerde, birazcık olsun Arapça bilen, bilmese bile sıradan İslamlara ezberletilenlerin az çok anlamını öğrenen dincilerin aracılığına duyulan gereksinim artacaktır.

Bununla birlikte, İslamda dinciler katmanının, halife örneğinde, dincilerin başı sayılan bir yöneticiyi denetlemeleri söz konusu değildi. Halifeler şöyle dursun, sultanlar, melihler, şahlar, padişahlar üzerinde denetim kuracak konumda değildiler. Ancak, sıradan İslam uyruklar arasındaki saygınlıklarına oranlı olarak onları oldukça fazla denetleme ve yönlendirme erkine sahip olmuşlardır. Bunun içine, yönettikleri vakıfların mal ve gelirleri aracılığıyla üretim araçları üzerindeki denetimleri de sokulmalıdır. Dincilerin yöneticileri denetlemeleri şöyle dursun, yöneticilerin üst basamak dinciler (*ulema*) üzerindeki denetimlerinin, onbirinci yüzyılda açılan medreseler kanalıyla başladığı (az önce) belirtilmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda Sünni-Şii sürtüşmesinin (Sünniden yana) önlenmesi amacıyla, Kanuni zamanında (1520-1566) kasaba ve kent imamlarının maaşa bağlanarak, dinciler katmanının alt basamaklarının da devlet denetimi altına sokuldukları (bkz. s. 893) görülecektir. Bu yönetsel gelenek, bilindiği gibi, cumhuriyet dönemine geçmiş olup bugün de sürmektedir.

Köleler ve İslamda kölelik sorunu

Musacılıkta (*Tevrat*'ta), İsacılıkta (*İncil*'de) olduğu gibi Muhammedcilikte de ("son kitap"ta) kölelik kurumu benimsenip düzenlenmiştir. Bunun en kesin kanıtı *Kuran*'daki şu ayetlerdir: "Allah hiçbir şeye gücü yetmeyen ve başkasının malı olan bir köle ile, kendisine verdiğimiz güzel nimetlerden gizlice ve açıkça sarf eden kimseyi misal gösterir: Bunlar hiç eşit olur mu?..." Ve: "...Öldürenler hakkında size kısas farz kılındı: Hür ile hür insan, köle ile köle..."[255]

Kuran'da ve kuramda benimsendi: *Kuran*'da, bunun yanı sıra birçok ayet, İslamdan önceki kölelik kurumunun, olduğu gibi, İslamda da kabul gördüğünü göstermektedir.[256] Söz konusu edilen, Yunan'daki

anlamıyla, Roma hukukunda düzenlenmiş biçimiyle ve Arabistan'da İslamdan önceki uygulamayla, özgür bir öznenin "taşınır ve canlı malı"[257] olarak eksiksiz bir köleliktir.[258]

Kimi İslam yazarlar, kavram ve kurum olarak "kul" ile "köle" ayrımı yapıp İslamda kulluğun bulunup köleliğin bulunmadığı savındadır. Bu, ya da ("kulun kulu olmaz" mantığıyla) İslamda köleliğin bulunmaması gerektiği savları, sağlam temellere dayanmamaktadır. *Kuran*'da bu iki sözcük (Ar. *abd*) çeşitli yerlerde çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Bu durum Türkçe çevirilerine de yansımıştır.[259] Kısacası, gerek kitapta, şeriatta, kuramda; gerek yaşamda, uygulamada, Ortaçağ İslam toplumlarında kölelik kurumu benimsenip sürdürülmüştür.

Gene de İslam köleci toplum değildi: Uygulamada köleler (öteki eski Ortadoğu kültürlerinde olduğu gibi) evlere, tarım işletmelerine, madenlere ve orduya (ucuz) kas gücü sağlamak için kullanıldı. Öyle ki Kordoba (İspanya) Emevi halifelerinin 10 bin kişilik Slav köle ordusu vardı. Orduya Türk köle satın alma, Harun Reşid'in oğlu Halife Memun (813-833) ile başlayıp, ölümüyle yerine geçen ağabeyi Mutasım (833-843) zamanında 70 bini bulan noktalara varmıştı.[260]

Bununla birlikte, yaşamın öteki alanlarında köleler bu kadar yoğun değildi. Ve kölelik İslamda "köleci üretim biçimi" oluşturacak nicelikte ve nitelikte değildi. Köleliğin çeşitli biçimleri vardı. Örneğin kadın kölelerden daha çok cinsel alanda ve ev hizmetleri alanında yararlanıyordu. "Cariye" kadın köleden başka biri değildi. Ve bir Müslüman erkek, nikâhlı dört karısının üzerine (sınırsız sayıda) cariye (satın alarak, savaş çapulu olarak, armağan verildiğinde ve benzeri yollarla) evine getirebilirdi.

Ancak köle katmanı bir kast konumunda değildi. Bir Müslüman kölesiyle evlenebiliyordu. Onu özgür (azatlı) kılabiliyordu. Hatta köleyi özgür salıverme (azat etme) *Kuran*'da birçok ayette öğütlenmiş, özendirilmişti. Bazı durumlarda (bazı suçların ve hataların işlenmesi durumunda) köle salıverme zorunlu kılınmıştı. Birçok ayette, kölelere sert davranılmaması öğütlenmişti. Bu, İslama geçerek Allah'ın kulu olmuş sayılan bir kimsenin, Allah'ın önünde öteki kullarla eşit konumda bulunduğu varsayımının ve "İslam kardeşliği" anlayışının bir gereğiydi.

Tüm olarak değerlendirildiğinde, denilebilir ki kölelik koşullarını (kuramda) "yumuşatıcı" düşünceler vardı. Ve (yaşamda) bu yönde tutumlar görüldü. Ancak bunlar, kölelik kurumunun yavaş yavaş kaldırılması gibi bir amaca (bile) yönelik değildi. Bir yönüyle (plantasyon

köleliğinden farklı olarak) efendi-köle arası yüz yüze insan ilişkilerine olanak veren ev ve hizmet köleliğinin bir ürünüydü. İnsan, sempati, empati gibi duygularından dolayı, yüz yüze ilişkide olduğu insanlara (yüz yüze kalmadıklarına ya da tanımadığı insanlara olduğu kadar) sert, acımasız davranamayan bir canlıdır. "Yumuşatılmış kölelik", bir yönüyle de eşitsiz katmanlar arası gerilimi, dolayısıyla toplumsal patlamaları (köle ayaklanmalarını) önleyici bir işlev görmüştür.

Ama köle ticareti önemliydi: Köle ticaretinin İslam ekonomisi içindeki yeri (daha önce s. 883'te de değinildiği gibi) önemliydi. Köle emeği de (daha fazla değil) buna koşut bir önem taşımıştır. Köleliğin, savaş tutsakları, Dar-ül harb ülkelerinden satın almak, kölelerden doğan çocuklar olarak başlıca üç kaynağından birine köle ticaretiyle ulaşılıyordu. Müslüman tacirler, Orta Avrupa ve Doğu Avrupa ülkelerinden köle satın aldılar. Bir başka köle kaynağı (Ar. *Bilad al Atrak* denen) Türk ülkeleri (Türkistan ve Orta Asya) idi. Ve yalnızca Ortaçağ'da değil, yeniçağ İslam devletlerinin ve öteki uygarlıkların en "verimli"! köle (ticareti) kaynağı Afrika oldu.[261]

Kölelerden, orduda, bürokraside ve sarayda (örneğin hadım olarak) yararlanılması, bazı yazarların kölelikten farklı gördükleri "kul" tanımlamalarına daha yakındı. Örneğin, Halifelik ordusundaki Kölemen Türk kabilelerinin durumları böyleydi. Konumları tek tek satın alınıp satılabilen kölelerinkinden farklıydı. Osmanlı'da (Ortaçağ sınırları dışına taşan bir örnekle) hanedan, aile içine alınmış kölelerin desteğiyle kurulacaktı. Sultanın köle ailesi, giderek büyük bölümü savaş tutsaklarından kurulu birkaç binlik koruma (hassa) ordusuna dönüşecekti.[262] Osmanlı'nın hızla yayılma dinamiği bu kaynağı yetersiz duruma düşürecekti. Daha fazla savaşçı köle emeği gereksinimi "devşirme" yoluyla giderilmeye çalışılacaktı. Balkan ülkelerindeki Hıristiyan köylerinden oğlan çocukları toplanacaktı. İslamlaştırılıp, eğitilip Yeniçeri birlikleri oluşturulacaktı. İçlerindeki yetenekliler saptanıp Enderun'da eğitilecekti. Bürokrasiye alınıp çeşitli kamu yöneticiliği görevlerine getirileceklerdi. Bu yolda komutanlığa, vezirliğe, sadrazamlığa dek yükseltilenler olacaktı.

Osmanlı'da "kul" sayılan kimi köle kesimlerinin yaşam koşulları, kuşkusuz alınıp satılan kölelerinkinden farklıydı. Ama hukuksal konumları farksızdı. Efendilerinin malı sayılıyorlardı. Ölüm koşulları, kölelerinkinden farklı olmayabiliyordu. Padişah, gerekli gördüğünde (özgür uyrukları gibi yargılatmaya gitmeden) yaşamaları ya da ölmeleri hakkında anında karar alabiliyordu. Bu bakımdan onlara "kul" demek bir kavramlaştırma seçimidir. Ordudaki, evdeki ve saraydaki özel ko-

numlu köleler (cariyeler, savaşçılar bürokratlar) dışında, öteki Ortaçağ İslam toplumlarında olduğu gibi, Osmanlı'da da mal işlemi gösterilen köleler vardı.

Birleşmiş Milletler'in (1948 tarihli) *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi* için çekimser oy kullananlar arasında, Güney Afrika Cumhuriyeti ve Suudi Arabistan Krallığı bulunuyordu. Bunda (köle sahiplerinin son siperleri olarak sarıldıkları) şeriatın da payı olsa gerektir. Gerçekten, köleliği en son (1963'te) kaldıran da bu rejim oldu.

Ortaçağ İslamında ayaklanmalar

Tektanrıcı dinin, bütün kulların tanrı önünde eşitliği ülküsü, uygulamada (Ortaçağ Hıristiyanlığında gerçekleştirilemediği gibi) İslam uygarlığında da gerçekleştirilememişti. Musacılıkta ve İsacılıkta olduğu gibi, İslamda da uygarlığın gelişmesiyle birlikte, insanlar, katmanlar arasındaki eşitsizlik, hatta dinsel alanda, azalması şöyle dursun, artmıştı.

İslamın ilk yüzyıllarının (ister Muhammed ve dört halife, ister Emeviler yönetiminde olsun) toplumun aristokratik bir nitelik taşıdığı, hatta "Arap aristokrasisi" biçimini aldığı görüldü. Bu durumda, İslam toplumunu oluşturan katmanlar ve halklar arasında yaratılan büyük eşitsizliğe, kuramda (Sufi akımlarıyla) ve eylemde (ayaklanmayla) gösterilen tepki kaçınılmazdı.

Eşitsizliğe hatırı sayılır ilk tepki, aristokrat grupların siyasal erki denetleme yolunda birbirleriyle çatışmaya düştükleri erken tarihlerde görüldü. Sünni çoğunluk ve Şii azınlık yanı sıra, daha küçük bir azınlık oluşturan Hariciler ile İslam toplumu ve İslam inancı, doğduğu yedinci yüzyılın ikinci yarısında üçe bölündü.

Harici ayaklanmaları: Harici mezhebi, Emevilerden başlayarak, Halifeliğin başının üzerinde Demothenes'in kılıcı gibi asılı durdu. Çünkü bu köktendinci eşitlikçi mezhebin yandaşları, tüm toplumsal ve siyasal sorunların *Kuran* ayetlerine göre çözülmesini istiyorlardı. Buna uygun olarak, örneğin halifelerin çıkacağı tek kaynağın Kureyş aristokrasisi olduğunu gösteren bir tek ayetin bile *Kuran*'da bulunmadığını ileri sürüyorlardı. Bu oruna, "bir zenci bile olsa" en sofu Müslümanın getirilmesinin uygun olacağını (Muhammed'in sözleriyle ve davranışlarıyla destekleyerek) ileri sürüyorlardı.[263]

Emevi ve Abbasi halifeleri, Haricilerin (sekizinci yüzyılda) Suriye, Irak ve İran'da patlak veren ayaklanmalarını bastırmada güçlük çektiler.

Öyle ki ayaklanmaları bir ara neredeyse Emevileri yıkacak bir boyuta ulaştı. Harici ayaklanmaları gücünü toplumun aşağı katmanlarından toplamış görünüyor. Örneğin İran'da ve Irak'ta ayaklanmaya çok sayıda Mevali (bir Arap aristokratına sığınarak uyrukluk haklarından yararlanabilen Arap olmayan Müslüman) katılmıştı. Afrika'da ve İspanya'da Berberiler katılacaktı. Bunlara bakılarak, Harici ayaklanmalarının, uyruk halkların ve yönetilen katmanların eşitsizlikçi düzene tepkisi olduğu söylenebilir.

Halifeler işi sıkı tutup Halifelik odağını oluşturan ülkelerdeki Harici ayaklanmalarını şiddetle bastırdılar. Böylece Haricilik buralarda bir tehlike oluşturmaktan çıktı. Ama (dokuzuncu yüzyılda) çevre ülkelere, doğuda Horasan'a, güneyde Oman'a, batıda Berberi Afrikasına yayıldı.[264]

Berberi ayaklanmaları: Batıda göçebe Berberi kabileleri (doğudaki Türk boyları gibi) önceleri İslam egemenliğini ve İslam inancını benimsememekte diretmişlerdi. Göçebe yaşayış biçimleri, savaşçılıkları ve devingenlikleri böyle bir direniş gösterebilmelerine elverişliydi. Ama madalyonun bir de öteki yüzü vardı. Yaşayış koşulları çok çetin olan bu (barbar) topluluklar, ekonomik güvenlik adına, uygar toplumların ordularına hizmet etme önerilerine dayanamıyorlardı. Bu tür önerileri kabul eden şeflerini izleyip İslamlığı da (topluca) benimseyebiliyorlardı. Çünkü barbar kültürleri ve "pagan" inançları, İslam (uygar) kültürünün karşısında tutunabilecek güçte değildi. İslamlığı benimseyince de (savaşçı kültür, gelenek ve alışkanlıklarını yitirene dek) "İslamın kılıcı" olarak canlarını esirgemeden "kolektif eylem" ruhuyla savaşabiliyorlardı.

Gene de kimi Berberi kabileleri, Kuzey Afrika'daki ülkelerini fetheden Araplara (yerleşik kır ve kent halkları gibi) kolayca boyun eğmediler. Arap yönetimine karşı zaman zaman ayaklandılar. İlk ayaklanma Kusayra adında bir kadın peygamber (Ar. kâhine) önderliğinde (yedinci yüzyılın son onyılında) görüldü. Ayaklanma bastırılıp Kusayra (701'de) öldürüldü.

İkinci geniş çaplı ayaklanmaları, bu kez İslamlığın Harici mezhebi gibi bir karşı ideolojisinin desteğinde (sekizinci yüzyılın ortasında) patlak verdi. Emevilere ve Arap oligarşisine karşı ayaklandılar. Bu ayaklanmaya, İberya (İspanya ve Portekiz) dağlarında çobanlık yapan, ülkede Araplardan kalabalık olup Arap üstünlüğünü içlerine sindiremeyen[265] Endülüs Berberileri de katıldı. Endülüs valisi İbn Katman yenilgiye uğratılabildi. Bunun üzerine Şam'daki halife, Suriyeli 10 bin savaşçısını üzerlerine gönderdi. Ayaklanmayı bastıran bu birlik, Halifenin

valisini indirip komutanlarını valiliğe geçirdi. Geçirince, yeni bir iç savaşın eşiğine gelindi. Bu noktadan, gönderilen yeni bir valinin oradaki Suriyeli savaşçıları çeşitli illere yerleşmeye razı etmesiyle dönüldü.[266]

Kordoba halk ayaklanması: Endülüs'teki toplumsal dinginsizlikler, Suriyeli savaşçıların illere dağıtılıp yerleştirilmesiyle ancak geçici bir süre için yatıştırılabilmişti. Kordoba'nın kıyı bölgelerinin halkını oluşturan tacirler ve zanaatçılar, İslam hukukçularının ve dinbilginlerinin önderliğinde I. Emir el-Hakem'e karşı (818'de) ayaklanacaktı. Ayaklanmaya "Musalima" denen (Hıristiyanlıktan dönme İslam) kesimi de katılacaktı. Bu iki grubun yanında, "Muvalladun" denen (din değiştirerek İslamlığa geçmişlerin ikinci kuşağını oluşturan) yerliler de yer alacaklardı. Her iki grup, Arapların ülkelerini sömürdüğünü düşünüyordu.[267] Bu ayaklanma da sömürenlerce şiddetle bastırılacaktı.

Bağdat ayyarun ayaklanmaları: Ortaçağ İslam uygarlığında sınıf savaşımı, yalnızca halklar arası çatışmalarda ve mezhep kavgalarında (dolaylı yollardan) ortaya konmadı. Zaman zaman kırlı ve kentli alt katmanların ayaklanmalarında da su yüzüne çıktı. Bunun en açık örneği (dokuzuncu yüzyıl ile onbirinci yüzyıl arasında) Abbasi Halifeliği başkenti Bağdat'ta görülen toplumsal gerilimdir. Öyle ki toplumsal patlamaya dönüştüğü zamanlarda Bağdat'ı sarsabilmiştir.[268]

İslam kentlerinde, uygar, kentli, eşitsizlikçi toplumsal düzenin ve yaşayış biçiminin ürünü olarak *"ayyarun"* (serseri) denen kesimler oluşmuştu. Bu kesimin içine giren kimseler (onbirinci yüzyılda) Irak'ta ve İran'da *"futuvva"* (yiğitler) denen dayanışma örgütleri oluşturmuşlardı. *Futuvva* örgütleri, siyasal ve dinsel dinginsizlikleri (huzursuzlukları) örgütlendirip yönlendirebilecek çapa ve güce ulaşmışlardı. Ya da dinginsizliklerden yararlanarak, yetkeye karşı çıkabilecek konuma gelmişlerdi. Hatta Halifelik erkinin işlemediği yerlerde ve durumlarda (kısa süreler için bile olsa) doğan erk boşluğunu doldurup yönetimi yer yer ele geçirebilmişlerdi.

Kırsal alanlarda ise tarlalarını yitirmiş, işleri bozulmuş çiftçiler, ortakçılar gibi kimselerin sayıları artmıştı. Vergilerini ödeyebilmek için kentlere göçüp kentli yoksul kitlelere katılmışlardı. İran'da, Mısır'da, Suriye'de çıkan halk ayaklanmalarına onlar da destek vermekteydi. Örneğin Halife Memun zamanında (dokuzuncu yüzyılın başlarında) "Zutlar" denen çingeneler ayaklanmıştı. Halife, ayaklanmayı bastırdıktan sonra onları Bizans sınırına sürdü.[269]

Şii ayaklanmaları: Halifenin seçimle saptanmasını savunan Sünni çoğunluğu temsil eden Sünni Emeviler ile Muhammed'in kızı Fatma ile yeğeni Ali'nin temsil ettiği, halifeliğe Muhammed'in soyundan gelen kimselerin getirilmesi görüşünü savunan Şii azınlık arasında iç savaş çıkmıştı. İç savaş (680'de) Şii yenilgisiyle sonuçlanmıştı. Ancak Kerbela olayının, mezhep farkları ile ideolojik bir biçim kazandırılarak düşmanlıkların süreklilik göstermesine katkısı olmuştu. Böylece, düşmanlıkların, zaman zaman küllense de, zaman zaman küllerinin üflenip yeniden tutuşturulması olanağı yaratılmıştı. Halklar arası, katmanlar arası savaşımlar ve direnişler, kendilerini mezhep farklarının sancağı altında toplanarak ortaya koyma yolu edinmişlerdi. Gerçekten, Emevilerin yıkılmasına yol açan iç savaşta Abbas partisine Farslar ve Şiiler destek verince (750'de) Abbasi Hanedanı kurulmuştu. Abbasiler döneminde Şiilere gösterilen hoşgörü, Şiiliğin Irak'ta ve İran'da yayılmasını sağlamıştı. İslamı kabul etmiş olmalarına karşın dillerini (dolayısıyla kültürlerini) bırakmayan Farslar, (kendilerine "Acem" diyen) Arap halkları ile farklılıklarını, Şiiliği benimseyerek mezhep farklılığında dile getirmişlerdi. Böylece başkalıklarını sürdürüp derinleştirme olanağı bulmuşlardı. Halifelik ile sultanlık ayrılıp yerel devletler kurulunca, İran'da Şiilik bir devlet mezhebi konumuna yükselmişti. Bu durumda, İslamın Sünni mezhebine giren ve Sünni kalan Osmanlı İmparatorluğu ile, egemen katmanını (Şiiliği seçmiş) Türklerin oluşturmasına karşın İran Safavi İmparatorluğu arası kapışmaların, Şii-Sünni çatışması biçiminde kendini ortaya döktüğü görülecektir. Bunun uzantısı olarak, Osmanlı İmparatorluğu içinde (cumhuriyet döneminde de sürecek olan) Sünni çoğunluk baskısı ve Şii azınlık ayaklanmalarıyla karşılaşılacaktır.

Ortaçağ, İslam uygarlığının sınırlarını (yedinci-onbeşinci yüzyılları) aşsa da "İslamda ayaklanmalar" başlığı altında Osmanlı'ya karşı Şii ayaklanmasından (kısaca) söz etmek gerek. Bu, egemen katmanların ve hanedanların mezheplerle ilişkisini aydınlatabilecektir. Aynı zamanda, uzantıları günümüze ve toplumumuza ulaşan bir olguyu aydınlatıcı olacaktır.

İnsanlık tarihinde (öteki ideolojilerde de görüleceği gibi) dinsel ideoloji alanında, egemen halkın, katmanın, çoğunluğun, hanedanın ideolojisi ile (aynı din benimsetilmiş olsa da) azınlık halklarının, uyruk halkların, toplumsal katmanların ve sınıfların, siyasal erki ele geçirmeye çalışan aristokrasilerin, hanedanların ideolojileri (mezhepler, yol'lar biçiminde) farklılaşma eğilimi göstermiştir. Bu ise, sınıf savaşımını örtme gibi bir sonuç doğurabilmiştir.

Safaviler, Orta Asya kökenli Kızılbaşların[270] desteğiyle Sasanileri yıkıp İran'da egemenliği ele geçirmişlerdi. Bağdat Halifeliğinin savaşçı-

ları (İslamın Kılıcı) olan Selçuk Türkleri ise Sünni İslamın sürdürücüsü olmuşlardı. Aynı yolun yolcusu Osmanlı Beyliği, imparatorluğa dönüşünce, Sünniliğin imparatorluk mezhebi olması geleneği sürmüştü. İmparatorluğun sınırları içindeki bazı topluluklarda Şii mezhebi, geçmiş siyasal sürtüşmelerin bir kalıntısı olarak varlığını sürdürmüştü. Öteki din, mezhep ve etnik gruplar yanı sıra Şii topluluklara da (imparatorlukların geleneksel hoşgörü politikalarının bir gereği olarak) hoşgörü gösterilmekteydi. Ta ki imparatorluğun sınırları dışındaki bir komşu (gene bir İslam) ülkede Şiiler (Safavi Yol'u ile) siyasal erki (1487'de) ele geçirene kadar!

İran'da Farslaşmış Türk kabilelerin önderi İsmail Safavi, fanatik bir Şii inanç olan Safaviliğin ideolojik silahıyla da donanmış olarak siyasal erki ele geçirdi. Geçirmekle ve Safavi Hanedanı'nı (1502'de Tebriz'de Şah olarak taç giyip) kurmakla kalmadı. Farslara dayattığı Şii inancının da desteğiyle, kısa sürede şaşırtıcı başarılar kazandı.[271] Öyle ki (1508'de) Halifelik başkenti Bağdat'ı ele geçirebildi.

Bu olay Osmanlı sultanı için bir uyarı oldu. Dahası, Şah İsmail'in tutkulu izleyicileri arasında onun Şah kılığına girmiş Allah olduğuna inananlar vardı. Bu da Osmanlı için ideolojik bir düşman yaratmış oluyordu. İsmail, Osmanlı İmparatorluğu içinde Şii yandaşlar edinebildi. Doğu Anadolu'daki Şiiler, Sultan'a karşı ayaklandılar. Sultan Selim ayaklanmanın imparatorluğun öteki bölgelerindeki Şii ve Bektaşi topluluklara yayılmasından korktu. Bunu önlemek amacıyla ayaklanmayı görülmemiş bir sertlik ve acımasızlıkla bastırdı. Öyle ki 40 bin Şii gencin kılıçtan geçirildiğini yazan kaynaklar vardır. Sultan Selim'e "acımasız" anlamına gelen "Yavuz" sanı[272] buna dayanılarak verilmiş olmalı.

Yavuz Sultan Selim, ayaklanmayı bastırdıktan sonra ordusunu Şah İsmail'in üzerine yürüttü. Şah İsmail (1514'te) Çaldıran'da giriştiği savaşı (ve bugün Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki) kıymetli taşlarla süslü tahtını) yitirmişse de umudunu yitirmedi. Amacına Osmanlı içindeki öteki Şii azınlıkları kendine çekerek ulaşma hevesine kapıldı. Çünkü aralarında Şiiliğin bir Yol'u olan Bektaşiliğin yayıldığı Yeniçeriler, savaş kazanıldıktan sonra Sultan'ın, Şah'ın ve ordusunun ardını bırakmamaları buyruğuna uymamışlardı!

Bu olay Osmanlı'da, Şiiler söz konusu olduğunda, imparatorluk hoşgörü politikasını askıya almak geleneğine yol açtı. Şii ayaklanmasının Osmanlı'ya (hatta Türkiye Cumhuriyeti yöneticilerine) etkisi Şiilere karşı takınılan olumsuz tutumla sınırlı kalmadı. Yavuz'un oğlu Kanuni, olası bir Şii ayaklanmasına karşı Sünniliği destekleyip, örgütlendirip

denetleme gereğini duyacaktı. Bu yolda, Sünni din okullarına devlet desteğinde bulunacaktı. İmparatorluğun önemli kasabalarındaki din görevlilerini maaşa bağlayarak üzerlerinde devlet denetimi kuracaktı.[273]

Demek ki maaşa bağlanmış ve Diyanet İşleri Genel Müdürlüğü kadrolarına alınmış din görevlilerini içeren biçimiyle anlaşılan "laiklik" politikası cumhuriyet ile başlamamış! Demek ki neredeyse beş yüzyıl önceki bir olayın etkileri (toplumsal yapıda ve ilişkilerde söz konusu olayla ilgili özellikler sürüyorsa) beş yüzyıl sonrasında toplumsal artı aktarımının biçimini (bütçenin önemli bir bölümünün orduya ve Diyanet İşleri Genel Müdürlüğü'ne ayrılmasını) belirleyebiliyormuş!

22. Bölüm

VIII.22/1. Doğu-Batı uygarlıkları, kültürleri ayrımı yanlış ve yanıltıcıdır. Hele Doğu toplumlarının Batı'nınkilerden farklı bir uygarlık geliştirdikleri (Mircae Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, çev. Ümit Altuğ, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994, Önsöz'de (s. 8'de) bir örneğinin görüleceği gibi) yaygın bir yanılgıdır. Mezopotamya'da uygar topluma geçildikten sonra, Eski Dünya toplumları zamanla, uygar toplumun önce tarıma, sonra endüstriye dayanan biçimlerini, ama farklı tarihlerde yaşamışlardır. Mezopotamya'da tarımcı uygar toplumun kültürünün ilk iki bin yılı sırasında Avrupa'da barbar kültür düzeyi daha aşılmamıştı. Uygar toplumun endüstriye dayanan biçimine ise, önce Batı Avrupa'da geçildikten sonra, bu kez dünyanın yalnızca doğusu değil geri kalan bölgeleri endüstrici uygarlığa yüzyıllarca sonra geçeceklerdi. Bu, onların kültürlerinin Batı'nınkinden özünde farklı olduğu anlamına gelmez.

Aynı biçimde, Doğu-Batı kültür ayrımı ile Hıristiyan-Müslüman kültür farkları anlatılmak istenir ki bu da yanlıştır. Hıristiyanlık Doğu kültürü müdür, Batı kültürü müdür? Hıristiyanlık ile Müslümanlığın tektanrıcılığın evreleri ve çeşitleri olarak benzerlikleri farklılıklarından fazladır. Belli bir tarihte Doğu-Batı kültür farkı olarak görünen şey, aslında tarımcı (feodal) uygarlık ile endüstrici (burjuva) uygarlık arası zaman farkıdır. Dolayısıyla, *İnsanlık Tarihi* sayfalarında kullanılmak zorunda kalınan Doğu, Batı kavramlarının coğrafya anlamları dışında kullanılmadığı bilinmelidir.

VIII.22/2. Krş. *Kitabı Mukaddes* (bir heyet tarafından çevrilmiştir) Eski Ahit *(Tevrat)* ve Yeni Ahit *(İncil)* Kitabı Mukaddes Şirketi Yayını, İstanbul, 1981, *Tevrat*, Çıkış Kitabı, Bab 20/4.

VIII.22/3. İbranicedeki *Mesiah* meshedilmiş, yani bir dinsel törenle "kutsanmış" ve "kurtarıcı" anlamına gelen sözcük, *Kitabı Mukaddes*'te Yunancaya *Hristos* (yağ sürülmüş) olarak çevrildiğinden, Isacılara "Hirisıoscu" anlamında Hıristiyan denmektedir (bkz. Casparis ve başkaları, "Ideologies and First Universal Religions", *History of Humanity*, c. III, s. 66. Doğrudan doğruya *İncil*, Resullerin İşleri, 11/26'da: "Şakirtlerin [havarilerin] Hıristiyan diye çağrılması önce Antakya'da oldu" denmektedir.

VIII.22/4. *Timelines*, s. 39'da, Vaftizci Yahya'nın ve İsa'nın (inançlarını "Ölü Deniz Tomarları" olarak bilinen yazılardan öğrendiğimiz) yeryüzünde Şeytan'ın egemenliğine karşı yaklaşan "yargı günü" için bir kurtarıcı *(Mesiah)* bekleyen köktenci, eşitlikçi ve çileci (asetik) Essenler topluluğunun Yol'unun üyesi olabilecekleri ileri sürülmektedir.

VIII.22/5. Vaftiz etme, "ıslatma" anlamına gelen (Yun. *bapt)* sözcükten türetilmiş kavram olup, bir kilise örgütüne girişte, kişinin suyla ıslatılarak günahlarından arındırıp onu yeni bir yaşama başlatması yolunda tanrının bağışlaması istenen simgesel törenin adıdır. Daha sonra, Hıristiyanlığa geçmiş sayılması için bebeklere de uygulanmaya başlanmıştır; Osmanlıca karşılığı "meshetme" de bunu göstermektedir. *Christos* (İsa) ise İbranice "*mesiah*" (Arapçası "meshetme" benzeri) sözcüğün Aramice aslından Yunancaya çevrilen *İncil*'deki karşılığıdır.

VIII.22/6. *İncil*, "Matta", 3/11-12.

VIII.22/7. *İncil,* Luka, 4/18-19 İsa'nın Nasıra'ya gelip, havraya girip, *Tevrat*'taki İşaya peygamberin kitabından okuduğu (bkz. İşaya, 61/1-2), bu sözleri sahiplendiği (kendisine mal ettiği) anlaşılıyor.

VIII.22/8. *İncil,* Luka, 6/17-18: "... bütün Yahudiyeden, Yeruşalimden, Sayda ve Sur kıyılarından onu dinlemeye ve hastalıklarından iyi edilmeye gelmiş çok halk vardı; ve murdar ruhlardan sıkıntıda olanlar iyi olurlardı. Bütün halk da ona dokunmaya çalışıyorlardı; çünkü ondan kuvvet çıkar hepsini iyi ederdi."

VIII.22/9. Bkz. *İncil,* Yuhanna, 8/48-49.

VIII.22/10. Bkz. *İncil,* Matta, 8/3. Markos, 1/40'ta eliyle dokunarak ve "isterim temiz ol" diyerek cüzamı temizlemesi; Matta, 8/16'da cine tutulmuş birçok adamdan bir sözle ruhları çıkarışı; Matta, 8/31'de ve Markos, 5/13'te iki kişinin içindeki cinlerin "bizi çıkarırsan domuz sürüsüne gönder" diye yakarınaları üzerine "gidin" demesiyle, cinlerin domuzlara girince bütün sürünün uçurumdan atlayıp denizde boğulması; daha niceleri. Hıristiyanlıktaki (Müslümanlıktan farklı olarak) "cin çıkarma" geleneğinin kaynaklarıdır.

VIII.22/11. Gözlerine tükürerek ya da tükürüğüyle tozu karıp körün gözlerine sürerek görmesini sağladığı hakkında bkz. *İncil,* Markos, 8/23 ve Yuhanna, 9/1,12.

VIII.22/12. *İncil,* Matta, 17/20; İman, "emin olmak" anlamına gelen sözcükten (Ar. *emn*'den) türetilmiş bir kavram olarak (bkz. Özon, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*) işte bunu söylemek ve söyleyenin bunu yapabileceğinden hiçbir kuşku duymamaktır; "öyleyse sen göç de dağın göçtüğünü biz de görelim" dememektir.

VIII.22/13. Bunu en iyi yansıtan *İncil,* Matta, 17/20'deki sözü yanı sıra, *İncil,* Matta, 4/4'teki: "İnsan yalnız ekmekle yaşamaz, fakat Allahın ağzından çıkan her bir sözle yaşar" deyişidir; İsa bu sözü (bkz.) *Tevrat,* Tesniye, 8/13'ten alıp kullanmıştır.

VIII.22/14. Bkz. *İncil,* Markos, 13/30. Casparis ve başkaları, "Ideologies and First Universal Religions", *History of Humanity,* c. III, s. 66'da, İsa'nın insanların eşitliği düşüncesinin "Tanrının krallığı" denen geri gelişinde kurulacak ileriki bir zamana ertelendiği belirtilir. Ancak bunun yoksulların böyle bir düzene hemen kavuşmak için çaba gösterip [eşitlikçi] Hıristiyan topluluklar kurmalarını dışlamadığı eklenmektedir.

VIII.22/15. Bkz. *İncil,* Luka, 17/21'de "Allah'ın melekutu (yönetimi) ne zaman gelir?" diye soran bir Ferisi'ye yanıtı "Allahın melekutu içinizdedir" yanıtını verir. Yuhanna, 18/36'da ise "Sen Yahudilerin kralı mısın?" diye soran vali Platus'a, "Benim krallığım burada değildir" deyişi.

VIII.22/16. *İncil,* Luka, 6/20-21.

VIII.22/17. *İncil,* Matta, 5/38.

VIII.22/18. *İncil,* Matta, 10/34. Ayrıca Luka, 12/49'da: "Ben dünyaya ateş atmaya geldim; eğer şimdiden tutuşmuş ise daha ne isterim" sözü Vaftizcı Yahya'nın kendinden sonra gelenin insanları ateşle vaftiz edeceği sözüyle uyumlu görünüyor.

VIII.22/19. Bu olayın çeşitli anlatımları için bkz. *İncil,* Luka, 22/35-38, Matta, 26/52, Luka, 22/50, Markos, 14/47, Yuhanna, 18/11.

VIII.22/20. Bkz. *Tevrat,* Çıkış, 21/24.

VIII.22/21. *İncil,* Matta, 5/38-39 ve Luka, 6/29-30.

VIII.22/22. *İncil,* Yuhanna, 8/3-11'de, Ferisilerin zina yaptı diye yakaladıkları kadını (Mecdeli Meryem'i) "Musa yasasına göre taşlamalı mı ne dersin?" deyişlerine, "ilk taşı günahsız olanınız atsın" diye kurtarışı anlatılır.

VIII.22/23. *İncil*, Matta, 5/17-18.

VIII.22/24. Bkz. *Tevrat*, Çıkış, 20/14.

VIII.22/25. *İncil*, Matta, 5/27.

VIII.22/26. *İncil*, Matta, 5/29.

VIII.22/27. Bu konuda verilebilecek örneklerden biri, Kalvencilerin yönetimleri sırasında (1541-1564 arasında) Cenevre'de para karşılığı cinsel ilişki kuran kadınları ırmağa atma cezasıdır. Ya para öneren erkeklere ne yapılıyordu?!

VIII.22/28. Bkz. *Tevrat*, Tesniye, 24/1-5: "Bir adam bir kadın alıp onunla evlendiği zaman vaki olacak ki onda utanılacak bir şey bulduğu için, kadın onun gözünde lutuf bulmazsa, onun için boş kağıdını yazacak, ve onun eline verecek, ve onu evinden gönderecektir." *İncil*, Matta, 5/31-32: "Kim karısını boşarsa ona boş kağıdını versin" denilmiştir. Fakat ben size derim ki, zinadan başka bir sebeple karısını boşayan adam onu zaniye eder; ve kim boşanmış kadınla evlenirse zina eder."

VIII.22/29. Bkz. *İncil*, Matta, 19/6 ve gene *Matta*, 5/31-32, Luka, 16/18.

VIII.22/30. *İncil*, Matta, 15/24.

VIII.22/31. *İncil*, Matta, 10/5-6.

VIII.22/32. *İncil*, Resullerin İşleri, 13/46; *Timelines*, s. 44'te de Hıristiyanlığın muhalif bir Yahudi mezhebi olarak başladığı yazılıdır.

VIII.22/33. Bkz. *İncil*, Pavlusun Romalılara Mektubu, 11/1 ve Pavlusun Filipililere Mektubu, 3/5.

VIII.22/34. Bkz. *İncil*, Resullerin İşleri, 22/25.

VIII.22/35. Bkz. *İncil*, Pavlusun Galatyalılara Mektubu, 1/13; Galatya, Roma İmparatorluğu'nun Ankara yöresi ilinin (eyaletinin) adıydı.

VIII.22/36. *İncil*, Resullerin İşleri, 22/6-8.

VIII.22/37. Bkz. *İncil*, Pavlusun Korintoslulara İkinci Mektubu, 11/24-25; Efesos'ta (Efes'te) gümüş Diana (Yun. Artemis) yontusu yapan zanaatçıların ve satan tacirlerin Pavlus'a ve arkadaşlarına tepkisi içinse bkz. Resullerin İşleri, 19/23 ve sonrası.

VIII.22/38. *Kitabı Mukaddes*'in (Kitabı Mukaddes Şirketi Yayını, bir heyet tarafından çevrilmiştir, İstanbul, 1981 baskısı) Türkçe çevirisinde, hangi amaçla olduğunu çevirenlerin bildiği bir tutumla (İngilizce çevirilerdeki "God" sözleri (doğru olmayarak) hem *Tevrat* hem *İncil* bölümünde "Allah" olarak çevrilmiş bulunmaktadır. İngilizce ve Türkçe çevirilerde *God* ve Allah sözcüklerinin ilk ve son kez geçişlerindeki biçimleri buna örnek verilebilir: Türkçede *Kitabı Mukaddes* içinde *Tevrat*, Tekvin, 1/1 ve *İncil*, Vahiy, 22/19; İngilizce çevirilerde, *The Holly Bible* içinde *The Book of the Old Testament*, The First Book of Moses, Called Genesis, 1/1 ve *The New Testament*, Revelation, 22/19.

VIII.22/39. *İncil*, Resullerin İşleri, 13/46.

VIII.22/40. *İncil*, Pavlusun Timeteos'a Birinci Mektubu, 2/7, ayrıca bkz. Resullerin İşleri, 9/5.

VIII.22/41. Casparis ve başkaları, "Ideologies and First Universal Religions", *History of Humanity*, c. III, s. 66'da Hıristiyanlığın Romalılarca, tektanrıcılığa sarılınıp, imparatorluğun halk dinine [çoktanrıcılığa] ödün verilmemesi geleneğinin sürdürülmesi olarak algılandığı için, soruşturmanın Yahudilerden çok Hıristiyanlara yöneltildiği belirtilmektedir.

VIII.22/42. *İncil*, Pavlusun Korintoslulara Birinci Mektubu, 7/18.

VIII.22/43. *İncil*, Pavlusun Korintoslulara Birinci Mektubu, 7/21-24.

VIII.22/44. Friedhelm Winkelmann ise, "The Origins of Christianity", *History of Humanity*, c. III, s. 207'de bu dünyada kurtuluşu olanaklı bulmayan Pavlus'un, İsa'nın mesajlarıyla Platonculuğun idealizmini birleştirip kurtuluşu Mesih'in dönüşüne ertelediği yorumunda bulunuyor.

VIII.22/45. *İncil*, Pavlusun Galatyalılara Mektubu, 3/28; benzer biçimde, Pavlusun Koloselilere Mektubu, 3/11-12'de "orada Yunanlı ve Yahudi, sünnetlilik ve sünnetsizlik, barbar, iskit, kul, azatlı yoktur; fakat Mesih herşeydir ve herşeydedir" yazılmıştır.

VIII.22/46. *İncil*, Pavlusun Timeteosa Birinci Mektubu, 2/12-14.

VIII.22/47. *İncil*, Pavlusun Efesoslulara Mektubu, 4/22-23.

VIII.22/48. *İncil*, Pavlusun Korintoslulara Birinci Mektubu, 11/5-9. Burada Tanrı'nın Âdem'i yaratıp bahçeye bıraktıktan sonra, Âdem'in yalnız olmasını iyi bulmayıp, canı sıkılmasın diye, kaburgasından Havva'yı yaratışından yapılan bir anıştırma (bkz. *Tevrat*, Tekvin, 2/18-24) bulunmaktadır.

VIII.22/49. Bu sözlerde "kul" sözünün "köle" anlamına gelmediği savında bulunanlara verilebilecek güçlü bir yanıt (daha doğrusu kanıt) bulunmaktadır.

VIII.22/50. *İncil*, Pavlusun Efesoslulara Mektubu, 6/5-8.

VIII.22/51. *İncil*, Pavlusun Romalılara Mektubu, 13/1-2; 13/3'te ise "Çünkü hükümdarlar iyi işe değil fakat kötü işe korkudurlar. Ve hükümetten korkmamak ister misin? İyi olanı yap; ve onun tarafından metholunursun." sözünde, devleti (ve Roma İmparatorluğu'nu) kötülük değil bir "iyilik kurumu" olarak gösterme çabası yansımakta.

VIII.22/52. Bu konuda Romalıların duyarlılığının derecesini kavrayabilmek için 10 Kasım Atatürk'ü anma törenine katılmayan bir belediye reisine karşı bazı çevrelerce gösterilebilecek tepkileri düşünmek yeter.

VIII.22/53. Makabiler İÖ ikinci ve birinci yüzyıllarda Filistin'de öne çıkan bir Yahudi ailedir. Suriye Kralı IV. Antiochus, Jeruşalim'deki Tapınak'ı kapatıp Yahudileri kovuşturmaya başlayınca, ayaklanan bu ailenin başı Mattathias ve beş oğlu, verdikleri gerilla savaşı sonunda (İÖ 165'te) Tapınak'ı açıp Yahudi dinsel ve siyasal varlığını yeniden kurabilmişlerdi.

VIII.22/54. Winkelmann, "The Origins of Christianity", *History of Humanity*, c. III, s. 207.

VIII.22/55. Casparis ve başkaları, "Ideologies and First Universal Religions", *History of Humanity*, c. III, gene s. 66'da kovuşturmanın bir nedeninin de Hıristiyanlığa geçenlerin Roma ordusunda hizmet etmek istememeleri olduğunu eklemektedirler.

VIII.22/56. Jacques Fontaine, "Christianity and the Christian Church Between 284 and 476", *History of Humanity*, c. III, s. 235.

VIII.22/57. Bu tarih çeşitli kaynaklarda 379, 380, 381 olarak küçük farklarla değişmektedir.

VIII.22/58. *İncil*, Resullerin İşleri, 4/32-35.

VIII.22/59. Casparis ve başkaları, "Ideologies and First Universal Religions", *History of Humanity*, c. III, s. 67.

VIII.22/60. Sözde, İsa, Roma Kilisesi'nin kurucusu olan ve Roma'da "din şehidi" edilen Havari Petrus'a (Yunanca "kaya" anlamına gelen *petros* sözcüğünden giderek) "Sen Petrus'sun ve ben kilisemi [kaya gibi sağlam olsun diye - A.Ş.] bu kayanın üzerine kuracağım... Göklerin melekutu [tanrının krallığı] anahtarlarını sana vereceğim; yeryüzünde bağlayacağın her şey göklerde bağlanmış olur ve yeryüzünde çözeceğin her şey göklerde çözülmüş olur" (*İncil*, Matta, 16/18-19) demiş. Roma piskoposları öteki piskoposlara üstünlük ve başkanlık (papalık) savlarını bu söze dayandırdılar.

VIII.22/61. Jacques Le Goff, "Medieval Western Europe", *History of Humanity*, c. IV, s. 211 ve 209.

VIII.22/62. Ayrıntıları için bkz. Le Goff, "Medieval Western Europe", *History of Humanity*, c. IV, s. 209.

VIII.22/63. Le Goff, "Medieval Western Europe", *History of Humanity*, c. IV, s. 211.

VIII.22/64. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (1995 kısaltılmış basım), s. 208; feodal topluma geçişle ilgili bu ve öteki altı başlıklar altında verilen bilgiler (tersi notlarda belirtilmedikçe) bu kaynaktan aktarılmıştır. Bu kaynakta ise büyük ölçüde McNeill'in *Dünya Tarihi* yapıtına dayanılmıştır.

VIII.22/65. Le Goff, Medieval Western Europe", *History of Humanity*, c. IV, s. gene 211.

VIII.22/66. Le Goff, "Medieval Western Europe", *History of Humanity*, c. IV, s. 209'da, Roma ülkelerindeki kültürel gerilemeyle, Hıristiyanlığın yayılmasıyla bir ölçüde başa çıkılabildiği yazılıdır. Çünkü barbar saldırıları, yalnızca siyasal birliği parçalamakla kalmamıştı. İmparatorluğun kara ve deniz ulaştırma dizgelerini dağıtmışlardı. Onlarla birlikte kır ile kent ve il ile il (eyaletler arası) alışverişini de yıkarak ekonomik bütünleşmenin altyapısını yok etmişlerdi. Bir başka açıdan değerlendirilirse bu olgu, toplumsal artı aktarımını sağlayan damarların kesilmesi demekti. Yani uygarlığı besleyen kan dolaşımının durması! idi.

VIII.22/67. Bkz. Sina Kabaağaç ve Erdal Alova, *Latince-Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1995, Sosyal Yayınlar'da *comitatus* sözcülüğü için "bir kişiye eşlik eden kalabalık", "birlikte yolculuk eden grup ya da kafile" karşılıkları verilmektedir.

İngilizce'deki *commitment* bağlanma, bağlılık söz vermişlik anlamına gelen sözcükle dilimizdeki "komite", "komitacılık" sözcüklerinin kaynağı da bu Latince sözcüktür.

VIII.22/68. Jochaim Herrmann, "Economic Base and Social Structures of Early Medieval Societies", *History of Humanity*, c. III, s. 266.

VIII.22/69. Paschoud, "The Roman Empire", *History of Humanity*, c. III, s. 234; bkz. VII.20/95.

VIII.22/70. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 367.

VIII.22/71. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 370.

VIII.22/72. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 263.

VIII.22/73. Tersi notlarda belirtilmedikçe, bu kurumlarla ve örgütlerle ilgili bilgiler Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, 1995 tarihli dördüncü kısaltılmış basım'dan s. 215-230 arasından aktarılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. March Bloch, *Feodal Toplum*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Savaş Yayınları, Ankara, 1983, 595 s. ve Leo Huber-

man, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Murat Belge, İstanbul, İletişim Yayınları, çeşitli yıllardaki baskıları.

VIII.22/74. Robert Fossier, "The Family, Domestic Groups and Society", *History of Humanity*, c. IV, s. 37'de, Hıristiyanlığın insanları işlevlerine göre sınıflandırdığını belirtir: Söz konusu sınıflar, birileri için yakaranlar (dua edenler) *oratores;* onları korumak için savaşanlar *bellatores;* yakaranlar ile savaşanları beslemek için çalışanlar olan *laboratores* idi (İşte uygar toplum! A.Ş.).

VIII.22/75. *Patrimonium* kavramı için bkz. Yavuz Abadan, *Amme Hukuku ve Devlet Nazariyeleri*, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1952, s. 144; Kabaağaç ve Alova, *Latince Türkçe Sözlük* ise *patrimonium* için "miras" karşılığını vermektedir.

VIII.22/76. Roma'da da toprak sahibi *patrici* katmanı bu orandaydı.

VIII.22/77. İngiliz Kralı John'un baronların zorlamasıyla imzaladığı bu belge, feodal hakları güvenceye alıp kralın baronların ayrıcalıklarını çiğnemesini önlemeye yönelikti. Aynı zamanda Kilise'nin özgürlüğünü ve kasabaların geleneklerini güvenceye alıyordu. John'un ölümünden sonra ant, bazı bölümleri atılarak yeniden çıkarıldı. Onyedinci yüzyılda parlamento üyeleri onu hakları güvenceye alan bir belge olarak gördüler. Ama ondokuzuncu yüzyılda kimi bilginler onu gerici nitelikte bulup yalnızca feodal ayrıcalıkları güvenceye aldığını ileri sürdüler. Bugün, genellikle krallık erkinin aşırı kullanılmasına karşı çıkanlara güç veren bir belge olarak değerlendiriliyor (*The Longman Encyclopedia*, 1989 birinci baskısı, "Magna Carta" girdisi).

VIII.22/78. Bu ve *Magna Carta*'dan yapılan öteki alıntılar için bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (1995 kısaltılmış basım), s. 217 ve http//www.b.l.uk/treasures/magnacarta magna.html.

VIII.22/79. Borrmans, Maurice, "Religion Ethics and Philosophy", *History of Humanity*, c. IV, s. 136'da, manastırcılığın, "keşişlerin babası" sayılan Kaşgarlı İbrahim (491-586) tarafından yapılan reformdan sonra her yerde geliştiğini yazmaktadır. Fountaine, "Christianity and Christian Church 264 and 476", *History of Humanity*, c. III, s. 237'de, manastır sözünün "yalnız" anlamına gelen (Yun. *monos)* sözcükten çıktığını, anlamının "yalnız dinci" yani "keşiş" demeye vardığını belirtmektedir.

VIII.22/80. Özon, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük* içinde tekke için "dayanma"; zaviye için "köşe, bucak" ve "bir sofunun ibadet için çekildiği tenha yer" anlamları verilmektedir: Toplumbilimciler ve tarihçiler kullandıkları sözcüklerin etimolojilerini bilmelidirler.

VIII.22/81. Le Goff, "Medieval Western Europe", *History of Humanity*, c. IV, s. 210.

VIII.22/82. Bkz. Fountaine, "Christianity...", *History of Humanity*, c. III, s. 237.

VIII.22/83. Bkz. Borrmans, "Religion, Ethics and Philosophy", *History of Humanity*, c. IV, s. 133.

VIII.22/84. Kardinaller (1059'dan beri) papaları (2/3 çoğunlukla) seçen ve onlara danışmanlık eden en üst Katolik kurulun üyeleridir. Onlar da papa tarafından, "kardinal" sıfatlı piskoposluk, papazlık orunlarındaki kimselerden atanıp, sayıları (1590'da) 70 iken (1900'lardan bu yana artıp) 150'ye varmıştır (*The Longman Encyclopedia*, 1989 baskısı, "Cardinals" girdisi) gelmiş geçmiş papaların listesi içinse bkz. aynı kaynak s. 797).

VIII.22/85. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (1995 kısaltılmış basım), s. 228.

VIII.22/86. Bkz. Goff, "Medieval Western Europe", *History of Humanity,* c. IV, s. 209 ve Borrmans, "Religion", *History of Humanity,* c. IV, s. 139.

VIII.22/87. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (1995 kısaltılmış basım), s. 224.

VIII.22/88. *The Longman Encyclopedia* (1989 baskısı), "Inquisition" girdisi.

VIII.22/89. Le Goff, "Medieval Western Europe", *History of Humanity,* c. IV, s. 210.

VIII.22/90. Bkz. Fountaine, "Christianity...", *History of Humanity,* c. III, s. 336; Alâeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* [kısaltılmamış baskı] AÜ SBF Yayını, Ankara, 1982 ve Şenel "Eski ve Yeni Tarihlendirme Yöntemlerinden Örnekler", *AYKO Eğitim Bilim,* s. 21-36.

VIII.22/91. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (1995 kasıltılmış basım), s. 228.

VIII.22/92. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 400, 477 ve sonraki sayfalar.

VIII.22/93. Gerçekten, Macar Kralı Sigismund'un önderliğini yapacağı, Türklere karşı (1396 tarihli) "Nikipolis Haçlıları" akınının bir amacı da Bizans üstündeki Türk ve Islam baskısını azaltmak olacaktı (*Timelines,* s. 82).

VIII.22/94. Le Goff, "Medieval Western Europe", *History of Humanity,* c. IV, s. 210'da, Haçlı Akınları'nın nedenleri arasına, Papalığın Hıristiyan saldırganlığını, Hıristiyanlar arası savaşlardan dışa yönlendirerek, aşırı nüfuslanmaya ve onun yol açtığı gerilemeye bir çıkış kapısı açması olduğunu katmaktadır.

VIII.22/95. Bkz. Toynbee ve Caplan, *Tarih Bilinci,* c. I, s. 250, "28. İç Proletaryalar" bölümü.

VIII.22/96. Bkz. Russell, *Batı Felsefesi Tarihi* (Antik Çağ). "Çocuk Haçlıları" denebilecek bir başka girişim, "Gizemli Macar Üstat" önderliğinde örgütlendirildi. İlk amaçları İslamların eline geçen Ermiş Louis'yi kurtarmaktı. Ancak eylem bu amaçtan sapıp köylü çocukları ayaklanmasına dönüştü. O zaman üzerlerine "erişkin" Haçlılar gönderilerek bastırıldı.

VIII.22/97. Örneğin Templarlar, "İsa'nın Yoksul Şovalyeleri" adıyla (onikinci yüzyılda) hacıları yollarda korumak için kurulan bir dinsel savaşçılar örgütüydü. Zamanla hacılara faizle borç vererek kalabalıklaşıp varsıllaştılar. Avrupa'nın bankerleri durumuna geldiler. Sonunda Fransa Kralı IV. Philip, haklarında kovuşturma başlattı; son "büyük üstat" ve üyeleri sapkın sayılıp (1314'te) yakıldılar (*The Longman Encyclopedia,* 1989 baskısı, "Knights of Templars" girdisi).

VIII.22/98. Goff ise, "Medieval Western Europe", *History of Humanity,* c. IV, s. 210'da, Haçlıların, zaten gelişmekte olan Venedik ve Cenova ticaret imparatorluklarına destekten çok köstek oldukları görüşündedir.

VIII.22/99. Goff, "Medieval Western Europe", *History of Humanity,* c. IV, s. gene 210.

VIII.22/100. "Tektanrılı" ve "çoktanrılı" kavramlarını, bilimsel dilde kullanmak doğru değildir. Kullanılmaları, sanki tarihte birçok tanrı kültleriyle birlikte gelip geçmiş, zamanımızda ise bütün insanların varlığında (matematik kurallarının, doğa yasalarının varlığında olduğu kadar) birleştikleri yaratıcı bir öznenin (nesnel olarak) bulunduğu düşüncelerini vermektedir.

VIII.22/101. Örneğin Bkz. *İncil,* Matta, 13/3-14 ekinci meseli: "Ve İsa onlara mesellerle çok şeyler söyleyerek dedi: İşte, ekinci tohum ekmeye çıktı; ve ekerken

bazıları, yol kenarına düştü, ve kuşlar onları gelip yediler... ve başkaları iyi toprak üzerine düştü, bazısı yüz, bazısı altmış, bazısı otuz kat semere verdi." Bununla İsa, benim ektiğim inançtaki insanlar çoğalacak demek istemiştir.

VIII.22/102. Havariler (şakirtleri) İsa'ya (*İncil*, Matta, 13/10'a göre), "Onlara neden mesellerle söylüyorsun?" diye sorarlar. Yanıtı (13/11'de) "göklerin melekutu (İng. *kingdom of heaven*) sırları size verilmiştir, fakat onlara verilmemiştir" olur.

VIII.22/103. Bkz. *İncil*, Matta, 6/14.

VIII.22/104. Bkz. *İncil*, Matta, 16/21: "İsa Yeruşalime gitmek, ihtiyarlar ve başkâhinlerle yazıcıların elinden çok şeyler çekip öldürülmek, ve üçüncü günde kıyam etmek gerek olduğunu şakirtlerine o vakitten göstermeye başladı". Kuşkusuz bu sözü havarileri arasında üç gün sonra döneceği biçiminde anlaşılmıştı.

VIII.22/105. Örneğin (325) Nikaia Konsili'nde Aleksandrialı keşiş Arius'un bir kimsenin hem insan hem tanrı olamayacağı düşüncesiyle, İsa'nın tanrılığını kabul etmeyen görüşü dışlanıp, onun aynı anda hem tanrı hem insan biçiminde tekli (monofizit) doğası olduğu görüşü benimsenmişti. Khalkedon Konsili'nde (451'de) ise bu kez monofizit kuram yadsınıp İsa'nın tek değil iki doğası bulunup bunların hem birbirinden ayrılmaz hem birbirine karışmaz olduğu öğretisi benimsenecekti (bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 44 ve s. 55).

VIII.22/106. Francis Robinson, *İslam Dünyası*, çev. Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, s. 33'te bu sözün bir Fars atasözü olduğunu belirtmektedir.

VIII.22/107. İsa'nın "idealist" inançlarına verilebilecek pek çok örnekten üçü yeter: haşhaş tanesi kadar imanı olan dağa şuraya git dese gider sözü (bkz. *İncil*, Matta, 17/20); ağza (yıkanmamış elle ekmek yerken) giren değil ağızdan çıkan (söz) insanı kirletir sözü (bkz. Matta, 15/11) ve "İnsan yalnız ekmekle yaşamaz, fakat Allah'ın ağzından çıkan her bir sözle yaşar" (bkz. Matta, 4/3-4).

VIII.22/108. Örneğin, *İncil*, Pavlusun Galatyalılara Mektubu, 5/16: "Fakat diyorum: Ruh ile yürüyün, ve bedenin arzusunu asla icra etmezsiniz."

VIII.22/109. Augustinus'un gençliğinde girip çıktığı çeşitli inançlar için bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (1995 kısaltılmış basım), s. 329; Augustinus'un düşünceleri de bu kaynaktan aktarılmıştır. Kendi yapıtından Türkçeye çevrilmiş seçmeler için bkz. Mete Tunçay (der.) *Batıda Siyasal Düşünceler Tarihi-1 (Eski ve Orta Çağlar)* seçilmiş yazılar içinde Augustinus, "Tanrı Devleti"nin İngilizce çevirisinden Türkçeye çev. Mete Tunçay, s. 316, 332.

VIII.22/110. Augustinus'un "cinsel tutku" ve "ilk günah" ile ilgili takıntısının gerisinde pagan döneminde söylevcilik (hitabet) eğitimi için gönderildiği Kartaca'da yaşadığı aşk yatsa gerektir. Burada tanışıp kendisinden bir çocuk edindiği sevgilisini, ailesinin karşı çıkması üzerine çocuğuyla baş başa bırakmak durumunda kalmıştır. Bu konuda çektiği acılardan ve vicdan rahatsızlığından dolayı kendisiyle hesaplaşması, ilk günah kavramına sarılmasıyla sonuçlanmış görünüyor. Augustinus'un bu ve çocukluğunda, gereksinimi olmamasına karşın "salt günah işlemenin tutkusuyla" komşularının bahçesinden meyve çalışı gibi günahlarını açımladığı (itiraf ettiği) yapıtı *Confessions*'un çevirisi için bkz. *İtiraflar*, çev. D. Pamir, Kaktüs Yayınları, İstanbul, 1999.

VIII.22/111. Rigobert Günther, "Popular Movements", *History of Humanity*, c. III, s. 245: Kuzey Afrika'da kurulan Donatusçu Kilise Berberiler arasında yayıldı. Kırsal kesimin gezici tarım işçilerinden kaçak kölelerden oluşan, kendilerine "Gerçek

İnancın Savaşçıları", Agonistler diyen grubuna da Berberi kabileler katıldı. Bu grup Donatusçuların köktenci ve eylemci kanadını oluşturdu. Kendilerini, birer ermiş olarak görüp din şehidi olmaya adadılar. Savaşçı takımlar oluşturup Katolik toprak sahiplerinin evlerini yağmaladılar. Aynı zamanda Roma İmparatorluğu düşmanı olduklarından, Kuzey Afrika'daki yerli toprak sahiplerinden, kırsal dincilerden, kentsel alt katmanlardan, köylülerden ve gündelikçilerden destek gördüler. Agonistler, savaşımlarını daha çok tefecilere, büyük toprak sahiplerine, devlet görevlilerine ve Katolik Kilisesi üst görevlilerine yönelttiler. Zaman zaman efendileri kölelerini özgür bırakmaya zorlamışlarsa da kölelik kurumunu kaldırma amaçları yoktu. İki önderi Aksido ve Fasir, Romalılarla çatışmada (340'ta) öldürüldü. Borçların silinmesi için alacaklıları da tehdit eden bu Berberi Donatusçu ayaklanma (375'te) güçlükle bastırılabildi.

VIII.22/112. Bkz. Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (1995 kısaltılmış basım), s. 252 ve sonraki sayfalarla s. 256 ve sonraki sayfalar.

VIII.22/113. Mete Tunçay (der.), *Batıda Siyasal Düşünceler Tarihi - 1 (Eski Çağ ve Orta Çağ Seçilmiş Yazılar)*, AÜ SBF Yayını, Ankara, 1969, s. 359-368'de Thomas, "Prenslik Yönetimi Üzerine" ve s. 369-390; Thomas, "Toplu Dinbilim", İngilizce çevirilerinden Türkçeye çev. Mete Tunçay.

VIII.22/114. Friedrich Engels, *Köylüler Savaşı*, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1990, s. 50.

VIII.22/115. Engels, *Köylüler Savaşı*, s. 54.

VIII.22/116. Bkz. Engels, *Köylüler Savaşı*, gene s. 54 ve Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (1995 kısaltılmış basım), s. 294.

VIII.22/117. "Anababtist" sözcüğü "vaftizsiz" anlamına gelip aşağılayıcı bir nitelemedir. Oysa adı böyle kalacak olan Yol'un bu konudaki savı, bebeklerin vaftizi zorunluluğuna *İncil*'de yer verilmemiş olup yalnızca (yetişkin) inançlılara uygulanmasının doğru olacağıydı.

VIII.22/118. Luther-Münzer ilişkileri ve görüşleri arasındaki farklar için mektuplaşmaları olduğu sanılan belgelere dayanılarak yazılan bir yapıt için bkz. Dieter Forte, *Martin Luther ve Thomas Münzer ya da Muhasebenin Başlangıcı*, çev. Sargut Şölçin, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983, çeşitli sayfaları.

VIII.22/119. Bkz. *İncil*, Matta, 10/34.

VIII.22/120. Bu ve Münzer'den öteki aktarmalar Engels, *Köylüler Savaşı*, çeşitli sayfalarından alındı.

VIII.22/121. En başta, *İncil*, Pavlusun Romalılara Mektubu, 13/1-2: "... Allah tarafından olmayan hükümet yoktur... hükümete mukavemet eden, Allah'ın tertibine karşı durmuş olur" sözleri.

VIII.22/122. Köylüler arasında böyle düşünceler hakkında bkz. yetkin bir akademik çalışma olan Carlo Ginzburg, *Peynir ve Kurtlar*, çev. Ayşen Gür, Metis, İstanbul, 1996, 215 s.

VIII.22/123. Bkz. *İncil*, Resullerin İşleri, 2/44-45: "Bütün iman edenler bir arada olup, herşeyleri müşterekti. Mallarını ve mülklerini satıp onları hepsine herkesin ihtiyacına göre dağıtıyorlardı."

VIII.22/124. Öte yandan Calvin'in ve Kalvencilerin, tanrının, kayrasına ulaşanları bu dünyada da başarılı kılacağına (alttan alta) inandıkları anlaşılıyor. Protestanlığın (özellikle Kalvenci dalının) daha çok varsıl kesimlerce desteklenmesi de bunu gösteriyor.

VIII.22/125. Calvin'in düşünceleri ve onların yorumu, Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (1995 kısaltılmış basım), s. 295-297'den aktarılmıştır. Alıntı, Tunçay (der.), *Batıda Siyasal Düşünceler Tarihi-2 Seçilmiş Yazılar,* s. 43-54'teki Calvin'in "Hıristiyan Dininin Öğretisi" yapıtının Kitap IV, Bölüm 20, 25, Şahin Alpay tarafından yapılan Türkçe çevirisinden alınmıştır.

VIII.22/126. Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yayınları, Ankara, 1997, 161 s.

VIII.22/127. Bu konuda, bilindiği gibi, kaynağa dönülüp *İncil*, Matta, 22/19'daki "Kayserin şeylerini Kaysere Allahın şeylerini Allaha ödeyin" sözleri ısıtılıp ısıtılıp ileri sürülmektedir. Oysa İsa, tanrı yönetimini budünyada (hiç olmazsa dönünce) kurmak istemiştir. Yani laiklikten değil klerokrasiden yanadır. Aktarılan sözleri ise bir konuşmasında kendine Roma parası gösterip "Kayser'e vergi vermek caiz mi?" sorusuyla "vermeyin" dedirterek tuzağa düşürüp tutuklatmak isteyenlerin elinden kurtulmak için söylediği anlaşılıyor.

23. Bölüm

VIII.23/128. Doğu-Batı kavramlarının bu çalışmada hangi anlamda kullanılıp hangi anlamlarıyla kullanılmadığı hakkında bkz. not VIII.22/1.

VIII.23/129. Saleh Ahmed Al-Ali, "Expansion of Islam and Aspects of Diversity in Asia, Africa and Europe-Poles of Expansion from Arabia", *History of Humanity*, c. IV, s. 274'te, Arapların dışarıya doğru akışlarının, İslamın çıkışından çok önce, göçebe çobanların doğal, barışçı, ağır yayılmasıyla başladığı belirtilmektedir.

VIII.23/130. Örneğin bkz. *Kuran*, Yusuf, 2.

VIII.23/131. Bkz. *Timelines*, s. 50 ve Al-Ali, "Expansion of Islam...", *History of Humanity*, c. IV, gene s. 274.

VIII.23/132. Françoise Aubin, "The Turco-Mongol Period", *History of Humanity*, c. IV, s. 287.

VIII.23/133. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 611.

VIII.23/134. Babil'de dinciler tanrı yontularını, arkasına saklanan biri kanalıyla konuşturuyorlardı. Musacı-İsacı dinsel gelenekte tanrının peygamberinin ağzından konuştuğu ya da sözlerini onun ağzına verdiğini söyleme yolu geliştirilmişti.

VIII.23/135. Bkz. *Kuran*, Bakara, 131. Muhammed'in kabilesi Kureyşler, Kabe'nin koruyuculuğu görevini İbrahim'in (Abraham'ın) oğlu İshak'ın (Tanrı'nın Abraham'dan kendisine kurban etmesini istediği oğlunun) soyundan geldikleri inancıyla ve savıyla sürdürüyorlardı. Dahası, Muhammed'in de gençliğinde üyesi olabileceği düşünülen "Hanifiler" denen grubun ise, kendilerini İbrahim'in dininin izleyicileri, dolayısıyla tektanrıcı saydıkları (bkz. Abdul Aziz Duri, "The Rise of Islam in Arabia", *History of Humanity*, c. IV, s. 265'de) ileri sürülmektedir. Bu bilgiler ışığında, tektanrıcı dinin kültürel süreklilik zincirinin halkaları olarak: İbrahim - İshak yerine koç kurbanı - İshak soyundan Kureyş kabilesi - Kabe - Muhammed'in hac ve kurbanla ilgili vahiyleri - günümüze dek İslamların kurban kesmesi gösterilebilir.

VIII.23/136. Bu konuda, Allah'ın oğlu yoktur (*Kuran*, Bakara, 116), üç değil tek tanrı vardır (Nisa, 171) gibi Hıristiyanlığı hedef alan karşı çıkışları yanı sıra, İsa'nın haça gerilmeyip haça gerilenin ona benzetilen biri olduğunu ya da izleyenlere "öyle göründüğünü" (bkz. Nisa, 156-158) düşünmüş ya da inanmış görünür.

VIII.23/137. Bkz. *Kuran*, Ahzâb, 40; Borrmans, "Religion, Ethics and Philosophy", *History of Humanity*, c. IV, s. 130'da, Muhammed'in öğretilerinin, Musacılığın ve İsacılığın bazı temel inançlarına çok benzese de onlardan yaptığı "reformlar" ile ayrıldığını yazmaktadır. Borrmans da (s. 131'de) Hıristiyanlıktan birkaç yüzyıl sonra Muhammed'in "yetkin bir tektanrıcı din" sunmuş olduğunu kabul etmektedir.

VIII.23/138. Buna örnek olarak bazı ayetlerde (bkz. *Kuran*, Nisa, 89'da) imansızların bulunduğu yerde öldürülmesi istenirken, bazılarında, anlaşılan farklı bir durumlar karşısında, başka inançtakilerin putlarına sövülmemesinin (bkz. Enam, 108'de) istenmiş olması gösterilebilir.

VIII.23/139. Bkz. Nebioğlu çevirisi, *Kuran*, Maide, 97.

VIII.23/140. Robinson, *İslam Dünyası*'nda, Mekke'de inen ayetlerin "öğreti" ile Medine'de inenlerin "siyasal ve hukuksal sorunlarla" ilgili oldukları belirtilmiştir.

VIII.23/141. Duri, "The Rise of Islam in Arabia", *History of Humanity*, c. IV, s. 265'te Muhammed'in Allah'tan aldığı ilk vahyin "Allah'a teslim ol" olabileceğini yazıyor; bkz. *Kuran*, Alak, 19 Türkçe çevirisinde: "Secde et, Rabbine yaklaş" biçiminde.

VIII.23/142. Borrmans, "Religion, Ethics and Philosophy", *History of Humanity*, c. IV, s. 130.

VIII.23/143. Allah büyüktür (Allahu ekber) ve bkz. her şeyi sözle yaratan oluşu için, Bakara, 117; düşen yaprağa dek her şeyden haberli olduğu için Enam 59; her şeyi bilen için Bakara, 216; gücü her şeye yeten için örneğin bkz. Bakara, 255 ve Maide, 17: "Allah her şeye tam manasıyla kadirdir"; evrenin efendisi ve yöneticisi için Bakara, 107; her şeyin maliki ve mülkünden istediğine istediği kadar veren için Bakara, 212, Ali İmran, 26.

VIII.23/144. Bkz. *Kuran*, Zariyat, 56: "Cinleri ve insanları ancak Bana kulluk etmeleri için yaratmışımdır."

VIII.23/145. *Kuran*, Enam, 32: "Dünya hayatı sadece oyun ve oyalanmadır"; Kehf 7: "Bak biz, aralarında kimlerin iyi işler işlediklerini sınamak için, onlara bir ziynet olarak yeryüzünde bulunan her şeyi yarattık."

VIII.23/146. *Kuran*'ın "Allah'ı sev" buyruğuna uymanın en güzel örneğini kadın Sufi ermiş Rabia (ölümü 801) vermiştir. Şiirlerinden birinde "Allah sevgisi içimi öylesine doldurdu ki yüreğimde ne başka bir sevgiye, ne nefrete yer bıraktı... Geri kalan her şeye gözlerimi kapayarak, başka hiçbir şey yapmayıp seni düşünmekteyim" diye yazmıştır (bkz. Robinson, *İslam Dünyası*, s. 27). Günümüzdeki benim için en çarpıcı örneği, çocukluğumda mahallemizin kadınlarının çocuklarını "ben seni değil seni böylesine güzel yaratan rabbimi seviyorum" gibi deyişlerle çocuklarını sevişlerini bağışlatma çabalarıdır.

VIII.23/147. Bu tutumun en açık ipucu *Kuran*, Enam, 8'deki şu ayette bulunmaktadır: "Muhammed'e, bir melek inmeli değil miydi" dediler. "Bir melek indirmiş olsaydık iş bitmiş olurdu, onlara göz bile açtırılmazdı." Anlaşılan burada Muhammed'e, "Allah adına senin konuşman yerine, bir melek inip bunları söyleseydi inanırdık" biçiminde inançsızlık gösterilince, onlara verilen yanıtta, imanın kuşkulanmadan inanmayı gerektirdiği, kuşkulanıp kanıt istemenin, imansızlık sayılıp, böyle kimselerin, inanmadıkları için (İslama uygun davranıp davranmadıklarını görmek için) bir süre bile verilmeden (gönderilecek bir melek ya da doğal yıkım ile) cezalandırılabilecekleri anlatılıyor.

VIII.23/148. Bu konuda, cehennem betimlemelerinde, sonsuz yanış için bkz. *Kuran*, Bakara 181; içilecek kaynar su ve irin için Nebe, 24-26; yakıtı (taş ve insan) için Tarim, 6 ve giysileri (katran gömlek) için İbrahim, 50.

VIII.23/149. Borrmans, "Religion, Ethics and Philosophy", *History of Humanity*, c. IV, s. 132; örneğin bkz. *Kuran*, İhlas, 1: "Ey Muhammed! De ki O Allah bir tektir."

VIII.23/150. Duri, "The Rise of Islam...", *History of Humanity*, c. IV, s. 266.

VIII.23/151. Borrmans, "Religion, Ethics and Philosophy", *History of Humanity*, c. IV, s. 132.

VIII.23/152. Bkz. *Kuran*, Bakara, 25; Bakara, 81 ve Kehf, 31.

VIII.23/153. Bu konuda da *Kuran*, Zariyat, 56: "Cinleri ve İnsanları ancak bana kulluk etmeleri için yaratmışımdır" ayeti örnek gösterilebilir.

VIII.23/154. *Kuran*, Araf, 12.

VIII.23/155. Örneğin bkz. *Kuran*, Bakara, 228; Nisa, 34.

VIII.23/156. Bkz. *Kuran*, Nahl, 75.

VIII.23/157. *Kuran*, İsra, 55.

VIII.23/158. *Kuran*, Bakara, 212.

VIII.23/159. *Kuran*, Bakara, 247.

VIII.23/160. *Kuran*, Enam, 165; Bakara, 155.

VIII.23/161. *Kuran*, Bakara, 251. Buna ek olarak, Şûra, 27'deki, "Eğer Allah rızkı kullarının hepsine bol bol verseydi, yeryüzünde azgınlık ederlerdi" vahyinde yansıyan, eşitliğin azgınlık dolayısıyla anarşi yaratıp, bunun tersine eşitsizliğin baskı ve disiplinle düzeni sağlayacağını düşünmüş görünüyor.

VIII.23/162. *Kuran*, Bakara, 117.

VIII.23/163. *Kuran*, Bakara, 107.

VIII.23/164. *Kuran*, Nisa, 28: "insan zayıf yaratılmış olduğundan..."; bu yargı İbrani insan anlayışını, hatta insan anlamına gelen İbrani sözcüklerinden birinin *(enoş)* "zayıf" anlamına gelişini (bkz. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, s. 37) çağrıştırıyor.

VIII.23/165. *Kuran*, Ali İmran, 26.

VIII.23/166. Bkz. *Kuran*, Bakara, 247.

VIII.23/167. Bkz. *Kuran*, Nisa, 105: "Ey Muhammed! Doğrusu, insanlar arasında Allahın'ın sana gösterdiği gibi hükmedesin diye kitabı sana hak olarak indirdik..."; Majid Khatturi, "The Islamic World" [State], *History of Humanity*, c. IV, s. 51'de, egemenliğin ve yasa koyma yetkisinin Allah'ta olup, şeriatın yöneticiyi de bağladığı, peygamberin ya da halifenin yalnızca yürütme erkini üstlendiği belirtilmiştir.

VIII.23/168. *İncil*, Pavlusun Romalılara Mektubu, 13/1-2.

VIII.23/169. *Kuran*, Maide, 33.

VIII.23/170. Robinson, *İslam Dünyası*, s. 18.

VIII.23/171. Robinson, *İslam Dünyası*, s. 27.

VIII.23/172. Robinson, *İslam Dünyası*, s. 26'da "şeriat" sözcüğünün Arapçada "suya götüren yol" demek olup, "yaşamın kaynağına giden yol" anlamında kullanılarak İslam hukukuna verilen ad olduğu açıklamasını yapmaktadır.

VIII.23/173. Robinson, *İslam Dünyası*, s. 27'de, şeriatın uluslararası ilişkilerle ilgili buyruklarının hiçbir zaman uygulanmadığını yazmaktadır.

VIII.23/174. Bkz. *Kuran,* Maide, 51 ve Ali lmran, 28.

VIII.23/175. Johnson, *İslam Dünyası,* s. 26.

VIII.23/176. Duri, "The Rise of Islam in Arabia", *History of Humanity,* c. IV, s. 266. Khadduri, "The Islamic World" [State], s. 52'de, İslam'da cihat dışında tüm savaşların yasaklandığı gibi alışılmadık bir yorum getirmektedir.

VIII.23/177. *Kuran,* Enfal, 39; Bakara, 193'te ise, aynı ayet yinelendikten sonra "Eğer vazgeçerlerse sataşmayın. Zulmedenlerden başkasına düşmanlık yoktur" diye eklenmektedir.

VIII.23/178. *Kuran,* Bakara, 190.

VIII.23/179. *Kuran,* Tevbe, 111.

VIII.23/180. *Kuran,* Bakara, 216.

VIII.23/181. *Kuran,* Yunus, 99.

VIII.23/182. *Kuran,* Bakara, 256.

VIII.23/183. Şeriat'ta, inananların yapmaları ve yapmamaları gereken şeyler, fıkıh (İslam hukuku) bilginlerince derecelendirilmiştir: farz, yapılması zorunlu olan; mendub, övülmeye değer olan; caiz ve mübah, ne iyi ne kötü sayılıp yapılabilir olan; mekruh, yapılması kınanmayı gerektiren; haram, yapılması yasak olan şeylerdir (bkz. Johnson, *İslam Dünyası,* s. 26). Bunlara, yapılması zorunlu olmamakla birlikte iyi olan "sünnet" eklenmelidir.

VIII.23/184. Khadduri, "The Islamic World" [State], *History of Humanity,* c. IV, s. 52. *Kuran,* Hucurat, 10'da, müminlerin birbirlerinin kardeşi olup, dargınlarsa barıştırılması sözü, geniş yorumla, mümin toplumlar arası savaşı da dışlar.

VIII.23/185. Bu konuda bkz. Benjamin Braude, Irfan Habib, Kemal Salibi ve Ahmad Tafazzoli, "Non-Muslims in Islamic Society", *History of Humanity,* c. IV, s. 311.

VIII.23/186. Bkz. Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları,* s. 47; ayrıca bkz. s. 13'te çeviriye "Önsöz" yazan Murat Belge'nin açıklaması.

VIII.23/187. Bkz. *İncil,* örneğin Matta, 44.

VIII.23/188. Machiavelli'nin *Pres* adlı yapıtındaki Peygamberlerin bile silahlı olanının başarıya ulaştığı saptaması (bkz. *Prens,* çeşitli çevirileri, VI. Bölüm) Hıristiyan çevrelerde pek tutulmuş olup sık sık yinelenir.

VIII.23/189. Bkz. *İncil,* Matta, 34 ve Luka, 49.

VIII.23/190. Robinson, *İslam Dünyası,* s. 18.

VIII.23/191. Al-Ali, "Expansion of Islam...", *History of Humanity,* c. IV, s. 174-275.

VIII.23/192. Mounira Chapoutot-Remadi ve Radhi Daghfous, "Society and Material Culture of the Islamic World", *History of Humanity,* c. IV, s. 295.

VIII.23/193. Clifford Edmund Bosworth, "The Formation of the Early Islamic Polity and Society: General Characterictics", *History of Humanity,* c. IV, s. 271.

VIII.23/194. Teokrasi kavramını tektanrıcı devlette (ötekilerden farklı olarak şeriatın konumuna bakarak) ilk olarak kullanan (IS birinci yüzyıl) Yahudi tarihçi Flavius Josephus'tur (bkz. Khadduri, "The Islamic World" [State], *History of Humanity,* c. IV, s. 51; ancak Khadduri, yönetici konumunda bulunanın tanrı *(teos)* değil, Allah'ın yasası *(nomos)* olduğuna bakarak "nomokrasi" denilmesinin uygun

olacağını belirtmektedir. Nomokrasi çağdaş "hukuk devleti" (İng. *rule of law*) ile karıştırılabileceği gibi, sonuçta yöneten ne tanrı ne hukuktur; belli insan özneleri (dinciler) yönetici konumundadır. Bu nedenle "klerokrasi" (dinciler yönetimi) kavramı daha uygundur.

VIII.23/195. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity*, c. IV, gene s. 295; Duri, "The Rise of Islam in Arabia", c. IV, s. 262'de, Arap fetihlerinde ordunun ilk saflarını dolduran kabilelerin çoğunu Bedevilerin, yani göçebe çöl çobanı Arapların oluşturduğunu kabul etmektedir. Ancak bu dönemde erkin, onların değil, ticaret ve kent dünyası insanları olan Kureyşlilerin elinde olduğunu belirtmektedir.

VIII.23/196. Borrmans, "Religion, Ethics and Philosophy", *History of Humanity*, c. IV, s. 131.

VIII.23/197. Bosworth, "The Formation of Early Islamic Polity...", *History of Humanity*, c. IV, s. 271.

VIII.23/198. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity*, c. IV, s. 296.

VIII.23/199. Al-Hasan, "Knowledge and Sciences", *History of Humanity*, c. IV, s. 98.

VIII.23/200. Bosworth, "The Formation of the Islamic Polity...", *History of Humanity*, c. IV, s. 271.

VIII.23/201. Yuones Shanwan, "The West of Islam-Al-Magrib, Spain and Sicily", *History of Humanity*, c. IV, s. 289'da, bu fethin hızının Vizigotlar arası iç çatışma ve Müslümanların kendilerinden daha az vergi alıp daha çok kendi kendilerini yönetme hakkı tanıdıkları için yerli halkın direnmemesiyle açıklamaktadır.

VIII.23/202. Al-Ali, "Expansion of Islam...", *History of Humanity"*, c. IV, s. 275.

VIII.23/203. Djibril Tamsir Niane, "The Sudan and Countries South of the Sahara", *History of Humanity*, c. IV, s. 292.

VIII.23/204. Bosworth, "The Formation of the Early Islamic Polity...", *History of Humanity*, c. IV, s. 272.

VIII.23/205. Saleh Ahmed Al-Ali, "Expansion of Islam in the Moslem World", *History of Humanity*, c. IV, s. 279'da, Arap savaşçıların devletten aldıkları yıllık maaşın (bir dirhem 70 orta irilikte arpa tanesi tutarı ya da okkanın 400'de biri üzerinden) en az 200, en fazla 2500 dirhem olup, en azının bile yoksulluktan kurtarırken, yükseklerin, varsıllık olmasa da, savaşçılığa saygınlık getirecek düzeyde olduğunu belirtip, bunun kışlalar yanında kentlerin oluşup, gelişmesini beslediğini söylemektedir.

VIII.23/206. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity*, c. IV, s. 296. Resmi tarihlerde (nedense) Türklerin Anadolu'da "gazi beylikleri" kurarak yaptıklarından söz edilir de halifenin ordularında yaptıklarından pek söz edilmez!

VIII.23/207. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity*, c. IV, s. 300.

VIII.23/208. Borrmans, "Religion, Ethics and Philosophy", *History of Humanity*, c. IV, s. 129-130.

VIII.23/209. Robinson, *İslam Dünyası*, s. 18; *Bin Bir Gece Masalları*, çev. Alim Şerif Onaran, YKY, İstanbul, 2001, 8 cilt.

VIII.23/210. Robinson, *İslam Dünyası*, s. 19.

VIII.23/211. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 338.

VIII.23/212. Robinson, *İslam Dünyası*, s. 22.

VIII.23/213. Seyyed Hossein Nasr, "Iran", *History of Humanity*, c. IV, s. 367.

VIII.23/214. Françoise Aubin, "The Turco-Mongol Period", *History of Humanity*, c. IV, s. 286.

VIII.23/215. Robinson, *İslam Dünyası*, s. 19.

VIII.23/216. Irfan Habib, "Introduction" [to the Assian World AD 7-16 Centuries] *History of Humanity*, c. IV, s. 363.

VIII.23/217. Habib, "Introduction", *History of Humanity*, c. IV, s. 363.

VIII.23/218. Nasr, "Iran", *History of Humanity*, c. IV, s. 367.

VIII.23/219. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 380.

VIII.23/220. Bkz. Vasfi Mahir Kocatürk (haz.), *Nedim*, Edebiyat Yayınevi, Ankara, 1968, s. 33 (bu kaynağı Erhan Kuzhan'a borçluyum).

VIII.23/221. Aubin, "The Turco-Mongol Period", *History of Humanity*, c. IV, s. 286, Aubin bu konuda, *Central Asia in World History*, Basingstoke, 1993, Macmillan kaynağından yararlanmaktadır.

VIII.23/222. Bkz. Fernand Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, çev. Orhan Yüksel, MEB Yayınları, İstanbul, 1992, 172 s.

VIII.23/223. McNeill, "Dünya Tarihinin Değişen Biçimi", *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 875.

VIII.23/224. Aubin, "The Turco-Mongol Period", *History of Humanity*, c. IV, s. 287.

VIII.23/225. Robinson, *İslam Dünyası*, s. 21. Yanmış ve kokuşmuş et, kebab ve pastırma kokusuna alışmış Moğolları, anlaşılan pek rahatsız etmiyordu!

VIII.23/226. Mevlana bu olguyu, "Rumlar yapıcı, Türkler yıkıcıdır" yargısıyla dile getirmişti.

VIII.23/227. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity*, c. IV, gene s. 299.

VIII.23/228. Nasr, "Iran", *History of Humanity*, c. IV, s. 367.

VIII.23/229. Habib, "Introduction", *History of Humanity*, c. IV, s. 363.

VIII.23/230. Robinson, *İslam Dünyası*, s. 19.

VIII.23/231. Irfan, "Introduction", *History of Humanity*, c. IV, s. 363 ve Aubin, "The Turco-Mongol Period", *History of Humanity*, c. IV, s. 287.

VIII.23/232. Aubin, "The Turco-Mongol Period", *History of Humanity*, c. IV, s. 287.

VIII.23/233. Aubin, "The Turco-Mongol Period", *History of Humanity*, c. IV, s. 288.

VIII.23/234. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity*, c. IV, s. 3003.

VIII.23/235. *Kuran*, Ali İmran, 26.

VIII.23/236. Uyruklar, Müslüman olanlar ve olmayanlar olarak ikiye ayrılmıştır. Her grubun içinde alt gruplar tanımlanmıştır. İslama geçip tam yurttaşlık haklarını-

dan yararlanabilmek (örneğin orduya savaşçı olarak girip maaş ve çapuldan pay alabilmek) için soylu bir Arap kabilesinin koruması altındakiler *mevali* konumundadır. İsacı, Musacı (tektanrıcı) olup kendi dinlerinde kalıp (İslamın uyruğu olarak korunmalarının karşılığı) "cizye" denen bir baş vergisini ödeyen kişiler ve kabileler *"dhimmis"* konumunda olup, bazı yurttaşlık haklarından yararlanıp bazılarından yararlanamazlar; bkz. Benjamin Braude ve başkaları, "Non-Muslims in Islamic Society", *History of Humanity,* c. IV, s. 311'de, İslamda ırksal övünme ve etnik ayrım bulunmamakla birlikte, İsacı, Musacı, Zoroasterci, Hindu toplulukların "Müslüman olmayanlar" (gayri müslimler) sayılarak dinsel farklılıkların yasallaştırıldığını yazmaktadırlar.

VIII.23/237. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity,* c. IV, s. 299'da, genel olarak İslam toplumunun hiyerarşik yapılı ve katmanları oldukça sert çizgilerle bölünmüş durumda bulunduğu değerlendirmesini yapmaktadırlar.

VIII.23/238. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity,* c. IV, s. 299'da, "İslam feodalizmi" sorununu tartışıp, Poliak Clode Cahen'in (1936'da) yaptığı çalışmalarında ve bu kavramın İslam için kullanılmasına karşı çıkmış olmasına karşın kullanıldığını, oysa ikda sistemi ile Avrupa feodalliği arasında pek az benzerliğin bulunduğunu ileri sürmektedirler.

VIII.23/239. Khadduri, "The Islamic World" [State], *History of Humanity,* c. IV, s. 51; bkz. *Kuran,* Ali İmran, 26.

VIII.23/240. Richard B. Bulliet, "Economic Systems and Technologies", *History of Humanity,* c. IV, s. 78.

VIII.23/241. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture", *History of Humanity,* c. IV, s. 300.

VIII.23/242. Al-Ali, "Arap expansion...", *History of Humanty,* c. IV, s. 278.

VIII.23/243. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity,* c. IV, s. 295-296.

VIII.23/244. Bosworth, "The Formation of the Early Islamic Polity...", *History of Humanity,* c. IV, s. 271.

VIII.23/245. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 343.

VIII.23/246. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity,* c. IV, s. 297.

VIII.23/247. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity,* c. IV, s. 305.

VIII.23/248. Bkz. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity,* c. IV, s. 296, 297, 299, 301 ve İbn Haldun, *Mukaddime,* bkz. Ugan çevirisi, c. I, s. 103.

VIII.23/249. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity,* c. IV, s. 299.

VIII.23/250. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 341.

VIII.23/251. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity,* c. IV, s. 298.

VIII.23/252. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), gene s. 341.

VIII.23/253. Bkz. Al-Hasan, "Knowledge and Science", *History of Humanity*, c. IV, s. 98; Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity*, c. IV, s. 296.

VIII.23/254. Robinson, *İslam Dünyası*, s. 29-30.

VIII.23/255. Krş. *Kuran*, Nahl, 75 ve Bakara, 178.

VIII.23/256. Kölelikle ilgili ayetlerin bazıları için bkz. bedelini ödeyen köleyi azat edin öğüdü (Nur, 33); Allah'ın verdiği rızka kölenin ortak olamayacağı, özgüre gösterilen saygının köleye gösterilemeyeceği (Rum, 28); Allah adına verilen yemini (vallahi) yerine getiremeyenin bir köle azat etmesinin gerektiği (Maide, 89); yanlışlıkla bir mümin öldürenin bir köle azat etmesinin gerektiği (Nisa, 74); bir geçit (sınav) olarak bir kölenin ya da savaş tutsağının bırakılması öğüdü (Beled, 13).

VIII.23/257. İng. *chattel slavery.*

VIII.23/258. Örneğin, *Kuran*, Nisa, 24'te "maliki bulunduğunuz cariyeler" deyişi geçmektedir. Cariye ise kadın köledir.

VIII.23/259. Krş. *Kuran*, Nur, 31; Zariyat 56; Cin 18; Beled 13: (Nebioğlu çevirisinde "bir kula hürriyet vermek". Bu ayetlerin Arapça ve İngilizce çevirilerinde kullanılan kul, köle sözcükleri (Ar. *abd* örneğin, İngilizce (J. M. Rodwell, 1909) çevirisinde, Cin 19 *servant* (hizmetçi), Nur 31 çevirisinde *slave* = köle biçiminde, Türkçe "cariye" biçiminde oluşları) olguyu yansıtmaktadır.

VIII.23/260. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity*, c. IV, s. 300.

VIII.23/261. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity*, c. IV, s. 300.

VIII.23/262. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 379.

VIII.23/263. Bosworth, "The Formation of the Early İslamic Polity...", *History of Humanity*, c. IV, s. 272.

VIII.23/264. Bosworth, "The Formation of the Early Islamic Polity...", *History of Humanity*, c. IV, gene s. 272.

VIII.23/265. Shanwan, "The West of Islam...", *History of Humanity*, c. IV, s. 290.

VIII.23/266. Bkz. Manuel Sanchez Martinez, "Muslims in the Iberian Peninsula, the Mediterrenean Cost and Its Islands", *History of Humanity*, c. IV, s. 348-349.

VIII.23/267. Shanwan, "The West of Islam...", *History of Humanity*, c. IV, s. 290.

VIII.23/268. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity*, c. IV, s. 299.

VIII.23/269. Chapoutot-Remadi ve Daghfous, "Society and Material Culture...", *History of Humanity*, c. IV, gene s. 299.

VIII.23/270. Kızılbaş-Şii-Alevi farkları için bkz. Ayhan Yalçınkaya, *Alevilikte Toplumsal İktidar ve Kurumlar*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. vii, xii, 13.

VIII.23/271. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 526-527.

VIII.23/272. İngilizce kaynaklarda Yavuz Sultan, *"The Grim".*

VIII.23/273. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 527.

IX. Kesim
YENİ DÜNYA UYGARLIKLARI[1]

24. Bölüm

ORTA AMERİKA'NIN ERKEN UYGARLIĞI: OLMEKLER

Amerika'nın erken uygarlıklarını ve geç uygarlıklarını sunmanın önünde bir sorun durmaktadır: Onların insanlık tarihinin ortak kültürel evrimindeki yerlerini saptayabilmek. Saptayıp, Eski Dünya uygarlıkları ile ortak bir terminolojiyle sunabilmek! Bu kolay bir iş olarak görünmemektedir. Çünkü ortaklık, Neolitik'ten önce kopmuş, bağlantı yeniden kurulduğunda ise kıyamet kopmuştur. Bu aralıkta, Yeni Dünya uygarlıklarının kendilerine özgü bir yönde (farklı) gelişmiş oldukları görülmüştür. Bu nedenle ortak bir dönemleştirme yapabilmek sorun olmuştur. Bu sorun öncelik kazanmıştır. Çözülemese bile sorundan haberli olmak gerekir. Ayrıca, Yeni Dünya uygarlıkları tek tek ele alınmadan önce, Eski Dünya uygarlıklarıyla temelde benzerliklerinden ve farklılıklarından da haberli olmakta yarar var. Bu öncelikli konulara, Olmeklere geçilmeden önce bir notla değinilebilir.

YENİ DÜNYA TARİHİNE BİR NOT

Yeni dünya tarihi, birçok nedenden dolayı (ve haklı olarak) Eski Dünya tarihinden farklı dönemlendirilir. Eski Dünya tarihinin Paleolitik ve Neolitik kavramları, Yeni Dünya için de kullanılabilirse de, ötesi (uy-

garlık) dönemleriyle ilgili Eski Dünya tarihi kavramları kolaylıkla kullanılamaz. Örneğin Tunç Çağı, bilindiği gibi, Eski Dünya'da Neolitik'ten uygarlığa geçiş dönemine denk düşer. Taş araç kullanımından metal araç kullanımına geçmemiş (Yeni Dünyalı) kültürler için Tunç Çağı döneminden söz edilemez.

Yeni Dünya tarihini dönemlendirme

Yeni Dünya tarihi uzmanları, kıtanın kültürlerini ve uygar toplumlarının kültürel evrimlerinin aşamalarını niteleyen çeşitli özgül sınıflandırmalar geliştirmişlerdir. Ne var ki Yeni Dünya'nın Orta Amerika ve Güney Amerika olarak iki uygarlık çevresini kapsayan bir sınıflandırma ve ortak bir terminoloji geliştirememişlerdir.

Gerçekten, bugün Orta Amerika uygarlık çevresi için:

Klasik Öncesi (İng. *Preclassic*) Dönem (İÖ 1800-İS 300)

Klasik (İng. *Classic*) Dönem (İS 300-900)

Klasik Sonrası (İng. *Postclassic*) Dönem (900-1500)

sınıflandırması kullanılmaktadır.

Güney Amerika uygarlıkları içinse:

Biçimlenme (İng. *Formative*) Dönemi (İÖ 3000-İÖ 400)

Çiçeklenme (İng. *Florescence*) Dönemi (İS 300-800)

biçiminde bir sınıflandırmadan söz edilmektedir.[2]

Güney Amerika (Orta Andlar) için kullanılan "Çiçeklenme Dönemi", anlaşılacağı gibi, Orta Amerika'nın "Klasik Dönem" sayılan evresine denk düşmektedir. Dolayısıyla, Yeni Dünya uygarlıkları için böyle çifte sınıflandırma yerine, "Klasik Dönem" kavramı benimsenip Klasik Öncesi, Klasik, Klasik Sonrası olarak tek, ortak bir sınıflandırma yoluna gidilebilir gibi görünüyor.

Böyle bir sınıflandırmada, Yeni Dünya'da "Klasik Dönem" evresinin, Eski Dünya'nın Tunç Çağı (uygarlığa geçiş) evresi kültür düzeyine (kabaca) denk düştüğü söylenebilir. "Klasik Dönem" adı zaten Eski Dünya Klasik Çağ (Yunan ve Roma) uygarlıklarından esinlenilerek verilmiştir.[3] Klasik Sonrası Dönem ise (gene kabaca), Eski Dünya'da Klasik uygarlıkların yıkılışına ve sonrasına benzer kültürel özellikler göstermiştir. Önemli bir farkla ki, Eski Dünya'da Klasik uygarlıkların yıkılışında son vuruş, göçebe "barbar" çoban halklardan gelmişti. Yeni Dünya'nın, kimisi çöküş evresinde de olsa, kimisi kültürünün doruğuna tırmanmakta olan uygar toplumlarını çökertenler "uygar" Batı Avrupa sömürgeciliğinin göçmenleri oldu!

Yeni Dünya uygarlıkları, ileriki sayfalarda, coğrafyada dağılışları ve kendi kronolojik sıralanışları içinde verilecek. Ama Eski Dünya uygarlıklarına göre durumlarını da çağrıştıran bir sınıflandırmayla, Erken Uygarlıklar-Geç uygarlıklar olarak ele alınacak.

Yeni Dünya uygarlığının Eski Dünya'nınkiyle benzerlikleri, farklılıkları

Eski Dünya'da uygarlığa geçilmesini sağlayan bazı koşulların Yeni Dünya'da da gerçekleştiği biliniyor. Örneğin üretici ekonomiye geçilmiş olması bunlardan biri. Ama öteki bazı koşulların gerçekleşmediğini biliyoruz. Örneğin yerleşik çiftçi topluluklar ile göçebe çoban topluluklar farklılaşması onlardan biridir. Eski Dünya'da uygarlığı belirleyen bir koşulun ise, Yeni Dünya'nın uygarlık beşiklerinden Güney Amerika'da bulunup Orta Amerika'da bulunmadığı görülüyor: Gerçekten, büyük sulama ya da taşkın denetleme etkinliklerini gerektiren ırmaklar, Orta Amerika'da (bir yer dışında) yoktur.

Koşullardaki bu farklılıkların sonucu, Eski Dünya uygarlıkları ile Yeni Dünya uygarlıkları arasındaki farklılıklarda yansımış görünüyor: Yeni Dünya'da uygarlık, demek ki "kentli yaşayış biçimi" Eski Dünya'daki kadar gelişmemiştir. Ama Yeni Dünya'da da kentler gelişmiştir. Hatta Eski Dünya'dakiler kadar büyük kentler belirmiştir. Buna bakarak insanlığın Yeni Dünya'da da uygar topluma geçtiğini söylemek durumundayız.[4]

Kuzey Amerika'nın uygarlıktan yoksunluğu: Yeni Dünya'nın Kuzey Amerika Kıtası halkları, Avrupalılar geldiklerinde (Orta Amerika'dan ve Güney Amerika'dan farklı olarak) ilkel topluluk döneminde yaşamaktaydılar. Oysa buranın toplulukları, Taş Çağı'nda kültürel evrim yolunda Yeni Dünya'nın öteki bölgelerinin topluluklarıyla aynı hızı tutturmuşlardı. Hatta bazı alanlarda (örneğin av araçları takımında) kültürel gelişmenin öncülüğünü yapmışlardı. Ama Orta Amerika'da ve Güney Amerika'da ortaya çıkan uygar toplumla birlikte artan kültürel gelişmenin hızı yanında, yerinde sayıyorlarmış gibi bir görünüm verdiler. Gerçekten, Kuzey Amerika'nın pek az yerinde (örneğin Göller Yöresi'nde) üretici ekonomiye, yerleşik yaşayışa, şeflik düzenine geçebilmişlerdi.[5] Ama hiçbir yerinde uygarlığa, devlete geçememişlerdi. Kuzey Amerika hakkında bu yargıya varılırken (Yeni Dünya'nın iki uygarlık çevresinden biri içinde yer alan) Meksika'nın Kuzey Amerika sayılmayıp Orta Amerika coğrafyası içine sokulduğu unutulmamalı. Ve günümüzde, ay-

nı coğrafyada yaşayan toplumların (Kanada ve ABD ile Meksika'nın) uygarlık yolunda bulundukları noktaların, geçmiştekinin tersine dönmüş olmasının anlamı nedir? Anlamı, kültürel evrimin öncülüğünün hiçbir coğrafyanın ve hiçbir halkın tekelinde bulunmadığının bir kanıtını daha oluşturmasıdır.

Günümüzde kültürel evrimin (hiç değilse maddesel kültür alanında) öncülüğünü yapan bir toplumun yaşadığı aynı bölgede (Avrupalılar gelene kadar) neden uygarlığa geçilemedi ya da "geçilmedi"? Bunun birçok ve karmaşık nedenleri olmalı. Söz konusu nedenlerden ikisine değinen Obediente'nin yorumuyla yetinilebilir:

1. Kuzey Amerika coğrafyasında tarımı yapılabilecek uygun bitkiler eksikti. [Buna evcilleştirmeye elverişli memeli sürülerinin bulunmayışı da eklenebilir.] Dolayısıyla Kuzey Amerika'da üretime geçilmesini özendirecek bir çevre yoktu.
2. Bununla bağlantılı bir olguyla (Orta Amerika'da ve Güney Amerika'da bulunan) zıt yaşayış biçimleri süren topluluklar (çiftçi-çoban farklılaşması) Kuzey Amerika'da bulunmuyordu. Bu, farklı toplulukların etkileşiminin yaratabileceği devingenliğin ve karmaşıklığın gelişemeyeceği anlamına geliyordu.[6]

Bunlara, Kuzey Amerika topluluklarını uygar topluma geçmeye "zorlayan" koşulların oluşmadığı katılabilir. Ve onların uygar topluma geçme yolunu "seçmemiş" olabilecekleri eklenebilir.

Orta Amerika'da ve Güney Amerika'da uygarlığın geri kalmışlığı: Yeni Dünya'nın uygarlığa elverişli bölgelerinde Neolitiğe geçilmesinde olduğu gibi (bkz. s. 298) uygarlığa da (Eski Dünya'ya görece) "geç geçilmiştir". Kimilerince, buradaki "geç" sözcüğü "geri kalınmış" anlamında alınmamalıdır. Aynı koşullar içinde ve aynı yollarda yarışmayan iki koşucudan birinin önde gidip ötekinin geri kaldığı söylenemez. Gene de Yeni Dünya'da uygarlığa ilk geçilen yerlerin kalıntılarının tarihlendirilmesi (bir Eski Dünya takvimine göre) İÖ 1. binyılı göstermektedir. Bu tarih ise, Eski Dünya'da uygarlığa geçilmesinden üç binyıl sonrasıdır.[7]

Yeni Dünya'da uygarlık, kimilerince (Eski Dünya'dakine göre) geç kalmaktan öte "geri kalmıştır". Burada ise "geri" sözcüğü, bir olumsuzluğa değinilen bir değer yargısı olarak görülmemelidir. Söylenmek istenen, "uygar karmaşıklaşma" yolunda Eski Dünya uygarlıklarına göre geride bulunulmasıdır. Bunun nedeni olarak, kentlerinin (Eski Dünya'dakiler gibi) ekonomik farklılaşma yerleri olarak gelişmeye başla-

mamış bulunmaları gösterilir. Gerçekten Yeni Dünya kentlerinin çoğu, daha çok dinsel, askeri, siyasal farklılaşma noktalarıdır. Böyle yerlerde toplanan toplumsal artılar, ekonomik farklılaşma kentlerindeki kadar fazla ve hızla maddesel ve tinsel kültür yatırımlarına ve birikimlerine dönüştürülemezdi. Bir uygarlık için bu durum, kendi başına bir sorun oluşturmayabilirdi. Ancak uygarlıklar (Eski Dünya'nın saldırısıyla) karşılaşınca, aşılması olanaksız bir sorun görünümü alacaktır. Uygar kültür birikimi daha fazla olan Eski Dünya uygarlığı, Yeni Dünya uygarlıklarını yutacaktır.

Burada "uygarlık" sözcüğü, etik değerlendirmelerden soyutlanmış nötr anlamıyla kullanılmıştır. Sınıflı, devletli, ideolojili bir kentli yaşayış biçimi olarak bilimsel anlamı amaçlanmıştır. Uygarlık, günlük dildeki anlamıyla alındığında, Eski Dünya'nın Hıristiyan Batı Avrupa uygarlığının "fatihlerinin", Yeni Dünya'daki insan kardeşlerine karşı tutumlarının hiç de uygarca olmadığı söylenebilir. Dahası, insanlığın Paleolitik'ten sonra birbirinden ayrılıp yalıtlanmış iki dalda gelişen evriminin birikimlerinin bir araya gelip etkileşiminden doğabilecek bireşim ve kültürel atılım olanaklarını ("keşifler" ile yaratılan olanakları) sömürüyle ve soykırımla yok eden barbarca ve vahşi bir davranış olduğu eklenebilir.

Çağdaşı Eski Dünya (burjuva) uygarlıkları ile karşılaştırıldıklarında, Yeni Dünya uygarlıklarının daha "insanca" yanları görülür. Örneğin açlığın, işsizliğin, kilitin bilinmediği yüzyıllar yaşanmıştır. Egemen halkın içinde (öteki halkları sömürmek pahasına bile olsa) maddesel kültür ürünlerinin (Aztekler'de görüldüğü gibi) bölüşülmesiyle güvenlik duygusu sağlanmıştır. Bu, daha "uygarca" bir düzen sayılabilir.

Ama Yeni Dünya uygarlıkları da, bazı yönleriyle, günlük dildeki anlamıyla uygarlıktan (ve insanlıktan) çok uzaktı. Toplum içinde yarışma, kavga kural olmamakla birlikte, topluluklar (halklar) arasında savaş ortadan kaldırılabilmiş değildi. Kaldırılması şöyle dursun, Eski Dünya'daki gibi süreğenleştirilmişti. Ve savaş, uygarlığın sağladığı bütün kazanımları alıp götürebilmekteydi.

Dahası, Yeni Dünya uygarlıkları, "insan kurbanı" kanıyla lekeliydi. Eski Dünya toplumları, uygarlıklarının başında, sırtlarındaki (barbarlık döneminin kalıtı olarak getirdikleri) insan kurbanı kamburundan kurtulmuşlardı. Onu (bugün bile süren bir gelenekle) hayvanlara yükleyerek bu insanlık ayıbını hafifletmişlerdi. Yeni Dünya toplumları ise, bu barbarlık geleneğini, uygarlık dönemlerinde şiddetlendirmiş olarak sürdürmekteydiler. Burjuva (Hıristiyan) uygarlığıyla karşılaştıkları (on-

yedinci yüzyıl başında) Yeni Dünya uygarlığı Aztekler'den sorulmaktaydı.[8] Gene de Aztekler, Yeni Dünya'nın ilk uygarlıklarının dininde kurumlaşan insan kurbanı geleneğini sürdürüyorlardı. Öyle ki "Büyük Tapınak" denen yapının açılışı onuruna (İS 1486'da) yapılan törende, insan kanıyla beslendiğine inandıkları güneş tanrılarına 20 bin kurban sunulduğu ileri sürülmektedir.[9]

Kuşkusuz Hıristiyan burjuva uygarlığının temsilcilerinin fetih sırasındaki soykırım kurbanlarının sayısı, bunun onlarca katıydı. Gene de vicdanı kılıçla ve tüfekle öldürüşlere alışmış Eski Dünya insanının içinde, nedense "boğazlanmaya" karşı derin bir tiksinme, dehşet ve korku duygusu kabarmaktadır. Bu nedenle olsa gerek, zamanın bazı Eski Dünya aydınları bile, Yeni Dünya toplumlarını "uygar" (bazıları) "insan" sayıp saymamakta duraksamışlardı.[10]

YENİ DÜNYA'NIN MEZOPOTAMYASI MEZOAMERİKA

Mezoamerika, uygar toplumların geliştiği Orta Amerika'nın, 1 milyon kilometrekarelik bir alanda, sekseni aşkın dilin ve lehçenin konuşulduğu bir kültür geleneğinin paylaşıldığı bölümüdür. Kirchhoff'un (1943'te) sunup uzmanların benimsediği "Mezoamerika", bir coğrafya kavramı olmaktan çok, İÖ 1500'lerde başlayıp 3 binyıllık bir zaman dilimine yayılan kuşakları kapsayan bir kültür bölgesinin adıdır.[11]

Mezoamerika kavramı (anlaşılan) Mezopotamya'yı çağrıştırması amacıyla ortaya atılmıştı. Bununla birlikte, Yeni Dünya'da uygarlığa (ilk) geçilen bölgenin Mezoamerika olduğu kesinleşmiş değildir. Buranın uygarlığın tek bölgesi olmadığı ise kesindir. Çünkü (bilinen) Yeni Dünya uygarlıkları iki odak çevresinde gelişmişlerdir. Orta Amerika'da Mezoamerika ve Güney Amerika'da Orta Andlar bölgeleri.

Mezoamerika bölgesinde La Venta, Teopantecuanitlan, San Lorenzo, Chalcatzingo gibi kentler, Yeni Dünya'nın ilk uygarlık noktaları olarak görünürler. Bu kentler "Olmekler" olarak adlandırılan gizemli bir halkla ilişkilendirilirler. Bu yörede, Olmek uygarlığını Maya ve Toltek uygarlıkları izleyecektir. Yörenin uygarlığı, Aztek imparatorluğuyla noktalanacaktır.

Neolitik yaşayış biçiminin, Mezoamerika'nın güneyinde, Meksika Körfezi'nde, Pasifik'e bakan ovalarda (İÖ 1400'e doğru, mertebeli toplumlara ve şefliklere varan bir karmaşıklaşma düzeyine ulaşıldığı görülür.[12] Örneğin, İÖ 1200'e doğru, Meksika'nın Oaxoca Vadisi içinde San Jose Mogate yeri, 80 ile 130 arası konutluk, 20 hektarlık bir alanı kaplamıştı. Dahası, taş basamaklarla çıkılan balçık bir platformun ve üze-

rindeki tek odalı yapıların, geleceğin basamaklı piramitlerinin ve tapınaklarının habercileri olmaları çok olasıdır. Son (kazılardaki) buluntular, buraların İÖ 1000 dolaylarındaki topluluklarının (eskiden sanıldığı gibi) kabaca eşitlikçi (şeflik düzeyinde) olmadıklarını göstermiştir. Bu tarihten önce bile, aralarında, kentli yaşayış biçimine (uygarlığa) ulaşmış olanların bulunabileceğine işarettir.[13]

OLMEK GİZEMİ

Tapınak bölgelerinde ortaya çıkarılan "Koca Kafa" yontularında yansıtıldığı gibiyse, Olmek tipi, Yeni Dünya'nın bilinen hiçbir halkına benzememektedir. Geniş kanatlı basık burunları, etli dudakları, patlak gözleri ile daha çok bir negroid ırk görünümü vermektedir. Ancak uzun baş, yuvarlak çene, kafaya yapışık saçlar, siyah ırk görünümünü melezleştirmektedir. Ama kimlerin melezi? Dahası, bu halkın gerçek adı da bilinmemektedir. Çünkü Olmek, İspanyollar geldiklerinde yörede yaşamakta olan halkın adıydı.[14] Burada üç binyıl kadar önce uygar topluma geçen halkın adı, olasılıkla başkaydı. Gene de yazına değiştirilemeyecek denli geçtiği için, Yeni Dünya'nın ilk uygar halkına Olmekler denmesi geleneği sürmektedir.

Yeni Dünya'da "Koca Kafa" yontularındakine uzaktan yakından benzeyen bir halk bulma çabaları sonuçsuz kalmıştır. Böyle olunca gözler, Atlantik'e, Pasifik'e kaymıştır. Ancak arkeoloji, Columbus öncesinde, Yeni Dünya'ya deniz yoluyla ileri kültürlü bir halkın, yöre kültürünü etkileyecek çapta sızmasının hiçbir (ağırbaşlı) ipucunu vermemektedir. Vermeyince, onların, uzaydan gelip uzaya dönen insanların soyları ya da melezleri oldukları yolundaki (desteksiz) atışların yapılmasına şaşmamalı. Buna bakılırsa, Yeryüzü'ne uygarlık (bazı kuramlarda yaşamın geldiği aynı yerden) uzaydan gelmiştir. Uygar insan, uzaydan gelebilmişse, onu getiren teknolojinin birkaç parçasını, andaç olarak bırakmaz mı?

Olmek gizemi, fizik tipiyle sınırlı değildir. Koca Kafa yontuların (bazıları 10 tonu bulan) bazalt kaya parçalarının, kilometrelerce uzaktan getirilip dikilmiş olmaları da (kimilerine) gizemli görünmektedir. Oysa onların, arkeolojik bilgilerin ve bulguların yardımıyla açıklanması (ulutaşların dikilmesinde s. 352'deki açıklamalardaki gibi) güç değil. Güç olan, Olmek toplumunun örgütlenme biçiminin rekonstrüksiyonu. Bu konuda uzmanlar arasında bir görüş birliğine varılabilmesi güç olan. Şöyle ki Olmek toplumu, kimi yazarlara göre "şeflik" düzeyini aşmamıştı. Kimi yazarlar, onu "erken devlet" evresinde görmektedir. Kimile-

ri ise, "imparatorluk" biçiminde örgütlenmiş bulunduklarını yazıyor. Kısacası, Olmek gizemi sürüyor. Ancak Olmek halkının, gerisinde, kendisinden sonraki birçok Yeni Dünya uygarlığının özelliğini oluşturacak bazı kültür öğelerini kalıt bıraktığı giz değil.[15] En başta Olmek kentleri!

Yeni Dünya'nın ilk kentleri

Bugünkü (2006'daki) bilgilerimizle, Yeni Dünya'nın ilk kentlerinin "Koca Kafa" yontularının bulunduğu Olmek kültür bölgesinde yükseldikleri söylenebiliyor. Yarın başka yerlerde daha erken kentlerin varlığının ortaya çıkarılabilmesi olası. Bugün Olmeklerin olduğu sanılan kentlerin, yarın başka bir halkın olduğunun ileri sürülüp kanıtlanabilmesi de olasılık dışında değil.

Yeni Dünya kentlerinin (dolayısıyla uygarlıklarının) Eski Dünya kentlerinden bazı farklılıklar gösterdikleri belirtilmişti. Eski Dünya'nınkiler gibi ekonomik farklılaşma odakları olmaktan çok dinsel, siyasal, askeri odaklar olarak doğup geliştikleri söylenmişti. Bu gerçeği gözlemlemek için, Yeni Dünya'nın (Olmeklerin kurduğu sanılan) ilk kentlerinden üçüne (San Lorenzo, La Venta ve Teopantecuanitlan kentlerine) bakmak yeter.

San Lorenzo yeri (İÖ 1200-900): Yerleşke, yıllık taşkınların bıraktığı milin elli metre kadar yükselttiği genişçe bir ovanın üstüne kurulmuş. Onun üzerine yapay bir platform oturtulmuş. Platformun da üzerine bazalt taş sütunlar dikilmiş. Bunların, tapınakların ya da öteki kamu yapılarının çatılarını taşıdıkları sanılıyor. Varlıkları ortaya çıkarılan kırmızı toprak sıvalı yapılar ise, bir "seçkinler" katmanının konutlarının kalıntıları olarak yorumlanıyor. Kentin üzerine kurulduğu doğal platformun altında, akaçlama kanallarının, taş döşeli su yollarının, su depolarının varlığı ortaya çıkarıldı.

Zanaatçıların varlığını yansıtan (bazalt blokları işleme bölgeleri gibi) yerler var. Bunlar, söz konusu zanaatların ve zanaatçıların, araç gereç üretiminden çok dinsel yapılarla ilgili olduklarını gösteren nitelikte yerler. Platformun üzerindeki kamusal alanda ise, bazalt kaya bloklarından yontulmuş, üzerlerine şekiller kazınmış (25 tona ulaşabilen) steller yatmakta. Bunlar (belki) Olmek inançlarını yansıtıyor.

Yer'den (1994'te sayıları onu bulan) boyları 3 metreye, ağırlıkları 10 tona ulaşabilen dev boyutlu insan başı yontuları (Koca Kafalar) çıkarıldı. Onların, yöneticileri, top oyuncuları, dincileri, ataları oldukları gibi çeşitli yorumlar yapıldı.[16] Ayrıca (gene yazılı belgelerle destekle-

nemedikleri için çeşitli yorumları yapılan "bebek" yontuları ve "hırlayan Jaguar" ile öteki "kedigil" biçimli yontular bulundu. Bunlar, Klasik Dönem Mayalar'ına dek uzanacak bir (sözlü) mitoloji geleneğini yansıtan buluntular. Örneğin Olmek ikonografisinde, ileride karşımıza (yazılı belgelerdeki adıyla sanıyla) Kuetzalcoatl (Tüylü Yılan) olarak çıkacak aşkın özne (tanrı) da gösterilmiş.[17]

La Venta tapınak kenti (İÖ 900-?): San Lorenzo'nun (Mezopotamya'dakiler gibi) çevresindeki kırsal topluluklarla ekonomik alanda bütünleşmiş bir zanaat ve ticaret yeri olmadığı sanılıyor. La Venta'nın ise, böyle olmayıp dinsel bir odak olarak sivrildiği kesin olarak biliniyor. Her şeyden önce çevresiyle alışveriş bağlantılarına hiç elverişli olmayan dağ başındaki konumu bunu gösteriyor. Ayrıca, daha sonraki tarihlerin Orta Amerika kentlerinde sık sık karşılaşılacak olan piramit yapıların (bilinen) en eski örneği burada bulundu.[18] Balçık ile kumun karıştırılmasıyla 30 metre yükseltilen bu yapı, Maya ve Aztek tapınaklarının gerçek habercisi. Tabanındaki kedigil alçak kabartmalı yassı taşlar da bu yorumu destekliyor.

San Lorenzo'daki kırmızı sıvalı seçkin konutlarının benzerleriyle (pembe, zeytin yeşili, sarı, kahverengi, kavuniçi gibi) çok daha renklendirilmiş biçimleriyle burada da karşılaşılıyor. Dahası, toplumsal katmanlaşma, La Venta'da kendini kumtaşına oyulmuş seçkin mezarlarında da gösteriyor: İçlerine, balta başları, yontucuklar, kedigil maskları gibi "gömü armağanları" konulmuş.

Kentin kamusal alanında, dağılmış durumda yüze yakın monolite (tektaş'a) Koca Kafa, stel, sunak, çömelmiş insan gibi çeşitli biçimler verilmiş. Bütün bunlar neyi gösteriyor? Boyu 3,5 metreyi bulan 2 numaralı stel (dikilitaş) bu sorunun yanıtını veriyor gibi: Üzerinde, başında başlık (ya da tüyler) elinde (sopa mı, mızrak fırlatıcısı mı belli olmayan) eğri bir araç ile yüksek orunlu (makamı yüksek) bir kişi gösterilmiş. Bir mitos kahramanı, tarihsel bir kahraman, bir dinci ya da yönetici (ya da dinci-yönetici klerokrat) olabilir. Hangisi olursa olsun, kesinlikle katmanlı, devletli, ideolojili uygar toplumun varlığının bir simgesi ile karşı karşıya bulunduğumuz söylenebilir.

La Venta ve San Lorenzo yontularının tarihlemesi tartışmalı. Ama öteki buluntularda radyokarbon (C_{14}) tarihlemesi ölçümleri, La Venta'nın İÖ 1. binyıl boyunca varlığını sürdürmüş büyük bir yerleşme yeri (kent) olduğunu gösteriyor.[19]

Teopantecuanitlan taşkın ovası uygarlığı: Oldukça geç bir tarihte (1983'te) La Venta ile kabaca çağdaş bir kentin varlığı ortaya çıkarıldı. Önce Tlacozoltitlan olarak konan adı değiştirildi. Bu Mezoamerika kentinin İnsanlık Tarihi bakımından önemi, Mezopotamya kentlerini anımsatan bir konumda bulunmasından kaynaklanıyor: Balsas Irmağı ile Amacuzat Irmağı'nın kavşak noktasında (Şad-ül Arab benzeri!) taşkın ovasında kurulmuş bir "başkent"! Birbirinden ayrılmış konut alanı ve kamusal yaşam alanı ile planlanarak kurulmuş bir kent örneği.

Tek bir erk odağından yürütüldüğü anlaşılan bu kentsel bayındırlık etkinlikleri yanı sıra, su bayındırlığı yapıları var: Taş su kemerleri, su toplama barajı ve kanallarıyla bir "büyük sulama" ağının varlığı ortaya çıkarılmış bulunuyor. Yazılı belgelerle desteklenemedikleri için, bu işyönetimi etkinliklerinin bir kamu yönetimi odağının varlığının nedeni mi, sonucu mu olduğu söylenemiyor. Gene de büyük sulama ile elde edilebilecek toplumsal artının ekonomik, toplumsal, siyasal, ideolojik farklılaşmaları (yaratmış olmasa bile) besleyip geliştirmiş olduğu söylenebilir. Dahası burada (sulu tarım ekonomisine dayanılması nedeniyle) kentli yaşayış biçiminin Mezopotamya'dakilere benzer bir gelişme göstermiş olabileceği ileri sürülebilir. Giderek (Eski Dünya'nın çoğu ilk uygarlıklarındaki gibi) burasının ve öteki Olmek (?) kentlerinin, siyasal yaşamlarına dinciler yönetimi (klerokrasi) olarak başlamış olabilecekleri neden ileri sürülemesin?[20] Bir farkla ki çoğu Eski Dünya uygarlığı, klerokrasi (dinciler yönetimi) olarak başlayıp, timokrasiye (savaşçılar yönetimine) geçmişken, Yeni Dünya uygarlıklarının çoğu klerokrasiyle başlayıp klerokrasiyle sona ermiş görünür.

25. Bölüm
ORTA AMERİKA'NIN KLASİK UYGARLIĞI: MAYALAR

Orta Amerika'da Klasik Dönem (İS 300-900 arası) uygarlıklarını Mayalar başlatmış olsalar da, buranın tek uygar halkı değildiler. Yörede başka uygarlıklar da görüldü. Bunlardan ortaya çıkarılıp iyi incelenenlerden biri, Mayalar ile bağlantılı olduğu (bkz. s. 930) son zamanlarda anlaşılan Teotihuacan ("Tanrılar kenti") adı verilen yer çevresinde gelişmişti. Öyle ki Teotihuacan'ı Mezoamerika'nın ilk gerçek kenti sayan kaynaklar vardır.[21]

TEOTİHUACAN KLEROKRASİSİ

Orta Amerika'nın Mezoamerika bölümünün[22] Meksika Vadisi'nde, bir kentin kalıntıları, orada parlak bir kültürün yaşandığını göstermektedir. Ama bu yöreye yayılan bu kültürün yaratıcısı olan halkın kökeni daha (kesin olarak) ortaya çıkarılamadı. Oysa Teotihuacan, insanlık tarihi ve Yeni Dünya uygarlığı tarihi çapında önemlidir. Önemi, kültürüyle yörenin çağdaşı (öteki) toplumları kadar, kendisinden sonraki birçok uygarlığı etkilemiş bulunmasında yatıyor.[23] Örneğin Tüylü Yılan (Kuetzalcoatl) kültü ile Yağmur Tanrı (Tlaloc) onun etkisiyle tüm Orta Amerika'ya yayılmıştır. Güneş tanrıya sistemli insan kurbanı ve bununla ilgili (dünyanın sonuna ilişkin) mitoslar da bu kentin Yeni Dünya kültürüne katkısı olarak görünür. Ve bu kentte saptanan uygar toplum

dōneminde simgesel kalmayan sayılarda insan kurbanı, Yeni Dünya uygarlıklarının karakteristik bir özelliğini oluşturmuştur.

Yanardağın patlamasıyla yıldızının parlayışı

Klasik Dönem'in (İS 300 sonrasının) 100 bin kişilik bu anakentinin (metropolisi) Teotihuacan'ın geçmişi İÖ 300'lere dayanır. Bu tarihlerde, 20-40 bin nüfuslarıyla Amerika'nın en büyük iki kenti Meksika Vadisi içindeydi. Biri, vadinin kuzeydoğusundaki Cuicuillo idi. Parlayan yıldızı, İS birinci yüzyıl içinde bir tarihte patlayan yakınındaki bir yanardağın lavları altında kalarak sönmüştü. Öyle ki lavlar, 40 kilometrekarelik bir alanda 5 metre kalınlığa ulaşan bir katman oluşturmuştu.[24]

Meksika Vadisi'nin İÖ 300'lerin öteki kenti Teotihuacan (Cuicuillo'nun haritadan silinmesiyle) yörenin tek büyük gücü olarak kalmıştı. Kısa sürede tüm Meksika havzası toplulukları, onun çevresinde tek bir şefin yönetiminde birleştirildi. Böylece, bir iki yüzyıl içinde şeflikten devlet evresine geçilmesi gerçekleştirilmiş oldu.[25] Kentin bu büyümesinin nedeninin (daha önce) inaçlarının ve mallarının çevresine yayılması olduğu sanılıyordu. Bugün ondan çok "savaş ve fetih" olduğu ileri sürülüyor.[26]

Başkente dönüşmesi

Teotihuacan'a devlete dönüşme yolunda güç veren ekonomik altyapısı, anlaşılan sulu tarımdı. Deniz düzeyinden ortalama 2500 metrelik yükseklikte olan Meksika Yaylası'nda sulu tarıma geçilmesini zorlayan koşullar vardı. Yağışın yetersiz (yılda 500-900 mm) kaldığı bir bölgede, ancak teraslamayla ve sulamayla verimli tarım olanakları yaratılabilmişti.[27] Yörenin, özellikle Teotihuacan'ın daha sonraki ekonomik gönencinde, Cuicuillo'yu yıkarak onu rakipsiz bırakan yanardağ patlamalarının da katkısı olmuştu. Teotihuacan zanaatçılarınca yeşil renkte obsidyenden (öteki adıyla volkan camından) yapılan (değerli) araçlarla, bütün Orta Amerika'da karşılaşılması bunu gösteriyor. Bu olgu aynı zamanda, obsidyen ticareti tekeli kadar genel olarak alışverişin Teotihuacan halkının tekelinde olabileceğini düşündürüyor.

Mallarıyla birlikte bilgiler, düşünceler ve genel olarak kültürü de yayılmıştır. Sonuçta Teotihuacan, 8 milkareye (20 kilometrekareye) yayılan, 2600 büyük yapı bulunan 100 bin kişilik bir başkent olarak çıkacaktır arkeologların karşısına. Havzanın nüfusunun % 80'inin kent içinde ve çevresinde yaşadığı saptamasına bakılırsa bu, aynı zamanda gerçek bir kentleşme demektir.[29]

"Ölüler Yolu", Güneş ve Ay Piramitleri

Teotihuacan'ın bir anakente dönüşmesini ve sonraki gelişmesini (uzmanı) Sanders şöyle anlatıyor: "Teotihuacan kentinin ve devletinin gücü, bölgenin tarihinin en büyük (tekli) yapısı olan Güneş Piramiti'nin yapımında ortaya dökülmüştür. Yüksekliği 70 metreyi bulan, tabanının bir kıyısı 250 metre olan bu piramitin üzerinde (merdivenle çıkılan) bir tapınak vardı. Piramiti oluşturan teraslı platform ise, altındaki 3 metre yüksekliğinde bir kıyısı, 400 metre uzunlukta bir başka platforma dayanıyordu. Böylece Güneş Piramiti üzerindeki tapınak, yüzü kesme taşlarla kaplı olan 1 milyon metreküplük bir dolgu üzerinde yükseliyordu. Öyle ki en büyük Mısır piramitlerinden de büyüktü."[30] Piramitin batısında tapınağın eklentisi olan yapılarla çevrili bir avlu bulunmaktaydı. Ayrıca yanında, Güneş ve Ay tapınaklarında tapınılan tanrılara "hizmet eden" dincilerin yatıp kalktıkları yerlerin bulunduğu bir platform daha vardı.

Teotihuacan yöneticileri tüm bunları yeterli bulmamış görünürler. Daha doğrusu kente bunun ötesinde bir görkem kazandıracak çapta ve sürekli artı akışını sağlamanın bir yolunu bulmuş olmalılar. Öyle ki IS 300 dolaylarında, 300 yıl kadar sürecek bir kenti yenileme projesini başlatırlar. IS 600'e ulaşıldığında kentin 18 kilometrekarelik bölümü yenilenmiş bulunuyordu:

Bu tarihte, kentin ortasında birbirini dik kesen iki anayol vardır. "Ölüler Yolu" denen genişi 30 metre eninde, 4 kilometre uzunluğundaydı. Bir ucunda Güneş Piramiti, öteki ucunda Ay Piramiti yükseliyordu. Ay Piramiti, Güneş Piramiti'nden biraz küçük (120x150x43 m) boyutlarındaydı. Kent iki anayolu dik kesen ve birbirine koşut uzanan öteki yollarıyla ızgara planlıydı.

Toplumsal katmanların semtlere bölünmesi

Teotihuacan'da ızgara planının oluşturduğu her bir blok ayrı ayrı surlarla çevriliydi. Giriş kapılarından geçilince karşılaşılan avlularında onların da birer sunak ya da tören alanı bulunuyordu. Avlunun çevresine (çekirdek ya da geniş) aile konutları yerleştirilmişti. Her bir blok ayrı bir meslek ya da akraba grubuna ayrılmıştı. Öyle ki blokların üçte biri (kazılarda çıkarılan nesnelere bakılırsa) çömlekçi, obsidyen araç yapıcısı, taşçı, yontucu, dokumacı, takı zanaatçısı, üflemeli (çömlek) müzik araçları yapıcısı gibi uzmanlaşmış zanaatçılara ayrılmıştı.

Böyle bir yerleştirme, toplumun katmanlaşmış yapısını yansıtmaktadır. Kentin bir bölgesinde, 300-400 yıllık tarihi boyunca yöneticilerin

yaşadığı konut vardır. Dinciler (egemen) kesiminin de ayrı ve ayrıcalıklı bir bölgede yaşadığı anlaşılıyor: Kuetzalcoatl Tapınağı yanındaki sarayı andıran konutun dincilere ayrılmış olduğu saptanmış bulunuyor.

Kentte önemli bir tacir kesiminin yaşadığı da ortaya çıkarıldı. Kentin 30 km yakınındaki yanardağın eteklerinde, dünyanın en iyi (yeşil) obsidyeni *(pachua)* yatakları bulunmaktaydı. Bazıları 18 metre derinliğe dek açılmış taş ocaklarından çıkarılan obsidyenin devletin işlettiği yapımevlerinde işlendiği sanılıyor. Ama obsidyen alışverişinin özel tacirlerce yürütüldüğünü gösteren kanıtlar var. Zapoteklerin başkenti Monte Alban'daki ve Maya başkenti Tikal'deki kabartmalar bunun ipuçlarını veriyor: Teotihuacan tacirlerinin, bu yerlerin yüksek dereceli kişileriyle görüşebilecekleri denli saygın konumda bulunduklarını gösteriyor.

Teotihuacan'da çömlekçilik zanaatı da çok gelişmiş. Çeşitli süsleme teknikleriyle donatılmış kap kacak çıkarıldı. Onların yanı sıra, seramik düdükler, kavallar, pipolar, takılar ve (dinsel amaçlarla kullanıldığı sanılan) milyonlarca yontucuk üretilmiş. Çömlekçiliğin bir zanaata dönüşmesiyle kadınların tekelinden çıktığı anlaşılıyor. Ancak çömlekçi çarkı gibi bir (döner) araç icat edilmediğinden, kitlesel üretim gereksinimi "çömlek kalıpları" ile karşılanabilmiş.

Sanat ile inanç bağlantısı

Teotihuacan zanaatçıları, işliklerinde, Orta Amerika'nın her yerindeki mezarlardan çıkarılan "ince duvarlı, kavuniçi renkli" çömlekler yapmışlar. Yeşil obsidyen bıçaklar ve öteki obsidyen araçlar, kavkı takılar, dokumalar, yontular, kabartmalar gibi "sanat yapıtları" üretmişler. Öyle ki Sanders, onları "insan elinden çıkan en güzel nesneler" olarak nitelemekte. Söz konusu yapıtlar, "sanat için sanat" aşkına yapılmış olmasalar da sanat yapıtları sayılırlar. Onlar gibi dinsel amaçlı duvar resimleri de yapılmış. Yalnızca kamusal yapılara değil, özel konutlara da duvar resimleri çizilmiş. Bunlarda, çoğu insana benzer, bazen insan-hayvan karışımı figürler var. Çoğunda tanrılar ve törenlerde tanrılarla ilişkide gösterilen yüksek konumlu insanlar gösterilmiş.

Duvar resimlerinde, kabartmalarda, yontularda daha çok gösterilen figürler, tanrılardı. Onların, Orta Amerika uygarlıklarında daha sonra Hasat Tanrısı (Tülek) Derisi Yüzülmüş Efendi (Ksibe) ile Aile ve Ocak Tanrısı (Huehuteteohl) olarak karşılaşılacak aşkın öznelerin ilk örnekleri oldukları ileri sürülmektedir. Ama içlerinde en sık görünenin, Aztekler'in yağmur tanrısına (Tlaloc'a) dönüşecek olan verimlilik tanrı-

sı olduğu (kaynaklarda) belirtilmektedir. Bu tanrı (çömlek kaplara ve kalkanlara da işlendiğine bakılırsa) ticaretle ve savaşla da ilişkilendirilmiştir.[31] Tarihine, tarımın ağır bastığı bir noktada başlayıp, savaşın ağırlık kazandığı dönemden geçmiş olabilecek ve ticaretin ağır basacağı noktaya ulaşmış bir toplum söz konusu olduğuna göre, bunda şaşılacak bir yan yoktur. Bu, kültürel evrimin ilk formlarının ve kurumlarının (korunup) değişen koşullara ve gereksinimlere uyarlanarak biçim ve işlev değiştirmesi genel eğilimine uygun bir durumdur. Öyle ki benzeri bir olguyla Eski Dünya'nın Ortadoğu uygarlık çevresinde aşk tanrıçasının karşımıza (Hititler'de olduğu gibi) aynı zamanda savaş tanrıçası olarak çıkarılmasında da görülmüştü.

Teotihaucan'ın bıraktığı uygarlık kalıtı

Teotihaucan, İS 700 dolaylarından sonra hızla çökmüş. Nüfusu İS 750 dolaylarında, yarı yarı yarıya (30-40 bine) düşmüş. Gerisinde, tapınaklarıyla, inaçlarıyla, toplumsal ve siyasal örgütlenişiyle, sanatıyla daha sonraki uygarlıkların izleyecekleri bir "erken uygarlık" kalıtı (mirası) bırakmıştır. Öyle ki Maya başkenti Tikal'in bir hanedanı, soyağacını Teotihuacan'a dayandıracaktır.[32]

Teotihuacan uygarlığının yapısı (ekonomik etkinliklerin ağır bastığı bir başkent görünümüyle) Eski Dünya uygarlıklarınınkine benzemekteydi. Gerçekten Sanders, Teotihuacan devletinin bölgeler [kent-kır?] arası sıradüzeni ilkesine dayandığını yazmaktadır. İlgiyi, çekirdeğini oluşturan 30-40 kilometrekarelik bir alanda en az yarım milyon insanın yaşamış oluşuna çekmektedir. Bu alanın ve yoğunluğun (kabaca) Sümer kent devletlerininkine denk olduğunu belirtmektedir.[33]

Gene de (yazı sisteminin varlığını gösteren ipuçlarının bulunamamış olmasına dayanılarak) Teotihuacan'ın Yeni Dünya için "erken uygarlık" olduğu söylenebilir. Her ne kadar tarihinin son yüzyılında (İS 700 dolaylarında) İnka başkenti Cuzco ve Aztek başkenti Tenochtitlan ile birlikte Yeni Dünya'nın gelmiş geçmiş en büyük üç kentinden biri olma noktasına yükselebilmişse de çoğu yüzyılını bir "erken uygarlık" düzeyinde geçirmişti.[34]

MAYA ERKEN UYGARLIĞI

Yeni Dünya arkeolojisinin Orta Amerika'da ortaya çıkardığı birçok kent (uygarlık) vardır. Bunlardan bazıları belli halklarla özdeşleştirilebilmiştir, çoğu özdeşleştirilememiştir. Yazı öncesi dönemlerin kentlerinin bir dille, dolayısıyla bir halkla özdeşleştirilmeleri güçtür. Son araş-

tırmalar ve bulgular, Nahua dili konuşan halkların (daha önce sanıldığı gibi) geç bir tarihte gelip bölgeyi fethettikleri görüşünün gerçeği yansıtmadığını göstermiştir. Onların Meksika Körfezi'nde oldukça erken tarihlerden beri yaşamakta oldukları anlaşılmıştır. Bu yönde son araştırmalar, Teotihuacan halkının (yazı kullanmamış olmalarına karşın) Nahua dili konuştuğunu ortaya koyabilmiştir.[35] Ve Nahua, Mayaların da konuştuğu dildi! Bu durumda, Orta Amerika'nın Mayalar yanı sıra Zapotekler ve Toltekler gibi Klasik Dönem (geç) uygarlıkları geleneğinin dayandığı Teotihuacan (erken) uygarlığı da Mayaların yaratısı sayılacak mı? Yanıtını ancak uzmanların verebileceği bir soru.

Mayaların geçmişi

Teotihuacan bağlantısıyla, Mayaların konuştuğu dili konuşan halkların İÖ 1500 gibi erken bir tarihten beri Orta Amerika'da yaşamakta oldukları anlaşılmış oldu. Onlar Mayaların anaataları mıydı? Bugün için bilinemiyor. Bilinen, Maya kabilelerinin İÖ 800 (kimi tarihçilere göre İÖ 1000, hatta 1500) dolaylarında toprağa yerleşerek tarımcı köyler kurdukları.[36] Bundan önce yar-yak (orman açma) tarımıyla yarı göçebe bir yaşam sürdükleri de biliniyor. Yar-yak tarımıyla mısır üretimi, yarı göçerlikle bağdaşmayan bir geçim etkinliği değildir. Bağdaşmaktan öte, erken evrelerinde (küçük koçanlı) mısır üretimi (yar-yak tarımı toprağın gücünü hızla düşürüp yeni yerlerde yeni tarlaların açılmasını gerektirdiği için) yarı göçerliği getirmiş görünüyor. Yarı göçebe tarımcı yaşayış biçimi ile yerleşik çiftçi yaşayış biçimi zıtlığı, etkileşimi ve bütünleşmesi (Eski Dünya'da göçebe çoban - yerleşik çiftçi ilişkisinin sonucunu (bkz. s. 275 ve 964) anımsatarak) fethe, çöreklenmeye ve katmanlı topluma geçiş olasılığını düşündürüyor.

Mısır bitkisinin kültürüne etkisi

Gene mısır üretimi, yerleşik yaşama geçilmesini de sağlamış olabilir. Şöyle ki İÖ 8000 dolaylarında yabanılının toplayıcılığı yapılan mısır, İÖ 5000 dolaylarında üretilmeye başlandığında "parmak kadardı".[37] Ama "seçici üretme" (iri taneleri tohumluk ayırma) gibi yöntemlerle (bkz. s. 252) kültüre alındıktan sonra, koçanları kol gibi olana dek evrim geçirecekti. Bu evriminin bir noktasında verimi, yerleşilen yerin çevresindeki bahçelerden alınan mısır ürünleriyle, orada bir yıl geçinilebilecek noktaya ulaştırıldı.[38] Ayrıca, tüm yıl boyunca temel yiyecek (İng. *staple*) oluşturabilecek kadar çok mısırın (teraslamayla, sulamayla) yetiştirilip, ambarlanıp, yenmeden önce işlenmesi de yerleşmeyi özendirdi.

Uygun yağış bölgelerinde kuru tarımı kadar (daha verimli) sulu tarımı yapılabilen mısırın üretimi ve tüketimi yoğun bakım ve emek gerektirir. Bu bakımdan göçebelikle pek bağdaşmayan yanları da vardı: Hasatından, "tortilla" denen yassı kuru mısır ekmeğine dönüştürülebilmesine kadar, bir dizi işlemden geçirilmesi gerekir. Bu işler genellikle kadınların emeğini gerektirmiştir: Mısırın kurutulması, dış kabuklarının soyulup kül ile yumuşayana dek kaynatılması, sonra gene kurutulması işleriyle iş bitmiyordu. Bunları, tüketileceği zaman el değirmenlerinde öğütülmesi, ununun yassı hamura dönüştürülüp pişirilmesi izliyordu. Öyle ki Orta And uygarlığında (göreceğimiz) manyoğun işlevini (bkz. s. 962) Orta Amerika uygarlığında mısırın gördüğü söylenebilir. İspanyollar geldiklerinde, yöre uygarlığının son sahibi Azteklerde kadınların, her gün erkenden kalkıp günün ilk dört saatini, ailenin günlük tortilla gereksinimi için mısır öğütüp işlemeye ayırmak zorunda olduklarını göreceklerdi.[39]

Yerleşik yaşayışa, uygarlığa, devlete geçişleri

Yerleşik yaşayışa geçişte kuşkusuz mısırın rolü dışında başka etmenlerin de etkisi olmuştur. Yerleşik yaşayış ise, Maya toplumlarının yapısında önemli değişiklikleri getirmiş olmalı. Gerçekten, yerleşik yaşayışa (İÖ 1000-800 dolaylarında) geçilince, uzun yüzyıllar içinde yaşadıkları şeflik olarak örgütlenmiş statü toplumlarının değişmeye başladığını gösteren ipuçları var: Bunlardan biri, Maya arkeolojisinin, yörede daha önce kurulmuş katmanlı toplumların arkeolojilerine benzemeye başladığının saptanmış olması.

Yeni Dünya tarihi uzmanları, Orta Amerika kültürlerini (gördüğümüz gibi) Klasik Öncesi, Klasik, Klasik Sonrası evrelerine ayırmışlardı. Klasik Döneme geçilişinin göstergesi olarak, "uzun avlu" denen mimarlık özelliği ile karşılaşılmasını almışlardır. Bu özellikle, ilkin Maya kenti Tikal kalıntılarının İÖ 100 katmanlarında karşılaşılmıştı. Bu tarih, aynı zamanda yazının geniş çaplı ve sistemli olarak kullanılmaya başlandığı, anıtsal yapıların görüldüğü (demek ki uygarlığın başladığı) yüzyıldır. Ancak kimi tarihçiler uzun avlu, yazı, anıtsal yapı göstergelerinin (ilk olarak) daha önce (İÖ 300 dolaylarında) göründüğünü ileri sürmektedirler.

Bunlara dayanılarak, Mayaların uygarlığa, İÖ 300 ile 100 arası bir tarihte geçmiş olacakları söylenebilir. Bu tarihte, yoğun tarım için bataklıkları kurutmuş, orman açmışlardı.[40] Bu tür etkinlikler sonunda uygarlığa geçtiklerinde, köylerin yerini kent, şefliğin yerini devlet, merte-

beli toplulukların yerini katmanlı, uygar toplum almıştır. Bu tarihten önce yörenin (uygar) topluluklarından geri bir kültür düzeyindeydiler. Bu tarihlerde bir şeyler olmuş, Orta Amerika'nın, hatta tüm Yeni Dünya'nın kültürel evriminin önderliğini yapacak yönde değişip gelişmeye başlamışlardır.

Olanların ayrıntıları ve (örneğin fetih gibi) düzenekleri hakkında fazla bir bilgimiz yok. Bununla birlikte, değişmenin ortamını ve genel niteliğini biliyoruz: Olmeklerden, Tiahuanaco halklarından beri birikip gelen uygar kültür kalıtına sahip çıkmak.[41] Kültürlerini, onun üzerinde daha da yükseltmek! Bu yönelişin ilk parlak ürünleri, Cerros, Nohmul, El Mirador gibi erken Maya kentlerinin İÖ 300 dolaylarında görünmeleri olmuştur.

El Mirador yeri (İÖ 100 dolayları): Guatemala ile Meksika sınırında, yakın tarihte, şaşırtıcı bir buluşla, Mirador yeri ortaya çıkarıldı. Ovalık Maya bölgesinin bu yeri, önce (anıtsal yapılarının çapına bakılarak) Klasik Dönem kalıntısı olarak yorumlandı. Çünkü tapınağın ve seçkinler katmanının konutlarının oturtulduğu bir akropolisi (platformu) vardı. Ve bu platform (40-50 m olarak) Maya başkenti Tikal'in yıkıntılarındaki platformdan yüksekti. Ve onunkinden daha geniş bir alanı kapsıyordu.

Ancak bazı ipuçlarına (örneğin yazının bulunmayışına) dayanılarak yapılan tarihlendirmeler eski yorumu değiştirdi. Onun, Klasik Öncesi dönemden kalma olduğu ortaya kondu. Daha sonra, platformun tümden yapay bir yükselti olmadığı anlaşıldı. Bir bölümü bir tepenin tıraşlanmasıyla oluşturulmuştu.[42] Bunun gerçekleştirilebilmesi için bile büyük bir emekçi ordusunun çalıştırılması gerekliydi. Sonuçta, platformuna ve üzerindeki büyük yapılara bakılarak, El Mirador'un bir kent (halkının uygarlık düzeyinde bir toplum) olduğu görüşü benimsendi. Çünkü bu ulu platformun üzerinde de ulu yapılar kurulmuştu. Yapıların üzerindeki çok büyük masklar biçiminde renkli sıva kabartmalar (*stocco*) Maya "uygarlığının" damgasıydı.

Cerros ve Nohmul kentleri (İÖ 300-İS 300): Bir Klasik Öncesi Dönem Maya kenti sayılan Cerros yerinde de bir platform vardı. Üzerine dört tapınak oturtulmuştu. Tapınaklardan ikisi, çağdaşı Mirador'unki gibi çok renkli tanrı maskları ile süslenmişti. Onların batısında (olasılıkla) "top alanı" olarak yorumlanan iki yer bulunmaktaydı. Bunların hepsi 1.200 metre uzunluğunda ve yay biçimli (koruma amaçlı) bir ka-

nalla çevrilmişti. Kanalın iki ucu denize bağlanacak biçimde, dinsel yapıların bulunduğu tören alanını konut alanından ayırmaktaydı. İşte dinsel ve siyasal farklılaşmanın kesin bir kanıtı!

Nohmul yeri ise (Hammond'un betimlediğine göre) Cerros yerinin (kıyıdaki) konumunun zıddına, alçak bir dağ sırtının üzerindeydi. Rio Hondo ile Dulltrouser bataklıkları arasındaydı. İki grupta toplanmış 100 kadar yapıdan ve bu bölgeleri birbirine bağlayan bir yoldan oluşuyordu. Doğu bölgesinde yerden 100 metre yükseltilmiş 800 metrekarelik bir platformun (Hammond'un "akropolis" dediği yapının) üzerine 2,3x7 metre boyutlarında, kalas çatkılı bir salon bulunmaktaydı. Aynı çatı altında birçok evden oluşan bu yapı, Klasik Dönem Maya taş saraylarının tahta öncüsü sayılmaktadır. Söz konusu yapılar grubunun içinde, önündeki geniş alana bakan, piramit biçimli büyük bir yapı durmaktaydı: Bu, bir tapınaktı![43]

Başkent Tikal'in erken evresi (İS 200-700): Cerros ile Nohmul, İS üçüncü yüzyıldan sonra neredeyse bırakılmıştır.[44] Onların bulunduğu bölgede Tikal, ileride Maya uygarlığının başkenti olma yolunda gelişmeye başlamıştır. Gerçekten, Klasik Dönem Tikal kentinin geçmişinin Klasik Öncesi Dönem'e (İÖ 600'lere dek gerilere) dayandığı (ancak son zamanlarda) ortaya çıkarılmıştır.[45] O tarihlerden başlanarak büyük boyutlarda yapıların üzerine yeni yapılar çıkılıp yanlarına eklemeler yapılmıştır. Böylece platform giderek iyice yükselmiştir. Öyle ki İS beşinci yüzyıla ulaşıldığında (Klasik Öncesi Dönem kültürü içinde yaşanırken bile) platform yerden 30 metre yükselmiş durumdadır. Bu olgu, uygarlığa varacak bir kültürel birikimin sayısal bir dillendirilişi (ifadesi) olarak görülebilir.

Tikal'in Maya erken uygarlığının bir örneğini veren bu platformunun İS 200 dolaylarından önceki katmanlarında bile, seçkinlerin taş döşenmiş gömü yerleri bulunmaktaydı. Aynı tarihlerin öteki yapıları arasında, bir büyük, birkaç küçük piramitin ve bir yolun varlığı ortaya çıkarılmıştır. Bunlar en azından, şeflik düzeyinde bir örgütlenmenin göstergeleridir.

Bu sıralarda, siyasal erki ele geçiren ve uzun süre bırakmayacak olan bir hanedan ile birlikte şeflikten krallığa (devlete) geçilmesini sağlayacak gelişmeler başlar. İS 200-400 arasından kalma "kral mezarları" içindeki çok varsıl armağanlar bunu göstermektedir. Hanedanın "Kanca Burun" adıyla bilinen egemeni ile "Fırtınalı Gök" adlı egemeninin mezarları saptanabilmiştir. Kral mezarları dışında, platform üzerindeki

büyük alanda bir dizi stel ve sunak vardır. İS 500-520 arasında, Doğu Platformu ve onun önündeki (ilk) "ikiz piramit" grubu yükseltilir. İkiz piramitler, bu tarihten başlayarak (on değil) 20 tabanlı (vigesimal) Maya sayı sistemiyle bağlantılı bir gelenekle, Tikal kentinin sönüşüne dek yirmi yıllık aralarla dikilecek dizisinin ilk örneğini oluşturmuşlardır. Tikal pazaryeri de bu alanda görünüp Maya uygarlığının asal öğelerinden biri olarak yerini alacaktır.

Tikal'in Klasik Öncesi Dönem kültürü, İS altıncı ve yedinci yüzyıllardaki gerileme evresine girilmeden önce doruk noktasına ulaşmıştı. Gerilemenin, komşu Caracol kenti elinden alınan bir yenilginin sonucu olduğu sanılıyor. Yenilginin sarsıntısını atlatıp kendini toparlayan Tikal halkı, sekizinci yüzyıl başında canlanma gösterir. Ve Klasik Dönem Maya kültürü evresine (daha büyük saray ve tapınaklarla) geçilir.

Maya erken uygarlığının özellikleri

Mayaların, El Mirador, Cerros, Nohmul ve Tikal (Klasik Öncesi) kentlerinde kendini ortaya dökmüş bulunan erken Maya uygarlığının üç özelliğine değinmek yetebilir. Bunlar, dinsel kentleri, top oyunu ve insan kurbanıdır.

Dinsel kentleri: Maya kentleri, başından beri daha çok dinsel işlevli çekim odakları olma eğilimi göstermiştir. Öyleyse bunun siyasal görünümü klerokrasi (teokrasi) olacaktır,[46] Geleneksel kaynaklarda Maya uygarlığının başından sonuna "teokratik" bir nitelik taşıdığı görüşünde birleşilir.[47] Ancak son zamanlarda bu görüşe karşı çıkılıp ilgi, Mayaların militarist (timokratik) niteliklerine çekilmeye başlanmıştır. Bu savı ileri sürenler, geleneksel yorumların Maya uygarlığının, militarizmin ve alışverişin ağır bastığı Aztek kültürüyle (bilinçli, bilinçsiz) karşılaştırılmasının ürünü olduğu görüşündedirler.[48] Son araştırmalar (onlara göre) Maya kültüründe militarist niteliğin, aynı dilin konuşulduğu Teotihuacan kültüründeki kadar ağır bastığını göstermiştir. Kısacası, Maya yönetimi, eskiden sanıldığı kadar klerokratik değildir.

Ölümüne top oyunu: Maya erken uygarlığının (klerokratik sayılsa da sayılmasa da) birçok kültür geleneğinin temelini attığı kesin. Olmek geleneklerini geliştirerek ya da onlara eklemelerde bulunarak, uygar kültüre yerleştirdiği geleneklerden biri de (kesinleşmemiş Olmek kökeni bir yana bırakılırsa)[49] top oyunu olabilir. Orta Amerika tarihinin Klasik Dönem'inin ve Klasik Sonrası Dönem'inin tüm uygarlıklarına

yayılan bu oyunun en eski alanlarıyla Maya yerlerinde Klasik Öncesi Dönem'in son yüzyıllarının kalıntılarında karşılaşılmıştır. Örneğin Cerros'ta top alanı olması olası iki yer kazılmıştır. Tikal'de, birinde üç alan bulunan beş top oyunu bölgesi vardı. Öyleyse bu oyunun geçmişi, en azından, Tikal gibi öteki Klasik Öncesi Dönem kentlerine (İÖ üçüncü-birinci yüzyıllara) dayanmış görünüyor.

İspanyolların yöreye (onyedinci yüzyılda) geldiklerinde oynanmakta olan bu oyun, geçen iki binyıllık sürede birçok değişiklikten geçirilmişti ve birkaç biçimi vardı. Bunların ortak yanlarından biri, 4 kilo ağırlığında lastik (kauçuk) bir topla, iki takım arasında oynanmasıdır. Ötekisi, topun (ne hikmetse?) elle, ayakla değil, deriden dizlik, kolluk, omuzluk, başlık ile korunmuş organlarla sürülmesidir. Ve oyunu kazanmak için, topun **H** biçimli alanda karşı takımın bölgesine girmesinin sağlanmasıdır. Ya da ortadaki alanın duvarlarındaki karşılıklı iki yuvarlak delikten (kaleden) geçirilmesidir. Son olarak, oyunu yitiren takımın oyuncularının tanrılara kurban edilmesi! Takımlardan birinin soylulardan, ötekinin oyuna zorlanan savaş tutsaklarından oluşturulması da "oyunun" bir başka özelliğiydi. Dolayısıyla oyunu yitirecek yanın baştan belli olmasıydı.[50] Kısacası, "oyun içinde oyun" olmasıydı. Top oyununun belki asıl hedefi olan (etkilenmek istenen) halk, oyunu teraslardan ayakta izlemiş görünüyor.[51]

Tarihin Orta Amerika uygarlıklarının top oyununun çağımız Amerika toplumlarının basketbol düşkünlüğü[52] ile bir bağlantısı olabilir mi? Biri tarımsal uygarlık, öteki köleci kapitalist endüstri uygarlığı ortamında geliştirilmiş bu iki oyun arasında hiçbir kültürel bağlantı olamaz. Ama aynı temel insan psikolojisi üzerine kurulu söz konusu ilişkisiz iki uygarlığın top oyunları arasında, bazı çarpıcı benzerlikler kurulabilir: Gruplaşma, yarışma, kahramanlar ve kurbanlar yaratma! İnsanlığın kültürel evrimi, o gün olduğu gibi bugün de, her alanda yanlardan birinin gülmesinin, ötekinin ağlamasını gerektiren toplumsal ilişkileri aşma noktasına daha ulaşabilmiş değil!

•

İnsan kurbanı: Orta Amerika uygarlıklarının top oyununun kozmolojik inançlarla ilgili olduğu sanılıyor. Tanrılaştırılmış gök cisimlerinin devinimlerine bakılarak, onların dünya olayları ile düşsel ilişkilendirilmeleriyle yaratılıp sürdürülen bir mitos ile bağlantılı olduğu ileri sürülüyor. Bu, oyunun sonunda oyuncuların (tanrıya?) kurban edilişinden çıkarılıyor. Top oyununun Orta Amerika'da insan kurbanı geleneğinin kaynağı olmaktan çok, onun bir yan ürünü olduğu kesin gibi. Orta Andlar'ın uygarlıklarında top oyunu geleneğinin bulunmamasına

karşın kurban geleneğinin bulunması, bu görüşü destekliyor. Her iki uygarlık bölgesinde bulunan bu geleneğin ortak bir kaynağı olmalı. İnsan kurbanının ortak kaynağın top oyunu olmadığı görüşüne bir başka destek, top oyunu dışındaki törenlerde (tapınaklarda) kurban edilen insan sayısının top oyunu kurbanlarının binlerce katını bulması olgusundan geliyor. Öte yandan, din ile kurbanın, hele insan kurbanının böyle iç içe görülebilmesi, inanmanın, insan doğasının (kafasının) bir gereksinimi; dinin, yüksek bir ahlak kurumu olduğunu düşünenleri bu görüşlerini gözden geçirmeye çağırıyor!

MAYA KLASİK DÖNEM UYGARLIĞI

Tikal kültürü, altıncı ve yedinci yüzyıllarda gerilemiş, yedinci yüzyılın sonunda yeniden canlanmıştı. Tikal'de daha yüksek bir kültürü yansıtan tapınakların ve sarayların görüldüğü daha sonraki (sekizinci ve dokuzuncu) yüzyıllar Klasik Maya Uygarlığı olarak nitelenir. Onu (onuncu-onbeşinci yüzyıllar arasında) Klasik Sonrası Kültür ile gerileme dönemi izleyecektir. Maya uygarlığının Klasik Dönemi de başlıca Tikal kalıntılarından izlenebilir.

Klasik Dönem'e giriş

Yalnızca Maya kültürü için değil, aynı zamanda tüm Orta Amerika uygarlıkları için Klasik Dönem'e girişin ölçütü olarak Maya kentlerinde "uzun avlu" mimarlığının görünmesi alınmıştır. Tikal de söz konusu kentler arasında, onların başında gelir.[53] Tikal'de Klasik Dönem'e girilirken Tapınak I, Tapınak II ve "Orta Platform" olarak adlandırılan yapılar yükselir. Tikal yöneticilerinin yaşayacağı saraylar yapılır.

Bu saraylar, kökleri Teotihaucan'a dayanacak kadar eski bir hanedanın (681'de) yeniden canlanışının ürünüydü. Tikal'de (682'de) tahta çıkan Yaksçillan (Yaxchillan) adındaki egemen, (olasılıkla) Yucatan Yarımadası'nın kuzeydoğusundan gelip, tahta el koymuş biriydi.

Aynı tarihlerde bir başka önemli Maya kenti Palenk (Palenque) egemeni Pacal'ın, (684'te) ölünce altındaki anıt mezara büyük bir tantana ile gömüleceği "Yazılar Tapınağı" dikilmiş bulunuyordu. Tapınağa bu adın verilmesine yol açan steldeki oyma (glif) yazılarda, yönetici hanedanın dinsel inançlarından ve anaataya tapış kültünden söz ediliyordu. Pacal'ın kurduğu hanedan, sanatta tüm Maya ova kültürlerine yayılacak devrimci atılımların öncüsü oldu.

Bir başka Maya klasik kültürü odağı Copan kentindeyse, güneşin ve ayın devinimlerinin gözlenmesine dayanılarak, oyma (glif) sayı ka-

rakterleriyle yılların ve ayların kaydı (692 yılında) başlatılmıştı. Bu yöndeki bilgi birikimi, ileride tüm dünyada o güne dek geliştirilmiş en doğru güneş takvimine ulaşılmasına varacaktı.[54] Tikal'de de, benzeri bir gelişmeyle, bir tapınağın üzerine (ilk kez) oyma yazılar düşüldü. Bunlarda, Tikal'in tarihi, Klasik Öncesi dönemlere dek egemenlerinin adları bir bir verilerek anlatılmaktaydı. [Bütün bunlar, Klasik Dönem'de Mayaların güçlü bir zaman kavramına ve derin bir tarih bilincine sahip olduklarını göstermektedir.]

Tikal'in orta göbeğindeki bu yazılı tapınağın yanındaki yapılar (öteki Maya kentlerinde olduğu gibi) birbirinin kopyası, birbirine bitişik odalardan oluşur. Odalar genellikle bir avlu çevresinde, bir ya da birkaç kat üzerine dizilmişlerdir. İçlerinde, ağaç kabuğundan yapılmış defterlerin bulunduğu arşiv odaları ortaya çıkarılmıştır. Öteki odaları, yiyecek ambarları, tören araç gereç depoları gibi kamu yönetsel amaçlara ayrılmıştır. Bir bölümü, kamu yöneticisi (dinci?) seçkinlerinin yatıp kalktıkları yerlerdir.

Tapınak IV, 741'de yapılmıştır. Tikal'in (çatı tarağı yerden 70 metre yüksekliğe ulaşan) en yüksek yapısıdır. Tikal'in yazılarda adı verilen son egemeni (768'de başa geçirilen) Çitam (Chitam). O da, yirmi yılda bir ikiz tapınak dikme geleneğine uyarak [kırk yılı aştığı anlaşılan yönetimi sırasında] Tikal'e dört tapınak daha kondurmuştur. Tikal'in görünümü, tapınaklar bakımından Ortaçağ İslam ve Hıristiyan başkentlerine benzemiş olmalı.

Tikal'de, Klasik Dönem'de, birinde üçü yan yana olarak beş top alanı yapılmıştı. [Öyleyse bu, törensel insan kurbanının Klasik Dönem'de de sürmüş olabileceğini gösterir.] Ve 869'da, Yeni Dünya arkeolojisinde "Stel II" olarak adlandırılan dikilitaş, Büyük Alan denen yere, üzerine dikiliş tarihi düşünülen son anıt olmuştur.

Klasik kültür birikimi

Klasik Dönem Maya uygarlığının kültürel evrimi, Tikal'deki bu tapınaklar yanı sıra, oyma yazıların içeriğinden, resimlerden, "kodeks" denen kitaplarından ve neden sonra (Batılılar geldikten sonra) yazıya dökülmüş sözlü mitos geleneğinden izlenebilir.

Piramit tapınakları: Tikal örneklerinde görüldüğü gibi, Maya kentlerinde piramit biçimli (basamaklı) tapınaklar, Klasik Öncesi Dönem'den (İS 500 dolaylarından) tutturularak dikilmeye başlanmıştı. Önceleri küçük ve süssüz yapılardı. Klasik Öncesi Dönem boyunca, gi-

derek daha yoğun biçimde taş kabartmalarla ve sıva kabartmalarla donatılırlarken boyutları da büyütüldü. Öyle ki kalıntıları zamanımıza kalabilen en büyük piramitler (Klasik'ten değil) Klasik Öncesi'nin geç yüzyılından kalmadır. Klasik Dönem piramitleri ise, daha küçük olmakla birlikte, dökülen emeğin nicelik ve niteliği bakımından onları aşmıştır. Sonuçta sekizinci yüzyıl Tikal'inin siluetini kafamızda bir piramitler kenti durumuna gelmiş biçimiyle canlandırabiliriz.

Piramitler, Maya kültürünün mimarlığı yanı sıra öteki bazı niteliklerini de yansıtan yapılardır. Örneğin Tapınak I, 9 basamaklı olup, Maya mitosunda işlenen yeraltı dünyasının 9 katını anımsatmaktadır. Bir merdivenle çıkılan basamaklarının tepesinde üç odalı, çok kalın duvarlı bir sunak bulunur. Odacıklar, piramitin altında mezarı bulunan egemene (Ah Cacu'ya) ancak iki din adamının seslenebileceği kadar dardır. Sunağın kapılarında ve koridorlarında ise, sert tahta üzerine alçak kabartmayla Ah Cacu, bir (anaatasal tanrı) Jaguarın. koruması altındaki tahta kurulmuş gösterilmektedir. Bu kabartmayı izleyen (tahta üzerine) oyma yazılarda, egemenin anasından babasından, başa geçişinden ve yönetimi sırasında yaşanan önemli olaylardan söz edilmektedir.

Benzeri tahta oyma yazılı Tapınak II'nin sövelerinde bir kadın kabartmasının bulunması, bu tapınağın Ah Cacu'nun karısına adanmış olabileceğini düşündürüyor. Hammond, öteki Maya kentlerindeki tapınakların, büyüklükte değilse de özelliklerinde Tikal'dekilere benzediğini yazıyor. Tikal'in 5C-54 olarak kodlanan yapısı ise (başka yerlerdeki benzeri yapıların işlevlerine bakılarak) tapınakla ilgili inançların gereği olarak gündönümlerinin gözlemlenip kaydedildiği gözlemevi (rasathane) olarak yorumlanmakta.

Oyma yazısı: Yeni Dünya uygarlıklarının Eski Dünya uygarlıkları gerisinde görülmelerine yol açan etmenlerden birinin de yazı kullanmamaları olduğu söylenebilir. Hatta yazıyı uygarlığın "olmazsa olmazı" gören bir anlayışa göre, çoğu Yeni Dünya toplumu uygarlık değil, "yüksek kültür" sayılmalıdır.[55] [Mayalar, bir yazı sistemine sahip tek Yeni Dünya Toplumu olmaları bakımından "uygar" sıfatını daha çok hak etmektedir.]

Maya yazısı oyma (İng. *glyph*) karakterlerle tahtaya, taşa kazınmış, çömleğe, duvara, hatta kâğıda yazılmıştır. Bu yazı, dikdörtgen çerçeveler içine, farklılaştırılmış ve bazı imler eklenmiş insan yüzlerinden oluşur. [Böyle her bir (harf değil) karakter, bir anlamı kodladığına göre (abece yazısı değil) temelde ideografik yazıdır.] Bugün (2000 dolayları) için, bin dolayında farklı simgenin kullanıldığı saptanabilmiştir.[56]

Maya yazısının geçmişini, İS üçüncü yüzyıla, hatta İÖ birinci yüzyıla (Olmeklere) dayandıran kaynaklar vardır.[57] Bu kaynakların yazarları, Klasik Öncesi Dönem ikonografisinde, çember, sarmal, dört yapraklı (güneşi simgeleyen) çiçek, göz, ayak, pençe, tüylü yılan gibi çok bol simge kullanma eğiliminin, gelişip Klasik Dönem'in yazısına ulaştığı görüşündedirler.[58] Bu tür başlangıçlarla evrinen Maya yazısı Klasik Dönem'de Copan kentinde (sekizinci yüzyılda) bu kentin hanedanının yöneticilerinin tarihinin 2500 oyma karakterle özetlenebileceği noktaya ulaşmıştır.[59]

Yazının üzerine yazıldığı gereçlere gelince, şunlar söylenebilir: Klasik Dönem'de tahta ve taş üzerine oyulmuştur. Klasik Sonrası Dönem'de, duvar sıvası, çömlek kaplar ve kâğıt üzerine de yazılmaya başlanmıştır;[60] evet kâğıt! Bu, Amerikan incir ağacının (İng. *amatle*) 20 santim kadar uzunluklarda kesilen iç kabuğu şeritlerinin, kireçle kaplanıp birbirine yapıştırılarak akordiyon gibi katlanmasından yapılan bir kâğıttı. Sayfalar katlandıktan sonra, altına ve üstüne birer tahta kapak geçirilerek deftere ve kitaba dönüştürülüyordu. Ne yazık ki kolayca tutuşma özelliğinden yararlanılarak Maya arşivinin tümüne yakın bir bölümü, İspanyol dinciler, savaşçılar, yöneticiler tarafından yakıldı. [Amaç (ısınmak bile değil!) içinde bulunduğu düşünülen "putatapıcı" düşüncelerin yakılmasıydı.][61]

Maya kayıt sistemi, yirmili tabana dayanan (vigesimal) bir sayı dizgesini de içeriyordu. Eski Dünya'da aynı kültür düzeyinde birçok toplumda "sıfır" değerine ulaşılamamışken Mayalar (sayıların yerlerine göre saptanan) sıfırı kullanıyorlardı.[62]

Böyle bir sayı ve yazı dizgesiyle (sistemiyle) Mayalar, dinsel inançlarını gözlemevlerinden sağladıkları astronomik bilgilerle desteklediler. Sonunda, yılı, 1582 (Gregoryen takvim) öncesi herhangi bir Batı Avrupa takviminden daha yüksek bir doğrulukla saptayan bir takvim geliştirdiler.

Maya yazısının işlevine gelince, Sanders'in yorumuna göre, "Orta Amerika yazı dizgesi, yönetici katmanın kendini besleyen katmanı siyasal ve dinsel denetimi altında tutması için geliştirilmişti".[63] Dolayısıyla yalnızca yönetici katmanca sınırlı kullanımı vardı. Sıradan kimselere yazı öğreten okullar yoktu. Bu bakımdan resim, kabartma, yontu, büyük mimarlık yapıtları gibi görsel gereçler, halka seslenmenin, daha sık başvurulan daha etkili araçlarıydı.

Duvara, dikilitaşa, kitaba, çömleğe çizilen resimleri: İnsan yüzü çeşitlemeleri olan oyma yazı karakterleri resimden sayılmasa bile, Mayala-

rın varsıl bir resim "sanatı" vardı. Yazıların bulunduğu yerlerde resimler de vardı. Daha doğrusu bunun tersi, yazılar resimlerin, kabartmaların bulundukları yerlere eklenmişti. Doğal olarak Maya resmi Klasik Öncesi (ve yazı öncesi) dönemde başlamıştı. Ama Klasik Dönem'de parlamıştı.[64]

Resim alanlarından birisi tapınak duvarlarıydı. Piramitlerinin duvarlarını geometrik desenlerle süslemişlerdi. Ama dış ve iç duvarlarda "sahneler" vardı. Örneğin, Bonampak'taki Maya kentinin tapınağının üç odası resimlerle donatılmış bulundu. Bunlardan birinci odada seçkinler gösterilmişti. Onlara eşlik eden müzikçiler çizilmişti. Seçkinlerin, farklı başlıklarıyla dereceleri (mertebeleri) belirtilmişti. Oyma karakterlerle adları verilmişti. [İkinci odada savaş sahnelerini görünce, Mezopotamya uygarlığından (üstte barış, altta savaş sahneleri şeritleri bulunan) mozaik "Ur Standardı" anımsanmaz mı?] İkinci odadaki sahnede kentin egemeni Çan Muan [bu kez Mısır'ın "Narmer Paleti" üzerinde önünde elleri bağlı tutsak ile gösterilen Firavun'u anımsatan bir sahne'yle] bir düşmanını tutsak alırken gösterilmiştir. Biraz uzağında bir seçkinler grubu onu izlemekte.

Öteki duvarda, basamak oluşturmuş sıralar içinde savaş tutsakları var. Tırnakları sökülen ya da obsidyen bıçakla delinen parmak uçlarından kanlar damlıyor. İşkenceden geçirildikleri besbelli. Ve anlaşılan, kurbanlık koyunlar gibi sıralarını bekliyorlar! Çan Muan, elinde mızrağıyla başlarında utku kazanmış, kabaran pozlarda duruyor. Bir yanda dansçılar, geride onları izleyen beyaz giysili seçkinler: *ahau!* Ve bütün bunlar, Meksika'nın Chiapas bölgesi Bonampak yeri kentinin yöneticisinin 792'de kazandığı savaşın anısına çizilmiş. [Bu sahneler, tek tek resmi aşmış bir kompozisyon olarak, ulaşılan sanat düzeyini yansıtıyor.]

İkinci resim alanı steller (dikilitaşlar) idi. Doğal olarak egemenleri, tahta çıkarken, tutsak alırken, kurban (insan) sunarken gösteren kabartmalar. Taş ve tahta süvelerin (pencere, kapı üzeri boşluk destekleyicilerinin) üzerindeki resimler de aynı çuvala sokulabilir.

Resim alanlarının üçüncüsü kodeksler (kitaplar) idi. Arşivlerdekiler yakılmıştır. Arkeologlarca, daha sonra mezardan çıkarılanlar, ne yazık ki durumu kurtaramamıştır. Üçü dışındakiler taşlaşmış olup sayfaları açılıp resimleri görülebilecek durumda değildir. Açılabilenlerde yazılanlara eşlik eden tarihsel ve dinsel resim sahneleri var. Troaro Kodeksi'nin bir sayfasındaki resimde daha derin (felsefi) konulara el atılmış: Yaşamın ve ölümün birbirini izleyen kısırdöngüsel niteliği veriliyor. Önceki sahnede yağmur tanrısı bitkiyi korurken gösterilmiş. Onu izleyen sahnede, ölüm tanrısı aynı bitkiyi kökünden söküyor.

Dördüncü resim alanı, Mezoamerika tarihinde geçmişi çok gerilere dayanan çömlek yüzeyleri. Yakılan ölülerin külleri konan (arkeolojide "urn" denen) vazolar üzerinde, dinsel simgecilikle ilgili stilize insan ve hayvan resimleri, top oyunu, Maya mitolojisinden görüntüler var. Günlük yaşamdan (sedye ile taşınan tacirler gibi) betimlemeler de bulunabilmekte. [Bunlardan, yürümek yerine yöneticiler gibi kendilerini sedye ile taşıtan tacirlerin Maya toplumundaki konumu hakkında bir düşünce edilinebiliyor.]

Sonuç olarak Maya resminin, öteki Maya ideografileri (örneğin yontular) gibi, sınıfsal ideolojik amaçlara yaradığı söylenebilir. Ama ideoloji, kuşkusuz, en yoğun biçimde (katmanlaşmış toplumsal yapıyı birlik içinde tutma çabasının ürünü) mitolojide dile getirilmiştir.

Maya toplumunun yapısı

Maya toplumu, bir uygarlık olduğuna göre, eşitsizlikçiydi. Çalışan-çalıştıran, yöneten-yönetilen katmanlar farklılaşması kesin ve keskindi. Ama bu yönde Eski Dünya uygarlıkları ve kimi (geleceğin) plantasyoncu Yeni Dünya uygarlıkları gibi efendi-köle farklılaşması uç noktasına varmamıştı. İspanyolların fethi sırasında karşılaşılan toplumsal yapıdan gidilerek, toplumun (kabaca) % 10'unu dinsel ve siyasal seçkinler oluşturuyordu. Geniş anlamıyla emekçiler % 90'ı oluşturuyorlardı.

Seçkin olan olmayan katmanların kendi içlerinde de önemli ekonomik eşitsizlikler bulunmaktaydı. Örneğin kent halkı ile kent çevresindeki köylerin halkları, eşit konuma ve olanaklara sahip değillerdi. Seçkinler katmanının içinde (egemen hanedan yanı sıra) yüksek kamu yöneticiliği yapan (*ahau* denen) soylular vardı. Ayrıca yerel yöneticiliğe atanabilen (*sahal* denen) soylular ve kır seçkinleri kesimleri bulunmaktaydı.

Emekçilerin (kimi kaynaklarda "seçkin olmayanlar" denen katmanın) üç kesimi vardı: 1. zanaatçılar ve tacirler; 2. nitelikli (kalifiye) emekçiler; ve 3. niteliksiz (düz) emekçiler. Zanaatçılar ise, değerli taş yontucuları, yontucular, çömlek boyayıcıları, yazmanlar, tüyişi uzmanları gibi meslek gruplarından oluşuyordu. Çoğu, sarayın ve seçkinlerin tükettiği mallarla kamusal kullanım mallarını üreten kimselerdi. Tapınaklara, saraya bağımlı tam zamanlı uzmanlardı.

Nitelikli ya da yarı nitelikli emekçiler içinde çiftçilik yanında çömlekçilik, taş yontuculuğu, müzikçilik gibi işler yapanlar da bulunmaktaydı. Emekçilerin en alt kesimi içindeyse, kırlarda yaşayan sıradan çiftçiler ve kentlerdeki köleler bulunuyordu. Kentlerdeki yapı işçileri, yük

taşıyıcıları (hamallar), su taşıyıcıları (sakalar), odun kesiciler gibi işleri yapanlar, hizmetçiler de bu kesime sokulabilir. Kölelere gelince, Maya toplumu "köleci" değildi. Ama köleler vardı. Bunların çoğu (borç karşılığı olarak ya da karın tokluğuna) "gönüllü" (?) kölelerdi. Kölelerin çocukları da köle sayılıyordu. Hırsızlık cezası olarak köle kılınan kimseler de vardı. Kırsal bölgelerde serfliği anımsatan bağımlı konumda bulunanlar ise, kölelerle birlikte Maya toplumunun en alt katmanı içine sokulabilir.

Maya ideolojisi

Maya toplumunun altyapısı tarıma dayanıyordu. Toplumsal artının tarımdan sağlanmasına uygun olarak üstyapısı dinsel ideoloji idi. Bu, Mezoamerika'nın ilk uygar toplumu Olmeklerden beri uyarlana, değiştirile, geliştirile sürdürülen bir inançlar dizgesiydi.

Maya panteonu: Hayvan biçimli (zoomorfik) anaatasal tanrıların yerini, tarımla ilgili doğa güçlerinin (örneğin yağmurun) insanbiçimli (antropomorfik) aşkın özneleri almıştı. Ama simgeler dünyasında eski kültürel kalıtların kalıntısı (tüylü yılan gibi) hayvan ya da insan-hayvan karışımı (örneğin kartal-insan) tanrılarla da karşılaşılabiliyordu. Gökcisimleri Güneş, Ay ve Venüs, Mayaların en önem verdikleri tanrıları oldu.

Maya dinsel ideolojisi, tapınak duvarlarındaki ve stellerdeki resim, kabartma ve yazılardan çıkarılabilir. Zamanımıza kalabilen kodekslerin sayfaları açılıp okunabilenlerden derlenebilir. Ve de *Popol Vuh* adı verilen Maya yaratılış ve yokoluş mitosundan anlaşılabilir. Bunlara göre Kiniç Ahau (güneş tanrı) ay tanrıça ve Venüs yanı sıra, bitkiler dünyasının koruyucusu Çac (chac) ile bitkilere ve öteki canlılara ölüm getiren Ah Paç (Ah Puch) ve Mısır tanrısı, Maya panteonunun en çok önem verilen aşkın özneleridir.

Von Hagen'e göre (içlerinde "intihar tanrısı" gibi garip tanrılar da bulunan) bu panteonun Baştanrısı Itzamna, yiyecek veren, tıbbın koruyucusu olan, yazıyı bulan aşkın özneydi.[65] Öyleyse Itzamna, bir güneş tanrısı olması yanı sıra (Eski Dünya uygarlıklarının çoğunda karşılığı bulunan) "kültür-uygarlık tanrısı" sayılabilir. Gene Von Hagen'e göre, Mayalarda bir kimsenin kendi kanını akıtması, tanrıları besleyerek hoşnut etmenin en etkili yolu olarak görülüyordu. Bir dinci önüne diz çöküp, bir dikenle dilini delerek kanını (sıvalı?) sepete akıtan savaşçı resmi bunun kanıtıdır. Sonra, böyle böyle biriken kanlar tanrıya sunu-

lacaktır. Bir başka resimde (bu kez Pipil adlı) bir güneş tanrı, insan yüreği haracını almak için, kurbanının yüreğini yeni sökmüş bir dinciye yaklaşırken gösterilmiştir.[66]

Bu tür sahneler konuyu (ister istemez) Yeni Dünya uygarlıklarının sevimsiz geleneği olan tanrılara insan kurbanı sunmaya getirir. Böyle bir geleneği doğru, haklı, gerekli gösterebilmek için çok karmaşık bir mitoloji geliştirmek gereksinimi doğmuştur. Söz konusu mitolojinin düşünsel yapısının kavranabilmesi için *Popol Vuh*[67] adlı gelenekte (İspanyolların gelişine dek) anlatılagelmiş olan "Maya yaratılış ve yok ediliş mitosu" denebilecek belgeye bakmak yeter:

Popol Vuh Maya yaratılış ve yok ediliş mitosu: Latin abece'siyle, ama Maya dilinde derlenmiş bir yapıt var "elimizde". Bu yapıt, var oluşlar ve yok oluşlar döngüleri hakkında bir sözlü geleneğin derlemesi. Hıristiyanlığın *Kitabı Mukaddes* yaratılış mitosunun etkisi altında kalmış birkaç Maya tarafından, onunla karmalanıp yazıya geçirilmiş biçimi. Derleyenlerin, onu Hıristiyan inançlarıyla uzlaştırma çabaları "başarısız kalmış". Ya da Katolik emperyalistlerin öfkesini üzerlerine çekmemek için böyle bir yola kasıtlı olarak başvurulmuş. Çünkü içindeki Maya dinsel ideolojisinin ipuçları yakalanabiliyor. Gerçekten ilk ipucu daha yapıtın altbaşlığında kendini ele vermektedir: *Popol Vuh:* Yaşamın Başlayışı ve Tanrıların ve Kralların Görkemli İşleri. Öyleyse mitos besbelli, tanrılar dolayımıyla dincilerden ve yöneticilerden yana yontacaktır. Bu mitos, Hıristiyan öğeler (olabildiğince) ayıklanarak şöyle özetlenebilir:

Başlangıçta üstte beş gök, altta durgun bir deniz vardır.[68] Denizin dibinde kuetzal (İng. *Quetzal*, Lat. *Pharomacrus mocinno*) kuşunun yeşil, mavi tüyleri altında (nedense?) gizlenmiş tanrılar bulunmaktadır. Bunlar: Yapıcı, kalıpçı, taşıyıcı, doğurucu tanrılardır. Bir de Göğün Yüreği, Denizin Yüreği [kurbanların tanrılara sunulan yürekleriyle ilgili saplantı ürünü mü?] ve Yerin Yüreği, gökten gelip onlara katılan Tüylü Yılan *(Kuetzalcoatl)*, Yeni Doğmuş Yıldırım ve Tayfun birlikte durmaktadırlar. Kısacası, yapma (yaratma) dölleme, doğurma, yok etme gibi yaşamla ilgili güçleri simgeleyen tanrı ve tanrıça aşkın özneler işin başındadır.

Birlikte suların üzerinde karaların oluşmasına karar verirler. Karaların üzerinde hayvanların yaşamasını, onları besleyecek bitkilerin çıkmasını isterler. Yaratma işini, yaratmak istedikleri şeylerin tohumlarını dikerek yaparlar. Güneşi, Ayı, Yıldızları, Şafağı ekerler. Sonra yürüyecek, çalışacak (!), konuşacak, tapınaklara adak sunacak, yaratıcılarının adını anacak canlıları yaratmanın iyi olacağını düşünürler.

İlk yapılan canlılar, kolsuz oldukları için çalışamayan, dilsiz oldukları için konuşamayıp uluyan yaratıklardır. Onlar yaratıcılarına "saygı gösteremez" (!), onları övemezler. Bunun üzerine tanrılar, bu işleri yapıp, yapamayan yaratıkları parçalayıp yiyecek olan başka canlıları yaratırlar. "Balçıktan" (!) yaptıkları bu canlılar da yürüyemeyen, üreyemeyen, ne dedikleri anlaşılmayan kimseler çıkar. Bunu görünce, onları da yok ederler. İki bilici (kâhin) olan çöpçatan tanrı ile ebe tanrıçaya danışırlar. (Bir işin iyi yapılmasında "uzmanlaşma" kavramı işe karışmış.) Onlardan, tahtadan dörder ayaklı canlılar yaratma öğüdünü alırlar. Bu yeni yaratıkların da tanrılarını düşünmeyen, yaratıcılarının adlarını (ikide bir) anmayı unutan varlıklar oldukları görülür. O zaman, bu canlılar kuşağını üzerlerine seller, canavarlar salarak ve kafalarına vura vura, onları da yok ederler. İşte maymunlar, onlardan artakalabilen birkaçının soylarıdır.[69]

Popol Vuh'ta, bundan sonra, bir başka konuya atlanıp "Yedi Papağan" adlı bir tanrı ile "Egemen Tüylü Yılan" adlı tanrı arasında geçen egemenlik kavgasından söz edilir. Bu kavgadan anlaşılan Yedi Papağan adlı tanrı üstün çıkmıştır. "Ben Güneşim" diyen Yedi Papağan (gökkuşağı?) iki oğlan kardeş tarafından üfleme çubuğuyla atılan (zehirli?) okçuklarla öldürülüp egemenlikten indirilir. Yedi Papağan gerisinde iki oğul bırakmıştır. Oğullarından birinin adının (anlamı anlaşılamayan?) Zipacna, ötekisinin adının Yersarsıntısı (tanrı) olduğu söylenir. Zipacna büyük dağları diker, Yersarsıntısı onları bir gecede kaldırıp ovaları yaratmış olur.

Bu bölümün en önemli teması, Ksibalba (şefliği?) tanrısal egemenlerinin, insan kanı ve yüreği kurbanının kaldırılıp tütsü kurbanı (sunusu) ile yetinmeyi kabul etmeleridir. [Buradan, kurbana karşı etik tutum yanı sıra, egemenlerin aynı zamanda tanrı sayıldıkları bir dönemin yaşandığı anlaşılıyor.] Ancak Kuiçeler'in, tanrılara tütsü yanı sıra "kendi bedenlerinden" akıttıkları kanı da sunarak tanrıların sevgisini kazandıkları anlatılır. Bunun üzerine, kendilerini tanrılarla özdeşleştirme yolunu tutmuşlardır. Bu yolda hac gezilerine, uzayıp giden oruçlara, "sınırsız görüşlere" başvururlar. Ve uyruklarından, tanrıları için ne yapıyorlarsa kendileri için de aynı şeyleri yapmalarını isterler. Çünkü tanrıların kendilerini besleyecek insanlara gereksinimleri olduğu gibi, insan efendilerin de kendilerine haraç getirecek uyruklarının bulunması [mantığa bakın!] gerekir. Bu noktada Maya dinsel ideolojisi, amaçları ve işlevleri bakımından Babil Yaratılış Destanı *Enuma Eliş* ile neredeyse çakışmaktadır. Amaçlarda böylesine bir çakışmada, derleyicilerin *Kitabı Mukaddes* yaratılış öyküsü dolayımıyla Mezopotamya mitolojisinden

etkilenme olasılığı vardır. Ondan öte bir yan da vardır: İnsan aklının (dünyanın neresinde olunursa olunsun, zamanın neresinde durulursa durulsun) benzeri durumlarda, benzeri sorunlarda benzeri (düşünsel) çözümler üretme gizilgücü!

Popol Vuh'ta bu egemenlik mitosunun anlatılmasından sonra, bırakılan yerden sürdürülmek üzerine yaratılış ve yok ediliş mitosuna dönülür. Günümüzün insan türünün yaratılışı anlatılır: Ana Tanrıça ile Baba Tanrı, insanları *(Enuma Eliş*'te Apsu ile Tiamat'ın ve Enki ile Ninmah'ın yaratış eylemlerini anımsatırcasına (bkz. s. 418), ama çamurdan değil) mısır unundan kardıkları hamurdan yaratırlar. Ne var ki böylece yaratılan "İlk Dört Ata" insan gibi görüp (tanrıların konuştuğu dili) konuşmaktan öte (tanrılar gibi) ileriyi görebilen "sınırsız görüşlü" kimseler olurlar. O zaman da tanrılar, onların tanrılaşıp karşılarına çıkmalarını istemezler.[70] Uzağı görmelerini engellemek için gözlerine bir duman üflerler. Dolayısıyla günümüzün insan türü (bir tür "cennetten düşüş" sonucu) dar görüşlü olacaktır. İnsan türü, "İlk Dört Ata" için "mutluluk verecek" uygun eşlerin (kadın cinsinin) yaratılmasıyla tamamlanıp ortaya çıkmış olur.

Ne var ki *Popol Vuh* sözlü geleneğini yazıya geçiren Mayaların topluluğu olan Guatemala dağlarındaki (günümüzde sayıları 1 milyonu bulan soylarının yaşadığı Kuiçe (Qiche) halkı egemenlerinin elinde, insan türünün yaratılışındaki bu dar görüşlülüğünü aşmalarını sağlayacak bir kitap bulunmaktadır: *Popol Vuh!* Bu kitap "Denizin Ötesinden Gelen Işık" denen Atlantik kıyısı dağlarından getirilmiştir. Kuiçe egemenleri ülkelerini (sözde) bir araya gelip "Kurul Kitabı" anlamına gelen bu kitaba bakarak yönetmektedirler. Ve bu kitapta, Güneş'in, Ay'ın ilk doğuşları yanı sıra Kuiçe beylerinin yükselişleri ve görkemleri anlatılmaktaydı.[71]

Böyle bir mitosun ideolojik yapısının Eski Dünya ilk uygar toplumlarının yaratılış mitoslarının yapısıyla ve işleviyle benzerliği şaşırtıcıdır: Uygar toplumun yöneten-yönetilen, çalışan-çalıştıran farklılaşmasını açıklayıp, aklayıp yeniden üretmek!

Popol Vuh içinde, canlıların yaratılışları ve yok edilişleri yanı sıra başka yaratılışlar ve konular da işlenmiştir. Örneğin, daha önceki evrenin (cansız doğanın) "Ocak Taşları" adı verilmiş Orion yıldızlarının patlamasıyla yok olduğundan söz edilmiştir.[72] Böylece mitosa Maya kültüründe astronomiye ve astrolojiye saplantı derecesinde duyulan ilgi yansıtılmıştır. Gebe kızını kovan "Kan Toplayıcı", tanrılara kanlı kurban geleneğinin yansımasıdır. Hunahpu'nun kellesiyle top oynayan

Ksibalba egemeni[73] yenilenin tanrılara kurban edildiği Maya top oyununu yansıtsa gerektir.[74]

Mayaların sönüşü

Mayaların "başkenti" (?) Tikal, Klasik Dönem'in sonunda (dokuzuncu yüzyılda) kültürünün doruğundayken 50 bin dolayında nüfusuyla çok büyük bir kentti. Nüfusu bu noktadan sonra inişe geçti. Üzerine tarih atılan son Tikal steli 869'da dikildi. Öteki Maya kentlerinde de yirmi yılda bir dikilen stellerin sonuncuları 909'da ve yalnızca iki yerde dikilmişti. Dokuzuncu yüzyıl boyunca birçok Maya kentinde gerileme izleri ortaya çikarıldı. Steller dikilmez, gene yirmi yılda bir yapılan tapınaklar yükseltilmez olmuştu.[75] Ama eski kültür odaklarının yıldızları sönerken bazı yeni yıldızlar doğdu.

Bunlardan biri Orta Veracruz'daki El Tajin idi. Buradan (1000 dolaylarından) yüzeyleri taş kaplı teras platformlar üzerinde, çoğu kemer çatkılı[76] taş yapılar kalmıştır. Bunlar, 150 hektarlık bir alanda ortaya çıkarılmıştı. Söz konusu alanın içinde tapınaklar ve saraylar yanı sıra, en az on top alanı ortaya çıktı. Öyle ki bu olgu top oyununun Orta Amerika'ya geçmişte buradan yayılmış olabileceğini düşündürmektedir. El Tajin'den en önemli kalıntı ise "Nişler Tapınağı" denen 20 metre yükseklikteki yapıdır. Böyle adlandırılmasının nedeni, üzerinde, içinde tütsüler yakılan, her birinin yılın bir gününü simgelediği sanılan 365 oyuğun (niş'in) yapılmış bulunmasıdır. Tapınağın yanına kondurulmuş (dolayısıyla dinsel bağlantısı ortaya konmuş) bulunan top alanının duvarlarını kaplayan taş bloklarına alçak kabartmalar işlenmiştir. Bunlarda, oyunu yitiren oyuncuların kurban edilişleri (övünüşle!) gösterilmektedir.[77]

Tajin ve benzeri yerler, Maya kentlerinin (eskiden sanıldığı gibi) birlikte ve birdenbire gerileyip yok olmadıklarını göstermektedir. Tajin gibi bazılarının yıldızı sönerken bazılarınınki parlamıştır.[78] Gene de çoğu tarihçi, Mayaların 900'den sonra Klasik Sonrası Dönem'e girdikleri görüşündedir. Tarihçiler bu dönemde kültürlerinde genel bir gerilemenin görüldüğü noktasında birleşmektedirler. Klasik Dönem'in ağır basan dinsel kültürü yerine, Klasik Sonrası Dönem'de militarist bir eğilimin egemen olduğu ileri sürülmektedir. Buna koşut olarak kentlerin dinsel olmaktan çok ekonomik etkinlik odaklarına dönüştükleri düşünülmektedir.[79]

Klasik kültürün çöküşüyle ilgili (veba türü salgın hastalıklar, uzun kuraklık dönemleri, istila, devrim gibi) birçok açıklama geliştirilmiştir.

Sanders'e göre bunların hiçbiri genel çöküşe doyurucu bir açıklama getirememektedir. Çöküş, çok nedenli ve sistemik bir olgudur. Söz konusu nedenler arasında, çevresel koşulların (çoğalan insanları besleyebilmek için, aşınmaya yatkın tropik orman topraklarının tarıma açılmasıyla) bozulması da vardır. Bunu izleyen olumsuzluklar, üretimin düşmesini, dolayısıyla artı aktarımınının azalmasını getirecektir. Sonuç, bölgede (Orta Amerika'da) Mayaların yerine Tolteklerin ve Azteklerin yıldızlarının parlayacağı koşulların doğması olmuştur. Gerçekten, Maya kültürü, İspanyolların (onyedinci yüzyılda) gelmesinden çok önce (onuncu yüzyılda) düşüşe geçmiş bulunuyordu. Steller dikilmez olmuş, Tikal'deki gibi büyük tapınaklar ormanın kuşatmasına bırakılmış, kentler bırakılıp yok olmuşlardı.[80]

26. Bölüm

ORTA AMERİKA'NIN GEÇ UYGARLIĞI: AZTEK İMPARATORLUĞU

Yeni Dünya uygarlıklarının en ilginci (kuşkusuz) Azteklerdi. Çünkü Aztekler, Yeni Dünya'nın uygarlığa en geç geçen halkıydı. Kısa sürede yörenin egemeni olup, imparatorluk kurup, çağın uygarlığının temsilcisi olacaklardı. Türkmen boylarının (yerleşip uygarlaşmak üzere) Anadolu'ya girdikleri hemen hemen aynı tarihlerde (onüçüncü yüzyıl başlarında) Aztekler de güneyden gelerek Mezoamerika'da, Meksika Vadisi'ne girmekteydiler. Buradaki Texcoco Gölü kıyılarında tutunup yerleşmeye çalışmaktaydılar.

Bu halk, ileride, bir iki yüzyıl içinde, Olmeklerden, Teotihuacan'dan, Mayalardan beri süregelen uygarlık geleneğini özümleyecekti.[81] Mezoamerika'nın "çağdaş" uygarlık düzeyini yakalayıp (yazı gibi birkaç alan dışında) aşacaklardı. Orta Amerika'nın, hatta Yeni Dünyanın en büyük imparatorluğunu kuracaklardı. Gene de barbar (yakın) geçmişlerinden getirdikleri savaşçı bir yaşayış biçimini ve yağmacılık alışkanlığını bırakmayacaklardı. Barbarlık geleneklerini, Orta Amerika uygarlıklarının tanrılara insan kurbanı geleneğini de içeren öğeleriyle eklemlendirmekte güçlük çekmeyeceklerdi. Eklemlendirip onlardan toplumsal artının "talan ve kurban" yoluyla sağlandığı bir (haraççı) imparatorluğa dönüşmekte yararlanacaklardı.

"VAAT EDİLEN ÜLKE"

Asıl adları Tenochualar olan (ya da içlerinde Tenochuaların bulunduğu) kabileler, barbar kültür düzeyinde (demek ki üretime geçmiş, ama kentli yaşayış biçimine geçmemiş) topluluklardı. Meksika Vadisi'nde Texcoco Gölü kıyılarına yerleşmeden (İS onüçüncü yüzyıldan) önce topraksız, yoksul göçerlerdi. Göçtükleri yerlerde buldukları boş (verimsiz) topraklarda birkaç yıl mısır ekme fırsatı buluyorlardı. Toprak, döktükleri emeğin karşılığını veremez olunca, başka yer arayan "göçebe tarımcı" halklardı.[82]

Aztek mitolojisine göre, böyle göçleri sırasında uğradıkları bir mağarada karşılarına Huitzilopochtli (Büyücü Arıkuşu) çıkmıştı. Bu büyücü tanrı, sözünü dinlemeleri koşuluyla, onlara öncülük etmeyi önermişti. Onlar da öneriyi benimsemişlerdi. Arıkuşunu kabile (ya da kabileler konfederasyonu) tanrısı edinmişlerdi. Çünkü bu "Vızıldayankuş" (Arıkuşu) kendilerine yerleşebilecekleri toprakları gösterme sözü vermişti. Öyle ki bu öykü, İbranilere "vaat edilmiş ülke"ye götürme sözü veren Abram'ın ve Musa'nın tanrısını anıştırmaktadır: Aztekler de tanrılarının sözünü yerine getirmesini istiyorlarsa, sözünden dışarı çıkmamalıydılar: Önce kendisinin bir yontusunu yapıp, göçerken önlerinde taşımalılardı. Karşılaştıkları topluluklarla ("kap-kaç" biçiminde yorumlanabilecek bir öğütle) vur-kaç savaşlarından öte (büyük çaplı) savaşlara girişmemeliydiler. Zamanı gelince, yerleşecekleri yeri gösterecekti. Burası, bir kaktüsün üzerine tünemiş, gagasından bir çıngıraklı yılan sarkan kartalın görüneceği yer olacaktı. İbranilerin "vaat edilmiş ülke" mitosu gibi tam bir yerleşme ideolojisi!

Azteklerin hem savaşçı hem dinci olan önderler kesimi, onları bir buçuk yüzyılı bulan göçleri boyunca (bu masalla!) yönlendirmişlerdi.[83] Sonunda, tanrılarının sözünü ettiği kaktüsü ve kartalı görmüşlerdi.[84] Ya da yerleşmeyi düşündükleri bir yere vardıklarında dinciler, kabilelerine, yılanlı kartalı gördüklerini söylemişlerdi.

Burası (bugünkü) Meksika'nın orta vadisindeki Göller Yöresi idi. Ne var ki tarıma elverişli toprakları çoktan sahiplenilmişti. Tenochualara, göl kıyısındaki bataklıklar gibi verimsiz topraklar kalmıştı. Tarihe Aztekler olarak geçecek topluluk buralara yerleşmişti. Gölün ortasındaki (kuru) iki adacık üzerinde, ileride bir imparatorluğun başkentine dönüşecek Tenochtitlan'ı kuracaklardı. Burasını, bir yüzyıl içinde, yörenin baş gücü durumuna yükselteceklerdi. İki yüzyıl içinde, Tenochtitlan, Yeni Dünya'nın en büyük kentine dönüştürülecekti. Adacıklarda, 250 bin yaşayanıyla bir büyük kent yükseltilecekti.[85] Nasıl mı?

Tanrılarının kendilerini getirdiği (verimsiz) ülkede yaşarkalabilmek için üretim sorununu "yüzertarlalar" teknolojisiyle çözerek! Tanrılarına (bu olanağı kendilerine sağladığı için olmalı!) yüzer biner kurban sunarak!

Yüzer tarlalar: Aztekler yerleştikleri yerde tutunabilmek için, bir yandan yörenin eski (uygar) topluluklarıyla savaşmışlardır. Öte yandan onlarla alışveriş, olmadı, haraç ilişkileri kurmaya çalışmışlardır. Bu yolda, gölde balıkçılık yapıp kıyısındaki bataklıklarda bahçıvanlık (hortikültür) yapmaya başlamışlardır. Tarıma elverişli yeterli toprağın bulunmaması sorununa "dâhice" bir çözüm bulmuşlardır: Gölün kıyısındaki (bol) kamışları kesip, onunla hasır örmüşlerdir. Her biri bir metrekare kadar (8 ayakkare) büyüklüğündeki onbinlerce hasırı suyun yüzüne dizmişlerdir. Kıyılarına bağladıkları taş çapalarla "gölden yer" kazanmışlardır. Üzerlerine, gölün dibinden çıkardıkları batağı yayarak, onları *chinampa* denen yüzer tarlalara dönüştürmüşlerdir.[86]

Tüm bu çabalar, Mezopotamya alüvyon ovalarında bataklıklarla ve taşkınlarla savaşarak tutunabilmiş Sümerlilerin uygarlığı yarattıkları koşulları anıştırmaktadır: Karşılaşılan doğal ve toplumsal sorunlara direnme. Onlara yaratıcı çözümler bulma. Bunların yanı sıra bir göçmen psikolojisiyle yeni bir çevrede geleceklerini güvenceye almak için gösterilen insanüstü bir çaba. Toprağa yerleşme kararlılığı ve istenci! Yoğun bir kitlesel (komünal) emek gücünün devinime geçirilmesi. Bu yolda işlerin ve insanların yönlendirilip yönetilmesi. Ve giderek çapı büyüyen girişimlerle, giderek daha karmaşık örgütlerin kurumsallaştırılması!

Gerçekten Aztekler, önceleri, tuttukları balık ile yüzertarlalar üzerinde yetiştirdikleri bahçe ürünlerini (uygar) komşularının taş, kereste, dokuma gibi mallarıyla takas etmişlerdi. Zamanla yöneticileri, gölün ortasındaki iki adacıkta kurdukları Tenochtitlan'ı (aktardıkları toplumsal artılarla) bir kente, sonra da başkente dönüştürmüşlerdi: Bu yolda adacıkları, toprak dolgu yollarla kıyıya bağlamışlardı. Kentin tatlı su gereksinimini (üzerini yol olarak kullandıkları) su kemerleri ile getirilen suyla karşılamışlardı. Gölde ulaşımı kanolarla sağlamışlardı (Venedik gibi!).

Yüzer biner kurbanlar: Izgara planlı Tenochtitlan'da, sarayı andıran büyük yapılar kurulmuştu. Adanın ortasında piramit kesiti biçiminde yapay bir platform oluşturulmuştu. Üzerine, Güneş Tanrı'ya adanmış küp biçimli bir tapınak oturtulmuştu. Tapınağa, basamaklandırılarak merdivene dönüştürülmüş bir çift rampadan çıkılıyordu. Platformun üze-

rinde tapınak yanı sıra Yel Tanrı'ya (Kuetzalcoatl'a) adanmış silindirik bir piramitle, öteki tanrılara adanmış dikdörtgen tabanlı (bildik biçimli) piramitler de bulunuyordu. Tüm bu dinsel (kutsal) alan "Yılanlar Duvarı" denen bir surla çevrilmişti.[87]

Bütün bunların, yalnızca (onbinlerce de olsa) yüzertarlalarda yetiştirilen ürünlerin, gölde yakalanan balıkların komşularla takasından sağlanabilecek kazançla yapılamayacağı ortada. Aztekler komşularıyla alışveriş ilişkileri yanı sıra (giderek daha fazla) savaşçı ilişkiler geliştirmişlerdi. Göçebe barbarlıktan en geç çıkan bir topluluk olarak, savaşçılık geleneklerini ve yeteneklerini komşularını haraca bağlama yolunda kullanmışlardı.

Sıradan bir ahlak anlayışıyla savunulamayacak böyle bir yaşayış biçimini örtmek için, dinsel ideolojik bir kılıf hazırlamaları kaçınılmaz olmuştu: Güneş tanrıyı insan kurbanlarının yüreğiyle ve kanıyla besleyerek güneşin solmasını önlemeye çalışmak! Tanrılara insan kurbanı sunmanın, simgesel kurban biçimleri verilerek unutulmak üzere olduğu bir dönemde Aztekler, bu işi daha da abartmışlardı. Tanrıya beşer onar sundukları kurbanları (anlaşılan) artırıp yüzer biner insan kurban etmeye geçmişlerdi. Açtıkları (sözde) kurban sağlama gibi kutsal amaçlı savaşlarda ele geçirdikleri tutsakları (toptan) kurban etmekteydiler (köle etmekten daha ahlaklı bir tutum mu?). Böyle bir tutum komşuları üzerinde, giderek tüm Orta Amerika'da terör (korku ve yılgınlık) yaratacaktı.

Aztekler (yordamlamayla) bunun kendileri için "çıkar yol" olduğunu anladılar. Aztek devleti, giderek bir "talan ve kurban" imparatorluğuna dönüşecekti. Çünkü her yıl düzenli olarak çevrelerindeki topluluklara açtıkları akınlar, yalnızca kurban değil (belki daha çok) talan ve haraç sağlama amacına yönelikti. Bir başka deyişle, insan kurbanı bahanesi, Azteklerin başlıca "toplumsal artı aktarma" yolu olmuştu. Ele geçirdikleri ülkelerde haraç toplayan savaşçı kışlaları kurmuşlardı. Buralarda alışveriş noktaları oluşturup oralara tacir kolonileri yerleştirmişlerdi. Öyle ki Azteklerin son imparatoru II. Montezuma (1503-1520) arşivindeki haraç alınan ülkeleri (resimlerle) gösteren ruloya göre, imparatorluk 371 haraç bölgesine sahip olmuştu.[88] Bu artı aktarımı düzeneğiyle, pazar ekonomisi, Tenochtitlan'da kurulan pazar yerinde alışverişlerin (para gibi kullanılan) kakao taneleri ile yürütüldüğü (kadarlık) noktaya ulaşmıştı.

AZTEK DEVLETİ VE TOPLUMU

Aztek uygarlığı, Yeni Dünya'nın en karmaşık uygar toplumu noktasına ulaşmış olmasına karşın (ötekileri gibi) metal üretim ve savaş araç-

larına, tekerleğe (çoğu gibi) yazıya sahip değildi. Belki bu nedenlerle, İspanyollarca ortadan kaldırılana dek Eski Dünya uygarlıklarının teknolojik düzeyine ulaşamayacaklardı. Bir kentin öteki kentleri ve köyleri savaşla ele geçirip haraca bağlamasından öte bir (ekonomik, toplumsal, siyasal) bütünleşme geliştiremeyeceklerdi. İmparatorluklarını, kimi topluluklara boyun eğdirip kimi kent devletleriyle askeri bağdaşıklıklar (ittifaklar) kurarak yaratacaklardı.[89]

Aztek imparatorları

Tenochuaların öteki halklar üzerinde kurdukları egemenliğin ürünü olan imparatorluğun başında (Tenochua kökenli) Aztek imparatoru bulunuyordu. İmparator dört kişilik bir "Seçiciler Kurulu" tarafından seçiliyordu. Bu kurul, fetih sırasında bir konfederasyon oluşturmuş görülen (çevre halkların deyişiyle) dört *Çiçimeka* (Göl Barbarı) kabilelerinin şeflikten devlete geçiş evresinin kalıntısı olmalı. Ya da söz konusu dört kabilenin şeflerinin soylarının temsilcileri olabilirler. Bu, içinde geçmişlerinden söz edilen bir "tür yazısız resimli tarih" niteliği taşıyan, "kodeks" denen "kitaplarından" çıkarılabiliyor. Gerçekten, Tenochuaları oluşturan dört kabile, kodekslerinde (totemleri, amblemleri, tuğları ya da sancakları denebilecek olan) simgesel resimlerle gösterilir. Bunlar (Mısır nomelerinin sancaklarıyla [bkz. s. 465] karşılaştırılabilecek nitelikte şekiller olup) iç içe iki çember, ne olduğu anlaşılamayan karmaşık bir şekil, kuş ve yılandır.[90]

Toplumsal katmanları

Aztek imparatorluğunda egemen halk Tenochualar idi. Egemen katmanı ise, Tenochua kökenli (soylu sayılan) dinciler (bürokrasisi) ve (gene soylu sayılan) savaşçılar (komutanlar) oluşturuyordu.[91] Bunun böyle olduğu, sondan bir önceki Aztek egemeni Ahuitzotl'un, yönetimi (1486-1503) sırasındaki reformundan çıkarsanabilir: Bürokrasiyi soylu olmayan yetenekli kişilere de açarak geliştirme girişiminde bulunmuştu. Kendisinden sonraki egemence benimsenmediği için girişim sonuçsuz kalmıştı.[92]

Dincilerden ve savaşçılardan oluşan yönetici katmanın altında yönetilen köylü katmanı bulunuyordu. Bu ikisi arasında bir toplumsal katman oluşturacak nicelikte ve nitelikte görünmeyen zanaatçılar ve tacirler kesimi durmaktaydı. Zanaatçılar, saraya ve tapınaklara "bağımlı emekçiler" idi. Seçkinlerin sağladığı hammaddelerle, saraya ve tapınaklara zanaat yapıtları üretiyorlardı. Bazı zanaatlarda (tüm emperyalist ül-

kelerde görülebileceği gibi) o alanda ünlü halkların zanaatçıları kullanılıyordu. Öyle ki Mezoamerika uygarlığının en ünlü zanaatçılarını Tenochtitlan'a (başkentlerine) getirmişlerdi.[93] Örneğin metal (başlıcası altın) işleri Mixtek kökenli zanaatçılarca yapılıyordu.[94] Zanaatçı kesimi, Eski Dünya loncalarını andıran örgütler içinde toplanmıştı.

Tacir kesimi, zanaatçılardan daha saygın bir konumda görünüyor. Tacirler de (zanaatçılar gibi) seçkinlere, tapınaklara, saraya hizmet ediyorlardı. Onlara, lama kervanlarıyla, prizmatik obsidyen bıçaklar, yeşim gibi değerli taşlar, kakao, kuetzatl kuşu tüyleri gibi lüks sayılabilecek mallar getiriyorlardı. Güçlü bir kesim oluşturmuşlardı.[95] Gittikleri ülkelerden, mal yanı sıra imparatora bilgi getiriyorlardı. Açıkçası ajanlık yapıyorlardı. Tacirler için özel yasalar çıkarılmıştı. Kendi mahkemeleri vardı. Yolda ölen tacire (bir tür şehit sayılıp) devlet töreni düzenleniyordu.[96]

Bazı kaynaklarda, üst katman ile alt katman arasına zanaatçılar yanı sıra savaşçılar da (askerler) sokulmaktadır.[97] Bununla (olasılıkla) komuta konumundaki Aztek savaşçılar[98] amaçlanmıyor. Amaçlanan, orduda savaşkanlıklarıyla ünlü Tolteklerden[99] yararlanılmasından da çıkarsanabileceği gibi, uyruk halklardan sağlanmış sıradan askerlerdi.

Bazı kaynaklarda ise, emekçi katmanın en alt kesiminin, özgür köylüler yanı sıra kölelerden oluştuğu belirtilmektedir.[100] Yılda 20 bin dolayında (çoğu savaş tutsağı) kişinin kurban edildiği bir düzende, köleler önemli bir sayıya ulaşmış olmasa gerek. Olsaydı, savaş tutsaklarını kurban ederek harcamamanın (ideolojide) bir kılıfı bulunurdu.

Uyruk halkların ne köylüleri ne öteki katmanları Aztek bürokrasisince ve Aztek savaşçılarınca doğrudan yönetildi. Uyruklar, kurban alınıp haraca bağlandıktan sonra kendi başlarına bırakıldılar.

AZTEK KÜLTÜRÜ VE İNANÇLARI

Aztek uygarlığının maddesel kültürü, Mezoamerika'nın iki binyıllık uygarlık birikimini özümlemelerinin ürünüydü. Yörenin en son uygarlaşan halkı olmakla birlikte (daha doğrusu tarihte sık görülen[101] bir örnekle bu yüzden) uygar kültür kalıtını özümlemeyi aşmışlardır. Ona katkıda bulunmuşlardır. Örneğin yüzertarlalar, onların maddesel kültür alanındaki yaratıcılıklarından yalnızca biridir.

Maddesel kültür alanında Aztekler (piramitlerinde, tapınaklarında, top alanlarında görüleceği gibi) kamusal ve dinsel mimarlıkta Mezoamerika geleneğini yetkinlikle izlemişlerdi. Kesmetaşı daha yoğun kullanmışlardı. Evleri (çoğu örnekte buhar banyolu olan konutları) bile

kesme taştan yapılmıştı. Duvarları, kum-kireç karışımıyla sıvanmıştı. Üzerlerine çokrenkli resimler çizilmişti.[102]

Ancak öteki Yeni Dünya ülkelerinde bulunmayan saban, tekerlek, çömlekçi çarkı, metal araçlar ve silahlar onlarda da yoktu. Aztek savaşçılarının kılıçları örneğin, tahtadandı. Ama kıyıları (kakıldıkları anda) ustra kadar keskin olabilen obsidyen bıçakla desteklenmişti. Obsidyenin kırılganlığı nedeniyle kılıçları kısa sürede körelse de yenilenmesi (yeni keskin obsidyen bıçaklar kakılarak yenileştirilmeleri) güç olmasa gerekti.

Aztekler, maddesel kültür alanında gösterdikleri yaratıcılığı, tinsel kültür alanında gösterebilmiş görünmezler. Örneğin yörede (egemenlikleri altına aldıkları) Mayalar yazıyı bin yıldır kullanagelmekteydiler. Mayalar, ideografik-piktografik bir kayıt dizgesini yaratıp kullanmakla kalmamış, onu ideografik-fonetik karışımı (Mısır hiyeroglifleri benzeri) bir yazıya doğru geliştirmeye başlamışlardı. Öyle ki bu olanak, seslerin simgelenebildiği bir yazı kavramına yaklaşıldığını gösterir. Eski Dünya'da Hint-Avrupa dilli Hititler, böyle bir gelişkinlik düzeyine ulaşmış kendilerininkinden bambaşka bir dili (Sami dilini) kayıtta kullanılan çiviyazısını benimseyip dillerine uyarlayabilmişlerdi. Aztekler bunu başaramadılar. Maya yazısının glif (oyma) karakterlerinin, "o dili, o kültürü bilmeyenlerce anlaşılamayacak kadar çok anlamlı, bulanık, çok özel bir yazının imleri" olduğu söylenebilir. Ama düşüncelerin, nesnelerin, olayların, olguların, yargıların ya da onların seslerinin çizilen imlerle simgelenebildiğini görmüş olmalılar. Eski Dünya'da benzeri bir konumda bulunup, Sümer yazısından esinlenerek kendi (bambaşka karakterli) yazılarını geliştirebilen Mısırlıların gösterdiği başarıyı Aztekler gösterememişlerdir. Ya da kim bilir, belki resimli anlatılarıyla bu yola girmişlerdi, ama bu yolda sonuna kadar gitmelerine (Hıristiyan İspanyollarca) izin ve olanak verilmemişti. Her iki olasılık (Azteklerin yazılı uygarlığa geçemeyiş nedenleri) araştırılıp açıklanmayı beklemektedir!

Gene de Aztekler, Mayaların yazı kavramından ve yazıyla birlikte gelen tarih bilincinden etkilenmiş görünürler. Bu etkiyle, geçmişlerini, geçmiş başarılarını, mitoslarını deriler üzerine çizdikleri dizi resimlerle (yazısız) göstermişlerdir. Ama resimlere (imgelere) tekil olgulardan soyutlanmış genel anlamlar (simge değeri) yükleme başarısını gösterememişlerdir. Örneğin ayak resimleri, ancak bir topluluğun ayırt edici giysili kişisinin resmi yanında gösterildiğinde o topluluğun bir yerden bir yere gittiği, göçtüğü anlamını veriyordu. Bir yerin ele geçirilmesini (fethi) ise "yanan bir tapınak" resmiyle göstermişlerdi. Evlenme (ger-

çekte olduğu gibi) kadının ve erkeğin giysilerinin uçları birbirine bağlanmış bir resimle anlatılmıştı.

Kodeksleri ve sözlü edebiyat gelenekleri

Azteklerin, yazılı denemese de "çizili" kayıt geleneklerinden zamanımıza (yakılmaktan kurtulan) birkaç yapıt kalabildi. Bunlar *Codex Barbonicus*, *Codex Boturini*, *Codex Mendoza* gibi belgelerdi. İçlerinde, egemenlerinin, tanrılarının başından geçenlerin (tarihlerinin ve mitoslarının) anlatıldığı "resimli roman" gibi yapıtlardı. Ayrıca, imparatorluğa hangi uyrukların ne kadar haraç ödeyeceğini gösteren arşiv niteliğinde kayıtlardı.[103]

Azteklerin sözlü edebiyat geleneği (hiç değilse bir bölümü) İspanyolların gelişinden sonra (Latin abece'siyle) yazıya geçirilmiştir. Bunlar *Huehuetlatolli* (Yaşlı Adamın Öyküleri), *Icnocuicatl* (Derin Düşünce Ağıtları) ve (bazı kaynaklarda uyrukları Tolteklerin olduğu söylenen) *Chilam Balam* (eski inançlar ve bilicilikler [kâhinlik] kitabı), *Xochicuicatl* (aşk şiirleri), *Xopancuicatl* (doğa şiirleri), *Yaocuicatl* (savaş türküleri), *Teocuicatl* (dinsel şarkılar), *Teotlatolli* (tanrılar için tanrısal sözler)[104] gibi derlemelerdir.

Aztek tanrıları ve kurbanları

Aztek dinine gelince, karma bir nitelik gösterdiği söylenebilir. Kendi göçebe tarımcı kabile dönemleri tanrıları arasına, yerleştikleri yörenin ve tüm olarak Mezoamerika'nın uygar halklarının tanrılarını (benimseyip) katmışlardı. Boyun eğdirdikleri halkların tanrılarını da panteonlarına almışlardı. Ki bu, Eski Dünya'da (bkz. s. 636) imparatorluğa doğru yürüyen devletlerin de bildiği bir din politikasıydı.

Ancak Yeni Dünya'da siyasal örgütlenme (Aztekler ile) imparatorluk çapına ulaşmasına karşın, imparatorluğa koşut (silik bir girişim dışında)[105] tektanrıcı bir dinsel ideoloji geliştirilememiştir. Bunun nedeni, fethi ve siyasal bütünleşmeyi izleyen ekonomik ve toplumsal bütünleşmeleri gerçekleştirememeleri olabilir. Bunun da nedeni, toplumsal artının, ekonomik yolla (alışverişle) değil, haraç olarak çekilmesine bağlanabilir. Bu durumda haraç veren halklar, alanın tanrısını (hele bir de kurban alıyorsa) tek tanrı olduğu söylense bile benimsemekte pek istekli olmayacaklardır. Eski Dünya imparatorluklarında uyruklar, imparatorluğa, tektanrıcı bir din ile (örneğin *Kuran* ile) bağlanabilmişlerdi. Yeni Dünya'da "kurban ve korku" ile bağlı tutulmaya çalışıldı. Bu yolda yılda 20 bine ulaşabilen kişiyi tanrılarına kurban ettikleri belirtilmiştir.

Gerçekten, başkentleri Tenochtitlan'da büyük tapınağın (1486'da) açılış törenlerinde, bir kerede 20 bin kişinin kurban edildiği söylentisi aktarılmıştır.[106] Bu sayılarda, kendilerine bu konuda ayrıcalık tanınmayıp tutsak alındıklarında kurban edilen İspanyolların abartma payı göz ardı edilmemeli. Gene de çok sayıda kurban gerçeği, tapınak duvarlarına ikinci bir duvar gibi dizilen kurban kafataslarının, kafataslarından piramitlerin varlığının arkeologlarca ortaya çıkarılışından çıkarsanabilir.[107]

Kendisine en çok kurban sunulan, dolayısıyla en çok korkulan ve en çok sevilen Aztek aşkın öznesi, Güneş Tanrı Tonatiuh (bazı kaynaklarda adı Huitzipolchtli) idi.[108] Ona kurban sunuluş gerekçesi, Aztek takvimleriyle bağlantılandırılmıştı. Azteklerin, Mayalardan aldıkları, 20'şer günlük 18 aya beş gün eklenen (365 günlük) bir tarımsal Güneş takvimleri vardı. Bir de, gene Mayalardan aldıkları, Venüs'ün (Kutup Yıldızı'nın) döngüsüne bağlanan 13'er günlük 20 aydan oluşan (260 günlük) dinsel takvimi kullanıyorlardı. Bu iki takvimin başlangıç günlerinin 52 yılda bir çakışması, güneşin yeniden doğarak gençleştiği tarih olarak yorumlanıyordu. Kızıllığını, beslendiği kurbanların kanından alan güneş, "değerli su" denen insan kanından yeterince içemezse rengi solabilirdi. Güneş, Aztek dincilerinin ve yöneticilerin sunduğu insan yüreği ve kanı ile beslenemezse, yaşamı 52 yıllık döngüyle tamamlanabilir, yeniden (gençleşerek) doğamayabilirdi. Bu ise, Güneş ile birlikte Azteklerin, öteki halkların, tüm olarak insanların, tüm canlıların, hatta evrenin sonu olabilirdi. Nasıl ki daha önce dört güneş doğmamak üzere batmış ve dört evren (araştıran mı var!) yok olmuşsa, beşincisi de yok olabilirdi.[109] Aztekler, yıllık kurbanlar yanı sıra 52 yılda bir yaptıkları "Yeni Ateş Töreni"[110] ile bunu önlemeye çalışıyorlardı.

Azteklerin kana susamış Savaş Tanrısı (Huitzilopochtli) Coyolxauhqui'yi (olasılıkla savaştıkları bir halkın sayılan) ay tanrıçayı (mitosa göre) öldürmüştü.[111] Mitos gereği kendisine kurban sunulan başka tanrıları da vardı. Bunlardan birinin, suyun, yağışın kıt olduğu bir yörenin insanlarının kafalarını taktıkları yağmur tanrı olmasında şaşılacak yan yok. Hazır kan damlaları ile yağmur damlaları arasında çağrışım kurma olanağı da varsa! Aztekler, geçmişi Olmeklere dek dayanan Yağmur Tanrı Tlaloc'a, istediği "çocukları" kurban etmede duraksamamışlardı.[112]

Aztek tanrılarından ilginç bir aşkın özne de, gene yörenin Aztek öncesi tanrılarından olan Ksibe Tolec (Derisi Yüzülmüş Tanrı) idi. Bu tanrı yontularda, derisi yüzülmüş, ağzı (acıdan?) açık bir yüz ile gösterilir. Bitkiler dünyasının ve tarımsal yaşamın yıllık döngüsünü (doğanın öldükten sonra yeniden dirilmesi analojisiyle) simgelemekteydi. Böyle

bir aşkın özne kavramına, deri değiştiren (böylece gençleştiği düşünülen) yılan analojisiyle ulaşılmış olabilir. Derisi yüzük izlenimi vermeye elverişli gözenekli bazalt taşından yontularında, bazen kucağında bir havuzcuk oluşturacak biçimde oturmuş gösterilir. Sunaklarda bulunan bu yontunun havuzcuğu, kurban edilen insanların yürekleriyle doldurulmuş olabilir.

Aztek mitolojisi

Aztek mitolojisine göre (göçebelik döneminden beri) dincilerin tanrısı, Kutup Yıldızı (Venüs gezegeni) ile özdeşleştirilen Kuetzalcoatl (Tüylü Yılan-Arı kuşu) insan kurbanına (sözde) karşı çıkmış bir tanrıydı. Yazının [çizinin?] bulucusuydu, [uygarlığı getiren] bir kültür kahramanıydı. Ne var ki Kuzey'den gelen (savaşçıların tanrısı) olan Tezcatlipoca (Tüten Ayna Tanrısı?) kendisine insan kurbanı sunulmasını istedi. Ve insan kurbanına karşı çıkan Kuetzalcoatlı ne yazık ki (timsah gözyaşları!) yenilgiye uğrattı. Artık her şeyi, bu ara geleceği de, tüten aynasından görebilen bu tanrı belirliyordu. Egemenlerin seçimini bile o yapıyordu.[103] (Egemenler de elbette, kendilerini seçen tanrının hatırını kırmayıp ona istediği insan kurbanını sunacaklardı!) Bu öyküde Aztek toplumunun iki egemen katmanının birbirleriyle geçmişteki ve uygarlaştıktan sonraki ilişkileri kabaca yansıtılıyor olabilir. Ancak tarih ile mitosun ayrıntılarına girilince, bire bir yansıtmadan söz etmek olanaksızlaşır. Gerçekten, kurbanlık tutsakları sağlayanlar savaşçılarsa da göğüslerini açıp yüreklerini söken dincilerdir. Dincilerin, tanrıları gibi, insan kurbanını istemedikleri sonucunu çıkarmak ağırbaşlı bir yorum olmaz.

Aztek karamsar dünya görüşü

Borrmans'ın deyişiyle, "karmakarışık, ama hiyerarşik bir çoktanrıcılığın, hem iyilik hem kötülük yapabilen, kıskanç, sunuya doymaz, kurban kanına susamış"[114] tanrılarıyla Aztek dini, dinciler katmanınca yürütülen birçok (kanlı) törene yol açtı. Bu inançların ve uygulamaların altında, ağır basan bir güvensizlik duygusuna dayalı Aztek (karamsar) dünya görüşü yatmaktaydı.

Bu, Niederberger'in deyişiyle, "sayısız yersel ve göksel ruhlarla yönetilen bir dünyadır. Bu ruhların sayısız metamorfozlarla [biçimden biçime girişleriyle] ve yerden yere, andan ana değişen nitelikleriyle kaypak bir dünyadır".[115] Bu bakımdan Aztek dünya görüşü ile Sümer dünya görüşü arasındaki (belirsizlik ve karamsarlık noktalarındaki) benzer-

lik şaşırtıcıdır. Bu benzerlik, Sümer'de taşkınlarla (daha çok) doğal ve barbar akınlarıyla (daha az) toplumsal çevrenin yarattığı güvensizliktir. Buna karşılık, Aztek dünya görüşündeki karamsarlık, Meksika'da bunun tersi bir durumun varlığıyla (fetihlerin ve kurbanların ağır basmasıyla) açıklanabilir.

Aztek toplumu, Orta Amerika uygarlığı ve genel olarak Yeni Dünya uygarlıkları (evrenin art arda yok oluşları mitosunda yansıyan) geleceğe duyulan güvensizliği ve karamsarlığı onaylarcasına yok oldular. İnsanlığın geleceğine ilişkin karamsar bilicilikleri (kehanetleri) doğru çıkarırcasına, Eski Dünya uygarlığının temsilcilerince yok edildiler.

27. Bölüm

GÜNEY AMERİKA'DA UYGARLIĞA GEÇİŞ KÜLTÜRLERİ

Chavin, Paracas, Moche, Nazca, Tiahuanaco

Orta Amerika'da (Mezoamerika bölümünde) olduğu gibi, Güney Amerika'da da (Orta Andlar bölgesinde) ilkel topluluktan uygar topluma geçiş, üretici ekonominin (Neolitiğin) geliştiği yerlerde başladı. Peru'nun kıyı şeridinde ve Andlar'daki yaylalarda (İÖ 4000 dolaylarında) Neolitik kültür evresine geçen halklar, ileride, uygarlaşma yolunda yoğun bir değişme olanağı yakalayacaklardı.[116]

Manyok üretimiyle yerleşik yaşayışa geçiş: Orta Andlar'da uygarlığa varacak gelişmelerin başlangıcını, konunun uzmanı Obediente, manyoğa bağlıyor. Güney Amerika'nın kuzeyindeki Kolombiya'nın Aşağı Magdalena yerinde nişastalı bir kök bitkisi olan manyoğun *(Manihot esculenta)* üretimine, İÖ 4.-3. binyıllar arasında bir tarihte başlanmış. Obediente, gelişmeleri tetikleyen olguyu, manyoğun işlenişinde ve bu yolda çömlekçiliğin geliştirilmesinde buluyor. Söz konusu açıklamalarına bakılırsa, Eski Dünya'da tahılların gördüğü işlevi, Orta Andlar'da kök bitkileri görmüştür. Cassava keki (kuru ekmeği) yapılarak saklanıp biriktirilebilen bu ürün, her gün yiyecek toplamak için gezme (göçerlik) zorunluluğunu ortadan kaldırmıştı.

İşlenerek cassava ununa, sonra hamur edilerek pişirilip keke dönüştürülen manyoğun, tatlı ve acı olarak iki türü vardır. Acı (zehirli) ama daha besleyici ve kek (kuru ekmek) yapmaya daha uygun türü *(Manihot esculenta)* işlenmeden yenemez. İşlenmesi ise kolay değildir: Onu zehirli yapan hidrosiyanik asitinin çıkarılması gerekir. Bunun için, önce, manyok yumruları rendelenir. Büyük (çömlek) kaplarda ıslatılır. Suyu emdikten sonra sıkılarak, suyla birliktc zehri çıkarılır. Sonra da yoğurulur ve (çömlek) tavalarda pişirilip kurutulur. Manyoğun üretilmesi kadar işlenmesi de yerleşik köy yaşamına geçilebilmesinin koşullarını yaratmıştı, Obediente'ye göre.

Yiyecek yedeklerinin oluşturulup biriktirilebilmesi, ileride tüketilebilecek bir artı üretme olanağını sağlamıştı. Artıların, manyok üretmeyen halklardan (örneğin balıkçılardan, çobanlardan) alınacak ürünlerle takas edilmesiyse, alışverişin (ticaretin) gelişmesine yol açmıştı. Manyoğa eklenen pamuk üretimi, pamuk ipliği ve pamuklu dokumalarıyla, bu alışveriş daha da gelişecekti. Benzeri bir işlevi Orta Amerika'da (bkz. s. 930'da gördüğümüz gibi) mısır görmüştü.

Yerleşik çobanlık: Andlar'ın eteklerindeki ovalardaki topluluklarda manyoğun gördüğüne benzer bir işlevi, dağlık bölgelerinde devegiller gördü. Buralardaki lama, alpaga ve vikunya (vicuna) sürülerinin yakalanıp evcilleştirilmeleri, bura topluluklarının yerleşik yaşayışa geçmelerini sağladı. Böylece iki farklı üretimde uzmanlaşmış iki bölge halklarının ekonomik bütünleşme koşulları doğmuş oluyordu.[117] Bundan sonraki gelişmeler konunun öteki uzmanı Lumbreras'dan izlenebilir:[118]

Kentlileşme

Peru'nun orta bölgesi, ileride Chavin uygarlığının beşiğini oluşturacak gelişmeler gösterdi. Bu yolda, İÖ 3. binyılın sonlarından başlayarak kentlere varacak üç önemli gelişme görüldü: komünal ambarların görünüşü, büyük yapı takımları ve bölgeler arası alışveriş.

Komünal ambarlar: Bunlardan birincisi, her evin kendi ambarının dışında, tüm olarak topluluğun ambarlarının oluşturulmasıdır. Onlarla topluluğun (olağan dışı durumlara karşı) gelecek için yiyeceği (yedekler biçiminde) güvenceye alınmış oluyordu. Ama bundan öte, topluluk ambarları, uzman kamu görevlilerinin beslenmesinde kullanılabilirdi. Ayrıca, ilerinin kentlerinin çevresinde örüleceği tapınakların ve öteki kamu yapılarının yapılması yolunda kullanılmış olmaları olası.

Büyük yapılar: Kentlileşmeye varacak yolda alınan ikinci aşama, büyük yapıların dikilmesi oldu. Bölgede elli-altmış hektarı kapsayan yapı takımları (yapı kompleksleri) görüldü. Bu yapılar, topluluk içinden tapınaklarla ilgili işleri yürüten bir dinciler kesiminin çıkışının göstergesi olarak yorumlanmaktadır. (Öyle ki bu, kabaca eşitlikçi ilkel topluluk yapısının farklılaşması sürecinde şeflikleri aşan bir katmanlaşmayı gösterir.)[119]

Gerçekten, İÖ 1900-1500 katmanları arasındaki büyük köylerde taş temelli, çevreleri duvarlarla çevrili yapıların varlığı ortaya çıkarıldı. Kazıcıları bunları (Sümer'inkilerini anımsatırcasına) Kuzey Tapınağı, Beyaz Tapınak gibi adlarla tanımlamaktadır. İçlerinde, ateşi sürekli yanar tutma amacına yarayabilecek ocaklar bulunmuştur.

Bölgeler arası alışveriş: Kentlileşmeye götürecek gelişmelerin üçüncüsü olarak (törenlerde kullanılan bir yumuşakça *(Spondylus princeps)* kavkısının getirilip götürüldüğü yerlerin haritasına bakılırsa) bölgede yaygın bir alışveriş ağının gelişmeye başladığı görülür. Ayrıca Lumbreras, Perulu dincilerin, bu kabukluların El Nino akıntısının yarattığı azalış ve çoğalış dalgalanmalarına bakarak, iklim değişiklikleriyle ilgili biliciliklerde (kehanetlerde) bulunmuş olabilecekleri gibi ilginç bir yorum getiriyor.[120]

Öteki gelişmeler: İÖ 2. binyılın başlarında (Yeni Dünya'ya göre erken bir tarihte) Chuquitanta gibi yerlerde, teraslar, platformlar, üzerlerinde taştan ve balçıktan "anıtsal yapılar" yükselmiş bulunuyordu.

İÖ 2. binyılın ortalarında (1500 dolaylarında) ise, Andlar'dan okyanusa akan ırmakların oluşturduğu bir dizi kıyı vadisinde, sulama dizgeleri kurulmuş bulunuyordu. Büyük sulama tarımı (Obediente'nin belirttiğine göre) üründe, ürünle birlikte nüfusta olağanüstü artışlara yol açmıştı. Toplumsal yapının hiyerarşilere bölünmesi eğilimini hızlandırmıştı.[121] Kıyı (ova) halkları ile dağlık (yayla) halkları arasında ürün, hammadde, yapılmış mal değişimi önemli bir çapa ulaşmıştı. Öyle ki gidiş, devletin habercisi sayılacak denli gelişmiş siyasal örgütlenmelere dek varmıştı.

Bununla birlikte, artı üretiminin ve aktarımının aracı olabilecek bu tür örgütlerin doğuşunda kıyı ve yayla halkları arasında barışçı (alışveriş) ilişkileri yanı sıra savaşçı (fetih, çöreklenme, katmanlaşma) ilişkilerinden söz eden (yeni) kaynak (bildiğim kadar) yok! Eski kaynaklar içindeyse farklı yorumlar var. Örneğin Franz Oppenheimer, ortaya attı-

ğı devletin oluşumunda "fetih kuramı" ile ilgili görüşlerini Yeni Dünya koşullarına uyarlamaya çalışmıştı. Eski Dünya'da görülen çiftçi-çoban topluluklar ilişkisi yerine, Yeni Dünya'da uygarlığa geçişin itici gücünü, avcı topluluklar ile çiftçi topluluklar arası savaşçı ilişkilerin sağladığını ileri sürmüştü. Sonuçta o da (göçebe yaşayış biçimi ile yerleşik yaşayış biçimi olarak) birbirine zıt yaşayışlı toplulukların kapışmasını ve bütünleşmesini getirmişti.[122] Bu kuramı doğrulama ya da yanlışlama yolunda üzerine giden yok. Ayrıca onu orman açma (yar-yak) tarımı yapan göçebe sayılabilecek dağlık bölge tarımcıları ile sulu tarım yapan (iyice) yerleşik vadi, kıyı tarımcıları ilişkilerine uyarlayan da yok.[123] Bu tür yorumların arkeolojik verilerle ne ölçüde onaylanıp ne ölçüde yadsınabileceğinin araştırıldığı bir yazın (bildiğim kadarıyla) yok. Bu durumda, ortada kala kala toplumsal artı aktarımının (savaşçılarca değil) ya dinciler ya tacirler kanalıyla başlatılmış olabileceği seçenekleri kalıyor. Arkeolojiden ve (sonraki) az sayıda yazılı belgelerden her iki varsayımı destekleyecek kanıtlar çıkarmak olanaklı.

Chavin kültürü öncesi kentsel yerleşkeler

Peru'nun kıyı toplulukları ile dağlık bölge toplulukları arasında ekonomik ve toplumsal bütünleşmeye varan incelikli ilişkiler gelişti. Bunun bir örneği olarak (Peru Andlar'ının kuzeyindeki) Mosna Vadisi'ndeki Chavin de Huatar yeri gösteriliyor. "Chavin kültürü" olarak adlandırılan bir noktaya varan kültürel evrim, İÖ birinci yüzyılda, Chavin uygarlığı bölgesinin kentlerinde noktalanacaktır. Bu noktaya varılana dek şu virgüllerden geçilmiştir:

Orta Andlar'da kentlileşme Obediente'ye göre, başarılı (büyük) sulama yapılan vadilerde başlamış. Bu, kentlileşmenin (İng. *urbanization*) en önce ve en başarılı biçimde taşkın vadilerinde gerçekleştiği gerçeğini yansıtıyor.[124] Lumbreras ise, buralarda kent eşiğine gelmiş ya da bu eşiği aşmış yerlerde, dinsel işlevlerin sulamaya koşut bir başarıyla yürütülmüş olabileceğini belirtiyor. Söz konusu dinsel işlevlerin en önemlisinin [Mezopotamya, Mısır, Çin gibi Eski Dünya uygarlıklarınınkini anımsatırcasına] kuraklık, fırtına, taşkın gibi olağanüstü meteoroloji olaylarının (astronomik gözlemlere dayanılarak) önceden bildirilmesi olabileceğini söylüyor.[125]

Kentlileşme yolunda (İÖ 1800-1200 arasında) en hızlı gelişme görülen Las Aldas yeri hakkında Fung (1972 tarihli yapıtında) şu yorumu yapmakta: "Buradaki tapınağın yapımı için arsanın hazırlanması, taşların [ocaklarından] çıkarılıp getirilmesi ve yerleştirilmesi; kamışların ke-

silip, kurutulup, platformların üzerindeki taş yapıları destekleyecek hasırların örülmesi çok sayıda işçiyi [emekçiyi] gerektirdi. Çevre vadilerinden sağlanmış olabilecek bu işgücünün, neyi buyurduklarını çok iyi bilen, komuta etme erkine sahip bir grupça denetlenip eşgüdümlenmesi gerekti. Los Aldas, komşu vadilerle kolay ve hızlı iletişim sağlanabilecek bir noktada bulunduğu için tören odağı olarak seçilmişti. Tapınakta özenle dikilmiş taşlar, özenli bir astronomik gözlemin ürünü olarak görünüyor."[126]

Buna benzer bir örgütlenmeye, tapınaktan önce ya da tapınakla birlikte su denetleme dizgelerinin kurulup geliştirilmesinde de gidilmiş olmalı. Öyle olmuşsa bu, Orta Andlar'da da ilk kentlerin, ilk uygarlıkların temelinin (fetih işe karışmış olsun olmasın) Mezopotamya'dakine benzer koşullarda atıldığını gösterir: Işyönetiminin kamu yönetimini, kamu yönetiminin ise askeri (kaba) güç ile ideolojik (düşünsel) güç karışımı bir hegemonyayı getirmesi! Bir başka deyişle, kaynakların, işgücünün ve düşüncenin denetlenip yönetilmesi yoluna girilmesi, yöreyi kentlileşmeye ve uygarlığa götürmüş olabilir. Chavin uygar kültürü bu koşullarda doğmuş olmalı.

Chavin kültürü (İÖ 1500-500)[127]

Yazılı tarihöncesi dönemlerin kültürlerinin saptanmasında, belli çömlek biçemlerinin yayılma alanlarına ve derecelerine bakılır. Chavin kültürünün çömlekleri, kuzeyindeki halklar ile güneyindeki halkların ikonografilerinin içiçe girdiği bir biçem kazanmıştı.

Çömlek biçemlerine bakılırsa, Orta Andlar'da her bir ırmak vadisinde, sulu tarımdan sağlanan artıya dayanan toplumsal bütünleşme odakları olan tören yerleri doğmuştu. Yerel kültürler onların çevresinde gelişmeye başlamıştı. Tören odaklarının bulunduğu köyler büyüyüp kentlere dönüşmüştü. Bazı vadilerin kültürünün, daha da gelişip öteki vadilere taştığı görüldü.[128] Öte yandan, kuzeyin mısıra dayanan kültürü ile güneyin patatese ve hayvancılığa dayanan kültürleri arasında köprü oluşturan kültürler gelişir. Bu süreçlerin ortasında Chavin kültürü belirir. And bölgesinde "kent devrimi" yolunda göze çarpan gelişmeler görülür.

Chavin de Huatar yeri, geniş bir sulanan vadiler dizgesinin içindedir. Kıyıdan yüzlerce kilometre içerdedir. İki ırmağın birleştiği bir vadinin, denizden 3.180 metre yüksekliğinde kurulmuştur. Böyle yüksek bir yerin seçilişi, uzmanlarınca, çevre dağların doruklarından gökcisimlerinin devinimini daha net gözlemleyip ölçebilme amacına verilmektedir. Öyle ki buranın Tanrı Huari'ye adanmış bir tören odağı olduğunu

ileri sürenler var.[129] Öyleyse, ilerinin bu kentsel odağının doğuşunda dinin önemli bir rolü olmuş demektir. Gene de dinsel bir üstyapının güçlü bir ekonomik altyapıyla beslenmiş olması gerekir.

Chavin çevresinde mısır, barbunya fasulye, pamuk, kabakgiller, horozibiği, manyok, fıstık gibi tarım ürünleri yetiştirilir. Kobay, ördek beslenir. Bazı yumuşakça türlerinden ve bazı su, deniz ürünlerinden de yararlanılmıştır.

Daha önce ev ekonomisi içinde (olasılıkla kadınların tekelinde) yürütülen çömlekçilik, dokumacılık gibi bazı işler, zanaatlara dönüşmüştür. Dönüşürken, tören odaklarına (dincilere) bağlı uzman (erkek) zanaatçıların eline geçmiştir. Bu zanaatçılara, taş yontucular, gravürcüler, takı yapıcılar gibi zanaat-sanat karışımı işler yapan yenileri eklenmiştir. Tapınaklarda bulunan zanaatçı işi kol ve ayak bilezikleri, gerdanlıklar, yarı değerli taşlardan takılar bu yöndeki gelişmelerin kanıtları.

Seçkinlerin kullandıkları seramik tabaklar, giydikleri pamuklu dokumalar, tapınakların işliklerinde üretilmiştir. Bunlar, uzman zanaatçıların ellerine verilen örneklere göre (birörnek) yapılmıştır. Söz konusu yapılmış malların bazılarının (yarı değerli taşlar, deniz kabukluları kavkıları gibi) hammaddeleri, iki bin kilometreye kadar varabilen uzak yerlerden getirilmiştir.

Bütün bunlar, ancak kentli yaşayış biçimine (uygarlığa) geçmiş bir toplumun altından kalkabileceği işlerdir. Yüzlerce kilometrelik kamu yolları, yerel topluluğun gücünü aşacak çapta su bayındırlıkları da öyle. Bu işler tek bir vadiyi aşan bir erki ve örgütlenmeyi gerektirmektedir. Chavin kültürünün yerel olmaktan çıkıp yirmi kadar kıyı vadisine ve birçok dağ vadisine yayılmış olması, bu gereğin yerine getirildiğinin göstergesidir. Gerçi bugünkü bilgilerimiz siyasal düzenini betimleyip adlandırmaya yetmemektedir. Gene de üzerine bir şeyler söylemeye yeterlidir: Onun siyasal farklılaşma ve örgütlenme (devlet) düzeyine ulaştığını gösteren kanıtlar var.

Gerçekten, Chavin de Huatar yerinde, kıyı ve dağlık çeşitli yerlerden tapınağa getirilmiş sunular bunu göstermektedir. Çünkü söz konusu bölgelerden, onların alışverişle sağlandığını gösterebilecek bir olguyla, Chavin bölgesinden gelmiş, onlarla takas edilmiş nesneler çıkmamış. Buna dayanılarak, tören odağında yoğunlaşan bir vergi-haraç (İng. *tribute*) dizgesinin kurulmuş olabileceği ileri sürülmektedir.

Tüm bu gelişmeler, İÖ 2. binyılın ortalarında başlayıp İÖ 700 dolaylarında doruğuna ulaşan, ağır, ama kesintisiz bir kültürel evrimin ürünüdür.[130] Ancak İÖ 500'lere varıldığında, kimi arkeologlara göre,

Chavin (çömlek) kültürünün yayıldığı yöreleri birleştiren siyasal örgütün (devletin) başkenti ve tören odağı olan Chavin de Huatar yeri bırakılır. Chavin kültürünün yerini bölgesel kültürler alır. Yerin bırakılmasının nedeni, yörenin, kronik yersarsınlılarından birinin odağına düşmesi olabilir, olmayabilir. Nedeni kesin olarak ortaya çıkarılamamıştır.

Chavin kültürü çömlekleriyle tanımlanmıştır. Ama onun karakteristik özellikleri, gerisinde bıraktığı, kültürüne damgasını vurmuş tapınaklarından çıkarılabilir. Tapınaklar, İÖ 1500-1200 ve 1000-700 aralarında olmak üzere, iki dönemde yapılmıştır. Daha öncekilerin yıkıntılarının üzerine, daha büyükleri ve daha değişikleri dikilmiştir. Sonunda "Gökgürültüsü Tapınağı" denen yapının düzeyine ulaşılmıştır. Yapıya bu adın verilmesinin nedeni, "U" biçimli yapının önündeki platformun ortasından bağrıldığında olanlardır: Gökgürültüsünü andıran art arda yankıların alınmasıdır.

Tapınak 12 metre yükseklikte bir platformun üzerindeydi. Platform 10 hektarlık bir alanı kaplıyordu. Üzerindeki (içinde galeriler bulunan) tapınağa merdivenle çıkılıyordu. Tapınak yapıları üzerlerine gravürler işlenmiş taş bloklarla kaplanmıştı.[131] Avlusunu çevreleyen duvarlarında, üzerlerinde birbirinden farklı Jaguarlar kazınmış 14 kayrak dizisi bulundu. Onların üzerindeki kayraklarda ise, ellerinde borazan benzeri (iri deniz minaresi kavkısından) müzik araçları bulunan kişiler gösterilmişti. İnce (zarif) antropomorfik (insanbiçimli) kişilerin kazınmış olduğu anlaşılan 28 kayraktan (zamanımıza) üçü kalabilmiş. Tapınağın ortasındaki Chavin kültüründe en çok önem verilen (baş?) Tanrı Huari'nin taş yontusu ile birlikte bunlar, Chavin ikonografisi hakkında bir düşünce edinmeye yetecek nitelikte.

Gökgürültüsü Tapınağı'nın yıkıntıları üzerine kurulan tapınakların genişletilmelerinin son ürünü "Yeni Tapınak", yapılan değişikliklere karşın, yapının "gökgürültüsü" benzeri yankılar veren biçimini korumuş. Ama ikonografi değişmiş. Girişindeki silindirik iki sütuna ve üzerlerindeki söve taşına (gravürle) yırtıcı kuşlar kazınmış. Tüm yapı (Jaguar benzeri) kedigiller yanı sıra, üzerlerine kuşlar kazınmış kayraklarla kaplanmış. Duvarlara yerleştirilen taşlara, canavarlara benzer başlar işlenmiş.

Yeni Tapınak'ta yansıyan biçimiyle Chavin ikonografisinde, öfkeli yüzleriyle korkunç görünümlü tanrılara, insanbiçimli gösterildiklerinde (bile) hayvanların korku verici özellikleri yüklenmiş. Hayvanbiçimli (zoomorfik) gösterildiklerindeyse, yılan ve timsah dişleri, şahin pençeleri gibi özelliklerle desteklenmiş. Öyle ki amacın, izleyenlerde korku yaratmak olduğu anlaşılıyor.

Gökgürültüsü yankılandıran yapısıyla birlikte bu ikonografi, Lumbreras'a göre, halkın korkutularak boyun eğdirilmeye çalışıldığı bir çabanın sonucu. Böyle bir çabanın ürünü olan bir mitolojinin yansıması. Söz konusu mitoloji ise, kıyı halkları ile dağlık bölge halklarını kapsayan dinsel ya da teokratik [klerokratik] bir karmaşık egemenlik ve erk yapısını dışa vuran [ve pekiştiren] bir ideoloji işlevi görmüş.[132] Chavin'dekine benzer (U biçimli) tapınaklar, daha sonra, her bir vadiye bir değil birkaç tane dikilerek uygar toplumun simgesi oldu.

Paracas kültürü (İÖ 300-?)

Chavin kültürü, Orta Andlar'da, kültürel, belki de siyasal birlik yaratabilmişti. Ancak giderek güçten düşüp birçok vadiyi kapsayan etkisini (İÖ 500 dolaylarında) yitirmişti. Bunun üzerine hemen her bir vadide (İÖ 700-400 arasında) gene (kedigil ikonografisinde görüldüğü gibi) Chavin kültürel kalıtı üzerinde yükselmiş olsalar da az çok farklı kültürler gelişmeye başlamıştı. Sonunda kendi yerel biçimlerini yaratan çeşitli kültürler oluştu. Bunlardan bazıları Orta Andlar'ın Klasik Dönemini başlatıp Yeni Dünya'nın yeni uygarlıklarına ulaşacaktı.

Orta Andlar'ın sulak kuzeyinin toplulukları, Orta Amerika'nın üstün kültürünün etkisine girdi. Güney Amerika'da uygarlığa varan gelişmeler (Toynbee'nin bkz. s. 28, n. 10'da sözü edilen "uygarlık yaratan meydan okuyucu coğrafya ve toplum çevresi" kuramını onaylarcasına) çorak güneyde görüldü. Örneğin Chavin kültüründen etkilenmekle birlikte, kendi özgün özelliklerini geliştiren Paracas bunlardan biriydi.

Paracas, Chavin öncesi ve Chavin sonrası kültür birikimiyle, ileride çok kaliteli bir dokumacılık geliştirilecek yönde gelişme yolundaydı. Yıkıntı yerinde (İÖ 300 dolaylarından kalma) uzunluğu bir kilometreyi bulan sulama kanalları bulundu. Kanalların kıyılarında (ürünleri taşkınlardan korumak için) vadi düzeyinden yükseltilmiş *"cordillera"* adı verilen, "asma tarlalar" denebilecek[133] yerler ortaya çıkarıldı. Bazı yıllar hiç yağış almayan, ama arada bir dağlardan inen sellere kapılan (Titicaca Gölü çevresi gibi) çorak bozkırda, sel yatağı önüne sıkıştırma topraktan setler dikilip su barajları oluşturulmuştu. Buralarda toplanan su, teraslanmış dağ yamaçlarındaki tarlaları sulamada kullanılmıştı.

İşte ileride İnka Klasik Dönem uygarlığını kuracak halkın kültürü bu bölgede, bu koşullarda gelişmeye başladı. Teras tarımı, birkaç yüzyıl sonra İnka başkentine dönüşecek Cuzco yerinde de uygulanmıştı.[134]

Paracas'da böyle bir altyapının üstyapısal ürünleri mezarlarından izlenebiliyor. Örneğin İÖ üçüncü yüzyılın başından kalma nekropoli-

sinde (ölüler kentinde, yani mezarlığında) varsıl kişilerin gömülerinden çıkarılan bezler, görkemli bir dokumacılığın varlığını göstermiştir. Bunlar, pamuk ipliği ile devegil yünleri karıştırılarak yapılan uzun lifli, sağlam dokumalardır. Liflerin böyle karıştırılması, dokumalara çok çeşitli doğal boyaların uygulanması olanağını da yaratmıştır. Yalınları yanı sıra figür desenli, tül ve dantel denebilecek incelikte, incelikli dokumalar üretilmiştir. Dokumaların bu niteliğine (kalitesine) ve niceliğine (bolluğuna) bakılarak, evlerden çok işliklerde, meslekten dokumacılarca dokundukları sonucuna varılıyor.[135]

Söz konusu dokumalarla, Paracas nekropolisinde yeraltı mezar odalarında bulunan, rahimdeki fetüs duruşunda sarılmış mumyalar üzerinde karşılaşılmıştır. Dolayısıyla kentin halkının inançlarıyla ilgili ipuçları vermektedir. Örneğin bunlardan birine işlenmiş bulunan tüy başlıklı, kedigil bıyıklı, yılan dili gibi uzayıp kıvrılmış dilli kişi, bu kültürün karmaşık bir mitosunu yansıtmaktadır.[136]

Moche ve Nazca kültürleri (İÖ 100-İS 600)

Orta Andlar'ın verimli kuzey bölümünde, İÖ 700-400 arasında, büyük çaplı sulamanın, gübrelemenin, ve bol kırsal emeğin kullanılmasıyla verimlilik artışı sağlanmıştır. Böylece toplumsal artı üretilip aktarılabildiği bir noktaya ulaşılmıştır. Bu, el zanaatları ürünlerinin görülmesinden olduğu kadar, tutkulu kentsel gelişme projelerinin gerçekleştirilmesinden de anlaşılıyor. Orta Andlar'ın güneyinin kurak bölgelerinde (Tiahuanaco, Cuzco gibi İnka yerlerinde) ise, tarım ile hayvancılığı harmanlayan kültürler gelişecektir.

Moche Vadisi'nin kendine özgü çokrenkli çömlekleriyle tanımlanan kültürü, sulu tarım bölgesinde gelişti. Daha önce çöl olan çok geniş bölgeler, kilometrelerce uzayıp giden kanallarla sulanmıştı. Toprağın verimi, Pasifik'teki uzak adalardan getirilen güherçile (deniz kuşları gübresi) ile artırıldı. O tarihlerde yünü kullanılmamış (ve hiçbir zaman çeki hayvanı olarak kullanılmayacak olan) lama, etinden yararlanılmak için beslendi.

Bütün bunlar, bir yandan toplumsal artı üretme gizilgücünü, öte yandan nüfusu artırdı. Moche halkı, Moche Vadisi'ne sığamaz oldu. Birikimi, komşu vadilere el atıp buralarda da büyük çaplı sulama dizgeleri kurabileceği noktalara ulaştı. Oralarda da kent odaklarının temelleri atılıp geliştirildi. Bu sonuca, vadide, bir şefliğin öteki şeflerle iki yüzyıl kadar süren egemenlik savaşından üstün çıkmasıyla varılmış görünüyor. Çünkü (İS 100 dolaylarında) Peru'nun kuzey kıyılarının siyasal

birliği onların eliyle sağlanmış olmalı ki Moche kültürü buralara yayılabilmiş olsun.

Ancak kazılarda, Moche kültürüyle karşılaşılan (vadideki) söz konusu kentler, çeşitli zanaatlarla uğraşan kesimlerin konut alanlarıyla genişlememişti. Tarım işlerinin yürütüldüğü kamu yapılarıyla, buralardaki görevlilerin yaşadığı kamusal alanlar olarak gelişmişti. Kısacası buraları, tarım işlerini örgütleyen dincilerin yönettiği "tören odakları" idi. Kamu yönetimi, bu kentlerin tanrısal kökenli gördükleri yöneticilerini destekleyen dört basamaklı soylu bürokrat dinci seçkinlerce yürütüldü.[137] Dolayısıyla gidiş, klerokrasiye doğruydu. Kentlerin doğuşunda kazanılan bu nitelik, örnek alınıp tüm Orta Andlar'a yayılacak ve tüm uygarlık boyunca sürecekti.

Moche kültürünün İS birinci-altıncı yüzyıllar arasında gelişen Cerro Blanco'daki görkemli büyükkenti (İS 600'den az önce) anlaşılan değişen iklimin olumsuz etkileriyle çöktü. Gerisinde Huaca del Sol (Güneş'in kutsal yeri) dışında pek az kalıntı bırakarak tarihe karıştı.

Nazca kültürü ise (Moche'ninkiyle neredeyse aynı tarihlerde, İÖ 100 - İS 600 arasında) görünüp yok oldu. Ama ondan farklı olarak, Peru'nun güneyinin az yağışlı çöl bölgelerinde gelişmişti. Gene de (Moche gibi) sulu tarıma dayanan bir vaha kültürüydü. Bu kültürün görüldüğü Cahuachi'de (İÖ 200'de) ileride İnka uygarlığına dönüşecek kültürel öğelerle karşılaşıldı:[138] Verimlilik (bereket) törenleriyle bağlantılı bir insan kurbanı göreneği!

Ne var ki yaşadıkları yerlerde insan kurbanı kalıntılarını bırakan aynı kültürün (Moche ve Nazca kültürlerinin) insanları, gerilerinde incelikli sanat yapıtları da bırakmışlardı. Kuzey'in Moche kültürünün "üzengi emzikli" ibrikleri bunlardan biriydi. Emziklerine (görsel tasalarla olmalı) üzengi biçimi verilmekle yetinilmemişti. Gövdelerine, ayrıntılı insan portreleri (örneğin kürek çeken bir kayıkçı, örneğin bir ev) gerçekçi ya da düşsel hayvan biçimleri verilmişti.[139]

Sanat yapıtlarının öteki grubunu, değerli taştan (yeşimden) ve altından yapılmış nesneler oluşturur. Eritilmek üzere İspanyol fatihlerce yağmalanan tonlarca altın dinsel nesnenin biriktirilmesine bu tarihlerde başlanmış.

Güneyin Nazca kültürü ürünleri de kendine özgü ayırt edici çömleklerle sınırlı değildi. Çöle, "Jeolit" denen, açık renk taşlarla (ancak dağlardan bakılınca ne olduğu anlaşılabilecek) çok büyük (uzay gemileri iniş alanı sanılacak kadar büyük) geometrik desenler çizilmişti. Bunlar gibi çok büyük (örneğin örümcek gibi) hayvan desenleri çizilip

bırakanlar da Nazca kültürlü insanlardı.[140] Öyle ki (Daniken gibi) kimi (ayakları arkeoloji bilimine dayanmayan, aklı havalarda) popüler yazarlar, onları uzaydan gelen bir insan türünün yapıtları olarak yorumlayabilmişlerdir.

Artı aktarmanın (Moche ve Nazca kültür gelenekleriyle kök salan düzeneklerle) ekonomik yollardan çok ideolojik yollarla yürütülmesinin önemli yan ürünleri doğmuştur: Kendini karmaşık mitoslar geliştirerek, insan kurbanının artmasında yansıtan bir olguyla, düşünsel baskıya başvurma gereği duyulmuştur. Kurbanların çoğunlukla savaş tutsaklarından sağlanması, ideolojik baskının askeri baskı ile birlikte yürütülmesini getirip kurumsallaştıracaktır. Bunun bir göstergesi; tarihçilerin "savaşçı dinciler" ve "savaşçı tacirler" kesimlerinden söz etmeleridir.[141] Bu, Eski Dünya kültürlerinde dincilik ile savaşçılık işlevlerinin aynı kişide toplanması şefliklerde de görülmüştü. Ancak uygarlıkla birlikte (uzmanlaşmayla) ortadan (az çok) kalkan bir olguydu. Yeni Dünya'da ise, uygarlık döneminde de sürmüş görünüyor.

Salceldo, sulama, tarım takvimini hazırlayıp uygulama, tarım işlerini planlayıp denetleme gibi işlerin, "rahipler" dediği uzmanlarca yürütüldüğünü söyler. Böylece, geleneksel (dinsel) erklerinin, işyöneticiliğinin sağladığı (yersel) erkle pekiştiğini belirtir. Bunun, söz konusu kimselerin denetimlerini, uzmanlık görevleri ötesine taşımalarını kolaylaştıracağını yazar. Erklerini, yaşamın çeşitli yönlerine, yani kamu yönetimi alanına yayabilme olanağını böylece bulabildikleri sonucuna varır. [Ki bu, dincilerin yönetimi olan klerokrasi, yani yaygın ama yanlış adıyla teokrasi demektir.] Sürdürerek Salceldo, bir yönetici seçkinler (elit) kesimi oluşturan dincilerin [artıyı artırma yolu olarak] ekilebilir toprakların sınırlarını genişletme gereksinimi duyduklarını belirtir. Yorumunu, "teokratik erk makinesi, yavaş yavaş ideolojik ve dinsel uygulamaları bir araya getirerek, tüm toplumsal sistemin [kültürel değişme, kültürel evrim yolunda] ilerici bir militarizasyonu ile sonuçlandı" sözleriyle noktalar.[142] Moche Vadisi'nde ilk Güneş ve Ay tapınakları böyle bir sürecin sonunda yükselmiş olmalı.

Moche ve Nazca kültürlerinin insanlığın maddesel ve tinsel evrimine katkıları neler olmuştur? Daha ne olsun? Sanatsal düzeye ulaşmış bir çömlekçilik. Dinsel seçkinler kesimi için altın, gümüş, bakır işleme zanaatları. Kitlesel üretim (ve tüketim?) olanağı veren bir teknolojiyle, el tezgâhlarında dokunmuş, tüylerle ve işlemelerle süslenmiş (gene seçkinlere) giysiler. Tören nesnesi olmak üzere uzaklardan getirilip Moche yapımevlerinde işlenen (turkuaz, lapis lazuli, obsidyen gibi) değerli, yarı değerli taşlardan ve kavkılardan yapılan takılar, araçlar, ge-

reçler. Değerli taşların, kavkıların, sıkı dokulu (sert) kerestenin (Kuetzatl gibi) ender kuş tüylerinin ve kuş gübresinin sağlanması için geliştirilen bir dış ticaret ağı. Ve mallarla birlikte Moche ve Nazca kültürlerinin yöreye yayılması. Sonuçta, Yeni Dünya'da uygar topluma geçişin ilk örneklerinden birinin verilmiş olması.[143] Bu örneğin, her uygarlık gibi, eşitsizlikçi bir toplumsal yapı pahasına verilmesi.[144]

Ne var ki tunç benzeri sert alaşımlar bulunamadığı için metalurji savaş teknolojisinde fazla kullanılamadı. Keskin kıyısı bulunmayan metal sopalar, sınırlı oranda mızrak, kargı uçları, balta başları ile sınırlı kaldı.[145] Bunlara, insan kurbanında kalbi çıkarmak için göğsü açmada kullanılan yarı çember biçimli obsidyen bıçağının tutturulduğu insan yüzü, güneş gibi (çok güzel!) biçimler verilmiş altın ya da bakır saplı "tumi" denen (ileride birölçütleştirilecek olan) araçlar da eklenebilir.[146] Üretim araçları alanında ise, taş çapalar yanı sıra arada bir karşılaşılan metal çapalar dışında metal kullanılmamış.

Bu durumda, toplumsal artının, emeğin verimliliğini artıracak teknolojilerin geliştirilmesinden çok, bir seçkinler kesiminin tüketiminde kullanıldığı söylenebilir. Bu yolda ve (tören nesneleri yapımı gibi) ideoloji alanında kullanılmasından ne beklenebilir? Kuşkusuz, üretici güçlerde, artı aktarımıyla "oranlı" bir gelişmenin görülmesi beklenemez.

Moche kültürünün odağı (daha ortaya çıkarılamayan bir nedenle) Moche Vadisi'nden Lambayetque Vadisi'ne kayar. Moche kültürünün yerine, onunla yarışabilecek bir düzeye ulaşan bir kültüre sahip olan Tiwanaku'nun yıldızı parlamaya başlar.

Tiwanaku kentinde Tiahuanaco kültürünün parlayışı (birinci-dokuzuncu yüzyıllar)

Tiahuanaco kültürü, geliştiği kent odağının adıyla "Tiwanaku kültürü" adıyla da anılır. Tiwanaku'da, öteki Orta And kültürlerinin altyapısını oluşturan sulama görülmez. Sulama şöyle dursun, kuru tarım yapılabilmesi için kentin kurulduğu yerin bataklığının kurutulması gerekmiştir. Söz konusu yer, Güney Peru'nun Moche ve Nazca kültürlerinin geliştiği yerlerin de güneyindeydi. "Dünyanın damındaki kent" denmesine yol açan konumuyla, deniz düzeyinden 4 bin metre yükseklikteki Titicaca Gölü kıyısındaydı.[147] Tiwanaku kazılarında, şimdiye dek "Güneşe uzanan yol" *(Puerto del Sol)* ve beş yapı takımı daha ortaya çıkarıldı. Biri 7 metre yükseklikte bir insan yontusu olan çok güzel yontular bulundu.[148]

Gölün kıyısına, akaçlama (drenaj) etkinlikleri yanı sıra bataklıktan tarıma kazanılan toprakların yeniden bataklığa dönüşmemesi için yüzlerce kilometre uzunlukta bir set çekilmişti. Böyle bir bölgede kuru tarım yapılabilmesi için çözülmesi gereken başka sorunlar da vardı. Bazı yıllar hiç yağış düşmeyen yörede, sağanak inince sel sularını dizginlemek gerekiyordu. Birkaç yılda bir inebilen yaz sağanakları, ırmakların ovaları basacak denli kabarmasına yol açıyordu. Sorun Pucara kültürü (İÖ 1500-İS 1) döneminden kalıtılan "asma tarlalar" (bkz. s. IX.26/86 ve IX.27/133) çözümüyle aşılmış görünüyor.

Bütün bu işler için emekçi orduları (nicelik) yanı sıra yıllar boyu iklimle ilgili deneyimlerin bilgilerinin (astronomik gözlem gibi yollarla) desteklenmesi gerekliydi. Bir başka deyişle, düşünsel emek (nitelik) kalıtını gerektiriyordu. Ki bu da kuzeyindeki komşusu Moche kültüründen sağlanmış görünür.

Sonuçta, Tiahuanaco kültürü, kendinden önceki kentsel kültür özellikleri göstermiş Pucara kültürünün uzantısı olarak ve çağdaşı Moche kültüründen etkilenerek doğmuştu. Karmaşık bir "tören odağı" çevresinde büyük bir "kent devleti" olmaya doğru gelişti. Moche kültüründen farklı olarak, savaşçı niteliği daha az, dinsel niteliği daha fazlaydı. Tiwanaku kentinden ve onun Tiahuanaco kültüründen etkilenmiş bölgelerin kentleri, tören odakları niteliği ağır basan yerlerdi. Alçak kabartmalarla işlenmiş görkemli dinsel yapılarla donatılmışlardı. Öyle ki Salceldo, Tiahuanaco kültürünün teokratik olduğu gibi, onun etkisiyle tüm göl çevresinde birçok teokratik odağın belirdiğini yazmaktadır.[149]

Tiahuanaco kültürü, dincileri yanı sıra zanaatçılarının yapıtıydı. Gelişkin bir manifaktüre (el zanaatları ekonomisine) sahipti. Kimi yazarlarca Yeni Dünya'nın ilk "gerçek kenti" sayılması buna dayanır. Gerçekten, zanaatçıları, sert çöl ağaçlarından yapılmış yontular, çokrenkli çömlekler, kalay-bakır alaşımından (tunçtan?) yapılmış nesneler ürettiler. Söz konusu alaşımın tunç olup olmadığı tartışmalı; çok sınırlı kullanıldığı ise açıktır.

Tiahuanaco kültüründe, Klasik Öncesi kültür döneminden (İÖ 300 dolaylarında) Klasik Dönem kültürüne geçilebilmişti. Bu kültür varlığını Klasik Dönem boyunca sürdürüp Klasik Sonrası Dönem'e dek kalabilmişti. Ancak yıldızı Klasik Dönem'de parlayan öteki odakların kültürünün gölgesinde kaldı. İleride, İnsanlık Tarihi yapıtlarının Klasik ve Sonrası dönemleriyle ilgili sayfalarında adı anılmaz olacaktı.

28. Bölüm

GÜNEY AMERİKA'NIN GEÇ UYGARLIĞI: İNKA İMPARATORLUĞU

Yeni Dünya'nın iki uygarlık odağından ikincisi, Orta Andlar'da serpildi. Buradaki yüksek (Neolitik) kültürlerde (Chavin, Paracas, Moche ve Nazca) uygarlık evresine geçildi. Bir sonraki adımla (kimi yazarlara göre) "Yeni Dünya'nın ilk gerçek kenti" Tiwanaku'da geliştirilen Tiahuanaco kültürüyle (bkz. 27. Bölüm, s. 972) tam anlamıyla uygarlık (500-900 arasında) yaşanmıştı. Sıra İnkalardaydı.

Tiwanaku yapıları arasında en ilginci, Puerto del Sol (Güneşe uzanan yol) lav bloklarından kesilmiş frizler (kabartmalar) ile kaplıydı. Orta frizde 70 santim boyundaki figür, Tiwanaku panteonunun en önemli aşkın öznesi sayılır. İnsan biçimli bu figürün başında, güneş ışınları çemberiyle son bulan bir mask vardır. Elindeki (kalın) asadan dolayı "eli sopalı tanrı" olarak adlandırılmıştır. Çevresindeki, eğilip diz çökmüş "saygılarını sunan" kişilerin de ellerinde sopalar (erk?) vardır. Her biri kanatlı olup kafaları akbaba (kondor) biçiminde gösterilmiştir. Bunlar yörenin eli sopalı tanrısına tapınan çeşitli yöneticileri olarak yorumlanmışlardır.[150]

Tiwanaku'nun eli sopalı tanrısı, kimi uzmanlarca, İnka panteonunun (o da sopalı) Güneş Tanrısı Viracocha'nın önörneği (prototipi) olarak yorumlanmaktadır.[151] Bu yorumun önemi, tarihsel gerçekliği bir öl-

çüde (doğru) yansıtmasından ötedir. Değeri, Orta And eski (erken) uygarlığı ile geç (İnka) uygarlığının bağlantısını göstermesindedir. Ancak bu bağlantı, doğrudan olmayıp arada aracıların bulunduğu dolaylı yoldandır. Söz konusu aracıların en önemlisi ise, Huari (bir başka yazılışıyla Wari) devletidir.

Huari önörneği

Huari'nin geçmişi (tarihçilerce) İÖ yedinci yüzyıla dek dayandırılır. Gelişen Huari'nin yöneticileri, Tiwanaku'ya rakip olurken onlarınkiyle aynı tanrıya tapınmaktaydılar. Bu, elinde (egemenlik simgesi olarak yorumlanabilecek) sopası bulunan tanrıdan başkası değildi.

Huari yerleşkesinde, İS 500 dolaylarında, kıyıları birbirine yetkinlikle tek tek uydurularak birleştirilen dörtgen ve çokgen taşlardan örülü bir tapınak bulunmaktaydı. Huari insanları kentlerini, yöredeki, kendilerinden önce gelip geçmiş kentlerin yıkıntılarının taşlarıyla kurmuşlardı. Maddesel kültür alanında benimsedikleri bu kültürel birikime koşut bir tinsel kültür kalıtını da toplayıp özümlemiş görünürler.

Millones'e göre, Huari, cılız çayların aktığı çorak topraklarda, Tiwanaku'dan farklı olarak, kendi kaynaklarıyla gelişemezdi. Dış kaynaklara yöneldiği anlaşılıyor. Bu, çeşitli zanaatların gelişkinlik düzeyinden, işliklerinde kullanılan hammaddelerin uzaklardan sağlanmasından çıkarılıyor. Nüfus baskısı ve sopalı tanrıya benzer bir tanrıyla ilişkilendirilen bir ideoloji, çevrelerindeki halklara yaptıkları akınları kışkırtmış olmalı. Ya da bunlar, öteki bölgelerle mal ve düşünce alışverişlerini geliştirmiş olabilir. Örneğin Huari'deki taşa işlenen eli sopalı tanrı ve çevresindeki kanatlı yaratıklar sahnesi, Tiwanaku'dan çıkarılan boyalı büyük çömleklere de işlenmişti.[152]

Huari ve Tiwanaku kültür bölgeleri arasında, bu tür benzerlikler yanında önemli farklılıklar saptanmıştır. Farklardan biri, Tiwanaku'da (üzerine konan) uyuşturucu çekmede (yaygın) kullanılan tahta tabletler ile Huari kalıntılarında karşılaşılmamasıdır.[153] Bir başka farklılık olarak, Tiwanaku'nun kent devleti çapını pek az aşan bir kültür alanına sahip olmasına karşılık, Huari kültür kompleksinin imparatorluk sayılabilecek derecede geniş bir alana yayılmış olması gösterilebilir.[154]

Huari kentinin nüfusuyla ilgili kestirimler (5 bin ile 100 bin arasında oynayacak kadar) oynak. Gene de 30 bin gibi akla yakın bir ortalama, onu zamanının Güney Amerikasının en büyük kenti saymaya yetebilir.[155]

Böylece, Huari kültürünün (kalıntılarının) Klasik Sonrası Dönem Orta Andlar (geç) uygarlıklarının, yörenin geçmiş (erken) uygarlıklarıyla bağlantısının saptanmasına yarayan bir Klasik Dönem uygarlığı niteliği gösterdiği söylenebilir. Buna, ortaya koyduğu (dine dayanmaktan çok) zanaatlara (ekonomiye) dayanan bir kent ve uygarlık örneği ile karşı karşıya bulunduğumuz eklenebilir. Ve Huari, bir de kent devletini aşan bir siyasal örgütlenme (imparatorluk?) ile, Klasik Sonrası Dönem (geç) uygarlıklarına örneklik etmiş görünmektedir.[156]

Gerçekten (gene Millones'e göre) Huari 1000 dolaylarında, imparatorluk deneyiminin temellerini döşedikten sonra yok olmuştur. Söz konusu temeller, yollar ağı, özellikle emek (angarya) biçiminde toplanan haraçlar ve sorun çıkaran ya da çıkaracağı düşünülen halkların anayurtlarından uzaklara yerleştirilmesi (tehcir) gibi yöntemlerdir. Bunlar, Huari'nin külleri arasından (foniks, yani zümrüdüanka kuşu gibi, gençleşerek) doğacak olan İnka devletine ve konfederasyonuna bıraktığı (kültürel) kalıtlardır.[157]

İNKALARIN GELİŞİ

İnka mitolojisinde, İnka soyunu kuran çiftin gölden (Titicaca Gölü'nden) çıkıp geldikleri söylenir.[158] Bu, İnkaların yöre halklarıyla kültürel, belki de tarihsel bağlantısını yansıtmaktadır. Gerçekten İnka kabileleri (efsaneye göre ilk egemenleri olan) İnka Viracocha önderliğinde Titicaca Gölü'nün bulunduğu Cuzco Vadisi'ni ele geçirip buraya yerleşmişler. Fetih olgusu (Eski Dünya'da insanlığın ilk uygarlığının kuruluşunda olduğu gibi) Yeni Dünya'da ve bu denli geç bir tarihte de (yeni bir) uygar toplumun kurulmasında rol oynamış görünür.

Vadiye yerleştikten sonra İnkalar, buradan yöreye yayılıp Andlar'a sarkacaklardır. Vadilerine sığamayıp imparatorluk yönünde attıkları adımlar, Chimu kalıtının özümlenmesi, Pachamac'ın ele geçirilmesi, şeflikten devlete, devletten imparatorluğa geçilmesi olarak sıralanabilir.

Chimu kalıtının özümlenmesi: Cuzco Vadisi'nden Andlar'a sarkan İnkalar, (Chimu kültürünün) odağındaki Chimor devletinin bulunduğu Moche Vadisi'ni ele geçirirler. Menderesler çizen ırmakların bulunduğu bu vadide "Chimu kültürlü" Chimor halkları, kendilerine yaz kış ürün alma olanağı sağlayan bir kanallar dizgesi kurmuşlardı. Vadinin güneyindeyse tarım, "batık bahçeler" denen yerlerde yapılıyordu. Bunlar, toprağın, yüzeye çok yakın su katmanına (taban suyuna) dek kazı-

lıp tohumların buraya atıldığı tarlalardı. Sırası gelmişken, sabanın bilinmediği Yeni Dünya tarımında dikeleç sopasının (bkz. s. 297) ve çapanın kullanıldığı anımsatılmalı. Mısırın, bu sivri sopayla (toprağa saplanıp döndürülmesiyle) açılan çukura birkaç tohum tanesinin atılarak ekildiği, filizlenince çapalandığı belirtilmeli.

Hem kanallarla sulamanın hem "batık bahçe" tarımının, çokça suyun buharlaşırken tuzun toprak yüzünde birikmesiyle "tuzlaşma" denen bir çoraklaşmaya yol açabileceği de (Mezopotamya'dan) anımsanmalı. Chimor devletinin çöküşünde, İnkalar kadar, tuzlaşmanın yol açtığı verimin ve artı aktarımının azalması olasılığı da göz önüne alınmalı.

Sulu tarım yapılan vadide Chimor halkı, mısır ve fasulye üretmişti. Bunlar yanı sıra üretilen pamuk, bir endüstri bitkisi olarak dokumacılık zanaatını kışkırtmıştı. Dokumacılık yanında başkentleri Chan Chan'da yapılan sarraflık, taş ve tahta yontuculuğu gibi öteki el zanaatlarını yapan zanaatçılar ve onlara hammadde sağlayan tacirler gelişmiş bir ulaşım ağından yararlanmaktaydılar. Bu yollar ağı, yörenin erken uygarlıklarından beri kullanıla geliştirile örülmüş bulunuyordu.[159]

Chimor egemenleri (1350 dolaylarında) Chan Chan'dan çevreye yayılma süreci içine girmişti. Lambayeque Vadisi'ni ele geçirmişlerdi. Bu sıralarda başlayan İnka yayılmasına karşı durabilmek için, yörenin öteki güçleriyle bağdaşıklıklar kurmaya çalışıyorlardı. Ancak çatışmalarda soyluluğunun dağılması üzerine Chimor egemenleri, İnka egemenlerinin kuklaları durumuna düşmekten kurtulamamışlardı.[160] İnkalar ise, Chimor halkının maddesel ve tinsel kültürünü özümlemeleri yetmemiş olmalı ki tanrılarını ele geçirecekleri Pachamac'a yönelmişlerdi.

Pachamac'ın ele geçirilmesi: İnkalar, vadilerinden çevreye yayılırken Pachamac klerokrasisinin erkini de kırmışlardı. Bu erkin dayandığı inancı benimseyerek, erklerine erk katmışlardı. Şöyle ki Pachamac, Lurin Vadisi'nde denize açılan kıyısı bulunan bir yerleşme yeriydi. Önemi bundan çok, dincilerinin yöredeki vadiler üzerinde ideolojik bir denetim kurabilmiş olmalarından kaynaklanıyordu. Dincileri (genç) And Dağları'nın halklarının (bugün de) günlük yaşamlarının bir olgusunu oluşturan yersarsıntılarından duyulan korkudan yararlanmanın yolunu bulmuşlardı. Öyle ki kentin adı (Pachamac), aynı zamanda Peru kıyısı tanrılarının en önemlisi olan Yersarsıntısı tanrının adıydı. Ve korkunun bu tanrısı, adına kurulan tapınaklara, umudun tanrısı (tarım

tanrısı) Güneş'e sunulanlar kadar bol adak sunuluyordu. Bu ara, Andlar'ın her yerinden gelen hacılar, Pachamac dincilerince yönlendiriliyorlardı.[161]

Ne var ki İnkalar, Pachamac tapınaklarının karşısına Güneş Tanrı (Viracocha) tapınaklarını dikerek Pachamac'ı gölgede bırakacaklardı. Ama o zamana dek Pachamac'ın erkinden de yararlanmayı boşlamamış görünürler. Örneğin, sondan üçüncü İnka imparatorunun oğulları bile, babalarından sonra tahta geçip geçemeyeceklerini Pachamac bilicisine sormuşlardı.[162]

Titicaca Gölü çevresi, 1400 dolaylarında, siyasal alanda da sarsıntı geçirmekteydi. Öyle ki kronikler, bölgenin Cuzco (İnka) egemenince ele geçirilmesini bu sarsıntıya vermişlerdi.[163] Fethin ise ilk İnka egemeni İnka Viracocha önderliğinde yapıldığını yazmışlardı. İnka adı (Firavun gibi, Minos gibi) büyük harfle verildiğinde, tüm İnka egemenlerinin taşıdığı sanı belirtir. Dolayısıyla İnka, hem egemenin hem topluluğun adıdır. Ayrıca, ilk egemenin adının içinde tanrılarının (Viracocha) adının bulunması, birçok ideolojik olanak sağlamıştır. Tanrısal ataları İnka Viracocha'nın ülkeyi ele geçirmesinden sonra başa geçen yöneticileri (Çin'de olduğu gibi) Güneş tanrının oğlu sayılmışlardır. İnka adını (soyadı gibi) taşımışlardır. Kendilerine bir tanrı gibi davranılmasını isteyip bunu sağlamışlardır.

İNKALARIN ŞEFLİKTEN İMPARATORLUĞA GİDİŞİ

Cuzco Vadisi, 1200 dolaylarında birçok *curaca* (kabile) şefliğine bölünmüştü. Hiçbiri ötekilerine üstünlük sağlayamadan birbirleriyle savaşmaktaydılar. Vadiye daha sonra gelen İnkalar ağır basmaya başlayınca bu durum değişmiştir. İnkalar (Sümerlileri anımsatırcasına) vadinin bataklıklarının (yüksek) taban suyunu çekmek için akaçlama işlerini başlatmışlardır.[164] Bu yolda boyun eğdirdikleri halkların emek gücünü bu işlerde (angaryada) çalıştırmış görünürler. Şefliklerden devlete geçilişinde (fetih yanı sıra) çok sayıda işgücünün örgütlendirilip eşgüdüm içinde çalıştırılmasını gerektiren su denetleme işlerinin de rolü olmalı.

Şeflikten devlete geçiş

Siyasal örgütlenişin kabile şefliklerinden devlete dönüştüğü bu erken tarihlerde İnka toplulukları, Tawantinsuyu denen yerde, bir dinsel odak (tapınak) ve bir saray odağı çevresinde toplanmışlardı. *Curaca*

denen kabileler bu odak çevresinde gevşek bir federasyon içinde birlik oluşturmuşlardı. Önderleri "İnka" tılsımla, sihirle de uğraştığına göre, siyasal kariyerine yönetsel ve sihirsel işlevleri kişiliğinde toplamış bir şef olarak başlamış olmalı.

Ancak Tawantinsuyu geliştikçe, yönetici konumundaki soy da büyümüş ve "İnka katmanı" denen bir yüksek soyluluk oluşturmuştu. Yanında bir de küçük soyluluk vardı.[165] Onları besleyecek artının dıştan, haraçla sağlanması yolu bulunmuştu. Bu yolun geliştirilmesi, İnka devletini imparatorluk yönünde yürümeye ve büyümeye yöneltmişti.

İmparatorluğa yöneliş

İnkalar önce, kuzeydeki dağlık bölgelerin halklarını egemenlikleri altına alırlar. Sonra Titicaca Gölü çevresindeki halkları denetlemek için geri dönerler. Daha sonra güneye inip Pachamac kutsal yerini ele geçirmeleri güç olmaz.

İnkaların, boyun eğdirdikleri güney halklarından tuz, patates, gine domuzu, devegiller istedikleri biliniyor. Haraç olarak bunların yanında dokuma, tüyişleri, maden çıkarma işlerinde çalışacak nitelikli angarya emekçisi sağladıkları da biliniyor. Yetmemiş, soylu savaşçıları için kadın (cariye?) sağlamışlar. Ve tanrılarına kurban etmek için (Aztekler gibi) insan (tutsak) almışlar.[166] İnka kültürünü, Kolombiya'dan Amazon dağlarına dek uzanan (3200 kilometrelik) bir alana yaymışlar. Bu bölgedeki halkların hepsinin imparatorluğun uyrukları olup olmadıkları tartışmalı. Bu konuda kesin bir yargıya varabilmek için (bazı İnka yapıları 1532'den beri kullanıldığı için) güçlükle yürütülen arkeolojik çalışmaların hızlandırılıp sistemli bir biçim alması gerekmektedir.[167]

İnka imparator kültü

Cuzco Vadisi'ni (İS 1100 dolaylarında) ele geçirip önce Cuzco kentini (kent devletini), sonra imparatorluğu kuracak olan halka tarihçilerce (Cuzco Vadisi fatihi İnka Viracocha'dan gidilerek ve "Osmanlılar" adını anımsatırcasına) "İnkalar" denecekti. İnka aslında yarı tanrısal (sayılan) egemenlerinin değişmez ilk adıydı. Sonra halkına da İnkalar denmeye başlandı. Kendileri ise, imparatorluklarına (ilk yerleşme yerlerinin adıyla) "Tawantinsuyu" diyorlardı. Ki bu da Quechua dilinde imparatorluğu tanımlayan (ve Mezopotamya, Mısır imparatorluklarının adını, sanını anımsatan bir biçimde) "Dört Bir Yönün Ülkesi" demekti.[168]

İnkalar (ilk egemenlerinin adının içinde baştanrılarının adının bulunmasının da gösterdiği gibi) egemenlerinin, Viracocha'nın (Güneş Tanrı) oğlu olduğuna inandırılmışlardı. Böylece egemenlerini bir tanrı (hiç değilse yarı tanrı) sayıyorlardı. İnka'nın şenlikleri izlerken oturduğu (günümüze kalabilen) taş tahtın, zamanında altınla kaplı olduğu sanılıyor. İnka'nın hizmetinde "Seçkin Kadınlar" denen bir soylu kadınlar takımı vardı. Bir yediğini bir daha yemeyen, bir giydiğini bir daha giymeyen, bir taktığını bir daha takmayan İnka için, her gün yeni giysiler ve takılar yapılırdı. Eskileri (birileri kullanıp İnka'ya benzemeye başlamasın diye olmalı) yakılırdı.[169] Başkalarınca kullanılması, tanrı ile insan arasında kafalarda çizilen kesin çizgiyi silikleştirebilirdi!

İnka resimlerde, yanındaki "kız kardeşinin" iki katı büyüklüğünde gösterilirdi. Kız kardeşinin dışında birçok karısı ve daha çok cariyesi (cinsel kölesi) olabiliyordu. Ancak İnkalığa yalnızca kız kardeşinden olan çocuklarından biri seçilebiliyordu. Kız kardeşle evlenmek, sıradan uyruklar için tabu olup İnka'nın tanrısal ayrıcalığıydı. Çünkü, Güneş Tanrı Viracocha da kız kardeşi Ay Tanrıça Kuilla ile evlenmişti![170]

İnka'nın imparatorluğu yönetmesine yardımcı olan bir "küçük soylular" bürokrasisi vardı. Onlar da kendilerini uyruklardan ayırmanın yolunu bulmuşlardı. Kulaklarını sarkıtacak kadar ağır altın küpeler takıyorlardı. Böyle "kocakulaklılık", yüksek konumun göstergesi olmuştu.

İmparatorluk ambarları

İnka, ülkede hemen hemen her yerin, her şeyin ve herkesin sahibi idi. Uyruklarını tek bir buyrukla, madenlerde, su denetleme işlerinde, tapınakların ve öteki kamu yönetimi yapılarının yapılışında, yol yapımında, teraslamada çalıştırmak üzere, çok sayılarda bir araya getirebiliyordu. İnsanlar kadar üretilmiş besinleri, yapılmış malları, hammaddeleri de tekelinde tutuyordu. Öyle ki çok geniş imparatorluk ambarları, hemen hemen tüm toplumsal artının toplandığı yerlerdi. İmparator buradan, söz konusu kamusal bayındırlık işlerinde çalışanları besleyebiliyordu. Bunun yanı sıra ambarlarından, çok sayıda dincileri, kamu görevlilerini, yaşlıları, hastaları, dulları destekliyordu. Dolayısıyla, bazı kaynaklara göre bağsız (mutlak) bir egemen konumunda bulunan İnka, uyruklarının iyiliğini isteyen bir tanrı rolü oynayabiliyordu.[171]

Tüm bu kamu yönetsel işlerin planlanıp yürütülmesi, yazı aracına sahip geniş bir bürokrasi bulunmaksızın gerçekleştirilemezdi. Gene de İnkalar yazı kullanmamışlardır. Ama az çok onun işlevini görebilecek

ilginç bir yöntem geliştirmişlerdir. Renkli ip saçaklarına atılan düğümlere iplerin ve farklı renklerine göre, nesneleri, kişileri, sayıları kodlama! yolunu bulmuşlardır. *Kuipu (Quipu)* denen bu yöntemle, imparatorluk içinde (yollar ağından) haberler uçurulabildi. Mal ve insan sayımları yapılabildi. Raporlar verilip kayıtlar tutulabildi.[172] Bugün bu yöntem, işlev değiştirmiş olarak, giysilerin, örtülerin saçaklarında süsler biçiminde insanlığın kültürel kalıtına katılmış bulunuyor.

Güneş Tanrı kültü

İnka tanrılarına gelince, tarımla ilgili aşkın öznelerdi. Güneş Tanrı adına, imparatorluk ülkeleri boyunca binlerce tapınak yaptırılmıştı. Bundan çıkarılabileceği gibi, Güneş Tanrı kültü (İkhanaton yönetimi zamanı Mısır Güneş Tanrısı Aton gibi) bir imparatorluk dini işlevi görüyordu.[173] Güneş tapınaklarında, din adamları ve (Hıristiyanlıktaki rahibeleri anımsatırcasına) özel olarak seçilmiş "Güneşin Bakireleri" denen (ama tapınaklarda yaşamayan) bir dinci kadınlar ordusu hizmet veriyordu.[174]

Güneş Tanrı Viracocha, önceleri Korku Tanrısı Pachamac ile eşit denebilecek bir saygınlıktaydı. Ama imparatorluk genişleyip yerleştikçe ağırlığı arttı, öyle ki kimi kaynaklara göre İnka dini panteistik (tümtanrıcı) bir nitelik gösterdi.[175] Dinsel ideolojideki bu gelişmeye karşın, Güneş tanrıya insan kurbanı geleneği, kurban sayısı (Azteklerde artırılmışken) İnkalarda azaltılmış olmasına karşın, tümden kaldırılabilmiş değildi.

İnka yolları taştan

İnka imparatorluğunun yayıldığı alan, kıyıya koşut And sıradağlarının kesintisiz binlerce kilometre boyunca uzandığı, dar bir kıyı şeridi boyunca uzanıyordu. Bu şeritte dağlar ve dağlar arasında birçok ırmak vadisinin bulunduğu bir ülkeydi. Büyüklüğüne ve uzunluğuna karşın (engebeli durumu nedeniyle) tekerleğin bulunmamış olması büyük bir eksiklik sayılmayabilir. Gerçekten Güney Amerika'nın Orta Andlar bölgesi uygarlık alanında ulaşım ve iletişim, yörenin ilk uygar toplumlarından başlayarak geliştirilen (savaşçı, hamal birliklerinin ve devegil kervanlarının akışına elverişli) yollar ağıyla çözülebilmişti.[176]

İnkalar, bu kültürel kalıtı, imparatorluğun gelişmesine koşut olarak daha da geliştirdiler. Öyle ki ünlü İnka yolları, binlerce kilometre kesintisiz uzanabilen bir yetkinliğe ulaştırılmıştı. Andlar'ın okyanusa bakan etekleri boyunca bir yol, güneyden kuzeye 3500 kilometre uzanı-

yordu. Bu, yedi metre genişliğinde, iki yanına alçak taş duvarlar örülmüş bir anayoldu. Ona koşut bir yol da Andlar'ın kıtaya bakan etekleri boyunca koşuyordu. Ve ikisi arasında birçok bağlantı yolu açılmıştı. Yollar, dağlarda, kayalıklarda taşa oyulan basamaklarıyla uzayıp giden merdivenler biçimindeydi. "Karada", gerektiği yerlerde tüneller açılmıştı. "Havada", asma halat köprülerle yollar birbirine bağlanmıştı. "Suda", ırmağın, denizin yolu kesintiye uğrattığı noktalarda bağlantı, asma köprüler yanı sıra kıyılarda bekletilen kayıklarla sağlanmıştı. Yol boyunca kurulan karakollarda bekletilen imparatorun habercileri *kuipu*'lara kodlanmış haberleri, bu yollardan yürüyerek (gerektiğinde) koşarak elden ele geçirip hızla yerine ulaştırabilmişlerdi. Böylece, yazılanlara bakılırsa bir haber, 2 bin kilometre beş gün beş gecede aşılarak imparatora ya da imparatordan yerel kamu görevlisine ulaştırılabiliyordu.[177] Ancak her yazılana inanmak yerine, aklın süzgecinden geçirip (2000 km 120 saate bölününce çıkan saatte 16 kilometreden fazla hıza bakılıp) bu bilginin kuşkuyla karşılanması gerekir. Gene de bir Yeni Dünya imparatorluğunda, benzeri bir gereksinime, bir Eski Dünya imparatorluğunda (Kral Yolu ile) bulunana benzer bir çözümün başarıyla bulunup kullanıldığı söylenebilir. İnka yollarından biri de (Eski Dünya'nın "İpek Yolu"nu anımsatırcasına) imparatorluk odağını (Cuzco'yu) maden yataklarına bağlayan "Altın Yolu" idi.

İnka altınlarına bulaşan kan

Yeni Dünya[178] uygarlıkları, savaş silahları ve üretim araçları bakımından taş çağını aşamamışlardı.[179] "Metal çağı"na geçememişlerdi. Ama sanat yapıtlarına, takılarına, İnka'nın lüks tüketim mallarına ve kamu görevlilerinin (ağır, altın) küpelerine bakılacak olursa, İnkalar bir "altınçağı" yaşamışlardı. Öyle ki yalnızca İnka'nın (imparatorun) altınını işleyen büyük işlikler vardı. Von Hagen'in saptamasıyla "insan boyu insan yontuları, hayvan yontuları ile tapınakların [binlerce Güneş tapınağının] ve sarayın kap kacağı altındandı. Bazen tüm yapı, güneş gibi parlasın diye altınla kaplanırdı."[180] Buradan altına tanrıları Güneş'e benzemesi nedeniyle (benzetmeci düşünüşle) dinsel bir önem ve değer verildiği anlaşılıyor. Buna karşın altın (pazar ekonomisi söz konusu olmadığından) değişim aracı olarak kullanılacak denli ekonomik değere sahip olamamıştır.

Yeni Dünya kültürleri için altın, daha çok dinsel ve sanatsal alanda değerliydi. Eski Dünya pazar ekonomisi uygarlıklarının insanı içinse altın her şeydi. Onu elde etmek söz konusu olduğunda, sanatsal, dinsel

tasalar, insanlık değerleri bir kıyıya itilebiliyordu. İspanya tahtı (zamanın, "bir ülkeye ne kadar çok altın girerse o kadar güçlü olur" merkantilist ekonomi anlayışı gereği)[182] Amerika fatihlerinden anayurtlarına olabildiğince çok altın ve gümüş göndermelerini istemişti. Pizarro kardeşler, bunun üzerine, parıltılarını görür görmez gözlerini altın ülkesi İnka imparatorluğuna çevirdiler. Savaşlarla ve soykırımlarla ele geçirdikleri (özellikle tapınaklardaki) altın, gümüş ne varsa eritip İspanya kralına gönderdiler. Tutsak aldıkları İnka'yı (imparatoru) bırakmak için, bugün için 30 milyon dolar tutacağı hesaplanan tutarda kurtulmalık (fidye) altın isteyip aldılar.[182] Ancak "lanetli altın" [!] her iki dünyanın her iki imparatorluğuna (İnkalara ve İspanyollara) önce görkem vermiş olsa da sonra (bkz. s. 1029) yıkım getirecekti.

Ayala'nın kitabından halkın günlük yaşamı

Günlük yaşamlarında, imparatorları İnka ve toplumun "kocakulaklılar" gibi üst katmanları "tanrılar gibi" yaşamışlardı. Ya alt katmanların insanlarının (tarihe geçmeyen) yaşamları nasıldı? İspanyol fethi öncesi yaşamlarıyla ilgili ipuçları, doyurucu bir rekonstrüksiyona (kafada kurup canlandırmaya) yetersiz. Ancak fetih sonrasında, yazıyı İspanyollardan öğrenen bir İnka insanının, o tarihlerde sıradan İnkaların yaşamını inceleyip yazıp resimlendirdiği bir yapıtı var elimizde: Ayala'nın kitabı. Burada yazılanlardan gidilerek, İnka toplumunun alt katmanlarının yaşamı hakkında bazı çıkarsamalarda bulunmak olanaklı.

Ayala adlı, İnka kökenli (artık) bir İspanyol, kırk yıl boyunca İnka geleneklerini araştırıp, derleyip yazmış. Elyazmalarını 1599'da tamamlayıp İspanya kralına göndermiş. Önemi o zaman kavranamamış bu yapıt, 1908'de Belçika Kopenhag Krallık Kitaplığı içinde "keşfedildi". Bugün için Peru (İnka) yaşamı araştırmalarının dayandırıldığı en önemli kaynaklardan biri.[183]

Ayala'nın kitabını resimlendirmiş olması, kaynağın değerini daha da artırıyor. Örneğin Ayala, çoğu tarımla ilgili İnka şenliklerinden birini, kitabın resimlerinde şöyle göstermiş: Kadınlı erkekli, yarı bellerine kadar çıplak oynayan insanlar görünüyor. Dizinden aşağı sarkan iplerde (düğümler yerine!) ziller bulunan bir erkek var. Kamıştan yapılmış bir çalgıyı üflüyor. Çömleğe deri geçirilerek yapılmış bir çalgıyı [topuzu olasılıkla kauçuk] bir tokmakla çalarak ritm tutturan ise bir kadın.

Ya bu insanların günlük yaşamları nerede? Ayala'nın kitabından İnka köylüsünün yılın aylarına göre yaptığı işleri resimlerle anlattığı bölümü aktarmak, bu soruya az çok yanıt olabilecek nitelikte:

Ağustos	: Bel ile tarlayı ekime, dikime hazırlayan erkekler. Kadınlar diz çökmüş onların gerilerinde bıraktığı kesekleri kırıyor.
Eylül	: Temel ürün mısır ekiliyor.
Ekim	: Oğlanlar mısır filizlerini kurda kuşa karşı koruyor.
Kasım	: Mısır filizleri bir havuzdan sağlanan suyla sulanıyor.
Aralık	: İnkaların öteki temel besini oca (dikeleç sopasıyla açılan çukurlara) ekiliyor.
Ocak	: Yaban otları ayıklanıp mısır çapalanıyor.
Şubat	: Hayvanlar olgunlaşan ürünlere saldırıyor; geride yağmur yağıyor.
Mart	: Yağışlar mısır koçanlarının olgunlaşmasını sağlarken gene bir çocuk kuşları onlardan uzak tutmaya çalışıyor.
Nisan	: İnsan zararlıları; bir hırsız erken hasat girişiminde.
Mayıs	: Mısır hasadı: koçanlar koparılıp sapları kesiliyor.
Haziran	: Patetes hasadı yapılıyor; çuvallarla patetes taşıyan kadınlar.
Temmuz	: Mısır ambarlara konurken dökülen taneleri kümes hayvanları ve bir köpek yiyor.

Ayala'nın verdiği bilgilere bakılırsa, köylüler, yılın tüm aylarına yayılan tarım işlerinde aralıksız çalışmak zorundalar. Arkeoloji verilerine bakılırsa evleri kerpiç. Pencereleri vardıysa bile camsız, çerçevesiz, panjursuz. Odalarının tabanı dövme toprak. Ve içlerinde döşeme denebilecek nesne yok gibi. Buna karşılık, daha çok kentli yüksek katmanların yaşadığı Cuzco yapılarına bakılmalı. Andlar'ın denizden 4 bin metre yükseklikte bir vadisindeki bu başkentte (dar da olsa) dümdüz uzanan sokaklar boyunca, üstün bir işçilikle yapılmış taş evler sıralanmaktaydı[184] (bugünkü gibi!).

24. Bölüm

IX.24/1. Yeni Dünya'nın "geç kalan" uygarlıklarını yıkan Eski Dünya'nın yeni toplum biçimi olan endüstrici kapitalist burjuva uygarlığının neyin nesi olduğu az çok biliniyor. Ya onun yıktığı uygarlıkların ve yüksek kültürlerin niceliği, niteliği, değerleri hakkında ne biliniyor? Kentleri yıkılıp yağmalanmış, kitapları yakılıp parçalanmış, yontuları eritilip "para"lanmış, inançları sindirilmiş ise, kültürel birikiminin ne kadarı kurtulmuş ne kadarı yitirilmiştir? Tam olarak bilinebilir mi? Gene de arkeologların gün ışığına çıkarabildikleri nesnelerden, mumyalardan ve iskeletlerden, taşa kazınan (dolayısıyla yakılamayan) yazılı tarihlerinden bir şeyler biliniyor. Basamaklı piramitlerinden, yaratıcı düşünce ürünü su sağlama ve sulama ağlarından ve (yok edilemeyen) sözlü geleneklerinden, kıyıda köşede kalmış yazılı çizili belgelerinden kültürlerinin ana çizgileri çıkarılabiliyor.

IX.24/2. Bkz. Alfonzo Arellano Hernandez, "The New World: The Evidence from Mesoamerica", *History of Humanity*, c. IV, s. 164 ve William T. Sanders, "The Transition from Formative to Classical Civilization", *History of Humanity*, c. III, s. 542 ile José Alcina Franch, "Religion and Art", *History of Humanity*, c. II, s. 446 ile William T. Sanders, "Introduction" (to 700 BC - 700 AD Americas), *History of Humanity*, c. III, s. 530. Whilley ve Phillips, *Method and Its Aims in American Archaeology* (1958) yapıtlarında genel olarak Amerika arkeolojisi için: 1. Litik, 2. Arkaik, 3. Formatif, 4. Klasik, 5. Klasik Sonrası sınıflandırmasını sunmuşlardı. Burada "litik" az çok Eski Dünya'daki "paleolitik", "arkaik" ise "Neolitik" evrelerine benzeyen kültürleri içermekteydi. Formatif (Biçimlenme Dönemi) "uygarlığa geçiş" evresi olarak algılanabilir. J. Alden Mason ise, *The Ancient Civilizations of Peru* (Middlesex, 1964, Penguin) yapıtında: "Başlangıç, Gelişme, Çiçeklenme, Doruk" dönemleri kavramlarını kullanmıştı (bkz. Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, s. 39).

IX.24/3. "Klasik Çağ" kavramı, Yeni Dünya tarihçileri kadar Eski Dünya tarihçilerinin de baş ağrısıdır. Çünkü Eski Dünya tarihinde daha çok Yunan ve Roma uygarlıkları için (sınırlı) kullanılır. Böylece bırçok alanda onlara yaklaşık bir kültür düzeyi tutturmuş bulunan Hint, Çin için onların gerisinde kalmış izlenimi yaratır. Böylece "Batı odaklı" ve "Batı'yı kayırıcı" bir tarih anlayışının kalıntısı olarak durmaktadır. Gene de sökülemeyecek denli yerleşmiş olduğu için bırakılamamaktadır.

IX.24/4. Sanders, "Introduction", *History of Humanity*, c. III, s. 532'de, Yeni Dünya'nın kültürel evriminin evrelerinin, gelişme hızlarına dek Eski Dünya'nınkilerle koşutluk gösterdiğini yazmaktadır. Aralarındaki tek farkın, insanların Yeni Dünya'ya daha geç yayılmalarından dolayı, Eski Dünya'nın hep bir adım gerisinde kalınması olduğunu ileri sürmektedir. Victor W. von Hagen (*The Aztec: Man and Tribe*, New York, 1962, Mentor, s. 28'de) daha aşırı bir savla, Yeni Dünya'nın, metal çağını yaşamadığı için, Neolitiği hiçbir zaman aşamadığını yazmıştı. Kıvılcımlı da, *Tarih Tezi*, s. 125'te, benzeri bir görüşle, Amerika'da toplumun, sürü kaldıracı bulunmadığından, yukarı barbarlık aşamasında kalıp uygarlığa geçemediğini belirtmişti.

IX.24/5. Sanders, "Introduction", *History of Humanity*, c. III, s. 531'de Kuzey Amerika'nın bazı yerlerinde (bir ölçüde Güney'den yayılmayla) yiyecek üretici ekonomiler görülmüşse de büyük bölümünün (İÖ 700 - İS 700 arası dönemde bile) toplayıcılıkta kaldıkları saptamasında bulunmaktadır. Yalnızca Ohio ve Mississippi vadileri gibi birkaç bölgede yiyecek üretimi ile yiyecek toplayıcılığının birlikte yürütül-

mesinden beslenen karmaşık toplumların doğduğunu belirtmektedir. Bunların [uygarlık değil] şefliklere benzeyip kalıntıları arasında büyük, ama toprak yapıların, surların; mezar tepecikleri içindeyse çömlek, mika, obsidyen ve kavkıdan zanaat ürünlerinin çıktığını açıklamaktadır.

IX.24/6. Mario Sanoja Obediente, "An Overwiew of Cultural Evolution", *History of Humanity*, c. IV, s. 441.

IX.24/7. Yeni Dünya'da kentlerinin (Eski Dünya'nınkilerden) farklı yapıda olmasına karşın, devletin [dolayısıyla uygarlığın] bulunduğu görüşünü destekleyen bir kaynak için bkz. Jean-Pierre Mohen, "Afterword" (to Vol. III), *History of Humanity*, c. III, s. 524'te, devletin, genellikle, başkenti olarak beliren bir kentte odaklaşırsa da, Amerika'daki gibi, dar anlamda bir kent odağından çok dinsel nitelikli bir odağın çevresinde de oluşabileceği ileri sürülmektedir. Yeni Dünya uygarlığının başlangıcıyla ilgili bu görüş yanı sıra, sona erişiyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Victor Wolfgang von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms of Americas*, Norwich, 1973, Paladin s. 210.

IX.24/8. Adelaar ve başkaları, "Languages, Writing and Literature", *History of Humanity*, c. III, s. 86'da, Ispanyol fethi sırasında en karmaşık örgütlü Ortaamerika halkının Aztekler olduğunu belirtiyorlar.

IX.24/9. Bkz. von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms* ..., ekli kronoloji. Oysa Eski Dünya uygarlıklarında, Sümerliler (en önce) İÖ 3. binyılda, Çinliler (en geç) İÖ 1500 dolaylarında insan kurbanına son vermişlerdi (bkz. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 210).

IX.24/10. Bkz. Şenel, *Irk ve Irkçılık Düşüncesi*, s. 55, n. 85: Kilise 1512'ye dek Yerlilerin insan olmadıkları savını benimsemişti. İspanya Kralı Charles'in 1517'de topladığı danışma kurulunda, onların doğaları yozlaşmış insanlar olduğuna karar verilmişti. Günahtan kurtarılmaları görevinin İspanyollara (sömürgecilere) verildiği sonucuna varılmıştı.

IX.24/11. Christine Niederberger, "Mesoamerica: Genesis and First Developments", *History of Humanity*, c. II, s. 462.

IX.24/12. Bu farklılaşmanın, temelde bir fetihle katmanlaşma ürünü olup olmadığı bilinmiyor. Sanders, "The Transition from Formative...", *History of Humanity*, c. III, s. 544'te (Olmek kültürünün yayıldığı tüm Orta Amerika'da, günlük kullanım malları söz konusu olduğunda her yerde yerel yapım ürünlerinin görülmesine bakarak) kültürün yayılmasının bir fetih ve siyasal bütünleşme ürünü olamayacağı sonucuna varıyor. Ama bu yorum, Olmek kültürünün yayılma öncesinde bir fethin ürünü olarak başlamış olabileceği olasılığını ortadan kaldırmıyor.

IX.24/13. Niederberger, "Mesoamerica...", *History of Humanity*, c. II, s. 466. Olmekler ile ilgili sıradan bilgiler, tersi belirtilmedikçe bu kaynaktan alınmıştır.

IX.24/14. Bkz. Hernandez, "The New World...", *History of Humanity*, c. IV, s. 164 ve Franch, "Religion and Art", *History of Humanity*, c. II, s. 448 ile Sanders, "The Transition from Formative...", *History of Humanity*, c. III, s. 544.

IX.24/15. Niederberger, "Mesoamerica...", *History of Humanity*, c. III, s. 472; Olmek gizemi ve Olmekler hakkında daha fazla bilgi için bkz. bu kaynakta sözü edilen *Arqueologia Mexicana* dergisinin Olmeklere ayrılan 1995 yılı özel sayısı.

IX.24/16. Franch, "Religion and Art", *History of Humanity*, c. II, s. 448; başlarında, insanlardan ayırt edici simgeler eklenmediğine bakılarak tanrıları göstermedikleri belirtiliyor.

IX.24/17. Olmek ikonografisinin öteki ürünleri hakkında bkz. Franch, "Religion and Art", *History of Humanity*, c. II, s. 444-448. Burada, Mısır yazmanları gibi (bağdaş kurup) oturmuş, bazılarının kucağında çocuk bulunan yontulardan söz ediliyor. Yeraltı dünyasının tanrısını ya da tanrıçasını gösteren kabartmalar hakkında bilgi veriliyor. Mayalar'da görülecek olan Yağmur Tanrı Tlaloc'un önörneği olabilecek ejder biçimli başlar da varmış. Mayaların anaataları belledikleri "derisi yüzük tanrı" Ksipe Tolek'in önceli olabilecek bebekten söz ediliyor. Tüm bunların devlet benzeri bir siyasal örgütün, içinden yöneticileri çıkaran dinciler katmanının varlığını yansıtan bir dinsel sistemi gösterdiği yorumu yapılıyor.

IX.24/18. Hernandez, "The New World...", *History of Humanity*, c. IV, s. 164.

IX.24/19. Hawkes, *The Atlas of Early Man*, s. 122'de Mezoamerika'nın Vera Cruz bölgesi Olmek kültürü "Kocakafa" yontularının, piramitlerin ve plazaların (pazar yeri gibi alanların) İÖ 1000'den hemen sonra gelişmiş olabileceklerini yazıyor.

IX.24/20. Franch, "Religion and Art", *History of Humanity*, c. II, s. 446'da Amerikalı arkeolog James A. Ford'un (1969'da) Amerika kültürlerinin İÖ 3000 - İÖ 400 tarihleri arasına yayılan "Biçimlenme Dönemi"ni ikiye bölüp, birinci bölümünü (3000-1200 arasını) "biçimlenmenin yöreye kolonilerin yayılması evresi" (İng. *Colonizing Formative*), ikinci bölümünü (1200-400 arasını) "biçimlenmenin teokratik evresi" (İng. *Theocratic Formative*) olarak adlandırdığını aktarmaktadır.

25. Bölüm

IX.25/21. Örneğin *Timelines*, s. 45; ayrıca bkz. Karl E. Meyer, *Teotihuacan*, New York, Readers Digest ve Newsweek ortak yayını, 1973, s. 11'de Yeni Dünya'nın ilk metropolisi olduğu ileri sürülüyor.

IX.25/22. Burada (sanılabileceği gibi) bir kavram kargaşası yoktur. Belki kötü, ama yerleşmiş bir kavramlaştırma (bkz. s. 920) vardır. Çünkü "*Central America*" ile "*Mesoamerica*" Türkçeye ikisi de aynı sözcüklerle "Orta Amerika" olarak çevrilebilirse de, İngilizcede farklı yazıldıkları gibi coğrafyada farklı alanları kapsamaktadırlar. Mezoamerika, Orta Amerika'nın bir bölümüdür.

IX.25/23. *Timelines*, gene s. 45.

IX.25/24. Sanders, "The Transition from Formative...", *History of Humanity*, c. III, s. 545'te, Cuicuillo'da, oval teraslı, tabanı 80 metre çaplı, yüzü taşla kaplı, 20 metre yükseklikte, tepesinde (olasılıkla) bulunmuş olabilecek tapınağa merdivenle çıkılan, Orta Amerika'nın en büyük yapılarından birinin bulunduğunu yazıyor.

IX.25/25. Sanders, "The Classical Period...", *History of Humanity*, c. III, s. 551.

IX.25/26. Sanders, "The Classical Period...", *History of Humanity*, c. III, s. 558. Sanders gibi yörede çalışma yapan Réne Millon (bkz. Meyer, *Teotihuacan*, s. 52), buranın bir kutsal hac kenti olarak geliştiğini belirtiyor.

IX.25/27. Sanders, "The Classical Period...", *History of Humanity*, c. III, s. 551.

IX.25/28. De Casparis ve başkaları, "Nuclear Regions and Peripheries", *History of Humanity*, c. III, s. 53.

IX.25/29. Bkz. Sanders, "The Classical Period...", *History of Humanity*, c. III, s. 551 ve Meyer, *Teotihuacan*, s. 11.

IX.25/30. Teotihuacan ile ilgili bu ve bundan sonraki bilgiler, tersi belirtilmedikçe, yörenin uzmanının kaleme aldığı yazı Sanders, "The Classical Period...", *History of Humanity*, c. III, s. 551-553'ten edinilmiştir.

IX.25/31. Sanders, "The Classical Period...", *History of Humanity*, c. III, s. 554. Teotihuacan'da bir duvarda ellerinden yağmur dökülen resim için bkz. Meyer, *Teotihuacan*, s. 59.

IX.25/32. Sanders, "The Classical Period...", *History of Humanity*, c. III, s. 553.

IX.25/33. Sanders, "The Classical Period...", *History of Humanity*, c. III, s. 553.

IX.25/34. Ancak yakın denebilecek tarihlerde yayımlanan bir kaynakta *(Timelines of World History*, Bramley Books, Dubai, 1998, s. 45'te), Teotihuacan'ın Mezoamerika'nın ilk gerçek kenti olduğu belirtildikten sonra, "Teotihuacanlılar aynı zamanda hiyeroglif yazı kullanıp bir takvim geliştirdiler" yargısı (dayanılan bulgulardan ve çalışmalardan söz edilmeksizin) veriliyor. Dahası (öteki ipuçları yanı sıra Yağmur Tanrı Tlaloc'a tapınılmasından çıkarsanarak olsa gerek) başka kaynaklarda vurgulanmayan bir noktaya değinilip, Teotihuacan kültüründe insan kurbanı kurumunun bulunduğu eklenmektedir.

IX.25/35. Sanders, "The Classical Period...", *History of Humanity*, c. III, s. 558.

IX.25/36. von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms* ... adlı yapıtına eklediği kronolojide Maya kültürünün erken evresini İÖ 2000-500 arası kadar erken tarihlere koyınaktadır; Obediente, "... Cultural Evolution", *History of Humanity*, c. il, s. 442'de, daha gerilere gidip, Mayaların İÖ 2500'lerde hortikültür (bahçe tarımı) ile uğraşılan küçük köylerde yaşadıklarını, İÖ 1500 dolaylarında ise, ırmak kıyılarında, kıyı tümsekleri ile korunan tarlalarda taşkına uğramaksızın tüm yıl tarım olanağı bulabildikleri yazılıdır.

IX.25/37. Anımsanırsa, Yeni Dünya'da 40 binyıl öncesinden beri varlığı bilinen "tanrı mısırı" *(teosintl)* denen yabanıl mısırın koçanı 2,5 santim kadar olup evcil mısırın onun mutasyonuyla geliştiği sanılıyor.

IX.25/38. Niederberger, "Mesoamerica...", *History of Humanity*, c. II, s. 463'te, bir botanik araştırmasına dayanarak, mısırın Orta Amerika'da İÖ 6000 dolaylarındaki küçük koçanlı bir yabanıl durumundan başlayan evcilleştirilmesi öyküsünde, İÖ 1000'e doğru, hektar (dönüm) başına 300 kilo ürün alınabilecek bir noktaya gelindiğini açıklamaktadır.

IX.25/39. von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 145.

IX.25/40. *Popol Vuh* ("The Definitive Edition of the Mayan Book of the Dawn of Life and the Glories of Gods and Kings"), çev. Dennis Tedlock, A Touchsıone Book, New York, 1996, s. 22.

IX.25/41. *Timelines*, s. 55.

IX.25/42. Sanders, "The Classical Period...", *History of Humanity*, c. III, s. 548.

IX.25/43. Norman Hammond, "The Classical Period of Maya Civilization", *History of Humanity*, c. III, s. 560-562.

IX.25/44. Hammond, "The Classical Period of Maya Civilization", *History of Humanity*, c. III, s. 562.

IX.25/45. Hammond, "The Classical Period of Maya Civilization", *History of Humanity*, c. III, s. 563-564; Maya Klasik Öncesi kültür dönemiyle ilgili bu ve öteki bilgiler (tersi belirtilmedikçe) bu kaynaktan edinilmiştir.

IX.25/46. Daha önceki bir çalışmamda, genellikle teokrasi olarak adlandırılan yönetim biçiminin, "tanrı yönetimi" anlamına gelen bir sözcükle adlandırılmasına gene karşı çıkmış, ama orada (buradaki gibi "dinci yönetimi" anlamında "klerokrasi" kavramını değil) "üst dinsel görevliler yönetimi" anlamına gelen bir sözcükle

"hierokrasi" kavramını önerip kullanmıştım; bkz. Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma* (1995 baskısı), s. 280.

IX.25/47. Örneğin Johannes G. de Casparis ve başkaları, "Ideologies and First Universal Religions", *History of Humanity*, c. III, s. 70'te Tiahuacan, Moche, Nazca gibi Orta Andlar; klasik Maya, Zepotek gibi Orta Amerika arkeolojik verilerinin, sanat ve mimarlık alanlarında ilk zamanlarından beri din ile politikanın bütünleşmiş görüldüğü, bunun şefliklerde dinsel ve siyasal işlevlerin birleşik olmasıyla bağlantısının bulunduğu belirtilmektedir.

IX.25/48. Örneğin Sanders, "The Transition from Formative...", *History of Humanity*, c. III, s. 542 ve Hammond, "The Classical Period of Maya Civilization", *History of Humanty*, c. III, s. 558.

IX.25/49. Bkz. Hernandez, "The New World...", *History of Humanity*, c. IV, s. 165'te el Manati buluntularında top oyunu sahneleriyle karşılaşıldığını yazmaktadır.

IX.25/50. Bkz. Hammond, "The Classical Period of Maya Civilization", *History of Humanty*, c. III, s. 566 ve Sanders, "The Classical Period...", *History of Humanity*, c. III, s. 557, 558.

IX.25/51. Hammond, "The Classical Period of Maya Civilization", *History of Humanity*, c. III, s. 570'te sözü edilen bir vazo resmine göre.

IX.25/52. Basketbolün pamuk plantasyonlarında, çalışılmadığı zamanlarda kölelerce bir direğe tutturulan pamuk sepetlerine (İng. *basket*) atılan topla başladığı sanılıyor. Çağdaş biçiminin ise, 1891'de Amerika'da Hıristiyan Genç Adamlar Birliği (YMCA) adına James Naisbith tarafından kazandırıldığı biliniyor (bkz. *The Longman Encyclopedia*, 1989 baskısı, "basketball" girdisi).

IX.25/53. Maya kenti Tikal'in Klasik Dönem kültürü ile ilgili bilgiler (tersi belirtilmedikçe) Hammond, "The Classical Period of Maya Civilization", *History of Humanity*, c. III, s. 564-571'den edinilmiştir; köşeli ayraç içinde açıklama ve yorumlar varsa yazarındır.

IX.25/54. Paul Gendrop ve başkaları, "Mesoamerica", *History of Humanity*, c. IV, s. 584'te, dinci yıldızbilginlerince hazırlanan bu takvimin bir güneş yılının 365, 2420 gün olarak saptanıp günümüzün hesaplamalarından yalnızca 3/10.000 gün kadar farklı olduğu belirtilmektedir.

IX.25/55. Yeni Dünya uygarlıklarında, İnkaların, Maya oyma (glif) yazısından beş yüzyıl kadar sonra geliştirecekleri İnka dilinde "düğüm" anlamına gelen "kuipu" *(quipu)* denen çeşitli renklerde "iplere" farklı sayılarda düğümler atılarak gerçekleştirilen bellek destekleme (Yun. *mnemonikos*) ile iletişim dizgesi yazı sayılamaz. Ne de Mayalar ile aynı uygarlık bölgesinde (ama Maya yazısından binyıl kadar sonra) Aztek kodekslerine çizilecek olan, toplumun yaşamında önemli olayların salt resimli anlatıları piktografik yazı sayılabilir.

IX.25/56. Bkz. İlhami Buğdaycı (der.), "Mayalar", *Bilim ve Teknik*, TUBİTAK Yayını, Sayı 334, s. 62.

IX.25/57. Örneğin, *Timelines*, s. 25'te Olmeklerin "gliftik proto abece" kullandıkları yazılıdır. Von Hagen de *(The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 329 ve sonrasına ekli kronolojide) bilinen ilk Olmek anıtı İÖ 31'e konup Olmeklerin tüm Meksika'ya ve Maya ülkelerine yayılan glif yazının bulucusu oldukları eklenmektedir. Maya yazısının bilinen ilk örneğinin ise İS 162 yılından kalma bir yeşim taşı üzerinde saptandığı bilgisi verilmektedir.

IX.25/58. Bkz. Franch, "Religion and Art", *History of Humanity,* c. II, s. 447.

IX.25/59. Hammond, "The Classical Period of Maya Civilization", *History of Humanity,* c. III, s. 566.

IX.25/60. Bkz. Hammond, "The Classical Period of Maya Civilization", *History of Humanity,* c. III, gene s. 566.

IX.25/61. Maya kitaplarını (kodeksleri) yakanlardan biri olan Katolik dinci (rahip) Diego de Landa, sonradan yaptıklarına pişman olmuştur. Bunun üzerine, içine yaktığı bazı kodekslerde okuduklarını (kafasında işleyen bilinçli bilinçsiz bir sansürden sonra olmalı) yazdığı gibi, gördüğü yerleri anlatan "Yucatan ile Ilgili Şeyler (Ya da Gizli Notları)" adlı yapıtı (1566'da) yazmıştır. Bu kitapta yazılanlardan giderek John Lloyd Stephens, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında, Yucatan'da ve Copan'da Maya yerlerini bulup ortaya çıkarmıştır (bkz. Buğdaycı (der.), "Mayalar" s. 58, 59 ve Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...,* ekli kronoloji, s. 336, 1566 girdisi ve Wictor von Hagen, The Search for the Maya (The Story of Stephens and Catherwood), Book Club Associates, Londra, 1964, 365 s.

IX.25/62. Sanders, "Transition from Formative...", *History of Humanity,* c. III, s. 549'da Mayaların 1 sayısını bir nokta, 5 sayısını kısa çizgi, 20 sayısını sancak resmi, 400 sayısını çam, 8000 sayısını ise kakao taneleri torbası resmiyle gösterdikleri açıklanmış; fakat sıfır değerinin nasıl gösterildiği hakkında bir örnek verilmemiştir.

IX.25/63. Sanders, "The Transition from Formative...", *History of Humanity,* c. III, s. 549.

IX.25/64. Maya resimleriyle ilgili bilgiler (tersi belirtilmedikçe) Gendrop ve başkaları, "Mesoamerica", *History of Humanity,* c. IV, s. 584'ten; Hernandez, "American Art", *History of Humanity,* c. IV, s. 166'dan ve Hammond, "The Classical Period...", *History of Humanity,* c. III, s. 570'ten özetlenmiştir.

IX.25/65. von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...,* s. 131.

IX.25/66. von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...,* s. 200.

IX.25/67. Bkz. *Popol Vuh,* çev. Dennis Tedlock, A Touchstone Book, New York, 1996, 388 s.

IX.25/68. *Kitabı Mukaddes* ve onun dayandığı *Enuma Eliş* de benzeri bir ortamla başlatılır (bkz. Tekvin, 1/1; *Enuma Eliş,* s. 9).

IX.25/69. Ilginç bir benzerlik için bkz. *Kuran,* Bakara, 64-65: "Içinizden cumartesi günü azgınlık edenleri elbette biliyorsunuz. Onlara 'Aşağılık birer maymun olunuz' dedik; bunu çağdaşlarına ve sonradan geleceklere bir ceza örneği ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlara öğüt olsun diye yaptık."

IX.25/70. Burada da *Kitabı Mukaddes*'teki "cennetten kovuluş nedeni ile açık bir benzerlik (belli ki etkileniş vardır (bkz. Tekvin, 2/16 ve 3/5).

IX.25/71. Bkz. *Popol Vuh,* s. 21'deki çevirmen Tedlock'un açıklamaları.

IX.25/72. "Büyük Patlama" kuramı mı? [!]

IX.25/73. Bkz. *Popol Vuh,* s. 16.

IX.25/74. Bir başka ilginç benzerlikle, Kerbela yenilgisi üzerine Ali'nin torunu Hüseyin'in başını teperek top gibi oynadıkları söylentisi bazı çevrelerde futbolun haram olduğu düşüncesini yaratmıştır.

IX.25/75. Gentrop ve başkaları, "Mesoamerica", *History of Humanity,* c. IV, s. 585.

IX.25/76. Maya mimarlığında (öteki Yeni Dünya uygarlıklarında da bulunmayan) gerçek kemer bilinmiyordu. Söz konusu edilen, yay biçimli değil, ters üçgen görünümlü "dirsekli kemer" mimarlığıdır.

IX.25/77. Sanders, "The Transition from Formative...", *History of Humanity*, c. III, s. 557.

IX.25/78. Sanders, "The Transition from Formative...", *History of Humanity*, c. III, s. 542 ve Sanders, "The Classical Period...", *History of Humanity*, c. III, s. 558.

IX.25/79. Bkz. Sanders, "The Transition from Formative...", *History of Humanity*, c. III, s. 558.

IX.25/80. Hammond, "The Classical Period...", *History of Humanity*, c. III, s. 570.

26. Bölüm

IX.26/81. Hernandez, "The New World...", *History of Humanity*, c. IV, s. 168.

IX.26/82. Jacques Soustelle, *The Daily Life of Aztecs*, çev. Patrich O'Brian, Penguin, Middlesex, 1964, s. 23.

IX.26/83. Söz konusu dinciler "kastı" diyor Soustelle *(The Daily Life of Aztecs*, s. 23'te) çocuk yaşta aralarına aldıkları dinci adaylarıyla birlikte kolektif bir spartan yaşam sürüyorlardı. Gün doğmadan kalkıp, soğuk suyla yıkanarak arınıp savaşçılık ve dincilik eğitimi yapıyorlardı; gerektiğinde savaşıyorlardı, bilgisini veriyor.

IX.26/84. Tarihin (acı) cilvesine bakın ki Aztek imparatorluğunu yıkan İspanyol koloniciler, anayurttan bağımsızlıklarını (1821'de) kazandıktan beri, kurdukları devletin (Meksika) bayrağında ve parasında kaktüse tünemiş, gagasından avladığı çıngıraklı yılan sarkan kartal simgesini kullanmaktadırlar!

IX.26/85. Gendrop ve başkaları, "Mesoamerica", *History of Humanity*, c. IV, s. 582.

IX.26/86. Yeni Dünya toplumlarının kurak ya da batak bölgelerde tarım yapabilme sorununa buldukları çözümler "yüzertarlalar" ile sınırlı değildir. Yapay gölcükler, batık bahçeler, asma tarlalar, teraslar da yaratıcı buluşları arasında sayılmalıdır. Bunlara ek olarak, gene Meksika'da (Oaxaca Vadisi'nde) yokuş aşağı akaçlama sonucunda vadide toprağın birkaç metre altında oluşan yüksek taban suyu katmanına ulaşmak üzere açılan sığ kuyulardan ipe bağlanan çömleklerle çekilen suyla yapılan "çömlek sulaması" anılabilir (bkz. Sanders, "The Transition from Formative...", *History of Humanity*, c. III, s. 546). Eski Dünya uygarlıklarının benzeri yöntemi olarak, İran'dan Orta Asya çöllerine dek uzanan (keriz ya da kanat denen) yeraltı kanallarıyla sulama gösterilebilir.

IX.26/87. Bkz. Hernandez, "The New World...", *History of Humanity*, c. IV, s. 168. Nahua dilinde Tüylü Yılan anlamına gelen Quetzalcoatl (Kuetzalcoatl) yörenin eski bir tanrısının adıydı. Buranın Azteklerden önceki egemeni ve Azteklerin uyruğu olan Tolteklerin mitsel yöneticisinin adı da Kuetzalcoatl idi. Bu tanrısal egemenin mısırın ve zanatların, bilginliğin bulucusu olduğu söylenir. Benzer biçimde bir uygarlık tanrısı olarak algılanan tanrı ise Yel ile ve Venüs gezegeni (Kutup Yıldızı) ile özdeşleştirilmişti. Aynı zamanda iyilik ve aydınlık güçlerinin temsilcisi sayılıyordu. Adı yöreye sonradan gelen Azteklerce benimsenip baştanrılarının adı yapılmıştı. Son Aztek İmparatoru II. Montezuma, ülkesini ele geçirmeye gelen İspanyol birliklerini bu tanrının geri dönüşü sanıp sevinmişti. Çünkü mitosa göre (Yehova mitosunu anıştıran bir durumla) halkına küsen tanrıları okyanusa doğru çıkıp gitmiş, kayıplara karışmıştı. Bir gün döneceği umuluyordu. Beyaz derili birlikler, tanrının ordusuyla birlikte dönüşü olarak algılanmıştı.

IX.26/88. von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 47.

IX.26/89. *Timelines*, s. 77.

IX.26/90. Çizimleri için bkz. von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 22.

IX.26/91. Bir kaynakta *(Timelines*, s. 77'de) ise, imparatorluğun, "imparatora sorumlu dincilerden ve savaşçılardan oluşan aristokratik bir kast" tarafından yönetildiği yazılıdır.

IX.26/92. Gendrop ve başkaları, "Mesoamerica", *History of Humanity*, c. IV, s. 582.

IX.26/93. Gendrop ve başkaları, "Mesoamerica", *History of Humanity*, c. IV, s. 583.

IX.26/94. *Timelines*, s. 78. Mixtekler, Mezoamerika'ya Klasik Sonrası Dönem'de (900 sonrasında) giren, seçkinleri soylarının saflığıyla övünen, bürokratik bir devlet kuran, zanaatçıları, soylularına altın takılar gibi lüks mallar yapan, kentlerindeki yapay platformlarını glif (oyma) yazılı kabartmalarla süsleyen uygar bir halktı (Gendrop ve başkaları, "Mesoamerica" *History of Humanity*, c. IV, s. 583).

IX.26/95. Niederberger, "Mesoamerica: Genesis and First Developments", *History of Humanity*, c. II, s. 462.

IX.26/96. von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 110.

IX.26/97. Bkz. Niederberger, "Mesoamerica: Genesis...", *History of Humanity*, c. II, gene s. 462.

IX.26/98. von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 108: Aztek savaşçıları, abartılı başlıkları ve yüz boyaları ile düşmanlarını [kurban edilme korkusu yaymaları yanı sıra] görünüşte de korkutmak istemişler. Deri kaplı kalkanlar, obsidyen bıçak döşeli tahta kılıçlar, obsidyen uçlu mızraklarla savaşmışlar. Kaynaklarda, Azteklerin ve öteki Yeni Dünya topluluklarının yay kullanıp kullanmadıklarından haber yok.

IX.26/99. Adları, Nahua dilinde "usta yapıcılar" anlamına gelen Tolteklerin savaşçı soylular katmanı, Teotihuacan'ın (900'de) yıkılışıyla Meksika Vadisi'nde yükselmişlerdi. Başkent edindikleri Tulla yıkıntılarından anlaşılacağı gibi taş işleyiciliğinde ve metal ergitmede uzman zanaatçılar yetiştirmişlerdi. Kuetzalcoatl (Tüylü Yılan Tanrı) tapıncı, insan kurbanı ve top oyunu sacayağına dayanan dinleri vardı. Meksika Vadisi'nde Mayalar üzerinde (onbirinci-onüçüncü yüzyıllarda) egemenlik kurmuşlardı. İmparatorlukları yerini "Göl Barbarları" Azteklerin imparatorluğuna bırakmıştı.

IX.26/100. Bkz. *Timelines*, s. 77.

IX.26/101. Bunun en göze çarpan örneklerinden biri, Akdeniz uygarlık geleneğine en son katılan Cermen kabilelerinin kapitalist burjuva uygarlığının kurucusu olmalarıdır.

IX.26/102. Niederberger, "Mesoamerica: Genesis...", *History of Humanity*, c. II, gene s. 462.

IX.26/103. Hernandez, "The New World...", *History of Humanity*, c. IV, s. 168.

IX.26/104. Bkz. Niederberger, "Mesoamerica: Genesis...", *History of Humanity*, c. II, s. 462.

IX.26/105. Soustelle, *The Daily Life of Aztecs*, s. 129'dan, sofu bir Aztek kralı olan (adı von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 68'de verilen Aztek egemenleri listesinde bulunmayan, dolayısıyla yönetim yıllarını saptayamadığım) Nezaualcoyotl'un "her şeyin yaratıcısı bilinmeyen bir tanrı" adına bir tapınak yaptırdığını öğreniyoruz.

IX.26/106. *Timelines*, s. 77. von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, ekli kronoloji s. 334 "1486" girdisinde ise, Aztek İmparatoru Ahuitzotl'un Güneş Tanrı Huitzilopochtli'ye adadığı büyük tapınağına 20 bin insan kurbanı sunuşunun tarihi olarak verilmektedir. Bu bilgiyi her okuyuşumda ve her anımsayışımda, onunla birlikte Hiroşima'ya ve Nagasaki'ye atılan, bunun on katı (200 bin) insanın yaşamına

patlayan bombaları da çağrıştırırım. Sonra bir kutsal kitaptaki "nerede ahlak bozulmuşsa, biz oraya bir peygamber göndermişizdir" sözleri takılır kafama. "Keşke olsaydı da gönderseydi" demekten kendimi alamam. Öyle ya, Tanrı, karşısına çıkarılan, insan kanı içen bir başka Tanrı adına kurban edilmek üzere sıra sıra titreyerek bekleyen kullarını kurtarmak için karışmazsa, ne zaman karışır? Aynı zamanda, gücü her şeye yeten bir yaratıcının (Sodom ve Gomorra'da yaptığı yazılana benzer biçimde) "ben varım" dercesine bombaları (yer çekimini çekip) havada sonsuza dek sallandırdığını düşleyip "bak o zaman varlığından kuşkulanan, benzeri hayvanlıklara kalkışan olur muydu?" demekten de kendimi alamam.

IX.26/107. C. W. Ceram, *Tanrılar Mezarlar ve Bilginler*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, Istanbul, 1986, s. 280: "Sayısız merdivenlerden aşağı indiler. Az sonra bir toprak tepenin üstünde büyük, ahşap bir bina gördüler. Içerisine girip baktılar: Burada kurbanların başları tavana dek güzelce istif edilmişti. Bir asker 136.000 kadarını saydı."

IX.26/108. Çoğu kaynakta (örneğin *Timelines*, s. 77'de), Aztek Güneş Tanrısı "Huitzilopochtli" adıyla verilmiştir. Bir kaynakta (bkz. Niederberger, "Mesoamerica: Genesis...", *History of Humanity*, c. II, s. 463'te), "her akşam batının güçlerince tutsak alınan güneşin kişileştirilmiş görünümü" açıklamasıyla adı Tonatiuh olarak belirtilmiştir. Bu farklı adlar (anlaşılan Mısır Güneş Tanrısı'nın başına gelenlere benzer biçimde) Azteklerin yerleşme öncesi kabile tanrılarıyla, yerleştikleri yöredeki çeşitli tarımcı halkların tanrılarını özdeşleştirmelerinden ya da birleştirmelerinden kaynaklanmaktadır. von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 100'de Huitzilopochtli'nin "güneş", s. 103'te Tonatiuh'un "güneş tanrı" olduğunu yazıyor.

IX.26/109. Toltek-Aztek yaratılış ve yok ediliş mitosu için bkz. Alâeddin Şenel, "Mezopotamya-Batı Geleneği ile Dünyanın Öteki Kültürlerinin Yaratılış Mitosları", *Bilim ve Ütopya*, Eylül 2003, s. 27-28. Mayalardan alınan Aztek tarımsal (Güneş) ve Venüs takvimleri için Azteklerin 2 metre kadar çapı olan bir taş disk üzerine (IS 1502'de) oyulan takvime bakınız (*Larousse Encyclopedia of Archaeology*, s. 97 ve birçok kaynaktaki fotoğrafı). Dış çemberde zamanı simgeleyen iki yılan, ortada insan yüzlü güneş ve ışınları, arada dört yönde gelip geçmiş dört çağ ve en dış çemberde Venüs (dinsel) takvim ayının 20 günü bir bir simgelenmiş.

IX.26/110. Niederberger, "Mesoamerica: Genesis...", *History of Humanity*, c. II, 463.

IX.26/111. Hernandez, "The New World...", *History of Humanity*, c. IV, s. 168'de Aztek sanatı örnekleri arasında "kartal şovalye" denen başyontusunu, kurbanların yüreklerinin konduğu kedigil ya da kuş biçimi verilmiş taş havuzcukları (kurnaları) anıtsal yontular arasında tanrılar savaşında Güneş Tanrı'nın kopardığı Ay Tanrıça Coyolxauhqui'nin kafasını saymaktadır.

IX.26/112. Borrmans, "Religion, Ethics and Philosophy", *History of Humanity*, c. IV, s. 122.

IX.26/113. Bkz. Borrmans, "Religion, Ethics and Philosophy", *History of Humanity*, c. IV, gene s. 122.

IX.26/114. Bkz. gene Borrmans, "Religion, Ethics and Philosophy", *History of Humanity*, c. IV, s. 122.

IX.26/115. Niederberger, "Mesoamerica: Genesis...", *History of Humanity*, c. II, 462.

27. Bölüm

IX.27/116. Orta And uygarlıkları ile ilgili sıradan bilgiler, tersi belirtilmedikçe, Obediente, "An Overview of the Cultural Evolution", *History of Humanity*, c. II, s. 440-445'ten alınmıştır.

IX.27/117. Luis Gillermo Lumbreras'a ("The Western Region", *History of Humanity*, c. II, s. 492'ye) bakılırsa, durum ve ilişkiler bu yalınlaştırmadan ve şemalaş-

tırmadan daha karmaşıktı: And ülkelerinde, İÖ 3000 dolaylarında Neolitikleşme, dört farklı ekonomik etkinlik grubuna varacak biçimde tüm bölgeyi sarmıştı. Bunlar:

1. Nemli ormanlarda orman açma yöntemiyle [manyok ve] mısır tarımıyla uğraşan yarı göçebe tropikal çiftçi halklar;
2. Temel besin olarak baklagiller, kabakgiller ve bunlara ek olarak endüstri bitkisi pamuk yetiştiren ılıman bölge çiftçileri;
3. Devegilleri evcilleştirmiş bulunan çobanlar ile patates ve öteki soğuk iklim yumruları yetiştiren dağlık bölge halkları;
4. Daha çok balıkçılık ve yumuşakça toplayıcılığı ile geçinen kıyı halkları.

Lumbreras, bunların "aralarında çapraz etkileyici deneyim alışverişine yarayan çeşitli mal değişimi biçimleri" doğduğunu söyleyerek, Obediente'ninkine yakın bir sonuca ulaşmaktadır.

IX.27/118. Lumbreras, "The Western Region", *History of Humanity*, c. II, s. 492-509. Ayraçlar arasında verilen eklemeler ve yorumlar benimdir.

IX.27/119. Daha uygar (katmanlı) topluma ulaşılmadığına göre, söz konusu toplulukların yapısı (şeflik siyasal örgütlenişine denk düşen "statü" (konum) farklılaşması noktasında olmalı.

IX.27/120. Lumbreras, "The Western Region", *History of Humanity*, c. II, s. 498.

IX.27/121. Bkz. Obediente, "An Overview...", *History of Humanity*, c. II, s. 444.

IX.27/122. Bkz. Oppenheimer, *Devlet* (2005 baskısı), s. 61 ve 97.

IX.27/123. Bu konuda "çalı dürten" düşünceleri aşmayan bir girişim için bkz. Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, s. 273.

IX.27/124. Obediente, "An Overview...", *History of Humanity*, c. II, gene s. 444.

IX.27/125. Lumbreras, "The Western Region", *History of Humanity*, c. II, s. 499.

IX.27/126. Krş. Fung (1972, s. 23'ten), Lumbreras, "The Western Region...", *History of Humanity*, c. II, s. 499'daki aktarma.

IX.27/127. Görece yakın (1998) tarihli bir kaynak olan *Timelines*, s. 28'de Chavin de Huatar yeri kültürünün, önceleri İÖ 1500 olarak bilinen başlangıç tarihinin, radyokarbon tarihlemeleri sonucunda düzeltildiği belirtilmektedir. Buna göre, İÖ 800 dolaylarına dek küçük olan yerleşim yeri, İÖ 400 dolaylarında gelişip Chavin kültürünün bu tarihte çevresine yayılmaya başladığı belirtilmektedir.

IX.27/128. Chavin kültürü ile ilgili sıradan arkeoloji ve tarih bilgileri, tersi belirtilmedikçe, Luis Gillermo Lumbreras, "The Western Region", *History of Humanity*, c. II, s. 490-509'daki yazıdan alınmıştır.

IX.27/129. Franch, "Religion and Art", *History of Humanity*, c. II, s. 451.

IX.27/130. Tarihleri konusunda n. IX.27/127'deki uyarı unutulmamalı.

IX.27/131. Buradaki kazılarda ele geçirilen bol ve çeşitli buluntular için bkz. Lumbreras, "The Western Region", *History of Humanity*, c. II, s. 502-503.

IX.27/132. Lumbreras, "The Western Region", *History of Humanity*, c. II, s. 504.

IX.27/133. Babil'deki yapay teraslar üzerine oturtulmuş "asma bahçeler" ile Orta Andlar tarımındaki "asma tarlalar" arasında farklar vardır. Gene de asma tarlalar ve batık bahçeler ile birlikte Orta Amerika tarımında başvurulan yüzertarlalar, Yeni Dünya kültürlerinin, sorun çözücü ve yaratıcı düşünüş gizilgücü bakımından, Eski Dünya'nınkilerden hiç de geri olmadığını göstermektedir.

IX.27/134. Luis G. Lumbreras Salceldo, "The Formation of the Classical Andean World", *History of Humanity,* c. III, s. 572-574.

IX.27/135. Salceldo, "... the Classical Andean World", *History of Humanity,* c. III, s. 575.

IX.27/136. Fotoğrafı için bkz. *Timelines,* s. 28.

IX.27/137. *Timelines,* s. 36.

IX.27/138. Bkz. *Timelines,* s. 48.

IX.27/139. Fotoğrafları için bkz. *Larousse Encyclopedia of Archaeology,* s. 371; *Timelines,* s. 48 ve Hawkes, *The Atlas of Early Man,* s. 227.

IX.27/140. von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...,* s. 234.

IX.27/141. Azteklerin siyasal yaşamlarına "dinci savaşçılar" öncülüğünde başladıkları biliniyor; bu geleneğin bir geçmişi olmalı. Sanders, "The Classical Period...", *History of Humanity,* c. III, s. 553'te bir "savaşçı tacirler" kesiminden söz etmekte. Fazla bilgi için bkz. Hagen, *The Aztec: Man and Tribe,* özellikle s. 45, 164.

IX.27/142. Salceldo, "... The Classical Andean World", *History of Humanity,* c. III, s. 577.

IX.27/143. J. Mason, *The Ancient Civilizations of Peru,* s. 56-59'da, Peru'da bahçe tarımı yapan Salina kültürlü halktan söz ettikten sonra uygarlığın Gallinazo kültürüyle gelişip sulu tarımın, kerpiç piramitlerin görüldüğünü yazmaktadır. Moche ve Nazca kültürlerinin ise vadilere savaşçı yollarla yayıldığını ekleyerek (İÖ 550-350 arası doğduğunu söylediği) uygarlığın sulamayla ve fetihle ilişkisine değinmiş olmaktadır.

IX.27/144. Salceldo, "... the Classical Andean World", *History of Humanity,* c. III, s. 576 ve 578'de Moche beylerinin tantanayla gömülüp, gerilerinde, içlerinde insan ve hayvan kurbanlarının da bulunduğu pek çok gösterişçi varsıllık nesnesi bıraktıklarını yazmaktadır. Buna örnek olarak Lambayaque bölgesi Sipan mezarlarını göstermektedir. Sıradan kimselerin gömülerinde ise, ya yalın armağanların bulunduğunu ya da hiçbir gömü armağanının bulunmadığını eklemektedir.

IX.27/145. Daniel, *The First Civilizations,* s. 121; demirin ise Yeni Dünya'da Avrupalıların gelmesinden önce bilinmediği tarihsel gerçekliğini yinelemektedir.

IX.27/146. Fotoğrafları birçok yerde verilmiştir; örneğin Sican mezarlarından çıkarılan biri için bkz. *Timelines,* s. 74.

IX.27/147. *Timelines,* s. 48.

IX.27/148. Tiwanaku kazıları buluntuları için bkz. *Timelines,* s. 48, Salceldo, "... the Classical Andean World", *History of Humanity,* c. III, s. 578. Puerto del Sol'un orta firizindeki insan biçimli, hayvan masklı "eli sopalı tanrı" ileride İnka panteonunun en önemli tanrısı Viracocha olarak karşımıza çıkmak üzere And erken uygarlıkları ile geç (klasik) uygarlıkları arasındaki bağlantıya örneklik etmektedir.

IX.27/149. Salceldo, "... the Classical Andean World", *History of Humanity,* c. III, s. 578.

28. Bölüm

IX.28/150. Fotoğrafı için bkz. ilgili notlarda adı geçen çeşitli kaynaklar.

IX.28/151. Çizimi için bkz. Louis Millones, "The Central Andes", *History of Humanity*, c. IV, s. 604, şekil 35.

IX.28/152. Millones, "The Central Andes", *History of Humanity*, c. IV, s. 605.

IX.28/153. Millones, "The Central Andes", *History of Humanity*, c. IV, gene s. 605.

IX.28/154. Bkz. Millones, "The Central Andes", *History of Humanity*, c. IV, gene s. 605.

IX.28/155. Millones, "The Central Andes", *History of Humanity*, c. IV, s. 604.

IX.28/156. Bkz. Salceldo, "... the Classical Andean World", *History of Humanity*, c. III, s. 579.

IX.28/157. Millones, "The Central Andes", *History of Humanity*, c. IV, s. 605.

IX.28/158. Bazı kaynaklara göre (bkz. *The Longman Encyclopedia*, 1989 baskısı "Inca" girdisi) İnkalar, Manco Capac önderliğinde Andlar'daki mağaralardan çıkıp Cuzco Vadisi'ne inerek gelmişlerdir.

IX.28/159. Millones, "The Central Andes", *History of Humanity*, c. IV, s. 606.

IX.28/160. Millones, "The Central Andes", *History of Humanity*, c. IV, gene s. 606.

IX.28/161. Millones, "The Central Andes", *History of Humanity*, c. IV, s. 607'de, bu yörede, İnkalardan önce (İnkaların *"tupa"* dediği) üstün bir kola yaprağının yetiştirildiği Batı And yamaçlarını denetlemek için birbirleriyle savaşan krallıkların varlığından söz etmektedir.

IX.28/162. Millones, "The Central Andes", *History of Humanity*, c. IV, s. 607.

IX.28/163. Millones, "The Central Andes", *History of Humanity*, c. IV, s. 608.

IX.28/164. von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 252.

IX.28/165. Millones, "The Central Andes", *History of Humanity*, c. IV, s. 610'da kentin yaşayanlarının tek tek sayılıp sınıflandırıldığını, kurucu ailenin üyelerine seçkin konumu tanınıp, Cuzco Vadisi beylerinin ise, imparatorluğun hizmetinde ikili hiyerarşik yönetici memurlar grubunu oluşturduklarını yazmaktadır.

IX.28/166. Millones, "The Central Andes", *History of Humanity*, c. IV, s. 607.

IX.28/167. Millones, "The Central Andes", *History of Humanity*, c. IV, s. 611.

IX.28/168. *Timelines*, s. 88.

IX.28/169. Bkz. von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 271.

IX.28/170. von Hagen, *The Ancient Sun Kindoms...*, s. 270-271.

IX.28/171. Bkz. *The Longman Encyclopedia* (1989 baskısı), "Inca" girdisi.

IX.28/172. Fotoğrafı için bkz. *Larousse Encyclopedia of Archaeology*, s. 363: Dizinin başına en yakın ip birleri, sonraki onları, daha sonrakiler yüzleri, binleri gösteriyordu; sayılar üzerindeki düğüm sayısınca katlanıyordu. Farklı renklerle ise, sayısı verilen farklı nesneler kodlanmıştı.

IX.28/173. Borrmans'ın ("Religion, Ethics and Philosophy", *History of Humanity*, c. IV, s. 122'de) belirttiği gibi, "Güneş Tanrı", "yukarı dünyanın ve aşağı dünyanın yaratıcısı ve dünyaya biçim veren ... toprakları çeşitli halklara dağıtan" tanrı idi.

IX.28/174. Bkz. Borrmans, "Religions, Ethics and Philosophy", *History of Humanity,* c. IV, gene s. 122 ve von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 285.

IX.28/175. Bkz. *The Longman Encyclopedia* (1989 baskısı), "Inca" girdisi.

IX.28/176. Millones, "The Central Andes", *History of Humanity,* c. IV, s. 606'da, Peru kıyısı coğrafyasının vadileri birleştirecek yolların yapılmasını gerektirip, bu yolların Chimor halkından [onüçüncü yüzyıldan] beri yapılıp kullanıldığını yazmaktadır.

IX.28/177. von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 306-317, von Hagen (s. 317'de) günde (gece gündüz koşularak ve bayrak yarışındaki gibi haber karakollarda bekletilen habercilere elden ele geçirilerek olmalı) 2000 kilometre (saatte 17 kilometreye yakın bir hızla) beş günde alınabilmiş olup, bunun Romalıların bile aşamadığı tarihte bilinen en hızlı iletişim dizgesi olduğunu belirtiyor.

IX.28/178. Bkz. X. Kesim 28. Bölüm, n. 150.

IX.28/179. Metal nesneler Yeni Dünya'da önce (gene de Eski Dünya'dan çok sonra) Orta Andlar uygarlık bölgesinde görülmüş, oradan Orta Amerika'ya yayılmıştı. Toltekler (IS 900 dolaylarında) Mezoamerika'nın ilk metal kullanıcısı olmuşlardı.

Metal, hemen hiçbir zaman üretim ve savaş araçları yapımında kullanılmadı. Dinsel bağlamlı nesneler (gömülerde bulunan) takılar, giysileri tutturan iğneler gibi yerlerde kullanıldı. Altın işleyiciliği alanında ise Mixtek zanaatçıları uzmandı (bkz. Gendrop ve başkaları, "Mesoamerica", *History of Humanity,* c. IV, s. 581).

IX.28/180. von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 296

IX.28/181. Merkantilizm, Avrupa'da büyük devletlerin onaltıncı-onsekizinci yüzyıllar arasında izledikleri ekonomi politikası olup, ulusal varsıllığın ve gücün dışsatımı artırıp karşılığında ülkeye olabildiğince fazla değerli metal (para) olan altın ve gümüş girmesini hedefliyordu (bkz. *The Longman Encylopedia,* 1989 baskısı, "mercantilism" girdisi).

IX.28/182. *Timelines,* s. 98.

IX.28/183. Ayala'nın kitabıyla ve içindeki konularla ilgili bilgiler von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 241-267'den sağlandı.

IX.28/184. von Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 245 ve 276.

X. Kesim

ESKİ DÜNYA'DA ENDÜSTRİ UYGARLIĞINA GEÇİŞ YENİ DÜNYA'DA DÜNYANIN SONU

29. Bölüm

ESKİ DÜNYA'DA ENDÜSTRİ UYGARLIĞINA GEÇİŞ

İnsanlık tarihinde uygar toplum, onuncu yüzyıldan başlayarak bir geçiş süreci içine girmiştir. Söz konusu olan, tarıma dayanan uygar yaşayış biçiminden, çağımızın endüstriye dayanan uygar yaşayış biçimine geçiştir. Bu geçiş sürecinin, Eski Dünya'lı uygar toplumların insanlarının Yeni Dünya'ya[1] ayak bastıkları onbeşinci yüzyıl sonunda tamamlandığı söylenebilir. Gerçekten kimi (Batılı) tarihçiler, kültürel evrimde Ortaçağ'dan Yeniçağ'a geçilişinin sınırtaşı olarak, onbeşinci yüzyılın sonunu (1492'de Avrupalıların Yeni Dünya'ya çıkışını) almaktadır. Kimi (Doğulu) tarihçilerse, bu yüzyılın ortasını (1453'te Konstantinopolis'in, adı İstanbul olarak değiştirilmek üzere) Osmanlılarca ele geçirilişini (yeni bir çağ açan olay olarak) daha uygun bulmaktadır.[2]

Çağdaş endüstri uygarlığı, insanlık tarihinde, biri "kapitalist burjuva düzeni", ötekisi "sosyalist proletarya düzeni" olmak üzere iki filiz verecektir. Ancak bu sonuçları hazırlayan nedenler (kökler) Ortaçağ'ın tarımcı uygarlıklarına dek dayanmaktadır. Köklerden biri, Eski Dünya'nın doğusundaki Çin İmparatorluğu'na uzanmaktadır. Ötekisi, batısındaki feodal Avrupa'da yatmaktadır. Bunlara, endüstri uygarlığının doğuşunda beslenilen emek kaynağı olarak Afrika toplulukları da ka-

tılmalıdır. Yararlanılan toprak (kapital) kaynağı olarak Yeni Dünya da katılabilir.

Endüstri devriminin imparatorluk Çin'i kökleri

Ortaçağ Çin uygarlığı "feodal imparatorluk" denebilecek bir yapıya sahipti. Uygarlığın itici gücünü oluşturan toplumsal artının bir bölümü yerel beylere gidiyordu. Bir bölümü ise, başkentteki imparatorluk bürokrasisince kullanılıyordu. İmparatorlukta, aktarılan büyük tutarlardaki artının sağladığı olanakla, "Büyük Sur" (Çin Seddi) gibi savunma bayındırlıklarına girişilebilmişti. Artı üretimini ve artı aktarımını sürdürüp artırabilmek için, "Büyük Kanal" gibi sulama ve ulaştırma kanalları açılabilmişti. Bunlar, imparatorluk çapında gerçekleştirilen, üretici güçleri koruyucu ve geliştirici, dolayısıyla "yeniden üretici" yatırımlardı.

Sarı Irmak (Yangçe) ile Yeşil Irmak (Huanghe) ve onların bazı kollarını birleştiren Büyük Kanal, İS 605 gibi erken bir tarihte açılmış bulunuyordu. Büyük Kanal'ı, kanallar ağını tamamlayan öteki bağlantı kanallarının açılması izledi. Öyle ki kuzeydeki (kamu yönetsel ve stratejik bakımdan uygun yerdeki) imparatorluk başkentlerine, güneydeki verimli lös topraklarından teknelerle artı aktı. İmparatorluğun dört bir köşesinden (pirinç, darı, buğday gibi) ürün biçiminde toplanan vergiler bu kanallardan "güven içinde" taşınabildi.

Kanallar ağından aynı zamanda, imparatorluğun iç politikayla ilgili kolluk, kamu yönetimi, siyasal birlik ve bütünlük gibi sorunlarının çözülmesinde yararlanılıyordu. Bir başka yararı, küçük satıcıların, küçük tekneleriyle malları ucuz olan yerlerden toplayıp, satmak üzere, pahalı olan yerlere, ucuz ve güvenli yoldan taşıyabilmeleriydi.[3]

İmparatorluk başkentinde, biriken toplumsal artılarla, kağıdı, barutu, pusulayı bulup geliştiren uzmanların beslenebildiği bir ortam yaratılabildi. Gerçi yerel beylerde toplanın artılar, lüks tüketimde ya da beylikler arası kapışmalarda (pek biriktirilemeden) çar çur edilebiliyordu. Ama küçük satıcıların elinde, alışverişin artan çapına oranlı olarak (onları zamanla büyük tacirlere dönüştürebilecek) artılar birikmeye başladı. Bir yandan imparatorluk donanmasının, öte yandan tacirlerin teknelerinin boyutları büyüdü. Öyle ki bir (hadım) imparatorluk amirali olan Çeng-ho (1405-1433 arasında) Hint Okyanusu'na (ileride Avrupalıların yapacaklarına benzer) seferler yapıp buralarda Çin denetimini kurabilmişti.[4]

İmparatorluk Çininde gerçekleştirilen bir başka yenilik, "pazar ekonomisi" yolundaki gelişmelere hız kazandırdı. Sung Hanedanı (1000 dolaylarında) vergilerin eskisi gibi ürün olarak (ayni) değil, parayla ödenmesi kararını aldı.[5] Bu, pazar ekonomisine geçiş yolunda atılmış önemli bir adımdı. Küçük tarım üreticilerini bile (pirincini satıp vergisini ödeyebilmek için) pazara açılmaya zorladı. Sonuçta pazar ekonomisinin (ağır yüklerin, yavaş ama güvenle taşınabildiği su ulaştırmacılığının olanaklarıyla) ırmaklardan, kanallardan kıyılara taşmasını sağladı. Pazarın, kıyılardan önce Çin Denizi'ne, sonra Hint Okyanusu kıyısı ülkelerine yayılmasının önünü açtı. Ancak!...

Ancak imparatorluk bürokrasisi (1434'te) okyanuslara açılabilecek büyüklükte teknelerin yapımını yasakladı. Bununla okyanus ticaretini yasadışı duruma düşürdü. Böylece insanlık tarihinde, Çin'de önce ticaret kapitali birikimine, onun itisiyle endüstri devrimine doğru açılım gösterebilecek bir filiz, gelişemeden kırılmış oldu. Kırılmasaydı, insanlığı endüstri uygarlığına geçiren, belki Eski Dünya'nın Uzakdoğu toplumları olacaktı.

Bununla birlikte, kültürel evrim yolunda Çin'de bu noktaya dek sağlanan birikim tümden boşa gitmeyecekti. Dünya'nın öteki ucunda, aynı yönde veren bir filizin gelişmesine etkileri olacaktı. Çin buluşları olan barutun, pusulanın ve devingen (hareketli) baskı tekniğinin, Batı Avrupa kültürünün bir endüstri uygarlığına dönüşmesindeki katkısı iyi bilinmektedir. Ancak Çin'in Avrupa ekonomisinin bir dünya pazarı açmasına (dolaylı yoldan da olsa) etkisi iyi bilinmemektedir. McNeill'in saptamasına göre, Çin'de okyanus ticareti yasaklanmadan önce, Çinliler'in Hint Okyanusu'nda devinime geçirdiği alışveriş etkinlikleri, Akdeniz alışverişini de okyanusa açılıp hızlanması yolunda kışkırtmıştı.

Endüstri uygarlığının feodal Avrupa kökenleri

Hemen her toplum biçiminin yarattığı, ama (o toplum biçimi değişmedikçe, değiştirilmedikçe) çözülemeyen (yapısal) sorunları bulunur. Ortaçağ Batı Avrupası Hıristiyan feodal toplumunda, tarımdan artı üretilip bunun düzenli olarak beylere aktarılabilmesi, üreticilerin "serf" konumuyla toprağa bağlı tutulmasıyla sağlanıyordu. Çağın üretim aracı sayılan topraklar beylerin tekelindeydi. Böyle olunca, herhangi bir nedenle serf konumu dışına düşenler bir "köylü sorunu" yarattı. Çünkü genelde, onların işleyebileceği, beylerin denetiminde olmayan toprak yoktu. Ve bu sorunun, feodal düzen içinde çözümü de yoktu.

Ayrıca, feodal düzenin işleyip sürebilmesi için, toprakların kalıtımla beylerin soylarına geçirilebilir olması gerekiyordu. Ancak topraklar, kalıtçılar arasında bölüşülüp, parçalanıp küçülmemeliydi. Bu gerek, feodal beyliğin topraklarının (üzerindeki serflerle birlikte) en büyük oğula geçirilmesi (Lat. *primogeniture*) geleneğiyle yerine getiriliyordu. Feodal beyin, ne kadar çok çocuğu olursa olsun, toprağı (ölünce) tüm kalıtçıları arasında bölüşülmüyordu. Topraklar, kızlar şöyle dursun, oğullar arasında bile bölünseydi feodal düzen yürümezdi. Topraklar bölüne bölüne, ancak üzerinde yaşayıp üretim yapan kimseyi besleyebilecek küçüklüğe inebilirdi. O zaman tarımsal üretim alanında bir artının üretilip aktarılmasına olanak kalmazdı. Para ve pazar ekonomisi koşulları gelişmediğinden, satın alma yoluyla, artı üretilebilecek büyüklükte toprak mülkleri de oluşturulamazdı. Bir feodal bey ölünce beylik toprağının ve sanının en büyük oğula geçmesi kuralı, toprakların kalıtımla (mirasla) bölünmesi sorununu çözmüştü. Ama öteki oğullara ayrılan (sus payı) kaynaklar, verilen önemsiz sanlar bir "soylu sorunu" çıkmasını her zaman önleyemedi. Bazen öteki oğullar, topraklar ve beylik sanı üzerinde (daha önce de bkz. s. 828'de belirtildiği gibi) hak sahipliği savında bulunup (çözümsüz) sorun kaynağı oluşturabildiler.

Toplumsal artı üretilip aktarılabilmesinin bir koşulu da bir beylik üzerinde yaşayan serflerin sayısının fazla artmamasıydı. Emeğin belli bir verimlilik düzeyindeyken serflerin belli bir sayıyı aşmamasıydı. Belli bir artının sürdürülebilmesi için, beylik topraklarının genişliği ile bu topraklar üzerinde yaşayan üretici sayısının belli bir oranda tutulması gerekliydi.

İşte feodal Avrupa toplumunda çözülemeyen sorun buydu. Gerçi Ortaçağ insanlığının kültürel birikiminin yetersizliği ve ölüm (özellikle çocuk ölümü) oranlarının yüksekliği nedeniyle, bu oran uzun yüzyıllar boyunca tutturulabilmişti. Hatta zaman zaman, savaşlar, (ondördüncü yüzyıl ortasındaki Kara Ölüm [veba] salgını gibi) hastalıklar nedeniyle emekçi sayısı uygun oranın altına düşmüş, üstüne çıkmamış görünür. Ama nüfus artışının yavaş yavaş da olsa (hiç değilse bazı yerlerde) söz konusu oranın üzerine çıkmış olduğu anlaşılıyor. Nüfus sayımının yapılmadığı bir toplumda, bunun göstergeleri (topraklarından çeşitli nedenlerle çıkarılan köylülerden kaynaklanan) haydutluğun artmasıdır.[6] Giderek (onaltıncı yüzyıl başında görüldüğü gibi) köylü ayaklanmalarıdır.

Batı feodal toplumunun egemen sınıfları, köylü sorunu ile soylu sorununu (s. 830'da açıklandığı gibi) Haçlı Akınları ile (bir taşla iki kuş vurarak) geçici bir süre için çözebilmişlerdi. Feodal toplumun yapısının yarattığı "tarım proletaryasını", düzenin dışına bir safra gibi atabilmiş-

lerdi. Ne var ki köylü sorununu kısa erimde çözme çabaları (hiç amaçlamadıkları bir yan ürün olarak) denizaşırı ticareti şaha kaldırmıştı. Böylece, uzun erimde feodal toplumun kökünü kurutacak tohumları atmıştı.

Söz konusu tohumlar, üretim teknolojisi alanında, denizaşırı ticaretin gelişmesiyle bir ticaret kapitalinin birikmesidir. Onu biriktiren bir kentli sınıfın doğmaya başlamasıdır. Savaş teknolojisi alanına, ateşli silahların girmesidir. Girmesiyle, feodal beylerin kalelerinin başlarına yıkılmasıdır. Aynı zamanda toplarla donatılmış teknelerle, koloniciliğin yollarının açılmasıdır. Bunların üretim ilişkileri alanındaki etkisiyle, kırlardaki serflerin bir bölümü, özgür (küçük) köylüye dönüşecektir. Bir bölümü, kentlere göçüp proletaryayı oluşturacaktır. Kentlerde ise, özgür zanaatçıların çoğu (malları yapımevlerinin, fabrikaların ucuza çıkarılan mallarıyla yarışamayıp) zanaat araçlarını yitirmeleriyle özgür emekçiye (proletaryaya) dönüşecektir. Öte yandan, tacirlerin bir bölümü, sattıkları malların yapımına başlayacaklardır. İkisi (mal yaptıran ve mal satan) birlikte, kentli (burjuva) sınıfını oluşturacaklardır.

Siyasal alanda, erk (dağınık kırsal odaklar yerine) kentlerde yoğunlaşmaya başlayacaktır. Toplumsal artı (köylülerden çekilip toprak sahiplerince bölüşülmesi yerine) kentte ticareti ve mal yapımını ellerinde tutan kentli sınıfların elinde toplanacaktır. Kültürel alanda (ötedünyacı dinsel kültürün yerine) budünyacı bir kültürle hümanizm ve Rönesans akımları doğacaktır.[7]

FEODAL TOPLUMDAN KAPİTALİST BURJUVA TOPLUMUNA GEÇİŞ

Tarıma dayanan uygarlıktan endüstri uygarlığına, onun Avrupa'daki ilk görünümüyle kapitalist burjuva toplumuna geçilmesi uzun ve karmaşık süreçlerin ürünüdür. Gene de üretim teknolojisi alanındaki değişiklikler (makineleşme), savaş teknolojisi alanındaki değişiklikler (ateşli silahlar), üretim ilişkileri alanındaki devrim (katman toplumundan başlıcaları proletarya ve burjuvazi olarak sınıf toplumuna geçiş), siyasal devrim (burjuva demokrasilerine geçiş) ve kültürel aydınlanma (dinsel düşünüşten bilimsel düşünüşe geçiş) alt başlıkları altında şemalaştırılarak gösterilebilir.

Üretim teknolojisi alanında "makineleşme"

Ortaçağ boyunca yavaş yavaş gelişen, ama Haçlı Akınları ile hızlanan bölgeler arası ve denizaşırı alışveriş (özellikle İtalya) kıyı kentle-

rinde ekonomiyi canlandırdı. Ticaret, kıyı kentlerinden bir yandan iç denizlere ve okyanusa, bir yandan kıtanın içlerine uzandı.

Ticaret kapitalinin oluşması: Artan alışveriş, toprak yanı sıra ticaretten artı aktarma olanaklarını artırdı. Tarım ürünlerinin pazarı yanı sıra, yapılmış malların pazarı genişledi. Pazar alanının genişlemesinde, kara taşımacılığına göre ucuz olan deniz ulaştırmasının etkisi olmuştu. Onun yanında, Kıta Avrupasında ve Britanya Adası'nda ırmaklarda, ırmaklar ile limanları birbirine bağlamak üzere açılan kanallarda yapılan taşımacılık da etkili oldu. Giderek ticaretten sağlanan kârlarla, "ticaret kapitali" oluşup belli yerlerde ve belli ellerde toplanmaya başladı. Öyle ki Ortaçağ'ın son yüzyıllarında Venedik, Piza, Cenova gibi kentlerde, kentli sınıfların "deniz imparatorlukları" kurabilecekleri denli büyük ticaret kapitali birikmiş bulunuyordu.

Endüstri kapitaline dönüşmesi: Sonuçta, tüm olarak Avrupa'da, tarımdan sağlanan artılar kadar (onbeşinci yüzyıldan başlayarak) ticaret yoluyla sağlanan artıların birikmesinden kaynaklanan büyük bir ticaret kapitali oluşmuştu. Öyle ki tacirler, bölgeler arası ve denizaşırı büyük çaplı alışverişler için nitelikli, standart ve büyük tutarlarda yapılmış mal toplama sorunuyla karşı karşıya kaldılar.

Bu sorunu, önce köy köy, ev ev dolaşıp büyük tutarda mal toplamaya çalışarak çözmeyi denediler. Olmadı, "eve iş verme" (İng. *putting out*) denen (günümüzde "esnek çalışma" diye canlandırılmaya çalışılana benzer) bir yöntem geliştirdiler. Buna göre, kimi girişimci tacirler, hammaddeleri sağlayıp evlere, istedikleri nitelikte ve nicelikte mal ısmarladılar.[8] Parça başına ücret hesabıyla yaptırdıkları malları, sonra gelip ev ev toplayarak istenen yere yollama yolunu denediler.

En sonunda, emekçilerin ayağına gitmek yerine emekçileri kendi ayaklarına getirdiler. Onları gözetimleri altında çalıştırma yolunu (yordamlamayla) buldular. Ellerindeki (ticaretle) birikmiş büyük kapitallerle (sermayelerle) limanlarda, kentlerde, kasabalarda, enerji, maden ve hammadde kaynaklarına yakın yerlerde, büyük yapımevleri (imalathaneler) açtılar. Hammaddeleri, işlenecek ürünleri buralara yığdılar. Malları buralarda yaptırdılar. Günlük (düşük) ücretler karşılığında topladıkları (eski) işsiz, güçsüz, topraksız kimseleri (kadın, çoluk, çocuk demeden) gündoğumundan günbatımına çalıştırmaya başladılar. Yapımevlerinde yürütülen "manifaktür" denen bir mal üretim biçimi gelişti. Bu yöntemle hızlı, büyük tutarlarda, birölçüt (standart) ve ucuz mal üretiminin yolu açılmış oluyordu.

Böylece mal yapımı, işliklerde, fabrikalarda, giderek daha büyük oranda olmak üzere, emeğin verimliliğini artırıp üretimi hızlandıran makinelerle desteklendi. Üretim makineleştirilip "endüstri üretimi" kanalına girdi. Bu, ticaret kapitalinin, beslediği (makineler, fabrikalar ve benzeri üretim araçları biçiminde) "endüstri kapitali" biçimine dönüşmesi demekti. Böyle bir üretim biçimi, giderek, yalnızca Avrupa'nın değil (zamanla, ama hızla) tüm insanlığın toplumsal yapısını, yaşayış biçimini, düşünüş biçimini değiştirecekti.

Savaş teknolojisi alanında "ateşli silahlar"

Endüstriye dayanan (çağdaş) uygar toplum biçiminin hem doğuşunda hem bütün dünyaya yayılışında, üretim teknolojisinde gerçekleştirilen devrimci yeniliklerin payı büyüktü. Ama onun kadar (ateşli silahlarla) savaş teknolojisi alanındaki gelişmelerin de payı oldu.

Barut, bilindiği gibi (bkz. s. 557) Çin'de (dokuzuncu yüzyılda) bulunup önce seyirlik amaçlar için kullanılmıştı. İlk olarak Sung Hanedanı zamanında (960-1279 arasında) savaşlarda kullanılmıştı. Barutu Çin'den öğrenen Moğollar ve Türkler (kolay taşınır havan toplarıyla) onu savaşçı göçebe yaşam biçimlerine uyarlamışlardı. Böylece barut göçebelerce (ilk olarak değilse bile) "ilk olarak büyük çapta" savaşçı amaçlara araç edilmişti. Tarihçiler, Moğolların onüçüncü yüzyılda Avrupa içlerine kadar dayanan akınlarının başarısını (savaşçı göçebe yaşayış biçimleri kadar) sahra toplarına vermektedirler. Türklerin (kadırgaları karadan Haliç'e indirerek) Konstantinopolis'in surlarını yıkmasında topların payı iyi bilinir. Ama topların, Batı Avrupa'da feodal beylerin kalelerinin (giderek feodal düzenin) yıkılınasındaki rolü iyi bilinmez. Bundan, Avrupalıların ateşli silahları Türklerden öğrendikleri gibi (yanlış) bir sonuç çıkarılmamalı. Avrupalılar, Moğollardan öğrendikleri ateşli silah tekniklerini, Konstantinopolis'in fethinden yüzyıl kadar önce tüfeklere ve toplara uygulamış bulunuyorlardı.[9]

Beylerin kalelerinin başlarına yıkılması: Ateşli silahlar, Avrupa'da ondördüncü yüzyıl gibi erken bir tarihten başlayarak kullanılmaya başlanmıştı. Tüfek (onbeşinci yüzyılda) icat edilmiş, mertlik bozulmuştu. Şovalyelerin (ağır zırhlı atlıların) pabucu dama atılmıştı. Toplar önce karada kullanıldı. Feodal beylerin kalelerini (1350-1550 arasında) başlarına yıktı. Artık beyler, topraklarını genişletmek ya da beylikleri birleştirmek isteyen büyük beylerin, kralların saldırısı karşısında (eskiden yaptıkları gibi) kalelerine (şatolarına) çekilemez oldular. Kaleleriyle birlikte feodal

beylikler de bir bir tarihe karışmaya başladı. Çünkü ateşli silahlar savaş teknolojisi, ekonomik bakımdan kendine yeterli küçük birimler olan beyliklerin altından kalkamayacağı yatırımları gerektiriyordu.

Ateşli silahların gerektirdiği yatırımlar, toplumsal artının ticaretten sağlandığı kentlerde yapılabildi. Bu silahları geliştiren uzmanlar ancak kent ortamında yetişebiliyordu. Feodal beylerin parasal gücü, ne beyliklerinde böyle uzmanlar çalıştırmaya ne de yeterli sayıda ateşli silah satın almaya uygundu. Ateşli silahların üretimi (barutuyla, mermisiyle, madenciliğiyle, metalürjisiyle) kentli sınıfların (burjuvaların) kotarabileceği bir işti. Bu nedenle savaş alanlarında, büyük feodal beyler, prensler, kent devletleri başarılı oldular.

Kolonicilliğin yollarının açılması: Hızlanan denizaşırı ticarete, ateşli silahlarla (toplarla) donatılmış savaş gemilerinin geliştirilmesi eşlik etti. Hatta toplar teknelere önceleri, korsan saldırılarını önlemek için ticaret gemilerine takılmış olabilir. Ortaçağ'ın sonlarında (ondördüncü yüzyılda) ister savaş ister ticaret gemisi olsun, Avrupalıların kaba, ama topların geritepmesine dayanıklı tekneleri okyanuslara egemen oldu. Avrupalılar bunlarla, korsanları ve rakiplerini açık denizlerden sürmeye başladılar. Kıyılardaki kalelerde kurulan direnme, savaş gemilerinin bordo ateşleriyle surlar yıkılarak etkisiz bırakıldı.[10] Böylece, hammadde kaynakları, mal ve ürün üretimi olanakları bulunan ve ilerinin pazarları olacak denizaşırı ülkelerde koloniciliğin yolları açılmış oldu.

Üretim ilişkileri alanında (sözde) "özgürleşme"

Egemen üretim biçiminin tarımdan endüstriye kayması, üretim ilişkilerini kökten değiştirecekti. Kırlarda feodal beylerin topraklarında (toprağa bağlı, feodal beye bağımlı olarak) üretimde bulunan (yarı köle konumunda olan) serfin yerini, toprak sahibi "özgür çiftçi" alacaktı. Serflerin bir bölümü ise (daha önce işleyip yaşadıkları topraklardan çıkarılınca) proleterleşecekti. Kentlerde, kırdan kente gelmiş eski serfler ile zanaat araçlarını (dolayısıyla zanaatlarını) yitirmiş eski zanaatçılardan oluşan yeni bir sınıf gelişecekti: İşçi sınıfı! Katman (zümre) toplumunun bağımlı emekçisi olan serfine göre, köylülük (ve işçilik) özgür emek biçimleriydi. Üzerinde üretimde bulunduğu toprağın bu yeni sahipleri (büyük kapitalist çiftliklerde tarım işçisi durumuna düşürülene dek) "özgür emek" sayılabilir. Ama elinde kendi başına üretimde bulunabilmek için toprak, makine gibi üretim araçları bulunmadığı için üretimde bulunamayan, emeğini bunlara sahip olanlara satmak "zorunda"

olan kimseleri de "özgür emek" içine sokmak doğru mu? Gene de (serfin feodal beyle ve toprakla ilişkisine göre) işçinin kapitalistle (üretim) ilişkisi (görece) özgür bir ilişki biçimi sayılmaktadır. İşçinin emeğini (aç kalmayı göze alarak satmama özgürlüğü vardır! İşyerinde, çalışma saatlerinde, üretimle ilgili konularda işverenen buyruğunda da olsa (serften farklı olarak) bunun dışında işverenin buyruğunda değildir.

Serflerin özgür çiftçilere ve işçilere dönüşmesi: Ticaret kapitalinin endüstri kapitaline dönüşmesinde başı dokuma endüstrisi çekti. Dokuma makineleri hızla geliştirildi. Hızları baş döndürücü bir hızla arttı. Bu, dokumaları ucuzlatıp dokuma tüketimini ve üretimini kat kat artırdı. Yün fiyatları, onunla birlikte yün istemi (talebi) arttı. Dokuma endüstrisinin istemlerini karşılamak için, iyi yünlü koyun sürülerinin yetiştirildiği (soğuk) Kuzey Avrupa ülkelerinde koyun sürüleri artırıldı.

Örneğin İngiltere'de, feodal beylerin önemli bir bölümü, topraklarında buğday, arpa yetiştirmekten caydılar. Onun yerine sürü beslemenin daha kârlı olduğunu gördüler. Ayrıca, tüketici olarak pazara açıldıkları için para getirecek malları üretmek zorundaydılar. Üretilenin çoğu serflerin doyurulmasına giden ve pazarda fazla bir para getirmeyen ürünleri ne yapsınlar? Onların yerine, yün üretimine ağırlık verdiler. Çünkü gelişmeye başlayan pazar ekonomisi içinde, pazara önce alıcı olarak açılmışlardı. Aynı zamanda ve aynı derecede satıcı olarak açılamayınca kentli tacirlere, bankerlere borçlanmışlardı. Şimdi önlerine yün satıp iyi paralar kazanma fırsatı çıkmıştı. Soylu ethosunun bir gereği olarak ticaretten varsıllaşmayı hoş görmeseler de ayaklarına gelen fırsatı tepemezlerdi. Tarlalarını otlağa dönüştürdüler. Yetmedi, kamunun ortak topraklarına da el koyup, köylüler yararlanamasın diye çitlerle çevirdiler. Bir "çitleme"[11] salgınıdır aldı yürüdü.

Bu durumda, bir feodal beyin, daha önce tahıl tarımı yapılarak, sözgelimi yüz köylü ailesinin beslenebildiği topraklarında, on aileyi sürülerinin çobanı olarak tutması yetebilirdi. Gerisine yol görünmüştü. Daha önce beyin toprağından izinsiz kente bile gidemeyen serfler, topraktan ve toprak üzerindeki her şey gibi beyin sayılan evinden çeşitli bahanelerle çıkarıldılar. Bu durumu, ileride bir ekonomi tarihçisi, "koyunlar insanları yediler" diye anlatacaktı.[12] Çıkarılanların bir bölümü (çiftçilik dışında bir iş bilmediklerinden) o ya da bu yoldan toprak edinecekti. Böylece bir feodal beye bağımlı olmayan, kendi toprağında üretim yapan anlamında "özgür köylü" sınıfını oluşturacaklardı. Bir bölümü, toprak edinemeyip kasabalara, kentlere göç edip iş arayacaktı. Yeni

yeni açılan yapımevlerinde, fabrikalarda iş bulmaya çalışarak işçi sınıfına katılacaktı.

Zanaatçıların zanaatlarını yitirmesi: Kapitalizm öncesinde, çeşitli yerlerdeki ve dönemlerdeki kentlerde olduğu gibi, Ortaçağ feodal Avrupasında da (sayıları fazla olmayan) bağımsız (Kilise'ye, saraya bağımlı emekçi olmayan) zanaatçılar vardı. Kendi üretim araçlarının sahibi olarak, ürettikleri şeyi başından sonuna kendileri yaparlardı. Üretimle ilgili kararları kendileri alırlardı. Kendi lonca örgütlerinin denetimi altında bağımsız, özgür emekçilerdi.

Yeniçağın başında karşılarına yapımevlerinde, fabrikalarda, seri üretimle yapılmış, ucuza satılan mallar çıkarıldı. Pazarda kapitalistlerle yarışamayıp mallarını (pahalı bulununca) satamaz oldular. Borçlanıp dükkânlarını, araçlarını, mesleklerini yitirdiler. Böylece onlar da fabrikaların yolunu tuttular. Zanaatlarıyla ilgili ilgisiz işlerde (başkasının üretim araçlarıyla) başka kimselerin işinde çalışmaya başladılar. Ekonomi tarihinde bu olaya ise "zanaatçıların proleterleşmesi" denir. Böylece "özgür emek" (işçi sınıfı) içine katılınışlarsa da bu, zanaatçılar için hiç de "özgürleşme" anlamına gelmemektedir.

Emekçinin yabancılaşması: Ortaçağ zanaatçısı, bir malı başından sonuna kendi yaparak, onunla ilgili kararları kendi alarak, emeğin üreticiliğini, insanın yaratıcılığını ortaya koyabiliyordu. Sonuçta, yaptığı maldan mutluluk duyabiliyordu. Yeniçağda fabrikalarda, eski mesleğiyle ilgili bir işte çalışmış olsa bile, işçi için durum değişti. Kendilerine verilen, kendilerinin seçmediği hammeddelerle başkalarının buyrukları doğrultusunda mal üreteceklerdi. Bir malın üretiminin tüm aşamalarını bilmeden, tek bir aşamasının gerçekleştirilmesine emek dökeceklerdi. Bu yöntem, emekçiler için yaratıcı, haz ve mutluluk verici olmasa da ("emekçinin makineleşmesi" olsa da) işverenin çıkarınaydı. Böyle bir yöntemle işverenler, köyden kente yeni gelmiş, hiçbir zanaatı bilmeyen emekçileri (düşük ücretlerle) çalıştırabilecekti.

Böyle bir üretim süreci, eskinin çiftçileri ve zanaatçıları (yeni "özgür emekçiler") için hiç de yaratıcı, mutluluk verici değildi. Üretim süreci sonunda karşısında duran mal emekçiye, zanaatçının tamamlayıp, kalıptan çıkarıp, eliyle gözünün önüne tutup gururla baktığı bir ayakkabı kadar, çiftçinin ürettiği ürünü kadar sıcak görünmeyecekti. Kendisine yabancı, soğuk görünebilecekti. Örneğin bu mal bir silahsa, greve gittiğinde komşusu olan bir polis tarafından kendisine karşı kullanılabi-

lecekti. Bu olguyu kavrayıp saptayan Marx, onu "emeğin ürününün emekçiye yabancılaşması" olarak niteleyecekti. Bu saptama üzerine, bilindiği gibi, ünlü "yabancılaşma" kuramını geliştirecekti.

Siyasal alanda "devrim"

Üretim biçiminde feodal tarımdan kapitalist endüstriye geçilmesiyle, toplumsal artı, kırsal odaklar yerine (daha çok) kentlere aktarılmaya başlandı. Buna uygun olarak ekonomik erk de kırsal katmanlar yerine kentli sınıfların elinde toplanır oldu. Bu durumda, siyasal erkin kırsal katmanların (feodal beylerin) elinde kalması beklenemez. Çünkü siyasal erk, ekonomik erkin bir ürünü olduğu gibi, ekonomik temele dayanmadan (sözle, havada) duramazdı. Ya ekonomik erke ya da onunla bağlantılı olan askeri erke dayanmak durumundaydı. Bu iki erk de kentli sınıfların eline geçtiğine göre, feodal beylerin egemenliğinin sonu gelmiş demekti. Bu koşullar altında siyasal erk, evrimci ve devrimci yollarla el değiştirmeye başladı.

Erkin kentlere geçişi: Ortaçağ Avrupasında feodal beyler, beyliklerin sınırları içinde bulunan kasabaların, hatta kentlerin (kuramda) sahibi ve yöneticisi sayılıyorlardı. Beylerin kentlerde değil, kırlardaki malikânelerinde, şatolarında yaşamaları, kentlilere beylerden az çok özgür davranma koşulları sağlıyordu. Bu durumda kentli katmanlar, örneğin zanaatçılar, tacirler, loncalarda, ticaret odalarında bir araya gelebiliyorlardı. Gelip, hiç değilse içişlerini kendileri yönetebiliyorlardı. Ama iş tüm beyliği ilgilendiren (dış) işlere, savaşa, barışa ve vergilerin türüne, derecesine karar vermeye gelince son sözü (siyasal erk sahibi) beyler söylüyordu. Ayrıca beyliklerde geleneksel "feodal hukuk" geçerliydi.

Yeniçağda ticaretin gelişip ekonomik erkin (daha çok) kentli sınıfların elinde toplanmasıyla, eski siyasal ve hukuksal üstyapı yetersiz kaldı. Toplumu (özellikle kentli sınıfları) deli gömleği gibi sıkmaya başladı. Örneğin feodal bey, kentlerde kurulan pazarlara (isterse) karışabiliyordu. Satılan malların fiyatlarına sınırlar (narh) koyabiliyordu. Satıştan (çeşitli vergiler yoluyla) pay alabiliyordu. Daha önemlisi, ticaret malları bir yerden bir yere götürülürken toprağından, suyundan geçilen beylerin her biri ("koruma karşılığı" diye) onlara "transit vergisi" denen geçiş vergisi yükleyebiliyordu. Bu, fiyatları yükseltip satışları azaltıyordu. Hatta kimi yükte ağır pahada hafif malların satışını olanaksızlaştırabiliyordu. Bunlar, burjuvaların canını yakıp canını sıkmaz mı?

Ticaret burjuvazisi cumhuriyetlerinin kuruluşu: Ticaretin ve pazar ekonomisinin gelişmesi, kendini feodal denetimden ve yönetimden kurtaracak koşulları da hazırladı. Örneğin pazara açılıp borçlanan feodal beyler, borçlarını ödeyebilmek ve pazardan daha fazla yararlanabilmek için bazı ayrıcalıklarını sattılar. Bazı kentlere, içişlerinde, kendi kurulları ile kendi kendilerini yönetebilme beratını (uygun bir bedel karşılığında!) bağışladılar. Bu kentler daha çok bir "ticaret soyluluğu" oluşturan büyük tacirlerden kurulu, belediye, kent kurullarınca "cumhuriyet" denen rejimlerle yönetilmeye başlandı. Giderek feodal beylerden tam bağımsızlıklarını kazanacaklardı.

Önce monarşilerin desteklenmesi: Egemen sınıf konumuna yükselen kentli kesimler (İtalyan ticaret limanları, Alman Hanse Birliği[13] kentleri gibi) uygun yerlerdeyseler kendi kendilerini yönetmeye başladılar. Başka yerlerde, küçük feodal beylere karşı, büyük feodal beyleri, giderek mutlaklaşan monarkları destekleme politikası izlediler. Aynı dilin konuşulduğu yerlerde, alışverişlerin aynı (birörnek) yasalarla yürütülmesi bir belirginlik ve güvenlik duygusu yaratacaktı. Pazar ekonomisinin önünü daha da açacaktı. Bunu kavrayan büyük feodal beyler, kent cumhuriyetleri, kentlerin yönetimini ele geçirmiş prensler, küçük feodal beylikleri silip süpürmeye başlayan monarkları desteklediler. Böylece ulusal (ve üniter) devletlerin kurulması süreci işletilmeye başlandı.

Sonra mutlak monarşilere karşı çıkılması: Monarşiler, feodal toplumun yıkıntılarını silip süpürüp temizleme işlevi görmüşlerdi. Bu ara kendilerine verilen destekle, astığı astık kestiği kestik mutlak monarklara dönüşenler çıkmıştı. Öyle ki Fransız Kralı XIV. Louis "devlet benim" diyebiliyordu.

Bu kadarı fazlaydı! Burjuvazi, feodalliğin (az çok) temizlenip ulusal devletlerin kurulması evresinde mutlak monarklara verdiği desteği çekti. Hatta onlara karşı cephe almaya başladı.

Burjuva devrimi: Bu tutumu, burjuvazinin, ekonomiyi ve ülkeyi (monarkların aracılığıyla değil) doğrudan yürütme kararlılığını gösteriyordu. Çünkü daha da gelişen ticaret ve onun yanında palazlanan endüstri, monarkların pazara (keyfi olabilen) karışmalarına (artık) dayanamazdı. Monarkların siyasal erk üzerindeki tekellerinden rahatsız olmaya başlamıştı. Çözüm kendi yarattığı "canavarın" ortadan kaldırıl-

masıydı. Ve, 1789 Fransız Devrimi'nden başlayarak 1848 devrimleriyle sürerek, çoğu Avrupa ülkesinde art arda siyasal devrimler gerçekleştirildi. Siyasal erkin (feodal) beylerden baylara (burjuvalara) geçmesi süreci işletildi. Burjuva cumhuriyetleri kuruldu.

Kültürel alanda "Aydınlanma"

Endüstriye dayanan bir uygar toplum, tarıma dayanan uygar toplumun üstyapısını (bir kambur gibi) sürgit sırtında taşıyamazdı. Onun ötedünyacı değerleri ve dinsel düşünüş biçimi, ekonomik erkini yitirmekte olan eski egemen katmanlardan yana yontuyordu. Örneğin, her üç tektanrıcı dindeki faiz yasağı[14] (hiç değilse malları satana dek) borç alıp veren burjuva sınıfının yararına olamazdı. Faiz yasağı, parasını değil, toprağını "işleterek" toplumsal artıyı kendine aktarabilen (ve bir anlamda çalışmadan yaşayabilen) katmanın yararınaydı. Ancak pazar ekonomisine geçilince, ister istemez pazara açılan toprak sahipleri de borç alıp vermek durumunda kaldılar. Faiz yasağı, bir tek dinci kesimler için yararlıydı. Hem kitaba (konumları gereği) bağlılıkları nedeniyle hem (bağışlarla ve hayırlarla durumu bir süre daha götüren) pazar ekonomisiyle ilişkileri fazla olmayanlar için savunulabilir durumdaydı. İleride para ekonomisi onları da sarmalına çekince, Papalığın dünyanın en büyük bankerlerinden biri konumuna gelip gelirlerinin önemli bir bölümünü faizden edindiğini öğrenmek, altyapı-üstyapı (ekonomi-ahlak) ilişkilerinin kavranması bakımından aydınlatıcıdır.

Öte yandan, çok büyük ekonomik kaynakları denetleyen, dünyanın (dört bir köşesindeki) nimetlerinden haberli burjuvaların, bunlara (öte dünya adına) sırt çevirmeleri beklenemez. Son olarak, dinsel düşünüşteki "ereksellikçi" açıklamalarla endüstri üretimi alanı olgularını anlamaya çalışanların yetersiz duruma düşecekleri söylenebilir. Söz konusu açıklamalar, yeniçağda tarımsal üretim alanı olgularını (zorlanarak da olsa) anlayıp yorumlamaya (belki) yetebiliyordu. Ama daha çok nedensellikçi ilişkiler egemen (bkz. s. 1017) cansız doğa nesneleriyle oynanan endüstri (mal) üretimi alanındaki süreçleri, ne anlamaya ne de yönlendirmeye uygundu. Dolayısıyla, dinsel dünya görüşü, endüstri üretimi olgularına ters duruma düşmüştü.

Örneğin, Avrupalı mal yapımcıları, Çin'in devlet sırrı gibi sakladığı porselen üretimi tekniğini öğrenmeye çalıştılar. Çin'den getirilen çok pahalı, dolayısıyla pazarı çok sınırlı porseleni, ülkelerinde ucuza üretip çok geniş tüketici kitlelerine satarak "deli paralar" kazanabileceklerini kavramışlardı. Bunu başarabilmek için Çin mallarını inceleyip uzun yıl-

lar alan sınama ve yanılmalarla porselen üretmeye çalışmışlardı.[15] Diyelim ki kap kacağın üretiminin son evresinde fırında çatlaması, artık tanrının cezasıyla açıklanamazdı. Ne de İslamlığa geçilip fincanların fırına besmeleyle konmalarıyla önlenebilirdi. Çatlamaya yol açabileceği düşünülen yüzlerce "nedenin" üretim sürecindeki etkilerini bir bir araştırmak gerekliydi. Sözgelimi, çatlamanın sırça içinde kalan kabarcıkların yüksek ısıda çok fazla genişlemesiyle oluştuğunu pratikle anlayabilir ya da gazlar hakkında Boyle-Mariotte fizik yasasından çıkarabilirlerdi.[16] Çatlağa yol açan nedeni (kabarcığı yok etmenin bir yolu bulunup) ortadan kaldırınca, Çinlilerinki kadar ince porseleni üretmiş olacaklardı.

İnsanlık, Buda'nın ve birçok peygamberin, bir o kadar filozofun yaptığı gibi ruhu "aşağılık" sayılan maddeden kurturarak kurtuluşa erip aydınlanamamıştı. Ama maddenin bir niteliğini, elektriklenmeyi bulup, bu "nedene" egemen olarak aydınlanabilmişse, kültürel evriminin bu evresine neden "Aydınlanma" denmesin? Canlı cansız, insanlı insansız tüm dünya olaylarını "ereklerle" açıklamanın zamanı geçmişti. Zaman, onların yerine "nedensellikçi" açıklamaların getirilmesinin zamanıydı. Ötedünyacı değerler yeni üretim biçimine uymaz olmuştu. Yerlerine "budünyacı" değerlerin konup gerçekleştirilmeye çalışılması gerekiyordu. Bunlarla insanlığın kültürel evriminde (hele ötedünyacılığın karanlığından sonra) mecazi anlamda bir "aydınlanma", "bilinçlenme", "uygarlaşma" ve "soruna katlanıcı" kültürden "sorun çözücü" kültüre geçiş başladı.

Sorun çözücü kültüre geçiş: İnsanlığın kültürel evrimine çeşitli açılardan bakmak, onun çeşitli yönlerini daha iyi kavrama olanağı verebilir. Bir bakış açısı, nesneler dünyası ile simgeler dünyası ilişkilerinin (madde-ruh ilişkisi sorununun) çağlara göre nasıl görülüp nasıl değiştiği olabilir. Tarıma dayanan uygar toplumların kültüründe "belirleyicilik" rolü ruha verilmekteydi. Endüstriye dayanan uygar toplumda maddeye verilecektir. Bir başka bakış açısı, toplumların ve insanların her çağda karşılaşılan sorunlar karşısında gösterilen tepkilerin farkına (soruna katlanıcı tutum ile sorun çözücü tutum) bakmak olabilir:

İnsanlık tarihinde, maddesel ve simgesel araçların karşılaşılan önemli sorunları çözmeye yeterli nitelikte ve nicelikte bulunmadığı dönemler yaşandı. Bu dönemlerde karşılaşılan sorunların çoğu çözülemedi. Çözülemeyince, sorunlara (hiç değilse) katlanma (psikolojik) gücü veren tutumlar oluştu. Giderek, "soruna katlanıcı kültürler" geliştirildi.

Böyle kültürler, kültür bakanlığının bilinçli politikasıyla oluşturulmuş değildir. İnsanın, sorunlarına, psikolojik altyapısı üzerinde düşünsel üstyapısıyla (pratik) çözüm arama eğiliminin ürünüdür. Böyle ürünlerin kuşaklar boyu yarattığı kültürel birikimin sonucudur sorun çözücü kültürler.

İnsanın (s. 95-98'de belirtildiği gibi) acı ve haz duyularının yarattığı psikolojinin dayandığı iki direk, korku ve umut duyguları olmuştur. İnsan, korkuları oranında umutlarını da yükseltir. Yükseltmez, umutsuz kalırsa yaşama istenci (iradesi) azalabilir, hatta yitebilir. Böyle bir psikolojik yapıyla kişiler, topluluklar, toplumlar ve tüm olarak insanlık, nesneler dünyasında çözülmesi çok güç ya da olanaksız sorunlarla karşılaşıldığında ne yapar? Simgeler dünyasında yarattıkları düşsel çözümlere umut bağlar. Bu tutumun evrensel örneği, ölüm (çözümsüz) sorunu karşısında "ruhun ölümsüzlüğü" umududur. Ölümsüzlük umudu, ölüm sorununa çözüm getirmese de "ölüm korkusuna katlanma" gücü verebilir. Daha doğrusu, kimi insanların psikolojik dirençlerini yitirmelerini önleyebilir.

Ölüme karşı takınılana benzer tutumlar, bir çağ, bir dönem için çözümsüz ya da çözümü çok güç sorunlarda da takınılır. Bu tür tutumlar ve ilgili düşünceler insanlığın kültürel kalıtında birikir. Sonunda insanlık tarihinde (bir açıdan bakıldığında) "soruna katlanma gücü veren" niteliği görülebilecek kültürler oluşur.

İnsanlığın maddesel ve simgesel araçları geliştikçe, önceki dönemlerin çözümsüz sorunları, çözümü bulunan sorunlar kefesine geçirilir. Kefelerden hangisi ağır basıyorsa, o dönemde insan tutum, davranış ve düşüncelerine o eğilim egemen olur.

Endüstriye dayanan uygar toplum döneminde (cansız) mal üretimine uygun olarak olgulara nedensellikçi yaklaşılır. Belli sonuçlara yol açan belli nedenler ortaya çıkarılır. Onlar etkilenerek, istenmeyen sonuçlardan kaçınılabilir. İstenen sonuçları elde etme olanağı doğar. Bu tür sorunlar karşısında, artık aşkın öznelere yalvar yakar olma gereksinimi duyulmaz olur. Sonuçta, soruna katlanıcı kültürlerin yerini "sorun çözücü kültürler", sorun çözücü tutumlar alır.

Kültürel evrimin erken evrelerinde geliştirilen soruna katlanıcı kültürlerin işlevi ve değeri kavranabilir. Ama kültürel birikimin ve evrimin "sorun çözücü" düzeylere ulaştığı bir dönemde, soruna katlanıcı kültürler ve tutumlar (örneğin ötedünyacı değerler) dayatılıyorsa, bunda bir iş var demektir! O zaman ortada ya bilisizliğin (cahilliğin) ya (göreli) bir olanaksızlığın ya da bir sömürünün varlığından kuşkulanmak ge-

rekir. Bilisizliğin çözümü, "aydınlanma"; (göreli) olanaksızlığın çözümü, insanlığın maddesel ve simgesel ekonomik kaynaklarına daha eşitlikçi ulaşım olanağı verecek hakça bir gelir dağılımıdır.

Çağdışı, soruna katlanıcı kültürlerin yaygınlaştırılıp dayatılmasında, bunlardan çok, başka bir neden vardır: Bir toplumun, bir sınıfın, bir grubun, bir kişinin "ötekilerinin" insanlığın kaynaklarını (kendisini ilgilendirmeyen sorunlarının çözülmesinde) kullanmalarını engelleme çabası. Onları (kaynakları ve insanları) kendisi için daha fazla sömürme amacı. Bu da "çözülebilir bir sorun" olarak insanlığın gelişmesinin önünde bir engel oluşturmaktadır. "İnsanlık, gündemine çözebileceği sorunları getirir!"

Budünyacı değerlerin yüceltilişi: Endüstriye dayanan uygar toplum evresinde, insanlığın nesneler dünyasına yaklaşımı kökten değişmiştir. Dinsel düşünüşteki, her olayın, tanrının birilerini cezalandırma ya da ödüllendirme amacının sonucu olduğu inancına dayandırılan "ereksellikçi yaklaşım" bırakılmıştır. Ereksellikçi yaklaşım yerini, nesneler dünyasına "nedensellikçi yaklaşım" biçimine bırakmıştır. Buna uygun olarak "şeylerin niçinine değil, nedenine bakılması" eğilimi ağır basmıştır. Böyle bir yaklaşım, nesnel dünya kadar insanın kendi öznel dünyasına bakmasında kendini göstermiştir. Dolayısıyla, genel olarak dünya görüşüne egemen olmuştur.

Tarıma dayanan katmanlı uygar toplum döneminde, simgeler dünyasının etik (değerler) alanında, insanlar bir aşkın öznenin kulları olarak (değersiz) görülürdü. Kitlelerden, bu dünya yaşamını, tanrının buyruklarının yerine getirilmesinin gerektiği bir "görev" olarak görmeleri istenirdi. Kulluk sınavını iyi vermek koşuluyla özgürlüğün, mutluluğun, hatta (hak sahibi olma anlamında) özneliğin ötedünyaya ertelendiği bir değerler dizgesi oluşturulmuştu. "Ötedünyacı değerler" denebilecek bu etik anlayış yerine, endüstriye dayanan uygar toplumda insanı "özne" olarak gören anlayış belirdi. Onu bir araç olarak görmeyip, mutluluğunu (ama öte dünyada ulaşılacak sözde sonsuz mutluluğu değil) bu dünyada mutluluğu amaç alan, bu dünya yaşamını iyileştirmeyi amaçlayan "budünyacı değerler" geliştirilmeye başlandı.

Bilimsel düşünüş biçimine geçiş

İnsanlık geçmişte, avcı ve toplayıcı asalak ilkel topluluğun yaşayış biçimine uygun "sihirsel düşünüş biçimi" (bkz. s. 197) geliştirmişti. İnsanlığın düşünüşüne, tarıma dayanan uygar yaşayış biçimi döneminde,

"dinsel düşünüş biçimi" (bkz. s. 402) egemen olmuştu. Endüstrici uygar yaşayış biçimine geçilince, ona uygun "bilimsel düşünüş biçimi" oluşup (bkz. s. 207, çizelge III'te gösterildiği gibi) gelişmeye başladı. Bilimsel düşünüş biçimini yaratan koşullar şöyle sıralanabilir:

Çatıların altında üretim: Endüstri üretimi, avcılık ve toplayıcılığın yapıldığı çayırlarda bayırlarda yapılmaz. Tarımsal üretimin yürütüldüğü tarlalardan, bahçelerden farklı yerlerde yapılır. Doğanın olumsuz ve belirsiz etkilerine açık, açıklık alanlarda yapılmaz. Üretim, çatılarıyla doğanın "kaprislerinden" yalıtlanmış işliklerde, fabrikalarda, seralarda yürütülür. Böylece doğa güçlerinin olumsuz etkilerinden kurtarılmış olur. Bu nedenle, sihire başvurmaya gereksinim duyulmaz. Baş edilemeyen olumsuz durumları önlemeleri için aşkın özneleştirilen doğa güçleri olan tanrılara yalvarıp yakarmaya gerek kalmaz. Üretimin her aşaması insanın denetimi altındadır.

Cansız nesne üretimi: Endüstride (canlı doğanın birer parçası olan bitkisel ve hayvansal besin üretiminden çok) cansız doğa ile uğraşılan mal üretimi ağır basar. Böylece insanın ilgisinin ve bilgisinin odağı, karmaşık yapılı canlı doğadan (biyosferden) çok, daha yalın yapılı cansız doğa (jeosfer) üzerine kayar. Mal üretimi, fizik ve kimya yasalarının geçerli olduğu, neden-sonuç ilişkilerinin (nedenselliğin) daha kolay gözlemlenip kavranabileceği alanda yapılır. Bu yüzden (orada, tarımsal üretimde karmaşık yapılı canlıların üretiminde görüldüğü gibi) kavranamayan süreçleri tanrıların erekleriyle açıklama yoluna gidilmez.

Üretim döngüsünün hızlanması: Tarımsal üretim döngüsü yıllıktır. Genelde yılda bir ürün alınır. Bu durumda, sınama-yanılma yoluyla (doğru) bilgi birikimi ağır işler. Aynı zamanda, ekim ile hasat arasındaki uzun zaman aralığı, sürece giren nedenleri bir bir anımsamayı güçleştirir. Hangilerinin hangi sonuçlara yol açtığını anımsamayı ve saptamayı olanaksızlaştırabilir. Dahası, olumsuz bir sonuca yol açan olası nedenlerden her birinin, her üretim döneminde birer birer sınanıp ayıklanarak, olumsuz sonuçtan sorumlu nedenin bulunması yıllar alabilir.

Oysa endüstri üretiminin nabzı (tarımınkine göre) çok daha hızlı atar. Yılda bir değil (üretilen malın türüne göre) ayda bir, haftada bir, günde bir, günde birkaç posta üretim gerçekleştirilebilir. O zaman, olumsuz bir sonucun olası nedenlerinden (diyelim on nedeninden) her biri, bir üretim döngüsünde süreçten çıkarılarak, sorumlu neden çok kısa

süre içinde saptanabilir. Bu, neden-sonuç ilişkilerini daha kısa sürede görme ve bu konuda daha hızlı bir bilgi birikimi sağlama demektir.

Sayısal ölçmelere başvurma: Endüstride mal üretiminin bir başka özelliği, üretim sürecinin ve üretilen malın sayısal ölçmelere elverişli oluşudur. Bu da neden-sonuç ilişkilerinin daha doğru kavranmasını sağlar. Ayrıca onlara, istenilmeyen sonuçlardan kaçınılıp istenen sonuçların alınacağı yönde karışılmasını kolaylaştırır. Üretim süreci üzerinde daha büyük bir egemenlik kurulmasının araçlarından birini oluşturur. Üretim etmenleri "göz kararı, el ayarı" değil gram gram, milim milim, saniye saniye, derece derece tartılıp, ölçülüp, karıştırılıp, ayarlandığından her posta üretimde aynı sonuçlar alınabilir. Farklı sonuçlar hemen görülüp nedenleri hemen bulunabilir. Üretime matematik, geometri, fizik, kimya gitmiştir.

Teknolojinin sınavından geçirme: Avcılık ve toplayıcılık (asalak yaşayış biçimi) rastlantısaldır. Tarımsal üretimde, olumlu ve olumsuz sonuçlar (aşkın özneleştirilmiş "tarımla ilgili" doğa güçleri biçiminde bile olsalar) tanrıların ödüllendirme ya da cezalandırma erekleriyle açıklanır. Böyle açıklamaların gerçekliği yansıtıp yansıtmadığının (pratikte) sınaması, doğruluğunun yanlışlığının sağlaması yapılamaz. Tanrının bir davranışı ne zaman ödüllendirip ne zaman cezalandıracağı, dolayısıyla cezalandırıp cezalandırmayacağı aslında bilinemez.

Endüstride mal üretiminde durum farklıdır. Neden-sonuç ilişkileri hakkında kafada kurulan bağlantılar, kafada kalmaz. Amaç mal üretmek olduğu için varsayımlar (feleğin çemberinden değil) "teknolojinin sınavından geçirilir". Gerçekliği yansıtmayan bağlantılar unutulur ya da "yanlış" diye atılır. Yansıtanlar tutularak teknolojiye, giderek bilime dönüştürülür.

Üretim üzerinde egemenlik: Tüm bu koşullar ve bu nedenler, insanın endüstri üretimi üzerinde daha eksiksiz bir egemenlik kurmasını sağlar. Neyin ne ile, ne kadar, nasıl karıştırılırsa, neyin elde edileceğini önceden kesin olarak bilebilme olanağı doğar. Bunun anlamı, insanın üretimin geleceği, onunla birlikte kendi geleceği üzerinde, istenci yönünde emek dökerek denetim (egemenlik) kurabilmesidir. Bu da rasyonel (giderek bilimsel) düşünüş alışkanlığını getirir. İrrasyonel düşünüşe yol açan korkular, belirsizlikler, umutlar, umutsuzluklar azaltılmıştır.

Üretimde olumlu sonuçların alınabilmesi için artık sihire, yakarmaya (duaya) gerek duyulmayacaktır. Bu gerçeği kavramak için yağmur duasına bakmak yeter. Taşlar birbirine vurularak yağışa benzer sesler çıkarılırken yakarılan sihir-din karışımı "yağmur duası" törenine ne zaman, nerelerde başvurulur? Ne zaman, nerelerde başvurulmaz? Sebzelerin seralarda yağmurlamayla (ya da toprak altına döşenen delikli borularla) sulandığı bilimsel, "endüstriyel tarım" uygulanan bir zamanda ve yerde, tarımcının yağmur duasından başka şeylere gereksinimi vardır. Daha çok ürünle ve malla ilgili maddelerin (örneğin yapay gübrelerin, hormonların) ve süreçlerin (neden-sonuç ilişkilerinin) doğru bilgisini edinmek isteyecektir.

Nedensellikçi yaklaşım: Böylece endüstri uygarlığının insanı (bkz. s. 207, Çizelge III), artık tam anlamıyla "bilen özne" konumuna yükselecektir. Nedenleri (üretim eylemiyle, bilimsel eğitimle) öğrenip gerek üretim sürecinde, gerek onun dışındaki yaşamında istemediği sonuçlardan (önceden haberli ve bilgili olup) kaçınabilecektir. Nedenleri yönlendirerek istediği sonuçları daha büyük bir başarıyla elde edebilecektir. Öyleyse, endüstrici uygar yaşayış biçiminde insan, her şeyin (niçininden çok) nedenini araştırmak isteyecektir. Öyleyse insanın, bilmek istediği olgulara ve olaylara "nedensellikçi" bakış açısıyla yaklaşacağı söylenebilir. Ki bu da "bilimsel düşünüş biçimi" demektir.

Nedenselliği çarpıtmayan aracılar: Dinsel düşünüş biçiminde (Çizelge III'te gösterildiği gibi) bilen özne ile bilinen nesne arasına aşkın öznelerin sokulduğu belirtilmişti. Bu aracılarla olaylar (nedenler gözden kaçırılıp "çarpıtılarak") tanrının ödüllendirme ya da cezalandırma ereğinin (amacının) sonucu olarak gösteriliyordu. Böylece, bilen öznenin neden-sonuç ilişkilerini görebilmesi, yakalayabilmesi engellenebiliyordu. Endüstri üretimi döneminde de bilen özne ile bilinen nesne her zaman baş başa bırakılmış değildir. Özne ile nesne tümden aracısız, karşı karşıya değildir. Doğayı gözlemlerken ya da doğayla (üretim ilişkilerinde) etkileşime girerken gene birtakım aracılar olacaktır. Ama bunlar (dinsel düşünüşte olduğu gibi) neden-sonuç ilişkilerini (erekselcilikle) çarpıtan nitelikte değildir. Bu aracılar (çizelgede mercek ile simgelendiği gibi) mercekler yanı sıra bilimsel kavramlar, bilimsel kuramlar, bilimsel ideolojiler, bilimsel düşünüp davranan bilimciler, teknologlar olacaktır. Dolayısıyla neden-sonuç ilişkilerinin (çarpıtmak şöyle dursun) daha duyarlı, daha derin, daha doğru gözlemlenip saptanıp yansıtılmasını sağlayan türden aracılardır.

Merak ve yarar psikolojisi: Bilgi edinme sürecinde endüstrici uygar toplum insanının içinde bulunduğu genel psikolojik ortamda ise (dinsel, sihirsel düşünüşlerde bulunan) korkulardan, umutlardan çok başka etmenler olacaktır. Bunlar, adamına göre, bilimsel merak, yarar sağlama eğilimi ve salt bilme tutkusu olabilmektedir. Bunlara bir de budünyacı insancıl değerlere ulaşma ülküsü katılmalıdır.

Tümevarım mantığı: Bilimsel düşünüşte insanın, inançlarının ve duygularının etkisi altında kalmadan her bir olayda neden-sonuç bağlantıl ını kavramaya çalışması beklenir. Böylece aynı türden olaylarla ilgili yeterli sayıda gözlemde bulunduktan sonra, o olay "türü" hakkında bir genel yargıya (genellemeye) ulaşılabilecektir. Mantıkta bunun adı "tümevarım" işlemidir. Bilimsel düşünüşte benzetme mantığından ve tümdengelimden (analojiden ve dedüksiyondan) çok, tümevarım (endüksiyon) mantığı kullanılacaktır.

Sonuç: Endüstrici uygar toplumda insan, bilimsel (nedensellikçi) düşünüşle nesneleri, olayları daha iyi kavrayacaktır. Gerçekliğin giderek daha doğru, daha eksiksiz (simgesel) modelini kurmaya çalışacaktır. Bu bilimsel bilgiyle insan, nedenleri yönlendirerek, istemediği sonuçlardan daha yüksek oranda kaçınabilecektir. İstediği sonuçları daha bir başarıyla üretebilecektir; *ceteris paribus* başka etmenler işe karışmadıkça!

30. Bölüm

YENİ DÜNYA UYGARLIĞININ SONU

Eski Dünya'nın Yeni Dünya kâşifi Christopher Columbus (Kristof Kolomb), İspanya'nın Palos limanından (3 Ağustos 1492'de) okyanusa açıldı. İki buçuk ay kadar sonra (12 Kasım 1492'de) Antiller'in Guano Hani Adası'nda Yeni Dünya'ya ayak bastı.[17]

İspanyol *conquistadore* (fetihçi) Hernan Cortes, (1519'da) İspanya'nın Küba genel valisinin yönergesi (talimatı) ile Mezoamerika'yı (yalnızca) keşfetmekle görevlendirildi. O ne yaptı? Meksika'da yoğun nüfuslu, varsıl bir imparatorluğun varlığını "keşfetti". Keşfedince, Aztek başkenti Tenochtitlan'ı, küçük bir "keşif ordusu" ile ele geçirmekten kendini alamadı! "Yeni Dünya Fatihi" sanıyla tarihe geçti.

Petro de Alvarado, komutasındaki İspanyol birlikleriyle Orta Amerika'da Maya kültürlü halkların bölgesine girdi. Rottern Cane'i (1524'te) ele geçirdi. Buranın Üç Geyik ve Dokuz Köpek adlı yöneticilerini, "İspanyol askısı" denen araçla, ellerinden astırarak (altınların yerini söyletmek için olmalı!) işkenceden geçirttikten sonra öldürttü. Onları yaktırarak öldürtmeden önce, bu işkencelerle, "kendisine karşı ayaklanma" düzenlediklerini söyletmişti.[18] "İleride ne olur belli olmaz" diye kendini güvenceye almak istemiş olmalı!

Öteki İspanyol Yeni Dünya fetihçisi Francisco Pizarro, İspanya egemeni ile bir *capitulation* (kapitulasyon) imzaladı. Böylece aldığı iznin ve yetkinin bir gereği olarak, Güney Amerika topraklarını bir avuç savaşçısıyla ele geçirmeye başladı. İnka İmparatoru Atahualpa'yı ve 7 bin savaşçısını hile ile pusuya düşürdü. İmparatoru kendi eliyle (1533'te) tutsak aldı. İmparatorun geleceği, Üç Geyik'ten ve Dokuz Köpek'ten daha iyi olmayacaktı.

Kuzey Amerika'nın kolonileştirilmesi (hem yerleşilmesi hem sömürülmesi anlamıyla kolonileştirilmesi) Orta Amerika'dan ve Güney Amerika'dan (neden?) yarım yüzyıl kadar sonra başlatıldı. Sir Humprey Gilbert (1583'te), New Foundland'da bir İngiliz üssü kurdu. Buranın İngiltere'nin olduğunu ileri sürdü. Yeni fetihler yolunda gittiği Azor Adaları dolaylarında denizde yitti. Aynı başarıyı kardeşi (gene) Sir Walter Raleigh gösterdi. İspanyollar arasında Altın Adam anlamına gelen "El Dorado" diye uydurulan mitostaki altın ülkesini bulması için görevlendirilince, Kuzey Carolina'yı (Orinoce Irmağı'na dek) ele geçirdi. Ama aynı bölgeye altın bulma umuduyla (1616'da) yaptığı ikinci seferi başarısızlıkla sonuçlandı. İngiltere'ye dönüşünde (aynı zamanda "Allahsız Ozan" sanıyla tanınan bir edebiyatçı olan bu kahraman, "vatana ihanet" yasasından yargılanıp idam edildi.[19] Ama soyadı daha sonra Kuzey Carolina federe devletinin başkentine verilerek adı coğrafyaya geçirilecekti.

Tüm bu olaylar, Yeni Dünya kültürlerinin ve uygarlıklarının sonunun başını oluşturdu. Aynı zamanda, Yeni Dünya'da yeni uygarlıkların (gene fetihlerle!) kuruluşunu da başlatıyordu.

YENİ DÜNYA HALKLARI SOYKIRIMI

Günümüzün bilimkurgu yazarlarından Ursula Le Guin'in babası, antropolog Alfred Louis Kroeber, (1934'te) Meksika'nın kuzeyindeki Amerika'da, Avrupalıların gelişinden önce, 1 milyonun biraz üzerinde yerlinin yaşadığını hesaplamıştı. Bu sayı, yeni bulgularla ve çalışmalarla (antropolog Henry Dobyns tarafından, 1983'te) 18 milyona kadar yükseltildi. Bugün (2006) uzmanların çoğu 10 milyon dolayında bir kestirimi akla ve bulgulara daha yatkın buluyorlar.[20]

"Yeni İspanya" denen Orta Amerika'nın halklarının yaşadığı bölgelere elkoyulmasından öncesinin (onaltıncı yüzyılın) nüfusuyla ilgili kestirimler ise (birbiriyle tutarsız biçimde) 5 milyon ile 25 milyon arasında değişiyor. Aynı bölgede onyedinci yüzyıl ortalarında ancak 1 milyon yerlinin yaşadığı saptandı. En düşük kestirim bile alınsa, saptama, nüfusta, tek bir yüzyıl içinde büyük bir düşüş demekti.[21]

Güney Amerika'da, Avrupalılarca ele geçirilmesi (1530'lar) sırasında Peru (İnka imparatorluğu) halklarının nüfusunun 9 milyon dolayında bulunduğu (David Cook'un 1981 tarihli yapıtında) belirtiliyor. Bundan yüz yıl kadar sonra (1620'de) nüfusun 600 bin dolaylarına indiği hesaplanmış bulunuyor.[22]

Yeni Dünya'nın bu üç bölgesinde yaklaşık bir yüzyıl içinde yüzde seksenleri, doksanları bulan "nüfus inişinin" tek bir anlamı vardır: Yeni Dünya halkları soykırıma ve kültürkıyıma uğratılmıştır! Soykırımda ve nüfus inişinin nedenlerinden biri olan savaş (sürgün, sağlıksız ortamlarda ağır koşullar altında çalıştırma sonucunda) ölüm oranlarının artıp doğum oranlarının azalmasında, Eski Dünya'lıların doğrudan (ağır) sorumluluğu vardır. Ancak ölümlerin daha büyük bir bölümü (çiçek, kızamık, nezle gibi) en az on sekiz salgın hastalık nedeniyle olmuştur.[23] Bunda, Amerika Yerlileri'nin bağışıklık dizgeleri bulunmayan (Yeni Dünya'nın tanımadığı) bu hastalıkları getiren Avrupalıların dolaylı sorumluluğu söz konusudur. Bu sorumluluk da, "emek aracı" olarak görülmeleri dışında değer verilmeyen yerliler söz konusu olduğunda, salgın hastalıkların yayılmalarını önleyici yeterli önlemlerin alınmaması, hastalananların ölmelerini önleyici yeterli bakım gösterilmemesi durumlarında dolaysız sorumluluk niteliği kazanır.

Eski Dünya'nın endüstriye dayanan burjuva kapitalist tektanrıcı uygarlığının daha "üstün" (?) bir kültür sahibi insanları, Yeni Dünya'nın avcı ve toplayıcı toplulukları ile tarımcı uygar pagan halklarını nasıl olup da soykırımdan geçirebilmişlerdir? Yerlilerinkinden yüksek teknolojileri buna uygundu diyelim. Ya insan kurbanını çoktan asmış ahlakları ve vicdanları buna nasıl izin verebildi. Nasıl olduğu, Azteklerin, İnkaların ve Kuzey Amerika Yerlileri'nin siyasal, yönetsel ve kültürel varlıklarını sona erdiren üç örnek olaydan izlenebilir.

Azteklerin sonu

İspanyol fetihçiler, ilk adımda Küba Adası'nı ele geçirip onu (1511'de) kolonileştirmişlerdi. Antiller'deki halkları, Güney Amerika'da el koydukları topraklarda çalıştırmak üzere köleleştirmişlerdi. Yamyam olduklarına inandıkları Karayip halklarını da köleleştirip çalıştırırken kendilerini yiyebileceklerinden hiç korkmamışlardı. Bu kimseleri, altını bulunmadığı için, "başka işe yaramaz" saydıkları öteki adaların halklarıyla birlikte çalıştırmışlardı. Buradan, asıl amacın ne dünyanın keşfi ne Hıristiyanlığın yayılması ne bunlara direnen dinsizlere karşı "kutsal savaş" ya da "haklı savaş"[24] verilmesi olduğu anlaşılmaktadır.

Hernan Cortes, İspanya'nın Küba genel valisinden aldığı "Yerliler ile alışveriş" izniyle 10 Şubat 1519'da 11 gemi, 508 savaşçı, 17 at ve toplarla birlikte yola çıktı. Kıtaya ulaştığı yerde, adamlarının geri dönmesini engellemek için "gemileri yaktı". Burada, Veracruz kasabasını, Meksika'ya akınları için bir üs olarak kullanmak üzere kurdu. Kasabanın tam adı "Villa Rica de la Vera Cruz" (yani "Gerçek Haç'ın Varsıl Kasabası" idi. Bu ad bile, Yeni Dünya'nın "para ile imanın" işbirliğiyle ele geçirileceğini duyurmaktaydı. Kurduğu kasabanın kuruluna, kendisini Meksika topraklarına girecek ordunun başkomutanı seçtirdi. Yörenin yerlilerini yenilgiye uğratıp (bildik yöntemle) ordusuna aldı.

Aztek İmparatoru Montezuma, İspanyolların, okyanustan ülkesine dönen tanrıları Kuetzalcoatl'ın soyu oldukları sanısıyla, Cortes'i ve ordusunu başkent Tenochtitlan'a kabul etti. Buna karşılık Cortes ne yaptı? Montezuma'yı tutsak alıp kukla gibi kullanarak, Meksika'yı yönetmeye kalktı. Küba genel valisi (Diego de Valesques), onu geri çağırmak istedi. Bunun üzerine Cortes, Meksika Körfezi'ne gidip onun donanmasını yenilgiye uğrattı. Ancak Aztek başkenti Tenochtitlan'a döndüğünde, Aztekleri "ayaklanmış" buldu. Cortes ile işbirliği yapan kuklalaştırılmış imparatorlarını taşlayarak öldürmüşlerdi. Cortes, İspanyol tarihine "acı gece" olarak geçen savaşta ağır bir yenilgi aldı. Aztekler, tarih yazma olanağı bulamadıklarından, bu olay onların tarihine "onurlu utku" olarak geçemeyecekti!

Ertesi yıl Cortes yeniden saldırdı. Ortasındaki adalarda başkent Tenochtitlan'ın bulunduğu göle 13 "brigantine" denen büyüklükte tekne soktu. Aztekler onlara karşı kanolarla 75 gün direndiler. Karada ise yaya ve atlı birlikleri güçlükle ilerleyebiliyordu. Üç aylık bir kuşatmadan sonra başkent düştü, imparatorluk (1521'de) dağıldı. Cortes kenti (iklimini benzettiği için) "Yeni İspanya" dediği koloninin başkenti yaptı. İspanyol tahtı Cortes'i "markiz" yaparak ödüllendirdi. Ama (umduğu) gibi Meksika valisi yapmadı. İspanya'ya (1540'ta) döndüğünde Taht, Cortes'e yüz vermedi. Azteklerin ve Cortes'in sonu böyle oldu. Montezuma'nın İspanyolların el koyduğu hazinesine ne oldu (batmış olabilir) bilinmiyor. Ya İnkaların ve Pizarro kardeşlerin sonu ne olacaktı?

İnkaların sonu

İspanyol koloniciler, yerleştikleri Antilleri, Güney Amerika'nın "altın ülkesi" Peru'nun ele geçirilmesi için bir üs olarak kullandılar. Önce İnka imparatorluğunun Mayalar gibi uyruk halklarının yaşadıkları yer-

lerine çıktılar. Mayaları imparatorluğa karşı kışkırttılar. Bundan sonrasını von Hagen şöyle anlatıyor: "Pizarro, 167 lspanpol [savaşçısı] ile 16 Kasım 1532'de Cajamarca'ya yaklaştı. Atahualpa, kentin öteki yakasında kamp kurup kenti boşaltmıştı. Pizarro kente girdi. Atahualpa ile görüşmek istediğini söyledi. lnka 6000 izleyicisiyle geldi. Pizarro [görüşme yerinde] sakladığı savaşçı birliklerini bir işaretle saldırttı. Anayol birkaç dakika içinde ölülerle doldu. Sağ kalanlar, yıkılan surlardan kırlara kaçtılar."[25]

lnka, altın tahtı üzerindeyken Pizarro tarafından yakalanır. Gümüş boyunluklu peder Valverde dualar okumaktadır. İmparatorlarının yakalandığını gören İnka ordusu dağılır. Perulular görüşme yerine silahsız geldiklerinden İspanyollardan ölen, yaralanan yoktur.[26]

Böyle bir sonuç nasıl alınabildi? Pizarro kardeşler, sakladıkları, atlarla, toplarla ve tüfeklerle donanmış 150 kadar savaşçıyı bir işaretle saldırtmışlardı. Böylece pusuya düşürülen İnkalar, ne olduğunu anlayamayıp dağılmıştı. Öyle ki imparatoru, Francisco Pizarra'nun kendisi yakalayıp tutsak alabilmişti.[27] Bu sonuçta, İspanyolların elindeki karşı konmaz "büyü" silahının yarattığı paniğin de rolü olmuştu. Çünkü ateşli silah nedir görmemiş olan Yerliler, topların ve tüfeklerin büyük bir gürültüyle patlamasını duyuyorlardı. Ama namlularından çıkan dumandan başka bir şey görmüyorlardı. Öyleyse İspanyolların büyüsünün gücü, insanları sapır sapır dökebiliyordu [!]. Hatta bazı kaynaklarda, yenilgilerinde, Yerliler'in, ülkelerinde bulunmayan atlar ile üzerindeki savaşçıları, insanüstü tek bir varlık gibi algılamalarının payının da bulunduğu yazılıdır [ne büyük bir kültür şoku!].

Tutsak alınan İmparator Atahualpa'nın bırakılması için kurtulmalık olarak tonlarca altın istendi. Can derdine düşen egemen, tüm imparatorluğa haberciler saldı. Daha çok tapınaklardan olmak üzere kap kacak, yontu, takı olarak imparatorluğun her yerinden altın aktı.[28] İstenen tutarda altın sağlandı. Ama lspanyollar, sözlerini tutup imparatoru bırakmadılar. Yargılayıp [?] ölümüne karar verdiler. İnka (ruhunu kurtarmak için olmalı) yakılması için yakardı. Atalarının, "sapkın", "dinsiz", "cadı" olduğu sonucuna varılanları yakarak ruhlarını kurtardıklarını çok iyi bilen Katolik Hıristiyanlar, bu ayrıcalığı İnka'ya tanımadılar. Önce, Hıristiyanlığa geçerse istediğinin yerine getirileceğini söylediler. Umarsız (çaresiz) kalan imparator, bunu da kabul etti. Gene de (istediği gibi yakılırsa kendisine inananların ve uyruklarının gözünde öldükten sonra kahramanlaşmasını engellemek için olmalı) yakmayıp "İspanyol mengenesi" denen bir araçla boynunu sıkıştırıp kırarak (1533'te) öldürdüler.[29] Ve ölüsü (bile) yakılmadı.[30]

Mohikanların sonuncusu

Avrupalıların Kuzey Amerika'yı kolonileştirme girişimleri büyük (Güney'dekinden daha büyük) bir direnişle karşılaştı. Bu yüzden, Orta ve Güney Amerika'dakinden elli yıl sonra başarılı olmaya başladı. "Başarı" [!] yolunda İtalyan denizci John Cabot, İngiliz Tacının desteğiyle (1497'de) denize açıldı. Columbus gibi o da Atlas Okyanusu (ters) deniz yolundan Asya'ya (daha kolay) ulaşılacağını düşünüyordu. Oysa Kuzey Amerika'ya (New Foundland'da) ulaşan ilk Eski Dünya'lı oldu. Portekiz egemeninin aynı bölgeye (1501'de) aynı görevle gönderdiği Gaspar Corte-Real ise bunu bile başaramamıştı. Ama Avrupa'ya elli köle ile dönmeyi başarmıştı! Porto Rico fetihçisi Juan Ponce de Leon'un (1513'teki) Florida çıkartması geri püskürtüldü. Kendisi ölümcül bir yara almıştı. Benzeri bir girişimde Lucas Valesques de Ayllon, ileride Georgia denecek yerde yaşamını yitirdi.[31]

Avrupalıların getirdikleri (Yerlilerin hazırlıksız yakalanıp kısa sürede bağışıklık geliştiremedikleri) salgın hastalıklar nüfuslarını kırdı. Ondan sonradır ki Kuzey Amerika'nın Florida gibi bazı (çekici) bölgeleri Avrupalılar için az çok güvenli duruma sokulabilmişti. Bunun üzerine Fransisken Yolu misyoner dincileri (ama Avrupalı savaşçıların koruması altında ve onların misilleme eylemleri desteğiyle) Kilise babası St. Augustinus adına kurulan St. Augustine kenti çevresinde 500 kilometre çapındaki bir alana (1565'te) yerleşebildiler. Burada kırk kadar "misyon" topluluğu kurabildiler.[32]

İspanyolların girişimlerini Fransız ve İngiliz girişimleri izledi. Bu yolda iki İngiliz (bkz. s. 1022'de sözü edildiği gibi) ilk adımları atmışlardı. Sir Humprey Gilbert (1583'te), New Foundland'da İspanyol fetihçilerin beceremediğini (ama onlardan ancak yarım yüzyıl kadar sonra ve Yerli nüfus azalınca) becerebilmişti. Yarı üvey (baba bir) kardeşi Sir Walter Raleigh, benzeri bir beceriyi Kuzey Carolina'da (1595'te) göstermişti.

Onyedinci yüzyılın ilk yarısında, Kuzey Amerika'daki bu İngiliz kolonilerine benzer Fransız, Hollanda, İsveç kolonileri (doğu kıyılarında) kuruldu. Kuzey Amerika'nın ele geçirilmesinde basamak taşları olarak kullanıldı. Bunlar önceleri (İspanyolların Orta ve Güney Amerika'daki kolonileri gibi) devlet destekli alışveriş yerleriydi. İşe, anayurttan izinli özel "kumpanyalar" ya da bireysel girişimciler olarak başlanıyordu. Yerli gereç (malzeme) ile yerli (bağımlı) emek kullanılarak olabildiğince büyük kârlar elde etmek amaçlanıyordu.[33] Bunun yanı sıra, misyonerlik eylemlerinin yürütülmesi hiç unutulmuyordu. Gerek tacir

girişimciler (İng. *Merchants*), gerek misyonerler (İng. *Missionaries*) savaşçı birliklerince (İng. *Military*) korunuyorlardı. Böylece sömürgecilik tarihine "3M" olarak geçecek yöntem (yordamlamayla) bulunup kurumlaştırılmış oldu.

Kolonilerin ve misyon topluluklarının amacı, sözde (belki bazı örneklerde özde) Yeni Dünya'ya "uygarlığı ve Hıristiyanlığı" getirip yayma (özgeci?) hedefiydi. Ancak Kuzey Amerika'nın toplulukları (Orta Amerika'nınkiler ve Güney Amerika'nınkiler gibi) "uygarlaşmış" ve "uysallaşmış" çıkmadı. Uygar Avrupalılarla "işbirliği" yapmaya gönüllü olmayan "barbarlar!" çıkmıştı karşılarına. Bu durumda koloniciler, uygarlığı ve Hıristiyanlığı yayabilmek için önlerindeki bu "engeli", giderek daha fazla kıtanın içlerine sürmekte bir özür görmediler.

Söz konusu barbar kabilelerden biri Mohikanlar idi.[34] Uygar dünya onların adını (ilk önemli Amerikan yazarlarından biri olan) J. F. Cooper'ın 1826'da yazdığı *The Last of the Mohicans* (Son Mohikan) adlı yapıttan öğrendi. Bu kitaba dayanılarak yapılan aynı adlı film ile ünleri tüm dünyaya yayıldı. Rousseau'nun (daha önce) "soylu vahşi" dediği halklardan Mohikanların adını bugün bilmeyen yok (mu?). Ama bugün (2006'da) bile az sayıda kalan Mohikan'ın Connetticut'taki (bir tür toplama kampı olan) rezervasyonda yaşadığını kaç kişi bilir?

Koloniciler, Yerliler'in boşaltmak zorunda bırakıldıkları topraklarda çalıştırmak üzere Avrupa'dan emekçi getirdiler. "Vahşi kapitalizm" evresindeki Avrupa'dan proleterleşmiş, proleterleşmemiş emek sağlamaları güç olmadı. Emekçiler, bir umut ardına düşüp kendi ayaklarıyla geldiler. Gelişleri, Avrupa'da toplumsal patlamalara yol açabilecek gerilimi, basıncı azaltma işlevi gördü. (Avrupa'ya göçmen işçi gönderilmeye başlandığı 1960'lı, 1970'li onyıllarda Türkiye'de de aynısı olmadı mı?)

Beyaz, özgür göçmen emeği (Kuzey Amerika'da) yetmedi. Daha çok Afrika'dan olmak üzere (ve daha çok bugünkü Birleşik Devletler'in güneyindeki tarım plantasyonlarında çalıştırılmak üzere) çok sayıda köle sağlanması yoluna gidildi. Bu yola gidilmesi, köle ticaretini hızlandırdı. Tarım, kölecilik ile kapitalizm gibi zıt görünen öğeleri bir araya getirme "başarısı" gösterildi. Ama bu, ileride gelişecek toplumsal patlamaların tohumlarını da atmak anlamına geldi.

KÜLTÜRKIYIM

Kızılderililer, Hintliler, Amerikan Hintlileri gibi adlarla anılan "Amerikan Yerlileri", Eski Dünya sömürgecilerinin elinden soykırıma

uğradılar. Doğal kaynaklarına el kondu. Köle, bağımlı emekçi olarak kullanılıp emekleri sömürüldü. Bunların yanı sıra "kültürkıyım" denebilecek bir tutumun kurbanı oldular. Böyle bir kıyım, yalnızca onların değil, tüm olarak insanlığın kültürel evriminin ürünü olan pek çok değerinin yitirilmesine yol açtı.

Daha önce de belirtildiği gibi, insanlık ortak bir organik ve kültürel evrim geçirmişti. Kültürel evrimini (bir grubunun Yeni Dünya'ya geçip iklim koşulları nedeniyle dünyanın öteki bölümlerinden yalıtlanmasıyla) bir süre için birbirinden etkilenmeyen iki dalı üzerinde sürdürmüştü. İşte bu iki dalda gerçekleştirilen, bazı bakımlardan benzer, bazı bakımlardan farklı kültürlerin (barışçı) karşılaşmaları, son derece verimli bir kültür alışverişine yol açabilirdi. Yeni kültürel bireşimler yaratılabilirdi. Savaşçı bir karşılaşma ve kültürkıyım nedeniyle, böyle bir etkileşim olanağı da büyük ölçüde yitirilmiştir.

Yeni Dünya'da, Eski Dünya'lılarca uygulanan kültürkıyım, kültürün hemen her alanında kendini duyurmuştur. Ama az çok birbiriyle bağlantılı iki alanda (ötekilerden) çarpıcı oldu. Bunlar, inanç ve sanat yapıtları alanı ile yazıya çiziye dökülmüş düşün ve sanat yapıtları alanlarıdır. İkincisi üzerinde, Maya ve Aztek kodekslerinin "Hıristiyanlığa aykırı pagan inançları besler" korkusuyla yakılmalarından söz edilirken (bkz. s. 939'da) durulmuştu. Aslında bu tutumun altında (bilinçli bilinçsiz) halkların kişiliksizleştirilip daha kolay boyun eğdirilmesi gibi daha derinde yatan bir başka amaç bulunmaktaydı. Bu amacın kurbanı olarak ateşe atılmaktan (cehenneme yollanmaktan) inanç ve sanat yapıtları, tahta yontular kadar altın, gümüş yontular da kurtulamadı!

Kültürkıyımda paranın rolü

İspanyol fetihçiler, İnka imparatorluğu ile Aztek imparatorluğu tapınaklarından, saraylarından, konaklarından, mezarlarından (yağma, haraç, kurtulmalık olarak) altından, gümüşten yapılmış (yontu, kaplama, kap kacak, takı) ne bulmuşlarsa ergitip külçelere dönüştürdüler. Onları, ileride para basımında kullanmak üzere, İspanya imparatoru ile bölüşüp, Avrupa'ya gönderdiler. Böylece, insanlık tarihindeki (en acı soykırımlardan biri yanı sıra) en acımasız kültürkıyım eylemlerinden biri gerçekleştirilmiş oldu.

Söz konusu sanat ve kültür yapıtları, onları yapan zanaatçılarla birlikte toplandı. Yaratıcılarına, bir ay boyunca çalıştırılarak erittirildi. İspanyolların elinden, kıyıda köşede, mezarlarda kalan pek az altın ve gümüş yapıt kurtulabildi. Örneğin, Peru'nun kuzey kıyılarındaki Baton

Grande'de bulunan bir mezarın içinden lnka öncesi (Chimu kültürü ürünü) turkuaz taşı kakılı iki altın bardak çıkarıldı. Bir başka yerden, içine insan ve hayvan figürleri işlenmiş bir gümüş kap. Zamanımıza kalabilen yapıtlardan biri de, kıvrım kıvrım dökülen yünüyle gösterilen 20 santim büyüklüğünde som altından çok sevimli bir lama yontusudur.[35] Ve sanat tarihçileri kadar Yeni Dünya tarihçilerini sevindiren bir buluntu olarak, İnka imparatorlarından birinin eşini (kız kardeşini) ya da odalıklarından birini gösteren bir altın (dökme) yontu daha. Önemi, üzerinde, yassı yuvarlak büyükçe başlı bir topluiğne ile tutuşturulmuş renkli kilim desenli bir pançonun (battaniyenin?) bulunması. Son olarak, mezarlardan çıkarılmış "tumi" denen araçların sözü edilebilir. Bunlar, yarımay biçimli obsidyen bıçaklar olup, kabzalarının üstünde güneş tanrıyı simgeleyen, incelikle işlenmiş altın kurslar bulunan gerçek ya da törensel kurban araçlarıdır.[36]

Hazır altın ve gümüş (eşyalar) stokları tükenince, yeni kaynaklar arandı. Eski madenler yoğun olarak işletildi. Potosi gibi yeni maden yatakları bulunup işletmeye açıldı. Eski Dünya'ya altın, özellikle gümüş akışı sürdürüldü. Yeni Dünya'nın emek kaynakları yanı sıra doğal kaynaklarının bu sömürüsü, sonunda nereye varacaktı? Vardığı nokta her zaman Eski Dünya'lıların yararına olmadı:

Kolonilerdeki yağmacılar arasında kavga çıktı. Peru'yu ele geçiren Francisco Pizarro, Almagro'yu Şili'yi ele geçirmeye gönderdi. Kendisine başkaldırınca, onu öldürttü. Ama Almagro'nun yandaşları da onu (1541'de) öldürdüler. Kardeşi Gonzalo Pizarro, Bolivya'yı ele geçirmişti. Ama o da İspanya genel valisinin liberalleştirici yasalarına karşı başkaldırınca (1548'de) idam edildi. Francisco Pizarro'nun (yarı üvey) kardeşi Hernando Pizarro, savaşlarında ağabeyini desteklemişti. Ağabeyi hakkında açılan davada onu savunmak için gittiği lspanya'da, yirmi yıl boyunca gözlem altında tutuldu. Anlaşılan "Pizarro Kardeşler" bir aile kumpanyası gibi çalışmışlardı. Son üyeleri Juan Pizarro, Peru'nun ele geçirilişinde ağabeyinin yanındaydı. Ayaklanan İnkaların önderi Manco Capac birliklerinin İnka başkenti Cuzco'yu geri alma amaçlı saldırılarına karşı, kenti büyük bir yüreklilikle savunmuştu. Ama bir Yerli kalesine yaptığı saldırıda (1536'da) öldürüldü![37]

Görüldüğü gibi yalnızca kolonilerdeki yağmacıların araları değil, koloniler ile kolonici İspanya egemenlerinin arası da bozulmuştu. Gonzalo Pizarro, İspanya genel valisinin yasalarına karşı çıkarken İspanya taçına karşı başkaldıran biri durumuna düşmüştü. Öte yandan, kolonilerden anayurda sel gibi akıtılan altın ve gümüş, Eski Dünya'nın eski ekonomik dengelerini bozdu. İspanya'dan Osmanlı'ya, Osman-

lı'dan Hint Okyanusu kıyısı ülkelerine dek Eski Dünya ekonomisi (1929 bunalımını anımsatan çapta, ama zamana yayılmış) bir bunalımın burgacına düştü. Bu ülkelerde malların fiyatlarında (1500-1600 arasında) o zamana dek görülmemiş, nedeni anlaşılamayan bir yükseliş ortalığı kastı kavurdu. Nedeni ancak yirminci yüzyılın ekonomicilerince anlaşılabildi. Ekonomi tarihine "fiyat devrimi" adıyla geçirildi.[38] Üretim artırılmadan dolaşımdaki değişim aracı olan para tutarının artırılması, istemi (talebi) artırıp fiyatların yükselmesine yol açmıştı. Bir başka deyişle, emek dökülmeden elde edilmiş (dolayısıyla başkalarının emek ürünlerine el koymaya yarayan) altın yağması, yağmaya katılmayan alıcıları (artan fiyatlarla) vurduğu gibi, katılanları da (ekonomik bunalımla) vurmuştu.

Kilise'nin tutumu

Kilise'nin Yeni Dünya'da girişilen soykırıma karşı çıktığı anlaşılıyor. Dincileri, ellerinden geldiğince, Hıristiyan savaşçıların ve tacirlerin bu tür eylemlerini önlemeye çalışmış görünüyor. Buna karşılık, iş kültürkıyıma gelince, benzeri bir tutum gösterdikleri söylenemez. Tersine (zaman zaman kültürkıyıma karşı çıkmış görünseler de)[39] Eski Dünya imparatorluklarının giriştiği kültürkıyımın en önemli araçları olduk-ları söylenebilir. Bu, Hıristiyan misyonerlerinin Yerliler üzerinde yoğun bir öğreti aşılama (endoktrinizasyon) etkinliğinde kendini ortaya koymuştur. Meyvesini (özellikle Orta Amerika'da ve Güney Amerika'da olmak üzere) yaşamda kalan neredeyse tüm Yerlilerin Hıristiyanlaştırılmasında vermiştir.

Kültürkıyımda misyonerlerin takındıkları tutuma (önce yakıp sonra pişmanlığa kapılan) Rahip de Landa gibi "duyarlı" dincilerin (s. 990, n. 25/61'de sözü edilen) davranışları tipik bir örnek olarak alınıp verilebilir. Bunun yanı sıra Püriten kolonicilerin çabaları anımsatılabilir. Fransisken ve Dominiken (Katolik) keşişlerin soykırımı engellemeye çalışan çabaları hakkında, konunun yazarı Zavala'nın "onlar olmasaydı yerli kültürü yok olabilirdi"[40] yargısı gerçekliği (ancak yarısını) yansıtıyor olabilir. Çünkü "yok olmayan" (sürmesine izin verilen) ya da yok edilemeyen Yerli kültürü, Hıristiyanlığa ters düşmeyen alanlarla sınırlıdır. Bu geçmiş bilinmeden, Latin Amerika ülkelerinde Kilise'nin zaman zaman saman alevi gibi parlayıp sönen devrimci tutumu ve tek tük de olsa görülen "kominist papazlar" olgusu kavranamaz.

Misyonerlerin, hümanistlerin ve tek tek (ender) aydınların kültürkıyım karşısındaki çabalarının sonucu ne olmuştur? Bu, Yerli direnişi-

nin tarihi boyunca değiştirdiği (Garcia-Yrigoren'in saptadığı) biçimlerden çıkarsanabilir: Önce ayaklanmalar biçiminde direnişler görüldü. Örneğin, neredeyse bir yüzyıla yayılan İnka direnişi, ancak 1590'da (güçlükle) bastırılabildi.[41] Ayaklanmaları "kurtuluş akımları" ya da "kargo kültürleri" denen düşünsel direnme biçimleri izledi.[42] Bunlar, kendi kültürleri içinden süzüp çıkardıkları düşünce ve inançlarla gösterilen son bir çırpınıştı. Hıristiyanlaştırılan Yerlilerin direnişi, en sonunda, İsa'nın çıkıp gelip kendilerini kurtaracağı günlerin beklendiği "binyıllıkçı mesihçilik" biçimini aldı.[43] Bu, soykırım alanında değilse de kültürkıyım alanında "kasaptan medet umma" noktasına varıldığını gösteriyordu. Böyle bir durum, siyasal kuram kavramlarıyla söylenirse, üzerlerinde "ideolojik hegemonya" kuruluşunun yetkin bir örneğiydi. İdeolojik hegemonyaya da boyun eğdiklerini gösteriyordu.

Başka türlü de olamazdı. Çünkü kolonicilik (öteki adıyla sömürgecilik) temelde bir dünya imparatorluğu kurma girişimiydi. İmparatorluğun, ekonomik altyapısını destekleyip (halkların sömürülmelerine karşın, daha doğrusu bu sömürüyü örtmek için) çeşitli kültürel geçmişleri olan toplulukları bir arada tutacak bir üstyapıya gereksinimi vardı. Bu da olsa olsa tektanrıcı bir din olabilirdi. Hıristiyanlık, sömürgecilerin, aramaya, bulmaya gerek bırakmayan bir inanç olarak ellerinin altındaydı; onu kullanacaklardı.

ESKİ DÜNYA-YENİ DÜNYA ETKİLEŞİMİ

İnsanlık, soykırım ve kültürkıyım nedenleriyle, Eski Dünya ile Yeni Dünya kültürlerinin ve uygarlıklarının olası etkileşiminden büyük ölçüde yoksun kalmıştır. Gene de iki dünyanın karşılaşmasından insanlığın yararına ve zararına bazı sonuçlar doğmuştur.

Gerçekten, Eski Dünya insanları, Yeni Dünya'ya yalnızca ateşli silahlar getirmediler, ateşli hastalıklar da getirdiler. Yeni Dünya'da bilinmeyen metal üretim araçları yanı sıra yanlarında tunç, demir savaş araçları da vardı. Yeni Dünya florasında bulunmayan buğdayı, arpayı, pirinci, zeytini, turunçgilleri, üzüm bağını armağan ettiler. Armağanları arasında, Yeni Dünya faunasının yoksun olduğu at, katır, eşek, sığır, koyun, keçi, domuz, tavuk gibi cinsler de, hazır, evcilleştirilmiş türleriyle bulunuyordu.[44] Bu maddesel kültür kalıtları yanı sıra bilim, ileri teknoloji, alfabetik yazı (abece) gibi insanlığın tinsel kültür alanındaki evriminin son ürünleri de getirilmişti. Bunlar (her ne kadar o sırada yaşayan Yerliler pek yararlanamamışlarsa da) geleceğin yerli, yabancı, melez kuşaklarının yararlanılmasına (ister istemez) sunulmuş oldu.

Buna karşılık Yeni Dünya'dan Eski Dünya'ya bildiğimiz (frengi?), bilmediğimiz (nice) hastalıkların bakterilerinin, virüslerinin taşınmış olması olası.[45] Eski Dünya'da bulunmayan mısır, patates, manyok, domates, fasulye, kabak gibi bitkiler getirildi. Bunların yanı sıra keyif verici (dolayısıyla yararı yanı sıra zararlı olabilen) uyuşturucu bazı bitkiler, Yeni Dünya'dan getirilip Eski Dünya kültürüne sokuldu. Tütün, bunlar arasında akla gelen en önemli örnektir.

Evcilleştirmeye elverişli pek fazla hayvan cinsinin bulunmadığı Yeni Dünya'nın toplulukları, Eski Dünya topluluklarının kültürüne, hindi dışında önemli bir evcil hayvan katkısında bulunamamışlardır. Lama, alpaga, vikunya gibi küçük devegiller (nedense?) Eski Dünya'ya aktarılmamıştır. Ama bugün onların (özellikle vikunyanın) nitelikli ve değerli yününden Eski Dünya'lılar da yararlanmaktadır.

Eski Dünya'dan getirilen kültür ürünlerinin (kullanılış amaç ve biçimlerine göre) yerli emeğin köle ve öteki bağımlı emek durumlarına düşürülmesini hızlandırıcı etkileri oldu. Öte yandan bunlardan bazılarının, Yerlilerin yaşamlarında olumlu devrimci katkıları da görüldü. Yeni Dünya'dan gelen kültürel evrim ürünlerinin ise, Eski Dünya'nın hem üst hem alt sınıfları üzerinde, bazılarının devrimci, bazılarının karşıdevrimci etkilerinden söz edilir. Eski Dünya-Yeni Dünya etkileşiminin söz konusu etkileri hakkında bir düşünce edinebilmek için ikişer örnek yeter:

Kapitalist burjuva uygarlığının, Avrupa'da işsiz güçsüz bıraktığı (proleter) "fazla emek", bu kez (Haçlılardaki gibi) bir savaşla değil (barışçı yolla?) Yeni Dünya'ya postalandı. Karşılığında Yeni Dünya'dan "artıdeğer" aktarımı beklendi. Bunun, Avrupa ülkelerinde toplumsal dengeleri etkileyip devrimci gerilimi düşürüşüne (bkz. s. 1027'de) değinilmişti. Benzer biçimde, patatesin Yeni Dünya'dan getirilip Eski Dünya tarımına sokuluşu, örneğin İrlanda gibi ülkelerde proletarya arasında açlık sorununu bir dereceye dek hafifletip, onların devrimci güçlerini kırdığını yazıyor kimi ekonomi tarihçileri.[46]

Yeni Dünya tarım ürünlerinden mısır ve tütün, Osmanlı'ya da girip Türkiye topraklarında da üretilmeye başlanmıştı. Bunların (dışarıya buğday, tütün, (mısırla beslenen hayvanlardan sağlanan) deri gibi "geleneksel tarım ürünleri" satılıp dışarıdan endüstri ürünleri alınarak) Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomisinin (endüstrileşmeyi ağırlaştıran) bir yapı kazanmasında etkili olduğu yazılmaktadır.[47]

Bir Yeni Dünya (hafif) uyuşturucusu olan tütün, her iki dünyadaki tüketicilerini vurdu! Ama vurgunu, tütün işleyicisi, sigara yapıcısı ve

dağıtıcısı olanlar vurdu. Bu ürün, Kuzey Amerika'da Yerlilerce evcilleştirilen ender bitkilerdendi. Yerli topluluklarının "dostluk çubukları" ile törensel çapta tüttürülüyordu. Bağımlılık yaratan bir günlük tüketim kalemi durumuna gelmemişti. Avrupalılar el atmasaydı belki hiçbir zaman bu konuma getirilmeyecekti. Kuzey Amerika'yı ele geçirenler, ondan varsıllık edinebileceklerinin kokusunu aldılar. Tütün üretimi ve tüketimi, Yerli kültürü içindeki bağlamından koparıldı. Batılı plantasyoncular, tacirler ve kapitalistlerce birölçekleştirilmiş, paketlenmiş kolay taşınıp kolay pazarlanabilir puro, sigar ve sigaraya dönüştürüldü. Sigara içme (Azerilerin deyişiyle "sigara çekme") Yeni Dünya kadar Eski Dünya'nın her yerinde (zamanla) yaygınlaştırıldı. Öyle ki tütün, daha 1619 gibi erken bir tarihte, Virginia kolonisinin en önemli dışsatım ürünü olmuştu. Kısacası sigara, Batılı kapitalistlerce dünya çapında pazarlanmasının sonucunda, insanlığın karşısına canavarlaşan bir sağlık sorunu yaratarak dikildi.

İspanyolların Yeni Dünya topraklarını ele geçirip sömürme amaçlarının aracı olarak getirdikleri atın ve tüfeğin, kimi Yerli topluluklarının yaşayış biçimleri üzerinde "devrimci" etkileri oldu. Kuzey Amerika'nın avcılık destekli tarımcı toplulukları (Ova Hintlileri) bu iki araçla donanınca, etkili bizon avcılarına dönüştüler. Yerleşik yaşamı bırakıp bizon sürülerinin ardına düştüler. Göçebelik yaşayışına geri döndüler.[48] Bir yandan Avrupalı tacirlere silah karşılığında bizon postu sattılar. Öte yandan, yalnızca bizonlara değil, Avrupalı kolonicilere de (kısa bir süre için bile olsa) kan kusturdular. Sonra avlanma sırası kendilerine geldi. Bizonlarla birlikte yok olma tehlikesi altında bir popülasyon durumuna düştüler.

Eski Dünya-Yeni Dünya kültürleri etkileşimi genelde (bu örneklerin de gösterdiği gibi) Yeni Dünya'nın doğal kaynakları ile Eski Dünya'nın insan (kültür) kaynaklarının birleştirilmesiyle yürütüldü. Çevrime (devreye) Afrika'nın insan kaynakları (zor yoluyla) sokulunca, köleci kapitalizm denen "karışık yaratık" doğdu. Onun gelişmesiyle ileride, insanlığın tanıdığı en güçlü (ve en tehlikeli) emperyalist gücü yaratılacaktı. Böylece ekonomicilerin ve tarihçilerin "dünya sistemi" dedikleri küreselleşme yoluna girilmiş olacaktı.[49]

YENİ DÜNYA'NIN YENİ UYGARLIKLARININ DOĞUŞU

Yeni Dünya'nın kuzey kıtasında, Yerli halklar sürülüp soykırıma uğratıldı. Onların kültürleri yerine, ele geçirilen geniş topraklar üzerinde Beyaz ve Siyah emek sömürüsüne dayanan bir endüstri uygarlığı ku-

rulmaya başlandı. Güney kıtasında ise, benzeri bir yeni uygarlık, Yerli emeği ve melez emek üzerinde yükselmeye başlayacaktı. İkisi de sınıflı, devletli, ideolojili uygar endüstri toplumu olarak gelişecekti. Bunlar, Eski Dünya uygarlığı kurumlarının Yeni Dünya'da kopya edilerek yeniden üretilmesi girişiminin ürünleri olacaktı. İkisinin de motoru, önce tarım, sonra endüstri alanında, üretici emekçilerden üretim araçlarını (o ya da bu yolla) ele geçirmiş sınıflara aktarılan toplumsal artının sağlayacağı enerjiyle çalıştırılacaktı.

Kuzey Amerika'da Beyaz ve Siyah emek sömürüsü

Bilindiği gibi, bir insanın morfolojisi, anadan ve babadan "seçilen" genlerle, ana karnındayken biçimlenir. Onun psikolojisi ise, büyük ölçüde içinde yaşamaya başladığı toplumsal ve kültürel çevre tarafından biçimlendirilir. Buna benzer biçimde, yeni bir toplumun, yeni bir uygarlığın morfolojisi sayılabilecek kurumları, onun kuruluş koşulları içinde biçimlenir. İleride onun maddesel kültürünün ve simgesel kültürünün (koşullara göre) üretileceği örüntülerini (kalıplarını) oluşturur. Dolayısıyla söz konusu toplumun ileride gelişme gösterecek karakteristik özellikleri (kurumları, değerleri) kuruluşu koşullarına bakılarak az çok gözlemlenebilir. Bunu görmek için, Kuzey Amerika ve Güney Amerika kolonilerinin kuruluş ve ilk gelişme dönemlerinin koşullarına bakılmalı. Tüm kolonilere bakma olanağı (burada) bulunmadığına göre, her birinden birer-ikişer "yansıtıcı" (temsil edici) örnek seçmekle yetinilebilir.

Greene'ye göre, Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonileri, Güney Amerika'daki İspanyol kolonilerinden farklı oluşumlardır. Ayrıca, İngiliz kolonileri de kendi içlerinde iki farklı modelde toplanabilir.[50] Bunlara "Virginia modeli" ve "Plymoth modeli" denebilir. Bu iki modelin daha sonra birleşmesi, Yeni Dünya'nın Kuzey Amerika'daki yeni uygarlığının morfolojisini (yapısını) oluşturmuştur.

Virginia tütüncü modeli: Virginia'da Chesapeake'de (1607'de) kurulan kolonide koloniciler, önlerinde Avrupa pazarları için tütün üretimi gibi kârlı bir iş buldular. Ve bireysel kârlarından başka hemen hiçbir şeye önem vermediler. Bölgenin en iyi tütün yetişen topraklarını ele geçirdiler. Yerlileri buralardan sürdüler. Sürdükleri için, tütün üretiminde çalıştıracakları kimseleri (Amerika'da kendilerine yeni bir yaşam kurma umuduna kapılan) Avrupalılardan sağladılar.

Koloniciler, böyle bir umudun kasıp kavurduğu kimseleri, Amerika'ya girmelerini ve toprak sahibi olmalarını sağlama sözü vererek bağla-

dılar. Ancak bunun karşılığı olarak, getirdikleri kişilerin, gösterecekleri işte dört ile yedi yıl arasında değişen bir süre boyunca çalışmayı kabul etmeleri gerekiyordu. Bu koşulu kabul eden İngiliz emekçilerinin, kadın erkek, çoluk çocuk olmalarının bir önemi yoktu. Bu, bir tür "bağımlı emek" demekti. Emekçiler, Amerika'ya kapağı atma, iş bulma ve ileride toprak sahibi olup varsıllaşma umuduyla kendilerini işverenin sunduğu koşullara bağlıyorlardı. İşveren ise, onları umutlarından yakalayıp kendine bağımlı kılıyordu. Çalışma koşulları öylesine ağır, yaşanan yerler öylesine sağlıksızdı ki çoğu bekâr olan (ve evlenemeyen) tarım işçileri arasında ölüm oranları arttı. Emekçi eksikliği, Afrika'dan getirilecek kölelerle tamamlanacaktı. Sonuç, Chesapeake kolonisinde emekçi kitlelerin "aşırı derecede sömürüsüne dayanan" bir toplumun kurulması oldu. Öte yandan "başarılı" plantasyoncuların varsıllıkları hızla artıyordu. Sınıflar arasında uçurumlar açıldı. Toplumsal patlamalar kapıya dayandı.

Plymoth Püriten modeli: Virginia'dakinden farklı bir kolonicilik çizgisi, New England'da (1620'de) Plymoth'da başlatıldı. Koloniciler, Hollanda'dan Kalvencilere yönelik baskıdan dolayı kaçan 101 kişilik Püriten göçmen grubuydu. Koloniye, 1630'lu yıllarda, çeşitli Avrupa ülkelerinden, kötü durumlarının nedenini dinsel yozlaşmada bulan çok sayıda sofu Hıristiyan aktı. Amaçları, inançlarına uygun temiz bir yaşam kurmaktı. Kurdukları dinsel topluluklarla, aynı zamanda dünyaya bir örnek sunmak istiyorlardı. Bu yolda küçük tarımcı topluluklar oluşturdular. Çiftçilik ile hayvancılık karması "geçimlik tarım" ile uğraştılar. Böylece (Püriten ahlak anlayışının baskıcılığının yaratmış olabileceği mutsuzluklar bir yana bırakılırsa) mutlu sayılabilirlerdi. Gelir dağılımı, Chespeake'dekinden çok daha eşitlikçiydi. Ortalama yaşam beklentisi, oradakinden daha yüksekti. Nüfus hızla arttı. Benzeri koloniler çoğaldı.

Ne var ki Püriten deneyimi kendini (New England dışında) iki kuşaktan fazla sürdüremedi. Onlar da yavaş yavaş Virginia koloniciliği çizgisine koşut (yarışmacı) bir raya oturdu. Püriten ahlak değerleri, Birleşik Devletler'de bazen gizil, bazen göstermelik kaldı. Koşullara göre zaman zaman canlandı, zaman zaman canlandırıldı.

Kapitalizmin Kuzey Amerika'daki gelişmesini (iyi bilindiği gibi) 1680'den sonra başlayan, Afrika'dan sağlanan büyük çapta köle dışalımı[51] ile kölecilik belirleyecektir. Öyle ki bir yüzyıl kadar sonra (1760'ta) Güney'de Chesepeake kolonileri artık köle emeğiyle yürütülen tütün üretimine dayanıyordu. Köle emeği toplam nüfusun % 45'i dolaylarına ulaşmış bulunuyordu. Kuzey'de New Englad'da % 1'de kalmıştı. İkisi

arasındaki orta kolonilerde % 7'de karar kılmıştı. Buna karşılık, İngiliz Amerikasındaki kolonilerin seçkinler katmanı, özgür nüfusun % 1'ini aşmadı. Bu, topluluklar içinde sınıf kavgasının (Kuzey ile Güney'in farklılaşmasının) çoktan başlamış olduğunu gösterir.[52]

Güney Amerika'da Yerli emeği ve Beyaz emek sömürüsü

İspanyol koloniciler (altın ve gümüş biçiminde) hazır birikmiş varsıllığı (bir bölümünü kendilerine alakoyup bir bölümünü anayurda aktararak) kısa sürede tükettiler. O zaman tarım plantasyonları yanı sıra (onlardan çok) eski maden yataklarını daha yoğun işletip yeni maden ocakları açma yoluna gittiler. İki ekonomik etkinlik de yoğun emek kullanımını gerektiriyordu. Önce, Antiller'in, Karayipler'in halklarından insanları yakalayıp, Küba'ya getirip köleleştirmişlerdi.[53] Orta Amerika'daki ve Güney Amerika'daki Yerli nüfus (daha çok salgın hastalıklarla) azalınca, Avrupa'dan (Beyaz) göçmen getirildi. Avrupa'dan (özellikle İspanya'dan ve Portekiz'den) gelen emek, yeterli nicelikte olmadığı gibi istenen nitelikte de çıkmadı.

Tarımda enkomienda modeli: İspanyol fetihçiler, böylece doğan emek kıtlığı sorununu, ele geçirdikleri toprakları (üzerlerinde yaşayan Yerlilerle birlikte) *enkomienda* denen kamu yönetsel birimlere bölüp aralarında bölüşerek çözme yoluna gittiler. Kendilerine *enkomienda* bağışlananlar, bölgeleri içindeki Yerlilerden "vergi" diye haraç isteme hakkına sahip oldular. Yetmedi (1602'de) onlardan hizmet (angarya) isteme hakları da tanındı.

Bu, ne kölelik ne de serflikti. Bir tür (özgün) emek denetleme ve kullanma dizgesiydi. Sonuçta "bağımlı emek" sayılabilirdi. Ayrıca, Yerlilerin Hıristiyanlaştırılması, misyonlardaki misyonerlerin çabaları yanı sıra bu *enkomienda* kamu yönetsel birimlerin yöneticilerinin çabalarıyla yürütüldü.

Madenlerde mita yöntemi: *Enkomienda* sahipleri bir kamu yönetsel soylular katmanı durumuna yükselmişlerdi. Bununla yetinmediler. Kasabalarda ve kırlarda toprak satın alıp tarım işletmecileri, alışverişe atılıp tacir, maden işletip endüstrici oldular. Potosi'de (1545'te) gümüş, Huancauelica'da (1563'te) cıva madenleri bulundu.

Maden işletmeleri açılan yerlerde, yörenin Yerlilerine (Cumhuriyet Türkiyesi başlarında Ereğli-Zonguldak kömür havzasında uygulanan çözümü anımsatan bir yöntemle) maden ocaklarında, dönüşümlü ola-

rak (münavebeyle) çalışma zorunluluğu getirildi. *Mita* denen bu yöntem, daha sonra (1632'ye dek sürmek üzere) yapı, dokuma, kakao işleme gibi kent ekonomileri alanlarında da uygulanarak yaygınlaştırıldı.

Sonuç kendini gümüş, civa ve bakır madenlerinde zorunlu, zorlu, sağlığa zararlı çalışma koşulları nedeniyle, salgın hastalıklar yanı sıra Yerli nüfusun hızla azalmasında gösterdi.

Yerli nüfusunun azalmasının yarattığı emek kıtlığı sorununa çözüm, Avrupa'dan (Beyaz) Antiller'den (Siyah) yeni emek gücü akışının kanallarının açılmasıyla çözüldü. Öyle ki 1640'ta 30 bin Afrikalı vardı; onyedinci yüzyılın ortasında Siyah nüfus 100 bini bulup İspanyolları aşmıştı. 1790'da (haraç ödeyen Yerliler bir yana) 60 bin İspanyola karşılık 26 bin Yerli-Beyaz melezi ve Siyah-Beyaz melezi bulunuyordu.[54]

Melezleşmeye koşut sınıflaşma: Yerli nüfusun Beyaz emekçilerle birlikte plantasyonlarda, madenlerde, kentlerde çalıştırılması ırkların karışmasına vardı. Antiller'den getirilen köleler ile "özgür" (!) Yerlilerin evlenmeleri melezleşmeye yol açtı. Bu, bir bakıma, insanların toplumsal konumlarının ırklarına göre değil, üretim ilişkilerindeki konumlarına göre belirlendiğini gösteren tarihsel bir kanıttır. Böyle bir yeni toplumsal farklılaşmanın, katman toplumundan (zümre toplumundan) sınıf toplumuna geçiş evresine denk düşmesi de bunu göstermektedir.

İspanyol koloniciliği modelinde, Güney Amerika ülkelerinde, sonuçta bir ırkları eritme (karıştırma) potası oluştu. Bu potadaki Avrupalı (İspanyol) ile Yerli melezine *mestizo*, Siyah ile Yerli melezine *mulatto* dendi. *Crole* denenler, İspanyol (Beyaz) olmakla birlikte Yeni Dünya'da doğmuş olanlardı. Avrupa'da doğup Orta Amerika'ya ve Güney Amerika'ya ilk gelenler (fetihçiler) ile (Avrupa'da doğup) daha sonra gelenler en yüksek kesimi oluşturdular. Avrupa asıllı olup Yeni Dünya'da doğanların onların bir altında sayılmaları, kamu yönetiminde *encomienda* sahiplerinin, anayurttan gönderilen bürokratlardan oluşmasının ürünüydü. Sonuçta şöyle bir toplumsal farklılaşma gelişti.[55]

1. Toplumsal piramitin tepesinde, erk ve varsıllık sahibi yüksek orundaki ve yüksek konumdaki İspanyollar yer aldı.

2. Onları, İspanyol olmakla birlikte Yeni Dünya'da doğan *Crole* denen kesim izliyordu. Kendilerine daha aşağı basamaktakilere tanınmayan bazı haklar (ayrıcalıklar) tanınmıştı.

3. *Mestizo* kesimi, Avrupalı ile Yerli karışımı olup toplumsal piramitte kesin belirlenmiş bir yerleri yoktu. İçlerinden kimileri işveren, kimileri işgören konumunda bulunabiliyordu.

4. Yerliler, salgın hastalıklar, kötü çalışma koşulları ve ağır sömürü nedenleriyle yok olma tehlikesi altında yaşayan kesimdi. Zavala'ya göre (daha önce belirtildiği gibi) kimi çevrelerin çabası olmasaydı yok olup gideceklerdi. Yok olmalarını, dinsel örgütlerin çabasıyla çıkarılan bazı yasalar önledi. Söz konusu yasalarda, özgür yurttaşlar olarak kabul edildiler. Toprak edinebilmeleri hakkı tanındı. Kendilerine ait yerel yönetimlerinin, kiliselerinin, yasalarının, yargı organlarının (mahkemelerinin) bulunması kabul ediliyordu. Bu kesimin insanları (görece) özgür ve özerk konumlarının yarattığı fırsatla, eski (Yerli) kültürlerinin bazı öğelerini koruyabildiler. Ama onları Katolik inancı ve Batı (Avrupa) kültürüyle karıştırarak geleceğe geçirebildiler. Böylece melez bir kültürün kurucuları ve yayıcıları oldular.

5. İspanyolların "kastlar"[56] dediği kesimler, Yerlilere tanınan koruyucu haklardan da yoksundular. Bu durumda toplumsal sıradüzeninin en alt basamağında bulunuyorlardı. Bu kesimin insanları, maden "kamplarında", şekerkamışı plantasyonlarında, sığır çiftliklerinde çalışan emekçilerdi. Güney Amerika "popüler kültür"ü, onların yaratısı olarak doğup gelişecekti.[57] Bu kesim *Crole* ayrıcalıklarından da yoksun olup kamu görevlerine (memur olarak) alınmıyordu.

Yeni Dünya'da yeni uygarlıkların kuruluşu yüzyıllarında olduğu gibi bugün de (2006'da da) yeryüzünde uygarlığa geçmiş topluluklarda, sıradüzenli toplumsal yapı varlığını sürdürmekte. Sürdürdüğü gibi, basamaklar arası uçurum, "İnsanlık Tarihi" bilgi dalındaki anlamıyla uygarlığın yapısının ve değerlerinin gereği olarak giderek artmakta!

=

29. Bölüm

X.29/1. "Yeni Dünya" kavramı, ilk kez, Martin Waldseemüller'in çizdiği ve Güney Amerika topraklarını (öncekileri gibi) Asya ile bitişik göstermeyen haritada kullanılmıştı (*Timelines*, s. 98).

X.29/2. Yeniçağın başlangıç tarihi konusundaki tartışma için bkz. Peter Burke ve Halil İnalcık, "Introduction", *History of Humanity*, c. V, s. 3.

X.29/3. Endüstri devrimine varabilecek yolların, önce Çin İmparatorluğu'nda açılıp sonra tıkanışıyla ilgili bu bilgilerin ve yorumların tümünü, McNeill, "Dünya Tarihinin Değişen Biçimi", *Dünya Tarihi* (10. baskı) sonuna ekli yazısına (s. 871-875 arasına) borçluyum.

X.29/4. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 394.

X.29/5. Sung Hanedanı döneminde (960-1229 arasında) vergilerin para olarak toplanması yanında, endüstri devrimi yönünde büyük toplumsal ve düşünsel değişiklikler olarak, dinden çok bir felsefe olan Konfüçyüsçülüğün (Taoculuğa) ağır basması, imparatorluk bürokrasisinin yeniden kurulması, çay ve pamuk üretiminin yaygınlaşması ve barutun ilk olarak savaşta kullanılması gibi gelişmeler gerçekleştirilmişti (*The Longman Encyclopedia*, 1989 baskısı, "China" girdisi).

X.29/6. Bkz. Eric Hobsbawm, *Haydutlar*, çev. Fatma Taşkent, Logos Yayıncılık, İstanbul, 1990, 122 s.

X.29/7. Feodal toplumdan kapitalist topluma geçişle ilgili açıklamalar, Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (1995 Kısaltılmış Basım), IX. Bölüm'den, s. 277-290 arasından aktarılmıştır.

X.29/8. İngilizcedeki, hem "ısmarlama" hem "buyurma" hem de "düzen" anlamına gelen *order* sözcüğü, üreticiler ile tacirler arasındaki ilişkinin ve genel olarak düzenin niteliği hakkında bir şeyler açıklamıyor mu?

X.29/9. Bkz. *The Longman Encyclopedia* (1989 baskısı), "Artillery", "gun", "mortar", "small arms" girdileri.

X.29/10. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 875.

X.29/11. "Çitleme" eylemleri için bkz. Moore, Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, Dizin'de "çitlemeler" girdisinde verilen sayfaları.

X.29/12. Bkz. Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, s. 121 ve Moore, Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri* (2003 baskısı), s. 39.

X.29/13. Ortaçağ'ın Kuzey Almanya bölgesinin kentlerinin bu ticaret birliği içinde dış ticaretle uğraşan şirketi (Lat. *Hansa*) bulunan yetmiş kadar kentin ve kasabanın yabancı rekabetine ve korsanlara karşı savunma birliği olarak 1358'de kurulmuştu (*The Longman Encyclopedia*, 1989 baskısı, "Hanseatic League" girdisi).

X.29/14. Bkz. *Kuran*, Bakara, 275: "Murabahacılık yapanlar şeytan çarpmış gibi kalkarlar. Bunların böyle olmaları: 'Alışveriş de murabaha gibidir' demeleri yüzündendir. Halbuki Allah alışverişi helal, murabahayı haram kılmıştır. Kim bundan vazgeçerse evvelce aldığı onundur."

Tevrat, Levililer, 25/36: "Ondan faiz ve kâr alma, ve Allahından kork; ta ki kardeşin senin yanında yaşasın" sözünde "kardeşin" dediği Musacılar olup faizin hiç değilse dindaşlar arasında yasaklandığı anlaşılıyor.

İncil'de, Matta, 21/12'de, İsa'nın Tapınak'taki sarrafların masalarını devirişi ve varsıllığa karşı birçok sözü, faize karşı olduğunun kanıtları olarak gösterilebilir. Ama halk anlasın diye meselli konuşma eğilimiyle (Matta, 25/27'de aktarılan) sözleri faizden yana gösterilebilecek niteliktedir. Bu meselinde bir efendi geziye çıkarken paralarını hizmetçilerine emanet eder. Döndüğünde parasını işletip faiziyle geri verenleri överken emaneti gömüp olduğu gibi geri vereni "paramı faize vermen gerekti, dönünce faiziyle alırdım" diye kınayıp tembel bir uşak olarak nitelemektedir. İsa bu meselde, olasılıkla kendisi yokken çabalayıp dindaş kazanan ve kazanamayan havarilerini karşılaştırmaktaydı.

X.29/15. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 561.

X.29/16. Adı, gazlarla ilgili (ısınan gazların genişleyip içinde bulundukları kabın çeperlerine eşit basınç yaptıklarını formülleştiren) fizik yasasına verilen bilginlerden Robert Boyle, İrlandalı doktor ve kimyacıydı. Kimyayı simyadan ayırıp kimyasal elementleri, tepkimeleri ve çözümlemeleri (kimyasal analizi) tanımlayan ilk bilgin oldu. "Boyle yasası" olarak da bilinen yasayı vakum pompası ile yaptığı deneyler sonunda (1662'de) ortaya koydu. Ki bu tarih tam da bilimsel düşünüşün endüstri üretimine koşut olarak gelişmesini örneklendirecek bir döneme rastlamaktadır.

30. Bölüm

X.30/17. Christopher Columbus (1451-1506), İtalya'nın Cenova kentinde doğmuştu. İspanya'da usta bir denizci olup çıkmıştı. Dünya'nın yuvarlaklığının kafalara iyice yerleşmesinin etkisiyle, Hindistan'a, doğudan değil batıdan gidilerek ulaşılabileceğini düşündü. Bu düşüncesini açtığı İspanya kralının ve kraliçesinin desteğini aldı. 1492'de Küba'ya ve Hispaniola denecek Karayipler'e ulaştı. Burada, Hispaniola'da bir koloni kurdu. Amiral ve buraların genel valisi yapıldı. Venezuella'yı 1498'de keşfedince, yeni bir kıta bulduğunu anladı. Hispaniola'daki yönetiminin yarattığı kötü durumdan dolayı valilikten alınıp zincirlenerek İspanya'ya götürüldü. Son seferinde (1502'de) Orta Amerika'ya ulaşmışsa da ilgi görmeyip unutuldu. Amerika'nın kâşifi olarak ünlenmesi ölümünden neden sonra gerçekleşti (*The Longman Encyclopedia*, 1989 baskısı, "Columbus, Christopher" girdisi).

X.30/18. *Popol Vuh*, s. 56'daki, çevirmeni Tedlock'un açıklamasında, *Popol Vuh*'un yazarlarını şaşırtan olgunun, şeflerinin yenilgiye uğratılıp öldürülmesinden çok işkenceden geçirilmesi olduğu vurgulanıyor.

X.30/19. Bkz. Jack P. Greene, "North America", *History of Humanity*, c. V, s. 374 ve *The Longman Encyclopedia* (1989 baskısı), "Gilbert, Sir Humprey" ve "Raleigh, Sir Walter" girdileri.

X.30/20. Greene, "North America", *History of Humanity*, c. V, s. 372.

X.30/21. Bkz. Silvio Zavala, "Mexico", *History of Humanity*, c. V, s. 381. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 473'te, Cortes'in ele geçirdiği 1519'da 11 milyon olan Meksika Vadisi'nin nüfusunun, 1650'de 1,5 milyona düştüğünün hesaplandığı yazılıdır.

X.30/22. Franklin Pease Garcia-Yrigoren, "Peru", *History of Humanity*, c. V, s. 390.

X.30/23. Bkz. Garcia-Yrigoren, "Peru", *History of Humanity*, c. V, s. 390 ve Greene, "North America", *History of Humanity*, c. V, s. 372.

X.30/24. "Haklı savaş" anlayışları için bkz. Zavala, "Mexico", *History of Humanity*, c. V, s. 380'de, *"Conquistadore*'ler başlangıçta kâfirlere (İng. *infidels*) karşı haklı savaş skolastik kuramına dayanmışlardı" deniyor.

X.30/25. Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 324.

X.30/26. Bkz. Hagen, *The Ancient Sun Kings...*, s. 324-326.

X.30/27. Bkz. Garcia-Yrigoren, "Peru", *History of Humanity*, c. V, s. 388 ve Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 326.

X.30/28. Söz konusu kurtulmalık altın ve gümüşün bugünkü değerinin (bkz. *Timelines*, s. 38'de) 30 milyon dolar tutacağı hesaplanmıştır.

X.30/29. Bazı İspanyol kaynaklarında Atahualca'nın başının kesilerek öldürüldüğü ileri sürülmektedir. Öldürülmesinin betimlemesi için bkz. John Hemming, *The Conquest of Incas*, Londra, 1973, Book Club Associates, s. 78. Burada, yakılmaya hüküm giydirilmiş olmasına karşın (İspanyol mengenesiyle de değil) ipte boğulduğu yazılıdır.

X.30/30. İspanyol fetihçilerin Yerliler'e uygun gördükleri cezalardan birini (bağlı ellerine haç tutuşturulup çarmıhta boğazına geçirilen urganla asılışını) gösteren (daha sonraki tarihlerden kalma bir kitapta Yerlilerce çizilmiş resim için bkz. *Timelines*, s. 91. Bu resim Atahualpa'yı göstermese de başına gelenleri anlatıyor gibidir.

X.30/31. Bkz. Greene, "Noth America", *History of Humanity*, c. V, s. 373 ve *The Longman Encyclopedia* (1989 baskısı), "Cabot, John" ve "Ponce de Leon, Juan" girdileri. Gene de Ponce de Leon "Florida fatihi" sayılır; 1508'de Puerto Rico'yu da ele geçirmişti. Hakkında yaratılan mitosa göre "gençlik pınarı" denen yeri bulma amacındaydı. Florida dönüşünde (1621'de) Yerlilerce yaralanmış, az sonra Küba'da ölmüştü.

X.30/32. Greene, "North America", *History of Humanity*, c. V, gene s. 373.

X.30/33. Greene, "North America", *History of Humanity*, c. V, s. 375.

X.30/34. Metin boyunca "idi" deyişleri yayınevinin redaktörünü ve okuyucuyu rahatsız etmiş olabilir. Bunun bilincindeyken neden kullanıldı? "Mohikanlar'dı" diye akıcı bir söz yerine neden kesintili, dolayısıyla, sarsıntılı deyiş olan "idi" dendi? Kavramları, adları yanlış dizilme, okunma, anlaşılma olasılığına karşı, yalnızca (eksiz, takısız) bırakma, çift tırnaklardan sonra hece eklememe gibi yarı pragmatik yarı estetik (geçerli-geçersiz) tasalarla!

X.30/35. Hagen, *The Ancient Sun Kingdoms...*, s. 296.

X.30/36. "Tumi" kurban bıçaklarının pek çok kaynakta verilen fotoğraflarına örnek olarak bkz. *Timelines*, s. 74 ve Hemming, *The Conquest of the Incas*, şömiz (dış kapak kılıfı) üzerindeki fotoğraf.

X.30/37. Bkz. *The Longman Encyclopedia* (1989 baskısı), "Pizarro, Francisco" girdisi.

X.30/38. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 470. Fiyat devrimi hakkında sayısal veriler için bkz. Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, 1991 baskısı, s. 44.

X.30/39. Bkz. Zavala, "Mexico", *History of Humanity*, c. V, s. 380-381.

X.30/40. Zavala, "Mexico", *History of Humanity*, c. V, s. 382.

X.30/41. Bkz. Garcia-Yrigoren, "Peru" ve Zavala, "Mexico", *History of Humanity*, c. V, sırasıyla s. 389 ve 381. Söz konusu ayaklanmalar dizisi ve onsekizinci yüzyıldaki örneklerinin en ünlüsü Topac Amaru ayaklanması için bkz. Millones, "Central Andes", *History of Humanity*, c. IV, s. 609 ve Garcia-Yrigoren, "Peru", *History of Humanity*, c. V, s. 389.

X.30/42. Garcia-Yrigoren, "Peru", *History of Humanity*, c. V, s. 391; "kargo kültleri için bkz. *AnaBritannica* (1988 baskısı), "kargo kültü" girdisi.

X.30/43. Garcia-Yrigoren, "Peru", *History of Humanity*, c. V, s. 393.

X.30/44. Burke ve İnalcık, "Introduction", *History of Humanity*, c. V, s. 4.

X.30/45. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 473'te, frenginin kaynağının Yeni Dünya olduğunun kesin olmadığı belirtilmektedir.

X.30/46. Bkz. Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı*, çev. Julide Ergüder ve Alaeddin Şenel, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1989, s. 305.

X.30/47. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 523.

X.30/48. Bkz. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 515.

X.30/49. Burke ve İnalcık, "Introduction", *History of Humanity*, c. V, s. 4'te, "Marksist bağlantılı" dedikleri ekonomici ve tarihçi Wallerstein'in onaltıncı yüzyıl Avrupasında bir "dünya sistemi" doğduğunu ve Batı Avrupa ticaret kapitalizmi ile başlayan bu olgunun, Doğu Avrupa'da serfliğin, İspanyol Amerikasında ve Brezilya'da [daha sonrası için Birleşik Devletler de eklenebilir - A.Ş.] köleliğin canlandırılmasıyla bağlantılı olduğu görüşünü aktarmaktadırlar. Wallerstein'in bu görüşü ve "dünya sistemi" hakkında Türkçedeki kaynaklardan biri için bkz. Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills (der.), *Dünya Sistemi (Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?)*, çev. Esin Soğancılar, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

X.30/50. Bkz. Greene, "North America", *History of Humanity*, c. V, s. 374-375.

X.30/51. Greene, "North America", *History of Humanity*, c. V, s. 376. McNeill, *Dünya Tarihi* (10. baskı), s. 514'te John Hawkins adında bir İngilizin köle yüklü ilk gemiyi (1652'de) İspanyol sularına soktuğu bilgisi verilmektedir.

X.30/52. Greene, "North America", *History of Humanity*, c. V, s. 377; ABD'nin kuruluş yıllarında sınıf savaşı ve iç savaş için bkz. Moore, Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri* (2003 Türkçe baskısı), s. 151 ve sonrası.

X.30/53. İnsanları köleleştirmenin (İngiliz uygulamasından alınmakla birlikte) iç sızlatan bir yolu, yakalanan kişinin (İng. *seasoning* denen bir yöntemle) altı ay zincirli tutulup, hiçbir şey yaptırmayıp, hiçbir şey yapmasına izin verilmeyip "tavlanarak" kişiliğinin ezilmesidir. Zincirleri çözülüp işe koşulunca, sunulan koşullara (zincirli geçmişine göre katlanılır bulup) boyun eğecek duruma getirilmesidir. ("Slavery Business: How to Make a Million from Slavery", BBC-2, 3 Ağustos 2005 tarihinde yayınlanan belgeselden).

X.30/54. Zavala, "Mexico", *History of Humanity*, c. V, s. 381-382.

X.30/55. Bkz. Zavala, "Mexico", *History of Humanity*, c. V, s. 381-383.

X.30/56. Hint uygarlığında görülen, Hintlilerin *Jati* dedikleri toplumsal katmanlara çağdaş kaynaklarda "kast" denmesi, Latin Amerika sömürgeciliğinde oluşan bu katmana benzetilmesine dayanmaktadır.

X.30/57. Zavala, "Mexico", *History of Humanity*, c. V, s. 383.

=

İÇİNDEKİLER
-Ayrıntılı-

GİRİŞ: Nereden Nereye 9:

Ben neyim? 9; İnsan nedir? 10; Bir insan tanımı daha 11; Senaryo I: İnsan denen hayvan 12; Andizin I: Büyük Patlama'dan günümüze 15; Tarih nedir ne değildir? 16: Bilimsel tarih "mitos" değildir 16, Tarih "peygamberler tarihi" değildir 16, Tarih "kronoloji" değildir 16, "Kahramanlar tarihi" tarih değildir 17, Peki tarih nedir? 17; Neden "İnsanlık Tarihi?" 18: Montaj sağlar 18, "Laboratuvar" sunar 18, Süreklilikleri, kesintileri, sıçramaları gösterir 18, İlkellik tarihi + uygarlık tarihi = İnsanlık tarihi 19; "İnsanlık tarihi" doğuyor! 20; İnsanlık tarihinin kapsama alanı 22: Cansız maddeden canlı varlıklara 22, Kemirgenlerden asalaklara 22, Asalaklardan üretkenlere 23, Üretkenlerden sömürgenlere 23; İnsanlık tarihinin yararlandığı bilimler ve disiplinler 23: Doğa Tarihi 23, Evrim Biyolojisi 24, Antropoloji 24, Arkeoloji 24, Tarih 24, Sosyoloji 25, Tıp 25, Fizik ve Kimya 25, Bilimdışı bilgi dalları 25, Normatif disiplinler ve etik değerler 26.

Giriş Notları 27.

I. Kesim: ANTROPOGENESİS: İNSANOLUŞUMU

1. Bölüm: CANSIZ MADDENİN EVRİMİ: Fiziksel ve Kimyasal Evrim 33

BÜYÜK PATLAMADAN BÜYÜK SIÇRAMAYA 34: Büyük Patlama: *Big Bang* 35: Büyük Patlama'nın kanıtları 35, Evrenin yaşı 36, Maddenin karmaşıklaşması 37; Büyük sıçrama: canlılığa geçiş 38: Miller-Urey deneyi 39, Abiyogenesis 39; Nicelik-nitelik ile evrim-devrim ilişkileri 40; Yerküre'nin evrimi 41: Dünyaların ayrılması 42, Eski Dünya ile Yeni Dünya'nın farklılaşması 42; Andizin II: Yerküre'nin evriminde jeolojik çağlar 44.

2. Bölüm: CANLILARİN EVRİMİ: Organik Evrim 45
Organik evrimin kanıtları 46: Dolaylı kanıtları 46, Dolaysız kanıtları 46; Tekhücrelilerden çokhücrelilere 47; Andizin III: Tekhücrelilerden çokhücrelilere evrim 48; Mutasyondan "doğal ayıklanma" sürecine 49; Eşeysiz üremeden eşeyli üremeye 51; Virüslerden bakterilerden bitkilere hayvanlara 52: Yaşam çemberinin dönüşü 53; Çizelge I: Yeryüzünde yaşam çemberi 53, Etçillik-otçulluk farklılaşması 53; Yerkabuğu katmanlarında organik evrimin izleri 55.

3. Bölüm: İNSANIN EVRİMİ: İnsanın Organik Toplumsal Kültürel Gelişmesi 57
İNSANIN ORGANİK EVRİMİ 57: İnsanın evriminin insan öncesi temelleri 58: Cinsel farklılaşma 58, Memelilerin evrimi 58; İnsanın uzak hayvan anaatalarının evrimi 58: Promisiyen kemirgen evresi 59, Ağaç yaşamı 59, Bedeninin irileşmesi 59, İskeletinin değişmesi 59, Parmaklarının gelişmesi 60, Gözlerinin öne kayması 60, Beyninin büyümesi 62; Savanaya inişle yolların ayrılması 62: Hominid öncesinin soyağacı 63, Hominidlerin evrimi 63; Hominid karakteristik özellikler 64: Dikilme: bipedal lokomasyon devrimi 64, Elin evrimiyle araç devriminin fizyolojik temelleri 66, Beynin gelişmesiyle organik altyapının tamamlanması 67; Cinsel dimorfizm: erkek-dişi ikibiçimliliği 69; Bebekliğin uzamasıyla taklidin ve öğrenmenin yoğunlaşması 71; Çenenin ve diş yapısının evrimi 72; Konuşmanın fizyolojik altyapısı 73.
UZAK VE YAKIN HAYVAN ANAATALARIMIZ VE KUZENLERİ 74: *Ramapithecus:* Anaatalıktan uzaklaştırılan uzak akrabamız 74; *Australopithecus:* Yakın hayvan anaatalarımızın kuzeni 75
UZAK İNSAN ANAATALARIMIZ 76: *Homo habilis:* becerikli uzak insan anaatamız 77, *Homo erectus:* ayakları yere sağlam basan uzak insan anaatamız 78.
YAKIN İNSAN ANAATALARIMIZ VE KUZENLERİMİZ 81: Terminoloji sorunu 82; *Homo neanderthalensis* kuzenimiz 83; Arkaik Tipte *Homo sapiens:* yakın insan anaatamız 85; Çağdaş Tipte *Homo sapiens:* Cro-magnon İnsanı 86.
İNSANIN ANAATALARININ TOPLUMSAL EVRİMİ 88: Toplumsal evrimin organik temelleri 89; İçgüdüler 89; Büyük sürü davranışı-grup davranışı farkı 91; Toplumsal birimlerin evrimi 94.
ANAATALARIMIZIN PSİKOLOJİK VE DÜŞÜNSEL EVRİMİ 94: Psikolojik ve düşünsel evrimimizin rekonstrüksiyonu 95: Yöntem sorunu 95, Acı ve haz duyuları 95; Duyusal düzeyden düşünsel düzeye yükseliş 96: Geçmiş ve gelecek zaman kavramları 96, Çizelge II: Geçmiş ve gelecek zaman kavramları ile korku, umut, güvenlik duygularının ilişkisi 98, Korku ve umut duyguları 98, Güvensizlik duygusu, güven arayışı 99; Organik kalıtım-kültürel kalıtım farkı 99; İletişimin gelişmesi ve dilin doğuşu 99; Ölüm kavramı 100, Sorun çözücü düşünüş 101; Simgesel araç takımının oluşturulması 101: Maddesel araçlardan simgesel araçlara 102, İmgeden simgeye 103; Kendini yaratan insan 104; Simgelerin özgürleştirici ve tutsaklaştırıcı etkileri 104: Özgürleştirici etkileri 104, Tutsaklaştırıcı etkileri 105, Toplumsal özneden aşkın özneye kaçış 106, Simgelerin semantik ve majik yüklemleri 108.
ORGANİK EVRİM-KÜLTÜREL EVRİM ETKİLEŞİMİ 109: Kültürel evrimin başlangıç noktası 109, Organik evrimi sollaması 109, Etkileşimleri 110.
I. Kesim Notları 114.

II. Kesim: İLKEL TOPLULUK

4. Bölüm: İLKEL TOPLULUĞUN EŞİTLİKÇİ YAPISI 133: Terminoloji ve sınıflandırma sorunları 134: Yabanıl, barbar, uygar kavramları 134, İlkel topluluk kavramı 136.

İLKEL TOPLULUĞUN YAPISI 136: Kabaca eşitlikçi toplumsal yapı 137: Takım örgütü 137, Kamp yaşamı 138, "Artıştırıcılık" 138; Kadın-erkek kültürlerinin farklılaşması 139: "Eksik etekler" 139, Matriarşi-patriarşi kavgası 140; İlkel toplulukta işlerin "yürütülmesi" 141: Geleneğin zorbalığı 141, Yaşlıların saygınlığı 142, Av önderinin geçici başkanlığı 142, Androkrasi eğilimi 143.

İLKELLERDE İNSAN-İNSAN VE İNSAN-DOĞA İLİŞKİLERİ 144: İnsan-insan ilişkileri 144: Sözcük dilleri 145, Temel duyguları 145, Düşünceleri 145, Kandaşlık ilişkileri 145, Dostça iç ilişkiler 146, Düşmanca dış ilişkiler 147, Ksenofobi 147; İnsan-doğa ilişkileri 148: Asalaklık 148, Doğaya uyum 148, Doğaya "tutsaklık" 149; Yaşarkalma gücü 149.

İLKEL TOPLULUĞUN EVRELERİ 150: Toplayıcılık 150; Leşyiyicilik 151; Avcılık ve toplayıcılık 151: Kara avcılığı ve toplayıcılığı 152, Su avcılığı ve toplayıcılığı 153, Uzman avcılık ile uzman toplayıcılık evreleri 154.

İLKEL TOPLULUĞUN DURAĞAN YAPISI 154: Toplumsal artı üretilememesi 154; Kararlı denge yasası 154.

5. Bölüm: PALEOLİTİK KÜLTÜR: Eski Taş Çağı 157: Paleolitik kavramı 157; Paleolitiğin kapsamı 158.

AŞAĞI PALEOLİTİK 159: Araç olarak kullanılan nesneler 160; Taş araç endüstrileri 160: Şafaktaşlar 160, Olduvan Endüstri 161, Aşölyen Endüstri 161, Elbaltaları, satırlar, yarıcılar, yongalar 161.

ORTA PALEOLİTİK 162: Orta Paleolitik araç takımı 163: Lövalvaziyen Endüstri 163; Ateşin denetime alınması 164; İlk konutlar ve ilk yerleşkeler 165.

YUKARI PALEOLİTİK 166: Devingenliğinin nedenleri 167: İklim ve Çevre etmeni 168, Emek etkeni 168; Maddesel kültür alanındaki gelişmeler 170; Musteriyen Endüstri: birleşik araçlara geçiş 170, Doğal barınaklardan yapay konutlara 171; Simgesel ve tinsel kültür alanındaki gelişmeler 173: Orinyasiyen ve Gravetiyen kültürler 173, Solütreyen ve Magdalenyen kültürler 174; Taşınır "sanat" yapıtları 175: Simetri ve beğeni 175, Hayvan yontucukları 177, Venüsler 178, Beden süsleme "sanatı" 180; Taşınmaz "sanat" yapıtları 182: Mağara ve kaya gravür ve resimleri 182, Müzik, dans, mitos 184; Yukarı Paleolitik "sanat" yorumları 185: Materyalist yorumlar 186, Sembolik yorumlar 187, Öteki yorumlar 187; Senaryo II. Avdan dönenin mızrağı kırılsın 188.

YENİ DÜNYA PALEOLİTİĞİ 191: Pangea'dan kopuşun sonuçları 191; İnsanın Yeni Dünya'ya olası geçiş yılları 192; Yeni Dünya Taş Çağı kültürleri 193: Litik, Arkaik, Formatif evreler sınıflandırması 193; Koşut Evrim Yasası 194; Yeni Dünya Paleolitiği geçim biçimleri 195: Toplayıcılık evresi 195, Uzman avcılık evresi 195, Avcılık ve toplayıcılık evresi 196, Uzman toplayıcılık evresi 197.

İLKEL DÜŞÜNÜŞÜN REKONSTRÜKSİYONU 197: Sihirsel düşünüş biçimi 197: Av sihiri törenleri 198, Sihirin iksir ve afsun öğeleri 198; Düşünüş biçiminin yaşayış biçimindeki temelleri 199: Organik evrimsel kökleri 199, Kültürel evrimsel kökleri 199, Asalak yaşamın kargaşa ve rastlantı dünyası 200; Çağrışımcı, benzetmeci, sınıflandırıcı düşünüş 200: Analoji mantığı 201, İstekselci psikoloji 202; Sihirsel düşünüşün bilgibilimi 203: Özne ile nesneyi karıştırma 203, Nesne ile sim-

geyi karıştırma 204, Simgeyi etkileyerek nesneyi etkileme umudu 204, Doğaya can yükleme 205, Doğaya buyurma 205, Sihirin gücü, 206; Çizelge III: Sihirsel, dinsel, bilimsel düşünüş biçimleri 207.
II. Kesim Notları 208.

III. Kesim: İLKEL TOPLULUKTAN UYGAR TOPLUMA GEÇİŞ
6. Bölüm: MEZOLİTİK KÜLTÜR 227: Soyutta ve somutta Mezolitik Kültür 227; İklim değişikliğinin etkisi 228.
MADDESEL KÜLTÜRDE GELİŞMELER 229: Minitaşlar ve birleşik araçlar 229, Yay ve torna 230, Yayın artıları eksileri 231, Devşirme bıçakları 232; İri taş araçlar 233; İnsanlığın ilk canlı aracı: köpeğin evcilleşmesi 233.
TİNSEL KÜLTÜRDE GERİLEME SAVLARI 235: İri taş ve minitaş araçlar sorunu 236, Mağara ve kaya sanatında durum 236, Çakıltaşları üzerindeki "sanat" 236, Mezolitik gömü ve gömü armağanı göreneği 237, Kültürel evrimin geri vitesi olur mu? 237.
MEZOLİTİKTE GEÇİM BİÇİMLERİ 237: Sürek avcılığından tekil avcılığa 238; Balık avcılığı ve yumuşakça toplayıcılığı 238; Toplayıcılıktan yabanıl tahıl devşiriciliğine 239: Kurak iklime uyarlanma 239, Tahılların üstünlükleri 240.
MEZOLİTİK KÜLTÜRLÜ TOPLULUKLAR 241: Tarım öncesi yerleşmeler 241; Azilyan kültür 242; Hartum Mezolitik yerleri 242; Natuflu kültür 243.

7. Bölüm: NEOLİTİK DEVRİM 245: Neolitik kavramı 245, Neolitik Devrim kavramı 247.
NEOLİTİK DEVRİM OLGUSU 248: Yabanıl tahıl devşiriciliğinden üreticiliğe 248: Toplayıcılıktan devşiriciliğe 248, Tahılların değeri 248, Devşiriciliğin sorunları 249, Üretime geçilmesinde kadının rolü 250, Orağın ve çapanın evrimi 250; Ön Tarım 251: Tahılların evcilleştirilmesi 252, Evcilleştirilen öteki Eski Dünya bitkileri 254, Yeni Dünya'da geç başlayan evcilleştirme 255; Hayvanların evcilleştirilmesi 256: Hayvanların evcilleştirilme amacı 256, Önce bitkiler mi hayvanlar mı evcilleştirildi? 256, Hayvanların evcilleştirilme sırası 258, Hayvanların evcilleştirilmesinin etkileri 259; Karma çiftçilik 260.
TARIM BİÇİMLERİ 260: Küçük sulama tarımı 261, Yar ve Yak tarımı 261, Bahçe tarımı 262, Saban tarımı 263, Büyük sulama tarımı 263, Feodal tarım 264, Plantasyon tarımı ve makineli tarım 264, Endüstriyel tarım 264, Biyoteknolojik tarım 265.
NEDENLERİYLE SONUÇLARIYLA, TOPRAĞA YERLEŞME 265: Kanıtları 265; Nedenleri 265: Zorunluluklar 266, Beklentiler 266; Sonuçları 266: Kölelik 266, Güvenlik 267, Nüfus artışı 267, Mülkiyet 267, Miras 268, Savaş 268, Yurt 269, Öteki sonuçları 269, Kan bağından yer bağına geçiş 270.
NEOLİTİK ZANAATLAR 271: Cilalama 271, Çömlekçilik ve yapıcılık 272, Örme ve dokuma zanaatları 272; Ticaretin ve profesyonel zanaatların tohumları 273.
TOPLUMSAL FARKLILAŞMA 273: Topluluk içi farklılaşma 274; Topluluklar arası farklılaşma 275; Yerleşik çiftçi-göçebe çoban farklılaşması 275; Savaşçı ve barışçı ilişkiler 277: Barışçı alışveriş ilişkilerinin önü tıkalı 278, Savaşçı yağma ilişkilerinin önü açık 278; Senaryo II: Altaylar'dan inen yiğit 278; Talan, yağma, haraç, vergi evreleri 280: Ayıcılık evresinde talan 280, Arıcılık evresinde yağma 281, Koruculuk evresinde haraç 281, Dayıcılık evresinde vergi 281; Fetih, çöreklenme, toplumsal artı aktarımı 282; Çizelge IV: Emeğin verimliliği ve toplumsal artı gizilgücü 284.

NEOLİTİĞIN ESKI DÜNYA'YA YAYILMASI **290**: Neolitiğin Eski Dünya odakları **291**; Batı Asya'dan çevresine yayılması **292**; Neolitiğin Afrika'da yayılması **292**; Hindistan'daki yayılması **293**; Çin'deki yayılması **294**; Güneydoğu Asya'daki yayılışı **295**; Buğday ve arpa tarımı ile pirinç ve darı tarımı farkı **296**; Eski Dünya-Yeni Dünya Neolitik kültürlerinin farkı **297**.
YENİ DÜNYA NEOLİTİĞI **298**: Kuzey Amerika'da yokluğu **299**; Orta Amerika Neolitiği **300**; Güney Amerika Neolitiği **301**.
NEOLİTİK BIR YER BIR İNSAN BIR HALK **302**: Neolitik bir yer: Çayönü (ZÖ 9500-6800) **303**, Neolitik bir İnsan: Buzadam Ötzi (ZÖ 5300) **305**; Neolitik bir çağdaş topluluk: Arapeşler (IS yirminci yüzyıl) **307**.
III. Kesim Notları **309**.

IV. Kesim: UYGAR TOPLUM
8. Bölüm: UYGAR TOPLUMA GEÇIŞIN KOŞULLARI **325**: Terminoloji: "Uygarlık" kavramı: **325**; Yüksek kültür-uygarlık ayrımı **326**.
UYGARLIĞA VE DEVLETE GEÇIŞ KURAMLARI **327**: Aristoteles'in "polis" kuramı **327**; Uygar toplumun dinsel kuramları **329**; İbn Haldun'un "bedevi-hazari kapışması ve umran" kuramı **330**; Engels'in "sınıf çatışması" kuramı **331**; Oppenheimer'ın "fetih kuramı" **334**; Toynbee'nin "meydan okuma" kuramı **335**; Lowie'nin "dernekleşme" kuramı **336**; Service'in "işyöneticiliği" kuramı **337**; Carneiro'nun "nüfus baskısı" kuramı **339**; Wittfogel'ın "hidrolik toplum" kuramı **340**; Frangipane'in "güçlü aileler" kuramı **341**.
ILK UYGAR TOPLUMA GEÇIŞIN "ON" KOŞULU **342**: Iklim değişikliği koşulu **343**, Üretim koşulu **343**, Artı üretme gizilgücü koşulu **343**, Artı üretmeye zorlama koşulu **343**, Topluluklar arası farklılaşma **343**, Toplumsal katmanlaşma koşulu **344**, Fetih ve çöreklenme **344**, Büyük çapta bütünleşme **344**, Taşkın ırmağı coğrafyası koşulu **345**, Toplumsal artı aktarma koşulu **345**.
UYGAR TOPLUMA SONUÇSUZ KALAN GEÇIŞ GIRIŞIMLERI **346**: Kente varamayan kasabalar: Jericho ve Çatalhöyük **346**: Jericho **346**, Çatalhöyük **348**; Ulutaş kültürü: Uygarlığa çıkmaz sokaklar **351**: Menhirler **352**, Dolmenler **353**, Pasaj mezarlar ve galeri mezarlar **353**, Anıt ulutaşlar **353**, Malta tapınakları **354**, Bir Anadolu Stoneheng'i Göbekli Tepe **354**.

9. Bölüm: SÜMER'DE UYGAR TOPLUMA GEÇIŞIN KURGUSU **357**: Uygarlığın Batı Asya'daki Neolitik kökleri **357**; Sümer'de katmanlaşmaya götüren itici güçler **358**, Mezopotamya'da kentleşmeye varan gelişmeler **359**.
SÜMERLER **361**: Geçmişleri **361**, Şamanları **361**, Kabile başkanları **362**.
SÜMER'DE UYGARLIĞA VARAN GELIŞMELER **363**: Artı aktarımı **363**; Büyük sulama tarımına geçiş **363**; İş ve emek yönetimi **364**; Zanaatların gelişmesi **365**; Kentleşme **365**; Kent-kır bütünleşmesi **365**; Yöneten-yönetilen farklılaşması **367**; Düşünsel farklılaşma ve ideoloji **367**; Kent devleti **367**; Ve işte uygarlık! **367**; Çizelge V: Artı aktarımı ve uygarlığın itici güçleri **368**; Senaryo IV: Ayın altında dönen ilk tekerlekler **368**.
KÜLTÜREL EVRIMDE DEVRIMCI GELIŞMELER **371**: Pratik bilgi ile kuramsal bilginin birleştirilmesi **371**; Sayı ve yazı sistemlerinin kuruluşu **372**: Andaçlar **373**, Sayı tabletleri **373**, Piktogramlar **373**, Tapınak kayıtları **374**, Çiviyazısı ideogramları **375**, Hece yazısı fonogramlarına geçiş **375**, Abece'ye kavuşma **376**, Abece'nin yayılışı **377**. Çizelge VI: Mezopotamya-Batı toplumlarında yazının evrimi **378**.

10. Bölüm: MEZOPOTAMYA ÖRNEĞİNDE UYGAR TOPLUMUN YAPISI VE GELİŞMESİ **379**: Uygar toplumun farklılaşmış yapısı **380**; Toplumsal yapının birlik ve bütünlüğünün sağlanması **380**.
UYGAR TOPLUMUN KURUMLARININ GELİŞMESİ **381**: İÖ 4. binyıl Sümer'i: "Haraç ekonomisi" dönemi **381**: Tapınak odağı **382**, Haraç devleti **382**; İÖ 3. Binyıl: Tapınak ve aile ekonomileri dönemi **382**: Tapınak kompleksleri **382**, Büyük aile işletmeleri **384**; Egemenliğin Sümerlerden Samilere geçişi **384**; Yönetimin dincilerden savaşçılara geçişi **386**: Savaşçılar ve saraylar **386**, Tarihte dinci-savaşçı ilişkilerinin kurgusu **387**.
MEZOPOTAMYA UYGAR TOPLUMUNUN KATMANLARI **390**: Köleler **390**, Bağımlı ve bağımsız emekçiler **392**, Zanaatçılar **393**, Tacirler **393**, Dinciler **393**, Savaşçılar **395**; Katmanlı uygar toplumun bedeli **395**.
TARIMCI UYGAR TOPLUMUN DINSEL DÜŞÜNÜŞ BIÇIMI **396**: Sihirsel düşünüşten dinsel düşünüşe geçiş **397**: Doğayla düzenli etkileşim **397**, İlginin hayvanlardan bitkiler dünyasına kayışı **397**, Bilginin insanda odaklaşması **398**, Nedenselcilik yerine erekselciliğe savruluş **398**; Sihirsel düşünüş ile dinsel düşünüşün farkları **400**: Doğaya buyurma yerine tapınma **400**, Yarı zamanlı doğaüstü uzmanları yerine profesyonel düşünürler **401**, Benzetme yerine tümdengelim mantığı **401**; Dinsel düşünüş düzeneği **402**: Edilgin özneler **402**, İnanç psikolojisi **402**, Aşkın öznelerin aracılığı **403**, Düşünsel kulluk **404**; Dinsel düşünüşün başlangıç evresi **405**: Venüsler'den Toprak Ana'ya **405**, Toprak Ana'dan Ana Tanrıça'ya **405**, Tanrıların efendilere benzetilmesi **406**, Tanrıların yöneticilere benzetilmesi **406**, Tanrıların (yaratıcı) insanlara benzetilmesi **407**, Tanrılara ölümsüzlük yakıştırması **407**, Tanrı adının konması **408**; Yazgı kavramı **409**; Uygar toplumun endüstrici evresinde dinsel düşünüşün yeri **411**: Bilimsel düşünüşün gelişi **411**, Dinsel düşünüşün direnişi **412**.
MİTOSLARDA YANSITILAN DINSEL IDEOLOJI **413**: Düşünüş biçimi-ideoloji ilişkisi **413**: *Enuma Eliş* yaratılış destanı **414**; Enki ile Ninmah mitosu **419**; Gılgamış destanı **419**; Tufan mitosu **420**; Cennet mitosu **421**; Andizin IV: Mezopotamya uygarlığı olayları **422**.

11. Bölüm: UYGARLIĞIN BATI ASYA'DAN ESKI DÜNYA'YA YAYILMASI **427**.
UYGARLIĞIN YAYILMACI GÜÇLERI **427**: Artı aktarımıyla üretici güçlerin geliştirilmesi **428**; Hammadde kıtlığının dışa açılımı zorlaması **428**; Mallarla birlikte düşüncelerin taşınması **430**; Barbar toplulukların uygarlığa çekilmesi **431**.
UYGARLIĞIN YAYILARAK GELIŞMESI **433**: Irmak boyunca yayılması **433**; Taşkın ovalarına sıçraması **435**; Irmak uygarlıklarından kıyı uygarlıklarına geçilmesi **435**; Kent devletlerinden imparatorluklara yöneliş **437**.
YAYILMANIN GETIRDIĞI DÜŞÜNSEL GELIŞMELER **439**: Kenttanrıcılıktan çıkılıp tektanrıcılığa ulaşılması **439**; Dinden felsefeye geçilmesi **441**; Felsefeden bilime geçilememesi **443**; Andizin V: Uygarlığın Eski Dünya'ya yayılışı **445**.
IV. Kesim Notları **446**.

V. Kesim: ESKI DÜNYA ESKIÇAĞ UYGARLIKLARI
12. Bölüm: MISIR UYGARLIĞI **463**: UYGARLIĞA GEÇIŞI **464**: Neolitik geçmişi **464**; Nil etmeni **465**; Mezopotamya etkisi **466**.
MISIR UYGARLIĞININ DÖNEMLERI **467**: Hanedanlar Öncesi (İÖ 2920 öncesi) **467**; Erken Hanedan Dönemi (İÖ 2920-2575) **468**: Firavunluk **469**, Kentler ve

başkentler **471**; Eski Firavunluk (İÖ 2575-2134) **472**: Piramitler, tapınaklar, saraylar **473**, Bağımlı emekçi orduları **474**, Kapıkulu zanaatçılar **474**, Yazmanlar bürokrasisi **475**, Toprak soyluluğunun doğuşu **476**, Katmanlar savaşımı ve Birinci Ara Dönem (İÖ 2134-2040) **477**; Orta Firavunluk (İÖ 2040-1640) **478**: İmparatorluğun yeniden kuruluşu **478**, Uygarlığın taşraya yayılması **479**; Hiksoslar ve İkinci Ara Dönem (İÖ 1640-1550) **480**; Yeni Firavunluk (İÖ 1550-1070) **481**: Tapınakların ve dincilerin yükselişi **481**, Atonculuk ile tektanrıcılık girişimi **482**, Emperyalist açılım **484**.
MISIR MİTOLOJİSİ **484**: Ölüp ölüp dirilen doğa tanrı **484**; Osiris ile İsis mitosu **485**; Mısır yaratış mitosları **487**.
MISIR'IN KÜLTÜR KALITI **488**: Eski Mısır'ın son ışığı: İskenderiye Müzesi ve Kitaplığı **488**; Hypatia: İskenderiye Kitaplığı yıkıntıları altında bir papatya **489**.

13. Bölüm: HİNT UYGARLIKLARI
İNDÜS UYGARLIĞI **491**: Doğuşu **492**; Sümer etkisi **493**; Yerli kaynak savı **493**.
BİLİNMEZLER UYGARLIĞI **495**: İndüs yazısı **495**; İndüs toplumu **496**; İndüs uygarlığının sonu **496**.
İNDÜS KENTLERİ **498**: Harappa: Harap edilmiş bir kent **498**; Kalibangan büyükkenti **499**; Mohenjo-Daro: Ölüler Tepesi **500**; Lothal liman kenti **501**.
İNDÜS KÜLTÜRÜ **502**: Maddesel kültürü **502**: Pişmiş tuğla ve "iç at" bardak **502**, Tarım ve hayvancılık **503**; Ticaret ve zanaatlar, **503**; Tinsel kültürü **504**: İndüs mühürleri **504**, Yontu sanatı **505**, İndüs kültür kalıtı **506**.
GANJ UYGARLIĞI **507**: Coğrafya etmeni **507**; Kast etmeni **508**.
ARYAN ŞEFLİKLERDEN YABANCI HANEDAN İMPARATORLUKLARINA **510**: İki egemen kast ikili yönetsel yapı **510**; Kabile konfederasyonlarından klan cumhuriyetlerine **511**; Merkezli monarşilere geçiş **511**; Yabancı hanedanların gelişi **512**; Magadha devleti ve Maurya imparatorluğu **513**; Türk Kuşan egemenliği **514**; Gupta imparatorluğu **515**; Müslüman fethi **515**; Türk-Moğol Hindistan imparatorluğu **516**; Hindu tepkisi ve Maratha devleti **517**.
HİNT DİNSEL DÜŞÜNÜSÜ **518**: Neolitik çoban kökenleri **518**; Neolitik çiftçi kökleri **519**; Neolitik kültür-uygarlık bireşimi **520**; Brahmacılık **520**: Varna öğretisi **521**, Ruhgöçü kuramı **522**; Upanishadlar, çilecilik, gizemcilik **524**; Budacılık ve Caynacılık **524**: Budacılık **525**, Caynacılık **527**; Hinduculuk **528**; Müslümanlık-Hinduculuk çatışması: Tantracılık ve Sihcilik **529**; Sati yakısı ve kadının konumu **530**.

14. Bölüm: ÇİN UYGARLIĞI **533**: Köken tartışması **533**: Dış kaynak savı **534**, Yerli kaynak karşı savı **534**; Çevresel arka plan **535**: Lös toprakları **535**, Irmaklar **535**, Su ulaştırmacılığı **536**, Dış Çin-İç Çin ve Kuzey Çin-Güney Çin farklılaşması **536**.
ÇİN UYGARLIĞININ NEOLİTİK KAYNAKLARI **538**: Peiligan Kültürü evresinden Yang-şao Kültürü'ne **539**, Long-şan Kültürü ve Erlitu Yüksek Kültürü **540**.
ÇİN UYGARLIĞININ HANEDANLAR DÖNEMİ **541**: Hsia Hanedanı (İÖ 2200-1523) **542**; Şang Hanedanı (İÖ 1480-1050) **543**: Mezarlar ve insan kurbanı **543**, Köleler ve kölecilik sorunu **544**, Şang ekonomi politiği **545**, Şang inançları **545**, Şang tunç sanatı **546**; Çu Hanedanı (İÖ 1027-256) **546**: Gaspın kılıfı Gök'ün Oğlu masalı **547**, Soylu-köylü uçurumu **547**, Merkezli feodal devlet yapısı **548**, Doğu Çu-Batı Çu dönemleri **548**; Baharlar ve Güzler dönemi **549**; Savaşan Devletler dönemi **550**: Feodalliğe dönüş **550**, Savaş uygarlık bağlantısı **551**, İnsanlığın ilk silahsızlanma önerisi **551**; Devlet terörü, **551**; Çin'in Ç'in devleti ve "İlk İmparator"

(İÖ 221-202) **552**: İmparatorluğun kuruluşu **552**, İmparatorluk yöntemleri **552**, İmparatorluk ideolojisi **553**; İmparator'un sonu **554**; Han Hanedanı (İÖ 202-İS 220) **554**: Mandarinler **555**, Tacirler **555**; Sui (İS 581-618), Tang (618-907) ve Sung (960-1279) hanedanları **556**; Kapitalizmin eşiğinden dönülüşü **557**.
ÇİN DÜŞÜNÜŞÜ **558**: Din yerine bilicilik ve etik **559**; Bilicilik kemiklerinin Çin yazısıyla bağlantısı **559**; Gök'ün Oğlu öğretisi **561**; Konfüçyüsçülük ve mandarin etiği **563**; Lao-çe: eşitlikçi, bireyci, anarşist düşünceleri **565**; Taoculuk ile kitlelerin acılarının uyuşturulması **567**.
V. Kesim Notları **568**.

VI. Kesim: UYGAR TOPLUM-BARBAR TOPLULUK ETKİLEŞİMİ
15. Bölüm: UYGAR DÜNYAYA BARBAR AKINLARI **587**: Üretim teknolojisi-savaş teknolojisi kavramları **587**; Üretim teknolojileri-savaş teknolojileri ilişkisi **589**; Tunç silahlı akıncıların aristokratlaştırıcı etkileri **592**; Demir silahlı akıncıların eşitlikçi etkileri **594**; Çizelge VII: Savaş teknolojileri ve uygar dünyaya barbar akınları **594**; Atlı devrimlerinin yaşayış biçimlerine etkisi **597**: Hafif atlı savaşçılar **598**, Ağır atlı savaşçılar-feodallik bağlantısı **599**; Ateşli silahlar teknolojisi ile endüstrici uygarlık bağlantısı **601**.

16. Bölüm: KARA UYGARLIKLARINDAN DENİZ UYGARLIKLARINA **603**.
UYGARLIĞIN KARALARDAN DENİZLERE ULAŞMASI **603**: Kara ticareti kentleri: Mari ve Ebla **604**: Mari **604**, Ebla **605**; Deniz ticareti kentleri: Ugarit ve Biblos **605**: Ugarit **605**, Biblos **607**.
UYGARLIĞIN ANADOLU'YA GİRİŞİ **607**: Asur ticaret kolonilerinden Kaneş **608**; Anadolu barbar şefliklerinden Alacahöyük **610**.
ANADOLU UYGARLIĞININ ÖRNEĞİ: HİTİTLER **610**: Adları ve kökenleri **611**; Kabileler konfederasyonundan imparatorluğa geçişleri **611**; Kralları ve kraliçeleri **612**; Toplumsal katmanları **613**; Yasa derlemeleri **613**; Karma kültürleri **614**; Hititlerin sonu ve Geç Hitit devletleri **615**; Telepinus mitosu **615**.
DENİZ UYGARLIĞI ÖRNEĞİ: GİRİT **616**: Coğrafya konumu **617**; Esin kaynakları **617**; Yerli kaynakları **618**; Aristokrasiden talasokrasiye geçilmesi **618**; Girit'te toplum ve yaşam **618**.

17. Bölüm: KENT DEVLETLERİNDEN ESKİ DÜNYA İMPARATORLUĞUNA **621**: Kent devletinden yerel devlete **622**; Yerel devletten bölgesel devlete **622**; Bölgesel devletten imparatorluğa **623**, İmparatorluk kurumları ve yöntemleri **624**: Bürokrasi **624**, Hukuk **625**, Profesyonel ordu **626**; Birölçekleştirilmiş pazar **627**, Ulaşım ve iletişim sistemleri **628**, Özerk yerel yönetimler **629**, Terör ve hoşgörü politikaları **630**; İmparatorluk ideolojisi **631**; Akad yasallık masalı **631**, Pers imparatorluk mitosu **632**; Tektanrıcı din, **634**.

18. Bölüm: KENTTANRICILIKTAN TEKTANRICILIĞA **635**.
KENTTANRICILIKTAN BAŞTANRICILIĞA **636**: Baştanrıcılık **636**; Yaratıcı baştanrıcılık **636**; İmparatorlukta tektanrıcılık gereksinimi **637**; Dinsel ideolojinin tıkanması **638**; Tektanrıcılığın önünün açılması **638**.
ÇOKTANRICILIKTAN ÇİFTTANRICILIĞA: ZOROASTERCİLİK **640**: Zoroaster **640**; İyilik güçleri ile kötülük güçlerinin kavgası **641**; Budünyacı etik **642**.

KABİLETANRICILIKTAN TEKTANRICILIĞA: MUSACILIK **643**: İbranilerin tarihteki yeri **644**; İbrahim ve İbraniler **644**; İsrail Peygamber ve İsrailoğulları **645**; Musa ve Musacılık **646**: Rab ile sözleşme koşulları **647**, Sözleşmenin altındaki şiddet **649**; Kabileler konfederasyonu Baştanrısı Yehova **650**; Peygamber Samuel ile Kral Saul: İsrail devletinin kuruluşu **651**; Din savaşına dönüştürülen sınıf savaşı **653**; Babil Sürgünü ve Yahudilik **656**; İsacılık ve Muhammedcilik **659**.

VI. Kesim Notları **661**.

VII. Kesim: ESKİ DÜNYA KLASİK UYGARLIKLARI: YUNAN, ROMA, BİZANS

19. Bölüm: YUNAN UYGARLIĞI **673**: Klasik Çağ kavramı **673**: Klasik uygarlıklar **674**, Klasik kültür gereksinimi 676, Eski Yunan tansığı mitosu **676**.

YUNAN HALKLARININ ETNİK KÖKLERİ **677**: Hellas köylüleri **677**; Akha barbarları **678**; Mykene kültürü **678**; Dor akınları **679**; Coğrafya ve toplumsal çevre etmeni **679**.

MİTOSTAN TARİHE **680**: Tanrılar savaşı **680**; Troya Savaşı **682**; Mitostaki tarih **683**; Tanrılar-kahramanlar-insanlar sıradüzeni **683**; Yunan karanlık çağı **685**.

UYGARLIĞIN EŞİĞİNDEKİ HOMEROS TOPLUMU **685**: *İlyada* **686**, *Odysseia* **687**; Yunan kent devletleri **687**.

SPARTA'NIN SPARTAN TOPLUMU **688**: Peloponnesos'un fethi ve katmanlaşma **689**; Kışla devleti **689**; Yarı kast toplumu **690**; Gizli polis Kyriptia ve devlet terörü **691**; Kabuğuna çekilme politikası **691**; Sparta'nın klasik kültüre sınırlı, Atina'nın sınırsız katkısı **692**.

KLASİK UYGARLIK ÖRNEĞİ ATİNA **693**: Sparta-Atina zıtlığı **694**; Atina'da aristokrasinin gelişmesi **695**; Tahıl tarımından şarap ve zeytinyağı üretimine **695**; Sınıf çatışması üzerine Drakon Yasaları **696**; Solon reformları **698**; Doğrudan demokrasiye doğru gelişmeler **699**: Peisistratos'un "tiranlığı" **699**, Kleisthenes devrimi **700**; Halk Kurultayı **700**, Halk Yargıtayı **701**, Çanak-çömlek yargısı **701**, Komutanlar ve başkomutan **701**; Atina'nın altın çağı **702**: Deniz imparatorluğuna dönüşmesi **702**, Ödenekli demokrasi **703**, Pazar ekonomisi-köle emeği bağlantısı **703**; Demokrasinin ve Atina'nın sonu **704**; Yunan proletaryasının İskender'in akınında harcanması **704**; Helenistik Dönem Doğu-Batı kültür bireşimi **706**.

YUNAN'DA İNSANLIĞIN FELSEFİ DÜŞÜNÜŞE GEÇİŞİ **707**: Dinsel düşünüşten felsefi düşünüşe geçiş **707**; İyonya doğa felsefesi **708**: *Nomos*'tan *physis*'e **709**, *Physis*'ten *bios*'a **710**, *Bios*'tan *nous*'a **710**; Varlıkbilimden bilgibilime **710**; Bilimsel düşünüşün ölü doğuşu **712**; Herakleitos'un diyalektik oluş felsefesi **714**; Pythagorasçı ruh felsefesi **715**; Atina insan felsefesi **717**: Sofistler **717**, Filozoflar **719**; Büyük felsefe sistemleri **720**: Platon'un idealar evreni **721**: Mağara benzetmesi **721**, İdealar sıradüzeni **722**, "İyi" ideası **722**, Metaller mitosu **722**; Aristoteles'in evrensel sıradüzeni **722**: Kenttaşlar demokrasisi **723**, Varlıkların sıradüzeni **723**; Toplumsal sınıflar-dünya görüşleri bağlantısı **725**; Yoksulluğu yücelten Kynikler **726**; Demokritos'un ve Epikurosçuların materyalist felsefeleri **727**.

20. Bölüm: ROMA UYGARLIĞI **729**: Roma'nın kökenleri **729**: Etrüskler **730**, İtalikler **731**, Latinler **731**; Roma tarihinin dönemleri **732**.

KRALLIK DÖNEMİ (İÖ 753-İÖ 509) **732**.

CUMHURİYET DÖNEMİ (İÖ 509-İÖ 29) **733**: Sınıflı topluma geçiş **734**: "Taşınır mal" köleliği **734**, Pleb-Patrici sürtüşmesi ve emekçilerin işi bırakması **735**; Cumhuriyet yönetimi **736**.

İMPARATORLUK DÖNEMİ (İÖ 27-İS 476) **736**: Cumhuriyet'ten imparatorluğa **736**; Kenttaşlıktan yurttaşlığa **737**; Sınıf savaşları **738**; Optimates-populares sürtüşmesi **738**: Gracchus kardeşler: toprak reformuna tepkinin kurbanları **738**, Sulla'nın "sağ" diktatörlüğü **739**; Köle ayaklanmaları ve Spartakus **739**, Sezar'ın "sol" diktatörlüğü ve iç savaş **741**; *Pax Romana* **742**; Roma'nın sonu **743**; Çizelge VIII: Roma'nın yükseliş ve düşüş düzeneği **744**.
ROMA'NIN UYGARLIĞA KATKILARI **746**: Kentçilik örneğinde maddesel kültüre katkısı **746**; Stoacılık örneğinde tinsel kültüre katkısı **747**.

21. Bölüm: DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU VE BİZANS **751**.
ROMA İMPARATORLUĞU'NDAN DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU'NA **751**: Benzeşme **752**, Farklılaşma **752**.
DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU'NDAN BİZANS'A **752**: Dördüncü yüzyıl gelişmeleri **753**: Yeni Roma **753**, Hıristiyanları kovuşturmanın kaldırılışı **753**, Nikaia Konsili **753**, Tektanrıcılığın imparatorluk dini edinilmesi **754**, Kopyadan kopmaya **754**, Barbar saldırılarına karşı savunma stratejisi **754**; Beşinci yüzyıl **755**: Khalkedon Konsili **755**, İmparatorluğun Bizans'a geçişi **755**; Altıncı yüzyıl **756**: Roma Hukuku Derlemesi **756**, Bizans'ın farklılaşması **757**, Nika Devrimi **757**, Bizans "barbarlığı" **758**, Veba salgını **758**.
BİZANS'TAN OSMANLI'YA **759**: Yedinci yüzyıl olayları **759**; Sekizinci yüzyıl **760**: İslam baskısı **760**, İkonakırıcılık **760**; Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllar **761**: İmparatorluk savındaki Thomas'ın önderliğinde köylü ayaklanması **761**, Pavlikıyanlar'ın din savaşı görünümünde sınıf savaşımı **762**, Barbarların Hıristiyanlaştırılarak etkisizleştirilmesi **763**, Bizans kültürünün altın yüzyılları **763**; Onbirinci ve onikinci yüzyıllar **763**; Ortodoks-Katolik ayrışması **764**, Doğu ve Batı sınırlarında gerileme **764**, Haçlıların Bizans'a etkisi **764**; Onüçüncü yüzyıl **765**: Bizans'ta bir Latin imparator **765**, Bizans ülkelerine Moğol ve Türkmen akınları **766**; Ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllar **766**: Sonu başlatan yenilgi, iç savaş, hıyarcıklı veba, taht kavgası **766**, Zelot ayaklanması **767**, Bizans-Osmanlı ilişkileri **767**; Bizans'ın sonu **768**.
BİZANS'IN MADDESEL VE TİNSEL KÜLTÜRÜ **768**: Bizans ekonomisi ve bütçesi **768**: Tarıma dayanması **769**, Gerileyen ticareti **769**; Toplumsal yapısı **770**: *Potentiores* ve *humiliores* katmanları **770**, Büyük toprak sahipleri-küçük çiftçiler ve savaşçılar **770**, Bürokrasi-aristokrasi sürtüşmesi **772**; Yönetim ve kamu yönetimi **773**: Yönetim biçimi 773, Kamu yönetimi **773**; İmparatorluk kurumu ve durumu **774**: Otokratlaşma eğilimi **774**, Sezaropapizm **774**; Ordu ve savaş teknolojisi **774**; Bizans'ın insanlığın tinsel kültürüne bıraktığı kalıt **775**; İnsanlığın maddesel kültürüne katkıları **777**.
VII. Kesim Notları **778**.

VIII. Kesim: ORTAÇAĞ HIRİSTİYAN VE İSLAM UYGARLIKLARI
22. Bölüm: ORTAÇAĞ HIRİSTİYAN UYGARLIĞI **793**.
TEKTANRICILIĞIN VE HIRİSTİYANLIĞIN KÖKENLERİ **793**: İsacılığın Musacı kökleri **794**; İsa ve İsacılık **795**: Ezilenlere kurtuluş umudu verilişi **795**, Kurtuluşun ötedünyaya ertelenişi **796**; İsa'nın Yahya ile kendisi arasında gidip gelişi **796**; Pavlus ve Pavlusçuluk **798**: Pavlus'un eylemciliği ve kuranıcılığı **799**, Tektanrıcılığı evrenselleştirmesi **799**, İsacılığı kurtarışı **800**, Stoacı felsefeyi kullanışı **801**, Kadınlara seslenişi: Kocalarınıza tabi olun **801**, Kölelere seslenişi: Efendilerinize İsa'ya eder gibi hizmet edin **802**, Yönetilenlere seslenişi: Yöneticiye karşı çıkan Allah'a kar-

şıdır **802**, Romalılara güvence verişi: Boyun eğiyoruz, kovuşturmaya son verin **802**.
KOVUŞTURULMADAN KOVUŞTURMAYA **804**: Kovuşturulmadan devlet dinine **804**, Kilise'nin "devletleşmesi" **805**.
FEODAL TOPLUMA GEÇİŞ **807**: Feodal düzenin Batı Roma kökleri **807**: Kolonların ve kölelerin serfleştirilmesi **807**, Latifundiyaların malikânelere dönüşmesi **808**, Kır kültürüne geri dönülmesi **808**, Patron-sığıntı ilişkisi **808**; Feodal düzenin Cermen kaynakları **809**: *"Comitatus"* çapul birlikleri **809**, Çapulun kurumlaşması: Toprak rantı **809**; Üretim ve savaş teknolojilerinin feodalliğe etkileri **810**, Ağır sabanın feodalliğe etkisi **810**, Ağır atlının feodalliğe etkisi **811**.
FEODAL ÖRGÜTLER VE KURUMLAR **812**, Feodal üretim ilişkileri **812**: Koruma-korunma ilişkisi **812**, Fief sözleşmesi **813**, Feodal toplumun katmanları **813**: Serfler **813**, Feodal beyler **814**, Kentli katmanlar **814**; Feodal örgütler **815**: Feodal kurul **815**, İkili feodal sıradüzeni **816**.
TOPLUMSAL VE DİNSEL GELİŞMELER **817**: Manastırların kuruluşu **817**: Doğu (Yunan) manastırcılığı **818**, Batı (Latin) manastırcılığı **818**; Papalığın yozlaşması **819**; Yol'ların ayrılışı **820**, Fransisken frerler **820**, Dominiken Kara Frerler **821**; "Sapma" akımlarına karşı "İç Haçlı Akınları" **821**: Waldusçuların sindirilmesi **821**, Albililerin kökünün kazınması **822**; Papalık ve İspanyol Engizisyonları **822**; Din-devlet sürtüşmesi **823**: Galesius'un "çifte kılıçlar" kuramı **824**, Düzmece "Konstantinos'un Bağışı" belgesi **824**, Papa VII. Gregorius ile İmparator IV. Henry'nin çatışması **825**, Papa VIII. Boniface ile Güzel Philip'in sürtüşmesi **825**, Kilise'ye karşı köylü ayaklanmaları **826**: Husçuların üzerine "çapulcu Haçlıları" gönderilmesi **826**: Protestanlık ve Alman Köylü Savaşları **827**.
NEDENLERİYLE SONUÇLARIYLA HAÇLI AKINLARI **827**: Haçlı Akınları'nın nedenleri **827**: Kalıt ve soylu sorunu **828**, Toprak ve köylü sorunu **828**, "İlk Haçlılar" trajedisi **828**; Haçlıların yüz karası "Çocuk Haçlıları" olayı **829**; Haçlı Akınları'nın tarihsel sonuçları **830**.
HIRİSTİYAN DÜŞÜNCESİ **832**: İsa'nın mesellerinde benzetmeci mantık **832**; Pavlus'un tümdengelimci mantığı ve eşitsizlikçi değerleri **833**; Augustinus'un Hıristiyanlığı Platoncu felsefeyle temellendirişi **834**; Thomas'ın Hıristiyanlığa Aristoteles desteği sağlaması **837**; Hıristiyan dinbilginliğinin evrimci ve devrimci yorumları **839**: Luther, dinde reform ve Protestanlık **840**, Elinde çekici ile Thomas Münzer **843**: Münzer'in Hıristiyan komünist düşünceleri **844**, Münzer'in ve köylü devriminin sonu **845**; Calvin ve Kalvencilik **846**: Calvin'in "Püriten" değerleri **846**, Yazgı ve kayra kavramları **846**, "Tanrının cezası" zorba yönetici **847**.

23. Bölüm: ORTAÇAĞ İSLAM UYGARLIĞI **849**: Doğu-Batı yanlışı **849**; İslam uygarlığının geçmişi ve geleceği **850**.
MUHAMMED'İN VE MUHAMMEDCİLİĞİN İNSANLIK TARİHİNDEKİ YERİ **854**: Tektanrıcılığın yetkinleştirilmesi **854**; Vahiylerin sınırlılığı **855**; Çağdışına düşülmesi **856**.
KURAN AYETLERİNİN İÇERİĞİ **857**: Göçten önce inen "iman" ayetleri **857**: Teslim ol-İslam ol **857**, İmana gel **858**, Allah'a ortak katma **859**; Göçten sonra inen "düzen" ayetleri **859**: Düzen eşitsizlikle kurulur **860**, Yönetici Allah'ın emanetçisidir **860**, İnsan şeriat uyarınca yönetilmelidir **862**, Cihat boynunun borcudur **862**; *Kuran*'da kaçınılmaz tutarsızlık **865**.
İSLAM İMPARATORLUĞUNUN DÖNÜM NOKTALARI **866**: Muhammed dönemi **866**: Hicri tarihin başlayışı **867**, Dinsel erk ile siyasal erkin çakışması **867**,

Tensel amaçlar ile tinsel amaçların birleştirilmesi **867**; Dört halife ve "mutluluk yüzyılı" **867**: Kabile aristokrasisinden savaşçılar aristokrasisine geçilmesi **868**, İslamın Ortadoğu'ya yayılması **868**, Bedevilerin İslama katılması **869**, İç savaş ve mezheplerin ayrılması **869**; Emevi Hanedanı **870**: Mezhep kavgası altındaki erk savaşı **870**, Dünya imparatorluğu yoluna girilmesi **871**; Abbasi İmparatorluğu **872**: Hanedanlık kavgası altındaki halklar savaşı **872**, Ordunun profesyonelleştirilmesi **873**, Halifelik ile sultanlığın ayrılması **873**, İslamın altın çağının yaşanması **874**; Barbar akınlarının İslama getirisi götürüsü **874**: Türk akınları **875**, Moğol akınları **875**: Moğolların yıkıcılığı **875**, Moğolların yapıcılığı **877**; İslam dünyasına öteki barbar akınları **878**.

ORTAÇAĞ İSLAM DÜNYASININ TOPLUMSAL KATMANLARI **878**: Kuramda durum **879**, Katman gerçeği **879**, Katmanların Hıristiyan dünyasınınkinden farklılığı **879**: Hassa-amme ayrımı **880**, Toprak sahipliği **880**; Kırlı katmanlar **881**; Kentli katmanlar **881**: Savaşçı soylular **882**, Bürokrasi **882**, Tacirler, zanaatçılar, satıcılar **883**, Dinciler ve İslamda klerokrasi sorunu **884**; Köleler ve İslamda kölelik sorunu **886**: *Kuran*'da ve kuramda benimsendi **886**, Gene de İslam köleci toplum değildi **887**, Ama köle ticareti önemliydi **888**; Ortaçağ İslamında ayaklanmalar **889**: Harici ayaklanmaları **889**, Berberi ayaklanmaları **890**, Kordoba halk ayaklanması **891**, Bağdat ayyarun ayaklanmaları **891**, Şii ayaklanmaları **892**.

VIII. Kesim Notları **895**.

IX. Kesim: YENİ DÜNYA UYGARLIKLARI

24. Bölüm: ORTA AMERİKA'NIN ERKEN UYGARLIĞI: OLMEKLER **915**.

YENİ DÜNYA TARİHİNE BİR NOT **915**: Yeni Dünya tarihini dönemlendirme **916**; Yeni Dünya uygarlığının Eski Dünya'nınkiyle benzerlikleri, farklılıkları **917**: Kuzey Amerika'nın uygarlıktan yoksunluğu **917**, Orta Amerika'da ve Güney Amerika'da uygarlığın geri kalmışlığı **918**.

YENİ DÜNYA'NIN MEZOPOTAMYASI MEZOAMERİKA **920**.

OLMEK GİZEMİ **921**, Yeni Dünya'nın ilk kentleri **922**: San Lorenzo yeri (İÖ 1200-900) **922**, La Venta tapınak kenti (İÖ 900-?) **923**, Teopantecuanitlan taşkın ovası uygarlığı **924**.

25. Bölüm: ORTA AMERİKA'NIN KLASİK UYGARLIĞI: MAYALAR **925**.

TEOTİHUACAN KLEROKRASİSİ **925**: Yanardağın patlamasıyla yıldızının parlayışı **926**, Başkente dönüşmesi **926**; "Ölüler yolu", Güneş ve Ay Piramitleri **927**; Toplumsal katmanların semtlere bölünmesi **927**; Sanat ile inanç bağlantısı **928**; Teotihaucan'ın bıraktığı uygarlık kalıtı **929**.

MAYA ERKEN UYGARLIĞI **929**: Mayaların geçmişi **930**; Mısır bitkisinin kültürüne etkisi **930**; Yerleşik yaşayışa, uygarlığa, devlete geçişleri **931**: El Mirador yeri (İÖ 100 dolayları) **932**, Cerros ve Nohmul kentleri (İÖ 300-İS 300) **932**; Başkent Tikal'in erken evresi (İS 200-700) **933**; Maya erken uygarlığının özellikleri **934**: Dinsel kentleri **934**, Ölümüne top oyunu **934**, İnsan kurbanı **935**.

MAYA KLASİK DÖNEM UYGARLIĞI **936**: Klasik Dönem'e giriş **936**; Klasik kültür birikimi **937**: Piramit tapınakları **937**, Oyma yazısı **938**; Duvara, dikilitaşa, kitaba, çömleğe çizilen resimleri **939**; Maya toplumunun yapısı **941**; Maya ideolojisi **942**; Maya panteonu **942**, *Popol Vuh* Maya yaratılış ve yok ediliş mitosu **943**; Mayaların sönüşü **946**.

26. Bölüm: ORTA AMERİKA'NIN GEÇ UYGARLIĞI: AZTEK İMPARATORLUĞU "VAAT EDİLEN ÜLKE" **950:** Yüzer tarlalar **951,** Yüzer biner kurbanlar **951.**
AZTEK DEVLETİ VE TOPLUMU **952:** Aztek imparatorları **953,** Toplumsal katmanları **953.**
AZTEK KÜLTÜRÜ VE İNANÇLARI **954:** Kodeksleri ve sözlü edebiyat gelenekleri **956;** Aztek tanrıları ve kurbanları **956;** Aztek mitolojisi **958;** Aztek karamsar dünya görüşü **958.**

27. Bölüm: GÜNEY AMERİKA'DA UYGARLIĞA GEÇİŞ KÜLTÜRLERİ: Chavin, Paracas, Moche, Nazca, Tiahuanaco **961:** Manyok üretimiyle yerleşik yaşayışa geçiş **961,** Yerleşik çobanlık **962;** Kentlileşme **962:** Komünal ambarlar **962,** Büyük yapılar **963,** Bölgeler arası alışveriş **963,** Öteki gelişmeler **963;** Chavin kültürü öncesi kentsel yerleşkeler **964;** Chavin kültürü (İÖ 1500-500) **965;** Paracas kültürü (İÖ 300-?) **968;** Moche ve Nazca kültürleri (İÖ 100-İS 600) **969;** Tiwanaku kentinde Tiahuanaco kültürünün parlayışı (birinci-dokuzuncu yüzyıllar) **972.**

28. Bölüm: GÜNEY AMERİKA'NİN GEÇ UYGARLIĞI: İNKA İMPARATORLUĞU **975:** Huari önörneği **976.**
İNKALARIN GELİŞİ **977:** Chimu kalıtının özümlenmesi **977,** Pachamac'ın ele geçirilmesi **978.**
İNKALARIN ŞEFLİKTEN İMPARATORLUĞA GİDİŞİ **979:** Şeflikten devlete geçiş **979;** İmparatorluğa yöneliş **980;** İnka imparator kültü **980;** İmparatorluk ambarları **981;** Güneş Tanrı kültü **982;** İnka yolları taştan **982;** İnka altınlarına bulaşan kan **983;** Ayala'nın kitabından halkın günlük yaşamı **984.**
IX. Kesim Notları **986.**

X. Kesim: ESKİ DÜNYA'DA ENDÜSTRİ UYGARLIĞINA GEÇİŞ VE YENİ DÜNYA'DA DÜNYANIN SONU
29. Bölüm: ESKİ DÜNYA'DA ENDÜSTRİ UYGARLIĞINA GEÇİŞ **1001:** Endüstri devriminin imparatorluk Çin'i kökleri **1002;** Endüstri uygarlığının feodal Avrupa kökenleri **1003.**
FEODAL TOPLUMDAN KAPİTALİST BURJUVA TOPLUMUNA GEÇİŞ **1005:** Üretim teknolojisi alanında "makineleşme" **1005,** Ticaret kapitalinin oluşması **1006,** Endüstri kapitaline dönüşmesi **1006;** Savaş teknolojisi alanında "ateşli silahlar" **1007;** Beylerin kalelerinin başlarına yıkılması **1007,** Koloniciliğin yollarının açılması **1008;** Üretim ilişkileri alanında (sözde) "özgürleşme" **1008:** Serflerin özgür çiftçilere ve işçilere dönüşmesi **1009,** Zanaatçıların zanaatlarını yitirmesi **1010,** Emekçinin yabancılaşması **1010;** Siyasal alanda "devrim" **1011;** Erkin kentlere geçişi **1011;** Ticaret burjuvazisi cumhuriyetlerinin kuruluşu **1012,** Önce monarşilerin desteklenmesi **1012,** Sonra mutlak monarşilere karşı çıkılması **1012,** Burjuva devrimi **1012;** Kültürel alanda "Aydınlanma" **1013;** Sorun çözücü kültüre geçiş **1014,** Budünyacı değerlerin yüceltilişi **1016;** Bilimsel düşünüş biçimine geçiş **1016:** Çatıların altında üretim **1017,** Cansız nesne üretimi **1017,** Üretim döngüsünün hızlanması **1017,** Sayısal ölçmelere başvurma **1018,** Teknolojinin sınavından geçirme **1018,** Üretim üzerinde egemenlik **1018,** Nedensellikçi yaklaşım **1019,** Nedenselliği çarpıtmayan aracılar **1019,** Merak ve yarar psikolojisi **1020,** Tümevarım mantığı **1020,** Sonuç **1020.**

30. Bölüm: YENİ DÜNYA UYGARLIĞININ SONU **1021.**
YENİ DÜNYA HALKLARI SOYKIRIMI **1022:** Azteklerin sonu **1023;** İnkaların sonu **1024,** Mohikanların sonuncusu **1026.**
KÜLTÜRKIYIM **1027:** Kültürkıyımda paranın rolü **1028,** Kilise'nin tutumu **1030.**
ESKİ DÜNYA-YENİ DÜNYA ETKİLEŞİMİ **1031.**
YENİ DÜNYA'NIN YENİ UYGARLIKLARININ DOĞUŞU **1033;** Kuzey Amerika'da Beyaz ve Siyah emek sömürüsü **1034:** Virginia tütüncü modeli **1034,** Plymoth Püriten modeli **1035,** Güney Amerika'da Yerli emeği ve Beyaz emek sömürüsü **1036,** Tarımda *enkomienda* modeli **1036,** Madenlerde *mita* yöntemi **1036,** Melezleşmeye koşut sınıflaşma **1037.**
X. Kesim Notları **1039.**

İÇİNDEKİLER-Ayrıntılı **1043.**
ADDİZİN **1057.**
ANDİZİN (Kronoloji) **1071.**

ADDİZİN

A

Abadan, 900
Abdullah, 850
Abd'ül Rahman, 874
Abraham, 645, 854, 904, *bkz.* İbrahim
Abram, 645, 950, *bkz.* İbrahim
Adelear, Aleksandr K., 778
Âdem, 422, 660, 775, 801, 829, 835, 836, 898
Adrian, I., 761
Aeneas, 730, 782
Aeneis, 782, *bkz.* Aeneas
Afrodit, 681, 682
Agamemnon, 682, 683
Agis, 779
Agrawal, 494
Ahab, 653, 654
Ah Cacu, 938
Ahmose, 480
Ah Pac, 942
Ahriman, 640, 641
Ahuitzotl, 953, 993
Ahuramazda, 634, 640, 641, 643, 648
Akhenaton, 472, 483, 638
Akhilleus, 682, 709
Aksido, 903
Al-Ali, Saleh Ahmed, 904, 908
Aleksandros, 426, 706, *bkz.* İskender
Alekseyev, V. P., 64, 66, 69, 85, 114, 125-128, 130, 145, 208, 214, 219, 446
Alexeev, V. P., 126, 214, *bkz.* Alekseyev
Alerik, 785
Algazae, 459
Al-Hasan, Ahmad Yusuf, 583
Ali, 870, 892
Alkan, Türker, 127
Allah, 114, 115, 421, 456, 645, 649, 669, 670, 760, 785, 799, 854, 855, 857-865, 878, 880, 886, 890, 893, 897, 904-906
Almagro, 1029
Alova, Erdal, 446, 899
Althusser, Louis, 389, 457, 865, 907
Ameghio, 220
Amenemhet, 478
Amenofis, III., 482

Amenofis, IV., 482
Amon, 481, 487
Amonet, 487
Amrübnülas, 488
Anaksagoras, 714
Anaksimender, 781
Anastasios, 758
Ana Tanrıça, Mayalar'ın, 945
Andronikos, III., 775
Anitta, 611
Anşar, 415, 458
Antiochus, IV., 898
Antisthenes, 726
Antonius, 741
Anu, 410, 415, 416, 440, 636, 667
Anubis, 487
Apsu, 415, 416, 458
Ares, 747
Arinna Kentinin Güneş Tanrıçası, 614
Aristoteles, 11-12, 118, 209, 235, 327, 329, 330, 446, 455, 578, 687, 706, 710, 720, 721, 722-725, 782, 837, 838, 839
Arius, 754, 902
Arsuaga, 210
Artemis, 897
Aruru, 407
Asoka, 514, 526
Astarti, 670
Astyages, 632, 633
Asur, Asur Tanrısı, 415, 630, 637, 667
Asurbanipal, 425
Aşer, 651, 653, 654, 669, 670, 794
Aşnan, 458
Aşur, 415, *bkz.* Asur
Aşurnaşirpal, II., 630
Atahualpa, 1022, 1025, 1041
Athena, 687
Atlan, Sabahat, 782
Aton, 482, 483
Atreus, 682
Attalus, III., 737
Atum, 482, 487
Aubin, Française, 877, 904
Augustinus, 744, 784, 834-836, 837, 839, 840, 902, 903, 1026
Averros, 837, *bkz.* İbn Rüşd
Ayala, 984, 985
Aydın, Süavi, 309
Ayşe, 869
Ay Tanrıça, Mayaların ve Azteklerin, 942, 994

B

Baal, 606, 651, 653-656, 659, 669, 794
Baba Tanrı, Mayaların, 945
Babür, 516, 517, 576, 600
Baines, John, 568, 571, 572
Bandi, George-Hans, 216, 217, 220
Barnabas, 798
Barrow, R. H., 782
Barhold [V. V.], 878
Bar-Yosef, Ofer, 311, 317
Basileios, Büyük, 818
Baü, 636
Beer, Max, 779
Belge, Murat, 907
Belisarios, 758
Belli, Oktay, 217
Benedictus, 818
Berger, John, 185, 219
Bernal, Martin, 778
Berosos, 414, 426
Black, Jeremy, 591
Bloch, March, 899
Blunden, Caroline, 549, 578, 579, 580
Boniface, VIII., 825, 826
Borrmans, Maurice, 900, 904, 958, 994, 998
Bosworth Clifford Edmund, 907
Bottero, Jean, 458
Boyd, Robert, 27, 120-121, 128
Boyle, Robert, 1040
Bökönyi, Sandor, 130, 256, 258, 310, 314
Brahma, 511, 520-524, 528-529
Braidwood, R. T., 321
Braude, Benjamin, 907, 910
Breasted, 571
Brian, Jan, 783
Briant, Pierre, 780
Brueil, Henri, 186
Bryan, Alan L., 196, 220
Buda, 525-527
Buğdaycı, İlhami, 990
Bulliet, Richard B., 910

Burke, Peter, 1039, 1042
Butzer, K. W., 321
Büyücü Arıkuşu, 950, *bkz.* Huitzilopochtli

C

Cabot, John, 1026, 1041
Caesar, 784, *bkz.* Sezar
Caesar Augustus, 732, 742, *bkz.* Octavianus
Cahen, Poliak Claude, 910
Calvin, Jean, 840, 846-847, 903
Campbell, 79
Cann, Rebacca, 126
Caplan, Jane, 28, 215, 335
Caracalla, 742
Carneiro, Robert L., 339-340, 447
Carter, Howard, 571
Cassirer, Ernst, 11, 13, 27, 108, 109, 129, 202
Cato, 735, 783
Cauvin, Jacques, 321
Cavalli-Sforca, Luca, 126, 130
Cayna, 527
Cengiz Han, 516, 600, 601, 875, 876
Ceram, C. W., 994
Champollion [Jean François], 568
Changshou, Zhang, 544, 578, 579, 581, 583
Chapoutot-Remadi, Mounira, 907
Charles (İspanya kralı), 987
Charles-Picard, Gilbert, 29, 568
Chattopadhyaya [Debiprasad], 780
Chavallion, Jean, 122, 212
Chayanov, A. V., 211
Childe, Gordon, 16, 27, 103, 111, 129, 130, 208, 209, 216, 219, 247, 310, 311, 313, 314, 446, 453, 572, 591, 594
Chitam, 937, *bkz.* Çitam
Claessen, J. M., 447, 448
Clark, Grahame, 27
Clark, J. Desmond, 126, 213, 242, 310
Clark, J. G. D., 211
Clark, J. M., 309, 447
Clastres, Pierre, 210
Clottes, Jean, 217, 218
Clognesi, Luigi Capogrossi, 782
Cook, David, 1023
Cooper, J. F., 1027
Coppens, Yves, 118, 120, 213
Cornel, Tim, 782
Cornforth, Maurice, 90, 127
Corte-Real, Gaspar, 1026
Cortes, Hernan, 1021, 1024, 1040
Coser, 467, 473
Coyolxauhqui, 957, 994
Crassus, M. L., 740-741, 784
Crick [Francis], 391
Crutchfield, Richard S., 127
Cuvier, Georges, 118

Ç

Çac, 942
Çambel, Halet, 303, 310, 311, 321
Çardragupta, 514, 576
Çandra-Gupta, 515, 576
Çan Muan, 940
Çeng Tang, 562
Çitam, 937
Çöpçatan Tanrı (Mayaların), 944

D

Dagan, 623
Daghfous, Radhi, 907
Dani, Ahmad Hasan, 319
Daniel, Glyn, 449, 996
Darios, (I.), 629, 634, 667
Dart, Raymond, 75, 123
Darwin, 50, 74, 116
Davud, 653, 654
Dawson, Charles, 28
Deacon, Terrence, 125
de Alvarado, Pedro, 1021
de Casparis, Johannes G., 779, 784, 785, 896-899
de Chardin [Teilhard], 457
de Laet, Sigfried J., 28, 117, 209, 311, 312, 313, 315, 316, 451
de Landa, Diego, 990, 1030
de Valesques, Diego, 1024
Demokritos, 714, 715, 727-728
Denizin Yüreği (Mayaların Tanrısı), 943

Derisi Yüzülmüş Tanrı (Mayaların), 957, *bkz.* Ksibe Tolek
Diakonoff, M. I., 334, 447
Diana, 897
Dido, 730
Dikşan, 546
Dilipak, Abdurrahman, 114
Dina, 668
Dinçol, Ali, 27
Dioctelianus, 743, 752
Diogenes, 726
Dirksin, 562
Dixian, 546, *bkz.* Dikşan
Dobzhansky [Thedosius], 116
Dobyns, Henri, 1022
Doğurucu Tanrı (Mayaların), 943
Dokuz Köpek (Maya yöneticisi), 1021
Dolukhanov, Pavel, 454
Dominic, 821-822
Donady, James J., 15
Drakon, 967
Drower, 315
Dubois [Eugene], 123
Dumond, Georg-Henri, 129
Dumuzi, 484, 572, 616
Duri, Abdul Aziz, 904, 905

E

Ea, 417, *bkz.* Enki
Ebe (Tanrıça? Mayaların), 943
Ebubekir, 869
Efdal Han, 518
Eflatun, 781, *bkz.* Platon
Egemen Tüylü Yılan (Mayaların Tanrısı), 944
Ekber, 517
Eliade, Mircae, 895
Eli Sopalı Tanrı (İnkaların), 975, 996
Elohim, 415, 669
Elvin, Mark, 549, 578, 579, 580
Emery, Walter B., 568
Emir el-Hakem (I.), 891
Emiroğlu, Kudret, 309
En, 368, 407, 408
En-en-tarzi, 457
Engels, 135, 140, 209, 231-234, 446, 460, 779, 903
Enki, 415-416, 417, 419, 421, 453, 572, 636, 637
Enkidu, 420, 429
Enlil, 410, 458, 664
Epiktetos, 748
Epikuros, 714, 727-728, 782
Erdem, Gözen, 115
Ermiş Louis, 901
Ereşkigal, 572
Erhat, Azra, 576
Eris, 682
Esav, 645, 646, 668
Esenbel, Selçuk, 578, 579
Europe, 682
Evans-Pritchard, E. E., 222
Eyuboğlu, İsmet Zeki, 446

F

Faraç, Arif, 449
Farrington, Benjamin, 116
Fasir, 903
Fatma, 874, 892
Fırtınalı Gök (Maya yöneticisi), 933
Flannery, 341, 342
Foley, Robert, 127
Fontaine, Jacques, 784, 898
Ford, James A., 988
Forte, Dieter, 903
Fossier, Robert, 900
France, Anatole, 122
Franch, Rosé Alçina, 986, 987
Franciscus, 820-821
Frangipane, Marcella, 341-342, 448, 467
Frank, Andre Gunder, 28, 1042
Frankfort, Henri, 445, 457, 466, 568, 570, 571, 578
Franklin, Benjamin, 11, 12, 27
Fried, Norton, 334
Friedrich, III., 841
Fung, 964, 995

G

Gaia, 680, 681
Galesius, 824
Gallop, Gordon, 128

Gandi, 576
Garcia-Yrigoren, Franklin Pease, 1031, 1040, 1041
Gazali, 837
Gazneli Mahmut, 516
Geb, 487
Gendrop, Paul, 990
Geraads, Denis, 118, 120, 213
Gerbertus, 820
Gılgamış, 369, 419-420, 429, 505
Gilbert, Humbrey, 1022, 1026, 1040
Gills, Barry K., 28, 1042
Ginzburg, Carlo, 903
Giot, Roland Pierre, 449
Gizemli Macar Üstad, 901
Gjusselev, Vassil, 784, 786
Gnosha, A., 494
Goodal, Jane, 27, 127
Gorgias, 719
Gould, Stephen Jay, 122
Göğün Yüreği (Mayaların Tanrısı), 943
Gök (Çin Tanrısı) 542, 547, 550, 551, 552, 553, 558, 559, 561-563, 583
Gracchus, C. S., 738-739, 741, 783
Gracchus, T. S., 738-739, 741, 783
Grant, Ted, 121
Greene, Jack P., 1034, 1040, 1041, 1042
Gregorius, VII., 819, 825
Gregorius, XI., 826
Grenard, Fernard, 909
Grimal, Pierre, 785
Grobstein, Clifford, 130
Guilanne, Jean, 211, 219, 316, 449
Guilford, 127
Guirand, Felix, 572
Gurney, O. R., 663
Güleç, Ersin, 29
Günaltay, Şemseddin, 453, 667
Güneş Tanrı, Azteklerin, 823, 920, 925, 952, 957, 994, *bkz.* Tonatiuh ve Huitzilopochtli
Günther, Rigobert, 902
Gürel, Osman, 48, 114, 661
Güvenç, Bozkurt, 451

H

Habib, İrfan, 875, 907, 909
Habil, 835
Hades, 681
Hadrianos, 756
Haldane [J. S. B.], 38, 114, 115
Hall, A. R., 311
Halverson, John, 186, 187, 219
Ham, 569, 644
Hamilton, Edith, 778
Hammurabi, 424, 604, 623, 625, 626, 628
Hamor, 668
Hanlahanlas, 616
Hanson, Earl D., 115
Harlan, Jack, 130, 239, 240, 241, 304, 310, 312, 313, 318, 319, 321
Harpagos, 632, 633
Harun, 649, 650
Harun Reşid, 874, 887
Hassan, Ümit, 446
Hatice, 850
Hatşeput, 471
Hattara, 616
Hattuşili, (I.), 611
Hattuşili, III., 613
Haulet, 487
Havva, 422, 437, 660, 771, 801, 835, 898
Hawkes, Jacquetta, 27, 182, 215, 216, 217, 219, 243, 275, 309, 312-313, 315, 317, 350, 354, 449, 459, 504, 580
Hawkins, John, 1042
Hegel, 715
Heidel, Aleksander, 457, 458
Helen, 682, 683
Hemming, John, 1041
Henry, IV., 825
Herakleios, 752, 770
Herakleitos, 570, 641, 714-715, 747, 748
Herakles, 693
Hermes, 489
Hernandez, Alfonso Arellano, 986, 990, 994
Herodes, 795
Herodotos, 214, 451, 471, 472, 474, 570, 576, 632, 666, 730
Herrmann, Jochaim, 899
Hertzler, Joyce O., 570, 583
Hesiodos, 680, 778
Hesse, Herman, 578

Hiram, 653
Hoagland, Mahlon B., 115, 117
Hobbes, 95, 128
Hobsbawm, Eric, 1039, 1042
Holmyard, E. J., 311
Ho, Mae-Wan, 130
Homeros, 617, 663, 680, 683, 685, 778
Hooke, Samuel Henry, 221
Hopf, Mari, 321
Horus, 221, 227, 469, 471, 472, 480, 485, 606
Hours, Francis, 124, 212, 213
Huari, 965, 967
Hubble, Edwin Powell, 35
Huberman, Leo, 900, 1039
Huehuteteohl, 928
Huh, 487
Huitzilopochtli, 950, 957, 993, 994, 997
Huizinga, Johan, 318
Hulagu, 488, 781, 876, 877
Humbaba, 429
Humprey, 128
Humprey, Gilbert, 1022
Hunahpu, 945
Huss, John, 826, 827
Huxley, Julian, 21
Huxley, Thomas, 74
Hurrem, 517
Hüseyin (Ali'nin torunu), 870
Hypatia, 489

I

Innocentus, III., 822
Ionnes, IV., 767
Işıltan, Fikret, 786
Itzamna, 942

İ

İanna, 448, 572, 616, 670
İbn Haldun, 128, 330-331, 446, 484, 910
İbn Katman, 890
İbn Rüşd, 837, 838
İbn Mukaffa, 114
İbrahim, 639, 644-645, 647, 650, 665, 667, 668, 854, 904
İkhanaton, 27, 571
"İlk İmparator", 552, 553, 555, 564, *bkz.* Şih Huang-ti
İlya, 653-655
İmhotep, 473, 570
İnalcık, Halil, 1039, 1042
İnanna, 484, *bkz.* İanna
İndra, 506, 519, 614
İnka, 979, 980, 984
İnka Viracocha, 977, 979, 980
İntihar Tanrısı (Mayaların), 942
İon, 679, 708
İpuver, 478
İrene, 761, 787
İsa, 430, 460, 471, 472, 750, 753, 754, 760, 762, 767, 785, 795-798, 799, 800, 801, 821-824, 829, 832-833, 836, 840, 843, 844, 854, 895, 896, 898, 899, 901, 903, 1031
İshak, 645, 655, 667, 668, 904
İsis, 221, 469, 484-487
İskender, 414, 426, 482, 488, 513, 530, 704-707
İsmail Safavi, 893, *bkz.* Şah İsmail
İsokrates, 705-706
İşaya, 896
İştar, 572, 604, 616, 631, 651, 670
İustinianos, 786, *bkz.* Justinianus
İzebel, 654

J

Jacob, François, 114, 116, 117
Jacobsen [Thirskild], 454
Jaroff, Leon, 322
Jean Paul, II., 116
Jefferson [Thomas], 127
Jellineck, Arthur J., 213
Jerison, Harry, 117
Jina, 527, *bkz.* Cayna
Jocchaim, Herrmann, 899
Johnson, Donald, 76, 517
Johnson, Gordon, 517, 573, 574, 575, 576
Jones, William, 577
Josephus, Flavius, 907
Jupiter, 747
Justinianos, 756, 757, 758, 773, 780

K

Kabaağaç, Sina, 446, 899
Kabil, 835, *bkz.* Kain
Kaelas, Lili, 449
Kagan, Donald, 27
Kahmose, 480
"Kako" (şempanze), 128
Kain, 835
Kalıpçı Tanrı (Mayaların), 943
Kalidasa, 515
Kambyses, 632
Kanca Burun (Maya yöneticisi), 933
Kanişka, 514
Kantakuzenos, 767
Kantmann, Sönmez, 27
"Kanzi" (şempanze), 128
Kanuni, 886, 893
Kaos (Yunan Tanrısı), 680
Karadayı, Aşkın, 117
Karayannopoulus, Yannis, 788
Karpuslu, Haşim, 217
Kaulet, 487
Kebir, 530
Keith, Arthur, 123
Keller, Werner, 457
Keops, 472
Khadduri, Majid, 863, 906, 907
Khum, 487
Kıvılcımlı, Hikmet, 209, 460, 986
King, L. W., 573, 666
Kingu, 416, 417, 458, 667
Kiniç Ahu, 492
Kinşar, 415, 458
Kirchhoff, 920
Kleanthes, 747
Kleisthenes, 694, 700-701
Kleomenes, 779
Kleopatra, 741
Klima, Bohuslaw, 115, 120, 126, 218, 309
Kodros, 693, 694
Koestler, Arthur, 784
Konfüçyüs, 563-565, 566, 583, 1039
Konstantin (asi), 763
Konstantinos, 743, 753, 754, 769, 804, 805, 824
Konstantinos, IV., 761
Köker, Levent, 578, 579
Kökten, 214
Krader, Lawrence, 661
Kramer, Samuel Noah, 458
Kranz, Walter, 460
Krech, David, 127
Krişna, 577
Kroeber, Alfred Louis, 1022
Kronos, 680, 681, 778
Ksenophanes (tarihçi), 706
Ksenophon, 780
Ksibe Tolek, 928, 957, 987
Kuetzalcoatl (Tüylü Yılan Tanrı), 923, 925, 928, 943, 952, 958, 992, 993, 1024
Kuetzalcoatl (Tolteklerin mitsel yöneticisi), 992
Kuilla, 981
Kuk, 487
Kung-fu-tzu, 563, *bkz.* Konfüçyüs
Kusayra, 890
Kylon, 696
Kyril, 787
Kyros, 426, 440, 460, 513, 631, 632, 633, 634
Krzyzaniak, Lech, 309, 312

L

Lahar, 458
Lahmu, 415, 458
Lahumu, 415, 458
Lamarck [Jean Babtiste], 65, 120
Langarey, Andre, 990, 1030
Lanpo, Jia, 124, 213
Lao-çe, 565-567
Lao-Tsu, 566, *bkz.* Lao-çe
Lawton, 312
Lea, 668
Leakey, Jonathan, 78
Leakey, Louis, 77, 212
Leakey, Mary, 77, 120, 212
Leakey, Richard, 78, 80, 117, 118, 119, 187, 208, 210, 212, 316
Leda, 682
Lee, 218, 311
le Goff, Jacques, 899, 901
Leo, III. (papa), 761
Leo, IX. (papa), 764

Leon, III. (imparator), 760, 787, 788
Leon, IV. (imparator), 787
Leonidas, 690
Leroi-Gourhan, Andre, 187, 188
Leroux, Gabriel J., 664
Levi, 668
Levi, Peter, 663
Lévi-Strauss, Claude, 129, 187, 188
Levy-Bruhl, Lucian, 222, 223
Lewin, Roger, 119, 125, 210, 212
Lewis, William David, 187
Leukippos, 714, 727
Lightfoot, John, 144
Lindeman, E. C., 779
Linnaeus [Carolus], 11, 81, 124
Lipit-İştar, 625
Li Si, 553
Locke, 221
Lorenzo, José L., 220, 221, 313, 320
Louis, XIV., 1012
Lowie, Robert H., 317, 336-337
Lubbock, John, 246
Lucretius, 782
"Lucy" *(Australopithecus afarensis)*, 76, 123, 209
Lugalzaggisi, 454, 623, 664
Lulu, 417
Lumbreras, Luis Gillermo, 962, 964, 968, 994, 995
Luther, Martin, 827, 840-844, 903
Lylell, Charles, 74
Lykurgos, 688, 689, 693, 779

M

Mabillon, Jean, 825
Machiavelli, 907
MacLean, Paul, 58, 67, 117, 121
Mago, 783
Mahavira, 524, 527
Maisels, Charles Keith, 201, 217, 314, 315, 316, 334, 339, 447, 451-454, 460, 497, 569, 574
Makabi, Mattathias, 898
Maksimovic, Ljubomir, 787, 789
Malek, Jaromir, 568, 571, 572
Malinowski, Bronislaw, 221
Manco Capac, 997, 1029
Mandane, 632
Mannheim, Karl, 725, 782
Mansel, Arif Müfid, 664
Marcus Aurelius, 748, 749, 785
Marduk, 409, 415, 417, 426, 460, 637, 667
Marius, 739
Mars, 715, 730, 747, 1011
Marshall, Gordon, 209
Marston, Alvan T., 29
Martin (V.), 826
Martinez, Manuel Sanchez, 911
Marx, 14, 27, 331, 452, 460, 704, 715, 1011
Mason, J. Alden, 193, 220, 986, 996
Mattathias (kardeşler), 898
Matthews, John, 782
Mayor, Frederico, 28
McCance, R. A., 312
McKie, Robin, 27, 29, 120, 127, 210, 213, 219
McNeill, William, 27, 220, 345, 410, 441, 450, 459, 479, 493, 511, 530, 533, 534, 540, 543, 556, 557, 567, 572, 573, 575, 580, 582, 591, 592, 593, 595, 601, 607, 609, 623, 627, 640, 661, 663, 665, 666, 667, 707, 1003, 1039, 1042
Mead, Margaret, 307, 322
Mehmet Akif, 446
Mehmet, II. (Fatih), 768
Mellaart, James, 215, 309, 311-312, 348, 351, 448, 449, 450, 572
Memun, 887, 891
Mendelev [Dimitri İvanoviç], 36
Mendel, 39
Menelaos, 642, 682
Menes, 463, 464, 468
Meryem, 660, 760, 762, 797
Meryem (Mecdeli), 896
Methodios, 787
Meyer, Karl E., 988
Mısır Tanrısı (Mayaların), 942
Michael, II., 761, 763
Mikhail Kerullarios, 764
Mikhail, II., 761
Mikhail, III., 763
Miller, Stanley, 39, 40, 115

Millon, Réne, 988
Millones, Louis, 976-977, 997
Minos, 619, 682
Mitra, 614
Mitradates, 632
Mohen, Jean-Pierre, 986
Molek, 639, 667
Montezuma, 952, 992, 1024
Moore, Barrington Jr., 575, 576, 581, 582, 1039, 1042
Morgan, Henry Lewis, 134, 135, 136, 145, 193, 208, 209, 247, 256, 331, 333, 779
Morris, Desmond, 28
Muaviye, 869, 870
Mughal, Refique, 573, 574
Muhammed, 330, 660, 850, 854-857, 858, 859, 860-865, 866-867, 868, 883, 904, 905, 906
Muhammed Hudabendeh, 877, *bkz.* Olcayto
Mummu, 415, 416, 458
Murat, II., 768
Musa, 456, 483, 647, 648, 649, 650, 652, 730, 794, 829, 854, 950
Mutasım, 887
Mümtaz Mahal, 517
Münzer, Thomas, 762, 827, 840, 843-845, 903
Münzevi Pierre, 828

N

Nabonidus, 460
Naisbith, James, 990
Nanak, 530
Nanna, 368, 636
Napolyon, 568
Naram Sin, 623
"Nariokotome Oğlanı" (Arkeik *Homo erectus* fosili), 79, 124
Narmer, 464, 468
Narses, 758
Nasr al-Din Tusi, 877
Nasr, Hossein Seyyed, 877, 908
Naunet, 487
Nâzım Hikmet, 452
Nebukadnezar, 415, 425, 656
Nedim (ozan), 876, 909
Nefertiti, 483, 571
Neron, 742, 804
Nezaualcoyotl, 993
Niane, Djibril Tamsir, 908
Nicolaus (I.), 819, 825
Nicolet, Claude, 783
Niederberger, Christine, 958, 987
Nietzsche, 667, 833
Ninmah, 417, 419
Nissen, 453
Noah, 420, 421, *bkz.* Nuh
Nuh, 420, 421, 569, 644
Nun, 487
Nut, 485, 487

O

Oakley, Kenneth P., 13, 27, 29
Oates, 453
Obediente, Mario Sanoja, 320, 918, 961, 962, 964, 986, 989, 994, 995
Octavianus, 732, 741
Odovaker, 743, 751, 755, 756
Odysseus, 687
Ogburn, William E., 209
Okay, Selahaddin, 120, 662
Olcayto, 877
Oman, O. N., 591, 788
Oparin [İvanoviç], 38, 114
Oppenheimer, Franz, 318, 327, 334-335, 339, 963
Orhanbey, 767
Osiris, 466, 469, 484, 485-487, 606
Osman (halife), 869
Osmanbey, 600, 766
Ostrogorsky, Georg, 670, 786, 787
Otte, Marcel, 217, 309
Ovidius, 778

Ö

Ölüm Tanrısı (Mayaların), 940, *bkz.* Ah Pac
Ömer, 869
Örnek, Sedat Veyis, 222
"Ötzi" (fosil buzadam), 185, 305-307, 321, 589

Özbek, Metin, 44, 116, 119, 127, 212, 213, 215, 312, 315, 321
Özdoğan, Mehmet, 303, 321
Özon, Mustafa Nihat, 446

P

Paabo, Stante, 125
Pacal, 936
Pachamac, 978, 979, 982
Panaetios, 747
Panem, Sandra, 115
Panini, 515
Papinianus, 756
Paris, 682, 709
Paschould, François, 784, 899
Pavlov, 90
Pavlus, 643, 742, 798--804, 833, 840, 841, 861, 897, 898
Peisistratos, 699-700
Peleus, 682
Pelops, 682
Penrose, Roger, 824
Perikles, 693, 694, 702-703
Perry, W. J., 314
Petrus, 841, 899
Philip, IV., 901
Philip, V., 825, 826
Philippos, II., 705, 706
Phillips, P., 193, 220, 986
Phillipson, David W., 313, 319
Picasso, 183, 186
Piggott, Stuart, 211
Pilbeam, David, 75
Pipil, 943
Pizarro, Francisco, 984, 1022, 1025, 1029, 1041
Pizarro, Gonzala, 1029
Pizarro, Hernanda, 1029
Pizarro, Juan, 1029
Platon, 12, 122, 456, 564, 578, 596, 659, 693, 710, 714, 717, 720-722, 725, 747, 748, 781, 785, 834, 837, 838, 898
Platus, 742, 896
Plutarkhos, 486, 496, 688, 779, 784
Pollock, Susan, 382, 396, 450, 451, 453, 454
Polykrates, 708, 716
Pompey, 741, 784, 794
Ponce de Leon, Juan, 1026, 1041
Poseidon, 681, 684
Postgate, Raymond, 208, 216
Potter, Steven S., 116, 122
Priamos, 683
Prokopios, 786
Protagoras, 718-719
Prusthottam, Sigh, 321
Ptolemaios, 448
Ptoleme Soter, 780
Puduhepa, 613
Pythagoras, 578, 709, 715-717, 721

R

Rab, 421, 645, 646, 648, 649, 651, 655, *bkz.* Yehova
Rabia, 874, 905
Raleigh, Walter, 1022, 1026, 1040
Rama, 577
Ramses, II., 483
Ramses, III., 481
Ravanna, 577
Re, 221, 482, 485, 486, 487, 606
Rebeka, 645, 663
Redman, C. L., 321
Reinach, Solomon, 186
Remilius, 730, 744
Rhea, 681
Rhea Sylvia, 730
Richard, Aslan Yürekli, 764
Riches, David, 219
Rick, John, 320
Rivers, 209
Roaf, Michael, 451, 573
Robert J. M., 506, 568, 571, 573, 574, 577, 578
Robertson, Roland, 222
Robinson, François, 576, 902, 905, 906
Romanos Diogenes, 764, 772
Romulus, 743, 744, *bkz.* Remilius
Remulus Augustus, 743, 744, 751, 755
Romus, 730
Rosenthal, M., 661, 779
Rostovtzeff [Michael Ivanovich], 706, 780

Rousseau, 133, 208, 1027
Roux, Georges, 451
Rowe, Bruce M., 27, 116, 117, 127, 220
Rukang, Wu, 124, 213

S

Sagard, F., 222
Sahlins, Marshall, 208, 210, 211, 219, 311, 448
Salceldo, Luis G. Lumbreras, 313, 320, 971, 973, 996
Salibi, Kemal, 907
Sam, 569, 643
Samuel, 651-652
Sandars, N. K., 458
Sanders, William T., 927, 929, 939, 947, 986, 987, 991, 996
Saran, Nephan, 44, 48, 209, 322
Sargon, Agadeli, 423, 623, 626, 631
Sargon, Asur kralı, 425, 440, 553, 573, 609, 670, 730
Sarich, Vincen, 119
Satürn, 778
Saul (İsrail kralı), 625, 653
Saul (Pavlus'un önceki adı), 799
Savaş Tanrısı (Azteklerin), 957, *bkz.* Huitzilopochtli
Schimer, Wulf, 321
Schliemann, Heinrich, 683
Schopf, Bill, 115
Sebüktekin, 516
Sedlar, Jean W., 573, 666
Seneca, 235, 785
Sennacherip, 425
Senvosret, 479
Service, E. R., 337-339, 341, 347, 452
Servius Tullius, 732, 738, 783
Set, 485, 486
Sevin, Veli, 212, 309, 313, 315
Sezar, 488, 741-742, 784
Shanwan, Younes, 908
Sidharta, 524, 525, *bkz.* Buda
Sigh, Purushottam, 321
Sigismund, 901
Silk, Joan B., 27, 120, 121, 128
Simmonet, Dominique, 28, 114
Simmons, Elwyn, 75, 119
Sin, 614
Singer, C., 311
Skalnik, Peter, 447, 448
Skinner, B. F., 118
Skutariotes, Theodoros, 789
Smith, Adam, 11
Sokrates, 578, 710, 717, 719-720, 721, 725, 726, 781
Sollheim, Wilhelm G., 313, 319
Solomon, 432, 653, *bkz.* Süleyman
Solon, 698-699, 700, 780
Soustelle, Jacques, 992, 993
Spartakus, 739-741, 784
Spindler, Konrad, 219, 307, 322
Stein, Philip L., 27, 116, 127, 220
Stephen, John Lloyd, 991
Steward, 312
Steward, J. H., 452
Strabon, 471
Struver, Stuart, 321, 454
Sulla, 739, 741
Sumadragupta, 515
Suşkin, 119
Sushkin, 119, *bkz.* Suşkin

Ş

Şah Cihan, 517
Şah İsmail, 893
Şamaş, 614
Şang, 551
Şangdi, 561
Şarlman, 761, 806, 824
Şarrum-kin, 631
Şekem, 668
Şenel, Adam, 116, *bkz.* Şenel, Alâeddin
Şenel, Alâeddin, 28, 116, 122, 127, 130, 208, 209, 229, 310, 311, 313, 318, 321, 446, 449, 457, 570, 571, 572, 577, 661, 662, 667, 679, 780, 781, 785, 989, 994, 995
Şih Huang-ti, 552-554, 560, 570
Şimeon, 668
Şiva, 506, 520, 528, 529, 576
Şivaji, 518, 529
Şivaji, II., 578
Şu, 487
Şuppililuma, 612

T

Taberi, 114
Tacitus, 140, 209
Tafazzoli, Ahmad, 907
Taieb, Maurice, 76
Tammuz, 572, 616
Tang, 542
Tantalus, 682
Tara Bai, 578
Tarık İbn Ziyad, 871
Taru, 616
Taşıyıcı Tanrı (Mayaların), 943
Tayfun Tanrı (Mayaların), 943
Tedlock, Dennis, 991, 1040
Tefnut, 487
Telepinu (Hitit kralı), 612
Telepinus, 615-616
Tertullianus, 837
Teşub, 519
Tezcatlipoca, 958
Thales, 709, 710, 781
Thapar, B. K., 572, 573, 574
Theodora, 758, 786
Theodoros Skutariotes, 789
Theodosius (I.), 643, 743, 754, 804
Theon, 489
Thomas, 837-839, 903
Thomas (asi), 761, 762
Thompson, George, 209
Thomsen, C. J., 157, 246, 247
Thoreau, 566
Tiamat, 415, 416, 458, 667
Tian, 561
Tian Dan, 553
Timur, 516, 600, 601, 878
Tlaloc, 639, 667, 925, 928, 957, 987, 989
Togan, Zeki Velidi, 957, 994
Tonatiuh, 957, 994
Topac Amaru, 1042
Torelli, Mario, 782
Tosun, Mebrure, 663
Tot, 486, 489
Toynbee, Arnold, 28, 215, 335-336, 446, 447, 535, 579, 704, 828, 901, 968
Tönnies [Ferdinand], 136
Trajanus, 784
Tunçay, Mete, 779, 902
"Turtana Oğlanı", 79, *bkz.* "Narikoteme Oğlanı"
Tutankamun, 483, 571
Tülek, 928
Tüten Ayna Tanrısı, 958, *bkz.* Tezcatlipoca
Tüylü Yılan Tanrı, 958, *bkz.* Kuetzalcoatl
Tyrtaeus, 693

U

Umurbey, 767
Uranus, 680, 681
Urey, Harold, 39, 40, 115
Ur Nammu, 423
Ur Nanşe, 454
Urukagina, 423, 454
Ussher, James, 114
Utnapiştim, 420, 421

Ü

Üç Cevher Hadımı, 582, *bkz.* Zeng-He
Üç Geyik (Maya yöneticisi), 1021

V

Vaftizci Yahya, 794, 795, 796, 798, 800, 803, 805, 896
Valentinianus, 743, 808
Valoch, Karel, 126, 211, 214
Valverde, 1025
Vandermeerch, Bernard, 125
Varuna, 614
Venüs (Romalıların Aşk Tanrıçası), 730
Venüs (gezegeni) Tanrı (Mayaların ve Azteklerin), 942, 958, 992
Ventris, Michael, 678
Vergilius, 730, 782
Vernadsky [Vladimir], 457
Victoria, 517
Villa Paola, 212
Viracocha, 975, 979, 981, 982, 996
Vişnu, 520, 521, 528, 529, 577
Viştaba, 640
Vladimir, 763

Vocotopoulus, Panayotis L., 670, 788, 789
von Hagen, Victor Wolfgang, 942, 983, 989, 990, 1025

W

Wainscott, 126
Waldes, Peter, 821, *bkz.* Waldus Petrus
Waldus, Petrus, 821-822
Wallerstein [Immanuel], 1042
Wasilewska, Ewa, 521
Watson [James], 39
Watson, P. J., 321
Weber, Max, 847, 904
Wegener [Alfred Lothar], 42, 191
Weissman, August, 120
Wells, Calvin, 208, 209, 314
Wells, G. P., 28, 208, 216
Wells, H. G., 28, 208, 216, 578
Wheeler [Mortimer], 572, 573
Whilley, G. R., 193, 220, 986
White, Leslie A., 18, 27, 571
Widdowson, E. M., 312
Wilkins, Maurice, 40
Wilson, Allan, 119, 126
Wilson, John A., 571
Wing, Elizabeth, 320
Winkelmann, Friedhelm, 898
Winn, 129, 212
Wittfogel, Karl A., 340-341, 447, 452
Woods, Alan, 121
Wurm, Stephen A., 583
Wu Wang, 546, 548, 562
Wycliffe, John, 826

Y

Yafet, 569, 644
Yağmur Tanrı (Mayaların), 940
Yahuda, 796
Yahya, 794, *bkz.* Vaftizci Yahya
Yaksçillan, 936
Yakub, 645, 646, 668
Yalçınkaya, Ayhan, 911
Yalçınkaya, Işın, 125
Yalvaç, Kadriye, 663
Yapıcı Tanrı (Mayaların), 943
Yaxchillan, 936, *bkz.* Yakçillan
Yavuz Sultan Selim, 874, 893, 911
Yedi Papağan (Mayaların Tanrısı), 944
Yehova, 415, 421, 422, 606, 648, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 667, 669, 794, 800, 992
Yel Tanrı, 952, 992, *bkz.* Kuetzalcoatl ve Venüs
Yeni Doğmuş Yıldırım (Mayaların Tanrısı), 944
Yerin Yüreği (Mayaların Tanrısı), 943
Yersarsıntısı Tanrı (Mayaların), 944, 978, *bkz.* Pachamac
Yeşu, 651
Yetro, 647, 648
Yezid, 870
Yoksul Gautier, 828
Yu, 542
Yudin, P., 661, 779
Yusuf, 646, 660

Z

Zaratustra, 425, 640, *bkz.* Zoroaster
Zavala, Silvio, 1030, 1038, 1040, 1041
Zeng-He, 582
Zenon (Doğu Roma İmparatoru), 743, 751
Zenon (Kittiumlu Stoacı filozof), 747
Zerdüşt, 425, 640, *bkz.* Zoroaster
Zeus, 439, 519, 681, 682, 687, 747
Zhao Gao, 582
Zhimin, Ann, 313, 578
Zi Çang, 550
Zi Han, 551, 552
Zimri Lim, 605, 662
Zipacna, 944
Ziusudra, 420
Zohary, Daniel, 313, 321
Zoroaster, 425, 577, 640-642, 667
Zoser, 568, *bkz.* Coser
Zürcher, Erik, 779

ANDIZIN
-Kronoloji-

ZÖ (Zamanımızdan Önce)

ZÖ milyarlar:

13,7-13,5 milyar yıl arası, bir (olası) tarihte (olasılıkla) Büyük Patlama **(BP)** ile maddenin evriminin ve evrenin oluşumunun başlaması, 22, 28, 37, 114, 115

– Büyük Patlama'dan saniyenin 350 milyarda biri **(BP+10^{35})** sonra, atomaltı parçacıklar olan kuvarkların oluşması, 114

– **BP+1** saniye, gama ışınları, 114

– **BP+3** dakika, genişleyen evrenin yarıçapının 40 ışık yıllık noktaya ulaşması, 114

– **BP+100** binyıl, maddenin görünmesi, 114

– **BP+3** milyon yıl, ilk elementlerin (Helyum ve Hidrojenin) oluşması, 114

5 milyar, Güneş'in oluşması, 38, 41

4,5 milyar, Yerküre'mizin (Güneş'ten koparak) var olması, 38, 41

4 milyar, Ay'ın (Yerküre'den kaparak) oluşması, 41

4 milyar, Yerküre'nin soğuyup büzüşmesiyle oluşan çukurlarda biriken sularda "sıcak çorba" oluşması, 41

3,5 milyar, maddenin karmaşıklaşarak evriminde "Büyük Sıçrama" ile canlılığa geçilişi, 15, 38, 48

3,5 milyar öncesi, azoik çağ, 42

3,5 milyar, arkeozoik:

3,465 milyar, *cynobacteria* benzeri canlıların oluşması (savı), 124

3 milyar, prekaryotlar (çekirdeksiz tekhücreliler), 48

2 milyar, ökaryotlar (çekirdekli tekhücreliler), 48

---

* Azoik, "canlısız"; Arkeozoik, "çok eski canlılar"; Mezozoik, "orta evrim düzeyinde canlılı"; Cenozoik, "çağımız canlı türleri" çağları.

1,5-0,6 milyar arası, Proterozoik: bakteriler, deniz yosunları, mantarlar, öteki ilkel canlılar, 44
1,2 milyar; eşeyli üreme *(meios)* ile cinsel farklılaşmanın başlayışı, 48, 52, 58, 69, 89

ZÖ yüz milyonlu yıllar:
700 milyon, bitkiler ile hayvanların farklılaştıkları (olası) tarih, 48, 52, 117
700 milyon, ilk hayvanlar, 15
600-500 milyon, Paleozoik: omurgasız deniz canlıları, 44, 48
500 milyon, yaşamın sulardan karalara atlayışı (omurgalılar), 48
500-400 milyon, kabuklular, midyegiller, deniz yosunları, su otları, 44
440-400 milyon, soluyan hayvanlar, 44, 48
400-350 milyon, balıkların başatlığı, hem karada hem suda yaşayabilen hayvanların (amfibilerin) çıkışı, 44
350-300 milyon, ilkel kafadanbacaklılar, kanatlı böcekler, 44
300-270 milyon, sıcak iklimlerin gelişiyle balıkların, iri sürüngenlerin, böceklerin evrimi, 44
270-220 milyon, çeşitli sürüngen türlerinin evrimleşmesi, 42, 48
230-200 milyon, eski (arkaik) yumurtlayan memeliler, 15, 48, 58, 69, 114
220-180 milyon, Mezozoik: volkan etkinlikleri, deniz sürüngenleri, 44
200-150 milyon arası bir tarihte, Pangea denen tek bir karadan kıtaların ayrılması, 42, 191
180-135 milyon, koniferlerin (kozalaklıların) görünüşü, 44
135-65 milyon, dev kertenkelelerin (dinozorların) açılımı ve yok oluşu, memelilerin yaşarkalabilmesi, çağımız böcek türlerinin, çiçekli ağaçların görünmesi, 44, 48, 58
100 milyon, yeni (eteneli, doğuran) memelilerin evrimleşmesi, 15, 48, 58, 63, 89

ZÖ on milyonlu yıllar:
70 milyon, kemirgenlerden prosimiyenlerin (ağaçsivrifaresinin) ortaya çıkışıyla, en uzak hayvan anaatalarımızın orman (ağaç) yaşamına geçişi, 15, 22, 48, 54, 59, 95
70-60 milyon, Cenozoik: kuşların çıkışı, 44
65 milyon, ağaçlarda yaşayan plesiadabiformeler, 121
55 milyon, adabiformelerin (başparmağı öteki parmaklarının karşısında konuşlanabilen canlıların) yeryüzünde görünüşü, 48, 60, 67, 118
50 milyon, simiyenler (maymunlar), 48, 58
40 milyon, haplorhinler (göz çukurları öne kaymış olup, üç boyutlu görebilen primat (iri beyinli memeli) türleri, 48, 61
40-25 milyon, hançerdişli kedigiller, 44
30 milyon, antropoidler, 15, 63
30-20 milyon, Arabistan fayı ile Dekka (Hindistan) fayının çarpışmasıyla yörede tektonik devinimlerin (Himalayalar'ın yükselip yersarsıntılarının artmasının) başlayışı, 43, 507
25 milyon, catharhinlerin (insanınkine benzer diş yapılı Eski Dünya maymunlarının) görünüşü, 48
25-10 milyon, otlayan memeliler, 44
20 milyon, İnsanımsılar (Hominoidler), 15, 48
15 milyon, Eski Dünya kuyruksuz iri maymunları (*ape*'ler) *Ramapithecus* ve *Shivapithecus*, 15, 62, 75
15 milyon, *Shivapithecus* Türkiye coğrafyasında, 123
12-10 milyon, içinde *Homo sapiens*'in evrineceği yağmur ormanlı Rift Vadisi'ne yol açacak "büyük fay"ın çöküşüyle genetik yalıtlanma ve hızlı mutasyon koşullarının doğuşu, 24, 43
10-1 milyon, dağların yükselmesi, memelilerin irileşmesi, iklimin yavaş yavaş soğuması, 44

ZÖ milyonlu yıllar:

7,5-7 milyon arası bir tarih, Pongidlerin (Orangutan) soyçizgisinin öteki Eski Dünya iri maymunlarınkinden ayrılması, 48, 63, 119
6 milyon, Panidaların (Goril, Şempanze) soyçizgisinin, öteki İnsanımsılarınkinden ayrılması, 48, 63
6 milyon, Hominoidlerin (İnsanımsıların) beyin sığasının 400 cm^3'e ulaşması, 68
5 milyon, evrimi insana varacak canlının soyçizgisinin, öteki insanımsılarınınkinden ayrılmasıyla Hominidlerin (İnsansıların) belirişi, 15, 43, 55, 63, 119
5-4 milyon arası, dikilme ile Hominiyanların (iki ayaklı hominidlerin) yeryüzüne ayak basmaları, 48, 63, 65
4 milyon, İnsansıların (Hominidlerin) doğada hazır nesneleri araç olarak kullanmaları, 160
4-3 milyon, *Australopithecus*'un (Güneymaymunu'nun) yaşadığı binyıllar, 62
3,7 milyon, araç yapma etkinliğinin başlamış olabileceği en erken tarih, 212
3,5-3 milyon arası, canlının evriminde antropogenesis (insanoluşumu) sürecinin başlayışı, 57
3 milyon, beyin sığasının 600 cm^3 noktasına ulaşması, 68
3-2,5 milyon, ilk türü *(Homohabilis)* ile insan cinsinin *(Homo)* yeryüzünde görünüşü, 15, 48, 55, 62, 63, 78, 158
3 milyon - **500** bin, Aşağı Paleolitik kültür evresi, 159, 212
2,5-2 milyon arası bir tarih, insan cinsinin *Homo erectus* türünün çıkışı, 48, 63
2,5 milyon, *Homo erectus* ile beyin sığasının 900 cm^3'e ulaşması, 68
2,5 milyon, araç yapıcılıkla birlikte etçilliğe geçiş, 210
2,5 milyon, kültürel evrimin hızının organik evrimi sollaması, 15
2 milyon, ırksal farklılaşmanın başlayışı, 79
2 milyon, leşyiyicilik, 210
2 milyon, elin evriminin günümüzdeki düzeyine ulaşması, 66
1,8 milyon, Şafaktaşlar (Oldovan) Endüstri, 212
1,6 milyon, eksiksiz iskelet fosili bulunan "Nariokotome Oğlanı" adı verilen *Homo erectus* kişisinin yaşadığı (olası) tarih, 79
1 milyon, *Homo erectus*'un Arkaik *Homo sapiens* alttürüne evrimi, 81
1 milyon, *Homo sapiens* türü, 15, 48, 63, 68
1 milyon, beynin, Arkaik *Homo sapiens* türünün çıkışıyla (bugünkü) 1.250-1.450 cm^3 sığaya ulaşması, 64, 68
1 milyon, *Homo erectus*'un Afrika'dan çıkıp öteki Eski Dünya kıtalarına yayılmaya başlayışı, 79, 213
1 milyon, Arkaik *Homo erectus*'un Batı Asya'da görünüşü, 80, 124
1 milyon - **500** bin arası, Arkaik *Homo sapiens* alttürü, 48, 63, 85
1 milyon - **10** bin arası, buzulların ilerlemesi, 44

ZÖ yüzbinli yıllar:

900 bin, Arkaik *Homo erectus*'un Fransa'ya ulaşması, 124
800 bin, Arkaik *Homo erectus*'un Java'da görünmesi, 70
700 bin, Arkaik *Homo erectus* Cezayir'de, 80
500 bin, Yeni *Homo erectus* alttürünün Çin'de oluşması, 80
500-50 bin, Orta Paleolitik kültür, 159
400-200 bin, Arkaik *Homo erectus*'un İspanya'da avlandığı binyıllar, 80
350 bin, Arkaik *Homo erectus* Fas'ta, 80
300 bin, Avrupa'da ateşten (ocaklarda) denetimli yararlanılması, 164
300 bin, Orta Paleolitik kültürde insanlığın (geçici olmayan) ilk konutlarının kuruluşu (savı), 172
300-150 bin arası bir tarihte, Çağdaş Tipte *Homo sapiens* alttürünün "Mitokondriyal Havva" olarak adlandırılan (kuramsal) anaatasının oluşup yaşadığı binyıllar (savı), 126

230 bin, *Homo neanderthalensis* türünün yeryüzünde (Avrupa'da ve Ortadoğu'da) görünüşü, 83
200-150 bin arası bir tarih, Arkaik *Homo sapiens*'in, Afrika'da Çağdaş Tipte *Homo sapiens* alttürüne (günümüz insan türüne) evrimi, 48, 64, 81, 86
188 bin, Çağdaş Tipte *Homo sapiens*'in (kimi araştırmacılarca) "Tohum Âdem" olarak adlandırılan (kuramsal) anaatasının yaşamış olabileceği (olası) tarih, 126
100 bin, Çağdaş Tipte *Homo sapiens*'in Afrika'dan çıkıp Eski Dünya'nın öteki kıtalarına yayılmaya başlaması, 86, 88, 126

ZÖ on binli yıllar:
72-32 bin arası, buzulların ilerleyişi, 192
65 bin, Çağdaş Tipte *Homo sapiens*'in Çin'e ulaşması, 68, 88
65-45 bin, buzulların artıp suların alçalmasıyla (Beringa'da) insanların geçebileceği kara köprüsünün oluşması, 192, 298, 320
50 bin, insanın (Çağdaş Tipte *H. sapiens*'in) Eski Dünya'dan Yeni Dünya'ya (Amerika'ya) geçmiş olabileceği en erken tarih, 42, 192
50-40 bin, buzulların artıp deniz düzeyinin düşüşüyle, Asya-Avustralya kara köprüsünün oluşup, insanın (Çağdaş Tip'inin) Avustralya'ya geçişi, 43, 86, 116
50-30 bin, Cro-magnon İnsanı'nın (Avrupa'da) yaşadığı binyıllar, 57, 70, 109
50-15 bin, Yukarı Paleolitik kültür evresi, 166
45-35 bin arası, buzulların erimesiyle deniz düzeylerinin yükselip Asya-Amerika kara köprüsünün sular altında bulunduğu tarihler, 192
40 bin, Meksika'da bilinen en eski yabanıl mısırın yetiştiği tarih, 300, 989
35-30 bin arası, Yukarı Paleolitik Orinyasiyen kültür evresi, 173
35-15 bin arası, buzulların yeniden ilerlemesi üzerine deniz düzeyinin düşüp, Eski Dünya-Yeni Dünya kara köprüsünün (Beringa'da) yeniden kurulmasıyla insanın Yeni Dünya'ya geçmiş olabileceği tarih, 192, 298
35-15 bin, Yeni Dünya'da Alaska'yı Kuzey Amerika'ya bağlayan (binlerce kilometre) Yukong Vadisi koridoru'nun buzullarla örtülerek (insanların güneye göçüne) kapalı oluşu, 192, 298
32-30 bin arası, Yukarı Paleolitik Gravetiyen kültür evresi, 173
31 bin, Güney Afrika'daki Classies Irmağı ağzındaki Cosquer Mağarası en eski resimlerinin (olası) çiziliş tarihi, 184
31 bin, Fransa'daki Chauvet Mağarası en eski resimlerinin çiziliş tarihi, 185
31-13 bin arası, Chauvet Mağarası resimlerinin çizildiği binyıllar, 185
30 bin dolayları, *Homo neanderthalensis* adı verilen insan türünün fosillerinin görünmez olduğu tarih, 83
30-15 binyıl arası, Yeni Dünya kültürlerinin Arkeolitik evresi "genelleştirilmiş toplayıcılık" binyılları, 195
30-10 bin, Yukarı Paleolitik (Avrupa) kültürlerinde hayvan yontucukları ile karşılaşılan binyıllar, 177
25-17 Güney Afrika Cosquer Mağarası resimlerinin (olası) yapılış binyılları, 174
22-18 bin yıl, Yukarı Paleolitik Solutreyen kültür evresi, 174
20 bin, Yukarı Paleolitik'te insanlığın ilk yapay konutlarının izlerinin saptandığı katmanın tarihi, 172
20 bin, Mongoloid (Sarı?) ırkın oluşması, 88
20 bin, Japonya'da cilalıtaş araçların (erken) yapılışı, 246
20.-18. binyıllar, Eski Dünya'dan Yeni Dünya'ya asıl göçün (olası) binyılları, 42, 86, 88
17. binyıl, Lascaux Mağarası resimlerinin çizilişi, 182
15. binyıl, Tuc d'Audoubert Mağarası resimleri, 183

15.-13. binyıllar, buzulların gerilemesi Yukong koridorunun açılması üzerine Alaska'dan Güney Amerika'nın burnuna dek hızlı bir göç, 192, 193, 299
15.-10. binyıllar (Avrupa'da) Magdalenyen kültür evresi, 175
15.-10. binyıllar, Avrupa'nın Mezolitik evresi, 15, 158, 227, 229
15.-10. binyıllar, Yeni Dünya arkeolojisinde Aşağı Cenolitik kültür evresi, 195
14. binyıl, kurdun evcilleşmiş türünün, (köpeğin) bilinen en eski örneğinin kanıtının geldiği tarih, 310
13. binyıl, Niaux Mağarası resimlerinin yapılışı, 183
13. binyıl, yabanıl tahıl devşiriciliğinin (Ortadoğu'da) başlayışı, 239
12.500'ler, Japonya'da çömlekçiliğin (sıradışı bir durumla tarımdan sonra değil önce) başlayışı, 272

ZÖ 12.-6. (İÖ 10.-4.) binyıllar:
ZÖ 12. (İÖ 10.) binyıl, insanlığın üretici geçim biçimine (Batı Asya'da) geçişi, 357
ZÖ 12. (İÖ 10.) binyıl, Batı Asya'da (hayvanlardan binyıl önce) bitkilerin evcilleştirilmesi, 313
ZÖ 12. (İÖ 10.) binyıl, insanlığın, üretimle birlikte (Batı Asya'da) Neolitik kültüre geçişi, 292, 305
ZÖ 12. (İÖ 10.) binyıl, İspanya'daki Altamira Mağarası resimlerinin tarihi, 183
ZÖ 12. (İÖ 10.) binyıl, tahıllardan hemen sonra (baklagiller, mercimek, susam gibi) tarla bitkilerinin (Batı Asya'da) evcilleştirilmeleri, 254
ZÖ 12. (İÖ 10.) binyıl, Mısır'da sığırın bitkilerden (arpadan) binyıl önce evcilleştirilmiş olabileceği, 314
12.-10. (İÖ 10.-8.) binyıllar, Levant'ta Natuflu kültür haklarının (tarım öncesinde) kurdukları köylerde insanlığın yerleşik yaşayışa ilk geçişlerinden birinin örneğini vermeleri, 243, 315
ZÖ 11. (İÖ 9.) binyıl, Mısır'da arpanın (sığırdan binyıl sonra) evcilleştirilmiş olabileceği, 314
ZÖ 11 (İÖ 9) bin, Göbeklitepe (megalit?) dikilitaşlarının tarihlenmesinden elde edilen sayı, 355
ZÖ 11. (İÖ 9.) binyıl, Tayland'da Spirit (Ruhlar) Mağarası'nda karşılaşılan pirincin tarihi, 320
ZÖ 11. (İÖ 9.) binyıl, Mezopotamya alüvyon ovasına (sanıldığı gibi İÖ 6 bin kadar geç bir tarihte değil) erken yerleşmelerin başlaması (savı), 450
ZÖ 11 (İÖ 9) bin, Yeni Dünya'da fasulyenin (bilinen) varlığı, 300
ZÖ 11 (İÖ 9) bin, Neolitiğin Batı Asya'dan Afrika'ya yayılışı, 292
ZÖ 11.-10. (İÖ 9.-8.) binyıllar, Nil kıyılarında preneolitik (üretim öncesi kültürlü) toplulukların varlığı, 242
ZÖ 11.-9. (İÖ 9.-7.) binyıllar, Batı Asya'nın (Ürdün'de Natuf, Kuzey Irak'ta Abu Hureyra, Güney Anadolu'da Çayönü, İran'da Ali Koş gibi) bazı yerlerinde bitkisel ve hayvansal besin üretimiyle uğraşılan köylerin kurulması, 358
ZÖ 10 (İÖ 8) bin dolayları, evcilleştirilmiş en eski keçilerle karşılaşılan İran'ın Asiyab bölgesindeki yerin tarihi, 314
ZÖ 10 (İÖ 8) bin, Nil kıyısı üretim öncesi (preneolitik) kültürlü toplulukların, insanlığın ilk çömlekçilik örneklerinden birini vermeleri, 243
ZÖ 10 (İÖ 8) bin, son Buzul Çağı'nın sona erip Bering kara köprüsünü suların basmasıyla, Eski ve Yeni Dünya kültürlerinin (İS 16. yüzyıla dek) birbirlerinden yalıtlanmaları, 193
ZÖ 10. (İÖ 8.) binyıl, Negroid (Siyah?) ırkın belirginleşmesi, 88
ZÖ 10. (İÖ 8.) binyıl, Orta Amerika'da sepetişi, hasır örücülüğünün varlığı, 301
ZÖ 10. (İÖ 8.) binyıl, Yeni Dünya'da yaz kabağının (7 binyıl önce evcilleştirilene dek) toplanışı, 300

ZÖ 10. (İÖ 8.) binyıl, sığırın Mısır'da, Sahra'da (dünyada bilinen en eski) evcilleştirilme tarihi, 259, 262
ZÖ 10 (İÖ 8) bin dolayları, Orta Amerika'da yabanıl mısırın toplayıcılığının yapılması, 930
ZÖ 10 (İÖ 8) bin, Yeşil Irmak vadilerinde pirincin üretilmeye başlanışı, 538
ZÖ 10.-9. (İÖ 8.-7.) binyıllar, Neolitik (üretici) kültürün Anadolu'ya yayılması, 292
ZÖ 10-9 (İÖ 8-7) bin arası bir tarih, arpanın (çölleşmesinden önceki) Sahra'da (Batı Asya'dan bağımsız) evcilleştirilmesi, 254, 292
ZÖ 10.-8. (İÖ 8.-6.) binyıl arası, Jericho Neolitik kasabası, 346
ZÖ 10-6 (İÖ 8-4) binyıllar arası bir tarih, İnsanların Girit'e (geç) girişleri, 616
ZÖ 10.-6. (İÖ 8.-4.) binyıllar, Eski Dünya Neolitik kültürü evresi, 291-302

ZÖ binli yıllar:
ZÖ 9500 (İÖ 7500) İran'ın Deh Luran yerinde karşılaşılan evcilleştirilmiş koyun fosillerinin tarihi, 314
ZÖ 9500-6800 (İÖ 7500-4800) Çayönü Neolitik kültürü, 303, 304, 305
ZÖ 9500 (İÖ 7500) Çayönü'ndeki emmer buğdayının fosilinin tarihi, 304
ZÖ 9500-8800 (İÖ 7500-6800) Çayönü'nde dört nohut tanesinin çıkarıldığı katmanın tarihi, 304
ZÖ 9000 (İÖ 7000) dolayları, Çayönü'nde yabanıl keten tohumuyla karşılaşılan katmanın tarihi, 304
ZÖ 9000 (İÖ 7000) dolayları, ağırşakların "tanıklığına" bakılırsa, dokumacılığın başladığı tarih, 317
ZÖ 9. (İÖ 7.) binyıl, İra'da Zagroslar'dan Ortadoğu'nun bilinen en eski çömlek örneklerinin (belki çiftçilikten önce) geldiği tarih, 317
ZÖ 9. (İÖ 7.) binyıl, domuzun evcilleştirilmesi, 314
ZÖ 9. (İÖ 7.) binyıl, sığırın Anadolu'da evcilleştirildiği tarih, 259
ZÖ 9. (İÖ 7.) binyıl başlarında, Neolitik (üretici) kültürün Trakya'ya geçmesi, binyılın ortalarında İspanya'ya, sonlarında İngiltere'ye ulaşması, 292
ZÖ 9.-8. (İÖ 7.-6.) binyıllar, yerleşik çiftçi-göçebe çoban farklılaşması (olası) binyılları, 359
ZÖ 9.-8. (İÖ 7.-6.) binyıllar, Hindistan'da Neolitik yerleşmelerin göründüğü tarih, 492
ZÖ 9.-8. (İÖ 7.-6.) binyıllar, Yunan'da üretici yaşayışa ve yerleşik yaşama (Anadolu ve Ege toplulukları kanalıyla) geçilmesi, 661
ZÖ 9. ve 8. (İÖ 7. ve 6.) binyıllar, Jericho'da ve Çatalhöyük'te, köyü aşmış (kasaba) yerleşkelerin varlığı, 358
ZÖ 9-7 (İÖ 7-5) bin arası, Hindistan'da pirincin evcilleştirilmesiyle yiyecek üreticiliğine geçilmesi, 294
ZÖ 9. (İÖ 7.) binyıl, Mezopotamya'da yalnızca ovaya bakan dağ yamaçlarında yerleşilmiş köylerin bulunup vadiye yerleşilmiş olmaması (savı), 449
ZÖ 8. (İÖ 6.) binyıl, Sümer arkeolojik yerlerinde andaçların görünmeye başladığı katmanlar, 373
ZÖ 8.-7. (İÖ 6.-5.) binyıllar, Hindistan'da Çömlekli Neolitik kültürler, 493
ZÖ 8 (İÖ 6) bin, çevre dağlardan Mezopotamya Vadisi'ne inilip yerleşildiği tarih (savı), 450
ZÖ 8-5 (İÖ 6-3) bin dolayları, Çin'de pirinç tarımı yapılan vadilerde Neolitik Yang-şao kültürünün gelişerek Long-şan kültürüne dönüşmesi, 539
ZÖ 8700 (İÖ 6700) dolayları, bir çökme sonucunda Marmara Denizi'nin oluşması, iki iç denizin birleşmesi, yörede tektonik devinimlerin artışı, 44
ZÖ 8700-8100 (İÖ 6700-6100) Çatalhöyük Neolitik kültürü, 348
ZÖ 8400 (İÖ 6400) dolayları, Çatalhöyük'ün en eski evcil sığır varlığının kanıtlarının sağlandığı katmanının tarihi, 314, 348
ZÖ 8000 (İÖ 6000) dolayları, parmak kadar koçanlı yabanıl mısırın evcilleştirilmesine başlanışı, 989
ZÖ 8. (İÖ 6.) binyıl, And Dağları bölgesinde fasulye üretimine başlanması, 255

ZÖ 8. (İÖ 6.) binyıl, ördek, tavuk gibi iri kuşların (ilk) Çin'de evcilleştirilmesi, 259
ZÖ 8. (İÖ 6.) binyıl, Andlar'ın avcı takımlarının patetes ve fasulye yetiştirmeye başlamaları, 302
ZÖ 8. (İÖ 6.) binyıl, buğdayın, ketenin, koyunun, keçinin, domuzun (Batı Asya'dan getirilerek) Afrika'ya yayılması, 293
ZÖ 8. (İÖ 6.) binyıl, darının evcilleştirilmesiyle Çin'in Çişan ili Peiligan kültürü bölgesinde tarımın başlayışı, 294
ZÖ 8. (İÖ 6.) binyıl, Çin'de pirincin (Sarı Irmak'takine yakın tarihlerde) Yeşil Irmak vadilerinde de yetiştirilmeye başlanması, 295
ZÖ 8. (İÖ 6.) binyıl, Neolitiğin (Batı Asya'da başlamasından dört binyıl sonra) İtalya'ya ulaşması, 305
ZÖ 8. (İÖ 6.) binyıl, İran'ın Zagroslar'ında (Anadolu'dakinin ve Levant'takinin tersine bir sırayla) koyun güdücülüğünün (tahılların evcilleştirilmesinden önce) görülmesi, 313
ZÖ 8.-7. (İÖ 6.-5.) binyıllarda, Güneydoğu Asya'da (pirinçten ve akdarıdan önce) yam üretimi, 295
ZÖ 8.-6. (İÖ 6.-4.) binyıllar, Güney Amerika'da (havaların ısınmasıyla) avlanan sürülerin azalması, 301, 302
ZÖ 7900 (İÖ 5900) Mezopotamya ovasında bilinen (Eridu'ya yakın Obeyd yerindeki) en eski yerleşmenin tarihi, 458
ZÖ 7500 (İÖ 5500) Sümer'e ilk yerleşmeler (savı), 450
ZÖ 7500-6400 (İÖ 5500-4400) Avrupa'nın Orta Neolitik dönemi, 352
ZÖ 7. (İÖ 5.) binyıl sonları - ZÖ 6. (İÖ 4.) başları, göçebe toplulukların Sümer'e (olası) akınları ve fetihleri, 362, 381
ZÖ 7000 (İÖ 5000) dolayları: (koçanı parmak kadar küçüklükteki) yabanıl mısırın (Orta Amerika'da) üretilmeye başlanışı, 255, 930
ZÖ 7000 (İÖ 5000) dolayları, Geç Ubaid Kültür dönemi, 450
ZÖ 7. (İÖ 5.) binyıl başları, Neolitik kültürün Kuzey Avrupa'ya ulaşabilmesi, 292
ZÖ 7. (İÖ 5.) binyıl, Çin'de (Sarı Irmak bölgesinde) darının evcilleştirilmesi, 254
ZÖ 7. (İÖ 5.) binyıl, Yeni Dünya'da yaz kabağının yetiştirilmeye başlanışı, 300
ZÖ 7. (İÖ 5.) binyıl, devegillerin (lama, guanaco, alpaga) Andlar'da evcilleştirilmesi (savı), 259, 301, 302
ZÖ 7. (İÖ 5.) binyıl, Eridu'nun, Ur'un, Uruk'un en eski katmanlarının tarihi, 358
ZÖ 7. (İÖ 5.) binyıl, Eridu'nun Ubaid (Neolitik) Kültür katmanının tarihi, 365
ZÖ 7. (İÖ 5.) binyıl, Güney Mezopotamya'da (sulu tarımla uğraşan topluluklarm) Samarra Kültürü, 450
ZÖ 7000 (İÖ 5000) dolayları, insanlığın (Sümer'de) uygar topluma geçişi, 325
ZÖ 7. (İÖ 5.) binyıl, Mısır'da Fayum Gölü'nün yok olmak üzere kurumaya başlaması sırasında çevresinde (eskiden sanıldığı gibi çiftçi değil) avcı ve toplayıcı toplulukların varlığı (savı), 568
ZÖ 7. (İÖ 5.) binyıl sonu, Eridu'nun Geç Ubaid Kültür özellikli bir kente dönüşmesi, 365
ZÖ 7.-6. (İÖ 5.-4.) binyıllar, atın (olasılıkla) Dinyeper kıyıları göçebelerince evcilleştirilmesi, 597, 811
ZÖ 7.-6. (İÖ 5.-4.) binyıllar, Hindistan'da Tunç Çağı kültürleri, 493
ZÖ 7. (İÖ 5.) binyıl sonrası, Sümer ülkesi ile "Sümerliler" denecek halkın birleşmesiyle gelişen olaylar sonunda insanlığın uygarlığa geçişi, 381, 423, 427, 433, 445
ZÖ 6500 (İÖ 4500) bakır metalürjisinin (ergitme ve dökümünün) Mezopotamya'da göründüğü tarih, 459
ZÖ 6500 (İÖ 4500) dolayları, Aşağı Mezopotamya'ya (Sümer'e) Ubaidler denen bir halkın yerleşmesini izleyen yüzyıllarda (Neolitik) köylerin

(Hawkes'e göre) kentlere doğru gelişmeye başlamaları, 452
ZÖ 6. (İÖ 4.) binyıl, Sümer'de Eridu, Ur, Uruk gibi ilk kent devletlerinin görünüşü, 382
ZÖ 6. (İÖ 4.) binyıl, toplumsal katmanlaşmanın Sümer'de başlayışı, 390
ZÖ 6. (İÖ 4.) binyıl, insanlığın (Sümer'deki) ilk uygarlığının kent devletleri dönemi, 357, 437
ZÖ 6. (İÖ 4.) binyıl, Eridu, Ur, Uruk'ta, katmanlı, yazılı, ideolojili kent devletlerinin varlığı, 358-359, 381
ZÖ 6. (İÖ 4.) binyıl, Sümer'de tapınak odaklı "haraç ekonomisi" dönemi, 381, 382, 393
ZÖ 6. (İÖ 4.) binyıl, Sümer kent devletleri üzerinde Uruk egemenliği dönemi, 420, 434
ZÖ 6 (İÖ 4) bin dolayları, Kalkolitik Çağ, 448
ZÖ 6. (İÖ 4.) binyıl, hörgüçlü öküz zebu'nun İndüs'te evcilleştirilişi, 503
ZÖ 6. (İÖ 4.) binyıl, Girit katmanları arasında bulunan (Mısır etkisinin ipucunu veren) Mısır kökenli taş vazoların geldiği tarih, 617
ZÖ 6. (İÖ 4.) binyıl, Aşağı Mezopotamya'da (Sümer'de) Erken Hanedan Dönemi, 622
ZÖ 6. (İÖ 4.) bin sonu, Sümer'de yazı devrimi, 372
ZÖ 6. (İÖ 4.) binyıl sonu - ZÖ 5. (İÖ 3.) binyılın başı, piktografik yazıdan arkaik çiviyazısına geçiş, 374
ZÖ 6. (İÖ 4.) - ZÖ 5. (İÖ 3.) binyıllar, Mezopotamya'da dincilerin yönetimi (klerokrasi) dönemi, 394, 395
ZÖ 6. (İÖ 4.) - ZÖ 5. (İÖ 3.) binyıllar arası bir tarih, Kolombiya'nın Aşağı Magdalena yerinde manyok üretimine başlanışı, 961
ZÖ 6. (İÖ 4.) binyıl, eşeğin (yeryüzünde ilk olarak) Sahra'da evcilleştirilmesi, 259, 292, 314
ZÖ 6. (İÖ 4.) binyıl, Sahra'nın çölleşmesiyle, kalanların avcı ve toplayıcılığa geri dönerken, çobanlıkta diretenlerin Orta Afrika'ya inişleri, 293
ZÖ 6000 (İÖ 4000) dolayları, Peru kıyı şeridinde ve Andlar'daki yaylalarda Neolitik kültüre geçiş, 961
ZÖ 6.-5. (İÖ 4.-3.) binyıllarda, devenin Arabistan'da evcilleştirilmesi, 259
ZÖ 6000-5000 (İÖ 4000-3000) Sümer'de Uruk Kültürü dönemi, 455
ZÖ 5500 (İÖ 3500) dolayları, Sümer'de Eridu kültürü dönemi, 423
ZÖ 5300 (İÖ 3300) Tiroller'de bulunan, Neolitik kültürlü bir topluluğun üyesi olduğu anlaşılan, "Ötzi" adı verilen "buzadam" buluntusunun yaşı, 305-307
ZÖ 5300 (İÖ 3300) dolayları, Neolitik kültür döneminde, Almanya'da Heilborn bölgesindeki Talheim yakınında, soykırım izlenimi veren bir olayla, bir köy halkından 34 kişinin iskeletinin bulunduğu toplu mezarın kazıldığı tarih, 307
ZÖ 5300 (İÖ 3300) dolayları, Orta Amerika'da devegillerin evcilleştirilmesi, 301
ZÖ 5300 (İÖ 3300) dolayları, insanlığın ilk yazı örneklerinin Uruk'un Eanna tapınağında yazılışı, 423
ZÖ 5300 (İÖ 3300) dolayları, tekerleğin icadı (ve çömlekçi çarkının kullanılışı), 423

İÖ 3. binyıl

İÖ 3000, And ülkelerinde Neolitikleşmenin (Lumbreras'a göre) dört farklı biçim alışı, 995
İÖ 3000'ler, Girit toplumunun (olasılıkla Anadolu'dan gelen) bir göç sonucunda kurulması, 664
İÖ 3000 dolayları, Sümer yaratılış mitosunun (olası) türetildiği tarih, 423
İÖ 3000 dolayları, Jemdet Nasr Kültürü dönemi, 423
İÖ 3000 dolayları, Sümer kent devletlerinin gelişmesi, 423
İÖ 3000 dolayları, uygarlığın Nil Vadisi'nde de filiz vermesi, 435
İÖ 3000 dolayları, Mısır'ın uygarlığa geçiş dönemi katmanlarında Mezopotamya etkisi, 466

İÖ 3000 dolayları, sabanın icadı, 423, 604
İÖ 3000 dolayları, tunç metalürjisinin ve tekerleğin (uygar dünya zanaatçılarınca) geliştirilmesi, 592
İÖ 3000 dolayları, Kuzeybatı Hindistan'da Dravidyen (yerli) ve Hint Avrupalı (akıncı) topluluk tiplerinin (birlikte) varlığı, 492
İÖ 3000 dolayları, İndüs'te çömlekçi çarkının kullanılmaya başlanışı, 504
İÖ 3000 dolayları, Aşağı Mısır ile Yukarı Mısır'ın birleştirilmesiyle Mısır uygarlığının başlayışı, 445, 463, 467
İÖ 3000-2500 arası, Mari kentinin yıkıntılarında Sümer silindir mühürleriyle karşılaşıldığı katmanları, 604
İÖ 3000-1200, Amerikan arkeolojisinde Biçimlenme Dönemi'nin (J. A. Ford'a göre) "kolonilerin yöreye yayılması" ilk evresi, 988
İÖ 3000-400, Güney Amerika uygarlığında Biçimlenme Dönemi, 811, 916
İÖ 3. binyıl başı, Sümer'de sihirci Şamanların (olasılıkla) dincilere dönüşmesi, 390
İÖ 3. binyıl başı, Paracas nekropolisinde (mezarlığında) varsıl mezarlarındaki mumyalar üzerinde karşılaşılan gözalıcı güzellikte bezlerin dokunduğu tarihler, 969
İÖ 3. binyıl dolayları, Girit'in (bugün izi bile bulunmayan) sedir ormanlarıyla kaplı oluşu, 616
İÖ 3. binyıl, Güney Amerika'da (Venezüella'da ve Panama'da) tarıma (orman açılarak hortikültürle) başlanması, 302
İÖ 3. binyıl, Batı Hindistan'da tarımın (Tunç Çağına geçmiş Batı Asya'dan gelerek) geç başlaması, 294
İÖ 3. binyıl, Yeni Dünya'da (9 binyıldır bilinip toplanan) tilkikuyruğu akdarı türünün yetiştirilmeye başlanışı, 300
İÖ 3. binyıl, Orta Amerika'da pamuğun üretilmeye başlandığı tarih, 301
İÖ 3. binyıl, Mısır'ın erken devleti, 447
İÖ 3. binyıl, kentli yaşayış biçimi (İng. *Urbanism)* düşüncesinin (İndüs uygarlığı yerlerinin kazıcısı M. Wheeler'e göre) Batı Asya ufuklarında uçuştuğu yıllar, 573
İÖ 3. binyıl, Anadolu'da Hatti dili konuşan ("Önhititler" de denen) Hatti topluluklarının varlığı, 611
İÖ 3. binyıl, Sümerlilerin insan kurbanına (daha önce değilse en geç bu tarihte) son vermeleri, 987
İÖ 3. binyıl, Sümer'de tapınak kurumunun üretim birimine dönüşmesi, 282, 283
İÖ 3. binyıl, Sümer'de tapınak ve büyük aile ekonomileri dönemi, 382, 393
İÖ 3. binyıl, Sümer'de ırmaklar boyunca dizilen kent devletlerinin sayısının artışı, 383
İÖ 3. binyıl, Sümer'de tapınak kompleksleri yanı sıra büyük aile işletmelerinin görünmesi, 384
İÖ 3. binyıl, Akadlıların ve Akadcanın Sümer'e egemen olmaya başlaması, 385
İÖ 3. binyıl, Sümer'de yönetimin dincilerden savaşçılara geçişi, 386
İÖ 3. binyıl, Mezopotamya'da tapınakların karşısında sarayların yükselişi, 386
İÖ 3. binyıl, toplumsal katmanlaşmanın (Mezopotamya'da) netleşmesi, 390
İÖ 3. binyıl, Mezopotamya'da savaşçıların (*lugal* sanıyla) kendilerinden söz ettirmeye başlamaları, 395
İÖ 3. binyıl, Sümer yaratılış mitosunun derlenip tabletlere geçirilişi, 415
İÖ 3. binyılda, Aşağı Mezopotamya egemenliğinin, Sümer'in Uruk kentinden Akad'ın Agade kent devletinin eline geçmesi, 434
İÖ 3. binyıl ortası, çiviyazısının, dinsel mitosların, sözleşmelerin kaydedilip, yazıtların yazılabileceği gelişkinliğe ulaştırılması, 374
İÖ 3. binyılın ilk yarısı, Aşağı Mezopotamya'da kent devletlerinin Kiş kenti egemeni tarafından birleştirilmesiyle, yerel devlet döneminin başlayışı, 437, 622
İÖ 3. binyılın sonları, Peru'nun orta bölgesinde Chavin (kültürü) uygarlığına varacak gelişmelerin (komünal

ambarların, büyük yapıların, bölgeler arası alışverişin) görülmesi, 962
İÖ 2920 öncesi, Mısır'ın Hanedanlar Öncesi dönemi, 467-468
İÖ 2920-2575, Mısır'ın Erken Hanedan dönemi, 468-472
İÖ 2900-2300, Kaneş'in içlerinden tapınak yıkıntıları, sandukalar, gömü armağanları çıkan Erken Tunç Çağı katmanlarının tarihi, 608
İÖ 2750 dolayları, Umma kentinin (adında *lugal* sanı taşıyan) yöneticisinin (Lugalzaggisi'nin) yönetim yılları, 454
İÖ 2700-1900 (ya da 2500-1500) İndüs uygarlığı, 435, 455, 492, 572
İÖ 2600 dolayları, tunç metalürjisinin Mezopotamya'da bulunup geliştirilmesi, 423, 459
İÖ 2600, Lagaş yöneticisi Ur-Nanşe hanedanını kuruyor, 454
İÖ 2600 dolayları, Ur kentinin lüks mallarla ve kurban edilmiş insanlarla dolu "Kral Mezarları", 423
İÖ 2600 dolayları, Sümer'de I. Ur Hanedanı egemenliği, 423
İÖ 2600-2100, Çin'de Long-şan (Neolitik) kültürü, 540
İÖ 2575-2134, Eski Firavunluk (Eski Krallık) dönemi, 472-478, 570
İÖ 2500 dolayları, Sümer ile İndüs arasında ilişkilerin kurulması, 423
İÖ 2500 dolayları, tunç metalürjisinin gelişmesi, 423
İÖ 2500 dolayları, Sümer'de Elam egemenliği, 423
İÖ 2415, Lagaş'ta En-en-tarzi'nin yönetimi ele geçirmesi, 454
İÖ 2400 dolayları, Mezopotamya'da, dönüm başına alınan buğday ürününün, çağımızın en iyi Kanada tarlalarıyla karşılaştırılabilecek düzeyde oluşu, 451
İÖ 2340-2310 arasında yöneten Agadeli Sargon'un, Anadolu'dan Basra Körfezi'ne uzanan ülkeleri fethederek, insanlığı imparatorluklar dönemine yöneltmesi, 623
İÖ 2334, Agadeli Sargon'un, Umma kralı Lugalzaggisi'yi yenilgiye uğratarak, tüm Sümer'i birleştiren "bölgesel devlet" dönemini başlatması, 623
İÖ 2300 dolayları, egemenliğin (Akad kralı Sargon ile) Sümerlerden Samilere geçmesi, 423
İÖ 2300 dolayları, Urukagina Yasa Derlemesi, 423
İÖ 2300 dolayları, Mezopotamya'da (olasılıkla) yönetimin (*ensi* sanlı) dincilerden (*lugal* sanlı) savaşçıların eline geçmesi, 423
İÖ 2300 dolayları, "Sümer egemeni" sanlı yöneticilerin çıkışıyla, kent devleti evresinden yerel devlete geçilişi, 423
İÖ 2300 dolayları, Sami dilli göçebelerin Aşağı Mezopotamya'ya sızmaları, 423
İÖ 2250, Meksika'da (bir kadın yontucuğu biçiminde) bilinen en eski çömlekçilik kalıntısının tarihi, 301
İÖ 2200 dolayları, Sümercenin yerini (Sami lehçesi) Akadcanın alışı, 423
İÖ 2200 dolayları, barbar Gutiler'in akını ve Sümer'de egemenlik kurmaları, 423
İÖ 2200-1523, Çin'de Hsia Hanedanı, 542-543
İÖ 2170, Mısır'da, Bilge Ipuver'in (katmanlar savaşımını yansıtan) yazılarını yazdığı tarih, 478
İÖ 2134-2040, Mısır'da Birinci Ara Dönem, 477
İÖ 2100 dolayları, Gutiler'in sürülmesiyle "Yeni Sümer" dönemi, 423
İÖ 2100 dolayları, Ur Nammu Yasa Derlemesi, 423
İÖ 2040-1640, Orta Firavunluk, 478

İÖ 2. binyıl

İÖ 2 bin, Güneydoğu Asya'da taro'nun (geç) evcilleştirilip yetiştirilişi, 295
İÖ 2 bin, Güney Amerika'da (Meksika'dan getirilen) pamuğun ve mısırın üretimine başlanması, 302
İÖ 2 bin, Güney Amerika'da çömlekçiliğin başlayışı, 302
İÖ 2 bin, Brezilya'da hortikültürün (bahçe tarımının) yerleşik köy yaşamını başlatması, 302

İÖ 2 bin, Kuzey Amerika'da, en eski yerleşik yaşamın (ender) örneklerinden birini veren (Göller Yöresi) Kosler köyünün tarihi, 320
İÖ **2000** dolayları, Uygarlığın Mezopotamya çevresine yayılışı, 424
İÖ **2000** dolayları, Sümercenin günlük dil olmaktan çıkıp din dili olarak kalması, 424
İÖ **2000** dolayları, Babillilerin Mezopotamya imparatorluğunu kuruşları ile Eski Babil dönemi, 424
İÖ **2000** dolayları, uygarlığın Girit'e uğraması, 435, 445, 617
İÖ **2000,** Orta Amerika'dan kalma, bilinen en eski çömlek kabın yapılış tarihi, 301
İÖ **2000-1600,** Ebla yıkıntılarındaki büyük saray kalıntısında yansıyan Orta Tunç Çağı, 605
İÖ **2000-1000** arası, İbranilerde kabile topluluğundan uygar topluma geçme sürecine, kabiletanrıcılıktan tektanrıcılığa yönelen düşünsel sürecin eşlik etmesi, 643
İÖ **2.** binyılın başı, Hititler'in gelip Kızılırmak yayı içindeki topraklara yerleşmeleri, 611
İÖ **2.** binyıl başları, Mari kenti Iştar tapınağı yıkıntıları arasından çıkarılan parlak sanat yapıtlarının içinde bulundukları katmanın tarihi, 604
İÖ **2.** binyılın başlarında, tunç savaş arabasının ("çiftteker"in) Avrasya göçebelerince (İran'da ya da Azerbaycan'da) geliştirilmesi, 592
İÖ **2.** binyıl başları, koşum takımının ve tunç metalürjisinin geliştirilmesiyle, atlardan (savaş arabalarını çekmede) savaş teknolojisi alanında yararlanılması, 597, 811
İÖ **2.** binyılın başlarında, Hint-Avrupa dilli, tunç savaş arabalı göçebe çoban toplulukları Akhaların Yunan anakarasına akınları, 678
İÖ **2.** binyılın başlarında, Orta Andlar'da, Cquitanta gibi yerlerde, teraslar, platformlar üzerinde, balçıktan ve taştan anıtsal yapıların yükseltilmesi, 963
İÖ **2.** binyıl, Mezopotamya'da egemenliğin, Agade'den Babil kent devletinin eline geçmesi, 424
İÖ **2.** binyıl, Mezopotamya'da saray olduğu kuşku götürmeyen yapıların varlığı, 386
İÖ **2.** binyıl, Mezopotamya'da yerel devletten "bölgesel devlet" biçimine geçilen binyıl, 437
İÖ **2.** binyıl, Hindistan'da iklim değişikliği ya da yersarsıntıları sonucunda Saravasti Irmağı'nın kuruması, 508, 510
İÖ **2.** binyıldan başlayarak, uygarlığın, Asur ticaret kolonileri kanalıyla, Anadolu'da yayılmaya başlaması, 434
İÖ **2.-1.** binyıl arası, insanlığın, ırmak ve kara uygarlıklarından (Girit ve Yunan örneklerinde) kıyı ve deniz uygarlıklarına geçişi, 437

İÖ 2. binyıl

İÖ 20. yüzyıl
İÖ **1900** dolayları, Mezopotamya uygarlığını ve kültürünü benimseyen Hititlerin yükselişi, 424
İÖ **1900** dolayları, Anadolu'da Asur ticaret kolonilerinin kurulması, 424
İÖ **1900** dolayları, Mezopotamya imparatorluğunu Asur'un üstlenişi, 424
İÖ **1900** dolayları, Mezopotamya'da dört tekerli savaş arabaları, 424
İÖ **1900** dolayları, Knossos saraylarının (ilk) yapılışlarının, Girit'te uygarlığın başlayışının göstergesini oluşturması, 618
İÖ **1900,** *Tevrat* içinde anlatılan İbrani topluluklarının başından geçenlerin öyküsünün başlangıç tarihi, 657
İÖ **1900-1800,** İbranilerin, Abram (İbrahim) patriarklığında, Ur kentinden ayrılıp göçebe çoban yaşayışına başlamaları, 645
İÖ **1900-1600,** Çin'de, uygarlığın eşiğindeki Neolitik Erlitu kültürü evresi, 540
İÖ **1900-1500,** Peru'nun orta bölgesinde, elli-altmış hektarı kapsayan büyük köylerde taş temelli, çevresi surlu yapıların (tapınakların) görünmesi, 963

İÖ 19. yüzyıl
İÖ 19. yüzyıl başı, Hititlerin barbar akınları sırasında (Balkanlar'dan ya da Kafkaslar'dan) Anadolu'ya inişleri, 611
İÖ 1800 dolayları, fetih ve katmanlaşma sonucu (Mora Yarımadası'ndaki) Mykene'de "erken devlet" oluşumu, 678
İÖ 1800 dolayları, Hitit uygarlığının doğuşuna da ışık tutan Asur ticaret belgelerinden "Kapadokya Tabletleri"nin yazıldığı tarih, 609
İÖ 1800 dolayları, Yukarı Mezopotamya uygarlığını temsil eden Asur egemenliği dönemi, 608
İÖ 1800, Sami halkların Filistin'den Mısır'a göçleri ve özümlenmeleri, 480
İÖ 1800 dolayları, Sami (dilli) göçebeler olan Amurruların Mezopotamya'ya akınları, 424
İÖ 1800 dolayları, Hammurabi'nin Babil'de Amurru (Amorit) Hanedanı'nı kuruşu, 424
İÖ 1800 dolayları, Babil yaratılış mitosu *Enuma Eliş*'in derlenişi, 414, 424
İÖ 1800-1200 arası, Peru'nun Los Aldas yerinde kentlileşme yolunda hızlı bir gelişmenin görülmesi, 964
İÖ 1800-300 arası, Orta Amerika arkeolojisinde Klasik Öncesi Dönem, 916

İÖ 18. yüzyıl:
İÖ 18. yüzyıl, Çin'de, tunç metalürjisinin (eskiden yok denen) ilkel ürünlerinin de ortaya çıkarıldıkları ileri sürülen katmanların tarihi, 534
İÖ 18. yüzyıl, Kaneş'teki (Kayseri'nin yakınındaki Kültepe yıkıntıları yanındaki) Asur ticaret kolonisi, 608
İÖ 1792-1750 arası, Babil egemeni Hammurabi'nin yönetimi sırasında insanlığın ilk imparatorluğunun ortaya çıkması, 624
İÖ 1775, İndüs yöresinde başlayan tektonik devinimlerin yol açtığı yersarsıntıları, 497
İÖ 1770 dolayları, bir evin çatısında bir aslanın yakalanıp (Fırat kıyısındaki) ticaret kenti Mari'nin yöneticisi Zimri Lim'e yollanışı, 605
İÖ 1750, Hammurabi'nin Mari'yi ele geçirip yıktırışı (bunun Mari tabletlerinin zamanımıza kalmasına neden oluşu), 604
İÖ 1700, tunç savaş arabalı göçebe akınlarının (İÖ 1400'e dek sürmek üzere) başlaması, 594
İÖ 1700 dolayları, tunç savaş arabalı halkların Mezopotamya çevresinde görünüşleri, 424
İÖ 1700 dolayları, Avrasya göçebeleri Kassitlerin Mezopotamya'ya akınları, 424
İÖ 1700 dolayları, Hammurabi Yasaları'nın derlenişi, 424, 625
İÖ 1700 dolayları, Hammurabi Yasaları'nın derlenişiyle bir imparatorluk hukukunun yaratılışı, 625
İÖ 1700, Aryan kabilelerinin Harappa gibi İndüs kentlerini yıkıp harap edişleri, 499
İÖ 17. yüzyıl, Kussara egemeni Anitta'nın beylikleri (şeflikleri) birleştirerek Hitit devletini kuruşu, 611
İÖ 1700-1500, Göçebe (Küçükbaş sürüsü çobanları) Samilerin Mezopotamya'ya sızmaları, 594
İÖ 1700-1400, uygur dünya odaklarına tunç savaş arabalı barbar akınları dalgaları, 480, 592, 594, 685

İÖ 17. yüzyıl:
İÖ 1680 (ya da İÖ 1640) tunç savaş arabalı Hiksosların Mısır'ı ele geçirmeleri, 480, 583
İÖ 1650, ilk önemli Anadolu uygarlığının Hitit devletiyle ortaya çıkışı, 608
İÖ 1650-1450, Eski Hitit Krallığı dönemi, 610, 612
İÖ 1640-1610, Kussara egemeni Hitit kralı I. Hattuşili yönetimi, 611
İÖ 1640-1550 dolayları, Mısır'da Hiksos (firavunlar) egemenliği dönemi, 480
İÖ 1600 dolayları, Hint-Avrupa dilli Kassitlerin Mezopotamya egemenliği, 424, 593

İÖ 1600 dolayları, Mezopotamya'da karanlık çağ dönemi, 424
İÖ 1600 dolayları, Filistinli tacirlerin abece'yi (alfabe'yi) bulup geliştirmeleri, 377-378, 424
İÖ 1600, Ebla kentinin ikinci kez (bu kez olasılıkla Hititlerce) yıkılışı, 605

İÖ 16. yüzyıl:
İÖ 1550, Hiksosların yenilgiye uğratılıp Mısır'dan sürülüşleri, 480
İÖ 1550-1070, Yeni Firavunluk dönemi, 481-484
İÖ 1500 dolayları, tunç savaş arabalı Aryanların İndüs uygarlığını tarihten silişleri, 593
İÖ 1500 dolayları, Güney Amerika'da Andlar'ın okyanusa akan ırmaklarının oluşturduğu vadilerde sulama dizgelerinin kuruluşu, 963
İÖ 1500 dolayları, uygarlığın İndüs Vadisi'nden Ganj Vadisi'ne sıçraması, 435, 445, 500
İÖ 1500 dolayları, tunç savaş arabalı Akhaların (ileride Yunan uygarlığına yol açacak bir olguyla) köylüler üzerinde egemenlik kurmaları, 593, 678
İÖ 1500 dolayları, Hint toplumunun sözlü geleneği *Veda*'lar kurban ilahilerinin ilk örneklerinin çıkışı, 519
İÖ 1500, Çinlilerin insan kurbanına (geç) son verişleri, 987
İÖ 1500, Mayaların (Nahua) dilini konuşan kabilelerin Orta Amerika'da (olasılıkla tarımcı köylerde) yaşamakta oluşları, 930
İÖ 1500-1200, Chavin Kültürü tapınaklarının yapıldığı birinci dönem, 967
İÖ 1500-500, Güney Amerika'da Chavin Kültürü evresi, 965
İÖ 1500-İS 1, Orta Andlar'da ("asma tarlalar" yapıcısı halkların) Pucaro Kültürü, 973

İÖ 15. yüzyıl:
İÖ 15. yüzyıl, Hitit devletinin imparatorluğa dönüşmesi, 612
İÖ 1480-1050, Çin'de Şang Hanedanı, 542-543, 546, 561
İÖ 1450-1200 arası, Asur Yasası'nın derlenmesi, 626
İÖ 1450-1200, Hitit imparatorluk dönemi, 612
İÖ 2. binyılın ortalarında, Chavin kültürü bölgesinde başlayıp İÖ 700 dolaylarında doruğuna ulaşan (ağır ama kesintisiz) kültürel evrim, 966
İÖ 2. binyılın ortaları, Mısır'da Teb'in büyükkent niteliğine bürünüp Mısır'ın ilk sürekli anakentine dönüşmesi, 569
İÖ 2. binyılın ilk yarısı, Filistin'de Kenanlı tacirlerin abece'nin temellerini atışları, 376, 377
İÖ 1400 dolayları, demir silahlı savaş tekniklerini benimseyen Asurluların yeniden yükselişleri, 424
İÖ 1400 dolayları, Hitit ülkesinde Kizvadana denen yerin barbar topluluğunca geliştirilen demir metalürjisine Hititlerin sahip çıkıp devlet sırrı olarak korumaları, 595
İÖ 1400 dolayları, Girit (baş?) kenti Knossos'un yıkılışı, 678
İÖ 1400 dolayları, tunç savaş arabalı Avrasya göçebelerinin (McNeill'e göre) Çin'e ulaşıp Şang Hanedanı kurucuları olabilmeleri olasılığı, 593
İÖ 1400 dolayları, uygarlığın (Batı Asya'dan?) Çin'e, Sarı Irmak Vadisi'ne taşınması, 435, 445, 534
İÖ 1400 dolayları, Doğu Akdeniz kıyısındaki Ugarit ticaret kentinin, içinden abece yazısıyla (alfabe'yle) yazılmış tabletler çıkan katmanının tarihi, 606
İÖ 1400'lere doğru, Neolitik yaşayış biçiminin, Meksika Körfezi'nin Pasifik'e bakan ovalarında, mertebeli toplumlara, şefliklere varan bir karmaşıklaşma düzeyine ulaşması, 920

İÖ 14. yüzyıl:
İÖ 1380 dolayları, Kassitlerin, Asur önderliğinde bir tepkiyle, Mezopotamya'dan sürülerek egemenliklerine son verilişi, 424, 593

İÖ 1380 dolayları, Luksor Tapınağı'nın (İÖ 320'lere dek sürecek) yapımına başlanışı, 482
İÖ 1350 dolayları, Hitit Yasaları'nın çıkarılışı, 613, 626
İÖ 1350, Hitit kralı Şuppililuma'nın, Mısır kraliçesine koca olması için gönderdiği oğlunun öldürülmesi üzerine Mısır'a sefere çıkması, 622
İÖ 1340 dolayları, Hitit imparatorluğunun en parlak yılları, 615
İÖ 1299, Mısır ile Hitit arası (Asi Irmağı kıyısı) Kadeş Savaşı sonunda insanlık tarihinin (bilinen) ilk yazılı antlaşmasının yapılması, 622

İÖ 13. yüzyıl:
İÖ 1290 dolayları bir tarihte, Firavun'un ("kardeşim" dediği) Hitit kralından demir isteğinin, yalnızca bir hançerle çevrilmesi, 595
İÖ 1220-1165, Mısır'ın demir silahlı barbar akınlarına karşı koyabilen tek uygar ülke oluşu, 596
İÖ 1200'lere doğru, Meksika'nın Oaxoca Vadisi içindeki San Jose Mogate yerinin, 20 hektarlık bir alanda 80-130 konutlu ve tapınaklı bir kasaba düzeyine ulaşması, 920
İÖ 1200 dolayları, demir metalürjisi gizinin Hitit imparatorluğunun yıkılmasıyla birlikte hızlanarak yayılması, 595
İÖ 1200-1100 dolayları, demir silahlı Dor göçebe çoban kabilelerinin, köylüler üzerinde çöreklenmeleriyle Mora'da kentleşmeye, uygarlaşmaya yol açmaları, 596, 678, 679, 689
İÖ 1200-900 dolayları, uygar dünya odaklarına demir silahlı barbar akınları dalgalarının vuruşu, 595, 685
İÖ 1200-900, Orta Amerika'nın San Lorenzo yerinde kazılan kentin en erken ve en geç katmanlarının tarihleri, 922
İÖ 1200-800, Geç Hitit devletleri dönemi, 612
İÖ 1200-400, Amerikan arkeolojisinde "Biçimlenme Dönemi"nin (J. A. Ford'a göre) "teokratik evre"si, 988

İÖ 12. yüzyıl:
İÖ 12. yüzyıl, Etrüsklerin Orta İtalya'ya gelip yerleşmeleri, 729, 730
İÖ 1190, Hitit imparatorluğunun demir silahlı "Deniz Halkları" akınları sırasında Friglerce yıkılışı, 596, 615
İÖ 1184 (dolayları), Troya Savaşı, 679, 686
İÖ 1100-950, Dorların Akhaları Peloponnesos'tan sürüp Messenia'ya yerleşmeleri, 689
İÖ 1100-900, Yunan Karanlık Çağı, 685

İÖ 11. yüzyıl:
İÖ 11.-8. yüzyıllar, Etrüsklerin İtalya'ya, Etrürya denecek yere gelip (fetihle?) yerleşmeleri, 731
İÖ 1027-256, Çin tarihinde Çu Hanedanı dönemi, 542, 546-550
İÖ 1027-770, Batı Çu dönemi, 548-549

İÖ 1000 dolayları
– Bir Sami dili lehçesi olan Aramicenin Ortadoğu'da tacirlerin ve kamu görevlilerinin (diplomasi) dili olması, 424, 596
– Yeni Dünya'da koçanı parmak kadardan başlayan yabanıl mısırın, evcilleştirildikten sonra (seçici üretmeyle) irileştirilerek, hektar başına 300 kg ürün alınabilecek noktaya ulaşıldığı tarihler, 989
– Asur imparatorluğunun yeniden kuruluşu, 424
– Atina'nın çevresindeki Attika bölgesinde bir yerel devletin (şefliğin?) varlığı, 694
– Meksika'da, San Jose Mogate yeri halkının (son kazıların buluntularına bakılırsa) şefliği aşıp devlete, uygarlığa ulaşması, 921
– Hint-Avrupa dilli (ve kültürlü) göçebe çoban toplulukların Ganj Vadisi'nde toprağa yerleşmeye başlamaları, 510
– Ganj uygarlığının başlarında görülen şeflikler ve kabile konfederasyonları evresi, 511
– *Veda*'ların derlenmeye başlanışı, 519

- İsrail Krallığı'nın (Davut ile) kuruluşu ve İbrani uygarlığının başlayışı, 445, 653
- Demir silahlı İbrani kabilelerinin Kenan (Filistin) ülkesine girip, toprağa yerleşip uygarlaşmaları, 596
- Mykene surlarının Dor akınlarıyla yıkılması, 678, 679
- Maya kabilelerinin, toprağa yerleşerek, tarımcı köyler kurdukları (en geç) olası tarih, 930
- Demir araçların Ganj Vadisi'nde (ormanları açmak üzere) kullanılmaya başlanması, 597, 662
- Demirin savaş teknolojisine girmesinin eşitleştirici etkileriyle (Kenanlılarla savaşlarında) İsrailoğullarından yana işlemesi, 651
- Olmek kültürünün "Kocakafa" yontularının, piramitlerinin, pazar yerlerinin gelişmiş olabileceği tarih, 988
- Çin ile Batı Asya arasında az çok düzenli ulaştırma ve alışveriş ilişkisi kuruluşu, 557

İÖ 1000-800 dolayları, Mayaların yerleşik yaşayışa geçmeleri, 931

İÖ 1000-700, Güney Amerika'daki Chavin kültürlü halkın, tapınaklarının dikilişlerinin ikinci dönemi, 967

İÖ 1. binyıl

İÖ 10. yüzyıl:
- binyılın başı, abece'nin Fenikeli tacirler kanalıyla Eski Yunan'a geçmesi, 377
- binyılın ilk yüzyılı, eyerin ve mahmuzlu çizmelerin geliştirilmesiyle ata düzenli olarak binilmeye başlamasının savaş teknolojisi alanında atlı (süvari) devrimine yol açması, 598
- Mezopotamya imparatorluğundan Batı Asya imparatorluklarına geçilmesi, 437
- tarıma dayanan uygarlığın, (Mezopotamya'da çıkışından iki binyıl sonra) Batı Avrupa'ya ulaşabilmesi, 849
- Yeni Dünya'da uygarlığa (Eski Dünya'ya göre geç) geçilmesi, 918, 923

İÖ 961-922, İsrail'de Süleyman'ın (Solomon'un) yönetimi dönemi, 653

İÖ 900 dolayları:
- atlı barbar akınlarının (ara ara İS 1000'lere dek sürmek üzere) başlayışı, 594
- Ortadoğu'da atlı (süvari) savaş tekniklerinin yaygınlaşması, 425
- Hindistan'da, tunç savaş arabalıların aristokrasisi çağı döneminin geçmesi; kabilelerin kendilerini ucuz demir silahlarla donatabilen yoksullarının ağır basmasıyla klan cumhuriyetlerinin kurulması, 511
- Orta Amerika'daki La Venta tapınak kenti kalıntılarının tarihi, 923

İÖ 9. yüzyıl:

İÖ 9.-8. yüzyıllar, Yunan dünyasında Karanlık Çağ'dan yavaş yavaş çıkılmasıyla Yunan toplumunun uygarlığın eşiğine ulaşması, 686, 688

İÖ 9.-7. yüzyıllar, Yunan tarihinde "Homeros toplumu" ve "Kahramanlık Çağı", 685, 686

İÖ 9.-7. yüzyıllar, Hitit kültürünün Luvi egemenlerince (Kargamış, Samalda gibi) Geç Hitit devletlerinde canlandırılmaya çalışılması, 615

İÖ 850-700, bozkır göçebeleri arasında ata binme alışkanlığının ve geleneğinin gelişmesi, 598

İÖ 814, Kartaca'nın (Sami dilli ve kültürlü) Fenikelilerin bir kolonisi olarak kurulması, 783

İÖ 800 dolayları:
- Hindistan'ın Mezopotamya ile (deniz yoluyla) alışverişinin yeniden başlayışı, 512
- Asur egemeni Sargon'un, Geç Hitit devletlerinin siyasal varlığına son verişi, 615
- Hindistan'da *Upanishad*'lar sözlü (felsefe) geleneğinin birikmeye başlaması, 524

İÖ 8. yüzyıl:
- atlı (süvari) devrimine yol açan eyerin (olasılıkla) geliştirildiği yüzyıl, 811

İÖ 8.-7. yüzyıllar, Orta İtalya'da (Hint-Avrupa dilli olmayan) Etrüsk kabilelerinin egemenliği, 730

İÖ 776, Eski Yunan'da dört yılda bir yapılacak olan (tarihçilerin dayanak noktası aldıkları) Olimpiyat oyunlarının ilki, 778

İÖ 770-256, Çin'de Doğu Çu dönemi, 548, 549-552

İÖ 770-480, Çin'de Doğu Çu döneminin (ilk) "Baharlar ve Güzler" evresi, 549-550

İÖ 763 (15 Haziran) ileride tarihçilerce ortak bir andizinin (kronolojinin) oluşturulmasında yararlanılacak olan Güneş tutulması, 425

İÖ 753, gelenekte Roma'nın kuruluş tarihi, 732, 756

İÖ 753-509, Roma'nın Krallık Dönemi, 732

İÖ 750 dolayları, Homeros Destanları'nın derlenmesi, 683

İÖ 8. yüzyıl ortaları, gelenekte, Atina'nın krallığı kurtarmaya çalışan son kralı Kodros'un öldürülüp aristokrasiye (timokrasiye) geçilmesi, 693, 694

İÖ 722-721, İsrail Krallığının Asurlularca yenilgiye uğratılışı, Sargon'un başkent Samiriye'den 27.290 kişiyi sınırdışı edip, önde gelen ailelerini (halkı ayaklandırmaya kalkmasınlar diye) Babil'e sürgün gönderişiyle "Birinci Babil Sürgünü", 425, 656, 670

İÖ 8. yüzyılın sonlarına doğru, Atina'da aristokrasinin yerleşmesiyle "kral" anlamına gelen *basileos* sanının önemsiz bir dinsel kamu görevlisince taşınıp, kamuyönetiminin, (seçilen) *arkhon* denen üç aristokratça yürütülmesi, 695

İÖ 8. yüzyıl sonu, Hesiodos'un *Theogonia* adlı yapıtında Yunan mitoslarını derlemesi, 680

İÖ 700 dolayları:

- Kuzey Hindistan'da monarşiler evresi, 511
- Asur kralı Sargon'un Mezopotamya imparatorluğunu Ortadoğu imparatorluğuna doğru genişletmesi, 425

İÖ 700-400 arası, Andlar'da (Chavin kültürünün etkisinin azalmasıyla) her bir vadide az çok farklı bir kültürün gelişmesi, 968

İÖ 700-400 arası, Orta Andlar'ın verimli kuzey bölümünde, büyük çaplı sulama, gübreleme ve bol kırsal emek kullanımıyla verimlilik artışı sağlanması, 969

İÖ 700-İS 700, Kuzey Amerika kıtasının büyük bölümünde (üretime geçilmeyip) avcılık ve toplayıcılıkta kalınması, 986

İÖ 7. yüzyıl:

- yüzyılın başı, Atina'da borç köleliğinin ve topraksız köylülüğün toplumsal sorun çapına varması, 696
- Homeros Destanları'nın (Attik lehçesine çevrilerek) Atina'da yazıya geçirilmesi, 683
- Orta Andlar'da Huari (Wari) devletinin geçmişinin dayandığı yüzyıl, 976
- İnsanlık tarihinde birölçek (standart) metal paranın ilk olarak Lidya'da basılıp dolaşıma sokulması 628

İÖ 7.-6. yüzyıllar arası, Zoroaster'in yaşadığı sanılan tarih, 640

İÖ 7.-5. yüzyıllar, *Tevrat*'ın derlenmesi, 569

İÖ 689, Babil'in Asurlularca ele geçirilişinde, kente, Fırat'ın yatağı değiştirilerek, surlarının, ırmağın eski yatağından geçilerek aşılması, 425, 460

İÖ 680-650 dolayları, Asurbanipal'in Mezopotamya ve çevresi ülkelerde bilinen, bulunan tüm tabletleri ya da kopyalarını sarayının kitaplığında toplatışı, 425

İÖ 650 dolayları, Sannacherib'in Asur imparatorluk başkentini yeni yaptırdığı Nineve'ye taşıtışı, 425

- 7. yüzyılın ortaları, Atina'da, toprakların az sayıda aristokratın elinde toplanmasıyla toplumsal dengelerin bozulup sınıf çatışmasının başlayışı, 696

- **İÖ 637,** Atina'da, yoksulların Kylon önderliğinde başkaldırıp erki ele geçirme girişiminin güçlükle önlenebilmesi, 696
- **İÖ 621** dolayları, Atina'da, eşitsizlikçi düzenin ağır cezalarla korunmaya çalışıldığı Drakon Yasaları'nın çıkarılışı, 697

İÖ 612, Asur imparatorluğunun, birleşen Kimmer, İskit, Med ve Pers atlı birliklerince yıkılması, 425, 598

İÖ 612, Asurbanipal'in kitaplığının, yıkıntılar altında kalarak çağımıza dek kalabilmesi, 425

İÖ 612, Yeni Babil imparatorluğunun kuruluşu, 425

İÖ 605, Atina'da Solon'un yasakoyucu seçilmesi, 698

İÖ 7. yüzyılın sonu, Ganj Vadisi'nde 16 monarşinin, dağlık kuzeyde ve İndüs'te ise devlet öncesi düzenlerin varlığı, 511

İÖ 600 dolayları:
- Zoroasterciliğin (Zerdüştçülüğün) çıkışı, 425
- Yunan uygarlığının (İyonya'da) doğuşu, 445
- Hindistan'da (Ganj bölgesinde) kentler, zanaatçılar ve büyük krallıklar evresi, 512
- Hindistan-Mezopotamya alışverişinin iyice gelişmesi, 512
- Tikal'in (Maya başkenti olacak yerin) geçmişinin dayandığı (Klasik Öncesi) dönem, 933

İÖ 6. yüzyıl:
- yüzyılın başları, İyonya kent devletlerinde üstyapının (hâlâ) dinsel ideoloji biçiminde oluşu, 708
- İyonya'da başlatılan "doğa felsefesi" ile insanlığın düşünüşünün dinden felsefeye geçirilişi, 442, 710
- Kartaca'nın bir deniz imparatorluğuna dönüştürülmesi, 783
- İtalya'da İtaliklerin şeflik düzeyinde bir toplumsal ve siyasal farklılaşma noktasına ulaşmaları, 731
- İtaliklerin, yerleşik köylülerle karışmalarının ürünü "Latinler" denen ova topluluklarının, toprak sahipleri ile serfler biçiminde farklılaşması, 731
- Orta İtalya'da, Clusium, Tarquinia, Veii, Volterra, Perusia gibi kent devletlerinin gevşek bir Etrüsk konfederasyonunun kuruluşu, 730
- Çin'de Konfüçyüs, Lao-çe gibi düşünürlerin yaşayıp (dinlerin değil) Konfüçyüsçülük, Taoculuk gibi düşünce akımlarının çıkışı, 566, 567
- Çin'de, insanlığın (bilinen) ilk silahsızlanma önerisinin yapılışı, 551
- **İÖ 6.-4.** yüzyıl arası, uygarlığın İndüs'te (6. yüzyılda Pers, 4. yüzyılda Ganj imparatorlukları etkisiyle) yeniden görünüşü, 500, 512

İÖ 594, Atina'da Solon reformlarının uygulanmaya konuşu, 698

İÖ 587, Yeni Babilonya imparatoru Nebukadnezar'ın, Yahuda Krallığı'nı yıkıp Yahudi seçkinlerini Babil'e getirişiyle "İkinci Babil Sürgünü"; 415, 656

İÖ 585, 28 Mayıs, Thales'in, önceden bilip haber verdiği Güneş tutulması, 710

İÖ 560, Atina'da Peisistratos'un, alt sınıfları örgütlendirerek, siyasal erki ele geçirip tiranlığı kurması, 699

İÖ 560, İran'da Kyros'un Pers (Parsua) Hanedanı'nı kuruşu, 426

İÖ 1. binyılın birinci yarısı dolayları, Perslerin Ortadoğu imparatorluklarının sayısını üçten bire indirişleri, 438

İÖ 550-530 arası, Peru'da, Orta Andlar bölgesinde (A. J. Mason'a göre) uygarlığın doğuşu, 996

İÖ 539, Pers kralı Kyros'un, Babil'i ele geçirişi üzerine (Babil Tanrısı) Marduk'un tüm dünyayı yönetmesi için kendini seçtiği savını ileri sürmesi, 460

İÖ 530, Kyros'un Batı Hindistan'ı ele geçirip, Gandahar bölgesinde bir Pers satraplığı kuruşu, 513

İÖ 509, İtalya'da Latin aristokratlarının ayaklanıp Etrüsk monarşisini devire-

rek aristokratik Roma cumhuriyetini kurmaları, 733
İÖ 509-27, Roma'nın "Cumhuriyet Dönemi", 732, 733-736
İÖ 6. yüzyılın sonu, Çin'de yangın çıkmaması için kurban sunma geleneğinin uygulanmasını "Gök'ün (Tanrı'nın) ne yapacağı belli olmaz" diyerek engelleyen ve öteki reformları gerçekleştiren devlet adamı Zi Çang'ın yaşadığı yıllar, 550
İÖ 6. yüzyılın sonları, Darios yönetimi sırasında, Kral Yolu'nun açılıp Pers posta sisteminin kuruluşu, 629

İÖ 500 dolayları:
- Sidharta'nın ve Mahavira'nın (Budacılığın ve Caynacılığın kurucularının) yaşadığı yıllar, 524, 527
- Orta Andlar'da, Chavin kültürlü toplumun (belki) başkenti olan Chavin de Huatar yerinin (belki yersarsıntısı sonucu) bırakılması, 966
- Hindistan'da, kastların yerleşmiş biçimini alması, 509
- İÖ 500'ü izleyen yüzyıllarda, dünya nüfusunun 500 milyona ulaşıp 60 milyonunun Roma İmparatorluğu içinde yaşıyor olacağı, 784

İÖ 5 yüzyıl:
- Yunan anakarasında insan felsefesinin çıkışı, 710
- Çin'de, Şu devleti sınırları içindeki Min Irmağı ovasında büyük su kanallarının açılması, 581
- Ganj uygarlığında, *Veda*'lar sözlü geleneğinin yazıya geçirilişi, 506

İÖ 499, lyonya'daki Yunan kent devletlerinin Pers İmparatorluğu egemenliğine başkaldırmaları, 702
İÖ 494, Perslerin lyonya ayaklanmasını bastırışı, 781
İÖ 494, Roma'da, *pleb*'lerin, kendilerine *patrici*'lerinkine benzer haklar tanınmaması üzerine, topluca işlerini bırakıp kendi toplumlarını kurmak amacıyla Roma'dan ayrılmaya kalkmaları, 735
İÖ 493, Roma'nın (çevresindeki 30 Latin kentini kendine bağlayarak) bir Latin Birliği kuruşu, 733, 736
İÖ 483, Buda'nın ölümü, 526
İÖ 480 dolayları, Perslere karşı Yunan kentleri birliğinin (Sparta önderliğinde) kuruluşu, 692
İÖ 480, Pers birlikleri ile Sparta birlikleri arasında Thermopilai geçiti savaşı, 690
İÖ 480, Atina donanmasının Salamis Koyu'nda, Pers donanmasını yenilgiye uğratması, 702
İÖ 467, Atinalıların Birlik'ten ayrılmaya kalktı diye Naksos'a saldırmaları, 702
İÖ 450, *Pleb* diretmesi üzerine, Roma (sözlü) yasalarının yazıldığı 12 levhanın Forum'a dikilişi, 735, 756
İÖ 448, Roma'nın (kara ticaretinden sonra) deniz ticaretine de el atması, 733, 736
İÖ 447, Roma'da, Pleb Kurultayı'na da, (Senato'nunki gibi) yasa çıkarma hakkı tanınması, 735
İÖ 445, Roma'da *pleb*'lere *patrici*'ler ile evlenme yasağının kaldırılışı, 736
İÖ 431-404, Atinalılar ile Spartalılar arasında Peloponnesos Savaşları, 692
İÖ 5. yüzyılın ikinci yarısı, Atina'nın nüfusunun 300 bini buluşu, 784
İÖ 404, Peloponnesos Savaşları yenilgisi üzerine, Atina demokrasisinin sonu, 704
İÖ 403-221, Çin'de, Doğu Çu döneminin Savaşan Devletler (ikinci) evresi, 550

İÖ 400 dolayları:
- Hindistan'ın nüfusunun, 25 milyonu (zamanın dünya nüfusunun dörtte birini) buluşu, 575
- Chavin de Huatar yeri (Chavin) kültürünün (önceleri İÖ 1500 sanılan) yayılış tarihi, 995

İÖ 4. yüzyıl:
- Roma'nın Galyalı barbarlarla başa çıkabilmesi, 746
- atlı (süvari) barbarların (ikinci) akını, 594

İÖ 390, Roma'nın Galyalı kabilelerce yağmalanmasının yarattığı güvensizlik duygusuyla, güvenliğin fetih ve genişleme politikasında aranışı, 737
İÖ 367, Roma'da, *pleb*'lerin, iki konsülden birinin (seçecekleri) bir *pleb* olması isteğini kabul ettirmeleri, 736
İÖ 340, Latin Birliği kentlerinin ayaklanmasının, Roma tarafından acımasız bastırılışı; ama halklarına, istedikleri Roma kenttaşlığı (yurttaşlık hakkı) tanınması, 734
İÖ 339, Makedonya'nın, iç savaşı durdurma ve birleştirme savıyla, Yunanistan kent devletlerini ele geçirmesi, 704, 706
İÖ 338, Yunan kent devletlerinin siyasal varlıklarına Makedonyalılarca son verilişi, 692
İÖ 332, Mısır'ın Makedonyalılarca fethi, 467, 468
İÖ 332, İskenderiye (Aleksandria) kentinin İskender (Aleksandros) tarafından kurduruluşu, 706
İÖ 330 dolayları, Hindistan'ın Magatha bölgesinde, büyük bir devletin oluşup yayılmaya başlayışı, 514
İÖ 330, Makedonya kralı İskender'in, Persleri yenilgiye uğratışı, 426
İÖ 329, İskender'in ordusunun Hindistan'a girişi, Yunanlıların sati (ölen brahmanın canlı eşiyle birlikte yakılması) göreneği karşısında şaşkınlık duyuşları, 530
İÖ 327, İskender komutasındaki Makedonyalıların ve Yunanların, Babil'e (direnişle karşılaşmadan) girişleri, İskender'in Marduk tapınağına gidip başdincisi Berosos'a (içinde *Enuma Eliş* yaratılış destanından söz edilecek olan) *Babylonica* yapıtını ısmarlayışı, 414, 426
İÖ 326, Roma'da (*plebler* üzerindeki) borç köleliği uygulamasının kaldırılışı, 736
İÖ 325, İskender'in (ordusunun ilerleme buyruğuna uymaması üzerine) Hindistan'da ele geçirdiği topraklardan da (iki yıl sonra) çekilişi, 513
İÖ 323, İskender'in ölümü, 488, 706
İÖ 323-30, Helenistik Dönem, 706
İÖ 321, Çandragupta'nın, Magadha devletini ve başkentini ele geçirip, onun imparatorluk yolunda genişlemesini sürdürüşü, 514
İÖ 310 dolayları, Ganj'dan İndüs'e dek uzanan Maurya imparatorluğunun kuruluşu, 514
İÖ 308, Kittiumlu (Kıbrıslı) Zenon'un, Atina'da Stoa felsefe okulunu açışı, 747
İÖ 304, Makedonya imparatorluğunun, İskender'in komutanları arasında bölüşülmesi, 706

İÖ 300 dolayları:
- Orta Andlar'da, Paracas yıkıntı yerinde varlığı saptanan (uzunluğu 1 kilometreyi bulabilen) kanalların kullanıldığı tarih, 968
- Orta Andlar'da Paracas kültürü, 968
- Güney Amerika'nın Tiahuanaco (kenti) kültüründe, Klasik Öncesi dönemden Klasik Dönem kültürüne geçilmesi, 973
- Orta Amerika'da, Cerros, Nohmul, El Mirador gibi erken Maya kentlerinin görünüşü, 932
- Maya kenti Tikal'in (Klasik Dönem kültürünün ölçütü alınan) uzun avlu mimarlığı ile karşılaşılan, yazının sistemli olarak kullanıldığı anlaşılan (uygarlığın başladığı) katmanının tarihi, 931
- Teotihuacan (Orta Amerika'nın Klasik Dönem anakenti) geçmişinin dayandığı tarihler, 926

İÖ 300-İS 300, Orta Amerika'da, Cerros ve Nohmul kentlerinde yaşanan yüzyıllar, 932

İÖ 3. yüzyıl:
- İmparatorluk döneminin başlarında, İç Çin-Dış Çin farklılaşmışlığı durumu, 537
- Çin'de, para olarak (bir deniz salyangozu olan *cowrie* yerine) minik çapa biçimli metallerin basılıp kullanılışı, 556

İÖ 3.-2. yüzyıllar, Roma'da, eski danışma kurulu olan Senato'nun (savaşa ve barışa karar vermeye'dek) yasama ve yürütme erkini de eline geçirmesi, 736
İÖ 3.-2. yüzyıllar, Hellenistik kültürlü ve parşömen kitaplığıyla ünlü Pergamon (Bergama) krallığı, 783
İÖ 3.-1. yüzyıllar, Orta Amerika (insan kurbanlı) top oyununun geçmişinin (Maya kentlerinde) dayandığı tarihler, 935
İÖ 295-264, Roma'nın (neredeyse bir kuşak içinde) İtalya Yarımadası'nı ele geçirişi, 737
İÖ 290 dolayları, İskenderiye Müzesi ve Kitaplığı'nın (Ptoleme Soter tarafından) kuruluşu, 488, 780
İÖ 282, Roma'nın (son bağımsız Etrüsk kenti) Tarentum'u Latin (kentler) Birliği'ne alarak, denize (Ostia'dan sonra) bir kapı daha açması, 737
İÖ 278, *Plep*'lerin Roma'dan ayrılıp kendi toplumlarını kurma yolunda ikinci girişimlerinde (Pleb Kurultayı'na Senato'nunkilere eşit güçte yasa çıkarma hakkı tanınarak) yoldan döndürülmeleri, 736
İÖ 268, Asoka'nın Maurya imparatorluğu tahtına oturuşu, 514
İÖ 264-241, Roma-Kartaca arası Birinci Pön Savaşı, 737
İÖ 256, Ganj uygarlığının ilk yazılı kaynağı sayılan Asoka Fermanı adlı belgenin duyuruluşu (ilanı), 514
İÖ 233, Asoka'nın, Budacılığa geçip yaşamını onu yaymaya ve hayır işlerine adayıp hastaneler açan Maurya imparatorunun ölümü, 514
İÖ 221, İç Çin'in, Şih Huang-ti ("İlk İmparator") tarafından birleştirilişi, 552
İÖ 221-202, Çin'de Ç'in devletinin egemenliği, 542, 552-554
İÖ 219-201, Roma-Kartaca arası İkinci Pön Savaşı, 737
İÖ 202-İS 220, Çin'de Han Hanedanı, 542, 554-556, 564

İÖ 200 dolayları:
- Peru'nun Orta Andlar bölgesinin güneyinde Cahuachi yerinde (insan kurbanı görenekli) Nazca kültürünün görülmesi, 970

İÖ 2. yüzyıl:
- Han Hanedanı zamanında, mandarinliğe (Çin devlet memurluğuna) giriş sınavlarının konması, 555, 564
- Roma'nın, Töton barbarlarla baş edebilmesi, 746

İÖ 185, Hindistan'da, Mauryaların yıkılıp yerini Şunga Hanedanı'nın alışı, 514
İÖ 167, Roma kenttaşlarının (emperyalizmin olanaklarıyla) vergiden bağışık tutulabilmeleri, 737
İÖ 165, Yeruşalim'deki (Kudüs'teki) Tapınak'ın (Suriye kralı IV. Antiochus'un kapatmasına tepkiyle) ayaklanan Mattathias ve beş oğlunun (Makabilerin) başarıya ulaşmasıyla yeniden tapınmaya açılışı, 803, 898
İÖ 158, Roma'nın (bir sensörün Senato kararı olmaksızın dikilmiş tüm portre yontuların kaldırılmasını buyuracağı kadar) yontularla dolu bir kent olduğu tarih, 747
İÖ 149-146, Roma-Kartaca arası Üçüncü Pön Savaşı sonunda, Kartaca'nın (sabanla sürülerek) haritadan silinmesiyle, Akdeniz'in Roma gölü durumuna sokuluşu, 737
İÖ 146, Roma'nın, Makedonyalıları yenilgiye uğratışı, 706, 737
İÖ 136-132, Roma İmparatorluğu'nda, ilk büyük çaplı köle ayaklanması, 739
İÖ 133, Roma İmparatorluğu'nda, yurttaş hoplit ordularından ücretli profesyonel (mersaner) ordularına geçilmesi, 737
İÖ 133, Pergamon (Bergama) kralı III. Attalus'un, ülkesini, Roma'ya kalıt (miras) bırakması, 737
İÖ 130-120, Roma'da, Gracchus kardeşlerin, toprak reformu girişimlerine gösterilen tepkilerle, art arda öldürülmeleri, 739

İÖ 128, Türkçe konuşan Kuşanların Hindukuş geçitlerini aşıp Hindistan'a inişleri, 514
İÖ 121, Roma'nın Fransa'yı ele geçirişi, 737
İÖ 110, Panaetios'un (Stoacılığı Roma aydınlarının benimseyebileceği (eşitsizlikçi, yazgıcı) çizgiye oturtan felsefecinin) ölümü, 747
İÖ 104-101, Roma İmparatorluğu'nda, büyük çaplı ikinci köle ayaklanması, 739

İÖ 100 dolayları:
- Orta Amerika'da, El Mirador kentinin varlığı, 932
- Roma'nın İspanya'yı ele geçirişi, 737
- Çin'de, ortası kare biçimli delikli yuvarlak metal paraların basımı, 556
- Peru'nun Mosna Vadisi'ndeki Chavin kültürünün gelişmesinin, Chavin uygarlığı (kentleri) ile noktalanışı, 964

İÖ 100-İS 300 arası, Kuşanların hem İndüs hem Ganj Vadisi'nde üç yüzyıllık egemenlikleri, 514
İÖ 100-İS 600, Orta Andlar'da, Moche ve Nazca kültürleri dönemi, 969-970

İÖ 1. yüzyıl:
İÖ 89, tüm İtalya (ergin) erkeklerine, Roma kenttaşlığı hakları tanınışı, 737
İÖ 86, Roma'nın, Atina'nın siyasal varlığına (onu Makedonya genel valiliğine bağlayarak) son verişi, 706
İÖ 82, Sulla'nın (iç savaşı kazanıp) kendini "diktatör" seçtirişi, 739
İÖ 73, Roma İmparatorluğu'nda (Spartaküs önderliğinde) üçüncü büyük çaplı köle ayaklanması, 739-741
İÖ 70, Roma'ya karşı ayaklanmaları bastırılan Yahudilerin, imparatorluğun birçok yerine dağıtılmaları (diaspora), 658
İÖ 63, Romalıların, Filistin'deki Yahuda Krallığı'nı yenilgiye uğratıp topraklarını imparatorluğa katışları, 794
İÖ 60, Sezar'ın (Pompey ve Crassus ile) üçlü yönetimin (triumvirate) kurucusu olması, 741
İÖ 50, İskenderiye Kitaplığı'ndaki tomarların 700 bini buluşu, 488
İÖ 50, Sezar'ın (Senato'nun "ordunu dağıt" kararını dinlemeyip) İtalya'ya dönüşüyle, iç savaşın başlaması, 741
İÖ 47, İskenderiye Kitaplığı'nın kitaplarının önemli bir bölününün (Sezar'ın Mısır'a gelişinden az sonra) çıkan yangında yanışı, 488
İÖ 44, Sezar'ın, kendini önce on yıl, sonra yaşam boyu diktatör seçtirişi, aynı yıl, buna tepkiyle Senato'da bıçaklanarak öldürülüşü, 741
İÖ 31, Actium Deniz Savaşı sonunda, Octavianus'un Antonius'u yenilgiye uğratmasıyla, iç savaşın sona erişi, 741
İÖ 30, Roma'nın, Mısır'daki Ptoleme imparatorluğunun varlığına son verişi ve Mısır'ı ele geçirişi, 467, 706
İÖ 27-İS 193, Roma İmparatorluğu tarihinde iki yüzyıllık iç barış dönemi olan *Pax romana*, 742
İÖ 27, Senato'nun, iç savaştan utkuyla çıkan Octavianus'a *Emperator* ve *Augustus* sanlarını verişiyle "İmparatorluk Dönemi"nin başlayışı, 742, 757
İÖ 27-İS 476, Roma'nın "İmparatorluk Dönemi", 736-746, 753

İS YÜZYILLARI

İS 1. yüzyıl:
- Meksika Vadisi'nde, Cuicuillo kentinin yıldızının, yakınındaki yanardağın lavları altında sönüp kalışı, bunun, Teotihuacan'ın yıldızının parlamasına yarayışı, 926
- uygarlığın Romalılarca İngiltere'ye taşınışı, 746
- Roma'nın, nüfusu 350 bine ulaşarak, zamanı uygarlıklarının en büyük kentleri arasına girişi, 745, 784
- İskenderiye'nin nüfusunun 200 bin oluşu, 784
- "teokrasi" kavramının, Yahudi tarihçi Flavius Josephus tarafından ortaya atılıp kullanılışı, 907

İS ilk yüzyıllar, Çin ipeklilerinin Batılılarca tanınması ve Çin'e hayranlık duyulmaya başlanması, 559
İS 1.-6. yüzyıllar arası, Orta Andlar'ın kuzeyindeki Cerro Blanco'da yıkıntıları bulunan büyük kentin gelişmeye başlaması, 970
İS. 1.-9. yüzyıllar, Güney Amerika'da (Orta Andlar'da) Tiwanaku kentinde Tiahuanaco kültürünün gelişmesi, 972
İS 6, İsa'nın (asıl) doğum yılı, 742
İS 31, İsa'nın haça gerilişi, 743
İS 64, büyük Roma yangını; Neron'un Hıristiyanları sorumlu tutup kovuşturmaları başlatışı, 742, 803, 804
İS 79, Vezüv Yanardağı'nın patlamasıyla, Pompeii, Herculaneum gibi kentlerin lavları altında (zamanımıza) kalışı, 742

İS 2. yüzyıl:
İS 100 dolayları, Peru'nun kuzey kıyılarının siyasal birliğinin (olasılıkla Moche Vadisi egemenlerince) sağlanışı, 969
İS 117, Roma'nın (Trajanus zamanında) İran'ı ele geçirmesi, 742
İS 135, Roma'da, imparator olmak isteyen komutanların, iç savaşı yeniden başlatmaları, 743
İS 162, Maya yazısının (von Hagen'e göre) bir yeşim taş üzerindeki (bilinen) ilk örneğinin geldiği tarih, 990
İS 200 öncesinde bile, Maya (baş)kenti Tikal seçkinlerinin taş döşeli mezarları, 933

İS 3. yüzyıl:
– Maya yazısının geçmişinin dayandırıldığı tarih, 939
– Roma'nın, Hıristiyanları kovuşturmayı şiddetlendirişi, 804
İS 200'den sonra, Budacılığın, Hindistan'dan Çin'e gelişi, 545
İS 200-400 arasından kalma (Maya) Tikal kenti "kral mezarları" denen varsıl "gömü armağanlı" yerler, 933
İS 200-700, Maya başkenti Tikal'in erken evresi, 933
İS 213, Roma İmparatorluğu'nda, anayasal düzenlemeyle, İtalya dışındaki illerin (Roma eyaletlerinin) halklarına da Roma yurttaşlığı (hakları) tanınması, 738, 742
İS 216, Roma İmparatoru Caracalla'nın, Roma uyruklarına yurttaşlık hakları tanındığını bildiren yazılı buyruğu, 738, 742
İS 220-265, Çin'de (Han Hanedam'nı izleyen) üç krallık dönemi, 552
İS 265-420, Çin'de, Tsin devleti, 542, 555
İS 286, Roma İmparatoru Dioctelianus'un (aşırı genişleyen) imparatorluğu, iki oğlu arasında bölüştürmesi, 743, 752

İS 4. yüzyıl:
– Roma İmparatorluğu'na barbar (Cermen) akınları, 753
İS 4.-6. yüzyıllar, Doğu Roma İmparatorluğu'nun Roma İmparatorluğu ile benzeştiği dönemi, 752
İS 300, Çin-Batı Asya alışverişinin deve kervanlarıyla hızlandırılışı, 557
İS 300 dolayları, Orta Amerika'da, Teotihuacan yöneticilerinin, üç yüzyıl sürecek kenti yenileme projesini başlatışları, 927
İS 300 sonrası, Teotihuacan'ın, Klasik Dönem'de, 100 bin kişilik bir anakent durumunda olması, 926
İS 300-800, Güney Amerika uygarlıklarının Klasik Dönem'i, 916
İS 300-900, Orta Amerika uygarlıklarının Klasik Dönem'i, 916, 925
İS 312, Konstantinos'un, daha Batı Roma imparatoru iken, Hıristiyanları kovuşturmayı kaldırışı, 753, 804, 805
İS 313, Konstantinos'un, Doğu Roma imparatorunu yenerek, iç savaştan üstün çıkıp imparatorluğu birleştirişi, 743, 753
İS 315, İmparator Konstantinos'un (Papalığın düzmece belgesine göre) Papalığa toprak bağışında bulunması, 824
İS 325, Nikaia (İznik) Konsili, 754, 804, 902

İS 330 (11 Mayıs) Roma İmparatorluğu başkentinin, Konstantinos'un yaptırdığı Konstantinopolis kentine taşınması, 753
İS 337, Konstantinos'un (ancak) ölüm döşeğinde, vaftiz olup Hıristiyanlığa geçmesi, 743, 754
İS 340, Aksido'nun ve Fasir'in (Donatusçu Kilise'nin Agonist kolunun Berberi önderlerinin) Romalılarla bir çatışmada öldürülüşleri, 903
İS 357, Hindistan'da, Çandra-Gupta'nın (650 yıl önce yaşayan Çandragupta ile aynı adı taşıyan egemenin) Gupta imparatorluğunu kurması, 515
İS 371, Roma İmparatoru Valentinianus'un, üzerinde çalıştıkları toprağı bırakan "kolon"ların cezalandırılıp, zincirlenerek geri getirilmeleri yolunda yazılı buyruk çıkarması, 808
İS 372, Gotların, Roma İmparatorluğu'na saldırması, 743
İS 375, Donatusçuların Roma emperyalizmine başkaldırışlarının güçlükle bastırılabilmesi, 903
İS 378, Gotların, Adrianopolis (Edirne) savaşında, Doğu ve Batı Roma imparatorlukları birleşik ordusunu yenilgiye uğratıp savaşçılarının üçte ikisini yok edişleri, 754, 775
İS 379, Kaiseriyeli (Kayserili) Büyük Basileios'un, Doğu (Yunan) manastırcılığının kurallarını koyan dincinin ölümü, 818
İS 379-385 arasında, Theodosius'un, birleşik Roma'nın son imparatoru oluşu, 743
İS 380, Hıristiyanlığın (Theodosius'un öteki dinleri yasaklamasıyla) devlet ve imparatorluk dini yapılması, 643, 743, 754, 804, 898
İS 391, İskenderiye Kitaplığı'nın, Roma yöneticilerince, Hıristiyanlığa zararlı, putatapıcılık odağı sayılıp kapatılışı, 388
İS 395, Roma İmparatorluğu'nun son olarak ikiye bölünmesi, 743, 754
İS 395, Sparta kentinin, Gotlarca yağmalanması sonucunda, coğrafyadan silinip tarihe karışması, 692

5. yüzyıl:
– feodal üretim biçiminin belirginleşmesi, 793, 810
5.-10. yüzyıllar, Avrupa'da (barbar akınlarının yol açtığı) Karanlık Çağ, 768, 809
5.-15. yüzyıllar, Batı Avrupa Ortaçağ'ı; Doğu Avrupa'da Bizans dönemi, 768, 793, 853
410, Batı Roma İmparatorluğu başkenti Roma'nın Gotlarca yağmalanışı, 743, 755
415, Hypatia'nın, İskenderiyeli matematikçi Theon'un kızı, İskenderiye Kitaplığı yöneticisi ve Yeni Platoncu grubun felsefecisinin, bağnaz Hıristiyanların kışkırtmasıyla linç edilişi, 489
415, Roma'nın Vandallarca yağmalanması, 743
450, Hindistan'da, Gupta imparatorluğunun (yerel başkaldırılar sonucunda) zayıflaması (gene de varlığını beş yüzyıl daha sürdürebilecek gizilgüce sahip olması), 515
451, Khalkedon (Kadıköy) Konsili, 755, 902
476, Roma İmparatorluğu'nun (Hunlarla başlayan atlı barbar akınlarına karşı koyamayıp) tarihten silinmesi, 599, 806
476, Batı Roma İmparatorluğu'nun (imparatorun koruma birliğinin Ostrogod asıllı komutanı Odovaker'in, Batı Roma İmparatoru Augustus Romulus'u tahttan indirip imparatorluk simgelerini Doğu Roma İmparatoru Zenon'a gönderişiyle) sona erişi, 742, 752, 755, 757
5. yüzyılın sonları, batıdaki Kilise'nin (Papalığın) doğudaki devletten (Doğu Roma İmparatorluğu'ndan) bağımsızlaşma eğilimine girmesi, 824
5. yüzyılın sonu, Papalığın saygınlığının doruğuna ulaşması, 819

6. yüzyıl:

– Bizans'ta, "Grek ateşi" (grejuva) olarak bilinen ("nafta silahı" da denen) ateşli silahın geliştirilmesi, 670
– Ortaçağ Hıristiyan uygarlığının başları, 445

500, Orta Amerika'da, basamaklı piramit tapınakların dikildiği Klasik Öncesi kültür dönemi, 937
500, Huari (Wari) kenti taş tapınağı, 976
500-520 arasında, Maya başkenti Tikal'de, yirmi yılda bir dikilen ikiz piramitlerin ilki, 934
500-900 arası, Orta Andlar'da, Tiwanaku kenti uygarlığı, 975
520, Ermiş (sayılan) Benedictus'un, Batı (Latin) manastırcılığının örneğini, Monte Cassino dağ başında koyuşu, 818
527, Justinianos'un, Doğu Roma imparatoru oluşu, 756, 759
529-533, Justinianos Yasa Derlemesi (Jüstinyen Kodu) hukuk belgesinin derlenmesi, 756, 770
532, Bizans'ta (Yeşiller ile Maviler'in ortak) Nika Devrimi girişimi, 757-758
6. yüzyılın ortaları, Justinianos'un, İskenderiye Kitaplığı'nın (kalan) elyazmalarının çoğunu Konstantinopolis'e taşıtması, 780
6. ve **7.** yüzyıllar, Maya başkenti Tikal'in (doruğunu izleyen) gerilemesi, 934, 936
535-549 arası, Bizans İmparatoru Justinianos'un (imparatorluğu birleştirme bahanesiyle) komutanlarından Belisarios'u Sicilya'ya, Narses'i Kuzey Afrika'ya yollayıp, kurdurduğu beş bin kişilik atlı birliklerini acımasız yağmalarla besletmesi, 758, 785
541, Bizans'ta Veba salgını, iki yıl içinde Konstantinopolis'in nüfusunun (neredeyse) yarıya düşmesi, 759
600'den az önce, Güney Amerika uygarlığında, Cerro Blanco'daki büyük kentin çöküşüne yol açan olumsuz iklim değişmesi, 970

7. yüzyıl:

600, Teotihuacan (Orta Amerika) kentinin (yenileme projesinin uygulanması sonucunda) 18 kilometrekarelik bölümünün yenilenmiş olması, 927
6. yüzyıldan sonra, Doğu Roma İmparatorluğu'nun, Roma İmparatorluğu'ndan (Bizans'a varacak yönde) farklılaşması, 752, 757
600-1000 arası, ağır tahta sabanın geliştirilmesiyle, Avrupa'nın "ağır" topraklarında, verimli tarım olanağının yaratılması, 317
605, Çin'de, Büyük Kanal'ın açılması, 536, 556, 557, 629, 1002
610, Muhammed'in İslam'a çağrısını başlatması, 850, 870
610'dan sonra, Doğu Roma imparatorlarına (Herakleios'tan başlanarak) *Basileos* denmeye başlanışı, 752, 759
618-902, Çin'de Tang Hanedanı, 542, 555, 556
622, Muhammed'in Medine'ye göçü (Hicret) Hicri takvimin ilk yılı, "Peygamber"in, daha çok düzenle ilgili vahiyler almaya başlaması, 859, 866-867
622-661, Muhammed'in ve dört halifenin yönetimini kapsayan "asr-ı saadet" denen dönem, 867
630, Muhammed'in ve Medineli İslamların, Mekke'yi (direnişle karşılaşmadan) ele geçirişleri, 868
632, Muhammed'in ölümü, 868
632-642, Muhammed'in ölümünü izleyen ilk on yılda İslamın bütün Arabistan'a yayılmış olması, 868
633, İslamların, Irak'ı ele geçirmesi, 868
634, Ömer'in (Kureyş kabilesi içinden) halife seçilmesi, 869
635, Damaskus'un (Şam'ın) İslamlarca ele geçirilişi, 868
636, Bizans ordusunun (Asi Irmağı kıyısındaki) Yermuk Savaşı'nda İslam Araplara yenilişi, 759
637, İslam devletinin Sasanileri yenilgiye uğratıp İran'ı İslam dünyası içine katışı, 868
637, Yeruşalim'in, İslamların eline geçip, adının Kudüs yapılışı, 653, 868

639 (Hicri 17) tüm Mezopotamya'nın, İslam ülkesine katılmış durumda bulunması, 868
642, İskenderiye'nin, İslamlarca ele geçirilişi; bunu izleyen yıllarda, İskenderiye Kitaplığı'nda geride kalan kitapların da yok edilişi, 780
642, Mısır'ın İslam ordularınca fethi, 467, 488, 868
644, Halife Ömer'in, bir kıyıma (cinayete) kurban gitmesi, yerine Osman'ın getirilmesi, 869
644-656 arası, Osman'ın halifelik döneminde, doğuda Türkistan'ın, batıda Libya'nın İslam imparatorluğu sınırları içine katılışı, 869
656, Halife Osman'ın, Muhammed'in genç dulu Ayşe'nin kardeşince öldürülmesi ve Ali'nin halifeliğe geçirilmesi, 869
659, Ali'nin, halifelikten uzaklaştırılıp, yerine (gene Mekke soylularından, ama bu kez Emeviler'den) Muaviye'nin geçirilişi, 869, 870
661-750, Emevi Hanedanı dönemi, İslam devletinin imparatorluğa dönüşmesi, 870
674-678, İslam Arap ordularının sonuçsuz kalan Birinci Konstantinopolis kuşatması, 759
680, Sünni-Şii iç savaşının, Kerbela'da Şii yenilgisiyle sonuçlanması, 892
680, İç savaşta, Ali'nin oğlu (Muhammed'in torunu) Hüseyin'in, Kerbela'da, Halife Yezid'in birliklerince yenilgiye uğratılıp öldürülüşü, 870
681, Maya başkenti Tikal'de, yönetime (Maya kültürünün yeniden canlandığını gösteren sarayları diken) geçmişi Teotihuacan'a dayanan bir hanedanın geçişi, 936
682, Tikal'de, Yaksçillan'ın tahta çıkışı, 936
684, Maya kenti Palenque egemeni Pacal'ın ölümü, 936
688-698, Pavlikiyanların (İsacı-Manici karışımı düşüncelerden oluşan, yoksullar, eski savaşçılar arasında yayılan inanç yandaşlarının sapkın sayılarak üzerlerine) ordu gönderilmesi, 963
692, Trullo Konsili'nde, İsa'nın artık kuzu değil insan biçiminde gösterilebileceği izni üzerine, ikonaların hızla artıp ikonacılığın başlaması, 760
692, Maya kenti Copal'de, yılların ve ayların (oyma Maya yazısıyla) kaydının başladığı yıl, 937
692, Sünni-Şii iç savaşının sona erişi, 870
697, Kartaca'nın (Roma'nın elinde kalan son Kuzey Afrika kentinin) İslamların eline geçmesi, 871

7. yüzyıl:
– Çin'de, Changan'ın nüfusunun, en az 500 bini buluşu, 784
– Bizans'ta, Anadolu topraklarında (Herakleios yönetimi zamanında) *Thema* denen ordu, yerel yönetim ve toprak düzeninin kurulması, 770
7.-8. yüzyıllar, Berberi göçebelerinin, İslam ordularına kitlesel katılmaları biçimindeki (bir tür) akınları, 876
7.-9. yüzyıllar, Bizans'ta, Pavlikiyanlar ayaklanmasında verilen (din savaşı görünümünde) sınıf savaşımı, 762-763
7.-9. yüzyıllar, Bedevi göçebelerin, İslam ordusuna kitlesel katılmaları biçiminde (bir tür) akınları, 876
7.-15. yüzyıllar, Ortaçağ İslam uygarlığı, 445, 892
7. yüzyılın ikinci yarısı, Sünni çoğunluk ve Şii azınlık yanı sıra, köktendinci, eşitlikçi Harici mezhebinin varlığı, 889

8. yüzyıl:
– Haricilerin, Suriye, Irak ve İran'da patlak veren ayaklanmalarının, güçlükle bastırılabilmesi, 889
– Maya başkenti Tikal'in (yirmi yılda bir dikilen ikiz tapınaklarıyla) bir tapınaklar kenti görünümü kazanması, 938
– Maya glif (oyma) yazısının, Copan kentinde, 2500 simgeyle bu kentin hanedanının tarihinin özetlenebildiği gelişkinliğe ulaştırılabilmiş olması, 939

– yüzyılın ortaları, Berberilerin, Arap oligarşisine karşı, Harici mezhebini benimseyerek ayaklanmaları, 890

8. ve **9.** yüzyıllar, Maya uygarlığının Klasik Dönem'i, Tikal'de bunu yansıtan tapınakların ve sarayların yükselişi, 936

8.-15. yüzyıllar arası, İslamın ticaretle (özellikle köle ticareti yoluyla) Sahra altı ve Hint Okyanusu kıyısı Afrika ülkelerine sızışı, 872

700 dolayları, Teotihuacan'ın (tarihinin son yüzyılında) doruğuna ulaşarak (İnka başkenti Cuzco ve Aztek başkenti Tenochtitlan ile birlikte) Yeni Dünya'nın gelmiş geçmiş en büyük üç kentinden biri olma noktasında bulunması, 929

8. yüzyılın başı, Maya başkenti Tikal'in (olasılıkla komşu Caracol elinden aldığı yenilgiyle girdiği) gerilemeyi geride bırakıp yeniden canlanmaya başlayışı, 934, 936

701, Kusayra'nın, Arap yönetimine karşı Berberi ayaklanmasının önderi kadın bilicinin (ayaklanmanın bastırılmasıyla) öldürülmesi, 890

709, Kuzey Afrika'nın, İslamlarca fethinin tamamlanması, 871

711, İslam fethinin, doğuda Hindistan'ın Sind (İndüs) bölgesine ulaşması, 872

711, Tarık bin Ziyad komutasındaki Berberi destekli İslam ordularının ("Cebel-ü Tarık", "Gibraltar" denecek) boğazı aşıp İspanya topraklarında Avrupa'ya girişleri, 871, 872

712, Orta Asya'da Buhara'nın ve Taşkent'in, İslam ordularınca ele geçirilmesi, 872

712-714, İslam ordularının ("Sind" dedikleri) İndüs bölgesini ele geçirişleri, 516

713, Semerkant'ın, İslam imparatorluğu sınırları içine alınması, 872

715, önceleri İslam'a geçmemekte direnen Türk topluluklarının, bir ara Müslümanları Doğu İran'dan sürüşleri, 875

716, İslam ordularının, Kordoba, Toledo, Seville, Barselona gibi kentleri ele geçirmiş bulunmaları, 872

717-719, İslam Arap ordularının, sonuçsuz kalan ikinci Konstantinopolis kuşatması, 759

732, Tours Savaşı yenilgisi üzerine, İslamın Avrupa'daki fetihlerinin durdurulması, 870

741, Maya başkenti Tikal'de, "Tapınak IV" olarak adlandırılan (70m yükseklikteki) yapının dikilişi, 937

750, Halifeliğin, iç savaş sonunda, Emevilerden, bir başka Mekke soylu ailesi Abbasi Hanedanı tekeline geçmesi, 872, 892

751, Türklerle destekli İslam ordularının, Talas Irmağı kıyısında (Talas Savaşı'nda) Çin İmparatorluğu ordularını yenilgiye uğratmaları, 872

753, Papalığın, topraklarını Lombardların elinden kurtarmasını (Konstantinopolis'teki imparatora başvurması gerekirken) Frank kralından istemesi, 824

755, Bizans'ta (Roma Cumhuriyet Dönemi'nin kalıtı ve son kalıntısı) Senato'nun tümden kaldırılması, 773

756, Papalık Devleti'nin kuruluşu, 819

767, Hanefi mezhebinin kurucusunun ölümü, 875

768, Çitam'ın, Maya başkenti Tikal'in yazılarda adı geçen son egemeninin başa geçmesi, 937

782, Bizans'ta, Pavlikiyanlar üzerine ikinci kez ordu gönderilmesi, 763

784, İkonakırıcılıktan yana kararların alınması, 761

786-809, Halife Harun Reşid yönetimi sırasında, İslam'ın altın çağının yaşanması, 876

787, son Nikaia (İznik) Konsili'nde, ikonalara izin verilerek ikonakırıcılığın sona erdirilmesi, 761

792, Meksika'nın Chiapas bölgesindeki Bonampak kalıntılarındaki duvar resminde gösterilen Çan Muan'ın kazandığı savaşın tarihi, 940

795, Maliki mezhebinin kurucusunun ölümü, 876

9. yüzyıl:
- Bizans'ta, üniversitelerin, III. Mikhail yönetimi sırasında, yeniden örgütlendirilip hümanizmacılığa ve ansiklopediciliğe yöneltilmesi, 763
- Bizans'ta, orta öğretim kurumlarının gelişmesi, 776
- Kilise'nin, tinsel erkine ekonomik erk ekleyişi, 806
- feodal düzenin kesin biçimini alabilmesi, 810
- İslamlaşmış Türklerin, Orta Asya'dan komşu ülkelere (İslamlığı yayan) akınları, 875
- Aral Dağları'ndan inen Türk kabilelerinin, Kuzey İran'a girip (zamanla) siyasal erki ele geçirmeleri, 875
- İslam imparatorluğunda, toprakta "ikda" sisteminin getirilmesi, 881
- Halifelik başkenti çevresinde bastırılan Harici ayaklanmalarının, doğuda Horasan'a, güneyde Umman'a, batıda Berberi Afrikasına yayılması, 890
- Frankların (iri atları, zırhları, üzengiyi, uzun mızrakla kalkanı bir araya getirerek) ağır atlı (şovalye) savaş tekniklerini geliştirmeleri, 811
- ağır atlı (süvari) devrimi, 594, 811
- Frank imparatorluğunun dağılışıyla, Batı Avrupa'da feodalleşme sürecinin hızlanması, 599
- "Zutlar" denen çingenelerin, Halife Memun zamanında ayaklanmaları bastırılınca, Bizans sınırına sürülmesi, 891
- barutun Çin'de bulunuşu (icadı), 1007

9.-10. yüzyıllar, Hazarların, Bulgarların, Sırpların Hıristiyanlaştırılmaları, 763
9.-11. yüzyıllar arası, halifelik başkenti Bağdat'ta, kırlı ve kentli alt katmanların, zaman zaman ayaklanıp başkenti sarsabilmeleri, 891
9.-11. yüzyıllar, Bizans kültürünün altın çağı, 763
800, Papa III. Leo'nun Şarlman'a taç giydirmesiyle (batıda) Kutsal Roma İmparatorluğu adıyla imparatorluğun yeniden yaratılması girişimi, 761
801, Sufi kadın mistik Rabia'nın ölümü, 874
812, Bizans'ın Batı İmparatorluğu'nu (Kutsal Roma İmparatorluğu'nun varlığını) tanımak zorunda kalması, 761
815, İkonakırıcılığın (Bizans İmparatorluğu'nun güçten düştüğü bu yılda) kısa bir süre için yeniden canlanışı, 761
818, Kordoba kentinin kıyı bölgelerinin halkını oluşturan tacirlerin, zanaatçıların ve Müsalima'nın, İslam hukukçuların ve dinbilginlerinin önderliği altında, Kordoba emirine karşı ayaklanışları, 891
820, Şafi mezhebinin kurucusunun ölümü, 876
821, asi Thomas'ın birliklerinin, Anadolu'dan Trakya'ya geçip buraların halkını Bizans'a karşı ayaklandırması, 762
823, asi Thomas'ın önderlik ettiği ayaklanmanın güçlükle bastırılabilmesi, 762
833-843, Halifelik ordusundaki Türk köle savaşçıların sayısının (Halife Muttasım'ın bu yönetim döneminde) 70 bini buluşu, 887
855, Hanbeli mezhebinin kurucusunun ölümü, 876
856, bir Emevi prensi olan Abd'ül Rahman'ın, kaçıp geldiği Endülüs'te siyasal erki ele geçirip, Kordoba'da İspanya Emevi Hanedanı'nı kurup halifelik savında bulunması, 874
869, Maya başkenti Tikal'de, tarih düşülmüş son anıtın ("Stel 11" olarak adlandırılacak dikilitaşın) dikilişi, 937, 946

10. yüzyıl:
- tarıma dayanan uygar toplumun (endüstri uygarlığında noktalanacak) geçiş sürecine girmesi, 1001
- İslam imparatorluğunda vergi toplama işinin mültezimlere bırakılmaya başlanışı, 881
- Papalık'ta yozlaşmanın artışı, 819, 820

– Bizans'ta, çiftçilerin ve savaşçıların durumunun, Arap İslam saldırılarından sonra kötüleştiği yüzyıl, 771
– yüzyılın sonlarına doğru, Bizans misyonerlerinin, Prens Vladimir'i vaftiz ederek Kiev Rusyasını Hıristiyanlığa çekmeleri, 763
– Orta Asya göçebeleri olan Türklerin, İslama kitlesel katılma biçiminde (bir tür) akınları, 875
10.-15. yüzyıllar, Avrupa Ortaçağ'ı, 600
10.-15. yüzyıllar, Maya uygarlığının Klasik Sonrası kültürü ile gerileme dönemi, 936, 946, 947
10.-15. yüzyıllar, Asya göçebelerinin hafif atlı akınları, 600
900 dolayları, metalin Yeni Dünya'da (Tolteklerce) ilk olarak araç gereç yapımında kullanılması, 998
900, Tolteklerin savaşçı soylu katmanının (Teotihuacan'ın yıkılışı üzerine) Meksika Vadisi'nde yükselişi, 993
900, Mixteklerin Mezoamerika'ya (Klasik Sonrası Dönem'de) girişleri, 993
900-1500, Orta Amerika uygarlığında Klasik Sonrası Dönem, 916
909, Maya kentlerinde tarih atılan son stelin (dikilitaşın) dikilişi, 946
913-959, Bizans'ta, İmparator Konstantinos çevresinde bir aydınlanma akımının oluşması, 763
923-1031, Halifelik savında bulunan Kordoba sultanları dönemi, 874
950-1300, Çin'de Sung Hanedanı, 542, 556
960-1229, barutun, Sung Hanedanı'nın bu yönetim dönemi içinde (bir tarihte) savaşçı amaçlarla kullanılmaya başlanışı, 1007
969, Muhammed'in kızı Fatma'nın soyundan gelenlerin, Mısır'ı ele geçirip, Kahire kentini kurup, Halifelik savıyla, Fatımi Hanedanı'nın kurucuları olmaları, 874
977, Gazne'nin Türk valisi Sebüktekin'in yetkesini İran'a, Hindistan'a dek yaymış bulunması, 516
977, Mahmut'un Kuzey Afganistan ile İran arasındaki topraklarda Gazne Sultanlığı'nı kuruşu, 875

11. yüzyıl:
– Konstantinopolis'in, 300 binlik nüfusuyla, Avrupa'nın en büyük kenti oluşu, 763
– Papalığın yozlaşmasının VII. Gregorius'un reformlarıyla (12. yüzyılda yeniden başlamak üzere) durduruluşu, 819, 820
– Anadolu Selçuklularının, Bizans'ı yenilgiye uğratıp, Anadolu'yu Türkleştirip İslamlaştırmaya başlamaları, 875
– Halifeliğin (dincileri denetimi altında tutmak için) medrese kurumunu getirip, onların (hocaların) buralarda eğitilip yetiştirilmesi yoluna gitmesi, 885, 886
– Ayyarun kesiminin Irak'ta ve İran'da, *futuvva* dayanışma örgütlerini kurmalarıyla, zaman zaman ayaklanıp bazı yerlerde (bir süre için) erki ele geçirebilmeleri, 891
– Çin'in Hint Okyanusu kıyısı ülkeleriyle alışverişinin, Akdeniz'de Avrupa ülkelerinin ticaretini canlandırışı, 559
11.-13. yüzyıllar arası, Çin'den Avrupa'ya barutun, baskı tekniğinin ve pusulanın gelişi, 557
11.-13. yüzyıllar, Mayalar üzerinde Toltek egemenliği, 993
1000 dolayları, Mayaların, Meksika, Orta Veracruz'daki El Tajin kentinin ve içindeki (365 oyuklu) Nişler Tapınağı'nın varlığı, 946
1000 dolayları, imparatorluk Çin'inde, Sung Hanedanı'nın yöneticilerinin, vergilerin (mal yerine) parayla ödenmesi kararını alıp uygulaması; bunun, pazar ekonomisi yönünde etkileri, 557, 1003, 1039
1000 dolayları, Gazneli Mahmut'un, bir Şiva tapınağındaki *lingam* (fallik) yontusunu kendi elleriyle kırışı; Hindistan'a böyle seferlerinin yalnızca birinden, 6,5 ton altınla dönüşü, 576
1000 dolayları, Güney Amerika'da, Huari (Wari) devletinin (imparatorluk temellerini döşedikten sonra) yok oluşu, 997

1000, Gazneli Mahmut'un, Afganistan'da kurduğu devletin sınırları içine Hindistan'ın bazı bölümlerini de alması, 516
1038, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Türkmenlerce kuruluşu, 875
1054, Papa IX. Leo ile Patrik Mikhail Kerullarios'un, birbirlerini aforoz etmeleriyle, Batı (Katolik), Doğu (Ortodoks) Kilise'lerinin bölünmesinin kesinleşmesi, 764
1059, Papaların seçiminin (ilk olarak) kurala bağlanarak, kardinallerin, aralarından birini 2/3 çoğunlukla seçmeye başlamaları, 819, 900
1068, Bizans'ta, taşra aristokrasisinin, Konstantinopolis ticaret aristokrasisine karşı, içlerinden Romanos Diogenes'i imparatorluğa getirmeleri, 764
1071, Bizans'ın (doğu sınırlarında) yeni imparatoru Romanos Diogenes'in İslam Türklere yenilgisi üzerine, Anadolu'nun hızla elinden çıkmaya başlayışı; Bizans'ın (aynı yıl batı sınırında) İtalya'daki Bari ileri karakolunu Normanlara kaptırışı, 764
1075, VII. Gregorius'un, çıkardığı *Dictatus Papae* ile, papalıkla ve dincilerle ilgili reformların getirilişi, 819
1075, VII. Gregorius'un, IV. Henry'yi aforoz edişiyle, papa-imparator sürtüşmesinin çıkışı, 825
1077, İmparator IV. Henry'nin, Papa'dan bağışlanmasını dileyip bağışlanışı, 825
1084, İmparator IV. Henry'nin, savaşçılarıyla Roma'ya girip (VII. Gregorius yerine) kendini destekleyen bir dinciyi Papalığa oturtma girişimi, 825
1091, Norman şövalyelerinin, Sicilya'yı Bizans'ın elinden alışı, 764
1095, Haçlı Akını çağrısı üzerine, Münzevi Pierre ve Yoksul Gautier'nin topladıkları derme çatma "İlk Haçlılar" denen kalabalığın, İslamlarca kılıçtan geçiriliş trajedisi, 828
1096, Birinci Haçlı Akını'nda ele geçirilen Nikaia'nın (akınlar öncesi yapılan anlaşma gereği) Bizans'a bırakılması, 764
1099, Kudüs'ün (Yeruşalim'in) Birinci Haçlı Seferi sonunda İslamlardan geri alınışı; ama (anlaşmaya uyulmayarak) Bizans'a bırakılmayıp orada bir Haçlı devleti kuruluşu, 764, 829

12. yüzyıl:
- Bizans'ta (üniversite benzeri) yüksek öğretim kurumlarının kurulup gelişmesi, 776, 789
- İslam bilgini Gazali'nin, dinsizlik, imansızlık olarak gördüğü Kelam ilminin (İslam felsefesinin) yasaklanmasını istemesi, 837
- Templarlar'ın (İsa'nın Yoksul Şövalyeleri adlı) haç yollarını koruma amaçlı dinsel savaşçılar örgütünün kurulması, 901

1100 dolayları, İnkaların, Cuzco Vadisi'ni ele geçirip Cuzco kentini ve kent devletini kuruşları, 980
1100 dolayları, Çin kaynaklarında baruttan söz edilmeye başlanışı, 601
1150, Afrika'da, Nijerya'da Yoruba kent devletinin kurulması, 581
12. yüzyılın yarısında, "Lyonlu Yoksullar" yol'unun (tarikatının) Petrus Waldus tarafından kuruluşu, 822
12. yüzyılın ikinci - **13.** yüzyılın birinci yarısı arası, bir bölüm Moğol aristokrasisinin (ileride Tatarlar denecek kesiminin) önce Türkleşip sonra İslamlaşmaları, 877
1171, Mısır Fatimi Halife Sultanlığı'nın yıkılışı, 874
1175, Hindistan'da, bir İslam imparatorluğunun kuruluşu, 516
1184, Verona Konsili, Waldusçuları sapkın sayıp lanetliyor, 822
1191, Üçüncü Haçlı Akını'nda (İngiltere kralı) Aslan Yürekli Richard'ın, Kıbrıs'ı Bizans'ın elinden alması, 764, 765

13. yüzyıl:
- yüzyılın başlarında, Azteklerin, topraksız, yoksul göçer tarımcı kabileler olmaktan çıkmak üzere (Türk boylarının uygarlaşmak yolunda Anadolu'ya girdikleri tarihlerde) yerleşip

uygarlaşacakları Meksika Vadisi'ne girmeleri, 949, 950
– yüzyılın başı, Doğu Avrupa ülkeleri nüfusunun, Bizans topraklarına Altınordu göçebe çobanların akınları sonucu, üçte bir oranında azalışı, 776
– Moğolların, savaşçı göçebe yaşayış biçimlerinin ve sahra toplarının desteğiyle, Avrupa içlerine dayanan akınları, 1007
– İnsanlık tarihinin en geniş imparatorluğunun, Cengiz Han önderliğinde Moğollarca kuruluşu, 600
– Bizans topraklarına Türkmen akınları, 766
– Suriye'ye Kürt kabilelerin göçü, 878
– Bizans'ta (Haçlı Akınları'ndan sonra) *thema* yerine *pronoia* denen (savaşçılara yaşam boyu yararlanma hakkıyla toprak parçaları dağıtılan) düzenin benimsenişi, 771, 775
13.-14. yüzyıllar, Moğol yönetimi sırasında, insanlığın aynı zamanda bir rönesans yaşadığı (savı), 877
13.-14. yüzyıllarda, Türk ve Moğol savaşçı köle (kul?) kabilelerinin, halifelerin ordularında daha fazla kullanılır olması, 882
13.-15. yüzyıllar, Avrupalıların barutun ateşli silahlarda kullanılışını (Moğollardan) öğrenişi, 601
13.-15. yüzyıllar, ateşli silahlar kullanan Cengiz ve Timur ordularının, Anadolu ve Avrupa içlerine dek inmeleri, 601
1200 dolayları, Güney Amerika'da, Cuzco Vadisi'nin, birçok *curaca* (kabile) şefliği arasında bölüşülmüş durumda bulunması, 979
1204, Dördüncü Haçlı Akını öncesinde, Haçlıların, Konstantinopolis'i ele geçirip yağmaladıktan sonra, Bizans toprakları üzerinde bir Latin imparatorluğu kurmaları, 765, 789
1204, Konstantinopolis'in Latinlerce ele geçirilmesinin, yükseköğretim kurumlarını (kentin 1261'de geri alınışına dek) kesintiye uğratması, 789
1206, Kuzey Hindistan'da (1526'ya dek sürecek) İslam yönetimi, 516
1209, Albililer köktenci yol'unun (İsa'nın yoksulluğuna dönülmesini isteyenlerin) üzerine Haçlı birlikleri gönderilip topraklarına el konuşu, 822
1212, "Çocuk Haçlıları" ordusunun, bir insanlık trajedisiyle sonuçlanacak olan girişimle derlenişi, 830
1215, İngiltere'de feodal beylerin, kralın, bir haklar (ayrıcalıklar) belgesi olan *Magna carta* (büyük ant) bildirgesini çıkarmaya zorlamaları, 815
1215, Moğolların, Cengiz Han önderliğindeki akınlarda, Kuzey Çin'i ve Pekin'i ele geçirişi, 876
1216, Dominic'in, "Kara Frerler" olarak bilinen Dominiken Yol'un (dilenci frerler tarikatını) kuruşu, 821
1218, Moğolların Kaşgar ve Karatay bölgelerini ele geçirişleri, 876
1220, İran'ın Taksonya bölgesinin Moğol akıncıların eline geçmesi, 876
1221, Horasan'ın Moğol akıncıların eline geçmesi, 876
1226'da ölen Franciscus'un, ardında, Fransisken Frerler (Dilenci Yol'unu) bırakışı, 820
1233, Papalığın Engizisyon (kovuşturma) örgütünü kuruşu, 823
1236, İbn Rüşd'ün Aristoteles yorumlarının, Kordoba'nın İslamlardan geri alınışı sonrasında, Hıristiyan felsefesini etkileyişi, 837
1243, Selçuklu Sultanlığı'nın Moğol akınlarıyla yıkılışı, 876
1258, Moğol Hulagu Han'ın, halifelik başkenti Bağdat'ı ele geçirip Abbasi Hanedanı'na son verişi, 876
1258-1517, Kahire'de (halifelik savında yöneticileriyle) Memluk (Kölemen) dönemi, 874
1260, Moğolların İslam uygarlığı ülkelerine akınlarının, Ayn Calut'ta göçmenlerce durduruluşu, 878
1260, Moğol egemeni Hulagu Han'ın, İskenderiye'yi ve Mısır'ı ele geçirişi, 488

1261, VIII. Mikhail'in, Konstantinopolis'i Latinlerden geri alıp Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kuruşu, 776
1279-1368 arası, İslamlığın, Moğol asıllı İslam Yuan Hanedanı eliyle Çin'e yayılması, 877
1280, Türkmenlerin, Anadolu vadilerini Bizanslılardan bir bir alışı, 766
1282, Bizans'ta köylü ayaklanmalarının yeniden canlanışı, 766
1282, Kapıdağlı Theodoros Skutariotes tarafından, dünyanın başlangıcından Konstantinopolis'in Latinlerce fethine dek olayları sıralayan bir insanlık tarihinin yazılışı, 789
1284, Venedik düklerinin, Osmanlı'da da kullanılacak olan "düka" denen altın para basmaya başlamaları, 666
1290, Yahudilerin, İngiltere'den sürgün edilmeleri, 658
1297, Papa VIII. Boniface'nin (Fransa kralı V. Philip ile sürtüşmesinde) kralın zorunlu durumlarda Kilise'lerden de vergi toplayabileceğini kabul etmek zorunda kalması, 825, 826

14. yüzyıl:
- İslam yayılmasının, İslamlaşan Türkler ve Moğollar kanalıyla, Çin topraklarında sürmesi, 872
- Çin donanmasının, Yeşil Irmak Vadisi tahılını başkente taşıyan tekneleri korsanlardan korumak için kuruluşu, 582
- Türkmen akıncıların, Selçukluların batı sınırlarına yerleşirlerken Osmanlı İmparatorluğu'nun temellerini attıkları tarihler, 875
- Ateşli silahların, Avrupa'da da kullanılmaya başlanışı, 1007
- Avrupalıların kaba ama toplarla donatılmış sağlam ticaret ve savaş teknelerinin okyanuslara egemen olması, 1008

1300, Papa-kral sürtüşmesinde Fransa kralı V. Philip'in bir Fransız piskoposunu ülkeye ihanetle suçlaması ve papayı kaçırmaları için Roma'ya bir çete göndermesi, 826
1302, Türkmen beyi Osmanbey'in, Bizans ordusunu Nikaia'da (İznik'te) yenilgiye uğratışı, 766
1314, Templarlar'ın (dinsel kuruluş amaçlarından sapıp Avrupa'nın bankerleri durumuna gelmeleri üzerine) Fransa kralı IV. Philip'in açtırdığı kovuşturma sonucunda büyük üstatlarının sapkın sayılıp yakılmalarıyla) sona erişleri, 901
1321-1328, Bizans'ta iç savaş, 762
1328-1341 arası, Bizans'ta, III. Andronikos yönetimi sırasında, ordunun küçültülüp, denizlerin savunmasının Cenevizlere bırakılarak donanmayı kaldırmak zorunda kalınışı, 775
1337, Osmanbey'in İzmit'i Bizanslıların elinden alışı, 766
1338, Bizans'ta hıyarcıklı veba salgını, 767, 1004
1340, IV. Ionnes'in, Osmanlı desteğiyle Konstantinopolis'e girip imparator oluşu, 767
1341-1347, Bizans'ta taht kavgaları, 767
1342, Siyasal Zelotlar'ın, Thessalonike'de (Selanik'te) yönetimi (yedi yıl için) ele geçirişleri, 767
1342, Aydın emiri Umur Bey'in Kantekuzenos'un Trakya'yı Zelotlar'dan kurtarmak için istediği yardımı, 6 bin Türk savaşçısı göndererek vermesi, 767
1350 dolayları, Orta Andlar'da, Chimor devletinin, başkenti Chan Chan'dan çevreye (Lambayeque Vadisi'ni ele geçirinceye dek) yayılmaya başlayışı, 978
1350, Kantakuzenos'un, Thessalonike'yi (Selanik'i) Zelotlar'ın elinden kurtarışı ve patriğin elinden taç giyip imparator oluşu, 767
1350-1550, Avrupa'da, ateşli silahların savaş alanlarında görünüp feodal düzenin yıkılmasında etkili olması, 601
1354, Bizans ordusundaki ücretli savaşçı Türk birliklerinin, yersarsıntısından yararlanıp Kallipolis'i (Gelibolu'yu) ele geçirerek Osmanlılara verişleri, 767

1355, Papalığın, Bizans imparatorunun İslam Türklerin saldırılarına karşı yardım isteğini yanıtsız bırakması, 767
1358, Alman Hanse kentleri ticaret birliğinin kurulması, 1039
1368-1644, Çin'de Ming Hanedanı, 542, 556, 558
1370, Hindu devleti Vijayanagara egemeninin, Güney Hindistan'ı ele geçirip, Hindu imparatorluğunu kurması, 516
1389, Osmanlıların Kosova yengisi, 768
1394, Yahudilerin, Fransa'dan sürülmeleri, 658
1396, Macar kralı Sigismund'un, Türklere karşı "Nikipolis Haçlıları" akını, 901

15. yüzyıl:
- Avrupa'da, ticaret kapitalinin oluşmaya (birikmeye) başlaması, 1006
- Batı Avrupa toplumlarının (aristokratik dinsel kültürden burjuva bilimsel kültürüne varacak yönde) yapısal değişiklik yoluna girmesi, 674
- tüfeğin icadı, 1007
- İslam inancının (Güney Filipinler'e, Endonezya'ya dek) Hindiçin'e (ama bu örnekte savaş değil, İslam tacirler ve alışveriş kanalıyla) yayılışı, 872

15.-16. yüzyıllar, insanlığın kıyı ve deniz uygarlıklarına geçişinin, Yeni Dünya kıtalarının ve Büyük Okyanus adalarının Batılı uygar toplumlarca ele geçildikleri bu yüzyıllara dek sürüşü, 437
1400 dolayları, Orta Andlar'da, Titicaca Gölü çevresi toprakların yersarsıntısına uğraması üzerine (olasılıkla) bundan yararlanan İnkaların, yöreyi ele geçirmeleri, 979
1401, Wycliffe'in kurduğu Yoksul Papazlar örgütünün (Wycliffe'in İngilizceye çevirdiği *Kitabı Mukaddes*'in papazların aracılığı olmaksızın yorumlanabileceği görüşünü benimsemeleri nedeniyle) yasaklanışı, 826
1403, Çin'de, birikmiş bilgilerin derlendiği ansiklopedicilik akımının (Ming Hanedanı döneminin sonlarına, 1644'e doğru 11 bin cildi aşacak dev bir girişimin) başlatılması, 558
1405-1433 arası, Çin imparatorluk amirali Çeng-ho adlı hadımın seferleri ile, Hint Okyanusu denizlerinde ve kıyılarında Çin denetiminin kurulması, 1002
1405-1507, Timur Hanedanı'yla, Türk-Moğol karışımı barbar akınlarının yeniden başlayışı, 878
1410, Yoksul Papazlar örgütünün, yasaklanması ve kovuşturulması üzerine, yeraltı örgütüne dönüşmesi, 826
1414, Pencap valisinin, Delhi'yi ele geçirip burada Seyyid Hanedanı'nı kuruşu, 516
1415, Huss'un (can güvenliği konusunda verilen güvenceye inanıp) gittiği Constance Konsili tarafından yargılanarak, "sapma" ile suçlanıp diri diri yakılması, 826
1421, Osmanlı sultanı II. Murat'ın, Bizans'a tanınan ayrıcalıkları kaldırışı, 768
1434, Çin yönetiminin (iç politika nedenleriyle) okyanuslara açılabilecek büyüklükte tekne yapımını yasaklayarak endüstri devrimine ve kapitalizme varabilecek gidişi durduruşu, 558, 1003
1436, Panzel Konsili'nin (ayaklanmaları üzerine, üzerlerine çapulcu haçlıları yollanan) Hussçuların birçok eleştirisini haklı bulduğunu duyurarak, onları yatıştırmaya çalışması, 827
1451, Delhi'de, Seyyid Hanedanı'nın, Afgan Lodi Hanedanı'nca yıkılışı, 516
1453, İnsanlığın kültürel evriminde (kimi tarihçilere göre) Konstantinopolis'in alınıp Bizans'ın sona ermesiyle Yeniçağ'a geçilişi, 768, 1001
1456, Atina'nın Osmanlıların eline geçişi, 768
1460, Mora Yarımadası'nın Osmanlılarca ele geçirilişi, 768
1461, Trebizond'un (Trabzon'un) Osmanlıların eline geçmesi, 768

1479, İspanyol Engizisyonu'nun (gerçekte Hıristiyanlığa geçmeyip insanları aldatan Yahudileri ve Müslümanları kovuşturma savıyla) krallıkça kurulup (Papalık Engizisyonu'ndan çok daha acımasız olarak) insanlara kan kusturmaya başlayışı, 823
1486-1503 arasında imparatorluk eden Ahuitzotl'un, yönetim döneminde (ondan sonra benimsenmeyip bırakılan) bürokrasiyi soylu olmayanlara açan reformu, 953
1486, Aztek İmparatoru Ahuitzotl'un, Güneş Tanrı Huitzilopochtli'ye adadığı büyük tapınağı açısında, bir kerede 20 bin insanı kurban sunuşu (savı), 920, 957, 993
1487, Şiilerin (Safavi Yol ile) İran'da siyasal erki ele geçirmeleri, 893
1492 (3 Ağustos) Christopher Columbus'un (Kristof Kolomb'un) İspanya'nın Palos limanından (batıdan giderek Hindistan'a ulaşmaya çalışma amacıyla) okyanusa açılışı, 1021
1492 (12 Kasım) Kristof Kolomb'un Yeni Dünya'ya (Antillerin Guaco Adası'na) ayak basışı, 1021
1492, insanlığın kültürel evriminde (kimi tarihçilere göre) Avrupalıların Yeni Dünya kıtalarını keşfiyle, Ortaçağ'dan yeni bir çağa (Yeniçağ'a) geçilişi, 1001
1492, Yahudilerin, İspanya'dan sürgün edilmeleri ve Osmanlılarca kabul edilmeleri, 658
1497, İngiliz Taç'ının desteğini alan İtalyan denizci John Cabot'un batıdan dolaşarak Asya'ya ulaşılabileceğini umarken (ileride New Foundland denecek yerde) Kuzey Amerika'ya ulaşan ilk Eski Dünyalı oluşu, 1026
1498, Kolomb'un, Venezuella'yı keşfedince, buranın yeni bir kıta olduğunu anlayışı, 1040
15. yüzyıl sonu, Eski Dünya uygarlığı toplumlarının, endüstriye dayanacak yeni bir uygarlığa geçmeye başlamaları, 1001
15. yüzyıl sonu, Orta Asya'da, Türklerin önderliğinde bir Türk-Moğol göçebe çoban kabileleri konfederasyonu kuruluşu, 516

16. yüzyıl:
- Bir dünya sisteminin Immanuel Wallerstein'a göre, doğmaya başladığı yüzyıl, 1042
- yüzyılın başı, Hıristiyan Batı Avrupa'da köylü ayaklanmaları, 1004
- yüzyılın başları, Orta Asya Türk-Moğol konfederasyonunun, güneyin uygar toplumlarına akınlarının başlayışı, 516
- yüzyılın başı, Waldusçuların, görüşlerini Reformasyon ile kurulan Reform Kilisesi'ne uyarlayıp, Protestan ülkelerde sapkın sayılıp kovuşturulmadan kurtulabilmeleri, 822
- Orta Amerika nüfusunun, Avrupalılar geldiğinde, 5 ile 25 milyon arası bir noktada bulunuşu, 1022
- İslam toplumunda zanaatçıların, loncalarda (geç) örgütlenişi, 884
- Batı Avrupa'da burjuva kapitalist uygarlığı, 445

1500-1600 arası, fiyatların, "fiyat devrimi" denecek olayla, İspanya'dan Osmanlı'ya, Osmanlı'dan Hint Okyanusu kıyısı ülkelerine dek uzanan yerlerde (Yeni Dünya'dan getirilen büyük tutarlarda altının ve gümüşün neden olduğu sonradan anlaşılacak olguyla) hızla artışının yarattığı ekonomik bunalım, 1030
1501, Portekiz egemeninin Kuzey Amerika'ya gönderdiği Gaspar Corte-Real'in, keşif görevinde (?) başarılı olamamakla birlikte, elli köle ile birlikte dönüşü, 1026
1502, Azteklerin (Mayalardan aldıkları Güneş takvimi ile Venüs takvimine göre hazırlanan) ünlü takvim diskinin, 2m çaplı taşa oyulduğu tarih, 994
1502, Kolomb'un, bu son seferinde Orta Amerika'ya ulaşmış olmasına karşın (ancak ölümünden sonra "Amerika

kâşifi" sayılmak üzere) ilgi görmeyip unutuluşu, 1040

1502, İsmail Safavi'nin, Tebriz'de şah olarak taç giyip Safavi Hanedanı'nı kuruşu, 893

1503-1520 arası, Aztek İmparatoru Montezuma döneminde, imparatorluğun 371 haraç bölgesine sahip bulunuşu, 952

1504, Babür'ün Kabil'i ele geçirişiyle, Türk-Moğol akınlarının hızlanışı, 516

1508, "Florida Fatihi" denen Juan Ponce de Leon'un, Puerto Rico'yu ele geçirişi, 1041

1508, Şah İsmail'in (eski halifelik başkenti) Bağdat'ı ele geçirmesi, 893

1511, Küba'nın, İspanyol fetihçilerce ele geçirilip, çevresindeki Antiller halklarının Güney Amerika'da el konan topraklarda çalıştırılmak üzere köleleştirilmelerinde ve Güney Amerika'nın fethedilip kolonileştirilmesinde üs olarak kullanılmaya başlanışı, 1023

1512, Kilise'nin, ancak bu tarihte Yerlilerin insan olduklarını kabul etmesi, 987

1513, Puerto Rico fetihçisi Juan Ponce de Leon'un Florida çıkartmasının, Yerlilerce geri püskürtülmesi, 1026

1514, Şah İsmail'in, Çaldıran Savaşı'nda yenilgiye uğratılması, ama umutsuzluğa uğratılamaması, 893

1517, Yavuz Sultan Selim'in, Memlükleri yenip, Mısırı, Osmanlı İmparatorluğu'na katıp Kahire'deki Halifelik simgelerini İstanbul'a getirmesi; bundan sonra Osmanlı sultanlarının kendilerini halife saymaları, 874

1517, Luther'in, 95 savla desteklediği bildirisini, Wittenberg Üniversitesi Kilisesi kapısına asmasıyla, Protestanlığı başlatmış olması, 841

1517, İspanya kralı Charles'in topladığı danışma kurulunda, Amerika Yerlileri'nin insan (ama doğaları yozlaşmış insan) oldukları sonucuna varılması, 987

1518, Kebir'in (Sihliğin kurucusu Nanak'ın hocasının) ölümü, 530

1519, Meksika Vadisi'ndeki (Cortes tarafından ele geçirildiği bu tarihte) 11 milyon insanı, sayılarının 1650'de 1,5 milyon'a düşeceği bir geleceğin beklemesi, 1040

1519, Hernan Cortes'in (İspanya'nın Küba valisince) Mezoamerika'yı (yalnızca) keşifle görevlendirilişi, 1021, 1024

1520-1566, Kanuni yönetimi sırasında (Şii-Sünni sürtüşmesini Sünni'den yana çözmek amacıyla) kasaba ve kent imamlarının maaşa bağlanarak, dinciler katmanının alt basamaklarının (da) devlet denetimi altına alınışı, 886

1520-1525, Almanya'da (Anababtist Yol'un ve Münzer'in örgütlediği) köylü ayaklanması ve Köylüler Savaşı, 390, 656, 844

1521, Aztek imparatorluğunun (Cortes'in yenilgiye uğratması üzerine) dağılmaya başlayışı, 1024

1524, İspanyol birliklerinin (de Alvarado komutasında) Orta Amerika'da Maya bölgesi Rottern Cane'i ele geçirip yöneticilerini işkenceden geçirdikten sonra öldürmeleri, 1021

1525, Alman Köylü Savaşı'nın sonu; önderleri Münzer'in işkenceden geçirilip başının kesilmesi, 843

1526, Kuzey Hindistan'da, İslam Yönetiminin sonu, 516

1526, Babür'ün, Afgan Sodi Hanedanı ordusunu (ateşli silahlar kullanan Türk ordusuyla) yenilgiye uğratışıyla, Türk-Moğol Hindistan imparatorluğunun kuruluşu, 516

1530'lar, Avrupalılarca ele geçirilmesi sırasında, İnka imparatorluğu halklarının (yüzyıl sonra 600 bine düşecek bir geleceğin beklediği insanlarının) 9 milyon dolayında bulunuşu, 1023

1532 (16 Kasım) Francisco Pizzaro'nun, 167 İspanyol savaşçısı ile, Cajamarca'da İnka İmparatoru Atahualpa'yı ve silahsız 6 bin izleyicisini (hileyle pusuya düşürüp) kıyımdan geçirerek yenilgiye uğratışı, 1022, 1025

1533, tutsak İnka İmparatoru Atahualpa'nın, yargılanıp (İspanyol mengenesiyle boynu kırılarak?) öldürülüşü, 925
1536, Pizarro kardeşlerden Juan'ın, bir Yerli kalesine saldırısı sırasında öldürülüşü, 1029
1541-1564, Kalvencilerin Cenevre'de püriten yönetimleri, 897
1540, "Meksika Fatihi" Cortes'in, İspanya'ya dönüşünde Taht'tan yüz bulamaması, 1024
1541, "Peru Fatihi" Francisco Pizarro'nun (ayaklandığı için öldürttüğü Almagro'nun yandaşlarınca) öldürülüşü, 1029
1545, İspanyol kolonicilerin (hazır altın ve gümüşü tüketince) Güney Amerika'da Potosi'de, yeni gümüş madenini açıp işletmeleri, 1036
1548, Pizarro kardeşlerden Gonzalo'nun, İspanya'nın Küba'daki genel valisinin "liberalleştirici" yasalarına başkaldırınca idam edilişi, 1029
1554, Katolik-Protestan mezhep bölünmesi, 827
1556, Ekber'in, 14 yaşında tahta çıkıp, Türk-Moğol Hindistan imparatorluğunun başına geçişi, 517
1563, İspanyol kolonicilerin (Güney Amerika'da) Huancavelica'da civa madenleri bulup işletmeleri, 1036
1565, Güney Hindistan'daki son büyük Hindu imparatorluğunun (Türk-Moğol Hindistan imparatorluğu tarafından) ortadan kaldırılışı, 517
1565, Fransisken misyonerlerin, Kuzey Amerika'da St. Augustine çevresinde (ama savaşçıların desteği ile) kırk kadar misyon kurabilmeleri, 1026
1566, Rahip Diego de Landa'nın, (yaktığı Maya kodeksleri için duyduğu pişmanlıkla) "Yucatan'la İlgili Şeyler" adlı kitabını yazması, 991,992
1582, Mayaların, Gregoryen Takvimi'nden önce herhangi bir Batı Avrupa takviminden daha doğru bir takvim geliştirmiş durumda bulunmaları, 939
1583, Humprey Gilbert'in (İngiltere adına) New Foundland'da bir üs kurup buranın İngiltere'nin olduğunu ileri sürmesi, 1022, 1026
1590, Kardinaller kurulunun (üye sayısı ileride 150'yi bulmak üzere) 70 kişi olduğu yıl, 900
1590, yüz yıldır süregelen İnka direnişinin, sonunda (güçlükle) bastırılabilmesi, 1031
1595, Walter Raleigh'in, Kuzey Carolina denecek yeri, İngiltere Taç'ı adına ele geçirişi, 1026
1599, Ayala'nın, İnka geleneklerini derlediği yapıtını İspanya kralına göndermesi (ama öneminin neden sonra anlaşılması), 984

17. yüzyıl:
- İspanyollar geldiğinde Maya kültürünün çok önce (10. yüzyılda) geçtiği düşüşün sürmekte oluşu, 947
- İspanyollar geldiğinde (sonunda oyunculardan kurban verilen) top oyunu-nun, Orta Amerika'da hâlâ oynanıyor olması, 935
- Mançu Hanedanı'nın kurulmasıyla, İç Çin ile Dış Çin'in siyasal alanda da birleştirilebilmesi, 538

1602, Güney Amerika'da, "mita" denen, İspanyollara Yerliler'den angarya hizmeti isteme hakları (?) tanınması, 1036
1607, Virginia'da (tütün üretimine dayanılacak) Chesapeake kolonisinin kuruluşu, 1034
1616, Walter Raleigh'in (İngiltere'de vatana ihanet suçundan yargılanıp idam edilecek kâşifin) Kuzey Carolina'ya ikinci seferinde, bu kez başarılı olamayışı, 1022
1619 gibi erken bir tarihte, tütünün Virginia kolonisinin en önemli dışsatım ürünü durumuna getirilmesi, 1033
1620, Kalvencilere yapılan baskıdan dolayı Hollanda'dan Amerika'ya kaçan 101 kişilik Püriten bir grupça, New

England adı verilecek yerde Plymoth kolonisinin kuruluşu, 1035
1620, İnka imparatorluğu bölgesi halklarının (1530'larda 9 milyon dolayında olduğu sanılan nüfusunun) 600 bine inmiş bulunuşu, 1023
1621, "Florida Fatihi" Ponce de Leon'un, Florida dönüşünde Yerlilerce yaralanmasından az sonra ölüşü, 1029
1630'lu yıllar, Avrupa ülkelerinden (kötü durumlarının nedenini dinsel yozlaşmada gören) çok sayıda sofu Hıristiyanın, inançlarınca topluluklar kurmak üzere, Kuzey Amerika'ya göç akınları, 1035
1632, Mita yönteminin (1602'de İspanyollara tanınan Yerliler'den angarya isteme hakkının) kaldırılması, 1037
1632-1654, Türk-Moğol Hindistan imparatorluğu egemeni Hürrem'in, karısı Mümtaz Mahal anısına Taç Mahal anıtkabirini yaptırışı, 517
1650, Meksika Vadisi'nin (Cortes ele geçirdiğinde 11 milyon olan) nüfusunun 1,5 milyona düşmüş bulunması, 1040
17. yüzyıl ortası, Amerika'daki İspanyol kolonilerindeki (1640'ta 30 bin olan) Afrikalının, 100 bini bularak İspanyolları aşması, 1037
17. yüzyıl ortaları, Orta Amerika'da Yerliler'in (16. yüzyılda 5-25 milyon arası olduğu sanılan) sayısının, 1 milyona düşmüş bulunması, 1022
1650-1900, Çin'de Mançu Hanedanı, 542
1652, John Hawkins adlı bir İngiliz tacirinin, köle yüklü ilk tekneyi Amerika'daki İspanyol sularına sokması, 1042
1658-1707, Türk-Moğol Hindistan imparatorluğunda Evrengzib yönetimi dönemi, 517
1660, Hindu savaşçı Şivaji'nin, İslam komutanı Efdal Han'ı ("kaplan pençesi" muştasıyla) öldürüp, ordusunu yenip, Hindu devletini kurma yolunda çalışmaya başlaması, 518
1662, Robert Boyle'nin, gazların basıncıyla ilgili fizik yasasını formülleştirişi, 1040
1674, Şivaji'nin, Maratha devletinin Hindu kralı olarak taç giymesi, 518, 529
1680'den sonra, kapitalizmin, Amerika'daki gelişmesini (Afrika'dan kitlesel çapta köle dışalımıyla) daha çok, köleciliğin belirlemesi, 1035
17. yüzyıl sonları, Jean Mabillon'un, Papalık arşivindeki "Konstantinos Bağışı" belgesinin düzmeceliğini ortaya çıkarışı, 825

18. yüzyıl:

– Yüzyılın ikinci yarısında, Kuzey Amerika'nın doğu kıyılarında, İngiliz, Fransız, Hollanda, İsveç kolonilerinin kurulması, 1026
1750'den sonra, Hindistan Müslüman imparatorunun kukla durumuna düşmüş bulunması, 517
1760, köleci kapitalizmin başlamasından bir yüzyıl sonra, Güney'in Chesapeake kolonilerinde, köle emeğinin toplam nüfusunun % 45'i dolaylarına ulaşması, 1035
1765, İngiliz (özel) Doğu Hindistan Kumpanyası'nın, Bengal'in Bihar bölgesinin gelirlerine el koyması, 517
1777, Osmanlı İmparatorluğu'nda altın para basılmaya başlanışı, 666
1786, İngiliz yargıç ve dilbilgini William Jones'un, Sanskritçenin İran ve Avrupa dilleriyle ortak bir kökten geldiğini ortaya koymasıyla Hint-Avrupa dilleri kuramını yaratışı, 577
1789-1848, Avrupa'da siyasal devrimler dönemi, 1013
1790, Amerika'daki İspanyol kolonilerinde, 60 bin İspanyola karşılık, 26 bin melezin bulunması, 1037

19. yüzyıl:

1818, İngilizlerin, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın, Bihar bölgesi gelirlerine el koymasına karşı çıkan Marathaları yenilgiye uğratılıp Hindistan imparatorluğunu ele geçirişi, 517
1820, İspanyol Engizisyonu'nun kaldırılışı, 823

1821'den beri, Meksikalıların, anayurt İspanya'dan bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, yok ettikleri Azteklerin mitolojisinden aldıkları (kaktüse tünemiş, gagasında çıngıraklı yılanla bir kartal biçimindeki) simgeyi (bayraklarında, paralarında) kullanmaları, 992
1826, ilk önemli Amerikan yazarlarından J. F. Cooper'ın *The Last of the Mohikans* (Son Mohikan) yapıtını yazması, 1027
1840, İngiliz yönetiminin, Hindistan'da *sati* uygulamasını (ölen Brahmanların karılarının, kocalarıyla birlikte diri diri yakılmalarını) yasaklaması, 530
19. yüzyılın ortaları, Afrika'da, Malta erken devletinin (geç) kuruluşu, 447
19. yüzyılın ortaları, Maya uygarlığı kalıntılarının, Lloyd Stephen tarafından (rahip de Landa'nın yazdıklarından gidilerek) ortaya çıkarılışı, 991
1871, Troya kalıntılarının, Schliemann tarafından (kazılarak) ortaya çıkarılışı, 683
1876, İngiliz kraliçesi Victoria'nın, kendini Hindistan imparatoriçesi duyurması, 517
1896, Atina'da, çağımızın Olimpiyat oyunlarının başlatılışı, 788

20. yüzyıl:
1900'lerde, en üst Katolik kurulunu oluşturan kardinallerin sayısının (zamanla artırılarak) 150'ye varmış bulunması, 900
1907, Hitit Yasaları yazılı tabletlerin gün ışığına çıkarılışı, 626
1908, Ayala'nın (1599'da) İspanyol kralına gönderdiği İnka göreneklerini anlattığı resimli kitabının, Belçika, Kopenhag Krallık Kitaplığı içinde bulunması, 984
1922, Firavun Tutankamun'un mezarının (hırsızlarca soyulmamış olarak) Howard Carter tarafından ortaya çıkarılması, 571
1930'lu yıllar, İspanya İç Savaşı, 390
1947, Hindistan-Pakistan bölünmesi, 530
1948, BM İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'ne, Güney Afrika'nın ve Suudi Arabistan'ın çekimser oy vermeleri, 889
1950, Çin'de, Komünistlerin yönetime gelişleriyle, mandarinliğe giriş (Konfüçyüsçü) sınavlarının kaldırılışı, 556
1952, "Girit Çizgisel-B" yazılı tabletlerin, Michael Ventris tarafından çözülüşü, 684
1957, Çin'de (Yenan ili Yansi ilçesi kazılarında) Erlitu Kültürü'nün ortaya çıkarılışı, 540
1961, Çatalhöyük kazılarına başlanması, 348
1963, Suudi Arabistan Krallığı'nın, köleliği (bu tarihte) en son kaldıran yönetim olması, 889
1968, Suriye'de bulunan Ebla kentinin, İtalyan arkeologlarca kazılıp ortaya çıkarılmaya başlanışı, 605
1980 (12 Eylül sonrası) Türk-İslam sentezinin kamuoyuna sunuluşu, 390
1983, Teopantecuanitlan (Orta Amerika) kentinin varlığının ortaya çıkarılışı, 924
1994 Mart, Dünya Tarihi Konferansı, 556
1994, San Lorenzo (Orta Amerika) yerinden (Kocakafa denen) dev boyutlu insan başı (Olmek?) yontularının çıkarılışı, 922
1995, Urfa'nın merkez Örenci Köyü yakınındaki Göbeklitepe dikilitaşlarının (ulutaşların?) bulunuşu, 359
1999, Hindistan'ın nüfusunun, 1 milyarı aşması, 575

Bu yapıtta insanlığın öyküsü ulusçu, dinci, batıcı tarihlerdekinden farklı, UNESCO'nun çok ciltli *History of Humanity* (İnsanlık Tarihi, İmge Kitabevi Yayınları) yayını doğrultusunda, "insan odaklı" bir bakış açısıyla, tek ciltte kotarılmaya çalışılmaktadır.

Bu yolda, maddenin "biyokimyasal evrimi" ile başlanıp, genel olarak canlıların "organik evrimi" evresine geçilmektedir. Özel olarak insanın organik evrimi ise, uzak hayvan anaataları olan "promisiyen kemirgen" noktasından uzak insan anaataları sayılan, araç kullanan "insanımsı hominoid" cinslerine dek izlenmektedir.

İnsanlığın "kültürel evrim" evresi, "eşitlikçi-kararlı denge yasası" uyarınca görece durağan yapılı "ilkel topluluk" ile giderek daha büyük bir artının üretilip aktarıldığı eşitsizlikçi dinamik "uygar toplum" dönemlerine bölünerek incelenmektedir.

Uygar topluma geçişte göçebe çoban-yerleşik çiftçi topluluklar arası savaşçı ve barışçı alışveriş ilişkilerinin belirleyiciliği üzerinde durulmaktadır. Bunun ürünü olarak, "talan, yağma, haraç, vergi" evrelerinden geçilerek doğan "kentli, sınıflı, devletli, ideolojili" uygar toplumun iç ve dış dinamikleri ortaya konulmaktadır.

Uygarlığın ilk ve Afroavrasya'daki tek beşiği olan Aşağı Mezopotamya'dan, Sami, Hint-Avrupa, Moğol-Türk göçebelerin, Hıristiyanlık, İslamlık kanallarıyla dünyanın dört bir yanına yayılışı sergilenmektedir.

Toplumun kent devletlerinden dünya imparatorluklarına doğru gelişmesi, üretim ve savaş teknolojileri etkileşimi, kenttanrıcılıktan tektanrıcılığa, sihirsel düşünüşten önce dinsel, sonra bilimsel düşünüşe geçiş koşulları vurgulanarak verilmektedir.

Yapıt, Haçlı Akınları ile başlayan çağdaş topluma geçişi, Yeni Dünya uygarlıklarının yeryüzünden silinişi ile bu "kültürkıyım" üzerine kurulan "köleci kapitalizm" ile benzeri görülmedik çapta sömürgen ve dinamik bir düzenin gelişini açıklayan kesimle noktalanmaktadır.

Yazar, bölümler arasına serpiştirdiği "Avdan dönenin mızrağı kırılsın", "Altaylardan inen yiğit", "Ayın altında dönen ilk tekerlekler" gibi senaryolarla, okuru, bilimsellikten ödün vermeden, bir tarihsel film havasına çekmektedir. Ekli "Addizin" ve "Andizin" ise yapıttan yararlanmayı kolaylaştırmaktadır.

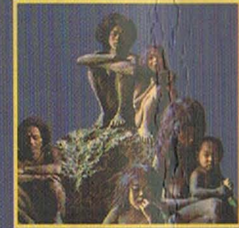

ISBN 975-533-483-1
9 789755 334837

Kemirgenlerden Sömürgenlere

İNSANLIK TARİHİ

Alâeddin Şenel

